प्राप्तिस्थान—

वैद्य पण्डित हरिप्रपन्नजी,

श्रीभास्कर औषधालय,

मुम्बई पो० नं० २

प्राप्तिस्थान—

वैद्य पण्डित हरिप्रपन्नजी,

श्रीभास्कर औषधालय,

मुम्बई पो० नं० २

वैद्यराज पंडित हरिप्रपन्नजी

श्री भास्कर औषधालय

मुंबई

ॐ

INTRODUCTION.

THE ORIGIN AND THE GROWTH OF AYURVEDA.

It is an undisputed fact that the animate and inanimate or the moveable and the immoveable objects owe their existence and superiority or inferiority to nature, time and other objects connected and associated with them. When favourable things come in contact without affecting each other so as to increase, decrease or destroy their mutual qualities beyond certain proportion, they produce a superior effect. In such phenomena the greatest help is rendered by nature. Sometimes when the help of nature is lessened to a great extent, it becomes incumbent on the part of the immoveable objects to lose their existence. But man, the best of God's creation and equipped with various superior means, is capable to render nature helpful to his own purpose to a great extent. It is not an exaggeration if man is called the master of nature, but when sometimes he misuses his supremacy over nature he harms himself, while other animals are strictly punctual and careful to abide by natural laws favourable for their life. Helpless as they are to break the laws of nature they cannot harm themselves In the change of their own nature or the natural laws about them, the presence of either some human agency or some strong unavoidable cause is absolutely necessary. Without these strong reasons animals other than human beings do not change their food and other enjoyments; for instance if carnivorous animals are made to live among the herbivorous in any part of the world they will generally remain carnivorous as they were before. The same rule holds good with animals that keep awake at day and take rest at night and *vice versa*. The nature of animals other than human beings stands generally unchangeable without any strong cause but such is not the case of the nature of human beings. The animals of the same class generally observe the same rules of eating and enjoyments in the world. But as man has supremacy over nature he is free to have changes. He renders nature favourable to himself and derives various kinds of advantages from her, on the contrary in many occasions owing to his ignorance, idleness, inclination towards sensual enjoyments and compulsion of unavoidable circumstances he is harmed by nature. Therefore, in order to make men free from diseases and enable them to enjoy long life, the sages of the past have laid down proper rules which are useful both for a pleasure-seeker and a saint or a newly born baby and an old man on his death-bed. Though the authors of our Dharmaśastra and Yogaśastra etc. did not spare the troubles of giving rules for freeing men from mental and

physical diseases and weakness of either kind, yet they paid very little attention to give the rules which can help to recover the diseased and make a weak person strong, as it was *not their subject in hand*

The authors of Ayurveda have taken upon them responsibility of laying down the rules of *health* and of suggesting the remedies for restoring *strength* to the weak In Ayurveda not only the remedies for diseases आगन्तुक * (accidental diseases having their causes outside the body), कायिक (physical) and आन्तर (mental) but also those for स्वाभाविक ones (such as hunger, thirst, sleep etc) are *laid down in details* †

Though time increases the experiences in every branch of sciences, and men have surprised the world by their new discoveries revealed by their observation and experience, yet as regards medicine it is not *too* much to say that the pre-historic Aryans knew more than what the most civilized nations did *very recently* In *certain* branches of medical science, the investigations of the Indian Aryans have remained still unrivalled on the *surface* of *world* Weber in his 'History of Indian Literature' remarks

"The number of medical works and authors (in Sanskrit literature) is extraordinarily large The *former* are either systems embracing the whole domain of science, or highly special investigations of single topics or lastly vast compilations prepared in modern times under the patronage of kings and princes The sum of knowledge embodied in their contents appears, really, to be most respectable Many of the statements on *dietetics* and on the origin and diagnosis of diseases bespeak a very keen observation In surgery too the Indians seem to have attained a special proficiency and in this department European surgeons might perhaps even at the present day still learn something from them, as indeed they have already borrowed from them the operation of Rhinoplasty The information, again, regarding the medicinal properties of minerals (especially *of* precious stones and metals), of plants, and animal substances, and the chemical analysis and decomposition of these, covers certainly, much *that* is valuable Indeed, the branch of *materia medica* generally appears to be handled with great predilection, and this makes up *to us in some measure at least for the absence of investigations in*

---

* Sarangadhar refers to the different classes of diseases in the following verse

'स्वाभाविकाऽऽगन्तुककायिकान्तरा रोगा भवेयुः किल कर्मदोषतः [illegible]'

"It is said that diseases—'Svabhavika,' 'Agantuka,' 'Kayika' and 'Antara,' spring from the impurity of actions, for their removal one should adopt the best wholesome remedies that keep off the evil" 1 1-5

† Also सुश्रुत remarks अथातः स्वाभाविकव्याधिप्रतिषेधनीयं रसायनं व्याख्यास्यामः । Hence forward we shall explain "The elixir which prevents the diseases called स्वाभाविक (such as hunger thirst etc,) सु ४ २९ १

the field of natural science. On the diseases of horses and elephants also there exist very special monographs." *

" We are indebted" says Brett " to the Hindus about every efficacious remedy in this disease (कुष्ठ–leprosy) "†

Dr Hoernle in "The studies in the medicine of Ancient India" remarks, " Probably it will come as a surprise to many, as it did to myself, to discover the amount of anatomical knowledge which is disclosed in the works of the earliest medical writers of India Its extent and accuracy are surprising, when we allow for their early age—probably the sixth century before Christ,‡—and their peculiar methods of definition In these circumstances the interesting question of the relation of the Medicine of the Indians to that of the Greeks naturally suggests itself The possibility, at least of a dependence of either on the other cannot well be denied, when we know as the historical fact that two Greek physicians, Ktesias, about 400 B C , and Megasthenes about 300 B C , visited or resided in, Northern India " We see, thus several foreign scholars have highly praised the Indian systems of medicine

Though the western scholars have made immense labour and have prepared the best means for the right understanding of the Sanskrit texts, yet they find this language like an unshelled cocoanut in the hands of a hungry man. Flexible and elastic as the language is, the beginners are hopelessly lost in wading through the studies of its rudiments and technicalities§ For instance the

* History of Indian medicine by G N Mukhopadhyay Introduction Page 1.

† *Ibid* page Introduction p 101

‡ In fact the time mentioned here is the period of the decay of India s past glory as G N Sen says in the preface of his प्रत्न भारत—"Modern histories of India begin where the true history of ancient India ends The birth of Buddha or the reign of Asoka the *Great mark not the beginning but the end of India s past glory*

§ The following is an instance of how foreigners are sometimes unable to get at the right sense of the Sanskrit passages

" एशे म्हि गुलिद गुलिदे लङ्काणअलीए णअणे गच्छन्ते भूमीए पाताले हणुमशिहले विअ महेंदे ॥१॥ "
(एषोऽहं त्वरितत्वरितो लङ्कानगर्यां गगने गच्छन्। भूम्यां पाताले हनूमच्छिखर इव महेन्द्रः ॥१॥)

' I run I run I go,
In heaven, on earth below,
In hell and in Ceylon,
Hanumat s peaks upon—
Like Indra s self, I go

Harward Oriental Series, Vol X, pp. 130

This translation does not convey Śakara s humorously erroneous idea of Mahendra s (a mountain) going to the peak of Hanuman, for the latter s swift flight to the peak of the former (mountain) by misplacing the word शिखर

Sanskrit grammar which is the stepping stone of all the branches of Sanskrit literature is so vast and extensively commented that the authors of this very subject demand a long study to go through it entirely.*

We see any subject in this language is so exhaustively commented and illustrated that it is very difficult to grasp it with ordinary efforts and especially so for those whose vernaculars are not directly related with it. Moreover on certain occasions jealousy and partiality prevent persons from getting at the real sense of the original Sanskrit text. Some readers are found to be so ungenerous as not to acknowledge the debt of the ancient texts from which they derived some valuable information, others have passed hasty remarks. Whitney says "*The medical Science, although its beginnings go back even to the Vedas, in the use of medical plants with accompanying incantations, is of little accounts and its proper literature by no means ancient*."

"Whitney's Grammar.'

Though Whitney was the translator of the Atharvaveda, it is surprising that he did not do proper justice to Ayurveda in passing this remark with reference to it.

Whatever may be the opinion of this scholar, but we reasonably believe that the rudiments of *Anatomy, Surgery, Rasa Sastra* (*medical Chemistry*, and *Alchemy*), the properties and uses of medical herbs are consciously preserved this Veda. We will refer to this fact later on. Considerably ancient works written by standard authors are found to be in the sutra form or in concise verses. For instance the following verse in the Atharvaveda directly refers to surgical operation.

वि ते भिनद्मि मेहनं वि योनिं वि गवीनिके । वि मातरं च पुत्रं च वि कुमारं जरायुणाव जरायु पद्यताम् ॥

अ. वे. १-११-५.

" हे गर्भिणि ते तव मेहनं मूत्रोत्सर्गद्वारं विभिनद्मि विदारयामि । न केवलं मेहनं अपि तु तदाधारभूतां योनिं विभिनद्मि शिशुनिर्गमनयोग्यां करोमि । तथा गवीनिके योने पार्श्ववर्तिन्यौ निर्गमनप्रतिबन्धिके नाड्यौ वि भिनद्मि ॥ मेहनादिविभेदनस्य प्रयोजनं दर्शयति—विमातरम् इति मातरं जननीं पुत्रम् । पुनाम्नो नरकात् त्रायत इति (वा) पुत्रः । पुरु बहुलं त्रायत इति (वा) पुत्रः । तौ उभौ वि भिनद्मि वियोजयामि गर्भाशयात् पुत्रनिर्गमनायेत्यर्थः । तथा जरायुणा उल्बेन कुमारम् पुत्रं वि भिनद्मि । जरायुकुमारावपि परस्परं विश्लिष्टौ करोमीत्यर्थः । अनन्तरं जरायपि उदरस्थम् उल्बम् अवपद्यताम् अवपततु "॥ अथर्व १।११।५। सा भा ॥

---

* "बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम । बृहस्पतिश्च प्रवक्ता, इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालो नचान्तं जगाम . . . किञ्चित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्यं येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान् प्रतिपद्येरन्" । महाभाष्य १.१.१.

"*Brihaspati repeated to Indra for thousand divine years the declensions of words but did not come to an end. Brihaspati was the expounder, Indra was the pupil, the period of study extended to thousand divine years yet neither reached the ends . . . . . So then some definition (of Grammar) must be laid down applicable to both general and particular cases whereby with little amount of labour pupils may understand the greatest amount of words.*" (Though this is an exaggeration still it wisely refers to the length of period for the study of Sanskrit grammar.) Mahabhashya 1-1-1.

Here the occasional reference implied by the sentence " वि ते भिनद्मि मेहनं " ' Oh pragnent woman, I split apart your urinary duct and remove the strangury stone or graval.' Though from the context it refers to a pregnant woman and outwardly it seems that the operation is prescribed for a pregnant woman yet it is not so. The disease of strangury stone is most dangerous. It may be in any condition but it must be removed as soon as possible.

" अश्मरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः । औषधैस्तरुणः साध्यः प्रवृद्धश्छेदमर्हति ॥
तस्य पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते । तेनास्य ह्यपचयं यान्ति व्याधेर्मूलान्यशेषतः ॥ " सु. चि. ७।३—४

" Asmari is a dangerous disease, compared to the god of death ; it is curable in its early stage but it must be operated when it is developed. In its early stage, application or taking in of oily substances etc.* are especially desired ; thereby the roots of the disease perfectly vanish away."

Although from the time of pregnancy all injurious actions and movements are to be avoided, yet when it is foreseen that death would occasion by avoiding operation which if performed is likely to save the life, then the best way is to operate.

" अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् । तस्मादापृच्छ्य कर्तव्यमीश्वरं साधुकारिणा ॥"

"Death is certain in case of avoiding the operation and if operation offers a chance of the non-occasion of death, one should then perform the operation with the permission of the guardian of the patient."

The explanatory verses on it, given by Suśruta run as follows.

"घृतैः क्षारैः कषायैश्च क्षीरैः सोत्तरबस्तिभिः । यदि नोपशमं गच्छेच्छेदस्तत्रोत्तरो विधिः ॥
कुशलस्यापि वैद्यस्य यतः सिद्धिरिहाध्रुवा । उपक्रमो जघन्योऽयमतः स परिकीर्तितः ॥"
अक्रियायाम्................ । तस्मादापृच्छ्य.......... ... ॥ सु. चि. ७।२७—२९

" If the strangury stone is not removed by ghee, milk, astringent, milk and both processes of taking purgative, operation is then the last remedy. In this case as the success is doubtful even for an expert surgeon; hence it is enjoined as the final remedy."

" अथ रोगान्वितमुपस्निग्धमपकृष्टदोषमीषत्कर्शितमभ्यक्तस्विन्नशरीरं भुक्तवन्तं कृतबलिमङ्गलस्वस्तिवाचनमग्रोपहरणीयोक्तेन विधानेनोपकल्पितसम्भारमाश्वास्य, ततो बलवन्तमविक्लवमाजानुसमे फलके प्रागुपवेश्य पुरुषं, तस्योत्सङ्गे निषण्णपूर्वकायमुत्तानमुद्वस्त्रकटीकं वस्त्राधारकोपविष्टं सङ्कुचितजानुकूर्परमितरेण सहावबद्धं सूत्रेण शाटकैर्वा, ततः स्वभ्यक्तनाभिप्रदेशस्य वामपार्श्वं विमृद्य मुष्टिनाऽवपीडयेदधोनाभेर्यावदश्मर्यधः प्रपन्नेति, ततः स्नेहाभ्यक्ते कृत्तनखे वामहस्तप्रदेशिनीमध्यमे पायौ प्रणिधायानुसेवनीमासाद्य प्रयत्नबलाभ्यां पायुमेढ्रान्तरमानीय, निरुत्सङ्गमनायतमविषमं च बस्तिं सन्निवेश्य भृशमुत्पीडयेदङ्गुलिभ्यां यथा ग्रन्थिरिवोन्नतं शल्यं भवति ।

* स्नेहन, स्वेदन, वमन, विरेचन, वस्ति (Enema.)

स चेद्गृहीतशल्ये तु विवृताक्षो विचेतनः । हतवक्ष्मश्च्युतशीर्षश्च निर्विकारो मृतोपमः ॥
न तस्य निर्हरेच्छल्यं निर्हरेत्तु म्रियेत सः । विना त्वेतेषु रूपेषु निर्हर्तुं समुपाचरेत् ॥

सव्ये पार्श्वे सेवनीं यवमात्रेण मुक्त्वाऽवचारयेत् शस्त्रमश्मरीप्रमाणं, दक्षिणतो वा क्रियासौकर्यहेतोरित्येके, यथा न भिद्यते चूर्ण्यते वा तथा प्रयतेत, चूर्णमल्पमप्यवस्थितं हि पुनः परिवृद्धिमेति। तस्मात्समस्तामग्रवक्त्रेणाऽऽहरेत् स्त्रीणां तु बस्तिपार्श्वगतो गर्भाशयः सन्निकृष्टः, तस्मात् तासामुत्सङ्गवत् शस्त्रं पातयेत्, अतोऽन्यथा खल्वासां मूत्रस्रावी व्रणो भवेत्। पुरुषस्य वा मूत्रसेकक्षणनान्मूत्रक्षरणम्, अश्मरीव्रणादृते भिन्नो बस्तिरेकधा न भवति, द्विधा भिन्नबस्तिरश्मरीको न सिध्यति, अश्मरीव्रणनिमित्तमेकधाभिन्नबस्तिर्जीवति क्रियाऽभ्यासात् शास्त्रविहितश्छेदात् निःस्यन्दपरिवृद्धत्वाच्च शल्यस्येति। उद्धृतशल्यं तूष्णोदकद्रोण्यामवगाह्य स्वेदयेत्, तथा हि बस्तिरसृजा न पूर्यते, पूर्णे वा क्षीरवृक्षकषायं पुष्पनेत्रेण विदध्यात्।

क्षीरवृक्षकषायं तु पुष्पनेत्रेण योजितम्। निर्हरेदश्मरीं चूर्णं रक्तं बस्तिगतं तथा॥ इत्यादि सु चि ७।३०—३८

"The *patient* who is made to take *oily* substances and freed from impurities, slightly weakened, is to be besprinkled with water; after he has taken his food and offered his oblations--and recited his prayers, he is to be inspired with *confidence and all the instruments of operation* must be kept ready. A healthy strong man is to be seated on a wooden board (chair) as high as the knee The patient must be made to lie on the body of the former resting his head *on* his lap His hands and legs are to be tied with ropes or bandages of cloth Then the left side of the patient's navel cavity is to be rubbed and pressed so as *not to allow the* '*Aśmari graval*' slip under the nave The first two fingers with their nails properly removed are to be dipped into the oil The surgeon is to let pass his fingers through the anus as far as the '*Anusevini*' (lower chord of muscle). The Aśmari graval *must* be made to stand between the anus and the organ of generation. Without allowing it to pass in oblique direction it must be *carefully* made to pass *into the* bladder; and then it should be raised up with the two fingers so that the Aśmari should appear like a raised knot

If the patient rolls up his eyes, *falls motionless*, lets fall his neck, shows no change and lies down like a dead body, when the surgeon holds up the instrument, his operation should not be performed He would die if the disease is operated upon In the absence of these signs the surgeon should proceed for operation

Opening the *left* side of the *joints* of the *sewing* muscle (सेवनी) as much as a grain of barley, the surgical instrument should be thrust down as deep as the length of "Aśmari". According to some, the operation should be performed from *the right* side for the sake of the easiness of the *perform ance* One should be so careful as not to allow it (the Aśmari) to be splitted into parts or pounded *into* pieces, because even if a portion of the pounded Aśmari remains behind, it develops Therefore the graval should be taken

out with an instrument which has a bent at its upper end The receptacle of the embryo lies near the bladder, therefore in the case of a woman the knife must not be inserted with its edge upward ; otherwise it will have ulcer inside the uterus caused by the urine dropping into it In the case of a man if the passage of the urine is hurt (by instrument) the urine drops down If the bladder is cut in a place other than the spot where the Asmari is situated, it (bladder) will not heal itself into one whole If the bladder having Aśmari gravel inside is cut at two places the operation will be unsuccessful A patient whose bladder is operated upon, at one place to remove the Aśmari, will live on account of the skill of the surgeon as the section is taken according to the direction of the science of surgery and as the size of the bladder is maintained by the oozing liquid substance The knives when taken out be put into a vessel of hot water to clean them The 'Vasti' must not be allowed to be filled up with blood If it is filled with blood it must be cleared up with the juice of bunyan tree let into it through a tube

The juice of the Bunyan tree poured into the bladder with a tube (Enema) will soon remove the Aśmari and the blood entered into the bladder"

There is no ground here for the doubt why the Suśruta should be taken to be the Bhashya of some parts of Atharvaveda One may observe the above statement of the Susruta "Before creating the creation the self-born God composed hundred thousand verses in one thousand Chapters Then observing the Shortness of the life of men and the limit of their intellect, divided it into eight branches" (Suśruta I 5) In all places the Vedic Upangas are those treatises which explain the concise text of the Vedas in detail

"Oh pregnant woman thy urinater being complicated I split apart the bhagasthi with surgical instrument so that the child should come out alive" Another sense may be, "Oh pregnant woman I take out the mesenteric gland in thy urinater by applying the salt liquids"

"यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैश्चिरात्सशूलः समगर्भलिङ्गः ।
स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ॥"

च ५, १७

Women's mesenteric gland that throbs like a spherical body and not with limbs, for a long time causing pain, with the characteristics of foetus is formed by blood and it is to be remedied after the tenth month Charak's Bhashya on it runs as follows

"रौधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकालव्यतिक्रमे । स्निग्धस्विन्नशरीरायै दद्यात्स्नेहविरेचनम् ॥
पलाशक्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिषोः । गुल्मशैथिल्यजननीं पक्त्वा मात्रां प्रयोजयेत् ॥
प्रभिद्येत न यद्येवं दद्याद्योनिविशोधनम् । क्षारेण युक्तं पललं सुधाक्षीरेण वा पुनः ॥

आभ्यां वा भावितान् दद्याद्योनौ कटुकमत्स्यकान्। वराहमत्स्यपित्ताभ्यां नक्तकान्वा सुभावितान्॥
अधोहरैश्चोर्ध्वहरै र्भावितान्वा समाक्षिकान् । किण्वं वा सगुडक्षारं दद्याद्योनिविशोधनम् ॥
रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा । लशुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै प्रदापयेत् ॥
बस्तिं सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम् । अदृश्यमाने रुधिरे दद्याद्गुल्मप्रभेदनम् ॥
प्रवृत्तमाने रुधिरे दद्यान्मांसरसौदनम् । घृततैलेन चाभ्यङ्गं पानार्थे तरुणां सुराम् ॥
रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहराः क्रिया । " च. चि. ५।१६४

" When the mesenteric gland passes through the period of pregnancy purgative of oil should be administered to the woman, whose body is softened and treated with sudorifics Two quarters (भाग) of the Palash-ashes and two quarters of oil and ghee should be heated, and a quantity enough to loosen the gland should be administered to the patient If it is not broken thus, then ground sesamum palala (तिलपिष्ट) mixed with salts (क्षार) or the white juice of the Sudha (Thohar, Nivadung) or the Katuka Matsyas dried in the above should be placed in the female organ Or a piece of cloth properly wetted in the bile of boar and fish or dried in honey or the above mentioned liquids, must be applied to the urinater Kinva (ferment) mixed with raw sugar (guda) and salt should be administered to clean the urinater. The patient must be made to lick honey, ghee, to be mixed with salt (क्षार) which are preventive of bleeding and bile

She should be given garlic (onions Lasuna), strong liquors and fishes Decoction of 'Dashamula' with milk, cow urine, salt are to be used by way of Enema Even by using these if the menses does not appear the medicines should be given so as to break the glands When menses appear to have taken place, boiled rice with the soup of flesh should be given The patient is to be given a bath of ghee and oil and fresh wine to drink When the menses occur too much, remedies are to be administered to prevent blood and bile"

'त्रि गवीनिके भिनद्मि' "Oh woman capable of conception, I split apart (operate) thy defective urinater &c" As the word 'Gavinika,' at all places in Ayurveda, stands for two pipes, carrying urine from the kidnies to the bladder But here the term implied the two urinal pipes joining the kidnies, excluding the bladder Thus the Mutraśaya is referred to here, under the two parts Mehana and the Gavinika Otherwise Mehana and Mutraśaya both words are derived as follows (मिह्यते मूत्र्यतेऽनेन इति मेहनम् । मूत्रमाशेतेऽस्मिन्निति मूत्राशय) In the Ayurveda, at many places these two derivative terms imply the whole Mutraśaya but in this place the word Mutraśaya referred to, under parts, the first starting from the bladder as far as the parts whence the urine passes out, and the term Mehana implies 'Gavinika' together with the kidnies If Aśmari is perceived to exist in the kidnies or in the Gavinikas, they are operated to remove it away). The sentence 'त्रि गवीनिके भिनद्मि' implies this much sense In some places the same sense is implied by the word

'Mutranala' which can be seen in the explanation of the causes of the disease that suspend the outcome of urine.

बस्तौ वाप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः । मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरक्तं वा प्रवाहतः ॥
स्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाऽथ नीरुजम् । विगुणाऽनिलजो व्याधिः स मूत्रोत्सङ्गसञ्ज्ञितः ॥
सु० उ० ५८ ।

If in the bladder, or in the passage or in the forepart of the organ of generation, the urine with or without blood, is suspended from passing out or it always passes out drop by drop causing pain or without giving pain, then the disease is caused by defective 'Vata', it is called Mutrotsanga (Suśruta U. 58).

While commenting the passage from Suśruta, Dalhana, the commentator has committed a blunder hence his explanation is not reliable In the places pointed above, sometimes without the formation of gravel stone, a gland is formed by vata, in such cases also the *operation* becomes necessary, which fact is confirmed by the Uttara Tantra of Suśruta.

" अभ्यन्तरे बस्तिमुखे वृत्ताल्पः स्थिर एव च । वेदनावानसिसद्वा मूत्रमार्गनिरोधनः ॥
जायते सहसा यस्य ग्रन्थिरश्मरिलक्षणः । स मूत्रग्रन्थिरित्येवमुच्यते वेदनाविदैः ॥ "
सु० उ० ५८ ।

" Inside at the outlet of bladder there suddenly is seen a gland, round, small, steady (not growing in size), causing pain or without causing any pain, obstructing the passage of urine, and having the symptom of the gravel stone, 'it is called Mutra granthi, on account of pains "

S. U. 58. 18-19.

As the word 'Vi' implies 'defective' (Vikrita) the disease referred or not referred is spoken of here or 'Viyoni' means woman affected by some particular disease, by the help of the Madhyama-padalopi compound The term 'Bhedana' means splitting or expanding or dissecting and cutting This sense is very well known in the Atharvaveda and the Suśruta

'वि शर्त च भिनत्ति' (Under certain conditions when the mother is instantly dead and child is inferred to be alive by its movements, such as throbbing of the womb) On account of some reason or other, the mother died at about the occasion of delivery, the womb must be carefully examined. If the child is found to be throbbing or causing any movements, it must be immediately taken out Suśruta says:

" परतमारविपन्नायाः कुक्षिः प्रस्पन्दते यदि । तत्क्षणाज्जन्मकाले तं पाटयित्वोद्धरेद्भिषक् ॥ "
सु० नि० ८।१४

"If the womb of a woman, who met her death in the manner of goat (the head being cut off or such other external reason of death), is seen throbbing, the surgeon should operate her and the child should be taken out

S. N. 2 24.

'मि पुत्रं च मिनत्ति'. In case that the child is dead and the mother is alive but inspite of proper attempts the child does not come out, it must be taken out by dissecting it. Dhanvantari says to Susruta in connection with Mudhagarbha (विपरीतमार्गेण गमन), the foetus which does not pass out by the natural way but tries to come out by a wrong way.

अथाऽतो मूढगर्भचिकित्सितं व्याख्यास्यामः, यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥१।२॥

नाऽतः कष्टतममस्ति यथा मूढगर्भशल्योद्धरणम्, अत्र हि योनियकृत्प्लीहान्त्रविवरगर्भाशयानां मध्ये कर्म कर्तव्यं स्पर्शेन उत्कर्षणाऽपकर्षणस्थानाऽपवर्तनोत्कर्तनभेदनच्छेदनपीडनर्जूकरणदारणानि च एकहस्तेन गर्भं गर्भिणीं चाऽहिंसता, तस्मादधिपतिमापृच्छ्य परं च यत्नमास्थायोपक्रमेत् ॥ ३ ॥

तत्र समासेनाऽष्टविधा मूढगर्भगतिरुद्दिष्टा, स्वभावगता। अपि त्रयः सङ्गा भवन्ति शिरसो वैगुण्यादंसयोर्जघनस्य वा ॥ ४ ॥

जीवति तु गर्भे सूतिकागर्भनिर्हरणे प्रयतेत। निर्हर्तुमशक्ये च्यावनान्मन्त्रानुपश्रावयेत्, तान् वक्ष्यामः ॥५॥

इहाऽमृतं च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि। उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥ ६ ॥

इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघु गर्भमिमं प्रमुञ्चतु स्त्रि। तदनलपवनार्कवासवास्ते सह लवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिम् ॥ ७ ॥

मुक्ताः पाशा विपाशाश्च मुक्ताः सूर्येन्दुरश्मयः। मुक्तः सर्वभयाद्गर्भ एह्येहि मा चिरं स्वाहा ॥८॥

औषधानि च विदध्याद् यथोक्तानि। मृते चोत्तानाया आभुग्नसक्थ्या वस्त्राधारकोन्नतकट्या धन्वननागवृत्तिकाशाल्मलीमृत्स्नाघृताभ्यां अभ्यज्य हस्तं योनौ प्रवेश्य गर्भमुपहरेत्। तत्र सक्थिभ्यामागतमनुलोममेवाञ्छेत्, एकसक्थ्ना प्रपन्नस्येतरसक्थि प्रसार्याऽपहरेत्, स्फिग्देशेनाऽऽगतस्य स्फिग्देशं प्रपीड्योर्ध्वमुत्क्षिप्य सक्थिनी प्रसार्याऽपहरेत्, तिर्यगागतस्य परिघस्येव तिरश्चीनस्य पश्चार्धमूर्ध्वमुत्क्षिप्य पूर्वार्धमपत्यपथं प्रत्यार्जवमानीयाऽपहरेत्। पार्श्वापवृत्तशिरसः स्कन्धं प्रपीड्योर्ध्वमुत्क्षिप्य शिरोऽपत्यपथमानीयाऽपहरेत्, बाहुद्वयप्रतिपन्नस्योर्ध्वमुत्पीड्यांसौ शिरोऽनुलोममानीयाऽपहरेत्। द्वावन्त्यावसाध्यौ मूढगर्भौ, एवमशक्ये शस्त्रमवचारयेत्।

सचेतनं च शस्त्रेण न कथञ्चन दारयेत्। दार्यमाणो हि जननीमात्मानं चैव घातयेत् ॥

तत्र स्त्रियमाश्वास्य मण्डलाग्रेण अङ्गुलीशस्त्रेण वा शिरो विदार्य, शिरःकपालान्याहृत्य, शङ्कुना गृहीत्वोरसि कक्षायां वाऽपहरेत्। अभिन्ने शिरसि चाक्षिकूटे गण्डे वा, अंससक्तस्यांसदेशे बाहुं छित्त्वा, दृतिमिवाऽऽततं वातपूर्णोदरं वा विदार्य निरस्यान्त्राणि शिथिलीभूतमाहरेत्। जघनसक्तस्य वा जघनकपालानीति।

यद्यदङ्गं हि गर्भस्य तस्य सज्जति तच्छिनत्। सम्यग्विनिर्हरेच्छित्त्वा रक्षेन्नारीं च यत्नतः ॥
गर्भस्य गतयश्चित्रा जायन्तेऽनिलकोपतः। तत्राऽनल्पमतिर्धैर्यो वर्तेत विधिपूर्वकम् ॥
नोपेक्षेत मृतं गर्भं मुहूर्तमपि पण्डितः। स ह्याशु जननीं हन्ति निरुच्छ्वासं पशुं यथा ॥
मण्डलाग्रेण कर्तव्यं छेदनं तद्विजानता। वृद्धिपत्रं हि तीक्ष्णाग्रं नारीं हिंस्यात्कदाचन ॥
अथाऽपतन्तीमपरां पातयेत्पूर्ववद्भिषक्। एवं तेनाऽपहरेद्वाऽपि पार्श्वाभ्यां परिपीड्य वा ॥
धुनुयाच्च मृदुश्रोणीं पीडयेदारपिण्डिकाम्। तदाच योनेरेवं तां पातयेन्मतिमान्भिषक् ॥
एवं निर्हृतशल्यां तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा। ततोऽभ्यक्तशरीरायां योनौ स्नेहं निधापयेत् ॥
एवं मृद्वी भवेद्योनिस्तच्छूलं चोपशाम्यति।

"We expound the examination of Mudhagarbha as revered Dhanvantari said (to Susruta) 1 2 There is nothing so very difficult as taking out the Mudhagarbha, by operation In this case the operation is to be performed in the middle of Vagina, liver, spleen, the cavity of entrails and the womb, without causing any injury to the child or the pregnant woman, with light touch of one hand, putting up or taking out, change of the position, vertical cuts, dissection, squeezing, putting in the proper place or tearing are to be performed Therefore taking the permission of the husband (or guardian) the operation should be begun with proper care

The eight types of Mudhagarbha are briefly indicated, three sets of them are so, by nature either owing to the defect of head or of shoulder or of thigh When the foetus is active one should attempt to take it out of the labouring woman If it is impossible to be taken out one should utter the Chyavan spells We give them here

"Oh lady, may the nectar, the moon, the sun, and the horse Uchchaiśrava remain in your house Oh woman this nectar taken out from water may let slip thy small foetus May the fire wind, the sun, gods along with the seas render you peace The snares and other particular ties are loosened, the rays of the sun and the moon, oh foetus relieved from all fears, come out do not delay"

Medicines as prescribed, should be administered, if the child is dead the woman must be made to lie on her back with stretched thighs and raised waist by inserting a pillow underneath, one should apply Dhanvan, Nagavrittika, Śalmali, Mritsna (clay) and ghee to one s hand, and inserting the hand into the womb the foetus should be taken out, when the buttocks have come out they should be pressed in Keeping one leg of the patient firm, and stretching the other leg one should take it out If the child comes across the way of thighs they are to be pressed and raising them up and widening them, it is to be taken out, if it lies cross wise like a bolt the fore part of the child should be raised up so as to straighten the lower part to bring it in the natural posture of a child and it should be removed If the head is bent sideways it is to be gently pressed so as to make it lie in the natural posture of a foetus, it should be removed away If the pair of arms are crossed, they are to be raised up bending the head towards the thighs the foetus must be taken out In the case of the two last types of the Mudhagarbhas when they are impossible to be remedied, operation is to be effected

"In no way the living foetus should be dissected, for being dissected it will kill both the mother and itself In this case having consoled the woman soothingly, with the help of finger and an instrument of curved fore part (an instrument set upon the finger) The head of the child is to be broken

into the parts and catching the child's body by a hook at the chest or side, it must be removed If the head is not broken the instrument should be made to work into the cavity of the eyes or the temples. In case the child is obstructed owing to hindrance caused by arms they are to be severed from the body. Child's belly, if it is full of wind like a bellows, must be dissected Taking away its entrails the child with diminished dimensions must be taken out. When it obstructs its progress owing to the hindrance of hips, they should be cut into pieces Whatever parts of the foetus the physician catches hold of must be cut off and completely removed away, and the woman must be spared with attempts On account of the excitement of the 'Vata' the foetus undergoes different changes The physician of intellect must act according to the injuntion of Ayurveda. A wise man should not neglect the dead foetus even for an hour; it will kill the mother, as a beast by suppressed breath (suffocation). A wise surgeon must use an instrument of curved edge for the operation inside. Vriddhipatra (an instrument like a razor) of sharp edge will harm the mother.

If the nadi does not fall down, the surgeon is to cause it fall as before or he should remove it away by the hand or by squeezing it from sides The woman is often to be shaken or her shoulders should be pressed. A clever physician should cause it fall by applying oil to the womb Thus when the painful thing (the dead foetus) is removed, the body of the patient is besprinkled over with hot water, then oily substance is to be applied to the Vagina and the pain will be stopped. Mudhagarbha is an extraneous substance like a painful pike The Remedy of taking out a painful Śalya from the body is as follows If it is possible to be taken out by a hand one should try to remove it by hand. What is impossible to be removed by hand must be removed by dissecting either by a weapon or by an instrument."

S. 27-11-12.

"I disconnect the child by operating upon the womb (Jarayu)" The statement refers to the occasion when owing to some reason or other the foetus do not pass out in such cases it must be severed from the womb If the child is only obstructed in the vagina, the vagina is to be warmed with the aromatic vapour of the cast off skin of a dark serpent, or the roots of the Hiranyapushpi are to be tied on the wrist and the ankle or the linseed (Suvarchala) or the Vishalya (Guduchi) should be applied. (Su S X) These and other remedies, given in the Astanga Sangraha, should be used

" अथाऽपराऽपतन्त्यानाहाध्मानौ कुरुते, तस्मात्कण्ठमस्याः केशवेष्टितयाऽङ्गुल्या प्रमृज्येत्, कटुकालाबुकृतवेधनसर्पनिर्मोकैर्वा कटुतैलविमिश्रैर्योनिमुखं धूपयेत्, लाङ्गलीमूलकल्केन वाऽस्याः पाणिपादतलमालिम्पेत्, मूर्ध्नि वाऽस्या महावृक्षक्षीरमनुषेचयेत्, कुशलाङ्गलीमूलकल्कं वा पिप्पल्यादिं वा मद्येन, सिद्धार्थककुष्ठलाङ्गलीमहावृक्षक्षीरमिश्रेण सुरामण्डेन वाऽऽस्थापयेत्, एतैरेव सिद्धेन सिद्धार्थकतैलेनोत्तरबस्तिं दद्यात्, स्निग्धेन कृत्तनखेन हस्तेनापहरेत्।

सु॰ शा॰ १०।२१

"Though the child is born, yet the membrane covering of the embryo delays to come out, in relation to such circumstances, the statement of Suśruta is "Let the Jarayu be caused to fall" The remedies for this are explained in Suśruta and other works of Ayurveda What Suśruta says should be noted here "When the embryo covering does not fall out it causes epistasis and inflection of the belly Its remedy is to press her throat with a finger covered with woollen threads or the opening of the vagina is to be fumigated with the smoke of bitter long gourd or cucumber, ripe seed slough of a snake mixed with bitter oil Or her palms and feet are to be besmeared with pounded roots of Langali plant (Jussiena Repens) or the white juice of the Mahavriksha ([illegible]) is to be put upon her head, paste of Kustha roots ([illegible]) and the roots of Langali or the long pepper (Pippali)* etc, together with wine The mixture of yellow mustard seed, Kustha roots, the roots of Langali, the juice of Mahavriksha, mixed with strong liquor is to be put on the head of the woman Enema with these and the yellow mustard seeds is to be given, and if the 'Ulba' should be taken out with hand with nails properly cut off and smeared with oil

Sayan has commented this mantra on proper lines of reasoning to some degree, but Whitney's words are insufficient to carry the idea of the hymn An ordinary Hindu scholar would not have commented this mantra in that manner Here I have pointed out the fallacious nature of his explanatory comments, when he says, ' I split apart thy urinator, apart thy yoni apart both the mother and the child, apart the boy from the after birth, let the after birth descend (Whitney Atharvaveda p 12)

In the passage quoted above very minute and skilful work of surgery has been shown to be known to the people of the Vedic age In this place in one Vedic verse several types of surgical operations are hinted The detailed explanation of the verse and the enumerations of the different operations referred to here, will occupy a long space, so the readers should minutely read the second line of the verse and understand the varieties of operations spoken of

It was the usual practice of the ancient authors that they often wrote in small pithy sentences called sutras as mentioned before It is widely known that the grammar of Sanskrit is more extensive and difficult than that of any other language and it requires about twelve years for a hardworking student, still it remains incomplete But the book Astadhyayi of Panini (of which the later grammars are but mere elaborate exhaustive comments) is so small that it can be read out within two or three hours, and it can be bought for about four annas The Vedas are the store of the rudiments of [illegible] far

* [illegible]

as many sciences are dealt with in them in the most concise manner Therefore not only the grammar of Sanskrit but also the nature of the grammar of all languages is curtailed in forty-two syllables * Sanskrit is the language of languages and in the Vedic verse quoted below, the farsighted sages have wisely and briefly preserved the grammar of all languages

It does not mean that the knowledge and the use of grammar current at the present time was not in vogue in the days of Panini, nor what was known and current about this subject at the time of this great grammarian was totally unknown and unpractised in the Vedic age Authors compressed their works in as few words as they could conveniently use and shortened the bulk Therefore later on their successors had to comment those works so exhaustively as to make them properly intelligible

THE INDIANS AND THE GREEKS

The distant nations that came in connection with India in the ancient days were Egypt and Greece The Arabians are indebted to the Indians for the progress of their medical science, but leaving aside their relations with India of the middle ages, we can see that long before the rise of Arabia the Greeks had already entered India both for knowledge and for conquest This country was known for her wealth and civilization for several centuries before Christ Even before the invasion of Alexander (323 B C), Greek scholars like Pythagoras (600 B C) had visited the Indian shrines and centres of learning Megasthenes, a Greek ambassador was sent to the Court of Chandragupta Maurya by Seleucus Necator about 312 B C † This Greek writer has left graphic descriptions of India and her conditions in his days The ambassador repeatedly visited the Court of Chandragupta and had travelled all over India A Brahman, named *Kalanas* (Kalyana) was tempted by the promises and flattery of Alexander and travelled as far as

---

*चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासो अस्य त्रिधाबद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेश। भाष्य चत्वारिशृङ्गा चत्वारि पदजातानि नामाऽऽख्यातोपसर्गनिपाताश्च, त्रयोऽस्य पादास्त्रय काला, द्वे शीर्षे द्वौ शब्दात्मानौ नित्य कार्यश्च, सप्त हस्तास सप्त विभक्तय, त्रिधा बद्ध त्रिषु स्थानेषु बद्ध उरसि कण्ठे शिरसि च वृषभो वर्षणात्।' अपि प्रयोक्तुरात्मान शब्दम न्तरवस्थितम्। प्राहुर्महान्तमृषभ येन सायुज्यमिष्यते ' (इति कारिका—भर्तृहरि कैयटे) रोरवीति शब्द करोति। कुत एतद्, रौति शब्दकर्मा। महान्देव शब्दो मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्यास्तानाविवेश महता देवेन न साम्य यथा स्यादित्यध्येय व्याकरणम् म॰ भाष्य॰ १ १ १

Sayan takes this in the sense of Karmakanda but in his preface to the Vedabhasya he has given the same interpretation as given by Patanjali in his Vyakarana Mahabhasya, only with difference of वृष, भिद् for द्वे शीर्षे instead of द्वौ शब्दात्मानौ etc.

†Maxmuller's History of Sanskrit Literature P, 153 (Panini Office Edition)

Greece where he burnt himself repenting for his submission to a *foreign* conqueror *

The mention of *Dinara*, a gold coin in the Unadisutras (III—140) speaks of some relation of the Indians and the Romans The Dinarius of the *latter bears a resemblance with Dinara of the former though the Roman coin* Dinarius was made of silver

The Pandya Kings of the Southern India tried to form an alliance with Augustus the Emperor of Rome Georgius Syncellus says, "Under the head of the 185th Olympiad, Pandyan, King of the Indians, sends, an embassy to Augustus, desiring to become his friend and ally" Mr Sewell observes that "Madura was mentioned as its capital in the Periplus Maris Erythroei in the third century A D and that there was also probably a Roman Colony settled at Madura as Roman coins of Copper *in considerable* number, have been found in the bed of the river there "†

The historical period of Ayurveda begins from the date of Buddha and if we examine the historical facts mentioned above, we will find there was constant exchange of thought between these two nations for several centuries after the rise of Buddhism The religion of Buddha, widely circulated outside India, attracted the attention of nations of the world towards its homeland Pilgrims and travellers began to visit shrines and Universities like Takshasila and Nalanda of this ancient country the cradle of culture and learning Though Buddhism *prohibited* the dissection of human bodies even for the purpose of medical researches and harmed the progress of anatomy, yet Buddhistic Kings such as Aśoka, Bimbisar, Nagarjuna and others patronized the Ayurvedic physicians, opened charitable hospitals both for people and animals Tradition tells us that the extant version of Suśruta was produced by recasting the disordered old texts at the request and under the kind patronage of King Nagarjuna Dr Hoernle also refers to this fact in his remark 'It is a well known fact the text of Suśruta's Compendium, after a time, fell into some disorder which necessitated revision or reconstruction Several such revisions or reconstructions must have been undertaken at different times The first reconstruction may have been that to which we owe the addition of the supplimentary section (Uttara Tantra) This is traditionally ascribed to Nagarjuna in the second century A D "‡

*(1) Maxmuller's History of Sanskrit literature p 15 (P O Ed)

(2) [illegible] III 140 in the opinion of [illegible] and other grammarians, but विष्णुशर्मा in his Panchatantra, and the authors of [illegible] etc. mention it as a gold coin

†Never to be forgotten Empire (Vijayanagar) p 45

‡Medicine of Ancient India, p. 99 by Dr. Hoernle

Nations of the world owe a debt of gratitude to India that once reached the Zenith of her civilization, shed its lustre on distant climes and served as a beacon light for the barbarians, groping in the darkness The civilizations of the other nations of the world have come much later, India's glorious past preceded the great epic war between the Kauravas and the Pandavas The decay of India dates from the fall of this illustrious dynasty, which is accepted to have taken place, approximately five thousand years ago by Hindus in general The new era founded by Yudhishthira roughly amounts to 5100* to day Here the Kali age of the Hindus began but down to the date of Buddha India had retained her past glory This age is regarded as the prehistoric age by scholars who calculate their correct historical period from the date of Buddha Indeed the glorious past of India ends where the so called historical period begins As we have, unfortunately, no reliable historical evidences to trace the growth of Ayurveda in faithful chronological order let us for the present turn our attention to the accepted Ayurvedic period which approximately begins in 600 B C and ends in 850 A D The Buddhistic age dates from the birth of Buddha and ends with Śankaracharya. Both these periods overlap each other Here we have found that during this age there was an exchange of thought between Indians and the foreigners like the Egyptians and Greeks

It is believed that the ancient Egyptian civilization was an offshoot of the Indians transplanted in a different place The forefathers of the ancient Egyptians emigrated to Egypt and formed there a new colony Egypt was known by the name Mysser (Skt Misra) and the Egyptians were called Myssenes (the people of the Miśra Deśa) †

*The Yudhishthira era or the Kaliyuga Samvat as it is called begins just after the close of the war between the Kauravas and the Pandavas. Mr Gounsankar Oza says, in his work 'Prachina Lipimala' that 18th February 3102 B C was the date when the era began. Adding 3044 to the Vikram Samvat we get the age of Kali era (3044 + 1982) 5026 Mr Oza further continues that there are temple inscriptions of Aiholi of the time Pulakeshi II of the Chalukya Dynasty in the Deccan, therein we find that the temple was built in 3735 year after the Kali age and in 556 of the Shaka era. According to this inscription the difference between the era of the Bharatiya war and the Saka era is obtained to be (3756 − 556 =) 3197 Many have identified the Bharatiya Yuddha Samvat and the Yudhishthira Samvat but Kalhan, the author of Rajatarangini has objected this view Kalhana says.

"भारतं द्वापरान्तेऽभूद् वार्तयेति विमोहिताः । केचिदेतां मृषा तेषां कालसंख्यां प्रचक्रिरे ॥
शतेषु षट्सु सार्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले । कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः ॥

According to the view of the Rajatarangini as quoted above the Kali age began 653 years before the war of the Kauravas and the Pandavas The tradition says that after the close of the war between the Kauravas and the Pandavas, Yudhishthira obtained the throne and in this victory the new era was counted since then dating 5126 to-day

† Pyramid is nothing more nor less than a variety of sepulchral mound so common in most countries (including I believe Hindustan from whence the Egyptians are supposed to have come)" Eothen p. 216 Kinglake.

The following illustrations and the references will show how the Greek civilization or rather the whole race was indebted to India for its progress towards knowledge. Pococke has pointed out that the whole Greek civilization is a transplantation of that of India. We have already dilated upon the theory that scholars are of opinion that the Egyptian civilization was an offshoot of the Aryan civilization in India, and the Egyptians were no other than Indians migrated to that country.*

The Greeks borrowed their science and civilization from the Egyptians; but Pococke says " I will exhibit dynasties disappearing from Western India to appear again in Greece, clans whose martial fame is still recorded in the faithful chronicles of North-Western India, as the gallant Bands who fought upon the plains of Troy; and in fact, the whole of Greece, from the era of the supposed Godships of Poseidon and Zeus, down to the close of the Trojan war, as being Indian in language, sentiment, and religion, and in the arts of peace and war. Much I shall, I doubt not, incontestably establish; much must be left to a future period Yet that which is granted to be fairly wrought out, may stand as an earnest of the corrections of the principle by which these results have been produced.

It was no futile imagination that led Evemerus † to assert that men once existing as the conquerors, Kings, and benefactors of mankind subsequently re-appeared as deified beings. If I do not establish this throughout the whole range of the so-called Greek Mythology, it is not for want of ample proof, but for lack of time sufficient to remove the disguise from the host of masqueraders that figure in the band of grotesque Greece. I have, however, unmasked not a few of the most intractable of Athenian grasshoppers, the Autochthons, &c., &c., who now, strippped of their disguise, at length assume the apperance of the ordinary representatives of Eastern Societies. Let it be observed, that this is not a process similar to the rationalism of modern German Theologians, nor is the exegetical system of Paleaphatus It does not treat of what might have been, it speaks of what was; result obtained from the superiority of translation over plausible conjecture, applied

* "India in Greece," page 12, by Pococke. See also Modern Review No VI 1910.

†Evémerus of Euhémerus a Sicilian author at the time of Alexander the Great and his immediate successors Most writers call him a native of Messene, in Sicily. His mind was trained in the philosophical school of the Cyrenaies, who had before his time become notorious, for their scepticism in the matters connected with the popular religion, and one of whom, Theodosius, is frequently called an atheist by the ancients. Evémerus is said to have sailed down the Red Sea, and round the southern coasts of Asia, to a very great distance, until he came to an island called Panchaea. After his return from this voyage he wrote a work, entitled Iepá Araypain, which consisted of at least nine books. The work contained accounts of the several gods, whom Evémerus represented as having originally been men who had distinguished themselves, either as warriors, Kings, inventors, or benefactors of man, and who, after their death, were worshipped as gods by the grateful people."

—Smith's *Greek and Roman Biog.*, Vol. II, P. 83.

to the solution of knotty difficulties. The learned Jacob Bryant exercised his past erudition on a theory rendered impracticable solely by the medium of its adaptation. Seeking in multifarious dialects for that information which was to be found in one alone, he left out of sight the grand principle of the origin of the notion whose history he was investigating. Guided by the manifest light of a mighty emigration, I have been led as much as possible by the language of the emigration. I have examined that early society, and the phases of that society, on the same broad principle that directs the researches of the modern historian when he treats of European Colonies; and though many blemishes may obscure, many imperfections mar, the unity of the picture, I trust that sufficient will have been accomplished not only to prove the correctness of the principle on which this investigation proceeds, but likewise to observe the cause of truth. The student of early Indian History will be pleased to find established by this record of primitive Greece, the fact of the wonderfully early existence of the Jaina doctrines—a matter of keen dispute among some of the most distinguished Orientalists, but one which I doubt not will now take its place among historical facts." The relations of the two civilizations mentioned here are not based upon mere flight of imagination or historical links found in the philology alone, but they are the collected results at which the great scholars arrived after a systematic study of Philology, Mythology and Philosophy. Though our direction of reasoning in this subject is chiefly concentrated to Philology we will not banish the study of facts and ideas; we must not close our eyes upon the most brilliant light which the Sanskrit literature has given to the world, in considering this problem. One must study India with her philosophy and mythology in her original ancient language giving minute attention to its literature, laws, myths, thoughts and beliefs. It is not too much to say that India is a page of the origin of the world. It is useless to think of a period of civilisation by taking one's footing somewhere beyond the time under consideration; one must enter the spirit of the age by the original study of things. We are conscious enough that the mere study of words without that of ideas and beliefs is frivolous, superfluous, worthless and unreliable as historical truths, but the study of words considered as visible symbol of thoughts is bound to render solid help into the solution of such problems, for students of languages can see that there can be no genuine philology without philosophy.

How the emigrants from India spread all over the world and civilized other races is now to be seen as described by the pen of an European author. Though the arguments forwarded by him are likely to meet with an opposition, yet they are strong enough to point out a particular direction of thinking, valuable in its own way. He observes* "But perhaps in no similar instance have events occurred fraught with consequences of such magnitude as those

* P. 1. In Greek p. 26.

flowing from the great religious war which for a long series of years raged throughout the length and breadth of India The contest ended with the expulsion of vast bodies of men, many of them skilled in the arts of early civilization, and still greater numbers, warriors by profession, driven beyond the Himalayan mountains in the North, and to Ceylon, their last stronghold in the South, swept across the valley of the Indus on the West, these persecuted people carried with them the germs of the European arts and Sciences The mighty human tide that passed the barrier of the Punjab, rolled onward towards its destined Channel in Europe and in Asia, to fulfil its beneficent office in the moral fertilization of the world The Brahmanical and the Buddhistic sects, who to this day hold divided sway over the greater part of Asia, were the two great Champions in this long contest The former was victorious The chiefs of the Buddhistic faith were driven to take refuge beyond the reach of their oppressors, carrying with them into Bactria, Persia, Asia minor, Greece, Phœnicia, and Great Britain, the devotion of their early Sages and astonishing degree of commercial energy, attended by similar skill in the sciences of astronomy and mechanics The virulence of religious feud had run high, and the poets of the Brahmanical sects sang of their vanquished opponents with a contempt and ferocity, so unnatural, as to give their composition the air of the wildest fiction, their language, like their exultation, was extravagant, but the reality of their victory is not less certain than the gigantic expulsion of the Buddhistic worshippers It was the issue of this struggle that thenceforward was for centuries to give its devotional complexion to the world throughout Northern Asia, and with no unfrequent intervals, from the western bank of the Indus to the Pillars of Hercules In the Greek language alone or, rather the Sanskrit, which we receive as Greek—there are evidences the most convincing, to substantiate this statement One doctrine and one language were the guard and the missionary of the Buddhistic faith, that Language was a modified Sanskrit, and disfigured as it is by a second hand reception from the Greeks, it offers abundant evidences of the truth of my position, by the readiness with which the names of tribes, rivers and mountains, are still perceived, and faithfully translated even through this corrupt medium Those who are not familiar with transmutations and disguise of language may not readily comprehend both the certainty and the ease with which such changes may be detected '

This author has attempted to show that Greece was colonised by the Indians He is of opinion that these hundreds of proper names of Greek Gods, mountains, rivers which cannot be explained or derived from the Greek language, can be very appropriately derived from the Sanskrit language He strongly advocates, like our Nairuktas, that the proper names have some appropriate significance behind them when they were first assigned to particular objects The untraceable History or Geography of a country must be sought either in the language of the name givers of a country

or in the modified forms and dialects derived from the original language. The Greek Geographical names such as, Stympha, Donoda, Cambunii-Mootes, Hellopes, Aithices, Bodon, Phocis Loeri, Magnesia, Thesprotia, Bretia, Arcadia, etc. can neither be derived nor be translated into the Greek language while Sanskrit can assign an appropriate derivation and significance to these words without any difficulty. One cannot easily reconcile with all theories forwarded by Mr. Pococke in justifying his views but we cannot totally ignore what he has to say in this respect. He traces Greek words Palaseji the name of a tribe to the Sanskrit name 'Pelasa' (Palasa). He says that Pelasa was the ancient name for the province of Bihar. It is denominated from Pelasa or 'Butea Frodosa.' Pelaska is a derivative form of Pelasa whence the Greek, "Pelasgos" Ancient Bihar was the stronghold of the Buddhistic faith, a religion detested by the Brahmins. The contest between the two faiths ended with the expulsion of several tribes that carried with their names the hidden history and relations of their ancient homeland. Maghedān (whence the name Makedonia is derived), are said to be the people of the Magadha, another Sanskrit name for the ancient Pelasa or Bihar. This province was colonised by the descendants of the sage Magha and hence it has received the name Magadha. The Maghas or the Magadhas settled in this province at the time of Krishna. Pelasa, Sikada, Magadha, and Bihar are all alternative names for one and the same country. *Bihar abounded in Viharas i.e. the Buddhistic and Jain* monasteries and hence it received the peculiar name.

Pococke goes even so far as to declare that the Scandinavian Peninsula received its name from the Skandanabha and Putha-Gora (Eng. Pythagoras) from Buddha-Guru. Pythagoras introduced his new doctrines into Greece soon after the death of Śakya Muni and hence the inference is highly reliable. Some of Pococke's arguments are not strictly rational. Sometimes he is more emotional than rational. Our object in quoting his authority is to show only the fundamental thing that there was exchange of thoughts between two nations and each have learnt many things from the other, though we do not accept all the theories forwarded by the author of "India in Greece." Therefore it is probable that the Indians might have influenced the progress of Medicine in Egypt and Greece. It is an admitted fact that the medical investigations of the Indians are older than those of these two nations.*

The Vedic literature is the oldest record ever preserved by mankind. The medical investigations of the Indians have their beginning in Vedas. The probability of the indebtedness of the Greeks to the Indians in this subject is based partly on the historical relations of the two nations and partly on the

*"No summary of osteological doctrine, such as we find in the writings of Charaka and Suśruta, appears to exist in any of the known works of the earlier Greek medical schools."

—Hoernle's "*Studies in the Medicine of Ancient India*" Preface, p. 5.

ancient Greeks as Hermes, and Greek scholars trace the Greek Hermes to an Indian source, and assume the existence of two gods of the same name."

Homer is the Valmiki of the Greek literature and the earliest references to the art of healing are to be found in his Iliad while in India the Vedas speak of the art of healing and surgical operations; Mahabharat mentions that surgeons (Salya Vaidyas) were brought to operate Bhisma and to dress his wounds when he lay wounded on the battlefield.* Kacha appears a student of surgery which he learnt from शुक्राचार्य, the preceptor of Danavas.

According to the Greek tradition Hyppocrates is the father of western medicine. The temple of the goddess Sleep recommended by the Greek physicians was also in vogue in India. This remedy has the same psychological principle which was at the basis of Chikitsa of the mental diseases, the Manasika Rogas. The methods of curing diseases by will-force or the patient's faith on inexplicable hypnotic powers of modern times were widely practised both in Greece and India. Dhanvantari taught surgery at 'Kashi' and Hyppocrates practised at the temple of "Cos" in Greece. From the analogy of Greek 'Cos' and Indian Kashi, and the fatherhood of medicine claimed by Hyppocrates in Greece and by Dhanvantari in India, Mr. Haas passed a remark that Dhanvantari was an adaptation of Hyppocrates and Kashi of 'Cos.' The theory forwarded is obviously untenable as partial analogy cannot prove anything definitely. Kashi can hardly be believed to be an adaptation of 'Cos' as it is at least about four thousand years old. It has been mentioned in the Mahabharat and Satapatha Brahmana (XIII). We know that two Greek physicians Ktesias, (about 400 B. C.) and Magasthenes (about 300 B. C.) visited or resided in Northern India.—*Hoernley* admits that the Chronological indications no doubt more or less vague, given by the Indian tradition, place the earliest Indian medical school of Atreya and Suśruta, at least in the beginning of the sixth century B. C. He remarks "this being so and considering that we have no direct evidence of the practice of human dissection in Hypprocerates school, but know of the visit, about 400 B. C., of Ktesias to India, the alternative conclusion of a dependence of Greek anatomy on that of India cannot be simply put aside."†

These quotations and the references given above show that it was the Greeks that were attracted by India where they came for learning and wealth. There is a long list of medical teachers' genealogy before and after Dhanvantari. Brahma taught Daksha after whom there followed Aswini Kumaras, Indra, Bharadwaja, Atreya and Dhanvantari who was followed by a succession of other teachers. This Daksha the Prajapati is mentioned as

---

* उपातिष्ठन्नथो वैद्याः शल्योद्धरणकोविदाः । सर्वोपकरणैर्युक्ताः कुशलैः साधुशिक्षिताः ।
......................................धनं दत्वा विसृज्यन्तां पूजयित्वा चिकित्सकाः ॥

Mahabharat, Bh. P. 120

† Western Chroticles of Pharmacy Vol. I, p. 5.

the son of Aditi in Rigveda * A line of succession of teachers beginning from Brahma and Daksha and ending with Nagarjuna the redactor of Susruta *does not* require Hyppocrates (460 B C) to fill the gap of Ayurvedic teachers in India Hyppocrates was born in 460 B C and naturally must have flourished about 400 B C Now Hyppocrates' connection with the temple of 'Cos' is obviously about 400 B C Mr Haas' remark, *viz*, † "Kashi is the adaptation of 'Cos'" is based on the association of Hyppocrates and 'Cos' But Kashi is indeed older than 2400 years as we know that Buddha (500 B C) first preached his religion at Kashi and the story of Harischandra, a King of Ayodhya seems older still, under these circumstances Mr Haas' theory cannot be accepted

THE INDIANS AND THE ARABIANS

The western sciences owe their origin to the Greek and Roman writers and they acknowledge their indebtedness to them Even the Europeans have received valuable informations from the translations of the Arabic Manuscripts It has been clearly proved and admitted by scholars that the Arabians had direct communications with India and the Arabian Scholars gathered at the Indian centres of learning Even Hindu scholars were invited at the Court of Caliphs of Bagdad It is widely known that the Arabians learned Arithmetic, Algebra and other Mathematical sciences from the Indians Dr P C Ray, D Sc, has shown in his history of Indian Chemistry (Ch VI) that the Arabians borrowed much of their medical knowledge from the Indians He remarks, "The author of 'Kitab al Fihrist' who wrote towards the middle of the tenth century, Hazi Khalifa and Ibn Abu Usaibiah, who flourished at the commencement of the thirteenth century distinctly mention that by order of the Caliphs, Harun and Mansur, several standard Hindu works on medicine, materia-medica and therapeutics were translated into Arabic The information on this subject has been gathered at length by Deitz in his 'Analecta Medica,' Wustenfeld author of 'Geschichte de Arab Aerzte' Cureton, Flugel, Muller and other Arabic scholars."

Prof H H Wilson in a note appended to a paper by the Rev W Cureton entitled "A collection of such passages relative to India as may occur in Arabic Writers," thus pithily summarizes his own views "In medicine the evidence is more positive and it is clear that the Charak and Susruta, the treatises called Nidana *i e*, diagnosis and others on poison, diseases of woman and therapeutics, all familiar to Hindu science, were translated and

---

* भूर्जज्ञ उत्तानपदो भुव आशा अजायन्त ॥ अदितेर्दक्षोऽजायत दक्षाद्वदितिः परि ॥ R V X 72-4
भाष्यम्—भूरुत्तानपदाद्भूमिर्जज्ञे तथा भुव उपलक्षिता आशा अजायन्त तथा अदितेर्दक्ष अजायत उत्पन्नः दक्षाद् दक्षादपि अदितिः पर्यजायत । सा० भा

† History of Indian Medicine Introduction p 76, by Dr. G. Mukhopadhyaya

studied by the Arabs in the days of Harun and Mansur, either from the original or translations, made at a still earlier period into the language of Persia."*

Dr. Ray continues, " Fluzel states on the authority of Kitab-al-Fihrist, that Susrud (Sanskrit name Susruta thus corrupted into Arabic) was translated by Mankh, an Indian, who cured Harun-ar-Raschid of a severe illness was appointed physician in charge of the royal hospital..................We have ample and overwhelming testimony of Arabic Writers, notably of Haji Khalifa, that Hindu Astronomy, Algebra and medicine were zealously studied by their compatriots and many Hindu servants were induced to reside at the Court of the Caliphs as their instructors. Musalman students in their eager thirst for knowledge used to flock to the centres of learning in India and there drank deep at the very fountain-head. Indeed it had come to be regarded as an essential part of completing one's liberal Education to travel to India and learn sciences first hand."

During the middle ages large traffic was carried on between India and Arabia both by land and by sea. From the eighth century for about thousand years Mahomedans were occasional invaders of India. The middle of the eighth century was the dawn of the Arabian literature which was constantly fed and enriched by the Mahomedan writers on various sciences. The new relations of the Arabians with other Asiatic countries offered them opportunities to derive new information from the rich literatures of India and Persia. In the eighth century of the Christian era the Mahomedans had already reached as far as Sind, and soon after the Muslim scholars began to study the Indian languages.

Harun-Ar-Raschid (786-808 A. D.) ruled at Bagdad; that was the centre and the cradle of Arabian literature. At his court scholars both Mahomedans and Hindus received kind patronage. Experts in different branches of sciences such as medicine, surgery and fine arts were highly honoured for their merits. Some Mohamedan scholars quenched their thirst for knowledge at the feet of Indian scholars at the Caliph's Court and several others ran towards Indian centres of learning to satisfy themselves by the study of the original works in Sanskrit. Since then for several centuries, as Dr. P. C. Ray says that the Mohamedan scholars did not think their education complete unless they came to India and studied at Indian centres of learning. As far as we know these Arab writers corrupted the Sanskrit names while adapting them to their own language. During the middle ages there were ancient languages such as Pelhvi and others besides Arabic and Persian, current between India and Arabia. As words migrated from language to language and script to script they underwent soon phonetic changes and ultimately assumed sometimes untraceable forms but the Arabic corruptions

* Fourn Royal Asiatic Societies Old series VI. p. 105-115.

Sarak, Suśrud, Badan and Sankar which respectively stand for the Sanskrit Charaka, Suśruta, Nidana and Ashtanga in the Ayurveda are not far away from their original Sanskrit names We are at a loss to understand what different Nidanas were current in those days in India, for we understand that Nidana based on feeling the pulse was introduced later on

There followed another period of the literary activities of the Arabian scholars At the beginning of the eleventh century, Mahomed of Gazni became the patron of Mahomedan learning The Muslim scholars supported by this Sultan could ransack the literary treasures of India which was known to them for her learning and wealth This period being disturbed by wars and invasions, the Muslim could not much avail of the Indian works But inspite of these disturbances their labours for the study of Indian sciences were not stopped Even the Mughal rulers had engaged several scholars to carry on similar work of Persian translations of the original Sanskrit works on different subjects

In Southern India there was a great Hindu Kingdom and its Capital was Vijayanagar This city was a great seat of learning and culture when the Mohammedans were invading Northern India and had almost become the master of that part of the continent

The Indian tribes of the west coast of India were well known seamen and they had direct commercial relations with Arabia A large traffic was carried on by sea between the two countries The city of Vijayanagar attracted many of the cultured Arabians that came to India as travellers and students to learn the advanced sciences and arts cultivated by the Indians We know from the history that even up to the fall of Vijayanagar, Arabs were occasional visitors to this Kingdom of Southern India, the great centre of learning

The Hindu Kingdom of Vijayanagar greatly helped the progress of Ayurveda Large Ayurvedic hospitals were maintained by the State, Ayurvedic schools and institutions to promote the study of medicine were established at various places in the State The Arabs carried on their trade with Southern India where they found an empire which maintained high reputation for learning and administration The Arabians and Persians came to India to stay here as students, they learnt Ayurvedic methods of medicine and carried them to their country The students learnt at the centre of learning in this Hindu Kingdom The Arabian traders dealt in horses, spices, pearls and all sorts of jewelry The Kingdom of Vijayanagar was known for the patronage of learning, the capital Vijayanagar was called Vidyanagar by both the Indians and the foreigners Saleman, a Mahommedan trader and navigator of Basrah, visited Vijayanagar which he graphically describes in his Arabian writings

4

Sciences and literature flourished, medical science had attained a very respectable position and the founding of public charitable dispensaries and institutions became almost a mania with the rulers *

We know from the Vedic passages given below that great importance of the physicians was thoroughly realised by the ancient Aryans Rudra is called "the first divine physician' † In Rigveda he is addressed as "Thou art the best of Physicians" In the course of studies the medical science was given a place next to the Veda, reckoning it an Upaveda of the Rigveda But a period followed when a physician was not as highly honoured as he was before

Many of the truths of the Indian medicine that were known even in the Vedic age and are found scattered here and there in the Vedic literature, were wrongly interpreted by the zealous devotees of Yajna system Those Brahmans who were ardently devoted to the Yajna system regarded that their religion existed only in the performance of the sacrificial ceremonies, they have assigned wrong interpretations and applications to the Vedic Mantras containing valuable medical truths, in order to bring them in conformity with their own views and to serve their own purpose

The known truths of the Vedic age remained completely hidden for some time, and if it were not for the efforts of the Acharyas of the Ayurveda, the Indian system of medicine would not have come into existence at all Science of medicine does not appear to have made satisfactory progress during the period between the Vedic age and the time of Charaka and Suśruta We cannot find out the definite reasons for it But we know that even in the Vedic age (and more so in the age of the Sutras) the profession of the Physicians was not regarded as an honourable one Aśvinikumaras, the twin physicians of the gods, were not allowed to share the sacrificial offerings, though they were highly praised in several vedic passages ‡

It was the sage Chyavan who admitted them to the sacrifice when Aśvinikumaras healed him from an incurable disease perhaps old age ‡ Even after this the physicians were not given their due honour in the auspicious ceremonies In the age of the compilation of Smritis, some authors such as of present Manu Smriti and others have gone so far as to regard the physicians unworthy of being invited for the Śraddha or similar ceremonies The reasons

*History of Vijayanagar p 100

†(1) प्रथमो दैव्यो भिषक्— य० वे० (वा० स०) १६।५

(2) भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि । R V II 7-16

‡ Veda 7 71

युवं च्यवानं जरसोऽमुमुक्तं नि पेदव ऊहथुराशुमश्वम्
निरंहसस्तमसः स्पर्तमत्रिं नि जाहुषं शिथिरे धातमन्तः ॥

ऋ० वे० ७ ७१ ५ &c.

obviously will probably be the following. The physicians would object certain practices to which the zealots of Yajna-system strictly adhered. The followers of so called Karmakanda prescribed beef for eating and such other things for sacrificial offerings.* The Ayurvedic physicians have treated these things unwholesome (अहित)†

The gases of such things are unwholesome in the opinion of the Vaidyas. A physician pays greater attention to wholesome and unwholesome things than others do. If they were admitted to sacrificial ceremonies and the Śraddhas, they might have perhaps objected to these unwholesome things, practised by the followers of so called Karmakanda to please their Devatas.

We cannot definitely assign only the above reason to the slow progress of medicine during the period in question. The works of the authors of this period might have been lost to us as it always happened in the case of many other Indian sciences; or some better works on the subject in the later age might have made the existence of the former works unnecessary for the successors, as it has occurred in the case of grammars written by the predecessors of Panini.

THE AYURVEDIC PERIOD.

We believe that at least the rudiments of many of sciences were revealed in the Vedas and Atharva Veda has made several allusions directly and indirectly to the medical science. We do not know much about Ayurvedic works compiled between the Vedic age and the time of Buddha. The Ayurvedic period accepted by scholars lies between the date of Buddha (600 B C.) and 800 A. D, during which many recognized writers of Indian medicine lived and wrote standard works such as Charaka, Suśruta and others which are admitted to be the products of this age. The renaissance of Sanskrit learning and a part of the Sutra period fall in the same age. So one cannot find fault with the pre-Buddhistic period because it did not produce valuable works on Indian medicine. The age was unfavourable not only to the progress of the science of medicine but also to that of all kinds of sciences except perhaps grammar and early philosophy. Every age in human history has its peculiar characteristics, and the period under consideration cannot be an exception

*" सद्यो मत्ताति " (ऋ० वे० 3. 8. विनियोग)
From the Sutra ' सद्यो मत्ताति. सवान न '
इति साम्मनस्याम्युदकुलिजे सपातवन्त भाम परिहृत्य मन्ये विनयस्येव
सुराकुलिज निशायष्या चसवयां सुरावि पिशितान्याशयति भक्त सुरां
प्रपा सपातवत् करोति इति (कौ० २. ३)

Here Sayan refers to the custom of eating beef and drinking wine which is not only against Ayurveda but has no reference whatsoever in the original hymn.

†(१) अहितान्युपदेक्ष्याम ....गोमांस सूपमांसानां........महिषवसानूपसत्वानाम. ।
चरक 1, 52. 38,

During this period the Aryans of India were happily settled on the rich plains of the Punjab and the Gangetic valley. Provided as they were with ample easy means of livelihood and their living being closer to nature, they were probably saved from the attacks of incurable diseases. So less attention was paid to medical investigations and more to the search of philosophical truths. During this age the minds of the Indians were engaged in the speculations of philosophical problems which produced the early works such as the Upanishadas and Aranyakas.

These early works have greatly helped the authors of the system-making age of the *Indian Philosophy*. The succeeding thinkers who produced their separate philosophical systems in the Sutra form have taken some help from the Upanishadic philosophy. Some of the Indian systems such as Sankhya and Vaiśeshika as will be shown afterwards have rendered good help to the progress of Ayurveda. The conception of life and the homogeneous matter of the Sankhya or the atomic theory revealed by Kanad or the Vedantic idea of the world-breathing have directly helped the science of Ayurveda.

Now let us see how old certain particular discoveries of Ayurveda had been, to show the minute observation of the Indian mind. Let us examine 'the theory of circulation'. The authors of the hymns of Atharva Veda appear to have known the difference between arteries and veins. In this Veda two different words are used for two different kinds of blood vessels through which the blood circulates in the body. The action of the flux and reflux of blood from and to the heart is marked on the blood vessels also. Atharvaveda calls Dhamnis and Hiras for arteries and veins. The word 'Hira' assumed the forms Śira or Sira in the classical Sanskrit literature. If the authors of the hymns of the Atharvaveda knew this theory, they must be rewarded with the credit of keen observation; but at least we have to admit that Charaka and Suśruta were fully aware of this theory though Charaka's classification of the blood vessels cannot be admitted even by a school boy of to-day. Inspite of his incorrect number and classification of blood vessels, indeed he had the correct idea of this theory and the distinction between the arteries and veins. He deals with this subject in his work Suśruta (VII-X). It was Prof. Harvey (1628) who first discovered and expounded the theory of the circulation of blood, in England. Though Prof. Harvey's observations are more accurate and scientific, yet one cannot deny Suśruta the conception of this theory.

—(सुश्रुत शारीरस्थान अ० ७.)

Now let us see whether this theory has some remote origin. The flux and reflux of blood depends on the respiration though the two processes are scientifically different functions. The cosmic matter was supposed to have respiration. The idea of 'world breathing' and the conception of attraction

and repulsion as the root causes of the world are almost alike.[1] Hiranyagarbha the cosmic substance was a breathing matter according to the earliest conception of the Indian philosophy The circulation, the flux and reflux of blood from and to the heart, depending upon the function of Respiration was observed even by the authors (ऋषि) of the hymns of the Vedas What was observed of the human system was attributed to the cosmic matter which, the philosophers believed, was performing the function similar to the respiration according to अग्निषोमात्मकं जगत् attraction and repulsion that are supposed to be the root causes of the coming into existence of the world Empedokles, (444 B C) an ancient Greek philosopher, held a similar opinion about the beginning of the world Love and strife he said were the chief causes of forces that brought the world into existence His opinion is briefly summarized in the following passage from Burnet

" Besides these four roots, Empedokles postulated something called (filia) to explain the attraction of different forms of matter and of something called strife (neikos) to account for their separation, he speaks of these quite distinctly as bodies The way in which they act, seems to have been suggested by the experiment of Klepsydra already referred to We start with something like the sphere of Parmadides in which the four elements are mingled in a sort of solution by love while strife surrounds the sphere on the outside When the strife begins to enter the sphere, the love is driven towards its centre and the four elements are gradually separated from one another That is clearly an adaptation of the old idea of the world breathing

" Empedokles also held however that the respiration depended on systole and diastole of the heart and therefore we find that as soon as strife penetrated to the lowest (or most central) part of the sphere and love is confined to the very middle of it, the reverse process begins Love expands and strife is driven out of the sphere once more in proportion, as love occupies more and more of it, just as air is expelled from the Klepsydra when the water enters it In fact love and strife are to the world what blood and air are to the body The physiological analogy naturally influenced the founder of a medical school who for the first time formulated a theory of the flux and reflux of blood from and to the heart The conception of the attractive force as love is also, as Empedokles says, of physiological origin No one has observed, he tells us (fr 17 21 2) that the very same force men know in their own bodies plays a part in the life of the great world too He does not seem to have thought it necessary to give any mechanical explanation of the cosmic systole and diastole It was just the life of the world

A world of perishable things such as we know can only exist when both love and strife are in the world There will, therefore, be two births and two passings away of the world of the mortal things (fr 17 3 5) one when love is

increasing and all the elements are coming together into one, the other when strife is re-entering the sphere and the elements are being separated once more. The elements alone are everlasting. The particular things we know are unstable compounds which come into beings as the elements '*run through one another*' in one direction or other. They are mortal or perishable.......... ....Their birth is mixture and their death is but the separation of what has been mixed. Nothing is imperishable but fire, air, earth, water with the two forces of love and strife."*

The Rigveda is the oldest documentary record ever preserved by mankind. Though the other Vedas are comparatively of a later date yet the Vedic literature as a whole is acknowledged to be very ancient. The Hindus look upon the Vedas as the sacred books revealed by God and all knowledge has its source in them. Leaving aside this particular view, the Vedas have double importance to the service of humanity. In the first place, they represent a picture of the earliest life of the human race and consequently throw a great light upon the history of the growth of society. In the second place, the Vedas have their linguistic importance for the study of philology. The words of a language are the fossils of society; they preserve great historical truths and serve as reliable links to unite the disconnected facts of social history. It was philology that first suggested that the Indians and the Europeans are descended from one and the same stock of the Aryan race which once lived in the Central Asia and used one language; as the sections of the tribe separated from each other, phonetic changes due to climatic influence and the change in the ways of leading life gave rise to different languages. We have already stated that the Ayurvedic period according to history begins from 600 B. C. and ends by the middle of ninth century A. D. The Orthodox Hindus believe that the Vedas are 'Anadi' beginningless and it is fruitless to attempt to assign a date to them. As Ayurveda is an Upaveda of the Atharvaveda so it is also 'Anadi'. But this reasoning goes against certain evident plain facts and hence it is highly improbable.

No definite date can be assigned to all the Vedas. Much of the Rigveda and some earlier portions of the Atharvaveda belong to the earliest date, the rest of the Vedic literature is produced at different dates; many of eminent western scholars who have attempted to determine the date of the Vedas have given the probable lower limit and the upper limit before Christ. But the calculation varies so far that the dates sometimes differ even by thousand years. The traditional view asserts that the Vedas are eternal in themselves and ever exist in God. They were seen by the sages at the time of inspiration and they published them. Whatever it may be, the attempts of the scholars are to ascertain the time of 'seeing' and their publication. Almost all great western scholars have tried to ascertain the date of this ancient

* The School of Greek Philosophy by J. Bernet, page 73—74.

literature Weber, a very great scholar, sceptic of the problem, hopelessly left the main topic of discussion , here we briefly summarize the views of some of the great scholars as regards the date of the Vedas

According to Maxmuller's theory, 1000—1200 B C is the lowest time for the beginning of the Vedic poetry but as to the upper limit he never advances any opinion to express a fixed date Maxmuller based his opinion on the following assumption The Samhita preceded the Brahmanas which were followed by the Aranyakas Maxmuller assumed two hundred years for each of these periods The Buddhism pre supposed the existence of the Vedas Brahmanas and Aranyakas and the Buddhistic period began from 600 B C. Now the formation of the Vedic literature the Samhitas, Brahmanas, and Aranyakas will take about 500 years if according to this rough calculation a period of two hundred years is assigned to the formation of each of the section of this early sacred literature Thus the latest date of Vedic literature would begin from 1300 B C Maxmuller s theory based on the assumption of two hundred years for the formation of each Samhita, Brahmanas and Aranyakas, is an arbitrary view His theory is important for its historical relation with the Buddhistic age but it is very week as compared to the theories of other scholars

Maxmuller has declared that no power on earth would ever be able to say whether the Vedic hymns were composed in the second, third or fourth millenium B C This was undertaken for reconsideration by other scholars like Ludwig, Jacobi and Tilaka These scholars have dealt with the problem from the astronomical side and each independently arrived at result that differed by about 2000 years Let us see what Lokamanya Tilaka and Jacobi have to say about the important problem Long before the dawn of the astronomy proper, the Vedic people felt a great necessity to combine the Solar and Lunar years According to the Lokmanya Tilaka's view some of the full moon *Nakshatras were brought into special relation to the beginning of the seasons* of the year Supposing that the astronomical observations mentioned in Rigveda were correct, this great scholar has started his investigation and astronomical calculation On the assumption that the beginning of the seasons and years were accurately ascertained by the Vedic people, he arrived at an important conclusion with the help of mathematical calculations

Certain passages in the Vedas indicate that the vernal equinox coincided with the Mrigaśiras (Orian) at a very remote period in which these passages appear to have been composed But on the other hand the Brahmana literature and its time indicate that the Krttikas which were then at the beginning of the Nakshatras coincided with the vernal equinox Now the distance from the Mrigaśiras to the Krttikas is considerably great and this change required a period of 2000 years, because in about 4500 B C the spring equinox was in the Mrigaśiras while it was in the Krttikas about 2500

B.C. Therefore Tilaka calculates 6000 B.C. the period of the Vedic hymns.* Jacobi arrived at his own conclusion on the following observation. In the Hindu marriage ceremony according to the Grihya Sutras, the Polar star is pointed to the bride as an ideal of steadiness and faithfulness The custom is observed all over India The present pole-star on the northern hemisphere is Alpha of the 'Little Bear." But already 2000 years ago this star was so far distant from the celestial pole that in the Vedic antiquity it could not possibly have been considered as the polar star Its place was at that time, accurately in 28270 B. C. occupied by Alpha Draconis, this being the only star bright enough to serve the purpose of the polar star. Since in Rigveda hymns themselves this custom of pointing out the polar star is not (yet) mentioned, the Vedic civilization has according to this theory to be put at *the period antecedent to the third millennium. The argument based on the* polar star appears to be more convincing than that founded on the Nakshatras and the equinoxes.†

We quote here some passages which are enough to show that there is not only the existence of Medical Science in the Vedas, but also the sages of the Vedic age had a thorough insight in it.

The sages of the Vedic age were accustomed to make use of mantras and Medicines. In some cases they used mantras only and influenced by incantations, and in some cases they used to deal with medicines only without mantras and in some cases they used both. As regards the mantras they ought to be peculiarly recited and by such recitation they influence to a certain degree. But it is not our sphere to deal with this subject matter, and we leave it now. One cannot deny the existence of the medical chemistry in the Vedas, though the treatment thereof is not in a detailed manner We will treat of the Vedic Chemistry separately. Here we quote a few illustrations, about the existence of the Medical science, from the Vedas, with many a method of its practical use (some of the methods will appear unreasonable to persons of this generation, notwithstanding the truth in them).

The commentaries on the text and translations thereof are not complete and proper, but we give here the commentaries and translations exactly, and our opinions in the foot notes.

युवं ह स्थो भिषजा भेषजेभिरथो ह स्थो रथ्या राथ्येभिः ।
अथो ह क्षत्रमधि धत्थ उग्रा यो वां हविष्मान्मनसा ददाश ॥

हे अश्विनौ युवं युवां ह खलु भेषजेभिः भेषजैरौषधैः भेषजांशमभैषज्यान्यगदोऽशुरौषधमिति पाभिधा- नात् तैर्भिषजा भिषजौ स्थ. ह शब्द अश्विनौ हि देवानां भिषजावित्यादि प्रसिद्धिद्योतनार्थः । अथो अपि च रथ्येभि रथ्योर्भिरथैः रथ्या–रथवन्तौ स्थ आर्यो रथोऽश्विनोरित्यादि प्रसिद्धिद्योतनार्थो ह शब्द अनयो रथेन विशेषसम्बन्ध

* The Orion—B. G. Tilaka.

† Hymns from Rigveda. Appendix—By R. Zimmermann.

युवोर्हि पूर्वे सवितोपसोरथमृताय चित्रं धृतवन्तमिष्यतीत्यादि मन्त्रान्तरेषु प्रसिद्ध । आथो-अपिच युवयोः मन मस अधि ह-अधिक सतु । इत्थम् प्रसिद्धौ यस्मादेव तस्मात् हे उग्रा-उद्गूर्णसामर्थ्यौ अश्विनौ वां-युवाभ्यां यो हविष्मान्-आज्यपुरोडाशादिहविर्युक्तो यजमान मनसा युष्मदायत्तेन चेतसा ददाश-ददाति तस्य हविरादिकं धरत धारयत अत्यधिकमनुग्रहोत इत्यर्थ प्रभूतबलौ युवां रथमारुह्य अस्मदेवयजनमागत्य हवि प्रद मा छूत्वा अस्मदादि अस्मान् चिकित्सितमिति तात्पर्यार्थ ।" ऋ० वे० ११५७।६

"Leeches are ye with medicines to heal us, and charioteer are ye with skill in driving,

Ye strong, give sway to him, who brings oblation and with his heart pours out his gift to you."

२—या वो भेषजा मरुतः शुचीनि या शंतमा वृषणो या मयोभु। यानि मनुरवृणीता पिता नस्ता शं च योश्च रुद्रस्य वश्मि ॥ ऋ० २।३३।१३

हे मरुतो रुद्रपुत्रा वो-युष्माकं या-यानि भेषजा-भेषजानि-अस्मदारोग्यभूतान्यौषधानि शुचीनि-शुद्धानि निर्मलानि सन्ति हे वृषण-कामानां वर्षितारो मरुत या-यानि च युष्मदीयानि भेषजानि शंतमा-अतिशयेन सुखकराणि या-यानि च भेषजानि मयोभु मयोभूनि सन्ति सुखस्य भावयितॄणि नोऽस्मत्पिता मनु यानि भेषजानि युष्मदीयान्यवृणीत वृतवान् ता-तानि भेषजानि रुद्रस्य महादेवस्य सम्बन्धि शं च योश्च शमनीयानां रोगाणामुपशमनं यावनीयानां भयानां यावन अस्मत पृथक्करण तदुभयं च वश्मि कामये, वश कान्तौ आदादिक ।

Of your pure medicines, O Potent Maruts those that are wholesomest and health bestowing,

Those which our father Manu has selected, I crave from Rudra for our gain and welfare.

३—या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि क्ष्मया चरति परि सा वृणक्तु नः । सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः ॥ ऋ० ७।४६।३

हे रुद्र ते—त्वद्युतात्मनस्तव सम्बन्धिनी दिवस्परि—अन्तरिक्षप्रकाशात्—अवसृष्टा—विसृष्टा या दिद्युत् अशनिरूपा हेति क्ष्मया—क्षित्या क्षितौ वा चरति—वर्तते सा दिद्युत् नः—अस्मान् परिवृणक्तु—परित्यजतु अपिच हे स्वपिवात ते—तव सहस्रं—बहूनि भेषजा—भेषजानि याऽन्यौषधानि सन्ति तान्यस्मभ्यं प्रयच्छेति शेष नोऽस्माकं तोकेषु—पुत्रेषु तनयेषु च मा रीरिषः—हिंसां मा कुरु ॥ ७ । ४६ । ३ ॥

May thy bright which, shot down by thee, heaven, flieth upon the earth, pass us uninjured by,

Thou very gracious God, hast thousand medicines inflict no evil on our sons or progeny,

४—यन्नासत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम्। तेन नूनं विमदाय प्रचेतसा छर्दिर्वत्साय यच्छतम्

हे नासत्यावश्विनौ पराके—दूरदेशे अर्वाके—समीपे च युवयो सम्बन्धि भेषजं—रोगोपशमनकारणमस्ति तेन—भेषजेन सहित छर्दि—गृह हे प्रचेतसा—प्रकृष्टज्ञानवन्तौ विमदाय—ऋषये वत्साय एतन्नामकाय ऋषये वासाय नूनमवश्य यच्छत—प्रयच्छतम् ऋ० ॥ ८ । ९ । १५ ॥

Whatever healing balm is yours, ' Nasatyas ' near or far away,
Therewith, great sages, grant a home to Vatsa and Vimada.

५—या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥

या ओषधी—रोषधय पूर्वाः—पुरातन्यो जाता—उत्पन्ना केभ्य' सकाशात् देवेभ्यः वर्णाभमांतृभ्य यद्वा देवा द्योतमाना ऋतव तेभ्य कस्मिन् काले त्रियुग—त्रिषु युगेषु विशेषेण अद्युगांवाभेक्षया कृतादियुगत्रयेषु कली स्वल्पत्वाऽल्पत्वादुपेक्षित अथवा त्रिषु युगेषु वसन्ते प्रावृषि शरदि चेत्यर्थ । अह बभ्रूणां-बभ्रूवर्णानां सोमाद्योषधीनां शतं सप्त च धामानि मनुष्यसम्भाजनाभयेषादिरूपेणाऽवस्थभूतानि स्थानानि तु क्षिप्र मनै—मन्ये सम्भावयामीत्यर्थ । अत्र वाजसनेयक या ओषधी- पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुग पुरेति ऋतवो वै देवास्तेभ्य एतास्त्रिपुरा जायन्ते वसन्ते प्रावृषि शरदि मनै नु बभ्रूणामहमिति सोमो वै बभ्रु सोम्या ओषधय औषध पुरुष शत धामानीति यदिद शतायु शताय शतवीर्य एतानि हास्यशत धामानि सप्त चेति य एवमेव सप्त शीर्षन् प्राणास्तानेतदाहेति । अत्र निरुक्त—या ओषधय पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्ये नु तद्बभ्रूणामह बभ्रुवर्णानां हरणाना भरणानामिति वा शत धामानि सप्त चेति धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति जन्मान्यत्राभिप्रेतानि सप्तशतानि—सप्तशत पुरुषस्य मर्मणां तेष्वेना दधातीति ॥ ऋ० १० । ९७ । १ । वा० सं० १२।७५

Herbs that sprang up in time of gold, three ages earlier than the Gods,
Of these, whose hue is brown, will I declare the hundred powers and seven.

२—शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः । अधा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ॥

हे अम्ब—मातर ओषधयो वः—युष्माकं धामानि—स्थानानि जन्मानि वा शतं—अपरिमितानि उतापि च व —युष्माक रुहः प्ररोह प्रोहम सहस्रं—अपरिमित अध—अपि च हे शतक्रत्वः—शतकर्माणो यूयमिमं मे—मा मदीय वा जनमामयग्रस्तमगदं—गदो रोग तद्रहित कृत—कुरुत ॥ २ ॥ वा० स० १२।७६

Ye mothers, have a hundred homes, yea, and a thousand are your growth.
Do ye who have a thousand powers, free this my patient from diseases

७—ओषधीः प्रति मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः । अश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः ॥

हे ओषधीः—ओषधय प्रतिमोदध्वं—इम रुग्ण प्रति मुदिता हृष्टा भवत कीदृश्यो यूय पुष्पवती पुष्पवत्य प्रसूवरी॰ प्रसवेन सूयन्त उपभोगायेति प्रसवा फलानि तद्वत्य किं चाश्वा इव—अश्ववाना हया इव सजित्वरीः—सहरोग जयन्त्य वीरुधो—विरहन्त्य पारयिष्णवः—पुरुष पारयन्त्यो रोगात् ॥ ३ ॥ वा० सं० १२।७७

Be glad and joyful in the plants, both blossoming and bearing fruits,
Plants that will lead to success like men who conquer, in the race.

८—ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुपब्रुवे । सनेयमश्वं गां वास आत्मानं तव पूरुष ॥

हे ओषधी—ओषधय देवी—देव्यो द्योतनादिगुणका हे मातर —जनाना मातृभूता मानुवदितकारित्वान्मातृ॰ स्योपचार अथवा मातर आरोग्यनिर्मात्र्यो वो—युष्माक सम्बन्धिन निपन तद्वक्ष्यमाण इति—इम उपब्रुवे—उपा॰ यामि किं तदितिचेत् उच्यते—ओदश्वं अह अश्व गा वासांसि किं बहुना आत्मानमपि हे पुरुष—चिकित्सक तव—तुभ्य सनेयं—ददामि ॥ ४ ॥ वा० स० १२।७८

Plants, by this name I speak to you, mothers, to you the Goddesses:
Steed, cow, and garment may I win, win back thy very self O man.

९—अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता । गोभाज इत्किलासथ यत्सनवथ पूरुषम् ॥

हे ओषधिदेवता व —युष्माकमश्वत्थे निषदनं स्थिरं वर्तने तथा वः—युष्माक पर्णे—पलाशे वसतिः—निवास कृता । तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत गायत्र्याहरत्तस्य पर्णमच्छिद्यत तत्पर्णोऽभवदिति पर्णस्य पर्णत्वमिति श्रुत॰ त्वात् । पलाशस्य—पर्णः-शमीति अश्वत्थस्याऽप्यर्थवादोऽस्ति तद्यथा पाद्माऽश्वत्थोऽभवत् । किंच गोभाज इत्किल—गवां भाजयित्र्य एवाऽऽसथ—भवथ खलु यदपि सनवथ—सम्भजथ पुरुष मदीयं मर्त्यम् । यज्ञ पशु सम्भजा, देवा॰ नाम व्याख्यानेन च प्रसंग यज्ञा ओषधिका उपयन्ति विचरन्ता ॥ ५ ॥ वा० स० १२।७९

The holy fig tree is your home, your mansion is the Parna tree.
Winner of cattle shall ye be if ye regain for me this man again.

१०—यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव । विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहाऽमीवचातनः ॥

यत्र—यस्मिन्देशे ओषधीरोषध्य समग्मत—सङ्गच्छन्ते राजानः—समिताविव—सङ्ग्रामे यथा तत्र तथा संगता भवन्ति तद्वत् तासां नानाविधानामोषधीनां सङ्गमन यस्मिन्देशे अस्ति तत्र विप्रः—प्राज्ञो ब्राह्मण स भिषगुच्यते रक्षोहा—रक्षोहन्ता अमीवचातनः—अमीवा व्याधि तस्य चातनश्चावयिता च भवति तदानीम् ॥६॥ ऋ० सं० १२।८०

He who hath store of herbs at hand—like kings amid a crowd of men.
Physician is that sage's name, fiend slayer, chaser of desease.

११—अश्वावती सोमावती मूर्जयन्ती मुदोजसम् । आवित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥

अश्वावत्यादय प्रधानभूता ओषध्यश्च ता सर्वा ओषधीराविसि—आजाने स्वीयोत्थर्थ अस्मा—अरिष्टतातये—अस्मै रोगाय शत्रु रोग विनाशयितुमित्यर्थं ॥ ७ ॥ ऋ० सं० १२।८१

Herbs rich in Soma, rich in steeds, in nourishment, in strengthening power,
All these have I provided here, that this man may be whole again.

(The words 'rich in steed' etc do not convey any meaning concerning any medicinal qualities. The meaning of these words seems to be here as follows —

अश्वावती=वाजीकरणम् Vajikarana. सोमावती=आयुर्वर्धनम् Ayurvardhaka ऊर्जयन्ती=वृष्यम् Vrishya. उदोजसम्=रसायनम् Rasayana.

The above mentioned qualities are well-known in the Ayurveda, of the medicines)

१२—उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते । धन सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष ॥

ओषधीनां शुष्मा—बलानि उदीरते—उद्गच्छन्ति रूपे सवीर्यं प्रोद्गमयन्तीत्यर्थ । गावोगोष्ठादिव—ता यथा तत सकाशादुदीरते तद्वत् कीदृशानामोषधीनां उच्यते धनं—स्वसामर्थ्यलक्षणं सनिष्यन्तीना—लब्धुमिच्छन्तीनां किं प्रतीति उच्यते हे पूरुष—पुरुष रोगग्रस्त तवात्मान शरीरं प्रति । यद्वा प्रोहन्तीरोषधी दृष्ट्वा वदति हे पुरुष भिषग्रूप ओषधिस्वामिन् तव आत्मान मर्थमिच्छु धन सनिष्यन्तीना ओषध्योषधीना शुष्मा उदीरते ॥ ८ ॥ ऋ० सं० १२।८२

The healing virtues of the Plants stream forth like cattle from the stall
Plants that shall win me store of wealth, and save thy Vital breath, O man.

१३—इष्कृतिर्नाम वो माता थो यूयं स्थ निष्कृतीः । सीराः पतत्रिणीः स्थन यदामयति निष्कृथ ॥

हे ओषधयो वो माता-जननी इष्कृतिर्नाम-सर्वेषा रणाना निष्कर्त्रीति प्रसिद्धा यस्मात्ता रोग निष्करोति अतो-भवो यूयमपि निष्कृती.-निष्कृतय स्थ-भवथ किंच यूय सीराः-सरणशील पतत्रिणी -पतनवत्यश्च स्थन-भवथ सम्पतनशीलाः-एतादृश । किंच पुरुषो यदि आमयति-व्याधितोभवति त निष्कृथ-संस्कुरुथ ॥ ९ ॥
ऋ० सं० १२।८३

Reliever is your mother's name, and hence Restorer are ye called,
Rivers are ye with wings that fly, keep for whatever brings disease

१४—अतिविश्वाः परिष्ठाः स्तेन इव व्रजमक्रमुः । ओषधीः प्राचुच्यवुर्यत्किंच तन्वो३ रपः ॥

विश्वा—व्याप्ताः परिष्ठाः परितः स्थिताः ओषधयः अत्यक्रमुः—व्याधीन् अतिक्रान्तवत्यः स्तेन इव व्रजं—यथा स्तेनो व्रजं अत्यक्रमीत् तद्वत् तथा कृत्वा ओषधीः—ओषधयः प्राचुच्यवुः प्रच्यावयन्ति यत्किंच तन्वः—कृत्स्नशरीरस्य रपः पापं व्याधिलक्षणमस्ति तदिति ॥ १० ॥ वा० सं० १२।८४

Over all fences have they passed, as steals a thief into the fold,
The Plants have driven from the frame, whatever malady was there

१५—यदिमा वाजयन्नहमोषधीर्हस्त आदधे । आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥

अहं यदीमा ओषधीर्हस्ते आदधे—आधारयामि किं कुर्वन् वाजयन् रुग्णं बलिनं कुर्वन् तदा यक्ष्मस्य रोगस्यात्मा नश्यति । जीवगृभो—यथा जीवानां शकुन्यादीनां ग्रहणात् व्याधाद्यथा जीवा नश्यन्ति तद्वत् । यद्वा जीवगृभः—मृत्योः सकाशात् जीवो नश्यते तद्वत् ॥ ११ ॥ वा० सं० १२।८५

When, bringing back the vanished strength, I hold these herbs within my hand,
The spirit of disease departs ere he can seize upon the life

१६—यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परुष्परुः । ततो यक्ष्मं वि बाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव ॥

हे ओषधी—ओषधयो यस्य रुग्णस्याङ्गमङ्गं यत्परुः परुः पर्व पर्व प्रसर्पथ प्रकर्षेणाश्रयथ ततोऽङ्गात् पर्वणश्च यक्ष्मं व्याधिं विबाधध्वे उग्र उद्गूर्णबलो मध्यमशी मध्यमस्थाने वर्तमानो राजा यथोपद्रवकारिणः समन्ततः शत्रून् पदेपदे विबाधते तद्वत् ॥ १२ ॥ वा० सं० १२।८६

He through whose frame, O plant ye creep member by member, joint by joint
From him ye drive away disease like some strong arbiter of strife

१७—साकं यक्ष्म प्र पत चाषेण किकिदीविना । साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया ॥१३॥

हेऽस्मदीयस्य पुरुषस्य शरीराधिष्ठायिन् यक्ष्म—व्याधे त्वं साकं सह प्रपत—प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छ केन साकमिति उच्यते—चाषेण अतिशीघ्रं पतता चाषाख्येन पक्षिणा सह तथा किकिदीविना—पक्षिणा च सह तथा वातस्य शीघ्रं गच्छतो वायो ध्राज्या—गत्या वेगेन सह गच्छ तथा निहाकया गोधिकया साकं नश्य नाशं प्राप्नुहि ॥ १३ ॥ वा० सं० १२।८७

Fly, spirit of disease, be gone, with the blue joy and kingfisher,
Fly with wind's impetuous speed, vanish together with the storm

१८—अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत । ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥१४॥

हे ओषधयो वो युष्माकं मध्ये अन्या ओषधिरन्यामोषधिमवतु आप्नोतु अवतिरत्र गत्यर्थः । तथान्यान्यस्याः समीपं सुष्ठावत उपागच्छत एवं या उक्ता ओषधयः ताः सर्वाः संविदानाः परस्परमैकमत्यं प्राप्ताः सत्यः इदं मे मदीयं वचः प्रार्थनालक्षणं वचनं प्रावत प्ररक्षत ॥ १४ ॥ वा० सं० १२।८८

Half every one the other, lend assistance each of you to each,
All of you be accordant, give furtherance to this speech of mine

१९—याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥१५॥

याः फलिनीः—फलवत्यः या अफलाः—फलवर्जिता या अपुष्पाः पुष्परहिता याश्च पुष्पिणीः पुष्पवत्यः बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिर्मन्त्राभिमानी देवस्तेनाभ्यनुज्ञाताः ता ओषधयोऽस्मान् अंहसो मुञ्चन्तु मोचयन्तु ॥१५॥ वा० सं० १२।८९

Let fruitful plants, and fruitless, those that blossom, and blossomless,
Urged onward by Brihaspati, release us from our pain and grief.

२०—मुञ्चन्तु माशपथ्या३दथो वरुण्यादुत । अथोयमस्य पड्वीशात्सर्वस्माद्देवकिल्बिषात् ॥१६॥

मा—मा ओषधय शपथ्यात्—शपथसञ्जातादेनस पापान्मुञ्चन्तु अथो—अपिच वरुण्यात्—वरुणसम्भवात् मां मुञ्चन्तु वरुणोऽपि स्वपाशेन जातमात्र पुरुष बध्नाति उतेति—पूरण अथोअपिच यमस्य पड्वीशात् पादबन्धनात् निगडात् मुञ्चन्तु न केवल वरुणादेः पापात् सर्वस्मात् देवकिल्बिषात्—देवै कृतादपापात् मुञ्चन्तु ॥ १६ ॥

या० सं० १२।९०

Release me from the curses, plague and who that comes from 'Varuna',
Free me from Yama's father, from sin and offence against the Gods.

२१—अवपतन्तीरवदन्दिव ओषधयस्परि । य जीवमश्नवामहै न स रिष्याति पूरुषः ॥ १७ ॥

दिवो—द्युलोकादवपतन्तीरवपतन्त्य ओषधय इत्थ पर्यवदन् किमिति उच्यते य जीव जीवन्तमश्नवामहै व्याप्नुमो न स पूरुष पुरुषो रिष्याति—रिष्यति न हिंस्यते ॥ १७ ॥

या० सं० १२।९१

What time descending from the sky, the Plants flew earthward, thus they spake,
No evil befall the man whom, while he liveth we pervade

२२—या ओषधीः सोमराज्ञी र्बह्वीः शतविचक्षणाः । तासां त्वमस्युत्तमार कामाय शं हृदे ॥१८॥

या ओषधीरोषधय सोमराज्ञी सोमो राजा स्वामी यासा तास्तथोक्ता बह्वी —असङ्ख्याता शतविचक्षणा बहुदर्शना है सोमाख्य ओषधे तासामोषधीना त्वमुत्तमासि मत्तादेव वस्मात् आरमल पर्याप्त कामाय—काम्याय हृदे हृदयाय शं सुखकरी भवेति शेष ॥ १८ ॥

या० सं० १२।९२

Of all the many Plants whose king is Soma, Plants of hundred forms,
Thou art the plant most excellent, prompted to the wish, sweet to the heart

२३—या ओषधीः सोमराज्ञी र्विष्ठिताः पृथिवीमनु । बृहस्पतिप्रसूता अस्यै संदत्त वीर्यम् ॥ १९ ॥

या ओषधी॰ सोमराज्ञी पृथिवीमनुविष्ठिता विविध स्थिता दिव सकाशात् आगत्य पृथिव्या नानाभेदेन स्थिता बृहस्पतिप्रसूता बृहस्पतिनाऽनुज्ञाता तायो यूय अस्यै रुग्णतनवे वीर्यं सन्दत्त सन्धत्त ॥ १९ ॥

या० सं० १२।९३

O all ye various herbs, whose king is Soma, that overspread the earth,
Urged onward by Brihaspati, combine your virtue in this plant.

२४—मा वो रिषत्खनिता यस्मै चाऽहं खनामि व. । द्विपच्चतुष्पदस्माकं सर्वमस्त्वनातुरम् ॥ २० ॥

हे ओषधयो—वो युष्मान् मारिषत् मा हिंस्यात् क खनिता भूमे खननकर्ता यस्मै रुग्णाय चाहं खनामि वो युष्मान् किञ्चाऽस्माकं सम्बन्धि द्विपत् पुत्रभृत्यादिक चतुष्पात् गोमहिष्यादिक यदस्ति तत्सर्वमनातुरमरोगमस्तु ॥ २० ॥

या० सं० १२।९५

Unharmed he be, who digs *you up*, unharmed the *man* for whom I dig
And let no malady attack biped or quadruped of ours

२५—याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः । सर्वाः सङ्गत्य वीरुधोऽस्यै संदत्त वीर्यम् ॥२१॥

याओषधय इद स्तोत्रमुपशृण्वन्ति याओषधयो दूरं परागता सर्वा वीरुध सङ्गत्य सङ्गता सत्यो हे वीरुधोऽस्यै रुग्णतन्वै वीर्यं सन्दत्त ॥ २१ ॥ या स १२।९४

All plants that hear this speech, and those that departed far away,
Come all assembled and confer your healing power upon this herb

२६—ओषधय॰ संवदन्ते सोमेन सह राज्ञा । यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्त राजन् पारयामसि ॥२२॥

ओषधयः सर्वाः सोमेन राज्ञा सह संवदन्ते संवादं कुर्वन्ति किमिति तदुच्यते–यस्मै–यस्मै ब्राह्मणः–ओषधिसामर्थ्यज्ञो ब्राह्मणो वैद्यः कृणोति–करोति चिकित्सां तं रुग्णं हे राजन् पारयामसि–पारयाम इत्योषधयः ॥ २२ ॥

With Soma as their Sovereign Lord, the Plants hold colloquy and say ·
O King, we save from death whose cure a Brahman undertakes.

२७—त्वमुत्तमास्योषधे तव वृक्षा उपस्तयः । उपस्तिरस्तु सो ३ स्माकं यो अस्माँ अभिदासति ॥२३॥

हे ओषधे–सोमाख्ये त्वं ओषधीनामन्यासामुत्तमासि तव वृक्षाः सर्वे उपस्तयः–अप ध्वधिन एव तथा सति स उपस्तिरस्तु–अप शायी भवतु योऽस्मानभिदासति–अभिहिनस्ति प्राकृतम् इति ॥ २३ ॥

Most excellent of all art thou, O Plant thy vessels are the trees.
Let him be subject to our power, the man who seeks to injure us.

२८—उत देवा अवहितं देवा उन्नयथा पुनः । उतागश्चक्रुषं देवा देवा जीवयथा पुनः ॥ २४ ॥

उतापि च हे देवा अवहितमुन्नयथ उतापि च हे देवा आगः–अपराध चक्रुषं कृतवन्तं मा तस्मादगसो रक्षत हे देवा रक्षित्वा च पुनः पश्चाज्जीवयथ चिरञ्जीविनं कुरुत ॥ १ ॥

Ye Gods, raise up once more the man whom ye have humbled and brought low.
O Gods, restore to life again the man who hath committed sin

२९—यदान्त्रेषु गवीन्योर्यद्वस्तावधि संश्रुतम् । एवाते मूत्रं मुच्यतां बहिर्बालिति सर्वकम् ॥ ६ ॥

आन्त्रेषु उदरान्तर्गतेषु पुरीतत्सु । यत्–मूत्र संश्रित समवस्थित रोगवशात् यथाकाल बहिरनिर्गच्छत् निरुद्धम् अभूत् तथा गवीन्योः । आन्त्रेभ्यो विनिर्गतस्य मूत्रस्य मूत्राशयप्राप्तिसाधने पार्श्वद्वयस्थे नाड्यौ गवीन्यौ इत्युच्येते । तयोरपि यत् मूत्र संश्रितम् तथा वस्तौ । पत्राकारो मूत्राशयो वस्तिरुच्यते । तत्रापि यत् मूत्र संश्रितम् अस्ति ते–तव त्रकस्थानेषु निरुद्ध तत् मूत्रम् एव–एवम् । यथापूर्वं मुच्यतां निर्गच्छतु । निर्गमनप्रकारमेवाऽऽह । सर्वकं–सर्वं तत् मूत्रम् । तत् मूत्रं बाल्–अनुकरणशब्दोऽयम् । इति–एवमात्मक शब्द कुर्वत् बहिः शरीरात् बाह्यप्रदेशे मुच्यताम् इति सम्बन्ध ॥ अथर्व १।३।६ ॥

Griffith's Translation—

Whatever hath gathered, as it flowed, in bowels, bladders, or in groins,

By this may I bring health unto thy body let the channels pour their burthen freely as gold.

Whitney's Translation —

What in thine entrails, thy (two) groins (Gavinis), what in thy bladder has flowed together, so be thy urine released, out of thee with a splash, all of it.

३०—प्र ते भिनद्मि मेहनं वर्त्रं वेशन्त्या इव । एवा ते मूत्रं मुच्यतां बहिर्बालिति सर्वकम् ॥अथर्व १।३।७॥

हे मूत्रव्याधिपीडित ते–तव मेहनम् । मिहति सिञ्चति अनेनेति मेहनं मूत्रनालं । तत् मेहनं प्रभिनद्मि औषधसामर्थ्या मूत्रनिर्गमनार्थं विदारयामि । तत्र दृष्टान्तः । वर्त्रम्–वर्तते प्रवहति यस्मिन् असौ वर्त्रो–मार्गः । तं वेशन्त्या इव । विशन्ति तिष्ठन्ति अस्मिन् आप इति वेशन्ती पल्वलम् । तस्य भवा आपो वेशन्त्याः । ता यथा पुनर्निर्गमनार्थं विदारयन्ति तद्वत् । एव–एवम् इत्थम् मूत्रनिरोधनिवारणार्थं मार्गस्य कृतत्वात् ते मूत्र मुच्यताम् इत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥७॥

Griffith's Translation—

I lay the passage open as one cleanses the dam that bars the lake :
Thus let the channels &c.;

Whitney's Translation—

I split up thy urinator, like the weir of a tank.
So be thy etc , etc

३१—विषितं ते वस्तिबिलं समुद्रस्योदधेरिव । एवा ते मूत्रं मुच्यतां बहिर्बालिति सर्वकम् ॥ ८ ॥

हे मूत्ररोगार्त ते-तव वस्तिबिलं वस्तिद्वारं व्याधिवशात् निरुद्ध मूत्रवर्त्म विषितं विमुक्तं मूत्राणि सरणयोग्यम् अस्तु । तत्र दृष्टान्तः । समुद्रस्य-समुनत्ति स्वकीयेन जलेन कृत्स्नं जगत् क्लेदयतीति समुद्रः । उदधेः-उदकानि धीयन्ते धार्यन्तेऽस्मिन्निति उदधिः । अनेन बिलवदवस्थितेषु नदीमुखेषु समुद्रजलस्य नि सरणयोग्यता उक्ता । उदकपूर्णसमुद्रस्य नदीमुखपूर्णलक्षणं जलनिःसरणद्वारं यथा विवृतं भवति एवं वस्तिबिलमपि विवृतं भवत्वित्यर्थः । एव-एवम् । उक्तप्रकारेण वस्तिबिले विषिते सतीत्यर्थः । शेषं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ अथर्व १।३।८ ॥

Griffith's Translation—

Now hath portal been unclosed as of the sea that holds the flood :
Thus let etc. -

Whitney's Translation—

Unfastened (be) thy bladder-orifice, like that of water-holding sea.
So be thy etc.

३२—यथेषुका परापतदवसृष्टाधि धन्वनः । एवा ते मूत्रं मुच्यतां बहिर्बालिति सर्वकम् ॥ ९ ॥

यथा इषुः इषुका । अधिधन्वनः-आततज्याद् धनुषः प्रकाशाद् अवसृष्टा-विमुक्ता सती यथा-येन प्रकारेण परापतत् परापतति-अनिरुद्धवेगा शीघ्रं लक्ष्योद्देशं गच्छति । एव-एवम् । शेषं पूर्ववत् ॥ अथर्व १।३।९ ॥

Griffith's Translation—

Even as the arrow flies away when loosened from the archer's bow,
Thus let the burthen be discharged from channels that are checked no more.

Whitney's Translation—

As the arrow flew forth let loose from the bow—So be thy etc., etc.

३३—अमूर्या यन्ति योषितो हिरा लोहितवाससः । अभ्रातर इव जामयस्तिष्ठन्तु हतवर्चसः ॥ १ ॥

योषितः-स्त्रियः सर्वाभ्यन्तः अमूः-एताः पुरो दृश्यमानाः लोहितवाससः-लोहितवर्णवस्त्राः । लोहितवर्णा इत्यर्थः । यद्वा लोहितस्य रुधिरस्य निवासभूताः, ईदृश्यो या हिरा सिरा रजोवहनाड्यः यान्ति-गच्छन्ति । व्याधिवशात् सर्वदा प्रवहन्तीत्यर्थः । ता सिरा क्रियमाणेन अनेन भैषज्यकर्मणा हतवर्चसः—हततेजस्काः प्रणष्टरोगवीर्याः सत्यः तिष्ठन्तु स्थैर्यात् । मा प्रवाक्षुरित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अभ्रातर इव न विद्यन्ते भ्रातरो यासां ता अभ्रातरः । यथा अभ्रातृका जामयः भगिन्यः ता यथा वत्सभावात्तत्रैव पितृकुले सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय च तिष्ठन्ति तद्वद् इत्यर्थः ॥ १ ॥
अथ० वै० १।१७।१

Griffith's Translation—

Those maidens there, the veins, who run their course in robes of ruddy hues,
Must now stand quiet, reft of powers, like sisters who are brotherless.

Whitney's Translation—

You women (Yoṣit) that go, veins with red garments, like brotherless sisters, (Jami)—let them stop with their splendour smitten

३४—तिष्ठावरे तिष्ठ पर उत त्वं तिष्ठ मध्यमे। कनिष्ठिका च तिष्ठति तिष्ठादिद्धमनिर्मही ॥ २ ॥

इदानीं धमनीः प्रार्थयते। हे अवरे-शरीरस्य अधोभागवर्तिनि सिरे त्वं तिष्ठ शस्त्राद्यभिघातजनितरुधिरस्रावात् निरस्ता भव। तथा हे परे-ऊर्ध्वांशवर्तिनि सिरे त्वमपि तिष्ठ—। उत अपि च हे मध्यमे। मध्ये भवा मध्यमा। शरीरस्य मध्यभागवर्तिनि सिरे त्वमपि तिष्ठ। पूर्वार्धे प्रत्यक्षेण धमनीनां स्थानभेदभिन्नाभ्यां प्रार्थना कृता। अधुना परिमाणतो भिन्नाना तासामेव परोक्षे प्रार्थना क्रियते। कनिष्ठिका सूक्ष्मतरा च नाडी तिष्ठति। अत्र वचनविशेषो न कर्तव्य इत्यर्थः। तस्मिन् पक्षे चकार: स्वर्थे। यद्वा पञ्चमलकारोऽयम्। कनिष्ठिका च तिष्ठतु महती चेति। मही महती स्थूलतरा धमनि सिरा तिष्ठादित् तिष्ठत्येव। अनेन प्रयोगेण निवृत्तरुधिरस्रावा अवतिष्ठताम् ॥ २ ॥

Griffith's Translation—

Stay still, thou upper vein, stay still, thou lower, stay thou midmost one,
The smallest one of all stands still, let the great vessel e'en be still.

Whitney's Translation—[1]

Stop, lower one! stop upper one! do thou too stop midmost one! if smallest stops, shall stop for sooth the great tube (Dhamani).

३५—शतस्य धमनीनां सहस्रस्य हिराणाम्। अस्थुरिन्मध्यमा इमाः साकमन्ता अरंसत ॥ ३ ॥

शतस्य-शतसंख्याकानाम् धमनीनां हृदयगतानां प्रधाननाडीनाम्। तथा च मुण्डकोपनिषदि अर्थं समाम्नायते। "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानम् अभिनिःसृतैका" (क. उ. ६–१६) इति। तथा सहस्रस्य-सहस्रसंख्याकाना हिराणां-सिराणां शाखानाडीनाम्। सहस्रशब्दस्य अपरिमितपर्यायत्वात् श्रुतिप्रसिद्धानां सर्वासां शाखानाडीनाम् एतद् उपलक्षणम्। तथा च प्रश्नोपनिषदि वक्ष्यति। "अत्रैतद् एकशतं नाडीनां तासां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रति शाखानाडीसहस्राण्यासु व्यानश्चरति" (प्र. उ. ३–६) इति। आचार्यैरपि प्राधान्यविवक्षया धमन नाम्ना परिगणिता—

मध्यस्थायाः सुषुम्णाया पर्वपञ्चकसम्भवाः। शाखोपशाखतां प्राप्ताः सिरा लक्षत्रयात्परम्॥
अर्धलक्षं इति प्राहुः शरीरार्थविचारकः ॥ इति।

तासां उभयविधानां नाडीनां मध्यमा मध्ये भवा इमा पूर्वं व्याधिवशात् स्रवन्त्यो नाड्य अस्थुरित्-इत्थम् अवधारणे स्थिता एव अधुना मन्त्रप्रभावात् निवृत्तरुधिरस्रावा भवन्त्येवेत्यर्थः। अत परं निवृत्तरुधिरस्रावानिर्गमेऽपि साकम्-सार्धम् अन्ताः-अन्तिमा अवशिष्टाः सर्वा नाड्य अरंसत-यथा पूर्वं रमन्ते स्म ॥ ३ ॥

Griffith's Translation—

Among the thousand vessels charged with blood, among a thousand veins,
Even these the middlemost stand still and their extremities have rest.

Whitney's Translation—

Of the thousand tubes, of the thousand veins, have stopped for sooth.
These midmost ones: the end have rested (ram) together.

३६—परि वः सिकतावती धनूर्बृहत्यक्रमीत्। तिष्ठतेलयता सु कम् ॥ ४ ॥

हे नाड्य व:-युष्मान्। सिकतावती-सिकता इवाधि रक्ता तदाकारभूता नाडी। यद्वा अल्पार्थको व्यक्तिविशेषो यस्मात् वर्तते सा नाडी सिकतावती। धनूः-धनुर्वक्र वक्रो मूत्रासयो नाडीविशेष। स्मर्यते हि—

मूञ्जशयो धनुर्यक्षो यस्तिरित्यभिधीयते ॥ इति ॥

तथा बृहती=महती । उक्ता सा माडी पर्यक्रमीत्=परितो व्याप्नोत् । सर्वान् रुधिरप्रवहणमार्गान् निरुध्य वर्तत इत्यर्थ । अस्मादेतो हे नाड्यो यूय तिष्ठत=निवृत्तधावा भवत । कम्=सुखम् अस्य जनस्य सु=सुष्ठु इलयत=प्रेरयत । स्रावव्याधिविनिर्मुक्तस्य सुख प्रयच्छतेत्यर्थ ॥ ४ ॥

(G) A mighty rampart built of sand hath circled and encompassed you
Be still and quietly take rest.

(W) About you hath gone (*Kram*) a great gravelly sand-bank (*Dhanu*);
stop (and) be quiet, *I* pray (*Sukam*).

अथ हृद्रोगकामलादिरोगनिवर्तकं सूक्तम् ॥

पञ्चमे अनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र "अनुसूर्यम्" इत्येतत् प्रथम सूक्तम् । तेन हृद्रोगकामलादिरोगोपशान्तये रक्तवृषभरोममिश्रोदक पाययेत् । तथा तेनैव रक्तगोचर्मच्छिद्रमार्गे गोक्षीरे प्रक्षिप्य सम्पात्य अभिमन्त्र्य तन्मध्ये... तत्क्षीरपानम् कारयेत् । तथा रोहिण हरिद्रौदन भोजयित्वा तदुच्छिष्टानुच्छिष्टेन आप्रपद प्रलिप्य खट्वायाम् उपवेश्य तदध शुकहारिद्रकमोपीतनकाष्ठनाम् प्रयाणा पक्षिणां सव्यजङ्घया हरितसूत्रेण आबन्धनम् इत्येवमादिकं सूत्रोक्त कुर्यात् । सूत्र च—" अनुसूर्यमिति मन्त्रोक्तस्य लोममिश्रम् आचामयति० " इत्यादि " आतपेणा०--पिधाय बध्नाति " इत्यन्तम् (कौ० ४-२) "

२७—अनुसूर्यमुदयतां हृद्द्योतो हरिमा च ते । गो रोहितस्य वर्णेन तेन त्वा परि दध्मसि ॥ १ ॥

हे व्याधितपुरुष ते=तव हृद्द्योत =हृदय द्योतयति दीपयति सतापयतीति हृद्द्योत हृद्रोग यद्वा हृद्रोगजनित सन्तापो हृद्द्योत । तथा हरिमकामिलादिरोगजनित शारीरो हरिद्वर्ण । व्याधिद्वयमपि सूर्यम् गच्छन्त मानु अनु= लक्षीकृत्य उदयताम् । उद्गच्छतु । उक्त सन्तापो हरिद्वर्णश्च अस्माच्छरीरादुत्क्रम्य सन्तापक हरिद्वर्ण सूर्यमेव प्राप्नोतु इत्यर्थः । अनभिमतरोगजनितवर्णापगमानन्तरम् इष्टवर्णसयोजनमाह=गोरिति रोहितस्य लोहितवर्णस्य गो गोजातीयस्य वर्णेन लौहित्येन तेन प्रसिद्धेन तस्मात् पृथक् कृतेन हे रुग्ण त्वा=त्वा परिदध्मसि=परिदध्म आच्छादयाम. तव शरीरे प्रकृष्टवर्णोपेत कुर्म इत्यर्थ । अथर्व० १।२२।१

(G) As the Sun rises let thy sore disease and yellowness depart.
We compass and surround thee with the colour of a ruddy ox.

(W) Let them (both) go up toward the sun, thy heart-burn (dyota) and
yellowness , with the colour of the red bull, with that we enclose
(paridha) thee

२८—परि त्वा रोहितैर्वर्णैर्दीर्घायुत्वाय दध्मसि । यथायमरपा असदथो अहरितो भुवत् ॥ २ ॥

उक्तमेव लोहितवर्णपरिधानफलप्रकटनार्थं पुनराह—हे व्याधित त्वा=त्वा रोहितैः लोहितैर्वर्णैः प्रागुक्त गोसम्बन्धिभिः परि दध्मसि=परिदध्म । किमर्थम् इति तदाह । दीर्घायुत्वाय=दीर्घ शतसंवत्सरपरिमित आयुर्जीवनकालो यस्यासौ दीर्घायु । तस्य भावस्तस्मै । तदेव कथम् इत्यत आह । यथा=येन प्रकारेण अयम् चिकित्सित पुरुष अरपा= रप इति पापनाम । अपगतपाप असत्=भवेत् । अथो पापक्षयानन्तरमेव अहरित =कामिलादिरोगजनितहरिद्वर्णरहित भुवत्=भवेत् । रोगनिदानभूतपापक्षये सति तत्कार्यस्य अभावात् तथा दीर्घायुर्भवति तथा परिदध्म इति वाक्यार्थ ॥ २ ॥

(G) With ruddy hues we compass thee that thou mayest live a lengthened life.
So that this man be free from harm, and cast his yellow tint away.

(W) With red colours we enclose thee, in order to length of life;
that this man may be free from complaints (-rapas), also may
become not yellow.

३९—या रोहिणी देवत्या ३ गावो या उत रोहिणी । रूपरूपं वयोवयस्ताभिष्ट्वा परि दध्मसि ॥३॥

देवत्याः=देवतासु भवा । देवसम्बन्धिन्यो रोहिणीः=रोहिण्यः लोहितवर्णाः । रक्तवर्णा या कामधेन्वाद्यो गाव सन्ति । उत=अपि च या मनुष्यसम्बन्धिन्यो रोहिणीः=रोहिण्यः लोहितवर्णा गाव सन्ति ताभिः उभयविधाभिः गोभिः रूपरूपं सर्वगोव्यक्तिगत कृत्स्नम् अरुणरूप तथा वयोवय =सर्वव्यक्तिगत कृत्स्न यौवनम् । तत्सर्वम् आहृत्य हे कृष्ण त्वा=त्वां परिदध्मसि=परिदध्म । गोगतवर्णवद् उज्ज्वलवर्णवयोविशेषैस्त्वदीय शरीर संयोजयाम इत्यर्थः । यद्वा । ताभिः उक्तवर्णविशिष्टाभिर्गोभिः हे कृष्ण त्वा परिदध्मसि । परिधानप्रकारभेदमाह । रूपरूपम् रोमविशेषकल्पित सर्वशरीरगत रूप वयोवयः=उक्तप्रकार वयश्च परिदध्मसि । अथर्व० १।२२।३

(G) Devatyās that are red of hue, yea, and the ruddy-coloured kine,
Each several form, each several age,—with these we compass thee about.

(W) They that have the red one for divinity, and the kine that are red—form after form, vigour (Vayas) after vigour, with them we enclose thee

४०—शुकेषु ते हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि । अथो हारिद्रवेषु ते हरिमाणं नि दध्मसि ॥४॥

पूर्वं सर्वाङ्गगतस्य उज्ज्वलस्य रक्तवर्णस्य कृष्णशरीरे प्रवेशोऽभिहित । तच्छरीरे पूर्वम् अवस्थितस्य रोगजनितस्य हारिद्रवर्णस्य का गतिरिति तदुच्यते । हे रोगार्त ते=तव शरीरगत हरिमाणम्=रोगजनित हरिद्वर्णम् । तदर्थं शुकेषु-कीरेषु तथा रोपणाकासु=काष्ठशुकाऽऽख्येषु हरिद्वर्णेषु पक्षिषु निदध्मसि=निदध्म । वर्णेन समानाकृतिषु पक्षिविशेषेषु स्थापयाम इत्यर्थः । अथो=अपि च हारिद्रवेषु गोपीतनकाख्येषु हरिद्वर्णेषु पक्षिविशेषेषु ते=त्वदीय हरिमाणं=हरिद्वर्णं निदध्मसि=निदध्म स्थापयाम । अथर्व० १।२२।४ ऋ० १।५०।१२। पाठभेदेन

(G) To parrots and to starlings we transfer thy sickly yellowness
Now in the yellow-coloured birds we lay this yellowness of thine

(W) In the parrots, in the ropanākās, we put thy yellowness, likewise in the hāridravas we deposit thy yellowness

अथ श्वेतकुष्ठपलितादिनाशनाय सूक्तम् ॥

"नक्तं जाता" "सुपर्णो जात" इति सूक्तद्वयेन श्वेतकुष्ठापनोदाय भृङ्गराजहरिद्रेन्द्रवारुणीनीलिका पिष्टा शुष्कगोमयेन घृष्टप्रदेशम् आलोहितदर्शनं प्रघृष्य लेपयेत् । पलितनाशनेऽपि पलितानि आच्छिद्य सूक्तद्वयेन पूर्ववद् विलिम्पेत् । उत्तरोगद्वयशान्तये अनेनैव सूक्तद्वयेन आज्यहोमादीनि मारुतकर्माणि च शुद्धिकर्मोक्तवत् । सूचितं च । "नक्तं जाता (१।२३) सुपर्णो जात (१।२४) इति मन्त्रोक्तं घृष्टम् आलोहितं प्रघृष्य आलिम्पति पलितान्याच्छिद्य मारुतान्यपिहित" इति (कौ ४ २)

४१—नक्तं जाताऽस्योषधे रामे कृष्णे असिक्नि च । इदं रजनि रजय किलासं पलितं च यत् ॥१॥

हे ओषधे-ओषः फलपाक अस्यां धीयत इति ओषधि । हे ओषधे हरिद्राख्ये त्व नक्तं—रात्रौ जाता-उत्पन्ना असि-भवसि । अतस्त्व श्वेतनिवर्तनेन कार्ष्ण्यं आपादयितु शक्ता भवसीत्यर्थः । तथा हे रामे-तथा हे कृष्णे-कृष्णवर्णे-कृष्णवर्णोत्पादिके वा इन्द्रवारुणि हे असिक्नि असितवर्णे अनितवर्णोऽस्यामिति वा नीलि । पूर्वं ओषधिशब्देन निर्दिष्टाम् हरिद्राम् अननीकरणसामर्थ्येन कुष्ठिनाशित्वात् रञ्जनक्रियायामपि सम्बन्धं दर्शयितु पुनराह-रजनीति । यद्वा अत्र निर्दिष्टानां रामादीनां चतसृणाम् ओषधीनामपि उत्पत्तिरुच्यते नक्तं जातास्योषध इति । हे ओषधे-रामादिरूपे त्व नक्तं जातासि । इयतो न पुनर्दोषः कदाऽपकारः । हे रजनि । रञ्जयति श्वेतवर्णपरावर्तनेनेति रजनी । हे रामादीषधे इदम् दृश्यमानम् अङ्गम् रजय-किलासं दोषनिर्हरणेन स्वकीय रागं संपादय । तदेवाह । किलासं-कुष्ठम् । तद्युक्तम् अङ्गम् तथा पलितम्=जराजन्यमकाल केशानां शौक्ल्य तद्युक्तम् अङ्गं च । इत्य यद अङ्गं अस्ति इति पूर्वेण सम्बन्ध । अथर्व का० १।२३।१

(G) O Plant, thou sprangest up at night, dusky, dark-coloured, black in hue !
So, Rajani, re-colour thou these ashy spots, this leprosy.

(W) Night-born art thou, O herb, O dark, black (and) dusky one, O colourer (Rajani) do thou colour this leprous spot and what is pale (palita).

४२—किलासं च पलितं च निरितो नाशया पृषत् । आ त्वा स्वो विशतां वर्णः परा शुक्लानि पातय ॥२॥

किलासम् पलितम् उक्तलक्षणम् । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । इत =अस्मात् व्याधिदूषितात् शरीरात् पृषत्= पृथग्भूतस्य हे ओषधे त्व निर्णोदय निरवशेष पातय । अनन्तरम् हे रजन स्वा=त्वां स्वः=स्वकीय अग्न् अवस्थितो वर्णं लौहित्यादिरूप आ विशताम् प्रविशताम् । शौक्ल्यस्य पुनरुद्भवपरिहारम आह । शुक्लानि-शरीरैकदेशगतशुक्लरूपाणि परापातय=पराचीन दूर प्रेरय । यथा पुनरेन पुरुष न स्पृशन्ति तथा कुरु इत्यर्थ ॥ अथर्व० १।२३।२ ॥

(G) Expel the leprosy, remove from him the spots and ashy hue
Let thine own colour come to thee, drive far away the specks of white.

(W) The leprous spot, what is pale, do thou cause to disappear from hence, the speckled, let thine own colour enter thee, make white things (śukla) fly away.

४३—असित ते प्रलयनमास्थानमसितं तव । असिक्न्यस्योषधे निरितो नाशया पृषत् ॥ ३ ॥

अनया नीलोमेव अवस्तुत्य प्रार्थयते । हे नीलि ते=तव प्रलयनम्=प्रकर्षेण लीयते श्लिष्यते अत्रेति प्रलयनम् उत्पत्तिस्थानम् असितम्=कृष्णवर्ण भवति । तथा तव आस्थानम्=प्रक्षेपणभाजनादिरूपमसितम्=कृष्ण भवति कुत एतद् इत्यत आह । हे ओषधे=नीलि त्व असिक्नी=असितवर्णा असि=भवसि । यतस्तव अय स्वभाव अत इतः=अस्मात् श्वित्रादिरोगदूषितात् आलेपादिना त्वत्सम्बन्धात् पृथक् किलास पलित च पृथक् कृत्य निर्णोदयन्ति शीघ्रेण विनष्ट कुरु ॥ अथर्व० १।२३।३ ॥

(G) Dark is the place of thy repose, dark is the place thou dwellest in Dusky and dark, O Plant, art thou remove from him each speck and spot

(W) Dusky is thy hiding-place, dusky thy station (āsthâna), dusky art thou, O herb, make the speckled disappear from hence

४४—अस्थिजस्य किलासस्य तनूजस्य च यत् त्वचि । दूष्याकृतस्य ब्रह्मणा लक्ष्म श्वेतमनीनशम् ॥

अनया अस्थ्यादिधातुगतस्य उत्पादस्य किलासस्यैव निर्हरणम् आह । अस्थिजस्य तथा तनूजस्य । अत्र तनूशब्देन त्वगस्थ्योर्मध्यवर्ती मांसधातु उच्यते । तस्मात् जातस्य । तथा त्वचि त्वग्धातौ यद् वर्तमान तस्य सर्वस्य किलासस्य कुष्ठव्याधे तथा दूष्या=दूषयति प्राणिन हिनस्तीति दूषि शत्रुत्पादिता कृत्या । तया कृतस्य उत्पादितस्य च किलासस्य लक्ष्म=लक्ष्मभूत चिह्न श्वेत शरीरावयवगत श्वैत्यम् । ब्रह्मणा=अनेन प्रयुज्यमानेन मन्त्रेण अनीनशम् नाशितवान् अस्मि ॥ अथर्व० १।२३।४ ॥

(G) I with my spell have chased away the pallid sign of leprosy.
Caused by infection, on the skin, sprung from the body, from the bones

(W) Of the bone-born leprous spot, and of the body-born that is in the skin, of that made by the spoiler (dushi)-by incantation have I made the white (s'veta) mark disappear.

" सुपर्णो जात " इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोग ॥

४५—सुपर्णो जातः प्रथमस्तस्य त्वं पित्तमासिथ। तदासुरी युधा जिता रूपं चक्रे वनस्पतीन्॥ १॥

अस्य औषधस्य वीर्यातिशयं प्रख्यापयितुं आख्यायिकया आपत्तिम् आह सुपर्णः=शोभनपक्षोपेतो गरुत्मान्। प्रथमः=आदिभूतः सन् जातः=उत्पन्नः। हे नील्याद्योषधे त्वं तस्य=गरुत्मतः पित्तम्=शरीरगतं पित्ताख्यो दोषः अथवा धातुः आसिथ=पूर्वं बभूविथ। तत्=तथाविधं पित्तम् आसुरी=असुराणां माया स्वरूपा स्त्री। सा युधा=युद्धेन सुपर्णेन सह संग्रामं कृत्वा जिता=जितवती। जयेन रूपं तत् पित्तं रूपं चक्रे=औषध्यात्मना सेव्यम् आकारम् अकार्षीत्। तदेव रूपमाह। वनस्पतीन्=नील्यादीन्। एतेषां नील्यादीनां सुपर्णपित्तरूपत्वप्रतिपादनेन अमोघवीर्यत्वम् उक्तं भवति॥ १॥ अथर्व १।२४।१

(G) First, before all the strong winged Bird was born, thou wast the gall thereof Conquered in fight, the Asuri took then the shape and *form of plants.*

(W) The eagle (suparna) was born first, of it thou wast the gall, then the Asura-woman, conquered by fight (*yúdh*), took *shape* as *forest-trees*

४६—आसुरी चक्रे प्रथमेदं किलासभेषजमिदं किलासनाशनम्। अनीनशत् किलासं सरूपामकरत्त्वचम्

आसुरी=पूर्वमन्त्रोक्ता असुरमायाख्या स्त्री प्रथमा श्वित्रचिकित्सकाना आदिभूता सती इदं सुपर्णपित्तेन निर्मितं नील्यादिकं किलासभेषजम् किलासस्य श्वित्रस्य निवर्तकम् औषधम् चक्रे=कृतवती। अतः इदम्=नील्यादिकं इदानीमपि लोके किलासनाशनम्=किलासस्य रोगस्य निवर्तकं भवति तद्=नील्याद्यौषधं प्रयुञ्जाना सा किलासम् श्वित्ररोगम् अनीनशत्=नाशयति स्म। तथा त्वचम्=त्वग्धातुं श्वित्रदूषितां सरूपाम्=समानरूपाम् श्वित्ररहितत्वचा समानवर्णाम् अकरत्=अकार्षीत्॥ अथर्व० १।२४।२॥

(G) The Asuri made, first of all, this medicine for leprosy, this banisher of leprosy She banished of leprosy, and gave one general colour to the skin

(W) The Asura-woman first made this remedy for leprous spot, this effacer of leprous spot, it has made the leprous spot disappear, has made the skin uniform (sarúpa)

४७—सरूपा नाम ते माता सरूपो नाम ते पिता। सरूपकृत् त्वमोषधे सा सरूपमिदं कृधि॥ ३॥

हे ओषधे ते=तव माता=जननी भूमिः सरूपा=त्वया समानरूपा कृष्णवर्णा च। तथा ते=तव पिता=द्यौः। "द्यौः पिता पृथिवी माता" (तै. ब्रा. ३-७-५-४) इति हि निगमः। वीरुधविशेषो वा पितृत्वेन विवक्षितः सोऽपि सरूपः=समानवर्णः। उभयत्राऽपि नामशब्दः प्रसिद्धिपरः। हे ओषधे=नील्यादिके त्वम् सरूपकृत्=त्वत्संसृष्टं पदार्थम् आत्मना समानवर्णं करोति सा सरूपकृत्। तादृशासि। सा समानरूपमातापितृभ्यां त्वम् इदम् श्वित्ररोगदूषितम् अङ्गं सरूपं कृधि=त्वया समानवर्णं कुरु। अथर्व० १।२४।३

(G) One-coloured is thy mother's name, *One-coloured is thy father called* · One-colour maker, Plant ! art thou give thou one colour to this man.

(W) *Uniform* by name is thy mother, uniform by name is thy father; uniform making art thou, O herb, (so) do thou make this *uniform*

४८—श्यामा सरूपङ्करणी पृथिव्या अध्युद्भृता। इदमू षु प्रसाधय पुना रूपाणि कल्पय॥ ४॥

श्यामा=श्यामवर्णा सरूपङ्करणी=कारणी त्वं पृथिव्याः अधिभूमेरुपरि उद्भृता आसुर्या मायया उत्पादिता। सा त्वम्। हे ओषधे त्वम् इदम्=श्वित्राक्रान्तम् अङ्गं सु प्रसाधय=सुष्ठु रोगविनिर्मुक्तं कुरु तथा रूपाणि व्याधिग्रस्तात् पूर्वम् अवस्थितानि पुनः=व्याधिनिबर्हणानन्तरमपि कल्पय=उत्पादय॥ अथर्व० १।२४।४

(G) Śyāmā who gives one general hue was formed and fashioned from the earth Further this work efficiently Restore the colours that were his.

(W) The swarthy, uniform-making one (is) brought up off the earth, do thou accomplish this, we pray, make the forms right again

४९—शं नो भवन्त्वाप ओषधयः शिवाः । इन्द्रस्य वज्रो अपहन्तु रक्षस आराद्विसृष्टा इषवः पतन्तु रक्षसाम् ॥ ६ ॥

औषधार्थे प्रयुज्यमाना आपः ओषधयश्च शिवाः=सुखहेतवः सन्तु नः=अस्माकं शम्=रोगाणां शमनाय भवन्तु । रक्षसः=राक्षसान् रोगोत्पादकान् इन्द्रस्य वज्रः अपहन्तु=हिनस्तु । विसृष्टाः=मनुष्याणां पीडनाय प्रयुक्ताः रक्षसाम् इषवः=रोगादिरूपाः आरात्=अस्मत्तो दूरे पतन्तु ॥ अथर्व २।३।६॥

(G) Bless us the Waters ! be the Plants auspicious !
May Indra's thunderbolt drive off the demons. Far from us fall the shafts they shoot against us.

(W) Weal be to us the waters, propitious the herbs, let Indra's thunderbolt smite away the demoniacs (Rakshas), far away let the discharged arrows of the demoniacs fly

"अक्षीभ्याम्' इतिसूक्तेन अक्षिनासाकर्णशिरोजिह्वाग्रीवादिसर्वाऽवयवगतरोगभैषज्यकर्मणि बाह्वादिपर्वसु बद्ध्वा व्याधितं सम्पातितोदकेन पर्वमन्थीन् विमुच्य अवसिञ्चेत् । सूत्रितं हि । "अक्षीभ्यां त इति विबर्हम् उदपात्रेण सम्पातवताऽवसिञ्चति" इति (कौ. ४–२) ॥

तथा अस्य सूक्तस्य अहोलिङ्गगणे पाठात् तस्य गणस्य यत्र यत्र सर्वरोगभैषज्यादिषु विनियोग उक्तस्तत्र सर्वत्र अस्य विनियोगोऽनुसन्धेयः । सूत्रितं हि—"औषधिवनस्पतीनाम् अनुक्तान्यप्रतिषिद्धानि भैषज्यानाम् अहोलिङ्गानि" इति (कौ ४–८) अत्र अक्षीभ्यां ते (२–३३) मुञ्चामि त्वा (३–११) उत देवा (४–१३) आ नस्ते (५–३०) शीर्षक्तिम् (१–५) इति पञ्चप्रतीको गणो निर्दिष्टः ।

तथैव अश्वमेधादिषु दीक्षावतो यजमानस्य भैषज्यकर्मणि एतत् सूक्तं विनियुक्तं वैताने । "अथ भैषज्यानि यजमानाय अक्षीभ्यां ते मुञ्चामि त्वा" इति (वै ७–२)

५०—अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुकादधि । यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया विवृहामि ते ॥१॥

हे यक्ष्मगृहीत ते=तव अक्षीभ्याम्=चक्षुर्भ्यां यक्ष्मम्=रोगं विवृहामि=उद्धरामि विश्लेषयामीत्यर्थः । तथा नासिकाभ्याम्=घ्राणेन्द्रियाऽधिष्ठानाभ्यां कर्णाभ्याम्=श्रोत्राभ्यां च छुबुकात्=ओष्ठस्याधः प्रदेशात् । अधि अनर्थकः । अपि च शीर्षण्यम्=शिरसि भवो रोगः शीर्षण्यः । ईदृशं यक्ष्मं रोगं ते=तव मस्तिष्कात्=शिरोऽन्तरवस्थितो मांसविशेषो मस्तिष्कः तस्मात् जिह्वायाः=रसनायाश्च सकाशात् विवृहामि=उद्धरामि पृथक् करोमीत्यर्थः ॥ अथर्व० २।३३।१ ऋ० वे. १०।१६३।१ इत्यत्राप्येतद् वर्तते ।

(G) From both thy nostrils, from both eyes, from both thine ears, and from thy chin,

Forth from thy brain and tongue I root Consumption seated in thy head

(W) Forth from thy (two) eyes, (two) nostrils, (two) ears, chin, brain, tongue, I eject (vi-vṛh) for thee the yakshma of the head.

ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात्। यक्ष्मं दोषण्य१ मंसाभ्यां बाहुभ्यां विवृहामि ते ॥२॥

हे व्याधिगृहीत ते=तव ग्रीवाभ्य । अत्र ग्रीवाशब्देन तदवयवभूतानि चतुर्दश सूक्ष्माण्यस्थीनि उच्यन्ते बहुवचननिर्देशात् । तद् उक्तं शतपथब्राह्मणे । "ग्रीवा पञ्चदश । चतुर्दश वा एतासां करूकराणि वीर्यं पञ्चदशम् । तस्माद् एताभि रण्वीभि सतीभि गुरु भारं हरति " (श. ब्रा. १२-२-४-१०) इति । ताभ्यो यक्ष्म विवृहामि इति उत्तरत्र सम्बन्धः । तथा उष्णिहाभ्यः=ऊर्ध्वं स्निग्धाभ्य रक्तादिना उत्स्नाताभ्यो वा नाडीभ्य तद् उक्तं यास्केन उष्णिग्-उत्स्नाता भवति स्निह्यतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मण इति (नि. ७-१२) । उष्णिगेव उष्णिहा । तथा चाऽपि अन्यत्र श्रूयते । " उष्णिहा छन्द " इति (तै. स. ४-३-५-१ ।) " सवितोष्णिहया सविता सवभूव " (ऋ. १०-१३०-४) इति च । अत्र प्रकरणात् व्युत्पत्तिसामान्येन उष्णिहाशब्दो धमनीवाचक । तथा कीकसाभ्यः=जत्रुवक्षोगताऽस्थिभ्यः । अनूक्यात् अनु क्रमेण उच्यन्ति समवयन्ति अस्थीनि अस्मिन्निति अनूक्यम् तत्सन्धि तस्मात् । तथा च वाजसनेयकम् " अनूक त्रयस्त्रिंश । द्वात्रिंशद् वा एतस्य करूकराण्यनूक-त्रयस्त्रिंशम् " इति (श. ब्रा. १२-२-४-१४) । विवृहामीति सर्वत्र सम्बन्ध । तथा दोषण्यम्=दोष्णोर्भवम् । तथाविध ते=त्वदीय यक्ष्मम् रोग अंसाभ्यां=बाहुशिरोभ्या बाहुभ्यां=हस्ताभ्या विवृहामि=उन्मूलयामि ॥ अथर्व० २।३३।२ (ऋ. वे १०।१६३।२ इत्यत्राऽप्येषर्क् वर्तते ।)

(G) Forth from the neck and from the nape, from dorsal vertebrae and spine,
From arms and shoulder-blades I root Consumption seated in thine arms.

(W) From thy neck (grîvâs), nape (ushnihâs), vertebrae (Kikasâ), back-bone, (two) shoulders, (two) fore-arms, I eject for thee the yakshma of the arms.

हृदयात्ते परि क्लोम्नो हलीक्ष्णात् पार्श्वाभ्याम्। यक्ष्मं मतस्नाभ्यां प्लीह्नो यक्नस्ते वि वृहामसि ॥३॥

हे रुग्ण ते=तव हृदयात्=हृदयपुण्डरीकात् यक्ष्म विवृहामसीति उत्तरत्र सम्बन्ध । तथा परि क्लोम्न =हृदयसमीपस्थो मांसपिण्डविशेष क्लोमा तस्मात् । हलीक्ष्णात्=एतत्संज्ञकात् मांससङ्घात् मांसपिण्डविशेषात् । पार्श्वाभ्यां=दक्षिणोत्तराभ्या । मतस्नाभ्यां=उभयपार्श्वसम्बन्धाभ्या वृक्याभ्यां तत्समीपस्थपित्ताधाराभ्यां वा । प्लीह्न =उदरवामपार्श्वस्थितात् श्यैनपत्रकाराम् मांसपिण्डात् यक्नः=हृदयसमीपस्थात् एतत्संज्ञकात् कालखण्डात् । हे रुग्ण ते=त्वदीयं यक्ष्मं तेभ्योऽवयवेभ्यो विवृहामसि-विवृहाम ॥ अथर्व० २।३३।३

(G) *Forth from thy heart & from thy lungs, from thy gall-bladder & thy sides,*
From kidneys, spleen, and liver thy Consumption we eradicate.

(W) Forth from thy heart, lung (kloman), halikshna, (two) sides, (two) matasnas, spleen, liver, we eject for thee the yakshma

आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोरुदरादधि। यक्ष्मं कुक्षिभ्यां प्लाशेर्नाभ्या वि वृहामि ते ॥ ४ ॥

हे यक्ष्मगृहीत ते=तव आन्त्रेभ्यः=पुरीतद्भ्य गुदाभ्यः=एतत्संज्ञकाभ्य आन्त्रसमीपस्थेभ्यो मलमूत्रप्रवहणमार्गेभ्य वनिष्ठोः=स्थविरान्त्रात् उदरात्=एतत्सर्वाऽऽधारभूतात् जठरात् । अधि =पञ्चम्यर्थ । यक्ष्म वि वृहामि=नाशयामि । एवम्भूतमन्त्रप्रतिपादितानाम् अवयवानाम् विभागो माध्यन्दिनब्राह्मणे सौत्रामण्या यज्ञाङ्ग पुरोडाशादिभि संस्कार्यत्वेन स्पष्टम् आम्नातं । " हृदयमेवास्यैन्द्र पुरोडाश । यकृत् सावित्र । क्लोमा वारुण ।" " मतस्ने एवाऽस्याश्वत्थ च पात्रम् औदुम्बर च । पित्तं नैयग्रोधम् । आन्त्राणि स्थाल्य " । गुदा उपशयानि । श्येनपत्रे प्लाशि । आसन्दी नाभि । कुम्भी वनिष्ठु । प्लाशि शतातृण्णा तद् यत् सा बहुधा वितृण्णा भवति तस्मात् प्लाशिर्बहुधा विकृत " इति (श. ब्रा. १२-९-१-३) अथर्व० २।३३।४ (ऋ वे १०।१६३।३ इत्यत्राऽप्येषर्क् पाठभेदेन वर्तते) टि० १ कुम्भसादृश्येन उण्डुकोमाख्य । टि० २ शिश्नमूलाख्य प्लाशिरितिमहीधरभाष्यम् । बहुच्छिद्रमिति केचिदाहु । अथर्ववेदे प्लाशय पर्वतो इत्यत्र पर्वताशब्दात् प्लाशि शतातृण्णा इतिशतपथे व्याख्यातत्वाच्च कुण्डलमयमुचितम् । अ० २।३३।४

(G) From bowels and intestines, from the rectum and the belly, I
Extirpate thy Consumption, from flanks, navel, and mesentery.

(W) Forth from thine entrails, guts, rectum, belly, (two) paunches, plāśi, navel, I eject for thee the yakshma

५४-ऊरुभ्यां ते अष्ठीवद्भ्यां 'पार्ष्णिभ्यां' प्रपदाभ्याम् । यक्ष्मं भसद्यं श्रोणिभ्यां भासदं भंससो वि वृहामि ते

हे रोगार्त ते=तव ऊरुभ्याम् अष्ठीवद्भ्यां=जानुभ्याम् । पार्ष्णिभ्यां=पादयोरपरभागाभ्यां प्रपदाभ्यां=पादाग्राभ्यां यक्ष्मम् । विवृहामीति सर्वत्र सम्बन्धः । तथा भसद्यम्=भसत् कटिप्रदेशः तत्र भव यक्ष्म रोगम् श्रोणिभ्याम्=कट्योरधरभागाभ्यां विवृहामि । एव ते=त्वदीयं भासदम्=गुदप्रदेशभवम् रोगं भंससः=भासमानात् गुह्यस्थानात् विवृहामि ॥ अथर्व० २।३३।५ ॥ (ऋ० वे० १०।१६३।४ इत्यत्राऽप्येषर्क् पाठभेदेन वर्तते)

(G) Forth from thy thighs & from thy knees, heels & the foreparts of thy feet,
Forth from thy loins and hips, I draw Consumption settled in thy loins

(W) From thine two thighs, knees, heels, front feet, hips, fundament (bhansas), I eject for thee the yakshma of the rump

५५—अस्थिभ्यस्ते मज्जभ्यः स्नावभ्यो धमनिभ्यः । यक्ष्मं पाणिभ्यामङ्गुलिभ्यो नखेभ्यो वि वृहामि ते॥६॥

भाष्यम्—अस्थिमज्जशब्दो सर्वधातूपलक्षणौ । सूक्ष्मा सिरा स्नावशब्देन उच्यन्ते । धमनिशब्देन स्थूला । शिष्टं निगदसिद्धम् । अथर्व० २।३३।६ .

(G) Forth from thy marrows and thy bones, forth from thy tendons and thy veins
I banish thy Consumption, *from thy hands, thy fingers, and thy nails.*

(W) From thy bones, marrows, vessels, (two) hands, fingers, nails, I eject *for thee the Yakshma*

५६-अङ्गे अङ्गे लोम्निलोम्नि यस्ते पर्वणिपर्वणि । यक्ष्मं त्वचस्यं ते वयं कश्यपस्य वीबर्हेण विष्वञ्चं वि वृहामसि

इत्थं प्रसिद्धावयवेभ्यो रोगस्याऽपनोदनं प्रतिपाद्य अप्रसिद्धावयवेभ्योऽपि अपनोदनं प्रतिपाद्यते । हे रुग्ण ते=तव अङ्गे अङ्गे=अङ्गेषु सर्वेष्ववयवेषु लोम्निलोम्नि=सर्वेषु रोमकूपेषु पर्वणिपर्वणि=सर्वेषु सन्धिषु यो यक्ष्मो जातः । स यक्ष्म विवृहामसीत्युत्तरत्र सम्बन्धः । तथा ते=तव त्वचस्यम्=त्वचि भवं यक्ष्मम् । वयं विवृहाम । सूक्तार्थम् उपसंहरति । विष्वञ्चम्=चक्षुरादिसर्वाऽवयवव्याप्त रोगजातं कश्यपस्य महर्षेः वीबर्हेण=विवृहत्यनेनेति विबर्हं सूक्तम् । तेन वयं विवृहामसि=विवृहाम । मन्त्रद्रष्टुर्महर्षेः सङ्कीर्तनेन इदानीं प्रयुज्यमानस्यापि मन्त्रस्य अमोघवीर्यत्वं सूचितं भवति ॥ अथर्व० २।३३।७ (ऋ० १०।१६३।६ इत्यत्राऽप्येषर्क्-पाठभेदेन वर्तते)

(G) In every member, every hair, in every joint wherein it lies,
We with exorcising spell of Kaśyapa drive far away Consumption settled in thy skin

(W) What Yakshma is in thine every limb, every hair, every joint—the Yakshma of thy skin do we, with Kaśyapa's ejector (vibruha) eject away (viśvan)

५७-द्वाविमौ वातौ वात आसिन्धोरापरावतः । दक्षं ते अन्य आवातु परान्यो वातु यद्रपः । ऋ० १०।१३७।२

इमौ=दृश्यमानौ द्वौ वातौ=पुरोवात पश्चाद्वातश्च आसिन्धोः=आसमुद्रात् मर्यादायामाङ् परावतः=समुद्रादपि यो दूरदेशः स दूरदेशपर्यन्तं वातः=गच्छत । "वा" गतिगन्धनयोः । तयोर्मध्ये अन्यः एक हे स्तोत ते=तव दक्षं=बलं आवातु=आगमयतु अन्यः त्वदीयं यद्रपः=पापं तत्परावातु=परागमयतु ॥ १ ॥

Two several winds are blowing here, from Sindhu, from a distant land,
May one breathe energy to thee, the other blow disease away.

५८—आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद्रपः। त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईयसे ॥ ३ ॥

हे वात भेषजं=सुखं व्याध्युपशमनमौषधं वा आवाहि=आगमय हे वात यद्रपोऽस्मदीयं पापं तद्विवाहि=विगमय अस्मत्तो विश्लेषय त्वं हि खलु देवानां दूतः विश्वभेषजः=विश्वानि भेषजानि यस्मिन् बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं ईदृशश्च सन् ईयसे=सततं गच्छसि ईङ्गतौ दैवादिकः श्यनोऽभावश्छान्दसः "ञ्नित्यादिर्नित्य" मित्याद्युदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥ ऋ०१०।१३७।३ ॥

Hither, O Wind, blow healing balm, blow all disease away, thou Wind;
For thou who hast all medicine comest as envoy of the Gods.

५९—आ त्वागमं शंतातिभिरथो अरिष्टतातिभिः। दक्षं ते भद्रमाभार्षं परा यक्ष्मं सुवामि ते ॥४॥

हे स्तोतः त्वा=त्वां शंतातिभिः=सुखकरैः अथो=अपि च अरिष्टतातिभिः=अहिंसाकरैश्च रक्षणैः आगमं=आगतवानस्मि "शिवशमरिष्टस्य करे" इति करोत्यर्थे तातिल् प्रत्ययः "लितीति" प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। अपि च भद्रं कल्याणं ते=तव दक्षं=बलं आभार्षं=आहार्षं बाधुक्यप्रतानीयं तथा ते=तव यक्ष्मं रोगं च परासुवामि=विनाशयामि।

I am come nigh to thee with balms to give thee rest and keep thee safe
I bring thee blessed strength, I drive thy weakening malady away.

६०—त्रायन्तामिह देवास्त्रायतां मरुतां गणः। त्रायन्तां विश्वा भूतानि यथा यमरपा असत् ॥ ५

इहाऽस्मिन्देशे सर्वे देवाः त्रायन्तां=अस्मान् पालयन्तां तथा मरुतां गणः=संघः स त्रायन्तां विश्वा=विश्वानि सर्वाणि अन्यानि च भूतानि=भूतजातानि त्रायन्तां=अस्मान् रक्षन्तु यथा अयमस्मदीयः शरीरादि रपा असत्=पापरहितो भवति तथेत्यर्थः रप इति पापनाम नञा बहुव्रीहौ "नञ् सुभ्या" मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं अस्तेर्लेट्याडागमः यथाऽयमित्यामिति निघाताऽभावः ॥ ऋ०१०।१३७।५ ॥

Here let the Gods deliver him, the Maruts' band deliver him:
-.All things that be deliver him that he be freed from his disease.

६१—आप इद्वा उ भेषजीरापो अमीवचातनीः । आपः सर्वस्य भेषजीस्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम् ॥६॥

आपइद्वे—आप एव खलु भेषजीः=भेषजभूताः स्नानपानादिभ्यः सुखहेतवः यद्वा ओषधिरूपेण परिणता रोगोपशमहेतवो भवन्ति केवलमामिकेत्यादिना भेषजशब्दात् ङीप्‌ उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप्‌ उदात्तत्वं "उसिया छन्दसीति" पूर्वसवर्णदीर्घः यस्मात्‌ एवमतः कारणात्‌ आपः—अमीवचातनीः अमीवचातन्यः रोगाणां नाशयित्र्यो भवन्ति चातयति कर्मणि किम् आपः=सर्वस्य प्राणिजातस्य भेषजीः=भेषजभूता भवन्ति न कस्मिंश्चित् तास्तथाविधा आपः ते=तव भेषजं कृण्वन्तु=कुर्वन्तु ॥ ऋ०१०।१३७।६ ॥

The Waters have their healing power, the Waters drive disease away.
The Waters have a balm for all: let them make medicine for thee.

६२-हस्ताभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वा वाचः पुरोगवी । अनामयित्नुभ्यां त्वा ताभ्यां त्वोपस्पृशामसि ।७।

हस्ताभ्यां=दशाङ्गुलयः शाखाभूता ययोस्ताभ्यां हस्ताभ्यां एवंविधाभ्यां युज्यमाना जिह्वा=रसना वाचः=शब्दस्य पुरोगवी=पुरोगामिनी जाता यत्र यत्र शब्दः तत्र तत्र तस्य शब्दस्योच्चारणाय पुरतो व्याप्रियते इत्यर्थः। अनामयित्नुभ्यां=आमयकारोगहेतुभ्यां ताभ्यां=हस्ताभ्यां हे स्तोतः त्वा=त्वां उपस्पृशामसि=उपस्पृशामः "इदन्तो मसिः" त्वेति पुनरुक्तिः पूरणार्थं ॥ ऋ० १०।१३७।७ ॥

The tongue that leads the voice precedes. Then with our ten-fold branching hands,
With these two chasers of disease we stroke thee with a gentle touch.

६३—ब्रह्मणाऽग्निः संविदानो रक्षोहा बाधतामितः । अमीवा यस्ते गर्भं दुर्णामा योनिमाशये ॥ १ ॥

ब्रह्मणा=मन्त्रेण सह संविदानः ऐकमत्यं प्राप्तो रक्षोहा=रक्षसां हन्ता अग्निः इतः अस्मात् स्थानात् राक्षसादिक बाधतां हिनस्तु यो राक्षस अमीवा रोगरूप सन् ते तव गर्भमाशये आशेते "लोपस्त आत्मनेपदेष्विति" तलोप इत्यु प्राप्नोति,- दुर्णामा दुर्नाम्नो रोग- तद्रूप सन् यत्र ते=तव योनिं रेतस आधान गर्भस्थानं आशेते स बाधतामित्यन्वय ॥ ऋग्॰ १०।१६२।१

May Agni, yielding to our prayer, the Rakshas-slayer, drive away—
The malady of evil name that hath beset thy labouring womb.

६४—यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये। अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्क्रव्यादमनीनशत् ॥ २ ॥

यत पूर्वोक्तं तं क्रव्यादं=मांसाशिन रक्षसादिक ब्रह्मणा=सहितोऽग्निः निःशेषेण अनीनशत्=नाशयतु ॥२॥

Agni, concurring in the prayer, drive off the eater of thy flesh,
The malady of evil name that hath attacked thy babe and womb.

६५—यस्ते हन्ति पतयन्तं निषत्स्नुं यः सरीसृपम्। जातं यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि॥

हे योषित् ते=तव गर्भाशये पतयन्तं=पतन्त रेतोरूपेण गच्छन्त तदनन्तरं तत्र निषत्स्नुं=निषीदन्तम् गर्भं यो राक्षसादिर्हन्ति=हिनस्ति ततो मासत्रयादूर्ध्वं प्राप्तसर्वावयवं सरीसृपं=सर्पणशीलम् गर्भं यो हन्ति जातं=देशपु मासेषु सम ते=तव शिशु यो राक्षसादि जिघांसति=हन्तुमिच्छति तमितः=स्थानान्नाशयामसि=नाशयाम ॥ ३ ॥

That which destroys the sinking germ, the settled, moving embryo.
That which will kill the babe at birth—even this will we drive far away.

६६—यस्त ऊरू विहरत्यन्तरा दम्पती शये। योनिं यो अन्तरारेळिह तमितो नाशयामसि ॥ ४ ॥

हे योषित् ते=तव ऊरू=पादमूलौ यो राक्षसादि विहरति=गर्भघाताय विश्लिष्टौ करोति दंपती अन्तरा आयात्यौ मध्ये गर्भहननार्थं यश्च शये=शेते यश्च योनिमन्तः प्रविश्य आरेळ्हि=निषिक्त रेतो जिह्वया आस्वादयति भक्षयतीत्यर्थं। लिह आस्वादने आदादिक कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्प तं=सर्वमितो=नाशयाम ॥ ऋग्॰ १०।१६२।४

That which divides thy legs that it may lie between the married pair,
That penetrates and licks thy side—even this will we exterminate.

६७—याभिः शचीभिर्वृषणा परावृजं प्रान्धं श्रोणं चक्षस एतवे कृथः।
याभिर्वर्तिकां ग्रसिताममुञ्चतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ ऋग्॰ १।११२।८

हे वृषणा=कामानां वर्षितारावश्विनौ याभिः शचीभिः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा परावृजं=एतन्नामकमृषिं पङ्गु सन्तमपङ्गुमकुरुतम् तथा अन्धं=दृष्टिरहित सन्तमृजाश्वमृषिं चक्षसे=प्रकाशाय सम्यक् चक्षुषा दर्शनाय याभिरूतिभिः प्रकर्षेण कृथः। याभिश्च श्रोणं विगुणजानुकमेव सन्तमृषिं एतवे गन्तुं प्रकर्षेण कृतवन्तौ अपि च याभिरूतिभिः वर्तिकां=चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्रियं ग्रसितां=वृकेण ग्रस्ता अमुञ्चतं=वृकास्यान्निर्मोकामकुरुतम् यास्कपक्षे तु वृकेण विहृतज्योतिर्गतेन सूर्येण याभिर्ग्रस्ता वर्तिका प्रत्यहमावर्तमानामुषसं तस्मादमोचयतमिति योज्यम्। ताभिः सर्वाभिरूतिभिरस्मानभ्यागच्छतम्। वृषणा 'वृष'सेचने 'कनिन्युवृषि' त्यादिना कनिन्। परावृजम्='वृजी'वर्जने परावृणक्ति तपसा पापं विनाशयतीति परावृक् क्विप् चेति क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। एतवे 'तुमर्थे सेसेनिति' एतेस्तवेन्प्रत्ययः। कृथः कृञ् करणे बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक्। ऋग्॰ १।११२।८

Mighty ones, with what powers ye gave Parāvrij aid what time ye made the blind and lame to see and walk;

Wherewith ye set at liberty the swallowed quail,—come hither unto us, O Aśvins, with those aids.

६८—जुजुरुषो नासत्योत वव्रिं प्रामुञ्चतं द्रापिमिव च्यवानात्।
प्रातिरतं जहितस्यायुर्दस्रादित्पतिमकृणुतं कनीनाम् ॥ ऋग्॰ १।११६।१०

अत्रेदमाख्यानम्—बलीपलितादिभिर्युक्तो जीर्णाङ्ग पुत्रादिभि परित्यक्तश्च्यवनाख्य ऋषि अश्विनौ तुष्टाव स्तुताविनौ तस्मै ऋषये जरामपनीय पुन यौवनं अकुरुतामिति तदेतदाह—हे नासत्यावश्विनौ जुजुरुषो=जीर्णात्

च्यवानात्=च्यवनाख्यादृषेः सकाशात् वव्रिम्=कृत्स्न शरीरं आवृत्यावस्थिता जरा प्रामुञ्चत=प्रकर्षेणामोचयतम् तत्र दृष्टान्त—द्रापिमिव=द्रापिरिति कवचस्याख्या यथा कश्चित्स्वच कृत्स्नशरीरव्यापकं भूत्वा पश्चात् शरीरात् पृथक्करोति तद्वत्। उत=अपिच हे दस्रा=एतत्संज्ञौ दर्शनीयौ वाश्विनौ जहितस्य=पुत्रादिभिः परित्यक्तस्य च्यवनस्य आयुर्जीवनं प्रातिरतम्=प्रावर्धयतम् प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः आदित्=अनन्तरमेव युवानं सन्तं कनीनां=कन्यानां पतिं=भर्तारं अकृणुत=अकुरुतम्। जुजुरुषः 'जॄष्' वयोहानौ लिट् क्वसु बहुलं छन्दसीत्युत्वम् द्विर्भाव षष्ठ्येकवचने वसो सम्प्रसारणमिति सम्प्रसारणम् "शासिवसिघसीनाञ्चेति" षत्वम्। वव्रिं वृञ् वरणे आदृगमहनजनः इति किं प्रत्ययः। ओहाक् "ओहाक्" त्यागे कर्मणि निष्ठा तस्य छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाच्छ्नु तस्य बहुलं छन्दसीति श्लु जहातेश्चेतीत्वम्। कनीनाम् "रदेमेतौ बहुलमिति" बहुलवचनात्कन्याशब्दस्यात्र सम्प्रसारणम् ॥ १० ॥

Ye from the old Chyavâna, O Nâsatyas, stripped as 'twere mail, the skin upon his body,

Lengthened his life when all had left him helpless, Dasras[1] and made him lord of youthful maidens

६९—चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्णमाजा खेलस्य परितक्म्यायाम्। सद्यो जङ्घामायसीं विश्पलायै धने हिते सर्तवे प्रत्यधत्तम् ॥ ऋ० १।११६।१५

अगस्त्यपुरोहितः खेलो नाम राजा तस्य सम्बन्धिनी विश्पला नाम स्त्री सङ्ग्रामे शत्रुभिश्छिन्नपादासीत्। पुरोहितेनागस्त्येन स्तुतौ अश्विनौ रात्रावागत्य अयोमयं पादं समधत्तम् तदेतदाह—आजा=आजौ सङ्ग्रामे अगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य सम्बन्धिन्या विश्पलाख्यायाः चरित्रं=चरणं वेरिव=वेः पक्षिणः पर्णं पतत्रमिव आच्छेदि हि पुरा छिन्नमभूत् हे अश्विनौ युवां अगस्त्येन स्तुतौ सन्तौ परितक्म्यायाम् परितक्म्या रात्रिः परित एना तक्वौति यास्कः। एतामुभयत सूर्यो यच्छतीति तस्यार्थं रात्रावागत्य सद्यस्तदानीमेव हि ते धनेषु निहिते धने जेतव्ये विषयभूते सति सर्तवे गन्तुं आयसीं अयोमयीं जङ्घां जङ्घोपलक्षितं पादं प्रत्यधत्तम् सन्धानमेकीकरणं कृतवन्तावित्यर्थः। चरित्रम् "अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्र" इति करणे इत्र। आजा=सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः। आयसीम् अयः शब्दाद्विकारार्थे प्राग्दीव्यतोऽण् टिड्ढाणञिति ङीप् ॥ १५ ॥

When in the time of night, in Khela's battle, a leg was severed like a wild bird's pinion,

Straight ye gave Vishpalâ a leg of iron that she might move what time the conflict opened

७०—शतं मेषान्वृक्ये चक्षदानमृज्राश्वं तं पितान्धं चकार। तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दस्रा भिषजावनर्वन् ॥ ऋ० १।११६।१६

वृषागिरः पुत्र ऋज्राश्वो नाम राजर्षिः तस्य समीपे अश्विनोर्वाहनभूतो रासभो वृकीभूत्वावतस्थे स च तस्य आहारार्थं एकोत्तरं शतसङ्ख्यान् पौरजनानां स्वभूतान्मेषान् शकलीकृत्य प्रददौ ऋज्राश्वः शतमेकं च मेषानिति मन्त्रान्तरे दर्शनात्। एवं पौराणामहितकारिणं तं पिता शापेन नेत्रहीनमकरोत्। तेनस्तूयमानावश्विनौ अस्मदादनिमित्तमस्यान्धता जातेति जानन्तौ तस्मै अक्षिणी आयच्छतामिति तदेतदाह—यत्र सच्छन्दस्तुवे मेषच्छद्माप्यदात्, यं ऋज्राश्वं शतं=शतसङ्ख्याकान् मेषान् वृक्ये आत्मना पोषितायै वृक्यै शकलीकृत्य प्रादात् तं चक्षदानं=शकलीकृतवन्तं अत्र शकलीकरणार्थं शकलीकृत्य दत्तवन्तं ऋज्राश्वं पिता शापेन अन्धं=दृष्टिहीनं चकार=कृतवान्। हे नासत्या=असत्यरहितौ सत्यस्य नेतारौ वा भिषजौ देवानां वैद्यभूतौ अश्विनौ वै देवानां भिषजाविति श्रुतेः। दस्रा=दर्शनीयौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ वा हे अश्विनौ अनर्वन्=अनर्वणि अन्यं प्रति विप्रगमनरहिते अक्षी=चक्षुषी विचक्षे=विविधं द्रष्टुं गमने दर्शने ऋज्राश्वाय आधत्तं व्यधत्तं अकुरुतम्। वृक्ये वृकोऽस्याः अस्य स्त्री वृकी जातेरस्त्रीविषयादिति ङीष् "सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः" "छन्दसि वा वचनमिति" चतुर्थ्येकवचनस्याऽऽङ्भावे यणादेशे "उदात्तस्वरितयोर्यणः" इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम्। चक्षदानम् चक्षदेः कान्च् लिट्। अक्षी ईच द्विवचने इति परस्वादेशाभावस्य ईकारान्तादेशः शचोदात्तः तस्मिन्नन्तेन सह प्रतिषेध इति परिभाषया पुनः ङीम् न भवति। विचक्षे चक्षिङः तोसुन् भावे त्रिवत्। अनर्वन् अर्वाणौ अन्यदागच्छेयोऽपि दस्मा इति सम्बोधनस्य विभक्तेरलोपच्छान्दसत्वाद्दीर्घश्च वन्नत्र आवाहितं त्विपि अर्वणः अर्वणन्तत्र विषय सप्तमी। नाम्नामिति बहुव्रीहौ अश् सुप्तानिसुपामलोपान्तोदात्तत्वम्, दस्रौ गुणाविति द्विवचनस्य दस्र छान्दसो मत्वोपाभाव ॥ १६ ॥

His father robbed Rijrāśva of his eye-sight who for the she-wolf slew a hundred wethers.

Ye gave him eyes, Nāsatyas Wonder-Workers, Physicians, that he saw with sight uninjured.

७१—अमाजुरश्चिद्भवथो युवं भगोऽनाशोश्चिदवितारापमस्य चित् । अन्धस्य चिन्नासत्या कृशस्य चिद्युवामिदाहुर्भिषजा रुतस्य चित् ॥ ऋ० म. १०।३९।३

हे नासत्या=नासत्यौ युवं=युवां अमाजुरश्चित् पितृगृहे जूर्यन्त्या अपि दुर्भगाया घोषाया भगो भगधारमितरूपेणास्मान परिणमय्य पतिं दत्तवन्तौ स्थ इत्यर्थः तथाच निगमान्तरं—घोषायै चित्पितृषदे दुरोणे पतिं जूर्यन्त्या अश्विनावदत्तमिति । अनाशोश्चित् अनशनस्याप्यविताराः रक्षितारौ युवां भवथः अपमस्य चित् आत्यादिनिकृष्टस्यापि रक्षितारौ भवथ. अन्धस्य चित् चक्षुर्विकलस्यापि रक्षितारौ भवथः कृशस्य चित् दुर्बलस्यापि रक्षितारौ भवतः किं च युवामित्=युवामेव रुतस्य चित्=गलस्यापि भिषजा भिषजौ वैद्यावाहुः विद्वांसः ॥ ३ ॥

Ye are the bliss of her who groweth old at home, and helpers of the slow although he linger last.

Men call you too, Nāsatyas healers of the blind, the thin and feeble, and the man with broken bones.

७२—युवं विप्रस्य जरणामुपेयुषः पुनः कलेरकृणुतं युवद्वयः । युवं वन्दनमृश्यदादुदूपथुर्युवं सद्यो विश्पलामेतवे कृथः ॥ ऋ० १०।३९।८

हे अश्विनौ युवं=युवां विप्रस्य=मेधाविनः जरणां=जरां उपेयुषः=उपगतवतः कलेः=कलिनामधेयस्य ऋषेः वयः=पुनरपि युवत्=युवत्वयुक्तं अकृणुतं अकुरुतम् तथाच निगमान्तरं—कलिं याभिः वित्तजानिं दुवस्यथ इति । किं च युवं=युवां वन्दनं=जायावियोगसन्तापेन कूपपतितं वन्दनाख्यमृषिं ऋश्यदात्=कूपादुदूपथुः उदैरयतम् । तथाच निगमान्तरे=उद्वन्दनमैरयतं स्वर्दृश इति । किं च युवं युवां विश्पलां=खेलस्य राज्ञः सेनायां योधां विश्पला नाम काचित्स्त्री सा संग्रामे शत्रुभिः छिन्नपादा सदस्तदैव एतवे=गमनाय कृथः=अकुरुत । तथाच निगमान्तरे=चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्णमाजा खेलस्य परितक्म्यायां । सद्यो जङ्घामायसीं विश्पलायै धने हिते सर्तवे प्रत्यधत्तमिति ॥ ८ ॥

Ye gave again the vigour of his youthful life to the sage Kali when old age was coming nigh.

Ye rescued Vandana and raised him from the pit, and in a moment gave Vishpalā power to move

७३—युवं ह रेभं वृषणा गुहा हितमुदैरयतं ममृवांसमश्विना । युवमृबीसमुत तप्तमत्रय ओमन्वन्तं चक्रथुः सप्तवध्रये ॥ ऋ० १०।३९।९

हे वृषणा=वर्षितारावश्विना=अश्विनौ युवं=युवां गुहा=गुहायां हितं=असुरैर्निहितं ममृवांसं=म्रियमाणं रेभं=रेभाख्यमृषिं उदैरयतं उत्थापितवन्तौ स्थ । तथाच निगमान्तरे=दशरात्रीरशिवेनानव द्यूनवनद्धं श्वथितमप्स्वन्तः । विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्निन्यथुः सोममिव स्रुवेणेति । उत=किं च युवं=युवां तप्तमृबीसं=अग्निकुण्डं अत्रये=अत्रेर्ऋषेः ओमन्वन्तं=अवनवन्तं चक्रथुः=कृतवन्तौ शीतं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । तथाच निगमान्तरे हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्त । ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्तीति । किं च युवां सप्तवध्रये अश्वमेधेन राज्ञा केनचिदपराधेन काष्ठमयमञ्जूषायां निहितस्य सप्तवध्रिनामधेयस्य ऋषेरर्थाय चक्रथुः=मञ्जूषोद्घाटनं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरे—विजिहीष्व वनस्पते योनिः सूष्यन्त्या इव । श्रुतं मे अश्विना हवं सप्तवध्रिं च मुञ्चतमिति ।

Ye, Aśvins Twain, endowed with manly strength, brought forth Rebha when hidden in the cave and well-nigh dead,

Freed Saptavadhri, and for Atri caused the pit heated with fire to be a pleasant resting-place.

यक्ष्मादिसर्वव्याधिभैषज्यकर्मणि " या बभ्रव " इत्यर्थसूक्तेन दशवृक्षशकलानां अक्षादिरज्जुना वेष्टितं मणिं कृत्वा संपात्य अभिमन्त्र्य पुनः सूक्तं जपित्वा बध्नाति । तदुक्तं कौशिकेन—" उत्तमेन बालस्य " इति (कौ० ४-२) पलाश उदुम्बर जम्बु काम्पील स्रक् वङ्कु शिरीष स्रक्त्य वरण बिल्व जङ्गिड कुटक गृह्य गलावल वेतस शिम्बल सिपुन स्यन्दन अरणिका अश्मयोक्त तुम्भु पूतदार्विति शान्ता वृक्षाः । एतेषां कतमानामपि दशानां शकलैर्निर्मितं दशवृक्षो मणिः ॥ तथा सौत्रामणीयागे अनेन सूक्तेन ओषधीभिः सन्धीयमानां सुरां अनुमन्त्रयेत । तदुक्तं वैताने " रस प्राशान्या (५-२-३) या बभ्रव इत्योषधीभिः सुरां सन्धीयमानाम् " इति (वै. ५-२) ॥ अथर्व० ८।७।१

७४ या बभ्रवो याश्च शुक्रा रोहिणीरुत पृश्नयः । असिक्नीः कृष्णा ओषधीः सर्वा अच्छावदामसि ॥१॥

(G) The tawny-coloured and the pale, the variegated and the red
The dusky tinted and the black, all plants we summon hitherward

(W) Those that are brown and that are bright (śukra) the red and the spotted, the swarthy, the black herbs—all (of them) do we address (acha-avad).

७५ त्रायन्तामिमं पुरुषं यक्ष्माद् देवेषितादधि । यासां द्यौष्पिता पृथिवी माता समुद्रो मूलं वीरुधां बभूव

(G) This man let them deliver from Consumption which the gods have sent
The father of these herbs was Heaven, their mother earth, the sea their root A V. 8/7/2

(W) Let them save (trā) this man from the Yakshma sent by the gods—the plants of which heaven has been the father, earth the mother, ocean the root

७६ आपो अग्रं दिव्या ओषधयः । तास्ते यक्ष्ममेनस्यं१ मङ्गादङ्गादनीनशन् ॥ अथर्व० ८।७।३

(G) The waters are the best and heavenly Plant,
From every limb of thine have they removed Consumption caused by sin.

(W) Waters (were) the beginning, heavenly herbs, they have made disappear from every limb thy (enasya) sinful yakshma

७७ प्रस्तृणती स्तम्बिनीरेकशुङ्गाः प्रतन्वतीरोषधीरावदामि । अंशुमतीः काण्डिनी र्या विशाखा ह्वयामि ते वीरुधो वैश्वदेवीरुग्राः पुरुषजीवनीः ॥ अथर्व० ८।७।४

(G) I speak to Healing Herbs spreading, and bushy, to creepers and to those whose sheath is single,

I call for thee the fibrous and the reed like, and branching Plants dear to the Viśve Devas, powerful giving life to men

(W) The spreading, the bushy, the one sheathed, the extending herbs do I address, those rich in roots jointed (Kāndini) that have spreading branches (Viśākhī), I call for thee the plants that belong to all the gods, formidable, giving life to men

७८ यद्वः सहः सहमाना वीर्यं१ यच्च वो बलम् । तेनेममस्माद् यक्ष्मात् पुरुषं मुञ्चतौषधीरथो कृणोमि भेषजम् ॥ अथर्व० ८।७।५

(G) The conquering strength, the power and might which ye, victorious Plants, possess.
Therewith deliver this man here from this Consumption O ye Plants: so I prepare the remedy

(W) What power (is) yours, ye powerful ones, (what) heroism and what strength (is) yours, therewith, herbs, free ye this man from this Yakshma, now (atho) do I make a remedy.

७९ जीवलां नघारिषां जीवन्तीमोषधीमहम् ।
अरुन्धतीमुन्नयन्तीं पुष्पां मधुमतीमिह हुवेऽस्मा अरिष्टतातये ॥ ६ ॥

(G) The living plant that giveth life that driveth malady away, Arundhati, the rescuer, strengthening rich in sweets,
I call, to free this man from scath and harm.

(W) The lively, by-no-means-harming, living herbs, the non-obstructing up guiding, flourishing (pushpā) one, rich in sweets, do I call hither, for this man's freedom from harm

८० इहायन्तु प्रचेतसो मेदिनी र्वचसो मम । यथेमं पारयामसि पुरुषं दुरितादधि ॥ ७ ॥

(G) Hitherward let the sapient come, the friendly sharers of my speech.
That we may give this man relief and raise him from his evil plight.

(W) Let the fore-thoughtful ones come hither, allies (medini) of my spell (vachas) that we may make this man pass forth out of difficulty.

८१ अग्नेर्घासो अपां गर्भो या रोहन्ति पुनर्णवाः । ध्रुवाः सहस्रनाम्नी र्भेषजीः सन्त्वाभृताः ॥ ८ ॥

(G) Germ of the waters, Agni's food Plant ever-growing fresh and new,
Sure healing breathing thousand names let them be all collected here.

(W) Food of fire, embryo of the waters, they that grow up renewed, fixed, thousand-named, be they remedial (when) brought.

८२ अवकोल्बा उदकात्मान ओषधयः । व्यृषन्तु दुरितं तीक्ष्णशृङ्ग्यः ॥ ९ ॥

(G) Let Plants whose soul is water, girt with Avakā
Piercing with their sharp horns expel the malady.

(W) Wrapped in avaka, water-natured let the herbs, sharp-horned, thrust away difficulty.

८३ उन्मुञ्चन्ती र्विवरुणा उग्रा या विषदूषणीः ।
अथो बलासनाशनीः कृत्यादूषणीश्च यास्ता इहायन्त्वोषधीः ॥ १० ॥

(G) Strong antidotes of poison, those releasers, from Varuna,
And those that drive away Catarrh, and those that frustrate magic arts, let all those plants come hitherward

(W) Releasing free from Varuna, formidable, that are poison-spoiling also balāsa-dispelling and that are witchcraft-spoiling let those herbs come hither.

८४ अवक्रीताः सहीयसी वीरुधो या अभिष्टुताः। त्रायन्तामस्मिन् ग्रामे गामश्वं पुरुषं पशुम्॥ ११॥

(G) Let purchased Plants of mightier power, Plants that are praised for excellence,
Here in this village safely keep cattle and horses, man and beast.

(W) Let the purchased, very powerful plants that are praised save in this village safely keep cow, horse, man and beast.

८५ मधुमन्मूलं मधुमदग्रमासां मधुमन्मध्यं वीरुधां बभूव।
मधुमत् पर्णं मधुमत् पुष्पमासां मधोः संभक्ता अमृतस्य भक्षो घृतमन्नं दुह्रतां गोपुरोगवम्॥ १२॥

(G) Sweet is their root, sweet are these Plants' top branches, sweet also is their intermediate portion,
Sweet is their foliage and sweet their blossom, combined with sweetness is their taste of Amrita food fatness let them yield, with kine preceding.

(W) Rich in sweets the root, rich in sweets the tip of them, rich in sweets was the middle of the plants, rich in sweets the leaf, rich in sweets the flower of them, partaking of sweet, a drink of nectar (amrita), let them milk out Ghee, food with milk (go) as chief (Purogava).

८६ यावतीः कियतीश्चेमाः पृथिव्यामध्योषधीः। ता मा सहस्रपर्ण्यो मृत्योर्मुञ्चन्त्वंहसः॥ १३॥

(G) These Plants that *grow* upon the earth, whatever their number and their size;
Let these with all their thousand leaves free me from death and misery.

(W) However many (may be) these herbs upon the earth, let them, thousand-leaved, free me from death, from distress

८७ वैयाघ्रो मणिर्वीरुधां त्रायमाणोऽभिशस्तिपाः। अमीवाः सर्वा रक्षांस्यप हन्त्वधि दूरमस्मत्॥ १४॥

(G) *May the Plant's tiger-amulet, protective, guardian from the curse,*
Beat off the brood of demons, drive all maladies afar from us.

(W) Let the tigerish amulet of plants saving, protecting from imprecation smite far away from us diseases (and) all demons

८८ सिंहस्येव स्तनथोः सं विजन्तेऽग्नेरिव विजन्त आभृताभ्यः।
गवां यक्ष्मः पुरुषाणां वीरुद्भिरतिनुत्तो नाव्या एतु स्रोत्याः॥ १५॥

(G) Before the gathered Plants they fly and scatter as though a lion's roar or fire dismayed them
Expelled by Plants let men's and kine's Consumption pass from us to the navigable rivers

(W) As at the roaring of a lion do they quake, as at fire do they tremble at the herbs when brought; let the Yakshma of kine, of men, go driven by the plants beyond navigable streams

८९ मुमुचाना ओषधयोऽग्नेर्वैश्वानरादधि। भूमिं संतन्वतीरित यासां राजा वनस्पतिः॥ १६॥

(G) Emancipated from the sway of Agni, of Vaiśvānara,
Go covering the earth, ye Plants whose ruler is Vanaspati.

(W) The herbs, becoming freed from Agni Vaiśvānara—go ye stretching over the earth, (ye) whose King is the forest-tree.

९० या रोहन्त्याङ्गिरसीः पर्वतेषु समेषु च । ता नः पयस्वतीः शिवा ओषधीः सन्तु शं हृदे ॥१७॥

(G) May these be pleasant to our heart auspicious rich in store of milk
These Plants of the Angirasas which grow on mountain and on plains.

(W) They who belonging to the Angirasas, grow on mountains and on plains-let those herbs rich in milk, propitious, be weal to our heart.

९१ याश्चाहं वेद वीरुधो याश्च पश्यामि चक्षुषा । अज्ञाता जानीमश्च या यासु विद्म च संभृतम् ॥ १८ ॥

(G) The Plants I know myself, the Plants that with mine eye I look upon
Plants yet unknown, and those we know, wherein we find that power is stored.

(W) Both what plants I know, and what I see with the eye, the unknown and what we are acquainted with, and those in which we know what is brought to-gether.

९२ सर्वाः समग्रा ओषधीर्बोधन्तु वचसो मम । यथेमं पारयामसि पुरुषं दुरितादधि ॥१९॥

(G) Let all the congregated Plants attend and mark mine utterance,
That we may rescue this man there and save him from severe distress.

(W) Let all the entire herbs note (budh) my spell (vachas), that we may make this man pass forth out of difficulty.

९३ अश्वत्थो दर्भो वीरुधां सोमो राजामृतं हविः । व्रीहिर्यवश्च भेषजौ दिवस्पुत्रावमर्त्यौ ॥२०॥

(G) Aśvattha, Darbha, King of Plants, is Soma, deathless sacrifice:
Barley and Rice are healing balms the sons of heaven who never die.

(W) The aśvattha, the darbha, Soma king of plants, immortal oblation—rice and barley (are) remedial immortal sons of heaven.

९४ उज्जिहीध्वे स्तनयत्यभिक्रन्दत्योषधीः । यदा वः पृश्निमातरः पर्जन्यो रेतसावति ॥२१॥

(G) Lift yourselves up, ye healing Plants, loud is the thunder's crash and roar
When with full flow Parjanya, ye children of Prishni, blesseth you.

(W) Ye rise up (ud-hā); it thunders, it roars at (you), O herbs ! when O ye Children of the spotted one, Parjanya favours you with seed.

९५ तस्यामृतस्येमं बलं पुरुषं पाययामसि । अथो कृणोमि भेषजं यथासच्छतहायनः ॥२२॥

(G) We give the essence of that stream of nectar to this man to drink.
So I prepare a remedy that he may live a hundred years.

(W) Of this amrita we make this man to drink the strength; now do I make a remedy, that he may be one of a hundred years (hāyana).

९६ वराहो वेद वीरुधं नकुलो वेद भेषजीम् । सर्पा गन्धर्वा या विदुस्ता अस्मा अवसे हुवे ॥२३॥

(G) Well doth the wild boar know a Plant, the mongoose knows the Healing Herb.

I call to aid this man, the Plants which serpents and Gandharvas know.

(W) The boar knows the plant, the mongoose knows the remedial (herb), what ones the serpents, the Gandharvas know, those I call to aid for him.

९७ याः सुपर्णा आङ्गिरसीर्दिव्या या रघटो विदुः । वयांसि हंसा या विदुर्याश्च सर्वे पतत्रिणः ।
मृगा या विदुरोषधीस्ता अस्मा अवसे हुवे ॥२४॥

(G) Plants of Angirasas which hawks celestial, Plants which eagles know, Plants known to swans and lesser fowl, Plants known to all the birds that fly,

Plants that are known to sylvan beasts,—I call them all to aid this man.

(W) What (herbs) of the Angirasas the eagles (know), what heavenly ones the Raghats know what ones the birds, the swans know, and what all the winged ones, what herbs the wild beasts know—those I call to aid for him

९८ यावतीनामोषधीनां गावः प्राश्नन्त्यघ्न्या यावतीनामजावयः ।
तावतीस्तुभ्यमोषधीः शर्म यच्छन्त्वाभृताः ॥२५॥

(G) The multitude of herbs whereon the cows whom none may slaughter feed all that are food for goats and sheep
So many Plants brought hitherward give shelter and defence to thee.

(W) Of how many herbs the inviolable kine partake (pra-aś), of how many the goats and sheep, let so many herbs, being brought, extend protection to thee.

९९ यावतीषु मनुष्या भेषजं भिषजो विदुः । तावतीर्विश्वभेषजीरा भरामि त्वामभि ॥२६॥

(G) Hitherward unto thee I bring the Plants that cure all maladies.
All Plants wherein physicians have discovered health-bestowing power.

(W) In how many (herbs) human physicians (bhishaj) know a remedy so many all-remedial, do I bring unto thee

१०० पुष्पवतीः प्रसूमतीः फलिनीरफला उत । संमातर इव दुह्रामस्मा अरिष्टतातये ॥२७॥

(G) Let Plants with flower and plants with bud the fruitful, and the fruitless all,

Like children of one mother yield their stores for this man's perfect health.

(W) Rich in flowers rich in shoots (Prasu), rich in fruits, also those lacking fruits-like joint mothers, let them milk unto this man in order to his freedom from harm

उद् त्वा हार्षं पञ्चशलादथो दशशलादुत। अथो यमस्य पड्वीशाद् विश्वस्माद् देवकिल्बिषात् ॥२८॥

(G) From the five arrowed, from the ten arrowed have I delivered thee,
Freed from yama's fetter and from all offence against the gods.

(W) I have taken thee up out of what has five śalas, and also out of what has ten śalas, also out of yama's fetter, out of all offence against the gods.

१०२ केन पार्ष्णी आभृते पूरुषस्य केन मांसं संभृतं केन गुल्फौ।
केनाङ्गुलीः पेशनीः केन खानि केनोच्छ्लङ्खौ मध्यतः कः प्रतिष्ठाम् ॥१॥ अथर्व का० १०।२।१

(G) Who framed the heels of Purusha? Who fashioned the flesh of him? Who formed and fixed his ankles?
Who made the openings and well moulded fingers? Who gave him foot-soles and a central station?

(W) By whom were brought the two heels of a man (Purusha)? by whom was his flesh put to-gether? by whom his two ankle-joints (gulpha)? by whom his canning (peśani) fingers? by whom apertures? by whom his (two) uchlamkhas in the midst? who (put to-gether) his footing (prausthā).

१०३ कस्मान्नु गुल्फावधरावकृण्वन्नष्ठीवन्तावुत्तरौ पूरुषस्य।
जङ्घे निर्ऋत्य न्यदधुः क्व स्विज्जानुनोः संधी क उ तच्चिकेत ॥२॥

(G) Whence did they make the ankles that are under, and the knee-bones of Purusha above them?
What led them onward to the legs' construction? Who planned and formed the knees' articulation?

(W) From what, now, did they make a man's two ankle-joints below, his two knee-joints above? separating his two back thighs, where, forsooth, did they set them in? the two joints of his knees—who indeed understands that?

१०४ चतुष्टयं युज्यते संहितान्तं जानुभ्यामूर्ध्वं शिथिरं कबन्धम्।
श्रोणी यदूरू क उ तज्जजान याभ्यां कुसिन्धं सुदृढं बभूव ॥३॥

(G) A fourfold frame is fixt with ends connected, and up above the knees a yielding belly.
The hips and thighs, who was their generator, those props whereby the trunk grew firmly established?

(W) There is joined, fourfold, with closed ends, above the knees, the plaint trunk; what the hips are, the thighs—who indeed produced that, by which the body became very firm?

१०५ कति देवाः कतमे त आसन् य उरो ग्रीवाश्चिक्युः पूरुषस्य।
कति स्तनौ व्यदधुः कः कफोडौ कति स्कन्धान् कति पृष्टीरचिन्वन् ॥४॥

(G) Who and how many were those gods who fastened the chest of Purusha and neck to-gether?

How *many* fixed his breasts? Who framed his elbows? How many joined to-gether ribs and shoulder?

(W) How many gods and which were they, who gathered the breast, the neck-bones of *man*? how *many* disposed the two teats? who the two collar-bones? how many gathered the shoulder-bones? how many the ribs?

१०६ को अस्य बाहू समभरद् वीर्यं करवादिति । अंसौ को अस्य तद् देवः कुसिन्धे अध्या दधौ ॥५॥

(G) Who put to-gether both his arms and said, let him show manly strength? Who and what God was he, who set the shoulder-blades upon the trunk.

(W) Who brought to-gether his two arms, saying "he must perform heroism"? What god *then* set *on* his two *shoulders* upon the *body* (*kusindha*)?

१०७ कः सप्त खानि वि ततर्द शीर्षणि कर्णाविमौ नासिके चक्षणी मुखम् ।
येषां पुरुत्रा विजयस्य मह्मनि चतुष्पादो द्विपदो यन्ति यामम् ॥६॥

(G) Who pierced the seven openings in the head? Who made these ears, these nostrils, eyes, and mouth,

Through whose surpassing might in all directions bipeds and quadrupeds *have power of motion*?

(W) Who bored out the seven apertures in his head—these ears, the nostrils, the eyes, the mouth? in the might of *whose conquest in many* places quadrupeds and bipeds go their way.

१०८ हन्वोर्हि जिह्वामदधात् पुरूचीमधा महीमधि शिश्राय वाचम् ।
स आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तरपो वसानः क उ तच्चिकेत ॥ ७ ॥

(G) *He set within* the jaws the tongue that reaches far, and thereon placed Speech the mighty Goddess.

He wanders to *and fro* mid *living* creatures, robed in the waters, Who hath understood it?

(W) Since in his jaws *he* put his ample tongue, *then* attached *to it* great voices he rolls greatly on among existences, clothing himself in the waters: who indeed understands that?

१०९ मस्तिष्कमस्य यतमो ललाटं ककाटिकां प्रथमो यः कपालम् ।
चित्वा चित्यं हन्वोः पूरुषस्य दिवं रुरोह कतमः स देवः ॥८॥

(G) Who was *he*, first, of all the *Gods* who fashioned his skull and brain and occiput and forehead.

The pile that Purusha's two *jaws* supported? Who was that God who mounted up to heaven?

(W) Which was the *God* who produced *his brain*, his forehead, his hindhead (kakātikas), who first his skull, who having gathered a gathering *in* man's jaws ascended to heaven?

११० प्रियाऽप्रियाणि बहुला स्वप्नं संबाधतन्द्र्यः । आनन्दानुग्रो नन्दांश्च कस्माद् वहति पूरुषः ॥९॥

(G) Whence bringeth mighty Purusha both pleasant and unpleasant things
Of varied sort, sleep, and alarm, fatigue, enjoyments and delights?

(W) Numerous things dear and not dear, sleep, oppressions and wearinesses, delights and pleasures–from where does formidable man bring them?

१११ आर्तिरवर्तिर्निर्ऋतिः कुतो नु पुरुषे मतिः । राद्धिः समृद्धिरव्यृद्धिर्मतिरुदितयः कुतः ॥१०॥

(G) Whence is there found in Purusha want, evil, suffering, distress?
Whence come success, prosperity, opulence, thought, and utterance?

(W) Whence now in man come mishap, ruin, perdition, misery, accomplishment, success, non-failure? Whence thought, uprising?

११२ को अस्मिन्नापो व्यदधाद् विषूवृतः पुरूवृतः सिन्धुसृत्याय जाताः ।
तीव्रा अरुणा लोहिनीस्ताम्रधूम्रा ऊर्ध्वा अवाचीः पुरुषे तिरश्चीः ॥११॥

(G) Who stored in him floods turned in all directions, moving diverse and formed to flow in rivers
Hasty, red, copper-hued, and purple, running all ways in Purusha, upward and downward?

(W) Who disposed in him waters, moving apart, much moving, produced for river running, strong, ruddy, red, dark and turbid, upward, downward, crosswise in man?

को अस्मिन् रूपमदधात् को मह्मानं च नाम च । गातुं को अस्मिन् कः केतुं कश्चरित्राणि पूरुषे ॥१२॥

(G) Who gave him visible form and shape? Who gave him magnitude and name?
Who gave him motion, consciousness? Who furnished Purusha with feet?

(W) Who set form in him? who both bulk (mahman) and name? who set in him progress (Gātu)? Who display (Ketu)? Who set saviours in man?

११३ को अस्मिन् प्राणमवयत् को अपानं व्यानमु । समानमस्मिन् को देवोऽधि शिश्राय पूरुषे ॥१३॥

(G) Who wove the vital air in him, who filled him with the downward breath?
What God bestowed on Purusha the general prevailing air?

(W) Who wove in him breath? Who expiration and respiration (Vyāna)? What God attached conspiration (समान) to man here?

को अस्मिन् यज्ञमदधादेको देवोऽधि पूरुषे । को अस्मिन्त्सत्यं कोऽनृतं कुतो मृत्युः कुतोऽमृतम् ॥१४॥

(G) What God, what only Deity placed sacrifice in Purusha?
Who gave him truth and falsehood? Whence came death and immortality?

(W) What one God set sacrifice in man here? Who set in him truth? Who untruth? Whence comes death? Whence the immortal?

को अस्मै वासः पर्यदधात् को अस्यायुरकल्पयत्। बलं को अस्मै प्रायच्छत् को अस्याकल्पयज्जवम्

(G) Who wrapped a garment round him? Who arranged the life he hath to live?

Who granted him the boon of speech? Who gave this fleetness to his feet?

(W) Who put about him clothing? who prepared his life-time? who extended to him strength? who prepared his swiftness?

११७ केनापो अन्वतनुत केनाहरकरोद् रुचे। उषसं केनान्वैन्द्ध केन सायंभवं ददे ॥ १६ ॥

(G) Through whom did he spread waters out, through whom did he make Day to shine?

Through whom did he enkindle Dawn and give the gift of eventide?

(W) With what did he stretch the waters alone? with what did he make the day to shine? with what did he kindle the dawn? with what did he give the coming on of evening?

११८ को अस्मिन् रेतो न्यदधात् तन्तुरा तायतामिति। मेधां को अस्मिन्नध्यौहत् को बाणं को नृतो दधौ ॥१७॥

(G) Who set the seed in him and said, "still be the thread of life spun out"?

Who gave him intellect besides? Who gave him voice and gestic power?

(W) Who put in him seed, saying "let his line be extended"? who conveyed into him wisdom? who gave him music? who dances?

शिरोरोगादि सर्वभैषज्यकर्माणि "शीर्षक्तिम्" इत्यर्थसूक्तेन व्याधितशरीरमभिमृशति। ततः "यराभ्या वे" इति द्वाभ्यामृग्भ्यामादित्यमुपतिष्ठते। तथाच सूत्रम्। "शीर्षक्तिमित्यभिमृशति। ततमाभ्या (२१-२२) आदित्यमुपतिष्ठते" इति (कौ. ४-८)।

तथा अस्य सूक्तस्य आङ्गोलिङ्गगणे पाठात् तस्य गणस्य यत्रयत्र सर्वव्याधिभैषज्यादिषु विनियोग उक्तस्तत्र सर्वत्राऽस्य विनियोगोऽनुसन्धेय । विस्तरस्तु "अक्षीभ्याम्" इतिसूक्ते (२-३३) द्रष्टव्यः। अथर्व० ९।१३।१

११९ शीर्षक्तिं शीर्षामयं कर्णशूलं विलोहितम्। सर्वं शीर्षण्यं ते रोगं बहिर्निर्मन्त्रयामहे ॥ १ ॥

१२० कर्णाभ्यां ते कङ्कूषेभ्यः कर्णशूलं विसल्पकम्। सर्वं०......... ॥ २ ॥

१२१ यस्य हेतोः प्रच्यवते यक्ष्मः कर्णत आस्यतः। सर्वं०......... ॥ ३ ॥

१२२ यः कृणोति प्रमोतमन्धं कृणोति पूरुषम्। सर्वं०......... ॥ ४ ॥

१२३ अङ्गभेदमङ्गज्वरं विश्वाङ्ग्यं विसल्पकम्। सर्वं शीर्षण्यं ते रोगं बहिर्निर्मन्त्रयामहे ॥ ५ ॥

१२४ यस्य भीमः प्रतीकाश उद्वेपयति पूरुषम्। तक्मानं विश्वशारदं बहि०......... ॥ ६ ॥

१२५ य ऊरू अनुसर्पत्यथो एति गवीनिके। यक्ष्मं ते अन्तरङ्गेभ्यो बहि०....... .. ॥ ७ ॥

१२६ यदि कामादपकामाद्धृदयाज्जायते परि। हृदो बलासमङ्गेभ्यो बहि०......... ॥ ८ ॥

१२७ हरिमाणं ते अङ्गेभ्योऽप्वामन्तरोदरात्। यक्ष्मोधामन्तरात्मनो बहिर्निर्मन्त्रयामहे ॥ ९ ॥

१२८ आसो बलासो भवतु मूत्रं भवत्वामयत्। यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥ १० ॥

१२९ बहिर्बिलं निर्द्रवतु काहाबाहं तवोदरात्। यक्ष्माणां०....... .. ॥ ११ ॥

१३० उदरात् ते क्लोम्नो नाभ्या हृदयादधि। यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥ १२ ॥

१३१ याः सीमानं विरुजन्ति मूर्धानं प्रत्यर्षणीः। अहिंसन्तीरनामया निर्द्रवन्तु बहिर्बिलम् ॥ १३ ॥

१३२ या हृदयमुपर्षन्त्यनुतन्वन्ति कीकसाः। अहिं०.......... ॥ १४ ॥

१३३ याः पार्श्वे उपर्षन्त्यनुनिक्षन्ति पृष्टीः। अहिं०......... ॥ १५ ॥

१३४ यास्तिरश्चीरुपर्षन्त्यर्षणीर्वक्षणासु ते। अहिं०......... ॥ १६ ॥

१३५ या गुदा अनुसर्पन्त्यान्त्राणि मोहयन्ति च। अहिं० .... ॥ १७ ॥

१३६ या मज्ज्ञो निर्धयन्ति परूंषि विरुजन्ति च । अहिंसन्तीरनामया निर्द्रवन्तु बहिर्बिलम् ॥ १८ ॥
१३७ ये अङ्गानि मदयन्ति यक्ष्मासो रोपणास्तव । यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥ १९ ॥
१३८ विसल्पस्य विद्रधस्य वातीकारस्य वालजेः । यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥ २० ॥
१३९ पादाभ्यां ते जानुभ्यां श्रोणिभ्यां परिभंससः । अनूकादर्षणीरुष्णिहाभ्यः शीर्ष्णो रोगमनीनशम् ॥ २१ ॥
१४० सं ते शीर्ष्णः कपालानि हृदयस्य च यो विधुः ।
उद्यन्नादित्य रश्मिभिः शीर्ष्णो रोगमनीनशोऽङ्गभेदमशीशमः ॥ अथर्व० ९।१३।१–२२ ॥

"प्रजापतिश्च" इतिसूक्तस्य गोष्ठकर्मणि विनियोगः । "प्रजापतिरिति गोष्ठकर्मणि" इत्यादिसूत्रात् (कौ. ३–२ । विस्तरस्तु–"एह यन्तु पशवः" इतिसूक्ते (२–२६) द्रष्टव्यः । तथा अनड्वाहं अनेन सूक्तेन निगदविरभिमर्शनं सम्पात वानूवाचन दानं च कुर्यात् । "प्रजापतिश्चेत्यनड्वाहम्" इति (कौ ८–७) सूत्रात् । वस्तुतस्तु मेध्यवृषभस्य यानि भिन्न भिन्नान्यङ्गानि तानि भिन्नभिन्नदेवतारूपाणि भवन्तीति तस्य प्रशंसा ।

१४१ प्रजापतिश्च परमेष्ठी च शृङ्गे इन्द्रः शिरो अग्निर्ललाटं यमः कृकाटम् ॥ अथर्व० ९।१२।१
१४२ सोमो राजा मस्तिष्को द्यौरुत्तरहनुः पृथिव्यधरहनुः ॥ २ ॥
१४३ विद्युज्जिह्वा मरुतो दन्ता रेवतीर्ग्रीवाः कृत्तिका स्कन्धा घर्मो वहः ॥ ३ ॥
१४४ विश्वं वायुः स्वर्गो लोकः कृष्णद्रं विधरणी निवेष्यः ॥ ४ ॥
१४५ श्येनः क्रोडो३ऽन्तरिक्षं पाजस्यं१ बृहस्पतिः ककुद् बृहतीः कीकसाः ॥ ५ ॥
१४६ देवानां पत्नीः पृष्टय उपसदः पर्शवः ॥ ६ ॥
१४७ मित्रश्च वरुणश्चांसौ त्वष्टा चार्यमा च दोषणी महादेवो बाहू ॥ ७ ॥
१४८ इन्द्राणी भसद् वायुः पुच्छं पवमानो बालाः ॥ ८ ॥
१४९ ब्रह्म च क्षत्रं च श्रोणी बलमूरू ॥ ९ ॥
१५० धाता च सविता चाष्ठीवन्तौ जङ्घा गन्धर्वा अप्सरसः कुष्ठिका अदितिः शफाः ॥ १० ॥
१५१ चेतो हृदयं यकृन्मेधा व्रतं पुरीतत् ॥ ११ ॥
१५२ क्षुत् कुक्षिरिरा वनिष्ठुः पर्वताः प्लाशयः ॥ १२ ॥
१५३ क्रोधो वृक्कौ मन्युराण्डौ प्रजा शेपः ॥ १३ ॥
१५४ नदी सूत्री वर्षस्य पतयः स्तना स्तनयित्नुरूधः ॥ १४ ॥
१५५ विश्वव्यचाश्चर्मौषधयो लोमानि नक्षत्राणि रूपम् ॥ १५ ॥
१५६ देवजना गुदा मनुष्या आन्त्राण्यत्रा उदरम् ॥ १६ ॥
१५७ रक्षांसि लोहितमितरजना ऊबध्यम् ॥ १७ ॥ अथर्व० ९।१२।१७

The above passages are enough to show not only the existence of the medical science in the Vedic and the Brāhmanical ages and in the Aranyakas, but its lower limit of existence also. Dr G. N. Mukhopādhyāya says in the preface of his 'Surgical Instruments of the Hindus' (Page 6), "*It is* well-known that Sanskrit works are often written in a terse language, and it might be said with greater truth about the works of early Sanskrit authors. The comment of a learned critic about the style of Thucydides, the famous Historian, the obvious and the characteristic of his peculiarities, is an endeavour to express as much matter as possible in as few words as possible, to combine many thoughts into one and always to leave the reader *to* supply something of his own. Hence his conciseness often becomes obscure."

When such is the style of the ancient authors one should not estimate the worth of their ideas with the number of their words. We have already told

that not only in the Vedas but in all of the ancient works the authors were accustomed to use as few words as possible.

Dr. Macdonell and Dr Keith say, " It would in all probability be a mistake to assume that the Vedic Indians had any surgical skill They no doubt applied simples to wounds but both their medicines and their surgery must have been most primitive All that the Atharva Veda shows in regard to medicine is the use of the herbs combined with spells, and of water (cf Jalaṣi), remedies Indo-European in character, but not of much scientific value" (Vedic Index Vol II, Page 105) It is a matter of surprise that these Vedic scholars should express such opinion about the early Indian medicine, while their own words again stand in support of the fact denied They say, " Moreover wonderful cures are referred to as performed by the Asvins, the healing of the lame and of the blind, the rejuvenation of the aged Chyavāna and Purandhi's husband, the giving of an iron leg (जङ्घाऽऽयसी) to Viṣpalā was a deed only more wonderful if we assume that Viṣpalā was a mare, as has been suggested by Pischel " (Vedic Index Vol II, Page 105)

Can we not safely admit that the Aśvins were highly skilled in the science of surgery and medicine so as to undertake the task of furnishing the lame with an artificial iron leg and of bestowing to the blind the power of seeing, by performing an operation which they brought to a complete success.

In the Upanishads we often find passages which can stand witness to the existence of the medical science.[1] As the object of the Upanishads is to expound the science of philosophy and theology, their authors did not deal with the science of medicine at length

In the Rāmāyana and the Mahābharata we find references to the Indian surgery and medicine in many places

" सन्ति मे कुशला वैद्यास्त्वभितुष्टाश्च सर्वशः" वा० रा० २-१००-१०

" I have expert physicians, pleased in all respects "

" तैलद्रोण्यां तदाऽमात्याः संवेश्य जगतीपतिम् ।
राज्ञः सर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुः कर्माण्यनन्तरम् ॥" वा० रा० २-६६-१४

" Then placing the King (Daśaratha's dead body) in a tank of oil, the ministers performed all the King's functions as they were directed " Here we must understand that the oil used to preserve the King's dead body could not be an ordinary substance, it must be some sort of preparation of oil possessing the properties essential of preserving the dead bodies for several days As Vālmiki (the author of the Vālmikiya Rāmāyana) says that Bharata and the messengers took seven nights to return from Kekaya country to Ayodhyā,†

1 श्वेतकेतु ह वा आरुणेय छा० उ० &c

† "अयोध्यां मनुजा रात्रा निमित्तां स ददर्श ह । तां पुरीं पुरुषव्याघ्र सप्तरात्रोषितः पथि ।" वा० रा० २-७१-१८

the messengers sent to the Kekayas must have also taken about seven days to reach there Hence one is likely to come to the conclusion that about two weeks had elapsed between the death of Daśaratha and the arrival of Bharata to Ayodhyā The dead body of the King was kept in the oil which could not be an ordinary substance There is no harm if we positively say that the Indians of those days had sufficient knowledge to prepare certain chemical fluids, acids, spirits or some such drugs to preserve dead bodies for several days

Again we find in the Bhishma Parva of Mahabharata, that the surgeons were brought to heal the wounds of Bhishma lying on the bed of arrows The passage follows as below —

उपातिष्ठन्नथो वैद्याः शल्योद्धरणकोविदाः । सर्वोपकरणैर्युक्ताः कुशलैः साधुशिक्षिताः ॥

Bhishma Parva, Chapt. 121.

"Then there approached physicians clever in taking out the arrow-heads from the body, equipped with all implements and properly trained by the experts Having seen them, the son of Jahnavi (Bhishma) said to your son, 'Send away the physicians rewarding them with money. Under these circumstances what have I to do with physicians? I have attained the highest, which is praised in the duties of a warrior Oh Kings, this is not the duty worthy of myself, being on the bed of arrows, I should be burnt with these arrows.' Having heard his words, your son Duryodhana dismissed the physicians, honouring them according to their worth"

Now let us see how many branches of medical science are found in the ancient Aryan literature Vedas are the original source of all the branches of knowledge and hence they are common to all other sciences and the medical science as well The other works such as Brahmanas, Aranyakas, Upanishads, Puranas, Itihasas and Dharmasastras etc, can be named as non-medical works, for the subjects treated therein do not deal with the medical science directly Nevertheless many branches of this science are dealt with.

The anatomy and physiology which are the main branches of the medical science and without which the medical science is incomplete, are found in the non-medical works as well as in the Charaka, Susruta, etc Now let us see how the anatomy and physiology are treated in the non medical works and how they resemble those treated in Charaka, Suśruta and other works *

* See in Appendix No. 1.

DESCENT OF AYURVEDA

According to the present Suśruta, the descent of Ayurveda runs as follows :—

ब्रह्मा प्रोवाच —ततः प्रजापतिरधिजगे, तस्मादश्विनौ, अश्विभ्यामिन्द्र इन्द्रादहं, मया त्विह प्रदेयमर्थिभ्य प्रजाहितहेतो। सु. सू अ १

"Brahma explained the Ayurveda to Prajapati (Daksha), and from him Aśvins learnt the same, from Aśvins God Indra and from Indra I (Dhanvantari) learnt the same and now *I teach you*, who are desirous of learning for the benefit of human beings"

Brahmā
|
Prajāpati
|
Aśvins
|
Indra
|
Dhanvantari (Kāśiraja or Divodāsa)
|
Suśruta — Aupadhenava — Vaitarana — Aurabhra — Paushkalavata — Karaviryaetc.

The author of the present Charaka Samhitā describes the descent of Ayurveda as under :—

ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः। जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः॥ अश्विभ्यां भगवाञ्छक्रः प्रतिपेदे ह केवलम्। ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजस्तस्माच्छक्रमुपागमत् ॥ .. .. ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगृहुस्तं प्रजाहितम् .. .. अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसुः। शिष्येभ्यो दत्तवान्षड्भ्यः सर्वभूतानुकम्पया। अग्निवेशश्च भेडश्च जतूकर्णः पराशरः। हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वचः । अथ भेलाद्य॰ चरक सू अ १

"'Prajapati' (Daksh) learnt the whole of the Ayurveda as Brahmā taught him, 'from Prajāpati,' Aśvins, and from Aśvins God' Indra. Bharadwāja directed by many sages went to God Indra to learn from him the principles of Ayurveda. .. *Other sages learnt the same from Bharadwāja,* and Atreya Punarvasu, the pupil of Bharadwāja taught the same to his six pupils *viz*, Agniveśa, Bhela, Jatukarna, Parāśara, Hārita and Kshārapāni Everyone of them authored separate Samhitās in his own name and showed the same to his preceptor Atreya The present Charaka Samhitā is said to be the work of Agniveśa, first pupil of Atreya Punarvasu. The revised version of the Samhita was made by Dridhabala and others from the original.

Brahmā
|
Prajāpati
|
Aśvins
|
Indra
|
Bharadwaja
|
Atreya Punarvasu
|

Agniveśa — Bhela — Jatukarna — Parāśara — Harita — Ksharapāni

As regards the descent of Ayurveda some agree with Charaka and some with Susruta But both of them hold that Brahma is the originator of the first Ayurvedic work (i e Samhitā) In Brahmavaivarta Purāna also is found a list of authors of Ayurveda wherein Brahmā is mentioned as the originator of Samhitā *

In Vedic literature, the names of Rudra, Aśvins, Varuna, Indra and Sūrya are described as Physician Gods

(Rudra)—Nothing can be found at present which leads to the authorship of Rudra It is well known that the author of most of the Tāntrika works was Rudra (e g येनोक्तं सुखाऽऽसीन देवदेव जगद्गुरु, शङ्करं परिपप्रच्छ पार्वती परमेश्वरम्— "Rudrayamala Tantra" etc) The teachings of the Tantrikas were to a great extent devoted to Rasavidyā or medical chemistry As the tradition goes these tantrikas were alchemists whose first divine preceptor was God Rudra † In modern Ayurvedic literature nearly seventy-five medicines are ascribed to God Rudra or Śiva.

---

* ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः । विचिन्त्य तेषामर्थं चैवायुर्वेदं चकार सः ॥ कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः । स्वतन्त्रसंहितां तस्माद्भास्करश्च चकार सः ॥ भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वसंहिताम् । प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः ॥ तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च । व्याधिप्रणाशबीजानि साध्वि मत्तो निशामय ॥ धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशिराजोऽश्विनीसुतौ । नकुलः सहदेवोऽर्किश्च्यवनो जनको बुधः ॥ जाबालो जाजलिः पैलः करथोऽगस्त्य एव च । एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश व्याधिनाशकाः ॥ चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रं मनोहरम् । धन्वन्तरिश्च भगवांश्चकार प्रथमे सति ॥ चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः । चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशिराजश्चकार च ॥ चिकित्सासारतन्त्रं च भ्रमघ्नं चाश्विनीसुतौ । तन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः ॥ चकार सहदेवश्च व्याधिसिन्धुविमर्दनम् । ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार ह ॥ च्यवनो जीवदानं च चकार भगवानृषिः । चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनम् ॥ सर्वसारं चन्द्रसुतो जाबालस्तन्त्रसारकम् । वेदाङ्गसारं तन्त्रं च चकार जाजलिर्मुनिः ॥ पैलो निदानं करथस्तन्त्रं सर्वधरं परम् । द्वैधनिर्णयतन्त्रं च चकार कुम्भसम्भवः ॥ चिकित्साशास्त्रबीजानि तन्त्राण्येतानि हि षोडश ॥

ब्रह्मवैवर्त० ब्रह्मखण्डे १६ अ०

† अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् " वा० सं० १६।२

9

(Súrya)—The Sun-God is also designated as a physician in the Vedic literature. A few medicines are ascribed to Súrya or Bhāskara in modern Ayurvedic literature At present any known work of Bhāskara or Súrya is not found. Dr. Mukhopādhyaya furnishes us with the information about the work in Bhaskara's name. (I O 2719; Berl Cat p 287, or 1264 British Museum) Hence the common saying आरोग्यं भास्करादिच्छेत् is not unreasonable.

(Indra)—As quoted before, God Indra was the preceptor of Dhanvantari and Bhardwaja. Charaka and Suśruta being the well-known and popular works on medicine can be said to have their source from Indra's teachings At present no well-known work of Indra seems to be in existence. Dr. G N Sen says in his Sanskrit preface of प्रत्यक्ष शारीरम् that there was a work, on medicine in Indra's name *viz.* शक्रसंहिता, but *unfortunately its existence is not traced save* in the memory of this author. In Charaka it is found that God Indra *prescribed medicine, named* रसायन *and hence it is named* 'ऐन्द्र रसायन'. And a few other medicines also are said to have been prescribed by him in modern medical works. In one of the hymns in Rigveda God Indra is prayed to cure consumption.

मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कमज्ञातयक्ष्मादुत राजयक्ष्मात् ।
ग्राहिर्जग्राह यदि वै तदेनं तस्या इन्द्राग्नी प्रमुमुक्तमेनम् ॥

[illegible]

(1) Oh patient! I am releasing you from the unknown disease Phthisis, and Raja Yaksmma (King of Phthisis). Then you will live. Oh Indra and Agni! if the patient is under the influence of any evil planet, release him from such influence

यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्यो रन्तिकं नीत एव । तमाहरामि निर्ऋते रुपस्थादस्पार्शमेनं शतशारदाय ॥ ऋ० १०।१६१।२

[illegible]

(2) Even if this patient's span of life is shortened, or even if he is dead or is in a moribund condition, still I am bringing him back to life from Nirriti, the God of death. I have so touched him that he will live for one hundred years.

सहस्राक्षेण शतशारदेन शतायुषा हविषाहार्षमेनम् ।
शतं यथेमं शरदो नयातीन्द्रो विश्वस्य दुरितस्य पारम् ॥ ऋ० १०।१६१।३

सहस्राक्षेण सहस्रमिति बहुनाम सहस्रमक्षीणि चक्षूंषि यस्य हविषः फलत्वेन विद्यन्ते तत्सहस्राक्षं बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः षच् समासान्तः । शरदः संवत्सराः शतं शरदो यस्य तत्प्रोक्तं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत एव शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितं आयुर्जीवनं फलभूतं यस्य तादृशेन हविषा यद्वा सहस्राक्ष इन्द्रः तेन शतशारदेन शरदां संवत्सराणां शतस्य दातृत्वेन सम्यग्धिता कर्मणा शतायुषा हविषा करणभूतेन एनं यक्ष्मगृहीतं आहार्षं रोगादुद्धृतवानस्मि यथा येन प्रकारेण इमं पुरुषं शतं शरदः संवत्सरान् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया एतावन्तं कालं इन्द्रो विश्वस्य सर्वस्य दुरितस्य दुःखस्य पारं अवसानं तु सम्यक् अतिनयेत् तथा आहार्षमित्यर्थः ॥ ऋ० १०।१६१।३

(3) The oblation that I give, has one hundred eyes which grant one hundred years of life I have brought him back by such oblations May Indra protect him from all sins and grant him life for one hundred years

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्ताञ्छतमु वसन्तान् ।
शतमिन्द्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः ॥ ऋ० १०।१६१।४

हे यक्ष्माद्विमुक्त वर्धमान अहरहरभिवृद्धिं प्राप्नुवन् त्वं शतं शरदः शतसंख्याकान् संवत्सरान् जीव प्राणान् धारय । पूर्ववदत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शतं हेमन्तान् हेमन्तर्तूंश्च जीव शतमु वसन्तांश्च उ शब्दः समुच्चये । अपि च इन्द्राग्नी इन्द्रश्चाग्निश्च सविता प्रेरको देवश्च बृहस्पतिः बृहतां देवानां पालयिता देवश्च शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितस्यायुषो हेतुभूतेन हविषा तर्पिताः सन्तः इमं जनं पुनर्दुः पुनरस्मभ्यं प्रादुः ॥ ४ ॥

(4) Oh patient ! live for one hundred autumns, one hundred winters with ease and happiness, and one hundred springs May Indra, Agni, Savita and Brihaspati, satisfied with the oblations, grant him life for one hundred years

आहार्षं त्वाविदं त्वा पुनरागाः पुनर्नव । सर्वाङ्ग सर्वं ते चक्षुः सर्वमायुश्च तेऽविदम् ॥ ५ ॥

हे व्याधिगृहीत त्वा त्वां आहार्षं मृत्योः सकाशादाहृतवानस्मि अतएव त्वा त्वां अविदं लब्धवानस्मि हे पुनर्नव पुनरभिनव पुनरागाः पुनरस्मत्समीपमागच्छ हे सर्वाङ्ग सर्वैरङ्गैरुपेत ते तव सर्वं चक्षुः उपलक्षणमेतत् इन्द्रियवर्गं सकलं अविदं लब्धवानस्मि । ते तवायुश्चापि सर्वं सम्पूर्णमविदम् । ऋ० १०।१६१।५

(5) Oh patient ! I have hold on you, I have brought you round, you have returned rehabilitated I have recovered your limbs, eyes and entire life

(Aśvins)—In Vedic, Puranic and Modern Ayurvedic literature, Aśvins are the well known divine physicians Dr Hoernle and Dr Mukhopadhyaya give the information regarding two manuscripts of Aśvins' works in G O M L Madras and in the Bower Mss Library (See Hoernle's work—page 164 and Mukhopadhyaya's *History of Indian Medicine*—page 147) We have already given some examples from the Vedic literature (see pages 50 to 52) of the skill of Aśvins *in surgery and* medical treatments. Many a medicine is said to have been prescribed by them in modern Ayurvedic literature

(Varuna)—In Vedic literature God Varuna is said to be the best physician and also had in his charge a great deal of stock of medicines and a

number of physicians. In ancient as well as in modern medical works, neither his authorship of any work nor his prescription are found to be in existence.

We have shown, in this abridged list, Vedic, Purânic and pre-historic names of the Ayurvedic authors and physicians. The history of Modern Ayurveda begins with the times of the recension of Suśruta and Charaka. Before that no medical work was to be found in existence save Vedas and manuscripts which Dr. Hoernle and Dr. Mukhopâdhyâya inform of. It cannot be definitely said whether the authors of these manuscripts were Aśvins. In Agneya Purâna one whole chapter describing Ayurveda briefly is found. But historically or authoritatively it is neither of any value nor of any importance.

SUSRUTA SAMHITA.

Some scholars hold that Charaka is more ancient than Suśruta. This seems to be quite unreasonable. The author of the present Charaka appears to have been the rival and the critic of the theories of Suśruta, though in his criticisms he has never referred to the name of Suśruta directly but has criticised the theories propounded by Suśruta under the guise of धान्वन्तरीयाः, अन्ये etc. It is a difficult task to assign the fixed date of Suśruta's recension, then what to talk about the original text? Dr. Hoernle makes an inference regarding the date of Suśruta and places it in the 6th century B. C. His arguments are as follow:—"Regarding the date of Suśruta we have the following indications. He must have been acquainted with the doctrines of Atreya. With reference, for example, to the bones of human body, he introduces his own exposition with a remark pointing out the difference between Atreya's system and his own in respect of the total number of the bones. This proves that Suśruta cannot have been anterior to Atreya. On the other hand, there are indications in the Śatapatha Brāhmana, a secondary Vedic work, that the author of it was acquainted with the doctrines of Suśruta. The exact date of that work is not known, but it is, with good reason, referred to the 6th century B. C. The probability, therefore, appears to be that Suśruta was rather a younger contemporary of Atreya, or let us say, a contemporary of. Atreya's pupil, Agniveśa." (Page 8). Again he refers at page 70 "त्रीणि सषष्ट्यान्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते" Suśruta शा. 5.18. "The professors of general medicine (Ayurveda) speak again of three hundred and sixty bones." He gives a note on the Suśrutian passage, "The reference here is to the doctrine of Atreya and his school."

Dr. Hoernle appears to have been deceived by the similarity of the number of bones in Suśruta and Śatapatha Brāhmana. According to him वेदविदोभाषन्ते refers to Atreya. But it is not so. Because Ayurveda is one of the auxiliary adjuncts of Vedas. And ancient authors were accustomed not

to claim any theories as their own but they ascribed them to their preceptors, or predecessors, and generally to the Vedas. Both Charaka and Suśruta hold that Ayurveda is adjunct to the अथर्ववेद In no place, in the present Atharvaveda, which is only one of the nine branches of it, is found the number of bones being three hundred and sixty. The reason thereof is that all the branches of Atharvaveda are not available. Perhaps it is very likely that there may be found a reference in connection with the number of bones.

As for "the author of the Śatapatha Brāhmana was acquainted with Suśruta" it also seems to be an absurdity because (*i*) the equality of the number of bones of human skeleton, mentioned in Satapatha Brāhmana, Suśruta and Charaka, is not a matter of surprise, for the authors of these three different works were the followers of Veda, with identical tradition. (*ii*) The mistake in Dr. Hoernle's chronology is due to his misunderstanding in the mythical and historical names In deciding the date of Śatapatha Brāhmana he says (page 106), "The traditional author of Śatapatha Brāhmana is Yājnyavalkya who is said to have flourished at the Court of Janaka, the famous King of Videha and a contemporary of Ajātaśatru King of Kāśi (Benares), the latter the celebrated ruler of Magadha and Kāśi, was a contemporary of Buddha His accession took place approximately in 491 B C Accordingly Yājnyavalkya may be dated about 500 B. C."

The names of Yājnyavalkya, Janaka, Ajātaśatru occurring in the Upanishads and the Brāhmans, cannot be admitted as reliable historical personages More or less they are of a mythical nature; consequently they cannot render faithful help to determine the chronology of the medical works. Therefore we doubt whether the Brahmanical sage Yājnyavalkya was a contemporary of Buddha.

While searching for the causes of Buddhism we find that the Bauddhas preached against the Vedic sacrificial rites, which are based on the Brāhmanical and Sutra teachings Now it is clear that the literature of the Brāhmanas and the Sútras was the product of an age much devoted to Karmakānda. When the Karmakānda practice of the ritualistic religion was expanded into unnecessary dry details of formalities which must have occupied at least a period of about a couple of centuries, Buddhism with its weapon of अहिंसा arose as a rival faith to oppose or to moderate the severity of the rigid formality of the formal faith Though, the date of Suśruta, cannot be fairly settled yet, it is possible that not only the original Suśruta but its different versions also might have existed before the rise of Buddhism Works of the time that recommended killing of ants and use of flesh for several purposes cannot have been popular in the Buddhistic age

Moreover there is no room for discussion that Bhela, the author of Bhela Samhitā, was a contemporary of Agnivesa the author of Agnivesa Tantra.

which was the original basis of the present Charaka Samhita It is well-known that the work now styled as Charaka Samhita was originally authored by Agnivesha. He, Bhela and others were co students of one and the same preceptor Atreya The common saying goes that the work Charaka Samhita was redacted by Dridhabala, who is said to have in the end, added to the work, last two sections (स्थान) Bus it appears to be unreasonable Because the teachings of Atreya do not exclude the last two sections (कल्प and सिद्धिस्थान) Had these two Sthanas been excluded in the teaching of Atreya, they could not have been found in the work of Bhela But as they appear in the work of Bhela, and Agnivesha being the best and first student of Atreya, there is no ground to doubt to the contrary that these last two sections are the latter addition of Dridhabala, who is said so have redacted Charaka Samhita But Dridhabala has only added a few verses and his own name and slightly changed some of the original texts Nothing can be ascribed as the originality in respect of Charaka Samhita

In case of Suśruta too, it is alleged that it was redacted by Nāgārjuna. This is also baseless Nagarjuna was a Buddhistic King, and if we look into his works Rasendra Mangal and others on the medical chemistry, we find numerous grammatical mistakes in them, while the language of present Suśruta is old and free from common grammatical mistakes Gayee, a commentator of the Suśruta Samhita only says that this well known medical work was redacted by Nāgārjuna, from which has sprung up this saying From the historical point of view, *Gayee's opinion carries no value.* From 'यथोवाच धन्वन्तरिः सुश्रुताय' it follows that some other person is the author of the Suśruta, but this reading seems to have been newly added This sentence which is repeatedly found in some of the present *editions of* Suśruta, is *not found in many* old manuscripts, *nor in Pandit Kripā Ram's (afterwards Swami Darśanānand) edition (1892 A D)* which being compared with many old manuscripts is considered to be authoritative and the oldest one At one place this reading is to be found in Kripa Ram's edition, but it seems to have been taken from any incorrect manuscript. Under these circumstances, Suśruta cannot be posterior to Charaka.

Bhela, not only mentioned the name of Suśruta, but refers to some of the treatments of Suśruta Samhita as following —

(१)—सुश्रुतो नाम मेधावी धान्वन्तरमुवाच ह।

Here the reading सुश्रुतो which is found in the present edition of Bhela Samhita seems to have been mistaken for 'सुश्रुतो नाम &c'

(२)—धान्वन्तरं पिबेत्सर्पिः कोष्ठगतेषु कुष्ठिनः। भे० चि० ६

This सर्पि is found directly in सुश्रुत in कुष्ठचिकित्सा.

(३)—एवं छिद्रोदरं वैद्यः शल्यकर्तृ समाचरेत् ॥ भे० चि० १२

(४)—एलाटस्या शिरां विष्येत्खेदपातञ्च कारयेत् । भे० चि० २३

(५) उद्देशात क्रियार्थीता कुर्यात्कायचिकित्सक । × × × । एतच्छेषं शल्यहर्ता कर्तव्यं दृष्टकर्मणा । भे० चि० २१

Here the words शल्यवर्त्, शल्यकृत् &c refer to the Meysectan well versed in teaching Susruta

THE CHARAK SAMHITA

Dr Hoernle says, "According to another non medical line of Indian tradition preserved in the Buddhistic Jatakas or Folklore, there existed in India in the age of Buddha two great universities or seats of learning in which all sciences (सब्ब सिप्पानि or सर्वं शिल्पानि) including medicine were taught by professors of world wide renown (दिसापामोक्खा–आचारिय or दिशाप्रमुखाचार्य) These two universities were Kasi or Benares in the east and still more famous Takshashila or Taxila (on the Jhelam river) in the west In the latter university at the time of Buddha or shortly before it, the leading professor of medicine was Atreya He accordingly should have flourished at some time in the sixth century B C" etc

We have already shown that Dr Hoernle has more than once misunderstood some points, by the analogy of the names (of personages) There might be a professor named Atreya in the said Buddhistic university, but finding many things against the teachings of Buddha in the Charaka Samhita we cannot decide that the professor of medicine was the same who appears in the Jatakas The Indian tradition and the common sayings say that the author of the Charaka Samhita and the author of the Mahabhashya on Vyakarana were one person This seems somewhat reasonable on the following grounds —

It is generally admitted that Patanjali lived at least about two thousand years ago In considering his date we will try to show it clearly, but it is necessary to see first whether Charaka and Patanjali are identical

Vijnana Bhikshu, the well-known author of the commentary on the Sankhya Sutras, and the yoga system, mentions the name of Patanjali (भक्ति) as the author of Patanjala Mahabhashya and Charaka Samhita Bhoja also in his Patanjala Sutra Vritti mentions him as an author both of medicine and grammar

Even Nagesh Bhatta in his Manjusha regards Patanjali as the author of Charaka Samhita (इति चरके पतञ्जलि) This view is confirmed by a number of other writers of Ayurvedic works Bhāvamisra the author of Bhavaprakas'a echoes the same view and admits the identity of Patanjali and Charaka Rambhadra Dikshita in his Patanjali Charita thinks that Patanjali was author of some medical works, also Śivadas, an author of a medical work, takes him as an author of Ayurvedic work. (पातञ्जले तु स्वर्शादिनापि पाकशास्त्रम् ।)

The authorities quoted or referred to in the preceding paragraphs all agree that Patanjali was a writer of a work on medicine. Some great authors have identified Charaka and Patanjali, which appears to be inconsistent with some other authorities. In the early pages of this introduction, we have once dealt with the subject of the probable date of Charaka and Suśruta. The Ayurvedic period began with the age of Buddha and ended with the rise of Śankarāchārya at the close of the eighth century A. D.

There was a Charaka Śakhā of the Yajur-Veda, some one of the Charakas wrote the earliest manual of medicine and it came to be called 'Charaka'. So the first edition of Charaka was a product of the dawn of the Ayurvedic period. It passed through a number of editions with additions and omissions. Accoding to the opinion of some scholars, Patanjali, the author of Mahābhāshya flourished in the middle of the second century, B. C.* in the time of Pushpamitra.

We summarise here the observations of Rājatarangini :—

The Rājatarangini observes that when King Abhimanyu was ruling in Kashmir, Chandrāchārya and others found the Pātanjali-Mahābhāshya, which was difficult to be secured, and took it to their own country. Mahābhāshya was published and he wrote his own Vyākarana; and it appears from the reading of Vākyapadiya Pātha that "A copy of Mahabhashya, in its decaying condition, was found in the mountainous regions of the South India by Chandrāchārya and others. Moreover, when Sangraha (an ancient Bhāshya on Pānini's Grammar) was out of date and the grammarians were seen to be fond of (small) manuals due to their little knowledge, great teacher Patanjali expert in Śastra, in his Mahābhāshya, brought together all seeds of Nyāya; the work on account of its gravity is both unsurmountable and unsoundable, it is clear, owing to its ease (of style). Persons who were not learned had no faith in it. The grammatical work, left by the pupils of Patanjali, which remains only in form of a book (without its study), was brought from mountains (hilly countries of southern India). The work was again expanded into different branches by Chandrāchārya and others who already followed the seeds of Bhāshya." The work Vākyapadiya is in the form of Kārikas and tells the substance of म.भाष्य. It is written by Bhartrihari who long preceded Chandrāchārya and Vasurāt. It is said everywhere that the Harikārikās are the contents of the book. Thus we know that long before the birth of Abhimanyu the Mahābhāshya was written.

Many bold western scholars started inquiries into the date of Abhimanyu. Wilford determined that his (Abhimanyu's) kingdom ended in 423 B. C. Princip regarded that his kingdom lasted till 73 B. C. Lossen thinks that

* The systems of Sanskrit Grammar, page 32, by Dr. S. K. Belvalkar.

his kingdom began after 4th century A D Bothling said that Abhimanyu sat on the throne of Kashmir before the first century B C Thus Bothling and Princip agree in their opinion Rajatarangini says that 350 B C is the time of Abhimanyu If it is admitted that in 73 B C ended the kingdom of Abhimanyu, 105 B C will be the beginning of his reign which even Princip agrees upon Therefore depending upon the agreement of the two opinions, we, though confused, can come to a conclusion that the Mahabhashya was in existence even before eighth century B C

It is then also seen on examining the preceding evidence of Vakyapadiya, that even at that time this was re-copied or re-edited Moreover it is necessary to think of that at what time a great work of this kind was being studied, and since then after what time its study decayed and became out of date?

The author of Mahabhashya belonged to the country called Gonarda, as in many places he himself says "I belong to the country of Gonarda" (P 1 1 21)

It has been admitted that it was Nagesa who wrote the commentary on the Mahabhashya The Bhāshyakara has explained the word गोनर्दीय, to mean that he belonged to the country of Gonarda The ancient Gonarda is the same as Modern Gonda which lies in the province of Ayodbyā, as has been decided by Sir Dr R G Bhandarkar This Gonda may or may not be the ancient Gonarda, but Gonarda is a particular part of country towards the east In Kasika while giving an illustration to the Sutra "एङ् प्राचां देशे (P. 1 1. 75) the word Gonardiya is given Then there were no railways as we have now There was a forest on the skirts of each town. On one occasion it has been said in Mahabhashya, "when one comes to a forest one joins a caravan, when one gets out of a forest he abandons the caravan' (1 1 9) From the words of Vakyapadiya referred to above, we find that only one copy of the Mahabhāshya was obtained by Chandracharya and others

It should be now thought upon as to how many years would be required for circulation of the study of Bhāshya from the east to the south, for how many years its study was in vogue, and after how many years since it being out of study it was again found by Chandracharya and others In our opinion the Bhashya was written not later than 250 years since the time of the kingdom of Abhimanyu Besides, unless a period of 250 years has elapsed, the circulation of such a great work from the east to the south, and its study becoming out of date once more are not possible Moreover the Mahabhāshya was written even before the invasion of Alexander the Great in India (327 B C) This is why Patanjali did not know the destruction of 'Sānkala' by Alexander If it was known, in the Sūtra 'संकलादिभ्यश्च' (P. 4. 2. 75) he might

have said "सङ्केन निर्वृत्त साङ्कलो जनपद इत्यर्थी व्यस्त ।" Would such a great writer be not aware of an invasion or destruction of a well-known city (about which he is discussing), which took place before one century or so ? Or he would have openly questioned where the country Sänkala was ?

If it be said that the city "Sakala," on the western bank of Irāvati, *was formerly known as 'Sankala' and further that though invaded by* the great King Alexander, it sprang up again It *is not so, as* it was seen by a Chinese traveller Huentshang (629 B C)

Moreover in the Buddhistic works the words 'देवानां प्रिय' are explained by the Buddhists as an epithet of compliment Therefore it is known that the Bhashyakāra lived before Sakyabuddha So also there is षष्ठी चाक्रोशे (P. 6 3 21) in the पाणिनि सूत्र There are on this several vartikas by कात्यायन one of which is "देवानां प्रिय इति च मूर्खे" The term देवानां प्रिय implies a fool But Bhashyakāra omitting the word "मूर्खे" said "देवानां प्रिय इति चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥" So also even it is clear that in the days of Katyāyana the term देवानां प्रिय was a synonym for a fool Then after a long time it became a term of respect amongst the Buddhas Therefore Patanjali belonged to that period, and in accordance with the practical usage of the time omitted the word 'मूर्खे'

In the days of Panini the term देवानां प्रिय was used uncombined When it is not combined it means the sacrificial beast Later *on in the days* of Kātyāyana the compounded term came to mean a fool Then afterwards by the Aryans, in order to indicate the foolishness of the Buddhas, it was particularly made conventional to mean a fool At one time the very term was indicative of praise, therefore it was adopted by the Bauddhas Then in accordance with the usage among the people, the author omitted the word "मूर्खे". Therefore before about 350 B. C and about 50 years after the death of Šākya Buddha (500 B C) the Mahābhashya of Patanjali was written

But there are some points to be considered It is written in the Mahavamsa, that when Buddha was living, by the order of Ajatasatru, a fort was begun to be built at the village Patali on the bank of Šona river Having seen it the very Šākya sage told a prophecy that in course of time this will be the principal city The village sprang up into a city Therefore at first the city of Pataliputra was either on the bank of Šona or on its confluence Then afterwards in course of time it was beautifully rebuilt on the Ganges, when the Vayupurana was written A description with reference to the commanding view of the place, in Mudrārākshasa, confirms the opinion "सवमेव सुगाङ्गप्रासाद शिखरगतेन देवेनाऽवलोकितमसंवृत्तकौमुदीमहोत्सव कुसुमपुरम् (अ० ३) Even to day we see that Kusumapura stands on the bank of the Ganges In later works, like the

of Sona or on its confluence with the Ganges. It is therefore that we find in Mahābhāshya that Pātaliputra stands on the bank of Sona (अनुशोणं पाटलिपुत्रम् but not अनुगङ्गं पाटलिपुत्रम्). And also it is evident that the Pātaliputra of the Mahābhashya is older than that of the Vayupurāna Therefore in the first situation of Pātaliputra the Mahābhashya was written; in the same century Sakya Buddha died In that very century Patanjali flourished which can be said avowedly.

In reality the Bhāshyakāra is not much later than Sākya. When Patanjali was alive the teachings of Sākya were not circulated in all directions. If it was well circulated how could even the ideal of Nirvana be unknown to Patanjali. If it was known to him, how is that there is no mention of the Buddhistic sense of the term Nirvāna in his Bhāshya on the Pānini's Sútra "निर्वाणोऽवाते". If there was the influence of the teachings of Sākya, indeed there might have appeared in the Bhāshya some consideration about the Buddhistic view of the term As there is the absence of the influence of the Buddhistic teaching, it is inferred that the Buddhism was not much circulated before Patanjali Therefore before the composition of second Mahasangha by Kalasoka, the Mahābhāshya was written It is decided from the twelfth section of the Mahāvamsa, that the second Mahasangha was composed even before the fourth century before Christ Thus it is evident that about 450 B. C. and in the twenty-seventh century of the Kali age the Pātanjala Mahābhāshya was written.

Through the data, we have found, and not through obstinate opinions of our own, we will bring something to the notice of those opponents who differ on this point

Some say "सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा" (P. 2. 4. 23) is expounded in the Bhāshya 'तद्विशेषणानां च न भवति, पुष्यमित्रसभा, चन्द्रगुप्तसभा". These words are seen to indicate that there was King Pushpamitra whose distant predecessor was Chandragupta. Therefore it seems that Chandragupta was known to Patanjali. Patanjali could have preceded Chandragupta is quite inadmissible. It is conclusive that Patanjali lived even after Pushpamitra, Chandragupta's fourth successor, otherwise Patanjali would have known the destruction of the city of Sākala or that he would have raised any sort of doubt about it.

To this objection we reply that there is no occasion for such anecdote as the conqueror crossed Iravati and invaded the city 'Sānkala' on the eastern bank of the river. But the references made by Huentshang show that the city Sākala, in his days, was situated on the western bank of the river Therefore, on account of the difference of name and in situation of towns, it is clear that the two cities were distinct from each other

Then it is readily acceptable that Sānkala, a great country on the eastern bank of Irāvati, was in course of time laid waste by that conqueror,

Šākala was quite a different place situated on the western bank of Irāvati. The Chinese traveller has described as he saw it What has been described as a city Šākala is referred to a village in the Mahābhāshya. Therefore it is known that at the time of the visit of the Chinese traveller there was that city, but long before in the days of the Bhāshyakāra it was a village; because it is possible that a village may spring up into town in course of time It is seen that long before the visit of the Chinese traveller, and before the arrival of the Greek conqueror, and even before 350 B. C the Pātanjala Mahābhāshya was written

Moreover, formerly there were some people called Kshudrakas and Mālavas, mountainous tribes living upon hunting The historians say that these races were destroyed by the great emperor who came for conquest. But in the Pātanjala Mahābhāshya, their names are mentioned many times. "The Kshudrakas alone conquered" (1 1 5) &c. It should be thought over by the scholars, that if before the birth of Bhāshyakāra, the Kshudrakas and the Mālavas were conquered and destroyed by Alexander then there cannot be the reference to the existence of such people, far less is the possibility of a conquest by themselves Therefore Bhashyakara long preceded the Greek conqueror.

For how many years does this priority extend ? To this we reply · There is in the Patanjala Mahābhāshya the mention of Pātaliputra in many places "The people of Pataliputra are prouder than those of Sānkāšya" (1. 3 1); again " The people of Pātaliputra are fairer than the Sānkāšyas" (1 4 3) Such and other places can be clearly seen By taking a review of the second chapter of the Mahāvamša it is decided, that Šāl yamuni, the founder of Buddhism, died eight years after the coronation of Ajataśatru (543 B C). The son or grandson of Ajātašatru was the famous Udayāšva The city of Pātaliputra was built by him (Udayāšva) This is seen from the Vayupurana "The same king built the great city, known as Kusuma(pura) in the world, on the southern angle of the Ganges" This is known from the Trikāndašesha of Hemachandra Pushpapura and Kusumapura are the two names of the same town Then therefore about fifty years after the death of Sākyabuddha, the flourishing city of Pataliputra was built and the Mahabhāshya was written afterwards

In deciding that Patanjali lived before Šākyabuddha, there is another reason there is a Sútra, "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते" (P 5 3 14), this deals with the suffices, "those indeed are desired in connection with words like भवत्" etc In the group भवत् and others the whole compound word देवानांप्रिय is also included The reign of Pushpamitra covers the period between 175 142 B C is admitted by all, also the study of Mahābhāshya, when out of date, was revived by Chandracharya and others at the order of King

before 108 B C. Therefore the objectioner should see whether it is possible within 34 years that a great work like Mahabhāshya would be popularised *all over* India throughout the length and breadth, full of barriers of mountains and forests, and its study should fall into decay. Some may admit it to be possible, but as for us we cannot believe it to be so In our opinion Chandragupta and Pushpamitra are imaginary personages introduced by Bhāshyakāra Patanjali. Fictitious names, like Devadatta, Yajnadatta, Vishnumitra, are often introduced by grammarians Having seen a similar name in the Mahābhāshya, or having read the names in the Mahabhāshya, parents might have named their children ; otherwise having mentioned the name of Chandragupta first, that of Pushpamitra might have been mentioned afterwards in order of their succession. It is not possible for such a great author like Patanjali of perfect intellect to transgress the order of succession Moreover, in the days of Chandragupta, the city of Pātaliputra is mentioned on the bank of the Ganges, in the Mudrārakshasa. Since then it is as it was before It should be thought over whether Mahābhashya was written in the days of Chandragupta or Pushpamitra. How can there appear in the work a sentence "अनुशोणं पाटलिपुत्रम्" Pātaliputra lies along the river Sona? In our opinion Pātaliputra was in existence, situated along the river Śona, long before Chandragupta. Therefore it is evident that Patanjali preceded even Chandragupta, then what to say of Pushpamitra.

What has been objected on the strength of the Bhāshya on वर्तमाने लट् (3. 2. 123) is इह पुष्यमित्रं याजयामः । "here we worship Pushpamitra" The construction in the first person shows that Patanjali was the preceptor of Pushpamitra, so there is no necessity for further inquiry. But this line of reasoning cannot stand the test If his priesthood is inferred from the construction in the first person, then from his sentence " इह वसामः " it will have to be admitted that he dwelt in the city of "Pātaliputra." In connection with the sacrifice of Pushpamitra one cannot say that his (पतञ्जलि's) residence had been there If that sort of argument is held reliable then proper wording would have been " शिवामः " and not वसामः, as he belonged to the country of Gonarda. Moreover there is a sentence " इहाऽधीमहे " 'here we learn' Is it that Patanjali was then studying there? To learn from the mouth of one's preceptor is the अध्ययन as admitted by Acharya But it is not possible, in any way, in the case of Patanjali Therefore it cannot be predicated of Pushpamitra Therefore it should be that the verbs and predicates in the first person do not necessarily refer to Patanjali's own activities, but such constructions ever occur as examples and rejoinders It has thus been said " We dwell here," " We study here " In the same way इह पुष्यमित्रं याजयामः we perform sacrifice here for पुष्यमित्र, but these examples can, by no means, conclude any historical truth It can be said that Patanjali had seen Pātaliputra, but it is improper to say that the Bhāshya was written when he was staying at Pātaliputra as he himself has said " यथा देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति सा नून क्रिया" (1 3 1) Again he further says, "स

ह्यस्य: पाटलीपुत्रस्थे देवदत्तमुपदिशति अङ्गदी, कुण्डली, व्यूढोरस्को, वृत्तबाहु, लोहिताक्षस्तुङ्गनासिको विचित्राभरण ईदृशो देवदत्तः" (1. 3. 1.). Having seen such and other similar sentences what sensible man can say that Patanjali while *staying* in *Pātaliputra* wrote the Bhāshya. And further *Devadatta* in the *given* examples is an imaginary personage; and hence we see many Devadattas as "पश्य देवदत्त कई धितो विष्णुमित्रे गुरुकुलम्" *(2. 1. 1).* Here *Devadatta* and *Vishnumitra* are imaginary names, so also पुष्पमित्र and चन्द्रगुप्त.

Formerly it has been said that the Mahābhāshya is prior to the current Mahābhārata, which even the European scholars will admit to have been written in the second century B. C. It has been decided that the reign of पुष्पमित्र began a century before Christ. Even though not consistent with their theory they will have to admit that this Patanjali lived long before that Pushpamitra, and the personage appearing in such examples is an imaginary one. Thus being admitted, on the same analogy we can conclude that the personage Chandragupta also is an imaginary creation of the Bhāshyakāra.

There is a Sútra "अनद्यतने लङ्" (3. 2. 111.); two sentences are given as an instance of Vārtika: "अरुणद्यवनः साकेतम्। अरुणद्यवनो माध्यमिकान् इति।" From this *a certain scholar*, taking माध्यमिकs as belonging *to the Buddhistic school led by* Nāgārjuna, tried to decide the age of Patanjali. That is also a confused conclusion. By examining the Rājatarangini it is clearly seen that Nāgārjuna is a contemporary of Abhimanyu; it is also supported by the following verses:—

अथ निष्कण्टको राजा कण्टकोत्सामहारदः। अभो नैभूताऽभिमन्युः शतमन्युरिवाऽपरः।

स्वनामाङ्कशशाङ्काङ्कशेखरं विरचय्य सः। प्राज्यविभवं धीमानभिमन्युपुरं व्यधात्॥

चंद्राचार्यादिभिः......व्याकरणं कृतम्। तस्मिन्नवसरे बौद्धाः देशे प्रबलतां ययुः॥

नागार्जुनेन सुधिया बोधिसत्त्वेन पालिताः। ते वादिनः पराजित्य वादेन निखिलान् बुधान्। क्रियां नीलपुराणोक्तामच्छिन्दन्नागमद्विषः (R. T. 174-75)

"Then Abhimanyu became the King (of Kashmir). He, being free from enemies and fear, gave two villages (कण्टकोत्स and अग्रहार) to Brāhmans; and he was similar to Indra. He established a temple of Śiva connecting his *own name* with it and built a city named अभिमन्युपुर. (In the time of Abhimanyu) Chandrāchārya *and other* Pandits brought Mahābhāshya from the southern India. At that time the Bauddhas were very powerful *(to oppose the Aryans)* under the *leadership* of नागार्जुन and बोधिसत्त्व. But they (*the Pandits of* Abhimanyu's Court) defeated the Bauddhas in *religious discussions. All the* religious rites of the नीलपुराण were disproved by these Pandits."

It is said that a copy of Mahābhāshya *after* great search had been *brought* from the south and is admitted by all. How is it that *Patanjali*, who *belonged to* a much prior date from that of Abhimanyu, should know *of the* माध्यमिक

because then it would have been possible for him to see the *opposition* of those Madhyamikas The scholars should think over the matter

In our opinion the word माध्यमिक indicates the people of मध्यदेश which has been defined by Manu and others 'हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ It is evident that Patanjali lived after Manu Therefore the माध्यमिक belongs to the people who lived in the Madhyadesa defined by Manu According to the Brihatsamhita, the people of मध्यदेश are the माध्यमिकs

भद्रारिमेदमाण्डव्यसाल्वनीपोज्जिहानसङ्ख्याताः । मरुवत्सघोषयमुनसारस्वता माध्यमिकाः ॥ (१४ २)

Indeed the determination of the time of Patanjali, from the 'यवनावरोध' the siege by the Yavanas, is impossible in any way, the disturbances caused by the Yavanas are very old Even from the Mahabharata we learn that the Yavanas appeared in India From Harivamsa we learn that even in the time of Jarasandha, Kalayavana was a very powerful opponent Thus even elsewhere in Bharata, the disturbances of the Yavanas are well known, even there the mention of the Greek king is more than once Thus it is evident that to decide the date of the Bhashya is indeed a matter of misjudging the data before us On the strength of the statement "तथा च सूत्र्यते हि भगवता पिङ्गलेन पाणिन्यनुजेन stated by Shadgurushishya a certain scholar has a tendency to admit that Patanjali was the contemporary of Panini, because Patanjali is seen to be mentioned by his another name Pingala This intelligent scholar's interpretation cannot be properly appreciated by us as he has forwarded an extraordinarily new conclusion—like the union of the Himalayas and the Vindhya mountains Because we see that Panini and Pingala are separated by about 18 centuries It is therefore that Patanjali, in order to point out something of the spoken language in the days of Panini, has mentioned it with the words "पुराकल्पे ' or 'पुराकल्प एतदासीत् . संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते ... एवं विप्रतिपत्तिबुद्धिभ्योऽध्येतृभ्य आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे (१ १ १) पुराकल्प एतदासीत्, षोडशमाषाः कार्षापणं षोडशपणाश्च माषकाः (1 2 3) and so forth Though Panini was born after Pingala and which may be another name of Patanjali, we cannot identify Patanjali with Pingala (author of the Pingalasutras) There is a gulf–a great period–between them The names, such as Krishna, Pingala, Gaurbyama were assigned in accordance with the complexion in those days There is a similar name Pingala in the Chhāndogya (छां २), "या एता पिङ्गलस्यमात्यस्ता पिङ्गलस्याविर्भावितप्रानाः । (5 6 1) Here the word Pingala does not necessarily indicate that Pingala, who is supposed to be the successor of Panini, because in the succeeding passages of the same work we find "उग्रस्य," "आदित्य पिङ्गल ।" and the Chhandogyopanishad claims a date *prior to* that of Pānini

In the Mahābhashya (4 2 60), the narrative of Vāsavadattā is admitted as an Akhyayikā, "आख्यायिक वासवदत्तिक ' The work by Subandhu was the

only Akhyāyikā. The poet Subandhu comes much later than Rāmāyana, Mahābhārata, Harivamśa and Vikramāditya, as we find therein "रामायणेनेव सुन्दरकाण्डचारुणा; भारतेनेव सुपर्व, हरिवंशेनेव पुष्करप्रादुर्भावरमणीयैः । सा रसवत्ता विहिता नवका विलसन्ति चरति नो कङ्कः सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि । If admitted that the Mahabhāshya was written after Vāsavadattā, one will further say that it is written even after Rāmāyana. But he must think over these three points. If Pātanjala Mahābhāshya was written by Subandhu after the death of Vikramāditya, how could a copy of the Mahābbāshya be obtained by Chandrāchārya and others in the time of King Abhimanyu, who lived long before the birth of Vikrama. Secondly will not the unanimously admitted theory of scholars, that the Mahābhāshya belonged to a date prior to the birth of Christ, be contradicted by the new hypothesis? Thirdly if the author of the Mahābhāshya is even later than the date of the composition of the extant version of the Mahābhārata, how is it that the वृद्धकुमारीवृत्तान्त, referred to in the Mahābhāshya, is not in conformity with this new Mahābhārata.

In our opinion Mahābhāshya, which could not be clearly read, in course of time, was revised by some follower of Subandhu who interpolated the readings 'वासवदत्तिका', and therefore it is a popular fallacy that Patanjali was enamoured of Subandhu's poetry "यत्र वासवदत्ता: फणी."

If Subandhu is admitted to have preceded Patanjali, there is another view of the problem which must be taken into consideration duly. He, who lived after Subandhu, must have known Kālidāsa's works; and if this be a fact, Patanjali would have justified or condemned the particular uses of certain verbs and constructions departing from the rules of Pānini's Grammar. But the Mahābhāshya has been silent on this point. Unusual constructions of words and ungrammatical formations of verbs are not uncommon in the works of Kālidāsa. These constructions cannot be allowed according to Pānini's Grammar. Such words are criticised and condemned in the *Siddhānta Kaumudi* "अपेहि इतिवृद्धिरसाधुरेव" (अ-ग्र.). How could Kālidāsa say "सार्वस्य तमसो निषिद्धये," and Bhāravi say "अभुक्तिशिपस्तराणां, समानकालीनम्, प्राक्कालीनम्." Some authoritative persons say that they are corruptions (सिद्ध. कौ.). There is another point which must be left out of consideration. Certain formations of words, used by Mahābhāshya, even departing from Pānini, are admitted to be quite correct. If Kālidāsa lived before Patanjali, how could words used by the former be declared incorrect? We see a construction by Bhāshyakāra "आदित्यमभिप्राये स्वस्थे", this un-grammatical construction is never suspected by any; on the contrary Kaiyata says मन्येत इति भाष्यकारवचनादाप्रामाण्यम् । (3. 1.2). Thereafter it is seen in many places in भागवत. Therefore we also use it in the same way. Thus the author of the Bhāshya, in the forms such as स्वर्लिङ्गवृत्ते, मकारिङ्गक etc., admits an advantageous difficulty. Patanjali is an authority on Grammar. There is a Sūtra "अपाद्वदः" (1. 3. 52), according to which forms like अपवदति and such others are acceptable; but the author of the Bhāshya remarked that वद् with अप is not to be used. Since then nobody ventures to use अपवदति and such other forms.

Thus seeing that though there is no attempt to criticise the ungrammatical forms used by Kālidāsa in the Mahabhāshya, Patanjali has condemned the forms which were against the rules of Pānini, the author of the Mahābhāshya must have lived long before Kālidāsa, and hence it is needless to speak of his priority to Subandhu

There is another line of thought as regards the time of Patanjali. One and the same Patanjali was the author of an Ayurvedic work (Charaka) and the Yogaśāstra. This tradition is current among some Pandits, but we think that the identity of names must be at the root of this tradition. We have already said much on this topic and we are again here bringing out some other aspect of the same problem.

योगेन चित्तस्य पदेन वाचां, मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन ।
योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां, पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥

This verse is in conformity with the tradition That the Mahābhāshyakāra had sound knowledge of Ayurveda is clearly seen from the Bhāshya wherein references to that effect are found in many places "वातिक पैत्तिक, श्लैष्मिक, सान्निपातिक, (5.1 2.); दधित्रपुस प्रत्यक्षो ज्वर । नड्वलोदक पादरोग । आयुर्घृतम् । (6. 1. 2) घृतभोजनमारोग्यस्यादि । (6.4.4.). If some are inclined to admit Patanjali as the author of the वैद्यकग्रन्थ they may say so, but we think that the original Sútras of योगशास्त्र are not the product of this Patanjali. No instances of Yoga are seen at any place whereby we can infer that he was acquainted with Yogaśāstra; neither in Vyākarana nor in the Yoga, Patanjali appears to be the composer of the original Sútras; he appears only as the author of the Bhāshyas. So also if he is to be credited as an author of the Yogaśastra, he can only claim the authorship of the Bhashya but not of the Sútras. Now the Bhāshya of that kind (original) is lost, is a different assumption. The writing called चतुर्वर्गचिन्तामणि has also suffered from the same fault. It is a pity *when he wrote* सूत्राण्यपि तथाणि प्रणम्य पतञ्जलि । व्याकरण......... । योगाचार्य. स्वयंकर्ता योगशास्त्रनिदानयो. । इति (अ. भा.). Is it forgotten that Vyāsa wrote the Bhāshya on the Yogaśāstra? Patanjali, the author of Mahābhāshya on the grammar of Pānini, lived long after Pānini. पाराशर्यशिलालिभ्याम् । (4 3.110). This Sútra by Pānini shows that Paraśara Vyāsa lived before Pānini But the mere identity of names can prove nothing conclusively. If योगशास्त्र was written after *Pānini* how could the commentator Parāśara Vyāsa have lived before him who refers to him in his Ashtādhyāyi. Satyavrata Samaśrami thinks that the author of Patanjala Yogaśāstra is Vyāsa, who is different from Vyasa the author of वेदसूत्र, and lived at a much later date. From the भाष्य on the Sútra भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् (पात॰ ३.२४) his conception of the creation appears similar to that of the authors of the Purānas and the extant version of the Mahābhārata. Thus there was a different Patanjali who was the author of योगसूत्र and who lived long before Pānini, and the Yogaśāstra of Patanjali was composed long before the date of the great

grammarian The Bhikshusútra, which was composed at a still more ancient date, has the Sútra "एतेन योग प्रत्युक्तः" (2. 1. 3). Therefore the Sútra सम्बन्धानुकर्षः (पा अ ३.२ १४२) of Pānini implies by the word 'योगी' Yoga-meditation of the Patanjala System, there was not any other Yogaśāstra older than that of Patanjali. Therefore as the word Patanjali is of certain individual it is neglected by Pānini, but it is justified by कात्यायन the author of Vārtikas in them. The word पतञ्जलि appears to be explained by the Vartika 'शकन्ध्वादिषु पररूपम्' Bhāshyakāra has said nothing here Whoever might have prepared Ganapātha, but it is indeed doubtless that he must have lived before the author of Mahābhashya. Therefore सिद्धं तु रौढ्यादिषूपसंख्यानात् । who are again रौढ्यादि. Also indeed he comes much later than काशकृत्स्न the first author of Mimānsa Sútras. Thus it has been said काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी (४. अ. १ अ. १ आ, पुन ३ पा १ आ)

Seeing the reference made here, it is suggested that काशकृत्स्नी must have lived long before Pānini as he is mentioned by him Jaimini the author (compiler) of the extant version of Mimānsa Sūtras was a contemporary of Pānini, because he was a pupil of Vyāsa, as Vaisampāyana and others were. Thus it is evident that Patanjali lived at a much later date than that of Jaimini.

Even the author of Vedanta Sútras lived before Patanjali the author of महाभाष्य. If the Sútra "पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः" (4. 3 120) belongs to Pānini, the word Paraśarya implies Vyāsa the author of Vedāntasútra The Sútras which are now known as the Vedantasútras were known as "भिक्षुसूत्र" in the days of Pānini, there was nothing else like the Bhikshusútras Balakrishnānand, the author of Vārtikas on the Vedantasútra Bhāshya, saluted Parāśara Vyāsa as the author of भिक्षुसूत्र. There appears at the beginning of the आत्माधिकरणे भाष्यवार्तिक ("आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च सू 4.1.2"), the following verse which will affirm the view :—

पाराशर्यः प्रथयतु परं भाष्यमव्याहतं स्वं, सूत्रे स्वीये सफलविदुषां मोदमूलस्वभावम् ।
शिष्यैः शिष्यैरपि परिवृतः पैलपूर्वैः प्रतीतैः, भाष्यं मे सजलजलदाकारदायादमूर्तिः । इति

So also at the beginning of the Vārtika on the Adhyakshādhikarana (S. 4. 2.3 सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः) भिक्षुयोगेश्वर व्यास शङ्करं च गुरु परम् । स्मृत्वाध्याक्षकर्मेऽध्यक्षसूत्रभाष्यस्य वार्तिकम्. It is clear that other Sútras also are known as भिक्षुसूत्र Vyādi the author of "*Samgraha*" was a predecessor of this Patanjali This is quite evident from the words of Vākyapadiya "सङ्ग्रहेऽस्तमुपागते ।" In the days of Vyādi this Vedānta system was known as 'ब्रह्मविद्या'. Vyādi himself says at the beginning of "विकृतिवल्ली," ब्रह्मविद्यागुरु श्रेष्ठ भारद्वाज गुरुमाश्रिम् । (1.3).

What to say about the priority of the work to the Pātanjala Mahābhashya It belongs to a date much prior to Vyadi and even Pānini

Thus Patanjali is much later than Nyāya and Vaiseshika. The inferences based on the syllogistic reasoning of the Naiyyāyikas and others in his

Mahābhāshya "धूम इत्यग्निरेवेति गम्यते" (१ अ १ पा. १ आ). Patanjali comes at a later date than that of Kapila "अथवा भवति वै कश्चित् जाग्रदपि वर्तमान काल नोपलभते तथथा– वैयाकरणानां शाकटायन रथमार्गआसीन, शकटसार्थं यान्त नोपलेभे कि पुन कारण जाग्रदपि वर्तमान काल नोपलभते मनसा ह्ययुक्तानीन्द्रियाण्युपलब्धौ कारणानि भवन्ति । मनसो ऽपि भाविष्यात्" (अ १ पा २ आ, २) So also at another place "षड्भि प्रकारै सता भावानामनुपलब्धिर्भवति अतिसन्निकर्षात्, अतिविप्रकर्षात्, मूर्त्यन्तरव्यवधानात्, तमसावृतत्वात्, इन्द्रियदौर्बल्यात्, अतिप्रमादादिति" (4 1 1) With such and other references as to the prevalence of Kapila's system show that Patanjali came later than Kapila Whatever the date of Kapila be, it is clear that Patanjali is much later than Asuri the second Achārya of Kapila's Sankhya School of Philosophy Even Vartikakāra कात्यायन who is a predecessor of Bhashyakara, refers to him "आसुरेरासरहस्यानम्' (वा 4 1 18) Asuri appears to be second amongst the propounders of Sankhya, for Ishvarakrishna said —

पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् and एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरये ऽनुकम्पया प्रददौ ॥ (सां का की)

While commenting upon it Vāchaspati Misra explains परमर्षि to be कपिल Also in the प्रवचनभाष्य, 'आदिविद्वान् निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्यात् भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाच" (1 25) Even the author of Paśupatadarśana is older than the author of Mahabhashya wherein appears "शिवभागवत" (5 2 1), and कैयट comments upon it as "भगवान् शिवोऽस्य भागवत शिवस्य भागवत इति षष्ठीसमास ।" So also here "सौर्यभगवता उक्तम्" (2 2 2) makes us see that Patanjali flourished even after the Saura Sampradaya There is no difference between Saura and Saurya Some are of opinion that in fact the school of Saura worship is much prior even to Śaiva sect of worshippers The atheistic system like that of Charvaka and others are too old to be discussed in connection with the date of Mahabhāshya Atheistic schools were present even in the days of Panini and so he said "अस्ति नास्ति दिष्टं मति ' (4 4 60) Even in the Manusmriti, there are references to the Atheistic school of thought which will be shown step by step Even Patanjali has expressed his own knowledge of the Atheistic schools of thought So also he says "किंच भो श्लोका अपि प्रमाणम् । किंचात यदि प्रमाणं, अयमपि प्रमाणं भवितुमर्हति" "यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् । पीतं न गमयेत् स्वर्गं किन्तु कृतु गतं नयेत्" । "प्रमत्तगीत एष भवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाण (1 1 1) The verse यदुदुम्बर etc indicates the evil custom of drinking wine at the sacrifice called Sautramani The reading प्रमत्तगीत shows that it is sung with a contrary conception due to mistake Therefore Kaiyata remarks, "In our opinion the great group of vessels known as 'घट' made out of Udumbara wood, does not lead to heaven the assembly of ब्राह्मणों and others when drunk It leads one to heaven in accordance to one's duties Moreover the word प्रमत्त implies an atheist "

Patanjali lived at even later date than that of जलूक the king of Kashmir, as he has said "यतेन कृत न च श्रीकम्, वररुच काव्यं, जालूका श्लोका (4 3 1) This Vararuchi is identical with Kātyayana who is the author of the Vartikas on Grammar There is no objection to the fact that Patanjali lived after him, but the fact that

the author of the Mahābhāshya knew even the verses composed by King Jalūka assigns him a younger date than that of the king जलूक of Kashmir. It is self-evident *that the author of* Vārtika preceded *Patanjali.* It is even observed that there elapsed a considerable period between these two, and hence a Vārtika follows ग्रहणे सानुबन्धस्योपसङ्ख्यानम् (4. 1.15). *Moreover remarking* "कथं स्त्री नाम सभायां साध्वी स्यात्।" the Vārtika *is* reputed on the ground "by reason of only the learned men's claim to the worthiness in the sacrificial assembly." Kaiyata, the author of the commentary on the Mahābhāshya, has passed *this remark.* Thus it is clear that *in the days of* Kātyāyana, women's admission to an assembly was not objectionable, therefore he has laid down the Vārtika. At the time of Patanjali women's admission to an assembly was prohibited; it is therefore evident that Patanjali is of a much later date than that of the author of *Vārtikas.*

Bhela Samhitā.—This is also a contemporary work of the Charaka Samhitā. Though *only one edition of this work is* found now-a-days, which is recently published without any commentry and somewhat incomplete, the work is an old authority of the Ātreya's school.

Vāgbhata—Two famous works Ashtānga-samgraha and Ashtānga-hridaya are ascribed to Vāgbhata. The author of Ashtānga-samgraha lived at least *fourteen* hundred *years before.* Dr. *Hoernle* establishes the existence of Ashtānga-samgrahakāra in the seventh century A. D. on the authority of Itsing, a Chinese traveller in India. The author of Ashtānga-hridaya is not the same Vāgbhata. Some passages from the latter are quoted by Mādhava and Chakrapāni. *Though the names of the authors of* both these works are the same, the persons are different, because no one person will waste his energies in writing two extensive works on the same subject (science). Moreover Ashtānga-hridaya is not the abridged edition of Ashtānga-samgraha because both are equally extensive. But those subjects which are mentioned in short in Ashtānga-samgraha are shown as not very useful in Ashtānga-hridaya, *e.g.* details about bones etc. Though in many places the readings in both these works are the same, it is not impossible that the latter may have taken from the former, taking into consideration the eminence of his own ancestor.

Mādhava—He is the compiler of the famous work entitled Rogavinišchaya. About him *it is said that* Mādhava is the best authority on Nidāna. That he lived after Vāgbhata is established *from h's extracts from* Ashtānga-hridaya in his own compilation. But he lived before Vrinda and Chakrapāni, because in their compilations the treatment of the subject is in the same order as that of Rogavinišchaya, and further they themselves have admitted the same. It is decided by *research* scholars that Vrinda lived in the ninth century and Chakrapāni in the eleventh century *A. D.* Mādhava *lived in the* intervening period between Ashtānga-hridayakāra and Vrinda.

Bhāva Miśra.—The author of the Bhāvaprakāśa must have flourished in the sixteenth century, as he describes the disease known as फिरङ्गरोग, the name of which was introduced to Indians after the arrival of the Portuguese in India. Accordingly Bhāvamiśra's time can be placed in the 16th century A. D.

There are some other works in the Indian medicine like Śārangadhara Samhitā and others; they are neglected by scholars in their researches of Indian medicine, and their date is untraceable.

We give here the names of some of the ancient medical works which are not in existence now-a-days, only their quotations are found in commentaries.

1. Agniveśa Samhitā, 2. Jatukarna Samhitā, 3 Parāśara Samhitā, 4. Kshārapāni Samhitā, 5. Harita Samhitā, 6 Kharanāda Samhitā, 7. Viśvāmitra Samhita, 8 Atri Samhita,* 9 Aupadhenava Samhitā, 10. Aurabhra Tantra, 11. Sauśrut Tantra or the old Suśruta, 12. Paushkalāvata Tantra, 13 Vaitarana Tantra, 14 Bhoja Tantra, 15 Karavirya Tantra, 16 Bhaluki Tantra, 17 Kapila Tantra, 18 Gautama Tantra, 26 Krishnātreya Tantra, 27. Hiranyāksha Tantra, 28. Kaśyapa Samhitā, 29. Ālambayana Samhitā, 30 Uśanas Samhita, 31 Sanaka Samhitā 32 Lātyāyana Samhitā, 33 Patanjala Tantra, 34. Vyadi Tantra, 35 Vaśishtha Tantra, 36. Māndavya Tantra, 37 Nagarjuna Tantra, etc.

Now we give here the names and other descriptions of some of the diseases, which are taken by many western scholars as newly born, but they were not out of the knowledge of even the Vedic Āryans.

SYPHILIS

It is a matter of regret that the ancient authors did not describe the diseases on the lines of the modern doctors of pathology. The most unfavourable circumstances for a modern research worker in trying to identify certain diseases with corresponding ones of the past are due to the imperfect and unscientific nature of the descriptions of certain diseases The same difficulty has to be faced in the case of Syphilis and the venereal diseases which come under the general name of 'Upadamśa' in the Indian medicine

Before investigating the origin of this disease in the pre-historic records of the literature of the world, let us see how far we can trace the various aspects of the disease in th historic ages The extant version of 'Suśruta' (II. 12) clearly mentions 'Upadamśa' as resulting from impure sexual intercourse under various circumstances about which we will enter into details afterwards The present aspect of this disease is popularly believed to have been communicated to the Indians by the Portuguese (see Bhāvaprakaśa) The Indians hold the Europeans responsible for the origin of this disease but on the other hand the European writers try to show on historical grounds that America is the birthplace of this dreadful disease Their line of arguments can be summarised in the following paragraph.—

Observations and experiments have enabled us to see that there is a difference between the origins of Gonorrhoea and soft Chancre though they were supposed to have originated from the same kind of disorders. The available history begins with the discovery of America. Soon after Columbus returned from America (1493 A. D.) this dreadfully loathsome disease broke out in the army of Charles VIII of France, in Italy where this new epidemic attracted the attention of the physicians. Just after the arrival of Columbus, the disease was first communicated to the Spaniards. Charles VIII of France had many Spaniards in his service and they carried the infectious disease to Italy, where the armies were sent on Italian campaigns. All the attempts of European doctors are aimed at showing America as the native land of this disease. All views consistently based on historical grounds try to confirm that the earliest appearance of this disease was detected in the last decade of the fifteenth century. The treatments, mentioned in the early works of the Indian Āyurveda, for the different types of 'Upadaṁśa,' bespeak of the knowledge of the Indian physicians of the remedies of similar diseases. But it is hazardous to make a statement to identify the modern Syphilis with the 'Upadaṁśa' treated by Indian physicians, under different aspects, with different causes of origination.

We do not go so far as to identify the nature of this disease which appeared in Europe on the arrival of Columbus from America with similar venereal disease, treated by the doctors of Āyurveda in Ancient India. But we must be plain enough to admit that no particular country should be held responsible for this disease. Complications of the same disease, under different circumstances due to time and place, are seen to have appeared in almost every country with little difference either for better or for worse. Venereal diseases, resulting from the sexual intercourse (with a diseased woman), are seen even in Sanskrit works.

In Suśruta (6.41.5) we find the following verse :—

राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलाऽऽमयः ।
तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः ॥

In verses one to ten of the eighth chapter of chikitsāsthanam of Charaka a similar description is given. As according to Pauranic legends consumption first came into being in the person of the Moon on account of the curse of Prajāpati and afterwards its roots became firmly fixed for ever in this country, similarly Syphils also first came into being in the person of Indra on account of the curse of Gautama and afterwards its roots became firmly fixed for ever in this country. We come across similar descriptions in many places. Hence it is certain that this disease is not quite new to Indians as some believe.

We have referred to the date of the extant version of Suśruta before, the authority on the disease in question will help us to understand its nature

in the past Suśruta mentions the following circumstances under which the disease was found to result —

तत्रातिमैथुनादतिब्रह्मचर्याद्वा तथा ब्रह्मचारिणीं चिरोत्सृष्टां रजस्वलां दीर्घरोमां कर्कशरोमां सङ्कीर्णरोमां निगूढरोमा-मल्पद्वारां महाद्वारामप्रियामकामामचौक्षसलिलप्रक्षालितयोनिमप्रक्षालितयोनिं योनिरोगोपसृष्टां स्वभावतो वा दुष्टयोनिं वियोनिं वा गच्छतोऽत्यर्थमुपसेवमानस्य तथा करजदशनविषशूकनिपातनात् हस्ताभिघाताच्चतुष्पदीगमनादचौक्षसलिलप्रक्षाल-नादवपीडनाच्छुक्र-मूत्र-वेग-विधारणान्मैथुनान्ते वाऽप्रक्षालनादिभिर्मेढ्रमागम्य प्रकुपिता दोषाः क्षतेऽक्षते वा श्वयथु-मुपजनयन्ति तमुपदंशमित्याचक्षते ॥ ७ ॥

स पञ्चविधस्त्रिभिर्दोषैः पृथक् समस्तैरसृजा चैक ॥ ८ ॥

तत्र वातिके पारुष्यं त्वक्परिपुटनं स्तब्धमेढ्रता परुषशोफता विविधाश्च वातवेदनाः । पैत्तिके ज्वरः पक्वोदुम्बर-संकाशः शीघ्रपाकः पित्तवेदनाश्च । श्लैष्मिके श्वयथुः कण्डूमान् कठिनः स्निग्धः श्लेष्मवेदनाश्च । रक्तजे कृष्णस्फोट-प्रादुर्भावोऽत्यर्थमसृक्प्रवृत्तिः पित्तलिङ्गान्यत्यर्थं ज्वरदाहौ शोषश्च याप्यश्चैव कदाचित् । सर्वजे सर्वलिङ्गदर्शनमवदरणं शेफसः कृमिप्रादुर्भावो मरणं चेति ॥ ९ ॥ सु नि १२

"Excess in coitus (simple urethritis may be provoked, especially in gouty diathesis), continence (herpes progentitalis and reflex nervous irritability), coitus with a nun or one who had no sexual intercourse for a long time, (urethritus if the vagina is not kept clean), with a woman in menses (menstrual blood has been regarded as an etiological factor of urethritis from remote antiquity in diverse lands The menstrual fluid, unless decomposed or mixed with the products of bacterial evolution of one kind or another, whatever the germs be autogenetic, or heterogenetic, is inconsequential—cannot possibly produce urethritis Apparent contradictions are due to the autogenesis of urethritis in a previously damaged urethra or to the washing down of the products of an old infection from the upper portion of the female sexual tract by the out-flowing menstrual secretion) or coitus with a woman whose vulva is long-haired, coarse-haired, thick-haired or there is hair in the vulvar orifice (abrasions, excoriations, fissure or fine cuts made by sharp edges of the hair at certain angles by the copulative paroxysmal movements when the genital organs are in intumescent state, are the necessary and favourable conditions for the Venereal germs when deposited there, to grow and multiply Chancroidal, syphilitic or gonorrhœal germs cannot cause a lesion unless they can find a lodgment and form a colony, otherwise they will be washed away by the mucous and the urinal discharges It is only when there is an abrasion, cut, wound, tear, rent or solution of any kind of the mucous membrane, that they can find an entrance and the delicate epithelium, with its warmth and moisture, they find it very favourable to multiply to destroy the cells, and invade the economy in syphilis), with a woman of narrow or large vulvar orifice (strain and injuries may be caused by narrow orifice and a flabby large vaginal passage is indicative of some disease or the reaction of the diseased condition of the genitals, as otherwise in the normal state there should be vaginal muscular contraction by the sexual

stimuli and the passage of the penis), with an unpleasant or repulsive woman (venereal diseases, especially syphilis causes many disfigurements of the body), with a woman who makes lavation of her vagina with contaminated water, or one who does not make any lavation of her vagina at all, or a woman who has genital disease, or who has a chronic lesion in her genitals, or unnatural intercourse (sodomy does not necessarily cause any lesion unless there is an infection in either party, or venery, excess might cause enervation and its reflex reactions on the organism, thus predisposing to any infection), injury to the penis by nails, teeth, toxic canthardes, compression, masterbation or bestiality (no infection can take place unless there is contact with some venereal pathogenic virus, except it might cause local injuries and pyogenic infection), ablution of the penis with contaminated water, or its strangulation, or retention of urine or semen or non lavation (uncleansing) of the penis after coitus all these causes produce the derangement of the 'Vayu' and provoke the inflammation of the penis, whether it has been wounded or not, this is called Upadamsa

"There are five kinds of 'Upadamsa, each infection originating from five different kinds of contagions of women

"Scaliness (roughness), ulceration of the skin, torpor of the penis and inflammation within duration takes place in 'Vata Updamśa' (syphilitic chancre) The initial lesion if first seen as a papule, varying in size from a pea to a bean, pinkish brown in colour, dry and scaling, imparting a slight resistence to the touch, which appears after an incubation of two to four weeks in syphilis, three to seven days in chancroide (which is of diagnostic value in distinguishing chancre from chancroide after suspicious coitus or contact, and which slowly ulcerates with slightly inflamned and indurated, circumscribed or oval edges, leaving a superficial or eroded depression, having a thin serous or seropurulent secretion, or it may be covered with a thin grayish pellicle)

"Fever as a reaction of the organism against the invasion of syphilitic ('Spirocheta pallida') and intumescence like a colour of 'Ficus glomerata' (which is pinkish brown, the colour of chancre) develop, and which rapidly ulcerates with 'Pitta' pain in 'Pitta Upadamsa (ulcerating chancre)

"Intumescence is pruritic, hard and shiny with a slight (Śleshma) pain, in Śleshma Upadamśa (chancre in the first stage)

"A dark tumor which bleeds excessively with fever, burning and emaciation with all 'Pitta' symptoms, and which sometimes (spontaneously) cures is called Rakta Upadamsa' (angioma of the penis on a large artery)

"The intumescence ulcerates with the development of germs, which might bring about death, with all the symptoms of the corruption of the three humours in 'Sarva-Upadamśa' (syphilitic sore)' Susruta N, 12, 7 8 9

According to the opinion of some Sanskrit research scholars, syphilis was unknown to the authors of Charaka and Suśruta. It is a worthy compliment if ancient India was quite free from this hateful disease. But we find the disease Upadamśa, which is a type of Syphilis, mentioned in the extant version of Suśruta The close of the vedic age is regarded as the time of Charaka and Suśruta On etiological grounds Dr. Bloomfield was also inclined to regard जायान्य and Syphilis almost identical The Indian physicians regard the venereal diseases, जायान्य, उपदंश and Syphilis to be resulting from the same origin The differences in the stages of development and its different aspects are due to time and circumstances In any case we cannot deny Charaka and Suśruta the knowledge of and remedies for this disease.

Lastly it now remains to be seen whether we can find traces of the disease in the vedic literature The word जायान्य occurs in the Atharvaveda VII. (81. 4). पक्षी जायान्य......

[Here the word जायान्य has peculiar senses both according to Nirukta of *Yāska* and by the convention of Vaidyas According to Nirukta न्य means (*i*) which can be received from, (*ii*) which is taken from. In explaining the word न्य, the author of Nirukta says — यस्य अन्यो नातेय (1 3 1). Therefore न्य means capable of being brought by The disease capable of being brought by women (जायाभिरानेय) is called जायान्य, which is commonly understood to be the Upadamśa Generally the disease is communicated to men by impure sexual intercourse with women It is explained at length in the Suśruta, wherein it is also said to have originated from excess of intercourse with women The process can be classified under two different types In the first type it is received from external agency and in the second it originates from within. The first type, which is most dreadful, is observed to have resulted from *the symptoms of swelling, decomposing* and boils In the second type the delicate skin of the male organ is swelled up with small boils like mustard seeds. The boils cause no pain and sometimes disappear even unnoticed But in course of time the disease grows stronger and develops itself appearing in different symptoms as the poison of mice does, and finally it becomes difficult to be remedied

Therefore the Atharva Samhitā says that the bird takes two forms· (पक्षी द्विरूपक) the disease appears in two types The disease occupies the human system passing through the seven constituent elements in every respect By occupying the system it causes countless bores on the male organ which has already been ruined by sores in the first stage Chemical preparation of Sulphate of Arsenic (हरिताल) that flames up when put into fire, red arsenic, blue vitriol (तुत्थक), Salammoniac (नवसार), Darada, Vishakarpūra (Hydrargyri Perchloridum) and Bhāndakarpūra are the medicines

prescribed. Even in the last stage of the disease Rasendra is a specific antidote against it. In modern times the mixtures for curing syphilis are prepared from the following substances:—

Darada (Hingula), Sulphurate of arsenic, red arsenic, Rasakarpūra and Sikhiluthaka taken together in equal proportions are boiled with wine in a closed pair of new earthen vessels fitted one over the other. Passing through seven chemical operations (called Rasahalana) mercury becomes as white as moon-light. If it is taken in a prescribed form, it eradicates diseases caused by the sexual intercourse with women suffering from syphilis. (Rasayoga Sāgara, page 183.) Sāyana while commenting upon this mantra (पक्षीजायान्य ....) sees therein references to Rājayakshma, but we differ from him. Sāyana was deceived by the identity of the word जायान्य occuring at another place, thinking it to convey the sense of Rājayakshma such as in the following verse:—

यो हरिमा जायान्योऽङ्गभेदो विसल्पकः । सर्वं ते यक्ष्ममङ्गेभ्यो बहिर्निर्हन्त्वाञ्जनम् ॥ अ. वेद कां. १९.४४.२.

It may also be possible that Sāyana might have been deluded by the analogy of जायेन्य and जायान्य, the former meaning Phthisis (तै. सं. 3.6.1). Besides as he was devoted to Karmakānda he was not much acquainted with the science of medical treatment of diseases. *He* betrays his ignorance when he explains the term भेषज in this context to mean remedies effected by (the sound of) charmed lute-harp as a specific prevention against the disease. Here his explanation is not trustworthy. Those who are devoted to the Karmakānda look upon all the Vedas differently, regarding that their author is unperceived. There is no help whereby we can make them give up their line of thought.

SMALL-POX.

The modern history of the disease is to be gathered from the records about epidemics kept by the Europeans after the commencement of the British rule in Bengal. Mr. Holwell states that small-pox raged in Bengal at an interval of seven years. The disease was prevented by operations of inoculation performed by Brahmins from holy places of India. The recent investigations in the history of the disease show that the earliest outbreaks of the disease appeared in China. So now scholars are convinced that the history of the disease begins in the far eastern countries, China and India. Afterwards the contagious germs of the disease were transmitted to the different parts of the world.

A mere negative evidence is not sufficient to regard that the other parts of the world were quite free from the epidemic from times immemorial. The only fact, which is noteworthy here, is that the available history with a high

standard of accuracy starts from its first appearance in China and India in the remote past

Charaka, Suśruta, Bhāvaprakāśa and such other works are silent over the disease. The only clear reference to this disease in Sanskrit works is a quotation which is supposed to occur in Dhanvantari's Śākteya Grantha Small pox is known to have been a contagious disease in every country, the contagion being transmitted through weather and in a short time it assumes the nature of an epidemic preying upon a large number of population Labourers and such other classes, who are ignorant of the principles of sanitation, spread from place to place, with the result that they carry the contagious disease and thus increase its circulation and the death rates

It is not yet an admitted fact whether the disease spread through the medium of weather or through some other medium A greater percentage of deaths appears in the male cases than in the female ones The disease is dangerous so much so that it sometimes renders the patients defective of eyes and various other limbs The eruption results in permanent dark spots on the skin or causes some sort of deformity In the absence of proper preventive remedies, population by thousands is carried away Even vaccination does not guarantee protection exceeding five or six years Even in these days of compulsory vaccination performed on scientific principles, in 1920 there occurred about 3000 deaths in Calcutta alone In the cases of children, only 10 out of 600 souls are saved

The patients are to be kept aloof in separate rooms Contact with the patients, the contagion carried on by the mosquitoes, the transmission of germs through weather or the use of patients' clothes or utensils help the circulation of this disease It is a common belief that persons once attacked by small pox are not subject to the infection, but that is not always reliable The reliable fact, which is often confirmed by experience, is that persons once attacked by this disease are less susceptible to the contagion Repeated attacks varying from two to three are also not uncommonly seen In the case of second or third attack the eruption on the skin is less dangerous and occurs in less proportion

The protection against this disease is the inoculation with the serum of the cow pox This liquid is introduced into the body through scars made on the arms After inoculation patients, though attacked, suffer less The attacks are milder and the eruptive pustules appear in small number which fact is confirmed by experience and observation Well vaccinated people generally suffer less from the epidemic

The preventive effect of inoculation much depends upon the quality of the serum, nature of the operation, the number of scars and the interval of time between inoculation In Calcutta the vaccination was made compul-

sory in 1880 and the death-rates caused by small-pox in the years preceding that year and in the subsequent years were approximately in the ratio of 1 3 It has been demonstrated that proper vaccination repeated at intervals will entirely spare us from falling victims to this disease Germany has tried this experiment on more scientific lines and has made it a success Dr B N Ghosh observes, " Small pox can be almost entirely prevented by vaccination Formerly the disease was so prevalent that almost every one suffered from it As a result of extensive system of vaccination the disease has almost been exterminated from many countries Thus there were only 8 deaths in the year 1897 in the entire German Empire having a population of 54,000,000*."

It is a matter of great dispute whether Indians really knew the method of vaccination before the English came to India But Mr Holwell, in one of his essays read before the Royal College of Physicians, London (1767), clearly states the methods of Indian vaccination practised by the Brahmins He said that at the interval of about seven years the epidemic broke out in British India from March to the advent of monsoon and it raged very terribly. The Europeans kept themselves away from these provinces during the period when the epidemic was expected to break out A large majority of the patients attacked by this disease died soon after the eruption. Superstitious masses had a belief in offering certain things to the goddess Devi to spare them from the disease, which fact assures that India was subject to this epidemic from a very remote period Also the hymn to the goddess presiding over this disease is seen in the Kāśikhanda, which is widely known in India The hymn may be doubted to be a later interpolation, yet we cannot definitely say that it is even later than the arrival of the Europeans in India.

Brāhmanas from Benares, Allahabad and Vrindavana used to visit the districts, where the epidemic raged The inoculators went from place to place and operated the males on the wrist and the females on the arms above the elbow with about fifteen scars Rags charged with the variolous matter from inoculated pustules of previous year were allowed to remain for about six hours on the scars, made with sharp pointed iron instruments The wound was made wet with the water of the Ganges and the prayers were offered to the goddess The water of the holy river was poured on the head of the person inoculated till the patient felt feverish and afterwards in due course of time eruption followed with small amount of pustules on the body Most of the operations were successful with a rare failure Even animals were subject to an attack of this disease A large number of birds and beasts were often observed falling victims to the disease Many times fowls were carried away by the epidemic Lord Ampthhill gathered

* Hygiene and Public Health, P. 472—G. N. Ghosh

some information from Indian sources, and advocated that the Hindus must be credited with the knowledge of vaccination which was rediscovered by Dr. E. Jenner in 1798. Mahâmahopādhyāya Gananāth Sen criticises Lord Ampthhill's observation in his History of Indian Medicine as below:—

He thinks that the sources of information which Lord Ampthhill supposed to be of ancient Sanskrit origin are unreliable. Charaka, Suśruta, Bhāvamiśra and other standard authors of Indian Medicine do not mention any methods of inoculation.

It appears that the mention of Indian vaccination, by means of the liquid of the pustules of cow as a preventive against the small-pox, is a recent interpolation into the Sanskrit works on Indian Medicine. Lord Ampthhill's belief rested on a passage in the Sanskrit work entitled Ayurveda-vijnāna, which is a compilation from several authors. In Chapter XXI of this book the author deals with small-pox and adds verses in connection with the disease from धन्वन्तरिकृतशाक्तेयग्रन्थ and the शब्दकल्पद्रुम; we have no access to the former work, the latter is compiled by Rājā Sir Rādhākânta Deb, a recent Sanskrit Scholar. As the शाक्तेयग्रन्थ of धन्वन्तरि is not available, it seems that the quotations are allowed to pass under a fictitious authority. Dr. Mukhopādhyāya thinks that the quotations being not of remote antiquity are not reliable.

When vaccination was first practised by the British authorities in India, the natives had no faith in European doctors. They would not allow them to be vaccinated. In order to gain willing faith from the natives, the British authorities tried their utmost to find a device. They attempted to find out some source of vaccination in the Sanskrit medical works and to show the natives that the Government authorities were not enforcing compulsory vaccination upon them, but it was also widely practised by ancient Indian Physicians. An English officer, Mr. Ellis of Madras, being a good Sanskrit scholar composed a few Sanskrit verses and wrote them on some old piece of paper. Afterwards they were shown to the public as an ancient evidence of Sanskrit antiquity. These verses were interpolated in some old Ayurvedic works to win the confidence of the Hindus. But as the more ancient works observed silence on this point, the Indians doubted the antiquity of these passages.

The remotest reference to this disease, which we come across in the ancient works, is in connection with one type of fever (Ath. V. 22). The eruptive fever mentioned there is likely to be the same as is now commonly known as small-pox fever. But one can hardly come to any definite conclusion even after reading these passages. In more recent works we find a hymn addressed to Goddess Sitalā in the Kāśikhanda of Skanda-purāna. It is composed by some sage Mahādeva, and the deity praised is Sitalā. The author of the hymn has tried to bring it in conformity

with the Vedic incantations, but he did not venture to cast it into Vedic metre and language It is an invocation of a goddess whose favour is supposed to be competent enough to spare the life of the patient No medicine or remedy is suggested, but meditation and chanting of the hymn are regarded to be the effective preventive

Different types of small pox are treated under the common name of Masurika In the Susruta Nidanasthana XIII the following verse occurs in connection with the disease of small pox —

दाहज्वररुजावन्तस्ताम्रा स्फोटा सपीतका । गात्रेषु वदने चान्तर्विज्ञेयास्ता मसूरिका ॥

Red pustules accompanied with burning pain, fever, and of yellow colour arise on the limbs and on the face They are to be known as the small pox. The following verse in Ashtanga hridaya also gives the description of the disease —

गात्रेष्वन्तश्च वक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विता । मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञा पिटिका घना । अ॰ हृ उ॰ ३१

The verse gives the same characteristic with an accurate description without any variation Charaka Chikitsa XXI suggests some remedies in the following verse —

मसूरिकायां कुष्ठघ्नलेपनादि क्रिया हिता । पित्तश्लेष्मविसर्पोक्ता क्रिया चा प्रशस्यते ॥

Charaka recommends the same ointments which are used as remedies against (different kinds of) leprosy We have already dwelt upon the topic of the antiquity of Charaka and Susruta Dr Hoernle has shown that Susruta was a contemporary of Angiras, a pupil of Atreya Atreya lived in the sixth century before Christ and taught medicine in the University of Takshasila The famous physician Jivaka, a contemporary of Buddha, is said to have studied medicine under Atreya in the Takshasila University Therefore it appears that Jivaka, Angiras and Susruta must have lived in 500 B C or thereabout *

Of the preceding Sanskrit quotations one from Ashtanga hridaya is not also very late The work Ashtanga hridaya is a compilation of extracts slightly altered or improved upon from different works Vagbhata the author of Ashtanga hridaya, is shown to have lived about 625 A D by Dr. Hoernle Charaka and Susruta were composed towards the close of the Vedic age which ended with the beginning of the Buddhistic age of the new thought movement Susruta and Ashtanga hridaya do not much dilate upon the treatment of this disease Bhavaprakasa, a recent work belonging to the sixteenth century A D, treats it in details What Bhava prakasa tried to express is that the term Masurika is of wider application including several types of pustules of the nature of small pox and accompanied by fever He gives the following symptoms which invariably precede it —

तासां पूर्वं ज्वरः कण्डूर्गात्रभङ्गोऽरतिर्भ्रमः । त्वचि शोथः सवैवर्ण्यो नेत्ररागस्तथैव च ॥

* Rockhill's Life of Buddha—P 65, 96

It is preceded by fever irritation of skin, drooping of limbs, uneasiness, delirium, swelling of the skin, with paleness and redness of eyes The author of the Bhavaprakaśa divides the disease into five main types वातज, पित्तज, रुधिरजन्य, कफज, त्रिदोषज and again further subdivides the varieties (सप्तधातुगत मसूरिकाs) into रसगत, रक्तज, मांसगत, मेदोगत, अस्थिमज्जगत, शुक्रगत, चर्मगत, रोमगत.

The modern discoveries based on the germ-theory of diseases cannot allow the classification to be called scientific It is obviously clear that the classification is more or less of a speculative nature rather than being based on scientific observations and experiments Without entering into unnecessary details, we try to summarise briefly the observations of Bhāvaprakaśa, which can enable us to see how the disease was treated by the Hindu physicians of the sixteenth century.

स्फोटा कृष्णारुणा रूक्षास्तीव्रवेदनयान्विता । कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवा ॥
सन्ध्यस्थिपर्वणां भेदः कासः कम्पोऽरतिर्भ्रमः । शोषस्ताल्वोष्ठजिह्वानां तृष्णा चारुचिसंयुता ॥
रक्ता पीता सिता स्फोटा सदाहास्तीव्रवेदना । भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवा ॥
विड्भेदश्चाङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णारुचिस्तथा । मुखपाकोऽक्षिपाकश्च ज्वरस्तीव्र सुदारुण ॥
रक्तजायां भवन्त्येते विकारा पित्तलक्षणा । श्वेता स्निग्धा भृशं स्थूला कण्डूरा मन्दवेदना ।
मसूरिका कफोत्थाश्चिरपाका प्रकीर्तिता ॥

Pustules, dark, red, dry, hard, slow in development and accompanied by acute pain, come forth owing to disorder of the wind (in the system) Another type of pustules that cause pain of the breaking of joints of bones, cough, tremor, uneasiness, delirium and parching of the palate, lip, tongue and thirst, are accompanied by an absence of appetite The pustules, that become red, yellow and white (in succession) cause burning sensation and give acute pain while rapidly suppurating, come forth owing to disorder of the bile Change in motion, pain of crushing limbs, morbid heat, irritation in the mouth and the eyes and high fever are the symptoms caused by bile, that appear in cases of small pox due to impurities of the blood Pustules, white, soft, prominently big, causing itching sensation, of continuous pain and slow in suppurating, come forth owing to disorder of the cough

Small pox, resulting from disorders of the three humours of the body, is distinguished and characterised by the following description given by the author of the Bhavaprakaśa —

नीलाश्चिपिटविस्तीर्णा मध्ये निम्ना महारुज । पूतिस्रावाश्चिरात्पाका प्रभूता सर्वदोषजा ॥

A different kind of small-pox that has its origin in the seven elementary constituents of the body are treated as below —

मसूरिकास्त्वच प्राप्तास्तोयबुद्बुदसन्निभा । स्वल्पदोषा प्रजायन्ते भिन्नास्तोयं स्रवन्ति च ॥
रक्तस्था लोहिताकारा शीघ्रपाकास्तनुत्वच । साध्या नात्यर्थदुष्टास्तु भिन्ना रक्तं स्रवन्ति च ॥

The pustules of Small-pox having their origin from (impurities of) the skin are like bubbles of water, they arise from slight impurities, when

they are crushed they emit watery serum. Those having their origin from (impurities of) the blood are red, develop rapidly, have very thin skin (on them). If they are not spoiled (by negligence) they are curable, they emit blood if they are crushed.

मांसस्था कठिनाः स्निग्धा चिरपाकास्तनुत्वच । गात्रशूलोऽनिशकण्डूमूर्च्छादाहतृषान्विता ॥

Those having their origin in flesh are hard, smooth, slow in development and have thin skin over them. They cause pain in the limb and continuous irritation together with fainting fit, morbid heat and thirst.

मेदोजा मण्डलाकारा मृदव किञ्चिदुन्नता । घोरज्वरपरीताश्च स्थूला स्निग्धा सवेदना ॥
सम्मोहारतिसन्तापा कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत् ।

Scarcely any one escapes from the small-pox resulting from (disorders of) the fat, round in shape, soft to touch, protubering, accompanied by terrible fever, big, glossy, and causing pain, delirium, uneasiness and morbid heat.

क्षुद्रा गात्रसमा रूक्षाश्चिपिटा किञ्चिदुन्नता । मज्जोत्था भृशसम्मोहा वेदनारतिसंयुता ॥
भ्रमरेणेव विद्धानि कुर्वन्त्यस्थीनि सर्वत । छिन्दन्ति मर्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति च ॥

Those that result from the marrow are small having their colour like that of the body, dry, flat, slightly raised, causing giddiness, accompanied by pain and uneasiness They render bones uneasy, as if stung by wasps from all sides, pierce at the vital parts of the system and quickly take away the life This type is not met with very often, but the type, which corresponds with the symptoms described here, is not observed to be so dangerous, as to render the cases fatal The statement, that they instantly take away the life, is not in conformity with the type of small-pox to which children are victims generally.

पक्वाभा पिडका स्निग्धा सूक्ष्माश्चात्यर्थवेदना । स्तैमित्यारतिसम्मोहदाहोन्मादसमन्विता ॥
शुक्रजायां मसूर्यां तु लक्षणानि भवन्ति हि । निर्दिष्टं केवलं चिह्नं जीवनं न तु दृश्यते ॥
दोषमिश्रास्तु सप्तैता द्रष्टव्या दोषलक्षणै ।

There arise pustules, soft, smooth, exceedingly painful, accompanied by giddiness, uneasiness, embarrassment, morbid heat and infatuation The small-pox, which has its origin in the vital matter, possesses three above-mentioned symptoms. The characteristic symptoms are only mentioned and not the remedy. There seems no sign of safety These seven types are to be looked upon as resulting from disorders of the humours of the body

कण्ठरोधोऽरुचिस्तन्द्रा प्रलापारतिसंयुता । दुश्चिकित्स्या समुद्दिष्टा पिडकाश्चर्मसंस्थिता ॥

Small-pox, having its origin in the skin, causes destruction in the throat (*throat-sore*), want of appetite, dullness, delirium and uneasiness. Pustules, having their origin in the skin, are regarded as difficult to be treated.

रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्य कफपित्तजा । कासारोचकसंयुक्ता रोमान्त्यो ज्वरपूर्विका ॥

The pustules, which are like the roots of the horripilated hair on the body, having red colour, accompanied by cough, absence of appetite, preceded by fever, are said to come forth from (disorders of) the cough and the bile

(i) त्वग्गता रक्तगाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा । श्लेष्मपित्तकृताश्चैव सुखसाध्या मसूरिका ॥
एता विनापि क्रियया प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् ॥ भा प्र, म ख, चि, मसूरिकाधिकार । २०

(ii) वातजा वातपित्तोत्था वातश्लेष्मकृताश्च या । कष्टसाध्या असाध्यास्तु यत्नादेता उपाचरेत् ॥२१

(iii) असाध्या सन्निपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् । प्रवालसदृशाः काश्चित्काश्चिज्जम्बूफलोपमाः ॥२२
लोहजालसमाः काश्चिदतसीफलसन्निभाः । आसां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदतः ॥२३
कासो हिक्का प्रमेहश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः । प्रलापाऽरतिमूर्च्छाश्च तृष्णा दाहोऽतिघूर्णता ॥२४
मुखेन प्रस्रवेद्रक्तं तथा घ्राणेन चक्षुषा । कण्ठे घुर्घुरकं कृत्वा श्वसित्यत्यर्थदारुणम् ॥२५
मसूरिकाभिभूतस्य यस्यैतानि भिषग्वरैः । लक्षणानीह दृश्यन्ते न देयं तस्य भेषजम् ॥२६
मसूरिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निःश्वसेत् । स शीघ्रं त्यजति प्राणांस्तृष्णार्तो वायुदूषितः ॥२७

(i) Pustules that have their origin in the skin and the blood, those resulting from bile or cough, and those that are caused by cough and bile together are easily curable They are cured without any remedy (ii) Those that result from wind or wind and bile together, those that originate from wind and cough are difficult or impossible to be treated, they are to be remedied with great efforts (iii) I give here particular symptoms of those that result from the impurities of the three humours of the body Some are like coral in colour, some are like 'jambu' fruits, some resemble the net of iron-wires, and others are like the linseed They have different kinds of colours owing to the difference of the humours of the body

In some cases, cough, hiccough, urinal diseases, severe terrible fever and excessive giddiness of mind are seen to be present If blood emits from mouth, nose and eyes, and in case the patient, with a gurgling sound in his throat, sighs heavily and terribly, being attacked by small-pox, he should not be treated (even) by the best physicians, provided these symptoms are seen in him If a patient attacked by small pox breathes heavily from his nose, he will mostly give up his life with thirst and disorders of the wind

The custom, among the uncultured low-class people in India for the removal of the epidemic, is to take round the goddess (Devi) in a procession after worshipping her with various offerings The epidemic of small pox is attributed to the displeasure of the goddess ('Devi') whose favour is sought to effect the cure The uncultured people invoke the goddess to check the epidemic amidst prayers and music, owing to the hypnotic influence of prayers and music over them, some women and sometimes men also exhibit themselves as being possessed by the spirit of the goddess They make promises in order that she may take away the disease and relieve the patients from the dreadful sufferings These persons, who are

believed to be the direct representatives of the goddess, are taken in a procession to the river banks or the sea-shore, where the materials of worship are cast into the water with certain ceremonials. The persons possessed of spirit return home along with other people. A great number of uncultured people believe that they would be spared from the attack of the epidemic thereby. The strength of will-power due to blind faith may enable them to be less susceptible to the attacks. This custom is prevalent among the lower classes having the colouring of the ideas of the demonology, which is quite closely related to the Tāntrika practice of ancient Indians.

CHOLERA.

The outbreak of cholera is observed to have some intimate connection with water that is used for the purpose of drinking. The comma bacillus of cholera are rapidly circulated through this medium. The holy places on the banks of rivers are often heard of having a large number of outbreaks of cholera. The name Vishūchikā first occurs in the 'Vajasaneyi Samhita' of 'Yajurveda.'

या व्याघ्रं विषूचिकोभौ वृकं च रक्षति । श्येनं पतत्रिणं सिंहं सेमं पात्वंहसः । वा० सं० । १९-१०,

Doctor MacDonell in his Vedic Index remarks "Vishūchikā is the name of a disease mentioned in the 'Vājasaneyi Samhita' as a result of over-indulgence in Soma drinking. It seems clearly to be dysentery or as Wise calls it 'sporadic cholera.' The term apparently means 'causing evacuations in both directions.' (Vedic Index Vol. II, page 314)." This word in this sense also occurs in the 'Maitrayani' Samhitā (3-11-7) 'Kathaka Samhita' (37-18) 'Taittiriya Brāhmana' (2-6-1-5) and 'Satapatha Brahmana' (12-7-3-21). We observe that the verse referred to by Dr. MacDonell gives 'Vishūchika' instead of 'Visūchikā'. Monier William says Visūchika (विसूचिका) is an incorrect reading for विषूचिका which he appears to have preferred. Dr. MacDonell reads विषूचिका in the Vedas while Suśruta mentions it as विसूचिका (सु उ. 5. 6). But the etymological meaning of the former, if it is to be the same as the classical word विसूची, must be derived as follows. 'विष्वगञ्चति' इति विषूची. According to ऋत्विग्दधृगित्यादि (P. 3. 2. 59) क्विन् प्रत्यये क्वीप् is used (cf. उष्णिताय), then the word विषूची may be consistent; but the following verse

सूचीभिरिव गात्राणि तुदन्संतिष्ठतेऽनिलः । यत्राऽजीर्णे तु सा वैद्यै र्विसूचीति निगद्यते ॥ सु. उ. ५६।४

says that the Vāta in the body remains pricking the body like fire from within, hence it is called विसूची. In this verse the स in the word विसूची is not changed to ष (एकारान्ताभावेन), as there is not the possibility of the substitution of ष for स.

In this way both the readings विषूचिका and विसूचिका are correct; the first reading mostly found in Vedic literature is derived from विष्वगञ्चति and is also used in other meanings according to derivation while the reading विसूची used in Āyurvedic literature is derived from विविधसूचीतोदव्यथा इव व्यथा यस्यां रुजि सा विसूची and is a specific (रूढ) term for a disease.

Cholera was a new disease to the Europeans, its modern history begins from 1817 A D Since then the disease never disappeared from Indian soil Though the disease was treated to be a new one by the Europeans, it was thoroughly known to the Indians in the remote past ages which we have already tried to show on some authority

The Āyurvedic age begins about 600 B C to which 'Charaka' and 'Suśruta' are supposed to have belonged Both these authoritative works mention it by the name 'Visūchikā' the same as the Vedic term for the disease. G N Mukhopādhyāya says (in his introduction to the History of Indian Medicine, Vol I, p 102) that the Chinese writers (500 B C) mention it as 'Holouan', Hippocrates speaks of it as 'Xolera', therefore we understand that the disease was also known to the early Chinese and the father of the Greek Medicine (500 B C)

A separate chapter is devoted to Visūchikā in 'Suśruta Samhita' In Ch 56, the compiler of the extant edition of Suśruta describes Visūchika on the authority of Dhanvantari as he explained to 'Suśruta' The indigestion is pointed out to be the cause of the disease, because the patient feels that his limbs are pricked as if with needles by Vata inside the system The passages in Charaka and Suśruta are referred to as evidences to point out the existence of cholera in India in the remote past There is a difference of opinion about the Indian origin of the disease, some have tried to differentiate Visūchikā and cholera The symptoms of Visuchikā according to the Sanskrit works and the symptoms of cholera are compared and the results arrived at are not free from the difference of opinion

The drinking of foul water and eating of decomposed food materials are often observed to be the exciting causes of the epidemic At holy places pilgrims gather from distant parts of the country Fasts are observed very strictly and they are followed by rich feasts Over eating is the consequent result which is accompanied by the attacks of cholera, in some cases The physicians classified the disease into two types विसूचिका and अलसक

"स द्विविधमामप्रदोषमाचक्षते भिषजो विसूचिकामलसकं च । तत्र विसूचिकामूर्ध्वं चाधश्च प्रवृत्तामदोषां यथोक्त रूपां विद्यात् ।" चरक वि २।१४

In the former both the vomiting and the purging occur while in the latter case, the substances, difficult to be digested, cold, dry, eaten by weak persons of weakened power of digestion form themselves into a lump of semi liquid matter which is not carried out either by vomiting or by purging The patient at times gets his limbs stiffened and falls flat and motionless and in such circumstances there is no hope of recovery Unfavourable food (अहित) originates the disease when it is not properly digested The unfavourable food may either be inconsistent with the Prakriti or time or place, each of

which is able enough to disturb the Prakriti of weak persons. A kind of acid is formed in the stomach and the patient passes off without any medicine being administered. In the case of विसूचिका fast is prescribed and after that liquids are administered till the patient is gradually brought to the stage of taking his usual food.

Now I give here an outline of what Suśruta has to say in connection with this disease :—

अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च यदीरितम् । विसूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ॥ सुश्रुत, उ. ५६।१
सूचीभिरिव गात्राणि तुदन्संतिष्ठतेऽनिलः । यस्याऽजीर्णेन सा वैद्यैरुच्यते तु विसूचिका ॥४
न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः । मूढास्तामजितात्मानो लभन्ते कलुषाशयाः ॥५
मूर्च्छातिसारौ वमथुः,पिपासा शूलं भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः । वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥६

Visūchikā, *Alasaka* and *Vilambikā* arise from the undigested substance withheld in the stomach, wind irritated by indigestion remains pricking the system like needles and hence the disease is called 'Visūchikā' by physicians. The moderate eaters and the learned (wise) do not suffer from it. The fools who have no control over their mind and who eat spoiled food-materials are attacked by it.

The last of the verses quoted above gives the symptoms of the disease in details. Fainting, purging, vomiting, thirst, gastrodynia, forgetfulness, cramps, yawning, burning sensation all over the body, paleness, shivering, and pain in the heart and head-ache are symptoms that follow. Patient suffering from Alasaka is observed to have the following symptoms:—the blowing up of the sides due to the obstruction and suppression of the wind, and exhaustion, indistinct sound and excessive withholding of the wind.

Vilambikā is described as below: When things eaten are rendered foul by cough and wind, they can neither go up nor pass down ; vomiting and purging are suspended ; the undigested food-materials remain in the bowels as they are not thrown out by either way ; the stomach stuffed with substances is rendered inactive. The disease accompanied by these symptoms is called Vilambikā which is very difficult to be treated as remarked by the ancient experts in the science of Āyurveda.

The modern medical science forwarded a theory of germs causing the cholera. The comma bacillus that are in shape curved like a comma are declared to be the cause of cholera. They thrive in alkaline liquids but they cannot thrive in acid. They are found to be present in the vomited matter, porous soil rendered dirty by organic matter, infected water and milk. Water of the rivers and tanks is polluted by the infection of cholera ; areas, where water of the same sources is used, catch-infection. Generally a water-supply is infected and it transmits choleric germs in the locality. Careless sanitation of the villages allows water-supplies such as tank and streams, to be used even

for certain purposes for which they must not be used at all. Patient, suffering from cholera and contagious diseases, often contaminate the common water-supply At times healthy persons coming in contact with sick persons carry infection in other places Passengers of trains and steamers also carry infection

Milk is one of the chief mediums in which the comma bacillus thrive very rapidly. A large number of epidemics have their origin in the foul milk contaminated by infectional germs, poisons and harmful impurities. Though the materials of food contaminated with infectional germs do not have immediate effect, persons of weaker constitution or of less power of resistance fall a victim to them in no time

Complaints of digestion, disorders of stomach, or any tendency towards indigestion must all be guarded against Acids are unfavourable for the growth of the germs of this disease, hence acid juices of the stomach must be maintained in their due proportion Ready made food and sweetmeats in the market must be avoided, salt purgatives must not be taken Healthy water-supply is to be used Inoculation for cholera is introduced in many places and the results are observed to be very successful Death-rates of cholera are lowered by 93% where the preventive remedy by inoculation has turned out successful

Modern sciences discovered that the disease is due to the germs called comma bacillus, the Āyurvedic physicians have decided it to be originating from Āmajīrna The Āyurvedic physicians do not say that there is no possibility of germs, generally the existence of germs is observed almost in every disease What the Āyurvedic writers take into consideration is the primary cause The germs may be called the immediate cause In the treatment of Āmājīrna the characteristic of germs is also observed to be present

ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः । भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातकृमिलक्षणम् ॥ सु उ ५४।१४-१

Fever, paleness, aching of body, pain in the heart, drooping of spirits, loss of memory, dislike of food and purging are symptoms of germs (worms?). In giving the characteristic of Visūchi we find the same symptoms mentioned.

मूर्च्छातिसारौ वमथुः पिपासा शूलं भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः । वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥

Fainting, purging, vomiting, thirst, aching, loss of memory, confusion, yawning, burning sensation, paleness, tremor, pain in the heart and aching of head are observed to be present in the attack of Visūchikā Therefore they say that the presence of germs is never denied by Āyurvedic writers They dealt with the ultimate cause in relation to the three humours of the human system, hence by the law of Anvaya and Vyatireka, the presence of Āmājīrna includes the presence of germs, while its absence excludes them We cannot say, therefore, that the germs were quite unknown to the Āyurvedic physicians,

Common precautions suggested by Āyurveda are in connection with time, place, climate and water

> वैगुण्यमुपपन्नानां देशकालानिलाम्भसाम् । गरीयस्त्वं विशेषेण हेतुमत्संप्रवक्ष्यते ॥ चरक वि ३।१३
> वाताज्जलं जलाद्देशं देशात्कालं स्वभावतः । विद्याद्दुष्परिहार्यत्वाद्गरीयस्तरमर्थवित् ॥१४
> वाय्वादिषु यथोक्तानां दोषाणां तु विशेषवित् । प्रतीकारस्य सौकर्ये विद्याल्लाघवलक्षणम् ॥१५
> चतुर्ष्वपि तु दुष्टेषु कालान्तेषु यदा नराः । भेषजेनोपपाद्यन्ते न भवन्त्यातुरास्तदा ॥१६॥

Pollution of place, time, air and water are specially spoken of as the causes Weather, water, place and time are stronger in order than each of these preceding ones by their very existence A wise man is to understand that the last is more so on account of the impossibility of its being remedied For the easy characteristic, the foul weather and other infective medium are to be known When all the four are spoiled, men served with medicine are not attacked

> हितं जनपदानां च शिवानामुपसेवनम् । सेवनं ब्रह्मचर्यस्य तथैव ब्रह्मचारिणाम् ॥१९

Residence in good places and use of wholesome things, observance of celibacy are recommended (as preventives) Whenever outbreaks of cholera on a wider scale take place, impurities of water and weather were considered to be the chief causes of the epidemic The modern scientific methods prescribe some general precautions and preventions to spare lives from the epidemic An isolation of the cholera stricken patients is the first precaution

Although recent investigations have shown that not infrequently cholera germs are carried by means of flies from the excreta and vomiting of infected persons, yet the flies, mosquitoes, infected water and food materials all play the same part in the circulation of this disease

The Āyurvedic methods of purifying contaminated water are (1)(a) boiling, (b) putting of red hot iron ball or sand or clod of earth, (c) exposing to the heat of the sun, (2) filtering through thick cloth or sand, (3) putting of gomedaka (a kind of gem), kataka (Strychnos Potatorium or the clearing nut plant), parṇimūla (jalakumbhimūla) bisagranthi (a knot on a lotus stalk), mukta (pearl), maṇi (jewel), śaivala (moss), and (4) for fragrance putting of nagachampaka (a kind of flower), utpala (blue lotus), patala (Bignonia Suaveolens) and other flowers

The following different methods may be adopted for purifying drinking water for the prevention of cholera —(1) boiling (2) filtration, (3) Permanganate of Potash, (4) preservation of tanks and other water supplies By the simple process of boiling, the infected water can be purified more easily and effectively And as it is not possible to boil water for the whole community, the individual householders must be careful about the water which they use

The disinfection of water is maintained by certain remedies as indicated below : the use of boiled water for drinking purposes, disinfection of water by potassium permanganate, quick lime and leaving the water-supply unused for several days are essentially recommended; quick lime is to be used for the excreta and vomit. They are to be buried under dry soil. The patients and the persons of the infected house are to be strictly forbidden not to touch the water-supplies such as tanks and wells. The infected water-supplies are to be left unused, clearly exposed to sun and air for a week or two. Nature tries to clean and cure all voluntarily. Whenever the solutions of disinfecting drugs are not available, the water should be simply left unused and exposed to sun and air. Both kinds of methods ancient as well as modern strengthen the same view.

Nature tries to keep certain usual proportion of the constituents of things under normal circumstances. Impurity of things is nothing but addition or omission of external and internal substances to a thing so as to render it harmful for its natural purpose. The sun and the dry weather are powerful enough to remove the impurities of water and to kill the infective germs very soon.

Indian writers on medicine paid special attention to the properties and uses of रसs of all kinds. They used to prepare various kinds of preparations out of it for their medical purposes. Suśruta (Sútrasthāna 11) gives also the properties and uses of lime. It is treated as a purifying remedy and is recommended for diverse purposes in medicine. It is termed as शोधन, भेदन, or कृम्यामकफकुष्ठविषमेदसामुपहन्ता। सुश्रु. सू. ११।५, because it has undoubtedly the properties to destroy insects and minute organisms which remain unnoticed and infect water and food-materials. It quickens the power of digestion and removes the impurities very rapidly. लवण is regarded as a natural substance while क्षार is not treated in the same way by the writers on medicine. The reason may be due to a difference of opinion in the classification of रसs which differ according to different writers. Some divide them into one kind, others into two, three, four, five or six (मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः); the last number of division is commonly admitted and approved of by many.

Nimi of Videha added क्षार as a distinct 'rasa' to the six, Vadiśa extended them to eight, while Kānkāyana went so far as to remark that their number was unlimited (अपरिसंख्येयाः). The characteristic of क्षार is mentioned as 'कटुलवणप्रधान.' Ātreya confirms the view of sixfold classification षडेव रसा इत्युवाच भगवानात्रेयः पुनर्वसुः। मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः। तेषां षण्णां रसानां योनिरुदकम्। छेदनोपशमने द्वे कर्मणी। तयोर्मिश्रीभावात्समानासमानत्वे स्वादुरस्वादुता भवति। द्वौ द्विसंश्रितौ प्रभावौ एव महाभूतविकारलक्षणाः। चरक. सू. २६।९। They all declared that their origin is in the water and their double work is to remove (impurities or disease) and to suppress (them). The combination of the two produces common effects, their taste either sweet or otherwise depends

upon the senses of the objects. Rasas produce either wholesome or unwholesome effect on the substratum, which is the modification of the five elemental substances. Though the classification differs according to the views of individuals yet the authors almost agree on the point of utility and properties. The purification of the internal impurities and the prevention of the external ones are admitted unanimously. Lime is a purifying substance; walls are washed with it from times immemorial in the past. The word सौध (सुधया निर्मितं सौधम्) is so called *from* the *fact that either it is built up with lime or washed with it.* Indian villagers often throw a quantity of lime into the tanks or wells whenever they suspect that their water-supplies are contaminated with harmful impurities.

CONCLUSION.

In conclusion it is necessary to point out that the foregoing pages of this introduction are meant to introduce the layman to the subject of Āyurveda that obtains in India from times immemorial. If this introduction will create some interest for Āyurveda in the minds of English-speaking persons who are not in direct touch with Sanskrit or Hindi, we think our efforts will not go in vain.

The *table* containing Sanskrit anatomical words with their equivalent terms in English is appended at the end of the Sanskrit Introduction, to which the kind attention of the reader is drawn.

The *errata* of certain misprints which have crept in the body of the Introduction through oversight are published at the end of the entire Introduction and just before the beginning of the text. They will be corrected at the time of the second edition. Moreover if any error, which is not included in the errata, comes to the notice of the reader, we hope he will be good enough to communicate the same to us, and we assure him that after due consideration we will not fail in our duty to right it at the time of the second edition.

The reader's attention is drawn to the List of Books referred to in the introduction and which is printed just after the close of this Introduction. We are highly indebted to the authors as well as the publishers of those books, for the use we have made in the body of the Introduction.

VAIDYA PANDIT HARIPRAPANNAJI.

अथ रसयोगसागरस्योपोद्घातः

सर्वेषां स्थावरजङ्गमात्मकानां भावानां सत्त्वोत्कर्षाऽपकर्षौ प्रकृतिकालसमवेतसंयुक्तभावाधीनौ । यद्यनुकूलभावानां समुचितपरिमाणेनेतरभावाऽविरोधी संयोगः स्यात्तदा स संयुक्तभावोत्कर्षदः । एवंविधे सङ्घटने प्रायः प्रकृतिसाहाय्यमत्युपयोगि । यतोऽनुभवापेता भावाः प्रकृतेः साहाय्यमानुकूल्यञ्चाऽलब्ध्वा स्वसत्तामपि जहतीति बहुधा दृश्यते । किन्तु जगति स्रष्टुः कृपाकौशलाऽऽदर्शभूतो मनुष्यो बलादपि प्रकृतिं स्वाऽनुकूलां करोति । अत एव स सर्वानन्यान्भावानतिशेते । यदि प्रकृतिं मनुष्यस्य प्रेष्येत्युच्येत तर्हि नात्यन्तमेतदनुचितम् । किन्त्वनेकेष्ववसरेषु स तादृशं प्रकृत्यधिकारमन्यथोपयुङ्क्ते ततोऽन्येऽचेतनाश्चेतना वा भावाः प्रायेण स्वप्रकृतौ निश्चलाः । यदि क्वचिन्मनुष्येतरभावेषु प्रकृतिपरिवर्तनं दृश्यते तत्राऽसाधारणकारणोपस्थितिर्नूनं भवेत् । किन्तु मनुष्यः प्रायेण प्रकृतेरधिपत्यं दधत्प्रकृतिनियमपरिवर्तने स्वच्छन्दः । स्वाऽनुभवेन प्रकृतिनियमान् यथेच्छं निर्धारयति नानाकरवि ततश्च सुखं भुनक्ति । कतिपयेष्ववसरेषु तु अज्ञानं, अलसता, विषयकामः, अपेक्षितयत्नलाभः, एतेषामन्यतमेन द्वाभ्यां बहुभिर्वाऽधीनीकृतो मनुष्यः स्वं प्रकृत्यधिकारमन्यथोपयुज्य स्वयमेव दुःखान्युत्पादयति स्वस्याहितं जनयति । अतोऽस्माकं पूर्वजैः सकलमानवजातिहितकाम्यया दीर्घायुःप्रदान् सुखकरांश्च नियमान्निर्मितवन्तः ।

यद्यपि धर्मयोगादिशास्त्राणामाचार्याः परमसुखैकसाधनभूतस्वास्थ्यकरान्नियमानरचयन्, येषु च सम्यग्गतेषु बाह्याऽऽभ्यन्तरदुःखानि नूनं नश्यन्ति किन्तु सञ्जातेषु रोगेषु तत्प्रशमोपाया दुर्बलानाञ्च सबलकरणोपायास्तैर्न विस्तरेण दर्शिताः । यतो नासीत्तेषां स वक्तव्यो विषयः ।

आयुर्वेदप्रणेतार आद्या ऋषयस्तु रोगिणामारोग्यविधायकान् दुर्बलानां बलवत्तासम्पादकांश्च नियमान्निर्मातुमतीव प्रयत्नभारं स्वशिरःसु न्यधुः । पुराणे खलु भारतीयाऽऽयुर्वेदे न केवलं शस्त्रप्रहारादीनामागन्तुकानां ज्वरादीनां कायिकानां किन्तु कामक्रोधादीनामान्तराणां क्षुत्तृडादीनां स्वाभाविकानामपि प्रतिक्रियोपदिष्टाऽस्ति । यथा चाऽऽयुर्वेदसिद्धान्तः शार्ङ्गधरेण समासेन दर्शितः । तद्यथा—

स्वाभाविकागन्तुककायिकाऽन्तरा रोगा भवेयुः किल कर्मदोषजाः ।
तच्छेदनार्थं दुरितापहारिणः श्रेयोमयान्योगवरान्नियोजयेत् ॥ शा० १ । ५

पथ्यनुकूलसमयेन सर्वास्वेव विज्ञानशास्त्रस्वभिनवाऽनुभववृद्धिर्जायते, तत्तद्गवेषिभिश्च सुधीभिः स्वाऽनुभवाञ्जिते नव्ये विज्ञानाऽऽविष्कारेऽन्वहं चमत्क्रियते लोकः । किन्तु प्रकृतमेव ब्रूमो यदार्यर्षयो पूर्वजाः पारदायुर्वेदमजानन्, पारदरोधादिशन्, ततश्च पारदस्यविषणावस्मत्स्माभिरधिगम्यते न तावदुन्नतमन्या देशा जातवक्षाऽऽपि सर्वं प्राभवन् । कतिपयेष्वायुर्वेदीयविषयेषु तु तेषां तादृगासीन्नैपुण्यं यादृक् पुनरद्यापि भूमिपृष्ठे मृदुं लभ्यते ।

'भारतीयवाङ्मयेतिहास' (History of Indian Literature) रचयिता वेबराख्यः (Weber) कश्चित्पाश्चात्यपण्डितः स्वग्रन्थे इत्थमाशंसते "संस्कृतभाषायां वैद्यकग्रन्थसङ्ख्या, ग्रन्थवर्तुसङ्ख्या चातीव विस्तीर्णा । तत्र ग्रन्थास्तु सर्वविज्ञानविषयीभूतं स्वदेशमाविष्यन्तीव । प्रतिविम्बमिव ते मूलानि विस्तृतभेदान्यपि भान्ति, येषां प्रतिसंस्करणानि मध्यकालीनराजानां साहाय्येन जातानि । तत्र भूतं पूर्वं इव विज्ञानवादी राजते

स्वभान्यतश्च दर्शयति । आहारपरिणामादिदर्शकानि भोजनविधिशास्त्राणि रोगनिदानानाञ्च विवरणानि तेषां तद्विषये सूक्ष्मविचारान्दर्शयति । शल्यतन्त्रे च भारतीया विशिष्टां योग्यतामधुः । अद्याप्यस्मिन्विषये पाश्चात्यास्तेषां शिष्या इव सन्ति । नूनं नासारोगविशेषे तु (Rhinoplasty) शल्यचिकित्सां तेभ्योऽवगत्य ते साम्प्रतमपि तेषामधमर्णाः । स्थावरजङ्गमौषधविषये धातूपधात्वौषधविषये च तेषामुपदेशो महार्घः । नूनमेव द्रव्यगुणविवृतिस्तेषां प्रकृतिक्षेत्रेऽतीव तत्त्वदर्शितां विज्ञापयति । गजाश्वादीनामपि रोगादिविज्ञाने तत्रासीद्विशेषता । " ब्रेट (Brett) महोदयश्च ब्रूते " कुष्ठरोगौषधज्ञाने वयं भारतीयानामधमर्णाः" इति । हार्नले (Hoernle) महोदयोऽपि स्वकीये ' प्राचीनभारतीयाऽऽयुर्वेदाभ्यास ' (The Study in the Medicine of Ancient India) नामनि ग्रन्थ इत्थमुल्लिखति "सम्भवत एतद्बहूश्चकितीकरिष्यति यदहमपि प्राचीनभारतीयग्रन्थेषु शारीरविषयं यदा गवेषयितुमारब्धवांस्तदा चकितोऽभूवम् । अस्य विषयस्य तत्र वास्तविकभावो विस्तारश्चाऽऽश्चर्यप्रदौ । विशेषतश्च यदा वयं तेषां तत्कालोत्पत्तिं पश्यामः प्रायेण क्राइस्ट् (Christ) षष्ठशं पूर्वशताब्द्याम्— (वस्तुतस्तु स समयो भारतीयगौरवस्य निर्वाणकाल आसीत् । बौद्धादीनां समये भारतकीर्तिलक्ष्मीरस्तमनाऽभवन्त तरणी, किन्तुमुमूर्षन्त्यापि साऽऽर्यकीर्तिर्वैजयन्ती पाश्चात्येभ्यो विस्मयजननी समभवत्—ग्रन्थकर्ता) एषा चानुमितिः केनाऽपि न प्रत्याख्यायेत खीष्टजन्मनः पूर्वं चतुर्थशताब्द्यां टेसियसः (Ktesias) तृतीयस्याञ्च शताब्द्यां मेगस्थनीजः (Megasthenes) उभावपि ग्रीसीयौ स्वदेशे यशस्विनौ वैद्यौ भारतस्योत्कृष्टां भुवि स्वविषयं द्रढयितुं चिरमुषितवन्तौ " इति ॥ यद्यपि प्रयत्नशीलैः पाश्चात्यैरतीव श्रमं कृत्वा प्राचीनसंस्कृतग्रन्थावबोधाय साधुसाधनान्युपपादितान्युपपाद्यन्ते च किन्तु—अनभिज्ञक्षुभुक्षितहस्ते कठोरारण्याऽऽवृतनारिकेलवत् तेभ्यस्तथापि गीर्वाणगीस्त्वनधि दुरधिगमैव । अस्या गिरोविस्तृताऽनेकार्थशब्दवत्त्वादनेकस्यनहारभिन्नतायाश्च ते तथ्यमर्थं प्रायो नैवाऽजानन् ।—यथा संस्कृतव्याकरणन्तु सर्वविषयद्वारीभूतं किन्तु तदाचार्या एव तस्य दीर्घकालापेक्षकत्वं वेदयन्ति । एतस्या भाषाया ये विषयास्सन्ति ते प्रायेण सर्वेषामेव दुरधिगमाः । येषां देशभाषाऽस्याः सुदूरवर्तिनी तेषान्तु किमुत ? । अथच कतिपयेष्ववसरेषु पक्षपातो दुराग्रहश्च यथार्थज्ञानज्ञापनप्रतिद्वन्द्विनौ, अत एव केचित्पाश्चात्या विवेकाऽपेतां स्वसम्मतिं भारतीयविद्याविषये दर्शितवन्तः । यथा व्हिट्नी (Whitney) ब्रूते—' यद्यपि भारतीयाऽऽयुर्वेदस्याऽऽरम्भो वेदमध्यन्तर्भावयति । वेदेष्वपि यतो मन्त्रोपचारैः सहौषधीनामुपयोगा दृश्यन्ते किन्तु तेषां नोल्लेखनीयता । भारतीयानां वास्तविक आयुर्वेदो नातिप्राचीनः' इति । व्हिट्नी स्वथर्ववेदस्याङ्गलभाषानुवादकत्वेन तत्राऽपि सम्यग्विचार्यैव मतमित्यतीव विस्मयो जायते । यत्किमपि कोऽपि मन्येत मन्यताम् वयन्तु सोपपत्ति ब्रूमः । शारीरं—शल्यतन्त्रं—रसशास्त्रं, धातुवादोऽन्यश्च विज्ञानराशिर्वेदे वरीवृत्यत इति । एतत्सर्वं समासेनाऽस्मिन्नेव निबन्धे यथाप्रकृतमुपरिष्टान्निर्देक्ष्यामः ।

नूनं प्राचीना ऋषयः सर्वानेव विषयानतिसङ्क्षेपेण स्वकृतिषु निहितवन्तः । यथैकस्यामेवर्च्यथर्ववेदे बह्व्यः शल्यक्रिया दर्शिताः । तद्यथा—

वि ते भिनद्मि मेहनं वि योनिं वि गवीनिके ।

वि मातरं च पुत्रं च वि कुमारं जरायुणाऽव जरायु पद्यताम् ॥ अथर्व० १ । ११ । ५

अत्र प्रकृतमनुसृत्य 'वि ते भिनद्मि मेहनं' एतावता वाक्येन हे गर्भिणि=गर्भग्रहणयोग्ये तव मूत्रमार्गं विभिद्य तत्र तिष्ठन्तीमश्मरीं बहिर्निष्कासयामीत्याशयितं सूच्यते । यतोऽश्मरी रोगोऽतिभयङ्करः तस्य प्रतीकारे नातिकालोऽपेक्षणीयः । यथा—"अश्मरी दारुणोव्याधिरन्तकप्रतिमो मतः । औषधी-

त्वस्य साध्यं प्रच्छेदमर्हति ॥ तस्य पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते । तेनास्याऽपचयं यान्ति व्याधेर्मूलान्यशेषतः ॥" सु. चि. ७।३–४ यद्यपि गर्भास्थायाः त्रासविधायिकाः सर्वा एव क्रिया वर्ज्या, किन्तूपस्थिते महाकष्टे यदाऽकृतायां शस्त्रादिक्रियायां मृत्युर्नियतो दृश्यते कृतायां च मृत्युर्विकल्पः स्यात्तदा मृत्युपरिहारं लक्ष्यीकृत्य नूनं क्रिया कर्तव्या तद्यथा—" अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् । तस्मादापृच्छ्य कर्तव्यमीश्वरं साधुकारिणा ॥ " अस्यैव व्याख्यानं सुश्रुते यथा—" घृतैः क्षीरैः कषायैश्च क्षीरैः सोत्तरबस्तिभिः । यदि नोपशमं गच्छेच्छेदस्तत्रोत्तरो विधिः ॥ कुशलस्याऽपि वैद्यस्य यतः सिद्धिरिहाऽध्रुवा । उपक्रमो जघन्योऽयमतः स परिकीर्तितः ॥" सु. चि. ७।२७ २८ ॥ अथच —" अथ रोगान्वितमुपस्निग्धमपकृष्टदोषमीषत्कर्शितमभ्यक्तस्विन्नशरीरं भुक्तवन्तं कृतबलिमङ्गलस्वस्तिवाचनमग्रोपहरणीयोक्तेन विधानेनोपकल्पितसम्भारमाश्वास्य, ततो बलवन्तमविक्लवमाजानुसमे फलके प्रागुपवेश्य पुरुषं, तस्योत्सङ्गे निषण्णपूर्वकायमुत्तानमुन्नतकटीकं वस्त्राधारकोपविष्टं सङ्कुचितजानुकूर्परमितरेण सहावनद्धं सूत्रेण शाटकैर्वा, ततः स्वभ्यक्तनाभिप्रदेशस्य वामपार्श्वं विमृद्य मुष्टिनाऽवपीडयेदधोनाभेः यावदश्मर्यधः प्रपन्नेति, ततः स्नेहाभ्यक्ते कृत्तनखे वामहस्तप्रदेशिनीमध्यमे पायौ प्रणिधायाऽनुसेवनीमासाद्य प्रयत्नबलाभ्यां पायुमेढ्रान्तरमानीय, निर्वलीकमनायतमविषमं च बस्तिं सन्निवेश्य, भृशमुत्पीडयेदङ्गुलिभ्यां यथा ग्रन्थिरिवोन्नतं शल्यं भवति ॥ ३० ॥

स चेद्गृहीतशल्ये तु निवृत्ताक्षो विचेतनः । हतवच्छस्तग्रीवश्च निर्विकारो मृतोपमः ॥ ३१ ॥
न तस्य निर्हरेच्छल्यं निर्हरेत्तु म्रियेत सः । विना त्वेतेषु रूपेषु निर्हर्तुं समुपाचरेत् ॥ ३२ ॥

सव्ये पार्श्वे सेवनीं यवमात्रेण मुक्त्वाऽवचारयेच्छस्त्रमश्मरीप्रमाणं, दक्षिणतो वा क्रियासौकर्यहेतोरित्येके, यथा न भिद्यते चूर्ण्यते वा तथा प्रयतेत; चूर्णमल्पमप्यवस्थितं हि पुनः परिवृद्धिमेति, तस्मात् समस्तामग्रवक्त्रेणाऽऽददीत, स्त्रीणां तु बस्तिपार्श्वगतो गर्भाशयः सन्निकृष्टः, तस्मात् तासामुत्सङ्गवत् शस्त्रं पातयेत्, अतोऽन्यथा तस्यासां मूत्रस्रावी व्रणो भवेत्, पुरुषस्य वा मूत्रप्रसेकक्षणनान्मूत्रक्षरणम्, अश्मरीव्रणादृते भिन्नो बस्तिरेकधा न भवति, द्विधाभिन्नबस्तिराश्मरिको न सिध्यति, अश्मरीव्रणनिमित्तमेकधाभिन्नबस्तिर्जीवति क्रियाऽभ्यासात् शास्त्रविहितच्छेदात् निःस्यन्दपरिवृद्धत्वाच्च शल्यस्येति । उद्धृतशल्यं तूष्णोदकद्रोण्यामवगाह्य स्वेदयेत्, तथाहि बस्तिरसृजा न पूर्यते, पूर्णे वा क्षीरवृक्षकषायं पुष्पनेत्रेण विदध्यात् ॥ ३३ ॥

क्षीरवृक्षकषायं तु पुष्पनेत्रेण योजितम् । निर्हरेदश्मरीं चूर्णं रक्तं बस्तिगतं तथा ॥ ३४ ॥

ननु सुश्रुतसंहिता कथमथर्ववेदस्य भाष्यभूता मन्तव्येति चेन्न, सुश्रुतसंहितायामेवाऽस्य सन्देहस्य निराकृतत्वात् तद्यथा —" इह खल्वायुर्वेदमष्टाङ्गमुपाङ्गमथर्ववेदस्यानुत्पाद्यैव प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रं च कृतवान् स्वयम्भूः, ततोऽल्पायुष्ट्वमल्पमेधस्त्वं चाऽऽलोक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान् ॥ सु. सू. १।५ ॥" उपाङ्गानि खलु वेदस्यानेकदेशीयान्येव सन्निपत्य व्याख्यान्ति वर्तन्ते ।

' वि योनिम्,—हे गर्भिणि (गर्भधारणयोग्ये) तवाऽविसङ्कुचिता या योनिस्तां शस्त्रयन्त्रादिभिर्विवृणु विकसितीकरोमीत्यर्थः । यथा सुतेन गर्भस्थोऽर्भको धारितु शक्नुयात् । अन्यच्च —तव गर्भाशये यो गुल्मस्तं शस्त्रादिप्रयोगैरपनयामि । तथाच—

यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैश्चिरात्सशूलः समगर्भलिङ्गः ।
स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ॥ च. चि. ५ । १८

अस्य व्याख्यानं तत्रैव द्रष्टव्यम् । तथाच—

शैथिल्यस्य तु गुल्मस्य गर्भकालव्यतिक्रमे । स्निग्धस्विन्नशरीरायै दद्यात्स्नेहविरेचनम् ॥

पलाशक्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिषोः । गुल्मशैथिल्यजननीं पक्त्वा मात्रां प्रयोजयेत् ॥

प्रभिद्येत न यद्येवं दद्यायोनिविशोधनम् । क्षारेण युक्तं पललं सुधाक्षीरेण वा पुनः ॥

व्या० मेहन्ति अनेनेति व्युत्पत्त्या आन्त्रगतसूक्ष्ममूत्रवाहिस्रोतो मर्यादीकृत्य शरीराद्बहिर्निर्गमनमार्गं यावन्मेहनशब्देन मूत्राऽऽशयशब्देन च मूत्राऽऽकर्षणग्रहणसञ्चयनबहिर्निर्गमनस्थानानि गृह्यन्ते । तस्य च (भागस्य) कुत्रचिदेकः कुत्रचिद्द्वौ कुत्रचित्त्रयः कुत्रचिच्चत्वारो विभागा वर्णनसौकर्यार्थं प्रकल्प्यन्ते । 'कार्यं बस्तिगते चापि विधिर्बस्तिविशोधनः' सु० चि० ९।६, इत्यनेन एकस्मिन्नेव भागे समस्तमूत्राशयो दर्शितः । "बस्तौ वाऽप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः । मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरक्तं वा प्रगाढतः ॥ सु० उ० ५८।१५" इत्यत्र वृक्कद्वयाऽऽवद्धगवीनीपर्यन्तो भागः प्रथमः प्रकल्पितः, बस्तिर्द्वितीयः, बस्तिद्वारमारभ्य मणिपर्यन्तस्तृतीय इति कृत्वा मूत्रस्थानं त्रिधा विभज्य दर्शितम् ।

"पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु याः । तर्पयन्ति सदा मूत्रं सरितः सागरं यथा ॥ सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते मुखान्यासां सहस्रशः । नाडीभिरुपनीतस्य मूत्रस्याऽऽमाशयान्तरात् ॥ जाग्रतः स्वपतश्चैव स निःस्यन्देन पूर्यते । आमुखात्सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्यते नवः । घटो यथा तथा विद्धि बस्तिर्मूत्रेण पूर्यते ॥ सु० नि० ३।२१-२२-२३ ॥" पक्वाशयगताः याः सहस्रशो नाड्यः सन्ति ताः सरितो गङ्गाद्या नद्यो यथा—येन प्रकारेण सागरं तर्पयन्ति पूरयन्ति तथा—तेनैव प्रकारेण मूत्रं—मूत्राऽऽशयं सदा तर्पयन्ति पूरयन्ति । अत्र मूत्रेण मूत्रस्य तर्पणकर्तृत्वाऽभावान्मूत्राऽऽशयशब्दस्य "विनाऽपि प्रत्ययं पूर्वोत्तरयोः पदयोर्वा लोपो वाच्यः" इति पाणिनीय ५।३।८३ सूत्रे पठितवार्तिकेनोत्तरपदस्य लोपो द्रष्टव्यः । अत एव 'जाग्रतः स्वपतश्चैव स निःस्यन्देन पूर्यते, इत्यत्र 'स' इत्यनेन पूर्वं मूत्रशब्देन निर्दिष्टो मूत्राशयः परामृश्यते । सोऽयमत्र वृक्कद्वयोपेतगवीनीसहितभागात्मकीयस्तावन्मात्रो भागश्चाऽत्र बस्तिशब्दवाच्यः । अत एव प्रायशो वैद्यकसिद्धान्ते तथा प्रयोगा दृश्यन्ते । तासां नाडीनां सहस्रशो विद्यमानान्यपि मुखानि सूक्ष्मत्वात् स्थूलदृष्ट्या न दृश्यन्ते । अमुमेवाऽर्थं दृष्टान्तान्तरेण द्रढयति नवः—पूर्वं जलसम्पर्करहितः । आमुखात्—गलाऽवधि जले न्यस्तः—निमज्जितः पार्श्वेभ्यः पार्श्वच्छिद्रेभ्योऽत्राप्युत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः, यथा येन प्रकारेण पूर्यते—सम्भृतो भवति तथा—तेनैव प्रकारेण आमाशयान्तरात्—आमपक्वाशयाऽन्तरादत्राऽप्युत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः । नाडीभिः पूर्वोक्ताभिः उपनीतस्य वृक्कद्वये प्रापितस्य मूत्रस्य निस्यन्देन सततप्रवाहेण जाग्रतः स्वपतश्च पुरुषस्य सः पूर्वोक्तो बस्तिः पूर्यत इति विद्धि । अत्र मूत्रस्थानं स्थानद्वये विभज्य प्रदर्शितम् । इदं सूत्रमसम्बद्धमस्तीति केचित्स्थूलदर्शिनो वदन्ति तत्तु विचाराऽभावप्रयुक्तमित्यभ्युपगन्तव्यम् ।

यदान्त्रेषु गवीन्योर्यद्बस्तावधि संस्रुतम् ।

एवाते मूत्र मुच्यतां बहिर्बालिति सर्वकम् ॥ अथर्ववे. १ । ३ । ६

सा० भाष्यम्—आन्त्रेषु—उदरान्तर्गतेषु पुरीतत्सु । यत्—मूत्र सञ्चितं समवस्थितं रोगवशाद् यथाकालं बहिर्निर्गच्छत् निरुद्धम् अभूत् तथा गवीन्योः । आन्त्रेभ्यो विनिर्गतस्य मूत्रस्य मूत्राशयप्रापणसाधने पार्श्वद्वयस्थे नाड्यौ गवीन्यौ इत्युच्येते । तयोरपि यत् मूत्र सञ्चितं तथा बस्तौ । धनुराकारो मूत्राशयो

नाडिरुच्यते । तत्रापि यत् मूत्रं संश्रितम् अस्ति तं तत्र उक्तस्थानेषु निवद्धं तत् मूत्रम् एव एवम्। यथा-पूर्वं मुच्यताः निर्गच्छतु । निर्गमनप्रकारमेव आह । सर्वकं सर्वं तत् मूत्रम् । बाल् । अनुकरणशब्दोऽयम् । इति एवमात्मकं शब्दं कुर्वत् बहिः शरीराद् बाह्यप्रदेशे । मुच्यतामिति सम्बन्धः ॥

अस्मिन्मन्त्रे आन्त्राणि गवीन्यो वस्तिः बहिर्निर्गमनमार्गश्चेति । चतुर्धा विभज्य मूत्राऽऽशयः प्रदर्शितः । वृक्कद्वयस्य तु गवीनीसम्बद्धत्वात्तत्रैवान्तर्भावो बोध्यः । कुत्रचित्तु तयोः स्वातन्त्र्येण परिगणनं भवति यथा यजुर्वेदे " **मतस्नाभ्यां** दिवं वृक्काभ्यां गिरीन् यजु० २५।८" अत्र गवीनीस्थाने मतस्ना-शब्दो गृहीतः । यद्यपि वाजसनेय्याः **उव्वटमहीधराभ्यां** ग्रीवाऽधस्तादुरःस्थितहृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी मतस्ने इति व्याख्याते । परन्तु तन्न समीचीनम् । पञ्चविंशाऽध्यायस्यारम्भादेवाऽश्वाङ्गानां तत्तद्देवतोद्देशेन कृतविभागत्वात् । तत्र चतुर्थपञ्चममन्त्राभ्यां प्रतिपार्श्वं त्रयोदशसङ्ख्यात्वेन वर्तमानानां पर्शुकास्थ्नां तत्तद्विशे-षदेवताभागत्वेन पक्षतिनाम्ना कृतोपयोगत्वात् । हृदयस्य मांसपिण्डात्मकत्वात् पर्शुकातिरिक्तास्थ्ना तत्राऽभावाच्च । **मतस्नाशब्दश्च** प्रायो देवतोद्देशेऽस्थिरहितपेशीमयाऽवयवेषुमध्ये परिगण्यते यथा—"अग्निं हृदयेनाऽशनिं हृदयाग्रेण पशुपतिं कृत्स्नहृदयेन भवं यक्ना । मतस्नाभ्यामीशानं मन्युना महादेवमन्तः पार्श्व्येनोग्रं देवं वनिष्ठुना वसिष्ठहनुः शिङ्गीनि कोश्याभ्याम् । वा० स० ३९।८, १९।८५ । इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन सत्यं पुरोडाशेन सविता जजान । यकृत् क्लोमानं वरुणो भिषज्यन्मतस्ने वायव्यैर्न मिनाति पित्तम् । यस्ते यकृत् ये च ते मतस्ने यद्धान्त्रं यश्च ते गुदा अ० १०।९।१६ इत्यादौ सूक्ष्मदृशा गवेषणीयम् । अयञ्च शब्दो बहुसमयात्स्वाऽर्थमहे किमेतदिति शङ्कास्थानमासीत् । अत एव हृद्याते परिशोषो० अ० २।३३।२ इतिमन्त्रव्या-ख्याने **मतस्नाभ्यां** उभयपार्श्वसम्बद्धाभ्यां वृक्काभ्यां तत्समीपस्थपित्ताऽऽधारपात्राभ्यां वेति समशेत सायणोऽपि । "आम्रो वा भावितान् दद्याद्योनौ वङ्कणमस्यकान् । वराहमत्स्यपित्ताभ्यां नक्तकाभ्यां सुभावितान् ॥ अधोहरै-र्वोर्ध्वहरैः भावितान्वा समाक्षिकान् । किण्वं वा सगुडक्षारं दद्याद्योनिविशोधनम् ॥ रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधु-सर्पिषा । लशुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै प्रदापयेत् ॥ बस्तिं सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम् । अदृश्य-माने रुधिरे दद्याद्गुल्मप्रभेदनम् ॥ प्रवृत्तमाने रुधिरे दद्यान्मांसरसौदनम् । घृततैलेन चाऽभ्यङ्गं पानार्थे तरुणीं सुराम् ॥ रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहरा क्रिया । च. चि. ५।१६८

'विगवीनिके'—भिनद्मीति पूर्वेण सम्बन्धः । हे गर्भग्रहणयोग्ये ! ते गवीनिके भिनद्मि । यद्यपि वृक्कद्वयादागतयोः वस्तिसम्बद्धयोः मूत्रवहयोः स्रोतसोः गवीनिके यभिधानम् तथाऽप्यत्र सङ्गकयोस्तयोः ग्रहणम् । ततश्चाऽत्र मेहनं गवीनिके चेति मूत्राशयो द्विधा विभक्तः । यदाश्मरी, वृक्कयोः गवीनिकयोर्वा आपेत तदा तत्रैव तन्निराकरणाय शस्त्रादिक्रिया विधेया । एतावतैव 'वि गवीनिके भिनद्मि, व्यस्यागाय । कश्चित्तु मूत्र-घातशब्देन उपर्युक्तभङ्ग व्यवह्रियते यस्तत्रैव मूत्ररोधकारी रोग उदेति यथा—

> वस्तौ वाऽप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः । मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरक्तं वा प्रवाहतः ॥
> स्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाऽथ नीरुजम् । विगुणाऽनिलजो व्याधिः स मूत्रोत्सङ्गसञ्ज्ञितः ॥
>
> सु. उ. ५८।१५-१६

अस्य व्याख्याने डल्हणाचार्येणायं महान्भ्रमोऽकारि । नाऽसन्नद्विषमत्रोचाग् । अश्मरीमन्तराऽपि शुक्रपित्तातजनितगुल्मोऽश्मरीलक्षणो दृश्यते तथापि शस्त्रक्रियाऽऽवश्यकी । यथा च सुश्रुतोत्तरतन्त्रे—

अभ्यन्तरे वस्तिमुखे वृत्तस्तु स्थिर एव च । वेदनावानतिसदा मूत्रमार्गनिरोधन ॥
जायते सहसा यस्य ग्रन्थिरश्मरिलक्षण । स मूत्रग्रन्थिरित्येवमुच्यते वेदनादिभि ॥ सु उ. ५८।१२–१९

'वि' इत्युपसर्ग प्रायेण विकारवाचक । अतो 'वियोनिम्'=विकृता सविकारा सरोगा या योनिस्तामिति मध्यमपदलोपिसमास कृत्वाऽर्थोऽवगन्तव्य । भेदनशब्दस्य च पृथक्करण, निसृतीकरण, कर्तनच्छेदनादयोऽर्था बोद्धव्या । एतेषामर्थाना ऋग्वेदसुश्रुतसहितयो र्नाऽप्रसिद्धि ।

'विमातरम्' (च भिनत्ति=विशेषाऽवस्थाया यदा तत्कालमेव मातुर्मृतिर्भवेत्, गर्भाशयस्पन्दादिना तत्स्थोऽर्भको जीवतीत्यनुमीयेत तदा)—केनाऽपि कारणेन मातु प्राणान्त स्यात्तदा गर्भाशय सम्यक् परीक्षणीय । यदि गर्भ स्पन्दमानो दृश्येत तदाऽचिरादेवोदर पाटयित्वा स बहिर्निष्कास्य । यदुक्त सुश्रुतेन—
वस्तमारविपन्नाया कुक्षि प्रस्पन्दते यदि । तत्क्षणाज्जन्मकाले त पाटयित्वोद्धरेद्भिषक्॥ सु० नि० ८।१४

'विपुत्रं' च भिनत्ति,=यदा गर्भो विपन्नो माता च जीवति मृतो गर्भश्च केनाऽप्युपायेन न बहिरायाति तदा गर्भमुत्कृत्य बहिरानयेत्कुशलो भिषक् । यथाऽऽह सुश्रुत —"अथातो मूढगर्भचिकित्सितं व्याख्यास्याम सु० चि० ॥१–२॥ नाऽत कष्टतममस्ति यथा मूढगर्भशल्योद्धरणम्, अत्र हि योनियकृत्प्लीहान्त्रविवरगर्भाशयाना मध्ये कर्म कर्तव्य स्पर्शेन, उत्कर्षणाऽपकर्षणस्थानाऽपवर्तनोत्कर्तनभेदनच्छेदनपीडनर्जूकरणदारणानि च एकहस्तेन गर्भं गर्भिणी चाऽहिंसता, तस्मादधिपतिमापृच्छ्य पर च यत्नमास्थायोपक्रमेत् ॥ ३ ॥ तत्र समासेनाऽष्टविधा मूढगर्भगतिरुद्दिष्टा, स्वभावगता अपि त्रय सङ्गा भवन्ति शिरसो बहुणाद्वयो जघनस्य वा ॥ ४ ॥

जीवति तु गर्भे सूतिकागर्भनिर्हरणे प्रयतेत । निर्हर्तुमशक्ये च्यावमान् मन्त्रानुपश्रृणुयात् तान् वक्ष्याम
'इहामृत च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि । उच्चैश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥ ६ ॥

इदममृतमपा समुद्धृत वै तव लघु गर्भमिम प्रमुञ्चतु स्त्री ।
तदनलपवनार्कवासवास्ते सह लवणाम्बुधरै दिशन्तु शान्तिम् ॥ ७ ॥

मुक्ता पाशा विपाशाश्च मुक्ता सूर्येन्दुरश्मय । मुक्त सर्वभयाद्गर्भ एह्येहि माचिर स्वाहा ॥ ८ ॥

औपधानि च विदध्यात् यथोक्तानि । मृते चोत्तानाया आभुग्नसक्थ्या वस्त्राधारकोन्नमितकट्या धन्वननागवृत्तिका शाल्मलीमृत्स्नावृताभ्या प्रक्षालिता हस्त योनौ प्रवेश्य गर्भमुपहरेत् । तत्र सक्थिभ्यामागतमनुलोममेवाञ्छेत्, एकसक्थ्ना प्रपन्नस्येतरसक्थि प्रसार्याऽपहरेत्, स्फिग्देशेनाऽऽगतस्य स्फिग्देश प्रपीड्योर्ध्वमुत्क्षिप्य सक्थिनी प्रसार्याऽपहरेत्, तिर्यगागतस्य परिघस्येव तिरश्चीनस्य पश्चादर्धमूर्ध्वमुत्क्षिप्य पूर्वार्धमपत्यपथ प्रत्यार्जवमानीयाऽपहरेत्, पार्श्वाऽपवृत्तशिरस अंसपीडयोर्ध्वमुत्क्षिप्य शिरोऽपत्यपथमानीयाऽपहरेत्, बाहुद्वयप्रतिपन्नस्योर्ध्वमुत्पीड्यांसौ शिरोऽनुलोममानीयापहरेत्, द्वावन्त्यावसाध्यौ मूढगर्भौ, एवमशक्ये शस्त्रमवचारयेत् ॥९॥ सचेतन च शस्त्रेण न कथञ्चन दारयेत् । दार्यमाणो हि जननीमात्मान चैव घातयेत् ॥१०॥

तत्र म्रियमाणस्य मण्डलाग्रेण अङ्गुलीशस्त्रेण वा शिरो विदार्य, शिर कपालान्याहृत्य शङ्कुना गृहीत्वोरसि कक्षाया वाऽपहरेत्, अभिन्ने शिरसि चाक्षिकूटे गण्डे वा, अससक्तस्यासदेशे बाहु छित्त्वा, दृतिमिवाऽऽततं वातपूर्णोदर वा विदार्य निरस्यान्त्राणि शिथिलीभूतमाहरेत्, जघनसक्तस्य वा जघनकपालानीति

यद्यदङ्ग हि गर्भस्य तस्य सजति तद्भिषक् । सम्यग् विनिर्हरेच्छित्त्वा रक्षेन्नारीं च यत्नत ॥ १२ ॥
गर्भस्य गतयश्चित्रा जायन्तेऽनिलकोपत । तत्राऽनल्पमति वैद्यो वर्तेत विधिपूर्वकम् ॥ १३ ॥

नोपेक्षेत मृतं गर्भं मुहूर्तमपि पण्डितः । स ह्याशु जननीं हन्ति निरुच्छ्वासः पशुं यथा ॥ १४ ॥
मण्डलाऽग्रेण कर्तव्यं छेद्यमन्तर्विजानता । वृद्धिपत्रं हि तीक्ष्णाग्रं नारीं हिंस्यात्कदाचन ॥ १५ ॥
अथाऽपतन्तीमपरां पातयेत्पूर्ववद्भिषक् । हस्तेनाऽपहरेद्वाऽपि पार्श्वाभ्यां परिपीड्य वा ॥ १६ ॥
धुनुयाच्च मुहुर्नारीं पीडयेद्वासपिण्डिकाम् । तैलाक्तयोनिरेवं तां पातयेन्मतिमान्भिषक् ॥ १७ ॥
एवं निर्हृतशल्यां तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा । ततोऽभ्यक्तशरीरायाः योनौ स्नेहं निधापयेत् ॥ १८ ॥
एवं मृद्वी भवेद्योनिस्तच्छूलं चोपशाम्यति ॥ " इति सु. चि. १५ अत्र मूढगर्भस्यैव शल्यत्वम् । शल्यनिष्कासनोपायाश्च साधारण्येन—' हस्तशक्यं यथामार्गेण हस्तेनैवाऽपहर्तुं प्रयतेत ॥ ११ ॥ हस्तेनाऽपहर्तुमशक्यं विशस्य शस्त्रेण यन्त्रेण वाऽपहरेत् सु० सू० २७ । १२

' वि कुमारं च जरायुणाभिनद्मि '=(यदकेनापि कारणेन गर्भो न बहिरेति तदा किं विधेयमित्येतद्वाक्यं दर्शयति) जरायो कुमारं निःक्षेपयामीत्यर्थः । यथा—" गर्भसङ्गे तु योनिं धूपयेत् कृष्णसर्पनिर्मोकेणपिण्डीतकेन वा । बध्नीयाद्धिरण्यपुष्पीमूलं हस्तपादयोः धारयेत्सुवर्चलां विशल्यां वा ॥ सु. शा. १०।११ ॥" इत्याद्यष्टाङ्गसङ्ग्रहादिष्वपि यत्र उपाया दर्शिताः ते तत्रतत्र द्रष्टव्याः । प्रसवादनन्तरमुल्वपाते यदा विलम्बः स्यात्तदा ' जरायुअवपद्यताम् ' इति जरायो बहिरानयनाय सुश्रुतादिषूपाया दर्शिताः ।

" अथापराऽपतन्त्यानाहाध्मानौ कुरुते, तस्मात् कण्ठमस्याः केशवेष्टितयाऽङ्गुल्या प्रमृजेत्, कटुकालाबुकृतवेधनसर्षपसर्पनिर्मोकैर्वा कटुतैलविमिश्रैर्योनिमुखं धूपयेत्, लाङ्गलीमूलकल्केन चाऽस्याः पाणिपादतलमालिम्पेत्, मूर्ध्नि चास्या महावृक्षक्षीरमनुषेचयेत्, कुष्ठलाङ्गलीमूलकल्कं वा मद्यमूत्रयोरन्यतरेण पाययेत्, शालमूलकल्कं वा पिप्पल्यादिं वा मद्येन, सिद्धार्थककुष्ठलाङ्गली महावृक्षक्षीरमिश्रेण सुरामण्डेन वाऽऽस्थापयेत्, एतैरेव सिद्धेन सिद्धार्थकतैलेनोत्तरबस्तिं दद्यात्, स्निग्धेन कृत्तनखेन हस्तेनाऽपहरेत् ॥ सु. शा. १०।२१ ॥

यद्यप्यनेकाऽनुचितोचितव्याख्यानपटुरपि सायणः इमं मन्त्रं स्तोकं यथार्थमिव व्याख्यात् । ह्विटनी-प्रभृतयस्तु पाश्चात्यास्तद्व्याख्यानेऽसमञ्जसमिव प्राप्नुवन्, भारतीयस्तु न कोऽपि तथा व्याख्यास्यत् ।" अहं तव मूत्रकमहं पृथग्विदारयामि, पृथक् तव योनिं, उभय मातरं शिशुं च (विदारयामि) जरायो पतेः पृथक् (किम् ?) । जरायुरनतरतु ।" इति ह्विटनीमहोदयस्याशय एतन्मन्त्रानुवादे ।

एकस्मिन्नेवास्मिन्मन्त्रे कति हस्तलाघवमपेक्षिण्यः सूक्ष्मतमाश्च शस्त्रक्रिया प्रदर्शिता येन वैदिकानां शल्यतन्त्रेऽतीवपाटवं दृश्यते। अस्य मन्त्रस्य व्याख्यानविस्तरं पाठकानामस्माकमयाऽल्पेतरं कालमपेक्षतेऽतो दिङ्मात्रमेव दर्शितम् । प्राचीनानामृषीणां यास्कचक्रवर्त्यसङ्कर्षणशब्दैरनल्पानां गूढानाञ्च विचाराणां विन्यासपद्धतिः सुप्रसिद्धैव । एतत्तु नाऽविदितं संस्कृतव्याकरणं सर्वभाषाव्याकरणेभ्यो विस्तृततरं सुनियमवदिति । किन्तु पाणिनिविरचिताऽष्टाध्यायी, इयत्परिसरा यथा मासद्वयेन प्रवक्तुं शक्यते न च नेतुं महार्घा । तस्याश्च व्याख्यानभूता ग्रन्था सुदीर्घकालाधिगम्या व्याकरणस्याऽतिविस्तरदर्शकाश्च । वेदास्तु सर्वेषामेव ज्ञानविज्ञानानां रत्नाकरास्तेषु यातीव सङ्क्षेपेण सर्वे एव विषया वशीकृतास्तेऽतो न केवलं पाणिनिव्याकरणस्य किन्तु सर्वव्याकरणानां पदाम्नातत्र द्विचत्वारिंशद्वर्णैरेव (Syllables) दर्शिता । तद्यथा—" चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्यां आविवेश ॥ " इति । चत्वारि शृङ्गाणि । चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य पादाः । त्रयः कालाः भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे शीर्षे द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च । सप्तहस्तासो अस्य सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्ध —त्रिषु

स्थानेषु बद्ध उरसि कण्ठे शिरसीति । वृषभो वर्षणात् । रोरवीति शब्दं करोति । कुत एतत् ? रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो मर्त्याँ आविवेशेति महान् देवः शब्दो मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्यास्तानाविवेश ॥ महाभाष्यम् १।१।१ ॥ अनेन मतदनुमीयेत यत्पाणिनिसमये वर्तमानकालवद् वेदसमये च पाणिनिकालवन्नासीद्भाषाविस्तारो व्यवहारो वा । किन्त्वेषा शैलीपूर्वाचार्याणां निसर्गसिद्ध यदल्पाऽक्षरैर्बहुगभीरभावदर्शकं नियमं ज्ञापयति ।

भारतीया ग्रीसीयाश्च

दूरस्थिता बहवो मनुष्यजातयो या मध्यकाले भारतवर्षेण सह सम्बन्धं बभुस्तासां मिस्रीया (Egyptians) ग्रीसीयाश्च (Greeks) प्राधान्यतमत्वेनोल्लेखनीया । यद्यप्याऽऽयुर्वेदमधिकृत्याऽऽरबीया (Arabians) अपि भारतस्याधमर्णाः किन्तु तेषां तां प्रवृत्तिं भूयो वक्ष्याम । यतोऽन्यदेशात्प्राक् प्रागेव ग्रीसीया विजिगीषयाऽधिजिगीषया च भारतवर्षं प्रविविशुः । अथ देशश्च तदा चिराय स्वसम्पत्तया विभवितया चाऽऽसीत् प्रसिद्धोऽभवत्प्रागपि क्रीष्ट— (Christ) जन्मतः । अलक्षेन्द्र (Alexander The Great) कृताद्युपप्लवादपि पूर्वं क्रीष्टजन्मतः षट्शतसंवत्सरं प्राक् पाथेगोरस (Pythagoras) नामा कश्चिद्ग्रीसीयो ज्ञानपिपासोपशान्तये देशेऽस्मिन्नभ्राम्यत् । मेगस्थनीजोऽपि (Megasthenes) भारतीयानां राजनीतिमवलोकितुं सेल्यूकसेन (Selucus Necatar) मौर्यसम्राजश्चन्द्रगुप्तस्य राजसंसदि क्रीष्टजन्मतो द्वादशोत्तरत्रिशतवर्षपूर्वं प्रेषित आसीत् । अयमेव ग्रीसीयो राजदूतः स्वसमयसमयदर्शकं भारतवृत्तं व्यलिखच्चन्द्रगुप्तराजसंसदं कतिपयवारानगात् । सकलश्चैव देशमपश्यत् कश्चिच्च ब्राह्मणः कल्याणाऽभिधोऽलक्षेन्द्रचाटुकृतिवैतरेन विश्वासितो भारताद्ग्रीसदेशमयासीत्र च पश्चात्तापं विधायाऽऽत्महननमकरोत् । उणादिसूत्रसिद्धस्य दीनारशब्दस्य ग्रीसदेशे व्यवहारोऽपि ग्रीसभारतवर्षयोः सम्बन्धं ज्ञापयति (दीङोनुडवेच+दीनारः सुवर्णाभरणम्) भट्टोजिदीक्षितादिमते दीनारः सुवर्णाभरणम् । मनुस्मृतौ दण्डिमते पञ्चतन्त्रादौ च दीनारः सुवर्णमुद्राविशेषः । यद्यपि रोमग्रीसयो रौप्यमुद्राया दिनेरियस इति सञ्ज्ञा भारते तु सुवर्णमुद्रायास्तथापि भारतस्योभाभ्यां देशाभ्यां सहैतत् सम्बन्धं ज्ञापयति ।

दक्षिणदेशे च पाण्ड्या राजान आसन् । तैस्सह रोमराजस्याऽऽगष्टसस्य (Augustus the *Emperor* of Rome) मैत्र्याऽऽसीत् । पञ्चाशीत्यधिकैकशततमे क्रीडामहोत्सवप्रसङ्गे (Olympiad) भारतीयः पाण्ड्यराज अगस्टसस्य समीपं सन्धीच्छया शिष्टगणं प्राहिणोदिति जोर्जियससिंसेलसः (Georgius Syncellus) ब्रूते । क्रीष्टजन्मनस्तृतीयशताब्द्यां परिप्लसमेरिस इरिथ्रोकि कथनानुसारं मदुरापत्तनं पाण्ड्यानां राजधानी बभूव । तत्र च नद्याः पुलिनतले लब्धेभ्यो बहुभ्यो रोमराजमुद्राङ्कितताम्रकार्षापणेभ्यस्तत्रैव रोमकाणामपि पूर्वमुपनिवेश आसीदिति सैवेल (Sewell) महोदयस्य मतम् ।

वर्तमानाऽऽयुर्वेदस्येतिहासकालो बौद्धधर्मप्रादुर्भावकालादारभ्यते । यदि वयमुपर्युक्तानीतिहासप्रमाणानि सूक्ष्मतया विचारयामस्तदोपर्युक्तपाश्चात्यजातिद्वयस्य ज्ञानविज्ञानविचारव्यवहारा भारतीयं सहाऽभवन्नौद्धयुग इति नूनमवगम्यत एव । बौद्धानां धर्मस्तु बहिरेव विस्तारमवाप्नोत्तथाऽस्याऽनुयायिनां स्वजन्मभूमिं प्रति प्रवृत्तिमुदपादयत् । धर्मक्षेत्रदर्शका अन्ये च भारतीयानां धर्मक्षेत्राणि विद्याकेन्द्राणि च प्रत्युपारब्धवन्तस्ते तक्षशिला (Taxile) नालन्दा (Nalanda) प्रभृतीनि विद्याकेन्द्राणि ददृशुः । यद्यपि बौद्धा राजानः शारीरज्ञानाय चिकित्साया अपि शल्यक्रियां प्रतिषिध्याऽऽयुर्वेदस्यैकमुख्याङ्गं समुच्छिन्दन् तथाप्यशोक, विम्बसार, नागार्जुनादयो बौद्धा राजान आयुर्वेदमुपकृत्य मनुष्याणां पशूनाञ्च हिताय चिकित्सालयानने-

कानस्थापयन् । राज्ञा नागार्जुनेन पुराणी प्रकृतसम्बन्धापेता, इतस्ततो विकीर्णेव सुश्रुतसंहिता प्रतिसंस्कृतेति तु निर्मूलैव जनश्रुतिरस्ति । हार्नले महोदयोऽप्यस्मिन् विषय इत्थं स्वमतं दर्शयति—" शिक्षितमेवैतत् सुश्रुतसंहिता गच्छति कालेऽस्पष्टदेशाऽजनि, जातायाश्चाऽस्पष्टताया सा बहून्वारान् पुनः प्रतिसंस्कृता । प्रथमश्च प्रतिसंस्कार उत्तरतन्त्ररूपेण साम्प्रतमपि वर्तते । स च खीष्टद्वितीयशताब्द्यां नागार्जुनकृत इति वृद्धकिंवदन्ती " इत्यादि ।

आर्यावर्तः पुरा समुन्नतेः परां सीमानमधिगतवान् । तस्य च सर्वेऽन्येऽज्ञानबहुला देशाः ज्ञानरश्मिप्रकाशं तस्माद्गृहीत्वाऽधमर्णाः । भारतगौरवाऽन्तरसूर्यो महाभारतीययुद्धादल्पीयोगन्येषां देशानां ज्ञानोन्नती विकसितुं समारब्धे । भारतस्य च प्राग्गौरवं महाभारतीययुद्धादारभ्य क्षयोन्मुखमभवत् । तच्च युद्धमितः प्रायः पञ्चसहस्रवर्षपूर्वमभवदिति वृद्धाः । युधिष्ठिरविहितस्य संवत्सरगणनाक्रमस्य स्थूलसरणिमनुसृत्याऽद्यावधि शतोत्तरपञ्चसहस्रमिता वत्सरा व्यतीयुरिति प्रायोवादः । युधिष्ठिरस्य वर्षक्रमः (Era) कलिवर्षक्रमो वा कुरुपाण्डवयुद्धसमाप्तेरेवारब्ध इत्युच्यते किन्तु 'प्राचीनलिपिमाला' निर्माता गौरीशङ्कर शर्मा मन्यते—' सिद्धियद्वितीयमासस्याऽष्टादशेऽहनि इत्युत्तरैकत्रिंशच्छततमे खीष्टजन्मनः पूर्ववत्सरे (18th February 3102 B. C.) कलिवर्षगणनारम्भोऽजनि, इति । विक्रमार्कवर्षस्तमे चतुश्चत्वारिंशदुत्तरत्रिसहस्रवर्षाणि सयोज्य च कलिवत्सरा भवन्तीति । एवमद्याऽद्यावधि षड्विंशदुत्तरपञ्चसहस्रमिता वत्सराः कलेर्गताः (3044+1982=5026) । स एव शर्मा महोदयः पुनर्ब्रूते—' दक्षिणदेशे अहोलि पूर्वदेशीयस्थानपोश्चालुक्यवंशियामां राज्ञां समयकृताः शिलालेखा वर्तन्ते मन्दिरभागावशेषेषु । दृश्यते च तत्र तन्मन्दिर कलेः पञ्चत्रिंशदुत्तरसप्तत्रिंशच्छततमे वत्सरे; षट्पञ्चाशदुत्तरपञ्चशततमे च शकवत्सरे निर्मितमासीदिति । एतेन च कलिवत्सराः शकवत्सराऽऽरम्भे सप्तनवत्युत्तरैकत्रिंशच्छतमिता भवन्ति, इति । बहवस्तु कलेः प्रथमवर्ष एव भारतीययुद्धमभवदिति मन्यन्ते, किन्तु राजतरङ्गिणीरचयिता कल्हणोऽन्यदेव दर्शयति यथा—" भारतं द्वापरान्तेऽभूद्वार्तयेति विमोहिताः । केचिदेतां मृषा तेषां कालसङ्ख्यां प्रचक्रिरे ॥ " " शतेषु षट्सु सार्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले । कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः " इति । एतन्मते तु भारतीययुद्धात्प्राक् त्रिपञ्चाशदुत्तरषट्शततमे वत्सरे कलिप्रारम्भोऽभवदिति सिद्ध्यति । यस्किमप्येतेषां मतानां साधीयः स्यात्, प्रायः पञ्चसहस्रं वत्सराः महाभारतयुद्धकालादद्यावधि गता इति निर्विवादम् । यद्यपि युधिष्ठिरकालात्कलेरारम्भोऽजनि तथाप्याबौद्धकालं भारतगौरवं पूर्वां स्वां छायां न जहौ । पाश्चात्याः प्रायेण बौद्धकालादेवेतिहासवृत्तं प्रमाणत्वेन मन्यन्ते । ततः पूर्वेतिहासस्य प्रमाणाहंताया सम्यगनुपलब्धिश्च तैर्मता । वयं तत्र विषये न किमपि स्वमतं दर्शयाम । एषां पाश्चात्यानां मते महाभारतकालोऽतीतेतिहासविषयः (Pre historic) । ततोऽपि सिद्ध्यत्येतम्—सर्वेषां देशानामितिहासकालाऽऽरम्भात् प्रागेव भारतगौरवैर्लोकान्तरप्रस्थानोन्मुखमभवदिति । बौद्धानां समयात्पूर्वमितिहासप्रमाणाऽलब्धे वयमप्यर्वाचीनाऽऽयुर्वेदेतिहासं बौद्धकालादेव गणयाम । ततश्चाऽर्वाचीनाऽऽयुर्वेदकालः खीष्टजन्मनः षष्ठीं पूर्वशताब्दीमारभ्य सप्त एवार्वाक् नवम्याः शताब्द्या निवर्तते बौद्धकालश्चाऽस्य प्रारम्भाच्छङ्कराचार्यकालावधि गण्यतेऽतोऽर्वाचीनाऽऽयुर्वेदसमयोऽपि स एव । अस्मिन्नेव समये यथा भारतवर्षप्रभवा बौद्धधर्मसिद्धान्ता अन्यदेशप्रवेशमापुस्तथैवाऽन्येऽपि विज्ञानविचारा मिश्र (Egypt) ग्रीस (Greece) प्रभृतिषु देशेषु प्रसारमलभन्त । आयुर्वेदप्रचारोऽपि तेन सह भारताद्बहिरभूत् । सविश्वासमेतदभिधीयते च मिश्रदेशीयानां सभ्यताऽनेकदेशाविस्तृतसन्तानवती भारतीयसभ्यतैव । मिश्रीयाणां पूर्वजास्तु भारतीया एवाऽऽसन् ।

ते ततोऽप्यनेकेषु देशेषु विजित्य तांस्तान्देशान् भारतगौरवं दर्शयन्तो न्यवसन् । यो देशस्साम्प्रतं इजिप्ट (Egypt) इति प्रसिद्धस्तस्य प्राचीनं नाम Mysser इत्यासीत्, तच्च संस्कृतभाषाया मिश्र इति प्रसिद्धम् ।

अधोनिर्दिष्टप्रमाणयुक्तिभ्यः समीचीनमवगतं भविष्यति यद्ग्रीसीयानां सर्वासाञ्च पाश्चात्यजातीनां सभ्यता ज्ञानविज्ञाने च भारत एव जन्म लेभिरे । ततश्च ते सर्वेऽपि भारतीयानामधमर्णाः । पोकाकनामकः कश्चित्पाश्चात्यपण्डितः स्वकृतौ (in India in Greece by E Pococke) एतत्सविस्तरं दर्शितवान् । पाश्चात्यज्ञानविज्ञानमूलभूता ग्रीसीयाना विद्यासम्पद्भारतीयविद्यासम्पदो दुहितेति स आशेते । अस्माभिः पूर्वमुक्तमेव यन्मिश्रीयसितिदेशज्ञानकीर्तिसम्पदश्च भारतमूला एवेति ।

ग्रीसीया मिश्रीयेभ्यो विद्या गृहीतवन्त इति सर्वेषामेव पाश्चात्याना विदुषा मतम् । किन्तु Pococke महोदयोऽन्यदेव स्वमतं दर्शयति यथा—"अहं ता मानवजातीर्दर्शयिष्यामि या भारतपश्चिमदेशादन्तर्वीय पुनर्ग्रीसदेशं कदिताः । येषां राजन्यानां युद्धकौशलजनितानि यशांस्यपारेतिहासग्रन्थेषु साभिमानमुल्लिख्यन्ते । ये च भारतस्य पश्चिमोत्तरदेशवासिन आसन् । येषाञ्च योद्धृगण ट्रोयीययुद्धे (The Battle of Troy) पराक्रममदर्शयत् । वस्तुतश्च पौसीडन (Poseidon) ज्यूस (Zeus) ये कल्पितदेवास्तदारभ्य ट्रोयीय युद्धावधि (Trojan war) तेषां भाषा-स्वभाव—धर्म सन्धिविग्रहादिनियमाश्च साक्षाद्भारतीया एवाऽभवन् । एतत्प्रमाणीकरणे बहुह स्वमतं स्थापयिष्यामि—बहु च भविष्यद्विचाराऽधीनम् । तथापि यानहं सम्यगन्वेषित तानपि मम मतस्थिरीकरणायाऽलम्, तस्मादेवाऽयं निश्चयो मे जायते इभिमेरसो (Evemerus) मन्यते—*"पूर्वं केऽपि मनुष्या जेतारो राजानो मानवजातिहितरतश्च भूत्वा (भारतीया) देवतामानुवन् ।" इति तस्य नाऽसत्यकल्पनम् । यद्यस्मिन्विषये विस्तरेण नाऽहं किमपि दर्शयामि तर्हि नैतत्प्रमाणाऽभावात्तथा, निरूपीकृतग्रीसीयगणस्य निर्मरेपाऽऽकृतिनिराकरणाय प्रमाणाल्पत्वाच्च किन्तु सुदीर्घसमयव्ययेन स्वकृतिपूर्तौ सन्देहात् । तथापि—एथेनीयाना (Athenians) औटोक्थोनियानां (Authocthons) घासजीविनामन्येषाञ्च पालिनिकलरुपदाने यत्नमकरवम् । ते हि साधारण्येन भारतीयाऽऽचारप्रतिभुव इव दृश्यन्ते । वर्तमानसार्मण्य (German) साम्प्रदायिकेश्वरवाद (Theology) वत्, पैलीफेटस (Paleaphatus) निकामगाद्वच्च न मत्कथनममूलमिति पाठकैः समीचीनं दृश्यताम् । मदुक्तिं सम्भवदाद्यन्ताभिर्व विशदीकरोति । तस्मात्तु निश्चितद्वसमूलतामस्तिन चोत्तमतया सोपपत्त्यनुयद्दाम्वदिश्लिष्टाणाम् । विद्वान् जैकबः (Jacob Bryant) स्वपाण्डित्यमिमयेन विचारमब्दनहार्यसाधनेन साधयितुं (भारतीयाना पाश्चात्यानामेकमूलत्वं) प्रकटयितुं बहु यत्नमकरोत् । स विविधासु भाषासु समेन निश्चयमार्गमेव एकस्यामेव भाषाया (संस्कृते) लभ्यते । स्वनिर्धारितमल्पमेव स्वमतनिर्णयमसमाप्य येतदितिहासतत्त्वान्वेषण स उच्छ्वासकार । अहमन्यदेशस्थिताना भारतीयानां मूलभावदर्शितपथे यथाशक्ति स्वमतं दर्शयितुं प्रभवितास्मि । इतस्ततो विस्तृतां स्वागमविस्मृतां जनतां तस्य स्वपक्षां च सम्यक् परीक्ष्याऽहं स्वाऽऽशयं प्रकटीकरोमि । येनोदारविचारैरैतिहासगवेषणारता विदुषा पाश्चात्यराष्ट्रगमनिर्णयं सम्भाव्यते । यद्यपि ममैतस्मिन्नुभयजनतैकीकरणे दोषा

---

* सिसिली (Sicily) द्वीपस्थमेसेनी (Messene) ग्रामवासी इभिमेरस (Evemerus) स्वभाषायां भारतीयव्यवहारदर्शकानि नव पुस्तकानि ईया मेरेपेस(Iepa Araypaun) नाम्नाऽलिखत् तत्र । बहूनां देवानां नामानि वर्तन्ते ते च भारतीया इव भान्ति । स च कालनदेशे धामदाम्यवहारादि दृष्टुमागम्यदिति पुरातत्त्ववित् मयम् इति स्मिथ (Smith) महोदयः स्वपुस्तके (in Greek and Roman Biography) दर्शयति ।

नाऽसम्भवा । अपूर्णता चाऽऽवश्यकी । किन्तु स्वोपपत्तिपर्याप्ततया स्वसमयत्वे च नूनं विश्वसिमि । भारतीयेतिहासज्ञा आर्यावर्तदेशस्यापरेतिहासं प्राप्य तदा प्रसत्स्यन्ति यदा ते तत्रापि जैनन्यायवाद पूर्णतया द्रक्ष्यन्ति । यद्यप्यत्र विदुषां मतभेदस्य नाऽनिपेधः किन्तु सर्व एव सन्देहा इतिहाससमयत्वे परिणता भविष्यन्ति' इति । उभाभ्यामुपर्युक्ताभ्यां जातिभ्यां तयोश्चाऽऽचारादिसम्पदा सह भारतीयानां यः सम्बन्धः स केवलं कल्पनाकल्पो न, न च शब्दशास्त्रलब्धमनोभावपरिणामः किन्तु बहूनां विदुषां शब्दशास्त्र (Philology) पुराणाऽध्यात्मशास्त्रेषु गवेषितमतानां सहतेश्चरमः परिणामोऽयम् । यद्यप्यत्र वयं शब्दशास्त्र—(Philology) लब्धान्येव प्रमाणानि मुख्यतया दर्शयितुं यतामहे तथापि तथ्यमन्यत्राऽपि लब्धमस्माभिः र्नोपेक्षिष्यते । स्ववक्तव्येऽस्मिन् तदपि न हास्यामो यज्ज्ञानज्योतिः संस्कृतभाषया विश्वस्मै प्रदत्तम् । सर्वस्य जगतो ज्ञानज्योतिर्मूलमन्विष्यन्यदि कोऽपि प्रमाणार्हं साफल्यं लिप्सेत स भारतीयानामध्यात्मशास्त्रं, धर्मशास्त्रं पुराणानि साहित्यञ्च मूलभाषायामेव (संस्कृते) ऽधीत्य तेषां सर्वोच्चविचारजातं, सिद्धान्तान् दृष्ट्वा सत्यं परीक्षेत । सर्वमिदं स्थूलं सूक्ष्मञ्च जगदुन्नतेः कारणं भारत एवोत्पन्नमिति यद्युच्येत तर्हि नैवैतदत्यनुचितम् । सर्वेषामेव विषयाणां मूलान्वेषणे यदि कोऽप्यारभेत सदैव स तदुपरिस्थानं तन्मूलभाषां, तत्प्रथमव्यवहर्तॄणां विचारान् सम्यक् परीक्षेत । समयनिर्धारणञ्चाऽत्रात्युपयोगि । न च वयमेतदुपेक्षामहे यच्छब्दपठनमात्रमितिहासतथ्यज्ञानाय नाऽलम् । सत्तु विश्वसनीयतापेतमनावश्यकमनर्थञ्च । किन्त्वन्यप्रमाणोपस्थितौ तदेवाऽऽचारव्यवहारेतिहासज्ञानायाऽसाधारणसाधनं भवति । यतः अध्यात्मधर्माचारवादाभ्यां विना शब्दशास्त्रमनुपयोगि ।

कथं भारतीया एव विद्वांसोऽन्यदेशान् गत्वा समस्तजगतो मानवजातौ ज्ञानाचारान् शिक्षयित्वोन्नताम् अकुर्वन्निति पाश्चात्त्यैरेव स्वमतं दर्शितम् । यद्यपि पोकाक् (Pococke) महोदयेन दर्शिता युक्तयोऽनेकैतिहासिकविरोधविरोधाऽक्षमास्तथाप्यस्माकमत्र वक्तव्यं पोषयितुं तासां पर्याप्तता स्वपद्धतौ च सा उत्तमा ।

" किन्तु सम्भवतः ईदृङ् न कुत्रापि समजनि यथा गुरुपरिणामभाञ्जि दीर्घकालवर्तीनि विस्तृतदेशव्यापीनि धर्मयुद्धानि भारतवर्षे प्रादुरभवन् । तेषां युद्धानां बहुवंशगणनिर्वासनावधि नावसानं विरतिः । ये च सदा निर्वासितास्तेषां बहवो युद्धजीविनो वीरा अन्ये च भारतीयधर्माऽऽचारप्रचारकुशला उत्तरस्यां दिशि हिमालयाद् दक्षिणस्याञ्च सिंहलद्वीपात् (Ceylon) पश्चिमस्याञ्च दिशि सिन्धुतीरेषु पारं गत्वा यत्रयत्राऽऽनुकूल्यममन्यन्त तत्रतत्राऽवसन् । भारतीयविद्याकलाविज्ञानादीनाञ्च बीजवापं विदधिरे । यतश्च वर्तमानपाश्चात्य (European) विज्ञानकलाद्यङ्कुरितं पल्लवितं पुष्पितं फलितञ्च दृश्यते । महानदीपूर इव भारतीयजनगणः पञ्चनद (Punjab) देशात्परं भारतसीमानमुल्लङ्घ्य कुल्याद्वारेव 'एशिया' (Asia) 'यूरोप' (Europe) महाद्वीपयोः स्वस्वशक्तिजमवाप्य सर्वस्यैव जगतो मुखं सदाचारैर्वैरं कर्तुं स्वगिरिमादर्शयत् । ततश्च भारते ब्राह्मणानुयायिनो बुद्धाऽनुयायिनश्चास्य दीर्घजीविनो मिथोविरोधस्य वीरा प्रतिद्वन्द्विनोऽभवन् । बौद्धधर्मिणां नेतारश्च सद्विरोधिभिः साधारणजनसङ्घसोत्रो बहिर्निष्क्रामिताः । आर्या हि तान् निर्विविशिरे । आर्यैर्निर्जिता बहिष्कृताश्च बौद्धाः स्वधर्मविश्वासं स्वाचार्यभक्तिं ज्योतिषस्थापत्याभ्यां सह युद्धवाणिज्यादिषु च चमत्कारि कौशलं बैक्ट्रिया (Bactria), पर्शिया (Persia,), अधीशिया (Asia minor), ग्रीस (Greece), फिनीशिया (Pheonicia), आङ्ग (Great Britain), देशेषु नीतवन्तः । भारते तु मिथो धर्मद्वेषो दृढतामविन्दत । तदानीन्तनाश्चाऽऽर्याऽऽचार्याः स्वधर्मविरोधिना (बौद्धानां) विरोधे निबन्धान् रचयित्वा जगुस्तेषु चाऽप्राकृतं बन्धकल्पं व्याख्यानं विधाय बौद्धनिष्कासनरूपं स्वपौरुषं बहुमन्यन्त । तद्विज-

योऽपि तद्विरोधिनिष्कासनायानूनयत्ना । अस्येव मिथोविरोधस्य उत्साहस्येयं परिणति र्यदेशिया (Asia), महाद्वीपस्योत्तरप्रदेशत कतिपयवर्षशतकावधि सर्वोत्तिमङ्गालि(भारत) भक्ते प्रसरणम् । एतच्च सिन्धुनद्पश्चिमप्रदेशात् ' हरक्युलीजस्तम्भावधि, (the Pillars of Hercules) स्वतेज प्रसाराय प्राभवत् । एतत्सिद्धान्तस्मरणाय ग्रीसीयभाषायामेव यद्वा ग्रीकनाम्न्या विकृतसंस्कृतभाषाया निश्वसनीयतमानि ज्ञापकप्रमाणानि वर्तन्ते । बौद्धधर्मप्रचारक एक एव सिद्धान्त एकस्यामेव भाषायामासीत् । सा च विकृता संस्कृतभाषैवान्यदेशवासित्वादन्यमहत्स्वग्रीसीयै विकृताऽऽकारेणेव गृहीता । यज्जातिनामानि नदीना पर्वतानाञ्च नामानि विकृतयापि माध्यमभाषया समीचीन संस्कृतभाषायामनूदितु शक्यन्ते । तन्ममैतस्मिन् कथने सत्यमतीव प्रमाणयितु पर साधनम् । ये तु भाषाया रूपपरिवर्तनकारणानि विकाराश्च सम्यङ् जानन्ति ते ममैतन्मत तत्र सत्यञ्च शब्दविकारान्वेषणशक्तिसारस्यामरागजनेम न भवन्ते, इति स मन्यते ।

अथ ग्रन्थकार कथ भारतीयै ग्रीसदेश अधिवासिनि प्रमाणयितु सम्पगयतत । अथ च शतशतव्यक्तीना नामानि ग्रीसीयदेशाना, तन्न्यपर्वतनद्यादीनाञ्च नामानि ग्रीसीयभाषाया न कथमपि व्याकर्तुं शक्यन्ते प्रत्युत संस्कृते च सम्यग्व्याकर्तुं शक्यन्त इति स आशेते । निरुक्तकारवद् व्यक्तिनामानि कमपि यौगिकार्थान्नूनं बिभ्रति यतश्च तेषा प्रसिद्धिरिति तस्यापि मतम् । यदि कस्यापि देशस्य कस्या अपि जातेरितिहासं यथमपि नाऽवगम्यते तर्हि देशभाषायां भूविभागनगरादीना धर्मादिसंस्थानाञ्च वाचकानि पदानि कया व्याङ्गभाषया सह एकीभूत तस्याश्च भाषाया विकृतानीव तानि पदानि ज्ञायन्ते इत्यन्वेषितव्यम् । एवं देशवास्यांस्पर्युक्तनामदारुणा तदागमेतिहासश्च सम्यक् भेत्स्यते । ग्रीसदेशस्य च स्टीम्फा (Stympha) दोनोदा Donoda) केम्बुनी मूटीस (Cembunu-Mootes) हेलोपीस (Hellopes) एथीसीस (Arthices) बोडन (Bodon) फोसीस (Phoces) लोएरी (Loeri) मैगनीसिया (Magnesia) थेसप्रोशिया (Thesprotia) ब्रेटिया (Bretia) आरकेडिया (Arcadia) इत्यादीना भूभागनगरादिनाम्ना ग्रासभाषाया व्याकृतिस्तु तत्त्वज्ञ भव भवितु शक्नोति किन्तु गीर्वाणभाषया तत्तय नातीव दुष्करम् । यद्यपि अनेन (Pococke) दर्शिता सर्वा एव युक्तयो जनेन केनापि मानयितु न प्रमाणवत्य किन्तु वयमत्र तदुक्तिं सर्वथैव नोपेक्षामहे । पलासीजी (Palasegi) इति ग्रीसीयजातिवाचक शब्द पलाशशब्दस्यैवापभ्रंश इति सोऽनुमन्यते । पेलास (Pelasa) शब्दो बूटिया (Butea) फ्रोडोस (Frodosa) शब्दौ च पलाशशब्दादतीव निकृतापभ्रंशा । पेलासका (Pelasha) शब्दस्तु पलाशशब्दस्य न बहुविकृतोऽपभ्रंशस्ततश्च ग्रीसीयभाषाया पेलासगो (Pelasgos) शब्दो निष्पन्नोऽभूत । बौद्धसमये हि मगधदेशो (Modern Bihar) बौद्धधर्मस्य दुर्गमिव केन्द्रमासीद्ब्राह्मणाश्च त धर्मं जुगुप्साञ्चक्रु । य प्रदेश बौद्धा विहार इति वदन्तस्य नाम पूर्वं मगध इति बभूव । मगधशब्दादेव मैकडोनिया (Makedonia) इत्यपभ्रंश शब्दस्योत्पत्ति । महाभारतकाले मधनाम्न स्थाने गोत्रजा ब्राह्मणा अस्मिन् प्रदेशे स्वसत्तां स्थापयामासुरिति बहूना पाश्चात्याना विदुषा मतम् । पेलास (Pelasa) सिकद (Sikada) मागध (Magadha) विहार (Bihar) इत्येतानि नामान्येकस्यैव प्रदेशस्य पूर्वं व्यवजह्रिरे । वाहानां जैनानाञ्च यतिमठाना विहार इति संज्ञा भवति तद्बाहुल्यादस्य प्रदेशस्येदभिधानम् ।

पौकक महोदयस्तु सेण्डिनेविद्यस (Scandinavius peninsula) पुथागोरा (Gr. Pathagorás, Eng Pythagorus) शब्दयोरपि स्कन्धनाभ्युदयगुरु (अत्र बहुव्रीहिसमास) शब्दाभ्यामुत्पत्तिं

मन्यते । पायेगोरस शाक्यमुने लोकान्तरप्रस्थानात्परमचिरादेव स्वमतोपदेशं कर्तुमारभत । अतो न दृश्यते तन्मतेऽसङ्गति पौकक्कमहोदयस्य मते भारतग्रीसयो देशयो परस्पर सम्बन्ध आसीदिति तस्योद्दिष्टसिद्धान्तं वयमाद्रियामहे । किन्तु यद्यत्र युक्तीरुपेक्ष्य केवलमुत्कण्ठयैव तेन स्वग्रन्थे (India in Greece) पच्चाह्लिखित तदुपेक्ष्यमाणा अपि वय तस्योद्देशमत्र दर्शयाम ।

एतेन ग्रीसीयानां मिश्रीयाणाञ्चायुर्वेदोन्नती भारतीयाना प्रधानत्वमासीदिति नून वक्तु शक्यते । इतिहासानभिज्ञा अपि भारतीयानामायुर्वेदादिनकर उभयोरेवैनयोः ख्यानात्प्रागेवोदितवानित्यत्र नैव सन्देक्ष्यन्ति ।

वेदसंहितात पुराणा केऽपि ग्रन्था अद्यावधि केनापि नैव लब्धा । आयुर्वेदविषयश्च वेदेषु सम्यग् लभ्यते अत आर्याणामायुर्वेद सर्वमानवजातिगाम्भ्यप्रारम्भादेव सत्तां धत्ते । यच्चास्माभिरुपरि दर्शितम् तस्य सम्भवतो पौकक आदीनामितिहासगवेषकाणां मतानि ग्रीसीयादीना पुराणकथासु भारतीयानामिव पृथग्देवतानिर्देशेभ्यो ज्ञानविज्ञानादीनामुद्गमश्च प्रमाणार्हता दृढीकरोति ।

भारतीया रोमीयाश्च ।

के रोमीया (Romans) इति बहो कालात्कतिपय पाश्चात्यविदुषा मनसि महानय प्रश्न उदैत् । तैर्धैतस्मिन्विषये बहुपर्यालोचितम् । तेषामेकस्य प्रसिद्धस्य सम्मतिं वयमत्र दद्म । गायाकोमोबोनी (Giacomo Boni) नामकस्य प्रसिद्धभारतीयपुरातत्त्वविद स्मृत्युत्सवप्रसङ्गे विकहम्स्टीड (Wickham Steed) नामक कश्चित् पाश्चात्य (Review of Reviews) नाम्नि मासिकपत्रेऽस्य स्वमतमदर्शयत्—यदा रोमे फौरम (Forum) विषये सोऽनुसमधात् । कुतो रोमीया जलप्रायामुपत्यकां पौरस्त्यव्यवहारेभ्य शवनिखननाय योग्यतामममन्यन्त, यत्र च टिबर (Tiber) नद्या पूरेण सर्वदा अनिष्टशङ्का जायत इति बहो कालात् सोऽचिन्तयत् । एकदा सहसैव स निरचिनोत्—प्राचीनलातीन (Latins) भाषाया भाषैयासीदार्याश्च भारतोत्तरप्रदेशात् पर्शिया (Persia) एशियामाइनर (Asia minor) द्वाराऽत्रागच्छन्निति । अत एव पूर्वे रोमराज्यसंस्थापकाश्च संस्कृतग्रन्थेषु विशेषतश्च धर्माचारानधिकृत्य वेदेषु श्रद्दधुरिति स (Giacomo Boni) निरणयदिति स (Wickham Steed) मन्यते । फौरम (Forum) प्रहेलिकायाश्चोद्घाटन वेदेष्वेव लप्स्यत इति स आशास्ते स्म । ततश्च स वेदाभ्यास एव चिर न्यमज्जत् । अन्ते च सोत्कण्ठ स्वगवेषणासुफल सर्वेभ्योऽबोधयत् तत्र (in Forum) शान्ते नदीजले पूरीभवति स्थले या शवा निखाता भवेयुरिति तत्रत्यपूर्वपुरोहितानां सम्मतिरासीत् । एतदेव त (Boni) स्वान्वेषित निर्णेतु प्राभासयत् । पश्चात्त जल पूरीभवत्स्थल पवित्रवर्त्म (Sacred way तेषां कल्पनैषा पुरासीत्) च कालेन भूगर्भगतान्युपर्युक्तकथनपरिचायकानि तत्रादृश्यन्त । प्राचीनतमलातीनीय (Latins) शवनिखननस्थलान्वेषणमेव तस्य विधेयतम सदाऽभवत् । कियद्वर्षोऽपि दिनेभ्य पश्चाद्बोनिः (Boni) स्टीड (Steed) महाशयं दूरालापयन्त्र–(Telephone) द्वारा न्यवेदयन्मया स्वप्रतिलिखितमलभ्यमिदमपि तद्द्रष्टुमेहीति । स्टीड (Steed) महाशयस्तत्र गत्वैक कृष्णप्रस्तरमयं शिलाभस्माधार पवित्रमार्गसमीपे पङ्कगभीरे दरेऽपश्यत् । अन्यानि च तथाविधान्येव कतिपयानि पुराणमृत्पात्राणि तत्राऽऽसन् । तेषामन्यतमस्मिन् शवभस्माप्यासीत् । निखातशवसूचकानि प्रत्यभिज्ञानानि च तत्रासन् । भारतीयरोमीययोरेकमूलत्वप्रमाणीकरणे नव्यमेवैतत्तेनादर्शि यतो भारतीयानामेवेय शवदाहपद्धति । अनेन भारतेतिहासगवेषणाय नव्यमेवोपकरणं दर्शितम् ।

(The Indian Daily Mail, Saturday the 5th September 1925)

पुराणेतिहासाख्यानजनश्रुत्यनुसारं ब्रह्माऽऽयुर्वेदशास्त्रस्य प्रथम आचार्यो ग्रन्थकारश्च । सुश्रुतचरकसहिते अपीत्थमेव मन्येते मिश्रीयाणाञ्चाद्यायुर्वेदाचार्यं थौथ (Thoth) आसीत् । स च बहूनां पुराणमिश्रीयायुर्वेदग्रन्थानां रचयिता समभवत् । मिश्रीयाणां पुराणमते ओसिरिसो राजा (King Osiris) तस्य पुत्रो हार्न्से (सूर्यदेव इति मत Horus the Egyptian Sun god) चायुर्वेदाविष्कारकौ स्तः । यदि भारतमिश्रयोस्तुलना क्रियेत तर्हि यथाऽत्र ब्रह्मदक्षसूर्याः क्रमेणायुर्वेदाचार्यास्तथा तत्रापि थौथोसिरसहार्न्साख्ये । मिश्रीयाणां थौथस्य ग्रीसीया हेर्मीस (Hermes) इति नामाह्व । ग्रीसीयाश्चेतिहासगवेषका हेर्मीसस्य भारतीयप्रभवत्वं मन्यन्ते तस्यैव च नाम्ना देवद्वयनामन्यभिदधति । भारतीयदेवभारत्या वाल्मीकिवत् ग्रीसीयराज्यस्याद्यो होमरः (Homer) कविः । तस्यैव इलियाड (Iliad) नामनि ग्रन्थे तस्मिन्देशे सर्वतः पूर्वं दृश्यते चिकित्साविषयः । भारते तु ततोऽपि बहुपूर्वभवे महाभारते शल्यतन्त्रस्यान्यस्य च चिकित्साशास्त्रस्य विद्यमानत्वं दृश्यते तद्यथा—

उपातिष्ठन्नथो वैद्याः शल्योद्धरणकोविदाः । सर्वोपकरणैर्युक्ताः कुशलैः साधु शिक्षिताः ।
तान् दृष्ट्वा जाह्नवीपुत्रः प्रोवाच तनयं तव । धनं दत्त्वा विसृज्यन्तां पूजयित्वा चिकित्सकाः ॥
एवं गते मयेदानीं वैद्यैः कार्यमिहास्ति किम् । क्षत्रधर्मे प्रशस्तां हि प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् ॥
नैष धर्मो महीपाला शरतल्पगतस्य मे । एभिरेव शरैश्चाहं दग्धव्योऽस्मि नराधिपाः ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव । वैद्यान् विसर्जयामास पूजयित्वा यथार्हतः ॥

महाभारते भीष्मपर्वणि अ. १२१

इममेव शल्यतन्त्रविषयमधिजिगीषुः कचो दैत्यगुरोरन्तेवासी बभूवेति च पौराणिकी कथाऽत्र प्रमाणम् ।

ग्रीसीयानां वृद्धकथाऽनुसारं हीपोक्रीटीसः (Hyppocrates) पाश्चात्यायुर्वेदस्य जनकः । तस्योपक्रमे निद्रादेव्या मन्दिरे गत्वा तत्र मनोभावपरिवर्तनेन रोगनाशो जायत इति दृश्यते । आर्याश्चिकित्सका अपि मानसोपक्रममित्यमेवाशेरते । साम्प्रतं यो निर्विर्नन्य इव पाश्चात्ये Hypnotism इत्युपयुज्यते सोऽस्माकं प्राचीनानामृषीणामेव सिद्धान्तः । भारतमिश्रयोः प्राक् नासीत्तदनभिज्ञता । भगवता धन्वन्तरिणा शल्यतन्त्रप्रधान आयुर्वेदः काश्यामध्यापितः । हीपोक्रीटीसेन (Hyppocrates) तु ग्रीसदेशे कौस-(Cos) नाम्नि मन्दिरे आयुर्वेदप्रयोगोऽकारि । अत्र साम्यमिवाऽऽभाति । अत एव हास (Mr Haas) महोदयो हीपोक्रीटीसं धन्वन्तरेः कौसस्थानञ्च काश्या अपरनामत्वेनाभिदिध्ये । तस्य मतन्तु स्वप्नमेवाऽमान्यत् । यत एकदेशगत साम्यं न तुलनामर्हति । काशी तु न्यूनतोन्यूनं चतुःसहस्रवर्षपुराणी नैव कौसस्थानापरनामवती इति सुव्यक्तमेव तस्य काश्याः अतीव कनिष्ठत्वात् । शतपथब्राह्मणमहाभारतादिष्वनीव पुराणेषु ग्रन्थेषु काश्या नाम वर्तते । द्वौ ग्रीसीयवैद्यौ टेसियस मेगस्थनीजौ भारतोत्तरदेशात् दृष्टवन्तौ तत्रोषितवन्तौ च । प्रामाण्यार्थोणा कालनिर्णयो बहुत्वाशयोरनिश्चितरूप एव भारतीयपुराणजनश्रुतिषु इति मन्यमानोऽपि हार्नले महोदयो न्यूनतोन्यूनं खीष्टाब्दारम्भात् षट्शतवर्षपूर्वं सुश्रुतचरकयोः कालं निरणयत् वदति तु—" एतन्मति हीपोक्रीटीससम्प्रदाये मानवशरीरशास्त्रानिपाणां किमपि प्रमाणं न वयं जानीमहे । किन्तु खीष्टाब्दारम्भात् चतुःशतवर्षपूर्वं टेसियसो (Ktesias) भारतमागतः । अतो ग्रीसीयानां शारीरशास्त्रोद्भवो भारत एवेति नैतदुपेक्षितुं शक्यामहे ।" इतीह वर्तते ।

एतादृग्भिरनेकैः पर्यायैर्नूनं ज्ञायते ग्रीसीया एव भारताद्विद्यां नितान्तं लब्धुमचीकमन्त । भारतीयेतिहासपुराणादिषु ब्रह्मण आरभ्य सुदीर्घाऽऽयुर्वेदाचार्यपरम्परा वर्तते । तद्यथा—ब्रह्मा दक्षं, स चाऽश्विनौ, ताविन्द्रं स भरद्वाजं, स आत्रेयं धन्वन्तरिं वा, तौ पृथग्बहूनन्यानाऽऽयुर्वेदमध्यापयामासुः । दक्षः प्रजापतिरदितेः पुत्र इति ऋग्वेदे लभ्यते[1] । आयुर्वेदाऽऽचार्यपरम्परा ब्रह्मदक्षाभ्यामारभ्य नागार्जुनान्ता नापेक्षते एकस्य बाह्लीकस्य बहुशीर्षस्य स्वत्रुटिपूर्तये प्रवेशम् । हिपोक्रीटीस षट्युत्तरचतुःशततमे खिस्टाब्दपूर्वेऽब्दे जातः । काशी तु ततो बहुपुराणी वर्तते । बुद्धः काश्यामेव प्रथमं स्वमतोपदेशमकरोदतो बुद्धसमये काश्या गौरवाऽवस्था सम्यगनुमीयते । ततोऽपि पुराणेषु पुराणेतिहासेषु हरिश्चन्द्रकथायामपि काश्या वर्णनं मरीनर्ति । अतो ह्यास महोदयस्य वचनं नैव मान्यम् ।

भारतीया आरबीयाश्च.

पाश्चात्यविज्ञानसम्पदो मूलं ग्रीसरोमयो देशयोरङ्कुरितमभवत् । किन्तु बहवो यूरोपिया आरबीयभाषालिखितेभ्यो ग्रन्थेभ्योऽप्यस्माभिर्महार्घं विज्ञानमलम्भीति स्वीकुर्वन्ति । एतत्तु स्पष्टमेवारबीया बहवो विद्वांसो भारतीयविद्याकेन्द्रेषु स्वदेशे वा भारतीयेभ्यो विद्यां लेभिरे भारतेन सह सुदीर्घकालस्थाय्यारबीया राजानो वणिजश्च सम्बन्धं दधुरिति च । बगदादसम्राजो राजसंसदि भारतीया बहवो विद्वांस आमन्त्रिता आसन् । आरबीयैरङ्कगणितशास्त्रं भारतीयेभ्य एवाधीतं इति तत्रत्य वृद्धदन्तकथा नाऽसत्यमूला ।

रायमहोदय (Dr P C Ray D Sc) स्वकृतौ (In The History of Indian Chemistry Ch VI) मुहम्मदीया आयुर्वेदमधिकृत्य भारतीयानामधमर्णा इति स्वप्रमाणैः प्रकटयति तद्यथा—फिताब—उल्—फिहरिस्त ग्रन्थकारो य खिस्टीय दशमशताब्द्या मध्येऽभवत्, हाजी खलीफा, इब्न—अबू—उसेबियाह, यौ च खिस्टीय त्रयोदशशताब्द्यारम्भे अभूताम्, स्पष्टमेवोल्लिखन्ति—हारूं (Horun) मन्सूर (Mansur) योरनुज्ञया बहव आयुर्वेदग्रन्था द्रव्यगुणग्रन्थाश्च संस्कृतभाषाया आरबीयभाषायामनूदिता —इति ।

बहुना यत्नेन एनेलेक्टामेडिका (Analecta Medica) ग्रन्थकार डिज (Deitz) गेश्चिचूटे डेर अरब अर्कस्टे (Geschichte Der Arab Aerzte) ग्रन्थकार क्यूरेटन (Cureton) फ्लुगल (Flugel) मूलर (Muller) प्रभृतिभ्य आरबीयेतिहासगवेषकेभ्य इदं सर्वं सूचनमलम्भि" इति ।

एच्. एच् विलसन (H H Wilson) नामक पश्चिमपाश्चात्यपण्डित "वैद्यकशास्त्रे, निदानतन्त्रे विषचिकित्सा स्त्रीरोगचिकित्साऽन्यच्च यद्यदायुर्वेदविज्ञानमारबीयेषु प्रचलितं व्यवह्रियमाणं पूर्वमासीत्तत्सर्वमेव मूलतोऽनुवादतो वा पार्शीय (Persian) भाषायाः प्रचारात्पूर्वमेव हारून् (Harun) मन्सूर- (Mansur) यो राज्यं शासतोरारबीय भाषायामनूदितानीति साक्षाद्बहूनि प्रमाणानि लभ्यन्ते" इत्येकस्मिन् पत्रे स्वाशयं प्रकटयति ।

" अरबदेशो हारून उल् रसीदनामकः सम्राट् यदा केनापि दुश्चिकित्स्येन रोगेणाऽऽक्रान्त आसीत् तदैकेन मङ्क (Mankh) नामकेन भारतीयेन नीरोगः कृतस्तत प्रभृति स तत्रैव (बगदादराजधान्यां) राजकीय-

---

१ भूर्जज्ञ उत्तानपदो भुव आशा अजायन्त । अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परि. ॥ ऋ० वे० १० । ७२ ।४ ऋक्षुत्तानपदोऽधाम् जज्ञे तथा भुवः सकाशादाशाः अजायन्त तथा अदितेर्दक्षः अजायत उत्पन्नः दक्षाद्दक्षादपि अदितिः पर्यजायत । सायण भा-

त्सम्यगादृतता जनैः । देवभिषजावश्विनौ बहूनां वेदसूक्तानां देवत्वं भजमानौ वेदैः स्तूयमानावपि न यज्ञभागमार्हतामिति वैद्यविरोधिभिराख्यायिका प्रकल्पिता । तौ च्यवनमृषिं वृद्धमपि स्वोपक्रमेण युवानं व्यधुस्ततः प्रभृति यज्ञभागमभजतामिति तत्कथाया उपसंहृतिः । ततोऽपि भिषजां सम्यगादरस्य नाऽजायताऽवतारः । सूत्रकालप्रतिसंस्कृतेषु मन्वादिधर्मशास्त्रेषु तु स्वाहास्वधाप्रधानकर्मणो भिषजो निमन्त्रणमपि प्रतिषिद्धं दृश्यते तत्र कारणं त्वन्यदेवाऽनुमीयते । तद्यथा—भिषजो यज्ञकर्मणि वेदेऽदृष्टविधीनि सूत्रकल्पितगोमांसभक्षणसुरापानादिकर्मकाण्डपरकल्पितानि बहून्यन्यान्यप्येतादृंशि कर्माण्यहितानि मत्वा नूनं तन्निषेधं विधास्यन्ति यतो वैद्या हितकराण्येव कर्माणि धर्म इति मन्यन्ते, हिताहितविवेके च सर्वदा स्वचक्षुर्मनसी सावदधते । तादृशयज्ञकृतश्च स्वकल्पितदेवताः प्रीणयितुं हितमहितञ्चाऽविचार्येन्द्रियविषयतर्पणं नैव हास्यन्ति ततश्च भिषग्यजमानयो र्मतवैषम्यमाशङ्क्यैव तत्र वैद्यानामामन्त्रणं कल्पितधर्मशास्त्रविरोधि तै र्मतम् । वयं निश्चततया सूत्रकाले किमासीदायुर्वेदस्य विकासाभावकारणमिति सप्रमाणं वक्तुं न शक्नुमः । बहूनामायुर्वेदग्रन्थानां तदानीन्तनानामन्यानेकविविधविज्ञानग्रन्थानामिव केनापि कारणेन नष्टताऽपि नाऽसम्भवा । यद्वाऽस्मिन्विषये तत्कालोद्भूता ये ग्रन्था आसन् तेभ्योऽर्वाचीनग्रन्थानां सुगमतरतयाऽधिकोपयोगित्वाच्च पुराणग्रन्थानामनावश्यकत्वे जातेऽप्येतत्सम्भवति । यथा पाणिनीयव्याकरणोत्पत्ते र्बहूनां पुराणव्याकरणानां लोप इवाऽजनि ।

आयुर्वेदस्य प्राक्कालः

आयुर्वेदमन्तर्भाव्य सर्व एव ज्ञानविज्ञानविषया वैदिकर्षिभिः पूर्वं वेदद्वारा मूलरूपेण विकासरूपेण वा दर्शिता इति सर्वे एव वयमार्या विश्वसिमः । अर्वाचीनाऽऽयुर्वेदेतिहासश्च बुद्धकालमारभ्य क्रिष्टीयाऽष्टमशताब्द्यवधि वर्तत इति प्रायः सर्वेषामितिहासविदां मतम् । तस्मिंश्च काले सुप्रसिद्धाः सर्वसम्मताः सुश्रुतचरकादयो महान्त आयुर्वेदग्रन्थाः प्रतिसमस्क्रियन्त व्यरच्यन्त च । तदैव चाऽन्यानां प्राचीनाऽऽर्षग्रन्थानां प्रतिसंस्करणं सूत्रग्रन्थानाञ्च प्रचारप्राचुर्यमभवत् । ततः पूर्वः काल आयुर्वेदोन्नत्यकरणेन न परिवादभाजनम् । तदा तु व्याकरणमध्यात्मवादैकदेशविषयश्चान्तरा प्रायेण न किमपि शास्त्रमुन्नतिं लेभे इतीतिहासविदां निर्णयः । प्रायेण सर्व एव विषया अवसरप्राप्तमेवोन्नतिं लभन्ते । तस्मिन् काले तु सुखेन कालं नयन्त आर्या रोगाऽनाकुल्याद्बाह्याभ्यन्तरोपप्लवादिविरहाच्च धर्मादिविषयस्यैव व्याख्यानं स्वविद्याफलं मेनिरे । अत एव तदोपनिषदामारण्यकानाञ्च प्रचारप्राचुर्यवृद्धयोऽजायन्त । एवञ्च गच्छति साङ्ख्यवैशेषिकादिभौतिकविषयाणां बहूनां ग्रन्थानां जन्मविस्तारवृद्धयो जाताः । ततः परमायुर्वेदविस्तरे चैते विषयाः स्तोकं साहाय्यमकुर्वन् ।

वयमत्र भारतीयान् वेदकालप्रसिद्धान् कतिपयानायुर्वेदविषयान् दर्शयामः । सर्वतः पूर्वं रसरक्तसञ्चारविषये वक्तुमुचितम् । अथर्ववेदद्रष्टार ऋषय इमं सिद्धान्तं सम्यगवागच्छन् । यत उभयविधरक्तवाहिनीन

---

१ युवं च्यवानं जरसोऽमुमुक्तं निपेदव ऊहथुराशुमश्वम् । निरंहसस्तमसः स्पर्तमत्रिं नि जाहुषं शिथिरे धातमन्तः ॥
ऋ० वे० ७ । ७१ । ५ इत्यादि

२ सं वो मनांसि (अ० वे० ३-८ विनियोग) इत्यादि ।

" सं वो मनांसि, संव्रता नः " इति साम्मनस्यानुदकुलिजं सम्पातवन्तं ग्रामं परिहृत्य मध्ये निधयत्येवं सुराकुलिजं त्रिहायण्या वत्सतर्याः शकानि पिशितान्याशयति भक्तं सुरां प्रपां सम्पातवत् करोति इति (कौ० १०-२)। अत्र सूक्ते विनियोगदर्शितानां विधीनां लेशोऽपि नास्ति ।

३ अहितान्युपदेक्ष्यामः.................गोमांसं मृगमांसानाम्......महिषवसाऽऽनूपमृगवसानाम्.. ।
चरक सू० २५ । ३८

नाडीनां ' हिरा ' ' धमनी ' इति पृथङ्नामद्वयं तत्र वर्तते । अतस्तत्र कस्य एतत्सिद्धान्ताभिज्ञत्वेन सम्मानमर्हन्ति । हिराशब्दार्थोऽर्वाचीनसंस्कृतभाषायां शिराशब्देन बोध्यते । सुश्रुतचरकाभ्यां तु भूयोऽपि तद्व्याख्यानमकारि । यद्यपि सुश्रुतचरकयोराधुनिकपाश्चात्यविंशतिवत् सोपपत्ति सविस्तरञ्च विवरणं नास्ति किन्तु नासीत्तयोस्तज्ज्ञानाऽभाव । एतत्सर्वं सुश्रुते (शारीर अ. ७ इत्यादि) चरके (सू० स्था० अ० ३० इत्यादौ) च द्रष्टव्यम् । येन त्वाङ्ग्लदेशे नूनतयैपराक्रान्त आविष्क्रियत स ख्यातः कश्चित्पाश्चात्यो हार्वे नामक (Prophessor Harvey 1628 A D) यद्यपि हार्वेमहोदयस्यास्मिन्विषये भूरि विज्ञानवन्ति विवरणानि वर्तन्ते किन्त्वार्याणां पुराण एव स सिद्धान्तस्तेन व्याख्यातो न नव्य ।

एष सिद्धान्त कथमन्यस्मिन्सिद्धान्ते समाश्रयते नेत्यालोचयामस्तावत् । रक्तस्य (हृदये) निर्गमप्रवेशावुच्छ्वासनिश्वासाभ्यां पृथग् भिन्नौ विज्ञानक्षेत्रक्रियामाश्रित्य वर्तेते । यद्यपि भौतिकविज्ञानानुसारं निर्गमप्रवेशावुच्छ्वासनिश्वासौ च भिन्नत्वं भजन्ते तथापि जगदुत्पत्तिवादे (In Cosmology) स्फुरणमभिन्नत्वादिति मत्वैकरूप्येण प्रकृतिस्फुरण कारणत्वेन मतम् । हिरण्यगर्भ (भौतिकेऽर्थे स्फुरत्प्रकृतिगोल) प्राचीनतमभारतीयसर्गवादिभि सर्वजगत्कारणमिति मत । वेदर्षीणामपि स्फुरण, सञ्चार (रक्तस्यापि शरीरे), हृदये हृदयाच्च रक्ताऽऽगमनिर्गमौ स्फुरणकर्म, चैतेषां पृथग्भाव समुदायेनैकभावश्च सुविदितावभूताम् । तै शरीरे ये ये भावा कर्माणि चाद्रियन्त त एव ब्रह्माण्डसर्गेऽपि, शरीरस्य ब्रह्माण्डाऽल्पप्रतिकृतिरूपत्वाद्वर्णिता । पुरुषोऽयं लोकसम्मित यावन्तो हि लोके भावविशेषास्तावन्त पुरुषे यावन्त पुरुषे तावन्तो लोके च० शा० ५ । ३ एकस्यैव स्फुरणस्याऽऽकर्षणविक्षेपणकर्मद्वयत्वाद्गुणभेदात् ' अग्नीषोममयं जगत् ' इति जगदुत्पादनस्यापर्नैघाविरुयो शक्त्यो निदर्शनमकारि पूर्वतमै ऋषिभि ।

एम्पीडोक्लीसः (Empedokles) य सर्वपाश्चात्याऽध्यात्मवादजन्मदातृ ग्रीसीयाऽध्यात्मवादस्याऽऽचार्य ख्रीष्टात् चतुश्चत्वारिंशदधिकचतुःशततमे वर्षेऽजनि, स्वमतमित्थमेव प्रदर्शयति—आकर्षणशक्ति (Love) विक्षेपणशक्तिश्च (Strife) मिलित्वा जगदारम्भकारणमिति । भूयश्चोभे एते शक्ती जगत्स्थितिकारणमिति च । बरनेट (Burnet) महोदयेनाङ्गलभाषाया तस्य मतमित्थं दर्शितम् तद्यथा—

" एम्पीडोक्लीस चतुर्भ्य एतेभ्यो भूतेभ्य (पृथिव्यप्तेजोवायुभ्य) अन्यदपि शक्तिद्वयं (Filia and neikos) मन्यते यतश्चोच्छ्वासनिश्वासावनुमीयते । स चैते शक्ती स्वरूपत पृथङ्मन्यते । यथा चैतयो शक्त्यो कर्मोत्पद्यते तत्सर्वमेव तेन क्लेप्सिड्रा (Klepsydra) परीक्षणे दर्शितम् । अस्माकमारम्भ परमाणुसंहतिरूपगोलकवत् (Like the sphere of parmadides) भवति, यत्र च चत्वार्येव भूतानि नीरक्षीर इव समवेतानि । प्रथमशक्त्या द्वितीया शक्तिश्च बहिरावृगोते । यदा द्वितीया शक्ति शनै शनै तद्गोलक प्रविशति तदा प्रथमा शक्तिश्चतुर्णां भूताना मध्यतम केन्द्र प्रति बलाद्गच्छति येन च चतुर्ष्वेव भूतेषु ते शक्ती युगपत्प्रविश्य तत्सद्भूताऽनुकूल कर्म तै कारयत । भूतानाञ्च पृथक् मन्थन भवति । एकशरीरप्रादुर्भावस्य पुराणोऽय सिद्धान्तो ब्रह्माण्डनिर्माणसिद्धान्तेन सङ्गच्छते । "

" स (Empedokles) भूयोऽप्युभयजातीय श्वसन हृदयस्य (Systole and diastole) नामिकयो शक्त्योरधीनमिति ब्रूते अतो ज्ञायते भूतसङ्घातस्य मध्य यदा विक्षेपणशक्ति याति तदाऽऽकर्षणशक्तिस्तस्या मध्यतमे भागे रुद्धा भवति तदा मिथो विरुद्धाना कर्मणामारम्भो जायते । परस्परविरुद्धयो शक्त्योः कर्मणोर्जायमानयोर्विक्षेपणशक्तिराकर्षणशक्त्या जीयते बहिष्क्रियते च । तदा भूतसंहतिं प्रथमैव शक्ति

व्याप्नोति यथा कस्मिन्नपि पात्रप्रकारे प्रवेश्यमाने जले वायुर्भूत बहिर्निष्क्रामति तथैवाऽऽपि शेषम्। वस्तुत आकर्षणशक्ति (Love) र्विश्लेषणशक्तिश्च (Strife) ब्रह्माण्डेन सह तादृशेन कर्मणा सम्बद्धे स्तो यादृशेन शरीरेण सह रक्त वायुश्च। सृष्ट्युत्पत्तिशास्त्रेण सह शरीरशास्त्रस्य समानतैव यस्माच्च तेनैवाऽऽयुर्वेदशास्त्रस्य मूलोत्पत्तिरायुर्वेदाचार्याणां मनस्यजायतेति नेगाऽसङ्गतं भविष्यति। यतो वैद्यकशास्त्राऽऽचार्याणां स्वशास्त्रनिर्माणकाले हृदये हृदयाच्च रक्ताऽऽगमनिर्गमौ समग्राऽऽयुर्वेदविस्तारोपयोगिनौ नूनं सारभूतत्वादवभातताम्। आकर्षणशक्त्या (Love) इति नाम च शारीरशास्त्रादेवोपपन्नमिति स ब्रूते। या या शक्तयः कर्मणि ऊष्मा स्वशरीरे मनुष्या अनुभवन्ति ता एव महति ब्रह्माण्डे तथैव कर्मरूपा, मनुष्यादिशरीरजीवनाऽऽधारभूता या शक्तिः सैव ब्रह्माण्डस्थितिकारणमिति न केवलमस्यावधि दृष्टमिति स भूयो ब्रूते (Fr 17-2-26)[1]। किञ्च सृष्ट्युत्पत्तिप्रधानैककारणभूते इमे द्वे शक्ती (Systole and Diastole) शरीरान्तर्यन्त्रसञ्चालनकर्त्र्यावपि स्त इति न जानन्ति। यत एकशरीरस्थितिर्ब्रह्माण्डस्थितिरिव वर्तते।

नश्वरं जगदाधारस्थापि इयत आकर्षणविकर्षणशक्त्युपस्थित्यवधि स्थातुं शक्नोति नाऽतः परम्। अतश्च जन्मद्वयं स्थितिद्वयञ्च नश्वराणां भावानां भविष्यतः। प्रथमायां तत्र शक्तौ वर्धमानायां यदा सर्वे एव भावा एकरूपा भवन्ति, तदैकम्। यदा च द्वितीया शक्तिर्भूयो भूतगोलकं प्रविश्य सर्वान् भूतान् पृथक् पृथक् करोति तदा द्वितीयम्। सूक्ष्मा एव मूलभावा अनाद्यश्चानन्ताश्च। विशेषाणि वस्तूनि यानि वयं प्रत्यक्षाणि कुर्मः तान्यनित्यानि केवलमनेकेषां सूक्ष्मभावानां समवायः। स च समवाय एकस्माद्रूपादन्यद्रूपं लभमान एकस्मात्स्थानादन्यत्र तिष्ठतीत्येषा तेषां परिवर्तनपरम्परा। ते चाऽनित्या भावा मरणधर्माणो नश्वराश्च। तेषां जन्म, उत्पत्तिर्वा केवलं सूक्ष्मभावानां समवायोऽस्ति। मृत्युर्नाशो वा समवेतानामेव विभक्तता नाऽन्यत्। नाऽनश्वरं किमपि तेजसो, वायो, क्षिते, र्जलाच्चाऽन्यत् तानि च भूतान्याकर्षणशक्तिभ्यां सह जगत्कारणानि भवन्ति।" इति

वेदानामतीव पुराणत्वमद्यापि सर्वेषां पुरातत्त्वविदां समानं नैं प्रत्याख्यातम्। धार्मिका आर्यास्तु सकलविद्यानिधानं यज्ज्ञानमस्तीति सर्गादौ परमेश्वरेण मनुष्यहितायर्षिद्वारा प्रकाशितमासीत्तदेव वेद इति मन्यन्ते। एष आर्याणां विश्वास प्रकृतादन्यतोऽपि यदि निर्णीयेत ततोऽपि वेदानां माहात्म्यं सकलमानवजातिहिताय द्विगुणं द्विविधश्चाऽस्ति॥ (१) प्रथमस्तु वेदाः पुराणतमाया मनुष्यजातेरुच्चारन् व्यवहारांश्चाऽऽदर्शयन् दर्शयित्वेतिहासज्ञानेन निगूढं विषयं सज्योतिषं प्रकटयति। (२) द्वितीयस्तु भाषाणां मूलज्ञानाय वेदानामतीवाऽऽवश्यकत्वमस्ति। यतश्च शब्दशास्त्रस्य (Philology) पूर्णता न स्यात्। सर्वेषु समाजेषु सर्वासु च पृथक्मानवजातिषु ये ये शब्दा व्यवह्रियन्ते ते सर्वे एव जनताया आचारव्यवहाराणां विज्ञाताऽविज्ञातानि रूपदर्शवचिह्नानीव वहन्तः शब्दा ऐतिहासिकज्ञातविषयज्ञानाय प्रामाण्यमर्हन्ति ज्ञाताऽज्ञातेतिहासविषयोर्दूरत्वान्यथीकृत्य विधाय जनानुपकुर्वन्ति। शब्दशास्त्रज्ञैरव जाति विस्तृतानां भारतीययूरोपियाणां भेदमूलस्य प्रत्यभिज्ञेतिहासनेपथ्ये गूढोऽयं विषयः स्वीकृतः। सर्वेषामेतज्जातिपूर्वपुरुषाणां (आर्याणां) मैवैव भाषा पूर्वमासीत्। यदा च ते भिन्नासु दिक्षु विशीर्णाः स्वस्वदेशवायुजन्यनिततत्तद्भाषायां उच्चारणभेदोऽजायत। भूयश्च पृथग्देशानामनेकभिन्नव्यवहारा अपि देशप्रकृत्यनुरूपा आगताः। अनवस्थायां भिन्नत्वेन कालेन बहूनि

---

१ वादोऽऽनावश्यं वेदकालादधाम विद्वांस जानन्ति, यथावचस्यास्य सम्यग्विचार इहैवास्माभिः क्रियते।

नूतनाऽऽविष्कृतवस्तूनां बहूनाञ्च तत्तद्देशोपयोगितत्तद्वस्तूनां भिन्नासु पृथग्भूतासु जनतासु व्यवहाराभ्यां गच्छति सुदीर्घकाले एकस्या एव भाषायाः शाखाभूता अनेका भाषा भिन्ना इवाभाऽऽभासन्ते । शब्दशास्त्रनियमैः प्रमाणीकृते सत्यस्मिन् सर्वेषामेकभाषाभाषित्वात्सर्वेषां मूलपुरुषाणां मूलधर्माऽऽचारव्यवहारज्ञानविज्ञानादीनामेकत्वं निश्चितमेव । अतो वेदा एव सर्वजगद्व्यापकविज्ञानानां निधिभूता मूलभूताश्च तेभ्य एव न केवलमस्माकं किन्तु सर्वस्य जगतो वैद्यकशास्त्रेतिहास आरभ्यते, परम्परया साक्षाद्वा ॥

आयुर्वेदस्याऽर्वाचीनेतिहासकालो बुद्धकालात् खिष्टीयाऽष्टमशताब्द्यवधि वर्तत इति पूर्वमुक्तमेवाऽस्माभिः । पुराणस्तु कालो वेदकाल एव । धार्मिका आर्या वेदानामनादित्वं मन्यन्ते । आयुर्वेदस्यैकवेदोपाङ्गत्वात्सर्वासां विद्यानां वेदे केनापि रूपेण विद्यमानत्वादायुर्वेदोऽपि वेदवदनादिरेव किन्त्वाऽऽयुर्वेदस्य विकासमधिकृत्य वेदानाञ्च कालं यावद्गति निर्णेतुं यतामहे । पुराणप्रमाणानि विहाय न वेदानां वास्तविकः कालः केनाऽपि निर्णेतुं शक्यते । यद्यपि ब्राह्मणाऽऽरण्यकादयो वेदेभ्योऽर्वाचीना एव ग्रन्थास्तेषामपि कालं कोऽपि निर्णेतुमक्षमः । बहवः पाश्चात्या विद्वांसः वैदिककालनिर्णयचिकीर्षया बहुविकल्पान्विधायाऽर्वाचीनत्वसीमानं प्राचीनत्वसीमानञ्च दर्शयितुमयतन्त । खीष्टकालञ्च सर्वेषामेवाऽद्यतनपाश्चात्यविदुषां केन्द्रभूतमिष्टमिव । तेषां निर्णये सहस्राणां वर्षाणामान्तरत्वदृश्यते । एकस्य च मतमन्यमताद्भेदं वहति । आर्यास्तु वेदान् सनातनानन्यमानाः केवलं प्रतिसर्गं प्रतियुगं वर्षिभिस्तेषां दर्शनमेव मन्यन्ते नोत्पत्तिम् । अस्तु तावदासां पुराणतमसंहितानां दर्शनकाल एव निर्णययत्नं भजेत । वेवरस्य्यः (Weber) पश्चिमपाश्चात्यपण्डितो जटिलतममिमं विषयं निर्णेतुं बहु यतित्वाऽन्ते निर्णयनैराश्यं दुष्करत्वञ्चाऽत्राऽपश्यत् । अन्येऽपि बहव इममेव विषयमधिकृत्य यत्किमपि प्रालपन् तत्समासतो दर्श्यते । यथा—(१) मोक्षमूलर—(Max Muller) सिद्धान्ताऽनुसारं खिष्टात्पूर्वं दशमी द्वादशी वा शताब्दी वेददर्शनकालस्याऽर्वाचीनतमसीमा । किन्तु प्राचीनतायां वेदकालस्य कोऽवधिरिति किमपि मतं तेन न दर्शितम् । तन्मते संहिताब्राह्मणग्रन्था आरण्यकग्रन्थाश्चेति यथाक्रममनुमित्या प्रत्येकं वर्षशतद्वयमितं कालं निर्माणायाऽपेक्षन्ते (वेदनिर्माणाद्वर्षशतद्वयपश्चाद् ब्राह्मणग्रन्थनिर्माणं, ततश्च तावदेवकालं पश्चादारण्यकग्रन्थनिर्माणं, तेषां त्रयाणामेव प्रचारः ततश्च तत्सिद्धान्तविरोधोत्थितबौद्धधर्माऽपदेशेनाऽजनि) ततश्च तद्विरोधी बौद्धधर्म उत्पन्नः । एतत्सर्वं न्यूनतो न्यून प्रत्येकं शतद्वयं वर्षाणामपेक्षते । बौद्धधर्मोत्पत्तिश्च खीष्टात्पूर्वं प्रायः षट्शतवर्षमिते काले जाता । एतेन **मोक्षमूलरमताऽनुसारं** वेदसंहिताकालः प्रायेण खीष्टात्पूर्वं त्रयोदशी शताब्दी एतच्च तस्यानुमानं वेदसंहितायाः कालस्याऽर्वाचीनतमा सीमा । एतन्मतं यद्यपीतिहासगवेषणपद्धत्या नैवाऽतिगर्हितं तथाऽप्यन्येऽस्मिन्विषये या उपपत्तीर्दर्शितवन्तस्तदपेक्षया **मोक्षमूलरस्योक्तयोऽतीव** दुर्बलाः । एतादृशे गभीरे विषये नैव बह्व्यः । अन्ते **मोक्षमूलरेण**—पृथिव्यां वर्तमाना न काऽपि शक्तिः या निश्चितं वेदकालं निर्णेतुं शक्नोतीत्यपि प्रकटितम् ।

(२) **ल्यूडविग** (Ludwig), **जैकोबी** (Jacobi), **तिलकश्च** (Tilak) इमं विषयं निर्धारयितुं यतितवन्तः किन्तु सत्राऽपि सर्वेषां नैकमत्यम् । **जैकोबी** महोदयस्तिलकमहोदयश्च स्वमतमित्थमदर्शयताम्—विस्तृतज्योतिःशास्त्रस्याऽऽरम्भात्पूर्वमेव वेदर्षिभिः सौरचान्द्रमासानां नियतीकरणमत्याऽऽवश्यकमसमासीत् । पूर्णोदितानां नक्षत्रविशेषाणां वर्षस्य प्रथमर्तुसम्बन्धो नियतीकृतः । यदि ऋग्वेददर्शितो नक्षत्रसम्बन्धस्तयो भवेत्तर्हि गणनया वेदकालनिर्णयो नाऽतिदुष्करः । बहुभिः ऋग्वेदवाक्यैः मृगशिरोनक्षत्रे सूर्यस्य साम्येनाऽहोरात्रमस्य स्थितौ वसन्तप्रारम्भ इति ज्ञायते । एवंविधश्च कालोऽतीवपरः । ब्राह्मणादिग्रन्थेषु वसन्तप्रारम्भो मृगशिरःस्थाने कृत्तिकासु दृश्यते । एवं सौरनक्षत्रकालपरिवर्तने वर्षसहस्रद्वयमपेक्षते यदा मृगशिरः सु

सूर्यस्य वसन्ते गतिरासीत्तदा पञ्चचत्वारिंशच्छतं खीष्टपूर्ववर्षाणामभवत् । कश्चित्कालश्च खीष्टपूर्वं पञ्चविंशतिशतमितेषु वर्षेष्वनुमीयते । एवञ्च प्रायः खीष्टात्पूर्वं षट्सहस्रवर्षमितः कालो वेदसंहितानिर्माणकालोऽनुमीयत इति ॥ (३) जैकोबीमहोदयस्त्वन्यमेव ज्योतिषाऽनुसारं वेदकालमनुमिमीते तद्यथा—आर्याणां विवाहविधौ स्वधर्मेऽनिवार्यरूपेण स्थातुं ध्रुवनक्षत्रं वध्वै दर्श्यते । एष च विधिः कतिपयेभ्यो गृह्यसूत्रेभ्यो लभ्यते । अद्याऽपि उत्तरदिक्स्थध्रुवनक्षत्रदर्शनमार्यविवाहेषु विहित एव । साम्प्रतमृक्षं ध्रुवनक्षत्ररूपेण दृश्यते । किन्तु, इतो द्विसहस्रवर्षपूर्वमेतदेव नक्षत्रं पृथिवीतो बहुदूरस्थितत्वाददृश्यमासीत् । तत्स्थाने चान्यत्किमपि........ नक्षत्रमासीत् । तच्च नक्षत्रं खीष्टात्पूर्वं ख-गिरि-दृग्-वसु-कर-२८२७० मितवर्षपूर्वमेव ध्रुवरूपमासीत् तदा च न ततोऽन्यत्किमपि नक्षत्रं गृह्योक्ताऽऽर्यविवाहविधिपूर्तये उपयोगार्हमासीत् । यद्यपि ऋग्वेदे नेत्थं विधिर्लभ्यते तथापि वेदेभ्योऽप्यर्वाचीनकल्पग्रन्थानामपीत्थं पुराणत्वाद्वेदानां ततोऽपि पुराणत्वं मान्यमेव । एवञ्च वैदिकाऽऽचाराः खीष्टाद्युततत्रयवर्षप्राचीना इति ।

अस्य शुक्लस्य ज्यौतिषाऽनुसारं वर्तन्तेऽतो मान्यतराः । एष च कालो वेदानामितिहासज्यौतिषाभ्यामर्वाचीनत्वेन दर्शितः । प्राचीनस्तु सर्गादिरेव ।

वेदर्षीणामन्येषाञ्च पूर्वाचार्याणामौषधादिप्रयोगैः सह मन्त्रादिप्रयोगोऽप्युपक्रमेऽवर्तत । कश्चिदौषधोपक्रमं कश्चिन्मन्त्रोपक्रमं ते व्यधुः । भारतेऽद्यावधि चिकित्सकेषु त्रयाणामेतेषामुपक्रमाणां नाऽस्त्यभावः । मन्त्रप्रयोगा औषधप्रयोगैः सह विना वा कमपि प्रभावमुत्पादयन्ति न वेतिव्याख्यानं नाऽस्माकमत्र वक्तव्यो विषयः । किन्तु रसशास्त्रं (Medical Chemistry) शल्यतन्त्र (Surgery) मन्ये चाऽऽयुर्वेदविषया वेदे वर्तन्त इत्यस्माकं प्रतिज्ञा न केवलमेते विषया वेदेषु सत्तामात्रभाजः किन्तु तत्र रसस्तत्र परमां सीमानमपि नोपजग्मिरे । यद्यपि तत्र तेषां विषयाणामशेषेण पदे निर्देशः कृतोऽस्ति तथापि तत्कारणं न ज्ञानविस्ताराऽभावः किन्तु तद् द्रष्टॄणामृषीणां वाक्संयमनमल्पशब्दप्रयोगपद्धत्युपस्थितेः । यद्यपि मन्त्रादिभिः महौषधि–रस–शस्त्रचिकित्सा या या वेदेषु दर्शितास्ता आधुनिकपाश्चात्यतरणत्नुसर्तॄणां सर्वा एव सम्भवा न भवन्ति किन्तु ता गम्भीरविचाराऽपेक्षिण्यो न च सुगमाः । रसशास्त्रविस्तरं तु वेदादारभ्याऽर्वाचीनाऽऽयुर्वेदावधि पृथक् प्रकरणे दर्शयिष्यामः । ये ये प्रस्तुता विषया वेदेभ्यो निर्दिश्यन्ते तत्तत्प्रमाणभूताः कतिपये वेदमन्त्रा अस्मभिरन्त्यभागोपोद्घाते निहिताः सन्ति ते तत्रैव द्रष्टव्याः ।

उपरिदर्शिते वैदग्ध्ये वैदिककाल आयुर्वेदस्य न केवलं विद्यमानता किन्तु महदुन्नतिरासीत् । डा. जी. एन. मुखोपाध्यायमहोदयः स्वकृतौ (Surgical Instruments of the Hindus) इत्यत्र— " वेदादिविविध संस्कृतग्रन्थरचनाया शैली सङ्क्षिप्ततमैः शब्दैरेव भावाभिव्यञ्जने प्रवृत्तेति । पुरातनभारतकारविषये यवनीयसम्मतं । यथा प्रसिद्धपाश्चात्येतिहासवेत्तृथ्यूसीडाइडीसस्य (Thucydides) विषयेऽपि जनश्रुतिः प्रसिद्धा तद्यथा—' तस्य विशिष्टविषयनिपादने पाश्चात्यप्रसिद्धानां भारतीय वाक्प्रकर्षः शब्दे बहूनां भावानामेकस्मिन्नपि स्वल्पेषु निर्दर्शने प्रधानं सुलभमेव । कोऽप्येतादृशं स्वल्पीकृत्य भावप्रकाशनरीतिं विधत्त । तत्र कतिपयेनास्माकं तर्थ्यं शब्दमुखेनानुपाल्यं स्फुरति " ॥ ईदृशी येषां ग्रन्थरचनाशैली शब्दसङ्क्षेपे भावविस्तारमनुविधत्ते । एवं गुणैर्न केवलं वेदवीनामेव किन्तु सर्वेषामेव पुरातनदर्शनविपुलकार्याऽऽचार्याणामासीत् । एवमेव तत्र प्रसिद्धौ वैदिकानुसन्धाने मैकडानलकीथौ (Dr. Macdonell and Dr. Keith) स्वमतमभिदधतः । तद्यथा—

"वेदकालवर्तिन आर्याः शल्यक्रियायां पाटवं दधुरितिस्वीकृतिस्तु भ्रान्तिरेवाऽस्ति । नूनं ते क्षतव्रणादिष्वौषधालेपबन्धनादीनि विधाय चिकित्सां व्यधुः । किन्तु तेषामुपक्रमः शल्यक्रिया च शैशवदशायामेवाऽऽसीत् । याऽथर्ववेदे चिकित्साशास्त्रं दर्शितं तत्सर्वमेव समन्त्राणां वनस्पतीनां जलाशादीनां पुराणतम उपयोगो न विज्ञानदृष्ट्या महार्घः" (वैदिक इण्डैक्स पृ. १०५) । यदा वयं तयोरेव वैदिकाऽऽयुर्वेदविषये स्वविरोधिन एव शब्दान् पश्यामस्तदाऽऽश्चर्यो जायते । यथा—"अथ चाऽश्विभ्यामाश्चर्यजनिताश्चिकित्सा व्यधापिषत । ऋज्राश्वाऽन्धाभ्यां सोपक्रमेण गतिदृष्टिप्रदानं, च्यवनर्षये पुरन्ध्याः पत्ये च तथैव पुनर्युवत्वप्रदानं, विश्पलाया नष्टचरणस्थाने आयस्या जङ्घाया योजनं तस्याश्चाक्षतगतिरित्यादीनि वैदिकानां भिषजां (अश्विनोः) कर्माणि दृश्यन्ते" ॥ अतो वयमश्विनौ शल्यतन्त्रे चिकित्सायाञ्च पटुतमावास्तामिति न वक्तुमर्हाम कथित् ।

उपनिषत्स्वपि यज्ञमुख्याङ्गतया भैषज्यकर्म दृश्यते किन्तु तासामध्यात्मविषयत्वान्नाऽऽयुर्वेदविस्तरः । रामायणेऽपि कुशलानां वैद्यानां परिशुश्रूषाद्योल्लेखो दृश्यते । महाभारते (महाभारतकाले) शल्यक्रियायामन्यासाञ्च चिकित्सानामतीव पाण्डित्यमासीद्भारतीयभिषक्ष्विति दर्शितमेवाऽस्माभिः । (पृष्ठे १४ द्रष्टव्यम्) ।

दर्शयामस्तावद्वेदेष्वन्येषु च पुराणाऽऽर्षग्रन्थेष्वायुर्वेदग्रन्थेषु च कीदृक् सर्वाङ्गपूर्णं चिकित्साज्ञानं निहितमस्ति । वेदास्त्वायुर्वेदवत् सर्वज्ञानविज्ञाननिधानीभूता मूलभूताश्च । अतस्तत्र यथाऽन्यानि ज्ञानविज्ञानानि वर्तन्ते तथैवाऽऽयुर्वेदोऽपि । किन्तु ब्राह्मणाऽऽरण्यकोपनिषत्पुराणेतिहासधर्मशास्त्रादीनां मुख्यो व्याख्यातव्यविषय आयुर्वेदो न तथाप्यानुषङ्गिकरूपेण तत्र बहूनामायुर्वेदविज्ञानविषयाणामस्त्यन्तर्भावः । अतस्तेषामायुर्वेदेतरशास्त्रसंज्ञां वयं व्यवहरिष्याम । इतस्ततो विकीर्णमप्यायुर्वेदविज्ञानमेषु ग्रन्थेषु बहु वर्तते । येन विनाऽऽयुर्वेदशास्त्रं न पूर्णतां भजति यच्चाऽऽयुर्वेदस्य द्वारभूतं तच्छारीरशास्त्रं वेदेषु, आयुर्वेदेतरशास्त्रेष्वायुर्वेदे च कियत्कीदृक् चाऽस्ति, कियच्च पाश्चात्यविज्ञानविस्तारभाक् तत्तेन सङ्गच्छत इत्युपोद्घातोऽस्मिन्नस्माभिः दर्श्यते तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

आयुर्वेदपरम्परा ।

सुश्रुतमते "ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे, तस्मादश्विनौ, अश्विभ्यामिन्द्रः, इन्द्रादहं, मया त्विह प्रदेयमर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः सु. सू. १।१८" इत्यायुर्वेदपरम्परा ॥ सा चेत्थम्—

ब्रह्मा
|
प्रजापति (दक्ष)
|
अश्विनौ
|
इन्द्र
|
धन्वन्तरि (काशिराजो दिवोदासो वा)
|

सुश्रुत	औपधेनव	औरभ्र	पौष्कलावत	वैतरण	करवीर्य
		गोपुररक्षित			

चरकमते च " ब्रह्मणा हि यथाप्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः । जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः ॥ अश्विभ्यां भगवान् शक्रः प्रतिपेदे ह केवलम् । ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजस्तस्माच्छक्रमुपागमत् ॥ ... अथ यथ भरद्वाजाज्जगृहुस्त प्रजाहितम् । अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसुः । शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्यः सर्वभूतानुकम्पया ॥ अग्निवेशश्च भेलश्च जतूकर्णः पराशरः । हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वचः ॥ अ. १ " इत्यायुर्वेदपरम्परा ॥ सा चेत्थम्—

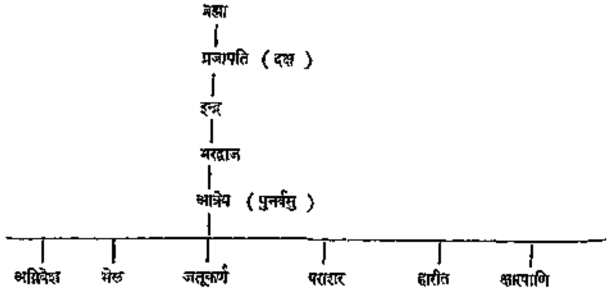

चरकदृढबलाद्या अन्ये तत्तन्त्रप्रतिसंस्कर्तारः ।

ब्रह्मपुराणे आयुर्वेदाऽवतारपरम्परैवम् वर्तते ॥ वेदेषु रुद्राऽश्विवरुणेन्द्रसूर्या दिव्यभिषजो मताः । तत्र—

१ रुद्रः—साम्प्रतं यद्यपि न कोऽप्यायुर्वेदग्रन्थो रुद्ररचितः प्रसिद्धः । तान्त्रिकाः प्रायेण सर्वेऽपि रुद्रमताऽनुयायिनः । ते च रसशास्त्रधातुवादयोः कुशला इति सत्यदेश्यैव जनश्रुतिः । रसशास्त्रं हि चिकित्साविषयेऽतीव समाद्रियते । किन्तु तद्ग्रन्थाः साम्प्रतं विचेया दुर्लभाश्च । वेदेषु " प्रथमो दैव्यो भिषक् " इति रुद्रो वर्णितः । अर्वाचीनाऽऽयुर्वेदग्रन्थेषु पञ्चसप्ततिरौषधानि रुद्रनाम्ना शिवनाम्ना वा प्रसिद्धानि ।

२ सूर्यः—अयमपि वेदे भिषक्त्वेन मतः । कतिपये औषधप्रयोगा अस्य नाम्नाऽर्वाचीनाऽऽयुर्वेदग्रन्थेषूक्ताः । साम्प्रतं सूर्यनाम्ना प्रसिद्धः कोऽपि ग्रन्थो नैव प्रचलितो लभ्यते । मुखोपाध्यायकथानुसारं, आङ्ग्लदेशस्य विचित्रवस्त्वागारे (British Museum) स्थिते भारतकार्यालयसम्पद्भूते शर्मदेशराजधान्याः पुस्तकालयस्थपुस्तकनामाङ्कनपत्रे भास्करसंहिताया वैद्यकविषये नाम वर्तते । ततश्च 'आरोग्यं भास्करादिच्छेत्' इति सङ्गच्छते ।

३ इन्द्रः—पूर्वं दर्शितमेव भगवान् धन्वन्तरिरिन्द्रेणाऽध्यापित आसीदिति । सुश्रुतचरकयोरुभयोरपि इन्द्र आयुर्वेदाऽऽचार्यत्वेन मतः । इन्द्ररचिताया ब्रह्मभिःसंहिताया नाम गणनाथसेनमहोदयकृतप्रत्यक्षशारीरग्रन्थे दृश्यते नाऽन्यत्राऽन्यत्र । चरकसंहितायामिन्द्रोक्तरसायनमितीन्द्रप्रोक्तस्यौषधप्रयोगस्य साक्षादेव नामाऽस्ति । कतिपयाऽन्यान्यप्यौषधानीन्द्रनाम्नाऽऽयुर्वेदग्रन्थेषु सुप्रसिद्धानि । ऋग्वेदे सूक्तं पूर्णमेकं राजयक्ष्मचिकित्सकमिन्द्रमितीन्द्रं स्तुवद् दृश्यते ।

४ अश्विनौ—वेदब्राह्मणपुराणाऽऽयुर्वेदग्रन्थेषु सर्वत्रैव भैषज्यप्रकरणेऽश्विनो र्महानादरो वरीवर्ति । प्रसिद्धिश्च महती तयोः । वेदे तु प्रायोऽर्द्धशत सूक्तानामश्विनोः स्तव एव प्रयुक्तम् । अन्येषु च बहुषु स्थानेषु तयोश्चरित्र, चिकित्सोत्कर्षो देवतात्वेन स्तुतिश्च दृश्यते । अद्यप्रचलिताऽऽयुर्वेदग्रन्थेषु बहुत्र बहून्यौषधानि तयोर्नाम्ना सह लभ्यन्ते मुखोपाध्यायमहोदयो मद्र (Madras) पत्तनराजकीयपुस्तकालयेऽश्विसंहितानामकस्यैकस्याऽमुद्रितपुस्तकस्य सत्तामपि ज्ञापयति ।

५ वरुणः—वेदेषु वरुणस्य भिषक्त्वमत्र भिषगधिपत्वञ्च, चिकित्सालयाऽध्यक्षत्वञ्च दृश्यते किन्तु न कोऽपि तन्नाम्ना ग्रन्थो न वा किमप्यौषधमुपलभ्यते ।

सङ्क्षेपेणाऽत्र वेदप्रदर्शिताऽऽयुर्वेदाऽऽचार्याणां नामानि दर्शितानि । साम्प्रतं व्यवह्रियमाणानामन्येषाञ्च ग्रन्थानां कालेतिहासावधिकृत्य समतं दर्शयाम ।

१ सुश्रुतसंहिता—कतिपयानां विदुषाम्मते सुश्रुताच्चरकस्य ज्येष्ठत्वमस्ति किन्तु न तदुपपत्तिसहम् । वर्तमानचरकग्रन्थकारो बहून् सुश्रुतीयसिद्धान्तान् स्वकृतौ निवध्ने । ये ये सिद्धान्ताः सुश्रुतीयाश्चरके वर्तन्ते परोक्षरूपेण तत्र 'धान्वन्तराः' एके, इत्यादयः शब्दा दृश्यन्ते * । सुश्रुतसंहितानिर्माणस्य कः काल इति पूर्णतया निश्चेतुमतीव दुष्करम् । अस्मिन्विषये हार्नलेमहोदयः सुश्रुतनिर्माणकालं खीष्टात्पूर्वं षष्ठीं शताब्दीमनुसन्दधानः "यदा सुश्रुतनिर्माणकालो निर्णेतुमारभ्यते तदाऽनुमीयते सुश्रुतसंहिताकारः चरकीयान् सिद्धान्तान् पर्यचिनोदिति यतो मनुष्यशरीरस्थाऽस्थिगणनमुपक्रम्य चरकीयसिद्धान्तात्तस्य स्वेषाञ्च भिन्नत्वं ज्ञापयति । अतः सुश्रुतकारश्चरककारात्प्राचीन इति प्रमाणीभवति । तथाच वेददेशीयस्य शतपथब्राह्मणस्य रचयिता सुश्रुतीयसिद्धान्ताभिज्ञोऽभवदिति निश्चीयते । अस्य ग्रन्थस्य निर्माणकालस्तथ्यो न ज्ञायते । खीष्टात् पूर्वं षष्ठी शताब्दी भवेदिति नैवोपपत्तिविरोधः । अतः सम्भाव्यते सुश्रुतकारो न केवलमात्रेयस्य किन्तु तच्छिष्यस्याऽग्निवेशस्य समकालीनः" इत्यभिधत्ते । भूयश्च 'त्रीणि सषष्टीन्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते' इति निर्दिशन् स "आयुर्वेदवादिनस्त्रीणि सषष्टीन्यस्थिशतानीति भाषन्त इति सुश्रुतकारस्य लक्ष्यभूत आत्रेयसिद्धान्त एव ।"

हार्नलेमहोदयः शतपथब्राह्मणचरकसुश्रुतानामस्थिसङ्ख्यायाः समानत्वेन भ्रान्तिं प्रापितः । अस्मिन्विषये तदुक्तं न समीचीनम् । यतः सर्व एव प्राचीना आर्याऽऽचार्या अभिन्नं वेदमतमवालम्बन्त । प्राचीनार्याऽऽचार्याणां सरणिरेषा—स्पष्टं वेदस्य वा नाम्ना तदनुकूलमेव स्वसिद्धान्तं त उपादिशन् । वेदानुकूल्यं तु सर्वेषामेवाऽऽसीत् । सुश्रुतेन त्रीणि सषष्टीनीति शतपथब्राह्मणवेदसिद्धान्तः साक्षान्निर्दिष्टो न परम्परागतः । तत्र वेदविदो भाषन्त इति न केवलमायुर्वेदविदः किन्तु पूर्णाऽऽम्नायविद एव । अतः सुश्रुतसंहिता चरकसंहितायाः प्राचीनैव । तस्या निर्माणकालश्चरकसंहिताया निर्माणकालाद् द्विशतवर्षपूर्वमिति नाऽसङ्गतम् ।

चरकसंहिता—चरकसंहितामधिकृत्य हार्नलेमहोदयः "नवीनभारतीयाऽऽयुर्वेदसरण्यनुसारमन्यैका जनश्रुतिः प्रसिद्धा । सा च बौद्धानां जातकेषु तेषामेव साधारणधर्मग्रन्थेषु च दृश्यते—बौद्धकाले विश्वविद्यालयद्वयमासीत्तत्राऽऽयुर्वेदमन्तर्भाव्य सर्व एव विज्ञानविषया (सब्बसिप्पाणि=सर्वशिल्पानि) बहुभिरध्यायैर-

* 'सर्वाङ्गनिर्वृत्तिर्युगपदिति धान्वन्तराः' चरक शा ६।२१। 'परिहृतकर्मेण शल्यहर्ताऽऽहरणमित्येके (धान्वन्तराः)' च० शा ८।२९। 'दाहे धान्वन्तरीयाणामत्रापि भिषजां बलम्' च चि ५।६४। 'इदन्तु शल्यहर्तॄणां कर्म स्यादृष्टकर्मणाम्' च० चि. १३।१८२। 'ता शल्यविद्भिः कुशलैश्चिकित्स्या शस्त्रेण संशोधनरोपणैश्च' च चि ६।५८ इत्यादि । चरकसुश्रुते पाठा उद्धृता इति तु न युज्यते ग्रन्थविरोधात् ।

पाठ्यन्त । तेषामुपाध्यायानां बौद्धेषु प्रचलितं नाम (दिसपामोक्खा—आचारिय=दिशाप्रमुखाऽऽचार्यः) इत्यन्तरम् । एतयोश्च विश्वविद्यालययोरेको भारतपूर्वदेशे काश्यामपरश्च भारतपश्चिमदेशे तक्षशिलायामासीत् । पश्चिमदेशस्थस्तु (तक्षशिलायां) प्रसिद्धतरोऽभवत् । तक्षशिलीयविद्यालये बुद्धकाले स्तोकं तत्पूर्ववर्तिनि वा काले 'आत्रेयः' आसीदायुर्वेदाऽध्यापकः । तस्य चाऽऽत्रेयस्य शिष्येणाऽग्निवेशेन निर्मिता मूलचरकसंहिता । अतश्च तस्याः कालः खीष्टात्पूर्वं षष्ठी शताब्दी ज्ञायते" इत्याह । एतत्तु पूर्वमपि सुश्रुतप्रकरणेऽस्माभि दर्शितम्—हार्नलेमहोदयो बहुत्र नामसाम्येन भ्रान्तिमवाप्नोदिति । तक्षशिलाविश्वविद्यालये भवेन्नाम कोऽप्यात्रेय आयुर्वेदाऽध्यापको बौद्धजातकदृष्टः किन्तु स एव मूलचरकसंहिताकारस्याऽग्निवेशस्य गुरुरिति तु नितान्तमसङ्गतम् । तक्षशिला हि बौद्धानामेवाऽऽसीद्विद्यापीठं बौद्धकाले । चरके बहुत्र बौद्धमतविरोधदर्शनाच्चैव बौद्धविद्यालयाऽध्यापकस्तस्योपदेष्टेत्यनुमातुमपि शक्यते । अस्मन्मते तु पतञ्जलिर्यो व्याकरणमहाभाष्यप्रणेता स एव चरकस्येति यः प्राचीनवादः स एव साधीयान् । न केवलं प्रचलितजनश्रुतिरेवैतन्मूलं किन्तु बहूनां पुराणविदुषामपि तत्राऽऽनुकूल्ये सम्मतिः ॥ (१) "सूत्राणि योगशास्त्रे वैद्यकशास्त्रे च संहितामतुलां । कृत्वा पतञ्जलिमुनिः प्रचारयामास जगदिदं त्रातुम्" पतञ्जलिचरिते सर्ग ५।२२ ॥ (२) "योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन । योऽपाकरोत्तं वरदं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि" ॥ योगवार्तिक० (३) 'इति चरके पतञ्जलिः'—मञ्जूषा (४) "यदा मत्स्याऽवतारेण हरिणा वेद उद्धृतः । तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् । अथर्वान्तर्गतं सम्यगायुर्वेदञ्च लब्धवान् ॥...सञ्चिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्रो बभूव ह । प्रसिद्धस्य विशुद्धस्य वेदवेदाङ्गवेदिनः ॥ यतश्चर इवाऽऽयातो न ज्ञातः केनचिद्यतः । तस्माच्चरकनामाऽसौ विख्यातः क्षितिमण्डले ॥ इत्यादिभिर्महाभाष्यकृतः पतञ्जलेश्चरक इति नामान्तरमेव निर्धार्यते । महाभाष्यनिर्माणकाल एव चरकसंहितानिर्माणकाल इति स्पष्टमेव, अतस्तमेवाऽऽधिकृत्य किमपि ब्रूमः ॥—"चन्द्राऽऽचार्यादिभिर्लब्ध्वा देशं तस्मात्तदाऽगमत् । प्रवर्तितं महाभाष्यं स्वञ्च व्याकरणं कृतम् ।" राजतरङ्गिण्याः १।१७६ ॥ इत्यभिमन्युराज्यकालमधिकृत्य राजतरङ्गिणीकारेण चन्द्राऽऽचार्यादिभिर्ग्रन्थमात्राऽवशिष्टमेकं महाभाष्यपुस्तकं दक्षिणदेशादानीय काश्मीरदेशे पुनः प्रचारितमिति ज्ञाप्यते । अभिमन्युकालश्च प्रायेण खिस्ताद्द्वितीयशताब्द्या अन्ते बहुभिः पाश्चात्यैर्मतः । तथा चेदं विचार्यं सम्पन्नम्—एतादृशो महान् ग्रन्थः कियता कालेनाऽप्रचररूपो भूतः ?—ततः क्रमात्कियता च कालेन लुप्तदशां गतः ? इति । एष महाभाष्यकारस्तु गोनर्ददेशीयः । तथा ह्याह स स्वयमेव तत्र तत्रैव—'गोनर्दीयस्त्वाह' इत्येवमादि (पा. १।१।२१) व्याख्यातश्च तत् तट्टीकाकृता कैयटेन 'महाभाष्यकारस्त्वाह' इति । कैयटटीकाकृन्नागेशोऽपि तथैव व्याचष्टे—'गोनर्दीयपदं व्याचष्टे भाष्यकार' इति । गोनर्ददेशवासित्वादेव च पतञ्जलेर्गोनर्दीयत्वम् । स च गोनर्ददेशोऽधुनातनीयो 'गोण्डा' इति प्रसिद्धोऽयोध्याप्रदेशीय इत्यपि निर्णीतमस्मद्देशीयाऽध्यापकविशेषेण रामकृष्णगोपालभाण्डारकरेण । एष—एव 'गोण्डा' गोनर्दो भवतु मा भूद्वा । गोनर्दस्तु प्राग् देशविशेषस्तत्र नाऽस्त्येव संशयः । काशिकायाम् 'एङ्प्राचां देशे (पा. १।१।७५) इत्यस्योदाहरणेषु 'गोनर्दीयः' इतिपदस्याऽपि दर्शनात् । तदानीञ्च नाऽऽसन् खल्विदानीन्तना इव लौहवर्त्मगा अपि धूमयानशकटाः । आसंश्च प्रायः प्रति नगरान्तेषु दुर्लङ्घ्याः कान्ताराश्च, प्रसङ्गतस्तदप्युक्तं महाभाष्ये—'कश्चित्कान्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते' स यदा निष्कान्तारीभूतो भवति तदा सार्थं जहाति (१ अ. १ पा. ९ आ.), इति । प्रदर्शितवाक्यपदीयवचनात्तु गम्यत एवैतत्, चन्द्राऽऽचार्यादिभि र्दाक्षिणात्येभ्यो क्रमेण लुप्ताऽवशिष्टं महाभाष्यपुस्तकमवाप्तमिति । तदद्य विचार्यतां

तावद् धीमद्भिः—तदानीं खलु प्राच्यदेशतो दक्षिणदेशं यावत् भाष्यप्रचलनाय कियन्तः प्रयोजनीयाः सञ्जाता आसन् ? कतिपयब्देषु च सम्प्रचलद्रूपं स्थितम् ? कियता च कालेन पुनर्लोपदशागतमलम्भि च चन्द्राऽऽचार्यादिभिरिति ।

अस्मन्मते त्वभिमन्युराज्यकालतोऽन्यूनसार्धद्विशतवर्षपूर्वं प्रणीतमेतन्महाभाष्यम् । अन्तरेण हि सार्धद्विशताब्दकालमेतादृशस्य महतो ग्रन्थस्याऽऽर्यावर्तीयप्राच्यदेशाद्दक्षिणदेशं यावत्प्रचारो लुप्तप्रायता च न सम्भवेदिति । तथा च महाप्रमाणः कन्याकुब्जेश्वरो दिग्विजयाय यदेमं भारतं प्राविशत् (ई० ३२७ खी० पू०) तत्पूर्वमेव प्रणीतं महाभाष्यमिति । अतएव दिग्विजयिना तेन श्रीरुद्रपतिना कृतः साङ्कलनगरध्वंसो नाऽन्तर्गतो महाभाष्यकारस्यैतस्य पतञ्जलेः । सति त्वन्यथा तस्मिन् " साङ्काशादिभ्यश्च (पा० ४ । २ । ७५) इति सूत्रेऽवश्यमेवोच्येत ' सङ्कलेन निर्वृत्तः साङ्कलो जनपद इदानीं ध्वस्तः ' इति । कस्य हि नाम ग्रन्थकारस्य शताब्दपूर्वं किञ्चिदधिकशताब्दपूर्वं वा जनपदध्वंसनविवरणमपि न कृतं स्यात् नापि स्मृतिविषयमवरोहेत् अथवा सङ्कलेन निर्वृत्तः साङ्कलो जनपदः काऽऽसीदित्येवमप्याशङ्क्येत ।

यद्युच्येत इरावत्याः पश्चिमोपतटस्थितशाकलमेव नगरमासीत्पुरा साङ्कलमिति प्रसिद्धम्, तदेव श्रीरुद्रपतिना विध्वस्तमपि पुनः कालात्प्रादुर्भूतं चैनिकपरिव्राजकेन ह्वेनत्साङ्गनाऽपि (६२९ खी० पू०) दृष्टमिति ह्वेनत्साङ्गतो बहुपूर्वजस्य भाष्यकारस्य न तत्र ध्वंसनकथनाऽवसरो नाऽपि सन्देहाऽवसर इति । तत्र ब्रूमः—शाकलसाङ्कलयोरुभयोरपि पाणिनीये गणपाठे पृथगवस्थानान्नैवाऽस्ति तादृशकथनाऽवसरः । किन्तु तेन हि दिग्विजयिना, इरावती समुत्तीर्यैव, इरावतीपूर्वोपतटस्थमवाप्तप्रायं साङ्कलं विध्वस्तमित्येवमैतिहासिकम्, चैनिकपरिव्राजकस्य ह्वेनत्साङ्गस्य निर्देशतस्त्ववगम्यते तत्तीर्थयात्राकाले शाकलं नाम नगरं विपाशायाः पश्चिमोपतटे एव स्थितमिति । तथा च नामभेदात् संस्थानभेदाच्चानयोः पार्थक्यं सुव्यक्तमेव, तदिहाऽयमेव स्वीकार्यः—पाणिनिकाले योऽसौ साङ्कलो नामासीत् कश्चन महाजनपदः पूर्वोपतटस्थ इरावत्याः, स एव कालात् ध्वस्तः श्रीमता दिग्विजयिना तेन ध्वस्तश्च, शाकलमिति तु तस्माद् विभिन्नमेव स्थानमिरावत्याः पश्चिमोपतटे चिरात् स्थितम् तदेव दृष्टं यथावद्वर्णितं तीर्थयात्रागतेन तेन चैनिकपरिव्राजकेनेति । अपि तेन हि चैनिकपरिव्राजकेन यस्य शाकलस्य नगरत्वं वर्णितं तस्यैव " शाकलं नाम वाहीकग्रामः (४ अ० २ पा० २ आ०)" इति ग्रामत्वेन व्यपदेशो दृश्यते महाभाष्ये, तत्रैवं शक्यते—इह चैनिकपरिव्राजकागमनसमये तस्य स्थितं नगरत्वम् । ततः पुरा भाष्यकारसमये तु ग्रामत्वमेवाऽऽसीत्तस्येति ग्रामो हि नगरत्वमाप्तुं युज्यत एव क्रमोन्नत्येति । एवं चेह चैनिकपरिव्राजकाऽऽगमनाद्बहु पूर्वं, तस्य हि प्राक् नरपतेर्विजयाऽऽगमनाद्य पूर्वमेव सुतरां सीद्गन्यस्त सार्धत्रिशतवर्षतोऽपि प्राक् प्रणीतं पातञ्जलं महाभाष्यमिति चावगम्यते ।

किञ्चाऽस्य पतञ्जलेः शाक्यबुद्धपरभवत्वनिर्णये हेतुरयम्, अस्ति च सूत्रम्—' इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते (पा० ५ । ३ । १४), इति अनेन च तसिलादयो विधीयन्ते ते खलु भाष्यकृता भवदादिभि योगे एवेष्टाः । भवदादिषु च ' देवानांप्रियः ' इत्येतदपि समस्तं पदं पठितम् । दृश्यते च बौद्धग्रन्थे बौद्धानां ' देवानांप्रियः ' इति प्रशंसाख्यानम् । अतो ज्ञायत एवास्य भाष्यकारस्य शाक्यबुद्धजन्मपरभवत्वम् । तथैवाऽस्ति " षष्ठ्या आक्रोशे ' (६ । ३ । २१) इति पाणिनिसूत्रम् । अत्र च सन्ति कात्यायनकृतानि कतिचिद्वार्तिकानि, तेषु चैकम् " देवानांप्रिय इति च मूर्खे " इति । भाष्यकारस्तु तत्र ' मूर्खे ' इत्यंशं परित्यज्यैवाऽपठीत् ' देवानांप्रिय इति चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ' इति । तथाचेदमपि सुव्यक्तम्—कात्यायनकाले मूर्खोऽभिधानमेवाऽऽसीत् ' देवा-

नाम्प्रिय,' इति । ततोऽतीते बहुतिथे बौद्धमान्याऽभिधानमभूत्तदेव, तत्कालज्ञ एवेष पतञ्जलिः सामयिकव्यवहारानुरोधत एव पृथगकरोत् ततो वार्तिकात् ' मूर्खे ' इति । वस्तुतो यथेह भारते महम्मदीयराज्यस्थापनात् प्रागप्यपदेशे हिन्दुरितिव्यवहार आसीदेवाऽधार्मिकेषु, तत उत्तर सेन समाख्या तदाक्रोशकृतोपचरितैवाऽस्मासु च । व्यवह्रियते ततो वयमपि " हीनञ्च दूषयत्यस्मात् हिन्दु " इति (मेरतन्त्रे) व्युत्पादनमभिमन्याऽऽत्मनो हिन्दुनाम कथनेऽपि गौरवमेव मन्यामहे । तथैव पुरा खलु पाणिनिकाले ' देवानाम्प्रिय ' इति पदद्वयमसमस्तमेवासीद् व्यवहार्यम्, एतेन चाऽसमस्तपदद्वयेन यज्ञीयपशोरेव बोधश्च भवतिस्म । तत उत्तरं कात्यायनकाले मूर्खे एव तत् समस्तमेकपदीभूतं पशुतुल्यताव्यञ्जकं व्यपदिष्टम् । ततोऽनन्तरं बौद्धानां मूर्खत्वमेवाऽभिमन्वाने रार्थे प्रयुक्तं तत्तेषु । काले तदेव पदं प्रशस्तावचनमिति कृत्वा गृहीतं स्वस्वनामसु तैर्नैर्नृपैरिति तदानीं तात्कालिकव्यवहारानुरोधत एव परित्यक्तो वार्तिकीयो ' मूर्खे ' इत्यंशो भाष्यकृतेति । एतावता तु सामान्यत खीष्टजन्मतः सार्धत्रिशतवर्षपूर्वम्, शाक्यबुद्धनिर्वाणतश्चाऽन्यूनपञ्चाशद्वर्षोत्तरम् (खी० पू० ३५०–५००) पतञ्जलिसमयोऽनुमीयते ।

यदुच्यते ' वर्तमाने लट् ' (पा. ३–२–१२३) इति सूत्रीयभाष्ये " इह पुष्यमित्रं याजयाम " इत्युत्तमपुरुषप्रयोगात्पतञ्जलेः पुष्यमित्रर्त्विग्त्वमपि स्फुटम्, तदत्र तात्कालिकत्वात्तत्कालिकत्वनिश्चयेनेति, तदपि न विचारसहम् । यद्येवमुत्तमपुरुषप्रयोगदर्शनादेव तस्य याजकत्वमङ्गीक्रियेत तर्हि तत्रैव ' इह वसाम ' इति प्रयोगदर्शनादेव तस्य पाटलीपुत्रवासित्वमप्यङ्गीकरणीयं भवेत् । न च पुष्यमित्रयागानुरोधेनैव तदानीं तस्य तत्र वासश्चाऽऽसीदिति वाच्यम्, सति हि तस्य तादृशावकाशाभिमते तिष्ठाम इत्येव क्रिया प्रयुज्यते न तु वसाम, इति गोनर्दवासित्वात्तस्य । किञ्च तत्रैव ' इहाधीमहे ' इत्यप्युक्तमस्ति, तत्किं तदानीमपि पतञ्जलिस्तत्र पाटलिपुत्रेऽध्ययनार्थं स्थित ? गुरुमुखादर्थग्रहणमेव ह्यध्ययनमाचार्यसम्मतम्, तदिदानीं तत्र पतञ्जलेर्न कथमपि सम्भाव्यते केनचिदपि, तथा चाऽवश्यमेव वक्तव्यम्—एवमादिपूत्तमपदप्रयोगदर्शनं न तु पतञ्जलेः स्वस्य तद्व्यापाराश्रयत्वं गमयति, अपि तु वैयाकरणानामुदाहरणप्रत्युदाहरणप्रदर्शनायैव प्रयोगास्त्वेवस्यमेव कल्पनीया सर्वेवेति । तदेवं यथैवोक्तम्—' इह वसाम ' इति, यथैव च ' इह अधीमहे ' इति तथैव ' इहपुष्यमित्रं याजयाम ' इति च, नच तेभ्यः किमप्यैतिहासिकं तथ्यं लभ्यमस्ति । वस्तुत. पतञ्जलिः दृष्टपाटलीपुत्र इति वक्तुं शक्यत एव, परं पाटलीपुत्रस्थ एवेदं भाष्यं व्यरचयदिति तु न कदापि वक्तुं युज्यते, यतो भाषितमेतच्च तेनैव—" यथा देवदत्त इह भूत्वा पाटलीपुत्रे भवति, सा नूनं क्रिया (१ अ. ३ पा. १ आ.) इति, पुनस्तत्रैव किञ्चिदग्रे—' स इहस्थः पाटलीपुत्रस्थं देवदत्तमुपदिशति, अङ्गदी कुण्डली व्यूढोरस्को वृत्तबाहुर्लोहिताक्षस्तुङ्गनासिको विचित्राभरण ईदृशो देवदत्त इति (१ अ. २ पा. १ आ.) इति च । एवमादिप्रयोगदर्शनाच्च क खलु प्रज्ञावान् मनसापि शङ्कितुं समर्थः पाटलीपुत्रनगरे स्थित एव पतञ्जलिः प्रणिनायैतद्भाष्यमिति । किञ्च प्रदर्शितयोरुदाहरणयोर्यथा किल देवदत्तो भाष्यकृत्कल्पित एव जन , एवं प्रख्याताश्चाद्यापि दृश्यन्त एव बहवो देवदत्ता । यथा च—" पश्य देवदत्त कष्टं श्रितो विष्णुमित्रे गुरुकुलम् (२ अ. १ पा १ आ.) " इत्यत्र च देवदत्तविष्णुमित्रौ कल्पितौ, तथैव तत्र पुष्यमित्र-चन्द्रगुप्तादिव्यपदेश्च च नास्त्येव सन्देहलेशोऽपीति ।

अद्यप्रचलितमहाभारतात् पूर्वजत्वं त्वेतन्महाभाष्यस्य, तस्माच्च तस्य खीष्टजन्मतो द्विशताब्दीपूर्वोद्भूतत्वन्तु पाश्चात्यैरपि स्वीकार्यम्, महाभारतस्याऽस्य हि खीष्टजन्मतो द्विशताब्दीपूर्वप्रणीतत्वे सर्वेषामेव तेषां मतैक्यात् । पुष्यमित्रस्य राज्याऽऽरम्भकालस्तु तैः खीष्टजन्मतः शताब्दीपूर्वमित्येव निर्णीतम्, तथा च स्वकृतसि-

भ्रान्त्याक्षेपभियाऽपि तेषां स्वीकार्यमेवाऽस्य पतञ्जलेः सत्पुष्यमित्रतोऽतिपूर्वजत्वम्, तथा चान्द्रोदाहरणे श्रुतस्य तस्य कल्पितव्यक्तित्वञ्च । स्वीकृते चैव तत्तुल्यतया 'चन्द्रगुप्तसभा' इत्यत्र चोदाहरणे चन्द्रगुप्ताख्यव्यक्तेरपि भाष्यकृत्स्वकपोलकल्पितत्वं सुवचमेवेत्यलमतिजल्पनेनेति ।

अस्ति 'अनद्यतने लङ्' (पा. ३-२-१११) इत्येकं सूत्रम् । तद्भाष्ये च वार्तिकोदाहरणतया द्वे वाक्येऽवलोक्येते—'अरुणद् यवनः साकेतम्, अरुणद् यवनो माध्यमिकान्' इति । अत्र कश्चिद्धीमान् माध्यमिकानिति नागार्जुनमतानुगतबौद्धसम्प्रदायविशेषस्थितानेव मत्वा पतञ्जलिकालनिर्णये पतितवान्, तदपि भ्रमसङ्कुलमिवाभाति, राजतरङ्गिणीपर्यालोचनया हि स्फुटमेवाऽवगम्यते नागार्जुनोऽसावभिमन्युसमकालिक एवेति । तथाहि—'अथ निष्कण्टको राजा कण्टकोत्साप्रहारद । अभीर्भूनाऽभिमन्युः शतमन्युरिवाऽपरः ॥ स्वनामाङ्कशशाङ्काङ्कशेखरं निरचय्य सः । पराध्यैनिभं श्रीमानभिमन्युपुरं व्यधात् ॥ चन्द्राचार्यादिभिः × × × × व्याकरणं कृतम् । तस्मिन्नवसरे बौद्धा देशे प्रबलतां ययुः ॥ नागार्जुनेन सुधिया बोधिसत्त्वेन पालिताः । ते वादिनः पराजित्य वादेन निखिलान् बुधान् ॥ क्रियां नीलपुराणोक्तामच्छिन्दन्नागमद्विषः । (रा. त. १-१७४-१७८)" इति । अभिमन्युसमये एव च चन्द्राचार्यादिभिः वैद्वन्वेषणतो ह्येकं महाभाष्यपुस्तकं दक्षिणदेशादानीतमिति तु सर्वनादिसम्मतमेवेत्युक्तम्, तत्कथमभिमन्युतो बहुपुराणस्य पतञ्जलेः किलाभिमन्युसमकालोत्पन्नमाध्यमिकज्ञानसम्भवो यतश्च तादृशानां माध्यमिकानामवरोधदर्शनमपि तस्य सम्भाव्येत नामेति सुधीभिरेव विभाव्यताम् ।

यच्च कथितं "तथा च सूच्यते हि भगवता पिङ्गलेन पाणिन्यनुजेन" इति षड्गुरुशिष्योक्तं दृष्ट्वा पाणिनिसमकालिकत्वं पतञ्जलेः स्वीकर्तुमीहे, पतञ्जलेः पिङ्गल इति नामान्तरश्रवणात्, तस्य खल्वनुत्तमधियः प्रयासानादा कथन्नु सम्भवत्येकमुखेन ? यतोऽनुद्भूतपूर्वमेतत्तेन निर्णीतं हिमवद्विन्ध्ययोर्मिलनमिवाऽतीवचित्रम् । पाणिनिपतञ्जल्योः प्रायोऽष्टादशशताब्द्यन्तरितत्वावगमात् । अत एव भगवता पतञ्जलिना कश्चित्कश्चित् पाणिनिकाले व्यवहृतं लौकिकं किञ्चिद्बोधयितुं 'पुराकल्पे,' इति तदुल्लेखः कृतः । तथाहि—"पुराकल्प एतदासीत् × × × शब्दा उपदिश्यन्ते × × × एवं निष्प्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतृभ्यः सुहृद्भूत्वा आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे (१ अ० १ पा० १ आ०) इति" "पुराकल्पे एतदासीत् षोडशमाषाः कार्षापणं षोडशपलाश्च माषशतम्ब (१ अ० २ पा० ३ आ०=सवर्णाणामितिसूत्रभाष्यान्ते) इति चैवमादि । यद्यपि पाणिन्यनुजश्च पिङ्गलः, पतञ्जलेश्च नामान्तरं पिङ्गल इति भवितुमर्हतीति सत्यम् । परमनयोर्न चैक्यं स्वीकुर्मो वयम्, अपितु बहुभिन्नकालिकत्वमेव । वस्तुतोऽङ्गवर्णानुसारत एव कृष्ण, पिङ्गल, गौरश्यामेति नामानि तदानीमाख्यतानि भवन्ति स्म । छान्दोग्येऽपि श्रूयते चैकः पिङ्गलस्तथाहि—"अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति (८-६-२) इत्यादि । मयाऽत्रापि पिङ्गलनाम्ना पाणिन्यनुजस्यान्यस्य वा कस्यचिन्मतं इत्येनमर्थो गम्यते, 'शुक्लस्य' इत्यादेः 'आदित्य पिङ्गल' इत्यादेश्चोत्तरत्र तत्रैव श्रवणात्, छान्दोग्यस्य तस्य पाणिनिपूर्वजत्वावधारणाच्च । दृश्यते हि छान्दोग्येऽनेकत्र शौनकः कापेय (पा० ४-३-५-६, ७) प्रत्युदाहरणञ्च तदेव पदमनुभूयते "कपिबोधादाङ्गिरसे (४-१-१०७)" इति पाणिनिसूत्रस्येतीह दिक् ।

अपि दृश्यते चाऽत्र महाभाष्ये (पा० ४-२-६०) आख्यायिकात्वेन वासवदत्ताया ग्रहणम् । "आख्यायिका-वासवदत्तिका" इति । सुबन्धुकृतैवाख्यायिका सेति प्रसिद्धा, सुबन्धुश्च कविः रामायणस्य महाभारतस्य, तत्परिशिष्टरूपस्य हरिवंशस्य, विक्रमादित्यस्य च परभव एव । तथाहि—"रामायणेनेव सुन्दरका-

ण्डचारुणा " इति, " भारतेनेवसुपर्वणा " इति, हरिवंशोऽपि पुष्करप्रादुर्भावरमणीयैः, इति । 'सा रसवत्ता विहिता नवका विलसन्ति चरति नो कं कः । सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये' इति च । तदेवमस्य हि महाभाष्यस्य वासवदत्तापरभवत्वस्वीकारपूर्वकं रामायणादिपरभवत्वमपि मन्तव्यमित्येवमपि कश्चित् शङ्कितुमुत्सहेतैव । परमवश्यं तस्येमानि च त्रीणि वितर्क्याणि भवेयुः । यदि हि स्वर्गते च विक्रमादित्ये स्थितस्य सुबन्धोः समनन्तरमेव प्रणीतं स्यात् पातञ्जलं नाम महाभाष्यम् । तर्हि काश्मीरराजाभिमन्युसमये विक्रमादित्यजन्मतो बहुपूर्वमपि चन्द्राचार्यादिभिः कथं तद्भाष्यपुस्तकमलब्धमिति प्रथमम् । सर्वैश्च पुरातत्त्वमनुसन्धित्सुभिः महाभाष्यस्यास्य खीष्टजन्मपूर्वप्रणीतत्वमेकवाक्यतो निर्णीतमेव, स सर्वसिद्धान्तोऽपि कथं न व्याकुप्येतैवेति द्वितीयम् । अपि यदि हि नाम महाभाष्यकारः खल्विदानीं प्रचलितान्महाभारतादपि परभवः स्यात्, तर्हि महाभाष्येऽत्र प्रदर्शितं वृद्धकुमार्युपाख्यानं प्रचलितमहाभारतीयानुरूपमेव कथं न दृश्येतेति तृतीयम् ।

अस्मन्मते तु कालक्रमक्षरताङ्कते तन्महाभाष्यपुस्तके सुबन्धुपरज एव कश्चित्तत्र 'वासवदत्तिकप्रभृत्यभिनिवेश्य तस्य नष्टाक्षरत्वमुद्धारेति । अत एव प्रवादोऽपि " यत्र लाञ्छितः फणी " इति ।

भगवतः पतञ्जलेः सुबन्ध्वादिबहुपूर्वभवत्वे, अपरा चैवोपपत्तिः समालोच्या—यो हि नाम वासवदत्ताकृतः सुबन्धोरप्युत्तरभवः, तेन चाऽवश्यं कालिदासस्य कवेरप्युत्तरभवेन भवितव्यम्, स्वीकृते च तथा कालिदासकृतान् प्रयोगानप्यवेक्ष्याऽवश्यं तत्र भाष्ये तथैवेष्टयः प्रणीता दृश्येरन्, न च तथा दृश्यन्ते, नाऽपि तेषु भाष्यकृता कश्चन विचारः कृत इति पश्यामः, प्रत्युत सिद्धान्तकौमुद्यादौ तादृशप्रयोगानामपप्रयोगत्वमेव निर्णीतमवलोक्यते । तथाहि—'अवैहि' इति वृद्धिरसाधुरेव, इति (अ. सं) किञ्च—कथं तर्हि शार्वरस्य तमसो निषिद्धये इति कालिदासः, अनुदितौषसरागा इति भारविः, समानकालीनम्, प्राक्कालीनम्,—इत्यादि च ? अपभ्रंशा एवैते इति प्रामाणिकाः, इति (तद्धि. कौ.) । अपरमप्यत्रेदं विवेच्यम्—महाभाष्यप्रयुक्तानां पाणिन्यादिविरुद्धानामपि प्रयोगाणां साधुत्वं मन्यते; कालिदासादीनां तु तत्पूर्वजत्वे तत्तत्प्रयुक्तानां कथमुच्यतेऽसाधुत्वमिति ? यथा दृश्यत एव हि पाणिनीयधातुपाठविरुद्धः प्रयोगोऽसौ भाष्यकारस्य—" आदित्यथाभिप्राये सज्जते," इति । न चेदृशप्रयोगस्याऽसाधुत्वमाशङ्कितमपि केनचित् प्रत्युताह च कैयटः—" सज्जते इति, भाष्यकारवचनादात्मनेपदम् (३ अ. १ पा. २ आ.) " इति । तत उत्तरमिदानीन्तु भागवतादपि बहुत्रैव प्रयुक्तं दृश्यते 'सज्जते' इति । ततो वयमपि तथा प्रयोक्तुं सदैव सज्जामहे एव । एवं " भाष्यकारस्तु स्वकपितृको मकपितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वेदं सूत्रं प्रत्याचख्यौ " इत्येवमादयश्चोक्ता दीक्षितादिभिः । अहो मतप्राबल्यं तस्य भगवतो व्याकरणेषु । अस्ति सूत्रं पाणिनीयम् " अपाद्वः (१-३-५१) इति " एतेन पाणिनिमतेऽनुभूयत एव 'अपगृणीते' इत्येवमादीनामपि प्रयोगाणां साधुत्वं, परमत्र भाष्यकृता—'गृणातिस्त्वनपूर्वो न प्रयुज्यत एव, इत्युक्तम् । तस्मादेव शासनाद 'अपगृणीते' इत्येवमादीन् प्रयोक्तुं न क्षमते कश्चिदपि । तदेवं कालिदासादीनामपप्रयोगानवेक्ष्य तेषां साधुत्वाख्यापनाय पातञ्जले महाभाष्ये कस्याप्येकस्य वार्तस्यानुपलम्भात् । पाणिन्यादिमतविरुद्धानामपि भाष्योक्तानां प्रयोगाणां पतञ्जलिपरवर्तिनां व्यवहारदर्शनाच्चाऽवश्यमेव महाभाष्यकारस्य भगवतः पतञ्जलेः किल कालिदासादितो बहुप्राचीनत्वं मन्तव्यमेवेति किं तस्य सुबन्धुपूर्वजत्वविचारेणेत्यलम् ।

वेदान्तसूत्राणां प्रणेतुश्चाऽयं परभवः । यदस्त्येतत्सूत्रं पाणिनीयम् " पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः (४—३—११०)" इति । अत्र पाराशर्यशब्देन वेदान्तसूत्रकृतो व्यासस्यैव बोधात् । अथ वेदान्त-

तिप्रसिद्धानामेषाहि सूत्राणां पाणिनिकाले भिक्षुसूत्रेति व्यपदेश आसीत्, न त्वाऽन्यत्किञ्चन भिक्षुसूत्रं नामेति । अत एव वेदान्तसूत्रभाष्यवार्तिककृत् बालकृष्णाऽऽनन्दोऽपि सर्वेष्वधिकरणेषु भिक्षुसूत्रकृतमित्याद्युक्त्या पाराशर्यं व्यासमेव प्रणनाम विविधप्रकारेण वर्णयन् । तथाहि—आत्माधिकरणभाष्यवार्तिकारम्भे (सू. ४—१—२ "आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च")

पाराशर्यः प्रथयतु परं भावमव्याऽऽहृतं स्वं, सूत्रे स्वीये सकलविदुषां मोदमूलस्वभावम् ।
शिष्यैः शिष्यैरपि परिवृतः पैलपूर्वैः प्रतीतैः, आचूडं मे सजलजलदाकारदायादमूर्तिः ॥ इति ।

तथाध्यक्षाधिकरणभाष्यवार्तिकारम्भे (सू. ४—२—३ 'सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः')—"भिक्षुयोगकृतं व्यासं शाङ्करञ्च गुरुं परम् । स्मृत्वा व्याकुर्महेऽध्यक्षसूत्रभाष्यस्य वार्तिकम्" इति । एवञ्च यान्यखिलसूत्राणि भिक्षुसूत्राणीति च कथ्यन्त इति स्फुटम् । सङ्ग्रहकारस्तु व्याडिः पतञ्जलेरस्मात् पूर्वतन इति तु "सङ्ग्रहेऽस्तमुपागते" इति वाक्यपदीयवचनादिभ्यश्च सिद्धमेव, तस्मिन् व्याडिकालेऽप्यस्य वेदान्तदर्शनस्य ब्रह्मविद्येति प्रसिद्धिरासीत् । तथाहि—विकृतिवल्ल्यारम्भे श्लोकितमेतस्यैव व्याडिना—"ब्रह्मविद्यागुरुं श्रेष्ठं भारद्वाजं बृहस्पतिम् (१—२)" इति । तदेतस्य ग्रन्थस्य पातञ्जलात् प्राक्तनत्वस्य तु का कथा ? व्याडितः, पाणिनितश्चापि प्राक्तनत्वमेवेति ।

न्यायवैशेषिककाराभ्यामप्ययं पतञ्जलिः परभव एव । दृश्यत एव हि नैयायिकानामनुमानप्रणाल्यादिकं तत्कृते महाभाष्ये तथाहि—"धूमं दृष्ट्वा अग्निरत्रेति गम्यते" (२ अ. १ पा. १ आ.) इत्यादि ।

साङ्ख्याचार्यात्कापिलाच्चाऽयं परभवः । अत एवोक्तं दृश्यते कापिलमतम् "अथवा भवति वै कश्चित् आस्वदपि वर्तमानं काले नोपलभते, तद्यथा—वैयाकरणानां शाकटायनः रथमार्ग आसीनः शकटसार्थं यान्तं नोपलेभे । किं पुनः कारणं आस्वदपि वर्तमानं काले नोपलभते ? मनसा संयुक्तानीन्द्रियाण्युपलब्धौ कारणानि भवन्ति, मनसोऽसान्निध्यात् (३ अ. २ पा. २ आ.) इति । अपरत्र चैवम् "षड्भिः प्रकारैः सतो भावानामनुपलब्धिर्भवति । अतिसन्निकर्षात्, अतिविप्रकर्षात्, मूर्त्यन्तरव्यवधानात्, तमसावृतत्वात्, इन्द्रियदौर्बल्यात्, अतिप्रमादादिति (४ अ. १ पा. १ आ)" इति । तदेवमादीनां दर्शनात् कापिलशास्त्रप्रचारात् परभवत्वं चास्य पतञ्जलेः सुव्यक्तम् । अपि चास्य कापिलपरभवत्वविचारस्तु दूरे आस्ताम्, तत्सम्प्रदायीयद्वितीयपुरुषादासुरेश्चाऽयं पतञ्जलिर्वैद्युत्तरीन एव, एतत्पूर्वेणापि हि वार्तिककारेण कात्यायनेन "आसुरेरुपसंख्यानम् (पा. ४—१—१९)" इत्युक्तत्वात् । आसुरिर्हि साङ्ख्याचार्येषु द्वितीय इति दृश्यते । तथा चेश्वरकृष्णेन—"पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् × × । एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ" (सां. त. कौ. ६९—७०) इति 'परमर्षिणा कपिलेन' इति च तत्र वाचस्पतिमिश्रकृता टीका । प्रवचनभाष्येऽप्युक्तम्, "आदिविद्वान् निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद् भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाच" १।२५ इति ।

एतैः प्रमाणतर्कैर्महाभाष्यचरकसंहितादिग्रन्थकृतश्चरकपतञ्जल्यादिनामभृतो महर्षेः प्रादुर्भावः खीष्टाब्दप्रथमाया चतुर्थशताब्द्याः पूर्वमेवाऽनिश्चितोऽपि कालः सर्वसम्मत एव ।

भेलसंहिता—एषा च संहिता चरकसंहितायाः सवयस्कभूतैव । एकमेवापूर्णमस्य पुस्तकं मुद्रितं लभ्यते । प्रकरणविभागश्चास्य संहितायाः सुश्रुतचरकयो रिवैवाऽस्ति । बहोः कालादव्यवहृतेरयमर्थो न केनाऽपि व्याख्यात इत्यनुमीयते । भगवत आत्रेयस्य शिष्याणामन्यतमेन भेलेनेयं निर्मिता संहिता बहुषु विषयेष्वपि स्वसम्प्रदायसंहिता अतिशेते ।

वाग्भटः—वैद्यकशास्त्रे वाग्भटरचितौ द्वौ ग्रन्थौ प्रसिद्धौ अष्टाङ्गसङ्ग्रहोऽष्टाङ्गहृदयञ्च । अष्टाङ्गसङ्ग्रहकारो वाग्भट न्यूनतो न्यून चतुर्दश शतवर्षपूर्वतन । हार्नलेमहोदयोऽष्टाङ्गसङ्ग्रहकारस्य सप्तम्या खीष्टशताब्द्या इत्सिङ्गनाम्नश्चीनीयस्य भारतीययात्रिणो वचनाद्विद्यमानता प्रसिद्धिञ्च दर्शयति । अष्टाङ्गहृदयकारश्चान्य एव वाग्भट । तदीयग्रन्थपाठा माधवकरेण चक्रपाणिना चोद्धृतास्सन्ति । यद्यप्युभयोरेव ग्रन्थकारयो र्वाग्भट इति नाम वर्तते, मूलेऽष्टाङ्गसङ्ग्रहेऽपि मुद्रके लेखकेश्च सिंहगुप्तसूनोर्वाग्भटस्य कृतानिति प्राय स्थानादि समाप्तौ निहित तथापि नैतयो रैक्यमनुमीयते । यत एकस्मिन्नेव शास्त्रे तादृग्विस्तृत ग्रन्थद्वय न कोऽपि निर्मातु प्रवर्तेत । अष्टाङ्गसङ्ग्रहस्यैव सङ्क्षेपोऽष्टाङ्गहृदयमित्यपि न, यतो विस्तरेऽष्टाङ्गहृदयमप्यष्टाङ्गसङ्ग्रहदेश्यमेव । किन्तु ये विषया अष्टाङ्गसङ्ग्रहे वर्तन्तेऽतीव सङ्क्षेपेण ते प्रायोऽनुपयोगिन इव दर्शिता । यथाऽस्थिनिरूपणादीनि । यद्यपि बहुत्र एक एव पाठा समाना वाऽष्टाङ्गसङ्ग्रहाष्टाङ्गहृदययो र्दृश्यन्ते तथापि तत्रैकगोत्रयो र्नामसाम्य स्वपूर्वजगौरवत्वतयै तत्पाठग्रहणञ्च नाऽसम्भवम् । रसरत्नसमुच्चयकारस्तु शाम्यामन्य एव वाग्भट ग्रन्थरचनाशैल्यादौ महान्तरत्वात् ।

माधवः—माधवनिदानाऽपरपर्यायस्य रोगविनिश्चयनामकस्य प्रसिद्धग्रन्थस्य सङ्ग्रहकार । यमुद्दिश्य निदाने माधव श्रेष्ठ इति प्रवृत्ता जनश्रुति । सोऽयं वाग्भटात्परकालिक स्वकीयसङ्ग्रहेऽष्टाङ्गहृदयपाठाना प्रायश उद्धरणात् । वृन्दचक्रपाणिभ्यान्तु पूर्वतनो यतस्तद्रचितसङ्ग्रहयो रोगविनिश्चयोक्तक्रमेणचिकित्सोपदेशात् । "नानामतप्रथितदृष्टफलप्रयोगै प्रस्तारवाक्यसहितैरिह सिद्धयोग । वृन्देन मन्दमतिनाऽऽत्महितार्थिनाऽय सलिख्यते गदविनिश्चयजक्रमेण ॥" वृ० श्लो० २ इति स्वय वृन्देनोक्तत्वात् चक्रदत्तेऽप्येवमेव दर्शनात् । वृन्दस्य खीस्तीयनवमशताब्दी चक्रपाणेरेकादशी शताब्दी निश्चिता इतिहासगवेषकै । माधवकारस्य तु अष्टाङ्गहृदयकारवृन्दयोर्मध्यकालजातत्वमस्ति ।

भावमिश्रः—भावप्रकाशरचयिता भावमिश्रो नून षोडश्या खीष्टशताब्द्यामभवत् । यतस्तस्य ग्रन्थे फिरङ्गरोग इत्युपदंशविशेषस्य नाम दृश्यते । फिरङ्गाणा भारतप्रवेशस्तु षोडश्या शताब्द्या आरम्भे जात । अतोऽनुमीयते षोडश्या शताब्द्या मध्ये भावमिश्रो भावप्रकाशमरचयत् ।

अतोऽन्येऽपि शार्ङ्गधरादयो बहवो वैद्यकग्रन्था वर्तन्ते न पौरस्त्यैर्नैव पाश्चात्यै र्विद्वद्भिस्तेषा कालनिर्णयाय कोऽपि श्रम. कृत । मुगलाना राज्यकाले तादृशनामधेयानामन्याना रचना अभूदिति निर्विवादमेव ।

अथेद दर्शयामो बहवो रोगा पाश्चात्यै र्येषामुत्पत्ति राधुनिकी मता ते प्राचीनतमैरस्माकमार्यैर्नोऽज्ञाता आसन् । पाश्चात्या हि यदा प्रभृति तास्तान्रोगाननुभवन्ति जानन्ति च तदाप्रभृत्येव तेषामिनिरासाऽऽरम्भमपि कल्पयन्ति । भवन्तु नाम ते रोगा पुराणाऽऽयुर्वेदग्रन्थेषु नाममात्रसत्ताभाजो जनैरननुभूयमानाश्च न चेन्नरमार्याणा पुराणग्रन्थेषु किन्तु वेदकालेऽप्युपलब्धानजानन् यथा—(१) Syphilis—पाश्चात्यैरैतिहासिकैरस्य रोगस्य जन्मकाल प्रायेण पञ्चनवत्युत्तरस्थीयचतुर्दशशततमे वर्षे मन्यते । यद्यपि सैनिका अमेरिकादेशादिम रोगमानिन्युरिति ते मन्यन्ते येनथाऽस्य रोगस्य तत्राप्युत्पत्ति न विद्यते तथापि तेषां मतेऽस्माऽऽविर्भावकालस्याऽस्य रोगस्य नैव प्राचीनत्वम् । सुश्रुतसंहिताया पञ्चविंश ये उपदंशरोगा वर्णितास्तेषामेव भेदद्वयमपि सङ्करत्वेनान्तर्भवति । अननुभूतप्रायमत्वेम रोगमार्यो आयुर्वेदविचारको दुर्गन्धाभिदं नामदयजन्मुरेव । अस्य रोगस्याऽतीतप्रत्यक्षत्वम् वेदेष्वनिरूपणामभेद्यमाऽऽर्षाणि पुराणेषु ग्रन्थेषु मुनिस्तुता स्थिति न लभ्यते । अयं हि रोगोऽथर्ववेदे आपान्यशब्देन व्यवहृत यथा—

यश्री आपान्यः पतति स आविशति पूरुषम् । तदक्षितस्य भेषजमुभयो सुश्रुतस्य च ॥ अथर्व ७।७६।४

अप्वो नाऽऽनेय इति निरुक्ते व्याख्यातत्वान्नीधातो कर्मणि अचो यदिति यत्प्रत्यये बाहुलकाद्विलोपे न्य इति निष्पद्यते । जायाभिर्दूषितत्वात्पुरुषत्वं स्त्रीभिर्यो न्य आनेतु योग्यो रोगो जायान्य उपदंशाख्यो रोग, स हि प्रायेण दुष्टस्त्रीसंसर्गात्सञ्जायते, अस्य विस्तर सुश्रुते द्रष्टव्यस्तथाहि—"अत्यर्थमैथुनादतिब्रह्मचर्याद्वा तथा ब्रह्मचारिणीं चिरोत्सृष्टरजस्कां दीर्घरोमां कर्कशरोमां सङ्कीर्णरोमां निगूढरोमामल्पद्वारां महाद्वारामप्रियामकामामचौक्षसलिलप्रक्षालितयोनिमप्रक्षालितयोनिं योनिरोगोपसृष्टां स्वभावतो वा दुष्टयोनिं वियोनिं वा नारीमत्यर्थमुपसेवमानस्य तथा करजदशनविषशूकनिपातनाद् बन्धनाद्धस्ताभिघाताच्चतुष्पदागमनाददौक्षसलिलप्रक्षालनादवपीडनाच्छुक्रमूत्रवेगविधारणान्मैथुनान्ते वाऽप्रक्षालनादिभिर्मेढ्रमागम्य प्रकुपिता दोषाः क्षतेऽक्षते वा श्वयथुमुपजनयन्ति, तमुपदंशमित्याचक्षते सु० नि. १२।७ ॥" तस्य रोगस्य द्वौ प्रकारौ भवत । एको बाह्यो द्वितीयश्चाऽऽभ्यन्तर । तत्राऽऽद्य शोथकोथपिडकादिभिर्बाह्यत पर सिद्धौषधैरप्यल्पकालेनशीघ्रप्रशान्तिशील, × द्वितीयस्तु कस्यचिदुपस्थमुखान्तश्चर्मणि सर्षपाऽऽकारा वेदनारहिता अल्पसङ्ख्याकपिडिका भूत्वा ज्ञाताऽज्ञातास्सन्त्यो नश्यन्ति । परमयं कालविपाकेन बद्धमूलो भूत्वाऽऽखुविषमिव नानारूपाणि दर्शयन् दुरुपक्रम सम्पद्यतेऽयं द्वितीय पक्ष, इति कृत्वा पक्षी द्विप्रकारक सन् पतत्यागच्छति । स च पूर्वं आ समन्तात्सप्तधातुपर्यन्तं विशति तत्प्रवेशेन च अक्षितस्य गवाक्षवत् छिद्रसहस्रैर्युक्तं पत्यस्याऽथ च मुक्षतस्य प्रथमत एव क्षतयुक्तस्याऽर्धद्वाद्याऽऽस्योपदंशस्य एवं कृत्वोभयोरुपदंशयो कृते पक्षी पक्षीनपक्षी अग्रात्युद्दृपनशील तालक मनःशिला मल्लगन्धि तुत्थक नरसार दरद पारदविषकर्पूरभाण्डकर्पूराऽऽत्मकोगणो भेषजमस्ति । तत्रापि रसेन्द्रो विशेषेण भेषजमस्ति । वर्तमानसमयेऽपि एतेषामिश्रणविशेषैरेव बहुधोपदंशनिवर्तका योगा सङ्गठिता दृश्यन्ते । यथा—"दरदतालकमल्लमन शिला, रसविधु विषद शिखितुत्थकम् । सममिदं सकलं मुरया समं नवशरावपुटोद्भृतपाचितम् ॥ १७२८ ॥ मुनिमितैश्च कृते रस पावने, रसगोविधुचन्द्रिकयासम । युवतिदुष्टसमागमसम्भवान्, हरति सोमसमो विधिसेवित ॥१७२७॥ रसयोगसागरे पृ० १८३ इत्यादि । सायणेनाऽयं मन्त्रो राजयक्ष्मपरत्वेन व्याख्यातस्तस्यमूल "यो हरिमा जायान्योऽङ्गभेदो विसल्पक । सर्वं ते यक्ष्ममङ्गेभ्यो बहिर्निर्हन्त्वाञ्जनम्" ॥ अथर्व का. १९।४४।२ इति मन्त्राऽऽगताऽर्थस्मरणम्—कर्मकाण्डनिष्ठस्य च तस्य चिकित्सायामभिन्नत्वेन भेषजशब्देन तन्मन्त्राभिमन्त्रित वीणातन्त्रीखण्डादिरूप भेषजनिवर्तनीयं भवतीति व्याख्यात तदपि न श्रद्धास्पदं कर्मकाण्डलीनचित्ता समग्रमपि वेदं विलक्षणाऽदृष्टजनक मन्यन्ते तत्र नास्ति कश्चिदुपाय येन ते स्वाऽऽग्रहं परित्यजेयुरिति ।

वेदेऽक्षित मुक्षितश्चेति प्रकारपरत्वेनवनिघ्नमस्य रोगस्य दर्शितम् । सुश्रुतसंहितायान्तु दोषपरत्वेन पञ्चप्रकारा अस्य दर्शिता । चरकसंहितायाञ्च ध्वजभङ्गजनितक्लैब्यरोगेऽन्तर्भावितस्तथथा—

बीजोपघातज क्लैब्यं ध्वजभङ्गकृतं शृणु । अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धाऽजीर्णभोजनात् ॥
अत्यम्बुपानाद्विषमात्पिष्टान्नगुरुभोजनात् । दधिक्षीरानूपमांससेवनाद् व्याधिकर्षणात् ॥
कन्यानां चैवगमनादयोनिगमनादपि । दीर्घरोगां चिरोत्सृष्टां तथैव च रजस्वलाम् ॥
दुर्गन्धां दुष्टयोनिं च तथैव च परिस्रुताम् । ईदृशीं प्रमदां मोहाद्यो गच्छेत्कामहर्षित ॥
चतुष्पदाभिगमनाच्छेफसश्चाभिघातत । अधावनाद्वा मेढ्रस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात् ॥
काष्ठप्रहारनिष्पेषाच्छूकानां चाऽतिसेवनात् । रेतसश्च प्रतीघाताद्ध्वजभङ्ग प्रवर्तते ॥
भवन्ति यानि रूपाणि तस्य वक्ष्याम्यत परम् । श्वयथुर्वेदना मेढ्रे रागश्चैवोपलक्ष्यते ॥
स्फोटाश्च तीव्रा जायन्ते लिङ्गपाको भवत्यपि । मांसवृद्धिर्भवेच्चास्य व्रणा क्षिप्रभवन्त्यपि ॥

पुलाकोदकसङ्काशः स्रावः श्यावारुणप्रभः । वलयीकुरुते चापि कठिनश्च परिग्रहः ॥
ज्वरस्तृष्णा भ्रमो मूर्च्छा च्छर्दिश्चास्योपजायते । रक्तं कृष्णं स्रवेच्चापि नीलमाविलमीरितम् ॥
अग्निनेव च दग्धस्य तीव्रो दाहः सवेदनः । बस्तौ वृषणयोर्वापि सीवन्यां वङ्क्षणेषु च ॥
कदाचित्पिच्छिलो वापि पाण्डुः स्रावश्च जायते । श्वयथुश्च भवेन्मन्दस्तिमितोऽल्पपरिस्रवः ॥
चिराच्च पाकं व्रजति शीघ्रं वाऽस्य प्रमुच्यते । जायन्ते क्रिमयश्चापि क्लिद्यते पूतिगन्धि च ॥
विशीर्यते मणिश्चाऽस्य मेढ्रं मुष्कावथापि च । ध्वजभङ्गकृतं क्लैब्यमित्येतत्समुदाहृतम् ॥
एवं पञ्चविधं केचिद् ध्वजभङ्गं वदन्त्यपि । चरक० चि० अ० ३ । १६२–१७५

Small Pox—अस्यापि रोगस्य नामनिदानरूपचिकित्सा, नाऽतिप्राचीना इति यथा पाश्चात्या मन्यन्ते न तथा । एतत्तु पूर्वमेवाऽस्माभिरुक्तम्, देशकालयुगभेदेन रोगाणां स्वरूपादावपि स्तोकभेदो जायते किन्तु प्राचीना अर्वाचीनाश्च आर्या रोगमेनमजानन् । पुराणेषु तन्त्रग्रन्थेषु चाऽस्य रोगस्य शीतलेति नाम, आयुर्वेदग्रन्थेषु त्वनेकक्षुद्ररोगसङ्करभूतोऽयं रोगः । मसूरिका स्फोटाख्यानेन रोगेण प्रायः सङ्गृह्यन्ते यथा "दाहज्वररुजावन्तस्ताम्राः स्फोटाः सपीतकाः । गात्रेषु वदने चान्तर्विज्ञेयास्ता मसूरिकाः"॥ सुश्रुत. नि. १३।३६

(२) Cholera—अयं रोगः पाश्चात्याऽऽधुनिकभिषग्भिरशुद्धदूषितान्नजलोपयोगादुत्पद्यत इति मन्यते । जलद्वारेणाऽयं रोगः प्रायः सङ्क्रामति जलप्रायेषु च प्रदेशेष्वत्याऽऽधिक्यमिति च तन्मतम् । यद्यप्याधुनिका एनं रोगं सप्तदशोत्तराऽष्टादशशततमे खिस्ताब्दे प्रथममेवाऽवतीर्णं मन्यन्ते, किन्तु न केवलमार्षाणां वेदादिग्रन्थेषु चाऽऽयुर्वेदग्रन्थेष्वस्य नामसत्ताविवृतिश्च, किन्तु पाश्चात्यानामपि पुराणेषु ग्रन्थेष्वस्य नाम निदानसम्प्राप्तिचिकित्सा दृश्यन्ते । शुक्लयजुर्वेदसंहितायामस्य रोगस्य नाम विषूचिकेति वर्तते (या व्याघ्रं विषूचिकोभौ वृकं च रक्षति । श्येनं पतत्रिणं सिंहं सेमं पात्वंहसः ॥ यजु० १९ । १०) आयुर्वेदग्रन्थेष्वस्य रोगस्य विसूचिकेति नाम । युगे युगे पञ्चमहाभूतानामवस्थाभेदात्स्वैर्धर्मैः रोगाणां यथाभूतानां मन्दता तीव्रता वा जायते यतश्च बहूनां रोगाणां पुराऽद्य च सम्प्राप्तौ भेदो दृश्यते अतएव वैदिकायुर्वेदीयविषूचिकाविसूचिकयोरपि वर्तमानकॉलेरारोगात्कोऽपि भेदो न ऽसम्भव । किन्तु निदानमारभ्याऽऽसम्प्राप्ति प्रायेण विसूचिकारोगान्नाऽयं भिद्यते—

अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च यदीरितम् । विसूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ॥
सूचीभिरिव गात्राणि तुदन्संतिष्ठतेऽनिलः । यस्याऽजीर्णेन सा वैद्यैरुच्यते हि विसूचिका ॥
न तां परिमिताऽऽहारा लभन्ते विदितागमाः । मूढास्तामजितात्मानो लभन्ते कलुषाशयाः ॥
मूर्च्छातिसारौ वमथुः पिपासा शूलं भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः । वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥
कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्यति विकूजति । निरुद्धो मारुतश्चापि कुक्षौ विपरिधावति ॥
वातवर्चोनिरोधश्च कुक्षौ यस्य भृशं भवेत् । तस्याऽलसकमाचष्टे तृष्णोद्गारावरोधकौ ॥
दुष्टं तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य । विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्स्यामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ॥
यत्रस्थमामं विरुजेत्तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः । दोषेण येनावततं स्वलिङ्गैस्तं लक्षयेदामसमुद्भवैश्च ॥
यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञश्छर्द्यर्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः । क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धिर्यायान्नरः सोऽपुनरागमाय ॥
सामान्यतः पार्ष्ण्योर्दहनं प्रशस्तमग्निप्रतापो वमनं च तीक्ष्णम् । पक्वे ततोऽन्ने तु विलङ्घनं स्यात्सम्पाचनं चापि विरेचनञ्च
विशुद्धदेहस्य हि सद्य एव मूर्च्छातिसारादिरुपैति शान्तिम् । आस्थापनं चापि वदन्ति पथ्यं सर्वेषु चाजीर्णविशेषितेषु
सु. उ. ५६।२–१३

तं द्विविधमामप्रदोषमाचक्षते भिषजः—विसूचिकामलसकञ्च । तत्र विसूचिकामूर्ध्वं चाधश्च प्रवृत्तामदोषां यथोक्तरूपां विद्यात् ॥ १४ ॥

अलसकमुपदेक्ष्यामः—दुर्बलस्याल्पाग्नेर्बहुश्लेष्मणो वातमूत्रपुरीषवेगविधारिणः स्थिरगुरुबहुरूक्षशीतशुष्कान्नसेविनस्तदन्नपानमनिलप्रपीडितं श्लेष्मणा च विबद्धमार्गमतिमात्रप्रलीनमलसत्वान्न बहिर्मुखीभवति, ततश्छर्द्यतीसारवर्ज्यान्यामप्रदोषलिङ्गान्यभिदर्शयत्यतिमात्राणि, अतिमात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामबद्धमार्गास्तिर्यग्गच्छन्तः कदाचिदेव केवलमस्य शरीरं दण्डवत्स्तम्भयन्ति, ततस्तमलसकमसाध्यं ब्रुवते ॥ १५ ॥

विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनशीलिनः पुनरामदोषमामविषमित्याचक्षते भिषजः, विषसदृशलिङ्गत्वात्, तत्परमसाध्यं, आशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ १६ ॥ इत्यादि ॥ चरक वि. अ. २

एवंविधा बहवो रोगाः पाश्चात्यैः केवलं क्रिमिजन्या मन्यन्ते, आयुर्वेदे त्वेतादृशाः सर्वेष्वागन्तुषु यथा सिंहव्याघ्रर्क्षतरक्ष्वादयः स्थूलजन्तवः कारणानि सन्ति तथा नानाऽऽकारा स्सूक्ष्माऽतिसूक्ष्माः क्रिमयो व्याधिकारणेषु निविशन्ते व्यथा-रोगाणां निदानानि (कारणानि) अपरिसङ्ख्येयानि भवन्ति तेष्वागन्तुषु क्रिमयो विशेषेण कारणानि अदृष्टत्वेन तेषां दुष्परिहार्यत्वात् । तेषाञ्च क्रिमीणां परिसर्पणशीलत्वात्सर्पा इति वत्तवेदनासमूहस्य कारणत्वाद्यातुधाना इति च नाम यजुर्वेदे स्थापितम् । तथाहि—"नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ वा. सं. १३।६ ॥भा०" ये सर्पाः—सर्पणशीलाः क्रिमयः पृथिवीं पार्थिवद्रव्यमनु लक्षीकृत्य तत्साहाय्येनेत्यर्थः । ये अन्तरिक्षे वायुमण्डले ये च दिवि द्युलोके आकाशपरमाणुषु सर्पन्ति-सर्वतो भ्रमन्ति तन्मयत्वाल्लोकस्य, तेभ्यो नमोऽस्तु मदीयनमस्कारेण तुष्टास्ते अबाधका भवन्त्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु तेभ्यो नमस्करणे किम्प्रयोजनमित्याह—" या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीँ॥रनु । ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः॥१३।७॥भा०" याः क्रिमिसृष्टयो यातुधानानां यातुं वेदनां दधतीति यातुधाना विविधवेदनोत्पादकानां यक्षरक्षःपिशाचादीनां इषवः बाणा इव दुःखोत्पादकारणानि सन्ति, ननु कथमेतत्स्यादित्यत आह—ये वनस्पतीः स्थूलसूक्ष्मप्राणिमात्राऽऽहारसाधनान्यनु लक्षीकृत्य वर्तन्ते । अथच ये अवटेषु अवनतप्रदेशेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ७ ॥ तेषां साधारणस्थानानि निर्दिश्योत्कृष्टस्थानानि निर्देष्टुमाह—" ये वाऽमी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु । येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ १३।८॥ दिवो द्युलोकस्य सम्बन्धिनि रोचने प्रकाशमयस्थाने ये च सूर्यस्य रश्मिषु वर्तन्ते येषाञ्च अप्सु समस्तजगज्जीवनाऽऽधारेषु सदस्कृतं स्थानं वर्तते तेभ्यः सर्वेभ्य स्सर्पणशीलेभ्यो नमोऽस्तु । अत्र शतपथे अग्न्यात्मनि च प्राधान्यं निर्दिश्य लोकास्सर्वे परिभ्रमणशीला स्सन्तीति विज्ञाय ते अग्न्यात्माऽधीना इत्यर्थं निर्दिश्योपरिनिर्दिष्टार्थः प्रतिपादितस्तथाहि—" अथ सर्पनामैरुपतिष्ठते । इमे वै लोकाः सर्पास्ते हाऽनेन सर्वेण सर्पन्ति यदिदं किञ्च सर्वेषामु हैष देवानामात्मा यदग्निस्ते देवा एतमात्मानमुपगाथाऽभिषु यद्वै न इमे लोका अनेनाऽऽत्मना न सर्पेयुरिति ॥ २५ ॥ त एतानि सर्पनामान्यपश्यन् । तैरुपातिष्ठन्त तैरस्माऽइमा लोकानस्थापयंस्तै रनमयन्यदनमयंस्तस्मात्सर्पनामानि । तथैवैतद्यजमानो यत्सर्पनामैरुपतिष्ठत इमानेवास्माऽएतल्लोकान्त्स्थापयतीमां लोकान्नमयति तथो हास्यैत ऽएनेनात्मना न सर्पन्ति ॥ २६ ॥ यद्वेव सर्पनामैरुपतिष्ठतऽइमे वै लोकाः सर्पा यद्धि किं च सर्पत्येष्वेव तल्लोकेषु सर्पति तस्मात् सर्पनामैरुपतिष्ठते । येऽेषु लोकेषु नाष्ट्रा (अतिक्रूराः) यो व्यद्वरो (व्यदनशीलो दन्दशूकादिः) या शिमिदा (विद्वेषर्दनावृश्चिकादिः) तदेवैतत्सर्वं शमयति ॥ २७ ॥ नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । येऽन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति । य एषु त्रिषु लोकेषु सर्पास्तेभ्य एतन्नमस्करोति ॥ २८ ॥ या इषवो यातुधानानामिति । यातुधानप्रे-

पिता हैके दशन्ति ये वा वनस्पतीँरनु ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्य एतन्नमस्करोति ॥ २९ ॥ ये वाऽमी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति । यत्र यत्रैते तदेवैभ्य एतन्नमस्करोति नमो नम इति । पशो वै नमो यज्ञेनैवैनानेतन्नमस्कारेण नमस्यति तस्मादु ह नापज्ञियं ब्रूयान्नमस्तऽइति । यथा हैनं ब्रूयाद्यज्ञस्तऽइति तादृक् तत् ॥ ३० ॥ शत० ७ प्र. ३।१।२४ ॥"

इदं प्रकरणमथर्ववेदे सूक्तत्रयेण स्पष्टतया प्रतिपादितञ्च तथाहि—

"इन्द्रस्य या मही" इति सूक्तेन शरीरगतविविधक्रिमिरोगेषु तच्छान्तये घृतमिश्रान् कृष्णचणकान् जुहुयात् । तथा गोवालवेष्टितं शरकाण्ड समिध अग्नौ प्रताप्य आदध्यात् । एवमेव रथ्यापांसु सव्यहस्तेनाऽऽदाय दक्षिणहस्तेन संमृज्य दक्षिणामुख. एतत्सूक्त जपन् व्याधितस्योपरि किरति ॥

तथैव एतत्सूक्तं जपन् व्याधितो हस्ताभ्यां पांसुं मर्दयेत् । तथा अनेन सूक्तेन पलाशोदुम्बराद्याः समिध आदध्यात् । तदुक्त कौशिकेन । "इन्द्रस्य या महीति खल्वान् अलाण्डुहननान् घृतमिश्रान् जुहोति । वालान् असितकाण्डे सव्यं परिवेष्ट्य सम्भिनत्ति प्रतपत्यादधाति सव्येन दक्षिणामुखः पांसुमुपमथ्य परिकिरति सम्भृत्यादधाति" इति (कौ. ४–३) ॥

इन्द्रस्य या मही दृषत् क्रिमे विश्वस्य तर्हणी । तया पिनष्मि सं क्रिमीन् दृषदा खल्वाँ इव ॥ १ ॥

सा० भा० इन्द्रस्य देवस्य सम्बन्धिनी या मही महती । दृषत् शिलास्ति । तामेव विशिनष्टि । विश्वस्य सर्वस्य क्रिमेस्तर्हणी हन्त्री । तया उक्तप्रभावया दृषदा क्रिमीन् शरीरान्तर्गतान् सर्वान् क्षुद्रजन्तून् सम्पिनष्मि संचूर्णयामि । तत्र दृष्टान्तः । दृषदा पेषण्या खल्वान् चणकानिव ॥ १ ॥

दृष्टमदृष्टमतृहमथो कुरूरुमतृहम् । अलाण्डून्सर्वाञ्छलुनान् क्रिमीन् वचसा जम्भयामसि ॥ २ ॥

सा० भा० दृष्टम् चक्षुर्गोचरम् अदृष्टम् तदगोचरम् अन्तरवस्थितं क्रिमिजातम् अतृहम् तृणेढि हन्मि । अथो अपि च कुरूरुम् जालम् । तद्वद् अन्तरवस्थितं क्रिमिकुलम् अतृहम् । नाशयामीत्यर्थः । तानेव विशेषतो दर्शयति अलाण्डून् इति । एतन्नामकान् क्रिमिविशेषान् शलुनान् एतन्नामकांश्च सर्वान् अन्यानपि क्रिमीन् वचसा मन्त्रेण जम्भयामसि जम्भयामः नाशयामः ।

अलाण्डून् हन्मि महता वधेन दूना अदूना अरसा अभूवन् ।
शिष्टानशिष्टान् नि तिरामि वाचा यथा क्रिमीणां नकिरुच्छिषातै ॥ ३ ॥

सा० भा० अलाण्डून्=शोणितमांसदूषकान् जन्तून् महता प्रभूतेन वधेन हननसाधनेन मन्त्रौषधादिना हन्मि । ते च दूना. मन्त्रौषधादिना परितप्ता. अदूनाः अपरितप्ताश्च ये सन्ति ते सर्वे अरसाः शुष्का निर्वीर्या अभूवन् । तथा शिष्टान् पापान् । अशिष्टान् प्राग् अहतान् क्रिमिविशेषान् वाचा मन्त्रेण नितिरामि निहन्मि । यथा येन प्रकारेण क्रिमीणां नानाविधानां मध्ये कश्चिदपि नकिः उच्छिषातै नैवोच्छिष्यात् । तथा नि तिरामीति सम्बन्ध. ॥ ३ ॥

अन्वान्त्र्यं शीर्षण्यमथो पार्ष्टेयं क्रिमीन् । अवस्कवं व्यध्वरं क्रिमीन् वचसा जम्भयामसि ॥ ४ ॥

सा० भा० अन्वान्त्र्यं अनुक्रमेण आन्त्रेषु भवं क्रिमिजातं शीर्षण्यम् शिरसिभवं च । अथो अपि च पार्ष्टेयम् पृष्ठिभवं क्रिमिम् । एतान् उक्तान् क्रिमीन् । जम्भयामसीत्युत्तरत्र सम्बन्ध । अवस्कवम् अवागमनस्वभावम् । अन्तरन्तः प्रविश्य वर्तमानमित्यर्थः । व्यध्वरम् विविधमार्गोपेतम् । नानाद्वाराणि कृत्वा तत्र गच्छन्तमित्यर्थः ।

यद्वा ध्वरो हिंसा विविधैरौषधादिभिरपि न विद्यते ध्वरो यस्य स तथोक्तः । एवं नानाजातीयान् सर्वान् क्रिमीन् वचसा मन्त्रेण जम्भयामसि जम्भयाम ॥ अथर्व० २।३१।४ ॥

ये क्रिमयः पर्वतेषु वनेष्वोषधीषु पशुष्वप्स्वन्त । ये अस्माकं तन्वमाविविशुः सर्वं तद्धन्मि **जनिम** क्रिमीणाम् ॥

पर्वतादिषु **अन्तः** मध्ये ये क्रिमयः स्थिताः तेऽस्माकं **तन्वः** तनूः शरीराणि आविविशुः व्रणमुखेन अन्नपानादिद्वारेण वा प्रविष्टाः । सर्वं निरवशेषं **तत्** उक्तविधं क्रिमीणां **जनिम** जन्म उत्पत्तिमेव हन्मि नाशयामि ॥ ५ ॥ अथर्व० २।३१ इति प्रथमम् सूक्तम्

षष्ठे अनुवाके पञ्चसूक्तानि । तत्र " उद्यन्नादित्य " इति प्रथमसूक्तेन गोक्रिमिभैषज्यकर्मणि सन्ध्यात्रयेऽपि क्रिमियुतव्रणमुखं दर्भैस्ताडयेत् । तथा अनेन सूक्तेन साऽऽज्यकृष्णाचणकहोमादिकं पूर्वसूक्तोक्तप्रकारेणैव कुर्यात् । सूत्रितं हि । " उद्यन्नादित्य इत्युपतिष्ठते गोनामेत्याह असाविति । सूक्तान्ते ते हता इति दर्भैरभ्यस्यति मध्यन्दिने च प्रतीचीम् अपराह्णे खल्वलुकाम् आम्भिय खल्वादीनि " इति (कौ ४–२) ॥

उद्यन्नादित्य क्रिमीन् हन्तु निम्रोचन् हन्तु रश्मिभिः । ये अन्तः क्रिमयो गवि ॥ १ ॥

आदित्यः उद्यन् उदयं प्राप्नुवन् **रश्मिभिः** व्यापनशीलैः स्वकिरणैः **क्रिमीन् हन्तु** हिनस्तु । **निम्रोचन् अस्तं** गच्छंश्च रश्मिभिः क्रिमीन् हन्तु । कुत्रत्यान् क्रिमीन् इति तत्राह ये क्रिमयः गवि । जात्यैकवचनम् । गोशरीरेषु **अन्तः** मध्ये सन्ति । तान् क्रिमीन् इति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ अथर्व० २।३२।१ ॥

विश्वरूपं चतुरक्षं क्रिमिं सारङ्गमर्जुनम् । शृणाम्यस्य पृष्टीरपि वृश्चामि यच्छिरः ॥ २ ॥

विश्वरूपं नानाकारं **चतुरक्षम्** चतुर्नेत्रम् सारङ्ग=शबलवर्णम् **अर्जुनम्** शुक्लवर्णम् एवं अनेकाऽऽकारं क्रिमिं **शृणामि** हन्मि । अस्य उक्तलक्षणस्य क्रिमेः **पृष्टीः** पार्श्वावयवानपि **यच्छिरः** शरीरान्तर्गतमांसादिभक्षकं प्रधानं अङ्गं तदपि वृश्चामि छिनद्मि ॥ अथर्व० २।३२।२ ॥

अत्रिवद् वः क्रिमयो हन्मि कण्ववज्जमदग्निवत् । अगस्त्यस्य ब्रह्मणा सं पिनष्म्यहं क्रिमीन् ॥ ३ ॥

हे क्रिमयः वः युष्मान् **अत्रिवत् कण्ववत्** । **जमदग्निवत्** ते यथा मन्त्रसामर्थ्यात् क्रिमीन् निघ्नन्ति एवं अहमपि हन्मि । तथा अगस्त्यस्य महर्षेः **ब्रह्मणा** मन्त्रेण अहं क्रिमीन् **सर्वान्** सम्पिनष्मि पुनरुद्भवो यथा न भवति तथा नाशयामि । एतेषां क्रिमिनिवारकत्वं श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम् । " अत्रिणा त्वा क्रिमे हन्मि कण्वेन जमदग्निना विश्वावसो ब्रह्मणा हतः । " इति ॥ अथर्व० २।३२।३ ॥

हतो राजा क्रिमीणामुतैषां स्थपतिर्हतः । हतो हतमाता क्रिमिर्हतभ्राता हतस्वसा ॥ ४ ॥

क्रिमीणां राजा हतः अस्मत्प्रयुक्तमन्त्रौषधादिना नष्टः । **उत** अपि च एषां क्रिमीणां **स्थपतिः** सचिवो **हतः** । **हतमाता** नष्टमातृकः **हतस्वसा** नष्टभगिनीकश्च **क्रिमिर्हतः** नष्टः । सस्वामिकं सामात्यं सबान्धवं कृत्स्नं क्रिमिकुलं निरवशेषं नष्टमित्यर्थः ॥ अथर्व० २।३२।४ ॥

हतासो अस्य वेशसो हतासः परिवेशसः । अथो ये क्षुल्लका इव सर्वे ते क्रिमयो हताः ॥ ५ ॥

अस्य क्रिमिकुलस्य **वेशसः** निवेशनस्थानानि मुख्यगृहा **हतासः** हताः । एवं **परिवेशसः** परितः स्थिताः समीपगृहाश्च **हतासः** हताः । **अथो** अपि च ये **क्षुल्लका इव** बीजावस्थाः सूक्ष्मरूपा दुर्लक्ष्याः क्रिमयः सन्ति ते सर्वेऽपि क्रिमयः **हताः** नाशिताः ॥ अथर्व० २।३२।५ ॥

प्र ते शृणामि शृङ्गे याभ्यां वितुदायसि । भिनद्मि ते कुषुम्भं यस्ते विषधानः ॥ ६ ॥

हे क्रिमे ते त्वदीये शृङ्गे विषाणे प्र शृणामि प्रभिनद्मि याभ्यां शृङ्गाभ्यां वितुदायसि विशेषेण तुदसि व्यथयसे। ते इति सम्बन्धः। ते तव कुस्तुम्भम् (कुसुम्भम्) अवयवविशेषं भिनद्मि विदारयामि। तेनाऽवयवं विशिनष्टि। ते तव सम्बन्धी यः अवयवः विषधानः। विषं धीयतेऽस्मिन्निति विषधानः विषस्थानम्। तम् इति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ ९ ॥ अथर्व० २।३२ ॥ इति द्वितीयम् ॥

ओतो मे द्यावापृथिवी ओता देवी सरस्वती। ओतौ म इन्द्रश्चाग्निश्च क्रिमिं जम्भयतामिति॥ अथर्व. ५।२३।१ ॥
अस्येन्द्र कुमारस्य क्रिमीन् धनपते जहि। हता विश्वा अरातय उग्रेण वचसा मम ॥ २ ॥
यो अक्ष्यौ परिसर्पति यो नासे परिसर्पति। दतां यो मध्यं गच्छति तं क्रिमिं जम्भयामसि ॥ ३ ॥
सरूपौ द्वौ विरूपौ द्वौ कृष्णौ द्वौ रोहितौ द्वौ। बभ्रुश्च बभ्रुकर्णश्च गृध्रः कोकश्च ते हताः ॥ ४ ॥
ये क्रिमयः शितिकक्षा ये कृष्णाः शितिबाहवः। ये के च विश्वरूपास्तान् क्रिमीन् जम्भयामसि ॥ ५ ॥
उत पुरस्तात् सूर्य एति विश्वदृष्टो अदृष्टहा। दृष्टांश्च घ्नन्नदृष्टांश्च सर्वांश्च प्रमृणन् क्रिमीन् ॥ ६ ॥
येवाषासः कष्कषास एजत्काः शिपवित्नुकाः। दृष्टश्च हन्यतां क्रिमिरुतादृष्टश्च हन्यताम् ॥ ७ ॥
हतो येवाषः क्रिमीणां हतो नदनिमोत। सर्वान् नि मष्मषाकरं दृषदा खल्वाँ इव ॥ ८ ॥
त्रिशीर्षाणं त्रिककुदं क्रिमिं सारङ्गमर्जुनम्। शृणाम्यस्य पृष्टीरपि वृश्चामि यच्छिरः ॥ ९ ॥
अत्रिवद् वः क्रिमयो हन्मि कण्ववज्जमदग्निवत्। अगस्त्यस्य ब्रह्मणा सं पिनष्म्यहं क्रिमीन् ॥ १० ॥
हतो राजा क्रिमीणामुतैषां स्थपतिर्हतः। हतो हतमाता क्रिमिर्हतभ्राता हतस्वसा ॥ ११ ॥
हतासो अस्य वेशसो हतासः परिवेशसः। अथो ये क्षुल्लका इव सर्वे ते क्रिमयो हताः ॥ १२ ॥
सर्वेषां च क्रिमीणां सर्वासां च क्रिमीणाम्। भिनद्म्यश्मना शिरो दहाम्यग्निना मुखम् ॥ १३ ॥

अथर्व० का. ५।२३।१—१३ (इति तृतीयम्)

इदमेव प्रकरणं ऋग्वेदेऽपि वर्तते यथा—

कङ्कतो न कङ्कतोऽथो सतीनकङ्कतः। द्वाविति प्लुषी इति न्यदृष्टा अलिप्सत॥ ऋ० वे० १।१९१।१

कङ्कतः—अल्पविषः कश्चिज्जन्तुः। अकङ्कतः—तद्विपरीतः अनल्पविषो महासर्पादिः तकारोऽत्र छान्दसः वर्णव्यत्ययेन कङ्कत इति भवति। अथो अपि च सतीनकङ्कतः—सतीनमित्युदकनाम सतीनं पद्मनिमिति तत्रोत्पादात्। उदकचारी अल्पविषवान् कश्चित् कुण्डुमादिः एव द्वाविति अल्पविषमहाविषभेदेन जलस्थलभेदेन वा द्विप्रकारी इति प्लुषी—इति। प्लोषणाविति प्रकारद्वैविध्यं दाहकत्वयोः प्रतिपादनार्थविस्तारकत्वम् तथा अदृष्टाः=अदृश्यमानरूपाः एतत्सर्वकाश्च केचित् विषधराः एवमुक्तप्रकारा ये सन्ति ते नूनं मां न्यलिप्सत—विशेषेण लिम्पन्ति सर्वाण्यङ्गानि विषेणाऽऽवृण्वन्ति केनैव कृतमिति न ज्ञायते इति भावः ॥ १ ॥

Venomous, slightly venomous, or venomous aquatic Worms—
Both creatures, stinging, unobscured, with poison have inflicted me

अदृष्टान्हन्त्यायत्यथो हन्ति परायती। अथो अवघ्नती हन्त्यथो पिनष्टि पिंषती ॥ २ ॥

अनेन विषघ्न्योषधिः स्तूयते आयती=विषदष्टस्य सकाशमागच्छन्ती विषनिर्हरणसाधनौषधिः अदृष्टान्—अदृश्यमानान् विषधरान् हन्ति=हिनस्ति अथो—अपि च परायती—परागच्छन्ती सम्मार्जनसमये बाह्यं प्रवृत्ता हन्ति नाशयति अनुपरधि विषधरान् अथो—अपि च अवघ्नती—कर्मणि कर्तृप्रत्ययः अवहन्यमानौषधिः स्वगन्धेन हन्ति बहुविषान्, यद्वा—कान्चिदौषधिं दशकान्नाद्यस्तेव। अथो=अपि च पिंषती पेषणं कर्तुं दृषत्पिष्यमाणा औषधिः विनष्टि—चूर्णीकरोत्यल्पविषान्। अथवा सर्वेषु वाक्येष्वविशेषेण सर्वविषकारिणां नाश उक्तः ॥ ऋ० १।१९१।२ ॥

Coming, it kills the unobserved; it kills them as it goes away,
It kills them as it drives them off, and bruising bruises them to death.

शरासः कुशरासो दर्भासः सैर्या उत । मौञ्जा अदृष्टा वैरिणाः सर्वे साकं न्यलिप्सत ॥३॥

अन्याश्च विषदेतूनाह—शरासः=शरा वेणुदण्डसदृशा अन्तश्छिद्रास्तृणविशेषाः कुशरासः=कुत्सितशराः अल्पच्छिद्रा शरसदृशा तृणविशेषाः दर्भासो-दर्भाः—कुशाः सैर्याः तटाकादिप्रान्तोद्भवास्तृणविशेषाः अश्वबाला इति प्रसिद्धाः उतापि च मौञ्जाः—मुञ्जाः प्रसिद्धाः वैरिणाः—वीरणप्रकाराः एतेषु वर्तमानाः अदृष्टाः—उक्तरूपाः सर्वे विषधराः साकं-मिलित्वा न्यलिप्सत=निलिम्पन्ति स्म ॥ ऋ १।१९१।३ ॥

Sara grass, Darbha, Kusara, and Sairya, Munja, Virama,
Where all these creatures dwell unseen, with poison have infected me.

नि गावो गोष्ठे असदन् नि मृगासो अविक्षत । नि केतवो जनानां न्यदृष्टा अलिप्सत ॥४॥

गावो गोष्ठे न्यसदन् निषीदन्ति मृगासो=मृगा न्यविक्षत निविष्टाः स्वस्वस्थानं उपरताः जनानां प्राणिनां केतवः प्रज्ञानानि उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः नीचान्यभवन् एतस्मिन् समये अदृष्टा अदृश्यमानरूपाः सन्तो न्यलिप्सत निलिम्पन्ति विशेषेण ॥ ऋ १।१९१।४ ॥

The cows had settled in their stalls, the beasts of prey had sought their lairs
Extinguished were the light of men, when things unseen infected me.

एत उ त्ये प्रत्यदृश्रन्प्रदोषं तस्करा इव । अदृष्टा विश्वदृष्टाः प्रतिबुद्धा अभूतन ॥५॥

त्ये-ते एते सर्पाः प्रत्यदृश्रन्=प्रतिदृश्यन्ते रात्रौ श्वासादिलिङ्गेन । उः पूरणः यद्वा ते रात्रौ हन्तारः दिवा एते प्रतिदृश्यन्ते तत्र दृष्टान्तः—प्रदोषं=रात्रिदोषां रात्रिं प्रति तमसाभिभूतासु रात्रिषु तस्कराः इव=हिंसकाश्चोरा दृश्यन्ते तथा तद्वत् चोरवत्ते अदृष्टाः—अपरिदृश्यमानाः विश्वदृष्टाः=विश्वं दृष्टं यैस्ते तादृशाः प्रतिदृश्यन्ते अतो हे नराः प्रतिबुद्धा—अभूतन—भवत ॥ ऋ १।१९१।५ ॥

Or these, these are obscured, like lurking thieves at evening time,
Seer of all, themselves unseen be therefore very Vigilant

द्यौर्वः पिता पृथिवी माता सोमो भ्राता दितिः स्वसा । अदृष्टा विश्वदृष्टास्तिष्ठतेलयता सु कम् ॥६॥

अतः परं विषचिकित्सा—तत्रतावत् हे सर्पाः वः=युष्माकं द्यौः पिता पृथिवी माता सोमो भ्राता—अदितिर्देवमाता स्वसा एवं महानुभावा महोरगा अदृष्टाः—अन्यैरदृश्यमानरूपाः स्वयं तु विश्वदृष्टाः—सर्वस्य द्रष्टारो यूयं तिष्ठत स्वस्वस्थाने मागति गायच्छत सु—सुतरां कं—सुखं यथा तथा इलयत=ईरयत गच्छत सोमनाम्नेन सोमाधारो=द्युलोक उच्यते पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थानस्था सर्पाः स्वस्वस्थानं प्राप्नुत अस्मद्बाधां माकुरुतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

Heaven is your sire, your mother earth, Soma your brother
Diti your sister, seeing all unseen keep still and dwell ye happily.

ये अंस्या ये अङ्ग्याः सूचीका ये प्रकङ्कताः । अदृष्टाः किं चनेह वः सर्वे साकं नि जस्यत ॥७॥

ये अंस्याः=अंसाः अंसगाः अंसे भवाः अंसाभ्यां आदन्तोऽवा तथा ये अङ्ग्याः—अङ्गगाः अङ्गेन पादोरेण हन्तारो वा वृश्चिकादयः सूचीकाः—सूचीदृश पुच्छरोमाणो वृश्चिकाद्या येऽच प्रकङ्कताः=प्रकृष्टविषाः प्रकृष्टगामिनो वा महोरगाः अदृष्टाः=अदृश्यमानाः किञ्चन—यत्किञ्चित्सर्पजातमस्ति इहाऽस्मिन् समीपे वः=युष्माकं निमस्ति अतः यूयं सर्वे साकं-सह नि जस्यत—मुञ्चतास्मान् जसु—मोक्षणे दैवादिक ॥ ऋ० १।१९१।७ ॥

Biters of shoulder or of limb, with needle-stings, most venomous,
Unseen whatever ye may be, vanish together and be gone.

उत्पुरस्तात्सूर्य एति विश्वदृष्टो अदृष्टहा । अदृष्टान्त्सर्वाञ्जम्भयन्त्सर्वाश्च यातुधान्यः ॥८॥

असौ सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि उत्=उदेति कीदृशः स विश्वदृष्टः–विश्वैः दृष्टो यस्य स तादृशः अदृष्टहा–अदृष्टा विषविशेषा विषधरविशेषा वा तेषां हन्ता । यद्वा अदृष्टदर्शनमज्ञानमन्धकारस्तस्य हन्ता सूर्ये उदिते सति सर्वे विषधरा विषाणि वा पलायन्ते किंभूतंस्तदुदेतीति चेदुच्यते—सर्वान् अदृष्टान्=अदृश्यमान् विषधरादीन् जम्भयन्=हिंसयन् तथा सर्वाः यातुधान्यश्च–यातयो यातना तीव्रवेदना तासां धात्र्यः पादधिनीर्महोरगी राक्षसीर्वा जम्भयन्–पुरस्तादुदेति अतोऽस्मत्तो निजस्यतेति सम्बन्धः ॥ ऋ० १।१९१।८ ॥

Slayer of things unseen, the sun, beheld of all mounts, eastward up,
Consuming of that are not seen, and evil spirits of the night.

उदपप्तदसौ सूर्यः पुरु विश्वानि जूर्वन् । आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अदृष्टहा ॥९॥

असौ–पुरस्ताद् दृश्यमानः सूर्यः–सर्वस्य प्रेरक आदित्यः उदपप्तत्–ऊर्ध्वं गच्छति पततेर्लुङि पुषादित्वादङ् किंभूतः विश्वानि=बहूनि विषाणि पुरु प्रभूतं जूर्वन्–हिंसन् कोऽसौऽसौ पर्वतेभ्यः–पर्वतस्थ प्राणिभ्यः तेषामुपकाराय आदित्यः विषोदकादीनामदनशील विश्वदृष्टः=विश्वं दृष्टं येन तादृशः अदृष्टहा=अदृष्टानां विषविशेषाणां हन्ता एव महानुभावः सूर्यः ऊर्ध्वमारोहति अतो विषशङ्का न कार्या ॥ ऋ० १।१९१।९ ॥

There hath the sun-god mounted up, who scorches much and everything,
Even the Aditya from the hills, all seen, destroying things unseen.

सूर्ये विषमासजामि दृतिं सुरावतो गृहे । सो चिन्नु न मराति नो वयं मरामाऽऽरे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥ १० ॥

आदित्यमण्डले ऋतुर्येनाऽऽनिता विषमादाय मधुकृत्य योजयित्वा निर्विषोऽभवदिति यदेतद्विषविद्यायामुक्तं तदिदमनोच्यते अहं–विषाहृतोऽगस्त्यः सूर्ये–सर्वस्य प्रेरयितरि मधुविद्यारूपे सूर्यमण्डले विषमाहृत्य वर्तमानं सूर्ये आसजामि–आसक्तं करोमि तत्र दृष्टान्तः—सुरावतो गृहे सुरानिर्मातृसदने दृतिमिव चर्ममयसुरापात्रमिव यथा सक्तुं न दोषाय भवति तद्वद्विषमादित्यस्य न बाधकमित्यर्थः सोचित्–चित्पूजायां नु–प्रसिद्धो पूज्यः स सूर्यः खलु न मराति न म्रियते नो वयं मरामः=तदनुमहात्तेन विषस्य योजितत्वाद्वयमपि न म्रियामहे उभयोरमरणे कारणमाह–हरिष्ठाः=हरयोऽश्वाः तेषु स्थित आदित्य आरे=दूरे अस्य विषस्य योजनं प्रापणं चकार–तदेवोच्यते हे विष त्वा–त्वां मधु अमृतं चकार विषस्य विषभावं दूरेऽपनीयाऽमृतीचकारेति एवं मधुला मधुदात्री निर्विषीकर्त्री मधुविद्या यदेतदादित्यस्य मण्डले विषयोजनं तेन नाऽमृतीकरणं यदस्ति एषा मधुविद्या ॥ ऋ० १।१९१।१० ॥

I hang the poison in the sun, in a wine skin in a winer's house.
He will not die, nor shall we die, his path is far, he whom—
Bay horses bear hath turned thee to sweetmeat

इयत्तिका शकुन्तिका सका जघास ते विषम् । सो चिन्नु न मराति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥ ११ ॥

इयत्तिका–इयती कुत्सिता इयत्तावती वा अल्पेत्यर्थः । शकुन्तिका=शकुन्त पक्षी तस्य स्त्री वा कपिञ्जली माधु सका–सा ते=तव विषं जघास भक्षितवती सा=विषहर्त्रीति प्रसिद्धा सोचित्=साऽऽ इति निपातसमुदाय एक पद साऽपि शकुन्तिका न म्रियते विषप्रतिपक्षत्वाद्विषस्य सिद्धं व्याख्यातमपर । अनेन विद्यायां यद्दिहाऽऽहृतं विषं तस्य शकुनेभ्य आदित्याय च प्रदानमस्तीत्युक्तं भवति ॥ ऋ० १।१९१।११ ॥

This little bird, so very small, hath swallowed all thy poison up,
She will not die, nor shall we die, his path is far, he whom—
Bay horses bear hath turned thee to sweetmeat.

इत्यादयो बहवो मन्त्रा दृष्टाऽदृष्टरोगोत्पादककिमिविषजन्यरोगनाशका सन्ति, तत्र च ये क्रिमिविषजन्यरोगास्ते संक्रामकाऽसंक्रामकभेदेन बहुविधा सन्ति परन्तु तेषामायुर्वेदे संक्रमणं शरीरबलापेक्षं भवतीति न परिगणितमन्यथैकसांक्रामिकरोगिणा सम्पर्कात्समस्तजगत उपप्लव स्यात्, यथा विसूचिकादावेकेनाऽपि रोगिणा समस्तदेशस्य प्रलय स्यात् पारम्परिकसंसर्गस्य दुर्वारत्वात् । विसूचिकाग्रस्ताया मातु स्तनं धयत्याऽपि रोगाऽधाया स्तन्यपानं कुर्वतोऽपि रोगिणाऽग्रस्तस्य दृष्टत्वात् । तस्मात्सांक्रामिकरोगाणां संक्रमणे जनानां जठराग्निशक्तिनाशाऽन्यत्वमसाधारणं कारणम् । अत कीटाणुवादो न साक्षाद्रोगजनकत्वेन निर्दिष्ट किन्तु दोषा एव प्रधानतया कारणत्वेन ऋषिभिर्गणिता सन्तीति तेषा सूक्ष्मदर्शिता विचार्य हठं हित्वा ते नितरां धन्यवादार्हा इति स्वीकरणीयम् ।

शारीरविभागे यथैषा सूक्ष्मदर्शिताऽऽसीत्तथाऽग्रे निहितसन्दर्भेणाऽऽकलनीयम्—

नहो कालः शारीरज्ञानस्य सुतरामस्या कर्मठानां भिषजाञ्च प्रत्यक्षस्य तु का कथा अनुमातुमपि मन्ये नाऽलम् । पाश्चात्यैर्व्यधिराऽनुग्रहाच्छारीरशास्त्रज्योतिषोऽभ्युदयकालेऽपि वैदीयपदार्थाऽन्वेषणेऽहरहो व्याप्रियमाणेष्वपि नाऽस्ति वैदीयशारीरपदार्थानामिदमित्थन्तया परिचय । तत्र तेषाञ्च कोऽपि दोष, वैदानामुद्भवस्थाने (भारतवर्षे) एवाऽज्ञानतमस प्रसृतत्वात् । संस्कृतभाषायां प्राय पदार्थवर्णनं संक्षिप्ततया दृश्यते इति भाषासहजस्वभावोऽस्ति । तत्राऽपि वेदेषु सोऽतिमात्रतया स्वीकृतोऽस्ति । तत्र च समस्तसृष्टेर्गुणत्रय–(सत्त्वरजस्तमोरूपस्य) स्याऽवस्थाविशेषैरविभागतिरोभावौ वर्णितौ दृश्येते । आयुर्वेदेऽपि स एव सिद्धान्त स्वीकृतोऽस्ति । गुणेषु साक्षात्कर्षणाकर्षणादिक्रियाया कर्तुमशक्यत्वाद्गुणानां स्थूलपरिणामेषु (पञ्चमहाभूतेषु) प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायमुरीकृत्य शारीरीयपरिणामविशेषमाऽऽश्रित्य वातपित्तश्लेष्माण इति पक्षत्रये समस्तं जङ्गमशरीरं प्रविभक्तम् । पञ्चमहाभूतानाञ्च विचित्रमाङ्कर्येणोत्पन्नया क्षुद्रस्वरूपाणामेवान्ततोऽभावेऽपि व्यवहारार्थं प्राधान्यमनुसृत्य वर्णनं कृतमस्ति, तेनैव च वीजेन चिकित्सा व्यापारिता । गुणगुणिनोश्च भिन्नत्वेनाऽनुपलम्भात्पञ्चमहाभूतस्वगुणकर्मणामपि कथनमेवमुद्रूपेण प्राय समागच्छति, अतोऽयं विषयो जटिलतया परमगहन आसीत् । अत्र च पदार्थाहिणा स्थूलसूक्ष्मवर्णनादिभेदमधुक्ष्याऽऽयुर्वेदीयसिद्धान्ते एवाऽनुपलत्वमभ्यवस्यन्तीति विज्ञ विज्ञाय चेतोऽस्तितरां खिद्यते । अपरञ्च दोषो याऽधुनिकेषु पाश्चात्यपद्धतिचिकित्सकेष्वेव किन्तु शतपथादिब्राह्मणग्रन्थेष्वपि यत्रतत्र दृश्यते । तदर्वाचीननिरुक्तकारादिष्वपि न यथाऽऽभाति । तदर्वाचीनवेदभाष्यकर्तृषु सायणादिषु स्वन्यायविवेन स एवाप्रतिष्ठो वधूरोगमुपदमेव स्पर्धाभविष्यति, अस्याऽपगाथस्य मूलमायुर्वेदस्य प्रचाराऽभाव । कृतयुगादौ मद्यवर्जितपाहोमादितपस्सु जनेषु नैरन्तर्ययुक्ततया प्रयोजनाऽभाव एव मुख्य कारणमाकल्प्यते । यस्य च शास्त्रस्य पठनपाठनादिकं नी विरिठना भवेत्तत्र संशयविपर्ययादय शनशो दोषा समुत्तिष्ठन्तोऽत्र किमपि वैचित्र्यम् । एतस्य किञ्चिन्निदर्शनमस्तनसन्दर्भेण द्रष्टव्यम् ।

अथाऽऽर्षशारीरतत्त्वम्

तिस्रो ह प्रजा अत्यायमायन् न्यन्या अर्कमभितो विविश्रे ।
बृहन् ह तस्थौ रजसो विमानो हरितो हरिणीरा विवेश ॥ अथर्व. १०।८।३ ॥

परमात्मनोऽभिन्नत्वाद्गुणा इति भगवन्नारायणवाद्गुणत्वे प्रकृति, सा च गुणिमये परमात्मेच्छानीयाऽन्यकालप्रभावेणोदिताः सर्वा सत्त्वमानस्या पृथक्स्वरूपं यथापूर्वं प्रादुर्भावयत् । तानि च प्रति प्रजा उच्यन्ते, तास्तिस्र प्रजा अत्यायमायन् अभ्यारम्भणेनिर्ययु या घट् प्रजय । आयन्–प्राप्नुवन् अन्या इतलिरि-

कालचक्रस्याऽपि क उ कोऽपि महान् तचक्रं चिकेत=जानाति । तस्मिन् चक्रे साकं सह शङ्कव इव अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि न शब्दः साम्यादुपमार्थीय. । तस्मिन्नपि संवत्सरचक्रे त्रिशताः एतत्सङ्ख्याकाः षष्टि- र्न न शब्दस्यार्थे षष्टिश्चारा=अरस्थानीयान्यहानि अर्पिताः अर्पितानि । कीदृशानि तानि चलाचलासः एकस्य चल- शब्दो द्विर्भावं प्राप्तः चलः चलनस्वभावानीत्यर्थः ।" इत्यनेन सन्दर्भेण संवत्सरपरत्वेन व्याख्यातः। निरुक्तेऽपि संवत्सरपरत्वमेव स्वीकृत्य शतपथाऽनुकरणं कृतम्, तत्र ऋग्वेदे कस्यचिदेकप्रकरणस्याऽभावात्किञ्चित्परत्वेनाऽपि व्याख्याने क्षत्यभावः । परमत्र (अथर्ववेदे) प्रारम्भादेव शारीरवर्णनस्योपक्रमात्संवत्सरपरकव्याख्यानं केनाऽपि प्रकारेण न सहृदयहृदयङ्गमतां भजति यतोऽस्य सूक्तस्याऽष्टममन्त्रे चतुर्थमन्त्रोक्तानां त्रिषष्ट्यधिकत्रिशताऽस्थ्ना- मुत्तमाऽधमनिकृष्टविभागेन दर्शितत्वात्, तथाहि—

पञ्चवाही वहत्यग्रमेषां प्रष्टयो युक्ता अनुसंवहन्ति ।
अयातमस्य ददृशे न यातं परं नेदीयो वरं दवीयः ॥ अ. १०।८।४

एषामुक्तसङ्ख्याकाऽस्थ्नां मध्ये अग्रं=श्रेष्ठं भागं पञ्च=शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान् वहत्याहरतीति पञ्चवाही, इन्द्रियस्थानत्वान्मूर्धा धारयति समस्तशरीराऽपेक्षया शिरोऽस्थ्ना निर्माणशैलीवैचित्र्यादत्याहतं चात्राऽप्रनम् । अनु= शिरोऽस्थ्यपेक्षया जघन्यभागं युक्ताः संयुक्ताः प्रष्टयोऽर्थात् पृष्ठवंशाः संवहन्ति धारयन्ति शिरःकपालरचनाऽपेक्षया पृष्ठि- रचनाया निकृष्टत्वात् । अन्विति सादृश्याऽपरभावमिति यास्कः अस्य=एतच्छरीराऽधिष्ठातुः परं नेदीयः=अति- समीपतरमयातमगमनम् वरं दवीयः=अतिदूरतरं यानम्=गमनं च न ददृशे केनाऽपीत्यध्याहारः, अथवा ददृश इति वर्तमानार्थकत्वेन तस्य गमनाऽगमन प्रवृत्ती न केनाऽपि दृश्यते अपि तु लीलाङ्गैः कल्प्यते यथा—

प्राणापानौ निमेषाद्या जीवनं मनसो गतिः । इन्द्रियान्तरसञ्चारः प्रेरणं धारणं च यत् ॥
देशान्तरगतिः स्वप्ने पञ्चत्वग्रहणं तथा । दृष्टस्य दक्षिणेनाऽक्ष्णा सव्येनाऽवगमस्तथा ॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतना धृतिः । बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥
यस्मात्समुपलभ्यन्ते लिङ्गान्येतानि जीवतः । न मृतस्यात्मलिङ्गानि तस्मादाहुर्महर्षयः ॥
शरीरं हि गते तस्मिञ्छून्यागारमचेतनम् । पञ्चभूताऽवशेषत्वात्पञ्चत्वं गतमुच्यते ॥
अचेतनं क्रियावच्च मनश्चेतयिता परः । युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः ॥
चेतनावान् यतश्चात्मा ततः कर्ता निरुच्यते । अचेतनत्वाच्च मनः क्रियावदपि नोच्यते ॥
यथा स्वेनाऽऽत्मनाऽऽत्मानं नयति सर्वयोनिषु । प्राणैस्तन्त्रयते प्राणी न ह्यन्योऽस्त्यस्य तन्त्रकः ॥

चरक. शा. १।७०—७७

किञ्चाऽस्यैव सूक्तस्यैकविंशतितममन्त्रस्योत्तरार्द्धे—" चतुष्पाद् भूत्वा भोग्यः सर्वमादत्त भोजनम् ॥ अ. १०।८।२१ " " पुण्डरीकं नवद्वारं त्रिभिर्गुणेभिरावृतम्। तस्मिन्यद्यक्षमात्मन्वत्तद्वै ब्रह्मविदो विदुः ॥४३॥ अकामो धीरो अमृतः स्वयम्भू रसेन तृप्तो न कुतश्चनोनः । तमेव विद्वान् न बिभाय मृत्योरात्मानं धीरमजरं युवानम् ॥ अ. १०।८।४४" एभिर्मन्त्रैः शारीरवर्णनस्य निस्संशयीकृतत्वात् । अत्राऽपीश्वरेण शारीरवर्ण- नस्तुत्यादिपरकमन्त्राणामायुर्वेदाऽनभिज्ञैः सायणादिभाष्यकृद्भिः प्रायः संवत्सरपरत्वेन व्याख्यानं कृतं दृश्यते। यत्र च संवत्सरपरत्वेनाऽपि सङ्गतिर्नाऽऽगता तत्र तत्प्रकरणमेव परित्यक्तम् । यथा इदमेव सूक्तं (अ. १०।८) तथा च 'केन पार्ष्णी आभृते पूरुषस्य० (अ. १०।२), अस्मिन् सूक्ते पूरुषस्याऽङ्गानामुत्पत्ति माहात्म्यं वर्णितम् । तत्र तद्विलक्षणाऽयथार्थं को देवोऽकरोदित्यादिप्रश्नरूपेण तत्प्रश्नानामुत्तररूपेण च। यज्ञलम्पटाः सायणादिभाष्यकाराः पुरुषमेधे विनियोजयन्ति इत्यादिना विनियोगं निर्दिश्य मौनमवलम्बितम्।

सायणेन, अहो कियान्महत्त्वनिर्णयो महात्मभिः (टीकाकारैः) परित्यक्तोऽस्यैव दुर्विपाकेनाऽद्याऽऽर्षशारीरे याज्ञिकानां चिकित्सकानाञ्चैवान्यतिभ्रमः समजनि। शतपथब्राह्मणे तु "सहस्रशीर्षा पुरुष.० पुरुष एवेदं सर्वं०" (वा. सं. ३१।१-२) इत्यादौ पुरि शेते पुरुष इति साधारणव्युत्पत्त्या जीवेश्वरयोरैक्यबुद्ध्या प्रतिपादनाज्जीवपक्षे स्थावरजङ्गमभेदेन सहस्रयोनिग्रहणाद्व्य च स्वेदजाऽण्डजौद्भिज्जजरायुजभेदेन सहस्रभागत्वम्। ईश्वरपक्षे तु सर्वत्र व्यापकतया सत्त्वस्य मत्वा पुरुषस्य यज्ञादिना नैरुक्तं साहस्यं प्रतिपादितम् तद्यथा—"पुरुषो वै यज्ञः" शत० १।३।२।१ इज्यते अनेन इति यज्ञः सर्वस्याऽपि यज्ञोपकरणत्वात् तद्यथा—"पुरुषो वै संवत्सरः। तस्य पादावेव प्रायणीयोऽतिरात्रः पादाभ्यां हि प्रयन्ति तयोर्यच्छुक्लं तदह्नो रूपं यत्कृष्णं तद्रात्रेर्नखान्येवास्याभिजिन्नक्षत्राणां रूपमूरू चतुर्विंशमहस्तोऽभिप्लवः पृष्ठ्यः पृष्ठ्यः॥ १॥ अयमेव दक्षिणो बाहुरभिजित् इम एव दक्षिणे त्रयः प्राणाः स्वरसामानो मूर्धा विषुवानिम एवोत्तरे त्रयः प्राणाः स्वरसामानः॥ २॥ अयमेवोत्तरो बाहुर्विश्वजित्। ऊरू पृष्ठ्याभिप्लवौ यावन्ताविमौ प्राणौ तौ गो आयुषी अङ्गानि दशरात्रो मुखं महाव्रतं हस्तावेवोदयनीयोऽतिरात्रो हस्ताभ्यां ह्युद्यन्ति तयोर्यच्छुक्लं तदह्नो रूपं यत्कृष्णं तद्रात्रेर्नखान्येव नक्षत्राणां रूपं स एष संवत्सरोऽध्यात्मं प्रतिष्ठितः स यो हैवमेतं संवत्सरमध्यात्मं प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिरस्मिंल्लोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन्॥ शत० १२।१।२।

"पुरुषो वै संवत्सरः। तस्य प्राण एव प्रायणीयोऽतिरात्रः प्राणेन हि प्रयन्ति वागेवारम्भणीयमहर्वाचा ह्यारभन्ते यदारभन्ते॥ १॥ अयमेव दक्षिणो हस्तोऽभिप्लवः षडहः। तस्येदमेव प्रथममहस्तस्येदमेव प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं तृतीयसवनं गायत्र्या आयतने तस्मादियमासां ह्रसिष्ठा॥२॥ इदमेव द्वितीयमहः। तस्येदमेव प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं तृतीयसवनं त्रिष्टुभ आयतने तस्मादियमस्यै वर्षीयसी॥३॥ इदमेव तृतीयमहः। तस्येदमेव प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं तृतीयसवनं जगत्या आयतने तस्मादियमासां वर्षिष्ठा॥ ४॥ इदमेव चतुर्थमहः। तस्येदमेव प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं तृतीयसवनं विराज आयतनेऽन्नं वै विराट् तस्मादियमासामन्नादितमा॥ ५॥ इदमेव पञ्चममहः। तस्येदमेव प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं तृतीयसवनं पङ्क्तेरायतने पृथुरिव वै पङ्क्तिस्तस्मादियमासां प्रथिष्ठा॥ ६॥ इदमेव षष्ठमहः। तस्येदमेव प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं तृतीयसवनमतिच्छन्दस आयतने तस्मादियमासां वर्षिष्ठो गायत्रमेतदभिनाति तस्मादिदं पल्वकं ह्रसिष्ठं स इतोऽभिप्लवः षडहः स इतः स इतः स इत आत्मा पृष्ठ्यः॥ ७॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह पैङ्ग्यः। कुन्तान्न्वाऽभिप्लवास्तिष्ठतीव पृष्ठ्य इति कुन्त इव ह्ययमङ्गैस्तिष्ठतीवात्मनेति॥ ८॥ शिर एवास्य त्रिवृत्। तस्मात्तत्त्रिविधं भवति त्वगस्थि मस्तिष्कः॥ ९॥ ग्रीवाः पञ्चदशः। चतुर्दश वा एतासां करूकराणि वीर्यं पञ्चदशं तस्मादेताभिरण्वीभिः सतीभिर्गुरुं भारं हरति तस्माद्ग्रीवाः पञ्चदशः॥ १०॥ उरः सप्तदशः। अष्टावन्ये जत्रवोऽष्टावन्य उरः सप्तदशं तस्मादुरः सप्तदशः॥ ११॥ उदरमेकविंशः। विंशतिर्वा अन्तरुदरे कुन्तापान्युदरमेकविंशं तस्मादुदरमेकविंशः॥१२॥ पार्श्वे त्रिणवः। त्रयोदशान्याः पर्शवस्त्रयोदशान्याः पार्श्वे त्रिणवे तस्मात्पार्श्वे त्रिणवः॥ १३॥ अनूकं त्रयस्त्रिंशः। द्वात्रिंशद्वा एतस्य करूकराण्यनूकं त्रयस्त्रिंशं तस्मादनूकं त्रयस्त्रिंशः॥ १४॥ अयमेव दक्षिणः कर्णोऽभिजित्। यदिदमक्ष्णः शुक्लं स प्रथमः स्वरसामा यत्कृष्णं स द्वितीयो यन्मण्डलं स तृतीयो नासिके विषुवानिदमक्ष्णो मण्डलं स प्रथमोऽर्वाक्सामा यत्कृष्णं स द्वितीयो यच्छुक्लं स तृतीयः॥ १५॥ अयमेवोत्तरः कर्णो विश्वजित्। ऊरू पृष्ठ्याभिप्लवौ यावन्तावेव प्राणौ तौ गो आयुषी अङ्गानि दशरात्रो मुखं महाव्रतमुदानं एवोदयनीयोऽतिरात्र उदानेन ह्युद्यन्ति स एष संवत्सरोऽध्यात्मं प्रतिष्ठितः स यो हैवमेतं संवत्सरमध्यात्मं प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिरस्मिंल्लोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन्॥ १६॥ (शत० १२।२।४)

" पुरुषो वै संवत्सरः । पुरुष इत्येकं संवत्सर इत्येकमत्र तत्समं । द्वे वै संवत्सरस्याहोरात्रे द्वाविमौ पुरुषे प्राणावत्र तत्समं । त्रय ऋतवः संवत्सरस्य त्रय इमे पुरुषे प्राणा अत्र तत्समं । चतुरक्षरो वै संवत्सरश्चतुरक्षरो-ऽयं यजमानोऽत्र तत्समं । पञ्चर्तवः संवत्सरस्य पञ्चेमे पुरुषे प्राणा अत्र तत्समं । षड् ऋतवः संवत्सरस्य षडिमे पुरुषे प्राणा अत्र तत्समं । सप्तर्तवः संवत्सरस्य सप्तेमे पुरुषे प्राणा अत्र तत्समम् ॥ १ ॥ द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य द्वादशेमे पुरुषे प्राणा अत्र तत्समं । त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य त्रयोदशेमे पुरुषे प्राणा नाभिस्त्रयोदश्यत्र तत्समं । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाश्चतुर्विंशोऽयं पुरुषो विंशत्यङ्गुलिश्चतुरङ्गोऽत्र तत्समं । षड्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाः षड्विंशो-ऽयं पुरुषः प्रतिष्ठे षड्विंश्यावत्र तत्समम् ॥२॥ त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्य रात्रयस्त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पुरुषस्यास्थीन्यत्र तत्समं । त्रीणि च शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पुरुषस्य मज्जानोऽत्र तत्समम् ॥ ३ ॥ सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राणि सप्त च शतानि विंशतिश्च पुरुषस्यास्थीनि च मज्जानश्चात्र तत्समम् ॥ ४ ॥ दश च वै सहस्राण्यष्टौ च शतानि संवत्सरस्य मुहूर्ता यावन्तो मुहूर्तास्तावन्ति पञ्चदशकृत्वः क्षिप्राणि यावन्ति क्षिप्राणि तावन्ति पञ्चदशकृत्व एतर्हीणि, यावन्त्येतर्हीणि तावन्ति पञ्चदशकृत्व इदानीनि, यावन्तीदानीनि तावन्तः पञ्चदशकृत्वः प्राणा, यावन्तः प्राणास्तावन्तोऽना, यावन्तोऽनास्तावन्तो निमेषा यावन्तो निमेषास्तावन्तो लोमगर्ता, यावन्तो लोमगर्तास्तावन्ति स्वेदायनानि, यावन्ति स्वेदायनानि तावन्त एते स्तोका वर्षन्ति ॥ ५ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह वार्कलिः । सार्वभौमं मेघं वर्षन्तं वेदाहमस्य वर्षस्य स्तोकमिति ॥६॥ तदेव श्लोकोऽभ्युक्तः । प्रमादन्यत्र परिवर्तमानस्तिष्ठन्नासीनो यदि वा स्वपन्नपि । अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन कतिकृत्वः प्राणिति चाप चानितीति ॥ ७ ॥ तदेव श्लोकः प्रत्युक्तः । शतं शतानि पुरुषः समेनाष्टौ शता यन्मितं तद्वदन्ति । अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन तावत्कृत्वः प्राणिति चाप चानितीति ॥ ८ ॥ (शत० १२।३।२)

अत्र ब्राह्मणे प्राणानां द्वित्वे उच्छ्वासनिःश्वासौ ग्रहीतव्यौ । प्राणितेः करणे घञि, प्राणशब्दस्योत्पन्नत्वेन उच्छ्वासनिःश्वासयोर्ग्रहणं तयोर्मुख्यजीवनसाधनत्वात् । योगिनो मुक्त्वा तयोरवरुद्धयोरशीघ्रमेव पञ्चत्वस्य प्रत्यक्षदृष्टत्वात् । त्रित्वपक्षे प्राणाऽपानसमाना ग्राह्या उदानव्यानयोस्तु तेष्वेवाऽन्तर्भावो बोध्यः । अथवा वातपित्तकफाना ग्रहणं बोध्यम्, आयुर्वेदसिद्धान्तेऽनुकूलत्वेन वर्तमानेष्वेतेषु जीवनसद्भावात् । पञ्चत्वपक्षे प्राणाऽपानसमानव्यानो-दाना ग्राह्याः । षट्त्वपक्षे खादयश्चेतनापञ्च धातवो ग्राह्याः—खादयश्चेतना षष्ठा धातवः पुरुषः स्मृतः । च. शा. १।१६" अधिकमासस्य यथामासर्तुगणनायाम् ऋतुत्वम्, अत्र रसरक्तादिसप्तधातूनां प्राणत्वेन ग्रहणम् । द्वादश-प्राणत्वगणनायां मूलाश्रयः पञ्च धात्वाश्रयाश्च सप्त इति कृत्वा द्वादशानां ग्रहणम् । त्रयोदशप्राणगणनायामत्रयोदश-ऽधिकत्वेन संयोजनीयः । शतपथे तु प्रतिपदश्वमस्तोऽवरभागेन द्वित्वं परिसङ्ख्याय नाभेस्त्रयोदशत्वं सङ्ख्यातम् । चतुर्विंशत्यर्धमासतुल्य-त्वमत्र अस्य एवाऽभिप्रेताः स्थूलपक्षतुरङ्गे मध्यशरीरवर्तित्वेन नाभित्वव्यपदेशो बोध्यः । तत्र लिङ्गशरीरस्य स्थूलशरीरे निरसनात्पुरुषस्य न्यायां प्राकृतिकचतुर्विंशतितत्त्वान्यादाय साम्यं साधनीयम् । मूले तु " विंशत्यङ्गुलिश्चतुरङ्गोऽत्र " इत्यनेनाऽतिस्थूलसादृश्यं साधितमिति द्वयम्पि गौणमिति बोध्यम् । अधिकमासार्धमासयोः समेलनात्संवत्सरे षड्विंशतित्वम् । प्रकृतिनरयोस्तु जीवात्मपरमात्मनोश्च सूक्ष्मदर्शी: । मूले तु विंशतिरङ्गुल्यः, दशपादान्ताधिमूर्धान इति चतुर्विंशतिः, हस्तपादतले च षड्विंशतित्वम् । मासार्धनक्षत्रगणनया विंशत्यधिकसप्तशतसङ्ख्या पूरिता । न च समेषात्स्थूलं सादृश्यं साधितम् । द्विभागत्वेनाऽस्थ्नामसिद्धेर्द्विविभाग्य । अप्सुणतान्यपि मासार्धानामस्थिभिः सह सादृश्यदानमनुचितम् । परमाणुसंयोगसृष्टिवादपक्षे सविपरमाणूनामनवयवत्वात् मध्ये भागमिति व्यवहारस्याऽऽगन्तुकप्रसिद्धत्वात् । क्रियानपि विभागः क्रियेत चेत्सोऽपि न्यूनत्वे एवाऽनिष्टो शरीरस्यपरमाणूनां चेतनत्वेन तदादीपक्षीनाम्

व्यापारस्याऽपि पार्थक्यात्नानाप्राणाः। प्राणाऽपरपर्यायश्च निमेषशब्दोऽक्षिनिमेषाद्भिन्नोऽप्यस्ति अतो यावन्तो निमेषास्तावन्तो क्षेमगर्ता इत्यादि ग्रन्थः सङ्गच्छते, अन्यथा समप्रमाणाऽऽपन्नयोर्दिनरात्र्योः प्रत्येकं पञ्चदश मुहूर्ता भवन्ति मिलित्वा त्रिंशत्, तत्रैकैकस्मिन्मुहूर्ते सुश्रुतमते विंशतिः कलाः त्रिंशति मुहूर्तेषु ६०२ कलाः। एकस्याः कलायास्त्रिंशति काष्ठाः त्र्यधिकषट्शतकलानां १८०९० काष्ठाः। एकैकस्यां काष्ठायां पञ्चदशाऽक्षिनिमेषाः। नवत्यधिकाऽष्टादशसहस्रकाष्ठानां २७१३५० अक्षिनिमेषाः, एते एकदिनस्याऽक्षिनिमेषाः। एकवर्षस्य ९७६८६००० जाता अक्षिनिमेषाः। शतपथे ५४६७५०००० एते निमेषास्सञ्जाता अत इमे (शतपथीयनिमेषाः) नाऽक्षिनिमेषाः किन्तु तत्तदीयसहस्रशश्चेतनपरमाणुपुञ्जेषु यो जीवनाऽनुकूलो व्यापारः प्रस्फुरणात्मकस्तद्वाचकाः अतो न परस्परं विरोधः। कालस्य पुरुषस्य च सूक्ष्माऽवयवानामानन्त्यात्तत्सङ्ख्याने योगिनोऽपि न प्रभवन्ति परन्तु निमेषादिगणना व्यवहारसिद्धयेऽतिस्थूला प्रकल्पिताऽस्ति। तथैव पुरुषस्याऽपि शुक्रशोणितसंयोगः प्रकल्पितोऽस्ति, सूक्ष्मत्वेन तु शुक्रशोणितपरमाणुसूक्ष्मविभागगतविकारवैचित्र्येण विकारवैचित्र्यं प्रजायते तद्यथा—"यतस्तु कार्त्स्न्येनाऽविनश्यन्विकृतिमापद्यते तदनुव्याख्यास्यामः—यदा स्त्रिया दोषप्रकोपणोक्तान्यासेवमानाया दोषाः प्रकुपिताः शरीरमुपसर्पन्तः शोणितगर्भाशयावुपपद्यन्ते न तु कार्त्स्न्येन शोणितगर्भाशयौ दूषयन्ति तदेव गर्भं लभते स्त्री, यदा गर्भस्य तस्य मातृजानामवयवानामन्यतमोऽवयवो विकृतिमापद्यते एकोऽथवाऽनेके, यस्य यस्य ह्यवयवस्य बीजे बीजभागे वा दोषाः प्रकोपमापद्यन्ते, तं तमवयवं विकृतिराविशति। यदा ह्यस्याः शोणिते गर्भाशयबीजभागः प्रदोषमापद्यते तदा वन्ध्यां जनयति। यदा पुनरस्याः शोणिते गर्भाशयबीजभागाऽवयवः प्रदोषमापद्यते तदा पूतिप्रजां जनयति। यदा त्वस्याः शोणिते गर्भाशयबीजभागाऽवयवः स्त्रीकराणाञ्च शरीरबीजभागानामेकदेशः प्रदोषमापद्यते तदा स्त्र्याकृतिभूयिष्ठामस्त्रियं वार्तां नाम जनयति तां स्त्रीव्यापदमाचक्षते ॥ ३० ॥ एवमेव यदा पुरुषस्य बीजे बीजभागः प्रकोपमापद्यते तदा वन्ध्यं जनयति, यदा पुनरस्य बीजे बीजभागाऽवयवः प्रदोषमापद्यते तदा पूतिप्रजं जनयति। यदा त्वस्य बीजे बीजभागाऽवयवः पुरुषकराणाञ्च शरीरबीजभागानामेकदेशः प्रदोषमापद्यते तदा पुरुषाऽऽकृतिभूयिष्ठमपुरुषं तृणपूलिकं नाम जनयति, तां पुरुषव्यापदमाचक्षते ॥ ३१ ॥ एतेन मातृजानां पितृजानां चाऽवयवानां विकृतिव्याख्यानेन सात्म्यजानां रसजानां सत्त्वजानां चाऽवयवानां विकृतिर्व्याख्याता ॥ ३२ ॥ निर्विकारः परस्त्वात्मा सर्वभूतानां निर्विशेषः। सत्त्वशरीरयोस्तु विशेषाद्विशेषोपलब्धिः ॥३३॥ तत्र त्रयस्तु शारीरदोषाः—वातपित्तश्लेष्माणः, ते शरीरं दूषयन्ति, द्वौ पुनः सत्त्वदोषौ-रजस्तमश्च, तौ सत्त्वं दूषयतः, ताभ्यां च सत्त्वशरीराभ्यां दुष्टाभ्यां विकृतिरुपजायते, नोपजायते चाऽप्रदुष्टाभ्याम्॥ ३४ ॥ (च. शा. ४)" इत्यादावतिसूक्ष्मो विचारः कृतोऽस्ति। पुरुषस्य यथास्थूलसूक्ष्मविभागेन स्वरूपद्वैविध्यं विद्यते तथा संवत्सरस्याऽपि मूर्ताऽमूर्तभेदेन स्वरूपद्वैविध्यं स्वीकृतं चाऽस्ति-"भूतानामन्तकृत्कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः। स द्विधा स्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्तश्चामूर्त एव च॥ १० ॥ प्राणादिः कथितो मूर्तस्त्रुट्याद्योऽमूर्तसञ्ज्ञकः। षड्भिः प्राणैर्विनाडी स्यात्तत्षष्ट्या नाडिका स्मृता ॥ ११ ॥ नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्तितम्। तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥ १२ ॥ ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत्सङ्क्रान्त्या सौर उच्यते। मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदहरुच्यते ॥ १३ ॥ इत्यादि (सू. सि. १)" संवत्सरेण सार्कं पुरुषस्य तुलनायामन्योऽपि गूढाभिप्रायोऽस्ति स यथा—निमेषकालाद्भावानां कालः शीघ्रतरोऽत्यये। च. शा. १। ४८" शारीरधातवः सूक्ष्माऽतिसूक्ष्मविभागानारभ्य स्थूलपर्यन्तं प्रतिक्षणं परिणामशालिनः सन्ति स च परिणामो निमेषकालव्यवहारिकाऽक्षिनिमेषकालादथ च शतपथीयजीवनाऽनुकूलव्यापारनिर्वर्तककालादतिसूक्ष्मतमकालादपि अर्थादतिसूक्ष्मकालादपि भावानां (शारीराणामप्येषाञ्च) अत्यये विनाशे शीघ्रतरः कालोऽस्ति यदा च सौक्ष्म्यंकोऽवयवानामुप-

चिरविनाशी सूक्ष्मदर्शकयन्त्रादिना साक्षात्क्रियेत तर्हि कालकालिकयोरभेदेन प्रतीतिर्भवति अत एव अखण्डेऽ-प्यस्मिन् काले यथा निमेषादिको भेद औपाधिकः कल्प्यते—" कालो हि नाम भगवान् स्वयम्भुरनादिमध्यनिधनोऽत्र रसव्यापत्सम्पत्ती जीवितमरणे च मनुष्याणामायत्ते । स सूक्ष्मामपि कलां न लीयत इति कालः, सङ्कलयति कालयति वा भूतानीति कालः ॥ ३ ॥ तस्य संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो गतिविशेषेण निमेषकाष्ठाकलामुहूर्ताहोरात्रपक्षमासर्त्वयनसंवत्सरयुगप्रविभागं करोति ॥ ४ ॥ सु. सू० ६ ॥ " तथा कालस्यनिमेषादिसमस्तोपाधिरहितस्य पुरुषस्यौपाधिको भेदः कल्प्यते—" निष्क्रियश्च स्वतन्त्रश्च वशी सर्वगतो विभुः । वदन्त्यात्मानमात्मज्ञाः क्षेत्रज्ञं साक्षिणं तथा ॥ च. शा. १।४ " ननु कथमात्मोपाधिरिति चेत् ? " तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुरुदीरयति, ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चार्तवेन, ततोऽग्निषोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते क्षेत्रज्ञो वेदयिता स्प्रष्टा घ्राता द्रष्टा श्रोता रसयिता पुरुषः स्रष्टा गन्ता साक्षी धाता वक्ता योऽसावित्येवमादिभिः पर्यायवाचकैर्नामभिरभिधीयते दैवसंयोगादक्षयोऽचिन्त्यो भूतात्मना सहान्वक्षं सत्त्वरजस्तमोभिर्दैवासुरैरपरैश्च भावैर्वायुनाऽभिप्रेर्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्याऽवतिष्ठते ॥ सु. शा. ३।४ " अतो यथा निरुपाधिकः पुरुषः समस्तविशेषणरहितो भवति तथा सूर्यचन्द्रादिसंयोगरहितः कालोऽपि निरवच्छिन्नो भवति अत एव पुरुषेण साकं संवत्सरस्य तुलनोचिताऽस्ति तं दृष्ट्वा सायणादयः सर्वेऽपि यत्र यत्र " द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वर्ति चक्रं परि द्यामृतस्य । आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः ॥ ११ ॥ पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् । अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षळर आहुरर्पितम् ॥ १२ ॥ (ऋ. १।१६४) " " सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा । त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः ॥ ऋ. १।१६४।२ " इत्यादयः प्रत्यक्षशरीरवर्णनपरा अपि मन्त्राः संवत्सरादिपरत्वेन व्याख्याता अतो विज्ञायते यद्वेदे समस्तशरीरविषये उदासिते जनैरिति । उक्तशतपथब्राह्मणे तु यजमानयज्ञसंवत्सरादीनां साम्यं प्रदर्शितं, निरुक्तकारेणाऽपि सर्वत्राऽऽत्माभिन्नमिति विचार्य नितरां क्रियते नवेत इति ।

अथ त्रिदोषविवरणम्

वातपित्तश्लेष्माणश्च आयुर्वेदे त्रिष्वेषु लोकेष्विव व्यापकाः दृश्यन्ते, तेषां यथार्थस्वरूपं परिज्ञायवितुमायुर्वेदाऽध्यापका अपि न प्रभवन्ति व्याख्यातारस्तु बभूवुः दूरेऽवस्थाः । टीकाकारास्तु यथास्थानमनुगतं यथेष्टं व्याख्याय तत्स्वरूपं यथार्थतयैकत्र स्थानेऽप्रकाश्य भारतवर्षीयायुर्वेदे स्वदेशानीतमद्यापि श्रीसीप—" वमने श्लेष्मव्याख्यायि तत्स्वरूपं यथार्थतयैकत्र स्थानेऽप्रकाश्य भारतवर्षीयायुर्वेदे संदेहं नीतमद्यापि शोचीय—" वमने सेदप्रसेकौषधकफपित्ताऽनिला क्रमेण प्रवर्तन्ते तथा विरेचने शकृन्मूत्रपुरीषपित्तानि पुनश्चाते वायुः ॥ अष्टाङ्ग. सू. २७ ॥ यथा च वमने प्रसेकौषधकफपित्ताऽनिला क्रमेण गच्छन्ति, एवं विरेचने मूत्रपुरीषपित्तकफाः इति, सु. चि. ३३।२२ " इत्यादिवाक्यानि दृष्ट्वा अर्वाचीनाः वातः, वातशब्दो वायुमिश्रितपदार्थः कफः, वमने हरितपीतनीलवर्णो द्रवः पित्तमिति स्थूलस्वरूपं वातादीनां निरचायि । तद् दृष्ट्वा मताऽनुगतिकतया सर्वैरपि पर्देशीयैरपि तथैव वातादीनां स्वरूपं स्वीकृतम् । सतश्च भारतीयाऽऽयुर्वेदे न किञ्चिन्मूलमस्तीति कल्पनाऽस्तीति निश्चिनत्याक्षेपि । तद् दृष्ट्वा विदेशीयचिकित्सकसम्प्रदायानुयायिभिरायुर्वेदे किञ्चित्साफल्यमाऽऽप्नोति नितरां निन्दितम् । तद् दृष्ट्वा भारतीया अपि अस्मत्पूर्वजाधिष्ठितसाहित्यं न किमपि जानन्ति इति प्रतिपाद्य प्रयासमर्पितं तद् दृष्ट्वा दुःखी भारतीयैर्विनाऽऽयाय नितरां निपीडितं चेत । तत्काले निर्मितमिदं पुस्तकं ' आयुर्वेदीयत्रिदोषप्रदर्शनमिति नाऽऽस्थापितं यदि किञ्चिन्मतं तर्हि दोषत्रयमनुमानविषयं इन्द्रियग्राह्योऽपि गहनविषयं स च मन्त्रपरीक्षितोऽऽनाऽस्माभिः प्रमाणीकृतम् दर्शितं तद्विषयेऽत्र दोषत्रयं स्फुरति, इत्यादि यावज्ज्ञात्वाऽपि पुनरपि तं विषयं समनुद्धाय विद्यते । तदाऽऽयुर्वेदाऽऽयुर्वेदाऽध्यापकैर्व स्फुरति, इत्यादि याज्ञवल्क्योक्तेऽपि पुनरपि तं विषयं समुद्धृत्य विद्यते ।

बुद्धि नितरां कुण्ठिता भवति। तत्र यत्किञ्चिद्यथाशक्ति विचार्यते—"सर्वेषां व्याधीनां वातपित्तश्लेष्माण एव मूलं तल्लिङ्गत्वाद् दृष्टफलत्वादागमाच्च। यथाहि—कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेणाऽवस्थितं सत्त्वरजस्तमांसि न व्यतिरिच्यन्ते, एवमेव कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेणाऽवस्थितमव्यतिरिच्य वातपित्तश्लेष्माणो वर्तन्ते। सु. सू. २४।८" अत्र सत्त्वरजस्तमांसि विश्वरूपेण=समस्तब्रह्माण्डरूपेण अवस्थितं=दृश्याऽदृश्यरूपेण स्थितं तत्कृत्स्नं समग्रमपि विकारजातं=कार्यजातं मृदो घटादिवत् स्वस्वरूपाऽभिन्नं सत्त्वरजस्तमांसि=समस्तसृष्टेः कारणभूतानि न व्यतिरिच्यन्ते स्वस्वरूपतस्तानि पृथग्भूत्वा न दृश्यन्ते, स्वस्वरूपस्यैवाऽऽकारविशेषेण विकारजातस्य परिणतत्वात् मृद्घटस्य मृदभिन्नत्वेनैव जायमानत्वाद् इयत्परिमाणमृद्भागेन घट उत्पन्नस्तावतो भागस्य पृथग्वर्तमानत्वं घटं विहाय न दृश्यते, दृश्यते तु तस्मिन् घटे एव। मृत्पिण्डस्य घटरूपेण परिणतत्वादाकारमात्रस्यैव विशेषत्वम्, वस्तुतस्तु येयं मृत्पिण्डरूपे आसीत् सैव घटेऽप्यस्ति उपादानकारणस्य कार्यात्पृथग्दर्शनं न भवत्येवेति सर्वजनीनः सिद्धान्तः। एवमनेनैव प्रकारेणेदं=पुरतो दृश्यमानं विश्वरूपेण=शारीराऽऽरम्भकसूक्ष्माऽतिसूक्ष्माऽवयवानारभ्य स्थूलाऽऽकारपर्यन्तं परिणतं आकारविशेषमासादयद्विकारजातं=शरीररूपम्। अवस्थितं=नानाप्रकारेण वर्तमानं व्यतिरिच्य=पृथक् स्थापयित्वा वातपित्तश्लेष्माणो न वर्तन्ते। अयमत्राऽभिसन्धिः, यथा—विश्वरूपं जगत् सत्त्वरजस्तमसां परिणामरूपमस्ति तथा इदं शरीरं वातपित्तश्लेष्मणां परिणामरूपम्। शरीरस्योपादानकारणानि होते, न च वाच्यमयोऽन्याऽऽश्रयो दोष इति मातापित्रोः शुक्रशोणितयोरेव तदुत्पत्तेः। तथाच—"नर्ते देहः कफादस्ति न पित्तान्न च मारुतात्। शोणितादपि वा नित्यं देह एतैस्तु धार्यते॥ सु. सू. २१।४" अयं देहः सूक्ष्माऽतिसूक्ष्माऽवयवैः संहतीभूयोपचितः कफादृते=कफं विहाय, ल्यब्लोपे पञ्चमी। एवं पित्तात्=पित्तं विहाय, एवं मारुतात्=मारुतं विहाय नास्ति। एतान् पृथक् स्थापयित्वा नैव द्रष्टुं शक्यते (उपादानकारणत्वादेषाम्) अत्र वातपित्तकफानां स्वरूपस्याऽपरिचितत्वादाह—शोणितादपि वेति। शोणितं विहाय पृथक् कृत्वा शरीरं भिन्नतया केनाऽपि द्रष्टुमशक्यं, एते परिचिताऽपरिचिते देहो धार्यते। अथवा शोणितशब्देन मातृरजसो ग्रहणमस्ति। एतेषां देहधारणे मृदा घटो धार्यत इतिवदुपादान(समवायि) कारणत्वं बोध्यम्। न पुनः शिक्येन घटो धार्यत इतिवत् निमित्तकारणत्वम्। तत्र शोणितस्य शरीराऽऽरम्भकत्वम् सर्वजनप्रसिद्धम्। तत्रैवं धातूनामन्नपानरसः प्रीणयिता। रसजं पुरुषं विद्याद्रसं रक्षेत्प्रयत्नतः। अन्नात्पानाच्च मतिमानाचाराच्चाऽप्यतन्द्रितः॥ सु. सू. १४।११—१२" अत्र वातपित्तकफा अपरिचितास्ते के कुत्र च निवसन्तीति प्रश्ने स्वयमेवोत्तरयति—"तत्र वा गतिगन्धनयोरिति धातुः, तप सन्तापे, श्लिष आलिङ्गने एतेषां कृद्विहितैः प्रत्ययैः वातः पित्तं श्लेष्मेति च रूपाणि भवन्ति॥ सु. सू. २१—५" अत्र केवलं शब्दसिद्धिं प्रदर्शिता तत्संयोगऽभावेन न किमपि प्रयोजनं सिद्धमतोऽत्राऽन्यमभिप्राय आचार्यस्य बोध्यः। सृष्टिप्रपञ्चे सत्त्वरजस्तमोभिर्यथा विश्वोत्पत्तिर्वर्णिताऽस्ति तथा चिकित्साशास्त्रे पञ्चमहाभूतेभ्यः शरीरवर्णनं कृतमस्ति तावन्मात्रे चिकित्साशास्त्रस्याऽभिप्रायत्वात्—"भूतेभ्यो हि परं यस्मान्नाऽस्ति चिन्ता चिकित्सिते॥ सु. शा. १।१३" भूतेभ्यः=पञ्चमहाभूतेभ्यः परमुपरि चिकित्सिते=चिकित्साशास्त्रे चिन्ता (गवेषणा) नाऽस्ति प्रयोजनाऽभावात्, शोधनशमनरूपक्रियायाः पञ्चभूतेष्वेव सम्भवात्। नन्विन्द्रियाणां तदर्थानाञ्चाऽऽयुर्वेदे प्रतिपदं वर्णनमस्ति, अथ कथमुच्यते चिकित्सिते भूतेभ्यः परं चिन्ता नाऽस्तीति अत आह—"भौतिकानि चेन्द्रियाण्यायुर्वेदे वर्ण्यन्ते तथेन्द्रियार्थाः॥ सु. शा. १।१४" यद्यपीन्द्रियाणि न भौतिकानि सन्ति किन्तु वैकारिकादहङ्कारात्सात्त्विकानि साङ्ख्यशास्त्रे प्रसिद्धम्। तथापि कार्यकारणयोरभेदबुद्धिमास्थाय चिकित्सकानां पठनपाठनाऽनुकूल्याय इन्द्रियेषु भौतिकत्वं कल्पितमस्ति। वस्तुतस्तु वैकारिकाण्येवेन्द्रियाणि, स्थूलेन्द्रियार्थास्तु भौतिका एवेत्यर्थं बोधयितुं भौतिकानि चेन्द्रियाण्यायुर्वेदे वर्ण्यन्ते=स्थ-

व्यवहारार्थमङ्गीक्रियन्ते न तु सिद्धान्तरूपेण तथैव स्थिरीक्रियन्ते । एवञ्च सति शोणितस्य रसरूपान्तरत्वस्य च रसजातत्वाद्रसस्य पुनश्चैव पञ्चभूतेभ्य (उपादानकारणत्वात्) सर्वस्य च कार्यजातस्य सत्त्वरजस्तमांस्युपादानानि, पञ्चभूतेषु च कस्य तेषां स्थितिरित्यत आह—"सत्त्वबहुलमाकाशं, रजोबहुलो वायुः, सत्त्वरजोबहुलोऽग्निः, सत्त्वतमोबहुला आपः, तमोबहुला पृथिवीति ॥ सु. शा. १।१९" सृष्टिप्रपञ्चे विशुद्धगुणानामभावात् प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात्सत्त्वादिबहुलत्वव्यवहार —"अन्योऽन्यानुप्रविष्टानि सर्वाण्येतानि निर्दिशेत् । स्वे स्वे द्रव्ये तु सर्वेषां व्यक्तं लक्षणमिष्यते ॥ सु. शा. १।२०" मूलकारणानां त्रिविधत्वात्पञ्चभूतान्यप्यायुर्वेदे त्रिभागविभक्तानि कृतानि सन्ति । अप्पृथिव्योस्तमोबहुलत्वेनैककक्षां स्वीकृत्य श्लिष्यते—श्लिष्टो भवति श्लेषयति वा स श्लेष्मा । श्लिषु आलिङ्गने धातोरन्तर्भावितण्यर्थाद्वा "सर्वधातुभ्यो मनिन्निति (उ. ४।१४६) मनिन् प्रत्यये श्लेष्मेति रूपं भवति तेन जलपृथिव्योः क्रोडीकरणमस्ति—"सन्धिसंश्लेषणस्नेहनरोपणपूरणबलस्थैर्यकृत् श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्मणा अनुग्रहं करोति । सु. सू. १५।६" वायो रजोबहुलत्वात्स स्वतन्त्रामेव कक्षां समासादयति रजोगुणस्योपष्टम्भकचलनगुणप्रधानत्वात् (सत्त्वं लघुप्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः । गुरुवरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः । सां. का. १३) सत्त्वतमसो सहायकत्वेनाऽवतिष्ठते, अयमभिप्रायो "वा गतिगन्धनयो"रिति कथनेन सूचितः । वैयाकरणनिकाये ज्ञानगमनमोक्षप्राप्त्योऽर्थे गतिरेवाऽभिधीयते । अतएव "स्वयम्भूरेष भगवान् वायुरित्यभिशब्दितः । स्वातन्त्र्यान्नित्यभावाच्च सर्वगत्वात्तथैव च ॥ सर्वेषामेव सर्वात्मा सर्वलोकनमस्कृतः । स्थित्युत्पत्तिविनाशेषु भूतानामेष कारणम् ॥ अव्यक्तो व्यक्तकर्मा च रूक्षः शीतो लघुः खरः । तिर्यग्गो द्विगुणश्चैव रजोबहुल एव च ॥ अचिन्त्यवीर्यो दोषाणां नेता रोगसमूहराट् । आशुकारी मुहुश्चारी पक्वाधानगुदालयः ॥ सु. नि. १।५-८" इत्यारभ्याऽध्यायसमाप्तिपर्यन्तं गन्धार्थविस्तारो वर्णितः । गन्धनम्=सूचनम्, तेन ज्ञानतः तूर्णमधिष्ठाय समग्रशरीराऽवयवान् यथायोग्यं यथासमयं च चेष्टयते । "वायुस्तन्त्रयन्त्रधरः, प्राणोदानसमानव्यानाऽपानाऽऽत्मा प्रवर्तकश्चेष्टानामुच्चावचानां, नियन्ता प्रणेता च मनसः, सर्वेन्द्रियाणामुद्योजकः, सर्वेन्द्रियार्थानामभिवोढा, सर्वशरीरधातुव्यूहकरः, सन्धानकरः शरीरस्य, प्रवर्तको वाचः, प्रकृतिः स्पर्शशब्दयोः, श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलं, हर्षोत्साहयोर्योनिः, समीरणोऽग्नेः, दोषसंशोषणः, क्षेप्ता बहिर्मलानां, स्थूलाणुस्रोतसां भेत्ता, कर्ता गर्भाकृतीनाम्, आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्यकुपितः, कुपितस्तु खलु शरीरे शरीरं नानाविधैर्विकारैरुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय, मनो व्याहर्षयति, सर्वेन्द्रियाण्युपहन्ति, विनिहन्ति गर्भान्, विकृतिमापादयत्यतिकालं धारयति, भयशोकमोहदैन्यातिप्रलापाञ्जनयति, प्राणांश्चोपरुणद्धि ॥ च. सू. १२।८" इत्यनेन गन्धनार्थो वर्णितः, अतो वायुः स्वतन्त्रामेव कक्षामवगाहते । अग्निः सत्त्वरजोबहुलत्वात्समस्तपाककारणत्वम्, स च स्थूलरूपेण द्विविधः बाह्यश्शरीरस्थ । बाह्यस्य पाककर्तृत्वमानात्स्पष्टप्रसिद्धम्, शारीरस्य त्वनुमानगम्यत्वम् तथाहि—"जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः । सौक्ष्म्याद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते ॥ प्राणाऽपानसमानैस्तु सर्वतः पवनैस्त्रिभिः । ध्मायते पाल्यते चाऽपि स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितः । सु. सू. ३५।२७-२८" अयमेवाऽग्निः पित्ततेजश्शब्दवाच्यः, यथा—"अशितं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं नृणाम् । तज्जीर्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा । सु. शा. ४।१९॥ अन्यच्च नष्टशल्यप्रकरणे—पानकं रागवं ताम्रं रैतिकं त्रपुसीसकम् । चिरस्थानाद्विलीयन्ते पित्ततेजःप्रतापनात् ॥ सु. सू. २६।२० " बाह्याग्निर्यथा पाकक्रियाधारो भवति तथैव शारीरस्य पित्ताधारो भवति । ननु किमिदं पित्तमित्यत आह—तप सन्तापे इति धातोः क्तप्रत्यये पित्तमिति रूपं भवति, यथा स्थाल्यां तण्डुलजलं निक्षिप्य चुल्यामधिष्ठाप्य पावकुचितोऽग्निर्न ज्वाल्यते तावदोदननिष्पत्तिर्न दृश्यते । एवमेवोदने भुक्ते यावज्जाठराऽग्निर्न व्याप्रियते तावद्रसोत्पत्तिर्न भवति अत्राऽनुमीयते शारीराऽग्नि-

र्योह्याऽग्निरिनाऽस्तीति । शरीरस्य द्रवप्राधान्यादामाशयक्षोभाऽन्याशयाऽऽद्राः समुपतिष्ठन्ते एषु प्रायशः कट्वम्ललवणा रसाः सन्ति प्रधानतया तेष्वाग्नेयत्वम् अंशेन पाचननिर्वर्तकत्वम्, यथा—" कटुको दीपनः पाचनो रोचनः शोधनः स्थौल्यालस्यकफकृमिविषकुष्ठकण्डूपशमनः सन्धिबन्धविच्छेदनोऽवसादनः, स्तन्यशुक्रमेदसामुपहन्ता चेति। सु. सू. ४२।१५" अम्लो रसः—अम्लो जरणः पाचनो दीपनः पवननिग्रहणोऽनुलोमनः कोष्ठविदाही बहिः शीतः क्लेदनः प्रायशो हृद्यश्चेति। सु. सू. ४२।१२" लवणः संशोधनः पाचनो विश्लेषणः क्लेदनः शैथिल्यकृदुष्णः सर्वरसप्रत्यनीकः मार्गविशोधनः सर्वशरीरावयवमार्दवकरश्चेति ॥ सु. सू. ४२ । १४ ॥" कटुकलवणरसभूयिष्ठः क्षारस्तु न रसः किन्तु द्रव्यम्—" क्षरणात्क्षारो नाऽसौ रसः द्रव्यं तदनेकरससमुत्पन्नमनेकरसं कटुकलवणभूयिष्ठमनेकेन्द्रियार्थसमन्वितं करणाऽभिनिर्वृत्तम्। च. सू. २६। ९" तैरेतैराग्नेयै रसैर्भुक्तस्याऽन्नजातस्य स्थूलांशान् पृथक्कृत्य शरीरोष्मसाहाय्येन जडपरमाणुषु सजीवता स्थाप्यते। तत्र प्रधानतया उक्तद्रव्येषु तपनकर्तृत्वात्पित्तत्वं साङ्केतिकं स्थापितमस्ति। " रागपक्त्योजस्तेजोमेधोष्मकृत्पित्तं पञ्चधा प्रविभक्तमग्निकर्मणा अनुग्रहं करोति ॥ सु. सू. १५। ५" " तत्र अदृष्टहेतुकेन विशेषेण पक्वाऽऽमाशयमध्यस्थं पित्तं चतुर्विधमन्नपानं पचति, विवेचयति च दोषरसमूत्रपुरीषाणि, तत्रस्थमेव चात्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्य च अग्निकर्मणा अनुग्रहं करोति, तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति सञ्ज्ञा। यत्तु यकृत्प्लीह्नोः पित्तं तस्मिन् रञ्जकोऽग्निरिति सञ्ज्ञा, स रसस्य रागकृदुक्तः। यत्पित्तं हृदयसंस्थं तस्मिन् साधकोऽग्निरिति सञ्ज्ञा, सोऽभिप्रार्थितमनोरथसाधनकृदुक्तः यद् दृष्ट्यां पित्तं तस्मिन् आलोचकोऽग्निरिति सञ्ज्ञा, स रूपग्रहणाऽधिकृतः। यत्तु त्वचि पित्तं तस्मिन् भ्राजकोऽग्निरिति सञ्ज्ञा, सोऽभ्यङ्गपरिषेकाऽवगाहाऽऽलेपनादीनां क्रियाद्रव्याणां पक्ता छायानां च प्रकाशकः ॥ सु. सू. २१। १० ॥" तदीयगुणाश्च—पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पूति नीलं पीतं तथैव च। उष्णं कटुरसं चैव विदग्धं चाऽम्लमेव च ॥ सु. सू. २१। ११" अन्नरसस्य रञ्जकत्वाद्रक्तस्याऽभिव्यक्तिस्याऽऽकर्षकत्वाद्यकृदन्वितया पित्तस्थानं निर्दिश्यते, अतएव तस्मिन् व्यापन्ने कामलाप्रभृतयः शतशः पित्तजरोगाः प्रादुर्भवन्ति, तदीयव्यापन्निवृत्तौ चानायासेन शाम्यन्ति, इति चिकित्साशास्त्ररहस्यम्। अथ द्रवसमूहः परिणताऽऽन्नरसेन सह समस्तशरीरचक्रं परिभ्राम्यति। अन्तरान्तरा यकृदादौ गच्छंस्तत्रत्यैः सूक्ष्मस्रोतोभिः पुना रक्ताग्निःसार्यते स पूर्ववत्पुनरप्यन्नरसे संसृज्य शरीरपोषणमहत्त्वे निर्वर्तयति, अस्याऽस्य पित्तमिति सञ्ज्ञा। पित्तादीनां स्थानानि तु प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति इति न्यायेन निर्दिश्यन्ते इयत्ता कर्तुन्तु न कोऽपीश्वरः। पञ्चीकरणतयाऽन्योऽन्यमुपकारकोपकार्यभावं प्राप्तानां पृथक्करणाऽसम्भवात्। इममेवाऽभिप्रायमाश्रित्याऽऽह सुश्रुतः—" जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः। सौक्ष्म्याद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते ॥ सु. सू. ३५। २७" " स एष इह प्रविष्टः आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तं न पश्यन्ति। अकृत्स्नो हि सः ॥ श. ब्रा. १४। ४। २। १६" स्थानकालसंयोगविशेषवशाद्वस्य वार्षिण्यप्यसङ्ख्येयानि भवन्ति यथा—शुक्तिकाया परिपाकमुक्तारूपता भजति, तथा च नेत्रमणौ मुक्ताऽऽकारिता स्वपने स एवाग्निशीतोष्मवातादिभिः मुक्ताऽनुसारितां च भजति, तथा स्थानादिविशेषैः पदार्था नानाऽऽकारतां भजन्तो विपुलबुद्धीनामप्याकलय्यमानाः संमोहं जनयन्तीति द्रव्यविशेषपरिणामतत्त्वविदां प्रत्यक्षसिद्धम्। एवं श्लेष्मणोऽपि (जडपृथ्वीभागस्याऽपि) पञ्चात्मकत्वम्। " माधुर्यात्पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लेदित्वात्तथैव च। आमाशये सम्भवति श्लेष्मा मधुरशीतलः ॥ १३ ॥ स तत्रस्थ एव स्वशक्त्या शेषाणां श्लेष्मस्थानानां शरीरस्य च उदककर्मणा अनुग्रहं करोति, उरःस्थस्त्रिकसन्धारणमात्मवीर्येण अन्नरससहितेन हृदयाऽवलम्बनं करोति। जिह्वामूलकण्ठस्थो जिह्वेन्द्रियस्य सौम्यत्वात् सम्यक् रसज्ञाने वर्तते, शिरःस्थः स्नेहसन्तर्पणाऽधिकृतत्वात् इन्द्रियाणामात्मवीर्येण अनुग्रहं करोति।

सन्धिसंस्थस्तु श्लेष्मा सर्वसन्धिसंश्लेषात् सर्वसन्ध्यनुग्रहं करोति ॥ सु. सू. २१ । १३-१४" अत्र भुक्तपीतस्य जलपार्थिवभागस्य मिलित्वा वातपित्तसाहाय्येन कणशः पृथग्भूय श्लेष्मरूपता प्राप्तत्वाच्छ्लेष्मेति नामाऽऽसादयितुं योग्यता जायते । ततश्चाऽऽमाशयस्थाऽधोद्वारेणाऽध प्रपन्ने श्लेष्माऽम्याशयिकद्रवेण (पित्तेन) विशेषरूपेण तीक्ष्णोष्णत्वादिगुणविशिष्टेन सम्पृक्य पक्वाशयं गन्तु प्रक्रमते—" तत्राऽऽमाशयः पित्ताऽऽशयस्य उपरिष्टात् तत्प्रत्यनीकत्वादूर्ध्वगतित्वात् तेजसश्चन्द्र इव आदित्यस्य स चतुर्विधस्य आहारस्य आधारः, स च तत्र औदकैः गुणैराहारः प्रक्लिन्नो भिन्नसङ्घातः सुखजरश्च भवति ॥ सु. सू. २१ । १२ " " अन्नमादानकर्मा तु प्राणः कोष्ठं प्रकर्षति । तद् द्रवैर्भिन्नसङ्घातं स्नेहेन मृदुतां गतम् ॥ ६ ॥ समानेनाऽवधूतोऽग्निरुदर्यः पवनेन तु । काले भुक्तं समं सम्यक् पचत्यायुर्विवृद्धये ॥ ७ ॥ एवं रसमलायान्नमाशयस्थमधः स्थितः । पचत्यग्निर्यथा स्थाल्यामोदनायाम्बुतण्डुलम् ॥ ८ ॥ अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्रसस्य प्रपाकतः । मधुराद्यात् कफो भावात्फेनभूत उदीर्यते ॥ ९ ॥ परं तु पच्यमानस्य विदग्धस्याम्लभावतः । आशयाच्च्यवमानस्य पित्तमच्छमुदीर्यते ॥ १० ॥ च. चि. १५" अत उत्तरं पक्वाशयप्रारम्भं यावद्ग्रहणीस्थानं श्लेष्मकलायां [Mucous Membranes] (सूक्ष्माऽभ्यन्तरपटले) अन्नपाचकद्रवस्य निर्झरेण प्रतिपदं ससृज्यमानः प्रतिष्ठानदैवस्थापितया शक्त्या स्वस्थानोचितपाकाऽवधि तद्वद्धः शनैः शनैः भूनागीयव्यापारेण भूनागोदरसमुद्रो बहिर्निक्षेप इव पुरीषद्वयापारेण पक्वाशयाऽभिमुखं प्रक्षिप्यते, अस्य (पक्वाऽऽमाशयमध्यावस्थानस्य) वेदे पुरीतत् ततश्चान्पुरीतदिति सञ्ज्ञा । पाश्चात्यशारीरे Duodenum- Jejunum. Ileum. सन्तानत्रयम् । सम्प्रत्युपलभ्यमानार्षशारीरे पक्वाऽऽमाशयमध्यमिति सञ्ज्ञा एतदभ्यन्तरीयकलायास्तु सन्धारणशक्तियुतत्वात् ग्रहणी सञ्ज्ञा कृताऽस्ति यथा—" षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता । पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता ॥ सु. उ. ४०।१६८" एतदाधारस्य ग्रहणीत्वग्रहस्तु भ्रममूलक एव पदार्थरहस्यानामनुशीलनेन महानर्थाऽऽवहत्वात् । अस्य विशेषविवरणं कलाटिप्पण्यां द्रष्टव्यम् । स च द्रव उक्तप्रकारेण परिपक्वलौकिकचर्मवत् परिपीडितश्च पक्वाशयप्रथमद्वारं यावत्प्रदीपालौक्ततैलखलविभाग इव मलरसरूपविभागद्वयमासादयति । तत्र मले विड्रूपतामासाद्य पक्वाशयात्तदीयव्यापारेणाऽपानवायुना च प्रगुणो गुदद्वारेण यथासमयं बहिर्निर्याति । साररूपश्च निष्कृष्टो रसश्च सूक्ष्मस्रोतोभिः रसप्रणालाशयाद् यकृत्प्लीहानौ प्राप्य रागमुपगम्य हृदयाद्यभिमुखं प्रतिष्ठते । " पक्वाशयं तु प्राप्तस्य शोष्यमाणस्य वह्निना । परिपिण्डितपक्वस्य वायुः स्यात्कटुभावतः ॥ ११ ॥ अन्नमिष्टं ह्युपहितमिष्टैर्गन्धादिभिः पृथक् । देहे प्रीणाति गन्धादीन् घ्राणादीनिन्द्रियाणि च ॥ १२ ॥ भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः । पञ्चाऽऽहारगुणान्स्वान्स्वान् पार्थिवादीन् पचन्ति हि ॥ १३ ॥ यथास्वं ते पुष्यन्ते देहे द्रव्यगुणाः पृथक् । पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च कृत्स्नशः ॥ १४ ॥ सप्तभिर्देहधातारो धातवो द्विविधं पुनः । यथास्वमग्निभिः पाकं यान्ति किट्टप्रसादवत् ॥ १५ ॥ च. चि. १५" " तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्यस्य अष्टविधवीर्यस्य वाऽनेकगुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक् परिणतस्य यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते, तस्य च हृदयं स्थानं, स हृदयाच्चतुर्विंशतिधमनीरनुप्रविश्य ऊर्ध्वगा दश दश चाऽधोगामिन्यश्चतस्रश्च तिर्यग्गाः कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्पयति वर्धयति धारयति यापयति च अदृष्टहेतुकेन कर्मणा । तस्य शरीरमनुसरतोऽनुमानाद् गतिरुपलक्षयितव्या ॥ सु. सू. १४।३" " स खलु आप्यो रसो (पाञ्चभौतिकत्वेऽपि द्रवप्राधान्यादाप्य इति) यकृत्प्लीहानौ प्राप्य रागमुपैति ॥ ४ ॥ रञ्जितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् । अव्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥ रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसञ्ज्ञं प्रवर्तते । तद्वर्षाद् द्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ ६ ॥ सु. सू. १४" स च (रसः) " स्थानेन रसवाहिसिरोभि-

कर्मणा । युगपत्सर्वतोऽजस्रं देहे विक्षिप्यते सदा ॥ च. चि. १५।३६" निरन्तरं शरीरे सकलस्रोतोमार्गे विविधस्वरूपेण भ्रमति, तेन रक्तादिसमस्तधातव आप्याय्यन्ते । अत्राऽधिकतया जलपृथिव्योरेव भागौ स्तस्तयोरायुर्वेदे श्लेष्मेति साङ्केतिकी सञ्ज्ञा । यद्यपि रसादेव रक्तादीनां धातूनामुत्पत्तिः प्रदर्शिता यथा—"रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते । मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रन्तु जायते सु. सू. १४।१०" परन्तु तद्गर्भाऽवस्थामभिप्रेत्य कथितं प्रतिभाति तत्र हि विलक्षणप्रपाकाद्युगपदेव सर्वधातूनां सम्भवो भवति यथा—"गर्भस्य खलु सम्भवतः पूर्वं शिरः सम्भवतीत्याह शौनकः शिरोमूलत्वात्प्रधानेन्द्रियाणाम्, हृदयमिति कृतवीर्यो बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात्, नाभिरिति पाराशर्यस्ततो हि वर्धते देहो देहिनः, पाणिपादमिति मार्कण्डेयस्तन्मूलत्वाच्चेष्टाया गर्भस्य, मध्यशरीरमिति सुभूतिर्गौतमस्तन्निबद्धत्वात्सर्वगात्रसम्भवस्य । तत्तु न सम्यक् । सर्वाण्यङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत्सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिर्गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवच्चूतफलवच्च । तद्यथा—चूतफले परिपक्वे केशरमांसाऽस्थिमज्जानः पृथक् पृथग् दृश्यन्ते कालप्रकर्षात्तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात्तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति, एतेनैव वंशाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः । एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्वेष्वङ्गप्रत्यङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः, तान्येव कालप्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति ॥ सु. शा. ३।३२" इत्यत्र कृतनिर्णयेन निःसंशयत्वात् रसाद्रक्तमित्यादिक्रमस्तु तत्तद्धातूनामभिव्यक्तिमुद्दिश्य कृतोऽस्तीति प्रतीयते; कथमन्यथा आचार्यः पूर्वापरविरुद्धानि वाक्यान्युच्चारयेत् ?। "तत्र प्रथमे मासि कललं जायते, द्वितीये शीतोष्मानिलैरभिप्रपच्यमानानां महाभूतानां सङ्घातो घनः सञ्जायते । यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री चेत्पेशी, नपुंसकं चेदर्बुदमिति । तृतीये हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डका निर्वर्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च सूक्ष्मो भवति । चतुर्थे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरो भवति, गर्भहृदयप्रव्यक्तीभावाच्चेतनाधातुरभिव्यक्तो भवति, कस्मात्? तत्स्थानत्वात् ॥ सु. शा. ३।१८" अत्र निर्दिष्टेनाऽपि क्रमेण युगपत्सम्भव एव समायाति । "अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥ मनु० १।" अत्राऽप्ययमेव क्रमः स्वीकृतोऽस्ति । पाश्चात्यशारीरे स्पर्मेटोजोति (Spermatozoa) प्रसिद्धं पुरुषशुक्रे आर्तवे च 'ओवम्' (Ovum) इत्याख्यया यत्प्रसिद्धं बीजं तदेव पुरुषप्रादुर्भावाय निर्दिष्टमस्ति "तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ॥ मनु० १।९" इत्यनेनाऽण्डाकृतित्वेन निर्देशात् । जरायुजाऽण्डजस्वेदजसृष्टेः क्रमः प्रदर्शितोऽस्ति । त्रिष्वपि प्रथममण्डाऽऽकारत्वेन दृश्यं भवति । इयमेव रचना परमगहना या ईश्वरादन्येन न निष्पादयितुं शक्या । अत्र बीजे ईश्वरेणैव यथायोनि यथास्थानं यथाऽवयवं शारीरविभागप्रविभाजकाः पदार्थाः गर्भशरीरे सूक्ष्मतया निहिताः सन्ति, अत एव वर्तमाना धातवो मातुः हृदयरसेन परिपोष्यन्ते न तु नूतनतया प्रादुर्भाव्यन्ते । नूतनप्रादुर्भावपक्षे यथायोनि समानरचना न जायेत । एवं सति रसाद्रक्तमित्यादिक्रमोऽभिव्यक्तेरेव द्योतकः स्वीकार्यः, तत्स्वीकृतौ च सर्व एव पन्थाः निष्कण्टको भवति । आयुर्वेदे साधारणतया रसादिक्रमकथनन्तु—"भौतिकानि चेन्द्रियाण्यायुर्वेदे वर्ण्यन्ते तथेन्द्रियार्थाः ॥ सु. शा. १।१४" इतिवत् स्थूलग्राहिणामुपकाराय कृतमस्तीति निश्चीयते । अनेनैव यथा क्षीरदधि, केदारीकुल्या, खलेकपोतन्यायाः स्वस्वबुद्ध्या धातुपोषणे तैस्तैष्टीकाकारैः स्वीकृताः सङ्गच्छन्ते । एतद्रहस्यज्ञानाऽनन्तरं शरीराङ्गे शङ्कोदय एव नोपतिष्ठते । प्रकृतमनुसरामः—तस्मिन् (श्लैष्मिकपरिणामे शरीरे) जलपृथिवीपरिणामौ प्रत्यक्षसिद्धौ वायव्याग्नेयौ त्वनुमानगम्यौ । तत्राऽऽग्नेयभागस्य स्थितिः प्रदर्शिता । श्लैष्मिकश्च प्रसररूपेण प्रविश्य शरीरेऽग्निनाऽप्यननुगृहीतस्तत्तदाकारतामनासाद्य मलरूपतां प्राप्तो मूत्रस्वेदादिमार्गैर्बहिर्निःक्षिप्यते, नूतनश्च पूर्ववदन्नपानजो भागः पोषणार्थमुपसादयति एवमिदं शरीरमहर्निशं जलपृथिवीभागाभ्यां पोष्यमाणं रसरक्तमांसादिरूपं तदाऽन्नमिति स्वस्थमिति वा सञ्ज्ञां लभते पैतृकक्रियाया अनवरतत्वादथ च स्वस्वमर्यादायां वातपित्तश्लेष्मणां नियमनात्तु ।

यदाऽस्मिंश्चक्रे केनाऽपि प्रकारेणाऽवरोधो विपरीतो वा क्रम उपतिष्ठते तदा रुग्णमिति अस्वस्थमिति वा सञ्ज्ञां समागच्छति पोषणक्रियाभङ्गत्वाद्वच वातपित्तश्लेष्मणां स्वस्वमर्यादातो बहिर्भूतत्वात्। इत्यनयवादं श्लेष्मस्वरूपम्। वातस्वरूपं वर्णितपूर्वं, स च प्रत्येकस्रोतोद्वारेणाऽन्तः प्रविशति निःसरति च। किञ्च सृष्टिप्रकारेणाऽनुसन्धानेन भूतत्रितयस्य कारणत्वात्तत्पानतरेणाऽपि तत्प्रवेशो भवत्येतत्त्व सूक्ष्मदृशः पश्यन्ति न स्थूलदृशः, स्थूलरूपेण तु नासिकाद्वारेणाऽऽकाशामृत (ऑक्सिजन Oxygen) मत्योदानाऽऽगत्य (फुफ्फुसयो) प्रविशति, तत्र च शरीरभ्रमणपोषणादिना स्वसामर्थ्यसम्पत्कल्पितं मलं तत्कालुष्याऽपाकरणाय स्वस्वभावाताऽमृत निक्षिप्य रक्तमलं (हायड्रोजन Hydrogen) स्वस्मिन्नादाय यथाऽऽगतमार्गेणाऽऽगत्य बहिर्निक्षिपति एवमहरहः स्वकीयव्यापारेण रक्तशुद्धिं विदधाति वायो विकृतभागाश्च स्थूलसूक्ष्मस्रोतोभिर्बहिर्निःसरन्ति शुद्धाश्च प्रविशन्ति। अस्य सूक्ष्मी प्रवेशनिर्गमावनुमानगम्यौ। पित्तश्लेष्मणोरप्येतन्माहात्म्य विना शरीरे प्रवेशनिर्गमौ भवितुमशक्यौ, अतएवोक्तं "स्वयम्भुरेष भगवान् वायुरित्यभिशब्दितः। स्वातन्त्र्यान्नित्यभावाच्च सर्वगत्वात्तथैव च॥ सर्वेषामेव सर्वात्मा सर्वलोकनमस्कृतः॥ सु. नि. १।५-६" इत्यादिनाऽध्यायसमाप्तिपर्यन्तं विकृताऽविकृतस्य नामानि रूपाणि कर्माणि च वर्णितानि। अस्य "प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चाऽपान एव च। स्थानस्था मारुताः पञ्च यापयन्ति शरीरिणम्॥ सु. नि. १।१२" प्राणादीनि पञ्चनामानि निहितानि परन्तु सङ्क्षेपेण शरीरेऽपि कार्यपरत्वेन प्राणाऽपानेति नामद्वयमेव दृश्यते तथाहि—

"प्रविशतं प्राणापानावनड्वाहाविव व्रजम्। व्यन्ये यन्तु मृत्यवो यानाहुरितराञ्छतम्॥ अ. ३।११।५"
भा०—हे प्राणाऽपानौ शरीरधारकौ युवां प्रविशतम् यक्ष्मगृहीतस्य शरीरमिति शेषः। मन्त्रसामर्थ्येन निर्गन्तुकामयोरपि पुनः प्रवेशाऽऽशीर्वादेन अनिर्गतयोस्तयोः कैमुतिकन्यायेन स्थैर्यं प्रार्थितं भवति। तत्र दृष्टान्तः। अनड्वाहौ अनसः शकटस्य वोढारौ बलीवर्दौ व्रजं स्वनिवासस्थानम् गोष्ठमिव। अन्ये रोगप्रभृत्यतिरिक्ता मृत्यवः मृतिहेतवो रोगादयः वि यन्तु विमुखा गच्छन्तु। तानेवाह। यान् इतरान् अन्यान् मृत्यून् शतं शतसङ्ख्याकान् आहुः कथयन्ति अभिज्ञाः। शतम् इति अपरिमितनाम। तथैव प्राग् आम्नातम्। "ये मृत्यव एकशतं ये नाष्ट्रा अतितार्याः" (२-२८-१) इति शाखान्तरेऽपि "ये ते सहस्रम् अयुतं पाशा मृत्यो मर्त्याय हन्तवे" (तै. ब्रा. ३।१०।८।२) इति।

"इहैव स्तं प्राणापानौ माप गातमितो युवम्। शरीरमस्याङ्गानि जरसे वहतं पुनः॥ अ. ३।११।६॥"
भा०—हे प्राणाऽपानौ युवाम् इहैव अस्मिन्नेव शरीरे (स्तम्) भवतम्। इतः अस्माच्छरीरात् जरां प्राप्य अपगातम् मापगच्छतम्। पुनः शब्दस्त्वर्थे। किन्तु अस्य व्याधितस्य शरीरं अङ्गानि हस्तपादादीनि च जरसे जरार्थम्। जरापर्यन्तमित्यर्थः वहतम् धारयतम्॥

सुश्रुतेनाऽपि प्राणोदानौ समानश्चेति यथागतसूत्रे प्राणाऽपानयोरान्तरयोः समावेशः कृतोऽस्ति, तेनाऽन्येषां त्रयाणामत्राऽन्तर्भावोऽस्तीति ध्वनितम्। "वायुर्यो वक्त्रसञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक्। सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाऽप्यवलम्बते॥ प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान् गदान्॥ सु. नि. १।१३" इत्यनेन वायुसञ्चारकप्राणस्य बहिर्निर्गमनं ध्वनितं तेऽन्तरा देहधारणाऽसम्भवात्। "पक्वाऽऽधानालयोऽपानः काले कर्षति चाऽप्ययम्। समीरणः शकृन्मूत्रशुक्रगर्भार्तवानि च॥ क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् घोरान् बस्तिगुदाश्रयान्॥ सु. नि. १।१९" अनेनाऽपानव्यापारः कथितः। एतावताऽमुना प्रवेशनिर्गमावनयोः कुर्वतो धार्यो, तस्मान्मनुष्यस्याऽस्येदं शरीरं प्राणो धार्यो माप्यो च। प्राणिमात्रस्य शरीरं प्रवाहरूपं मार्गो। "दशानो

नाम यस्तूर्द्ध्वमुपैति पवनोत्तमः । तेन भाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्त्तते ॥ ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् करोति च विशेषतः, ॥ सु. नि. १।१५" अथ प्राणवायोरेव विशेषः, व्यवहारार्थं विभिन्नसञ्ज्ञा कृताऽस्ति। वायुद्वयतत्पक्षे प्राणे एव समावेशोऽस्ति। "आमपक्वाशयचरः समानो वह्निसङ्गतः । सोऽन्नं पचति तज्जांश्च विशेषान् विविनक्ति हि ॥ गुल्माऽग्निसादाऽतीसारप्रभृतीन् कुरुते गदान् ॥ सु. नि. १।१६" अपत्रपाऽपानस्य विशेषः । आकाशाऽमृताऽन्नपानादि वस्तुजातं यः शरीरान्तः प्रवेशयति स प्राणः, यश्च शरीरात् पदार्थान् बहिर्निःसारयति स अपान इति प्रवेशनिर्गमकर्माभ्यामेव वायो द्वैविध्यं जायते वस्तुतस्त्वेक एवाऽस्ति। " कृत्स्नदेहचरो व्यानो रससंवहनोद्यतः । स्वेदाऽसृक्स्रावणश्चाऽपि पञ्चधा चेष्टयत्यपि ॥ क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् ॥ सु. नि. १।१८" अत्र प्राणापानयोरुभयोरपि कार्यसाङ्कर्यादुभयत्र समावेशः । इमं भेदं " प्राणाऽपानौ समौ कृत्वा नासाऽभ्यन्तरचारिणौ ॥ गीता. ५।२७" इत्यनेन गीतायां भगवानुक्तवान् । तत्र स्पष्टतया प्रवेशनकर्मणः प्राणत्वं, अपनोदनकर्मणोऽपानत्वं स्वीकृत्य वायौ द्वैविध्यमेव स्वीकृतम् । कूर्मकृकलादयो दशभेदाः पौराणिका उनपञ्चाशद्भेदाश्चाऽप्यत्रैवाऽन्तर्भवन्ति कर्मपरत्वेनाऽवान्तरभेदकल्पनायामानन्त्यप्रसङ्गात् । आयुर्वेदे प्राणादयः पञ्च भेदास्तु चिकित्सासौकर्यार्थं प्रतिपादयितव्या एव । प्राणवायोः फुफ्फुसावाधारौ, अपानस्य तु गुदपर्यन्तं बृहदन्त्रम् । तत्र फुफ्फुसयोः **वातवहे स्रोतसी** अपस्तम्भौ चेति नाम्नी। यद्यपि वातवहे इति नाम धमनीव्याकरणे समागतमस्ति (सु. शा. ९) परन्तु तत्राऽध्याये प्रारम्भादेकादशसूत्रपर्यन्तभागस्य प्रतिसंस्कारकर्तृकृतप्रक्षेपरूपत्वादयं चैकादशसूत्रपर्यन्तमेव धमनीव्याकरणस्याऽधिकारत्वादधश्च "अतऊर्ध्वं स्रोतसां मूलविद्धलक्षणं व्याख्यास्यामः" इत्यनेनाऽधिकारान्तरस्य प्रारम्भादध्यायसमाप्तौ च " मूलात्खादन्तरं देहे प्रसृतं त्वभिवाहि यत् । स्रोतस्तदिति विज्ञेयं सिराधमनिवर्जितम् ॥ सु. शा ९ । १३" इत्यनेन स्रोतसां लक्षणस्योपदेशादुक्तशङ्काऽवकाश एव नाऽस्ति अतो, **वातवहे स्रोतसी** इति फुफ्फुसयोरेव नाम । " उभयतोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ (म्या) नाम, तत्र वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां मरणम् । सु. शा. ६ । २६ " अत्र फुफ्फुसयोः स्पष्टतया कथनमस्ति । द्विस्थानत्वेऽपि पक्वाऽऽधानस्य पक्वाशयत्वेन विशेषतः प्रसिद्धिरस्ति तस्येदं कारणम् । अनिच्छतोऽपि पुरुषस्य स्रोतोऽवरोधाऽभावे मुखे निहितमन्नपानादिकं प्रविशति परन्तु यावदपानः स्वकार्यं सुष्ठुतया न निर्वर्तयेत्तावद् पक्वाशये प्रक्षिप्ताऽन्नपानस्य परिणाम एव न स्यात् कुतस्तस्माद्रसाद्युत्पत्त्यपेक्षा । यथास्थानस्थ तत् (अपरक्वमन्नपानं) विविधरोगजालेन सम्पीड्य झटिति प्राणैर्वियोजयेत्, अतो नूतनरसोत्पादने अपान एवाऽङ्कित । तस्य च मुख्यतया गुदपर्यन्तं स्थूलाऽन्त्रं स्थानं, तत्स्थितः स आमाशयक्षोभाऽन्याशयग्रहणीवृक्कगवीनीबस्तिकटि (सुषुम्णामूल) प्रजननेन्द्रियाणि यथायोग्यं स्वस्वकार्याणि निर्वर्तयितुं सञ्चालयति । अत्र सर्वैरेवाऽपानो ध्याप्रियते, तद्विकृतावुक्तस्थानकार्यविप्लवे रसोत्पत्त्यादिक्रियैव स्थगिता जायते, तत्स्थगने च झटिति पञ्चत्वप्राप्तिः । तत्स्वस्थताऽऽपादनार्थं निरूहणाऽऽस्थापनोत्तरबस्तयो विहिताः । " शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा मर्मोर्द्ध्वसर्वाऽवयवाङ्गजाश्च । ये सन्ति तेषां नहि कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ ३८ ॥ विण्मूत्रपित्तादिमलाशयानां विक्षेपसङ्घातकरः स यस्मात् । तस्याऽतिवृद्धस्य शमाय नाऽन्यद् बस्तेर्विना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥ ३९ ॥ तस्माच्चिकित्सार्धमिति ब्रुवन्ति सर्वां चिकित्सामपि बस्तिमेके । नाभिप्रदेशञ्च कटिञ्च गत्वा कुक्षिं समालोड्य पुनश्च पार्श्वम् ॥ ४० ॥ संलोड्य कायं शिथिलांश्च कृत्वा दोषान् पुरीषं भक्षितं निमथ्य । संसक्तमग्रं सपुरीषदोषः प्रत्यागतो बस्तिरिति प्रशस्तः ॥ च. सि. १।३८-४१ " इत्यादि चिकित्सारहस्यमाकलय्य प्रतिभाति यत्प्रवेशकर्मणः प्राणादपानस्याऽतिमहत्त्वम् । हठयोगे गुदप्रजननेन्द्रियद्वारेण दुग्धतैलादयोऽपानेनाऽऽकृष्यन्ते जार्यन्ते परिपाच्यन्ते शतशो व्याधयो निर्ह्रियन्ते च । अपि च सुषुम्णामूलमपि पक्वाशयसन्निहितम्, समस्तशरीरचेष्टानां सुषुम्णाऽधीनत्वादायुर्वेदे च वातस्यैव

सुषुम्णोऽधिष्ठितस्य कार्यकरत्वात्। अपाने विकृते सुषुम्णाकार्यविकृतेऽपस्माराऽऽक्षेपकादिभयङ्कररोगाः समुपतिष्ठन्ते यथा—" संज्ञावहेषु स्रोतःसु दोषव्याप्तेषु मानवः । रजस्तमःपरीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ विक्षिपन् हस्तपादौ च विजिह्मभ्रूर्विलोचनः । दन्तान् खादन् वमन् फेनं विवृताक्षः पतेत्क्षितौ ॥ अल्पकालान्तरश्चाऽपि पुनः संज्ञां लभेत सः । सोऽपस्मार इति प्रोक्तः स च दृष्टश्चतुर्विधः ॥ सु. उ. ६१।८–१०" " पक्वाशयगते चाऽपि देयं स्नेहविरेचनम् । बस्तयः शोधनीयाश्च प्राशाश्च लवणोत्तराः ॥ सु. चि. ४।५ " तच्छान्तौ च मुख्यतया बस्तिरभिहितोऽस्ति । ततश्चाऽन्नपानस्य रसादिपरिणामसाधने प्रधानत्वाद्रसादि चिकित्सितस्य मुख्याऽऽधारत्वात्परिणतेषु धातुषु परिपोषयितुं परिश्रमदत्तस्य तत्कालुष्यं तस्य फुफ्फुसद्वारेण बहिर्निःसारकत्वादपानस्य प्रधानत्वं बोध्यम् । प्राणवायोस्तु अन्नपानाऽऽकाशाऽमृतानामन्तः प्रवेशनमात्रे प्रधानत्वात्तदपेक्षयाऽपानस्याऽधिककार्यकरत्वात्प्रधानत्वम् । अतश्च **प्रवेशनकर्माऽधिकृतः प्राणः अपनोदनकर्माऽधिकृतश्चापान** इति तयो र्निष्कृष्टं लक्षणम् ।

यः प्राणेन द्यावापृथिवी तर्पयत्यपानेन समुद्रस्य जठरं यः पिपर्ति । तस्मै० ॥ अ. १३।३।४

यः=रोहितः समस्तशरीरे रोहणकर्तृत्वाद्रोहितसंज्ञां लभते स च परमेश्वरो वा स्याज्जीवो वा स्यात् । स प्राणेन=प्राणाख्यवायुना करणेन द्यावापृथिवी चतुर्दश लोकान् शरीरस्योर्ध्वाऽधरभागौ वा तर्पयति पोषयति । यश्च अपानेन=अपानसंज्ञकेन वायुना करणेन सम्यग् द्रवन्ति गङ्गाद्या नद्यो रसरक्तादिवाहिन्यो वा यत्र तत् समुद्रं प्रसिद्धं, समस्तशरीरं वा तस्य जठरं स्थूलभागानारभ्य सूक्ष्माऽतिसूक्ष्मभागपर्यन्तं यः पिपर्ति=यथास्थितं स्वप्रमाणे स्थापयति । अथ च क्षीणं नवीनरक्ताऽभिसारणेन पूरयति स देव इत्यादि । अत्र प्राणस्य बाह्यो व्यापारः प्रदर्शितः अपानस्य तु शरीरान्तर्वर्तिरक्ताद्यभिसारणादिक्रियाऽधिष्ठातृत्वं स्पष्टतया कथितमतो प्राणाऽपानशब्दयोरुक्तं निष्कृष्टं लक्षणं समीचीनं प्रतिभाति । किञ्च—

सहस्राह्ण्यं वियतावस्य पक्षौ हरे र्हंसस्य पततः स्वर्गम् ।
स देवान्सर्वानुरस्युपदद्य संपश्यन् याति भुवनानि विश्वा ॥ तस्मै० ॥ अ. १३।३।१४

सहस्राणामह्नां समाहारः सहस्राह्नम् तस्मै हितं सहस्राह्ण्यम् । अत्र सहस्रशब्दोऽसङ्ख्येयतावाचकः, तेनाऽसङ्ख्यदिवसाऽवधि यदितं निवासायाऽनुकूलं स्वर्गमभिलषणीयं लिङ्गाख्यमथ च स्थूलाख्यं शरीरं किं वा ब्रह्मलोकापरपर्यायं स्थानं पततः=गच्छतः हंसस्य=हंसरूपस्य अथ चाऽग्नीषोमयोरधिष्ठातृरूपस्य हरेः सुखदुःखाद्युपभोक्तु र्जीवस्य वियतौ शरीरान्तरवकाशे वर्तमानस्य अस्य पक्षौ प्राणाऽपानाख्यौ द्वे साधने स्तः । हंरूपमेकं द्वितीयञ्च सोरूपं मिलित्वा हंस इति तन्नाम स्थापनात् सः=देवः उरसि उरःप्रधाने शरीरे सर्वान्=समस्तान् देवानस्थीनि (अनूकटिप्पणी द्रष्टव्या) अथ च तदधिष्ठातृनिन्द्रादीन् देवान् उपदद्य समर्प्य स्थिरीकृत्येत्यर्थः । विश्वानि समस्तानि भुवनानि अन्नपरिणामान् रसादीन् धातूनथ च शरीरस्य लोकसम्मितत्वाच्छरीरान्तर्वर्तिनो लोकान् संपश्यन् साक्षात्कुर्वन् याति अपानरूपेण बहिर्गच्छति समस्तधातून् रसं च प्रापयति अथ च प्राणरूपेण शरीरान्तः प्रविशति । अत्र विस्पष्टतया प्राणाऽपानयोः कार्यस्य वर्णनं कृतमस्ति । अन्यच्च—

" द्वाविमौ वातौ वात आ सिन्धोरा परावतः । दक्षं ते अन्य आ वातु व्यन्यो वातु यद्रपः ॥ ऋ. ५।१३।२ " इमौ लोके दृश्यमानौ द्वौ वातौ पश्चाद्वातः पुरोवातश्च, " पश्चाद्वातं प्रति मीवति पुरोवातमेव जनयति । तै. सं. २।४।९।१ " इति । आसिन्धोः समुद्रपर्यन्तं तथा आपरावतस्तस्मादपि दूरदेशपर्यन्तं वातो गच्छत इति याज्ञवल्क्यप्रार्थना । अथ च इमौ प्राणाऽपानौ द्वौ वातौ आसिन्धोः=स्यन्दत इति सिन्धुरिति

व्युत्पत्त्या नासिकादिस्थूलस्रोतास्यारभ्य आपरावत =सूक्ष्माऽतिसूक्ष्मतमस्रोत पर्यन्तम् । परावदिति दूरनाम अर्थात् नासिकात प्रविश्य सिराधमनीरसायनीस्वेदायनमलायनेपूचितकार्याणि निर्वर्त्याऽन्तिममार्गं वातो गच्छति । वर्तमानकालेनाऽखण्डितव्यापारप्रार्थना । तत्र द्वयोरपि वातयो कार्यं दर्शयति द्वयो मध्ये अन्य=एक प्राणाख्यस्ते=तव दक्ष बल आकाशाऽमृतग्राहणेन पुष्फुसादिस्थे रक्ते निरुक्ते बलनामसु पठिता अन्ते "बल कस्माद्बल भर भवति बिभर्तेः । नि. अ. ३ ख. ९" आ वातु आगमयतु समस्तधातुपोषणेन व्ययीभूत पुनरागमयतु, आकाशाऽमृतस्य पुनराधानाऽभावे रक्तस्य कार्यकरत्वाऽभावात् । तदपि प्राणसाध्य भवत्यतस्तस्मात्कारण प्रार्थ्यते । अथो रक्ते बलस्थापनेऽपि यावता तस्य कालुष्य बहि र्न निक्षिप्यते तावदप्यभीष्टसिद्धि र्दु साधेत्यत आह व्यन्य इति । अन्य =प्राणादन्योऽपान इत्यर्थ । स यद्रक्ते स्थित रप =पाप "रपोरिप्रमिति पाप नामनी भवत । शमनञ्च रोगाणा यावन च भयानामिति । नि अ. ४ ख २१ " तत् आसमन्ताद् वातु=बहि र्नयतु । " प्राण एवोत्प्राणेन ह्युत्तिष्ठति वामी वाचो ह गिर इत्याचक्षतेऽन्न य अन्नेन हीद सर्व स्थितम् । छा. ब्रा. ३-३" इदं=पुरतो दृश्यमान जगत् अन्नेन=खादितपदार्थेन अथवा इत्यनामिन्यर्थात् सर्व=स्थावरजङ्गमात्मक स्थितम्=आत्मान धारयद् दृश्यते पोषणमन्तरा कस्याऽपि वस्तुन सत्ताया अभावात् । नन्वन्नमपि कथमद्यते, अद्यते च किमसाधारण कारणमस्तीत्याह प्राण इत्यादिना प्राण =प्रवेशनकर्मा वायु , उत्प्राणेन शरीराद्बहिर्नि सर्तुमूर्ध्वव्यापारेणाऽपानवायुना साकमुत्तिष्ठति=व्याप्रियते तेनाऽन्नप्रवेशनपाचनादिक भवन्यथ च आकाशाऽमृताहरण रक्तरसमलादीना बहिर्निक्षेपश्च भवति इत्यनया रीत्या जगदुत्पत्तिस्थिती भवत । यदा त्वस्माद्विपरीतता भवति तदा सर्वं स्वस्वकारणे लीयते। अयमेवाऽर्थ " तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातु यज्ञपतये दैवी स्वस्तिरस्तु न स्वस्तिर्मानुषेभ्य । ऊर्ध्वं जिगातु भेषज शन्नो अस्तु द्विपदे श चतुष्पदे (नि. अ. ४ ख. २१) इत्यनेन दर्शित । इज्यत इति यज्ञो विष्णु "यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षोनङ्" (पा. ३।३।९०) इति साधु त गातु स्तोतु अथ च इज्यते विष्णुरनेनेति यज्ञ सम्भारस्तस्य पतिरपि विष्णुरेव त गातु तत्=प्रसिद्ध आकाशाऽमृताऽन्नादीना प्राणकर्तृक शरीरान्तर्निर्विघ्नतया प्रवेशन अथ च यो =अपानवायुकर्तृक रसरक्तमलादीना यथोचितबहिर्निक्षेप आ=समन्ताद् वृणीमहे=याचामहे । देवा=अनुकूलाऽस्थीनि (अनुकूलटिप्पणी द्रष्टव्या) तेषा सम्बन्धिनी या सम्पत् सुषुम्नातन्तुसहतिरूपा तस्या स्वस्तिरस्तु अव्यापन्ना तिष्ठत्वित्यर्थ । एव मनुष्याणामिमे मानुषा कामक्रोधादयस्तेभ्य सकाशात् स्वस्तिरभयमस्तु । भेषजम्=उपक्षीयमाणशरीरपोषक रसकपानादिक अथ च बृंहणादिद्रव्य भुक्त ऊर्ध्वं=यथासमय परिपच्य रसस्रोतोद्वारा समस्तशरीर जिगातु विशेषेण स्वस्वद्वारेण व्याप्नोतु । एव नोऽस्माक सम्बन्धिने द्विपदे=द्विपदविशिष्टाय स्त्रीपुरुषादिरूपाय, अथ च चतुष्पदे=गोमहिष्यादिसमुदायाय श=नैरुज्यरूप कल्याणमस्तु । निरुक्ते श शब्देन रोगाणा शमन युशब्देन च भयाना यावन व्याख्यातम् । तथाहि " शमनञ्च रोगाणा यावनञ्च भयानाम् । नि. अ. ४ ख.२१" इति । " अथाऽपि शयु बार्हस्पत्य उच्यते " इति तु पौराणिकीकथामनुसृत्य लोकरञ्जनाय कथितम्, तत्त्वविवित्करम् । तच्छंयोरित्यस्योपलभ्यमान भाष्य नाऽतिसुहृणीय शारीराशारीरविषयसाङ्कर्यदूषितत्वात् ।

" या ते प्राण प्रिया तनूर्यो ते प्राण प्रेयसी । अथो यद्भेषज तव तस्य नो धेहि जीवसे ॥ अ. ११।६।९" हे प्राण ते=तव या प्रिया=प्रीतिविषया तनू =शरीरम् अस्ति तथा प्राण ते तव यौ=ये प्रेयसी प्रियतमरूपे प्राणाऽपानवृत्तिद्वयात्मके अग्नीषोमरूपे वा । अथो अपि च तव सम्बन्धि यद् भेषजे अमृतत्वप्रापके औषधमस्ति तस्य=सर्वस्य प्रियतनु प्रभृतिकस्य सकाशात् न अस्माक जीवसे जीवनाय धेहि अमृतत्वसाधन औषधं प्रयच्छ ॥ (सा० भा.) ॥ स्थानवशात् वायो प्राणाऽपानादीनि नानारूपाणि सन्ति तेषा मध्ये या

प्राणानां=रसादिधातुपरिणामानां श्रुते प्रिया=असाधारणकारणरूपा तनूः=तत्स्वरूपं सा आकाशतन्या (औक्सि-जनाख्या Oxygen) हे प्राण=वायो प्रेयसी=अतितमां स्पृहणीया (तामन्तरा मनुष्यजीवनाऽसम्भवात् तया प्रतिक्षणं दुष्टं रक्तं निशोध्य नूतनाऽवस्थाया स्थाप्यते तदप्राप्त्या शोथकोथादिना शीघ्रमेव पञ्चत्वप्राप्तिः स्यादित्य-भिप्राय)ऽस्ति। ननु तया तन्वा त्वया किङ्कर्तव्यमस्तीत्यपेक्षायामाह—अथो यदिति। अपि च तस्य=तव यदाऽऽका-शजन्याख्यं भेषजं जीवनसाधनममृतमस्ति येन त्वं नोऽस्माञ्जीवसे=जीवयसि तदमृतमस्मासु धेहि।

"प्राणः प्रजा अनु वस्ते पिता पुत्रमिव प्रियम्। प्राणो ह सर्वस्येश्वरो यच्च प्राणति यच्च न॥ अ. ११।६।१०॥" प्रियं=प्रीतिपात्रं पुत्रं पितेव यः प्रजाः प्रजायमाना अनु=अनुकूलं यथा स्यात्तथा वस्ते आच्छा-दयति सः=प्राणः प्राणाऽऽख्यो दृश्यते हेति प्रसिद्धो यः यच्च मनुष्यादि प्राणति यच्च स्थावरं न प्राणति तस्य सर्वस्यापीश्वरः प्राणः=वायुरेवाऽस्ति।

"प्राणाय नमो यस्य सर्वमिदं वशे। यो भूतः सर्वस्येश्वरो यस्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितम्॥ अ. ११।६।१" इदं=पुरतो दृश्यमानं स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं जगत् यस्याऽनिर्वचनीयस्य वायो वशेऽस्ति, यस्मिंश्च सर्वं प्रतिष्ठितमस्ति यश्च सर्वस्य भूतः=भूतकालाऽवच्छिन्नः=न तु भविष्यन् सर्वदा लब्धसत्ताकत्वात् ईश्वरः=ईशिताऽस्ति तस्मै प्राणाय वायवे ते=तुभ्यं नमोऽस्तु॥

"नमस्ते प्राण क्रन्दाय नमस्ते स्तनयित्नवे। नमस्ते प्राण विद्युते नमस्ते प्राण वर्षते॥ अ. ११।६।२" हे प्राण=जीवननिर्वहण क्रन्दाय=आनुकूल्ये हर्षणाय प्रातिकूल्ये रोदनाय वातप्रातिकूल्ये सर्वेऽपि रुदन्ति। 'क्रदि' आह्वाने रोदने च, अच् प्रत्ययः। तथा स्तनयित्नवे स्तनयित्नुरूपं तद्रूपाय अथ च तद्वद् ध्वनिकर्त्रे ते=तुभ्यं नमोऽस्तु। अथ च हे प्राण विद्युते=विद्युद्रूपाय अपि च सुषुम्णाभवननिर्वर्तकाय तद्भवनस्य वायुनिर्वर्त्यत्वात् अथ च शरीराऽग्निनिर्वर्तकाय पित्तकफयोः सत्त्वतमोरूपयोः वातव्यापारमन्तरा स्वस्वकार्यकरणाऽसम्भवात्। हे प्राण वर्षति=सिञ्चतीति वर्षन् तस्मै वर्षते=सेचनकर्त्रे 'वृषु सेचने' शता। यद्यपि शरीरे रसस्य सेचनकर्तृत्वा द्वि-ध्वरूपत्वमस्ति न तु वातरूपत्वं तथापि वातसाहाय्यमन्तरा तत्करणाऽसम्भवात्तथा कथितमिति बोध्यम्।

"नमस्ते प्राण प्राणते नमो अस्त्वपानते। पराचीनाय ते नमः प्रतीचीनाय ते नमः सर्वस्मै त इदं नमः॥ अ. ११।६।५" सायणभा०—हे प्राण देव प्राणते=प्राणनव्यापारं कुर्वते ते=तुभ्यं नमोऽस्तु। तथा अपानते=अपाननव्यापारं कुर्वते अपानवृत्त्यात्मकाय तुभ्यं नमोऽस्तु। तथा पराचीनाय पराङ्मुखाय परागमनस्वभा-वाय देहाद् बहिरवस्थिताय ते=तुभ्यं नमोऽस्तु तथा प्रतीचीनाय प्रतिमुखं अयते देहमध्ये वर्तमानाय ते=तुभ्यं नमोऽस्तु। किं बहुना सर्वस्मै सर्वव्यापारकर्त्रे सर्वप्राणिशरीरान्तर्वर्तिने ते=तुभ्यं इदं नमः अयं नमस्कारो भवतु॥

"नमस्ते अस्त्वायते नमो अस्तु परायते। नमस्ते प्राण तिष्ठत आसीनायोत ते नमः॥ अ. ११।६।७" एतीति आयस्तस्मै आयते, आङ्पूर्वकादिण् गतावित्यस्माच्छता। आयाताऽमुनगृहीता शरीरान्तः प्रविशते। हे प्राण ते नमोऽस्तु। अथ च परायते=रक्तकालुष्यं गृहीत्वा बहिर्गच्छते अथ च आसीनाय=अन्तः शरीरं संवसते ते नमः। अनेनोदानसमानव्यानानां ग्रहणम्।

"प्राणमाहुर्मातरिश्वानं वातो ह प्राण उच्यते। प्राणे ह भूतं भव्यं च प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्॥ अ. ११।६।१६" मातरि=अन्तरिक्षे श्वसिति वर्तते स मातरिश्वा (औक्सिजन Oxygen) अर्थादाकाशे वर्त-मानो विद्युदात्मा वायुस्तं प्राणं=प्राणाख्यमाहुः। मातरिश्वेति यथनेन शरीराद्बहिर्निःसरतो वायोरप्यावसंनाऽप्रा-न्तं सिद्धम्। कर्मभेदादेवाऽन्यो भेदोऽस्ति न वास्तविकः। प्राणे=प्राणवायौ सति भूतं=भूतकालाऽवच्छिन्नम्

च भव्यम्=भवितुमिच्छद्वस्तु सर्वं=वर्तमानाद्यनान्तरभेदयुक्तं च वस्तु प्राणे प्रतिष्ठितमस्ति तमन्तराकाऽन्यव्यवहार-स्याऽप्यसम्भवो भवेत्।

"आथर्वणीराङ्गिरसी र्दैवी र्मनुष्यजा उत। ओषधयः प्र जायन्ते यदा त्वं प्राण जिन्वसि ॥ अ. ११।६।१६" आथर्वणी=अथर्वणा महर्षिणा सृष्टा शान्तिपुष्ट्यादिकाः क्रियाः=अथ च आङ्गिरसीः=आङ्गिरोभिर्ऋषिभिरुत्पादिताः कृत्योत्थापनान्निवर्तनादिरूपा या उद्दिश्य "श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् । वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन्द्विजः ॥ मनु० ११।३३" अथ च मनुष्यजाः=मनुष्यप्रयत्नसाध्याः स्वस्त्ययनोपनयनमस्कारमङ्गलादिरूपाः क्रिया ओषधयः=ओषः पाको धीयते यासु ता ओषधयः सर्वाश्चेष्टफलप्रदायिन्यस्तदा सम्पद्यन्ते हे प्राण यदा त्वं जिन्वसि=प्रसन्नसखो भवसि यदा आनुकूल्येन साहाय्यं करोषि रणाङ्गणादौ यस्मिन् पक्षे वायोरानुकूल्यं भवति तस्यैव पक्षस्याऽव्याहतो जयो भवतीति प्रत्यक्षसिद्धम् । एवं शरीरे यदा वायुः सानुकूलो भवति तदा भरणपोषणादयः सर्वा अपि क्रियास्सफला भवन्ति तत्प्रातिकूल्ये तु सर्वा एव प्रतिकूला भवन्तीत्यायुर्वेदसिद्धान्तः ।

"एकं पादं नोत्खिदति सलिलाद्धंस उच्चरन् । यदङ्ग स तमुत्खिदेन्नैवाद्य न श्वः स्यान्न रात्री नाहः स्यान्न व्युच्छेत् कदाचन ॥ अ० ११।६।२१" सायणभा०——अथ वा हन्ति गच्छति कृत्स्नशरीरं व्याप्य वर्तत इति हंसः प्राणः । सलिलात् सलिलोपलक्षितात् पाञ्चभौतिकाद् देहाद् उच्चरन् प्राणरूपात्मना ऊर्ध्वं गच्छन् एकं पादं अपानरूपात्मकं नोत्खिदति नोत्क्षिपति । यदि स प्राणस्तमपि अपानात्मकं पादम् उत्खिदेत् शरीराद् उत्क्षिपेत् तदा प्राणस्य कार्त्स्न्येन शरीरतो निर्गतत्वात् मृतशरीरस्य तस्य अद्य श्वः रात्रिः अहः इत्येवमात्मकः कालविभागो न स्यात् । कदाचिदपि न व्युच्छेत् तमसो निवृत्तिर्न स्यात् । अतः जगत् सजीवं कर्तुं एकं पादं नोत्खिदतीत्यर्थः ॥" अत्र योगमार्गे तन्त्रशास्त्रे च सः इति सोमात्मकः, प्राणवायुरभिहित आकाशाऽमृतरूपत्वेन तस्य सोमात्मकत्वात् । हमिति अहङ्कारात्मकः, अहङ्कारे तमः प्राधान्यात्कालुष्ययुक्तो वायुरर्थादपानोऽभिप्रेतः । एवङ्कृत्या च पादद्वयं भवति तत्राऽहङ्कारेण बहिर्याति सः कारणाऽन्तः प्रविशति, अनयो र्वर्णयोरनुलोमविलोमाभ्यां सोऽहम्—हंसः इति मन्त्रद्वयं निष्पद्यते अयमेवाऽजपागायत्रीशब्दवाच्यो मन्त्रः इमं सद्गुरुश्वासोच्छ्वासाभ्यां यथासम्प्रदायमावर्तमाना विधूतपापाः पूर्णयोगिनः सायुज्यादिमुक्तिभाजो भवन्ति । अत्रशिथ्याऽष्टमहत्त्वगरिमादिसिद्धिसम्पन्नास्सम्पद्यन्ते । इममेवप्रकारं "प्राणाऽपानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ गी० ५।२७" भगवानुक्तवान् । अस्य मन्त्रस्य परमगोप्यत्वादेव भगवता सूचितम् । प्राणाऽपानस्थितेः परमेश्वराऽधीनत्वात्कुत्रचित्प्राणशब्देन परमेश्वरोऽपि निर्दिश्यते "यथा प्राण बलिहृतस्तुभ्यं सर्वाः प्रजा इमाः । एवा तस्मै बलिं हरान् यस्त्वा शृणवत् सुश्रवः ॥ अ० ११।६।१९" इत्यादौ ।

"यो अस्य सर्वजन्मन ईशे सर्वस्य चेष्टतः । अतन्द्रो ब्रह्मणा धीरः प्राणो मानु तिष्ठतु ॥ अ. ११।६।२४" यः=प्राणः=प्रवेशनाऽपनोदनकर्मा (प्राणाऽपानभेदेनेति तत्त्वम्) सर्वाणि=नानारूपाणि जन्मानि=रूपग्रहणानि यस्य तथा चेष्टतः=नानाप्रकाराः क्रियाः कुर्वतः सर्वस्य=स्थावरजङ्गमात्मकस्य अस्य=पुरतो दृश्यमानस्य जगतः ईशे ईष्टे स प्राणः अतन्द्रः=अनवरुद्धगतिः तथा धीरः=प्रवेशनिर्गमादावुचितव्यापारसमाश्रयमाणः ब्रह्मणा=सर्वत्र व्यापकत्वभावेन स्वीयव्यापारेण साकं मा=शरीरधारिणं माम् अनु=अनुकूलं यथा स्यात्तथा तिष्ठतु=अनुवर्तताम् ॥

"ऊर्ध्वः सुप्तेषु जागार ननु तिर्यङ् नि पद्यते । न सुप्तमस्य सुप्तेष्वनु शुश्राव कश्चन ॥ अ. ११।६।२५" सुप्तेषु=निद्रावशीभूतेषु प्राणिषु यः प्राणः ऊर्ध्वः=आकाशाऽमृतस्य शरीरं प्रवेशकः सन् जागार=निरन्तरं व्या-

म्रियते । पुनश्च वस्तिर्यङ् निपतते तिर्यग्व्यापारमालम्बमानः अर्थात् फुफ्फुसाभ्यां शुद्धरक्तमादाय हृदयङ्गत्वा शरीरे पोषणाय स्थूलसूक्ष्माऽवयवसङ्घातं प्रविशति । अथ च रसायनीद्वारा रसं गृहीत्वा निपतते सर्वत्र यथोचितपाकं प्रापय्य निक्षिपति । नन्विति शङ्कायां सर्वेऽपि प्राणिनो विश्रमार्थं यथा स्वपन्ति तथाऽस्य (प्राणस्य) स्वापे का गतिः स्यादिति प्रश्ने उत्तरयति—न सुप्तमस्येत्यादिना । अस्य प्राणस्य सम्बन्धि सुप्तं=स्वापं कश्चन कोऽपि न शुश्राव=न श्रुतवान् । अयन्तु सर्वदा व्याप्रियमाण एवाऽऽस्ते, तत्स्वापे तु सर्वस्याऽपि प्रलयः स्यात्। दिग्दर्शनं वाल्मीकिना कृतं तद्यथा—"तस्मिंस्तु पतिते चाऽपि वज्रताडननिह्वले । चुक्रोधेन्द्राय पवनः प्रजानामहिताय सः ॥ ४८ ॥ प्रचारं स तु सङ्गृह्य प्रजास्वन्तर्गतः प्रभुः । गुहां प्रविष्टः स्वसुतं शिशुमादाय मारुतः ॥ ४९ ॥ विण्मूत्राशयमावृत्य प्रजानां परमार्तिकृत् । रुरोध सर्वभूतानि यथा वर्षाणि वासवः ॥ ५० ॥ वायुप्रकोपाद्भूतानि निरुच्छ्वासानि सर्वतः । सन्धिभिर्भिद्यमानैश्च काष्ठभूतानि जज्ञिरे ॥ ५१ ॥ निःस्वाध्यायवषट्कारं निष्क्रियं धर्मवर्जितम् । वायुप्रकोपात्त्रैलोक्यं निरयस्थमिवाऽभवत् ॥ ५२ ॥ ततः प्रजाः सगन्धर्वाः सदेवाऽसुरमानुषाः । प्रजापतिं समाधावन्दुःखिताश्च सुखेच्छया ॥ ५३ ॥ ऊचुः प्राञ्जलयो देवा महोदरनिभोदराः । त्वया तु भगवन् सृष्टाः प्रजा नाथ चतुर्विधाः ॥ ५४ ॥ त्वया दत्तोऽयमस्माकमायुषः पवनः पतिः । सोऽस्मान् प्राणेश्वरो भूत्वा कस्मादेषोऽद्य सत्तम ॥ ५५ ॥ रुरोध दुःखं जनयन्नन्तःपुर इव स्त्रियः । तस्मात्त्वां शरणं प्राप्ता वायुनोपहता वयम् ॥ ५६ ॥ वायुसंरोधजं दुःखमिदं नो नुद दुःखहन् । एतत्प्रजानां श्रुत्वा तु प्रजानाथः प्रजापतिः ॥ ५७ ॥ कारणादिति चोक्त्वाऽसौ प्रजाः पुनरभाषत ॥ यस्मिंश्च कारणे वायुश्चुक्रोध च रुरोध च ॥ ५८ ॥ प्रजाः शृणुध्वं तत्सर्वं श्रोतव्यं चात्मनः क्षमम् । पुत्रस्तस्यामरेशेन इन्द्रेणाद्य निपातितः ॥ ५९ ॥ राहोर्वचनमास्थाय ततः स कुपितोऽनिलः । अशरीरः शरीरेषु वायुश्चरति पालयन् ॥ ६० ॥ शरीरं हि विना वायुं समतां याति दारुभिः । वायुः प्राणः सुखं वायुर्वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ ६१ ॥ वायुना सम्परित्यक्तं न सुखं विन्दते जगत् । अद्यैव च परित्यक्तं वायुना जगदायुषा ॥ ६२ ॥ अद्यैव ते निरुच्छ्वासाः काष्ठकुड्योपमाः स्थिताः । तद्यामस्तत्र यत्रास्ते मारुतो रुक्प्रदो हि नः ॥ मा विनाशं गमिष्याम अप्रसाद्यादितेः सुतम् ॥ ६३ ॥ वा. रा. उ. का. ३५" प्राणाऽपानयोः शारीरक्रियासु प्रतिष्ठानसाङ्कर्यमस्ति तद्यत्राऽस्ति, यत्र च नाऽस्तीति विवेक्तुमशक्यम्, तद्यथा—

"प्राणाऽपानौ व्रीहियवावनड्वान् प्राण उच्यते । यवे ह प्राण आहितोऽपानो व्रीहिरुच्यते ॥ अ. ११।६।१३"

प्राणाऽपानौ प्रवेशनाऽपनोदनकर्माणौ वातौ व्रीहियवौ ताभ्यां तुल्यौ यज्ञनिष्पत्तिमिव शारीरक्रियानिर्वर्तकौ तत्र यवा यथाऽवस्थिता होमे विनियुज्यन्ते । व्रीहयस्तु कण्डनादिना विगततुषा एव "व्रीहीनवहन्ति—" इत्युपदेशवद् द्वयोर्भेदं प्रदर्शयति—यवे ह प्राण आहित इत्यादिना । प्राणवायोराकाशाऽमृतरूपत्वेन शुद्धत्वाद्यथावस्थितस्वरूप एव कार्यकारी भवति तस्मिंस्तस्यावस्थान्तरस्य विशेषतोऽभावोऽस्ति अतस्तत्र यवशब्देनोपमितः फुफ्फुसाभ्यां हृदयमभिगमनकालादथ चाऽऽमाशयाद्रसायनीस्रोतोऽभिगमनसमयादेव अपाने स्थले स्थले प्रत्यवयवे आहतस्याऽऽहाराऽमृतस्योपक्षीणत्वाद् एतादृशस्य संसर्गात्कलुषत्वात्तस्याव्यवस्थायुक्ततया व्रीहिशब्देनोपमा दत्ता । अत एवाऽऽर्याणां माङ्गलिककार्येषु यवस्थापनस्य प्रथाऽस्ति । क्षतक्षीणादौ तर्पणे यवक्वाथार्थं यवसक्तुमन्थः प्रयुज्यते । पाश्चात्यभिषजस्तु सर्वस्मिन्नपि रोगे पथ्यार्थं यवपेया (बार्लीवाटर Barly Water) मुपदिशन्ति । नन्वेतौ शारीरक्रियानिर्वर्तने को विशेषस्तयोपकरोतीति प्रश्ने उत्तरयति—अनड्वानित्यादिना । यद्यपि प्रवेशनक्रियायाः अभ्यर्हितत्वं प्रतिभाति तथाप्येकेन येन क्रियानिष्पत्तिर्भवति यतः स अनड्वान्=अनःशरीररूपं शकटं वहतीति अनड्वान् एषोऽस्ति, द्वितीयस्त्वपानोऽस्य धुरां वहति । वर्तमानपाश्चात्यवैज्ञानिका अन्तकाले हृदयव्यापारनिवृत्तिरूपां मृत्यां द्वारा प्राणवायुं प्रवेशयन्ति पर-

न्यश्वाननापोरयस्य व्यापारतया तयन्नस्य प्रायो निष्फलत्वमेव दृश्यते । सिद्धरसप्रयोगेण तु यदा योगपथेन प्राणोऽपानो व्याप्रियते तदा दृष्टारिष्टोऽपि जीवति एतच्च सिद्धचिकित्सकेषु प्रत्यक्षदृश्यम् । क्रियादैनिष्यादेव च प्राणाऽपानत्वोपाधी वाते कल्पितौ चिकित्सासौकर्यात् । वातस्त्वेक एव, अत एव "प्राणो ह्युदानाऽनुगतः प्रदुष्टः संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषम् । निरेति वक्त्रात्सहसा सदोषं कासं स विद्याद्विदाहृतस्तु ॥ सु. उ. ५२। ४" इत्यादावपनोदनकर्मण्यपानेऽपि प्राणत्वकथनं न दोषाय कल्पते । यत्तु पायुमार्गाऽधो निस्सरति सोऽपानः मुखात्तु प्राण इति केचिदाहुस्ते त्वायुर्वेदसिद्धान्तानभिज्ञा एव । न च वाच्यं "वायुर्यो वक्त्रसञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक् । सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते ॥ १२ ॥ पक्वाऽऽधानालयोऽपानः काले कर्षति चाप्ययम् । समीरणः शकृन्मूत्रशुक्रगर्भार्तवान्यधः ॥ १९ ॥ सु. नि. १" इत्यादौ सुश्रुतेनाऽपि तथैव निर्देशः कृतोऽस्ति । उक्तसूत्रद्वयेन वातकर्तृकाऽन्नप्रवेशननिर्गमनकर्मणोरेव निर्देशः कृतोऽस्ति, सोऽपि (निर्देशः) स्थूलकर्मणोरेवाऽस्ति तदितरसूक्ष्मकर्मनिर्वर्तनार्थमुदानसमानव्यानाख्यास्त्रयो भेदाः पृथक्तया दर्शिताः । सूक्ष्मविचारे रक्तकाल्लुष्यबहिर्निक्षेपणस्य कस्मिन् समावेशः स्यादिति महती चिन्ता उत्तिष्ठते । योनिनस्य मुखादिना पायुतो दुग्धतैलादिकमन्तः प्रवेशयन्ति तस्याऽपि का गतिरिति महत्यापत्तिरापतिष्यति । किञ्च "पक्वाऽऽधानालयोऽपान०" इत्यनेन पक्वाशयोऽपानस्य स्थानमुक्तं, "आमपक्वाशयचरः समानो वह्निसङ्गतः" इत्यनेन तस्यैव समानस्थानत्वमुक्तमिति प्रत्यक्षविरोधः स्यात्ततो वायौ प्राणाऽपानाख्यभेदौ यवव्रीहिसदृशौ सन्तौ प्रतिस्थले मिश्रितौ दृश्येते तस्मात्प्रवेशनकर्मणि चाऽपानस्याऽधिकारो बोध्यः । वायुर्यो वक्त्रसञ्चारीत्यादयः स्थानभेदास्तु स्थूलग्राहिणां छात्राणामुपकाराय प्रदर्शितास्सन्तीति सर्वं समञ्जसम् । एवमुक्तसन्दर्भेण वातपित्तकफानां स्वरूपं स्पष्टीभूतं सञ्जातम् । लोके सत्त्वरजस्तमसां सूर्याऽनिलचन्द्रास्त्रै स्थूलस्वरूपं यथेदं स्थावरजङ्गमात्मकं जगज्जायते स्थीयते लीयते च तथेदं शरीरमपि पित्तवातश्लेष्मभिः जीयते स्थीयते लीयते च । "विसर्गाऽऽदानविक्षेपैः सोमसूर्याऽनिला यथा । धारयन्ति जगद्देहं कफपित्ताऽनिलास्तथा ॥ सु. सू. २१। ८" विशेषेण सर्जनं पोषणं विसर्गः, वि पूर्वकात् 'सृज विसर्गे' इति धातोर्भावे घञ् । आसमन्ताद्ग्रहणं शोषणमिति यावत् । आदानं 'डुदाञ् दाने, दाप् लवने' वा इत्याभ्यां धातुभ्यां भावे ल्युट् । विविधं क्षेपणं सञ्चालनं नयनं मूर्ताऽमूर्तपदार्थस्य विक्षेपः, विपूर्वकात् 'क्षिप प्रेरणे' इति धातोर्भावे घञ् । एभिः क्रियाभिः सोमः सोमगुणात्मकश्चन्द्रो वा, सवति=यथार्थपाकेन स्थावरजङ्गमात्मिकां सृष्टिमुत्पादयति पाकाऽधीनत्वात्सृष्टेः, ऐश्वर्यं वा ददाति आरोग्यदानेन ऐश्वर्याऽर्जनसामर्थ्यं ददाति "आरोग्यं भास्करादिच्छे–"दिति वचनात् । किं वा अग्नेरपि सूर्यरूपत्वादग्नेश्च "धनमिच्छेद्धुताशना–"दिति वचनेन अग्नेर्धनदातृत्वस्य प्रसिद्धत्वात्, "अग्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्य–"मित्यादिवचनाद् रसशास्त्रे रससङ्क्रामणेन द्रव्योत्पादनेऽग्नेरसाधारणकारणत्वात् । 'षु प्रसवैश्वर्ययो–'रिति भ्वादिकादादादिकाद्वा धातो राजसूयसूर्य० (पा. ३।१।११४) इत्यनेन निपातितो ज्ञेयः । 'षू प्रेरणे' तौदादिकात् 'षूङ्प्राणिगर्भविमोचने, इत्यादादिकात् 'षूङ्प्राणिप्रसवे' इति दैवादिकाद्वा रूपसिद्धिः । सर्वेषामेतेषां कर्मणां सूर्याभिनिर्वर्त्यत्वात् सूर्यमन्तरा संवत्सरविभागस्याऽप्यावृत्त्या सर्वस्याऽपि जगतः प्रलय एव स्यात् । अनिलेति 'प्राणयुक्तान्जीवान् करोति इत्यनिलः' 'अन प्राणने' इति धातोः सलिकल्यनि० (उ. १।५४) इत्यादिनोणादिसूत्रेण इलच् प्रत्ययः । एते (सोमसूर्याऽनिलाः) यथा जगत्स्थावरजङ्गमात्मकं धार्यते तथा श्लेष्मपित्ताऽनिलैरिदं शरीरं धार्यते । तत्र पृथिवीजलीयपरिणामानां तमोबहुलत्वेन श्लेष्मेति सञ्ज्ञेति पूर्वं निर्णीतम् । न च वाच्यं विसर्गाऽऽदानविक्षेपैरित्यस्मिन् सूत्रे कफस्य सोमसादृश्यदानादेतदनौचित्यमापद्येत चन्द्रस्य प्रकाशात्मकत्वेन सत्त्वबहुलत्वात् । चन्द्रस्याऽपि जलपृथिव्यात्मकत्वमेवाऽस्ति ।

तथाहि—"नित्यमधःस्थस्येन्दोर्भाभिर्भानोः सितं भवत्यर्धम्। स्वच्छायया ऽन्यदसितं कुम्भस्येवाऽऽतपस्थस्य ॥१॥ सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम्। क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः ॥ २॥ त्यजतोऽर्कतलं शशिनः पश्चादवलम्बते यथा शौक्ल्यम्। दिनकृद्वशात्तथेन्दोः प्रकाशतेऽधः प्रभृत्युदयः ॥ ३ ॥ प्रतिदिवसमेवमर्कात् स्थानविशेषेण शौक्ल्यपरिवृद्धिः । भवति शशिनोऽपराह्णे पश्चाद्भागे घटस्येव ॥४॥ बृ. सं. ४।१।४" तथा च भास्करसिद्धान्ते—"तरणिकिरणसङ्गादेष पीयूषपिण्डो दिनकरदिशि चन्द्रश्चन्द्रिकाभिश्चकास्ति। तदितरदिशि बालाकुन्तलश्यामलश्रीर्घट इव निजमूर्तिच्छाययैवाऽऽतपस्थः ॥ सूर्याद्धःस्थस्य विधोरधःस्थमर्धं नृदृश्यं सकलासितं स्यात्। दर्शेऽथ भार्धान्तरितस्य शुक्लं तत्पौर्णमास्यां परिवर्तनेन ॥ २ ॥ कक्षाचतुर्थे तरणेर्हि चन्द्रकरणान्तरे तिर्यगितो यतोऽब्जात्। पादोनषट्‌काष्ठ ... लवान्तरेऽतो दल नृदृश्यस्य दलस्य शुक्लम् ॥ ३ ॥ उपचितिमुपयाति शौक्ल्यमिन्दोस्त्यजत इव प्रजतश्च मेचकत्वम्। जलमयजलजस्य गोलकत्वात् प्रभवति तीक्ष्णविषाणरूपताऽस्य ॥ ४ ॥ सि. शि. गो. शृङ्गोन्नतिवासनाध्याये १—४" अत्रार्थे श्रीपतिरपि—"धाम्ना धामनिधेरयं जलमयो धत्ते सुधादीधिति, सच्च कृत्स्नमृणालकन्दविशदच्छाया विवस्वद्दिशि। हर्म्ये घर्मघृणे करैर्घट इवाऽन्यस्मिन्विभागे पुनः बालाकुन्तलकान्तता कलयति स्वच्छा तनोश्छायया ॥" इति ।

अन्यत्राऽपि—"तेजसा गोलकः सूर्यो ग्रहर्क्षाण्यम्बुगोलकाः। प्रभावन्तो हि दृश्यन्ते सूर्यरश्मिप्रदीपिताः" इति। तथा च वेदे—"सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमाः॥ वा. सं. १८।४०" शोभनं सुम्नं बलं सुखं वा यस्य यस्माद्वा स सुषुम्णश्चन्द्रः, सूर्यस्य रश्मयो रश्मयो यस्य स सूर्यरश्मिः, इत्यादिना चन्द्रमसो जलपृथिव्यात्मकत्वे न सन्देहः, निघण्टौऽपि इन्दुरिति जलनाम दृश्यते। पृथिवीजलयोश्च तमोबहुलत्वम्—"भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्॥ सा. का. २५" इत्यनेन स्पष्टत्वेन तामसत्वप्रतिपादनात्। ननु "चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत। श्रोत्राद् वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत ॥ वा. सं. ३१।१२" इत्यत्र चन्द्रमसो विराण्मनोजातत्वस्योक्त्या विरोधः स्यादिति शङ्क्यम्? "सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात्। सा. का. २५" इत्यनेन वैकृतादहङ्कारादुत्पन्नस्योक्तत्वेन तच्छङ्काऽवसर एव नोत्तिष्ठते। न च वाच्यं तत्र एकादशात्मन इन्द्रियगणस्य सात्त्विकत्वमुक्तमिति सत्यम्? तत्राऽपि (सात्त्विकत्वोक्तावपि) वैकृतादिति विशेषणेन मनसस्त्रिगुणात्मकत्वं सूचितम्। त्रयाणामपि गुणानां मनस्यधिकारिभेदेन प्रत्यक्षतया दृश्यमानत्वात्। अनेनैवाऽभिप्रायेण चरके मनसस्त्रिविधत्वमुक्तं तथाहि—"त्रिविधं खलु सत्त्वं—शुद्धं, राजसं, तामसमिति। तत्र शुद्धमदोषमाख्यातं कल्याणांशत्वात्, राजसं सदोषमाख्यातं रोषांशत्वात्, तथा तामसमपि सदोषमाख्यातं मोहांशत्वात् ॥ च. शा ४।३६" इति। उक्तकारिकायामपि तैजसादुभयमिति रजोयुक्तत्वस्य स्पष्टतयाऽभिधानम्, वैकृतादित्यनेन च तामसस्याकथनमतो न चरकीयकथनमसङ्गतम्। योगे तु "वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः। यो १।५" इत्यत्र क्लिष्टाऽक्लिष्टत्वेन मनसो वृत्तिद्वयत्वमेवोक्तम्। तत्र रजस्तमोमयीनां क्लेशकारणत्वात् क्लिष्टत्वम्। सात्त्विकीनान्तु सुखोदर्कत्वादक्लिष्टत्वं कथितमिति न कश्चिद्विरोधः। एवं गीतायामपि दैवाऽसुरभेदेन प्रकृतिद्वयमुपन्यस्तम्, तत्राऽप्ययमेवाऽभिप्रायः। इममेवाऽभिप्रायमाश्रित्य—"रोहिण्यामतिसक्तस्य शरीरं नानुरक्षतः। आजगामाल्पतामिन्दोर्देहः स्नेहपरिक्षयात् ॥ दुहितॄणामसम्भोगाच्छेषाणाञ्च प्रजापतेः। क्रोधो निःश्वासरूपेण मूर्तिमान् निःसृतो मुखात् ॥ प्रजापतेर्हि दुहितॄरष्टाविंशतिमंशुमान्। भार्यार्थं प्रतिजग्राह न च सर्वास्ववर्तत ॥ गुरुणा तमवध्यातं भार्यास्वसमवर्तिनम्। रजःपरीतमबलं यक्ष्मा शशिनमाविशत् ॥ च. चि. ८। ४—७" इति पौराणिकी कथाऽवतारं सङ्गच्छते। ये तु केचित्—"दूर्वेन्दीवरनिस्त्रिंशार्द्रारिष्टकशरकाण्डनामन्यतमवर्णः सुभगः प्रियदर्शनो मधुरप्रियः कृतज्ञो धृतिमान् सहिष्णुरलोलुपो बलवान् चिरग्राही दृढवैरश्च

भवति ॥ ७२ ॥ शुक्लाक्ष स्थिरकुटिलालिनीलकेशो लक्ष्मीवान् जलदमृदङ्गसिंहघोष । सुप्त सन् सकमलहंसचक्रवाकान् सम्पश्येदपि च जलाशयान् मनोज्ञान् ॥ ७३ ॥ रक्तान्तनेत्र सुविभक्तगात्र स्निग्धच्छवि सत्त्वगुणोपपन्न । क्लेशक्षमो मानयिता गुरूणा ज्ञेयो बलासप्रकृति र्मनुष्य ॥ सु. शा. ४ । ७२–७४ " इत्यादि लक्षणा श्लेष्मप्रकृतिमुपलभ्य श्लेष्मणि सत्त्वप्राधान्यं कल्पयन्ति तत्र वक्तव्यमिदम् यत " दूर्वेन्दीवरनिस्त्रिंशा०-" त्यादिना यानि लक्षणान्युक्तानि तानि समुपचितसमस्तगुणे जातस्य शरीरमभिलक्ष्य निर्दिष्टानि सन्ति । अस्मिंश्च शरीरे जलपृथिवीभागयोरधिकत्वेन सत्त्वात् स विशुद्ध प्रचुरप्रमाणश्च भागो यदा शुक्रशोणितसंयोगे सत्तामासाद्यक्लविरलस्त्वपि प्रसवसमयपर्यन्तमवतिष्ठते तदा ह्येतानि लक्षणानि दृश्येरन् । तथात्वे च साम्याऽऽपन्नयो र्वातपित्तयोरपि कारणमस्त्यन्यथोक्तलक्षणस्य रसस्य दीर्घसमयपर्यन्ताऽवस्थितेरेवाऽसम्भाव्यत्वम् । सा च सामग्री विभूतिमत्स्वेष्वेव द्रष्टुं शक्या न सर्वत्र यथा–" इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनै श्रुत । नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान् धृतिमान्वशी ॥८॥ बुद्धिमान्नीतिमान्वाग्मी श्रीमाञ्छत्रुनिबर्हण । विपुलांसो महाबाहु कम्बुग्रीवो महाहनु ॥ ९ ॥ महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुररिन्दम । आजानुबाहु सुशिरा सुललाट सुविक्रम ॥ १० ॥ सम समविभक्ताङ्ग स्निग्धवर्ण प्रतापवान् । पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवाञ्छुभलक्षण ॥ ११ ॥ धर्मज्ञ सत्यसन्धश्च प्रजानाञ्च हिते रत । यशस्वी ज्ञानसम्पन्न शुचि र्वश्य समाधिमान् ॥ १२ ॥ वा. रा. बाल० १।८–१२" इत्यादौ श्रीरामचन्द्रगुणवर्णने दृश्यते तत्रैवैतानि लक्षणानि सामस्त्येनैकत्र द्रष्टुं शक्यानि न प्राकृतजने । अत इद लक्षण यथाऽपेक्षितप्रमाणयुक्तसमवातोरेवाऽस्ति नाऽनेन पृथिवीजलभागयोराधिक्यं निर्णेतु शक्यम् । यत्र च समस्तान्यपि महाभूतानि विकाररत्वेन कार्यकराणि समुपपद्यन्ते तत्र सत्त्वगुणस्याऽधिक्यसत्त्वे किं वैचित्र्यम् । अत एव " ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणै सिंहाश्वगजगोवृषै । तार्क्ष्यहंससमानूकाः श्लेष्मप्रकृतयो नरा ॥ सु शा ४।७६ " त्यनेन ब्रह्मादिभि श्लेष्मप्रकृते सादृश्य दर्शितम् । इयञ्च प्रकृष्टगुणयुक्तसर्वसमधातुकी एकैव प्रकृति, यदात्वेकस्याऽपि कस्यचिदाधिक्य भवति तदाऽनयैव विकृतिरुपतिष्ठते यथाऽत्रैव (प्रकृतिवर्णने) " तत्र य प्रजागरूक शीतद्वेषी दुर्भग स्तेनो मात्सर्यनार्यो गान्धर्वचित्त स्फुटितकरचरणोऽल्परूक्षश्मश्रुनखकेश क्राथी दन्तनखखादी च भवति ॥ ६४ ॥ अधृतिरदृढसौहृद कृतघ्न कृशपरुषो धमनीतत प्रलापी । द्रुतगतिरटनोऽनवस्थितात्मा वियदपि गच्छति सम्भ्रमेण सुप्त ॥ ६५ ॥ अव्यवस्थितमतिश्चलदृष्टि र्मन्दरत्नधनसञ्चयमित्र । किञ्चिदेव विलपत्यनिबद्धं मारुतप्रकृतिरेष मनुष्य ॥ ६६ ॥ वातिकाश्चाजगोमायुशशाखूष्ट्रशुना तथा । गृध्रकाककखरादीनामनूकै कीर्तिता नरा ॥ ६७ ॥ सु शा ४ " इति वातप्रकृतेर्लक्षण तथैव " स्वेदनो दुर्गन्ध पीतशिथिलाङ्गस्ताम्रनखनयनताल्वोष्ठजिह्वापाणिपादतलो दुर्भगो वलीपलितखालित्यजुष्टो बहुभुगुष्णद्वेषी क्षिप्रकोपप्रसादो मध्यमबलो मध्यमायुश्च भवति ॥ ६८ ॥ मेधावी निपुणमति र्विगृह्यवक्ता तेजस्वी समितिषु दुर्निवारवीर्य । सुप्त सन् कनकपलाशकर्णिकारान् सम्पश्येदपि च हुताशविद्युदुल्का ॥ ६९ ॥ न भयात्प्रणमेदनतेष्वमृदु प्रणतेष्वपि सान्त्वनदानरुचि । भवतीह सदा व्यथितास्यगति स भवेदिह पित्तकृतप्रकृति ॥ ७० ॥ भुजङ्गोलूकगन्धर्वयक्षमार्जारवानरै । व्याघ्रर्क्षनकुलाऽनूकै पैत्तिकास्तु नरा स्मृता ॥ ७१ ॥ सु शा ४ " इत्यनेन पित्तप्रकृतेश्च लक्षणमुक्तम् । अत्रोभयत्राऽपि वह्निवातयोराधिक्यमस्ति तच्च स्वगुणसहितपृथिवीजलभागयो र्न्यूनता स्पष्टतया प्रतिपादयति यथा जलीयगुणविरुद्धत्वाऽभावेन वातप्रकृतौ प्रजागरूकदुर्भगस्तेनमत्सराऽनार्यगान्धर्वचित्तस्फुटितकरचरणक्रोधिदन्तनखखादित्वान्यभिव्यक्तानि । एते वातगुणा वातगुणलक्षत्वादिशामकस्नेहादिजलीयगुणानामल्पत्वे एव सत्तामासादयितुं प्रभविष्णवो जाता स्वविरोध्यभावे एव विरोधिन प्रभावो व्यज्यत इति सर्वजनीना प्रतीति । एव पृथिवीगुण-

गुरुत्वस्याऽल्पभावत्वेन स्वल्पाऽल्पश्मश्रुनखकेशत्वम् । अग्निगुणाप्याऽल्पत्वे दीप्तदेहित्वं च भाऽऽस्पदं दृश्यते । एवं पृथिवीजलगुणानां पित्तप्रकृतावल्पत्वेन स्वेदनदुर्गन्धत्वादीनि व्यक्तानि । वातस्याऽपि सखिलभावात्तदीयगुणानान्तु तद्वर्धकत्वेनैव परिणामो व्यक्ततयोपलक्ष्यत एव । अनयो (वातिकपैत्तिक्यो) प्रकृत्योः सूक्ष्मतया गवेषणे कृते एतन्निश्चितं भवति यद्धातुत्रयस्य यत्र यत्र केनाऽपि कारणेन इष्टप्रमाणात् हीनता भवति तत्र तत्कार्ये तत्प्रयुक्ता तावती हीनताऽस्य भवत्येव यथा—"श्लेष्मक्षये रूक्षताऽन्तर्दाह आमाशयेतराशयश्लेष्माशयशून्यता सन्धिशैथिल्यं तृष्णा दौर्बल्यं प्रजागरणञ्च ॥ सु. सू. १५।११" एवमातिक्ये़ऽपि यथा—श्लेष्मवृद्धाश्वैत्यं शैत्यं स्थैर्यं गौरवमवसादस्तन्द्रा निद्रा सन्ध्यस्थिविश्लेषश्च । सु. सू. १५।१७" खादितपीतलीढादीनां जठराऽग्निपरिपाकाद्योऽयं रस उदेति स सर्वेषां धातूनां मूलकारणं, तत्राऽपि जलपृथिवीभागस्याऽऽधिक्यमस्ति स यदा कारणविशेषात्स्वप्रमाणाद्वर्धते क्षीयते वा तत्राऽपीयमेव व्यापत् । तत्र वृद्धौ यथा—"रसोऽतिवृद्धो हृदयोत्क्लेदं प्रसेकञ्चाऽऽपादयति ॥ सु. सू. १५।१८" क्षये यथा—"रसक्षये हृत्पीडा कम्पः शोषः शून्यता तृष्णा च ॥ सु. सू. १५।१३" अन्यच्च—"रसनिमित्तमेव स्थौल्यं कार्श्यं च । तत्र श्लेष्मलाऽऽहारसेविनोऽध्यशनशीलस्याव्यायामिनो दिवास्वप्नरतस्य च आम एव अन्नरसो मधुरतरश्च शरीरमनुक्रामन् अतिस्नेहान्मेदो जनयति, तदतिस्थौल्यमापादयति । तमतिस्थूलं क्षुद्रश्वासपिपासाक्षुत्स्वप्नस्वेदगात्रदौर्गन्ध्यक्राथनगात्रसादगद्गदत्वानि क्षिप्रमेवाविशन्ति, सौकुमार्यान्मेदसः सर्वक्रियासु असमर्थः कफमेदोनिरुद्धमार्गत्वाच्च अल्पव्यवायो भवति । आवृतमार्गत्वादेव शेषा धातवो नाऽऽप्यायन्तेऽत्यर्थमतोऽल्पप्राणो भवति, प्रमेहपिडकाज्वरभगन्दरविद्रधिवातविकाराणामन्यतमं प्राप्य पञ्चत्वमुपयाति, सर्व एव चास्य रोगा बलवन्तो भवन्ति आवृतमार्गत्वात्स्रोतसां, अतस्तस्य उत्पत्तिहेतुं परिहरेत् । उत्पन्ने तु शिलाजतुगुग्गुलुगोमूत्रत्रिफलालोहरजोरसाञ्जनमधुयवमुद्गकोरदूषकश्यामाककोद्दालकादीनां विरूक्षणच्छेदनीयानां च द्रव्याणां विधिवदुपयोगो व्यायामो लेखनबस्त्युपयोगश्चेति ॥ ३८ ॥ तत्र पुनर्वातलाहारसेविनोऽतिव्यायामव्यवायाध्ययनभयशोकध्यानरात्रिजागरणपिपासाक्षुत्कषायाल्पाशनप्रभृतिभिरुपशोषितो रसधातुः शरीरमननुक्रामन् अल्पत्वात् न प्रीणयति तस्मादतिकार्श्यं भवति । सोऽतिकृशः क्षुत्पिपासाशीतोष्णवातवर्षभारादानेषु असहिष्णुर्वातरोगप्रायोऽल्पप्राणश्च क्रियासु भवति । श्वासकासशोषप्लीहोदराऽग्निसादगुल्मरक्तपित्तानामन्यतमं प्राप्य मरणमुपयाति, सर्व एव चाऽस्य रोगा बलवन्तो भवन्ति अल्पप्राणत्वात् । अतस्तस्य उत्पत्तिहेतुं परिहरेत् । उत्पन्ने तु पयस्याऽश्वगन्धाविदारीविदारीगन्धा शतावरीबलाऽतिबलानागबलानां मधुराणामन्यासाञ्च औषधीनामुपयोगः, क्षीरदधिघृतमांसशालिषष्टिकयवगोधूमानाञ्च, दिवास्वप्नब्रह्मचर्याव्यायामबृंहणबस्त्युपयोगश्चेति ॥ ३९ ॥ यः पुनरुभयसाधारणानि सेवते तस्य अन्नरसः शरीरमनुक्रामन् समान् धातून् उपचिनोति, समधातुत्वान्मध्यशरीरो भवति सर्वक्रियासु समर्थः क्षुत्पिपासाशीतोष्णवर्षातपसहो बलवांश्च, स सततमनुपालयितव्य इति ॥ ४० ॥ सु. सू. अ. १५" एवं श्लेष्मधर्मिणो मेदसोऽपि वृद्धौ क्षये च व्यापत्, तत्र वृद्धौ—"मेदः स्निग्धाङ्गतामुदरपार्श्ववृद्धिं कासश्वासादीन् दौर्गन्ध्यञ्च ॥ सु. सू. १५।१८" एवं तदीयक्षयेऽपि यथा—"मेदःक्षये प्लीहाऽभिवृद्धिः सन्धिशून्यता रौक्ष्यं मेदुरमांसप्रार्थना च ॥ सु. सू. १५।१३" किञ्च "समदोषः समाऽग्निश्च समधातुमलक्रियः । प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ सु. सू. १५।४५" इत्यत्र शरीरधारकसमप्रमाणत्वेनैव स्वास्थ्यस्य स्वरूपं निर्दिष्टम् । साम्यं पुनः स्वस्थतायामेवाऽनुमातुं शक्यम्, तथाहि—"एवां समत्वं यच्चाऽपि भिषग्भिरवधार्यते । न तत्स्वास्थ्यादृते शक्यं वक्तुमन्येन हेतुना ॥ सु. सू. १५।४४" तस्या अवस्थाया निरन्तरं स्थायित्वं कार्यमितिं निश्चितोऽप्यनुपायो नाऽस्ति यथा—"स्वस्थस्य रक्षणं कुर्यादस्वस्थस्य तु बुद्धिमान् । क्षपयेद् बृंहयेच्चाऽपि

दोषधातुमलान् भिषक् ॥ तावद्यावदरोगः स्यान्नरो रोगसमन्वितः ॥ सु. सू. १५।४७ ” इत्यादिग्रन्थपर्यालोचनया सुश्रुते इन्दीवरेत्यादिना यच्छ्लेष्मप्रकृतिलक्षणमुक्तं तत् समसर्वधातुक्या प्रकृत्या एवाऽस्ति न पुनर्वातपित्तप्रकृत्योरिव विषमताऽऽपन्नश्लेष्मप्रकृतेः । तस्मादत्र श्लेष्मण आधिक्यं स्यात्तत्र तमोगुणजाता कासश्वासदीर्घसूत्रित्वादयो दुर्गुणा अवश्यमेव भवन्ति यथा तामसकायनिरूपणे—“ दुर्मेधस्त्वं मन्दता च स्वप्ने मैथुननित्यता । निराकरिष्णुता चैव विज्ञेया पाशवा गुणाः ॥ ९५ ॥ अनवस्थितता मौर्ख्यं भीरुत्वं सलिलार्थिता । परस्पराऽभिमर्दश्च मात्स्यसत्त्वस्य लक्षणम् ॥ ९६ ॥ एकस्थानरतिर्नित्यमाहारे केवले रतः । वानस्पत्यो नरः सत्त्वधर्मकामार्थवर्जितः ॥ ९७ ॥ सु. शा. अ. ४ ” दूर्वेन्दीवरेत्यादिना निर्दिष्टलक्षणानि तु न भवन्त्येव । “ शुक्रशोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः । प्रकृतिर्जायते तेन तस्या मे लक्षणं शृणु ॥ सु. शा. ४ । ६२ ” शुक्रशोणितयोः पञ्चभूतात्मकयोः वैद्यकीयसङ्केतेन वातपित्तकफात्मकयोर्वा संयोगे यः पञ्चसु (पञ्चभूतेषु) त्रिषु (वातपित्तश्लेष्मसु) वा मध्ये दोषः=कारणसामग्रीसत्त्वे दोषोत्पादनशीलः तदभावे तु पोषकः इत्यर्थः स उत्कटः । स्वेतराऽधिकवीर्यशाली भवेत् इत्याप्तपदो भवति तेन दोषेण विषमताऽऽपन्नेन समताऽऽपन्नेन वा प्रकृतिः प्रकरणवशात् तदतिरिक्तवस्तुन उपस्थित्यभावाद्वा स्वभावो जायते निर्वर्तते । तस्याः स्वभावस्य मे मम वदतो लक्षणं (स्वरूपं) शृणु अवगच्छेत्यर्थः, समसर्वधातुकायाऽपेक्षया सर्वस्मिन्नपि काये ये ये स्वभावा दृश्यन्ते तत्रतत्र यत्किञ्चिद् दूषणमवश्यमेवाऽवतिष्ठते । तत्र किम्प्रयुक्तो भवतीति विचारे “ यच्छ्रेयसाऽधिकं जीयते ” इति न्यायेन तदाऽऽरम्भकवस्तुन उत्कटताऽस्य भवितुं योग्या । तथात्वे च दुष्टिरवश्यमेवाऽभिव्यज्यते, अत एव सुश्रुते प्रकृतित्रयलक्षणान्युक्त्वाऽपि सात्त्विकराजसतामसकायानां वर्णनं कृतमस्ति । परन्तु तत्र सत्त्वकायलक्षणेषु दूर्वेन्दीवरनिस्त्रिंशेत्यादि निर्दिष्टप्रकृतेर्लक्षणानि सामस्त्येनैकत्र कुत्राऽपि न दृश्यन्त एव इति हृद्यम्, अत उत्कटदोषत्वेन समसर्वधातुकत्वेन च प्रकृतिर्द्वैविध्यम् । तत्र समसर्वधातुकत्वमेकविधमेव, केनाऽपि प्रकारेणाऽनेकत्वाऽसम्भवात् । उत्कटदोषत्वस्य तु तरतमत्वादिभेदेनाऽऽसङ्ख्येयत्वम् अत्र (वातपित्तकफेषु) दोषा धातवो मला इति शब्दत्रयाऽऽगमनमेकशो द्विशः समस्ततया वा दृश्यते, पञ्चभूताऽतिरिक्तवस्तुनश्च शरीरेऽभावात् नामत्रयं कथं समागच्छतीति विचार्यते—परिणामभेदात्कार्यभेदाच्च लोके भेदो दृश्यते तत्र परिणामभेदाद्यथा गोधूमचणकादीनां मोदकशष्कुलीवटकादीनि परिणामभेदेन नामानि भिद्यन्ते । यद्वा आम्रबीजस्याऽङ्कुरपल्लवपुष्पफलादीनि नामानि जायन्ते । कार्यभेदाच्च देवदत्तस्यैकत्वेऽपि पाचनभर्जनकर्षणखननादिक्रियानिर्वर्तकत्वेन पाचकभर्जकादीनि नामानि विभिन्ननिमित्ततया जायन्ते, तथा पञ्चमहाभूतीयाऽन्नपानस्य जठराऽग्निमासाद्य रसरक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रौज प्रभृतीनि नामानि सारात्सम्भवन्ति किट्टं पुनर्मलत्वमासादयति । तत्र तत्तद्वयवैर्यथासमयं वहिर्निःसार्यते । सारस्य अहरहः शरीरे सरणाद्द्रौणी रससञ्ज्ञा । रञ्जकादिपित्तेन रञ्जितत्वाद्रक्तसञ्ज्ञा, घनीभावान्मांससञ्ज्ञा, स्नेहभागस्य पृथग्भवनान्मेदःसञ्ज्ञा, पार्थिवभागस्य विशेषतया परिपाकेन कठिनीभावादस्थिसञ्ज्ञा, अस्थ्यन्तर्गतपदार्थस्य (स्नेहरूपस्य) मज्जसञ्ज्ञा, प्रसवकारणस्य रजःशुक्रसञ्ज्ञे, समस्तशरीरव्यापकतया जीवनाऽऽधारस्नेहस्य ओजःसञ्ज्ञा च जायते । एते विशेषाः पाञ्चभौतिकाऽन्नपानस्यैव परिणामभेदेन निष्पद्यन्ते । तेषाञ्च स्वरूपे गुणे क्रियासु च यावत्पर्यन्तं शरीरपोषकत्वमवतिष्ठते तावत्पर्यन्तं धातुरिति व्यवहारः, यदा तु केनाऽपि प्रकारेण दुष्टिरुत्पद्यते तदाऽशुभकार्योत्पादकत्वाद्दोष इत्याख्या, तथाहि—“वातपित्तश्लेष्माण एव देहसम्भवहेतवः । तैरेवाव्यापन्नैरधोमध्योर्ध्वसन्निविष्टैः शरीरमिदं धार्यते आगारमिव स्थूणाभिस्तिसृभिरतश्च त्रिस्थूणमाहुरेके । त एव च व्यापन्नाः प्रलयहेतवः । तदेभिरेव शोणितचतुर्थैः सम्भवस्थितिप्रलयेष्वप्यविरहितं शरीरं भवति ॥ ३ ॥ नर्ते देहः कफादस्ति न पित्तान्न च मारुतात् । शोणितादपि वा नित्यं देह एतैस्तु धार्यते ॥४॥ सु. सू. २१।३–४”

शरीरपोषणाऽनुपयुक्ततया बहिः क्षेप्तुमुचितानां मलिनीकरणतया मला इति व्यवहारः, नचैकान्ततो मलेषु शरीराऽपोषकत्वम्। यतः "पुरीषमुपस्तम्भं वाय्वग्निधारणञ्च। बस्तिपूरणविक्लेदकृन्मूत्रं। स्वेदः क्लेदत्वक्सौकुमार्यकृत्। सु. सू. १५।८" इत्युक्तत्वात्। तथाऽपि स्वकार्यकरणाऽनन्तरं तेषां बहिः क्षेपे एव पर्यवसानात्तथात्वव्यवहार इति न विरोधः। अत एवोक्तं "दोषधातुमलमूलं हि शरीरम्। सु. सू. १५।३" यद्यपि वातादित्रयस्य एव दोषत्वेन वर्णिताः परन्तु तदतिरिक्तपदार्थाऽभावात् सात्म्यासात्म्यमिति न्यायाच्च तदवान्तरभेदास्तत्स्थगुणाः क्रियाश्च सर्वमपि तथात्वेन गृह्यते, तस्माद् यद्यच्छरीरनिर्वहणाऽनुकूल्यमुद्वहति तस्य धातुसञ्ज्ञा, तत्प्रतिपक्षिणश्च दोषसञ्ज्ञा इति निर्व्यूढं लक्षणं बोध्यम्। तच्च द्रव्यं वा स्याद्गुणो वा स्यात्क्रिया वा स्यादित्यन्यदेतत्। रक्तादयः सर्वेऽपि पदार्थाः रसात्परिणमन्ति तथाहि—"रसजं पुरुषं विद्याद्रसं रक्षेत्प्रयत्नतः। अन्नात् पानाच्च मतिमानाचाराच्चाऽप्यतन्द्रितः॥ सु. सू. १४।१२" यद्यपि रसनग्राह्यो गुणो रसः सोऽपां गुणः रसतन्मात्रादपां जायमानत्वात्। अद्भ्यश्च पृथिव्या जायमानत्वात्तत्राऽप्यस्ति, इतरभूतत्रये पञ्चीकरणेन रसस्य वर्तमानत्वादसभेदे तदीयाऽभिव्यक्तौ च खादयस्त्रयः सहकारिकारणतया प्रत्यवतिष्ठन्ते। तथाहि—"रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा। निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः॥ च. सू. १।६४" रसनया जिह्वेन्द्रियेण अर्थ्यते=प्रार्थ्यते गृह्यत इति यावत् रसनार्थः रसनाग्राह्यो गुण इत्यर्थः। तस्य रसस्य द्रव्यं आधारकारणं आपस्तथा क्षितिश्च भवति। अप्सु अव्यक्तमधुररसस्यैव सत्त्वात् तद्विशेषे मधुरादिभेदे निर्वृत्तौ च प्रत्यक्षे च खादयस्त्रयः प्रत्ययाः। प्रतीयन्ते स्पष्टतयाऽभिव्यज्यन्ते एभिस्ते प्रत्ययाः सहकारिकारणानि ते खादयस्त्रयो भवन्ति। अस्य विशेषः आत्रेयभद्रकाप्यीयेऽध्याये "षट् चात ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यन्ते रसानां षड्विभक्तयः॥ च. सू. २६।३६" इत्यारभ्याऽध्यायसमाप्तिपर्यन्तं द्रष्टव्यः। सुश्रुते च रसविशेषविज्ञानीयाऽध्याये द्रष्टव्यः। ते च साधारणतया षट् सन्ति यथा—"स्वादुरम्लोऽथ लवणः कटुकस्तिक्त एव च। कषायश्चेति षट्कोऽयं रसानां सङ्ग्रहः स्मृतः॥ च. सू. १।६५" एते च (मधुरादयः) सामान्यतया स्वतन्त्रे (आयुर्वेदीयतन्त्रे) परतन्त्रे च (न्यायवैशेषिकादौ) रसत्वेन सर्वजनीनां प्रतीतिमावहन्ति तथाऽप्यायुर्वेदे रसशब्दस्य खादितपीतादिसाररूपप्रथमपरिणामे तदुत्तरं रक्ते रक्तात्सूक्ष्मधमनीप्रतानैः गलिते द्रवे च सङ्करो दृश्यते। तदर्थे "तत्र रसगतौ धातुः, अहरहर्गच्छतीत्यतो रसः॥ सु. सू. १४।१३" इत्यनेन योगं प्रधानीकृत्य गौणीसञ्ज्ञा स्थापिता। अयञ्च रसः सर्वेषां धातूनां गुणानाञ्च योनिः। स्थलविशेषे सम्यगाकलय्याऽत्र यौगिको रसः रूढो वा रस इति विवेचनीयम्। प्रकृतमनुसरामः—उपरिनिर्दिष्टे षट्सु वातपित्तकफेषु धातुत्वं दोषत्वं मलत्वञ्चेति मलत्वञ्चेति सञ्ज्ञात्रय सचद्रूपाभिभेदास्थापनीयम्। तत्रापि दोषमलशब्दाभ्यामधिकतया व्यवहारशैली दृश्यते। तया च बुद्धिः व्यामुग्धा भवति तदभिप्रायम्। तत्र स्वकीयबुद्धैव विदुषा शोधनं कर्तव्यं येन सा सञ्ज्ञासाङ्कर्यदोषदुष्टा स्थलेऽभिमूढा सती प्रकरणस्थलस्य यथार्थतयाऽवबुध्येत। बुद्धिशोधनप्रकारस्त्वस्माभिरनुपदमेव न्यदर्शि। शरीराऽवयवानां गुणानां क्रियाणाञ्चाऽसङ्ख्येयत्वात्तदीयदुष्टीनामपि तथात्वात् तासामेव सामान्यतया रोगत्वाऽभिधानात् प्रत्येकमाह्निकतान्यायेन तदीपनामकरणाऽसम्भवात्, भामाऽऽकरणे च व्यवहाराऽसौकर्यात्स्वोपादानकारणैः (वातपित्तकफैः) रेव पृथग्द्वन्द्वसन्निपातभेदेन दुष्ट्यो (व्याधयो) निर्दिष्टाः। तेषां (विकृतवातपित्तकफानां) शमनोपायश्च वातपित्तकफस्थषड्भिर्गुणैः (मधुरादिभिः) रेव व्यापकत्वेन निर्दिष्टः। तेषु षट्सु गुणेषु कक्षात्रयं स्थापितं यथा—"स्वाद्वम्ललवणा वायुं जयन्ति, कषायस्वादुतिक्तका पित्तं जयन्ति, कषायकटुतिक्तका श्लेष्माणमिति। यत्किञ्च यदीयदोषस्य शामकं तद्द्वितीयपरिदोषप्रादुर्भावकत्वे पर्यवस्यति, यथा स्वाद्वम्ललवणेषु वातशामकत्वं, तदितरकटुतिक्तकषायाणां तत्प्रकोपकत्वम्। एवं कषायस्वादुतिक्तकानां पित्तशमकत्वं तदितराऽम्ललवणकटुकानाञ्च पित्तजनकत्वम्।

एव कषायकटुतिक्तकाऽऽख्ये श्लेष्मशामकत्व तदितरमधुराऽम्ललवणाख्ये तज्जनकत्वम् । अत्रेदं रहस्यम्–" एते रसा स्वयोनिवर्धना अन्ययोनिप्रशमनाश्च । केचिदाहुरग्नीषोमीयत्वाज्जगतो द्विविधा रसाः सौम्या आग्नेयाश्च । तत्र मधुरतिक्तकषाया सौम्या, कट्वम्ललवणा आग्नेया, मधुराऽम्ललवणा स्निग्धा गुरवश्च, कटुतिक्तकषाया रूक्षा लघवश्च, सौम्या शीता, आग्नेयाश्चोष्णा ॥ ६ ॥ तत्र शैत्यरौक्ष्यलाघववैशद्यवैष्टम्भ्यगुणलक्षणो वायुस्तस्य समानयोनि कषायो रस, सोऽस्य शैत्यात् शैत्यं वर्धयति रौक्ष्याद्रौक्ष्य लाघवाल्लाघव वैशद्याद्वैशद्य वैष्टम्भ्याद्वैष्टम्भ्यमिति ॥ ७ ॥ औष्ण्यतैक्ष्ण्यरौक्ष्यलाघववैशद्यगुणलक्षण पित्त, तस्य समानयोनि कटुको रस, सोऽस्यौष्ण्यादौष्ण्य वर्धयति तैक्ष्ण्यात्तैक्ष्ण्य रौक्ष्याद्रौक्ष्य लाघवाल्लाघव वैशद्याद्वैशद्यमिति ॥ ८ ॥ माधुर्यस्नेहगौरवशैत्यपैच्छिल्यगुणलक्षण श्लेष्मा, तस्य समानयोनि मधुरो रस, सोऽस्य माधुर्यान्माधुर्यं वर्धयति स्नेहात्स्नेह गौरवाद्गौरव शैत्यात् शैत्य पैच्छिल्यात्पैच्छिल्यमिति ॥ ९ ॥ तस्य पुनरन्ययोनि कटुको रस स श्लेष्मण प्रत्यनीकत्वात् कटुकत्वान्माधुर्यमभिभवति रौक्ष्यात्स्नेह लाघवाद्गौरवमौष्ण्यात् शैत्य वैशद्यात्पैच्छिल्यमिति तदेतन्निदर्शनमात्रमुक्तम् ॥ १० ॥ सु. सू. ४२।६–१० " अनेन यथा स्वसमाने क्षीणाना वृद्धि, वृद्धाना स्वविपरीते ह्रास, साम्याऽऽपन्नाना युक्तितो रक्षणम् । " तत्र वातक्षये मन्दचेष्टता अल्पवाक्त्वमप्रहर्षो मूढसंज्ञता च । पित्तक्षये मन्दोष्माग्निता निष्प्रभत्वश्च । श्लेष्मक्षये रूक्षता अन्तर्दाह आमाशयेतराशयश्लेष्माशयशून्यता सन्धिशैथिल्य तृष्णादौर्बल्य प्रजागरणञ्च ॥ सु. सू. १५।११ " अनेन लक्षणेन क्षीणाना परिज्ञानम् । " अत ऊर्ध्वमतिवृद्धाना दोषधातुमलाना लक्षण वक्ष्याम । वृद्धि पुनरेषा स्वयोनिवर्धनात्युपसेवनाद् भवति । तत्र वातवृद्धौ वाक्पारुष्य कार्श्य कार्ष्ण्य गात्रस्फुरणमुष्णकामिता निद्रानाशोऽल्पबलत्व गाढवर्चस्त्वञ्च । पित्तवृद्धौ पीतावभासता सन्ताप शीतकामित्वमल्पनिद्रता मूर्च्छा बलहानिरिन्द्रियदौर्बल्य पीतविण्मूत्रनेत्रत्वञ्च । श्लेष्मवृद्धौ शौक्ल्य शैत्य स्थैर्य गौरवमवसादस्तन्द्रा निद्रासन्ध्यस्थिविश्लेषश्च ॥ सु. सू. १५।१७ " अनेन वृद्धाना लक्षण ज्ञातव्यम् । साम्याऽऽपन्नाना तु यथोचितबलवर्णोपचयादीना सम्यक् सम्पत् । अनेन सूत्रेण ज्ञाताऽज्ञातसहस्रशो व्याधीना निदानानि प्रशमनानि च सम्यक्तया सुशिक्षितो वैद्योऽनायासेन कर्तुं समर्थो भवति । श्रृङ्गग्राहिकन्यायेन तु इद कार्यं भवितुमयोग्यमेव । तथा एक एव दोष स्थानभेदान्नानारूपाणि दर्शयति । तत्राऽव्यज्ञातसूत्रो वैद्य कार्यं कर्तुं नाऽलम् । ज्ञातसूत्रस्तु स्थानभेदमनपेक्ष्यापि साधारणशैल्या यत्नं कर्तुमुत्सहते, कार्यसाफल्यञ्च प्रायशो भवत्येव । कर्मजदोषविषये तदसाफल्ये न चिकित्सको विगर्हापात्रतामासादयति केवलचिकित्सया तन्निहृत्यसम्भवात् । तत्राऽपि प्रायश्चित्तोपवासदानादीनि कर्माणि कर्मविपाकाऽनुकूल कर्तुं शास्त्रे प्रतिपादितम् । तेनाऽऽयुर्वेदशास्त्रं सर्वाऽवयवै परिपूर्णं ऋषिभि सङ्ग्रथितमित्याकलय्य दिव्यज्ञानसम्पदा ऋषीणां समस्तमपि जगद्व्याप्तं । अयञ्च त्रिदोषवादो वेदेष्वपि बहुत्र स्थलेषु दरीदृश्यते स च त्रिधातुशब्देन समागच्छति यथा—" त्रि नो अश्विना दिव्यानि भेषजा त्रि पार्थिवानि त्रिरुदत्तमद्भ्य । ओमान शयो र्ममकाय सूनवे त्रिधातुशर्म वहत शुभस्पती ॥ ऋ १।३४।६" हे अश्विना न =अस्मभ्य दिव्यानि द्युलोकवर्तीनि भेषजा औषधानि त्रि दत्त तथा पार्थिवानि पृथिव्यामुत्पन्नानि औषधानि त्रि दत्त अद्भ्य उ अन्तरिक्षसकाशादपि औषधानि त्रि दत्त, आप इत्यन्तरिक्षनाम आप पृथिवी भूरिति तन्नामसु पाठात् शयोरिति नामकस्य बृहस्पतिपुत्रस्य ते शयु बार्हस्पत्यमब्रुवन्निति ब्राह्मणान्तरात्, तस्य सम्बन्धिनमोमान सुखविशेषं ममकाय सूनवे मदीयाय पुत्राय दत्त हे शुभस्पती शोभनस्योदकजातस्य पालकौ युवा त्रिधातु=वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयशमनविषय सुखं वहत प्रापयतम् ॥ (सायणभा.) ॥ हे शुभस्पती शोभनानामौषधाना पालकौ दातारौ वा अश्विनौ दिव्यानि दिवोऽन्तरिक्षात् आगतानि भेषजा=भेषजानि प्राणाऽपानसमानाऽऽव्यान वायून् अथवा शरीरान्त प्रवेशायोग्य-

निर्गमकर्तॄन् यायून् न=अस्मभ्य भेषजा=भेषजानि अभिलषितकार्यकर्तॄन् दत्त परिणमयतम्। एवं "अग्नि पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वाऽन्तरिक्षस्थान सूर्यो द्युस्थान। निरुक्त०दे०७।५।२" इति वाक्यात् पार्थिवानि अग्निसम्बन्धीनि भेषजानि त्रि पूर्ववत् कर्मत्रितयनिष्पादकानि अप्सु कर्माणि नोऽस्मभ्य दत्त परिणमयतम्। एव अद्भ्य उ अद्भ्यश्च त्रि पूर्ववत्कर्मत्रितयनिर्वर्तकानि भेषजान्यस्मभ्य दत्त परिणमयतम्। शयो=रोगाणा शमनद्वारणकामस्य मम स्तुतिकर्तु कायस्य शरीरस्य सूनवे सूपरूपाय शरीराऽधिष्ठातृजीवाय इन्द्रियाऽधिष्ठात्रे मनसे वा तदर्थमित्यर्थ। ओमान कल्याण अत्र च त्रिधातुशर्म त्रयाणा वातपित्तकफाना धातुरूपाणा शरीरोपादानकारणानामिति यावत्। शर्म=कल्याण महतम् प्रापयतम्। शारीरमानसभेदोभयरोगनिवृत्त्या अस्मभ्यं कल्याण प्रयच्छतमिति पिण्डार्थ। सायणीयव्याख्याने तु पौराणिककथायाधिकित्साया साङ्कर्यमस्ति, तद्दर्शनार्थं पूर्वमेवाऽस्माभिरलेखि। परन्तु तत्राऽपि त्रिधातुशब्देन वातपित्तश्लेष्माण एव (सायणेनाऽपि) व्याख्याता इति समाना सम्मति।

त युञ्जाथा मनसो यो जवीयान् त्रिवन्धुरो वृषणा यस्त्रिचक्र।
येनोपयाथ सुकृतो दुरोण त्रिधातुना पतथो वि र्न पर्णै॥ ऋ. १।१८३।१

हे वृषणा=कामाना वर्षयितारो युवा यो मनसो जवीयान् मनोवेगवान् यश्च त्रिवन्धुर=मनोबुद्ध्यहङ्काराख्यमुख्यकरणत्रितयोपपन्न पुनश्च यस्त्रिचक्र=त्रीणि सत्त्वरजस्तमासि चक्राणीव चक्राणि यत्र स त्रिचक्र पुनश्च य सुकृत परमेश्वराऽतिरिक्तेन केनाऽपि शिल्पिना कोटिशो यत्नैरपि कर्तुमशक्यस्त अनिर्वचनीय देह लिङ्गाख्यमिति यावत्। त्रिधातुना=त्रय वातपित्तकफात्मान धातव इव धातवो यस्मिन् स त्रिधातु वातपित्तकफै निर्मित इति यावत्। तेन त्रिधातुना स्थूलाख्येन देहेनेत्यर्थ। युञ्जाथाम् अरमणतया सम्बद्ध कुर्याथाम्। अस्यैव सयोगस्य जीवनमिति सञ्ज्ञा, अनयो र्वियोग एव मरण तथाहि—"यस्मात्समुपलभ्यन्ते लिङ्गान्येतानि जीवत। न मृतस्याऽऽत्मलिङ्गानि तस्मादाहु र्महर्षय॥ शरीर हि गते तस्मिञ्छून्याऽऽगारमचेतनम्। पञ्चभूतावशेषत्वात्पञ्चत्व गतमुच्यते॥ च. शा १।७३–७४" कथम्भूतेन त्रिधातुना वि=पक्षी पर्णै स्वकीयपक्षै कृत्वा दुरोण=स्ववासस्थानम् अथवा दूरत्व उन्नत्व उपस्थितत्वाद्दूरादेवोन लभ्यते समीपमिति यावत्, तयो समाहार इत्यस्मिन्नर्थे दुरोणमिति निपात—"छन्दसि दृश्यनुविधि—" रिति नियमात्। दूरदेश समीपदेशं वा स्वयाञ्छितस्थलमिति यावत् न=इव उपयाथ उपगच्छथस्तादृशेन। स्थूलशरीरमन्तरा केवलेन लिङ्गेन कस्यचिदपि कार्यस्य निर्वृत्त्यभावात् तथाहि—"अशरीर शरीरस्थ कृतेऽन्यस्य महामुनि। वसिष्ठस्तु महातेजा जगाम पितुरन्तिकम्॥ ५॥ सोऽभिवाद्य तत पादौ देवदेवस्य धर्मवित्। पितामहमथोवाच वायुभूत इद वच॥ ६॥ भगवन्निमिशापेन विदेहत्वमुपागमम्। देवदेवमहादेव वायुभूतोऽहमण्डज॥ ७॥ सर्वेषा देहहीनाना महद्दु खं भविष्यति। लुप्यन्ते सर्वकार्याणि हीनदेहस्य वै प्रभो॥ ८॥ देहस्याऽन्यस्य सद्भावे प्रसाद कर्तुमर्हसि॥ वा. रा. उ. ५६।५ ९" येन स्थूलशरीरेण विना युवामपि किञ्चित्कार्यं कर्तुमशक्तौ तथा तेन रुग्णेन सताऽपि असमर्थौ भवतस्तर्हि मादृशानान्तु कथैव दूरेऽऽस्ता। अतो रोगरहितेन मम स्थूलशरीरेण साक लिङ्गशरीरस्य योग कुर्याथामिति प्रार्थना। एव "त्रि र्नो अश्विना यजता दिवेदिवे परि त्रिधातुपृथिवीमशायतम्। तिस्रो नासत्या रथ्या परावत आत्मेव वात स्वसराणि गच्छतम्॥ ऋ. १।२४।७॥ अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृत मे चक्षुरमृत म आसन्। अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम॥ ऋ. ३।२६।७॥ त्रिरादिव सवितर्वार्याणि दिवेदिव आसुव त्रिर्नो अह्न। त्रिधातुराय आसुवा वसूनि भग त्रात धिषणे सातये धा॥ ऋ. ३।५६।६॥ अहमपी अपिन्वमुक्षमाणा धारय दिव सदन ऋतस्य। ऋतेन पुत्रो अदिते ऋतावोत त्रिधातु

प्रकुप्यन्ति ॥ च. सू. १२।४" इत्यादिभिर्वाक्यैः विविधत्वेन वातपित्तश्लेष्माणः कथिताः सन्ति । एवं मध्यमं भाष्यन्तु विलक्षितं न कृतम् । भास्करेण तु सर्वैर्व वर्णितमनल्पमस्य व्याख्यानं मध्यदर्शनमानम् । त्रिधातुरूपत्वाच्च वेदे त्रिधातु त्रिशोक. त्रिधा इत्येते पर्यायाः दृश्यन्ते । आयुर्वेदे चरके सुश्रुते च त्रिधातु (वातपित्तश्लेष्मसु) त्रिदोषशब्दप्रयोगं दृश्यते । तत्र दूषयन्ति इति शारीरे त्रिधातवश्चेति दोषाः, अथवा दूषयन्ति रसादींस्तस्मिन्नवस्थितान्यतो दोषा इति धातुविकृतकारित्वेन वैषम्याद्दूषकत्वात् मेदादींश्च मलाः दोषकार्यं तत् मलरूपत्वात् शरीरेऽवस्थितत्वाच्च धातुः कर्मत्वाऽदोषत्वाद् दोषा इति शब्देन व्यवहारः भवति तथाहि—" निज दोषसमो गुणः सु. सू. ६६।९" शरीरस्थितत्वात्कर्मत्वाद्गुणाः त्रिधातः=परिस्थितं तथा आयुर्वेदे दोषपदं धमनी इत्यर्थः । चरकेण तु धातवः द्विविधाः शरीरधातवः मलाः प्रसादरूपाश्चेति भेदद्वयं कृतम् यथा—" शरीरधातवः पुनर्द्विविधाः संग्रहेण मलभूताः प्रसादभूताश्च, तत्र मलभूतास्ते ये शरीरस्य बाधकराः स्युः, तद्यथा—शरीरच्छिद्रेषूपदेहाः पृथग्जन्मानो बहिर्मुखाः परिपक्वाश्च धातवः प्रकुपिताश्च वातपित्तश्लेष्माणो ये चान्येऽपि केचिच्छरीरे तिष्ठन्तो भावाः शरीरस्योपघातायोपपद्यन्ते सर्वांस्तान् मलसंज्ञकानाचक्षते, इतरांस्तु प्रसादे, गुर्वादींश्च द्रव्यविशेषान् गुणविशेषेण, रसादींश्च द्रव्याणि द्रव्यविशेषेण ॥ च. शा. ६।१५" अत्र वातपित्तश्लेष्मसु प्रकुपितानां इति विशेषणोपादानं कृतम्, तेन प्रकृतिस्थितिमन्तस्तु ते प्रसादरूपत्वेनैव मताः । वातपित्तश्लेष्माणश्च त्रिविधत्वात् शरीरप्रकृतौ "खादयश्चेतनाषष्ठा धातवः पुरुषः स्मृतः । चेतनाधातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसंज्ञकः ॥ च. शा. १।१४" इत्यत्र पञ्चमहाभूतान्येव कारणत्वेनोक्तानि । पुनरपि "तत्र शरीरं नाम चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकं समयोगवाहि, च. शा. ६।४" इत्यनेन पञ्चभूतात्मकत्वेन शरीरोपादानकारणत्वं प्रदर्श्य, पञ्चमहाभूतविकारेषु च प्रसादत्वं मलत्वं चेति साङ्ख्येन द्वैविध्यं स्वीकृतम् तथा द्वैविध्यं धातुष्वेव गृह्यते, शरीरे धारकत्वविशिष्टपदार्थाऽभावात् । धातुषु यदा शरीरपोषकत्वं तदा प्रसादत्वं यदा च तद्बाधकत्वं तदा मलत्वमित्येतदुभयत्वं पञ्चदशसूत्रेण एकरूपतया प्रतिपादितम् । पञ्चभूतेष्वेव पञ्चत्वे वातपित्तकफाः इति स्वीकारोऽपि प्रतिभाति । अपरञ्च संहितायां (चरके) रोगाणां व्याप्ताः समस्ता वा वातपित्तश्लेष्माण एव हेतुतया उपन्यस्ताः । चिकित्सायामपि "स्वस्थानस्था वायुं कफपित्तानुलिप्तकाः । जयन्ति पित्तं श्लेष्माणं कफपित्तानुलिप्तकाः ॥ च. सू. १।६५, इत्यनेन त एव (वातपित्तश्लेष्माणः) अभिहिताः सन्ति । किञ्च "धातवो विषमाः सन्तः व्याधयः प्रादुर्भवन्ति धातुवैषम्यकारणात् । च. नि. १।५" इत्यनेनापि वातपित्तश्लेष्माण एव स्तुताः । तदुत्तरं "त्रिविधाश्चापरे रजस्तमसी च" इत्यनेन मानसव्याधिकारणं कथयन् पारिशेष्यादाक्षेपसौम्यत्वाश्च शारीरे वातपित्तश्लेष्माणः शारीरदोषा अभिनिर्दिष्टाः सन्तीति निर्विवादतया समाधानम् । ते च (वातपित्तश्लेष्माणः) यदा साम्याऽवस्थास्तदा शरीराऽऽरोग्यकराः, वैषम्याऽऽपन्नाः पुनः क्लेशाय मरणाय वा सम्पद्यन्ते तथाहि—"यदा ह्यस्मिन् शरीरे धातवो वैषम्यमापद्यन्ते तदा क्लेशं विनाशं वा प्राप्नोति । च. शा. ६।४" वैषम्यनिवृत्तिप्रकारश्च समानगुणैराहारविहारैरभ्यस्यमानैर्दर्शितः । यथा "धातवः पुनः शारीराः समानगुणैः समानगुणभूयिष्ठैर्वाऽप्याहारविहारैरभ्यस्यमानैर्वृद्धिं प्राप्नुवन्ति ह्रासन्तु विपरीतगुणैर्विपरीतगुणभूयिष्ठैर्वाऽप्यभ्यस्यमानैः ॥९॥ तत्रेमे शरीरधातुगुणाः संख्यासामान्यपराः, तद्यथा—गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्णखरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवाः, तेषु ये गुरवस्ते गुरुभिराहारगुणैरभ्यस्यमानैराप्याय्यन्ते लघवश्च ह्रसन्ति, लघवस्तु लघुभिराप्याय्यन्ते गुरवश्च ह्रसन्ति, एवमेव सर्वधातुगुणानां सामान्ययोगाद्वृद्धिर्विपर्ययाद्ध्रासः, तस्मान्मांसमाप्याय्यते मांसेन भूयस्तरमन्येभ्यः

शरीरधातुभ्य, यथा लोहितं लोहितेन, मेदो मेदसा, वसा वसया, अस्थि तरुणाऽस्थ्ना, मज्जा मज्ज्ञा, शुक्रं शुक्रेण, गर्भस्त्वामगर्भेण ॥ च. शा. ६।९–१० " एते गुर्वादयो गुणा वातपित्तश्लेष्मणामेव निर्दिष्टाः। अत्रेदं रहस्यम् यदा समष्टिरूपतया शरीरधातवो निर्दिश्यन्ते तदा वातपित्तश्लेष्माण एव प्रत्युपतिष्ठन्ते यदा तु व्यष्टिरूपतया वक्तुमिच्छाऽस्ति तदा रसरक्तादिरूपेण गणना क्रियते तेन प्रकरणाऽऽशयं दृष्ट्वा व्यवस्था करणीया। अवस्थाभेदेन वातपित्तश्लेष्माणः सर्वेषां (शरीरधातूनां) उत्पत्तिस्थितिविनाशेषु कारणानि तथाहि— " तेषां सर्वेषामेव वातपित्तश्लेष्माणो दुष्टा दूषयितारो भवन्ति दोषस्वभावात्। च. शा. ६।१६ " अर्थापत्त्यायेनाऽदुष्टाः पोषयितार इति लभ्यते। ननु वातादीनां धातुत्वं स्पष्टतया न श्रुताऽप्युक्तमिति तु न उपरिनिर्दिष्टसूत्रशेषे स्पष्टतया कथनात् यथा—" शरीरधातूनां प्रकृतिभूतानां तु खलु वातादीनां फलमारोग्यं तस्मादेषां प्रकृतिभावे प्रयतितव्यं बुद्धिमद्भिरिति ॥ च. शा. ६।१६ " नन्वेवं तर्हि " तत्राऽऽहारप्रसादाख्यो रस किट्टं च मलाख्यमभिनिर्वर्तते। किट्टात्स्वेदमूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्माणः कर्णाऽक्षिनासिकाऽऽस्यलोमकूपप्रजननमलाः केशश्मश्रुलोमनखादयश्चाऽवयवाः पुष्यन्ति॥ च. सू. २८।४ " इति कथमुपपद्येत? अत्र मलकोटौ वातपित्तश्लेष्मणां परिगणनं विधाय किट्टादेव च तत्पोषणमुक्तमिति सत्यं, अत्र सूक्ष्मस्वरूपविचारमकृत्वा स्थूलतया प्रत्यक्षतया दृश्यमानवातपित्तश्लेष्माणोऽभिप्रेता यथा—" अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्रसस्य प्रपाकतः। मधुराद्यात् कफो भावात्फेनभूत उदीर्यते ॥ परन्तु पच्यमानस्य विदग्धस्याम्लभावतः। आशयाच्च्यवमानस्य पित्तमच्छमुदीर्यते ॥ पक्वाशयन्तु प्राप्तस्य शोष्यमाणस्य वह्निना। परिपिण्डितपक्वस्य वायुः स्यात्कटुभावतः ॥ च. चि. १५।९–११ " अत्र निर्दिष्टा कफपित्तवायवः स्थूलस्वरूपा एव सन्ति। " किट्टमन्नस्य विण्मूत्रं रसस्य तु कफोऽसृजः। पित्तं मांसस्य खमला मलः स्वेदस्तु मेदसः ॥ च. चि. १५।१८ " अनेन रसाय सर्वोऽनुगतः श्वेतपिच्छिलगुरुत्वादि गुणविशिष्टः पदार्थो निर्वर्तते यस्य चाऽधिक्यात्कासश्वासादयः समुपपद्यन्ते स कफत्वेनाऽभिप्रेतः। रक्ताद्यत् यकृता पृथक्कृत्य क्लोम्नि विसृज्यते तस्य रक्तात्पृथग्भावात् रक्तमलत्वेन कथनाच्च तदेव पित्तत्वेनाभिप्रेतम्। " परिपिण्डितपक्वस्य वायुः स्यात्कटुभावतः " इत्यत्राऽपि भुक्तादि परिपाकाऽवसाने योऽयं वायुरूपश्च पायुद्वारा बहिर्निःसरति स एवाऽभिप्रेतः। एते त्रयोऽपि मलत्वे एव पर्यवस्यन्ति तेषां पोषणमपि यत्किट्टादुक्तं तदपि समीचीनमेवाऽस्ति परन्त्वनेन एतद्वाचका एव वातपित्तकफा इति नाऽध्यवसितुं शक्यम्। यतः " वायुस्तन्त्रयन्त्रधरः, प्राणोदानसमानव्यानाऽपानात्मा, प्रवर्तकश्चेष्टानामुच्चावचानां, नियन्ता प्रणेता च मनसः, सर्वेन्द्रियाणामुद्योजकः, सर्वेन्द्रियार्थानामभिवोढा, सर्वशरीरधातुव्यूहकरः, सन्धानकरः शरीरस्य, प्रवर्तको वाचः, प्रकृतिः स्पर्शशब्दयोः, श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलं, हर्षोत्साहयोर्योनिः, समीरणोऽग्नेः, दोषसंशोषणः, क्षेप्ता बहिर्मलानां, स्थूलाणुस्रोतसां भेत्ता, कर्ता गर्भाकृतीनाम्, आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्यकुपितः। कुपितस्तु खलु शरीरे शरीरं नानाविधैर्विकारैरुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय, मनो व्याहर्षयति, सर्वेन्द्रियाण्युपहन्ति, विनिहन्ति गर्भान् विकृतिमापादयत्यतिकालं धारयति, भयशोकमोहदैन्यातिप्रलापाञ्जनयति, प्राणांश्चोपरुणद्धि ॥ च. सू. १२।८ " "अग्निरेव शरीरे पित्तान्तर्गतः कुपिताऽकुपितः शुभाऽशुभानि करोति, तद्यथा—पक्तिमपक्तिं दर्शनमदर्शनं मात्रामात्रत्वमूष्मणः प्रकृतिविकृतिवर्णौ शौर्यं भयं क्रोधं हर्षं मोहं प्रसादमित्येवमादीनि चाऽपराणि द्वन्द्वानीति ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वा मरीचिवचः काप्य उवाच—सोम एव शरीरे श्लेष्मान्तर्गतः कुपिताऽकुपितः शुभाऽशुभानि करोति तद्यथा—दार्ढ्यं शैथिल्यमुपचयं कार्श्यमुत्साहमालस्यं वृषतां क्लीबतां ज्ञानमज्ञानं बुद्धिं मोहमेवमादीनि चाऽपराणि द्वन्द्वानीति ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा काप्यमरीची भगवान् पुनर्वसुरात्रेय उवाच—सर्व एव भवन्त'

सम्यगाहुरन्यैकान्तिकवचनात् । सर्व एव खलु वातपित्तश्लेष्माणः प्रकृतिभूताः पुरुषमव्यापन्नेन्द्रियं बलवर्णसुखोपपन्नमायुषा महतोपपादयन्ति सम्यगेनाचरिता धर्मार्थकामा इव निःश्रेयसेन महतोपपादयन्ति पुरुषमिह चामुष्मिंश्च लोके, विकृतास्त्वेनं महता विपर्ययेणोपपादयन्ति ऋतवस्त्रय इव विकृतिमापन्ना लोकमशुभेनोपघातकाले इति ॥ १३ ॥ तदाद्य सर्व एवाऽनुमेनिरे वचनमात्रेयस्य भगवतोऽभिननन्दुश्चेति ॥ च. सू. १२।११–१४ " इत्यादिभिर्वाक्यैर्वातपित्तकफानां स्वरूपनिर्णयार्थमेव सम्मिलिता आत्रेयप्रमुखा महर्षयो महान्तं विवादं कृत्वा यद्वातपित्तकफानां निर्णिन्युः स तु खपुष्पायितमेव स्यात् अतो सुश्रुतीयसिद्धान्तेन समान एवाऽऽत्रेयसिद्धान्तोऽपि । तस्मात्स्थूलसूक्ष्मभेदं सम्यगाकलय्य यथाऽऽगतस्तत्र निर्णयः कर्तव्यः । रजोगुणात्मनि वायौ वात इति सत्त्वगुणात्मनि पित्तमिति तमोगुणात्मनि श्लेष्मेत्यायुर्वेदसिद्धान्ते व्यवहारोऽस्ति । तत्राऽपि शारीरबाह्यवातयोर्वात इति समानो व्यवहारः । शरीरान्तः प्रविष्टानामाग्नेयपदार्थानामन्तरग्निसंयोगाद्योऽयमग्न्याधारपरिणामस्तत्र पित्तमिति जलपृथिव्यात्मना पदार्थानां शारीराऽग्निना परिणतानां श्लेष्मेति व्यवहारः । ते च पदार्थाः सूक्ष्मा वा स्युः स्थूला वा स्युः तथा क्रियागुणाश्च वा स्युः सर्वेषामपि ग्रहणम् तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति न्यायात् । शरीरान्तर्वर्तिलिङ्गशरीरात्मव्यतिरिक्तं यत्किञ्चिदपि वस्तुजातमस्ति तत्सर्वमपि वातपित्तश्लेष्मात्मकमेवाऽस्ति । अत एव परमकारुणिकेन भगवता धन्वन्तरिणेत्थं प्रतिज्ञातं—" सर्वेषां व्याधीनां वातपित्तश्लेष्माण एव मूलं, तल्लिङ्गत्वाद् दृष्टफलत्वादागमाच्च । यथाहि कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेण व्यवस्थितं सत्त्वरजस्तमांसि न व्यतिरिच्यन्ते एवमेव कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेण अवस्थितमव्यतिरिच्य वातपित्तश्लेष्माणो वर्तन्ते । दोषधातुमलसंसर्गादायतनविशेषात् निमित्ततश्चैषां विकल्पः । दोषदूषितेष्वत्यर्थं धातुषु सञ्ज्ञा क्रियते रसजोऽयं, शोणितजोऽयं, मांसजोऽयं, मेदोजोऽयं, अस्थिजोऽयं, मज्जजोऽयं, शुक्रजोऽयं व्याधिरिति ॥ सु. सू. २४।८" इति । ये त्वायुर्वेदसिद्धान्ताऽनभिज्ञास्ते सर्वमपि स्थावरजङ्गमात्मकं जगत् वातपित्तश्लेष्मात्मकमिति वदन्ति तन्महद्धास्यास्पदम्,—प्राणिनः सृष्टिमुक्त्वा तदितरसृष्टौ तद्व्यवहाराऽदर्शनात् । न च शास्त्रमुक्तसूत्रमेव प्रमाणं तत्र यथा समस्तविकारजातं सत्त्वरजस्तमांसि मुक्त्वा पृथङ् न लभ्यते तथा वातपित्तश्लेष्माणो मुक्त्वा पृथङ् भवतीत्युभयत्र साम्यदर्शनादिति, तत्रैकत्र विकारजातेन महदादीनां समुदायोऽभिप्रेतो द्वितीयस्थाने तु विकारजातेन शरीरीयरसादिधातवो विवक्षिताः सन्तीति महदन्तरत्वात्, तेन समस्तं स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वं यथा महदादिविकारजातेन व्याप्तमस्ति ते च (महदादयश्च) सत्त्वरजस्तमोभिः पृथक्स्वरूपा न सन्ति तथा प्राणिशरीरं रसाद्यन्नजातेन विकारसमूहेन व्याप्तमस्ति ते च (रसादयोऽन्नविकाराः) वातपित्तश्लेष्मभिः पृथक्स्वरूपा न सन्ति उपादानात्कार्यस्याऽपृथग्भावात् । प्राणिशरीराऽग्निसंयोगेन जायमानाऽग्निपरिणामविशेषस्य पित्तत्वादप्पृथिवीपरिणामस्य च श्लेष्मत्वात् तस्य च प्राण्यतिरिक्तस्वरूपेऽविद्यमानत्वात् । प्राण्यतिरिक्तस्वरूपवर्णने तु वायव्यं आग्नेयं जलीयं पार्थिवं इत्येव व्यवहारः । शरीरसम्बन्धेन वायवीयादिपदार्थानां कः परिणामो भविष्यतीति विचारे आनुकूल्यप्रातिकूल्योदासीनता प्रत्युपतिष्ठन्ते, तेषां सर्वेषां विचारस्यात्राऽनवसरः परन्तु प्रातिकूल्ये विचारस्याऽवश्यकताऽस्त्यतस्तद्दिङ्मात्रमुदाहरामः—यथा—" हिक्काश्वासकरं तूष्णं पित्तश्लेष्मल्पमानिकम् । च. सू. २७।२२२ ॥ मुरामण्डाल्पशोण्या मधाना वातपित्तला । गुर्वी जीर्येति विष्टम्भं श्लेष्मला तु मधूलिका ॥ च. सू. २७।१८८ ॥ वातपित्तहरं वृष्यमुष्णं तिक्तमरातलम् । पटोलं कटुकं पाके वृष्यं रोचनदीपनम् ॥ सु. सू. ४६।२१८ ॥ अत्यर्थं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित् ॥ सु. सू. ४६।१६६ ॥ पित्ताऽनिलकरं बालं पित्तलं बद्धकेसरम् । सु. सू. ४६।१५२ ॥ पालङ्क्या श्लेष्मजनना वाप्युक्त्या कफपित्तला ॥ सु. सू. ४६।४०१ " एवमेवमाहार-

गुणवर्णने द्रव्यगुणवर्णने च शरीरसम्बन्धे यद्यद् यस्य यस्य प्रतिकूलतया वर्धकं तत्र तत्र वातलं पित्तलं श्लेष्मलमिति शब्दा प्रयुज्यन्ते । यदि चाऽग्न्यादिशब्दाना पर्याया वातपित्तकफा भवेयुस्तर्हि पित्तलादिशब्दप्रयोगा न सङ्गच्छन्त एव, यथा शारीरवर्णने वात पित्त श्लेष्मा इत्येव प्रयोगा समागच्छन्ति अत आयुर्वेदीयसिद्धान्ते भूतविशेषपरिणामविशेषवाचका एवैते शब्दा न पुन सामान्येन सर्वं जगद् वातपित्तश्लेष्ममयमिति वक्तु कथमपि युज्यते । निघण्टुषु तु यद्वातलं पित्तलं श्लेष्मलमित्यादिद्रव्यगुणाख्यापकत्वेन पदे पदे समागच्छति तत्तु समीचीनमेव । तस्माद् यद्यत्पदार्थसेवनेन शरीरान्तर्वर्तिवातीयव्यापार प्रतिकूलतया परिणमति तत्र तत्र वातलत्व, विरुद्धवातस्यकरणात् । एव यद्यत्पदार्थसेवनेन शरीरान्तर्वर्त्याग्नेयव्यापार प्रतिकूलतया परिणमति तत्र तत्र पित्तलत्व जठराऽग्निव्यापारस्य शरीरप्रातिकूल्ये योजनात् । एव यद्यत्पदार्थसेवनेन शरीरान्तर्वर्ती जलपार्थिवव्यापार प्रतिकूलतया परिणमति तत्तत्र श्लेष्मलत्व, शरीरीयसौम्यगुणाना प्रातिकूल्येऽवस्थापनात् । वातादि क्षये तु वातलादिपदार्थसेवनमेवोपशेते, तत्र तेषा प्रातिकूल्य न भवति परन्तु वातलादिव्यवहारस्तु सव्याहत एवाऽस्त्व इति रहस्यम् । एवञ्च—" सर्वशरीरचरास्तु वातपित्तश्लेष्माणो हि सर्वस्मिञ्छरीरे कुपिताऽकुपिता शुभाऽशुभानि कुर्वन्ति । प्रकृतिभूता शुभान्युपचयबलवर्णप्रसादादीनि, पुन विकृतिमापन्नानि विकारसञ्ज्ञकानि । च. सू. २०।९ ॥ लोके वाय्वर्कसोमाना दुर्विज्ञेया यथा गति । तथा शरीरे वातस्य पित्तस्य च कफस्य च ॥ च. चि. २८।२४४ ॥ त्यागाद्विषमहेतूना समानाश्चोपसेवनात् । विषमा नाऽनुबध्नन्ति जायन्ते धातव समा ॥ कथ शरीरे धातूना वैषम्य न भवेदिति ॥ समानाञ्चाऽनुबन्ध स्यादित्यर्थं क्रियते क्रिया ॥ च सू० १६।३५-३६ ॥ नाऽस्ति रोगो विना दोषै र्यस्मात्तस्माद्विचक्षण । अनुक्तमपि दोषाणा लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ॥ सु. सू. ३५।१९ ॥ एवमुत्पन्नस्त्वचि दोषस्तत्रैव च परिवृद्धिं प्राप्याऽप्रतिक्रियमाणोऽभ्यन्तर प्रतिपद्य धातूनभिदूषयति ॥ सु. नि. ५।३ ॥ दोषा क्षीणा बृंहयितव्या , कुपिता प्रशमयितव्या , वृद्धा निर्हर्तव्या , समा परिपाल्या इति सिद्धान्त ॥ सु. चि. ३३।३ ॥ यस्मिन् यस्मिन् ऋतौ ये ये दोषा कुप्यन्ति देहिनाम् । तस्मिंस्तस्मिन् प्रदातव्या रसास्ते ते विजानता ॥ सु. चि. २४।१०२ ॥ " इत्यादीनि सर्वाण्येव वाक्यानि सङ्गच्छन्ते । इत्थञ्च दोषाणा वृद्धौ तद्वर्धकपदार्थसेवनेन महती व्यापत् । साधारण्ये साधारणा, क्षीणतायान्तु वर्द्धन गुणकरमेव सम्पद्यते समीहितकार्यकरणादित्यलमतिविस्तरेण ॥

अतोऽग्रे शारीराऽध्ययनबोधक कोष्ठक विन्यस्यते । तत्र दुर्दैववशाऽग्निव्याख्यानैरिवा या या वेदीयसंहिता उपलब्धास्ताभ्यो यानियानि शरीराऽवयवनामान्यासादितानि तानितानि समाहृत्यैकत्र स्थाने उल्लिख्यन्ते । तत्र सायणभाष्यात्प्राचीनमेकमपि भाष्य नाऽऽसादितम् । सायणस्य कैवल्यकर्मकाण्डनिपुणतया शारीरविषये तत्र वाक्यानि न स देहाऽऽकरणसमर्थानि सन्ति तद्दिग्दर्शन वैदिकटिप्पण्या स्थलेस्थलेऽस्माभि कृतमस्ति । वैदिकशब्दार्थनिर्णये शर्मण्य (जर्मन) देशनिवासिना " रौथ " नामाऽलङ्कृतेन विदुषा बहु प्रयातित परन्त्वत्र व्याख्यानाऽभावात् पुराकाशवाऽवलम्बनव्यापेनाऽगत्या तेनाऽपि सायणभाष्यमेवाऽवलम्बि । तेन तदीयकोषेऽपि यथाऽवस्थित एव भ्रमोऽवशिष्ट । " हार्नले " महोदयस्याप्यायुर्वेदीयशारीरसुदर्शकर्मण्यपि स एव पन्था अवलम्बित । एतत्पथावर्तनैस्तु अन्धपरम्परान्यायेन महती भ्रमगुहा निर्मिता, यथा होमादिवर्णनेऽस्माभि प्रदर्शितम् । एतन्निराकरणायाऽस्माभिरयं श्रम स्वीकृतोऽस्ति । तत्र शान्तमनसा हसवद्दृशा भूत्वा सम्पश्यन्त्विम सन्दर्भमिति विनीता प्रार्थना ।

अथाऽर्षशारीराऽवयवाः

संख्याक्रमः	वैदिक	शतपथ	सुश्रुत
१	केशा ऋ० ६।९।१	केशा १२।९।१।६	मूर्धजाः शा. ३।७, केशाः शा. ३।२३
२	शिरः अ. २।२५।२, शीर्षम अ. ४।३४।१ मूर्धा अ. १६।३।१-२	शिर (त्वगस्थिमस्तिष्का.) १२।२।४।९ मूर्धा १४।७।२।३	शिरः शा. ३।१८, मस्तकम् शा. ५।४, मूर्धा शा. ७।२०
३	कपालानि अ. ९।१३।२२	कपालानि ३।४।१।१५	शिर कपालानि शा. ५।२६
४	मस्तिष्कम् अ.२।३३।१देव- कोशः अ.१०।२।२७हिर- ण्ययःकोशः अ.१२।२।३१	मस्तिष्क ३।८।३।११	मस्तिष्कम् सू. २५।४
५	ललाटम् अ. ९।१२।१	ललाटम ३।८।१।५	ललाटम् शा. ५।४
६	भ्रुवौ ऋ० ४।३८।७	भ्रुवौ १२।९।१।५	भ्रुवौ शा. ६।२८
७	नेत्रम् अ. १०।१०।२२, अक्षिणी अ. २।३३।१, चक्षणी अ. १०।२।६ चक्षुः अ. २।२५।५, अम्बके वा. सं. ३।६०	चक्षुषी १२।९।१।५ अक्ष्णा ३।८।३।२७	नेत्रे उ. १।१३, अक्षिणी उ. १। १७, लोचने उ. १।१४, नयने शा. ४।६८ प्रेक्षणे सू. ३५।४
८	पक्ष्माणि वा. स. २५।१ (उपरितनपक्ष्माणि पार्यैश्चाः- अधस्तनानि अवार्यैश्च)	पक्ष्माणि १२।९।१।५	अक्षिपक्ष्माणि शा. ३।१४ (ऊर्ध्वाऽधोभागेन प्रत्यक्षि पक्ष्म- द्वयम्)
९	शुक्रम् वा. सं. १९।८९	अक्षिशुक्लम् १२।२।४।१५	श्वेतभाग. उ. १।१५
१०	असितम् वा. स. १९।८९	अक्षिकृष्णम् १२।२।४।१५	कृष्णभागः उ. १।१५
११	× × ×	अक्षिमण्डल १२।२।४।१५	दृष्टिमण्डलम् उ. १।१५
१२	कनीनिका अ. ४।२०।३ कनीनकम् वा. स. ४।२२	कनीनका १२।८।२।२६	दृष्टिः उ. ७।४
१३	श्रुती वा. स. १८।१, कर्णौ अ. २।३३।१	श्रोत्रे १२।९।१।५, कर्णौ १०।१।१।८	कर्णौ सू. ५।४
१४	नासिके अ. १०।२।६	नासिके १२।२।४।१५	नासा शा. ५।४
१५	आस्यम् अ.६।५६।३, मुखम् अ. १०।२।६	मुखम् १२।२।४।१६	मुखम् शा. १०।१२
१६	ओष्ठौ वा. स. २५।२	ओष्ठौ १०।१।१।८	ओष्ठौ शा. ४।६८
१७	सृक्व अ. ९।१५।६	× ×	सृक्कण्यौ उ. ६०।१२
१८	दन्ताः अ. ५।१८।८	दन्ता. १०।१।१।८	दन्ताः शा. ५।१९

संख्याक्रमः	वैदिक	शतपथ	सुश्रुत
१९	दंष्ट्राः अ. ११।८।२२	× ×	दंष्ट्रा क. ३।४
२०	दन्तमूलानि वा. सं. २५।१	× ×	दन्तमूलानि नि. १६।१३
२१	तालु वा. सं. २५।१	× ×	तालु शा. ४।६८
२२	जिह्वा अ. २।३३।१	जिह्वा १२।९।१।३	जिह्वा शा. ४।६८
२३	जिह्वाऽग्रम् अ. १।३४।२	× ×	जिह्वाऽग्रम् नि. १६।३९
२४	जिह्वामूलम् अ. १।३४।२	× ×	जिह्वामूलम् सू. २१।७
२५	श्मश्रूणि अ. ५।१९।१४	श्मश्रूणि (सिहलोमानि) १२।९।२।६)	श्मश्रवः शा. ३।२२
२६	हनू अ. १०।२।८	× ×	हनू चि. ४०।५५
२७	छुबुकम् अ. २।३३।१	× ×	चिबुकम् शा. ५।४
२८	ग्रीवाः अ. २।३३।२	{ग्रीवाः (कफूसाणि १४-वीर्याणि१५)१२।२।४।१०	ग्रीवा शा. ५।४
२९	अधरकण्ठः वा. सं. २५।२	× ×	कण्ठः नि. १६।४६
३०	{मन्याः (अष्टौ) अ. २।१२।७ {मन्याः अ. ६।२५।१	× ×	मन्ये शा. ६।२८
३१	उष्णिहाः अ. २।३३।२	× ×	× ×
३२	{कृकाटम् अ. ९।१२।१ कृकाटिका अ. १०।२।८		कृकाटिके शा. ६।२८
३३	शुष्ककण्ठः वा. सं. २५।२		× ×

मध्यशरीराऽवयवाः

३४	स्कन्धौ अ. १०।२।४	× ×	स्कन्धौ शा. ६।२७
३५	अंसौ अ. १०।२।५	अंसौ ३।८।३।२७	अंसौ (म.) शा. ६।२७
३६	कफोडौ अ. १०।२।४	× ×	अंसफलके (म.) शा. ६।२७
३७	{बाहू अ. २।३३।२, {हस्तौ अ. ६।८।१।१	{दोषी ३।८।२।१७, {बाहू १२।३।१।७	बाहू शा. ६।२५
३८	कक्षे अ. ६।१२७।२	निकक्षौ १२।९।१।६	कक्षे शा. ५।२५
३९	अरत्नी वा. सं. २०।८	अरत्नी ४।२।१।१९	अरत्नी. शा. ८।८
४०	× ×	{अङ्गुष्ठौ१०।१।१।८,- प्रपिष्ठौ १२।२।४।६	अङ्गुष्ठौ सू. ३५।१२
४१	अङ्गुल्यः अ. २।३३।६	अङ्गुल्यः ३।८।४।१	अङ्गुल्यः सू. ३५।१२
४२	× ×	विराट् (अमादिसमा) १२।२।४।५	प्रदेशिनी सू. ३५।१२
[illegible]	× ×	वर्चिष्ठा १२।२।४।४	मध्यमा सू. ३५।१२

संख्याक्रमः	वैदिक	शतपथ	सुश्रुत
४४	× ×	क्षीयसी १२।२।४।३	अनामिका सू. ३५।१२
४५	× ×	ह्रसिष्ठा १२।२।४।२	कनिष्ठिका सू. ३५।१२
४६	नखानि अ. २।३३।६	नखानि १२।१।४।२	नखा शा. ९।३३
		(कोष्ठगता बाह्याऽवयवाः)	
४७	कुसिन्धम अ. १०।२।३ कबन्धम् अ. १०।२।३	× × × ×	मध्यशरीरम् शा. ३।३२
४८	वक्ष. ऋ. १।९२।४ उर अ. १०।२।४	वक्ष ३।८।३।१७ उर (जत्रु. ८+८ अन-यत्युर. १=१७) १२।२।४।११	वक्षः शा. ५।३७ उरः सू. ३५।१२
४९	जत्रवः वा. स. २५।८, अ. ११।३।१०	जत्रव १२।२।४।११ (सुश्रुताद्विकार्थक')	जत्रुणी शा. ६।७
५०	पक्षतिः वा. स. २५।४, पर्शव. अ. ११।३।१२	पर्शव १२।२।४।१३	पर्शुकाः चि. ३।२९
५१	पार्श्वौ अ. ४।१४।७, क्रोडः अ. ९।१२।५	पार्श्वौ (पर्शव १३+१३ अवयवी १=२७) १२।२।४।१३	पार्श्वो शा. ५।४
५२	स्तनौ अ. ९।१।७	स्तनौ १४।९।४।२८	स्तनौ शा. ५।४
५३	बर्सौ अ. ११।१०।१४	× ×	चूचुकौ शा. ६।२६
५४	उदरम् अ. २।३३।४, जठरम् अ. २०।३३।१	उदरम् (कुन्तापानि २० अवयव्युदरम् १=२१) १२।२।४।१२	उदरम् शा. ५।४
५५	कुक्षी (उदरपार्श्वौ) अ. २०।४।२	× ×	कुक्षी शा. ३।७
५६	नाभि अ. २।३३।४	नाभि. १२।९।१।३	नाभिः शा. ६।२६
५७	जघनम् अ. १४।१।३६	जघनम् ३।५।३।६	जघनम् शा. ३।८
५८	पृष्ठम् वा. स. ९।२१	पृष्ठम् ५।२।१।४	पृष्ठम् शा. ५।४
५९	अनूकम् अ. ४।१४।८ अनूक्यम् अ. २।३३।२	अनूकम् (कल्कराणि ३२ अवयवी १=३३) १२।२।४।१४	पृष्ठवंश शा. ६।२७
६०	कल्कराणि अ. ११।११।८	कल्कराणि १२।२।४।१४	पृष्ठाऽस्थीनि शा. ५।१९
६१	पृष्टयः अ. ९।१२।६	× ×	× ×
६२	श्रोणी अ. १०।२।३	श्रोणी ३।८।३।१९	श्रोणी शा. ५।४
६३	भासदम् अ. २।३३।५	× ×	स्फिचौ शा. ५।४

(अन्तःकोष्ठाऽवयवाः)

संख्याक्रमः	वैदिक	शतपथ	सुश्रुत
६४	प्लाशिः अ. २।३३।४, अ. १०।९।१७ अनूक्ष्णौ अ. ९।४।१२ पम्धौ अ. ९।१५।१२	प्लाशिः १२।९।१।३	फुफ्फुसौ शा. ४।२५
६५	हृदयम् अ. २।३३।३ हार्दिम् अ. १८।४।५८	हृदयम् १२।९।१।३	हृदयम् शा. ३।१८
६६	× ×	हृद्यामम् ३।८।३।१५	× ×
६७	× ×	हृदयमत्यम् ३।८।३।१५	× ×
६८	क्लोम अ. २।३३।३	क्लोमा अ. १२।९।१।३	क्लोम शा. ४।३१
६९	यकृत् . २।३३।३	यकृत् १२।९।१।३, तनिमा ३।८।३।१७	यकृत् शा. ५।७
७०	प्लीहा अ. २।३३।३	प्लीहा १२।९।१।३	प्लीहा शा. ५।७
७१	पाजस्यम् अ. ९।१२।५	× ×	आमाशयः शा. ५।८
७२	पित्तम् वा. स. १९।८५ हलीक्ष्णम् अ. २।३३।३	× ×	पित्ताशयः शा. ५।८
७३	आन्त्राणि अ. १।३।६ पुरीतत् वा. सं. २५।८	आन्त्राणि १२।९।१।३	अन्त्राणि शा. ४।१७
७४	आन्त्रम् अ. १०।९।१६	× ×	स्थूलान्त्रम् नि. २।५
७५	वनिष्ठुः अ. २।३३।४	वनिष्ठुः १२।९।१।३	उण्डुकः शा. ४।२५
७६	गुदा अ. २।३३।४	पायुः १२।९।१।३, गुदा १२।९।३।३	गुदम् शा. ६।२६
७७	× ×	गुदम् त्रिविधम् (स्थविमा, मध्यमा, अणिमा) ३।८।३।१८	गुदवलित्रयम् (प्रवाहणी, विसर्जनी, संवरणी) नि. २।५
७८	वृक्की अ. ९।१२।१३	वृक्कौ ३।८।३।१७	वृक्कौ शा. ५।४
७९	गवीन्यौ अ. १।३।६ मतस्ने अ. २।३३।३	मतस्ने १२।९।१।३	मूत्रवाहे उ. ५८।१५
८०	वस्तिः अ. १।३।७, धनुः अ. १।१७।४	वस्तिः १२।९।३।३	वस्तिः शा. ६।२६
८१	वस्तिबिलम् अ. १।३।८	× ×	वस्तिद्वारम् शा. ४।२२
८२	मेहनम् अ. १।३।६, शेपः अ. ४।४।१, कपृत् अ. २०।१२६।१६ रोमशम् अ. २०।१२६।१६	उपस्थम् १२।९।१।६, मेढ्रम् ३।८।२।६, शिश्नानि त्रीणि (वर्षिष्ठम्, मध्यमम्, अल्पकम्) ११।१।६।२१	मेढ्रम् शा. ७।७

संख्याक्रमः	वैदिक	शतपथ	सुश्रुत
८३	वर्त्रम् अ. १।१।२७	× ×	मूत्रमार्गः चि. ३७।१०५
८४	भसत् अ. २।३३।५	वर्पिष्ठम् ११।१।६।३१	मणिः उ. ५८।१५
८५	मुष्कौ अ. ६।१२७।२, अ. ८।६।५ आण्डौ वा.सं. २०।९	मुष्कौ १४।९।४।२	वृषणौ शा. ५।४, फलस्रोतसी– (स्रोतां) चि. ७।३८
८६	सिकतावती अ. १।१७।४	× ×	शुक्रहरणी चि. ७।३८
८७	लोहितवाससः अ. १।१७।४	× ×	आर्तववहेस्रोतसी शा. ९।१२
८८	गर्भः अ. १।११।२	गर्भः ३।३।३।१२	गर्भः शा. ३।१८
८९	कमलम् (गर्भशय्या) अ. ८।६।९	× ×	गर्भशय्या शा. ५।४३
९०	उल्बः अ. ४।२।८,	उल्बम् ७।२।१।५	उल्बम् शा. १०।५
९१	जरायुः वा. म. ८।२८	जरायु ७।२।१।५	अपरा शा. ४।२४
९२	योनि अ. १।११।५, विजामा अ. ७।८०।२	योनि १२।४।१।७	योनिः शा. ३।४
९३	भसः अ. २।३३।५	× ×	योनिमुखम् शा. ३।१०
९४	कुल्मलम् (मदनातपत्रम्) अ. २।३३०।२	× ×	× ×

(अधःशरीराऽवयवाः)

संख्याक्रमः	वैदिक	शतपथ	सुश्रुत
९५	सक्थ्यौ अ. ६।९।१ पादौ अ. १०।७।३९	अपरसक्थौ ३।८।३।२९	सक्थिनी शा. ३।१३
९६	ऊरू अ. २।३३।५	ऊरू ११।१।६।३३	ऊरू शा. ३।८
९७	आष्ठीवन्तौ वा. सं. २५।३	× ×	× ×
९८	वङ्क्षणाः अ. ९।१३।१६		वङ्क्षणौ शा. ६।२५
९९	जानुनी अ. ९।१३।२१ अष्ठीवन्तौ अ. ११।१०।१४	जानुनी १२।२।१।२ अष्ठीवन्तौ १०।३।२।१०	जानुनी शा. ५।४
१००	जङ्घे अ. १०।२। २	× ×	जङ्घे सू. ३५।१२
१०१	उच्छ्लङ्खौ अ. १०।२।१	× ×	खुडकौ चि. १८।२६
१०२	गुल्फौ अ. १०।२।१	गुल्फौ ११।५।२।३	गुल्फौ शा. ६।२५
१०३	पार्ष्णी अ. ११२७।४	पार्ष्णी ३।५।३।६	पार्ष्णी सू. ३५।१२
१०४	प्रतिष्ठा अ. १०।२।१ अभ्रपदम् अ. ७।६४।१	प्रतिष्ठे १०।३।२।११	पादतले शा. ६।२५
१०५	प्रपदौ अ. २।३३।५	× ×	प्रपदौ सू. ३५।१२
१०६	× ×	अङ्गुष्ठौ १०।१।१।८	अङ्गुष्ठौ सू. ३५।१२
१०७	अङ्गुल्यः अ. २।३३।६	अङ्गुल्यः ३।८।४।१	अङ्गुल्यः सू. ३५।१२
१०८	नखाः अ. २।३३।६	नखानि १२।१।४।३	नखाः शा. ३।२३

साधारणाः स्थूलाः शारीरभावाः

संख्याक्रमः	वैदिक	शतपथ	सुश्रुत
१०९	चर्म अ. ४।१२।४	त्वक् १२।९।१।२	त्वचः शा. ४।४
११०	ऊर्जः अ. १८।४।५३	रसः १२।९।१।२	रसः सू. १५।७
१११	लोहितम् अ.९।१२।१ असृक् अ. ४।१२।४	लोहितम् १२।९।१।२	रक्तम् सू. १५।७
११२	मांसम् अ. १०।२।१ पिशितम् अ. ६।१२७।१ क्रविः अ. ८।६।२३	मांसम् १२।९।१।२	मांसम् सू. १५।७
११३	वपा अ. २०।५।२	वपा ३।८।२।२२, वसा ३।८।३।२०	वसा शा. ४।१३
११४	मेदः अ. ४।२७।५	मेदः ३।८।१।२६	मेदः सू. १५।७
११५	अस्थीनि. अ. ९।५।२३ खीला:अ. १०।८।४, देवा: अ. १०।२।४	अस्थीनि (३६०) १२।३।२।३	अस्थीनि शा. ५।१८
११६	कीकसाः अ. २।३३।२	कीकसाः ८।६।२।१०	तरुणास्थीनि सू. २१।२९
११७	पर्वाणि अ. २।३३।७	पर्वाणि ११।६।१।३	अस्थिपर्वाणि नि. १।२९
११८	मज्जा अ. २।३३।६	मज्जानः १२।३।२।३	मज्जा सू. १५।७
११९	रेतः अ. ६।११।२ रसः अ. ८।४।१० बीजम् अ. ३।१७।२	रेतः १२।४।१।७ वीर्यम् ४।४।२।११	शुक्रम् सू. १५।७
१२०	ओजः अ. ३।५।१	ओजः ५।४।३।१७	ओजः सू. १५।२५
१२१	तमः वा. सं. ६।१६।, ८।४४।,१८।७०, लोहितम् अ.११।७।२५	पाप्मा (रजः) ७।२।१।५	आर्तवम् सू. १५।९
१२२	मायुः अ. ९।१५।६	पित्तम् १२।९।१।२	पित्तम् सू. १५।५
१२३	वलासम् अ. ६।१४।१	श्लेष्मा (फल्गुम्) ७।२ ।१।५	श्लेष्मा सू. १५।६
१२४	लोमानि अ. २।३३।७	लोम १२।९।१।२	लोमानि शा. ३।३१
१२५	परूंषि वा. सं. १८।३	× ×	सन्धयः शा. ५।२७
१२६	मर्म अ. ८।३।१७	× ×	मर्माणि शा. ६।१६
१२७	सीमन्ताः अ. ६।१३४।३	× ×	सीमन्ताः शा. ५।१७
१२८	स्नावानि अ. १२।११।८	स्नावः १०।१।४।४	स्नायवः शा. ५।३०
१२९	हिराः अ. १।१७।१	× ×	सिराः शा. ७।६

संख्याक्रमः	वैदिक	शतपथ	सुश्रुत
१३०	अवरा: परा मध्यम कनिष्ठिका मही } शिराणा: धमन्याश्चैमे भेदाः अ. १।१७।२	× ×	
१३१	{ धमन्यः अ. २।३३।६	× ×	धमन्यः शा. ९।३
	{ बृहती अ. १।१७।४	× ×	
१३२	ग्रैव्याः अ. ६।२५।२	× ×	× ×
१३३	स्कन्ध्याः अ. ६।२५।३	× ×	× ×
१३४	खानि अ. १०।२।६		स्रोतांसि शा. ५।५
१३५	{ निधिः अ. १०।७।२३, तन्तु अ. १०।२।१७	× ×	सन्धानहानि उ. ६१।८.
१३६	पेशनी: अ. १०।२।१		पेश्य: शा. ५।५

सूक्ष्माः शारीरभावाः

संख्याक्रमः	वैदिक	शतपथ	सुश्रुत
१३७	धी: अ. २०।८९।३	{ प्रज्ञा १२।९।१।११ { धी ३।५।३।११	बुद्धिः शा. ४।३०
१३८	इन्द्रियाणि अ. १९।९।५	इन्द्रियाणि ४।१।१।२२	इन्द्रियाणि शा. १।४
१३९	चक्षु अ. ११।३।३	चक्षुः १४।६।१०।९	चक्षुः शा. १।४
१४०	श्रोत्रम् अ. २।३५।५	श्रोत्रम् ४।५।६।२	श्रोत्रम् शा. १।४
१४१	वाक् अ. २।१२।८	वाक् १२।२।४।१	वाक् शा. १।४
१४२	मन: अ. १९।९।५	मन १२।९।१।११	मन: शा. १।४
१४३	चित्तानि अ. ३।२।५	× ×	चित्तम् उ. ६१।१२
१४४	वायु अ. २।१४।४	वात ३।८।३।२१	वायुः नि. १।५
१४५	प्राण: अ. ११।१०।४	{ प्राणाः १४।६।९।२७ { ऊर्ध्वप्राणः ३।८।३।१५ { पुरस्तात्प्राणः ३।८।४।९	प्राण: नि. १।१२
१४६	अपान: अ. ११।१०।४	{ अपान १४।६।९।२७ { पश्चात्प्राण ३।८।४।९	अपान नि. १।१२
१४७	उदान: अ. ११।१०।४	उदान १४।६।९।२७	उदान नि. १।१२
१४८	समान: वा. स. २२।३३	समान १४।६।९।२७	समान नि. १।१२
१४९	व्यान अ. ११।१०।४	व्यानः १४।६।९।२७	व्यान. नि. १।१२
१५०	{ वैश्वानरः अ. २।१६।४ { विश्वम्भरः (जठराग्नि.) अ. २।१७।५	{ वैश्वानर. ७।३।१।३५ { विश्वम्भर: १४।४।२।१६	{ पित्ततेज: शा. ४।१९ { अनल: सू. १४।३८

अथाऽपैसन्दिग्धशारीरविवरणम्

(सं.४) देवकोशः, हिरण्ययःकोशः=कोशो निधिस्थानम्। दीव्यन्ति देवयन्ति क्रीडार्थं कारयन्तीति देवाः। दिवुक्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु इति धातोरन्तर्भावितण्यर्थात् पचाद्यचि देवाः इन्द्रियाणि तेषां कोशः प्रकाशस्थानं योगिनये (सम्प्रदाये) समाध्यवस्थायां लिङ्गान्वितजीवस्य तत्र स्थानत्वाद्वा कोशो वासस्थानम्। ननु कोशोऽत्यन्तं गोपितो भवति, अत्र केन सा गुप्तिरित्यत्र 'समुब्जितः' सर्वत आच्छादनेन सम्यक्प्रकारेण उब्जितः=सम्पुटायितः। तदथर्वणः=अथर्ववेदप्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणः शिरः=मुख्यमङ्गम्। तच (शिरः) प्राणः=प्राणवायुः, अथचाऽन्नम्=अहरहः सेव्यमानाऽन्नपानपरिणामरूपाऽविच्छिन्नचक्रं, अथो=अथ च मनः सावहितं मन इन्द्रियाऽधिष्ठातृ तद्रक्षति। एषु मध्ये कस्यचिदपि व्यापदि तत्र विकारसम्भवः, इत्येषोऽर्थः "तद्वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समुब्जितः। तत्प्राणोऽभिरक्षति शिरो अन्नमथो मनः॥ अथर्व. १०।२।२७" इत्यनेन मन्त्रेण प्रकटीकृतः। एतस्मान्मन्त्रादग्रे २८-२९-३० त्रिभि र्मन्त्रैः समाधिभिन्नाऽवस्था प्रदर्शिता। ततः परं त्रिभिर्मन्त्रैः समाध्यवस्था वर्णिता। इन्द्रियाणां समस्तव्यापारः शिरोऽधीनमिति स्पष्टतया प्रतिपादितम्। इममेवार्थं मनसि निधाय " प्राणाः प्राणभृतां यत्र श्रिताः सर्वेन्द्रियाणि च। यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्तदभिधीयते" इति चरके (सू. १७।१२) प्रतिपादितम्। योगिनां प्रकाशमयत्वेन भासनात् हिरण्ययः-कोशः इत्यपि तस्यैव नाम। तथाहि—" अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या। तस्यां हिरण्ययः कोशः स्वर्गो ज्योतिषावृतः॥ अ. १०।२।३१" अष्टौ चक्राणीव चक्राणि यस्यां सा अष्टाचक्रा। छन्दसीव (पा. ६।३।१२६) इत्यष्टनो दीर्घे अष्टाचक्रा। अत्र रसादयः सप्तधातव ओजोनामाऽष्टमो धातुस्तेषां चक्रेण=अविरतपरिभ्रमणेन निर्मिता। नवद्वारा=नव द्वाराणि रन्ध्राणि यस्यां सा नवद्वारा। न योधयितुं= प्रवेशयितुं योग्या अयोध्या देवानां त्रयस्त्रिंशद्देवानामथ चाऽस्मां यत्रतत्र बहुस्थानेषु देवशब्दस्याऽक्षिवाचकत्वात्। पूर्नगरी। अस्तीति शेषः। तस्यां (पुरि) हिरण्ययः=हिरण्यवर्णः, अत एव ज्योतिषा=अनिर्वचनीयप्रकाशेन आवृतः=संयुक्तः, कोशः=निधिस्थानमिव सर्वतो गोपायितोऽस्ति सः स्वर्गः। पाञ्चभौतिके शरीरे स्वर्गस्थानापन्नोऽस्ति समाध्यवस्थायां तत्रागमनाद्योगिनामलौकिकानन्दलाभात् शारीरमानसाऽऽगन्त्वादिव्याध्यसुखजन्मृत्युभयाऽभावाच्च तस्य स्वर्गसादृश्यम्। किञ्च स्वर्गगताः कर्मजीवाः स्वस्वकर्मोपार्जितं नियतफलं भुक्त्वाऽस्याऽधःपतनशङ्काशीला भवन्ति। अत्र गतास्तु निःशङ्कास्सन्तः त्रिपादविभूतिमतिक्रम्याऽक्षय्यलोकं प्राप्नुवन्तीतीन्द्राद्यधिष्ठितस्वर्गलोकादस्य महिमाऽतिगौरवमस्ति। परन्तु पूर्णयोग्यतिरिक्तजनैरेतद् दृश्यं साक्षात्कर्तुमशक्यमिति विभावनीयम्॥

(सं. २८) ग्रीवाः—पृष्ठवंशस्याऽनुक्तत्वेनाऽऽम्नानाद् 'अनूकं त्रयस्त्रिंशदिति' तत्रस्थिताऽस्थ्नां त्रयस्त्रिंशत्त्वेन परिगणनाद्ग्रीवाशब्देन न तत्रस्थकशेरुकाणां ग्रहणं भवति, अपि तु तद्भिन्निर्मुक्तभागस्यैव, अतस्तत्रस्थाऽस्थीनि-पेशी-स्नायु-सिरा-धमन्योऽधिष्ठानत्वात्तासामेव ग्रीवाशब्देन व्यवहार उचितः तत्रापि अंसौ-स्कन्धौ इत्यादिशब्दै र्मांसपेश्यः स्नायुसिराधमन्यश्च कृतविभागाः सन्ति अतः श्वासान्नमार्गौ द्वावेवाऽवशिष्टौ स्तः। तत्राऽऽश्वकाश्च उपरिष्ठाच्चरणास्थिनव्यानि पञ्चदशाग्रहीतव्यानीत्यमुमभिप्रायं हृदि सन्निधाय शतपथे व्याख्यातम् " ग्रीवाः पञ्चदशः, चतुर्दश वा एतासां करूकराणि वीर्यं पञ्चदशं तस्मादेताभिरण्वीभिः सतीभि गुरुं भारं हरति तस्माद्ग्रीवाः पञ्चदश इति श. ब्रा. १०।२।४।१० " अत्र तु सौक्ष्म्येण विभागो न कृतोऽस्ति तत्र तु स्वत्वकाश्मोर्भच्च समग्रमपि गृह्यते—" इन्द्रो वो ग्रीवा अशरेत् पिशाचाः पृष्टीर्वोपि शृणातु यातुधानाः। वीरुद् वो विश्वतो वीर्या यमेन समजीगमत्॥ अ. ६।३२।२ " हे पिशाचाः पिशिताशनाः वः युष्माकं

ग्रीवाः गलस्थशयनान् रुद्र. सहस्तौ देवः अशनैत् छिनत्तु । इति व्याख्यानं कुर्वता सायणेन तु सामान्यरूपेण गलस्य यावन्तोऽवयवा. सर्वेपि गलावयवान्तित्वेनेन परिगणिताः, एवमेव सर्वत्र बोद्धव्यम् ॥

(सं. २९) अधरकण्ठः—अधरकण्ठ =आमाशयोर्द्धमार्गं (अन्ननलिका) श्वासनलिका च भवति ।

(सं. ३०) मन्याः—" पञ्च च याः पञ्चाशच्च सं यन्ति मन्या अभि । इतस्ता. सर्वा नश्यन्तु वाका अपचितामिव ॥ अथर्व. ६।२५।१ ॥ पञ्च च पञ्चाशच्च पञ्चाऽधिकपञ्चाशत्संख्याका या गण्डमालाः मन्याः गलस्योर्द्धभागे स्थिता धमनी मन्या शब्दवाच्याः अभिसयन्ति सर्वतो व्याप्नुवन्ति । इतः अस्मात्प्रयोगात् ताः तत्सङ्ख्याकाः सर्वा गण्डमाला नश्यन्तु विनष्टा भवन्तु ॥" इत्यत्र मन्या धमन्य इति सायणः । मन्या इति धमनीनां सिराणामविशेषेण नामानि प्रतिभान्ति । सुश्रुते तु धमनीनामेव नामानि स्थापितानि । मन्यसिराणान्तु मातृका इति ।

(सं. ३१) उष्णिहाः—" ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात् ॥ अथर्व. २।३३।२ उष्णिहाभ्यः=ऊर्ध्वं स्निग्धाभ्यो रक्तादिना उस्नातास्यो वा नाडीभ्य । तदुक्तं यास्केन उष्णिग्=उस्नाता भवति स्निह्यते वा स्यात्कान्तिकर्मण इति (नि. ७।१२) उष्णिगेव उष्णिहा ।" (सा. भा.) अत्र शिराधमनी-त्वाऽविशेषणात् साधारणतः ऊर्ध्वगामिन्य कण्ठदेशस्थाः शिराधमन्योरसायन्यश्च बोद्धव्याः ॥

(सं. ३२) शुष्ककण्ठः—श्वासाऽऽगमननालीद्वयाऽतिरिक्तो ग्रीवापश्चाद्भाग शुष्ककण्ठ । श्वासाऽन्ननलिकयोः प्रतिक्षणमार्द्रत्वात्कण्ठादथ फुप्फुसपर्यन्तमामाशयाऽवधि च गमनादुचितैव नालीद्वयस्याऽधरकण्ठ इति सञ्ज्ञा, तदपेक्षया ग्रीवापश्चाद्भागस्य शुष्कत्वात्कण्ठप्रदेशस्यैव ग्रहणाच्च शुष्ककण्ठ इति सञ्ज्ञा । यत्तु महीधरेण कण्ठस्य यः शुष्को निर्मांसो देशः स शुष्ककण्ठ इत्युक्तं तत्त्वविचारकृतमिव प्रतिभाति कण्ठे तादृ-शप्रदेशाऽभावात् । न च कण्ठगतसिराऽभिप्रायेण तथोक्तं महीधरेणेति वाच्यं तादृशाऽऽकारस्याऽऽकृतियोग्यत्वाऽभावात् । तत्रस्थाऽवयवैस्तत्त्वेवतोद्देशेनाऽऽहुतयस्तत्र प्रतिपादिता. । अतस्तदुक्तमविचारमूलकमेव ।

(सं. ३४–३५) स्कन्धौ–अंसौ चेति शरीराऽवयवौ स्त इति सर्वजनप्रसिद्धि । परं तयो भिन्न-शब्दविवक्षाया समानार्थकत्वमिव दृश्येते, अतस्तन्निर्णयोऽप्यावश्यक सोऽपि वर्तमानाऽमरकोशवैजयन्त्यादिभिः कर्तुं दुःशकः; यतस्तद्रचयितृषु शारीरज्ञानाऽभावेन शारीरविषये तद्वचनानामप्रामाण्यात् । तथापीदानीन्तना. वैद्या अन्येऽपि च शारीरेऽशारीरे च सर्वस्मिन्नपि विषये तद्रचितग्रन्थानेवाऽवलम्बन्ते तेषां तद्गताऽनुगतिकता निवारयितुं सूचनाऽऽत्मावश्यिकी प्रतिभाति तथाहि—" स्कन्धो भुजशिरोऽसोऽस्त्री " इत्यनेनाऽमरेण " स्कन्धो दोःशिखरोऽसोऽस्त्री" इत्यनेन वैजयन्तीकारेण पादत्रयकारेण च स्कन्धाऽसशब्दौ एकाऽर्थौ प्रतिपादितौ, तच्च (प्रतिपादनं) शारीराऽज्ञानमूलकम् । "विद्युज्जिह्वा मरुतो दन्ता रेवती ग्रीवा कृत्तिका स्कन्धा घर्मो वह " अथर्व०९।१२।३ " मित्रश्च वरुणश्चांसौ त्वष्टा चार्यमा च दोषणी महादेवो बाहू" अथर्व० ९ । १२ । ७ अस्मिन्सूक्ते तत्तद्देवताऽधिष्ठानत्वेन निरूप्यमाणगवाङ्गविभागेषु असयो स्कन्धयोश्च पृथगुपादानात् न श्लोकाद्वयस्य पुनरुक्तिरीदृशे प्रकरणे वेदे दृश्यते । पुनरपि " यौ ते बाहू ये दोषणी यावंसौ या च ते ककुत्" अथर्व० १०।९।१९ "यास्ते ग्रीवा ये स्कन्धा या पृष्टीर्याश्च पर्शवः " अथर्व० १०।९।२० इत्यत्राऽपि स्कन्धयोरसयोश्च पृथक्त्वेनोपादानात् असौ स्कन्धौ च पृथगङ्गे इति निर्विवादम् । " बाहुमूर्धग्रीवामध्येऽसपीठस्कन्धनिबन्धनावंसौ नाम " सु. शा. ६।२७ अत्र बाह्वादिमध्येऽसयोरवस्थान निबन्धनाख्यत्वेनेन स्नायुमर्मत्वञ्च प्रतिपादितम् । बाहुमूर्धग्रीवेति—बाहुमूर्धा= बाहुशिरः, ग्रीवा तु कन्धरा, तयोर्मध्येऽसपीठस्कन्धयो. अंसफलकभुजशिखरयो बन्धनावंसौ स्नायुमर्मणी, इति

डल्हणः । " अष्टाङ्गुलौ स्कन्धौ षडङ्गुलावंसाविति (च. वि. ८।११७)" चरकेणाऽपि स्वातन्त्र्येण भिन्नप्रमाणतया सायुक्तौ । इमे अङ्गे परस्परं सन्निकृष्टे, भुजशिखरग्रीवयोर्मध्येंऽसफलकादीनां यन्निबन्धनार्थे स्नाय्वौ ते अंसशब्दवाच्ये, ते च स्वाङ्गुलिप्रमाणेन प्रायः षडङ्गुलायते । ' जोता' इति लोके । अंसाऽक्षकयोर्मध्ये योऽयं विस्तृतः प्रदेशः सः समग्रः स्कन्धशब्दवाच्यः । यज्ञविभागे तु अक्षकांऽसयोर्मध्यवर्तिनः त्वग्विशिष्टमांसस्य ग्रहणं भवति । अक्षकादिपार्थक्येन तस्यैवाऽवशिष्टत्वात् । " स्कन्धानमुष्य शातयन् वृत्रस्येव शचीपतिः" अथर्व. ६।१३५।१ इत्यत्र स्कन्धान् स्कन्धोपलक्षितान् शरीराऽवयवानिति सायणो व्याचख्यौ । " प्रस्कन्धान् प्रशिरो जहि" अथर्व. १२।११।६ इत्यत्र (कृत्योत्थापनमन्त्रे) स्कन्धानिति बहुवचनेन स्कन्धप्रदेशभागस्य बाह्वोः पृथक्करणमभीप्सितम् तत्र स्कन्धांसाऽक्षकांऽससन्धीनां पृथक्करणायुक्त एव स्कन्धानिति बहुवचनप्रयोगः । " विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवो महाहनुः " वा. रा. बा. १ । ९ इत्यादौ यथा विपुलत्वादि विशेषणं सामुद्रिकशास्त्राऽनुसारेणांऽसयोर्दीयते तथा न स्कन्धयोः । अंसविपुलत्वेनैव स्कन्धविपुलताऽर्थापत्तिन्यायेन समायाति, अतः स्कन्धाविति च पृथगङ्गे, तयोरेकतायां न भ्रमितव्यम् । इदानीन्तनप्रचलितकोशकाराणां वचनान्यायुर्वेदविषये न श्रद्धेयानि ते हि स्वमहत्वप्रख्यापनायाऽकृताऽऽयुर्वेदपरिश्रमा अपि आयुर्वेदीयाऽङ्गान्युन्मत्तवद्व्याख्यन्निति दिक् ।

(सं. २६) कफोडौ=कफोडशब्दो भग्नघटकपालवाचकः, क्रमेणाऽस्यैवाऽपभ्रंशतया खर्पर-कर्परादिशब्दाः सञ्जाता इति प्रतिभाति । अत्र च प्रकरणवशात्खर्पराऽऽकारेण स्कन्धसमीपेंऽसफलकयोरेव सम्भवातावेव ग्रहीतव्यौ । तत्र "कति स्तनौ व्यदधुः कः कफोडौ कति स्कन्धान् कति पृष्टीरचिन्वन् ॥ अ. १०।२।४" इत्यनेन द्वित्वमपि स्पष्टतया विन्यस्तमेवाऽस्ति ।

(सं. ३७-९६) हस्तौ, पादौ=हस्तौपादाविति शब्दौ शाखात्वेनभुजोरुशिर आरभ्याऽङ्गुलिपर्यन्तदेशवाचकौ, विशेषस्थलेषु प्रत्येकं भागद्वयं ततोऽधिकत्वेन वा भागाः प्रकल्प्यन्ते इत्यत्रास्थितिरस्ति । तत्रतत्र वक्त्रभिप्रायप्रकरणादिगवेषणमेव निश्चायकं भवति, अत एव हस्ते भुजशिरः, प्रगण्डः, प्रकोष्ठः, हस्ताग्रमिति, पादे ऊरु, जानु, जङ्घा, पादाग्रमित्यादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । तादृशप्रयोगस्थले तु न कोऽपि विभ्रमोऽस्तीति सुधीभि र्विभावनीयम् ॥

(सं. ४९) जत्रु—जत्रुशब्दः प्रायो वेदे बहुवचनान्तः प्रयुज्यते तस्य चाऽत्यन्तकोमलाऽवयवैः सादृश्यं लभ्यते यथा—" आन्त्राणि जत्रवो गुदा वरत्राः० । अथर्व. ११।३।१० " " य ऋते चिदभिश्रिषः पुरा जत्रुभ्य आतृदः । ऋ. ८।१।१२ " इदं सूक्तं कृत्योत्थापनतन्निर्हरणार्थम्, पुरा प्रथमं जत्रुभ्यः सकाशात् कृत्योत्थापयितुरङ्गानि कृत्याया वा .आतृदः=आसमन्तात्कर्तय अर्थात् पृथक्कुरु धातूनामनेकार्थत्वात् । अत्र शिरः कर्तनमभिप्रेतम् तच्च अंसदेशात्पृथक् क्रियते, अंसयोः स्नायुसमुदायत्वात् उचितमेव बहुत्वम्, अन्त्रादिसादृश्यञ्च । जत्रुशब्दस्याऽपभ्रंश इदानीं लोके जोता इति वर्तते स च मुख्यतया अंसयोरेवाऽवबोधकः । " तस्य वै दक्षिणं वीरो निर्बिभेद रणे भुजम् । सौमदत्तिस्तथा शङ्खं जत्रुदेशे समाहनत् ॥ म. भा. भी..प. ४५।२६ " अत्र कृते च प्रतिकर्तव्यमिति वीराणां सामान्यस्वभावत्वात् एकेन भुजदेशे ताडनं कृतम्, तदुत्तरं तदंसदेशताडनेन स्पष्टं विज्ञायते यदत्र जत्रुदेशेन अंसस्कन्धात्मकः समग्रो देशोऽभिप्रेतः । " सेनापतिः सुशर्माणं भृशं मर्मस्वताडयत् । स चापि तं तोमरेण जत्रुदेशेऽभ्यताडयत् ॥ म. भा. द्रो. १४।३७ " अनेकेन वक्षःस्थलेऽभिघाते समर्पिते द्वितीयेन जत्रुदेशेऽर्थादंसदेशे ताडनं कृतम् ।

कुत्रचिज्जत्रुदेशस्यांसशब्देनैव कथनं दृश्यते यथा—" स तया वीरघातिन्या जनार्दनमताडयत् । प्रतिजग्राह तां कृष्णः पीनेनांसेन वीर्यवान् ॥ म. भा. द्रो. ९२।५२ " अत्र जत्रुशब्दप्रयोगं विहायांसशब्द एव प्रयुक्तः । " स सिंहवाह आसाद्य गदामुद्यम्य रंहसा । जत्रावताडयच्छक्र गजश्च सुमहाबलः ॥ भाग० ८।११।१४ " जत्रौ कण्ठस्य मूलदेशे इति वीरराघवाचार्यः । " महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुररिन्दमः । वा. रा. १।१।१० " अत्राप्यंसदेश एवाऽभिप्रेतः । वृषभानां शकटनियोजनार्थं या चर्मपट्टिका तस्या जत्रुशब्दो गौणः, अंसदेशयोरावन्धनात् । अमुख्य गौणार्थमबुद्ध्वा बहवो ग्रन्थकाराष्टीकाकाराश्च व्यामुह्य जत्रुशब्देन किं ग्रहीतव्यमिति कर्तव्यतामूढा वृषभगले चर्मपट्टिका यत्र निबध्यते स एव जत्रुशब्दवाच्य इति तर्केण निश्चयं कृत्वा केचिदक्षकाख्योरन्ये वक्षोऽक्षकाऽस्थिसन्धौ अन्ये स्कन्धदेशे तद्बुद्धिं मन्वानास्तत्रतत्र तथैव व्याचख्युः । यथा—" निगूढजत्रु पृथुतुङ्गवक्षसं " मित्यत्रांसवक्षःस्थलयो र्मध्यं जत्रु इति विजयध्वजः, निगूढे मांसले जत्रुणी कण्ठस्याऽधोभागयोः स्थितेऽस्थिनी यस्य तमिति विश्वनाथचक्रवर्ती, जत्रुणी असद्वयसन्धिगताऽस्थिनी इति वीरराघवाचार्यः, कण्ठस्याधोभागे स्थिते अस्थिनी जत्रुणी इति श्रीधरः । अत्र वीरराघवाचार्येण प्रथमस्कन्धे—जत्रुणी असद्वयसन्धिगताऽस्थिनी इति लिखित्वाऽष्टमस्कन्धे—जत्रौ कण्ठस्य मूलदेशे इति पूर्वापरवाक्यविरोधमविचार्याऽन्यदेव लिखितम् । तस्य जत्रुस्थलेरज्ञानमेव मूलम् । एवं बहुस्थलेषु बहुभिः शारीराज्ञैर्बहुधा प्रलपितम् । सुश्रुते मर्मनिर्देशस्थले शाखाः, उदरोरः, पृष्ठम्, जत्रुण ऊर्ध्वमिति चतुर्षु विभागेषु समस्तं शरीरं विभज्य मर्माणि निर्दिष्टानि सन्ति । तत्रोदरोरः शब्देनाऽन्तराधि विवक्षितं, उदरोरसो र्द्वादशमर्माणि व्याख्यातानीति स्वयमेव कथितत्वात् । अन्तराधिश्च अक्षकाऽस्थिपर्यन्त एव व्यवह्रियते अतस्तयो र्जत्रुत्वसम्भवो न सम्भवत्येव । अत ऊर्ध्वं " ऊर्ध्वजत्रुगतानि व्याख्यास्यामः तत्र कण्ठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यो द्वे नीले द्वे च मन्ये व्यत्यासेन, तत्र मूकता स्वरवैकृतमरसग्राहिता च, ग्रीवायामुभयतश्चतस्रः सिरा मातृका तत्र सद्योमरण—" मित्यादिना अक्षकास्थ्युपरिस्थितानामेवाऽवयवानां वर्णनात् एतदत्यन्तं स्पष्टीभूतम् यज्जत्रुणी असे एव स्तो न पुनरक्षकास्थिनी, अक्षकास्थ्नो र्यदुक्तस्थलेषु टीकाकारैर्जत्रुत्वेन प्रयोगः कृतोऽस्ति सः शकटे वृषसंयोजनार्थी चर्मपट्टिकां लक्षणया जत्रुशब्दवाच्यामभिलक्ष्य कृतोऽस्ति । युद्धस्थलेष्वागतजत्रुप्रयोगेषु अंस एवार्थः, युध्यतां वीराणामंसस्थले एव प्रहारसम्भवात् । युद्धसमये शिरोभुजादिभिररक्षकाऽक्ष्णो रक्षितत्वात्तत्र गदादिप्रहारस्य सर्वथाऽसम्भवः । वर्तमानसमयेऽपि भटा असदेश एव प्रहारं कुर्वन्तीति प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । यद्यपि " स्रुच. पात्र स्फ्यमनसासीपे अनूक्ये " ' आन्त्राणि जत्रवो गुदा वरत्राः ' अथर्व० ११।३।९–१० इत्यत्र एकस्मिन् सूक्ते नवमदशममन्त्रयो रंसजत्रुशब्दाऽऽगमनं दृश्यते परन्तु तत्रांसशब्देन स्कन्धावभिप्रेतौ, स्कन्धयोरेकीभवनरूपेऽस्यद्वयादिति पूर्वं प्रतिपादितमस्माभिः, अत एव स्कन्धांसशब्दयो र्व्यतिकरो दृश्यते । " स्फ्यावंसा—" विति स्फ्यशब्देन सादृश्यदानात्पश्चमेव तत्र स्कन्धार्थेऽंसशब्दः प्रतिभाति तदपि सादृश्यं न केवलेनांसेन नाऽपि स्कन्धेन किन्तु प्रगण्डांससहितेन स्कन्धेन पूर्यते इति नाऽस्ति शङ्काऽवसरः । जत्रु ग्रीवामूलं, अन्ये वक्षोऽंससन्धिमाहुरिति (सु. सू. १।६) डल्हणेन स्वकीयो भ्रमः प्रदर्शित इति न तद्वाक्येन काचिदर्थसिद्धिः ' जत्रुण ऊर्ध्वं पयाङ्गामिति ' सु. सू. १९।१९ इत्यादिसुश्रुतवाक्यपर्यालोचनया जत्रुण ऊर्ध्वं शालाक्यतन्त्रस्याऽधिकारकथनाच्च असावेव जत्रुशब्दवाच्यौ ।

" न च वातकफात्मानो बलिनोऽप्यूर्ध्वजत्रुजाः । धूमवक्त्रकपानस्य व्याधयः स्यु शिरोगताः ॥ " चरक सू. ५।३० ॥ तत्रोर्ध्वजत्रुकेऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः सनावनः । हितं वातप्रमापश्च घृताचारभोजनम् ॥ च. सू. ७।१७ ॥ गूढ जत्रु पृष्ठवंशश्च—च. शा. ८।५२ " इत्यादीनि चरकीयवाक्यानि सन्ति परन्तु तेभ्यः स्पष्टतया कश्चिन्निर्णयो न सम्भवति । अत्र शतपथे तु सुरारेस्तृतीयः पन्था इतिवत् वक्षोऽस्थिसंव्यस्दक्षिणांतर-

भागयो प्रधानसप्तपर्शुकाना बन्धनकारीणि सप्ततरुणाऽस्थीनि प्रतिभाग सन्ति तानि परिगणय्य द्वे अक्षकास्थिनी मिश्रय्य षोडशसङ्ख्या सम्पादिता । चतुर्विंशतिपर्शुकामध्यवर्ति वक्ष फलकमेकत्वेन परिगणय्य सप्तदशसङ्ख्या पूर्णा कृताऽस्ति तथाहि—" उर सप्तदश । अथाग्नौ जगतोऽग्नये उर सप्तदश तस्मादुर सप्तदश ॥ श ब्रा १२।२।४।११ " " पर्शवो बृहत्य । कीकसा ककुभ सोऽन्तरेण त्रिष्टुभश्च ककुभश्च बृहतीरपदधाति तस्मादिमा उभयत्र पर्शवो बद्धा कीकसासु च जत्रुषु च ॥ श ब्रा ८।६।२।१० " अय शतपथीयसन्दर्भो याज्ञिक जत्रुशब्दार्थं हृदि सन्निधाय कृतोऽस्ति, अस्मादेव स दर्भोजननाम्ना भिन्नोऽजनि सोऽपि गङ्गाधरादियती सीमानमतिक्रान्तोऽभूत् । यत् सुश्रुतेऽपि " निकृष्टकाले या वेगै मन्दै समभिवर्तते । क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात् प्रधाविता ॥ सु उ ५०।११ " इत्यत्र जत्रुमूलात्प्रधावनमुक्त तत्र जत्रु कण्ठोरसो सन्धिरिति जेज्जटेनोक्तम् परन्तु उदरच्छदमहापेशीकम्पनमन्तरा कस्याश्चिदपि हिक्काया आगमनाऽभावात् ' जत्रु ग्रीवामूल तद्ग्रहणेन हृदयक्लोमकण्ठानामपि ग्रहणमिति ' गयदासेनोक्तम् । एव " व्यपेता जायते हिक्का याऽन्नपाने चतुर्विधे । आहारपरिणामान्ते भूयश्च लभते बलम् ॥ प्रलापवम्यतीसारतृष्णार्तस्य विचेतस । जृम्भिणो विप्लुताक्षस्य शुष्कास्यस्य विनामिन ॥ पर्याध्मातस्य हिक्का या जत्रुमूलादसंतता । सा व्यपेतेति विज्ञेया हिक्का प्राणोपरोधिनी ॥ चरक चि १७।३१ ३२ ३३ " इत्यत्र चरकेण व्यपेताया जत्रुमूलस्थान मुक्त, अत्र द्वयोरपि स्थानयो कण्ठोरस सन्धि नोऽस्ति किन्तु शतपथीयवक्षोऽस्थ्यधस्तल जत्रुमूलत्वेनाऽभिप्रेतमस्ति तदैतद्ग्रन्थयो सङ्गति स्यात् परन्तु अय विभ्रम शतपथनिर्माणादनन्तरमेव सञ्जात, वेदेषु तु जत्रुणी इति ग्रीवाप्रधानवायुरूपिणी एव ययो शाखा ग्रीवायाश्चतुर्दिक्षु प्रसृता सन्ति, वस्तुतस्तु हिक्कास्थानीयचरकसुश्रुतीयवाक्यद्वयाभ्या समस्ताऽऽयुर्वेदसिद्धान्ते विप्लव समुत्थित । चरके—" शिरोनासाक्षिजत्रूणा ग्रीवायाश्चापि हुण्डनम् । च चि २८।२२ " इत्यत्र जत्रुहुण्डन वक्षसमागत तथाऽसदेशपार्श्व सम्भवति न पुन शतपथीयजत्रूणाम् । तथात्वस्वीकृते शालाक्यतन्त्रे ऊर्ध्वजत्रुस्थानस्याऽनिश्चया समग्रतन्त्रे विप्लव स्यात्, अतोऽत्र वाक्यद्वये वक्षस्थाने जत्रुशब्दो लेखकप्रमादात् सञ्जात इति प्रतिभाति, अतिप्राचीनसमये च यन्त्रादिषु द्रुणशैल्यभावादत्रुल्यप्रणीतेषु चरकसुश्रुतीयपुस्तकेषु तादृशप्रमादस्य प्रसरण नाऽनुमानबहिष्कृतम् । तादृशश्च पाठ—(भ्रष्टपाठ) मासाद्य गयदासादिभि र्जत्रुमूलस्योपलक्षणत्व स्वीकृत्य यत्समाहित तदपि न समीचीनम् । अतोऽत्र स्थानद्वय जत्रून् स्थाने पक्ष मूलेतिपाठ एव स्थापनीयस्तेन न परस्पर चरकसुश्रुतीयवाक्याना व्याक्षेप स्यात् । यत्तु " शिरोनासाक्षिजत्रूणा ग्रीवायाश्चापि हुण्डन—"मित्यत्र नासाया हुण्डन=घ्राणनाश, अक्षिहुण्डनं=अक्षिव्युदास, जत्रुहुण्डन वक्षोपरोध', ग्रीवाहुण्डनं ग्रीवास्तम्भ, इति चक्रपाणिनाऽर्धजरतीय न्याय समाश्रित्य एकस्थानसमागतेष्वङ्गेषु वैलक्षण्य प्रतिपादित तत्प्रत्यक्षमेव निरुद्धम् । हुण्डनशब्देन विनाशश्चेदभिप्रेतस्तर्हि सर्वत्र स एवाऽर्थोऽवलम्बनीय स्यात् सोऽपि कैश्चिदपि शास्त्रकारै र्न स्वीकृत । हुडिधातो प्रयोग प्राय कम्पने प्रयुज्यन्ते तेन च नासाग्रीवाक्षिजत्रूणामित्यत्र कम्पनार्थ एव भवति, कम्पनञ्च नानाविध तेन कुत्रचित्सङ्कोच कुत्रचिद्विस्फुरण भवति । यद्यपि जत्रुणी ग्रीवासन्धौ एवाऽऽयाते परन्तु कुत्रचिदेकस्य कुत्रचिद् द्वयोर्जत्रुणो कुत्रचित्समस्तग्रीवाया कम्पन सङ्कोचो वा भवति, इत्यर्थं द्योतयितु जत्रुणो पृथगुपादान कृत प्रतिभाति । चक्रपाणीयव्याख्यानन्तरमङ्गद्वयमेव नानार्थस्वीकारात् । जत्रुशब्दनाऽऽयुर्वेदीयसिद्धान्ते वक्षसोऽनागतत्वाच्चेति दिक् ।

(सं ५०) पक्षति =" पक्षो मासार्धके गेहे पार्श्वसाध्यविरोधयो । केशादे परतो वृन्दे बले सखिसहाययो ॥ चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च राजकुञ्जरपार्श्वयो ॥ " इत्यभिधानात् पक्षशब्दस्य पार्श्ववाचकत्वात् पक्षस्य पार्श्वस्य मूलमिति विग्रहे ' पक्षात्ति–' (पा. ५।२।२५) रिति तिप्रत्यये पक्षति । पर्शुभिर्निर्मितमित्यर्थे

पार्श्वशब्दस्य रूढत्वात्तन्निवृत्तेर्मूलं कारणं पर्शुका एव सन्ति, तदभावे पार्श्वत्वस्यैवाऽसिद्धत्वात् । पक्षतिशब्देनाऽत्र पर्शुका ग्रहीतव्या । "अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षतिरिन्द्रस्य तृतीया सोमस्य चतुर्थ्यदित्यै पञ्चमीन्द्राण्यै षष्ठी मरुतां सप्तमी बृहस्पतेरष्टम्यर्यम्णो नवमी धातुर्दशमीन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यमस्य त्रयोदशी ॥ वा. सं. २५।४" इत्यस्मिन्मन्त्रे स्पष्टतया तासामेव ग्रहणसम्भवात् । शरीराऽवयवेषु तद्वाचकस्याऽन्यस्याऽभावात् ॥

(सं ५१) क्रोडः="श्येनः क्रोडोऽन्तरिक्षं पाजस्यं बृहस्पतिः ककुद् बृहतीः कीकसाः ॥ अथर्व. ९।१२।५" इत्यत्र क्रोडशब्दः पार्श्वनाम्नी श्येनपक्षिणा उपमितत्वात् । किञ्च "क्रोडौ ते स्तां पुरोडाशावाज्येनाभिघारितौ ॥ अ. १०।९।२५" अस्मिन्मन्त्रे अभिघारितयोरग्नीषोमीयभागत्वेन प्रकल्पितपुरोडाशभागयोः क्रोडत्वप्रकल्पनात् वामदक्षिणभागौ क्रोडशब्दवाच्याविति सिद्धे सति क्रोडो पार्श्वाऽपरपर्यायौ न पुनर्वक्षोमध्यभागमात्रम् । 'ना ना क्रोडं भुजान्तर'मिति प्रमाणदानपुरःसरं क्रोडो घनोरक्षोमध्यभागइति महीधरोक्तिस्तुचिन्तनीयैव ।

(सं. ५३) वर्जह्ये=" ऊरू पादावष्ठीवन्तौ शिरो हस्तावथो मुखम् । पृष्टीर्बर्जह्ये पार्श्वे कस्तत् समदधादृषिः ॥ अथर्व. ११।१०।१४" अत्र मन्त्रे शरीराऽवयवानां विलक्षणनिर्माणक्रियाकौशलं दर्शयित्वा अन्येनेदृशी कृतिरशक्येति प्रदर्शयन्नीश्वरस्य स्तुतिः कृताऽस्ति, तत्र मुखपृष्टिपार्श्वानां मध्ये बहिर्दृश्यमानाऽवयवौ वर्जह्यशब्देन प्रतिपादितौ, तौ च स्तनावेव सम्भवतः, तत्राऽपि स्तनमुकुलयोर्दुग्धवाहिनीनां मुखानि तुल्या घटिकाभिव वर्त्तिष्णु पुष्णाति तन्महद्वैचित्र्यमस्ति, अतो वर्जह्यशब्देन चूचुकावेव ग्रहीतव्यौ ।

(सं. ५४) कुन्तापानि—उदरशब्देनोदरगुहायां सन्निविष्टानि समस्तान्यप्यङ्गानि उपतिष्ठन्ते, परन्तु याज्ञिकविभागे पाजस्यादिविशेषनाम्ना श्रुतिप्रामाणिकतान्यायेन प्लीहादिसमस्ता अवयवा पृथग्भवन्ति, उदरशब्देन केवला उदराऽऽच्छादिका त्वग्विशिष्टा महापेश्यवशिष्यते । परन्तु शतपथे "उदरमेकविंशः । विंशतिर्वा अन्तरुदरे कुन्तापान्युदरमेकविंशः तस्मादुदरमेकविंशः ॥ (१२।२।४।१२)" इत्यत्र क्षुद्राऽन्त्राणि उदरपेशीसहितानि परिगणितानि । तत्र क्षुद्रान्त्रेषु विन्यासविशेषेण याज्ञिकोणा आकृतयः सन्ति तानि कुन्तापनाम्ना सङ्केतितानि, तानि च भाग विंशतिसङ्ख्याकानि, तेषु उदरच्छदपेश्या सम्मेलनादेकविंशतिसङ्ख्या पूर्यते । अत. सैव सङ्ख्या उदरशब्देन याज्ञिकविभागे व्यवहर्तव्या इति स्वकीयः सिद्धान्तः प्रदर्शितोऽस्ति । साधारणतया तु पर्शुकापञ्जरादधस्ताद्या महती गुहा सा सर्वाऽप्युदरशब्देनोपस्थिता भवतीति सुधीभिर्विभावनीयम् ।

(सं. ५७) जघनम्=" स्फुरत्कुचश्रोणिनाम्नुरुजघनस्फिचम् । हर्षोत्सुक्यपराश्चाऽपि नियाद्दुमसीमिति ॥ सु. शा. ३।८ इत्यत्र स्फिग्देशस्य पृथगुक्तत्वात् कटेः पुरस्ताद्भागो जघने पर्यवस्यति वर्तमानकोशकारा अपिमिमेव भाग जघनशब्देन व्यवहरन्ति । "येन महानग्न्या जघनं०" (अ. १४।१।२६) इत्यादौ वैदिकस्थले तु कटिमात्रे रूढमस्ति ।

अथानूकविवरणम् (सं. ५९)

अनूक्यमनूकमिति चैकाऽर्थाऽभिधायिनौ शब्दौ । कन्=शिर पश्चादिति विग्रहे—अव्ययं विभक्ती—(पा. २।१।६) त्यादिना अव्ययीभावे समासे, योगविभागात्साधारणे वा समासे 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (पा. ६।३।१२२) इत्यत्र बहुलग्रहणाद्दीर्घेऽनूकमिति सिद्धम् । अनूक्यशब्दे तु अनुक्रमेण उच्यन्ते समय-

यन्ति अस्थीनि आस्मिन्निति सायणेन साधुत्वप्रक्रिया प्रदर्शिता । एतौ द्वावपि शब्दौ पृष्ठेपिकावाचकौ, शिरः पश्चाच्छ्रोणिपर्यन्तमेकत्वेन स्थितिमत्त्वात् । तथा च—" पादाभ्यां ते जानुभ्यां श्रोणिभ्यां परिभंससः । अनूकादर्षणीरुष्णिहाभ्यः शीर्ष्णो रोगमनीनशम् ॥ अथर्व. ९।१३।२१ " इत्यत्र परिभससः उपरि शीर्ष्णश्चाऽधस्तादनूकस्य निर्देशः कृतोऽस्ति । पृष्ठेपिका विहाय नाऽस्त्यन्यदङ्गं यदेकत्वेन प्रतिभासेत, अतोऽनूकाऽनूक्यशब्दाभ्यां पृष्ठेपिकैव ग्रहीतव्या । सा च " ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात् । अथर्व. २।३३।२, ऋ. १०।१६३।२, " " प्रतीच्यां दिशि भसदमस्य धेह्युत्तरस्यां दिश्युत्तरं धेहि पार्श्वम् । ऊर्ध्वायां दिश्यजस्याऽनूकं धेहि दिशि ध्रुवायां धेहि पाजस्यमन्तरिक्षे मध्यतो मध्यमस्य ॥ अथर्व. ४।१४।८" "यो विद्याद्ब्रह्म प्रत्यक्षं परूंषि यस्य सम्भारा ऋचो यस्याऽनूक्यम् ॥ अथर्व. ९।६।१ " इत्यादिषु त्वेकवचनान्तेनैव समागतौ, परन्तु " खलः पात्रं स्फ्यावंसावीषेऽनूक्ये अ. ११।३।९ " इत्येकस्मिन्नेव मन्त्रेऽनूक्ये इति द्विवचनान्त समागतम्, तत्राऽपीषे इतीषयो द्वित्वादनूक्ययोरुत्तराऽधरविभागभाक्त्वेन द्वित्वं प्रकल्प्य प्रदर्शनान्न काऽपि हानिः, एकस्मिन्नपि वस्तुनि दिक्परत्वव्यवहारेणाऽनेकत्वस्य दुर्वारत्वात् । अत्राऽसयोर्मध्यदेहस्य च सन्धिरिति सायणस्य व्याख्यानन्तु न समीचीनम् । अत्र (पृष्ठेपिकायां) त्रयस्त्रिंशद्देवता सम्बन्धोऽस्ति तथाहि—"यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा अङ्गे सर्वे समाहिताः । स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥ अथर्व. १०।७।१३" "यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा निधिं रक्षन्ति सर्वदा । निधिं तमद्य को वेद यं देवा अभिरक्षथ ॥ अ. १०।७।२३" "यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा अङ्गे गात्रा विभेजिरे । तान्वै त्रयस्त्रिंशद्देवानेके ब्रह्मविदो विदुः ॥ अ. १०।७।२७ ॥ " त्रयस्त्रिंशद्देवतास्त्रीणि च वीर्याणि प्रियायमाणा जुगुपुरप्स्वन्तः । अस्मिंश्चन्द्रे अधि यद्धिरण्यं तेनायं कृणवद् वीर्याणि ॥ अथर्व. १९।२७।१० " एषु मन्त्रेषु त्रयस्त्रिंशद्देवानामेकाङ्गे विद्यमानत्वं प्रदर्शितम् । अत्र देवा इत्यस्य नाम "देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता ॥ निरुक्त. अ. ७।१५" अस्थिषु च दीपनक्रियावत्त्वं द्योतनक्रियावत्त्वञ्च स्पष्टमेव, अनूकास्थिषु च शरीरमध्यवर्तित्वाद् द्युस्थानत्वमप्यस्ति । प्राचीनाऽस्थिसङ्घातात्पञ्चदशहस्तमितभूम्यधस्तिरोहितादपि घोरान्धकारनिबिडप्रदेशे ज्योतिर्ह्देतीति प्रत्यक्षसिद्धम् । अज्ञास्तज्ज्योतिरभिप्रेतानाम्ना कथयन्ति तत्प्रदेशगमने बिभ्यति च । ऋग्वेदे त्वनूके त्रिस्थानेषु विभज्य दिव्यन्तरिक्षपृथिवीति लोकत्रयेण साम्यं प्रकल्प्य प्रतिलोकमेकादशाऽस्थ्नां स्थितिरुक्ता तथाहि—"ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ । अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम् ॥ ऋ. १।१३९।११ ॥ हे देवासो=देवाः=द्योतनशीला ये=यूयं दिवि=द्युलोके एकादश स्थ=एक च दश चेत्येतत्सङ्ख्याकाः स्थ=भवथ तथा पृथिव्यामधि=उपरि एकादश स्थ=एतत्सङ्ख्याका भवथ किञ्च अप्सुक्षितः=सद्गृह्णत्वात्तात्स्थ्यादन्य अप्स्वन्तरिक्षे क्षियन्ति निवसन्तीत्यप्सुक्षितः । क्षीयतेः क्विप्, तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् ॥ पा. ६।३।१४ ॥ अन्तरिक्षवासिनो देवा एकादश स्थ तत्सङ्ख्याका भवथ यद्वा अन्तरिक्षस्यैव सञ्ज्ञा आपः पृथिवी इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । यद्यपि तिस्र एव देवता इत्युक्तत्वात् क्रियाद्यभिमानिन्यो देवतास्तिस्र एव तथापि महिना=महत्त्वेन स्वस्वविभूत्या त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याका भवन्ति तत्तत्स्थाने अन्यास्तद्विभूतय इत्युक्तत्वात् । महिना देवाम इत्येते सर्वत्र सम्बध्यन्ते, ते यूयं हे देवासो त्रिविधोक्तसङ्ख्याका देवा इममस्मदीयं यज्ञं जुषध्वं सम्भजध्वं तत्सम्बन्धि हविर्वा सेवित्वा प्रीणयध्वं, एक च दश च एकादश प्राग्वेकादशभ्य (पा. ५।२।४९) इति निपातनाद्दीर्घः । सङ्ख्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिति सायणः । त्रयस्त्रिंशद्देवानां सङ्ख्या तु " अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादशाऽऽदित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च । ऐत० ब्रा. २।१०" " अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादशाऽऽदित्या, इन्द्रश्च प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशदिति । कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च

द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं वसु सर्वं हितमिति तस्माद्वसव इति । (वसति अस्मिन् सर्वमिति वसुरिति व्युत्पत्त्या अग्न्यादिषु सर्वपदार्थजातस्य साक्षात्परम्परया वा निहितत्वाद्वसुशब्देनाऽग्न्यादय एव ग्रहीता इत्यभिसन्धिः)। कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदाऽस्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति। (अन्यस्थले रोदयन्ति रुदन्ति वेति रुद्रा इत्यर्थपरत्वेन 'मन्यु र्मनु र्महिनसो महाञ्छिव ऋतुध्वजः । उग्ररेता भवः कालो वामदेवो धृतव्रतः ॥ भा. ३।१२।१२ ' इत्यादि नामानि दत्तानि। बृहदारण्यकस्य मधुविद्यापरत्वेन प्राणानां शरीरसहितानां रुद्रत्वं स्थापितमिति न विरोधः) । कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैत आदित्याः (*विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टाऽथ सविता भगः । धाता* विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः ॥ भा. ६।६।३९ ॥ इत्यादौ विवस्वदादयो ये आदित्यत्वेन परिगणितास्ते द्वादशमासानामधिष्ठातारः, अत्र त्वधिष्ठेयमासा एव गणिता इति न परस्परविरोध.) । एते हीदं सर्वमाददाना यन्ति ते यदिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥ बृ. उ. ३।९।२–५॥" अत्र वषट्कारस्थाने इन्द्रः समाम्नात इति विशेषः । यद्यपि सायणेन स्पष्टतयाऽस्थीनि नोक्तानि परन्तु बृहदारण्यकीयरुद्राऽऽदित्यशब्दयोर्व्याख्यानेन स्पष्टमेव शारीरपरत्वं मन्त्रस्य सञ्जातम्। पृष्ठेपिकायाः समस्ताङ्गानां प्रतिबद्धत्वाच्चात्र सूक्ष्मेऽपि भङ्गे समस्तशरीरस्य कार्याऽकरत्वात्तदधिष्ठितृत्वेन देवत्वेन च वर्णितम्—"कति देवाः कतमे त आसन् य उरो ग्रीवाश्चिक्युः पूरुषस्य । कति स्तनौ व्यदधुः कः कफोडौ कति स्कन्धान् कति पृष्टीरचिन्वन् ॥ अ. १०।२।४" कतमे स्वाने कति कियत्सङ्ख्याकाः देवाः द्योतनशीलाः स्वेतरापेक्षया प्रधाना वा आसन् सन्ति ये पूरुषस्य उरोग्रीवाश्चिक्युः चिन्वन्ति स्थिरीकुर्वन्ति कति च देवाः स्तनौ कफोडौ स्कन्धान् पृष्टीरचिन्वन् ते कति सन्तीति परोक्षप्रश्नः, परन्तु ये उरोग्रीवाश्चिक्युः स्तनादींश्च व्यदधुरिति वाक्याभ्यां स्पष्टमेव पृष्ठेपिका समायाति, पृष्ठेपिकाया असद्भावे उरोग्रीवाणां चयनाऽसम्भवात्, स्तनादिविधानस्याऽपि खपुष्पायितत्वं स्यात्। अस्मिन्मन्त्रे देवा इत्यनेन त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्यापरत्वं सर्वाऽस्थिप्रधानत्वञ्च पृष्ठेपिकाऽस्था स्पष्टतया प्रतिपादितमस्ति, अतः पूर्वोक्तमन्त्रेषु त्रयस्त्रिंशद्देवशब्देन पृष्ठेपिकायां त्रयस्त्रिंशदस्थीनीति स्पष्टतया समायातम्। तेषां विभागो यथा—त्रयस्त्रिंशद्देवानां साम्येन अनूकास्थिगणनायां प्रथमतो योगिमार्गाऽनुसारेण तान्त्रिकनयेन च सुषुम्णाया मूलाधारादुत्थितत्वात्पृष्ठवंशस्य सर्वतोऽधस्तनगुदाप्रविष्टभागस्य मूलाऽऽधारत्वात्प्रजापतेश्चादिकारणत्वात्प्रथमकशेरुकस्य(कशेरुकाया.)प्रजापति र्देवता, द्वितीयस्येन्द्रः, तृतीयस्याऽग्निः, चतुर्थस्य पृथिवी, पञ्चमस्य वायुः, षष्ठस्याऽन्तरिक्षं, सप्तमस्याऽऽदित्यः, अष्टमस्य द्यौः, नवमस्य चन्द्रमाः, दशमस्य नक्षत्राणि, एकादशस्य धाता इति मूलाधारादेकादशकशेरुकाणामेकादश देवा बोध्याः । यद्यप्यत्र धातुः परिगणनमादित्येषु कृतमस्ति तथापि वसुषु प्रजापतेरागतत्वात्प्रजापतेश्च धातेत्यपरपर्यायत्वात्तत्र धातुर्योगः समीचीनतामेव द्योतयति, अनेन प्रकारेण मूलाऽऽधारादूर्ध्वगणनया द्वयोः कटिकशेरुकयोः मध्यमैकादशसङ्ख्याया गणनं समाप्यते । द्वितीयैकादशकसङ्घश्च तृतीयकटिकशेरुकादारभ्यते स च क्रमेण मित्राऽर्यमरुद्रवरुणसूर्यभगविवस्वत्पूषन्सवितृत्वष्टृविष्णुभिरधिष्ठितो ज्ञेय. । सोऽपि पूर्ववत् (मूलाधारादूर्ध्वगणनया) अष्टपृष्ठकशेरुकपर्यन्तं समाप्यते । तदुपरि ऊर्ध्वतनानि चत्वारि पृष्ठकशेरुकाणि सप्त च ग्रीवाकशेरुकाणि मिलित्वा तृतीयैकादशको गणः समाप्यते । स च मन्युमनुमहीनसमहच्छिवर्तुध्वजोग्ररेतोभवकालवामदेवधृतव्रतनामभीरुद्रैः समधिष्ठितो बोध्य.। यास्विह विभागे इत्थमेव गणना श्रेयसी प्रतिभाति, मूलाधारे मूलभूतदेवानां समागमनान्मध्येऽन्तरिक्षाधिष्ठातृदेवानां सूर्याणां समागमनादन्ते ग्रीवासमाप्तिपर्यन्तं रुद्राणामागमनात् । प्रथमैकादशके प्रजापतीन्द्रपृथिव्यादीनामागमनमस्ति तत्र तन्त्रशास्त्रेऽयं भागः पृथिवीमण्डलत्वेनैव परिगणितः । मध्ये आदित्यानां यदाऽऽगमनं तत्राऽग्निमण्डलं प्रतिपादितम् , आदित्यानाञ्चाऽग्न्यधिष्ठातृत्वात्तदपि युक्तमेव । तृतीयैकादशके मर्मपुञ्जस्य समाग-

मन्त्रात् “ रुद्रो वो ग्रीवा अशरैत् पिशाचाः पृष्ठीर्वोऽपि शृणातु यातुधानाः ॥ अ. ६।३२।२ ” इत्यादिकृत्या-स्थले ग्रीवाया रुद्राऽधिकारतस्य वर्णनात्पृष्ठीभिः शीघ्रमृत्यौ सम्भवात् सोऽपि प्रविभाग सम्यगेवाऽऽस्ते, इति सर्वं समीचीनमेवाऽवभाति । इममेवाऽभिप्रायमाशय्य “ अनूक त्रयस्त्रिंश । द्वात्रिंशद्वा एतस्य कल्कराण्यनूक त्रयस्त्रिंश तस्मादनूक त्रयस्त्रिंश ” इति शतपथे (१२।२।४।१४) प्रतिपादितम् । अधुना पृष्ठाऽस्थ्नां सङ्ख्याया शङ्कालेशोऽपि नाऽवशिष्ट, परन्तु वर्तमानसुश्रुतचरकयोरायुर्वेदीयसंहितयोस्तस्मिन् विषये महान् विरोधो दृश्यते, तद्विकारैरपि मूलमपश्यद्भ्याऽन्यथैव प्रत्यपितम् । तत्र वेदोक्तप्रामाण्य पुरस्कृत्योक्तसंहितयो पाठः शोधयितव्या इमा सृतिं विहाय नाऽन्यथागति प्रतिभाति । आयुर्वेदस्य च वेदमूलत्वात्भ्रान्तिस्थले तन्मूलगवेषणेनैव निश्चयो भवेदिति सर्वसुधीभिरगत्या स्वीकरणीयमेव प्रतीयते ।

पृष्ठाऽस्थिगणने वर्तमानसुश्रुते ‘ पृष्ठे त्रिंशत् ’ इति पाठो लभ्यते, तत्र लेखकादिप्रमादात् त्रिंशच्छब्दात् पूर्वं त्रयश्शब्दो लुप्तो भवेदिति सम्भवद्रूपमेवेन न ग्रन्थकर्तुरपराधेऽपि सम्भवति, अतिप्राचीनपुस्तकेष्वीदृशानां लेखकप्रमादानां शतशो दर्शनात् । त्रयस्त्रिंशदितिपाठे तु समीचीनैव सौश्रुती पृष्ठाऽस्थिगणना । अथवा शल्य तन्त्रे स्थूलाऽस्थ्नां परिगणनस्य स्वयमेव सूचितत्वाच्चतुरस्थिसङ्घातस्य पृष्ठेपिकापुच्छस्याऽत्यन्तसंश्लिष्टत्वेनैकतया दृश्यमानत्वादेकत्वेनाऽऽचार्येण परिगणितम्भवेत्तर्हि ‘ पृष्ठे त्रिंश’ दित्यपि पाठ सम्भवति यथा नितम्बेऽस्थिपञ्चत्वेऽपि “ श्रोण्यां पञ्च, गुदभगनितम्बेषु चत्वारि त्रिकसंश्रितमेक-”मिति न्यदर्शि तथा पृष्ठेपिकापुच्छेऽप्यकारीति सम्भवद्रूपम् । अस्थिशतत्रयस्य सङ्ख्याऽप्यमुया रूत्या पूर्णा समायाति । त्रयस्त्रिंशदिति पाठे तु त्रिशताऽत्रीण्यस्थीन्यधिकानि भवन्त्यत ‘ पृष्ठे त्रिंश—’दिति पाठ आचार्यस्याऽभिप्रेतो भवेदिति प्रतिभाति ।

अत्र हार्नेले (*Hoernle*) प्रभृतिभि र्नवीनाऽऽयुर्वेदोद्धारकम्मन्यैश्चतुर्विंशतिपृष्ठकशेरुकापर्यन्त पृष्ठवंश नियतीकृत्याऽवशिष्टनवकशेरुका भागद्वये विभज्य पञ्चकशेरुकाणां ‘ त्रिक ’ मिति, अवस्तनानां चतसृणां गुदास्थिअनुत्रिकास्थि वेति नाम्नी ददति । तेषाम्मते पृष्ठवंशे चतुर्विंशतिरेवाऽस्थीन्यवशिष्यन्ते तदानीं पृष्ठे त्रिंशदित्यपि सुश्रुतीय पाठोऽशुद्धतामावहति । त्रिकमनुत्रिकमित्यस्थिविशेषसञ्ज्ञा सुश्रुते चरके वा न क्वाऽप्युपलभ्यते न वा वेदेषु, ब्राह्मणेषु, आरण्यकेषु चेदृशी सञ्ज्ञा कृता दृश्यते । “ पक्वाऽऽशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलं नाभौ करोति च । कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाह त्रिकवेदनाम् ॥ सु. नि. १।२४” इत्यादौ यद्यपि त्रिकशब्द समागतो दृश्यते परन्तु स न कस्मिंश्चिदस्थिविशेषे रूढोऽस्ति किन्तु त्रयाणां समाहारस्त्रिकम्, त्रयाणां=नितम्बाऽस्थिद्वयपृष्ठवंशाऽन्त्यानां समाहारस्त्रिकमित्येत साधारणमर्थमेव बोधयति, न तु विशेषसञ्ज्ञां प्रतिपादयति, अतएव “ क्षारोदकनिभ. स्रावो वर्च्चो रक्ताऽऽशयात्स्रवन् । आमाशयात्कलायाम्भोनिभश्च त्रिकसन्धिज ॥ सु. सू. २२।१०॥” इत्यत्र त्रिकशब्दव्याख्याने बाहुग्रीवाऽस्थित्रयसङ्घातोऽत्र त्रिकमिति डल्हणो व्याख्यातवान् अत्रास्थित्रयसङ्घाताऽभावेऽपि त्र्यवयवसङ्घाते एव डल्हणकथनस्याऽऽशयो बोध्य । अतस्त्रिकाऽनुत्रिके इति पृष्ठवंशपिकाऽन्तिमनवकशेरुकाणां ये सञ्ज्ञे कृते स्तस्ते एकान्ततो निर्मूले एव । वातस्य पक्वाशयस्थानत्वात्कटित्रिकसन्धेश्च तत्सामीप्यात्कुपितवातोपद्रवस्थानीयत्वेन तन्निर्देशात् साधारण्येन त्रिकमिति कथने तत्रत्यप्रदेशो झटिति बुद्ध्यारूढो भवति परन्तु तत्राऽपि सन्धिरेव जनानां मनसि स्फुरति न पुन पृष्ठेपिकापञ्चकशेरुकासङ्घात । न च त्रयाणां समाहारस्त्रिकमिति यौगिकमेवाऽर्थमादायाऽस्तु तत्र त्रिकस्य व्यवहार इति वाच्यम् ‘ तत्राऽस्थिपञ्चकसद्भावत्वेन त्रिकव्यवधानाऽयोग्यत्वात् । नच‘त्रिकसंश्रितमेक’मिति वाक्यस्य का गतिरिति वाच्यम् ‘ तत्राऽपि यौगिकार्थे एवाऽऽचार्यस्याऽभिप्रायस्तथाहि “ श्रोण्यां पञ्च ” इत्याचार्यस्य प्रतिज्ञा, तत्परिगणनाया “ गुदभगनितम्बेषु चत्वारि

त्रिकसंश्रितश्चैक" मिति यथाऽवस्थितः पाठोऽस्ति अयमत्राऽभिसन्धिः—नितम्बाऽस्थिफलकगुदाऽस्थि (कुकुन्दरास्थि) भागद्वयमध्यवर्तिनी तिर्यङ्निःसृता पट्टिका चेति प्रतिश्रोण्यस्थित्रयमस्ति, श्रोणिद्वयसंयोगे मध्यपट्टिकाद्वयं सन्धीयमानमेकत्वं भजद्भगाऽऽधारत्वेनाऽवतिष्ठते, पश्चाच्चैतत्फलकद्वयं पृष्ठवंशकाऽस्थ्ना सन्धीयते । इदमस्थिगह्वरमेतत्स्थानीयपेशीसमुदायेनाऽऽवृतं सदधस्ताद्गुदद्वारसञ्ज्ञां पुरतो मध्यतो लिङ्गभगस्थानसञ्ज्ञां भजति । पश्चाच्छ्रोणिनितम्बस्फिगादिसञ्ज्ञात्वेन नानाविधं नानानामभिः परिगण्यते । अस्य विवरस्योपरिष्टादधस्ताच्च " नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवङ्क्षणशेफसाम् । एकद्वारस्तनुत्वक्को मध्ये वस्तिरधोमुखः ॥ एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदाऽस्थिविवरस्थिताः । वस्तिर्वस्तिशिरश्चैव पौरुषं वृषणौ गुदम् ॥ अलाब्वा इव रूपेण शिरास्नायुपरिग्रहः । मूत्राशयो मलाधारः प्राणाऽऽयतनमुत्तमम् ॥ पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु याः । तर्पयन्ति सदा मूत्रं सरितः सागरं यथा ॥ सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते मुखान्यासां सहस्रशः । नाडीभिरुपनीतस्य मूत्रस्यामाशयान्तरात् ॥ जाग्रतः स्वपतश्चैव स निःस्यन्देन पूर्यते । आमुखात्सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्यते नवः ॥ घटो यथा तथा विद्धि वस्तिर्मूत्रेण पूर्यते ॥ सु. नि. ३।१८।२३ " एतत्सर्वं गुदाऽस्थिगह्वरे निहितमस्ति, अत्राऽऽचार्यस्याऽभिप्रायमजानाना महाशया गुदाऽस्थिगह्वरे वस्त्यादिसमुदायस्य कथं सन्निवेश इत्यादि संशेरते, पर ते गुदाऽस्थिविवरशब्दस्यार्थमेव न जानन्ति । बृहदन्त्रस्याऽन्तिमभागस्य गुदाशब्दवाच्यत्वादन्त्रस्य च मांसकास्न्वादिमयत्वात्तत्राऽस्थ्न एवाऽभावः । अत्र गुदसमन्ताद्यान्यस्थीनि (नितम्बाऽधस्तनपृष्ठवंशपुच्छाऽस्थीनि) तेषां पेश्यादिनिर्मितसंयोगेन यदिदं गह्वररूपं सञ्जातं तदेवाऽत्र गुदाऽस्थिविवरेणाऽभिप्रेयते । " नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवङ्क्षणशेफसाम् । एकद्वारस्तनुत्वक्को मध्ये वस्तिरधोमुखः । एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्थिविवरस्थिताः " एते एकसम्बन्धिनः (परस्परं सम्बद्धाः सन्तः गुदाऽस्थिविवरस्थिताः) सन्तीति वाक्येन संशयाऽवकाश एव नाऽवशिष्यते । अत्र कटीशब्देन नितम्बाऽस्थिग्रहणम्, तच्च पट्टिभागभक्तं सदपि अभिप्रायविशेषेण । पक्वभागत्वेनाऽवशिष्यते । पृष्ठशब्देन पृष्ठवंशपुच्छौ ग्राह्यः । एतदस्थिसङ्घातरूपेण गुदाऽस्थिविवरं निर्मीयते न तु गुदायां कानिचिदस्थीनि सन्ति इति स्पष्टमेवाऽऽचार्येण ज्ञापितम् । ये तु पृष्ठवंशपुच्छं ' अनुत्रिकास्थि गुदास्थि ' इति नाम्नोल्लिखन्ति तदेकान्ततो निर्मूलम् । गुदद्वारस्योभयपार्श्वयोरतिसन्निहितत्वान्नितम्बास्थिद्वयाऽधोभागौ (ऊर्वस्थिसन्ध्यधोऽस्थिनी) येनकेनाऽपि प्रकारेण गुदाऽस्थित्वेन वक्तुं युज्येते न पुनः पृष्ठपुच्छम् । अस्थिचतुष्टयसङ्घातरूपस्य (पुच्छस्य) सुश्रुते (सूत्र० २३।६) पुच्छास्थीति नाम प्रदत्तम् इदमेवाऽभिप्रेत्य श्रोण्यस्थिगणनप्रायामाचार्येण श्रोण्यां पञ्चेति प्रतिज्ञातम् " तत्र गुदभगनितम्बेषु चत्वारि त्रिकसंश्रितश्चैकमिति " । यद्यप्यत्र श्रोण्यां षडिति वक्तुमुचितं तथाऽपि नितम्बाऽस्थ्नोश्चत्वारो भागाः पृथक्त्वेन यथा संलक्ष्यन्ते तथा मध्यपट्टिकाद्वयस्य न पृथक्त्वेन प्रतीतिर्भवति किन्तु संश्लिष्टतया एकत्वेनैवेति मनसि निधाय त्रिकद्वयाऽऽश्रितं यत्तिर्यक्पट्टिकाद्वयं तत्संश्रितं=संश्लिष्टं सदेकमेकत्वेनैव यस्मात्प्रतीयते, अतो न षडिति वक्तुमुचितम् किन्तु पञ्चैव श्रोण्यामस्थीनि गणयितव्यानि । अतः सुश्रुतीय पृष्ठास्थ्नां त्रयस्त्रिंशदिति त्रिंशदितिवा सङ्ख्या श्रोण्यस्थ्नां पञ्चेति सङ्ख्या च समीचीनाऽस्ति । व्यवहारार्थं विभागः प्रकल्पयितुमिच्छा चेत्तर्हि श्रोणिफलकं दक्षिणं, श्रोणिफलकमुत्तरं, श्रोण्यस्थ्यधोभागो दक्षिणः, श्रोण्यस्थ्यधोभाग उत्तरः, भगास्थि चेति पञ्च नामानि कल्पयितव्यानि ।

श्रोण्यस्थिविवरणे सम्प्रत्युपलभ्यमानचरकीयपुस्तकानां पाठा अराजन्यके जनपदे प्रजा इव गोपाऽऽभावे गाव इव अनियता दृश्यन्तेऽतस्तत्पाठोद्धरणं निष्प्रयोजनमिव प्रतिभाति । मेले त्रिकसंश्रितमिति न दृश्यते, केषुचिच्चरकपुस्तकेषु तु सुश्रुतादुद्धृत्य स्थापितमस्ति परन्त्वभिवेशस्य भेडसहाध्यायित्वेन द्वयोरपि संहितयोः प्रायः पाठसादृश्यदर्शनेन चाऽनुमीयते यत्त्रिकसंश्रितमितिपाठश्चरके नास्त्येवेति । अस्तु वा तथैवाऽत्र नाऽस्म-

दीर्घो दुराग्रहः परन्तु पद्यसङ्ख्या वर्तमानपाठे न केनचिदपि पूर्यतेऽतस्तत्र्यपाठशोधनस्याऽऽवश्यकता प्रतिभाति, सा चाऽपि सुश्रुतानुकूलैव कर्तव्या । शारीर आन्वन्तराणामेव श्रेष्ठत्वस्य महर्ष्यात्रेयेणैवोक्तत्वात् इत्यलमतिप्रपञ्चितेन ।

(सं. ६०) कल्कराणि=" संकर्षन्ती करूकरं मनसा पुत्रमिच्छन्ती । पतिं भ्रातरमात्स्वान् रदिते अर्बुदे तव ॥ अ. ११।११।८" हे अर्बुदे ! मृत्व्यधिष्ठातृदेवते तव=त्वदीये रदिते दन्तानां व्यापारे कृते सति अर्थान्निःशेषमांसादिभक्षणेन केवलाऽस्थिपञ्जररूपेऽवशिष्टे शवे तत्पत्नी " प्रतिघानाश्रुमुखी कृधुकर्णी च क्रोशतु । विकेशी पुरुषे हते रदिते अर्बुदे तव ॥ अ. ११।११।७ " इति मन्त्रोद्दिष्टदशायुता सती पतिमस्थिपञ्जररूपं करूकरं कशेरुकाप्रदेशमालोच्य संकर्षन्ती शनकैःपार्श्वे रणाऽङ्गणप्रदेशाद्बहिरानयन्ती, तदाहादिकियार्थं मनसा पुत्रमिच्छन्ती, स आगत्याऽस्य पारलौकिकीं क्रियां कुर्यादित्यभिलपन्ती अथ च तस्याऽपि निधनप्राप्तिश्रवणात् आत्=अनन्तरं भ्रातरं पतिभ्रातरं स्वभ्रातरं वा इच्छन्ती अथ च तयोरपि निधनश्रवणाद् आत्-स्वान् स्वकीयसम्बन्धिनः यान् कांश्चिदपि इच्छन्ती भूयादिति प्रार्थना । यत्तु " करइत्यनुकरणशब्दोऽयम् । तत्करोतीति करूकरं हस्तपादाद्यवयवगतं सन्धिमद् अस्थिजातं तत् सम्यक् कर्षन्ती । लोके हि भयवशाद् उभयोर्हस्तयोः परस्पराऽङ्गुलिनिपीडनेन तादृशं शब्दं उत्पादयन्ति " इत्याद्यसङ्गतं सायणेन यथेष्टं प्रलपितं तत्तु शतपथाद्याशयमनालोच्य लिखितमस्तीति विद्वद्भिराकलनीयम् । करूकरमिति छिद्रयुक्तवलयाकृत्यस्थ्नो सञ्ज्ञा । तानि च पृष्ठवंशे प्रधानानि सन्ति । ग्रासनलिकादौ तु तरुणाऽस्थिरूपाणि यथा—" अनूके त्रयस्त्रिंशत् । द्वात्रिंशद्रूपो करूकराणि आत्मा त्रयस्त्रिंशदिति ॥ (१२।२।४।१४) शतपथः । करूकरशब्दादेवाऽपभ्रंशस्य 'करू' इति शब्दः प्रवृत्त इति प्रतिभाति । अस्मिन्नर्थे अमरादिभिः कशेरुकाशब्दः प्रयुक्तः स च कशेरुकन्दाऽऽकृतित्वेन कशेरुरिवेत्यर्थे ' इवे प्रतिकृतौ' (पा. ५।३।९६) इत्यनेन कन् प्रत्यये ' क्वचित् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' (परि० ८४) इति कशेरुकाशब्दः स्थापितः, वेदेषु तस्याऽभावोऽस्ति । " पृष्ठास्थि तु कशेरुका " इत्यमरटीकायां कं वायुं शृणाति येन शीर्यते वा । 'केश्र एरुद् चास्य' (उ. १।८८) इत्युः । सञ्ज्ञायां कन् (पा. ५।३।७५) ' केऽणः' (पा. ७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा कशति कश्यते वा । कशशब्दे धातुकादेरुः, स्वार्थे कन् इति भानुदीक्षितेन प्रतिपादितम् । परन्तु तालव्यान्तशब्दार्थकस्य कशधातोरभावः । प्रथमव्युत्पत्तौ चाऽवयवार्थाऽवगमाऽभावान्न श्रद्धास्पदम् । अस्माकं त्वन्यैव कशेरुशब्दादयमस्थि प्रवृत्त इति प्रतिभाति, अस्तु वा केनाऽपि प्रकारेण सिद्धिः । सञ्ज्ञाशब्दानामव्युत्पन्नपक्षस्यैव न्याय्यत्वात् । परन्त्वेतन्निश्चितं यद्धन्वन्तर्यात्रेयचिकित्सासंहितयो निर्माणकालादनन्तरमेवाऽयं शब्दः प्रकृतार्थे जनैः प्रकल्पितोऽस्तीति ।

(सं. ६१) पृष्टयः=" श्रणादणमिव सन्नयन् कृत्यां कृत्याकृतो गृहम् । चक्षुर्मन्त्रस्य दुर्हार्दः पृष्टीरपि शृणाञ्जन ॥ अथर्व. १९।४५।१" अत्र पृष्टीः पार्श्वाऽस्थीनीति सायणः । " चक्षुर्मन्त्रस्य दुर्हार्दः पृष्टीरपि शृणीमसि ॥ अथर्व. २।७।५" अत्र पृष्टयः पर्शवः पार्श्वाऽस्थीनीति सायणः । " पृष्टी येऽजे पार्श्वे कवात् समदधाद्धविः । अ. ११।१०।१४" पृष्टीः पृष्ठवंशस्य अभितो वर्तमानाः पर्शवः इति सायणः । " शृणी मृगस्य दन्ता अपि शीर्णा उ पृष्टयः । अ. ४।३।६" पृष्टयः पर्शव इति सायणः । " पृष्टीर्मे राष्ट्रमुदरमंसौ ग्रीवाश्च श्रोणी । यजु० २०।८" पृष्टीः पृष्ठदेशा इति उव्वटमहीधरौ । " स्त्रो यो ग्रीवा अशरैत् पिशाचाः पृष्टीर्वोऽपि शृणतु यातुधानाः । अ. ५।२३।२ पृष्टीः पार्श्वाऽस्थीनीति सायणः । उपरिनिर्दिष्टमन्त्रेषु सायणेन पृष्टिशब्दः पार्श्वाऽस्थिषु रूढः कृतः परन्त्वत्र सायणस्य भ्रमः " याश्च ग्रीवाः ये स्कन्धाः या पृष्टी याश्च पर्शवः । अ. १०।८।२०" " देवानां पत्नीः पृष्टय उपसदः पर्शवः । अ. ९।१२।६" इत्यादिमन्त्रेषु पृष्टिपर्शुशब्दयोरेकत्वाऽऽगमनात् । नहि

समानार्थानां शब्दानामेकार्थस्फोटनाय एकस्मिन् सूक्ते प्रयोगो दृश्यते किम्पुनरेकमन्त्रे, अतोऽस्मिन्नर्थे न किञ्चिदपि विशेषो वक्तुमवशिष्यते । परन्तु पृष्टिरिति कस्याऽवयवस्य नामेति निर्णयस्याऽद्यावश्यकत्वमवशिष्टमेव, तत्र यथाशक्ति प्रयस्यते तथाहि—" देवानां पत्नीः पृष्ठ्य उपसदः पर्शवः " इत्यत्र पृष्टीनां देवपत्नीभिः साकं साहचर्यदानात् " कति देवाः कतमे त आसन् य उरो ग्रीवाश्चिक्युः पूरुषस्य । कति स्तनौ व्यदधुः कः कफोडौ कति स्कन्धान् कति पृष्टीरचिन्वन् । अ. १०।२।४ इति मन्त्रे पृष्टेरपि कफोडस्कन्धयोर्विशेषतो देवत्वाऽभिधानात्पृष्टीनाञ्च सपत्नीत्वेनाऽऽम्नानात्पत्नीनाञ्च शक्तेरर्धाङ्गत्वेन कथनात् पृष्ठकशेरुकाश्रङ्गाण्यत्र पृष्टिशब्दवाच्यानि प्रतीतव्यानि तेषामेव पृष्ठकशेरुकाभिन्नत्वेन दृश्यमानत्वाग्निमौल्व्या कार्यकरत्वाच्च । " शृणाम्यस्य पृष्टीरपि वृश्चामि शीर्षम् । अ. ५।२३।९ " " तं जहि तेन मन्दस्व तस्य पृष्टीरपि शृणीहि । अ. १६।७।१२ " " तस्याऽग्ने पृष्टी र्हरसा शृणीहि त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्च । अ. ८।३।१० " " याः पार्श्वे उपर्षन्त्यनुनिक्षन्ति पृष्टीः अ. ९।१३।१५ " इत्यादिमन्त्रकदम्बेऽप्यस्यार्थस्यैवोचितत्वात् । शतपथे तु पर्शुकानां कल्पकरशृङ्गनिबद्धत्वात्ताऽऽत्स्याच्छब्द्यमितिन्यायमङ्गीकृत्य पर्शुकासु पृष्टित्वमारोप्य पृष्टिशब्देन द्वित्रस्थाने व्यवहृता यथा—" ते रेतःसिचो वेलयोपदधाति । पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यत एवाऽस्मिन्नेतदन्नं दधात्युत्तरे उत्तरमेवास्मादेतदन्नं दधात्यरत्निमात्रेऽरत्निमात्राद्ध्यन्नमद्यते ॥ श. ७।५।१।१३ " " एतेन सप्तदशेन संवत्सरेण प्रजापतिना प्रजनयित्रयिताः प्रजाः प्रजनयति ताः सृष्ट्वाऽऽत्मन् प्रपादयते रेतःसिचोर्वेलया पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यत एवाऽस्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति सर्वत उपदधाति सर्वत एवाऽस्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति ॥ श. ८।४।३।२० " इत्यादौ लक्षणया पर्शुकासु व्यवहृतोऽपि पृष्टिशब्दो न सर्वथा तदर्थं बोधयति । शतपथस्य वेदभाष्यरूपत्वेन स न वेदादुच्चकक्षतामासादयितुमर्हति, इति विद्वद्भिराकलनीयम् ।

(सं. ६३) भासदम्—" ऊरुभ्यां ते अष्ठीवद्भ्यां पार्ष्णिभ्यां प्रपदाभ्याम् । यक्ष्मं भसद्यं श्रोणिभ्यां भासदं भंससो वि वृहामि ते ॥ अ. २।३३।५ " अस्मिन्मन्त्रे भासदम्, भसद्यम्, इति च द्वयोरपि पृथग्ग्रहणाद्भासच्छब्दः भसच्छब्दश्च भिन्नार्थकौ " अदित्यै भसत्—वा. सं. २५।८ " इत्यत्र महीधरेण भसद्गिह्यमित्युक्तम् तच्चोचितम्, स्त्रीप्रियत्वेन तन्निर्देशात् । भासदमिति स्फिक्पार्श्वे प्रहीतव्यौ श्रोण्योः पृथगुपादानात् । भसत्कटिप्रदेश इति सायणस्य व्याख्यानन्तु न समीचीनम् श्रोण्योरेव कट्या अन्तर्भावात् । भंस इति योनिमुखवाचकं मुख्यम्, समग्रयोन्यां लाक्षणिको योग्यः । यथा—" पादाभ्यां ते जानुभ्यां श्रोणिभ्यां परि भंससः । अनूकादर्षणीरुष्णिहाभ्यः शीर्ष्णो रोगमनीनशम् ॥ अथर्व० ९।१३।२१ " अत्र क्रमेण पादावारभ्य पादजानुश्रोणिपरिभंसोऽनूकोष्णिहाशीर्षाणीति सप्तविभागैः समग्रशरीरं विभज्य प्रदर्शितम् । तत्र कट्याः पश्चाद्भागः श्रोणिभ्यामित्यनेन पुरोभागश्च परिभंससशब्देन, तत्र भंससः योनिमुखात् परितः सर्वतः इत्यर्थकरणात् सम ग्रोऽपि कटिपुरोभागः गृहीतोऽस्ति । एवं भसद्भासदावपि, यथोचितं यथावच्च प्रहीतव्याविति ।

(सं. ६४) ग्राशिः=प्रकर्षेण अस्यते क्षिप्यते इति ग्राशिः फुप्फुसः । स हि दवानवायोर्निर्गमनप्रवेशाभ्यां निरन्तरं क्षिप्यते उच्छ्वसितसङ्कुचिताऽवस्थां प्राप्यते इति ग्राशिः । बाहुलकात्सिद्धिः । अथवा प्रकर्षेण अश्यते भुज्यते आकाशामृतमनेन इति ग्राशिः, तदुक्तं शार्ङ्गधरेण " नाभिस्थः प्राणपवनः स्पृष्ट्वा हृत्कमलान्तरम् । कण्ठाद्बहिर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदाऽमृतम् ॥ पीत्वा चाम्बरपीयूषं पुनरायाति वेगतः । प्रीणयन्देहमखिलं जीवयञ्जाठरानलम् ॥ शा. १।५।४८–४९ " या ते प्राण प्रिया तनूर्यो ते प्राण प्रेयसी । अथो यद्भेषजं तव तस्य नो धेहि जीवसे ॥ अ० ११।६।९ ॥" अस्मान्मन्त्रादिममभिप्रायं विदित्वा शार्ङ्गधरेणाऽयं श्लोकः प्रतिबद्धो भवेदिति प्रतीयते । अस्य मन्त्रस्य भाष्यन्तु विशेषटिप्पण्यां द्रष्टव्यम् । 'अश' भोजने इत्यस्माद्वा सिद्धिः ।

"क्षुत्कुक्षिरिरा वनिष्ठुः पर्वताः प्लाशयः ॥ अथर्व. ९।१२।१२" इत्यत्र प्लाशे. पर्वतसादृश्यं प्रदर्शितम्, "प्लाशिभिरपत्रान्" वा. स. २५।८ इत्यत्रापि मांससादृश्य प्रतिपादितम्। "कुम्भीवनिष्ठु र्जनिता शचीभिर्यस्मिन्नग्रे योन्यां गर्भो अन्तः। प्लाशि र्व्यक्तः शतधार उत्से दुहे न कुम्भी स्वधां पितृभ्य.॥ वा. सं. १९।८७" यः कुम्भी=कुम्भसादृश्याद्गर्भाशयः कुम्भ. जरायुर्वा कुम्भः, सोऽस्ति निवासस्थानत्वेन यस्य सः कुम्भी=कर्माऽधिकृतो जीवः पितृभ्यः स्वधां न दुहे न दोग्धि न ददाति धातूनामनेकार्थत्वात्। तस्य कुम्भः= सुराकुम्भः यः पूर्वमासेवितः स वनिष्ठु र्जनितः योनिरूपेण परिणतः। अग्रे पूर्वं शचीभिः स्वसञ्चितकर्मभिर्योन्यामन्तः शतधारे उत्से=निर्झरे रसवाहिनीभिः सहस्रशः जरायोः सम्भ्रियमाणत्वादुत्सेनोपमा, तस्मिंश्च(जरायौ)जनिता स्थितो भवति। पश्चात्(योनिबहिर्गमनाऽनन्तर)प्लाशिः=फुफ्फुसः व्यक्तः स्वकार्यकरणशीलो जनिता अयमत्राऽभिसन्धिः, योऽत्रः पितृप्रभृतिदेवाना तर्पणमकृत्वा केवलं शिश्नोदरव्यापारपरायणः सन् सुरानिर्माणग्रहणादिव्यापारतत्परो भवति तादृश सत्त्वेन म्रियते चेत् स स्वकर्मभिः कुम्भे मातृयोन्या जरायौ शेते। तत्र च कुम्भिनामनरके पतित इव त्रिविधवेदना अनुभवन् नवममासाद्युत्तरं गर्भान्निःसृत्य व्यक्तफुफ्फुसव्यापारश्चेज्जीवति अन्यथा तु मृतएवाऽऽस्ते। पुनरपि ता एव वेदना अनुभवितुमुद्युक्तो भवति। जीवितोऽपि फुफ्फुसव्यापाराऽधीनैकजीवनः सन् कासश्वासादिविविधवेदना अनुभवन्नाजन्मपर्यन्तमुच्छ्वसिति, अतोऽज्ञानिन इद वेदनाचक्रं पुन पुनरावर्तते। ज्ञानिनस्तु स्वकर्तव्याऽनुष्ठानात्समस्तकर्मबन्धनानि शीर्यन्ते निरिन्धनश्च सततमुक्तत्वमश्नुते इति। अत्र स्पष्टमेव "प्लाशि-र्व्यक्तः" इत्यनेन फुफ्फुसीयव्यापारः समाख्यात स्तदधीनं प्राणिना जीवनञ्चोक्तम्। अतो निस्सन्देहं प्लाशि-शब्देन फुफ्फुस एव ग्रहीतव्यः। उक्तमन्त्रे 'प्लाशिः शिश्नोऽभवदिति' महीधरेण व्याख्यातम्, "इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्य वा. सं. २५।८" अस्य भाष्ये तु 'प्रकर्षेणाऽश्नन्ति भुञ्जतेऽन्नानीति प्लाशय. शिश्नमूलनाड्यः तन्नाडीद्वारैवाऽन्नस्य देहे सञ्चारात्' इत्यत्र महीधरेणव्याख्यातम्। एव "आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो० ऋक्. १०।१६३।३" अस्मिन् मन्त्रे प्लाशिभ्यः=क्लोमप्लीहादिसञ्ज्ञेभ्यश्च मांसेभ्य इति ऋग्वेदभाष्ये सायणः। तथाऽस्मिन्नेव मन्त्रे अथर्ववेदभाष्ये प्लाशेः=बहुच्छिद्रात् मलपात्रादिति सायणो व्याख्यत्। एतयोः (सायण-महीधरयोः) स्वनाक्येनैव परस्परव्याघातादेतावुपेक्षितव्यौ। किञ्च स्ववाक्येऽश्रद्दधानः सायण. 'प्लाशि शतातृण्णा तत् यस्मा बहुधा वितृण्णा भवति तस्मात् प्लाशि र्बहुधा विकृतः' इति (१२।९।१।२) शतपथीयोदाहरण-मुदाजहार। अतः सायणस्याऽस्मिन्नंशे न सन्देहो दूरीभूतस्तद्वचनमत्राऽश्रद्धेयम्॥

(स. ६४) अनूवृजौ=" पार्श्वे आस्तामनुमत्या भगस्यास्तामनूवृजौ। मतस्नेस्तामनीनिभित्रो मर्मैतौ फेनलानिति॥ अथर्व० ९।४।१२ अनुक्षण श्वासोच्छ्वासाभ्या वृजाते रक्तस्य मल वर्जयतः अनूवृजौ, इगुप-धज्ञा० पा० ३।१।१३५ इति कः अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः। अनूवृजाविति द्विवचनप्रयोगात् पार्श्वे आस्तामिति च लिङ्गात्फुफ्फुसावेव ग्रहीतव्यौ।

अथ हृदयविवरणम् (६५)

अहो समयपतनस्य पराकाष्ठा, यथा आबालवृद्धमामूर्खसहृदयश्च प्रसिद्धान्यपि शारीरवस्तूनि शङ्कामुत्पादयन्ति। हृदयम् (सु. शा. ३।१८) हृत् (सु. शा. १०।१४) चेतनास्थानम् (सु. शा. ४।३१) रक्ताशय (सु. २२।९) हृदय (च. शा. ७।११) हृत् (च. सू. १७।७४) आत्मायतन (च. नि. ८।४) सर्वाश्रयः (च. नि. २।२५) चेतनाऽधिष्ठानम् (च. शा. ७।११) महत् (च. सू. ३०।३) अर्थः (च. सू. ३०।३) हार्दम् (अ. १८।४।५८) हृदयम् (अ. २।३३।३) इत्यादयः शब्दाः हृदयवाचकाः

संस्कृतभाषायां दृश्यन्ते । अथ निर्दिष्टहार्दिम्शब्दस्याऽपभ्रंशतया हार्ट (Heart) इति शब्द आंग्लभाषायां संवृत्तः । एतस्य स्थानमपि सर्वत्र निश्चितमेवाऽस्ति यथा—"अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुकादधि । यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया वि वृहामि ते ॥ ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात् । यक्ष्मं दोषण्यमंसाभ्यां बाहुभ्यां वि वृहामि ते ॥ अ. २।३३।१-२" इत्यत्र क्रमेण अक्ष्यादयोऽवयवा निर्दिष्टाः, तेष्वपि शीर्षमस्तिष्कहृदयानि स्वतन्त्रतया निर्दिष्टानि सन्ति तेषु स्वस्वस्थाने स्वतन्त्रताऽपि निर्दिष्टा । पाश्चात्त्यविज्ञानलवाऽग्निदुर्विदग्धहृदया योग्यगुरुमुखादनधीतशास्त्ररहस्यतया मृगतृष्णिकार्णवे निमग्नमस्तिष्काश्च मस्तिष्कमेव हृदयं मन्वाना· स्वेतरानपि भ्रमगह्वरे निपातयितुं प्रयतमाना दृश्यन्ते, तानालोक्य निषीदति नितरां चेतः । "अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे । स त्वमङ्ग कषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादये मामम् मयीति । बृ. उ. ६।४।९" इत्यादिमन्त्रैर्हृदये स्नेहस्याऽधिवासमुक्तमत एव चिरोत्सृष्टमित्रपुत्रकलत्रादिकमालोक्य सहसा लोकप्रसिद्धहृदयेनाऽऽश्लेषयितुं प्रयतन्ते जनाः । सम्पन्ने चाऽऽश्लेषे किमक्षणमानन्दसमुद्रे निमग्नाः सन्तः स्वस्वरूपमेव विस्मरन्ति । आनन्दाऽनुभवाऽनन्तरं लब्धसञ्ज्ञाः मूर्धाघ्राणसंयोग विधाय चुम्बनादिक्रियासु प्रवर्तन्ते, इति देशजातिबाल्यवृद्धमूर्खधीमत्त्वादिभेदमनपेक्ष्यैकप्रकारमेव सर्वत्र प्रवर्तमानाः जना दृश्यन्ते । न पुनः प्रथमतः प्रेमोत्कटतायां मूर्धाघ्राणे प्रवर्तमाना दृश्यन्ते, अत एव वेदे "हृदयादधिजायसे" इत्यनेन प्रेम्णः स्थानं हृदयमधिकतया निर्धारितम् । अग्निं हृदयेनाशनिं हृदयाग्रेण पशुपतिं कृत्स्नहृदयेन भवं यक्ना शर्वं मतस्नाभ्यामीशानं मन्युना महादेवमन्तःपर्शव्येनोग्रं देवं वनिष्ठुना वसिष्ठहनुः शिङ्गीनि कोश्याभ्याम् ॥ वा. सं. ३९ । ८" अस्मिन्मन्त्रे हृदयमुकुलेन अशनेः तत्समीपभागेनाऽग्नेः कृत्स्नहृदयेन पशुपतेः तत्समीपवर्तिना यक्ना भवस्य तर्पणमुक्तम् । अनेन सन्दर्भेण यकृत्समीपवर्ति हृदयं निर्धारितं न पुनर्मस्तिष्के हृदयत्वं स्थापितम् । किञ्च—"इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन सत्यं पुरोडाशेन सविता जजान । यकृत् क्लोमानं वरुणो भिषज्यन् मतस्ने वायव्यैर्न मिनाति पित्तम् ॥ वा. सं. १९।८५" अस्मिन्मन्त्रे हृदयसत्ययकृत्क्लोममतस्नापित्तानि निर्दिष्टानि तत्र सत्यशब्देन शिरो निर्दिष्टम् । "समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः सं त्वा विशन्त्वोषधीरुतापः । सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ वा. सं. २०।१९" समुद्रे=सर्वनदीनां पतनस्थाने अप्सु=नदीप्रभृतिषु द्रवेषु अन्तर्मध्ये आप उत साधारणजलानीव अव्ययानामनेकार्थत्वादुपमाया उतशब्दो बोध्यः । ओषधयः मया प्रकल्पिताः ओषधिरूपा आपः ओषधी=शरीरपोषणसमर्था. रक्तादिधातवस्तद्रूपा भूत्वा इत्यर्थः । ते=तव हृदयं हृत्स्थानं संविशन्तु अव्याहततया पाकं प्राप्य हृदयपर्यन्तं गच्छन्तु । ताश्च सुमित्रियाः शोभनफलदात्र्यः सन्तु । उत्तरार्धं चाऽस्य स्पष्टम् ॥ अत्र मन्त्रे समुद्रेण सह हृदयस्य साधर्म्यमुक्तम्, यथा समुद्रे आपो निपतन्ति तथा हृदयेऽपि रसादिद्रवाः संविशन्ति निस्सरन्ति च । इत्यनेन स्पष्टतया हृदयाऽऽकारः तत्स्थानं तदीयकार्यं च निर्णीतमस्ति । इदं सादृश्यं हृदय एव सम्भवति न पुनर्मस्तिष्के । "अदो यत् ते हृदि श्रितं मनस्कं पतयिष्णुकम् । ततस्त ईर्ष्यां मुञ्चामि निरूष्माणं दृतेरिव ॥ अ. ६।१८।३ ॥ हे ईर्ष्यायुक्तपुरुष ते तव हृदि हृदये श्रितं अवस्थितं अदः प्रसिद्धं यन्मनः पतयिष्णु अस्थिष्णु इतस्ततः पतनशीलम् । कम् इति पदद्वयं पादपूरणार्थम् । ततस्तस्माद् मनसः ते तव ईर्ष्याम् ओगेपयं कोपं निःशेषेण मुञ्चामि अपगमयामि । तत्र दृष्टान्तः ऊष्माणम् इव । यथा दृतेः चर्ममय्या भस्त्रिकायाः सकाशात् तन्मध्यवर्तिनम् ऊष्माणम् श्वासवद् अन्तःपूरितं वायुं तन्मुखान्निःसारयति कर्मकारस्तद्वदित्यर्थः (सा० भा०) ॥ अस्मिन् मन्त्रे हृदयस्य भस्त्रिकया सादृश्यं दत्तम्, तच्च हृदय एव सम्भवति न कथञ्चिदपि मस्तिष्के । तथा च—"शोणितकफप्रसादजं हृदयं, यदाश्रया हि धमन्यः प्राण-

वक्षः, तस्याऽधो वामतः प्लीहा फुप्फुसश्च, दक्षिणतो यकृत् क्लोम च, तद्विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मिंस्तम-
साऽऽवृते सर्वप्राणिनः स्वपन्ति ॥ सु. शा. ४।३१ " अत्र स्पष्टतया फुप्फुसादिमध्ये हृदयं वर्णितम्। ईदृशे
स्पष्टतया प्रतिपादिते को मूर्खोऽपि मस्तिष्कस्य हृदयत्वं साधयितुं प्रयतेत। " शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठ-
शिरो गुदम्। हृदयं वस्तिनाभी च घ्नन्ति सद्योहतानि तु ॥ सु. शा. ६।१० " अत्र मनसा शृङ्गाटकाऽ-
धिपतिशिरोभ्यः पृथक् हृदयपरिगणितेन मस्तिष्काद्धृदयस्य पृथग्भावं व्याहन्तुं को नाम मूर्खोऽपि मनसा प्रयतेत।
" प्रसन्नाभ्यां कफासृग्भ्यां हृदयं पङ्कजाऽऽकृति। शुषिरं स्यादधोवक्त्रं यकृत्क्रोडान्तरास्थितम् ॥ (टी०)
" स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च। हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥ सु. चि.
२।१२ " " पञ्चदश कोष्ठाऽङ्गानि, तद्यथा—नाभिश्च, हृदयञ्च, क्लोम च, यकृच्च, प्लीहा च, वृक्कौ च, वस्तिश्च,
पुरीषाधारश्च, आमाशयश्च, पक्वाशयश्च, उत्तरगुदश्च, अधरगुदश्च, क्षुद्रान्त्रञ्च, स्थूलान्त्रञ्च, वपावहननञ्चेति ॥
च. शा. ७।१२ " इत्यत्र कोष्ठाऽङ्गत्वेन वर्णनात्को नाम साहसिको हृदयस्य मस्तिष्के स्थाने प्रकल्पयितुं प्रभवेत्।
" स्तनयोर्मध्यमधिष्ठायोरस्यामाशयद्वारं सत्त्वरजस्तमसामधिष्ठानं हृदयं नाम ॥ सु. शा. ६।२६ " " हृदयं
चेतनास्थानमुक्तं सुश्रुत देहिनाम्। तमोऽभिभूते तस्मिंस्तु निद्रा विशति देहिनाम् ॥ ४।३४ ॥ " आभ्यां
सूत्राभ्यां हृदयस्य स्तनयोर्मध्येऽधिष्ठानं चेतनास्थानत्वञ्चोक्तम्। एतेन हृदयस्य कस्मिन् स्थाने स्थितिः
कतरच्च तद्वास्तीति सन्देहस्याऽनवसरोऽस्ति, परन्तु शरीरे कस्मिन् स्थाने चेतनाऽस्ति केन च सेति सन्देहोऽव-
शिष्ट एव। तत्र जीवतः शरीरिणो न तदङ्गमस्त्यधिमदस्ति यच्चेतनारहितं स्यादतश्चेतनायाः सर्वत्र विद्यमानतयाऽ-
स्मिन् स्थाने चेतनाऽस्त्यत्र च नाऽस्तीति केनाऽपि विदुषा वक्तुं न पार्यते, परन्तु सा केनाऽस्तीति विचारे
औपनिषदिकाऽधिकरणमेवाऽवतारयामः—" यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव
ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥ यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवति वाग्वाव वसिष्ठः ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां
वेद प्रति तिष्ठत्यस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ यो ह वै सम्पदं वेद सं हास्मै कामाः पद्यन्ते
दैवाश्च मानुषाश्च श्रोत्रं वाव सम्पत् ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदायतनं ह स्वानां भवति मनो ह वा आयत-
नम् ॥ ५ ॥ अथ ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरेऽहं श्रेयानस्म्यहं श्रेयानस्मीति ॥ ६ ॥ ते ह प्राणाः प्रजापति
पितरमेत्योचुर्भगवन् को नः श्रेष्ठ इति तान् होवाच यस्मिन् व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः
श्रेष्ठ इति ॥७॥ सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा कला अवदन्तः
प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह वाक् ॥८॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं
प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथाऽन्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः
श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथम-
शकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मन-
सैवमिति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितु-
मिति यथा बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह
मनः ॥ ११ ॥ अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन्स यथा सुहयः पड्वीशशङ्कून् संखिदेदेवमितरान् प्राणान्समखिदत्तं
हाभि समेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वं नः श्रेष्ठोऽसि मोत्क्रमीरिति ॥ १२ ॥ अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठोऽस्मि
त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैनं चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठाऽसीति ॥ १३ ॥ अथ हैनं श्रोत्रमुवाच
यदहं सम्पदस्मि त्वं तत्सम्पदसीत्यथ हैनं मन उवाच यदहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति ॥ १४ ॥ न वै
वाचो न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न मनांसीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवन्ति ॥

छान्दोग्य० ५।१ ॥" अयमेव विषयो बृहदारण्यकेऽपि (बृ. ६।१) यथाऽवस्थितो निहितोऽस्ति। अनेनाऽधिकरणेन प्राणाऽधीना चेतनाऽस्तीति स्पष्टीभूतम्। प्राणाश्च नोच्छ्वासनिश्वासरूपाः, समाहिते (ब्रह्मरन्ध्राऽवरुद्धप्राणे) योगिनि उच्छ्वासनिश्वासयोरभावेऽपि निष्प्राणोऽयमिति वदितुमशक्यत्वात्। स यदा ब्रह्मरन्ध्रं त्यक्त्वा पुनर्हृदयस्थानं समाविशति तदा पूर्ववदिन्द्रियाणां प्रसृते व्यापारे निःश्वासोच्छ्वासादयः प्रवर्तमाना दृश्यन्ते पुनरपि यदा हृत्स्थानं त्यक्त्वा समाहितो भवति तदा निःश्वासादयः सर्वेऽपि भवन्ति स्तब्धाः। अतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतन्निर्णीयते यत्प्राणनं तत्र दृश्यमानशरीरीयाऽवयवाऽधीनम्, किन्तु लिङ्गशरीराऽधिष्ठितम्। लिङ्गशरीरञ्च जीवाऽधिष्ठितमिति सर्वशास्त्रसम्मतम्। यदा कदा विषहोरादिमृतशवशरीरस्याऽपि दैववशात्पुनरपि यथावज्जीवितत्वं दृश्यते लोके। अतश्चेतनत्वं नोच्छ्वासनिश्वासादिरूपम्, किन्तु तत् (निःश्वासादिरूपं) सामान्यतया (योगिनो मुक्त्वा) हृदयाऽवच्छेदेन स्थूलशरीरे लिङ्गशरीरस्थितिद्योतकम्। अत एव "जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सौम्येति होवाच ॥ छा ६।११।३॥" इत्यत्र स्पष्टतयाऽयं विषयो निर्णीतः। लिङ्गशरीरसत्त्वे च विषयसाक्षात्करणान्येकादशेन्द्रियाणि सन्ति तेषु सर्वेषु मनसोऽधिष्ठातृत्वात्तदधीनानीतराणीति व्यवस्थाऽस्ति यथा—"अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ। भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिन् जाग्रति कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति कस्यैतत्सुखं भवति कस्मिन्नु सर्वे सम्प्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥१॥ तस्मै स होवाच ॥ यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्याऽस्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकीभवन्ति। ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति। तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥२॥ प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणो यदुच्छ्वासनिःश्वासावेतावाहुती समं नयतीति स समानः मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवोदानः स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥४॥ अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति। यद् दृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति दृष्टं चाऽदृष्टं च श्रुतं चाऽश्रुतं चाऽनुभूतं चाऽननुभूतं च सच्चाऽसच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥५॥ स यदा तेजसाऽभिभूतो भवत्यत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ तदैतस्मिञ्शरीर एतत्सुखं भवति ॥६॥ स यथा सौम्य वयांसि वासोवृक्षं सम्प्रतिष्ठन्ते। एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥७॥ पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च त्वक् च स्पर्शयितव्यं च वाक् च वक्तव्यं च हस्तौ चादातव्यं चोपस्थश्चानन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहङ्कारश्चाहङ्कर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥८॥ एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः। स परेऽक्षरे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥९॥ परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सौम्य। स सर्वज्ञः सर्वो भवति तदेष श्लोकः ॥१०॥ विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र। तदक्षरं वेदयते यस्तु सौम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशेति ॥११॥ प्रश्न० ४॥"

तत्तदिन्द्रियाणां लिङ्गाऽधिष्ठानत्वेऽपि तत्तच्छक्तिप्रादुर्भावाय नियतानि स्थानानि कृतानि सन्ति यथा—गन्धसाक्षात्कारे नासिकाऽग्रमित्यादि। एवं स्वेतरेन्द्रियसाम्राज्यं शासितृ करणानि मनसश्चेतनाग्राहीणि स्रोतांसि सन्ति तद्द्वारा सर्वत्राऽव्याहतं स्वशासनमवलम्बमानमास्ते। रूप्याद्रिस्रोतसाञ्च स्थानं प्रधानतया सुषुम्णाकाण्ड

मस्तिष्कञ्चाऽस्ति, परमेतत्सर्वं लिङ्गस्य स्थूलशरीरे पूर्वनिर्णीतहृत्कमले यदा स्थितिर्भवति तदैव निष्पद्यते । यदा त्वस्य मस्तिष्के गमनमास्ते यथा योगिषु सर्पविशेषदष्टेषु च तदा चेतनाऽभावो भवति । यदा च मस्तिष्कस्यैव चेतनास्थानं स्वीक्रियेत तर्हि समाधिस्थितानां योगिनामपि सूच्यन्यधादयोऽनुभूयेरन्, न तथाऽस्ति, अतः शास्त्रनिर्णीतहृदयस्थाने वर्तमाने लिङ्गे समस्तेन्द्रियाणां समस्ताऽवयवानाञ्च भवति यथाऽवस्थितो व्यापारः । एतदनपेक्ष्य पाश्चात्यज्ञानमनञ्ज्ञात्वा तत्कल्पितमस्तिष्कं यदा केवलं मस्तिष्कस्य किं वा ज्ञानतन्तूनां चेतनाकर्तृत्वं स्वीक्रियेत तर्हि मृतशरीरे चेतनाऽभावो दुःसाधः । तथा च—" प्राणाऽपानौ निमेषाद्या जीवनं मनसो गतिः । इन्द्रियान्तरसञ्चारः प्रेरणं धारणञ्च यत् ॥ देशान्तरगतिः स्वप्ने पञ्चत्वग्रहणन्तथा । दृष्टस्य दक्षिणेनाऽक्ष्णा सव्येनाऽवगमस्तथा ॥ इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतना धृतिः । बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥ यस्मात् समुपलभ्यन्ते लिङ्गान्येतानि जीवतः । न मृतस्यात्मलिङ्गानि तस्मादाहुर्महर्षयः ॥ शरीरं हि गते तस्मिञ्छून्यागारमचेतनम् । पञ्चभूताऽवशेषत्वात् पञ्चत्वं गतमुच्यते ॥ च. शा. १।७०—७४ ॥ " एतत्सर्वमभिप्रेत्य धन्वन्तरिणा मस्तिष्कादीनां चेतनास्थानत्वमस्वीकृत्य—" हृदयं चेतनास्थानमुक्तं सुश्रुत देहिनाम् । तमोऽभिभूते तस्मिंस्तु निद्रा विशति देहिनाम् " इति सम्यगुक्तम् । इन्द्रियशक्तिप्रकाशाऽधिष्ठानानां केन्द्रत्वाच्छिरस उत्तमाङ्गत्वमभिहितं तदपि युक्तमेव, यथोक्तं—प्राणाः प्राणभृतां यत्र श्रिताः सर्वेन्द्रियाणि च । यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्तदभिधीयते ॥ च. सू. १७।१२ " परन्तु नैतावता शिरसश्चेतनाऽधिष्ठानत्वं सिद्ध्यति किन्तु तद्विशेषणं हृदयस्यैव शोभत इत्यलमतिविस्तरेण ।

अथ क्लोमविवरणम् (सं० ६८)

इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन सत्यं पुरोडाशेन सविता जजान ।
यकृत्क्लोमानं वरुणो भिषज्यन्मतस्ने वायव्यैर्न मिनाति पित्तम् ॥ वा. सं. १९।८५

सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा इन्द्रः पुरोडाशदेवता इन्द्रस्य हृदयेन हृदयं जजान जनयति । सविता च पुरोडाशेनेन्द्रस्य सत्यं जजान । वरुणो भिषज्यन् इन्द्रस्य चिकित्सां कुर्वन् सन् यकृत् कालखण्डं क्लोमानं गलनाडिकाञ्च जजान । वायव्यैः सौमिकोर्ध्वपात्रैः मतस्ने पित्तञ्च न मिनाति निर्मिमीते सृजतीत्यर्थः । सौमिकान्यौर्ध्वपात्राणि वायव्यसञ्ज्ञानि इति । (म० भा०) अत्र मन्त्रे यकृत्क्लोममतस्नापित्तानां निर्मापकत्वेन वरुणो निर्दिष्टः । अन्यत्राऽपि द्रवप्रधानानां द्रवाणाञ्च वरुण एवाऽधिपतित्वेन निर्दिश्यते । यथा—" वरुणोऽपामधिपतिः स माऽवतु । अ. ५।२४।४ " उपरिनिर्दिष्टा अवयवाः [यकृत्-क्लोम-मतस्ना-पित्तानि (आन्याशयः)] सन्ति द्रवप्रधाना द्रवसाहाय्याश्च । अत्राऽपि क्लोम्नो यकृता सह पाठस्तत्सन्निकटत्वमभिधीयते । " इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं दिशां जत्रवोऽदित्यै भसज्जीमूतान् हृदयौपशेनान्तरिक्षं पुरीतता नभ उदर्येण चक्रवाकौ मतस्नाभ्यां दिवं वृक्काभ्यां गिरीन् प्लाशिभिरुपलान् प्लीह्ना वल्मीकान् क्लोमभिर्ग्लौभिर्गुल्मान् हिराभिः स्रवन्तीर्ह्रदान् कुक्षिभ्यां समुद्रमुदरेण वैश्वानरं भस्मना ॥ वा. सं. २५।८ " इत्यत्र क्लोमभिर्ग्लौभिः (बहुवचनम्) सर्वेषां क्लोम्नो द्वाऽऽत्मत्वं गौरवं प्राहुस्तत्त्वञ्च विज्ञापितम् । अस्य मन्त्रस्य भाष्ये तिलकं क्लोमभिरस्मदवाक्यप्रदर्शनेन शरीरस्यनिम्नाङ्गवर्णनेरन्यतोऽधोभागेण विज्ञाय क्लोमा हृदयौ जलाधार इति स्वसम्मतिः प्रदर्शिता । " हृदयस्य दक्षिणे यकृत्क्लोमा च, वामे प्लीहा फुफ्फुसश्चेति चैवम्—इति क्षीरस्वामी " इत्यनेन क्षीरस्वामिमतप्रदर्शनेन स्वमतं पोषितम् । " क्लोमा गलनाडीति कर्कः " इति वेदभाष्यकर्तुः कर्कस्य सम्मतिः प्रदर्शिता । अयञ्च कर्कः महीधरेण वारुणान्तर्गतं बहुत्र स्थले उद्धृतोऽस्तीत्ययं महीधरस्य प्राचीनः कण्वशाखीयवाजसनेयिसंहिताभाष्यकर्ता बभूव परं गलनाडीति पाठे-

ऽशुद्धः प्रतिभाति । अस्मिन्नध्याये (वा. सं. २५) " शादं दद्भिरवकां दन्तमूलैः " ... " यातं प्राणेनाऽपानेन नासिकामित्यारभ्य जुम्बकाय स्वाहेति नवममन्त्रपर्यन्तं तत्तद्देवतोद्देशेनाऽवयवानां विभागः कृतोऽस्ति । तत्र कस्याऽप्यवयवस्य द्विरुक्ति र्नास्तीति रहस्यम् । अतएवाऽत्र सप्तममन्त्रे (वा. सं. २५।७) " शेपेन प्रजा " मित्यागतं पुनरष्टममन्त्रे " अदित्यै भसद् " इत्यत्र भसच्छब्देन पुनरागतमवयवं विमृश्य शतपथे शिश्नस्य त्रयो भागाः कल्पितास्तथाहि—" त्रीणि शिश्नानि । त एव त्रयोऽनुयाजाः स योऽयं वर्षिष्ठोऽनुयाजस्तदिदं वर्षिष्ठमिव शिश्नं तं वा अनवानन्यजेदित्याहुस्तथो ह्यस्यैतदमृधं भवतीति श० ११।१।६ ॥ ३१ ॥ स वै सकृदवान्यात् । एकं ह्येतस्य पर्वाऽथ यदपर्वकं स्यात्प्रतृण्णं (विच्छिन्न) वैनतिप्रेङ्खन्वेत वा तस्मादेतदुच्छ्रयति पद्यते च तस्मात्सकृदवाऽन्यात् ३२ " इत्यन्तेन ग्रन्थेन पुनरुक्तिदोषः प्रहृतः । प्रकृतेऽपि गलनाडिकायास्तदनीमवरकण्ठेनाऽपः शुष्ककण्ठेनेति द्वितीयमन्त्रे (वा. सं. २५।२) भागद्वये विभक्तत्वेन पुनस्तस्याः (गलनाडिकायाः) क्लोमशब्देन ग्रहणस्याऽयोग्यत्वात् । शुष्ककण्ठो ग्रीवापश्चाद्भागः अवरकण्ठश्चाऽऽस्यस्योर्ध्वमार्गः (अन्ननलिका) श्वासनलिका च भवति । अतः केनाऽप्युपायेनगलनाडिकायां क्लोम्नो व्यवहारः सर्वथाऽसम्भवद्रूपः । अतोऽनुमीयते गलनाडीस्थाने अथवा गोलनाडीस्थाने लेखकप्रमादेन गलनाडीत्यवशिष्टम् । अस्यैवाऽपभ्रंशतया गॉलब्लैडर (Gall bladder) इत्यांग्लभाषायां गत प्रतीयते । तथा पाठे च प्रवहद्रूपा नाडी अथवा गोलाऽऽकारा नाडीत्यर्थः प्रतिपद्यते । अर्थद्वयमपि क्लोम्नि प्रत्यक्षमेवाऽस्ति । " समानवायोः प्रध्मानाद्रक्ताद्देहोष्मपाचितात् । किञ्चिदुच्छूनसञ्ज्ञस्तु जायते क्लोमसञ्ज्ञकः ॥ तत्तुल्यहेतुजे प्लीहयकृती भिषजाम्मते " इति सर्वाङ्गसुन्दरग्रन्थाद्दोडरानन्दे उद्धरणम् । अत्र (सर्वाङ्गसुन्दरे) " समानवायोः प्रध्मानाद्रक्ताद्देहोष्मपाचिता-" दित्यनेन उच्छ्वसितत्वगोलाकारत्वयो र्निष्पन्नत्वेऽपि सन्देहवारणाय " किञ्चिदुच्छूनसञ्ज्ञस्तु जायते क्लोमसञ्ज्ञकः " इति स्पष्टीकृतम् । पुनरपि तत्रैव (टोडरानन्दे) " प्राणिनां यकृतप्लीहौ शोणिताद्प्रभवौ मतौ । शोणितात्प्रभवं फेनं तस्माज्जातो हि फुप्फुसः ॥ यस्तु शोणितजः किट्टस्तस्मात्क्लोम च जायते । मेदःशोणितसम्भूतं कोष्ठे चान्त्रं प्रजायते " इति पाराशरः । " यस्तु शोणितजः किट्टस्तस्मात्क्लोम च जायते " इति वाक्येन क्लोम्नः कृष्णवर्णत्वमपि स्पष्टतयाऽभिहितम् । तत्तुल्यहेतुजे प्लीहयकृती इत्यनेन समाऽऽगतेऽपि गोलत्वे विशेषतया गोलत्वप्रतिपादनाय किञ्चिदुच्छूनतया विशेषितम्, प्रध्मापितस्य वस्तुनो गोलत्वं स्वभावसिद्धं भवति, अनेन (विशेषणेन) यदाऽस्मात् (क्लोम्नःसकाशात्) वायोरपगमो भवति तदोच्छूनता निवर्तते इति प्रत्यक्षसिद्धम् । मन्वेतद्वैचित्र्यं यकृत्स्वपि दृश्यते कथन्न तस्य क्लोमत्वमिति चेन्न, शृङ्गग्राहिकान्यायेन तस्य (यकृतः) स्वतन्त्रतया परिगणनात् । " क्लोमाऽउदर्यो जलाधार" इति महीधरेण स्पष्टतया क्लोमस्वरूपं वर्णितम् ।

" हृदयमेवेन्द्रः । यकृत्सविता । क्लोमा वरुणः " श. ब्रा. १२।९।१।१५ हृदयमेवाऽस्यैन्द्रः पुरोडाशः । यकृत्सावित्रः । क्लोमा वारुणो, मतस्ने एवाऽस्याऽश्वत्थश्च पात्रमौदुम्बरश्च । पित्तं नैयग्रोधम् आन्त्राणि स्थाल्यः । गुदा उपशयानि श्येनपत्रे प्लीहा । आसन्दी नाभिः । कुम्भो वनिष्ठुः । प्लाशिः शतातृण्णा । तद्यत्सा बहुधा वितृण्णा भवति तस्मात्प्लाशि र्बहुधा विकृत्तो मुखं शर्तं जिह्वा पवित्रं चष्यं पायुः वालि चक्षिः । श. ब्रा. १२।९।१।३ अत्र हृदयस्येन्द्राऽभिन्नत्वेन निरूपणाद्यथा देवेषु इन्द्रः प्रधानस्तथा देहे हृदयमस्तीति प्रतिपादितम् । यद्यपि स्वस्वकार्याऽपेक्षया सर्वाण्यप्यङ्गानि प्रधानान्येव सन्ति तथापि तदधीनत्वाद्देहस्य जीवस्य मुख्यस्थानत्वाच्च तथा प्रतिपादितम् । यकृत्सवित्रभिन्नत्वेन वर्णनाद्यथा यागे सर्वे यागाः सवित्रधीनाः सन्ति तथा शारीराणां धातूनां पाको यकृदधीन इति विज्ञापितम् । तद्रूपे रसादिधातुप्रादुर्भावस्याऽवस्थानात् ।

क्लोमा वारुण इत्यनेन क्लोम्नः सौमाग्यत्वं दर्शितम्। " क्लोमभिर्म्लीभि (वा. सं. २५ । ८) रित्यत्र स्पष्टतया चन्द्रसादृश्यदर्शनात् " सूर्याचन्द्रमसौ धाते " त्यादौ सूर्याचन्द्रमसौ यथा परस्परं सम्बन्धो दृश्यते तथाऽत्रापि प्रतिपादित । लोके यथा सूर्यस्य (सर्वतेजसामाधारस्य) सर्वपाकाऽसाधारणकारणत्वमस्ति तथाऽत्रापि यकृतस्तथात्वम्। लोके यथा चन्द्रस्य द्रवाऽऽधारत्वं सौम्यत्वमाप्यायकत्वन्तथाऽत्रापि क्लोम्नस्तथात्वम्, तत्सुत-द्रवस्याऽऽहारे सम्मेलनादेव सम्यक् परिपाकात्। लोके चन्द्रस्य प्रकाशकत्वगुणादौ यथा सूर्यसापेक्षत्व तथाऽत्रापि क्लोम्नो यकृदधीनत्वम्।

" उदकवहे द्वे तयोर्मूलं तालु क्लोम च, तत्रविद्धे पिपासा सद्योमरणञ्च। सु. शा. ९।१२" "रक्तमेदः प्रसादाद्वृक्कौ, मांसाऽसृक्कफमेदःप्रसादाद्वृषणौ, शोणितकफप्रसादजं हृदयम्, यदाश्रयाहि धमन्यः प्राणवहाः, तस्याऽधो वामतः प्लीहा फुप्फुसश्च दक्षिणतो यकृत्क्लोम च सु. शा. ४।३१ " " वृक्कयो र्यकृति प्लीह्नि हृदये क्लोम्नि वा तथा। तेषां लिङ्गानि जानीयाद्बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ सु. नि. ९।१८" डल्हणटीका—वृक्कौ मांसपिण्डद्वयं, एको वामपार्श्वस्थितः द्वितीयो दक्षिणपार्श्वस्थितः । यकृत्=कालखण्डं दक्षिणपार्श्वस्थम् । प्लीहा=उदरमध्ये वामपार्श्वस्थितः। हृदय=कमलमुकुलाकारमधोमुखम्। क्लोम=कालखण्डादधस्तात्स्थितम् दक्षिणपार्श्वस्थम् तिलकं प्रसिद्धम्। इति। " जलवाहिशिरामूलं तृष्णाऽऽच्छादनकं तिल" मिति टोडरानन्दे शारीरवर्णने हारीतवचनोद्धरणं कृतमस्ति इदमेवोद्धरणं भावप्रकाशे गर्भप्रकरणे कृतम्। सम्प्रति मुद्रितपुस्तके " तृष्णाऽऽच्छादनकं तिल—" मित्यस्य स्थाने 'तृष्णाऽऽच्छादनकृन्मत-' मित्युपलभ्यते, तत्त्वपभ्रष्टतया सञ्जातमिति प्रतीयते, उद्धरणान्ते क्लोमतिलकमिति स्वयमेव स्पष्टीकृतत्वात्। अन्यथा तिलकमिति कस्माल्लभ्येत—" अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात्क्लोम तिष्ठति। जलवाहिशिरामूलं तृष्णाऽऽच्छादनकृन्मत—" मितिहि तत्रोद्धरणमतः स्पष्टं प्रतीयते यत्सम्प्रति मुद्रित-पुस्तके पाठोऽपभ्रष्टोऽस्ति । इदमेव (जलवाहिसिरामूलं तृष्णाऽऽच्छादनकं तिलम् शा. ५।४४) उद्धरणं शार्ङ्गधरेणाऽप्युद्धृतम्, तस्य च टीकाया (दीपिकाया) माढाऽऽढमल्लः=तिलन्तु शोणितकिट्टप्रभवं दक्षिणाऽऽ-श्रितं यकृत्समीपे क्लोमसञ्ज्ञकं भवति तच्च जलवाहिसिरामूलं कथितम्, अतएव तृष्णाऽऽच्छादनकं प्रतिपादि-तम्। तृष्णा=पिपासा तस्याश्छादनं करोतीत्यर्थः ॥ शा. १।५।४४ ॥

'क्लोम तिलकमेतत्तु वातरक्तज'मिति भावप्रकाशोक्तत्त्वश्रद्धेयम्, अत्र=वृद्धवाग्भटः—' रक्तादनिलसं-युक्तात्कालीयकसमुद्भवः ' इति प्रमाणतयोपन्यस्तमुद्धरणमन्यस्थाने न्यस्तम् यतः क्षुद्ररोगे तिलकालकत्वेन प्रसिद्धस्य रोगस्य तद्वचनप्रतिपादकत्वात्। ' यस्तु शोणितजः किट्टस्तस्मात्क्लोम च जायते, इति पाराशरमत-पिनाक्यविरोधाच। " वपा वसाऽवहननं नाभिः क्लोमा यकृत्प्लिहा " (याज्ञ० यतिधर्मे प्र. ४)—वपा=प्रसिद्धा, वसा=मांसस्नेहः, नाभिः प्रसिद्धा, अवहननं=फुप्फुसः, प्लीहा=आयुर्वेदप्रसिद्धः तौ च मांसपिण्डाकारौ सव्य सव्यकुक्षिगतौ। यकृत्=कालिका, क्लोमा=मांसपिण्डः, इति मिताक्षराटीका ॥ " श्वासो भवति हिक्का च पिपासा क्लोमजेऽधिका ॥ सु. नि. ९।२२ " नन्वत्र (क्लोमजे विद्रधौ) तृष्णाऽऽधिक्यं प्रतिपादितं तत्र कोऽभिप्राय इति चेत्तदुच्यते=इदं शरीरं तावदन्नपानमूलमस्ति, अन्नपानयोः पाञ्चभौतिकत्वेऽपि जलीयभागोऽ-धिकोऽस्ति, अतएव बुभुक्षायामन्नाऽभावेऽपि कतिपयदिनानि जन्तुर्जीवति परमुत्कटतृष्णायां जातायां जला-ऽभावे तत्क्षणनेव मृत्युर्भवति, अतएव परमकारुणिकेन परमेश्वरेण आमाशयपर्यन्तमागस्य प्रविष्टस्य तत्कार्यसिद्धये मुखे लालाग्रन्थयो निर्मिताः, आमाशयपर्यन्तभागस्य तत्सिद्धये भुक्तस्य शिथिलीभावनाय च क्लोमाऽन्याश-यो निर्माण कृतमस्ति। अनेनैव पिपासाशब्देन तत्तद्रसपरिणामोऽन्नपानेन प्रतिक्षणं निर्गमनात्मा। यथा

वा रक्तस्थद्रवस्य न्यूनता जायते, अथवा रसवहस्रोतसां येनकेनाऽपि कारणेनाऽवरोधो भवति तदाऽऽमाशयोर्ध्वाऽ-धरमार्गौ विशुष्कौ भवतस्तदा पिपासाया अतितरां वेगोऽभ्युदेति । शरीरे यस्ययस्य वस्तुनो न्यूनता भवति तच्च-द्बृंहणेच्छा जायत इति स्वाभाविकी स्थितिः । अतएव शरीरस्य छिन्नभिन्नाऽवस्थायां यदा रक्तनिर्गमो भवति तदा सहसा पिपासोद्गमो भवति तदवस्थाजनितमूर्च्छायै पानीयदाने एवाऽधिकतया जनाः प्रयतन्ते । क्लोमस्था-ने विद्रधौ सति तदीयद्रवबाहकस्रोतोऽवरोधात्पिपासाया आधिक्यं भवति यथा—मज्जस्थाप्रतिपन्नायम्यो गुणानभ्युदहानि तु । स्रोतांसि शोषयेयातां तेन तृष्णा प्रजायते । सु. उ. ४७।५० तथाच—' श्वासो यकृति तृष्णा च पिपासा क्लोमजेऽधिका,' इति सु. नि. ९।२२, ' श्वासो यकृति हिक्का च क्लोम्नि पेपीयते पयः ' भा. प्र. विद्रध्यधिकारे, माधवनि० मधुकोशे—क्लोम वृक्काद्दूर्ध्वं पिपासास्थानमिति व्याख्यातम् । " ऊर्ध्वमग्न्याशयो नाभे-र्वामभागे व्यवस्थितः । तस्योपरि तिलं ज्ञेयं तदधः पवनाऽऽशयः ॥ शार्ङ्ग० १।५।८ " अत्र तिलमित्यनेन क्लोम कथितं तत्पिपासास्थानमित्यभिप्रायः इति दीपिकायामाढमल्लेन व्याख्यातम्=तत्र मधुकोशदर्शनसंस्कारमू-लकं प्रतिभाति । ऋषिवाक्येषु कुत्राऽपि पिपासास्थानत्वेन कथनं नास्ति अतस्तथात्वकथनं मधुकोशकारस्याऽ-विचारजन्यमेवाऽस्ति । पातुमिच्छेति विग्रहे ' पा पाने ' इति धातोः ' सनि ' पिपासेति रूपम् निष्पद्यते, पिपासा च आत्मनिष्ठो गुणः " प्राणाऽपानौ निमेषाद्या जीवनं मनसो गतिः । इन्द्रियान्तरसञ्चारः प्रेरणं धारणं च यत् ॥ देशान्तरगतिः स्वप्ने पञ्चत्वग्रहणं तथा । दृष्टस्य दक्षिणेनाऽक्ष्णा सव्येनाऽवगमस्तथा ॥ इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतना धृतिः । बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥ यस्मात्समुपलभ्यन्ते लिङ्गान्येतानि जीवतः । न मृतस्याऽऽत्मलिङ्गानि तस्मादाहुर्महर्षयः ॥ च. शा. १।६८–७२ " आत्मगुणानां स्थानश्चैपचा-रिकं लिङ्गशरीरमेव परं तेषामभिव्यक्तिः स्थूलशरीरमन्तरा न सम्भवत्यतः स्थूलमपि परम्परया तत्स्थान-त्वेन कथितुं युज्यत एव । वस्तुमात्राऽभिलाषे इच्छार्थस्य पर्यवसन्नेऽपि सा विशेषविशेषणै-र्विच्छिन्ना भवति, तदभिव्यञ्जकानि चेन्द्रियाणि भवन्ति, प्रकृते (पिपासास्थले) रसग्रहणेच्छा रसनेन्द्रियमभिज्ञापयति । अतः स्थूलबुद्ध्या पिपासास्थानत्वं रसनेन्द्रियस्य कथितुं युज्यते, तालु-शोषादस्याऽपि यथाकथञ्चित्पिपासास्थानत्वं कथितुं पार्येत परन्तु क्लोम्नः पिपासास्थानत्वं कथितुं न केनाऽपि प्रकारेण शक्यते । अतो मधुकोशकारस्य क्लोम्न. पिपासास्थानत्वकथने सर्वथा भ्रम एव । तृष्णाऽऽच्छादनकमिति विशेषणन्तु उचितमेव, यथा प्रतिक्षणं द्रवदानेन आमाशयोर्ध्वभागे मुखस्थलालाग्रन्थीनां पिपासाऽऽच्छादकत्वं तथा आमाशयाऽऽधरमार्गे क्लोम्नस्तदाऽऽच्छादकत्वमस्त्येवेति दिक् । ये पुनः पाश्चात्यसि-द्धान्ते ' पैंक्रियस ' (Pancreas) शब्दवाच्यं क्लोमानं वदन्ति तदपि भ्रममूलकमेव बोद्धव्यम् ." ऊर्ध्वमग्न्या-शयो नाभे र्वामभागे व्यवस्थितः । तस्योपरि तिलं ज्ञेय" मिति हरिश्चन्द्रेण नाभेरूर्ध्वं वामभागे अग्न्याशयमभि-धाय तदुपरि क्लोम्नस्थितिमिति सञ्ज्ञाकरणात् । सुश्रुतेन तु—अत ऊर्ध्वं श्लेष्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः तत्र आमा-शयः पित्ताशयस्य उपरिष्टात्तत्प्रत्यनीकत्वादूर्ध्वगतित्वात्तेजस. चन्द्र इवाऽऽदित्यस्य, स चतुर्विधस्याऽऽहारस्याऽऽ-धारः । स च तत्र औदकैर्गुणैराहारः प्रक्लिन्नो भिन्नसङ्घातः सुखजरश्च भवति सु. सू. २१।१२ इत्यादिना पैंक्रियसस्य पित्ताशय इति नाम स्थापितम् । उचितश्चैतत् । " इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन सत्यं पुरोडाशेन सविता जजान । यकृत् क्लोमानं वरुणोभिषज्यन्मतस्ने वायव्यै र्न मिनाति पित्तम् ॥ यजु० १९।८५ " इन्द्रो हृदयेन= प्रत्यासत्या स्वेन हृदयेन जजान=अर्थात् सन्निकर्षादिना यष्टुस्य हृदयं जजान जनयति । अर्थोपहितः शब्दो देवता शब्दोपहितोऽर्थो वा देवता इति मीमांसकसिद्धान्तात्सुत्रामा=देवताविशेषः । पुरोडाशेन सत्यं=सत्याऽमप-मादकं यदङ्गं तज्जजान तच्चाऽङ्गं शिरोऽस्ति—"यज्ञाऽस्य शीर्षं बृहदस्य पृष्ठं,धामदेव्यमुदरमोदनस्य । छन्दांसि

पक्षी मुखमस्य सत्यं विहारी जातस्तपसोऽधियज्ञः । अ. ४।२४।१ " इत्यादौ शीर्ष्णो ब्रह्मत्वेन प्रतिपादनाद्-ब्राह्मणश्च सत्त्वस्वरूपत्वादिन्द्रियस्थानत्वाच्च । सविता यकृज्जजान, वरुणो भिषज्यन् क्लोमानं मतस्ने च जजान, वायव्यैर्यंमव्यौर्दुम्बौसौमिकपात्रैः पित्तं जजान, अत्र कर्तुरदर्शनाद् वायव्यैरिति लिङ्गेन वायुरिति परामृश्यते । स पित्तम्=पित्तमस्मिन्नस्तीति अर्शआद्यचि पित्तमिति नाम, स्फोटे तु पित्ताशय इति समायाति । पित्ताशयं जजान अत्र वायव्यौदुम्बपात्रैः पित्तस्य (पित्ताशयस्य) जायमानत्वप्रतिपादनात्तौमिन्योदुम्बपात्राणां पैत्तिपसस्यैव सादृश्यात्तस्यैव वेदे पित्ताशयत्वं प्रतिपादितम् । शतपथब्राह्मणे च 'पित्तं नैयग्रोधम्' श. ब्रा. १२।९।१।३।इति न्यग्रोधेन सादृश्यदानादामाशयादधस्तात्तिर्यग्भूत्वा समन्तत आमाशयाश्रितत्वमुक्तम् । न्यग्रोधो' ह्यन्यवृक्षसमाश्रितत्वेन चेदुत्पद्यते तर्हि पैत्तिपसस्य प्रायः सदृशाऽऽकृतिर्भवति । अतएव सुश्रुते तस्यैव पित्ताशयत्वेनाभिधानमुक्तम् । क्लोमन्तु (Gall bladder) अत्यन्तकोमलत्वाच्छीघ्रआन्तिभाक्त्वाच्च क्लोम इत्येव नाम स्थापितम् । " श्वासो यकृति तृष्णा च पिपासा क्लोमजेऽधिका सु. नि. ९।२२ " अत्र यकृत्क्लोमजविद्रध्योः समानमेव लक्षणं प्रदर्शितमाधिक्येन क्लोमजायां पिपासाधिक्यमुक्तम् । यद्यपि यकृद्विद्रधौ क्लोम्नो रसक्षरणमवरुध्यते तथैव क्लोमन्यपि भवति रसाऽऽगमनस्य यकृदधीनत्वात्, तथापि यदा यकृति विद्रधिर्भवति तदा क्लोमसम्बद्धाऽग्न्याशयस्य स्वस्थत्वात्तदीयद्रवस्य सुखमेव प्रवेशात्पिपासायास्तादृश्युत्कटता न भवति, क्लोम्नि विद्रधिमत्त्वे तु क्लोमनाड्यामपि शोथाद्युपद्रवसम्भावनायामग्न्याशयोत्थद्रवस्याऽप्यवरोधात्पिपासाऽऽधिक्यमुपतिष्ठत इति स्वाभाविकी स्थितिरितिकृत्वोक्तं पिपासा क्लोमजेऽधिका इति ।

" क्लोमजायां पिपासामुखशोषगलग्रहाः" चरक सू. १७।१०० इत्यत्र गलग्रहा इति केनाऽभिप्रायेण दत्तमिति न ज्ञायते । कदाचिच्चरकस्य गलनाडिकैव क्लोमत्वेनाऽभिप्रेता भवेत्तथात्वे च गलग्रह उचितएवेति तु न वाच्यम्—" पित्ताऽनिलौ प्रवृद्धौ सौम्यान्धातूंश्च शोषयतः । रसवाहिनीश्च धमनी जिह्वामूलगलतालुकक्लोम्नः ॥ संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णां महाबलावेतौ । च. चि. २२।६ इत्यत्र चरकेणैव गलात्क्लोम्नः पृथग्निर्दिष्टत्वात् । किञ्च " स्नेहपीतस्य मन्दाग्नेः क्षीणस्याऽतिकृशस्य वा । अल्पाम्बुपानात्संरुद्धोऽग्निं मारुतः क्लोम्नि संस्थितः ॥ स्रोतस्सु रुद्धमार्गेषु कफश्चोदकमूर्च्छितः । वर्धयेतां तदेवाऽम्बु स्वस्थानादुदरात्तौ ॥ च० चि० १३।४५–४६ " अनया चरकोक्त्या मूर्खोऽपि गलनाड्याः क्लोमत्वं कल्पयितुं स्वप्नेऽपि न प्रयतेत, किम्पुनः सहृदया आयुर्वेदपारावारीणाः । " जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्ध्नि च दापयेत्" सु० उ० ३९।१८२ इत्यत्र सुश्रुतेनाऽपि गलाद्भिन्नं क्लोम प्रतिपादितम् ।

" पञ्चदशकोष्ठाङ्गानि—तद्यथा—नाभिश्च, हृदयञ्च, क्लोम च, यकृच्च, प्लीहा च, वृक्कौ च, बस्तिश्च, पुरीषाधारश्च, आमाशयश्च, पक्वाशयश्च, उत्तरगुदञ्च, अधरगुदञ्च, क्षुद्रान्त्रञ्च, स्थूलान्त्रञ्च, वपावहनञ्चेति चरक. शा० ७।१२ " " पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि तद्यथा—नाभिश्च, हृदयञ्च, क्लोम च, यकृच्च, प्लीहा च० भेड सं. शा. अ. ७" " मातृजश्चाऽयं गर्भो नहि मातुर्विना गर्भोत्पत्तिः स्यात् च जन्म जरायुजानाम्, यानि खल्वस्य गर्भस्य मातृजानि यानि चाऽस्य मातृतः सम्भवतः सम्भवन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—त्वक् च लोहितञ्च मांसञ्च मेदश्च नाभिश्च हृदयञ्च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च बस्तिश्च पुरीषाधानं चाऽऽमाशयश्च पक्वाऽऽशयश्चोत्तरगुदं चाधरगुदञ्च क्षुद्रान्त्रञ्च स्थूलान्त्रञ्च वपा च वपावहनञ्चेति मातृजानि । च. शा. ३।१२ " " उदकवहानां स्रोतसां तालु मूलं क्लोम च. वि. ५।८ " इत्यादिनानापर्यालोचनेन गलनाड्या न केनाऽप्युपायेन क्लोमत्वं साधयितुं सहृदयः (विद्वान्) प्रयतेत, तस्मात्कवीयमतस्य (क्लोमा गलनाडी इति

यस्यं) मन्त्रद्वयमेव तद्वाक्ये दृढभक्तिश्चेदस्मदुक्तयुक्त्या कर्णौ दोषदूरीकरणीय इति। ये पुन प्लूरा प्रभृतीनां क्लोमत्वं प्रतिपादयन्ति तेषामुक्तयस्तु खपुष्पायिता एव सन्तीत्यलमतिविस्तरेण।

(सं ७०) तनिमा (यकृत्)=" हृदयं वै पशु । तदस्यात्मन एवाऽग्रेऽवद्यति तस्माद्यदि किञ्चिदवदान हीयेत न तदाद्रियेत सर्वस्य हैवास्य तत्पशोरवत्तं भवति यद्धृदयस्याऽग्रेऽवद्यति तस्मान्मध्यत सतो हृदयस्यैवाऽग्रेऽवद्यत्यथ यथापूर्वम्। अथ जिह्वायै। सा हीयं पूर्वार्धा प्रतिष्ठत्यथ वक्षसस्तद्धि ततोऽथैकचरस्य दोष्णोऽथ पार्श्वयोरथ तनिम्नोऽथ वृक्कयो ॥ शत० ब्रा० ३।८।३।१६–१७ " इत्यत्र पार्श्ववृक्कयोर्मध्ये आगमनाद्धृदयनवमानाऽङ्गत्वाच्च तनिमेति यकृत एव नाम प्रतिभाति।

(सं ७२) **पाजस्यम्**=पाज इति पशूनामर्द्धचर्वितत्तृणादिपिण्डे वर्तते। उदरपूर्त्यनन्तर मुखमुपनीय पयाकृष्य पुनश्चर्वन्ति, लौकिकसंस्कृते रोमन्थपदवाच्यम्। प्राकृते तु पागुर, पगुरी इति नाम्ना आबालवृद्धप्रसिद्धम्। तद्धि बलस्य कारणत्वान्निरुक्ते बलनामसु परिगणितम्। तस्मै हितम् पाजस्य शरीरावयवाद्यदिति (पा. ५।१।६) यत्प्रत्यये पाजस्यमामाशय। " श्येन क्रोडोऽन्तरिक्ष पाजस्य बृहस्पति ककुद् बृहती कीकसा ॥ अथर्व. ९।१२।५ ॥ " शरीराऽवयवेष्वामाशयेऽतितरामवकाशत्वाद न्तरिक्षेण साकं सादृश्य दत्तम्। अत एव हलाऽजाऽङ्गविभागविषये " प्रतीच्यां दिशि भसदमस्य धेह्युत्तरस्या दिश्युत्तर धेहि पार्श्वम्। ऊर्ध्वायां दिश्यजस्याऽनूक धेहि दिशि ध्रुवाया धेहि पाजस्यमन्तरिक्षे मध्यतो मध्यमस्य ॥ अथर्व ४।१४।८ " अस्य=निशस्तस्याऽजस्य प्रतीच्या दिशि भसद=कटिप्रदेशं धेहि, उत्तरस्या दिशि उत्तर पार्श्व=पर्शुसमूह धेहि, ऊर्ध्वाया दिश्यजस्याऽनूक पृष्ठवंश धेहि, ध्रुवायामधस्ताद्दिश्यस्य पाजस्य धेहि। मध्यतोऽन्तरिक्षेऽस्यमध्यमर्था भूमिस्पर्शरहितं यथातथा धेहि स्थापय। अत्राऽङ्गविभागस्थेन पाजस्यमित्यामाशयस्यैव नाम। तत्र चाजीर्णभोजनस्य सत्त्वात्पार्थिवभागस्य साक्षाद्दर्शनात्तद्भूम्या निधानमुक्तम्। अपरिपक्वभोजने जलपृथिव्योरेव भागस्याऽधिकत्वात्। जलादपि पृथिवीभागस्य तृणादरधिकत्वेन वर्तमानत्वाच्चास्य भूम्या निधानमुचितमेव।

" उषा वाऽश्वस्य मेध्यस्य शिर । सूर्यश्चक्षुर्वात प्राणो व्यात्तमग्नि र्वैश्वानर संवत्सर आत्माऽश्वस्य मेध्यस्य द्यौष्पृष्ठमन्तरिक्षमुदर पृथिवी पाजस्य दिश पार्श्वे अवान्तरदिश पर्शव ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो मासा न्यूवध्य सिकता सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमान्युद्यन् पूर्वार्धो निम्लोचन् जघनार्धो यद्विजृम्भते तद्विद्योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवाऽस्य वाग्महर्वा अश्व पुरस्ता महिमान्वजायत तस्य पूर्वे समुद्रे योनी रात्रिरेनं पश्चान्महिमान्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वाऽश्व महिमानावभित सम्बभूवतु हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वानर्वाऽसुरानश्वो मनुष्यान्समुद्र एवाऽस्य बन्धु समुद्रो योनि ॥ श मा १०।६।४ " अत्र च पाजस्यस्य पृथिव्या सादृश्यमुक्तम्। यकृत्क्लोम्नाश्च पर्वतै सादृश्यमुक्तमुत्थितिमत्त्वाद्रचनावैचित्र्याच्च। एव यत्रयत्राऽधिकसादृश्य लभ्यते तत्रतत्र तत्तुल्यता प्रदर्श्यते इति सूक्ष्मतया निरीक्षणीयम्।

यत्तु सायणेन=पाज इति बलनाम। तत्र हितं उदरगत ऊवध्यमिति व्याख्यातं तदसमीचीनम्, ऊवध्यस्य शरीराऽनुपकारकत्वाऽभावात्। परिपक्वनिःसरणीया निःसरणस्याऽकथनाच्च। सायणमताऽनुयायिनाऽपि महीधरेण " इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं " य सं २५।८ इति मन्त्रे पाजसे बलाय हित पाजस्यं ऊवध्यमिति सायणकृतार्थोऽवहेलनया बलकरमङ्ग निर्दिष्टम्, परं तत्कतमदिति तेन नाऽबोधि अत स्पष्टतया न निर्दिष्टम्। " प्रजापतिश्च परमेष्ठी च शृङ्गे इन्द्र शिरो अग्निर्ललाटं यम कृकाटम् " अथर्व ९।१२।१ इत्यारभ्य " अर्क

पीवो मज्जा निधनम् " अ. ९।१२।१८ एतत्पर्यन्त सर्वाण्यङ्गानि प्रत्यङ्गानि च वृषभस्य वर्णितानि। तत्राऽऽमाशयस्य स्पष्टतया कुत्राऽपि नाम नाऽऽगतमस्ति किन्तु "अन्तरिक्षं पाजस्यमित्यनेनेव तदुपादानमस्ति। एवं सर्वत्र शारीरविभागे पाजस्यनाम्नैवाऽऽमाशयो गृह्यते परन्तु वहो कालाच्छारीरविभागस्य नष्टत्वात्साधनाभावेऽपि तस्य साक्षाज्ज्ञानाऽभावात् कुशकाशाऽवलम्बनन्यायेन यत्तत्र यत्किञ्चित् कथयित्वा भाष्यं समापितमस्ति। न च वाच्यं तत्राऽपि पाजस्यशब्देन ऊवध्यभक्ता वयं ऊवध्यमेव ग्रहीष्याम इति। रक्षांसि लोहितमितरजना ऊवध्यम् " अ. ९।१२।१७ इति सप्तदशमन्त्रे स्पष्टतया ऊवध्यस्य कथनादस्य हठस्य निर्मूलत्वादित्यलमतिपल्लवितेन।

(सं. ७३) हलीक्ष्णम्=हलस्येव ईक्षणं दर्शनं यस्येति विग्रहे हलसादृश्यमाम्याशये उपान्त्रे चेति तत्स्थानद्वये उपलभ्यते, परन्तु 'आन्त्रेभ्य' इत्यत्र बहुवचनादुपान्त्रस्य चान्त्रैकदेशत्वादान्त्रशब्देनैव तद्ग्रहणाभोपान्त्रस्य ग्रहणमुचितम्। तथाहि—"हृदयात्ते परि क्लोम्नो हलीक्ष्णात्पार्श्वाभ्याम्। यक्ष्मं मतस्नाभ्यां प्लीह्नो यक्नस्ते निर्हामसि॥ आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो० अथर्व० २।३३।३–४" इत्यत्र पूर्वापरसम्बन्धाऽनुसन्धानेन क्लोममतस्नयोर्मध्ये हलीक्ष्णस्याऽवस्थानं प्रदर्शितम्। आन्त्राणाञ्च तदनन्तरं कथनात्क्लोपान्त्रस्याऽत्र ग्रहणमुचितं किन्त्वन्याशयस्यैव भामेति विद्वद्भिर्विभावनीयम्॥

वङ्क्षुधमन्याऽन्त्रविवरणम् (सं. ७४)

"यदान्त्रेषु गवीन्योर्यद्वस्तावधि संश्रितम्। एवा ते मूत्रं मुच्यतां बहिर्बालिति सर्वकम्॥ अ. १।३।६" इत्यत्राऽन्त्रगवीनीवस्तिष्ववरुद्धमूत्रस्य वेगेन बहिर्निस्सरणाय प्रार्थना कृताऽस्ति, सा च गवीनीवस्त्योर्विषये मूत्रस्थानत्वादुचितैवास्ति। परन्त्वान्त्रेषु त्वाऽवरोध कथं सम्भवतीति संशये "सूक्ष्मनिर्माणं तु वृक्कस्यातिविचित्रम्। वृक्कपरिधिस्थं हि बहिर्वेष्टं मूत्रनिर्मापकैः सूक्ष्मैः वर्तुलप्रायैः यन्त्रैरेव भूम्ना निर्मितम्। तेषां मूत्रोत्सिका इति संज्ञा, उत्सवद् भवनं धारिभवत्वात्। नवतिश्च तासामङ्गुलमात्रे प्रदेशे प्रायः। ता ऋजुकाल्यानां सूक्ष्मधमनीनामन्तरालेषु तत्सूक्ष्मतमशाखाश्रिता फलगुच्छवद् भवन्ति। एकैकाञ्च उत्सिका प्रविशति एकैका सूक्ष्मा धमनी गुच्छमुखी। सा हि वर्तुलप्राये गुच्छे परिणाममाप्नोति विचित्रनिर्माणं पुष्पाकारं यन्त्रविशेषम्। पुष्पकान्तश्च शनैः शनैः स्रवति अतिसूक्ष्मैः कणैः शोणितस्य स्वाम्बुभाग आप्यो मूत्रं नाम। तद् उत्सिकानिर्गतेन सूक्ष्मेण मूत्रसह्स्रोतसा वृक्कान्तर्नीयते। उत्सिकाभ्यो निर्गतानि च मूत्रस्रोतांसि क्षुद्रान्त्रवत् कुण्डलीभूय केन्द्राऽभिमुखं प्रवर्तन्ते। प्रतिस्रोतश्च दृश्याश्चत्वारो भागाः—(१) आद्यकुण्डलिकाभागः (२) पाशभागः (३) अन्त्यकुण्डलिकाभागः (४) ऋजुभागश्चेति। परस्परपार्श्वस्थानि च तानि ऋजुस्रोतांसि वृक्कशिखरिकाणां निर्माणाय कल्पन्ते। तेषाञ्च मूत्रस्रोतसामान्त्रवत् प्रवर्तमानाद् आन्त्राणीति संज्ञा माधवम् (प्र. शा. भा. २ पृ. २३२)" इत्यन्तेन सन्दर्भेण वृक्कपरिष्यासृतमूत्रोत्सिकासु लाक्षणिकमान्त्रत्वं व्याख्याय महामहोपाध्यायगणनाथसेनैः यथाकथञ्चित्समाहितम्। तथाऽऽपाततः सुसाधु प्रतिभाति, परन्तु वैदिकशारीरविभागेषु मूत्रोत्सिकानां कुत्रचिदपि अन्त्रशब्देनाऽऽन्त्रशब्देन वा कथनाभावाद्गवीनीशब्दस्योपलक्षणत्वेन वृक्कसहितयोः गवीन्योरत्र ग्रहणमुचितमेतच्च "नि ते भिनद्मि मेहनं" इतिमन्त्रव्याख्याने सम्पूर्णतयोपेद्धाते चतुर्थपञ्चमपृष्ठयोरस्माभिर्व्याख्यातमस्ति। वैदिकशारीरे यावदौ यथाङ्गविभागे यत्र स्थानिहिताऽन्यपरस्याऽनुक्ति दृश्यते तत्र सर्वत्राऽयमेव पन्था समाश्रीयते। अन्यच्चान्त्रसन्निवेशाद् मूत्रोत्सिकानां ग्रहणमान्त्रशब्देन क्रियेत तर्हि शुक्रवाहिस्रोतसां कथमान्त्रशब्देन ग्रहणं भवति मूत्रोत्सिकाऽपेक्षया तत्राऽधिकमादृश्यात्, तस्माद्गवीनीसन्निहितत्वाद्गवीनीशब्देनैव वृक्कद्वयग्रहणस्य सिद्धत्वेन यत्नान्तराऽऽलम्बनस्याऽनावश्यकत्वात्। नन्वेवं तर्हि

आन्त्राण्यनेन किं ग्रहीतव्यमिति संशये यानि सम्प्रत्यामाशयादीनि लोके वैद्येषु प्रसिद्धानि तान्येव ग्राह्याणीति ब्रूमः तत्र च अन्त्राण्येवेत्यर्थे स्वार्थे अन्त्राणामिमानि स्थानानीत्यर्थे वा अण् प्रत्ययः। न चैवं तर्हि तत्र मूत्रसम्भरणं कथं युज्यत इति वक्तव्यम् ? आन्त्रविषये मूत्रशब्देन मूत्रसमभागिकारणस्य शरीरपोषणाऽनुपयुक्तक्षारप्रधानद्रवस्याऽभिप्रेतत्वात्। "आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः। सिराभिस्तज्जलं नीतं बस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात् ॥ शार्ङ्ग० १।६।७" स्वास्थ्याऽऽपन्नाऽऽमाशयादिसर्वशरीरयन्त्रस्य प्रदीप्ताऽग्नेश्च पुरुषस्य मात्रया काले सात्म्यश्च भुक्तमामाशयाग्निसाहाय्येन परिपच्यमानं सारशब्दवाच्यं रसरूपत्वं भजति। स च रसो यकृत्प्लीहानौ प्राप्य रञ्जितस्सन् हृदयं प्राप्नोति, ततश्च फुप्फुसं प्राप्य विशुद्धतां भजन् हृदयं, हृदयात्समस्तशरीरं गच्छन्नहरहश्शरीरं धारयति। अस्मिंश्च पोषणाऽनुपयुक्तभागाः प्रतिस्वेदग्रन्थिद्वारेण प्रस्वेदरूपतां प्राप्य बहिर्निःसरन्ति। अवशिष्टश्च क्षारद्रवो रक्तेन सह परिभ्रमन् वृक्कौ प्राप्नोति, तत्स्थाभिर्मूत्रोत्सर्जिकाभी रक्तात्पृथक्कृत्य सूक्ष्मस्रोतोभिर्वृक्कयोरन्तर्नीयमानः गवीनीमार्गाभ्यां बस्तिं प्राप्तः मूत्रसंज्ञां लभमानो मूत्रपथाद्यथासमयं बहिर्निःसार्यते, सेयं शैलीस्वस्थशरीराणाम्। यदाऽऽमपक्वाशयनियद्रसाऽऽहारिण्यो यकृदादिशैथिल्येन प्रतिरुद्धमार्गाः सन्त्यःस्ताऽऽकृष्टरसमूर्द्धमनयनसमर्था भवन्ति तदा प्रतिरुद्धः स आमरसः प्रतीपमार्गमागत्याऽऽन्त्रेषु शनैः सञ्चीयते, तस्य दूरीकरणार्थं वेदे वरुणः स्तुतोऽस्ति तथाहि—

अप्सु ते राजन् वरुण गृहो हिरण्ययो मिथः। ततो धृतव्रतो राजा सर्वा धामानि मुञ्चतु अथर्व. ७।८८।१॥

हे राजन् वरुण अप्सूदकेषु मध्ये ते तव यतो मिथ=अनन्यसाधारणः परेषामनभिगम्यो वा हिरण्ययः=हिरण्मयः सुवर्णमयो गृहः स्थानमस्ति। ततस्तस्मात्कारणाद्धृतव्रत=व्रतमिति कर्मनाम नियतकर्मा सत्यकर्मा राजा वरुणः सर्वा=सर्वाणि धामानि स्थानानि अस्मदीयानि दुर्देवात्सम्भृतजलस्थानानीतियावत् मुञ्चतु त्यजतु। धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति हि यास्कः (नि. ९।२८)। जलोदरादयो रोगा हि वरुणकर्तृकाः, तस्य हि जलमध्ये निवासस्थानमस्ति। अतः स्वेन गृहीतानि अस्मदीयाऽवयवरूपाणि स्थानानि त्यक्त्वा स्वगृहे निवसत्वित्यर्थः ॥ १ ॥

धाम्नोधाम्नो राजन्नितो वरुण मुञ्च नः।
यदापो अघ्न्या इति वरुणेति यदूचिम ततो वरुण मुञ्च नः ॥ अ. ७।८८।२ ॥

हे राजन् वरुण! यतोऽस्मात् धाम्नो धाम्नः सर्वस्मात् रोगस्थानात् नः=अस्मान् मुञ्च मोचय। किञ्च हे वरुण इति यदूचिम यच्छापवाक्यमवोचाम यच्छापवाक्यवचनेन पापमार्जितं तस्मादपि मुञ्चेति सम्बन्धः। शापो हि प्रशस्तदेवतानामसङ्कीर्तनेन परेषामनर्थशंसनम्। यद्वा सत्यसति वा विषये 'आपो वै सर्वा देवता' (ऐ. ब्रा. २।१६) इति सर्वदेवमयीमघ्न्यनामपाम् साक्षित्वेन प्रमाणीकरणम्। हे आपः यूयमस्मिन् सत्ये असत्ये वा विषये साक्षिभूता भवथ। हे आप युष्मभ्यं शपामहे इदमित्थं इत्येवं विध प्रशस्तदेवतानामधेयपुरःसरं यद्वाक्यं तेन पापमार्ज्यते। सत्येऽपि हि विषये शपथकरणेन धर्मस्यार्धं वैवस्वतो निकृन्तति किल, असत्ये किमु वक्तव्यम्। अतो देवतानामधेयकीर्तनरूपशपथकरणजनितपापादस्मान् मोचयेत्यर्थः। अत्र अघ्नेति पदेन वचनमात्रं न विवक्षितम् किन्तु शपथरूपमेव। अत एव तैत्तिरीये "यदापो अघ्न्या इति वरुणेति शपामहे" (२–६–६–२) इति समाम्नायते ॥ २ ॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय।
अधा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ अ. ७।८८।३

हे वरुण उत्तमम् उर्द्धकायस्थितं पाशं अस्मत्=अस्मत्तः सकाशात् उच्छ्रथय=ऊर्ध्वमुत्कृष्य नाशय। अधमम्=अधः कायस्थितं पाशं अवश्रथय=अवस्तादवकृष्य नाशय। मध्यमं=मध्यदेशस्थितं पाशं विश्रथय निकृष्य नाशय। अथ=अनन्तरं हे आदित्य=वरुण तव व्रते कर्मणि कर्मार्थं पापपोषणासिध्यर्थं मनागस निःसृततर्सर्वपाशा वयमदितये अखण्डितत्वाय अनभिशस्तये स्याम भवेम॥ ३॥

प्रास्मत् पाशान् वरुण मुञ्च सर्वान् य उत्तमा अधमा वारुणा ये।

दुःष्वप्न्यं दुरितं नि ष्वास्मदथ गच्छेम सुकृतस्य लोकम्॥ अ. ७।८८।४

हे वरुण अस्मत्=अस्मत्तः सर्वान् पाशान् प्रमुञ्च। ये वारुणाः वरुणस्य भवत सम्बन्धिनः उत्तमा अधमाश्च ये पाशाः सन्ति। उद्भूताभिभूतशक्तिभेदात् अधर्मपाशानां द्वैविध्यम्। किञ्च दुःष्वप्न्यम् दुष्टे स्वप्ने भव दुरितं पापमरिष्टं अस्मत्=अस्मत्तो नि ष्व निःसुव। निर्गमयेत्यर्थः। अथ पाशदुरितविमोचनानन्तरं सुकृतस्य सुष्ठु कृतस्य पुण्यस्य लोकं गच्छेम प्राप्नुयाम॥ ४॥

इत्यत्र ऊर्ध्वाऽधः संचितदूषितजलीयभागस्य निःसारणाय वरुणस्तुतिकरणात् स्पष्टमेव समायातम्, यत् स्रोतसां प्रतीपगत्या समस्तशरीरे विशेषतश्चोदरे दूषितवार्य्सम्भरणं जायते। सहस्रशो रोगिषु समवलोक्यते-प्यस्ति। अनया निःसृचिकामूत्राघातमूत्रकृच्छ्रादौ तत्तत्कारणविदोषैर्मूत्रपथेऽवरुद्धे वस्त्यादौ स सम्भृतो भवति। तस्याऽप्यतिमात्राऽवरोधे तदार्तिततया प्रतीपमार्गमागत्य शरीरभागेषु सञ्चीयते। एवमेव येन केनाऽपि प्रकारेण मूत्रत्वसञ्ज्ञां प्राप्तः प्राप्तुं योग्यो वेति सर्वोऽप्यत्र क्षारद्रवो मूत्रशब्देन विवक्षितः, तस्य सर्वस्यापि मलद्रवस्य निःसरणाय प्रार्थना कृताऽस्ति, सा चाऽमुना प्रकारेण आन्त्रेषु सम्यक् सम्भवन्त्येवाऽऽस्ते, अतएवेद (अथर्व. १।३) सूक्तं मूत्रपुरीषनिरोधप्रशमनाय विनियुक्तं सूत्रकारैः। तथाहि—"विद्मा शरस्येति तृतीयसूक्तेन मूत्रपुरीषनिरोधे प्रमेहणसाधनहरीतकीकर्पूरबन्धनम्, मूषिकमृत्तिकापूतीकतृणदधिमथितजरत्प्रमन्ददारुतक्षणशकलानां अभ्यक्तस्य पायनं हस्त्यश्वादियानारोहणं शरविसर्जनं शरेण मूत्रनालविदारणं लोहशलाकस्य मूत्रद्वारे प्रवेशनं इत्येवमादीन्यपि सूत्रोक्तप्रकारेण व्याधितस्य कुर्यात्। "विषितं ते वस्तिबिलम्" इति द्वयृचेन मूषिकामृत्तिकायुक्तद्रव्येषु निरुद्धमूत्रपुरीषं पुरुषं आस्थापयेत्। "विद्मा शरस्येति प्रमेहणं बध्नाति" इत्यादि "फाण्टं पाययतीत्युदावर्तिने च" इत्येतदन्तं सूत्रं द्रष्टव्यम् (कौ०४।१)" इति। अस्मदुक्तार्थो यदि नाऽभिप्रेतः स्यात्तर्हि तस्मिन् सूक्ते नवस्वपि मन्त्रेषु पुरीषरोधस्य नाममात्रस्याऽप्यगमनात् कथन्तन्निरोधनिवृत्त्यर्थं फाण्टादिपायनं विहितं सङ्गच्छेत। अत आन्त्रशब्देनाऽऽवृतद्वे प्रसिद्धान्येवाऽन्त्राणि ग्रहीतुमुचितानि न पुनर्वृक्कपरिधिस्थमूत्रोत्सिकानाम्। तासान्तु ग्रहणमस्मदुक्तरीत्याऽनायासेनैव सिद्धम्। किञ्च—खादितपीतादिवस्तुन उदर्येण वह्निना परिपाकावसरे सारतया रसः प्रादुर्भवति तत्र योऽयमेकान्ततः शरीरपोषणाऽनुपयुक्तः क्षारीयभागः स सूक्ष्मस्नायविकज-पत्य निःस्राव इव अतिसूक्ष्मच्छिद्रैः=रक्तसहप्रचारमनपेक्ष्य स्वतन्त्रतया वृक्कयो र्गच्छति इति महर्षीणामभिप्रायोऽस्ति। शरीररचनाया अतिसूक्ष्मत्वादतिसूक्ष्मा शारीरपरिणामा ज्ञातुमशक्यास्ते केवलमनुमेया सन्ति, यथा शुक्रशोणितयोर्गर्भाशये प्रवेशसमये योऽयं गर्भपोषणक्रमः स कियत्समयपर्यन्तमतर्क्य एवाऽऽस्ते। द्रवेण शरीरपन्नस्योत्पन्नत्वादवयवानां परस्परं संश्लिष्टत्वात्। अतितीक्ष्णपदार्थानां येयं शीघ्रतया व्याप्तिर्भवति सा सर्वथा अतर्क्यैवाऽऽस्ते। तथा च ग्रीष्मवर्षसन्तप्तमनुष्येण पीतं जलं पानसमकालमेव समस्तशरीरायुगपत्प्रस्वेदरूपेण बहिर्निर्गच्छति, सा व्याप्तिर्न रक्ताऽभिसरणक्रममपेक्षते। मूत्राऽवरोधे चाऽतिमूत्रलद्रव्यदाने तत्क्षणमेव दृश्यते मूत्रक्षरणम्। यदि रक्ताऽभिसरणमार्गमिवाऽनुसृत्य वृक्कयो मूत्रं निःसृज्यते तर्हीत्थं शीघ्रतया मूत्रक्षरणाभिका प्रवृत्तिर्न सम्भवत्येव। अतः पक्वाशयास्सूक्ष्ममार्गेणाऽपि क्षारीयद्रवस्य वृक्क-

याश्च ते गुदा । आमिक्षा० ॥ १६ ॥ यक्नो शरि यों वनिष्ठु यैं कुक्षी यश्च चर्म ते ॥ आमिक्षा० ॥ १७ ॥ अस्मिन्नपि सूक्ते (अ. १०।९।१५–१६–१७) उपरिनिर्दिष्टसङ्ख्याविशिष्टमन्त्रेषु पुरीतदान्त्रवनिष्ठूना क्रमेण समागमनाद् ग्रामगृहस्थितिवत् तस्यापिलक्षुद्रान्त्रेषु पुरीतत्, स्थूलान्त्रे आन्त्रम्, उण्डुके च वनिष्ठुरिति सञ्ज्ञा क्रमेण कृता सन्ति, अत एषा नाम्नि, स्थाने, आकारे च स्पष्टता सञ्जाता सा यथा—आमाशयादारभ्य पक्वाशयद्वारपर्यन्तभागस्य पुरीतत् इति नाम । पक्वाशयमारभ्य उण्डुकपर्यन्तभागस्य आन्त्रमिति सञ्ज्ञा । ततोऽधस्तात्कुम्भेन्दुकाऽन्यतराऽऽकृतिविशिष्टभागस्य वनिष्ठुरिति सञ्ज्ञा ततोऽधस्तादुत्तरगुदमिति, सर्वतोऽधस्ताद्गुद इति वैदिकीसञ्ज्ञा ॥

(स. ७५) वनिष्ठुः=" कुम्भो वनिष्ठु र्जनिता शचीभि र्यस्मिन्नग्रे योन्या गर्भो अन्तः । प्लाशि र्व्यक्तः शतधार उत्सो दुहे न कुम्भी स्वधां पितृभ्य ॥ वा. स. १९।८७ " इत्यत्र वनिष्ठो कुम्भसादृश्यदानादुण्डुक एव ग्रहीतव्य । समग्रमन्त्रार्थाऽऽकलनया च न साधारणेन घटेन सादृश्य प्रतिभाति, अपि तु सुरानिर्माणकुम्भेन सादृश्यप्रतिपादनान्मध्ये स्थूलोदरतया ऊर्ध्वाऽधो विद्यमानाऽन्त्रभागाभ्या शुण्डायुक्तत्वसादृश्याद्वनिष्ठोरण्डुकवाचकत्वे न कश्चिदपि शङ्काऽवलेशोऽवशिष्यते । अस्यमन्त्रस्यार्थो भगवता कपिलेन स्पष्टतया प्रतिपादितस्तत्र मद्यानाससादृश्यात्मन्त्रयोर्वनिष्ठुमौपचारिक मत्वा कूपसादृश्यमधिकतया दत्त तथाहि—देहन्यदेहविवरे जठराग्निनाऽसृग्विण्मूत्रकूपपतितो भृशतप्तदेह । इच्छन्नितो विवसितु गणयन् स्वमासान्निर्वास्यते कृपणधी भगवन् कदा नु ॥ भा. ३।३१।१७ ॥ अस्मत्कृतभाष्ये तु प्लाशिटिप्पण्या द्रष्टव्यम् " आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोरुदरादधि ॥ अ. २।३३।६ " इत्यत्र वनिष्ठो स्थविरान्त्रादिति साधारण्येन सायणस्य स्थविरान्त्रोक्तिस्तु न समीचीना स्थविरान्त्रैकदेशादिति तु वक्तुमुचितम् । सायणस्येवाऽभिप्रायमभिप्रेत्य "कुम्भो वनिष्ठु र्जनिता शचीभि–" रित्यत्र वनिष्ठु स्थूलान्त्रमिति महीधरेणोक्त तत्राऽपि गताऽनुगतिकत्वमेव कारणम्, शारीरे महीधरस्याऽज्ञानप्रस्तत्वात् । येन मतस्नाभ्याख्याने मतस्ने हृदयोभयपार्श्वस्थ अस्थिनी इत्याद्यसम्बद्धप्रलपितत्वात् । " क्षुत्कुक्षिरिरा वनिष्ठु पर्वता प्लाशय " अथर्व. ९।१२।१२ इत्यत्र वनिष्ठोरिरया (सुरया) सादृश्यदानात्सुराया इरारूपत्वाद्वनिष्ठोश्च स्थूलान्त्रैकदेशत्वादिराशब्देन सुरानिर्माणपात्र लक्ष्यतेऽतो " कुम्भोवनिष्ठु–" रिति यजुर्मन्त्रेण जात सादृश्यम् । " महादेवस्य यकृच्छर्वस्य वनिष्ठु पशुपते पुरीतत् " वा. स. ३९।९ इत्यत्राऽपि वनिष्ठु शर्वभागत्वेन निर्दिश्य शेष समग्र पुरीतत् पशुपतेर्भागत्वेनाऽऽम्नातम् । इन्दो प्रतिकृति इन्दुकम्, 'इवे प्रतिकृतौ' (पा. ५।३।९६) इत्यनेन कन् प्रत्यये इन्दुकम्, इति मुक्तादिनिर्मितजलाद्याहरणसमये शिरसि घटाऽऽ स्थापनार्थ आधार । इन्दोरियमाकृतिरित्यर्थे तस्येदमित्यणि ऐन्दवीति रूप निष्पद्यते, तस्यैवाऽपभ्रंशतया लोके ईंडवी ईंढवी इत्यादयस्तत्स्थानापन्नपरत्वेन शब्दा प्रचलिता दृश्यन्ते । तदाऽऽकृतित्वस्य उण्डुके विद्यमानत्वादुण्डुकमिति नाम स्थापितमास्ति, इन्दुकशब्दस्याऽपभ्रंश । " यकृत्समन्तात्कोष्ठश्च तथाऽन्त्राणि समाश्रिता । उण्डुकश्च विभज्यते मड मलाश्रया ॥" सु शा ४।१७ इत्यत्र उण्डुक पोंडल्य इति लोके, चरके च पुरीषाऽऽधारशब्देनोण्डुक प्रतिपादित इति स्वरूपण । अत उण्डुकशब्देन ये समग्रस्थूलान्त्र व्याख्यान्ति तेषा तद्व्याख्यानममूलकमेव । न च वाच्य पक्वाशयमूलद्वारस्य गुदपर्यन्त स्थूलान्त्रविशेषस्य दुराऽऽकृतिवाद्व्युत्पत्तिमेव तत्समग्रस्य उण्डुकमिति सञ्ज्ञा । " आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्य वनिष्ठोरुदरादधि " कुम्भो वनिष्ठु र्जनिता शचीभिरित्यादिवेदवाक्यविरोधात् । किञ्च–"पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि—नाभिश्च, हृदयञ्च, क्लोम च, यकृच्च, प्लीहा च, वृक्कौ च, बस्तिश्च, पुरीषाधान(रे)ञ्च (श्च), आमाशयश्च, पक्वाशयश्च, उत्तरगुदञ्च, अधरगुदञ्च, क्षुद्रान्त्रञ्च, स्थूलान्त्रञ्च, वपावहनञ्चेति चरक. शा. ७।१२ इत्यत्र स्थूलान्त्रस्य पुरीषाधान, पक्वाशय , उत्तरगुद, अधरगुदञ्चेति चत्वारो विभागा प्रदर्शिता । तत्रोण्डुक–

शब्दस्थाने एव पुरीषाधानं समागतम् । "त्वचः कला धातवो मला दोषा यकृत्प्लीहानौ फुप्फुस उण्डुको हृदयमाशया अन्त्राणि सुश्रु० शा. ५।५" इत्यत्राशयेभ्यश्चान्त्रेभ्यश्च पृथगुण्डुकस्य ग्रहणात् स्थूलान्त्रमात्रे उण्डुकसंज्ञा कर्तुमुचिता किन्तु स्थूलान्त्रस्यैकदेशस्यैति दिक् ॥

(सं. ७९) गवीन्यौ–मतस्ने=अनयो विवरणं सक्थ्योपोद्घाते पञ्चमपृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

(सं. ८६) सिकतावती="परिव. सिकतावती धनूर्बृहत्यक्रमीत् । निष्ठते त्वया मुकम् ॥ ऋ. १।१७।४" अत्र सिकताशब्देन रेतो ग्रहीतव्यम् 'रेतो वै सिकता' शत. ब्रा. ७।२।१।१० 'यद्वेतः सिकता उप्यन्ते किमाला रेतोरूपमिति शुक्ला इति ब्रूयाच्छुक्लं हि रेतोऽथो पृश्नय इति पृश्नीव हि रेत.' शत. ब्रा. ७।२।१।२६ 'तदाहुः यदार्द्रं रेत· शुष्काः सिकता निवपति कथमस्यैता आर्द्रा रेतोरूपं भवन्तीति रसो वै छन्दांस्यार्द्र उ वै रसस्तदेना छन्दोभिर्निवपत्येव मु हास्यैता आर्द्रा रेतोरूप भवन्ति' शत० ७।२।१।२७ इत्यादिभिः शतपथे रेतसः सिकताभि· सादृश्यप्रतिपादनात् सिकतावतीशब्देन शुक्रहरणी नाड्येव ग्रहीतव्या । यत्तु "सिकतावती=सिकता रजांसि सदृशी सदाऽऽधारभूता नाडी । यद्वा अश्मर्याख्यो व्याधिविशेषो यस्मादुत्पद्यते सा नाडी सिकतावती" इति सायणस्य व्याख्यानं तत्तु न समीचीनम् शतपथेन विरोधात् । यदि चाऽश्मर्युद्भवस्थाना नाड्येव भवेत्तर्हि तस्या धनुरित्यनेनैव गतार्थता स्यात्, धनुरित्यस्य यन्निर्देशः स्वयमेव सायणेन कृतत्वात् । अतः सिकतावतीशब्देन शुक्रवहा नाड्येव ग्रहीतव्या इति निर्विवादम् ॥

(सं. ८७) लोहितवाससः=अस्य विवरणं निधिटिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

(सं. ९०–९१) उल्बः–जरायुः=उल्बजरायुशब्दौ चिकित्साशास्त्रे गर्भनिमज्जनजले तदीयवेष्टने च साधारणतया प्रयुक्तौ दृश्येते । वेदे तु गर्भनिमज्जनजलं उल्बशब्देन तद्वेष्टनञ्च जरायुशब्देन निर्दिश्यते यथा—"आपो वत्सं जनयन्तीर्गर्भमग्रे समैरयन् । तस्योत जायमानस्योल्ब आसीद्धिरण्ययः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ अ. ४।२।८" आपः कर्तृभूता अग्रे गर्भं शुक्रशोणितरूपेण समैरयन् समस्थापयन् पश्चात्तन्निमज्जनभूताः सत्यः वत्सं जनयन्तीः परिपोषयन्त्य. तस्य च गर्भस्य जायमानस्य योनिमार्गाद्बहिर्निःसरतः उल्बरूपेण परिणमन्त्यो भवन्तीति शेषः ॥ अत्र प्रथममुदाहरणरूपो यः आसीत्स· हिरण्ययः हिरण्यगर्भ इत्युच्यते तस्मै कस्मै अनिर्वचनीयाय देवाय हविषा विधेम इत्यत्र गर्भनिमज्जनोदकं निर्दिष्टम् । "न हि ते अग्ने तन्व.क्रूरमानंशमर्त्यः । कपिर्बभस्ति तेजनं स्वं जरायु गौरिव ॥ अथर्व० ६।४९।१" इत्यत्र गर्भनिमज्जनजलोदकवेष्टनं कथितम् तस्यैव भक्षणसम्भवात् । यथा—"नैव मांसेन पीवसि नैव मज्जस्वाहतम् । अवैतु पृश्नि शेवलं शुने जरायु अत्तवेऽव जरायु पद्यताम् ॥ अ. १।११।४" हे जरायो ! त्वं मांसेन गर्भिण्युदरगतेन मांसेनैव न पीवरि पुष्टोऽसि अर्थात् योदरगतमांसपुष्टि भवति तेनैव न युज्यते, अर्थान्मांसात्पृथगेव त्वं गर्भपरिपोषकपर्दाभेद स्थितिशाल्यसि गर्भबहिर्निःसरणाऽनन्तरं तथा चिकित्सकोऽस्माऽस्तीत्यर्थः । अथ च गमनु आहतमसि सम्बद्धमसि तत्र भवसि किन्तु पृश्नि शेवलं ये गर्भ जलोपाजनिताः जलोपायाश्च न जलाऽस्पृशो भीतुमर्हा किन्तु वैकारिकोऽसि तथैव तत्रापि गर्भनिमज्जनोदकस्य वेष्टनस्य पर्यवेष्टनं निर्दिष्टोऽसि गर्भस्य बहिर्निःसरणानन्तरं तदीयाऽऽवरणरूपोऽसा इति कृत्वा त्वं अवैतु बहिर्निःसरतु । ततश्च अत्तवे शुने. । यतु बहिर्निःसरणेन सह किमन्यत्पतति इत्येवं शङ्काया 'जरायुश्चो शुने पद्यताम्' शब्दस्यात्र इत्यस्याभिप्रायः । अनेन जरायुस्वरूपं स्पष्टतया भवति दिग् । इत्येवाऽऽरण्यभिन्नेऽत्र शतपथे "य पत्नी य ऐन्द्र यद्दुल्बं यज्जरायु एतदेतानि–(७।२।१।५) इत्यत्र गर्भावयवोदकाऽस्य. यत्नेन प्रदर्शितः । उल्बशब्देन गर्भोदकं

•

निवक्षितम्, जरायुशब्देन च तद्वेष्टनमभिप्रेतम् तथाच—"त्रिवृद्वहिर्भवति, माता पिता पुत्र, तदेव तन्मिथुन, उल्ब गर्भो जरायु, तदेव मिथुन त्रेधा यद्धि सन्नद्ध भवति । एक इव ह्यय लोक ॥ तै. ब्रा. १।६।३।१" इत्यत्र स्पष्टतया उल्बजरायुशब्दो भिन्नार्थौ प्रयुक्तौ । एवमेव सर्वत्र वैदिकनये जरायूल्वशब्दौ भिन्नार्थत्वेन प्रयुक्ताविति नाऽत्र कश्चित्संशयाऽवकाश इति दिक् ।

(स. ९४) कुल्मलम्—"यत्सुपर्णा विवक्षयो अनमीवा विवक्षव । तत्र मे गच्छताद्धव शल्य इव कुल्मल यथा ॥ अ. २।३०।३ ॥ "जिह्वा ज्या भवति कुल्मल वाङ्नाडीका दन्तास्तपसाभिदिग्धा । तेभि र्ब्रह्मा विध्यति देवपीयून् हृद्बलै र्धनुभि र्देवजूतै ॥ अ. ५।१८।८" अत्र कुल्मलमिति शब्द कुड्मलशब्दस्थाने डलयोरैक्यात्सञ्जात । कुड्मल्च विकासोन्मुखपुष्पाऽवस्था । तस्मादस्याः लक्षणया यद्वस्तुनेषु तत्प्रयोक्तु युज्यते, शारीराऽयवे मदनातपत्रवाचक कुड्मलसादृश्याद्वेदे प्रयुक्तम् । कामशास्त्रेऽस्य मदनातपत्रमिति सञ्ज्ञा । एतत्स्पर्शादिना कामिनी शीघ्रपञ्चशरप्रसक्ता भवति । "शल्याद्विष निरवोच प्राञ्जनादुत पर्णधे । अपाष्ठाच्छृङ्गात् कुल्मलान्निरवोचमह विषम् ॥ अथर्व० ४।६।५" इत्यस्मिन्मन्त्रे कुल्मलादिति मदनातपत्रसम्भूतविषादित्यभिप्रेतम् तच्च "पत्नीजायान्य पतति स आविशति पूरुषम् ।" इत्यत्रोपदशविवरणे विशदतया व्याख्यातमस्ति । कुल्मलात्कुत्सितप्राणिमुखादिति सायणव्याख्यानन्तु न समीचीनम्—"यत्सुपर्णा विवक्षव" इति मन्त्राऽऽगतकुल्मलशब्दार्थेन विरोधात् ॥

(स. ९७) जाम्बीलः—घटिकपालाऽस्थिग्रन्थिर्जम्बीराऽऽकृतिरूर्ध्वस्थप्रभाग । स च "मस्मस्मान् केशैरिन्द्र स्वप्सा०" इत्यादि (या. स २५।३) मन्त्रे समागत ।

(स. १०१) उच्छ्लङ्खौ ॥ उच्छ्रितशङ्खाविव उच्छ्लङ्खौ एतदाकृतित्वाज्जङ्घाऽधस्तनभागयोरेतन्नाम । ये तु एतयोर्भागयोर्गुल्फाविति नामेति वदन्ति ते वैदिकशारीरज्ञानबहिष्कृता एव, यथा—"तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान् पार्ष्णिस्तयोरध" इत्यमरादय । "केन पार्ष्णी आभृते पूरुषस्य केन मांस सभृत केन गुल्फौ । केनाङ्गुली पेशनी केन खानि केनोच्छ्लङ्खौ मध्यत क प्रतिष्ठाम् ॥ अ. १०।२।१" इतिमन्त्रे उच्छ्लङ्खाभ्या गुल्फयो' पृथक्स्थितिरस्ति, अतो गुल्फावुच्छ्लङ्खाभ्या भिन्नाऽवयवौ । न च वाच्य एकाऽवयवस्यैव द्विरुक्तिरस्तीति, पर्यायान्तराऽभावात्, तादृशविन्यासस्य वेदमन्त्रेऽभावात् । किञ्च—"कस्मान्नु गुल्फावधरावकृण्वन्नष्ठीवन्तावुत्तरौ पूरुषस्य । जङ्घे निर्ऋत्य न्यदधु क्वस्विज्जानुनो सन्धी क उ तच्चिकेत ॥ अ. १०।२।२" इति मन्त्रे पूरुषस्य गुल्फौ तदाख्याऽवयवौ जङ्घाऽधस्तनाऽऽधाराविलर्थ । कस्मात्कारणात् अधरौ अकृण्वन्=कृतवान् । अष्ठीवन्तौ जङ्घोर्वोर्नियामके चक्राकृतिनी अस्थिनी उत्तरौ=उपरिवर्तिनौ अकृण्वन् इति परोक्षप्रश्नेन एतज्ज्ञापयति । जङ्घाऽन्त्याऽधस्ताद् गुल्फद्वयस्य (गुटिकाकारस्य) अस्थ्नो विन्यास कृतोऽस्ति तदुपरि च अष्ठीवत (चक्राकारस्याऽस्थ्न) विन्यास कृतोऽस्ति । इद वैचित्र्य परमेश्वरादन्येन केनाऽपि शिल्पिसहस्रेण कर्तुमशक्यम् । एतद्विविधाऽस्थिद्वयस्योपर्यधस्ताद्विन्यासेन पुरुष स्थानोपवेशनतिर्यक्क्षेपाऽऽकुञ्चनप्रसारणधावनादिक्रियासु क्षमो भवति, अत स (परमेश्वर) सर्वेभ्य शिल्पिभ्योऽतिशेते इति परमेश्वरस्य स्तुति कृताऽस्ति ।

(स. १०४) प्रतिष्ठा=प्रतितिष्ठति उत्थितो भवति अनया सा प्रतिष्ठा । अत्रैतत्पादतल ग्रहीतव्यम् । तद्वते न हि कश्चिदपि जन्तुरुत्थानप्रत्युत्थानादिसमर्थो भवति । प्रकृतमन्त्रे "केन पार्ष्णी आभृते पूरुषस्य केन मास सभृत केन गुल्फौ । केनाङ्गुली पेशनी केन खानि केनोच्छ्लङ्खौ मध्यत क प्रतिष्ठाम् ॥ अ. १०।२।१" शरीराऽवयववर्णनात्तदेव भवितुमर्हति तत्राऽङ्गुलीनां पृथक्कथनात् मध्यत इति निर्देशाच्च अङ्गुल्यग्रा-

भक्षयिष्यति, अत्र नाऽस्ति काचिच्छङ्केति भगवता मनुना जीवानां कल्याणाय स्पष्टतया प्रत्यपादि । तत्र च जना भक्षणविषये मांसशब्देनाऽस्थिवर्जसमस्तमध्यवयवजातं प्राणिनो गृह्णन्ति । तत्र च मांसेन साकमस्थीन्यप्याह्रियन्ते, तत्र सामान्यतः मांसाहारिणं दृष्ट्वा किमिदमाहरतीति प्रश्ने मांसमित्येव जना उत्तरयन्ति इति सामान्या सर्वजनीना प्रतीतिः । यत्र रङ्काल्ततो मांसरहितान्यस्थीनि भवन्ति तत्र इमान्यस्थीनीति व्यवहरन्ति जनाः । अतः सामान्यतः मांसशब्देन मलमूत्रचर्मनखरोमादिवर्जं सर्वमपि शरीरं मांसशब्दग्राह्यं भवति । कुत्रत्यं मांसमिति विशेषप्रश्ने तु मुखस्य हृदयस्य कालखण्डस्य अन्त्ररूपमित्यादीनि विशेषतयोत्तराणि भवन्ति । सामान्यतया तु सर्वस्यैव शरीरस्य बोधो भवति लोके, अत एव "शरीरबृंहणे नान्यत् खाद्यं मांसाद्विशिष्यते । च. सू. ७।८६" "शुष्यते क्षीणमांसाय कल्पितानि विधानवित् । दद्यान्मांसादमांसानि बृंहणानि विशेषतः ॥ शौषिणे बर्हिणं दद्याद्बर्हिशब्देन चाऽपरान् ॥ इत्यादि, च. चि. ८।१४९" "तस्मात्क्रव्यादमांसानि शोषी च सोऽवशीलयेत् । रहस्यमेतद्वैद्यानामुपदिष्टं चिकित्सके ॥ मद्यं क्रव्यादमांसञ्च शोषिणाममृतोपमम् ॥ भेल० चि. ५" "काकानुलूकान्नकुलान्बिडालान् गण्डूपदान् व्यालबिलेशयाखून् । गृध्रांश्च दद्याद्विविधे प्रकारे ससैन्धवान् सर्पपतैलभृष्टान् ॥ सु. उ. ४१।३६" "ऋव्यादान् विविधान्छागान्छशकान्मेभक्षितान् । महिषानेकशफांश्च छेदांश्च कृतनिष्ठितान् ॥ चा. रा. सु. ११।१७" इत्यादि । अत्र सर्वत्र सामान्यतया सर्वस्मिन् शरीरे मांसशब्द समागतः अत एव सूदशास्त्रे वेसवारलक्षणे "मांसं निरस्थि सुस्विन्नं पुनर्दृषदि पेषितम् । पिप्पलीशुण्ठमरिचगुडसर्पिः समन्वितम् । ऐकध्यं विपचेत्सम्यग् वेसवार इति स्मृतम् ॥" इत्यत्र मांसशब्दे निरस्थीति प्रयुक्तं विशेषणं सार्थक्यं भजते, सम्भवव्यभिचारयोरेव विशेषणस्य सार्थक्यात् । साधारणमांसशब्देनाऽस्थिधमनीसिरास्नायुप्रभृति सर्वमेव क्रोडीभवति । परन्तु शारीरशास्त्रे न शरीरसमुदायस्य मांसत्वं क्वचित् युक्तम् । तथात्वे शारीरविभागस्य दुरुपपादत्वात् । यथा "यथा बिसमृणालानि विवर्धन्ते समन्ततः । भूमौ पङ्कोदकस्थानि तथा मांसे सिरादयः ॥ सु. शा. ४।९" यथा भूमौ पङ्कोदकस्थानि बिसमृणालानि समन्ततो विवर्धन्ते तथा मांसे सिरादयो ज्ञेयाः । अत्र च बिसमृणालशब्देन सिरादीनां सादृश्यदानाद् भूमिस्थाने शरीरमुदकस्थाने रक्तं, पङ्कस्थाने मांससूक्ष्माऽवयवाः समुपतिष्ठन्ते । तेन पङ्के यथा पार्थिवसूक्ष्मकणानारभ्य स्थूलपिण्डपर्यन्तं परस्परं श्लिष्टताऽस्ति तथा मांसेऽपि गर्भाऽवस्थातः परिपक्वपार्थिवपरमाणूनां परस्परसंश्लेषात् सङ्घीभावो भवति । तत्र ये सङ्घातोत्पादकाः सेल इत्याख्याः (Cells) सूक्ष्माऽवयवास्ते मांसशब्दवाच्यतामासादयन्ति, (सङ्घातस्याऽपि तन्मयत्वेन मांसशब्दवाच्यत्वमव्याहतमित्यप्यदेवत्) सङ्घातस्तु मांसपिण्डमांसपेश्यादिशब्दवाच्यतां प्राप्नोति तत्र च (गर्भे) परिपक्वाधिकजलीयभागो द्रवरूपः स रक्तवर्णत्वाद्रक्तपदवाच्यतां लभते । पूर्वाऽपेक्षया सूक्ष्मतमपार्थिवभागयुक्तो योऽसमीपदक्तो जलीयभागः स लसीकाशब्दवाच्यतां रसशब्दवाच्यतां वा लभते । स च रसः पाकभेदान्नानाविधः कुत्रचिदधिकपाकमागम्य स्फटिकाऽनुकरणीयतां भजति (यथाऽक्ष्णोर्मणिर्जलोमोद्राश्च) कुत्रचित् श्लेष्मातरुणास्थ्यनुकारिता, कुत्रचिल्लोहाऽनुकारिता भजन्नानारूपाणि बिभर्ति । अत्र ये मांसाऽवयवास्तेषां जीवाऽवस्थायां जायन्ते विन्यासविशेषात्ते कुत्रचित्सच्छिद्राः (यथा धमनीसिरारसायनीस्रोतःप्रभृतयः), कुत्रचिदच्छिद्राः (यथा ज्ञानतन्तवः), कुत्रचित्सूक्ष्मच्छिद्राः (यथा मूत्रोत्सिकाप्रभृतयः), कुत्रचित्स्थूलच्छिद्राः (यथा श्वासपथान्नपथप्रभृतयः) सन्तः पाकाऽऽकारविशेषात् धमनीसिरास्नायुस्रोतोनाड्यादिवाच्यतां लभन्ते तत्र पृथिव्यम्भोभागाः समवायिकारणानि वाय्वाकाशौ स्वरूपपरिवर्तने हेतू, आकाशश्चाऽवकाशहेतुरिति पञ्चमहाभूतानुदायाद् (शुक्रशोणितसंयोगरूपात्) द्रव्यप्रधानाकारादिदं समस्तं शरीरं निष्पद्यते । समस्तस्यैककारणत्वेऽपि पाकाऽऽकारादिविशेषैस्तत्तद्विशेषाः समुत्पन्ते । साधारणव्यवहारे (लोके शास्त्रे च) मांसशब्देन योऽयं समग्रशरीर-

ग्रहणस्य व्यवहार प्रसृत स प्रथमतो गर्भे मांसाकारस्य समुदयादेवेति भगवता धन्वन्तरिणा " यथा बिसमृणालानी " ति पद्येन दर्शित । इममेवाऽभिप्रायमाश्रित्य " त्वङ्मांससंश्रितो वायुस्त्वग्दाहेनैव शाम्यति। मांसे दग्धे हि शाम्यन्ति सिरास्नाय्वस्थिसन्धिजा ॥" इत्यग्निकर्मविध्यध्याये चतुर्थसूत्रटीकाया डल्हणेन भद्रशौनकीय वाक्य लिखितम् । तत्र मांसदाहेन यत्सिरास्नाय्वस्थिसन्धिजाना रोगाणां प्रशम उक्त स शिरादीना तदभिव्याप्त्यभिप्रायेणैव, अतो मांसस्य सर्वधातुव्यापकत्वम्। योऽयं मांससङ्घात स व्यवहारार्थं पेशीशब्देन व्यवहृत । तासाञ्च सुश्रुते पञ्चशतानि सङ्ख्या निर्दिष्टा यथा–" पञ्च पेशीशतानि भवन्ति ॥ सु. शा. ५।३७ ॥ " मांसाऽवयवसङ्घात परस्पर विभक्त 'पेशी' इत्युच्यते इति डल्हण । अत्र केचिन्मांसाशयाऽऽवरणाना पेशीशब्दवाच्यतामभिदधति ते त्वेकान्ततो बालिशा एव। " स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका, दश तासा स्तनयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च यौवने तासा परिवृद्धि । अपत्यपथे चतस्र तासा प्रसृतेऽभ्यन्तरतो द्वे मुखाश्रिते बाह्ये च वृत्ते द्वे, गर्भच्छिद्रसंश्रितास्तिस्र । शुक्रार्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव । सु. शा ५।३९ " इत्यत्र स्पष्टतया मांसपिण्डानामभिधानात् आवरणसङ्ख्यायास्तु इयत्ता कर्तुं न कोऽपि प्रभवेत् । एकस्मिन् मांसपिण्डे तदवयवा (मांसशब्दवाच्या) सेलाख्या (Cells) कोटिश सन्ति, ते च सूक्ष्मदर्शकयन्त्रेण दृश्येरन् सर्वेऽपि सूक्ष्माऽऽवरणाऽऽवृता सन्तीति प्रत्यक्षतया दृश्यन्ते पृथक्पृथक् परिस्पन्दयुक्ताश्च । सोऽयं परिस्पन्दो जीवनशक्तिविशिष्टत्वाद् दृश्यते । तत्राऽपि दिव्यचक्षुर्भि योगिभि ध्यानविषयीकृताश्चेत् तदीयसूक्ष्मपरमाणव प्रकृतिपर्यन्त सावरणा सव्यापाराश्च ध्यानविषयीभवन्ति । अस्या एव रचनाया वैचित्र्यात् परस्सहस्रशिल्पिभि र्न हि जीवसृष्टि सर्जयितु शक्या । प्रकृतिमारभ्य यावन्ति कार्याणि भवन्ति तान्यपि प्रायश आवरणविशिष्टानि भवन्ति, अत एव स्थूलकार्येषु " सप्ताऽस्यासन् परिधयस्त्रि सप्त समिध कृता । देवा यद्यज्ञ तन्वाना अबध्नन् पुरुष पशुम् ॥ वा. स. ३१।१५" अस्य=पुरतो दृश्यमानस्य विश्वस्य सप्त परिधय =परिधय इव परिधय अर्थात् सप्ताऽऽवरणानि आसन् सन्ति । प्रतिब्रह्माण्ड पञ्चतन्मात्राऽहङ्कारमहता सर्वकार्यजातकारणाना आवरणानि सन्ति । एव सप्ताऽऽवरणै विभक्ता सहस्रशो ब्रह्माण्डा मिलित्वा प्रकृत्याख्येन महाऽऽवरणेन प्रतिवेष्टिता इति । अत्र त्रिराहृत्या सप्त समिध कृता पञ्च महाभूतानि पञ्च तन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि इति त्रि सप्त एकविंशति समिध दीप्तिसाधनानि कृत्वा निष्पादिता । देवा यत् यज्ञ विराड्रूपतया विष्णु तन्वाना हृदि विस्तारयन्त पुरुष परमेश्वर पशु=पश्यतीति पशुस्त सर्वद्रष्टार अबध्नन् हृदि स्थापितवन्त , इति ब्रह्माण्डरचना प्रदर्शिता । तत्र सप्ताऽऽवरणानि अभिहितानि, पुरुषस्य च समस्तविश्वस्य सम्मितत्वेन प्रतिपादनात् (" पुरुषोऽयंलोकसम्मित " च. शा ५।३) सप्ताऽऽवरणस्थाने पुरुषे सप्तत्वचो भवन्ति, यथा–" तस्य खल्वेव प्रवृत्तस्य शुक्रशोणितस्याऽभिपच्यमानस्य क्षीरस्येव सन्तानिका सप्तत्वचो भवन्ति । तासा प्रथमाऽवभासिनीनाम, या सर्ववर्णानवभासयति पञ्चविधा च छाया प्रकाशयति, सावीहेरष्टादशभागप्रमाणा, सिध्मपद्मकण्टकाऽधिष्ठाना । द्वितीया लोहितानाम, षोडशभागप्रमाणा, तिलकालकन्यच्छव्यङ्गाऽधिष्ठाना । तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा, चर्मदलाऽजगल्लीमशकाऽधिष्ठाना । चतुर्थी ताम्रानामाऽष्टभागप्रमाणा, विविधकिलासकुष्ठाऽधिष्ठाना । पञ्चमी वेदिनी नाम व्रीहिपञ्चभागप्रमाणा, कुष्ठविसर्पाऽधिष्ठाना । षष्ठी रोहिणी नाम व्रीहिप्रमाणा ग्रन्थ्यपच्यर्बुदश्लीपदगलगण्डाऽधिष्ठाना । सप्तमी मांसधरा नाम व्रीहिद्वयप्रमाणा, भगन्दरविद्रध्यर्शोऽधिष्ठाना ॥ सु. शा. ४।४" इति । एवमेव प्रायो जङ्गमस्य सर्वेऽवयवा प्रत्येकं सप्ताऽऽवरणविशिष्टा भवन्ति । अतिशयित प्रपाचिते क्षीरे या सन्तानिका निर्वर्तते तस्यामपि सप्ताऽऽवरणपटलानि भवन्ति । सन्तानिकाऽपि मध्यत कर्तयित्वा सूक्ष्मयन्त्रेण दृश्येत चेत् ? तस्या सहस्रश सूक्ष्मच्छिद्राणि बाष्पोद्गमनजन्यानि दृश्यन्ते तैश्छिद्रै

कौस्तुभमिव विरचितं दृश्यते तत्र प्रतिच्छिद्रं प्रतिसन्धि च स्वतन्त्राण्यावरणानि भवन्ति तर्हि ईश्वरेण निर्मितशारीरचालनयन्त्रेषु सूक्ष्माऽऽवरणानि यथोचितं सप्तसङ्ख्यापर्यन्तानि कथं न भवन्ति इति सूक्ष्मशरीरतत्त्ववादिना मतम् । उत्तममुक्तासु सप्त पटलानि प्रत्यक्षदृश्यानि 'तत्राऽधिकाऽऽवरणकृतैवोत्तमताऽस्ति' इति रत्नभेदज्ञाना परीक्षणम् । तत्र यथायथाऽऽवरणहीनता दृश्यते तथातथाऽल्पमूल्यता जायते । अयञ्च नियमः समस्तसृष्टे मेदादिसप्तकारणापेक्षोऽस्ति । कुत्रचिदधिकान्यप्यावरणानि भवन्ति कुत्रचिच्च न्यूनान्यपि, परन्तु तेनाऽपवादभूतेनौत्सर्गिको नियमो न विहन्यत एव । एवं सप्तावरणानां पेशीत्वस्वीकारे पञ्चशतसङ्ख्यात्मकथनं न केनाऽपि प्रकारेण सङ्गच्छेत । तथा च—" यथार्थमूष्मणा युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत् । अनुप्रविश्य पिशितं पेशीं विभजते तथा ॥ सु. शा. ४।२८ " वायुः पिशितं मांसं धनु प्रविश्य पेशीं विभजते, पेशी मांसपिण्डमिति डल्हणः । अत्र मांसाऽवयवानां सङ्घातेन धमनीस्रोतः आदयः कथं निर्वर्त्यन्ते तदाऽऽचार्यो निर्दिशति यथार्थेत्यादिना—वायुः=समस्ताऽवयवविभाजकः यथार्थं=यथाप्रयोजनं ऊष्मणा=शारीराऽग्निना युक्तः=सयुक्तः सन् स्रोतांसि धमनीप्रभृतीनि घातांश्चिद्रमार्गान् दारयेत्=यथायथं कार्यक्षमान् कारयेत्, तत्राऽपि तदेव पिशितं अनु शरीराऽवयवविभाजनाऽनुकूल्यं यथा स्यात्तथा प्रविश्य पेशी:=अनन्ताऽनन्तमूलकारणानि संयोज्य पिण्डरूपेण विभजते । पिशितं पेशीं विभजते इत्यत्र पिशितमिति समवायिकारणम्, पेशीरिति कर्मणि मृदं घटान् करोतीतिवत् पिशिताद् भिन्ना एव पेश्यो जायन्ते इति प्रतिपादितम् । अनेन वाक्येन न कथञ्चिदपि आवरणानि समायान्ति किन्तु मांसपिण्डा एव लभ्यन्ते ते च शरीरे पञ्च शतानि प्रायशः सन्तीति सम्यक्तया प्रतीयते । " पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । सु. शा. ५।३७ " अत्राऽपि " मांसाऽवयवसङ्घातः परस्परं विभक्तः पेशी " इत्युच्यते इति डल्हणेनोक्तम् । अन्यच्च " महत्यो मांसरज्जवश्चतस्रः पृष्ठवंशमुभयतः पेशीनिबन्धनार्थं द्वे बाह्ये आभ्यन्तरे च द्वे ॥ सु. शा. ५।१४ " अत्राऽपि मांसपिण्डानामेव बन्धनं सम्भवति न त्वावरणानाम्, आवरणानां स्वयमेव बन्धनरूपत्वात् । " मृदुचर्ममांसपेशीषु उत्पलनालेषु च कर्णसन्धिबन्धनयोग्या । सु. सू. ९।४ " " मांसगते शोफाऽभिवृद्धिः शस्त्रमार्गाऽनुपसंरोहः पीडनाऽसहिष्णुता चोषपाकौ च । पेश्यन्तरस्थेऽप्येतदेव ॥ सु. सू. २६।१० " अत्र प्रथमोद्धरणे कर्णसन्धिबन्धनयोग्यायां मांसपेशीपदेनापि मांसपिण्डा एव ग्रहीतुमुचिताः । द्वितीयोद्धरणे मांसपेश्योः पृथक्त्वेन कथनं दृश्यते तत्र स्वाऽवधिविभक्तो मांसपिण्डः पेशीशब्दवाच्यः, तदीयैकदेशस्तु मांसशब्देनाऽभिमत इति न दोषः । अस्मिन् वाक्ये 'चोषशोफजमिति, तत्सम्बद्धमेव प्रतीयते । एकदेशस्थिते चोषशोफौ स्यातां तर्हि समस्तदेशे तत्प्रवेशात्कथं चोषशोफयोरभाव इति स्पष्टेन विरोधः । यदाचित्त्वस्य ग्रन्थस्य पाठो भवेत्तर्हि चोषशोफबहुलमित्येव स्यात् । बहुलस्थाने वर्जमिति लेखकादिप्रमादेन सञ्जात इति प्रतीयते अन्यच्च वंशस्थप्रकरणे—" तानि केशक्षयात् प्रतीघाताद्वा त्वगादिषु व्रणवस्तुष्वनतितिष्ठन्ते धमनीस्रोतोऽस्थिपेशीप्रभृतिषु वा शरीरप्रदेशेषु ॥ सु. सू. २६।९ " इत्यत्राऽपि पेशीषु बाणादेरनभङ्गेन स्थितेः कथनान्मांसपिण्डमेव ग्रहीतव्यम्, न तदीयाऽऽवरणं सम्भवतीति । कुत्रचिच्च पेशीशब्दं मुक्त्वा मांसपिण्डशब्द एव व्यवहृतोऽस्ति यथा—" मांसद्भूतो गुरुः स्थूलो मांसपिण्डवदुन्नतो । सु. नि. १६।१० " " जिह्वा समन्तादृशोषैर्दत्ता ये मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधिनः स्युः ॥ सु. नि. १६।४८" इत्यत्र मांसाङ्कुरशब्देन मांसलद्वारा एव विवक्षिताः, सूक्ष्ममांसतन्तुभिः कण्ठनिरोधित्वाऽसम्भवात् । तत्र दोषवशाद् गलाऽश्रितपेश्या एव विभागा दृश्यन्ते सन्तोऽङ्कुरत्वेन परिणता बोध्या । तत्कपेश्या प्रान्तीयभागा सङ्घीभूय रज्ज्वाकारतो भवन्ति तत्र स्वल्पसमारम्भेतरवर्णासक्ता काठिन्यञ्च भवन्ति पेश्या. पृथग्भूता इव लक्ष्यन्ते ते च सम्मिश्रितमांसतन्तव

कारिणो निष्पद्यन्ते तेचाऽतिस्थौल्यं लभमानाः कण्डराशब्दवाच्या भवन्ति, व्यवहारार्थं तयो नाम्नि विशेषः कृतोऽस्ति । सुश्रुतेन तु भेदचतुष्टयं प्रतिपादितम् यथा—" स्नायूश्चतुर्विधा विद्यात्तास्तु सर्वा निबोध मे । प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्व्यश्च शुषिरास्तथा ॥ प्रतानवत्यः शाखासु सर्वसन्धिषु चाप्यथ । वृत्तास्तु कण्डराः सर्वा विज्ञेयाः कुशलैरिह ॥ आमपक्वाशयान्तेषु वस्तौ च शुषिराः खलु । पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्यथ ॥ सु. शा. ५।३०-३१-३२ " स्नायूनां कार्यञ्च तत्रैव प्रतिपादितम् यथा-" नौ र्यथा फलकाऽऽस्तीर्णा बन्धनै र्बहुभि र्युता । भारक्षमा भवेदप्सु नृयुक्ता सुसमाहिता ॥ एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः । स्नायुभि र्बहुभिर्बद्धास्तेन भारसहा नराः ॥ सु. शा. ५।३३-३४ " स्नानां मांसविशेषत्वेऽपि व्यवहारार्थं पृथक्सञ्ज्ञा (स्नायूकण्डरा इति) कृताऽस्ति यथा-" मांसान्यस्य शातय स्नावान्यस्य संवृह ॥ अथर्व० १२।५।१८ " " यदा केशानस्थि स्नाव मांसं मज्जानमाभरत् । शरीरं कृत्वा पादवत् कं लोकमनु प्राविशत् ॥ अ. ११।१०।११ " " कुतः केशान् कुतः स्नाव कुतो अस्थीन्याभरत् । अङ्गा पर्वाणि मज्जानं को मांसं कुत आभरत् ॥ अ. ११।१०।१२ " इत्यादीनि वेदे च वाक्यानि दृश्यन्ते । एषामाकारश्च शणादिनिर्मित-रज्जुरिव कार्यमपि तथैवाऽस्ति यथा-" शणजक्षौमसूत्राभ्यां स्नाय्वा बालेन वा पुनः । मूर्वागुडूचीतानैर्वा सीव्येद्वेल्लितकं शनैः ॥ सु. सू. २५।२१ " स्नायूनां भङ्गे महत्यापत्तिः सन्धिशैथिल्यात् यथा-"न ह्यस्थीनि न वा पेश्यो न शिरा न च सन्धयः । व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्नायुः शरीरिणम् ॥ सु. शा. ५ । ३५ " यत्तु कैश्चिज्ज्ञानतन्तूनां स्नायुत्वमभिमतं तदेकान्ततोऽसङ्गतम् " गूढसन्धिसिरास्नायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः । उत्तरोत्तरसुक्षेत्रो यः स दीर्घायुरुच्यते ॥ सु. सू. ३५।५ " इत्यत्र यत्स्नायूनां गूढत्वमुक्तं तन्न ज्ञानतन्तुषु सम्भवति तेषां नित्यमेव गूढत्वात्, विशेषणस्य सम्भवव्यभिचारयोरेव सङ्गतत्वात् । किञ्च-" अङ्गुलीगुल्फजठरहृद्वक्षोगलसंश्रितः । स्नायुप्रतानमनिलो यदा क्षिपति वेगवान् ॥ विष्टब्धाक्षस्तब्धहनु र्भग्नपार्श्वः कफं वमन् । आभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवः ॥ तदाऽस्याभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली । बाह्यस्नायुप्रतानस्थो बाह्यायामं करोति च ॥ सु. नि. १।५४-५५ " इत्यत्र ज्ञानतन्तुनिकृतौ न हि बाह्याऽऽभ्यन्तरायामयोः सम्भवो भवति । यद्यपि ज्ञानतन्तूनामप्युक्तप्रकारेण मांसे एवाऽन्तर्भावोऽस्ति परन्तु तत्रोपादानकारणस्यैकत्वेऽपि सहकारिकारणानां वैचित्र्यात् तथात्वं सञ्जातम् । एवमन्यत्राऽपि एकस्मात्कार्याद् अन्यस्मिन् कार्ये महद्वैचित्र्यं दृश्यते यथा मृत्पात्रादर्शादिपात्रेषु । तत्र यद्यपि मृत्त्वं समानमस्ति परन्तु सहकारिकारणस्य तेजसोऽधिकव्यापारादीदृशी विचित्रता सञ्जाता यत्र साधारणजनाः प्रतियन्ति यद्विविधपात्रेषु मृत्त्वमस्त्येवेति तथा ज्ञानतन्तुषु विद्युच्छक्तेरधिकतया वर्तमानत्वेन विशेषव्यवहारे न मांससाधारणत्वेन परिगणना भवितुमर्हति । अत एव व्यवहारार्थं शारीरशास्त्रे पार्थक्येन सञ्ज्ञाः कृताः सन्तीति पूर्वमवोचाम । ज्ञानतन्तुरचनायाः स्थानमपि पृथक्त्वेन स्थापितं यथा-" मूलाच्च द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं सुषुम्णामूलसन्धगाम् । वादिक्षेदार्णलसितं पङ्कजं कनकप्रभम् ॥ तत्र विद्युल्लताकारां तेजोराशिमयीमिमाम् । कुलकुण्डलिनीपूर्वं न्यसेत् षट्चक्रभेदिनी—॥" इत्यादिभिः तन्त्रशास्त्रे सुषुम्णाकाण्डे विद्युच्छक्तेरेव प्रधानताऽस्ति, अत एव मांसमयत्वेऽपि ज्ञानतन्तूनां समग्रशरीरसञ्चालकत्वमस्ति । भेलेनाऽपि सूत्ररूपेणैतत्सूचितम्—" वेगादानानि विद्युतः । भेल शा. ७ ॥" वेगानां=चेष्टासञ्ज्ञादिप्रवेगानां आदानानि=आसमन्तात्प्रवर्तनानि विद्युतः कार्याणीति । यद्यपि पक्षाघातविशेषे ज्ञानतन्त्वाघातोऽपि कारणमस्ति परन्तु तन्न सर्वत्र, अतः स्नायूनां ज्ञानतन्तुत्वापादने शारीरशास्त्रस्य व्याकुलीकरणमेवाऽस्ति । ननु पेशीनां मान्तीयभागा एव कण्डराः स्नाय्वश्चेति स्वीक्रियते तर्हि तत्र पेशीतः कथं वैलक्षण्यं सञ्जातमिति चेदस्य निराकरणं सुश्रुतेनैवाऽकारि यथा—" मेदः स स्नेहमादाय सिरास्नायुत्वमाप्नुयात् । सिराणान्तु मृदुः पाकः

स्नायूनाञ्च ततः खरः ॥ आशय्याभ्यासयोगेन करोत्याशयसम्भवम्। सु.शा.४।२९-३०" स वायुः=कर्ता अन्तरसात् स्नेहमादाय मेदो निभजते, अर्थात् उदरे मेदश्चिनोति अथ एव सिरास्नायुत्व निभजते अर्थात् सिरात्व=सिरास्वरूप स्नायुत्व=स्नायुस्वरूपञ्च निभजते। ननु समवायिकारणस्यैकत्वेऽपि कथमेतद्वैचित्र्य सञ्जायते इत्यत आह "सिराणान्तु मृदुः पाक०" सिराणामशुद्धरक्तवाहिनीनां धमनीरसायनीनामप्युपलक्षणमेतत्, अत्र मृदुः पाको भवति निरन्तररससम्भृतत्वात्। स्नायूनाञ्च=पेशीप्रान्तानां खरः पाको भवति अल्परसगमनात्। एतच्च वृक्षादावपि दृष्टचरम्। यत्र (मूलादौ) रससञ्चयोऽधिकतरोऽस्ति तत्र कोमलत्व, यत्र च (शाखादौ) रसोऽल्पस्तत्र मूलाद्यपेक्षया भवत्येव खरत्वम्। एतच्च सहकारिकारणवैचित्र्यात्सञ्जायते, अतो मांसमयत्वे न काऽपि शङ्काऽस्ति अत्र च "मेदसः स्नेहमादाय शिरा स्नायुत्वमाप्नुयात्" इति पाठो लेखकप्रमादाद्भ्रष्टतामगात् स सुधीभिश्शोधनीयः। तत्कारणञ्च 'मेदः स स्नेहमादाय, इत्यत्र अर्थानवगम एव प्रतिभाति तेन पाठे भ्रष्टता सञ्जाताऽस्ति। स वायुः मांसपेशीषु आशय्य आसमन्तात् निवासं कृत्वा हृदाद्याशयानां सम्भवमुत्पत्तिं करोति। अतः पाकाऽऽकारयोर्वैचित्र्यात्सर्वस्य (शरीराऽऽवयवसङ्घातस्य) व्यवहारार्थं नामविशेषकल्पनाऽस्तीत्यलमतिविस्तरेण।

(सं. ११६) कीकसाः—"ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात्। अथर्व० २।३३।२" "यः कीकसाः प्रशृणाति तलीद्यमवतिष्ठति। अ. ७।८०।३" "श्येन क्रोडोऽन्तरिक्ष पाजस्यं बृहस्पतिः ककुद् बृहतीः कीकसाः। अ. ९।१२।५" "या हृदयमुपर्षन्त्यनुतन्वन्ति कीकसाः। अ. ९।१३।१४" "शिरो हस्तावथो मुख जिह्वां ग्रीवाश्च कीकसाः। अ. ११।१०।१५" इत्यादिस्थलेषु सायणेन जत्रुवक्षोगताऽस्थिभ्य इत्यस्थिविशेषेऽस्थिसाधारणे च कीकसाशब्दोऽस्थिपरत्वेन व्याख्यातस्तथाऽपि सोऽर्थोऽश्रद्धेयः। "यः कीकसाः प्रशृणाति" इत्यत्र राजयक्ष्मणि कीकसानां प्रहरणमुक्तं तच्च प्रथमतो न कठिनाऽस्था किन्तु तरुणाऽस्थामेव कीटैराक्रमणजन्यं भवति। कठिनाऽस्थिविशरणाऽवधि तु जीवनमेव विशीर्यते। यद्यस्थिसाधारणपरः कीकसाशब्दः स्यात्तर्हि "ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात्। अ. २।३३।२" "अस्थिभ्यस्ते मज्जभ्यः स्नावभ्यो धमनिभ्यः अ. २।३३।६" इत्यत्र कीकसाभ्य –अस्थिभ्य इति द्वयस्योपादानं नोपलभ्येत। अतः कीकसाशब्दस्तरुणास्थिपरो ज्ञेयः. यथा—"पर्शवो वङ्क्रयः। कीकसाः ककुभः। सोऽन्तरेण त्रिष्टुभश्च ककुभश्च बृहतीरुपदधाति तस्मादिमा उभयत्र पर्शवो बद्धाः कीकसासु च जत्रुषु च॥ शत० ब्रा० ८।६।२।१०" इत्यत्र पृष्ठकशेरुकासम्बद्धतरुणाऽस्थीनि कीकसाशब्देनाऽभिप्रेतानि, वक्षोऽस्थिसम्बद्धानि च जत्रुशब्देन स्पष्टतमं कथितानि। अतो न कीकसाशब्दोऽस्थिसाधारणपरः, न वा तरुणाऽस्थिसाधारण्येन प्रयुज्यते किन्तु तरुणास्थिविशेषपरत्वेन प्रयुज्यते। "भसत्' स्कन्धा त्रिधेषा देवानां प्रथमा कीकसा रुद्राणां द्वितीयाऽऽदित्यानां तृतीया वायोः पुच्छ० यजु० २५।६" इत्यत्र पृष्ठोपरिस्थिताऽस्थिपङ्क्तिः सा कीकसा इति महीधरेण व्याख्यातमपि नाऽस्थिसाधारण्य बोधयति, तस्याऽस्या तरुणाऽस्थिमयत्वात् तस्मात्कीकसा अस्थीनीति अस्थिसाधारण्येन सायणस्य व्याख्यानं न समीचीनमिति दिक्।

अथौजोविवरणम् (सं. १२०).

ओज-इति किं भवितुमर्हतीति विचार्यते। तत्र ऊर्जयति बलयुक्तं प्राणयुक्तं वा करोति "ऊर्जेरल्लोपश्च" (उ.) उब्जति ऋजूकरोति वा ओजः, असुनि गादुत्वाद्रूपसिद्धिः। "ओज ऊर्जयतेर्वोब्जतेर्वेति" निरुक्तम् (६।८।१) ओजतेर्वोब्जतेर्वेति पाठस्त्वसङ्गत एव, ओजते धातोरभावात्। यदनाममनु यदनामनु च तत्पाठस्तोमात्मकं यच्चाविष्करणञ्च भवतीत्यनायासेन सिद्धम्। इममेवाऽभिप्रायमाश्रित्य— "ओजः सोमात्मकं

स्निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं सरम् । विविक्तं मृदु मृत्स्नं च प्राणायतनमुत्तमम् ॥ देहस्यावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाम् । तदभावाच्च शीर्यन्ते शरीराणि शरीरिणाम् ॥ अभिघातात्क्षयात्कोपाच्छोकाद्ध्यानाच्छ्रमात्क्षुधः । ओजः संक्षीयते ह्येभ्यो धातुग्रहणनिःसृतम् । तेजः समीरितं तस्माद्विस्रंसयति देहिनः ॥ सु. सू. १५।२५–२६–२७" इत्यनेन पाठेन निरुक्तस्थितपाठस्य व्याख्यानमनुपूर्णमिव प्रतिभाति । चरकेण तु निरुक्ते उदकनामसु पाठं दृष्ट्वा शरीरे तेन (ओजसा) किं ग्राह्यमिति बहुशो विचार्य प्रायः शरीरे सर्वधातुष्वपि जलीयभागस्य विद्यमानत्वात्तदेव भवेदिति निर्णये शुक्रस्य तद्ग्रहीतव्यमिति संदिह्य हृदयस्य रसवहने मुख्यत्वात् तत्रस्थस्य रसस्य रक्तारूपत्वात् तदेव रक्तमोजःशब्दवाच्यमिति निरचायि । पुनरपि समस्तशरीरवर्तिनो रक्तस्य व्यापारपोषकत्वाद् हृदि वर्तमानस्यासमस्तशरीरस्थमेव रक्तमोजःशब्दवाच्यं स्यादिति च सन्दिह्य यद्धृदयव्यापारपोषकं रक्तं तदेवोजःशब्द-वाच्यं, तदधीनत्वाद्धृदयकार्यस्य । तच्चेदपलक्ष्यते तर्हि हृदयमेव निष्क्रियं स्यादिति मत्वा " हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत्सपीतकम् । ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्ना विनश्यति ॥ च. सू. १७।७४ " अत्र हृदयपोषकं यद्रक्तं तच्चातिशुद्धम्, हृदयपोषणेऽधिकतरं सिराया एव व्यापृतत्वात् । अत आह हृदि=हृत्पोषणार्थं यद्रक्तं तिष्ठति तदीषच्छुद्धं नाऽतिस्वच्छमित्यर्थः । सपीतकं=धमनीस्थरक्तमिव नाऽत्यरुणम् । सपीतकमेवेति विशेषणं रक्ते न युज्यते अनुपप्लुतरक्ते पीतिमाऽभावात् । यद्यपि रक्तक्लिन्नवस्त्रादेः साधारणप्रक्षालनाऽनन्तरमवशिष्टचिह्ने यत्किञ्चित्पीतिमा दृश्यते परन्तु सा सर्वस्मिन्नेव रक्तेऽस्ति न केवलं हृत्पोषके एव रक्ते इतिमहारहस्यम् । अस्य च क्षयः " व्यायामोऽनशनं चिन्ता रूक्षाऽल्पप्रमिताऽशनम् । वातातपौ भयं शोको रूक्षपानं प्रजागरः ॥ कफशोणितशुक्राणां मलानां चातिवर्तनम् । कालो भूतोपघातश्च ज्ञातव्याः क्षयहेतवः ॥ च. सू. १७।७५–७६ " एतैरेते कारणै निर्दिष्टः । यद्यपि निर्दिष्टहेतवः समग्रधातूनां क्षयहेतवः सन्ति परन्तु हृदये सर्वतोऽप्यधिकतरः आघातोऽनुभूयते चिन्तास्थानत्वात् । आर्षसिद्धान्ते लिङ्गशरीरविशिष्टजीवस्य मुख्यस्थानत्वेन सुखदुःखादेः प्रतिभानं तत्र शीघ्रतरं भवति, अत एव वृद्धिहेतुपुत्रजन्मादेः श्रवणेन हृद्व्यापारस्याऽधिक्यं जायते । एवं तन्नाशादौ तदीयव्यापारस्य क्षीणत्वात् सुखदुःखयोस्तत्र प्रत्यक्षं भानं भवतीति सर्वजनीन-सिद्धान्तः । अतो हृत्पोषकरक्तस्य क्षयेऽन्यस्थानाऽपेक्षयोक्तहेतूनामधिकतया परिणामो दृश्यते । पुनश्च मदात्ययाऽधिकारे " गुरु शीतं मृदु श्लक्ष्णं बहलं मधुरं स्थिरम् । प्रसन्नं पिच्छिलं स्निग्धमोजो दशगुणं स्मृतम् ॥ च. चि. २४।३१ " इति दशगुणान् ओजसो निर्दिश्य " गुरुत्वं लाघवाद्रौक्ष्यं चौष्ण्याद्दम्लस्वभावतः । माधुर्यं मार्दवं तैक्ष्ण्यात्प्रसादं चाशुभावनात् ॥ रौक्ष्यात्स्नेहं व्यवायित्वात्स्थिरत्वं श्लक्ष्णतामपि । विकासिभावात्पै-च्छिल्यं वैशद्यात्सान्द्रतां तथा ॥ सौक्ष्म्यान्मद्यं निहन्त्येवमोजसः स्वगुणैर्गुणान् ॥ च. चि. २४।३२-३३-३४ " इत्यादिना मद्यस्यौजोविपरीतदशगुणैरोजसो दशगुणानां नाशः उक्तः । तन्नाशात् " सत्त्वं तदाश्रयं चाशु संक्षोभ्य जनयेन्मदम् ॥ रसवातादिमार्गाणां सत्त्वबुद्धीन्द्रियात्मनाम् ॥ प्रधानस्यौजसश्चैव हृदयं स्थानमुच्यते ॥ अतिपीतेन मद्येन विहतेनौजसा च तत् । हृदयं याति विकृतिं तत्रस्था ये च धातवः ॥ च. चि. २४।३५–३६ " हृदयाश्रितरसवातादिमार्गाणां सत्त्वबुद्धीन्द्रियाणाञ्च विहते व्यापारे मदात्ययः समभूदपनीत्युक्तम् । तत्रेत्थं विचार्यते—सूत्रस्थाने हृत्पोषकरक्तस्यौजस्त्वं स्वीकृत्य कथमत्र तद्विरुद्धं गुर्वादिदशलक्षणानि ओजस उक्तानीति । नहि रक्तस्य स्थिरत्वं शीतत्वं च सम्भवति किंच हृदयपोषकरक्तस्य नाऽतिशुद्धत्वात्स्वच्छता प्रसन्नताऽपि तत्र नास्तीति कथमाचार्येण पूर्वापरविरोधजनकं वाक्यमुद्गीर्णमिति महान् संशयः समुपतिष्ठते, तत्रेदं उत्तरम्—" ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं सरम् । विविक्तं मृदु मृत्स्नं च प्राणायतनमुत्तमम् ॥ देहस्यावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाम् । तदभावाच्च शीर्यन्ते शरीराणि शरीरिणाम् ॥ सु. सू. १५।२५-२६ " इति सुश्रु-

अस्मिन् सन्दर्भे धसाढ्यस्नेहस्य तैजसत्वमापादयेदाचार्यः । तस्मादिदं सन्दर्भद्वयमत्रागलस्तनायितं निष्प्रसनीयम् । ततश्च न कुत्राऽपि विरोधः उपस्थास्यत इति । उत्तरसन्दर्भविषये तु डल्हणेनाप्यनार्षत्वे पूर्वनिबन्धकर्तॄणां सम्मतिः प्रकटितास्ति परन्तु सन्दर्भद्वयमप्यनार्षमस्तीति निःसंशयं प्रतिपत्तव्यम् । अवशिष्टेन च ग्रन्थेन द्रव्यरूपस्यौजसः क्षयनिदानचिकित्सितानि सङ्क्षेपेण वर्णितानि समायान्ति । सुश्रुतीयसिद्धान्तश्चाऽगत्या चरकेणाऽपि पदेपदे स्वीकृतोऽस्ति यथा—" गुरुस्निग्धाम्ललवणं भजतामतिमात्रशः । नवमन्नञ्च पानञ्च निद्रामास्यासुखानि च ॥ त्यक्तव्यायामचिन्तानां संशोधनमकुर्वताम् । श्लेष्मा पित्तञ्च मेदश्च मांसं चातिप्रवर्धते ॥ तैरावृतगतिर्वायुरोज आदाय गच्छति । यदा बस्तिं तदा कृच्छ्रो मधुमेहः प्रवर्तते ॥ च. सू. १७।७७–७८–७९ ॥" इत्यत्र तैरिति पदेन श्लेष्मादयः परामृश्यन्ते, तत्राऽपि श्लेष्मादिषु योऽयं वर्तमानस्नेहस्तमेव स्वक्रोडीकृत्य वायुः प्राप्नोतीति 'ओज आदाय' इत्यनेन स्पष्टं कथितं वर्तते स्नेहाऽतिरिक्तौजसोऽत्राऽभावात् । कदाचित् हृदि स्थितं रक्तरूपमेवाऽत्राऽप्योजोऽस्तीति वाच्यं ? तर्हि 'तन्नाशान्ना विनश्यति'-, ति तत्रस्थसिद्धान्तेन तत्क्षणमेव मृत्युवशेन मधुमेहिनो भवितव्यम्' न हि तत्कालमेव मेहिनो म्रियमाणा दृश्यन्ते । हृदयपोषकरक्ते एव ओजस्त्वस्वीकारे तस्य च वातेन बस्त्याश्रयापहारे हृदयव्यापार एव स्थगितः स्यात् । स्थगिते च तस्मिन् मृत्युर्दुर्वार एव, हृदयव्यापारस्थगनरूपमेव मृत्युरिति प्रसिद्धा सर्वजनीना प्रतीतिः । हृदयस्थगने योगिन एव जीवन्तो दृश्यन्ते नान्येऽपि देहधारिण इति सर्वेषाञ्चसिद्धान्तश्च । अतोऽत्र यस्य वायुना बस्त्यावपकर्षणं प्रतिपादितं स शरीरस्थः स्नेह एव । एवं ओजः " पुनर्मधुरस्वभावं, यदा रौक्ष्याद्वायुः कषायत्वेनाऽभिसंसृज्य मूत्राशयेऽभिवहति, तदा मधुमेहिनं करोति ॥ च. नि. ४।३३ ॥" इत्यत्राऽपि मधुरस्वभावस्यौजसः स्वरूपकषायरौक्ष्याभ्यां वातस्य संसर्गमुक्त्वा मूत्राशयेऽभिवहनमुदाहृतं तदपि शरीरस्थस्नेहस्यैव सम्भवति न पुनर्हृदयपोषकरक्तस्य । किञ्च " बिभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः । दुश्छायो दुर्मना रूक्षः क्षामश्चैवौजसः क्षये ॥ च. सू. १७।७३" इत्यत्र दुश्छायत्वदुर्मनस्त्वरूक्षत्वानि यान्युदाहृतानि तान्यपि शरीरस्नेहक्षये एव । अन्यच्च " व्यायामोऽनशनं चिन्ता० । च. सू. १७।७६ " इत्यत्राऽपि ये ओजसः क्षयहेतवो निर्दिष्टास्ते स्पष्टतया शरीरस्नेहस्यैव । अन्यच्च " व्यवायाऽनशनाभ्यां च शुक्रमोजश्च हीयते । च. चि. ८।२४ " इत्यत्राऽपि शुक्रसाहचर्येण सर्वशरीरव्यापिनः स्नेहस्यैव कथनं सम्भवति । " स विमुक्तो ग्रहश्चन्द्रो विरराज विशेषतः । ओजसा वर्धितोऽश्विभ्यां शुद्धं सत्त्वमवाप च ॥ च. चि. ८।१० " इत्यत्र यदाऽश्विभ्यां ओजसा (सर्वशरीरव्यापिना स्नेहेन) वर्धितः पूरितस्तदा चन्द्रो ग्रहः विशेषतो विरराज दीप्तो बभूव । इत्यत्राऽप्योजः पूरणेन या दीप्तिरुक्ता सा स्पष्टतैव स्नेहजनितेति कस्य सहृदयस्याशयं नाऽवगाहेत । किञ्च—" दश प्राणायतनानि तद्यथा—मूर्धा कण्ठो हृदयं नाभिर्गुदो वस्तिरोजः शुक्रं शोणितं मांसमिति । च. शा. ७।१२ " इत्यत्र शोणितात्हृदयाच्च पार्थक्येनौजसः प्राणायतनत्वमुक्तम् । यदि च हृदयपोषकं रक्तमेवोजः स्यात्तर्हि हृदयग्रहणेनैव गतार्थत्वादोजः पृथक्त्वोपन्यस्येत । न च वाच्यं हृदयवर्त्योजो विशिष्टं वस्त्वस्तीति न तद्ग्रहणेनौजसो बोधो भवेदिति तादृशविशिष्टवस्तुनः प्रत्यक्षत्वाऽभावात् । " ओजो दशगुणं स्मृतम् ॥ च. चि. २४।३० " इत्यत्र चरकेणैव दृश्यमानपदार्थस्य गुणानां निर्दिष्टत्वाच्च न तस्याऽप्रत्यक्षत्वं वक्तुं कोऽपि सहृदयः प्रभवेत् । अन्यच्च " वातश्लेष्मक्षये पित्तं देहौजः स्रंसयेच्चरत् । ग्लानिमिन्द्रियदौर्बल्यं तृष्णां मूर्च्छां क्रियाक्षयम् ॥ च. सू. १७।५९ " इत्यत्र पित्तकृतं यदोजसः स्रंसनं तद् दृश्यमानपदार्थस्यैव सम्भवति तदभावे उत्तरार्धनिर्दिष्टानां विकाराणां सम्भवोऽपि स्नेहक्षये एव । अतो नौजस इन्द्रियाऽगोचरत्वं वक्तुं युज्यते । " इह खल्वोजस्तेजः शरीरे नित्ये च भवतः । तयोः स्थानानि द्वादश भवन्ति तद्यथा—शोणितमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रस्वेदपित्तश्ले-

ष्ममूत्रपुरीषाणीति ॥ भेल० शा. ५ " इत्यत्र भेलेनाऽपि समस्तधातवो मलाश्च ओजसः स्थानत्वेन निर्दिष्टाः । वर्तमानचरकग्रन्थस्य मूलमात्रेयसम्प्रदायः, भेलश्च साक्षादात्रेयस्य शिष्यो योऽग्निवेशसहाध्यायी, तदीयग्रन्थे न कुत्राऽपि हृदयमात्रपोषकस्य रक्तस्याऽन्यस्य वस्तुनो वा ओजस्त्वेन निर्देशः कृतोऽस्ति । अतोऽत्र " हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत्सपीतकम्—"मिति पद्यं येन केनाऽपि प्रतिसंस्कर्त्रा प्रक्षिप्तमिति प्रतिभाति । एकेनाऽनेन पद्येन समस्तं तन्त्रमाकुलीभूतमास्ते । नच वाच्यं " यस्मिन् स्पर्शविज्ञानं धारि तत्तत्र संश्रितम् । तत्परस्यौजसः स्थानं तत्र चैतन्यसङ्ग्रहः ॥ च. सू. ३०।७ " इत्यत्र परस्यौजस इति कथनेन ओजसो द्वैविध्यमस्ति, परं साधारणञ्च तत्र परमोजो हृदयस्थायि, साधारणं तु समस्तशरीरव्यापि स्नेहरूपमिति तथात्वे प्रमाणाऽभावात् । न चेदं वाक्यमेव प्रमाणं प्रत्यक्षवस्तुनि वाक्यमात्रस्याऽकार्यकरणात् । नच हृदयस्थितलिङ्गशरीरस्थमोजो वयं परौजःशब्देन ग्रहीष्याम इति वाच्यं " पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् । संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥ सां का. ४० " इत्यत्र निरुपभोगत्वेन वर्णनात्तत्रत्यगुणानां वर्णनस्य चिकित्सायामनुपयोगात् । " शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम् । नित्यगश्चाऽनुबन्धश्च पर्यायैरायुरुच्यते ॥ तस्याऽऽयुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः । वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः ॥ च. सू. १।४२-४३ " अस्मिंस्तु शास्त्रे पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इत्युच्यते । तस्मिन् क्रिया, सोऽधिष्ठानम् । सु. सू. १।२१ " इत्यादौ सर्वत्र स्थूलशरीरे एव चिकित्साशास्त्रस्याऽधिकारकथनात् । स्नेहरूपस्य रक्तरूपस्य वा लिङ्गशरीरे कस्यचिदपि कथनस्याऽयोग्यत्वात् । ननु तर्हि परस्यौजस इति वाक्यस्य का गतिरिति चेत्? हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमित्यस्य पद्यस्य या गतिः साऽस्याऽपि विशेषणस्याऽस्त्विति वदाम । मूलतश्छिन्ने तरौ नहि विभाति तदाश्रिताः शाखा दृश्यते तद्वत् । मरणासन्नपुरुषाणां शरीरात्स्नेहाऽपगमो भवति तेन रूक्षताऽधिक्यात्तत्तद्भागा विशीर्य गोमयचूर्णाभत्वं भजन्ते तेन साकं मांसादिभ्यो निःसृत्य स्नेहो भ्रश्यते । अस्यैव प्रपञ्चो गोमयचूर्णीयाऽध्याये वर्णितो यथा—" यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्धनि जायते । सस्नेहं भ्रश्यते चैव मासान्तं तस्य जीवितम् ॥ च. इ. १२।१ " ननु मूर्धन्येव कथं गोमयचूर्णोत्पत्तिः प्रदर्शिता नाऽन्येष्वङ्गेष्विति चेत्? सत्यम्, मूर्ध्न उत्तमाङ्गत्वात्समस्तेन्द्रियाणां प्रकाशस्थानत्वाद्यदा तदीयस्नेहो विभ्रश्यते तदा महदरिष्टम् । अन्यशरीरभागेषु तु सिध्मादिप्रयुक्तमपि गोमयाभचूर्णादेरुत्पत्तौ जातायामपि न तादृश्यरिष्टशङ्का इत्यभिप्रायेणैव मूर्धस्थगोमयाभचूर्णोत्पत्तौ मासान्तं जीवितं निर्दिष्टम् । शिरसः स्नेहे क्षीणे न कोऽपि जीवितुं प्रभवेदिति रहस्यम् । आयुर्वेदे जलपृथिव्योः शरीरस्थपरिणामानां श्लेष्मा इति संज्ञा कृतोऽस्ति, स्नेहश्च श्लेष्मत्वेनाऽऽस्ते, अत एव श्लेष्मशब्देनाऽपि यत्र तत्र ओजसो निर्देशः कृतोऽस्ति यथा—" प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा विकृतो मल उच्यते । स चैवौजः स्मृतः काये स च पाप्मोपदिश्यते ॥ च. सू. १७।११६ " न च वाच्यं शरीरस्थसमस्तजलपृथिवीपरिणामानामोजस्त्वं स्यादिति तत्तद्विशेषनामभिस्तेषां तेषां तत्राऽवरोधः कृतोऽस्ति, अतो नौजस्त्वेन सर्वे निर्देष्टुं शक्याः । किञ्च ओजसोऽर्धाञ्जलिप्रमाणमुद्दिष्टं यथा—" मस्तिष्कस्याऽर्धाञ्जलिः शुक्रस्य तावदेव प्रमाणं श्लेष्मणश्चौजसः । च. शा. ७।१७ " इत्यत्र अर्धाञ्जलिप्रमाणः समस्तशरीरव्यापकः स्नेह एव सम्भवति नाऽन्यः परिणाम इति निर्विवादम् । " ओजोवहाः शरीरेऽस्मिन् विधम्यन्ते समन्ततः । च. सू. ३०।८ " इत्यत्र यद्यपि ओजःशब्देन तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति न्यायमङ्गीकृत्य स्नेहस्थानस्य रक्तस्य ग्रहणमस्ति । तथात्वेऽर्धाञ्जलिरूपप्रमाणं न केनाऽपि प्रकारेण वक्तुं युज्यते, तथाप्यत्रौजःशब्दस्य लक्षणयाऽप्यत्रागमनाद्दोषाऽभावः । *एतदस्वीकारे स्ववाक्यान्येव परस्परं विरुध्येरन् । एवं " ओजोऽशनानां रजनीचराणामाहारहेतोर्न शरीरमिष्टम् । गर्भं हरेयुर्यदि तेन मातुर्लब्धाऽवकाशा न हरेयुरोजः ॥ च. शा. २।१० " " अष्टमे मासि गर्भस्य मातुतो

गर्भतश्च माता रसवाहिनीभिः संवाहिनीभिः मुहुर्मुहुरोजः परस्परत आददाते गर्भस्यासम्पूर्णत्वात् । च. शा. ४।२४ " इति स्थानद्वयेऽप्युक्तन्यायेन रक्तमेव लक्षणया ओजस्त्वेनाऽभिप्रेतम् । अथवा पूर्वोक्तस्नेह एव ग्राह्यः । उदकात्क्षीरपृथक्करणशक्ति हंसेष्विव रजनीचरेषु ओज,पृथक्करणशक्तिः स्वीकर्तव्या, अत एव " अष्टमेऽस्थिरीभवत्योजस्तत्र जातश्चेन्न जीवेन्निरोजस्त्वान्नैर्ऋतभागत्वाच्च । सु. शा. ३।३० " इति सुश्रुतवाक्यमपि सङ्गच्छेतेति हृदि निधाय अष्टमे मासि जातेषु बालकेषु यदिदमोजस्तस्य नैर्ऋतभागत्वमर्थान् नैर्ऋतास्तं तदीयशरीराद्गृह्णन्ति अतो बालको निरोजा एवाऽवतिष्ठतेऽतो न जीवेत्, जीवनस्यौजोऽधीनत्वात् । न चाऽष्टममास एव ओजो नैर्ऋतभागो भवति इत्यत्र किं प्रमाणमिति वाच्यं ? कुमारतन्त्रे रुद्रेण नैर्ऋतेभ्यो वरो दत्त इति प्रतिपादितम् । स चाऽनुमानेन नास्तिकैरपि स्वीकर्तव्यः । कथमन्यथा सप्तममासजातानां जीवतां सहस्रशो सङ्ख्या दरीदृश्यते, अष्टममासजातानां तु न कुत्रापि जीवतां वार्तापि श्रूयतेऽतस्तदुपाख्यानमगत्याऽपि स्वीकर्तव्यमेव । " ओजश्च मे सहश्च मे आत्मा च मे तनूश्च मे । यजु. १८।३ " ओजो बलहेतुरष्टमो धातुरिति महीधरः । " होता यक्षदोजो न वीर्यं सहो द्वार इन्द्रमवर्धयन् ॥ यजु. २८।५ " ओज इन्द्रियबलमिति महीधरः । " ओजोस्योजो मे दाः स्वाहा । अ. २।१७।१ " ओजः शरीरस्थितिकारणमष्टमो धातुस्तदुक्तमाचार्य्यैः—ओजो नामाष्टमी दशा । क्षेत्रज्ञस्य तदोजस्तु केवलाश्रय इष्यते । यथा स्नेहः प्रदीपस्य यथाऽभ्रमशनित्विषः ॥ इति सायणः । " समहमेषां राष्ट्रं स्यामि समोजो वीर्यं बलम् । वृश्चामि शत्रूणां बाहूननेन हविषाहम् ॥ अ. ३।१९।२ " येन बलेन क्षेत्रज्ञस्य शरीरेऽवस्थितिर्भवति तदोजः शब्दवाच्यम् । तदुक्तमाचार्यैः 'क्षेत्रज्ञस्य तदोजस्तु केवलाश्रय इष्यते' इति सायणः । " अपि वृश्च पुराणवद् व्रततेरिव गुष्पितम् । ओजो दासस्य दम्भय ॥ अ. ७।९५।१ " ओजो बलं प्रजननसमर्थं वीर्यमिति सायणः । इन्द्रस्यौजो वरुणस्य बाहू अश्विनोरंसौ मरुतामियं ककुत् । बृहस्पतिं संभृतमेतमाहुर्ये धीरासः कवयो ये मनीषिणः ॥ अ. ९।४।८" अत्रापि ओजः स्थिता शक्तिरोजस्त्वेनाऽभिहिता । " स्तेयं दुष्कृतं वृजिनं सत्यं यज्ञो यशो बृहत् । बलं च क्षत्रमोजश्च शरीरमनुप्राविशन् ॥ अ. ११।१०।२०" ओजः शरीरगतो बलहेतुरष्टमो धातुरिति सायणः । ओजश्च तेजश्च सहश्च बलञ्च वाक् चेन्द्रियञ्च श्रीश्च धर्मश्च । अ. १२।६।१ " अत्र मन्त्रे ओजस्तेजो बलञ्चेति त्रयः शब्दा एकस्मिन्नेव, मन्त्रे समागताः सन्ति तत्र ओज इति शरीरव्यापकस्नेहः यमाश्रित्य सर्वेऽपि शरीरशक्तयः प्रभवन्ति, ता एव शक्तयो बलमिति नाम्ना निर्दिश्यन्ते । शरीरगतो योऽयं प्रकाशः स तेजश्शब्देनोच्यते । सह इति च दुःखादिसहनशक्तिः साऽपि ओजोजन्यैव भवति । अतएवाऽस्मिन्मन्त्रे क्रमिको निर्देशः, ओज इति कारणं, तेजः सहः बलञ्चेति तदीयगुणाः । एतत्संप्रसादप्रीसत्त्वे इन्द्रियं=इन्द्रियसत्त्वः स्वकार्यकरणसमर्थो भवति, सत्सत्त्वे श्रीश्च धर्मश्चेति तदीयफलत्वेन निर्दिष्टो । एवं यत्र यत्र ओज इति पदं वेदे दृश्यते तत्र सर्वत्रैव कुत्रचित् स्वस्वरूपे कुत्रचित् तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति लक्षणया तेजसि बले च समागतो दृश्यते । कुत्रचित्तु स्वतन्त्रतयैव आधाराधेयाः प्रतिपाद्यन्ते यथा प्रकृतमन्त्रे ओज इति आधारः, तेज इति तदीयो गुणः, सहश्च बलञ्च इति शक्तिद्वयम् । सूक्ष्मविचारेसहस्याऽपि बले एवाऽन्तर्भावो भवति । यद्यपि ओजोजन्या एव यावन्त्यः शारीर्यः शक्तयः सन्ति तथापि प्रकरणवशाद्यत्र तत्र या याः शक्तय आगच्छन्ति तास्तस्मिंस्तस्मिन्नर्थे नियता भवन्ति ता आलोक्य सूक्ष्मविचारमकृत्वा व्यामुह्यन्ते भाष्यकृतटीकाकाराश्च ते । कुत्रचित् शरीरशक्तिः कुत्रचिद्वीर्यं कुत्रचिदिन्द्रियशक्तिः कुत्रचिद्धारणाशक्तिः कुत्रचिदभिभवनशक्तिः कुत्रचित्प्रभावः कुत्रचित्पराक्रम इत्यादिशब्दैः स्थलेस्थले यथासङ्गति व्याख्यान्ति । नानास्थले नानार्थांश्च दृष्ट्वा महति भ्रमगह्वरे साधारणा जना निविशन्ते । मुहुर्मुहुराकलय्यमाना अपि विषययाथातथ्यं नाऽवबुध्यन्ते । टीकाकर्तृवाक्यानि च ओजसोदुरवबोधत्वात्तल्लक्षणं निर्दिशत्याचार्य इत्यादि वाग्छलेन भ्रमगह्वरमुखे महती शिलां स्थापयन्ति, तदाऽ-

फलत्र्य नितरां सिध्यते चेत् । अतो याथातथ्य बुद्ध्वा भ्रमोऽपोहनीय इति सहृदयेषु प्रार्थना । साहित्यादौ तु लाक्षणिक ओज शब्द प्रयुक्तस्तेनौजस्विनी वाणीत्यादौ लक्षणहृदयाऽऽगाहिनीत्यादिरर्थ कल्पनीयः । पाश्चात्यपदार्थतत्त्वविद्भिरस्थ्यादिभ्यो फास्फोरस (Phosphorus) नामाख्य द्रव्य पृथक्क्रियते तदप्योजः प्रधानमेव । तत्र पदार्थद्वयम् तेज , तेजोऽधिकरणञ्च । तयोराद्यो गुणो द्वितीयस्तदाधार , अयञ्च जीवनाऽऽधारत्वाज्जीवनस्नेह इत्युच्यते । तेजसो मुख्याऽधिकरणत्वेन तैजसमिति, गुणगुणिनोरभेदविया प्रयोगे तेज इत्यपि कथितु युज्यते । जङ्गमशरीरधातुत्वेन व्यवहारात्तदतिरिक्तस्थले ओज इति नाम्ना व्यवहारो नोचित पित्तकफादिवत् । तत्र हि शारीरीयपरिणामबुद्ध्या यदा प्रयोक्तुमिच्छा भवति तदाऽऽग्नेयपदार्थपरिणामे पित्तमिति, जलपृथिवीपरिणामे कफ इति शब्द प्रयुज्यते । यदा तु जङ्गमशरीराद्यतिरिक्तस्थलीयव्यवहारोऽभिप्रेतस्तदाऽऽग्नेय इति जलीय इति पार्थिव इति च शब्दा प्रयुज्यन्ते । तथाऽत्रापि शारीरधातुत्वव्यवहारबुद्ध्या ओज इति निस्संशय प्रयुज्यते । यदा तु तदतिरिक्तस्थलाऽभिप्रायस्तदा जीवनस्नेह १ तैजसमिति २ तेज ३ इति वा शब्दाः प्रयुज्यन्ते । पाश्चात्यपद्धतौ तु जङ्गमाऽजङ्गमभेदाविहितत्वेन फासफोरस (Phosphorus) इति साधारण शब्द स्वीकृत । अस्मिन्नर्थे स्फुरमितिप्रस्फुरमिति वा शब्दो येन केनाऽपि प्रयुक्तौ तत्तु न सम्यक्, निरुक्तार्थाऽनवगमात् । ओज ऊर्जयतेर्नोज्यते वा । नि० ६।८।१॥ अस्याऽभिप्राय पूर्वमदर्शि । अस्मिन्नर्थे स्फुरधातोरर्थसाधकत्वाऽभावात् । न च वाच्य स्फूर्तिरपि ओजसश्चेद् एव सम्भवति इति, तस्या जीवलिङ्गत्वात् । प्रकृतौजसस्तु मृतशरीराऽस्थिष्वपि विद्यमानत्वात् । मृतशरीरे न हि काचिदपि स्फूर्तिर्दृश्यते, " शरीर हि गते तस्मिञ्छून्याऽऽगारमचेतनम् । पञ्चभूताऽवशेषत्वात्पञ्चत्व गतमुच्यते ॥ च. शा. १।७४ " इतिसिद्धान्तादित्यलमतिविस्तरेण ।

(स. १२१) लोहितम्=वाय्वग्र=तम: " चक्षु श्रोत्र यशो अस्मासु धेह्यन्नं रेतो लोहितमुदरम् ॥ अ. ११।७।२५" अत्र ब्रह्मचर्यप्रकरणात् " ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम् ॥ अ. ११।७।१८" इति मन्त्रे कन्याया अपि ब्रह्मचर्यकथनात् तत्फलरूपेण एतत्प्रार्थनम् । अस्मासु ब्रह्मचारिषु चक्षु आख्यापक चक्षुरिन्द्रियं तथा श्रोत्र श्रवणेन्द्रियं यश जगद्व्यापि यश =तथा अन्न=अदनसाधन भोज्यभक्ष्यलेह्यचोष्यादिरूप तथा रेत =अविकृतं वीर्यं तथा लोहित अविकृत (प्रजाजननसमर्थ) रज तथा उदर उदरगतं हृदयादिसमस्तयन्त्र धेहि स्थापय देहीत्यर्थ । अत्र रेत सान्निध्याल्लोहितशब्देन रजस एव ग्रहणमुचित न पुना रक्तस्य। सायणेन तु भौतमेवाऽऽत्मव्यितस् । परन्तु " अमूर्या यन्ति योषितो हिरा लोहितवाससः । अ. १।१७।१" इत्यत्र लोहितवास शब्देन रजोवाहिन्य उक्ता । अतोऽनुमीयते लोहितमिति शब्दो रजसि रूढोऽस्ति अत एव " परमसूक्ष्मास्तेषामनन्त शश्वत्त लोहितरेतस सन्निपातेष्वभिव्यज्यन्ते ॥ सु. शा. १।१६" इत्यादिस्थले लोहितशब्दो व्यवहृत ।

" योनि वै गार्हपत्या चितिरेतत्सृष्टा सर्वा सयोनिमुखेन प्रच्छादयति । शत० ब्रा० ७।१।१।८ " इत्यारभ्य " यद्वेनेता नैर्ऋती हरन्ति । प्रजापति विस्रस्त यत्र देवा समस्कुर्वस्तमुखाया योनौ रेतोभूतमसिञ्चन् योनि वा उखा, तस्या एता सवत्सरे प्रतिष्ठा समस्कुर्वन्निममेव लोकमय वै लोको गार्हपत्यस्तस्मिन्नेव प्राजनयत्तस्य य. पाप्मा य श्लेष्मा मद्भुत्व यजगायु तदस्यैताभिरपाहस्तद्यदस्यैताभि पाप्मान निर्ऋतिमपाघ्नंस्तस्मादेता नैर्ऋत्य ॥ शत० ब्रा० ७।२।१।५ " इत्येतत्पर्यन्त योन्यग्निचित्यो परस्पर सादृश्य निरूपितम् । " अप ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथा " इत्यय मन्त्रो मन्ये प्रमाणत्वेन चोपन्यस्त । अग्निचितिप्रकरणे " अष्टाविष्टका उपदधाति अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्नि यावानग्नि यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चि-

नोति । शत० ब्रा. ७।१।१।२२ " इतीष्टकाचेतव्यत्वेनोपदिष्टः । "यद्वेवैता नैर्ऋती हरन्ति० ७।२।१।५" इत्यनेन योनौ पाप्मादयः (पाप्मश्लेष्मोल्वजरायवः) चेतव्यत्वेनोपदिष्टाः । तृतीयब्राह्मणसमाप्तिपर्यन्तमसकृदेतयो (योन्यग्निचित्यो) रेव सादृश्यं प्रतिपादितम् । अत्र रजसः, पाप्मा, नैर्ऋत्यः, तमः, ऋत्वियः, इति नामानि स्थापितानि । अस्मिन्नर्थे " ते तामूचुस्ततो देवास्तुष्टाः प्रीतिसमन्विताः । चतुर्धा विभजात्मानमात्मनैव दुरासदे ॥ देवानां भाषितं श्रुत्वा ब्रह्महत्या महात्मनाम् । सन्दधौ स्थानमन्यत्र वरयामास दुर्वसा ॥ एकेनांशेन वत्स्यामि पूर्णोदासु नदीषु वै । चतुरो वार्षिकान् मासान् दर्पघ्नी कामचारिणी ॥ भूम्यामहं सर्वकालमेकेनांशेन सर्वदा । वसिष्यामि न सन्देहः सत्येनैतद्ब्रवीमि वः ॥ योऽयमंशस्तृतीयो मे स्त्रीषु यौवनशालिषु । त्रिरात्रं दर्पपूर्णासु वसिष्ये दर्पघातिनी ॥ हन्तारो ब्राह्मणान्ये तु मृषापूर्वमदूषकान् । तांश्चतुर्थेन भागेन संश्रयिष्ये सुरर्षभाः ॥ प्रत्यूचुस्तां ततो देवा यथा वदसि दुर्वसे । तथा भवतु तत्सर्वं साधयस्व यदीप्सितम् ॥ ततः प्रीत्यान्विता देवाः सहस्राक्षं ववन्दिरे । विज्वरः पूतपाप्मा च वासवः समपद्यत ॥ वा. रा. उ. ८६।११–१८ " इत्यत्र शक्रस्य सञ्ज्ञानाशकत्वेनोक्तत्वात् ' तम ' इत्यपि नामाऽन्वर्थमेव । ऋतुरिति समयवाचकः, स्त्रीणां नियतसमये जायमानत्वाद्‌तु ' ऋत्वियः एते अपि नाम्नी अन्वर्थे एव । एतान्येव नामानि एतमेवाऽभिप्रायमभिप्रेत्य चिकित्साशास्त्रेऽभिहितानि दृश्यन्ते । सम्प्रत्युपलभ्यमानवेदभाष्येषु तु सायणमहीधरप्रभृतिभिः साम्प्रदायिकैरन्यथैव वेदमन्त्रा व्याख्याताः, अतस्तद्भाष्येषु न कश्चित्सार उदेतीति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥

(सं. १३२) ग्रैव्याः—"सप्त च याः सप्ततिश्च संयन्ति ग्रैव्या अभि । इतस्ताः सर्वा नश्यन्तु वाका अपचितामिव ॥ अ. ६।२५।२ सप्ताऽधिकसप्ततिसङ्ख्याका या गण्डमाला ग्रैव्याः ग्रीवासु भवा नाडीः अभिसंयन्ति अभितो व्याप्नुवन्ति " इत्यत्र सप्तसप्ततिप्रमिता धमनीनां सङ्ख्या उक्ता सा सूक्ष्माऽभिप्रायेणेति बोध्यम् ॥

(सं. १३३) स्कन्ध्याः—"नव च या नवतिश्च संयन्ति स्कन्ध्या अभि । इतस्ताः सर्वा नश्यन्तु वाका अपचितामिव ॥ अथर्व. ६।२५।३ नवोत्तरनवतिसङ्ख्याका या गण्डमालाः स्कन्ध्या । ग्रीवाम्योऽधःप्रदेशः स्कन्धः । तत्र भवा धमनीः अभिसंयन्ति अभितो व्याप्नुवन्ति ।" इत्यत्र नवनवतिप्रमिता धमनीनां सङ्ख्या उक्ता सा सूक्ष्माऽभिप्रायेणेति बोध्यम् ॥

अथ निधिविवरणम् (सं. १३५)

वेदे शरीरविभागे यथा देवशब्दोऽस्थिपरस्तथा निधिशब्दो ज्ञानतन्तुपरः, समस्तशरीररक्षणे तथाऽन्ने विनाशे च ज्ञानतन्तूनां प्राधान्यान्निधित्वेन व्यवहारः, यथा—" यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा निधिं रक्षन्ति सर्वदा । निधिं तमद्य को वेद यं देवा अभिरक्षथ ॥ अ. १०।७।२३ " यस्य=स्कम्भस्य तज्जातस्य वा मनुष्यादेः । त्रयस्त्रिंशत्=एतत्सङ्ख्याकाः देवाः=प्रजापत्यादयः अथवा तदधिष्ठितत्रयस्त्रिंशत्कशेरुकाऽस्थीनि निधिं=ज्ञानतन्तुलक्षणं सुषुम्णातन्तुजालमिति यावत् सदा=सर्वदा रक्षन्ति, सुषुम्णायाः कशेरुकाऽस्थिगह्वरे निहितत्वात्, कायाघातादिभिः सर्वदा रक्षन्ति । तमनिर्वचनीय सर्वस्मादपि शरीरात् श्रेष्ठतममित्यर्थः । कः=सर्वतोऽप्यधिकज्ञानवान् योगीत्यर्थः । वेद=जानाति । यद्यपि स्थूलदृष्ट्या चिकित्सकानामपि तज्ज्ञानमस्त्येव परन्तु योगशास्त्रप्रतिपादितवैभवस्य पूर्णयोगिभिरेव वेद्यत्वात् इत्थं परोक्षः प्रश्न. कृतोऽस्ति । नन्वेतादृग्विलक्षणोऽर्थः कस्मान्निर्धारित इति चेच्छृणु । अस्य सूक्तस्य समस्तस्याऽपि शरीरवर्णनपरत्वात् निधिशब्देनाऽन्यवस्तुनोऽभावात् ज्ञानतन्तुनामेव प्रकरणानुरोधेन ग्रहणस्यौचित्यात् तेषामेव ग्रहणं न्याय्यमिति सत्यम् । ननु त्रयस्त्रिंशद्देवानां कस्मिन्नङ्गे क्रमेण निवासोऽस्तीत्यपेक्षायामस्मिन्नेव सूक्ते सप्तविंशतितमे मन्त्रे " यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा अङ्गे गात्रा वि भेजिरे । तान्वै त्रयस्त्रिंशद्देवानेके

ब्रह्मविदो विदुः ॥ अथर्व० १०।७।२७ " यस्य=स्कम्भस्य अङ्गे शरीरैकदेशे त्रयस्त्रिंशद्देवा गात्रा=गात्राणि शरीराऽवयवानित्यर्थः, वि=विशेषेण भेजिरे अधिष्ठिताः सन्ति । तान् त्रयस्त्रिंशद्देवान् एके=असाधारणा ब्रह्मविदः ज्ञानिनो विदु जानन्ति । अनेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशद्स्थितुकैकाङ्गस्य निर्देशात् अनूकातिरिक्ताङ्गे एतत्सङ्ख्यकाऽस्त्राभेकत्राऽभावात् । पारिशेष्यात् अनूकमेवोपतिष्ठते । " अनूकं त्रयस्त्रिंशत् " (१२।२।४।१४) इति शतपथेन स्पष्टतयोक्तत्वात् । अत्र च तेषामस्ना देवत्वेन कथनात्तत्र निहितस्य वस्तुनी निधित्वेन कथनात् सुषुम्णाप्रताना एव तद्वाच्यत्वेनोपतिष्ठन्ते । इदञ्च वेदेषु स्थितं रहस्यमजानाना वेदवाक्यानि अन्यथैव नियोजयन्ति । यथा—" गोभिष्ट्वा पात्वृषभो वृषा त्वा पातु वाजिभिः । वायुष्ट्वा ब्रह्मणा पात्विन्द्रस्त्वा पात्विन्द्रियैः ॥ अथर्व० १९।२७।१ " इत्यारभ्य " दिवो मादित्या रक्षन्तु भूम्या रक्षन्त्वग्नयः । इन्द्राग्नी रक्षतां मा पुरस्तादश्विनावभितः शर्म यच्छताम् । तिरश्चीनघ्न्या रक्षतु जातवेदा भूतकृतो मे सर्वतः सन्तु वर्म ॥ १९।२७।१५ " इत्यन्तम् शरीराऽधिष्ठातृसन्निभूतित्रयस्त्रिंशद्देवा एव वर्णिता आत्मरक्षार्थञ्च प्रार्थिताः परन्तु साम्प्रदायिकैः प्राजापत्याख्याया महाशान्तौ सुवर्णरजतलोहमयमणिबन्धने विनियुक्तम् । सूक्ष्मदृष्ट्या तु अनुकल्पाख्याने समागतत्रयस्त्रिंशद्देवानां भेदा एवाऽत्र वर्णिताः सन्ति । तथाच—" देवाना निहितं निधिं यमिन्द्रोऽन्वविन्दत् पथिभिर्देवयानैः । आपो हिरण्यं जुगुपुस्त्रिवृद्भिस्तास्त्वा रक्षन्तु त्रिवृता त्रिवृद्भिः ॥ अथर्व० १९।२७।९ " देवानां=त्रयस्त्रिंशत्प्रजापत्यादिदेवानां अथ च तदधिष्ठितत्रयस्त्रिंशदनूकस्य मध्ये निहितं=सङ्गोप्य स्थापितं निधिं=सुषुम्णाप्रतानसमुदायं देवयानैः=प्रजापत्यादिवत् स्थितिविशेषैः पथिभिः=इडादिमार्गैः साधनैः इन्द्रः=इन्द्रियाणामधिष्ठाता जीवात्मेत्यर्थः । अविन्दत् प्राप्नोत् । यथा सुषुम्णाप्रतानाः समस्तशरीरव्यापिनः सन्ति तदपेक्षया जीवात्माऽधिकतमव्यापकः सन्नास्ते । जीवापगमे सुषुम्णाप्रताना निरुपयोगिनो भवन्ति अतो जीवात्मन इन्द्रत्वं भवति । कीदृशं निधिं ? हिरण्यं=हितं रमणीयं " हिरण्यं कस्मात् ह्रियते आयम्यमानमिति वा । हितरमणं भवतीति वा । हृदयरमणं भवतीति वा । हर्यतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणः (२।१०)" इति यास्कवचनात्सुषुम्णाप्रतानलक्षणो निधिः सर्वस्य कृते हितो रमणीयश्च भवति, तं निधिं त्रिवृतः=त्रिविधाः=दिव्यान्तरिक्षभौमभेदेन त्रिविधाः, अथवा शुक्रशोणितरूपतया शरीरसमवायिकारणत्वेनाऽऽगता द्विविधा आपः, जन्मोत्तरं स्वभुक्तपीतादिजनिताश्च रसरूपा एका मिलित्वा त्रिविधाः, अथवा सत्त्वरजस्तमोमयत्वेन त्रिविधाः, अथवा रसायनीशिराधमनीषु स्थितिमत्त्वेन त्रिधा गताः आपः=धातुरूपा जलीयभागाः शरीरधातुषु जलीयांशस्याऽधिकत्वाद्द्रवरूपेण कथ्यमाना रसादयः सर्वेऽपि धातवः यं=निधिं जुगुपुः गोपायन्ति, तास्त्रिवृद्भिः सत्त्वरजस्तमोलक्षणैः स्वस्वरूपैः त्वा=त्वामनुसन्धातारमित्यर्थः । रक्षन्तु=गोपायन्तु अयञ्च विषयः " शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभि निःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण । तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ (६।१७)" इति सन्दर्भेण कठवल्ल्यामप्युपागत, अतोऽस्य शारीरपरत्वे नाऽस्ति सन्देहः । परन्तु सायणेनान्यथैव व्याख्यातस्तथाहि—यं=प्रसिद्धं निहितम् निक्षेपरूपेण सङ्गोप्य स्थापितं हिरण्याख्यं (देवानां) निधिं इन्द्रो देवः देवयानैः देवमार्गैः देवा यैर्मार्गैर्गन्ता निधिं निहितवन्तस्तैः पथिभिर्मार्गैः स्वयमपि गत्वा अन्वविन्दत् अन्विष्य लब्धवान् । यद् देवनिधिरूपं हिरण्यं त्रिवृतः उक्तप्रकारेण त्रिविधा आपः त्रिवृद्भिः साधनैः जुगुपुः अरक्षन् तास्त्रिवृत आपस्त्रिवृद्भिः हिरण्यरजतलोहरूपेण त्रिविधैः स्वरूपैस्त्वा त्वां रक्षन्तु पालयन्तु ॥ इति ॥ तथाच—" आर्तं हविरोऽथिन्द्र प्र याहि जगाम सूरो अध्वनो वि मध्यम् । परि त्वाऽऽसते निधिभिः सखायः कुलपा न व्राजपतिं चरन्तम् ॥ अथर्व० ७।७५।२ " हे इन्द्र=इन्द्रियाधिष्ठातरात्मन् भवतो हविः उपभोग्यं वस्तु आर्तं परिपक्वं सुनिष्ठि-

तमित्यर्थः । अनवाभिकसुखसाधनं सहस्रदलकमलाख्यं प्रयाहि प्रकर्षेण यमनियमादिसाधनैः याहि प्राप्नुहि भवतो गन्तव्यस्याऽध्वनो विमध्यं=ईषदूनमध्यभागं प्रजापतिमारभ्य षोडशस्थानमित्यर्थः । योगिनो सुषुम्णारन्ध्रमार्गात्सहस्रदलकमलं गच्छन्ति तत्र गन्तव्योऽध्वा अनूकलक्षणः तस्य विभागास्त्रयस्त्रिंशत् तत्र क्रमेण प्रजापतिः १ इन्द्रः २ अग्निः ३ पृथिवी ४ वायुः ५ अन्तरिक्षं ६ आदित्यः ७ द्यौः ८ चन्द्रः ९ नक्षत्राणि १० धाता ११ मित्रः १२ अर्यमा १३ रुद्रः १४ वरुणः १५ सूर्यः १६ भगः १७ विवस्वान् १८ पूषा १९ सविता २० त्वष्टा २१ विष्णुः २२ मन्युः २३ मनुः २४ महीनाः २५ महान् २६ शिवः २७ ऋतुध्वजः २८ उग्ररेता २९ भवः ३० कालः ३१ वामदेवः ३२ धृतव्रतः ३३ इति सम्ज्ञा देवताः क्रमेण मूलाधारादिविभागानमधिष्ठातारः सन्ति यथाऽनूकविवरणं प्रतिपादितम् । तत्र षोडशतमे विभागे सूर्यः समागतः स चाऽध्वनो मध्यभागसमीपं जगाम=सन्निहितोऽस्ति । किञ्च कुलपाः गृहरक्षकाः अधरन्तं गच्छन्तं प्रजापतिं समस्तसङ्घपतिमिव । नक्षारोऽग्रोपमार्गा, भवतस्सखायः सहोपेक्षाः प्रजापत्यादयो देवाः निविभिः सुषुम्णाप्रतानैः सह त्वा=त्वां परि=परितः आसते उपासत इत्यर्थः । अयमपि मन्त्रो समाध्यतिकर्तव्यतावर्णनपरः सन्नपि वैतायने (वै० ३–४) सोमयागे प्रवर्ग्ये घर्मधुग्दोहार्थे विनियुक्तः । क्वचित्तु निविस्थाने तन्तुशब्दो व्यवहृतः यथा—" यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तन्तुर्देवेष्वाततः । तमाहुतमशीमहि ॥ अ. १३।१।६० " इज्यते अनेन यज्ञः शरीरं तस्य प्रकृष्टं साधनं देवेषु प्रजापत्यादिदेवाऽधिष्ठिताऽनूकास्थिषु, आततः प्रसारितो योऽयं तन्तुः सुषुम्णाप्रतानसमुदायोऽस्ति तं=अनिर्वचनीयं आहुतं=सर्वतो निक्षिप्तं अशीमहि निरन्तरं प्राप्नुयामः । अन्यच्च—" ऋचः प्राञ्चस्तन्तवो यजूंषि तिर्यञ्चः । अ. १५।३।६ " अस्मिन् शरीरे प्राञ्चः ऊर्ध्वाऽधःक्रमेण निहितास्तन्तवः=सुषुम्णाप्रतानाः ऋचः=ऋक्स्थानीयाः सन्ति, ये च तिर्यञ्चः=तिर्यग्भागेन विन्यस्ताः सन्ति ते यजूंषि यजूरूपाः सन्ति । इत्यादिषु मन्त्रेषु निविशब्देन क्वचित्तन्तुशब्देन ज्ञानतन्तवो वर्णिताः सन्ति । "को अस्मिन् रेतो न्यदधात् तन्तुरा तायतामिति । मेधां को अस्मिन्नध्यौहत् को बाणं को नृतो दधौ ॥ अ. १०।२।१७ " अस्य सूक्तस्य केवलशारीरपरत्वेन अन्यार्थस्यांतिरेव न सम्भवति । अतः तन्तुनिविशब्दौ निःसंशयं ज्ञानतन्तुवाचकौ स्तः । सुषुम्णाविभवस्तु—" मूलाच्च द्वयङ्गुलादूर्ध्वं सुषुम्णामूलरन्ध्रगम् । वादिवेदार्णलसितं पङ्कजं कनकप्रभम् ॥ तत्र विद्युल्लताकारां तेजोराशिमणीयसीम् । कुलकुण्डलिनीमूर्ध्वं न्यसेत् षट्चक्रभेदिनीम् ॥ " इत्यादिना तन्त्रशास्त्रे अस्या बहुरेव वैभवो वर्णितः । शाण्डिल्योपनिषदि तु ज्ञानतन्तूनां प्रसूताश्चतुर्दश प्रधानशाखा वर्णिताः । तासां कार्यस्थानानि कार्याणि च वर्णितानि सन्ति यथा—" मध्यस्थकुण्डलिनीमाश्रित्य मुख्या नाड्यश्चतुर्दश भवन्ति । इडा १ पिङ्गला २ सुषुम्णा ३ सरस्वती ४ वारुणी ५ पूषा ६ हस्तिजिह्वा ७ यशस्विनी ८ विश्वोदरी ९ कुहूः १० शङ्खिनी ११ पयस्विनी १२ अलम्बुसा १३ गान्धारीति १४ नाड्यश्चतुर्दश भवन्ति । तत्र सुषुम्णा विश्वधारिणी मोक्षमार्गेति चाचक्षते । गुदस्य पृष्ठभागे वीणादण्डाश्रिता मूर्धपर्यन्तं ब्रह्मरन्ध्रे विज्ञेया व्यक्ता सूक्ष्मा वैष्णवी भवति । सुषुम्णायाः सव्यभागे इडा तिष्ठति । दक्षिणभागे पिङ्गला इडायां चन्द्रश्चरति पिङ्गलायां रविः । तमोरूपश्चन्द्रः । रजोरूपो रविः । विषभागो रविः । अमृतभागश्चन्द्रमाः । तावेव सर्वकालं धत्ते । सुषुम्णा कालभोक्त्री भवति । सुषुम्णा पृष्ठपार्श्वयोः सरस्वतीकुहू भवतः । यशस्विनीकुहूमध्ये वारुणी प्रतिष्ठिता भवति । पूषासरस्वतीमध्ये पयस्विनी भवति । गान्धारीसरस्वतीमध्ये यशस्विनी भवति । कन्दमध्येऽलम्बुसा भवति । सुषुम्णापूर्वभागे मेढ्रान्तं कुहूः भवति । कुण्डलिन्या अधश्चोर्ध्वं वारुणी सर्वगामिनी भवति । यशस्विनी सौम्या च पादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते । पिङ्गला चोर्ध्वगा याम्यनासान्तं भवति । पिङ्गलायाः पृष्ठतो याम्यनेत्रान्तं पूषा भवति । याम्यकर्णान्तं यशस्विनी भवति । जिह्वाया ऊर्ध्वान्तं सरस्वती भवति । आसव्यकर्णान्त-

मूर्धगा शङ्खिनी भवति । इडापृष्ठभागासव्यनेत्रान्तगा गान्धारी भवति । पायुमूलादधोर्ध्वगाऽलम्बुषा भवति । एतासु चतुर्दशसु नाडीष्वन्या नाड्यः सम्भवन्ति । तास्वन्यास्तास्वन्या भवन्तीति विज्ञेयाः । यथाऽश्वत्थादिपत्रं शिराभिर्व्याप्तमेवं शरीरं नाडीभिर्व्याप्तम् । प्राणापानसमानोदानव्याना नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जया एते दश वायवः सर्वासु नाडीषु चरन्ति । आस्यनासिकाकण्ठनाभिपादाङ्गुष्ठद्वयकुण्डल्यधश्चोर्ध्वभागेषु प्राणः सञ्चरति । श्रोत्राक्षिकटिगुल्फघ्राणगलस्फिग्देशेषु व्यानः सञ्चरति । गुदमेढ्रोरुजानूदरवृषणकटिजङ्घानाभ्यग्न्यगारेष्वपानः सञ्चरति । सर्वसन्धिस्थ उदानः । पादहस्तयोरपि सर्वगात्रेषु सर्वव्यापी समानः भुक्तान्नरसादिकं गात्रेऽग्निना सह व्यापयन्द्विसप्ततिसहस्रेषु नाडीमार्गेषु चरन् समानवायुरग्निना सह साङ्गोपाङ्गकलेवरं व्याप्नोतीति इति ॥ शा० उ० १।४" अयञ्च विषयः "हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति ॥३।६॥" इत्यादिना प्रश्नोपनिषद्यपि समागतः । यद्यपि शिराशब्दः प्रकृतार्थे (सञ्ज्ञावहतन्त्वर्थे) वर्तमानाऽऽयुर्वेदसंहितासु क्वचिदपि दृष्टिगोचरो न भवति तथापि समस्तविद्यानां वेदैकाधारत्वात् तत्रोद्दिष्टार्थ एव विशेषतः प्रामाण्यमर्हतीति मत्वा तथैवाऽस्माभिः स्थापितः । एतद्वाचकः सर्वतः पूर्वं कः शब्द आसीदिति गवेषणाकर्मणा चित्तानि इतस्ततोऽहर्निशं भ्राम्यमाणान्यपि यथार्थाऽवलम्बनमनासाद्य कुशकाशावलम्बनन्यायमनुसृत्य केचिद्धमनीशब्दं अन्ये वायुशब्दं इतरे नाडीशब्दं तदर्थाऽवबोधकं निश्चाययन्ति । धमनीशब्दे प्रमाणं सुश्रुतीयधमनीव्याकरणाध्यायमेवोपन्यस्यन्ति । परन्तु तत्र दृश्यन्ते शतशो विप्रुषा यथा—"मूत्रबस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे द्वे, शुक्रप्रादुर्भावाय द्वे, द्वे च विसर्गाय, ते एव रक्तमभिवहतो नारीणामार्तवसञ्ज्ञम् । सु. शा. ९।७" अत्र मूत्रबस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे द्वे इति मूत्रवहस्रोतसी कथिते न पुनः सञ्ज्ञावहतन्तवो निर्दिष्टाः । नचाऽत्र मूत्रवहस्रोतोनिबद्धज्ञानतन्त्वो रेव निर्देश इति वाच्यं । अश्मरीचिकित्सिते "मूत्रवह-शुक्रवह-मुष्कस्रोतो-मूत्रसेक सेवनीयोनिगुदबस्तीन् परिहरेत् । तत्र मूत्रवहच्छेदान्मरणं मूत्रपूर्णबस्तेः, शुक्रवहच्छेदान्मरणं क्लैब्यं वा । मूत्रस्रोत उपघाताद् ध्वजभङ्ग । मूत्रप्रसेकक्षपणान्मूत्रक्षरणम् ॥ सु. चि. ७।३६" अत्र मूत्रवहशब्देन स्पष्टतया गवीन्योरेवाऽभिधानात् । न चापि तयोरेव शिरात्वमिति हठस्य शरणं गन्तव्यं तत्र ज्ञानतन्तूनां बहुत्वाद् विरोधाभावात् । अतो 'मूलं नास्ति कुतः शाखा' इतिवत् परिभावितधमनीव्याकरणमेव प्रमाणार्हताम्प्राप्नुयात् कथमन्यस्यास्योपशङ्का निवारयितुं प्रभवेत् । किञ्च—"तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्यस्याऽष्टविधवीर्यस्य वाऽनेकगुणस्योपयुक्तस्याऽऽहारस्य सम्यक् परिणतस्य यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते, तस्य च हृदयं स्थानं, स हृदयाच्चतुर्विंशतिधमनीरनुप्रविश्य ऊर्ध्वगा दश दश चाऽधोगामिन्यश्चतस्रश्च तिर्यग्गाः कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्पयति वर्धयति धारयति यापयति च अदृष्टहेतुकेन कर्मणा । सु. सू. १४।३" अनयैव प्रथया धमनीविवरणं परस्परं विरुध्यते, अतो विज्ञायते यद्धमनीव्याकरणाध्याय एव केश्चित्पण्डितम्मन्यैर्महद्भिः प्रतिसंस्कर्तृभिः पूर्वापरमनालोच्य प्रक्षिप्तोऽस्ति, कथमन्यथा धमनीशब्दं सञ्ज्ञावहतन्तुषु निवध्य रक्तवाहिनीषु महर्षिर्नियन्त्रयेत । यथा—"असृजाताङ्गप्रत्यङ्गप्रविभागमाविर्भावप्रभृति सर्वशरीराऽवयवाऽनुसारिणीना रसवहानां (सिरा-धमनीनां) धमनीनामुपस्नेहो जीवयति । सु शा. ३।३१" इति । तस्माद्धमनीविवरणाध्याय एव प्रक्षिप्त प्रतिभाति । कदाचित् "अधृतिरुद्धसौहृदः कलहः कलहप्रियो धमनीततः प्रलापी । सु शा. ४।६५" इत्यत्र महर्षिणैव शिरास्थाने धमनीशब्दः प्रयुक्तस्तस्य का गतिरिति चेत् ? सत्यम् । तत्रापि प्रतिसंस्कर्तृदोष एव कारणमिति वक्ष्यामः । कथमन्यथा असम्बद्धमिदं महर्षिर्भणेत ? "वि ते भिनद्मि मेहनं० अथर्व. १।३।५" इत्येकस्य मन्त्रस्य यथा महर्षिणा सुश्रुतेन भाष्यं कृतमस्ति तद्रूपोद्घातीय पृ० ५—द्रष्टव्यम् । सुश्रुतः संहिताया मूले "इह खल्व-

युष्म्यम्। ते ते भिनद्मि शम्यया मुष्या अधि मुष्कयोः॥ अ. ६।१३८।४॥ यत्राऽमृतञ्च मृत्युश्च पुरुषेऽधि समाहिते। समुद्रो यस्य नाड्यः पुरुषेऽधि समाहिताः स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥ अ. १०।७।१५॥ यस्य चतस्रः प्रदिशो नाड्यस्तिष्ठन्ति प्रथमाः। यज्ञो यत्र पराक्रान्तः स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः॥ अ. १०।७।१६॥ इति" यद्यपि "इमा यास्ते शतं हिराः सहस्रं धमनीरुत। अ. ७।३६।२" इत्यत्र सायणेन हिराणां धमनीनाञ्चाऽपि नाड्य इत्यर्थः कृतोऽस्ति परन्तु तत्र शारीराऽज्ञानमेव कारणं मन्तव्यम्। सायणसमये शारीरज्ञानं लुप्तप्रायमासीदतो यत्र तत्र स्थले सायणेन यथेच्छं प्रलपितमस्ति। एवं वर्तमानसुश्रुतचरकसंहितयोः सच्छिद्राऽच्छिद्रस्रोतसो नाडी शब्दः प्रयुक्तो दृश्यते यथा—"कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु मण्डलाः (सु. शा. ५।२७)" इत्यत्र स्रोतस्सु। "सञ्ज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिभिः। तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥ सु. उ. ४६।६ ॥" इत्यत्र ज्ञानतन्तुषु "एवं कालप्रकर्षेण मुक्तो नाडीविबन्धनात्। गर्भाशयस्थो यो गर्भो जननाय प्रपद्यते। सु. नि. ८।८" "मातुस्तु खलु रसवहायां नाड्यां गर्भनाभिनाडी प्रतिबद्धा साऽस्य मातुराहाररसवीर्यमभिवहति ॥ सु. शा. ३।३१" अत्रोभयत्र शिरादिस्रोतःसमूहार्थे नाडीशब्दः प्रयुक्तः। "पक्षे च दुग्धहरिणीः परिहृत्य नाडीः छर्प्याच्च भ्रूचुबुकयुगं स्थिदधीत शस्त्रम् ॥ सु. चि. १७।४७" इत्यत्र दुग्धवहस्रोतोऽर्थे नाडीशब्दः प्रयुक्तः। "नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी। सु. नि. १०।९" इत्यत्र पूयमार्गो यत्किञ्चिद्विशेषमनपेक्ष्य केवलं मार्गमात्रं लक्ष्यीकृत्य नाडीशब्दः प्रयुक्तः। "यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः। तदाक्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चरः। मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः॥ सु. नि. १।५१" इत्यत्र ज्ञानतन्तुषु धमनीशब्दः प्रयुक्तः। "आवृत्य सकलोऽशब्दु धमनीः शब्दवाहिनीः। नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिम्मिणगद्गदान् ॥ सु. नि. १।८५ ॥" इत्यत्र वाक्साधनयन्त्रेषु धमनीशब्दः प्रयुक्तः। "अथः प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोशवाहिनीरभिप्रपद्य धमनीः फलकोषयो वृद्धिं जनयति ॥ सु. नि. १२।४" इत्यत्र रसायन्यादिस्रोतः साधारण्येन धमनी शब्दः प्रयुक्तः। "अधृतिरदृढसौहृदः कृतघ्नः कृशपरुषो धमनीततः प्रलापी। सु. शा. ४।६५" अत्र सिराऽर्थे धमनीशब्दः प्रयुक्तः, धमनीतत इत्यनेन नीलाभदृश्यसिरावहुल इत्यर्थात्। "सञ्ज्ञावहेषु स्रोतःसु दोषव्याप्तेषु मानवः। रजस्तमः परीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ सु. उ. ६१।८" इत्यत्र ज्ञानतन्तुषु स्रोतःशब्दः प्रयुक्तः। "स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः ॥ सु. उ. ५३।३" इत्यत्र स्वरोत्पादकयन्त्रसाधारण्येन स्रोतःशब्दप्रयोगः कृतोऽस्ति। "असृग्वहास्तु रोहिण्यः सिरा नात्युष्णशीतलाः। सु. शा. ७।१८" इत्यत्र सिराशब्देन शुद्धरक्तवाहिन्य उक्ताः, रोहिणीति लिङ्गात्। नहि सिराः रोहिण्यो भवन्ति किन्तु नीलाभाः। अस्मिन्नेव पद्ये "शीतां गौर्यः स्थिराः कफात्" इत्यनेन रसायनीषु सिराशब्दः प्रयुक्तः। "व्याप्नुवन्त्यभितो देहं नाभितः प्रसृताः सिराः। प्रतानाः पद्मिनीकन्दाद्बिसादीनां यथा जलम्। सु. शा. ७।२३" अत्र सिराशब्देन ज्ञानतन्तवो निर्दिष्टाः। "अंसदेशस्थितो वायुः शोषयित्वांसबन्धनम्। सिराश्चाकुञ्च्य तत्रस्थो जनयत्यवबाहुकम् ॥ सु. नि. १।८२" इत्यत्र कण्डरार्थे सिराशब्दः प्रयुक्तः। "धातूनां पूरणं वर्णं स्पर्शज्ञानमसंशयम्। स्वाः सिराः सञ्चरद्रक्तं कुर्याच्चान्यान् गुणानपि ॥ सु. शा. ७।१४" इत्यत्र धातूनां पूरणमित्यनेन सिराधमन्यावुक्ते। स्पर्शज्ञानमित्यनेन ज्ञानतन्तुकार्यं निर्दिष्टम्। तच्च सिरास्वसम्बद्धं किन्तु ज्ञानतन्तुनिर्वाहि सिरासु सञ्चरद्रक्तं तत्र साधयति। एवं चरकेऽपि "स्रोतांसि सिरा धमन्यो रसवाहिन्यो नाड्यः पन्थानो मार्गाः शरीरच्छिद्राणि संवृतासंवृतानि स्थानान्याशयाः क्षया निकेताश्चेति शरीरधात्ववकाशानां लक्ष्याऽलक्ष्याणां नामानि ॥ च. वि. ५।१४" इति वचनेन स्रोत आदयः शब्दाः एकार्थकाः, ते च वैद्यैर्यथेच्छं

प्रयोक्तव्या इति तदाकलनया चेतसि महान् खेदः सञ्जायते । एतद्वचनं नात्रेयसमादिष्टं प्रतिभाति न वा चरकेणोपनिबद्धं किन्तु प्रतिसंस्कर्तृभिः प्रक्षिप्तमिति निःसंशयं ब्रूमः । स्रोतांसि छिद्राणि मार्गाश्चेति पर्यायैकार्थवाचिका भवेयुरिति आत्रेयमहर्षेः बुद्ध्या व्यामोहो जायेत, तथात्वे स्वीकृते च भावाऽभावौ द्वावेव पदार्थाविति वैशेषिककपिलादिभिर्वेनिर्दिष्टमभविष्यत्तदा पृथिव्यादिद्रव्याणां रूपादिगुणानाञ्च कथं विभेदोऽभविष्यत् ? तद्योगिनामपि सूक्ष्मशरीररचनाया ध्यानगम्यत्वात्तदीयपदार्थानां परस्परं विच्छेदमन्तरा व्यवहारस्यैव दुर्वारत्वं स्यात् । अतः स्पष्टं विज्ञायते इदं वचनं प्रतिसंस्कर्तृप्रक्षिप्तम् । इममेव विपर्ययमाश्रित्य "तदनन्तरं ह्यस्य लोमकूपायनैरूपस्नेहः कश्चिन्नाभिनाड्ययने, नाभ्या ह्यस्य नाडी प्रसक्ता, नाड्या चापरा० (च. शा. ६।२१)" "असम्यक् कल्पने हि नाड्या आयामव्यायामोत्तुण्डितपिण्डालिकाविनामिकाविजृम्भिकाबाधेभ्यो भयम् ॥ च. शा. ८।४७" इति सिरादिसमुदाये नाडीशब्दः प्रयुक्तः । "मन्ये संश्रित्य वातोऽन्तर्यदा नाडीं प्रपद्यते । मन्यास्तम्भं तदा कुर्यादन्तरायामसञ्ज्ञितम् ॥ च. चि. २८।४२" इत्यत्र ज्ञानतन्तुषु नाडीशब्द उक्तः । "बाह्यां सिरां प्राप्य यदा कफासृक्पित्तानि सन्दूषयतीह वायुः । तैः बद्धमार्गः स तदा विसर्पन्नुत्सेधलिङ्गं श्वयथुं करोति ॥ च. चि. १२।८" इत्यत्र सिराशब्देन अशुद्धरक्तवाहिन्यः शुद्धरक्तवाहिन्यो रसायन्यश्चोक्ताः । "मन्त्रैः धमनीबन्धोऽपामार्जनं कार्यमात्मरक्षा च । च. चि. २३।६१" इत्यत्र शुद्धाऽशुद्धरक्तरसवाहिनीषु धमनीसिरारसायनीषु धमनीशब्दः प्रयुक्तः । यथार्थपारिभाषिकसिरायान्तु "समीक्ष्य कारयेद्ग्राही वामे वा व्यधयेत्सिराम् । च. चि. १३।७७" "क्षारोऽगदः कफस्थानगते स्वेदस्तथा सिराव्यधनम् । दूषीविषेऽथ रक्तस्थिते विशेष कर्म पञ्चविधम् ॥ च. चि. २३।६३" इत्यादीन्युदाहरणानि ज्ञेयानि । "अजीर्णकट्वम्लविदाहशीतैरामाशये पित्तमुदीर्णवेगम् । रसायनीभिः विसृतं प्रपीड्य मर्मोर्ध्वमागम्य वमिं करोति ॥ च. चि. २०।१०" इत्यत्र रसपरिणामशैलीनिर्देशपुरःसरं यथार्थपारिभाषिकरसायन्यो निर्दिष्टाः । "रसवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं दश च धमन्यः । च. वि. ५।१०" इत्यत्र यथार्थपारिभाषिकविशुद्धरक्तवाहिनीषु धमनीशब्दः प्रयुक्तः । "आमाशयगतः पाकमाहारः प्राप्य केवलम् । पक्वः सर्वाशयं पश्चाद्धमनीभिः प्रपद्यते ॥ च. नि. २।२५ ॥" इत्यत्र रसायन्यः सिराः धमन्यश्चेति तिसृणामपि धमनीशब्देन ग्रहणं कृतमस्ति । एवं वने गोपालरहिता गाव इव राजरहिताः प्रजा इव धमन्यादयः शब्दाः अर्थविशेषं परित्यज्य सर्वतः परिभ्राम्यन्तो दृश्यन्ते, अतो ज्ञानतन्तुवाचकः कः शब्दः स्थापनीय इति वर्तमानाऽऽयुर्वेदग्रन्थेभ्यो निश्चेतुं नितरां दुरत्ययं । अतो नवीनग्रन्थरचनासु सञ्ज्ञावहतन्तुरिति सञ्ज्ञातन्तुरिति वा अगत्या सञ्ज्ञास्रोत इति वा ज्ञानतन्तूनां सञ्ज्ञा करणीयेति सुधीभिराकलनीयम् । तन्त्रशास्त्रे उपनिषत्सु च नाडीशब्देन व्यवहारो बहुधा कृतोऽस्ति यथा—"नाड्योऽनन्ताः समुत्पन्नाः सुषुम्णापञ्चपर्वसु ।" शारदातिलके । "मध्यस्थां कुण्डलिनीमाश्रित्य मुख्या नाड्यश्चतुर्दश भवन्ति० (शाण्डिल्य उ०) इत्यादि विस्तरं पूर्वमुद्धृतं । परन्तु नैकान्ततया ज्ञानतन्तुष्वेव नाडीशब्दः प्रयुक्त इति साधारणप्रणाल्यामपि प्रयुक्तत्वात्, यथा—"अथ मात्राशितपीतनाडीसूत्रगतेन प्राण आप्याय्यते" (गर्भोपनिषदि) इत्यत्र सिरादिसम्मिलितस्रोतःसमूहे नाडीशब्दप्रयोगात् । अतो नवीनग्रन्थरचनायां वर्तमानसमस्तदेशीयविदुषां सम्मत्या कश्चिदप्येकः शब्दः स्थिरीकर्तव्य इत्यस्माकं सम्मतिः । तत्राऽप्युक्तरीत्या सञ्ज्ञास्रोत इति सञ्ज्ञातन्तुरिति वा सञ्ज्ञाकरणे लाघवात् तयोरेकतरस्यैव नियमनं न्याय्यं प्रतिभातीत्यलमतिविस्तरेण ॥

(सं. १५०) वैश्वानरः—विश्वेभ्यो नरेभ्यो हित इत्यर्थे 'तस्मैहितं—' (पा. ५।१।५) मित्यणि 'तद्धितेष्वचामादेः—' (पा. ७।२।११७) रित्यादेरचो वृद्धौ 'नरेसञ्ज्ञायाम्—' (पा. ६।३।१२९) मिति पूर्वपदस्य दीर्घे वैश्वानर इति सिद्ध्यति । इयं जाठरानलस्य सञ्ज्ञा । नरशब्दो यद्यपि पुरुषव्यक्तिविशेषे मनुष्ये

वर्तते तथाऽप्यत्र जीवमात्रस्य ग्रहणम् । अत एव एकादशाऽध्याये “पुरीष्योऽसि विश्वम्भरा अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्ने । त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ वा. सं ११।३२ ” हे अग्ने! त्वं पुरीष्योऽसि, पुरीषमित्यन्ननाम तेन सञ्जातोऽसि तस्मै पचनादिकार्ये हितोऽसि वा पुरीष्यः “पुरीष्यमित्यन्नं वै पुरीषमन्नमेवाग्निमेतदधाति तेन वर्धस्व चाऽऽप्यायस्वेति नाऽत्र तिरोहितमिवाऽस्ति वर्धिषीमहि च प्रपय च प्यासिषीमहीत्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥ शत० ब्रा० १४।३।१।२३ ” तथाच त्वं विश्वम्भरा असि विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भराः, असुन् प्रत्यये साधुरयम् । अत्र स्थावरजङ्गमोभयाऽऽत्मकं जगद्विश्वशब्देनाऽभिप्रेतम् । विशेषतो जङ्गमस्तुतिः, पुरीष्य इति विशेषणात् । अत्र विश्वम्भरशब्देन वैश्वानरः पुनरपि स्पष्टीकृत्य स्तुतः; अतो वैश्वानरशब्दस्थनरशब्देन जीवमात्रग्रहणम् तथाच—“अग्ने वैश्वानर विश्वै र्मा देवैः पाहि स्वाहा । अथर्व. २।१६।४ ” “विश्वम्भर विश्वेन मा भरसा पाहि स्वाहा ॥ अथर्व० २।१६।५ ” इत्यत्राऽव्यवहिताभ्यां मन्त्राभ्यां वैश्वानरविश्वम्भरशब्दप्रतिपाद्योऽग्निः स्तुतः । तत्र शब्दवैलक्षण्यमात्रमेवाऽस्ति नत्वर्थवैलक्षण्यमित्यव्यवहितमन्त्रपाठेन ज्ञापितम् । यद्यपि “स एष इह प्रविष्टः आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तं न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि सः ॥ श० १४।४।२।१६ ” इति शतपथे प्रकरणवशाद्ब्रह्मपरत्वेन विश्वम्भरशब्दार्थो प्रतिपादितमपि बृहदारण्यके इममेव प्रमाणमुपन्यस्य जाठराग्निपरत्वेन विश्वम्भरशब्दो व्याख्यातः । अत्र परस्परं विरोध इति तु न सम्भावनीयम्—“अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥” (गी. १।१४) इति गीतायां भगवद्वचनाद्वैश्वानरस्य सर्वजीवानां जीवनाऽऽधारत्वात् । स (नरशब्दः) प्रधानतया मनुष्ये बहुधा प्रयुक्तोऽपि जीवमात्रवाचको बोध्यः । तथाच—“ पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन् पुनः प्राणः पुनरात्मा म आगन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगन् । वैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्नि र्नः पातु दुरितादवद्यात् ॥ वा. सं. ४।१५” सुषुप्तिकाले मन आदीनां स्वस्वव्यापारादुपरतत्वात्पुनः स्वस्वकार्यभारं संवोढुं प्रार्थना ‘ पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन्’ इत्यादिना, उपरतव्यापाराणां पुनः पूर्ववत्स्वकार्यकरणे दैवाधीनत्वात् । सर्पादिहिंस्रघातकारणानामागमनसम्भवात् । सर्वेभ्यो रक्षणपूर्वकं स्वापात्पूर्वमन्येऽविकृता आवृतिः स्यात्, मा स्वपान्तरे विघ्नानि भूवन्निति पुनर्वैश्वानरप्रार्थनेति मनसि निधाय शतपथे व्याख्यातम् तथाहि—“अथ यत्र सुप्त्वा पुनर्नाववास्यन्भवति । तद्वाचयति पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन् । पुनः प्राणः पुनरात्मा म आगन् । पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगन्निति सर्वे ह वा एते स्वपतोऽपक्रामन्ति प्राण एव न तैरेवैतत्सुप्त्वा पुनः सम्भवति तस्मादाह पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन् पुनः प्राणः पुनरात्मा म आगन् । पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगन्” श० ब्रा. ३।२।२।२३ ॥ स्वपे मन आदीनां व्यापारविलुप्तावपि न काचिद्धानि र्जायते परन्तु वैश्वानरस्य तथाव्यापारविनिवृत्तौ महाननर्थः स्यादिति स्वतन्त्रतया तद्रक्षणस्य प्रार्थना कृताऽस्ति । अदब्धः= अविरतस्वव्यापारोऽतएव तनूः=सूक्ष्माऽतिसूक्ष्मपरमाणुपुञ्जमारभ्य स्थूलाऽतिस्थूलतमाऽवयवपर्यन्तं शरीरं पातीति तनूपाः=वैश्वानरोऽग्निर्नः=अस्मान् अवद्यात्=अशुभात्पापात्स्वकीयक्षीणताऽतिवृद्ध्यादिदोषात्पातु=रक्षतु इति । तथाच—“वैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्नि र्नः पातु दुरितादवद्यादिति यदेवाऽत्र स्वप्नेन वा येन वा मिथ्याकर्म तस्मान्नः सर्वस्मादग्नि र्गोपायत्वित्येवैतदाह तस्मादाह वैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यादिति” श. ब्रा. ३।२।२।२४ । इममेवाऽऽशयमभिप्रेत्याऽऽयुर्वेदे यथायथं व्याख्यातम् । तथाहि—“जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः । सौक्ष्म्याद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते ॥ प्राणापानसमानैस्तु सर्वतः पवनैस्त्रिभिः । ध्मायते पाल्यते चाऽपि स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितैः ॥ सु. सू. ३५।२७–२८” अयमेव पित्ततेजःशब्दाभ्यां यथा—“अशितं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं नृणाम् । तज्जीर्यति यथाकाले शोषितं पित्ततेजसा ॥ सु. शा.

४।१९" यद्यपि "सर्वहेतुसमाचारादतिवृद्धस्तदाऽनिलः । रक्तमार्गेण सृजति पक्वनीकृतं कफम् ॥ दुर्गन्धं पिच्छिलं पीतं विदग्धं पित्ततेजसा ॥ च. चि. ३०।२२२" इत्यत्राऽपि पित्ततेजः समागतम् एवं न तज्जाठराग्निवाचकं किन्तु मिथ्याऽऽहारविहारादिनाऽतिप्रवृद्धविकृतशरीरोष्मवाचकं शरीरहानिकरत्वात् । शरीरपोषणोपयुक्तपित्ततेजस एव जाठराऽग्निवाचकत्वात् । जाठराऽग्निरितिसञ्ज्ञा तु मातुरुदरे समासादितत्वात्, न पुनरुदर्याऽग्नेरेव सञ्ज्ञा, तस्य सर्वशरीरव्यापकत्वात् । यत्रकुत्रचित्स्थाने आधाराधेययोरैक्यबुद्ध्या पित्तशब्देनाऽपि व्यवहृतोऽस्ति यथा—"अत्र जिज्ञास्यं किं पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निः आहोस्वित् पित्तमेवाऽग्निरिति ? अत्रोच्यते—न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरुपलभ्यते, आग्नेयत्वात् पित्ते दहनपचनादिषु अभिप्रवर्तमाने अग्निवदुपचारः क्रियतेऽन्तरग्निरिति ; क्षीणे ह्यग्निगुणे तत्समानद्रव्योपयोगादतिवृद्धे शीतक्रियोपयोगात् आगमाच्च पश्यामो न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरिति सु. सू. २१।९" शारीरोष्मस्वग्नित्वव्यवहार आयुर्वेदेऽभिप्रेतः, स चोष्मा प्रतिप्रदेशं प्रत्यवयवञ्च भिन्न इति सिद्धान्तः—"शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसम्मूर्च्छितं 'गर्भ' इत्युच्यते तं चेतनाऽवस्थितं वायुर्विभजति, तेज एनं पचति, आपः क्लेदयन्ति, पृथिवी संहन्ति, आकाशं विवर्धयति, सु. शा. ५।३" अत्र तेजःशब्देन शरीरोष्मण एव ग्रहणम्, आयुर्वेदे पञ्चभूतपरिणामेषु व्यवहारसौकर्याय वातपित्तश्लेष्माण इति सङ्केतः कृतोऽस्ति पञ्चभूतेषु च वह्निष्ठगुणलाभेन प्रायः कार्यकरत्वादाग्नेयपदार्थानां पित्तरूपेण परिणामात्तदीयगुणस्य (दहनपचनादिरूपस्य) तत्र सत्त्वात्साधारणतया पित्तशब्देनाऽपि तदीयतेज उच्यते अङ्गारेषु—अग्निवत् ।

चरके तु पञ्चीकरणप्रपञ्चं हृदि सन्निधाय पञ्चभूताऽग्नयः सप्तधात्वग्नयः एकश्च सर्वव्यापकः स देहाग्निरिति नामकः, एतदधीनाः सर्वेऽप्यग्नयः सन्तीति सिद्धान्तः प्रदर्शितः यथा—"आयुर्वर्णो बलं स्वास्थ्यमुत्साहोपचयौ प्रभा । ओजस्तेजोऽग्नयः प्राणाश्चोक्ता देहाग्निहेतुकाः ॥ शान्तेऽग्नौ म्रियते युक्ते चिरं जीवत्यनामयः । रोगी स्याद्विकृते मूलमग्निस्तस्मान्निरुच्यते ॥ यदन्नं देहधात्वोजोबलवर्णादिपोषकम् । तत्राऽग्निर्हेतुराहारान्नह्यपक्वाद्रसादयः ॥ च. चि. १५।३-४-५ ॥" "भौमाऽऽप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः । पञ्चाहारगुणान् स्वान्स्वान् पार्थिवादीन् पचन्ति हि ॥ यथा स्वं स्वं च पुष्यन्ति देहे द्रव्यगुणाः पृथक् । पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च कृत्स्नशः ॥ सप्तभिर्देहधातारो धातवो द्विविधं पुनः । यथास्वमग्निभिः पाकं यान्ति किट्टप्रसादतः ॥ च० चि. १५।१३-१४-१५ ॥" प्रतिस्थानञ्च भिन्नभिन्नाऽग्नयः स्वीकृतास्ते च ऊष्मरूपा एव सन्तीति सिद्धान्तितम् । तथाहि—"यथास्वेनोष्मणा पाकं शारीरा यान्ति धातवः । स्रोतसा च यथास्वेन धातुः पुष्यति धातुना ॥ स्रोतसां सन्निरोधाच्च रक्तादीनाञ्च संक्षयात् । धातूष्मणाञ्चापचयाद्राजयक्ष्मा प्रवर्तते ॥ तस्मिन्काले पचत्यग्निर्यदन्नं कोष्ठसंश्रितम् । मलीभवति तत्प्रायः कल्पते किञ्चिदोजसे ॥ च. चि. ८।३९-४०-४१" इत्यादिवाक्यैः शरीरोष्माण एवाऽग्नित्वेन प्रतिपादिताः । ऊष्माणश्च पित्तरूपा एव सन्तीति (ऊष्मा पित्तादृते नास्तीति सिद्धान्तात्) यत्रकुत्रस्थाने गुणगुणिनोरभेदबुद्ध्या पित्तस्याऽग्नित्वकथनं प्रसङ्गवशादागतञ्चेद्भवेत्तर्हि न विप्रतिपत्तव्यम् । अयञ्चाऽग्निसन्तानः परमसूक्ष्मः सन् स्थावरजङ्गमोभयाऽऽत्मकजगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकारकः । तस्मादयं वैश्वानरः विश्वम्भर इत्यादिनाम्ना वेदे आयुर्वेदे च प्रतिपादितः । अयमेतत्स्थानेऽस्ति, इयता प्रमाणेन चाऽस्ति इति केनाऽपि निर्धारयितुमशक्यत्वात्कायेऽस्य सम्मूढो भवति, अतएव भगवता धन्वन्तरिणोक्तं—"जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः । सौक्ष्म्याद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते ॥ सु. सू. ३५।२७" अतः पित्तमेवाऽग्निरित्यत्र नाऽऽचार्यस्य पित्तस्यैवाऽग्नित्वमभिप्रेतम्, किन्तु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निर्न लभ्यते इति कथनेन पित्तस्य अग्न्याधारत्वं सूचितम् । पित्तस्य च पञ्चीकरणतयोपलक्षणात्तेजसेतरभूतचतुष्टयस्याऽपि सम्बन्धस्तु व्यक्तत्वादोष्णोष्मरूपत्वेन गुणत्वात्पित्ताऽन्यैरैक्यस्य भ्रमाऽवकाश एव नाऽस्तीति सुधीभिर्विभावनीयमित्यलमतिविस्तरेण ।

अथ सुश्रुतीयशारीरकोष्ठकम्

(ऊर्ध्वशारीराऽवयवाः)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
१	मूर्धजाः शा. ३।७ केशाः शा. ३।३३	केशाः शा. ८।५२	Hair (of the head)* (हेर ऑफ दी हेड)
२	{ शिरः शा. ५।३ मस्तकम् शा. ५।४, मूर्धा शा. ७।२०	{ शिरः सू. १७।१२ मूर्धा शा. ७।१२	Head (हेड)
३	शिरः कपालानि शा. ५।२६	शिरः कपालानि शा. ७।७	Skull Bones (स्कल बोन्स)
४	शिरः सीमन्ताः शा. ६।२८		Sutures of the cranium (सूचर्स ऑफ दी क्रेनियम)
५	केशान्तः शा. ६।२८	केशान्तः चि. ९।८३	Boundary line between the forehead and the scalp (बाउण्डरी लाइन बिटवीन दी फोरहेड एण्ड स्काल्प)
६	अधिपतिः (म.) शा. ६।२८		Torcular Herophile (confluence of Intra cranial sinuses (टोरक्यूलर हीरोफाइलाइ)
७	मस्तिष्कम् सू. २५।४	मस्तिष्कम् शा. ७।१७	Brain ब्रेन
८	मस्तुलुङ्गाः शा. १०।६२	मस्तुलुङ्गाः सि. ९।१०५	Convolutions or gyri of brain (कानव्लूशन्स ऑर गायरी आफ ब्रेन)
९	ललाटम् शा. ५।४	ललाटम् शा. ८।५२	Forehead (फोरहेड)
१०	आवर्तौ (म.) शा. ६।२८		Depression above the supercliary margins (डिप्रेशन अबाउ दी सुपरसीलियरी मार्जिनस्)
११	उत्क्षेपौ (म.) शा. ६।२८		Temporal muscles (टेम्पोरल मसल्स)
१२	भ्रूमध्यम् शा. ६।२८	भ्रूमध्यम् सू. १७।२०	Glabella (ग्लाबेला)
१३	‡स्थपनी(म.) शा. ६।२८		Frontal emissary vein (फ्रंटल एमिसरी व्हेन)
१४	भ्रुवौ शा. ६।२८	भ्रुवौ शा. ७।१४	Eyebrows (आइब्राउस)

‡ Frontal emissary vein between the superior sagittal sinus & veins of nose.

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
१५	भ्रूपुच्छान्तौ शा. ६।२८		Lateral angles of the orbit (लैटरल ऐंगल्स ऑफ् दी ऑरबिट)
१६	शङ्खौ (म.) शा. ६।२८	शङ्खौ सू. १७।१९ शङ्खकौ शा. ७।७	Temporal bone (टैम्पोरल बोन)
१७	नेत्रे उ. १।१३, अक्षिणी उ. १।१७, लोचने उ. १।१४, नयने शा. ४।६८ प्रेक्षणे सू. ३५।४	नेत्रे सू. ५।१४ अक्षिणी सू. १७।२०, दर्शने इ. ९।१३ चक्षुषी शा. ८।५२	Eyes (आईज्)
१८	अक्षिपक्ष्माणि शा. ३।१४ (ऊर्ध्वाऽधोभागेन प्रत्यक्षि पक्ष्मद्वयम्)	अक्षिपक्ष्माणि इ. ३।८	Eye-lashes (आई—लैशिज्)
१९	पक्ष्माशयः उ. ३।२९		Hair follicles (हेर फॉलीकल्स)
२०	नेत्रवर्त्मानि उ. १।१५ (ऊर्ध्वाऽधोभेदेन द्विविधानि) अक्षिकोषः शा.५।२०	अक्षिवर्त्मानि४ शा. ७।१४	Eyelids (upper and lower) आई लिड्स. (अपर एण्ड लोअर)
२१	वर्त्मपटले उ. १।१७ (तेजोजलमयं वर्त्मपटलं प्रथमम् १, पिशितमयं वर्त्मपटलं-द्वितीयम्)		Conjunctival and muscular layers of the lid (कंजंटाइवल एण्ड मस्क्युलर लेअर्स ऑफ दी लिड)
२२	नयनबुद्बुदः उ. १।१०		Eyeball (आईबाल)
२३	श्वेतभागः उ. १।१५		Sclerotic and cornea (स्क्लेरोटिक एण्ड कोर्निया)
२४	कृष्णभागः उ. १।१५ तारका सू. ३५।१२		Uveal tract (Iris, ciliary body and choroid) (युव्हीअल ट्रैक्ट)
२५	दृष्टिः उ. ७।४	दृष्टिः सू. १४।१०	Pupil (प्युपिल) or macula lutea (ऑर मेक्युला लुटिया)
२६	पक्ष्ममण्डलम् उ. १।१५		Inter palpebral fissure (इंटर पालपीब्रल फिशर)
२७	वर्त्ममण्डलम् उ. १।१५		
२८	श्वेतमण्डलम् उ. १।१५		Sclera (स्क्लेरा)
२९	कृष्णमण्डलम् उ. १।१५		Iris (आयरिस)
३०	दृष्टिमण्डलम् उ. १।१५		Retina (रैटाइना)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
६७	ओष्ठौ शा. ४।६८	ओष्ठौ शा. ७।१४	Lips (लिप्स)
६८	ओष्ठाग्रे सू. २।३		Red part of the lip
६९	सृक्किण्यौ (ओष्ठप्रान्तौ) ६०।१३	सृक्किण्यौ शा. ७।१४	Angles of the mouth (एङ्गल्स ऑफ दी माउथ)
७०	दन्ताः शा. ५।१९, दशनाः शा. ५।२०, दंष्ट्राः क. ३।४	दन्ताः शा. ७।७ दंष्ट्राः चि. २३।१३७	Teeth (टीथ)
७१	दन्तवेष्टाः नि. १६।१४	दन्तवेष्टकौ शा. ७।१४	Gums (गम्स)
७२	दन्तवल्कानि नि. १६।३३		Dental Periosteum (डेण्टल पैरीऑस्टियम)
७३	दन्तशर्कराः नि. १६।३२		Enamel and cement of Teeth (इनेमल एण्ड सीमेण्ट ऑफ टीथ)
७४	दन्तमूलानि नि. १६।१	दन्तोलूखलाः शा. ७।७	Fangs of the teeth (फैंग्स ऑफ दी टीथ)
७५	दन्ताऽग्राणि सू. २।३		Crowns of the Teeth (क्राउन्स ऑफ दी टीथ)
७६	तालु शा. ४।६८	तालु शा. ७।१४	Palate (पैलेट)
७७	तालुमूलम् नि. १६।४१		Root of the palate (रूट ऑफ दी पैलेट)
७८	ताल्वस्थि शा. १०।४२	ताल्वस्थिनी तालुयके वा शा. ७।७	Bones of the palate (बोन्स ऑफ दी पैलेट)
७९	जिह्वा शा. ४।६८, रसना उ. ६९।३६	जिह्वा शा. ८।५२, गोजिह्विका शा. ७।१४	Tongue (टङ्ग)
८०	जिह्वाऽग्रम् नि. १६।३९		Tip of the Tongue (टिप ऑफ दी टङ्ग)
८१	जिह्वामूलम् सू. २१।७	जिह्वामूलम् सू. १८।१६	Root of the Tongue (रूट ऑफ दी टङ्ग)
८२	जिह्वाप्रबन्धाः नि. १६।५२		Muscles of the Tongue (मसल्स ऑफ दी टङ्ग)
८३	जिह्वातलम् नि. १६।३८		Floor of the mouth under the Tongue (फ्लोर ऑफ दी माउथ अण्डर दी टङ्ग)
८४	रसवहे (सिरे) शा. ७।२२		Nerves of the Taste (नर्व्हस् ऑफ दी टेस्ट)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
८५	वाग्वहे शा. ७।२२		Hypoglossal nerve (nerves that move the tongue in speech (हाइपोग्लॉसल नर्व्ह)
८६	स्वरवहानि स्रोतांसि उ. ५३।२		Laryngeal nerves; nerves of the vocal Apparatus लैरिंजल नर्व्हस् ; नर्व्हस् ऑफ वोकल अपेरेटस)
८७	काकलकम् शा. ५।२६	काकलकम् सू. १८।२२ गलशुण्डिका शा. ७।११	Uvula (उव्यूला)
८८	शृङ्गाटकानि (४.) शा. ६।२८ चि. ४०।२०, उ. १८।५४		Two cavernous sinuses two Intercavernous sinuses (कवरनस सायनस)
८९	श्मश्रवः शा. ३।२२	श्मश्रुः शा. ३।१४	Beard and moustache (बीअर्ड एण्ड मुस्टास)
९०	हनु चि. ४०।५५	हनू शा. ८।५२	Maxilla (मॅग्झिला)
९१	चिबुकम् शा. ५।४	चिबुकम् शा. ७।११ हनुमूलम् चि. २८।५०	Chin (चिन)
९२	ग्रीवा शा. ५।४	ग्रीवा शा. ८।५२ शिरोधरा चि. ८।११७	Neck (नेक)
९३	ग्रीवाकूर्चः शा. ५।१२		Structures forming body of the neck (स्ट्रक्चर्स फौरमिंग बौडी ऑफ दी नैक)
९४	कण्ठः कि. १६।५७	कण्ठः शा. ७।११	*Throat* (थ्रोट)
९५	कण्ठनाडी शा. ६।२८		Oesophagus, Larynx and Trachea (इसॉफेगस लैरिंग्स एण्ड ट्रैकिया)
९६	मातृकाः (अष्टौ) शा. ६।२८		Superficial veins of the neck (सुपरफीसियल व्हेन्स ऑफ दी नैक)

१ मातृकाः—Superficial veins of the neck. 8
2 Anterior jugular veins.
2 External jugular veins
2 Post external jugular veins
2 Common facial veins.

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
९७	नीले शा. ६।२८		Internal jugular veins (इंण्टरनल जुगुलर व्हिन्स)
९८	मन्ये शा. ६।२८	मन्ये चि. २८।४२	Common carotid Arteries (कौमन कैरोटिड आर्टरीज्)
९९	विधुरे (म.) शा. ६।२८		Posterior Auricular veins पोस्टीरिअर औरीक्यूलर व्हिन्स)
१००	कृकाटिके शा. ६।२८	कृकाटिके चि. ८।१०६	Articulation between the occipital and the Atlas Bones (आरटीक्यूलेशन बिटवीन दी ऑक्सिपिटल एण्ड दी एटलस बोन्स)
१०१	अवटुः सू. ३५।१२	अवटुं शा. ७।१४	Nape of the neck (नेप ऑफ दी नेक)
१०२	स्कन्धौ शा. ६।२७	स्कन्धौ चि. ८।११७	Shoulders (शोल्डर्स)
१०३	अंसौ (म.) शा. ६।२७ जत्रुणी शा. ६।७	अंसौ चि. ८।११७ जत्रुणी शा. ८।५२	Two trapezius muscles. (टू ट्रैपीजियस मसल्स)
१०४	अक्षकौ चि. २।५०	अक्षकौ शा. ७।७	Clavicles (क्लैवीकल्स)
१०५	अंसफलके(म.)शा.५।२७ अंसपीठौ शा. ५।२७		Scapulae (स्कैप्यूला)
१०६	अंसकूटौ शा. ६।२७		Acromion Processes of the Scapula (एक्रोमियम प्रोसेसीज् ऑफ दी स्कैप्यूला)
१०७	हस्तौ सू. ३।१८ बाहू शा. ६।२५	बाहू शा. ७।६	Superior extremeties (सुपीरियर एक्स्ट्रीमीटीज्.)
१०८	भुजौ शा. ३।८	प्रबाहू चि. ८।११७	Arms (आर्म्स)
१०९	कक्षौ शा. ५।४	कक्षौ चि. ८।११७	Axilla (एक्जिला)

१ कृकाटिके—The articulation between the atlas and the occipital bone consists of a pair of condyloid joints. Hence described as two by Sushruta.

In ved it is described as one. It could be taken the articulation between the occipital bone and the odontoid process of 2nd Vertibra that is axis.

२ अवटुः *Depression at the back of the neck below the occipital protuberance corresponding to the region of the articulation between the skull and the 1st cervical vertebra.*

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
११०	कक्षधरे (म.) शा. ६।२५		Brachial plexus (ब्रैचियल प्लेक्सस)
१११	लोहिताक्षे (म.) शा. ६।२५		Sacral plexus (सेक्रल प्लै-क्सस)
११२	उर्व्यौ (म.) शा. ६।२५		Brachial Arteries (ब्रैकियल आर्टरीज)
११३	आण्यौ (म.) शा. ६।२५		Space above the Elbow (स्पेस अबाउ दी एल्बो)
११४	कूर्परौ शा. ६।२५	कूर्परौ शा. ७।७	Elbows (एल्बोज)
११५	अरत्नी शा. ८।८, हस्तौ सू. ३५।१२	अरत्नी शा. ७।७	Fore Arms with hands (फोर आर्म्स विथ हैण्ड्स)
११६	प्रपाणी सू. ३५।१२	प्रपाणी वि. ८।११७	Forearms without hands (फोर आर्म्स विदाउट हैण्ड्स)
११७	इन्द्रबस्ती (म.) शा. ६।२५		Cubital Fossa (क्यूबिटल फोसा)
११८	कूर्चशिरसी (म.) शा. ६।२५		Lateral ligaments of wrist joint (लेटरल लिगामेण्ट्स ऑफ रीस्ट जॉइण्ट)
११९	मणिबन्धौ शा. ६।२५		Inter carpal ligaments (इण्टर कारपल लिगामेण्ट्स)
१२०	कूर्चौ (म.) शा. ६।२५		Carpo-metacarpal ligaments (कारपो मेटाकारपल लिगामेण्ट्स)
१२१	पाणी क. १।३७	हस्तौ(हस्ताग्रौ)वि.८।११७	Hands (हैण्ड्स)
१२२	पाणितले सू. ३५।१६	पाणितले सि ३।२९पाणि-हृदये शा. ७।१४	Palm of the hand (पाम ऑफ दी हैण्ड)
१२३	तलहृदये (म.) शा. ६।२५		Palmer arches (पामर आर्चिज्)
१२४	क्षिप्रे (म.) शा ६।२५		First Interosseous space of the hand containing the radial artery (फर्स्ट इण्टर ऑसीयस स्पेस ऑफ दी हैण्ड कटेनिंग दी रेडियल आर्टरी)
१२५	अङ्गुष्ठौ सू. ३५।१२	अङ्गुष्ठौ शा. १।३४	Thumbs (थम्स)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
१२६	अङ्गुल्य. सू. ३५।१२	अङ्गुल्य शा. ८।५२	Fingures (फिंगर्स)
१२७	प्रदेशिन्यौ सू. ३५।१२		Fore fingures, Index fingures (फोर फिंगर्स, इण्डैक्स फिंगर्स)
१२८	मध्यमे सू. ३५।१२		Middle fingures (मिडिल फिंगर्स)
१२९	अनामिके सू. ३५।१२		Ring fingures (रिंग फिंगर्स)
१३०	कनिष्ठिके सू. ३५।१२	कनिष्ठिके सि. ३।९	Little fingures लिटिल फिंगर्स
१३१	अङ्गुलिपर्वाणि सू. ३५।१२	अङ्गुलिपर्वाणि वि.८।११७	Phalanges (फैलेंजीज्)
१३२	नखा शा. ३।३३	नखा शा. ७।७, करजा. शा. ८।५२	Nails (नेल्स)
१३३	नखसन्धय. चि. ३।२३		Apparent junctions of the nails with skin (एपैरण्ट जंकशन्स ऑफ दी नेल्स विद स्किन)
		मध्यशरीराऽवयवाः	
१३४	अङ्गुल्यग्राणि चि. ४०।७०		Tips of the fingures (टिप्स ऑफ दी फिंगर्स)
१३५	मध्यशरीरम् शा. ३।३३ अन्तराधि सू. ३५।१२ कोष्ठम् शा. ७।७	शरीरमध्यम् सू. ११।४८ अन्तराधि शा. ७।६ कोष्ठ (महास्रोत, शरीरमध्यम, महानिम्न, आमपक्वाशयश्च) सू. ११।४७	Trunk (ट्रंक)
१३६	वक्ष शा. ५।३७ उर शा. ३५।१२	वक्ष वि. ८।१०६ उरः शा. ८।५२	Thorax (थोरैक्स)
१३७	पर्शुका चि. ३।२९	पर्शुका इ. ३।७	Ribs (रीब्ज)
१३८	पार्श्वौ नि. ८।११७	पार्श्वे वि. ८।११७ क्रोडौ सू. २७।३३२	Sides of the thorax (साइड्स ऑफ दी थोरैक्स)
१३९	अपलापौ (म.) शा. ६।२६		Medial walls of the Axilla मीडियल वॉल्स ऑफ दी एक्जिला
१४०	स्तनौ शा. ५।४, चुचौ शा. ३।८, पयोधरौ शा. ४।२४	स्तनौ शा.४।१४, क्षीराशयौ चि.३०।२३८, स्तन्याशयौ चि ३०।२४३	Mammary glands Breasts (मैमरी ग्लैण्ड्स, ब्रैस्ट्स्)
१४१	स्तनान्तरम् सू. ३५।१२	स्तनान्तरम् वि. ८।११७	Inter mammary region (इण्टर मैमरी रीजियन)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
१४२	स्तनाग्रे सू. २५।४		Nipples (निपल्स)
१४३	चूचुकौ शा. ६।२६	पिप्पलकौ शा. ८।५४ स्तनपर्यन्तं चि. ८।११७ स्तनमण्डले नि. ३।१५	Areola (एरिओला)
१४४	स्तनमूले (म.) शा. ६।२६		Ligamenta suspensora of mamma (लिगामेण्टा सस्पें-जोरा ऑफ मैमा)
१४५	स्तनस्रोतांसि शा. ५।१०	क्षीरवहा· चि. ३०।२३६	Galactophorus (Lactiferous) ducts (गैलेक्टोफोरस (लैक्टीफेरस) डक्ट्स)
१४६	स्तनरोहितौ(म.) शा. ६।२६		Internal mammary Arteries (इण्टरनल मैमरी आर्टरीज)
१४७	उदरम् शा. ५।४, जठरम् उ. ५०।८, गुदास्थिविवरम् नि. ३।१	उदरम् शा. ७।१४	Abdomen (एबडोमेन)
१४८	नाभिः (म.) शा. ६।२६	नाभि. शा. ८।५२	Umbilicus, navel (अम्बीलिकस, नेवल)
१४९	ज्योतिःस्थानम् शा. ५।५८ नाभिस्तनान्तरम् शा. ५।५८		Regeon contained between the umbilicus and the mammary glands (रीजियन कण्टेण्ड बिट्वीन दी अम्बीलिकस एण्ड दी मैमरी ग्लैण्ड्स)
१५०	कुक्षी (उदरपार्श्वौ) शा.३।७		Sides of Abdomen (साइड्स ऑफ एबडोमेन)
१५१	पृष्ठम् शा. ५।४	पृष्ठम् चि. ८।११७	Back (बैक)
१५२	पृष्ठवंश शा. ६।२७	पृष्ठवंश शा. ८।५२ पृष्ठेपिका इ. ३।६	Vertibral column, Spine (वर्टीब्रल कोलम)
१५३	बृहत्यौ (म.) शा. ६।२७		Anastomosis around scapula (एनेस्टोमोसीज़ एराउण्ड स्कैपूला)
१५४	पार्श्वसन्धी (म.) शा. ६।२७		Common iliac arteries (कौमन इलायक आर्टरीज़)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
१५५	त्रिकसन्धिः शा. ५।१६ सू. २२।१०		The whole region comprised by the sacro iliac articulations (दी होल रीजियन कौम्प्राइस्ड बाय दी सेक्रो इलायक आर्टीक्यूलेशन्स)
१५६	कटिः शा. ५।२५, श्रोणी शा. ३।८, श्रोणिकाण्डम् शा. ६।२७	कटिः शि ८।११७	Waist (वेस्ट)
१५७	कटिकपाले शा. ५।२६	श्रोणिफलके शा. ७।७	Ilia (इलिया)
१५८	मेदोवहे स्रोतसी शा. ९।१२		
१५९	स्फिचौ शा. ५।४ नितम्बौ (म.) शा.६।२७	स्फिचौ शा. ७।१४	Gluteal regions, Buttocks (ग्लुटियल रीजियन्स, बटक्स)
१६०	जघने शा. ३।८		Hypogastrium हाइपोगैस्ट्रियम
१६१	कुकुन्दरे (म.) शा.६।२७		Anteior superior spines of ilia (एण्टीरिअर सुपीरिअर स्पाइन्स ऑफ इलिया)
१६२	कटीकतरुणे(म.) शा.६।२७		Two great sciatic notches on both sides (टू ग्रेट सायटिक नॉचीज्)

(अन्तःकोष्ठाऽवयवाः)

१६३	अन्तःकोष्ठम् शा. ४।१६	अन्तःकोष्ठम् सि. २।९	Interior of the trunk (इण्टीरिअर ऑफ दी ट्रंक)
१६४	अपस्तम्भौ (म.) शा. ६।२६	प्राणवहस्रोतांसि वि. ५।७	Two bronchi (टू ब्रोंकाइ)
१६५	फुप्फुसौ शा. ४।२५	उरः सू. २०।८, श्लेष्मभुवौ शा. ७।११	Lungs (लंग्ज्)
१६६	अनिलायतनानि नि., १६।६१		Aircells of the lungs (एरसेल्स ऑफ दी लंग्ज्)
१६७	हृदयम् शा. ३।१८ चेतनास्थानम् शा. ४।३१ रक्ताशयः सू. २२।९	हृदयम् शा. ७।११ आत्मायतनम् वि. ८।४ सर्वाश्रयः नि. २।२५ चेतनाधिष्ठानम् शा७।११ महत् सू. ३०।३, अर्थः सू. ३०।३	Heart (हार्ट)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
१६८	हृदयनाड्यः (हृदयसंबद्धस्रोतांसि) ५।२७		Vessels connected with the heart
१६९	क्लोम शा. ४।३१	क्लोम शा. ७।१३	Gall bladder (गॉल ब्लैडर)
१७०	क्लोमनाडी शा. ५।२७		Bile duct (बाइल डक्ट)
१७१	यकृत् शा. ४।३१	यकृत् शा. ७।१३	Liver (लीवर)
१७२	प्लीहा शा. ४।३१	प्लीहा शा. ७।१३	Spleen (स्प्लीन)
१७३	आमाशयः शा. ५।८ श्लेष्माशयः शा. ५।८ पक्तिस्थानम् उ. ३९।१८	आमाशयः शा. ७।१३ कुक्षिः वि. २।३	Stomach (स्टमक)
१७४	अन्नवहे स्रोतसी (आमाशयोर्ध्वाऽधरमार्गौ) शा. ९।१२	अन्नवहानि स्रोतांसि वि. ५।९ आमाशयोत्तराऽधरमार्गौ वि. २।१०	Oesophagus and duodenum (इसोफेगस एण्ड ड्यूओडीनम्)
१७५	आमाशयद्वारम् शा. ६।२६		Cardiac end of the stomach (कार्डियाक एंड ऑफ दी स्टमक)
१७६	पित्ताशयः (अग्न्याशयः) शा. ८।५		Pancreas (पैन्क्रियस)
१७७	अन्त्राणि शा. ४।१७	क्षुद्रान्त्रम् चि. १५।१०	Small intestines (स्मॉल इण्टेस्टिन्स)
१७८	ग्रहणी उ. ४०।१६८	ग्रहणी चि. १५।५६	Mucous membrane lining small intestines म्यूकस मेम्ब्रेन लाइनिंग स्मॉल इण्टेस्टिन्स
१७९	स्थूलान्त्रम् नि. २।५	स्थूलान्त्रम् शा. ७।१३	Large intestines (लार्ज इण्टेस्टिन्स)
१८०	स्थूलान्त्रैकदेशः (उपान्त्रम्) नि. १२।६	अन्त्रम् चि. १२।९१	Appendix (एपेण्डिक्स)
१८१	पक्वाशयः सू. २१।६ पक्वाधानम् चि. ३६।१४	पक्वाशयः शा. ७।१३	Ascending colon (एसेण्डिङ्ग कोलन)
१८२	वाताशयः शा. ५।८	वाताशयः सू. २०।८ मारुताधिष्ठानम् शा. ६।१९	Transverse colon (ट्रांसवर्स कोलन)
१८३	उण्डुकः शा. ४।२५	पुरीषाधानम् शा. ७।१३ स्थूलगुदम् वि. ५।१२	Descending colon, Pelvic colon (डिसेण्डिङ्ग कोलन, पैल्विक कोलन)
१८४	गुदम् (म.) शा. ६।२६ अपानम् नि. १३।५५	गुदम् शा. ६।१९	Rectum (रैक्टम्)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
१८५	गुदवलित्रयम् ('प्रवाहणी १ विसर्जनी २ संवरणी ३) नि. २।५	गुदवलित्रयम् चि. १४।६	Hauston's valves-transverse folds-three in number-in the rectum (हौस्टन्स वाल्वज़्)
१८६	गुदौष्ठः नि. २।६		Anus (एनस)
१८७	पुरीषवहे स्रोतसी (स्थूलान्त्रस्य पूर्वापरभागौ) शा. ९।१२	पुरीषवहानि स्रोतांसि वि. ५।१२	Sigmoid colon (सिगमौइड कोलन)
१८८	वृक्कौ शा. ५।५	वृक्कौ शा. ७।१३	Kidneys (two) (किडनीज़्)
१८९	मूत्रवहा नाड्यः नि. ३।२१	मूत्रवहानि स्रोतांसि वि. ५।११	Tubuli uriniferi (the structures of the kidneys (ट्यूब्यूलाइ यूरीनीफेराइ)
१९०	मूत्रवहे स्रोतसी शा. ९।१२ मूत्रनाडे उ. ५८।२५		Ureters (यूरेटर्स)
१९१	बस्तिः (म.) शा. ६।२६ मूत्रबस्तिः चि. ७।३८ मूत्राशयः शा. ५।८ मलाधारः नि. ३।२०	बस्तिः शा. ७।१२ मूत्राऽऽशय नि. ४।१०	Bladder (ब्लैडर)
१९२	बस्तिशिरः शा. ५।२७	बस्तिशिरः सि. ८।१७ बस्तिशीर्षम् शा. ७।१४	Apex of the bladder (एपेक्स ऑफ दी ब्लैडर)
१९३	बस्तिद्वारम् शा. ४।२२		Neck of the bladder, Internal urethral opening (नेक ऑफ दी ब्लैडर, इन्टरनल यूरेथ्रल ओपनिंग)
१९४	मेढ्रकूर्चः शा. ५।१३		Pennis without the glans (पेनिस विदाउट दी ग्लेंस)
१९५	मेढ्रम् शा. ७।७ शेफः नि. ३।१८	मेढ्रम् सू. २७।२२१ शेफः शा. ७।१४, मेढ्रम् चि. २६।३८	Pennis (पेनिस)
१९६	पौंस्यम् नि. ३।१९		Prostate gland (प्रोस्टेट ग्लैण्ड)
१९७	शेफः स्रोतः सू. ११।२९ मूत्रवहे स्रोतः शा. ४।२२ मूत्रस्रोतः चि. ७।३८ मूत्रमार्गः चि. ३७।१०५	मूत्रस्रोतः सि. ९।७० मूत्रमार्ग चि. २६।३२	Urethra (यूरेथ्रा)
१९८	मणिः उ. ५८।१५ मेढ्राग्रम् सू. १८।२९	मणिः चि. ३०।१७५	Glans pennis (ग्लास पेनिस)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
१९९	वृषणौ शा. ५।४	वृषणौ शा. ७।१४ अण्डौ चि. २६।४१	Testes (टैस्टिस्)
२००	मुष्कस्रोतांसि चि. ७।३६	शुक्रवाहीनि स्रोतांसि वि. ५।१०	Semniferous tubules (structures of the testes that produce semen) (सेमिनीफेरस ट्युब्यूल्स)
२०१	शुक्रवहे स्रोतसी शा ९।१२ शुक्रहरणी चि ७।३८ रेतोमार्ग उ. ३९।२३०		Vas deferans and ejaculatory ducts (वास डैफरन्स एण्ड इंजैक्यूलेटरी डक्ट्स्)
२०२	गर्भाशय शा. ५।८	गर्भाशय ३।१८	Uterus (यूटेरस)
२०३	आर्तववहे स्रोतसी शा.९।१२ फलस्रोतसी चि ७।३८	रजोवहा चि. ३०।२०७	Fellopian tubes फैलोपियन ट्यूब्ज)
२०४	आर्तववहस्रोतसा धमनि शा. ४।२४		Passages through which menstrual fluid passes पैसेजीज़ थ्रू ह्विच मैन्स्ट्रुअल फ्ल्यूड पासीज़
२०५	गर्भशय्या शा. ५।४३	अन्तःकुक्षि (गर्भशय्या) शा. ८।२८	Uterine cavity (यूटेराइन कैविटी)
२०६	गर्भ (कललघनाद्यवस्थाविशेषाणामप्यत्रैवान्तर्भावः) शा ५।१८	गर्भ शा. ४।१०	Foetus (फीटस)
२०७	गर्भनाभिनाडी शा. ३।३१ रसवहा नाडी शा. ३।३१		Umbilical cord (अम्बीलिकल कोर्ड)
२०८	अपरा शा. ४।२४ जरायु सू. १।२१	अपरा शा. ६।२१	Placenta (प्लैसेण्टा)
२०९	उल्ब शा. १०।१२		Amniotic cavity ऐमनिआटिक कैविटी
२१०	गर्भच्छिद्रम् शा. ५।२९		Cervical canal of the uterus (सरवाइकल कैनाल आफ दी युटेरस)
२११	योनि शा. ३।४ भग शा. ५।२७	योनि शा. २।७ भग चि. ८।११७	Vagina (वैजाइना)
२१२	अपत्यपथ शा. ५।२९ विशिखान्तरम् शा. १०।९	अपत्यपथ शा. ६।२२	Cervico vaginal canal, passages through which foetus passes (सरवाइको वैजाइनल कैनाल)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
२१३	योनिमुखम् शा. ३।१०	योनिमुखम् चि. ३०।२३	Vaginal orifice (वैजाइनल ओरीफिस)

अधःशरीराऽवयवाः

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
२१४	सक्थिनी शा. ६।२५ पादौ शा. ३।१८	सक्थिनी शा. ७।६ पादौ चि. २८।५४	Lower extremeties (लोअर एक्स्ट्रीमीटीज्)
२१५	ऊरू (जानुन उपरि वङ्क्षणसन्धिपर्यन्तावूरू) शा. ३।८	ऊरू चि. ८।११७	Thighs थाइज्
२१६	विटपे (म.) शा. ६।२५		Inguinal canals इगविनल कनाल्स
२१७	वङ्क्षणौ शा. ६।२५	वङ्क्षणौ शा. ७।१४	Groins ग्रोइन्स
२१८	लोहिताक्षे (म.) शा. ६।२५		Femoral veins & Nerves फिमोरल व्हेनस् एण्ड नरव्हस
२१९	उर्व्यौ (म.) शा. ६।२५		Femoral arteries (फिमोरल आर्टरीज)
२२०	आण्यौ (म.) शा. ६।२५		Tendons of quodriceps femoris muscles (टैण्डन्स ऑफ कोडरीसेप्स फिमोरिस मसल्स)
२२१	जानुनी (म.) शा. ६।२५	जानुनी चि. ८।११७	Knees (नीज्)
२२२	जङ्घे सू. ३५।१२	जङ्घे चि. ८।११७	Legs without feet (लैग्स विदाउट फीट)
२२३	पिण्डिके (जानुगुल्फयोरन्तरम्) सू. १५।१३	जङ्घापिण्डिके शा. ७।१४	Calves (काव्ज)
२२४	इन्द्रवस्ती (म.) शा. ६।२५		Popliteal space (पोप्लीटियल स्पेस)
२२५	खुल्कौ (गुल्फपार्ष्णी) चि. १८।२६		Malleoli (मैलिओलाइ)
२२६	गुल्फौ (म.) शा. ६।२५	गुल्फौ शा. ७।७	Ankle joints (ऐंकल जोइण्ट्स)
२२७	पादौ सू. ३५।१२	पादौ सि. ३।४३	Feet (फीट)
२२८	कूर्चशिरसी (म.)शा. ६।२५		Lateral ligaments of ankle joints (लैटरल लिगामैण्ट्स ऑफ ऐंकल जोइण्ट्स)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
२२९	पार्ष्ण्यौ शा. ६।२५	पार्ष्ण्यौ शा. ७।७ एणीपदे शा. ८।५२	Heels हील्स
२३०	कूर्चौ (म.) शा. ६।२५		Tarso metatarsal ligaments (टारसो मेटाटारसल-लिगामैण्ट्स)
२३१	पादतले शा. ६।२५	पादतले नि. ८।१०५ पादहृदये शा. ७।१४	Plantar regions (प्लेण्टर-रीजियन्स)
२३२	प्रपदौ (पादाग्रे) सू. ३५।१२	प्रपदे सि. २।१७	Transverse arches of foot (ट्रान्सवर्स आर्चीज ऑफ फुट)
२३३	तलहृदये (म) शा. ६।२५		Plantar arches (प्लैण्टर आर्चीज)
२३४	क्षिप्रे (म.) शा. ६।२५		Regions in which the dorsalis pedis arteries are contained (रीजियन्स इन व्हिच दी डौरसैलिस पीडीस आर्टरीज आर कण्टेण्ड)
२३५	अङ्गुष्ठौ सू. ३५।१२	अङ्गुष्ठौ शा. ११३४	Big toes (बीग टोज)
२३६	अङ्गुल्य सू. ३५।१२	अङ्गुल्य. शा. ८।५२	Toes (टोज)
२३७	प्रदेशिन्यौ सू. ३५।१२		Second toes (सैकण्ड टोज)
२३८	मध्यमे सू. ३५।१२		Middle toes (मिडिल टोज)
२३९	अनामिके सू. ३५।१२		Fourth toes (फोर्थ टोज)
२४०	कनिष्ठिके सू. ३५।१२	कनिष्ठिके सि. ३।९	Little (fifth) toes (लिटिल टोज)
२४१	अङ्गुलिपर्वाणि सू. ३५।४	अङ्गुलिपर्वाणि नि.८।११७	Phalanges (फेलेञ्जीज)
२४२	नखा शा. ३।३३	नखा शा. ७।७	Nails (नेल्स)
२४३	नखसन्धय		Apparent junctions of nails with the skin (ऐपेरण्ट जंक्शन्स ऑफ दी नेल्स विथ दी स्किन)
२४४	अङ्गुल्यग्राणि चि. ४०।७०		Tips of the toes (टिप्स ऑफ दी टोज)

साधारणाः स्थूलाः शारीरभावाः

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
२४५	त्वचः (सप्त) शा. ४।४ चर्म क. ५।४५	त्वचः (षट्) शा. ७।५	Skin (स्किन)
२४६	अवभासिनी १ (त्वग्भेदाः शा. ४।४)	उदकधरा १	Layers of the skin (लेयर्स ऑफ दी स्किन)
२४७	लोहिता २	असृग्धरा २	
२४८	श्वेता ३	सिध्मकिलाससम्भवाधिष्ठाना ३	
२४९	ताम्रा ४	कुष्ठसम्भवाधिष्ठाना ४	
२५०	वेदिनी ५	अलजीविद्रधिसम्भवाधिष्ठाना ५	
२५१	रोहिणी ६	अलसाधिष्ठाना	
२५२	मांसधरा ७		
२५३	कलाः (सप्त) शा. ४।७		Special epithelium (स्पैशल एपीथेलियम)
२५४	मांसधरा शा. ४।८		
२५५	रक्तधरा शा. ४।१०		
२५६	मेदोधरा शा. ४।१२		
२५७	श्लेष्मधरा शा. ४।१४		
२५८	मलधरा शा. ४।१६		
२५९	पित्तधरा शा. ४।१८		
२६०	शुक्रधरा शा. ४।२०		
२६१	धातवः शा. ५।५	धातवः शा. ६।९	Anabolic processes in the body and their products (एनाबौलिक प्रोसेसिज इन दी बौडी एण्ड देअर प्रोडक्ट्स)
२६२	रसः सू. १५।७	रसः सू. २८।४	Chyle (काइल)
२६३	रसवर्त्मानि (समस्तशरीरव्यापीनि) उ. ४१।९		Lacteals and lymphatics (लैक्टिअल्स एण्ड लिम्फैटिक्स)
२६४	रसवहे स्रोतसी शा. ९।१२	रसायन्यः चि. २०।१० रसवाहीनि स्रोतांसि वि. ५।१०	Vascular and lymphatic systems of the body (वैसक्युलर एण्ड लिम्फैटिक सिस्टिम्स ऑफ दी बौडी)
२६५	रक्तम् सू. १५।७ असृक् सू. १४।२९ शोणितम् शा. ३।३३ रुधिरम् सू. १४।४०	रक्तम् चि. ८।१८, असृक् सू. १२।५० शोणितम् शा. ७।१७ रुधिरम् सू. २८।४	*Blood* (ब्लड)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
२६६	शोणितफेनः (गर्भाऽवस्थायां यस्मात्फुस्फुसप्रादुर्भावः) शा. ४।२५		
२६७	शोणितकिट्टम् (मातुःकुक्षौ यस्मादुण्डुकप्रादुर्भावः) शा. ४।२५		
२६८	रक्तवहे स्रोतसी शा. ९।१२	रक्तवाहीनि स्रोतांसि वि. ५।१०	Veins and arteries of the liver and spleen; portal system of veins (वेन्स एण्ड आर्टरीज् ऑफ दी लिवर एण्ड स्प्लीन)
२६९	मांसम् सू. १५।७ पिशितम् शा. ४।२९	मांसम् सू. २८।४ पिशितम् चि. १२।२०	Cells (सेल्स)
२७०	मांसजालानि शा. ५।१२		Structures round carpal and tarsal joints including muscles, vessels & bones (स्ट्रक्चर्स राउण्ड कार्पल एण्ड टार्सल जौइण्ट्स इन्क्ल्यूडिंग मसल्स, वेसल्स एण्ड बोन्स)
२७१	मांसवहे स्रोतसी शा. ९।१२	मांसवाहीनि स्रोतांसि वि. ५।१०	Blood vessels and lymphatics of surrounding cells of the body (ब्लड वेसल्स एण्ड लिम्फैटिक्स ऑफ सराउण्डिंग सेल्स ऑफ दी बौडी)
२७२	वसा शा. ४।१३	वसा शा. ७।१७ वपा शा. ३।१३	Great omental fat. (ग्रेट ऑमेण्टल फैट)
२७३	मेदः सू. १५।७	मेदः सू. २८।४	Subcutaneous fat (सबक्यूटेनिअस फैट)
२७४	अस्थि शा. ५।१८	अस्थि शा. ७।७	Bone (बोन)
२७५	अण्वस्थीनि शा. ४।१२		Small bones (स्मॉल बोन्स)
२७६	स्थूलाऽस्थीनि शा. ४।१२		Big bones (बिग बोन्स)
२७७	तरुणाऽस्थीनि सू. ११।२९		Cartilages (कार्टीलेजीज)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
२७८	अस्थिविवराणि सू. २६।९		Medullary and nutrient canals of the bones. (मेडयूलरी एण्ड न्यूट्रीअण्ट कैनाल्स ऑफ दी बोन्स)
२७९	अस्थिपर्वाणि नि. १।३९	पर्वाणि सू. २३।२९	Segments of bones (सैगमैण्ट्स ऑफ बोन्स)
२८०	अस्थिजालानि शा. ५।१२		Bones of the carpus and tarsus (बोन्स ऑफ दी कार्पस ऐण्ड टार्सस)
२८१	मज्जा सू. १५।७	मज्जा सू. २८।४	Bone-marrow (बोनमैरो)
२८२	शुक्रम् शा. २।१२ रेतः शा. २।४	शुक्रम् सू. २८।४ रेतः नि. ६।९	Semen (सीमैन)
२८३	ओजः सू. १५।२५		Vitamen ! व्हिटामिन !
२८४	आर्तवम् शा. २।३७ रजः सू. ३।१५ असृक् शा. ३।११ लोहितम् शा. १।१६	आर्तवम् चि. ३०।८ रजः शा. २।३ पुष्पम् शा. ८।२४ असृक् शा. २।६	Menstrual fluid (मैन्स्ट्रुअल फ्लुईड)
२८५	दोषाः शा. ५।५	दोषाः सू. १६।२०	Katabolic processes of the body and their products (केटाबोलिक प्रोसैसीज़ ऑफ दी बौडी)
२८६	पित्तम् सू. १५।५	पित्तम् सू. १।५७	Digestive juices (डाइजैस्टिव ज्यूसीज़)
२८७	श्लेष्मा सू. १५।६	श्लेष्मा सू. १।६६ कफः सू. १।५७	
२८८	लोमानि शा. २।३३	लोमानि शा. ७।१८	Hair (हेअर)
२८९	रोमराजिः शा. ३।१४		Rows of hair रोज़ आफ हेअर
२९०	रोमकूपाः शा. ४।६०	लोमकूपाः इ. ९।५	Hair-follicles हेअर फॉलीकल्स
			Articulations (आर्टीक्युलेशन्स
२९१	सन्धयः शा. ५।२७	सन्धयः सू. २३।२९	Ginglimous, trochoid or pivot articulations or
२९२	कोराः शा. ५।२७		hinge joints condyloid and saddle articulations (गिंगलीमस ट्रोकोइड ऑर पीवट आर्टिक्युलेशन्स ऑर हिंज जोइण्ट्स कोण्डीलोइड एण्ड सैडल आर्टिक्युलेशन्स)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
२९३	उदूखलाः शा. ५।२७		Ball and socket joints. The immoveable joints between teeth & their sockets are included in it because of the form. (बाल एण्ड सौकेट जौइण्ट्स)
२९४	सामुद्गाः शा. ५।२७		Gomphosis (गौम्फोसीस)
२९५	प्रतराः शा. ५।२७		Arthrodial joints (Joints of carpus, tarsus and vertebra) (आर्थ्रोडिकल जौइण्ट्स)
२९६	तुन्नसेवन्यः शा. ५।२७		Sutures (सूचर्स)
२९७	वायसतुण्डाः शा. ५।२७		Temporo-mandibular articulations (टैम्पोरो मैण्डीब्यूलर आर्टिक्युलेशन्स)
२९८	मण्डलाः शा. ५।२७		
२९९	शङ्खावर्ताः शा. ५।२७		
३००	चेष्टावन्तः सन्धयः शा. ५।२४		Moveable joints (मुवेबल जौइण्ट्स)
३०१	स्थिराः सन्धयः शा. ५।२४		Immoveable joints (इम-मुवेबल जौइण्ट्स)
३०२	कण्डराः शा. ५।११ मांसरज्जवः शा. ५।१४	कण्डराः शा. ७।१८	Tendons (टैण्डन्स)
३०३	सेवन्यः शा. ५।१५		Suturcs (सूचर्स)
३०४	सीमन्ताः शा. ५।१७		Sutures (सूचर्स)
३०५	सङ्घाताः शा. ५।१६		Collection of bones
३०६	पेश्यः शा. ५।६	पेश्यः शा. ७।१६	Muscles (मसल्स)
३०७	स्नायवः शा. ५।२०	स्नायवः शा. ७।१६	Ligaments (लिगामैण्ट्स)
३०८	स्नायुजालानि शा. ५।१२		Arborisations of fibrous tissue of ligaments (आरबोराइजेशन्स ऑफ फाइब्रसटिश्यूज ऑफ लिगामैण्ट्स)
३०९	शिराः शा. ५।४	शिराः चि. १३।७७	Veins (व्हेन्स)

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
३१०	जालधरा शा. ७।२२		*Axillary and femoral veins* (एग्जीलरी एण्ड फिमोरल व्हेन्स)
३११	शिराजालानि शा. ५।१२		Venous plexus (वीनस प्लेक्सस)
३१२	धमन्यः सू. १४।३	धमन्यः वि. ५।१०	Arteries (आर्टरीज)
३१३	धमनीविवराणि सू. २६।९		Lumen of the arteries (ल्यूमेन ऑफ आर्टरीज)
३१४	प्राणवहाः धमन्यः शा. ४।३१	प्राणवाहीनि स्रोतांसि वि. ५।७	Pulmonary veins and aorta (पल्मूनरी व्हेन्स एण्ड एओर्टा)
३१५	प्राणवहे स्रोतसी शा. ९।१२		Pulmonary arteries (left and right) (पल्मूनरी आर्टरीज)
३१६	स्रोतांसि शा. ५।५		*Ducts; tubular structures of the body.* (डक्ट्स)
३१७	योगवहानि स्रोतांसि शा. ५।५		Autonomic (sympathetic) nervous system (ऑटोनोमिक नर्व्हस् सिस्टम)
३१८	सञ्ज्ञावहानि उ. ३१।८		Sensory nerves (सेन्सरी नर्व्हस)
३१९	उदकवहे स्रोतसी शा. ९।१२	उदकवहानि स्रोतांसि वि. ५।८	*Alimentary and lymphatic systems* (एलीमेण्टरी एण्ड लिम्फेटिक सिस्टिम्स)
३२०	शाखाः शा. ५।३		Extremities (limbs) of the body (एक्स्ट्रीमीटीज आफ बौडी)
३२१	शाखाऽग्राणि क. ५।१४		Foreparts of the extremities such as hands and feet (फोरपार्टस ऑफ एक्स्ट्रीमीटीज सच एज हैण्डस एण्ड फीट)
३२२	बिम्बः शा. ५।११		

सूक्ष्माः शारीरभावाः

संख्याक्रमः	सुश्रुते	चरके	आंग्लाऽनुवादः
३२३	चेतनाधातु शा. ३।१८	चेतनाधातु शा. १।१६	
३२४	बुद्धि शा. ३।३०	बुद्धि शा. ७।१८	Reason (रीज़न)
३२५	चित्तम् उ. ६१।१२ चेत उ. ६१।८	चेत चि. ९।५	
३२६	इन्द्रियाणि शा. १।४	इन्द्रियाणि शा. ७।९-१०	Special senses (स्पेशियल सेन्सीज़)
३२७	श्रोत्रम् — बुद्धीन्द्रियाणि शा. १।४	श्रोत्रम् — बुद्धीन्द्रियाणि शा. ७।९	
३२८	त्वक्	स्पर्शनम्	
३२९	चक्षु	दर्शनम्	
३३०	जिह्वा	रसनम्	
३३१	घ्राणम्	घ्राणम्	
३३२	वाक् — कर्मेन्द्रियाणि शा. १।४	वाक् — कर्मेन्द्रियाणि शा. ७।१०	
३३३	हस्तौ	हस्तौ	
३३४	पादौ	पादौ	
३३५	उपस्थम्	उपस्थम्	
३३६	पायु	गुदम्	
३३७	मन (उभयात्मकम्) शा १।४	मन शा.७।१८, सत्त्वम् नि. ८।११९	
३३८	मारुता (पव) नि १।१२ वायु नि १।५ पवन सू. १४।३८ समीरण उ. ३९।२७	वायु सू. १२।८ पवन शा. २।८	
३३९	प्राण नि. १।१२	प्राण सू. १२।८	
६४०	अपान नि. १।१२	अपान सू. १२।८	
३४१	उदान नि १।१२	उदान सू. १२।८	
३४२	समान नि. १।१२	समान सू. १२।८	
३४३	व्यान नि. १।१२	व्यान सू. १२।८	
३४४	तेजोधातु शा. २।३५	तेजोधातु शा. ८।१२	Bodily heat (बॉडीली हीट)
३४५	पित्तोज शा. ४।१९ अनल सू. १४।३८ जाठराग्नि सू. ३५।२७		Digestive functions of the body. (डिजेस्टिव फङ्क्शन्स ऑफ़ दी बॉडी)
३४६	अन्तराग्नि चि. ११।५५	अन्तराग्नि चि २८।८	

अथ सुश्रुतसन्दिग्धशारीरविवरणम्

(सं. २) शिरः="प्राणाः प्राणभृतां यत्र श्रिताः सर्वेन्द्रियाणि च । यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्तदभिधीयते ॥ च. सू. १७।१२"

(सं. ६) अधिपतिः="मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्टात् शिरासन्धिसन्निपातो रोमावर्तोऽधिपतिः" सु. शा. ६।२८ ॥ रोम्णामावर्त इवाऽऽवर्त इति व्युत्पत्त्या मस्तकोपरिसिराकुल्याऽवस्थानातोऽभिप्रेतः स्यादिति प्रतिभाति तत्रैव मर्मत्वसम्भवात् । डल्हणस्याऽप्ययमेवाऽभिप्रायः प्रतिभाति । यथा—मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्टादिति=मस्तकस्याभ्यन्तरोर्ध्वमित्यर्थः । शिरासन्ध्योःसन्निपातो रोमावर्तः, एतत्सन्धिमर्म अर्धाङ्गुलप्रमाणञ्चेति ।

(सं. ८) मस्तुलुङ्गाः=अत्र शब्दद्वयम्, मस्तुरित्येकः लुङ्ग इति द्वितीयः । तत्र मस्यते परिणम्यते मस्तु "मसी" परिणामे दिवादिः—तुन् प्रत्ययः । मण्ड.दधिभवं मस्त्वित्यभिधानेन दधिमण्डेऽयं रूढः । लुङ्ग्यते चीयते दुग्धस्याख्यो रसो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या "लुजि" हिंसादाननिकेतनेषु इत्यस्माद्घञि न्यङ्क्वादित्वात् (पा. ७।३।५३) कुत्वे लुङ्ग इति निष्पद्यते । अयञ्च स्वतन्त्रतया प्रयुक्तो न दृश्यते, किन्तु मातुलुङ्गः मस्तुलुङ्ग इत्यत्र मातुमस्तुशब्दसहचरित एव । तत्राऽऽद्यप्रयोगे मातुलुङ्गः=स्तनऽमिव रससम्भृतत्वात् फलमध्यवर्तिरसकोषा गृह्यन्ते । अन्यैः "मीञ्" हिंसायामिति धातोस्तुन्प्रत्ययसमभिव्याहारेण साधितस्तदपेक्षया रेफश्लेषे लाघवम् । यदा तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति न्यायेन समग्रस्तनस्य ग्रहणं भवति तदा समग्रफलस्य बोधो भवति । अयं च वृक्षस्याऽपि भवति मस्तुलुङ्ग इत्यत्र तु मस्तुना निर्मिता इव लुङ्गा इति व्युत्पत्त्या शिरोगुहायां ये संहताशो ज्ञानतन्तुकोषास्ते मस्तुलुङ्गशब्दवाच्याः । यत्तु डल्हणेन 'मस्तुलुङ्गो विलीनघृताकारो मस्तकमज्जा, इति व्याख्यातं तन्न सम्यक् ? विलीनशब्दस्य प्रकरणवशात्स्थगितमेवार्थः करणीयः । स्थगितघृते केवला स्निग्धता न दृश्यति परन्तु सूक्ष्माऽऽवरणविशिष्टपृथक्पृथक्कोशानामभावोऽस्ति । मस्तुलुङ्गेषु तु तद्विद्यमानताऽस्ति, तन्त्रशास्त्रे तान् कोशानेव हृदि विन्यस्य शिरसि मस्तिष्कस्य सहस्रदलपद्मेन सादृश्यं प्रकटितमस्ति, अतः मस्तिष्कशब्देन मातुलुङ्गफलवत् समग्रमस्तुलुङ्गसङ्घातो बोध्यते ।' मस्तुलुङ्गशब्देन तु तदन्तर्गताः सूक्ष्माः कोशा अभिप्रेतव्याः ।

(सं. १०) आवर्तौ="भ्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्तौ नाम । तत्र आन्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा । सु. शा. ६।२८" भ्रुवोरुपरि निम्नयोरिति प्रदेशकथनम् । सन्धिमर्मणी अर्धाङ्गुले वैकल्यकारिणी चेति डल्हणः ॥

(सं. ११) उत्क्षेपौ="शङ्खयोरुपरि केशान्त उत्क्षेपौ नाम । तत्र सशल्यःपाकात् पतितशल्यो वा जीवेन्नोद्धृतशल्यः । सु. शा. ६।२८" शङ्खयोरिति केशान्ते केशपर्यन्ते, स्नायुमर्मणी अर्धाङ्गुले विशल्यप्राणहरे चेति डल्हणः ॥

(सं. १३) स्थपनी="भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी नाम, तत्रोत्क्षेपवत् । सु. शा. ६।२८" भ्रुवोर्मध्ये इति तत्रोत्क्षेपवदिति सशल्यः स्वयं पतितशल्यो वा जीवति उद्धृतशल्यो म्रियते इत्यर्थः । शिरामर्म अर्धाङ्गुलं, विशल्यघ्नञ्चेति डल्हणः ।

(सं. १६) शङ्खौ="भ्रुवोः पुच्छान्तयोरुपरि कर्णललाटयो मध्ये शङ्खौ नाम । तत्र सद्योमरणम् । सु. शा. ६।२८" अस्थिमर्मणी अर्धाङ्गुले इति डल्हणः ।

(सं. २२) नयनबुद्बुदः="पितात् द्व्यङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसम्मितम् । द्व्यङ्गुलं सर्वतः सार्धं भिषङ् नयनबुद्बुदम् ॥ सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्वभूतगुणोद्भवम् ॥ सु. उ. १।१०–११" नयनबुद्बुदमक्षिगोलकः । इति डल्हणः ।

(सं. २४) तारका="नयनत्रिभागपरिणाहा तारका" सु. सू. ३५।१२ नयनत्रिभागो द्वियवप्रमाणः, तत्परिणाहा तारका कृष्णभाग इत्यर्थ इति डल्हणः ॥

(सं. २५) दृष्टिः=" नेत्राऽऽयामत्रिभागन्तु कृष्णमण्डलमुच्यते । कृष्णात्सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः ॥ सु. उ. १।१२ कृष्णात्सप्तममिति कृष्णमण्डलात् सप्तम भागं दृष्टिमिच्छन्ति । दृष्टिविशारदाः शालाकिनः । एतत्प्रमाणं परमतमपि अप्रतिषिद्धत्वादनुमतमेव । तस्य सप्तमांशस्य किं प्रमाणं स्यादिति कथनाय मसूरदलमात्रामित्यग्रे निर्देशः, अथवा शालाकिनां परमतमभिधाय मसूरदलमात्रामिति स्वमतमभिव्याहृतवानाचार्यः । यद्येवं तर्हि आतुरोपक्रमणीये ' नवमस्तारकांशो दृष्टिः' इति कथमुक्तवान् ? सत्यं, महापुरुषाणां पूर्णायुषां भिन्नविषयमभिधानमिति न दोष इति डल्हणः ॥ दृश्यते अनया सा दृष्टिरिति करणव्युत्पत्त्या जायमानत्वात् " मसूरदलमात्रां तु पञ्चभूतप्रसादजाम् । खद्योतविस्फुलिङ्गाभां सिद्धां तेजोभिरव्ययैः ॥ आवृतां पटलेनाऽक्ष्णो बाह्येन विवराकृतिम् । शीतसात्म्यां नृणां दृष्टिमाहुर्नयनचिन्तकाः ॥ सु. उ. ७।३-४" इत्यनेन यद्दिर्भागात्रेत्रपुत्तलिकाभागो बुद्धमारूढो भवति । परन्तु यावता विषयसम्बद्धचक्षु दर्शनकेन्द्रं (Macula lutea मैक्यूलाल्युटिया) न प्राप्नोति तावन् साक्षात्कारो न भवेत्, अतो दृष्टिशब्देन दृष्टिकेन्द्रमेव ग्रहीतव्यम् ।

(सं. ३५) कनीनकगतः सन्धिः=डल्हणेन कनीनकगतः नासासन्नोऽपाङ्गऽनाश्रित इति व्याख्यातम् । कनीनिकाशब्देन नासया सममक्षिसन्धिरभिधीयते इति चक्रः ।

(सं. ४१) नेत्रशिराः=नेत्रस्रोतांसि च=" नेत्रवर्त्म शिराकोशस्रोतःशृङ्गाटकाश्रितम् । मुखनासाक्षिभिर्दोषमोजसा स्नावयेत्तु तत् ॥ सु. उ. १८।५४ " अत्र शिराशब्देन नील्यक्ताऽरुणरक्तवहाना ग्रहणम् । स्रोतःशब्देन च रसवहानां तेजोवहरूपग्राहणस्रोतसाञ्च ग्रहणम् ।

(सं. ४६) अपाङ्गौ=" भ्रूपुच्छान्तयोरधोऽक्ष्णो बाह्यतोऽपाङ्गौ नाम । तत्राऽऽन्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा । सु. शा. ६।२८ " भ्रूपुच्छेतिशिरामर्मणी अर्धाङ्गुले वैकल्यकरे चेति डल्हणः ॥

(सं. ६३) फणौ=" घ्राणमार्गमुभयतः स्रोतोमार्गप्रतिबद्धे अभ्यन्तरतः फणे नाम । तत्र गन्धाऽज्ञानम् । " सु. शा. ६।२८ घ्राणमार्गस्य द्वयोः पार्श्वयोरभ्यन्तरनिरुद्धारसम्बद्धे फणे, शिरामर्मणी वैकल्यकारिणी चेति डल्हणः । वस्तुतस्तु नासास्थानान्तर्गतमाडके बोध्ये तत्रैव गन्धाऽज्ञानस्य सम्भवात् ।

(सं. ८८) शृङ्गाटकानि=" घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पणीनां शिराणां मध्ये सिरासन्निपातः शृङ्गाटकानि, तानि चत्वारि मर्माणि ॥ सु. शा. ६।२८" घ्राणादीन्द्रियचतुष्कतर्पणीनां शिराणां=शिरासुखानां सन्निपातः =संयोगस्थानं शृङ्गाटकानि, तानि चत्वारि घ्राणादितर्पणशिराणां चतुर्भेदात्, इमानि शिरामर्माणि चतुरङ्गुलप्रमाणानीति डल्हण. ।

(स. ९६-९७-९८) मातृकाः=नीले=मन्ये=मातर इवेत्यर्थे सञ्ज्ञायाञ्च (पा. ५।३।९७) इति कनि प्रत्यये कृपि मातृका इति निष्पद्यते । अपत्र (मातृकाशब्दः) जनन्या रूढोऽस्ति अन्यत्र लाक्षणिकः । माति=मानयति बाल्याऽवस्थाया माता । शिशिरसमये दारिद्र्यमनुभूयमाना मातरो मूत्राद्यार्द्रस्थले स्वयं स्वपन्ति स्वपुत्रञ्च शुष्कस्थाने स्थापयन्ति तन्मलमूत्रादिकञ्च प्रतिक्षण निरीक्षयन्त्य आसते । एव स्वसन्ततिकृते मातृतुल्यो नाऽन्यः संरक्षकः पोषकश्च । तद्वत् पोषणकर्तृका. शरीरे याः प्रणाल्यस्ता मातृकाशब्देन वक्तुमुचिताः, ताश्च यद्यपि सिराधमनीरसायनी साधारणाः सन्ति परन्तु रसायनीभिराहृतस्य (अन्नसारस्य) यदि रसकुल्यया सिराप्रवेशो न स्यात्तर्हि पोषणमार्गे एकान्ततः स्थगित एव स्यात् । सिरा च रसकुल्यया नीतं रसं यकृत्प्लीहानी-प्राप्य तत्रस्थोष्मणा रञ्जितमाहृत्य हृदयद्वारेण फुफ्फुसं प्रापयति । तत्र चाऽऽकाशामृतेन विशोधितं पुनरप्या-

दाय हृदयं प्रवेशयति । तच्च विशुद्ध रक्तं धमनीद्वारा समस्तशरीरं पोषयति । पुनरपि धमनीप्रतानपोषणाद्दूरीरितं यदशुद्धिमापन्न रक्तं तत् स्वस्मिन्नादाय हृदयप्रवेशपुरःसरं पुनर्विशोधनाय फुफ्फुसं प्रापयति पुनर्विशुद्धं च हृदयं प्रापयति, इत्यहर्निशं शरीरपोषणाय विकृतरक्तस्य विशोधनाय व्याप्रियमाणाऽऽस्ते । अतोऽत्र सूक्ष्मधीभिर्विचारणीयं यन्मातृकेत्युपाधिः कस्यां प्रणाल्यामाहितुमुचितोऽस्ति । एतत्सूक्ष्मविचारे कृते सिरायां एव स उपाधिरुचितः प्रतिभाति । गर्भावस्थायामपि इतरप्रणाल्यपेक्षया सिराया एवाऽधिकतरः शिशुपोषणाय प्रयत्न आस्ते । अतस्तत्स्वतामालम्ब्य मातृकेत्युपाधिः सिरायामेवोचित इति निर्विवादम् । "ग्रीवायामुभयतश्चतस्रः सिरा मातृकाः" (सु. शा. ६।२८) इत्यत्र सुश्रुतेनाऽपि सिरात्वेन मातृकाशब्दो निहितो न तु धमनीषु, तत्र ग्रीवायामष्टौ प्रधानसिराणामस्तित्वे केचिद्विद्वांसः सन्दिहते परन्तु तत्र ग्रीवाबहिर्भागस्तदन्तर्भागश्चेति प्रकल्प्य व्यवस्था कल्पनीया, तत्राऽपि ग्रीवान्तर्महासिरयोर्नीले इति नाम्ना निर्देशः कृतोऽस्ति, तत्रस्थयो र्महाधमन्योस्तु मन्ये इति नाम । तद्बहिर्भागस्थानां स्वरूपं यथा—ग्रीवा पुर सिरे द्वे, ग्रीवामध्यसिरे द्वे, ग्रीवापार्श्वसिरे द्वे, मुखाद्ग्रीवासमागते द्वे, इति मिलित्वाऽष्टसङ्ख्या पूर्येत । अनया रीत्या ग्रीवायामुभयतश्चतस्रः सिरामातृका इति सुश्रुतमूलस्य सन्दर्भः सम्यक्त्वं भजति । "ग्रीवायामिति, उभयतश्चतस्र इति । एकस्मिन्नेकस्मिन् पार्श्वे चतस्रश्चतस्र इत्यर्थः" इति डल्हणव्याख्यानमपि सम्यक्त्वं सम्पद्यते । अत्र महामहोपाध्यायगणनाथसेनैस्तु धमनीनां (शुद्धरक्तवाहिनीनां) मातृकात्वमभिहितं तदुपरिनिर्दिष्टप्रकारेण महर्षिमतेन च न सम्यक् । एवं "ग्रीवायां षोडश मर्म्याः । सु. शा. ७।२२" (ड. टी.) अष्टौ चतस्रश्च मर्मसञ्ज्ञा इति । तत्राऽष्टौ मातृका द्वे नीले द्वे च मन्ये एता द्वादश मर्मसञ्ज्ञा इत्यर्थः । तथा द्वे कृकाटिकयो, द्वे विधुरयो, एवं ग्रीवायामिति षोडशसिराणां स्पष्टीरुक्ता डल्हणेन मातृकेति नाम सिरास्वेव स्वीकृतम् । तासामष्टसङ्ख्याऽप्युभयत्र समानैव दत्ता, अतो मातृकेति नाम सिराणामेव न धमनीनामिति निर्विवादम् ।

(सं. ९९) विधुरे="कर्णपृष्ठतोऽधः संश्रिते विधुरे नाम, तत्र बाधिर्यम् ।" सु. शा. ६।२८ कर्णोंति-स्नायुमर्मणी किञ्चिन्निम्नाकारे वैकल्यकारिणी चेति डल्हणः । इमे शिरामर्मणी, "ग्रीवायां षोडश मर्म्याः । सु. शा. ७।२२" इत्यत्र डल्हणेनैव विधुरयोः षोडशसङ्ख्यायामेव परिगणनं कृतम् । स्नायुमर्मसु गणनन्तुप्रतिसंस्कर्तृदोषदूषितं प्रतिभाति ।

(सं. १००) कृकाटिके—शिरःपश्चात्कपालस्य त्रीणि पीठानि दक्षिणं वामं मध्यमञ्चेति तत्र ग्रीवाप्रथमकशेरुकादक्षिणवामगर्तयोर्यथासङ्ख्येन दक्षिणवामपीठे निविशेते मध्यमश्च प्रथमकशेरुकामहाविवरात्तिर्यग्द्वितीयकशेरुकाशृङ्गे निविशते इत्थं ग्रीवामस्तकसन्धाने सन्धित्रयं जायते तत्र पार्श्वसन्ध्योः कृकाटिकेनाम अनयोर्भेदे सति चलमूर्धता स्वभावसिद्धा भवति इममेवाऽऽशयमाचार्य प्रकटीकरोति यथा "शिरोग्रीवयोः सन्धाने कृकाटिके नामतत्रचलमूर्द्धता" सु. शा. ६।२८ वेदे तु यम कृकाटमित्यादिस्थले (अ. ९।१२।१) एकवचनप्रयोगात्तत्सन्धानस्य यमेन सादृश्यदानाच्छीघ्रमारकत्वमायाति तत्र (वेदे) मध्यसन्धानं विवक्षितमस्ति तत्रभङ्गे सति सुषुम्णाकाण्डभङ्गाच्छीघ्रमेव प्राणनाशो भवति । वर्तमानसमये मारणाय गलपाशदण्डे इममेव सन्धानं नियोजयन्तीति रहस्यम् । यत्तु महामहोपाध्यायगणनाथसेनैः "कृकाटकं नाम अङ्गुरीयकाऽऽकारं तरुणास्थि स्वरयन्त्राऽधराऽवयवभूतं० प्र. शा. भा. २ पृ. १७४" इत्यादिना ग्रीवाऽधस्ताद् वर्तमानतरुणाऽस्थि कृकाटकमिति एकवचनान्तः प्रयोगः कृतोऽस्ति स अनादेयः, "शिरोग्रीवयोः सन्धाने कृकाटिके नाम । सु. शा. ६।२८" अनेन वाक्येन प्रत्यक्ष एव विरोधोऽस्ति । तदुक्ततरुणास्थ्नो ग्रीवाशिरः सन्धिस्थितत्वाऽभावात् । तत्तु ग्रीवान्तराऽपि सन्धिस्थिते आचार्येण सन्धिरूपे एव मर्मणी परिगणिते, तत्र द्विवचनेन सन्धिद्वयमभिप्रेतम्, वक्ताऽस्थि च द्वित्वस्याऽप्य-

भानात् । किञ्च—"शङ्खललाटककाटिकाक्षिगण्डहनुग्रीवास्कन्धोर कक्षवङ्क्षण पाणिपादसन्धय गुरुशिरमासीप-चिता मांससाराणाम्॥ च वि ८।१०६" इत्यत्र सन्धीना परिगणन यथाक्रमेण कृतमस्ति, तेन कृकाटि-कयो सन्धिरूपत्वं ललाटसन्धिसन्निकृष्टत्वञ्चेति समायातम्। अत्र ललाटशब्देन पुर कपालं विवक्षितम्। कृका-टिकाशब्देन पश्चात्कपालस्याऽधस्ताद्वर्तमानौ सन्धी अभिप्रेतौ । तदनन्तरञ्च—अक्षिगण्डहनूना सन्धीन् परिगणय्य ग्रीवासन्धि परिगणित । अतोऽत्र कृकाटिकास्थाननिर्णये शङ्काऽवलेशोऽपि नाऽवशिष्ट । ग्रीवाऽन्तराधिसन्धाने वर्तमाने यदारण्याऽस्थि तत्र कृकाटिकाव्यवकल्पनं तु नितरामज्ञानमूलकमेवेति सुधीभि विभावनीयम्॥

(सं १०१) अवटु=कृकाटिकाभागसन्धौ गर्तोऽवटुरिति डल्हण । ग्रीवापश्चाद्भाग इति स्वामि-मुकुटौ । अवटु घाटाकृकाटिकेत्यमरेण तु भिन्नस्थानिकाना त्रयाणामवयवानामेकत्वमवयवत्वमिव निर्धारितम्। तदनुसृत्याऽमरपश्चात्तना जना पश्चात्सामान्यतर इति निर्विवादाऽवकारे न्यविशन्त । तत्राऽमरस्य शारीरज्ञानाऽभा-वात्तद्विषये तत्स्खलनं नाऽतिदोषावहम्। परन्तु तदर्वाचीनजनै गताऽनुगतिकतया तदेव प्रमाणमनुसृत्य कैश्चि-दप्यस्मिन्विषये न निरणायीति खिद्यतेऽतितमाञ्चेत । तत्र वैदिकशारीर एतदवयवाऽदर्शनादायुर्वैदिकसंहिता एव केवलमवलम्बनमवशिष्यते । तत्राऽप्यधुनाऽस्मासु संहितानामस्मदृष्टिगोचरमात्रवर्तनात् केवलं चरकसुश्रुताख्ये द्वे एव द्रष्टुं समुपलभ्येते । तत्राऽपि चरके षट्पञ्चाशदवयववर्णने 'एकोऽवटु–, (शा ७।१४) रित्येतन्मा-त्रस्य लाभान्न तेन कश्चिन्निर्णय सम्पद्यते, अत सुश्रुतस्यैकस्यैवाऽवशेषवचनैर मूल गवेषयाम । तत्र "ग्रीवा-यान्तु विवृताया प्रविष्टायामथोऽपि च । अवगाढयहन्वोश्च प्रगृह्योन्नमयेच्छिरम्॥ तत कुशा सम दत्वा बध्नीय-द्वेन वेष्टयेत् । उत्तान शाययेच्चैव सप्तरात्रमतन्द्रित ॥ सु चि ३।३७ ३८" इत्यत्र विवृतग्रीवाया ऋजूकर-णार्थमथ प्रविष्टायाश्चोन्नमनार्थमवटावथ हन्वोश्च ग्रहणस्थानमुक्तम्। तत्रोभयोरपि घाटाग्रहणेन केनाऽपि प्रका-रेण कार्यं न सिध्यति, यदा त्वस्मन्निर्णीतकृकाटिकाऽधोभागस्य ग्रहणेनैवर्जूकरण उन्नमनञ्च सम्भवति । वर्तमा-नशल्यतन्त्रविद साधारणजनाश्चेदृश्यामवस्थायामित्थमेव प्रयतन्त इति प्रत्यक्षसिद्धम्। अत एव कृकाटिकाभाग-सन्धौ गर्तोऽवटुरिति डल्हणेन सम्यग्व्याख्यातम्। यतो जातमात्रकस्यायुर्विज्ञानाय सुश्रुतेऽङ्गप्रत्यङ्गाना विस्तारा-यामौ निर्धारितौ तत्र "केशान्तमस्तकान्तरमेकादशाङ्गुलम्। मस्तकादवटुकेशान्तो दशाङ्गुल । सु सू ३५। १२" अत्र मस्तकस्य केशान्तो भाग पुर पश्चाच्चेति द्विधा वर्तते, तत्र मस्तकस्य मध्यमवधीकृत्य मध्यमस्तका-ल्ललाटस्थितो योऽस्य केशान्त स एकादशाङ्गुल । तस्मादेवाऽवटुसन्निकृष्टो योऽस्य केशान्त स दशाङ्गुल इति वर्णनात् मस्तकपश्चात्कृकाटिकाभागसन्धौ स्थितत्वात् योऽस्य गर्त स एवाऽवटुशब्दवाच्य इति नि शङ्क समाया-तम्। किञ्च—"यस्याऽवटूकर्णशिरोहनुस्थो मन्यागतो वाऽप्यनिगोऽन्यतो वा। कुर्यादुजोऽति भुवि लोचने वा तम-प्यतो वातमुदाहरन्ति ॥ सु उ ६।२७ ॥" अत्राऽवटुशब्देन पश्चात्कपालादधस्तात्स्थित सुषुम्णाकाण्डोऽ-भिप्रेतस्तमन्तराऽऽस्य सन्दर्भ एव स्फुट स्यात्। घाटास्थितत्वेनाऽन्यथा वाक्यस्याऽसम्भवात्। एतद्विशेषस्थानाऽ-ज्ञानेन स्वामिमुकुटाभ्या ग्रीवापश्चाद्भाग इत्येव व्याख्यातम् परन्त्वमराभिमतपक्षो मनसार्हो । अतो घाटायामवटु-त्वकथनं सर्वथाऽसङ्गतमेवाऽस्तीत्यलमतिविस्तरेण ॥

(सं १०५) असफलके="पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसम्बद्धे असफलके नाम तत्र बाहुशो-षापशोषौ सु शा ६।२७" पृष्ठवंशस्थमपत्वात् प्रदेशनियमार्थं पृष्ठोपरीत्युक्त, त्रिकसम्बद्धे इति ग्रीवाया अंसद्वयस्य च य संयोग स त्रिक तत्र सम्बद्धे अंसफलके, अस्थिमर्मणी अर्धाङ्गुले वैकल्यकारिणी चेति डल्हण ।

(सं. ११०) कक्षधरे=" वक्षःकक्षयोर्मध्ये कक्षधरम्। तस्मिन् विद्धे ते पक्षाघाताः। विशेषतस्तु पक्षाघातः" सु. शा. ६।२५ स्नायुमर्मणी।

(सं. ११९) मणिबन्धौ=मण्याकृतिसूक्ष्माऽस्थ्नां बन्धः परस्परं सम्मिलितः समुदायो यत्र स मणिबन्धः, यद्वा मणीनां धारणीपरत्नानां बन्धनं यत्र स्थाने स मणिबन्धः, इमे सन्धिमर्मणी। मणिबन्धः पाणिमूलमिति डल्हणः।

(सं. १३६) उरः="व्यूढमुपचितमुरः" च. शा. ८।५२ अत्रोरः वक्षस्थलवाची, वाग्भतः प्रमाणाऽभिधानात्। "उरः शिरोग्रीवा पर्वाण्यामाशयो मेदश्च श्लेष्मणः स्थानानि" च. सू. २०।८ अत्र मुरःशब्दः फुफ्फुसद्वयाऽभिधायकः, आमाशयस्थालीवाचको वा, श्लेष्मणः स्थानत्वेन कथनात्।

(सं. १२९) अपलापौ=" अंसकूटयोरधस्तात्पार्श्वोपरिभागयोरपलापौ नाम तत्र रक्तेन पूयभावं गतेन मरणम्।" सु. शा. ६।२६ शिरामर्मणी अर्धाङ्गुले कालान्तरप्राणहरे चेति डल्हणः।

(सं. १४४) स्तनमूले="स्तनयोरधस्ताद् द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनमूले नाम मर्मणी" सु. शा. ६।२६ तत्र कफपूर्णकोष्ठतया (कासश्वासाभ्यां) म्रियते स्तनयोरधस्तादिति उभयतः द्व्यङ्गुलप्रदेशे स्तनमूले मर्मणी, उभयतो ग्रहणात् पृथक् पृथक् स्तनस्याधः स्तनमूलं मर्मेति गम्यते, अन्यथा स्तनयोरधस्तादित्युक्ते मिलितयोरेव स्तनयोरधस्तादितीदृशेऽर्थे स्तनयुगमध्यस्यात्रलाभात् स्तनमूलद्वयं मर्मद्वयमित्यनिष्टं स्यात्। इमे शिरामर्मणी द्व्यङ्गुले कालान्तरप्राणहरे चेति डल्हणः।

(सं. १४६) स्तनरोहितौ="स्तनचूचुकयोरूर्ध्वं द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनरोहितौ नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च म्रियते" सु. शा. ६।२६ स्तनचूचुकयोरूर्ध्वं द्व्यङ्गुले स्तनरोहिते द्वे मर्मणी, तदुक्तं—"स्तनचूचुकयोरूर्ध्वं द्व्यङ्गुलात् स्तनरोहिते। अर्धाङ्गुलमिते मांसमर्मणी परिकीर्तिते॥ रक्तपूरितकोष्ठस्य कालान्मरणकारिणी॥" वृद्धवाग्भटेन "स्तनचूचुकयोरूर्ध्वं द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनरोहिते" इत्युक्तम्—मांसमर्मणी सद्योघातिनी चेति डल्हणः। "अतऊर्ध्वमुदरोरसो मर्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः। सु. शा. ६।२६" अत्राऽधस्तादूर्ध्वाऽऽरोहणक्रमेण गुदमारभ्याऽपलम्भपर्यन्तं द्वादश मर्माणि निर्दिष्टानि। तत्र स्तनमूलस्तनरोहितयो दैववशात् व्यतिक्रमो जातो दृश्यते, अतः "स्तनयोरूर्ध्वं द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनमूले नाम मर्मणी, तत्र कफपूर्णकोष्ठतया म्रियते" इति सम्यक्, केवलमधस्तात्स्थाने ऊर्ध्वं करणीयम्। तत्र मांसाद्यभावात् पर्शुकासन्धिरस्ति तत्राऽऽघातात्सन्धेर्विस्तारीभावाद्बाह्या सन्निकृष्टफुफ्फुसाऽऽघातेन तत्रत्यवायोर्व्यापारस्य विघातात् कफपूर्णकोष्ठतेति फलं सम्यक् सम्भवति। एवञ्च "स्तनचूचुकयोरधस्ताद् द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनरोहितौ नाम" इत्यत्रोर्ध्वस्थाने अधस्तादिति पाठः करणीयः। तेन तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च म्रियते इति फलं सम्यक्त्वं भजति। "इण्टरनल मैमरी आर्टरी (Intrenal mammary Arteries) इत्याख्यधमन्यास्तत्र सत्त्वेन लोहितपूर्णकोष्ठता युक्तैव। परन्त्वयं व्यत्यासोऽष्टमपत्रेऽपि सञ्जातोऽस्ति तत्रापि स्तनरोहितस्य स्थाने स्तनमूलस्य, स्तनमूलस्य स्थाने स्तनरोहितस्य स्थितिः करणीया, तेन कृते विप्रतिपत्तिर्नाऽऽपास्यति। यथास्थितपाठे तु निग्रहस्थानमुपतिष्ठते तद्वारणञ्च दुर्वारमिति बुद्ध्वाऽस्माभिस्तथैव कृतम्। तद् दृष्ट्वा सुधीभिः क्षमणीयम्। अत्र भ्रमश्चेत्तर्हि सोपपत्ति सूचनीयम्। द्वितीयाऽऽवृत्तौ तत्तथैव करिष्याम इति शारीरमर्मऽभिज्ञेषु विनीता प्रार्थना।

(सं. १४७) गुदास्थिविवरम्=अस्य निरूपणमनुपदटिप्पण्या द्रष्टव्यम्।

(सं. १४८) नाभिः="पक्वाऽऽमाशययोर्मध्ये सिराप्रभवा नाभि र्नाम तत्राऽपि सद्य एव मरणम् ।" सु. शा. ६।२६ शिरामर्मेदं चतुरङ्गुलमिति डल्हणः ॥

(सं. १४९) ज्योतिःस्थानम्=अत्र ज्योतिःशब्देनाऽन्तराग्निरभिप्रेतः । यथा— "अत्र जिज्ञास्यं किं पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निः ? आहोस्वित् पित्तमेवाऽग्निरिति । अत्रोच्यते न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरुपलभ्यते, आग्नेयत्वात् पित्ते दहनपचनादिषु अभिप्रवर्तमाने अग्निवदुपचारः क्रियतेऽन्तराग्निरिति, क्षीणे ह्यग्निगुणे तत्समानद्रव्योपयोगादतिवृद्धे शीतक्रियोपयोगात् आगमाच्च पश्यामो न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरिति । तच्च अदृष्टहेतुकेन विशेषेण पक्वाऽऽमाशयमध्यस्थं पित्तं चतुर्विधमन्नपानं पचति, विवेचयति च दोषरसमूत्रपुरीषाणि, तत्रस्थमेव चात्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्य च अग्निकर्मणा अनुग्रहं करोति तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरितिसञ्ज्ञा । यत्तु यकृत्प्लीह्नोः पित्तं तस्मिन् रञ्जकोऽग्निरिति सञ्ज्ञा, स रसस्य रागकृदुक्तः । यत्पित्तं हृदयसंस्थं तस्मिन् साधकोऽग्निरिति सञ्ज्ञा, सोऽभिप्रार्थितमनोरथसाधनकृदुक्तः । सु. सू. २१।९–१० " नाभिस्तनान्तरे प्रायः पित्ताशयक्लोमाऽऽमाशयहृदयप्लीहमुख्यानि परिपाकपरिणामसाधनानि यन्त्राणि समाविशन्ति क्षुद्रान्त्रबृहदन्त्रयोरप्यत्रांऽधिकांशेन विद्यमानताऽस्ति अतो 'नाभिस्तनान्तरं जन्तो ज्योतिःस्थानं ध्रुवं स्मृत—' मिति युक्तमेव । यद्यपि "यद् दृष्ट्यां पित्तं तस्मिन् आलोचकोऽग्निरिति सञ्ज्ञा, स रूपग्रहणाऽधिकृतः, यत्तु त्वचि पित्तं तस्मिन् भ्राजकोऽग्निरितिसञ्ज्ञा, सोऽभ्यङ्गपरिषेकाऽवगाहालेपनादीनां क्रियाद्रव्याणां पक्ता छायानां च प्रकाशकः" सु. सू. २१।१० इत्यादौ नाभिस्तनान्तराद्बहिरपि अग्नेः स्थानमुक्तं परन्तु तत्सर्वमपि नाभिस्तनान्तरस्थाऽग्नेरेव वैभवः । मूले तु शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं बहिःस्थान्यपि कानिचित्स्थानानि दर्शितानि । अतो नाभिस्तनान्तरं ज्योतिःस्थानं यदुक्तं तत्सम्यगेव । यत्तु "द्रवं स्निग्धमधोगं च पित्तं वह्निरतोऽन्यथा" इत्यादिनाऽग्निपित्तयोर्विभिन्नत्वं दृश्यते तद्द्रव्यगुणयोर्भेदः प्रदर्शितः । सूक्ष्मदृष्ट्या प्रदीप्ताऽङ्गारादौ दहनपचनादिशक्तेरेवाऽग्नित्वं मुख्यम्, तदधिष्ठानेऽङ्गारादौ गौणम्, निर्वापिते सति तत्राऽग्नित्वाऽभावात् । तथाऽत्रापि अन्यावायप्युत्थितद्रवे या पाचनादिशक्तिरस्ति सा मुख्याऽग्निशब्दवाच्या, द्रवस्तु तदाधारः अतो भेदस्थले आधाराऽऽधेययोः पार्थक्येन प्रदर्शनमात्रमस्ति, अतो न विरोधः ॥

(सं. १५३) बृहत्यौ="स्तनमूलादृजूभयतः पृष्ठवंशस्य बृहत्यौ नाम तत्र शोणिताऽतिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैर्म्रियते" सु. शा ६।२७ इमे सिरामर्मणी अर्धाङ्गुले कालान्तरप्राणहरे चेति डल्हणः ।

(सं. १५४) पार्श्वसन्धी—"अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ययोस्तिर्यगूर्ध्वं च जघनात् पार्श्वसन्धी नाम तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया म्रियते ।" सु. शा. ६।२७ अधः पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ अधोभागे यथापार्श्वयोरन्तरं मध्यं तत्प्रतिबद्धौ, जघनपार्श्वमध्ययो रिति पश्चाद्भागपार्श्वभागयोः यौ मध्यौ वामदक्षिणौ भागौ तयोः कथं स्थितावित्याह—तिर्यगूर्ध्वं चेति, उपर्युपरि पर्शुकानां क्रमवृद्धेः सन्धेरपि क्रमवृद्धत्वम् । जघनादिति यद्यपि सुता पञ्चमीयं तेन जघनपश्चाद्भागमाश्रित्य स्थितौ पार्श्वसन्धी, सिरामर्मणी अर्धाङ्गुले कालान्तरप्राणहरे चेति डल्हणः ॥ पार्श्वसन्धित्रिकसन्ध्योश्चाऽऽपाततो दर्शने एकार्थता भासते परन्तु नैकार्थवाचिनावेतौ शब्दौ । त्रिकसन्धिरित्यत्र त्रयाणां सन्धानमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमिति त्रिकटिप्पण्यां निर्णीतमस्ति । स च शरीरभागे यत्र्यामस्पष्टव्यक्तस्थाने चाऽस्ति । पार्श्वसन्धिस्तु सिरामर्मत्वेन स्वयमेवाऽऽचार्येण लिखितत्वात्, तदनुकूले धमनीशाखे अस्याभिर्मिहिते, इति शारीराऽवयवकोष्टके द्रष्टव्यम् ।

(सं. १५५) त्रिकसन्धि=त्रयाणां केषाञ्चिदपि यः समूहः स त्रिकमिति व्युत्पत्त्या त्रिसमुत्पत्तौ त्रिकशब्दः । स च शरीरे नितम्बद्वयेन पृष्ठाऽस्थ्नः योऽयं सम्बन्धः सोऽयं प्रथमं त्रिकम्, यदुक्तं च

" कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् । सु. नि. १।२४ " " पक्वाऽऽशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलाऽऽटोपौ करोति च । कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ॥ चरक. चि. २८।२८ " इत्यादिवचनानि सङ्गच्छन्ते । अंसफलकद्वयेन ग्रीवाऽस्थ्ना योऽयं सम्बन्धः स द्वितीयं त्रिकम् । " पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसंम्बद्धे अंसफलके नाम ॥ सु. शा. ६।२७ " इति सुश्रुतवाक्येन निःसंशयीकृतत्वात्, अंसफलकयोर्ग्रीवानलकाभ्यां सम्बद्धत्वात् । अतएव " आमाशयात्कण्ठशाखाभ्योनिमश्च त्रिकसन्धिजः । स्थानेतान् परीक्ष्यादौ ततः कर्माऽऽचरेद्भिषक् " सु. सू. २२।१० इत्यत्र बाहुग्रीवाऽस्थित्रयसङ्घातोऽत्र त्रिकमिति डल्हणः, " चतुर्दशाऽस्थ्नां सङ्घाताः, तेषां त्रयो गुल्फजानुवङ्क्षणेषु, एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ, त्रिकशिरसोरेकैकः ॥ सु. शा. ५।१६ इत्यत्र त्रिकशिरसोरित्यत्र त्रिकशब्देन त्रिकद्वयमुपतिष्ठते तत्राऽविशेषाद् द्वयोरपि चेद्ग्रहणं क्रियेत तर्हि पञ्चदशत्वापत्तौ चतुर्दशास्थिसङ्घाता इति स्वोक्तयैव स्वोक्तिर्व्याहन्येत । अतोऽसफलकाऽस्थिसम्बद्धमेव त्रिकमभिप्रेतमिति प्रतिभाति । जघनस्थत्रिकस्य तु वङ्क्षणसङ्घातैनैव गतार्थत्वान्न तस्याऽत्रोपस्थितिरित्याचार्यस्याऽऽशयः प्रतिभाति, अतएव डल्हणेनाऽपि 'यद्यपि श्रोणिकाण्डभागे त्रिकं प्रसिद्धम्, तथाऽप्यत्र बाहुग्रीवाऽस्थित्रयसङ्घातस्त्रिक उच्यते, इति व्याख्यातम् । अतः शारीरे त्रिकशब्दवाच्यं स्थानद्वयं तदपि सन्धिरूपमेवाऽस्ति, न पुना रूढ्या कस्मिंश्चिदप्यस्थ्न्यवयवे वा तत्प्रसिद्धिः । लोके तु जघनस्थसन्धेरेव त्रिकशब्देनाऽधिकः प्रचारो दृश्यते । वर्तमानसमयेऽपि पञ्चनदीयदेशे 'तिक' इति नाम्ना प्रसिद्धिरतस्त्रिकसन्धिरस्माभिर्जघनस्थान एव लिखितोऽस्ति वस्तुतस्तु तत्स्थानद्वयं बोध्यम् ।

१५९ नितम्बौ="श्रोणीकाण्डयोरुपर्याशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौ नाम तत्राऽधः कायशोषे दौर्बल्याच्च मरणम् । " सु. शा. ६।२७ श्रोणिकाण्डयोरुपर्याशयाच्छादनौ आमाशयपिधायकौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ पार्श्वमध्ये प्रतिबद्धौ नितम्बौ, अस्थिमर्मणी अर्धाङ्गुले कालान्तरप्राणहरे चेति डल्हणः ।

१६१ कुकुन्दरे="पार्श्वयोर्जघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो (नातिनिम्ने) कुकुन्दरे नाम मर्मणी तत्र स्पर्शाऽज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च । सु. शा. ६।२७ पार्श्वयो र्वामदक्षिणसञ्ज्ञकयोः, जघनबहिर्भागे इति कट्याः पश्चाद्भागे, गयी तु 'पार्श्वजघनभागे' इति पठित्वा पार्श्वयो र्जघनभागे अधोभागे नितम्बे निम्ने कुकुन्दरे इति व्याख्याति सन्धिमर्मणी अर्धाङ्गुले ईषच्छिन्नाकारे वैकल्यकरे चेति डल्हणः । कुकुन्दरौ स्फिचोरुपरि उन्नतौ भागाविति चक्रपाणिः ।

(सं. १६२) कटीकतरुणे=" पृष्ठवंशमुभयतः प्रतिश्रोणीकाण्डमस्थिनी कटीकतरुणे नाम तत्रशोणितक्षयात्पाण्डुर्विवर्णो हीनरूपश्च म्रियते " सु. शा. ६।२७ प्रतिश्रोणिकाण्डमित्यत्र ... इति केचित् पठन्ति, तत्र श्रोणिकर्णौ लक्ष्यीकृत्य त्रिकसन्निधाने श्रोण्यामुपरि अस्थिमर्मणी, ... न्तरप्राणहरे च ।

(सं. १६४) अपस्तम्भौ=" उभयत्रोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ नाम तत्र ... कासश्वासाभ्यां मरणम् । " सु. शा. ६।२६ उरसो द्वयोः पार्श्वयोरित्यर्थः । शिरामर्मणी अर्धाङ्गुले ... न्तरप्राणहरे चेति डल्हणः ॥

(सं. १६५) श्लेष्मभुवौ (फुफ्फुसौ)=श्लेष्मभुवाविति कथनेन स्पष्टमेव फुफ्फुसद्वयाऽभिधानम् । उर्ध्वगणनयाऽपि तदाऽऽख्यानमेव सम्भवति; अस्य व्याख्याने श्लेष्मभुवौ वक्षःपार्श्वयोः श्वासस्थितौ ... चक्रपाणेः समीचीनः, कठिनौ भागाविति लक्षणमूलकमेव प्रतिभाति । वक्षःस्तनयो र्मध्ये तादृशभागाऽभावात्)

क्रमेणाङ्गानां कथनात्स्तनयोरुपरि च श्लेष्मभुवो कथनात् । न च वाच्यं श्वासपथयोः कोमलास्थि(तरुणास्थि) शृङ्खलाऽभिप्रेता चक्रपाणिनेति तन्मात्रस्य श्लेष्मभूत्वाऽभावात् । पर्शुकानां गणनस्य त्वस्थिगणनायामेव समाविष्टत्वाच्च । हरिश्चन्द्रे–" उदानवायोराधारः फुप्फुसः प्रोच्यते बुधैः–" रित्यनेन उदानवायोराधारत्वेन तौ परिगणितौ, सत्रैव सप्ताशयगणनायां " श्लेष्माशयः स्यादुरसि तस्मादामाशयस्त्वधः " इत्यनेन श्लेष्माशयत्वेन च तयोरेव परिगणनं कृतम्, श्लेष्मज्वरे वर्तमानेऽपि समये तावेव श्लेष्मणा परिपूर्येते इत्यनेन तयोरेव श्लेष्मभूत्वकथनं युक्तं प्रतिभाति ।

(स. १६६) अनिलायनानि=फुप्फुसाऽन्न प्रतियद्धानि प्राणपवनाऽऽहृताकाशामृतस्य रक्तसंयोजनेन समस्तदेहधात्वादिपोषकाणि ज्ञेयानि, तदुक्तं शार्ङ्गधरेण–" नाभिस्थः प्राणपवनः स्पृष्ट्वा हृत्कमलान्तरम् । कण्ठाद्बहिर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदाऽमृतम् ॥ पीत्वा चाम्बरपीयूषं पुनरायाति वेगतः । प्रीणयन् देहमखिलं जीवयञ्जठरानलम् ॥ शा. १।५।४३–४४ ॥ इति ॥

(स. १६७) रक्ताशय=रक्ताशयशब्देन रसाशयशब्देन च विशेषतो हृदयस्यैव ग्रहणम्, जन्मत आरभ्य मरणपर्यन्तमहर्निशं रक्तचक्रस्याऽसाधारणस्थानत्वात् । यत्तु ' स खल्वाप्यो रसो यकृत्प्लीहानौ प्राप्य रागमुपैतीति, तत्प्रश्नाऽप्याथे शोणितस्य स्थानं यकृत्प्लीहानाविन्युक्तं तत्प्रत्यहं पीतभुक्ताऽन्नरसस्य रञ्जकत्वाऽभिप्रायेणोक्तमिति बोध्यम् ।

(स. १७३) आमाशय=आमाशय, कफाशय, पित्ताशय, पक्वाशय, वाताशय, इत्येतेषामाशयानां निर्णयार्थं बहुधा जना विप्रवदन्ते । तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्यस्याऽष्टविधवीर्यस्य वाऽनेकगुणस्योपयुक्तस्याऽऽहारस्य यत्र प्रथमसञ्चय स आमाशय । यथावस्थितस्याहारस्य तत्र प्रवेशात्स एव कफाशय "आमाशयः श्लेष्मण आशय" इति सु. सू. २१।६, अन्यत्र "तत्र आमाशयः पित्ताशयस्य उपरिष्टात्, तत्प्रत्यनीकत्वादूर्ध्वगतित्वात्तेजसः, चन्द्र इव आदित्यस्य, स चतुर्विधस्याऽऽहारस्य आधारः, स च तत्रौदकैर्गुणैराहारः प्रक्लिन्नो भिन्नसंघातः सुखजरश्च भवति । सु० सू. २१।१२।" इत्यत्र स्पष्टमुक्तत्वात् । गुदश्रोण्योरुपरि नाभेरधस्तात्स्थूलाऽन्त्रप्रथमभागः पक्वाशय, तत्र परिपक्वादाहारात्सारमलपृथग्भावात् । " स्वयंभूरेष भगवान् सर्वात्मा सर्वलोकनमस्कृत । स्थित्युत्पत्तिविनाशेषु भूतानामेष कारणम् ॥ अव्यक्तो व्यक्तकर्मा च रूक्षः शीतो लघुः खरः । तिर्यग्गो द्विगुणश्चैव रजोबहुल एव च ॥ अचिन्त्यवीर्यो दोषाणां नेता रोगसमूहराट् । आशुकारी मुहुश्चारी पक्वाधानगुदालयः ॥" सु. नि. १।६–९ ॥ इति वचनाद्रोगसमूहराट्त्वेन स्थानविशेषो नियन्तुं वातस्य नोचितस्तथाऽप्यपानवायोः बृहदन्त्रस्य मध्यभागः आशय इत्यभिप्रायेण ' पक्वाधानगुदालयः ' इति निर्दिष्टमस्ति । अत्र पक्वाधानं पूर्वं निर्णीतं पक्वाशय । त्रिभागविभक्ता गुदाश्च एषां यन्मध्यं तदाख्यो यस्य स तादृशोऽपानवायुरवगन्तव्य । अत्र 'विनाऽपि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदलोपो वा वाच्य इति वार्तिकेन (वा ५।३।८३) मध्यशब्दस्य लोपो बोध्य । वाताशयादधस्तदुकस्य परिगणितत्वात् । पक्वामाशययोर्मध्ये यदधिष्ठानं तदेव पित्ताशय स एव चाऽग्न्याशय " पित्तमैश्वग्रोधमिति (शत० १२।९।१।३) शतपथे पित्ताऽऽशयस्य न्यग्रोधपात्रेण सादृश्यदानाद्वामाशयस्य तदीयद्वादशाऽङ्गुलाऽवरभागस्य मध्ये योऽग्न्याशयस्याया पैङ्क्रियास (Pancreas) शब्दवाच्योऽवयवस्तस्यैव ग्रहणम् । " पक्वामाशयमध्ये पित्तस्य ॥ सु. सू. २१।६ " इत्यादिना स्पष्टतयोक्तत्वात् । केचित्तु आमाशयाऽवरभागस्याऽग्न्याशये गणनाऽस्तीति वदन्ति तन्न, एतदारभ्य क्षुद्रान्त्रमध्यवर्तिपटलस्य ग्रहणीसंज्ञत्वात् । "षष्ठी पित्तधरा-

नाम या कला परिकीर्तिता। पक्वाऽऽमाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता ॥ सु. उ. ४०।१६८ " इति वाक्येन डयूडीनम् (Duodenum) सञ्ज्ञं क्षुद्रान्त्रैकदेशेन परिगणितम् तथाच—"षष्ठी पित्तधरानाम या चतुर्विधमन्नपानमुपभुक्तमामाशयात्प्रच्युतं पक्वाशयोपस्थितं धारयति ॥ सु. शा. ४।१८–१९ " चतुर्विधमुपभुक्तमन्नपानमामाशयात्प्रच्युतं पक्वाशयाय गन्तुमुपस्थितं धारयति तच्चाऽन्नं पित्ततेजसा शोषितं यथाकालं जीर्यति। अनेन सूत्रेण न कश्चित्सन्देहोऽवशिष्टस्तस्मात्र डयूडीनम् सहितस्य पैङ्क्रियसस्य पित्ताशयसञ्ज्ञा, किन्तुक्तकलैवास्य सैति निश्चितम्। ये तु आमाशयाऽधरमार्गमात्रस्य ग्रहणीसञ्ज्ञामभिदधति तदपि न, तथासति "अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति चाऽप्यधः।" इति वाक्येन विरोधात्। इयं क्रिया समस्तक्षुद्रान्त्रवर्तिन्या कलाया अस्ति न पुनस्तावन्मात्रा एव इति स्पष्टमेव ज्ञापितमाचार्यैः। क्षुद्रान्त्रेष्वपीयं सञ्ज्ञा सातत्याद्ग्रहणी तदन्तर्वर्तिपटलस्य तु मुख्येति निश्चेतव्यम्। एषां (आमाग्निपक्वाशयानाम्) सोमसूर्याऽनिलैराचार्यः साम्यमापादयति यथा "विसर्गादानविक्षेपैः सोमसूर्याऽनिला यथा। धारयन्ति जगद्देहं कफपित्ताऽनिलास्तथा" इति सु. सू. २१।८ अत्र यद्यपि श्लेष्मण एव पित्ताशय इति नामदानमुचितमस्ति यकृतो निःसृतस्य तत्र पित्तस्य सम्भ्रियमाणत्वात्तथापि तस्य श्लोमेति स्वतन्त्रसञ्ज्ञाकरणात्तस्मादुदीरितरसस्याऽग्न्याशयप्रच्युतरसेन सार्कं सङ्गमत्वात्क्लोमरसादग्न्याशयरसेऽग्निगुणाऽधिक्याच्च न तत्पृथग्गणनम्। "इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन सत्यं पुरोडाशेन सविता जजान। यकृत्क्लोमानं वरुणोभिषज्यन्मतस्ने वायव्यै र्न मिनाति पित्तम्॥" यजु. १९।८५ इन्द्रो हृदयेन जजान, किमित्यपेक्षायामन्यवस्तुनोऽदर्शनात्प्रत्यासत्तिन्यायेन हृदयमित्युपतिष्ठते, अर्थात्स्वहृदयेन यज्ञस्य हृदयं जजान जनयामास। हृदयेन हृदयमित्युव्वटमहीधरौ। सुष्ठु त्रायत इति सुत्रामा देवताविशेषो न तु इन्द्रस्य विशेषणम् शब्दोपहितार्थस्य वा अर्थोपहितशब्दस्य मीमांसाशास्त्रे देवतात्वस्वीकारात्। पुरोडाशेन सत्यं सत्यप्रधानं सर्वतोऽभ्यर्हितमङ्गं जजान जनयामास। सत्यमिति सर्वतो यत्प्रधानमङ्गं तदुच्यते तच्च लोकवेदयोः शिर उपतिष्ठते "सहस्रशीर्षा पुरुष" इत्यादौ शिर आरम्भैवाऽन्याऽङ्गानां वर्णनात् लोकेऽपि उत्तमाङ्गशब्देन तदभिधानात् "प्राणाः प्राणभृतां यत्र श्रिताः सर्वेन्द्रियाणि च। यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्तदभिधीयते॥ च. सू. १७।१२॥" एकचक्रं वर्तते एकनेमि सहस्राक्षरं प्र पुरो निपश्चा। अर्धेन विश्वं भुवनं जजान यदस्यार्द्धं क्व तद्बभूव॥ अथर्व० १०।८।७ एकचक्रमेकनेमि सहस्राक्षरं यत्=यत्र पुरः=प्रथमं वर्तते येन चार्द्धेन विश्वमखिलं भुवनं=जगदथ च समस्तं शरीरं शरीरस्य भुवनसादृश्यात्। अथ पूर्वोक्तस्याङ्गस्य पश्चाद्=पश्चादर्द्धं क्व तद्बभूवेति समस्तशरीरचक्रसञ्चालकत्वेन शिरसः प्रधानत्वेन सत्यतया परिगणनं कृतम्। योगशास्त्रे समाधौ सहस्रदलकमले गमनात्कालभयाभावादपि तस्य सत्यत्वम्—"पुण्डरीकं नवद्वारं त्रिभि र्गुणेभिरावृतम्। तस्मिन् यद्यक्षमात्मन्वत्तद्वै ब्रह्मविदो विदुः॥ अ. १०।८।४३" इत्यादौ ब्रह्मणः स्थानत्वेन सहस्रशो वर्णनादपि शिरसः सत्यत्वमविचाल्यमिति दिक्। सविता यकृज्जजान। वरुणः भिषज्यन् क्लोमानं क्लोमसञ्ज्ञकमङ्गं मतस्ने=ग्रीवौ जजान। वायव्यैरिति लिङ्गाद्वायोः कर्तुरध्याहारः कर्तव्यः। अवो वायु भिषज्यन् वायव्यैरूर्ध्वपात्रैः पित्तं पाचकरसोत्पादकमग्न्याशयाख्यमङ्गं न मिनाति निर्मिमीते सृजतीत्यर्थः। अत्र नकारः स्पुपसर्गार्थे। अथवा पित्ताशयस्याऽपि ह्वाशयत्वात्तत्राऽपि वरुणस्यैव कर्तृत्वेन योगः कार्यः। अस्मिन्मन्त्रे क्लोम्नो भिन्नत्वेनैवाऽग्न्याशयस्य पित्तमितिनाम्ना सूचितत्वा, तदनुसारेण सुश्रुतेनाऽपि अग्न्याशये पित्ताशयत्वमुक्तम्। रसग्रन्थेषु तु पित्तभावनासु क्लोमस्थरसस्यैव ग्रहणं ससम्प्रदायविदः कुर्वन्ति तत्राऽपि अग्न्याशयक्लोम्नोरुभयोरपि रसस्य प्रक्षेपः क्रियेत चेत् सुष्ठुफलप्रदाति भविष्यतीत्यस्माकमभिप्रायः॥

(सं. १७६) अन्नवहे स्रोतसी="अन्नवहे द्वे, तयोर्मूलमामाशयोऽन्नवाहिन्यश्च धमन्यः" सु. शा. ९।१२ इत्याऽऽचार्येण अन्नोत्सर्जकाऽऽस्थिकाऽवस्थामभिप्रेत्योक्तम्। तत्रैवामाशयस्य कार्यकर्तृत्वात्। गर्भाऽवस्था-

यान्तु आमाशयस्थाने मातु हृदये योग्यम् तदधीनत्वाद्गर्भजीवनस्य। अन्नवाहिन्यश्च धमन्य इत्यत्र रसवाहिन्यश्च स्रोतांसीति वक्तुमुचितम्, परं धमनीशब्दस्य व्यवहारः स्रोतोमात्रे निश्चिततया दृश्यते तदाशयो न विज्ञायते येन कारणेन सञ्जातम्। धमनीव्याकरणे (सु. शा. ९) दर्शितविभागेऽपि अनुष्ठानाऽभावात्प्रकरणमेव प्रक्षिप्तमिति निबन्धटिप्पण्या प्रदर्शितं चरके चाऽन्नवहाना स्रोतसामामाशयो मूलं वामञ्च पार्श्वमिति कथनमामाशयोऽन्नमार्गो- येन विस्पष्टं विज्ञापयति।

(सं. १८१) स्थूलान्त्रैकदेशः=अन्त्रम् (उपान्त्रम्)="भारहरणबलवद्विग्रहवृक्षप्रपतनादिभि रायासविशेषैः वायुरतिप्रवृद्धः प्रकुपितश्च स्थूलान्त्रस्यैकदेशं त्रिगुणमादायाऽधोगत्वा वङ्क्षणसन्धिमुपेत्य ग्रन्थिरूपेण स्थित्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोषं प्रविश्य मुष्कशोफमापादयति॥ सु. नि. १२।६" इति वृद्धि- रोगस्य सुश्रुते विशदतया वर्णनाच्चरकेऽतीव सङ्क्षेपः कृतोऽस्ति। यत्रयत्र यस्ययस्य रोगस्य सुश्रुते विशदतया वर्णनं तत्रतत्र तस्यतस्य रोगस्य वर्णने सङ्क्षेप इति स्वाभाविकी परिपाटी। अत्र "वंक्षोऽनिलश्चेद् वृषणौ स्वलिङ्गैः रन्त्रं निरेति प्रविशेत्सुमुष्कं च. चि. १२।९१" इत्यनेन यद्यपि अन्त्रमिति सामान्यतयाऽन्त्रोद्देशः कृतोऽस्ति तथापि प्रकरणौचित्यात्स्थूलान्त्रैकदेश (उपान्त्रम्) एवोपतिष्ठते।

(सं. १८५) गुदम्="तत्र वातवर्चोनिरसनं स्थूलान्त्रप्रतिबद्धं गुदं नाम मर्म, तत्र सद्योमरणम्" (सु. शा. ६।२६) निरसनं प्रेरकं, मांसमर्मेदं चतुरङ्गुलं सद्योघातिचेति डल्हणः। अत्र यद्यपि सुश्रुतेन प्रमाणं न निर्दिष्टम् तथापि निदानस्थाने तत्प्रमाणं द्रष्टव्यम्, तथाहि—"स्थूलान्त्रप्रतिबद्धमर्धपञ्चाङ्गुलं गुदमाहुः। तस्मिन् वलयस्तिस्रोऽध्यर्धाङ्गुलसम्मिताः प्रवाहणी-विसर्जनी-संवरणी चेति चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तिर्यगेकाङ्गुलो- च्छ्रिताः॥ शङ्खावर्तनिभाश्चापि उपर्युपरिसंस्थिताः। गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः सम्प्रकीर्तिताः॥ रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्धं गुदौष्ठः परिकीर्तितः॥ सु. नि. २।६।

(सं. १९०) पुरीषवहानि स्रोतांसि=उदरवर्तीयरस्थानविशेषाऽभिप्रायेण पुरीषवहानामिति बहुवचन- निर्देशः। तस्यावस्थाया भवति स्रोतसां कार्यविघ्नः। तत्र मूत्रवहेष्वपि स्रोतःसु पुरीषांशस्य प्रवेशसम्भवात्। अत एवोदावर्तिनो मूत्रे पुरीषगन्धित्वं भवति। यथा—"रूक्षदुर्बलयोर्वातेनोदावृत्तं शकृद्यदा। मूत्रस्रोतः प्रपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः॥ विड्गन्धं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्विड्विघातं विनिर्दिशेत्॥ च. सि. ९।४७"। अथवा पक्वाशयाशयान्तर्गतपृथुकदलिमार्गाधिस्थानान्तरभेदं प्रकल्प्य बहुवचनस्य यथाकथञ्चिद्विद्वद्भिः समर्थनीया।

(सं. १९९) पौरुषम्=पुरुषत्वमस्यास्मिन्नेनेन चेति व्युत्पत्त्या मेढ्रं ग्राह्यम्। वेदे शिश्नस्य त्रयो भागाः प्रकल्पिताः सन्ति तत्र येन भागेन मेढ्रजागृतिर्भवति स भागो ग्राह्य इति रहस्यम्।

(सं. २०९) गर्भशय्या="पित्तपक्वाशययोर्मध्ये गर्भशय्या यत्र गर्भस्तिष्ठति। सु. शा. ५।३९" "शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्ता सा प्रकीर्तिता। तस्यास्तृतीये त्वावर्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता॥ यथा रोहित- मत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः। तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः॥ सु. शा. ५।४३–४४"

(सं. २१२) अपरा=गृहीतगर्भाणामार्तववहानां स्रोतसां वर्त्मान्यवरुध्यन्ते गर्भेण, तस्माद्गृहीतगर्भा- णामार्तवं न दृश्यते, ततस्तदधः प्रतिहतमूर्ध्वमागतमपरञ्चोपचीयमानमपरेत्यभिधीयते॥ सु. शा. ३।२४"

(सं. २१९) विटपं="वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपं नाम तत्र षाण्ड्यमल्पशुक्रता वा भवति। सु. शा. ६।२५" स्नायुमर्मेदं एकाङ्गुलं वैकल्यकरञ्चेति डल्हणः।

(सं. २२१) लोहिताक्षे=" ऊर्ध्वं ऊर्वमधो वङ्क्षणसन्धेरूरुमूले लोहिताक्षं नाम तत्र लोहितक्षयेण पक्षाघातः ।" सु. शा. ६।२५ शिरामर्मेदं अर्धाङ्गुल वैकल्यकरञ्चेति डल्हणः ।

(सं. २२२) उर्व्यौ=" ऊरुमध्ये उर्वी नाम तत्र शोणितक्षयात् सक्थिशोषः ।" सु. शा. ६।२५ उर्वीति शिरामर्मेदं एकाङ्गुल वैकल्यकरञ्चेति डल्हणः ।

(सं. २२३) आण्यौ=" जानुन ऊर्ध्वमुभयतस्त्र्यङ्गुलमाणी नाम तत्र शोफाभिवृद्धिः स्तब्धसक्थिता च ।" सु. शा. ६।२५ जानुन ऊर्ध्वं त्र्यङ्गुले उभयतः ऊर्ध्वमधश्च । स्नायुमर्मेदं अर्धाङ्गुल वैकल्यकरञ्चेति डल्हणः ।

(सं. २२४) जानुनी=" जङ्घोर्वोः सन्धाने जानु नाम, तत्र खञ्जता ।" सु. शा. ६।२५ सन्धिमर्मेदं त्र्यङ्गुलप्रमाणं वैकल्यकरञ्चेति डल्हणः ।

(सं. २२७) इन्द्रवस्ती=" पार्ष्णिं प्रति जङ्घामध्ये इन्द्रबस्तिर्नाम तत्र शोणितक्षयेण मरणम् ।" सु. शा. ६।२५ मांसमर्मेदं अर्धाङ्गुल पार्ष्णिं प्रति त्रयोदशाङ्गुले स्थितं कालान्तरे प्राणहरञ्चेति डल्हणः ।

(सं. २२९) गुल्फौ=" पादजङ्घयोः सन्धाने गुल्फो नाम तत्र रुजः स्तब्धपादता खञ्जता वा ।" सु. शा. ६।२५ सन्धिमर्मेदं द्व्यङ्गुलप्रमाण वैकल्यकरञ्चेति डल्हण. ।

(सं. २३१) कूर्चशिरसी=" गुल्फसन्धेरध उभयतः कूर्चशिरो नाम तत्र रुजाशोफौ ।" सु. शा. ६।२५ स्नायुमर्म एकाङ्गुल वैकल्यकरञ्चेति डल्हणः ।

(सं. २३३) कूर्चौ=" क्षिप्रस्योपरिष्टादुभयतः कूर्चो नाम तत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः ।" सु. शा. ६।२५ उपरिष्टात्, इत्यत्र द्व्यङ्गुल इति शेषः । उभयत इति ऊर्ध्वमधश्च, तस्य कूर्चः इति नाम 'विद्धि' इति शेषः स्नायुमर्मेदं चतुरङ्गुल वैकल्यकरञ्चेति डल्हणः ।

(सं. २३६) तलहृदये=" मध्यमाङ्गुलीमनुपूर्वेण मध्ये पादतलस्य तलहृदयं नाम तत्रापि रुजाभिर्मरणम् ।" सु. शा. ६।२५ मध्यमाङ्गुलीमनुलक्ष्यीकृत्य क्रमेण पादतलस्य मध्ये तलहृदयं, मांसमर्मेदं अर्धाङ्गुल कालान्तरप्राणहरञ्चेति डल्हणः ।

(सं. २३७) क्षिप्रे=" पादस्याङ्गुष्ठाङ्गुल्यो र्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म तत्र विद्धस्य आक्षेपकेण मरणम् ।" सु. शा. ६।२५ स्नायुमर्मेदं अर्धाङ्गुल कालान्तरप्राणहरञ्चेति डल्हण. ।

अथ कलाविवरणम् ।

—'अथातो गर्भव्याकरणं नाम शारीरं व्याख्यास्याम', अग्निः सोमो वायुः' सत्त्वं रजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि भूतात्मेति प्राणाः । तस्य खल्वेवं प्रवृत्तस्य शुक्रशोणितस्याऽभिपच्यमानस्य क्षीरस्येव सन्तानिकाः सप्तत्वचो भवन्ति, अवभासिनी १ लोहिता २ श्वेता ३ ताम्रा ४ वेदिनी ५ रोहिणी ६ मांसधरा ७ इति बाह्यप्रदेशादारभ्याऽन्तः क्षेत्रपर्यन्तं त्वचामवस्थानं सोपपत्ति प्रदर्श्य समानजात् समकालमेवाऽन्तस्त्वचो विनैव प्रविशदधीते—'कलाः खल्वपि सप्त सम्भवन्ति, इति । नन्वन्तस्त्वचां स्वीकारे किम्प्रमाणमित्याकाङ्क्षाया हेतुगर्भविशेषणमवतारयति—'धात्वाशयान्तरमर्यादाः सु. शा. ४।४ इति । यतः शरीरधातवो (रक्तमांसादयः) विभिन्नस्थितित्वेन दृश्यन्ते । सा च (विभिन्नता) मर्यादामन्तराऽसम्भवद्रूपाऽस्ति,' अतः शारीराणां भावानां मध्ये व्यवच्छेदकेन येन केनाऽप्यवश्यं भवितव्यम् । पूर्वोक्तनामभ्यो व्यवहारसौकर्यार्थं तस्य (व्यवधायकस्य) स्वतन्त्रं नाम निर्दिशति—'कला.' इति । कल्यन्ते=सङ्ख्यायन्ते धातवोऽथा. सूक्ष्मातिसूक्ष्मा अपि भावा याभिर्यया कल्यन्ते व्यवच्छेदहेतुनाऽन्तो निक्षिप्यन्त इति कलाः, 'कलगतौ सङ्ख्याने, इत्यस्मात् 'कलक्षेपे' इत्य-

स्याद्धा रूपसिद्धिः । या अन्तरा स्थूलाऽवयवानारभ्य सूक्ष्माऽतिसूक्ष्मविभागान् यावद्रसिद्धेरन्तरा शरीररूपमेव न सिध्यदिति स्थूलसूक्ष्मविदां सदशाऽऽपत्ति प्रसज्येत इति हेतोरवश्यमेवाऽनिच्छयाऽपि व्यवधानं स्वीकर्तव्यम् । तच्च स्थूलसूक्ष्मोभयपदार्थव्यवहारे उपयुक्तं स्यादिति विचार्य तस्य कलेति नामाऽऽचार्येण स्थापितमिति रहस्यम् । तासामस्तित्वं दृष्टान्तेन दर्शयति—यथेत्यादि । "यथा हि सारः काष्ठेषु छिद्यमानेषु दृश्यते तथा धातुर्हि मांसेषु छिद्यमानेषु दृश्यते सु. शा. ४।६" यथा=येन प्रकारेण छिद्यमानेषु काष्ठेषु सारो दृश्यते तथा=तेनैव प्रकारेण मांसेषु=मांसाऽवयवविशेषेषु छिद्यमानेषु धातू रक्तादिरूपो दृश्यतेऽतः साऽवयवसर्वधातूनामावरणमस्तीत्यनुमीयते तदेव कलारूपमस्ति । ननु ? सर्वत्र कलानां स्वरूपमेकप्रकारमस्त्याहोस्विद्भिन्नभिन्नप्रकारमित्यत आह स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्ना सन्तताश्च जरायुणा । श्लेष्मणा वेष्टिताश्चाऽपि कलाभागास्तु तान्विदुः सु. शा. ४।७। "स्नायूश्चतुर्विधा विद्यात्तास्तु सर्वा निबोध मे। प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्व्यश्च सुषिरास्तथा ॥ सु. शा. ५।३०" इत्युक्तप्रकाराभिः स्नायुभिः=स्नायुजालैः प्रतिच्छन्नानावृतान् । कुत्रचित् जरायुणा=जरायुसदृशजालेन "विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वा वक्तव्यः" वा. ३२९९ इति वार्तिकेनोत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः । सन्ततान्=व्याप्तान् । कुत्रचित् श्लेष्मणा=श्लेष्मपटलेन अत्राऽप्युत्तरपदलोपः पूर्ववत् । वेष्टितान्=निर्मितान् । कलाना भागान्=विशेषान् विदुराचार्याः इत्यध्याहार्यम् । शरीरे धातूपधातुदोषमलादीनामसङ्ख्यत्वात्तत्कोषाणामावरणानि विचित्राणि भवन्ति तेषामाकाराश्चाऽऽश्रयपदार्थसदृशा एव प्रकल्प्यास्तेन सहस्रश आकारा अवगन्तव्याः । स्नायु जरायु श्लेष्मणा त्रीणि पटलानि तन्निर्माणोपादानकारणानि निर्दिष्टानि सन्ति । तत्रैकैकेन द्वाभ्यां त्रिभिश्च वा यथास्थानौचित्ये तन्निर्माणं भवतीति अपि शब्देन सूच्यते । कारणानुरूपं कार्यं भवतीति सिद्धान्तात्सजातीयसूक्ष्माऽवयवसङ्घे यथोत्तरं स्थूलकार्याण्यारभ्यन्ते सूक्ष्ममृत्कणैर्घटवत् । तथा शुक्रशोणितसंयोगेन पुरुषशरीराऽभिनिर्वृत्तिरस्ति । तयोः (शुक्रशोणितयोः) स्वः जीवपरमाणुसङ्घातोऽस्ति सौक्ष्म्येण स एव सङ्घात ईश्वरेच्छयाऽनुगृहीतो मातृकुक्षौ पाकमवाप्य विकसिताऽवयवः सन् बहिर्निःसरति । स च स्वस्यमर्यादाया विभक्तजीवपाञ्चभौतिकपरमाणुसमूहरूप एवाऽस्ति, अतएव "खादयश्चेतनाषष्ठा धातवः पुरुषः स्मृतः ॥ चेतनाधातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसञ्ज्ञकः । इति चरके शा. १।१४" पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इत्युच्यते, इति सुश्रुते च. सू. १।२१" पुरुषलक्षणं निष्कृष्टं निर्दिष्टम् । यद्यप्यत्र धातुशब्देन चेतनासहितखादय उक्ताः परन्त्वत्र व्यवहारसौकर्यार्थमायुर्वेदप्रसिद्धपारिभाषिका रक्तादयोऽपि च प्राकृतानि कफपित्तपुरीषाणि धातुत्वेन व्यवह्रियन्ते । आशयाः=तत्तद्धातुपुञ्जनिवासस्थानानि पारिभाषिकपक्वाशयाः वा तेषां मध्ये मर्यादास्थापनं येन वस्तुना भवति सा कलोच्यते । सा चाऽत्र तत्तत्कोषपरिवेष्टनरूपेणाऽस्ति, अतः स्थूलवेष्टनस्य पूर्वमेवमांसिन्यादिमांसधरान्तानि सप्त नामानि व्याख्यातानि । ननु स्थूलमांसधरसप्तमभागानन्तरं यन्मांसमस्ति तस्याऽऽवरकस्य किन्नामेत्यपेक्षायां साऽपि मांसधरैवाऽस्ति पूर्वस्याः सकाशाद्भेदप्रदर्शनार्थमस्याः कला इति नाम स्थापितम् ।

इयञ्च कला (मांसधरा) अन्यकलाऽपेक्षया स्थूलाऽस्ति, अतोऽस्यां मांसे सिरा-स्नायु धमनीस्रोतसां (स्रोतःशब्देनशानन्तसूत्रां ग्रहणं धातुस्रोतस्त्वात्) प्रताना भवन्ति । ननु मांसाऽऽवरणत्वेन मांसधरा कलेति नाम चेदभिप्रेतं तर्हि मांसधराकलास्थाने मांसधरा त्वगेवाऽस्तु, इति तु भ्रान्त्याऽपि न शङ्क्यम्, या मांसधरा त्वक्त्वेनाऽभिहिता सा व्रीहिद्व्यप्रमाणा स्थूलाऽस्ति, इयं कला तु परमसूक्ष्माऽस्ति, "कला स्यान्मूलवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः" रिति मेदिनीकोशात्कौशल्यपर्य्यायिका विद्या कलाशब्देनोच्यते यथा चतुःषष्टिः कलाः । इत्यादौ । कलानिर्मिता विचित्ररचनाऽपि कलाशब्देनोच्यते । अस्याश्च कलायाः सूक्ष्मरचनामाकलय्येश्वरस्य प्रत्यक्षयन्ति योगिनोऽसदृशी कला । इयं पुनः सीमा विक्षेपसङ्कोचविका-

संदिग्धक्रियाकारिणीत्वेन शरीरयन्त्रस्य निर्वोढ्री, अतः कथमस्या मांसधरादित्वक्षु परिगणनं स्यादिति निर्विवादम्। अत्रत्यः सौश्रुतपाठो लेखकप्रमादाच्चिरकालाद्भ्रष्टतामगातस्तथाहि—"यस्यां मांस-सिरा-स्नायु-धमनी-स्रोतसां प्रताना भवन्ति" इत्याकारको मूलपाठ आसीत्तस्य स्थाने "यस्यां मांसे" इतिसञ्जातः। स एव व्यामोह-जननोऽभूद्‌चरकादीनामष्टाङ्गसङ्ग्रहकारादीनाम्। तथाच—यथा हि सारः काष्ठेषु छिद्यमानेषु दृश्यते। तथा धातुर्हि मांसेषु छिद्यमानेषु दृश्यते सु. शा० ४।६ अस्य वास्तविकार्थः—यथा छिद्यमानेषु=तदाऽऽवरकरूपत्वक्षु छिन्नासु सारो गर्भो दृश्यते, अन्यथा तु न दृश्यतेऽतोऽनुमीयते-आवरकपदार्थे छिन्ने सर्वत्र तदन्तर्वर्तिपदार्थानां साक्षात्कारो भवति। अतः सर्वेऽपि पदार्थाः सावरकास्सन्ति। अतो मांसेषु=तदावरकत्वाह्वत्वक्षु तदन्तर्वर्तिकलासु वा छिद्यमानासु तदन्तर्वर्तिनो धातवो दृश्यन्ते अतः स्थूलवेष्टनानां त्वक्षु परिगणनं सूक्ष्माणां कलासु कर्तव्यम्। इति श्लोकस्य यथार्थनियोजनेऽपि सङ्ग्रहकारस्याऽन्यथा भ्रमोऽजनि स यथा—'छिद्यमानेषु काष्ठेषु सारो दृश्यते तथा मांसेषु छिद्यमानेषु कलाधातुर्दृश्यते इति विपरीताऽऽशयग्रहणेन विपरीतार्थो मनसि कृतोऽवगम्यते ततश्च छिद्यमानेषु मांसेषु किं दृश्यते इत्यपेक्षां शान्तयितुं "यस्तु धात्वाशयान्तरालेषु क्लेदोऽवतिष्ठते स यथास्वमूष्मभिः विपक्वः स्नायुश्लेष्मजरायुच्छन्नः काष्ठ इव सारो धातुसारशेषोऽल्पत्वात्कलासञ्ज्ञः। ता धात्वाशयान्तरमर्यादास्सप्त कलाः (अष्टाङ्गसंग्रह of Vagbhata first शा. ५।२३) इत्येवमष्टाङ्गसङ्ग्रहकारेण क्लिष्टकल्पना कृताऽस्ति। तत्र तावदस्यां कल्पनायां धातवः, आशयाः, तदन्तराणि क्लेदश्चेति विचारणीयाः सन्ति पदार्थाः। तेऽपि गर्भाधानोत्तरं गर्भपाकसमकालीना अभिप्रेताः स्युराहोस्विज्जन्मोत्तरकालीनाः? न तावद्गर्भविपाकसमकालीनेषु कल्पनाकर्तुरर्थः सिद्ध्यति, तस्मिन्काले शरीरसमवायि (शुक्रशोणित) कारणस्य सर्वस्यापि क्लेदप्रधानत्वात् सर्वाण्यङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत्सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिरिति सिद्धान्तेन रसशेषस्याऽनुपलब्धेश्च। शेषशब्दो हि अभीष्टकार्यपरिपूर्णतायां कस्मिंश्चिदपि तदीयाङ्गे उपयोगलेशानप्यभजन्ति वस्तूनि प्रतिपादयति। यथा घटनिर्माणोत्तरमुर्वरितो मृत्पिण्डो यथा वा गृहनिर्माणोत्तरमुर्वरितानि मृत्सुधेष्टकाकाष्ठादीनि शेषशब्दोऽभिदधाति तद्वत्। नाऽपि जन्मोत्तरकालीनेषु तेषु तत्रापि शरीराऽवयवसङ्घपरिपोषणार्थमशितलीढखादितस्य रसपरिणतौ शरीरपोषणे निरर्थकानि यानि मलमूत्रादीनि तानि शेषाण्युच्यन्ते तेषामपरनाम मला इति च निर्दिश्यते। ते मला निरर्थकत्वाद्बहिर्निक्षिप्यन्ते न पुनश्शरीरे सङ्गृह्यन्ते। न वा रससारशेषत्वेन धातुसारशेषत्वेनोपाधिना वाऽभिधीयन्ते, तथाप्यर्थास्तु दर्शनीया एव। दधति—गृहाऽऽस्तरणादीनि शुष्कवदुपस्तम्भकत्वेन स्वेतरधातून् धारयन्ति, उपक्षीणकुड्यादिके समानजातीयमृत्प्रक्षेपवत् पोषयन्ति वा, स्वस्थितप्रमाणं वा वर्धयन्ति, । जायमानह्रासं वा येऽवरुन्धन्ति ते धातवः ते च रस १ रक्त २ मांस ३ मेदोऽस्थि ४—५ मज्ज ६ शुक्र ७ ओज. ८ सञ्ज्ञकाः अथो प्राकृतानि कफमूत्रपुरीषादीनि च। एते च प्रत्येकं स्थूलस्वरूपादारभ्य सूक्ष्माऽतिसूक्ष्मसूक्ष्मतमस्वरूपाः सर्वेऽपि गृह्यन्ते। तेऽपि संसृष्टरूपा वा स्युरसंसृष्टरूपा वा स्युरित्यन्यदेतत्। प्रकृतस्थले (यस्तु धात्वाऽऽशयान्तरक्लेद० इत्यत्र) आशेरते निवसन्ति दोष धातु-मल डिम्भकाद्या येषु ते आशयाः, आङ्पूर्वाच्छीङ्धातोरधिकरणे साधुः। आयुर्वेदे आशयशब्दः स्थानमात्रवाची "रुधिरं स्नावयेज्जन्तोराशयं प्रसमीक्ष्य वा—चरक सू. २४। १९" इत्यादौ तथैव प्रयोगात्। यः पुन र्वाताशयः १ पित्ताशयः २ श्लेष्माशयः ३ रक्ताशयः ४ आमाशय. ५ पक्वाशयः ६ मूत्राशयः ७ गर्भाशयः ८, सुश्रुत शा. ५।८ इत्येतेषु विशिष्यप्रयुक्तोऽस्ति स एषामन्यभागाऽपेक्षया विलक्षणक्रियावत्त्वमधिकाऽवकाशवत्त्वञ्च द्योतयति, अवकाशवन्त एव आधारा भवितुमर्हन्ति। विशेषाऽवकाशवत्तामेवाऽऽधाराणामायुर्वेदे विशेषेणाऽऽशयशब्देन परिगणितत्वात्। सूक्ष्मविचारे तु पाञ्चभौतिकपरिणामवत्त्वातिरिक्तं शरीरत्वमेव न सम्भवति "भूतेभ्यो हि परं यस्मान्नाऽस्ति चिन्ता चिकित्सिते सु. शा. १।१३" "खादय-

चेतनाषष्ठा धातवः पुरुषः स्मृतः—च. शा. १।१६" वचनात् । अन्तरमवकाशोऽपि परिधानान्तर्द्विभेदता-दर्थे । छिद्राऽऽत्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि चेत्यभिधानात् । अन्तर—शब्दस्य अवकाशमध्यार्थकत्वोपयोगिनौ । छिन्नतासमवायि कारणं द्रव्यं क्लेदः अत्र धातूनां (रक्तादीनां) आशयानां (हृदयादीनां) मध्ये कः क्लेदोऽस्तीति विचारे उपस्थिते धात्वतिरिक्तो न कश्चित्क्लेद उपलभ्यते । न च वाच्यं लसीकादिरूपो द्रवोऽस्त्येवेति तस्य रसधात्वतिरिक्तत्वाऽभावात् । न च वाच्यं धातूनां परमसूक्ष्मावयवविषयकोऽयं विचार इति तत्रापि धातुत्वाऽनपायात् । अत सुश्रुतीयाऽऽशयाऽज्ञानमूलकमेवैतत्सङ्ग्रहकारस्य विजृम्भणमास्ते । तन्मूलमाश्रित्य "धात्वाशयान्तरक्लेदो विपक्वः स्वः स्वमूष्मणा । श्लेष्मस्नाय्वपराच्छन्नः कलाख्यः काष्ठसारवत्—अष्टाङ्ग स. शा. ३।९" "धात्वाशयान्तरे धातौ यः क्लेदस्त्वधितिष्ठति । देहोष्मणाऽभिपक्वश्च सा कलेत्यभिधीयते ॥ भा. पू. ख. २६८" इत्यादयः सङ्ग्रहकारादर्वाचीनां मताऽनुगतिवत्तामनुसरन्तः परास्ताः । इममेवसन्देहमाकलय्य शार्ङ्गधरेण कलास्वरूपवर्णनं विहाय तत्परिगणनमेवाऽलेखि "मांसासृङ्मेदसां तिस्रो यकृत्प्लीह्नोश्चतुर्थिका । पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाऽग्निधरा मता ॥ रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कलाः स्मृताः ॥ शा पू. ख. ५।६" कदाचिदहर्निशं स्थूलसूक्ष्माऽवयवानविशेषेण परिपोषयन्ननिरतं चक्रवत्परिभ्राम्यन्नक्षीणस्वरूपो रसः (क्लेदः) आस्त एवेति वाच्यम् । न हि तेनाऽपूर्वाः काश्चिदपि कलाः सम्पाद्यन्ते, अपि तु गर्भे युगपत्प्रादुर्भूतानामेवाऽवयवानां स रसः परिपोषक इति दिक् । अत्र (कलाः खल्वपि सप्त सम्भवन्ति धात्वाऽऽशयान्तरमर्यादा इति सुश्रुतवाक्ये) धातोरेकस्माद्धातुपरमाणोरपरस्य धातोर्धातुपरमाणोर्मध्ये या मर्यादा सा कला इति एकं लक्षणम्, अनेन सूक्ष्मधात्ववयवानां विभिन्नता सिध्यति । एवमेकस्याऽऽशयस्य द्वितीयस्माद्‌दाशयादवयवाद्वा याऽन्तरमर्यादा सा कला इति द्वितीयम् लक्षणम्, सचैका वा स्यादुभयोर्विभिन्ना विभिन्ना वा स्यादित्यन्यदेतत्, अनेन (लक्षणेन) स्थूलाऽवयवानां परस्परं भेदः अथच स्वाऽवकाशः सिध्यति । या धात्वाशयान्तरमर्यादास्ताः कला इत्येव महर्षेः कलालक्षणमभिप्रेतम् "धात्वन्तरेषु याः सप्त कलाः सम्परिकीर्तिताः । तास्वेकैकामतिक्रम्य वेगं प्रकुरुते विषम् ॥ येनाऽन्तरेण तु कलां कालकल्पं (विषम्) भिनत्ति हि । समीरणेनोह्यमानं तत्तु वेगान्तरं स्मृतम् ॥ सु. क. ४।४५-४६" इत्यत्र महर्षिणैव स्पष्टीकृतत्वात् । सत्र सप्तसङ्ख्या तु धातुसङ्ख्याभेदेनाऽभिप्रेता । तेन समस्तानामपि कलानां ग्रहणं निर्विवादं सिध्यति । एतेनेह धातव आशयाश्चेत्युपलक्षणमिति कैश्चित्कृतकल्पनं नाऽऽवश्यकम् । आमाशयस्थकलाया पित्तधराया मांसधराया वाऽन्तर्भावः । वस्तुतस्तु मांसधरादिकथनमुदाहरणार्थं बोध्यं न पुनरियत्ताकरणार्थम् ।

ननु मांसेऽपि (स्थूलमांसे) रक्तपरमाणवस्तिष्ठन्ति तेषामपि येन केनाऽऽवरणेनयुक्तत्वाऽऽवश्यकत्वमन्यथा सर्वस्याऽपि तत्तत्त्वप्रसङ्गात् मांसत्वादेरप्यनुपपत्तेरितिकृत्वा रक्तपरमाणूनामावरककलायाः रक्तधरेति नाम । "द्वितीया रक्तधरा नाम मांसस्याऽभ्यन्तरतस्तस्यां शोणितं विशेषतश्च सिरासु यकृत्प्लीह्नोश्च भवति, सु० शा. ४।१० । अस्याः सत्तां दृष्टान्तेन द्रढयति—वृक्षाद्यथाऽभिहतात्क्षीरिणः क्षीरमावहेत् । मांसादेवं क्षतात्क्षिप्रं शोणितं सम्प्रसिच्यते सु. शा. ४।११) एवं मेदोधरा ३ श्लेष्मधरा ४ मलधरा ५ पित्तधरा ६ (ग्रहणी) शुक्रधरा ७ इति सप्तसङ्ख्याकाः भवन्ति । आसां कलानां विवरणं चरके साक्षान्न कृतं तथापि "षाड्धास्त्वचो दूषिताऽभिघातात् काष्ठास्त्रशस्त्राऽन्यतमाभिघातात् । आगन्तुहेतुस्त्रिविधां निजश्च सर्वाङ्गगात्राऽवयवाऽऽश्रितत्वात् ॥ च. चि. १२।५" इत्यत्र षाड्धास्त्वच इति विशेषणेन कलानामन्तास्त्वच इति नाम्नाऽभिप्रेतामिति बुध्यते । सुश्रुते विस्तृततया वर्णितेषु विषयेषु प्रायश्चरके सङ्क्षेपोऽस्ति "पराऽधिकारे नहि विस्तरोक्तिः" रिति चरकीयसिद्धान्तात् । अत एव चरके शारीरे षट् त्वचः उदकधरा १ असृग्धरा २ इत्यादिना

परिगणिता मांसधरा तु निष्कासिता । तस्या रक्तधरायामेव समन्वयमिच्छतीति तदीयसन्दर्भेण स्पष्टं ज्ञायते । चिकित्सायां "अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता, च. चि. १५।५६" इत्यत्र षष्ठी पित्तधरा कला गृहीताऽस्ति । नामाऽपि अग्न्यधिष्ठानमिति पित्तधरया समानम्, शरीरे पित्ततेजोऽतिरिक्ताऽग्नेरभावात् । ग्रहणी इति त्र्यक्षरशः समानम् "षष्ठी पित्तधरा नाम या चतुर्विधमन्नपानमुपभुक्तमामाशयात्प्रच्युतं पक्वाशयोपस्थितं धारयति सु. शा. ४।१८" इ. ४०।१६८ वचनात् । न चास्य चरकीयवचनेन सह न सुश्रुतीयवाक्यमेकाऽऽशयतां भजते, तत्र नाभेरुपरीति वाक्यस्य विद्यमानत्वात् । क्षुद्रान्त्राणि नहि नाभेरुपर्येव वर्तन्ते, अपि तु नाभेः सर्वतः सन्तीति । "परं तु पच्यमानस्य विदग्धस्याम्लभावतः । आशयाच्च्यवमानस्य पित्तमच्छमुदीर्यते ॥ पक्वाशयं तु प्राप्तस्य शोष्यमाणस्य वह्निना । परिपिण्डितपक्वस्य वायुः स्यात्कटुभावतः ॥ च. चि. १५ इति तत्रैवोक्तत्वादस्य वाक्यस्येत्थमाशयो वर्णनीयः । आशयात्—आमाशयादर्थादामाशयाऽवराऽन्नवहस्रोतसः सकाशाच्च्युतस्याऽन्नद्रवस्य मध्ये अच्छं पित्तं=पित्तप्रधानो द्रवः (क्लोमाऽग्न्याशयाभ्यामागतम्) उदीर्यते—संयुक्तं भवति । इदमेव पित्तमग्निशब्देनाऽभिप्रेतम् तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमितिन्यायात् । अस्य च यदधिष्ठानं धारकं तदग्न्यधिष्ठानं क्षुद्रान्त्रान्तर्वर्ति पटलं तदन्नग्रहणाद्ग्रहणी भवति, अन्नग्रहणादिति हेतुना । क्लोमाऽग्न्याशययोरग्न्यधिष्ठानत्वेऽपि न तदन्तर्वर्तिपटलस्य ग्रहणीसञ्ज्ञा । सा च (ग्रहणी) नाभेरुपरिप्रदेशे सम्मिलितस्य अग्नेर्द्रवस्य बलेन=उपस्तम्भभूतया शक्त्या बृंहिता=उपचिता सती अपक्वं=यथोचितपाकाऽनवाप्तमन्नद्रवं तस्मिन् पाकाऽवधिकालं धारयति=सङ्गृह्णाति । पक्वं=तत्तत्स्थानोचितं यथाकालम् । अधः—उत्तरप्रदेशं प्रति गन्तुं सृजति=विसृजति । अस्याः (सङ्ग्रहणविसर्जनशक्त्या) शक्त्या अनन्यथात्वे अदुष्टत्वमुच्यते, विपरीते दुष्टत्वम् । अत एव "दुर्बलाऽग्निबलादुष्टाऽऽममेव विमुञ्चति, च. चि. १५।५७ इति वाक्यं सङ्गच्छते । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति न्यायेन क्वचित्समस्तक्षुद्रान्त्रेऽपि ग्रहणीशब्द आर्षे प्रयुज्यमानो दृश्येत चेत्तत्र लाक्षणिकः प्रयोगोऽनुगन्तव्यः । ननु ग्रहणीमाश्रितं दोषं विदग्धाऽऽहारमूर्च्छितम् सविष्टम्भप्रसेकार्तिविदाहाऽरुचिगौरवैः । आमलिङ्गान्वितं ज्ञात्वा सुखोष्णेनाऽम्बुनोद्धरेत् च. चि. १५।७३ इत्यत्राऽऽमाशये ग्रहणीशब्दः प्रयुक्तस्तस्य का गतिरिति चेत्तत्र दुष्टाया ग्रहण्यामन्नाऽपरिपाकलक्षणो दोषो भवति तस्य कारणाऽन्वेषणे दुष्टग्रहण्येवोपस्थिता भवति, अतः स दोषो ग्रहण्याश्रितो भवत्येव, इत्यभिप्रायेणोक्तं ग्रहणीमाश्रितं दोषमिति न तु तत्र आमाशयस्य ग्रहणीत्वेन कथनमिति निर्विवादम् ।

अथ स्रोतोविवरणम् ।

"यावन्तः पुरुषे मूर्तिमन्तो भावविशेषास्तावन्त एवाऽस्मिन् स्रोतसां प्रकारविशेषाः, सर्वे भावा हि पुरुषे नान्तरेण स्रोतांस्यभिनिर्वर्तन्ते क्षयं वाऽप्यभिगच्छन्ति, स्रोतांसि खलु परिणाममापद्यमानानां धातूनामभिवाहीनि भवन्त्ययनार्थेन ॥ च. वि. ५।३ ॥" इत्यारभ्य पञ्चदशसूत्रपर्यन्तं निर्दिष्टलक्षणैर्नानासन्देहनिरास उदेति, यदस्थीनि स्रोतांसि कथं वाहयन्तीत्यादीत्यादि । परन्तु "क्षयात्सन्धारणाद्रौक्ष्याद् व्यायामात्क्षुधितस्य च । प्राणवाहीनि दुष्यन्ति स्रोतांस्यन्यैश्च दारुणैः ॥ च. वि. ५।१६ ॥" इत्यारभ्य चतुर्विंशश्लोकपर्यन्तं तत्तद्वहानां स्रोतसां प्रकोपस्य निर्दिष्टनिदानेनाऽयमाशयः समुदेति यत् तत्तद्देशीयाऽवयवपोषणाय रसरक्तवहानि स्रोतांसि व्याप्रियन्ते इति सर्वसम्मतम् । यत्र यत्र स्थाने यानि यानि गच्छन्ति तत्र तेषु तद्वहत्वेन व्यपदेशः क्रियते यथा—अस्थिवहानि मज्जवहानीत्यादि । इतराणि तु शरीरमलं बहिर्निक्षिपन्ति तान्यपि तद्वहानि कथ्यन्ते तेषु तानि वा वहन्तीति व्युत्पत्तिस्वीकारात्, यथा मलमूत्रवहानीत्यादि । शुक्रवहस्रोतस्तु तु यथाविधस्तम्, शुक्रस्रोतः पौ-

षणानि स्रोतांसि शुक्रहारीणि चेति । इममेव भेदं ज्ञात्वा स्रोतःसु तत्तद्वहत्वं निर्धारणीयम् । स्थूलबुद्ध्या तु यथास्थितार्थकरणे हि शरीरेऽस्थ्यादिघनपदार्थानां स्रोतःसु वहनस्याऽयोगात् । "रसाद्रक्तं ततो मांसं—" मित्यादिप्रकारेण न हि तत्तद्धातूनां वहानि स्रोतांसि सम्भवन्ति । "सर्वाङ्गनिर्वृत्तिर्युगपदितिधन्वन्तरिः ॥ च. शा. ६।२९ ॥" "सर्वाण्यङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत्सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिर्गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवच्चूतफलवच्च ॥ सु. शा. ३।३२ ॥" इति सिद्धान्तेन युगपदेव सर्वेषामङ्गानां जायमानत्वात् सतामेवाऽङ्गानां रसभ्रमणचक्रेण पोषणाऽपोषणेन विकाससङ्कोचौ भवत इति शास्त्ररहस्यत्वात् । वर्तमानाऽऽयुर्वेदीयसंहितासु निर्दिष्टाक्येऽस्तु न कश्चित्सिद्धान्तः समभ्युदेति तद्यथा—"नेत्रवर्त्मसिराकोशस्रोतःशृङ्गाटकाऽऽश्रितम् । मुखनासाऽक्षिभिर्दोषमोजसा स्रावयेत्तु तत् ॥ सु. उ. १८।५४ ॥" इत्यत्र स्रोतःशब्देन नेत्रजलीकावाहकं स्रोतोऽभिप्रेतम् । यदवरोधेनाऽनन्तवातादयो रोगाः प्रादुर्भवन्ति । "नासास्रोतोगता रोगास्त्रिंशदेकश्च कीर्तिताः । स्रोतःपथे यद्विपुलं कोशवच्चाऽर्बुदं हि तत् ॥ सु. उ. २२।२० ॥" इत्यत्र नासाविवरमेव स्रोतस्त्वेनाऽभिमतम् । "श्रवणनयनवदनघ्राणगुदमेढ्राणि नव स्रोतांसि नराणां बहिर्मुखानि । एतान्येव स्त्रीणामपराणि च त्रीणि द्वे स्तनयोरधस्ताद्रक्तवहञ्च ॥ सु. शा. ५।१० ॥" इत्यत्र प्रसवहानि शुष्काणि च विवराणि स्रोतस्त्वेनाऽभिमतानि । "अत्युच्चभाषणविषाऽध्ययनाऽतिगीतशीतादिभिः प्रकुपिता पवनादयस्तु । स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां हन्युः स्वरं भवति चाऽपि हि षड्विधः सः ॥ सु. उ. ५३।३ ॥" इत्यत्र विवरमात्रं स्रोतस्त्वेन निर्दिष्टम् । "तथामर्मशिरास्नायुसन्धिस्तरुणाऽस्थिसेवनी धमनी गलनाभिनखान्तःशेफःस्रोतःसु अल्पमांसेषु च प्रदेशेषु अक्ष्णोश्च न दद्यादन्यत्र वर्त्मरोगात् । सु. सू. ११।२९ ॥" इत्यत्र शेफोविवरं निर्दिष्टम् । तस्माद्यथासमयं मूत्रशुक्रादीनि वस्तूनि निर्गच्छन्ति । "दृषद्कुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाऽप्यधः । मूत्रस्रोतःपथाच्छुक्रं पुरुषस्य प्रवर्तते ॥ सु. शा. ४।२२ ॥" अत्र शुक्रवहं विवरं निर्दिष्टम् । "मुष्कस्रोतउपघाताद्ध्वजभङ्गः । सु. चि. ७।३६" अत्र शुक्रोत्पादकानि विवराणि गृहीतानि । "मर्माण्यधारसम्भुग्य स्रोतोजानि शरीरिणाम् । व्यापादयेद्बहून्मर्त्यांस्तज्जकर्माऽपटुर्भिषक् ॥ सु. चि. ७।३७ ॥" अत्र विवरमात्राणि विवक्षितानि । "गृहीतगर्भाणामार्तववहानां स्रोतसां वर्त्मान्यवरुध्यन्ते गर्भेण । सु. शा. ३।२४ ॥" अत्र च रजोवहविवराण्यभिप्रेतानि । "सञ्ज्ञावहेषु स्रोतःसु दोषव्याप्तेषु मानवः । रजस्तमःपरीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ सु. उ. ६१।८" इत्यत्र ज्ञानतन्तूनां स्रोतस्त्वमभिप्रेतम् । प्रसिद्धविवरयुक्तत्वाऽभावेऽपि ज्ञानतन्तूनां वातवहत्वेन तथात्वम् । "यदा तु रक्तवाहीनि रससञ्ज्ञावहानि च । पृथक् पृथक् समस्ता वा स्रोतांसि कुपिता मलाः ॥ मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः । प्रतिहत्याऽवतिष्ठन्ते जायन्ते व्याधयस्तदा ॥ च. सू. २४।२५–२६" यदा मलिनाहारशीलस्य नरस्य कुपिता मलाः पृथक् पृथक् स्थिताः समस्ता वा एकत्र सङ्घीभूय वा रक्तवहानि रसवहानि सञ्ज्ञावहानि च स्रोतांसि प्रतिहत्य अवतिष्ठन्ते तदा रजोमोहाऽऽवृतात्मनः व्याधयो जायन्ते, इत्यर्थाद्रसरक्तसञ्ज्ञावहानां मार्गाणां स्रोतस्त्वेन ग्रहणं कृतम् । "कोपयेन्मृदुसादीश्च रौक्ष्याद्रक्षयेत् । पूरयत्यनिपवैव स्रोतांसि निरुणद्धि च ॥ च. सि. १६।२८ ॥" अत्र स्थूलानि सूक्ष्माणि च शरीरविवराणि सर्वाण्यपि स्रोतस्त्वेनाऽभिप्रेतानि । अतोऽस्मन्निर्दिष्टो मार्ग एवाऽवलम्बनीयः ।

अथ सुश्रुतीयाऽस्थिकोष्ठकम्

सुश्रुते	आङ्ग्लाऽनुवादः
(ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं त्रिषष्टिः ६३)	
शिरःकपालानि ६	1 Occipital (ऑक्सिपिटल) 1 Frontal (फ्रोण्टल) 1 Sphenoid (स्फिनॉइड) 1 Ethmoid (इथमॉइड) 2 Parietals (पेराइटल्स)
शङ्खाऽस्थिनी २	2 Temporals (टेम्पोरल्स)
कर्णाऽस्थीनि ६	6 Ossicles in the ear (ऑसीकल्स इन दी ईअर)
गण्डाऽस्थिनी २	2 Malars (मेलर्स)
नासाऽस्थीनि ९	2 Nasals (नेज़ल्स) 2 Lacrimals (लेक्रीमल्स) 2 Inferior turbinates (इन्फीरिअर टर्बिनेट्स) 2 Maxillæ (मेग्ज़िला) 1 Vomar (वोमर)
ताल्वस्थीनि २	2 Palates (पेलेट्स)
हन्वस्थि १	1 Mandible. (मेण्डीबल)
दन्ताः ३२	32 Teeth (टीथ)
कण्ठनाड्यस्थीनि ३	1 Hyoid, 1 Thyroid and cricoid cartilages (हायॉइड, १ थाइरॉइड, १ क्रिकॉइड कार्टिलेजीज़)
(श्रोणिपार्श्वपृष्ठोरःसु ११७)	
पृष्ठाऽस्थीनि ३० (ग्रीवाकशेरुकाः ७, पृष्ठकशेरुकाः १२, कटिकशेरुकाः ११)	7 Cervical vertebræ (सर्वाइकल वर्टीब्री) 12 Dorsal vertebræ (डॉरसल वर्टीब्री) 11 Lumbar 5 sacral 5 and coccyx 1 (लम्बर ५ सेक्रल ५ एण्ड कॉक्सिक्स १)
अंसफलकाऽस्थिनी २	2 Scapulæ (स्कैप्यूली)
पार्श्वाऽस्थीनि ७२	24 Pairs of ribs (पेर्स ऑफ़ रीब्ज़) 24 Heads (*articular facets*) *of ribs* 24 Tubercles of the ribs
उरोऽस्थीनि ८	2 Clavicles (क्लेविकल्स) 6 Sternum (स्टर्नम्)
श्रोण्यस्थीनि ५ (नितम्बाऽस्थिनी २, गुदाऽस्थिनी २, भगाऽस्थि १)	2 Ilia (इलिया) 2 Ischia (इस्किया) 1 Ospubis (ऑसप्यूबिस)

सुश्रुतः	आंग्लाऽनुवादः
(शाखासु १२०)	
बाह्वस्थिनी २	Pair of humerus (पैर ऑफ ह्यूमरस)
प्रकोष्ठाऽस्थीनि ४	4 { 2 Ulna, 2 Radius } (अल्ना २, रेडियस २)
ऊर्वस्थिनी २	Pair of Femur (पैर ऑफ फीमर)
जान्वस्थिनी २	2 Patella (पैटेला)
जङ्घाऽस्थीनि ४	4 { Pair of tibia (पैर ऑफ टिबिआ), Pair of fibula (पैर ऑफ फिब्यूला) }
गुल्फसन्धिगताऽस्थिनी २	2 Astragalus; Talus (ऐस्ट्रैगैलस; टैलस)
पार्ष्ण्यस्थिनी २	2 Os calcis (ऑस कैल्सिस)
हस्तकूर्चास्थीनि १६	16 Carpal bones (कार्पल बोन्स)
पादकूर्चाऽस्थीनि १०	10 Tarsal bones (टार्सल बोन्स)
हस्ततलाऽस्थीनि ८ }	8 Metacarpal bones (मेटाकार्पल बोन्स)
पादतलाऽस्थीनि ८ }	8 Metatarsal bones (मेटाटार्सल बोन्स)
अङ्गुल्यस्थीनि ६०	60 Phalanges (फैलेंजीज)

सुश्रुताऽस्थिगणनाया " त्रीणि सषष्टीन्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते, शल्यतन्त्रे तु त्रीण्येव शतानि। तेषां सविंशमस्थिशतं शाखासु, सप्तदशोत्तरं शतं श्रोणिपार्श्वपृष्ठोरःसु, ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं त्रिषष्टिः, एवमस्थ्नां त्रीणि शतानि पूर्यन्ते ॥ सु.शा.५।१५" इति सूत्रे निर्दिष्टा सङ्ख्या सम्यगास्ते। वेदे (अथर्ववेदे) "द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत। तस्मिन्त्साकं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः ॥ ऋ.१०।५।४" इतिमन्त्रे खीलशब्देन एमस्थीनि निर्दिष्टानि शङ्कुशब्देन च स्थूलानि, तानि मिलित्वा षष्ट्यधिकत्रिशतान्युद्दिष्टानि। परन्तु विशेषतो विभागाऽदर्शनात् कस्मिन्नङ्गे कियन्ति सन्तीति सुश्रुतेनाऽपि दर्शयितुं यत्नो न कृत। स्वतन्त्रे (शल्यतन्त्रे) शस्त्रक्रियार्हाणि यानि षोडशनखर्दूर्ध्वमपि विभक्तानि दृश्यन्ते तद्गणनं मनसि निधाय त्रिशतसङ्ख्या निर्दिश्य शाखासु विंशत्यधिकशतं, श्रोणिपार्श्वपृष्ठोरःसु सप्तदशोत्तरं शतं, ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं त्रिषष्टिरितीयत्ता निर्दिष्टा। तत्र " एकैकस्यां तु पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश, तलकूर्चगुल्फसंश्रितानि दश, पार्ष्ण्यामेकं, जङ्घायां द्वे, जानुन्येकं, एकमूराविति त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति, एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ ॥ सु. शा. ५।१८" अत्राङ्गुष्ठे द्वे एवाऽस्थिनी प्रत्यक्षदृश्ये स्तः कथं सुश्रुते त्रीणि सङ्ख्यातानीति प्रत्यक्षवादिनो विवदन्ते। तत्राऽयमाचार्यस्याऽभिसन्धि—स्वस्वतलानि मुक्त्वा चतस्रोऽङ्गुलयो यथा विभिन्नस्थितिका क्रियावन्त्यश्च भान्ति तथा नाऽङ्गुष्ठस्य मर्यादा व्यवच्छिद्यते। तस्य सञ्चलनादिकं स्वतलाऽस्थिसंयुक्तमेव भवति, अतस्तत् स्वतलास्थिसंयुक्त एव ग्रहीतव्यस्तथा कृते च तत्र त्रीण्यस्थीनि सन्त्येवेति निःसंशयमङ्गुलिषु पञ्चदशाऽस्थीनीति। किञ्च—केचित्पाश्चात्यविद्वांसोऽप्यङ्गुष्ठेषु तलाऽस्थीनि न सन्त्येव किन्तूर्ध्वतनाऽस्थ्येवाऽन्त्यं प्रविष्टमिति कथयन्ति, अतोऽपि एकैकस्यां पादाऽङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदशेति सुश्रुतीयगणना सम्यक्त्वं भजति। " तलकूर्चगुल्फसंश्रितानि दश" अत्राऽङ्गुष्ठतलस्याऽङ्गुष्ठेन सह परिगणनादुर्वरितान्यङ्गुलितलाऽस्थीनि चत्वारि ४। " केशादिशोधनं कूर्चं कूर्चा चित्रादिसाधिनी" इत्यादि लोकव्यवहारात् कङ्कतिका (कङ्घीति प्राकृते) प्रभृतयः कूर्चशब्दवाच्यास्तत्समानाऽऽकृतिस्थात्कूर्चाऽस्थीनि प्रतिपादं पञ्च ५। यत्तु " षट्कूर्चास्ते हस्तपादग्रीवामेढ्रेषु, हस्तयोर्द्वौ, पादयोर्द्वौ, ग्रीवामेढ्रयोरेकैकः ॥ सु. शा. ५। १२" इत्यत्र कूर्चशब्दोऽभिहितः सोऽपि चित्रलेखन्या (लोके कूचीति प्रसिद्धवस्तुना) सादृश्यात् शाखाऽस्थिसङ्घातानामुपरिभागाना नामानि निर्दिष्टानि, तेऽपि भागा=अस्थिसङ्घातान् संश्रिता, अस्थिसङ्घाताश्च तानाश्रयन्ति सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वात्। उभयथाऽपि कूर्चसंश्रितानीति सम्यक्त्वं भजति। अत्र "हार्नले" प्रभृतिभि सुश्रुतस्य कूर्चसंश्रिताऽस्थानिषयका तथा ज्ञानं नाऽऽसीदिति प्रतिभातीत्युक्तं तदविचारकृतम्। यद्याचार्यस्य तज्ज्ञानं नाऽभविष्यत् कथं तर्हि " तलकूर्चगुल्फसंश्रितानि दश" तीयत्ता निरदेक्ष्यत्। अतोऽत्र विषये सुश्रुतस्य नाऽज्ञानमासीत् किन्त्वत्र तदीयसूत्रसङ्कलनार्थमज्ञाय ते (हार्नलेप्रभृतय) एव भ्रमगह्वरे पतिता इति निर्विवादम्। तदनुयायिनान्तु कथैव दूरेऽपास्ता, अल्पचक्षुषा पश्यन्तो वराका ईदृशेऽर्थजटिले सूत्रे किं ज्ञास्यन्तीति।

जङ्घाऽस्थ्नोऽधोभागो यत्र स्थिरो भवति तदुच्यते गुल्फाश्रितत्वैकम्। एतत्स्थानीयमस्थि स्थैतन्नाम्ना समागच्छतीत्यन्यदेतत्। एषा (कूर्चगुल्फसंश्रितानां) चाऽसंज्ञा मण्याकृतित्वाद्धस्तयोरेतानि मणिनामानि भवन्ते। तेषां बन्ध सङ्घठनं यत्राऽस्ति स प्रदेशो मणिबन्धशब्देनोच्यते। तान्त्रिकनये वर्णादिन्यासे प्रसिद्धश्चाऽयं सङ्केत। आनुनि=चक्रोर्वी सन्धाने प्रतिपाद-
प्रतिपाद पार्ष्ण्यामेकमस्थि १। जङ्घाया ह्रस्व स्थूलश्चेति द्वे अस्थिनी २। जानुनि=चक्रोर्वी सन्धाने प्रतिपाद-
मेकमस्थि १। प्रत्यूर्वेकमूर्वस्थि नाम १। अथ न्यास —१५+४+५+१+१+२+१+१=३०+३०=६०॥
प्रतिहस्त मणस्थीन्यष्टौ ८। प्रकोष्ठाऽस्थिनी द्वे २। प्रकोष्ठप्रगण्डाऽस्नो सन्धानप्रदेशस्य कूर्परनाममात्रम्, न
तु स्वतन्त्रं तत्र किञ्चिदस्थि, अतः प्रगण्डाऽस्थ्येकम् १। अथ न्यास —१५+४+८+२+१=३०+३०=

६० ॥ अथ सर्वासु शाखासु मिलित्वा सविंशमस्थिशतम् १२० । "एतेनेतरत्सक्थिबाहू च व्याख्यातौ" इति कथनस्याऽयमेवाऽभिप्रायो बोध्यः । पादाऽपेक्षया हस्तयोरेककूर्चाऽस्थ्नोऽधिकत्वात्त्रिंशत्सङ्ख्या पूर्णा भवतीति शाखाऽस्थिविभाजकं सूत्रं सम्यग्वर्तते । वर्तमानपाश्चात्यविद्यावेदेऽपीयत्येव सङ्ख्याऽस्ति ॥

मध्यशरीरविभाजके वाक्ये श्रोणिपार्श्वपृष्ठोरांसीति चत्वारोऽन्तर्विभागा प्रकल्पिताः । अत्रोदरस्य गणनन्तु प्रमादादेव सञ्जातमिति प्रतिभाति, उदरगुहाया कस्यचिदप्यस्थ्नोऽभावात् । केचित्तु भगाऽस्थ्याचार्येणोदरे परिगणितं भवेदित्यनुमिन्वन्ति परन्तु तन्न समीचीनम्, तस्य त्रिकसन्धितमेकमित्यनेन श्रोण्यामेवाऽऽगतत्वादित्यनूक्तटिप्पण्या सविस्तरं वर्णितमन्यथा श्रोण्यामस्थिपञ्चकस्याऽभाव एवोपस्थास्यते । "पार्श्वे षट्त्रिंशदेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवम् ॥ सु. शा. ५।१९" इति प्रतिपार्श्वं द्वादशपर्शुकानां सत्त्वाच्चतुर्विंशतिः, तासां योऽग्रं भागो वक्षोऽस्थिसलग्नतरुणाऽस्थिभिः सन्धीयते चिपिटाकारः स स्थालकशब्देन याज्ञवल्क्यादिभिः स्वीकृतः । तदनन्तरं योऽयमुच्छ्रितो भागस्तस्याऽर्बुदाकृतिरर्बुद्युच्यतेऽर्बुदसञ्ज्ञः । एवं प्रति पर्शुकं त्रयो भागा भवन्ति ते मिलित्वा द्वासप्ततिः । पृष्ठे त्रयस्त्रिंशत् त्रिंशद्वा इत्यस्योपपत्तिः सविस्तराऽनूक्तटिप्पण्यां द्रष्टव्या ।

"अष्टावुरसीति" उर फलक त्रिभागविभक्तम्, ऊर्ध्वाऽधस्तनयो र्भागयोरैक्यमस्ति, मध्यभागस्त्वस्थिचतुष्टयात्मकः, इति मिलित्वा षट् । अक्षकसञ्ज्ञे द्वे तयोः सम्मेलनेऽष्ट सङ्ख्या सम्पद्यते तत्सहितस्यैवोरस्त्वात् । "अंसफलके द्वे" इत्यस्य स्थाने सम्प्रत्युपलभ्यमानसुश्रुतीयपुस्तकेषु "द्वे अक्षकसञ्ज्ञे" इति पाठः समुपलभ्यते परन्तु स लेखकप्रमादादिनाऽपभ्रष्ट इति प्रतिभाति तथात्वे उरसीयाऽस्थ्यस्थ्नां गणनैव दुर्घटा स्यात् न च वाच्यं शतपथादिवत् तरुणाऽस्थीन्यादाय सा (सङ्ख्या) पूर्तिमायास्यतीति ? शतपथे सप्तदशाऽस्थ्नां परिगणितत्वेनाऽत्रत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तस्मादंसफलकस्थाने अक्षकस्य प्रमादाल्लेखः सञ्जातोऽस्तीति निःसंशयं ब्रूमः । एवं मध्यभागे सप्तदशोत्तरसङ्ख्या सञ्जाता ।

"ग्रीवा प्रत्यूर्ध्वं त्रिषष्टि" इति तृतीयसूत्रस्य विभागो न सम्यक् प्रतिभाति । मूलसूत्रे ग्रीवा प्रत्यूर्ध्वमिति प्रतिज्ञया ग्रीवाशब्देन किं ग्रहीतव्यमिति संशये उरस्यष्टसङ्ख्याया कथनादक्षकाऽस्थ्नोस्तत्रैव सम्मिलितत्वादक्षकाऽस्थ्नोरुपर्येव ग्रीवाभागः समायाति । "यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा अङ्गे गात्रा विभेजिरे । अ. १०।७।२७" इति सर्वविद्यामूलभूते वेदे कशेरुकाणां पृष्ठ एव गणितत्वात्तासां (कशेरुकाणां) ग्रीवाया गणनमायाति सुश्रुतेनाऽपि तथैव स्वीकृतत्वात् । अतो ग्रीवाशब्देनाऽक्षकाऽस्थ्युपर्यन्तवासमार्गेणोपतिष्ठते । तत्र च कण्ठनाडीति साधारणो व्यवहारः । विभाजकसूत्रे च "ग्रीवाया नव, कण्ठनाड्यां चत्वारी-" ति कृतो विभागो न हृदयङ्गमो भवति । कदाचित्तरुणाऽस्थीन्यादाय तद्गणनापूर्तिर्भविष्यतीति शङ्क्यम् ? नियतत्र्योदशतरुणाऽस्थ्नामभावादक्षकाऽस्थ्नोरधस्ताद्भागस्य गणनञ्च समीचीनमिति स्पष्टमेव । अत एव शतपथेऽपि "ग्रीवाः पञ्चदश" (शत० १२।२।४।१०) इत्यत्र ग्रीवाया तरुणास्थिभिरेव पञ्चदशसङ्ख्या पूरिता दृश्यते परन्तु नियततया तरुणाऽस्थ्नां तावतामेव तत्र स्थितावपि संशयोऽस्ति । किञ्चाऽस्थिविभागे साक्षात्कठिनाऽस्थ्नां उभे तरुणाऽस्थिगणनस्याऽयोग्यत्वम् । वेदेऽपि षष्ठ्यधिकत्रिशताऽस्थीनि लघुस्थूलभेदं स्वीकृत्य कीकसाशकुशब्दाभ्यां निर्दिष्टानि तान्यपि कठिनाऽस्थीन्येव प्रतिभान्ति कीकसाशङ्कु विशेषणं स्यात् । तानि च (अस्थीनि) सम्भवद्रूपाण्येव सन्ति यथा—प्रतिष्ठितपाश्चात्यवैद्येऽंसफलकाऽस्थ्नि प्रत्येकं सप्तविभागाः दर्शिताः सन्ति । तथा षोडशवर्षादारभ्य पञ्चविंशतिवर्षाऽभ्यन्तरे यान्यस्थीनि परस्परं सम्मिलितानि भवन्ति तेषां संयोगबुद्ध्या वेदेन निर्दिष्टानि तर्हि षष्ट्यधिकं त्रिशताऽस्थ्नां परिगणनं समायात्येव । परन्तु तादृशव्याख्यानां देवनशात् लुप्तत्वात् शतपथादि निर्माणसमये कथं वेदीयसङ्ख्याया निर्वाहः कर्तव्य इति

संशय्य येन केन प्रकारेण सा सङ्ख्या परिपूरिता । तत्पश्चात्तनै र्ब्राह्मणग्रन्थानेव "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद नामधेय" मित्यादि वाक्यान्यालम्ब्य तेष्वपि (ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि) वेदत्वं स्वीकृत्य तथैव गणनं कृतम् । परन्तु तन्न सम्यक्, तेषां वेदभाष्यरूपत्वेन मूलत्वकल्पने सर्वथा भ्रम एव । तत्र (शतपथादौ) "एतद्धस्म वै तद्विद्वानाह यार्ज्ञवल्क्यः" (शत० १२।३।२।६) इत्यादौ पदे पदे पूर्वभाष्यकर्तॄणां सम्मतिकथनात्तत्र वेदत्वकथनस्य सर्वथाऽयोग्यत्वम् । अतो वेदभाष्यभूतेषु ब्राह्मणेषु वेदत्वकल्पनं न सम्यगिति निर्विवादम् । परन्तु तद्व्यतिरिक्तमूलग्रन्थानामभावादेव जनै र्ब्राह्मणग्रन्था अपि मूले परिगणिताः सन्तीति रहस्यम् । अत एव सुश्रुतेनाऽपि वेदवादिनो भाषन्ते इत्यनेन ब्राह्मणग्रन्था एवाऽभिप्रेता इति प्रतिभाति अत एव मूलसूत्रे ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वमित्येव सामान्यतया सूचितम् । तदुत्तरं यद्विभाजकं सूत्रं तत्र वैदिकै र्हस्तक्षेपः कृतोऽस्तीति प्रतीयते । यतो ग्रीवायां ग्रीवेति कण्ठनाडीति च विभागद्वयं कृतमुपलभ्यते, अतः चत्वारिंशतिर्यावदूर्ध्वं प्राय एषामस्थ्नां सङ्ख्यातो भवति । तत्सङ्ख्यां प्रधानीकृत्याऽस्माभि विभागः कृतोऽस्तीति सुधीभिरवगन्तव्यम् । तदनुकूलश्च पाठः "कण्ठनाड्यां त्रीणि, एकं हन्वौ, दन्ता द्वात्रिंशत्, नासायां त्रय, तालुनि द्वे, गण्डयोर्द्वे, शङ्खयो र्द्वे, कर्णयोः षट्, षट् शिरसीति स्वाप्नमीयः । तथैव कोष्ठके विम्यत्यन्तर्गतमान प्रतीष्यनामान्यपि दत्तानि । अत्र काचिच्छङ्कितिश्चेत् साराऽसारविवेचकै र्विद्वद्भिः सूचनीया, सोचिता चेद् द्वितीयाऽऽवृत्तौ तथैवाऽनुग्राह्यत इति शरीरतत्त्वविदां विज्ञप्तिः ।

चरकीयाऽस्थिगणनाविभागस्य महद्वैचित्र्यमस्ति तत्र प्रतिपुस्तकं विभिन्नाः पाठा दृश्यन्ते । अग्निवेशसहाध्यायिनो भेलस्याऽपि संहितायां तत्समान एव पाठ उपलभ्यते । याज्ञवल्क्यस्मृतावपि "तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति च । षडङ्गानि तथाऽस्थ्नाञ्च सह षष्ट्या शतत्रयम् ॥ ८४ ॥ स्थालैः सह चतुःषष्टिर्दन्ता वै विंशति र्नखाः । पाणिपादशलाकाश्च तेषां स्थानचतुष्टयम् ॥ ८५ ॥ षष्ट्यङ्गुलीनां द्वे पार्ष्ण्यो र्गुल्फेषु च चतुष्टयम् । चत्वार्यरत्निकाऽस्थीनि जङ्घयोस्तावदेव तु ॥ ८६ ॥ द्वे द्वे जानुकपोलोरुफलकांससमुद्भवे । अक्षतालूषकश्रोणीफलके च विनिर्दिशेत् ॥ ८७ ॥ भगाऽस्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च । ग्रीवा पञ्चदशाऽस्थी स्याज्जत्र्वेकैकं तथा हनु ॥ ८८ ॥ तन्मूले द्वे ललाटाक्षिगण्डे नासा घनास्थिका । पार्श्वकाः स्थालकैः सार्द्धमर्बुदैश्च द्विसप्ततिः ॥ ८९ ॥ द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा । उरः सप्तदशाऽस्थीनि पुरुषस्याऽस्थिसङ्ग्रहः ॥ ९० ॥ (प्रायश्चित्ताऽध्याये यतिधर्मप्रकरणे)" इति सप्तभिः श्लोकैश्चरकीयाऽनुक्रम आनुपूर्व्या प्रदर्शितः । तत्र "स्थालैः सह चतुःषष्टि र्दन्ता वै विंशति र्नखाः । पाणिपादशलाकाश्च तेषां (तासां) स्थानचतुष्टयम् ॥" इति द्वितीयश्लोकस्य चतुर्थचरणे तेषां तासामिति पाठभेदे अपरार्कशूलपाणिविज्ञानेश्वरप्रभृतयष्टीकाकारा विवदन्ते । विज्ञानेश्वरेण तु वर्तमानश्लोके नखाः शलाकाश्चेति शब्दद्वयमागतमस्तीति विचार्य तेषामिति तच्छब्देन किं परामृश्यमिति चिन्तायामविशेषादुभयस्याऽपि बुद्धिस्थत्वेन "पुमान् स्त्रिया" (पा. १।२।६७) इति सूत्रेण पुम् शेषं कृत्वा तेषां नखानां शलाकाऽस्थ्नाञ्च स्थानचतुष्टयं द्वौ चरणौ द्वौ करौ चेति निर्णीतम् । अपरार्केण तासामिति पाठं मत्वा तच्छब्देन शलाकानां स्थानचतुष्टयमस्तीति नियोज्य स्थानशब्देन तदाऽऽधाराऽस्थिचतुष्टयमस्तीति व्याख्याय चत्वार्यस्थीन्यधिकानि प्रदर्शितानि, परन्तु तथात्वे "अस्थ्नाञ्च सह षष्ट्या शतत्रयम्" इत्याचार्यस्य प्रतिज्ञात तदीयेत चतुर्णामस्थ्नामाधिक्यात् । अपरञ्च—"गुल्फेषु च चतुष्टय—" मित्यत्र गुल्फशब्देन किं गृहीतमिति विचारे पादमूलशलाकानामधिष्ठानानि विगृहीतुमभीष्टानि स्युस्तर्हि तेषां प्रतिपादं पञ्चत्वाद् द्वयोः पादयोः दश भवन्ति तत्र अङ्गुल्यस्थिगणनायामङ्गुष्ठेषु अस्थिद्वयस्य सत्त्वात् त्रित्वपूरणार्थं सुश्रुतवदङ्गुष्ठाधिष्ठानमङ्गुष्ठाऽस्थिषु परिगण्येत चेत् पादयोरधिष्ठान'दशाच्यानि अष्टावेवाऽस्थीन्यवशिष्यन्ते तत्राऽपि "गुल्फेषु च चतुष्टय—"मिति वाक्यस्य केनाऽपि प्रकारेण नियोजनं न सम्भवति । यत्राऽऽश-

शाऽस्थि च गुल्फत्वेनाऽभिप्रेतं स्यात्तर्हि तत्प्रतिपादमेकैकमेव वर्तेत इति द्वित्वान्न चतुष्टयकथनं युक्तिसहमिति महती शङ्का प्रत्युपतिष्ठते । कोषकाराश्च जङ्घाऽस्थिद्वयाऽधस्तनभागयोरेव गुल्फत्वं मन्यन्ते यथा—" तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान् पार्ष्णिस्तयोरधः " इत्यमरेण तयोरधः पार्ष्णिरित्यनेन स्फुटमेव जङ्घाऽस्थिद्वयाऽधस्तनभागयो यौ ग्रन्थ्याकारौ भागौ तयोरेव गुल्फत्वं निरधारि । ते एव भागाश्चेद्गुल्फत्वेनाऽभिप्रेताः स्युस्तर्हि पादद्वये चतुर्णां गुल्फानां भवति सम्भवः परन्तु तेषु स्वतन्त्राऽस्थित्वाऽभावात् जङ्घाऽस्थिभ्यः पृथक् तद्गणनमनुचितम् । एषां भागानां सुश्रुतेन खुल्केति नाम निर्दिष्टम् यथा—" आगुल्फकर्णात्सुमितस्य जन्तोस्तस्याष्टभागं खुडकाद्विभज्य । इति । सु. चि. १८।२६ " यद्यप्यनेन वाक्येन स्पष्टतया निर्णयो न जायते परन्तु " कस्मात्तु गुल्फावधरायकृष्णस्थावस्तावुत्तरौ पूरुषस्य । जङ्घे निर्ऋत्य न्यदधुः क्व स्विज्जानुनोः सन्धी क उ तच्चिकेत ॥ अ. १०।२।२ " इत्यत्र जङ्घाऽस्थ्न उपर्यधोभाग अधस्ताद्गुल्फस्य च भिन्नाऽस्थित्वेन निधानस्योक्तत्वाज्जङ्घाऽस्थ्यधस्तनभागस्य गुल्फत्वकथनस्य सर्वथाऽसम्भवः, तस्य तु पूर्वमन्त्रे उच्छ्लङ्खसञ्ज्ञा कृताऽस्ति । अयञ्च गुल्फः पार्ष्ण्यस्थ्युपरि गुटिकाकारेण निहितमस्ति, अनयोर्द्वयोर्भवति विन्यासः, सुश्रुते यन्मर्मत्वेन निर्देशः कृतोऽस्ति स त्वेतत्स्थानीयसन्धिरस्ति तत्स्थानत्वात् । " तत्कूर्चगुल्फसंश्रितानि दश " (सु. शा. ५।१९) इत्यत्र सुश्रुतेऽपि गुल्फत्वेन प्रतिपादमेकमेवाऽस्थि परिगणितम् । यत्तु सम्प्रत्यमरादिवाक्यमवकलय्य उच्छ्लङ्खयोरेव अन्तर्गुल्फो बहिर्गुल्फ इत्यादिना व्याख्यान्ति ते ग्रन्थस्येयान्प्रत्ययस्य विनिपातः पदेपदे इति गताऽनुगतिकत्वस्य कथयन्ति तत्र विद्वद्भिः विश्वासो न करणीयः सुश्रुतेन गुल्फस्य स्वतन्त्रत्वेनाऽस्थितया परिगणितत्वात् । वेदे तु स्पष्टतया पृथगस्थि कथितमित्यनुपदमेवावोचाम । एवमेवाऽस्य (गुल्फस्य) कूर्चशिर इति नामदानमप्यविचारकृतम् । " क्षिप्रस्योपरिष्टादुभयतः कूर्चो नाम तत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः । गुल्फसन्धेरुभयतः कूर्चशिरो नाम तत्र रुजाशोफौ ॥ सु. शा. ६ २५ " इत्यत्र मर्मप्रकरणे कूर्चकूर्चशिरश्च नाऽस्थिपरके, कूर्चोऽस्थिसङ्घातस्य क्षिप्रादुपरिष्टादुभयभागयोः कूर्चा नाम तदुपरिष्टात् कूर्चोऽस्थ्नामुभयपार्श्वयोः कूर्चशिरो नाम, मर्मत्वाऽपेक्षयोभयत्रैकवचनम् । वस्तुतस्तूभयत इति कथनाद् द्वयोरपि भागयोः कूर्चौ कूर्चशिरसी च भवतः, इमे तत्रस्थस्नायुसङ्घातस्य नाम्नी—' आणिविटपकक्षधरकूर्चकूर्चशिरोवस्तिक्षिप्रांसविधुरोत्क्षेपाः " स्नायुमर्माणि । सु. शा. ६।८ " इति सुश्रुतेनैव निर्णीतत्वात् । पादाङ्गुलिशलाकानामुपरिष्टाद्यानि कूर्चाऽऽकृतीन्यस्थीनि सन्ति तेषां पार्श्ववर्तिनोरधस्तनभागयोः स्नायुपुञ्जस्य कूर्चो नाम । उभयपार्श्ववर्तित्वेन द्वौ कूर्चौ भवतः वामो दक्षिणश्चेति । एवमेव कूर्चोऽस्थिपुञ्जस्योपरिष्टाद् वामदक्षिणभागयो स्नायुपुञ्जस्य कूर्चशिरो नाम । उभयपार्श्ववर्तित्वेन द्वे कूर्चशिरसी भवतः वामं दक्षिणञ्च । अतो जङ्घाऽऽधाराऽस्थ्नः कूर्चशिरो नामदानं सर्वथाऽनुचितमिति प्रकृतमनुसरामः । अतो याज्ञवल्क्यस्य " गुल्फेषु च चतुष्टय-" मिति वाक्यस्य सङ्गतिः सर्वथा दुर्घटैव । अन्यच्च याज्ञवल्क्योक्तमिदं नाऽस्थामिति महदाश्चर्यम् ! पृष्ठे च पञ्चचत्वारिंशदस्थीनि परिगणितानि तत्राऽपि (पृष्ठवंशे) ग्रीवा, पृष्ठ, कटिश्चेति त्रयो भागा गण्यन्ते तत्र ग्रीवासु सप्त, पृष्ठे द्वादश, कट्यां चतुर्दशकशेरुकाः सन्ति तासां त्रयस्त्रिंशत्परिमितत्वेन पञ्चचत्वारिंशत्सङ्ख्याभावादिदमपि वाक्यमसङ्गतम् । न च यत्र प्रतिकशेरुके बहवो भागाः सन्ति यथा—कशेरुपिण्डं, रसालकं, चक्रमूलं सन्धिप्रवर्धनं, कशेरुबाहुः, कशेरुपक्षः, पृष्ठकण्टकमित्यादयस्तानादाय सङ्ख्या पूर्यतेति तथात्वे सङ्ख्याया आधिक्यात् पञ्चचत्वारिंशत्कथनस्य दुर्घटत्वात् । यद्यपत्र हार्नेले प्रभृतिभिः पुस्तकाद्यस्तव्यन्त्याययमाश्रित्य कतिपये उपायाः प्रदर्शिताः परन्तु तत्र पुष्टप्रमाणाऽभावात् ते उपेक्ष्याः । तथाच—" ग्रीवा पञ्चदशास्थी स्यात् " इत्यत्र ग्रीवायां पञ्चदशाऽस्थीनि परिगणितानि सन्त्यत्र " ग्रीवाः पञ्चदश चतुर्दश वा एतासां पाञ्चदशानि वीर्यं पञ्चदशं तस्मादेताभिरस्थीभिः सर्वाभिर्गुरुं भारं

वहति । शत० १२।२।४।१० " अत्र कण्ठनलिकास्थमाषादिनिर्दिष्टसङ्ख्याऽस्थिसंख्याना निर्देशः कृतोऽस्ति । केवलमस्थिगणनायां नाऽस्त्यभिप्रायः । एवमेव " उरः सप्तदश । अष्टावन्ये जत्रवोऽष्टावन्य उरः सप्तदश तस्मादुरः सप्तदश । शत० १२।२।४।११ " अत्राऽपि उरोऽस्थिसम्बन्धपर्शुकासन्धानार्थं षोडशसंख्याऽस्थिपिण्डान् समादाय वक्षःफलकाऽस्थि च आत्मशब्देन गृहीत्वा सप्तदशसङ्ख्या पूरिता । सेन सङ्ख्या याज्ञवल्क्येनाऽपि यथावस्थितेन गृहीता । याज्ञवल्क्ये बाहुनलके द्वे मणिबन्धाऽस्थीनि चतुर्दश कूर्चाऽस्थीनि दश मिलित्वा षड्विंशतिरस्थीनि न गणितानि सन्ति, गणितानि तु उरोग्रीवातरुणाऽस्थीनि इति महद्वैचित्र्यं दृश्यते । गणितेष्वप्यस्थिषु " जत्रुणैकं तथा हनु—" रित्यत्र जत्रुशब्दस्य स्वरूपपरिचयो न कृतोऽस्ति परन्तु स्वमुखेनैव प्रतिजत्र्वेकैकमिति कथयता सिद्धान्तविलोपः कृतोऽस्ति प्रतिजत्र्वेकैकस्य स्वीकारे एकाऽस्थ्नः आधिक्ये " अस्थ्नां सह षष्ट्या शतत्रय—"मिति मूलसिद्धान्तो व्याहन्येत । वस्तुतस्तु छन्दोऽनुरोधेन जत्रुणैकं तथा हनु—"रिति विन्यासः कृतोऽस्ति, परन्तु जत्रु तथा हनुरित्युभयत्र एकैकमस्थ्यस्तीति नियोगोऽस्ति । तथासति एकमेव जत्रुसञ्ज्ञकमस्थ्यायाति तथा च सङ्ख्यापूर्तिररित, तच्चाऽस्थि स्वरयन्त्राऽवस्थाने अङ्गुलीयकाकारं तरुणाऽस्थि (Cricoid) गृहीतमित्यनुमीयते । गणनाप्रसङ्गेनैतस्य एतस्य नाम कृकाटकमिति स्थापितम् तच्चाऽविचारेण लिखितमिति कृकाटिकाटिप्पण्यां सविस्तरं द्रष्टव्यम् । (जत्रूणाञ्च किं स्वरूपमस्तीति जत्रुटिप्पण्यां द्रष्टव्यम्), विज्ञानेश्वरस्य तु प्रमाद एवाऽस्ति शारीराऽनभिज्ञत्वात् । उपरिनिर्दिष्टप्रथा शरीरे गणनोर्वरितपर्शुकाऽस्थि नियोजनेन षडशीत्यधिकशतत्रयमस्थ्ना समायाति । तथात्वे च "सह षष्ट्या शतत्रय—" मिति प्रतिज्ञा केनाऽपि प्रकारेण सिद्धा न भवति । वैदिक्यस्थिसङ्ख्या तु "तत्राहतास्त्रीणि शतानि शङ्कवः षष्टिश्च खीला अविचाचला ये" (अ. १०।८।४) इति मन्त्रेण लभ्यते । परन्तु श्रुतिप्रामाणिकतान्यायेन कुत्रस्थाने कियन्ति कियन्ति सन्तीति साक्षान्न निर्दिष्टानि ; अपि तु "यस्य त्रयस्त्रिंशद् देवा अङ्गे सर्वे समाहिताः । स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥ अ. १०।७।१३" इत्यादिषु मन्त्रेष्वनूकाऽस्थ्यादिषु त्रयस्त्रिंशत्वादि सङ्ख्या या समासादिता सा यत्रतत्र (अनूकटिप्पण्यादौ) प्रकटीकृताऽस्ति । शतपथादावपि उक्तमन्त्रबीजबलेन "पुरुषो वै संवत्सर" इत्यादिस्थले "त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्य रात्रयस्त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पुरुषस्याऽस्थीन्यत्र तत्समम् । (शत. १२।३।२।३)" इत्यत्र षष्ट्यधिकशतत्रयेणैव पुरुषस्याऽस्थ्नां सङ्ख्या कृताऽस्ति परन्तु तान्यपि कतमे स्थाने तानि सन्तीति सामस्त्येनैकत्र स्थाने नोक्तानि । "स वै द्वादश मासान् दीक्षाभिरेति, द्वादशोपसद्भिर्द्वादशसुत्याभिस्तत षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गे लोके अयतन्त । (शत १२।३।३।१३)" इत्यादिस्थले यथोक्तानि तानि यथाप्रकरणं यत्रतत्र प्रदर्शितानि । तरुणाऽस्थ्नाञ्च गणनायां सङ्ख्याया नियतीकरणमशक्यमेव विचार्य सुश्रुतेन "त्रीणि सषष्टीन्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते शल्यतन्त्रे तु त्रीण्येव शतानि । सु. शा. ५।१८–१९ ॥" इत्यनेन वैदिकमतं प्रदर्श्य साक्षाद्दृश्यानामेवास्थ्नां सर्वजनीना प्रतीतिर्भवति तेषामेव निर्देशः कृतोऽस्ति । यद्यपि सूक्ष्माऽस्थीनि कतिचित्स्वगणनातोऽवशिष्यन्त इव भान्ति परन्तु स दोषः प्रतिसंस्कर्तॄणामस्तीति मत्वाऽस्थिबोधकमस्थिसंदर्शनमन्वदृश्यीकरणीय । ननु याज्ञवल्क्याऽऽत्रेयादयो महर्षयः कथममूलं जल्पेयुरिति चेत्तर्हि स दोषः प्रतिसंस्कर्तॄणां शिरसि निक्षेप्यः । यथा वचनस्य नैकान्ततोऽसम्भव , दीर्घकालाद्बहुल्यप्रगणितस्वरूपास्वार्षसंहितासु तादृशप्रमादस्याऽप्यलभ्यत्वात् । तथा सुश्रुतेऽपि केवलमूर्ध्वभागविभाजकं सूत्रं प्रतिसंस्कर्तृभिः स्थैर्यसत्ता नीतमिति कृत्वा यत्किञ्चिद्दोषः प्रतीयते परन्तु स नाऽऽचार्यस्याऽस्ति योऽयं महर्षिरशिष्यादिकतिरोहितमर्माणामपि निर्देशं कृतवान् स कथं स्थूलविषये प्रमाद्येत्तो यत्किञ्चिदपि स्खलनं तदीयग्रन्थे दृश्यते तत्प्रतिसंस्कर्तृकृतो बोध्यः । एवं चेत्तर्हि पृष्ठाऽस्थ्नां बहुधावशुक्तत्वेषु बहुस्थिसङ्घातो भवेदिति व्यामुग्ध

स्थूलाऽनुमानेन त्रयस्त्रिंशत्स्थाने पञ्चचत्वारिंशत्सङ्ख्या प्रतिसाक्षात्पुमि स्थापिता भवेदित्यनुमिनुम । अस्थिपरिगणनविषये सुश्रुतेन या वाक्यरचना कृताऽस्ति सा पाणिन्याचार्यमनुसरदत्यन्त प्रशसनीयेत्यत्र नाऽस्ति सन्देहः ।

शारीरशास्त्रस्याऽतिगहनतया हृदयादिप्रसिद्धाऽवयवेष्वपि इदमिदमेवाऽस्ति आहोस्विदन्यदेव भवेदिति संशयग्रस्तेषु जनेषु प्रमाणस्योपलभ्यमानेषु शतपथब्राह्मणादिष्वपि सूक्ष्मतया गवेषणाया कथञ्चिद्विषयेषु तत्राऽप्यनिर्धारिततया यथाकथञ्चिद् व्याख्यातमस्तीति दृष्ट्वाऽवलम्ब्य महान् खेदः समुदेति । "द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत । तत्राहतास्त्रीणि शतानि शङ्कवः षष्टिश्च खीला अविचाचला ये ॥ अ. १०।८।४" इत्यादिमन्त्रेषु खीलशब्देन षष्ट्यधिकत्रिशताऽस्थ्नां मनुष्यशरीरे विन्यासोऽस्तीति विज्ञापितेऽपि कस्मिन्नङ्गे कतिसङ्ख्याकानि तान्यथ च कतरदवस्थाया परिगणितानीति विशेषविवेचकग्रन्थस्याऽभावेन नानाप्रकारैरस्थिगणना कृताऽस्ति तत्र केचित्तरुणाऽस्थ्नामनियता सङ्ख्या प्रदर्श्य त्वग्विकाराणां नखानामपि परिगणनं कृतमस्ति, साक्षाद्दन्तानां परिगणनं कृतं न दृश्यते यथा प्रतिकर्णं कुहरशङ्खाऽस्थिविवरस्थानाय निहितानि सूक्ष्माणि त्रीण्यस्थीनि सन्ति तत्परिगणनं न क्वाऽपि लभ्यते । याज्ञवल्क्यनिर्मितायामपि सर्वजनप्रसिद्धाया याज्ञवल्क्यस्मृतावथ च विष्णुस्मृत्यां विलक्षणसन्दर्भ आसाद्यते तथैव भेलेऽपि । चरकीयपुस्तकानान्तु सर्वतो विरुद्धा दशा दृश्यते ह्यस्थिविवरणेऽत्रोचाम । अथाऽङ्गसङ्ग्रहकारेण तु चरकसुश्रुतीयपाठानामाशयमज्ञात्वैव कुत्रचित्सुश्रुत कुत्रचिच्चरकस्य निहितस्तत्र साक्षाद्वाक्प्रलाप इव प्रतिभाति । यथा—" त्रीणि षष्ट्यधिकान्यस्थिशतानि । तेषाञ्च चत्वारिंशदष्टौ शाखासु । सत्रिंशं ग्रतमन्तराधौ । शवमूर्ध्वमिति । तत्रैकैकस्मिन् सक्थ्नि पञ्च पादनखाः प्रत्येकमङ्गुल्या त्रीण्यस्थीनि तानि पञ्चदश । पञ्चपादशलाका । तत्प्रतिष्ठं धकमेकम् । द्वे द्वे कूर्चगुल्फजङ्घासु, एकैकं पार्ष्णिजानूरुषु । सर्वाणि च तथाऽस्थ्यादीनि सक्थिवद् बाह्वोश्च । चतुर्विंशति पर्शुका । तावन्त्येव स्थालकान्यर्बुदानि च । त्रिंशत् पृष्ठे । अष्टावुरसि । एकैकं भगे त्रिके । नितम्बयोश्च द्वे । तद्वदक्षकांसाऽसफलकेषु । तथा गण्डकर्णशङ्खेषु जत्रुतालुनोश्च । त्रयोदश ग्रीवायाम् । चत्वारि कण्ठनाड्याम् । द्वे हनुबन्धने । द्वात्रिंशद्दन्ता । तद्वदुलूखलानि च । त्रीणि नासाया षट् शिरसि ॥ इति ॥ अ. सं. शा. ५" अत्र विंशति पाणिपादशलाका इति चरकीयमतमनवलम्ब्य पञ्चपादशलाका इति निहितम् । चत्वारिंशत्स्थानान्यासामित्यस्य स्थाने तत्प्रतिष्ठं धकमेकमिति लिखितं परन्तु कतरत्तदिति न निवेशितम् द्वे कूर्चाऽस्थ इत्यस्य स्थाने द्वे द्वे कूर्चगुल्फजङ्घास्विति निहितम् । अत्र कूर्चाना स्वरूपाऽनिर्देशात् " षट् कूर्चा हस्तपादग्रीवामेढ्रेषु " इति त्वोक्त्यैव हस्तपादेषु चत्वार कूर्चा समायाता प्रतिकूर्चं द्वे द्वे अस्थिनी समायाते तान्यपि कान्यभिप्रेतानीति ऊहितुं न पार्यन्ते । स्वकीयवाक्यरचनया गुल्फान्यष्टौ भविष्यन्ति तत्र हस्तयोर्गुल्फस्तान्निकादिनयेऽपि न स्वीकृता किन्तु शारीरशास्त्रे । न च वाच्य तत्कथनं पादाऽभिप्रायेणैवाऽस्तीति ' सर्वाणि च नखाऽस्थ्यादीनि सक्थिवद्बाह्वोश्चेति स्वमुखेनैव स्पष्टतयोदीरितत्वात् । एवं तद्वदक्षकांसाऽसफलकेष्वित्यत्राऽसयोरप्यस्थि विद्यमानतया स्वीकृतत्वेन महती बालक्रीडा प्रख्यापिता । न च वाच्यमसशब्देनाऽसपीठमभिप्रेतमिति तयोर्भेदेनाऽसकल्पनात् । त्रयोदशग्रीवायामित्यत्र सुश्रुते 'ग्रीवाया नव' इत्यस्ति । चरकादौ च पञ्चदशग्रीवायामिति लभ्यते कथन शतपथादाप्यायते । स्वकीया गणना न केनाऽपि साम्यमावहतीति महदाश्चर्यम् । इत्यस्थीत्यादि स्वग्रन्थेषु शतशो विरुद्धवचनानि सन्तीति सुधीभिरेव द्रष्टव्यम् । अत एवाऽस्थिविषये "अस्थ्नां शतानि षष्टिश्च त्रीणि दन्तानां सह । धन्वन्तरिस्तु त्रीण्याह० । अ. ह. शा. ३।१६" इति वाग्भटेनाप्युक्ते दयाऽस्थिगणना समर्पिता, तत्र एतयो (अष्टाङ्गसङ्ग्रहाऽष्टाङ्गहृदययो) र्न कोऽपि शारीरस्तुनिश्चयोऽस्ति । एताभ्यान्तु शारीरविषये मौनाऽवलम्बनमेवाऽवश्यत्कृत्यमेवाऽभविष्यत्तदा ग्रन्थगौरवं न्यूनमभविष्यत् । परन्तु तथा नाऽनुष्ठितमिति शास्त्रैः-

सविनिमय । एवं सम्प्रत्युपलभ्यमाननिरुक्तग्रन्थादप्येतदनुमीयते यच्छारीरविषये तत्समयाद्बहुपूर्वमेव घोराऽन्धकार समजनीत्येतच्छारीरटिप्पण्यां प्रसङ्गाऽऽगतागस्त्यादिविवेचने सूचितमस्माभिः । एवमौषधिपरिचयेऽप्यस्ति, तत्र प्रथम-भागसमाप्तौ रोहिणीसूक्तोदाहरणेन दिग्दर्शनं कृतम् । रोहिणी यद्यपि जाङ्गलवनेषु प्रसिद्धिं लभमाना एवाऽऽस्ते परन्तु जङ्गिड' पद्मप्रभृतिपरस्सहस्रनामानि नेदिष्ठागच्छति तेषां यथार्थस्वरूपविज्ञापने रोहिणीवत्र किमपि साधनमव-शिष्टम् । एवं बालतन्त्रप्रभृतिव्रतमूलविद्यादीनि दुर्दैववशान्नाममात्राऽवशेषतामङ्गतानि सन्ति । रसशास्त्रे वैज्ञानिकान् विहाय सम्प्रति यत्तदुक्तस्पर्शवेधायुक्तयो मत्तप्रलापमिव गणयन्ति तच्छास्त्ररहस्याऽनभिज्ञा इति पतितसमयदशामा-कलय्य सर्वैरपि भारतवर्षीयैः स्वपूर्वजनिहितनिधीनां पुनराविष्कारे प्रयतितव्यमिति विनीता प्रार्थना ।

संस्कृतादाङ्ग्लभाषायां मूर्त्यादिशब्दविवृतौ ।
धर्मसिंहैस्तथासाठे यामनै नाडकर्णिकैः ॥
साहाय्यमतुलं दत्तमृणिनस्तत्कृते वयम् ॥ १ ॥
त्रिविक्रमद्विजेन्द्राभ्यां मञ्जुभ्याभ्यां तथैव च ।
लेखने शोधने दत्त तयोस्तान्छपरम्परा ॥ २ ॥

अस्य विषयस्याऽतिगहनत्वाद्विषयसङ्कलने तथा संशोधनादौ कुत्रचिदपि त्रुटिरवशिष्टा प्रतिभास्येतचेत् सा सारग्राहिभिर्विद्वद्भिः क्षमणीया । तद्विशोधनाय सूचयितव्या चेति विनीताऽभ्यर्थना ।

अस्य सर्वेऽप्यधिकारा ग्रन्थकर्त्रा (वै. पं.-हरिप्रपन्नेन) स्वाधीनीकृता सन्ति । सं. १९८४, सन् १९२७ ।

विश्वसेनकस्य—
वैद्यपण्डितहरिप्रपन्नशर्मणः ।

संस्कृतोपोद्घातीयशुद्धिपत्रकम्

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	१	आगाना	आगामी
	२४	•धाऽप्यापि	•धाऽप्यपि
२	५	तत व•	ततत्व•
	१३	स्रोट•	स्रिट•
	१४	मेगस्तनीज:	मेगस्थनीज:
	२१	•याग्ये	•योग्ये
३	४	अस्यच	अस्य च
	५	क्षीरैः	क्षारैः
	८	कृतयति•	कृनयति•
	१७	मधे•	मेध•
	३२	१८	१९
४	१९	निस्पन्देन	निःस्पन्देन
	२२	आमुगात	आमुरात्
	२५	निस्पन्देन	निःस्पन्देन
५	११	•यवबेतुमध्ये	•यवेषु
	१२	मतस्या•	सार्ध मतस्या•
	१२	पार्श्वे•	पर्शध्वे•
	२२	१६८	१७१-१७६
	२६	सिनयी, रथ•	सिनयीरथ•
	३१	•दिदा	•क्रिया
६	१	कृताल्पः	कृतं ह्यल्पः
	२	१२	१८
	६	(च सिन.रि=विशेदा•	च सिन्धि (विशेषा•
	१०	गर्भैः	गर्भौ
	१४	•प्रकेत्	•प्रपेत
	१९	•च्छिया	•च्छिाया
	३२	बयो	वैद्यो
७	११	वनीया•	वनीया
	३०	द्वि •दशरिष	•दशरैव
८	११	Necatar	Necator
	२३	अगस्त्यस्य	अगस्त्यस्य
	२४	इलियोकि•	इलियोस्टि•
	२५	वरिरण	वरिरेण
	३१	Taxile	Taxila
९	९-१०	दोलारथ•	वध•
	१८	पद्मरय•	मद्यरात•
	२०	प्रयक्रिया	प्रयक्रिया ए. १४७९

पृष्ठे	पंक्ती	अशुद्धम्	शुद्धम्
९	२१	०पाण्डवाः ॥	०पाण्डवाः ॥ रा. ११५१
१०	४	पोकाक०	पोकाक०
	७	०मिथ्रीयस्ति०	०मिश्रीयस्त०
	८	Pococke	पोकोक (Pococke)
	१२	ट्रोयीय०	ट्रोयीय०
	२१	Paleaphatus	Palaephatus
	२३	जैकपः	जेकबः
	३२	०तत्व०	०तस्य०
११	५	शब्दशास्त्रतत्त्व०	शब्दशास्त्र (Philology) तत्त्व०
	१७	पोकाक्	पोकोक
	२१	यहूवो	यहूदो
	३१	फिभोनीशिया (Pheonicia)	फिनीशिया (Phoenicia)
१२	६	मॉसाये	मॉसीडे
	१७	cembunii	cambunii
	१८	Phoces	Phocis
	२०	मव	नैव
	२१	सवा	सर्वा
	२२	सवर्थेव	सर्वथैव
	२३	०आपभ्रश	०आपभ्रंश
	२७	बसु०	वसु०
	१२	पौकक०	पोकोक०
१३	२	पीकक०	पोकोक०
	६	पौकक०	पोकोक०
	१३	गायाकोमोकोनी०	गायाकोमो कोनि०
	१४	तत्व	तस्य
	१५	(Review of Reviews)	(Review of Reviews Aug. 15 sept. 15, 1925)
	१८	Latins	Latin
	२३	०जल	०जडे
	३१	०रक०	०रेक०
	३६	१२१	११०
१४	५	हिपोक्रीटीय:	हिपोक्रीटीय:
१५	१२	भारतीयभ्यो	भारतीयेभ्यो
	१४	एवापाद	एवापीत
	१४	तत्रस्य पद०	तत्रत्यपाद०
	१५	Indian	Hindu
	१८	Horun	Harun
	२०	गेधिपूडे	गेधिबडे
	२१	अकजूडे	अर्बुडे

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५	२१	Acrzte	Aerzte
१६	१२	सीहान्यवधि	सिद्धान्तावधि
	१९	•भावार्थे•	•भाष्ये•
	२६	' शङ्कुर '	'अशङ्कुर'
	२८	•सन्दहा•	•सन्देहा•
१७	३२	•सुश्रत•	•सुश्रुत•
१८	२५	३।८	३।८।५
१९	४	इत्यावि	इत्यादी
	६	Prophessor	Professor
	१५	भावविशेषा•	मूर्तिमन्तो भावविशेषा•
	२५	parmadides	Parmenides
२०	८-९	१७-२-२६	१० २१-२६
	९	Dastole	Diastole
	२०	•तत्व•	•तत्त्व•
	३०	समाज	समाजे
	२८	•युरोपियाणां•	•युरोपीयाणां•
२१	३	•भाषा भावित्वात्	•भाषाभावित्वात्
२२	७	-दह-वसुन्कर २८९७•	-वसुन्कर २८७•
	७	भूम•	भूमे•
	२६	विदिता	निदिता
	३२	•तत्व•	•सत्व•
२४	५	इत्यायुडऽर्वेद•	इत्याऽऽयुर्वेद•
	५	अ. १	च. सू. १-४-२१
	७-८	प्रजापति (दक्ष) । इन्द्र	प्रजापति (दक्ष) । अश्विनौ । इन्द्र
	१९	मुखोपाध्याय•	मुखोपाध्याय•
२५	४	मुखोपाध्याय•	मुख्योपाध्याय•
	३०	६।१८	६।१९
	३१	धन्वन्तरीयाणां•	धान्वन्तरीयाणां•
२६	१	•ध्यायाना	•ध्यायानां
	१	•मोक्ष-आचारिम	•मोक्ष-आचारित्र
	१४	मञ्जूशा	परमलघुमञ्जूषा (धातुविचारे)
	१७	•नामा•	•नाम्ना•
	१७	विख्यात	ख्यातम्
	१७	•मध्वतौ।	•मध्वकौ। भा० प्र० ११५८-६२
	१९	•ऽधिकृत्य	•ऽधिकृत्य
	१९	•सम्ब्या देशं	•सम्भ्याऽऽदेश
	१९-२०	•तदाऽऽमवद्	•तदाऽऽगमम्

पृष्ठे	पंक्ती	अशुद्धम्	शुद्धम्
२६	१२	अन्ते	अन्तेऽस्तीति
	१२	निष्कान्तारीभूतो	निष्क्रान्तकान्तारो
	१३	(१ अ. १ पा. ९ आ.)	(११।७४)
२७	६	स्कन्धलेग्रण्डरो	स्कन्दस्फोन्दो
	६	इ. १२७ स्त्री. पू.	१२७ त्रि. पू.
	१४	होयेन्यसाङ्खो	होएन्यसाङ्गो
	१५	०रप	०रैप
	१६	०मयै०	०मेवै०
	१७	होयेन्यसाङ्गस्य	होएन्यसाङ्गस्य
	२२-२३	(४ अ० २ पा० ९ आ०)	(४।२।१०४)
२८	१५	पाटलीपुत्र०	पाटलिपुत्र०
	२३	०पाटलीपुत्र	०पाटलिपुत्र०
	२३	पाटलीपुत्रस्य	पाटलिपुत्रस्य
	२४	पाटलीपुत्रे	पाटलिपुत्रे
	२४-२५	(१ अ० ३ पा० १ आ०)	(१।३।१)
	२५	पाटलीपुत्रस्थं	पाटलिपुत्रस्थं
	२५	०मुरविशति	मुद्दिशति
	२६	कुण्डली	कुण्डली किरीटी
	२६	०भाविको	०भासो
	२६-२७	(१ अ० ३ पा० १ आ०)	(१।३।२)
	२७	पाटलीपुत्र०	पाटलिपुत्र०
	२९	विष्णुमित्रे	विष्णुमित्रो
	३०	(२ अ० १ पा० १ आ०)	(२।१।१)
२९	८	कण्टकीरथा०	कण्टकोत्सा०
	९	स्वनामाङ्क०	स्वनामाङ्क
	९-१०	× × × ×	लब्धाऽऽदेशा तस्मात्तदागमम् । प्रवर्तित महाभाष्य
	१३	(१ अ० २ पा० ३ आ०)	सू च (१-२-६४)
	२७	(८-६-२)	(८।१।१)
	२९-३०	पा० ४-३ ५-६-७	वा० ४।३।५-६-७
	३४	रामायणे नैव	रामायणेनेव
३०	६	०तत्व०	०तत्र०
	१५	प्रयोगाना०	प्रयोगाणा०
	१७	अनुवितीर्षपराग्य	अनुदितोषसराग्य
	२२	(३ अ० १ पा० २ आ०)	(३।१।२४)
३१	२	बालकृष्णा०	बालकृष्णा०
	११	०भस्या०	०बन्ध्या०
	२७	निर्माण०	निर्वाण०
	२८	०तर्के०	०तर्के०
३२	६	सद्गुरण	सद्गुरेण

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२	१३	०ऽपुनिक०	०ऽऽपुलिक०
१३	१९	०ऽय	०ऽयं
	१९	१७२७	१७२६
	२०	विराल्यकः	विसल्यकः
	२५	मुस्थित०	मुक्षस०
	२८	०भाजनात्	भोजनात्
	२८	०कपणात्	वर्पणात्
	३०	मोदाया	मोहायो
	७	२	१०
१४	१०	चाऽऽस्य	चाऽस्य
	१८	सिद्द	सिंदं
	२१	भेदा न०	भेदो ना०
	२८	०ऽऽलसक०	०ऽलसक०
	१५	लक्षीकृत्य	लक्ष्यीकृत्य
१५	२०	लक्षीकृत्य	लक्ष्यीकृत्य
	२१	शाके षेपु	शाखोरेषु
१६	१	शेरते तेभ्य	शेरते तेभ्यः सर्वेभ्यो नम इति ये चैव वनस्पतिषु सर्पा ये चावटेषु शेरते तेभ्य
	३	यज्ञेनवै०	यज्ञेनवै०
	१४	रहत्	रपत्
	२१	जम्भयामसि	[जम्भयामसि]
१७	२	अधर्वं	अथर्व०
	१२	रश्मिभिः	रश्मिभि
	२५	सविवो	सवियो [हतः]
	२६	नश्मातृकः हतास्वसा	नश्मातृकः हतभ्राता हतभ्रातृकः हतस्वसा
१८	२२	भवन्	सरन्
	२७	Worms	worms
	२८	unobscured	unobserved
१८	१८	inflicted	infected
१९	३	वैरिणाः	वैरिणाः
	८	Virama	Virana
	१६	light	lights
	२२	... ...	reptiles
	१२	obscured	observed
	२१	seer	seers
	११	Vigilant	vigilant

पृष्ठे	पंक्ती	अशुद्धम्	शुद्धम्
३९	२४	भ्राता दितिः	भ्राताऽदितिः
	३०	Diti	Aditi
	३०	your	Your
	३५	नि जस्यत	नि जस्यत नितरां जस्यत
४०	१०	पुमागमेरूप	पुमागमेरूपं
४२	६	द्वो	द्वौ
५३	२१	द्वमं	द्वैमं
५६	५	विरचनम्	विरेचनम्
६१	३०	ऽप्या	ऽप्य
६६	२८	शरीर	शरीरे
७९	१३	शरीर	शरीरे
७४	२६	अङ्गल्यः	अङ्गुल्यः
८८	५	रतस्मिन्	रेतस्मिन्
८८	१६	ददति	दत्ते
९०	२	शरीर	शरीरे

ERRATA

Page	Line				
1	14	for	for	read	to
	28	"	In	"	on
2	28	"	especially of	"	especially
3	1	after	diseases	add	etc.
	3	for	about	read	for almost
	13	"	the	"	a
	15	after	see	add	that
	23			omit	page
	25	for	preface	read	Introduction (p. 5)
	27	"	mark	"	marks
	30	"	पाताळे	"	पाभाटे
	30	"	महेंद्रे	"	महेन्द्रे
	30 & 31	"	॥ १ ॥	"	मृच्छकटिक ८।८५
	37	"	Vol X pp 130	"	Vol IX p. 130
4	4	after	see	add	that
	12	for	vedas	read	veda
	12	"	medical	"	medicinal
	13	for	accounts	read	account
	13	after	literature	add	is
	14	for	Whitneys Grammar	read	Sanskrit grammar by Whitney introduction p. 22
	20	after	Alchemy	add	and
	20-21	"	preserved	"	in
5	2	for	pragnent	read	pregnant
	3	"	graval	"	gravel
	6	"	condition	"	stage
	10	"	is	"	has
	२२	"	एतेः ओतेः	"	एतेः सातेः
	26	"	and	"	with
	27			omit	as the
	27	after	surgeon,	add	and
6	11	for	ग. सि ७।३०-३८	read	ग. सि. ७।३०।३४
	20	"	graval	"	gravel
	21	"	nave	"	navel
	23	"	graval	"	gravel
	39	"	"	"	"

Page	Line				
7	6	for	in	read	at
	7–8	after	having	add	an
	12–13	"	out	"	must
	13	for	into	read	in
	15	"	of bunyan	"	of a banyan
	16	"	of the Bunyan	"	of a banyan
	19	"	the doubt	"	doubt
	21	"	above	"	following
	26	"	urinater	"	urinator
	29	"	"	"	"
	32	"	घ	"	घ. वि.
8	16	"	urinater	"	urinator
	17	"	"	"	"
	18	after	honey	add	and
	21	"	urine	"	and
	22	for	does	read	do
	28	"	urinater	"	urinator
	26	"	kidnies	"	kidneys
	30	"	implied	"	implies
	30	"	kidnies	"	kidneys
	38	"	"	"	"
9	5	"	५८।	"	५८।१५-१६
	16	"	कृतात्तः	"	कृतोऽन्तः
	18	"	५८।	"	५८।१८-१९
	25	after	means	add	a
	31	"	womb	"	or
	32			omit	about
	32	for	occasion	read	time
	32	after	delivery,	add	then
10	4	for	S. N. 2. 24	read	S. N. 8. 14
	5			omit	that
	6	for	but	read	and
11	32	after	foetus	add	and
	34	"	thighs	"	and
	37	for	being	read	if
	39	after	help of	add	the
	40	for	The	read	the
	40	"	is to	"	must
12	1	"	the parts	"	parts
	10	"	attempts	"	care

Page	Line				
12	12	For	injuntion	read	injunction
	13	after	hour	add	otherwise
	22	,,	then	,,	an
	23	for	be stopped	read	stop
	24	,,	remedy of	,,	remedy for
	25			omit	it is
	25			,,	to be taken out by a hand
13	9	after	palms	add	of hand
	16			omit	if
	21			,,	here
	24	for	whitney	read	whitney's
	26	,,	to be	,,	as
	26			omit	and
	31	for	that they often wrote in	read	to write
	34			omit	and
	35	after	student	add	and
	35			omit	book
14	6	for	does not mean	read	neither means
	17	,,	of	,,	in
	25	after	ambassador	add	had
	26	for	was	read	having been
	27	,,	and	,,	had
	29	,,	श्वश्रा	,,	श्वश्रापि
	29	,,	०स्याते चोप०	,,	०स्यातोप०
	29	after	फला	add	भूतभविष्यद्वर्तमाना
	30	,,	हस्तास	,	अस्य
	35	after	as	add	is
	37	after	History of	add	Ancient
	37	for	P 153	read	Pp 124 & 153
15	7			omit	the
	13	for	Copper in	read	copper in a
	25	after	physicians	add	and
	29	,,	fact	,,	that
	33	for	supplimentary	read	supplementary
	35	after	History of	add	Ancient
	37	for	grammamans	read	grammarians
	38	,,	चरित्र	,,	चरित
	39	for	Never to be	read	A

Page	Line				
16	1	after	that	add	had
	2	for	Zenith	read	zenith
	4	"	the other nations	"	other nations
	9	"	5100	"	5000
	13	after	so-called	add	modern
	13	for	do	read	no
	16	"	in	"	from
	20	after	and	add	the
	30	"	time	"	of
	31	for	fine	read	find
	33	"	3756	"	3735
	33	"	3197	"	3179
	35	after	objected	add	to
	36	after	ग्रथकिरे ॥	add	ग. १।४९
	37	"	०पार०श्वाः ॥	"	श. १।५३
	41	for	5126	read	5026
17	1			omit	the
	7			"	*
	9	for	" I	read	" * I
	9	"	will	"	shall
	11	for	Bands	read	bonds
	13	"	Godships	"	godships
	14			omit	and
	17	for	corrections	read	correctness
	19	"	It	"	" It
	20	"	Kings	"	kings
	26	"	strippped	"	stripped
	27	"	Societies	"	society
	29	"	Theologians	"	theologians
	29	after	is	add	it
	29	for	Paleaphatus	read	Palaephatus
	30	after	was	add	a
	32	for	page 12	read	pages 12–13–14
	42	"	Kings	"	kings
18	2	"	past	"	vast
	5	"	notion	"	nation
	7	"	the	"	that
	9	"	Colonies	"	colonies
	13	"	observe	"	subserve
	13	"	History	"	history

Page	Line				
18	34	For	into	read	to
	37	"	emgrauts	"	emigrants
	43	"	P.I.in greek p. 26	"	"India in Greece" by Pococke pages 26–27
19	2	"	The	"	That
	2	"	with	"	by
	4	"	driven	"	Driven
	7	"	Sciences	"	science
	9	"	Channel	"	channel
	12	"	Champions	"	champions
	16	after	and	add	an
	16	for	similar	read	singular
	18	"	sects	"	sect
	20	"	composition	"	compositions
	28–29	"	that Language	"	That language
	33	"	disguise	"	disguises
20	8	"	words	"	word
	16			omit	the
	19	for	at	read	in
	20	"	alternative	"	synonymous
	24	"	skandanábha	"	skandhanábha
	29	"	thing	"	point
21	5	"	and we	"	We
	7	after	Reviews	add	Aug. 15 to Sep. 15, 1925, the Editor.
	12	for	laid	read	led
	13	"	became	"	was
	15			omit	the
	18	after	writings	add	and
	19	for	Riddle	read	riddle
	22	after	sloping	add	down
	23	for	grounds	"	ground
	25	"	Burial	"	burial
22	7	after	appears	add	to be
	24	for	Magasthenes	read	Megasthenes
	25	"	Hoernley	"	Dr. Hoernle
	30	"	Hypprocrates	"	Hyppocrates
23	3	after	fill	add	up
24	6	for	Harun-ar-Raschid	read	Harun-al-Raschid
	26	"	"	"	"

Page	Line				
24	34			omit	that
	42	for	Fourn Royal Asiatic societies old series	read	the journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland Vol.
25	26			omit	the
26	1			"	had
27	19	after	many of	add	the
	40	for	whatsover	read	whatsoever
	42	"	52	"	25
28	8	"	Upanishadas	"	Upanishads
	24	"	Dhamnis	"	Dhamanis
	32-33	after	work	add	entitled
29	8	for	according	read	According
	8			omit	that
	9			"	coming into
	14-15	after	called	add	Love
	15	for	filia	read	philia
	16	"	he	"	He
	18	"	of	"	with the
	18	after	Klepsydra	add	(water-clock)
	19	for	Parmadides	read	Parmenides
	21.	"	the strife	"	Strife
	21	"	the love	"	Love
	24			omit	the
	24-25	after	on	add	the
	25-26	"	strife	"	has
	28	"	driven	"	outwards, passing
	29			omit	the
	32	after	who	add	had
	34	"	says	"	himself
	34	for	has	read	had
	35	"	17-21-2	"	17-21-26
	39	"	A world	"	"A world
	41			omit	of the world
	41			"	the
30	3	for	The	read	tho
	4	"	beings	"	being
	5	for	other	read	another

Page	Line				
30	5	after	perishable.	add	just because they have no substance (phusis) of their own, only the four ' roots ' have that. There is, therefore, no end to their death or destruction
	6	for	is mixture	read	is a mixture
	7	after	earth	add	and
	26	„	middle of	„	the
	33	for	many of	read	many
	42	„	73-74	„	72-74
31	2	„	here	„	Here
	24	after	arrived at	add	a
	30-31	„	mentioned in	„	the
	36	for	Orian	read	Orion
	38	„	Krtirās	„	Krittukās
	40	„	„	„	„
	42	„	„	„	„
32	1	after	B. C.	add	as
	9	for	28270	read	2870
	20	after	in	add	the
	39	for	Orian	read	Orion
	40	after	Zimmermann	add	page 140
33	12	„	•रोग्य	„	रोद•
	13	for	स्वप्ण	read	स्वप्न:
	27	after	bright	add	arrow
	27	after	thee	add	from
34	4	for	सम्माजना•	read	सम्मार्जना•
	4	„	दु	„	दु
	7	„	•वानेन•	„	•त्नानेत•
	8	„	दात	„	दाते
	11	„	gold	„	old
	13	„	क्षपा	„	क्षपा
	21	„	अश्रुवाना	„	अश्रुवाना
	22	„	विरद्गत्य:	„	विरोहन्त्य:
	27	„	•निमाम्यो	„	•निमांम्यो
	34	„	आसीत	„	आसीतं

Page	Line				
34	36	For	यदपि	read	यदि
35	4			omit	तन तथा
	8	for	desease	read	disease
	9	,,	अश्वावती	,,	अश्वावती
	10	,,	औषधी०	,,	ओषधी
	22	,,	तथा	,,	यथा
36	2	,,	प्रभुरयशुः	,,	प्राशुरयशुः
	3	,,	तन्व	,,	तन्वो
	6	,,	यदि मा	,,	यदिमा
	7	,,	यद्दीमा	,,	यददिमा
	7	after	ततः	add	पुरा
	19	for	वातेस्य	read	वातस्य
	20	,,	शरीराधिशायिन्	,,	शरीराधिशायिन्
37	1	,,	पञ्चोशात्	,,	पट्टोशात्
38	2	after	॥ २२ ॥	add	धा. स. १२।१६
	4	for	uudertakes	read	undertakes
	7	after	॥२३॥	add	वा. स. १२।१०१
	10	for	॥२४॥	read	ऋ. १०।१२७।१
39	11			omit	०पूर्ण०
	28	for	यान्वि	read	वन्वि
	30	,,	,,	,,	,,
40	8	,,	पारोक्ष्ये	,,	पारोक्ष्येण
	21	after	तासां	add	शत शतमेकैकस्यां
	21	for	द्वासप्तति द्वासप्तति	read	द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः
	22	,,	०सहस्राण्यासु	,,	०सहस्राणि भवन्त्यासु
	32	,,	viens	,,	veins
	33	,,	end	,,	ends
41	14	for	स्वेगा० पिधाप्य	read	स्वेणापिधाप्य
	18	,,	हरिमकामिला०	,,	हरिमा कामिला०
42	6	,,	प्रकारभेदमाह	,,	प्रकारमेवाह
	6	,,	०विशेषदूषितं	,,	०विशेषेण दूषितं
	28	for	शकृता आलोहितं	read	शकृदालोहित
	28	,,	पृष्य	,,	प्रपृष्य
43	20	for	दूषिताद्भात्	read	दूषितादङ्गात्
	28	,,	किशासस्येव	,,	किलासस्येव
	31	,,	स्तम	,,	[स्तम]'
	31	,,	मन्त्रण	,,	मन्त्रेण
44	33	,,	इद पु	,,	इदयु पु
46	1	,,	अनुत्र्याप्त	,,	अनुत्र्यात्
	6	,,	(नि. ७-११)	,,	(नि. ७-१९-१)

Page	Line				
46	10	For	श. ब्रा. ११-२-४-१४	read	श. ब्रा. ११-२-४-१४
	30	before	यस्म विद्धामि	add	[यस्मै विद्धामीति शम्यन्तः ॥ तथा कुक्षिभ्याम् दक्षिणोत्तराभ्याम् उदरमाराभ्याम् श्लोणीः मद्धुच्छिद्रात् मत्स्नाभ्याम् ताभ्याः माभिमण्डलाच हे तदीयं
47	5	after	भराय	,,	१
	22	for	यथ यै	read	हे यर्थ
	23	,,	प्रतिपाद अप्रतिद्धाययवे-भ्योपि अपनोदनं	,,	[प्रतिपाद अप्रतिद्धायमवे-भ्योपि अपनोदनं]
48	25	after	भेषभराम्दाद्	add	दीप्
	25	for	दीप्	read	दीप
49	4	,,	रहसादिक	,,	राहसादिकं
	37	,,	द्रपिशेष	,,	द्रपिशमिव
50	17	,,	आच्छदिहि	,,	अपच्छेदिहि
	20	after	गन्तु	add	विश्लायै
	37	for	कृकोरभ्यथा	read	कृकोरभ्यमा
	40	,,	विपक्षेः	,,	पक्षेः
51	16	,,	•दुरदयु•	,,	•दुरदयु•
	20	,,	,,	,,	,,
	32	,,	शवणेति	,,	सुवर्णेति
	34	,,	•मस्या	,,	•मस्मा
52	6	,,	५-२-१	,,	पं. ५-२-१
53	29	for	avak	read	avaka
54	1	,,	अभिप्नुताः	,,	अभिष्टुताः
	25	,,	•मिथस्तिताः	,,	मिथस्तिथाः
55	27	,,	स्तम्बेग्य•	,,	स्तनयत्य•
	33	,,	तस्यामतस्येमं	,,	तस्यामृतस्येम
56	30	,,	दुहा	,,	दुन्दा
57	16	,,	uchlamkhas	,,	uchchhlamkhas
	19	,,	जर्दुं	,,	अर्द्धं
	22	,,	Ownward	,,	Onward
59	28	,,	प्राणमवयन्	,,	प्राणमवयत्
60	28	,,	ग्रीवंष्यडवे	,,	ग्रीवंग्यं हे
	37	,,	•सुपपन्त्य•	,,	•सुपर्वन्त्य•
61	7	,,	•कर्मनि	,,	•कर्माणि
	20	,,	यथ्री	,,	यन्थ्री
	25	,,	विश्वऽस्यथा•	,,	विश्वस्यथा•

Page	Line				
61	31	For	(Page 6)	read	(Pages V-VI)
	32	after	in a	add	very
	33	for	The	read	the
	34	"	Thusydides	"	Thucydides
	35	before	obvious	add	most
	35			omit	the
	35	for	endavour	read	endeavour
67	19	"	Savita	"	Savitar!
68	7			omit	to be found
	23	after	bones of	add	the
	34			omit	again
69	18	for	the	read	The
70	6	"	Bus	"	But
	11	"	latter	"	later
	12	"	addition	"	additions
	14	after	ascribed	add	to him
	14	"	as	"	regards
	15			omit	in respect
	30	for	any	read	some
	33	"	mentioned	"	mentions
	34	"	following	"	follows
71	4	"	meysectan	"	physician
	10	"	सिप्पाणि	"	सिप्पाणि
	11	"	दिसापामोक्खा–आचारिय	"	दिसप्पमोक्ख–आचरिअ
	12	after	and	add	the
	14	for	at	read	in
	37–38	after	was	add	the
72	2	for	a writer	read	an author
	12	"	Accoding	"	According
	21			omit	the
73	8	for	eighth	read	fourth
	27	"	(1-1-9)	"	(1-1-74)
	35	"	Besides	"	Because
74	11	"	वड्ढी पाऽऽक्कोशे	"	वथ्था आक्कोशे
	15			omit	even
75	9–10	for	it was	read	they were
	11	after	how is	add	it
	26–27	"	Bhashya	"	as
	29	before	Patanjali could	"	That
76	6	after	into	add	a

Page	Line				
76	14	for	(1-1-5)	read	(1-1-24)
	16	for	the	read	a
	21	,,	,,	,,	,,
	22	,,	prouder	,,	fairer
	22	,,	(1-3-1)	,,	(1-3-11)
	23	,,	the Sankasyas "	,,	those of Sankasya
	23	,,	(1-4-3)	,,	(1-4-24)
	39	,,	175-142	,,	178-142
77	23	,,	worship	,,	perform sacrifice for
	33			omit	the
	43	for	सथा	read	यथा
	43	,,	पाटलीपुत्र	,,	पाटलिपुत्रे
78	1	,,	पाटलीपुत्रस्य	,,	पाटलिपुत्रस्य
	1	,,	उपदिशति	,,	उद्दिशति
	1	after	कुण्डली	add	किरीटी
	1	for	तुङ्गनासिको	read	तुङ्गनासो
	2	,,	(1-3-1)	,,	(1-3-2)
	5	,,	विष्णुमित्रे	,,	विष्णुमित्रो
	24	,,	.... .	,,	लब्ध्वाऽऽदेशं तस्मात्तदा गमत्। प्रवर्तितं महाभाष्यं स्व च
	25	,,	बोधिसत्वेन	,,	बोधिसत्त्वेन
	26	,,	R. T. 174-75	,,	राजतरङ्गिणी १।१७४-१७६
	33	,,	बोधिसत्व	,,	बोधिसत्त्व
	38	,,	from	,,	to
79	4	,,	प्राभिवशनादपि	,,	प्राभिनयनादपि
	9	,,	सास्व	,,	सात्व
	9	,,	बत्स	,,	वत्स
	9	,,	सारस्वतामाख्यामिका	,,	सारस्वतवत्समाख्यमिकाः
	20	,,	the	,,	a
	24	,,	Because	,,	because
	28	after	अध्येतृत्य	add	सुहृद्भूता
	28	for	(१-१-१)	read	(१अ. १पा. १श्लो.)
	29	,,	(1-2-3)	,,	(1-2-64)
	35	,,	विह्वलस्य	,,	हृदयस्य
	35	,,	5-6-1	,,	8-6-1
	41	,,	आख्यायिक'	,,	आख्यायिका
80	3	,,	सुपर्व	,,	सुपर्वणा
	5	,,	is	,,	was
	19	,,	लक्षापयित.	,,	साक्षयित.

Page	Line				
80	29	for	(अ. पु)	read	(अ. सं.)
	37	,,	सन्नेत	,,	सन्नये
	37	,,	3.1-2		3-1-24
	41	,,	अवाद्रः	,,	अवाद्रूः
	41	,,	(1-3-52)	,,	(1-3-51)
81	17	,,	(5-1-2)	,,	(5-1-38)
	17	,,	आयुर्घृतम्	,,	आयुर्वै घृतम्
	17	,,	(6-1-2)	,,	(6-1-33)
	17	,,	(6-4-4)	,,	(6-4-161)
	26	,,	writing	,,	work
	29	,,	(अ. मा.)	,,	(अ.भा)कात्यायनकृत महाभ- मणिका(णी)भाष्यप्रदीपस्य
					(3-2-142)
82	3	,,	(पा. अ. ३-२-१४२)	,,	on
	6	,,	in	,,	to have been
	7	,,	to be	,,	(4.1-14; 4-3-155)
	12	,,	(४अ. १अ. १आ. पुनः २पा. २आ)	,,	
					काशकृत्स्नि
	13	,,	काशकृत्स्नी	,,	the former
	14	,,	he	,,	the latter
	14	,,	him	,,	(4.3.110)
	20	,,	(4-3-120)	,,	
	38	after	even	add	to
	39	,,	than	,,	the authors of
83	1	for	(२अ. १पा. १आ.)	read	(2-1-1)
	3	,,	आसीन	,,	आसीनः
	4	,,	संयुक्ता॰	,,	प्रयुक्ता॰
	4	,,	(अ. ३ पा. २ आ. २)	,,	(3-2-115)
	6	,,	(4-1-1)	,,	(4-1-3)
	6	,,	with such	,,	such
	11	,,	(पा. 4-1-18)	,,	(4-1-19)
	14	after	सां. त. कौ.	add,,	69-70
	18	for	(5-2-1)	read	(5-2-76)
	20	,,	(2-2-2)	,,	(8 2-106)
	31	,,	(1-1-1)	,,	(१अ. १पा. १आ.)
	39	,,	(4-3-1')	,,	(4-3-101)
84	2	,,	younger	,,	posterior
	2	,,	than	,,	to
	2			omit	the
	5	for	साशुयन्त्यस्यो॰	read	सानुबन्धकस्यो॰
	5	after	कप	add	च
	6			omit	on the ground

Page	Line				
85	2	after	disease	add	known as
	6			omit	the
	7			„	the
	39	for	to be	read	to have been
86	21	„	remedies of the Indian physicians on similar	„	Indian physicians of the remedies of similar.
	23			omit	the
87	4	for	मल्पद्वारा	read	०मल्पद्वारो महाद्वारा०
	6	„	मेढ्रमार्गस्य	„	मेढ्रमार्गस्थ
	15	after	who	add	has
	16	for	woman in menses	read	menstruating woman
	19	„	whatever	„	whether
88	5	after	has	add	a
	9	for	masterbation	read	masturbation
	14	„	... .	„	—
	20	„	within duration	„	with induration
	21	„	if	„	is
	24	„	chancroide	„	chancroid
	25	„	chancroide	„	chancroid)
	26	„	inflamned	„	inflamed
	29	„	as	„	(as
	30	„	a	„	the
	33			omit	a
	35	for	tamor	read	tumour
	37	„	angoima	„	angioma
89	15	„	VII. (81. 4)	„	(VII. 80. 4)
	16	„	Hire	„	Here
	19	„	(1.3 1)	„	(1.6.1)
	40	„	Salamoniac	„	Sal amoniac
90	5	„	Sikhiluthaka	„	Sikhituthaka
	7	„	Rasahalana	„	Rasapātana
	15	„	अङ्गमेदी	„	अङ्गभेदो
94	7	after	XIII	add	36
	14	„	अ० हृ० सू० ११	„	८
	16	for	Charaka	„	Susruta
	16	after	XXI	add	31
95	13	for	दस्रा०	read	रुक्षा०
96	39	„	रोमान्स्यो	„	रोमान्स्या

रसयोगसागरे प्रमाणतयोपन्यस्तानां मुद्रितग्रन्थानां सङ्केताः ।

अष्टाङ्गसङ्ग्रहः	अ. सं.,	वाग्भटाचार्यविरचितः
अष्टाङ्गहृदयम्	अ. हृ.,	वाग्भटाचार्यविरचितम्
आग्नेयपुराणम्	आ. पु.,	व्यासविरचितम्
आयुर्वेदप्रकाशः	आ. प्र.,	माधवविरचितः
आयुर्वेदविज्ञानम्	आ. वि.,	विनोदलालसेनसङ्गृहीतम्
कामरत्नम्	का. र.	
गदनिग्रहः	ग. नि.,	वैद्यशोढलविरचितः
चक्रदत्तचिकित्सा	च. द.,	चक्रदत्तविरचिता
चरकसंहिता	च. सं.,	अग्निवेशविरचिता चरकेण प्रतिसंस्कृता
चिकित्साकलिका	चि. क.,	तीसटाचार्यविरचिता
चिकित्साक्रमकल्पवल्ली	चि. क.,	काशीनाथसङ्गृहीता
चिकित्सासारः	चि. सा.,	गोपालदासविरचितः
त्रिशती	त्रि.,	शार्ङ्गधरसङ्गृहीता
धन्वन्तरिः	ध.,	शालग्रामसङ्गृहीतः
नरपतिजयचर्या	न. ज.,	नरपतिविरचिता
नावनीतकसंहिता	ना. सं.,	
निघण्टुरत्नाकरः	नि. र.,	
पाकावली	पा. ए.,	उपाध्यायमाधवविरचिता
बृहत्संहिता (वराहमिहिरसंहिता)	बृ. सं.,	वराहमिहिरविरचिता
बृहद्योगतरङ्गिणी	बृ. यो. त.,	त्रिमल्लविरचिता
भावप्रकाशः	भा. प्र., .	भावमिश्रविरचितः
भेलसंहिता	भे. सं.,	भेलविरचिता
भैषज्यरत्नावली	भै. र.,	गोविन्ददाससङ्गृहीता
योगचिन्तामणिः	यो. चि.,	हर्षकीर्तिविरचितः
योगरत्नाकरः	यो. र.,	
रसचण्डांशुः	र. च.,	दत्तात्रेयेणसङ्गृहीतः
रसचिन्तामणिः	रसचि.,	अनन्तदेवविरचितः
रसतरङ्गिणी	र. त.,	सदानन्दविरचिता
रसप्रकाशसुधाकरः	र. प्र. सु.,	यशोधरविरचितः
रसमञ्जरी	र. मं.,	शालिनाथविरचिता
रसरत्नसमुच्चयः	र. र. स.,	श्रीवाग्भटविरचितः
रसरत्नाकरः	र. र.,	नित्यनाथविरचितः
रसराजसुन्दरः	र. सु.,	दत्तरामसङ्गृहीतः
रससङ्केतकलिका	र. सं. क.,	चामुण्डविरचिता
रससारः		गोविन्दाचार्यविरचितः
रसहृदयतन्त्रम्	र. हृ.,	गोविन्दभिक्षुविरचितम्
रसायनखण्डम्	र. खं.,	नित्यनाथविरचितम्
रसायनसारः		श्यामसुन्दराचार्यविरचितः
रसार्णवः		नागार्जुनविरचितः

रसेन्द्रचिन्तामणिः	र. चि.,	ढुण्ढुकनाथविरचितः
रसेन्द्रसारसङ्ग्रहः	र. सं.,	गोपालकृष्णविरचितः
राजमार्तण्डः	रा. मा.,	श्रीभोजमहाराजविरचित
वङ्गसेनः	वं. से.,	वङ्गसेनसङ्गृहीतः
वृन्दमाधवः	वृ. मा.,	वृन्दनिर्मितः
वैद्यकल्पद्रुमः	वै. क.,	रघुनाथप्रसादसङ्गृहीतः
वैद्यजीवनम्	वै. जी.,	लोलिम्बराजसङ्गृहीतम्
वैद्यरहस्यम्	वै. र.,	विद्यापतिसङ्गृहीतम्
वैद्यामृतम्	वै. मृ.,	मोरेश्वरविरचितम्
शार्ङ्गधरसंहिता	शा. सं.,	शार्ङ्गधरविरचिता
सिद्धभेषजमणिमाला	सि. भे. म.,	श्रीकृष्णरामकविगुम्फिता
सुश्रुतसंहिता	सु. सं.,	महर्षिसुश्रुतविरचिता
हारीतसंहिता	हा. सं.,	
हितोपदेशः		श्रीकण्ठसूरिविरचितः

रसयोगसागरे प्रमाणतयोपन्यस्तानां हस्तलिखितग्रन्थानां सङ्केताः ।

चिकित्सारत्नाभरणम्	चि० र० भ०,	सदानन्ददाधीचविरचितम्
चिकित्सारहस्यम्	चि. र.,	हारीतसुतविरचितम्
टोडरानन्दः	टो.,	टोडरमल्लविरचितः
नारायणविलासः	ना. वि.,	नारायणभूपतिविरचितः
नूतनकल्पः	नू. क.,	ग्रन्थकर्तुरनुभवः
पारदयोगशास्त्रम्	पा. यो. शा.,	शिवरामयोगीन्द्रविरचितम्
भावटः	भा.,	गौरीपुत्रकार्तिकेयविरचितः
भैषज्यसारामृतसंहिता	भै. सा.,	उपेन्द्रविरचिता
योगचन्द्रिका	यो. च.,	लक्ष्मणविरचिता
योगमहार्णवः	यो. म.,	रामनाथविद्याधरसङ्गृहीतः
योगसङ्ग्रहः	यो. सं.,	
योगसमुच्चयः	यो. स.,	श्रीव्यासगणपतिविरचितः
रत्नाकरौषधयोग°	र. क. यो.,	
रसकङ्कालीयः	र० कं. ली.,	कङ्कालयोगिविरचितः
रसकल्पलता	र. क. ल.,	मणिरामविरचिता
रसकामधेनुः	र. का.,	वैद्यवरश्रीचूडामणिविरचिता (सङ्गृहीता)
रसकिङ्करः	र. कि.	× × ×
रसकौमुदी	र. कौ.,	[illegible]विरचिता
रसकौमुदी	र. कौ. (ज्ञा.)	ज्ञानचन्द्रविरचिता
रसज्ञानम्	र. ज्ञा.,	ज्ञानज्योतिर्विरचितम्
रसदीपिका	र. दी.,	आनन्दानुभवविरचिता
रसपद्धतिः	र. प.,	बिन्दुपण्डितविरचिता
रसपारिजातः	र. पा.,	
रसप्रदीपः	र. प्र.,	प्राणनाथवैद्यविरचितः
रसयोगचन्द्रोदयः	र. चं.,	

(32) The Surgical Instruments of the Hindus by G. N. Mukhopādhyāya.
(33) Studies in the Medicine of Ancient India by Dr. Hoernle.
(34) Ancient Hindu Medicine by Chandra Chakarbarty.
(35) History of Hindu Chemistry by P. C. Ray Vols I & II.
(36) J. Burnett's School of Greek Philosophy.
(37) Orion by Bal Gangadhar Tilaka.
(38) Hymns from Rigveda Appendix by R. Zimmerman.
(39) Griffith's Rigveda, Vol. I & II.
(40) Griffith's Atharvaveda.
(41) Whitney's Atharvaveda.
(42) Vedic Index by Dr. MacDonell and Dr. Keith. Indian Texts series, 1912
(43) Maxmuller's History of Ancient Sanskrit Literature.
(44) Sanskrit Grammar by Whitney.
(45) India in Greece by Pococke.
(46) Western Chronicles of Pharmacy.
(47) The Systems of Sanskrit Grammar by S. K Belwalkar.
(48) Rockhill's Life of Buddha.
(49) Hygiene and Public Health by G. N. Ghosh
(50) Harward Oriental Series, Vol. IX (Mrichchhakatika).
(51) A Forgotten Empire (Vijayanagar) by Sewell
(52) Eothen by King-lake
(53) Modern Review No. VI 1910.
(54) Smith's Greek and Roman Biographies.
(55) The Journal of the Royal Asiatic Society Vol. VI.
(56) History of Vijayanagar.
(57) The Indian Daily Mail, 5th September 1925.
(58) Bhela Samhitā.
(59) Brihat Samhitā.
(60) Yogaśāstra of Patanjali.
(61) Vrindamadhava (Siddhayoga) Ānandaśrama Edition.
(62) Merutantra.
(63) Paramalaghu Manjūshā, by Nāgeśa Bhatta, Chowkhamba Sanskrit Series, Benares, 1913.
(64) Yogavārtika.
(65) Patanjalicharita.
(66) Review of Reviews—edited by Wicham Steed Aug. 15—Septr. 15.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

आयुर्वेदचणाश्चिरानुभववान् प्राप्तकीर्तिः सदा,
विद्वानेषहरिप्रपन्न इति यः सज्जनाऽऽसेवितः ।
सर्वेषामुपकारकः सुभिषजां तोषप्रदः सर्वदा,
तेनाऽयं 'रसयोगसागर' इति ग्रन्थोऽधुना रच्यते ॥ १ ॥

भाषा—आयुर्वेद के पठन पाठन से अत्यन्त प्रसिद्धि जिनको प्राप्त है, जो आयुर्वेद की चिकित्सा का बहुत समय से अनुभव कर रहे हैं और उसी चिकित्सानुभव में जिन्होंने सदा कीर्ति पाई है। और अच्छे २ विद्वान् लोग जिनकी सदा सेवा करते हैं ऐसे श्री पं. हरिप्रपन्न जी सब के उपकार करनेवाले और सद्वैद्यों को सर्वदा सन्तोष देनेवाले रसयोगसागर नामवाले ग्रन्थ को बनाते हैं ॥ १ ॥

विज्ञापनम्—

धीरा भूपा धनाढ्याः सुकृतिसहृदया भारतीयाः परे वा,
नानाविद्यासु दक्षा विविधगुणगणप्राप्तये यत्नवन्तः ।
आयुर्वेदे स्वकीये परविषयभवे लब्धबोधाश्च वैद्याः,
विज्ञाप्त्यैषा भवन्तः सविनयमिह तद्धार्यतां मानसे स्वे ॥ २ ॥

भाषा—विद्वज्जन भूपगण ! धनिकगण ! सहृदयगण ! अनेक प्रकार की विद्याओं में कुशल और नानाप्रकार के गुणों के समूहों की प्राप्ति के लिये जिन्होंने यत्न किया है और अपने (भारतीय) और विदेशीय चिकित्साशास्त्र में जिन्होंने ज्ञान प्राप्त किया है ऐसे वैद्यगण ! आपलोगों से हमारी नम्र विज्ञप्ति है उसको आप अपने मन में धारण करें ॥ २ ॥

क्षीणे पुण्ये विशन्ति स्वसुकृतजनितं शर्म भुक्त्वा द्युलोके,
मर्त्यलोकं जनास्ते कथमपि न ततः सर्वथा वीतरोगाः ।
शक्तो ना परो यज्जनिमिह भजतां नैव सम्भाव्यते तत्,
एकान्ताऽऽपन्नतोऽन्तर्बहिरुदितरुजां शान्तिमिच्छेत्सदैव ॥ ३ ॥

भाषा—अपने पुण्य से उत्पन्न हुए हुए सुख को स्वर्गलोक में भोगकर पुण्यक्षीण होने पर मनुष्य मृत्युलोक में प्रवेश करते हैं, यह श्रीभगवान् कृष्ण का आशय है, इस से प्रकट है कि इस मृत्यु के लोक में कोई भी मनुष्य सर्वथा रोगरहित नहीं हो सकता, इसलिये भीतर और बाहर उत्पन्न हुए हुए (भीतर के कामक्रोधादि और बाहर के ज्वरादि) रोगों की शान्ति की इच्छा मनुष्य को सदा करनी चाहिये ॥ ३ ॥

रोगी

नानातापाभिभूतान् दुरितफलभुजो वीक्ष्य मर्त्यान् दयालुः,
वेधाः पूर्वञ्चकार स्वयमिह जगतो भूतये वैद्यविद्याम् ॥
पश्चाभिः संहिताभिस्तदनु च मुनिभिः स्वां दयां दर्शयद्भिः,
कल्याभिर्वाटिकेव स्वगुणफलनता वर्धिताऽनेकधा सा ॥ ४ ॥

भाषा—यह हमारा ग्रन्थ (रसयोगसागर) सर्वसाधारण मनुष्यों के उपकार करने योग्य है। पूर्व ग्रन्थोंमें जो योग पाये जाते हैं तथा रस और उपरसों का वर्णन है मुद्रित और हस्तलिखित बहुत से ग्रन्थों के आशयों को देखकर उन (योग रस आदि) के सब भेदों को और बहुतसे उनके उपयोग के प्रकारों को हम अपने इस ग्रन्थ में कहेंगे ॥ १२ ॥

पाठद्वैविध्यमास्ते यदि तदपि तदा ग्रन्थनाम प्रदर्श्य,
टिप्पण्यां दर्शितं तत्स्खलनमपि मुहुर्यत्र यत्रास्ति दृष्टम् ।
तत्सर्वं शोधितन्तत्प्रकरणसहितग्रन्थनिर्देशपूर्वम्,
एवं सर्वोपकारे त्रुटिविरहफलो रच्यते ग्रन्थ एषः ॥ १३ ॥

भाषा—जहां एक ही प्रयोग में दो प्रकार का पाठ है वहां पर ग्रन्थों का नाम दिखाकर टिप्पणी में दोनों पाठ समझा दिये गये हैं। और जहां पर पाठ में फिर २ भूल दीख पड़ी है उसका प्रकरण बताकर अन्य ग्रन्थों द्वारा शोधन कर दिया गया है और उस ग्रन्थ का नाम भी दे दिया है। इस प्रकार सर्व साधारण के उपकार के लिये प्रायः त्रुटियों का न होना जिसका फल है ऐसे इस ग्रन्थको हम बनाते हैं॥ १३ ॥

पाके द्रव्ये प्रमाणे विविधगुणगणे भावनायां फले वा,
भेदान्नानाऽनुपाने स्वमतमपि यथासम्भवं दर्शयामः ।
निर्णीय ग्रन्थपाठाद्विषयसमयतः सोपपत्तिं स्वबुद्ध्या,
रूपं नामाऽप्रसिद्धस्य च तु गदरिपोः प्राकृते दर्शिते ते ॥ १४ ॥

भाषा—पाक मे, द्रव्य मे, प्रमाण मे, गुण समूह मे, भावना मे, औषधि के फल मे नानाप्रकार के अनुपान में यथा सम्भव स्वानुभवसहित स्वमत को भी हम दिखावेंगे। अपने अनुभव से और ग्रन्थों के पाठ से प्रयोग तथा औषधियों को प्रकरण तथा समय के अनुसार अप्रसिद्ध औषधियों के नाम और रूप को भी प्राकृत मे युक्ति सहित यथा सम्भव हम बतावेंगें ॥ १४ ॥

सर्वेषामुद्भिजामप्रचरितमपि यन्नाम सन्दृश्यते तत्,
सोत्पत्तिस्थानपूर्वं निहितमविकलं टिप्पणीरूपमेव ।
द्रव्याणां या निरुक्तिर्जनमतिसुलभा सापि साधारणानाम्,
ग्रन्थान्ते व्यत्ययो वाऽगुणगुणसहितो दर्श्यते बोधनार्थम् ॥ १५ ॥

भाषा—(सभी उद्भिजों के नाम दिये गये हैं परन्तु) जिन २ उद्भिजों का नाम अप्रचलित भी कहीं देखा गया है वहां टिप्पणी में उसका पर्यायशब्द प्राकृत में उसके उत्पत्ति के स्थानका नाम भी रख दिया गया है। साधारण द्रव्यों का निर्वचन जिसको कि सब लोग समझ सकें तथा गुण और दोषसहित द्रव्योंका व्यत्यय (परिवर्तन) भी सब को समझाने के लिये ग्रन्थ के अन्त में दिखाया गया है॥ १५ ॥

एवं स्थित्यां श्रमो नो भिषगुपकृतिमान् सर्वकल्याणपूर्णः,
वैद्याश्चान्ये जनाश्चेत्सकलजनहितं कुर्युरेतेन शश्वत् ।
तोषं यास्याम एतन्निजकृतिसुफलं वीक्ष्य लोकोपकारम्,
एषा ग्राह्या सुधीभिः प्रणतिमनुगता नम्रविज्ञप्तिरस्तु ॥ १६ ॥

भाषा—उपर्युक्त स्थिति में हमारा यह श्रम वैद्योंका उपकार करने वाला और सर्व कल्याणमय है। वैद्यलोग तथा अन्य सज्जनगण इस हमारे ग्रन्थ से सब मनुष्यों का सदा हित करें तो सब लोगों का उपकार

ही अपने ग्रन्थका सुफल समझकर हमको संतोष होगा यह हमारी प्रणतिपूर्वक मम्र विज्ञप्ति विद्वज्जनों से ग्रहण की जावै ॥ १६ ॥

अस्मत्कृतौ यमकरोदिह पुस्तकानां
सम्प्रेषणेन क्रियतामपि योगवृद्धयै ।
श्रीयादवः सबहुमानपुरःसरं तम्,
तस्योपकारमिममत्र वयं स्मरामः ॥ १७ ॥

भाषा—हमारे इस पुस्तक के रचना कार्य में श्री यादवशर्मा वैद्यराज जी ने जो कतिपय पुस्तकों को भेज कर उपकार किया है जिससे योगों की वृद्धि हुई है हम उनके इस उपकार का अत्यन्त आदरके साथ यहां पर स्मरण करते हैं (और उनके आभारी हैं)

सर्वेषां कल्याणाकाङ्क्षी—
पण्डितहरिप्रपन्नशर्मा वैद्यः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ रसयोगसागरः ।

'रसो वै सः'[1] श्रुतिः प्राह,
यस्माद्भूतं जगत्त्रयम् ।
ध्यायन्ति योगिनो नित्यं,
तं नमामि रसेश्वरम् ॥ १ ॥

विघ्नविघाताय चिकीर्षितार्थोत्तमफलावाप्तये च सर्वचराचरजगत्कारणभूताभिकदैविकभौतिकानेकनामरूपगुणभूरसर्वान्तर्यामिसदसद्विधानेकविधकर्मोपलक्षिताभिधानवाच्यादिस्तुतव्यातसाक्षात्कृतमहिम्नो नमस्कारात्मकं मङ्गलमाचरन्, अनेकैर्विद्वद्भिर्वेदबुद्धिभिर्नामभिः कीर्तितमपि स्वचिकीर्षितग्रन्थस्य रसविषयत्वात् तन्नाम्नैव नमस्कृत ईश्वरो रससिद्धिवरेण पाठकेभ्यः प्रदास्यति नीरसतायैतस्याः कृतावपराकरिष्यतीति रसाभिधेयमेव परं देव नमस्करोति ग्रन्थकारः—रस इति । यस्माज्जगत्त्रयं भूतम्, स रसः (इति) श्रुतिः प्राह, इति पूर्वार्द्धस्यान्वयः । रस एव सर्वजगत्कारणम् । रस ओङ्कारवाच्यः परमेश्वर इति यथा—"एषां भूतानां पृथिवी रसः, पृथिव्या आपो रसः, अपामोषधयो रसः, ओषधीनां पुरुषो रसः, पुरुषस्य वाग्रसः, वाच ऋग्रसः, ऋचः साम रसः, साम्न उद्गीथो रसः, स एष रसानां रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथः ।" इति छान्दोग्योपनिषदि ॥ तत्रैव च प्रथममुद्गीथस्य (रसस्य) उपास्यतोपदिष्टा "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" इति । एवमनेकेषु स्थानेषु रसशब्देनाध्यात्मज्ञानिनः श्रुतिभिस्तं परं देवं स्तुवन्ति । तदीश्वरशब्दवाच्यं ब्रह्म जगत्कारणम् । तस्मादेव जगदुत्पन्नमिति नात्यत्र विदुषामविवादः । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" तै. उ. इति ॥ "यतः सर्वाणि भूतानि जायन्ते च युगागमे । यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये" इति महाभारते च । तमेव रसं नित्यं योगिनो ध्यायन्ति । (ओं वाच्यं परं ब्रह्मैव रसवाच्यमिति छान्दोग्योपनिषदो दर्शितमेव प्राक्) योगिनश्च तमेव प्रणववाचकं परमात्मानं ध्यायन्ति तथा चोपदिष्टम् "तस्य वाचकः प्रणवः" इति योगदर्शने ॥ ध्यानमात्रगम्यत्वं च तस्योपदिष्टम्—यथा "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः" मुण्ड० उप० ३।१।८ ॥ इति ॥ तं रसेश्वरं रसतमम् (यद्यपि पृथिव्यादयोऽपि रसशब्देनोपनिषदि व्यवहृताः परमत्र रसेश्वरो यः प्रणववाच्यो रसतम इति पूर्वमुक्तः स नमस्क्रियते) परमात्मानं नमामि । ओङ्कारस्य रसशब्दत्वं शाङ्खायनगृह्यसूत्रेऽपि द्रष्टव्यम् । यद्वा सरतीति रसः । वर्णव्यत्ययः । तथा च महाभाष्ये "वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारा अपि दृश्यन्ते ।" यथा कृतेस्तर्कुः । हिंसेः सिंहः । इत्यादि । अतः सरति सर्वत्रेति सर्वत्र गतिमत्त्वात् सर्वव्यापकता परमात्मनो दर्शिता । यद्वा 'रसः' इत्यन्ननामसु निघण्टौ, निघं. २।७ अतो यस्मादन्नरूपात् रसाज्जीवानामुत्पत्तिस्थिती भवतः । "स एष पुरुषोऽन्नरसमयः" तै. उप. १।१।२ इति "अन्नाद्भवन्ति भूतानि" इति गीतायाञ्च यदुक्तं तत्सङ्गच्छते । यद्वा—ब्रह्मैव रस इति तैत्तिरीयोपनिषदि यथा—"असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत, तदात्मानं स्वयमकुरुत तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति । यद्वैतत्सुकृतं रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति ।" तैत्ति० उप० ब्रह्मवल्ली ॥ अत्र सुकृतं ब्रह्मेत्यपाश्रय्य तदेव ब्रह्म रस इत्युक्तम् । तदेव च पूर्वमव्यक्तमासीत्तस्मादेव व्यक्तजगदिदमजायतेत्युक्तम् । अतो यस्माद्भूतं जगत्त्रयमिति न सङ्गतताऽनपेतम् ॥

यद्वा विश्वनाथः पण्डितः "वाक्यं रसात्मकं

---

१ 'रसो वै सः' इति तैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मवल्ल्यां पाठ एवास्ति ।

काव्यम्" साहित्य द० १।१ इति सूते काव्यलक्षणम्। सकलविद्यामूलस्य वेदाख्यस्य काव्यस्य रचयिता परमेश्वरः कविः। "कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूः" यजु० ४०।८ इति श्रुतिः। कविं पुराणमनुशासितारमिति गीतायाञ्च। तेन कविना निर्मितं वेदाख्यं काव्यम्। काव्यस्य रसात्मकत्वाद्रसात्मकं रसमय रस एवेत्यर्थः। वेदस्य रसत्वं यथा "ते वा एते रसानां रसा वेदा हि रसाः" छान्दो० ५।५।४ इति। तस्मादेव वेदाख्यात्काव्यात् शब्दब्रह्मणः (रसशब्दे—इति रसधातुः शब्दार्थेऽपि पाणिनिमते—यो वेदेभ्योऽखिलं जगन्निर्ममे इति श्रीसायणाचार्योऽपि) जगत्त्रयमजायत। योगिनश्च तं नित्यं ध्यायन्ति, तं नमामीति भावः। अत्र रसशब्देन ब्रह्मविद्या दर्शिता। साहित्येऽपि रसब्रह्मणोरेककल्पमेव लक्षणम्। यथा साहित्यदर्पणे— "सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः। वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः॥ लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित्प्रमातृभिः। स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रसः॥" इति साहि० द० ३।२५। तथाचोपनिषत् "प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानानां रसान् प्रावृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षादादित्यं दिवः॥ १॥ स एतास्तिस्रो देवता अभ्यतपत्तासां तप्यमानानां रसान् प्रावृहदग्नेर्ऋचो वायोर्यजूंषि सामान्यादित्यात् ॥ २॥ स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया रसान् प्रावृहद्भूरित्यृग्भ्यो भुवरिति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः। तद्यदि ऋक्तो रिष्येद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयादृचामेव तद्रसेनर्चां वीर्येणर्चां यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति ॥४॥४॥ अथ यदि यजुष्टो रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयाद्यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति ॥ ५॥ अथ यदि सामतो रिष्येत्स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्साम्नामेव तद्रसेन साम्नां वीर्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति ॥ ६॥ तद्यथा लवणेन सुवर्णं सन्दध्यात्, सुवर्णेन रजतम्, रजतेन त्रपु, त्रपुणा सीसं, सीसेन लोहं, लोहेन दारु, दारु चर्मणा ॥ ७॥ एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति। भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवति ॥ ८॥ इति छान्दोग्य उप० ४।१७।१।

अत्र सर्वं रसकार्यं प्रदर्श्य लवणेन सुवर्णमित्यादिना रसक्रियाज्ञानम् (Chemistry) दर्शितमुदाहरणरूपेण। अन्ते सर्व एव च यज्ञो भेषजकृतो दृष्टान्ततो मतः। औषधोपचारेण रोगिणामिव यज्ञानां क्षतानि रसेन सन्धीयन्ते। रस एव सर्वप्रायश्चित्तसाधनम्। प्रकृते तु प्रत्यक्षमेव रसोपचारो रसक्रिया च दृश्येते। सर्वेषामुपनिषद्वाक्यानां विस्तरभयान्न लिखिता व्याख्या सा तत्र तत्र द्रष्टव्या।

यद्वा तान्त्रिकमते रसः अग्निबीजम्। रसमिति सोमबीजम्। अग्नीषोमयोरैक्यं रसः। लक्ष्यैकदेशग्रहणे लक्ष्यमात्रग्रहणम्। स एवाग्नीषोमात्मको रसो जगत्कारणम्, "अग्नीषोममयं जगत्" इति। आधुनिकविज्ञानविदोऽपि बहुचमत्कारतोऽनेकवस्तुस्थितस्य विद्युदाधारोकर्षकविकर्षकात्मकं प्रभावद्वय मन्यन्ते। आकर्षणविकर्षणजनितमेव हि जगदिति तन्मतम्। * स एवाग्नीषोमयोरैकीभूतो

*Besides these four roots, Empedokles (444 B. C.) postulated some thing called love (Pixis) to explain the attraction of different forms of matter, and of something called strife (Verkos) to account for their separation. He speaks of these quite distinctly as bodies. The way in which they act seems to have been suggested by the experiment with the *Klepsydra* already referred to. We start with some thing like the Sphere of *Parmenides* in which the four elements are mingled in a sort of solution by love while strife surrounds the sphere on the outside. When the strife begins to enter the sphere the love is driven towards its centre, and the four elements are gradually separated from one another. That is cleary an adoptation of the old idea of the world-breathing.

रसो जगद्धेतुरिति सङ्गमयितव्यम् । योगिनश्च नाना (विज्ञान) कर्मसु दक्षा वैज्ञानिकाः (योगः कर्मसु कौशलम् गीता २।५०) तमेव रसं ध्यायन्ति चिन्तयन्ति—कथं कस्यापि चमत्कारस्य नूतन आविष्कारो भवेदिति चिन्तयन्तीति भावः। तं नमामि।

अथवा यस्माज्जगत्त्रयं श्रुतिश्च स रसः पारदः, इति तं सूतं प्राह। तत एव सूताभिध एषः। योगिनश्चानेकविधभैषज्यप्रयोगयन्तो वैद्यास्तं ध्यायन्ति चिन्तयन्ति तं रसेश्वरं नमामि तज्ज्ञानाय यते। यद्वा स्वादेराकृतिगणत्वाद्धातूनामनेकार्थत्वाच्च नमामि नमयामि नम्रीकरोमि प्रयोगेण सर्वरोगनाशाय वशीकरोमीत्यर्थः। यद्विस्तृतिभयान्नोल्लिखितं तत्तद्विद्भिरूह्यम् ॥ इति ॥ १ ॥

भावार्थ—जिस ईश्वर का वर्णन सब वेदों में है जिस से सब जगत् उत्पन्न हुआ है। और जिसका योगीजन सदा ध्यान करते हैं और जो सब रसों और पदार्थों का नियन्ता है। उस परमात्माको मैं नमस्कार करता हूँ ॥ १ ॥

रसेशसिद्धाग्रससिद्धिदामका-
नत्वा गुरूनागमवेदपारदान् ।
ग्रन्थान्समाहृत्य रसप्रदीपका-
न्निबध्यतेऽयं रसयोगसागरः ॥ २ ॥

सम्प्रति ग्रन्थस्यास्य रचयिता स्वचिकीर्षितग्रन्थोद्दिष्टग्रन्थानां प्रमाणार्हतां दर्शयन् पूर्वाचार्यकृतग्रन्थानुसरणं स्वकृतेर्विशदीकुर्वन् तानेव प्रणमति रसेशेति—रसशब्दस्यार्थाः समासतः पूर्वस्मिँश्च श्लोके दर्शिताः। रसेशो ब्रह्माख्यः परमेश्वरः। तत्र सिद्धा योगिनः प्राप्तयोगसिद्धयः प्राप्तब्रह्माणो वा। रोऽग्निः सः सोमः, ईश. परमेश्वरः एतेषां त्रयाणां ज्ञाने सिद्धाः—भौतिकदैविकाऽऽत्मिकज्ञानवन्तो विद्वांसः। यद्वा—"असद्वा एतदग्र आसीत् ततो वै सद्जायत। तदात्मानं स्वयमकुरुत। तत्तस्मात्सुकृतमुच्यत इति यद्वै सुकृतं रसो वै सः। इति तैत्ति० उप०। सुकृतमित्यादि सृष्टिप्रकरणमधिकृत्य तस्यैव सुकृतस्य रस इत्यभिधोक्ता। तत्सुकृतमेव रसः तस्य सुकृतस्येशो गृहीतनानाविधरूपः परमेश्वरः। तत्र तदुपासनायां सिद्धा भगवद्भक्ता इत्यर्थः। अपि च प्रकृते रसेशः पारदस्तत्र तद्विद्यायां सिद्धा व्याडाचार्यप्रभृतयो

Empedokles also held however that respiration depended on systole and diastole of the heart and therefore we find that as soon as strife penetrated to the lowest (or most central) part of the sphere and love is confined to the very middle of it, the reverse process begins. Love expands and strife is driven out of the sphere once more in proportion, as love occupies more & more of it, just as air is expelled from the Klepsydra when the water enters it. In fact love and strife are to the world what blood & air are to the body. The physiological analogy naturally influenced the founder of a medical school who for the first time formulated a theory of the flux and reflux of blood from and to the heart. The conception of the attractive force as love is also as Empedokles says as physiological origin. No one had observed, he tells us, (fr. 17. 21–26) that the very same force men know in their own bodies plays a part in the life of the great world too. He does not seem to have thought it necessary to give any mechanical explanation of the cosmic systole and diastole. It was just the life of the world.

A world of perishable things such as we know can only exist when both love and strife are in the world. There will, therefore, be two births and two passings away of the mortal Things (fr. 17-3-5) one when love is increasing and all the elements are coming together into one, the other when strife is re-entering the Sphere and the elements are being separated once more. The elements alone are everlasting. The particular things we know are unstable which come into being as the elements "run through one another" in one direction or other. They are mortal or perishable .. Their birth is mixture & their death is but the separation of what has been mixed. Nothing is imperishable but fire, air, earth, water, with the two forces of love and strife.

School of Greek Philosophy by J. Burnet.
Pages. 73-74

रसविद्याचार्याः सप्तविंशतिसंख्यकाः,तथाहि—"व्याला-चार्यश्चन्द्रसेनः सुबुद्धिर्नरवाहनः । नागार्जुनो रत्नघोषः सुरानन्दो यशोधनः ॥ १ ॥ इन्द्रधूमश्च माण्डव्यश्च-र्पटिः शूरसेनकः । आगमो नागबुद्धिश्च खण्डः कापा-लिको मतः ॥ २ ॥ कामारिस्तान्त्रिकः शम्भुर्लङ्को-ऽम्पटशारदौ । बाणासुरो मुनिश्रेष्ठो गोविंदः कपिलो बलिः ॥ ३ ॥ एते सर्वे तु राजेन्द्रा रससिद्धा महाबलाः । चरन्ति सर्वलोकेषु नित्या भोगपरायणाः ॥ ४ ॥ सप्तविंशतिसंख्याता रससिद्धिप्रदायकाः ॥ " यद्वा रसः पारदः, रसाः पारदाद्यो वा तेषां ईशाः (प्रयोगैः सर्वरोगापाकरणे ये यथा रसान् वशी-कुर्वन्ति ते रसविद्याविदः) तेषु सिद्धाः अतिशयेन सज्ज्ञानपूर्णाः प्रसिद्धा वा सिद्धिमन्तो वा तान् । यद्वा रससिद्धिर्ब्रह्मज्ञानम् । वैदिकादिस्वमुदितकर्मसि-द्धिर्वा । सम्यगुपदेशेन रससिद्धिं ये ददति तान् । अन्तरेण गुरूपदेशं न सिद्धिः कुत्रापीति वादमर्हम् । " उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं योगिनस्तत्त्वदर्शिनः " इति गीता ४।३४ । गुरवो हि ज्ञानमुपादिशन्ति । कथं भूतास्ते गुरवो ये ज्ञानोपदेशे प्रभवस्तत्त्वदर्शिनश्च । यदि गुरवः स्वयमेव विद्यापारदृश्वनो न भवेयुः कथं त उपदेष्टुं शक्नुयुः । अतएव रसेशसिद्धानिति तेषां विशेषणम् । असिद्धाः (अतत्त्वदर्शिनः) उप-देष्टुं नैव शक्नुवन्ति । तेषामुपदेशेनान्धपरम्परा प्रचरति । तदज्ञानजनितान्यथाप्रयोगात्सर्व एव पदार्थाः स्वगुणदानेऽसमर्थकल्पा भवन्ति । तथा-चोक्तम् " उपदेष्योपदेष्टृत्वात्तत्सिद्धिरितरथाऽन्ध-परम्परा " इति अतएव प्रकृतग्रन्थकारो रसेश-सिद्धान् रससिद्धिप्रदायकानिति विशेषणद्वयोपेतान् गुरूजमस्करोति । पुनस्तानेव गुरून् विशिनष्टि । आगमस्य सर्वासामेव विद्यानां तन्मूलभूतस्य वेदस्य च पारदायकान् पारप्रदर्शकानित्यर्थः । रसप्रधानान् देवचिकित्साप्रधानान् तथाच—" आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता । शस्त्रैः कषायैर्लौहाद्यैः क्रमेणान्त्या सुपूजिता ॥ रसादिभिर्या क्रियते चिकित्सा दैवीति वैद्यैः परिकीर्तिता सा । सा मानुषी याऽत्र कृता फलाद्यैः सा राक्षसी शस्त्रकृता भवेद्या ॥ इति ॥" तथाच—"शस्त्रच्छेदनयोगतो हि कलिता या दानवी साऽधमा, चूर्णाद्यैः परिकल्पिता निगदिता सा मानवी मध्यमा । दैवी दिव्यरसायनैर्विरचिता सा वै चिकित्सोत्तमा, तस्माद्देवचिकित्सितं प्रकल्पयेत् कल्पद्रुवत्सिद्धिदम् "॥ रसानां पारदादीनां प्रदी-पकान् दीप इव वस्तूनि रसान् प्रकाशयितुम्—इत्यर्थः । ग्रन्थान्समाहृत्य अयं रसयोगसागर एतन्नामको ग्रन्थः (रसः पारदः रसाःपारदाद्यो वा तस्य तेषां वा योगाः अनेकविधप्रयोगाः । तेषां । सागर इव) यद्वा रसस्य ब्रह्मणो योगः सायुज्यम् (यमनियमाद्यष्टा-ङ्गपूर्णो वा योगः) तस्य सागरस्तत्पूर्ण इत्यर्थः ॥

ननु शरीरोद्भूतरोगनिराकरणैकफलस्य चिकित्सा-शास्त्रस्य ब्रह्मज्ञानेन योगशास्त्रेण च सह कः सम्बन्ध इति चेन्न—" नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः " " धर्मार्थ-काममोक्षाणामारोग्यं मूलकारणम् " इति च रोगरहितो बलवांश्च ब्रह्म लभत इति । अध्यात्मविद्यायाश्चैषा विद्या मुख्याङ्गभूता, अतएव ब्रह्मकर्मोपदिशन् भगवान् कृष्णः " ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यम् " इति ज्ञानेन सह विज्ञानस्य (अस्या जीवितोपायभूताया विद्यायाः) ब्रह्मकर्मणि गणनामकरोत् तथाच— " यतोऽभ्युद-यनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः " वैशेषिक० । अत्रापि निःश्रेयसं दर्शयन् महर्षिरभ्युदयस्य तदङ्गत्वं दर्श-यति । अभ्युदयश्च शरीरस्वास्थ्यमन्तरा दुर्लभ एव । अतएव " अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते,, इति यजुर्वेदे उपनिषदि च अविद्यायाः (चिकि-त्सादिविद्यायाः) उपादेयता दर्शिता ॥ २ ॥

भावार्थ—जो उत्तम ब्रह्मज्ञानी और उत्तम रसचिकित्सा, ब्रह्मविद्या और वैद्यविद्या अथवा सर्व विद्याओंके पारदर्शक है, ऐसे गुरुओं को नमस्कार करके जिसमें रसचिकित्सा का प्राधान्य है, ऐसे ग्रन्थोंके सिद्धान्तोंका सङ्ग्रह करके यह रसयोग-सागर नामक ग्रन्थ मुझसे बनाया जाता है ॥ २ ॥

सोत्कण्ठतायां विदुषत्यसङ्गये,
महाधनित्वेऽप्यतियत्नसद्भवे ।
तथाऽपि सर्वैः सुतरां सुदुर्लभा,
योगा इहमोऽतः सुफलः प्रतीयते ॥३॥

सम्प्रति एतद्ग्रन्थस्थानां योगानां दुर्लभत्वं दर्शयन् तदुपस्थितौ स्वश्रमसाफल्यं दर्शयति । सोत्कण्ठतायामिति । सोत्कण्ठतायां सत्यां विदुषरस्य विद्वत्सङ्गहित्वस्य सद्भावे सत्य उपस्थितौ इति भावः । महाधनित्वेऽपि सति, अतियत्नस्य सद्भावे नियमनतायाञ्च । तथापि सर्वैरपूर्णचिकित्साज्ञानैः साधारणजनैरित्यर्थः । सुतरां सुदुर्लभा एतादृशा योगा अस्मिन् ग्रन्थे सन्ति, केवलमुत्कण्ठता न साफल्यप्रदा सा तु सर्वेषु साधनेषु सत्सु साफल्य ददाति । केवलं विद्यापि सफलतादानेऽसमर्थैव "यस्तु क्रियावान् पुरुषः सविद्वान्" इति । विद्या तु तत्प्रयोगश्रममन्तरा निष्फलैव । धनमपि ज्ञानप्रयोगावन्तरा कार्यमेतत्कर्त्तुं नैव प्रभवति । प्रयासेनापि केवलेन न कार्यसिद्धिर्भवति सा तु पात्रमपेक्षते । न कोऽपि शिलामये शैलशिखरे कूपे खनन् स्वप्रयासफलं लभते । अतः, एभिः सर्वैरपि साधनैः पृथक् पृथक् दुर्लभा योगा अत्र ग्रन्थे वर्त्तन्ते । अतोऽस्माकमयं श्रमः सफल इति वयं मन्यामहे । इति ।

ब्रह्मविद्यायामपि तथैव राद्धान्तः यथा "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन" इत्यादि ।

भावार्थ—बड़ी उत्कण्ठाके रहने पर भी चिकित्साके सब योग अच्छीप्रकार नहीं जाने जाते हैं। न केवल विद्याही उपरोक्त कार्य को सिद्ध कर सकी है। धन और प्रयास भी केवल कुछ नहीं कर सके हैं। क्योंकि पुस्तक और रसविद्या के विद्वान् दुर्लभ हैं और वे इतना बड़ा परिश्रम इसके लिये नहीं करते। इस ग्रन्थ में हमने सर्व साधारण को जो सर्वदा दुर्लभ हैं ऐसे २ योग रक्खे हैं अतः यह हमारा श्रम सुफल प्रतीत होता है ॥ ३ ॥

१ टि॰ विद्वत्सङ्गित्वस्य(सह्लावे),आश्लेषरणादर्शभावश्च।

एकाभिधेया बहुवस्तुनिर्मिताः,
पृथक् पृथग्रोगनिरासहेतवः ।
सन्तीदृशा योगवरास्सुदुर्लभाः,
विमुद्रिताऽमुद्रितपुस्तकस्थिताः ॥४॥

अथ कथम्प्रकारा योगा अस्मिन् ग्रन्थे विद्यन्ते कुतश्च ते लभ्या इति दर्श्यते । बहुभिरनेकैर्वस्तुभिर्निर्मिताः पृथक् पृथक् प्रकारेण विविधरोगनाशकराः, एकाभिधेया एकनामान ईदृशा एवंविधा योगा अत्र ग्रन्थे सन्ति । कुतस्तेषामुपलब्धिरित्याह विमुद्रितेति—केचिन्मुद्रितपुस्तकेषु लभ्यन्ते केचिच्च हस्तलिखितपुस्तकेषु । मुद्रितान्यपि सर्वाण्येव पुस्तकानि—एकत्र कस्यापि साधारणवैद्यस्य वेश्मनि भवेयुरिति नैव सुसाधम् । हस्तलिखितानि तु सर्वत्र नैव लभ्यन्ते । लब्धेषु च पुस्तकेषु महता श्रमेण योगानामन्वेषणमतिकठिनम् । अस्मिन् ग्रन्थे सर्वमुद्रिताऽमुद्रितग्रन्थस्थिता उपर्युक्तप्रकारा योगा वर्ण्यन्ते ॥ ४ ॥

भावार्थ—एक नामवाले और बहुत वस्तुओं (औषधियों) से बने हुए पृथक् पृथक् प्रकार से रोगोंको दूर करनेवाले ऐसे उत्तम योग जो सर्वथा दुर्लभ हैं छपे हुए और हस्तलिखित दुष्प्राप्य ग्रन्थों में हैं वह प्रायः सभी इस ग्रन्थ में हैं ॥ ४ ॥

रोगक्रमः पूर्वतनैस्समादृतो,
भिषग्भिरत्यन्तमहानुभावकैः ।
तथाप्यकारादिकृतिः समादृता,
मयाद्य वै लोकमतावलम्बनात् ॥ ५ ॥

पूर्वतनैः पुरातनैरत्यन्तमहानुभावकैः परोपकारिकर्त्तव्यैर्भिषग्भिः, धन्वन्तरिप्रभृतिभिर्यो रोगक्रमः केन प्रकारेण को रोगोऽपनीयत इति यः क्रमः समादृतः सम्यग्भृतः । स एवात्रापि समादियत इति शेषः । तथापि सद्वदान्यानुसरणेऽपि, अकारादिकृतिः—अकारादिक्रमेण योगानां नामानि, अन्वेषणाय सौकर्यं यथाभवेत्तथा सन्धृतम् । प्राचुर्येणोऽपि कृतया लोकमतस्य समवलम्बनात् । प्रायेण लोक इदमेव (अकारादिक्रमेण वस्तुनाम्नां स्थापनम्) अदि-

मते तदेयारब्धम्यत इत्यस्माभिरपि तदैव व्यधायीति बोध्यम्।

भावार्थ—अत्यन्त महानुभाव पुराने वैद्योंने रोगक्रमका बहुत आदर किया है तोभी (सुगमताके लिये) पद्धत करके वर्तमान लोकपद्धति का अवलम्बन करके उसी प्रकार अकारादि क्रमसे सब रसों के योग दिये हैं ॥ ५ ॥

---

१ अगदेश्वरः

मरालपादस्वरसेन गन्धः,
सुभावितो वारशतं क्रमेवम्।
रसैः कुमार्याश्च ततस्तथैव,
निम्बूरसेनापि तथैव भूयः ॥ ६ ॥
शुद्धेशबीजेन निमर्दनाद्धि,
सुकज्जलाभं विनिधाय घर्मे।
मनः शिलावारकतालयुक्तं,
पादांशमानाभ्रकभस्मयुक्तम्
संमर्द्य तत्काचघटे निधाय,
मृत्कर्पटैर्लिप्तबहिः प्रदेशे ॥ ७ ॥
शुष्कं यदा स्यात्पिहितं निधेयं,
तद्वालुकापूरितताम्रभाण्डे।
द्वात्रिंशतायामहरैर्विपक्वं,
सिद्धं रसञ्चारुणदीधितिञ्च ॥ ८ ॥
तं स्वाङ्गशीतं चणकप्रमाणं
भक्षेत्सदा पूजितविघ्ननाथः।
निजानुपानादगदङ्करोति
चायूंषि च स्थापयतीति मन्ये ॥९॥

८ क, रसायनाधिकारे। टि॰ अनमन्धकपारदयो कज्जलीकृत्वा हंसपादादिरसेन भावना देयेति तत्त्वम्।

भाषा—आमलासार गन्धक लेकर हंसराज, घीकुआर और निम्बू के रसमें क्रमश सौ सौ बार भावना देना, फिर गन्धक के बराबर शुद्ध पारा मिला कर खूब मर्दन करना। जब उसकी कज्जली होजावे तब मैनसिल, चांदीके पत्र और हरताल ये सब गन्धक के बराबर और अभ्रकभस्म गन्धक का ¼ मिलाकर घोट देना। फिर उसको आतशी शीशी में रखकर ऊपर से कपडमिट्टी का लेप करके तथा चाक मिट्टीसे शीशीका मुख बंद करके धूप में सुखा लेना। फिर रेत से भरी हुई तांबे की कड़ाही में उसको गले तक रेते के भीतर गाड़ देना। फिर ३२ पहर आंच देकर उस रसको सिद्ध करना। जब वह स्वांगशीतल होजावे तब श्रीगणेशजी की पूजा करके एक चने के बराबर इसकी मात्रा को खाना यह अगदेश्वर रस पृथक् पृथक् अपने अपने अनुपानों के साथ सभी रोगों को नष्ट करता है और आयुको स्थिर करता है ऐसा मैं मानता हू ॥१॥

२ अगस्तिसूतराजः (प्रथमः)

रसोंऽशुमाली जयपाललोह—
शिलाहरिद्रानलयः समांशाः।
व्योषाग्निभृङ्गार्द्रक निम्बुनीरै—
र्निर्गुण्डिकाऽऽरग्वधमूलचाभिः ॥ १० ॥
पृथग्विमर्द्योदर नाशनाय,
अगस्तिसूतः सशिवागुडोऽयम्।
सम्पाचनादिक्रमशुद्धदेहे,
वल्लद्वयो वा क्रमसात्म्यतोवा ॥
कम्पिल्लचूर्णेन समम्भ दद्यो
जलोदरादीञ्जयतीह रोगान् ॥ ११ ॥

८ स, २ चि., यो ध, उदराधिकारे।

भाषा—पारा, तांबा, जमालगोटा, लोहा, मैनसिल, हल्दी और गन्धक इन सबको बराबर लेकर कज्जली बना लेना। फिर त्रिकुटु, चित्रक, भांगरा, अदरख, निम्बू, सभालू अमलतास और मूली इन के रसों से पृथक् पृथक् भावना देना। यह सिद्ध किया हुआ रस अगस्तिसूतराज है। हरड और गुड के साथ खानेसे सब प्रकार के उदररोगों का नाश करता है। सम्पाचनादिक्रम (पञ्चकर्मों) से शरीर की शुद्धि करके २ रत्ती अथवा यथोचित

मात्रा में कमीले के चूर्णके साथ खाने से यह रस जलोदरादि रोगों को जीतता है ॥ २ ॥

३ अगस्तिसूतराजो (द्वितीयः)

रसबलिसमभागं शुद्धहिङ्गूलयुक्तं,
द्विगुणकनकबीजं नागफेनेन तुल्यम् ।
सकलविहितचूर्णं भावयेद्भृङ्गनीरैः,
ग्रहणिजलधिशोषे सूतराजो ह्यगस्तिः १२
त्रिकटुमधुकयुक्तः सर्वशान्ति च शूलं,
कफपवनविकारान्वह्निमान्द्यं च निद्राम्।
घृतमरिचयुतोऽयं गुञ्जमात्रः प्रवाहीम्, १३
हरति षडतिसाराञ्जीरजातीफलाभ्याम् ।

यो. र, इ यो त, नि. र., र. सु, र. च., वं. चिं., ग्रहण्यधिकारे।

भाषा—पारा १ भाग, गन्धक १ भाग, शिंगरफ १ भाग, धतूरे के बीज २ भाग और अफीम २ भाग, इन सबको मिलाकर चूर्ण बनाकर भांगरे के रससे खूब भावना देना। जैसे अगस्त्य ऋषिने समुद्रको सुखा दिया था वैसे ही यह अगस्तिसूतराज रस सङ्ग्रहणी रूपी समुद्र को सुखा देता है। इसकी मात्रा १ रत्ती से लेकर १॥ रत्ती तक त्रिकटु और मुलेठी के ३ मासेचूर्ण के साथ खाने से वमन, शूल, कफ वायु के विकार और जठराग्नि की मन्दता यह सब रोग नष्ट होते है। एक रत्ती भर इसको कालीमिर्च और घीके साथ खाने तो प्रवाही (अजीर्ण विशेष) को नष्ट करता है। जीरे और जायफल के ३ मासा चूर्ण के साथ खाने से ६ प्रकार के अतीसारों को नष्ट करता है ॥ ३ ॥

४ अगस्त्यरसायनम् ।

त्रिफलात्रयं च त्रिवृता विडङ्गं चव्यचित्रकम् ।
हेमकान्ताम्बु पिशुनं लवङ्गं नागकेसरम्॥१४॥
नागपर्णी समुशली शृङ्गी च विजयाशनम् ।
कर्षं कर्षं पृथक् सर्वं चूर्णयित्वा च मिश्रयेत्॥१५॥
बीजीभूतं मृतं व्योम दद्यादत्र पलद्वयम् ।
पलद्वयं शुद्धशैलं मण्डूरं शतशार्षिकम् ॥ १६ ॥
शोधितं कज्जलाभं तु तत्पूर्णत्वं प्रदापयेत् ।
शतावरीरसप्रस्थं गोमूत्रं कुडवद्वयम् ॥ १७ ॥
छागक्षीरं प्रस्थमात्रं शर्कराकुडवत्रयम् ।
दत्वा च पाकवद्वैद्यः पाचयेत्तं यथाक्रमम्॥१८॥
घृतं पलद्वयं चात्र दापयेत्पाकसंविधौ ।
गुडपाकं विदित्वा तु स्निग्धे भाण्डे निधापयेत्१९
दोषदेशाग्निसात्म्यानि दृष्ट्वा मात्रां प्रदापयेत् ।
नचात्र परिहारोऽस्ति विहाराहारमैथुने ॥२०॥
अनेन ग्रहणीदोषाः सर्वे नश्यन्ति दारुणाः ।
शोफं शूलं गुदभ्रंशं प्रमेहं विषमज्वरम् ॥२१॥
जीर्णज्वरं क्षयं श्वासं कासं हिक्कां भगन्दरम् ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलं च पक्तिशूलमरोचकम् ॥२२॥
दुष्टाम्लपित्तमरुचिं पाण्डुरोगं सकामलम् ।
आनाहमुदरार्शांसि जयेदेषः प्रयोगराट् ॥२३॥
रसायनं परं मेध्यं वातातपिकसञ्ज्ञकम् ।
अगस्त्यविहितं धन्यं वृद्धानां रतिकारकम् ।
स्त्रीणां पुष्टिप्रदं वृद्धागर्भदं प्रदरापहम् ॥ २४ ॥

मा० चि०,

भाषा—त्रिफला, त्रिकटु, त्रिगन्ध (दालचीनी, तेजपात और छोटी इलायची) निशोत, विडङ्ग, चव्य, चित्रक, धतूरे के बीज, विष्णुक्रान्ता, सुगन्धबाला, चोरक, लौंग, नागकेसर, कुलिंजन, सफेद मुसली, काकड़ासींगी, भाग और असनवृक्ष की छाल इन सबको एक एक तोला लेकर बारीक चूर्ण करके बीज बनाये हुए अभ्रकभस्म ८ तोले उस में मिलादेना। उसमें ८ तोले शुद्ध शिलाजतु मिलाना और १०० वर्ष पुराना शुद्ध किया हुआ काले रंग का मण्डूर सबके बराबर मिलालेना। शतावरीका रस १ सेर, गोमूत्र ½ सेर, बकरीका दूध १सेर और १½ सेर शक्कर डालकर पाकविधि से उसको पकाना। जब यह गुड़पाक की तरह सिद्ध होजावे तब उसको चिकने पात्र में रखदेना इसको खाने में आहार विहार और मैथुन का कोई परहेज नहीं है। इसको खाने से घोर सङ्ग्रहणी के दोष नष्ट हो जाते हैं। सूजन, शूल गुदभ्रंश, प्रमेह, विषमज्वर, जीर्णज्वर, क्षय, श्वास

हिचकी, भगन्दर, हृदयशूल, पार्श्वशूल, पक्तिशूल अरुचि, अम्लपित्त, पाण्डुरोग, कामला, आनाह, उदर रोग और बवासीर इनको यह रसायन नष्ट करता है। इस परममेध्य यातातिक नामवाले रसायन को अगस्त्य ऋषिने बताया है। यह बुढ्ढे को कामशक्ति देता है, स्त्रियों को पुष्टि देता है । और वृद्धा स्त्रियों को भी गर्भ धारण कराता है और प्रदरको दूर करता है ॥ ४ ॥

५ अग्निकरो रसः

हिङ्गुलं कृष्णवृन्ताकरसैः सम्भावयेत्त्रिशः ।
वार्ताकीचित्रकाश्वत्थचिञ्चाकदलिकारसैः ॥२५
मेघनादकसेहुण्डापामार्गकपलाशतः,
क्षारैः क्षारौ सैन्धवञ्च मरिचं सर्वतः समम्॥२६
मरिचार्धं लवङ्गं च भावयेन्निम्बुकद्रवैः ।
अयमग्निकरो नाम रसो वन्हिकरो भवेत् ॥२७॥

र. का., (अजीर्णाधिकारे)

भाषा—शिंगरफ को काले बैंगन के रस से ३ वार भावना देना फिर वनभांटा चित्रक, पीपल की छाल, इमली और केले की जड़—इन के रसों अथवा क्वाथों से क्रमसे भावना देना । फिर उस मे मेघनाद (कांटेवाली चौलाई) आक, थूहर, चिरचिटा और ढाक इन के क्षार सज्जी, जवक्षार, सेंधानमक ये सब चीजें हरेक सिंगरिफ के बराबर मिलाना, फिर सबके बराबर कालीमिर्च तथा मिर्चों से आधे लौंग मिलाकर निम्बूके रस से खूब भावना देना यह अग्निकर रस जठराग्नि को खूब प्रदीप्त करता है । अनुपान अदरख वा पानका रस प्रभृति यथायश्यकतासे कल्पित करलेना इस रस की मात्रा १ मासे से ३ मासेतक ॥ ५ ॥

६ अग्निकुण्डरसः

रसस्य निष्कमादाय गन्धकं तत्समं कुरु ।
ताम्रं देहि तदर्धञ्च पञ्चाङ्गशाकवारिणि ॥२८॥
गृहीत्वैकदिनं रात्रौ क्षिपेत्तत्रैव यत्नतः ।
क्षीरिणीद्रवमादाय तथा कुरु दिनान्तरे ॥२९॥
दत्वा लघुपुटान् पञ्च जयपालेन मर्दयं ।
देहि गुञ्जाद्वयं चास्य सद्यः शूलगदे तथा॥३०॥

र. सं. सि. उदराध्मानाधिकारे ।

भाषा—पारा ४ मासे, गन्धक ४ मासे तांबा २ मासे लेकर मिलाना अच्छी तरह कज्जली बना के बाद वह मलमल वा खादी मे बाँध के उसको अमलतास और सागपान के क्वाथ मे डालकर एकदिन और एक रात रहने देना। दूसरे दिन उस मेंसे निकाल के खिर्नी के दूध मे डाल के १ अहो रात्र रहने देना फिर उसे सम्पुट मे बान्ध कर के लघु पुट (जितने मे गल के थका बँध जावे पर पारा गंधक उडे नहीं ऐसा) देके स्वाङ्ग शीतल होने पर निकाल के फिर पूर्ववत् द्रवों मे रख के पुट देवे ऐसे पांच वार पुट देके उस की बराबर अथवा चतुर्थ भाग शुद्ध जमालगोटा मिला के घोट कर २ वा ३ रत्ती की [illegible] बनाके देवे [illegible] उष्ण पानी [illegible] रेच हो [illegible] भृङ्गार्द्रक [illegible] उदर [illegible] मलेरिया [illegible] मात्र दूर हो [illegible]

पृथग्विमर्षोदर योगों मे उडने वाली चीज 'अगस्तिसूतः, मनसिल, सोमल इत्यादि आए [illegible] सम्पूर्ण लिखा हो वहां पर आतशी शीशी मे रख के वालुका यन्त्र मे ४ प्रहर की मध्याग्नि दे के सिद्ध कर लेना तो उडने का भय नहीं रहता है और वस्तु भी अच्छी होती है ऐसे सब जगह समझ लेना ॥ ६ ॥

७ अग्निकुमारमोदकः

उशीरं वालकं मुस्तं त्वक्पत्रं नागकेशरम् ।
जीरद्वयं च शृङ्गी च कट्फलं पुष्करं शटी ॥३१॥
विल्वं त्रिकटुकं धान्यं जातीफललवङ्गके ।
कर्पूरं कान्तलोहं च शैलजं वंशलोचना ॥३२॥
एलात्रीणि जटामांसी रास्ना तगरपादुका ।
समङ्गाऽतिवला चाभ्रं मुरा वङ्गं तथैव च ॥३३॥
एषां चूर्णसमा मेथी चूर्णार्धं विजयारजः ।
शर्करामधुसंयुक्तं मोदकं परिकल्पयेत् ॥ ३४ ॥

एककर्षप्रमाणं तु भक्षयेत्प्रातरुत्थितः।
शीततोयानुपानेन चाजेन पयसाऽथवा ॥३५॥
ग्रहणीं दुस्तरां हन्ति श्वासं कासमतीव च।
आमवातं चाग्निमान्द्यं जीर्णं च विषमज्वरम्॥३६
विबन्धानाहशूलं च यकृत्प्लीहोदराणि च।
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि ग्रहणीदोषनाशनः ॥३७॥
उदावर्तं गुल्मरोगोदरामयविनाशनः।
मोदकोऽग्निकुमारोऽयं विख्यातो गदनाशनः३८

भै० र०, वै. क., ग्रहण्यधिकारे—

भाषा—खस, हाउबेर, नागरमोथा, दालचीनी, तेजपात, नागकेसर, दोनों जीरे, काकड़ासींगी, कायफल, कमलगट्टे, कचूर, कान्तलोह, शिलाजतु, वंशलोचन, छोटी इलायची के बीज, जटामासी, रास्ना, तगर पादुका, (तगर गठोला) लाजवन्ती, अतिबला, अभ्रक भस्म, मुरामासी, और वङ्गभस्म इन सबको बराबर और सब के बराबर मेथी और फिर सब से आधा भागका चूर्ण मिलाकर कूटकर चूर्णकरके शहद और शक्कर में एक एक तोले के लड्डू बनालेना। प्रात.काल उसमें से १ लड्डू रोज खाना। इसका अनुपान ठंढा पानी अथवा बकरीका दूध है। यह मोदक संग्रहणी, दमा, खांसी, आमवात, मन्दाग्नि, जीर्णज्वर, विषमज्वर, विबन्ध, आनाह, शूल, यकृत, प्लीहा, और १८ प्रकार के कुष्ठोंको नष्ट करता है और उदावर्त, गुल्मरोग और उदरामयका नाश करनेवाला यह अग्निकुमार मोदक प्रसिद्ध है ॥ ७ ॥

८ अग्निकुमारो रसः (प्रथमः)

रसं गन्धं विषं व्योषं टङ्कणं लोहभस्मकम्।
अजमोदाहिफेनञ्च सर्वतुल्यं मृताभ्रकम् ॥३९॥
चित्रकस्य कषायेण मर्दयेद्याममात्रकम्।
मरिचाभां वटीं खादेदजीर्णे ग्रहणीं तथा ॥४०॥
नाशयेन्नात्रसंदेहो गुह्यमेतच्चिकित्सितम्।
रसश्चाग्निकुमारोऽयं दीपयत्याशुपावकम् ॥४१॥

र. स., र. सु., र. क., पै. क., भै. र. ग्रहण्यधिकारे। पक्वातिसारे, स्तम्भनार्थं, वाजीकरणार्थं, च प्रयोज्योऽयं रस। मात्रा १–२ वल्ल। वै. र., चि. र., र. चं., नि. र., रसायनसं, इत्येषु ग्रन्थेष्वभवटिकेति नाम्ना व्यवहरन्ति।

भाषा—पारा, गन्धक, बछनाग, त्रिकुटु, सुहागा, लोहभस्म, अजवायन और अफीम इन सबको समभाग लेना और सबके बराबर अभ्रक-भस्म मिलाना। फिर चित्रक का क्वाथ उसमे मिलाकर एक पहर तक उसको खरल मे घोटना। फिर कालीमिर्च के बराबर गोली बनाना यह अग्नि-कुमार रस गुप्त औषधि है। इसको खाने से अजीर्ण और संग्रहणी का नाश होता है। इस में कुछभी सन्देह नहीं है। यह जठराग्नि को बहुत जल्दी प्रदीप्त कर देता है। पक्वातिसार मे दस्तों के रोकने के लिये भी यह अच्छा है। वाजीकरण के लिये इसका अच्छीतरह प्रयोग कर सके हैं।

स्वानुभव—पुरानी संग्रहणी, श्वास और वातार्श मे यह अत्यन्त उपयोगी सिद्ध हुआ है ॥ ८ ॥

९ अग्निकुमारो रसः (द्वितीयः)

शुद्धसूतं समं गन्धं त्रिकटुः पटुपञ्चकम्।
दशकं तुल्यतुल्यश्च विजया सर्वसम्मिता ॥४२॥
भावयेच्चित्रभृङ्गोत्थैस्त्रिधा च विजयाद्रवैः।
दीप्ताग्निना तु यामैकं वालुकायन्त्रके पचेत् ॥४३
सञ्चूर्ण्य चार्द्रकद्रावैर्भावयित्वा तु भक्षयेत्
मधुना शाणमानन्तु रसो ह्यग्निकुमारकः ॥
दीप्ताग्निकारकः सामग्रहणीदोषनाशनः ॥४४॥

र. स., र. च., ग्रहण्यधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, त्रिकुटु, पाचों लवण इन दस चीजों को बराबर भाग मे लेकर सब के बराबर भाग लेना फिर चित्रक का क्वाथ, भांगरे का रस, और भाग का रस इन से पृथक् २ एक एक बार भावना देना फिर एक पहर तक

तीक्ष्ण अग्नि से बालुका यन्त्र मे पकाना । फिर उसका चूर्ण कर के अदरख के रस से भावना देना । यह अग्निकुमार रस जठराग्नि को प्रदीप्त करता है और साम (कच्ची) संग्रहणी और सब दोषों का नाश करता है । इसकी मात्रा ४ माशा है ॥ ९ ॥

१० अग्निकुमारो रसः (तृतीयः)

शुद्धसूतं विषं गन्धं द्विक्षारं पटुपञ्चकम् ।
दशकं तुल्यतुल्यांशं भर्जिता विजया नवा॥४५॥
दशानां तुल्यभागा सा तदर्धं शिग्रुमूलकम् ।
तत्सर्वं विजयाद्रावैः शिग्रुचित्रकशृङ्गजैः ॥४६॥
द्रवे दिनद्वयं मर्द्यं रुध्वा भाण्डे पचेल्लघु ।
दीप्ताग्निना तु यामैकं शुष्कं यावत्समुद्धरेत् ॥४७
सप्तधा चार्द्रकद्रावैर्भावयेच्चित्रजैर्भिषक् ।
दीपनोऽग्निकुमारोऽयं निष्कार्धं मधुना लिहेत् ।
प्रतिनिष्कं गुडं शुण्ठीमनुपानञ्च दीपनम्॥४९॥

र. च, र. र, र चि, र, र क, अग्निमान्द्याधिकारे ग्रहण्यामपि योज्य । टि०—र क यो, त्रिक्षारमिति पाठान्तरम् ।

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग, गन्धक, सज्जी, जवाखार और पांचों नमक इन दश चीजों को समभाग लेकर सब के बराबर भुनी हुई नईभांग और भांगका ½ भाग सहजने की जड का चूर्ण मिलाकर इन सबको भांग, चित्रक, सहजना और भांगरा, इनके रस अथवा क्वाथ से दो दिन तक मर्दन करना फिर कांचकी शीशी मे बंद करके मन्द अग्निमें पकाना । फिर एक पहर तक तेज अग्नि मे उसे पकाना, फिर सात सात बार अदरख और चित्रक के रस से भावना देना । इस अग्निकुमार रसको २ माशा शहद के साथ चाटना यह बड़ा दीपन है आधा तोला गुड और सोंठ के साथ खाने से अजीर्णरोग को सर्वथा नष्ट कर देता है ॥ १० ॥

११ अग्निकुमारोरस (चतुर्थः)

पारदं च विषं गन्धं टंकणं समभागतः ।
मरीचादष्टभागाः स्युर्द्वौ द्वौ शङ्खवराटयोः॥४९
पक्वजम्बीरजैर्गाढं रसैः सप्त विभावयेत् ।
गुञ्जाद्वयमितो देयो रसो ह्यग्निकुमारकः॥५०॥
समीरणसमुद्भूतमजीर्णं च विसूचिकाम् ।
क्षणेन क्षपयत्येष कफरोगनिकृन्तनः ॥ ५१ ॥

यो र, वृ यो त, नि र, र रा, र सु, अजीर्णाधिकारे र. रा सु, नि र, शङ्खकपर्दयोरेको भाग वत्सनाभस्त्रिभागो नियोजित । वह्निकुमारनामा प्रसिद्ध ।

भाषा—पारा, बछनाग, गन्धक, प्रत्येक १ एक भाग कालीमिर्च आठ भाग, शंखभस्म २ भाग, और कौडीभस्म २ भाग इन सबको मिलाकर पके हुए जम्भीरी के रस से सात बार भावना देना । इस अग्निकुमार रस की मात्रा दो रत्ती की है वायुसे हुए अजीर्णको और विसूचिका को यह रस क्षणमात्र मे दूर करता है । तथा कफरोग का नाश करनेवाला है ॥ ११ ॥

१२ अग्निकुमारो रस (पञ्चमः)

रसेन्द्रगन्धौ सह टङ्कणेन समं विषं योज्यमिह त्रिभागम् ।
कपर्दशङ्खाविह नेत्रभागौ मरीचमत्राष्टगुणं प्रदेयम् ॥
सुपक्वजम्बीररसेन मर्द्य सिद्धो भवेदग्निकुमार एषः ॥५२॥
विसूचीशूलवातादिवह्निमान्द्ये द्विगुञ्जकः ।
अजीर्णे संग्रहण्याञ्च प्रयोज्योऽयं निजौषधे ॥

नि र, र. सु, यो त, र क, र च, र र, र रा, यो र, भै र, वै क, र. चि, चि सा, र सु, वं चि, ध रा, वै चि, र. सा स, र क ल, अग्निमान्द्याजीर्णाधिकारयो, । नि र, रसायन स, अर्के शूलाधिकारयो । निजौषधैरिति रसयोगमुक्तावली ।

रसराजसुन्दरे भागत्रयमार्द्रकत्रिफलाशिग्रुमूलमातुलुङ्गभावनाभिर्निष्पादित श्लीहपाण्डुमय वातरोगमूत्ररोगाग्निमान्द्यभस्मदुर्नामातिसारसन्निपातेषु नियोजितो दृश्यते ।

भाषा—पारा, गन्धक और सुहागा एक एक भाग, वछनाग ३ भाग, कौडीभस्म और शंख भस्म एकएक भाग, कालीमिर्च ८ भाग इन सब को मिलाकर पके हुए जम्बीर के रससे एकदिनभर भावना देना यह अग्निकुमाररस सिद्ध होगा, इसकी मात्रा २ रत्ती की है। हैजा, शूल और वात आदि में, जठराग्नि की मन्दता में, अजीर्ण और संग्रहणी में वैद्य तत्तद्रोगोचित अनुपान के साथ इसका प्रयोग करावे ॥ १२ ॥

१३ अग्निकुमारो रसः (षष्ठः)

दग्धां कपर्दिकां पिष्ट्वा त्र्यूषणं टङ्कणं विषम् ।
गन्धकं शुद्धसूतं च तुल्यं जम्बीरजैर्द्रवैः ॥ ५४ ॥
मर्दयेद्भक्षयेद्वल्लं मरिचाज्यं लिहेदनु ।
निहन्ति ग्रहणीरोगं पथ्यं तक्रौदनं हितम् ॥५५॥

र. स., ग्रहण्यधिकारे

भाषा—कौडी की पिसी हुई भस्म, त्रिकटु, सुहागा, वछनाग, गन्धक और शुद्धपारा, इन सबको समभाग लेकर जम्भीरीके रस में खूब मर्दन करना। इसकी मात्रा ३ रत्ती की है और अनुपान कालीमिर्च २९ और घी ३ मासेमें मिलाके चटावे। यह अग्निकुमार रस संग्रहणी रोग को नष्ट करता है। उक्त रोग में इस का सेवन करने वाले के लिये तक्र (मठा) और चावल का पथ्य देना चाहिये ॥ १३ ॥

१४ अग्निकुमारो रसः (सप्तमः)

टङ्कणं रसगन्धौ च समा भागत्रयं विषात् ।
कपर्दः स्वर्जिकाक्षारो मागधी विश्वभेषजम् ५६
पृथक्पृथक् कर्षमात्रं वसुभागमिहोषणम् ।
जम्बीराम्लैर्दिनं घृष्टं भवेदग्निकुमारकः ।
विसूचीशूलवातादिवह्निमान्द्यप्रशान्तये ॥ ५७ ॥

भा प्र, र चि, र. प्र., बै. र., रसायनस, र. सु., र म, बो म, र क ल, अग्निमान्द्याधिकारे। वि र., अर्शोऽधिकारे। निघण्टुरत्नाकररसराजसुन्दरयोर्मते टङ्कण १, रस १, गन्धक १, विष ३, कपर्द २, स्वर्जिका ३, कणा ३, शुण्ठी ८, मरीचादि ९, इति विशेष। भावनाभावश्चै- केनाधिक प्रदत्त, फले-आमकफपीडाहरत्वेन च प्रतिपादित ।

भाषा—सुहागा, पारा, गन्धक, कौडीभस्म, सज्जीखार, पीपल और सोंठ, इन सब को एक एक तोला लेकर सुहागे से तिगुना वछनाग और अठगुनी कालीमिर्च लेकर सब को मिलाकर जंभीरी के रस से मर्दन करना यह अग्निकुमार रस हैजा, शूल, वात इत्यादि और अग्निमान्द्य को शान्त करने के लिये उपयोगी है ॥ १४ ॥

१५ अग्निकुमारो रसः (अष्टमः)

जैपालगन्धाश्मभहेशजानां ।
फलत्रयस्यापि कटुत्रयस्य ।
मूत्रे गवां षोडशभागमाने
भागानेकत्र दिनत्रयञ्च ॥ ५८ ॥
विमर्द्य तेषां बदरप्रमाणा,
बध्वा वटीमुष्णजलानुपानात् ।
एकात्रयुक्ता सहसा निहन्ति,
सा रेचयित्वा मलजालमादौ ॥ ५९ ॥
गुल्मं यकृत्पाण्डुविबन्धशूलं,
मान्द्यं ज्वरं चाथ जलोदरञ्च ।
अग्नेः कुमारः सहसा निहन्या-
दुद्दीपितो दीप इवान्धकारम् ॥ ६० ॥

र च, र. सु, गुल्माधिकारे ।

भाषा—जमालगोटा, गन्धक, पारा, त्रिफला और त्रिकटु इन सबको बराबर भाग मे अर्थात् सब नौ भाग लेकर १६ गुने गोमूत्र में ३ दिन तक मर्दन करना। फिर जङ्गली बेर के बराबर इसकी गोलियें बनाके गरम जल के साथ खानेसे इस अग्निकुमार रसकी एक ही गोली तत्काल रेचनद्वारा पहिले मल के समूहको निकालती है। फिर गुल्म रोग, यकृत् रोग, पाण्डु, मलावरोध, शूल, मन्दाग्नि, ज्वर और जलोदर, इन रोगोंको यह रस ऐसे नष्ट करता है जैसे कि जलाया हुआ दीपक अन्धकारको नष्ट करता है ॥ १५ ॥

१६ अग्निकुमारो रसः (नवमः)

सूतश्चैकं गन्धकञ्च त्रिभागं,
नागं वङ्गं शुल्वतारे च हेम।
अभ्रं लोहं तारमाक्षीकवज्र-
मेकैकं वै शोधयित्वा प्रदेयम् ॥ ६१ ॥
मुण्डीश्वेता काकमाच्यश्वगन्धा-
निर्गुण्डयो वै भृङ्गराजेन युक्ताः।
स्वोत्थैरेषां वासरांस्त्रीन् प्रमर्द्य,
खल्वे सम्यग्गोलकं कारयेद्धि ॥६२॥
पश्चाद्घर्मे शोषयेद्गोलकं तं
लेपाः सम्यक् पञ्च मृद्भिः प्रदेयाः।
भाण्डं चार्धं पूरयेद्वालुकाभि-
र्मध्ये गोलं निःक्षिपेन्मुद्रयेच्च ॥ ६३ ॥
अग्निं कुर्याद्यामषट्षष्टमात्रं
शीते सिद्धो जायते वै रसोऽयम्।
कृष्णाक्वाथैर्भावनाः पञ्च देया
आर्द्रेणैवं सूर्यवारान् हि वह्नेः ॥ ६४ ॥
निर्गुण्डया वै भावना भानुमात्राः,
पश्चात् कार्या वल्लमात्रा वटी हि।
देया सद्भिः पञ्चमांशा हि कृष्णा
तद्वच्छुण्ठी चूर्णिता सत्प्रमाणा ॥६५॥
कासे श्वासे मूत्रकृच्छ्रे ग्रहण्या-
मर्शः शोफे चाश्मरीमेढ्ररोगे।
मन्दे वह्नौ वातरोगे च शूलेऽ-
पस्मारे वै सन्निपाते बलासे॥
सेव्यो वल्लश्चार्द्रकेणापि सम्यक्
क्षारं चाम्लं वर्जयेन्नित्यमेव ॥ ६६ ॥

र. प्र. सु., र. (मा.) रसायने।

भाषा—पारा १ भाग, गन्धक ३ भाग, सीसा १ भाग, बङ्ग १ भाग, तांबा १ भाग, चांदी १ भाग, सोना १ भाग, अभ्रकभस्म १ भाग, लोहा १ भाग, रूपामखी १ भाग, और हीरा १ भाग, इन सबको लेकर पृथक् पृथक् विधियों से शुद्ध कर लेना, फिर सबको मिलाकर गोरखमुण्डी, बच, मकोय, असगन्ध, सम्भालू और भांगरा, इनके रस अथवा क्वाथसे ३ दिन तक पृथक् पृथक् भावना देना। फिर उसका गोला बनाकर धूप में सुखाना और ऊपर से ५ कपड़मिट्टी कर देना। फिर एक मिट्टी आदि के बर्तन को आधा बालू से भरकर उस गोले को रखकर फिर बालू से पूरा भर देना और ६८ पहर तक अग्नि पर उसको पकाना। स्वांग शीतल होने पर यह रस सिद्ध हो जाता है। फिर पीपलके क्वाथ से ५, अदरख के रस से ५, चित्रक के क्वाथ से १२, और सभालू के रस से १२ भावना देना। फिर ३ रत्ती की गोलियें बनाना फिर पीपल का चूर्ण और सोंठ का चूर्ण पृथक् पृथक् पांचवा हिस्सा मिलाकर वैद्य निम्न लिखित रोगों मे इस का सेवन करावे। खांसी, दमा, मूत्रकृच्छ्र, संग्रहणी, बवासीर, सूजन, पथरी, मूत्रेन्द्रिय के रोग, मन्दाग्नि, वातरोग, शूल, मृगी, सन्निपात और कफरोग इत्यादिकों मे यथा रोगानुपान देना, कफरोगों मे अदरख का रस भी इसका अनुपान है। क्षार और खटाई औषधि का सेवन करते तक छोड़देना चाहिए॥ १ ॥

१७ अग्निकुमारो रसः (दशमः)।

रसं विषं चाभ्रगन्धौ तालकं हिङ्गुलं विषम्
शुल्वभस्म समं तुल्यं मर्दितं भृङ्गवारिणा ॥६७
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य विलेप्यां वस्त्रमृत्तिका।
वालुकायन्त्रके पाच्यं दिनैकं मन्दवह्निना ॥६८
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य दातव्यं चणमात्रकम्।
अनुपानविशेषेण ज्वरं चातुर्थिकं हरेत् ॥६९॥
सन्निपातं निहन्त्याशु सर्वरोगहरं परम्।
महानग्निकुमारोऽयं सर्वव्याधिनिवारणः ॥७०॥

वै. चि., ब. रा., र. क. वो.

भाषा—पारा, संखिया, अभ्रकभस्म, गन्धक, हरताल, सिंगरिफ, बछनाग और ताम्रभस्म इन सब को बराबर मिलाकर भांगरे के रस से भावना देना। फिर कपड़मिट्टी की हुई आतशी शीशी में भरकर

बालुका यन्त्र मे रखकर मन्द अग्नि से एक दिनभर पकाना । स्वाङ्ग शीतल हो जाने पर शीशी से निकाल कर चने के बराबर इस की मात्रा रोगोचित अनुपान के साथ देना। यह बड़ा अग्निकुमार रस चातुर्थिक (चौथिया) ज्वर को नष्ट करता है सन्निपात को शीघ्र शान्त करनेवाला और सभी रोगों का निवारण करनेवाला है ॥ १७ ॥

१८ अग्निकुमारो रसः (एकादशः)

द्विपलं शुद्धताम्रं तु शुद्धसूतं पलत्रयम् ।
पिष्टं जम्बीरजैर्द्रावैः कुर्यात्खल्वे भिषग्वरः ७१
गन्धकं चामृतं तत्र प्रत्येकं पलपञ्चकम् ।
कज्जलीकृत्य तत्सर्वं भावयेन्निम्बुकद्रवैः ॥७२॥
चूर्णितं पिठरीमध्ये क्षिपेच्च निम्बुकद्रवैः ।
घर्मे दिनाष्टकं भाव्यं द्रवो देयः पुनः पुनः ७३
भृङ्गद्रावैस्त्र्यहं भाव्यं त्रिवारानार्द्रकद्रवैः ।
त्रिधाऽमृतारसैर्भाव्यं रसो ह्यग्निकुमारकः ॥
अस्य गुञ्जाद्वयं खादेदग्निमान्द्यप्रशान्तये ॥७४॥

र. रा., अजीर्णाधिकारे ।

भाषा—शुद्धताम्र (भस्म) ८ तोले, शुद्धपारा १२ तोले, इन दोनों को खरल में डालकर जम्बीर के रस से खूब घोटना फिर गन्धक और बछनाग प्रत्येक २० तोला डालकर निम्बू के रस में घोटकर सब की कज्जली करना । उस कज्जली को पहिले वाले खरल में डालकर आठ दिन तक धूप में नींबू के रस से घोटना और बार २ नींबू का रस देते रहना । फिर ३ दिन तक भांगरे के रस से ३ बार अदरखके रस से और ३ बार गिलोय के रस से भावना देकर सुखा लेना । यह अग्निकुमार रस मन्दाग्नि का प्रदीप्त करता है । इसकी मात्रा २ रत्ती की है ।

स्वानुभव—श्वास, खांसी, उन्माद, अपस्मार और संग्रहणी वालों के लिये उपयोगी है ॥ १८ ॥

१९ अग्निकुमारो रसः (द्वादशः)

मरिचोग्राकुष्ठमुस्तैःसर्वैरेव समं विषम् ।
पिष्ट्वा चार्द्ररसेनैव वटिका रक्तिकामिता ॥७५॥
आमज्वरे प्रथमतः शुण्ठ्या च मधुपिप्पल्या ।
आर्द्रकस्य रसेनापि निर्गुण्ड्याश्च कफज्वरे ॥७६॥
पीनसे च प्रतिश्याये आर्द्रकस्य च वारिणा ।
अग्निमान्द्ये लवङ्गेन शोथे सदशमूलकः ॥७७॥
ग्रहण्यां सहशुण्ठ्या च मुस्तकेनातिसारके ।
सामे च धान्यशुण्ठीभ्यां पक्वे च कुटजं मधु ७८
सन्निपातज्वरारम्भे पिप्पल्यार्द्रकवारिणा ।
कण्टकार्या रसैः कासे श्वासे तैलगुडान्वितः ७९
पीत्वा वटीद्वयं रोगी स्वास्थ्यं समुपगच्छति ।
सर्वेषामेव रोगाणामामदोषप्रशान्तये ॥
अग्निवृद्धिकरो ह्येष विख्यातोऽग्निकुमारकः ८०

र. रा, भै. र, च. र. ६., ज्वराधिकारे ।

भाषा—कालीमिर्च, बच, कूठ, नागरमोथा, चारों को समभाग लेकर सब के बराबर बछनाग लेना। फिर अदरख के रस मे घोटकर एक २ रत्ती की गोलियां बना लेना । यह अग्निकुमार रस सब रोगों को विशेषतया आमजन्य दोषों को शान्त करता है । और जठराग्नि को प्रदीप्त करने के लिये यह रस प्रसिद्ध है मात्रा इसकी दो गोली है यह रस निम्नलिखित अनुपानों के साथ निम्नलिखित रोगों को नष्ट करता है ।

आमज्वर के आरम्भ मे शहद और सोंठ के साथ ।

कफज्वर मे अदरख अथवा निर्गुण्डी के रस के साथ ।

पीनस और जुखाम मे अदरख के रस के साथ।

मन्दाग्नि मे लवङ्ग के साथ ।

शोथ मे दशमूल के क्वाथ के साथ ।

संग्रहणी मे सोंठ के साथ ।

आमातिसार मे नागरमोथे के साथ ।

पक्वातिसार मे कुड़ा की छाल के क्वाथ और शहद के साथ ।

सन्निपातज्वर के आरम्भ मे अदरख के रस और पीपल के साथ ।

खांसी में कटेरी के रस के साथ ।

इन सब को बराबर लेकर चूर्ण कर लेना। फिर यव-क्षार, सज्जी, सुहागा पांचों लवण, त्रिकटु, त्रिफला, और लोहभस्म यह सब कपूर से दूने प्रमाण में लेकर सब को मिलाना। फिर अजवाइन का क्वाथ, नीबू का रस, गिलोय का रस और अमल बेत का रस इन से ३ दिन तक भावना देना। यह सब रोगों को नष्ट करने वाला उत्तम अग्निकुमार रस है। इस को चने बराबर देना चाहिये। अरुचि, अग्नि की विशेष मन्दता, गुल्म और प्रमेह इन सब का नाश करता है। कांजी के साथ खाने से परिणाम शूल और आधाशीशी को और त्रिकटु के साथ खाने से दमा और खांसी को दूर करता है॥ २४॥

२५ अग्निकुमारो रसः (अष्टादशः)

कर्षौ सूतबली पृथक्
समरसीभूतौ मरालाङ्घ्रिका-,
नीरेणाकुलितौ विषं बलिदलं
विन्यस्य कूप्यां च तत्।
रुद्ध्वा द्वादशयाममेव
सिकतायन्त्रे पचेद्वह्निना,
दीपारम्भवताऽथवाग्निं शिशिरं
भित्त्वा रसं चूर्णितम्॥ १०३॥
कर्षार्धं विषमूषणं विषसमं
दत्त्वा विमर्द्याखिलम्।
गुञ्जास्याग्निकुमारकस्य
जठरप्लीहव्रणापस्मृतीः।
शूलं दुस्तरसन्निपातमनिलं
मन्दाग्निपाण्डुक्षया-
तीसारग्रहणीज्वरान् द्रुततरं
स्वीयानुपानैर्जयेत्॥ १०४॥

र. ल., रसामृत०, र. चि., र. (मा) नि. र., र. सु., भा. प्र., र. को., यो., र. क. योगे, (दीपनाग्निकुमारः) वै. र., र. क., ध. रा., र. सं., चि. र. भ., एषु ज्वराधिकारे। र. सु. पक्षेत्र विष नियोजितम्, मरिचाभावः, पथ्यामात्रिक स्वीकृतः। हंसपदीस्थाने हस्तिशुण्डया भावना च विकल्पिता।

"त्रिदके सन्निपाते च दातव्योऽग्निकुमारकः। कटुतैलारनालाभ्यां कुर्यात कवलग्रहम्। केवलेनाथवा पयः फाञ्जिकेनास्य शुद्धये"। इति रसेन्द्ररत्नकोषे विशेषः।

टि० हंसपादीरससम्पादिताऽग्निकुमाराख्यरसस्य दरीदृश्यन्ते प्रविपुस्तकम्प्रभेदास्तेषु चानेविंशतिसङ्ख्यकेऽग्निकुमारे मन्थानभैरवदेवीनन्दिनो निष्पादकत्वेन निर्दिष्टाः रसरत्नसमुच्चये, तत्र रसं गन्धं कर्षं कर्षं समादायैकदिनं दृढं विमर्द्य कज्जलाभतां संपाद्यैककर्षं विषं (वत्सनाभं) दत्वा त्रयाणां मर्दनं दृढतया तथा विधातव्यं यथैककल्पतामापद्यन्ते। ततश्चार्धकुडवप्रमितं हंसपादी (हंसराज) रसं स्तोकं स्तोकं दत्वा रससंक्षयपर्यन्तं मर्दनं विधायास्य कल्कस्य सूक्ष्मान् गोलकान् विधाय सम्यक् प्रकारेण विशोष्य काचकूप्यां निधाय विशुद्धताम्रपत्राणां गुलिकया (कर्षकमात्रप्रमाणया) कूपीमुखं रुद्ध्वा ताम्रपत्रगुलिकोपरि गुडचूर्णखटिकाभिर्मुखं विमुद्रय संशोषणादनन्तरं सप्तमृत्कर्पटैः कूपीं विलिम्पेद्यया द्व्यङ्गुलोत्सेधतां लेपो भजेत, इमं लेपं सम्यग् विशोष्य मृद्भाण्डिकायामधोमुखीं कूपीं स्थिरीकृत्य वालुकाभिश्च सामाच्छाद्य लवणमुद्रां दत्वा चुल्ह्यामारोप्य क्रमविवर्धितमग्निं सार्धमहोरात्रं प्रज्वाल्य स्वाङ्गशीतलायन्त्राद्रसं निष्कास्य ताम्रगुलिकया सार्कं विमर्द्य एककर्षं मरिचचूर्णं-कर्षांशञ्च (कर्षचतुर्थांशमित्यर्थः) वत्सनाभं सम्मिश्र्य कूप्यां निक्षिपेदिति नन्दिमतीयोऽग्निकुमारः॥ १॥

देवीमते हंसपादीरसेन मर्दनादनन्तरं गोलान् कृत्वा संशोष्य काचकूप्यां कर्षार्धं वत्सनाभमवकीर्य गोलकान् क्षिप्त्वा तदुपरि कर्षार्धं वत्सनाभचूर्णमवकीर्य तदुपरि शुद्धपारदगन्धकयोरर्धकर्षप्रमितां कज्जलीमवकीर्य पाकं विधाय पलार्धं मरिचचूर्णं कर्षार्धं वत्सनाभं निक्षिपेदिति विशेषः।

मन्थानभैरवमते रसगन्धकयोः कर्षं कर्षं समादाय ताम्रभस्मषोडशांशं क्षिप्त्वा हंसपादीरसै-

त्रिदिनं विमर्द्य स्थूलगोलान् कृत्वा खरातपे संशोष्य कूप्यां निरुध्य वालुकायन्त्रे क्रमवृद्धेनाग्निनैकमहोरात्रं विपाच्य शीतलायन्त्रात्समाकृष्य विचूर्ण्य तत्तुल्यं विषं निम्बिप्रपार्द्रकद्रावैर्विमृद्य पिष्टिं विधाय मूदङ्किकोदरे विलिप्यान्यस्थालिकायां पलार्धं विषं क्षिप्त्वा तदुपरि रसलिप्तस्थालीं न्युब्जां धृत्वा द्वयोर्मुखे दृढं रुद्ध्वा संशोष्य चुल्ल्यामारोप्यैकयामं वह्निं सम्प्रज्वाल्य शीतलीभूतायन्त्रात्समाकृष्य करण्डके स्थापयेदिति ।

अत्र सर्वांशो न्यूनो विषभागोऽधिको द्विरावृत्तपाकश्चेति महान् विशेषः । एते प्रकारा मूलभूता हंसपादीरसनिर्माणाऽग्निकुमाराणामेभ्य एव नितरां पाकापाकयोर्द्रव्यविभागे च विशेषं सम्पाद्य निष्पादिता दशदशान्तेऽन्यग्रन्थे प्रसृता बहवो भेदा इति ।

भाषा—पारा और गन्धक एक २ तोला मिलाकर कज्जली बनालेना । फिर हंसराज के रस से भावना देकर पारे का ¼ बछनाग मिलाना । फिर काच की शीशी मे रखकर वालुकायन्त्र मे १२ पहर तक क्रम से मन्द, मध्य और तेज अग्नि से पकाना । ठंढा होने के बाद उतारकर उसका चूर्ण कर लेना फिर ¼ तोला बछनाग और ½ तोला कालीमिर्च मिलाकर घोटना । यह अग्निकुमार रस बनेगा, इस की मात्रा १ रत्ती की है । यह जठररोग, प्लीहा, व्रण, अपस्मार, शूल, कृच्छ्रसाध्यसन्निपात, वातरोग, मन्दाग्नि, पाण्डुरोग, क्षय, अतिसार, संग्रहणी और ज्वर इनको अपने २ अनुपानों के साथ खाने से दूर करता है ।

नन्दी के मत से अनुपान की विशेषता है वह इस प्रकार है:—कफज और वातज मन्दाग्नि, क्षय, शूल, दमा, खासी, कफकी अधिकता, ज्वर, पाण्डुरोग, सूजन, और वातरोग इन मे पान के रस के साथ देना चाहिये । प्रत्यष्ठीला आदि रोग, जठररोग (जलोदर) और कब्जी मे पीपल, मिश्री और घी के साथ देना चाहिये । इस रस के खाने से अथवा किसी भी रसके खाने से यदि दाह हो जावे तो ठंढे पानी को सिर पर डालना तथा चन्दन और कपूर को घिसकर सिर पर लगाना । ठंढी हवा करना । मिश्री डाला हुआ ताजा मीठा दही, मीठा और ठंढा नारियल का पानी पिलाना तथा अन्य शीतोपचार गुणकर है अथवा सुहागा, कांटेवाली चौलाई की जड़, मिश्री, मुलहठी और चन्दन तुषोदक के साथ देना चाहिये । यदि रस प्रयोग से वमन हो जावे और प्यास बढ़ जाये तो कैथ का गर्भ और मिश्री देनी चाहिये अथवा सब शरीर मे घीकुंआर के बूंदे को चुपड देना । शहद और मिश्री मिला हुआ दूध अथवा गिलोय और दोपहरिया का क्वाथ पिलाना । ये सब उपचार रसों के उपयोग से होनेवाले दाह को शान्त करते हैं ॥ २५ ॥

२६ अग्निकुमारो रसः (ऊनविंशः)

रसगन्धकयोः कृत्वा
कज्जलीं तुल्यभागयोः ।
पादांशममृतं दत्वा
शुक्तिमस्य कलांशकम् ॥ १०५ ॥
हंसपादीरसैः सम्यङ्
मर्दयित्वा दिनत्रयम् ।
स्थूलगोलांस्ततः कृत्वा
परिशोष्य खरातपे ॥ १०६ ॥
निरुध्य वालुकायन्त्रे
क्रमपुष्टेन वह्निना ।
पचेदेकमहोरात्रं
ततः शीतं विचूर्ण्य च ॥ १०७ ॥
तुल्यांशममृतं दत्वा
मर्दयेदार्द्रकद्रवैः ।
विलिप्य स्थालिकामध्ये
ततोऽन्यस्थालिकोदरे ॥ १०८ ॥
पलार्धममृतं क्षिप्त्वा
रसस्थालीं च तन्मुखे ।

न्युब्जां दत्वा दृढं सम्यक्
तुल्यामारोप्य यत्नतः ॥ १०९ ॥
यामं प्रज्वालयेदग्निं विचूर्ण्य तदनन्तरम्।
करण्डके विनिक्षिप्य स्थापयेदतियत्नतः ॥११०॥
रसो ह्यग्निकुमाराख्यो
दिष्टो मन्थानभैरवैः ॥ १११ ॥
इन्त्यादत्यग्निमान्द्ये ज्वरहरमखिलं
वातवाते क्षयार्तिं,
शोफाढ्यं पाण्डुरोगं कफजनितगदान्
प्लीहगुल्मौ गुदार्तिं ॥
सर्वाङ्गीयं च शूलं जठरभवरुजं
खञ्जतां पङ्गुलत्वम्,
सर्वांश्चासाध्यरोगान् हरिरिव
दुरितं रक्तगुल्मं मधूनाम् ॥११२॥

र. र. स., र. को., अग्निमान्द्ये। गुञ्जिभस्म इत्यत्र रसेन्द्ररत्नकोषे शुल्बभस्म इति पाठः।

भाषा—पारा और गन्धक बराबर लेकर उनकी कज्जली बनाना। फिर पारे से ½ बछनाग और ½ सीपकी भस्म मिलाकर तीन दिन तक हंसराज के रस मे घोटना। फिर उसकी बडी २ गोलियें बनाकर तेजधूप मे सुखाना। फिर २४ घंटे तक बालुका यन्त्र मे क्रमसे मन्द, मध्य और तेज अग्नि से पकाना। फिर ठंढा होनेपर उसका चूर्ण कर-लेना। फिर सबके बराबर बछनाग मिलाकर अदरख के रस मे घोटना फिर उसको एक हंडी के भीतर लेप देना और दूसरी हंडी मे २ तोला बछनाग का चूर्ण छिड़क कर पहिली हंडी को उसके मुख पर उल्टी कर देना। फिर दोनों हंडीयों के मुखों को कपडमिट्टी से बंदकर और सुखाकर चूल्हे पर रखना एक पहर तक उसको अग्नि देना। फिर उसका चूर्ण करके शीशी मे यत्न पूर्वक रखना। यह मन्थान-भैरव महाराजका बताया हुआ अग्निकुमार रस है। अग्नि की अत्यन्तमन्दता, सब प्रकार के ज्वर, वात-रोग, क्षय, शोफयुक्त पाण्डुरोग, कफजरोग, प्लीहा गुल्म, गुदशूल, सर्वाङ्गशूल, उदरशूल, खञ्जत्व (लंगडापन), पंगलापन और स्त्रियों का रक्तगुल्म तथा सब असाध्यरोग इन सब को यह रस ऐसे नष्ट करता है जैसे विष्णुभगवान् पापों को ॥ २६ ॥

२७ अग्निकुमारो रसः (विंशः)

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं गन्धतुल्यं च टंकणम्।
फलत्रयं यवक्षारं व्योषं पञ्च पटूनि च ॥११३॥
द्वादशैतानि सर्वाणि रसतुल्यानि दापयेत्।
संमर्द्य सप्तधा सर्वं भावयेदार्द्रकद्रवैः ॥११४॥
संशोष्य चूर्णयित्वा तु भक्षयेदार्द्रकाम्बुना।
माषद्वयं यथो वीक्ष्य नानाऽजीर्णप्रशान्तये ११५
रसश्चाग्निकुमारोऽयं महेशेन प्रकाशितः।
महाग्निकारकश्चैव प्रतापे कालभास्करः ॥११६॥
अग्निमान्द्यभवान् रोगान् शोथं पाण्डुभयं जयेत्।
दुर्नामग्रहणीसामरोगान् हन्ति न संशयः ॥
यथेष्टाहारचेष्टस्य नास्त्यत्र नियमः कचित् ११७

र. चं., र. सा., अजीर्णाऽधिकारे।

टि॰ रसापेक्षया द्विगुणो गन्धटंकण च, द्वादशैतानीति फलत्रयादि पट्वन्तानि द्रव्याणि प्रत्येकं रसतुल्यानि।

भाषा—शुद्धपारा, हरड, बहेडा, आंवला, जवा-खार, सोंठ, कालीमिर्च, पीपल और पांचों नमक (पृथक् २) इनको सममाग लेना तथा गन्धक और सुहागा प्रत्येक पारे से दूना लेना। सब का चूर्ण करके अदरख के रस से ७ बार भावना देना। फिर सुखाकर चूर्ण बनालेना। इस अग्निकुमार रस को अदरख के रस के साथ दो मासेभर अथवा रोगी की अवस्थानुसार देनेसे जठराग्नि बहुत प्रदीप्त होता है। अनेक प्रकार के अजीर्णों को शान्त करने के लिये शिवजी महाराज ने इस रसको प्रकाशित किया है। जैसे प्रलय काल का सूर्य सब प्राणियों का नाश-करता है वैसे ही यह रस सब रोगों का नाश करता है। मन्दाग्नि से उत्पन्न हुए रोग, शोथ, पाण्डुरोग, अर्श, संग्रहणी, त्रिदोषजनित आमदोषविकार इन सबको यह रस नष्ट करता है। इसमें कुछ सन्देह

नहो । इसके सेवन करने मे यथेष्ट आहार करनेवाले के वास्ते पथ्य का कोई विशेष नियम नहीं है ॥७॥

२८ अग्निकुमारोरसः (एकविंशः)

व्योषं जातीफले द्वे च लवङ्गं च वराङ्गकम् ।
पत्रं भृङ्गी कणा टङ्कं यवानी जीरकद्वयम् ११८
सैन्धवं च विडं हिङ्गु रसं गन्धं च रौप्यकम् ।
लोहमभ्रं समं सर्वं जम्बीररसमर्दितम् ॥११९॥
अजीर्णशान्तये खादेच्चतुर्गुञ्जां वटीं नरः ।
अत्यग्निकारकश्चायं रसश्चाग्निकुमारकः॥१२०॥
सङ्ग्रहग्रहणीश्चैव वातपित्तकफोद्भवम् ।
नाशयेदामदोषं च त्रिदोषजनितं च यत् ।
शूलदोषं विसूचीं च भास्करस्तिमिरं यथा १२१

र. सं., अजीर्णाधिकारे । जातीफले द्वे इति पाठ कोयष ।

भाषा—त्रिकटु, जायफल, जावित्री, लौंग, दालचीनी, तेजपात काकड़ासींगी, पीपल, सुहागा, अजवाइन, दोनों जीरे, सेंधानमक, बिडनमक, हींग, पारा, गन्धक, चांदीभस्म, लोहभस्म और अभ्रकभस्म इन सब को बराबर लेकर जम्भीरी के रस मे खूब घोटना । फिर ४ रत्ती की गोली बनाकर खाना । यह अग्निकुमार रस जठराग्नि को अत्यन्त बढ़ानेवाला है । तथा वात, पित्त और कफ से पैदा हुई संग्रहग्रहणी, शूल, विसूचिका (हैजा) इन सब को इस तरह नष्ट करता है जैसे कि सूर्य अन्धकार को ॥ २८ ॥

२९ अग्निकुमारो रसः (द्वाविंशः)

पारदं गन्धकं शुद्धं वत्सनाभं विशोधितम्
निरुत्थं ताम्रभस्मापि समं चूर्णं विमर्दयेत् १२२
हंसपादीरसेनाथ काचकूप्यां विनिःक्षिपेत् ।
वालुकायन्त्रविधिना त्रियामान्पाचयेद्भिषक् ॥
रसार्धममृतं क्षिप्त्वा पुनः संचूर्ण्य मर्दयेत् ।
वह्नित्रिकटुसिन्धूत्थयुक्तेनार्द्रकवारिणा ॥ १२४ ।

गुञ्जामात्रो हि दातव्यो मन्दाग्नौ सन्निपातके ।
धनुर्वातेऽप्यजीर्णे च शूले च क्षयकासयोः ॥
अयमग्निकुमाराख्यो रसः
स्यात्प्लीहगुल्मनुत् ॥ १२५ ॥

र. म. मा., र. प्र., मि. र., अजीर्णाधिकारे । (दीपनाग्निकुमार इति नाम)

वै. चि., (रसयोगाग्निकुमारः) कासश्वासादौ र० क० यो० (दीपनादिः ।)

भाषा—विशुद्ध गन्धक, पारा, वछनाग और ताम्रभस्म बराबर लेना । सबको मिलाकर हंसराजके रससे भावना देकर कांच की शीशीमे डालना फिर वालुका यन्त्र की विधिसे ३ पहर तक पकाना । फिर चूर्ण करके पारेका ½ वछनाग मिलाकर, चित्रक, त्रिकटु और समुद्रलवण मिलाए हुए अदरखके रससे भावना देना । यह अग्निकुमार रस १ रत्ती की मात्रा मे देना चाहिए । मन्दाग्नि, सन्निपात, धनुर्वात, अजीर्ण, शूल, क्षय, खांसी, प्लीहा और गुल्म इन रोगोंको नष्ट करता है ॥ २९ ॥

३० अग्निकुमारो रसः (त्रयोविंशः)

हंसपादीरसैः पिष्टं रसगन्धकयोः पलम् ।
कोलं च विषचूर्णस्य वालुकायन्त्रपाचितम्१२६
शाणं विषस्यार्धपलं मरिचस्य विमिश्रयेत् ।
दीपनोऽग्निकुमारोऽयं ग्रहण्यां च विशेषतः ॥
सवातश्लेष्मजान् रोगान् क्षणादेवापकर्षति ।
सन्निपातज्वरश्वासक्षयकासांश्च नाशयेत् ॥१२८

र. र. स., अजीर्णाधिकारे । र. क. यो., (दीपनादिः) क्षये, अस्य मात्रा वक्ष्यमाणा ।

भाषा—पारा २ तोले, गन्धक २ तो०, वछनागका चूर्ण ½ तो० इन सबको मिलाकर कज्जली करके हंसराजके रसमे घोटकर सुखा लेना फिर वालुका यन्त्रमे पकाना । फिर ¼ तोला वछनाग और २ तोले काली मिर्च मिलाकर चूर्ण कर लेना इस अग्निकुमार रसकी मात्रा ३ रत्ती की है । यह दीपन है वात और कफसे होनेवाले रोगोंको क्षण-

मात्रमे दूर करता है। सन्निपातज्वर, दमा, क्षय और खांसी को नष्ट करता है। विशेषकर संग्रहणीमे हितकर है ॥ ३० ॥

३१ अग्निकुमारोरसः (चतुर्विंशः)

भस्मसूतस्यभागैकं मृतशुल्वं तथैव च।
विषंच तत्समं ग्राह्यं गन्धकं तत्समं कुरु ॥१२९
त्रिकटुत्रिफलायुक्तं सर्वमेकत्र मर्दयेत्।
निर्गुण्डी चाग्निदमनी वह्निर्व्याघ्रीद्वयं तथा१३०
पातालतिन्दुकी ग्राह्या चेन्द्रवारुणिरेवच।
एतेषां स्वरसेनैव भावना एकविंशतिः॥१३१॥
रसश्चाग्निकुमारोऽयं प्रत्यक्षश्च महेश्वरः।
सन्निपाते त्रिदोषेच यमालयगतोऽपि वा १३२
सूच्यग्रेण प्रदातव्यो मृतो जीवति तत्क्षणात्।
अभिन्यासं सन्निपातं हरते नात्र संशयः॥१३३॥

वै० चि०, र.(मा.)ताम्रस्थाने स्वर्णंनियोज्य काचकूप्यां निधाय दिनचतुष्टयाग्निपाकः प्रदिष्टः पूर्वपद्यार्द्धा नास्ति भावनानाम इतिमहान्विशेषः अत्रपारदोग्निस्थायीनियोक्तव्यः व. रा., र. श., र. को., र. (मा) र. का., ज्वराधिकारे। र. क. यो., (सिद्धादि) र. क. यो., गन्धकत्रिकटुत्रिफलानिष्कासिताः भावनायां च पातालतिन्दुकीन्द्रवारुण्यौ निष्कासिते नामच सिद्धाग्निकुमार इति स्थापितम्। वै. चि., निर्गुण्डी चाग्निदमनी इत्यत्र निर्गुण्डी धावनीति पाठः, भावनायां तु कर्कोटी काकमाच्याववधिके।

भाषा—पारे की भस्म, ताम्रभस्म, बछनाग, गन्धक, त्रिकटु और त्रिफला इन सब को समभाग मिलाकर घोट लेना फिर संभालु, अग्निदमनी (नागदौन) चित्रक, दोनों भटकटय्या (बनभाटा) पातालतूमड़ी (गुजराती मे) और इन्द्रायण इन के रस अथवा क्वाथ से उपरोक्त चूर्ण को २१ बार भावना देना (अर्थात् प्रत्येक की तीन तीन बार) यह अग्निकुमार रस प्रत्यक्ष ही महेश्वर है। त्रिदोष (ज्युल्वण) सन्निपात मे सूई के अग्रभाग मे लगा कर देने से मरा हुआ भी मनुष्य तत्काल जीवित होजाता है और अभिन्यास सन्निपात को नष्ट करता है इस मे कोई संदेह नही।

टि०—यद्यपि—मूलमे सूईके अग्र भागसे देना भर लिखा है पर उसका विवरण (खुलसा) नहीं किया है इसलिए सूचिकाभरण रस की तरह मत्थे मे तालुके ऊपर हजामत करके थोडे बहुत उस्तरे से पाछ दे कर लोही निकलने पर सूच्यग्र भाग मे जितनी दवा आसके उठाकर लोही पर लगा-अंगुली से रगड़ना, यह रहस्य समझना कदाचित् खानेको देना हो तो अदरख के रस प्रभृति मे मिलाके १ रत्तीभर देसक्ते हैं ॥ ३१ ॥)

३२ अग्निकुमारो रसः (अग्निसुतः) (पञ्चविंशः)

भागो दग्धकपर्दकस्य च तथा
शङ्खस्य भागद्वयं,
भागो गन्धकसूतयोर्मिलितयोः
पिष्टा मरीचादपि।
भागस्य त्रितयं नियोज्य सकलं
निम्बूरसैर्मर्दितं,
नाम्ना वह्निसुतो रसोऽयमचिरा-
न्मान्द्यं जयेद्दारुणम् ॥ १३४ ॥
घृतेन खण्डैः सह भक्षितोऽसौ,
क्षीणान् नरान् हस्तिसमान् करोति।
समागधीचूर्ण घृतेन लीढा,
मुक्तो भवेत्सङ्ग्रहणीविकारात् ॥१३५॥
शोषज्वरारोचकशूलगुल्मान्,
पाण्डूदराशोग्रहणीविकारान्।
तक्रानुपानो जयति प्रमेहान्,
युक्त्या प्रयुक्तोऽग्निसुतो रसेन्द्रः॥१३६॥

यो. र, र., (मा०) लि. र., र. क. मा, र. च., र. इ, डो., रसायनस., रस. सं., वै. चिन्तामणौ माभि-मुखुरीविनाम, रससारसंग्रहे पिष्ट्वामरीचादपि इत्यस्यस्थाने पिष्टन्तथान्यूपणमिति पाठः, तथा–भागस्य त्रितय नियोज्य-सकलमितिस्थाने भागस्त्रितयनिरुप्यकनकमितिपाठे रसस्ये नाम च कनकादि। मह्यधिकारे।

भाषा—कौडीभस्म १ भाग, शंखभस्म २ भाग, गन्धक ½ भाग, पारा ½ भाग और कालीमिर्च ३ भाग इन सब को मिलाकर नींबू के रस में घोटना। यह अग्निकुमार रस है जो जल्दी दारुण मन्दाग्निको नष्ट करता है। घी और खांड के साथ इसको खावें तो अत्यन्त क्षीण मनुष्यों को भी हाथी के समान बना देता है पीपलके चूर्ण और घी के साथ इस को खावै तो मनुष्य शीघ्रही संग्रहणी से मुक्त हो जाता है। शोष, ज्वर, अरुचि, शूल, गुल्म, पाण्डुरोग, उदरशूल, अर्श, और संग्रहणी इन सब के विकारों को नष्ट करता है। छाछ के साथ खाने से सब प्रमेहों को दूर करता है यह अग्निकुमार रस युक्ति से प्रयुक्त किया हुआ अत्यन्त हितकर है ॥ ३२ ॥

३३ अग्निकुमारो रसः (षड्विंशः)

दशनिष्कं शुद्धसूतं
शुद्धगन्धं च तत्समम् ।
सार्धनिष्कं विषं चैव
हंसपाद्या द्रवैर्दिनम् ॥ १३७ ॥
हस्तिशुण्ड्या द्रवैर्वाऽथ
मर्दितं वटकीकृतम् ।
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य
मृदा संलेपयेद्बहिः ॥ १३८ ॥
शुष्कां तां वालुकायन्त्रे
क्रमवृद्धाग्निना पचेत् ।
षड्यामान्ते समुद्धृत्य
सार्धनिष्कविषेण च ॥ ३९ ॥
सह सञ्चूर्णयेत्सूक्ष्मं
रसो ह्यग्निकुमारकः ।
गुञ्जैकः पर्णखण्डेन
दातव्यः सन्निपातजित् ॥
कासश्वासौ क्षयं पाण्डुं
मन्दाग्निं च विनाशयेत् ॥१४० ॥

र. को., र. रा., र. क. बी., सन्निपाताधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक प्रत्येक ४० मासे और बछनाग ६ मासा लेकर हंसराज अथवा हस्तिशुण्डी के रस में एक दिनभर घोटना। फिर गोला बनाकर आतशी शीशी में भरकर शीशी का मुख बंद करके चारों तरफ कपडमिट्टी कर देना। फिर उसको ६ पहर तक बालुका यन्त्र में पकाना। फिर ६ मासा बछनाग मिलाकर बारीक चूर्ण बनालेना। यह अग्निकुमार रस सन्निपात को जीतने वाला है। इसे १ रत्तीभर पान में देना चाहिये। खांसी, दमा, क्षयरोग, पाण्डुरोग और मन्दाग्नि को नष्ट करता है। गुल्म वाले के लिये स्वानुभूत है ॥ ३३ ॥

३४ अग्निकुमारो रसः (सप्तविंशः)

रसगन्धकणाजाज्यटंकणं दीप्ययुग्मकम्॥१४१॥
जातीपत्रफले देवपुष्पं साम्बुद्रकं फलम् ॥
विषं वचा पारसीका त्रित्रिशाणमिता इति ।
पलद्वयमधुघृते पलार्द्धं खण्डतस्ततः ॥ १४२ ॥
सर्वमेकीकृतं चास्य मात्रातः कारयेद्गुटीम् ।
अयमग्निकुमारस्तु कथितो ग्रहणीहरः ॥
दृष्टोऽयं बहुधा वैद्यैः सद्यः प्रत्ययकारकः१४३

र. का., ग्रहण्याम् ।

भाषा—पारा, गन्धक, पीपल, जीरा, सुहागा, अजवाइन, खुरासानी अजवाइन, जावित्री, जायफल, लौंग, समुद्रफल, बछनाग, और खुरासानी बच इन सब को पृथक् २ बारह मासा लेना, घी और शहद चार चार तोला, देशीखांड २ तोला, इन सबको मिलाकर (बारीक चूर्ण करके) मात्रा के अनुसार गोली बनालेना। यह अग्निकुमार रस संग्रहणी को हरनेवाला कहा गया है। वैद्योंने इस को तत्काल विश्वास कराने वाला प्रायः देखा है ॥ ३४ ॥

३५ अग्निकुमारो रसः (अष्टाविंशः)

रसं मृताभ्रकं कान्तं
तीक्ष्णं ताम्रामृतं समम् ।

मर्द्यं हंसपदीद्रावैः
काचकूप्यन्तरे क्षिपेत् ॥ १४४ ॥
वस्त्रमृत्स्नां विलिप्याथ
वालुकायन्त्रके पचेत् ।
षड्यामान्ते समुद्धृत्य
स ँपां सन्निपातजित् ॥ १४५ ॥
इच्छापथ्यं प्रदातव्य-
मिक्षुखण्डानि भक्षयेत् ।
नारिकेलोदकं दाहे
पिबेच्च शर्करोदकम् ॥
उत्तमाग्निकुमारोऽय
मश्विभ्यां च प्रकल्पितः ॥१४६॥

वै. चि., सन्निपाते।

भाषा—पारा, अभ्रकभस्म, कान्तलोह (चुम्बक से निकाला हुआ) फौलाद, तांवा और बछनाग इन सबको बराबर लेकर हंसराज के रस मे घोटना फिर गोला बनाकर आतशी शीशी मे रखना। उस के बाहर से कपडमिट्टी करना फिर वालुका यन्त्र मे उसको ६ पहर तक पकाकर निकाललेना। यह अग्निकुमार सब प्रकार के सन्निपातों को जीतने वाला है। इसके खाने वाले के लिये पथ्य इच्छानुसार ही देना चाहिये। यदि उष्णता माळूम पडे तो गन्ना चूसना चाहिये। अथवा नारियलका जल या मिश्री का शर्वत पीना चाहिये। इस से दाह शान्त होजायगा। यह रस भी अश्विनीकुमारों का निर्माण किया हुआ है ॥ २५॥

३६ अग्निकुमारो रसः (ऊनत्रिंशः)

ताम्रपिष्टीं दिनान्यष्टौ
गन्धकैः सैन्धवैः समाम् ।
निम्बूद्रवेण संयोज्य
खल्वे क्षिप्त्वाऽऽतपे क्षिपेत्॥१४७॥
अभ्रकं तत्समं भावि-
र्भावयेद्भृङ्गवासकैः ।
आर्द्रकै श्चणकक्षारै
ख्यातश्चाग्निकुमारकः ॥ १४८ ॥
श्वासकासप्रतिश्यायगुल्माध्मानापतन्त्रकम् ।
यकृत्प्लीहोदरार्शांसि तत्तद्रोगहरैर्हरेत् ॥१४९॥

र. सं. सि., उदराधिकारे।

भाषा—ताम्रपिष्टी, गन्धक, और सेंधानमक बराबर लेकर निम्बू के रस के साथ खरल मे डालकर आठ दिन तक धूप में रखना फिर सब के बराबर अभ्रक भस्म मिलाकर धूप में भांगरा, अडूसा, अदरख और चने के क्षार से भावना देना। यह प्रसिद्ध अग्निकुमार रस है यह रस उचित अनुपान के साथ दमा, खांसी, जुकाम, गुल्म, आफरा, अपतन्त्रक, यकृत, प्लीहा, उदररोग और बवासीर को नष्ट करता है ॥ २६ ॥

३७ अग्निकुमारो रसः (त्रिंशः)

(प्रज्ञादि-प्राणादि)

रसं विषं चाभ्रगन्धं
मर्दितं पर्पटी द्रवैः ।
वज्रमूषे निवेश्याथ
भूधराख्ये पुटे पचेत् ॥ १५० ॥
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य
खल्वमध्ये विनिः क्षिपेत् ।
मत्स्याजशिखिजैः पित्तैः
भावयित्वा पृथक् पृथक् ॥ १५१ ॥
गुञ्जामात्रः प्रदातव्यः
सर्वेषां सान्निपातिनाम् ।
विख्यातमिति प्राणाग्नि
कुमारोऽयं महारसः ॥ १५२ ॥

र. क. यो., वै. चि. (प्राणादि) सन्निपाते

भाषा—पारा, बछनाग, अभ्रक-भस्म और गन्धक इन सबको बराबर लेकर पित्तपापडे के रस से भावना देना, फिर वज्रमूषा यन्त्र में रखकर भूधरपुट में पकाना। स्वाङ्ग शीतल होने पर निकाललेना फिर खरल में रखकर मछली, बकरा और

मोर के पित्तों से पृथक् २ भावना देना। यह सब प्रकार के सन्निपातों को नष्ट करने वाला प्राणाग्निकुमार नामसे विख्यात महारस है। सभी सन्निपात वालों को इसकी १ रत्ती की मात्रा देनी चाहिये॥३७॥

३८ अग्निकुमारो रसः (एकत्रिंशः)

सूतगन्धविषं ताम्रं समांशं खल्वपेषितम् ।
हंसपादीरसैर्मर्द्यं चाभ्रमाक्षिकसंयुतम् ॥१५३॥
वालुकायन्त्रके पक्त्वा तदूर्ध्वं चोष्णपक्वकम् ।
कर्षमात्रं विषं तत्र मरीचं सर्वतुल्यकम्॥१५४॥
मर्दयेन्नवनीतेन पञ्चपित्तैर्विभावयेत् ।
गुञ्जामात्रप्रयोगेण सन्निपातनिकृन्तनः॥१५५॥

र. क. यो., सन्निपाते ।

भाषा—पारा, गन्धक, बछनाग और ताँबाभस्म इन सबको बराबर लेकर खरल में बारीक कज्जली करना, फिर हंसराजके रससे भावना देना। फिर अभ्रकभस्म और सोनामाखी मिलाना और वालुका यन्त्रमें पकाकर १ तोला बछनाग और सबके बराबर कालीमिर्चका चूर्ण मिलाना और मक्खन और पञ्चपित्त (मच्छी, बकरा, मोर, वराह और भैंसा इनके पित्ते) से भावना देना। इसकी १ रत्तीकी मात्रा है। यह अग्निकुमार रस सन्निपातको बिल्कुल नष्टकर देता है ॥ ३८ ॥

३९ अग्निकुमारो रसः (द्वात्रिंशः)

सूतगन्धकनागाभ्रं माक्षिकं विषमुष्टिकम् ।
एकं द्वौ त्रींश्चतुः पञ्च विषमुष्टिं च षड्गुणम् १५६
हंसपादी रसैः स्वच्छ भावयेच्च दिनत्रयम् ।
वालुकायन्त्रगं पक्त्वा देयं गुञ्जाचतुष्टयम् १५७
तुलसीरससंमिश्रं सन्निपातनिकृन्तनम् ।
सर्वज्वरविनाशाय सन्निपातकुलान्तकः॥१५८॥
पथ्यं दध्योदनं देयं रसो ह्यग्निकुमारकः ।
विविच्य बहुधा यत्नात् पूज्यपादेन निर्मितः॥
र. क. यो., सन्निपाताधिकारे १५९॥

भाषा—पारा १ भाग, गन्धक २ भाग, सीसा ३ भाग, अभ्रक ४ भाग, सोनामक्खी ५ भाग और कुचिला ६ भाग, सब को मिलाकर हंसराज के रस से तीन दिन तक भावना देना फिर वालुका यन्त्र मे पकाकर इसकी ४ रत्ती की मात्रा देनी चाहिये। यह अग्निकुमार रस तुलसी के रस के साथ देने से सन्निपात को नष्ट करता है। इस का सेवन करने वाले के लिये दही और चावल का पथ्य हितकर है। बडे यत्न से विचार करके श्रीपूज्यपाद ने इस को बनाया है ॥ ३९ ॥

४० अग्निकुमारो रसः (दिव्यादिः) (त्रयस्त्रिंशः)

रसघनतालकगन्धक युक्तं,
वत्सनाभ युतताम्रसुलोहम् ।
शुण्ठीचित्रक मर्दित मेतत्,
द्विदिनं पक्वं वज्रसुमूषे ॥ १६० ॥
दीपनचित्रकमरिचसुयुक्तम्,
नागवल्लिदलभक्षित मेतत् ।
तप्तसुतोयं पाने देयं,
अग्निमान्द्यहरणे च समर्थम् ॥
दीपनपर्पटशुण्ठिसमेतं,
शूलगुल्महरणे च समर्थम्॥१६१॥

र. क. यो.

भाषा—पारा, अभ्रकभस्म, हरिताल भस्म, गन्धक बछनाग, ताँबेकी भस्म और लोहा इन सबको सोंठ और चित्रकके रसके साथ घोटना। फिर दो दिन तक वज्रमूषा यन्त्रमें पकाना, फिर अजवाइन चित्रक और कालीमिर्च मिलाकर चूर्ण कर लेना। इस मे से १ मासा चूर्ण और इस रसको १ रत्ती पानके रस अथवा गरमपानी के साथ खाना चाहिये। इस प्रकार खानेसे यह रस मन्दाग्निको दूर करता है। अजवायन, पित्तपापड़ा और सोंठके साथ खानेसे शूल और गुल्मको नष्ट करता है। इसका नाम अग्निकुमार रस है ॥ ४० ॥

४१ अग्निकुमारो रसः (नवरत्नाद्यः)
(चतुस्त्रिंशः)

पारदं पञ्चलवणं
नवरत्नं समं समम्।
मर्दितं तरुणीद्रावैः
खल्वमध्ये दिनद्वयम् ॥ १६२ ॥
काचकूप्यन्तरे क्षिप्त्वा
वालुकायन्त्रके पचेत्।
षड्यामान्ते समुद्धृत्य
सूक्ष्मचूर्णं तु कारयेत् ॥ १६३ ॥
अनुपान विशेषेण
सर्वरोगहरं परम्।
गुञ्जामात्रं प्रदातव्य
मिच्छापथ्यं प्रदापयेत् ॥
रसो ह्यग्निकुमाराख्यो
रत्नाद्योऽयंनिगद्यते ॥ १६४ ॥

व. रा., र. क. यो.

भाषा—पारा, पांचोलवण और नवरत्न, (माणिक्य, मोती, प्रवाल, तार्क्ष्य, पोखराज, हीरा, नीलम, गोमेद और लहसुनियां,) इन सबको गुलाब जलमें डालकर दो दिन तक खरलमें मर्दन करना। फिर आतशी शीशीमें रखकर वालुका यन्त्रमें पकाना, ६ पहर के बाद उसको निकालकर बारीक चूर्ण कर लेना। विशेष २ अनुपानोंके साथ यह अग्निकुमार रस सभी रोगोंको हरनेवाला है। इसकी मात्रा १ रत्ती की देनी चाहिये। इसके सेवन करनेवालेको उसकी इच्छानुसार ही पथ्य देना चाहिये। यह नव रत्नाद्यग्निकुमार रस है ॥ ४१ ॥

४२ अग्निकुमारो रसः (सिद्धाद्यः)
(पञ्चत्रिंशः)

शुद्धं पारदं गन्धं टंकणं वत्सनाभकम्।
अर्कपत्ररसैर्मर्द्यं वज्रमूषान्तरे क्षिपेत् ॥१६५॥
वालुकामध्यगं पश्चात्पुटेद्भूधरयन्त्रके।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य गुञ्जामात्रं प्रदापयेत् ॥
सिद्धाख्योऽयमिति ख्यातो रसो ह्यग्निकुमारकः

व. रा., र. क. यो. ॥१६६॥

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, सुहागा और वच्छनाग सबको बराबर लेकर आकडे के पत्तों के रस से भावना देकर वज्रमूषा में रखना फिर बालू के भीतर रखकर उसको भूधर यन्त्र मे पकाना। स्वांगशीतल होनेपर चूर्ण करलेना। इस सिद्ध अग्निकुमार रस की एक रत्ती की मात्रा देना। यह प्रायः सभी रोगों में उचित अनुपान के साथ हितकर है ॥ ४२ ॥

४३ अग्निकुमारो रसः (लघुः)(षट्त्रिंशः)

पारदं टंकणं गन्धं
तालकं च मनःशिला।
सर्वं हंसपदीद्रावै-
र्दिनमेकं तु मर्दयेत् ॥१६७॥
काचकूप्यां निवेश्याथ
वालुकायन्त्रके पचेत् ॥
षड्यामान्ते समुद्धृत्य
देयं गुञ्जानुमानतः ॥
विख्यातमिति लघ्वग्नि
कुमारोऽयं महारसः ॥ १६८ ॥

व. रा., र. क. यो.

भाषा—पारा, सुहागा, गन्धक, हरिताल और मैनसिल सब को बराबर लेकर हंसराज के रस से एकदिन भर भावना देना। फिर शीशी मे रखकर वालुका यन्त्र मे पकाना, ६ पहर के बाद निकालकर एक रत्तीभर इस की मात्रा देना। यह लघ्वग्निकुमार रस विशेष २ अनुपानों से सभी रोगों को नष्ट करता है ॥ ४३ ॥

४४ अग्निकुमारो रसः (सप्तत्रिंशः)

रसस्य भागाश्चत्वारो
गन्धकाद्यां प्रकल्पयेत्।

चत्वारो मरिचाद्भागा-
द्विषाचापि त्रयो मताः ॥ १६९ ॥
स्फटिकात्सूर्यसङ्ख्याकाः
सर्वं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।
अपुटोऽग्निकुमारोऽयं
दीयते गुञ्जमात्रकः ॥
आर्द्रकस्वरसैर्दत्तः
सन्निपातज्वरापहः ॥ १७० ॥
व. रा., सन्निपाते

भाषा—पारा ४ भाग, वङ्ग ८ भाग, कालीमिर्च ४ भाग, गन्धक और बछनाग ३ तीन भाग और स्फटिक १२ भाग सबका बारीक चूर्ण कर लेना। यह अपुट (बिना पुट से बना हुआ) अग्निकुमार रस है इसकी मात्रा १ रत्तीकी है अदरखके रसके साथ देनेसे यह रस सब सन्निपातों को नष्ट करता है ॥ ४४ ॥

४५ अग्निकुमारो रसः (राजाद्यः)
(रसभूपतिः) (अष्टत्रिंशः)

रसगन्धामृतं तुल्यं
तीक्ष्णमौदुम्बरं समम् ।
हंसपादीद्रवैः खल्वे
मर्दितं दिवसत्रयम् ॥ १७१ ॥
काचकूप्यां निवेश्याथ
विलेप्या वस्त्रमृत्तिका ।
बालुकायन्त्रके पक्त्वा
रसं मृद्वग्निना ततः ॥ १७२ ॥
द्विषड्यामं समुद्धृत्य
चूर्णयेन्माषमात्रकम् ।
आर्द्रकस्यानुपानेन
सर्वरोगान्निहन्ति च ॥
रसो ह्यग्निकुमाराख्यो
योगोऽयं रसभूपतिः ॥ १७३ ॥
व. रा., र. क. यो., वै. चि., सर्वरोगे

भाषा—पारा, गन्धक, बछनाग, त्रिक्षार (यवक्षार, सज्जी और सुहागा) और तांबा (भस्म) सब को बराबर लेकर हंसराज के रस से तीन दिन तक भावना देना फिर शीशी मे रखकर बाहर से कपड़मिट्टी कर देना। फिर उसको मन्द अग्नि से बालुका यन्त्रमे पकाना। १२ प्रहर तक अग्नि के ऊपर रखकर निकाल लेना फिर बारीक चूर्ण करके एक मासे की इसकी मात्रा अदरख के रस के साथ देनी चाहिये। यह अग्निकुमार रस सब योगों का राजा है। और सभी रोगों को नष्ट करता है ॥ ४५ ॥

४६ अग्निकुमारो रसः (नवलोहाद्यः)
(ऊनचत्वारिंशः)

गन्धकं पारदं तुल्यं
भस्मलोहाष्टकं तथा ।
अर्कमूलकषायेण
मर्दितं दिनपञ्चकम् ॥ १७४ ॥
कूपिकायां निवेश्याथ
विलेप्या वस्त्रमृत्तिका ।
मृद्वग्निना वालुकाभि
र्द्वादशप्रहरं पचेत् ॥ १७५ ॥
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य
मर्दयेदतिपल्लतः ।
गुञ्जामात्रं प्रदातव्यं
सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ १७६ ॥
सन्निपातसमुद्भूत
ज्वरेषुविविधेषु च ।
प्रख्यातो नवलोहाख्यो
रसो ह्यग्निकुमारकः ॥ १७७ ॥
व. रा., र. क. यो.

भाषा—गन्धक, पारा और लोहाष्टक भस्म (सुवर्ण, चांदी, पीतल, ताम्र, नाग, वङ्ग, लोहा, और, कांस्य इन आठों प्रकार के लोहों की भस्म) सब को बराबर लेकर आक की जड़के क्वाथ से पांच दिन तक भावना देना। फिर शीशी में

दन्तमें शीशीको इकट्ठी करके रखना और ऊपरसे खड़ू भर देना। फिर बालुका यन्त्रसे शीशीको बंद करके बड़े यन्त्रको चूल्हेपर रखना। नीचे क्रमसे मन्द, मध्य और तेज अग्नि १½ दिन तक प्रज्व- लित करना। स्वाङ्गशीतल होनेपर तांबेकी गोलीके साथ ही चूर्ण कर देना। फिर २ तोला कालीमिर्च का चूर्ण और ½ तोला बछनाग मिलाकर खूब घोट- कर अच्छी शीशीमें रखना। परन्तु नन्दिकेश्वर महा- राजने कहा है कि इसके साथ कालीमिर्च और ½ तोला बछनाग पृथक् पृथक् चूर्णकर मिला देना। यह रसराज बहुत फल देनेवाला वैद्योंके पूर्ण यशको बढ़ानेवाला और सब रोगोंका नाश करनेवाला अग्नि- कुमार रस नन्दीमहाराज और देवोंने कहा है। ... रस पाचन और दीपन है रुचिको बढ़ाता है जल्दी ... गुणोंको बढ़ानेवाला है। इसके सेवन करनेवाले ... चावलोंका भात खानेसे यथेष्ट सुख होता है। यह रस सबसे श्रेष्ठ और रसोंका राजा है। ... और कफ तथा वातसे हुआ २ क्षय, सभी प्रकारके शूल, दमा, खासी कफ और वायुका ज्वर, पाण्डुरोग, शोथ वातरोग, कफरोग, कण्ठरोग और आम ग्रहणी को यह रस नष्ट करता है बल और रुचि को बढ़ाता है। यह रस वातप्रधान रोगों में अथवा वायुके संसर्गवाले रोगोंमें पीपल, मिश्री और घीके साथ देना चाहिये। और नन्दी महाराज ने उपरोक्त सब रोगों को हरनेवाला बताया है। विशेष २ अनुपानों के साथ देने से यह सभी रोगों को नष्ट करता है। यह रस अत्यन्त गरम है इसलिये इस के खाने से दाह हो जावे तो ठंढे पानी की धारा सिर पर देनी चाहिये। अथवा चन्दन और कपूर सिर पर पोत देना चाहिये। ठंढी हवा के स्थान में रखकर ताजा दही और नारियल का पानी, मधुर और ठंढी हवा (पंखेसे) देनी चाहिये। अन्य भी ठंढे उपचार हितकर हैं ॥ ४९ ॥

५० अग्निकुमारो रसः (त्रिपञ्चाशः)

तुल्यौ गन्धकपारदावमृतकं
शुल्वं च तुल्यांशकं,
खल्वे हंसपदीरसैर्दिनयुगं
संमर्द्य सत्नात्ततः ।
कृत्वा काचमये घटे च वटिकाः
संताप्य सूर्यांशुभिः,
तद्वक्त्रं नमङ्गुलिप्रतिमितं
चैलैर्मृदा वेष्टयेत् ॥ १९९ ॥
भाण्डे वालुकया त्रिभागभरिते
क्षिप्त्वा क्षिपेद्वालुकां,
भाण्डास्यं तु निरुध्य वासरयुगं
गाढाग्निमुद्दीपयेत् ।
उत्तार्य स्वशरीरशीतलमतो
भेदांशतुल्यामृतं,
तुल्यांशैश्च मरीचचूर्णनिकरैः
संयोज्य गुञ्जामितम् ॥
देयं नागलतादलेन सहितं
चूर्णं तथा खादयेत्,
श्रीमानग्निकुमारको रसवरो
निःशेषरोगापहः ॥ २०० ॥
श्वासकासगदपाण्डुकामलाः
शूलवातवमिराजयक्ष्मणः ।
सन्निपातमतिदारुणज्वरान्
हन्त हन्ति रसभूपतिः स्वयम् ॥ २०१ ॥

वा०; र. क. यो०, (रसभूपति.) य. रा., तुल्यौ गन्धकपारदौ इत्यस्थाने वाहटे मधुगर्दी इति पाठः तत्र मधुशब्देन स्वर्णमाक्षिक, गरेण विषम्, अन्यत्सर्वं समानम्। र. क. योगेमाक्षिकशिलेति पाठः तत्र माक्षिकशिलाशब्देन मन.- शिला गौल्या स्फटिक वा-

भाषा—गन्धक, पारा, बछनाग और तांबा इन सब को बराबर लेकर दो दिन तक खरल में हंसराज के रस के साथ घोटना। फिर गोला बना- कर शीशी में भरदेना। और ऊपर से शीशी का

मुख बंद करके बाहर से कपडमिट्टी कर देना। और धूप मे सुखा देना एक हांडी मे २ भाग बालू भरकर शीशी रखना फिर ऊपर से हांडी को बालू से भर देना। और २ दिन तक तेज आग्नि से उसे पकाना। स्वाङ्गशीतल होने पर उतार लेना और ½ बछनाग और सब की बराबर कालीमिर्च का चूर्ण मिलाना। पान के रस के साथ २ रत्ती की मात्रा इस रस की देना। यह अग्निकुमार रस सब से श्रेष्ठ है और सब रोगों का नाश करता है। दमा, खांसी पाण्डु, कामला, शूल, वातरोग, छर्दि, राजयक्ष्मा सन्निपात और कष्टसाध्य ज्वरों को यह रसों का राजा नष्ट करता है ॥ ५० ॥

५१ अग्निकुमारो रसः (रसभूपतिः)

(चतुश्चत्वारिंशः ।)

कर्षद्वयं रसेन्द्रस्य
गन्धकस्य तथैव च ।
तथैव ताम्रपर्णानां
विशुद्धानां च निःक्षिपेत् ॥२०२॥
दिनमेकं विमृद्नीया-
द्धंसपादीरसेन च ।
तत्कल्कं गोलकीकृत्य
काचकूप्यां निवेशयेत् ॥ २०३ ॥
अमृतं तालकञ्चात्र
निःक्षिपेत्कूपिकान्तरे ।
कूपिकाया मुखं रुद्ध्वा
विलेप्या वस्त्रमृत्तिका ॥ २०४ ॥
द्व्यङ्गुलोत्सेधमात्रेण
परितोऽति विशोषितम् ।
भाण्डमेकं ससिकतं
कृत्वा तत्र च निःक्षिपेत् ॥ २०५ ॥
कूपिकामुपरिष्टाच्च
वालुकाया द्विभागकौ ।
वालुकापूरितं भाण्डं
शरावाच्छादितं दृढम् ॥ २०६ ॥

मृत्स्नया कर्पटैर्युक्तमातपे शोषितं तथा ।
चुल्यामारोप्य तद्भाण्डं विपचेन्मृदुनाग्निना२०७
सार्धं दिनं सुसंसिद्धं भाण्डमुद्धाट्य ग्राहयेत् ।
पलार्धं मरिचोपेतं कर्षार्धामृतसंयुतम् ॥२०८॥
श्लक्ष्णं संपेष्य ताम्बूलीदले गुञ्जामितं भजेत् ।
सन्निपातं धनुर्वातं पक्षाघातं ततः क्रमात् ॥२०९
क्षयं च श्वासकासौ च मन्दाग्निं श्लेष्मकामले ।
हस्तपादगतं शोथं प्रयोगादेव संहरेत् ॥२१०॥
शाल्यन्नं मुद्गसंयुक्तं गव्यक्षीरं पलाभृतम् ।
छागपारावतं पथ्यं तथा लावकतित्तिरी॥२११॥
रसदीप्तिः प्रकर्तव्या शारिवादिरसेन च ।
[illegible] ॥२१२॥
[illegible] ।
तत्तद्रोगानुपानेन तत्तद्रोगनिवर्हणः ॥ २१३ ॥
रसो ह्यग्निकुमाराख्यो योगोऽयं रसभूपतिः ।

र. क. औ., वा.,

भाषा—पारा, गन्धक और शुद्ध ताम्रपत्र सब को दो २ तोला लेकर एक दिन भर हंसराज के रस मे घोटना, फिर उसकी गोलियां बनाकर शीशी मे रखना और शीशी के मुख को बंद करके बाहर चारों तरफसे २ अंगुल कपडमिट्टी करना फिर एक हांडी में ½ बालू भरना और शीशी को रख कर बालू से हांडी को भर देना, और मिट्टी के सकोरे से ढककर ऊपर से कपडमिट्टी करके सुखालेना। उस हांडी को चूल्हे पर रखकर मन्द अग्नि से १½ दिन तक पकाना और ठंढा हो जाने पर निकाल लेना फिर २ तोला कालीमिर्च और ½ तोला बछ-नाग मिलाकर बारीक चूर्ण कर लेना। इस को पान के रस के साथ २ रत्ती देना, सन्निपात, धनुर्वात, पक्षाघात, क्षय, दमा, खांसी, मन्दाग्नि, कफरोग, कामला और हाथ पैरों का सोजा, ये सबरोग इस रस के प्रयोगमात्र से नष्ट हो जाते हैं। शालीचावल, मूंग की दाल, गाय का दूध मांस रस, बकरा, कबूतर, लवा और तीतर इनका

मास इस रस के खानेवाले को हितकर है। इस रस को अधिक बल देनेवाला बनाने के लिये शारिवादिगण (शारिवा, मुलेठी, चन्दन, लालचन्दन, पद्मकाठ, गंभारी के फल, महुवा के फूल, खश) के रस का उपयोग करना चाहिये। तालमखाने के रस के साथ खाने से यह रस वातरक्तरोग को दूर करता है। जैसा २ रोग हो रस के यथोचित अनुपान के साथ सभी रोगों को यह दूर करता है यह सब रसों का राजा अग्निकुमार रस है॥ ५१॥

५२ अग्निकुमारो रसः (पञ्चचत्वारिंशः)

रसगन्धकतालानामेकद्वित्रिपलं क्रमात् ।
हंसपादीरसेनाथ सूक्ष्मचूर्णं विमर्दयेत् ॥२१४॥
निधाय वालुकायन्त्रे विधाय सुदृढं मुखम् ।
अधोमुखगतां कूपीं वालुकामध्यगां पचेत् २१५
क्रमाग्नौ त्रिदिनं सिद्धं ततः शीतं समुद्धरेत् ।
विषं कलांशमानेन योजनीयं भिषग्वरैः २१६
वाताद्यग्निकुमारोऽयं रक्तिमानप्रमाणतः ।
सन्निपाते धनुर्वाते गृध्रस्यामपवाहुके ॥
सर्वाङ्गकम्पवाते च विसूच्यामग्निमान्द्यके २१७
र. क. यो.,

भाषा—पारा ४ तोले, गन्धक ८ तोले, हरताल १२ तोले लेकर हंसराज के रस मे बारीक घोटना फिर शीशी मे रखकर उसका मुख अच्छी तरह से बंद करके वालुका यन्त्र के बीच मे शीशी को उल्टी रखकर ऊपर से वालु भरकर क्रम से मन्द, मध्यम और तेज अग्नि मे तीन दिन तक पकाना। ठंढा हो जाने पर निकाल कर ¹⁄₁₆ बछनाग मिलाकर चूर्ण कर लेना यह वातादिअग्निकुमार रस है। इस की मात्रा १ रत्ती की है। सन्निपात धनुर्वात, गृध्रसी, अपबाहुक, सर्वाङ्गकम्प और विसूचिका मे हितकर है ॥ ५२ ॥

५३ अग्निकुमारो रसः
(षट्चत्वारिंशः)

रसविषगन्धकहरितालं
ताम्रं चार्कविमर्दितमेतद् ।
वज्रमूषधरवालुकपक्वः
अनुभवसिद्धो ह्यग्निकुमारः॥२१८॥
र. क. यो ,

भाषा—पारा, बछनाग, गन्धक, हरताल और तांबा इन सब को बराबर लेकर आकडे के रस मे मर्दन करना। फिर वज्रमूषा मे रखकर भूधर यन्त्र मे बालु के बीच मे पकाना। यह अनुभवसिद्ध अग्निकुमाररस है ॥ ५३ ॥

५४ अग्निकुमारो रसः
(सप्तचत्वारिंशः)

सूतं गन्धं विषं शङ्खं कपर्दं टङ्कणोषणे ।
चन्द्रैकाग्निगजाग्निद्विवसुभागैर्मितं क्रमात् २१९
जम्बीरकेण संमर्द्य भवेदग्निकुमारकः ।
वाते मन्दानलेऽजीर्णे ज्वरश्लेष्मविसूचिके२२०
गुञ्जामात्रः प्रदातव्यो विण्मूत्रविरसो ग्रहे ।
कासे श्वासे क्षये शूले सर्वरोगेषु योजयेत् २२१
र. सं. क., अग्निमान्द्यादौ ।

भाषा—पारा १ भाग, गन्धक १ भाग, विष (बछनाग) ३ भाग, शंखभस्म ८ भाग, कौडी की भस्म ३ भाग, सुहागा भूना हुआ २ भाग, और कालीमिर्च ८ भाग, इन सब को जम्भीरी नीबू के रस मे एक या दो दिन तक घोटना। यह अग्निकुमार नामक रस है। इस की १ रत्ती की मात्रा है। मन्दाग्नि, वातरोग, अजीर्ण, ज्वर, कफरोग, हैजा, मूत्र की रुकावट, मरोड़ या गुम अथवा शून्य रहना, खांसी, दमा, धातुक्षीणता और शूल इत्यादि सब रोगों को नष्ट करता है ॥ ५४ ॥

५५ अग्निकुमारो रसः
(अष्टचत्वारिंशः)

रसस्य पलमेकन्तु गन्धकस्य पलत्रयम् ।
चतुःपलं माक्षिकञ्च पलमेकमयस्तथा ॥२२२॥
मृतशुल्वं पलञ्चैकं मृतं कृष्णाभ्रकं पलम् ।
पलमेकं तथा वङ्गं मृतं नागं पलन्तथा॥२२३॥

एवं सम्भृत्य सम्भारमेकीकृत्य विमर्दयेत् ।
नष्टपिष्टिं ततः कृत्वा गोलकं कारयेद्बुधः २२४
ऊर्ध्वाधः सैन्धवं कृत्वा देया कर्पटमृत्तिका ।
पुटेच्चभूधरे यन्त्रे यावद्यामाँस्त्रयोदश ॥२२५॥
स्वाङ्गशीतलमुत्तार्य चूर्णं कुर्याद्विचक्षणः ।
सैन्धवञ्च पृथक्कृत्वा तस्य चूर्णं प्रकल्पयेत् २२६
तल्लवणञ्च प्रदातव्यमजीर्णकृमिशूलिषु ।
औषधं भावयेत्पश्चात् मागधीभावनात्रयम् २२७
पश्चादार्द्रकरसेनापि सप्तकन्यारसेन च ।
ज्वालामुख्या तथा सप्त पञ्च चित्रकभावनाः ॥
भूम्यामलक्याश्च क्वाथेन भावनास्त्वेकविंशतिः ।
मरिचं पञ्चभागेन वल्लमेकं प्रदापयेत् ॥२२९॥
हन्त्यर्शांसि च मन्दाग्निं कोष्ठवातं तथोदरम् ।
क्षयं मेहमपस्मारमुन्मादं विषमज्वरम् ॥२३०॥
नित्यं ज्वरं सदाहञ्च सन्निपातं सुदारुणम् ।
अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च ग्रहणीञ्च भगन्दरम् २३१
कामलां पाण्डुरोगञ्च शूलगुल्मकृमीन् ध्रुवम् ।
विशेषात्सर्वरोगांश्च हन्ति चाग्निकुमारकः २३२

अनुपानविधिः ।

तक्रं पेयं केवलं सप्तरात्रं
मो वा युक्त्या शर्कराम्रक्षणाभ्याम् ।
किंवाऽरण्डो वर्द्धमानप्रमाणः
पेयः शीतेनाम्बुना मासमेकम् ॥२३३॥

र. (मा.)

भाषा—पारा ४ तोले, गन्धक १२ तोले, सोनामक्खी १६ तोले, लोहभस्म, ताँबेकीभस्म, कृष्णाभ्रकभस्म, बङ्गभस्म और सीसाभस्म यह सब चार चार तोले, सबको मिलाकर बहुत बारीक चूर्ण करके (घीकुंआर, पान अथवा अदरखके रससे) गोला बनालेना । फिर नीचे और ऊपर सेंधानमक रखकर शरा सम्पुटमें उस गोलेको रखकर शाह-रसे कपडमिट्टी करके १३ पहर तक भूधर यन्त्रमें पकाना । स्वाङ्गशीतल होनेपर उसमेंसे नमकको अलग निकालकर चूर्ण कर लेना । यह अजीर्ण, कृमिरोग और शूलको शान्त करनेवाला है । भीतर के गोलेको अलग निकालकर पीपलके क्वाथ से ३ अदरखके रससे ५, घीकुंआर और ज्वालामुखीके रससे पृथक् पृथक् ७, चित्रकके क्वाथ अथवा रससे ५, और भुंईआंवलेके रससे २१ भावना देना । इसकी २ रत्तीकी मात्रा पचगुने कालीमिर्चके चूर्णके साथ देना । यह रस बवासीर, मन्दाग्नि, कोष्ठवात, उदर-रोग, क्षय, प्रमेह, मिरगी, उन्माद, विषमज्वर, दाहसहित नित्यज्वर, घोर सन्निपात, पथरी, मूत्रकृच्छ्र, संग्रहणी, भगन्दर, कामला, पाण्डुरोग, शूल, गुल्मरोग और कृमिरोगको अवश्यही नष्ट करता है । प्रायः यह अग्निकुमार रस सभी रोगोंको नष्ट करता है । इसके अनुपान की यह विधी है कि इसको सात दिनतक केवल छाछके साथ अथवा शक्कर और मक्खनके साथ अथवा पानकरके साथ, अथवा वर्धमान पिप्पलीके साथ अथवा १ महीने तक ठंढे पानीके साथ देना ॥ ५५ ॥

५६ अग्निकुमारो रसः

(महदाद्यः) (ज्वरपश्चाद्यः)

सूतं गन्धं विषं ताम्रं
प्रत्येकं द्विपलं तथा ।
सौवर्णं राजतं भस्म
प्रवालं मौक्तिकं तथा ॥ २३४ ॥
गोमेदकं च नीलं च
राजावर्तं च माक्षिकम् ।
वैक्रान्तं टङ्कणश्चाभ्रं
वङ्गं कान्तं च सीसकम् ॥ २३५ ॥
शिलां च हरितालं च
रसोपरसं खर्परं तथा ।
पृथक् पलार्धकश्चैव
हंसपादीरसैर्दिनम् ॥ २३६ ॥
निर्गुण्डीरविवासाभिः
प्रत्येकंमर्दितं दिनम् ।

मत्स्य,माहिषवाराह
मयूर, च्छागसम्भवैः ॥ २३७॥
पित्तैश्च भावयेदेवं
प्रत्येकं तु पृथक्पृथक् ।
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य
वालुकायन्त्रगं पचेत् ॥ २३८ ॥
यामद्वादशपर्यन्तं
स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ।
पुनः पित्तैः पृथग् भाव्यं
खल्वमध्ये विनिःक्षिपेत् ॥ २३९॥
मर्दयेच्चूर्णयेत्सूक्ष्मं
गुञ्जामात्रंप्रदापयेत् ।
सन्निपातं धनुर्वातं
पक्षाघातं सुदारुणम् ॥ २४० ॥
कामलापाण्डुरोगौ च
गुल्मशूलनिवारणः ।
महानग्निकुमारोऽयं
रसोऽयं लोकपूजितः ॥ २४१ ॥

धा०,

टि० उष्ट्रमिति—कस्यापि धातोरेतन्नाम्नाऽप्रसिद्धत्वात्र ज्ञायते उष्ट्रशब्देन किंग्राह्यं तथापि, एकदा मिश्रदेशे बहवो धार्मिका एकस्मिन्देवीमन्दिरे विलक्षणतत्वमुद्भावयितुं समवेतास्तत्र उष्ट्रविटं प्रज्वालयामासुस्ततो प्राणादिप्रबाधकतीक्ष्णो धूमस्समुदतिष्ठत् । किमिदमित्याश्चर्यनिमग्नास्तं धूममूर्ध्वं निपात्य तं रसराजस्याऽसाधारणसहकारकं मेनिरे तथापि इदं तत्वं देव्यैव मुखात्कथितमिति मत्वा "अमाननीय" मिति नाम स्थापितवन्तः । तदेव नाम क्रमेणापभ्रष्टताम्प्राप्य पाश्चात्यदेशे "एमोनियम्," इति नाम्ना व्यवह्रियते—यद्योष्ट्रविशस्तस्य समुत्पत्तिस्तथाभारते नरविशः सकाशात्तस्य प्रचुरतया उत्पत्तिस्समजनि अतस्तस्य भारते नरसार इतिनाम प्रसिद्धं वर्तते । अत्र तद्ग्रहणे न कापि क्षतिरिति मे प्रतिभाति। यद्यपि अथर्ववेदे सुवर्णस्य नाम समागतं परन्तु तस्यात्र प्रत्यक्षविहितत्वादकिञ्चित्करत्वात् ।

भाषा—पारा, गन्धक, बछनाग और तांबे की भस्म ये सब प्रत्येक ८ तोले और सोना, चांदी, प्रवाल, मोती, गोमेद, नीलम, लाजवर्द, सोनामक्खी, सुरमुली (वैक्रान्त) सुहागा, अभ्रक, बङ्ग, कान्तलोह, सीसा, मैनसिल, हरताल, कांस्य, उष्ट्, (नौसादर) और खर्पर इन सब की भस्में प्रत्येक दो तोले लेकर हंसराज, निर्गुण्डी, चित्रक, अडूसा इनके स्वरस या क्वाथ तथा आक के दूध और मच्छी भैंसा, वराह, मोर और बकरा इन के पित्तों से पृथक् २ एक एक दिन भावना देना फिर उस को शीशी में रखकर वालुकायन्त्रमे १२ पहर तक पकाना । जब स्वाङ्गशीतल होजावे तब निकालकर दुबारा उपरोक्त ५ पित्तों से भावना देकर सुखाकर खरल मे पीसकर बारीक चूर्ण बना लेना इस को १ रत्ती की मात्रा मे देना । यह रस सन्निपात, धनुर्वात, घोर पक्षाघात, कामला, पाण्डुरोग, गुल्म और शूल इनका नाश करता है । यह महान् अग्नि कुमार रस संसार मे आदर पाया हुआ है ॥५६॥

५७ अग्निकुमारो रसः (सिद्धाख्यः)

(पक्षाशः)

सोमलम्, भुजगंशुल्वदरदं,
वङ्गं, रसं लोहजं,
आरं शून्यसुगन्धकौ
स्वर्णशिलातालद्वयं शुण्डकम् ।
सर्वं भस्म निरुत्थिशुद्धिसहितं
खल्वे च संस्थापयेत् ,
अर्कक्षीरविमर्दितं दिनमिदं
निम्बद्रवैः सत्वरम् ॥ २४२ ॥
मुण्डीबर्बरलिङ्गिरेणुसरलै-
स्तत्काचकूप्यां न्यसेत् ,
संवेष्ट्य शुभमृत्स्नया
करपटैः सम्पक्वभाण्डोदरे ।

विन्यस्यामलभस्मना सुपिहितं
धस्त्रत्रयं पाचयेत् ,
नीत्वा शीतलताङ्गतं रसवरं
संप्याल्समांशं विषम् ॥ २४३ ॥
मृद्वीयाच्छिखिकासराजझपजैः
कौलैश्च पित्तैस्तथा,
कृत्वा गोलमिदं सुकूपिनिहितं
स्थाप्यञ्च मृद्भाण्डके ।
क्षिप्त्वा तत्पटुयन्त्रके त्रिदिवसं
मध्याग्निना पाचयेत् ,
भारङ्गीसुरदारुतित्तिरिफलै-
र्भृङ्गया च निर्गुण्डिका- ॥२४४॥
शुण्ठीचित्रकटुत्रयै रविपयः
पित्तैः पुनर्भावितं,
प्रत्येकैर्मुनिभावितञ्च विधिना
संशोषितं मर्दितम् ।
दाप्योऽयं विषमे त्रिदोषसहिते
सिद्धाग्निसूनुर्ज्वरे ,
सर्वातङ्कहरोरसोऽप्यमिता-
धर्मप्रदः सर्वदा ॥ २४५ ॥
गुञ्जैकः सितयार्द्रकेण सहितः
सर्वानगदान्नाशयेत् ,
बीजैः पुष्करसम्भवैर्धनपते-
रक्षान्वितो रामठैः ।
गुल्मप्लीहजलोदरग्रहणिकाः
पाण्डुं तथा कामलाम्,
मागध्या मधुशर्करादिसहितः
श्वासं च कासं क्षयम् ॥ २४६ ॥
तापस्यानुभवो भवेद्यदि तदा
शीतोपचारः शुभः,
कर्पूरागुरुकेसरं मलयजं
शीताम्बुपानादिकम् ।
पुष्पं केतकमालतीशतदला-
द्याघ्राय शाल्योदनं,
द्राक्षेक्षुद्रवशर्करा हिततमा-
स्ताम्बूलसंचर्वणम् ॥ २४७ ॥
रम्भाकोमलपत्रवेष्टिततनोः
प्रौढाङ्गनालिङ्गनं,
स्नानं दानमथोचितं कुरु सदा
भूदेवसंतर्पणम् ।
ग्रहेशाच्युतपूजनं च विधिव-
त्सौख्यप्रदं सर्वदा,
वैद्याधीशनमस्कृतैर्विरचितोऽ-
यंपूज्यपादै रसः ॥ २४८ ॥

वाहटे ।

टि०—अत्र अक्षेति नाम्ना यद्यपि कस्यापि लोहस्य नास्ति व्यवहारे प्रसिद्धिस्तथापि "तदण्डमभवद्धैमम्" मनु० "हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे०," यजु० इत्यादिप्रमाणैः प्रकरणबलात्सुवर्णमित्यर्थो व्याख्यातोऽस्माभिः । रेणुरीति गन्धद्रव्यविशेषः परं तस्य दुर्लभत्वाद्रेणुकेति निर्गुण्डी निहितास्माभिः प्रायो गुणसाम्यात् ।

भाषा—चांदी, सोना, सीसा, तांबा, शिंगरिफ, बङ्ग, पारा, लोह, पीतल, गन्धक, कांसा, मैनसिल, दोनों माक्षिक, (सोनामक्खी और रूपामक्खी) और विड्लोह इन सबकी निरुत्थभस्मैं (यद्यपि पारा और गन्धककी भी भस्म होती है परन्तु उसका बनाना कठिन है । इस लिये यदि पारे और गन्धक की भस्म न होसके तो इन दोनोंको शुद्ध कर लेना) बराबर लेकर एक एक दिन आकका दूध नीमका रस, गोरखमुण्डी, शिवलिङ्गी,संभालू, और देवदारु इनके रस अथवा क्वाथसे जल्दी जल्दी घोटना । फिर उसका गोला बनाकर शीशीमे रखकर बाहरसे कपडमिट्टी कर देना । फिर उसको एक पक्के मटकेमे रखकर ऊपर नीचे साफ राख रखकर मटकेके मुंहको अच्छी तरह बंद करके ३ दिन तक उसको पकाना फिर स्वाङ्गशीतल होनेपर सोनामाखीके बराबर बछनाग मिलाकर मोर, भैंसा

बकरा, मच्छी, और बराह इनके पित्तोंसे भावना देना फिर उसका गोला बनाकर शीशीमें रखकर पहिलेके माफिक मटकेमे रखकर लवणयन्त्रमे ३ दिन तक मध्याग्निसे पकाना, फिर ठंढा होनेपर भारङ्गी, देवदारु, जमालगोटा, भागरा, संभालू, अदरख, चित्रक और त्रिकटु, इनके रस अथवा क्वाथ, आकका दूध और उपरोक्त पाचों पित्त, इनप्रत्येकसे सात ७ बार भावना देना और सुखाकर बारीक घोट लेना यह सिद्धाग्निकुमार रस विषमज्वर और सन्निपातमें देना चाहिये। यह सभी रोगोंको नष्ट करता है और बहुतही आश्चर्यकारक है। एक रत्तीभर इसको अदरख और मिश्रीके साथ खानेसे सभी रोग नष्ट होते हैं। पुष्करबीज, करंजके बीज और हींगके साथ, खानेसे गुल्म, प्लीहा, जलोदर, सङ्ग्रहणी पाण्डुरोग और कामलाको नष्ट करता है। पीपल, शहद और शक्करके साथ खानेसे दमा, खांसी और क्षयको नष्ट करता है। इसको खानेसे यदि गरमी मालूम पडे तो शीत उपचार करने चाहियें और कपूर, अगर, केसर और चंदनका लेप, ठंढा जल और शर्बत इत्यादि पीना। केवड़ा मालती और गुलाब आदिके फूल सूंघना, शालिचावलोंका भात खाना, दाख (अंगूर) गन्ना और मिश्री हितकर है और पान चबाना चाहिये। केलेके कोमलपत्तेशरीरसे लपेटकर युवती स्त्रियोंसे आलिङ्गन करना, स्नान, दान और ब्राह्मणोंको भोजन कराना, ब्रह्मा, शिव और विष्णु भगवान्की पूजा करना इत्यादि काम इसके खानेवालेके लिये हितकर हैं। यह वैद्योंसे नमस्कृत पूज्यपाद महाराजने बनाया है ॥ ५७ ॥

५८ अग्निकुमारलोहम्।

तुल्यरामठटङ्कानि
सैन्धवं धान्यजीरकम्।
यवानी मरिचं शुण्ठी
लवङ्गैले चिडङ्गकम् ॥ २४९ ॥
प्रत्येकं तोलकं चूर्णं
लोहचूर्णं तु तत्समम्।
रसस्य गन्धकस्यापि
पलैकं कज्जलीकृतम् ॥ २५० ॥
घृतेन मधुना खादे-
ल्लौहमग्निकुमारकम्।
यकृत्प्लीहोदरं गुल्मं
नाशयेच्च हलीमकम् ॥ २५१ ॥
बलवर्णाग्निजननं
कान्तिपुष्टिविवर्धनम्।
श्रीमद्गहननाथेन
निर्मितं विश्वसम्पदे ॥२५२॥

र. सा., र. चि., र. सु., घ., र. र., र. च., प्लीहाधिकारे.

भाषा—तूतिया की भस्म, हींग, सुहागा (भूना हुआ) सेंधानमक, धनिया, जीरा, अजवाइन, काली मिर्च, सोंठ, लौंग, छोटी इलायची और विडङ्ग, सबको प्रत्येक १ एक तोला और सबके बराबर लोहभस्म और पारा तथा गंधक ४ चार तोले लेकर पहिले पारे और गन्धक की कज्जली बनाना। फिर अन्य औषधियों को बारीक पीसकर मिलादेना और घी तथा शहद के साथ इस अग्निकुमार लोह को खाना। यह यकृत्, प्लीहा, उदररोग, गुल्म और हलीमक का नाश करता है, बल और वर्ण को उत्पन्न करके जठराग्नि को प्रदीप्त करता है। कान्ति और पुष्टिको बढाता है श्रीमान् गहननाथ महाराज ने संसार के कल्याण के लिये इस को बनाया है ॥ ५८ ॥

५९ अग्निगर्भो रसः (प्रथमः)

सूतं ताम्रमयोऽभ्रकं च कुटिलं
वङ्गं विषं माप्यकं,
कङ्कुष्ठं द्रवदं शिलाजतु शिला
कम्पिल्लकं गन्धकम्।
सर्वं तुल्यविभागिकं सपनतु-
ल्यांशं दृढं मर्दितं,

कन्यावह्निवराम्लवेतसशटी-
ब्राह्म्यम्लिकाद्भिः पृथक् ॥ २५३ ॥
वारान् सप्तमितानरुष्करभव-
क्वाथेन षड्विंशतिम्,
गोजीभिश्च रसोन्मितांस्त्रिकटुक-
क्वाथेन वारान् दश ।
अर्शोघ्नस्वरसेन विंशतिमुखाँ-
स्तालीरसेन त्रिधा,
सर्वैरेव विभाव्य च प्रतिरसं
सिद्धोऽग्निगर्भो रसः ॥ २५४ ॥
माषैकः सुरसारसेन चपला-
क्षौद्रान्वितो वाऽभया,
क्षौद्राभ्यां च सुवर्चिकादहनयु-
ग्वा त्र्यूषणेनोदितः ।
वा कन्दाग्नियवानिकागुडकणा-
तालीवरीभिः शिवा-
क्षौद्राभ्यां च घृतोषणैरपि जये-
दर्शांसि सर्वाण्यपि ॥ २५५ ॥
वह्निमान्द्यं प्रमेहश्रवणनयनरुक्
शूलगुल्मोदराद्य,-
श्वासोदावर्तहिध्माकसनकृमिगणान्
पीनसाध्मानतूनीः ।
प्रत्यष्ठीलां प्रतूनीं हरति च सुधा
शोथपाण्डूामयादीन्,
वर्ज्यं वृन्ताकतैले स्त्रियमपि च दिवा
स्वापमश्वेन यानम् ॥ २५६ ॥

रसावतारे—अर्शोऽधिकारे ।

भाषा—पारे की भस्म, अथवा शुद्ध किया हुआ पारा, ताम्र, लोह, अभ्रक, सीसा, वङ्ग, (इनकी भस्में) वछनाग, सोनामाखी, (शुद्ध) मुर्दासंग, (शुद्ध) सुहागा (भुनाहुआ), शिलाजीत, मैनसिल (शुद्ध), कसीसा, और गन्धक (शुद्ध) सब को बराबर और सब के बराबर इसेत आक की जड़ की छाल लेकर घीकुआर, चित्रक, त्रिफला, अमलवेत, कचूर, ब्राह्मी और इमली के रस (जिस का रस न मिले उस के क्वाथ) से अलग अलग २ सात बार भावना देना । फिर भिलावे के क्वाथ से २६, गोभी के रस से ६, त्रिकटु के क्वाथ से १०, जिमीकन्द के क्वाथ से २० और खजूर की ताडी से ३ भावनाएं देना ; यह सिद्ध अग्निगर्भ रस है। इस की मात्रा १ मासा है । इस का अनुपान तुलसी का रस, पीपल और शहद, हरड़ और शहद; काळानमक और चित्रक, त्रिकटु, जिमीकन्द, चित्रक, अजवाइन, गुड़, पीपल, ताडी और शतावरी का चूर्ण, अथवा आवले का चूर्ण और शहद, अथवा घी और त्रिकटु है । यह सभी प्रकार के अर्श, मन्दाग्नि, प्रमेह, कान और आख की पीडा, शूल, गुल्म, उदररोग, अधेरी, दमा, उदावर्त, हिचकी, कृमिरोग, पीनस, पेट का फूलना, तूनी, प्रत्यष्ठीला, प्रतूनी, शोथ और पाडुरोग को नष्ट करता है इस के सेवन करनेवाले को, बैंगनका शाक, तेल, स्त्री, दिन मे सोना और घोडे की सवारी बिलकुल छोड देनी चाहिये ॥ ५९ ॥

६० अग्निगर्भो रसः (द्वितीयः)

रसगन्धौ समौ ताभ्यां द्विगुणं हरितालकम् ।
गुञ्जारसेन त्रिदिनं मर्दयेत्खल्वमध्यगः॥२५७
तत्समं ताम्रपात्रं च तेन कल्केन लेपयेत् ।
अधोमुखं तु तत्पात्रं यामयुग्मं पचेच्छनैः २५८
वालुकापूर्णयन्त्रे तु ताम्रेण सह मर्दयेत् ।
गुञ्जाद्वयमितो हन्त्याऽश्वर्शांस विषमानपि २५९
अग्निगर्भो रसो ह्येष ससितो विषमापहः ।
स्वीयानुपानैरपि वा तुलसीरससंयुतः ॥२६०॥

रसावतारे, ज्वराधिकारे—

भाषा—पारा और गन्धक बराबर और इन दोनों से दूनी हरिताल लेकर गुञ्जा का रस मिले तो रस नही तो क्वाथ से खरल मे घोटना फिर उसके बराबर वजन की तांबे की कटोरी लेकर

उपरोक्त कल्क भीतर से पोत देना । उस कटोरी पर एक ढक्कन दे कर २–३ कपड मिट्टी देकर सुखाके उल्टी रखके २ पहर बालुका यन्त्र मे मन्द अग्निसे पकाना । फिर उस ताम्र की कटोरी सहित रस को पीस लेना इस की मात्रा २ रत्ती भर है यह अग्निगर्भ रस विषमज्वरों को भी नष्ट करता है इस का अनुपान मिश्री, तुलसी का रस अथवा जो कुछ अवस्थाके अनुसार समझा जावे ॥६०॥

६१ अग्निगर्भा वटी.

शुद्धं रसं पलं ग्राह्यं गन्धकं द्विपलं भवेत् ।
लोहं टङ्कं वचां कुष्ठं रामठं त्रिकटुं निशाम् २६१
रसार्धभागमानेन सर्वमेकत्र भावयेत् ।
मानोल्वघंटाकर्णानां त्रिफलानां रसेन च २६२
गुञ्जापञ्चप्रमाणेन वटिका परिनिर्मिता ।
अग्निगर्भेयमुदिता प्लीहगुल्मोदरापहा॥२६३॥
शूलघ्नी यकृतं हन्यादष्ठीलां कामलामपि ।
हलीमकं च पाण्डुत्वं कृमिकुष्ठविनाशिनी २६४
चन्द्रनाथेन गदिता रसमङ्गलभूषिता ।
आनाहकासशमनी व्रणविस्फोटनाशिनी २६५
सङ्ग्रहग्रहणीं हन्याच्छ्लेष्मदोषोद्भवामपि ।
लवङ्गयोगः कर्तव्योऽग्निमहाग्निप्रदीपिनी मता २६६

र. र., र. च., उदराधिकारे

भाषा—शुद्धपारा ४ तोले, गन्धक ८ तोले, लोह, सुहागा, बच, कूठ, हींग, त्रिकटु और हल्दी ये सब पारे से आधे प्रमाण में लेकर सब का चूर्ण कर लेना। फिर मानकंद (मराठी कासाळु), जिमीकंद, और व्याघ्रनखी (हिंदी–बघनहा, मराठी–वाघाण्टी) और त्रिफला के रस अथवा क्वाथ से अलग अलग भावनाएं देना। फिर ६ छः रत्ती की गोलिएं बना लेना। यह अग्निगर्भावटी, प्लीहा, गुल्म, उदररोग, शूल, यकृत्, अष्ठीला, कामला, हलीमक, पाण्डु, कृमी और कुष्ट को नष्ट करती है। यह श्रीचन्द्रनाथ जी महाराज ने (रसमङ्गल ग्रन्थ में) कही है। यह आनाह, खांसी, व्रण, फोड़ा और कफदोष से जनित संग्रहणी को नष्ट करती है। इस के साथ ३ मासा लवंगका चूर्ण देना चाहिये। यह जठराग्नि को अद्भुत प्रदीप्त करती है॥ ६१ ॥

६२ अग्निजननीवटी

रसगन्धकनागरटंकणकं
गरलं मरिचं समभागयुतम् ।
लकुचस्वरसैश्चणकप्रमिता
गुटिका जनयत्यचिरादनलम्॥२६७॥

र. सु., वै. क., र० र० स०, भै. र., अग्निमान्द्याधिकारे । भैषज्यरत्नावल्यां टंकणादिवटीति नाम योजितमस्ति ।

भाषा—पारा, गन्धक, सोंठ, सुहागा, वछनाग और कालीमिर्च, सब को बराबर लेकर बड़हल के रस मे घोट कर चने के बराबर गोलियें बनालेना। ये गोलियें, जल्दी जठराग्नि को प्रदीप्त करती हैं॥ ६२ ॥

६३ अग्नितुण्डीवटी

शुद्धसूतं विषं गन्धमजमोदां फलत्रिकम् ।
स्वर्जिक्षारं यवक्षारं वह्निसैन्धवजीरकम्॥२६८॥
सौवर्चलं विडङ्गानि सामुद्रं त्र्यूषणं तथा ।
विषमुष्टिं सर्वसमां जम्बीराम्लेन मर्दयेत् ।
मरिचाभां वटीं खादेद्वह्निमान्द्यप्रशान्तये २६९

भा. वि., नू. क., र. चि., र. क. ल., र. सा., र. म., भै. र., र. क., र. क. यो., वै. चिन्तामणौ (कालाग्निरुद्रेति नाम वाताधिकारे) र. सु., शा., र. प्र. सु., वै. र., र. र., भै. सा., चि. र., टो., र. च., र. प्र., वसवराजीये (अग्निमान्द्यवटी) सा वटी वल्लयुगला सेविता जयति ध्रुवम् । वह्निमान्द्यमजीर्णं च विसूची ग्रहणीगदम्॥ शूलं कोष्ठगतं वातरोगमन्यांश्च नाशयेत् । शूलं सर्वाङ्गजं चापि शूलं च परिणामजम्॥ आमवातं विशेषेण हन्ति सत्यं शिवोदितम् । पथ्यां शुण्ठीं गुडं वापि पश्चात् भक्षयेत्सदा ॥ इत्यधिकः पाठो रसेन्द्रकल्पद्रुमे ।

रसावतार मा., रसायनसं., अग्निमान्द्याधिकारे । अग्नितुण्ड्याः सम्प्रदायानुसारेणाग्निमान्द्यादौविकारक-

मिषु प्रायो वैद्यास्तः प्रयोग कुर्वन्ति, तत्रापि क्रमि-रिकारयोर्विषमुष्टिशब्देन महानिम्नीमानि प्राणाणि, अग्निमान्द्ये कुचिलेति प्रसिद्ध द्रव्यमिति रहस्यम् ।

भाषा—शुद्धपारा, वछनाग, गन्धक, अजमोद त्रिफला, सज्जी, यवक्षार, चित्रक, सैंधानमक, जीरा कालानमक, विडङ्ग, समुद्रलवण और त्रिकटु सबको बराबर और सबके बराबर कुचिला लेकर जम्बीर के रस मे घोटना फिर कालीमिर्च के बराबर गोलियें बना लेना। इस गोली को खाने से मन्दाग्निरोग दूर होता है । कुचिलेका विशेषशोधन किया जाय तो इसकी २ रत्ती तक की गोली ब-माके दे सक्ते हैं पर जब केवल कुचिले के छिल के मात्र ही निकालना शुद्धि अभीष्ट हो तो मरिच जितनी ही गोली बस है इसी लिए रसेन्द्रकल्पद्रुममें ६ रत्तीकी मात्रा लिखी है पर जब वच्छायन के बीज डाल के बनानी हो तो २ रत्ती की गोली बस है ॥ ६३ ॥

६४ अग्निदीपनीवटी

गन्धकं मरिचं शुण्ठी सैन्धवं यवजं नवम् ।
निम्बूरसेन वटिका चणमात्राऽग्निदीपनी ॥२७०

नि. र., र. सु., अजीर्ण ।

भाषा—गन्धक, कालीमिर्च, सोंठ, सैंधानमक और नया यवक्षार सब को बराबर लेकर नींबू के रस मे घोटकर चने के बराबर गोलिएँ बना लेना। यह गोली जठराग्नि को प्रदीप्त करती है ॥ ६४ ॥

६५ अग्निप्रदो रसः

कर्षौ द्वौ रसगन्धयोस्तु भवयोः
संमर्द्य नागस्य च,
कर्षैकेण विषेण कज्जलनिभं
कायस्य कूप्यां क्षिपेत् ।
लिप्त्वा कर्पटमृत्स्नया सुविधिना
संपाच्य यामाष्टकं,
ज्ञात्वा शीतलमत्र जातविधिना
मर्द्यं द्विकर्षार्पणः ॥
मक्षेद्रक्तिकमिक्षुशर्करयुतं
नाम्ना रसोऽग्निप्रदो,
मन्दाग्निक्षयसन्निपातमरुतां
नाशाय धार्यं वरः ॥ २७१ ॥

र. प्र. सु., अग्निमान्द्ये ।

भाषा—पारा, गन्धक, सीसा और वछनाग, प्रत्येक एक तोला लेकर सब को घोटकर कज्जली कर के शीशी में डालकर बाहर से कपडमिट्टी कर के ८ पहर तक बालुका यन्त्र मे पकाना । स्वांग शीतल होने पर २ तोले त्रिकटु मिलाकर बारीक पीस लेना । एक रत्ती भर ईखके रस अथवा शक्कर के साथ खाने से यह अग्निप्रद रस मन्दाग्नि, क्षय, सन्निपात, और वातरोगों का नाश करने के लिये उत्तम है ॥ ६५ ॥

६६ अग्निप्रभावटी

सैन्धवं नरसारं च यवक्षारं तथा विडम् ।
मर्दयेद्रससिन्दूर पटोलमूलजै रसैः ॥ २७२ ॥
माषमात्रां वटीं कृत्वा छायाशुष्कां समाचरेत् ।
प्रातः प्रातः पायवेत्तां कोकिलाक्षाम्भसा समम्
॥ २७३ ॥
यकृद्रोगं महाघोरं प्लीहानमतिदारणम् ।
वाताष्ठीलां वह्निमान्द्यं गुल्मं चैव व्यपोहति
॥ २७४ ॥

भा वि , यकृद्रोगाधिकारे ।

भाषा—सैंधानमक, नौसादर, यवक्षार, विडम-मक, और रससिन्दूर, सबको बराबर लेकर पटो-लकी जडके रससे भावना देकर उड़दके बराबर गोलियें बनाकर छायामे सुखा लेना । रोज सुबहको तालमखानेके पञ्चाङ्गके क्वाथके साथ इस गोलीको देना। यह गोली घोर यकृत् रोग, दारुणप्लीहा, वाता-ष्ठीला, मन्दाग्नि और गुल्मरोगोंको नष्ट करती है ६६

६७ अग्निमुख चूर्णम् (बृहत्)

द्वौ क्षारौ चित्रकं पाठा करंजं लवणानि च ।
सूक्ष्मैला पत्रकं भार्गी क्रिमिघ्नं हिङ्गुपौष्करम् ॥
२७५ ॥
शुण्ठी दार्वी त्रिवृन्मुस्तं वचा चेन्द्रयवास्तथा ।

चुक्राम्लं जीरकं धात्री श्रेयसी घोषकुञ्चिका ॥
अम्लवेतसमम्लीका यवानी देवदारु च ।
अभयातिविषा श्यामा हपुषारग्वधं समम् ॥२७७
तिलमुष्ककशिग्रूणां कोकिलाक्षपलाशयोः ।
क्षाराणि लोहकिट्टं च तप्तं गोमूत्रसेचितम् २७८
सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु समभागानि कारयेत्
मातुलुङ्ग रसेनैतद्भावयेद्दिवसत्रयम् ॥ २७९ ॥
दिनत्रयं तु शुक्तेन तथार्द्रकरसेन च ।
अत्यग्निकारकं चूर्णं प्रदीप्ताग्निसमप्रभम् ॥२८०
उपयुक्तं विधानेन नाशयत्यचिराद्गदान् ।
अजीर्णमथ गुल्मांश्च प्लीहानं गुदजानि च२८१
अष्ठीलामन्त्रवृद्धिं च वातरक्तं तथोदरम् ॥
ग्रहणद्युल्बणान् दोषान् नष्टमग्निं प्रदीपयेत्२८२

बौ. म., वृ. मा., र. र. क., नि. र., सा.म., ना. वि.,

भाषा—सज्जीक्षार, यवक्षार, चित्रक, पाढ, करंज, पांचों नमक, छोटी इलायची, तमालपत्र भारङ्गी, वायविडंग, हींग, पोहकरमूल, सोंठ, दारुहल्दी, निसोत, नागरमोथा, बच, इन्द्रजव, चोकम, जीरा, आंवला, गजपीपल, कलौंजी, अमलवेत, अमली, अजवायन, देवदारु, हरड, अतीस, काली निसोत, हाउबेर, अमलतास, और तिल, मोखा, सहजन, तालमखाना और पलाश इनके क्षार, गोमूत्रमें तपाकर बुझाया हुआ मण्डूर, सबको बराबर लेकर बारीक चूर्ण करलेना फिर तीन २ दिनतक बिजोरेका रस, सिरका, और अदरख के रस की भावनाएँ देना । यह वृहदग्निमुख चूर्ण अग्नि को अत्यन्त बढानेवाला तथा साक्षात् जलती हुई अग्नि के समान दीप्तिमान् है विधिपूर्वक उपयोग में लाया हुआ रोगों को शीघ्र नष्ट करता है । अजीर्ण, सम्पूर्णगुल्म, प्लीहा, बवासीर, उदर के रोग, अन्त्रवृद्धि, अष्ठीला, वातरक्त तथा अन्य बढेहुए रोगों को नष्ट करता है और अग्नि को प्रदीप्त करता है ॥ ६७ ॥

६८ अग्निमुखताम्रम् ।

गन्धकेनाक्षमात्रेण सूततुल्येन निर्मिता ।
कज्जली या तया लेप्यं ताम्रपत्रं तु तत्समम्२८३
अर्जुनस्वरसैः सार्धं पक्वोदुम्बरपल्लवैः ।
आच्छाद्य पञ्चलवणै श्चूर्णैश्चापि च मृन्मये २८४
अन्धमूषागतं ध्मातं तत्सिद्धं भक्षयेन्नरः ।
निहन्ति रक्तिकावृद्ध्या माषमात्रप्रयोगतः२८५
अम्लपित्तं क्षयं शूलं जरत्पित्तं सुदारुणम् ।
सप्तरात्रप्रयोगेण शरीरं निर्मलं भवेत् ॥२८६॥

र. र., र. न., अम्लपित्ताधिकारे । अग्निमुखताम्रे सूतगन्धककज्जली विधायार्जुनक्वाथेन पिष्टिभावाय पक्वोदुम्बरपत्रैस्ताम्रमवेष्ट्य शरावे पंचलवणचूर्णमध्ये धारयित्वा कृत्वा तदुपरि सौध (चूर्ण) सम्पुटं विधाय तत विकासयेत्सूषायां समाश्य ध्मापयित्वा भस्म कारयेत् ।

भाषा—१ तोला पारा और १ तोला गन्धककी कजली बनाकर, अर्जुनवृक्षकी छालके रस अथवा क्वाथमें घोटकर, २ तोले ताम्रके पत्रपर लेपकर पके हुए गूलरके पत्ते लपेटकर कच्चे सूतसे लपेटके मिट्टीके वर्त्तनमें पांचो नमक और चूनेके बीचमें क्रमसे रखकर अन्धमूषामें रख कर भापीसे धौंकना जब सिद्ध हो जाय तब निकालकर १ रत्ती की मात्रासे प्रारम्भ करना और रोजाना एक १ रत्ती बढाकर १ मासा तक पहुँचाना चाहिये । यह रस अम्लपित्त, क्षय, शूल, और दारुण पत्तिशूलको नष्ट करता है । सात रात्रि तक इसका प्रयोग करने से शरीर निर्मल हो जाता है ॥ ६८ ॥

६९ अग्निमुखमण्डूरम् ।

पलद्वादशमण्डूरं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
पञ्चकोलं देवदारु मुस्तं व्योषं पलत्रयं ॥२८७॥
विडङ्गस्य पलमात्रं तु पाकान्ते चूर्णितं क्षिपेत् ।
पाययेच्छाणमात्रं तु तक्रेण सह बुद्धिमान् ॥
असाध्यं क्षयथुं हन्ति पाण्डुरोगं चिरोद्भवम् ।
मण्डूरोऽग्निमुखो नाम सर्पिः क्षौद्रेण सेव्यताम्
॥ २८९ ॥

भै. र., प., शोथाधिकारे । पलमात्रमिति प्रत्येकमिरयभ्याहार्यम् ।

भाषा—४८ तोले मण्डूरको अठगुणे गोमूत्र मे पकाना फिर पकजाने पर उसमे पंचौंलवण, देव दार, नागरमोथा और त्रिकटु, इनको प्रत्येक १२ तोले और विडंलवण ४ तोले, सब चूर्ण करके डालना। इसको ४ मासेभर छाछके साथ घोलकर पीनेसे असाध्य शोथ और पुराने पाण्डुरोगको यह अग्निमुखमण्डूर नष्ट करता है। घी और शहद भी इसका अनुपान है ॥ ६९ ॥

७० अग्निमुखो रसः (प्रथमः)

सूतं गन्धं विषं तुल्यं मर्दयेदार्द्रकद्रवैः ।
अश्वत्थचिञ्चापामार्गक्षाराः क्षारौ च टंकणम् ॥
जातीफलं लवङ्गं च त्रिकटु त्रिफला समम् ।
शङ्खभस्म पञ्चपटु हिंगु जीरं द्विभागिकम् ॥२९१
मर्दयेदम्लयोगेन गुञ्जा मात्रा वटी शुभा ।
पाचनी दीपनी सद्योऽजीर्णशूलविसूचिकाः ॥
हिक्कां गुल्मं चोदरं च नाशयेन्नात्र संशयः ।
रसेन्द्रसंहितायां च नाम्ना वह्निमुखो रसः २९२

रसायन से., र. का., यो. र., र यो स., नि. र., र. सु., अजीर्णाधिकारे ।

भाषा—पारा, गन्धक और वछनाग बराबर लेकर अदरख के रस की भावना देना। फिर पीपल (वृक्ष), इमली और अपामार्ग (चिरचिटा) इनके क्षार, यवक्षार, सज्जी और सुहागा, जायफल, लौंग, त्रिकटु त्रिफला सबको बराबर और शंखभस्म, पाचोंनमक, हींग और जीरा प्रत्येक, पारेसे दूने डालकर अम्ल के योग से घोटकर २ रत्ती की गोलिए बनालेना। यह गोली पाचन दीपन है, अजीर्ण, शूल, हैजा, हिचकी, गुल्म, और उदर रोगको नष्ट करती है। रसेन्द्र संहिता मे इसी गोली को अग्निमुख रसकहा है ॥ ७० ॥

७१ अग्निमुखो रसः (द्वितीयः)

रसबलिगगनार्कं वेतसाम्लं विषं स्यात्,
सनरमिह पृथक् स्याद्भावयेद्रससमैतैः ॥२९४॥
कनकभुजगवल्लीकण्टकारीजयाद्भिः,
कमलसलिलवासामुष्टिकव्यम्बुपूरैः ॥ २९५ ॥
अरुणसदृशशाकैर्भातुलान्याऽथ योज्यः,
पटुगण इह तुल्यो भावयेदार्द्रकाद्भिः ॥२९६॥
दहनवदननाम्ना वल्लमानो निहन्ति,
प्रबलसकलशूलं तद्विकारानशेषान् ॥ २९७ ॥

र. च., टो, ध, नि. र., वृ यो. त., र. क. यो., र. सु., र. र. ७, र. क. ल, र. र. दी., र. र., रसायन स., र. र. को., शूलाधिकारे ।

टि० कव्यम्बुपूरैरित्यत्र कक्षिस्थाने रास्नाराष्ट्रीभ्यां विकल्पो दृश्यते, तत्र राष्ट्री शब्देन महाराष्ट्रीग्राह्या, रसरत्नाकरे स्पष्टतया महाराष्ट्रीति प्रयोगात् तत्र कक्षी-रास्नामहाराष्ट्रीणां विवादे वज्या एव जयस्तस्याः शूलप्रकरणे सर्वतोऽभ्यर्हितत्वात्। रत्नाकरौषधयोगे नन्द्यावर्तामृताजम्बुभल्य नीलोत्पलद्रवैरितिपाठेन भावनायां विशेषो दृश्यते।

भाषा—पारा, गन्धक, अभ्रकभस्म, ताम्रभस्म, अमलवेत, वछनाग और त्रिफला सबको बराबर लेकर, धतूरा, पान, कटेरी, जैत, कमल के फूल, सुगन्धवाला, वासा, कुचिला, मराठी (अथवा थूहर) और विजोरा, मरसा और भांग इन के क्वाथ की भावना देकर सबके बराबर पांचों नमक मिलाकर फिर अदरख के रस की भावना देना। यह अग्निमुख रस २ रत्ती की मात्रा मे लेने से घोर शूल और उसके विकारों का नाश करता है ॥ ७१ ॥

७२ अग्निमुखो रसः (तृतीयः)

पारदं माक्षिकं ताम्रं कृष्णाभ्रं गन्धकत्रयम् ।
मणिमन्थं विषं हिङ्गु त्वङ्निशाकंदकाञ्चनान्
रक्तमारिषनिर्गुण्डीमहाराष्ट्र्यादरूपकैः ।
जयाजयन्तीनिर्यासैस्तथा च विषतिन्दुकैः २९९
मर्दितं कुक्कुटपुटे पचेदग्निमुखाह्वयः ।

टि—१-कव्यम्बुनेत्यत्र भावनान्ते माक्षो गुञ्जाद्वयपरिमाणे सूत्रापेक्षयाऽधिक कार्यकरत्वात् ।

अष्ट गुञ्जामितः सोऽयं प्रयोज्यः साज्यनागरः
हिङ्गुसौवर्चलोष्णाम्बुयुतो वा गुल्मशूलजित्
॥ ३०० ॥

टो., र. का., र. र. को., र. स., शूलाधिकारे., र. र. को., शूलमर्दन रस इति नाम।

भाषा—पारा, सोनामक्खी, तांबा कृष्णाभ्रक भस्म, गन्धक त्रय (गन्धक हरिताल मैनशिल) संचल, हींग, दालचीनी, हल्दी, सुवर्ण, सममाग लेकर लाल मरसा, निर्गुण्डी (संभालू) महाराष्ट्री (मराठी) अडूसा, अरणी और जैत, कुचिला इन प्रत्येकके स्वरस अथवा क्वाथसे घोटकर कुक्कुट पुट मे पकाना । यह अग्निमुख नाम का रस बनेगा । इसकी मात्रा आठ रत्ती की है । और इसका अनुपान घी और सोंठ अथवा हींग, काळानमक और गरम जल है । यह रस गुल्म और शूलरोगको नष्ट करता है ॥ ७२ ॥

७३ अग्निमुखो रसः (चतुर्थः)

शुद्धं सूतं समं गन्धं रसार्धं मृतताम्रकम् ।
दिनैकं शाकजैर्द्रावैर्मर्द्यञ्च क्षीरिणीद्रवैः॥३०१
रुद्ध्वा लघुपुटे चैवपचेदग्निमुखो रसः ।
यवानीन्द्रयवापाठाबिल्वशुंठीरसाञ्जनैः ॥
चूर्णं शूलहरं चानु पिबेदुष्णाम्बुना सह॥३०२

र. र. को., र. ल. ल., यो. म., र. र., शूलाधिकारे।

भाषा—शुद्ध पारा और गन्धक बराबर लेना और पारेकी ½ ताम्रभस्म, इन सबको मिलाकर एक दिन सागके क्वाथ से भावना देना । लघुपुट मे बंद कर के उसको पकाना यह अग्निकुमार रस बनेगा । अजवाइन इन्द्रजो, पाठा, बिल्व (बेल) सोंठ और सहजने का चूर्ण २ मासा इस रसके साथ खाना और ऊपर से गरमपानी पीना चाहिये । यह रस उपरोक्तविधि से खाया हुआ शूलरोगको दूर करनेवाला है । इसरसकी मात्रा २ रत्ती से ४ तक की है ॥ ७३ ॥

७४ अग्निमुखो रसः (बृहत्) पञ्चमः

स्वर्जीक्षारं यवक्षारं भल्लातं गजपिप्पलीम् ।
अजमोदां वचां मुस्तां देवदारु विडङ्गकम् ३०३
पाठां दारुनिशां हिङ्गु धात्रीं दाडिमपुष्करम् ।
वृद्धदारुकपृथ्वीवयवानीजीरकद्वयम् ॥ ३०४ ॥
कर्पूरं नागरं भार्गीं मरिचं चाम्लवेतसम् ।
मण्डूरममयां शुण्ठीं चातुर्जातकरञ्जकम्॥३०५
आरग्वधं तथा पञ्चलवणानि विचूर्णयेत् ।
शिग्रुब्रह्मत्वचः क्षारौ पाटलासम्भवं तथा ३०६
तिलानां कोकिलाक्षस्य क्षारं शिखरिजं तथा।
दग्धशंखं समं सर्वं सूक्ष्मचूर्णं प्रकल्पयेत्॥३०७
आतपे मातुलुङ्गाम्ले भावनात्रयभावितम् ।
मुस्ताक्वाथैस्त्रिधा भाव्यमार्द्रकोत्थद्रवैस्तथा ॥ ३०८ ॥
बृहदग्निमुखोनाम माषैको दीप्तिकृद्भवेत् ।
गोमूत्रे वा सुरापाने सारनाले रसेऽपि वा ॥
असाध्योदरगुल्मौ च हन्ति सत्यं त्रिदोषजौ

र. को., अग्निमान्द्ये । ॥ ३०९ ॥

भाषा—सज्जी, यवक्षार, भिलावा, गजपीपल, अजमोद, वच, नागरमोथा, देवदारु, विडङ्ग, पाठा, दारुहल्दी, हींग, आंवला, अनारदाना, पोकरमूल, विधारा, श्वेतपुनर्नवा, अजवाइन, दोनों जीरे (अलग) कपूर, सोंठ, भारङ्गी, कालीमिर्च, अम्लवेत, मंडूर, हरड, सोंठ, (दो वार आया है इसलिये द्विगुण डालना चाहिये) चातुर्जात, (तज, पत्रज, लायची नागकेसर,) करञ्ज, अमिलतास, पांचो नमक (पृथक् पृथक्) सहजन, ढाकको छाल का क्षार सफेद पाटला, तिलका क्षार, तालमखानेका क्षार, अपामार्ग, (चिरचिटे) का क्षार और शंखभस्म इन सबको बराबर लेकर बारीक चूर्ण कर लेना । फिर बिजोरे निम्बूका रस, नागरमोथेका काथ, और अदरख के रस से अलग २ तीन तीन वार भावना देना । यह बृहत् अग्निमुख रस है । इसकी मात्रा एक मासा है । यह बड़ा दीपन है, गोमूत्र अथवा मद्य, या कांजीके साथ खानेसे यह रस सन्निपातसे

होनेवाले असाध्य भी उदररोग और गुल्मरोगोंको शीघ्र नष्ट करता है । इसकी मात्रा एक मासे से २ मासे तक है ॥ ७४ ॥

७५ अग्निमुखलोहः

त्रिवृच्चित्रकनिर्गुण्डीस्नुहीमुण्डिनिकाजटाः ।
प्रत्येकशोऽष्टपलिकान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ॥ ३१० ॥
पलत्रयं विडङ्गस्य व्योषात्कर्षत्रयं पृथक् ।
त्रिफलायाः पलान् पञ्च शिलाजतुपलं न्यसेत् ॥ ॥ ३११ ॥
दिव्यौषधीहतस्यापि वैकङ्कतहतस्य वा ।
पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहस्य चूर्णितम् ॥३१२
चतुर्विंशत्पलं सर्पिस्तथा च मधु शर्कराम् ।
घनीभूते सुशीते च दापयेदवतारिते, ॥३१३॥
एतदग्निमुखं नाम दुर्नामान्तकरं परम् ।
मन्दमग्निं करोत्येव कालाग्निसमतेजसम् ॥३१४
पर्वता अपि जीर्यन्ति प्राशनादस्य देहिनाम् ।
गुरुवृष्यान्नपानादि पयो मांसरसो हितः ॥३१५
दुर्नामपाण्डुश्वयथुकुष्ठप्लीहोदरापहम् ॥
न स रोगोऽस्ति यं चापि न निहन्यात्क्षणादिदम् ॥ ॥ ३१६ ॥
करीरकाञ्जिकादीनि वर्जयेत्तु प्रयत्नतः ।
सञ्चरत्यतोऽन्यथा लोहं देहे किट्टं च दुर्जयम् ३१७

र. चि., र. सु., र. प., र. प्र., भै. र., र. रा., र. क., रसायन सं., रो., च. द., र. सा., र. र. को., वा. भ., अर्शोरोगाधिकारे ।

टि० दिव्यौषधीहतस्यापीति—यद्यपि मनःशिलाया दिव्यसंज्ञत्वं कृतान्यत्र जाता. केचिन्मह्य ... नुमाताः परन्तु धातुवादरसायनादिसिद्धान्तावगाहनेन चाभिरोचमाभिरसरहारं पुरुषेण निरूपता सम्भाव्य लोकोत्तरगुणकारिता धातव आवहन्ति ता एव दिव्यौषधीपदेन मता. । यथा दिव्यौषधीमदादिपारदेऽभ्रसत्त्वाद्यनन्तापि बुभुक्षा भवति ।

भाषा—निसोत, चित्रक, निर्गुण्डी (संभालू) थूहर और गोरखमुण्डीकी जड़ इन सबको अलग अलग बत्तीस तोले लेना और १६ सेर पानीमें उसको पकाना । फिर विडङ्ग बारह तोले, त्रिकुट ३ तोले, त्रिफला २० तोले, शिलाजतु ४ तो०, और दिव्यौषधीसे अथवा सुवृक्ष (कांटी) से मारा हुआ कान्त लोह ४८ तोले मिलाकर बारीक चूर्ण कर लेना फिर घी शहद और शक्कर प्रत्येक ९६ तोले डालना । जब सब ठंढा होकर जमजाये तब यह रस अर्शोरोग (जिसमें गुदाके भीतर फटकर चीर जैसे पड़ते हैं) वालेको देना चाहिये । यह अग्निमुखनामवाला रस दुर्नाम (अर्शआदि) का अन्त करने वाला है । मन्दाग्नि को प्रलयकाल की अग्नि के सदृश बना देता है । जो लोग इस को खाते हैं उन को पहाड़ भी हजम हो जाते हैं । भारी और वृष्य अन्नपान दूध और मांसरस को खानेवाले के लिये हितकर है । यह रस जिस को क्षणभर मे नष्ट न कर देवे ऐसा कोई रोग ही नहीं है । करील और कांजी इत्यादि का उपयोग बिलकुल ही छोड़देना चाहिये । क्यों कि उपरोक्त वस्तुओं को उपयोग करने वाले के देह मे लोह और किट्ट फूट निकलता है ॥ ७५ ॥

७६ अग्निरसः (प्रथमः)

वज्रहाटकसूतानां भस्मैषां द्वित्रिषट्क्रमात् ।
त्रिकण्टकरसैर्भाव्यं दिनान्ते तद्विचूर्णयेत् ॥३१८
गुञ्जामात्रं प्रयोक्तव्यं सज्वरे राजयक्ष्मणि ।
स्नुहीमूलञ्च जम्बीरद्रवैः स्यादनुपानकम् ३१९
साध्यासाध्यं क्षयं हन्ति ह्यनुपानं मृगाङ्कवत् ।
रसमग्निरसं ख्यातं दरिद्रनिर्कं राजयक्ष्मनुत् ॥३२०

र. र., यक्ष्माधिकारे ।

भाषा—हीरा भस्म २ भाग, सुवर्णभस्म ३ भाग, पाराभस्म ६ भाग इन को लेकर १ दिनभर गोखरू के रस मे भावना देना । शाम को उस का चूर्ण कर लेना । इस की मात्रा १ रत्ती की है । जहां राजयक्ष्मा के साथ ज्वर भी होवे वहां इस का प्रयोग करना चाहिये । थूहर की जड़ और जंभीरी का रस इसका अनुपान है यह रस

भाषा—बीड लोहे की कड़ाही मे ऊपर और नीचे धान का भूसा रखकर बीच मे पारा रख देना । फिर कड़ाही को जामुन के रस से भरकर रातभर उसको वैसे रहने देना । प्रातःकाल जामुन का रस अलग करके दिन मे कड़ाही को सुखाकर फिर सायंकाल पूर्वोक्त विधि से पारे को रख देना । इस प्रकार ३ रात्रि पारे को भावना देकर समभाग वङ्ग मिलाकर उस की कज्जली कर लेना (वङ्ग को कड़छी मे पिघलाकर ठंढाकरके उस मे पारा मिलाकर घोटलेना), फिर उस का गोला जैसा बनाकर धतूरे के फल के भीतर रखकर कपड मिट्टी कर के पुटपाक करना ऐसे सात बार पुटपाक करना-फिर उस गोली पर धतूरे के गाढे रस का लेप देकर भांग की लुगदी बनाकर भीतर उसको रखकर भांग के रस से दोलायन्त्र मे पकाना, फिर दूसरी बार अफीम का लेप देकर पोस्त के पानी से दोला यन्त्र मे पकाना, फिर तिसरी बार मद्यसे दोलयन्त्र मे पकाना, फिर केले के फल, गुड अथवा किसी मीठी वस्तु के भीतर रख कर जितनी देर मुखमे रखें उतनी देर वीर्य स्खलित नही होगा । इस को खाने से वीर्यस्तम्भन होता है । चाहे १०० स्त्रियों से गमन करें ॥ ८८ ॥

८९ अङ्कोलबद्धवटी ॥

पारदं तु समादाय श्वेताङ्कोलरसवारिणा ।
त्रिदिनं भावयित्वा तु तत्समं गन्धकं क्षिपेत् ॥
॥ ३६३ ॥

गन्धकेन समं कृत्वा ततःकज्जलिकां चरेत् ।
अङ्कोलकरसेनैव संमर्द्य गुटिकां चरेत् ॥३६४॥
सद्योमारितछागस्य मांसपिण्डोदरे क्षिपेत् ।
रक्तचित्रकनिर्यासं तालमूलीरसं तथा ॥३६५॥
अनयोस्तु रसं दत्वा ततो मांसेन वेष्टयेत् ।
मांसपिण्डेन संवेष्ट्य वसंतलेऽनलप्रभे ॥३६६॥
प्रक्षिप्य तं पचेद्यत्नाद् ध्यात्वादेवीं रसेश्वरीम् ।
पच्यमाने बलिं दत्वा समभ्यर्च्य कुमारिकाः॥
॥ ३६७ ॥

ततः सिन्दूरतायन्नं वटकं तं समुद्धरेत्
सिद्धेऽस्मिन् सुमुहूर्तेतु सिद्धपारदरक्तिकाम् ॥
॥ ३६८ ॥

लेहयेन्मधुसर्पिभ्यां क्षीरं चानु पिबेदिह ।
यथेष्टं भोजनं कार्यं कटुकाषायवर्जितम् ॥३६९॥
अनेन विधिना कृत्वा नरः स्यात् कामदेववत्
नारीशतं सहस्रं वा रमयेत् कामनिर्भरः॥३७०॥
अकृत्वा मैथुनं रेतः स्फुटित्वा लोचनं व्रजेत्
रसेऽस्मिन् भक्ष्यमाणे तु मैथुनं नैव वर्जयेत्
॥ ३७१ ॥

पारदं संक्रमेद्यत्र निश्चितं कामगोचरे ।
स एव मन्मथाकारो नात्र कार्या विचारणा
॥ ३७२ ॥

वी. म.,

भाषा—शुद्ध पारे को सफेद अंकोल के रस मे तीन दिन तक भावित करना (भावना देना ।) फिर पारे के बराबर गन्धक मिलाना और खरल मे बारीक कज्जली बना लेना । फिर अंकोलके ही रस को मिलाकर गोला बना लेना फिर तत्काल मारे हुए बकरे के मांस का पिंड जैसा बनाकर गोले को उस के भीतर रखना फिर लालचित्रक का रस और तालमूली की जड का रस इन मे उस को डुबाकर फिर बाहर से चारों तरफ बकरे का मांस लपेट देना फिर अग्नि के समान गरम रेत मे उस को डाल कर भून लेना । यह सभी काम रसे-श्वरी देवीका ध्यान करके करने चाहिये और जब वह मांसपिण्डभूना जाय तब देवी को बलि देकर कुमारियों की पूजा भी करना । फिर जब वह मांस पिंड सिन्दूर के सदृश रंगवाला हो जावे तब निकाल लेना फिर इस प्रकार सिद्ध किए हुए पारे की १ रत्ती शुभ मुहूर्त मे शहद और घी के साथ चाटे

और ऊपर से दूध पीवे। फिर जो अच्छा मालूम पडे वह भोजन करे। परन्तु तीखा और कसैला भोजन छोडदेना चाहिये। कुछ दिन इस विधिसे इस सिद्ध पारद को खाने से मनुष्य कामदेव के सदृश हो जाता है। काम से उन्मत्त होकर सौ या हजार स्त्रियों को रमण करा सक्ता है। इस रस का सेवन करने वाला यदि मैथुन न करे तो वीर्य आंख में आजाता है। इस लिये इस रस को खाने में मैथुन का परहेज नहीं है। यह सिद्ध किया हुआ पारा जिस २ के शरीर मे पहुंचेगा वह २ कामदेव के सदृश हो जावेगा इस में कुछ सन्देह नहीं है ॥ ८९ ॥

९० अचलेश्वरः

मृतं सूतं शुद्धगन्धं त्रिफलां गुग्गुलुं समम् ।
सर्वंवातारितैलेन मिश्रं कर्षं लिहेत्सदा ॥ ३७३ ॥
षण्मासेन जरां हन्ति दीर्घमायुः करोति च ।
अजस्य वृषणं पाच्यं गवां क्षीरेण तं निशि ॥
सितायुक्तं पिबेच्चाशु रसोऽयमचलेश्वरः ॥ ३७४ ॥

र. सा.,

भाषा—पाराभस्म, शुद्ध गन्धक, त्रिफला और गुग्गुल, इन सब को बराबर लेकर बारीक चूर्ण करके एरण्ड के तेलके साथ रोज चाटना। इस प्रकार ६ महीने खाने से बूढा भी जवान होजाता है यह अचलेश्वर रस आयु को बहुत बढाता है। इसका सेवन करने वाले को रात्रि मे बकरे के अण्डकोष की मींगको गाय के दूधमे उबालकर मिश्री मिला करके खाना चाहिये ॥ ९० ॥

९१ अचिन्त्यशक्ती रसः

रसगन्धकयोर्ग्राह्यं प्रत्येकं माषकद्वयम् ।
भृङ्गकेशाढ्यनिर्गुण्डीमण्डूकीपत्रसुन्दराः ॥ ३७५ ॥
श्वेतापराजितामूलं शालिञ्चकालमारिषम् ।
सूर्यावर्तः सितधैर्यां चतुर्माषकसम्मितैः ॥ ३७६ ॥
प्रत्येकस्वरसैः मर्द्य शिलायामवधानतः ।
स्वर्णमाक्षिकमाषञ्च दत्त्वा मरिचमाषकम् ॥ ३७७ ॥
नेपालताम्रदण्डेन घृष्ट्वा तं कज्जलद्युतिम् ।
वटी मुद्गोपमा कार्या छायाशुष्का तु रक्षिता ॥ ३७८ ॥
प्रथमे वटिकास्तिस्रः कृत्वा नवशरावके ।
ततः रसर्पणं सूर्यं पूजयित्वा प्रणम्य च ॥ ३७९ ॥
वारिणा गालयित्वा तु पातुं देयञ्च रोगिणे ।
स्वेदोपवासविहिते ज्वलन्ते चाल्पजले तथा ॥ ३८० ॥
द्वितीयेऽह्नि वटीयुग्मं वटीमेकां तृतीयके ।
यावन्तो वटिका देयास्तावज्जलशरावकम् ॥ ३८१ ॥
तृष्णायां च रसे दद्यात्जाङ्गलानां जलं तृपि ।
कुलायदधिसंयुक्तं भक्तं भोज्यं यथेप्सितम् ॥ ३८२ ॥
लावपक्षिरसो देयः संस्कृतः सैन्धवादिभिः ।
पथ्यमप्रियलं वीक्ष्य वारिभक्तरसं तथा ॥ ३८३ ॥
शिरश्चलनशूलादौ तैलं नारायणादि च ।
सन्निपातं निहन्त्याशु ज्वरांश्च विविधांस्तथा ॥ ३८४ ॥

भै., र. सु., सन्निपाताधिकारे. विल्वपत्रमासदाने रच-यिता अज्ञप्य

भाषा—पारा और गन्धक प्रत्येक २ दो मासे भांगरा, केशराज (काला भांगरा), सभालु, माही, पत्रसुंदर (मूमा), सफेद अपराजिता की जड़, शालिञ्चशाक और सफेद सूर्यमुखी इन सबको ४ चार मासे लेना, भांगरेसे लेकर उपरोक्त सभी औष-

वंग, हींग, सुहागा, दन्तीमूल और निसोत का चूर्ण प्रत्येक ४ चार तोले, अजमोद, अजवायन सज्जी, जवाखार और पांचों नमक, प्रत्येक दो तोले लेना। इन सब को मिलाकर २० बार अदरख के रस से भावना देना। पञ्चकोल (पीपल, पीपलामूल, चव्य, चित्रक, सोंठ) के क्वाथ से १० बार और गिलोयके क्वाथ से दसबार भावना देना फिर सब से ½ कालीमिर्च मिलाकर बारीक पीसकर चने के बराबर गोलियें बनालेना। और छाया मे सुखाकर शीशीमे भर लेना। अजीर्णरोग जब बलवान् हो जाता है उस को नष्ट करने के लिये यह कालाग्नि है। बहुत समय से नष्ट हुई जठराग्नि को यह प्रदीप्त करता है। सभी प्रकार के आमवात, प्लीहा, पाण्डुरोग, प्रमेह, आनाह, विद्रधि, सूतिकारोग, संग्रहणी, दमा, खांसी, गुल्म, राजयक्ष्मा, क्षय, अम्लपित्त, शूल, भगन्दर, अर्श, आठ प्रकार के उदर रोग और घोर यकृत् इन सब रोगों का यह रस नाश करता है गले तक भोजन के बाद भी इस रसको खाया जाय तो १ पहरके भीतर ही सब खाया हुआ भस्म हो जाता है। राजा भोज जब ४ प्रकार के भोजनों को बड़ी मात्रा में खाना चाहते थे तब सब संसार के हितैषी गहनानन्दनाथ ने कृपा कर के उनकी इच्छाको इस रस से पूर्ण किया ॥ ९६ ॥

९७ अजीर्णगजाङ्कुशः

(खड्गनारायणः)

रसगन्धविडङ्गानि दीप्यकामृतसूरणम् ।
वर्षाभूपञ्चलवणं पञ्चकोलाम्लवेतसम् ॥४०६॥
क्षारत्रयाम्लिका हस्तिकर्णीमरिचरामठम् ।
सर्वेऽपि सदृशा भागाः सामुद्रं श्लक्ष्णभर्जितम् ॥ ४०७ ॥
सर्वं सम्पूर्णितं कृत्वा वह्निपाठेपुपुङ्खिकाः ।
एभिः क्रमेण संमर्द्य भूयोऽपि चणकाम्लकैः॥ ४०८ ॥
बीजपूररसेनाथ लकुचार्द्ररसैः क्रमात् ।
भावयेत्कोलमात्रोऽयं योज्यश्चार्द्रकवारिणा ॥ ४०९ ॥
विरुद्धाध्यशनाजीर्णं विषमाशनभोजने ।
गुर्वन्नं मांसभक्ष्याणि बहुशो भुञ्जतामपि ॥ ४१० ॥
भुक्तं तु शमयेच्छीघ्रं बुभुक्षां कुरुते पुनः ।
निहन्ति सकलाजीर्ण-मलसन्दण्डकद्वयम् ॥ ४११ ॥
विशालाक्षमत्युग्रं घोरामपि विसूचिकाम् ।
विलम्बिकामग्निमान्द्यं शूलगुल्मक्षयानपि ॥ ४१२ ॥
अरोचकं पार्श्वशूलं शूलं च परिणामजम् ।
खड्गनारायणो नामरसः कारुण्यशालिना
अश्वपोतमदासेन कृतोऽजीर्णगजाङ्कुशः । ॥ ४१३ ॥

र. क. यो.,

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, विडङ्ग, अजमोद, बछनाग, सूरण (जमीकंद) पुनर्नवा, पांचों नमक, पञ्चकोल, अम्लवेत, तीनों क्षार, इमली, हस्तिकर्णी (एरण्डकी जड़की छाल) कालीमिर्च और हींग इन सबको बराबर लेना परन्तु समुद्रलवणको भून लेना। फिर सबका बारीक चूर्ण करके चित्रक, पाठा और शरपुंखा के रस अथवा क्वाथ से अलग २ भावना देना फिर चनेके खारसे बिजौरे तथा बड़हल और अदरख के रस से पृथक् पृथक् भावना देना। इस रस की ½ तोले की मात्रा अदरख के रस के साथ खाना यह रस विरुद्ध और अधिक भोजन करने से होनेवाले अजीर्ण तथा विषम भोजन मे होने वाले अजीर्ण और भारी अन्न अथवा मांसादि अधिक खाने से होने वाले अजीर्ण इन सबको नष्ट करके जल्दी भूख लगाता है। आलस्यको दूर करता है। इसका सेवन करनेवाला मनुष्य बहुत भोजन करके पचा सकता है यह रस भयानक हैजा, दण्डक

(जकड़ जाना) विलम्बिका, मन्दाग्नि, शूल, गुल्मरोग, क्षय, अरुचि, पार्श्वशूल और परिणामशूल इन सबको नष्ट करता है परम दयालु श्रीअन्नपोसमदास ने खड्गनारायणनामवाला यह रस बनाया है ॥ ९७ ॥

९८ अजीर्णहररसः (प्रथमः)

गन्धेशपिष्टिं गगनं ससैन्धवं,
सौवर्चलं ग्रन्थिकचव्यचित्रकम् ।
कृष्णामजाजीं जरणं शिवां तथा–,
शुण्ठीं समांशैर्गुटिकाग्निकारिणी ॥४१४॥

रसेन्द्रम,

भाषा—गन्धक और पारा बराबर लेकर पिट्ठी बना लेना और अभ्रकभस्म, सैंधानमक, कालानमक, पिपलामूल, चव्य, चित्रक, पीपल, जीरा, अजवाइन, हरड और सोंठ इन सबको पारेके बराबर बराबर मिलाकर घोटकर गोलियें बना लेना। ये गोलियें जठराग्निको बढाती हैं ॥ ९८ ॥

९९ अजीर्णहरो रसः (द्वितीयः)

द्वौक्षारौ टङ्कणं सूतं लवङ्गं लवणत्रयम् ।
पिप्पली गन्धकं शुण्ठीं मरिचं पलसम्मितम् ॥ ४१५ ॥

कर्षमेकं विषं दत्त्वा सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
अर्कदुग्धस्य दातव्या भावनाः सप्त वासरान् ॥ ४१६ ॥

अन्तर्धूमे गजपुटे पक्त्वा शीतं समुद्धरेत् ।
ततो लवङ्गमरिचस्फटिकीनां पलंपलम् ॥ ४१७ ॥

सर्वं संमर्द्य दृढवद् दृढभाण्डे निधापयेत् ।
सायं गुञ्जाद्वयं खादेद्भुक्तं द्रावयति क्षणात् ॥ ४१८ ॥

पुनर्भोजनवाञ्छा च जनयेत्प्रहरोपरि ।
आममांसं द्रावयति श्लेष्मरोगनिकृन्तनः ॥ ४१९ ॥

वै. र., अजीर्णाधिकारे ।

भाषा—सज्जीक्षार, जवाखार, सुहागा, पारा, लौंग, लवण त्रय (कालानमक,सेंधा और बिड) पीपल, गन्धक, सोंठ और कालीमिर्च प्रत्येक ४ चार तोले लेकर और उसमें १ तोला बच्छनाग मिलाकर सबका बारीक चूर्ण करलेना फिर आकडेके दूध से ७ दिन तक भावनाएं देते रहना फिर गजपुटमें उसे इसप्रकार पकाना कि उसका धूआ (वाष्प) बाहर बिलकुल न निकले, ठंढा होनेपर निकाललेना फिर उसमें लौंग, कालीमिर्च, और फटकडी प्रत्येक ४ चार तोले मिलाकर बारीक चूर्ण करलेना और मज़बूत बरतन में रख लेना। सायंकाल को इस रस की २ रत्ती की मात्रा खाने से खाया हुआ क्षणभर में पचजाता है इस रस को खानेवाला भोजन करने के एक पहरबाद फिर भोजन की इच्छा करता है। यह रस कच्चे मांस को भी जीर्ण कर देता है (गला देता है) और कफसे होनेवाले रोगों को नष्ट करता है ॥ ९९ ॥

१०० अजीर्णहरो रसः (तृतीयः)

सूतं गन्धकतालकं विषयुतं टङ्कं यवक्षारकं,
भार्गीवह्निपुनर्नवात्रिकटुकं लोहाभ्रकं त्रैफलम् ।
चूर्णं भृङ्गरसेन मर्दितमतो निर्गुण्डिकाद्रावकः,
पश्चादार्द्रकबीजपूरकरसैर्देयाः पुनर्भावनाः ॥ ॥ ४२० ॥

भुक्तं जीर्यति भोजनं गुरुतरं मांसादिकं पैष्टिकं,
गुञ्जापञ्चकसम्मितास्य वटिका श्रीभैरवाच्छिक्षिता ॥
गुल्मप्लीहजलोदरं कटिभवं शूलं पुनर्जाठरं,
शोफं चामसमुद्भवं बहुरुजं दुर्यादने भक्षणे ॥ ॥ ४२१ ॥

वै. र., अजीर्णाधिकारे ।

भाषा—पारा, गन्धक, हरताल, बछनाग, सुहागा, जवाखार, भारङ्गी, चित्रक, पुनर्नवा, त्रिकटु, लोह, अभ्रक (भस्म) और त्रिफला इन सब को बराबर भाग लेकर बारीक चूर्ण करलेना फिर

भांगरे का रस, निर्गुण्डी का रस, अदरख का रस, और चित्रेरे का रस इन से (अलग २) भावना देना। इस रस को खाने से खाया हुआ आहार, भारी से भारी पदार्थ, मांस आदि पुष्टि-कारक पदार्थ सभी जीर्ण होजाते हैं इस रस की १ रत्ती की गोली बनानी चाहिये। श्री भैर वजी से यह रस सीखा है यह रस गुल्मरोग, प्लीहा, जलोदर, परिणामशूल, जठरशूल, सूजन और आमविकारसे होनेवाले सभी रोगों को नष्ट करता है। इसके खाने वाले को दूध और चावल (भात) खाना चाहिये ॥ १०० ॥

१०१ अजीर्णारिरसः

शुद्धं सूतं गन्धकं च पलमानं पृथक्पृथक् ।
हरीतकी च द्विपला नागरं त्रिपलं स्मृतम्
॥ ४२२ ॥
कृष्णा च मरिचं वह्निस्त्रिन्धूत्थं त्रिपलं पृथक्।
चतुष्पला च विजया मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः ॥
भावयेत्सप्तवारांस्तद्धर्ममध्ये पुनःपुनः ॥४२३॥
सिद्धस्त्वजीर्णारिरयं प्रसिद्धो,
भुक्तस्तथा स्वाग्निबलं निरीक्ष्य ।
सम्यक्पचत्याशु करोति वह्निं,
मजीर्णदोषं परिहृत्य पूर्वम् ॥ ४२४ ॥
आहारं द्विगुणं विधाय नितरां पुष्टिं परां संदिशे-
दापाकं जठरस्थितस्तु बहुधा सपाक्य संरेचयेत्।
तस्मात्सेव्यमिदं प्रभातसमये वैद्येन दत्तं क्षणा-
च्छूलप्लीहमहोदरार्तिशमनो गुल्मामविद्वेषणः
॥ ४२५ ॥

र का, र सु, यो र, वृ यो, चि र, वै र, र च, भि र, वै चि, र क स, रसायनसं, चि क, टो, अजीर्णाऽधिकारे।

टि०—त्रिविधा कवकपवच्चा हरीतकी द्विपला चविका नागरं च न धृहीतमिति विशेष ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक प्रत्येक ४ तोले, हरड ८ तोले, सोंठ, पीपल, काली मिर्च और सेंधा नमक, प्रत्येक १२ तोले और भांग १६ तोले सबको मिलाकर नीबूके रसमे घोटना इसी प्रकार धूपमे ७ बार भावना देना यह सिद्ध और प्रसिद्ध अजीर्णारि रस है। जठराग्निके बलको देखकरके खानेसे जठराग्निको प्रदीप्त करता है। और अजी-र्णके सभी दोषोंको नष्ट करता है आहारको यह रस दूना कर देता है और बहुतही पुष्टिको देता है। आहारको पचने तक पेटमे रखकर फिर बाहर निकालता है। इसलिये इस रसको वैद्यसे लेकर प्रात काल खाना चाहिये। यह रस शूल, प्लीहा, बहुत बढा हुआ उदरशूल और गुल्मरोगको नष्ट करता है॥ १०१ ॥

१०२ अञ्जनभैरवः

सूततीक्ष्णकणागन्धमेकांशं जयपालकम् ।
सर्वैस्त्रिगुणितं जम्बूवारिणा च सुपेषितम् ।
नेत्राञ्जनेन हन्त्याशु सर्वोपद्रवमुद्धतम्॥४२६॥

र सं, रसायनसं, र च, र सं सि, यो म, र को, सन्निपाताधिकारे।

भाषा—पारा, फौलाद, पीपल और गन्धक इन सबको बराबर लेना फिर सबसे तिगुना जमाल गोटा लेकर जम्भीरीके रसमे घोटकर आंखमे लगानेसे सभी (आंखके) उपद्रवोंको नष्ट करता है॥१०२॥

१०३ अञ्जनम्

वाटीकं रसकं तुल्यं कर्पूरं मृतशुल्वकम् ।
कासमर्दरसैर्मर्द्यं दिनार्धं वटकीकृतम् ॥
अञ्जनं ज्वरदाहघ्नं सर्वदोषनिषूदनम् ॥४२७॥

र सं, सन्निपाताधिकारे।

भाषा—हींग, खपरिया, कपूर, तांबा और ताम्रभस्म, सबको बराबर लेकर कसौंदीके रसमे दोपहर तक घोटना फिर उसकी गोलियें बना लेना। इसका अञ्जन करनेसे ज्वर, दाह, और सब दोष नष्ट होते हैं॥ १०३ ॥

१०४ अञ्जनम्

रसव्योषकरञ्जाश्च मातुलुंगजटा निशा ।
अञ्जनं काञ्जिकेनैव विषूचीं हन्ति दारुणाम् ॥ ४२८ ॥

र. का.,

भाषा—पारा, त्रिकटु, करंज, बिजौरेकी जड और हल्दी इन सबको पीसकर कांजीके साथ अञ्जन करनेसे भयानकसे भयानक हैजा दूर हो जाता है ॥ १०४ ॥

१०५ अञ्जनम् (अभिन्यासे)

सूतं च तीक्ष्णकं गन्धमेकांशं जयपालकम् ।
सर्वैस्त्रिगुणितं जम्बीरपिष्टं दिनाष्टकं ॥
नेत्राञ्जनेन हन्त्याशु सन्निपातमुपद्रुतम्॥४२९॥

र. का.,

भाषा—पारा और पोलाद बराबर और पारेका ½ गन्धक और सबसे तिगुना शुद्ध जमालगोटा लेना। फिर सबको मिलाकर आठ दिन तक जंभीरीके रससे भावना देना। यह अञ्जन आंखमे लगानेसे घोर सन्निपात भी शान्त हो जाता है ॥ १०५ ॥

१०६ अञ्जनभैरवरसः

शुद्धः सूतः पिप्पली टङ्कगन्धौ,
सर्वे तुल्याः सारकः स्यात्तदर्धः ।
सर्वं भाव्यं निम्बुकोत्थैः पयोभिः,
छायाशुष्कं काचभाण्डे निदध्यात् ॥ ४३० ॥
नेत्रयोरञ्जनादेष निहन्त्यञ्जनभैरवः ।
सन्निपातान् रसः सर्वान् दुःसाध्यानात्र संशयः ॥ ४३१ ॥

र. क.,

भाषा—शुद्ध पारा, पीपल, सुहागा और गन्धक, सबको बराबर और सबका ½ जमालगोटा लेकर नीबूके रससे भावना देना, फिर छायामे सुखाकर शीशीमे रख देना यह अञ्जनभैरव रस आंखोंमे लगानेसे दुःसाध्य सन्निपातको नष्ट करता है। इस मे कुछ भी सन्देह नहीं है ॥ १०६ ॥

१०७ अतिसारकुठारः ।

बृहद्एला च विषं बीजं टङ्कणेन्द्रयवाः समाः ।
जीरकं नागराफेनं नागभस्म च धातकी॥४३२॥
कुबेराक्षं प्रतिविषा समभागानि कारयेत् ।
धूर्तपत्ररसैर्मर्द्यं गुञ्जात्रयप्रमाणतः ॥ ४३३ ॥
देयो मधुकणायुक्तः सर्वातीसारनाशनः ।
अतिसारकुठारोऽयं शम्भुना परिकल्पितः ॥ ॥ ४३४ ॥

वा.,

भाषा—बडी इलायची, बछनाग, धतूरेके बीज, सुहागा, इन्द्रजौ, जीरा, सोंठ, अफीम, सीसेकी भस्म धायईके फूल, करंजेके बीज और अतीस इन सबको बराबर लेकर धतूरेके पत्तोंके रसमे घोटकर सुखाकर बारीक चूर्ण कर लेना। इस रसको शहद और पीपलके साथ ३ रत्ती देना। यह सभी प्रकारके अतिसारोंको नष्ट करता है यह अतिसार कुठार रस शिवजी महाराजने बनाया है ॥ १०७ ॥

१०८ अतिसारदलनो रसः प्रथमः ।

वराटकान् पूरय सूतगन्ध-
विषैः शुभैश्चित्ररसेन पिष्टैः ।
तेषां मुखेऽस्करकान् प्रदद्य
भाण्डेनिरुध्यात्पपुटैः पुटेत्तान् ॥४३५॥
वल्लमस्य विजयाजरणाभ्यां
वारयेद्ग्रहणिकामतिसारम् ।
शूलमग्निसदनं घृतकृष्णे-
नोऽतिसारदलनस्य किलाशु ॥ ४३६ ॥

र. सं., अजीर्णे, टि. अत्र घृतकृष्णेत्यत्र घृतमरिचैरिति बोध्यम् ।

भाषा—पारा, गन्धक और बछनाग, इनको बराबर लेकर चित्रकके क्वाथके साथ पीसना फिर उसको कौडियोंके भीतर भर देना, उन कौडियोंके मुखोंको मिट्टीसे बंद करके हांडीमे रखना और उसका मुख बंद कर लेना और दश बारह जंगली कंडोंमे पकावे, ऐसे ३ पुट देवे यह रस संग्रहणी, अजी-

सार, शूल और मन्दाग्निको नष्ट करता है इसकी मात्रा २ रत्तीकी है। अनुपान भाग और जीरेका चूर्ण है। अतीसारको नष्ट करनेके लिये इसका अनुपान घी और कालीमिर्च भी है ॥ १०८ ॥

१०९ अतिसारदलनो रसो द्वितीयः

तुत्थं सूतं शिवं गन्धं शङ्खभस्माभ्रकं समम् ।
अहिफेनं समं तावद्बीजं कनकसम्भवम् ॥४३७॥
भावयेद्विजयाद्रावैः सप्तधा चाब्धिशोषकैः ।
गुञ्जामात्रमिदं सेव्यं सर्वातीसारनाशनम् ॥
॥ ४३८ ॥

रसायनम् , अतिसाराऽधिकारे

भाषा—तूतिया, पारा, बछनाग, गन्धक, शङ्खभस्म और अभ्रकभस्म, अफीम और धतूरे के बीज इन सब को बराबर लेना फिर भागके रस और समुद्रशोष से अलग २ सात २ बार भावना देना इस रस की मात्रा १ रत्ती की है यह सब अतीसारों को नष्ट करती है ॥ १०९ ॥

११० अतिसारभैरवी वटी ।

जातीपत्रं देवपुष्पं च शुण्ठी
कङ्कोलं चेच्चन्दनं कुङ्कुमं च ।
कृष्णाचूर्णं शुद्धमाकल्लकं स्या-
त्सर्वाण्येवं चूर्णयेद्व समानि ॥४३९ ॥
सूतस्यैवं भस्ममिश्रं प्रकुर्या-
द्भागे चैकं मिश्रयेन्नागफेनम् ।
खल्वे सर्वं मर्दितं चैकयामं
कार्या वर्त्तिर्वल्लमात्रा जलेन ।
भक्षेद्रात्रौ पाययेत्तण्डुलोदं
हन्यात्सर्वान् सर्वदोषातिसारान् ॥४०४॥

र प्र सु , अतिसारे

भाषा—जावित्री, लौंग, सोंठ, शीतलचीनी, चन्दन, कुङ्कुम, पीपल का चूर्ण और शुद्ध अकरकरा इन सब को बराबर लेकर चूर्ण कर लेना फिर पारा और अफीम, जावित्री के बराबर मिलाकर एक पहर तक खरलमें इसको घोटना और २ रत्ती की गोलिया पानी मिला कर बना लेना। रात्रिमें इस गोली को खाना और ऊपरसे चावल का धोवन पीना। इस रस के प्रभाव से सभी दोषों से होनेवाले सभी प्रकार के अतीसार नष्ट होजाते हैं॥११०॥

१११ अतीसारविदारणम् ।

जातीफलं धूर्तबीजं शुण्ठी प्रतिविषा विषम् ।
चूतास्थि धातकी पुष्पमफेनं विजया समम्
॥ ४४१ ॥
गुडूची द्रावकैर्मर्द्य गुटिकाः कारयेद्भिषक् ।
अनुपानविशेषेण रक्तिकैकप्रमाणतः ।
दातव्यं तत्क्षणेनैव सर्वातीसारनाशनम् ॥४४२॥

र क यो ,

भाषा—जायफल, धतूरे के बीज, सोंठ, अतीस, बछनाग, आमकी गुठली, धाय के फूल, अफीम और भाग सबको बराबर लेकर गिलोयके रसमे घोटकर एक रत्ती भरकी गोलिए बना लेना इसको खाने से सभी प्रकार के अतीसार क्षणमात्रमे नष्ट होजाते हैं ॥ १११ ॥

११२ अतिसारसेतुः ।

दरदं देवकुसुमं तथा सर्जरसं सिताम् ।
औदुम्बर नागफेनं समभागं विमर्दयेत् ॥४४३॥
चूर्णं तण्डुलतोयेन गुञ्जैकं दापयेद्बुधः ।
हन्ति सर्वानतीसारान् साध्यासाध्यांश्च संशयः
॥ ४४४ ॥

र. क ल ,

भाषा—सिंगरफ, लवंग, राल, मिश्री, तांबा (भस्म) और अफीम सबको बराबर लेकर बारीक चूर्ण कर लेना। चावल के धोवन के साथ इसका सेवन करने से सभी प्रकार के साध्य और असाध्य अतीसार दूर हो जाते हैं ॥ ११२ ॥

११३ अतिसारहरो रसः (प्रथमः)

रसगन्धचराचराः समाः
कनकाम्बुकपर्दविमर्दिताः ।

शुटिता विजयारसाप्लुताः
कुटजाम्बग्निपयोविमर्दिताः ॥ ४४५ ॥
स जयेदतिरेकमूर्जितं
विजयाङ्घ्रिर्मधुना निषेवितः ।
ग्रहणीमपि दुष्करां तथा
गुडवल्लपा गुडवालत्रिलकैः ॥ ४४६ ॥
मधुना साक्षुण्डेन दध्नाथाम्बुजलेन वा ।
साक्षुण्डविकाविश्वाजयाचूर्णं मधुप्लुतम् ॥ ४४७ ॥
तेन संसेवितो हन्यादतीसारं सुदारुणम् ।
कोमलं दाडिमं पूर्णं जीरकेण विपाचितम् ॥ ४४८ ॥
पुटयेत्तु विधानेन जयेत्तेन धुतः स्रुतिम् ।
कुटजत्वक्फलपुष्पाथो यदि युक्तो विषाप्लुतः ॥ ४४९ ॥
येनानुपानेन युतो जयेदाशूदरामयम् ।
काञ्जिकेन शिवाचूर्णं भावितं मधुना पुनम् ॥ ४५० ॥
तेन वल्लद्वयं हन्याद्ग्रहणीं च प्रवाहिकाम् ।
शुण्ठीं जीरयुतां पक्त्वा पुटपाकविधानतः ॥
तथा दधिपुतो हन्याज्जठरामयमुद्धतम्॥४५१॥
रसावतारे, १

भाषा—पारा, गन्धक और फार्वाभस्म, सबका बराबर लेकर क्रमसे धतूरे के रस और आक के दूध से भावना देना, फिर पुटदेकर भांगके रसमें डुबाकर कुछ देर तक सुखाकर कुरैया और चित्रक के क्वाथ से पृथक् पृथक् भावना देना, यह रस भांग के रस और शहद के साथ खाने से कष्टसाध्य भी अतिसार को दूर करता है। श्वेत गुआपरके फलक, गुड और पेठकी मिश्रीके साथ खानेसे यह दुःसाध्य संग्रहणीको नष्ट करता है। शहद और बहुफलीके चूर्णके साथ; अथवा दही और सुगन्धवालाके क्वाथके साथ; अथवा महुआ, अतीस सोंठ और जैत अथवा भांग के चूर्ण और शहदके साथ खानेसे दारुण अतिसार को भी नष्ट करता है। कच्चे अनारमे जीरा भरकर पुटपाक करके उसके साथ खानेसे भी अतिसार बंद होता है। कुरैयाकी छाल और फूलके क्वाथ और अतीसके साथ खानेसे उदर रोगोंको जल्दी नष्ट करता है। आंवलेके चूर्णको कांजीसे भावित करके शहद मिलाकर उसके साथ २ रत्ती इस रसको खानेसे प्रवाहिका नष्ट होती है। सोंठ और जीरेका पुटपाक करके चूर्ण करके दहीमे मिलाकर उसके साथ इस रसको खानेसे पेटके सभी रोग नष्ट हो जाते हैं॥ ११३॥

११४ अतीसारहरो रसः (द्वितीयः)

हिङ्गुलामृतकृष्णानां त्रयाणां योज्यते समः ।
माषप्रमाणवटकान् जम्बीररसमर्दनात् ॥४५२॥
शीततोयेन दातव्यं वल्लमात्रं भिषग्वरैः ।
मुस्तनागरयोगेन ह्यतिसारं विनाशयेत्॥४५३॥
र. क. धो.,

भाषा—शिगरिफ, बछनाग और पीपल इन तीनों को बराबर लेकर जंभीरी के रस मे बारीक घोटकर उड़द के बराबर गोलियें बना लेना। नागरमोथा और सोंठके साथ इसे देना और ऊपर से ठंढा पानी पिलाना। इसके सेवन करने से सभी प्रकार के अतीसार नष्ट हो जाते हैं। इसकी मात्रा ३ रत्ती की है॥ ११४॥

११५ अतीसारहरो रसः (तृतीयः)

अथ शुद्धरसं कर्षं स्वेदयेद्दोलया बुधः ।
भङ्गारसे त्रियामं च त्रियामं सारसद्रवे ।
तद्धनगुटिका बद्धाऽतिसारग्रहणीहरः ॥४५४॥
र. का.,

भाषा—१ तोला शुद्ध पारा लेकर दोलायन्त्रमें स्वेदित करना फिर ३ पहर तक भांग के रस मे और ३ पहर तक मोरस के रस मे खूब घोटना। गाढ़ा हो जाने पर गोली बना लेना यह गोलियें अतीसार और संग्रहणी को हरती है॥ ११५॥

११६ अतिसारहरो रसः (चतुर्थः)

रसगन्धविषतालटंकणं हिंगुलं विषम् ।
धूर्तपत्रद्रवैर्मर्द्यं मरिचैः समभागतः ॥ ४५५ ॥
दिनानि सप्त गुञ्जैका विजया मधुसंयुता ।
ज्वरातिसारशमनो रसोऽतिसारहृत्परः ॥४५६॥

र. का.,

भाषा—पारा, गन्धक, अभ्रकभस्म, हरताल, सुहागा, सिंगरिफ और बछनाग इन सबको बराबर लेकर धतूरे के पत्तों के रस में ७ दिन तक खूब घोटना इस रस को १ रत्ती भांगका चूर्ण और शहद के साथ खानेसे सभी प्रकार के ज्वर और अतिसार नष्ट होते हैं । इसका नाम अतिसारहर है ॥ ११६ ॥

११७ अतिसारान्तको रसः

सुवर्णसिन्दूररसेन मर्दिता
कर्पूरकृष्टेन रसेन निर्मिता ।
सूतार्धकार्तस्वरभस्मपर्पटी
रुणद्ध्यतीसारप्रवाहमन्तकम् ॥ ४५७ ॥

र. सा., अतीसारे ।

भाषा—स्वर्णघटितं रससिन्दूर, रसकपूर से निकाला हुआ पारा और सुवर्णभस्म डालकर बनी हुई पर्पटी इन सब को बहुत बारीक घोटकर बना हुआ अतिसारान्तक रस अतीसार के प्रवाह को, जो कि मृत्यु जैसा भयानक है, रोक देता है ॥ ११७ ॥

११८ अतिसारेभसिंहो रसः (प्रथमः)

सूतं हिङ्गुलमभ्रकं विषयुतं गन्धान्वितं मर्दयेत्,
पाठाचित्रकबिल्वनागरजलैः प्रत्येकशो भावयेत् ।
गुञ्जैकं मधुसंयुतं च विजयाश्रीपर्णिचूर्णान्वितं,
वातश्लेष्मकफापहं रसवरं सर्वातिसारापहेत् ॥
॥ ४५८ ॥

रसायन. सं., अतीसाराधिकारे ।

भाषा—पारा, सिंगरिफ, अभ्रकभस्म बछनाग और गन्धक, इनको बराबर लेकर घोट लेना फिर पाठा, चित्रक, बेल और सोंठ के क्वाथ से अलग, अलग भावना देना । इस रसको १ रत्ती भर शहद भांगका चूर्ण और गंभारीका चूर्ण, इनके साथ खाना । यह रस वातरोग, कफरोग और सब अती-सारोंको जीतता है ॥ ११८ ॥

११९ अतीसारेभसिंहो रसः (द्वितीयः)

पारदं गन्धकं शुद्धमहिफेनं च तत्समम् ।
जातीफलं चतुर्थांशं मर्दयेद्विजयाद्रवैः ॥४५९॥
धुस्तूरस्य रसेनापि माषमात्रं तु भक्षयेत् ।
अतिसारेभसिंहोऽयं विख्यातो रससागरे ॥
॥ ४६० ॥

र. सु., अतिसारे ।

भाषा—शुद्धपारा, शुद्धगन्धक और शुद्ध अफीम, इन सबका बराबर भाग लेना, और पारेका ¼ जायफल मिलाकर, भांग और धतूरे के रस से अलग अलग भावना देना । इस रस की मात्रा १ मासा है । अतीसार रूपी हाथी के लिये यह "रस-सागर" में प्रसिद्ध रस सिंहसदृश है ॥ ११९ ॥

१२० अनङ्गनिगडो रसः

मिहिरकुलिशमुक्तावालवैक्रान्तमास-
न्मणिकुरुमणिभस्मान्येकभागानि कृत्वा ।
कनकरजतताप्यव्योमसत्त्वानि चत्वार्यखिलं-
समरसेन्द्रं गन्धकं सर्वतुल्यम् ॥ ४६१ ॥
मृदुविदलितमेतल्लोमकार्पासपुष्पा-
म्बुभिरमलतरैस्त्रिर्भावयित्वा विशोष्य ।
क्रमदहनविपक्वं वालुकाकाचकुम्भे,
त्रिदिनमथ कलांशेनाक्तहालाहलेन ॥४६२॥
युतमथ मरिचेन्दु स्वर्णपयोजाति कोश-
भरकुसुममृगाण्डैर्भावितेऽस्मिन्पतेऽस्मौ ।
मदननिगडनामा माषमात्रो दिनार्धे,
निशि च भुजगवल्लीपर्णखण्डेन भुक्तः ॥४६३॥
तदनु सुरभिदुग्धं पेयमल्पं सिताढ्यं,
पुनरपि गमितान्ते भाव ताम्बूलमपात् ।
इह समुदितमग्नं पथ्यमाह द्विजन्मामुनि-
रखिलमदनामन्तके स्वागतार्थे ॥ ४६४ ॥

एवं संसेव्य मर्त्यो
रमयति रमणीवृन्दमानन्दवृन्द-
मामन्दं तस्य शुक्रं
च्यवन च भवति प्रत्यहं वर्धते च॥
षण्ढः षाण्ढ्यं जहाति
प्रबलतरमपिप्रौढिमाप्नोति गाढं,
शेफः पातित्ययुक्तं
गतनवतिसमस्यापि मर्त्यस्य चारु ॥४६५॥
किं बहुना कथितेन गृहेऽसौ
यस्य नरस्य वसत्यसमस्य:
पञ्चशरस्य शरस्य शरव्यं
भवति सदा महिलाहृदयस्य:॥४६६॥
मेहान् विंशतिमेष हन्ति
सहसा यक्ष्माणमुग्रं जये-
दानाहग्रहणीग्रहान् ग्लपयति
प्रौढं विधत्ते बलम्।
पाण्डुं खण्डयति प्रसह्य
रुधिरस्पर्शी विनाशं भृशं,
पित्तास्रं दलयत्यशेषमुदरव्याधिं
विलुम्पत्यपि ॥ ४६७ ॥
ओजःकान्तिबलप्रमोदधिषणा-
स्वदन्तनासाश्रुति-
प्रौढि देहदृढत्वमग्निपटुतां
पुंसः प्रकुर्यादयम्।
रोगो नास्ति स यो
न शान्तिमुपयात्येतेन भूमीतले,
भूमीपव्रजपूजितेन
रमणीप्रेमास्पदेनानिशम् ॥४६८ ॥

१. यो, वाजीकरणे।

टि०—त्वक्क्षीरशब्देन वंशलोचना ग्राह्या। अत्र सितशब्देन कर्पूरग्रहणमभिप्रेतम् कार्यानुगुण्यात्।

भाषा—पारा, हीरा, मोती, हरताल, वैक्रान्त (धर्व अथवा तुरमली) सूर्यकान्त, माणिक्य, इनकी भस्म, सोना, चांदी, सोनामाखी और अभ्रकसत्व इन सबको बराबर भाग में लेकर सबके बराबर पारा, और पारा मिलाकर सबके बराबर गन्धक मिलाना फिर लाल कपास के फूलोंके रससे तीन बार भावना देकर सुखा लेना। फिर शीशी मे रखकर उसका मुख बंद करके कपड़मिट्टी करके बालुका यन्त्र मे क्रमसे (मन्द, मध्यम और तेज) अग्नि देकर तीन दिन तक पकाना, फिर उसको निकालकर $\frac{1}{11}$ हलाहल (विष विशेष) कालीमिर्च, कपूर, वंशलोचन, जावित्री, लौंग और कस्तूरीकी भावना देना। तब यह अनङ्गनिगड रस बनता है। प्रातःकाल अथवा रात्रि को पान में रखकर इसकी १ मासाकी मात्रा खानी चाहिये। ऊपरसे थोड़ासा मिश्री मिला हुआ दूध पीना चाहिये। फिर कपूर और अभ्रक डाला हुआ पान खाना चाहिये। सब रोगोंके नाश करनेवाले और प्रख्यात प्रभाववाले इस रसके खानेमे यथेष्ट अन्नादिका आहार करना चाहिये, ऐसा ऋषिने कहा है। इस रसका सेवन करके मनुष्य युवती स्त्रियोंके समूहोंके रमण करा सकता है और स्वयं अत्यन्तही आनन्द पाता है और उसका वीर्य सदा खर्च करने पर भी बढताही रहता है। नपुंसक भी इस रसको खाकर नपुंसक नहीं रहता किन्तु इसको खानेवाले की जननेन्द्रिय बहुत मजबूत हो जाती है। ९० वर्षसे ऊपर आयुवालेका शिथिल लिङ्ग भी कठोर हो जाता है अधिक कहनेसे क्या? जिस मनुष्यके घरमे भी यह रस रहता है वह स्त्रियोंके हृदयस्थित कामदेवके बाणका निशाना बन जाता है। यह रस बीस प्रमेहोंको, घोर राजयक्ष्माको, आनाह, संग्रहणी, बालग्रह, पाण्डुरोग, अर्श, रक्तपित्त और सब प्रकारके उदररोग इनको समूल नष्ट करके बहुतही बलको स्थापित करता है। यह रस ओज, कान्ति, बल, हर्ष और बुद्धिको बढाता है। आंख, दांत, कान और नाकमे प्रौढता उत्पन्न करता है। देहको मजबूत बनाता है और मन्दाग्निको प्रदीप्त करता है।

संसारमे कोई ऐसा रोग नहीं है जिसको यह रस दूर नहीं करता । यह रस बहुतसे राजाओंसे आदर पाया हुआ और स्त्रियोंके प्रेमका स्थान है॥१२०॥

१२१ अनङ्गवर्धको रसः

सूतो धत्तूरबीजान्युभय-
मिहसमं धूर्ततैलेन मर्द्यं,
तस्मिन्निक्षिप्य गन्धं द्विगुण-
मथ पुनर्मर्दयेच्चचिराय ॥
अश्नीयान्मातुलान्याऽथ च
सह सितया जायते तस्य पुंसः
कामान्धत्वं प्रभूतं गणयति न
ततोऽह्नोनिशां ह्रीभयौ वा॥४६९॥

चि. र. म., वाजीकरणे ।

(मूलश्लोके द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । तत्र भावः सम्यङ्न विशदो भवति । अत्र तस्यैवाशयितं स्रग्धरया दर्शितम् ।)

टि० अत्र सूत इति न साधारणः पारदः प्रयोज्यःपरं पारदभस्म प्रयोज्यम् । न चेत्पारदभस्म लब्धं स्यात्तर्हि पूर्णचन्द्रोदयरससिन्दूरयोरन्यतरो रसः प्रयोज्य इति रहस्यम् ।

भाषा—पारा और धतूरे के बीज बराबर लेना और धतूरेके बीजोंका थोडा थोडा तेल डालकर खरल मे घोटना । फिर दूना गन्धक मिलाकर देर तक बारीक घोटकर रसको तैयार करना । जो इस अनङ्गवर्धक रसको मिश्री और भंगके साथ खाता है वह कामान्ध हो जाता है । और कामके वेगको रोकनेमे असमर्थ होकर दिन और रातका कुछ विचार न करके लज्जा और भयकी भी परवाह नहीं करता ।

टि० यह पारा साधारण नहीं डालना परन्तु पारेकी भस्म डालना यदि वह न मिले तो पूर्ण चन्द्रोदय अथवा रससिंदूर डालना ॥ १२१ ॥

१२२ अनङ्गसुन्दरो रसः

शुद्धं सूतं तथा गन्धं त्र्यहं कल्हारजैर्द्रवैः ।
मर्दितं वालुकायन्त्रे यामं सम्पुटगं पचेत् ॥
॥ ४७० ॥
रक्तागस्त्यद्रवैर्भाव्यं दिनमेकं सिताम्बुजैः ।
यथेष्टं भक्षयेच्चानु कामयेच्छतावलाशतम् ॥४७१॥

र. सं., र. चं., र. मु., वाजीकरणे.

भाषा—शुद्ध पारा और गन्धक बराबर लेकर ३ दिन तक कुमुदिनीके रससे भावना देना फिर सम्पुटके भीतर रखकर एक पहर तक वालुका यन्त्रमे पकाना फिर निकालकर लाल अगस्त्य (अगथिया) के और सफेद कमलके रससे अलग २ भावना देना इसकी मात्रा ३ रत्तीकी है इसको खाकर ऊपरसे यथेष्ट और स्वादु भोजन करना चाहिये । जो इसको खाता है वह १०० स्त्रियोंसे रमण कर सकता है ॥ १२२ ॥

१२३ अनङ्गसुन्दरो रसः ।

पलद्वयं द्वयं शुद्धं पारदं गन्धकं तथा ।
मृतहेम्नस्तु कर्षैकं पलैकं मृतताम्रकम् ॥४७२॥
मृततारं चतुर्निष्कं मर्द्यं पञ्चामृतैर्दिनम् ।
रुद्ध्वा लघुपुटे पाच्यं दिनैकं तु समुद्धरेत्॥४७३॥
पिष्ट्वा पञ्चामृतैः कुर्याद्वटिकां बदराकृतिम् ।
अनङ्गसुन्दरो नाम परं पुष्टिप्रदायकः॥४७४॥

र. म., रसायनसं., वाजीकरणे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक प्रत्येक ८ तोले सुवर्णभस्म १ तो०, ताम्रभस्म ४ तो० और चांदी-भस्म १ तोला इन सबको मिलाकर पञ्चामृत (शहद, शक्कर, गोदुग्ध, दही और घी) से भावना देकर लघु पुटमे पका लेना । जब ठंडा हो जावे तब निकालकर फिर पञ्चामृत मे बारीक घोटकर जंगली बेरके बराबर गोलियें बना लेना । यह अनंगसुन्दररस बहुतही पुष्टि देनेवाला है ॥ १२३ ॥

१२४ अनन्तगुणमण्डूरम् ।

(नवायसमण्डूर)

गन्धकं टङ्कणं सूतं त्रिकटुत्रिफला समम् ।
नव द्रव्याणि चैतानि लोहकिट्टं समांशकम् ४७५
गोमूत्रे द्विगुणे पक्त्वा तत्समं मिश्रितं गुडम् ।
भक्षयेत्कोलमात्रं तु तक्रशाल्यन्नभोजनम् ॥
अनन्तगुणमण्डूरं क्षयपाण्डुविनाशनम् ॥४७६॥

म. रा.,

भाषा—गन्धक, सुहागा, पारा, त्रिकटु और त्रिफला (पृथक् पृथक्), इन चीजोंको बराबर बराबर लेना और सबके बराबर लोहेका किट्ट मिलाना फिर सबसे दूने गोमूत्र मे पकाकर सबके बराबर गुड मिलाना और बारीक घोट लेना इसकी ८ मासेकी मात्रा खानी चाहिये। इसके सेवन करने वालेको छाछ (मठा) और चावल खाने चाहियें। यह अनन्त गुण मण्डूर है, क्षय और पाण्डुरोगको नष्ट करता है ॥ १२४ ॥

१२५ अनलरसः

ताम्रस्य चूर्णेन निबध्य सूतं
गन्धेन तुल्येन विमर्दयेत ।
पाठा वचा लाङ्गलिका कृशानु-
धुत्तूर वज्रार्करसैः पुटेत ॥ ४७७॥
रसोऽनलोऽयं कथितोऽस्य वल्लं
श्लेष्मोत्थगुल्मस्य विनाशनाय ।
ददीत शुण्ठीगुडपिप्पलीभि-
रार्द्रद्रवेणाथ कणान्वितेन ॥ ४७८ ॥
कृशानुसिन्धूत्थमरीचचूर्णं
घृतप्लुतैर्वातजगुल्म शान्त्यै ।
भोलेन बीजस्य कषायकेण
रक्तोत्थगुल्मस्य विनाशनाय ॥४७९॥

र. सी., र. क., गुल्माधिकारे.

टि १—अत्र ताम्रेत्यधर्क्षण निबद्धः पारदः क्षम-मन्तरा दुष्प्राप एव अतः कथं स निबध्यत इति विधिर्दर्श्यते—अर्धोत्तपलद्वयमति स्थूलं ताम्रपत्रं घटयित्वा तच्च तद्द्विगुणेन सूर्यभक्तारसापिष्टेनातिश्लक्ष्ण दरदेनाथ उपरि च गाढं विलिप्य शरावद्वयमध्ये च तत्स्थापयित्वा तद्बहिः सम्यङ्मृत्कर्पटैर्लेपं कृत्वा पञ्च प्रस्थपरिमितवन्यगोमयोपलराशौ पाच्यम् । (शरावसम्पुटो न भूम्यन्तर्गतं विधाय स्थाप्योऽन्यथा मृतकल्पन्तद्भविष्यति ताम्रपत्रं न च प्रकृतकर्मोपयोगि) ततोऽयत्नशीतं तत्पत्रमादाय भूयस्तथैव न्यूनान्न्यूनं चतुःकृत्वः संस्करणीयम् । एवं कृत्वा तत्ताम्रपत्रमध्यदेशं स्तोकं गभीरीकृत्य तत्तुरीयांशपलसम्मितः पारदो निधेयः। तदुपरि कर्षार्धं सर्षपतैलस्य निक्षिप्याङ्गारानले यावत्तैलशोषं तत् स्थाप्यम् । तत्पश्चात्कर्षैकमेकग्रन्थिमङ्कुशुनरसं क्षिप्त्वा तच्छोषावधि तस्मिन्नेवाङ्गारवह्नौ निधातव्यम् । ततश्च स्थूलवस्त्रेण पारदः पूतीकर्तव्यः। इत्थमनेककृत्वो यावत्सः पारदो नवनीतसाधर्म्यं न गृह्णाति तावच्छोधनीयः। ताम्रपत्रन्तु तदेव भूयोऽपि पारदं संस्कर्तुमुपयोक्तुं शक्यते साधनसमयाद्यभावतोऽन्यथा वा यदि न लभ्येतावसर एवं पारदं संस्कर्तुं तर्हि ताम्रचूर्णमप्युपयोगि, अतः पाठेऽस्माभिः परिवृत्तिर्न्यधायि सर्वसाधारणजनावगतये।

र. सा. १

टि० २ अत्रच्छन्दोऽनुरोधाद्बीजाबोलस्थाने पदद्वयं विधाय न्यस्तम्प्रतीयते अथवा बीजशब्देन बीजक (विजयसार) वृक्षस्य त्वक्कषायेण देयः।

भाषा—पारेको ताँबेकी सफेदभस्म के साथ घोटकर पिट्ठी बना लेना फिर उस पिट्ठीके बराबर गन्धक मिलाकर घोट लेना। फिर पाठा, बच, कलिहारी, चित्रक, धत्तूरा, थूहर और आकके रससे अलग अलग पुट देना यह अनलरस कहा गया है इसकी मात्रा ३ रत्ती की है इस रसको सोंठ, गुड, पीपलके चूर्णके साथ अथवा पीपलका चूर्ण और अदरखके रसके साथ कफसे पैदा हुए गुल्मरोगके नाशके लिये देना चाहिये। वात गुल्मका नाश करनेके लिये इस रसको चित्रक, सैंधानमक और कालीमिर्च का चूर्ण घी मे मिलाकर उसके साथ देना चाहिये।

रक्तगुल्मको नष्ट करनेके लिये इस रसको बीजाबोलके क्वाथके साथ देना चाहिये ॥ १२५ ॥

टि० नं. १—मूल श्लोकमे ताम्रके चक्रसे पारेको बांधना और उस पारेको इस रसमे डालना ऐसा बताया है । परन्तु इस प्रकार बांधा हुआ पारा बहुत कठिनतासे मिलता है उपरोक्त पारेको बांधनेकी विधि यह है । १० तोले तांबेका एक मोटा पत्र बनाना, फिर उसको २० तोले सिंगरिफ और ४० तोले कुलकुल के रसको घोटकर गाढा हो जानेपर ऊपर नीचे गाढा पोतकर दो शरावोंके बीचमे रखकर बाहरसे कपडमिट्टी करके ५ सेर जंगली उपलों (कंडों) की आंचमे रखकर पकाना (शरावसम्पुटको कहीं जिमीनमे गड्ढा बनाकर न रखना नहीं तो वह भस्म सदृश हो जावेगा और (कुछ काम न देगा) जब स्वयं ठंढा हो जावे तब उसको निकाल लेना इसी प्रकार कमसे कम ४ बार तांबेके पत्रका संस्कार करना। फिर उसको बीचमे थोडा गहरा करके उसमे ५ तोले पारा रखना और पारेके ऊपरसे ३ तोला सरसोंका तेल डालना और जलते हुए कोयलों पर रख देना । जब तेल बिलकुल जलजावे तब एक गांठवाले लहसनका रस १ तोला डालना और उसको सूखने देना उस पारेको खादीके कपडे मे दबाके निचोड लेना मक्खन जैसा हो जाय उसे जुदा रख लेना और द्रुत भागको फिर पूर्ववत् करना इसी प्रकार जब तक सब पारा मक्खनके समान न हो जावे तब तक तेल और लहसनका रस डालकर अग्निमे रखकर शोधन करना । बस यही ताम्रचक्र बद्ध पारा हुआ । तांबेके पत्रको अलग रख लेना उस पत्रको फिर इसी प्रकार पारेको शुद्ध करने के काम मे लासक्ते हैं किसी कारण से इ० प्रकार पारेका शोधन न हो सके तो तांबेकी सफेदभस्म पारेसे १६ वें हिस्से के साथ पारेको घोट कर पिट्टि बनाकर काममे ला सक्ते हैं। इसलिये पाठमे हमने यही लिखा है १२५

१२६ अनलसूतेन्द्रो रसः

पारदं संस्कृतं सम्यक् खल्वे दत्वा प्रमर्दयेत् ।
द्विगुणं गन्धकं दत्वा विष्णुक्रान्तारसैस्ततः ४८०
वचारसैश्च पाठाद्यैर्लाङ्गल्याः स्वरसैस्तथा ।
पीतवेणीरसैस्तद्वद्वनचिचीरसैस्तथ ॥४८१॥
एकैकेन दिनैकैकं ततः सर्वैश्च संस्कृतम् ।
पक्षपक्षान् प्रमर्थाथ वटिकां सम्प्रकल्पयेत् ४८२
अष्टगुञ्जाप्रमाणेन श्लेष्मगुल्मविनाशिनीम् ।
अनलो नाम सूतेन्द्रः श्लेष्मगुल्मविनाशनः ॥
गुटिके द्वे ततः खादेद्घृतसैन्धवसंयुते ।
निर्गुण्डीरसयुक्ते वा मध्वार्द्रकयुतेऽथवा॥४८४
अनुपाने सदा योज्यं कवोष्णमुदकं बुधैः ।
वातगुल्मोदरादीनि रसोऽयं हन्ति निश्चितम्॥
रक्तगुल्मेऽपि योज्योऽयं रसेन्द्रस्तत्र कारयेत् ।
अनुपानं सेवनं च बीजकक्वाथ संयुतम्॥४८६॥
रक्तगुल्मप्रदेशेतु रक्तस्रावं तु कारयेत् ।
सर्वेषामुदराणां वा अम्लवेतससंयुतः ॥४८७॥
रसेन्द्रः सम्प्रयोक्तव्यो ह्यमोघफलदायकः ।
अस्थिद्रावं न युञ्जीत योजयेन्मांसजं रसम्
क्षारोपक्षारलवणे रसेन्द्रेण समन्वितम् ।
सर्वोदरविनाशाय प्रयुञ्जीत विचक्षणः॥४८९॥

रसार्ण०.

भाषा—अच्छी तरह शुद्धकिया हुआ पारा लेना और उस से दूना गन्धक उस मे मिलाना फिर विष्णुकान्ता, वच, पाठा, कलिहारी, मालकंगनी अथवा आकाशवेल और तिल्ली इनके रसों से अलग २ एक एक दिन भावना देना फिर सब के रसों को मिलाकर १५ दिन तक खूब बारीक घोटना और ८ रत्ती की गोली बनाना यह अनल सूतेन्द्र रस है जो कि श्लेष्म गुल्म को समूल नष्ट करता है। इसकी दो गोलियें घी और सैंधानमक अथवा संभालू के रस अथवा अदरख के रस और शहद के साथ लेनी चाहिये, ऊपर से थोडा गरम जल पीना चाहिये। यह रस वातगुल्म और उदर-

रोग को नष्ट करता है, रक्तगुल्म में भी इसे त्रिमसार के क्वाथ साथ देने से रोगनष्ट होता है परन्तु रक्तगुल्म की जगह पर नस्तर देकर रक्त निकाल लेना चाहिये। उदर के सभी रोगों में अम्लवेत के साथ देना चाहिये। हड्डियों को अलग करके मांस का रस क्षार और उपक्षार थोड़ेसे मिलाकर इस रोग वाले को इस के ऊपर पिलाना चाहिये। उदर रोगों के लिये यह रामबाण है ॥ १२६ ॥

१२७ अनिल रसः

ताम्रभस्म रसभस्म गन्धकं
वत्सनाभमपि तुल्यभागिकम् ।
वह्नितोयपरिमर्दितं पचे-
द्यामपादमथ मन्द वह्निना ॥
रक्तिकायुगलमानतोऽनिलः
शोथपाण्डुघनपङ्कशोषकः ॥४९०॥

र. चि., र. क., नि. र., पाण्डौ।

भाषा—तांबे की भस्म, पारे की भस्म, गन्धक और बच्छनाग सब को बराबर लेकर चित्रक के क्वाथ से भावना देना फिर ¼ पहर तक मन्द अग्नि से (लघुपुट) में पकाना । यह अनिल रस शोथ (सूजन) और पाण्डुरोग रूपी बादल और कीचड़ का सुखाने वाला है । इस की मात्रा २ रत्ती की है ॥ १२७ ॥

१२८ अन्त्रशोथान्तकः

निम्बुकशोभाञ्जनदुग्धवल्लरी,
किराततिक्ताऽमरवल्लरीवरी ।
किरीटिमूलत्रिफलाविदारिकाः
बलाश्वगन्धा मुशली विडङ्गिनी ॥ ४९१ ॥
रसैरमीषांबहुशो विमर्दितं
पुटे वराहे पुटनेन कान्तकम् ।
समं मृतं तेन भुजङ्गमं क्षिपे-
द्विपद्धिरण्यं रविलोहखर्परम् ॥ ४९२ ॥
कान्तार्धभागेन पृथक् नियोजये-
त्तत्तार्धभागेन निधाय गन्धकम् ।
शोभाञ्जनादिकमकन्यकाद्रवैः
सुपेष्य वाराहपुटे पुटैस्त्रिशः ॥ ४९३ ॥
गुञ्जात्रयप्रमित एष रसो हि युक्तः,
स्वीयानुपानसहितोऽखिलरोगहन्ता ।
अन्त्रोद्भवं हरति फुफ्फुसजं च शोथम्,
जीर्णज्वरानखिलक्षयमाक्षिणोति॥४९४॥
दुःसाध्यतामुपगतां ग्रहणीं निहन्ति
यक्ष्माश्रितश्वसनगुल्मनिबर्हणश्च ।
दूरीकरोत्यरुचिमेष तथातिसारं
धातून्विवर्धयति देहमथान्वलं च ॥ ४९५ ॥

मू. क.

भाषा—नीबू, सहजना, चमारदूधी, चिरायता, गिलोय, शतावरी, अर्जुनवृक्षकी जड़, त्रिफला, विदारीकन्द, बला, असगन्ध, मुसली और विडङ्ग इनके रस अथवा क्वाथसे पृथक् पृथक् कईवार भावना देकर वाराह पुटकी आंच देवे ऐसे प्रत्येक दवामें करे भस्म हो जायगी इस कान्तपाषाणकी अथवा इससे निकाले हुए लोहकी भस्म और उसके बराबर सीसेकी भस्म और अभ्रक, सोना, तांबा, लोह, (सबकी भस्में) और खपरिया ये सब हरेक कान्तलोहसे ½ मिलाकर ऊपर लिखे हुए क्वाथोंके क्रमसे और घीकुंआरके रससे भावना देनेसे तैयार हो जायगा । उचित अनुपानोंके साथ ३ रत्तीभर इसको खानेसे सभी रोग नष्ट होते हैं। विशेष करके यह अन्त्रशोफ, फेफड़ोंकी सूजन, जीर्णज्वर, धातुक्षय, दुःसाध्यसंग्रहणी, राजयक्ष्मासे हुआ श्वास, गुल्म, अरुचि और अतिसारको नष्ट करके शरीर के धातुओं और बलको बढाता है ॥ १२८ ॥

१२९ अनिलारिरसः

रसेन गन्धं द्विगुणं शिलाञ्च
निशाञ्च बीजं जयपालकानाम् ।
फलत्रयं त्र्यूषणचित्रकञ्च
सर्वं विचूर्ण्याथ विभावयेत्तत् ॥४९६॥

दन्तीस्नुहीभृङ्गरसेन सप्त-
वारान्हि निष्कार्धमितं ददीत।
जाते विरेके च ददीत पथ्य-
मल्पं सतक्रं शिशिरं त्यजेच्च ॥४९७॥
जाते बले तच्च पुनर्ददीत
यावच्च रोगः समुपैति शान्तिम्।
विदाहिपानान्ननिषेवणानि
त्यक्त्वा त्वशीतिं चलजां निहन्यात् ॥४९८॥

र. दी., वाताधिकारे।

भाषा—पारा, मैनसिल, हल्दी, जमालगोटे के बीज, त्रिफला, त्रिकटु और चित्रक इन सबको बराबर और गन्धकको पारेसे दूना लेकर सबका एकत्र चूर्ण कर लेना। फिर दन्ती, थूहर और भांगरा इन के रस दूध और क्वाथसे भावना देना। इसकी मात्रा २ माशेकी है जब इससे रेचन हो जावे तब थोडा और छाछका पथ्य मठे के साथ खानेको देना, अन्य ठंढे उपचार बिलकुल बंद रखना। फिर शरीरमें शक्ति आजाने पर उसी प्रकार उपरोक्त रसको तब तक देना जब तक कि रोग शान्त न हो जाय इसका सेवन करनेवालेको विदाही अन्नपान इत्यादि छोड देना चाहिये। यह रस अस्सी प्रकारके वातरोगोंको नष्ट करता है ॥ १२९ ॥

१३० अनिलारिरसः

रसेन गन्धं द्विगुणं विमर्द्य
वातारिनिर्गुण्डिरसैर्दिनैकम्।
निक्षेपयेत्सूतसमे च ताम्र-
पुटेमृदाऽऽवेष्ट्य च वालुकाख्ये॥४९९॥
यन्त्रे पुटेद्धोमयचूर्णवह्नौ
स्वभावशीते तु समुद्धरेच्च।
निर्गुण्डिकावातहृगम्बुतोयैः
संपूर्ण्य यत्नेन विभावयेच्च ॥५००॥
रसोऽनिलारिः कथितोऽस्य वल्ल-
मेरण्डतैलेन सुगन्धकेन।
मरीचचूर्णेन ससर्पिषा वा
निर्गुण्डिकाचित्रकटुत्रयैर्वा ॥५०१॥

र. सं., र. दी., र. सु., भ., र. क., वातव्याधौ।

भाषा—पारा और उससे दूना गन्धक इनको एरण्ड और निर्गुण्डी (मेभाल्ड) के रससे एक दिन भावना देकर पारेके बराबर तांबेके बारीक पत्रों पर लेप करके बाहरसे कपडमिट्टी करके बालुका यन्त्रमें करीषाग्निसे पकाना और स्वयं शीतल होनेपर निकाल लेना फिर निर्गुण्डी और एरण्डके रसमें भावना देना। यह अनिलारि रस कहा गया है इसे एरण्डके तेलसे अथवा गन्धक रसायन अथवा शुद्ध गन्धकके साथ अथवा कालीमिर्चके चूर्ण और घी के साथ, अथवा निर्गुण्डी, चित्रक और त्रिकटु के साथ देना यह वातरोगोंको नष्ट करता है इसकी मात्रा ३ रत्ती की है ॥ १३० ॥

१३१ अपस्मारगजाङ्कुशः

हिङ्गुसौवर्चलव्योषं गोमूत्रेण पृथग्दिनम्।
पेषितं निष्कमात्रं तु सूतराजेन संयुतम्॥५०२॥
अजाज्येन तु देयं स्यात्सर्वोन्मादविनाशनम्।
गदितः सप्तरात्रेण ह्यपस्मारगजाङ्कुशः॥५०३

वै. चि., व. रा., अपस्मारे

भाषा—हींग, कालानमक, त्रिकटु, इनको बराबर लेकर अलग २ एक एक दिन गोमूत्रसे घोटना फिर सबको मिलाकर उस मे ४ माशे शुद्ध पारा मिलाकर खूब घोटना, इसको बकरी के घी के साथ उचित मात्रामें देना, यह रस सब उन्मादोंको नष्ट करता है सातदिन तक इसका सेवन अपस्मार रूपी हाथी के लिये अंकुशरूप है ॥ १३१ ॥

१३२ अपस्मारारिः

मयूर तुत्थं रसगन्धसंयुतं
गुडूचिकातोयविमर्दितं चिरम्।
शरावरुद्धं पुटितं प्रयत्नतो
रम्भोत्थतोयेन दिनं विभावितम् ॥५०

घृतेन यूषेण रसेन शालिका-
सिद्धेनगुञ्जद्वितयंनिषेवितम्
ककारपूर्वं प्रमदानिषेवणं
त्यजेन्नितान्तं सुखमाप्नुयान्नरः ॥ ५०५ ॥

र. का.,

टि॰ कूष्माण्डं कर्कटीचैव कलिङ्गं कारवेल्लकम् ।
कुसुम्भिका च कर्कोटीकदली काकमाचिका ॥
ककाराष्टकमेतद्धि वर्जयेद्रसभक्षकः ॥

भाषा—नीलाथोथा, पारा और गन्धक बराबर लेकर बहुत समय तक गिलोय के रसमे घोटना फिर सावधानी के साथ शरावों मे बंद करके कपडमिट्टी करना और २-३ जंगली कण्डों की अग्नि में पकाना। फिर निकालकर १ दिन केले के रस में घोटना। यह अपस्मारारि रस सिद्ध हुआ इस की २ रत्ती मात्रा के इस्तेम अथवा घृत अथवा शाली च्याप के साथ देना ककारादिवर्ग और स्त्रीसङ्ग वर्जित कराना तो अवश्य ही अपस्मारी अच्छा होता है ॥ १३२ ॥

१३३ अपूर्वो रसः (कर्पूररसः)

रामठं शुद्धमानीय दशटंकं महोत्तमम् ।
मूषिकाद्वितयं कृत्वा रसं दत्वाऽवरोपयेत् ५०६
द्वितीया दीयते तस्या उपरिष्टाच्च मूषिका ।
सूक्ष्मं छिद्रं पुनस्तस्या उपरिष्टाच्च कारयेत् ५०७
विमुद्रय सन्धिमुभयोर्हण्डिकान्तस्थयोर्दृढम् ।
अत ऊर्ध्वं ततो दद्यात्क्षारान्सलवणं द्वयोः ॥
दीयन्ते खर्परा गाढा हण्डिकां हण्डिकोपरि ।
दत्वा सन्धिं निरुध्याथ वह्निं दद्यादहर्निशम् ॥
आदाय सुंदरं भस्मोपरिलग्नं समन्ततः ।
सूतकारं महासारं कनकाभं मनोहरम् ॥५१०॥
वस्त्रे सूक्ष्मे निधायाथ बध्वा पोट्टलिकां दृढाम् ।
पयसा स्वेदयेत्सूतभस्म तत्प्रहरद्वयम् ॥५११॥
आदाय शोषयेत्पश्चादर्धगुञ्जं निषेवयेत् ।
पूर्वमग्नेर्बलं कुर्यात्पाचनं तदनन्तरम् ॥५१२॥
क्षयादिकानयं हन्याज्जठरादीन्महागदान् ।
अपूर्वोऽयं रसः साक्षान्नाम तस्य प्रकीर्तितम् ॥
अजरामरतां कुर्याद्प्रत्यहं यदि सेव्यते॥५१३॥

र. का.,

भाषा—बहुत उत्तम हींग १० तोला लेकर इस की २ मूसी बना के उन के भीतर २ तोले शुद्ध पारा डालकर दूसरी मूषा को ऊपर रखकर कपड़मिट्टी कर देना। ऊपर वाली मूषा के तले में पहिले सेही एक बारीक छिद्र कर लेना फिर एक हाडी मे नीचे थोड़ासा यवक्षार और समुद्र लवण रखकर बीच मे ऊपर वाला यन्त्र धर कर ऊपर वही क्षार और लवण रख कर यन्त्रको तिरोहित कर देना उसके ऊपर साफ ठीकरे ढक कर दूसरी हाडी ऊपर रखकर कपड़मिट्टी कर देना फिर उस को सूखने पर चूल्हे पर रखकर ८ पहर तक साधारण आंच देना और ठंढा होजाने पर उन खपड़ों मे लगी हुई सुवर्ण के समान चमकीली वजन में पूरी पारदभस्म मिलेगी। उसको बारीक कपड़े मे रखकर पोटली बनाकर दो पहर तक दूध मे स्वेदित करना। फिर निकालकर अच्छी तरह सुखा लेना। इस रस की मात्रा ½ रत्ती की है पहिले इस रस का सेवन करने से जठराग्नि प्रदीप्त होता है फिर पाचन शक्ति बढ़ती है। यह रस जठर के सभी रोगों को दूर करता है और क्षयादि रोगों को समूल नष्ट करता है इस रसका सार्थक नाम अपूर्वरस है जो इस का सदा सेवन करता है वह अजर और अमर हो जाता है ॥ १३३ ॥

१३४ अभयनृसिंहो रसः

दरदं च विषं व्योषं जीरकं टङ्कणं समम् ।
गन्धकं चाभ्रकं चैव भागैकं शङ्खभस्मकम् ५१४
आर्द्रकं सर्वतुल्यं स्यान्मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः ।
रक्तिकां भक्षयेच्चानु जीरकं मधुना सह ॥५१५॥
त्रिदोषोत्थमतीसारं सज्वरं चाऽथ विज्वरम् ।

सर्वरूपमतीसारं सङ्ग्रहग्रहणीं जयेत्॥
रसोऽभयनृसिंहोऽयमतिसारे सुपूजितः ॥५१६
भै. र, र च, र. सु, ध, अतिसारे।

भाषा—सिंगरफ, बछनाग, त्र्योष, जीरा, सुहागा, गन्धक, अभ्रकभस्म और शङ्खभस्म सब को बराबर लेना और सब के बराबर अफीम डालकर नीबूके रस से मर्दन करना, इस रस को १ रत्ती खाकर ऊपर से ३ मासा जीरे के चूर्ण को शहद के साथ चाट लेना। सन्निपात से होने वाले ज्वर सहित अथवा बिना ज्वर के अतिसार को यह रस नष्ट करता है सभी प्रकार के अतीसार और सग्रहणी को भी यह रस शान्त करता है इस रस का नाम अभयनृसिंह है। अतिसार रोग को नष्ट करने में इस ने बहुत मान पाया है ॥१३४॥

१३५ अभिनवकामदेवो रसः

कर्षमेकं समादाय पृथग्गन्धकसूतयोः।
रक्तोत्पलदलाम्भोभिर्मर्दयेद्दिवसत्रयम्॥५१७॥
शाणं गन्धं पुनर्दत्त्वा पुनस्तेनैव मर्दयेत्।
शङ्खिन्याश्चापि तोयेन रुद्ध्वा काचघटे दृढे॥५१८॥
ततस्तु वालुकायन्त्रे पचेद्यामत्रयं ततः।
काचकूप्याः समाकृष्य सिद्धसूतमतः परम्॥
खादेच्चुरक्तिकाः पञ्च रोगैराक्रान्तमानवः।
भोजनं पूर्ववद्देयं यत्नतः सततं भिषक्॥५२०॥
दुर्बलं वपुरस्यैव मल्लवज्जायते नृणाम्।
मासेनैकेन सूतेन्द्रः पित्तजान्नाशयेद्गदान्॥
सितया मुसलीं चानु सिताक्षौद्रैः पिबेत्सुधीः
र र, र क, ध, रससागर, वाजीकरणाधिकारे।

भाषा—पारा और गन्धक प्रत्येक १एक तोला लेकर लाल कमलके दलों (पुष्पदलों) के रस से तीन दिन तक भावना देना फिर ४ मासा गन्धक मिलाकर पहिले की तरह लालकमल के दलों के रस से और शखाहुली के रस से अलग२ भावना देना और शीशी में रखकर ऊपर से कपड-मिट्टी कर देना फिर वालुकायन्त्र मे तीन पहर तक पकाना। ठंडा होने पर शीशी से निकाल कर इस सिद्ध किये हुए पारे को खाना इस की मात्रा ५ रत्ती है इस के खाने से दुर्बल शरीर भी मल्ल की तरह होजाता है एक महीना लगातार इसको खाने से पित्त से पैदा हुए सब रोग नष्ट होजाते हैं। इसका अनुपान मिश्री और मूसली अथवा मिश्री और शहद है॥ १३५॥

१३६ अभिन्यासहरो रसः

सूतगन्धकलोहानि रौप्यं संमर्दयेत् त्र्यहम्।
सूर्यावर्तश्च निर्गुण्डी तुलसी गिरिकर्णिका५२२
अग्निपर्ण्यार्द्रकं वह्निर्विजया च जया तथा।
काकमाची रसैरासां पञ्चपित्तैश्च भावयेत्॥५२३
अन्धमूषागतं पक्वं वालुकायन्त्रगं दिनम्।
आदाय चूर्णितं खादेन्मासिकं चार्द्रकद्रवैः॥५२४
निर्गुण्डीदशमूलानां कषायं सोषणं पिबेत्।
त्रिदोषजं ज्वरं हन्ति अभिन्यासहरो रसः॥
छागीदुग्धेन मुद्गैर्वा पथ्यमत्र प्रयोजयेत्॥५२५

र. सु, ज्वरे, टि अत्राग्निपर्णी सन्देशे ज्वालामुखी (अग्निशिखा हिं, भारजाभुक-मराठी,) प्रायः अग्निवत् पर्णानि यस्या इति व्युत्पत्तेस्तत्र सार्थकत्वादभीष्टगुण युक्तत्वाच्च।

भाषा—पारा, गन्धक, लोहा और चांदी इनको मिलाकर ३ दिन तक घोटना फिर सूर्यमुखी, सभालु, तुलसी, विष्णुक्रान्ता, अग्निपर्णी, (अगिया घास अथवा अग्निशिखा) अदरख, चित्रक, भांग, अरणी, मकोय इनके रसों और ५ पित्तों (मच्छी, बराह, बकरा, भैंसा और मोर के) से अलग अलग भावना देना फिर अंधमूषामें रखकर वालुका यन्त्र मे दिनभर पकाना, ठंढा हो जानेपर निकालकर चूर्णकर लेना इसकी मात्रा १ मासा है ऊपरसे निर्गुण्डी (सम्भालु) और दशमूल (बेल, सोनापाठा, पढिर, अरणी, शालपर्णी सरिवा, दोनों कटेरी और गोखरू) का और त्रिकटु

का क्वाथ पीना। यह रस सन्निपात और अभिन्यास (सन्निपात विशेष) को नष्ट करता है। बकरी के दूध अथवा मूंगकी दाल अथवा मूंग में रस के साथ पथ्य देना चाहिये ॥ १३६ ॥

टि० यहां पर मूल पाठ में अग्निपर्णी नाम है जिसका अर्थ ज्वालामुखी (अगिया घास हि., मारजांमुळ मराठी.) समझना क्योंकि इस का अर्थ और गुण दोनों ठीक है।

१३७ अभ्रकल्पः

निश्चन्द्रमाभ्रकं भस्म धात्रीव्योषविडङ्गकम् ।
भृङ्गाम्बुना जलैर्वापि खल्वे मर्द्य द्वियामकम् ॥
गुटिकां कारयेत्सर्वां छायाशुष्कां सुरक्षयेत् ।
एकैकां भक्षयेत्प्राज्ञो वर्षमेकं निरन्तरम् ॥५२७॥
द्वितीये तु पुनर्वर्षे भक्षयेद्गुटिकाद्वयम् ।
एवं संवत्सरेणैव गुटिकैकां विवर्धयेत् ॥५२८॥
त्रिवर्षस्य प्रयोगोऽयमभ्रकस्य प्रकीर्तितः ।
अनेन क्रमयोगेन व्योम्नः शतपलं नरः ॥५२९॥
अयाद्वज्रेव सन्देहो वज्रकायो महाबलः ।
मासत्रयेण रक्ताख्यं क्षयं श्वासं सुदारुणम् ५३०
पञ्चकासांश्च हृच्छूलं ग्रहण्यर्शोगदांस्तथा
आमवातं तथा शोफं पाण्डुरोगं सुदारुणम् ॥
मृत्युतुल्यं महाव्याधिं वातपित्तकफोद्भवम् ॥
हन्त्यष्टादशकुष्ठानि नृणां पथ्याशिनां ध्रुवम्

धा. प्र., रसायने ।

भाषा—अभ्रक की निश्चन्द्रभस्म, आंवला, त्रिकटु और विडङ्ग इनको बराबर लेकर भांगरेके रस अथवा जल से दोपहर तक खरल में बारीक घोटना फिर उसकी गोलियें बनाकर छाया में सुखालेना, इसकी एक १ गोली एक वर्ष तक रोजाना खाना दूसरे वर्ष दो २ गोलियें रोजाना खाना इसी प्रकार तीसरे वर्ष ३ गोलियों का प्रयोग करना। इस प्रकार ३ वर्ष पूरे होनेपर यह अभ्रक का प्रयोग पूरा हो जाता है। इस योगसे ३ वर्ष में जो मनुष्य ४०० तोला अभ्रक खा जाता है वह वज्र के सदृश दृढ शरीरवाला होता है। इस प्रयोगको करते हुए तीन ही महीने में मनुष्य के रक्तविकार, क्षय, असाध्यप्रायः दमा, पांचों प्रकारकी खांसी, हृदयशूल, संग्रहणी, बवासीर, आमवात, सूजन, भयानकसे भयानक पाण्डुरोग, वात, पित्त और कफ, किसी दोषसे उत्पन्न हुए मृत्यु सदृशरोग और १८ प्रकारके कुष्ठ ये सब नष्ट हो जाते हैं। इसके सेवन करनेवालेको देश, काल, प्रकृति इत्यादिके अनुसार पथ्यसे रहना चाहिये ॥ १३७ ॥

१३८ अभ्रकल्पः

जीमूतलोहरसदैत्यपतीनिहाष्ट,
षड्वेदलोचनमितांस्तु फलत्रयस्य ।
भृङ्गस्य शिग्रुचिरतिक्तकुठारनानां,
नीरैर्ययाक्रममधो मुनिभावनाभिः॥ ५३३ ॥
वल्यस्त्रिगुञ्जपरिमाणवतीर्विधाय,
त्वक्सारकेसरकणामृगनाभियुक्ता ।
सा राजयक्ष्मगदनाशकरी तथाऽऽशु,
मन्दाग्निताश्वसनकासनिवारिका च ॥ ५३४ ॥

र० क०,

भाषा—अभ्रक आठभाग, लोहा ६ भाग, पारा ४ भाग, और गन्धक २ भाग, इनको लेकर त्रिफला, भांगरा, सहजना, चिरायता और चीते के क्वाथों से अलग अलग क्रमसे सात सात भावना देना। फिर तीन २ रत्ती की गोलियें बना लेना, वंशलोचन, केसर, पीपल और कस्तूरीके चूर्ण के साथ खाने से यह गोली राजयक्ष्मा, मन्दाग्नि, दमा और खांसी को नष्ट करती है ॥ १३८ ॥

१३९ अभ्रगुग्गुलुः

अभ्रकस्य पलं चैकं मिलित्वा त्रिफलापलम् ।
गुग्गुलोः पलमेकं च शुद्धमादाय षट्पलम् ॥
संमर्द्य सर्पिषा चायं प्रयुक्तो भोजनादितः ।
निहन्ति सर्वशूलानि परिणामभवानि च ५३६

र. क., परिणाम शूले ।

भाषा—अभ्रकभस्म ४ तोले, त्रिफला ४ तोले गुग्गुल ४ तोले, गुड १२ तोले, सबको मिलाकर भोजन के पहिले खानेसे सब प्रकार के शूलोंको तथा परिणाम शूलको नष्ट करता है ॥ १३९ ॥

१४० अभ्रपर्पटी.

मृतमभ्रं मृतं ताम्रं गन्धकञ्चैव तत्समम्
कृत्वा पर्पटिका देया जिह्वारोगयुताय तु ५३७
शल्लकी क्वाथसंयुक्ता पञ्चकोलेन वाऽथवा ।
गुञ्जाद्वया निहन्त्याशु जिह्वारोगान्न संशयः ॥

नट. वि., र. म. मा.,

भाषा—अभ्रकभस्म, तांबेकी भस्म और गन्धक सबको बराबर लेकर पर्पटी बनाना । उसको शल्लकी (सलई) अथवा पञ्चकोल (पीपल, पीपलामूल, चव्य, चित्रक, सोंठ) के क्वाथके साथ २ रत्ती भर देनेसे जिह्वाके सभी रोग नष्ट हो जाते हैं ॥ १४० ॥

१४१ अभ्रपर्पटी

कृष्णाभ्ररसगन्धानां भागान्द्विगुणवृद्धिकान् ।
एकत्र मर्दयेत्खल्वे तच्चूर्णं कज्जलोपमम् ॥
घृताक्ते लोहपात्रेऽग्नौ द्रुतत्वादेकतां गतम् ।
निक्षिपेत्कदलीपत्रे तेनैवच पिधापयेत्॥५४०॥
ऊर्ध्वाधो गोमयं चार्द्रमूर्ध्वाधो वार्तपत्रयोः ।
दद्याच्चच्छीतलं चूर्णं गुञ्जैकद्वित्रिमानतः ५४१
हीनमध्योत्तमा मात्रा कटुत्रयसमन्विता ।
देया श्लेष्मोल्बणे कासे क्षये श्वासे त्वरोचके ॥
पाण्डुरोगे कफाढ्ये च दिनानां सप्तसप्तकैः ।
सर्वानेतान् गदान्हन्ति स्वादुलघ्वन्नभोजनात् ॥
क्षाराम्लतीक्ष्णवृन्ताकद्विदलान्नस्य वर्जनात् ।
अभ्रपर्पटिका नाम रसोऽयं श्लेष्मले गदे ॥५४४

र. (मा.) श्लेष्मरोगदे

भाषा—कृष्णाभ्रकभस्म १ भाग, पारा २ भाग और गन्धक ४ भाग, सबको मिलाकर खरलमें घोटकर कजली बना लेना । फिर किसी लोहेके बर्तनमें (कड़ाही इत्यादिमें) थोड़ा घी डालकर आगके ऊपर रखकर उस कज्जलीको डाल देना, जब वह पिघलजावे तब भैंसका ताजा गोबर फैला-कर ऊपरसे नरम केलेका पत्ता बिछाकर उस पिघली हुई कज्जलीको डालकर ऊपरसे नरम केलेके पत्तेसे ढपकर दबाकर फैला देना और ऊपरसे गोबरसे ढक देना जब ठंढा हो जावे तब वह अभ्रपर्पटी बन जावेगी उसका चूर्ण करके त्रिकटुके साथ हीन (१ रत्तीकी) मध्य (२ रत्तीकी) और उत्तम (३ रत्तीकी) मात्रामें देना । कफप्रधान खांसी, क्षय, दमा, अरुचि, पाण्डुरोग और कफाधिक्यको ४९ दिनमें नष्ट करती है । इसके सेवन करनेवालेको मीठा और हलका भोजन करना चाहिये । क्षार, खटाई, तीक्ष्ण, बैंगनका शाक और दालको छोड़ देना चाहिये । यह अभ्रपर्पटी रस सभी कफोद्भव रोगोंका नाश करता है ॥ १४१ ॥

१४२ अभ्रवद्गुटिका ।

चापमासर्पभाद् घूकात् खञ्जरीटचटादिनः ।
हृदयं नेत्रयुग्मं तदेकीकृत्य रसं नभः ॥५४५॥
खल्वे सम्मर्द्य विधिवत्त्रिलोहेन च वेष्टयेत् ।
कण्ठे बद्ध्वा तथा दृश्यो योजनानां शतं व्रजेत्

रसेन्द्र म., ॥ ५४६ ॥

टि० चर्मचटकादिशब्दानर्थागमने न सन्देहा-वेपतौ । तयोरायस्तु स्थानरञ्जकोभयसाध्यस्त्व ज्ञमानामेवात्र प्रकरणे नाम दर्शनादुत्तरार्थाभिधान एव तं वयं लागयामः । द्वितीयस्तु शब्दो यद्यपि वर्णितनापि प्रसिद्धेऽर्थे व्यवहारपथे न स्वच्छन्दचारी तथापि चर्मगृभः (Bat) तदर्थेऽस्माभिः कृतः । वागुलिशब्देनैतस्मिन्नर्थे कौटिल्येन स्वीयेऽर्थशास्त्रेऽ दृश्यीकरणप्रयोगे तस्यास्णोश्चूर्णस्योपयोगिता दर्शिता । "त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण श्वमार्जारोलूक वागुलीनां दक्षिणानि वामानि चाक्षीणि द्विधा चूर्णं कारयेत् । ततो यथास्वमभ्यक्ताक्षो नक्तच्छायारूपश्चरति । " कौ० अ० शा० प्रक० १७८ ॥ ४ ॥

सत्रैव च ततो नारपुसार वृषभशारीरवातूला-मन्तर्धापकस्योपकरणत्वन्दर्शितम् । "ब्राह्मणस्य प्रेतकार्ये योगो' मार्गते, तस्य अस्थिमज्जा चूर्णपूर्णा हि भस्त्रा पशूनामन्तर्धानम् ।" की. अ. शा., पृ १७८ ॥ ७ ॥ वातुली शब्दोऽद्याप्येतस्मिन्नर्थे गङ्गा-यमुनयोर्मध्यवर्तिनि देशे प्राकृते व्यवह्रियते ।

भाषा—नीलकण्ठ (पक्षी), भास (गृध्र-विशेष), वैष्ट, उल्लू, खञ्जन और चमगीदड के हृदय और दोनों आखों को निकालकर और शुद्धपारा तथा अभ्रकसत्व प्रत्येक एक १ तोला मिलाकर बारीक घोटकर गोली (२ तोले की) बनाकर त्रिलोह मे लपेटकर (सोना, चांदी, और तांबा इनके लपेटने की विधि यह है कि पहिले सोना ८ भाग फिर चांदी १२ भाग और सबके ऊपर १६ भाग तांबे के पत्रको लपेट देना अथवा सबको ऊपर कहे प्रमाण मे लेकर गलाकर पत्रबना-लेना और ऊपर से लपेट देना) गले मे बांधने से अदृश्य होकर मनुष्य १ दिन मे ४०० कोस जासक्ता है ॥ १४२ ॥

१४३ अभ्रपद्धरसः

शुद्धं रसं सार्धपलं च तौरी-
टङ्कद्वयं सैन्धनकं तथैव ।
खटी त्रिशाणा मिलितं च सर्वं
विमर्दयेत्कज्जलिका यथा स्यात् ॥ ५४७ ॥
तां कज्जलीं हण्डिकयोः सुपुक्त्था
प्रक्षिप्य कुर्य्यान्विहिते पिधानम् ।
खटीप्रलिप्तं च नृकेशदुग्ध-
माषान्नचूर्णेन विलेपितं च ॥ ५४८ ॥
संशोष्य चुल्यां क्रमवह्निना पचे-
त्तन्मूर्ध्नि चार्द्रं वसनं निधापयेत् ।
तस्मात्पिधानाद्धि रसो गृहीत्वा
तन्मूषिकायामपि सन्निदध्यात् ॥ ५४९ ॥
तत्पारदस्योपरि वा तले च
देया प्रयत्नेन च केसमुद्रा ।
पचेच युक्त्या खलु गोलकं च
तन्मेषशृङ्गे विनिधाय पश्चात् ॥ ५५० ॥
सुकासमर्दस्य विलेपनं च
वन्योपलैस्तत्तु पुटेत्प्रयत्नात् ।
भवेच नूनं रसबन्धनं त्विदं
सर्वार्थसिद्धिप्रदमेवमुत्तमम् ॥ ५५१ ॥
स्वल्पमप्यभ्रकं सूतो यदि गृह्णाति चेत्स्वयम् ।
बध्यते च गृहान्तःस्थो यथा चौरोऽतिलम्पटः॥
र. सा., १०
सो. म., ॥ ५५२ ॥

भाषा—शुद्धपारा ६ तोले, फटकरी ॥ तो० सेंधानमक ॥ तो०, और खडियामिट्टी १ तो० इन सबको मिलाकर कज्जली कर लेना और उसको हांडी के बीच मे रखकर ऊपरसे ढक्कनसे बंद कर देना) सन्धिके ऊपर से खडियामिट्टी, मनुष्य के शिर के बाल, दूध और उडदका आटा इन सब को कूटकर एक जीव होने पर उस से लेप कर देना फिर सुखाकर चूल्हे पर रखना । और क्रमसे मन्द, मध्य और तीक्ष्ण अग्निमे पकाना । पकते हुए ऊपर गीला कपडा रखते रहना फिर ठंढा होने पर पारा निकालकर पारेके ऊपर तथा नीचे बाल रखकर मूषा मे बंद कर के कपडमिट्टी कर के उसका गोला बना लेना फिर अग्नि मे पकाकर पारा निका-लकर भेड के सींग मे भर देना । फिर बाहरसे कासमर्द (कसौंदी) की लुगदी का लेप कर देना । और जंगली कंडों से उसको पुट देना। इस प्रकार सब कामोंको सिद्ध करनेवाला पारेका बन्धन हो जायेगा । थोडेसे भी अभ्रकको जब पारा ग्रहण कर लेता है तब यह (अभ्रक) घर मे घुसे हुए लम्पट चोर की तरह बंध जाता है ॥ १४३ ॥

१४४ अभ्रभस्मयोगः

निश्चन्द्राभ्रकं भस्म सुवरा रजनीरजः ।
मधुना लीढमचिरात् प्रमेहान्विनिवर्तयेत् ५५३
भै र., यो र, रसायन सं., र सु., प्रमेहाधिकारे

भाषा—अभ्रक की निश्चन्द्रभस्म, त्रिफलाका चूर्ण और हल्दीका चूर्ण इनको मिलाकर शहदके

साथ चाटने से सभी प्रकार के प्रमेह नष्ट हो जाते हैं ॥ १४४ ॥

१४५ अभ्रभानुः

कम्पिल्लपथ्याविडशिग्रुबीजं
सवेतसाम्लंयवशूकजथ।
श्यामा वचा शल्लकिजन्तुघ्न
तथा यवानी सममत्र चूर्णम् ॥ ५५४ ॥
कर्षोन्मितं वारिदभानुहेम-
चूर्णं घृतेनान्वितमेव लीढ।।
कदुष्णतोयेन जयेदवश्य-
मष्ठीलिकागुल्ममथामवातान् ॥ ५५५ ॥

यो. प., (स०,)

भाषा—कमीला, हरड, विडलवण, सहजनेके बीज, अमलवेत, जवाखार, प्रियंगु अथवा निशोथ, वच, शलई, विडङ्ग और अजवाइन इन सबको बराबर लेकर चूर्ण कर लेना। उस मे २ दो तोले अभ्रक, तांबा और सोना (सबकी भस्म) मिलाना, इसको उचित मात्रा मे पानीके साथ लेनेसे अष्ठीलिका, गुल्म और आमवात नष्ट होते हैं ॥ १४५ ॥

१४६ अभ्रयोगः

रक्तमेहप्रशान्त्यर्थं योज्यं वा मृतमभ्रकम्।
बिम्बीमूलस्य चूर्णं तु सक्षौद्रं च सितायुतम्५५६
कर्षैकं च लिहेच्चानु रक्तमेहनिवृत्तये।
रक्तार्शःप्रदरौ हन्यात्प्रवाहीमतिदुस्तराम् ५५७

यो. म.,

भाषा—रक्तप्रमेह की शान्ति के लिये उत्तम अभ्रकभस्म २ रत्ती मधु मे मिला के चटाना ऊपर से कुन्दरूकी जड के चूर्ण मे बराबर मिश्री मिला के १ तोला मधुमे मिला के चटाना चाहिये। इस के सेवन से रक्तार्श—रक्तप्रदर—और प्रवाहिका दूर होती है ॥ १४६ ॥

१४७ अभ्रयोगः

उष्णोदनाम्बुरुबुतैलरसे निमग्नं,
कृष्णाभ्रकं वसनबद्धमहानि सप्त।
पिष्टा च किञ्चिदुपशोष्य पलप्रमाणं,
न्यग्रोधदुग्धपलयुक्तमथो पुटेत्तत् ॥ ५५८ ॥
माषाष्टगन्धकमथ त्रिकटोवरायाः,
संयोज्य चाज्यमधुनी च चिरं विमर्द्य।
तत्ताम्बुपानमुपयुक्तमिदं निहन्ति,
शूलाम्लपित्तवमनानि हिताशिनोऽद्यः ॥५५९॥

र. का.,

भाषा—भातका गरम मांड, एरण्डका तेल और रस इन मे डुबाकर काले अभ्रकको ७ दिन तक कपडे मे बांध कर के रखना। फिर उस मे से ४ तोले अभ्रकको थोडासा पीसकर सुखा लेना और ४ तोले बट के दूध मे मिलाकर पुट दे देना फिर ८ मासे गन्धक और उतने ही प्रमाण मे त्रिकटु और त्रिफला मिलाकर बहुत बारीक घोट लेना। इसी प्रकार क्रमसे ७ बार करना। गरम पानीके साथ खाने से यह अभ्रक प्रयोग शूल, अम्लपित्त और वमनको शान्त करता है। इसका प्रयोग करने वालेको पथ्य से रहना चाहिये ॥ १४७ ॥

१४८ अभ्ररसायनम्

कफपित्तविनाशाय लिख्यते चाधुना पुनः।
अरुचिं सकलां पुंसां शीघ्रमेव व्यपोहति ५६०
मधुकं पिण्डखर्जूरं धान्यकं जीरकद्वयम्।
व्योषं हविष्यमाजेयं शर्करा च पलद्वयी ५६१
तिक्तं वकथ तालीसं सविडंगं गुडत्वचम्।
मेघाक्षच्छदबीजं च चविकं चैलकं तथा ५६२
गुडूची त्रिवृता दन्ती वचा च धमिका तथा।
बलापलाशशिग्रूणि कुंकुमं देवदारुकम् ॥५६३
ग्रन्थिकं चित्रकं चापि कलिङ्गं भद्रमुस्तकम्।
वृद्धदारं पृथुलिकां काकजंघां पुनर्नवाम्॥५६४
संचूर्ण्य चूर्णमादाय गगनं द्विगुणं मतम्।
रसायनविधियुक्तः सर्वोपद्रवनाशनः ॥५६५

मन्दाग्निग्रहणीदोषाः कफपित्तभवाश्च ये ।
भस्मत्वं यान्ति वै क्षिप्रं काष्ठदाहो यथाग्निना ॥

व. से., रसायने

भाषा—अब कफ पित्तको नाश करने वाला मनुष्यों की सब प्रकार की अरुचिको नष्ट करने वाला (अभ्रक-रसायन) प्रयोग कहा जाता है । मुलहठी, पिंडखजूर, धनिया, दोनों जीरे, त्रिकटु, बकरी का घी, शक्कर (८ तोले) चिरायता, मौलसरी के फूल तालीस, विडङ्ग, दालचीनी, नागरमोथा, बहेडे के पत्ते और बीज, चव्य, एलुआ, गिलोय, निसोत, दन्तीमूल, वच, चव्य की जड़, खस, ढाक के बीज, सहजन, कुलथ, पियारा, पीपलामूल, चित्रक, इन्द्रजौ, नागरमोथा (दो बार आया है इसलिये दूना लेना चाहिये) सफेद लोध, हिङ्गुपत्री, काकजंघा, और पुनर्नवा इन सबका चूर्ण करलेना और चूर्ण से दूना अभ्रक भस्म मिलाना यह सभी उपद्रवों को नष्ट करनेवाला रसायन प्रयोग है । मन्दाग्नि, संग्रहणी के दोष कफ और पित्त से होने वाले सभी रोग शीघ्र ही इस प्रकार भस्म हो जाते हैं जैसे अग्नि लकड़ी के सूखे टुकडे को भस्म करती है ॥ १४८ ॥

१४९ अभ्ररसायनम्

व्योमचूर्णं पलशतं गृहीत्वा लोहभाजने ।
पुनर्नवारसेनैव भाव्यमेकत्र चैकधा ॥५६७॥
त्रिफलाया रसैः पञ्च निम्बस्य द्वादशैव तु ।
अथ निश्चन्द्रिकं यावत्तावदेयं पुटं क्रमात् ५६८
नियोज्य गन्धकं चैव पादांशेन तथा रसम् ।
विधिना जारितं लोहं रसतुल्यं प्रदापयेत्५६९
रसेन्द्रमातृकातोयैर्भाव्यं सम्यग्विमर्दयेत् ।
घृतेन मधुना चापि पश्चादेतच्च भक्षयेत् ५७०
अरोगी क्षीरपानेन रोगी तु त्रिफलां पिबेत् ।
वातपित्तकफध्वंसि तथा कान्तिविवर्धनम् ५७१

भ., र. का., रसायनाधिकारे.

भाषा—४०० तोले अभ्रक का चूर्ण लेकर लोहे के बर्तन मे एक बार पुनर्नवा के रस से पांच बार त्रिफला के क्वाथ और बारह बार नीम के रस से भावना देना फिर ¼ गन्धक और ¼ पारा मिलाकर जब तक निश्चन्द्र न होजावे तबतक जितना पारा पहिले मिला चुके हैं उतना ही विधिपूर्वक जारण किया हुआ लोह (भस्म) मिलाना और रसेन्द्रमातृका (तिपतिया) का रस मिलाकर खूब घोटना । इसको उचितमात्रा मे घी और शहद के साथ खाना जिसको कोई रोग नही है वह इसको खाकर ऊपर से दूध पीवे और जो रोगी है वह त्रिफला का क्वाथ पीवे । यह रसायन वातपित्त और कफ से होनेवाले रोगों का नाश करता है और कान्ति को बढाता है ॥ १४९ ॥

१५० अभ्ररसायनम्

पुनर्नवा रसैर्भाव्यमभ्रकं चैकधा पुनः ।
त्रिफलाया रसैःपञ्च वारान्निम्बस्य द्वादश ५७२
यावन्निश्चन्द्रतां याति तावद्देयः पुटः क्रमात् ।
नियोज्यो गन्धकश्चैव पादांशेन तथा रसः ५७३
रसेन्द्रमातृका तोयैर्यामान्वं तत्तु मर्दयेत् ।
घृतेन मधुना चापि पश्चादेकत्र भक्षयेत्॥५७४॥
त्रिफलानुपानतो रोगी भक्षेद्वा क्षीरयोगतः ।
वातिकं पैत्तिकं श्लेष्मव्याधिं हन्यात्सुदुस्तरम् ॥
अर्शोव्याधिं तथा दन्तपाण्डुरोगं भगन्दरम् ।
हृद्रोगं मूत्रकृच्छ्रं च प्लीहानमुदरं तथा॥५७६
महान्तमग्निसादं च शोषकासक्षयापहः ।
रक्तपित्तं महाघोरं नाशयेन्नात्र संशयः ॥५७७
अष्टादशैव कुष्ठानि कुक्षिरोगांश्च सर्वशः ।
अश्मरीं मूत्रसंघातं मेहांश्चैवमनेकधा ॥५७८॥
सर्वांश्च ग्रहणीरोगान् श्वयथुं विनिवर्तयेत् ।
सततभ्यासयोगेन वलीपलितवर्जितः ॥५७९॥

र. क.,

भाषा—अभ्रकको पुनर्नवा के रस से एक, त्रिफला के क्वाथ से ५, और नीम के पत्तों के

रस अथवा छाल के क्वाथ से १२ भावनाएं देकर पुट देना । जब तक अभ्रक निश्चन्द्र न हो जावे तब तक उपरोक्त प्रकार से भावनाएं और पुट देते रहना हरएक पुट मे अभ्रक से ¼ पारा और उतना ही गन्धक देते रहना, जब निश्चन्द्र हो जावे तब तिपतिया के रस मे १ पहर तक उसको खूब घोटना । उचित मात्रा मे १ मासा घी और शहद के साथ अथवा त्रिफला चूर्ण अथवा गाय के दूध के साथ इसको खाना चाहिये । यह अभ्रक रसायन वात, पित्त और कफ से होनेवाले रोग, बवासीर दंतरोग, पाण्डुरोग, भगन्दर, हृद्रोग, मूत्रकृच्छ्र, प्लीहा उदररोग, अग्नि की अत्यन्त मन्दता, शोष, खांसी और क्षयको नष्ट करता है और रक्तपित्त, १८ प्रकार के कुष्ठ, कुक्षिरोग, पथरी, मूत्रबाधा, प्रमेह, संग्रहणी और सूजन को नष्ट करता है । जो लोग इसका सदा अभ्यास करते हैं वे वली पलित रहित हो जाते हैं ॥ १५० ॥

१५१ अभ्ररसायनम् ।

शुद्धसूतस्य कर्षैकं कर्षैकं गन्धकस्य च ।
द्वयोः कज्जलिकातुल्यं व्योमचूर्णं प्रदापयेत् ॥
केशराजस्य भृङ्गस्य निर्गुण्डीचित्रकस्य च ।
ग्रीष्मसुन्दरमुण्डीरीजयन्तीन्द्राशनस्य च ५८१
श्वेतापराजितायाश्च पर्णस्य स्वरसस्तथा ।
रसतुल्यं प्रदातव्यं चूर्णं च मरिचोद्भवम् ५८२
देयं रसार्धभागेन चूर्णं टङ्कणसम्भवम् ।
सम्मर्द्य वटिकां कुर्यात्कलायसदृशीं बुधः५८३
हन्ति कासं क्षयं श्वासं वातश्लेष्मभवां रुजम् ।
ज्वरे चैवातिसारे च सिद्ध एषः प्रयोगराट्५८४
चातुर्थिकज्वरे श्रेष्ठं सूतिकातङ्कनाशनम् ।
दधि चावश्यकं देयं प्राह नागार्जुनो मुनिः५८५

र. क.,

भाषा—शुद्धपारा १ तोला और गन्धक १ तोला इन दोनों को घोटकर कज्जली कर लेना और दोनों के बराबर अभ्रक मिला देना फिर काला-भंगरा, भंगरा, संभालू, चित्रक, हरमल, गोरखमुण्डी, जैंत, गांजा और सफेद अपराजिता के पत्ते, इनके रस अथवा क्वाथसे पृथक् २ भावना देना । (जब तक अभ्रकनिश्चन्द्र न हो जावे तब तक बार २ उपरोक्त क्रम से भावनाएं देते रहना) फिर पारे के बराबर कालीमिर्च का चूर्ण और उस से आधा सुहागे का चूर्ण मिला कर मटर के बराबर गोलियें बना लेना । इस गोली का प्रयोग खांसी, क्षय, दमा, वात और कफ से होने वाले रोग, ज्वर और अतिसार को नष्ट करने मे सिद्ध है। चौथिया ज्वर और सूतिका रोग मे यह गोली हितकर है । इस के ऊपर से थोडासा दही खिलाना चाहिये । ऐसा मुनिवर नागार्जुन महाराजने कहा है ॥१५१॥

१५२ अभ्ररसायनम् ।

चातुर्जातकरेणुकं मलयजं तक्कोलजातीफलं,
कुष्ठं गोक्षुरकं सशाल्मलिजटं द्राक्षां सुखर्जूरकम् ।
कुण्डल्युद्भवसत्त्वकं कतकजं ह्रीवेरकं चोरकं,
कर्पूरं वसुगन्धमेघरिपुजं कासीसकंशुण्ठिकाम्
प्रत्येकं त्रिफला त्रिगन्धमधुकं
निष्कप्रमाणं पृथक्,
व्योम्नोभस्म पलत्रयेण मिलितं
धान्योपरि मासकम् ।
स्निग्धे कालिकलेपिते विनिहितं
निष्कप्रमाणं भजेत्,
नानातङ्कनिकृन्तनं मुनिमतं
प्रौढाङ्गनाद्रावकम् ॥ ५८७ ॥

जलाम्बुना शर्करया च दाहं
मूत्रातिसारे त्वग्निकामले च ।
पित्तोद्भवां श्लेष्मभवांश्च मेहान्
वातोद्भवं मेहगणं निहन्ति ॥५८८॥

नानाविधैराविहितानुपानं
रसायनं चाभ्रकसम्भवो यः ।

पुराणशाल्योदनमुद्गयूपं
दद्याद्धर्मेनाशकरं च योज्यम्॥५८९॥

वा,

भाषा—चातुर्जात (तज, पत्रज, इलायची नागकेसर) सम्भालू के बीज, चन्दन, शीतलचीनी जायफल, कूट, गोखरू सेमल का मुसला, दाख खजूर, गिलोय का सत्व, निर्मली का चूर्ण, हाऊबेर, चोरक, कपूर, ताने की भस्म, गन्धक, वङ्गभस्म कसीस, सोंठ, त्रिफला (पृथक् २), त्रिगन्ध (पृथक् २) और मुलहठी प्रत्येक चार ४ चार मासे और अभ्रकभस्म १२ तोले मिलाकर किसी पात्र मे बन्दकरके धान्यकी राशि (ढेरी) मे एक महीने तक रखदेना, फिर निकालकर बारीक चूर्ण करके भीतर अगर का लेप किये हुए मिट्टीके चिकने बर्तन मे रखदेना । इस को ४ मासे रोज खाना । यह रस अनेक रोगों को नष्ट करता है और जवान स्त्रियों को जल्दी शान्त करता है ऋषियोंने इसका बड़ा आदर किया है इसको धनाके क्वाथ और शक्कर के साथ खानेसे दाह, मूत्रातिसार, उल्टी, कामला और वात, पित्त तथा कफ से होनेवाले प्रमेह ये सब रोग नष्ट होते हैं, उचित अनुपानों के साथ खाने से यह अभ्रक रसायन सभी रोगों को नष्ट करता है । इसको खानेवाले के लिये पुराने चावलों का भात, मूँग का यूष और धर्मनाशक चीजें पथ्य हैं ॥ १५२ ॥

१५३ अभ्रलोहयोगः

मृताभ्रकं मृतं लोहं धात्रि लिह्याद्विगुञ्जकम् ।
फलत्रयं पटोलं च तिक्तारनाथं सितायुतम् ॥
पिबेदनु हरेदम्लपित्तं छर्दिं ज्वरं तथा ।५९०

र सा.,

भाषा—१ रत्ती अभ्रकभस्म और १ रत्ती लोहभस्मको त्रिफला के चूर्ण अथवा पटोल के चूर्ण के साथ खाना ऊपर से मिश्री मिला हुआ कुटकी का क्वाथ पीना । यह प्रयोग अम्लपित्त, वमन और ज्वरको शान्त करता है ॥ १५३ ॥

१५४ अभ्रवटी (लध्वी)

निःसत्त्वकृत्वः सम्भाव्यं भृङ्गराजाम्भसाभ्रकम् ।
तेन गन्धं रसं लौहं हेम चाभ्रार्धसम्मितम् ५९१
वराक्वाथेन सम्मर्द्य वटिकां रक्तिकोन्मिताम् ।
औपसर्गिकमेहस्य नाशाय दापयेद्भिषक् ५९२

आ. वि, भै र., र चि, र. सु. र. सं र. क, मेहाधिकारे.

भाषा—अभ्रकभस्म को २१ बार भांगरेके रस से भावना देना फिर गन्धक, पारा और लोहभस्म पृथक् पृथक अभ्रकके बराबर और सोना अभ्रक से आधा मिलाकर त्रिफला के क्वाथ मे सब को डालकर खूब घोट लेना फिर एक १ रत्ती की गोलियें बना लेना इस गोली को औपसर्गिक मेह (सुजाक) वाले को देना चाहिये ॥ १५४ ॥

१५५ अभ्रवटी (महती)

अभ्रकं पुटितं ताम्रं लौहगन्धकपारदम् ।
कुनटी टङ्कणक्षारं त्रिफला च पलं पलम् ५९३
गरलस्य तथा माषचतुष्कञ्चैव चूर्णयेत् ।
सत्सर्वं भावयेदेषां रसैः प्रत्येकशः पलैः ५९४
देवराजाशनाख्यस्य केशराजाख्यकस्य च ।
सोमराजस्य भृङ्गाख्यराजस्य श्रीफलस्य च ॥
पारिभद्राग्निमन्थस्य शृङ्गदारस्य तुम्बुरोः ।
मण्डूकपर्णीनिर्गुण्डीपूतिकोन्मत्तकस्य च ५९६
श्वेतापराजितायाश्च जयन्त्याश्चार्द्रकस्य च ।
ग्रीष्मसुन्दरकस्याटरूषकस्य रसेन तु ॥५९७॥
रसस्ताम्बूलवल्याश्च पत्रोत्थैर्भावयेत् पृथक् ।
द्रवे किञ्चित् स्थिते चूर्णं मरिचस्य पलं क्षिपेत्॥
तदर्धेन वटीं कुर्यान्मात्रां दद्याद्यथोचिताम् ।
ज्वरे नवातिसारे च कासे श्वासे क्षये तथा ॥
सन्निपातज्वरं चैव विविधं विषमज्वरे ।
क्षयरोगेषु सर्वेषु श्लीपदे ग्रन्थौ च यक्ष्मणि ६००
ग्रहण्यां चिरभूतायां सूतिकायां विशेषतः ।

शोथे शूले तथाऽसाध्ये स्थविरे चामवातके ॥
मन्दानले बले चैव सकले श्लेष्मजे गदे ।
पीनसेऽपीनसे चैव पक्वेऽपक्वे विशेषतः ॥६०२॥
वातश्लेष्मणि वाते वा विविधे चेन्द्रियस्थिते ।
वातवृद्धावृते पित्ते बलासेनावृतेऽपि च ॥६०३॥
अष्टसूदररोगेषु कुष्ठरोगे प्रशस्यते ।
अजीर्णे कर्णरोगे च कृशे स्थूले च यक्ष्मणि ॥
अयं सर्वगदेष्वेव रसो वै परिकीर्तितः ।
महाभ्रवटिका सेयं परं श्रेष्ठा रसायने ॥६०५॥

भै. र., र. र. र. सु, र. क, सर्वरोगे ।

भाषा—अभ्रकभस्म, पुट मे शुद्ध किया हुआ तांबा, लोहा, गन्धक, पारा, मैनसिल, सुहागा और त्रिफला इन सबको चार ४ तोले लेना और उस मे ४ माषा सर्पविष मिलाना तथा बारीक चूर्ण कर लेना । फिर अर्जुन, विजयसार केशराज, काला भंगरा सोमराज (यह अज्ञात है इसके स्थान में बाकुची को काम मे लासक्ते हैं) भागरा, बेल, नीम, अरणी, विधारा, तुम्बुल, ब्राम्ही, संभालु, करज, धतूरा, सफेद कोयल, जैंत, अदरख, हरमल, अडूसा और पान इनके रस अथवा क्वाथ से अलग २ भावना देना । उपरोक्त रस के सूखने से पहिले ४ तोले कालीमिर्च का चूर्ण मिला देना फिर उसकी गोलियें बनालेना । और उचित मात्रा मे देना । इस गोली का उपयोग निम्न लिखित रोगों मे होता है, ज्वर, अतीसार, खासी, दमा क्षय, (शोथ) सन्निपातज्वर, अनेक प्रकारके विषमज्वर, वीर्य की अत्यन्त क्षीणता से जनित क्षय, पुरानीसे पुरानी संग्रहणी, सूतिकारोग, सूजन, शूल, नया और पुराना आमवात, मन्दाग्नि, क्षीणाग्नि, सभी प्रकार के कफरोग, पका हुआ अथवा कच्चा पीनस, वातश्लेष्म अनेक प्रकार से अङ्गों मे घुसा हुआ वातरोग, वातवृद्धि, पाचकपित्त की क्षीणता, आठ प्रकारके उदररोग कुष्ठरोग, अजीर्ण, कर्णरोग, कृशता, स्थूलता असाध्य से असाध्य क्षय वगैरह सभी रोगों मे यह रस हितकर है। यह महाभ्रवटी परम रसायन है ॥ १५५ ॥

१५६ अभ्रवटिका ।

अथ शुद्धस्य सूतस्य गन्धकस्याभ्रकस्य च ।
प्रत्येकं कर्षमानं तु ग्राह्यं रसगुणैषिणा ॥६०६॥
ततः कज्जलिकां कृत्वा व्योषचूर्णं प्रदापयेत् ।
केशराजस्य भृङ्गस्य निर्गुण्ड्याश्चित्रकस्य च ॥
ग्रीष्मसुन्दरकस्याथ जयन्त्याः स्वरसं तथा ।
मण्डूकपर्ण्याः स्वरसं तथा शक्राशनस्य च ६०८
श्वेतापराजितायाश्च स्वरसं पर्णसम्भवम् ।
दापयेत्तत्र तुल्यं च विधिज्ञः कुशलो भिषक्
रसतुल्यं प्रदातव्यं चूर्णं मरिचसम्भवम् ।
देयं रसार्धभागेन चूर्णं टङ्कणसम्भवम् ॥६१०॥
शुभे शिलामये पात्रे घर्षणीयं प्रयत्नतः ।
शुद्धमात्रसंयोगाद्वटिकां कारयेद्भिषक् ६११
कलायपरिमाणां तु खादेत्तां तु प्रयत्नतः ।
दृष्ट्वा वयश्चाग्निबलं यथा व्याध्यनुपानतः ६१२
हन्ति कासं क्षयं श्वासं वातश्लेष्मभवां रुजम् ।
परं वाजीकरः श्रेष्ठो बलवर्णाग्निवर्धकः ६१३॥
ज्वरे चैवातिसारे च सिद्ध एष प्रयोगराट् ।
नातः परतरः श्रेष्ठो विद्यतेऽभ्ररसायनात् ६१४
चातुर्थिके ज्वरे श्रेष्ठः सूतिकातङ्कनाशनः ।
भोजने शयने पाने नास्त्यत्र नियमः क्वचित् ।
दधिचा मध्यकं भक्ष्यं प्राह नागार्जुनो मुनिः ॥

र स, र. र., भै. र, र. सु, र. क., यक्ष्माधिकारे

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और अभ्रकभस्म एक २ तोला लेकर कज्जली बना लेना । फिर त्रिकटु का चूर्ण, कालाभंगरा, भंगरा, सभालु, चित्रक, हरमल, जैंत, ब्राह्मी भांग और सफेदकोयल और नागर बेलके पत्ते इन का रस, ये प्रत्येक कज्जली के बराबर पारे के बराबर काली मिर्च का चूर्ण और पारे से आधा सुहागा डालकर खरल मे घोटना फिर मटर के बराबर गोलियें बनाकर धूपमे सुखा लेना । भन-

रया, अग्निबल, और रोगके अनुसार उचित अनुपानके साथ खाने से यह गोली खांसी, क्षय, श्वास (दमा) और वातकफ से होने वाले रोग इन को नष्ट करती है । इस का प्रयोग बड़ा ही वाजीकरण है । बलवर्ण तथा अग्नि को बढ़ाता है । ज्वर और अतिसार मे भी इसका प्रयोग सिद्ध और राजप्रयोग है । इस अभ्रक रसायन से अधिक बलकारक और रोगनाशक कुछ नहीं है। चौथिया ज्वर और सूतिका रोग को यह नष्ट करता है इस के खाने वाले को भोजन, शयन और पान का कोई परहेज करना आवश्यक नही परन्तु दही जरूर खाना चाहिये ऐसा मुनिश्रेष्ट नागार्जुन ने कहा है॥१५६॥

१५७ अभ्रवटी

अभ्रं भास्करजं सनागकनकं चन्द्रं पविं ताण्डवं,
कान्तं तीक्ष्णसुरायसं द्विगुणं सूतं कृतं तत्समम्।
वक्त्रस्थं रसगोलकं रतिकरं सर्वार्तिसंख्यापहं,
वर्षैकेण निहन्ति दोषनिचयं कल्पायुषो नो जरा

रसेन्द्र मं., ॥ ६१६ ॥

भाषा—तांबा, अभ्रक, सीसा, सोना, चांदी, हीरा, तांडव (हरिताल अथवा मैनसिल), चुम्बक अथवा कान्तलोह, फौलाद, सोना (दो बार आने से दूना लेना) और पारा सबकी भस्में बराबर बराबर लेकर गोली बनाकर रोज मुख मे रखने से कामवृद्धि होती है और सब रोग नष्ट होते हैं एक वर्ष तक इसको मुख मे रखने से सब दोष नष्ट होकर मनुष्यकी आयु दीर्घ हो जाती है । और वह अजर हो जाता है ॥ १५७ ॥

१५८ अभ्रसिन्दूरम् ।

विधाय धान्याभ्रकमुक्तपूर्वं
तदन्धमूषापिहितं यथावत् ।
ध्मातं चतुर्भिः सह वङ्कनालै
र्यामद्वयन्नस्म भवेत्तदीयम्॥६१७॥
सा चाभ्रभूतिः समगन्धकेन
चैरण्डतैलेन विमर्दनीया ।
आज्येन धेनोरपि मर्दयित्वा
कृत्वा तु पूगीफलमात्रमेतत्॥६१८॥
पुनश्चतुर्भिर्धमनं विधाय
वङ्कै श्चयामद्वयमस्ततन्द्रम् ।
सञ्जायते शुभ्रमतीवसत्वमभ्रस्य
नानाकरणाय युक्तम् ॥ ६१९ ॥
एतेनापि प्रवक्ष्यामि विकृतिं लोकविश्रुताम् ।
व्यतिरेकस्तु तापेन वसुवर्णं तु काञ्चनम् ॥ ६२०
कनकीफलमध्यस्थं पुटमष्टोत्तरं शतम् ।
समवङ्केन संयोज्य मर्दयित्वा यथाविधि॥६२१
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य वालुकायन्त्रपाचितम् ।
पद्मरागमिदं सर्वमभ्रसिन्दूरमुच्यते ।
तारे ताम्रे भुजङ्गे वा विध्यत्यष्टोत्तरं शतम् ६२२
भक्षणादस्य आयन्ते धातवश्च पुनर्नवाः ।
राजयक्ष्मा क्षयं याति रेतसःस्तम्भनं परम् ६२३

पा. यो. सा.,

भाषा—पीताभ्रक अथवा कृष्णाभ्रक अभावमे श्वेताभ्रक लेकर कोयलों पर रखकर धौंकनी से गरम करना जब वह अग्निवर्ण हो जाय तब उस पर गन्धक का तेल डाले । तेल के जलजाने के बाद फिर जब अग्निवर्ण हो तब रक्तवर्ण या कृष्णवर्ण गाय के दूध मे डालना । शीतल होने पर निकाल कर फिर अभ्रक को अग्नि पर रखना और धौंकनीसे गरम करना जब फिर रक्तवर्ण हो जाय तब गन्धकका तेल डालना, तेलके जल जानेपर फिर अग्निवर्ण होने पर दूधमे बुझाना इस तरह सौ बार करना । फिर अभ्रकके बराबर चावलोंके धान लेकर कम्बल के टुकडे मे दोनों को मिलाकर ढीली पोटली बांधना और पोटली को कांजी में ३ दिन तक डुबाना । चौथे दिन पोटली को कांजी मे मसल २ कर तमाम अभ्रक को निकाल लेना और जब अभ्रक कांजी मे नीचे बैठ जाय तब कांजी को निथार कर डाल देना और अभ्रक को सुखा फिर देना उस मे गन्धक का तेल मिलाकर अन्धमूषा मे रखकर

कोयलों पर रख देना और कोयलों के चारों तरफ ४ धोंकनी लगा देना। दोपहर में इस अभ्रक की भस्म हो जायगी। इस अभ्रक भस्म के बराबर शुद्धगन्धक (अग्निस्थायी, पा० यो० शा० में है) देकर पीले फूल के एरण्ड के तैल मे मर्दन करे फिर रक्त वर्ण गाय के घीसे मर्दन करके सुपारी के बराबर गोलियें बनाकर अधमूषा मे रखना और पहिले के समान ही दोपहर तक धोंकना। इस की अत्यन्त सफेद भस्म बन जायगी। इस भस्म को गन्धक के तैल से मर्दन करके धतूरे के फल मे भर कर कपड़मिट्टी कर देना और वराह पुट मे पकाना इस प्रकार १०८ पुट देवे फिर इसकी बराबर वङ्ग भस्म मिलाकर पूर्वोक्त एरण्ड के तैल और गाय के घी मे मर्दन करके आतशी शीशी मे भरकर ४ पहर वालुका यन्त्र मे पाचन करे तो माणिक्य के सदृश भस्म होगी इसका नाम अभ्रसिन्दूर है। १०८ तोला चांदी अथवा तांबा या सीसा में १ तोला डालने से हलके दर्जे का सुवर्ण बनेगा। और यह गलाने मे रंगमे भद्दा मालूम पड़ेगा। इस के सेवन करने से मनुष्य के रक्तादि तमाम धातु नये हो जाते हैं राजयक्ष्मा नष्ट हो जाता है और उत्तम वाजीकरण है।

गन्धकका तैल और अग्निस्थायी गन्धक बनाने का प्रकार के लिये पारदयोग शास्त्रका पहिला और दूसरा पटल देखो॥ १५८॥

१५९ अभ्रसिन्दूरम्

इदं केचिच्छुभं प्राहुर्गगनस्य च मारणम्।
स्तेनराजरसं चैव सूर्यभक्तारसं तथा ॥६२४॥
अश्वगन्धा च निर्गुण्डी रुदन्ती विजया तथा।
शतावर्या रसं चैव आटरूषरसं तथा ॥६२५॥
बला चातिबला चैव शाल्मलीसत्त्वमेवच।
कूष्माण्डकरसञ्चैव मुस्तायाः रसमेव च॥६२६॥
विदारीकन्दं च तुलसी मदनं तथा।
भल्लातकरसञ्चैव मार्कण्डीरसमेवच ॥६२७॥
कपित्थस्य रसं चैव द्राक्षाफलरसं तथा।
न्यग्रोधस्य रसञ्चैवमर्कक्षीरं तथैव च॥६२८॥
उशीरं बालकं कुष्ठं तथा लोहितरोहिषम्।
चम्पकं काकमाची च गोक्षुरं शतपत्रिका६२९
दाडिमी कपिकच्छुश्च धात्रीफलरसं तथा।
पुनर्नवा तथा ब्राह्मी चित्रकस्य रसं तथा ६३०
मुण्डीरसं शिरीषस्य गुडूच्याश्च रसं तथा।
अभ्रकस्य पुटं देयं प्रत्येकैर्योजयेद्रसैः।
सर्वान्रोगान्निहन्त्याशु तमः सूर्योदयो यथा
वा, ॥ ६३१ ॥

भाषा—कोई वैद्यगण निम्न लिखित प्रकार से अभ्रक का मारण उपयुक्त बतावे है यथा—चौरक, हुर हुर, असगन्ध, सम्भालु, रुदन्ती, भांग शतावरी अडूसा, खरैटी, अतिबला, सेमल का मूसला, कूष्माण्ड, नागरमोथा, बिदारीकन्द, तुलसी, मैनफल, भिलावा, वनभाटा, कैथ, दाख, गूलर, आक (का दूध) खस सुगन्धवाला, कूठ, लाल रोहिडा, चम्पा, मकोय, गोखरू, गुलाब, अनार, कौंच, आंवला, पुनर्नवा, ब्राह्मी, चित्रक, गोरखमुण्डी, शिरस और गिलोय इन के रसों से (जिसका रस न मिले उस के क्वाथ से) पृथक् पृथक् भावना देकर पुट देना। यह अभ्रसिन्दूर सभी रोगों को ऐसे नष्ट करता है जैसे कि सूर्योदय अन्धकार को नष्ट करता है॥१५९॥

१६० अभ्रसुन्दरो रसः।

क्षारत्रयं सकृष्णाभ्रं गन्धं ताम्ररसं समम्।
हस्तिशुण्डयाश्च चाङ्गेर्या दिनं द्रावेण मर्दयेत् ६३२
यत्नतो गोलकं कृत्वा ततो लघुपुटे पचेत्।
अजनेपालजं ताम्रं प्रयोज्यं नान्यथा गुणाः६३३
स्वानुपानैरस्यगुञ्जा जयेद्रोगानयं संशयः।
ग्रहणीमरनालेन वातं मन्दाग्निवामपि॥६३४॥
वातं तीव्रं महाशूलं शूलं च परिणामजम्।
आर्द्रकस्य रसेनैन धारोष्णपयसा सह
अम्लपित्ते पित्तरोगे सर्वत्रैव प्रयोजयेत्॥६३५॥
र. क, अङ्गष्याम्

भाषा—तीनक्षार (यवक्षार, सुहागा और सज्जी) काला अभ्रक, गन्धक, ताम्बा और पारा इन सबको बराबर भाग मे लेकर मिलाना फिर हस्तिशुण्डी और अम्लोनिया के रस से एक २ दिन इसको भावना देना फिर इसका गोला बनाकर लघुपुट मे पकाना फिर उसमे नेपालीताम्रभस्म डालना, यदि किसी दूसरे प्रकार का ताम्बा मिलाया जायगा तो कुछ भी गुण न होगा। उचित अनुपान के साथ सभी रोगों को शान्त करता है सग्रहणी खासी और मन्दाग्नि मे इसको काजी के साथ देना चाहिये। बढ़ा हुआ वातरोग, शूल, पार्श्वशूल और परिणामशूल मे इसको अदरख के रस के साथ देना चाहिये। अम्लपित्त तथा सभी प्रकार के पित्तरोगों को यह धारोष्ण दूध के साथ देनेसे नष्ट करता है ॥ १६० ॥

१६१ अभ्रहरीतकी

मृताभ्रं विंशतिपलं मृतलोहस्य पञ्चकम् ।
गन्धकस्य पलान् पञ्च त्रिभिर्द्विगुणमाक्षिकम्॥
पथ्याशसपलं योज्यं धात्रीफलशतद्वयम् ।
सर्वमेकत्र तच्चूर्णं जम्बीरैर्भावयेद्दिनम्॥६३७॥
भृङ्गीपुनर्नवाद्राद्यैः पातालगरुडाह्वयैः ।
भल्लातवह्निखैरयैः हस्तिशुण्डी तु लाङ्गली ॥
क्षीरिणी जलकुम्भी च प्रत्येकं स्वरसैर्दिनम् ।
भावयेन्मर्दयेदित्थं मध्वाज्याभ्यां विलोडयेत् ॥
स्निग्धभाण्डे स्थितं खादेन्नित्यं निष्कद्वयं द्वयम् ।
सिद्धसारयोगोऽयं त्रिदोषार्शांसि नाशयेत् ॥

नि. र, र. सु, द चि, व रा, अर्शोऽधिकारे ।

भाषा—अभ्रकभस्म ८० तोले, लोहभस्म २० तोले, और शुद्ध गन्धक २० तोले, तथा इन तीनो से दूनी सोनामाखी, २४० तोले, हरड का चूर्ण ४०० तोले, आंवले का चूर्ण ८०० तो०, सब को इकट्ठा कर के जम्बीर, भागरा, पुनर्नवा, पातालगारुडी (छिलहटा) भिलांवा, चित्रक, पीयावासा, हस्तिशुण्डी, लांगली (कलिहारी) खिरनी और जलकुम्भी इन के रस अथवा क्वाथ से एक एक दिन भावना देना फिर बारीक घोट कर शहद और घी मे मिला देना और चिकने बर्तन मे रख देना। प्रतिदिन १ तोला खाने से त्रिदोष से उत्पन्न अर्श (बवासीर) नष्ट हो जाता है। यह सिद्ध सारयोग है ॥ १६१ ॥

१६२ अभ्रामलकरसायनम्

अभ्रकेण समं गन्धं नवनीतामलच्छविम् ।
मूर्च्छितं च तथा सूतं त्रिकटु त्रिफला वचा ॥
विडङ्गं जीरके द्वे च पालाशं बीज मैलकम् ।
वृद्धदारुत्वचं कंदं सविडङ्गं सचित्रकम्॥६४२॥
श्यामाकं शिग्रुदन्त्यौ च त्रिवृता वर्णदूषिका ।
प्रत्येकं कर्षमात्रं वै पाके खरतरे क्षिपेत्॥६४३॥
रसायनविधानेन कर्षैकं भक्षयेन्नरः ।
वातरक्तं महाव्याधिं दुस्तरञ्च व्यपोहति ६४४

र. रा.,

भाषा—अभ्रक भस्म, गन्धक और मूर्च्छित पारा जो कि मक्खन के माफिक साफ हो इन को बराबर २ लेना। और त्रिकटु, त्रिफला, वच, विडङ्ग, दोनों जीरे, ढाकके बीज, एलुवा, विधारा, तज, कमल की जड़, विडङ्ग (दो बार आया है इस लिये दूना डालना) चित्रक, सामा, (एक प्रकार के बारीक चावल) सहजन, दन्ती, निशोत, और वर्णदूषिका (मेंहदी) इन सबको एक एक तोला लेना और सब का चूर्ण कर कड़क चासनी मे डाल देना। रसायन की विधि से इस को एक तोला रोज खाना यह रस कष्टसाध्य से कष्टसाध्य वातरक्त को नष्ट करता है। अत्यन्त बढ़े हुए वातरक्त मे इसका प्रयोग किया जाता है॥१६२॥

१६३ अमरकलानिधिरसः ।

मुक्ताफलं विद्रुमकं रसेन्द्रकं
गन्धं समांशानि ततश्च साधयेद् ।

१६९ अमरेश्वरो रसः

पारदाद् द्विगुणं गन्धं मर्दयेन्मसृणावधि।
सूरणस्य प्रदातव्या रसेन मुनिभावनाः ६५७
शङ्खसेहुण्डधुत्तूरवराटलघुशङ्खकान्।
अग्निद्वयहरिणशृङ्गयवजीसैन्धवसम्भवान् ६५८
क्षारान् गन्धमितान् दत्वा
द्रव्याणीमानि मिश्रयेत्।
वज्रक्षारं त्रिकटुकं सूरणं वंशरोचना ॥६५९॥
भल्लातं चित्रकं चेति प्रत्येकं गन्धतुल्यकम्।
एकविंशतिसंख्याभिर्भावयेदमरेश्वरम् ६६०
द्विगुञ्जं घृतसंयुक्तं खादेदर्शो निवृत्तये।
मण्डलान्नाशयेत्सत्यं सिद्धयोग उदाहृतः ६६१

र. को., अर्शोऽधिकारे।

भाषा—पारा और उस से दूना गन्धक लेकर कज्जली बनालेना और जमीकंद के रस से ७ भावना देना। फिर शख, थूहर, धतूरा, कौडी, छोटे शख, चित्रक भिलावा हरिण का सींग, अगुलिया थूहर और सेंधानमक इनके क्षारों को प्रत्येक गन्धक के बराबर मिलाकर घोटना। फिर थूहर का क्षार, त्रिकटु, जमीकंद, वशलोचन, भिलावा और चित्रक प्रत्येक को गन्धक के बराबर डालना और सूरण के रस की २१ भावना देना। इसकी २ रत्ती की मात्रा घी के साथ खानी चाहिये। इससे अर्शरोग १ मण्डल (२१ दिन) मे नष्ट होता है। यह सिद्धयोग है ॥ १६९ ॥

१७० अमृतकलानिधिः

मुक्तगन्धसहितं रसं शुभं
बीजपूरकरसेन मर्दयेत्।
गोलकं च कुरु वेष्टयेत्ततो
मृत्स्नया लवणमिश्रया दृढम् ॥६६२॥
शोषयेच्च पुटयेच्च यत्नतो
जायते ऽमृतकलानिधीरसः।
राजयक्ष्मविनिवृत्तये रसं
योजयेच्च गदितानुपानतः ॥ ६६३ ॥
पूर्णचन्द्रवदिमं नियोजये-
दन्यरोगविनिवृत्तये रसम्।
सर्वरोगविनिवृत्तये च तं
रोगयोगसहितं नियोजयेत् ॥ ६६४ ॥

र दी, र च, राजयक्ष्मणि।

भाषा—मोती, गन्धक और पारा इन तीनों को बराबर लेकर बिजौरे के रस से भावना देना फिर नमक मिली हुई मिट्टी से कपडमिट्टी करके सुखा कर अग्नि मे उस को पुट देना यह अमृतकलानिधिरस बनेगा। यथोचित अनुपान के साथ राजयक्ष्मा को नष्ट करने के लिये इस का उपयोग करना। अन्य रोगों मे भी पूर्ण चन्द्र की तरह इस का उपयोग कर सक्ते हैं। जिस रोग मे जिस योग के साथ इस का उपयोग लाभकारी हो सक्ता है। वहा उसी के साथ इस का उपयोग करना ॥ १७० ॥

१७१ अमृतकल्पवटी.

शुद्धौ पारदगन्धौ च समानौ कज्जलीकृतौ।
तयोरर्द्धं विषं शुद्धं तत्समं टङ्कणं भवेत्॥६६५॥
भृङ्गराजद्रवैर्भाव्यं त्रिदिनं यत्नतः पुनः।
मुद्गप्रमाणा वटिका कर्तव्या भिषजांवरैः६६६
वटीद्वयं हरेच्छूलमग्निमान्द्यं सुदारुणम्।
अजीर्णं जरयत्याशु धातुपुष्टिं करोति च ६६७
नानाव्याधिहरा चेयं वटी गुरुवचो यथा।
अनुपानविशेषेण सम्यग्गुणकरी भवेत् ६६८

र स, र च, अग्निमान्द्ये।

भाषा—शुद्धपारा और शुद्धगन्धक इनको बराबर लेकर कज्जली बनालेना फिर पारे के बराबर शुद्ध बछनाग और इतना ही सुहागा मिलाकर तीन दिनतक भगरे के रससे भावना देना फिर उसकी मूगके बराबर गोलियें बना लेना। इसकी दो गोलियें शूल, मन्दाग्नि और भयानक अजीर्ण को हरती हैं और धातुओं को पुष्ट करती हैं। यह गोली विशेष २ अनुपान के साथ सभी रोगों को

नष्टकर के गुण करती है गुरुके वचन की तरह यह गोली यथार्थ गुणकारी है ॥ १७१ ॥

१७२ अमृतगर्भः

प्रत्येकं दशगद्याणाः शुद्धगन्धकसूतयोः ।
विंशत्या चार्कदुग्धस्य द्रयं पिष्ट्वा दिनत्रयम् ॥
त्र्यहं सेहुण्डदुग्धेन शरावस्थं च तं पुटेत् ।
भूधराख्ये च यन्त्रे वै क्रमादेवं पुटाष्टकम् ६७०
ततः खल्वे तु सम्पिष्य सूक्ष्मं चूर्णं विधीयते ।
श्रीखण्डेन च पथ्यानां देयाः सप्तैव भावनाः
मरिचानां जलेनाथ दद्याच्च सप्तभावनाः ।
भावनाभावितं चूर्णं तोलयेत्तत्समानकम् ६७२
वत्सनाभविषं दत्वा श्रीखण्डेन च भावयेत् ।
आकाशवल्ल्याश्च रसैर्भावनास्तावतीस्तत : ६७३
खल्वे पिष्ट्वा ततः सूक्ष्मं काचकूप्यां क्षिपेत्सुधीः ।
नाम्ना ह्यमृतगर्भोऽयं कीर्त्तितो रसवित्तमैः ६७४
द्विगुञ्जामात्रकश्चाऽयं गद्याणैका च शर्करा ।
सर्वरोगेषु दातव्यः सर्पं शीतेन वारिणा ॥ ६७५
वातशूले तथा पार्श्वशूलेऽथ परिणामजे ।
वातज्वरे च मन्दाग्नौ ह्यजीर्णे श्लेष्मजामये
पीनसे चामवातेषु वातश्लेष्मादिके गदे ६७६

रस चि., र. क., शूले ।

भाषा—शुद्धगन्धक ५ तोले और उतनाही शुद्धपारा लेकर १० तोले आक के दूध से ३ दिन तक भावना देना और तीन दिन तक थूहर के दूध से भावना देना फिर २ सरावों के बीच मे रखकर भूधरयन्त्र से अग्नि मे पुट देना ऐसे ८ पुटें देकर खरल मे उसका वारीक चूर्ण बना लेना चन्दन और हरड़ तथा लालचन्दन के कषाय की सात ७ भावनाएं देना (अथवा दोनों को मिलाकर सात भावना देना) फिर कालीमिर्च के क्वाथ से ७ भावना देना फिर चूर्ण के बराबर बछनाग मिलाकर सात बार चन्दन के कषाय से और ७ बार आकाशबेल के रस से भावना देना और वारीक पीसकर शीशी मे भर देना । श्रेष्ठ रसविद्या के विद्वानोंने इस रस का नाम अमृतगर्भरस बताया है इस की २ रत्ती मात्रा १ मासे शक्कर के साथ दी जाती है ऊपर से थोड़ासा ठंढा पानी पीना चाहिये । यह रस सभी रोगों मे दिया जाता है । वातशूल, पार्श्वशूल, परिणामशूल, वातज्वर, मन्दाग्नि, अजीर्ण, कफ के रोग, पीनस, आमवात और वात तथा कफ से होनेवाले रोगों में यह अत्यन्त हितकर है ॥ १७२ ॥

१७३ अमृतपालो रसः

रसगन्धामृतानां तु गोलं कृत्वाऽम्बुयोगतः ।
तले भाण्डस्य संस्थाप्य तथोर्द्ध्वं ताम्रपत्रिकाम्
अधोमुखीं निरुध्याथ दिनं दीपाग्निना दहेत् ।
ताम्रपात्रोदरस्थं तं मृद्गीयादतियत्नतः ६७८
सैन्धवार्द्रकनीरेण मुखं जिह्वां विलिप्य च ।
अम्भसावल्लमात्रन्तु दत्वा प्रावृणुयात्परम् ॥
स्वेदोद्गमः स्याद्यामोर्द्ध्वं ततो ज्वरविमुक्तये ।
एवं तु त्रिदिनं कृत्वा ज्वरान्मुक्तो भवेन्नरः ।
पथ्यं तक्रौदनं देयं जीर्णे च तरुणे तथा ६८०

टो., ज्वराधिकारे ।

भाषा—पारा, गन्धक और बछनाग इन को बराबर लेकर पानी मे घोटकर गोला बना लेना। फिर हाड़ी के बीचमे रखके ऊपर तांबे की छोटी रखकर सन्धि बन्द कर के हडी के मुंह पर ढक्कन देकर कपड़मिट्टी करके सुखा लेना फिर १ दिन दीपाग्निसे पकाना ठंढा होने पर तांबे के पात्र और उस के भीतर के रस को बारीक पीस लेना । सेंधानमक और अदरख का रस मिलाकर पहिले जिह्वा और मुखको अच्छी तरह चुपड़ लेना । फिर इस रसकी ३ रत्ती की मात्रा रोगी को देकर गरम कपड़े एकदम ओढ़ा देना । एक पहर के बाद खूब पसीना आयेगा इसी प्रकार ३ दिन तक करने से ज्वर बिलकुल ही नष्ट हो जायेगा । इस

प्रयोग मे छाछ और चावल का भात पथ्य है चाहे ज्वर और रोगी जीर्ण (वृद्ध) हो अथवा युवावस्था मे हो ॥ १७३ ॥

१७४ अमृतप्राशः

पयोत्तमं स्वर्णरजः समानं,
ब्राह्मीवचाकुष्ठशिवारजश्च।
आयुः प्रहर्षबलमङ्गपुष्टिं,
क्षौद्राज्यलीढं कुरुते शिशूनाम्॥६८१॥

वै. प., (लो. सं.,)

भाषा—उत्तम स्वर्णका चूरा, ब्राह्मी, वच, कूठ और हरड़ इनका चूर्ण, घी और शहद के साथ चटाने से बालकों की आयु, प्रसन्नता, बल और अंगपुष्टि बढ़ती है ॥ १७४ ॥

१७५ अमृतभल्लातकः

भल्लातकानां पवनोद्धतानां
तरुच्युतानां च यदाऽऽढकं स्यात्।
घृष्टेष्टिकाचूर्णकणैर्जलैश्च
प्रक्षाल्य संशोष्य च मारुतेन ॥ ६८२ ॥
शुष्काणि तानि द्विदलीकृतानि
विपाचयेदप्सु चतुर्गुणासु।
तत्पादशेषं पुनरेव शीतं
क्षीरेण तुल्येन विपाचयेत्तत् ॥ ६८३ ॥
घृतांशयुक्तेन घनं यथा स्या-
च्चदर्धया शर्करयाभिकीर्णम्
सञ्चूर्णं त्रैफलचन्द्रमांस्य
त्रिवृच्च वांशी खदिरामृतं च ॥ ६८४ ॥
सचन्दनाऽऽकल्लकणाकचारं
सदेवपुष्पं मुशलीद्वयश्च।
कङ्कोलमोचाद्वयदीप्ययुग्मं
नवं समातङ्गकणा विदारी ॥ ६८५ ॥
जातीफलं शुस्तकजातिपत्र्यौ
कुबेरलीरागुरुसाब्धिशोषम्।
मेदाद्वयं लोहरसेन्द्रवङ्ग
मभ्रं तथा कुङ्कुमकश्च कर्षम् ॥ ६८६ ॥
तत्सप्तरात्रादतिजातवीर्यं
सुधारसादप्यधिकं वदन्ति।
प्रातः प्रबुद्धः कृतदेवकार्यो
मात्रां भजेत्सात्म्यशरीरयोग्याम् ॥६८७॥
न चान्नपाने परिहार्यमस्ति
न चातपेनाऽध्वनिमैथुने च।
यथेष्टचेष्टो विचरेत्प्रयोगा-
न्नरोभवेत्काञ्चनराशिगौरः ॥ ६८८ ॥
अनेन विद्वान् नरसिंहवीर्यो
दृढेन्द्रियो वीतमदः सुबुद्धिः।
दन्ता विशीर्णाः पुनरेव दिव्याः
केशाश्च शुभ्राः पुनरेव कृष्णाः ॥ ६८९ ॥
नीलाञ्जनालिप्रतिमा भवन्ति
त्वचोविशीर्णाः पुनरेव भव्याः।
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
कृम्यर्दितो भिन्नमलोऽपि कुष्ठी ॥६९०॥
शुष्कः पुनः स्यादृतमूलशाख-
स्तरुर्यथा भाति नवाम्बुसिक्तः।
बृहस्पतेरप्यधिको हि बुद्धया
ग्रन्थं विशालं च नवं करोति ॥ ६९१ ॥
गृह्णाति शब्दो न च विस्मृतिं च
करोति कल्पायुरनल्पवीर्यम्।
कुर्वन्निमं कल्पमनल्पबुद्धि-
र्जीवेन्नरो वर्षशतं सुखी स्यात् ॥ ६९२ ॥

वा. भ., यो. र., वृ. यो. त., रसायनाधिकारे।

भाषा—जोर की हवा लगने से वृक्ष से झड़े हुए भिलावों को बटोर कर ४ सेर लेना। ईंटके छोटे २ टुकड़े और पानी के साथ उनको खूब मलकर धूल निकालकर धोकर सुखा लेना। फिर इन को फाड़कर दोदल अलग करके चौगुने जल मे पकाकर चतुर्थांश शेष रहने पर छान लेना। फिर ठंढा होने पर आठ सेर दूध और २ सेर घी मिलाकर अग्नि पर चढाना और कलछे से चलाते रहना जब वह गाढा (खोवा) होकर अच्छी तरह शुष्क-

और सब २ सेर शक्कर डाल देना फिर उसमे त्रिकटु त्रिफला, कपूर, जटामासी, निशोत, वंशलोचन, खैरसार, चंदन, अकरकरा, पीपल, कबाबचीनी, लौंग, दोनों प्रकार की मुसली, ककोल, मोचरस, दोनों अजवाइन (देशी और खुरासानी) गजपीपल, विदारीकंद, जायफल, नागरमोथा, जावित्री, नन्दीवृक्षकी छाल, जीरा, अगुरु, समुद्रशोष, मेदा, महामेदा, लोह, पारा और वङ्ग इनकी भस्म और केसर इन सबको १ एक तोले मिलादेना और सातदिनतक उसको रहने देना यह अमृत से अधिक गुणकारी बन जावेगा ऐसा आचार्य लोग कहते हैं। सवेरे उठकर नित्यकर्म करके इस रस की पचसकने योग्य मात्रा लेना। इसके लिये अनुपान पथ्य धूप मे चलना और मैथुन करना इत्यादि का कोई परहेज नहीं है। इसको खाकर मनुष्य जैसी इच्छा हो वैसा काम करे इसका गुण कम न होगा। और मनुष्य का शरीर स्वर्ण पर्वत के समान चमकने लगेगा। इस के सेवन करने से मनुष्य विद्वान्, सिंह के सदृश बलवान् मजबूत इन्द्रियोंवाला और बुद्धिमान् होता है हिलते हुए दांत दृढ होते हैं, पके हुए बाल फिर से काजल और भौंरे के सदृश हो जाते हैं। लटकी हुई खाल वली रहित हो जाती है। जिस के कान, *अंगुली और नाक गलगये हैं और जिस के शरीर* मे फोडे पड गये हों ऐसा कोढी भी इस से फिर अच्छा हो जाता है। इस के सेवन से सूखा हुआ भी मनुष्य सूखे वृक्ष की जड मे पानी डालने से वह हरा भरा होजाता है वैसे ही तरुणता को प्राप्त होजाता है। और बृहस्पति के बराबर बुद्धिवाला होकर बडे २ ग्रन्थों को जल्दी पढ लेता है इच्छा होने पर स्वतन्त्र नवीन ग्रन्थको बना सक्ता है। पढे हुए ग्रन्थों को फिर कभी नहीं भूलता और बलवान् होकर शतायु हो जाता है। इस रसायन का कल्प करके मनुष्य सुख से १०० वर्ष जीता है॥१७५॥

१७६ अमृतभस्मसूतः।

लोहस्य पात्रे त्रिदिनं रसेन्द्रं
गन्धेन तुल्यं त्रिफलाजलेन।
विमृद्य ताम्रस्य पुटे निविष्टं
मृदा च संलिप्य पुटेत पश्चात्॥ ६९३॥
फलत्रयं भृङ्गकृशानु शुण्ठी
वचासिता वाकुचिकाशतावा।
भल्लातगन्धाश्मसपूरतुल्य
विचूर्णितं चैतानि समानि कुर्यात्॥६९४॥
पूर्वोक्तसूतं तु कलाप्रमाणं
प्रक्षिप्य संसेवय पत्तरार्थम्।
कान्तीत्थपात्रे त्रिफलाजलेन
कुष्ठं लयं यात्यपि रोगसंघः॥ ६९५॥
पञ्चाङ्गनिम्बेन मधुत्रयेण
सेवेत यद्वा गदितं रसेन्द्रम्।
षण्मासयोगेन लयं प्रयाति
कुष्ठं प्रभूतं गलनासिकादि॥ ६९६॥
सदातसं वाकुचिकाफलैश्च
श्वित्राख्यरोगस्य निबर्हणाय।
भल्लाततैलं हरितालभस्म
युक्तं निषेवेत सुयुक्तितोऽपि॥६९७॥
र. सी.,

भाषा—पारा और गन्धक बराबर लेकर त्रिफला के साथ तीन दिन तक लोहे के खरल में घोटकर तांबे की डिब्बी मे रखकर बाहर से कपडमिट्टी करके उसको पुट देदेना। फिर त्रिफला, भांगरा, चित्रक, सौंठ, वच (दोनों प्रकार की देशी और खुरासानी) बावुची, शतावरी, भिलावा, गन्धक, भीलाथोथा और कपूर सब को बराबर लेकर पीसकर उपरोक्त पुट दिया हुआ पारा $\frac{१}{१६}$ मिलाकर इस को कान्तलोह के बर्तन मे त्रिफला का क्वाथ करके उस के साथ खानेसे ६ महीने मे कुष्ठ नष्ट होता है। नीम का पञ्चाङ्ग (पुष्प, पत्र, फल, बीज और छाल) शहद, घी और शक्कर के साथ ६

महीने तक इस का प्रयोग करने से कोढी के नासिका इत्यादि गिर हुए अङ्ग अच्छे हो जाते हैं। बाकुची के फल अथवा भिलावें का तेल और हरतालभस्म के साथ इस के प्रयोगसे श्वित्र कुष्ठ नष्ट होता है ॥ १७६ ॥

१७७ अमृतमञ्जरी ।

हिङ्गुलं च विषं चैव कणामरिचटङ्कणम् ।
जातीकोषं समं सर्वं जम्बीररसमर्दितम् ६९८
रक्तिमानां वटीं कुर्यादार्द्रकद्रवसंयुताम् ।
वटीद्वयं त्रयं खादेत्सन्निपातं सुदारुणम् ६९९
अग्निमान्द्यमजीर्णं च सामवातं सुदारुणम् ।
उष्णतोयानुपानेन सर्वान् व्याधीन्नियच्छति ॥
कासं पञ्चविधं श्वासं सर्वाङ्गग्रहमेव च ।
जीर्णज्वरं क्षयं चैव हन्यादमृतमञ्जरी॥७०१॥

र. सं., र. सु., र. च. कासे ।

भाषा—सिंगरिफ, बछनाग, पीपल, कालीमिर्च सुहागा और जायफल इन सब को बराबर लेकर जम्बीर के रस से बारीक घोटना फिर अदरखका रस मिलाकर एक २ रत्ती की गोलियें बना लेना इस की मात्रा २ अथवा ३ गोलियें हैं। भयानक सन्निपात, मन्दाग्नि, अजीर्ण और आमवात में गरम जलके साथ इसको खाने से उपरोक्त सभी रोग नष्ट हो जाते हैं। यह अमृतमञ्जरी गोली ५ प्रकार की खांसी, दमा, अंगों की जकड, जीर्णज्वर और क्षय को भी नष्ट करती है ॥ १७७ ॥

१७८ अमृतमण्डूरो रसः

मण्डूरस्य पलान्यष्टौ शतावर्या रसं तथा।
क्षीराज्यं दधि प्रत्येकं पिष्ट्वा पलचतुष्टयम् ॥
यावत्पक्वं, तदुत्तार्य निष्कैकं भोजयेत्सदा ।
प्रातः सायं सदा खादेत् पक्तिशूलप्रशान्तये ॥
वातजं पित्तजं मिश्रममृताख्यो हि मृत्युजित्।

र. र., परिणामशूले ।

भाषा—मण्डूर ३२ तोले, शतावरी का रस ३२ तोले दूध, घी और दही (गायका) हरएक १६ तोले लेकर सब में मण्डूर को बारीक घोटकर कढा ही मे पकाना । जब पकजाय तब सबेरे और शाम ४ चार मासे खिलाने से परिणामशूल वातज, पित्तज और सन्निपातज शूल भी नष्ट हो जाते हैं और मनुष्य उपरोक्त रोगों से होनेवाली मौत से भी बच जाता है। इस का नाम अमृतमण्डूर है ॥ १७८ ॥

१७९ अमृतरसः

कर्षद्वयं गन्धकस्य तदर्धं पारदस्य च ।
त्रिकटु त्रिफला मुस्ता विडङ्गं चित्रकं तथा ॥
एषां सञ्चूर्णितानाञ्च प्रत्येकं तु पलं क्षिपेत् ।
एकनिष्कप्रमाणं तु लिह्यात्तन्मधुसर्पिषा ७०५
शीतोदकं चानु पिबेद्गव्यमाजं पयोऽथवा ।
अम्लपित्तं चाग्निमान्द्यं परिणाममवं तथा ॥
कामलां पाण्डुरोगं च हन्यादमृतको रसः ॥

रसचिं, अम्लपित्ते ।

भाषा—गन्धक २ तोला, पारा १ तोला और त्रिकटु, त्रिफला नागरमोथा, विडङ्ग और चित्रक इन को प्रत्येक ४ चार तोले डालकर खूब घोटना इसकी ४ मासे की मात्रा घी और शहद के साथ लेनी चाहिये । ऊपर से ठंढा पानी, गाय अथवा बकरीका दूध पीना चाहिये । यह अम्लपित्त मन्दाग्नि, परिणामशूल, कामला और पाण्डुरोग को हरता है इसका नाम अमृत रस है ॥ १७९ ॥

१८० अमृतरसायनम् ।

गोमूत्रशुद्धं विषमूलमुत्तमं
धात्रीहृतं कान्तमयोऽभ्रमाक्षिकम् ।
तारं च वङ्गं रसभस्म हेमकं
प्रत्येकशः कर्षयुगप्रमाणकम् ॥ ७०७ ॥
विश्वं नतं चन्दनयुग्मखदिरौ
बलाश्वगन्धा मुशली शतावरी ।
प्रत्येकशो रामसिताक्षमानकं
धात्रीशिलाधन्वनतालमूलिकाः ॥७०८॥

शतावरीशाल्मलिका गुडूचिका-
श्यामाविदारीकिरिघृष्टदारुकाः ।
रसैरमीषां क्रमशो विभाव्य त-
द्विधाय मापोन्मितिकां वटीं भिषक्॥७०९॥
सद्वैद्यैरमृतरसायनं रसोऽयं
सम्प्रोक्तो विविधरुजां विनाशहेतुः ।
वर्णौजःप्रदमचिराद्रसायनं च
सेवित्वा ह्यमितबलं जना लभन्ते॥७१०॥
शुक्रं वर्धयति क्षयं क्षपयति
क्षीणाङ्ग पुष्टिप्रदः,
दुःसाध्यां ग्रहणीं तथाऽप्यतिसृतिं
दूरीकरोत्याशितः ।
क्लीबानां पुरुषत्वदो विषयिणां
संस्तम्भको रेतसः,
भुक्त्वैनं मधुशर्कराघृतयुतं
वृद्धो युवत्वं व्रजेत् ॥ ७११ ॥
स्वीयानुपानैरथवा तत्तद्रोगहरो ह्ययम् ।
देशकालग्रहीतॄणां नास्त्यत्र नियमः क्वचित्७१२
नृ. क.,

भाषा—अच्छी तरह गोमूत्र मे शुद्ध किया हुआ विषमूल (बच्छनाग), आमले के रस से मारा हुआ कान्तलोह, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, सोनामाखी चांदीभस्म, वङ्गभस्म, पारद और सोने की भस्म ये सब प्रत्येक १ तोला, सोंठ, तगरगंठोला, दोनों चन्दन, खैरसार, खरैंटी, असगन्ध, मुसली और शतावरी ये सब प्रत्येक ३ तीन तोले लेकर, आमला, मैनसिल, धामन, तालमूली, शतावरी, सेमर का मुसला, गिलोय, प्रियङ्गु, विदारीकंद, वाराहीकंद, त्रिधारा, इन के रस अथवा क्वाथ से क्रम से (प्रत्येक से) भावना देना और उड़द के बराबर गोलियें बना लेना । अच्छे वैद्योंने इस रस का नाम अमृतरसायन रक्खा है। यह रस अनेक प्रकार के रोगों का नाश करता है। वर्ण और ओज को देता है जल्दी से बुढ़ापे का नाश करता है । इस को सेवन करने वाला मनुष्य अपार बलसे युक्त होता है। यह रस वीर्य को बढ़ाता है, क्षयरोग का नाश करता है, क्षीण अंगोंको पुष्ट करता है दुःसाध्य संग्रहणी और अतिसार को दूर करता है, नपुंसक भी इस के सेवन से पुरुषत्व का उपभोग करता है । विषयी लोगों के लिये यह बड़ा स्तम्भन करने वाला है । घी, शक्कर और शहदके साथ इसको खाने से बूढा भी जवान हो जाता है और उचित अनुपान के साथ इस का सेवन किया जाय तो यह सभी रोगों को नष्ट करता है । देश काल और किसी प्रकार की रोगों की अवस्था इसके लिये अपेक्षित नहीं है ॥ १८० ॥

१८१ अमृतरसायनम्
(विषरसायनम्)

गोमूत्रशुद्धामृतकर्षमाहरे-
त्तथैव तारार्कभवं शिवाहृतम् ।
रक्तोत्पलाभं शिववीर्यमद्भुतं
घृतादिसंशोधितहिङ्गुलं क्षिपेत् ७१३
प्रत्येकशः कर्षयुगं सुचूर्णकं
व्योपाब्दत्रुट्योतकचित्रमूलकात् ।
निष्पिष्य निष्पिष्य विभावयेदथो
वरीविदारीक्षुरचित्रमूलजैः ॥७१४॥
कृत्वाऽस्थगुञ्जाद्वयमानयुक्ताः
वटीरनेकामयनाशिनीस्ताः ।
तत्सेवनाद्वर्णबलायुरोजो
रेतांसि वृद्धिं नियतं लभन्ते॥७१५॥
संदीप्यते ऽग्निर्ग्रहणी विशुष्येत्
तथातिसारश्च विनाशमेति ।
भुक्त्वा वटीं तां ललनासु सक्तो
धृपादवैस्तम्भितवीर्यसारः ॥७१६॥
नृ. क.,

भाषा—गोमूत्र मे शुद्ध किया हुआ बच्छनाग १ तोला, पारा और गन्धक से मारी हुई चांदी और वैसा ही तांबा एक १ तोला, रससिन्दूर २ तोले, घृतादि से शोधा हुआ शिंगरिफ २ तोले, (भिलावा, मालकांगनी और निमौली प्रत्येक ८ तोले लेकर

इन का कल्क करके कड़ाही मे नीचे और ऊपर रखकर बीच मे शिंगरिफ २ तोले को रख देना और ऊपर से घी और शहद प्रत्येक ६४ तोले डालकर नीचे से मंदी आंच देना। जब आग ऊपर आकर घी और शहद सब जलजाय तब बीच का शिंगरिफ निकाल लेना इस प्रकार यह शोधा जाता है) सबको मिलाकर चूर्ण कर लेना फिर त्रिकटु, चातुर्जात, चित्रकमूल, शतावरी, विदारीकंद, तालमखाना और लाल चित्रक के क्वाथ से अलग अलग भावना देना। और २ दो रत्ती की गोलियें बना लेना। यह गोली अनेक रोगों का नाश करनेवाली है और बल, वर्ण आयु, ओज और वीर्य को बढाती है तथा जठराग्निको प्रदीप्त करती है संग्रहणी, हैजा और अतिसार को नष्ट करती है इस गोली को खाकर पुरुष सांड के सदृश स्त्रियों मे आसक्त होता है। और उसके वीर्य का स्तम्भन भी होता है॥ १८१ ॥

१८२ अमृतरसेन्द्रोरसः ।

शुद्धपारदमादाय विषेण सह मर्दयेत्
दिनत्रयं प्रयत्नेन पादांशेन रसस्य तु॥७१७॥
जम्बीराम्लसमायुक्तं मातुलुङ्गरसेन वा ।
ततस्तं पातनायन्त्रे चोर्ध्वमुत्पातयेद्रसम् ७१८
पुनश्चानेन विधिना मर्दयित्वाऽथ पातयेत् ।
कुर्यादित्थं पातनादि दशवारांस्ततः परम् ॥
कलांशं जारयेत्स्वर्णं विषशुद्धिकयोगतः ।
जम्बीराद्यम्लयोगेन मर्दनेनैव जारयेत्॥७२०
ततोऽमृतजले गन्धं सप्तकृत्वो विभावयेत् ।
तं दानवेन्द्रं सूतेन्द्रे जारयेत्क्रमशः शनैः ॥
पक्वं च ततः क्षारे रुक्मलोहभवं रसम् ।
मर्दयेदतियत्नेन तस्य निर्यासवत्र्य वै॥७२२॥
ततः सोमानले यन्त्रे रसेन्द्रं तं निवेशयेत् ।
अथवा कच्छपे यन्त्रे ततोऽग्निं ज्वालयेत्क्रमात्॥
दिनपञ्चकमाहत्य स्वाङ्गशीतं ततो नयेत् ।
निर्भिद्य यन्त्रं गृह्णीयाद्भस्मीभूतं रसेश्वरम् ॥
भस्मसूतस्य पादेन सिद्धं ताम्रं विनिःक्षिपेत् ।
सर्वदोषविनिर्मुक्तं वान्तिभ्रान्त्यादिवर्जितम् ॥
दैत्येन्द्रं वत्सनाभेन भावितं सूतसाम्यतः ।
क्षिप्त्वा तत् त्रितयं खल्वे मर्दयेद्विषवारिणा ॥
तत्र शौण्डी च मरिचं शुण्ठी चैव पृथक् पृथक्।
रससाम्येन संदद्याद्विषं रससमांशतः ॥७२७॥
दद्यात्तु देवकुसुमं रससाम्येन तत्र वै ।
तत्सर्वं मर्दयेद्यत्नाद्दिनत्रयमतन्द्रितः ॥७२८॥
रक्तच्छागस्य पित्तेन चाभावे मेषकस्य वै ।
वनकासरजैः पित्तैः नीलकण्ठभवैस्तथा ७२९
रोहितापूचरजैः पित्तै रोहितोत्थैश्च शारिभैः ।
इत्येवमाद्यैः संमर्द्य कृष्णसर्पभवैर्विषैः॥७३०॥
भावयित्वा वटीः कुर्यान्मरिचस्य प्रमाणतः ।
छायाशुष्कास्ततः कृत्वा भैरवं पूजयेत्ततः ॥
योगिनीसहितं पश्चाद्वटीं यत्नेन धारयेत् ।
सन्निपाते प्रवृद्धे तां वटिकां तत्र योजयेत् ॥
व्योषार्द्रकरसैर्युक्तां सदैव ह्यनुपाययेत् ।
सिञ्चेच्छिरसि तोयानि सुशीतानि बहून्यपि॥
यावत्सञ्जायते कम्पः सर्वाङ्गीणोऽस्य रोगिणः
ततः पश्चात्प्रदातव्यं पथ्यं दधिसमन्वितम् ॥
इक्षुखण्डादियोगश्च सर्वोऽप्यत्र विधीयते ।
ग्रहण्यां वटिकां खादेदेकैकां च दिनेदिने ॥
त्रिमासाभ्यन्तरे हन्ति ग्रहणीरोगमुद्धतम् ।
सर्वज्वरविकारेषु वटीमेकां प्रयोजयेत्॥७३६॥
मुस्तापर्पटजं क्वाथमनुपानेच पीयते ।
क्षयरोगे च धारोष्णसहितां सम्प्रयोजयेत् ॥
कुष्ठेषु खदिरक्वाथैर्वाकुचीबीजसंयुताम् ।
सर्वार्शसां विकारे तु कुटजत्वक्करैर्युताम् ७३८
भगन्दरे गिरिजतुसहितां सम्प्रयोजयेत् ।
प्रमेहेष्वथ सर्वेषु व्योषवासकसंयुताम् ॥७३९॥
पाषाणभेदसंयुक्तामश्मरीषु नियोजयेत् ।
प्लीहगुल्मविकारे तु शङ्खक्षारेण संयुताम् ॥
कणगुग्गुलुलोहैश्च पाण्डुरोगान्निवारयेत् ।
उदरोत्थविकारेषु करमीक्षीरसंयुताम् ॥७४१॥

फेरुच गोली देना और हैजे मे त्रिकटु के साथ इस को देना । जो मनुष्य नींबू का रस और रुचक (एक प्रकार का काला नमक) मिलाकर इस गोली को रोज खाता है वह दो वर्ष मे ही वली पलित से रहित हो जाता है। तीन वर्ष मे उस के देह की दुर्गन्धि दूर हो जाती है । चार वर्ष तक इस गोली को खानेवाले को कभी विष (स्थावर–जंगम) नहीं लगता (सांप इत्यादि काटे तो भी नही मरता) यह अमृत सूतेन्द्र रस विषकल्प मे बताया है हमने सम्प्रदाय से लोकहित के लिये प्रकाशित किया है । सभी रोगों को नष्ट करने मे इस का प्रभाव प्रत्यक्ष देखा गया है ॥ १८२ ॥

१८३ अमृतलोहः

अमृता त्रिवृता दन्ती श्रावणी खदिरो वृषः ।
चित्रको भृङ्गराजश्च कोकिलाक्षः सपुष्करः ॥
पुनर्नवा वला काससिग्रुमोरटदारुकाः ।
स्नुह्यरुष्कौ शरो दर्भः कुशः शृङ्खलिका वरी ॥
गवाक्षी वरुणः कन्दश्चविका तालमूलिका ।
कणामूलं नागवला कुष्ठं ब्राह्मणयष्टिका ७५०
पलोन्मितानि चैतानि जलद्रोणे विपाचयेत् ।
अष्टभागावशिष्टं तु कषायमुपकल्पयेत् ॥७५१॥
त्रिफलायास्तथा प्रस्थं जलाष्टगुणपाचितम् ।
तस्मादष्टावशिष्टस्तु कषायस्तु परिस्रुतः ७५२
शिलया निहतस्यापि पुटितस्य यथाविधि ।
अयसश्चूर्णितं पूतं पलषोडशसम्मितम् ॥७५३॥
पलान्यभ्रस्य चत्वारि तावन्ति गन्धकस्य च ।
द्वे पले च रसस्यापि शोधितस्य विधानतः ॥
गुडस्य च पलान्यष्टौ सिताया वाऽथ पैत्तिके ।
रक्तपित्तेऽथ खण्डस्य मत्स्यण्ड्या वाऽपिकार्पिकैः
गुग्गुलोर्द्विपलं दत्वा प्रस्थार्धं सर्पिषस्तथा ।
एवं पाकविधिज्ञस्तु पचेल्लोहं समाहितः ॥
शीतेऽवतार्य मधुनः क्षिपेदष्टपलं भिषक् ।
माक्षिकस्य विशुद्धस्य द्विपलं रजसः क्षिपेत्॥
शिलाजतु तथा शुद्धं पलार्धं सम्मितं पृथक् ।
अर्थेषां प्रक्षिपेच्चूर्णं पलमात्रं पृथक् पृथक् ॥
त्रिकटु त्रिफला दन्ती त्रिवृता जीरकद्वयम् ।
गायत्रीसारतालीसौ धान्यकं मधुयष्टिका ॥
पूतं रसाञ्जनं भृङ्गी चित्रकं कान्तवस्तुवम् ।
चातुर्जातककङ्कोलं लवङ्गं जातिकाफलम् ॥
द्राक्षाखर्जूरकं चूर्णं पलार्धसम्मितं पृथक् ।
एषो लोहवरः श्रीमान् सर्वव्याधिप्रणाशनः॥
यत्रयत्र प्रयुञ्जीत तत्तदाशु विनाशयेत् ।
अम्लपित्ते रक्तपित्ते क्षये कुष्ठे ज्वरेऽरुचौ ॥
दुर्नाम्नि चोदरे शूले ग्रहण्यां वातशोणिके ।
श्वतरक्ते मूत्रकृच्छ्रे प्रमेहे शर्करागदे ॥७६३॥
अस्योपयोगान्मनुजस्तारुण्यमधिगच्छति ।
ब्रह्मचर्येण कुर्वीत प्लुतं माक्षिकसर्पिषा ॥७६४
माषकं रक्तिकावृद्ध्या यावदष्टौ च माषकान् ।
वर्जयेद्द्विदलं सर्वं मांसं चानूपसम्भवम्॥७६५
ककारपूर्वकं सर्वं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।
अमृताख्योऽयलेहोऽयं सर्वत्रैवोपयुज्यते ॥
अनेन जन्तवः स्वस्था भवन्तीति विनिश्चितम्॥

र. र., र. सु., र. का., यो. म., रक्तपित्ताधिकारे ।

भाषा—गिलोय, निशोत, दन्ती, गोरखमुण्डी, खैरसार, अड़ूसा, चित्रक, भांगरा, तालमखाना, पुष्करमूल, पुनर्नवा, खरा, कास (कुशाके सदृश घास) सहजना, मोरट, (लता करंज) देवदारु, थूहर, भिलावा, सरकंडा, डाभ, कुश, शृंखलिका, (हड़जोड़ या जोड़तोड़) शतावरी, इन्द्रायण, वरुण सूरण, चव्य, कालीमुसली, नागबला, पीपलामूल, कूठ और पलाश इन को प्रत्येक चार चार तोले लेकर १६ सेर पानी मे क्वाथ बनाना। जब आठ-मांश पानी बचजाय तब एक सेर त्रिफला को अठगुने पानी मे उबालकर जब सेर भर पानी रह जाय तब उस को छान कर उपरोक्त क्वाथ मे मिला देना फिर मैनसिल से मारा हुआ और पुट दिया हुआ लोहचूर्ण और शंखभस्म प्रत्येक बत्तीस बत्तीस तोले, अभ्रकभस्म १६ तोले, गन्धक १६ तोले, शुद्ध-

पारा ८ तोले और गुड ३२ तोले अथवा पित्तोद्भव रोगों के लिये बनाना हो तो उतनी ही गुड की जगह मिश्री डालनी चाहिये। यदि रक्तपित्तोद्भव रोगों के लिये बनाना हो तो उतनी ही मिश्री के बदले चासनी अथवा राब मिलानी चाहियें और आठतोले गुग्गुलु और ½ सेर घी मिलाना चाहिये । इस प्रकार सभी चीजों को मिलाकर इस लोह को पाकविधि जाननेवाला वैद्य सावधानी से पकावे । जब ठंढा हो जाय तब ३२ तोले शहद मिला देना फिर शुद्ध सोनामाखी का चूर्ण ८ तोले, शुद्ध शिलाजतु २ तोले और त्रिकटु त्रिफला, दन्ती, निशोथ दोनों जीरे, खैरसार, तालीसपत्र, धनियां, मुलेठी, शंख का चूना, रसोत, काकडासींगी, चित्रक, शिलाजीत, पाठुर्लाल, कंकोल, लौंग, जायफल, दाख और पिण्डखजूर इन को प्रत्येक ४ चार तोले और चूना (पान मे लगाने का) २ तोले मिलाना । यह श्रेष्ठ लोहासव रोगों को नाश करने वाला है जिस रोग मे इसका प्रयोग करो उसी का जल्दी नाश करता है । रक्तपित्त, अम्लीपत्त, क्षय, कोढ, ज्वर, अरुचि, दुर्नाम (अर्श) उदरशूल, संग्रहणी, आमवात, वातरक्त, मूत्रकृच्छ्र, प्रमेह, और शर्करारोग (पथरी की विशीर्णावस्था) इन मे इस का प्रयोग होता है । इसके उपयोगसे बुड्ढा मनुष्य भी जवान हो जाता है इस रस को घी और शहद मे मिलाकर खाना और १ मासे से १ एक रत्ती बढाना जबतक कि मात्रा आठ मासे की न हो जाय । ब्रह्मचर्य के साथ इस का सेवन करना चाहिये । इसके सेवन करने मे सभी दाल और अनूप देशमें होने वाले मृग और पक्षियों का मांस तथा जिस पदार्थ मे "क" अक्षर पहिले आता है वह सब छोड देने चाहियें यह अमृतलोहवलेह है । इस का सभी जगहों मे उपयोग किया जा सकता है इस से मनुष्य निरोग हो जाते हैं इस मे कुछ संदेह नहीं है ॥ १८३ ॥

१८४ अमृतवटी (प्रथमा)

कुष्ठगन्धविषव्योषत्रिफलापारदैः समैः ।
भृङ्गाम्बुमार्दिता मुद्गमानाऽमृतवटीशुभा ॥
अजीर्णश्लेष्मवातघ्नी दीपनी रुचिवर्धनी ७६७

र. स., र. चि., र. सु., र. चं., रसायन सं., र. का., प., यो. म., वा., अजीर्णाधिकारे ।

भाषा—कूठ, गन्धक, बच्छनाग, त्रिकटु, त्रिफला, और पारा इन सब को बराबर लेकर भांगरे के रस मे घोटकर मूंग के बराबर गोलियें बना लेना यह अमृतवटी है । अजीर्ण, कफ, और वातरोग को हरती है दीपन और रुचिकर है ॥ १८४ ॥

१८५ अमृतवटी (द्वितीया)

अमृतवराटकमरिचैस्त्रिपञ्चनवभागकैः क्रमशः
वटिका मुद्गसमाना वातश्लेष्मत्रिदोषमानहरी॥

र. सु., र. सि., र. का., भै. र., नि. र., ज्वराधिकारे, यो. र.. नि. र. अनयोः अमृतवटकाविति इति नाम। डौ. त्रिपुरभैरव नाम

भाषा—बच्छनाग ३ भाग, कौडीभस्म ५ भाग कालीमिर्च ९ भाग इन सब को घोटकर मूंग के बराबर गोलियें बनाना यह वात कफ और त्रिदोष को हरती है ॥ १८५ ॥

१८६ अमृतसुन्दरो रसः

मनःशिला माक्षिकतालगन्धं
सूतं तथा खर्परमेव तुल्यम् ।
सम्मर्दितं चार्द्रकसेन सम्यग्
भासारसैर्वै सुरसारसेन ॥ ७६९ ॥
आपूरितं ताम्रजपात्रमध्ये
शरसम्पुटे वै त्रिदिनं प्रपाचयेत् ।
तं स्वाङ्गशीतं हि समुद्धरेद्वै
वल्लोन्मितं सं परिभक्षयेच्च
वातोद्भवान् हन्ति समस्तरोगान्
तथा समस्तान्कफजान् विकारान् ७७०

र. प्र. सु.,

भाषा—मैनसिल, सोनामाखी, हरताल, गन्धक, पारा और खपरिया सब को बराबर लेकर अदरख, अडूसा और तुलसी के रस मे घोटकर ताँवे के मूषायन्त्र मे भरकर तीन दिनतक पुट देकर पकावे। ठंढा होनेपर निकाल लेना इसकी मात्रा ३ रत्ती की है। यह रस वात और कफ से होने वाले सभी रोगों को नष्ट करता है ॥ १८६ ॥

१८७ अमृतसञ्जीवनरसायनम् ।

अमृतोशीरकं निम्बं मत्स्याक्षी पाटरूपकम् ।
गोक्षुरं मुद्गपर्णी च शाल्मली च शतावरी ॥
पृथक् प्रस्थमितं छित्वा जले वसुगुणे पचेत् ।
अष्टभागावशेषे तु गुडप्रस्थं ततः क्षिपेत् ॥
वासाशतावरीधात्रीमीनाक्षीसर्पिभिः पचेत् ।
शीतले च घृते योज्यं वल्कयुग्मं निशायुगम् ॥
मुस्ताद्वयं शटी भार्गी श्रीखण्डद्वितयं तथा ।
त्रिजातकं त्रिकटुकं त्रिफला केसरत्रयम् ७७४
तवक्षीरी चोरकं च मुसली चाश्वगन्धिका ।
पाषाणभेदि धान्याकादरूपं दाडिमीभवम् ॥
खर्जूरयष्टिमधुकं द्राक्षानीलोत्पलं तथा ।
कर्पूरं च शिलाधातुं सुगन्धं च पृथक् पिचुम् ॥
सर्वं सञ्चूर्ण्य यत्नेन सितां मधु च मिश्रयेत् ।
ब्राह्मणं स्वगुरून्देवानर्चयित्वा यथा क्रमम् ॥
खादितं कर्षमात्रं तु लघ्वन्नं पथ्यमाचरेत् ।
नाशयेद् मधुमूत्रं च बद्धमूत्रं प्रवाहिकाम् ॥
स्रावं सशर्कराघातं प्रमेहं सर्वदोषजम् ।
अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रं च चिरकालोत्थितां तृषाम्॥
प्रदरं करपादाङ्गमहादाहं त्रिदोषजम् ।
रक्तपित्तं चाम्लपित्तं योनिरोगमसृग्दरम्७८०
लिङ्गदोषं शुक्रदोषं षण्ढत्वं पलितं सदा ।
रक्तोद्गारं महापित्तं पित्तवर्णं भ्रमं तथा ७८१
कासं श्वासं पीनसं च वैवर्ण्यं क्षीणतां पराम् ।
सर्वाङ्गवातं पङ्गुत्वं धनुर्वातं च शुष्कताम् ॥
क्षयप्रदरमुन्मादमपस्मारं बलक्षयम् ।
वन्ध्यरोगं रक्तगुल्मं पक्षाघातापबाहुकम् ॥
सदालापं कोपनत्वं बुद्धिभ्रंशं भ्रमादिकम् ।
सर्वज्वरहरं श्वेतत्सर्वातीसारनाशनम् ॥
इदं ब्रह्ममुखोद्भूतं सेवितश्चामृतोपमम् ॥ ७८४
या.,

भाषा—गिलोय, खस, नीमकी छाल, मछेछी, अडूसा, गोखरू, बनमूंग, सेमल का मुसला और शतावरी इन सब को प्रत्येक एक एक सेर लेकर जवकुट कर के आठगुने पानी मे पकाना जब $\frac{1}{8}$ पानी रह जाय तब छान लेना। फिर सेरभर गुड़ और अडूसा, शतावरी, आंवला और मछेछी का कल्क सोलह १६ तोले डालकर और ४ सेर घी डालकर मन्द अग्निसे पकाना जब घृतावशेष रह जाय तब छान कर दोनों खस, दोनों हल्दी, नागरमोथा, जंगली मोथा, कचूर, भारङ्गी, दोनों चन्दन, त्रिजातक, त्रिकटु, त्रिफला, त्रिकेसर (केसर, नागकेसर और कमलकी केसर) वंशलोचन, चोरक, मुसली, असगन्ध, पाषाणभेद, धनियां, अडूसा, अनारदाना, खजूर, मुलेठी, दाख, नीलोफर, कपूर शिलाजतु और गन्धक इन सब को प्रत्येक १ तोला लेकर चूर्ण करके उपरोक्त घी मे मिला देना। फिर ब्राह्मण गुरू और देवताओं को नमस्कार कर के १ तोला रोज खाना पथ्य मे हल्का अन्न खाना। यह अमृत सञ्जीवन रसायन मधुमूत्र, बद्धमूत्र, प्रवाहिका, मूत्रस्राव, मूत्राघात, प्रमेह (सभी प्रकार का) पथरी, मूत्रकृच्छ्र, बहुत देर की उत्पन्न तृषा, प्रदर, हाथपैरों मे त्रिदोषज दाह, रक्तपित्त, अम्लपित्त, योनिरोग, रक्तप्रदर, लिङ्गदोष, वीर्यनाश, नपुंसकता, पलित, रक्तवमन, सभी पित्तविकार, भ्रमरोग, खांसी, दमा, पीनस और विवर्णता, इनका नाश करता है और सर्वाङ्गवात, पङ्गुता धनुर्वात, शोष, क्षय, प्रदर, उन्माद, मिरगी, बलक्षय, बांझपना, रक्तगुल्म, पक्षाघात, अपबाहुक, आलाप, क्रोध, बुद्धिभ्रंश, भ्रम, ज्वर और अतिसार को यह नष्ट करता है। यह अमृत के समान रसायन ब्रह्मासे कहा गया है ॥ १८७ ॥

१८८ अमृतसञ्जीवनी

सूतं गन्धकपर्दवारदमिदं वह्नयम्बुगोलीकृतम्,
सूतांशे कनकस्य पत्रममलं सम्पात्य तत्प्रवत्।
सिद्धं वल्लमितं घृतोषणयुतं दुग्धौदनं भोजनं,
शुष्के रोगिणि पूर्ववद्गुणकरा पीयूषसञ्जीवनी॥

र. स, ताम्रपत्रसंपातयोविस्पनेन भूधरयन्त्रे पाकः सूचितः ।

भाषा—पारा, गन्धक, कौड़ी और बछनाग, इन को बराबर लेकर चित्रक के रस मे घोटकर गोला बना लेना फिर पारे से ¼ सोने के वर्क मिलाकर भूधर यन्त्र मे पकाना । सिद्ध होने पर ३ रत्ती की मात्रा इस की खाना इस का अनुपान घी और कालीमिर्च है । यह अमृत सञ्जीवनी रस सूखे हुए रोगी को बलवान् बनाता है ॥ १८८ ॥

१८९ अमृतस्रवी रसः

अभ्रभस्म रसभस्म गन्धकं
लोहभस्म मुशली विवृद्धितः ।
शाल्मलीजरसतो गुडूचिका-
क्वाथतश्च परिमर्दयेद्दिनम् ॥७८६
भावयेच्च त्रिफलार्द्रकन्यका-
वह्निशिग्रुजरसैश्च सप्तधा ।
जायते इह रसोऽमृतस्रवी
शुष्कपाण्डुविनिवृत्तिदायकः ७८७
वल्लयुग्मपरिमाणतस्त्विमं
लेहयेतघृतमाक्षिकान्वितम् ।
शोफपाण्डुविनिवृत्तिदो भवे-
त्सेवितस्तु यदि चिञ्चिकाद्रवैः ७८८
नागराज्यजयपालकैस्तु वा
वज्रिदुग्धपरिपक्वसर्पिषा ।
तक्रभक्तमिह भोजयेदिति
स्निग्धमन्नमतिनूतनं त्यजेत्॥७८९

° र. दी., र. क., र. चं., रसेन्द्रकल्पद्रुमे स्वस्य अमृतप्राश इति नाम ।

भाषा—अभ्रक भस्म १ भाग, पारे की भस्म २ भाग, लोहभस्म ३ भाग, और मुशली ४ भाग इन को सेमल के रस और गिलोय के क्वाथ मे एक दिन घोटना । फिर त्रिफला, अदरख, घीकुआर, चित्रक और सहजने के क्वाथ से पृथक् २ एक एक भावना देना । यह अमृतस्रवी रस, शुष्कपाण्डु को नष्ट करता है । इसको ६ रत्तीभर घी और शहद के साथ चाटना चाहिये । इमली के रस के साथ खाने से यह शोफ और पाण्डुरोग को नष्ट करता है । अथवा इस को सोंठ घी और शुद्ध जमालगोटे के साथ खाना चाहिये । अथवा थूहर के दूध मे पके हुए घी के साथ खाना चाहिये । इस के सेवन करने मे छाछ और भात खाना चाहिये । नवीन अन्न और चिकने पदार्थ छोडदेने चाहिये ॥ १८९ ॥

१९० अमृत हरीतकी

शतावरी भृङ्गराजपुनर्नवकुरण्टकाः ।
प्रतिसप्तपलं चूर्णं जले क्वाथ्ये चतुर्गुणे॥७९०
पादशेषं कषायं तं वस्त्रपूतं समाहरेत् ।
हरीतकीफलं तस्मिन् पञ्चाधिकशतत्रयम् ॥
पाचयेच्छोषयेत्पश्चा त्त्रिंशद्दुग्धपलैः पचेत् ।
भित्त्वा विवर्जयेद्बीजं तद्गर्भे च क्षिपेदिदम् ॥
षट्पलौ रसगन्धौ द्वौ सुपात्रे च क्षणं पचेत् ।
उत्तार्य चालयेत्तावद्यावत्कठिनतां व्रजेत् ॥
चूर्णयित्वाऽमृतासत्त्वपलान् सप्त विमिश्रयेत्
मधुना वटिकाः कार्याः पञ्चाधिकशतत्रयम् ।
एकैकामभयागर्भे कृत्वा सूत्रेण वेष्टयेत् ॥
मधुभाण्डे क्षिपेत्पश्चादेकैकां भक्षयेद्दिनम् ।
शुष्कपाण्डुहरा सम्यगमृताख्या हरीतकी ७९५

र. सु , वै. चि., रक्तपित्ताधिकारे ।

टि० बहु प्रयोगेषु शुष्कपाण्ड्वविति प्रयुक्तं दृश्यते परं पाण्डु भेदेषु तस्य कुत्राप्युपलब्ध्यभावात् यत्र पाण्डौ रक्तादिधातूनां क्षयनिमित्तः शोषः सम्पद्यते साऽवस्था विवक्षिता प्रतीयते ।

भाषा—शतावरी, भांगरा, पुनर्नवा, चीयाबासा इनको प्रत्येक २८ तोले लेकर सबका चौगुनेपानीमे क्वाथ बनाना जबपानी चतुर्थांश रह जाय तब छानकर उसमे ३६० हरड़े (बड़ी) डालकर पकाना जब हरड़ें पकजांय तब उनको निकालकर सुखालेना फिर १२० तोले दूधमे डालकर पकाना। पकजानेपर उनमेसे बीजों को निकालकर बारह तोले पारद और गन्धक की अच्छी तरह कज्जलीकरके लोहेके बरतनमे उसे गलाना गलजानेपर उतारके चलाते रहना गाढा हो जानेपर चलाते २ फिर कज्जली बनाके उसमे गिलोयकासत्व २८ तोले खूब बारीक पीसकर शहद के साथ ३६० गोलियाँ बनाकर एक २ हरड के भीतर डालदेना फिर उनको डोरेसे बांधदेना और कलई किये हुए या चांदीके अथवा मिट्टीके बर्तनमे जमाकर भरदेना फिर ७ या १४ दिन बीतने के बाद एक २ रोज खाना। इसके सेवन से पाण्डु जनित क्षय दूर होता है ॥ १९० ॥

१९१ अमृतरसायनम्

आयसं द्विगुणं चूर्णं त्रिफला त्रिगुणा रसात्।
द्विरष्टगुणिते वारिण्यष्टशिष्टन्तुकारयेत् ७९६
तेन पादावशेषेण समेनाज्येन यत्नतः ।
रसेन बहुपुत्रायाः द्विगुणक्षीरसंयुतम् ॥ ७९७
लौहपात्रे मृन्मये वा पचेच्चतुरसमाहितः ।
दिव्यौषधहतं लोहं महतं सम्पुटादिभिः ७९८
पचेत्पाकविधिज्ञस्तु वह्निना मृदुना शनैः ।
अभ्रकं निहतं कृष्णं सूतकश्च निमूर्छितम् ७९९
अयसश्चार्धभागं च छादौ पाके प्रयोजयेत् ।
रसेन त्रिफला दन्ती विडङ्गं जीरकद्वयम् ८००
पलाशबीजं हपुषा चित्रकं शृद्धदारुकम् ।
लतापलाशमूलं च मुहस्पर्श गुडत्वचम् ॥८०१
व्योषं समं ग्रन्थिकं च गुडूची तालमूलकम्।
शिग्रुमन्थौ तथा यासस्तथाच क्षीरकञ्चुकी ८०२
कापालिका कलिङ्गाख्यं गन्धा निम्बयवानिकम्।
चूर्णीकृत्यक्षिपेत्तस्माल्लोहाभ्रकसमं भिषक्।८०३॥
वातश्लेष्मप्रधानस्य संस्कृतं नागरेण च ।
निहन्ति वातसंदिग्धं कफजुष्टं तथैव च॥८०४॥
सद्योवह्निकरं ह्येतद्बलपुष्टिकरं तथा ।
रसायनमिदं दिव्यममृताख्यं परं शुभम्॥८०५॥

वं. से., र. का., रसायनाधिकारे

टि० द्रवद्रव्ये तु द्वैगुण्यम्-चरके

भाषा—लोहचूर्ण २ भाग, त्रिफला ३ भाग, अभ्रक १ भाग, और पारे की भस्म १ भाग सबको लेकर १६ गुने पानी मे उपरोक्त चीजों मे से आधी डालकर उबालना। जबजल चतुर्थांश रहजाय तब उस मे बराबर का घी मिलाकर और घी के बराबर शतावरी का रस और उस से दूना दूध मिला कर लोहे के अथवा मिट्टी के बर्तन मे उसे होशियारी से पकाना फिर उपरोक्त बचा हुआ आधा लोहचूर्ण, (जो कि दिव्य औषधियों से और सम्पुट आदि से मारा हुआ है) और उपरोक्त ही मृताभ्रक, पारदभस्म और त्रिफला, दन्ती, विडङ्ग, दोनों जीरे (अलग २) ढाक के बीज, हाऊ, चीता विधारा, हस्तिकर्णपलाश की जड अर्थात् भूमिकूष्माण्ड (अभाव मे उसी की जड) कसाऊ, तज, त्रिकटु, पिपलामूल, गिलोय, तालमूली, सहजने के बीज, अरणी, जवासा, नागदोन, सोनापाठा की गिरी, इन्द्रजव, पिपड़ु, नीम और अजवाईन इन सब का अलग अलग चूर्ण कर के अभ्रक और लोहे के बराबर मिला लेना। यदि यह रस किसी वात और कफ प्रधान रोगवालेको देना है तो इस मे सोंठ त्रिफला के बराबर डाल देना वात मिश्रित और कफयुक्त सभी रोगोंको यह रस नष्ट करता है। अग्नि और बलके अनुसार उचित मात्रामे खाने से यह रस तत्काल ही जठराग्नि, बल और पुष्टि को बढाता है. यह परम कल्याणकारी अमृत नाम का रसायन है ॥ १९१॥

१९२ अमृताङ्कुररसः

रसो गन्धस्त्रिकटुकं ग्रन्थिकं चव्यचित्रकम् ।
अमृतं लवणं तुल्यं भृङ्गस्य रसमर्दितम् ॥८०६॥
रक्तिकाद्वयमात्रेण पञ्चकासनिवारणः ।
अमृताङ्कुरसो नाम्ना विंशतिश्लेष्मरोगजित्८०७

भै. चि, व रा, कासाधिकारे ।

भाषा—पारा, गन्धक, त्रिकटु, पिपलामूल, चव्य, चित्रक, बछनाग और नमक इन सब को बराबर लेकर भागरे के रस से भावना देना इसकी केवल २ रत्ती की मात्रा पांचों प्रकार की खांसी को नष्ट करती है । यह अमृताङ्कु रस २० प्रकार के कफ रोगों को नष्ट करता है ॥ १९२ ॥

१९३ अमृताङ्कुरलोहः

हुताशमुखसंशुद्धं पलमेकं रसस्य वै ।
पलं लौहस्य ताम्रस्य पलं भल्लातकस्य च॥८०८॥
गन्धकस्य पलं चैकमभ्रकस्य च गुग्गुलोः ।
हरीतकीविभीतक्यो श्चूर्णं कर्षद्वयं द्वयोः ८०९॥
अष्टमाषाधिकान्यत्र धात्र्याः पाणितलानि षट् ।
घृतं चाष्टगुणं लौहात् द्वात्रिंशत्त्रिफलाजलम् ॥
एकीकृत्य पचेत्पात्रे लौहे च विधिपूर्वकम् ।
पाकमेतस्य जानीयात् कुशलो लौहपाकवत्८११
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय गुरुदेवद्विजार्चकः ।
रक्तिकादिक्रमेणैव घृतभ्रामरमर्दितम् ॥८१२॥
लौहं लौहस्य दण्डेन कुर्यादेतद्रसायनम् ।
अनुपानं च कुर्वीत नारिकेलोदकं पयः॥८१३॥
सर्वकुष्ठहरं श्रेष्ठं वलीपलितनाशनम् ।
पाण्डुमेहामवातघ्नं वातरक्तरुजापहम् ॥८१४॥
क्रिमिशोथाश्मरीशूलदुर्नामवातरोगनुत् ।
क्षयं हन्ति महाश्वासमत्यर्थं शुक्रवर्धनम् ॥
अग्निसन्दीपनं हृद्यं कान्त्यायुर्बलवृद्धिकृत्८१५॥
विवर्ज्य शाकाम्लमपि स्त्रियं च
सेव्यो रसो जाङ्गललावकाद्यैः ।
शाल्योदनं षष्टिकमाज्यमुद्गं
क्षौद्रं सिता क्षीरमिह क्रियायाम् ॥८१६॥
सात्म्यं च गुर्वादि सुबृंहणं च
शिलाजतु क्षौद्रयुतं पयश्च ।
सार्पियुतान् भक्षयतो विहङ्गान्
प्रपूर्यते दुर्बलदेहधातुः ॥
कलाविहीनस्तु सिते तु पक्षे
त्रियक्षरात्रेण यथा शशाङ्कः ॥ ८१७ ॥

पाक लक्षण यथा—

वस्त्रे निष्पीडितं सूक्ष्मे स्थूलतन्तौ घने दृढे ।
समुद्रं आयते व्यक्तं न निःसरति सन्धिभिः ॥
न च शब्दायते वह्नौ तदा सिद्धिं विनिर्दिशेत्८१८

रसायन सं, भै. र, र. चि, र. र., र. प्र, र. क- ध, र का, यो. म, र. सु, कुष्ठे । हुताशमुखशुद्ध, मित्यनेन चित्रमूलकादि संशुद्ध रसं योजयेदिति सूचितम् ।

भाषा—चित्रकमूल प्रभृति से शुद्ध किया हुआ पारा, लोहचूर्ण, ताम्रभस्म, भिलावा, गन्धक, गूगल और अभ्रक भस्म प्रत्येक चार चार तोले, हरड़ और बहेड़ा एक एक तोले, आवला ६ तोले और ८ माशे और लोहे से अठगुणा घी, त्रिफला का क्वाथ १२८ तोले इन सब को इकट्ठा करके लोहे की कढाही में पकाना । इसका पाक लोहपाक की तरह जानना चाहिये । लोहे की ही कड़छी से च- लाते रहना । प्रातःकाल गुरु देवता और ब्राह्मण की पूजा करके एक रत्ती घी और शहद में मिलाकर खाना एक रत्ती से मात्रा बढ़ाते जाना। नारियल का पानी और दूध यथोचित समझकर इसके ऊपर अनुपान करना । यह रस सभी प्रकार के कोढ़, वली और पलित को नष्ट करता है, पाण्डुरोग, प्रमेह, आमवात, वातरक्त, कृमि, शोथ, पथरी, शूल, दुर्नाम, वातरोग, क्षय और दमा को हरता है । वीर्यको बढाता है जठराग्नि को प्रदीप्त करता है हृद्य है। कान्ति, आयु और बल को बढाता है । शाक खटाई और स्त्री को छोड़कर जांगल देशमें पैदा होनेवाले लवा आदि पक्षियों के मांस का रस इसके सेवन करनेवाले को लेना चाहिये । शाली चावल, साठी, मूग, घी, शहद, मिश्री, दूध तथा

जो शरीर को असात्म्य (अहित) न हों ऐसे भारी अन्न, सभी बृहण पदार्थ, शिलाजीत, शहद डाला हुआ दूध तथा घी और पक्षियों का मांस खाने से मनुष्य ऐसा पुष्ट होता है जैसे क्षीण चन्द्रमा शुक्ल पक्ष की पन्द्रह तिथियों में पुष्ट होता है। और मनुष्य के शरीर की सभी दुर्बल धातुएँ बढ़ जाती हैं। इसका पाक ठीक बना है कि नहीं इस को इस प्रकार समझना कि एक मोटे कपड़े में पाक को डालकर बंद कर के सूत्र निचोड़ना भीतर से वह गोला जैसा बन जावे वस्त्र में से निकले नहीं और अग्नि के ऊपर रखने से कुछ शब्द न करे तो ठीक पका हुआ समझना ॥ १९३ ॥

१९४ अमृताङ्कुरवटी

अमृतं पारदं गन्धं लोहमभ्रं शिलाजतु।
गुञ्जामात्रां वटीं कुर्यान्मर्दयित्वाऽमृताम्भसा ॥
एषाऽमृताङ्कुरवटी पीता धात्र्यम्भसा सह।
क्षुद्ररोगानशेषांस्तु गदान् पित्तास्रकोपजान् ॥
ज्वरं जीर्णं प्रमेहं च कार्श्यमग्निक्षयं तथा।
नाशयेज्जनयेत्पुष्टिं कान्तिं मेधां शुभां मतिम् ॥

वै. र, भा. भै., क्षुद्ररोगाधिकारे।

भाषा—बछनाग, पारा, गन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, और शिलाजतु इन सब को बराबर लेकर गिलोय के क्वाथ में घोट कर एक २ रत्ती की गोलियें बना लेना। यह अमृताङ्कुर वटी है इस को आमले के रस अथवा क्वाथ के साथ घोलकर पीने से सभी क्षुद्र रोग, रक्त और पित्त से होनेवाले रोग, जीर्णज्वर, प्रमेह, कृशता और मन्दाग्नि को नष्ट करके शरीर को पुष्ट करती है कान्ति को बढ़ाकर बुद्धि को निर्मल करती और बढ़ाती है ॥ १९४ ॥

१९५ अमृतादि मण्डूरम्

अमृता निम्बभूनिम्बौ बृहती विश्वभेषजम्।
रजन्यौ मधुकं मूर्वा मञ्जिष्ठा मदमञ्जिनी ८२२
तोयाधिवासिनी तोयपिप्पली तोयधिप्रियम्।
एतानि समभागानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ८२३॥
किट्टादष्टगुणे मूत्रे पक्त्वेमानि यथाविधि।
उदुम्बरप्रमाणेन प्रयुञ्ज्यान् मधुनासह ८२४॥
मस्तिष्करोगानखिलान् वातपित्तकफैः कृतान्।
विनिहन्त्यत्र सन्देहो मण्डूरममृतादिकम् ८२५

भै. र., मस्तिष्करोगाधिकारे।

टि० मदभञ्जिनी शतमूली। तोयाधिवासिनी पाटला। तोयधिप्रिय लवङ्गम्।

भाषा—गिलोय, नीम, चिरायता, बनभाटा, सोंठ, हल्दी, दारुहल्दी, मुलेठी, मूर्वा, मजीठ, शतावरी, पाढर, जलपीपल और लौंग इन सबको बराबर और मण्डूर सब से दूना लेकर सब को मण्डूर से अठगुने गोमूत्र में पकाकर अवलेह के माफिक बनाना। इसकी १ तोले की मात्रा को शहद के साथ खाने से वात पित्त और कफ से उत्पन्न हुए २ सभी प्रकार के मस्तिष्क रोगोंको यह अमृतादि मण्डूर नष्ट करता है। इसमें कुछ भी सन्देह नहीं ॥ १९५ ॥

१९६ अमृतार्णवरसः (प्रथमः)

सुवर्णं रजतं ताम्रमभ्रकञ्च सुमारितम्।
प्रत्येकं कर्षमात्रञ्च द्विगुणं शुद्धमौक्तिकम्८२६
निःक्षिप्य मर्दयेत्खल्वे शुष्कमर्दनयोगतः।
यामं तुषोदकेनैव त्रिफलोत्थेन वासरम्।८२७॥
मर्दयित्वाऽमृतासत्त्वसंयुक्तं लेहयेदिदम्।
मधुना माषमात्रञ्च मद्यपानहतौजसः ॥८२८॥
शीघ्रं विकाशमायाति वीर्यौजः परिपुष्यति।
अमृतार्णवको ज्ञेयो रसः शीघ्रफलप्रदः।८२९॥

शा० वि०, र. स. मा,

भाषा—सोना, चांदी, तांबा और अभ्रक (सबकी भस्में) एक एक तोले और बांधे हुए मोती २ तोले लेकर सूखे ही घोटना फिर एक पहर तक तुषोदक अथवा त्रिफला के क्वाथमें घोटना। फिर गिलोय का सत्व मिलाकर एक मासा इसको शहद के साथ चटाना। शराब पीने से क्षीण हुआ

मनुष्य इससे पुष्ट होता है और जल्दी विकास को प्राप्त होता है यह अमृतार्णव रस जल्दी फल देनेवाला है ॥ १९६ ॥

१९७ अमृतार्णवरसः (द्वितीयः)

सूतभस्म चतुर्भागं लोहभस्म तथाष्टकम् ।
अभ्रभस्म च षड्भागं गन्धकस्य च पञ्चमम् ८३०
भावयेत्त्रिफलाक्वाथैस्तत्सर्वं भृङ्गजै द्रवैः ।
शिग्रुवह्निकटुक्वाथै र्भावयेत्सप्तधा पृथक् ॥८३१॥
सर्वतुल्या कणा योज्या गुडे मिश्रा पुरातनैः ।
निष्कमात्रं सदा खादेज्जरामृत्युनिवारणम् ८३२
शतायुः स्याच्चतुर्मासै रसोऽयममृतार्णवः ।
कुरण्टकस्य पत्राणि गुडेन भक्षयेदनु ॥८३३॥

र. स, र वि, र. क, र. सु, र. च, रसायन. सं, यो. म., रसायनाधिकारे ।

भाषा—पारे की भस्म ४ भाग, लोहभस्म ८ भाग, अभ्रक भस्म ६ भाग, और गन्धक ५ भाग इन सबको मिलाकर त्रिफला, भांगरा, सहजना, चीता और कालीमिर्च इन ७ चीजों के क्वाय से एक २ भावना अलग २ देना। सब के बराबर पीपल और उतना ही पुराना गुड मिलाना। ४ माशे की मात्रा रोज खाने से बुढापा और मृत्यु को यह जीतता है। ४ महीने तक विधिपूर्वक खाने से मनुष्य १०० वर्ष तक जीता है। इस के ऊपर कटसरैया (पीयाबासा) के पत्ते और गुड खाना चाहिये ॥ १९७ ॥

१९८ अमृतार्णवरसः (तृतीयः)

रसभस्मत्रयो भागा भागैकं हेमभस्मकम् ।
सर्वांशममृतासत्त्वं सितामध्वाज्यमिश्रितम् ८३४
दिनैकं मर्दयेत्खल्वे माषकं भक्षयेत्सदा ।
कृशानां कुरुते पुष्टिं रसोऽयममृतार्णवः ॥
अश्वगन्धापलार्धं च गवां क्षीरैः पिबेदनु ८३५॥

र. र. स., रसचि., र. र. दी, र. च, रसायन सं., कार्श्याधिकारे ।

भाषा—पारे की भस्म ३ भाग और सुवर्ण भस्म १ भाग और दोनों के बराबर गिलोयका सत्त्व इनको मिश्री, शहद और घी मिलाकर एक दिनभर बारीक घोटना इसकी मात्रा एक माशे की है यह अमृतार्णवरस दुबले पतले शरीरवालों को पुष्ट करता है। इसके ऊपर २ तोले असगन्ध का चूर्ण खाकर ऊपर से गाय का दूध पीना चाहिये ॥ १९८ ॥

१९९ अमृतार्णव रसः (चतुर्थः)

कृत्वा कण्टकवेध्यानि पलस्वर्णदलान्यथ ।
अष्टांशरसलिप्तानि निःक्षिपेद्रुपले त्र्यहम् ८३६
हिङ्गुहिङ्गुलगन्धाश्मताप्यनीलाञ्जनै स्तथा ।
कृतं चूर्णमधश्चोर्ध्वं पत्राणां विनिधाय च ८३७।
शतवारं पुटेत्सम्यङ्निरुत्थं भस्म जायते ।
तद्भस्म द्विगुणं सूतं तस्माद् द्विगुणहिङ्गुलः८३८
तस्माच्च द्विगुणं ताम्रं सर्वमेकत्र मर्दयेत् ।
रसेन मातुलुङ्गस्य निरन्तरदिनत्रयम् ॥ ८३९ ॥
तुषैः पुटत्रयं दद्याद्गोकरीषैः पुटत्रयम् ।
पुटानि दश विंशत्या छगणानां प्रकल्पयेत् ८४०
त्रिंशद्भिश्छगणैर्दद्यात्पुटानामथ विंशतिम् ।
तस्मिन्वैक्रान्तजं भस्म क्षिपेच्चत्पादमात्रया ॥
सर्वमेकत्र सञ्चूर्ण्य भृङ्गराजनिजद्रवैः ।
भावयेत्सप्तवाराणि सिध्यत्येवमयं रसः ॥
श्रीमता नन्दिना प्रोक्तो रसोऽयममृतार्णवः ॥
गुञ्जाबीजमितः सिताघृतकणा-
संयोजितः सेवितः,
कुर्यात्पुष्ट्यमनेकशो वरवधूसन्तोषसम्पोषणः ।
यक्ष्मव्याधिविधूननो गरहरः पर्याप्तदीप्तानलो,
मूलव्याधिनिवारणः किमपरं
सर्वामयध्वंसनः ॥ ८४३ ॥
रम्भापक्वफलं घृतं दधिपयः क्षैरेयकं मण्डका-
वालं तालफलं सिता च पललं सन्तानिकामोदका
खर्जूरं वरपानकं च वटकाः पुण्ड्रेक्षवः सारसं,
गुर्वन्नं पनसं तथा शिखरिणी
पथ्यं रसेऽस्मिन्मतम् ॥ ८४४ ॥

र. र. स, वाजीकरणाधिकारे ।

भाषा—४ तोले सोने के बहुत बारीक पत्र बना लेना । उनके दोनों तरफ आधा तोला पारा लपेटकर एक मोटे कण्डेमे खोदकर रख देना ढांककर चौथेदिन कण्डेमेसे निकालकर हींग, सिंगरिफ, गंधक, सोनामाखी और नीलाञ्जन इन का द्विगुण चूर्ण पत्रोंके ऊपर और नीचे रख के १५ कंडोकी आंच देना ऐसे बारंबार करते हुए १०० वार जंगली कंडोमे उसका पुट देना । इसप्रकार सोनेकी निरुत्थ भस्म हो जावेगी । इसप्रकार की हुई सोने की भस्म १ भाग, पारा २ भाग, सिंगरिफ ४ भाग, और सोनामाखी ८ भाग इन सब को दो दिन तक बिजोरे नीबू के रस मे खूब बारीक घोटना इसप्रकार उसका गोला बनाकर तुषों (धान से निकले हुए चावलों के बाहर के छिलके) से ३ वार, गाय के गोबर की करसी से ३ वार साधारण पुट देना । २० कंडों से दस वार, और तीस कंडों से २० बार पुट देना । फिर उस सब से चतुर्थांश वैक्रान्त भस्म मिलाकर चूर्ण करके भांगरे के रस की ७ भावना देना । यह श्रीमान् नन्दी महाराज का कहा हुआ अमृतार्णव रस है । इसकी एक रत्तीकी मात्रा मिश्री, घी और पीपल के साथ खाने से बड़ा वृष्य है । अनेक मदान्ध युवतियों को सन्तोष कराता है राजयक्ष्मा (क्षय) को नष्ट करता है विषनाशक है जठराग्नि को खूब प्रदीप्त करता है । मूलव्याधि को हरता है और क्या कहना है बस सभी रोगों को हरता है । पके केले, घी, दही, दूध, खोवा, मांड, कोमल ताड़फल, मिश्री, मांस, मलाई, लड्डू, खजूर, अच्छे २ फलों के रस बड़ेपोड़े, गन्ने, गुलाब का पानी, गेंहू इत्यादि भारी अन्न कटहल और शिखरन् यह सब इस रस के साथ पथ्य हैं ॥ १९९ ॥

२०० अमृतार्णव रसः (पञ्चमः)

हिङ्गुलोत्थो रसो लौहं टंकणं गन्धकं शटी ।
धान्यकं वालकं मुस्तं पाठाऽजाजी घुणप्रिया ॥
प्रत्येकं तुल्यमादधा च्छागीदुग्धेन पेपयेत् ।
माषैका वटिका कार्या रसोऽयममृतार्णवः ८४६
वटिकां भक्षयेत्प्रात र्गहनानन्दभाषिताम् ।
धान्यजीरकचूर्णेन विजयाशणबीजतः ॥८४७॥
मधुना च्छागदुग्धेन मण्डेन शीतवारिणा ।
कदलीमोचकरसैः कञ्चटद्रवकेण च ॥ ८४८ ॥
अतिसारं जयेदुग्रमेकजं द्वन्द्वजं तथा ।
दोषत्रयसमुद्भूतमुपसर्गसमन्वितम् ॥ ८४९ ॥
शूलघ्नो वह्निजननो ग्रहण्यर्शोविकारनुत् ।
अम्लपित्तप्रशमनः कासघ्नो गुल्मनाशनः ८५०

र. सं., र. क., भै. र., र. सु., य., र. चं., अतिसाराधिकारे ।

टि० धान्यजीरक यूषेण विजयाशाल्मलीजत, इति पाठान्तरम् रसेन्द्र कल्पद्रुमे ।

भाषा—सिंगरिफ से निकाला हुआ पारा, लोहभस्म, सुहागा, गन्धक, कचूर, धनियां, सुगन्धवाला, जीरा और सतीस इन सब को बराबर लेकर बकरी के दूध के साथ बारीक पीसना और एक २ माशे की गोलियें बना लेना यह अमृतार्णव रस है इस गोली को श्री गहनानन्द महाराजने बनायी है इस को धनियां और जीरे के चूर्ण के साथ अथवा भांग और शण के बीजों के चूर्ण के साथ अथवा शहद और बकरी के दूध के साथ अथवा चावलों के मांड के साथ अथवा ठंढे पानीके साथ अथवा केला और मोचरसके साथ अथवा कंचट (प्र. मरसा) के रस के साथ खाने से एकज, द्वंद्वज और त्रिदोषज सभी अतिसार नष्ट हो जाते हैं । चाहे कितनेही उपद्रव अतिसारके हों सभी शान्त हो जाते हैं । यह रस शूल को, संग्रहणी और बवासीर के विकारों को, अम्लपित्त, कांसी और गुल्म को नष्ट करता है और जठराग्नि को बढाता है ॥ २०० ॥

२०१ अमृतार्णव रसः (षष्ठः)

पारदं गन्धकं शुद्धं मृतलोहं च टङ्कणम् ।
रास्ना विडङ्गं त्रिफला देवदारु च चित्रकम् ८५१

अमृता पञ्चकं क्षौद्रं विषं चैव विमर्दयेत् ।
द्विगुञ्जं वासकासार्तः सेवयेदमृतार्णवम् ॥८५२॥

र क, र स, चि रत्न, र सु, मे र, र र, र च, र का, नि, र, ध, चे र, पै क टो, र को, बृ यि, र. क ल, कासाधिकारे । त्रिकमित्यत्र कटुत्रयमिति पाठान्तरम् । र को, र र, इत्यादौ ।

टि० अत्र क्षौद्रमध्य छन्दोऽनुरोधेन निवेशितमस्ति न तु प्रमाणबोधनार्थं न वा सहमेलनार्थं किन्त्वनुपानत्वेन विवक्षितम् ।

भाषा—शुद्ध पारा, शुद्ध गन्धक, लोहभस्म, सुहागा, रास्ना, विडग, त्रिफला, देवदारु, चीता, गिलोय, पद्मकाठ और बछनाग, इन सब को बराबर लेकर बारीक पीस लेना । इस अमृतार्णव रस को वातव्याधि और खांसी से दुःखित रोगी २ रत्तीभर रोज सेवन करे । निरोग हो जावेगा ।

टि० पद्यपर पर जो शहद का नाम आया है वह केवल छन्दकी पूर्ति के लिये है रस में मिलाने के लिये नहीं । अनुपान शहद का होना चाहिये ॥ २०१॥

२०२ अमृतार्णव रसः (समसः)

अमृतं च रसं गन्धं लौहमभ्रं समांशकम् ।
भावयेद्वह्निनीरेण सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥८५३॥
रक्तिकाद्वितयं खादेद्यथा दोषानुपानतः ।
आमाशयिकरोगेषु ज्वरेषु विषमेषु च ॥८५४॥

बै र आमाशयरोगे ।

भाषा—बछनाग, पारा, गन्धक, लोहभस्म और अभ्रकभस्म सब को बराबर लेकर चित्रक के क्वाथ से अलग २ सातवार भावना देना । उचित अनुपान के साथ २ रत्ती की मात्रा खाने से आमाशय के रोग तथा विषमज्वर नष्ट हो जाते हैं ॥२०२॥

२०३ अमृतार्णवलौहः

त्रिकटु त्रिफला लौहं समभागं विचूर्णितम् ।
सर्वेषामपि चूर्णानामर्धभागं शिलाजतु ॥८५५॥
गुडूचीस्वरसै देया भावना रविरश्मिभिः ।
वारत्रयं ततः शुष्कं घृतेन सहमर्दयेत् ॥८५६॥
माषमात्रं तु मधुना मर्दितं भक्षयेन्नरः ।
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि वातरक्तं सुदुस्तरम् ॥
जयेदर्शांसि सर्वाणि प्रमेहमुदराणि च ॥८५७॥

र र, कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला और लोहभस्म सब को बराबर लेकर चूर्ण कर लेना और उसमे सब से आधा शिलाजीत मिलाकर धूप मे गिलोय के रस से ३ बार भावना देना । फिर उस को घी मे घोटना इस की १ माशे की मात्रा शहद में मिला कर खाने से अठारह प्रकार के कुष्ठ, कठिन से कठिन वातरक्त, बवासीर, सभी प्रकार के प्रमेह और उदररोग नष्ट होते हैं ॥ २०३ ॥

२०४ अमृतेन्द्र रसः

पूर्वोक्तेन प्रकारेण रसेन्द्रं सम्प्रसाधयेत् ।
भस्मीकुर्यात्प्रकारेण तेनैवाथ रसेश्वरम् ॥८५८॥
पलमात्रं प्रगृह्णीयात् त्रिफलायाः पलत्रयम् ।
गन्धकस्य पलं शुद्धं प्रागुक्तविधिना मृतम् ॥८५९॥
मृताभ्रकस्य च पलं मृतलौहपलं ततः ।
पलमात्रं तत्र दद्यादमृतस्योत्तमस्य वै ॥८६०॥
एकीकृत्याऽथ तत्सर्वं मर्दयेदमृतोदकैः ।
कृष्णधत्तूरकरसै स्त्रिजगद्विजयारसैः ॥ ८६१ ॥
व्योषनीरै र्महाराष्ट्रीसलिलै र्मार्कवद्रवैः ।
भृङ्गवेररसै र्ब्राह्मीरसै स्तिलदलारसैः ॥८६२॥
तर्कारीसलिलैः कृष्णतुलसीसलिलैस्ततः ।
पुनर्धुत्तूरकद्रावै र्भृङ्गीनीरै र्विषोदकैः ॥८६३॥
दिनैकैकं प्रमृद्नीयात् प्रत्येकं रसतः पृथक् ।
वटिकाः कारयेच्छ्लक्ष्णा मुद्गमानास्ततः परम् ॥
छायायां शोषयेद्यत्नात् ततः सम्पूजयेद्धरिम् ।
प्रक्षदांकरमुख्यांश्च देवान्विप्रान् स्वशक्तितः ८६५
पूजयित्वा रसवरं करण्डे स्थापयेद्बुधः ।
सन्निपाते महाघोरे ज्वरे चैवातिदारुणे ॥८६६॥

अग्निमान्द्ये प्रयोक्तव्यश्चित्रकार्द्रकनीरयुक्। प्रागुक्तैरनुपानैश्च सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ ८६७॥
अयं रसेश्वरः श्रीमान् निश्वरोगनिकृन्तकः। वलीपलितजित्पुंसाममृतेन्द्र इति स्मृतः॥८६८॥

रसाल,

भाषा—पहिले कही हुई विधि से पारे को सिद्ध करना और उसी विधि से भस्म करना फिर गन्धक ४ तोले, शुद्ध गन्धक १२ तोले, पहिले कही हुई विधि से मारा हुआ तांबा ४ तोले, अभ्रकभस्म ४ तोले, लोहभस्म ४ तोले और बछनाग ४ तोले सब को मिलाकार गुडूची, कालाधतूरा, भांग, त्रिकटु, महाराष्ट्री (मराठी) भांगरा, अदरख, ब्राह्मी, हुलहुल, जैत, कालीतुलसी, धतूरा (दूसरी बार) भांगरा (दूसरी बार) और बछनाग इन के रससे क्रम से अलग २ एक एक दिन भावना देना फिर मूंग के बाराबर गोलियें बनाकर छाया मे सुखा लेना। विष्णु, ब्रह्मा और शिवजी इत्यादि देवता और ब्राह्मणों की पूजा यथा शक्ति करके इन गोलियों को बोतल मे रख देना। घोर सन्निपात भयानक ज्वर और मन्दाग्नि मे यह रस चित्रक और अदरख के रसके साथ देना और पहिले कहे हुए अनुपानों के साथ सभी रोगों मे (अमृतेन्द्र रस मे कहे हुए भावना द्रव्यों के साथ) यह रस देना चाहिये। यह उत्तम रस सब रोगों को नष्ट करता है। मनुष्यों के वली और पलित को दूर करता है इस रस का नाम अमृतेन्द्र रस है ॥ २०४ ॥

२०५ अमृतेशरसः

मृतसूताभ्रकं कान्तं विषं ताप्यं शिलाजतु। तुल्यांशं मधुसर्पिर्भ्यां लिहेद्गुञ्जात्रयं सदा ८६९
षण्मासेन जरा हन्ति दीर्घमायुः करोति च। अश्वगन्धामूलचूर्णं सप्तभागघृतैः समम्॥८७०॥
भागाष्टकं गुडं तस्मिन् क्षिपेदंशेन पिप्पलीम्। मृद्वग्निना च तत्सर्वं पिण्डितं भक्षयेत्पलम् ॥
कामकं ह्यमृतेशस्य रसराजस्य सिद्धये ॥८७१॥

र स, र क, रसायनाधिकारे।

टि० रसेन्द्रकल्पद्रुमे विषताप्ययो स्थाने गन्धकताम्रे पठिते पाषाणस्य न पठितमिति विशेष।

भाषा—पारे की भस्म, अभ्रकभस्म, कान्त लोहभस्म, बछनाग, सोनामाखी और शिलाजतु सब को बराबर लेकर पीसलेना (इस की १ रत्ती की मात्रा घी और शहद के साथ खाने से ६ महिने मे बुड्ढा भी जवान हो जाता है और आयु बढ जाती है। असगन्ध की जड का चूर्ण १ भाग घी ७ भाग, गुड ८ भाग और पीपल १ भाग, इन सब को मिलाकर मन्द २ अग्नि से पकाकर लड्डू बनाकर ऊपरसे खाना। यह उपरोक्त अमृतेश रस का कामक है। (जिस को साथ खाने से रस सभी शरीर मे फैलकर शीघ्र गुण करता है) जल्दी सिद्धि देता है ॥ २०५ ॥

२०६ अमृतेश्वररसः (प्रथमः)

रसं गन्धं वत्सनामं वासा त्रिकटुकं यवा। जीरकं चित्रकं शुण्ठी त्रिफला च समंसमम्८७२
वासात्रिकटुकक्वाथे स्त्रियाम मर्दयेद्भिषक्। पाचयेद्वालुकायन्त्रे त्रिदिनं मन्दवह्निना।८७३॥
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य द्विगुञ्जं भक्षयेत्सदा। शर्करामधुसंयुक्तं स्वेदपित्तविकारनुत्॥८७४॥

र स, वै चि,

भाषा—पारा, गन्धक, बछनाग, अडूसा, त्रिकटु, जव, जीरा, चित्रक, सोंठ और त्रिफला इन सबको बराबर लेकर अडूसा और त्रिकटु के क्वाथसे तीन पहर तक भावना देना। फिर तीन दिनतक मन्द अग्नि से वालुकायन्त्र मे पकाना। स्वाङ्ग शीतल होनेपर निकाल लेना। इसकी मात्रा दो रत्ती की है। और अनुपान शक्कर और शहद है। यह रस स्वेद (पसीना) और पित्त के विकारों को नष्ट करता है ॥ २०६ ॥

२०७ अमृतेश्वरो रसः (द्वितीयः)

रसभस्मामृतासत्त्वं लौहं मधुघृतान्वितम्।
अमृतेश्वरनामाऽयं षड्गुञ्जो राजयक्ष्मनुत्॥८७५

र. चि., मै. सा., चि. रत्न., बै. र., र. र., नि. र., चि. क., वृ. यो. त., रसायनसारसं., र. क. रु., रसराजसुन्दर सि., यो. र., रसायनसं., र. को, र. कां., राजयक्ष्मणि।

भाषा—पारे की भस्म, गिलोयका सत्व और लोहभस्म, इन को बराबर लेकर शहद और घी के साथ ६ रत्ती खाने से राजयक्ष्मा नष्ट हो जाता है। इस का नाम अमृतेश्वर रस है॥ २०७॥

२०८ अमृतेश्वरो रसः (तृतीयः)

टङ्कणषोडशभागा भागा द्वादश भवंतिमरिचानां
माक्षिकवत्सकनाभाऽऽकल्लकरभागद्वयं चैव॥
श्लेष्माजीर्णविकारांस्तथा सन्निपातमपिशूलम्।
जयति विविधरोगहरो रसोऽमृतेश्वरो जयति॥

र. (मा.)

भाषा—सुहागा १६ भाग काली मिर्च १२ भाग और सोनामाखी, बछनाग और अकरकरा ये सब प्रत्येक २ भाग मिलाकर चूर्ण कर लेना। यह रस कफ, अजीर्ण, सन्निपात, शूल और अनेक रोगों को नष्ट करता है। इसका नाम अमृतेश्वर है॥ २०८॥

२०९ अमोघास्त्ररसः (प्रथमः)

ताम्रगन्धविषं चैव गौरीपाषाणकं समम्।
नाभिसूतास्त्रयो भागा निर्गुण्डीतुलसीद्रवैः॥
तिलप्रमाणान् वटकांश्छायाशुष्कांश्च कारयेत्।
त्रयोदश सन्निपातान्ज्वरानष्टौ विनाशयेत्८७९
विषमं शीतदोषञ्च क्षणमात्रेण नाशयेत्।
सर्वरोगहरं चैव ममोघास्त्रं च नामतः॥८८०॥

र. क. यो.,

भाषा—तांबा, गन्धक, बछनाग और गौरीपाषाण (सोमल) इन सबको बराबर लेना। कस्तूरी और पारा दोनों तांबे से तीन गुना लेना फिर सब को सभालू और तुलसी के रस मे बारीक घोटकर तिलों के बराबर गोलियें बनाकर छाया मे सुखा लेना यह रस १३ प्रकार के सन्निपातों को ८ प्रकार के ज्वरों को और विषम शीतदोष को क्षणमात्र मे नष्ट कर देता है और साधारणतया सभी रोगों को नष्ट करता है इस का नाम अमोघास्त्र रस है॥ २०९॥

२१० अमोघास्त्ररसः (द्वितीयः)

ताम्रगन्धविषं चैव तालकं माक्षिकं शिला।
पृथ्वी पाठा टङ्कणं च गौरीपाषाणकं समम् ८८१
नाभिसूतकयोर्भागौ निर्गुण्डीतुलसीद्रवैः।
तिलप्रमाणवटकान् छायायां शोषयेत्तथा।८८२
त्रयोदशसन्निपाताञ्ज्वरांश्च विषमांस्तथा।
अनुपानविशेषेण अमोघास्त्ररसो महान्८८३॥

र. क. यो.,

भाषा—तांबा, गन्धक, बछनाग, हरताल, सोनामाखी, मैनसिल, हिंगुपत्री (डीकामाली) पाठा, सुहागा और गौरीपाषाण इन सबको बराबर लेना। पारा और गन्धक को तांबे से दूना लेकर संभालू और तुलसी के रस मे खूब घोटकर तिल के बराबर की गोलियें बनाकर छाया में सुखाना यह रस १३ प्रकार के सन्निपात और विषमज्वरों का नाश करता है। और अनुपान विशेष से सभी रोगों को नष्ट करता है। इस का नाम अमोघास्त्र रस है॥ २१०॥

२११ अम्लपित्तान्तकमोदकः

नागरस्य कषायाश्च पलान्यष्टौ प्रदापयेत्।
सुपुगस्य पलान्यष्टौ सर्वमेकत्र कारयेत्॥८८४॥
घृतं क्षीरं ततः पश्चात् प्रस्थं प्रस्थं प्रदापयेत्।
लवङ्गं केशरं कुष्ठं यवानी कारवी वचा॥८८५॥
चन्दनं मधुकं रास्ना देवदारु फलत्रिकम्।
पत्रमेला वराङ्गं च सैन्धवं हपुषा शटीम् ८८६
मदनं कट्फलं मांसीं गगनं वङ्गरौप्यकम्।
तालीशं पद्मकं मूर्वा समङ्गा वंशलोचनाम् ८८७

ग्रन्थिकं शतपुष्पां च शतमूलीं कुरण्टकम् ।
जातीफलं जातिकोषं कङ्कोलमम्बुदं कणाम् ॥
कर्पूरश्च विडङ्गश्च ह्यजमोदाग्बलामृताः ।
मर्कटीक्षुरबीजे च चन्दनं देवताडकम् ॥८८९॥
लौहं कांस्यं प्रदातव्यं कर्षमात्रं पृथक्पृथक् ।
सर्वं सुचूर्णितं दद्यात्कर्षार्धं स्वर्णभस्मकम् ८९०
सर्वं धातुविधानेन मारितं ग्राहयेत्सुधीः ।
अम्लपित्तान्तको ह्येष मोदको मुनिभाषितः ॥
घ्नन्ति मूर्छां च दाहं च कासं श्वासं भ्रमं तथा ।
वातजं पित्तजं चैव कफजं सान्निपातिकम् ८९२
सर्वरोगं निहन्त्याशु प्रमेहं सूतिकागदम् ।
शूलश्च वह्निमान्द्यं च मूत्रकृच्छ्रं गलग्रहम् ८९३

भै र.

भाषा—सोंठ और पीपल प्रत्येक १६ तोले और अष्ठी सुपारी ३२ तोले, घी और दूध प्रत्येक १ सेर, लौंग, केसर, कूठ, अजवाइन, कलौंजी, वच, चन्दन, मुलेठी, रास्ना, देवदारु, त्रिफला, तेजपात, छोटी इलायची, दालचीनी, सेंधा नमक, झाऊ, कचूर, मैनफल, कायफल, जटामासी, अभ्रक, वंग, चांदी (भस्में) तालीस, पद्मकाठ, मूर्वा, लज्जवन्ती, वंशलोचन, पीपलामूल, सौंफ, शतावरी, पीशाशाला, जायफल, जावित्री, शीतलचीनी, नागरमोथा, पीपल, कपूर, विडङ्ग, अजमोद, बला, गिलोय, किवाच के बीज, तालमखाना, लालचंदन, मदाल; लोह और कांसा (भस्में) ये सब एक १ तोला और सुवर्ण भस्म आधा तोला, इन सब की भस्म धातुभस्म की विधि से बनाना फिर सबका बारीक चूर्ण करके मिला देना। यह अम्लपित्तान्तक मोदक ऋषियों का कहा हुआ वमन, मूर्छा, दाह, खांसी, दमा, भ्रम वातज, पित्तज, कफज और सन्निपातज सभी रोगों को यह रस हरता है और प्रमेह, सूतिका रोग, शूल, मन्दाग्नि मूत्रकृच्छ्र और गलग्रह को भी नष्ट करता है ॥ २११ ॥

२१२ अम्लपित्तान्तक रसः

सूतकृताभ्रलोहानां तुल्यां पथ्यां विमर्दयेत् ।
माषमात्रं लिहेत् क्षौद्रैरम्लपित्तप्रशान्तये ८९४

र र. कौ., र. चि, र च, र म, भै र, र. सु, ध, यो म, र. सि., र का., र. क. छ, ब. रा, र र. दी., र. च, अम्लपित्ताधिकारे। ब. रा., रसमरमक नाम ।

भाषा—पारे की भस्म, अभ्रकभस्म और लोहभस्म इन सब को बराबर लेकर १ माशा शहद के साथ खाने से अम्लपित्त मिट जाता है॥२१२॥

२१३ अयस्कृतिः

तीक्ष्णलोहपत्राणि तनूनि लवणवर्गप्रदिग्धानि गोमयाग्निप्रतप्तानि त्रिफलाशालसारादिकषायेण निर्वापयेत् षोडश वारान् । ततः खदिराङ्गारतप्तानि उपशान्ततापानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेद्गाढतान्तवपरिस्रावितानि । ततो यथाबलं मात्रां सर्पिर्मधुभ्यां संसृज्योपयुञ्जीत । जीर्णे यथाव्याध्यनम्लमलवणमाहारं कुर्वीत । एवं तुलामुपयुज्य कुष्ठमेहमेदःश्वयथुपाण्डुरोगोन्मादापस्मारानपहत्य वर्षशतं जीवति, तुलायां तुलायां वर्षशतगुणोत्कर्षः, एतेन सर्वलोहेषु अयस्कृतयो व्याख्याताः ॥ ८९५ ॥

सु० चि० अ० १०

टि० शालसारादिगणः—शालसाराजकर्णखदिर कदरकालस्कन्ध क्रमुकभूर्ज मेषशृङ्गतिनिश चन्दन कुचन्दन शिंशपा शिरीषासन धवार्जुन तालशाक नक्तमाल पूतीकाश्वकर्णागुरूणि कालीयकं चेति सुश्रु० सूत्र० अ० ॥ ३८ ॥

भाषा—फौलाद के बारीक पत्र बनाकर लवणवर्ग से उन पर लेप करके जंगली कंडों में १६ सोलह बार खूब तपाकर त्रिफला और शालसारादि गण के क्वाथ में उनको बुझाना फिर इसी प्रकार १६ बार खैर के कोयलों में तपाना और बुझाना ठंडे होने पर उनका बहुत बारीक चूर्ण कर लेना और मोटे गाढ़े कपड़े से उस चूर्ण को छान लेना। फिर बल के अनुसार इस की मात्रा घी और शहद के

साथ खाना इस के पच जाने पर खटाई और नमक को छोड़कर व्याधि शमन करनेवाला आहार करना इस प्रकार इस को ४०० तोले खानेवाला कोढ, प्रमेह मेद का बढना, सूजन, पाण्डुरोग, उन्माद और अपस्मार इनसे मुक्त होकर १०० वर्ष जीता है। जितनी बार इसको ४०० तोले उपरोक्त विधि से खावेगा उतने सौ वर्ष मनुष्य जीवेगा इसी प्रकार सभी धातुओं की अयस्कृति बताई है ॥ २१३ ॥

टि०—सालसारादिगण-सारछोल (म०) वृक्ष काहीर, मलेबारीसाग, खैर, सफेदखैर, तेंद, सुपारी, भोजपत्रकाहीर, मेंढासींगी, हलदियाझाड़, सफेदचंदन, लालचंदन, सांसम, सिरस, आसन, धव, अर्जुन (कहुवा) ताड, साग, करज, पूती (घुड) करंज, सखुआ, उत्तम अगर, साधारण अगर, इन औषधियों का गण सालसारादि कहाता है ॥ २१३ ॥

२१४ अयस्कृतिः

त्रिवृच्छ्यामात्रिमन्थ सप्तलाकेबुक शङ्खिनी तिल्वक त्रिफलापलाशशिंशपानां स्वरसमादाय पालाश्यां द्रोण्यामभ्यासिच्य खादिराङ्गारतप्तमयः पिण्डं त्रिःसप्तकृत्वो निर्वाप्य तमादाय पुनरासिच्य स्थाल्यां गोमयाग्निना विपचेत् । सिध्यति चास्मिन् पिप्पल्यादिचूर्णभागं, द्वौमधुनस्तावद्घृतस्येति दद्यात् । ततश्चतुर्थभागवशिष्टमवतार्य परिस्राव्य भूयोऽमितप्तानि अयः पत्राणि प्रक्षिपेत् । ततः प्रशान्तमायसे पात्रे स्वनुगुप्तं निदध्यात् । ततो यथायोगं शुक्तिं प्रकुञ्चं चोपयुञ्जीत । जीर्णे यथाव्याध्याहारमुपसेवेत । एषौषधायस्कृतिरसाध्यं कुष्ठं प्रमेहं वा साधयति स्थूलमपकर्षति शोफमुपहन्ति सन्नमग्निमुद्दरति विशेषेण चोपदिश्यते राजयक्ष्मिणां वर्षशतायुश्चानया पुरुषो भवति । सालसारादिक्वाथमासिच्य पालाश्यां द्रोण्यामयोघनं तप्तं निर्वाप्य कृतसंस्कारे कलशेऽभ्यासिच्य पिप्पल्यादिचूर्णभागं क्षौद्रं गुडमिति स्वनुगुप्तं निदध्यात् । एतां महौषधायस्कृतिं मासमर्धमासं वा स्थितां यथाबलमुपयुञ्जीत । एवं न्यग्रोधादावारेवतादिषु च विदध्यात् ॥ ८९६ ॥

सु० चि० अ० १०।

टि० १ न्यग्रोधादि यथा-न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ प्लक्ष मधूक कपीतन ककुभाम्र कोशाम्र चोरकपत्र जम्बूद्वय प्रियाल मधुक रोहिणी वञ्जुल कदम्ब बदरी तिन्दुकी सल्लकी रोध्र सावरोध्र भल्लातक पलाश नन्दीवृक्षश्चेति ।

२ आरेवतादिर्यथा—आरेवत आरग्वधः॥ आरग्वध मदन गोपघोण्टा कंटकी कुटज पाठा पाटला मूर्वेन्द्रयव सप्तपर्ण निम्ब कुरण्टक दासी कुरण्टक गुडूची चित्रक शार्ङ्गेष्टा करञ्जद्वय पटोल किरात तिक्तकानि सुषवी चेति ।

३ पिप्पल्यादिर्यथा—पिप्पली पिप्पलीमूल चव्य चित्रक शृङ्गवेर मरिच हस्तिपिप्पली हरेणुकैलाज मोदेन्द्रयव पाठा जीरक सर्षप महानिम्बफल हिङ्गु भार्ङ्गी मधुरसातिविषा वचा विडङ्गानि कटुरोहिणी चेति ।

भाषा—निसोत, विधारा, अरणी, अंगुलिया थूहर, या सीकाकाई, केंदआ घास, कालादाना, देशीलोध, त्रिफला, ढाक और शीशम इन के स्वरसको ढाक की लकडीसे बनी हुई द्रोणीमे भरना फिर खैर के कोयलों मे एक लोहके गोले को खूब गरम करके उस द्रोणीमे २१ बार बुझाना फिर एक लोहे की कढाही मे गोले को रखकर ऊपर से उपरोक्त औषधियों का क्वाथ भरकर जंगली कंडों की आंच से पकाना पकते

हुए उस मे एक भाग (लोहे के गोले के बराबर) पिप्पल्यादि चूर्ण और दो २ भाग शहद और घी डालना जब चतुर्थांश बाकी रह जाय तब उतार कर छान लेना फिर ऊपर से निकाले हुए लोहे के पत्र बनाकर खैर के कोयलों मे तपाकर डालना (यह क्रिया २१ बार करना) फिर ठंडा होने पर लोहे के पात्र मे सावधानी से रख देना। अग्नि के बल के अनुसार दो या चार तोले खाना। पच-जानेपर रोगी को रोगोचित हितकारी आहार देना यह औषधियों की अयस्कृति असाध्य प्रमेह और मूत्र को शान्त करती है। स्थूलता को कम करती है। सूजन को नष्ट करती है। मन्द पड़ी हुई जठराग्नि को प्रदीप्त करती है। विशेष करके राज यक्ष्मावालों को इसका खाना बताया गया है। इस को विधि पूर्वक खाने से मनुष्य १०० वर्ष की आयुवाला होता है। इसी प्रकार ढाक की लकडी की द्रोणी मे सालसारादि क्वाथ भरकर लोहे के गोले को २१ बार बुझाकर उपरोक्त प्रकार से शुद्ध किये हुए बर्तन मे रखकर बराबर पिप्पल्यादि चूर्ण और शहद तथा घृत मिलाकर सावधानी से रख लेना इस महौषधायस्कृति को एक अथवा आधे मास रखकर बलानुसार उपयोग मे लाना। इसी प्रकार न्यग्रोधादि और आरेवतादि क्वाथ मे बना सके हैं॥ २१४॥

टि० बट, गूलर, पीपर, पाकर, महुआ, अंबाडा, कहुआ या सारढोल, आम, जंगलीआम, चोरक पत्र (संदिग्ध) जामुन, कठ जामुन, चिरोंजी का झाड (पियार), मुलहठी, रोहण (कितने ही लोग रोहिणी से कुटकी लेते हैं परन्तु न्यग्रो-धादि गणमे बडे२ झाड लिये गयेहैं इस लिये यहां कुटकी का ग्रहण नहीं हो सकता क्योंकि कुटकी घास है रोहिण नाम का झाड प्राय सभी देशों के जंगलों मे होता है सभी जंगली लोग इससे परिचित हैं, पर वैद्य महाराज क्यों भूल गये इसका पता नहीं) वेत, कदव, बेरी, तेंद, सलई, लोध, पठानी लोध, भिलावा, ढाक, नद्रुक (मराठी मे) यह न्यग्रोधादिगण है।

२-अमिलतास, मैनफल का झाड, हेल, पटाई, धुरैया, पाढ, पादर, मरोड फली का झाड, (कितने ही लोग मोरवेल को मूर्वा कहते हैं वाग्भट में रामबाण को मुर्व्वा कहते हैं। इस का नाम मालूम होता है कि वाड (आकृति) बनानेके काम मे आने की वजहसे इसका भी नाम मुर्व्वा कहने लगे हैं क्योंकि उर्दूमें बाड को मुरव्वह कहते हैं यही गलती है) धुरैया, छतिवन्, नीम, कटसरैया, नीले फूलका कटसरैया, चित्रक, काक-जघा, करज, गुडकरज, परवल, चिरायता, करेला या मगरेल, यह आरेवतादि गण है।

३-पीपल, पिपलामूल, चव्य (यह अप्रसिद्ध हो गई है पीपर की मूलीलता इस के एवज मे दी जाती है) चित्रक, अदरख, मिर्च, गजपीपल (संदिग्ध है इस की जगह मोटी पीपल डालते हैं)हरेणुक (अप्रसिद्ध है निर्गुंडी के बीजों से काम चलाते हैं) इलायची, अजमोद, इन्द्रजव, पाढ, जीरा, सरसों, बकायन, हींग, भारङ्गी (यह समुद्र किनारे के पहाडों का क्षुप है और मराठी मे भारगमूल इस नाम से प्रसिद्ध है) मूर्वा, अतीस, बच, विडंग, और कुटकी यह पिप्पल्यादि गण है।

२१५ अयोभस्मयोगः

मारितस्यायस श्चूर्णं मुस्ताचूर्णेन संयुतम्।
खादिरस्य कषायेण पिबेद्धंति हलीमकम्॥८९७॥

नि र,

भाषा--लोहभस्म मे नागर मोथे का चूर्ण मिलाकर खैर के क्वाथ के साथ पीने से हलीमक रोग मिटजाता है॥ २१५॥

२१६ अयोमोदकः

अयस्तिलत्र्यूषणतुल्यमागैः
सर्वैः समं माक्षिकधातुचूर्णम्।

वै मोदकः क्षौद्रयुतो हि भुक्तः
पाण्ड्वामये दूरगतेऽपि शस्तः ॥ ८९८ ॥

नि० र., वो. म०, वै. चि०, चि. र.,

भाषा—लोहभस्म, तिल और त्रिकटु सब को बराबर लेकर तथा सब के बराबर सोनामाखी के चूर्ण को मिलाकर शहद के साथ लड्डू बनाकर खाने से असाध्यप्रायभी पाण्डुरोग अच्छा हो जाता है ॥ २१६ ॥

२१७ अयोरजःप्रभृति चूर्णम्

अयोरजोव्योपविडङ्गचूर्णं
लिह्याद्धरिद्रात्रिफलान्वितं वा ।
सशर्करा कामलिनां त्रिभण्डी
हिता गवाक्षी सगुडा च शुण्ठी ॥८९९॥

वै. चि., नि. र., चि. र, सु,

सोंठ, मरिच, पीपल, विडङ्ग, इनके चूर्ण के साथ अथवा हल्दी, त्रिफला चूर्ण के साथ समभाग लोह भस्म मिलाके मधुके साथ चटाना, यहांपर दो योग हैं यह मूलपाठ सुश्रुतका है । इसका रहस्य नहीं समझनेसे लोगोंने बहुत तरह के पाठ बनादिये हैं, आगे सुश्रुतमें "सशर्करा कामलिनां त्रिभण्डी हितागवाक्षी सगुडाच शुण्ठी" यह स्वतन्त्र पाठ आया है इसको लोगोंने अनुपान मे रखलिया है इस पद्य मे भी कामलिना सशर्करा त्रिभण्डी, सगुडागवाक्षी, सगुडाशुण्ठी च हिता इस तरह तीन योग हैं ॥ २१७ ॥

२१८ अर्कमूर्ती रसः (प्रथमः)

लौहाष्टकं भागितमर्कभागं
सूतं द्विभागं द्विगुणं च गन्धम् ।
विमर्दयेद्वह्निरसेन तापे
दिनत्रयं चात्र विषं कलांशम् ॥ ९०० ॥
निक्षिप्य पित्तैः परिभावितोऽयं
रसोऽर्कमूर्तिर्भवति त्रिदोषे ।
ताम्रस्य पात्रे तु दिनैकमात्रं
निम्बूरसेनापि च पित्तवर्गैः ॥ ९०१ ॥
क्षुद्रार्द्रकोत्थेन रसेन सूत-
स्त्रिदोषदावानल एष सिद्धः ।
गुञ्जाद्वयं त्र्यूषणयुक्तमस्य
दद्यीत चित्रार्द्ररसेन यावापि ॥
नासापुटे चापि नियोजनीया
गुञ्जाऽस्य शुण्ठी मरिचेन युक्ता ॥९०२॥

भै. र., र. सु., ज्वराधिकारे ।

भाषा—लोहाष्टक (आठों धातुओं की) भस्म १२ भाग पारद भस्म २ भाग, और गन्धक ४ भाग लेकर ३ दिन तक धूप मे चीते के रस से भावना देना । फिर सोलहवां हिस्सा वछनाग मिलाकर पांच पित्तों की (मछली, भैंसा, सूअर, मोर और बकरा इनके पित्ते) भावना देना यह सन्निपात मे हितकर अर्कमूर्ती रस है । यदि बारीक ताम्रपत्र मे उपर्युक्त रस को रखकर नीबू के रस और पित्तों से क्रम से अलग २ भावना देवें और (इसी अर्कमूर्ती रसमे आये हुए पारद को अर्थात् उपरोक्त रस को) भटकटैया और अदरख के रस से भावित करने से सिद्ध त्रिदोष दावानल रस बन जायेगा । इसकी २ रत्ती की मात्रा त्रिकटु के चूर्ण के साथ अथवा चीते के क्वाथ और अदरख के रस के साथ देनी चाहिये । यह दोनों रस सन्निपात मे हितकर हैं ॥ सोंठ और काली मिर्च के चूर्ण के साथ एक रत्तीभर इस रस का नस्य देना भी सन्निपात मे हितकर है ॥ २१८ ॥

२१९ अर्कमूर्ती रसः (द्वितीयः)

गन्धेन त्रिगुणेन सूतकवरः सम्मर्दितो वासरं,
कन्यावह्निवराम्बुना रससमे ताम्रोदरे लेपितः ।
मृद्भाण्डोदरके निवेश्य रमयुक् ताम्रोर्ध्वं पात्रकं,
भूल्याऽऽपूर्य पचेत वासरमितं शीतं समुत्तारयेत्॥
ताम्रोदरे सूतवरं विलिप्य
चाकृष्य पूर्णं च दिनं विमर्द्य ।
दुग्धेन मूर्वस्य च सूर्यमान-
शरावके कुम्भमिते पुटेत ॥ ९०४ ॥

ततो वराग्निजलेन भाव्यः
स्यादर्कमूर्तिः शिशुरोगहन्ता।
गुञ्जा वरापूर्णमधुप्लुतास्य
मासत्रयात्स्पर्शसमीरहन्त्री ॥ ९०५ ॥
तीक्ष्णं दधिक्षीरफलाम्लमाष-
वृन्ताककान्तागमनं च सक्रम्।
स्पर्शानिलं हन्ति मनोनुवर्ति
विवर्जये रिक्तदर्शिताङ्गः ॥ ९०६ ॥

रसावतारे, वृन्दिवादे।

भाषा—पारा १ भाग, गन्धक २ भाग लेकर कज्जली बना लेना। फिर घीकुंवार, चित्रक, और त्रिफला के रस अथवा क्वाथ से एक दिनभर भावना देना। फिर तांबे के कटोरे के भीतर उसका लेप करके मिट्टीके बर्तन में उपरोक्त पारेवाले तांबे के पात्र को ऊंधा रखकर ऊपर से सफेद भस्म भर देना। (किसी हलके तांबे के कटोरे इत्यादि मे उपरोक्त पारे की लुगदी को भीतर से चुपड कर हांडी इत्यादि के बीच मे उसको उल्टा कर के मुल्तानी मिट्टी से चारों तरफ से बंद कर देना और ऊपर से भस्म भर देना)। फिर एक दिन भर उसको अग्नि मे पकाना जब स्वांगशीतल हो जाय तब उस पारे को जो तांबे के बर्तन मे ऊपर लगा हुआ है और जो तांबा भस्म हो गया है। दोनों को खुर्च निकाल लेना उसे एक दिनभर आकके दूध मे घोटकर बारह अङ्गुल चौडे शराव मे रखकर कुम्भ पुट मे पकाना। फिर त्रिफला और चित्रक के क्वाथों से अलग २ भावना देना। यह बालकों के सभी रोगों को नष्ट करनेवाला अर्कमूर्ती रस है। एक रत्तीभर इसको त्रिफला के चूर्ण और घी के साथ खाने से ३ महीने मे स्पर्शवायु (कुष्ठ) को यह रस हरता है। तीक्ष्णवस्तु, दही, दूध, फल, खटाई, उड़द, बैंगन, स्त्रीसंगम और मठा इनको छोड देना चाहिये, जिसका शरीर कुष्ठसे बहुत बिगड गया है वह इस रस के सेवन करने मे खाने पीने इत्यादि से अपने मनको रोक रक्खे नहीं तो कुछ गुण नही होगा ॥२१९॥

२२० अर्कमूर्ती रसः (तृतीयः)

ताम्रपत्रमथसूतलेपितं
गन्धकेन परिलेपितं पचेत्।
भाण्डमध्यनिहितं निरोधितं
यामयुग्ममथजायते रसः ॥ ९०७ ॥
वत्सनाभसमगन्धसंयुतं
चित्रकार्द्रकरसेन भावितः।
अर्कमूर्तिरिति गीयते रसः
शोफपाण्डुकफवातनाशनः ॥
रक्तिकैकपरिमाणतस्त्विमं
सेवयेच लघुपथ्यमाचरेत् ॥ ९०८ ॥

र. दी., र. क., शोथाधिकारे.

भाषा—तांबे के पत्र के दोनों तरफ बराबर पारा और गन्धक लपेटकर हांडी मे रखकर ऊपर से हांडीका मुख बंद करके दो पहर तक तेज् अग्नि मे उसको पकाना फिर स्वांगशीतल होनेपर तांबे के पत्र के बराबर बछनाग और उतना ही गन्धक मिलाकर चित्रक के क्वाथ और अदरख के रस से भावना देने से यह अर्कमूर्ती रस बनेगा। यह रस सूजन, पाण्डुरोग, कफ और वातरोगों को नष्ट करता है इसकी मात्रा १ रत्ती की है। इस के सेवन करने वाले को लघुपथ्य खाना चाहिये ॥ २२० ॥

२२१ अर्कलोकेश्वरो रसः

शुद्धसूतं पलं चार्कक्षीरै र्मर्द्यं पुनः पुनः।
द्विपलं शुद्धगन्धस्य महाकम्बुपलाष्टकम्॥९०९॥
उभे वाह्निरसं मर्द्ये शोष्यं पेष्यं दिनत्रयम्।
मेलयेत्पूर्वसूतेन षट्पं टङ्कणं क्षिपेत् ॥९१०॥
अर्कक्षीरैः पुनः सर्वं यामैकं मर्दयेद् दृढम्।
तद्गुल्मं चूर्णलिप्तेऽथ भाण्डे रुद्ध्वा पुटे पचेत् ॥
चतुर्गुञ्जामितं खादेन्मरिचाज्येन संयुतम्।
देयं दध्योदनं पथ्यं विजया समुद्रा निशि ९१२

ग्रहणीदोषनाशार्थं नास्त्यनेन समं भुवि ।
ग्रहणीं नाशयेत्सर्वां अर्कलोकेश्वरो रसः ॥९१३

र स क, रसायन ख, र सु,
व या, र क ल, र का, अतिसाराधिकारे।

भाषा—४ तोले शुद्ध पारा लेकर आकके दूध से बार २ भावना देना फिर ८ तोले शुद्ध गन्धक और १२ तोले शख (पाचजन्य जाति का बड़ा शख) इन दोनों को चीते के रस से तीन दिन तक कईबार भावना देकर सुखाना और उपरोक्त पारे मे मिला देना फिर इस मे पारे से आधा सुहागा मिलाकर आक के दूध से एक पहर भावना देना। जब वह सूख जाय तब एक हांडी के भीतर चूना पोतकर औषधि को रख कर चूना पुतेहुए ढक्कन से ढककर (बारीक मिट्टी का लेप ढक्कन के चारों तरफ कर देना) लघु पुट देना। इस रसकी ४ रत्ती की मात्रा घी और काली मिर्चके साथ देना इसके साथ पथ्य दही और भात है। और रातको भाग का चूर्ण गुड़ के साथ देना चाहिये। सग्रहणी का नाश करने के लिये इस से बढ़कर कोई दवा नहीं है। यह अर्कलोकेश्वर रस सग्रहणी को बिलकुल नष्ट कर देता है ॥ २२१ ॥

२२२ अर्कलोहाभ्रकम्

विदारिखर्जूरदुरालभानां
भृङ्गीशिवापिप्पलिगोस्तनीनाम् ।
रजः प्रयत्नेन गृहीतमेतद्
समार्कलोहाभ्रकचूर्णतुल्यम् ॥ ९१४ ॥
निषेवितं साज्यमधुप्रगाढं
षड्रूपमेवाशु निहन्ति यक्ष्म ।
उरःक्षतं तज्जनिताग्निमान्द्यं
पित्तास्रमर्शांसि च रक्तजानि ॥ ९१५ ॥
लो प (लो स)

भाषा—विदारीकन्द, पिण्डखजूर, जवासा, अतीस, हरड, पीपल और दाख इन का चूर्ण समभाग लेना और विदारीकन्द के बराबर प्रत्येक ताबा, लोह और अभ्रक (सबकी भस्म) मिला देना। इस को घी और शहद के साथ खाने से छः लक्षणों वाला भी राजयक्ष्मा नष्ट हो जाता है। और उर क्षत तथा उससे पैदा हुआ अग्निमान्द्य और रक्तपित्त तथा रक्तार्श दूर होते हैं ॥ २२२ ॥

२२३ अर्कहेमाभ्युदम्

उशीरपत्तङ्गकपद्मकेसरात्
सचन्दनैर्वारुकनीजकेसरात् ।
एकीकृतो दारुनिशब्दकैरवात्
रसोऽतिसान्द्रः सकलं समांशकम्॥९१६॥
समार्कलोहाम्बुदसम्भवं रजः
समाश्रमेतेन मधु प्रयोजितम् ।
मुखाक्षिकर्णाङ्गुदरोमकूपतः
प्रवृत्तमस्रं हरतेऽतिवेगितम् ॥ ९१७ ॥
लो प, (लो स)

भाषा—खस, पतग, कमलकेसर, चदन, एर्वारुक, एक प्रकार की ककड़ी—कचरी—उसके न मिलने पर खीरा के बीज) नागकेसर दारुहल्दी, नागर मोथा, तृणमणि (कैरवा) और सफेद कमल इन सब को बराबर लेकर बहुत बारीक चूर्ण बना लेना। फिर सब के बराबर ताबा, लोहा और अभ्रक (भस्में) अलग २ मिलाकर शहद के साथ खाने से मुख, आख, कान, गुदा और रोमकूपों से निकला हुआ रक्त बन्द हो जाता है ॥ २२३ ॥

२२४ अर्कानलेश्वरः

साक्षीकरनकौ गन्धं भ्रामयित्वा विचूर्णयेत् ।
रसं गन्धाद् द्विभागं च सिकतायन्त्रगं पचेत्९१८
दिनमेनं च तार वा जरारोगहर महत् ।
रसेन पिष्टा स्वर्णं वा ताम्रं पश्चाद्विमिश्रयेत् ९१९
ताम्रस्थाने सूतं तालं तारकर्मणि कल्पयेत् ।
रससङ्ख्यान् पुटान् दद्याद्गन्धं वा वीर्यवृद्धये ॥
यो स,

भाषा—पारा १ भाग लेकर उतना ही सुवर्ण (पत्र) मिलाना अथवा सुवर्ण के स्थान मे चांदी

भी मिल सके हैं। जब पारे मे सुवर्ण मिलजाय तब पारे के बराबर सोनामाखी और आधे प्रमाण मे गन्धक डालकर अग्निपर पिघलाकर पर्पटी बना लेना। फिर पर्पटी का चूर्ण करके एक दिनभर वालुका यन्त्र मे पकाना यदि औषधि की शक्ति बढानी हो तो गन्धक दे देकर ६ लघुपुट दे देना। किसी २ के मत मे तारकर्म मे स्वर्ण माक्षिक के स्थान मे बैद्यक हरिताल डालते हैं ॥ २२४ ॥

२२५ अर्केश्वरोरसः (प्रथमः)

मृतार्कं सूतवङ्गौ च मृताभ्रं च समाक्षिकम्।
अमृतास्वरसैर्भाव्य मेकविंशतिवारकम् ॥९२१॥
वासाक्षीरविदारीभ्यां चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः।
भक्षणाद्विनिहन्त्याशु रक्तपित्तं सुदारुणम् ९२२

र च, र. क, र. गु, च, र. च, रक्तपित्ताधिकारे।

भाषा—पारे की भस्म, तांबे की भस्म, बङ्गभस्म, अभ्रकभस्म, और सोनामाखी सब को बराबर लेकर गिलोय के स्वरस से २१ बार भावना देना फिर अडूसा और क्षीरविदारी के (क्वाथ अथवा चूर्ण के) साथ ४ रत्ती इसको खाने से घोर से घोर रक्तपित्त शान्त हो जाता है ॥ २२५ ॥

२२६ अर्केश्वरो रसः (द्वितीयः)

पलानीशस्य चत्वारि बलेर्द्वादश तावती।
ताम्रस्य चक्रिका देया रसस्योर्ध्वं शरावकम् ॥
दत्त्वा निरुध्य तद्भाण्डं पूरयेद्भस्मना दृढम्।
अग्निं प्रज्वालयेद्यामत्रयं शीतं निचूर्णयेत्॥९२४॥
पुटेद् द्वादशधा सूर्यदुग्धेनालोडितं पुनः।
वरापावकभृङ्गाणां द्रवैस्त्रिस्त्रिश्च भावयेत्॥९२५॥
अयमर्केश्वरो नाम्ना रक्तमण्डलकुष्ठजित्।
गुञ्जाद्वयं ददीतास्य लवणादि निवर्जयेत्॥९२६॥

र. स., र. सु, र. च., र. चि, वृ. यो त, र. को., रसायन सं., र. (सा.) दो, नि. र, र स., र. र. दी, र. दी, वैं. चि, र. का., र. क. कुष्ठाधिकारे।

टि० रसरत्नसमुच्चये सूतद्विगन्धकोद्विगुणो रस। ताम्रचक्रिकाप्रमाण नोदिष्टम् । भावनायां च भृङ्गमपि न गृहीतमिति विशेष।

भाषा—पारा १६ तोले, गन्धक ४८ तोले लेकर कजली कर लेना। फिर एक हांडीमे उस कजली मे से आधी रखकर ऊपर ६४ तोले शुद्ध तांबे की एक चकरी रखकर बाकी बची हुई कजली को ऊपर से रखदेना। फिर ऊपर से उस सबको शराव से ढककर मुलतानी मिट्टीसे उस को बंद कर लेना और हांडी को ऊपर से भस्म से ठोंस कर भर देना। और ३ पहर तक तेज अग्निमे उस को पकाना जब वह स्वांगशीतल हो जाय तब सब का चूर्ण करके (यदि सब तांबे की भस्म न होय तो कटोरी को खुरच लेना जितना तांबे का भाग कडा रहजाय उस को छोड देना) आक के दूध से बारह बार पुट देना फिर त्रिफला, चित्रक और भांगरे के रस अथवा क्वाथ से प्रत्येक से तीन तीन बार भावना देना यह अर्केश्वर रस लालचकत्ते वाले कोढ को हरता है इसकी मात्रा २ रत्ती की है क्षार (नमक) और खटाई इत्यादि इसके सेवन करने मे छोड देना चाहिये ॥ २२६ ॥

टि० रसरत्नसमुच्चयमे पारे से गन्धक दूना बताया है तांबे की कटोरी का कोई प्रमाण नहीं बताया भावना मे भी भांगरा नहीं बताया और तांबे की कटोरी बनाकर उस के भीतर मे रस रखना कहा है इतनी वहां विशेषता है।

२२७ अर्केश्वरो रसः (तृतीयः)

मृतं सूतं मृतं ताम्रं मृतं तीक्ष्णं च टङ्कणम्।
खर्परं त्रिकटुं तालमर्कक्षीरेण मर्दयेत् ॥९२७॥
दिनैकेन भवेत्सिद्धो नाम्ना ह्यर्केश्वरो रसः।
अर्कक्षीरेण वै नस्यं सन्निपातहरं परम् ॥ ९२८ ॥

र सु, सन्निपाताधिकारे। र. का, सूर्येश्वर नामाय रस भक्षणेऽपि योजनीय।

भाषा—पारे की भस्म, तांबे की भस्म, कान्तलोहभस्म, सुहागा, खपरिया, त्रिकुटु और हरताल इन सब को बराबर लेकर आक के दूध से एक

दिनभर भावना देना । इस प्रकार यह अर्केश्वर रस सिद्ध हो जायेगा । आक के दूध मे घोटकर इस का नस्य देने से सन्निपात मिट जाता है । यह रस खाया भी जा सकता है ॥ २२७ ॥

२२८ अर्केश्वरो रसः (चतुर्थः)

तालं ताप्यं शिलां शुद्धं सूतं सैन्धवटङ्कणम् ।
सवह्निकं च भृङ्गस्य चूर्णं तुल्यं विमिश्रयेत् ९२९॥
अयमर्केश्वरो नाम्ना सुप्तमण्डलकुष्ठजित् ।
चतुर्गुञ्जं लिहेत्साज्यैरनुपानं च पूर्ववत् ॥९३०॥

१ सु कुष्ठाधिकारे ।

टि० अनुपानं च पूर्ववदिति—अस्माद्रसात्पूर्वं यः कामधेनुरसोऽस्ति तस्यानुपानं यथा—गुग्गुलु त्रिफला गन्ध समभैरण्डतैलकम् । द्विनिष्कमनुपानं स्यादन्तकमण्डल कुष्ठजित् । इति तदस्यापि बोध्यम् ।

भाषा—हरिताल, सोनामाखी, मैनसिल, शुद्ध पारा, सेंधानमक, सुहागा, चित्रक और भांगरे का चूर्ण सबको बराबर लेकर बारीक चूर्ण करके मिला लेना । यह अर्केश्वर रस सुप्तमण्डलवाले कोढ़को जीतता है । इसकी ४ रत्तीकी मात्रा शहद मे मिलाकर चाटनी चाहिये, बाकी अनुपान पहिले के अनुसार ही है ॥ २२८ ॥

टि०—मूलग्रन्थ में इस से पहिला कामधेनुरस है उसका अनुपान इस प्रकार है—गूगल, त्रिफला, गन्धक, और एरण्डका तेल सबको मिलाकरके ८ माशे दवाई के साथ लेना ।

२२९ अर्केश्वरो रसः (पञ्चमः)

नागं पारदगन्धकौ त्रिलवणान् वार्यर्कजे मेलयेत् ।
एकैकं च पलं पलत्रयमतः पञ्चैकमान्मर्दयेत् ॥
सर्वं शद्दिवसत्रयं तदनु तद्दत्वा पुटं भावनाः ।
कुर्यात्सत्रिफलाग्निवेतसरसैःपञ्चाधिका विंशतिः
पञ्चैतस्कमतस्ततोगुडभवै
र्दत्तोऽस्यत्रक्षोजलं-
हन्त्यर्शांस्यखिलानिमूरण घृतै
स्तस्यात्रमस्मिन्हितम् ।
अर्केशोपरिचर्ययामितिमुनिः
श्रीवासुदेवोऽवदत्,
कूष्माण्डीफलमाषपायसमति-
व्यायाममर्कातपम् ॥ ९३२ ॥

१ र स, र को, अर्शोऽधिकारे ।

भाषा—सीसा ४ तोले, पारा ४ तोले, गन्धक ४ तोले त्रिलवण (काला, सेंधा और विड) १२ तो०, आकके पत्तों का रस २० तो० यह लेकर तीन दिन तक खरल मे घोटना और लघुपुट देदेना। फिर हरड़, बहेड़ा, आंवला, चित्रक और बेत इन पांचों मे से प्रत्येक के रस अथवा क्वाथ से पांच पांच भावनाएं देना। इस प्रकार २५ भावना देने से यह रस सिद्ध होता है इसकी १ रत्तीकी मात्रा गुड़की चासनी के साथ खाने से बवासीर को नष्ट करती है। जमीकन्द के शाक तथा घी के साथ भोजन करना इस मे पथ्य है। यह अर्केश्वर रस श्रीवासुदेव मुनिने बताया है, कूष्माण्ड उड़द, खीर इन का भोजन, कसरत, और धूप मे रहना इस रस के सेवन मे छोड़ देने चाहिये ॥ २२९ ॥

२३० अर्धनारीनटेश्वरः (प्रथमः)

शुद्धं सूतं विषं गन्धं समं शुद्धं च टङ्कणम् ।
मर्दयेत्खल्वमध्ये च यावत्कज्जलसन्निभम् ९३३
नागं तालं समं सत्त्वं माक्षिकं च तुत्थकम् ।
अर्धभागं विमर्दीयात्मकुलस्य मुखे क्षिपेत् ९३४।
शरावसम्पुटस्यान्तरूर्ध्वाधो लवणं क्षिपेत् ।
दिनैकं दापयेदग्निं स्वाङ्गशीतं तदुद्धरेत् ॥९३५॥
सम्पूज्य योगिनीवीरान् खल्वे मर्द्यं दिनार्धकम् ।
निर्गुण्डीमर्दलैः सारैः सुरदाल्या च सप्तधा ९३६
छुच्छुन्दर्याश्च पित्तेन भावनासप्तकं कुरु ।
सिद्धः स्याच्च रसेन्द्रोऽयं पूजयेत्सर्वतोगणम् ॥
गुञ्जाद्वयप्रमाणेन नासिकाया च दीयते ।
वामभागे ज्वरं हन्ति तत्क्षणाल्लोककौतुकम् ॥
योजयेद्दक्षिणे भागे आरोग्यं निश्चितं कुरु ।
गुह्याद्गुह्यतरं गोप्यं न देयं यस्य कस्यचित् ९३९

अर्धनारीश्वरो नाम्ना वैद्यजीवनहेतवे।
स्थापयेत्काञ्चने भाण्डे शुद्धस्थानेषु धारयेत्॥

अथमन्त्रः—ओं क्रों ह्रीं हुं योगिनी वीर प्रसीद मदत्तबलिं गृह्ण स्वाहा। इति पूजाबलिमन्त्रः।

रससागर,

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग, गन्धक, और शुद्ध सुहागा इन सबको बराबर लेकर खरल मे घोटकर कज्जली बनालेना फिर सीसा, हरताल, सोनामाखी का सत्व ये सब प्रत्येक पारे के बराबर और अभ्रकद्रुति पारे से आधी मिलाकर फिर घोटना फिर उसको म्योले के मुख मे रखकर शराव सम्पुट मे बंद कर देना। उपरोक्त औषधि को शरावसम्पुट मे रखने के प्रथम ऊपर और नीचे नमक रख देना और एक दिन अग्नि मे पकाना। स्वांगशीतल हो जाने पर निकाल लेना फिर योगिनी और वीरों की पूजा करके आधे दिन तक खरल मे घोटना फिर ३ बार सर्पविष से, ७ बार चंदाल के रस से और ७ बार सर्पविष से, ७ बार चंदाल के रस से और ७ बार छछूंदर के पित्तसे भावना देना इस प्रकार इस रसको सिद्ध हुआ जानना इसका २ रत्तीभर नस्य बाई नाक मे देने से उसी वक्त बांई तरफ के आधे शरीर का ज्वर उतर जाता है और देखनेवालों को बड़ा आश्चर्य होता है। फिर उसी प्रकार दाहिनी नाक मे नस्य देने से सबजगही आरोग्य हो जाता है। यह रस परम गोपनीय सर्वसाधारण को नहीं बताना चाहिये इस रस का नाम अर्धनारीनटेश्वर है यह वैद्यों की आजीविका के लिये है। सोने के पात्र मे रखकर शुद्ध स्थान मे रखना चाहिये। ओं क्रों ह्रीं० यह ऊपर मूल मे लिखा हुआ इस के प्रयोग मे पूजा और बलिदान का मन्त्र है॥२३०॥

२३१ अर्धनारीनटेश्वरो रसः (द्वितीयः)

पारदं गन्धकं वङ्गं तथा तीक्ष्णं च हिङ्गुलम्।
शुल्वभस्म च माक्षीकं नैपालं चौजरोत्तरम्॥
वह्निमूलरसेनैव मत्स्यपित्तेन भावयेत्।
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य वालुकायन्त्रपाचितम्॥
तदा नेपालबीजानि पक्वेऽस्मिन् निःक्षिपेद्बुधः।
पूर्वोक्तेन रसेनैव मर्दयेच्च दिनत्रयम्॥९४३॥
नित्यं शुभकरं ह्येतद् वल्लमात्रं तु दापयेत्।
आजेन पार्श्वक्षीरेण शृङ्गबेररसेन च॥
यत्पार्श्वात्पीयते क्षीरं तत्पार्श्वज्वरनाशनम् ९४४

र. क. यो.,

भाषा—पारा १ भाग, गन्धक २ भाग, वङ्ग ३ भाग, तीक्ष्णलोह ४ भाग, ताम्रभस्म ५ भाग, सोनामाखी ६ भाग और शुद्ध जमालगोटा ७ भाग, इनको लेकर चित्रकमूलके रस से और मछली के पित्त से भावना देना फिर शीशी मे रखकर वालुकायन्त्र मे पकाना। पकजाने पर उसमे जमालगोटे की गिरी मिलानी फिर ३ दिन तक चित्रकमूल के ही रस मे उसको घोटना यह रस सदा कल्याण करने वाला है इसकी ३ रत्ती की मात्रा उपयोग मे लाना। ऊपर से बकरी के एक ही थन से दूध निकालकर पिलाना अथवा सोंठ का रस पिलाना बकरी के जिस थनका दूध पिया जायगा उस तरफका शरीर तत्काल ही ज्वरमुक्त हो जायगा॥ २३१॥

२३२ अर्धनारीनटेश्वरः (तृतीयः)

निष्कं रसं तथा तारं तदर्धं तुत्थमुच्यते।
शरार्धं मणिपाषाणमेतत्संचूर्ण्य मर्दितम्॥९४५॥
श्वेतदूर्वारसप्रस्थे दोलायन्त्रेण पाचयेत्।
मर्दयित्वा पुनः चूर्णं कर्णे फूत्कारयेत्सुधीः॥
अर्धनारीश्वरो नाम अर्धाङ्गज्वरनाशनम् ९४६

र. क. यो.,

भाषा—शुद्धपारा ४ मासे, चांदी ४ मासे, नीलाथोथा २ मासे, मणिपाषाण १ मासा इन सबको मिलाकर बारीक चूर्ण करलेना फिर इसको सफेद दूब के रस मे दोलायन्त्र मे पकाना और बारीक चूर्ण करके रखलेना फिर किसी चलती

घासकी नली इत्यादि में रखकर कान में फूंक देना यह अर्धनारीनटेश्वर रस है। जिस कान में इसको डाला जाता है उसी तरफ के आधे शरीर का ज्वर नष्ट हो जाता है। उसी प्रकार दूसरे कान में भी डालकर ज्वर उतार देना ॥ २३२ ॥

२३३ अर्धनारीनटेश्वरः (चतुर्थः)

मैनशिलां हिङ्गुलमभ्रकं च
तारं च ताप्यं च वलिं च सूतम् ।
विषं च नेपालमधूल्कटं च
वल्लीफलं सर्परिमेलतुल्यम् ॥ ९४७ ॥
सर्वं विचूर्ण्य च्छिखिमत्स्यपित्तैः
सुभावयेदग्निभवेन वारिणा ।
हालाहलं दन्तिजमज्जतोयै-
र्दिनैनमर्धं परिभाव्य शोषयेत् ॥ ९४८ ॥
आजेन दुग्धेन युतं च कृत्वा
यामार्धमात्रेण निहन्ति जूर्तिम् ।
अर्धे शरीरे वपुषश्च मध्ये
महाद्भुतं वैद्यविवादकाले ॥ ९४९ ॥
कथितो मञ्जुनाथेन रहस्यं चित्रकारणम् ।
अर्धनारीश्वरो नाम रसश्चैव रसायनम् ९५०

र. क. यो., व रा., ज्वराधिकारे।

भाषा—मैनशिलापाषाण, शिंगरिफ, अभ्रकभस्म, चांदीभस्म, स्वर्णमाक्षिकभस्म, गन्धक, पारा, बछनाग, जमालगोटा, उत्तम शहद, मैदाछ; रूपारिया, एलुआ और नीलाथोथा, इन सब को बराबर लेकर मोर और मछली के पित्तों से और चित्रक के रस से अलग २ भावना देना फिर सर्पविष और जमालगोटे के क्वाथ से १ दिनभर भावना देकर सुखालेना फिर इससिद्ध किये हुए रस को बकरी के दूध में मिलाकर इसका उपयोग करना यह तीन ही पहर के भीतर आधे शरीर से ज्वर को निकाल देता है। इसी प्रकार सम्पूर्ण शरीर में से ज्वर को निकाल कर वैद्यों के विवाद के समय में महान् चमत्कार दिखलाता है। लोगों को आश्चर्य में डालने वाले इस रहस्य को श्रीमञ्जुनाथ जी महाराजने कहा है यह अर्धनारीश्वर नामवाला रस रसायन भी है ॥ २३३ ॥

२३४ अर्धनारीनटेश्वरः (पञ्चमः)

रसगन्धालसौम्यानि कुनटी च समं समम् ।
अमावस्या दिने ब्रह्मचर्यान्मर्द्यं शिवाम्बुना ॥
जीवतो नकुलस्यास्ये क्षिप्त्वा सीवेन्मुखं च तत् ।
चक्रीकृत्य च तत्सर्वं बध्वा मृत्कर्पटे ध्रुवम् ॥
गौरीलवणमध्यस्थमन्धमूषागतं पचेत् ।
पञ्चप्रहरमग्नौ तु दद्याद्विल्वेन्धनेन च ।९५३॥
शीतं गृहीत्वा काकाण्डे कुलायस्थे क्षिपेच्च तत्
कृत्वा च विवरं तत्र तप्तलोहशलाकया९५४॥
स्थितं पञ्चदशाहं तत्कृष्णाष्टम्यां तदुद्धरेत् ।
अथापरं च नकुलं सर्पदंष्ट्रां च भोजयेत् ॥
स्वकर्णौ मरिचं क्षिप्त्वा शोधयेद्विधिना ततः ॥

अथ मन्त्रोद्धारः—

प्रणवः स्थिरमाया च विंदुहंसयुतो मनुः ।
सत्याद्या साऽजपा भस्मी कुरु द्वन्द्वाग्निजाधया॥
मरिचैं संशुषितार्कैं मेंदंश्चैव सदौषधम् ।
सारं गृहीत्वा तत्सर्वं मयूराण्डे निधापयेत् ९५७
मृत्कर्पटैः पिधायान्तः पटुपञ्चकसोरकैः ।
स्थितं च डमरूयन्त्रे द्विपञ्चयामाग्निना पचेत् ॥
शीतं गृहीत्वा त्रिपटु विषाभ्यां पाशिवाम्बुना ।
दद्याच्च सूर्यग्रहणे पुनस्तच्चन्द्रपर्वणि ॥९५९॥
छुच्छुन्दरीपित्तरसैं दद्यादपि पुटत्रयम् ।
होलिकाह्नि च शैवाम्बुशुद्धसिन्धुफलद्रवैः ९६०
पुटानि पञ्चपूर्वैस्तु ततः कृष्णाष्टमीदिने ।
शिवाम्बुशुद्धजैपालरसेनच पुटानि षट् ॥९६१॥
गुटी सर्षपतुल्यास्य कार्याजपविधानतः ।
भृङ्गद्वयं दक्षिणाक्ष्णि वाह्यया वामाक्ष्णि च द्रवैः
अज्ञयेत्सन्निपातेषु सर्वभूतग्रहेष्वपि ।
उन्मादे चाप्यपस्मारे डाकिनीशाकिनीग्रहे ९६२

सहदेवीशिवाम्बुभ्यां तथा सर्वज्वरेष्वपि ।
रसोऽर्धनारीनाटेशःपरं कौतुककारकः ॥९६४॥

पुटमत्र भावना नस्याञ्जनयो रस्य प्रयोगः ।

र. का,

भाषा—पारा, गन्धक, हरताल, सौम्य (सुहागा या चांदी) और मैनसिल सब को बराबर लेकर ब्रह्मचारी रहकर अमावस्या के दिन हरड के क्वाथ से घोटना फिर उसको एक जीते नेउले के मुख मे डालकर उसका मुख सीं देना। फिर पूरे नेउले की देह को चक्र के माफिक गोल करके ऊपर से कपड़मिट्टी कर देना फिर अन्धमूषा मे ऊपर तथा नीचे गन्धक और नमक का चूर्ण रखना और बीच मे उस चक्रीकृत नेउले को रखकर ५ पहर तक बेलकी लकड़ी को जलाकर पकाना, ठंढा होनेपर उस रसको निकालकर घोंसले मे ही कौए के अण्डे मे गरम की हुई लोहे की सलाई से छेदकर उसके भीतर रखकर १५ दिन तक उसी मे रहने देना। फिर कृष्ण पक्ष की अष्टमी को उसको निकालना।

एक दूसरे नेउले को लेकर उसको सांपका फण खिलाना। अपने कान मे कालीमिर्च रखकर "ॐ ह्रीं हस' सोह भस्मी कुरु कुरु स्वाहा" इस मन्त्रसे उसका प्रोक्षण करके उसकी बलि देना उस नेउले का पित्ता निकालकर उसमे कालीमिर्चों को भिगो कर उपरोक्त रसके साथ बारीक घोटना फिर उसमे से सब रसको निकालकर मोर के अंडे मे पांचों लवण और सोरे से कपड़मिट्टी करके रखना। उसको डमरू यन्त्र में ६ पहर तक पकाना। ठंढा होने पर निकाल लेना। फिर सूर्यग्रहण के दिन तीनों लवण और बछनाग मिलाकर हरड के क्वाथ मे घोटकर ३ बार और चन्द्रग्रहण के दिन धतूरे के पित्ते से ३ बार पुट देना। फिर होली के दिन हरड के क्वाथ से ५ पुट देना। फिर पुष्य नक्षत्र मे समुद्र फल के रस अथवा क्वाथ से ५ पुट देना और कृष्णपक्ष की अष्टमी के दिन हरड और शुद्ध जमालगोटे के क्वाथ से ६ बार पुट देना फिर पूर्वोक्त मंत्र को जपकर इसकी सरसों के बराबर गोलियें बना लेना। भागरे के रस मे घोटकर दाहिनी आंख मे और ब्राह्मी के रस मे घोटकर बांई आंख मे इसका अञ्जन लगाना। यह अञ्जन सन्निपात मे, भूतग्रह मे, उन्माद, डाकिनीग्रह, और शाकिनी ग्रह मे अत्यन्त हितकर है। दाहिनी आंख मे सहदेवी के क्वाथ से और बांई आख मे हरड के क्वाथ से घिसकर लगाने से यह रस सभी ज्वरों को शान्त करता है। यह अर्धनारीनटेश्वर रस आश्चर्य मे लोगों को डालता है ॥ २३४ ॥

२३५ अर्धनारीनटेश्वरः (षष्ठः)

त्रिकटुं त्रिफलां सूतं गन्धकं ताम्रभस्मकम् ।
लोहभस्म च तिक्तां च भृङ्गाब्दविषतिन्दुकम् ॥
एतेषां भागमेकैकं तिन्दुकं द्विगुणं क्षिपेत् ।
पेषयेदाजपित्तेन पुत्रिणीपयसा युतम् ॥९६६॥
अञ्जयेद्दक्षिणं नेत्रमर्धनारीनटेश्वरं ।
ज्वरं च नाशयेच्छीघ्रंलोककौतुककारकम् ॥

र. का , र. को , ज्वराधिकारे

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, पारा, गन्धक, तांबे की भस्म, लोहभस्म, कुटकी, भांगरा, मोथा, और बछनाग सबको समभाग लेना और पारेसे द्विगुण कुचिला मिला कर बकरे के पित्त से भावित करना। लड़के वाली स्त्री के दूध मे मिलाकर दाहिनी आंख मे अञ्जन करना यह अर्धनारीनटेश्वर रस है तत्काल ज्वर को हटा देता है। लोग देखते ही आश्चर्य करने लगते हैं२३५॥

२३६ अर्धनारीनटेश्वरः (सप्तमः)

रसस्य भाग एकः स्याच्चत्वारो जयपालजाः ।
सप्तागवृचिबीजोत्थाः पिप्पल्या एकविंशतिः ॥
सर्वतुल्यं निम्बबीजचूर्णं सर्वं समीकृतम् ।
दोलायन्त्रे निम्बरसे पक्त्वाहं पाचयेच्छ्रमम् ॥
अन्वर्थनाम्ना स्यादर्धनारीनटेश्वरः ।
अञ्जनान्मन्निपातास्तत्पार्श्वगतो भवेत् ॥

र. का,

भाषा—पारा १ भा०, जमालगोटा ४ भा० धतूरेके बीज ७ भा० पिप्पली २१ भा० और सब के बराबर नीम के बीजों का चूर्ण, सब को मिलाकर बारीक चूर्ण करलेना फिर दोलायन्त्रमे नीमके रस के साथ ७ दिनतक अच्छी तरह से भाफको यन्त्र के भीतर ही रोककर स्वेदन करना। यह अर्धनारीनटेश्वर रस है सन्निपात मे जिस तरफ की आख मे अञ्जन लगाया जायगा उसी तरफ का ज्वर नष्ट हो जायगा ॥ २३६ ॥

२३७ अर्धनारीनटेश्वरोरसः (अष्टमः)

मज्जा निम्बफलानां च राजवृक्षफलस्य च ।
कुनटी च कणा चेति शाणमात्रं पृथक् पृथक् ॥
अतिश्लक्ष्णं वाससा च गुटिका च कृता शुभा ।
कार्या निम्बरसोपेता साक्षान्माषप्रमाणतः ॥
निम्बूकरसयोगेन चक्षुरेकमथाञ्जयेत् ।
सदोषज्वरनाशः स्यादिति धन्वन्तरीरितम् ॥
अर्धनारीश्वरो नाम रसः परमदुर्लभः ।
भैरवेण स्वयं प्रोक्तः पार्वत्याः प्रेमयोगतः॥९७४

२ का.

भाषा—नीमके फलों की गिरी, अमलतास के बीजों की गिरी, मैनसिल और पीपल इनको प्रत्येक ४ चार माशे लेकर बहुत बारीक पीसकर कपडे से छान लेना फिर नीमके रसमे घोटकर १ माशे की गोलियें बनालेना। नींबू के रस मे घिसकर एक आखमे अञ्जन करना इससे दोषसहित ज्वर का नाश होता है ऐसा महाराज धन्वन्तरिजी का वचन है। यह अर्धनारीनटेश्वर रस परम दुर्लभ है। भैरवजीने पार्वतीके प्रेमसे इस को प्रकट किया था ॥२३७॥

२३८ अर्धनारीनटेश्वरो रसः (नवमः)

पारिभद्रस्य बीजानि गृहधूमं तथा वचा ।
मागधी कुनटी जीरशिलाञ्जनसमन्वितम् ॥
कारवल्ली रसैश्चैव वटीचणकमात्रतः ।
अर्धनारीश्वरोनाम चक्षुषोरञ्जनंज्वरे ॥ ९७६॥

५. का., ६. धे , ज्वराधिकारे

भाषा—कटकी पलाश के बीज, घर के धुए का जाला, बच, पीपल, मैनसिल, जीरा, और सुरमा इन सब को बराबर लेकर करेले के रस मे बारीक घोटकर चने के बराबर गोलियें बना लेना यह अर्धनारीनटेश्वर रस है। ज्वर मे इस का आखों मे अञ्जन लगानेसे ज्वर नष्ट होता है ॥ २३८ ॥

२३९ अर्धनारीनटेश्वरो रसः। (दशमः)

शुद्धसूतं विषं शृङ्गं हिङ्गुलं च समांशकम् ।
श्वेतदूर्वारसैः खल्वे मर्दयेद्घटिकाद्वयम् ॥९७७॥
श्वेतदूर्वारसप्रस्थे दोलायन्त्रे दिने पचेत् ।
दोलायन्त्रे रसे शेषे औषधं मर्दयेत्पुनः॥९७८॥
कर्णरन्ध्रप्रयोगेण पार्श्वज्वरविनाशनम् ।
अर्धनारीश्वरो नाम शम्भुना परिकीर्तितः ९७९

१ धि., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग, शृङ्ग और शिंगरफ इन सब को बराबर लेकर सफेद दूब के रस से खरल मे २ घडी तक घोटना फिर १ सेर सफेद दूब का रस लेकर दोलायन्त्र से एक दिन स्वेदन करना यदि दोलायन्त्र मे रसशेष रहजाय तो उसी रस मे फिर औषधि को घोट लेना । फिर जिस तरफ के कान मे डाले उस तरफ का ज्वर दूर हो जाता है यह अर्धनारीनटेश्वर रस शिवजी महाराज ने बताया है ॥ २३९ ॥

२४० अर्धनारीनटेश्वरोरसः (एकादशः)

रसं गन्धामृतं चैव समं शुद्धं च टङ्कणम् ।
मर्दयेत्खल्वमध्ये तु यावत्स्यात्कज्जलप्रभम् ॥
नकुलास्थिमुखे क्षिप्त्वा मृदा संवेष्टयेद्बहिः ।
स्थापयेन्मृन्मये पात्रे ऊर्ध्वाधो लवणं क्षिपेत् ॥
भाण्डवक्त्रं निरुध्याथ चतुर्यामं हठाग्निना ।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य खल्वे कृत्वा तु कज्जलीम्॥
गुञ्जामात्रः प्रदातव्यो नस्यकर्मणि योजयेत् ।
वामभागे ज्वरं हन्ति तत्क्षणाल्लोककौतुकम् ॥

कुर्याद्दक्षिणभागेन भारोग्यं निश्चितं भवेत् ।
गोप्याद्गोप्यतमः प्रोक्तो गोपनीयः प्रयत्नतः॥
अर्धनारीश्वरो नाम रसोऽयं कथितो भुवि ॥

र. को., भै. र., र. च, र. सु., र. रा, यो, र. सुं, रसायन स, व रा, र का, सि र. भ, ज्वराधिकारे।

टि० रसेन्द्ररत्नकोषे नकुलारिमुखस्थाने नकुलस्यमुखे, इतिपाठः। रसमुक्तावल्यां नकुलारिमुखे इति अधिकमस्ति इन्द्रफणिनो गरलेन भावना चाधिकाऽस्ति।

भाषा—पारा, गन्धक, वछनाग, और शुद्ध सुहागा इन सब को बराबर लेकर खरल मे जब तक अच्छीतरह उसकी कज्जली न हो जाय तब तक उसको घोटना फिर सांप की गर्दन काटकर उसके मुख मे रस को रखकर बाहर से कपड मिट्टी कर लेना फिर एक हांडी मे ऊपर नीचे नमक रखकर बीच मे उसको दबाकर हांडी का मुख अच्छी तरह से बंद कर देना और ४ पहर तक कड़ी आग मे उसको पकाना जब स्वांगशीतल हो जाय तब खरल मे बारीक घोटकर इसकी कजली बना लेना, एक रत्तीभर इसका नस्य बाईं नाक मे देना उसी समय बायें शरीर का ज्वर नष्ट हो जाता है। देखने वाले चकित हो जाते हैं उसी प्रकार दाहिनी नाक मे नस्य देने से पूरे आरोग्य को प्राप्त हो जाता है। यह अर्धनारीनटेश्वर रस संसार मे परम गोपनीय है॥ २४०॥

२४१ अर्धनारीनटेश्वरः (द्वादशः)

रसगन्धौ समौ शुद्धौ विषं ग्राह्यं च तत्समम् ।
जैपालं तत्समं ग्राह्यं मरिचं च चतुर्गुणम् ९८५
त्रिफलाया रसैर्मर्द्यं भावना पञ्चधा तथा ।
जम्बीराणां द्रवे भैस्यमेकस्मिन्वामिकापुटे ॥
शरीरार्धगतं घोरं ज्वरं हन्ति न संशयः ।
अर्धनारीश्वरो नाम रसः शम्भुप्रकीर्तितः ॥

र. चं, र. च., ज्वराऽधिकारे।

शुद्धपारा, शुद्धगन्धक, एकेक भाग बछनाग और जमालगोटा दो दो भाग सबको बराबर लेना और काली मिर्च पारे से चौगुनी लेना पहिले एक बार त्रिफला के क्वाथ की भावना देकर जम्बीर के रस की ५ भावनाएं देना इस रस का नस्य दिया जाता है जिस नाक मे इस का नस्य दिया जाय उसी समय उस तरफ का ज्वर चला जाता है इसी प्रकार दूसरी तर्फ का ज्वर निकाल देना चाहिये। यह अर्धनारीनटेश्वर रस शिवजी महाराज ने कहा है॥ २४१॥

२४२ अर्धनारीनटेश्वरः। (त्रयोदशः)

पलैकं भावयेत्तालं कूष्माण्डकफलद्रवैः ।
त्रिःसप्तकृत्वश्चूर्णाद्भिस्तथा कर्कटिकारसैः ॥
चतुःशाणाहिनिर्मोकयुक्तं कूप्यां निरोधयेत् ।
विपचेद्वालुकायन्त्रे द्वादशप्रहरं ततः ॥९८९॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य द्विशाणं तुत्थकं क्षिपेत् ।
अञ्जनात्स ज्वरं हन्ति साध्यो गुञ्जामितो रसः
नाम्नाऽर्धनारीनाटेशः कृपया शङ्करोदितः ।
देवदालीरसै र्भाव्यं वारमष्टोत्तरं शतम् ॥
तद्वन्निम्बुरसैस्तुल्यं स एव स्याद्रसोऽथवा ९९१

र. सु, भै. रा, रसावतार मा, यो. म., ज्वराधिकारे।

भाषा—४ तोले हरताल को पेठे के रस से १ बार भावना देना फिर २१ बार चूने के पानी से भावना देना और २१ ही बार ककड़ी के रस की भावना देना फिर १ तोला सांप की कैंचुली मिलाकर शीशी मे रखकर अच्छी तरह उस का मुख बंद करके १२ पहर तक बालुका यन्त्र मे पकाना स्वांगशीतल हो जानेपर आधा तोला नीलाथोथा मिलाकर घोट लेना। इस को १ रत्तीभर घी मे मिलाकर आंखों मे लगाने से ज्वर शान्त हो जाता है यह अर्धनारीनटेश्वर रस शिवजी महाराज ने कृपा करके बनाया है। अथवा बन्दाल के रस से १०८ बार और नींबू के रस से १०८ बार नीलेथोथे को भावित करने से भी उपरोक्त रस बनता है॥ २४२॥

२४३ अर्धनारीनटेश्वरः (चतुर्दशः)

तीक्ष्णं दरदचारदार्कदरदं
लैलीतकं माक्षिकं,
अब्ध्येकर्तुशरद्द्विसप्तगुणितं
तच्च क्रमान्मर्दितम्
यद्वे मूलरसे त्रिधाऽपि शफरी-
पित्तेन सम्प्लावितं,
यन्त्रे शार्करिले दिनार्धमखिलं
तत्काचकूप्यां पचेत् ॥ ९९२ ॥

पाकान्ते तु निकुम्भबीजममलं
तत्राष्टभागं क्षिपेत्
तत्सूक्ष्मीकृतमेकलः खलु रसः
सिद्धोऽर्धनारीश्वरः ।
यस्यार्धस्तनजेन चाजपयसा
वल्लैकमात्रोऽशित
स्तत्पार्श्वज्वरमाशुहन्त्युभयतः
सर्वाङ्गगं च ज्वरम् ॥ ९९३ ॥

र. प., ज्वराधिकारे ।

भाषा—लोहभस्म ४ भाग, बछनाग १ भाग, सिंगरिफ से निकाला हुआ पारा ६ भाग ताम्बे की भस्म ५ भाग, सिंगरिफ २ भाग, गन्धक ७ भाग और सोनामाखी ७ भाग लेकर चित्रक की जड़ के क्वाथ से ३ बार भावना देना फिर उसको मछली के पित्ते से भिगोकर और शीशी में रखकर बालुका यन्त्र में दो पहर तक पकाना, पकजाने पर ८ भाग शुद्ध जमालगोटा डालना फिर सबको मिलाकर बारीक पीस लेना यह अर्धनारीश्वर रस सिद्धरस है इसकी ३ रत्ती की मात्रा बकरी के दूध के साथ देना । जिस तरफ के बकरी के स्तनके दूध के साथ इसको दिया जायगा। उस तरफ शरीर ज्वररहित हो जावेगा । इस प्रकार आधा २ करके शरीर के दोनों तरफ का ज्वर नष्ट हो जाता है ॥ २४३ ॥

२४४ अर्धनारीनटेश्वरः (पञ्चदशः)

वराटं टङ्कणं शुद्धं पञ्चभागसमन्वितम् ।
नवभागा मरीचस्य विषभागत्रयं मतम् ॥ ९९४ ॥
स्तन्येन वटिकां कृत्वा नस्यं दद्याद्विचक्षणः ।
शिरो विकारान् विविधान् हन्ति श्लेष्मोत्तरानपि

भै. र., शिरोरोगे

भाषा—कौड़ीभस्म १ मा०, शुद्ध सुहागा ५ मा०, कालीमिर्च ९ भाग, और बछनाग ३ भाग सब को मिलाकर औरत के दूध मे बारीक घोटकर गोलियें बनालेना इसका नस्य देने से सिर के अनेक प्रकार के विकार और कफ विकार भी नष्ट हो जाते हैं ॥ २४४ ॥

२४५ अर्धनारीनटेश्वरः (षोडशः)

सूतकं दरदं चैव सुरभीतालटङ्कणम् ।
अभ्रकं मृतनागं च शिलाजित्रविसंयुतम् ९९६।
क्रमुनीरेण तन्मर्द्यं स्नुहीक्षीरै स्त्रिवारकम् ।
भावयेदर्कदुग्धेन क्वाथे च त्र्यौषणे तथा९९७
मर्दयेच्च चतुर्यामं यावच्छुद्धो रसो भवेत् ।
कणाशीतोदकैर्योज्यः पुटे घ्राणस्य दक्षिणे ॥
उष्णोदकेन वा योज्यः पुटेऽन्ये रसमिश्रितः ।
ज्वरं च नाशयत्याशु नान्यथा शिवभाषितम् ॥
वैद्यानाञ्च हितार्थाय रसकोषे प्रकाशितम् ९९९

र. को , ज्वराधिकारे—

भाषा—पारा, सिंगरिफ, गोदन्ती, हरताल, सुहागा, अभ्रकभस्म, सीसाभस्म, शिलाजीत और ताम्रभस्म सबको बराबर लेकर सुपारि के क्वाथसे १ बार थूहर के दूधसे ३ बार, आक के दूध और त्रिकटु के क्वाथ से एक एकबार भावना देना। प्रत्येक भावना ४ पहर तक देते रहना जिससे कि रस शुद्ध हो जावे । इसका पीपल के चूर्ण और ठन्डे पानी के साथ दाहिनी नाक मे नस्य देना चाहिये । और बांई नाक मे गरम पानी के साथ इस का नस्य देना चाहिये । जिस तरफ नाक मे इसका नस्य दिया जावेगा उस तरफ का ज्वर तत्काल नष्ट हो

जावेगा इस मे कुछ भी सन्देह नही यह शिवजी महाराज का वचन है वैद्यों के हित के लिये इसको रसकोप मे प्रकट किया गया है ॥ २४५ ॥

२४६ अर्धनारीनटेश्वरो रसः (सप्तदशः)

अञ्जनपित्तलकांस्यसीसकम्
 ताम्रयशोदयशोदकारणम् ॥
शीतलतीक्ष्णसमुद्रफेनकं
 मागधिकामरिचैलिका इति ॥ १००० ॥
त्रिपादसंस्थं च समानमानकं
 मुक्ता सुवर्णं रजतं च तीक्ष्णकम् ॥
तदर्धभागेन चतुर्थ पादजं
 सर्वं समाहृत्य सुसूक्ष्मचूर्णितम् ॥१००१॥
मासं पुनःश्वेतयसुद्रवेण तत्
 विभाव्यसम्यक्चसुसूक्ष्मतायदा ॥
अक्ष्णोः प्रयुक्तं क्रमशोज्वरार्दिनुत्-
 स्यादर्धनारीश्वरसञ्ज्ञकोरसः ॥ १००२॥
र० क०,

टि० स्रोतोऽञ्जनम्, पित्तलम्, कांस्यम्, सीसकम्, ताम्रम्, यशदम्, खर्परम्, कक्कोलम् (शीतलचीनीति लोके) समुद्रफेनम्, मुक्ताम्, सुवर्णम्, रजतम्, तीक्ष्णम् (अयः) एतानि द्रव्याणि प्रत्येकशः कर्षप्रमाणानि। पिप्पलीम्, मरिचम्, सूक्ष्मैलाबीजानि, एतान्यर्धकर्षाणि प्रत्येकम्। अत्र मुक्तानां शतपत्ररसे पिष्टिर्विधेया, धातूनां पुनारेतिकया सूक्ष्माणि चूर्णानि पटनिःसृतानि करणीयानि कक्कोल, समुद्रफेन, मरिचैलाना पटगालितानि चूर्णानि कृत्वा श्वेतपुनर्नवा (पञ्चनददेशे " इटसिट " इति नाम्ना प्रसिद्धा) मासेन लोह पात्रे लोह दण्डेन धातुचूर्णानि सप्तदिवसावधिनिरन्तर मर्दनीयानि यदा जानीयाद्धातुकाचिक्यरहित निष्पन्न तदा तत्रान्यानि द्रव्याणि मेलयित्वाश्वेतसुद्रवेण एकविंशतिदिनानि मर्दयित्वा शुष्क विधाय काचकूप्यां निक्षिप्योपस्थितकाले ज्वरिते रेचनं दत्वा एकाक्षिण कायफलीरसेन अजादुग्धेन श्वेतवसुद्रवेण, जलेन वा अञ्जयेत् प्रावृणुयाच्चोष्णवस्त्रैः प्रस्वेदोद्गमेन, तदङ्कज्वराऽपगमे द्वितीयाक्ष्ण्यपि अञ्जयेत् एव कृते निश्शेषज्वरापगतिर्भवति सावधिकेसन्ततज्वरादौन प्रयोज्य, प्रयोज्यचेत्सप्ताहाद्यवधिकाले एव, अत्र धातूनां भस्मानि चेन्निक्षिप्यन्ते तदा चतुर्दशदिवसैरेव सिद्धिः, अनुभूतोऽयं योगः

भाषा—कालासुर्मा, पीतल, कांसा, सीसा, ताम्र, जिस्त, खपरिया, शीतलचीनी, समुद्रफेन, मोतीपिष्टि, सुवर्ण, चांदी, लोह, इन सबका रेता बारीक वस्त्र से छाना हुआ प्रत्येक एकेक तोला, पीपलछोटी, मरीच धोई हुई, इलायची के बीजये प्रत्येक आधे तोले लेकर सूक्ष्म चूर्ण करलेना फिर धातुओं के रेतेको इटसिट (पञ्जाबमे इसी नामसे प्रसिद्ध है। वर्षात् मे अधिक होती है और समय मे नहरों के किनारे प्रायः सभी ऋतुमे मिलसक्ती है) के रससे १४ रोज खरल करे। जब देख लें की चमक बिल्कुल निकलगई तब काष्ठौषधि और मुक्ता मिलाके १४ रोज खरल करके काचकी शीशी मे भर रक्खे मुद्दतीज्वरको छोड़के और ज्वरों मे पेट सफा करके एक आंख मे करेले के रस बकरीका दूध, इटसिट के रस पानी प्रभृति के साथ अथवा वैसेही सूखा अञ्जन करके गरम कपड़े ओढाय देना पसीनाही के ज्वर उतर जायगा, कदाचित् फिरसे ज्वर आजाय तो समझना की यह मलकी खराबी है। उसे सफा करके फिर अञ्जन करना। यह एकान्ततः उतर जाय तबतो ठीक है। नही तो समझनाकी मुद्दतीदैवा अभिचारादि यहबरकारण है। उसकी दाल्भ्यापामार्जन प्रभृतिसे शान्ति कराना यह रस बहुतही अनुभूत है इसका प्रयोग शङ्का रहित होकर करें ॥ २४६ ॥

२४७ अर्धाङ्गवातारि रसः

सूतकस्य पलान् पञ्च पलकं ताम्रचूर्णकम्
जम्बीराणां द्रवैः पिष्टं सूततुल्यं तु गन्धकम् ॥
नागवल्लीद्रवैः पिष्ट्वा ताम्रपिष्टिं प्रकल्पयेत्।
रुद्ध्वा लघुपुटे पश्चाद्भूधरे यामपञ्चकम् १००४

आदाय चूर्णयेत्तुल्यैः त्र्यूषणैः समभिश्रितैः ।
अर्शोऽग्निकाङ्गवातार्त्तो भक्षयेच द्विगुञ्जकम्॥१००५

र. र., र. च, मन्दाग्न्यधिकारे।

भाषा—पारा २० तोले और शुद्ध ताम्रचूर्ण ४ तोले लेकर जम्बीर के रस मे घोंटलेना और उसमे २० तोले गन्धक पान के रस मे घोटकर मिला देना। सम्पुटमे बन्दकर भूधर यन्त्र मे पांच पहरतक हलकी आंचमे पकाना फिर रस के बराबर त्रिकटु का चूर्ण मिलाकर बारीक पीस लेना। यह रस अर्शाग्निघात और एकाङ्गवात मे हितकर है इसकी मात्रा २ रत्तीकी है ॥ २४७ ॥

२४८ अर्शोदावानलो रसः

सन्ताप्यसन्ताप्य खरे धनञ्जये
लोहस्य किट्टं त्रिफलाजले क्षिपेत् ।
तन्मर्दितं गेहकुमारिकाजलै
र्भस्मत्वमाप्नोति पुटैस्त्रिसप्तधा ॥१००६॥
गन्धेशयोः कज्जलिकां च कृत्वा
तत्तुल्यमात्रं वरलोहभस्म ।
सन्चूर्णयं भृङ्गवराग्निपुत्रं
मोचामृताद्भि र्भवतीह सिद्धः ॥ १००७ ॥
अर्शोऽनलाग्नि र्भवतीह सिद्धो
निष्कास्य कन्देन सरामठेन ।
अर्शांसि सर्वाणि जयेदवश्यं
भल्लाततैलेन मधुप्लुतेन ॥ १००८ ॥

र., रसायन सं., अर्शोऽधिकारे।

भाषा—मण्डूर को तेज अग्निमे तपा तपाकर त्रिफला के क्वाथ मे कईवार बुझाना फिर घी कुंआर के रस मे भावना देते हुए २१ बार पुट देना फिर गन्धक और पारे की कज्जली और उतनी ही लोहभस्म, त्रिकटु, भांगरा, त्रिफला, चीता और मोचरस मिलाकर गिलोय के क्वाथ की भावना देने से यह रस सिद्ध हो जाता है। चार मासेभर इसको जमीकंद के चूर्ण और हींग के साथ खाने से अथवा भिलावे के तेल और शहद के साथ खाने से सभी प्रकार के बवासीर नष्ट हो जाते हैं ॥ २४८ ॥

२४९ अर्शोऽरि रसः ।

रसगगनपतङ्गा लोहगन्धौ च सर्वं,
क्रमविधिपरिवृद्धं लोहपात्रे दिनैकम् ।
धवलकुसुमवल्त्याः पाचयित्वा पयोभि
र्विषजलसहितं तन्मर्दयेद्यामयात्रम् ॥१००९॥
सितवसुधसुपथ्यात्र्यूषणाक्षामलानां,
दिवसयुगलमेतद्भावयेच्चातियत्नात् ।
स जयति सकलं पुंसोऽर्शसांव्याधिमुग्रं,
दिवसयुगलमध्ये सेवितो वल्लमात्रः॥१०१०॥

यो. सं., र. को., अर्शोऽधिकारे।

टि० धवल कुसुमवल्त्या इति उत्तमाऽरण्यादि नाम्ना या प्रसिद्धा यस्याश्च नाम लोके चमार दूधीत्यादि ।

भाषा—पारा १ भाग, अभ्रकभस्म २ भा० ताम्रभस्म ३ भा० लोहभस्म ४ भा०, और गन्धक ५ भाग सब को लेकर एकदिन चमार दूधी के रस मे लोहे की कढाही मे पकाना। ठढा हो जाने पर एक पहर वत्सनाग के स्वरस अथवा क्वाथ से भावना देना। फिर सफेदपुनर्नवा, पुनर्नवा, त्रिकटु, त्रिफला, इन के रस अथवा क्वाथ से भावना देना। ३ रत्ती इसको सेवन करने से दोदिन मे बवासीर के सभी उपद्रव नष्ट होते हैं ॥ २४९ ॥

२५० अर्शोहररसः (गुदव्याधिहरः)
(प्रथमः)

गन्धकं तारताम्रं च कृत्वा चैकत्र पिष्टिकाम् ।
तत्समं चाभ्रकं तीक्ष्णं गन्धकात्पञ्चमांशकम् ॥
विषं च षोडशांशेन द्वौ भागौ सूतकस्य च ।
एकीकृत्य प्रयत्नेन जम्बीरद्रवमर्दितम्॥१०१२॥
भाजने मृन्मये स्थाप्यं वराक्वाथेन भावयेत् ।
दशमूलशतावर्योः क्वाथे पाच्यः क्रमेण हि ॥
अथोचार्य प्रयत्नेन वटिकां कारयेद्बुधः ।
गुञ्जात्रयप्रमाणेन हन्ति शूलार्शसीक्षणात् ॥

र., र. स., र. को., अर्शोऽधिकारे।

भाषा—गन्धक, चांदी और तांबा एक १ भाग लेकर बारीक पीस लेना फिर इन तीनों के बराबर अभ्रक भस्म और गन्धक से $\frac{1}{4}$ लोहभस्म और $\frac{1}{2}$ वछनाग, और गन्धक से दूना पारा सबको मिला- जम्बीर के रस मे घोटकर मिट्टी के वर्तन मे रखकर त्रिफला के क्वाथ की भावना देना फिर क्रम से दशमूल और शतावरी के क्वाथ मे पकाना। और उतारकर तीन तीन रत्तीकी गोलियें बनालेना ये गोलियें गुदव्याधि (बवासीर इत्यादि) और शूल को नष्ट करती हैं॥ २५० ॥

२५१ अर्शोहरोरसः (द्वितीयः)

रसवैक्रान्तशुद्धाभ्रकान्तभस्म सगन्धकम्।
तुल्यांशं मर्दयेच्चार्द्रदाडिमोत्थैं रसैस्ततः १०१५
भक्षयेन्मापमेकैकमर्शसां नाशनो रसः।
अपामार्गस्य बीजानि वह्निः शुण्ठी हरीतकी ॥
मुस्ता भूनिम्बकं तुल्यं सर्वतुल्यं गुडं भवेत्।
कर्षैकंभक्षयेच्चानु जीर्णाभ्रभक्तभोजनम् १०१७

र. र., ध., अर्शोऽधिकारे।

भाषा—पारा, वैक्रान्त (तुरमुली) शुद्ध अभ्रक और कान्तलोह इनकी भस्म और गन्धक सबको बराबर लेकर अदरख और अनार के रस से अलग २ भावना देना। इस की मात्रा १ माशे की है और यह रस बवासीर को नष्ट करता है। चिरचिटे के बीज, चीता, सोंठ, हरड, नागरमोथा और चिरा- यता इन सब को बराबर और सब के बराबर गुड डालकर एक तोला इस रसके ऊपर खालेना। पहिले खाये हुए अन्न के पचजाने पर पुराने अन्नका भोजन करना ॥ २५१ ॥

२५२ अर्शोहरोरसः (तृतीयः)

सूताभ्रताम्रायसभस्मगन्धं
 विमर्द्य सर्वं क्रमशृद्धिभागम्।
निःक्षिप्य लोहस्य च पात्रमध्ये
 सुदेवदालीजरसैश्च पक्त्वा ॥ १०१८ ॥
विषेण पश्चाद्धटिकाद्वयं तं
 निःक्षिप्यखल्वेऽथ विमर्दयेत।
फलत्रयत्र्यूषणवह्निशिग्रु-
 मरुद्भवैर्वासरयुग्ममानम् ॥ १०१९ ॥
सर्वार्शसां शान्तिकरं रसेन्द्रं
 वल्लैकमानं परिसेवयेत।
गुडूचिकाशाल्मलिकारसेन
 घोलेन पित्तप्रभवे च दद्यात् ॥ १०२० ॥
वातार्शितैलेन कटुत्रयेण
 वातोद्भवे वा मरिचैर्घृतेन।
श्लेष्मोद्भवे वह्निगुडार्द्रमिश्रं
 त्रिदोषजे मागधिकागुडेन ॥
हरीतकीविश्वगुडैस्तु यद्वा
 फलत्रयेणाथ मधुप्लुतेन ॥ १०२१ ॥

र. दी., अर्शः ह्व।

भाषा—पारे की भस्म १ भाग, अभ्रकभस्म २ भाग, ताम्रभस्म ३ भाग, लोहभस्म ४ भाग और गन्धक ५ भाग सबको मिलाकर लोहेकी कढाही मे बंदाल के रस के साथ पकाकर बछनाग के क्वाथ से २ घडी तक भावना देना फिर २ दिन तक त्रिफला, त्रिकुटा, चित्रक, सहिजना और पुनर्नवा, इनके क्वाथ अथवा रस से पृथक् पृथक् भावना देकर इस को सिद्ध करलेना यह रस सभी प्रकार की बवासीरों को नष्ट करता है इसकी मात्रा ३ रत्ती है पित्तार्श मे गिलोय और सेमल के रस अथवा छाछिये के साथ देना। वातार्श मे त्रिकुटे के चूर्ण और एरण्ड के तेल अथवा घी और कालीमिर्च के साथ देना, कफार्श मे चित्रक, अदरख और गुड के साथ देना। सन्निपातार्श मे मुलहटी और गुड के साथ अथवा हरड और सोंठ के चूर्ण और गुड के साथ अथवा शहद और त्रि- फला के साथ देना ॥ २५२ ॥

२५३ अर्शःकुठारो रसः (प्रथमः)

ताम्रं द्विपलमानेन पथ्यां पलमितां क्षिपेत्।
गैरिकं तु पलार्धं स्यान्मरिचं कर्षमात्रकम् ॥

कुकुरद्रुरसेनैव चतुर्दशदिनावधि ।
मर्दित्वा गुटिका कार्या कमलाक्षमिता बुधैः ॥
अर्शःकुठारसञ्ज्ञोऽयं वटी योगिमुखाच्छ्रुता ।
जलेनघर्षिता पेया एकविंशदिनावधि॥१०२४॥
पथ्यं देयं मुद्गयूषघृतं गोधूमरोटिका ।
हन्यात् षड्विधार्शांसि नात्रकार्या विचारणा ॥
१. सि.,

भाषा—रसोत ८ तोले, हरड ४ तोले, गेरू २ तोले, और कालीमिर्च १ तोला इन सब को कुकरौंधे के रस मे १४ दिन तक घोटना और कमलगट्टे के बराबर गोलियें बनाना यह अर्शः कुठार नामवाली गोली योगियों के मुखसे सुनी गई है इसको पानी मे घिसकर २१ दिन तक लेनी चाहिये। पथ्य मे गेंहू की रोटी, मूंग का यूष और घी देना। यह गोली ६ प्रकार के अर्शों को नष्ट करती है इस मे कोई संशय नही ॥ २५३ ॥

२५४ अर्शःकुठारो रसः (द्वितीयः)

शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं मृतलोहं च ताम्रकम् ।
प्रत्येकं द्विपलं दन्ती त्र्यूषणं सूरणं तथा१०२६
सुभाटङ्कयवक्षारसैन्धवं पलपञ्चकम् ।
पलाष्टकं स्नुहीक्षीरं द्वात्रिंशच्च गवां जलैः ॥
आपिण्डितं पचेदग्नौ खादेन्माषद्वयं ततः ।
रसश्चार्शः कुठारोऽयं सर्वरोगकुलान्तकः१०२८
१. स, २. च, अर्शोऽधिकारे । अग्रशुभाशब्देन त्रिफला ग्राह्या ।

भाषा—शुद्ध पारा ४ तोले, गन्धक ८ तोले लोहभस्म और ताम्रभस्म प्रत्येक ८ आठ तोले, दन्ती, त्रिकटु, जमींकंद, त्रिफला, सुहागा, यवक्षार और सेंधानमक प्रत्येक बीस बीस तोले, थूहर का दूध ३२ तोले और गोमूत्र १२८ तोले लेकर सब का गोला बनाकर अग्नि मे पकाना फिर इसकी २ माशे की मात्रा लेना। यह अर्शः कुठार रस है यह सभी रोगों को विशेषतया बवासीर को नष्ट करता है।२५४॥

२५५ अर्शःकुठारः (मूलकुठारः)तृतीयः

वरनागं तथा व्योमसत्त्वं शुल्वं च तीक्ष्णकम् ।
सर्वमेकत्र विद्राव्य क्षिप्त्वाऽलं चाल्पमल्पकम्
चालयेदनिशं यावत्तालकं द्विगुणं खलु ।
ततस्तेन विमर्द्याथ पिष्टिं कुर्याद्रसेन हि १०३०
ततो भल्लातकीवृक्षमूलस्थाने खनेच्चताम् ।
मासादाकृष्य तां पिष्टिं गव्यदुग्धे विनिःक्षिपेत्॥
ततो भल्लातकीतैलं हृतं पातालयन्त्रतः ।
आयसे भाजने स्निग्धे पिष्टिकां विनिवेश्य च
प्रस्थमात्रे हि तत्तैले जारयेदतियत्नतः ।
तत्तैलभावितैर्गन्धैः पुटित्वा भस्मतां व्रजेत् ॥
ततः कार्तिकमासोत्थकोरण्टदलजै रसैः ।
रसं संमर्द्य संमर्द्य घर्मे संस्थाप्य मारयेत्१०३४
तद्रससमेलयेत्पूर्वभस्मना समभागिकम् ।
वनसूरणनिर्गुण्डीमहाराष्ट्रीभकण्टिकाः १०३५
वज्रवल्ली शिग्री चैषां रसैः पिष्ट्वा विशोषयेत् ।
चूर्णीकृत्य प्रयत्नेन क्षिपेत्तत्रापि करण्डके ॥
सोऽयं मूलकुठारको रसवरो
दीप्याग्निवेल्लोत्तमः ।
संयुक्तः सघृतश्च वल्लतुलितः
संसेवितो नाशयेत् ॥ १०३७ ॥
अर्शांस्याननानासिकाक्षिगुदजा
न्यत्युग्रपीडानि च ।
प्लीहानं ग्रहणीं च गुल्मयकृती
मान्द्यञ्चकुष्ठामयान् ॥ १०३८ ॥
१. र. स, २ को, अर्शोऽधिकारे।

भाषा—वरनाग (६४ पृष्ठ दिया हुआ सीसा) अभ्रक का सत्व, तांबे और लोहे की भस्म इन सब का बराबर लेकर थोडी २ हरताल की भूकी डालकर लोहे की कडाही मे पिघलाना और लोहे की कडछी से चलाते रहना जब दुगुनी हरताल की भूकी उस मे खपजावे तब सब को अलग निकालकर पारा मिलाकर पिट्ठी बना लेना और उस पिट्ठीको भिलावे के वृक्ष की जड के पास गाड देना। फिर एक महीने

बाद उस को निकालकर गायके दूध मे डालना फिर पताल यन्त्र से निकाला हुआ भिलावे का तेल एक चिकनी कड़ाही मे डालकर उस मे पिट्टी डालकर १ सेर तेल को जारित करना। और भिलावे के तेल मे गन्धक को भावित करके उस गन्धक की पुट देकर उपरोक्त पिट्टी के बराबर पारा लेकर कातिक मे उत्पन्न हुई कटसरैया के रस मे कईबार भावना देकर धूप मे रखकर भस्म कर डालना और उस भस्म को उपरोक्त पिट्टी (भस्म) मे मिला देना फिर क्रम से जंगली जिमीकंद, निर्गुण्डी माठी, गोखरू, विधारी मोटी हड़जोड़, और चीता इन के क्वाथ से भावना देना फिर ३ बार भांगरे के रससे भावना देकर सुखालेना फिर उसका बारीक चूर्ण करके शीशीमे रखदेना यह मूलकुठार रसहै। इसकी मात्रा ३ रत्ती की है इसका अनुपान अजवायन, चित्रक, त्रिकुट और गजपीपल इन का चूर्ण और घी है। यह रस बवासीर, मुख, नाक और आंख के बड़ी पीड़ा करने वाले मस्से, प्लीहा, संग्रहणी गुल्म, यकृत्, मन्दाग्नि और कोढको हरता है २५५

२५६ अर्शःकुठारो रसः (चतुर्थः)

भागः शुद्धरसस्य भागयुगलं
गन्धस्य लोहाभ्रयोः।
पङ्क्तिस्त्रिहलेपवत्र्यजो
दन्ती च भागैः पृथक् ॥
पञ्च स्युः स्फुटटङ्कणस्य च यव-
क्षारस्य सिन्धूद्भवा
द्वाभागः पुनः गवां जलं सुविमलं
द्वात्रिंशदेतत्पचेत् ॥
स्नुग्दुग्धं च गवा जलानधिगलैः
पिण्डीकृतं तद्भवेद्
द्वौ माषौ गुदकीलकाननजटा
च्छेदे कुठारो रसः ॥ १०३९ ॥

वृ.यो त, यो र, र धा, रसायनसं, र सु, यो, नि. र, र. क, अर्शोधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक २ भाग, लोहभस्म और अभ्रक भस्म प्रत्येक ३ भाग, वेल, चित्रक कलिहारी, त्रिकुट, पर्पटक दन्ती, शुद्ध सुहागा, यवक्षार और सेंधानमक पांच पांच भाग, गोमूत्र ३२ भाग, और थूहर का दूध ३२ भाग लेकर मन्द अग्नि से पकाकर इस का गोला बनालेना इसकी २ माशे की मात्रा है। यह रस बवासीररूपी जंगल की जड़ काटने के लिए कुठारका काम करता है ॥२५६॥

२५७ अर्शःकुठारो रसः (पञ्चमः)

शुद्धं सूतं पलैकं तु द्विपलं शुद्धगन्धकम्।
मृतं ताम्रं मृतं लौहं प्रत्येकं तु पलत्रयम् १०४०
व्यूषणं लाङ्गली दन्ती पीलुकं चित्रकं तथा।
प्रत्येकं द्विपलं योज्यं यवक्षारं च टङ्कणम् १०४१
उभौ पञ्चपलौ योज्यौ सैन्धवं पलपञ्चकम्।
द्वात्रिंशत्पलगोमूत्रंस्नुहीक्षीरं च तत्समम्
मृद्वग्निना पचेत्स्थाल्यां सर्वं यावत्सुपिण्डितम्।
माषद्वयं सदा खादेद्रसो ह्यर्शः कुठारकः ॥
तक्रेण दाडिमाम्भोभिः पयकन्देन वाऽथ तत्॥

र र स, र म, र चि, मै र, ए रसामृत, र. सु, च रा, ना वि, र क यो, र र, रसायन सं, र क, चि र, र ध, र प्र, भै सा, र स, रस. र का, र क ल, अर्शोधिकारे।

भाषा—शुद्ध पारा ४ तोले, शुद्ध गन्धक ८ तो०, तांबेकी भस्म, लोहभस्म १२ तो०, त्रिकुट, कलिहारी, दन्ती, पीलु, और चीता ये सब प्रत्येक ८ आठ तोले यवक्षार और सुहागा प्रत्येक २० तो०, सेंधानमक २० तो०, गोमूत्र और थूहर का दूध प्रत्येक १२८ तोले सब को मिलाकर कड़ाही मे मन्द अग्निसे पकाना। जब इसका गोलासा बनजावे तब उतार लेना यह अर्श कुठार रस है इसकी २ माशेकी मात्रा खानेसे बवासीर का रोग नष्ट होता है। इसका अनुपान मठा अथवा अनार का रस है ॥२५७॥

२५८ अर्शःकुठारो रसः (षष्ठः)

श्रेष्ठादन्त्यग्नियुग्मत्रिकटुकहलिनी
पीलुटङ्कैर्विपक्वं,

प्रस्थे मूत्रस्य सस्नुक्पयसि रसपलं
द्वे पले गन्धकस्य ।
लोहस्य त्रीणि ताम्रात् कुडवमथ रजः
क्षारयोश्चापि पञ्च,
क्षिप्त्वा स्थाल्यां पचेत्तन्मृदुमृदुदहने
सर्वमर्शःकुठारः ॥ १०४४ ॥

र. र. स, र. सु., अर्शोऽधिकारे ।

टि०—श्रेष्ठादन्त्याग्नियुग्म मित्यत्राग्नियुग्मशब्दयोः षष्ठीतत्पुरुषं विधाय यदा द्वन्द्वस्तदा चित्रक भल्लातकयो र्ग्रहणम् । यदा त्वन्त्यानां द्वन्द्वं विधाय युग्मशब्दसम्बन्धस्तदा युग्मशब्दस्य द्वन्द्वान्तपातित्वात्प्रत्येकेन सह सम्बन्धे श्रेष्ठाद्वयं त्रिफला गजपिप्पली च, दन्तीद्वय क्षुद्रा बृहती च, अग्निद्वयं भल्लातकश्चित्रकश्चेति बोध्यम् ।

भाषा—त्रिफला, दन्ती, चित्रक, भिलावा, त्रिकटु, कलिहारी, पीलु, और निशोत ये प्रत्येक चार ४ तोले इनको सेरभर गोमूत्र और सेरभर थूहर के दूध में पकाना और इसमें पारा ४ तोले गन्धक ८ तोले, लोहभस्म १२ तोले, तांबे की भस्म३२तोले, यवक्षार २० तोले और सुहागा २० तोले डालकर कड़ाहीमें मन्द अग्नि से पकाना यह रस अर्शः कुठार है बवासीर को शान्त करता है ॥ २५८ ॥

२६९ अर्शःकुठारो रसः (सप्तमः)

मृतं ताम्रं मृतं लोहं प्रत्येकं तु पलत्रयम् ।
वचावाह्लीकवेल्लानि सिन्धुजीरकनागरम्१०४५
ऊषणं मागधी कुष्ठं पथ्या वह्निउग्रगन्धिके ।
क्रमावृद्धमिदं योज्यं द्विगुणेन गुडेन च ॥
पिबेदुष्णनीरेण कर्षमर्शः प्रणाशनम्॥१०४६
टी०

भाषा—ताम्रभस्म और लोहभस्म प्रत्येक १२ तोले, बच–१६ तोले, हींग २० तोले, विडङ्ग २४ तो०, सैंधानमक २८ तो०, जीरा ३२ तो०, सोंठ ३६ तोले, काली मिर्च ४० तोले, पीपल ४४ तोले, कूठ ४८ तोले, हरड़ ५२ तोले, चित्रक ५६ तोले और बच ६० तोले और सबसे दूना गुड़ मिलाकर १ तोलाभर गरम पानी के साथ खाने से बवासीर का नाश हो जाता है ॥२५९॥

२७० अश्मरीकण्डनो रसः

पलाशरम्भातिलकारवल्ली-
यवाम्लिकाशैलरिकक्षपाणाम् ।
क्षारं समादाय कलांशमस्य
रसं च गन्धं वरलोहभस्म ॥ १०४७ ॥
द्वयोः समं सर्वमिदं विचूर्ण्य
संस्थापयेदश्मरिकण्डनाख्यम् ।
चूर्णं तदक्षप्रमितं प्रलिह्य
दध्नाऽनुपेयं वरुणत्वगम्भः ॥
मुच्येत मर्त्योऽश्मरिशर्करार्तो
निःसंशयं मृत्युमुखागतोऽपि ॥ १०४८ ॥

वृ यो. त, रसायन स, अश्मर्यधिकारे ।

भाषा—ढाक, केला, तिल, करेला, जव, इमली, चिरचिटा और हल्दी इनके क्षारों को इकट्ठा करके सब से १६ वां भाग पारा उतना ही गन्धक और इन दोनों के बराबर उत्तम लोह भस्म मिलाकर सबका बारीक चूर्ण करके रखलेना। यह अश्मरी कंडन रस है। १ तोलाभर इस को दही के साथ चाटकर ऊपर से वरुण वृक्षकी छाल का क्वाथ पीना। यह रस दुःसाध्य से भी दुःसाध्य अश्मरी (पथरी) रोगको नष्ट करता है॥२६०॥

२६१ अश्मरीहरः (प्रथमः)

शिलाजतु विषं द्राक्षा दन्ती पाषाणभेदकम् ।
निशा तथाऽभया तुल्यं माषैकं चाश्मरीहरम् ॥
बालानामर्धमात्रा तु अनुपानमिदं पुनः ।
तिलकाण्डभवं भस्म क्षीरैं निष्कद्वयं पिबेत् ॥

यो. म, अश्मर्यधिकारे

भाषा—शिलाजतु, बछनाग, दाख, दन्ती, पाषाणभेद, हल्दी और हरड़ इन सब को बराबर लेकर चूर्ण कर देना इसकी मात्रा १ माशा है। बालकों को आधा माशा देना चाहिये। ऊपर से

इसका अनुपान तिलोंकी डंडीकी भस्म २ तोले दूध के साथ पीना चाहिये। यह रस अश्मरी (पथरी) को नष्ट करता है। २६१ ॥

२६२ अश्मरीहरः (द्वितीयः)

वङ्गं सूतं गन्धकं द्रावयित्वा
लोहे पात्रे मर्दयेदेकवस्रम् ।
वायस्युत्थैः शाल्मलीगोक्षुरोत्थै
र्मूषामध्ये भूवरे पाचयित्वा ॥ १०५१ ॥
उक्तद्रव्यै र्भावयित्वाऽथ मल्लं
दद्यात्क्षीरं पायसं खण्डमिश्रम् ।
दूर्वायष्टीशाल्मलीनीरतुल्यै-
र्दुग्धैः कुर्यात्पायसं तद्ददीत ॥
प्रातःकाले शीतपानीयपानान्
मूत्रे जाते स्यात्सुखी च क्रमेण॥१०५२॥

र. क , अश्मर्यधिकारे

भाषा—वंग, पारा, गन्धक, तीनों बराबर लेकर लोहे की कड़ाही में गलाकर घोट लेना (पहिले वंग को कड़ाही में गलालेना फिर उसमें पारा मिलादेना और थोड़ी देर बाद गन्धक डाल देना आंच बहुत मन्द २ रहनी चाहिये) एक दिनभर मर्दन करना। फिर काकमाची सेमल और गोखरू इन के रस अथवा क्वाथ से अलग २ भावना देना और मूषा मे रखकर भूधर यन्त्र में पकालेना फिर उपरोक्त औषधियों से एक एक बार भावना देकर इस रस को सिद्ध कर लेना। इसकी मात्रा २ रत्तीभर है। दूब, मुलहठी और सेमल का मुसला इन का रस अथवा क्वाथ बनाकर उतनाही दूध डालकर खीर बनाना और मिश्री मिलाकर ठंढीकरके इस रस के सेवन करने वाले को देना। सबेरे के समय ठंढापानी पिलाना पेशाब साफ आजानेपर रोगी अश्मरीसे मुक्त होकर सुखी हो जाता है ॥ २६२ ॥

२६३ अश्वकञ्चुकी (प्रथमा)

तालकं पारदं गन्धं वचां त्रिकटु घात्रिकीम्।
सौभाग्यगौरीपाषाणौ गोक्षुरं वत्सनाभकम् ॥
जयपालहिङ्गुकुष्ठानि छिकिनीभकणाशिवाः ।
समभागं पृथक् सर्वं भृङ्गनीरेणमर्दयेत् १०५४
चतुर्दिनानियत्नेन मुद्गमानां वटीश्चरेत् ।
तत्तद्रोगानुपानेन सर्वरोगहरी भवेत्॥१०५५॥
अञ्जनात्पटलं हन्ति लेपाच्छ्वित्रविनाशिनी ॥
अश्वचोलीसमाख्याता शीघ्रप्रत्ययदायिनी ॥

नू० क०,

भाषा—हरिताल (रसमाणिक्य), पारा, गन्धक, वचा, त्रिकटु, बहेड़े की छाल, सुहागा, सोमल, गोक्षुर, बछनाग, जमालगोटा, हींग, कुष्ठकडुवी, नकछिकनी, गजपीपल, हरॅकी छाल, समभाग लेकर जुदे २ कपड़छन करके भंगरे के रस मे ४ दिन खरल कर के मूंग जितनी गोली बनाके तत्तद्रोगानुपान से देनेसे विलक्षण काम करती है—अञ्जनसे फोले को, और लेप से श्वित्र को नष्ट करती है अश्वचोली या अश्वकंचुकी इसका नाम है ॥२६३॥

२६४ अश्वकञ्चुकी (सिद्धवटी) (द्वितीया)

पारदं गन्धकं तालं नेपालं फल्गुणीफलम्
त्रिवृत्खराह्वां दरदं त्रिफलाश्च कटुत्रयम्१०५७
छिक्किनीं देवकुसुमं सौभाग्यं स्वर्जिकां विषम् ।
गौरीपाषाणवारुण्यौ प्रत्येकञ्च समंसमम्१०५८
पृथक् पृथक् सूक्ष्मचूर्णं कृत्वा भृङ्गाम्बुनाद्दृढम्।
सप्ताहं मर्दयेद्यत्नाद्वटीर्मुद्गप्रमाणिकाः १०५९
छायायां शोषिताः कृत्वा क्षिपेद्रम्यकरण्डके ।
पालीज्वरेषु सर्वेषु विषमेषु विशेषतः १०६०
विसूचीशूलगुल्मार्शःकण्ठमालाऽपचीषु च ।
योज्यासिद्धवटी ह्येषा सद्यः प्रत्ययकारिका ॥

मू० क०,

भाषा—शुद्धपारद, गन्धक, हरितालका मदीपत्र मे बनाया हुवा रसमाणिक्य, शुद्धजमालगोटा, गाठकागुन, निशोथ, खरञ्जायण, सिंगरिफ, हर्रे, बहेरा, आंवला, सोंठ, मरिच, पीपल, नकछिकनी, लौंग, सुहागा, लोटासज्जी, शुद्धबछनाग, सोमल, इन्द्रायनकी जड़, इन सबको सम-

भाग लेकर अलग २ कपड़छानकरके भंगरे के रस मे ७ दिनतक मर्दन कर के मूंगबराबर गोली बनाके छायाशुष्क करलेवै। पाली के ज्वर जैसे तिजारी है उस मे १ घंटे पहले १ बार गोली घी के साथ देवै पेट मे शूल हो तो सहिजनके अर्कके साथ देवै। मधुप्रमेह मे त्रिफला के काढे से देवै, फोडे मे नींबू के रस से अञ्जन करे, गंडमाल मे पुनर्नवा के स्वरस के साथ देवै, श्वित्र मे भंगरे के रस मे घिस के लेप करे, तत्तद्रोगोचित अनुपानों से यह विलक्षण काम करती है इसे घोडाचोली या अश्वकञ्चुकी या सिद्ध वटी वगैरह नामों से पुकारा करते हैं यह अनुभूत योग है॥ २६४॥

२६५ अश्वकञ्चुकी (तृतीया)

रसगन्धौ विषं लोहं शिला तालकटङ्कणम्।
त्रिकटु त्रिफला कान्तं वराटी शुल्बभस्मकम्
तुत्थद्वयं च पाषाणं माक्षिकं खर्परं तथा
एतानि समभागानि दन्तीबीजं च तत्समम्॥
त्रिदिनं भृङ्गराजोत्थै र्विमृद्य वटकीकृतम्
माषमात्रप्रमाणेन छाया शुष्कांश्च कारयेत्
नाम्नाऽश्वकञ्चुकी ख्याता अशीतिव्याधिनाशिनी

र. क. यो, वातव्याधौ।

टि०—स्वानुभवे-पालीज्वरे अपस्मारे कण्ठमालाया चातीवहृद्यप्रयच्या।

भाषा—पारा, गन्धक, बछनाग, लोहा, मैनसिल, हरताल, सुहागा, त्रिकटु, त्रिफला, कान्तलोह, कौडीभस्म, तांबे की भस्म, दोनों तुत्थ, गौरी पाषाण (सोमल) सोनामाखी और खर्पर, इन सब को बराबर लेकर और सबके बराबर दन्ती के बीज मिलाकर भागरे के रस मे घोटकर उड़द के बराबर गोटियें बना लेना और छाया मे सुखा लेना। यह अश्वकंचुकी गोली है। अस्सी वात व्याधियों को नष्ट करती है।

टि०—पुनर्नवा की जड़ १ तोला पानी मे घिस कर उसके साथ एकेक गोली देने से कण्ठमाल मे अच्छा काम करती है, तुलसीपत्रस्वरस के साथ विषमज्वरों मे, कूष्माण्ड के साथ देने से अपस्मार मे और मूर्च्छा मे अच्छा काम करती है यह स्वानुभव है॥ २६५॥

२६६ अश्वकञ्चुकी (चतुर्थी)

पारदं टङ्कणं गन्धं विषं व्योषं फलत्रयम्।
तालकं जयपालं च समं सर्वं विचूर्णयेत् १०६५
मर्दयेद् भृङ्गनीरेण भावना तु त्रिसप्तधा।
गुञ्जामात्रां वटीं कृत्वा छायायां शोषयेद् बुधः
शृङ्गवेररसैः सार्धं वटीमेकां प्रयोजयेत्।
अश्वकञ्चुकिराख्याता श्वासे कासे ज्वरे तथा।
यथारोगानुपानेन सर्वत्र विजयप्रदा॥१०६७॥

र. प्र. सु, यो. चि, वै. र., चि. र. भ., यो. स., र. कौ., र. सु, र. च, रसायन स, यो. म., र क यो, आर्द्रक, किंशुकरसेन भावना प्रदत्ता—र. क यो., त्रिफला विशेषेण प्रक्षिप्य स्वतन्त्रः पाठः प्रकल्पित। र. क यो, घोडा चोली इति नाम।

टि०—एकावटी च मधुना वलितं पलितञ्जयेत्। सौभाञ्जनातिरसगोघृताभ्या जठरशूलञ्जयेत्। दग्धाऽजीर्णम्। शतपत्ररसेनशीतज्वरम्। पुनर्नवारसेनपाण्डुम्। तिलपर्णीरसेन नेत्राञ्जितेन नेत्ररोगान्। तण्डुलोदकेनविषम्। जीरशर्करया ज्वरम्। वचादेवदारुकैरस्थिवातम्। मस्तककेशान्दूरीकृत्य छित्वा निम्बूनीरेण मर्दयेत् दन्तनिर्मुक्ति र्भवति। गोमूत्रेण पूगफलमदं हरेत्। आर्द्रकरसेन विरेचनं भवति। जातीफलेनार्शांसि नाशयति। पुत्रजीवरसेन वन्ध्यायाः पुत्रप्राप्तिः। शिरीषरसेनकटिवातम्। आटरूषकरसेनश्वासकासौ। इति वैद्यरहस्ये अनुपाने विशेषः।

भाषा—पारा, सुहागा, गन्धक, बछनाग, त्रिकटु, त्रिफला, हरताल और जमालगोटा इन सब को बराबर लेकर बारीक चूर्ण करलेना फिर भांगरे के रस से २१ भावनाएं देना और एक एक रत्ती की गोलियें बनाकर छाया मे सुखा लेना। एक एक गोली सोंठ के क्वाथ के साथ खाने से दमा, खांसी और ज्वर शान्त हो जाते हैं।

रोग के अनुसार अनुपान के साथ खाने से यह गोली सभी रोगों को जीतती है ॥ २६६ ॥

२६७ अश्वगन्धा पाकः (प्रथमः)

पलान्यष्टावश्वगन्धां विपाच्य
गोदुग्धे पट्सेरके मन्दवह्नौ ।
दर्वीलेपो यावदास्ते सुपक्व-
श्चातुर्जातं तत्र कर्षप्रमाणम् ॥ १०६८ ॥
जातीजातं केशरं वंशसत्वं
मोचं मांसी चन्दनं कृष्णसारम् ।
पत्री कृष्णा पिप्पलीमूल देव-
पुष्पंकङ्कोलालिकाऽक्षोटसारम् ॥१०६९॥
मज्जीबीजं शृङ्गरं गोक्षुराख्यं
सिन्दूराभ्रं नागवङ्गश्च लोहम् ।
कर्षार्धं सर्वचूर्णं प्रकल्प्य
संशोष्याथो शर्करातन्तुपाके ॥ १०७० ॥
पक्त्वा शीतं कारयेदश्वगन्धा
पाकोऽयं वै हन्तिमेहानशेषान् ।
ज्वरं जीर्णं शोषगुल्मान्विकारान्
पैत्तान् वातांश्चुक्रवृद्धिं करोति ॥
पुष्टिं दद्यादग्निसन्दीपनोऽयं
कान्तिकुर्यात्सौमनस्यं नराणाम्॥१०७१॥

यो. र, वै. चि, मेहाधिकारे।

भाषा—६ सेर गाय के दूध मे ३२ तोले असगन्ध के चूर्ण को पकाना। जब पकते २ वह कड़छी से लिपटने लग जाय तब उस मे चातुर्जात, जायफल, केसर, बंशलोचन, मोचरस, जटामासी, चंदन, अगर, जावित्री, पीपल, पीपलामूल, लौंग, शीतलचीनी, चिलगोजा, अखरोट की गिरी, चिरौंजी की गिरी, सिंघाड़ा, और गोखरू इन सब को एक१तोला डालना। और रससिन्दूर, अभ्रक भस्म, सीसा, वङ्ग और लोह (सब की भस्में) प्रत्येक ६ मासे डालना। फिर सब को सुखाकर (धीमे सेककर) चासनी मे डाल देना। यह अश्वगन्धापाक सभी प्रमेहों को हरता है, जीर्णज्वर, शोष और वातिक तथा पैत्तिक गुल्म के विकारों को नष्ट करके वीर्य की वृद्धि को करता है और शरीर को पुष्ट करके जठराग्नि को प्रदीप्त करता है। कान्ति और प्रफुल्लता को बढ़ाता है॥ २६७ ॥

२६८ अश्वगन्धा पाकः (द्वितीयः)

अश्वगन्धाप्रस्थमेकं पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे ।
घृतप्रस्थं समादाय खण्डप्रस्थत्रयं तथा ॥
प्रस्थार्द्धंश्च तिलान् माषान् पाचयेत् मृदुवह्निना
व्योषं त्रिजातं हपुषां शताह्वां शतमूलिकाम् ॥
दीप्यपौष्करकाजाजीः शटीं गोक्षुरकं बलाम् ।
यवानीं ग्रन्थिकं लोहं नागं
शुल्वं पलं पलम् ॥ १०७४ ॥
दत्वा सिद्धेऽत्र विधिवत् प्रातः खादेद्यथाबलम् ।
सर्ववातामयान् हन्ति कटीपृष्ठगुदस्थितान् ॥
अस्थिभङ्गं तथा शोफं सन्धिवातं सुदारुणम् ।
वर्धमहृद्रोगगुल्मार्शः कासश्वासप्रमेहनुत् ॥
अश्विभ्यां विहितो योगो वाजीकरण उत्तमः ॥

इ यो. त, धा व,

भाषा—एक सेर असगन्ध का चूर्ण लेकर ४ सेर दूध मे पकाना फिर १ सेर घी, खांड ३ सेर, सिके हुए तिल पावभर, और धुली हुई उड़द की दाल पावभर डालकर मन्द अग्निसे पकाना। पक जाने पर त्रिकटु, त्रिजात, हाऊबेर, सौंफ, शतावरी, अजमोद, पोहकर मूल, जीरा, कचूर, गोखरू, बला, अजवाइन, पीपलामूल, लोह, सीसा और तांबा (इनकी भस्में) ये सब प्रत्येक ४ तोले डालकर प्रातःकाल बलानुसार इस को खानेसे कमर, पीठ और गुदाके सभी वातरोग, अस्थिभङ्ग, सूजन, घोर सन्धिवात, अण्डशोथ, हृद्रोग, गुल्म, बवासीर, खांसी, दमा और प्रमेह ये सब रोग नष्ट हो जाते हैं। यह उत्तम वाजीकरण योग अश्विनीकुमारों ने कहा है ॥ २६८ ॥

२६९ अश्वगन्धापाकः (तृतीयः)

सम्पूर्णंतुरगीविदारिमुशलीगोक्षूरजं तत्पृथक्,
द्वयाम्रांशं मृदुपाचितं च महिषीदुग्धाढके गोघृतं
द्वयाम्रं चेक्षुरबीजमर्कटिभवं
मोचारसं पालिकं,
जातीपत्रलवङ्गजातिफलकं-
भीरूचतुर्जातकम् ॥ १०७७ ॥
शुक्त्यंशं पृथगत्र केसरजटा मांसिब्धिशोषं तुगा,
जाजी ग्रन्थिकशोथहे त्रिकटुकं
धात्री जलाकङ्कम्)
कङ्कोलोच्चटपद्मबीजचविकाः
कर्षांशचूर्णं पृथग्,
द्विप्रस्था सितशर्करा मृतरसं
कर्षं च मन्दाग्निना ॥ १०७८ ॥
युक्त्या वैद्यवरेण पाचितमिदं
सम्प्रेक्ष्य सात्म्यं बलं,
प्रातः सेवितमौषधं पिचुयुगं
दुग्धं तदन्ते पिबेत् ।
रोगार्तो स्थविरोऽपि नित्यमसकृत्कन्दर्पदर्पोद्धतं,
रामाणां शतकं विजित्य हि
भवेत्तेजः प्रतापोद्धतः ॥
वातं पित्तकफक्षयं च कसनं पाण्डुप्रमेहादिका-
ञ्जित्वा मन्मथकान्तिविग्रहधरः
पाकोऽश्वगन्धाभिधः ॥ १०७९ ॥

वृ. यो. त.,

भाषा—असगन्ध, विदारीकंद, मुसली और गोखरू प्रत्येक ५ तोले लेकर बारीक चूर्ण करके ४ सेर भैंसके दूध मे मन्द अग्नि से पकाना। फिर गायका घी और तालमखाने के बीज ८ आठ तोले, केवांच के बीज और मोचरस प्रत्येक ४ चार तोले, जावित्री, लौंग, जायफल, लाजवन्ती के बीज और चातुर्जात प्रत्येक २ दो तोले, नागकेसर, जटामांसी, समुद्रशोष, वंशलोचन, जीरा, सगरगोटोला, पुनर्नवा, त्रिकटु, आंवले, सुगन्धबाला, अकरकरा, कंकोल, उटिंगण, कमलगट्टे और चव्य प्रत्येक एक १ तोला, मिश्री २ सेर, पारेकी भस्म १ तोला, सबका चूर्ण करके उपरोक्त पाक मे मिला देना और मंद अग्नि से पका लेना। इस पाक को बल और सात्म्य देखकर उचित मात्रा २ तोले प्रभृति की लेकर ऊपर से दूध पीना" इस के सेवन से रोगी बूढा भी कामान्ध होकर सैकडों स्त्रियोंके साथ रमण करता हुआ उनको जीतकर बडा प्रतापी हो जाता है। यह पाक वात, पित्त और कफ के सभी रोग, क्षय, खांसी, पांडुरोग और प्रमेह वगैरहको जीतता है। इस को खाने से मनुष्यका शरीर कामदेव के सदृश कांतिशाली हो जाता है। इस पाकका नाम अश्वगन्धा पाक है ॥ २६९ ॥

२७० अश्वगन्धाभ्रकः (प्रथमः)

तुरङ्गगन्धाक्वथिताढकौ द्वौ
चतुष्पलाज्यं कुडवद्वयाभ्रकम् ।
निशासमा चूर्णितवानरी वरा
त्रिजातकाम्भोदपृथक्पलैः सह ॥१०८०॥
शृतं हिमं क्षौद्रपलाष्टसंयुतं
पयोऽनुपानं च यथाग्निभक्षितम् ।
निहन्ति यक्ष्माणमुरःक्षतक्षयं
वायुं कृशत्वं प्रमदास्वहर्षणम् ॥ १०८१ ॥

लो. प.,(४) राजयक्ष्मणि वाजीकरणेषु

भाषा—आठ सेर असगन्धका क्वाथ बनाकर छान लेना। उसमें १६ तोले घी, ३२ तोले अभ्रक और सब के बराबर हल्दी मिला लेना। फिर केवांच के बीजों का चूर्ण त्रिफला, त्रिजातक और, नागरमोथा इन को पृथक् पृथक् चार ४ तोले मिलाके पकाना, पाक तैयार हो जानेपर उतार के ठंढा हो जानेपर ३२ तोले शहद मिला लेना, इसकी मात्रा दूधके साथ अग्निबलको देखकर देना। यह रस राजयक्ष्मा, उरःक्षत, क्षय, वातरोग

और कृशता को दूर करके स्त्रियों में अत्यन्त हर्ष को उत्पन्न करता है ॥ २७० ॥

अश्वगन्धाभकः (द्वितीयः)

अश्वगन्धा शतावर्योः शाल्मल्याश्चित्रकस्य च ।
मूलं मुशलिजं कन्दं कोकिलाक्षस्य बीजकम् ॥
विदारीपद्मिनीकन्दं वानरीबीजकं समम् ।
मृताभ्रमेतच्चूर्णं तु तुल्यशर्करया समम् ॥
पलार्धं पाययेत्क्षीरैः खादेत्कुक्कुटमांसकम् ।
क्षीरपानं ततः कृत्वा रमयेत् कामिनी शतम् ॥

रसायन सं., वाजीकरणे ।

भाषा—असगन्ध, शतावरी, सेमल, चित्रक की जड़ और सफेद मुसली का कंद, तालमखाने के बीज, विदारीकंद, कमलका कंद और केवांच बीज और अभ्रक भस्म समभाग और सब की बराबर शक्कर मिलाकर २ तोले की मात्रा दूध के साथ लेना । पचनेपर मुर्गेका मांस खिलाकर दूध पिलाना इससे १०० स्त्रियोंसे रमण कर सक्ता है ॥ २७१ ॥

२७२ अश्वगन्धावलेहः

श्लक्ष्णं कृत्वाश्वगन्धायाश्चूर्णं दशपलोन्मितम् ।
तदर्द्धं नागरं चूर्णं तदर्द्धं पिप्पलीरजः १०८५
मरिचानां पलश्चैकं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ।
त्वगेले पत्रकं पुष्पमेकैकं तु पलंपलम् १०८६
तुलार्द्धं तु गवां क्षीरं दुग्धार्द्धार्द्धन्तु माक्षिकम् ॥
माक्षिकार्द्धं घृतं गव्यं मत्स्यण्डयाः पलविंशतिम्
कटाहे मृन्मये क्षिप्त्वा पाचयेन्मृदुवह्निना ।
[illegible] त्रा भवेत् ॥
[illegible] घोलयेत् ।
पूर्वं क्वथितदुग्धे च क्षिप्त्वा तथ पुनः पचेत् ।
दर्वीप्रलेपे सञ्जाते चातुर्जातं विनिःक्षिपेत् ।
पयोयुक्तं घृतं घृष्ट्वा पश्चादुत्तारयेद्भिषक् १०९०
अधःस्थानाश्च वस्तूनाश्चूर्णं सूक्ष्मं प्रकल्पयेत् ॥
जीरकं ग्रन्थिकं पत्रं लवङ्गं तगरं तथा १०९१
जातीफलमुशीरञ्च वालकं नलदाह्वयम् ।
श्रीफलाम्भोरुहे धान्यं धातकीं वंशलोचनम् ॥
धात्रीं खदिरसारञ्च घनसारं तथैव च ।
पुनर्नवाऽजगन्धे च चित्रकञ्च शतावरीम् ॥
मात्रां गद्याणिकाश्चैषां द्रव्याणामेकविंशतेः ।
निःक्षिपेत्पलमेकैकं गगनं वङ्गमायसम् १०९४
पलार्द्ध पारदस्यात्र रससिन्दूरकस्य च ।
सूक्ष्मं चूर्णीकृतञ्चैतद्योगे ह्यस्मिन् विनिःक्षिपेत्
पश्चात्सुशीतं मधुयुक् स्निग्धभाण्डे निधापयेत् ।
पलार्द्धमानं भुञ्जीतसुस्निग्धाहारभोजनः१०९६
कासं श्वासं तथा हिक्कामजीर्णं वातशोणितम् ।
प्लीहामयञ्च वातञ्च आमवातञ्च दुर्जयम् ।
शोफशूले च वाताद्यैः पाण्डुरोगञ्च कामलम् ।
ग्रहणीं गुल्मरोगञ्च येऽन्ये वातकफोद्भवाः ॥
विकारा विलयं यान्ति तमः सूर्योदये यथा ।
एकमासप्रयोगेण वृद्धः सञ्जायते युवा ॥
मन्दाग्नीनां हितं वल्यं वालानां चाङ्गवर्धनम् ।
स्त्रीणाञ्च कुरुते पुष्टिं प्रसवे स्तन्यवर्धनम् ॥
क्षीणानाञ्चाल्पवीर्याणां युक्तं कामाग्निदीपनम् ।
सर्वव्याधिहरं श्रेष्ठं योगं सर्वोत्तमं विदुः ॥

पा. व.,

भाषा—असगन्धका वारीक चूर्ण ४० तोले, सोंठ का चूर्ण २० तोले, पीपलका चूर्ण १० तोले और काली मिर्चोका चूर्ण ४ तोले सबका फिर बहुत वारीक चूर्ण करलेना । फिर दालचीनी, छोटी इलायची तेजपात और नागकेसर इनका चूर्ण प्रत्येक ४ तोले, गायका दूध २०० तोले, शहद ५० तोले, गायका घी २५ तोले और राब १०० तोले सब को अलग २ लेकर मिट्टी की कढाही मे डालकर मंद अग्नि से पकाना । जब पकते २ आधा दूध रह जावे तब ऊपर बनाये हुए चूर्णो को उसमें मिला देना । जब दूध और घी घोटते २ जुदा न मालूम पडे तब उतार लेना फिर जीरा पिपरामूल, तालीसपत्र, लौंग, तगर, जायफल,

खस, सुगन्धबाला, नलद (बारीक खस), बेलगिरी कमल के फूल, धनियां, धावडी के फूल, वंशलोचन, आंवला, खिरसार, घनसार (कपूर), पुनर्नवा, अजगन्धा (बबई), चित्रक और शतावरी यह सब प्रत्येक ½ तोला और शुद्ध पारा २ तोले तथा रससिंदूर २ तोले लेकर सबका बारीक चूर्ण करके मिला देना फिर ठंडा होनेपर शहद मिलाकर चिकने बर्तन में रख देना। इसकी २ तोले की मात्रा खाना। खांसी, दमा, हिचकी, अजीर्ण, वातरक्त, प्लीहा, वातरोग, आमवात, सूजन, बादीबवासीर, पाण्डुरोग, कामला, संग्रहणी, गुल्मरोग और वात तथा कफ से होनेवाले विकार इस के सेवन करने से इस प्रकार नष्ट होते हैं जैसे कि सूर्य के उदय से अन्धकार नष्ट होता है। एक महीने तक इस को खाने से बुड्ढा आदमी जवान हो जाता है। मन्दाग्नि वालों के लिये यह हितकर है और बल को बढाता है। बालकों के अङ्गों को बढाता है। स्त्रियों के लिये पुष्टिकर है और प्रसव के दिनों में दूध को बढाता है क्षीण और अल्पवीर्य पुरुषों की कामवृद्धि को करता है। यह सर्वोत्तम योग सब रोगों को हरता है ॥ २७२ ॥

२७३ अष्टमूर्ती रसः (प्रथमः)

भागैकं पृथगष्टलोहभसितं सूतं द्विभागं बलिस्त्र्यंशं चित्ररसैर्विमर्द्य दिवसांस्त्रीनातपे शोषयेत्
क्षीराम्भोधिसमुत्थितं तिथिमितं
पित्तैः पृथग्भावना
देया वह्निपटुत्रयार्द्रकरसैर्वल्लोऽष्टमूर्ती रसः ॥
अर्ककषायमथो यथानलमनस्तैलेन लिप्त्वा ततः
स्नानं शीतलवारिणा पुलकितं यावच्छरीरे भवेद्
पथ्येच्छा यदि जायते समरिचं दध्योदनं शर्करा,
युक्तं त्वार्द्रकशाकमष्टदिवसान्
स्नानं विदध्यादिति ॥ ११०३ ॥
पित्तोद्भवं श्लेष्मभवं समीरजं,
ज्वरं त्रिदोषोत्थितमेव नाशयेत्।
देयः पुनः श्वेतमरीचमिश्रः
स्त्रीभ्योऽपि सर्वाङ्गगशीतशान्तये ॥ ११०४ ॥

र. म., र. दी., र. च., ज्वराधिकारे।

भाषा—आठों धातुओं (अष्ट लोहों) की भस्में प्रत्येक १ एक भाग, पारा २ भाग और गन्धक ३ भाग सब को लेकर चित्रक के क्वाथ से ३ दिन तक भावना देकर धूप में सुखा लेना। फिर १५ भाग शंख चूर्ण मिलाकर पांचों पित्तों से अलग २ भावनाएं देना, इस अष्टमूर्ती रसको ३ रत्तीभर चित्रक, त्रिलवण और अदरख के रस के साथ देना और ऊपर से आक की जड की छाल का क्वाथ पिलाना। फिर शक्ति के अनुसार तेल मलकर ठंडे पानी से शरीर में रोमाञ्च होने तक स्नान कराना, भोजन की इच्छा होनेपर काली मिर्च के चूर्ण के साथ दही, भात और शक्कर मिलाकर देना। अदरखयुक्त शाक देना और आठ दिन तक उपरोक्त विधि से स्नान कराते रहना। वातज, पित्तज, कफज और सन्निपातज ज्वर को यह रस नष्ट करता है। स्त्रियोंको जब सर्वाङ्ग में शीत लगकर ज्वर आता हो तो इस रस को कालीमिर्च के चूर्ण के साथ देना चाहिये ॥ २७३ ॥

२७४ अष्टमूर्ती रसः (द्वितीयः)

हेमतारं रवीर्याकेन्दुसमाक्षिकं विमला शिला
सर्वांशं सूतकं शुद्धं जम्भनीरेण मर्दयेत् ११०५
यामं ततः पुटो देयो भूधरे स्याद्विचूर्णनात्।
अष्टमूर्तिरयं सूतः क्षयरोगं सपाण्डुकम् ११०६
विषमं च ज्वरं सर्वं गुञ्जामात्रः प्रयोजितः।
स्वीयानुपानैर्जयति बद्धमूलान् गदानपि ॥

र. स., र. क., र. क. यो., र. का., यो. म., नि. र., ज्वराधिकारे।

भाषा—सोना, चांदी, तांबा, सीसा, सोनामाखी, रूपामाखी और मैनसिल यह सब बराबर और सबके बराबर पारा लेकर जम्भीरी के रस से

भावना देकर भूधरयन्त्र में १ प्रहर तक पुट देना फिर चूर्ण कर लेना। यह अष्टमूर्ति रस क्षय, पाण्डुरोग और विषमज्वर को नष्ट करता है। इसकी मात्रा एक रत्ती की है। यथोचित अनुपान से यह सभी रोगों को जड़ से उखाड़ डालता है॥ २७४॥

२७५ अष्टमूर्तीरसः (तृतीयः)

तुल्यांशं मृतसूततारजतस्वर्णाहि वङ्गामृता-
म्भोराट्फेनमिदं सुवर्णफलजक्वाथेन तत्सप्तधा
पित्तैर्मीनतुलायकेकिजनितैरेकैकशो भावये-
द्गुञ्जैकः सनवज्वरादिषु हितः स्यादष्टमूर्ती रसः

र. श., ज्वराधिकारे।

भाषा—पारा, तांबा, चांदी, सोना सीसा, बङ्ग, (सबकी भस्में) वत्सनाग और समुद्रफेन सबको बराबर लेकर धतूरे के फलों के क्वाथ से ७ बार भावना देना और मच्छी, भैंसा और मोर के पित्तों से ७ सात बार भावनाएँ देना। इस अष्टमूर्ति रस की १ रत्ती की मात्रा नवीन ज्वरों में हितकर है॥ २७५॥

२७६ अष्टयामिक वटी (अष्टप्रहरिका वटी)

चाङ्गेरी रसतः षडीशरजनीसिन्धूद्भवेभ्यश्च षट्।
अंशाः द्वादशनिर्मिता इतिगवां दध्नाविमर्द्यैकतः
यद्वाकोलदलाद्धवतिस्त्रिदिवसादूर्ध्वं निपीतोष्णकैः
यामैरष्टभिरष्टयामिकवटी छिन्द्यान्नवीनज्वरम्।

र. ए., र. सं., नवज्वरे-रसराजश्चरे दुग्धस्थाने द-धिग्रहीतम्.

भाषा—अमलोनियांका चूर्ण ६ भाग, पारा, हल्दी, सेंधानमक, इनका प्रत्येक दो दो भाग मिलकर १२ भाग हुये इनको गायके दहीमें मर्दन करके झरबेर के बराबर गोली बनाके ज्वर आनेके तीन रोज़ बाद गरम पानीसे यह गोली देने से आठ प्रहर के अन्दर नवीन ज्वर को नष्ट करती है इसी लिये इसका अष्टयामिक वटी यह अन्वर्थ नाम है॥ २७६॥

२७७ अष्टाङ्गोरसः

गन्धं रसेन्द्रं मृतलोहकिट्टं
फलत्रयं त्र्यूषणवह्निभृङ्गम्।
कृत्वा समं शाल्मलिकागुडूची-
रसेन यामत्रितयं विमर्द्य ॥१११०॥
निष्कप्रमाणं गदितानुपानैः
सर्वाणि चार्शांसि हरेद्रसस्य।
लोकोपकृत्यै करुणामयेन
रसोऽयमुक्तस्त्रिपुरान्तकेन॥ ११११॥

र. स., र. क., र. चं., र. दी., अर्शोरोगाधिकारे।

भाषा—गन्धक, पारा, लोहभस्म, मण्डूरभस्म, त्रिफला, त्रिकटु, चीता और भांगरा सब को बराबर लेकर सेमल और गिलोय के क्वाथ से ३ पहर घोटकर छाया में सुखा लेना। इस रस की ४ माशे की मात्रा उचित अनुपान के साथ लेने से सभी प्रकार की बवासीरों को हरती है। कृपालु शिवजी महाराजने संसार के उपकार के लिये इस रस को प्रकट किया है॥ २७७॥

२७८ अष्टावक्ररसः

रसराजस्य भागैकं द्विभागं गन्धकस्य च।
भागमेकं सुवर्णस्य भागार्द्धं रजतस्य च
नागं ताम्रं खर्परं च पङ्कं पंच निरुत्थितम्।
प्रत्येकं रजतार्द्धं च सर्वमेकत्र मर्दयेत् ॥१११२॥
वटाङ्कुररसे यामं यामं कन्या रसैः सह।
कूपीमध्ये च संस्थाप्य त्रिदिनं पाचयेत्सुधीः
दाडिमीकुसुमप्रख्यं जायते शविकल्पतः।
वलीपलितविध्वंसि बलपुष्टिकरं महत्
आरोग्यजननं मेधा कान्तिचक्षुश्चवर्धनम्।
महौषधवरं चैतदष्टावक्रेण निर्मितम्॥

वै. र., र. मु., रसायनाऽधिकारे।

भाषा—पारा १ भाग, गन्धक २ भा०, सोना १ भा०, चांदी आधा भाग, सीसा, तांबा, खपरिया प्रत्येक चौथाई भाग, सब को लेकर बड़ के अङ्कुरों के रस से १ पहर तक भावना देना फिर शीशी में यथाविधि रखकर वालुका यन्त्र में

३ दिन तक पकाना यह रस अनार के फूल की तरह लाल रंग का हो जावेगा, यह रस वली पलित को नष्ट करता है और पुष्टि को देता है, आरोग्य, बुद्धि, कान्ति और वीर्य को बढाता है। यह अष्टावक्र महाराज ने बनाया है ॥२७८॥

२७९ असिताङ्गभैरवोरसः

त्रिसूतं टङ्कणं स्वर्णरसेन प्रहरद्वयम् ।
मर्दयित्वा त्रिशो भाव्यं रसतुल्यविषाम्बुना ॥
व्योषाद्रि बीजपूराद्रिरेकैकं सान्निपातिके ।
नवज्वरे,सा गुञ्जैकमश्नीयादार्द्रकाम्बुना ॥
दंष्ट्राविषे धनुर्घाते दद्यीतार्द्रं विशेषतः ११११८।

टो० बालरोगाधिकारे ।

टि०—त्रिसूलमित्यनेन सूततालगन्धका ग्राह्याः कार्याऽनुगुणत्वात् ।

भाषा—पारा, गन्धक और हरताल, सब को बराबर लेकर धतूरे के रस से भावना देना फिर पारे के बराबर बछनाग लेकर उसके क्वाथ से ३ बार भावना देना त्रिकटु के क्वाथ और बिजौरे के रस से एक २ भावना देना इसकी मात्रा १ रत्ती की है। सन्निपात, नवज्वर, दंष्ट्राविष और विशेष करके धनुर्वात में अदरख के रस के साथ इसको देना ॥ २७९ ॥

२८० अहिफेनपाकः

शुद्धाहिफेनात्कुडवं क्षीरद्रोणे विपाचयेत् ।
प्रस्थार्धं घृतयुक्तश्च ततो मन्दाग्निना पचेत्॥
सुशीते सार्धप्रस्थं च शर्करायां नियोजयेत् ।
जातीफलं लवङ्गश्च जातीपत्रञ्च केसरम् ॥
आकल्लकाब्धिशोषञ्च कर्पूरं चन्दनं तथा ।
कौपं धत्तकबीजञ्च मुशलीं तगरं तथा ॥
रक्तिकां चविकां बीजं कुबेराक्षञ्च चित्रकम् ।
ग्रन्थिकं जीरकं दीप्यं बलागोक्षुरतन्तुमत् ॥
द्रव्याणि पिचुमात्राणि चूर्णितानि विनिःक्षिपेत्
विजयाकुडवं तत्र सम्प्रदद्याद्विशारदः ११२३॥
वङ्गं शुल्वं तथा लोहं पारदं चाभ्रकं तथा ।
कर्षकमानं प्रत्येकं भस्मीभूतं समावपेत् ॥
मृगनाभ्यगुरुभ्यां वै वासितं घट्टितं तथा ।
सुशीतमवलेहन्तु यथाशक्ति प्रयोजयेत् ॥
माहिषञ्च पिबेदुग्धं भक्षयित्वा नरोऽनिशम् ।
अनेन सेव्यमानेन गच्छेन्नारीशतं नरः ॥
गर्भञ्च लभते वन्ध्या षण्ढोऽपि पुरुषो भवेत् ।
कासं श्वासं तथा शीतमपस्मारमुरःक्षतम् ॥
उन्मादं नाशयत्येषः पाण्डुं पञ्च भगन्दरान् ।
अशीतिं वातजान् रोगान् कफजांस्तु विशेषतः
हिक्काध्मानौ प्रमेहांश्च कफवातोद्भवांस्तथा ।
आमवातं प्रतिश्यायमतीसारं विनाशयेत् ॥
अपुत्री लभते पुत्रान्नरो जीवेत्समाः शतम् ॥
वि. र. भ०,　　॥ ११२९ ॥

भाषा—शुद्ध अफीम पावभर (१६ तो०) लेकर उसको १६ सेर दूध और आधसेर घी से मन्द अग्नि से पकाना। ठंढा हो जाने पर $१\frac{1}{2}$ सेर शक्कर मिला देना और जायफल, लौंग, जावित्री, नागकेसर, अकरकरा, समुदशोष, कपूर, चन्दन, त्रिकटु, धतूरे के बीज, मुसली, तगर, सफेद गुंजा (शुद्ध की हुई), चव्य, बीजबंद, करंज, चित्रक, पिपलामूल, जीरा, अजवाइन, बला, गोखरू, और कीकर का गोंद या शिलाजीत इन सब को प्रत्येक १ एक तोला लेकर चूर्ण कर के मिलाना और पावभर भांग का चूर्ण तथा बङ्ग, तांबा, लोहा, पारा और अभ्रक (भस्में) प्रत्येक एक १ तोला इस मे मिला देना और घोट कर कस्तूरी तथा अगर से सुवासित कर के रखलेना। पाचन शक्ति के अनुसार इस को रोज खा कर ऊपर से भैंस का दूध पीना। इस को सेवन करता हुआ मनुष्य १०० स्त्रियों से गमन कर सक्ता है। यदि बंध्या स्त्री इसको खावे तो गर्भ को धारण करे, नपुंसक खावे तो युवा पुरुष बन जावे। खासी, दमा, शीत, अपस्मार, उरःक्षत, उन्माद, पाण्डु-

रोग, ८० वातरोग, कफरोग, हिचकी प्रमेह, कफ और वात से होनेवाले रोग, आमवात, जुकाम और अतिसार को यह पाक नष्ट करता है। पुत्र-हीन पुरुष के इस पाक को खाने से पुत्र हो जाता है। और सौ वर्ष तक जीवित रहता है ॥२८०॥

२८१ अहिवधो रसः

सुपक्वस्थाल्यन्तर्बलिमपि निधायाथ विमलं,
विचूर्ण्याविस्तीर्य प्रतुलितशरावांक्रमथच ।
शरावार्धं ताम्रं तनुतरसुपत्रीकृततमं,
शरावार्धं नागं तनुतनुसुपत्रीकृतमलम् ॥
क्रमात् ताम्रं नागं बलिमुपरितश्चेति नियमः
पुनस्ताम्रं नागं सकलमपि सन्धाय विधिवत् ।
बलीशीयश्चूर्णं त्रिपलमुपरिष्टात् सुनिहितं
मुखं स्थाल्या रुद्ध्वा खदिरगुडचूर्णैश्च बहुधा ॥
विशोष्य स्थालीं तामलघुदहनज्वालमथ च
निराखण्डं यावज्ज्वलति रवियामावधिततः
यदा स्वाङ्गे शीतं सकलमथवा भाण्डगमिदं,
प्रपिष्टं पूतं तद्गहनवसनेनाथ विधिवत् ॥
अथात्र त्रिद्रोणं जलमपि च सन्धातुमुचितं,
विशालास्यं दीर्घं भवति सुदृढं मार्दवघटम्।
ततश्चैकं नागं सकलमपि कूष्माण्डमतिच ।
तथा गोधूमाभं शकुलनदितं पुष्टमपि च ॥
तथासेध्यं हत्वा न भवति यथा तत्तनुगतं,
क्षतं वानत्वालं कुडवयुगलं पेषिततमम् ।
विषं क्षुण्णं तद्वत्पलपरिमितं सर्पजठरे,
मुखद्वारा यत्नादथ च बहुधा पूर्वविधिना ॥
सिपं क्षुण्णं त्वेकं पलपरिमितं प्रस्थमथच,
तथाप्वल्गो भेल्या: शतमखयवानामपि तथा
निधायाथो पूर्वं सगुडसुधया लिप्तजठरे,
घटे पश्चात्सर्वं तदुपरि फणीन्द्रं मृतमुखम्।
ततस्तस्य प्रायः परित उपरिष्टाच्च दिनकृत्,
सुपत्रं नालेन प्रतुलितशरावद्वयमितम्।
स्नुहीनालप्रस्थं घटभवजटारोहमपि च,
कुमारीप्रस्थैकं सकलमुपरिष्टाच्च सुदृढम् ११३६
घटास्यं सम्मुद्रय प्रथमगुडचूर्णोक्त मसकृत्,
मृदाक्तैः सद्वस्त्रै रथ च परितः शुष्कसुघटः ।
ततश्चुल्यां स्थाप्यः प्रहरमितकालश्च तदधः,
कृशानुः संज्वाल्यः प्रपचति यथा तन्दुलचयम्
ततोऽग्निः सञ्ज्वाल्यो दृढमथ हठाद्यामदशकं,
पुनः पश्चाद्यामं प्रपचतितथातण्डुलचयं ।
हृतंशीताधन्त्रात् तदनु च शरावत्रयमितम्।
घृतं गव्यं दत्वा दृढतरकटाहेऽथ सकलम् ११३८
घटस्थं यद् द्रव्यं तदपि च घृते क्षेप्यमुपरि,
हुताशः संज्वाल्यो यदवधिकटाहोत्थितमदः ।
समस्तं यद्द्रव्यं दहति दहनश्चैवमपि तद्
भवेचावत्तस्मिन् पलयुगलभृष्टाऽत्र तुवरी ॥
तथा भृष्टं सक्तुपलयुगलकं टङ्कणमपि,
ततो यामं तस्मिन् हुतवहमतीव प्रददता ।
प्रचाल्यं दर्व्याऽथो मिलति सकलं यावदपितत्
ततस्ताम्रं शीशं सकलमपि संमिश्र्य विधिवत् ॥
रसोऽयं सम्प्रोक्तोऽप्यहिवधसमाख्योऽथनितरां
सुसेव्योगुञ्जैको यदि च मरिचैकेन तुलितः ।
तथा गुञ्जायुग्मं मरिचयुगलेनापिच तथा,
त्रिगुञ्जं द्वे गुञ्जे युगमरिचयुग्मद्वययुते ११४१
क्रमाद्गुञ्जामाना प्रतिदिनमसौ वेददिवसैः
प्रवृद्धो गुञ्जातो मरिचनिचयेनापि च यदा
भवेद्गुञ्जावेदप्रमितमथ तावच यवजो,
प्रभुञ्जीत प्रायो लवणरहितां सप्तदिवसान्
नरो रोटीं पिष्टप्रभवमथवा भक्तमसकृ-
न्न चेच्छक्तं कश्चिल्लवणमपि वा सैन्धवमलम्
समस्ताङ्गं कुष्ठं सकलमपि दोषत्रयगदम्
सयक्ष्माणं सद्यो हरति निखिलव्याधिनिचयम्

चि. क., यो. म., कुष्ठाधिकारे । यो. म., नागस्य नाम सर्पस्य च इकटिकाद्वंश्लयोः स्थाने टंकणमाहि ।

भाषा—जिस में ४ सेर पक्का पानी आसके ऐसे मिट्टी के ताजे घड़े-को लेना और ६४ तोले गन्धक, ३२ तोले तांबे के पत्र और ३२ तोले सीसे के पत्र लेकर नीचे गन्धक का चूर्ण और

ऊपर ताम्रपत्र उस के ऊपर सीसे का पत्र, फिर उस के ऊपर गन्धक का चूर्ण इस प्रकार घड़े मे सबकी तह जमाकर ऊपर से १२ तोले पारे और गन्धक की कजली डालकर घड़े के मुख को कपड़ा, गुड़ और चूना (मिले हुए) से बद करके सुखा कर घड़े को चुल्हे पर रख देना और नीचे से १२ पहर तक तेज आंच देना। जब वह स्वांगशीतल हो जावे तब निकाल कर पीस कर मोटे कपड़े से छान लेना। फिर जिस मे ४८ सेर पक्का पानी आसके ऐसे घड़े को लेना। उस के भीतर गुड़ और चूने को पानी मे पीस कर अच्छी तरह लेप करके सुखा लेना और जवान तथा खूब पुष्ट और जोर से शब्द करनेवाले एक काले अथवा गेहू के रग के साप को पकड़ कर इस प्रकार मारना जिससे कि उस के शरीर मे कोईभी घाव न आवे। (क्लोरोफार्म के सुघाने से साप मरजाता है) फिर उसके पेटमे मुखसे ३२ तोले खूब पीसी हुई हरताल डालकर ४ तोले पिसाहुआ बछनाग डालकर फिर ऊपर से खूब बारीक पिसी हुई ३२ तोले हरताल डालकर उपरोक्त घड़े मे ४ तोले पिसा हुआ बछनाग और एक १ सेर बाकुची, सिवाय और इद्रजव का चूर्ण डालकर ऊपर से उस साप की गोल चक्री जैसी कर के रख देना। ऊपर से आक की टहनियें ६४ तो०, थूहर की टहनियें १ सेर, बड़ की जटाओं के अकुर १ सेर और घी कुआर १ सेर डाल कर घड़े के मुख को गुड़ और चूने से अच्छी तरह बद कर के ऊपर से कपड़मिट्टी करके सुखा लेना। उस घड़ेको चूल्हेके ऊपर रखकर नीचे से चावलोंके पकने लायक आग एक पहर तक देना फिर दस पहर तक तेज अग्नि देना फिर अन्त मे एक पहर तक भात पकने लायक हलकी आग देना फिर ९६ (अथवा १९२) तोले घी लोहे की कड़ाही मे गरम करके घड़े की सभी चीज उसमे डालकर नीचे से तेज आच देना, बीच मे ८ तोले सेकी हुई फटकरी और ८ तोले सुहागा लेकर दोनों का चूर्ण करके थोड़ा २ डालते रहना जब कड़ाही के ऊपर आग लगकर सब घी जल जावे तब उसमे उपरोक्त छाना हुआ ताबा और सीसा मिला देना यह अहिविष रस बन गया इसको १ रत्तीभर अथवा १ कालीमिर्च के बराबर लेना चाहिये, अथवा २ रत्ती या २ कालीमिर्च के बराबर लेना अथवा ३ रत्ती या ३ कालीमिर्च के बराबर लेना चाहिये। अथवा १ रत्ती या १ कालिमिर्च के बराबर से प्रारम्भ करना, चार दिन बाद दूना फिर ४ दिन बाद तिगुना फिर ४ दिन बाद चौगुना जब ४ रत्ती पर मात्रा आ जावे तब उतना ही लेते रहना। ७ दिन तक जवका दलिया खाना नमक बिलकुल छोड़ देना। यदि नमक बिलकुल छोड़ न सके तो सैंधानमक का उपयोग करना इस प्रकार यह रस सारे शरीर मे पैदा हुए कोढ को नष्ट कर डालता है। तीनों दोषों से होने वाले रोगों को तथा राजयक्ष्म को नष्ट कर डालता है ॥ २८१ ॥

२८२ अक्षीणनामा रसः

पातिते स्वेदिते सूते पूर्ववत्तत्र जारयेत् ।
सुवर्णं षोडशांशेन बीजीभूतं विधानतः ॥
ततश्च षोडशगुणं पूर्ववज्जारयेद्बलिम् ।
पादांशेन ततः कुर्याद्धेम्ना पिष्टिं विचक्षणः ॥
जम्बीराम्लप्रयोगेन लेशतः सुरभिं क्षिपेत् ।
पिष्टीभूतं रसं यन्त्रे कूर्माख्ये प्रक्षिपेद्बुधः ॥ ११५६
यद्वा सोमानले यन्त्रे पिष्टिं दद्याद्विचक्षणः ।
ऊर्ध्वाधोगन्धकं दद्याद्द्विगुणं त्रिगुणञ्च वा ॥
चुल्लीमारोप्य तद्यन्त्रं मन्दाग्निं ज्वालयेत्क्रमात् ॥
त्रिदिनं म्रियते सूतो हेम्ना सह न संशयः
मृतसूतस्य भागैकं मृतकान्तञ्च तत्समम् ।

अभ्रसत्त्वं मृतं शुल्वं गन्धकं च द्विभागिकम् ॥
एतत्सर्वं च सम्भारं खल्वे निःक्षिप्य मर्दयेत्।
भृङ्गराजस्य नीरेण त्रिदिनं सततं ततः ११५०॥
तत्कल्कगोलकं कृत्वा यन्त्रे भूधरके क्षिपेत्।
पुटयेद्दिनमेकं तु कारीषशिखियोगतः॥११५१॥
तत उद्धृत्य यन्त्रात्तमक्षीणाख्यं रसेश्वरम्।
विधाय पूजां संस्थाप्य करण्डे हैमरौप्यके ११५२
पञ्चकर्मविशुद्धस्य क्षयिणः सम्प्रयोजयेत्।
माषमेकं रसस्यास्य गुडूचीसत्त्वकर्षकम्११५३
मधुयष्टिकसक्षौद्रत्वक्क्षीरीभिर्विमिश्रितम्।
प्राशयेद्रोगिणं वैद्यो रोगराजनिवृत्तये ११५४॥
चतुर्मासान्तरे हन्ति रसेन्द्रोऽयं नियेवितः।
पथ्यसेवाविधानेन सर्वदैवात्मचिन्तया११५५॥
शाल्यन्नं गोघृतं तक्रं गोधूमांश्च यवांस्तथा।
मांसादमांसपूर्वेण भोजयेन्मांसभोजिनम् ॥
हारिणं तैत्तिरं मांसं जाङ्गलं रौहितं तथा।
निशीथिन्यां पिबेच्छश्वद्धारोष्णं गोमयं पयः॥
अजोऽक्षयं वा सेवेत क्रोधलोभविवर्जितः।
श्रीखण्डमथ लामज्जं रक्तचन्दनमुत्तमम् ॥
एतत्सर्वं क्वाथयित्वा साष्टशेषं जलं पिबेत्।
विदाहीनि च वस्तूनि सर्वाणि परिवर्जयेत् ॥
बल्यं वृष्यं सुमधुरं विपाके लघु यद्भवेत्।
तत्सेव्यं यत्नतस्त्वन्यद्वर्जयेदहितं सदा ११६०
रसालं.,

भाषा—पातन और स्वेदन संस्कार किये हुए पारे मे संस्कार से बीज बनाया हुआ सुवर्ण षोडशांश जारण करना। इस के बाद १६ गुना गन्धक जारण करना। फिर उस पारे का चतुर्थांश सुवर्ण और १६ वां हिस्सा गन्धक डाल कर जम्भीरी के रस अथवा किसी और खटाई से मर्दन कर के टिकडी बना लेना फिर कच्छप यन्त्र में या सोमानल यन्त्र मे नीचे ऊपर पिट्टी से दूना या तिगुना गन्धक देकर पिट्ठीको बीचमें दबाना फिर चूल्हेपर चढ़ाकर ३ दिन तक मन्द २ अग्नि देना इस प्रकार सुवर्ण के साथ पारे की भस्म हो जायगी। उपरोक्त विधिसे मारा हुआ पारा १ भाग, कान्त पाषाण भस्म (अथवा कान्त पाषाण से निकाले हुए लोहे की भस्म) १ भाग, मारा हुआ अभ्रक सत्त्व, ताम्र भस्म, शुद्ध गन्धक दो दो भाग, यह सब खरलमे डालकर ३ दिन तक लगातार मर्दन करना फिर उस कल्ककी टिकड़ी बनाकर छाया शुष्क करके एक दिन भूधरयन्त्र मे करीष की अग्नि देना। बस यह अक्षीण नामवाला रस तैयार हो गया। इस को निकालकर यथा सम्प्रदाय पूजन करके सोने या चांदीकी डिब्बी या इन के अभाव मे शीशी मे रखले फिर पञ्चकर्म से शुद्ध किये हुए क्षयवाले रोगी को एक माशा यह रस और १ तोला गुडूची सत्व तथा योग्यतानुसार मुलहठी और वंशलोचन मिलाकर शहद के साथ चटाना ४ महीने में यह रसेन्द्र पथ्यसेवी के क्षयको निर्मूल कर देता है परन्तु रोगी सर्वथा इन्द्रियों को हमेशः काबू मे रक्खे और पुराने चावल, गोघृत, तक्र, गेहूं और जव खावे। यदि मांस खानेवाला हो तो वह मांस खानेवाले जानवरोंका मांस, हरिण, तीतर और जंगली जानवर रोहू मछली इनको खावे रातको सोते समय सद्दुहस्त गायका या बकरी का धारोष्ण दूध पीवे। क्रोध लोभ वगैरह से दूर रहे। चंदन, खस, लालचंदन इनका काढा अष्टमांशावशिष्ट यदि बन सके तो जल के स्थानमे नहीं तो एक दो बार दिनमे पीवे और जलन पैदा करनेवाली जितनी चीजें हैं सबका परित्याग करे। मोटे हिसाब से बलकारक, वृष्य और विपाक मे मधुर और हलकी जो हों उनका सेवन करे और सब चीज का त्याग करे॥ २८२॥

श्रीवासुदेवाभिधवर्णवीचिके प्रसिद्धनानारस-
रत्नसंस्तरे। हरिप्रपन्नेनकृतेक्रमान्विते
वेलाविलासो रसयोगसागरे॥ ११६१॥

इति श्रीरसयोगसागरे अकारादि रसाः समाप्ताः

अथ आकारादि रसाः

२८३ आकल्लादिचूर्णम् ।

आकल्लं रसकर्पूरं हपुषा खुरकस्तथा ।
शिलाभेदमिदं सर्वं प्रत्येकं पलभागिकम् ११६२
खदिरं कर्षमात्रं स्याच्चूर्णयेत्सर्वमेकतः ।
चूर्णं शाणोन्मितं प्रातः प्रदद्यात्कदलीफलैः ॥
उपदंशविनाशः स्यात्पथ्यहीनस्य रोगिणः ।
रसायनस. ॥ ११६३ ॥

भाषा—अकरकरा, रसकपूर, झाऊ (छोटी माई,) खुरासानी अजवाइन, और पाषाणभेद इन सबको प्रत्येक ४ चार तोले और खैरसार १ तोले लेकर सबको मिलाकर चूर्ण करलेना । इस चूर्ण को ४ माशा भर केले के पके फलके भीतर कवलित कर के निगल जाने से उपदशका नाश होता है। इसके खाने वाले के लिये पथ्य का कोई नियम नहीं है ॥२८३॥

२८४ आखुविषान्तक रसः

रसं गन्धं विषञ्चैव त्र्यूषणं टङ्करोहिणी ।
पुनर्नवारसैर्मर्द्यं गोमूत्रे च द्विगुञ्जकम् ११६४
पिबेदाखुविषार्तानां सर्वं हरति तद्विषम् ।
विषदष्टोऽज्रवानन्यान् हन्यादाखुविषान्तकः ॥
यो. र., रसायन स. ॥ ११६५ ॥

भाषा—पारा, गन्धक, त्रिकटु, सुहागा और कुटकी इन सबको बराबर मिलाकर पुनर्नवाके रस और गोमूत्र मे घोटकर २ रत्तीभर खाने से चूहे के काटे हुए के सब विषके उपद्रव दूर हो जाते हैं । तथा अन्य विषैले जीवों के काटने से चढा हुआ विष इसका सेवन करने से दूर होजाता है ॥२८४॥

२८५ आगन्तुज्वरहरः

षोडशांशेन कनकं जारितोऽपि यदारसः ।
स्यान्मूर्छितः कषायेण सर्वागन्तु ज्वरापहः ॥
रसावतार, रसेन्द्रम., (सिंहनादः) (गजेन्द्रः)

भाषा—पारे में उसका 1/16 सोने का जारण किसी भी विधि से करके ज्वरहर कषायों से उसके मूर्च्छित करना । उचित मात्रामें २ रत्तीसे ३ रत्ती तक इस का सेवन करने से सभीआगन्तुज्वर नष्ट होते हैं ॥ २८५ ॥

२८६ आज्ञाचण्डेश्वरो रसः

द्वौ भागौ दरदस्य भागममृतमाज्ञादिचण्डेश्वरो
मर्द्यः स्यार्द्रकवारिणा यवमितस्तेनैव देयं पयो
छागं सोदनमिक्षुदाडिमयुतं पथ्यं विसृष्टानिलं,
सर्वान्हन्तिमृगानिवज्वरगणांश्शार्दूलविक्रीडितं
र. सा,

भाषा—बछनागसे दूना शिंगरिफ लेकर दोनों को अदरख के रस मे घोटना, यह आज्ञाचण्डेश्वर रस बनेगा । इसकी १ जव भरकी मात्रा अदरखके रस के साथ देना । और ऊपर से बकरी का दूध पिलाना । पथ्य में भात, ईख और अनार आदि देना । भोजन ऐसा कराना जिससे कि वायु छूटे। यह रस ज्वरों को ऐसा नष्ट करता है जैसा शेर मृगों को ॥२८६॥

२८७ आज्ञासिद्धरसः

आज्ञादिसिद्ध इति सूतबली तथैव,
कङ्कुष्ठशूकजमिदं समभागमागम् ।
तैलविमर्द्य जयपालभवैश्च सद्यो,
गुञ्जाशितो गुडयुतः कुरुते विरेकम् ११६८।

भाषा—पारा, गन्धक, यवक्षार और रेवनचीनी अथवा शुद्ध मुर्दासङ्ग इन को बराबर लेकर जमालगोटे के तेल मे घोटकर इस को १ रत्ती गुड के साथ खाने से विरेचन हो जाता है॥२८७॥

टि. इसमे शुद्ध मुर्दासंग डालेंगे तो इससे उपदंश श्वास कासादिक कफ रोग नष्ट होंगे ।

२८८ आज्ञासिद्धरसायनम्

लोहाभ्रेशवलीश्च भास्करतले
सत्वे कुमार्या द्रवैः
पिष्ट्वैरण्डदले निबध्य सुदृढं
सद्धान्यराशौ त्र्यहम् ।

क्षिप्त्वोद्धृत्य विचूर्णितं मधुवरा
युक्तं तथा साग्निकं,
कृष्णात्रेयविनिर्मितं गदजरा-
ध्वंसीह सौख्यप्रदम् ॥ ११६९ ॥
आज्ञासिद्धमिदं रसायनवरं सर्वप्रमेहापहं
कासं पञ्चविधं तथा तनुरुजं पाण्डुञ्च हिक्काव्रणान्
यक्ष्माणं पवनं हलीमकमहाशूलञ्च मन्दानलं,
कण्डूकुष्ठविसर्पविद्रधिमुखा-
पस्मारमुख्याञ्जयेत् ॥ ११७० ॥

भा. भि.,

भाषा—लोहभस्म, अभ्रकभस्म, पारा और गन्धक सबको बराबर लेकर साफ खरल मे घीकुवार के रस मे घोटकर एरण्ड के पत्तों से मजबूत लपेटकर और बांधकर धान्य के ढेर मे ३ दिनतक दवा रखना। फिर उसको निकालकर शहद, त्रिफला और चित्रक का चूर्ण रसके बराबर मिला देना। यह कृष्णात्रेय महाराजका बनाया हुआ आज्ञासिद्ध-रसायन, रोग और बुढापे का नाश करने वाला और सुख देनेवाला है। इस के सेवन करने से सभी प्रकार के प्रमेह, पाच प्रकारकी खासी, बेचैनी पाण्डुरोग, हिचकी, व्रण, राजयक्ष्मा, वातरोग, हलीमक, भयंकर शूल, मन्दाग्नि, खुजली, कोढ, विसर्प, विद्रधि और अपस्मार आदि रोग नष्ट होजाते हैं।

२८९ आतङ्कान्तकरसः

हिङ्गूलो रसगन्धकावथ समा
स्तित्कारजः सप्तधा,
शेफाली सलिलैस्तथाऽऽर्द्रकरसैः
संभाव्य सम्पादितः।
पीतः शर्करया सहार्द्रकरसैर्वल्लप्रमाणो रसः
आतङ्कान्तक एष सत्यवचसानागार्जुनेनोदितः॥
पक्वापक्वमजीर्णजीर्णमथवा
हन्त्याशु शीघ्रं ज्वरम् ॥ ११७१ ॥

र. प.,

भाषा—शिगरिफ, पारा और गन्धक सब को बराबर लेना तथा कुटकी का चूर्ण पारे से ७ गुणा लेना। फिर सबको मिलाकर हारसिंगार और अदरख के रसों से पृथक् २ भावना देना। यह आतङ्कान्तक रस शक्कर और अदरख के साथ ३ रत्ती भर खाने से पक्व, अपक्व, जीर्ण और अजीर्ण सभी प्रकार के तीव्र ज्वरों को नष्ट करता है। यह रस महाराज नागार्जुन ने बताया है ॥ २९९॥

२९० आदित्यरसः

दरदञ्च विषं गन्धं त्रिकटुस्त्रिफला समम्।
जातीफलं लवङ्गञ्च लवणानि च पञ्च वै॥
सर्वमेकीकृतं चूर्णमम्लयोगेन सप्तधा।
भावयित्वा वटी कार्या गुञ्जार्धप्रमिता बुधैः॥
रसो ह्यादित्यसंज्ञोऽयमजीर्णक्षयकारकः।
भुक्तमात्रं पाचयति जठरानलदीपनः॥११७४॥

र. क. ल., व. रा., वै. चि., यो. र., नि. र., र. सं., र.का

भाषा—शिगरिफ, बछनाग, गन्धक, त्रिकटु, त्रिफला, जायफल, लौंग और पांचों नमक सब को बराबर लेकर बारीक चूर्ण करके ७ बार अम्ल के योग से भावना देकर ½ रत्तीभर की गोलियें बना लेना। यह आदित्यरस अजीर्ण को नष्ट करता है। खाये हुए को तत्काल पचाता है। और जठराग्नि को प्रदीप्त करता है।

२९१ आनन्दभैरवोरसः प्रथमः

हिङ्गुलञ्च विषं व्योषं टङ्कणं मागधी समम्।
जम्बीरेण तु संपिष्य गुञ्जैकानन्दभैरवम्॥
मधुना लेहयेच्चानु कुटजस्य च त्वक्फलम्।
चूर्णितं कर्षमात्रञ्च त्रिदोषोत्थातिसारजित्॥
मध्याह्ने दापयेत्पथ्यं गव्याजं तक्रमेव च।
पिपासायां जलं शीतं विजयां निशि दापयेत्॥
कासे श्वासे क्षये गुल्मे ग्रहण्यां सन्निपातके।
अपस्मारे महाघोरे शस्तो ह्यानन्दभैरवः११७८

चि. र., यो., र. सु., भा., पाठे भावनाविशेष सम्पादित।

भाषा—शिंगरिफ, बछनाग, त्रिकटु, सुहागा और पीपल सब को बराबर लेकर जम्बीर के रस मे घोटकर एक एक रत्तीकी गोलियें बना लेना। इस को शहद के साथ चटाना और ऊपरसे कुरैया के फल (इन्द्रजव) तथा छाल का चूर्ण १ तोले खिला देना। यह त्रिदोष से होनेवाले अतिसार को नष्ट करता है। दोपहर के समय पथ्य मे गाय अथवा बकरी के दही की छाछ पिलाना। प्यास लगने पर ठंढा पानी पिलाना और रातको थोडीसी भांग देना। यह आनन्दभैरव रस दमा, क्षय, गुल्म रोग, सग्रहणी, सन्निपात, और घोरमिरगी मे बहुत हितकर है ॥ २९१ ॥

२९२ आनन्दभैरवो रसः (द्वितीयः)

हिङ्गुलञ्च विषं व्योषं मरिचं टङ्कणं कणा ।
जातीकोषः समं चूर्णं जम्बीरद्रवमर्दितम् ॥
रक्तिमात्रां वटीं कुर्यात्खादेदार्द्रकसंयुताम् ।
वटीद्वयं त्रयं वापि सन्निपाते सुदारुणे ११८० ॥
ज्वरमष्टविधं हन्ति तथाऽतीसारनाशनः ।
जीर्णज्वरहरश्चैव तथा सर्वाङ्गभेदकम् ॥
आमवातादिरोगञ्च नाशयेद विकल्पतः ११८१ ॥

र स, टि० अत्र व्योषेणैव मरिचकणयोर्गतार्थत्वात्पुन रुक्तया भागद्वयेऽभिप्रायो बोध्य ।

भाषा—शिंगरिफ, बछनाग, त्रिकटु, कालीमिर्च, सुहागा, पीपल, (कालीमिर्च और पीपल दो बार आये हैं इस लिये दो बार ही अलग २ डाल लेना) जायफल जावित्री इन सब को बराबर लेकर बारीक चूर्ण करके जम्बीरीके रस मे घोट लेना फिर एक एक रत्ती की गोलियें बना लेना। इस गोलीको अदरख के साथ खाना। घोर सन्निपात मे दो या तीन गोलियें भी खासके हैं। यह रस आठ प्रकार के ज्वरों को, अतिसार, जीर्णज्वर, सर्वाङ्गभेदक ज्वर और आमवातादि रोगोंको अवश्य नष्ट करता है ॥ २९२ ॥

२९३ आनन्दभैरवो रसः (तृतीयः)

दरदं वत्सनाभञ्च मरिचं टङ्कणं कणा ।
चूर्णयेत्समभागेन रसो ह्यानन्दभैरवः ॥ ११८२ ॥
गुञ्जैकं वा द्विगुञ्जं वा बलं ज्ञात्वा प्रयोजयेत्
मधुना लेहयेच्चानु कुटजस्य फलं त्वचम् ॥
चूर्णितं कर्षमात्रं तु त्रिदोषोत्थातिसारनुत् ।
दध्यन्नं दापयेत्पथ्यं गोघृतं तक्रमेव च ॥
पिपासायां जलं शीतं विजया च हिता निशि ॥

रस स., र स सि, र. क ल, नू. क, शा, र म, चि र, र र सु, यो. चि., र च, र रा अ, चि र अ., वै नि., वै. चि, र ल, मै सा, र मा, र चि, र र. दी, यो. म, यो र, र. का, नि र, र सु, भै र., र क, र को, चि सा,

टि० चिकित्सासारे चूर्णयेत्समभागेनेत्यस्य स्थाने मर्दयेदहिफेनेनेत्यधिकोऽशो दृश्यते, पुरातनातिसारे उचितश्च ।

भाषा—शिंगरिफ, बछनाग, कालीमिर्च, सुहागा और पीपल सबको बराबर लेकर बारीक चूर्ण कर लेना (अदरख के अथवा जम्बीर के रस मे घोटकर १ रत्ती की गोलियें बना लेना अच्छा है) इस आनन्दभैरव रसको १ रत्ती या दो रत्ती भर बलके अनुसार शहद के साथ देना ऊपर से कुरैयाकी छाल और इन्द्रजव का चूर्ण १ तोलाभर खिलाना। यह त्रिदोष से पैदा हुए अतिसार का नाश करता है। पथ्य मे दही और भात के साथ गायका घी और छाछ देना, प्यास लगने पर ठंढा पानी देना। रात्रिको भुनी भंग देना हितकर है ॥ २९३ ॥

२९४ आनन्दभैरवो रसः (चतुर्थः)

हिङ्गुलञ्च चतुर्भागं टङ्कणं वसुभागिकम् ।
कणा च वत्सनाभञ्च प्रत्येकं मुनिसङ्ख्यया ॥
आर्द्रकस्वरसेनैव दिनानि त्रीणि मर्दयेत् ।
सर्वेषु सन्निपातेषु रसश्चानन्दभैरवः ॥ ११८६ ॥

र रा, र क वी,

भाषा—शिंगरिफ ४ भाग, सुहागा ८ भाग, पीपल और बछनाग प्रत्येक ७ भाग सबको लेकर ३ दिन तक अदरखके रस मे घोटना। यह आनन्द भैरव रस सभी प्रकार के सन्निपातों मे हितकर है। इसकी मात्रा १ रत्ती की है ॥ २९४ ॥

२९५ आनन्दभैरवोरसः (पञ्चमः)

वङ्गभस्म मृतं स्वर्णं रसं क्षौद्रैर्विमर्दयेत् ।
द्विगुञ्जं भक्षयेन्नित्यं हन्ति मेहं चिरोद्भवम् ॥
गुञ्जामूलं तथा क्षौद्रैरनुपानं प्रशस्यते ११८७॥

र. को., र. का., र. चि., र. सं., र. सु.,

टि० १. का., स्वर्णस्थाने सूतभस्म प्रकल्पितम्।

भाषा—वङ्गभस्म, स्वर्णभस्म और पारा सबको बराबर लेकर शहद मे घोटना। इस को २ रत्तीभर रोज़ खानेसे दीर्घकालका भी प्रमेह नष्ट हो जाता है। इसका अनुपान गुञ्जाकी जड और शहद है ॥ २९५॥

२९६ आनन्दभैरवो रसः (षष्ठः)

हिङ्गुलश्च विषं व्योषं टङ्कणं गन्धकं समम्।
जम्बीररससंयुक्तं मर्दयेद्यामकद्वयम् ॥११८८॥
कासश्वासातिसारेषु ग्रहण्यां सान्निपातिके ॥
अपस्मारेऽनिले मेहेऽप्यजीर्णे वह्निमान्द्यके॥
गुञ्जामात्रः प्रदातव्यो रस आनन्दभैरवः ११८९

र. सं., भै. र., र. क., वै. क., र. चं., र. क. यो.,

भाषा—शिंगरिफ, बछनाग, त्रिकटु, सुहागा और गन्धक सबको बराबर लेकर २ पहर तक जम्भीरी के रस मे घोटकर १ रत्तीभर की गोलियें बना लेना। यह आनन्दभैरव रस, खांसी दमा, अतिसार, संग्रहणी, त्रिदोषज अपस्मार, वातरोग, प्रमेह, अजीर्ण और मन्दाग्नि मे हितकर है । उपरोक्त रोगों मे इस को देना चाहिये ॥२९६॥

२९७ आनन्दभैरवोरसः (सप्तमः)

पारदं गन्धकं लौहमभ्रकं विषमेव च ।
समांशं मरिचान्यष्टौ टङ्कणञ्च चतुर्गुणम् ॥
भृङ्गराजरसैः सप्त भावनाश्चाम्लदाडिमैः।
गुञ्जाद्वयं पर्णखण्डैः खादेत्सायं निहन्त्यमून् ॥
वातश्लेष्मोद्भवं रोगं मन्दाग्निग्रहणीज्वरान् ।
अरुचिं पाण्डुताञ्चैव जयेदचिरसेवनात् ११९२॥

र. क.,

भाषा—पारा, गन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म और बछनाग यह सब बराबर, कालीमिर्च पारे से अठगुनी, और सुहागा पारे से चौगुना लेकर सब को भांगरे के रस से ७ बार, और अनार के रस से भी ७ बार भावना देकर २ दो रत्ती की गोलियें बना लेना। पान के साथ इस आनन्दभैरव रस को खाने से वात और कफ से होनेवाले रोग मन्दाग्नि, संग्रहणी, अरुचि, ज्वर, और पाण्डुरोग, जल्दी नष्ट होते हैं ॥ २९७ ॥

२९८ आनन्दभैरवोरसः (अष्टमः)

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं शिला च विषहिङ्गुलम् ।
मृतकान्ताभ्रताम्रायस्तालकं माक्षिकं समम् ॥
अम्लवेतसजम्बीरचाङ्गेरीणां रसेन च ।
निर्गुण्ड्या हस्तिशुण्ड्याश्च द्रवैर्मर्द्य दिनद्वयम्॥
रुद्ध्वाऽथ भूधरे पक्त्वा दिनान्ते तं समुद्धरेत् ।
चित्रकस्य कषायेण मर्दयेत् प्रहरद्वयम् ॥
माषमात्रः प्रदातव्यो रसोह्यानन्दभैरवः ११९५

र. को., प्रअपक्वज्वरे । मन्दाग्नौ दृष्टफलोऽयम् ।

भाषा—शुद्ध पारा, गन्धक, मैनसिल, बछनाग, शिंगरिफ, कान्तलोहभस्म, अभ्रकभस्म तांबाभस्म, लोहभस्म, हरतालभस्म और सोनामाखी सब को बराबर परन्तु गन्धक को पारे से दूना लेना। इन सबको अमलवेत, जम्भीरी, चिपतिया, सेभाळू और हाथीशुण्डी के रसों से अलग २ दो दिन तक भावना देना फिर शीशी मे बंद करके १ दिनभर भूधरयन्त्र मे पकाना। शामको उसको निकालकर दो पहर तक चित्रक के क्वाथ से घोटना। इस आनन्दभैरव रस की मात्रा १ माशा है (मन्दाग्नि मे यह बडा चमत्कार दिखाता है यह हमारा प्रत्यक्षानुभव है)॥२९८॥

२९९ आनन्दभैरवो रसः (नवमः)

त्रिकटु त्रिफला शम्भु विषं गन्धं च टङ्कणम्।
एतच्चूर्णं समं युक्तं रसस्त्वानन्दभैरवः ११९६॥
कासश्वासावजीर्णञ्च ज्वरानर्शांसि नाशयेत् ।
गुल्मं शूलं हरत्याशु गुञ्जैकभक्षणादयम् ॥

र. क. सु.,

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, पारा, बछनाग, गन्धक और सुहागा इन सबको बराबर लेकर बारीक चूर्ण कर लेना। यह आनन्दभैरव रस खासी, दमा, ज्वर, बवासीर गुल्म और शूलको जल्दी नष्ट करता है। इसकी मात्रा १ रत्ती की है ॥२९९॥

३०० आनन्दभैरवो रसः (दशमः)

[illegible]
[illegible] ॥
भावना नागवल्याश्च तथा चार्द्रकभावना।
निम्बुकस्यापि दातव्या वारत्रयमनुक्रमात् ॥
सन्निपाते तथा वाते श्लेष्मरोगे महाज्वरे।
ग्रहणे मस्तकस्यापि पीडायामुदरस्य च ॥
दातव्योऽन्येषु रोगेषु रसो ह्यानन्दभैरवः।
गौर्यग्रे च समाख्यातः शम्भुनापुण्यहेतवे १२०१

र. सं.,

भाषा—बड़ी इलायची के बीज ४ भाग, सोंठ ४ भाग, काली मिर्च ४ भाग और सुहागा ४ भाग, बछनाग इलायची से ½ लेकर क्रम से पान, अदरख और नींबू इसके रसकी तीन तीन भावना देना। सन्निपात, वात और श्लेष्म रोग, घोर ज्वर, मस्तकग्रह और उदरपीडा तथा अन्यान्य रोगों में इस आनन्दभैरव रसको देना चाहिये। इस रस को शिवजी महाराजने पार्वती जी को बताया है। इसकी मात्रा २ रत्ती की है ॥३००॥

३०१ आनन्दभैरवो रसः (एकादशः)

टङ्कणं हिङ्गुलं गन्धं हरबीजं च तालकम्।
तीक्ष्णं वङ्गं ताम्रनागं मर्दितं त्रिफलाद्रवैः ॥
पर्पटस्य कषायेण दोलायन्त्रे दिनं पचेत्।
फणिपित्तेन सम्भाव्य गुञ्जामात्रं प्रदापयेत् ॥
तत्क्षणं नाशयेच्चैव शीताङ्गं सन्निपातकम्।
तक्रपानं भवेत्पथ्यं रसो ह्यानन्दभैरवः १२०४

वै. चि.,

भाषा—सुहागा, सिंगरिफ, गन्धक, पारा और हरताल, फौलाद, बङ्ग, तांबा और सीसा (इन चारों की भस्में) सब को बराबर लेकर त्रिफला के क्वाथ से भावना देकर पित्तपापड़े के क्वाथ से दोलायन्त्र में १ दिन पकाना फिर उस को सांप के पित्ते से भावना देना। यह आनन्दभैरव रस तत्कालही शीताङ्ग सान्निपात को नष्ट करता है। इसकी मात्रा १ रत्तीभर है इसके पथ्य में छाछ देना ॥ ३०१॥

३०२ आनन्दभैरवो रसः (द्वादशः)

हिङ्गुलं च विषं व्योषं गन्धकं टङ्कणं समम्।
धूमसारं वचा यष्टी चित्रकं पत्रकं तथा ॥
सैन्धवं विजयाबीजं धौस्तूरं बीजमेव च।
एतानि समभागानि रसो ह्यानन्दभैरवः १२०६
वाते पित्ते तथा श्लेष्मे गुल्मे चैव विशेषतः।
अतिसारे सन्निपाते वटी गुञ्जाप्रमाणिका ॥
आनन्दभैरवः ख्यातो रसो मन्दाग्निनाशनः।
अनुपानविशेषेण तत्तद्रोगविनाशनः ॥१२०८

र. क. बे.,

भाषा—सिंगरिफ, बछनाग, त्रिकटु, गन्धक, सुहागा, धूमसार(घरका धूंआ) बच, मुलहठी, चित्रक, तेजपात, सैंधानमक, भांग और धतूरे के बीज सब को बराबर लेकर बारीक चूर्ण कर लेना। यह आनन्दभैरव रस है। वात पित्त और कफ रोगों में, विशेषतया गुल्मरोग में तथा अतिसार और सन्निपात में एक रत्तीभर की इसकी गोली बहुत हितकर है। यह आनन्दभैरव रस मन्दाग्नि को नष्ट करता है। उचित अनुपान के साथ लेने से यह सभी रोगों को दूर करता है ॥३०२॥

३०३ आनन्दभैरवी वटिका (प्रथमा)

विषं त्रिकटुकं गन्धं टङ्कणं सूतशुल्बकम्।
धुस्तूरस्य च बीजानि हिङ्गुलं नवमं स्मृतम् ॥
एतानि समभागानि दिनैकं विजयाद्रवैः।
मर्दयेच्चणकाभां तु वटीं चानन्दभैरवीम् १२१०
भक्षयेच्च पिबेच्चानु रविमूलकषायकम्।
सव्योषं हन्ति नो चित्रं सन्निपातं सुदारुणम् ॥

शीताङ्गे सन्निपाते वा सामान्ये वा त्रिदोषजे।
धान्यकं पिप्पली शुण्ठी कटुकी कण्टकारिका॥
पिप्पलीसंयुतं क्वाथं चतुर्गुञ्जा च पर्पटी।
सन्निपातज्वरं हन्ति वटिकाऽऽनन्दभैरवी॥
मूलं च कटुरोहिण्याः समं बिल्वं सजीरकम्।
दध्ना पिष्टं पिबेच्चानुवटीं चानन्दभैरवीम्॥
सन्निपातातिसारघ्नीं पथ्यं शाकविवर्जितम्।
आनन्दभैरवीं पीत्वा क्वाथं वरुणसम्भवम्॥
पाययेदश्मरीं हन्ति सप्तरात्रान्न संशयः।
वाकुचीसम्भवैस्तैले वटीं चानन्दभैरवीम्॥
लेहयेन्निष्कमात्रां तु गलत्कुष्ठं च नाशयेत्।
दधिमस्तुसिताक्षौद्रैः वटीं चानन्दभैरवीम्॥
भक्षयेन्मूत्रकृच्छ्रार्तो यवक्षारं सितान्वितम्।
गोदुग्धं क्वथितञ्चानुशीतलं मधुना पिबेत्॥
गुञ्जामूलं पिबेत्क्षीरैरनुपानं प्रशस्यते।
अनेन चानुपानेन वटिकाऽऽनन्दभैरवी॥
देयाद्रुद्रजटाक्षौद्रैः सर्वमेहप्रशान्तये॥१२१९॥

रसायन. सं., मूलप्रदीपिका, वृ. यो. त., र. को., र. स., धा., र. रा., भै. र., र. क., र. सु., नि. र., र. चं., र. क. ल., यो. म., रस. सं., र. क. यो. (मृतसञ्जीवन) भा. प्र.,

टि० अत्र रुद्रजटायाः परिचयो बहुदिना दुरापास्तः परं प्रायःभस्मोक्तोपरिसञ्जातश्वेतवर्णैक दण्डाकारा दण्डिकासंलग्नत्वेन वेण्याकृतित्वान्मगधे जाह्नवायामीश्वरजटेति नाम्ना प्रख्यापयंति, सैवौषधी ग्राह्येत्यस्माकं मतिः। आधुनिकशास्त्रिकास्तु रुद्रजटाशब्देनाऽऽकाशमहावल्लीं यसहायामपरपर्यायामामनन्ति।

भाषा—वच्छनाग, त्रिकटु, गन्धक, सुहागा, ताम्रभस्म, धतूरे के बीज और शिंगरफ इन ९ चीजों को बराबर लेकर १ दिन भांग के रस में घोंटकर चने के बराबर गोलियें बना लेना। इस गोलीका नाम आनन्दभैरवी वटी है। इस गोलीको खाकर अर्कमूल और त्रिकटु का काथ पीनेसे सरस्व घोर सन्निपात नष्ट होता है। शीताङ्ग अथवा सामान्य सन्निपात में धनियां, पीपल, सोंठ, कुटकी और कंटकारीका काथ अथवा पीपल का काथ उस में ४ रत्ती पित्तपापड़ा डालकर इस अनुपान के साथ खाने से उपरोक्त रोग दूर होते हैं। कुटकी की जड़ और उस के बराबर बेलकी गिरी और जीरा पीसकर दही मिलाकर इस के साथ खानेसे सन्निपातातिसार नष्ट होता है। इस के पथ्य में शाक न खाना। वरना (वरुण) के क्वाथ के साथ इसको खाने से ७ दिन में पथरी वाले को आराम हो जाता है इस में कुछ संदेह नहीं। इन गोलियों को ४ माशाभर बाकुची के तेल के साथ चटाने से गलितकुष्ठ दूर हो जाता है। दही का तोड़, मिश्री और शहद के साथ इनको खानेसे और ऊपर से जवाखार और मिश्री खानेसे मूत्रकृच्छ्र नष्ट हो जाता है। सभी प्रमेहों में गरम करके ठंढा किया हुआ गाय का दूध और शहद अथवा दूध में रगड़ी हुई गुञ्जा की जड़ का क्वाथ अथवा रुद्रजटा (अभावमे आकाश बेल) और शहद के साथ इसको देने से रोग का नाश होता है॥२०३॥

२०४ आनन्दभैरवीवटिका (द्वितीया)

शुद्धसूतं समं गन्धं मृतताम्रं सटङ्कणम्।
जम्बीरफलमध्यस्थं दोलायन्त्रे पचेद्दिनम्॥
मर्दयेद्भावयेद् द्रावैः शिग्रुवासार्द्रनिर्म्वजैः।
सर्पाक्षी विजया ब्राह्मी मीनाक्षी हंसपादिका॥
हस्तिशुण्डी रुद्रजटा धूर्तनागारिकायसाः।
दिनैकं मर्दयेदेभि लौहसम्पुटगं पचेत्॥१२२२॥
दिनैकं वालुकायन्त्रे समुद्धृत्य विचूर्णयेत्।
तालकं दीप्यकं व्योषं विषजीरकचित्रकान्॥
सर्वान् समरसान् धृत्वा द्विगुञ्जं भक्षयेत्सदा।
सन्निपातज्वरं हन्ति वटी चानन्दभैरवी १२२४

रसायन सं., यो. म., प्रकृपमध्यानसंत दोविगम्।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, ताम्रभस्म और सुहागा, इन सब को बराबर लेकर चूर्ण करके जम्बीर के फल के बीचमें रखकर १ दिनभर दोलायन्त्रमें पकाना। फिर अदरख, अडूसा, करल

नीम, औंधाफुल्ली, भांग, ब्राह्मी, मजेठी, हंसराज, हाथीशुण्डी, आकाशबेल, धतूरे और एरण्ड के पत्ते और काकमाची (मकोय) इन के क्वाथ अथवा रस से भावनाएं देकर २ दिन खूब घोट लेना। फिर लोहे की मूषा में बंद करके वालुकायन्त्र में पकाना और निकाल कर बारीक चूर्ण कर लेना। फिर हरताल अजवाइन, निरुद्व, बछनाग, जीरा और चित्रक इन सब को बराबर मिलाकर चूर्ण कर लेना यह आनन्दभैरवी गोली सन्निपात को नष्ट करती है। इसका प्रमाण २ रत्तीभर है ॥२०४॥

२०५ आनन्दभैरवी वटिका (तृतीया)

सौभाग्यं वै हिङ्गुलोत्थं विषञ्च
　मारीचं वै हेमबीजेन युक्तम् ।
कृत्वा चूर्णं सर्वमेतत्समांशं
　जम्बीरैस्तन्मर्दितं यामयुग्मम् ॥
गुञ्जामात्रा निर्मिता या वटी सा
　भुक्ता हन्यात्सन्निपातातिसारम् ॥१२२५॥
　र. प्र. सु.

भाषा—सुहागा, शिंगरिफसे निकाला हुआ पारा, बछनाग, कालीमिर्च और धतूरे के बीज सबको बराबर लेकर चूर्ण करके जम्बीर के रस में दोपहर तक घोटकर एक रत्ती भर की गोलियें बना लेना। इस गोली को खाने से सन्निपातातिसार नष्ट होता है। इस का नाम आनन्दभैरवी वटी है ॥ २०५ ॥

२०६ आनन्दो रसः

शुद्धं रसं समविषं प्रहरं विमर्द्य
　तद्गोलकं कनकचारुफले निवेश्य ।
दोलागतं पच दिनं विषमुष्टितोये
　प्रक्षाल्य तत्पुनरपीह तथा द्विवारम् १२२६
सं सूतकं गिरिशदृग्द्विगुणं सुगन्धं
　धृत्वाऽवचार्य कुरु भस्मसमं च तस्य ।
वैक्रान्तभस्मजयपाललवाङ्गकार्धं
　सर्वैर्विषं द्विगुणितं मृदितं च खल्वे॥१२२७॥
घस्रत्रयं कनकभृङ्गरसेन गाढ—
　मालेप्यभाजनतले विषधूमभाजि ।
भृङ्गद्रवेण शिथिलं लघुकाचकूपी—
　मापूर्य रुद्धवदनां सिकताख्ययन्त्रे ॥१२२८
तां वासरार्धमवदीप्य सुशीतलां च
　भित्त्वाऽवचूर्ण्य गदभाजिषु वल्लिमात्रम् ।
आनन्दसूतमखिलामयकुम्भिसिंहं
　मयाणकार्द्धसितया सह देहि पथ्यम्१२२९
रोगानुरूपमनुपानमपि प्रकाशं
　क्षोणीभुजां प्रचुरपूजनमाप्नुहि त्वम् ।
कीर्त्या दिशो दश सुपूरय चन्द्रकान्त्या
　वैद्येश्वरेति विरुदं भज वैद्यराज ॥१२३०

यो. म., र. रु, र.चं, र. चे, र म मा, ज्वराधिकारे। इ यो. त, वाजीकरणे।

भाषा—शुद्धपारा और बछनाग बराबर लेकर एक पहर तक (धतूरे के रस में) घोटकर उसका गोला बनाकर धतूरे के फल के भीतर रखकर जहर कुचिले के हरम अथवा क्वाथ से दोलायन्त्र में दिनभर पकाकर ओर धोकर इसी प्रकार फिर दोबारह इसका संस्कार करना। उस पारे में छै गुने शुद्धगन्धक का जारण करके उसकी भस्म कर लेना। फिर उस में पारे के बराबर वैक्रान्तभस्म और उसके ½ शुद्ध जमालगोटा और सब से दूना बछनाग *मिलाकर खरल में तीन दिन तक धतूरे और* भांगरे के रस से घोटना। फिर उस को कपड़मिट्टी की हुई आतशी शीशी में भर देना और शीशी का मुख बंद करके २ पहर तक वालुकायन्त्रमें तेज अग्नि से पकाना परन्तु जिस पात्र में (मटके आदि में) सिकता यन्त्र बनाना हो उसके भीतर के तले को बछनाग की धूप देकर भांगरे की पत्तियों को पीसकर लुगदी बनाकर गाढा पोता देना फिर बालू भरना। जब यह स्वाङ्गशीतल होजावे तब उसका चूर्ण करके, ३ माशे शक्कर के साथ ½ रत्ती भर इस रस को देना। इस में पथ्य

और इस का अनुपान रोग और रोगी की अवस्थानुसार देना। जो वैद्य इस आनन्दसूत रस का प्रयोग करता है वह राजाओं मे पूज्यता और शरत् काल की चांदिनी के सदृश कीर्ति को पाता है और वह वैद्येश्वर हो जाता है। यह रस सभी रोगों को ऐसा नाश करता है जैसे कि हाथी का सिंह नाश करता है॥ २०६॥

२०७ आनन्दो रसः

जातीफलं सैन्धवहिङ्गुलञ्च
वराटशुण्ठ्यौ विषहेमबीजम्।
सपिप्पलीकं वटिकां च कुर्या
द्गुञ्जाप्रमाणां जठरामयघ्नीम्॥ १२३१॥
निहन्ति वातं कफशूलमात्र-
मामातिसारं ग्रहणीविकारम्।
निहन्ति शूलं सितया समेतो
रसोऽयमानन्द इति प्रदिष्टः॥ १२३२॥

र. क. यो., य. रा., नै.चि., चि.,सा., वि. र., र. सु., रसायनसं., अतिसारे। र. क.यो., मुस्तकमधिकतया प्रक्षिप्तम्, अम्बोरचग्रहविजयाभाव भावनां कृत्वा ग्रहणीकपाट इति नाम स्थापितम्।

भाषा—जायफल, सेंधानमक, शिगरिफ, कौड़ी भस्म, सोंठ, वछनाग, धतूरे के बीज और पीपल इन सबको बराबर लेकर (नीबू अथवा अदरख के रस मे घोटकर) १ रत्ती की गोलियें बना लेना यह गोली पेटके रोगों को दूर करती है। तथा वात-रोग, कफरोग, सब प्रकार के शूल, आमातिसार और सग्रहणीके विकारो को नष्ट करती है। शूल मे इसको मिश्रीके साथ देना चाहिये। इसका नाम आनन्द रस है॥ २०७॥

२०८ आनन्दोरसः (प्रमदानन्दः)

कणा जातिजं हिङ्गुलं टङ्कणं च
वराटं विषं हेमबीजं सविश्वम्।
भृशं मर्दयेन्निम्बुनीरेण यामं
तथा धूर्ततोयेन भृङ्गीरसेन॥१२३३॥
अदभ्रे च मेहे विकारे ग्रहण्याः
कफे वातशूले सतौ खण्डमेहे।
प्रशस्तः सितासेवितःशुक्रकारी
रसः सर्वदानन्द नामा प्रसिद्धः १२३४
चपला नवयौवनभिन्नमद-
प्रमदाशतदर्पहरः सहसा।
कथितो मुनिना भृगुणा शतशो
ऽनुमितो रसिके रसराज परः॥१२३५॥

रसायन सं., वै. चि., रसायने.

भाषा—पीपल, जायफल, शिगरिफ, सुहागा, कौडीभस्म, वछनाग, धतूरे के बीज और सोंठ इन सबको बराबर लेकर नीबू, धतूरा और भांगरे के रसमे अलग २ खूब घोटलेना। यह प्रसिद्ध आनन्द रस घोर प्रमेह के विकारों मे, कफ रोग मे, वातशूल मे, अतिसार मे, मधुमेह मे, हितकारी है। इसका अनुपान मिश्री है। यह रस शुक्र को उत्पन्न करता है। अत्यन्त चपल नवीन यौवनवाली सौ स्त्रियोंके दर्प को नष्ट करने की शक्ति मनुष्यको तत्काल देता है मुनिवर भृगु महाराज ने इसको बनाया है और रसिक लोगों-ने शतशः इस का मान किया है॥२०८॥

२०९ आनन्दवटिका

अग्निमन्थो वज्रवल्ली सूरणं वनसूरणम्।
चित्रकश्च द्रवैरेषां शुद्धसूतं दिनावधि॥१२३६॥
मर्दयेत् समउत्थे तु तं रसं पलमात्रकम्।
पलंपलं तालवज्री वल्लर्च चाम्लवेतसः १२३७
मर्दयेद्दिनमेकं तु कृत्वा तं गोलकं पुनः।
चतुष्पलां नागमूषां कृत्वा तस्यां तु तत्क्षिपेत्॥
चतुष्पले शुद्धताम्रसम्पुटे वा निरोधयेत्।
भून्मूषायां तु तां रुद्ध्वा आरण्योत्पलकैः पुटेत्॥
शतद्वयप्रमाणैस्तु स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत्।
सर्वं दिव्यौषधद्रावैर्मर्दयेद्दिवसत्रयम्॥१२४०॥
चतुर्निष्कमिताकार्या वटिका शोषयेत्ततः।
एकैकां वज्रमूषायां रुद्ध्वाग्निमाशिना धमेत्॥

आनन्दगुटिका ह्येषा वक्त्रस्था मृत्युनाशिनी ।
वत्सरान्नात्र संदेहो यावज्जीवं निरामयः १२४२
तैलं वातारिबीजोत्थं गोक्षीरे निष्कमात्रकम् ।
क्रामणार्थं पिबेन्नित्यं शीघ्रसिद्धिकरं परम् ॥

र. सं., रसायने । दिव्यौषध्योरसेन्द्रचूडामणिरसप्रकाशसुधाकरादावुक्ता सोमवल्ल्यादय स्तासामभावे निःशोषनीयाः ।

भाषा—अरणी, तिधारी हड़जोड़, सूरण, जङ्गली सूरण और चित्रक इन के रसों से १ दिन पारे को भावना देना। ऐसे ४ तोले पारे को तप्तखल्व मे घोटना, फिर हरताल और वङ्ग प्रत्येक ४ तोले मिलाकर १ दिन अम्लवेत के रस मे घोटना। फिर ४ तोले सीसे की मूषा बनाकर उसमे औषधी को रखना। मूषा को ४ तोले ताम्रे के सम्पुट मे रखकर बंद कर देना फिर २०० जङ्गली कंडों की पुट देना, जब स्वांगशीतल होजावे तब निकाल कर दिव्यौषधियों (सोमवल्ली इत्यादि यदि कुछ न मिले तो गिलोय) के रस मे ३ दिन घोटकर ९ मासे की गोलियें बना लेना। फिर एक एक गोलीको वज्रमूषा मे बंद करके तेज आग मे पकाना। यह आनन्द गुटिका मुख मे रखने से मृत्यु से बचाती है। एक वर्षतक इसका सेवन करने से आयुभर मनुष्य को रोग नहीं होते। साथ मे एरण्डका तेल ६ मासे लेकर गाय के दूध के साथ पीना चाहिये इस के पीने से इस रस का क्रामण हो जावेगा अर्थात् शरीरकी सब जगह रस का प्रभाव शीघ्र फैल जावेगा। और शीघ्र सिद्धि होगी॥ २०९॥

२१० आनन्दोदयो रसः

पारदं गन्धकं लोहमभ्रकं विषमेव च ।
समांशं मरिचं चाष्टौ टङ्कणञ्च चतुर्गुणम् ॥
भृङ्गराजरसैः सप्त भावना चाम्लदाडिमैः ।
गुञ्जाद्वयं पर्णखण्डे हन्ति सायं तु भक्षितः ॥
वातश्लेष्मोद्भवान् रोगान् मन्दाग्निग्रहणीज्वरान् ।
अरुचिं पाण्डुताञ्चैव जयेदचिरसेवनात् १२४६

र. सं., भै. र., वै. क., र. का., पाण्डुधिकारे । यो. र., र. रा. सु., (रूपानन्द) र. का., (आनन्दभैरवः) रसायनसं. (आनन्दरसः) क्वचिदम्लदाडिमस्थाने अम्लवेतसभावना दृश्यते ।

भाषा—पारा, गन्धक, लोहभस्म, अभ्रक भस्म और बछनाग सत्व को बराबर और कालीमिर्च पारे से अठगुनी और सुहागा कालीमिर्चका $\frac{1}{4}$ लेकर भांगरा और खट्टे अनार के रस से सात ७ भावनाऐं देना। इस रस को २ रत्तीभर पान के साथ सायंकाल खाने से वात और कफ से होने वाले रोग, मन्दाग्नि, संग्रहणी, ज्वर, अरुचि और पाण्डुरोग जल्दी नष्ट हो जाते हैं॥२१०॥

२११ आमकुठाररसः

जातीफलं त्रिकटुकं टङ्कणं रसगन्धकम् ।
निर्यासं वत्सनाभं च मुस्ता कुटजचित्रकम् ॥
वरा चातिविषा सर्जनिर्यासं जीररामठम् ।
सर्वं संमर्द्य विजयास्वरसेन दिनत्रयम् ॥१२४८॥
वल्लप्रमाणा वटिका शुण्ठीद्रावानुपानतः ।
आमशूलमतीसारं ग्रहणीञ्च चिरन्तनाम् ॥
इत्यादामकुठाराख्यो रसस्त्रैलोक्यपूजितः ॥

प. र.,

भाषा—जायफल, त्रिकटु, सुहागा, पारा, गन्धक, मोचरस, बछनाग, नागरमोथा, कुरैया, चित्रक त्रिफला, अतीस, शालवृक्ष की राल, जीरा, और हींग सब को बराबर लेकर ३ दिन तक भांग के रस मे घोटना फिर ३ रत्ती की गोलियें बना लेना यह गोली अदरख के रस के साथ लेने से आमशूल, अतिसार और पुरानी संग्रहणी को नष्ट करती है। इसका नाम आमकुठार रस है तीन लोक मे इस की प्रशंसा की गई है॥२११॥

२१२ आमलक्यादि लोहः

आमलकी कणा लोहं तुल्यया सितया सह ।
रक्तपित्तहरो लोहो योगराडिति विश्रुतः ॥

वृष्योऽग्निदीपनो बल्यो महाम्लपित्तनाशनः ।
पित्तोत्थान् वातपित्तोत्थान्
निहन्ति विविधान् गदान् ॥ १२५१ ॥

र. सि., रसायनसं., र. र., र. चि., र. सं., र. सु., ध., रक्तपित्ताधिकारे ।

भाषा—आंवला, पीपल और लोहभस्म ये सब बराबर और सब के बराबर मिश्री मिलाकर चूर्ण करलेना । यह आमलक्यादि लोह रक्तपित्तको नष्ट करलेवाला योगराज है । यह वृष्य, अग्निदीपन, बल्य, और अम्लपित्तका नाश करनेवाला है । पित्त तथा वातपित्त से हुए अनेक रोगों को नष्ट करता है॥२१२॥

२१३ आमवातगजकेसरी (प्रथमः)

जारितं पुटितं लोहं चूर्णं पञ्चपलं ततः ।
पलानि गुग्गुलोः पञ्च लोहार्धं मृतमभ्रकम् ॥
शुद्धं सूतं चाभ्रतुल्यं गन्धकञ्च तथा समम् ।
त्रिगुणामयसश्चूर्णाद्भ्रान्तस्त्रिफलां नयेत् ॥
दत्त्वा द्विरष्टपानीयं अष्टभागावशेषयेत् ।
तेन चाष्टावशेषेण पचेल्लोहाभ्रगुग्गुलुम्१२५४
घृतं तुल्यं शतावर्या रसं दत्त्वा तथा शुभम् ।
प्रस्थं प्रस्थं च दुग्धस्य शनैर्मृद्वग्निना भिषक् ॥
लौहमय्या पचेद्दर्व्या पात्रे चायसि मृन्मये ।
ततःपाकविधिज्ञस्तु पाकसिद्धे विनिःक्षिपेत् ॥
रसकज्जलिकां कृत्वा दत्त्वा चापि विमर्दयेत् ।
विडङ्गंनागरं धान्यं गुडूचीसत्वजीरकान् ॥
पञ्चकोलं त्रिवृद्दन्ती त्रिफलैला च मुस्तकम् ।
सुचूर्णितञ्च प्रत्येकं चूर्णमर्धपलं तथा॥ १२५८॥
उत्तार्य स्थापयेद्भाण्डे सिद्धे चापि सुरञ्जिते ।
घृतेन मधुना पश्चान्मर्दयित्वाऽनुपानतः ॥
भक्षयेच्छुद्धदेहस्तु शुभेऽहनि विपृच्छ्य च ।
आमवातमहाव्याधिविनाशाय महौषधम् ॥
सन्निपातं कर्णशूलं कुक्षिशूलं सुदारुणम् ॥
अष्ठापदाङ्गुलीशूलं गृध्रसीमग्निमन्दताम् ॥
गुल्मं शोथं कामलाञ्च पाण्डुरोगं सुदुःसहम्।
आमवातगजेन्द्रस्य केसरी मुनिनिर्मितः ॥

र. र. क., भै. र., ध., आमवाताधिकारे ।

भाषा—भस्म किया हुआ तथा आमवातनाशक दवाओंसे बहुत बखत पुट दिया हुआ लोहचूर्ण और गूगल प्रत्येक २० तोले, अभ्रकभस्म, शुद्ध पारा और गन्धक प्रत्येक १० तोले, इनको लेकर अलग २ रख लेना । फिर ८० तोले त्रिफला को ३२ गुने पानी में उबालना जब पानी ⅛ रह जावे तब उस को छानकर उस पानी में उपरोक्त लोह, अभ्रक और गुग्गुलु डालकर धीरे २ पकाना । पकते हुए उस में लोहादि औषध के बराबर घी और १ सेर (१२८ तोला) शतावरीका रस और दूध १ सेर (१२८ तोला) उस मे डालना और लोहेकी कढछी से हिलाते हुए मन्दाग्नि से पकाना । पाक की विधि को जाननेवाला वैद्य जब जाने कि पाक सिद्ध हो गया है तब उपरोक्त पारा और गन्धक की कज्जली बनाकर उस में डाल देवे और उस को खूब घोंटे फिर उस में विडङ्ग, सोंठ, धनियां, गिलोयका सत्व, जीरा, पंचकोल, निसोत, दन्ती, त्रिफला, छोटी इलायची और नागरमोथा सब को २ दो तोले लेकर बारीक चूर्ण करके डाल देना । फिर उतार कर उस को बर्तन में रखकर केसर इत्यादि से रुचिकारक रंगवाला बनाकर देह की शुद्धिकरके घी और शहद मिलाकर शुभदिन में पूज्य लोगों से पूछकर असाध्यप्राय आमवात के नाश के लिये इस औषधि को खावे । इस के सेवन करने से सन्निपात, कर्णशूल, कुक्षिशूल, गृध्रसी, मन्दाग्नि, गुल्म, सूजन, कामला और दारुण पाण्डुरोग ये भी नष्ट हो जाते हैं । यह आमवातगजेंद्रकेसरी रस ऋषियोंका बनाया हुआ है ॥ २१३ ॥

२१४ आमवातगजकेसरी रसः(द्वितीयः)

अयसश्च पुरं तुल्यं पुरार्धं मृतताम्रकम् ।
तत्तुल्यं पारदं गन्धं त्रिफलायाः पचेज्जले ॥
द्विरष्टगुणपानीयसिद्धेऽष्टांशावशेषिते ।
अयसो द्विगुणं सर्पिस्तुल्यं लोहेन चाभ्रकम् ॥

घृतं तुल्यं शतावर्याः क्षीरञ्च प्रस्थसम्मितम् ॥
लोहपात्रे लोहदर्व्या ततः सिद्धे विनिःक्षिपेत्॥
विडङ्गं नागरं धान्यं गुडूचीं सद्विजीरकम् ।
पञ्चकोलं त्रिवृद्दन्ती त्रिफलैला च मुस्तकम् ॥
प्रत्येकमर्धपलिकं ततः स्निग्धे सुरक्षितम् ।
घृतेन मधुना मिश्रं सर्वव्याधिविनाशनम् १२६७
आमवातमहाव्याधिविनाशाय महौषधम् ।
सन्धिवातं कटीशूलं कुक्षिशूलं सुदारुणम् ॥
जङ्घापादाङ्गुलीशूलं गृध्रसीमग्निमन्दताम् ।
गुल्मं शोथं कामलाञ्च पाण्डुरोगं च नाशयेत्॥

र. क., आमवाते ।

भाषा—लोहभस्म और गुग्गुलु बराबर और ताम्रभस्म, शुद्ध पारा और गन्धक प्रत्येक गुग्गुलु से ½ लेकर बारीक घोटकर अलग रखना। सब के बराबर त्रिफला लेकर उसको ३२ गुने पानी मे उबाले जब पानी ⅛ रह जावे तब उसको छानकर उस पानी मे उपरोक्त लोहभस्मादि डालना—लोहभस्मके बराबर अभ्रकभस्म और लोह भस्म से दूना घी और डालना। शतावरी का रस १ सेर (१२८ तोले) और दूध १ सेर (१२८) तोले डालकर लोहे के बर्तन मे लोहे की ही कड़छी से धीरे २ हिलाते हुए मन्द अग्नि से उसे पकाना। जब सिद्ध हो जावे तब उस मे विडङ्ग, सोंठ, धनियां, गिलोय, दोनोंजीरे, पञ्चकोल, निशोथ, दन्ती, त्रिफला, छोटी इलायची और नागरमोथा इन सब को प्रत्येक २ तोले लेकर बारीक चूर्ण करके डालकर किसी चिकने बर्तनमे रख-देना। इस का अनुपान घी और शहद है। यह रस आमवात व्याधि के नाश के लिये महौषध है और सन्धिवात कटिशूल, दारुणकुक्षिशूल, जांघ, पैर और अंगुलियों की पीडा, गृध्रसी, मन्दाग्नि, गुल्म शोथ कामला और पाण्डुरोग को नष्ट करता है ॥ ३१४ ॥

३१५ आमवातगजसिंहमोदकः

शुण्ठीचूर्णस्य प्रस्थैकं यवान्याश्च पलाष्टकम् ।
जीरकस्य पले द्वे च धान्याकस्य पलद्वयम् ॥
पलैकं शतपुष्पाया लवङ्गस्य पलं तथा ।
टङ्कणस्य पलं भृष्टं मरिचस्य पलत्रयम् १२७१
त्रिवृतात्रिफलाक्षारपिप्पलीनां पलं तथा ।
शटीलातेजपत्राणां चविकानां पलं तथा१२७२
अभ्रं लौहं तथा वङ्गं प्रत्येकं च पलंपलम् ।
एतेभ्यः सर्वचूर्णेभ्यः खण्डं दद्याद्गुणत्रयम् ॥
घृतेन मधुना मिश्रं कर्षमात्रं तु मोदकम् ।
एकैकं भक्षयेत्प्रातः घृतं चानु पिबेत्पयः ॥
शूलघ्नो रक्तपित्तमथाम्लपित्तविनाशनः ।
आमवातकुलध्वंसी केसरी विधिनिर्मितः१२७५

र. सं., भ., र. र. स., आमवाताधिकारे ।

भाषा—सोंठका चूर्ण १ सेर, अजवाइनका चूर्ण ३२ तोले, जीरेका चूर्ण ८ तोले, धनियेका चूर्ण ८ तोले, सौंफका चूर्ण ४ तोले, लौंग ४ तोले, भूना हुआ सुहागा ४ तोले, कालीमिर्च १२ तोले, निशोथ ४ तोले, त्रिफला ४ तोले, यवक्षार ४ तोले, पीपल ४ तोले, कचूर ४ तोले, छोटी इलायची ४ तोले, तेजपात ४ तोले, चव्य ४ तोले, अभ्रकभस्म ४ तोले, लोहभस्म ४ तोले, और वङ्गभस्म ४ तोले, सब से तिगुनी खांडकी चासनी बनाकर उस मे सबका बारीक चूर्ण करके डाल देना। फिर घी और शहद मिलाकर १ तोले भर के लड्डू बना लेना। एक लड्डू सवेरे खाकर ऊपर से जठराग्नि के अनुसार घी और दूध पीना। विधिपूर्वक बनाया हुआ यह मोदक शूल, रक्तपित्त अम्लपित्त, और आमवात को नष्ट करता है॥३१५॥

३१६ आमवातघ्नगुटिका.

रसं गन्धकं टङ्कणं तुल्यभागं
कपर्दस्य शङ्खस्य वाप्यग्निधाय ।
सुमर्द्यं विपक्वं रसे जम्भलीनां
द्विगुञ्जप्रमाणं प्रदेयं प्रभाते ॥१२७६॥

पुनस्तण्डुलानां जलेनास्तसूर्ये
हरत्याशु रक्तामवातं प्रचण्डम्।
यथा पावकः शीतवेगं प्रचण्डं
निहन्यात्तथा रोगमुग्रं रसेशः॥ १२७७॥
एरण्डमूलत्रिफला गोमूत्रं चित्रकं विषम्।
गुञ्जैका घृतसम्पन्ना सर्वान् वातान् विनाशयेत्
र चि, ॥ १२७८॥

भाषा—पारा, गन्धक, सुहागा बराबर लेकर कौड़ी अथवा छोटे शङ्ख के भीतर भरकर बाहर से कपड़मिट्टी करके पुटपाक कर लेना। जम्भीर के रस के साथ प्रातःकाल और चावलों के धोवन से सायंकाल इसकी २ रत्ती की मात्रा लेने से बढ़े हुए रक्तवात व आमवात को ऐसा नष्ट करता है जैसे शीतके वेग को प्रचण्ड अग्नि। यदि इसके देनेसे काम न होता हुआ मालूम होवे तो रातको सोते समय एरण्डमूलादि चूर्ण देना। एरण्ड की जड़ त्रिफला, गोमूत्र, (अर्थात् गोमूत्रक्षार) चित्रक और बछनाग के चूर्ण के साथ घी मिलाकर १ रत्ती सेवन करने से सभी वातजरोग नष्ट हो जाते हैं॥ ३१६॥

३१७ आमवातप्रमाथिनी वटिका

सोरकं रविमूलञ्च गन्धकं लोहमभ्रकम्।
पिष्ट्वाऽऽरग्वधतोयेन कुर्यान्माषमिता वटीम्॥
त्रिवृत्क्वाथेन सा सेव्या कफामयनिषूदनी।
आमवातप्रशमनी वटिकाऽऽमप्रमाथिनी१२८०
आ वि, आमवाते।

भाषा—सोरा, आकड़ेकी जड़, गन्धक, लोहभस्म और अभ्रकभस्म सब को अमलतास के क्वाथ मे घोटकर १ माशे की गोलियें बना लेना। निसोत के साथ इस को लेने से कफजरोग नष्ट होते हैं। इस से आमवात और आमजरोग सभी शान्त होते हैं॥ ३१७॥

३१८ आमवातविध्वंसनो रसः

प्रक्षिप्य गन्धं रसपादभागं
कलाप्रमाणं च विषं समस्तात्।
कृशानुतोयेन च भावयित्वा
वल्लं ददीतास्य मरुत्प्रशान्त्यै॥१२८१॥
अपस्मारे तथोन्मादे सर्वाङ्गव्यथनेऽपि च।
एकाङ्गवाते सामे वा दंष्ट्रान्धे हिमे तथा॥
देयोऽयं वल्लमात्रस्तु सर्ववातनिवृत्तये १२८२॥
यो चि, र की, रसायन स, यो र, नि र, आमवाते।

भाषा—पारा और उस से ¼ गन्धक और दोनोंसे 1/16 बछनाग लेकर चित्रक के क्वाथ से देकर ३ रत्तीभर इसकी मात्रा वातरोगोंकी शांति के लिये देनी चाहिये। इस से मिरगी, उन्माद, सर्वाङ्गपीडा, एकाङ्गवात, आमवात, दाढ़ीलगना, औ शरीरका ठंढा पड़जाना ये रोग भी नष्ट होते हैं इस से सभी वातजरोगोंका नाश होता है॥३१८

३१९ आमवाताद्रिवज्ररसः

रसगन्धक लौहाभ्रफणिफेनं समंसमम्।
सप्तधा यावशूकस्य मर्दयेद्विजयाम्भसा १२८३
ततो माषार्धमानां च विदध्याद्वटिका भिषक्
यथा दोषानुपानेन प्रदद्यादामवातिने १२८४
आमवातं महाघोरं प्रमेहानपि विंशतिम्।
आमवाताद्रिवज्राख्यो रसो हन्ति न संशयः॥
आ वि, आमवाते।

भाषा—पारा, गन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म और अफीम सबको बराबर लेकर यवक्षार मे थोड़ा जल डालकर उस से ७ बार और भांग के रस से ७ बार भावना देकर ½ माशेकी गोलियें बना लेना। इस गोली को दोषानुसार अनुपान के साथ आमवातवाले को देना चाहिये। यह आमवाताद्रिवज्र रस २० प्रकार के प्रमेहोंका भी नाश करता है॥ ३१९॥

३२० आमवातारि रसः

रसगन्धौ विशुद्धौ द्वौ नागरं कटुकीं तथा।
फलत्रिकात्गन्धकं त्रिगुणाञ्च हरीतकीम्॥
सर्वमेकत्र सम्मर्द्य तुर्यांशं दन्तिबीजकम्।
माषमात्रं प्रदातव्यमामवातार्दिताय वै॥
नागरैरण्डतोयेन सद्यः प्रत्ययकारकः १२८७
आ वि, र म मा, आमवाते।

भाषा—शुद्धगन्धक और तांबे की भस्म प्रत्येक २ तोले, शुद्धपारा और लोहभस्म प्रत्येक १ तोला लेकर सबको एरण्ड के रस से कईवार भावना देना। फिर चूर्ण करके पञ्चकोलके क्वाथ से भावना देना फिर धतूरे के रस से २०, और गिलोय के रस से १०, भावना देकर बराबर प्रमाण मे भुने हुए सुहागेका चूर्ण और सुहागे के चूर्ण से $\frac{1}{2}$ विडनमक और उतना ही कालीमिर्चका चूर्ण और उस के बराबर इमलीका क्षार, पारे के बराबर दन्तीमूल, त्रिकटु, त्रिफला और लौंग पारे के $\frac{1}{2}$ भाग मिलाकर बारीक पीस लेना। यह आमवातेश्वररस भगवान् विष्णु ने कहा है, यह जठराग्नि को अत्यन्त प्रदीत करता है और आमवातका तो काल ही है। यह रस स्थूल शरीरवालोंकी अनावश्यक स्थूलता को कम करता है और दुबले शरीर वालों के शरीर को उचित रूप मे बढ़ाता है। उचित अनुपानों के साथ सभी रोगों को नष्ट करता है। इस रस के समान अग्नि को अत्यन्त प्रदीप्त करनेवाली कोई दूसरी औषधी नहीं है, यह रस गुल्म, बवासीर, ग्रहणी के विकार, सूजन, और पाण्डुरोगों को नष्ट करता है ॥ ३२३ ॥

३२४ आरोग्यरागी रसः

रसो गन्धः कणामूलं तद्यंशं जयपालकम्।
व्योषंच पाणलवणं विषं चन्द्रलवं क्षिपेत् ॥
ताम्बूलरागतो मर्द्यं दिनं ताम्बूलपत्रयुक् ।
दत्तो नवज्वरं हन्ति तापे शीतक्रियोचिता ॥
सर्वज्वरे सन्निपाते दद्यात्तामुं द्विगुञ्जकम्।
आरोग्यरागी नामायं रसः परमदुर्लभः १३०५

वै. र., चि. रत्न., टो., रसायन सं., नि. र., ज्वरे

टि० अत्र ताम्बूलरागेण खदिरसाराश्मभस्म पूगफलानि ताम्बूलभक्षणप्रमाणानि खल्वे यत्किञ्चिज्जलं निःक्षिप्य घर्षणीयानि तस्मादुत्पद्यते यो रागस्तेन मर्दनीयमित्यभिसन्धिः ।

भाषा—पारा, गन्धक और पिपलामूल, ये बराबर और शुद्ध जमालगोटा पारे का $\frac{1}{3}$ त्रिकटु और पांचों नमक प्रत्येक पारे के बराबर और बछनाग पारे का $\frac{1}{16}$ डालकर पान के रंग मे (पान के बीडे छाकर थोड़ा पानी डालकर कूट कर लालरंग निकाल लेना) घोटकर पान के साथ दो रत्ती ज्वर मे देना। गरमी मालूम पड़ने पर शीत उपचार करने चाहियें। इस रसको नवीन ज्वर और सन्निपात मे देना चाहिये। इसका नाम आरोग्य रागी रस है यह परम दुर्लभ है॥ ३२४॥

३२५ आरोग्यवर्धनी गुटिका—

रसगन्धकलोहाभ्रशुल्बभस्म समांशकम् ।
त्रिफला द्विगुणा प्रोक्ता त्रिगुणं च शिलाजतु॥
चतुर्गुणं पुरं शुद्धं चित्रमूलञ्च तत्समम् ।
तिक्ता सर्वसमा ज्ञेया सर्वं सञ्चूर्ण्य यत्नतः॥
निम्बवृक्षदलाम्भोभि र्मर्दयेद्द्विदिनावधि ।
ततश्च वटिका कार्या क्षुद्रकोलफलोपमा १३०८
मण्डलं सेविता सैषा हन्ति कुष्ठान्यशेषतः ।
वातपित्तकफोद्भूतान्ज्वरान्नाना विकारजान् ॥
देया पञ्चदिने जाते ज्वरे रोगे वटी शुभा ।
पाचनी दीपनी पथ्या हृद्या मेदोविनाशिनी ॥
मलशुद्धिकरी नित्यं दुर्धर्षं क्षुत्प्रवर्तिनी ।
बहुनात्र किमुक्तेन सर्वरोगेषु शस्यते ॥
आरोग्यवर्धनी नाम्ना गुटिकेयं प्रकीर्तिता।
सर्वरोगप्रशमनी श्रीनागार्जुनचोदिता॥१३१२

र. र. स., र. क., र. चं., कुष्ठाधिकारे।

टि० रसगन्धकलोहाभ्रकशुल्बानि प्रत्येकं समभागानि ग्राह्याणि, त्रिफलान्यतमाद् द्विगुणा ग्राह्या एवमेवोत्तरोत्तरं शिलाजतुपुरचित्रकमूलेषु भागकल्पना। अनेन राशिना तुल्यातिक्ता नियोज्येतिशास्त्रसम्प्रदायेन रसः १ गन्धकः १ लोहं १ अभ्रकं १ शुल्वं १ त्रिफला २ शिलाजतु ३ पुरं ४ चित्रकमूलं ४ तिक्ता १८ मिलित्वा ३६ योगोनिष्पद्यते। इदानीन्तना वैद्यम्मन्या वैद्यवन्धवस्तु पारदादि पञ्चकाद् द्विगुणां त्रिफलां मत्वो-

सरीसरमेतेन सहिना भागान् प्रकल्प्य पारदादीनां सप्तत्रिभागान् तावत एव च तिक्तायाः संयोज्य १४० भागानां योगं प्रकल्पयन्ति । इयमेव द्वितीया श्रेणिः— शिलाजत्वोहगुल्वाभ्रमस्मानि निष्कास्य शिलाजतुतुल्यं सोरकं क्षिप्त्वा तृतीयां श्रेणिं प्रकल्पयन्ति इयमेव चन्द्रप्रभायामपि विडम्बनाद्भुर्वन्ति, सर्वं छेदमज्ञानविलसितम् । मूलोक्तगुणानां यथाश्रुतपाठ एव दर्शनात् ।

भाषा——पारा, गन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म और ताम्रकी भस्म यह सब प्रत्येक १ भाग, निफला २ भाग, शिलाजतु ३ भाग, गूगल और चित्रकमूल प्रत्येक ४ भाग और कुटकी सब के बराबर लेकर सबका चूर्ण करके २ तीन दिन तक नीम के पत्तों के रस मे घोटना, फिर जङ्गली बेर के बराबर गोलियें बना लेना । ४९ दिन तक इसका सेवन करने से यह गोली सभी प्रकार के कोढ़ों को जड़ से नष्ट करती है। वात पित और कफ से पैदा हुए सभी प्रकार के ज्वरों को यह नष्ट करती है। पाचन और दीपन है । मनोहर है मेद को कम करने वाली है । मलशुद्धि करती है और भूख बहुत लगाती है। इसकी अधिक क्या प्रशंसा करें यह सभी रोगों मे हितकर है । इसका नाम आरोग्यवर्धनी गुटिका है । श्रीनागार्जुन महाराजने इसको बनाई है ॥ ३२५ ॥

३२६ आरोग्यसागरो रसः

खिल्वाभ्यां रसगन्धाभ्यां
कृत्वाश्लक्ष्णाश्च कज्जलीम् ।
तस्या मध्ये द्विपलिकं ताप्यं तालं पलोन्मितम्
पलमात्रां मनोह्वां च पलमभ्रकभस्मकम् ।
सुखस्पर्शस्य कर्षश्च निःक्षिप्य परिमृद्य च ॥
मूषामध्ये विनिःक्षिप्य विधायास्या मुखं ततः ।
पत्रेण शुद्धताम्रस्य निर्मलेन त्रिकर्षिणा १३१५
मूषां मृद्भिः सवस्त्राभिः परिलिप्य यथा दृढम्
परिशोष्य गिरिण्डैश्च पुटेद्गजपुटेन च॥१३१६॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य खोटीभूतं विचूर्णयेत् ।
गन्धतालशिलाचूर्णैः सहितं खोटचूर्णकम् ॥
पुटेत् क्रोडपुटे चैव दशवारं ततः परम् ।
क्षिपेद्विंशतिभागेन चैकान्तं भस्मतां गतम् ॥
विमर्द्य मसृणं कृत्वा क्षिपेद्रौप्यकरण्डके ।
आरोग्यसागरो नाम रसोऽतिगुणवत्तरः ॥
हन्यात्पाण्डुमरोचकं गुदगदं वातञ्च पित्तं कफं
गुल्माध्मानकशोफरोगमथ च
श्वासंशिरोर्तिं वमिम् ।
अत्यर्थानलमन्दतां गुरुमुदावर्तं च सर्वान् ज्वरान्
गुञ्जायुग्ममितो जयेद्बहुगदान्
सूतो मरीचाज्यवान् ॥ १३२० ॥

र. र. स., र. को., र. सु., र. च., पाण्डो ।

टि० अत्र सुखस्पर्शशब्देन केचित्स्फटिकं गृह्णन्ति केचित्तु चिकित्साशास्त्ररहस्यानभिज्ञास्स्वर्णक्षारं क्षेपणीयमिति लिखन्ति परन्तु योगगुणानुसारेणा स्यनिर्मुक्तागृहीता वैद्यसहृदयानां हृदयमेव प्रमाणम्— अत्र मर्दनवस्तुनोऽभावाच्चन्दनकल्केन तत्साधनीयमिति रहस्यम् एतच्च सुखस्पर्शशब्देन सूचितम् ।

भाषा——पारा और गन्धक प्रत्येक ४ तोले लेकर कज्जली बना लेना । फिर उसमे सोनामाखीभस्म ८ तोले, हरताल भस्म ४ तोले, मैनसिल ४ तोले, अभ्रकभस्म ४ तोले, और मोती १ तोला मिलाकर और चन्दनके कल्कसे घोटकर मूषा मे डालना । मूषाका मुख ३ तोले शुद्ध ताम्रे के पत्रसे अच्छी तरह बन्द कर देना और बाहर से कपड़मिट्टी करके सुखाकर जंगली कण्डों से गजपुट मे पका लेना । स्वांगशीतल होनेपर ताम्रे के सदृश बने हुए उसको निकाल लेना और चूर्ण कर लेना । फिर दश बार गन्धक, हरताल और मैनसिल का चूर्ण मिलाकर गजपुट मे फूक देना । फिर उसका ⅟₂₀ वैक्रान्तभस्म मिलाकर बहुत बारीक पीसकर चांदी की डब्बी मे रख देना । यह आरोग्यसागर रस अत्यन्त गुण देनेवाला है । यह रस पाण्डु, अरोचक,

बवासीर आदि गुदा के रोग, वात, पित्त, कफ, गुल्म, आध्मान, सूजन, दमा, शिरदर्द, उल्टी, मन्दाग्नि घोर उदावर्त और सभी ज्वरों को नष्ट करता है। इसकी मात्रा २ रत्ती है। अनुपान घी और कालीमिर्च है ॥ ३२६ ॥

३२७ आर्द्रकावलेहः

चूर्णितं चार्द्रकं प्रस्थं गुडप्रस्थेन पाचयेत् ।
सर्पिषः कुडवं दत्त्वा चूर्णं तत्रेदमावपेत् ॥
चातुर्जातं पलं व्योषं त्रिपलं समभागिकम् ॥
लवङ्गश्च तथा भार्गी वृषं भूनिम्बपौष्करम् ॥
देवदार्वश्वगन्धा च जातीपत्रफलागुरु ।
गायत्रीसारमृद्वीके द्विगुणायोरजः क्षिपेत् ॥
कासं श्वासं क्षयं शोषं षण्ढतां दशरूपिणीम् ।
श्लेष्मप्रकोपमामञ्च मन्दाग्निमुदरग्रहम् ॥ ३२४
हृद्रोगरक्तशोषञ्च हन्ति वर्णाग्निवृद्धिकृत् ।
बलपुष्टिप्रदो वृष्यो ह्यार्द्रको लेह उच्यते ॥

भा. भ.,

भाषा—एक सेर (६४ तोला) अदरख को कूटकर सेरभर गुड मिलाकर मन्द अग्नि मे पकाना। पकते समय उसमे पावभर घी डाल देना। फिर चातुर्जात ४ तोले, त्रिकटु १२ तोले, और लौंग, भारङ्गी, अडूसा, चिरायता, पुष्करमूल, देवदारु, असगन्ध, जावित्री, जायफल, अगर, खैरसार, और मुनक्का प्रत्येक ४ तोले और ८ तोले लोहभस्म डाल देना यह आर्द्रकावलेह खांसी, दमा, क्षय, शोष, दस प्रकार का नपुंसकत्व, कफ का प्रकोप, आमदोष, मन्दाग्नि, पेट का जकड़जाना, हृद्रोग और रक्त का सूखना इन सबको नष्ट करता है। बल और वर्णका करने वाला है। वृष्य है। बल और पुष्टि को देता है।

३२८ इच्छानिधिरसः

तालसत्त्वं मृतं सूतं गगनद्रावकं समम् ।
त्रिभिस्तुल्यं नागसत्त्वं कालिकाद्रावभावितम् ॥
आर्तवन्या च वारुण्या प्रत्येकं सप्तधा पुटेत् ।
वज्रमूषान्तरे रुन्ध्यात् पूजयेद्गणदेवताम् ॥
भूधरे च पचेदेवमेकविंशतिवारकम् ।
स्वाङ्गशीतं ततो नीत्वा सहस्रवेधयेद् ध्रुवम् ॥
राजिकार्धार्धमानेन जरामृत्युविनाशनम् ।
सर्वैः सर्वरसैः सेव्यं देहसिद्धि र्भवेद्ध्रुवम् ॥
इच्छानिधिश्च नाम्नाऽसौ मृत्युदारिद्र्यनाशनः

र. सं.,

भाषा—हरताल का सत्व, पारेकी भस्म और अभ्रकद्रुति ये सब बराबर और सब के बराबर सीसे का सत्व लेकर सब को मगरैल अथवा नील के रस से भावना देना। फिर सनाय के क्वाथ और इन्द्रायण के रस से अलग अलग सात पुट देना। फिर वज्रमूषा मे मंद कर देना और इष्ट देवता की पूजा करके भूधरयन्त्र मे पका लेना। इस प्रकार २१ वार सभी संस्कार करके इसको पकाना और स्वाङ्गशीतल होजाने पर इसको निकाल लेना यह रस सहस्रवेधी है। ¼ राईभर इसका सेवन करने से बुढ़ापे और मृत्यु से यह बचाता है। सभी अवस्थावाले बिना किसी परहेज के इसका सेवन कर सके हैं। इस से देहसिद्धी होती है। इस रस का नाम इच्छानिधि रस है। यह मृत्यु और दरिद्रताका नाश करता है ॥ ३२८ ॥

३२९ इच्छाभेदीरसः

रसगन्धमरीचानि पिप्पली विश्वकं समम्
जयपालत्रयोभागा इच्छाभेदी स उच्यते ॥ ३३०

र. सं.,

भाषा—शुद्ध पारा, शुद्ध गन्धक, मरिच, पीपल, सोंठ, समभाग, अर्थात् एकेक भाग और शुद्ध जमालगोटा तीन भाग इन को खरल करके रख लेना। इसकी मात्रा १ रत्ती से तीन रत्ती तक शक्कर या ठंढेपानी से देना। जब तक गरम पानी न पीया जाय तब तक झाड़े होते हैं। मलावरोध से जायमान समस्त रोग दूर होते हैं ॥ ३२९ ॥

३३० इच्छाभेदीरसः

शम्भोर्बीजं च सिन्धुं समलिमरिचं
शृङ्गवेरञ्च तुल्यम्
क्षिप्त्वानकुम्भबीजं शिखिसमतुलितं
मर्दयेदेकयामम् ॥
इच्छाभेदीरसः स्यात्प्रबलमलहरो
रेचनो रोगहर्ता ।
गुञ्जामात्रं प्रदद्याच्छिरसिजलयुतो
नोष्णकाङ्क्षी कदाचित् ॥ १२३१ ॥

र. सं.,

भाषा—पारा, गन्धक, सेंधानमक, मरिच, सोंठ, इन सबको बराबर लेके शुद्ध जमालगोटा २ भाग सबको १ प्रहर मर्दन करने से इच्छाभेदी रस तैय्यार होगा। इस को १ रत्ती ठंढे पानी से देनेसे प्रबल मलको दूर करके रोग को दूर करता है। अधिक गरमी मालूम होनेपर शिरपर ठंढा पानी डाले—गरम उपचार हरगिज न करै॥ ३३० ॥

३३१ इच्छाभेदीरसः

तुल्यं टङ्कणपारदं समरिचं तुल्यांशकं गन्धकं,
विश्वाच द्विगुणा ततो नवगुणं जैपालचूर्णं क्षिपेत्
गुञ्जैकप्रमितो रसो हिमजलैः संसेवितो रेचयेत्,
यावन्नोष्णजलं पिबेदपि वरं पथ्यञ्च दध्योदनम्॥

र. सु., र. चि., र. गु., र. मं., प., विरेकाऽधिकारे।

[टि० इमं गुटिकारूपे परिणमयितुमिच्छायां केवलेन जलेन दन्तीक्वाथेन वा विमृद्य गुञ्जैकप्रमितावटी कार्येति तत्त्वम्।

भाषा—सुहागा, पारा और कालीमिर्च बराबर और सब के बराबर गन्धक, और टंकण से दूनी सोंठ, और सोंठ से ९ गुना शुद्ध जमालगोटा मिलाकर सब का बारीक चूर्ण कर लेना। यदि गोली बनानी हो तो केवल पानी अथवा दन्ती के क्वाथ से मर्दन करके बना लेना। यह इच्छाभेदी रस ठंढे पानी के साथ १ रत्तीभर देना चाहिये। इस से जल्दी रेचन होता है। जब तक गरम पानी न पिया जावे तब तक रेचन बंद नहीं होता। दही और भात पथ्य देना चाहिये॥ ३३१ ॥

३३२ इच्छाभेदीरसः

शुण्ठीमरिचसंयुक्तं रसगन्धकटङ्कणम् ।
जैपालस्त्रिगुणः प्रोक्तः सर्वमेकत्र पेषयेत् ॥
इच्छाभेदी द्विगुञ्जः स्यात्सितया सह पाययेत्।
यावन्तश्चुलुकाः पीतास्तावद्वारं विरेचयेत् ॥
तक्रौदनञ्च दातव्यमिच्छाभेदी यथेच्छया ॥

र. को., वै. चि., रसायन सं., र. का., भै. र., र. सं., वै. क., वृ. यो. त., यो. र., र. चि., नि. र., र. सि., यो. म., रससार सं., र. स., र. दी., र. मं., र. सु., र. शं., नि. र., घ., उदरे।

टि० रसायनसंग्रहे नेपालबीजं सर्वसमानं नियोजितमिति विशेषः।

भाषा—सोंठ, कालीमिर्च, पारा, गन्धक और सुहागा सब बराबर और शुद्ध जमालगोटा सोंठ से तिगुना डालकर सबका बारीक चूर्ण कर लेना। यह इच्छाभेदी रस मिश्री के साथ २ रत्ती भर देकर ऊपर से ठंढा पानी पिला देना। जितने चुल्लू पानी इसके साथ पिया जावेगा उतनी बार जुलाब होगा। इसका सेवन करके छाछ और भात पथ्य मे देना चाहिये॥ ३३२ ॥

३३३ इच्छाभेदीरसः

दरदं टङ्कणं शुण्ठी पिप्पली चेति कार्षिकाः ।
हेमाह्वा पलमात्रा स्याद्दन्तीबीजं च तत्समम् ॥
विशोष्यैकत्र सर्वाणि गोदुग्धेनैव पाययेत् ।
त्रिगुञ्जं रेचनं दद्याद्विष्टम्भाध्मानरोगिषु ॥

र. क. ल., र. का., धा., र. प्र. सु., भै. सा., र., (सा.,) रसायन सं., विष्टम्भे, ज्वराधिकारेच।

टि० अत्र विशोष्यैकत्रेति लिखनात् जलेन सार्कं विमृद्य त्रिगुञ्जा परिमिता वटिकाः कृत्वा छायायां विशोष्य गोदुग्धेन पाययेदिति बोद्धव्यम्।

भाषा—सिंगरफ, सुहागा, सोंठ और पीपल ये सब प्रत्येक १ तोला रेवचीनीका सार अथवा सत्यानाशी का पन ४ तोले और शुद्ध जमालगोटा ४ तोले सब को पानी के साथ घोटकर ३ रत्ती की गोलियें बना लेना। १ गोली गाय के दूध के

साथ देनी चाहिये। यह इच्छाभेदी रस विष्टम्भ और आध्मान रोगों मे देना चाहिये ॥ ३३३ ॥

३३४ इच्छाभेदीरसः

सूतं गन्धञ्च मरिचं टङ्कणं नागराभये।
जैपालबीजसंयुक्तं क्रमोत्तरगुणं भवेत् १३३७॥
सर्वतुल्यो गुडो देय इच्छाभेदी त्वयं रसः।
द्वित्रिगुञ्जा परिमिता वटी कार्या विचक्षणैः ॥
भै र, र चि, यो, रसायन स, विरेकाधिकारे।

भाषा—पारा १ भाग, गन्धक २ भाग, कालीमिर्च ३ भाग, सुहागा ४ भाग, सोंठ ५ भाग और हरैंकी छाल ६ भा०, और शुद्ध जमालगोटा ७ भाग, और सब के बराबर गुड लेना। पहिले सब का बारीक चूर्ण करना। फिर गुड मिला देना। और दो या तीन रत्तीकी गोलियें बना लेना। यह इच्छाभेदी रस रेचन करता है ॥ ३३४ ॥

३३५ इच्छाभेदीरसः

नेपालकं पारदटङ्कणार्थं
क्षारो यवानी मरिचानिपथ्या।
एरण्डबीजानि च गन्धकञ्च
इच्छाविभेदी रसचक्रवर्ती ॥१३३९॥
र क यो, रससार ध, यो चि, र का, उदरे। रसाव-तार मा, रससारसंग्रहे यवान्या स्थाने हरिद्रा दृश्यते।

भाषा—शुद्ध जमालगोटा, पारा, सुहागा, बहेडा, यवक्षार, अजवाइन, कालीमिर्च, हरड, एरण्ड के बीज और गन्धक सब का बारीक चूर्ण कर लेना। यह इच्छाभेदी रस रसों का चक्रवर्ती है इसके खानेसे मलसञ्चयजन्य तमाम रोग नष्ट होते हैं ॥ ३३५ ॥

३३६ इच्छाभेदीरसः

सूतशुण्ठ्यग्निकोलानां समानामर्धगन्धकः।
त्रिवृता सत्समा तुल्या जैपालाः स्नेहवर्जिताः॥
भावयित्वाऽम्बुना चक्रेथणकप्रमिता वटीः।
सितया सह दातव्याः क्रूरकोष्ठोऽपि रिच्यते ॥
र का,

भाषा—पारा, सोंठ, चित्रक, और वेर (गुठली निकालकर) यह सब बराबर और सबका आधा गन्धक और सबके बराबर निशोत और निशोत के बराबर शुद्ध जमालगोटे सब को लेकर चित्रक के रस अथवा क्वाथ से भावना देकर चने के बराबर गोलियें बना लेना। इस इच्छाभेदी रस को मिश्री के साथ देना। इस से क्रूर कोष्ठ वाले को भी जल्दी रेचन हो जाता है ॥ ३३६ ॥

३३७ इच्छाभेदीरसः

समांशसूताभ्रकटङ्कगन्धाः
जैपालताम्रे रसषड्विभागे।
भृङ्गार्द्रनिर्गुण्डिरसैर्विभाव्यो
दिनत्रयं सिद्धिमुपैति सूत ॥१३४२॥
गुञ्जात्रयं शर्करया नियुक्तं
नवज्वरान् हन्ति मुहूर्तयुग्मात्।
संरेचयेच्च द्रवजातमादौ
शीतोपचारो दधिभक्तकञ्च ॥ १३४३॥
रसावतारे।

भाषा—पारा, अभ्रकभस्म, सुहागा और गन्धक ये सब बराबर, शुद्ध जमालगोटा और तांबे की भस्म प्रत्येक पारेसे छठाभाग, इस सबको इकट्ठे करके भांगरा, अदरख और सभालु के रसों से ३ दिन भावना देकर इस रस को सिद्ध कर लेना। यह इच्छाभेदी रस ४ घड़ी के भीतर नवज्वर को नष्ट करता है। इस की मात्रा ३ रत्ती और अनुपान शक्कर है। यह पहिले द्रवभाग को बाहर निकालता है। इस के सेवन करने वाले के लिये शीत उपचार हितकर है। पथ्य मे दही और भात देना ॥ ३३७ ॥

३३८ इच्छाभेदीरसः

शुद्धसूतस्य माषैकं गन्धकात् माषकत्रयम्।
विभीतकस्य माषैकं धान्यार्धेन तु माषकम् ॥
माषद्वयञ्च पिप्पल्याः शुण्ठीनां माषकत्रयम्।
जैपालबीजमज्जाश्च गुडस्य विंशतिं तथा१३४५

अम्ललोणीरसैः पिष्ट्वा वटिकां कारयेद्बुधः ।
कलायपरिमाणान्तु भक्षयेद्रेचनार्थकम् ॥
अम्ललोणीरसैः सार्धं तोयमुष्णं पिबेदनु ।
तावद्विरिच्यते वेगान्यावच्छीतं न सेवते १२४७

भै. र., रेचने ।

भाषा—शुद्ध पारा १ माशा, गन्धक २ माशे, बहेड़ा १ माशा, आंवला १ माशा, पीपल २ माशे, सोंठ ३ माशे, शुद्ध जमालगोटे २० माशे, और गुड़ २० माशे, इन सबको मिलाकर अमलोनियां के पत्तों के रस मे घोटकर मटर के बराबर गोलियें बना लेना। इसको अमलोनिया के रस के साथ खाकर ऊपर से गरम पानी पीना। इस से रेचन होंगे। जब तक कोई ठंढी वस्तु न खाई जाय तब तक रेचन बंद नहीं होता ॥ ३३८ ॥

३३९ इच्छाभेदीरसः (एकादशः)

शुण्ठी पारदटङ्कणं सुविमलं सैहुण्डकं तत्समं
जैपालं त्रिगुणं तदेव निभृतं दन्तीजलैः घर्षितम्
तथात्र त्रिवृताजलैः विलुलितं सूर्यांशुभिः शोषितं
देयोऽयं गुडसम्मितो मुनिवरै-
रिच्छाविभेदी स्मृतः ॥ १२४८ ॥
सन्निपाते तथा वाते महाजीर्णसमुद्भवे ।
आमाजीर्णे तथाऽऽध्माने दातव्यं रक्तिकात्रयम् ॥
शर्करादधिभक्तञ्च पथ्यं देयं विचक्षणैः १२४९

र. का.,

भाषा—सोंठ, पारा, सुहागा, और थूहर का दूध ये सब बराबर, शुद्ध जमालगोटा सोंठ से तिगुना, इन सबको बारीक पीसकर शुद्ध जमालगोटे की जड़ के क्वाथ अथवा त्यास से भावना देना। फिर इसको निशोत के क्वाथ मे डालकर धूप मे सुखा लेना। इस इच्छाभेदी रस को गुड़ के साथ देना चाहिये। यह सन्निपात, वातरोग, घोर अजीर्ण आमाजीर्ण और अफरा इन रोगों मे अत्यन्त हित-कर है। इसकी मात्रा ३ रत्ती की है। इस मे पथ्य शक्कर, दही और भात है ॥ ३३९ ॥

३४० इच्छाभेदीरसः (द्वादशः)

रसो बलिष्टङ्कणश्च मरिचानि हिडिम्बिका ।
निशाक्षारः त्रिवैरण्डबीजकोषाः स्मृताः समाः ॥
जैपालं सर्वतुल्यं स्यादिच्छाभेदी रसः स्मृतः ।
गुञ्जामात्रः प्रदेयोऽयं सुखेन रेचयेन्मलम् ॥

र. का.,

भाषा—पारा, गन्धक, सुहागा, कालीमिर्च, रेवनचीनीका सत्त, हल्दी, यवक्षार, हरड़ की मींगी और एरण्ड की मींगी ये सब बराबर और सब के बराबर शुद्ध जमालगोटा लेकर सब का बारीक चूर्ण कर लेना। इस इच्छाभेदी रस की १ रत्ती की मात्रा देनेसे आराम के साथ रेचन होता है ॥ ३४० ॥

३४१ इच्छाभेदीरसः (त्रयोदशः)

अर्द्धं तालाच्च तुत्थाद्द्वयेकं च नवसादरात् ।
गन्धकान्मदनात्कोली मर्दयेत् फेनिलद्रवैः ॥
ताम्रेण तस्य माषस्तु ज्वरं छर्दिं विनाशयेत् ॥

र. का.,

भाषा—हरताल १/२ तोला, नीलाथोथा २ तोला, नौसादर १ तोला, गन्धक १/२ तोला, मैनफल १/२ तोला सबको इकट्ठा करके रीठे के रससे तांबे के मूसल से खरल मे घोटना। इस इच्छाभेदी रसकी १ माशे की मात्रा लेने से ज्वर और उल्टी शान्त होती है ॥ ३४१ ॥

३४२ इच्छाभेदी रसः (चतुर्दशः)

पारदष्टङ्कणो बलिजं गन्धको
नागरं सर्वमेतत्समं कारयेत् ।
स्याच्च जैपालभागद्वयं निम्बुनो
वारिणेच्छाविभेदी रसो मर्दितः ॥
वल्लमानो गुडेनान्वितः सुखदायी रसः परः
मानवस्तु का शाला स्याद्रेकान् विरेचयेत् ॥

वै. वि., ग.

भाषा—पारा, सुहागा, कालीमिर्च, गन्धक और सोंठ इन सब को बराबर और शुद्ध जमाल-गोटे को पारे से दूना लेकर सब को नीबू के रस मे घोट लेना। यह इच्छाभेदी रस सुगमसे रेचन करता

है । इस को ३ रत्ती भर गुड़ मे मिलाकर खाना चाहिये । ऊपर से जितने चुल्लू पानी पिया जावेगा उतनी ही बार इस से रेचन होगा ॥ ३४२ ॥

३४३ इच्छाभेदी रसः (पञ्चदशः)
सूतगन्धकनेपालं दन्तीबीजानि टङ्कणम् ।
एरण्डदुग्धबीजानि राजवृक्षाभये त्रिवृत्१३५५
पलाशबीजान्येतानि वृद्धभागोत्तराणि च ।
स्नुहीक्षीरेण सद्युक्त्या मर्द्यं गाढातपे ततः ॥
सुधौतमूषणं तत्र दन्तीबीजाच्चतुर्गुणम् ।
शुक्रमष्टगुणं तच्च सर्वमेकत्र मर्दयेत् ॥ १३५७ ॥
माषमात्रां वटीं खादेत्प्रातस्तक्रानुपानकम् ।
यावद्वारं जलं पीतं तावद्वारं विरिच्यते१३५८
नाम्नेच्छाभेदनं प्रोक्तं वान्तिभ्रान्तिविवर्जितम्
बालवृद्धकृशक्षीणदीनशोकभयार्दिताः १३५९॥
सद्यः श्लेष्माकुलो वातरोगी शीतानिपीडितः ।
नैते विरेकयोग्याः स्युरन्येषाञ्च बलाबलम् ।
दृष्ट्वा मात्रां प्रयुञ्जीत मृदुक्रूरादिभेदतः १३६०
यो. म.,

भाषा—पारा १ भाग, गन्धक २ भाग, तांबे की भस्म ३ भाग, शुद्ध जमालगोटा ४ भाग, सुहागा ५ भाग, एरण्ड के बीज ६ भाग, सोनापाठा के बीज ७ भाग, अमलतास ८ भाग, हरड़ ९ भाग, निसोथ १० भाग और ढाक के बीज ११ भाग, इन सब को मिलाकर धूप मे थूहर के दूध मे खूब घोटना। फिर जमालगोटे से चौगुनी धोई हुई कालीमिर्च और आठगुना चूक मिलाकर सब को बारीक घोट लेना और १ मासेकी गोलियें बना लेना । इस का अनुपान छाछ है । इस के ऊपर जितनी बार जल पीया जावेगा उतनी बार रेचन होगा । बालक, वृद्ध, दुर्बल सूखे हुए, दीन, शोकातुर, डरे हुए, तत्काल के कफविकार से घबड़ाए हुए, वातरोगी और शीत से आकुल को कभी रेचन नहीं देना चाहिये । दूसरों का बलाबल और कोठे की मृदुता तथा क्रूरता को देखकर मात्रा का निर्णय करना चाहिये ॥ ३४३ ॥

३४४ इच्छाभेदीरसः (षोडशः)
सूतगन्धकमेकैकं टङ्कणं द्विगुणं मतम् ।
त्रिभागं त्रिकटु ज्ञेयं जैपालं चाष्टभागिकम् ॥
सर्वं सूक्ष्मं चूर्णयित्वा वल्लमात्रं प्रयोजयेत् ।
इच्छाभेदी रसो नाम मलवातादिरेचनम् ॥
शूलं पाण्डूदरं शोथं गुल्मं पञ्चविधं तथा ।
रेचयेच्छीततोयेन स्तम्भनं तप्तवारिणा १३६३
यो. म.

भाषा—पारा और गन्धक प्रत्येक १ भाग, सुहागा २ भाग, त्रिकटु ३ भाग, और शुद्ध जमालगोटा ८ भाग, इन सबको खरल मे बारीक पीसकर इस की ३ रत्ती की मात्रा का उपयोग करना चाहिये । इस रस का नाम इच्छाभेदी रस है । मल और वात इत्यादि मे यह अच्छा रेचन है । शूल, पाण्डुरोग, सूजन और पाँच प्रकार के गुल्मों मे यह हितकर है । इस के ऊपर ठंढा पानी पीने से रेचन होता है । और गरम पानी से स्तम्भन होता है ॥ ३४४ ॥

३४५ इच्छाभेदीरसः (सप्तदशः)
पातितं स्वेदितं सूतं कर्षमेकं समाहरेत् ।
शुद्धगन्धकतःकर्षं तयोः कज्जलिकां नयेत् ॥
शुष्कमर्दनयोगेन लोहपात्रे निवेशयेत् ।
कज्जलीं धारयेदग्नौ यावत्सर्वा द्रुता भवेत् ॥
पश्चाच्छुण्ठीं पिप्पलीञ्च कङ्कुष्ठं तिन्तिरीफलम् ।
एतत्सर्वं सम्प्रचूर्ण्य प्रत्येकं कर्षमानकम्१३६६
प्रक्षिप्य द्रुतिमध्ये तन्मर्दयेद्द्रुत योगतः ।
उत्तारयेत् ततः पश्चान्मर्दयेत्त्रिफलाजलैः १३६७
वटीं गुञ्जाप्रमाणेन विदधीत विचक्षणः ।
शोषयित्वा करण्डान्तः प्रक्षिपेद्रसतो भिषक् ॥
रोगिणे वितरेदेकां वटीमुष्णेनवारिणा ।
पश्चात्प्रतापयेत्पृष्ठं वह्निना भिषगुत्तमः १३६९॥
विरेचयेद्रोगिणं तमामान्तिकमयं रसः ।
शीतोदकानुपानेन स्तम्भो भवति तत्क्षणात् ॥
पथ्यञ्च पूर्ववद्यावज्जलोदर निवर्त्तने ।
इच्छाभेदी रसो नाम्ना जलोदर निवारणः १३७१

पाचनं स्वेदनं कुर्याद्योगेष्वेतेषु वैद्यराट् ।
अन्यथा नैव कर्तव्यो विरेकः शुभमिच्छता ॥
मा. वि. ज्वरे,

टि० नारायणविलासेऽपि रसाङ्कुशादुद्धृतः पाठः, परं तत्र कङ्कुष्ठस्थाने कङ्कोल मिति दृश्यते । शुण्ठ्यादीनां माने कोऽयमिति दृश्यते । एतावानिविनिमयः कस्मात् सञ्जात इति न लक्ष्यते, इच्छाभेदिता तु तत्रानिवार्यैव कङ्कुष्ठेन यदि मुद्दारशृङ्ग मिति नाम्ना प्रथितं वस्तु नियुज्यते, तदोपदंशादीनामपि निवृत्तिर्भवेत्, यदि च कङ्कुष्ठेन रेवनचीनीति प्रसिद्धं द्रव्यं नियुज्यते तर्हि विरेचनतायामाधिक्यमिति विशेषः ।

भाषा०—पाचन और स्वेदन किया हुआ पारा १ तोला और शुद्ध गन्धक १ तोला मिलाकर इन को सूखे ही घोटकर कज्जली करके लोहे की कढाही मे रखकरनीचे से मन्द अग्नि देकर उपर कज्जली को चलाते रहना जब यह अच्छी तरह पिघल जाय तब इस मे सोंठ, पीपल रेवनचीनी का सत्व अथवा शुद्ध मुर्दासङ्ग और शुद्ध जमालगोटा प्रत्येक १ तोला डालना । फिर घी डालकर उसको घोटना फिर उसको नीचे उतार कर निसोत के क्वाथ से भावना देना और एक १ रत्ती की गोलियें बनाकर और सुखाकर शीशी मे रख देना । रोगी को १ गोली गरम पानी के साथ देकर आमकी तरफ कराकर उसकी पीठ सिकाना जबतक आम न निकल जावे तबतक इस रस से रेचन होगा । जब आम निकलजावे तब ठंढा पानी पिलाने से रेचन बंद करना चाहिये । इस के ऊपर ठंढा पानी पीने से रेचन बंद हो जाता है । दही और भात इसमे पथ्य है । यह इच्छाभेदी रस जलोदर को नष्ट कर देता है । इसका प्रयोग करने मे वैद्य को चाहिये कि पहिले रोगी को पाचन देकर फिर स्वेदन कराले । नहीं तो इस रस से रेचन कराना हितकर नहीं होगा ॥ ३४५ ॥

३४६ इच्छाभेदीरसः (अष्टादशः)

रसो गन्धताम्रे शिलातिन्दुकृष्णो
त्रिवृत्कं द्विकोष्णं समं तुल्यपालः ।
सुधाक्षीरतो मर्दितो वल्लमात्रो
भुजङ्गप्रयातं गदाश्चाशुयान्ति ॥१३७३॥
शर्कराद्रेकनीराभ्यां देयं जाते नवज्वरे ।
मुद्गौदनं सतक्रं वा पथ्यं विश्वज्वरापहम् ॥
र. सि., ज्वराधिकारे

भाषा—पारा, गन्धक, ताम्रभस्म, मैनसिल, तेंद, पीपल, निसोत, सोंठ और कालीमिर्चे ये सब समभाग और इन सब के बराबर शुद्ध जमालगोटा इन सब को थूहर के दूध मे बारीक घोट लेना । इस की ३ रत्ती की मात्रा लेने से सब रोग भाग जाते हैं । इस को नवीन ज्वर मे शक्कर और अदरख के रस के साथ देना । इसमे मूंग की खिचड़ी अथवा भात और छाछ पथ्य है ॥ ३४६ ॥

३४७ इन्दुकलावटी

शिलाजत्वयसी हेम सम्मर्द्यार्ककवारिणा ।
गुञ्जामात्रा वटीः कृत्वा कुर्याच्छायाविशोषिताः
मसूरिकायां विस्फोटे ज्वरे लोहितसंज्ञके ॥
एकैकां दापयेदासां सर्वव्रणगदेषु च ॥१३७६॥
भै. र., मसूरिकाधिकारे

भाषा—शिलाजतु, लोहभस्म और सुवर्ण भस्म सब को बराबर लेकर अर्कक (जिसको मराठी मे फांगळा कहते हैं यह न मिले तो बबई को काम मे ला सके हैं) के रस मे घोट कर १ रत्ती की गोलियें बना कर छाया मे सुखा लेना । इस गोली को मसूरिका, फुंदियां और रक्त मे गये हुए ज्वर मे देना चाहिये । यह गोली व्रण रोगों मे भी दी जाती है ॥ ३४७ ॥

३४८ इन्दुवटी

शिलाजत्वभ्रलौहानि समानि हेमपादिकम् ।
काकमाचीवरीधात्रीवासानामम्भसा पृथक् ॥
भावयित्वा वटीः कुर्याद्द्विगुञ्जाफलमानतः ।
धात्रीतोयेन सम्मर्द्य प्रातः प्रातः प्रयोजयेत् ॥

कर्णनादादयः सर्वे गदा वातोद्भवाश्च ये।
प्रमेहा विंशतिश्चापि नश्यन्त्येतन्निषेवणात्॥
सुधाविश्राणनादिन्दुर्जगतां तापहृद्यथा।
तथैवेन्दुवटी नाम रोगतापनिषूदनी॥१३८०॥

भै. र., कर्णरोगाधिकारे।

भाषा—शिलाजतु, अभ्रकभस्म और लोहभस्म इन सब को बराबर ले और सुवर्ण भस्म या सोने के वर्क एकका चतुर्थांश मिलाकर, मकोय, शतावरी, आंवला, और कमल के रसों से पृथक् २ भावना देकर २ रत्तीकी गोलियें बना लेना। प्रातःकाल एक गोली आंवले के रस मे घोलकर खिलाना। इस से कर्णनाद (विना कारण कान मे आवाज़ आना) इत्यादि कर्ण रोग, वातरोग, और २० प्रकार के प्रमेह नष्ट हो जाते हैं। जैसे संसार को अमृत देकर चन्द्रमा संसार के रोगों को दूर करता है इसी प्रकार यह इन्दुवटी सब रोगों के तापों का नाश करती है॥ ३४८॥

३४९ इन्दुशेखरः

शिलाजत्वभ्रसिन्दूरप्रवालायोरजांसि च।
माक्षिकञ्च तथा तालं समभागानि मर्दयेत्॥
भृङ्गराजस्य पार्थस्य निर्गुण्ड्या वासकस्य च।
स्थलपद्मस्य पद्मस्य कुटजस्य च वारिणा॥
भावयित्वा वटीः कृत्वा कलायपरिमाणतः।
यथादोषानुपानेन गर्भिणीषु प्रयोजयेत्॥
गर्भिणीनां ज्वरं घोरं श्वासं कासं शिरोरुजम्।
रक्तातिसारं ग्रहणीं वान्तिं वह्नेश्च मन्दताम्॥
आलस्यमपि दौर्बल्यं हन्यादेव न संशयः॥
कलेरादौ ससर्जेमं भगवानिन्दुशेखरः॥

भै. र., र. च., गर्भिणीरोगाधिकारे।

भाषा—शिलाजीत, अभ्रसिंदूर (अथवा अभ्रक भस्म और रससिन्दूर), मूंगे का चूर्ण अथवा भस्म, लोहभस्म, सोनामाखी और हरतालभस्म या रसमाणिक्य इन सब को बराबर लेकर, भांगरा, अर्जुन वृक्ष की छाल, संभाळ, अडूसा, स्थलपद्म (अभावमे गोरखमुण्डी) कमल के फूल और कुरैया के रस अथवा क्वाथों से अलग २ भावना देकर जङ्गली बेर के बराबर गोलियें बना लेना। दोषों को देखकर उचित अनुपान के साथ इस का प्रयोग गर्भिणियों के लिये हितकर है। यह रस गर्भिणी स्त्रियों के घोरज्वर, दमा, खांसी, शिरदर्द, रक्तातिसार, सङ्ग्रहणी, उल्टी, मन्दाग्नि, आलस्य और दुर्बलता को निस्सन्देह नष्ट करता है। इस रसको कलियुग के आदिमे शिवजी महाराज ने बनाया था॥ ३४९॥

३५० इन्द्रप्रभावटी

मृतसूताभ्रकं तीक्ष्णं तारं ताप्यं विषं समम्।
पद्मकेसरसंयुक्तं दिनैकं मर्दयेद्द्रवैः॥१३८४॥
स्नुग्वह्निविजयैरण्डवचानिष्पावसूरणैः।
निर्गुण्ड्याश्च द्रवैं मर्द्यं तद्गोलं पाचयेत्पुनः॥
कङ्गुणीसर्षपोत्थेन तैलेन गन्धसंयुतम्।
ततः पक्त्वा समुद्धृत्य चणमात्रा वटी कृता॥
इन्द्रप्रभवटी नाम भक्षयेदार्द्रकद्रवैः।
दशमूलकषायञ्च कणायुक्तं पिबेदनु॥
अपस्मारं निहन्त्याशु यथा सूर्योदयस्तमः॥

र. क., र. र. को., र. क. ल., चि. र., र. चु., बृ. रा., वै. चि., र. र., र. स., भ., र. च.,र. म. मा., अपस्मारे।

टि०—वै. चि. मृतसूताभ्रकं तीक्ष्णं तारताप्य विषं समम् इत्यस्य स्थाने मृतसूताभ्रकं तीक्ष्णमारं कांस्यं मृतं समम् इति पाठान्तरम्।

भाषा—पारेकी भस्म, अभ्रकभस्म, फौलाद भस्म, चांदीभस्म, सोनामाखी और बछनाग सब को बराबर लेकर कमलकेसर मिलाकर थूहर के दूध, तथा चित्रक, भांग, एरण्ड के पत्ते, वच, सेंम के पत्ते, जमींकंद और संभालू के रसों से भावना देना। फिर पुटपाक मे पकाकर मालकंगनी का तेल और गन्धक मिलाकर घोटलेना और दूसरी बार पुटपाक मे पकाना। फिर सरसों का तेल और गन्धक मिलाकर तीसरी बार पकाना। फिर ठंडा करके उस की

चने बराबर गोलियें बना लेना। इसका नाम इन्द्र-ब्रह्मवटी है। इसको अदरख के रस के साथ खाकर ऊपर से दशमूलका क्वाथ पीपल मिलाकर पीना। यह रस अपस्मार (मिरगी) को ऐसा नष्ट करता है जैसे सूर्य का उदय अन्धकार को नष्ट करता है ॥ ३५० ॥

३५१ इन्द्रवटी

मृतं सूतं मृतं वङ्गमर्जुनस्य च त्वक् सिता ।
तुल्यांशं मर्दयेत्खल्वे शाल्मल्या मूलजै र्द्रवैः ॥
दिनान्ते वटिका कार्या माषमात्रा प्रमेहहा ।
एषा चेन्द्रवटी नाम्ना मधुमेहप्रशान्तये ॥
द्राणं शाल्मलिमूलानां मधुना चानु पाययेत् ॥

भै. र., र क., वै र, र र क, र. स स, र र. को, र चि, र सु, र म, भै सा, रसायन स, यो म, र का, प्रमेहाधिकारे ।

भाषा—पारे की भस्म, वङ्गभस्म, अर्जुन (सारढोल या कहुआ) की छाल और मिश्री सब को बराबर लेकर सेमलकी जड़ के रस के साथ दिनभर घोटकर सायकाल को १ माशे की गोलियें बना लेना। यह इन्द्रवटी सभी प्रमेहों को विशेषकर मधुमेह को नष्ट करती है। इस के ऊपर ४ माशे भर सेमलकी जड़ का रस शहद के साथ मिला देना चाहिये ॥ ३५१ ॥

३५२ इष्टार्थसिद्धिगुटिका

अङ्कोलार्कपलाशद्विकण्टकीगिरिकर्णिकाः ।
सुरदाली च गुञ्जा च क्षुद्रालर्कपुनर्नवाः १३९२
दशवल्लीद्रुमाःश्वेतकेसराः श्वेतपुष्पकाः ।
तेषां तुल्यानिबीजानि चूर्णीकृत्यातिसौक्ष्म्यतः
तन्मूलत्वग्रसैरेवमजाक्षीरेण भावयेत् ।
तैलमर्कपुटैर्पातकृत्य घटुशो हरेत् ।
शुद्धसूतं पलन्त्वेकं तैलं तत्तुल्यमात्रकम् ।
अधरोत्तरकं कृत्वा वज्रमूषान्तरे क्षिपेत् १३९५
ध्मात्वा मुहूर्तमात्रेण बद्धो भवति स रसः ।
अनेन सर्वपापाणां रागमुद्धत्यमाप्नुयुः १३९६
इष्टार्थसिद्धिगुटिका नाम्ना लोके प्रकीर्तिता ।
घृतामेवजलोत्पलनारिकेलेन पाचयेत् १३९७

१ पाठान्तर–मल्लेन विपाचयेत्

निक्षिपेन्मुखमध्येयो देवैरपि न दृश्यते ।
जललोहाग्निशस्त्रादिवाचां स्तम्भं करोति च ॥
कृष्णगोक्षीरसारेण पक्त्वा चास्ये त्वहर्निशम् ।
तत्सारसेवया देहसिद्धिर्मासत्रयाद्भवेत् १३९९
आयुष्यपुष्यसन्तानतेजोनलकरी भवेत् ।
षण्मासासेवया नित्यं जरामरणवर्जितः १४००
गरुत्मत्पक्षितैलेन दोलायन्त्रेण पाचयेत् ।
निक्षिपेन्मस्तके लोको वश्यो भवति तत्क्षणात् ॥
हस्ते या कर्पणं वक्त्रे वाचस्पतिसमो भवेत् ।
यस्यासौ गुटिका सिद्धिर्भवेत्तस्य गृहेऽनिशम् ॥
सर्वैश्वर्याणि तिष्ठन्ति तद्राज्यं सुस्थिरं भवेत् ।
भूतप्रेतपिशाचादिदुष्टग्रहनिवारणम् १४०३॥
सर्वारोग्यकरी तस्य रोगभीतिर्न जायते ।
इष्टार्थसिद्धिरस्य स्यात्कालमृत्युजयो भवेत् ॥
ताम्रशुद्धिं ततः कृत्वा धत्तूररसयोगतः ।
रसस्य स्पर्शमात्रेण जाम्बूनदमयं भवेत् ॥
रसस्पर्शनमात्रेण रञ्जनं जायते क्षणात् १४०५

ताम्रदीपनग्रासप्रकारः—

ब्रह्मदण्डी च चाण्डाली चित्रको व्याधिघातकः ।
द्विक्षार तुल्यलवणं नरसारं समांशकम् १४०६॥
मातुलुङ्गरसैर्मर्द्यं मधूस्थाप्यधरोत्तरम् ।
क्षिप्त्वा वह्नौ शनैर्ध्मात्वा स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ॥
तद्वदेवं सप्तवार कृत्वा मूषान्तरे क्षिपेत् ।
तद्दीपनगुणो भूत्वा क्षुधार्तो व्याघ्रवद्भवेत् ॥
लोहजालसमुद्रस्य ग्रसने वडवानलः ।
अतस्तस्य चतुर्थांशं ग्रासं दत्वा सुहाटकम् १४०९
भूसारस्य रुदन्त्याश्च स्वरसं पूरयेन्मुहुः ।
आतपे याममात्रेण जीर्णं भवति हाटकम् ।१४१०
पुनस्तस्य तृतीयांशं ग्रासं दत्वा क्षणाद्ग्रसेत् ।
द्वितीयांशं पुनस्स्वर्णं स्यात्पश्चाद्मधरोत्तरम् ॥

समांशं निक्षिपेदेवं ग्रासयित्वाथ बुद्धिमान् ।
तदूर्ध्वं सर्वलोहानां क्रमं ज्ञात्वा विनिर्दिशेत्
प्रतिक्षणं प्रतिदिशेदधिकं दीपनं भवेत् ।
तथा पलप्रमाणे तु रसबद्धे च हाटकम् १४१३॥
सहस्रपलमादद्याद्ग्रासंचेद्यदि शक्तिमान् ।
तथा तस्य मुखं बद्धं क्षमं भवति दैविकम् ॥
यदि वा तदबद्धश्चेदशक्यो धूर्जटेरपि ।
कियन्ति लोहजालानि सन्ति सर्वाणि भूतले ॥
ग्रासं दातुं सुसम्पूर्णं ब्रह्मणापि न शक्यते ॥

अथ रसमुखबन्धनप्रकारः—

रसबन्धस्यमर्मातिगूढं वक्ष्यामि गूढकम् ।
समन्त्रमुक्तमार्गेण गूढं तद्बन्धमाचरेत् १४१६॥
कृष्णगोरोचनं कृष्णसाररोचनमेवच ।
प्रथमार्तवजं रक्तं गजशुक्रं चतुष्टयम् ॥१४१७॥
एवस्सर्वं समांशञ्च स्त्रीस्तन्येन च मर्दयेत् ।
त्रिबिन्दुमात्रं तद्बन्धं मन्त्रयुक्तं प्रयोजयेत्

मन्त्रः—ॐ घटघटाय महारसभैरवाय मुखं बन्ध मुखं बन्ध सुभीपय सुभीपय हुंफट्स्वाहा

समन्त्रं यथा धीमान् प्रयोगं कुरुते क्षणात् ।
रसबन्धमवाप्नोति रसेन्द्रः साक्षयो भवेत् ।
तस्मिन्काले महाघोषो जायतेऽश्मनिपातवत् ।
तस्माज्जीवति यो मर्त्यस्स ईश्वरसमो भवेत्
अथवा तद्भयं गत्वा मृतो भवति सो नरः ।
आदौ भैरवमाराध्य निर्विघ्नेन समापयेत्
महाभैरवमन्त्रेण कुर्याद्रक्षामथात्मनः ।
यथातन्मुखबन्धः स्यात्तथाक्षीरे विनिक्षिपेत् ॥
एकविंशतिवारेण गोक्षीराब्धिं पिबेद्यदा ।
तदूर्ध्वं निक्षिपेत्कूपे तडागे वा जलाशये
तज्जलानि च सर्वाणि सप्तरात्रेण सापिबेत् ।
श्रीचन्दनञ्च कर्पूरं समांशं मेलयेज्जले १४२४॥
अहोरात्रञ्च संस्थाप्य कुर्वीत च सुरक्षिताम् ।
गुटिकां तां समादाय शिरस्याक्षिप्य यो नरः
भुङ्क्ते चेत्परमान्नञ्च वडवानलवद्भवेत् ॥१४२५॥

इति रसमुखबन्धप्रकारः ।

अथ वेधमुखरसप्रकारः—

गन्धकाभ्रकतैलं तद्ग्रासं दत्त्वा सुबुद्धिमान् ।
पञ्चसाहस्रवेधी च तारे नागे तथा भवेत् १४२६
अयस्ताम्रद्वयेऽर्धञ्च वङ्गञ्च द्वादशीं भवेत् ।
अभ्रकस्य द्रुतिं सम्यङ्मेलयित्वा रसेनच १४२७
गुटिकासाक्षयाऽथ्याच आवर्त्यान्तेऽक्षया भवेत्।
तत्सारसेवया वाचि मोहजालं विनाशयेत् ॥
तारग्रासञ्च कुरुते वङ्कताम्रद्वयार्धकम् ।
सहस्रदशवेधी च शुद्धतारे भवेत्पुनः १४२९॥
सहस्रवेधी पाषाणं माक्षिकञ्च मनःशिला ।
हिङ्गुलंतालकञ्चैव हरिद्राख्यञ्चगन्धकम् १४३०
एतत्सर्वं समं कृत्वा मातुलुङ्गाम्लमर्दितम् ।
चणप्रमाणवटिकाः कृत्वा ग्रासं ददाति च १४३१
षट्त्रिंशत्पुटमात्रेण धूमवेधी भवेद्रसः ।
लोहसिद्धिं यथैवाभूद्देहसिद्धिस्तथा भवेत् ॥
र. कौ., (हा.)

टि० अत्र पलाशाद्वि इत्यनेन पलाशद्वयमित्यर्थोऽभिप्रेतः, यद्यपि द्विशब्देन सह समासे तस्य विशेषणत्वात्पूर्वप्रयोग उचितस्तथापि वैद्यके ज्योतिश्शास्त्रे च एतन्नियमस्य नात्यन्तं पालनं दृश्यते; उभयथापि प्रयोगाः शतशो दृष्टचरास्सन्तीति न विदुषां दृष्टि अविर्भूतम् । तत्रैकः प्रख्यातो द्वितीयश्च कण्टकीपलाश इति नाम्ना तन्त्रशास्त्रे धातुवादे च प्रसिद्धतरः, पलाशे पलाशत्वेनैकत्वस्य दुर्निवारत्वाद्द्वित्वे सत्यपि दशत्वसङ्ख्यानातिरिच्यते, कण्टकी शब्देन प्रकरणवशाच्छाल्मली ग्राह्या ।

भाषा—अङ्कोल, आक बड़ा, पलाश, कण्टकीपलाश (हि. फरहद, मराठी पंगारा, गु० पांडेरो), सेमल, शिवक्रान्ता, बन्दाल, गुञ्जा, भटकटैया, आक छोटा, पुनर्नवा ये दश बेल (लता) और झाड जिनका फूल और केसर सब सफेद हों यद्यपि फूल बहुत जगह सफेद देखने मे आता है पर केसर पीली हुआ करती है सो ऐसे नहीं लेना, यहां पर पलाश दो तरह का लिया है पर यह प-

शाखजाति मानकर उसकी गणना एकही की है । इन दशलताशाखों के बीज तुल्य प्रमाण में लेना । उनको अलग २ बहुत महीन चूर्ण करके इकट्ठे मिलाकर क्रमश दश दश भावनाए अडू और जडकी छाल के रस की देकर सबसे पीछे बकरी के दूध की देकर उसे नई और साफ कासे की थाली के भीतर आधी थाली तक लेप एकजव के बराबर मोटा देकर खूव कड़ी धूप मे टेढी करके खड़ी कर देना। जिससे कि सूर्य की तीक्ष्ण किरणें दवा के ऊपर पड़ें, उस कल्क मे से तैल टपक कर नीचे जमा हो जायगा। इस प्रकार तैल निकालकर दीपन और मुखबन्धन संस्कार किये हुए पारे मे से ४ तोले लेकर वज्रमूषामे २ तोला तैल डालकर बीच मे पारा रखकर २ तोला तैल ऊपर से डाल देवें, और उस का मुख बन्द करके धमन करें तो दो घड़ी मे पारा बध जाता है। इसी तरह नीलमप्रभृति जो रत्न हैं उनको धमन करने से उनका उत्तम चमकीला और स्थायी रंग हो जायगा। कीमत भी पहिले की अपेक्षा कम से कम दशगुनी हो जायगी। इस गुटिका का नाम इष्टार्थसिद्धिगुटिका है। इसी गुटिकाको जलोत्पन्न नारियल अथवा "नरल" (अप्रसिद्ध है दक्षिणदेशीय नाम है) के रस मे पकाकर मुख मे रखने से देवताभी न देख सकें ऐसा अदृश्य होवे, जल, लोह, (शस्त्र) अग्नि, शुक्र और वाणी का स्तम्भन होवे। काली गाय के दूधकी मलाई मे पकाके मलाई को खा जावे और गोली को २४ घण्टे तक मुख मे रक्खे, ऐसे रोज करने से तीन महीने मे देहसिद्धि होगी। आयु, रूपता, सन्तान, कान्ति, बल, बढेंगे। ६ महीने के सेवन से बुढापा दूर होकर दीर्घायु को प्राप्त होता है। गरुड़ पक्षी के तैल मे दोलायन्त्र से पकावे फिर उसे जिसके मस्तक पर रक्खे वह वशी होवे। मुख मे रखने से वाग्मी होवे। जिस पुरुष के पास यह गुटिकासिद्धि है उसके घरमे हमेशा समस्त ऐश्वर्य रहते हैं। जिस राज्य मे हो वह राज्य स्थिर होता है। भूत, प्रेत, पिशाचादि और दुष्टग्रहजनित पीडा शान्त होती है। वर्तमान रोग नष्ट होकर भावी रोगों का भय नहीं होता है। बहुत कहने से क्या इससे इष्टमात्र की सिद्धि होती है। शुद्धताम्र को गलाकर धतूरे के रसमे निर्वापित करके गलाकर साफ कर लेवे। फिर इसको गलाकर इस गोली का स्पर्श करने से सुवर्ण जैसा हो जाता है इसके स्पर्श से धातुमात्र मे रङ्ग आ जाता है।

अब इसके दीपन ग्रास का प्रकार कहा जाता है। महादण्डी, चाण्डाली (शिरलिङ्गी) चित्रक, अमलसास, सज्जीखार, यवक्षार, तुत्थक, सैन्धव, नोसादर सब समभाग लेकर बिजौरे के रस से मर्दन करके बद्धपारद के नीचे ऊपर रख के अग्नि मे धीरे से धमन कराके निकाल लेवे, इसप्रकार ७ बार करे, पर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकाले और दूसरी बार नवीन मूषा मे धरे, इस तरह उसका दीपन संस्कार होकर व्याघ्रकी तरह बुभुक्षित होजायगा। लोहभेदरूपी समुद्र के ग्रासकरने के लिये यह बडवानल जैसा हो जाता है। इसके बाद सुवर्ण को बीज बनाकर उसमे चतुर्थांश ग्रास देना, भूसार (अप्रसिद्ध है पर, इसकी जगह आकका बन्दाक जिसको आकका मूसल मध्यप्रान्त मे और अकमूसा पंजाब मे कहते हैं उसका रस लेने मे हर्ज नहीं है) रुदन्ती का रस बारबार देवें और धूप मे रक्खे, एक पहर मे दिया हुआ ग्रास जीर्ण होजायगा, फिर इसीतरह क्रमसे तृतीयांश, आधा और सम ऐसे ग्रास देवे, इसके बाद अन्य कोष्ठों की कठोरता मृदुता देखकर ग्रासके प्रमाणको निर्धारित करे। यदि हरवक्त ग्रास देता रहे तो अधिक दीपन होता जाता है इसतरह इसकी शक्ति बढ़ाके १ पल पारे मे १ हजार पल तक सुवर्णका ग्रास दे सके हैं। यदि इसका मुखबन्ध संस्कार हो जावे तो चाहे जितना ग्रास दे सकते हैं उसमें दैविक शक्ति आजातीहै। कदाचित् मुखबन्ध संस्कार न हुआ हो तो साक्षात् धूर्जटि भी इस

काम कर नहीं कर सकते। पृथ्वी मे यावन्मात्र विद्यमान लोहों का ग्रास कराना। इस कामके लिये यदि ब्रह्मास्त्रयत हों तो कर सक्ते हैं दूसरे की सामर्थ्य नहीं है। इस तरह रसमुखबन्धका यह एक साधारण क्रम बतलाया है।

इसका गूढ़ रहस्य आगे कहा जाता है मन्त्रके साथ गुप्त जो रसबन्ध प्रकार है उसे करे। काली गायका गोरोचन, काले मृग का रोचन (पित्त) प्रथमार्तवका रक्त, हाथी का शुक्र यह सब समभाग लेकर स्त्रीके दूध से मर्दन करे, इस द्रवके तीन बिंदु मन्त्र के साथ १ तोले पारे मे डाले, मन्त्रः—ॐ घटघटाय महाभैरवाय मुखबन्ध मुखबन्ध मुर्भापय मुर्भापय हुंफट् स्वाहा—पारे को बुभुक्षित नहीं समझ के इस प्रयोग को करे रसबन्ध होजाता है और उस पारे को चाहे जितनी आग पर रक्खें वह अक्षय होजाता है जिस समय मन्त्रके साथ पारद मे निःक्षेप देंगे उस समय बिजली पड़ने के समान महाभयानक शब्द होगा। यदि उसको सुनकर साधक निर्भय रहगया तब तो यह साक्षात् ईश्वर के समान हो जाता है कदाचित् दुर्भाग्यसे हृदय व्यापार बद हो गया तो गया, इसलिये उचित है कि प्रथम भैरव की साधना करके फिर इसकाम मे प्रवृत्त होवे तो यह विघ्न उपस्थित न होगा महाभैरव मन्त्र से आत्मरक्षा कर लेवै जब देखे कि पारे का मुख बन्द हुआ तैसे गोक्षीर मे डाल देवे और निकाले, इस प्रकार २१ वार करने से तमाम गोदुग्ध को शोख लेवे तब उसे सुरक्षितरूप से बावड़ी या कूए मे लटका देवे, सातदिन के भीतर तमाम जल सूख जावेगा। ऐसे तालाव प्रभृति तमाम जलाशयों मे चाहे जिस जगह रक्खें वह जल सूखने में अत्यन्त आश्चर्य मालूम पड़ेगा यह कौतुक देखने के बाद श्रीचन्दन और कपूर घिसकर बराबर के जल मे मिलाकर उसमे गोली अहोरात्र रखकर सुरक्षित करके रख छोड़े।

इस गोली को मस्थे मे रखके उत्तमान्न खाने बैठे तो वड़वानल जैसा आश्चर्य होवै। यह रसमुखबन्धकाप्रकार है। इस गोली से धातुवाद का कामलेना हो तो गन्धक और अभ्रक की द्रुति का इसे ग्रास देना तो यह चांदी और नाग मे ५ हजारवें अंशसे वेध करेगी।

शुद्ध पारद, लोह, ताम्र ये समभाग लेकर इन से आधा वङ्ग और बारहवां हिस्सा अभ्रक की द्रुति मिलाकर गलावें, गलने पर उस सिद्धार्थ गुटिका को उसमे डुबा देना तो यह दूसरी गोली अक्षयाख्य तैयार होगी इस गोली को गोदुग्ध की मलाई में पकाकर खाने से और गोली को मुख मे रखने से दिव्य ज्ञान उत्पन्न होगा और वाणी के जितने भी दोष हैं वे सब दूर होंगे। और इस (अक्षयाख्य) गोली को बीजबनाई हुई चांदीका ग्रास दिया जाय तो उसमे जीर्ण हो जायगा, वङ्ग और ताम्रका ग्रास दिया जाय तो अपने से अर्धभाग तक ग्रास करेगी, ये तीनों जीर्ण होने के बाद शुद्ध चांदी मे दशसहस्रांश हिस्सा देने से वेधक होगी। सहस्रवेधी (इसी नाम से दक्षिणमे प्रसिद्ध है) पाषाण, सोनामाखी, मैनसिल, शिंगरफ हरिताल, हलदिया जहर या हल्दी, गन्धक ये सब समभाग लेकर बिजौरे के रस मे मर्दनकर चने प्रमाण गोली बनाकर इनका ग्रास देवे, ऐसा ३६ वार करने से यह सिद्धार्थ गुटिका धूमवेधी का काम करेगी। इस (इष्टार्थसिद्धि) गुटिका से जैसे लोहसिद्धि होती है वैसे ही देहसिद्धि होती है ॥ ३५२ ॥

३५३ इन्द्रोक्तरसायनम्

बल्यानां जीवनीयानां बृंहणीयाश्च या दश।
पयसःस्थापनानाञ्च खदिरस्याशनस्य च१४३३
खर्जूराणां मधूकानां मुस्तानामुत्पलस्य च।
मृद्वीकानां बिडङ्गानां वचायाश्चित्रकस्य च॥
शतावर्याः पयस्यायाः पिप्पल्या जोङ्गकस्य च।
ऋद्धयानागबलायाश्च हरिद्रायाश्चनस्य च१४३५

त्रिफलाकण्टकार्योश्च विदारीकन्दनस्य तु ।
इक्षूणां शरमूलानां श्रीपर्ण्यास्तिनिशस्य च ॥
रसाः पृथक्पृथग्ग्राह्याः पलाशक्षार एव च ।
एषां पलोन्मितान् भागान् पयोगव्यं चतुर्गुणम्
द्रोणाश्च तिलतैलस्य द्वे च गव्यस्य सर्पिषः ।
तत्साध्यं सर्वमेकत्र सुसिद्धं स्नेहमुद्धरेत् १४३८॥
तत्रामलकचूर्णानामाढकं शतभावितम् ।
स्वरसेनैव दातव्यं क्षौद्रस्याभिनवस्य च १४३९॥
शर्करा चूर्णपात्रश्च प्रस्थमेकं प्रदापयेत्
तुगाक्षीर्याः सपिप्पल्याः
स्थाप्यं सम्मूर्च्छितञ्च तत् ॥१४४०॥
शुचौदृढे मार्तिके कुम्भे मासार्द्धं घृतभाविते ।
मात्रामग्निसमां तस्य तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् १४४१
हेमताम्रप्रवालानामयसः स्फटिकस्य च ।
मुक्तावैदूर्यशङ्खानां चूर्णानां रजतस्य च ॥१४४२
प्रक्षिप्य षोडशीं मात्रां विहरन्यायासमैथुनम् ।
जीर्णे जीर्णे च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा १४४३
सर्वरोगप्रशमनं वृष्यमायुष्यमुत्तमम् ।
सत्त्वस्मृतिशरीराग्निबुद्धीन्द्रियबलप्रदम् ॥
परमूर्जस्करञ्चैव वर्णस्वरकरं तथा ।
विषालक्ष्मीप्रशमनं सर्ववाचोगतप्रदम् १४४५॥
सिद्धार्थतामभिनवं वयश्च
प्रजाप्रियत्वञ्च यशश्च लोके ।
प्रयोऽयमिच्छद्भिरिदं यथाव-
द्रसायनं ब्राह्ममुदारवीर्यम् ॥ १४४६ ॥

च., रसायने

भाषा—बल्यगण (छोटी इलायची, केशवके-बीज, शतावरी, मापपर्णी, क्षीरविदारी, असगन्ध, शालपर्णी, रोहणकी छाल, बला और अतिबला ये दश बल्य हैं) जीवनीयगण (जीवक, ऋषभक, मेदा, महामेदा, काकोली, क्षीरकाकोली, मुद्गपर्णी, मापपर्णी, अर्कपुष्पी (अभावमें डोडी) और मुलेठी ये दश जीवनीय हैं) बृंहणीय गण (खिरनी, नकछिकनी, बला (पीली), काकोली, क्षीरकाकोली, बला (सफेद), कंघी, बनकपास, क्षीरविदारी और विधारा ये १० बृंहणीय हैं) और वयःस्थापनीयगण गिलोय, हरड, आंवला, मोती, वच, अर्कपुष्पी, शतावरी, ब्राह्मी, शालपर्णी, पुनर्नवा ये १० वयःस्थापनीय हैं) खैर, विजयसार, कचूर, महुवा, नागरमोथा, लालकमल, मुनक्के, गिलोय, वच, चित्रक, शतावरी, खिरनी, पीपल, अगर, ऋद्धि, नागबला, हल्दी, धव, त्रिफला, कण्टकारी, विदारीकन्द, चन्दन, ईख, सरकण्डा, गंभार और हलदरवा, इनसबके रसों को अलग २ निकाललेना (जिसका रस न निकले तो क्वाथसे काम चलसकता है) और इलायचीके बराबर ढाकका क्षार ये उपरोक्त सब प्रत्येक ४ तोले लेना और गौका दूध सबसे चौगुना और तिलका तैल और गौका घी प्रत्येक ४ सेर (६४ तोलेका सेर) लेकर चूल्हेके ऊपर रखकर नीचेसे मन्द अग्नि देना । जब सिद्ध होजाय तब स्नेह (तेल और घी) के भागको अलग निकाल लेना फिर उसमें आंवलों के रससे १०० बार भावना दियाहुआ आंवलोंका चूर्ण नवीन शहद और मिश्रीका चूर्ण प्रत्येक २५६ तोले, वंशलोचन और पीपलका चूर्ण ६४ तोले डालकर और मिलाकर १५ दिन जिस मिट्टीके बर्तनमें घी रक्खा जा चुका हो उसमें भरदेना । उसमें फिर सोना, तांबा, प्रवाल, लोहा, स्फटिक, मोती, वैदूर्य, शङ्ख और चांदी (सबकी भस्में) उपरोक्त अवलेहके ⅟₁₆ (सब मिलाकर) डाल देना इसको जठराग्निके अनुकूलमात्रामें खाना जब औषधी जीर्ण होजावे तब घी और दूधके साथ साठीका पथ्य खाना, इसके सेवन करनेमें परिश्रम और मैथुन नहीं करना चाहिये । यह रसायन सब रोगोंको शान्त करता है वृष्य और आयुको बढानेवाला है, सत्व, स्मृति, जठराग्नि, बुद्धि और इन्द्रियोंके बलको बढाता है, तेज, वर्ण और स्वरको देता है, विष और अलक्ष्मीका नाश करता है, सब विद्याएं इसके सेवन करनेसे जल्दी आती हैं । अर्थसिद्धि, युवावस्था, लोकप्रियता और

पराको जो चाहते हैं वे इस अद्भुत शक्तिवाले ब्रह्म रसायनका विधिपूर्वक सेवन करें ॥ ३५३ ॥

३५४ ईश्वरोरसः

स्वेशौधात्रीफलद्रावै र्भाव्यौ सप्ताहमीश्वरः ।
नीलादिमेहहृन्माषो श्वेतानिम्बदलाम्बुयुक् ॥

रसायनसं०, प्रमेहाधिकारे-

भाषा—अभ्रकभस्म और पारा बराबर लेकर ७ दिनतक आमलेकि रससे भावना देना यह ईश्वररस है नीलमेह इत्यादि प्रमेहोंको नष्ट करता है । इसकी मात्रा १ मासा है और इसका अनुपान चचका काथ अथवा नीमके पत्तोंका रसहै ॥ ३५४ ॥

३५५ उड्डामरो रसः

शुद्धं सूतं समं गन्धं सूतांशं मृतताम्रकम् ।
शाकवृक्षस्य पञ्चाङ्गद्रवै र्मर्द्यं दिनद्वयम् १४४८
दिनं सर्पाक्षिजे द्रावे रुद्ध्वा लघुपुटे पचेत् ।
पञ्चधा भूधरे चाऽथ चूर्णं जैपालजं समम् ॥
त्रिगुञ्जं भक्षयेदाज्यैः पित्तगुल्मप्रशान्तये ।
द्राक्षाहरीतकीक्वाथ मनुपानं प्रकल्पयेत् ।
रस उड्डामरो नाम पित्तगुल्मं नियच्छति१४५०

र. र., रसायन सं., टो., र. का., र. को., गुल्माधिकारे । रसायनसङ्ग्रहे चड्डामेति नाम प्रतिपादितम् ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, और ताम्रभस्म ये सब बराबर लेकर सागवृक्षके पञ्चाङ्गके क्वाथ में दो दिन घोटना । और एक दिन औंधाफूली के रस मे घोटकर कपड़मिट्टी करके लघुपुट मे फूंक देना । फिर पाँच बार भूधर पुट मे फूंकवर बराबर प्रमाण मे शुद्ध जमालगोटेका चूर्ण मिला देना । इसकी तीन रत्ती की मात्रा घीके साथ लेनेसे पित्तगुल्म शान्त होता है । ऊपरसे दाख और हरड़ का क्वाथ पीना चाहिये । यह उड्डामर नामवाला रस पित्तगुल्मको नष्ट करता है ॥ ३५५ ॥

३५६ उड्डामरेश्वरो रसः

भागोत्तरंटङ्कणहंसपाद-
व्योषैः समांशै रपि दन्तिबीजैः ।
स्याच्चण्डसिद्धो ज्वरगुल्मशूल-
शोफे विदारीषु हितो द्विवल्लः १४५१

र. प्र.,

भाषा—सुहागा, शिंगरफ, व्योष (त्रिकटु) इन सबकी बराबर शुद्ध जमालगोटा लेकर खरल करके रख छोडना, अथवा अदरख के रस के साथ घोटकर इसकी ६—६ रत्ती की गोलियां बना लेना इसमे से यथायोग्य अनुपान के साथ देने से यह ज्वर, गुल्म, शूल, शोथ, विदारी, इन सबको दूर करता है इसका चण्डसिद्ध अथवा उड्डामरेश्वर नाम है । इसमे शीतोपचारसे रेचन होता है और उष्णोपचार से बन्द होता है ॥ ३५६ ॥

३५७ उत्तरवाहिनी वटी ॥

हिङ्गुलं गन्धकं तालं भर्जितं मृदुनाग्निना ।
जातीफलं जातिपत्रं सूरणाख्याहिफेनकम् ॥
कोरिते पूरितं स्विन्नं सिद्धगोधूमचूर्णके ।
पिनद्धं भर्जितं तैले कृष्णधूर्तफलान्तरे १४५३
जातीफलैर्धूर्तरसैः पञ्चाशद्भावना ददेत् ।
ईशानी मस्तकी सर्पिर्भृष्टपोलानि गुग्गुलुः ॥
विषतिन्दुजमोदं च तथा सामुद्रशोषकम् ।
टङ्कणं च समांशानि किञ्चिद्विषकसंयुतम् ॥
गुटी द्विमाषप्रमिता भवेदुत्तरवाहिनी ।
विधेया मधुनाऽनेन लेहेन तु पिबेदिमाम् ॥
त्रिफला द्वे हरिद्रे च अम्बाम्राऽर्जुनदाडिमम् ।
आक्षी द्राक्षा वनद्राक्षा पलाशप्लक्षकेतकम् ॥
विङ्गन्या लकुचः शृङ्गी काञ्चनारश्च तिन्तिडी ।
अम्लिका पूगपनसच्छिक्का आसां त्वचां रसाः
अष्टमागाम्बुना शिष्टक्वाथलेहं च कारयेत् ।
जातीपत्रफलं मोचरसमुस्तामरीचकम् १४५९
बिल्वपेयाम्रयीजेन्द्रयवोशीराहिफेनकम् ।
रसाञ्जनं चामलकत्वक्चूर्णं विमिश्रयेत्१४६०
लेहोऽयं केवलो व्याधि मसाध्यमपि साधयेत् ।
मध्यां गुटीं जयेत्सर्वानतीसारान् सुदुस्तरान्॥

र. च., अतीसारादौ ।

भाषा—शुद्ध सिंगरिफ, शुद्ध गन्धक, हरिताल-भस्म या रसमाणिक्य, इनकी कज्जली बनाकर कड़ाहीमे डालकर द्रुत कर लेना। और फिरसे इसकी कज्जली बना लेना। फिर इस मे जायफल, जावित्री, जङ्गली सूरणकन्द, अफीम प्रत्येक सिंगरिफ के बराबर मिलाकर गोली बना लेना। और एक अधपक्का बड़ा काले धतूरे का फल लेकर उसके बीच मे कोरकर एक गर्त बनाकर गोली को भीतर रख उसकी डाट से बन्द करके कच्चे सूत से बांध देना और गेंहू के आटे की बाटीमे रखकर निर्धूम छाने की आगिमे सेकना। जिसमे बाटीफूलकर फट जावे स्वाङ्गशीतल होनेपर निकाल के धतूरे के फल सहित पीसकर जायफल के क्वाथ तथा धतूरे के रस से पच्चीस २५ भावना देना। फिर इस मे मोचरस, मस्तगी, घीमे भूना हुआ हीराबोल, गूगल, कुचिला, अजमोद, समुद्रशोष (बिधारे के बीज) चित्रक और सुहागा ये सब मिलाकर भावना दी हुई दवा के बराबर डालकर मधु से घोटकर दो दो माशे की गोली बना लेना। इस गोली का नाम उत्तरवाहिनी है। इसे नीचे लिखे हुए लेह के साथ देना। त्रिफला, हल्दी, दारुहल्दी, जामुन, आम, अर्जुन, अनार, इन की छाल, बहेडा, द्राक्ष, जंगली द्राक्ष, पलाश, पाकर, केवड़े का फूल, गन्धप्रसार, बड़हर, कायफलसीगी, कचनार की छाल, इमली, गोरख इमली, सुपारी, कटहर, नकछिकनी इन की यथासम्भव छाल के स्वरस अथवा अष्टभागावशिष्ट क्वाथ मे बराबरकी मिश्री डालकर चासनी बना लेना, इसमे जायफल, जावित्री, मोचरस, नागरमोथा, मिर्च, बेलगिरी, आमकी, गुठली, इन्द्रजव, खस, अतीस, रसोत, आंवले की छाल अथवा आंवले, इनका चूर्ण चासनी से चतुर्थांश मिलाकर रख देना। यह केवल अवलेह ही अतिसार प्रभृति को नष्ट करता है। और इसके साथ उत्तरवाहिनी दी जाय तो फिर कहना ही क्या है। असाध्य से असाध्य अतीसार इस से नष्ट होते हैं॥ ३५७ ॥

३५८ उदकमञ्जरीरसः (चन्द्रशेखरः) प्र०

सूतो गन्धष्टङ्कणः सोषणश्च
सर्वैस्तुल्या शर्करामत्स्यपित्तैः ।
भूयोभूयो मर्दयेत्तस्त्रिरात्रं
बल्लो देयः शृङ्गवेरद्रवेण ॥१४६२॥
तापे शीतं भोजयेत्तक्रभक्तं
वृन्ताकाढ्यं पथ्यमेतत्प्रदिष्टम् ।
अन्हैकेनोग्रं हन्ति सद्यो ज्वरन्तु
तापाधिक्ये मूर्ध्नि तोयं विदध्यात् ॥१४६३

र. प्र., वै. र., भै. र., वृ. यो. त., र. से., भा. प्र., र. र. दी., रसावतार, चि. र. म., र. सं., र. को., र. का., र. रा. शि., र. क., डो., रसायन सं., नि. र., र. सु., रस० सं., ज्वराधिकारे। र. चि., र. मं., र. र., धो. र., रस चि., र. चं, र. सि., सु. प्र., र. क. यो., र. क, ल.,

टि०—अत्र केषुचित्पुस्तकेषु उदकमञ्जरीस्थाने चन्द्रशेखर इति नाम रक्षितं। तत्रोदकमञ्जरी न दृश्यते यथा योगरत्नाकरे, कुत्रचिच्च उदकमञ्जर्येव दृश्यते चन्द्रशेखरस्य दर्शनाभावो यथा भावप्रकाशे—कुत्रचिच्च महानुभावै रुभौ विन्यस्तौ यथा रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे तत्रोभयत्रापि कुत्रचिन्मरिचंतागृहीतं कुत्रचिच्च शिला गृहीता दृश्यते। तत्र शिलाघटितो योगोऽतीव तीक्ष्णः शर्करायटितस्तु तदपेक्षया सौम्य इति व्यवस्था करणीया; कुत्रचित्—शर्करासहितःउदकमञ्जरी शिलायुक्त चन्द्रशेखरेति व्यवस्थापितं, परं सर्वैकान्तिकम्, उभयत्र तद्दर्शनादिति दिक् ।

भाषा—पारा, गन्धक, सुहागा और कालीमिर्च इन सब को बराबर और सबके बराबर शक्कर लेकर तीन दिन तक कईवार मछली के पित्ते से भावना देना। इस रस को अदरख के रस के साथ ३ रत्ती भर देना। यदि इस को खाने से गरमी मालूम पड़े तो शीत उपचार करना। और पथ्य मे छाछ, भात और बैंगन का शाक देना। यह रस एक ही दिन के प्रयोग से घोर से घोर कफवात-जन्य ज्वर को नष्ट करता है। यदि अधिक गरमी

मालूम होवे तो शिर पर पानी की धारा देनी चाहिये ॥ ३५८ ॥

३५९ उदकमञ्जरिरसः (द्वितीयः)

शुद्धनागं शुद्धवङ्गं रसं शुद्धं समाहरेत् ।
प्रत्येकं समभागं तद् द्विगुणं शुल्वपत्रकम् १४६४
नागं वङ्गं रसं खल्वे निम्बुनीरैः प्रमर्दयेत् ।
तेन पत्राणि संलिम्पेच्छुल्वजानि भिषग्वरः ॥
शुद्धं दैत्येन्द्रमादाय शुल्वाद्द्विगुणमात्रया ।
निम्बूरसेन सम्मर्द्य शुल्वपत्राणि लेपयेत् ॥
तुत्थं भागएकं ग्राह्यं तावानेव हि गन्धकः ।
एकीकृत्याथ सञ्चूर्ण्य सम्पुटं दृढमानयेत् ॥
अधो भाण्डे त्वर्धचूर्णं प्रक्षिपेत्तदुपर्यथ ।
लिप्तपत्राणि निःक्षिप्य तदूर्ध्वं त्वर्धचूर्णकम् ॥
निक्षिप्योपरि तस्याथ शरावं सुदृढं क्षिपेत् ।
सन्धिलेपं दृढं कृत्वा भस्मना पूरयेत्ततः १४६९
सम्पुटं रचयेत्पश्चाद् दृढं लेपं प्रदापयेत् ।
चुल्यामारोप्य यत्नेन प्रहरत्रयमादृतः॥१४७०॥
वैद्योऽग्निं ज्वालयेत्तीव्रं शुल्वं भस्मीभवेद् ध्रुवम् ।
तद्भस्मभाग एकः स्याद्भस्मीभूतो रसोऽपरः ॥
द्वयं समं गृहीत्वाऽथ विषं भागद्वयं क्षिपेत् ।
एकत्र मर्दयेद्धीरैर्मारिचैः सप्तवासरान् १४७२॥
पिप्पलीभिश्च शुण्ठीजै रार्द्रकस्य रसैस्तथा ।
चित्रजैं माहिषैः पित्तैं र्वाराहैः कुक्कुटोद्भवैः॥
पारावतोत्थैं मायूरैः सप्तसप्त विभावयेत् ।
पूर्ववत्पाचितं कृत्वा भिषग्यन्त्रात्समुद्धरेत् ॥
आर्द्रकस्य रसेनैव वटीं कुर्याद्विचक्षणः ॥
सन्निपाते महाघोरे चित्रकार्द्ररसैर्युतम् १४७५
दद्यात्सूतं तद्द्वयं हि रसमात्रानुपानकम् ॥
उपचारस्तु पूर्वोक्तः कर्तव्यो रसकर्मणि ॥
सन्निपाते महाघोरे दीयतां पूर्ववद्रसः१४७६॥

रसार्ण., सन्निपाते ।

भाषा—शुद्ध सीसा, शुद्ध वङ्ग और शुद्ध पारा सबको बराबर लेकर नींबू के रसमे घोटकर गोला बना लेना। फिर सब से दूने प्रमाण मे ताम्रपत्र लेकर उससे उपरोक्त घोंटे हुए कल्क के गोलेको बाहर से लपेट देना। फिर तांबेसे दूना गन्धक लेकर नींबूके रसमे घोटकर उपरोक्त तांबे के पत्र के बाहरसे पोत देना। फिर तांबेसे ८ गुणा गन्धक और उतनाही नीलाथोथा पीसना और एक अच्छी सी हांडी लेकर गन्धक और नीलेथोथे के चूर्णमेसे आधा नीचे और आधा ऊपर रखकर बीच मे ऊपर कहा हुआ गोला रखदेना। हांडी मे एक शराव उलटा रखकर अच्छीतरह मिट्टीसे बंद करदेना और ऊपर से राख भर देना। फिर हांडी के मुखपर एक और शराव रखकर अच्छी तरहसे सम्पुट करके बाहर से कपडमिट्टी करदेना। फिर उसको चूल्हेके ऊपर ३ पहर तक तेज़ अग्नि देना इस प्रकार उस तांबेकी भस्म हो जावेगी। इस प्रकार भस्म किया हुआ तांबा १ भाग, पारे की भस्म १ भाग (यह पारे की भस्म ऊपर कही हुई नहीं बल्कि और किसीभी प्रकारसे बनी हुई लेना) और बछनाग २ भाग लेकर १ दिन कालीमिर्च के क्वाथ से भावना देना। फिर पीपल का क्वाथ, सोंठ का क्वाथ, अदरखका रस, चित्रक का क्वाथ, भैंसा, सूअर, मुर्गा, कबूतर और मोर इन के पित्तों से (पृथक् २) ७ वार भावनाएं देना और पहिले कही हुई विधि से फिर उसको पकाकर अदरख के रसमे घोटकर एक एक रत्ती की गोलियें बना लेना। अतिदारुण सन्निपात मे चित्रक और अदरख के रसके साथ देना जहां कोईभी अनुपान नहीं कहा हुआहो वहां इन दोनों (चित्रक-अदरख) को देने से काम चल सक्ता है। इसके देने से दाहादि उत्पन्न होने से शीतोपचार करना ॥ ३५९ ॥

३६० उदमकुष्ठघ्नो रसः

रसगन्धक वाप्यभानुभिः
शिलयाऽथो नतुनादमजेन च ।
अपि पेष्य तथाम्लवेतसै
र्गुंडमर्दोशकमाशु मार्दिकैः ॥

सघृतं परिलेह्य चैकक-

सुपहन्यादथ कुष्ठसूत्रकम् ॥ १४७७ ॥

चि॰ प्र॰, कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—पारा, गन्धक, सोनामाखी, तांबा (भस्म), मैनसिल और शिलाजतु सबको बराबर लेकर अमलबेतके रस में घोटकर आठवां हिस्सा गुड़ और शहद मिलाकर घीके साथ इस रसको खाने से सभी प्रकार के दारुण कुष्ठ नष्ट होते हैं ॥ ३६० ॥

३६१ उदयचन्द्रो रसः

शुद्धरौप्यस्य गद्याणौ द्वौ द्वौ शुद्धरसस्य च ।
खल्वे क्षिप्त्वा त्र्यहं पिष्ट्वा

पिष्टीकार्यातिश्लक्ष्णिका ॥ १४७८ ॥
स्थूलैकमालिनीकन्दे कृत्वा गर्तं सुवर्तुलम् ।
चन्दनेनैव मूलानां पातालस्य गरुत्मतः १४७९
पिष्ट्वा गोलं च संवेष्ट्य कन्दगर्ते च विन्यसेत्
श्रीखण्डवस्त्रमृत्कन्दे वारंवारञ्च नूतनैः १४८०
कन्दं वस्त्रमृदालिप्य वेदैर्वेदैश्च च्छाणकैः ।
भूमावेव पुटान्येव दातव्यान्येकविंशतिः ॥
विष्णुक्रान्ता तथा लोणी काकमाची पुनर्नवा
सारिणी भृङ्गराजश्च कनकोऽपि हि सप्तमः १४८२
सप्तानामार्द्रपत्राणि निःसहायां च पेषयेत् ।
तत्पिण्डश्चन्तः क्षिपेद्गोलं पूर्वं श्रीखण्डवेष्टितम् ॥
तत्पिण्डं भाण्डके क्षिप्त्वा शेषं पिण्डया प्रपूरयेत्
देयं मध्यकृतच्छिद्रं तत्र शरावमधोमुखम् १४८४
तत्र वस्त्रमृदा लिप्त्वा भूमौ देयानि च्छाणकैः ।
त्रिचत्वारिंशद्देयैर्हि वारंवारं पुटानि च १४८५ ॥
श्रीखण्डवस्त्रमृत्पूर्णं वारंवारं च नूतनैः ।
कुक्कुटाख्यानि देयानि भूमौ नान्यपुटानि च
स्वर्णमाक्षिकगद्याणौ गद्याणः शुद्धगन्धकः ।
द्वयं पिष्ट्वा समं खल्वे यामार्धं मधुना सह ॥
पिष्ट्वा तद्गोलकं कृत्वा तत्र तद्गोलकं क्षिपेत् ।
अधो वस्त्रमृदा लिप्त्वा दातव्यं कौक्कुटं पुटम्
रौप्ययुक्तो मृतः सूतस्तच्चूर्णं कुम्भके क्षिपेत् ।
त्रिकटोः पयसा सार्धं भावयेदेकविंशतिम् ॥
धारान् धराम्भसाप्येवं तथैवार्द्रकजै रसैः ।
त्रिपर्टि भावितं चूर्णं प्रक्षिपेत्काचभाजने १४९०
नाम्ना ह्युदयचन्द्रोऽभूत् तज्ज्ञै र्निष्पादितो रसः
वल्लयुग्मं ततो ग्राह्यं पयः शीतं पिबेदनु ॥
श्लेष्मवातादिपित्तेषु बलक्षीणे क्षयेषु च ।
तैलक्षाराम्लवर्ज्यं च भोज्यं मधुरभोजनम् ॥
मासैकानन्तरे रोगा विलीयन्ते शनैर्ध्रुवम् ।
पूर्णिमाचन्द्रसङ्काशो जायते नात्र संशयः १४९२

र॰ क॰, रस चि॰, क्षये ।

भाषा—शुद्ध चांदी के पत्र १२ माशे और शुद्ध पारा १२ माशे दोनों को मिलाकर ३ दिन तक खरल में घोटकर बारीक पिष्टी बना लेना । एक मोटा कन्दमालती का लेकर उसमें गोल गड्ढा करके चन्दनकल्क से पातालगारुडी (हिं-जलजमनी) के मूल को पीसकर उस कल्क के भीतर ऊपरवाली गोलीको रखके गोला बनाके उस गर्तमें रखके ऊपर से चन्दन भर देना और डाट पातालगारुडी की ही लगाकर चन्दनसे लेप करके चन्दन पङ्कमें कपड़े को भिगोकर लगा देना । ऊपर से दो तीन कपड़मिट्टी लगाके सुखाकर चार चार जङ्गली कण्डों मे फूंक देना इसी तरह वारंवार करना । अग्नि निर्धूम स्थान मे जमीनके ऊपर ही देना गर्त न खोदना । इसतरह २१ पुट देकर विष्णुक्रान्ता १ लोणी २, काकमाची ३, पुनर्नवा ४, प्रसारिणी ५, भृङ्गराज ६ धतूरा ७ इन सातों के गीले पत्ते लेकर आकाशबेल के रस मे पीसना । इस के भीतर चन्दन का लेप दी हुई गोली को रखकर एक शरार या कुल्हड़ी मे रक्खें बाकी का बाराशंश इसी पत्रकल्क से भर देना। ऊपर से बीच मे छिद्र किया हुआ दूसरा शराव ऊंधा देकर उसपर कपड़मिट्टी देकर कुक्कुटपुट देदेना । इसतरह हरेक वक्त नवीन २ सकोरे लेवे और तैंतालीस पुट देवे । सम्पुट को स्वाङ्गशीतल होने के बाद उघाड़ना चाहिये । इसमे शुद्ध स्वर्ण माक्षिक ६ माशे, शुद्ध गन्धक ६ माशे इन दोनों

का मधु के साथ आधे पहर तक पीसकर इसके भीतर उस गोली को रखकर उस के अर्ध भाग तक नीचे कपड़मिट्टी देकर कुक्कुटपुट देना । इस तरह करने से रजत के साथ इस पारे की भस्म होगी। इसे काच के प्याले मे रखकर त्रिकटु के क्वाथ से २१ भावना देकर २१ त्रिफला के क्वाथ की और २१ अदरखके रस की देना। इस तरह ६३ भावना होने के बाद इसे काच की शीशी मे रख लेना। इसका-नाम " उदयचन्द्र " है। इसमे से ६ रत्ती लेकर ऊपर ठंढा दूध पीना, इसको श्लेष्म पित्त, वातपित्त, बलक्षीणता प्रभृति रोगों मे देने से १ महीने बाद समस्त रोग धीरे २ नष्ट होकर पौर्णिमा के चन्द्र जैसा पुष्ट हो जाता है। तैल, क्षार और खटास न देकर मधुर भोजन कराना ॥ ३६१ ॥

३६२ उदयभास्करो रसः (प्रथमः)

गन्धकेन मृतं ताम्रं दशभागं समुद्धरेत् ।
ऊषणं पञ्चभागं स्यादमृतञ्च द्विभागिकम् १४९४
श्लक्ष्णचूर्णीकृतं सर्वं रक्तिकैकप्रमाणतः ।
दातव्यं कुष्ठिने सम्यगनुपानस्ययोगतः १४९५।
गलिते स्फुटिते चैव विसर्प्यां मण्डले तथा ॥
विचर्चिकादद्रुपामाकुष्ठरोगप्रशान्तये॥१४९६॥

मै र, र. सु, वै. क, भ, रसायन स, र च, र म, र चि, र का, र क, र सि, र. स, यो म, कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—गन्धक मे मारा हुआ तांबा १० भाग कालीमिर्च ५ भाग, बछनाग २ भाग, इन सब को खरल करके एक एक रत्ती बाकुची प्रभृति कुष्ठघ्न अनुपान के साथ देने से गलित, स्फुटित, हैजा, मण्डलकुष्ठ, विचर्चिका, दद्रु पामादि कुष्ठ नष्ट होते हैं ॥ ३६२ ॥

३६३ उदयभास्करो रसः (द्वितीयः)

धान्याभ्रं मूतकं गन्धं श्वेतापामार्गजद्रवैः ।
तुल्यांशं मर्दयेद्यामे लावणिके पचेत् ॥
ऊर्ध्वलग्नं तु सङ्ग्राह्यं रसोह्युदयभास्करः ।
श्वासं पञ्चविधं हन्ति द्विगुञ्जमनुपानतः ॥
निष्कैकां लेहयेच्चानु क्षौद्रेण कटुरोहिणीम् ॥

र र, नि र, ब रा, र को, र म भा, र क ल, र सु, वै चि, र. च, यो म, भा चि, र का., वा, श्वासकासाधिकारे ।

भाषा—धान्याभ्रक, पारा और गन्धक इनको सफेद अपामार्ग के पञ्चाङ्ग के स्वरस मे एक दिन खरल करके लवणयन्त्र में एकदिन भर पकाना। स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपर लगा हुआ रस धीरे से उतार के रखलेना। इसकी दो रत्ती की मात्रा देकर इस के ऊपर ४ माशा कुटकी का चूर्ण मधुके साथ चटाना और किसी भी श्वासघ्न अनुपान के साथ देने से पांच प्रकार के श्वासरोग को दूर करता है। और उपदश के लिये यह उत्तम काम करेगा। उदयभास्कर इसका नाम है॥ ३६३ ॥

३६४ उदयभास्करो रसः (तृतीयः)

पारदं भागमेकं तु गन्धकं टङ्कणं तथा ।
अभ्रकं लोहमेकं तु भागमेवं पृथक् पृथक् ॥
शिलाधातोस्तथा भागमम्लवेतसभागिकम् ।
कट्फलं भागमेकं तु वङ्गेन सह योजयेत् १५००
रसकं पञ्चभागञ्च त्र्यहं मूत्रेण मर्दयेत् ॥
सर्वमेकत्र संयोज्य जम्बीररससंयुतम् १५०१॥
चतुर्दिनानि सम्मर्द्य खल्वके बुद्धिमान्भिषक् ।
मासीगोक्षुरलिप्तायां मूषिकायां निधापयेत् ॥
शुद्धयेच्च यथायोग्यं दिनानामेकविंशतिम् ।
पुटमध्ये परिस्थाप्य कुक्कुटीमात्रके दहेत् ॥
शीतलं तं समादाय भावयेच्च यथाक्रमम् ।
कुमारीचित्रकव्योषजातीफलदियावली १५०४
विषमुष्टिनपंक्षाम्लवेतसैः परिमर्दयेत् ।
शोषं कृत्वा यथायोग्यं दिनमेकं पृथक्पृथक्॥
तं सूतं वल्लमात्रं तु दापयेद्बुद्धिमान्भिषक् ।
मेहे तु मधुना युक्तं प्रयोज्यं भिषजांवरैः ॥
शर्करार्द्रकसंयुक्तं रक्तपित्ते प्रयोजयेत् ।
त्रिंशद्दिनानि दातव्यं शूले च त्रिफलाजलैः ॥

मधुना चातिसारे तु श्वासे कासे तु शर्करा—
क्षीराभ्यामग्निमान्द्ये तु तैलकाञ्जिकसंयुतम् ॥
सिद्धनाथेन सम्प्रोक्तो नाम्नाह्युदयभास्करः ॥

र. स., र. को., र. र. कौमुद्यां ठक्कुरकपाने शपर नियोजितम् ।

भाषा—पारा, गन्धक, सुहागा, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, मैनसिल (शुद्ध), अमलवेत, कायफल और मल्लभस्म ये सब बराबर और खपरिया पारे से पंचगुनी लेकर ३ दिनतक मनुष्य के मूत्र मे घोटना और उपरोक्त वस्तुओंमे मिला देना । फिर सबको मिलाकर ४ दिन तक खरल में जम्भीरी के रस से घोटना । फिर जटामासी और गोखरू का कल्क जैसा बना कर मूषा के भीतर पोतकर उस मे औषध को रखकर बाहर से अच्छी तरह कपड़मिट्टी करके २१ दिन तक २१ बार (१ दिन मे १ बार) उसको कुक्कुटपुट देना । फिर यथाक्रम से घीगुवार, चित्रक, त्रिकटु, जायफल, हद्दात्री [यह अपरिचित होगई है इसे मराठी मे कहीं २ हिय। वळी नाम से पुकारा करते हैं वहभी जुदे २ प्रदेशों में जुदी २ कताएं हैं यहांपर पाठा कहीं पर पाताळगारुडी कहीं पर निशूत् ये चीजें हैं उसी का मूलशब्द हद्दल्ली रसग्रन्थों मे आता है इसी को लोगों ने बदलकर हद्दात्री करलिया है और हद्दात्री शब्द से आजकल लोग मैनसिल का प्रयोग करते हैं पर यह उचित नहीं है क्योंकि हियावली यह शब्द हद्दल्ली से अपभ्रष्ट हुआ मालूम पड़ता है पर यह अन्धकार किस तरह से नष्ट हो इस के लिये परमेश्वर से प्रार्थना करनी चाहिये । इस का निर्णय ग्रन्थ समाप्ति तक परमेश्वर के अनुग्रह से होगया तो परिशिष्टमे दिया जायगा इस के स्थान मे चाङ्गेरी (तिपतिया) से काम चलाया जाय तो कोई हर्ज नहीं । विषमुष्टि (जहर कुचिला) नाग, अमलवेत इन प्रत्येकसे १ एक दिन मर्दन करके शोषण करना । यह उदयभास्कर रस सिद्ध हुआ इसको तीन गुञ्जा मधु के साथ प्रमेह मे देना चाहिये । रक्तपित मे शक्कर और अदरख के साथ, शूल मे त्रिफला के क्वाथ के साथ, अतीसार मे मधु के साथ, श्वास कास मे शक्कर और दूध के साथ, अग्निमांद्य मे तैल और काञ्जी के साथ देना । एक महीने का इसका प्रयोग है । सिद्धनाथ ने इसका आविष्कार किया है ॥ २६४ ॥

३६५ उदयभास्करो रसः (चतुर्थः)

भागैकं रसतो बले द्विगुणितं शुल्वं च भागाष्टकं,
कौनटथालय एव तालवरतो भागद्वयं सज्जितम्
मर्द्यं व्योपजवेदभागसहितं भागद्वयं चामृतं,
निर्गुण्डयार्द्रकभृङ्गराजसहितं भाव्यं जयन्तीरसैः
प्रत्येकं दिनसप्तकं तु सुदृढं शोष्यं च सूर्यातपे,
योज्यं गुञ्जमितं रसार्द्रसहितं
　　व्योपेण सम्मिश्रितम् ॥
पाण्डुकामलरोगशोफदहने सर्वे त्रिदोषे ज्वरे,
मेहप्लीहजलोदरग्रहणिकाकुष्ठे धनुर्वातजे ॥
पथ्यं षष्टिकतण्डुलेन सहितं तक्रञ्च शाल्योदनं,
देयं चोदयभास्करः क्षितितले सर्वान्धकाराञ्जयेत्

नि. र., वै. चि., र. क. शो., पाण्डुधिकारे ।

भाषा—पारा १ भाग, गन्धक २ भाग, ताम्रभस्म ८ भाग, मैनसिल १ भाग, हरताल २ भाग, त्रिकटु ४ भाग, और वच्छनाग २ भाग, सब को लेकर सम्भालु, अदरख, भांगरा और जैत इन के रस से पृथक् २ सात दिन तक भावना देकर धूप मे सुखाकर बारीक चूर्ण कर लेना । इस रस को एक रत्तीभर अदरख के रस अथवा त्रिकटु के चूर्ण के साथ देना । यह रस पाण्डु, कामला, सूजन, दाह, सन्निपात, ज्वर, प्रमेह, पिलही, जलोदर, संग्रहणी कोढ़ और धनुर्वात को नष्ट करता है । साठी चावल, शालीचावल और छाछ इस मे पथ्य है यह उदयभास्कर रस संसार मे रोगरूपी अन्धकार को जीतता है ॥ २६५ ॥

३६६ उदयभास्करो रसः (पञ्चमः)

भस्मसूतं मृतञ्चाभ्रं शिलागन्धकतालकम् ।
हिङ्गुकुष्ठमुस्तञ्चतुल्यं चूर्णं विभावयेत् १५११
सुधार्कमत्तनिर्गुण्डीमहाराष्ट्रीद्रवैः पृथक् ।
प्रतिद्रवै दिनं भाव्यं शुष्कं तद्गोलकीकृतम् ॥
वस्त्रे बद्ध्वा मृदालेप्यं शुष्कं तुषपुटे पचेत् ।
चतुर्गुणं चार्कमूलं समादाय विचूर्णयेत् १५१२
द्वे गुञ्जे घृतशुण्ठीभ्यां लेह्यो ह्युदयभास्करः ।
वातशूलप्रशान्त्यर्थं तिलक्षारं सकुष्ठकम् ॥
मधुना लेहयेच्चासु मूलं वा काकतुण्डकम् ॥

रसायन सं., र. र., नि. र., वै. चि., व. रा., र. सं., र. को., शूलाधिकारे।

भाषा—पारे की भस्म (अभाव मे रससिंदूर), अभ्रकभस्म, मैनसिल, गन्धक, हरताल, हींग, कुष्ठ (मुर्दासङ्ग या रेवनचीनी का सीरा) और नागरमोथा इन सबको बराबर लेकर थूहर के दूध, आक के दूध, संभालूके रस और मराठीके रससे पृथक् २ भावना देकर गोला बनाकर बाहर से कपड़मिट्टी करके सुखाकर तुषपुटमे पका लेना। फिर उससे चौगुनी आककी जड़ लेकर उसके साथ पीसकर बारीक चूर्ण कर लेना। इस उदयभास्कर रसको २ रत्तीभर घी और सोंठके साथ चाटना चाहिये। यह वातरोग और शूलको नष्ट करता है। तिलक्षार और कूठ, शहद और काकनासके साथभी यह खाया जा सका है॥ ३६६ ॥

३६७ उदयभास्करो रसः (षष्ठः)

शुद्धाद्गरास्त्रिगुणितो दरदः सुपिष्टो,
गुञ्जार्धमस्य ससितं ज्वरहानिकृत्स्यात् ।
चेद्भावना झषजपित्तमयास्तु सप्त,
स्यात्सन्निपातदलनोदयभास्कराख्यः १५१५:

र. सं., सन्निपाते ।

भाषा—शुद्ध बछनाग १ भाग और शिंगरिफ ३ भाग लेकर दोनों को खूब बारीक पीस लेना। इस रस की ½ रत्ती की मात्रा ज्वर मात्रको नष्ट करती है। यदि इस को ७ बार मछली के पित्ते से भावना देवें तो यह सन्निपातको समूल नष्ट करता है। इस रस का नाम उदयभास्कर रस है ॥ ३६७ ॥

३६८ उदयभास्करो रसः (सप्तमः)

दरदं वत्सनाभेन तुल्यभागं विमर्दयेत् ।
सप्तवारं मत्स्यपित्ते भावयेदुदयभास्करः १५१६॥
गुञ्जार्धमात्रो जयति शृङ्गवेराम्बुना प्लुतः ।
सन्निपातं दन्तबन्धं महाशीताग्निसंयुतः ॥
शीतोपचारं कुर्वीत तक्रभक्ताशिनां तथा ।
विलेपिका तक्रयुता लाजामण्डस्तथैव च ॥
दाडिमीफलतोयं वा द्राक्षेक्षुरसोऽथवा ।
शीततोयावगाहश्च सिञ्चनं काञ्जिकेन तु १५१९

र., र. कं. यो., रत्नाकरौषधयोगे मत्स्यपित्तस्थाने वन्हिमूलरसेन भावना प्रदत्ता इति विशेषः।

भाषा—शिंगरिफ और शुद्ध बछनाग बराबर लेकर सात बार मछली के पित्ते से भावना देनेसे उदयभास्कर रस बन जाता है। यह रस ½ रत्ती अदरख के रस के साथ लिया जाय तो सन्निपात, तथा दन्तबन्ध को नष्ट करता है। मिश्री के साथ लेनेसे शीताङ्ग सन्निपात को नष्ट करता है। इस के खाने मे शीत उपचार करने चाहिये। छाछ, मठा और भात खाना चाहिये। लपसी (विलेपिका) लाईका मांड, अनार का रस, ईखका रस, ठंढे पानी से स्नान और शिर पर कांजी का सेचन इत्यादि मे से कोई या सभी प्रयोग अवस्थानुसार करने चाहिये ॥ ३६८ ॥

३६९ उदयभास्करो रसः (अष्टमः)

पारदं गन्धकं दिव्यं व्योषं त्रिलवणानि च ।
सिता धान्यञ्च वृद्धेला रसकर्पूरमेव च १५२०
समानि सर्वतुल्यञ्च शुद्धजैपालकं क्षिपेत् ।
बीजपूररसे भाव्यो रसो ह्युदयभास्करः १५२१
जलोदरे च गुल्मे च ह्यामवाते सुदुस्तरे ।
युक्तानुपानतो योज्यो द्विगुञ्जो भिषजां वरैः ॥

रसायन सं. चि. र. म., जलोदरे ।

भाषा—शुद्धपारा, शुद्धगन्धक, त्रिकटु, त्रिलवण (सेंधा, सामुद्र और काला) मिश्री, धनियाँ, बड़ी इलायची और रस कपूर इन सबको बराबर और सबके बराबर शुद्ध जमालगोटा मिलाकर बिजौरे के रसमे खूब घोटना। यह उदयभास्कर रस है। इसको २ रत्ती की मात्रा मे खाने से जलोदर, गुल्म और आमवात नष्ट होते हैं। उचित अनुपान के साथ इसको देना चाहिये॥ ३६९॥

३७० उदयभास्करो रसः (नवमः)

शुद्धताम्रस्य पत्राणि द्व्यङ्गुलैकाङ्गुलानि च।
कण्टवेध्यानि शीतानि भृशमच्छानि कारयेत्॥
ताम्राच्चतुर्गुणेनैव गन्धकेन पुटद्वयम्।
उचितोत्पलमानेन यन्त्रे च भूधराभिधे १५२४
सूक्ष्मं विचूर्ण्य तत्खल्वे वाससा गालयेत्ततः।
मरिचं त्रिफलां वत्सनाभं भेषजपञ्चकम्१५२५
प्रत्यौषधं ताम्रतुल्यं सर्वं संचूर्णयेन्मुहुः।
ताम्रं निक्षिप्य सम्मर्द्य वाससा गालयेत्ततः॥
निष्पन्नो विधिनाऽनेन रसो ह्युदयभास्करः।
रोगिभिः प्रातरुत्थाय ग्राह्यो वल्लचतुष्टयः॥
शिरः कम्पे सन्धिशोफे समस्तानिलरोगिषु।
प्लीहोदरविकारेषु देयः सर्वज्वरेषु च १५२८
मन्दाग्नौ बद्धकोष्ठेषु श्लेष्मरोगेषु निश्चयम्।
रोगाणां नाशने शूरो रसो ह्युदयभास्करः॥

र चि, र क ली, वातरोगे।

भाषा—शुद्ध तांबे के दो अथवा एक अंगुल विस्तार वाले बहुत बारीक और साफ पत्रे बनाकर तांबे से चौगुने प्रमाण मे गन्धक मिलाकर (गन्धक के चूर्ण को ऊपर और नीचे छिड़ककर) भूधरपुट मे उचित प्रमाण मे कण्डे जलाकर फूक देना। और इसी प्रकार दूसरी बार फूकना। फिर उसको खरल मे बारीक पीसकर कपड़े से छान लेना फिर कालीमिर्च, त्रिफला और बछनाग इन पांचों को प्रत्येक तांबे के बराबर उसके साथ पीसकर फिर कपड़ेसे छान लेना। फिर कालीमिर्च, त्रिफला और बछनाग इन पांचों को प्रत्येक तांबे के बराबर लेकर उसके साथ पीसकर कपड़छान कर लेना। इस प्रकार यह उदयभास्कर रस बनेगा। शिर का कांपना सन्धियों का सूजन, सभी वातरोग, प्लीहा, उदररोग, सभी ज्वर, मन्दाग्नि, बद्धकोष्ठ और श्लेष्मज रोगों को यह रस शान्त करता है। रोगियों को चाहिये कि प्रात काल उठकर १½ मासे की इसकी मात्रा उचित अनुपानों के साथ खावे। यह उदयभास्कर रस रोगों का नाश करने के लिये शूर है॥ ३७०॥

३७१ उदयभास्करोरसः (दशमः)

कर्षमेकं रसं शुद्धं गन्धकं तच्चतुर्गुणम्।
विधाय कज्जलीं श्लक्ष्णां ततो निम्बुकवारिणा॥
कल्कं कुर्वीत खल्वेन यावद्यामचतुष्टयम्।
द्विकर्षमथ ताम्रस्य तनुपत्राणि सर्वशः १५३१॥
कल्केन तेन निम्बूकरसेनाऽऽप्लाव्य खल्वके।
स्थापयेदातपे तीव्रे पिण्डीकृत्य ततः परम्॥
मूषामध्ये निरुद्ध्याथ कुक्कुटाख्यैस्त्रिभिः पुटैः।
पचेच्चुल्ल्यां विनिःक्षिप्य शुष्कैरारण्यकोपलैः॥
तत आकृष्य सम्मर्द्य करण्डे तं विनिःक्षिपेत्।
रसोऽयं सर्वरोगघ्नो नृणामुदयभास्करः १५३४
हन्ति सर्वाणि शूलानि तमांसीव दिवाकरः।
पर्णखण्डिकया सार्धं देयश्चेत्यपरे जगुः॥
पथ्यं रोगोचितं देयं रसस्यानुचितं त्यजेत्॥

र र स, र सा, प, शूलाधिकारे।

भाषा—शुद्ध पारा १ तोला और गन्धक चार तोले लेकर इनकी बारीक कजली बना लेना। फिर नीबूके रसके साथ ४ पहर तक घोटकर कजली का कल्क बना लेना। फिर २ तोले तांबे के बारीक पत्र लेकर उनको उस कल्क मे सानकर गोला बनाकर नीबू के रस मे डुबा देना और तेज धूप मे रख देना। फिर उसका गोला बनाकर दो मूषाओं के बीच मे रखकर बाहर से कपड़मिट्टी करके सुखाकर चूल्हे मे जङ्गली कण्डों से कुक्कुट पुट मे

तीन बार फूक देना। फिर ठंढा हो जानेपर निकालकर खरल मे बारीक घोटकर शीशी मे रख देना। यह उदयभास्कर रस मनुष्योंके सभी रोगोंका नाश करनेवाला है। सभी प्रकार के शूलों को इस प्रकार नष्ट करता है जैसे सूर्य अन्धकार को। कोई आचार्य कहते हैं कि इस रस को पान की बीड़ी मे रखकर देना चाहिये। रोगोचित पथ्य देना चाहिये। रस के सेवन करने मे जो अपथ्य है उस को छोड़ देना चाहिये ॥ ३७१ ॥

३७२ उदयभास्करोरसः (एकादशः)

पारदं गन्धकं व्योषं द्वौ क्षारौ लवणानि च।
टङ्कणश्चेति तुल्यानि जैपालं सकलैः समम् ॥
भावना बीजपूरस्य सूक्ष्मचूर्णं विचूर्णयेत्।
सङ्क्षाद्यो रक्तिकायुग्मो वातं सामं विनाशयेत् ॥
गोदुग्धं केवलं पथ्य देयमुष्टीपयोऽथवा ॥
अन्नं च वर्जयेत्तावदामशोफं निवारयेत् १५३८॥

यो चि, चि. र, र क ल, रसायन स, यो चि, आमवाते।

भाषा—पारा, गन्धक, त्रिकटु, सज्जीखार, जवाखार, पाचोंनमक और सुहागा ये सब बराबर और जमालगोटा सब के बराबर लेकर बिजौरेके रसकी भावना देकर बारीक चूर्ण करलेना। इस रस को २ रत्तीभर खाना चाहिये। यह सामवातको नष्ट करता है। इस मे गाय अथवा उटिनीका दूध पथ्य है। जब तक इस रसको खावे तब तक अन्न नहीं खाना चाहिये। यह रस आमशोथको भी नष्ट करता है ॥ ३७२ ॥

३७३ उदयभास्करो रसः (द्वादशः)

वातगुल्मजशूलस्य चिकित्सा सम्प्रकथ्यते।
अनुक्रमेण सूतेन्द्रं गृहीत्वा भस्मता नयेत् १५३९
तद्भस्मभाग एकः स्याच्छिलातालकदानवाः।
व्याधिमुस्तकबाह्लीकं भस्म श्यामाभ्रकस्य च
रसतुल्यानि सर्वाणि प्रत्येकं तद्विचूर्णयेत्।
महाराष्ट्रीजलैर्मर्धः सिंधुवारसंस्तवः १५४१
वज्रकण्टकदुग्धैश्च कृष्णधुत्तूरकद्रवैः।
एकैकेन दिनैकैकमातपे मर्दयेद्रसम् १५४२ ॥
अन्ते लघुपुटं दद्याद्द्विचकं हिङ्गुनागरम्।
वातारितैलं कोष्णेन वारिणाऽऽलोडय पाययेत्
सद्यः शूलं क्षुरेराक्षी मज्जयुक्तं हरेद् ध्रुवम्।
अथवा हेमकङ्कुष्ठं पुराणगुडसंयुतम् १५४४ ॥
स्नुहीदुग्धेन युक्तं वा मलरोधं विनाशयेत्।
तिलक्षारं समाक्षीकमनुपाने नियोजयेत् ॥
वातगुल्मभवं शूलं निहन्त्येव न संशयः।
उदयार्करसेन्द्रोऽयं वातगुल्मविनाशनः ॥
देवीशास्त्रानुसारेण विधिवच्च प्रतिपादितः ॥

रसाल, शूलादौ।

भाषा—अब वातगुल्म से होनेवाले शूल की चिकित्सा बताई जाती है। पीछे कही हुई विधिसे पारे की भस्म कर लेना (देखो सर्वसुंदर रस) एक भाग उस पारद भस्मका, मैनसिल, हरताल, गन्धक, कूठ, नागरमोथा, हींग और कृष्णाभ्रकभस्म ये सब प्रत्येक पारद भस्म के बराबर लेकर मराठीका रस, सभाळूका रस, थूहर का दूध और काले धतूरे का रस इन प्रत्येक से एक दिन धूप मे घोटना। फिर अखीर मे पुक्कुटपुट देना। इस रस मे से दो रत्ती, भुनाहुआ हींग २ रत्ती, सोंठ ४ माशा, शुद्ध एरण्डतैल योग्यतानुसार (जिस से एक वा दो झाड़े खुलासे से आजावें, यह प्रमाण रोगी का कोष्ठ देखकर नियत करलेना) गरम किये हुए मे मिलाकर पिलादेना। ऊपर से थोड़ा गरम पानी पिला देना। चार मारी फले की गिरी के साथ इस (उदय-भास्कर) रस को देने से शूल का उत्पन्न शूल नष्ट होता है। शुद्ध मुर्दासङ्ग २ रत्ती अथवा रेवनचीनी एक माशा अथवा पुराना गुड ४ माशा और उदयभास्कर २ रत्ती मिलाकर खिलाना और ऊपर से गरमपानी पिलाना। शूल तुरन्त ही मिटजाता है। जिसको मलावरोध होगया हो उसे थूहर के दूध के साथ देने से झाड़े होकर मलाप्पपीड़ा

निवृत्त होजाती है। शिलाजीत २ मासे के साथ मधु में मिलाकर चटाने से वातगुल्मजन्य शूल निवृत्त होवे। देवीशास्त्रके अनुसार यह (उदयादित्य) रस कहा गया है। वातगुल्म को मिटाने के लिये यह अपूर्व औषध है॥ २७३॥

२७४ उदयभास्करो रसः (त्रयोदशः)

ऊर्ध्वाधः पातितं सूतं स्विन्नं ग्रासभ्रसीकृतम्।
स्वर्णांशजीर्णकनकं जीर्णषड्गुणगन्धकम्१५४७
गृह्णीयात्पारदं तोलचतुष्कं दानवेश्वरम्।
चतुर्गुणं सूतराजाच्छुद्धं पूर्वोक्तमार्गतः१५४८
खल्वमध्ये द्वयं क्षिप्त्वा कज्जलीं रचयेद्बुधः।
एकनिम्बुकतोयेन कज्जलीं मर्दयेत्ततः १५४९
दिनत्रयं प्रयत्नेन यथा कल्कः समो भवेत्।
भानुकक्षुल्लत्वा संसाध्य शुल्वं दोषविवर्जितम्।
क्षीरे दध्नि घृते खण्डे माक्षिके गालितं रविः
पञ्चविंशतिवारांश्च प्रत्येकं वारपञ्चकम् १५५१
ततस्तेन प्रकुर्वीत पत्राणि रविणा पुनः।
यथा कण्टकवेध्यानि पारदेन समानि वै१५५२
पत्राणि तानि तत्कल्के निःक्षिपेत्सूतगन्धयोः।
आलोडयेत्पक्वनिम्बुरसैः कुर्याच्च कज्जलीम्॥
पत्राण्यालिप्य कज्जल्या सर्वथा स्थापयेद्बुधः॥
आतपे सप्तवारांश्च हस्तेनालोडय यत्नतः१५५४
पक्वमूषां ततः कुर्यात्सुदृढां गोस्तनाकृतिम्॥
सपिधानां सपत्रं तं कल्कं तत्र विनिःक्षिपेत्॥
दत्वा पिधानीं संरुध्य मृदा कर्पटयुक्तया॥
मूषां तां चुल्लिकामध्ये क्षिप्त्वा दद्यात्पुटानि वै
त्रीणि कुक्कुटसंज्ञानि ततः सिध्येद्रसेश्वरः॥
सिद्धो रसेश्वरो ग्राह्यः पूजयित्वा यथाविधि॥
देवाग्निगुरुभूदेवान् कुमारीं योगिनीगणम्॥
भैरवं ब्रह्मविष्णवीशांस्ततः सूतं प्रयोजयेत्॥
चित्रकार्द्रकसिन्धूत्थं नागवल्लीदलेन च॥
गुञ्जामानं ततः पेयमनुपानमिदं ततः १५५९
त्रिकटुक्वाथसंयुक्तं मार्द्रकस्य रसं समम्॥
चुल्लुकत्रयमानं च दातव्यं भिषजा सदा१५६०
इत्थंप्रभावः सृष्टोऽत्र लोकोपकृतिहेतवे॥
देवीशास्त्रानुसारेण विविच्य प्रतिपादितः॥

रसाल.,

भाषा—ऊर्ध्व और अधःपातन किया हुआ और स्वेदन संस्कार से बुभुक्षित किया हुआ पारा लेकर उस मे षोडशांश सुवर्ण और षड्गुण गन्धक जारित करके ४ तोले लेना। उसमे चौगुना शुद्ध गन्धक डालकर दोनों की सूक्ष्म कज्जली करना। उस मे एक नीबू का रस देकर तीन दिन तक घोटना जिसमे कि कल्क के बराबर हो जाय। फिर विशुद्ध ताम्रको तपाकर दूध, दही, घृत और शक्कर का शरबत तथा मधु इन मे पचीस २५ वार अथवा पाच ५ वार बुझाना। उसके बारीक पत्र बनाकर पारे के बराबर लेकर उस कल्क मे डालकर पके नीबू का रस देकर घोटे यहातक कि उसकी भी कज्जली हो जाय कुछ पत्र बाकी रहजाँय तो उनपर उस कज्जलीके कल्क को चढ़ा देना और उसको सात सकर्दी धूप मे रखदेना। फिर दूसरे दिन उसको हाथ से खूब मिलाकर कड़ी धूप मे रखना इस तरह सातदिन तक करना। इस के बाद खूब मजबूत पक्की ढक्कन के सहित गोस्तनी मूषा बनाकर उसके भीतर ताम्रपत्र सहित कल्कको रखकर ढक्कन देकर कपडमिट्टी ६ या ७ करके सुखादेना। फिर उसको चूल्हे मे तीन कुक्कुटपुट देना बस यह रस सिद्ध होजायगा, इसका अपने सम्प्रदायानुसार विधिपूर्वक देव, अग्नि, गुरु, ब्राह्मण, कुमारी और योगिनीगण, भैरव, ब्रह्मा, विष्णु और ईश इनकी पूजा करके प्रयोजित करे, इस के साथ चित्रक, अदरख और सेंधानमक मिलाकर अनुपान देवे अथवा नागरवेल के पान के साथ देवे और उसके ऊपर त्रिकटु का क्वाथ और अदरख का रस ३ चुल्लू पिलाना। इस रस की मात्रा १ रत्ती है यह रस बहुतही अनुभूत हुआ है। देवीशास्त्र से लेकर लोगों के उपकार के लिये यहां प्रकट किया है॥२७४॥

२७५ उदयभास्करो रसः (चतुर्दशः)
(उदरारि, गौल्य, वमनी)

अच्छानां शुद्धताम्रस्य पत्राणां पलविंशतिम् ।
पलानि पञ्च सूतस्य मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः १५६२॥
तावत्सम्मर्दनं कुर्याद्यावत्संलगते रसः ।
मृत्पात्रमध्ये निःक्षिप्य तस्योर्ध्वाधश्च गन्धकम्॥
धारयेच्चूर्णयित्वा तु सम्यग्दशपलोन्मितम् ।
चुल्लिकाग्नौ पचेत्सम्यङ्निरुद्ध्य घटिकात्रयम्॥
स्वाङ्गशीतलमादाय चूर्णयित्वा पुनश्च तम् ।
त्रिभागान् कारयेत्तस्य भागमेकं पुनः पचेत्॥
गोमूत्रे विंशतिं वारान् स भेदी जायते रसः ।
उदरारिः कृमीन् हन्याग्निहरे न्मलसञ्चयान् ॥
शम्येच्छीतोपचारेण तस्मादुष्णां क्रियां चरेत्।
पुनर्द्वितीयभागं च गोक्षीरेण पचेच्छनैः १५६७
दशवारं तथा तोये नालिकेरस्य पाचयेत् ।
अयं गौल्यो रसो नाम सर्वशूलविनाशनः ॥
नाभिकुक्षिभवं शूलं शिरःकर्णाक्षिजं तथा ॥
मुखरोगं पाण्डुरोगं गुदपाकं च दारुणम्१५६९।
वातपित्तज्वरं चान्यं द्वन्द्वजं सान्निपातिकम्॥
क्षयं कासं कृमींश्चैव निहन्याद्दीपनं तथा१५७०॥
पुनस्तृतीयं भागं तु कटुपल्लरिकारसैः ॥
भावयेद्विंशतिं वारान् वमनीजायते रसः ॥
देयः स्याद्वल्लमात्रस्तु ताम्बूलीदलसंयुतः ॥
वमनं सर्वदोषघ्नमुपचारास्तु पूर्ववत् ॥१५७२।
विसूचिकामम्लपित्तं शिरोजाड्यं च नाशयेत्॥
किं पुनर्बहुनोक्तेन सर्वशूलहरः स्मृतः १५७३॥
यस्मादुद्दीपयेद्धाम्नि तस्मादुदयभास्करः ॥
राजिकालवणं नारीं कषायं कटुकं त्यजेत् ॥

र प्र, र का, र. क था, भै ग थं,

टि०—एवमेव ताम्रस्य त्रिविधप्रयोगादुदरारि, गौल्य, वमनीति त्रीणि नामानि दत्तानीत्यस्त्वोषनार्थं कुत्रचित्रिविनरस इति नाम दत्त दृश्यते, उदयभास्करस्तु मुख्य नाम ।

भाषा—शुद्ध तांबे के २० पल बारीकपत्र लेकर खरल मे डालकर ऊपर से ५ पल शुद्ध पारद डालना और कागजी जम्भीरी अथवा बिजोरे नीबूका रस डालकर घोटना । जब वह तमाम पारा उन पत्रों पर चढ़जावे तब कपड़मिट्टी किये हुए बर्तन मे ५ तोले गन्धक बिछाकर बीच मे उन पत्रों को रखकर ऊपर से दूसरा ५ तोले गन्धक रखकर ढक्कन से ढक देना । उसपर नमक रखके हांडी के मुखपर १ ढक्कन देकर ३–४ कपड़मिट्टी-लगाकर सुखादेना इस यन्त्रको चूल्हे पर रखकर तीन घड़ी तक तेज आंच देना। स्वांगशीतल होने-पर उस तांबे को पीसकर उसके तीन भाग बनाकर १ भाग को गोमूत्र मे घोटकर टिकिया बनाकर सुखाना और कुक्कुटपुट की आंच देना। अथवा उस भाग से अष्टगुणित गोमूत्र देकर कड़ाही मे जलादेना । जब वह सूख जाय तब उसी तरह दूसरा देकर जलादेना, ऐसे २१ वार करना तो इस रस का नाम उदरारि है । यह रस रेचनकरके उदररोगों को दूर करता है। इसलिये कहीं कहीं इसे भेदी नाम से पुकारा करते हैं । यह (उदरारि) रस कृमियों को और मलसञ्चय को दूर करता है । गरम उपचार से रेचन होता है और शीतोपचारसे शान्त होता है ।

फिर दूसरे भाग को पहिले की तरह दस वार गोदुग्धसे और दसवार नारियल के पानी से पकाना। यह गौल्य रस तैयार होगा। इसकी २ रत्ती की मात्रा उचितानुपान से देने से नाभिशूल, कुक्षिशूल शिर शूल, कर्णशूल, आक्षिशूल, इसके अतिरिक्त शूलमात्र, मुखपाक, गुदपाक, पाण्डुरोग, वातपित्त ज्वर, द्वन्द्वज और सान्निपातिक, क्षय, कासश्वास, कृमि ये रोग नष्ट होते हैं और अग्नि दीप्त होकर पाचन क्रिया बढ़ती है ।

फिर तीसरे भागको करेले के स्वरस की बीस वार भावना देने से वमनी नाम का रस तैयार होगा । इसको १ रत्ती पान मे देने से वमन होकर तमाम

दोष शान्त होजायँगे। यह भी शीतोपचारसे शान्त होता है और उष्णोपचार से उत्तेजित होता है। इससे हेजा, अम्लपित्त, और शिरका जकड़ना ये सबरोग नष्ट होवे हैं और शूलमात्र नष्ट होता है। इसको खानेवाला राई, लवण, नाड़ीशाक, कषाय, और कटुरस को छोड़ देवें। यह अग्निको सदीप्त करता है। इसलिये इसे उदयभास्कर कहते हैं। उदरारि १ गौल्य २ वमनी ३ ये तीन नाम होने से और त्रिविध काम करने से कहीं २ इसको त्रिविक्रम नामसे पुकारते हैं। अग्निको दीप्त करता है इसलिये उदयभास्कर इसका नाम है और यही प्रधान नाम है ॥ ३७५ ॥

३७६ उदयमार्तण्डो रसः (प्रथमः)

हिङ्गुले जयपालटङ्कणविषाण्यन्यार्धभागोत्तरं,॥
हिङ्गूलं क्रमशो विशोध्य मतिमा-
नन्यत्तथा शुद्धिमत्।
सर्वं खल्वतले विमर्द्य नितरां
गुञ्जाद्वयं दापयेत्, ।
मार्तण्डोदयको ज्वरादिसहिते
यः सोदराध्मानके ॥ १५७५ ॥
पाण्ड्वाजीर्णगदेऽनुपानवशतः
पथ्यश्च तक्रौदनम् ॥
व्योषेणाऽऽर्द्ररसेन वश सितया
युक्तोज्वरे दारुणे।
मन्धे गुल्मकफानले च पवने
शूले च शोफोदरे,
वस्ताखे स्वरवर्णकुष्ठगुदजान्
रोगानशेषाञ्जयेत् ॥ १५७६ ॥

यो. र, रसायन सं., र. चि, र. (मा), र. सा., रस सं., भै. रत्ना, अन्यत्र त्रिषु मार्तण्डोदय नाम्ना व्यवहृतः। रसावतार (मा.) उदयभास्कर ।

भाषा—मालकांगणी, चिरौंजा, निम्बपत्ता, घृतमधुमे कड़ाहीमें भरके विरोध शुद्धियुक्त हिङ्गुल २॥ भाग, जमालगोटा २ भाग, सुहागा १॥ भाग, और विष १ भाग ये सब विशुद्ध और नीचेसे क्रम-वृद्ध लेकर खरलमे डालकर दो तीन दिनतक अत्यन्त मर्दन करना। यह उदयमार्तण्ड रस सिद्ध हुआ। इसकी २ गुञ्जा नवीन ज्वर, उदररोग, आध्मान, पाण्डु और अजीर्णजन्य रोगों मे यथानुपानसे देना। जब दस्त लगकर बन्द हो जावें तब छाछ भात पथ्य देना। त्रिकटु और अदरखके रसके साथ अथवा शक्करके साथ जब बहुत जोरसे ज्वर चढ़ाहो और कफता हो तब देना। इसीतरह अग्निमान्द्य, गुल्म, कफवातजरोग, वातशूल, शोथ, उदररोग, वातरक्त, स्वरभङ्ग, वर्णविकृति, कुष्ठ, बवासीर इन रोगों मे यथोचिति से देनेसे तत्काल नष्ट होते हैं ॥ ३७६॥

३७७ उदयमार्तण्डो रसः (द्वितीयः)

पलोन्मितस्य शुल्वस्य सूक्ष्मपत्राणि कारयेत्।
तत्समं गन्धकं दत्वा खल्वे सर्वं विनिःक्षिपेत्॥
जम्बीररससंयुक्तं दिनं घर्मे निधापयेत्।
ततः शुल्वे द्रवीभूते रसकर्षं नियोजयेत् १५७८॥
तत्सिद्धमुदरे योज्यं शोफे चैव भगन्दरे।
नाम्ना तूदयमार्तण्डरस एषः प्रकीर्तितः १५७९

र. र. स., र. को., र च, र. क, ल, उदराधिकारे।

भाषा—४ तोले विशुद्ध ताम्र के सूक्ष्मपत्र बनाकर उसकी बराबर शुद्ध गन्धक देकर जम्बीरी के रसके साथ एक दिनभर मर्दन करना। फिर उसे कड़ी धूप मे रख देना। जब पत्र गलजाय तब उसमे १ तोला पारा देकर मर्दन करना। सूखने पर कजली तैयार हो जायगी। यह उदय-मार्तण्ड रस है। इस को उदर रोग, शोफ और भगन्दर मे यथानुपान से देना॥ ३७७ ॥

३७८ उदयमार्तण्डो रसः (तृतीयः)

रसगन्धयवक्षारा विषं नेपालकं तथा।
त्रिकटु त्रिफला चैव जीरकं चित्रकं तथा॥
सर्वं समं तथा चूर्णं श्लक्ष्णं कुर्यात्सुबुद्धिमान्।
भृङ्गीरसैः समं खल्वे मर्दकान् गुञ्जमात्रकान्॥

वटकान् भक्षयेन्नित्यं मरीचैश्च निषेवयेत् ।
सर्वशूलं तथा गुल्मं क्षयपाण्डोश्च नाशिनी ॥
सर्वज्वरहरं युक्तं तथा शीतज्वरापहम् ।
कफोत्थान् विविधान् रोगानम्लपित्तं सुदारुणम्
तत्तद्रोगानुपानेन प्रलवद्रोगनाशनम् ।
आधिव्याधिहरं चैतत् सत्यं गुरुवचो यथा ॥

र. क यो, शूलाधिकारे ।

भाषा—पारा, गन्धक, यवक्षार, विष (सींगिया) ताम्रभस्म, त्रिकटु, त्रिफला, जीरा, चित्रक, इनको सममाग लेकर बारीक चूर्ण कर लेना और भागरे के रस के साथ खरल करके एक एक रत्ती की गोलिया बनाकर १४—२१ या २८ औषिती के अनुसार काली मिर्च के साथ देना । इस से सब प्रकार के शूल, गुल्म, क्षय प्रयुक्त पाण्डु, शीत, ज्वर, कफोत्थ समस्तरोग और अतिप्रकुपित अम्लपित्त अपने २ अनुपान से नष्ट होते हैं ॥ ३७८ ॥

३७९ उदयादित्यो रसः (प्रथमः)

शुद्धं सूतं द्विधागन्धं मर्द्यं कन्याद्रवै र्दिनम् ।
तद्गोलं पिठरीमध्ये ताम्रपात्रेण रोधयेत् ॥ १५८५
सूतकाद् द्विगुणेनैव शुद्धेनाधोमुखेन च ।
पार्श्वे भस्म निधायाथ पात्रोर्ध्वं गोमये जलम् ॥
किञ्चित् किञ्चित् प्रदातव्यं चुल्यां यामद्वयं ततः
चण्डाग्निना तदुद्धृत्य स्वाङ्गशीतं विचूर्णयेत् ॥
काष्ठोदुम्बरिका वह्नि त्रिफला राजवृक्षकम् ।
विडङ्गं बाकुचीबीजं क्वाथयेत्तेन भावयेत् ॥
दिनैकमुदयादित्यो रसो देयो द्विगुञ्जकः ।
विचर्चिकां दद्रुकुष्ठं वातरक्तञ्च नाशयेत् १५८९
अनुपानं च कर्त्तव्यं बाकुचीफलचूर्णकम् ।
खदिरस्य कषायेण समेन परिपाचितम् १५९०
त्रिशाणं तद्रवां क्षीरैः क्वाथैर्वा त्रैफलैः पिबेत् ।
त्रिदिनान्ते भवेत्स्फोटः सप्ताहाद्वा किलासके ॥
नीलीं गुञ्जां कासीसं धत्तूरं हंसपादिकम् ।
सूर्यभक्तां च चाङ्गेरीं पिष्ट्वा तुल्यानि लेपयेत् ॥
स्फोटस्थानप्रशान्त्यर्थं सप्तरात्रं पुनः पुनः ।
श्वेतकुष्ठं निहन्त्याशु साध्यासाध्यं न संशयः ॥

भा., यो., र. र. स., र. प्र., र. कौ., र. का., र. क., रसायन स., किलासे

भाषा—शुद्ध पारा १ भाग, गन्धक २ भाग, इनको घीकुआर के रस से एक दिन मर्दन करके गोला बनाकर मिट्टी की कड़ाही मे रखकर वजन मे पारे से द्विगुण शुद्ध ताम्रपात्र से अधोमुख करके ढक देना । उसकी (खडियामिट्टी और गुड़ अथवा चूना और गुड़) से सन्धि बद करके चारों तरफ भस्म दबा देना । ताम्रपात्र के ऊपर गीले गोबर की बाड़ बना देना । उसके ऊपर जलहरी बाध देना जिस मे से थोडा थोड़ा पानी उसपर टपकता रहे । इतना ध्यान रखना कि पानी गोबर मे होकर राख मे न जासके । उस कड़ाही के नीचे चूल्हे मे दोपहर तक खूब कड़ी आच जलाकर बद कर देना । स्वाङ्गशीतल होनेपर काष्ठोदुम्बरि, चित्रक, त्रिफला, अमलतास, विडङ्ग, बाकुचीके बीज इन के कषाय से एक एक दिन भावना देना । यह उदयादित्य रस सिद्ध हुआ । इसकी दो गुञ्जा देकर बाकुची के बीजों के चूर्ण को बराबर खदिर के क्वाथ मे पकाकर तैयार कर लेना । इसमेसे एक तोला खाकर ऊपर से गाय का दूध अथवा त्रिफला का क्वाथ पीना । इस प्रकार तीन दिन अथवा सात दिन तक प्रयोग करने से श्वित्र मे फोला उठ आता है । उस के बाद नील, गुञ्जा, कासीस, धतूरा शिगारिफ, हुरहुर, चाङ्गेरी (तिपतिया) इन को समभाग लेकर पीसलेना । इनका लेप स्फोट स्थानपर बारम्बार करना जिससे वहा का स्फोट शान्त होकर उस जगह की चमड़ी काली हो जायगी । यह प्रयोग साध्य अथवा असाध्य श्वित्र को नष्ट करता है । विचर्चिका, दद्रु, कुष्ट और वातरक्त ये केवल इस रसके खानेसे नष्ट होते हैं ॥ ३७९ ॥

२८० उदयादित्यो रसः (द्वितीयः)
पारदाद् द्विगुणं गन्धं सम्यक् शुद्धं विमर्दयेत् ।
मुण्ड्यार्द्रकरसैः खल्वे त्रिसप्ताहं पुनः पुनः ॥
एतत्तुल्यं शुद्धताम्रं सम्पुटे सन्निरोधयेत् ।
वेष्टयेद्वस्त्रखण्डेन वज्रमृत्तिकया बहिः॥१५९५॥
लिप्त्वा विशोषयेत्तं वै सम्यग्गजपुटे पचेत् ।
उद्धृत्य सम्पुटं भित्त्वा देवदाल्या द्रवैस्त्र्यहम् ॥
भृङ्गीपुनर्नवाद्रावैः पृथग्भाव्यं त्र्यहंत्र्यहम् ।
तत्तुल्यं नागराच्चूर्णं क्षिप्त्वा मध्वाज्यसंयुतम्॥
लिहेन्माषद्वयं नित्यं यावत्संवत्सरावधि ।
रसोऽयमुदयादित्यो जरामृत्युहरः परः१५९८
पुनर्नवादेवदालीभृङ्गचूर्णं समंसमम् ।
मध्वाज्याभ्यां लिहेत्कर्षमनु रसक्रामणं परम्॥
र. सं., रसायन स., रसामृताधिकारे ।

टि० अस्य मात्रा यद्यपि मूले द्वैमाषिकी प्रदत्ताऽस्ति तथापि गुञ्जात्रयात्समारभ्य यावद्द्वैमाषिकी मात्रा स्यात्तथा प्रत्यह वर्धयितव्येति रहस्यम् ।

भाषा—पारे से दूना शुद्ध गन्धक लेकर गोरखमुण्डी और अदरखके रस से सात दिनतक मर्दन करना । रस बारम्बार देता जाय और इन दोनों के बराबर शुद्ध तांबे का चूर्ण मिलाकर सम्पुट में बंद कर देना और उसको वज्रमिट्टी और वस्त्रखण्डों से लेप कर देना । खूब सुखाकर गजपुट मे फूंक देना । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर बंदाल, भांगरा और पुनर्नवा इनके स्वरस अथवा क्वाथों से यथासम्भव तीन तीन दिन भावना देकर तैयार करलेना । इसमे से दो माशा रस और उतना ही सौंठ का चूर्ण मिलाकर मधु और घृत के साथ चटाना । ऐसा एक वर्षतक करने से जरा और मृत्युको दूर करता है । इस रस को खाने के बाद बन्दाल, भांगरा और पुनर्नवा समभाग लेकर चूर्ण करलेना । इस को १ तोला मधु तथा घृत के साथ खाने से अनुक्रामण होता है अर्थात् रस समस्त धातुओं मे संक्रमित होता है । पारे के संक्रमण हुए बिना इसका कुछ गुण नहीं होता । यह रस शास्त्र का परम रहस्य है ॥ २८० ॥

टि० मूल मे इसकी मात्रा माशोकी कही है। परन्तु ३ रत्ती से लेकर अवतक २ माशे तक मात्रा न पहुंच जाय तब तक दररोज़ बढाना चाहिये ।

२८१ उदयादित्यो रसः (तृतीयः)
आवर्तिते रसपलं क्षिप्त्वा द्विगुणगन्धके।
आर्द्रकद्रवशुण्ठीनां त्रिंशत्या मर्दितं पचेत्१६००
मृल्लिप्तताम्रमूषायां तं गुञ्जाप्रमितं रसम् ।
ससर्पिर्नागरं भुक्त्वा तप्ताम्बुप्रसृतं पिबेत् ॥
रसोऽयमुदयादित्यः स्याज्जरारजनीहरः१६०१
१. पा. रसादने ।

भाषा—खूब कपडमिट्टी की हुई तांबे की मूसी मे ८ तोले शुद्ध गन्धक को गलाकर उस मे ४ तोले शुद्ध पारद डाल देना,फिर अदरख का रस८० तोले लेकर थोडा २ उसमे डालकर मर्दन करते रहना और नीचे मन्द मन्द अग्नि देते रहना । इतना ध्यान रखना कि एकदम लपट न उठे । रस खलास होनेपर मूसीको उतारकर स्वाङ्गशीतल कर लेना । उस मे से खुरचकर पारद, गन्धक और जला हुआ तांबेका भाग इकठ्ठा खरल करके रख देना । इसमे से दो रत्ती सौंठ के चूर्ण के साथ मिलाकर घी मे चटाना । ऊपर से एक पसर गरम पानी पिला देना । यह उदयादित्य रस है । जरारूपी रातको दूर करता है ॥ २८१ ॥

२८२ उदयादित्यो रसः (चतुर्थः)
पारदादष्टगुणितं हरितालं
तावती च विजया त्रिदिनं तत् ।
मर्दितं सगुडकं वटीं फिरे-
द्गुञ्जिकात्रयमितां क्षणदान्ते ॥ १६०२
सेविता हरति मासयुगं सा
स्पर्शशतमपि दुष्करमाशु ।
सेवयेद्घृतयुतं कलमान्नं
रात्रिजागरमपीह वर्जयेत् ॥१६०३॥
र., स्पर्शवाते ।

भाषा—पारे से आठगुनी हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य और उतनी ही भांग मिलाकर खूब बारीक चूर्ण करके सब को बराबर गुड देकर ८ रत्ती की गोली बना लेना। इस को सुबह मे देना चाहिये; दो महिने तक देने से अत्यन्त असाध्य जो स्पर्शवात है सो नष्ट होती है। अच्छे चावल और घी पथ्य देना। इस रस मे रात्रि जागरण अत्यन्त निषिद्ध है ॥ ३८२ ॥

३८३ उदयार्कमूर्तिरसः

त्रिगन्धकं कुष्ठकसूतभस्म-
कृष्णाभ्रभस्मानि मृतश्च ताम्रम्।
हिङ्गूनि सर्वाणि समानि कुर्या-
न्निर्गुण्डिकोन्मत्तरसैश्च पश्चात् १६०४॥
दिनद्वयं चाल्पपुटं च दद्या-
द्रसस्ततः स्यादुदयार्कमूर्तिः।
वातोत्थशूलस्य निकृन्तनो यो
गुञ्जाद्वयञ्चास्य ददीत शुण्ठी- १६०५
सर्पिर्युतं वा मरिचैर्घृतेन
वातारितैलेन सुवर्चलेन।
सहिङ्गुकेनापि युतं ददीत
मन्दोष्णनीरेण ददीत पश्चात् १६०६॥
तत्कालशूलस्य निबर्हणाय
निरोधमुक्त्यै तु गुडेन युक्तम्।
कङ्कुष्ठकं स्यादतिवातलानां
विसूचिकां क्षौद्रयुतं निहन्ति १६०७॥
विभूतिकां क्षौद्रयुतां तथा च तां
स्नुह्यर्कदुग्धे परिपक्वमाज्यम्।
पीत्वा पिबेद्यष्टिकजं कषायं
शीघ्रं विमुच्येत चलादिसङ्घात् १६०८

र. को., चलादी।

भाषा—सज, पत्रज, इलायची, कूठ, पारद भस्म, कृष्णाभ्रकभस्म, ताम्रभस्म, भुना हुआ हींग, इन सबको समभाग लेकर संभालु और धतूरे के रससे दो रोज मर्दन करके लघुपुट देना। यह उदयार्कमूर्ति रस तैयार होगा। यह वातजन्य शूलको नाश करनेवाला है। इस की २ रत्ती की मात्रा सोंठ और घी से अथवा मरिच और घी से अथवा वातघ्न तैल से अथवा संचल नमक और हींग से अथवा कुछ गरमजल से देनी चाहिये। तात्कालिक शूल को दूर करने के लिये और मलमूत्र के विबंध को दूर करने के लिये पुराने गुड के साथ देना चाहिये। अत्यन्त वातलों को रेवनचीनी के साथ देना। मधु के साथ देनेसे हैजा शान्त होता है। वायु से जिसका सर्वाङ्ग जकड गया हो वह इस रस को शहद (मधु) के साथ चाटके सेहुण्ड और आक के दूध मे पकाया हुआ घृत पीकर जेठीमधुका क्वाथ पीवे तो तत्काल सुखी हो जाता है ॥ ३८३ ॥

३८४ उदयार्कोरसः

नानाविशुद्धिविधिभिः परिहीणदोषं,
वातारिवर्गजनितैः परिभावितञ्च।
हिङ्गूलतुत्थकशिलालरसेन्द्रगन्धं,
कङ्कुष्ठचूर्णमुपहन्ति च वातशूलम्॥१६०९॥

र. (मा) वातशूले।

भाषा—अपनी २ विशुद्धिओं से विशुद्धदोष और वातघ्नवर्ग के क्वाथों से कई बार भावना दिया हुआ हिङ्गुल, तुत्थक, मैनसिल, हरताल (रसमाणिक्य), पारा, गन्धक, कङ्कुष्ठ इनका चूर्ण वातघ्न अनुपान से वातशूल को नाश करता है ॥ १८४

३८५ उदरघ्नो :

जीमूतलोहरसगन्धशिलालताम्र-
व्योषाग्निकुष्ठमुशलीविषदीप्यचूर्णम्।
निम्बूकनीरदलितं गुटिकीकृतं तत् ॥
शुष्कं निशासु मधुना सकलोदरघ्नम् १६१०

र. चं., र. र. स., र. को., र. क. ह., उदराधिकारे।

भाषा—बन्दाल, लोहभस्म, शुद्धपारा, गन्धक, मैनसिल, रसमाणिक्य, ताम्रभस्म, सोंठ, मिर्च, पीपल, चित्रक, कूठ, मुसली, बछनाग, अजवायन सब

समभाग लेकर बारीक चूर्ण करके नीबूके रसमे घोटकर झरबेर के बराबर गोलियें बनाकर मधु अथवा गरमपानी वगैरह के साथ रातको लेने से समस्त उदररोग दूरहोतेहैं ॥ ३८५ ॥

३८६ उदरध्वान्तसूर्यो रसः

शुल्बश्यामास्नुहीदन्तीपथ्यानेपालकाः क्रमात्।
द्व्येकाऽग्नियुग्मवेदानेतान्तुष्णाम्बुना पिबेत् ॥
अष्टोदराणि हन्त्येष विशेषेण जलोदरम् ।
आध्मानगुल्मशूलघ्न उदरध्वान्तभास्करः ॥

१. थं. क, रसायन थं, १ का, उदराधिकारे ।

भाषा—ताम्रभस्म२ भाग, कालानिशोथ अथवा विधारा १ भाग, थूहरका दूध २ भाग, दन्तीमूल ५ भाग, हरडे ३ भाग, जमालगोटा ४ भाग, इसक्रमसे लेकर खूबघोटकर चनेके बराबर गोली बनालेना । अगर गोली न बने तो थोड़ा पानी का छींटा दे देना, एक गोली गरमपानीके साथ देनेसे आठों प्रकार के उदररोगों को खासकर जलोदर, आध्मान, गुल्म और शूलको यह तत्काल दूर करता है। उदरध्वान्तभास्कर इसका नाम है॥३८६॥

३८७ उदरवल्लभो रसः

हिङ्गूलसम्भवं सूतं गन्धकं मृतताम्रकम् ।
चित्रकं दन्तीबीजञ्च पिप्पलींहपुषां वचाम् ॥
सैन्धवं चैव जैपालं पर्षयेत्समभागतः ।
हरीतकीजलेनैव वटिकां कारयेद्भिषक् १६१४
द्विगुञ्जापरिमाणेन श्लीपदं हन्ति नान्यथा ।
आनाहं गुल्मरोगञ्च प्लीहानमग्निमन्दताम् ॥
श्रीमद्गहननाथेन रसश्चोदरवल्लभः
यथेष्टमनुपानन्तु भोजने धिमतुम्बुरु ॥१६१६

१. क, उदराधिकारे ।

भाषा—शुद्ध हिङ्गुल से निकाला हुआ पारा, गन्धक, ताम्रभस्म, चित्रक, दन्ती, पीपल, हाऊ, बच, सेन्धानमक यह सब समभाग, जमालगोटा पारे से द्विगुण लेकर इनको हरडों के क्वाथ से एक दिनभर घोटकर २ रत्ती की गोली बनाकर देनेसे यह श्लीपद को दूर करता है । आनाह (पेट की गुड़गुड़ाहट) गुल्मरोग, प्लीहा, अग्निमान्द्य इन कोभी दूर करता है । अनुपान यथोचित कायम करना भोजन मे सोंठ और धनिया का योग रखना । इसका उदरवल्लभ नाम है । श्रीमान् गहननाथ ने इसको बनाया है ॥ ३८७ ॥

३८८ उदरवातारिरसौ

यद्वा रसेन्द्रं वरगन्धकेन
युञ्जीत नेपालरजो विमिश्रम् ।
निशाद्वयं गन्धकटङ्कणञ्च
मृतञ्च ताम्रं विनियोजयीत१६१७
तत्सर्वतुल्यं जयपालबीजं
विशुध्य तस्माथ ददीत वल्लम् ।
कृत्वा विरेकं जठरामयानां
नाशं नयेतां रसराजमुख्यौ १६१८

१. धी, उदरे ।

भाषा—पारा, गन्धक, जमालगोटा तीनों को समभाग लेकर चूर्ण कर लेना अथवा जलके संयोगसे गोली बना लेना। अथवा दोनों हल्दी, गन्धक, सुहागा, ताम्रभस्म, और इन सबकी बराबर शुद्ध जमालगोटा इनको एक दिनभर मर्दन करके पानीका छींटा देकर तीनरत्तीकी गोलियें बनालेना अथवा चूर्ण ही रखना । इन दोनों प्रयोगोंमेसे चाहे जिसकी तीनरत्तीकी मात्रा देनेसे विरेचन होकर उदर रोग नष्ट होगा । ये दोनों उदरवातारि नामके रस हैं ॥३८८॥

३८९ उदरामयकुम्भकेसरी

रसगन्धकभस्म ताम्रकं
कटुकक्षारयुगं मदङ्कणम् ।
कणमूलकपथ्यचित्रकं
लवणान्येव यमानिरामठम् ११६९
सममागमिदं विभावयेत्
रसराठपे स्थय जम्भनारिणा ।

उदरामयकुम्भिकेसरी
रस एष प्रथितोऽस्य माषकः१६२०
सुखार्युदापयेद्भिषक्
प्रसभं हन्ति च सव्रणं गदम् ।
यकृतं कृमिमग्रमांसकं
कमठं प्लीहजलोदराढ्यम् ॥
जठरानलमथगुल्मपञ्चकं
पवनं साममथाम्लपित्तकम्१६२१॥

र. चि., र. चे., र. सं., र. कु.,उदराधिकारे ।

भाषा—पारा, गन्धक, ताम्रभस्म, सोंठ, मिर्च, यवक्षार, सुहागा, पिपलामूल, चव्य, चित्रक, पाचों नमक, अजवाइन और हींग इनका बराबर भाग लेकर खूब बारीक चूर्ण करके कड़ी धूपमे जम्भीरी के रसकी भावना देकर एक एक माशेकी गोलियें बना लेना॥ यह उदरामयकुम्भिकेसरी नामका रस तैयार हुआ । इसकी एक माशे की मात्रा द्राक्षासव प्रभृति के साथ देने से शरीरके नहीं सूखते हुऐ व्रण, यकृत्, कृमी, अग्रमांस (हृदय मे अथवा हृदयसंलग्न धमनी अथवा शिराओं मे बढ़ा हुआ मांस) कछुही-प्लीहा, जलोदर, मन्दाग्नि, पाचतरह के गुल्म, आम-वात, अम्लपित्त यह सब नष्ट होते हैं ॥३८९ ॥

३९० उदरारिरसः (प्रथमः)

पारदं शुक्तितुत्थं च जैपालं पिप्पलीसमम् ।
आरग्वधफलान्मज्जा वज्रीक्षीरेण मर्दयेत् ॥
माषमात्रां वटीं दद्यादुदरस्त्रीणां हन्ति जलोदरम्
चिञ्चाफलरसश्चानु पथ्यं दध्योदनं हितम् ॥
दकोदरहरश्चैव तोयेण रेचनेन च ॥ १६२३ ॥

र. स. सु. यो. त., र. क. ल., टी., र. कु., वै. चि., र. चं., र. का., र. भ., र. सं., रसायन सं., र. चि., यो. म., चिकित्सासारसमस्ते जलोदरकुठार इति-नाम, र.को., र. र. कौ., उदराधिकारे । यत्र तुत्थ शुक्ति-तुत्थमिति पाठस्थाने शिखितुत्थमिति पाठो दृश्यते परं तद् पेक्षया शुक्तितुत्थमिति पाठः साधीयान्., वै. चिन्तामणौ गन्धकोऽधिको दृश्यते नाम च पारदादिगुटीति विशेषः ।

भाषा—पारा, शुक्तिभस्म, तुत्थक, जमाल-गोटा, पीपल, अमलतासकी मज्जा इनसबको सम-भाग लेकर थूहर के दूधमे पीसकर १ माशेकी अथवा योग्यता देखकर गोलियें बनाकर स्त्रियोंके गर्भाशय मे जब कि रोगविशेषसे पानी भर जाता है इस हालतमे इसे देनेसे यह अच्छा हो जाता है। इसका अनुपान इमली का पानी है । झाड़े होने के बाद दही भात देना । साधारण जलोदर मे भी अत्यन्त रेचन होकर फायदा होता है । परन्तु यह सख्त रेचन है । संभाल कर देना ॥ ३९० ॥

३९१ उदरारिरसः (द्वितीयः)

मृताकर्काञ्चनीकृष्णादन्तीबीजानि मर्दयेत् ।
विरेके तु प्रदातव्यं दध्यन्नं भोजनं हितम् ॥
अनुपानं पिबेच्चिञ्चाफलानां स्वरसं पुनः१६२४

भै. सा., उदराधिकारे ।

भाषा—ताम्रभस्म, हल्दी, पीपल और जमाल गोटा सब समभाग लेकर तीन रत्ती की गोली बांध लेना अथवा चूर्ण ही रखना । इसकी ३ रत्ती इमली के पानी के साथ देने से रेचन होगा । इसके बाद दहीभात देना ॥ ३९१ ॥

३९२ उदरारिरसः (तृतीयः)

रसेन ताम्रायससमस्य गन्धं
शिलाहरिद्राजयपालतुल्यम् ।
शिलाजतुं टङ्कणकं च सर्वं
विमर्द्य सम्यक् परिभावयेच्च १६२५
निर्गुण्डिकाश्रूपणभृङ्गराज-
चित्राकर्कतोयेन दिनप्रमाणम् ।
कषायेन निम्बस्य दिनप्रमाणं
सिद्धो रसःस्यादुदरारिसञ्ज्ञः१६२६
हरीतकीविश्वगुडप्रयुक्तं
चह्रप्रमाणन्तु धलाऽनलघ्नः ॥
यथाशनि र्भूधरपक्षपाते
तथा रसोऽयं मुदरं निहन्ति १६२७

र. र., र. दी., र. क., र. चं., उदराधिकारे ।

भाषा—पारा, ताम्रभस्म, लोहभस्म, गन्धक, मैनसिल, हल्दी, जमालगोटा, शिलाजतु, सुहागा ये सब यथायोग्य विशुद्ध और समभाग लेकर बारीक चूर्ण कर, निर्गुण्डी, सोंठ, मिर्च, पीपल, भृंगराज, चित्रक, और आकका दूध इनकी एक एक दिन भावना देना । फिर निम्बकी छालके काथसे एक दिन भावना देना। यह उदरारि रस सिद्ध हुआ। इसे बलाबल को जानने वाला वैद्य २ रत्ती हरड, सोंठ और गुड़ के साथ देवे । यह रस उदररोग को इस तरह नष्ट करता है जिस तरह भूधरों के पक्षों को इन्द्राशनिने नष्ट किया था ॥ ३९२ ॥

३९३ उदरारिरसः (चतुर्थः)

सूतकमागुणटङ्कणाःसमलवा जैपालकास्तत्समाः
भर्यो वासरकं शिवारसयुता थिवारसैः सप्तधा
सक्षौद्रेण सुधारसेन सकलान् कोष्ठामयान्नाशये-
द्दत्तो हिङ्गुयवानिकामधुयुतः
स्नुक्पिप्पलीक्षौद्रयुक् ॥ १६२८ ॥
उदरारि रसो ह्येष जठरामयनाशनः ।
सङ्ग्राहि वर्जयेत्सर्वं द्रवद्रव्यं हितं मतम् ॥
र., उदराधिकारे ।

भाषा—पारा, गन्धक, सुहागा ये सब समभाग और सबकी बराबर शुद्ध जमालगोटा इन सब को हरडके क्वाथसे एक दिनभर मर्दन करके इन्द्रायणके क्वाथ से ७ भावना देना । फिर इसकी यथोचित मात्रा दो गुञ्जा या तीन गुञ्जा थूहर के दूध और मधु के साथ मिलाकर देने से समस्त उदर के रोग नष्ट होते हैं । उदराश्रित रोगों मे हींग, अजवाइन और मधु के साथ अथवा थूहर के दूध, पीपल और मधु के साथ देना चाहिये । यह उदरारि रस है । इसमे सङ्ग्राही द्रव्यों को छोड़कर द्रव-द्रव्य सब हितकर हैं ॥ ३९३ ॥

३९४ उदरारि रसः (पञ्चमः)

द्वे निशे द्रवदगन्धकसूता-
स्ताम्रभस्मसहिता विमर्दिताः ।
सर्वतुल्यजयपालजं रजो
स्नुग्रसेन परिभावयेद्दिनम् ॥ १६३० ॥
सिद्ध एष उदरारिरसेन्द्रो
वल्लको दरगदं जयतीह ।
स्नुग्रसेन सितया मधुना वा
हिङ्गुसैन्धवयवानिकया वा ॥ १६३१ ॥
र., उदराधिकारे ।

भाषा—दोनों हल्दी, सुहागा, गन्धक, पारा, ताम्रभस्म ये सब समभाग और इनसबकी बराबर शुद्ध जमालगोटा लेकर थूहर के दूध से भावना देने से यह उदरारि रस सिद्ध होगा । इसे थूहर के दूध से अथवा शक्कर से अथवा मधु से अथवा हींग, सैंधव और अजवाइन से देने से तमाम उदर-रोग नष्ट होते हैं ॥ ३९४ ॥

३९५ उदरारिरसः (षष्ठः)

सूतगन्धविषहिङ्गुलाभ्रकं
ताम्रभस्म मरिचं समांशकम् ।
मर्दयेत्कनककयासचित्रकै-
र्भृङ्गशिग्रुसुरसार्कमूलकैः ॥ १६३२ ॥
आर्द्रकाग्निदमनीविजयाभि-
स्त्र्यूषणेन विषमुष्टिरसेन ।
भावना त्रितयकं पृथगेभि-
श्छागपित्तजनिताश्च एव ॥ १६३३ ॥
प्लीहगुल्मजठरामयहन्त्री
रक्तिका त्रिकटुकार्द्रकनीरैः ।
रोगराजपरिणामशूलनुत्
पिप्पली मधुयुता मधुना वा १६३४ ॥
तीव्रातिसारं विजयामधुभ्यां
मन्दानलं हिङ्गुहरीतकीभ्याम् ।
गुल्मं हरीतीरयुतो निहन्या-
ज्ज्वरं कणाक्षौद्रयुतोऽपि नूनम् १६३५
सन्निपातविनिवृत्तये पिबे-
च्छृङ्गबेरसलिलेन रक्तिकाम् ।

पथ्यमत्र दधिभक्तकं हितं
तक्रभक्तमपि शृङ्गबेरयुक् ॥ १६३६ ॥
उदरारिरसे ह्यस्मिन् कुबेराक्षं सरामठम् ।
अनुपानं माषमात्रं रसो वा घृतसंयुतः १६३७
रसायन स, र, उदराधिकारे ।

भाषा—पारा, गन्धक, बछनाग, शिंगरफ, अभ्रकभस्म, ताम्रभस्म और मिर्च येसब समभाग लेकर क्रमसे धतूरा, जवासा, चित्रक, भांगरा, सहजना, सफेद तुलसी, आककीजड, अदरख, अग्निदमनी (अप्रसिद्ध है प्रतिनिधिमे भटकटैया डालते हैं) भाग, त्रिकटु, और कुचिला इनसब कीअलग २ तीनतीन भावनाऐं देना । बकरेके पित्त की तीन भावनाऐं देना। यह उदरारिरस सिद्ध हुआ । इसकी एक रत्ती की मात्रा त्रिकटु और अदरख के रससे देनेसे प्लीहा, गुल्म और जठररोगों को नाश करती है । रोगराज, परिणामशूल, इनको पिप्पली मधुके साथ अथवा केवल मधुके साथ देने से नष्ट करती है । घोरअतिसार को भाग और मधुके साथ देनेसे नष्ट करती है । अग्निमान्द्य को हींग और हरड़ों के साथ देने से नष्ट करती है । कचूर और पानी के साथ देनेसे ज्वर को नष्ट करती है । सन्निपात मे अदरख के साथ देनी चाहिये, । पथ्य मे दहीभात अथवा छाछ भात सोंठ के चूर्ण के साथ देना उचित है । इस उदरारिरस मे करज (सागरगोटा०म०) और हींग समभाग लेकर ४ माशा अनुपान देने से अथवा घी के साथ देने से उदररोगों मे अच्छा काम करता है ॥ २९५ ॥

२९६ उदरारिरसः (सप्तमः)

सूतगन्धकणापथ्यानचाररग्वधकान् इदम् ।
मर्दयेद्वज्रिदुग्धेन सन्मापं रादयेद्दिनम्१६३८॥
नृणां जलोदरं हन्ति पथ्यं शाल्योदनं दधि ।
बिम्बीफलरसश्चानुपानमस्मिन् प्रयोजयेत् ॥
र ध, उदरा०

भाषा—पारा, गन्धक, सोंठ, हरडें, वच, अमिलतासका गूदा इनसबको समभाग लेकर सेहुण्ड के दूध से मर्दन करके और उसी के साथ देकर बिम्बीफलका रस पिलानेसे मनुष्योंके जलोदरको दूर करता है । इसमे शालीचावल और दही का पथ्य देना उचित है ॥ ६९६ ॥

२९७ उदरारिलोहम्

स्नुह्यर्कदन्तीधवत्रिफलाग्नी-
शोथारिपाठाऽशनकन्दकन्दाः ।
जामातृपालिन्धिमनोऽग्निबाणा
विडङ्गतालं दरमञ्जरीकः ॥ १६४० ॥
प्रत्येकशः क्षार चतुष्पलांशा-
स्तथा पलाशस्य समैः समः स्यात् ।
चतुर्गुणे क्वाथजलाष्टशेषे
पचेद्विधिज्ञो विधिशुद्धलोहम् १६४१॥
चूर्णीकृतं तत्पुटितं पुटेन
तन्तुच्युतं षोडशिकं पलानाम् ।
वर्षाभुभल्लातकवह्निदन्ती
त्रिवृद्गवाक्षीरविवृद्धमूलम् ॥१६४२॥
कञ्चुकी तालमूली च पीवरी गिरिकर्णिका ।
नीलिनी च बृहत्पत्रं दाम्यारुवलमासनम् ॥
चतुष्पलांशं क्वथिताष्टशेषं
स्नुह्यर्कदुग्धेन पलाष्टकेन ।
दत्त्वा पचेत्ताम्रमये च पात्रे
पले द्विरष्टे हविषस्तथैव ॥
अमूनि चूर्णानि च सिद्धशीते
क्षिपेत्तथा लौहरजःसमानि ॥१६४४॥
लवणानि च सर्वाणि क्षाराः पञ्चोपणानि च
मरिचं चाजमोदा च हिङ्गुभल्लातकानि च ॥
चित्रकस्तालमूली च गवाक्षी त्रिवृताऽमृता ।
वर्षाभू शूरणो माणो विडङ्गं दन्तिग्रन्थिकम् ॥
पलं माक्षिकचूर्णस्य कङ्कुष्ठस्य शिलाजतोः ।
गुग्गुलो गन्धकस्यापि पारदस्य पलं पृथक् ॥
शीते पलाष्टकं क्षौद्रं दत्त्वा मधुयुतान्वितम् ।

लोहदण्डेन सङ्घृष्य लौहपात्रे चिरं भिषक् ॥
विधिज्ञोक्तेन विधिना हिताहारविहारवान् ॥
अनुपानं तथा सात्म्यं कुर्वन्नित्यं निरामयः ॥
उदरेषु च सर्वेषु शोथेषु विविधेषु च॥१६५०॥
अर्शोरोगविशेषेषु गुल्मपाण्डौ सकामले ।
विधिनोक्तेन कुर्वाणो नरो रोगान्न विन्दति ॥
जलदोषेषु सर्वेषु गरेषु विविधेषु च ॥

र. र., र. का., उदराधिकारे।

भाषा—थूहर, आक, दन्ती, धव, चित्रक, फंजी (फाग), शोथारि (पुनर्नवा), पाश (वरुण), अरान, जिमीकंद, मानकंद (कासाकु-मराठी), जामातृ (गजपीपल), पाञ्चिन्धी (निशोत), मनः (चमेली), चित्रक, कटसरैया, पिडङ्ग, ताक्ष, अपामार्ग, इन प्रत्येक का क्षार चार ४ पल और पलाशका क्षार सब की बराबर लेना, इन सब को चौगुने पानी मे उबालना और अष्टमांश शेष रहने पर इसमे उस लोह को डाल देना और उसमे ५ पल आक और थूहर का दूध डालकर तांबे के पात्र मे पकाना । सब खलास होने पर १६ पल (६४ तोले) घी डालकर पकाना, सब जलजाने पर उतार लेना । फिर स्वाङ्गशीतल होनेपर पांचों-नमक, पाचोंक्षार, सोंठ, मिर्च, पीपल और मिर्च, अजमोद, हींग, भिलावा, चित्रक, तालमूली (काली मुसली), इन्द्रायण की जड़, निशोत, गिलोय, इटसिट, सूरण, मानकंद, पिडङ्ग, दन्तीमूल, विषलमूल ये सब मिलाकर उस लोह के बराबर देना। स्वर्णमाक्षिक, ककुभ, शिलाजतु, गूगल, गन्धक, पारा, ये सब एक २ पल डालना और ५ पल मधु डालकर मर्दन करके रख छोडना यह उदरारिलोह सिद्ध हुआ । इसमे से ६ रत्ती लोहे के पात्रमे डालकर दो आनेभर घी और चार आने भर मधु मिलाकर लोहे के डंडे मे मिलाकर चाट लेना। इस तरह पहिले दिन करके रोज़ एक एक रत्ती मात्रा बढाते जाना, ३६ रत्ती तक बढाना जिसमे कि रोज़ की खुराक मे ८ रत्ती छोड़ आजाय फिर उसी क्रम से घटाना, यही इसका क्रम है । फकाराष्टक को छोड़ देना-अनुपान बुद्धि के अनुसार या किसी अच्छे वैद्य की अनुमति से कायम करें, समस्त उदररोग, नाना तरहके शोथ, बवासीर, गुल्म, पाण्डु, कामला, जलके दोष और नानातरह के बनावटी जहरों मे सेवन करता हुआ आरोग्यको प्राप्त होता है ॥ ३९७ ॥

३९८ उदावर्तानाहहरो रसः

रसगन्धौ समौ ताभ्यां द्विगुणञ्च कटुत्रिकम् ।
हिङ्गु सर्वसमं दत्वा जैपालः सूतपादिकः १६५२
मातुलुङ्गस्य च घ्राणीरेण मर्दयेद्दिवसत्रयम् ।
शुण्ठीरामठयुक् शाणस्तूदावर्तविबन्धनुत् ॥

र., उदावर्ते ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक समभाग, इन दोनों से द्विगुण त्रिकटु लेना और इनसब के बराबर भुनाहुआ हींग देकर पारे का चतुर्थभाग शुद्ध जमालगोटा देना, इन सब को इकट्ठा करके बिजौरे की जड़के रससे तीन दिन मर्दन करना, इसमे से ४ माशा लेकर इसमे चार ही माशा सोंठ और हींगका चूर्ण मिलाकर लेने से उदावर्त और विबन्ध नष्ट होते है। इस की मात्रा ४ माशे की मूलमे है परन्तु सब तीक्ष्ण वस्तुएं है इसलिये रोगी की प्रकृति देखकर काम लेना ॥ ३९८ ॥

३९९ उद्दामाख्योरसः

सूतभार्के शाकवृक्षस्य नीरैः
सर्पाक्ष्यद्भिः पेषयेद्रसमेकम् ।
भूमेः कुक्षौ पञ्चधं पुटित्वा
भुञ्ज्यात्तुल्यं चारुजपालगर्भम्१६५४॥
उद्दामाख्यः स्याद्रसः सर्पिषा यो
गुञ्जायुग्मं पित्तगुल्मं निहन्ति ।
द्राक्षापथ्याक्वाथ एवानुपानं
शस्यं सर्वं पित्तलं दाहकारि ॥१६५५॥

भि. र., र. र. दी., र. का., टो., वै. चि., वन्ते

टि० वैद्यचिन्तामणौ शाकवृक्षस्थाने शरपुङ्खी निवेश्य प्रमाराचार्कमित्यस्य स्थाने कर्णाभिने पदं नियु-

अथ उद्भास्यरस इति नाम स्थापितम् । तत्सर्वमपि प्रमादविलसितं प्रतिभाति उदररोगेषु शाकवृक्षस्यैव व्यापकत्वात् स रसोऽस्मादभिन्न एव ।

भाषा—पारा, ताम्रभस्म समभाग लेकर साग-वृक्षकी जड के रस अथवा क्वाथ से एक दिनभर मर्दन करके सर्पाक्षी के पानी से एक दिन मर्दन करे फिर इसको लघुपुट देवे । ऐसे पचस बार करके इस के बराबर शुद्ध जमालगोटा मिला दें यह उद्भास्य-रस सिद्ध हुआ। इसकी दो रत्ती की मात्रा घीके साथ देकर द्राक्षा और हरडें का क्वाथ पिलावें तो पित्तगुल्म नष्टहो ।पित्तकारक और दाहकारक सब पदार्थ वर्जित हैं ॥ ३९९ ॥

४०० उन्मत्तभैरवोरसः (प्रथमः)

पारदं दरदं शुद्धं गन्धकं कज्जलाकृतिम् ।
गजकणां वत्सनाभं शुण्ठी चोन्मत्तबीजकम् ॥
जातीफलं जातिपत्रं लवङ्गं मरिचं तथा ।
आकल्लकं समानं स्यान्मर्दयेच्च दिनत्रयम् ॥
आर्द्रकस्य रसेनैव गुटिकां वल्लसन्निभाम् ।
चपलामधुना चैव क्षयश्वासनिबर्हणः॥१६५८
कफरोगविनाशाय रस उन्मत्तभैरवः ।
अनुपानविशेषेण धातुपुष्टिकरः स्मृतः१६५९॥

यो. र., श्वासाधिकारे ।

भाषा—शुद्ध पारा, शिंगरफ और गन्धक स-मभाग लेकर कज्जली करलेना । इसमें गजपीपल, वछनाग, सोंठ, धतूरे के बीज, जायफल, जावित्री, लौंग, मिरच और अकरकरा ये कजली के बराबर भाग डालकर अदरखके रस से ३ दिन मर्दन कर तीन तीन रत्ती की गोलियां बनाकर पीपल और मधुके साथ देने से क्षय और श्वासको दूर करता है। और तमाम कफरोगों का नाश तथा अनुपान विशे-षसे धातुपुष्टि करता है ॥ ४०० ॥

४०१ उन्मत्तभैरवो रसः (द्वितीयः)

विषत्रयं जातिफलं लवङ्गं
कटुत्रयं धूर्त्तजजातिपत्री ।
आकल्लकश्च द्विजये द्वि सर्वै
समन्वितं खल्वपुटे निदध्यात्॥१६६०॥
उन्मत्तनामा यदि भैरवाख्यो
गुञ्जाद्वयं क्षौद्रयुतश्च दद्यात् ।
सितायुतं निम्बुरसेन पित्ते
सर्वज्वराणां मधुशृङ्गवेरम् ॥
ज्वरं कफं क्षिप्रमशीतिवातं
हिक्कां विषं हन्त्यतिसारमुग्रम्१६६१॥

रसायन स , सन्निपाते ।

भाषा—वछनाग २ भाग, जायफल, लौंग, सोंठ, मिरच, पीपल, धतूरेके बीज, जावित्री, अकल-करा, अरणी और भाग ये सब एक एक भाग खरल मे डालकर अदरख या तुलसी के रस से गोली बना लेना अथवा वैसा ही घोटकर रख लेना। यह उन्मत्तभैरव नामका रस सिद्ध हुआ । इसकी २ रत्ती की मात्रा मधु के साथ कफ और वात-रोगोंमे देनी चाहिये, और पित्त रोगों मे नीबू के रस मे शक्कर मिलाकर उसके साथ देनी चाहिये । समस्त ज्वरोंमे सोंठ के चूर्ण और मधुके साथ देनी यह रस ज्वर, कफ, अस्सीवात, हिक्का, विष, अत्युग्र अतिसारको दूर करता है ॥ ४०१ ॥

४०२ उन्मत्तो रसः

रसं गन्धश्च तुल्यांशं धुस्तूरफलजैर्द्रवैः ।
मर्दयेदिनमेकन्तु तुल्यं त्रिकटुकं क्षिपेत् ॥
उन्मत्ताख्यो रसो नाम नस्ये स्यात्सन्निपातजित्
शुक्तो नानाविधान् हन्यात्सन्निपातसमुद्भवान्॥

र. चं., वै. वि., वै. र., र. (मा.), र. सि., र. सं. क., र. क. ल , र. प., यो. म , र. चिं , बृ. प्र., धा., र. का., र. प्र, बृ , नि. र., भै स., र. बृ., रसायन. स , र. प्र , र. र म., र. म, र. को, सन्निपाते ।

भाषा—शुद्ध पारा, गन्धक समभाग लेकर धतूरे के फलके रससे एक दिन मर्दन करके उस-की बराबर त्रिकटु का चूर्ण मिलावें तो यह उन्म-त्ताख्य रस सिद्ध होगा। इसका नस्य देने से सन्नि-पात की निश्चिमारस्था दूर होती है। यद्यपि यह रस

नस्य मे लिखा गया है परन्तु इसको अनुपानभेद से तीनतीन रत्तीकी मात्रामे पानकारम अथवा अदरख का रस अथवा अष्टादशाङ्ग क्वाथ प्रभृति से दिया जाय तो यह बहुत अच्छा काम करता है। रास्नादि क्वाथ से अगर दें तो सन्धिवात मे अत्यन्त ही काम करता है ॥ ४०२ ॥

४०३ उन्मादकुठारः

रसं गन्धं वचां ब्राह्मीं शङ्खिनीं विषधूर्तकम् ।
वचाधुत्तूरजैर्भाव्यं स्यादुन्मादकुठारकः १६६४
र का, उन्मादे।

भाषा—शुद्ध पारा, गन्धक, वच, ब्राह्मी, शङ्खपुष्पी, शुद्ध बच्छनाग और धतूरे के बीज इनका बारीक चूर्णकर बच और धतूरेके स्वरस अथवा क्वाथ से यथाशक्ति भावना देकर इसकी दो दो रत्ती की गोलियें बनाकर बचा अथवा ब्राह्मी के स्वरस अथवा क्वाथ से देने से उन्माद का नाश करता है। उन्माद कुठार इसका नाम है॥४०३॥

४०४ उन्मादगजकेसरी रसः (प्रथमः)

सूतगन्धशिलातुल्यं स्वर्णबीजं विचूर्णयेत् ।
भावयेदुग्रगन्धायाः क्वाथेन मुनिशः पृथक् ॥
ब्राह्मीरसेन सप्तैव भावयित्वा विचूर्णयेत् ।
रसः सञ्जायते नूनमुन्मादगजकेसरी॥१६६६॥
अस्य माषः ससर्पिष्को लीढो हन्ति हठाद्ध्रुवम् ।
उन्मादरव्यमपस्मारं भूतोन्मादमपि ज्वरम् ॥
वै र, र म, यो र, वृ यो त, र सु, र च, चि र म, भि. र, वै चि, उन्मादे।

टि० भावनायां यद्यत्रापि ब्राह्मीस्थाने रास्ना दृश्यते तथाप्युन्मादस्य विशेषेण वातजत्व स्वीकृत्य स रहतु प्रतीयते, उभयस्यापि भावनायामपि न कापि क्षति ।

भाषा—शुद्ध पारा, गन्धक, मैनसिल ये समभाग और इन तीनों की बराबर विशुद्ध धतूरे के बीज इन सबका बारीक चूर्णकर बच के क्वाथ और ब्राह्मी के रस से सात सात भावनायें देना। यह उन्मादगजकेसरी रस सिद्ध हुआ। इसकी १ माशे की मात्रा घी के साथ चाटने से उन्माद, अपस्मार, भूतोन्माद और ज्वर इनको हठ से निवृत्त करता है॥

४०५ उन्मादगजकेसरी रसः (द्वितीयः)

शुद्धं सूतं वचाक्वाथै स्त्रिदिनं मर्दयेत्ततः ।
शङ्खपुष्पीरसै स्तद्वद्गन्धकं मर्दितं क्षिपेत् १६६८
गोमूत्रमर्दितं गोलं कृत्वा मूष्यां निरोधयेत् ।
सप्तधाऽऽलेप्य मृद्वस्त्रैः पुटितं स्वाङ्गशीतलम् ॥
चूर्णीकृतं चतुर्वल्लं समसर्षपचूर्णकम् ।
जीर्णघृतानुपानश्च नस्ये स्नेहं तु सार्षपम्१६७०
कारयेत्तेन चाभ्यङ्गं दिनानामेकविंशतिम् ।
उन्मादापस्मृती हन्ति ह्युन्मादगजकेसरी१६७१
र स. क, र का, उन्मादे।

भाषा—शुद्ध पारेको बचा के क्वाथ से ३ दिन मर्दन करें और इसी तरह इतने ही प्रमाण के गन्धकको शङ्खपुष्पी के रससे मर्दनकर दोनों को एक मे मिलाकर गोमूत्र मे मर्दनकर गोला बनावें। इसको मूषामे रखकर सात कपडमिट्टी का लेप देकर भूधरयन्त्र मे लघुपुट दें। स्वाङ्गशीतल होने पर बारीक पीस १२ रत्ती की मात्रा लेकर उसके बराबर पीली सरसों का चूर्ण मिलावें। इसको पुराने घी के साथ देवें। और सरसों के तेल का नस्य दें। और इसी से शरीर मे मालिश करावें। ऐसे २१ दिन के प्रयोग से उन्माद और अपस्मार को यह दूर करता है॥ ४०५॥

४०६ उन्मादगजाङ्कुशो रसः (प्रथमः)

(उन्मादगजकेसरी रसः) (तृतीयः)

त्रिदिनं कनकद्रावै र्मंदाराद्रीरसैः पुनः ।
विषमुष्टेश्च तोयेन समुत्थाप्यार्कच्चाङ्किताम् ॥
कृत्वा तप्तां सगन्धो वा पुनस्त्या बन्धनमाचरेत्
तत्समं कानकं बीजमभ्रकं गन्धकं विषम् १६७३
मर्दयेत् त्रिदिनं सर्वं वल्लमात्रं प्रयोजयेत् ।
यद्भेषजमपस्मारे तदुन्मादे च कीर्तितम्१६७४

भजेन्माक्षिकेण प्रयुक्तं वचाया,
रजःक्षारभक्ताशनो मानवो यः।
अपस्माररोगोऽविधाल्योऽपिघोरः,
शमं याति तस्याशु नात्रास्ति शङ्का१६७५
उह्यमानवगलाख्यसिक्तमात्रां,
रज्जुं निदह्य निपुणेन कृतामपी या।
सा शीतलेन सलिलेन सयं निपीता,
पुंसामपस्मृतिविनाशकरी प्रदिष्टा १६७६॥

र. सि., र. स., भै. र., र. च., र. क., र. सु., र. चि., ध., र. का., रसकामधेनौ उन्मादाङ्कुश इति नाम।

भाषा—शुद्धपारा और शुद्ध तामेका चूर्ण इन दोनोंको समभाग लेकर धतूरे के फलके रससे ३ दिन मर्दन करे, और उसी तरह महाराष्ट्री के रससे ३ दिन और जहर कुचिले के ताजे फलोंके रससे ३ दिन मर्दन करके इसकी चक्रिका करले। फिर उसको द्विगुण गन्धक के बीचमे रख लघुपुट दें जिसमे कि गन्धक जलजाय पारा न उड़े। ऐसे ७ या ८ वार करने से ताम्र सहित पारे की गोली बनजायगी, फिर उसके बराबर शुद्ध धतूरे के बीज, अभ्रक, गन्धक और वत्सनाग इनको मिलाकर तीन दिनतक मर्दन करलेवें, बस यह उन्मादगजकेसरी रस तैयार हुआ इसकी ३ रत्ती की मात्रा मधुके साथ देकर वचा का स्वरस या काढ़ा पिलावैं और वचाका चूर्ण और वचा का क्षार भोजन मे उपयुक्त करें तो उसको असाध्य से असाध्य भी अपस्मार हो तो भी शीघ्रही नष्ट होजाता है इसमें किसी तरह की शङ्का नहीं। जब आदमी को फांसी दीजाती है तब वक्त जो रस्सी रकले भीग जाय उसे युक्ति से लाकर एकान्त स्थलमे जला देना उसकी भस्म ठढे पानीके साथ पीनेसे मनुष्य का अपस्मार नष्ट हो जाता है यह सिद्ध योग है॥ ४०६॥

४०७ उन्मादगजाङ्कुशः (द्वितीयः)

धूर्तबीजरसमन्धकाभ्रकम्,
रौप्यहेमजटिला विडङ्गनीरम्।
मुस्तमोचरसशङ्खपुष्पिकाः,
भूतकेशनतकम्यकाम्बनान् ॥ १६७७॥
समभागानिमान्सर्वान् कटुग्राह्मी भवै द्रवैः।
पिष्ट्वा वल्लमिताङ्कुत्वा दापयेद्ब्राह्मिका शृतैः॥
नाशयेद्विविधोन्मादा स्तमांसीव दिवाकरः।
बलवर्णाग्निजननो रसायनवरः स्मृतः१६७९॥

न. क., उन्मादाधिकारे।

भाषा—शुद्ध धतूरेके बीज, पारा, गन्धक, अभ्रक, सुवर्ण, चांदी, (इनकी भस्म) जटामासी, विडङ्ग, नागरमोथा, मोचरस, शङ्खपुष्पी, भूतकेशी, तगर, और एलिया यह सब समभाग लेकर कटुब्राह्मी (नामके रससे मर्दन करके तीन तीन रत्तीकी गोलियें बनाकर ब्राह्मी (मण्डूकपर्णी) के क्वाथ मे देवें। इसके सेवनसे नानातरह के उन्माद इसतरह नष्ट होते हैं जैसे सूर्योदय से अन्धकार। यह बल, वर्ण और अग्निको पैदा करता है और उत्तम रसायन है॥ ४०७॥

४०८ उन्मादध्वंसनो रसः

तालकं शुल्वकं तुल्यं गन्धकेन विमर्दयेत्।
तन्मृतश्च पुटे पश्चाद्दत्वा गन्धसमन्वितम्॥
गुञ्जाद्वयं प्रदातव्यमुन्मादे च वचायुतम्।
अपस्मारे च सततमुन्मादध्वंसनो रसः१६८१

र. स. मा., र. सु., ना. वि., उन्मादाधिकारे।

भाषा—हरिताल, तामका चूर्ण समभाग लेकर दोनों के बराबर गन्धक देकर ब्राह्मी के रससे मर्दन कर लेना। फिर सम्पुट मे बन्द कर अच्छी तरह दोतीन कपड़मिट्टी देकर सुखाकर साधारण पुट देना। इसप्रकार वारम्वार करने पर जब तामकी भस्म होजाय तब उस भस्मकी बराबर गन्धक मिलाकर दो रत्ती की मात्रा वचाके चूर्णके साथ देना। इससे अपस्मार और उन्माद का नाश होता है॥ ४०८॥

४०९ उन्मादभञ्जनो रसः

त्रिकटु त्रिफला चैव गजपिप्पलिका तथा।
देवदारु विडङ्गञ्च किरातः कटुकी तथा १६८२
कण्टकारी च यष्टीन्द्रयवं चित्रकमेव च।
बला च पिप्पलीमूलं मूलञ्च वीरणस्य च ॥
शोभाञ्जनस्य बीजानि त्रिवृता चेन्द्रवारुणी।
वङ्गं रूप्यकमभ्रञ्च प्रवालं समभागिकम् १६८४
सर्वचूर्णसमं लोहं सलिलेन विमर्दयेत्।
उन्मादमपि भूतोत्थमुन्मादं वातजं तथा ॥
अपस्मारं तथा कार्श्यं रक्तपित्तं सुदारुणम्।
नाशयेदविकल्पेन रसश्चोन्मादभञ्जनः १६८६

र. स., व., र. सु., उन्मादाधिकारे।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, गजपीपल, देवदारु, विडङ्ग, चिरायता, कुटकी, भटकटैया, मुलहठी, इन्द्रजव, चित्रक, बला, पिपलामूल, खस, सहिजनके बीज, निशोत, इन्द्रायण की जड़, वङ्ग, चांदी, अभ्रक और प्रवाल इन की भस्म सब समभाग लेकर सबको बराबर बनते तक ब्राह्मी प्रभृति बुद्धिवर्धक चीजों मे माराहुआ लोह डालकर ब्राह्मी वगैरह के रस अथवा खाली पानी से घोटकर २ रत्ती की मात्रा यथोचित अनुपानसे देनेसे उन्माद, भूतोन्माद, वातोन्माद, अपस्मार, कृशता, दारुणरक्तपित्त इनको अवश्य नष्टकरता है ॥ ४०९ ॥

४१० उन्मादभञ्जिनी वटी

शुद्धं मनःशिलाचूर्णं सैन्धवं कटुरोहिणी।
वचा शिरीषबीजञ्च हिङ्गु च श्वेतसर्षपाः १६८७
करञ्जबीजं त्रिकटु मलं पारावतस्य च।
एतानि समभागानि गोमूत्रे वटिकां कुरु ॥
गिरिमल्लीबीजसमां छायाशुष्काञ्च कारयेत्।
प्रातःसन्ध्यानिशाकाले चक्षुषो रञ्जनं हितम्
मधुरादिरसेनाञ्च्याद् रात्रावपि जलेन च।
वटिकैका समाख्याता नाम्ना चोन्मादभञ्जिनी
चातुर्थिकमपस्मारमथोन्मादं विनाशयेत् ॥

र. स., र. च., र. सु., व., उन्मादे।

भाषा—शुद्ध मैनसिल, सैन्धव, कुटकी, बच, सिरस के बीज, हींग, पीली सरसों, करञ्जबीज, त्रिकटु, कबूतर की बीठ ये सब समभाग लेकर गोमूत्र में घोटकर मटरके बराबर गोली बनाकर छायामे सुखा लेना। प्रातःकाल, सन्ध्या और रात्रि मे इसका नेत्रमे अञ्जन करना। इसका उन्मादभञ्जिनी नाम है। चातुर्थिक ज्वर, अपस्मार और उन्मादको नष्टकरती है ॥ ४०९ ॥

४११ उन्मादहरः

नैपालं शोधितं शुल्बं शिलागन्धकमारितम्।
द्विगुणं स्वर्णसिन्दूरात् ताम्रतुल्या मनःशिला ॥
कृष्णधत्तूरबीजानामर्धं द्वेधा विषं वचा।
मर्दिता भाविताः क्वाथे वचाजे वटिकीकृताः ॥
द्विगुञ्जोन्मिता देया उच्यतेऽत्रानुपानकम्।
येनानुपानयोगेन न च्यवन्तेऽस्य कारकलात् १६९२
अन्तर्धूमहृताऽऽकाशवल्लीकर्षेण मिश्रितः।
उग्राद्वादशवर्षस्थगुडजातः कषायकः १६९४ ॥
चत्वारिंशतमब्दांश्च स्थापितेन घृतेनयुक्।
भस्माऽर्हैषाऽपि पीतोऽत्रोन्मादापस्मृतिनाशकः
नागकेसरधुत्तूरचार्थे वैल्लिसाधितः।
सार्षपस्नेह उन्मादेऽपस्मृतौ नस्यतो हितः

र. सा., उन्मादे।

भाषा—शुद्ध किये हुए नेपाली तांबे के चूर्ण को मैनसिल और गन्धक से मारना। यहां तककि वान्ति भ्रान्ति रहित हो जाय। फिर इससे आधा स्वर्णसिन्दूर लेना। शुद्ध मैनसिल, तांबेकी बराबर तांबे से आधे कालेधतूरेकेबीज और द्विगुण वत्सनाग और बच, इन सबको इकट्ठा करके पहिले स्वर्णसिन्दूर और ताम्रभस्म तथा मैनसिल को वचा के क्वाथ मे एक दिनभर घोटकर फिर विषको डालकर एक दिन घोटना। इसकी दो अथवा तीन गुञ्जा की गोली बनाकर रख छोड़ना। यह उन्मादहर रस तैयार हुआ। इस को नीचे लिखे अनुपानके साथ देना। धमरवेल को हांडीमे भरकर

कपडमिट्टी करके सुखा लेना और चूल्हेपर चढा-कर ४ पहर की आच देना। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रस छोडना। इस भस्म के एक तोले के साथ एक गोली देना अथवा वचा और १२ वर्ष का पुराना गुड इनका काढा करके इसके साथ देना अथवा ४० वर्ष के पुराने घी के साथ देना अथवा नस्य देने के लिये बनाए हुए किसीभी घी के साथ देना अथवा नागकेसर, धतूरा, वचा, और आकाशवेल इनसे सिद्ध किये हुए क्वाथ के साथ देना। सरसोंका तेल नस्य में उपयुक्त करना। इस से अपस्मार बहुत शीघ्र नष्ट होता है। इस तरह इस रसका उपयोग करनेसे आदमी कभी निष्फल नहीं होता ॥ ४११ ॥

४१२ उपदंशकुठारो रसः

कङ्कुष्ठं कुष्ठकञ्चैव तालकन्तु पृथक्पृथक् ।
तोलार्धं तुत्थकं ग्राह्यं शृङ्गबेररसेन तु १६९७॥
मर्दयित्वा वटीं कुर्यान्मुद्गास्थिमितां भिषक् ।
शृङ्गबेररसेनैव सायं प्रातश्च भक्षयेत्॥ १६९८॥
मधुराम्लं मत्स्यदुग्धं कूष्माण्डं च विवर्जयेत् ।
उपदंशकुठारोऽयं रसः सर्वत्र पूजितः१६९९॥

र. च., वै. चि, उपदंशाधिकारे।

भाषा—शुद्ध मुर्दासङ्ग, कूठ, रसमाणिक्य ये अलग २ एक एक तोला, तुत्थ भस्म अथवा शुद्ध तुत्थ आधा तोला, इनको अदरखके रससे ३ दिन घोटकर उडद के बराबर गोलियें बना लेना और अदरख के रस के साथ सायं प्रातः देना। इस मे खट्टा, मीठा, मछली, दूध और कूष्माण्ड ये खाने को न देना। यह उपदंशकुठार है। नये और पुराने उपदंश को दूर करता है ॥ ४१२ ॥

४१३ उपदंशगजकेसरी रसः (प्रथमः)

लवङ्गं पारदं शुद्धं मरिचं करहाटकम् ।
जम्बुघ्नं मस्तकीञ्चैव प्रत्येकं कर्षसम्मितम् ॥
चतुष्कर्षां यवानीं च गुडं तद्वद्विनिःक्षिपेत् ।
भल्लातकानां च शुभ्रं विंशतिं द्विगुणां बुधः॥
चूर्णयित्वा तु तत्सर्वं गुटिकां कारयेद्भिषक् ।
निष्कमात्रां ततः खादेदेकां प्रातर्हि मानवः ॥
ताम्बूलं भक्षयेत्पश्चात्पथ्यं दुग्धौदनं हितम् ।
सप्ताहान्मुच्यते जन्तुः फिरङ्गाख्योपदंशतः ॥
सन्धिशोफास्थिशोफास्थिशूलं सन्धिरुजोऽपिच
उपदंशेभसिंहाख्यो रसोऽसौ शम्भुनेरितः ॥
सोपदंशनृणां चैव कुष्ठिनां च सुखाय वै१७०४॥

रसायनस, बृ यो. त., र. को, उपदंशे।

टि० रसायन स., बृ. यो. त, एतयोरुपदंशे-भकेसरीति नाम्ना द्वितीयो रसः पठितः । तत्रापि वस्तून्येतान्येव एतत्प्रमाणान्येव च लिखितानि केवल भल्लातकाः न्यूनत्वेन निक्षिप्ताः । औषधपरिसेवण-कालश्च त्रिगुणो निर्दिष्टः मात्राप्रमाणश्च अर्धतया निर्दिशितः । अतः स रसान्तरता प्राप्तु माहत्येव ।

भाषा—लौंग, शुद्धपारा, मिरच, अकलकरा, बिडङ्ग, मस्तगी ये प्रत्येक एक एक तोला, अजवा-इन ४ तोला, गुड ४ तो०, भिलावे अच्छे ४० नग, इन सबको लेकर प्रथम पारे और अकलकरे को दो दिन घोटना। फिर लौंग, अजवाइन डालकर घोटना। जब एकदम पारा मिल जाय तब भिलावे और अजवाइन प्रभृति गुड के सिवाय मिलाकर कूटना जिस मे कि भिलावे की कणी नजर न आवे। फिर गुड डालकर एक आधा पहर कुटवालेना। इस की ४ माशे की गोलियें बनाकर प्रातःकाल पानी के साथ निगलवा देना। ऊपर से पानका बीडा खिला देना पथ्यमे दूध चावल देना। इस को सात दिन सेवन करने से फिरङ्गव्याधि (उपदंश) से निर्मुक्त हो जाता है और सन्धियों की सूजन हड्डियों की सूजन, हड्डियोंका शूल, सन्धियों की पीडा ये सब निवृत्त हो जाते है। जिनको उपदंश से कुष्ठ हुआ है उनके लिये यह परमौषध है। उपदंशगजकेसरी इसका नाम है ॥ ४१३ ॥

४१४ उपदंशगजकेसरी रसः (द्वितीयः)

शाणार्द्धं सूतराजस्य शाणं किर्माणिदीप्यकम् ।
भल्लातकानां त्रितयं गुडस्त्वैरार्पिकः स्मृतः ॥
रसभागः सर्वमेतदेकीकृत्य तु कुट्टयेत् ।
अतिसूक्ष्मं पिण्डितं सद्गुटिकाचणकोपमाः ॥
दध्नासह निगीर्णकन्या आम्रसूक्तेन वासरम् ।
तैलं माषान् गुडेखण्डं वर्जयेन्मतिमान्नरः ॥
मुखपाकं विनैवैतदुपदंशं नियच्छति॥१७०७॥

रसामल, स, उपदंशे ।

भाषा०रसकपूर अथवा शुद्ध पारा दो मासे जीरा किरमानी ४ मासे भिलावे तीनअदद तीनचर्पका पुरानागुड पारद के बराबर इन सब को बारीक कूटकर चने जितनी गोली बनाके दहींमे कनलित करके निगल जाय अथवा आमके आचार मे देना। तिल, उडद, गुड, खाड, ये चीजें न खाय। यह रस मुखपाकेके बिना उपदंशको अच्छा करता है॥४१४॥

४१५ उपदंशघ्नोमोदकः

चोपचीनीं दशपलां गोदुग्धे चाढके पचेत् ।
दुग्धे जीर्णे क्षिपेत्तत्र सिताकर्षशतद्वयम्१७०८॥
एलां लवङ्गं कर्पूरं चातुर्जातं कटुत्रयम् ।
काश्मीरं जातिपत्रीं च तत्फलं मर्कटीभवम् ॥
कक्कोलं मृगनाभिश्च शृङ्गाटं वंशजं तथा ।
मांसीं तेजःस्विनीं चैव जयां नीलोत्पलं तथा॥
विदारीं मुसलीकन्दं भृङ्गराजं शतावरीम् ।
एतानि शुक्तिमात्राणि मृतं ताम्राभ्रकं तथा ॥
द्विकर्षं मोदकं कुर्यादेकैकं भक्षयेन्नरः ।
वातव्याधिषु सर्वेषु ह्यामवातकटीग्रहे १७१२॥
अपस्मारे तथोन्मादे पक्षाघातापतानके ।
शिरोरोगेषु सर्वेषु ग्रन्थिपीडागलग्रहे १७१३॥
अरोचके प्रतिश्याये कासे श्वासे क्षये तथा ॥
विकारा विलयं यान्ति यथा सूर्योदये तमः ॥
धातुक्षीणे बलक्षीणे ओजःक्षीणे विशेषतः ॥
उपदंशेषु सर्वेषु योजनीयं भिषग्वरैः॥१७१५॥
पथ्यं दुग्धं रसं मांसं तथा निर्वातसेवनम् ॥
चोपचीन्यात्ययं पाकः शुद्धवैद्येन भाषितः ॥

र. म. मा,

भाषा—१० तोले चोपचीनीको चार सेर दूध मे पकाना। जब दूध जलकर खोआ होजाय तब उसमे २०० तोला शक्कर डाल देना और इलायची, लोंग, कपूर, चातुर्जात, त्रिकटु केसर, जावित्री, जायफल, केंवाच के बीज, शीतलचीनी, कस्तूरी, सिंघाडा, वंसलोचन, जटामासी, तेजबल, भांग, नीलोफर, विदारी, सफेदमुसली, भांगरा, शतावर, ताम्रभस्म और अभ्रकभस्म २ दो तोले डाल कर दोदो तोले के मोदक बनालेना। इनमे से एक एक खिलाना। इससे समस्त वातव्याधि, आमवात, कमरका जकडना, अपस्मार, उन्माद, पक्षाघात, खेंच, समस्त शिरोरोग, ग्रन्थिपीडा, गलग्रह, अरुचि, जुकाम, कास, श्वास, क्षय, धातुक्षीणता, बलक्षीणता, ओज क्षीणता, समस्त उपदंशविकार ये सब इसतरह नष्ट होते हैं, जैसे सूर्योदय से अन्धकार। इसमे दूध, मांसरस और निर्वात सेवन ये सब हितकर हैं। यह चोपचीन्यादिक पाक है॥ ४१५॥

४१६ उपदंशहरयोगः

पारदटङ्कमानः स्यात्खदिरटङ्कसम्मितः ।
आकारकरभश्चापि ग्राह्यष्टङ्कद्वयोन्मितः १७१७
टङ्कत्रयमितं क्षौद्रं खल्वे सर्वं विमर्दयेत् ।
सम्मर्द्य तस्य सर्वस्य कुर्यात्सप्तवटीर्भिषक् ॥
स रोगी भक्षयेत्प्रातरेकैकामम्बुना वटीम् ।
मरिचरसाञ्जनमसनजसीधुजटाः सर्वतुल्येन ॥
जीर्णगुडेन तु गुटिकाः सादंदचिरं फिरङ्गरोगार्त्तः ॥ १७१९ ॥
गोधूमजं विकारं त्यज्यं रादेदनम्ललवणाश्च
क्रिमसरन्ध्रकशेफा अपि ना नियमाद्भवेद्विगदः

यो. म, उपदंशे-

भाषा—शुद्धपारा ४ मासे, खैरसार ४ मासे, अकलकरा ८ मासे, तीनोंको खरल मे घोटकर१२

मासे शहद डालकर सात गोलियें बना लेना । इन मेंसे एक गोली प्रातः काल मे जलके साथ खाना। मिरच, रसौत, अर्जुनवृक्ष की छाल और ताड़वृक्ष की जड़ समभाग लेकर सबकी बराबर गुड़ मिलाकर गोलियें बना कर फिरङ्ग रोग से पीडित मनुष्य खावे। गेंहू की बनावट (पूड़ी, कचौड़ी वगैरह) खटाई और नमक छोड़कर आहार करना चाहिये। इनसे छिद्र सहित सड़ाहुआलिङ्गभी अवश्य अच्छा होसकता है ॥ ४१६ ॥

४१६ उपदंशघ्नो रसः

शाणं पारदतोऽर्धगन्धममलं
ग्राह्या खुरासानिका,
कर्षद्वन्द्वमिता पुरातनगुडं
वह्नीन्दुकर्षोन्मितम् ॥
प्रस्थार्धेन।कुमारिकाजरसतो
देयास्ततो भावनाः
जाता माषयुगा वटीपरिहरे-
त्कैरङ्गिक मासकात् ॥ १७२१ ॥
आयसे निम्बदण्डेन घृष्टं कालत्रयं ददेत्।
गोधूममुद्गमघृतं पथ्यं स्यादुपदंशहा १७२२॥
चि. र. म, उपदंशे।

भाषा—शुद्धपारा ४ माशा, शुद्धगन्धक २ माशा, खुरासानी अजवाइन दो तोले, पुराना गुड़ १३ तोले, इसर पके हुए घीकुआर के ३२ तोले रससे भावना देना, इसको २ मासे की गोली बनाकर लोहेके पात्रमे नीमके सोटेसे एक घण्टे तक घोटकर सुबह, दोपहर और शाम ऐसे तीन वक्त देना। गेहूकी रोटी, मूंगकी दाल, घी यह खाने को देना, यह उपदंशहर रस है ॥ ४१७ ॥

४१८ उपदंशघ्नोलेपः (प्रथमः)

पारदं गन्धकं तालं दरदश्च मनःशिला।
पृथक् कर्षं द्विकर्षं च मृदारं शङ्खजीरकम्॥
विधाय कज्जलीं सम्यक् मर्दयेत्तुलसीरसैः।
छायाशुष्कां ततः कृत्वा पुनर्धत्तूरद्रवैः॥
विमर्द्याथ वटी कार्या उपदंशे प्रयोजयेत्।
गोघृतेन प्रलेपोऽयं व्रणानां रोपणे हितः॥
योगवाहि रसान्सर्वान् सर्वरोगोदितानपि।
उपदंशे प्रयुञ्जीत ध्वजमध्ये शिराव्यधः १७२६
रसायन स., उपदंशे।

भाषा—पारा, गन्धक, हरिताल, शिंगरफ, मैनसिल, ये प्रत्येक एक एक तोला, मुर्दासङ्ग २ तोले, सङ्गजराहत २ तोले, इनसबकी कज्जली बनाकर तुलसी के रसमे मर्दन करके छायाशुष्क करलेना फिर धतूरेके रससे भावना देना, इसकी गोलियें बना रखना। गोघृत मे घिसकर लेप करने से उपदंशजव्रण समाप्त अच्छे होते हैं। उपदंश रोगमे साधारणतः योगवाहि रस वे चाहे किसीभी-रोग मे कहे हों उनको देने से फायदा होता है। किसीतरह उपद्रव शान्त न होता देखे तो ध्वजके बीचमें शिराविध करे ॥ ४१८ ॥

४१८ उपदंशघ्नोलेपः (द्वितीयः)

गुञ्जां दग्ध्वा कृतं भस्म हरितालं मनःशिलाम्।
तच्चूर्णमुपदंशानामाशु शान्तिकरं परम्॥
र. क. ठ.,

भाषा—सफेद अथवा लाल गुञ्जाको भस्मकर उसकी बराबर हरताल और मैनसिल डाल मर्दनकर रखदेना। इस को उपदंश के व्रणों मे उपयुक्त करना ॥ ४१९ ॥

४२० उपदंशघ्नोलेपः (तृतीयः)

कर्षार्धं पारदं शुद्धं तुलसीरसमर्दितम्।
रजनीं च निशां तुत्थं त्वादिरैरण्डजं फलम्॥
प्रत्येकं कर्षमात्राणि ताम्रपात्रे घृतेन तत्।
घृष्ट्वा निम्बस्य काष्ठेन फिरङ्गेऽभ्यङ्गमाचरेत्॥
र. क. स, उपदंशे।

भाषा—शुद्धपारा ½ तो० लेकर तुलसी के रसमे मर्दन करे, इसमे मेंहदी, हल्दी, नीलाथोथा, कत्था, एरण्ड के बीजों की मज्जा, ये सब एक एक तोला लेकर खूब बारीक चूर्णकर तांबेके पात्रमे

डाल देना और पुराना घी डालकर नीम के ताजे सोटे से यहांतक मर्दन करना कि वह एकदम मल्हम जैसा होजाय, इसके सेवन से समस्त उपदंश के व्रण अच्छे होते हैं ॥ ४२० ॥

४२१ उपदंशघ्नवटी

कालाजाजी च कङ्कुष्ठं टङ्कत्रयमितं पृथक् ।
उभयोः सार्धगुणितं गुडं जीर्णविनिःक्षिपेत् ॥
सञ्चूर्ण्य भवेमेकत्र गुटीस्तिथिमिताः पृथक् ।
प्रातःसायं च भोक्तव्या गुटिका सप्तवासरम् ॥
गोधूमरोटिका सर्पिर्युक्ता भक्ष्या तु केवला ।
फिरङ्गजनिताः सर्वोपद्रवाः यान्ति संक्षयम् ॥
नास्त्यनेन समो योगः फिरङ्गजनिते गदे ॥

रसायन स., उपदंशे ।

भाषा—कालीजीरी, मुर्दासङ्ग ये तीन तीन टङ्क और इन सबसे डेढा पुराना गुड लेकर सबको खरल मे घोटकर १५ गोली बनावें । इनमे से सुबह शाम एक १ गोली खावे, पथ्य मे केवल घीके साथ गेहूंकी रोटी खावैं उपदंश जनित तमाम रोग दूर होजाते हैं । फिरङ्ग रोगके वास्ते इससे बढ़कर दूसरा योग नहीं है ॥ ४२१ ॥

४२२ उपदंशदावाऽग्सारोरसः

दरदतालकमल्लमनःशिलाः ।
रसविधुं विपदं गिरितुत्थकम् ॥
सममिदं सकलं सुरया समम् ।
नवसरावयुगोद्धृतपाचितम् ॥ १७२८ ॥
मुनिमितैश्चकृतं रसपातनैः
रसवरो विधुचन्द्रिकया समः ॥
पुनरिदं रसमागसतम्भनात् ।
हरति सोमसमो विधिसेवितः १७२९

र. र. ।

भाषा—सिंगरफ, हरिताल, सोमल, मैनसिल, रसकपूर, दारचिकना, तुत्थक, इन सबको सम-भाग लेकर तीन ४ बरस की खींची हुई शराबमे ४ प्रहर खरल करके दो मिट्टी की कढ़ाहियों को मुह घिसकर बराबर करलेना फिर नीचेवाली कढ़ाही पर सुखा २ कर ७ कपड़मिट्टी करलेना इसीमे ऊपरवाली दवाको डालकर दूसरी कढ़ाही को ऊपर रखकर खूब मजबूत कपड़मिट्टी करके सुखालेना । सूखनेपर चूल्हेपर चढाके नीचे बेरकी लकड़ीकी आंच चावल पकाने जैसी ४ प्रहर देवे स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपर की कढ़ाही मे उड़कर जो रस लगा है उसे खुरचके उतारलेना इसे नीचे वाली दवामे मिलाके फिर शराबमे खरल करके उडावे ऐसे ७ मर्तबः करके अखीरमे ऊपर चढे हुए फूलों को जुदा रक्खे इसमे से १ वा २ चावल जितनी दवा, घी अथवा मक्खन अथवा सीरेमें कवलित करके रोज प्रातःकाल निगलजावे । खानेको गेहूं चने की रोटी घी शकर के साथ देवे । और कुछभी खानेको न देवे ज्यादा रोज सक्त आना चाहिए कदाचित् कमजियल रहे तो उपदंशवनकुठार मे कहे हुये जुलाबको रातमे लेना इसके सेवन करने से ७-या १४-या २१ रोजमे असाध्यसे असाध्यभी रोगी अच्छा होवै। मक्खन मे शीरेकी सफाईको चिकनी करके इन फूलों पर फैरके इसपर जितनी दवा चढ़जाय उसको मस्सों पर दिनमे १ मर्तबः लगाना ऐसे ४-५ रोज लगानेसे मस्से फूटजायगे इसपर खट्टी छाछमे गेहूंके दलियेको पकाकर पुल्टिस बांधनातो ३-४ रोजमे तमाम मुर्दार होजायगे चाहे तो उन्हें कचीसे काटदेना अथवा धीरे २ अपनेहीसे मुर्दार होकर गिरपड़ेंगे नीचेकी कढ़ाहीमे जो नीचे बैंची हुई दवा है उसको पुनर्नवाके रसमे खरल २-३ दिन करके चने जितनी गोलियां बनालेना । इनमेसे एकेक गोली पुनर्नवाके १ तोला क्वाथ के साथ देना तो २१ रोजमे कण्ठमाल बैठ जाती है । नामर्दको देनेसे पुरुषत्व को प्राप्तहोता है विशेष क्या कहना इसके सेवनसे तमाम रक्तकी खराबियां दूर होजाती हैं ॥ ४२२ ॥

४२३ उपदंशवनकुठारो रसः

तिन्त्यैरण्डमज्जानो मुनिसङ्ख्याः पृथक्पृथक् ।
भल्लातका बाणसङ्ख्याका गुडं सार्द्धाक्षमानकम् ॥
तिलाश्च विषकर्पूरं कर्षं माषं यथाक्रमम् ।
कणपेषणपर्यन्तं मर्दयेदसितस्ततः ॥१७२६ ॥
दध्ना कवलितं कृत्वा निर्गिलेन्मापकन्यम् ।
प्रत्यूषे प्रत्यहं कुर्यात्प्रभूतं भक्षयेद्घृतम् १७२७
लवणं नोपयुञ्जीत जीर्णं गोधूमवैकृतम् ।
उपदंशकृतानेष हन्ति रोगान्सुदुस्तरान् १७२८
कण्डूकुष्ठमवाञ्जासाध्यान् शतशः सुपरीक्षितः ।
अयं दूषीविषे योज्यो गरेषु विविधेषु च १७२९

नु. र.,

भाषा—जमालगोटा और एरण्ड की मज्जा प्रत्येक सात सात नग, छोंपी उतारे हुए ताजे भिलावें ५ नग, पुराना गुड १½ तोला, काले तिल १ तोला, दालचिकना १ माशा लेना पहिले भिलावें और तिलों को साथ मिलाकर कूटे यहातक कि भिलावें का अश माळूम नही फिर एरण्डकी मज्जा और जमालगोटों को डालकर कूटे । दालचिकने को, एक पहर अलग खरलकरके इस मे डालदे फिर गुड डालकरके एक पहर तक कूटे जब सब चीजें एक जगह मिलजाय तब जवान आदमी इसमे से ३ माशे की गोली बनाकरके प्रातःकालमे दहीमे लपेटकर निगलजावे ऊपरसे १ तोला दही और खावे इससे दो तीन झाड़े होते हैं जिसे झाड़े होंगे वह बहुतजल्दी अच्छाहोगा जिसे झाड़े न होवे उसको गुलाब के फूल २ तो०, काओंद्राक्ष २ तो०, सनाय २ तो०, इनको कूटकर ४० तोले पानीमे औटाकर १० तोला बाकी रहजानेपर रातको सोने समय पिलादेना । इससे सुबह तक दो तीन झाड़े आजायगे । अच्छीतरह भूख लगनेपर चाहे जिसप्रकार से गेहूं चने वो अथवा केवल गेहूं की चीजें घी और शक्कर के साथ खाय इसमे नमक का उपयोग न करें । अथवा मूंगकी दालकी खिचड़ी सेन्धानमक और घी ये चीजें खानेको दे तब उसे दूध और रोटी न दे । ऐसे २१ रोजतक करने से असाध्यसे असाध्यभी उपदंशवाला रोगी अच्छा हो जाता है । उनचास रोज़ इसका प्रयोग करनेसे जिसका शरीर एकदम काला पड़गया है अथवा सर्वाङ्ग मे ददुजालने छालिया है अथवा कुष्ठसे सर्वाङ्ग गलने लगाहो तो सब अच्छे होजाते हैं । जिनको बहुत दिनका विष शरीरमे रहगया हो अथवा बनावटी ज़हर जिनको दिये गये हो उनकी तमाम शिकायतों को यह रस दूर करता है यह हजारों बार का अजमाया हुआ है । यह रस अथवा और कोई रस जिनमे भिलावा आता हो वे रस जिनका शरीर एकदम जीर्ण शीर्ण होगया हो या वृद्धों को नहीं देना । उनको देने से शरीर मे रक्ताभावसे किसी २ को शरीरमे छाले पड जाते हैं और वे फैलने लगते हैं मास उनका सड़ने लगता है इसलिये मरीज और परिचारक वगैरह तमाम घबड़ा उठते हैं इसलिये वैद्य को उसके उपद्रव शान्तकरने का मौका नही मिलता है क्यों कि भिलावा यह रसायनद्रव्य है । और रसायनद्रव्य एकदम धातुशून्यआदमीको देने से भयावह हुआ करते हैं । कदाचित् जवान आदमीको भिलावायुक्त दवा देने से कुछ उपद्रव हो जावें जैसे कि खुजली, जलन, मथेकाचक्कर इत्यादि उपस्थित होजावें तो वैद्यको घबड़ाना नहीं चाहिये उससमय अजवाइन का धूंआ सर्वाङ्ग मे देना बहुत उपकारक होता है यदि इससे भी किसीको शान्ति न हो तो चौलाई का रस और मूलीका रस इनको इकट्ठा करके मधु और तिलका तेल मिलाकर सब शरीरमे मालिश करें ॥ ४२३ ॥

४२४ उपदंशसूर्यो रसः

शुल्बोपलं फोलमिथं पलमितं
क्षुद्रारसां निम्बुरसं सैंधव ।
लौहे कटाहे विनिधाय सर्वं
सपृष्ठ्य सत्वरपिचुमन्दजेन ॥१७४०॥

दण्डेन यावद्धि घनीभवेच्च
सिद्धो भवेन्मुद्गनिभा च मात्राम् ।
देयः फिरङ्गामयके विपश्चिः
स्वेच्छं निधेयं किल पथ्यमस्य ॥
तैलाम्ललवणं निखिलप्रवर्ज्यं
घृतानुपानैरुपदंशहर्युः ॥ १७३९ ॥

वृ. यो त., उपदंशे।

भाषा—आधा तोला सोमल लेकर ३ पल भटकटैयाके रस तथा ३ पल नींबू के रससे लोहे की कड़ाही में छिड़के सहित नीमके सोटे से मर्दन करना। कठिन होनेपर मिर्च बराबर गोलियें बनाकेना एक एक गोली रोज घी के साथ देना। तैल, खटाई आदि वस्तुओं को छोड़कर अनाज पथ्य इच्छानुसार खाना ॥ ४२४ ॥

४२५ उपदंशहरो धूमः (प्रथमः)

पञ्चमाषं हिङ्गुलञ्च टङ्कणं दशमाषकम् ।
आकारकरभ सिक्थं दशमाषं पृथक्पृथक् १७४०
प्रोक्तसिक्थेन वटिका बदरीबीजसन्निभा ।
धूमपानाय देयका प्रातर्मूलजामिना१७४१॥
गोघृतात्का यवस्याऽ रोटिका लवणं विना ।
फिरङ्गिणे प्रदातव्या निशि ताम्बूलवीटिका ॥
यस्तु वपुफिरङ्गार्तः स नरः सुखमाप्नुयात् ।
चतुर्दशदिनैरेव निर्व्याधिः सुखमश्नुते ।

रसायन सं., उपदंशे।

भाषा—हिंगुल ५ मा०, सुहागा १० मा०; अकरकरा १० मा०; मोम १० मा० लेना। पहिले मोम को गलाकर दूसरी सब चीजें डालकर घोट लेना फिर बेरकी गुठली के बराबर गोलियें बनाकर सबेरे बेर के कोयले पिलम में रखकर पिलाना। घी के साथ बिना नमक केवल जव की रोटी देना और रातको १ पान खाने को देना। ऐसे १४ दिन करने से जो आदमी बाद फिरङ्गसे पीड़ित है वह सुखी हो जाता है ॥ ४२५ ॥

४२६ उपदंशहरो धूमः (द्वितीयः)

दरदं टङ्कमात्रं स्याद्यवचूर्णं त्रितोलकम् ।
टङ्कणं कर्षमेकं तु मर्द्य त्रितयं क्षणात्१७४३॥
आनीय वटिकां कुर्याद्बदरीप्रमितां बुधः ।
तस्या धूमं प्रगे दद्याद्बदरीकाष्ठवह्निना १७४४ ॥
आच्छादिताङ्गः सायञ्च गोदुग्धौदनसेवनः ।
चतुर्दशदिनैर्जन्तुस्ताम्बूलादिरावलः ॥
फिरङ्गरोगान्मुच्येत चोपदंशाभिवाद् द्रुतम् ॥
रसायन सं., उपदंशे। ॥ १७४५ ॥

भाषा—हिंगुल १ टंक, जव का आटा ३ तोला; सुहागा १ तोला; तीनों को थोड़ी देर पानीमें मर्दन कर बेर के बराबर गोली बनावें, बेर के कोयलों से सवेरे ओढ़कर धूआ लेकर दिनभर मुंह न खोले सायंकाल गायका दूध और चावल खाँय ऊपर से कत्था डाला हुआ पान खाँय, ऐसे १४ दिन करने से आराम होता है ॥ ४२६ ॥

४२७ उपदंशहरपञ्चकम्

रसाकरकरभमोमोतिप्मतीहिङ्गुलफेनकम्
मधानीतपत्रावेक्कृतस्मात्ताथ विंशतिः १७४६।
गुडेन गुटिकास्तिस्र उपदंशहराः स्मृताः ।
रसगन्धकरूमजालकृतमूलैः कृता वटी॥१७४७॥
बदरीफलमानेन नाशयेदुपदंशकम् ।
रसमल्लारुकनिशापत्रान्यद्रिविभागिकाः ॥
रसोनमल्लामाशुकफलमम्बुपषष्ठिका ।
निम्बपत्राणि च त्रिरिरिः मरिचानतुरंशकाः ॥
पञ्चत्रिंशनिशाणांन मृगलोनूरालेन च ।
गुडेन सह मद्दन्य गुटिकास्तु चतुर्दश।१७५०॥
प्रातःमात्रं तथैकका हरेतन्योपदंशकम् ।
गवादिरमांसेन गुर्वीके मल्लं मौरममत्स्य च ॥
लवङ्ग रसकर्पूरमुपदंशहरं परम् ॥ १७५१ ॥

र. का. उपदंशे।

टि० रसयपुर्दंशे प्रदमभागा गुर्वज्ज्ञ नख निर्देशिता सा अपलायः मुर्दनविधिं प्रतिमानो दि मद्दिमासन्य तत्परतया किम्ब निर्मीय-

मिति न्यायेन औपदंशिकविषस्य विद्यमानत्वेन तस्य नाशकत्वेन मल्लबलस्य क्षीणत्वान्न कापि क्षतिर्भविष्यतीति मत्वैव ग्रन्थे गुञ्जैकप्रमिता मात्रा प्रकल्पिता इति प्रतिभाति, पर प्रथमतः गुञ्जाचतुर्थांशादारम्भः कर्णीय इति पन्थाः श्रेयान्। पञ्चमयोगे च रसग्रन्थसम्प्रदायेन सम्पादितो रसकर्पूर.स्यात् तर्हि पञ्चगुञ्जा एव मात्राया योज्या. यदि च आपणादाहृत्य रसकर्पूरः नियुज्येत तर्हि माषचतुष्टयपरिमितस्यापि दाने नकापि हानिर्भवति पर एकोना द्वौवा माषकौदेयौ। अत्र पञ्चस्वपि योगेषु पथ्ये सर्पिर्गोधूमसेवनमथवा चणकसर्पिषोरथवा दुग्धौदनस्य, क्षारा एकान्ततः वर्जनीया इति रहस्यम्।

भाषा—पारा, अकरकरा, मालकांगनी, हिङ्गुल अफीम, अजवाइन, ताम्रभस्म इन प्रत्येक की २० बीस रत्ती लेकर सब के बराबर पुराने गुड के साथ खूब घोटकर ३ गोली बनाना एक एक गोली सुबह मे पानी के साथ निगलजाय। ३ रोज मे तमाम घाव सूख जायगे ॥ १॥

शुद्ध पारा, अजवाइन, भिलावा, कुशाकीजड समभाग लेकर इनसेब बराबर गुड मे गोलियें बनाले। एक एक गोली पानी या दही के साथ निगलजाना॥ २॥

शुद्ध पारा, भिलावा, हल्दी, अजवाइन, लहसुन, समुद्रफल, मगरेल, नीमके पत्ते ये सब तीन २ माशे, कत्था ४ माशे गुड २५ शाण (८ तो० ४ माशे) इन सबको हावनदस्ते मे डालकर यहा तक कूटे कि भिलावा का कोई रेशा न रह जाय फिर गुड मिलाकर १४ गोलिया बनाले। सुबह शाम एक एक गोली दहीके साथ निगलवाना॥३॥

तीन माशे कत्थेके साथ १ रत्ती सोमलका जोहर सुबह के समय देना। १४ दिन तक देनेसे उपदंश विकार जड से चले जाते है॥ ४॥

३माशे लौंगोको पानी मे पीसकर भस्म की सी छुगदी बना लेना इस मे १ माशे से ४ माशेतक रसकपूर का बारीक चूर्ण को उस मे कवलितकरके पानी के साथ निगलवा देना। इस से सात रोज के भीतर असाध्य से असाध्य उपदंश विकार नष्ट हो जाता है॥ ५॥ ४२७॥

४२८ उपदंशहरो रसः

निष्कद्वयं पारदस्य तथा कर्षद्वयं पृथक्।
तुषायवान्याः खदिरो गुडो जीर्णस्तथैव च॥
भल्लातकानि सर्वेभ्यः कुट्टयेद्विधिपूर्वकम्।
तानथ कुट्टयेत्सम्यग्रसो यावद्विलीयते १७५२॥
चतुर्दश वटीः कृत्वा सप्ताहं भक्षयेत्ततः।
गोधूमविकृतीः सर्वा भक्षयेद्धृतसंयुताः।
शीतोदकं पिबेच्चैव व्यायामं स्वल्पमाचरेत्॥
तालौ शीर्णे वमौ दाहे गोदध्ना सह भक्षयेत्।
शालीनाञ्च सुजीर्णानामोदनं नवमेऽहनि॥
लवणं वर्जयेद्धीमान् चतुर्दश दिनानि च।
मांसं व्यवायमम्लादि सार्धमासं विवर्जयेत्॥

रसायन स०, उपदंशे।

भाषा—शुद्धपारा ५ मा., अजवाइनकी भूसी २ तो., कत्था २ तो., पुराना गुड २ तो., भिलावा २ तो. इन सबको युक्ति से मिलावें। पहिले भिलावे को खूब कूटलें जिसमे कि उसके रेशे न मालूम हों फिर उसमे गुडदेकर कूटे, दोनों एकजीव होनेपर अलग रखलेना, पारा और कत्थे को बारीक भूकी इन दोनों को एक जगह खरल करना। जब कि पारा उसमे मिलजाय तब अजवाइन की भूसी डालकर खरल करना, जब पारे की कुछभी चमक न मालूम पडे तब गुड भिलावे मे डालकर खूब कुटवाना। एकजीव होनेपर इसकी चौदह गोलियें बनाकर सुबह शाम एक २ गोली दहीमे लपेटकर निगल जावे। खानेको घी और गेहू चाहे जिस तरहसे खाय, पानी ठंडा पीवे, मिहनत थोडी करे। जिनका तालु गिर पडाहो, उल्टी और दाह होता हो तो गोलीके ऊपर थोडा सा दही और खिलाना, नवें रोज पुराने चावलोंका भात

घी के साथ देना नमक १४ दिन तक नहीं खाना, मांस मैथुन और खटाई इनका १५ दिनतक परहेज रक्खे तो उपदंश के समस्त उपद्रव दूर होवें ॥ ४२८ ॥

४२९ उपदंशहरो रसः (द्वितीयः)

सगन्धकैला मरिचं लवङ्गं
शुद्धं रसेन्द्रं च समं विचूर्ण्य ।
ताम्बूलतोयेन घृतेन युक्तं
दिनात्प्रयत्नेन च वल्लमात्रम् १७६०
चूर्णेन युक्तं घृतवर्जितं च
सर्वोपदंशान्विनिहन्ति चूर्णम् ।
दुर्गन्धनाडी सकलोपदंश-
विमुच्यते स्फोटसमन्वितश्च १७६१ ॥

र. क. ल., उपदंशे

भाषा—शुद्ध गन्धक और पारा, इलायची, मिरच, लौंग ये सब समभाग लेकर पारे गन्धक की कज्जली करलेना, शेष औषधि को कपड़छान करके फिर सबको मिलाकर एक दिनभर पानके रस और घी की भावना देकर रख लेना। इस की ३ रत्तीकी मात्रा उपद्रवकावल्क अथवा गेहूंका सनाहुआ आटा या मलाई वगैरह किसीमे कवलित करके निगलजाय, इसपर दूध और भात खाय। घी बिल्कुल खाने को न देना चाहिये। इस तरह १४ दिन तक इसका सेवन करने से फुड़ियां फुन्सी सहित उपदंश नष्ट होता है ॥ ४२९ ॥

४३० उपदंशहरीवटी

रसं कर्षमितं गन्धं कर्षं वा पञ्चमाषकम् ।
दश भल्लातका प्रोक्ता पिप्पलीमूलपिप्पलीः ॥
आकल्लं तुरकं जातीपत्रिका देवपुष्पकम् ।
गुडं जीर्णं समान्येषां गुटिका गुञ्जसम्मिता ॥
घृतेन सह दातव्या पथ्यं लवणवर्जितम् ।
उपदंशहरी नाम गुटिका कीर्तिता बुधैः ॥

रसायनसं०, उपदंशे

भाषा—शुद्ध पारा १ तो. गन्धक ५ माशे भिलावा १० नग, पीपल, पिपरामूल, अकरकरा खुरासानी अजवाइन, जावित्री, लौंग ये प्रत्येक एक एक तोला, और पुराना गुड़ सबकी बराबर लेना। इसकी एक एक रत्ती की गोलियें बनाकर घी में कवलित करके निगलवा देना, पथ्य में नमक नहीं देना। यह उपदंशहरी वटी है इस के देने से उपदंशके सबरोग नष्टहोतेहैं ॥ ४३० ॥

४३१ उपदंशारिरसः (प्रथमः)

तुरुष्कः सार्धटङ्कश्च पारदस्तत्समो भवेत् ।
सार्द्धद्विटङ्को दीप्यश्च तथाऽऽकल्लः प्रकीर्तितः
भल्लातः पञ्चटङ्कश्च यवानी च तथा मता ।
अष्टादश दिनान्येवं सायं प्रातर्भजेदिदम् ॥
अनुपानं जलं देयं पथ्यं गोधूमशालिजम् ।
क्षाराम्लं वर्जनीयं च मन्द्रके स्फोटके हितम्॥
दुःस्पर्शक्वाथगण्डूषाः कार्याः पाके मुखस्य च
क्षाराम्लास्थि तथोत्तरः शशशोऽनुमितं स्थिरम्

यो. चि., रसायन अ., उपदंशे

भाषा—लोबान अथवा शिलारस ६ माशे, शुद्धपारा ६ मा., अजमोद १० मा., अकरकरा १० मा., भिलावा २० माशा, अजवाइन २० मा., इन सबको युक्तिपूर्वक मिलाकर ३६ गोलियें बनाले। इनको पानके साथ देवे, इससे मुंह आवेगा, यह असह्य होजाय तब जवासकेकाढ़ेसे कुल्ले कराना। अगर इससे भी शान्त न हो और उपद्रव बढ़ते हों जाय तब क्षार और आमकी गुठली खाने को देना इससे उपद्रव शान्त हो जायगा। यह सैकड़ों बार का अनुभव किया हुआ है इसके सेवन से धाव, फुड़िया फुन्सी तमाम शान्त होजाते हैं इसके प्रयोग में क्षार और खटाई नहीं देना इनके देने से रस निकम्मा होजाता है खाने को गेहूं और चावल देना ॥ ४३१ ॥

४३२ उपदंशारिरसः (द्वितीयः)

गन्धकेन हतं ताम्रं मृतं स्वर्णञ्च तत्समम् ।
पारदं गन्धकं लोहं त्रिफला शाङ्ग्रीं समम् ॥

पृथक्पृथक् ताम्रपादं सूक्ष्मचूर्णं प्रकल्पयेत् ।
माषमात्रं लिहेन्नित्यमुपदंशप्रशान्तये १७७० ॥

र. म. मा., उपदंशे ।

भाषा—गन्धकसे माराहुआ ताम्बा १ तोला लेकर उसीके बराबर स्वर्णभस्म लेना फिर पारा, गन्धक, लोह, त्रिफला और मावचां ये सब तीन तीन माशे लेना, इनका बारीक चूर्ण करके सबको एक जगह दो दिनतक खरल करके शीशी मे रखदेना। यह उपदंशारि रस तैयार हुआ। इसमेसे १ माशा घृत वगैरह के साथ चाटने से तमाम उपदंश के रोग निवृत्तहोतेहैं ॥ ४३२ ॥

४३३ उपदंशे भस्मसिंहः

कर्षमात्रं रसं शुद्धं द्विकर्षं गन्धकं स्मृतम् ।
विधिवत्कज्जलीं कृत्वा ताम्रं गोघृतसंयुताम् ॥
माषमात्रां प्रतिदिनं दद्यादेवं त्रिसप्तकम् ।
गोधूमान्नं घृतं पथ्यं कारयेल्लवणं विना ॥
उपदंशापहः श्रेष्ठो योगोऽयममृतोपमः १७७२

रसायन स., उपदंशे ।

भाषा—शुद्धपारा १ तो., शुद्धगन्धक २ तो. लेकर विधिपूर्वक कज्जली करके रखना। इसमें से १ माशा गायके घी के साथ दररोज देना। २१ दिनतक इसका प्रयोग करना पथ्यमें गेहू की रोटी और घी खाना नमक बिल्कुल छोड़ देना। उपदंशके नाश करने के लिये यह योग श्रेष्ठ और अमृत के समान है ॥ ४३३ ॥

४३४ उमापति रसः

कृष्णाभ्रकस्य धान्याभ्रं कृत्वा भृङ्गाम्बुनि क्षिपेत्
तस्मिंश्च तुत्थकं देयं सूक्ष्मं ताप्यभवं रजः ॥
टङ्कणं चाग्निना भृष्टं तावदेव विनिःक्षिपेत् ।
छागास्थिसम्भवं चूर्णं चतुर्थांशेन निःक्षिपेत्॥
रसभस्माष्टमांशं च गुडगुञ्जे पुरस्तथा ।
पञ्चाज्येन विनिर्पिष्य गोलीकृत्य विशोष्य च
ततो नूतनभाण्डस्थजलघृष्टेन पाण्डुना ।
विलिप्य वटिकाः सर्वा हरेत्सत्त्वं पुरोक्तवत् ॥
महाभ्रसत्वमेतत्स्यादेकमप्यखिलार्तिनुत् ।
त्रिफलाक्वथितैः सार्धं पुटितश्च शतावधि ॥
इत्थं महाभ्रसत्वं तन्मृतं शाणचतुष्टयम् ।
एकशाणमितं सम्यग्रसराजस्य भस्म च १७७८।
एकशाणमितं गन्धं त्रिफला च त्रिशाणिका ।
कान्तपात्रे क्षिपेदेतत्सर्वं घृतसितायुतम् १७७९॥
मर्दयेदतियत्नेन यावत्स्यात्प्रहराष्टकम् ।
तत्कल्कं निःक्षिपेत्कान्तलोहजातकरण्डके ॥
संसिद्धोऽयमुमापतिर्विररसो गुञ्जामितः सेवितो,
मासेनैव महामयान्प्रशमयेत्पथ्यादियुक्तिं विना।
नित्यं क्षीरघृताशनेन च पुनः संसेवितो नाशये-
दब्देनैव जरां वलीपलितकं दद्याच्छताब्दं वयः॥
उमापती रसः सोऽयमुमापतिरिवापरः१७८१॥

र. र. स., वाजीकरणे ।

भाषा—काले अभ्रक को धान्याभ्रक बनाकर भांगरे के पानी मे डाले और उसमे उतना ही तुत्थका बारीक चूर्ण करके डालें और उसी प्रमाण सोनामाखी और आगमे सिकाहुआ सुहागा डालें, इन सबका चतुर्थांश बकरे की हड्डियोंका चूर्ण डालें। पारेकी भस्म अभ्रक से अष्टमांश डाले और गुड, गुञ्जा और गूगल ये भी प्रत्येक अभ्रक से अष्टमांश डालें, फिर बकरीके दूध, दही, घी, लैंडी और मूत्र से इनको घोटकर बेर बराबर गोलियें बनाकर सुखा लेना। फिर कोरे घड़े के पानी से खड़िया मिट्टी को भिगोकर उन गोलियों पर लेपकर देना। फिर उन को सुखादेना और सत्त्व पातनकोष्ठीमे रखकर धमन करके सत्त्व निकाल लेना यह महाभ्रसत्व तैयार हुआ यह अकेला भी समस्त रोगोंको दूरकरसक्ताहै। इसको त्रिफला के काढेकी भावना देदेकर १०० बार गजपुट की आंच दे तो यह अभ्रसत्व मर जायगा। यह मरा हुआ अभ्रसत्व १६ माशे और इस मे पारेकी भस्म ४ माशे और उतनी ही गन्धक डाले और १२ माशे त्रिफला का चूर्ण डाले इन सब को

कान्त लोहेके पात्र मे डालकर घी और शक्कर अन्दाज़ से मिलाकर घोटना । ५ पहर तक मर्दन करके कान्तलोहके पात्रमे रखदेना यह उमापतिरस तैयार हुआ इसमेसे एक एक रत्ती रोज सेवन करने से बड़े २ असाध्यरोग नष्ट होते हैं इस मे कोई पथ्य करनेकी ज़रूरत नहीं है। इस को दूध, घी के साथ सेवन करे तो यह एक वर्ष-भर मे वली पलित के साथ बुढापे को दूर करता है १०० वर्षकी आयुको देता है यह उमापति रस साक्षात् दूसरा उमापति ही है ॥ ४३४ ॥

४३५ उमाप्रसादनो रसः

मेघपारदगन्धाश्मत्रिपञ्चोपपट्टूनि च ।
जीरकद्वयसंयुतानि समभागानि कारयेत् १७८२
सिन्धुवारसेनापि लशुनस्य रसेन च ।
अपामार्गरसेनापि सप्तरात्रं विमर्दयेत् १७८३
तत्पक्वं वालुकायन्त्रे गुञ्जामात्रं प्रयोजयेत् ।
सनागवल्लीमरिचं ततः शीताम्बु पाययेत् ॥
उमाप्रसादनो नाम रसः शीतज्वरापहः ।
चातुर्थिकं त्रिरात्रं वा नाशयेत्विषमज्वरान् ॥

र र स , ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्ध अभ्रक, पारा, गन्धक, बछनाग, सोंठ, मिरच, पीपल, पाचों नमक, दोनों जीरे ये सब समभाग लेकर सम्भालू के रस, ल्हसुन और अपामार्ग के रस से सात सात रोज मर्दन करके बालुकायन्त्रमे चार रोज पकावें । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर नागरबेल के पानमे २१ कालीमिर्च के साथ रत्ती देकर खिलावें ऊपर से ठंढा पानी पिलावें यह उमाप्रसादन रस शीत-ज्वरको दूर करता है और त्र्याहिक को भी नष्ट करता है सब अन्यज्वरो की चर्चाही क्या है ४३५ ॥

४३६ उमामाहेश्वरो रसः

संशुद्धं पारदं चाभ्रं समं खल्वे विमर्दयेत् ।
काकजङ्घाकषायेण दिनमेकन्तु कज्जलीम् ॥
दोलायन्त्रे यामयुग्मं पाच्यं तीव्राग्निना ततः ।
शिखिकुक्कुटपित्तैश्च मर्दयेद्यामयुग्मकम् १७८७
आर्द्रकस्वरसैर्देयो माषमात्रो ज्वरापहः ।
तक्रभक्तं भजेत्पथ्यं वृन्ताककलसंयुतम् ॥
उमामाहेश्वरो नाम रसोऽयं श्रेष्ठ उच्यते १७८८॥

रसायन स, वै चि , ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्ध पारा और अभ्रक लेकर काक-जङ्घा के क्वाथ से १ दिन मर्दन करके कज्जली बनाना फिर इसको दोलायन्त्र मे दोपहर तक अग्नि से स्वेदित करके गजपुट की आंच देना। यद्यपि यहांपर शुद्ध पारद और अभ्रक ही कहा गया है परन्तु पारे और अभ्रक की भस्म लेनी उचित है फिर इस को मयूर और मुर्गा के पित्तों से दो दो पहर मर्दन करे। इसका १ माशा अदरखके रस-से देनेसे ज्वरों को नष्ट करता है। इसमे पथ्य छाछभात और वृन्ताक का शाक देना ॥ ४३६ ॥

४३७ उमाशम्भुरसः

तुल्याभ्ररसगन्धानां पृथग्भागान् समाहरेत् ।
जम्बीरवारिणा पिष्ट्वा सप्तवार पुटेल्लघु ॥
[illegible]
१७९०॥
कदलीभावनाभिःस्युस्ततः सिद्धो भवेद्रसः ।
बालकेषु प्रयोज्योऽयं मधुना वल्लमात्रकः ॥
दोषं तृष्णां च दौर्बल्यं शमयेद्वलवृद्धिदः ।
आटरूपरसोपेतः सप्ताहात्स्वर्णमेहजित् ॥
ताम्बूलपल्लवाम्भोभिः सितया सह योजितः ।
मण्डलेन निहन्त्येष प्रमेहांश्च चिरन्तनान् ॥
मात्राऽस्य वल्लचतुष्कं स्याच्छर्कराक्षीरभोजनः ॥
त्रिफलाक्वाथयोगेन मधुयुक्तेन सेवितः ।
मण्डलाभ्यन्तरेणैव सर्वान् मेहान् व्यपोहयेत् ॥
नवनीतौदनं पथ्यं हितमत्र प्रयोजयेत् ।
गोधूमाम्बरसेनैव सर्वमेहविनाशनः ॥१७९५॥

र क दी ,

भाषा—शुद्ध सूतिका, अभ्रक, पारा और गन्धक ये सब समभाग लेना और जम्बीरीके रससे मर्दन करके सात हलके पुट देना, फिर पान, केला,

बिजौरा नीबू, मुलहठी, जीरा, शकर ईखका रस, त्रिफला इन प्रत्येक के स्वरस या क्वाथोंकी एक एक भावना देना । फिर कदली के रसकी तीन भावनाए देनेसे यह उमाशम्भु रस तैयार होगा । इसकी २ रत्ती की मात्रा मधुके साथ बच्चोंको देनेसे बालरोग, अधिकप्यास और दुर्बलता इनको दूर करके अङ्गवृद्धिको करता है। अडूसेके रसके साथ देनेसे सात दिन मे समस्त प्रमेहों को दूर करता है। नागरवेलके पानके रसके साथ मिश्री मिलाकर देनेसे एक मण्डल (१४–२१–वा ४८) दिनों मे पुराने प्रमेहोंको नष्टकरता है इसकी मात्रा जवानों के वास्ते १२ रत्ती की है। पथ्य मे शक्कर और दूध के साथ भोजन कराना नमक न देना प्रमेह के लिये पथ्य मक्खनके साथ भात देना इसी तरह गेहू के आटे के साथ भी प्रमेहों का नाश करता है ॥ ४३७ ॥

४३८ ऊरुस्तम्भारिरसः

पारदं गन्धकं ताप्यं ताम्रञ्चैव समांशकम् ।
शिग्रुपत्रैर्मर्दयित्वा पुटेद्गजपुटेन च ॥१७९६॥
शुण्ठ्याश्चूर्णानुपानेन प्रदद्याद्रक्तिकाद्वयम् ।
भक्षणेन जयेच्छीघ्रमूरुस्तम्भं सुदुर्जयम् ॥
दिवा निद्रा चातिनिद्रा स्निग्धमाधात्रनं पद्गत् ।
यानक्रोधव्यवायादीनूरुस्तम्भी परित्यजेत् ॥

र म मा, ना वि, ऊरुस्तम्भे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, सोनामाखी और तामा ये सब समभाग लेकर सहिंजन के पत्तों के रस से ६–७ दिन इसतरह मर्दनकरे कि चमक बिल्कुल नष्ट होजाय । फिर टिकड़ी बना और सुखाकर सम्पुटकरके गजपुटमे आगदे स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर इसमेसे २ रत्ती प्रमाणमे सोंठके चूर्णके साथ देने मे बहुत जल्दी ऊरुस्तम्भको दूरकरता है ऊरुस्तम्भारि इसका नाम है। इसरसका सेवन करनेवाला अधिकनिद्रा ज्यादा चिकनाई और दौड़ना सवारी, क्रोध और मथुनादिक इनको छोड़देवै।

४३९ उशीरादिचूर्णम्.

उशीरकालीयकलोध्रपद्मकं,
प्रियङ्गुका कट्फलशङ्खगैरिकम् ।
पृथक्पृथक् चन्दनतुल्यभागिकं,
सशर्करं तण्डुलधावनाप्लुतम् ॥
सरक्तपित्तं तमकं पिपासां,
दाहं च पित्तं शमयेद्धि सद्यः १७९९

वै चि, रक्तपित्ते ।

भाषा—खस, अगर, लोध, पद्माख, मालकागनी, कायफल, शङ्ख, गेरू, सफेदचन्दन ये सब सम भाग लेकर इनकी बराबर शक्कर मिलाकर चावल के धोवनके साथ तीन तीन माशा देनेसे रक्तपित्त, तमकश्वास, पिपासा, दाह और पित्त ये सब तत्काल नष्ट होते हैं ॥ ४३९ ॥

४४० एकमूर्तिरसः (शीताङ्कुशः)

(द्विमूर्तिः त्रिमूर्तिः) शीतभञ्जी

शुद्धं मूषिकपाषाणं माक्षिकान्ते विपाचितम् ।
याममात्रं समुद्धृत्य सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ॥
सितायां चणमात्रं च देयं कान्तिर्भवेद्ध्रुवम् ।
एकमूर्तिरसो नाम्ना शीतज्वरनिवारकः १८०१

या, वै चि, शीतज्वरे ।

टि० एकमूर्तिरसे मूषिकपाषाणमष्टगुणमाक्षिकान्त सक्षिप्य कुक्कुटपुटं प्रदाय माक्षिकसहित निचूर्ण्य चणकमात्रं प्रदेयमिति रहस्यम्, यत्र मूषिकपाषाणसम जयपालबीज निक्षिप्यते तदा द्विमूर्तिरिति नाम। तत्र यदि च मूषिकपाषाणसम तुत्थं द्वय मिश्रय्य माक्षिकान्ते निपाच्य कारवल्लीरसैर्विमृद्य याममात्र दोलायन्त्रे (कारवल्लीरसे) विपाच्य पुनर्धत्तूररसैर्विमृद्य गुञ्जामात्रं गव्यक्षीरानुपानेन दीयते तर्हि त्रिमूर्तिरिति नाम ।

भाषा—शुद्ध सोमल को चौगुनी सोनामाखी के बीचमे दबाकर एक प्रहर की आच दे। स्वाङ्गशीतल होनेपर माक्षिक के साथ सोमलका बारीक चूर्ण करके धरले, इस को शक्कर मे मिलाकर १

चनेभर देना इस से उल्टी होकर शीतज्वर दूर हो जायगा । यहां पर चने मात्र इसकी खुराक लिखी है वह उल्टी होनेपर तो कुछ बाधा न करेगी कदाचित् उल्टी न हुई तो भयावह है इस लिये वैद्यको ध्यान रखना चाहिये । कदाचित् उल्टी न हो और मरीज ज्याद घबड़ाने लगे तो समुद्रफल (मींढोळ-मं०) अथवा मैनफल आधा तोला घिसकर उस मे तीन मासे नमक डालकर गरम करके पिला देना तो दो तीन उल्टियां हो जायगीं ॥ ४४० ॥

४४१ एकसूतेश्वरो रसः

सूतात्पादिकमभ्रगन्धकुनटी-
लोहाहितार्क्षं पृथक्
तापीजत्रपुणी च भावितमिदं
त्रिर्मातुलान्या रसैः
कृष्णान्मातुलतोऽपि तत्रिफलं मृदो
मूषान्तरालेऽधवे,
दन्ते पारदमानदारमयुतं ततस्तथा भावयेत् ॥
मत्स्याक्षीत्रिकटुद्रवैरपि तथा
ताभ्यां ततो धूपितं,
प्राङ्मानेन विषेण सिद्धमहिमा
स्यादेकसूतेश्वरः ।
गुञ्जास्यार्द्रकमारिणासिते कृते
नान्येन वा केनचित्,
हन्या शैत्यककासपञ्चविषमा-
नन्यांश्च रोगाञ्जयेत् ॥१८०३॥

र. प., सन्निपाताधौ ।

भाषा—शुद्ध पारा १ भाग, अभ्रक, गन्धक, मैनसिल, लोह, नाग, ताम्र, सोनामक्खी और वङ्ग ये सब प्रत्येक पारे से चौथा भाग लेना । इन सबको यथासम्भव मारके लेना । इन सबको मामाके रसकी तीन भावना देना । फिर काले धतूरे की तीन भावना देना, इसकी टिकड़ी बनाकर मिट्टी की मूषामे देकर अच्छी तरह कपड़मिट्टी करके लघुपुट की आंच दे । स्वाङ्गशीतल होनेपर पारेकी बराबर उसमे शुद्ध बछनाग मिलाकर मत्स्याक्षी, त्रिकटु, इनके काढेकी सातसात भावना दे । फिर मत्स्याक्षी और त्रिकटु इन्हीं से धूपित करके पहिले की बराबर बछनाग और मिलावे । यह एकसूतेश्वर नामका रस सिद्ध होगा, इसकी एक रत्ती अदरख के रस से मिश्री मिलाकर देने से अथवा किसी अन्य उचित अनुपान के साथ देने से शीतज्वर, पांच प्रकार की खांसी, विषमज्वर और दूसरे असाध्य रोगोंको तत्काल नष्ट करता है ॥ ४४१ ॥

४४२ एकाङ्गवातघ्नो रसः

विषरसगन्धकभागाश्चतुर्गुणमर्दिताः क्रमशः ।
शिखितोयेन निघृष्टा वटकस्त्वेकाङ्गवातघ्नः ॥
सैन्धवाग्निमरिचान्वितो जये-
दन्तभञ्जनमपि प्रभञ्जनम् ।
योगराजसहितोऽथवा शिवा-
मागधीमधुयुतोऽपि शस्यते ॥१८०५॥
वातारितैलेन विमर्दनं च
वातारियोगेन विमर्दनञ्च ।
वातारिसूतं परिसेवयेद्वा
वातारितैलेन मधुप्लुतेन ॥ १८०६ ॥
रास्नाश्वगन्धाहपुषागुडूची-
कृष्णाग्नीमर्कटकीसमांशैः ।
तुल्यैः पुरांशैर्वटिका घृताक्तैः
कर्षार्धमात्रा जयतीह वातान् १८०७॥
एकाङ्गवृद्धौ किल जातवाते
तत्रापि वातारिरसो हितः स्यात् ।
वातारितैलेन समाक्षिकेण
लेपो यवक्षारयुतैः प्रयुक्तः ॥१८०८॥
गोमूत्रसिद्धां तिलतैलयुक्तां
हरीतकीं सैन्धवचतुर्थभागाम्
प्रातः पिबेद्यः स जयेद्वयस्-
मेकाङ्गवृद्धिं चिरजां प्रवृद्धाम् १८०९॥

रुबुतैलसैन्धवाढयामभयां गोमूत्रसंसिद्धाम् ।
कोष्णोदकानुपानाद्वृद्धिं चिरजां जयत्याशु ॥
वराकषायेण चलारिसूतं
संसेवयेद्गोपयसा युतेन ।
मुष्काभिवृद्धिं स जयत्यवश्यं
तथार्कमूर्तिं चपलामधुप्लुतम् १८११॥

रत्नाकरे, एकाङ्गवाते ।

भाषा—शुद्ध बछनाग १ भा०, पारा ४ भा. और गन्धक १६ भा०, लेकर कज्जली करके चित्रकके क्वाथके साथ दोतीनदिन तक खरल करना यह एकाङ्गवातम रस सिद्ध हुआ । इसको ३ रत्ती के प्रमाण मे सैंधव, चित्रक और मिरच इनके साथ देने से दुग्तभञ्जनवायुको दूर करता है योगराजगुग्गुलु अथवा चरकोक्त योगराज अथवा हरड, मधु और पीपल के साथ देनेसे एकाङ्ग वायुमे उत्तम काम करता है । इसका योग चलता हो तब एरण्ड तैल का मर्दन करना अथवा वातारि कोईभी योगहो उसका मर्दन करना अथवा एकाङ्गवातमे मधु मिले हुए एरण्ड तैलके साथ देना अथवा रास्ना, असगन्ध, हपुषा (मांई) गुडूची, पीपल, शतावरी, केवांचके बीज ये सब समभाग लेकर घी के साथ उतने ही गुग्गुलुको कुटवाकर दब होनेपर उस मे इन दवाओंके चूर्णको मिलाकर आधे आधे तोलेकी मात्रा बनाकर सायमे एकाङ्ग वातघ्नरसको देनेसे तमाम वायु दूर होते हैं। कदाचित् वायुके कारण एक अङ्ग अधिक प्रमाणमे बढ़ता हो जैसे कि अन्त्रवृद्धि वगैरह तो वहांपर भी इस रसका सेवन बहुत लाभ करता है । उसजगह मधुमिले हुए एरण्डतैलकी मालिश करना । गोमूत्रमे पकाई हुई हरडोंका चूर्ण तिलके तैल के साथ मिलाकर उसमे चतुर्थांश सैंधव नमक डालकर देनेसे एकाङ्गवात निवृत्त होता है । अथवा एरण्डका तैल, सैन्धव, और गोमूत्रसिद्ध हरडें इनका चूर्ण बनाकर गरम पानीके साथ देनेसे बहुत दिनकी जो अण्डवृद्धि है वहभी निवृत्त हो जाती है । त्रिफलाका काढ़ा और गायका दूध इकट्ठा मिलाकर इसके साथ देनेसे अण्डवृद्धिको अवश्य दूर करता है और इसीतरह पीपल और मधुके साथ अर्कमूर्ति रस देनेसे अण्डवृद्धिको दूर करता है ॥ ४४२ ॥

४४३ एकाङ्गवीरो रसः

शुद्धं गन्धं मृतं सूतं कान्तं वङ्गञ्च नागकम् ।
ताम्रं चाभ्रं मृतं तीक्ष्णं नागरं मरिचं कणाम् ॥
सर्वमेकत्र सञ्चूर्ण्य भावयेत् त्रिः पृथक्पृथक् ।
वराव्योषकनिर्गुण्डीवह्निकार्द्रकजै द्रवैः १८१२॥
शिग्रुकुष्ठद्रवेणापि ततो धात्र्या द्रवेण च ।
विषमुष्टयार्कहाटैथ आर्द्रकस्य रसैस्तथा ॥
रसश्चैकाङ्गवीरोऽसौ सुसिद्धो रसराड् भवेत् ।
पक्षाघातं चार्दितञ्च धनुर्वातं तथैव च१८१५॥
अर्धाङ्गं गृध्रसीं चापि विश्वाचीमपबाहुकम् ।
सर्वान् वातामयान्हन्ति सत्यं सत्यं न संशयः॥

नि. र., र. सु., वातरोगे ।

भाषा—शुद्ध गन्धक और पारा कान्तलोह वङ्ग, नाग, ताम्र, अभ्रक, फोलाद इन सबकी भस्में, सोंठ, मिरच, पीपल ये सब समभाग लेकर एक जगह खरल करें। फिर त्रिफला, त्रिकटु, निर्गुण्डी, अदरख, सहजन, कूठ, आंवला, जहर कुचिला, आकको जडकी छाल, अकलकरा, और अदरख इनकी क्रमसे तीन तीन भावना देनेसे यह एकाङ्गवीर रस सिद्ध होगा इसकी ३ रत्तीकी मात्रा वातघ्न अनुपानके साथ देनेसे पक्षाघात (लकवा), धनुर्वात, अर्द्धाङ्गवात, गृध्रसी, विश्वाची, अपबाहुक और तमाम वातव्याधियां नष्ट होती हैं ॥४४३ ॥

४४४ एकादशायसम्

मृतायः पुरुषः शुल्बं खगो दरदगन्धकौ ।
गगनं पुष्परागञ्च शोणितं रीतिकोरगौ ॥
विडङ्गं त्रिफला हिङ्गु यवानीं जीरकद्वयम् ।
स्वर्जीं फलयचाशृङ्गीमरिचं पिप्पलीद्वयम् ॥

चर्व्यं दुरालभा चाहि शुण्ठीद्रावे विमर्दयेत् ।
अण्डवातान्त्रवृद्धींश्च कृच्छ्रमूत्रादापहम् ॥
अन्येऽप्यण्डगतारोगास्तान्सर्वांनपकर्षति ॥
र. र., र. का., धन्वन्तरी ।

भाषा—लोह, पारा, ताम्बा, कसीस, सिंगरिफ, गन्धक, अभ्रक, पुखराज, माणिक्य, पीतल, और नाग (सबकी भस्में), विडङ्ग, त्रिफला, हींग, अजवाइन, दोनों जीरे, सज्जीखार, मैनफल, बच, काकड़ासींगी, मिरच, दोनों पीपल, चव्य, जवास, चित्रक ये सब समभाग लेकर धातु औषधियों को बारीक खरल करलेना और काष्ठौषधियोंका कपड़छान चूर्ण करलेना। फिर सबको एकजगह मिलाकर सोंठके काढे से दो तीन दिन मर्दन करके एक एक माशेकी गोलियें बना लेना । इसको बातघ्न अनुपानसे देनेसे अण्डवात, अन्त्रवृद्धि, मूत्रकृच्छ्र, उरुस्तम्भ इसके अतिरिक्त तमाम बातरोग नष्ट होते हैं ॥ ४४४ ॥

४४५ एरण्डपाकः (प्रथमः)

प्रस्थं वातारिबीजं स्वसलिलसमं
पाचितं धेनुदुग्धे,
पश्चादेरण्डतैले द्विपलपरिमिते
सार्धप्रस्थार्धगव्ये
पश्चात् व्योषं विडङ्गं वचतगरयुतं
जीरकं धान्यदोग्ध्री,
बीजंमोचाश्वगन्धामुशलिकदलिका
गोक्षुरं स्वादुलं च ॥१८२०॥
एलाबीजं पलं श्रीजलनिधितनधा
रम्भकं तुल्यमात्रं,
वङ्गं ताम्राभ्रलोहं द्विपलमितिसकृच्चूर्णितं सर्वमेतत् ।
पश्चादेरण्डं विपाच्यं द्विगुणितममलं
लोहपात्रे विधिज्ञस्तद्द्रव्यं कुङ्कुमाद्यैं र्मिलितममलं
स्थापयेत्सर्वमेव ॥ १८२१ ॥
आमघ्नं कृमिनाशनं बलकरं
ब्रध्नामयध्वंसनं
शुक्रस्तम्भकरं रुजश्च सकला
दूरीप्रकर्तुं क्षमम् ।
पुष्ट्यायुर्धृतिवर्धनं सुमतिदं
वातस्य संस्तम्भकम्,
कुर्वेशार्चनकं नियुज्य सततं
सर्वार्थसिद्धिं व्रजेत् ॥ १८२२ ॥
र. का.,

भाषा—एरण्ड बीजकी मज्जा १ सेर (६४ तोले) को चौंसठ तोले एरण्ड के स्वरसमें स्वेदन करना फिर गायके दूधमें स्वेदन करके दोपल एरण्डके तेल में सेकना । फिर ९६ तोले गायके घीमें सेककर सोंठ, मिर्च, पीपल, विडङ्ग, बच, तगर, जीरासफेद, कलिया, दूर्वाके बीज, मोचरस, असगन्ध, सफेद मुसली, केलेका कंद, गोखरू, रास, पत्रज, इलायचीके बीज और नारियल ये सब मिलाकर १ सेर । और बङ्ग, ताम्र, अभ्रक और लोह ये सब २ पल अर्थात् प्रत्येक दो दो तोले लेकर सबका बारीक पीस कपड़छान करले फिर इन सब से दूनी मिश्री अथवा शक्कर लेकर चाशनी बनाले, चाशनीको उतारकर इनसबचीजोंको डालता हुआ घोटताजाय । फिर केसर, कस्तूरी, अम्बर ये गन्ध द्रव्य उचित प्रमाण से डालकर मिलादे । इसको १ तोलेसे लेकर दो तोले तक यौग्यतानुसार मात्रा देकर दूध पिलावें, इस से आमवात, कृमि, निर्बलता, बध्नरोग, आमरोग, शुक्रपात, समस्त शरीर की पीड़ा दूर होती है और पुष्टि, आयु, कान्ति, बुद्धि ये बढ़ते हैं इसको महादेवजी या इष्टदेवकी पूजाकरके उपयुक्त करना चाहिये ॥ ४४४ ॥

४४५ एरण्डपाकः (द्वितीयः)

निस्तुषं बीजमेरण्डं पयस्यष्टगुणे पचेत् ।
तस्मिन् पयसि संधीर्षे तानि बीजानि पेषयेत्॥

पश्चाद्घृतेन संयुक्तं संपचेन्मृदुवह्निना ।
कटुत्रिकलवङ्गैले त्वक् पत्रं नागकेसरम् ॥१८२४
अश्वगन्धा शिफा रास्ना पङ्गन्धा रेणुका शटी ।
लोहं पुनर्नवा श्यामा हुशीरं जातिपञ्चकम् ॥
जातीफलं त्वभ्रकञ्च सूक्ष्मचूर्णं तु कारयेत् ।
प्रतिकर्षद्वयञ्चैषांस्तसमं खण्डं विमिश्रयेत् १८२६।
मात्रां पलार्धकं तस्य प्रातरुत्थाय भक्षयेत् ।
अशीतिं वातरोगांश्च चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥
उदराणि तथा चाष्टावन्त्रवृद्धिश्च नाशयेत् ।
विंशतिं मेहजान् रोगान् षष्टिं नाडीव्रणानपि॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्षयरोगांश्च सर्वशः ।
पञ्चैव पाण्डुरोगांश्च पञ्च श्वासान् प्रणाशयेत् ॥
चतुरो ग्रहणीरोगान् दृष्टिरोगं गलग्रहम् ।
अनेकवातरोगांश्च तान् सर्वांश्च विनाशयेत् ॥
वातारिनामकः पाकः सर्वरोगनिवारकः ॥

वै. चि., चि. र. भ., वाताधिकारे ।

भाषा—एरण्डकी १ सेर (६४ तोले) मज्जा निकालकर अठगुने दूधमें पकावें । दूधका खोआ होजानेपर बीजोंको खूब बारीक पीस डाले फिर मावे से चतुर्थांश घृत देकर मन्द अग्निसे भूने । अच्छी तरह सिकजानेपर उतारकर त्रिकटु, लौंग, इलायची, तज, पत्रज, नागकेसर, असगन्ध, पिपलामूल, रास्ना, वच, रेणुका (अभावमे निर्गुण्डी-के बीज) लोहभस्म, पुनर्नवा, शारिवा (अनंतमूल) खस, जावित्री, जायफल, और अभ्रकभस्म ये प्रत्येक दो दो तोले और इन सबकी बराबर शक्कर मिलाकर इसके एक एक तोले के लड्डू बनालेना । इसको वातघ्न अनुपानसे प्रातःकाल खानेसे अस्सी प्रकारके वातरोग, चालीस तरह के पित्तरोग, आठ प्रकार के उदररोग, अन्त्रवृद्धि, बीसप्रकारके प्रमेह, साठप्रकारके नाडीव्रण, अठारहप्रकारके कुष्ट, सबप्रकारके क्षयरोग, पांचप्रकारके पाण्डु, पांच तरहकेश्वास, चारग्रहणीरोग दृष्टिरोग, गलग्रह और नाना तरहके वातरोग नष्ट होते हैं यह वातारिनामक पाक है ॥४४५॥

४४६ एरण्डलोहम्.

एरण्डवह्निशम्बूकवर्षाभूगोक्षुरं समम् ।
अन्तर्दग्धं समं लोहं तत्पिबेदुष्णवारिणा १८३१
प्लीहविद्रधिशूलानि गुल्मार्शांसि भगन्दरान् ।
प्रमेहारुचिशोफांश्च नाशयेदविकल्पतः१८३२॥

र. सा., शूलाधिकारे ।

भाषा—एरण्डके बीज, चित्रक, घोंघा, वर्षाभू (इटसिट) और गोखरू सब समभागलेकर एक हांडीमे बंद करना, उसको चूल्हेपर रखकर ४ पहरकी आंचदेना, स्वांगशीतल होनेपर उसकी बराबर लोहभस्म मिलाकर १ माशा गरमपानी के साथ देनाचाहिये इससे प्लीहा, विद्रधि, शूल, गुल्म अर्श, भगन्दर, प्रमेह, अरुचि और सूजन ये सब नष्ट होते हैं । एरण्डलोह इसका नाम है ॥४४६॥

४४७ ऐन्द्रीरसायनम् ।

ऐन्द्री मत्स्याक्षिको ब्राह्मी वचा ब्रह्मसुवर्चला ।
पिप्पल्यो लवणं हेम शङ्खपुष्पी विषं घृतम् ॥
एषां त्रियवकान्भागान् हेमसर्पिर्विषैर्विना ।
द्वौ यवौ तत्र हेम्नस्तु तिलं दद्याद्विषस्य च ॥
सर्पिषश्च पलं दद्यात्तदैकध्यं प्रयोजयेत् ।
घृतप्रभूतं सक्षौद्रं जीर्णे चान्नं प्रशस्यते १८३५॥
जराव्याधिप्रशमनं स्मृतिमेधाकरं परम् ।
आयुष्यं पौष्टिकं बल्यं स्वरवर्णप्रसादनम्१८३७
परमोजस्करं चैतत्सिद्धमैन्द्रंरसायनम् ।
नैनं प्रसहते कृत्या नालक्ष्मी न विषं न रुक् ॥
श्वित्रं सकुष्ठं जठराणि गुल्माः
प्लीहा पुराणो विषमज्वरश्च ॥
मेधास्मृतिज्ञानहराश्च रोगाः
शाम्यन्त्यनेनातिबलाश्च वाताः १८३८।

च. स., रसायनाधिकारे ।

भाषा—छोटीइलायची, मछेछी, ब्राह्मी, वच, ब्रह्मसुवर्चला (अप्रसिद्ध) पीपल, सैन्धव, और शङ्खपुष्पी ये प्रत्येक तीन तीन जव, सुवर्णभस्म २ जव, शुद्ध बछनाग १ तिल बराबर और घी १ पल

इन सबको मिलाकर खिलाना यह एक मात्रा है। इसके पचजानेपर अधिक घृतवाला अन्न मधुके साथ खानेको देना। यह बुढ़ापे तथा व्याधियों को दूरकरता है। स्मृति और मेधाको बढ़ाता है। आयु, पुष्टि, स्वर, वर्ण, ओज इन सबको देता है। और आदमी को यशस्वी बनाता है। इसके सेवन करनेवाले पर, कृत्या, दरिद्रता, ज़हर और व्याधियां असर नहीं करती हैं। श्वित्री, कुष्ठी, उदररोगी, गुल्मी, प्लीहामयी पुराणविषमज्वरी, ये इसका सेवनकरें तो सर्वरोगनिवृत्ति होती है। मेधा, स्मृति और ज्ञानको हरण करनेवाले जो रोग हैं वे सब और प्रबल वातरोग सब नष्ट होजाते हैं ॥ ४४८ ॥

पितामहाद्यक्षरचन्द्रवीचिके
प्रसिद्धनानारसरत्नसंस्तरे ।
हरिप्रपन्नेन कृते क्रमान्विते
वृन्दः स्वराणां रसयोगसागरे ॥ १ ॥

इतिश्रीरसयोगसागरे स्वरादिरसाः समाप्ताः

अथ ककारादिरसाः

१ कङ्कालखेचरीवटी

शुद्धसूतस्य दातव्यं कलांशं मृतवज्रकम् ।
तत्सर्वमम्लवर्गेण तप्तखल्वे दिनत्रयम् ॥ १ ॥
मर्दयित्वा ततस्तेन लेपयेत्समभागतः ।
पक्वबीजस्य पत्राणि तानि ताम्रदलैः पुनः ॥२॥
वेष्टितानि निरुध्याथ निखनेच्चुल्लिगर्भतः ।
आच्छाद्य ज्वालयेत्तत्र काष्ठाग्निं दिवसत्रयम् ॥३॥
उद्धृत्य द्वन्द्वलिप्तायां मूषायां तं निरोधयेत् ।
करीषाग्नौ पुटेत्पश्चादहोरात्रात्समुद्धरेत् ॥४॥
वासनाभुसिते सूते तुल्यमेतद्विनिःक्षिपेत् ।
अम्लेन मर्दयेद्यामं जातं गोलं समुद्धरेत् ॥ ५ ॥
क्षिपेज्जम्बीरगर्भे तं वस्त्रे बद्ध्वा त्र्यहं पचेत् ।
दोलायन्त्रे सारनाले जायते गुटिका शुभा ॥ ६ ॥
कङ्कालखेचरी नाम्ना वक्त्रस्था मृत्युनाशिनी ।
वर्षैकं धारयेद्यस्तु स जीवेद्ब्रह्मणो दिनम् ॥
गन्धकं गुग्गुलुं तुल्यमाज्यैः कर्षं लिहेदनु ॥७॥

र. चं., रसायने ।

भाषा—शुद्धपारे का सोलहवां हिस्सा माराहुआ हीरा लेना दोनोंको इकट्ठाकर तप्तखरलमें किसीभी अम्लके साथ ३ दिन लगातार खरल करना इस मर्दन कियेहुए कल्कके बराबरभाग किसीभी बीजके पत्रों को लेपित करदेना और लेपन कियेहुए बीजपत्रोंको उनकी बराबरके तांबेके पत्रोंसे लपेटकर उपरसे तांबेका तार कसदेना । इस गोले को जहा रोज़ रोटी बनाते हों उस चूल्हे मे १ बालिस्त नीचा खोदकर गाड़देना फिर तीन दिनतक उसपर लकड़ीकी आंचजलाते रहना । फिर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर द्वन्द्व (नाग और वङ्ग) लिप्त मूषामे उसको बंदकर एकदिनरात करीषकी अग्नि देना और स्वाङ्गशीतल होनेपर निकाललेना ।

पारेके स्वेदनादि १९ संस्कार हैं जैसे कि स्वेदन १, मर्दन २, मूर्च्छन ३, उत्थापन ४, पातन ५ (ऊर्ध्व, अधः, तिर्यक्) रोधन ६, नियमन ७, सन्दीपन ८, अनुवासन ९, गगनादिग्रास १०, चारणा ११, गर्भद्रुति १२, बाह्यद्रुति १३, जारण १४, रञ्जन १५, सारण १६, क्रामण १७ वेधन १८, भक्षण १९ ।

स्वेदनमर्दनमूर्च्छनोत्थापन-
पातननिरोधनियमाश्च ।
दीपनगगनग्रासप्रमाणमथ
चारणविधानश्च ॥
गर्भद्रुतिबाह्यद्रुतिजारणरसरागसारणाश्चैव ।
क्रामणवेधौ भक्षणमष्टादशधेतिरसकर्म ॥

रसहृदयतन्त्रे

ये अठारह पारेके संस्कार हैं इसमे कहींकहींपर दीपन संस्कारमे अग्नि और धूप स्थापन इसतरह दो भेद करनेसे केवल धूपमे जो मर्दन है उसे अनुवासन संस्कार करके मानाहै तब १९ संस्कार होते हैं तिसमे अनुवासन संस्कार तक ९ संस्कार करनेके बाद पारा ग्रासार्थी होजाता है उस ग्रासार्थी पारे मे तुल्यप्रमाणसे उपरोक्त औषधिको मिलाके और किसी खटाईसे एक पहर मर्दन करके उसका गोला बनालेना । उस गोलेको एक जम्भीरी नीबूमे रखदेना उस नीबूको एक कपड़ेमे बांधकर पोटली बनालेना । उस पोटलीको काञ्जीयुक्त दोलायन्त्रमे तीन दिनतक पकाना सो इसकी गोली बन जायगी उस गोलीका नाम कङ्कालखेचरी है । इसको दररोज़ मुंहमे रखनेसे मृत्युका नाश करती है। एकवर्ष अगर इसको धारणकरे तो वह चिरजीवी होजाता है इसका प्रयोग करनेवाला गन्धक और गुग्गुलु १ तोला, घीमे मिलाकर रोज चाटे यह इसका क्रामण है ॥ १ ॥

२ कज्जलीयोगः

वरुणादिकषायेण रसगन्धककज्जली ।
भुक्ता निहन्ति मासैकाद्बाह्यमन्तश्च विद्रधिम् ॥
अपके तु तदुद्दिष्टं पक्वे तु व्रणवत्क्रिया ॥८॥

वै. चि., विद्रधौ ।

टि०—वरुणादिर्यथा—वरुणार्तगलशिग्रुमधुशिग्रुतर्कारीमेषशृङ्गीपूतीकनक्तमालमोरटाग्निमन्थसैरेयकद्वयबिम्बीवसुकवसिरचित्रकशतावरीबिल्वाजशृङ्गीदर्भा बृहतीद्वयं चेति । सु० सू० अ० ३८ ।

भाषा—वरुणादि गण के काढे से पारे और गन्धककी कज्जली १ मासा खानेसे बाह्य और आभ्यन्तर विद्रधिको नष्टकरतीहै । यह अपक्व विद्रधिका उपाय है। अगर पक्क होगई हो तो उसमें व्रणकी चिकित्सा करनी चाहिये ॥ २ ॥

टि०—वरुण, नीलफूलसरैया अथवा नीलझण्टका गुलेमन्वास, कडुवा सहिंजन, मीठासहिंजन, जैत, मेंढासींगी, पूइकरञ्ज, करञ्ज, मूर्वा, अरणी सफेद और लालफूलकी कटसरैया, कुन्दरू, मोलसिरी, अपामार्ग, चित्रक, शतावरी, बेल, चमरदुडी, बड़ा व छोटा कुश, दोनों कटेरी यह वरुणादि गण है ।

३ कज्जलीरसः

धात्रीस्वरसनिपीतां
रसगन्धककज्जलीं सितासहिताम् ।
हरति मदात्ययरोगान्गरुत्मानिवोरगान् सहसा

यो. र., वृ. यो. त., रसायन स., र. च., र. सु., भै. र., नि.र., व. र., वं. से.,पानात्यये । वैद्यकल्पद्रुमे वैद्यचूडामणौ च उपरोक्तो योगोऽभिहितः तत्रानुपान मोदक विहित, गोधूमस पृत पथ्य कार्यमित्यत्र वर्णितः इति च विशेषः ।

भाषा—आंवले के रस से १ मासा पारे और गन्धककी कज्जली बराबरकी शकर डालकर पीने से मदात्ययरोगको इसतरह नष्ट करती है जैसे सर्पोंके साथ गरुड सर्पोंका नाश करता है॥ ३ ॥

४ कटुकाद्यं लौहम्

कटुकी त्र्यूषणं दन्ती विडङ्गं त्रिफला तथा ।
चित्रको देवकाष्ठञ्च त्रिवृद्दारुणपिप्पली ॥१०॥
तुल्यान्येतानि चूर्णानि द्विगुणं स्यादयोरजः ॥
क्षीरेण पीतमेतत्तु श्रेष्ठं श्वयथुनाशनम् ॥११ ॥

र. चि., भै. र., र. र., र. सु., र. सं., र. का., र सि., रसायन सं., र. क., शोथाधिकारे ।

भाषा—कुटकी, सोंठ, मिर्च, पीपल, दन्ती, विडङ्ग, त्रिफला, चित्रक, देवदारु, निसोत और गजपीपल ये सब समभाग और इनसबसे दूनी लोहभस्म मिलाना । इसको १ माशाभर लेकर दूध के साथ पीने से शोथरोग बहुत जल्दी नष्ट होता है ॥ ४ ॥

५ कण्ठामयहरीरसः (गन्धगजः)

विमलेन निरुद्धरसेन्द्रवरं
शुभगिरिद्युतिगन्धविमुक्तपरम् ।
सितसूत्यकटुत्रयसूतवरं
गलशुण्डिगलामयनाशकरम् ॥१२ ॥

यो. म., रसेन्द्रच., कण्ठामये ।

भाषा—माक्षिकसत्वसे बाधाहुआ और तांबेकी दुति मिलाया हुआ पारा, सेंधा, और त्रिकटु समभाग मिलाकर २ रत्तीकी मात्रा देनेसे गलशुण्डी प्रभृति समस्त गलेके रोग नष्ट होते हैं ॥ ५॥

६ कणाद्यं लौहम्

कणानागरपाठाभिस्त्रिवृद्भिश्चैव च ।
सितचन्दनहीबेरैर्लौहोऽयं पाययेत्प्रगे ॥ १३॥
सर्वोपद्रवसंयुक्तामपि हन्ति प्रवाहिकाम् ।
नानेन सदृशं लौहं विद्यते ग्रहणीहरम्॥१४॥

र. सा., र. का., र. चि., यो. म., अतिसारे ।

भाषा—पीपल, सोंठ, पाढ, त्रिकुटु, त्रिफला, पेठगिरी, चन्दन और नागरमोथा ये सब समभाग और सबकी बराबर लोहभस्म डालकर १ माशा छाछ अथवा पानीके साथ खानेसे प्रवाहिका की

यह रसनष्ट करता है। इसके बराबर संग्रहणीको दूर करनेवाला और दूसरा कोई प्रयोग नहीं है ॥ ६ ॥

७ कनकगिरिरसः (प्रथमः)

सूतटङ्कणविषं समांशकं
सूतकाद्द्विगुणितं च मौक्तिकम्।
हेमभस्म रसपादभागिकं
गन्धकं निखिलतुल्यकं भवेत् ॥ १५ ॥
ताम्रभस्म ह्यपि तत्समानकं
भृङ्गराजरसमर्दितं दिनम्।
पूर्ववत्सुपुटितं क्षयनुत्ये
जायते कनकपर्वतो रसः ॥ १६ ॥

र., अर्शोऽधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, सुहागा, बछनाग ये सब समभाग और पारेसे दूने मोती, तथा सुवर्णभस्म पारे से चतुर्थभाग, गन्धक और ताम्रभस्म प्रत्येक सबको बराबर लेकर भांगरे के रस से एकदिन मर्दन करके तीन तीन रत्तीकी गोलियें बनाकर मृगाङ्कको तरह देनेसे क्षयरोगका नाश होता है॥ ७ ॥

८ कनकगिरिरसः (द्वितीयः)

स्वर्णं कर्षमितं द्विसूतसहितो
गन्धोऽपि कर्षाष्टकः,
तावल्लोहभुजङ्गमाभ्रकलवाः
सम्मर्दयेद्वासरम्
पात्रेऽथ सिकताख्यकेऽप्रतिरसं
कुम्भीभपर्णी वचा-
चव्यग्रन्थिकशिग्रुकृष्णसुरसा-
व्याघ्र्यश्वगन्धाग्निभिः ॥ १७ ॥
गन्धाढ्यहिमारफलपूरबलाकुमारी-
तोयैः पृथङ्मदशाग्निरसाग्निविश्वैः।
त्रित्रिद्विपञ्चनवसप्तगुणत्रिभिश्च
पूर्वाभिधं सुपच मासमितं यथावत् १८
पश्चात्पुटं गृहकुमारिरसेन देयं,
कुम्भाभिधं भवति हेमगिरिः सुसिद्धः।
माषोन्मितो जयति पायुगदानशेषां-
स्तार्क्ष्यो यथाभुजगसङ्घमपाकरोति ॥१९॥
इन्त्यग्निमान्द्यगलगण्डवमिप्रमेह-
मेहोऽरुचिश्वसनकासहृदामयांश्च।
उन्मादकण्ठगदमुष्कगुदाक्षियोनि-
वक्त्रश्रवोभवगदान् वनितागदांश्च ॥ २० ॥
क्षुद्ररोगांश्च निखिलान् गण्डमालार्बुदापचीः।
नाशयत्येष सूतेन्द्रः स्वानुपानैर्नियोजितः२१॥

र., अर्शोऽधिकारे।

भाषा—सुवर्ण १ तो., शुद्धपारा २ तो., शुद्ध गन्धक, लोह, नाग और अभ्रक ये प्रत्येक आठ आठ तोले लेकर एकदिन खरलमें मर्दन करके सैकतयंत्र (बालुकामें पत्थरके) पात्र में डालकर कुम्भीकी २०, हस्तिकर्णपलाश १०, बचा ३, चव्य ६, पिपलामूल ३, सहिजन १३, कालीतुलसी ३, भटकटैया ३, असगन्ध २, चित्रक ५, गेंहुला ९ कनेर ७, बिजोरा ३, बला ३, घीकुआंर ३, इन सबको क्रमसे ऊपर लिखे प्रमाण से भावना देकर सुखा लेना और आतशी शीशीमें भरदेना। इसको वालुकायन्त्रमें एकमहीनेतकको आंचसे धीरे २ पकाना फिर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर घीकुआरके रससे भावना देकर कुम्भ पुट देनेसे यह कनकगिरि नामक रस सिद्ध हुआ यह एक मासेकी मात्रामें देनेसे जैसे गरुड़ सर्पो के समूहको नष्ट करता है उसी प्रकार गुदाके समस्त रोगोंको नष्ट करता है और अग्नि-माद्य, गलगण्ड, छर्दि, प्रमेह, अधिकमूत्र, अरुचि, श्वास, कास, हृदयके रोग, उन्माद, कण्ठरोग, अण्डरोग, अक्षिरोग, योनिरोग, मुखरोग, कर्णरोग, गण्डमाला, अर्बुद और अपची वगैरह समस्त रोगोंको अपने २ अनुपानके साथ देनेसे दूर करता है ८

९ कनकगिरिरसः (तृतीयः)
(रत्नगिरिः)

स्वर्णं माक्षिकलोहवङ्गकुटिलं वैक्रान्तरौप्यं रविं,
भागानष्ट च सूतराजजनितान्मर्द्य स्नुहीभानुभिः
अब्जान्तःपुटितश्च भावितमिदं व्योपद्रवैःसप्तधा,
सिद्धोऽयं रसराजहाटकगिरिः
सर्वान्गदान्हन्तिवै ॥ २२ ॥

पञ्चद्वयं प्रयं चास्यानुपानवशतो भवेत् ।
अपरनाम विख्यातं रत्नपूर्वगिरिस्तथा॥२३॥
र. चि., सर्वरोगे।

भाषा—सौना, सोनामाखी, लोह, बङ्ग, नाग, वैकान्त, रौप्य और तांबा ये सब प्रत्येक एक एक भाग, शुद्ध पारद ८ भाग; इन सबको पहिले कज्जली बनाकर फिर थूहर के दूधसे मर्दन करके पिट्ठी बनाकर शङ्खमे भर देना। फिर किसी ढकने से शङ्खका मुख बंद करके चूना और थूहर के दूधसे सन्धि बंद करके एक कपडमिट्टी किये हुए घडे मे रखकर गजपुटमे फूंक देना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर त्रिकटुके क्वाथकी सात भावना देना । यह रत्नगिरी रस सिद्ध हुआ इसकी ६ या ३ रत्ती यथारोगानुपान से देनेसे समस्तरोग दूर होते हैं इसका दूसरा नाम रत्नगिरी है ॥ ९ ॥

१० कनकपोट्टलीरसः (प्रथमः)

काञ्चनामृतरसेन्द्रगन्धकान्
वृद्धितोऽग्निपयसा विमर्दयेत् ।
वासरं युगवराटकान् भृशं
पूरयेत्सदनुनिम्बुके क्षिपेत् ॥२४॥
गोमये च पुटयेच्च यत्नतो
रक्तिकार्धमितगर्भकोदरान् ।
निम्बुकोदरगतान् कपर्दकान्
मर्दयेत्विष सुक्षपिकोदरे ॥ २५ ॥
कीर्तितः कनकपोट्टलीरसः
पुष्टिवीर्यरुचिदीप्तिवर्धनः ।
वल्लयुग्मपरिमाणतः पिबेद्-
वल्लषट्कमरिचैर्घृतप्लुतैः ।
रोगराजमपि मासतो हरेद्
गुल्मशूलमचिराच्चिरज्वरम् ॥ २६ ॥
र. सा., र. रा., राजयक्ष्मणि।

भाषा—सुवर्ण १ भा. वछनाग २ भा. पारद ३ भा. गन्धक ४ भा. लेकर चित्रकके क्वाथ से एक दिन मर्दन करे फिर बड़ कौड़ी मे इसको भर के निम्बू के अन्दर उन कौडीको रखकर निम्बुओं को हाडीमे भर देना । हांडीको कपडमिट्टी करके इतनी आंच देनी चाहिये कि नीबू जलकर कौडे जलते २ भाग ठंडी पड जाय, स्वाङ्गशीतल होने-पर निकालकर एकएक कौडे पीछे आधीआधी रत्ती शुद्ध वछनाग मिलाकर खरल करके शीशी मे रख छोडना यह कनकपोट्टली रस तैयार हुआ इसको ६ रत्ती लेकर १८ रत्ती कालीमिर्च और १ तोला घीके साथ मिलाकर देनेसे एक महीनेमे राजयक्ष्मा को भी दूर करता है । गुल्म और शूलको बहुतही जल्दी दूर करता है ॥ १० ॥

११ कनकपोट्टलीरसः (द्वितीयः)

तिथिगर्भसुवर्णस्य द्राव्या गद्याणका दश ।
तस्य स्वच्छानि पत्राणि जलशोषदलानि वा२७
सौवर्णमाक्षिकं चूर्णं गद्याणैर्दशभिर्मितम् ।
काञ्चनारतरोर्मूलत्वचं श्रीखण्डमर्दितम्॥२८॥
तेनैव स्वर्णपत्राणां लेपो देयश्च पार्श्वयोः ।
तानि शरावपुटे कृत्वा सन्धौ देया च वस्त्रमृत् २९
हस्तमात्रमिते धार्ये गर्ते स्यात्छागकैर्भृते ।
वह्निर्देत्त च पुटं मुक्त्वा वह्निं क्षिप्त्वा च ज्वालयेत् ॥
न म्रियन्ते पुटेनैव तदा देयं द्वितीयकम् ।
म्रियन्ते हेमपत्राणि कर्तव्यो नैव संशयः ॥३१॥
प्रत्येकं पञ्च गद्याणां शुद्धगन्धकसूतयोः ।
हेममस्मसमं सर्वं मधुना पेषयेद्दिनम्॥ ३२ ॥
कपर्देषु सुपीतेषु चूर्णं क्षेप्यं सुसूक्ष्मकम् ।
द्वाराण्येव कपर्दानां गोपूमानां तु पिष्टकैः३३॥
अश्मचूर्णेन संलिप्तमध्यमाण्डे विनिःक्षिपेत् ।
पूर्णलिप्तापिधानश्च मुखे देयमधोमुखम् ॥३४॥
क्षिपेत्प्रागुक्तगर्ते च वेष्टितं वस्त्रमृत्स्नया ।
पूरयित्वा पुटं देयं स्वाङ्गशीतं निलोकयेत् ३५॥
दृश्यन्ते कृष्णवर्णास्ताः पुटं देयं द्वितीयकम् ।
द्वाराणि पूर्ववल्लिप्त्वा विना कर्दममृत्स्नकम् ३६
स्वाङ्गशीतलतां प्राप्ताः पेषयेत्ताःगुग्गुल्मिकाः ।
अभिधानेन निष्पन्नो रसः काञ्चनपोट्टली ३७॥

सर्वरोगेषु दातव्यं रसवल्लचतुष्टयम् ।
सन्निज्वरातिसारे च ज्वरयोः श्लेष्मवातयोः ३८
रसमुष्णोदकेनैव शीतेन पैत्तिके ज्वरे ।
विंशतौ च प्रमेहेषु ह्यजीर्णे क्षीणकान्तिषु ॥३९॥
मन्दाग्नावतिसारे च मरिचाज्यसमन्वितम् ।
द्वात्रिंशद्वासरे रेवं पश्चादेकादिवृद्धिकम् ॥ ४० ॥
मरिचानां शतं यावद्देयमेतेषु रोगिषु ।
मरिचाज्यादिकं नैव देयं सर्वज्वरेषु च॥४१॥

र. कं. ली., रस. चि., सर्वरोगे ।

भाषा—उत्तम से उत्तम ५ तोले सुवर्णको गलाकर धार्तिक पत्र बना लेना जिसमे कि सुई से छिद्र हो जावे। फिर ५ तोला सोनामाखी लेकर कचनारकी जड़ की छाल का चूर्ण और चन्दनका कल्क मिलाकर घोट लेना, इस कल्कको सोनेके पत्रोंपर चढ़ा देना और उन पत्रोंको सम्पुटमे रखकर कपड़मिट्टी करके सुखा लेना फिर एक हाथभर के गड्ढेमे जङ्गली कंडोंकी आंच देदेना अगर वे पत्र एक पुटमे न मरें तो जबतक उनकी भस्म न हो जाय तब तक पुट देते ही जाना और हरएक पुटमे पूर्वोक्त क्रिया करते जाना। पहिले का जो स्वर्णमाक्षिकका चूर्ण है उसे जुदा करते जाना जब इनकी भस्म हो जाय तब इस भस्मकी बराबर अर्थात् २॥ तोला शुद्ध पारा और गन्धक लेकर इस मे मिलादे और मधु से मर्दन करके पिट्ठी जैसा बनालेना। इस पिट्ठीको एकदमपीलीकौडियोंमे भरकर उपरसे गेंहूके आटेसे बंदकरके चूनेसे पोत देना फिर ६—७ कपड़मिट्टी देकर तैयार किये हुए घड़ेमे इनतमाम कौडियोंको रखदेना और चूनेसेपुतेहुए ढकनसे ढकदेना फिर इसको कपड़मिट्टी करके एकहाथके गड्ढेमे पुट देदेना स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर देखना अगर वे श्वेत होगई हों तो तैयार समझ लेना नहीं तो दूसरा पुट देना। उनका मुंह पहिले की तरह बंद करदेना पर ऊपरके शरावमे कपड़मिट्टी नहीं देना स्वाङ्गशीतल होनेपर उन कौडियों को बारीक पीस लेना यह कनकपोट्टली रस सिद्ध हुआ। इसकी १२ रत्ती की मात्रा ७ प्रकार के ज्वर, अतिसार, आगन्तुक तथा दोषज ज्वर दूरकरतीहै, श्लेष्मवातज्वरमे गरमपानीकेसाथ और पित्तज्वरमे ठंडेपानीकेसाथ देना। बीसप्रकारके प्रमेह अजीर्ण, धातुक्षीणता, मन्दाग्नि, और अतिसारमे मिरच और घीके साथदेना ऐसा ३२ रोज़तक करना फिर एक एक मिरच प्रमाणमे इसरसको बढ़ाते जाना, जब तक सो मिरच जितना प्रमाण न हो। जब इसकी मात्रा बढ़ाने लगना तब घी और मिरच देना बंदकरदेना इसतरह करनेसे यह उपरोक्त तमाम रोगोंको दूर करता है ॥ ११ ॥

१२ कनकवज्रो रसः

रसगन्धकताम्राणि तुल्यानि द्विगुणं विषम् ।
द्वात्रिंशदंशकलितं हेमवज्रे विचूर्ण्य च ॥ ४२ ॥
लशुनत्रिफलाभृङ्गपूरजम्भीरजै रसैः ।
सप्ताहं मर्दितः कल्को मूषान्तश्चुल्लिकाऽहितः
सिद्धिमायाति सप्ताहाद्रसः कनकवज्रभृत् ।
गुञ्जामात्रोऽप्ययं दत्तः सर्वरोगवियोगदः ४४॥

र. (मा.,) सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, और ताम्र ये सब एकएक भाग, शुद्धवछनाग २भाग, सुवर्ण $\frac{1}{32}$ भाग, हीरा $\frac{1}{32}$ भाग, इन सबको लेकर चूर्णकरके लशुन, त्रिफला, भंगरा और बिजौरा इनके रसोंसे सातसात दिन मर्दनकरके गोला बनाकर सम्पुटमे रख चूल्हेके नीचे गाड़कर अग्नि देना। सातदिनके बाद यह कनकवज्र रस सिद्ध होगा, यह एकगुञ्जाभर देनेसे तमाम रोगोंको नष्ट करताहै ॥ १२ ॥

१३ कनकसङ्कोचो रसः

मृतस्वर्णाभ्रकं शुल्वं शुद्धसूतं त्रिभिःसमम् ।
अम्लैर्मर्दयन्तु तद्गोलं पिष्ट्वा तुल्यञ्च गन्धकम् ४५
कटुतैलयुतं पचेयं लौहे च मृदुनाग्निना ।
द्रवे जीर्णे विचूर्ण्याथ वह्निमुस्ताकटुत्रिकैः ४६॥

रविदङ्गविषैस्तुल्यैः त्रिगुणा त्रिफला विषात्।
अजामूत्रे दिनं पिष्ट्वा गुञ्जिकां भक्षयेद्वटीम्४७॥
निष्कैकं बाकुचीतैलं पिबेद्विस्फोटकुष्ठजित्।
रसः कनकसङ्कोचः द्विगुञ्जं योजयेत्क्रमात्४८॥
र. र., र. को., र. का., र. म., र. र. की., कुष्ठे।

भाषा—सुवर्ण, अभ्रक और नाग इनकी भस्म १एकभाग, शुद्ध पारा ३ भाग लेकर बिजोरे चौरह के अन्दरससे मर्दन करके गोला बनालेना और इस गोलेके बराबर गन्धक को आम्लवर्गमें पीसकर गोलेपर लपेट देना, इसगोलेको लोहेके पात्रमें कडवेतैल के अन्दर बहुत धीमी आच से पकाना जब तमाम गोलेका पानीकाहिस्सा जलजाय तब रसको उतार लेना। स्वाङ्गशीतल होनेपर गोलेको निकाल लेना और किसी कपडेसे तेलको पोंछ देना। फिर चित्रक, नागरमोथा, त्रिकटु, कुठ, विडङ्ग और बछनाग ये प्रत्येक स्वर्णको बराबर लेना और त्रिफला स्वर्णसे तिगुनी लेकर बकरी के मूत्रमें तीन दिन तक गोले सहित पीस देना और एक एक रत्तीकी गोलियें बनाकर कुष्ठीको १ गोली रोजाना देकर ४ माशे बाकुचीका तेल पिलाना इस से विस्फोट और कुष्ठ दूर होते हैं। कनकसङ्कोच इस रसका नाम है॥ १३॥

१४ कनकसिन्दूरो रसः

रसगन्धकनागाश्च रसको माक्षिकाभ्रके।
कान्तविद्रुममुक्तानां वज्रभस्म च तारकम्॥
भस्म कृत्वा प्रयत्नेन प्रत्येकं कर्षसम्मितम्।
सर्वतुल्यं शुद्धहेम भस्म कृत्वा प्रयोजयेत्॥
मर्दयेत्रिदिनं सर्वं हंसपादीरसैर्भिषक्।
ततो वै गोलकान् कृत्वा
काचकूप्यां विनिःक्षिपेत्॥ ५१॥
दृढां तत्काचकूपीं च सप्तवस्त्रैश्च वेष्टिताम्॥
ततो वै सिकतायन्त्रे त्रिदिनं चोक्तवह्निना॥
पचेच्च स्वाङ्गशीतं च पूर्वोक्तरसमर्दितम्।
विनिःक्षिप्य कण्ठेऽथ सम्पूज्य रसराजकम्॥
महाकनकसिन्दूरो राजयक्ष्महरः परः॥
पाण्डुरोगं श्वासकासौ कामलाग्रहणीगदान्॥
कृमिशोफोदरावर्तगुल्ममेहगुदाङ्कुरान्।
मन्दाग्निं छर्दिमरुचिमामशूलहलीमकान् ५५॥
ज्वरान् द्वन्द्वादिकान्सर्वान् सन्निपातांस्त्रयोदश
पित्तरोगमपस्मारं वातरोगान्विशेषतः॥५६॥
रक्तपित्तप्रमेहांश्च स्त्रीणां रक्तस्रवांस्तथा।
विंशतिं श्लेष्मरोगांश्च मूत्ररोगान्निहन्त्यसौ ५७
हेमवर्णश्च बल्यश्चायुष्यः शुक्रविवर्धनः।
महाकनकसिन्दूरः काश्यपेन विनिर्मितः ५८॥
यो. र., र. सु., बि. र., वै. चि., क्षयाधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, नाग, खर्पर (जस्त) माक्षिक, अभ्रक, कान्तलोह, विद्रुम, मोती, रजत और वज्र ये यथासम्भव शुद्ध या मारे हुए प्रत्येक एकएक तोला लेकर सबकी बराबर सुवर्णभस्म डालकर ३ दिन हंसराज के रससे मर्दन करके बेर बराबर गोलियें बनाकर और सुखाकर कपडरमिट्टी की हुई आतशी शीशीमें भर देना फिर शीशीकामुंहको डाटसे बंदकरके कपडमिट्टी करदेना सूखनेपर बालुकायन्त्रमें रखकर मन्द, मध्य और तीक्ष्ण अग्नि तीनदिनतक देना स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर हंसराज के रसमें दो तीन दिन मर्दन करके शीशीमें भरदेना यह कनकसिन्दूर रस तैयार हुआ यह राजयक्ष्मको दूर करता है। पाण्डु, श्वास, कास, कामला, संग्रहणी कृमि, शोथ, उदर, उदावर्त, गुल्म, प्रमेह, बवासीर, मन्दाग्नि, छर्दि, अरुचि, आम, शूल, हलीमक, ज्वर (एकज, द्वन्द्वज, सर्वज) पित्तरोग, अपस्मार, वातरोग, रक्तपित्त, तमामप्रदर रोग, बीस प्रकार के श्लेष्मरोग और तमाम मूत्ररोग इससे नष्ट होते हैं। सुवर्णकी तरह वर्णको देता है बल्य है और शुक्रवर्धन है। काश्यप मुनिने इसको बनाया है॥ १४॥

१५ कनकसुन्दरो रसः (प्रथमः)

कनकस्याष्टशाणाः स्युः सूतो द्वादशभिर्मितः ।
गन्धस्य द्वादश प्रोक्तास्ताम्रं शाणद्वयोन्मितम्
अभ्रकं च चतुःशाणं माक्षिकञ्च द्विशाणिकम्
शङ्खो द्विशाणः सौवीरं त्रिर्लोहवसुशाणकाः ॥
विषं त्रिशाणिकं कुर्याल्लाङ्गली पलसम्मिता ।
मर्दयेद्दिनमेकञ्च रसैरम्लफलोद्भवैः ॥ ६१ ॥
दद्यान्मृदुपुटं वह्नौ ततः सूक्ष्मं विचूर्णयेत् ।
माषमात्रो रसो देयः सन्निपाते सुदारुणे ६२॥
आर्द्रकस्वरसेनैव रसोनस्य रसेन वा ।
किलासं सर्वकुष्ठानि विसर्पञ्च भगन्दरम् ॥
ज्वरं गरमजीर्णञ्च जयेद्रोगहरो रसः ॥६३॥

शा., नि. र., र. प्र. सु., टो., र. म. मा., भै. सा. से., र. सु., वि. र. म., र. का., रसायन स. मा. पि., ज्वराधिकारे।

भाषा—सुवर्ण ८ शाण, शुद्ध पारा १२ शाण, गन्धक १२ शाण, ताम्र २ शाण, अभ्रक ४ शा., सोनामाखी २ शा., शङ्ख २ शा., सफेद सुरमा ३ शा., लोह ८ शा., शुद्ध वच्छनाग ३ शा., और करिहारी ४ तोले लेकर सबका चूर्ण करके बिजौरे प्रभृति अम्लफलके रससे एकदिन मर्दन करके लघुपुट देकर स्वाङ्गशीतल होनेपर सूक्ष्म चूर्ण करलेना । भयंकर सन्निपातमे एक मासाकी मात्रामे अदरखकेरस अथवा लशुनके रससे देना । सफेदकुष्ठ तथा समग्र कुष्ठ, विसर्प, भगंदर, ज्वर, गर, (बनावटी ज़हर,) अजीर्ण इन सबको यह यथानुपानसे नष्ट करता है कनकसुन्दर इसका नाम है ॥ १५ ॥

१६ कनकसुन्दरो रसः (द्वितीयः)
(कनकप्रभा)

रसस्य तुर्यभागेन हेमभस्म प्रकल्पयेत् ।
तालकं गन्धकं तुत्थं माक्षिकं रसकं शिलाम् ॥
रससाम्येन युञ्जीत तुत्थं भस्मीकृतं न्यसेत् ।
किञ्चिच्च टङ्कणं दत्वा मार्जारस्य विशायुतम् ॥
प्रथमं पुटयेद् दध्ना द्वितीयं मधुना सह ।
तालकं शोधयेदग्रे कूष्माण्डक्षीरपाचनात् ६६॥
तैले पचेत्ततः सम्यक् चूर्णे चाऽथ विशोधयेत्
गन्धकं शोधयेद् दुग्धे रसकं नरवारिणा ६७॥
माक्षिकं सिन्धुसंयुक्तं बीजपूररसे पचेत् ।
जयन्तीद्रवके पिष्टा शिलां तत्रैव पाचयेत् ६८
एकीकृत्य ततः सर्वमर्कक्षीरेण मर्दयेत् ।
जयन्तीभृङ्गराजाभ्यां वासापाठाकुशालुभिः
अगस्त्यलाङ्गलीभ्यां च प्रत्येकं दिवसं शनैः
ततस्तं गोलकं वह्नौ पचेत्पूर्ववदाहसः॥७०॥
चूर्णयित्वा ततः सम्यग् भावयेदार्द्रकाम्बुना ।
सप्तधा व्योषनिर्यासैः भावयेत्तदनन्तरम् ७१॥
गुञ्जात्रयं द्वयं खादेन्नामतः कनकप्रभाम् ।
पिप्पलीमधुना चापि मरिचैर्वा घृतान्वितैः ॥
लेहयेद्रोगिणं वैद्यो वयोबलविशेषवित् ।
कादिवर्ज्यं चरेत्पथ्यं पूर्व्यं वल्यं च पूर्ववत् ७२
सन्निपाते ददीतैनमार्द्रकस्वरसैर्युतम् ।
गुडूचीत्रिफलाक्वाथैः संस्कृतं गुग्गुलुं वरम् ॥

र.को., सन्निपाते वृ. यो.त., र. चि., रसायन सं., र. क. ल.,टो., यो. र., र. र. स., र.सु., र. प्र., च., र. र.दो.,र. र. ,र. क., र. सं., सर्वे ।

।टि० रसकल्पलतायां भावनायाः पाठो न दृश्यते रसेन्द्रयोगे टङ्कणञ्च न दृश्यते तत्र भावनायाः पाठो गृहीतव्यो टंकणन्तुचितत्त एव तदवस्थानत्वोचितमेव । रसेन्द्ररत्नकोशे कनकप्रभेति नाम स्थापयित्वा पाठान्तरं स्वीकृतम्, तुत्थादीनाञ्च शुद्धिप्रकारः मूल एव प्रतिपादितः,. अतः सः पाठः न पाठान्तरतां भक्तुमर्हति। किन्तु सोऽप्ययमेव सर्वाङ्गसुन्दरः ।

भाषा—तुत्थमे चतुर्थांश टंकण देकर बिल्लीकी विष्ठाके साथ मर्दन करके एकपुटदेना फिर इसीतरह चतुर्थांश टंकण देकर दहीके साथ दूसरा पुट देना और तीसरा मधुके साथ देकर रखलेना हरितालको पहिले कूष्माण्डके पानीमे ४ पहर स्वेदित करलेना फिर तैलमे और चूनेके पानीमे स्वेदित करके

रखलेना। गन्धकको दूधमे शोधकर रखना खपरियाको नरमूत्रमे शोधकर रखना। माक्षिकको चतुर्थांश सैन्धव डालकर बिजौरे का रस देकर कड़ाहीमे पकाना जब तमाम रस जलकर खलास होजाय और कड़ाहीमेसे कुछ लपट निकलने लगे तब उतारकर स्वाङ्ग शीतल होजानेपर रखना। मैनसिलको जैतके स्वरसमे पीसकर उसीका रस देकर कड़ाहीमे पकाना जब कड़ाहीमेसे लपट निकलने लगे तब उतारकर ठंढा करके रखना। इसतरह उपरोक्त शुद्धिकरके शुद्धपारा १भाग, सुवर्णभस्म १/२ भाग, रसमाणिक्य अथवा शुद्धहरिताल, गन्धक, तुत्थ, सोनामक्खी, खपरिया (जस्तभस्म) और मैनसिल ये सब प्रत्येक पारेके बराबर लेकर आकके दूध, जैत, भगरा, अडूसा, पाठा, चित्रक, अगस्त्य और कलिहारी इन प्रत्येकके यथासम्भव स्वरस या क्वाथसे एक १ दिन भावना देकर इसका गोला बनाकर लघुपुट मे पकाना स्वाङ्गशीतलहोनेपर खरल करके अदरखके रस और त्रिकटुकेक्वाथकी अलग २ सात सात भावनाएं देकर तीन अथवा दो रत्ती लेकर पीपल और मधुकेसाथ अथवा घी १ तोला, मिरच २९ नग, के साथ ह्रद्रोगीको वैद्य खिलावे। अवस्था और बलको देखकर मात्रा मे उचित फेरफार करलें। कूष्माण्डादि ककारादि छोड़ दें। जो जो धातुओंको बढानेवाली चीजें हैं उनका सेवन करावें सन्निपातमें इसको अदरख के रस और गुग्गुलु के साथ देना। अथवा गुडूची और त्रिफला के क्वाथ से भावनादियेहुए गुग्गुलुके साथ देना उचित है ॥ १६ ॥

१७ कनकसुन्दरोरसः (तृतीयः)

स्याद्रसं धौतमाक्षीकं कान्ताभ्रं नागहाटकम् ।
पृथ्वीमरेन संयुक्तं सर्वतुल्यं च गन्धकम् ॥७५॥
दत्त्वा विद्याधरे यन्त्रे पुटेदारण्यकोत्पलैः ।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य त्र्यूषणेन विमिश्रयेत् ॥७६॥
अर्शोव्याधौ कटीशूले चक्षुःशूले च दारुणे ।
सन्निपाते क्षये श्वासे कासे मन्दानले ज्वरे ७७॥
कर्णशूले शिरःशूले दन्तशूले प्रयोजयेत् ।
पीनसे प्लीह्नि हृच्छूले ग्रन्थिवाते च दारुणे ७८॥
एकाङ्गे वा धनुर्वाते कम्पवाते च मूर्च्छिते ।
ज्वरांश्च विषमान्सर्वान् हन्ति रोगाननेकधा ७९
सेवितः पथ्ययोगेन रसः कनकसुन्दरः ।
गुञ्जामात्रं ददीतास्य यथा युक्तानुपानतः ८०॥
घृतेन संयुतो वाते मधुना पैत्तिके ज्वरे ।
पिप्पल्या श्लैष्मिके देयं पित्तोद्भूते च चन्दनैः ८१
तैलेन श्लेष्मवातोत्थे वातपित्ते घृतान्वितम् ।
श्लेष्मपित्ते चार्द्रकेण निर्गुण्ड्या सान्निपातिके ॥
फलत्रयेण शूलेषु विषमेषु ज्वरेष्वथ ।
आर्द्रकेणाथवा दद्याद्वह्निमान्द्ये विशेषतः ॥८३॥
अभिष्यन्दे शिरः शूले गायत्रीमोलसंयुतम् ।
पक्षिमांससमायुक्तं कफवाते च मूर्च्छिते ८४॥
एकाङ्गे च धनुर्वाते क्षीरयुक्तश्च पीनसे ।
पाण्डुरोगे क्षये कासे मरिचाद्यैश्च कामले ८५
अजमोदविडङ्गैश्च नाभिशूलेऽग्निमान्द्यजित् ।
रूक्षज्वरेऽन्वसौ देयः कदलीफलसंयुतः ॥८६॥
पोलेनार्धकटीशूले भावितं नागवोविना ।
गुदरोगविनाशाय दातव्यश्च भिषग्वरैः ॥८७॥

र. र. स., र. को., र. च., र. क. यो., चा., अर्शोऽधिकारे। मात्वे गन्धकस्थाने हाटकनियोजितम्, हाटकस्थाने गन्धको नियोजितः।

भाषा—शुद्ध पारा और शुद्ध माक्षिक, कान्तलोह, अभ्रक, नाग, सुवर्ण और सोमल ये प्रत्येक शुद्ध और यथासम्भव मारे हुए एक एक तोला, और शुद्ध गन्धक सबकी बराबर लेकर तुलसी, चित्रक, अदरख वगैरह किसीके रसमे एक दो रोज खरल करके विद्याधरयन्त्रमे पुट देवे, स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर बराबरके त्रिकटु के साथ मिलाकर रखछोड़े। इसमेसे एकरत्तीसेतीनरत्तीतक देनेसे बवासीर, कटिशूल, भयंकर चक्षुःशूल, सन्नि-

वात, क्षय, श्वास, कास, मन्दाग्नि, ज्वर, कर्णशूल शिरःशूल, दन्तशूल, पीनस, प्लीहा, हृच्छूल, गठिया, एकाङ्गवात, धनुर्वात, कम्पवात, मूर्छा, तमाम विषमज्वर तथा एवं प्रकारके अन्यभी तमाम रोग नष्ट होते हैं। वायुमे घीके साथ, पित्तज्वरमें मधु के साथ, श्लेष्मज्वरमे पीपलके साथ, अत्यन्तपित्तप्रकोपमे चन्दन के साथ, श्लेष्मवातरोग मे तैलके साथ, वातपित्तरोग मे घृतके साथ, श्लेष्मपित्तमे अदरख के साथ, सन्निपातमे निर्गुण्डीके साथ, तमाम शूल और विषमज्वरों मे त्रिफला के साथ, अग्निमान्द्यमेअदरख के साथ, अभिष्यन्द और शिरःशूल मे कत्था और एलिया के साथ, पक्षवात और मूर्च्छामे पक्षियोंके मांसके साथ, एकाङ्ग, धनुर्वात और पीनस इनमे दूध के साथ, पाण्डु, क्षय, कास और कामला इनमे मिरच युक्त घीके साथ, नाभिशूल और अग्निमान्द्यमे अजमोद और विडङ्ग के साथ, रक्तज्वर और अरुचि मे केलेके साथ, आधी कमर के शूलमे एलिया के साथ देना। यह गुदरोग के लिये खास औषध है नागार्जुनने इसको बनाया है कनकसुन्दर इसका नाम है॥ १७॥

१८ कनकसुन्दरो रसः (चतुर्थः)

रससमकनकाभ्रव्योमसत्त्वोत्थपिष्टिं,
द्विगुणबलिसमेतां गोलमध्ये विपाच्य।
त्रिकटुदहनवेल्लैर्वत्सनाभार्धभागैः
रससमविषमुष्टीदारुयुक्तैः समस्तैः॥ ८८॥
अजसलिलविपिष्टे गुंजया तुल्यगोलः,
कुपितकफसमुत्थं हन्ति कुष्ठं गरिष्ठम्।
तदपरमथवातश्लेष्मजं त्वग्विकारं,
गुदगदमपि सर्वं हन्ति मान्द्यं सुनिन्द्यम् ८९
तुष्टेन शम्भुना दिष्टः सोऽयं कनकसुन्दरः।
त्वग्विकारविनाशाय कुबेराय महात्मने॥९०॥
र. र. स, वि. क., विसर्पादौ।

टि० रसरत्नसमुच्चये विषमुष्टिरित्यस्य स्थाने नवशृङ्गी इति पाठो दृश्यते, तदा नवशृङ्गी शब्देन नूतनशृङ्गीविषं योज्यम्। केचिन्महानुभावैस्तु आवर्तकीफलानि यानि प्राकृते मरोड़सींगीति नाम्ना व्यवह्रियन्ते तानि दातुं लिखितानि, परं शृङ्गी शब्देन तद्ग्रहणे चिकित्सकमकल्पशल्यं विषमुष्टिशब्दो न प्रयुज्येत गुणसाधर्म्याभावात्। सधर्माण एव प्रतिस्थाने युज्यन्ते इति चिकित्सासम्प्रदायः। अत्र सुहृदां हृदयमेव साक्षिकमिति दिक्।

भाषा—शुद्ध पारा, सुवर्ण और अभ्रकसत्व इनको बिजोरे वगैरह के रससे मर्दन करके टिकड़ी बना लेना और इस टिकड़ीसे द्विगुण गन्धक लेकरखूब बारीक पीसकर किसी चिकनी कुल्हड़ीमे आधागन्धक नीचे देकर बीचमे टिकड़ी रखकर ऊपरसे बचे हुए आधे गन्धकको रखदेना, ऊपरसे ढकन देकर कुल्हड़ीपर कपड़मिट्टी करके लघुपुट की आंच दे देना जिसमेकि गन्धक मात्र जलजाय फिर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर पीस डालना और इसमे त्रिकटु, चित्रक, विडङ्ग और शुद्ध वछनाग ये प्रत्येक पारेसे आधे २ भाग लेना और शुद्ध कुचिला, दारुहल्दी अथवा देवदारु (क्योंकि देवदारु और दारुहरिद्रा इन दोनोंके आदि और अन्त के शब्दोंको निकालनेसे दारुशब्द अवशिष्ट रहता है और योगके अनुकूल होनेसे दोनोंको ग्रहण करना कोई हानिकारक नहीं) ये प्रत्येक पारेकी बराबर लेकर कपड़छान कर पूर्वपिष्टी मे मिलाकर बकरीके ताजे मूत्र से दो तीन रोज खरल करके १ एक रत्तीकी गोलियां बनाकर योग्यानुपान के साथ देनेसे कुपित कफसे उत्पन्न हुए कुष्ठको और वात श्लेष्मज त्वग्विकार, समस्त बवासीर, दारुणमन्दाग्नि, इन सबको यह नष्ट करता है इसका नाम कनकसुन्दर है यह रस महादेवजी ने प्रसन्न होकर त्वग्रोग नाश करनेकेलिये कुबेरको बतलाया था॥ १८॥

१९ कनकसुन्दरो रसः (पञ्चमः)
(हेमसुन्दरः—कनकप्रभा)

हिङ्गुलं मरिचं गन्धं टङ्कणं पिप्पलीं विषम्।
कनकस्य च बीजानि समांशं विजयाद्रवैः॥

मर्दयेद्यामामात्रन्तु चणमात्रा वटी कृता ।
भक्षणाद्ग्रहणीं हन्ति रसः कनकसुन्दरः ९२॥
अग्निमान्द्यं ज्वरं तीव्रमतिसारञ्च नाशयेत् ।
दध्यन्नं दापयेत्पथ्यं सदा तक्रौदनं हितम् ९३

र. का., रसायन स., र. स. क., र. सं., र. मं., मा., यो. चि., यो. र., र. क. क., चि. र. भ., र. का., र. चि., ब. रा., र. र., र. सं., र. र. दी., र. (मा.), र. सु., र. चं., भै. सा. सौ., वि. र., मा. चि., ढो., र.सि., भै. र., र. को., वै. चि., र. क., र. र. स., र. प्र. सु., यो. म., र. क. यो., रस सं., अतिसारे । रसकामधेनौ हेमसुन्दरः ।

टि० कुत्रचिद्धिङ्गुलस्थाने पारदो नियोजितो दृश्यते यथा निघण्टुरत्नाकरे–कुत्रचिद्विजयास्थाने भृङ्गेण भावना प्रदत्ता यत्र कुत्रास्य कनकप्रभेति नाम यथा टोडरानन्दे ।

भाषा—शुद्ध शिंगरिफ, मिरच, शुद्ध गन्धक, भुना हुआ सुहागा, पीपल, शुद्ध बच्छनाग और दूधमे शोधेहुए धतूरेके बीज येसब समभाग लेकर कपडछान करके भांगके भङ्गरेरस अथवा काथसे एकपहरतक मर्दनकरे। और चने प्रमाण गोली बनाकर यथानुपानसे देनेसे संग्रहणी, अग्निमान्द्य, ज्वर और दारुण अतिसार नष्ट होतेहैं इसमे दही-भात अथवा छाछभात खाना पथ्य है। कनकसुन्दर इसका नाम है ॥ १९ ॥

२० कनकसुन्दरो रसः (पाठ:)

तिथिवर्णसुवर्णाऽद्रि शुद्धसूतं चतुर्गुणम् ।
खल्वे क्षिप्त्वा द्व्यहं मर्द्य
पिष्टिकुर्यात्सुपुष्पिकाम् ॥ ९४ ॥
काञ्जिकेन मृदः स्थाल्यां-
क्षिप्त्वाऽधो ज्वालयेद्दिनम् ।
कनकस्य रसेनैव दोलायन्त्रे दिनत्रयम् ॥९५॥
प्रत्यहं स्वेदयेच्चैन नूतने नूतने रसे ।
शुद्धगन्धकभागांश्च पञ्च तत्र क्षिपेदथः ॥९६॥
चित्रकस्याथ नीरेण दिनैकं मर्दयेत्ततः ।
दिनैकं चार्कदुग्धेन वज्रीक्षीरेण वासरम् ॥९७॥
मधुना दिनमेकञ्च क्रमात्पिष्टिं प्रमर्दयेत् ।
क्षिपेत्पीतकपर्देषु ततस्त्वष्टमतः सुधीः ॥९८॥
तन्मुखान्यश्मचूर्णेन मृत्वा संशोष्य चातपे ।
प्रत्येकं चाश्मचूर्णेन वेष्टयेत्पुरतश्च ताः ॥९९॥
सर्वाश्चातपसंशुष्काः पुनः कुर्यात् सुधादृढाः ॥
मृन्मयं मञ्जुलं पक्वमानेतव्यञ्च भाण्डकम् १००
लिम्पेच्चूर्णेन सन्मध्यमधोङ्गुलकटाहकम् ।
भर्तव्यं चाश्मचूर्णेन मध्ये क्षिप्त्वा कपर्दिकाः॥
श्रावन्त्यधोमुखं दत्त्वा वेष्टयेद्वस्त्रमृत्तया ।
शुष्केशुष्के पुनः कुर्याद्वस्त्रमृद्वेष्टनं त्रिधा १०२
वेदास्त्रद्विभुजं गर्तं सर्वं वै छागके भूतम् ।
ततस्तां पिठरीं गर्ते भुक्त्यापि ज्वालयेत्ततः ॥
स्वाङ्गशीतलतां प्राप्ताः समाकृष्याः कपर्दिकाः
स्फोटयित्वा ततश्चूर्णं खल्वे पिष्ट्वा सुसूक्ष्मकम्॥
यत्नेन प्रक्षिपेच्चूर्णं कुम्भके रसकुञ्जरः ।
हेमवर्णकदङ्गानां जातः कनकसुन्दरः॥१०५॥
वल्लमेकं च मन्दाग्नौ द्वात्रिंशन्मरिचैः समम् ॥
मधुरं भोजनं दद्याच्छाकं भक्षेद्धृतान्वितम् १०६
अतिसारे च मत्स्यण्डीसितासरसमन्वितम् ।
शालमलीजालनिर्यासैरामाऽतीसारनाशनम् १०७
मुस्तायां अपि चाप्येष देयः पञ्च नवैर्वहि ।
मुस्ताहरीतकीभ्याञ्च सङ्ग्रहण्यां प्रयोजयेत् ॥
धातकीशृङ्गवेराभ्यां चत्वारः प्रतिभेषजम् ।
क्षये श्लेष्मणि वह्निकमेतद्धिङ्गो देयं तथा ॥
वेदाः पुष्करमूलस्य गन्धसैन्धवलस्य च ।
एवमेकादश प्रात शीघ्रा नित्यश्च रोगिणा ११०
क्षीयते विधिनाऽनेन क्षयरोगमासमध्यतः ।
मासेनैकेन वै रोगाः प्रोक्ता नश्यन्ति च ध्रुवम्
बलवन्तश्च जायन्ते रसेनानेन नीरुजः ।
देहकान्तिः सुवर्णाभा स्यादारोग्यं प्रदर्पणा ॥
ये पश्यन्ति सुरां तेषां पापमुक्ता भवन्ति ते ॥

र. कं. ली., रसायने ।

भाषा—उत्तम सुवर्ण १ तो०, और शुद्ध पारा ४ तोले, दोनोंको खरल मे डाउकर दो रोज

नींबू वगैरहके रससे खरलकर उसकी पिट्ठी बनाकर मिट्टीकी मजबूत हांडी मे कांजी डालकर इसको दोलायन्त्र मे लटकाकर १ दिन स्वेदित करे। बाद दूसरे नवीन वस्त्र मे बांधकर दूसरी हांडीमे धतूरेका अङ्गस्वरस भरकर तीनरोज़तक स्वेदन करे, रस सूखनेपर नवीनडालताजाय इतना ध्यान रक्खेकि रस नीचे हांडीमे बैठकर जलने न पावे इस लिये उचित है कि रोज़ वर्तन बदलता जाय और उसमेरसभी ताज़ाताज़ाडालता जाय तीनरोज़केवाद उस टिकड़ीको निकालकर कपड़े से पोंछकर साफ करले और सुखादे। फिर उस टिकड़ी से पचगुना शुद्ध गन्धक लेकर दोनोंको इकट्ठेमर्दनकरके चित्रकके अङ्गस्वरस अथवा क्वाढ़ेसे एकदिनमर्दनकरके आकके दूध, थूहरका दूध और मधु इनप्रत्येकसे एकएकरोज़ मर्दनकरे। द्रव सूखनेपर पीली कौड़ियोंको कांजीमे धोकर साफ करके उनमे भरदे। और उनका मुंह गुड़ चूना अथवा केवल चूनेसे बंदकर धूपमें सुखाकर उन सबपर चूनेका एक स्तर चढ़ाकर धूप मे सुखाकर कच्चे डोरे या रेशमसे लपेट देना। फिर भी एक चूनेका पोता देकर सुखा लेना। फिर एक मिट्टीका मज़बूत नया घड़ा लेकर उसपर ६–७ कपड़मिट्टी करकेसुखालेना और भीतरसे चूनेसे पोतकर सुखा लेना। इस घड़े के भीतर ½ अङ्गुल पिसा हुआ चूना बिछाकर कटोरीके समानवेदी बना देना, उस वेदीपर उन कौड़ियोंको अधोमुख रखकर ऊपरसे चूनेसे ढककर एक शराब औंधा मार देना जोकि तमामपर आच्छादित होजाय फिर उसकी सन्धिको गुड़ और चूने से बंद करके घड़े के मुंहपर ढकन देकर सुखा सुखाकर तीन कपड़मिट्टी करे फिर चौखूंटा दोहाथ गहरा गड्ढा खोदकर तमाम मे जङ्गली छाने भरदे और उस घड़ेको उसपर रखकर अग्निजलावे, जबस्वाङ्गशीतल हो जाय तब घड़ेको धीरज से खोलकर उन कौड़ियोंको निकालकर उन के चूनेको दूरकर सबको खरलमे पीस डाले और इसको यत्नसे शीशीमे धरले यह कनकसुन्दर रस तैयार हुआ। इसकी ३ रत्तीकी मात्रा १२ कालीमिर्च के चूर्ण के साथ देवे और मधुरभोजन दे। शाक घी मे बनाकर दे। यह इसका साधारण अनुपान है। अतिसार मे शत, मिश्री और गुडूचीसत्वकेसाथदेना। मोचरस ३ माशे नागरमोथेका चूर्ण ३ माशेकेसाथ देनेसे प्रदर रोग और आमातिसार दूर होता है। मुस्तक, हर्रे, धातकी और सोंठ इनके एक एक माशे चूर्ण के साथ देनेसे संग्रहणी दूर होती है। हींग ६ रत्ती, पुष्करमूल १२ रत्ती, गन्धक ६ रत्ती, संचल ६ रत्ती और रस ३ रत्ती ये सब मिलाकर एक मात्रा बनाकर खाने से एक महीने के प्रयोगसे राजयक्ष्मा दूर होता है और राजयक्ष्मजनित उपद्रव सब एकमहीनेमे शांत होकर रोगी बलवान हो जाता है देहकी कान्ति सुवर्ण के समान हो जाती है और तमाम श्लेष्मरोग नष्ट हो जाते हैं॥ २०॥

२१ कनकसुन्दरोरसः (सप्तमः)

गद्याणद्वितयं सूतं गन्धकस्तत्समः स्मृतः।
तत्समं मरिचं चैव सङ्ग्राह्यं तथाभ्रकम्॥११३॥
भृङ्गीविषञ्च गृह्णीयादेवमेतद्विचूर्ण्य च॥
निर्गुण्डिकारसैः सार्कं मर्दयेदेकवासरं कृतम्॥११४॥
गोलकं कारयेद्गाढं तत्पश्चादुपरि न्यसेत्।
अन्धमूषागतं कृत्वा वालुकायन्त्रमध्यगम्॥११५॥
तस्योपरि भवेद्भृङ्गरसोनत्रिफलाजलैः।
आपूर्य सन्निरुध्याथ वह्निः स्याद्दिनसप्तकम्॥११६॥
पच्यते च शनैस्तावत्पश्चाच्छीतं समुद्धरेत्।
रक्तिकैकं द्वयं चाथ वल्लं वास्य प्रयच्छति॥११७॥
सन्निपाते समायाते मूत्रमेनं प्रयोजयेत्।
दुःस्थिते चाप्यतीसारे विज्वरे सज्वरेऽपि वा॥
अग्निमान्द्ये तथा दद्यादुदरे च महोदरे।
विद्रधौ स्त्ररूपे च सामे कामं च दीयते॥११९॥

ग्रहण्यादिविकारेषु कामलासु च पाण्डुके ।
अष्ठीलादिगदेष्वेव प्रयुक्तो हन्ति तान्गदान् ॥

रसचिं., र. का., अतिसारे ।

टि०—रसकामधेनौ गन्धकेन समो रविर्गृहीतः मरिचस्थानेसुवर्णं गृहीतमितिविशेषः । निर्गुण्डिकाइत्यारभ्य तत्स्योपरिमिवेद्वृद्धा इत्यन्तः पाठः सन्दर्भशून्य इव प्रतिभाति ।

भाषा—शुद्ध पारा और गन्धक एक १ तोला दोनोंकी बराबर मिरच, अभ्रक और बछनाग देकर इन सबका चूर्ण बनाकर निर्गुण्डीके अङ्गस्वरससे खूब मर्दन करे। फिर इसका गोला बनाकर अन्धमूषामे भरके वालुकायन्त्रमे रखदेना । वालूके ऊपर पहिले भांगका रस डालना फिर लशुनका फिर त्रिफलाका, इसतरह तमाम बालूको तरकर देना फिर उसके ऊपर ढकन देकर ३–४ कपड़मिट्टी देदेना और सुखाकर आंचदेनाशुरू करदेना जब भीतरका द्रव सूखजाय तब कुछ आंच बढ़ावे पर तीक्ष्ण न करे, ऐसे ७ रोज तक आंच देवे फिर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर एकदो अथवा तीन रत्ती योग्यतानुसार और योग्य अनुपान के साथ सन्निपात, ज्वरसहित वा ज्वररहित दारुणातिसार, विद्रधि, राजयक्ष्म, ग्रहणी, कामला, पाण्डु, अष्ठीला इत्यादि रोगोंमे देनेसे उनको नष्ट करता है। कनकसुन्दर इसका नाम है ॥ २१ ॥

२२ कनकसुन्दरोरसः (अष्टमः)

कनकं माक्षिकं तालं शिलां रसकगन्धकम् ।
समं च पारदं चैतदर्कक्षीरेण मर्दयेत् ॥ १२१ ॥
पृथक् प्रतिदिनं धीमान् भावयेच रसैस्ततः ।
भङ्गावकजयागस्त्यचित्रमूलैश्च गोलकम् १२२॥
युक्त्या मृगाङ्कवदार्द्रद्रवेण सप्तधा पुटेत् ।
कटुत्रयाम्बुभिर्थैतत्क्षयरोगविनाशकृत्॥१२३॥

र. क. क्षये.,

भाषा—सुवर्ण, सोनामाखी, हरिताल, मैनसिल, खपरिया (या जस्तभस्म) गन्धक और पारा येसब शुद्धकियेहुए समभागमेलेकर आकके दूधसे मर्दनकरना फिर भिलांवें, भांग, अगस्त्य और चित्रककीजड़ इनके स्वरसोंसे एकएकदिन भावनादेकर गोलाबनालेना और मृगाङ्क के समान ही अदरखका रसदेदेकर ७ बार पुटदेना, इस रसको त्रिकटुके काथके साथ देनेसे क्षयरोग नष्ट होता है ॥ २२ ॥

२३ कनकसुन्दरोरसः (नवमः)

सूतं कान्तं समं शुद्धमभ्रकं नागभस्मकम् ।
[illegible]
यन्त्रे विद्याधरे तस्तु पुटमारण्यकोत्पलैः॥१२५॥
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य गुञ्जामात्रं प्रयोजयेत् ।
कासं श्वासं क्षयं चैव ग्रहणीपाण्डुरोगजित् १२६।
वातव्याधिहरं गुल्मसर्वज्वरनिषूदनम् ।
उदरप्लीहमन्दाग्नीं कामलामेहपीनसे ॥
रक्तपित्तक्षये चैव रसः कनकसुन्दरः ॥१२७॥

र. क., यो. ।

भाषा—शुद्धपारा, कान्तलोह, अभ्रकभस्म, नागभस्म, तुत्थ, खपरिया या जस्तभस्म, और सोनामाखी ये सब समभाग लेना और इनसबके बराबर सुवर्णभस्म मिलाकर खरलमे तुलसीआदिकके रसकेसाथ घोटना, फिर विद्याधरयन्त्रमे रखकर अङ्गली कण्डोंसे पुटदेना। स्वाङ्गशीतल होनेपर एकरत्तीकी मात्रामे यथोचित अनुपानसे देना। यह रस कास, श्वास, क्षय, ग्रहणी, पाण्डु, वातव्याधि, गुल्म, संपूर्णज्वर, उदररोग, प्लीहा, मन्दाग्नि, कामला, प्रमेह, पीनस, रक्तपित्त, और राजयक्ष्मा इनरोगोंको नष्ट करता है। इसका नाम कनकसुन्दररस है।२३।

२४ कनकसुन्दरोरसः (दशमः)

गन्धकाभ्रकलोहानि सूतमाक्षिक मौक्तिकम् ।
नागभस्मप्रवालानि सर्वतुल्यश्च हाटकम् १२८
मर्दयेत्रिदिनं प्राज्ञो हंसपादीरसैर्भिषक् ।
तत्सर्वं गोलकं कृत्वा काचकूप्यां निवेशयेत् ।

पाचयेल्लावणे यन्त्रे चतुर्यामाञ्छनैःशनैः
सेवयेदनुपानेन तत्तद्रोगान्विनाशयेत् ।
पञ्चकासांश्च गुल्मांश्च ग्रहणीं पाण्डुमुत्कटम् ।
यक्ष्माणमस्रपित्तञ्च विशेषाच्छ्वासकासजित् ॥
सर्वरोगान्निहन्त्याशु रसः कनकसुन्दरः १३१

सा., सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धगन्धक, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, पारा, माक्षिक, मोती, नागभस्म, विद्रुम, ये सब बराबर लेना और सबकी बराबर सुवर्णभस्म मिलाकर तीनदिनतक हंसराज के रससे मर्दनकरना और सबका गोलाबनाकर सुखाकर आतशीशीशीमे रखकर ४ पहरतक मन्द अग्निसे लवणयन्त्रमे पकाना इसको यथारोगानुपानसे सेवनकरनेसे उनउनरोगोंको नष्ट करताहै। पांचप्रकारकी खासी, गुल्म, ग्रहणी बढाहुआ पाण्डु, राजयक्ष्मा और रक्तपित्त इनको दूर करता है विशेषतया श्वास और खासी को जीतता है यह कनकसुन्दर रस सबरोगोंका नाश करनेवाला हे ॥ २४ ॥

२५ कनकसुन्दरोरसः (महान्) (एकादशः)

गन्धाश्ममारितं कान्तं काञ्चनं जारितं रसे ।
चतुर्निष्कमिते पाथ स्वर्णं निष्कमितं मृतम् ॥
निक्षिप्य कान्तपात्रे तु पञ्चाशन्निष्कसम्मितम् ।
जारयेद्गन्धकं शुद्धं गन्धेन षड्वाग्निना॥१३२॥
निष्कतुल्यमतश्चूर्णं श्लक्ष्णीकृत्य प्रयत्नतः ।
निःक्षिपेन्मधुसम्पूर्णे घृतसुस्निग्धभाण्डके ॥
अमुनैव प्रपूरेण पथ्यानां षष्टिसंयुतम् ।
त्रिशतं साधयेद्यत्नाच्छास्त्रदृष्टविधानतः १३५॥
त्रिधा विभक्ते तत्रैकं समादाय हरीतकीम् ।
एकपादं दिनाभ्यात्र द्वितीयं दिवसैस्त्रिभिः ॥
तृतीयञ्च ततः पादं चतुर्भिर्दिवसै भजेत् ।
एकैकाञ्च ततः पथ्यां भजेद्वत्सरं नरः १३७॥
जीवेद्वर्षशतं साग्रं वलीपलितवर्जितः ।
सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो नित्यं स्त्रीशतसेवित १३८

बलवान् वीर्यवांश्चैव पूर्णसर्वेन्द्रियोदयः ।
जायते नात्रसन्देह आज्ञेयं पारमेश्वरी ॥ १३९॥
हन्यादक्षिगदांश्च कुष्ठमखिलं मासान्तमासेवितः
पाण्डुञ्चग्रहणीं प्रमेहगुदजान्गुल्मांश्च शूलामयान्
स्थूलत्वञ्च तथामहाग्निसदनं रोगांस्तथैवापरान्
कुर्याद्दीपनपाचनं खलु नृणां भाव्यामयारोधनम्
अयं रसायनो दिव्यो महाकनकसुन्दरः १४०

र. र. स , रसायने ।

भाषा—स्वेदन, मर्दन, मूर्च्छन, उत्थापन, पातन, बोधन, नियमन, सन्दीपन, गगनादिग्रास चारण, गर्भद्रुति और बाह्यद्रुति ये पारे के बारह संस्कार करने के बाद कान्तलोह, और सुवर्ण इनको बीज बनाकर गन्धक के योगसे भस्म करके यथासम्भव पारेमे जारित करना । एतत्संस्कार संस्कृत १ तोला पारा लेकर उसको कान्तलोह के पात्रमे रखकर एक निष्क बीज बनाकर मारा हुआ सुवर्ण डालकर गर्भद्रुति संस्कार करके १२॥ तोले शुद्ध गन्धक जारितकर देना इस गन्धक रूपी षड्गाग्निसे यह पारा शुद्ध हो जायगा अर्थात् सुवर्णके प्रमाणको अपनेमे लीन करके यही एक तोला बाकी रह जायगा। इस एक तोले पारेके चारहिस्से करदेना इनमेसे एक हिस्सा पारदको खरल करके जितने मधुमे ३६० बड़ी हरडोंका मुरब्बा रह सके उतना मधु, घीके चिकने घड़ेमे भरकर उस मधुमें डाल देना और अच्छीतरह हिला देना जिससे कि तमाम मधुमे पारा मिल जाय। फिर ३६० बड़ी हरड़ें लेकर यत्न और जीवनीय सप्तद्रव्य (गणसज्ञ चरकके चौथे अध्यायमेंहै सूत्रस्थानमे वहा देखलेना) गणके काढ़ेमे इसतरह उबाले कि हरड़ें उष्णमित होकर उनमे सूई अनायास घुस सके बादमे हरडोंको काढ़े मेंसे निकालकर कपड़ेसे पोंछकर थोड़ी देर हवामे पैठा देना जिससे कि इनके ऊपरका पानी सूख जाय। फिर उसी पारे मिले हुए मधुमे डालकर सुरक्षित स्थानमे रख देवे। एक

महीनेके बाद यह मुरब्बा तैयार हो जायगा फिर शरीरका संशोधनकर अच्छे तिथि, नक्षत्र और मुहूर्त देखकर सुवर्ण या रजतपात्रमें उस मुरब्बेमेंसे एक हरड निकालकर बाकी बचे हुए पारेके तीनहिस्सों मेंसे एक हिस्सा उस पात्रमें रखकर हरडकी गुठली निकालकर फेंक दे और उस पारदमें अच्छीतरह मिलाकर दो गोलिया बनाले । उसमेंसे एक गोलीको १ दिन लेकर ऊपरसे उस मुरब्बेवाली १हरड को खाजाय । फिर दूसरेदिन दूसरी गोली एकहरड के साथ खाजाय फिर तीसरे रोज १ भाग पारेको लेकर १ हरडके साथ मिलाकर उसकी तीन गोलियें बनावे और उनको दररोज एक २ हरड के साथ खाता हुआ ३ दिनमें समाप्त करे। फिर चौथे भागको एक हरडमें मिलाकर ४ गोली बनावे और इनकोभी एक एक हरडके साथ खाता हुआ ४ दिनमें समाप्त करे इस प्रकार ९ दिन समाप्त हुए। फिर दसवें दिनसे सिर्फ उस मुरब्बेकी हरड थोडेसे मधुके साथ मिलाकर खाजाय, यह ध्यान रखेकि वह मधु सालभर चलजाय बीचमें खलास नहो इस प्रकार एक वर्षतक इसका प्रयोग करनेके बाद वलीपलित और समस्त व्याधियोंसे निर्मुक्त होता हुआ बल, वीर्य और इन्द्रिय शक्तियोंसे परिपूर्ण होकर १०० वर्षसे अधिक आदमी जीता है । यह शिवजीकी आज्ञा है इसका प्रयोग करनेके बाद रोज सोस्त्रीसेवन करनेकी शक्ति आजाती है पर यह ध्यान रखनाकि ऐसे प्रयोग विषयाभिलाषामें अगर किये जायगे तो उनकी परिसमाप्ति निर्विघ्न कभी नहीं होती है इस लिये ऐसे प्रयोग परलोकैषणा के लिये इन्द्रियोंको वशमें रखकर करने चाहियें। कदाचित् इसका सालभर सेवन न करके १ महीने ही मर सेवन करे तो तमाम नेत्ररोग, समस्त कुष्ठ, पाण्डु, ग्रहणी, प्रमेह, बवासीर, गुल्म, शूल, स्थौल्य, अत्यन्तअग्निमान्द्य इन सबको यह निःसन्देह दूर करता है और भावी जो रोग हैं उनको आने से रोकता है। यह महारसायन दिव्यकनकसुन्दर है ॥ २५ ॥

२६ कनकसुन्दरोरसः (द्वादशः)

शुद्धं च पारदं शुल्वं गन्धकं टङ्कणं कणाम् ।
काकजङ्घाकषायेण दिनमेकन्तु मर्दयेत् १४१॥
दोलायन्त्रे पचेद्यामे सम्यक् तीव्राग्निना ततः ।
आर्द्रकस्यानुपानेन माषमात्रं प्रदापयेत् ॥
सुप्तवातं निहन्त्याशु सर्ववातनिकृन्तनः १४२॥

१ थि.,व रा, सुप्तवाते ।

भाषा—शुद्धपारा, ताम्रभस्म, शुद्धगन्धक, सुहागा सुहागा, और पीपल येसब समभाग लेकर बारीकचूर्णकरके काकजङ्घाके काढेमें एकदिन मर्दनकरके गोलाबनाकर कपडेमें पोटली बांधकेवा पोटलीबनाकर काकजङ्घाके अङ्गस्वरससे पात्रको भरकर १ पहर तीक्ष्णअग्नि देकर पकावे पर यह ध्यानरखना कि जोश खाकर पानीका सम्पर्क न हो केवल बाष्पमात्रको शटमें स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर एकएक माशेकी गोलियें बनाकर रखलोवे। इसमेंसे एकगोली अदरखकेसाथ खानेसे सुप्तवातको दूरकरताहै और तमाम वायुओं को नष्टकरताहै कनकसुन्दर इसका नामहै ॥ २६ ॥

२७ कनकसुन्दरोरसः (त्रयोदशः)

पातितः स्वेदितः सूतो ग्रासार्थी च विनिर्मितः।
जारयेचात्र सूतेन्द्रे द्वाविंशांशेन काञ्चनम् १४३॥
हेमयेन्द्रं जारयेत्तावद्भस्मीकुर्याच्च पूर्ववत् ।
भस्मना तेन सूतस्य मर्दितेनाम्लयोगतः१४४॥
विलिम्पेत्स्वर्णपत्राणि पुटित्वा भस्मतां नयेत्।
एवं भस्मीकृतं हेम पलमेकं समाहरेत् ॥ १४५॥
त्रिपलं भस्म सूतस्य तालकं तुल्यकं नटीम् ।
गन्धकं रसकं चैव तुल्यं पारदमानतः ॥ १४६॥
शुद्धानि योजयेत्तानि वक्ष्यमाणक्रमेण वै ।
एकीकृत्याऽथ तत्सर्वमर्कक्षीरेण मर्दयेत् १४७॥
भृङ्गराजरसैः पश्चाज्जयन्तीरसतस्तथा ।
आटरूषरसैः पाठानीरैश्चित्रमवैरसैः ॥ १४८॥

मुनिनीरैश्च हलिनीरसैरेकैकशो दिनम् ।
मर्दयेत्सततं पश्चाद्रसं गोलं प्रकल्पयेत् ॥ १४९ ॥
निःक्षिप्य यन्त्रे सामुद्रे यत्नतो विपचेद्भिषक् ।
चतुःप्रहरमात्रं सं स्वाङ्गशीतं समाहरेत् ॥१५०॥
विचूर्णयेत्ततः खल्वे ह्यार्द्रकाम्भोभिरादृतः ।
सप्तवारांस्त्रिकटुजैःक्वाथःसम्यग्विभावयेत् १५१
एवं सिध्यति सूतेन्द्रो दिव्यः कनकसुन्दरः ।
गुञ्जाद्वयप्रमाणेन त्रिगुञ्जामानतोऽथवा १५२॥
रसं प्रयोजयेद्धीमान् रोगराजक्षयाय वै ।
पिप्पलीमधुसंयुक्तं मरिचैर्वा घृतान्वितैः१५३
प्राशयेद्रोगिणं वैद्यो यथोबलविशेषवित् ।
तित्तिरीफलचूर्णं वा शुण्ठ्या गव्यघृताक्तया
दद्दीत शूलिने प्राज्ञो गुल्मिने च विशेषतः ।
कादिवर्ज्यं चरेत्पथ्यं हृद्यं बल्यं च पूर्ववत् ॥
सन्निपाते दद्दीतैनमार्द्रकद्रवसंयुतम् ।
उपचारश्च पूर्वोक्तो यथा बालमृगाङ्कके ॥१५६॥
माक्षिकं पुटयेत्पूर्वं बीजपूरेण सैन्धवैः ।
सम्मर्द्य कुक्कुटाख्येन पुटयेदेकविंशतिम् १५७
यावत्पुटयेत्ताप्यं बीजपूराम्लसैन्धवैः ।
तच्चूर्णमम्लसंयुक्तं लोहे लिप्तं यदा व्रजेत् १५८
ताम्रतां तावता ताप्यं सुशुद्धं जायते ततः ।
भस्मीकुर्वीत तुत्थं तदष्टांशं टङ्कणं क्षिपेत् १५९
तद्द्वयं मर्दयेद् दध्ना ओतो विष्ठासमन्वितम् ।
दध्ना च पुटयेत्पश्चान्मधुना तदनन्तरम् १६०
सिद्धं तुत्थं भवेदेवं तालकं शोधयेत्ततः ।
पक्वकूष्माण्डनीरेण मर्दयित्वाऽथ सम्पचेत्
दोलायन्त्रे ततस्तैले चूर्णक्षारजलेन वै ।
एवं संशुद्धिमायाति तालं गन्धं विशोधयेत् ॥
अजादुग्धे सप्तवारान् गन्धकं शोधयेद्बुधः ।
रसकं स्वेदयेन्मूत्रे मानुषे सप्तयामरान् १६३
मनःशिलां शोधयेद्व जयन्तीरसमर्दिताम् ।
जयन्तीरसमध्यस्थां स्वेदयेदेकवासरम् १६४
एवं शुद्धानि सर्वाणि रसे कनकसुन्दरे ।
नियोजयेदन्यथा तु दोषमुत्पादयेद्रसः १६५
कनकसुन्दरनामाऽयं रसेन्द्रः परिकीर्तितः ।
स्वसंवेद्यानुसारेण विविच्य प्रतिपादितः १६६

रसाल.,

भाषा—पातन, स्वेदनादिवासनान्त संस्कार करके पारेको बुभुक्षित बनाकर इसमे ३२वां हिस्सा बीजबनाया हुआ सुवर्ण जारितकरके इसकी भस्म बनालेना । इसभस्मके बराबर विशुद्धसोनेके बारीक कण्टकवेधी पत्र बनालेना। पारेकीभस्मको किसी खटाईसे मर्दनकरके पत्रोंपर चढादेना और सम्पुटमे बन्दकर अग्निदेना इसकी भस्म होजायगी। यह-भस्म कियाहुआ सुवर्ण ४ तोले, पारेकीभस्म ३ तोले, हरिताल, तुत्थक, मैनासिल, गन्धक और खर्पर ये सब शुद्ध किये हुए प्रत्येक पारेकी बराबर मिलाकर सबको इकट्ठे करके आकका दूध, भांगरा, जैत, अडूसा, पाठा, चित्रक, अगस्त्य और कलिहारी इनप्रत्येक के रसोंसे एक एक दिन मर्दन करके गोला बना लेना इस गोलेको लवणयन्त्रमे रखकर बहुत होशियारीके साथ ४ पहर पकावे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर अदरख के रस और त्रिकटुके क्वाथ से सात २ बार भावना देवे तो यह कनकसुन्दररस तैयार होगा । इसकी दो अथवा ३ रत्ती योग्यता देखकर पीपलमधुके साथ अथवा *मिरच और घीके साथ देवै तो राजयक्ष्मा दूर हो ।* अवस्था और बलको विचारता हुआ वैद्य शूल अथवा गुल्ममे जमालगोटे के साथ अथवा घीका मोयण दीहुई सोंठके साथ देवे। ककारादि वर्ग इसमे वर्ज्य है । हृद्य और बल्य चीजोंका सेवन करे सन्निपातमे इसे अदरख के रसके साथ दे । इसका तमाम उपचार लघु मृगाङ्ककी तरह समझना अब इसमे जो चीजे आई हुई हैं उनको जिस २ तरह शुद्ध करके डालना वहविधि लिखी जाती है । सोनामाखीको बोडशांश सैंधव देकर बिजोरेके रससे घोटकर कुक्कुटपुटमे आंचदे इसतरह २१ पुट देने चाहिये। पुट देनेके बाद इसके चूर्णको खटाईमे

मिलाकर शुद्धलोहेके पत्रपर लेप करके सूखने दे जब वह पत्र बिलकुल तांबे जैसा होजाए तब समझना चाहियेकि सुवर्णमाक्षिक शुद्ध हुआ । तुत्थको अष्टमांश टङ्कण मिलाकर दहीमे घोटकर कुक्कुटपुट दे । फिर उसीतरह अष्टमांश टङ्कण देकर बिल्लीकी विष्ठामे घोटकर पुट दे । इसके बाद इसीतरह दहीका और मधुका देवे, तुत्थ शुद्ध हो जायगा । हरितालको पकेहुए कूष्माण्डके पानीसेमर्दन करावे, फिर गोला बनाकर दोलायन्त्रमे कूष्माण्डके पानीमे ४ पहर स्वेदन करे तो हरिताल शुद्ध हो जायगा। गन्धकको लेकर सातबार थूहरके दूधमे अधःपातित करे। खर्परको सात दिन तक मनुष्यके मूत्रमे स्वेदन करे । मैनसिलको जैतके रसमे मर्दन करले। और जैतके ही रसमे एकदिनस्वेदितकरले । इस तरहसे शुद्ध किये हुए तमाम धातु इसमे डाले तो रस खराबी नहीं करेगा, नहीं तो यह उपद्रव करता है। यह स्वसंवेद्य के मतानुसारसे कनकसुन्दर रस कहा गया है ॥ २७ ॥

२८ कनकसुन्दरी वटी

कनकस्य च बीजानि मरिचानि विषं तथा।
नागफेनेन संयुक्तं सर्वमेकत्र कारयेत्॥१६७॥
मर्दयेत्खल्वके सूक्ष्मं वटी मरिचमात्रिका।
खदिरस्य कषायेण श्लेष्मरोगहरा शुभा १६८
ऊर्ध्वश्वासश्च कासश्च कफश्चैव विनाशयेत् ।
सर्वरोगहरा रम्या नाम्ना कनकसुन्दरी १६९॥

र. सा. स., कफरोगे ।

भाषा—धतूरेके बीज, मिरच, बछनाग और अफीम येसब समभागलेकर खरलमे बारीक घोटकर अदरख वगैरहके रसमे मिरचके बराबर गोली बनालेना । खैरके क्वाथके साथ यह श्लेष्मरोगको दूर करती है । ऊर्ध्वश्वास कास, कफ तथा अन्य सब रोगोंको दूरकरती है। कनकसुन्दरीइसका नाम है ॥ २८ ॥

र. सा. २८

२९ कनकाम्बुदोरसः

जीवनीयघनवंशसेव्यकं
तुल्यभागमधुना समीकृतम् ।
तुल्यवारिदसुवर्णजं रजः
सव्यमाक्षिकलवेन मर्दितम् ॥ १७० ॥
लीढमाशु कुरुतेऽङ्गबृंहणं
रोगराजमुरसःक्षतञ्जयेद् ।
रक्तपित्तमथपीनसं भ्रमं
वर्णहानिमनलश्च पावकम् ॥ १७१ ॥

यो. र. (स.) राजयक्ष्मणि ।

भाषा—*जीवनीयगण, नागरमोथा, वंशलोचन* और खस इन सबको समभाग लेकर मधुमे मिलाकर रखछोडे । फिर इन सबकी बराबर अभ्रक और सुवर्णकी भस्म डालकर घी, मधु और सैंधवके साथ मिलाकर खानेसे अङ्गवृद्धिको करता है । राजयक्ष्म, उरःक्षत, रक्तपित्त, पीनस, भ्रम, वर्णहानि और मन्दाग्नि इनको दूरकरता है । कदाचित् अभ्रक और सुवर्ण भस्मका अभाव मनीजकी शक्तिके अभाव से हो अथवा वैद्यके पास तैयार नहो वहांपर धन्वन्तरि भगवान्का नाम लेकर नागरमोथा और शुद्ध किये हुए धतूरेके बीज डाल देना ॥ २९ ॥

३० कनककौरसः

दाडिमार्धपलमूषणाभया-
ग्रावकं भगधजायवोद्भवम् ।
शाणकश्च गुडकं च सर्वत-
स्तुल्यमर्ककनकोद्भवं रजः ॥ १७२ ॥
एतदग्निबलमात्रया रजो
योजितं हरतिकासमुद्धतम् ।
श्वासयक्ष्मजठराग्निमार्दवं
पीनसं स्वरविघातमुल्वणम् ॥ १७३ ॥

यो. र., (स.,) कासेऽधिकारे ।

भाषा—दाडिमकी छाल २ तो०, मिरच, हर्रै पीपल और इन्द्रजव ये चार माशे और सबकी बराबर गुड लेना। गुड सहित सबकी बराबर तांबा और सुवर्णकी

भस्म मिलाकर रख छोडना। यह कनकार्क रस सिद्ध हुआ, इसको अग्निबल देखकर मात्रा कायम करके देनेसे बहुत बढी हुई खांसी, श्वास, राजयक्ष्म मन्दाग्नि, पीनस और स्वरभेद इनको नष्ट करता है। कदाचित् सुवर्ण और ताम्र भस्मका अभाव मरी जकी अशक्तिसे हो अथवा वैद्यके पास तैयार न हो, वहांपर धन्वन्तरि भगवान्का नाम लेकर आकको अडकी छाल और शुद्ध किये हुए धतूरे के बीज डाल देना ॥ ३० ॥

३१ कनकावती वटी

शुद्धसूतं समं गन्धं तालसिन्धूत्थलाङ्गलीः।
फलं तुम्ब्याःपलैकैकं लशुनश्च चतुष्पलम् ॥
कारवेल्या द्रवैर्मर्द्य दिनैकं वटकीकृतम्।
गुञ्जामात्रां सदा खादेद्वातजश्वापिनाशयेत् ॥
रक्तवातकफोत्थानि गुदजानि विनाशयेत्।
गुञ्जामात्रां सदा खादेद्वटिकां कनकावतीम् ॥
भल्लातत्रिफलादन्तीवह्निचूर्णं समंसमम्।
सैन्धवं सर्वतुल्यं स्याद्भर्जयेत्खर्परेऽचिरम् ॥
मृद्वग्निना भवेत्सिद्धं कर्षं तक्रं पिबेदनु १७७॥

र र, च, अर्शोऽधिकारे।

भाषा—शुद्ध पारा और शुद्ध गन्धक १ एक तोला, हरिताल, सेंधा, कलिहारी और तुम्बीके फल ४ चार तोले, लहसुन १६ तोलेलेकर सबको बारीक पीसकर करेलेके स्वरससे मर्दन करके एकएक रत्तीकी गोलियें बनाकर यथानुपानसे खानेसे, वातज, रक्तवातज, कफोत्थ और गुदज समस्त रोग नष्ट होते हैं। कनकावती इसका नाम है। गोली खानेके बाद भिलांवा, त्रिफला, दन्तीमूल, चित्रक, सब समभाग लेकर इनका चूर्ण बनाले। इस तमाम चूर्णकी बराबर सैंधानमक लेकर नये ठीकरेमे सब चीजें डालकर इनको धीरे २ आगमे सेके, जब लाल हो जाय तब उतारकर रखछोडे। इसमेसे १ तोला चूर्ण छाछमे मिलाकर गोलीके ऊपर पीना चाहिये ॥ ३१ ॥

३२ कन्दर्पजीवनो रसः (कन्दर्पकोकिलः)

कर्पूरजातीफलजातिपत्रिका-
सिन्दूरकाश्मीरजकाँतहीरकान्।
एलावराङ्गाश्मजतूनि वङ्गजं
समं समादाय विचूर्ण्य धन्वजैः १७८॥
वरीविदारीक्षुरशाल्मलीरसैः,
विभाव्य वारान् मुनिसङ्ख्यया पृथक्।
प्राश्यास्य निष्कं रमणीजनौघे
संलक्ष्यते काम इवापरोऽद्भुतम् १७९ ॥
धीधृतिस्मृतिसम्पन्नः शतायुष्को नरो भवेत्।
कामसञ्जननो ह्येष नाम्नाकन्दर्पजीवनः॥१८०॥

र, क,

भाषा—कपूर, जायफल, जावित्री, रससिन्दूर केसर, अबरेखम, हीरेकीभस्म, इलायची, तज, शिलाजीत और वङ्गभस्म येसब समभागलेकर सबका बारीकचूर्णकर छोटीधामन, शतावरी, विदारी, तालमखाना, सेमलका मुसला इनके यथा सम्भव अङ्गस्वरस अथवा क्वाथोंसे अलग २ सात सात भावना देनेसे कन्दर्पजीवन रस तैयार हुआ इसमेसे ४ मासे अथवा बलानुसार मात्रा खाकर दूध पीनेसे प्रौढाङ्गनासमुदायमे साक्षात् कामदेवही मालूम होता है। यह अत्यन्तही आश्चर्यकारक है। बुद्धि, धैर्य, स्मृति इनसे युक्त रहता हुआ सौवर्षकी आयुको भोगता है। गतशुक्रको यह पुनः शरीरमे लाता है इसवास्ते इसका नाम कन्दर्पजीवन है ॥ ३२ ॥

३३ कन्दर्पोरसः

रसं गन्धं प्रवालञ्च काञ्चनं गिरिमृत्तिका।
वैक्रान्तं रजतं शङ्खं मौक्तिकं च समंसमम् १८१॥
न्यग्रोधस्य कषायेण भावयित्वा च सप्तधा।
वल्लमानां वटीं कृत्वा त्रिफलाक्वाथवारिणा१८२
सुरप्रियस्यार्जुनस्य क्वाथेनाथाम्भसाऽपिवा।
औपसर्गिकमेहस्य शान्त्यर्थं विनियोजयेत्१८३

भै र, भा वि, र च, प्रमेहाधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, विद्रुम, सुवर्ण, गेरू, वैक्रान्त, रजत, शंख और मोती येसब यथासंभव शुद्धकिये हुए या मारेहुए समभाग लेकर, इकट्ठे बारीक खरलकर अडाडूकेके क्वाथसे सातभावना देकर तीनतीन रत्तीकी गोलियें बनाकर त्रिफलाके क्वाथ अथवा तुलसीके रससे अथवा अर्जुनके क्वाथसे अथवा बब्बूलके पत्तोंके रस या छालके क्वाथके साथ देनेसे औपसर्गिकप्रमेह (सुजाक) का नाशहोताहै ॥२३॥

२४ कन्दर्पसुन्दरो रसः

सूतो वज्रमहि मुक्ता तारं हेम सिताभ्रकम् ।
रसैः कर्पांशकान्येतान्मर्दयेद्विरिमेदजैः॥१८४॥
प्रवालचूर्णं गंधश्च द्विद्विकर्षं विमिश्रयेत् ।
ततोऽश्वगन्धास्वरसैं विमर्द्य मृगशृङ्गके॥१८५॥
क्षिप्त्वा मृदुपुटे पक्त्वा भावयेद्धातकीरसैः ।
काकोली मधुकं मांसी बलात्रयविसेङ्गुदम् १८६
द्राक्षापिप्पलिवन्दाकं वरी पर्णीचतुष्टयम् ।
परूषकं कसेरुश्च मधूकं वानरी तथा॥ १८७॥
भावयित्वा रसैरेषां शोषयित्वा विचूर्णयेत् ।
एला त्वक् पत्रकं मांसी लवङ्गागुरुकेसरम् १८८॥
मुस्तं मृगमदः कृष्णा जलं चन्द्रश्च मिश्रयेत् ।
एतच्चूर्णैः शाणमितैं रसं कन्दर्पसुन्दरम् १८९ ॥
खादेच्छाणमितं रात्रौ सिता धात्री विदारिका ।
एतेषां कर्षचूर्णेन सर्पिःकर्षेण संयुतम् ॥ १९० ॥
तस्यातु द्विपलं क्षीरं पिबेत्सुस्थितमानसः ।
रमणीं रमयेद्बह्वीः शुक्रहानि न जायते ॥१९१॥

सा., चि. र. म., भै. सा. स., र. को., र. सु., र. म. सु., भावप्रकाशे रसप्रकाशसुधाकरे तीक्ष्णवह्नावधिको प्रसक्तो ।

भाषा—पारा, हीरा अथवा अभ्रक (काला), नाग,मोती, चांदी, सोना और अभ्रक (सफेद) ये सब शुद्ध और भस्म किये हुए एक एक तोला लेकर विद्रखदिरके क्वाथसे एक दो दिन मर्दन करके प्रवालपिष्टी और गन्धक ये प्रत्येक दो दो तोला मिलादे फिर असगन्धके स्वरस अथवा क्वाथसे मर्दनकर मृगके सींगमें भरके कपड़मिट्टी देकर लघुपुटमें पकावे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर धातकीके ताजे फूलोंके रससे अथवा क्वाथसे भावना देकर काकोली, मुलहठी, जटामांसी, बला, नागबला, महाबला अथवा अतिबला, बिस (भसींड) इङ्गुदी, दाक्षा, पीपल, बंदाल, शतावरी, माषपर्णी, मुद्गपर्णी, शालपर्णी, पृश्निपर्णी, फालसा, कसेरू, महुआ और केवांच इन सबके यथासम्भवस्वरस अथवा क्वाथोंसे एकएक भावना देकर और सुखाकर चूर्ण करले। इसमें इलायची, दाल, पत्रज, वंशलोचन, लौंग, अगर, केसर, नागरमोथा, कस्तूरी, पीपल, खस और कपूर ये सब प्रत्येक ४ चार माशे लेकर सूक्ष्मचूर्णकर पूर्ववाली दवामें मिलादे, यह कन्दर्पसुन्दर रस तैयार हुआ। इसरसमेंसे ४ माशे लेना और मिश्री, आंवला, विदारीकन्दका चूर्ण १ तोलालेकर १ तोला घीके साथ चाटजाय उसके ऊपर आठतोले दूध पीवे। मनको रोकता हुआ स्त्रियोंके साथ रमणकरता हुआ शुक्रहानिको नहीं प्राप्त होता है ॥ २४ ॥

२५ कपर्दपोट्टलीरसः (विश्वेश्वरः)

कपर्दतुल्यं रसगन्धकल्कं
तुल्याभ्रमुक्तां द्विगुणश्च शङ्खम्
जयारनालेन दिनैकमानं
सम्मर्द्यचूर्णेन च वेष्टयित्वा ॥१९२॥
सामुद्रपूर्णे शरमाण्डके तं
पुटेत कन्याविजयारसेन ।
लोहस्य पात्रे घटिकाद्वयं तं
कुद्दालतोयेन च पाचयित्वा॥ १९३॥
दद्यीत सं पोट्टलिकाभिधानं
विश्वेश्वरं सूतवरं ग्रहण्याम् ।
पित्तोद्भवायां मधुपिप्पलीभि
र्वातोद्भवायां सघृतैं र्मरीचैः ॥

श्लेष्मोद्भवायां विजयारसेन
कटुत्रयेणाज्यपुतेन दद्यात् ॥ १९४ ॥

र. सी., ग्रहण्यधिकारे ।

भाषा—कौड़ी और पारे तथा गन्धक की कज्जली समभाग, दोनोंके बराबर मोती और मोतियोंसे द्विगुण शङ्खलेकर सबको कूटकपड़छान करके भांगकेस्वरस और काञ्जीसे एकएक दिन मर्दन करके गोला बनाकर ऊपरसे चूनेका पोता देदेना फिर लवणयन्त्रमें ४ पहर पकाकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकाललेना। फिर किसी लोहेकी कढ़ाही वगैरहमें घीकुंआर, भांग और चित्रक इनके स्वरसों से दोदो घड़ी पकाकर और सुखाकर बारीक चूर्ण करके रखलेना। इस कपर्दपोट्टली रसको पित्तजन्य सङ्ग्रहणीमें पीपल और मधुके साथ, वातजसङ्ग्रहणीमें मिरच और घीके साथ, कफजन्य सङ्ग्रहणीमें भांगके रस अथवा घृतमिश्रित त्रिकटुके साथ देनाचाहिये। इसका दूसरा नाम विश्वेश्वरसूतभी है॥ ३५ ॥

३६ कपर्दरसः

मृतं वा मूर्च्छितं सूतं कार्पासपुष्पजै र्द्रवैः ।
मर्दयेद्दिनमेकन्तु तेन पूर्या वराटिका ॥१९५॥
निरुध्य चान्धमूषायां भाण्डे रुद्धा पुटे पचेत् ।
उद्धृत्य चूर्णयेच्छ्लक्ष्णं मरिचै र्द्विगुणैः सह १९६
गुञ्जिकैकं घृते लेह्यं रक्तपित्तं नियच्छति ।
कपर्दकरसो नाम्नाऽसाध्यश्च साधयत्यलम्१९७
उदुम्बरफलं पक्वं घृतैः पाच्यं सितायुतम् ।
भक्षयेन्मरिचैर्युक्तमनुस्याद्रक्तपित्तनुत् १९८॥

र. सं., र. र., ध., र. इ., योगमहार्णवेकपर्दकदत्तिनाम। रक्तपित्ते।

भाषा—पारेकीभस्म अथवा रससिन्दूर या कज्जली लेकर कपासके फूलोंके रससे एकदिन मर्दन करके इसको कौड़ियोंमें भरदेना उनकौड़ियोंका मुंह गुड़ और चूनेसे बंद करदेना। उनकौड़ियोंको अन्धमूषामें रखकर चूनापुतीहुई छोटीहांडी में थोड़ाचूना बिछाकर ऊपरसे मूषाको रखकर हांडीपर शराव रखकर दोतीन कपड़मिट्टीसे बंदकरके गजपुटकी आंच देदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर बारीक चूर्णकरके रखछोड़े। यह कपर्दकरस तैयार हुआ। इसकी १ रत्तीकी मात्रा दोरत्ती कालीमिर्चकेचूर्णके साथ घीमिलाकर चटानेसे यहरस असाध्यरक्तपित्तको नष्ट करताहै। गूलरका पकाफल घीमें सेककर थोड़ी कालीमिर्च और मिश्री मिलाकर ऊपरसे खानेको देना ॥ ३६ ॥

३७ कपिकच्छुपाकः (प्रथमः)

निस्तुषं वानरीबीजं कृत्वा विंशत्पलानि च ।
त्रिंशत्पलं सितां दत्वा घृतं दत्वा पलाष्टकम् ॥
दुग्धाढकसमायुक्तं मृदुना वह्निना पचेत् ।
यावद्दर्वीप्रलेपः स्यात्तन्मध्ये चूर्णितं क्षिपेत् ॥
जातीफलं त्रिकटुकं त्रिगन्धं देवपुष्पकम् ।
अकल्करं जातिपत्री कोकिलाबीजकेसरम् ॥
पुनर्नवा बले द्वे च मुसली साहिफेनकम् ।
पारदं लोहचूर्णञ्च त्वभ्रकञ्च पलार्धकम् २०२
चन्दनागुरुकस्तूरी कर्पूरं शाणमात्रकम् ।
पलार्धं भक्षयेत्तत्तु क्रमाद्वीर्यबलप्रदम् ॥२०३॥

यो. र., चि. र. भ. (मदनमोदकः) रसायनसं., पा. क., ।

भाषा—२० पल केवांचके बीज लेकर उनको पोटली बनाकर दूधमें देसतीन रोज् छोड़दे जिसमेंकि वे तमामफूलजांय, अथवा दूधमें उनको बाष्पयन्त्रसे स्वेदित करले बादमें उनका छिलका निकाल डाले। फिर उनको कूटकर कल्क बनाले फिर आठसेर दूधमें १२० तोले मिश्री या शकर और घी ३२ तोले इकट्ठा देकर मन्दअग्निसे धीरे २ पकावे, जब वह पाक कड़छीसे लगने लगे तब नीचे उतारकर जायफल, त्रिकटु, तज, पत्रज, इलायची, लौंग, अकलकरा, जावित्री, तालमखाना, केसर, पुनर्नवा, बला, नागबला, मुसली, अफीम, पारा, लोहभस्म और अभ्रकभस्म ये सब दोदो तोले, चन्दन, अगर, कस्तूरी, कपूर ये सब ४—४ मासे इन

सबको मिलाकर २ तोला अथवा प्रकृति और अग्नि-बल विचारकर उचितमात्रा कल्पमकरके देना ऊपरसे दूध पिलाना इससे वीर्य और बल बढ़तेहैं यह परम वाजीकर है । इससे पुरानी संग्रहणी अच्छी होती है ॥ ३७ ॥

३८ कपिकच्छुपाकः (द्वितीयः)

प्रस्थं पचेद्धै कपिकच्छुबीज-
मुष्णोदके यामचतुष्टयन्तु ।
सुघर्षयेद्वस्त्रदृढे सुगाढं
यावद्भजेन्निर्मलतां तुषैर्विना ॥ २०४ ॥
छायाविशुष्कं च तदेव चूर्णं
क्षीरेपचेद् द्रोणमितेद्धिशेषे ।
गव्यं घृतं प्रस्थयुगञ्च तस्मि-
न्विपाचयेन्मन्दकृताशनेन ॥ २०५ ॥
आकल्लकं नागरदेवपुष्पं
गोक्षूरकं कुङ्कुमहंसपाकम् ।
सारं कुबेरं घनतुर्यजातं
कक्कोलकं नागबलाप्रसूतम् ॥ २०६ ॥
वंशोद्भवं वङ्गमृताभ्रकञ्च
द्राक्षा सिता सर्वसमा प्रदेया ।
पलार्धमानं तु सदैव भक्ष्यं
अम्लं तु तस्योपरि वर्जनीयम्॥२०७॥
ये क्षीणशुक्राः प्रबलप्रमेहा-
स्तेषामिदं वीर्यविवर्धनञ्च ।
पुष्टिं बलं वृद्धिकरञ्च पुम्सां
निहन्ति सर्वानपि वातरोगान् ॥२०८॥

चि. ९. म,

भाषा—१ प्रस्थ केंवाचके बीज लेकर पोटली बनाकर ४ पहर गरमपानी अथवा वाष्पयन्त्रमे पकावे । उसको निकालकर टाटवगैरहमे रखकर घर्षणकरे जिसमेकि उनके तमाम छिलके निकलजाय । फिर छायाशुष्क करके कूटकर कपड़छान करलेना । इसचूर्णको १६ सेर दूधमे डालकर पकाना, चतुर्थांश शेषरहनेपर उसमे दोसेर गायका घी डालकर धीरे २ घर्षणकरे । आंच बहुत मन्द रक्खे जिसमेकि नीचेलगने न पावे । जब मावेका पानी जलकर मावा लाल होजाय तब उसे नीचे उतारकर इसमे अकलकरा, सोंठ, लौंग, गोखरू, केसर, विशेषशुद्धिशुद्ध अथवा भस्म किया हुआ शिंगरिफ, लोह भस्म, लालचन्दन अथवा अजमोद, शुद्धकपूर, तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर, शीतलचीनी, बीजरन्द, वंशलोचन, वङ्गभस्म, अभ्रकभस्म और द्राक्ष ये सब दोदो तोले डालकर सब दवाओंकी बराबर मिश्री अथवा शक्कर देकर सबको मिलाकर उसके दोदो तोलेके लड्डू बनाकर धर रक्खें। इसमेसे एकेक लड्डू अथवा अग्निबल देखकर मात्रा स्थिर करके देवे, ऊपरसे दूध पिलावे, इसके खानेके समय खटाई बिलकुल नहीं खानी चाहिये, इससे जिनका शुक्र क्षीण होगयाहो और प्रमेहोंसे पीडित हों उनके लिये यह परमौषध है, वीर्य, पुष्टि और बलको देता है समस्त वातरोगोंको दूर करताहै ॥ ३८ ॥

३९ कपिकच्छुपाकः (बृहत्) (तृतीयः)

प्रस्थद्वन्द्वं वानरीबीजमादा-
यम्बुन्युष्णे प्रक्षिपेद्वेदयामान् ।
निष्कास्यैनं पुष्टवस्त्रेऽन्तरस्थं
घर्षेत्पाणिभिस्तुषत्वं समेति ॥ २०९ ॥
छायाशुष्कं चूर्णयित्वा तु गव्ये
क्षीरद्रोणे पाचयेत्पादशेषम् ।
ज्ञात्वा सर्पिः प्रक्षिपेत्प्रस्थयुग्मं
मन्दंमन्दं पाचयेद्वह्निनाऽस्मिम् ॥ २१० ॥
जातीपत्रीं जातिकोषं लवङ्गं
कङ्कोलागुर्वभिमाकल्लकञ्च ।
इन्दुं शौण्डीं जीरकं च त्रिजात-
मन्येःश्चोषं नागरं नागकर्णम् ॥२११॥
मर्द्दी किञ्चित्पाणिमानं च सर्वं
ग्राह्यं यत्स्याद्वक्ष्यमाणं पलार्धम् ।

नागं वङ्गं खं विशुद्धं गृहीत्वा
पश्चादेषां भस्म युञ्जीत पाके ॥ २१२ ॥
चीनीकन्दं मौशलं सिल्पमानं
ग्राह्यं शुद्धं तीक्ष्णकं केसरं च ।
आफूकाख्यं चेक्षुरं सूक्ष्मचूर्ण-
मेतेषां सत्संविधाय प्रयुञ्ज्यात्२१३ ॥
प्रस्थद्वन्द्वं चात्र योज्यं सितायाः
पाकं कृत्वा स्थापयेत्स्निग्धभाण्डे ।
कर्पूराद्यैः धूपिते तस्य मात्रा
देया सद्भिः कालमाज्ञाय सम्यक्२१४॥
द्राक्षांमोचायाः फलं वा सुपक्वं
चारोर्मज्जां सर्पिषा शर्करा च ।
अद्यात् पाकेऽस्मिंस्तिलाश्चाप्यभक्ष्या
ह्यम्ला नित्यं सेवकैरस्य पुंभिः २१५॥
रामात्यागारूढकामाः प्रकामं
कामेयुस्ते कामवत्कान्तिभाजः ।
मेधां पुष्टिं संलभन्ते नरास्ते
पाकस्यास्यास्वादने वद्धतृष्णाः॥२१६॥
कासः श्वासो राजयक्ष्मा च पाण्डु-
र्मेदो हिक्का शोफकाद्याश्च रोगाः ।
वीर्यक्षैण्यं खञ्जता वायुरोगा-
श्चैभिः नित्यं निर्विमुक्ता भवेयुः॥ २१७॥

पा. व,

भाषा—दोसेर केमांचके बीज लेकर ४ पहर खूब गरमपानीमें छोडदे अथवा वाष्पयन्त्रमें टबाले फिर इनको टाटयाँरहमोटेवस्त्रसे घर्षणकरे जिससे कि सब छिल्के अलग होजाय । फिर छायामें सुखाकर चूर्णकरके इनको १६ सेर दूधमें डालकर पकावे, चतुर्थांश शेष रहनेपर दूसरी कढाहीमें दूध डालदे जिसमे कि उस कढाही में जलकर लग न गयाहो। फिर इसमें २ सेर गायका घी डालकर धीरे २ पकावे, जब पानी सूखकर मावा लाल होजाय, तब इसे उतारकर नीचे रखले। इसमे जाविनी, जायफल, लौंग, शीतलचीनी, अगर, चित्रक, अकलकरा, कपूर, गजपीपल, जीरा, तज, पत्रज, इलायची, समुद्रशोष (विधारेके बीज) सोंठ, मुईतुम्हवा, भिलावेंकामगज, येसब एकेक तोला, नाग, वङ्ग और अभ्रक इनकी विशुद्धभस्म दोदो तोले, चोपचीनी, मुसली, लोहभस्म, केसर, अफीम, तालमखाना ये सब ४ चार तोले, इन सबको कूट छानकर मिलादेना, और दोसेर मिश्री या शकर की कड़ी चाशनी बनाकर मिलादेना और चिकने वर्तनमें धरके (जोकि कपूर वगैरहसे धूपितकियाहो) इसकी मात्रा काल और अग्निबल देखकर स्थिर-करके खिलाना, ऊपरसे दूध पिलाना, इसके खाने वालेके लिये दाक्ष, केले, चिरौंजी, घी और शक्कर ये पथ्य हैं। तिल और अम्लरस वर्जित हैं इसके सेवन करनेसे जिन्होंने स्त्रीससर्गकी इच्छा बिल्कुल छोडदीहै वे एकदम कामग्रस्त होजाते हैं, और कामवत् कान्तिको प्राप्त होते हैं, मेधा और पुष्टिको प्राप्त होकर हमेशां स्त्रियोंमें बद्धतृष्ण होतेहैं । कास, श्वास, राजयक्ष्मा, पाण्डु, मेद, हिक्का, शोफ, वीर्यकी क्षीणता, खञ्जता और वायुके रोगोंसे छूट-कर नीरोग होते हैं ॥ ३९ ॥

४० कफकुञ्जरोरसः

रसगन्धौ समांशौ च स्नुह्यर्कपयसः पलम् ।
पलञ्च पञ्चलवणमेकीकृत्यावचूर्णयेत् ॥२१८॥
आलोड्य चार्कदुग्धेन पूरयेच्छङ्खमध्यतः ।
पिप्पलीभकणावारिघूर्णं कृत्वा प्रलेपयेत् २१९
प्रज्वालयेद्यामभात्रं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ।
कर्पूरनागपत्रैश्च देया मात्रार्धगुञ्जिका ॥२२०॥
श्वासं कासं च हृद्रोगं कफं पञ्चविधं तथा ।
नाशयेत्सर्वरोगांश्च रसोऽयं कफकुञ्जरः २२१॥

यो. र, चि र म, यो चि, र सु, रसायनस कफरोगे।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक एकएक तोला, थूहर और आकका दूध ४ तोले, पाचोंनमक मिलकर ४ तोले, इनसबको खरलकरके सुखालेना फिर

आकके दूधसे सानकर शङ्खके भीतर भरदेना फिर पीपल, गजपीपल, सुगन्धवाला इनका चूर्णकर आकके दूधमे मिलाकर शङ्खपर लेपकरदे, फिर एकदो कपड़मिट्टी करके सुखाकर एकपहरकी आंच देना। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर बारीकचूर्णकरके धर रक्खे बस यह कफकुञ्जररस तैयार हुआ। इसमे से आधी रत्ती लेकर कपूर १ रत्ती मिलाकर पानमे रखकर देवे तो यह श्वास, कास, हृद्रोग और हिचकी इनप्रत्येकपाच ५ प्रकारके रोगोंको दूर करता है और तमामकफके रोगोंको दूर करता है ॥ ४० ॥

४१ कफकुठाररसः (प्रथमः)

पारदं गन्धकं व्योषं मृतताम्रं मृतायसम् ।
कण्टकारीफलद्रावे मर्द्यं तयामयुग्मकम् ॥
रोहिण्यास्तु रसेनैव धत्तूरस्वरसेन च ।
गुञ्जाद्वयं पर्णखण्डे देयं श्लेष्मज्वरापहम् २२३

र सु, र क (कफारि) कफाधिकारे ।

भाषा—पारा, गन्धक, सोंठ, मिर्च, पीपल, ताम्रभस्म, लोहभस्म, येसब समभागलेकर भटकटैया, कुटकी, धतूरा इनप्रत्येकके रसोंसे दोदो पहर खरलकरे। यह कफकुठार रस सिद्ध हुआ। इसको २ रत्ती पानमे देनेसे यह श्लेष्मज्वर और तमाम कफजन्य श्वासकासादि रोगोंको दूर करता है ॥ ४१ ॥

४२ कफकुठाररसः (द्वितीयः)

शुद्धं सूतं विषबलि समं शाणमानं त्रयाणां ।
बीजं रौक्मं पिचुपरिमितं टङ्कणं शाणयुग्मम् ।
जातीपुष्पं स्वकरकरभं शुल्बवङ्गं पलैकम्;
देयं गुञ्जात्रिमात्रं गलगतकफध्वंसनोऽयकुठारः

र च, कफे ।

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग और गन्धक ये प्रत्येक ४ चार मासे, लोहभस्म १२ मा., बीजसंस्कारकी हुई सुवर्णभस्म १ तो, भुना हुआ सुहागा २ टंक, जावित्री, अकलकरा, वङ्गभस्म ४ चार तोले, इनसबको इकट्ठे लेकर घोटकर रखछोड़े यह कफकुठार रस सिद्ध हुआ इसकी १ रत्ती पानवगैरहके साथ देनेसे गलेमे आया हुआ जो कफ है उसको नष्ट करता है ॥ ४२ ॥

४३ कफकुठाररसः (तृतीयः)

पारदञ्च मृतशुल्वगन्धकं
नागवल्लिजरसेन पेषितम् ।
पाचितञ्च मृदुवह्निनाघटी-
युग्ममेतदखिलं विचूर्णितम् ॥
भक्षितञ्च गुडमिश्रमार्द्रकैः
श्लेष्मदोषविनिवृत्तिदायकम् ॥ २२५॥

र प्र सु, र च, र म भा, कफाधिकारे

भाषा—शुद्धपारा, ताम्रभस्म और शुद्धगन्धक समभाग लेकर पानके रसमे पीसकर गोलाबनाकर लघुपुटमे दोघड़ी आच देकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर चूर्णकर रखछोड़े यह कफकुठार रस सिद्धहुआ इसमेसे १ रत्ती गुड और अदरखकेसाथ मिलाकर खानेसे तमाम कफके रोग दूरहोतेहै॥४३॥

४४ कफकेतुरसः (प्रथमः)

टङ्कणं मागधी शङ्खं वत्सनाभं समंसमम् ।
आर्द्रकस्य रसेनैव भावयेद्दिवसत्रयम् ॥२२६॥
गुञ्जामात्रं प्रदातव्यमार्द्रकस्य रसेन वै ।
पीनसं श्वासकासञ्च गलरोगं गलग्रहम्॥२२७॥
दन्तरोगं कर्णरोगं नेत्ररोगं सुदारुणम् ।
सन्निपातं निहन्त्याशु कफकेतुरसोत्तमः ॥

र सु, र चि, भै र, र मं, र प्र, र च, कफाधिकारे ।

भाषा—भुनाहुआ सुहागा, पीपल, शङ्खभस्म, बछनाग येसब समभाग लेकर खूब बारीक पीसकर अदरखके रसमे ३ दिनतक भावना देनेसे यह कफकेतु रस तैयारहोताहै। इसको १ रत्तीभर अदरखके रससे देनेसे पीनस, श्वास, कास, गलरोग, गलग्रह, दन्तरोग, कर्णरोग, भयंकर नेत्ररोग, सन्निपात ये रोग बहुत शीघ्र नष्ट होते हैं ॥ ४४ ॥

४५ कफकेतुरसः (द्वितीयः)

दग्धशङ्खं त्रिकटुकं टङ्कणं समभागिकम् ।
विषश्च पञ्चभिस्तुल्यमार्द्रतोयेन मर्दयेत्॥२२९॥
वारत्रयं रक्तिकाभां वटीं कुर्याद्विचक्षणः ।
प्रातः सायञ्च वटिकाद्वयमार्द्रकवारिणा २३०॥
कफकेतुः कण्ठरोगं शिरोरोगञ्च नाशयेत् ।
पीनसं कफसङ्घातं सन्निपातं सुदारुणम् २३१॥

भै. र., र. सु., कफरोगे ।

भाषा—शङ्खभस्म, त्रिकुटु, सुहागा ये सब समभाग, बछनाग सबकेबराबर लेकर अदरखके रससे ३ भावना देकर एकएक रत्तीकी गोलियें बनालेना, यह कफकेतु रस तैयार हुआ। सुबह और शाम एकएक या दोदोगोली अदरखके रससे देनेसे यह रस कण्ठरोग, शिरोरोग, पीनस, कफसंघात और दारुणसन्निपातको दूर करता है ॥४५॥

४६ कफकेतुरसः (तृतीयः)

व्योषमिज्जलबीजञ्च शङ्खभस्म विषान्वितम् ।
मरीचसदृशं खादेत्कफकेतुं महारसम्॥२३२॥

र. चं., र. सु., कफे ।

भाषा—सोंठ, मिरच, पीपल, बेतके बीज, शङ्ख, बछनाग, ये सब समभाग लेकर सूखी अथवा अदरखके रस वगैरहमें पीसकर रख छोड़ना, इसकी एक एक मरिच बराबर मात्रा देनेसे तमाम कफरोग दूर होते हैं ॥ ४६ ॥

४७ कफकेतुरसः (चतुर्थः)

आकल्लकञ्च सविषं समुद्रफलसंयुतम् ।
प्रत्येकं समभागञ्च द्विगुणं मरिचं ततः॥२३३॥
आर्द्रकस्य रसेनैव मर्दयित्वा प्रयत्नतः ।
गुञ्जामात्रां वटीं खादेद्यथारोगानुपानतः ॥
श्वासकासप्रतिश्यायमुखा नश्यन्ति सत्वरम् ॥

र. सु., कफरोगे ।

भाषा—अकलकरा, बछनाग, समुद्रफल ये सब समभाग और मरिच सबसे दूनी लेकर अदरखके रससे एकदिन मर्दन करके गोली बनाले अथवा चूर्णही रक्खे । इसको अदरख प्रभृति यथोचित रोगानुपानसे देनेसे यह, श्वास, कास, प्रतिश्याय प्रभृति रोगोंको नष्ट करता है। कफकेतु इसका नाम है ॥ ४७ ॥

४८ कफकेतुरसः (पञ्चमः)

रसबलिरवितालान् पौष्करं हिङ्गु सिन्धू-
द्भवकटुकिरजस्तत्सर्वमेकत्र पिष्टम्
घनरवसुरदालीतिक्तकोशातकीभि-,
स्तदनु च नवभेव्याः कृष्णनिर्गुण्डिनीरैः२३५
कफगदकुलकेतुः स्याद्रसो माषमात्रः,
समधुरिति निहन्ति प्रोत्कटं श्लेष्मरोगम् ।
अनु भवति कषायो निम्बजः पेय एव,
यवजमशनमात्रे पथ्यमुष्णाम्बु सेव्यम् २३६॥

रसायनसं., र. र. दी., र. प्र., र. सु., र. कामधेनौ कफकुलकेतुरितिनाम-तदनुनवभेव्या इतिस्थाने तदनु यवजघाञ्चा इतिपाठः कृतोऽस्ति ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, रसमाणिक्य या हरिताल, पोहकरमूल, हींग, सेन्धानमक और कुटकी येसब समभाग लेकर मेघनाद (काटेवाली चौलाई), कन्दाल, कड़वी तोरई, पुनर्नवा, कालीनिर्गुण्डी इनके रसोंसे एकएक दिन भावना देनेसे यह कफकेतु रस तैयार होताहै। कफरोगके समूहके लिये केतूकाकाम करताहै। इसलिये इसको कफकेतु कहतेहैं। इसकी १ माशेकी मात्रा मधुकेसाथ देनेसे अत्यन्त बढ़े हुए कफरोगको जल्दी दूर करदेता है । इसके ऊपर नीमकी छालका काढा पिलाना, जवकी रोटीखिलाना गरम पानी पीनेको देना ॥ ४८ ॥

४९ कफकेतुरसः (षष्ठः)

दिवाकरापोभुजगन्धसूतं
निदिग्धिकाबीजकटुत्रयञ्च ।
विभाव्य लुङ्गार्द्रकवारिमिश्र
कफं द्विमाषो मधुना निहन्यात् ॥२३७॥

र. सा. सं., कफरोगे ।

भाषा—ताम्र, लोह, अभ्र, गन्धक और पारा येसब यथासम्भव शुद्ध और मारेहुए, मटकटैयाके बीज, त्रिकटु, समभागलेकर बिजोरा और अदरखके रसोंसे एकएक दिन भावना देनेसे समस्त कफरोग दूर होते हैं ॥ ४९ ॥

५० कफचिन्तामणि रसः

हिङ्गुलेन्द्रयवं टङ्कं विजयाबीजमेव च ।
मरिचञ्च समं सर्वं सूतभस्म त्रिभागिकम् २३८ ॥
आर्द्रकस्य रसेनैव मर्दयेद्यामसात्रकम् ।
चणकाभा वटी कार्या सर्वेशावभशान्तये ॥
कफरोगं निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा २३९

र. स., र. सु., र. सं., र. चि., कफाधिकारे ।

भाषा—शुद्धहिंगलिक, इन्द्रजव, भुनाहुआ सुहागा, भांगके बीज (गांजेके बीज) और मरिच येसब एकएक भाग और पारेकी भस्म ३ भाग लेकर अदरखके रससे १ पहर घोटकर चनेप्रमाण गोली बनाकर यथानुपानसे देनेसे तमाम कफरोग और वायुरोगोंको यह इसतरह नष्ट करताहै, जैसेकि सूर्य अन्धकारको ॥ ५० ॥

५१ कफप्रकोपणोरसः

तालकं गन्धकं ताम्रं पारदं च समांशकम् ।
मर्दयेत्पञ्चकोलेन भावितं सप्तवासरम् ॥२४०॥
ततो गजपुटे पाच्यं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
गुञ्जाद्वयं प्रदातव्यमस्यार्द्रकरसेन च ॥२४१॥
घोरं कफज्वरं हन्यात्कफं निर्मूलयेद्बलात् ।
कफप्रकोपणो ह्येष रसः ख्यातो रसार्णवे ॥२४२॥

ना वि,

भाषा—रसमाणिक्य या हरिताल, गन्धक, ताम्रभस्म, शुद्धपारद येसब समभाग लेकर पञ्चकोल (पीपल, पीपलामूल, चव्य, चित्रक, और सोंठ) के काढेसे सातवार भावनाएं देकर गजपुटमें पकावे । स्वाङ्गशीतल होनेकेबाद निकालकर शीशीमें रखछोडे, यह कफप्रकोपण रस सिद्ध हुआ । इसको दोरत्ती अदरखके साथ देनेसे घोरकफज्वर को यह जडसे उखाड देता है यह रसार्णवमें कहागया है ॥ ५१ ॥

५२ कफवातारि रसः

मृताभ्रं तीक्ष्णकान्तं तारं माक्षिकगन्धकम् ।
तुल्यांशं मर्दयेत्खल्वे शृङ्गबेरार्द्रकोद्भवैः २४३
भृङ्गैः काकमाच्युत्थैः गिरिकर्णीद्रवै दिनम् ।
मर्दितं भाण्डगं लघ्वा पचेन्मन्दाग्निना दिनम् ।
व्योषाग्निगन्धकविषं सूरणामयटङ्कणम् ।
समांशं चूर्णितं मिश्रं तुल्यांशं पूर्वपाचितम् ॥
त्रिदिनं मर्दयेद्द्रावं मुण्डीनिर्गुण्डिभृङ्गजैः ।
अष्टगुञ्जारसश्चैव खादेत्कफवातनिकृन्तनम् २४६

भै. चि., म. र., वाताधिकारे ।

भाषा—पारेकीभस्म, लोहभस्म, कान्तभस्म, रजतभस्म, सोनामाखी, और गन्धक येसब समभाग लेकर दो रोजतक अदरखकेरस अथवा सोंठके काढेसे मर्दन करे । फिर भांग, काकमाची (मकोय) इन प्रत्येकके रसोंसे एकएक दिन घोटकर गोला बनाकर शरावसम्पुटमें बंद कर लघुपुटकी एक दिन आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर त्रिकटु, चित्रक, गन्धक, वछनाग, सूरण, कुठ और सुहागा येसब समभाग चूर्णितकर प्रथम सम्पुटोद्धृत दवाकी बराबर मिलावे फिर गोरखमुण्डी, निर्गुण्डी, भांगरा इन प्रत्येककी एकएक भावना देकर ८ आठ रत्तीकी गोलियां बनावे । यह कफवातारि रस तैयार हुआ इसको यथोचितानुपानसे देनेसे कफ और वायुको दूर करताहै ॥ ५२ ॥

५३ कफविध्वंसनोरसः ।

विशुद्धं रसं तालकं ताम्रभस्म,
पृथग्भागमेकं सुगन्धं त्रिभागम् ।
विनिःक्षिप्य खल्वे दिनैकं सुसम्यक्,
पृथङ्मर्दयेत्कारवल्लीरसेन ॥ २४७ ॥
ततोगोलकं काचकूपीगतं हि कृत्वा,
निरुध्याननं वस्त्रमृत्स्ना विलिप्य ।
पचेद्वालुकायन्त्रमध्ये त्रियामं,
रसेन्द्रेण तुल्यं मरीचं नियोज्यम् ॥ २४८ ॥

विषं चाष्टमांशं दिनं भृङ्गनीरै-,
दिनं मर्दयेच्छ्लेष्मविध्वंसनोऽयम् ।
कफे श्वासकासे तथा वातरोगे,
सशूले विसूच्यग्निमान्द्ये ज्वरेषु ॥
तथारोगराजे ग्रहण्यादिरोगे,
विशेषानुपानेन देयोद्विगुञ्जः ॥ २४९ ॥

रसायनस., कफाधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, हरिताल, ताम्रभस्म ये प्रत्येक एकएक भाग, शुद्धगन्धक ३ भाग, इनको करेलेके रसमे एक दिन घोटकर गोला बनाकर धूपमे सुखाकर आतशी शीशीमे भरकर मुह बंद कर देवे । और दोतीन कपड़मिट्टी मुहपर लगाकर वालुकायन्त्रमे तीनपहर पकाकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालले । इसरसकी बराबर कालीमिर्च और अष्टमांश शुद्ध बछनाग डालकर भागरेके रससे एक दिन मर्दन करके रखछोडै; यह कफविध्वंसन रस तैयार हुआ इसकी २ रत्तीकी मात्रा यथा रोगानुपानसे देनेसे कफ, श्वास, कास वातरोग, शूल हैजा, अग्निमान्द्य, ज्वर, रोगराज (यक्ष्मा) ग्रहणी प्रभृति रोगोंको यह दूर करताहै ॥ ५३ ॥

५४ कफान्तकरसः

अमृतं टङ्कमानं स्यान्निशाटङ्कं द्विसप्तधा ।
टङ्कणं दशटङ्कं स्यात्कणा स्यात्तावदेव तु २५०
रक्तिकाद्वितयं खादेत्पर्णखण्डेन बुद्धिमान् ।
कफान्तकरसो ह्येष कासश्वासनिबर्हणः ॥२५१॥

र. का., कासश्वासयो ।

भाषा—शुद्धबछनाग १ टङ्क, हल्दी १४ टङ्क, सुहागा १० टङ्क, पीपल १० टङ्क लेकर सबको बारीक खरलकर रखछोडे । यह कफान्तक रस तैयार हुआ, इसकी २ रत्ती पानमे खानेसे समाम कफके रोग और विशेषकर श्वासकास मे नष्ट होतेहैं ॥ ५४ ॥

५५ कफारि रसः

समांशं योजयेत्खल्वे रसं गन्धं शिलां विषम् ।
निर्गुण्डीस्वरसैर्मर्द्यं त्रिरात्रंचार्द्रकद्रवैः २५२॥
गुञ्जैकं भक्षयेत्पर्णे निर्गुण्डयुत्थद्रवैस्तथा ।
नित्यज्वरश्च विषमं नाशयेदविकल्पतः ॥२५३॥

र. क., कफे ।

भाषा—पारा, गन्धक, मैनसिल, बछनाग येसब समभागलेकर निर्गुण्डी और अदरख इनके रसोंसे तीनतीन दिन मर्दन करके रखछोडे, यह कफारिरस तैयार हुआ इसकी १ गुञ्जा पानमे अथवा निर्गुण्डीके रसमे लेनेसे नित्यज्वर और विषमज्वर ये सबरोग नि संदेह दूर होजाते हैं ॥ ५५ ॥

५६ कमलाविलासो रसः (आज्ञासिद्ध-रसायनम्)

लोहाभ्रे बलिसूतहाटकयवाँस्तुल्यान् कुमारीरसे।
पक्वैरण्डदलै र्निबध्य सुदृढं सद्धान्यराशौ त्र्यहम्,
क्षिप्त्वोद्धृत्य विचूर्णितंमधुवरा
युक्तं यथासात्म्यतः,
कृष्णात्रेयविनिर्मितं गदजरा निध्वंसि सौख्यप्रदं
आज्ञासिद्धमिदं रसायनवरं सर्वप्रमेहप्रणुत्,
कासं पञ्चविधं तथैव तनुगं पाण्डुञ्च हिक्कां व्रणम्।
श्लेष्माणं पवनं हलीमकगदं हन्याच्च मन्दानलं,
कण्डूकुष्ठविसर्पविद्रधिमुखापस्मारकाधाञ्जयेत्॥
गोप्याद्गोप्यतरः सुखेन सुलभः सर्वत्रसिद्धस्त्वयं
वैद्यानांकमलाविलासकरसोऽत्यन्तं यशस्कारकः

र. चं. वाजीकरणे ।

टि०—कमलाविलास इति नाम रसचण्डांशुकर्त्रा कल्पितमेव नियोजितम्, मूले आज्ञासिद्धमिदं रसायनवरमिति वाक्येन निस्पष्टमेव तन्नाम । एतद्रचयिता आज्ञासिद्धरसायनमिति नाम निरपेक्ष स्थापितम् । तद्गोपन कस्मात्कृतमिति रसचण्डांशुसङ्ग्रहीता एव प्रष्टव्य । नारायणविलासे च रसप्रदीपादिति प्रतीयमुद्धृत ' लोहाभ्रेशबलीक्षभास्करतुले खल्वे कुमार्या द्रवै ' रिति पाठो लिखित अयपाठ अशुद्धोऽस्ति अत्र लोहाभ्रेशबलीक्ष भास्करपत्री तुल्यं कुमार्या द्रवे रित्याकारेण भवितुमर्हति, तत्र "तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्" मित्यादौ (मनुस्मृतौ) हैमो भास्करस्वरूपवर्णनेन अत्र भास्कर हेम माह्यम्।

पाठिस्तु वक्ते प्रसिद्ध एव, अन्यत्सर्वं समानम्। प्रतीकोद्धृतरसप्रदीपे अस्य पाठस्य अवस्थानमेव न दृश्यते अतो न ज्ञायते स. कस्तरसमये रसप्रदीप आसीदित्यलमतिप्रपञ्चितेन।

भाषा—लोह, अभ्रक, गन्धक, पारा, सोना, हीरा येसब यथासम्भव शुद्ध और भस्म किये हुए सम-भागलेकर कुमारीके रसमें एकदोरोज मर्दनकर गोलाब-नाकर पकेहुए एरण्डके पत्तोंसे लपेटकर धान्यवगैरह-की राशिमे तीनरोजतक दबाकर निकालले और बारीक चूर्णकर शीशीमे धरस्क्खे यह कमलाविलास रस तैयारहुआ इसकी एकवा दो रत्तीकी मात्रा अग्निबल देखकर निर्धारण करके मधु और त्रिफलाके का-थके साथ देनेसे ५ प्रकारके श्वास, कास, हिक्का, पाण्डु, व्रण, श्लेष्म, वायु, हलीमक, मन्दाग्नि, कण्डू, कुष्ठ, विसर्प, विद्रधि, और अपस्मार इनको यह नष्टकर सुखको देताहै तमामरोग और बुढापेको दूर-करताहै यह आज्ञासिद्धरसायन है और समस्त प्रमेहोंको दूरकरताहै।

टि०—इसका कमलाविलास यहनाम कल्पि-त कियाहुआहै ग्रन्थीयनाम आज्ञासिद्धरसायनहै देखो आकारमे आज्ञासिद्धरसायन रसको। परन्तु यहांका पाठ भ्रष्टहै सो उसको इसतरह सुधारलेना वहांका पाठ" लोहाभ्रेशवलीश्च भास्वरतले खल्वे कुमार्याद्रवै " इसतरहका दियाहुआहै उसजगह "लोहाभ्रेशवलीश्च भास्वरपवी तुल्यं कुमार्या द्रवै " इसतरह करलेना। भास्वरकरके 'तद्दण्डमथजैम सहस्रांशुसमप्रभम्' इसप्रमाणसे सुवर्णलेना 'पवि' वज्र लेना और सब यथास्थित रखना। यह भूलकिस-तरह हुईहै यह खबरनहीं, यह बिगड़ा हुआ पाठ ना-रायणविलासमे है और नारायणविलासमे प्रतीक रसप्रदीपकी दीहै परन्तु इसवक्तजो रसप्रदीप मिलताहै उसमे इस आज्ञासिद्धरसायनका नाम भी नहींहै रसचंडांशुमे मूलमे आज्ञासिद्धरसायन यह नाम मौजूद रहनेपरभी इसको छिपाकर कमला विलास यहजो नाम दियाहै सो क्या अपनी कृति सिद्धकरनेके लिये या किसी और अभिप्रायसे दिया है यह नहं जाने ॥५६॥

५७ कमलासनोरसः

रसाभ्रगन्धकं लोहं ताम्रभस्म समंसमम्।
मर्दितं निम्बुनीरेण त्रिदिनं गुलिकी कृतम्॥
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य विशोष्य वज्रमृत्तिकाम्।
वालुकायन्त्रके पाच्यंसाध्यंमध्यायदुद्धृतम्२५७
चूर्णीकृत्य ततः खल्वे ब्रीहिमात्रं प्रदापयेत्।
अनुपानविशेषेण सर्वदोषहरं परम् ॥२५८॥
वै चि (क)

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, शुद्धगन्धक, लोहभस्म, और ताम्रभस्म सब समभाग लेकर नी-बूके रसमें तीनदिन घोटकर बेर बराबर गोलियें बना-कर सुखालेना फिर आतशी शीशीमे सातकपडमिट्टी देकर सुखाकर उसमे गोलियों को भरकर खड़िया-मिट्टी अथवा पक्की ईंटको घिसकर उसकी डाट तैयारकर शीशीका मुह बन्दकर दोवीन कपडमिट्टी करके सुखालेना फिर वालुकायन्त्रमे रखकर ४ प-हरकी आंचदेना, स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर खर-लकरके शीशीमे भररखना यह कमलासनरस तैयार हुआ इसमेसे एक चावलकीमात्रा तत्तद्रोगानुपानके साथ देनेसे समस्त रोगों को दूरकरता है ॥ ५७ ॥

५८ कम्पवातहा रसः (पिण्डीरसः)

पलानि पञ्च सूतस्य पलैकं ताम्रचूर्णकम्।
जम्बीराणांद्रवैः पिष्ट्वा गोलकं कारयेत्सुधीः
नागवल्लीद्रवैः पिष्ट्वा सूततुल्यं च गन्धकम्।
पूर्वगोलं प्रलिप्याथ यामं पाच्यं तु भूधरे २६०
आदाय चूर्णयेत्तुल्यैरुपुर्णैः सह मिश्रितम्।
अर्धाङ्गकम्पवातार्तो भक्षयेचद् द्विगुञ्जकम्२६१

र सु, र स, ध, र चि, र च, व्र रा, वै चि, र क, मि. र, वातव्याधिकारे। अस्य रसस्य यथार्थनाम पिण्डी रस कम्पवातहा इति नामतु रंगराजसुन्दर सम-हीना नियोजित तत्र जम्बीराणा भावना चाधिका नियोजिता एतत्सर्वमपि स्वकृतत्वप्रदर्शनायेति बोद्धव्यम् वैद्यचिन्ता-मणौ,निघण्टुरत्नाकरेच रसेन्द्रचिन्तामणिनाम्ना एक पाठो लि-

विषं चाष्टमांशं दिनं भृङ्गनीरै-,
दिनं मर्दयेच्छ्लेष्मविध्वंसनोऽयम् ।
कफे श्वासकासे तथा वातरोगे,
सशूले विसूच्यग्निमान्द्ये ज्वरेषु ॥
तथारोगराजे ग्रहण्यादिरोगे,
विशेषानुपानेन देयो द्विगुञ्जः ॥ २४९ ॥

रसायनेस., कफाधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, हरिताल, ताम्रभस्म ये प्रत्येक एकएक भाग, शुद्धगन्धक ३ भाग, इनको करेलेके रसमे एक दिन घोटकर गोला बनाकर धूपमे सुखाकर आतशी शीशीमे भरकर मुह बंद कर देवे। और दोतीन कपड़मिट्टी मुहपर लगाकर वालुकायन्त्रमे तीनपहर पकाकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालले। इसरसकी बराबर कालीमिर्च और अष्टमांश शुद्ध बछनाग डालकर भांगरेके रससे एक दिन मर्दन करके रखछोडे; यह कफविध्वंसन रस तैयार हुआ इसकी २ रत्तीकी मात्रा यथा रोगानुपानसे देनेसे कफ, श्वास, कास वातरोग, शूल हैजा, अग्निमान्द्य, ज्वर, रोगराज (यक्ष्मा) ग्रहणी प्रभृति रोगोंको यह दूर करताहै ॥ ५३ ॥

५४ कफान्तकरसः

अमृतं टङ्कमानंस्यान्निशाटङ्कं द्विसप्तधा ।
टङ्कणं दशटङ्कं स्यात्कणा स्याच्चावदेव तु २५०
रक्तिकाद्वितयं खादेदपर्णरसेन बुद्धिमान् ।
कफान्तकरसो रोग कासश्वासनिबर्हणः ॥२५१॥

र. रा., कासश्वासयो ।

भाषा—शुद्धबछनाग १ टङ्क, हल्दी १४ टङ्क, सुहागा १० टङ्क, पीपल १० टङ्क लेकर सबको बारीक खरलकर रखछोडे। यह कफान्तक रस तैयार हुआ, इसकी २ रत्ती पानमे खानेसे तमाम कफके रोग और विशेषकर श्वासकास मे नष्ट होतेहैं ॥ ५४ ॥

५५ कफारि रसः

समांशं योजयेत्सूतं रसं गन्धं शिलां विषम् ।
निर्गुण्डीस्वरसै मर्द्यं त्रिरात्रंचार्द्रकद्रवैः २५२॥
गुञ्जैकं भक्षयेत्पर्णे निर्गुण्ड्यास्यद्रवैस्तथा ।
नित्यज्वरञ्च विषमं नाशयेदविकल्पतः ॥२५३॥

र. क., कफे ।

भाषा—पारा, गन्धक, मैनसिल, बछनाग येसब समभागलेकर निर्गुण्डी और अदरख इनके रसोंसे तीनतीन दिन मर्दन करके रखछोडे, यह कफारिरस तैयार हुआ इसकी १ गुञ्जा पानमे अथवा निर्गुण्डीके रसमे लेनेसे नित्यज्वर और विषमज्वर ये सबरोग निःसंदेह दूर होजाते हैं ॥ ५५ ॥

५६ कमलाविलासो रसः (आज्ञासिद्धरसायनम्)

लोहाभ्रे शलिसूतहाटकपर्नीस्तुल्यान् कुमारीरसे।
पक्वैरण्डदलैं निबध्य सुदृढंसद्धान्यराशौ त्र्यहम्,
क्षिप्त्वोद्धृत्य विचूर्णितंमधुवरा
युक्तं यथासात्म्यतः,
कृष्णात्रेयविनिर्मितं गदजराविध्वंसि सौख्यप्रदं
आज्ञासिद्धमिदं रसायनवरं सर्वप्रमेहप्रणुत्,
कासं पञ्चविधं तथैव तनुगं पाण्डुञ्च हिक्कां व्रणम्।
श्लेष्माणं पवनं हलीमकगदं हन्याच मन्दानलं,
कण्डूकुष्ठविसर्पविद्रधिमुरापस्मारकायाञ्जयेत्॥
गोप्याद्गोप्यतरः सुसेन सुलभः सर्वत्रसिद्धस्त्वयं
वैद्यानांकमलाविलासकरसोऽत्यन्तं यशस्कारकः

र. चं. कासोदरणं ।

टि०—कमलाविलास इति नाम रसचण्डांशुकर्त्रा कल्पितमेव नियोजितम्, मूले आज्ञासिद्धमिदं रसायनवरमिति वाक्येन विस्पष्टमेव तन्नाम। एतद्रचयिता आज्ञासिद्धरसायनमिति नाम विस्पष्टं स्थापितम्। तद्गोपनं कस्मात्कृतमिति रसचण्डांशुसङ्ग्रहीता एव प्रष्टव्यः। नारायणविलासे च रसप्रदीपादिति प्रतीयमानं च 'लोहाभ्रेशशङ्खभास्करदले सर्वैः कुमार्या द्रवे' इति पाठो लिखित अपपाठः कश्चिद्योऽस्ति अत्र लोहाभ्रेशशङ्खेति भास्करपत्री तुल्यं कुमार्या द्रवे इत्याकारेण भवितुमर्हति, तत्र "सदण्डम-भवद्वैभ सहस्रांशुसमप्रभम्" मित्यादौ (मनुस्मृतौ) हैमो भास्करस्वरूपवर्णनेन कत्र भास्करं हेम मानयन्।

पार्श्वेस्तु चक्षे प्रसिद्ध एव, अन्यत्सर्वं समानम् । प्रतीकोद्धृतरसप्रदीपे अस्य पाठस्य आरम्भस्थानमेव न दृश्यते असौ न ज्ञायते सः कस्मिन्समये रसप्रदीप आसीदित्यलमतिप्रपञ्चितेन ।

भाषा—लोह, अभ्रक, गन्धक, पारा, सोना, हीरा येसब यथासम्भव शुद्ध और भस्म किये हुए सम-भागलेकर कुमारीके रसमे एकदोरोज़ मर्दनकर गोलाब-नाकर पकेहुए एरण्डके पत्तोंसे लपेटकर चावलकेढेरह-र्में रात्रिमे तीनरोज़तक दवाकर निकालले और बारीक चूर्णकर शीशीमे धररक्खे यह कमलाविलास रस तैयारहुआ इसकी एकवा दो रत्तीकी मात्रा अग्निबल देखकर निर्धारण करके मधु और त्रिफलाके का-थके साथ देनेसे ५ प्रकारके श्वास, कास, हिक्का, पाण्डु, व्रण, श्लेष्म, वायु, हलीमक, मन्दाग्नि, कण्डू, कुष्ठ, विसर्प, विद्रधि, और अपस्मार इनको यह नष्टकर सुखको देताहै तमामरोग और बुढ़ापेको दूर-करताहै यह आज्ञासिद्धरसायन है और समस्त प्रमेहोंको दूरकरताहै ।

टि०—इसका कमलाविलास यहनाम कल्पि-त कियाहुआहै ग्रन्थोक्तनाम आज्ञासिद्धरसायनहै देखो आकरमे आज्ञासिद्धरसायन रसको। परन्तु वहांका पाठ भ्रष्टहै सो उसको इसतरह सुधारलेना। वहांका पाठ" लोहाभ्रेशानलौध भास्वरतले खल्वे कुमार्यद्रवे " इसतरहका दियाहुआहै उसजगह "लोहाभ्रेशानलौध भास्वरपवी तुल्य कुमार्या द्रवे" इसतरह करलेना। भास्वरकरके 'तदण्डमथनहैम सहस्रांशुसमप्रभम्' इसप्रमाणसे सुवर्णलेना 'पवि' वज्र लेना और सब यथास्थित रखना। यह भूलकिस-तरह हुईहै यह खबरनही, यह बिगडा हुआ पाठ ना-रायणविलासमे है और नारायणविलासमे प्रतीक रसप्रदीपकी दीहै परन्तु इसवक्तजो रसप्रदीप मिलताहै उसमे इस आज्ञासिद्धरसायनका नाम भी नहीहै रसचंडांशुमे मूलमे आज्ञासिद्धरसायन यह नाम मौजूद रहनेपरभी इसको छिपाकर कमला विलास यहजो नाम दियाहै सो क्या अपनी कृति सिद्धकरनेके लिये या किसी और अभिप्रायसे दिया है यह यह जाने ॥५६॥

५७ कमलासनोरसः

रसाभ्रगन्धकं लोहं ताम्रभस्म समंसमम् ।
मर्दितं निम्बुनीरेण त्रिदिनं गुलिका कृतम् ॥
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य विशोष्य वस्त्रमृत्तिकाम्।
वालुकायन्त्रके पाच्यंसाध्यंमध्याद्यदुद्धृतम्२५७
चूर्णीकृत्य ततः खल्वे मीढिमात्रं प्रदापयेत् ।
अनुपानविशेषेण सर्वदोषहरं परम् ॥२५८ ॥

वै चि (ल)

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, शुद्धगन्धक, लोहभस्म, और ताम्रभस्म सब समभाग लेकर नी-बूके रसमे तीनदिन घोटकर बेर बराबर गोलियें बना-कर सुखालेना फिर आतशी शीशीमे सातकपड़मिट्टी देकर सुखाकर उसमे गोलियों को भरकर खड़िया-मिट्टी अथवा पक्की ईंटको घिसकर उसकी डाट तैयारकर शीशीका मुंह बन्दकर दोतीन कपड़मिट्टी करके सुखालेना फिर वालुकायन्त्रमे रखकर ४ प-हरकी आंचदेना, स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर खर-लकरके शीशीमे भररखना यह कमलासनरस तैयार हुआ इसमेसे एक चावलभीमात्रा तत्तद्रोगानुपानके साथ देनेसे समस्त रोगों को दूरकरता है ॥ ५७ ॥

५८ कम्पवातहा रसः (पिण्डीरसः)

पलानि पञ्च सूतस्य पलैकं ताम्रचूर्णकम् ।
जम्बीरारणद्रवैः पिष्ट्वा गोलकं कारयेत्सुधीः
नागवल्लीद्रवैः पिष्ट्वा सूततुल्यं च गन्धकम् ।
पूर्वगोलं प्रलिप्याथ यामं पाच्यं तु भूधरे २६०
आदाय चूर्णयेत्तुल्यैरूषणैः सह मिश्रितम् ।
अर्धाङ्गकम्पवातार्तो भक्षयेच्चद् द्विगुञ्जकम्२६१

र कु, र स, ध, र चि, र च, व. रा, वै चि, र क, नि र, धातुव्याधिकारे । अस्य रसस्य यथार्थनाम पिण्डीरस कम्पवातहा इति नामतु रसराजसुन्दरसग्र हीता नियोजित तत्र जम्बीराणा भावना वाधिका नियोजिता एतत्सर्वमपि स्वकृतत्वप्रख्यापनायेति बोद्धव्यम् वैद्यचिन्ता-मणौ,निघण्टुरत्नाकरे च रसेन्द्रचिन्तामणिनाम्ना एक पाठो लि-

रिव सोऽप्यशुद्धिपूर्णतया असम्यग्विलय इति विभावनीयम्। रसरत्नसमुच्चयेऽन्य स्वच्छन्दभैरव इति नाम एनतरविस्थान्येनदव परमत्र तत्र तालकादिगन्धकानां क्रमेण तोलकाष्टक मलयमक चत्वारिंशतास्थलिभाग्य प्रकल्पिता सन्ति तत्राजन्तु प्रकल्पयितु जयपालादिनाथ गन्धाम्भम् स्वतन्त्रपाठस्वाकारे तु नामान्तरमेवं कल्पनायम्। १. क, २ ग, २ घ, ध, २ मु एषु ग्रन्थेषु दाहान्तकेति नाम दाहाधिकार पास्ति वनवरानावर्धयचिन्तानस्तो विज्ञानवादानुरोधेनाम। रसचण्डांशौ रसरत्नाकरे च अर्द्धाङ्गवातारोगेतिनाम्ना च पाठोऽस्ति सोऽप्यवसेव रस मोनकथनादकारेसुदित ।

भाषा—शुद्धपारद ५ पल, शुद्धवत्सनाभचूर्ण १ पल दोनोंको इकट्ठेकर जम्भीरका रसदेकर उसको खरलकरना, जब उसका गोला बधजाय तब उसको धूपमे सुखाकर ५ पलशुद्धगन्धक लेकर पानकेरसमे पीसकर इसगोलेके ऊपर लेपनकरके सपुटमे बन्दकर कपडमिट्टी देकर सुखाकर इसको भूधरयन्त्रमे ४ पहरकी अग्निमे पकाकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर इसकी बराबर त्रिकटुका बारीकचूर्णकर उसकेसाथ इसको एक दिन खरल करडाले, यह कम्पवातहारस सिद्ध हुआ इसकी २ रत्ती महारास्नादि क्वाथ प्रभृतिवातघ्न अनुपानके साथ देनेसे सर्वाङ्गकम्प वगैरह रोगोंको नष्ट करताहै ॥ ५८ ॥

५९ कम्पवातारिरसः

मृतं सूतं मृतं ताम्रं मर्दयेत्कटुकीद्रवैः ।
एकविंशतिवारांस्तच्छोष्यं पेष्यं पुनःपुनः२६२
चणमात्रां वटीं खादेद्वातनाशनयोगतः ।
सर्वाङ्गकाङ्गवाताश्च नश्यन्ति क्षणमात्रतः २६३

१ मु, १ च, १ र, पाठभाग। रसचण्डांशौ ताम्रस्थाने तीक्ष्णमिति लिखितम् ... वनवरन तीक्ष्णास्य- इत्यशु—विकलविकल्पाते ।

भाषा—पारेकीभस्म, ताम्रभस्म समभाग लेकर कुटकीके अङ्गस्वरस अथवा क्वाथमे मर्दन और शोषण करते हुए २१ बार भावना देना। इसके बाद चनेप्रमाण गोली बनाकर रखछोडना यह कम्पवातारि रस सिद्ध हुआ इसकी १ गोली वातनाशन अनुपानके साथ खानेसे सर्वाङ्ग और एकाङ्ग तमाम वायुओंको नष्ट करती है ॥ ५९ ॥

६० काम्पिल्लको रसः

काम्पिल्लनागरकणात्रिवृताभयाभ्र-
गन्धस्य सूतवरागुडायसानाम् ।
गोलः कृतो वमितृपाज्वरपित्तभाजां
शीताम्बुनादतिहितोऽभिहितो भिषग्भिः२६४॥

८ (मा)।

भाषा—कमीला, सोंठ, पीपल, निसोत, हरडकीछाल, अभ्रक, गन्धक, पारा, वंशलोचन और लोहभस्म ये सब समभाग लेकर बराबरका गुड डालकर उनकी एकएक माशे की गोली बनाकर रखदेना यह काम्पिल्लकरस तैयार हुआ इसको शीतानुपानसे देनेसे वमन, अधिक पिपासा, ज्वर और पित्तरोग नष्ट होते हैं। इसमे पथ्य शीत देना ॥६०॥

६१ करवालभैरवोरसः

हरवीर्यं रामठं च निक्षार कटुकत्रयम् ।
गन्धकं पञ्चलवणं क्षाराग्निफलाविषम् ॥
एतानि समभागानि हर्कमूलकषायकैः ।
मर्दितं द्विदिनं चाथ वालुकायन्त्रके पचेत् ॥
द्वियामान्ते समुद्धृत्य शुनीपित्तेन भावयेत् ।
गुञ्जाद्वयं प्रदातव्यं नारिकेलानुपानतः २६७
अभिन्यासं हरेच्छीघ्रं दध्यन्न पथ्यमाचरेत्
प्रसिद्धः करवालाख्यः भैरवो रस उत्तमः ॥

१ वि, मा, अन्यपाठे ।

भाषा—शुद्धपारा, भुनीहुई हींग, सज्जीखार, जवाखार, टकण, त्रिकटु, शुद्धगन्धक, पाचोंनमक और निम्नी चीजोंके क्षार होसकें उतने, चित्रक, त्रिफला और शुद्धवत्सनाग येसब समभाग लेकर आकरी जडकी छालके काढेसे दोदिन मर्दन करके गोलाबनाकर वालुकायन्त्रमे दोपहरतक अग्नि देकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर कुतियाके पित्तसे भावना देकर रखछोडना यह करवालभैरव रस सिद्ध हुआ इसकी २ रत्तीकी मात्रा नारियलके पानीसे देनेसे अभिन्यासको तत्क्षण नष्ट करतीहै इसमे दहीभात पथ्य देना ॥ ६१ ॥

६२ करुणासागरोरसः

रसभस्म द्विधा गन्धस्तस्माद् द्विगुणं मृताभ्रकम् ।
दिनं सर्षपतैलेन पिष्ट्वा यामं विपाचयेत् २६९

रसैः मार्कवमूलोत्थैः निर्यासैः संविमर्द्य च ।
त्रिक्षारं पञ्चलवणं विषं व्योषाग्निजीरकैः २७०॥
सचित्रकैः समानांशैर्युक्तैः कारुण्यसागरः ।
माषद्वयं प्रयुञ्जीत रसस्यास्यातिसारके २७१॥
सज्वरे विषमे वाऽथ सशूले शोणितोद्भवे ।
निरामे शोथयुक्ते वा ग्रहण्यां सानुपानकम् ।
अनुपानं विनाप्येष कार्यसिद्धिं करिष्यति ॥

र. सु., रसायनसं., र. प्र., र. चं., र. चिं., नि. र., र.का., यो. म., र. क. यो., वै. वि., र.क., सि. र. म., र.,को. अतिसारे कुत्रचित्कारुण्यसागरेतिनाम्ना व्यवहृतः ।

भाषा—पारेकीभस्म २ भाग, गन्धक और अभ्रकभस्म ४ चार भाग इन सबको एक दिन सरसोंके तेलमें मर्दन करके एक पहर बालुका यन्त्रमें पकाना, स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर भांगरेकी जड़के रससे मर्दनकरके सज्जी, जवखार, सुहागा, पांचोंनमक, शुद्धबछनाग, त्रिकुटा, चित्रक, जीरा, ये सब मिलकर रसकी बराबर मिलाकर रख-छोड़े बस यह करुणासागर रस तैयार हुआ उस-मेंसे २ माशेकी मात्रा देनेसे यह रस साम अथवा निराम ज्वरातिसार, विषमज्वर, शूल, रक्तविकार, शोथ और ग्रहणी इनरोगोंको तत्तद्रोगानुपानके साथ अथवा केवलही दूर करताहै ॥ ६२ ॥

६३ कर्णरोगहरः (श्रवणरोगहरः)

गगनायसगन्धकशुल्बरजः
छगलाम्बुसुभावितसूतसमम् ।
त्रिफलारससार्द्रकघृष्टवरं
श्रवणामयसर्वविनाशकरम् ॥ २७३ ॥

रसेन्द्रस., यो. म., कर्णरोगे ।

भाषा—शुद्ध गन्धक, अभ्रक, लोह, ताम्र, इन प्रत्येक की भस्म और बकरीके मूत्रमें २१ दिन घोटा हुआ पारा येसब समभाग लेकर त्रिफला और अदरखके रससे तीनतीन दिन भावना देकर रखछोड़े यह कर्णरोगहर रस तैयार हुआ इसकी ३ रत्ती की मात्रा अदरख या तुलसीके रसके साथ देनेसे यह कर्णरोगको दूर करताहै—कर्णस्रावमें जंगली सूर-णकी डंडीका पुटपाकसे रस निकालकर कानमें डालनेसे भीषण और जन्मका स्राव मिटता है॥६३

६४ कर्णामयध्वंसीरसः

गन्धकं तालकं ताम्रं ताप्यञ्चैव समांशकम् ।
मारितं मर्दयेत्खल्वे धुत्तूरोत्थवारिभिः २७४॥
त्रिदिनं शोषितं घर्मे ततो गजपुटे पचेत् ।
ततो गुञ्जाद्वयं खादेज्जातीफलसमन्वितम्
रसः कर्णामयध्वंसी पारंपर्यक्रमागतः ॥२७५॥
दध्यम्लकाञ्जिकदिवाशयनानि शोकम्,
स्नानं च शीतसलिलेन च दुष्टमद्यम् ।
अत्युच्चभाषणमपि श्रुतिरोगयुक्तः,
प्राणी त्यजेन्निधुवनञ्च तथा विरोधम् ॥ २७६॥

र. स. मा., ना. वि., कर्णरोगे ।

भाषा—शुद्ध गन्धक और हरिताल, ताम्रभस्म, सोनामाखीभस्म अथवा शुद्ध, येसब समभाग लेकर धतूरेके रससे ३ दिन घोटकर धूपमें सुखाकर गजपुटकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकाल-कर रखछोड़े । यह कर्णामयध्वंसी रस सिद्ध हुआ इसकी २ रत्तीकी मात्रा जायफलके साथ खानेसे कर्णके रोगोंको दूर करती है यह रस परम्परासे चला आता है । दही, खटाई, कांजी दिनकासोना, ठंढेजलसे स्नान, दुष्टमद्य (बिगड़ा हुआ मद्य), अत्यन्तज़ोरसे भाषण और मैथुन तथा विरोध इनको कर्णरोगी त्याग दे ॥ ६४ ॥

६५ कर्णामृतरसः

वज्रवैक्रान्तविमलं तुत्थं नागविषान्वितम् ।
तुल्यं पारदगन्धाभ्यां माक्षिकं कज्जलीकृतम् २७७
लशुनार्द्रकशिग्रूणां सुरसा मूलकस्य च ।
पृथग्रसैः कदल्याश्च सप्तधा परिभावयेत् ॥
एवं सुपिष्य वल्लैकः सेवितः कर्णरोगजित्२७८

र. को., र. क. ल., कर्णरोगे ।

भाषा—अभ्रक, वैक्रान्त, रजतमाक्षिक, तुत्थक, नाग, बछनाग, पारा, गन्धक, सोनामाखी

येमच यथायथ शुद्ध और मारेहुए समभाग लेकर लशुन, अदरख, सहिजन, सुरही, मूली, केला, इन देरकके रसोंसे अलग २ सातसात भावनाएं देना। यह कर्णामृतरस सिद्ध हुआ। इसकी ३ रत्तीकी मात्रा सेवन करनेसे यह कर्णरोगको दूर करताहै ॥ ६५ ॥

६६ कर्पूरतिलकोरसः

मातुलुङ्गलकुचाम्बुचिताश्रीः
वत्सनाभहरितालसनाथः ।
कृष्णधूर्तरसमूर्च्छितो रसः
सोपकुल्यविषतिन्दुसमेतः ॥ २७९ ॥
आजपित्तललितो भृशमेष
सन्निपातमुपहन्त्युपयुक्तः ।
द्वित्रिवेदरसपाणिविभाग-
स्तभेषजगणःपरिभाव्यः ॥ २८० ॥

र (का), रसकारस, सन्निपाते।

टि०—अत्र वत्सनाभतालकरसपिप्पलीविषतिन्दुकाना क्रमेण द्वित्रिवेदरसपाणिविभागान् गृहीत्वा मातुलुङ्गलकुचाम्भ्यां भावना दत्वा अजपित्तेन भावयित्वा रसः सिद्धो भवतीति योजनीयम्।

भाषा—शुद्ध बछनाग २ भाग, शुद्ध हरिताल ३ भाग, कालेधतूरेके रससे मूर्छित कियाहुवा पारा ४ भाग, पीपल ६ भाग, कुचिलाशुद्ध २ भाग लेकर खरलमे मर्दन करलेवे। फिर बिजोरा, बड़हल और धतूरा इनके रसों से एकएकदिन भावना देकर सुखालेवे। फिर बकरेके पित्तसे कईवार भावना देकर रखलेवे। इसको यथोचित मात्रासे सन्निपातमे देवे, यह सन्निपातको शीघ्र नष्ट करता है ॥ ६६ ॥

६७ कर्पूरोरसः (प्रथमः)

कासीसं खटिका च सिन्धुलवणं
क्षुण्णं त्रिभागं रसात्,
मर्द्यं शुष्कमिदं दिनं मृदुतर निधाधरे वह्निना,
ताम्रेणोर्द्धविलीनशङ्खधवलं सङ्गृह्यकूप्यान्यसेत्,
तद्वल्लं सुरपुष्पमध्यनिहितं भुक्तं फिरङ्गं जयेत् ॥

र का, उपदंशे।

भाषा—हीराकसीस, खड़ियामिट्टी और सेन्धानमक इन सबका चूर्णकर रससे तिगुने भागमे लेकर १ दिन मर्दन करे। फिर दो हड़ियोंमे कपड़मिट्टी देकर और सुखाकर उनमेसे एक हड़ीमे इसको भरकर ऊपरसे दूसरी हड़ी उल्टी रख देना। दोनों हड़ियोंकी सन्धिको कपड़मिट्टीसे बन्दकरके चूल्हेपर चढ़ाकर एक दिन बहुत मन्द आंचसे पकाना। स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपरकी हड़ीमे लगेहुएको तांबेके चम्मचसे निकालकर शीशीमे रखदेना। यह कर्पूररस सिद्ध हुआ। इसको २ रत्ती लेकर पानीमे पिसे हुए लौंगके बीचमे कवलितकर खानेसे फिरङ्गरोग नष्ट होता है ॥ ६७ ॥

६८ कर्पूरोरसः (द्वितीयः)

भागाः षट् च रसस्य सिन्धुलवणा
त्सप्तैव सौराष्ट्रिकः,
तद्वद्वसुधा च सुवर्णगैरिकभवा
भागास्तथा विंशतिः।
एकीकृत्य रसेन मर्दितमिदं यन्त्रे सुविद्याधरे,
पक्त्वा षोडशयामकं रसवर फैरङ्गिके योजयेत्॥

र. का, उपदंशे।

भाषा—शुद्धपारा ६ भाग, सेन्धानमक ७ भाग, मगमाटी (कच्छीनाम) अथवा फिटकड़ी ८ भाग, सोनागेरू २० भाग, इनसबको इकट्ठेकर एकदोदिन मर्दन करके विद्याधरयन्त्रमे १६ पहर पकाकर रखलेवे, इस रसको यथानुपानसे फिरङ्गरोगीको देवे ॥ ६८ ॥

६९ कर्पूरोरसः तृतीयः)

कासीसं खटिका सुवर्णगिरिमृ-
द्वर्मेलिका मृत्तिका,
वल्मीकप्रभवा खटी च लवणं
सिन्धुः समं हण्डिका- ।

मध्ये न्यस्य तदूर्ध्वतश्च विमलं फेनस्य मूषाद्वयं,
मध्येऽस्मिन्नुरसराजकं विनिहितं दद्यात्तदूर्ध्वं पुनः
मृत्स्नान्तः परितो निरुध्य विमलं
पात्रे सुखं मुद्रितम्,
दद्याद्वासरसप्तकं दृढतरं वह्निं क्रमाद्वर्धितम् ।
स्वाङ्गैः शीततरं विघट्य वदनं कुन्देन्दुकर्पूराभं,
ग्राह्यं वस्तुरसकारणं रसवरं दद्याद्यथायोगतः ॥

र का, उपदंशे

भाषा—हीराकसीस, खडियामिट्टी, सोनागेरू, हिरमिजी, दीमककीमिट्टी, सङ्गजराहत, और सेन्धानमक इनसबका बारीकचूर्णकरले । इसमेंसे आधाचूर्ण कपडमिट्टीकी हुई हांडीमें बिछाकर अफीम अथवा समुद्रफेनकी दो मूषी बनाकर उनके बीचमें ऊपर कही हुई मिट्टी वगैरहसे अष्टमांश पारा रखकर उसपर रखदे और आधी बचीहुई मिट्टी इसमूषीके ऊपर रखदे, ऊपरसे एक निश्छिद्र शराव ढककर ३–४ कपडमिट्टीकरके सुखाले, फिर चूल्हेपर रखकर सातरोजतक खूब तीक्ष्ण अग्नि जलावे। स्वाङ्गशीतल होनेपर मुहखोलकर भीतरसे चन्द्रमाके समान सफेद रसको निकालकर शीशीमें रखलेना। इसको उपदंशादि रोगोंमें यथारोगानुपानसे देना चाहिये ॥ ६९ ॥

७० कर्पूररसः (चतुर्थः)

सूतस्फटिकसिन्धूत्थस्फटिकाः क्रमवर्धिताः ।
पक्त्वा चुल्ल्यां चतुर्यामं शुद्धं कर्पूरसुन्दरम् २८५

र का, उपदंशे।

भाषा—पारा, स्फटिकमणि, सेन्धानमक, और फिटकरी ये क्रमसे उत्तरोत्तर १ एक भाग बढे हुए लेकर खरलमें मर्दनकरके डमरूयन्त्रमें ४ पहर तक अग्निसे उडाकर रखले, यह शुद्ध और कपूरके समान सुन्दर कर्पूररस है ॥ ७० ॥

७१ कर्पूररसः (पञ्चमः)

भानीको नवसारटङ्कणफणी तुल्यांशिका सुर्वरी,
श्वेतागैरिकसम्भवे मलयजं सर्वैः समं शारदम् ।
आकाशस्थितवल्लिकाखसुलता
तोयैर्दिनमेकं मर्दयेत्,
कूप्यां न्यस्य निरोधयेच्छुभदिने
यन्त्रस्थितं पाचयेत् ॥
आदौ कुर्याच्च मन्दं तदनु दृढतरं
वेदसङ्ख्या दिनान्ते,
पश्चाच्छीतं करोतु स्फटिकमणिनिभं
जायते सूतभस्म ॥ २८६ ॥

र का, उपदंशे।

भाषा—नवसादर १ भाग, सुहागा १ भाग, अफीम १ भाग, फिटकडी २ भाग खडियामिट्टी, २ भाग, चन्दन ३ भाग, और पारा १२ भाग लेकर सबको एकदोदिन खरलमें मर्दन करना, फिर आकाशबेल, बंदेडा और अनन्तमूल इनके स्वरसोंसे तीनतीन भावना देकर सुखाले फिर इनसबको आतशी शीशीमें बन्दकर शुभदिन देखकर बालुकायन्त्रमें चढाकर मन्द आंचदेनाशुरुकरना थोडी देरबाद तीक्ष्ण आंचदेना । ४ दिनकेबाद स्वाङ्गशीतल होनेपर शीशीको सँभालकर फोडकर मुंहमेंलगेहुए स्फटिकके समान रसको निकालकर शीशीमें रखछोडना । इसको उपदंशपर अनुपानकेसाथ देनेसे उपदंशनष्ट होता है । और वृष्य योगोंकेसाथ देनेसे वाजीकरणका काम करताहै ॥ ७१ ॥

७२ कर्पूररसः (षष्ठः)

जातीफलं जातिपत्री धातुर्जातश्च हाटकम् ।
एकैकेन क्रमाद्वृद्धं दरदं दशभागिकम् ॥२८७॥
रसकर्पूरसंज्ञस्य भागा द्वादशसङ्ख्यकाः ।
खल्वे सुपेषितं कृत्वा वल्लकं सितया सह २८८
सेव्यं कोष्णजलेनापि सायंप्रातर्दिसप्तकम् ।
गोधूमान्नं घृतं पथ्यं लवणं वर्जयेत्सदा २८९
औपदंशिकदोषोत्थं सन्धिवातं नियच्छति ।
फिरङ्गसंज्ञितं रोगं नाशयेन्नात्र संशयः २९०

रसायनसौ, उपदंशे।

भाषा—जायफल १ भाग, जावित्री २ भा., तज ३ भा., पत्रज ४ भा., इलायची ५ भा., नागकेसर ६ भा., अकलकरा ७ भा., शिंगरिफ १० भा., रसकर्पूर १२ भा., सबको खरलमे घोटकर तैयारकरलेना, फिर इसकी २ रत्ती शक्करकेसाथ खिलाकर गरमपानी पिलाना। इसप्रकार सायंप्रातः दोनोंसमय चौदहदिनतककरना, पथ्यमे नमकबिना गेहूंकीरोटी घीके साथ खानेसे उपदंशकृतसमस्तविकार और सन्धिवायु इनको यह रस दूरकरताहै इसमे सन्देहनहीं ॥ ७२ ॥

७३ कर्पूररसः (सप्तमः)
(केशरादिवटी)

शुद्धसूतं समं कुर्यात्प्रत्येकं गैरिकं सुधीः।
इष्टिकां खटिकां तद्वत्स्फटिकां सिन्धुजन्म च।
वल्मीकं क्षारलवणं भाण्डरञ्जकमृत्तिकाम्।
सर्वाण्येतानि सञ्चूर्ण्य वाससा चापि शोधयेत्॥
एभिश्चूर्णैर्युतं सूतं यामयामं विमर्दयेत्।
तच्चूर्णसहितं सूतं स्थालीमध्ये परिक्षिपेत्॥२९३
तस्याःस्थाल्यामुखे स्थालीमपरांधारयेत्समाम्।
सवस्त्रकुट्टितमृदा मुद्रयेदनयो र्मुखम् ॥२९४॥
संशोष्य मुद्रयेद्भूयोभूयः संशोष्य मुद्रयेत्।
सम्यग्विशोष्यमुद्रां तां स्थालीं चुल्ल्यां निधारयेत्
अग्निं निरन्तरं दद्याद्वासरदिनचतुष्टयम्।
अङ्गारोपरि सयन्त्रं रक्षेद्यत्नादहर्निशम्॥२९६॥
शनैरुद्घाटयेद्यन्त्रमूर्ध्वस्थालीगतं रसम्।
कर्पूरवत्सुविमलं गृह्णीयाद्गुणवत्तरम् ॥२९७॥
तद्देवकुसुमचन्दनकस्तूरीकुङ्कुमैर्युक्तम्।
खादन् हरति फिरङ्गं व्याधिं सोपद्रवं सपदि॥
विन्दति वह्निदीप्तिं पुष्टिं वीर्यं बलं विपुलम्।
रमयति रमणीशतकं रसकर्पूरसेवकः सततम्॥
अनेन विधिना खादेन्मुखे शोथं न विन्दति।
गोधूमचूर्णं सम्नीय विदध्यात्सूक्ष्मकूपिकाम्॥
तन्मध्ये निःक्षिपेत्सूतं चतुर्गुञ्जामितं भिषक्।
तत्सद्गुटिकां कुर्याद्यथा न स्याद्रसो बहिः॥
सूक्ष्मचूर्णं लवङ्गस्य तां वटीमवधूलयेत्।
दन्तस्पर्शो यथा न स्यात्तथा तामम्भसा गिलेत्
ताम्बूलं भक्षयेत्पश्चाच्छाकाम्ललवणांस्त्यजेत्।
श्रममातपमध्वानं विशेषात्स्त्रीनिषेवणम् ३०३॥

भा. प्र., चि. क., र. र. दी., र. सु., ध., रसायनसं., वै. र., आ. प्र., र. सा., र. कौ., फिरङ्गाधिकारे। पारदप्रकरणेच 'अनेन विधिना खादेन्मुखेशोथन्नविन्दति, इत्यादिपाठो रसकौमुद्यामधिकोदृश्यते।

भाषा—शुद्धपारा, गेरू, ईंट, खडियामिट्टी, फिटकड़ी, सैन्धव, दीमककीमिट्टी, रेह, कावीस (बर्तन रंगनेकी मिट्टी) इनसबको समभागलेकर कपड़छानकरले फिर पारामिलाकर एकपहरतकमर्दनकरे। इनसबको कपड़मिट्टीकीहुईहांडीमे रखकर दूसरीहांडीसे मुंहबंदकर सातकपड़मिट्टीदेना, प्रत्येककपड़मिट्टी सुखासुखाकरकरना। जब कपड़मिट्टीबिलकुलसूखजाय तब चूल्हेपर रखकर दोपहरतक साधारण आंचदेकर फिर तीक्ष्णकरदे। चारदिनतक आंचबीचमे बंदनहोनीचाहिये। फिर चूल्हेहीपर पड़े२ स्वाङ्गशीतलहोनेदेना। स्वाङ्गशीतलहोनेपर धीरे २ उसको उघाड़कर ऊपरकी हंडीमे कपूरके समानलगाहुआरस निकालकर शीशीमे रखदेना। फिर लौंग, चन्दन, कस्तूरी, केसर इनको पानीमे पीसकर गोलीबनाकर उसकेभीतर तीन या चार रत्ती रसकर्पूर देकर बंदकर निगलवादेना। अथवा गेहूंके आटेकोसानकर उसकीएककूपिकाऐसीबनाकर उसकेभीतर ४ रत्ती रसकपूर इसतरहडाले जिसमेकि बाहरकिसीतरहनपड़े फिर उसकामुंहबन्दकरदे और उसको लौंगकेचूर्णमे रखकर इधरउधर पलटकर इसतरहनिगलजावे कि दांतोंमे न लगे। अगरननिगलाजायतो पानीकेसाथ निगलवादे, ऊपरसेपान खिलादे। शाक, खटाई, नमक, श्रम, धूप, रास्ताऔरस्त्रीसेवन इनको छोड़देतो यह कर्पूररस उपद्रवोंकेसाथ फिरङ्गव्याधिको दूरकरताहुआ अग्निदीप्ति, देहपुष्टि और बलको करताहै। इस-

कानिरन्तरसेवनकरनेवाला आदमी सैकड़ों स्त्रियोंके-साथ सम्भोग करसक्ता है ॥ ७३ ॥

७४ कर्पूररसः (अष्टमः)

गैरिकतुवरीस्फटिकासैन्धवगडजं रजः कुडवम्।
प्रत्येकं दृढहण्ड्यामाधायास्योपरि रसः स्थाप्यः
कुडवमितोऽथतदूर्ध्वेदेयाहण्डीतदास्यायतमुरवी
अथ तत्सन्धे मुद्रा
कृत्वा तदधो हुताशनो ज्वाल्यः २०५॥
अर्मणपङ्कमितैः दारुभिरन्यूनातिदुर्बलस्थूलैः।
अग्निं क्रमेण दद्यादुल्दर्शितनरमेना द्विनिशम्
तदनु ततो यन्त्रवराद्युक्त्या कर्पूरसन्निभं सूतम्।
आदाय काचपात्रे निधाय नवसादर दद्यात्
सम्मर्द्य चाथ कार्पटर्धार्मेणसम्मितैः पचेद्रसम्।
चुल्लीडमरुकमध्यं वितस्तिचतुरङ्गुलानकार्य तु
कर्तव्यं क्रमदहनं तदधः प्रज्वालयेन्मध्यम्।
शशिधवलमुपरिलग्नं युक्त्या संगृह्य रक्षयेद्यत्नात्
वल्लं वल्लार्धं वा गुडेन जीर्णेन रोगिणे दद्यात्।
दुग्धौदनं तु पथ्यं देयं तस्मै च ताम्बूलम्२१०॥
हरति समस्तं रोगं कर्पूराख्यो रसो नृणाम् २११
फिरङ्गकरिकेसरी सकलकुष्ठकालानलो-
ऽखिलव्रणविनाशकृद्व्रणजगदपूर्तिप्रदः।
सुवर्णसमवर्णकृद्दलहुताशतेजस्करः॥
समस्तगदतस्करो रसपतिः स कर्पूरकः २१२॥

आ प्र, ह यो त, टी, इष्टे १ टीकरानन्दे शुद्ध कर्पूर, अनन्तमूल, रक्तचन्दन, कदलीकन्दरज, कङ्कोल, कस्तूरिका, कुङ्कुमैलालवङ्गपुराणि, अनुपानत्वेनाधिकतया शोभितानि, कामकलायां तानि उचितानि च।

भाषा—गेरू, फिटकरी, खड़िया, सेन्धव और खारीनमक अथवा साभर इनका चूर्ण १६ सोलहतोले लेकर सबका चूर्णकरके कपड़मिट्टीकी हुई हण्डीमें आधाचूर्ण नीचे बिछाकर थोड़ासा उसमें गढ़ा करके उसमें १ कुडव पारा रखकर उसपर धीरेसे बचेहुए चूर्णको रखदेना। हण्डीपर मुहबि-सकर बराबरकीहुई दूसरीहण्डी रखकर ७ कपड़-मिट्टी सुखासुखाकरकरदेना और धूपमें यहांतक सुखाना कि नमी की शङ्का बिल्कुल न रहजाय। फिर उसको चूल्हेपर रखकर अग्निजलाकर ६ मन बेर अथवा खैरकी लकड़ियोंकी आग दोदिनतक इस अन्दाजसे देना कि लकड़ियें दोदिनमें खलास हों, लकड़िया न बहुतमोटीहों और न बहुत पतली-हों, अग्नि चारपहरतकसाधारण देना। फिर १२ पहर स्वस्तीस्पदेना। स्वाङ्गशीतल होनेपर युक्तिसे हण्डीको खोलकर ऊपरवाली हण्डीमेंसे कपू-रकेसदृश लगेहुए पारेको निकालकर उसकी बराबर बारीक पिसाहुआ नोसादर डालकर एक-दोपहर खरलमर्दनकरना फिर उसको दोचार कपड़-मिट्टीकीहुईहण्डीमें डालकर ऊपरदूसरीहण्डी उल्टी रखकर तीन चार कपड़मिट्टीसे सन्धिबन्दकरके सुखा-लेना। इसको चूल्हेपर १ बालिस्त ऊंचीरखकर क्रमसे (मन्द, मध्य) आंचमनलकड़ी की इसतरह आंचदे कि ये दिनभरमें समाप्तहों। ध्यान रखना चाहिये कि इसमें नोसादर पड़ा हुआहै वह जब पिघलताहै तब उसमेंसे एकतरहकी बाष्प (गैस) निकलाकरतीहै वह तेज अग्निहोनेसे सम्पुटकी मुद्राको शिथिल करके बाहर निकलने लगेगी। इस-लिये पहिले पहर—डेढपहर बहुतहीमन्द आंच देना जिसमें कि नोसादर नीचेसे उड़कर हण्डीके आजू-बाजूमें लगजाय, इसके बाद मध्यआंचदेंगेतो पारा उड़कर ऊपरको हण्डीमें लगजायगा और नोसादर आजूबाजूमें रहजायगा। ऊपरलगेहुए कपूरसदृश-रसको युक्तिसे उठाकर धररक्खे, इसकी २ रत्ती अथवा १½ रत्ती पुराने गुड़के साथ देनेसे फिरङ्ग-जानितकुष्ठ और तमामउपद्रव तथा व्रणोंको दूरकरके मन्दाग्नि, वर्णहानि इनको नष्टकरताहै और इसे वाजीकर औषधियोंके साथदेनेसे अत्यन्तवाजी-करहै ॥ ७४ ॥

७५ कर्पूररसः(नवमः)

टङ्कण मधु लाक्षा च ऊर्णा गुञ्जा गुडो रसः।
मर्दयेद् भृङ्गजद्रावैर्दिनैकञ्च घर्मेत्पुनः॥२१३॥

ध्मातो भस्मत्वमायाति शुद्धः कर्पूरसन्निभः ।
गुरुमार्गेण संसेव्यः फिरङ्गान्तकरो रसः २१४॥
गोधूमचूर्णमध्यस्थंकृत्वा शोधस्तु विन्दति ।
दन्तस्पर्शो यथा न स्यात्तथा तमम्भसा गिलेत्

र कौ., र. ध, र म, यो म, भा वि, र च., फिरङ्गे ।

टि०—रसमञ्जर्यां भृङ्गकुद्राणैरित्यस्य स्थाने भूगजद्रावैरिति पाठो दृश्यते, तत्र लेखकप्रमादात् सम्भूतश्चेत्तदा तु तत्र न क्वापि चर्चा, यदा तु ग्रन्थकारेण स्वयमेव पाठो लिखितस्तर्हि भूगजशब्देन भूनागा प्राह्यास्ताम्रशरीरस्यातिशुद्धताम्रस्य सत्वेन तस्य केवलस्यापि कुष्ठादिहरणेऽव्याहतशक्तिमत्त्वात् तद्दान मदनुसारमेव । रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे दिनैक च धमेत्पुन इत्यस्य स्थाने दिन सम्पुटमागम इति पाठो दृश्यते, स च साधीयानिति निस्पष्टमेव ।

भाषा—सुहागा, शहद, लाख, ऊन, गुञ्जा, गुड और पारा येसबसमभागलेकर खरलमे घोटना फिर भांगरेकेरससे एकदिनभावना देकर अन्धमूषामे रखकर धमनकरना । जब मूषामे सफेद लपटनिकलने लगे तभी उतारकर रखदेना, शीतल होनेपर कपूरके समानसफेदभस्म निकालकर रखलेना । रसतत्त्ववेत्ता श्रेष्ठवैद्योंके कथनानुसार इसफिरङ्गनाशक रसका सेवनकरना, अन्यरसकपूरोंके खानेकाजो विधानहैउसतरह खानेसेमुहमे शोथनहीहोताहैमे गेहूंके आटेकी या लौंगकी पूपिकामे लपेटकर । इसको पानीकेसाथ इसतरह निगलनाचाहिये कि यह रस दांतोंको न लगे ॥ ७५ ॥

७६ कर्पूररसः (दशमः)

कर्पूरकं शङ्करनीर्यजातमेलालवङ्गोषणजातपत्र्यः
आर्द्रस्य नीरे त्रिदिनं विमर्द्य
टङ्कप्रमाणास्य वटी प्रयुक्ता ॥२१६॥
अवलेह्य नित्यं घृतमाक्षिकाभ्यां
दुग्धौदनं पथ्यमलं प्रदद्यात् ।
नरस्य कुर्याच्च मनोज्ञरोग-
फिरङ्गरोगादिविनाशमाशु ॥२१७॥

चि क., उपदंशे ।

भाषा—रसकपूर, इलायची, लौंग, त्रिकटु, जावित्री, येसब समभागलेकर खरलमे; बारीकचूर्णकरना फिर अदरखके रसकी ३ दिनतक भावना देकर चार ४ माशेकी गोलियें बनालेना । इनमेसे प्रतिदिन १ गोली घृत और शहदमे लपेटकर खाना पथ्यमे दूधचावलखाना, इससे उपदंश (फिरङ्ग) वगैरहरोग बहुतशीघ्र नष्टहोतेहैं ॥ ७६ ॥

७७ कर्पूररसः (एकादशः)

पिष्टं पांशुपटुप्रगाढममलं वज्र्यम्बुना नैकशः,
सूतं धातुयुतं खटीकवलितं तं सम्पुटे रोधयेत् ।
अंतःस्थं लवणस्य तस्य च तले प्रज्वाल्य वह्निं दृढा
द्रसम ग्राह्यमथेन्दुकुन्दधवलं भस्मोपरिस्थं शनैः
तद्गुञ्जाद्वितयं लवङ्गसहितं प्रातः प्रभुक्तंनृणा,
मूर्ध्नं रेचयति द्वियाममसकृद्रेपं चलं शीतलम् ।
एतद्धन्ति च वत्सराग्रधिविषं षण्मासिकं मासिकं
शैलोत्थं गरलंमृगेन्द्रकुटिलोद्भूतश्वतात्कालिकम्

र. स, र म., र क, र का, यो म, र सु, र का, र च, रसधामधेनावेतस्मिन् स्थाने सुधानिधिरितिनाम स्थापितम् ।

भाषा—रेतेहनमक (अभावमे रेह) और पारा समभाग लेकर सेहुण्डके दूधकेसाथ खूब घोटकर गोला बनालेना, खड़ियामिट्टीकीमूषाबनाकरइसमे गेरू नीचे बिछाके ऊपर गोलेको रखदेना और ऊपरदूसरेगेरूसेढककर दूसरेखड़ियाके मूषेसेबंदकरदेना । और इसे (मूषाको) हांडीके भीतर रखकर ऊपरसे नमकसे दबाकर मुहघिसीहुई दूसरीहांडी ऊपरसे उलटीरखकर कपडमिट्टीसे संधि बंदकरदेना । सूखनेपर हांडीको चूल्हेपर रखकर दोदिनतक तीव्र अग्निदेना, शीतलहोनेपर ऊपरलगीहुई चन्द्रमाके समानउज्ज्वल भस्मको लेकर रखलेना । इसरसमेसे ६ रत्तीलेकर ७–८

लौंगको पानीमें घीसकर कूपीजैसीबनाकर उसमे रखकर प्रातःकालखाना । दोपहरतक या दोपहरकेबाद इससे जुलाब होगा और प्यासलगेगी तबजरूरत थोड़ाथोड़ा ठंढा पानी पीना चाहिये । इसके सेवनकरनेसे १ वर्ष, ६ महीना १ महीनासे शरीरमे रहाहुआ विष, शैलोत्थविष (सोमल हरिताल वगैरह) सर्पविष और बिगड़ेहुए सिहकी दंष्ट्रादिजातविष, वनावटीविष येसब नष्ट होजातेहैं ॥ ७७ ॥

७८ कर्पूरोरस :(द्वादश:)

खटीइष्टिगैरिकावल्मीमृत्तिका सैन्धवं समम् ।
भागद्वयमितो गन्धो रसभागद्वयं स्मृतम्३२०॥
इण्डिकायां विनिःक्षिप्य पार्श्वेपार्श्वे च खर्परान् ।
दत्त्वाऽथ इण्डिकां दत्त्वा द्विरष्टप्रहरं पचेत्३२१
मृतसूतं तु गृह्णीयाच्छुद्धकर्पूरसन्निभम् ।
कल्कादियोगितं कृत्वा निर्गिलेदुपदंशके ३२२॥

र. म , यो. र., टो , रस चि , उपदंशे ।

टि०—रसचिन्तामणौ भागद्वयमितो गन्धो रसभागद्वयं स्मृतम् इत्यत्र भागत्रयमिदं क्षणं रसो भागद्वयोन्मितः इति पाठो दृश्यते तत्रैव फलभागे " पुष्टयारोग्यप्रदं तीक्ष्णं कामनीयं सुखावहम् । बलप्रदं विशेषेण दीर्घायुःकारकं परम् ॥ इदमेकमही भस्म गृह्णता राजवल्लभम् । हन्ति सर्वमयाश्वैतयद्वद् रसप्रकाशितम् ॥ इति विशेषः ॥

भाषा—खड़ियामिट्टी, ईंट, गेरू, दीमककी मिट्टी, सेन्धानमक येसब एक २ भाग, शुद्धपारा और गन्धक प्रत्येक दो २ भाग, इनसबको खूब बारीक मर्दनकरके कपड़मिट्टी कीहुई हंडीमें निकादे । इसके ऊपर नवीन खपड़े ढकदे और दूसरी हंडीका मुँह घिसकरउसकेउपर उल्टी रखकर ३-४कपड़मिट्टी देकर सन्धिबंद करदेना फिर चूल्हेपर चढ़ाकर क्रमसे मन्द, मध्य और खर इसप्रकार १६ पहर अग्निदेना। स्वाङ्गशीतलहोनेपर बहुत आहिस्तेसे यन्त्रका मुह उघाड़कर ऊपरलगेहुए रसको धीरजसे निकाले । यदि ऊपरसे गिरकर खपड़ोंपर पड़जायतो उसकोभी लेलेना इसीलिये ये खपड़े हंडोमे दिये जाते हैं इनका औरकोई प्रयोजननहीं है ॥ ७८ ॥

७९ कर्पूरोरसः (त्रयोदशः)

नवभागो भवेत्सूतः स्फटिका दशभागिका ।
पटोरेकादशप्रोक्ताः रुद्घाथ द्वादश क्रमात्
सिन्धोस्त्रयोदशं भागं जम्बीराम्लेन मर्दयेत् ।
पातनायन्त्रयोगेन यामकानां चतुष्टयम् ३२४॥
गुञ्जामात्रं तु दातव्यं लवणाम्लविवर्जितम् ।
सर्ववातोद्भवान् रोगान् व्रणरोगानशेषतः ॥
निहन्ति सप्तरात्रेण योगोऽयममृतोपमः ३२५

र. यो स , धा., र. र की , उपदंशे ।

भाषा—पारा ९ भाग, फिटकरी १० भाग, खारीनमक ११ भाग, खड़ियामिट्टी १२ भाग, सेन्धा १३ भाग., इनसबको इकट्ठेकर जम्भीरीके रससे १ दिनमर्दनकरके सुखालेना फिर कपड़मिट्टीकीहुई हंडीमें डालकर मुहबन्दकर चारपहरकी अग्निदेना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर १ रत्तीभर इसको लौंग वगैरह किसीभी चीज़मे फाजलितकरके देनेसे समस्तवायुरोग और तमामव्रण इनको यह सातरोज़मे नष्टकरताहै । यह अमृतके जैसायोगहै इसमे नमक और अम्लपदार्थ वर्जित हैं ॥ ७९ ॥

८० कर्पूरोरसः (चतुर्दशः)

सैन्धवञ्च नवसारचूर्णं
स्फाटिकेयपिचुना नियोजितम् ।
शुद्धपारदपलैकमानकं
चित्रमूलरसमर्दितं दिनम् ॥३२६॥
एतन्निहितं पिधाय बुद्धिमाँ-
ल्लवणवालुकायन्त्रमध्यगम् ।
पाचयेद्धवति वासरार्धके
पूर्णचन्द्रसदृशं तु शोभनम् ॥३२७॥
वल्लमात्रमवभोज्यरोगिणं
शूलवातगजमस्तकेसरी ।
सर्वरोगहरयोगमुत्तमं
तैलमम्लपटुजान्विवर्जयेत् ॥३२८॥

स्वादुयुक्तघृतभोज्यभेषजं
गोपनीयमिदमुत्तमं मतम् ॥
गन्धकाक्तनवनीतेन वर्तिना घृतमाहरेत् ३२९॥
तद्घृतं सेवयेन्नित्यं सूतदोषेषु पूजितम् ॥
सूतदाहे तालुदाहे कूष्माण्डरससेवनम्॥३३०॥
तथा कुमारीं रम्भां च योजयेत्सूतदोषनुत् ॥
तथा निम्बस्य तैलेन पानलेपनयोगतः ३३१॥
वृ. यो. त., उपदंशे ।

भाषा—सेन्धानमक, नोसादर, सुहागा और फिटकड़ी येसब प्रत्येक एक १ तोले, शुद्धपारा ४ तोले, इनसबको इकट्ठेकर चित्रकके रस अथवा क्वाथसे एकदिन घोटकर सुखाले; खूब सूखनेपर सम्पुटमे बन्दकर हंडीमे रखकर लवण अथवा बालूसे ढकदे और हाडीको ४ दिनतक अग्निदेवै । स्वाङ्गशीतलहोनेपर ऊपरकी हांडीमे लगेहुए कर्पूरसदृश इसरसको निकालकर रखलेना इसको ३ रत्ती देनेसे तमामरोगोंका नाश करताहै इसमे तैल, अम्ल और लवण ये वर्जितहैं । स्वादु और मिष्टान्न भोजन करावे । इसरसकर्पूरके देनेसे कदाचित् मुखपाक या व्रणवगैरह उपद्रवहोजाय तो गन्धकमे घी मिलाकर उसको कपडेपर पोतकर उसकी बत्ती बनाकर तैलको निकालकर उसतैलको यथाविधि दूधमे सेवनकरानेसे पारदजनित समस्तदोष दूर होते हैं । यदि पारेसे शरीरमे दाहहो या तालुदाहहो तो कूष्माण्डका रसपिलावे अथवा कुमारी, केला इनका रस पिलावे । शरीरमे दाहशान्त्यर्थ निम्बकातैल लगावे और पिलावे ॥ ८० ॥

८१ कर्पूरोरसः (पञ्चदशः)

रसगन्धौ च कर्षांशावर्द्धकर्षञ्च खर्परम् ।
विमर्द्य सप्त घस्रांश्च कुमारीरसतो बुधः ३३२॥
वालुकायन्त्रगं पाच्यमष्टप्रहरसङ्ख्यया ।
रसः कर्पूरनामायं फिरङ्गादिनिषूदनः॥३३३॥
र. रा., उपदंशे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक एक १ तोला, खर्पर ६ मासे लेकर सबको कुमारीके रसमे ७ रोजमर्दनकर और सुखाकर वालुकायन्त्रमे आठ पहरकी आंचदेनेसे कर्पूररस तैयार होगा । यह फिरङ्गादि रोगोंको यथोचितानुपानकेसाथ देनेसे अवश्यही नष्ट करताहै ॥ ८१ ॥

८२ कर्पूरोरसः (षोडशः)

खटिकास्फटिकालवणञ्च समं
वनमृद्दलदिष्टिरजोगिरिजम् ।
तलभाण्डधृतः स्फटिकोदरगो
रसराजवरो डमरूपिहितः ॥ ३३४
तलखर्परकेपिहितोनिहितो
विहितः सकलामयनाशकरः ।
रतिभोगपुरन्दरसुन्दरम-
न्दिरमन्दरकन्दरकंमुदितः ॥ ३३५ ॥
घनसारतुषारसुमौक्तिकलता
मृतराशिशशाङ्ककलाधवलः ।
कदलीनवकन्दकलाकलितो
मृगनाभिसुचन्दनकुङ्कुमयुक् ॥
सममेललवङ्गकुरङ्गपुरी-
युत एष मुदं तनुते त्वशिनः ॥ ३३६ ॥
र. का., वार्तिकाणे ।

भाषा—खड़ियामिट्टी, फटकड़ी, सेन्धानमक, दीमककीमिट्टी, ईंटकाचूरा और गेरू येसब समभागलेकर खूबबारीक पीसकर कपड़मिट्टीकीहुई हाडीमे बिछाकर फटकड़ीकी मूषाबनाकर उसपर रक्खे और उसमूषामे पूर्वचूर्णकी बराबर पारा डालदे और मूषाका मुह बन्दकर उसके ऊपर खपड़े रखदे और दूसरीहाडीको उसके ऊपर रखकर ३-४ कपड़मिट्टीकर खूब सुखाकर चूल्हेपर चढ़ाकर १६ पहरकी अग्निदेवै । स्वाङ्गशीतलहोनेपर आहिस्तेसे हंडीको उघाड़कर उसमेंसे कपूरके माफिक लगेहुए पारेकोलेकर रखलेवै यदि कुछ खपड़ोंपर चढ़ाहोयतो उसकोभी लेलेना । इसको पकेहुए केलेके नये कन्दके टुकड़ेमे अन्दर १ रत्ती डालकर उसपर कस्तूरी, चन्दन, केसर, इलायची, लौंग और

यङ्गभस्म येसब प्रमाणसे खालकर खानेसे स्त्रियोंमे अत्यन्तहर्षकेयुक्त वाजीकरण होताहै और सतद्रोगानुपानकेसाथ खानेसे उन २ रोगोंको दूर करता है ॥ ८२ ॥

८३ कर्पूरोरसः (सप्तदशः) (सुधानिधिरसः)

स्फटिका खर्परिकेष्टा वल्मीकं गैरिकञ्च धूमरजः स्नुग्दन्तीक ग्रु स्वरसैः सूतं दद्यं सल्ले॥३३७॥
सम्मर्द्य घस्रमेकं घर्मे शुष्कं विधाय परिपिष्टम् । स्थालीमध्ये चूर्णित सैन्धवमध्ये क्षिपेद् द्विगुणे
तदपिनिरुध्यान्त्युच्चैरत्युच्चैश्चापि पक्वघटशकलैः स्थालीमन्यापूर्णं मुखतो रुध्यात्कपर्दभस्मभरैः
मृत्कर्पटैश्च लेपः कार्यः स्थाल्योर्मुखादितो भूयः छायामध्ये शुष्कं पूर्वं तीव्रातपे पश्चात् ३४०॥
कुर्याद्भस्मकमेतद्धुल्हीस्थभाण्डमध्यगतंगतम् । आगलमस्याः पिठयाः पूरितमनु वालुकापूरैः
सुदृढः क्रमाद्विदानं कुरुष्व दशपञ्चयामपर्यन्तम् ऊर्ध्वस्थालीगर्भात्सूतं शीताद्वरेच्छनकैः ३४२
शतिगुञ्जमितं सुरसुमनोऽमी रसेश्वरश्चगृह्णीयात् । यःपिबति शीतमुदकं यामयुग्मं तं विरेचयति
अभिनतगरपण्मासत्रिकद्विकैकमासमासिलिमिषम् सर्वं निहन्ति सहसा शिवचीर्यश्चक्तिसामध्यात्
कुष्ठानिपातरक्तं जठरधुदावर्तमामवातरुजः ॥ अपहरति सप्तदिवसैः सुधानिधिः सुधोदन्वान्

र. का,

भाषा—फटकरी, खपड़े, ईंट, दीमककीमिट्टी, गेरू और गृहधूम येसब समभाग लेकर सबकी बराबर पारामिलाकर थूहरकादूध, दन्ती और कडुवा (रेवनचीनी) केरस अथवा काथोंसे क्रमसे एक-एक दिन मर्दनकरके खूब सुखाकर पीसडाले । फिर इसपिसीहुई दवासे दुना सेन्धानमकपीसकर कपड़-मिट्टीकीहुई हांडीमे आधा बिछाकर इसपिसीहुई-दवाको उसपर बिछाकर बचाहुआनमक ऊपरसे बिछाकर दबादेना फिर खपड़ोंसे ढककर दूसरी-हांडीको मुखपर उल्टीरखदेना और कौड़ीकीभस्म पानीमे सानकर हण्डियोंकी सन्धि बन्दकर ऊपरसे २—४ कपड़मिट्टी लगाकर छायामे सुखालेना । फिर एकदोपहर धूपमे रखकर वालुकायन्त्रमे रखदेना यन्त्रमे बालू हांडीकेगलेतक भरना । फिर क्रमसे मन्द, मध्य और खर, १५ प्रहरकी आंचदेवे । स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपरकीहंडीमे लगेहुए रसको निकालकर रखछोड़ना इसमेसे ३ रत्ती रसको सौंगकी गोलीमे रखकर ठंढेपानीसे निगलजाय दोपहरतक इससे रेचनहोगा । बरस, ६ मास, ३ मास, २ मास १ मासका खाया हुआ जहर अथवा गर (बनावटी जहर) बहुत शीघ्र नष्ट होताहै कुष्ठ, वातरक्त, जठर, उदावर्त, आमवात इनसबको ७ दिनमे यह सुधानिधि रस दूर करताहै ॥ ८३ ॥

८४ कर्पूरोरसः (अष्टादशः)

विशुद्धं रसमादाय काचकूप्यां विनिःक्षिपेत् । चतुर्गुणं बलिद्रावं दत्त्वाङ्गारेष्वधिक्षिपेत्३४६
व्यजनेन धमेदग्निं धूमाच्छ्वासं च रक्षयेत् । शलाकया लोहमय्या मध्येमध्ये च चालयेत्
गन्धसारे क्षयं याते रसे कुन्देन्दुसन्निभे । दृष्टेऽवतारयेत्कूपीं कूपी न्युब्जां विधाय च ३४८
रसचूर्णं समाहृत्य तत्समानञ्च सैन्धवम् । मिश्रय्य सिकतायन्त्रे प्रहराभ्यांविपाचयेत्३४९
कूपिकामुखसंलग्नं रसं कर्पूरमाहरेत् । औपदंशिकरोगादौ स्वानुपाने नियोजयेत्३५०

र. क,

भाषा—विशुद्धपारेको आतशी शीशीमे डाल कर उसमे चतुर्गुणित गन्धककातेजाब डालकर अङ्गारोंपर रखदे और पङ्खेसे धौंकताजाय, बीच बीचमे लोहेकी शलाकासे चलाताजाय । तेजाब जल जाय और शीशीमेसे धुआ निकलना बिलकुल बन्द होजाय तब लोहेकी शलाकासे ऊपरको उठावे, जब पारेकी सफेद भस्म होजाय तब शीशीको सड़सीसे उठाकर चीनीके पात्रमे पलटले, इसकी सफेदसफेद

शलाकाएं दिखाईदेंगी इसके बराबर सैंधानमक डालकर आतशी शीशीमे रखकर मुंहबंदकर वालुकायन्त्रमे दोपहरकी आंच देनेसे तमामरस उड़कर शीशीके मुंहपर लगजायगा और नमक नीचे रह जायगा, ऊपरलगेहुए रसको लेकर शीशीम रखले। इसकी १ रत्ती अथवा ½ रत्ती लौंग वगैरह अनुपानकेसाथ देनेसे उपदंशके तमाम विकारोंको दूर करतीहै ॥ ८४ ॥

८५ कर्पूरोरसः (ऊनविंशः)

संशुद्धं पारदं कृत्वा पूर्वयुक्त्या तु पट्पलम् ।
शरावस्थं ततो विंशत्पलानि शुभगैरिकम् ३५१
लवणं तत्तृतीयांशं सौराष्ट्री लवणाधिका ।
तत्रादौ गैरिकार्द्धस्य चूर्णं स्थाल्युदरे क्षिपेत्
पश्चाच्छेषं गैरिकादि चूर्णं तदुपरि न्यसेत् ।
तस्योपरि शरावस्थं तं सूतं धारयेद्बुधः ३५३॥
तत्पार्श्वे खर्परं दत्त्वा हित्वा रसशरावकम् ।
यत्पूर्वं ततोऽन्याश्च स्थालीं दत्त्वा च घर्षिताम्
खटिकाभिस्तयोरास्यसन्धौ मुद्रां प्रदापयेत् ।
एवं डमरुकाकारं यन्त्रं कृत्वाऽग्निना पचेत्३५५
चुल्ल्यामारोप्य विधिना यावद्यामांश्चतुर्दश ।
स्वाङ्गशीतलमादाय तद्रसम पुलकोज्ज्वलम् ॥
युक्त्या निगृह्य तत्सर्वं काचकूप्यां विनिःक्षिपेत् ।
दृढं मृद्वस्त्रलिप्तायां तन्मुखं मुद्रितं भवेत् ३५७
वालुकायन्त्रगां तां च कूपीं सम्पाचयेद्ध्रुवम् ।
क्रमाग्निना पुनस्तद्वत्प्रहरांश्च चतुर्दश ॥३५८॥
स्वाङ्गशीतलमादाय कूपीकण्ठगतं रसम् ।
कर्पूरपुलकाकारं सूर्यकान्तमणिप्रभम् ॥३५९॥
कर्पूरेण समं भक्ष्यं सेव्यमानं रसायनम् ।
द्वित्रिवल्लमितश्चैव रसं कर्पूरसंज्ञकम् ॥ ३६० ॥

यो. म.

भाषा—६ पलपारेको एकशरावमे रक्खे, फिर २० पल गेरू और गेरूका तीसराहिस्सा नमक औरनमकसेज्यादाफिटकरी लेकर सबका अलग अलग चूर्णकरलेना और तीनोंके दोदोभागकरके रखना फिर एक कपड़मिट्टीकीहुई हण्डीमेक्रमसे तीनोंका एकएकभाग बिछाकर ऊपरशरावमे ६ पलपारेको रखकर उसके ऊपर बाकीबचेहुए तीनोंभागोंको रखदे अर्थात् पहिले फिटकड़ी फिर नमक उसके ऊपर गेरू बिछाकर नये खपड़ोंसे ढकदे फिर ऊपरसे दूसरीहंडी रखकर सन्धिको ३—४ कपड़मिट्टीसे बंदकर सुखाकर चूल्हेपर १४ पहरकी आंचदेना स्वाङ्गशीतल होनेकेबाद युक्तिसे ऊपरकी हंडीमे लगेहुए रसको उतारकर कपड़मिट्टीकीहुई आतशीशीशीमे रख वालुकायन्त्रमे २४ पहरकी आंचदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर शीशीके मुंहपर लगेहुए रसको निकालकर शीशीमे रखछोड़े, इसमेंसे ३ रत्ती या ६ रत्ती योग्यतानुसार कपूरकेसाथ देनेसे रसायनका कामकरताहै ॥ ८५ ॥

८६ कर्पूरोरसः (विंशः)

शुद्धसूतं चतुःसद्धयपलं खर्परके दृढे ।
क्षिप्त्वा तत्खर्परं युक्त्या चुल्ल्यामारोप्य पाचयेत्
पुनर्नवामूलरसं क्षिप्त्वाक्षिप्त्वा क्रमाग्निना ।
तावत्प्रमाणं स्वरसं देयं मज्जति पारदः ३६२॥
एवं तावद्रसं देयं यावत्तद्भस्मतां व्रजेत् ।
हठाग्निं नैव कुर्वीत भिषग्रसविचक्षणः ॥
एवं सिद्धो भवेद्रम्यो रसः कुन्देन्दुसन्निभः३६३

यो. म.,

भाषा—४ पल शुद्धपारेको नईमिट्टीकी कड़ाहीमे रखकर चूल्हेपर रख बहुतमन्दअग्नि जलावे और उसमे पारेके डूबनेतक पुनर्नवा (इटसिट) की जड़कारस भरदे और आंचलगातांजाय रस सूखनेपर उतनाही रस बारबार देताजाय जबतककि पारेकी भस्मनहोजाय भस्महोनेपर इसको निकालकर रखछोड़े यह कुन्दकेफूल अथवा चन्द्रमाके सदृश सफेदभस्म होतीहै इसमे कदापि भूलकरभी नहीं देना ॥ ८६ ॥

८७ कर्पूररसः (एकविंशः)

द्विपलौ रसकासीसौ ताभ्यां तुल्यं तु सैन्धवम् ।
इष्टिकायाः पलं चूर्णं पारावतमलेन च॥३६४॥
धत्तूरलकुचद्रावैः सम्मर्द्य घटयन्त्रके ।
पाचयेदर्कयामं तु कर्पूरं भवति ध्रुवम् ॥
त्रिवारं मर्दयेदेवं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥३६५॥

र. क. यो ,

भाषा—शुद्धपारा और कासीस प्रत्येक एक १ पल, सैन्धव २ पल, ईंटकाचूर्ण १ पल, इनको इकट्ठे मर्दनकर कबूतरकी विष्ठा, धतूरा और बडहर इनप्रत्येकके रसमें एकएकदिन मर्दनकर डमरूयन्त्रमें चढकर १२ पहरकी आंचदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपरकी हंडीमें लगेहुए रसको निकालकर फिर दोवक्त और इसीतरह उडावें फिर यथानुपानसे सबरोगोंमें देवें ॥ ८७ ॥

८८ कर्पूररसः (द्वाविंशः)

शुद्धसूतं पलैकं तु कुमारिद्रवसंयुतम् ।
मत्स्याक्षी हंसपादी च किंशुकडपमूलकम् ३६६
अर्कमूलं तु निर्गुण्डी वासा च वज्रवल्लिका ।
कार्पासपुष्पतोयं च धुत्तूरस्य च मूलिका ३६७॥
चित्रकं कासमर्दं च प्रत्येकं च दिनंदिनम् ।
मर्दनान्ते च तं सूतं काञ्जिकैः क्षालयेत्पुनः ॥
तं रसं पातनायन्त्राद् द्विदिनान्ते समुद्धरेत् ।
भाण्डद्वये तु संभृत्य रसं धुत्तूरपेषितम्॥ ३६९
तद्भाण्डस्य त्रिभागं तु सैन्धवैश्च प्रपूरितम् ।
एरण्डपत्रमध्ये तु शुद्धसूतं विनिःक्षिपेत् ।३७०॥
भाण्डद्वयं तु संछाद्य विलेप्याः सप्तमृत्तिकाः ।
पचेद् द्वादशयामांस्तु क्रमेणैव भिषग्वरः ॥
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य रसः कर्पूरतां व्रजेत् ३७१॥

र. ६ यो,

भाषा—शुद्धपारा १ पल लेकर कुमारी मत्स्याक्षी, हंसराज, पलाश और कण्टकीपलाश की जड, आककीजड, निर्गुण्डी, वज्रवल्ली (तिधारी हड्साकल) कपासके फूल, धतूरेकीजड, चित्रक, कसौंदी, इन प्रत्येकके अङ्गस्वरस अथवा काढेसे एकएकदिन मर्दनकर काञ्जीसे पारेको साफकरके दोदिन डमरूयन्त्रमें रखकर आंचदेना। स्वाङ्गशीतल होनेपर पारेको निकालकर एकदिन धतूरेके रससे मर्दनकर कपडमिट्टी कीहुई हांडीके ३ भागोंको पिसेहुए सेन्धवसे भरकर उसपारेके गोलेको एरण्डपत्रसे लपेटकर उसपर रखकर नमकसे हांडीको भरदेना और दूसरी मुहघिसीहुई हांडीको उल्टी रखकर सात कपड मिट्टी करदेना । इसको खुश्कसुखाकर १० पहरतक क्रमाग्नि (मन्द, मध्य और खर) देकर स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपरकी हंडीमें लगेहुए रसको निकालकर रखछोडना । तत्तद्रोगानुपानके साथ देनेसे तमाम व्याधियोंको दूरकरताहै ॥ ८८ ॥

८९ कर्पूररसः (त्रयोविंशः)

कम्पाककाञ्चनीधूर्तकुमारीकाञ्जिकद्रवैः ।
सूर्यभक्ताग्रन्थिनिर्ग्रंथैर्मर्द्यः सूतः पृथक् पृथक्
रसः पलचतुष्कः स्यात्सैन्धवं द्विगुणं मतम् ।
पारदार्धं गैरिकं तु तत्समा शुभ्रमृन्मता ३७३
ऐष्टिकं चूर्णमेकं तु तत्समा स्फटिका स्मृता ।
तद्द्विभागं तु लवणं मर्द्यं जम्बीरजद्रवैः॥३७४॥
तत्सर्वं पारदे क्षिप्त्वा भाण्डमध्ये विनिःक्षिपेत्
ऊर्ध्वं डमरुगं सूतं कैतवद्रवलेपितम् ॥ ३७५ ॥
मृत्पटेन समावेष्ट्य सप्तधा यन्त्रराजकम् ।
चुल्ल्यां पचेच्चतुर्यामं मृदुना वह्निनाग्रतः ३७६॥
यामानष्टौ मध्यमेन चतुर्यामं खराग्निना ।
सिकतस्थं क्षिपेद्भूमौ यामचतुष्टयम् ३७७
स्वाङ्गशैत्यं यदास्य स्यात्तदा यन्त्रं समुद्घटेत्।
तं रसं तु समादाय मर्दयेच्च पुनःपुनः ॥३७८॥
दन्तदर्पणनीरेण सिन्धुवाररसेन च ।
तच्चूर्णं निःक्षिपेच्छिक्यपिटके समके भिषक्॥
मृत्कर्पटेन संवेष्ट्य सप्तधा च पुनःपुनः ।
वालुकायन्त्रमार्गेण पचेद् द्वादशयामकैः॥३८०॥
साधुद्रेणापि यन्त्रेण पचेद्वा पूर्ववत्क्रमः ॥
स्वाङ्गशैत्यं यदा जातं स्वीकृतं चन्द्रनामकम्॥

हन्ति क्षयान्गुल्मरोगान् पीनसश्वासकासकान् ।
तूनीं प्रतूनीं ग्रन्थिश्च वातकुण्डलिशूलनुत् ३८२
उदराणि च सर्वाणि हृद्रोगांश्च तथैव च ।
अशीतिवातरोगांश्च मूत्ररोगभगन्दरान् ३८३॥
पाण्डुकुष्ठान्यशेषाणि पुराणज्वरकामलाः ।
वीर्यवृद्धिकरं पुंसां रतिदं मोदकारणम् ॥ ३८४॥
अनुपानविशेषेण सर्वरोगे प्रयोजयेत् ।
रसायनमिदं दिव्यं रहस्यं परमं विदुः ॥३८५॥

र. क. यो.,

भाषा—अमिलतास, हल्दी, धतूरा, कुमारी, काञ्जी, सोंठ, पिपलामूल इन प्रत्येकके अङ्गस्वरस अथवा क्वाथोंसे मर्दनकिया हुआ पारा ४ पल, सेन्धानमक ८ पल, गेरू और खड़िया दो २ पल, ईटकाचूर्ण और फिटकड़ी एकएकपल, यवक्षार ३ पल, इनसबको इकट्ठेकर जम्भीरके रसमे एकदिन मर्दनकर पारेकेसाथ मिलाकर कपड़मिट्टी दीहुई हंडीमे बिछाकर ऊपरसे दूसरी हंडी जिसमेकि भीतर धतूरेका रस पोतकर सुखाई हुई हो उसे उलटी रखकर सन्धिको सातकपड़मिट्टीसे बदबद धूपमे अच्छी तरह सुखाकर चूल्हेपर चार पहरकी मृदु, आठप्रहर मध्य और चार प्रहर खर अग्नि देना । हंडीके ऊपर पहिले ४ पहर-तक भिगोयाहुआ कपड़ा रखना फिर निकालदेना । सोलहपहर समाप्त होनेकेबाद स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपरकी हंडीमे लगेहुए पारेको निकालकर जम्भीरीनिंबू और निर्गुण्डीके रसोंसे एक १ दिन मर्दनकरके कुछ थोड़ाबहुत सूखजाय तब इसचूर्णको इसकी बराबर गेंहूके आटेकी बाटीमे रखकर कपड़मिट्टी देकर सुखादे । फिर उसीतरह ७ कपड़मिट्टी करके वालुकायन्त्र वा लवणयन्त्रमे रखकर १२ पहरकी आंच देताजाय, स्वाङ्गशीतल होनेपर एकदम वह चन्द्रमाके सदृश उज्वल भस्म होगी यह तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे क्षय, गुल्म, पीनस, श्वास, कास, तूनी, प्रतूनी, ग्रन्थि, वातकुण्डलिका, शूल, समस्त उदररोग और हृद्रोग, अस्सीप्रकारके वातरोग, मूत्ररोग, भगन्दर, पाण्डु, समस्तकुष्ठ, पुरानाज्वर, कामला इनसबको दूरकरके मनुष्योंकी वीर्यवृद्धिको करताहै । रति और मोदका कारणहै, उत्तम रसायनहै और वैद्योंका परमगोपनीय वस्तु है ॥ ८९ ॥

९० कर्पूररसः (चतुर्विंशः)

शुद्धसूतं दिनैर्मर्द्यं कुमारीद्रवसंयुतम् ।
काकमाचीद्रवैश्चैव निर्गुण्ड्याश्च द्रवै र्दिनम् ॥
कासमर्दरसैश्चाह्नि दिनं धुत्तूरकद्रवैः ।
हंसपादशिखद्रावैः प्रत्येकं तु दिनंदिनम् ॥
वज्रवल्या द्रवै र्युक्तं दिनैकेन विभावयेत् ।
एवमष्टदिनं कुर्यात्काञ्जिकैः क्षालयेत्ततः ३८८
तं च सूतं समुद्धृत्य भाण्डे लवणपूरिते ।
तन्मध्ये गोमयं क्षिप्त्वा पूर्वसूतं च निःक्षिपेत्
भाण्डं संघट्टयेत्तत्र धुत्तूररसलेपितम् ।
सन्धिं मृल्लवणै रुद्ध्वा सप्तधा च विशोषयेत् ॥
चुल्यामारोप्य तद्यत्नान्मन्दमध्यखराग्निभिः ।
तद्भाण्डस्योर्ध्वभागं च ह्यार्द्रवस्त्रेण सेचयेत्३९१
एवं द्वादशयामान्ते स्वाङ्गशैत्ये समुद्धरेत् ।
घनसारसमं वर्णं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥३९२॥
वल्लक्रममिदं सेव्यं सिताज्यमधुसंयुतम् ।
वलीपलितकध्वंसि कामदं सुरदं तथा ३९३॥
मेहमन्तर्गतं हन्ति सर्वकुष्ठरुजापहम् ।
वातादिग्रहणीशूलमूत्रघातास्मरीहरम् ॥३९४॥
ज्वरमप्रतिद्वन्द्वं च रतिदं मतिकारकम् ।
रसःकर्पूरनामाख्यः सर्वरोगहरः परः॥३९५॥

र. क. यो.,

भाषा—शुद्धपारेको कुमारी, काकमाची, निर्गुण्डी, कसौंदी, धतूरा, अग्निशिखा, वज्रवल्ली (सिंघारहरसांकल) इन प्रत्येकके अङ्गस्वरस अथवा क्वाथोंसे एकएकदिन मर्दनकर काञ्जीसे धोकर नाककरले । फिर बारीकपिसेहुए नमकसे तीनहिस्से हंडीको भरकर उसके बीचमे ताजे गोबरका गर्त बनाकर उसमें इसपारेको रखकर ऊपर सेन्धानमक

देकर ऊपरसे धतूरेके रससे पुतीहुई हंडीको उल्टी रखकर सन्धिको मिट्टी और लवणसे बंद करके ऊपरसे सातकपड़मिट्टीकरदे । फिर चूल्हेपर रखकर क्रमसे चार४पहर मन्द, मध्य और खर अग्नि देवे । पहिले ४ पहरतक हंडीके ऊपर भीगाहुआकपड़ा रक्खे फिर स्वाङ्गशीतल होनेपर कपूरके सदृश ऊपरकी हंडीमे लगेहुए रसको निकालकर रखछोड़े, इसमेसे तीनतीनरत्ती शक्कर, घी और मधुके साथ देनेसे वलीपलितको दूरकरके काम और सुखको देताहै । पुराना प्रमेह, कुष्ठ, संग्रहणी, शूल, मूत्राघात, पथरी, ज्वर इनको दूरकरताहै । पुष्टि और रतिको देताहै ॥ ९० ॥

९१ कर्पूररसः (पञ्चविंशः)

सूतं चतुष्पलं शुद्धं लवणेन सुसंयुतम् ।
स्फटिका नवसारश्च समभागानि कारयेत् ३९६
कुमारी सुरसाद्रावे मर्दयेद्यामपञ्चकम् ।
पश्चादारोपयेच्चुल्यां शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ३९७
यामद्वयं ततो धीमान् दशयामं खराग्निना ।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य रसराजः प्रकीर्तितः ३९८
सर्वरोगविनाशाय समः सूर्योदये यथा ।
रसः कर्पूरनामायमश्विभ्यां परिकीर्तितः ३९९
वल्लक्रममिदं सेव्यं सिताज्यमधुसंयुतम् ।
वलीपलितविध्वंसि कामदं सुखदं तथा॥४००॥
मेहघ्नं पुष्टिदं सेव्यं परं गुह्यरसायनम् ।
[illegible]
रसः कर्पूरनामाख्यं सर्वरोगहरः परः ॥४०२॥
र. क. यो. ,

भाषा—शुद्धपारा, सैंधानमक, फिटकड़ी, नोसादर ये प्रत्येक ४ चार पलकेकर घीकुवार और तुलसीके रसमे पांच५ पहर मर्दनकर सुखाकर कपड़मिट्टी दीहुई हंडीमे भिराकर दूसरी हंडीको ऊपर उल्टी मारकर सन्धिको लवणमिलीहुई मिट्टीसे बन्दकर ऊपरसे ७ कपड़मिट्टी करके खूब सुखाकर चूल्हेपर दोपहरतक मन्दअग्नि देकर फिर १० पहरतक खूबकड़ी आँचसे पकावें । स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपरकी हंडीमे लगेहुए रसको निकालकर रखछोड़ें । इसमेसेतीनतीनरत्ती शक्कर, घीऔर मधुके साथदेनेसे वलीपलित, प्रमेह, पाण्डु, ग्रहणी, शूल, मूत्राघात, पथरी, ज्वर इनसबकोनष्टकर कामऔर सुखसेयुक्तकरताहुआ रति और, कान्तिकोबढाताहै९१

९२ कर्पूररसः (षड्विंशः)

कासीसं सैन्धवं सूतं तुल्यंतुल्यं विमर्दयेत् ।
कासीसस्याष्टभागेन दातव्या पुष्पतुवरी४०३॥
स्तोकंस्तोकं क्षिपेत्खल्वे मर्दयेद्याममेककम् ।
प्रत्येकं शतनिष्कं स्यादूनं नैवाधिकं भवेत् ४०४
स्थालीसम्पुटयन्त्रेण दिनं चण्डाग्निना पचेत् ।
ऊर्ध्वलग्नं ततश्चुल्यां मूर्च्छितश्चाहरेद्रसम् ४०५
कुरण्टकरसैर्भाव्यमातपे मर्दयेद्रसम् ।
लताकरञ्जपत्रैर्वा स्वाङ्गुष्ठेन विमर्दयेत् ॥४०६॥
दिनैकं मूर्च्छितं सम्यक् सर्वरोगेषु योजयेत् ।
अथ सूतस्य शुद्धस्य मूर्च्छितस्याप्ययं विधिः
र. र., र. का., र. क. यो. ।

टि० रत्नाकरौषधयोगसङ्ग्रहेऽन्यो भणिता स्फटिका न दृश्यते स्फटिकादानेन गुणगौरवात् सोऽपि रसोऽत्रैवान्तर्भवति न पुनः रसान्तरतां प्राप्तुमर्हति, अत्रैव उन्मत्तकाकमाचीरसाभ्यां भावनां दत्त्वा द्वितीयरसः सम्पादितस्तस्याप्यत्रैवान्तर्भावः ।

भाषा—कसीस, सैन्धव और पारा येसब समभाग, और कसीससेअष्टमांशफूलीहुईफिटकड़ीदेकर थोड़ाथोड़ाखरलमे डालकर एकपहरतक मर्दनकरे । फिर सुखाकर कपड़मिट्टीकीहुई हंडीमे रखकर एकदिन खराग्निसे पकाकर स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपरकी हंडीमे लगेहुए रसको लेलेना । उसमे जितनारस मूर्च्छितहोगयाहो उतनेहीको लेकर पीलेकटसरैया और लताकरञ्जकेरससे अपने अङ्गुष्ठसे १ दिन मर्दनकरे । इसतरहमूर्छितकियाहुआपारा अथवा शुद्धपारेको मर्दनकरके सबरोगोंमे देसक्ते हैं ॥ ९२ ॥

९३ कर्पूरोरसः (सप्तविंशः)

सैन्धवं स्फटिकां सूतं कासीसं लकुचद्रवैः ।
विघृष्टं खल्वमध्यस्थं सर्वं श्लक्ष्णं दिनत्रयम् ॥
हण्डिकायां तदारोप्य काष्ठवह्निर्विधीयते ।
दिनत्रये व्यतिक्रान्ते भस्मश्वेतं ध्रुवं भवेत् ॥
तद्गुञ्जां भक्षयेत्प्रातः प्रथमं वह्निदीपनम् ।
सबलाश्च तनुं कुर्यात्पुष्टिं दृष्टिमनामयम् ॥

रसार्णव,

भाषा—सैंधानमक, फिटकड़ी, कासीस, पारा इनको समभागलेकर बड़हरके रससे तीनदिन खरलकर सुखाकर कपड़मिट्टी दीहुई हांडीमें बिछाकर ऊपर दूसरी हण्डी रखकर कपड़मिट्टी देकर तीनदिनकी आंचदेना । स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपरकी हंडीमें लगेहुए रसको निकालकर रखछोड़ना । इसमेसे एकएकरत्ती सुबहमे खानेसे पहिले अग्निको बढ़ाकर शरीरको रोगरहित और पुष्टकरदेताहै ॥ ९३॥

९४ कर्पूरोरसः (अष्टाविंशः)

अङ्कोलमज्जस्वरसैरेरण्डकदलीजलैः ।
मार्कवस्य द्रवैः सूतं काकमाचीरसैस्तथा ॥
धुत्तूरपत्रस्वरसैर्भेकपत्रीरसैरपि ।
तण्डुलीयकतोयेन कन्यकारसमर्दितः ॥४१२॥
इष्टिकाकाञ्जिकेनाथ त्रिफलाक्वाथमर्दितः ।
कण्टालिकारसेनापि देवदाल्या रसेन तम् ॥
चपलारससम्पिष्टं गोक्षुरद्रवमिश्रितम्
चित्रकस्य रसैर्भृष्टं सेहुण्डपयसा तथा॥४१४॥
चिञ्चिकाद्रवसम्पिष्टं मूषाकर्णीद्रवैस्तथा ।
आटरूषाम्भसापिष्ट कलिहारीरसैर्मृशम् ॥
गण्डदूर्वारसेनापि यामंयामं विमर्द्य च ।
पलपट्कप्रमाणेन पारदो निम्बुकद्रवैः ॥ ४१६
बहुशो मर्द्यते तापे भाव्यते च पुनः पुनः ।
अथ तापीद्वयं नीत्वा समश्च दृढमुत्तमम् ॥
अधस्ताल्लेपयेचाप्योः वस्त्रकुट्टितमृत्स्नया ।
पुनः पञ्चमृदो ग्राह्या मृन्मध्ये लघुगर्तिका ॥
तन्मध्ये शिम्बिकापत्रधुत्तूरदलसम्भवाम् ।
विरच्य भूपिकां गाढां तस्मिन्गर्ते निवेशयेत् ॥
तस्यां सूतं विनिःक्षिप्य शिम्बीपत्ररसो रसे ।
दीयते शेरमात्रोऽस्मिन् सूक्ष्मच्छिद्रशराविका॥
तस्यार्धे खर्परी देया निर्दोषा नूतना तथा ।
तापिकामानयेच्चान्यां कन्याद्रवविलेपिताम् ॥
पुनर्नोसादरेणाक्तामेकतः कुरु तद्द्वयम् ।
कुरुसन्धे निरोधञ्च पश्चाच्चुल्ल्योपरि क्षिपेत्
यथाग्निरुद्धवेचारु द्वयोस्ताप्योः समन्ततः ।
यामषोडशकं यावद्वह्निं कुर्यान्निरन्तरम्॥४२३॥
तदा निष्पद्यते भस्म सूतकाच्छृणु यादृशम् ।
हीरकेन च संकाशं प्रमाणे हीरकाकृति४२४॥
क्वचित्स्फटिकाकारं क्वचित्कर्पूरसन्निभम् ।
पिण्डरूपं क्वचित्साक्षाद्रलदुग्धप्रभं क्वचित् ॥
क्वचिच्चन्द्रसमं साक्षाद् दृश्यते दृष्टिसौख्यदम्॥
भक्षयेद्रक्तिकामेकां मरिचेनाथवा समम् ४२६
गुडेनावेष्ट्य मतिमाञ्ज्वरनाशाय भक्षयेत् ।
अरुचौ सह पिप्पल्या समं मोचरसेन तत् ॥
ग्रहण्यामतिसारेऽथ रामं त्रिवृत्वेनशस्यते ।
त्रिफलाक्वाथसंयुक्तं पाण्डुरोगे नियुज्यते ४२८॥
तं भार्गीक्वाथसंयुक्तं कासेश्वासे प्रदापयेत् ।
अनौपम्यवपुः श्रीमान्मतिमान्कान्तिमान्भवेत्।
बलवान् पुष्टिमान्वाग्मी दीर्घायुः सुप्रजायुतः।
चिरस्थायी भवेद्भूमौ प्रभया स्यान्मनोहरः ॥
उत्साहवान्भवेत्प्रायो ह्यप्रधृष्यश्च मानवैः ४३०

रसार्णव,

भाषा—अङ्कोलकीमज्जा, एरण्ड, केला, भंगरा, मकोय, धतूरा, पुनर्नवा, कांटेवालीचौलाई, घीकुंआर, ईंट, कांजी, त्रिफला, भटकटैया देवदाली पीपल, गोखरू, चित्रक, सेहुण्डकादूध, इमली मूषाकर्णी, अडूसा, कलिहारी, गण्डदूर्वा इनप्रत्येकके यथासम्भव स्वरस या क्वाथ अथवा चूर्णके साथ ६ पल पारेको एकएकदिन मर्दनकर नीबूके रसमे धूपमे मर्दनकरके भावनादेकर सुखालेना । फिर कपड़मिट्टीकीहुई हंडीमे रेह, गेरू, नमक, खड़िया-

मिट्टी और दीमककीमिट्टी इन पांचमिट्टियोंको विछाकर बीचमे थोड़ासा गर्त बनाकर सेम और धतूरेके पत्तोंकी भूसी बनाकर उसमे ऊपरवाले पारेको रखकर सेमके पत्तोंकारस १ सेर भरदे । इसके ऊपर जिसमे वारीकवारीक छिद्रहों ऐसा शराव ढकदे और उसके ऊपर खपड़े रखदे । फिर मुंह घिसीहुई हंडी जिसमेकि घीकुआंरका रस पोतकर नोसादर छिड़काहुआहो उसको ऊपर उल्टी रखकर सन्धिबंदकर सातकपड़मिट्टी देकर सुखाले और चूल्हेपर रखकर १६ पहरकी आंच देवे । स्वाङ्गशीतल होनेकेबाद युक्तिसे हंडीके मुंहको खोलकर देखे तो कहींपर हीरेजैसी, कहीचन्द्रजैसी, कहींपपड़ीजैसी, कहींकपूरजैसी, कहींफिटकरीजैसी, कहींगर्ली हुई चांदीजैसी, कान्ति नजर पड़ेगी। उसको निकालकर शीशीमे रखदे । इसमेसे १ रत्ती मिरच अथवा गुड़के साथ देनेसे ज्वर निवृत्त होताहै, पीपलके साथ अरुचि, मोचरसकेसाथ ग्रहणी, बिल्वकेसाथ अतीसार, त्रिफलाकेसाथ पाण्डुरोग, भारङ्गीकेक्वाथकेसाथ देनेसे कास, श्वास येसब नष्टहोतेहै । इसके सेवनकरनेसे मनुष्यका शरीर डपमारहित होकर श्री, बुद्धि, कान्ति, बल, पुष्टि, वाणी, दीर्घायु, अच्छीप्रजा, इनसे युक्त होकर भूमीमे बहुतदिनतक रहताहै । उत्साहयुक्तहोकर शत्रुवर्गोंसे अप्रधृष्यहोताहै ॥ ९४ ॥

९५ कर्पूरवटी

हिङ्गुलश्चाहिफेनश्च मुस्तकेन्द्रयवं तथा ।
जातीफलश्च कर्पूरं सर्वं सम्मर्द्य यत्नतः ४२१॥
जलेन वटिका कार्या त्रिगुञ्जापरिमाणतः ।
ज्वरातिसारिणे चैव तथातीसाररोगिणे४२२॥
ग्रहणीषट्प्रकारेषु रक्तातीसार उल्बणे ।
तत्तद्रोगानुपानेन नियोज्योऽयं रसोत्तमः४२३

र. यु., भै. र., र. स., ज्वरातिसारे

टि. अत्र केचित् टङ्कणमप्येकभागमिच्छन्ति ।

भाषा—शिंगरफ, अफीम, नागरमोथा, इन्द्रजव जायफल, शुद्धकपूर ये प्रत्येक समभागलेकर जलके साथ एकरोजघोटकर दोदोरत्तीकी गोलियां बनावे। ज्वरातिसार अथवा केवलातिसार, सबप्रकारकी भग्रहणी, उत्कटरक्तातिसारमे यथोचित अनुपानकेसाथ देनेसे यह वटी इनसबरोगोंको नष्टकरतीहै ॥९५॥

९६ कर्पूरसुन्दरीवटी

कर्पूरजातीफलजातिपत्री
धत्तूरबीजं जलराशिशोषम् ।
आकल्लकं व्योषमिदं समांशं
द्वीपान्तरोत्था च कुबेरकाक्षम्॥४२४॥
सर्वौषधार्धा विजया प्रदिष्टा
जीर्णाहिफेनश्च तया समानम्
तदर्धभागं खलु वत्सनाभं
स्यादेकतश्चात्र विधाय चूर्णम् ॥४२५॥
तद्भावितं भृङ्गरसेन सम्यक्
कोलास्थिमात्रा गुटिका विधेया ।
सा शीतवाते ग्रहणीगदे च
अर्शोविकारे प्रबलातिसारे ॥
मन्दे च वन्हौ स्मरपुष्टिकर्त्री
साऽफेनसेवाऽऽकुलमुक्तिदात्री॥४२६॥

र. प्र. सु., र. म. मा., अतिसारे ।

भाषा—कपूर, जायफल, जावित्री, धतूरेके बीज, समुद्रशोष, अकलकरा, त्रिकटु, चोपचीनी और करञ्जबीज इनसबको समभाग, इनसबसे आधी भांग और अफीम, अफीमसे आधा बछनाग लेकर सबको इकट्ठेकर भांगरेकेरससे ६–७ भावना देकर बरेंरकी गुठलीके बराबर गोलीबनाकर रखलेना। इसका नाम कर्पूरसुन्दरी है । इसको वातग्रहणी, अर्शोविकार, प्रबलातिसार, मन्दाग्नि इनसबको यथोचितानुपानकेसाथ देनेसे नष्टकरतीहै कामदेवको बढ़ाती है, अफीमचियोंकी अफीमको छुड़ाती है ॥९६ ॥

९७ कर्पूरादिवटी (प्रथमा)

कर्पार्धं रसकर्पूरमिन्द्रवारुणिकाफलैः ।

द्विचत्वारिंशन्मिश्र वा कोमले रेकविंशकैः ॥
पीतैस्तेपा रसैः मर्द्य गुडाः कार्याश्चतुर्दश ।
एकः सायं प्रातरेकः शर्करासलिलेन च ॥
सेव्यः पथ्यं विना स्त्रीणां सङ्गमं वर्जयेद्बुधः ।
चिरन्तनो नवीनो वा उपदंशश्च शाम्यति ॥
सप्तमे दिवसे रोगी यथापूर्वो भविष्यति ४३९
रसायनस , उपदंशे ।

भाषा—१ तोला रसकपूरको पीले और पकेहुए इन्द्रायणके ४२ फलोंके रससे मर्दनकरे अथवा कोमलहोंतो २१ से मर्दनकरे। जब गोली बनने लगजाय तब उसकी चौदह गोलियें बनाकर सुबह शाम शक्करके शरबतकेसाथ लेवे । इसमे कोई पथ्य करनेकी जुरूरत नहींहै केवल स्त्रीसङ्ग छोडदेवे । इसके सेवनसे उपदंश नवीनहो अथवा पुरानाहो तोभी सातदिनकेभीतर अवश्य अच्छाहोजाता है ९७

९८ कर्पूरादिवटी (द्वितीया)

भागैकं देवपुष्पस्य भागार्द्धं रसचन्द्रकात् ।
उभयोः कज्जली कृत्वा ताम्बूलेन समं ददेत्॥
तस्योपरि च ताम्बूलमश्नीयात्पथ्यवान्नरः ।
उपदंशः शमं याति नात्र कार्या विचारणा ॥
रसायनस , उपदंशे ।

भाषा—लौंग १ भाग, रसकर्पूर भाग, इनदोनोंको रगड़कर चूर्णकरले और पानमे रखकर खावे उपरसे एकपान दूसराखावे। खटाई, नमक तैल इनको वर्जितकरताहुआ तमाम उपदंशके विकारोंसे निर्मुक्तहोजाताहै ॥ ९८ ॥

९९ कर्पूरादिवटी (तृतीया)

कर्षं रसकर्पूरस्य कर्षपादं मरीचकम् ।
आजेन पयसा शुक्तिमितेन परिमर्दयेत् ४४२॥
ताम्रपात्रे तु ताम्रेण यावत्सञ्जायते घनम् ।
चणाभा गुटिका योज्या दुग्धेन पिण्डितेन च ॥
दन्तस्पर्शं विना ग्राह्या पथ्यं लवणवर्जितम् ।
माषसूपं पोलिकाश्च कुर्यात्सप्तदिनं नरः ४४४॥
रसायन स, पूतिमेहोपदंशयो ।

भाषा—रसकपूर १ तो , मिरच ¼ तोला लेकर २ तोले बकरीके दूधमे घोटकर तांबेके पात्रमे तांबेकेडंडेसेघोटकर रखदे जबतककि गाढा नहो । गाढा होनेपर चने प्रमाण गोलियें बनाकर मावेके बीचमे करलिलकर निगलजाय जिससे दांतसे स्पर्श नहो । लवण, तेल खटाई इनको छोडकर उड़दकीदाल और गेंहूकीरोटी खाय ऐसे सातदिन करनेसे उपदंशसेरहित होजाताहै ॥ ९९ ॥

१०० कर्पूराद्योरसः

कर्पूरभङ्गे उन्मत्तबीजं जातीफलं तथा ।
मृताभ्रं मृतलोहञ्च त्रपु नागरसौ तथा ४४५॥
एला पुन्नागधान्याकं विषं व्योषं लवङ्गकम् ।
तालीसपत्रं पत्रञ्च जयाबीज त्वचं तथा ४४६
अक्करं नागबला तुल्यांशेन समन्वितम् ।
चूर्णयित्वा सिता तुल्यां दद्या सेवेद्यथानलम्॥
श्वासं प्रमेहञ्च सरक्तपित्त
प्रस्वेदवातं बहुसन्निपातम् ।
स्वरक्षयं चाशु जयेद्विचित्रं
कर्पूरसञ्ज्ञः कथितो रसोऽयम् ॥४४८॥
उन्मत्तबीजसम्भूतं तैलंवात्रापि पूजितं ।
दद्यादग्निबलं वीक्ष्य मात्रामात्रे विचारयन्
र सु प्रमेहाधिकारे ।

भाषा—कपूर, भाग, धतूरेकेबीज, जायफल अभ्रक, लोह, बङ्ग, नाग, और पारा इनकी भस्मे, इलायची, नागकेसर, धनिया, बछनाग, त्रिकटु, लौंग, तालीसपत्र, पत्रज, भांगकेबीज, तज, अकलकरा और नागबला ये प्रत्येक समभाग लेकर सूक्ष्मचूर्णकर इनसबकी बराबर शक्कर मिलाकर अग्निबलदेखकर सेवनकरेतो श्वास, प्रमेह, रक्तपित्त, स्वेद, वातरोग, सन्निपात, स्वरभङ्ग इनसबको यहरस नष्टकरताहै । इसकेसाथ धतूरेके बीजोंका तैल अधिक उपकारी होताहै । उसे अग्निबल देखके मात्राका प्रमाण निर्द्धारितकरके देना चाहिये॥१००॥

१०१ कलधौतादिरसः

रसगन्धकलोहाभ्रतारमाक्षिकसंयुतम् ।
सूतपादमितं हेम मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः ॥४२०॥
धान्यराशौ निशास्तिस्रो वासयेद्रसकर्मवित् ।
रसोऽयं कलधौतादि र्वल्लमात्रः प्रयुज्यते ४५१
वातव्याधीनपस्मारं यकृद्रोगं ज्वरं कृमीन् ।
क्लैब्यमुन्मादमत्युग्रं कासांश्चापि व्यपोहति ॥
भा. चि., यकृद्रोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, शुद्धगन्धक, तथा लोह, अभ्रक, रजत और सोनामाखी इनसबकी भस्मे सम-भाग और पारेसे चतुर्थांश सुवर्णभस्म लेकर घीकु-आरके रससे घोटकर गोलाबनाकर एरण्डपत्रमे वेष्टितकर एकपहर धूपमे रखना फिर धान्यराशिमे तीनरोज़ रखकर निकाललेना यह कलधौतादि रस तैयारहुआ । इसकी ३ रत्तीकी मात्रा यथानुपानके साथ देनेसे वातव्याधि, यकृद्रोग, ज्वर, कृमि, क्लैब्य, अत्युग्रउन्माद और खांसी इनसबको यह दूरकरताहै ॥ १०१ ॥

१०२ कलायघटिका

कलायचूर्णभागौ द्वौ लौहचूर्णस्य चापरः ।
कारवेल्लपलाशानां रसेनैव विमर्दयेत् ॥ ४५३॥
कर्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेद्गुटिकां नरः ।
मण्डानुपानतस्सा हन्ति जरत्पित्तं सुदुर्जयम् ४५४
र. र., र.का., वृ. मा., टो., परिणामशूले । अत्र कलायो वर्तुलकलायः । लोहस्यैकभाग भावनादिक्रमेण भक्षयेत् ।

भाषा—खिसारी अथवा मटर २ भाग, लोह-चूर्ण १ भाग इनदोनोंको इकट्ठेकर करेलेकेपत्तों-केरससे मर्दनकर एकतोलेकी मात्रा लेकर माण्डपीनेसे असाध्यसेअसाध्य जरत्पित्त (अम्लपित्त) को यह नष्ट करतीहै ॥ १०२ ॥

१०३ कल्पतरुरसः (प्रथमः)

शुद्धं शङ्करशुक्रमक्षतुलितं मारारिनारीरज-,
स्तावच्चापदुमापतिप्रकटगलालङ्करवस्तु स्मृतम् ।
तावत्येव मनःशिला च विमला तावच्चयाटङ्कणम्
शुण्ठी द्व्यक्षमिता कणा च मरिचं
दिक्पालसङ्ख्याक्षकम् ॥ ४५५ ॥
विषादिवस्तूनि शिलोपरिष्टा
द्विचूर्णयेद्वाससि शोधयेच्च ।
ततस्तु खल्वे रसगन्धकौ च
चूर्णश्च तद्यामयुगं विमर्द्य ॥४५६॥
कल्पतरुनामधेयो यथार्थनामा रसः श्रेष्ठः।
समीरणश्लेष्मगदान्
हरतेमात्राऽस्य गुञ्जैका ॥ ४५७ ॥
आर्द्रकेण सममेष भक्षितो
हन्ति वातकफसम्भवज्वरम् ।
श्वासकासमुखसेकशीततां
वह्निमान्द्यमरुचिश्च नाशयेत् ॥४५८॥
नस्येनाप्येष हरति शिरोर्त्तिं कफवातजाम् ।
मोहं महान्तमपि च प्रलापं क्षवथुं ग्रहम् ४५९॥
नि. र., र. सु., र. प्र., भा. प्र., र. कौ., र. क., क., यो. म., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, वछनाग, मैनसिल, सोनामक्खी और टङ्कण ये प्रत्येक एक १ तोला, मिरच ८ तोले, सोंठ और पीपल दो २ तोले लेकर प्रथम पारे और गन्धककी कज्जली बनाकर अन्यसबचीजोंका कपड़छान चूर्णकर कज्जलीमे मि-लाकर दोपहरतक खरलकरनेसे यह कल्पतरु रस सिद्धहुआ, इसकी १ रत्तीकीमात्रा अदरखकेसाथ देनेसे वातश्लेष्मरोगोंको दूरकरतीहै। इसमे सोंठ मि-लाकर दीजाय तो वातकफज्वरको दूरकरतीहै । और श्वास, कास, मुखप्रसेक, अङ्गशैत्य, अग्निमान्द्य और अरुचि इनकोभी नष्टकरतीहै । इसकानस्यदेनेसे कफवायुसे जायमान शिरः पीड़ाको दूरकरतीहै । घोरमोह, प्रलाप और छींककी रुकावट इनसबको बहुतजल्दी नष्टकरतीहै ॥ १०३ ॥

१०४ कल्पतरुरसः (द्वितीयः)

रसं गन्धं विषं ताम्रं समभागं विचूर्णयेत् ।
भावयेत्पञ्चभिः पित्तैः क्रमशः पञ्चवासरान् ॥

निर्गुण्डीस्वरसेनैव मर्दयेत्सप्तवासरान्।
आर्द्रकस्य रसेनैव भावयेच्च त्रिधा पुनः ४६१
सर्षपाभा वटी कार्या छायया परिशोषिता।
ततः सप्तवटी योज्या यावन्न त्रिगुणाश्च ताः॥
बुद्ध्वा वयोऽग्निदोषादि प्रयोज्यो भिषजां वरैः
अनुपानं चोष्णजलं कज्जलीपिप्पलीयुतम् ४६३
पानावसाने प्रस्वाप्य वस्त्रै राच्छादयेन्नरम्।
घर्माभ्यागमनं यावत्ततो रोगात्प्रमुच्यते४६४॥
रोगिणं स्नापयित्वा तु भोजयेत्ससितं दधि।
एष कल्पतरुर्नाम रसः परमदुर्लभः ॥४६५॥
असाध्यं चिरकालोत्थं जीर्णञ्च विषमं ज्वरम्।
हन्ति ज्वरातिसारौ च ग्रहणीं पाण्डुकामले ४६६
प्रदेयः श्वासकासे च शूलयुक्ते नरे तथा।
गोपनीयः प्रयत्नेन न देयो यस्य कस्यचित्४६७

भै.र., र. सु.,ब. रा., ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग, और ताम्रभस्म इनसबको समभागलेकर पांचों पित्तोंसे क्रमसे ५ पांच भावनाएं देकर निर्गुण्डीके रससे ७ दिन और अदरखके रससे ३ दिन भावना देकर सरसोंके बराबर गोलियें बनाकर छायामे सुखालेना इसकेबाद इसमेसे सात७गोलियें जबतक वे त्रिगुण न होजाय अर्थात् पहिलेरोज़ सात गोलियें देना। फिर १ गोली रोज़ाना बढाते जाना जब २१ होजाय तब समझलेनाकि इनकाप्रयोग समाप्तहुआ। इसका अनुपान १ माशा पीपल, २ रत्ती कज्जली मिलाकर गरमपानीके साथदेकर गरमकपडे ओढ़ादेना। इससे पसीना आकर बुखार उतरजायगा। जब रोगी सोकर उठेतो शक्करमिलाकर दहीखानेको देना। यह कल्पतरु नाम अन्वर्थहै। क्योंकि यहदिनका असाध्य जीर्णज्वर और विषमज्वर, ज्वरातिसार, ग्रहणी, पाण्डु, कामला, श्वास, कास, शूल, इनसबको बहुतजल्दी काबूमे करताहै। यह प्रयोग भीषणहै इसलिये हरएकको नहीं बतलाना चाहिये। क्योंकि गवारके हाथमे जानेसे ज्यादा अनर्थ होनेका सम्भवहै। इसकी मात्रा यद्यपि ७ वटीसे शुरू करनी लिखीहै तोभी अवस्था, अग्निबल और दोषबलको देखकर अपनी बुद्धिसे वैद्य उचित फेरफार करसकताहै। यह टोटका नहीं है कि वैसाही करनेसे फलहोवे॥ १०४॥

१०५ कल्पतरुरसः (तृतीयः)

कनकमाक्षिकतालकगन्धकं
बवलदारुमुखं सितसोमलम्।
विषसमं कनकं नवसादरं
रससमं सुधया सह सस्यकम्॥ ४६८॥
लवणखर्परिका घटयन्त्रगं
प्रथमजम्भविघृतमिदं न्यसेत्।
दशदिनं कुरु वह्निपनाविलं
भवति शुकशशाङ्ककलोपमम् ॥४६९॥
ज्वरहरं कणया मरिचेन वा
समधुना मधुकेन घृतेन वा।
विषमधातुगतं दिवसान्तरा-
न्वितमलं सकलं सविलम्बितम्॥४७०॥
सहकृतं विकृतं सहजं चिरं
हरति भूतभवं हरजं तथा।
बहुदिनं त्रिदिनावधिकं कचि-
त्कृतिकृतं विकृतिप्रकृतिस्थितम् ४७१

यो., ना. रि., ज्वराधिकारे।

भाषा—सोनामाखी, रसमाणिक्य अथवा हरिताल, गन्धक, दालचिकना, सफेदसोमल, येसब १ एकतोला, शुद्ध धतूरेके बीज और नौसादर दो २तोले चूना और तुत्थक तीन ३ तोले लेकर सबको बारीक पीस जम्भीरीनींबूके रसमे एकरोज़ मर्दन करके गोला बनाले, फिर ६—७ कपडमिट्टी कीहुई हंडीमे आधेतक नमकभरकेऊपर इसगोलेको रखकर उसको नये ठीकरोंसे ढकदेना। और मुंह घिसकर बराबरकीहुई दूसरी हंडी उलटीधरकर दोनोंकी सन्धि गुड़चूनेसे बंदकर ४-५ कपडमिट्टी देकर सुखादेना। फिर चूल्हेपर रखकर मन्द, मध्य और तीव्र इसक्रमसे दस

दिनकी यावदेना। बीचमे अग्नि बन्द न होनी चाहिये, दूसरे दिनकेबाद स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपरकी हंडीमे चन्द्रमाके सदृश लगेहुए रसको युक्तिसे निकालकर शीशीमे रखछोडे। यह कल्पतरु रस सिद्ध हुआ। इसमेसे दोचावलकी मात्रा पीपल अथवा मिरच या मधु या मुलहठी या घृत इनके साथ औचिती देखकर देनेसे, विषम, धातुगत, ऐकाहिक, द्व्याहिक, चातुर्थिक, निराम, साम, विलम्बित, अविलम्बित, प्राकृत, वैकृत, सहज, चिरकालज, मूलज, कल्पाज, पक्ष वा महीनेकी पारीवाला इत्यादि समस्त ज्वरोंको यह बहुतशीघ्र दूर करताहै ॥ १०५ ॥

१०६ कल्पतरुरसः (चतुर्थः)

निष्कमात्रं विषं दद्यान्मरिचं चाष्टनिष्ककम् ।
पलार्धं कारभं चूर्णं निष्कषट्कं कुलिञ्जनम्॥४७२
जातीफलं पलार्द्धञ्च जातीकेसरकं तथा
समुद्रशोषं कर्षन्तु चूर्णयेत्सर्वमेकतः॥४७३॥
क्षौद्रेण संयुतं हन्ति घतगुञ्जाप्रमाणतः ।
कासं श्वासं क्षयं कुष्ठं ग्रहणीं वह्निमन्दताम्॥४७४
पुष्टिवीर्यबलोत्साहं भजते कामिनीशतम् ।
वातश्लेष्मभवान्रोगान् प्रमेहांश्च विंशतिम्॥४७५
अनुपानविशेषेण निहन्ति विविधान्गदान् ।
रसः कल्पतरुर्नाम्ना शङ्करेण विनिर्मितः॥४७६॥

८. मु, कासाधिकारे ।

भाषा—शुद्ध बछनाग १ टंक, मिरच ८ टंक, अकलकरा २ तोला, कुलिंजन ६ टंक, जायफल, जावित्री, नागकेसर, समुद्रशोष ये प्रत्येक दो २ तोले लेकर सबको बारीक पीसकर रखछोडे। इसमेसे ४ रत्ती मधुकेसाथ देनेसे श्वास, कास, क्षय कुष्ठ, ग्रहणी, अग्निमान्द्य, दौर्बल्य, वीर्यहानि, वात श्लेष्मरोग, बीसप्रकारके प्रमेह इन सबरोगोंको दूर करता स्त्रियोंमे रमणशक्तिको बढाताहै । कल्पतरु इसका नामहै ॥ १०६ ॥

१०७ कल्पतरुरसः (पञ्चमः)

मृतसुवर्णकराजतभास्करं ।
रसकगन्धकतालकमाक्षिकम् ।
शिखि मयूरशिलादरदं विषं
मृतरसं मृतलोहरजः समम् ॥४७७॥
शिशिरसेन दिनं परिमर्द्दय
तदनुवार्कदलैः सुरसाद्रवैः ।
त्रिकटुभृङ्गजलैस्त्रिफलाजलैः ।
सरसकान्तमये क्षिपभाजने ॥४७८॥
विमलकाचमये क्षिपसम्पुटे
रसनमृत्तिकया परिवेष्टितम् ।
सलवणेऽथघटे क्षिप भाजने
तदनुगन्धसमं परिमर्दयेत् ॥ ४७९ ॥
अमृतमत्रकलाप्रमितं क्षिपेत्
तदनुपित्तगणैः परिभावयेत् ॥
बृहतिकात्रिफलाग्निकुमारिका
दलजलैरनुमालतिकाफलैः ॥ ४८० ॥
मनुजतापहरो गदतापहा
भवति कल्पतरुः क्षितिमण्डले ॥
मधुकणासहितः क्षयरोगहा
क्षयथुपाण्डुगदे जयपालकः ॥४८१॥
त्रिकटुकार्द्रयुतैः सुरसान्वितैः
मधुफलत्रितयेन च कासहा ॥
अनिलपित्तकफोल्बणितान्जयेत्
त्रिकटुकार्द्ररसेनकषायतः ॥ ४८२ ॥
घृतमरीचयुतोऽप्यनिलं जयेद्
बलकरः शुभपुष्टिविवर्धनः ।
घृतमरीचकपर्दकभस्मना
रसवरः परिणामजशूलहा ॥४८३ ॥
मधुविडङ्गयुतः कृमिशूलहा
मधुपलाशजबीजयुतोऽथवा ।
धवलकामहरोऽश्मरिरोगहा
वरुणनिम्बपुनर्नविकारसैः ॥ ४८४ ॥
कुटिलनागविलीनममुं रसं
रुधिरकुष्ठगदेषु च योजयेत् ।
त्रिकटुनिम्बफलत्रितयान्वितो

निखिलमेहविनाशकरो रसः॥ ४८५ ॥
पुत्गुडत्रिफलासहितोऽर्शसां
प्रशमनः कटुयद्वियुतोऽथवा ।
ग्रहणिकालरसोऽयमजाजिका-
मधुयुतस्त्वथवा विजयान्वितः ४८६
मधुफलत्रितयेन कफज्वरे
त्रिकटुकार्द्रयुतस्त्वनिलज्वरे ।
मधुकणासहितस्तु खरेज्वरे
त्रिकटुयुक्तमजाजिकया युतम् ॥
अखिलरोगजये रससेवकः
भवति नैव पराभवसेवकः ॥४८७ ॥

यो. म., र. दी., र. क. यो., ज्वरे ।

टि०—रसदीपिकायोगमहार्णवयोस्त्रुटिततया निश्शङ्कलितः पाठोऽस्ति, अतस्तस्याप्यत्रैवान्तर्भावो न पुना रसान्तरताया भ्रमितव्यम् ।

भाषा०—सुवर्णभस्म, रजतभस्म, ताम्रभस्म, खर्पर (जस्तभस्म) गन्धक, हरिताल, सोनामाखी, चित्रक या अग्निशिखा, तुत्थक, मैंनसिल, शिंगरफ, वङ्गनाग, पारदभस्म, लोहभस्म ये सब समभाग लेकर। चित्रक और अग्निशिखाके रससे एकएकदिन मर्दनकर। आकके पत्ते, तुलसी, त्रिकटु, भगरा, त्रिफला इनके यथायथ स्वरस अथवा क्वाथोंसे एक एकदिन भावनादेकर कान्तलोहकी अष्टीनलिकामे रखकर। नलिकाको आतशीशीशीमे डालकर मुंह-समेत समान शीशीपर ६ कपडमिट्टी चढाकर सुख-सुखालेना। फिर लवणयन्त्रमे रखकर ४ पहरकी अग्निमें पकाकर। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रसकी बराबर गन्धक और रसका सोलहवां हिस्सा भटनाग डालकर। ५ पित्तोंसे भावना देकर सुखा-लेना। फिर मटकटैया, त्रिफला, चित्रक, अग्निशिखा धतूरभांर और मालतीकेफूल इनमत्येकसे एकएक दिन भावना देनेसे यह कल्पतरु रस सिद्धहोगा। इसको क्षयरोगमे मधु और पीपलकेसाथ, शोथ और पाण्डुरोगमे अमृतालकेसाथ, खांसीमे त्रिकटु, अदरख, तुलसी, त्रिफला और मधुकेसाथ, वातपित्ता-धिकातिसारमे त्रिकटु, अदरख, और लशुन इनके काढेकेसाथ, वातरोगमे घी और मरिच-केसाथ, परिणामशूलमे घी, मिरच और कौडी भस्मकेसाथ, क्रिमिजन्यशूलमे मधु और विडङ्गके-साथ अथवा मधु और पलाशबीजकेसाथ, बर्धोंकी कृच्छ्रखांसी और पथरीरोगमे वरुण, निम्ब और पुनर्नवा इनके रस अथवा काथकेसाथ, रुधिरवि-कार और कुष्ठोंमे शतभस्म और नागभस्मकेसाथ, समस्त प्रमेहोंमे त्रिकटु, निम्बमजपत्र और छालके-साथ, बवासीरमे गुड और गुग्गुलकेसाथ, अथवा त्रिकटु और चित्रककेसाथ, ग्रहणीमे जीरा और मधु अथवा भांगकेसाथ, कफज्वरमे मधु और त्रिफलाके साथ, वातज्वरमें त्रिकटु और अदरखकेसाथ, अ-त्यन्त तीक्ष्णज्वरमे मधु और पीपलकेसाथ, समस्त-रोगोंमे त्रिकटु अथवा जीरेकेसाथ इस कल्पतरु रसको देवे। युक्तिसे इसरसका प्रयोगकर्ता हुआ वैद्य तथा रोगी पराभवको प्राप्त नहीं होताहै॥१०७॥

१०८ कल्पद्रुमोरसः (प्रथमः)

प्रत्येकं रसगन्धखर्परशिला तुत्थालताप्यामृतम्।
म्लेच्छाऽऽखण्डलचक्रमार्कवरा
व्योषार्द्रकन्यग्निभिः ।
पिष्ट्वाऽऽरुष्य च लोहसम्पुटगतं सामुद्रभाण्डस्थितं
कृत्वा तीव्रपुटं विधाय च समं
गन्धं कलांशं विषम् ॥ ४८८ ॥
दत्त्वा तेन विभाव्य पित्तनिवहैः
कन्याग्निजातीफलैः,
क्षुद्राव्योषवराग्निभिः पृथगयं
कल्पद्रुमः स्याद्रसः ।
अर्ककाथकटुत्रयार्द्रकयुतोनष्टस्त्रिदोषादिपु,
प्रोक्तः साल्यपतिः स्वयोगकथितः
सर्वामयापापहः ॥ ४८९ ॥

हो., ज्वराधिकारे ।

भाषा०—शुद्धपारा, गन्धक, खर्पर (जस्त-भस्म) मैनसिल, तुथ्थक, हीरताल, सोनामाखी, बछनाग, तांबा और हीरा येसब यथायथ शुद्ध और मारेहुए समभागलेकर । भांगरा, त्रिफला, त्रिकटु, अदरख, घीकुआर, चित्रक अथवा अग्निशिखा, इनके स्वरस अथवा काढोंसे एकएकदिन मर्दनकर गोलाबनाकर लोहके सम्पुटमें बन्दकर दोतीन कपड-मिट्टीकर लवणयन्त्रके भीतर रखदेना । फिर यन्त्रपर अच्छीतरह कपडमिट्टीकर और सुखाकर तीन दिनकी तीव्र आंचदेना । स्वाङ्गशीतल होनेपर सबकी बराबर शुद्धगन्धक और सोलहवां हिस्सा बछनाग देकर,पाचपित्तोंसे एकएक रोज भावना देकर सुखालेना । फिर घीकुआर, चित्रक, जायफल, भटकटैया, त्रिकटु, त्रिफला, चित्रक इनप्रत्येककी एकएकरोज भावना देकर सुखाकर रखछोडना । यह कल्पद्रुम रस तैयार हुआ । इसकी ३ रत्ती अदरख, त्रिकटु और आकृदैकीजडकी छालके काढेके साथ देनेसे त्रिदोषज्वरको नष्ट करताहै और तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे समस्तरोगोंको नष्ट करता हुआ सुखको देता है ॥ १०८ ॥

१०९ कल्पद्रुमोरसः (द्वितीयः)

सूतगन्धकहिंगुलरसायलोहमाक्षिकमौक्तिकैः ।
सहिरण्यं विषं क्षिप्त्वा चित्रकार्द्रकजैः रसैः ४९०
तद्गोलं कर्पटे क्षिप्त्वा पचेल्लवणयन्त्रके ।
दिनं शीतं विचूर्ण्याथ सर्वमेहेषु योजयेत् ४९१॥
रोगानुपानैरथवा पिप्पलीमधुसंयुतः ।
कल्पद्रुमरसो ह्येषः क्षयपाण्डूदरज्वरान् ॥४९२॥
गुल्मप्लीहग्रहण्यर्शःशूलमन्दानलानिलान् ।
निशाक्षौद्रयुतं रात्रौ वल्लमानं प्रयोजयेत् ४९३॥
रसायनसं, र थ., प्रमेहाधिकारे ।

भाषा०—शुद्धपारा, गन्धक, नाग, तांबा, लोह, सोनामाखी, मोती, सुवर्ण, बछनाग येसब यथायथ शुद्ध और मारेहुए समभागलेकर चित्रक और अदरखके रससे एकएकदिन मर्दनकर गोलाबनाकर गोलेसे १६ गुने चिथडोंमें लपेटकर लवणयन्त्रमें धरके एकदिनभरकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोडे। यह कल्पद्रुम रस तैयार हुआ। इसको ३ रत्तीकी मात्रामें हल्दी और मधु मिलाकर देनेसे समस्तप्रमेह, क्षय, पाण्डु, ज्वर, गुल्म, प्लीहा संग्रहणी, बवासीर, शूल, मन्दाग्नि और वातरोग इनसबको दूरकरताहै । यद्यपि मूलमें सबरोगोंके लिये हल्दी औरशहदही अनुपान रक्खा है परन्तु यह अनुपान प्रमेहके लियेहै। अन्यरोगोंमें तत्तद्रोगोचित अनुपान वैद्य अपनी बुद्धिसे कल्पित करले । अथवा पीपल और मधुकेसाथदेवे ॥ १०९ ॥

११० कल्पपादपोरसः

त्रिंशभागमितं ताम्रं सूतात् भागत्रया शिला ।
तावन्त्येव प्रमाणेन भव्यभल्लातकानि च ॥
भवन्ति तानि तायन्ति तन्मध्ये सकलानि च ।
हण्डिकायन्त्रमध्यस्थं ताम्रे सर्वं समाक्षिपेत् ।
द्विगुणं गन्धकं दत्त्वा अधस्तादोर्ध्वकं क्षिपेत् ।
पञ्चयामावधि यावत्तावच्चुल्यां परिक्षिपेत् ॥
उत्तार्येते स्वयंशीतं तथाम्रं मृतमुच्यते ।
पिप्पल्याः स्वरसेनादौ चिञ्चिकास्वरसेन तत्॥
भावनाश्च पुदान्दद्यात्प्रत्येकं पञ्चपञ्च च ।
रेचनाय ततः स्थाप्यं किञ्चिच्चस्माच्च ताम्रतः॥
पिप्पल्या सहितं दद्यात्समं पर्णेन माषकम् ।
वदेतद्रेचयेत्सम्यग् यावद्यामावधि भवेत् ॥
नैव क्लेदो नातिमूर्च्छा वान्ति भ्रान्ति नं विद्यते
अथान्यद्यत्रयेत्ताम्रं भावयेत्त्रिफलाम्बुभिः ॥
काकमाचीरसस्याथ भावनात्रितयं त्रयम् ।
धुत्तूरस्य रसस्यापि भृङ्गराजस्य भावनाः ॥
चतुर्गुञ्जामितं दद्यात्त्रिकटुत्रिफला समा ।
जातीफलं लवङ्गं च चूर्णं कृत्वाऽथ निःक्षिपेत्॥
पर्णखण्डेन तस्याधं पुनस्ताम्बूलचर्वणम् ।
गुराशुद्ध्यर्थमेवास्य तत्फलश्रुतिरुच्यते ॥
सन्निपातेऽपि सञ्जाते विषमे चाग्निनाशने ।
कुष्ठे सङ्कुष्ठे दुष्टे च सन्ध्ये परमात्यये ॥

सामे निरामे कामे च दातव्योऽसौ महारसः ।
घस्मरे चाप्यपस्मारे कासे श्वासे विशेषतः ॥
पाण्डुरोगे च विड्भेद उदरे अनलेऽपि च ।
घृतादिकञ्च यद्युक्तं तत्सर्वं भस्मसाद्भवेत् ॥
कालसः पलितं हन्ति खालितञ्च विशेषतः ।
वज्रकायो भवत्येव निरपायो निशेषतः ५०७॥
दीर्घायुः कामरूपी च स्त्रीणामत्यन्तवल्लभः ।
उत्साही स्मृतिमान् प्रायो मेधावी सुस्वरः परः
ब्रह्मास्त्रं यद्यसिद्धं स्याद्रूरेधकञ्च निष्फलम् ।
शिवशूलमथायाति शक्रशस्त्रं निवर्तते ॥५०९॥
सदाऽयं सर्वरोगेषु प्रयुक्तः प्रतिहन्यते ।
स्वयं स्वयम्भू भगवान् यदि वेधा विधानवित् ॥
जानाति नो नूनमस्य रसराजस्य तन्महः ।
य एनं सेवते नित्यं न कालकलना व्रजेत् ५११॥
भृङ्गराजस्य यः कल्पो यः कल्पःशाल्मलीभवः
हरीतक्याश्च यः कल्पो दन्तीकल्पोऽपि विद्यते ॥
सोमराज्याः परः कल्पो रुदन्त्या अपि यः परः ।
भल्लातकस्य यः कल्पस्तथा निर्गुण्डिकाभवः ॥
लोहकल्पोऽपि यः प्रोक्तः कल्पो गोक्षुरकस्य च ।
ब्रह्मयोगोऽस्ति यो भूमौ विष्णुयोगो महोत्तमः ।
रुद्रयोगस्तु विख्यातो योगियोगोऽपि दृश्यते ।
गुटिका मूलिका मर्त्ये विधन्ते देहसाधने ५१५॥
एतस्मात्तपराः सर्वे विधन्ते नाधिका रसाः ।
एवंसम्यग् हृदि ध्यात्वा स्मर्तव्यः कल्पपादपः ॥

र० का०, रसायने ।

भाषा–ताम्रके बारीकपत्र २० भाग, शुद्धपारा २० भाग, मैनसिल ३ भाग, इनतीनोंकी बराबर मिलाया लेकर पहिले तांबेकेपत्र और पारेको खरलमें डालकर निंबोरे अथवा जम्भीरीनींबूके रसमें यहांतक खरलकरे कि समानपारा तांबेके पत्रोंपर चढ़जाय फिर मिश्रोंको कूटकर आधा छुगदा कपड़मिट्टीकीहुई हांडीके बीचमे बिछाकर ऊपर तांबेसे द्विगुण गन्धकलेकर आधागन्धक मिश्रोंके ऊपर बिछादे, गन्धकके ऊपर आधी मैनसिल बिछादे । फिर उसपर तांबेकेपत्रोंको रखकर ऊपर फिर क्रमसे बचीहुई मैनसिल गन्धक और मिश्रे धरके सम्पुटकरके मुहपर तीन चार कपड़मिट्टी करदे और ५ पहरकी अग्नि देवै । स्वाङ्गशीतल होनेपर उतारकर इसमेंरहुएताम्रेको रखछोडे । इसमें पीपल, इमली इनके स्वरसोंसे पृथक् २ भावनाए देकर थोड़ासा हिस्सा इसमेंसे लेकर अर्थात् जितनेकी जुरूरतहो उतना रखछोड़ना, इसमेंसे १ माशा ताम्र और १ माशापीपल पानमे रखकर खिलानेसे यह १ पहरतक अच्छीतरह रेचन करावेगा उसमे चित्तका मिचलाना, मूर्च्छा, थाम्ति तथा भ्रान्ति ये कुछभी उपद्रव नहोंगे । बा कीका बँचाहुआ जो ताम्र है उसको मकोय, धतूरा इन प्रत्येककी तीनतीन भावनाए देकर रखलेना यह कल्पपादप रस तैयारहोगया । इसकी ४ रत्ती त्रि-कटु, त्रिफला, जायफल, लौंग, केसर समभाग लेकर इनके चूर्णमेसे १ माशाके साथ पानमे रखकर खिलावे ऊपरसे लगाहुआ पान दे तो घोरसन्निपात, विषमज्वर, मन्दाग्नि, कुष्ठ, दुष्टव्रण, पवनकी अधिकता, सामअथवानिरामज्वर, कास, श्वास, पाण्डु, प्रवाहिका, वा विष्टम्भ उदररोग इनसबको यह नष्ट करताहै । घृतादियुक्तजो पथ्य भोजनहै उसको मात्रासे अधिक खालेनेपरभी यह भस्मसात् करदेता है । समयपर आये हुएभी वलीपलितको नष्ट करताहुआ आदमीको वज्रकायबनादेताहै । इसके खानेवाले दीर्घायु, कामरूपी, स्त्रियोंका अत्यन्तवल्लभ, उत्साही, स्मृतिऔर मेधावीऔरसुस्वर होजाताहै । यहरस बहुतही सुपरीक्षितहुआ कामको करताहै। इसी लिये इसकानाम कल्पपादप रक्खाहै । इसको यथोचितानुपानके साथ देनेसे रोगहरण और रसायन इनदोनोंका काम करताहै इसलिये इसको समस्तरोगोंमे तत्तद्रोगानुपानके साथ देकर वैद्यलोग अपने यशको कमावें । इसकी बराबरी करनेवाले रस बहुत कमहैं ॥ ११० ॥

१११ कल्परसः

गण्डदूर्वा भृङ्गराजः कुमारी कण्टकारिका ।
त्रिफला काकमाची च कदली वाजिगन्धिका
मार्गेभ्याश्च रसैरेतैर्मुसल्याश्च पुनर्नवैः
प्रत्येकं मर्दयेदेतैः पारदं प्रतियासरम् ॥५१८॥
प्रस्थमानमतिश्लक्ष्णं गाढंगाढं निरन्तरम् ।
अनन्तरं सैन्धवेन प्रस्थद्वयमितेन च ॥५१९॥
एकैकं गैरिकं प्रस्थं खटिकामिष्टिकां तथा ।
कन्यकाद्रवमाकृष्य सरसं मर्दयेच्च तत् ॥५२०॥
दिनत्रयमतिश्लक्ष्णं नष्टपिष्टञ्च खल्वके ।
नलिकायन्त्रमारोप्य मुद्रयेत्तन्मुखं भृशम्५२१॥
त्रयोदशदिनं यावद्वह्निं कुर्यान्निरन्तरम् ।
यन्त्रादादाय सूतेन्द्रं प्रकुर्याच्चस्य पूजनम्५२२॥
गुरूणां महतां पश्चाद्योगिनां क्रोधवर्जितः ।
मदमात्सर्यमुत्सृज्याऽहङ्कारं मानमेव च ५२३॥
ब्रह्मचर्यञ्च कर्तव्यं वैद्यवृन्दस्य पूजनम् ।
अर्द्धगुञ्जं रसं दद्याद्दिवसक्रमवर्धितम् ॥५२४॥
रक्तिकां कारयेद्वाह्ने नाधिकां तां कदाचन ।
भुक्तं भुञ्जीत भोज्यञ्च मुद्गाद्यं चामृतपयः ५२५
शर्करामधुखण्डानि पथ्यार्थं तत्र योजयेत् ।
एकविंशद्दिने याते तथरदानिपतन्ति च ५२६॥
चत्वारिंशद्दिनेऽतीते तत्केशाः प्रक्षरन्ति च ।
एवंषष्टिदिनप्रान्ते त्वचोरोमाणि शीर्यताम् ॥
अशीतिदिवसस्यान्ते तदन्ताः प्रच्यवन्ति च ।
आलस्यमरुचिं देहे जायते ससकद्वयात्॥५२८॥
अंशेन च भवेद्देहे छर्दनञ्च मुखेन च ।
भवेत्तन्मनुजस्यापि सेवनाच्च रसायनम्॥५२९॥
एवं षण्मासपर्यन्तं सेवयेत्तं रसेश्वरम् ।
मासत्रये समायान्ति नूतनाः केशसञ्चयाः ५३०
दृढा दन्ताश्च जायन्ते नवीनाः पुण्यभागिनः ।
पुनर्नवं वपुः कुर्याद्द्वितीयो मीनकेतनः ५३०॥
सिद्धमण्डलसिद्धाङ्गो ब्रह्मायुः कल्पपारगः ।
दन्तावलबलः प्राज्ञो हरिवेगो दृढेन्द्रियः५३२॥
निरामयो महोत्साहो महाशिवमनोहरः ।
वनितानां शतं गच्छेत्पुत्राणां शतमाप्नुयात् ॥
कालातिकुलसङ्काशकुटिलालकपल्लवः ।
विशालशालसङ्काशु मार्तण्डोरःस्थलः सदा ॥
कपालप्रतिमप्रौढः हृदयाननिशोभितः ।
अत्युन्नतघनपुर्येपि निलासी नयनाम्बुजः ५३५
निर्गुण्डिकाथरसे त्रिलोहमनुपाययेत् ।
औषधस्य क्षणं स्थित्वा फलताम्बूलचर्वणम् ॥
कर्पूरशकलं चास्ये निर्मले विनिवेशयेत् ।
अमले सुखदे तल्पे यामशायी भवेत्क्षणम् ॥
भारतं भरतं चापि भाव्यकाव्यकथासुखम् ।
गीतं सङ्गीतकञ्चापि रामायणपरायणः ५३९॥
नाटकं शाटकं चैव श्रृणोति च निरीक्षते ।
महागन्धयुतो भाति कुसुमैः सुमनोहरः
मनोभिरामा रम्या वा निर्विकारसमा मताः ॥
अनुकूलमना कामं चित्रं वा वीक्षते सुखम् ॥
अनन्यस्यास्य कल्पस्य सेवनं कुरुतेऽनिशम् ।
अपथ्यं न च कर्तव्यमल्पं सर्वमेव तत् ॥५४१॥
जायते तत्तदाकल्पे सत्वेष्वपि महत्स्वपि ।
अनिच्छा देहिनः शास्त्रे दौर्मनस्यं शुभेऽपि च
एतदर्थं निषेधोऽस्ति कथितः पूर्वसूरिभिः ।
कर्तव्यस्यापि कर्तव्यः संकल्पः कल्पपूर्ववत् ॥
भविष्यति न संदेहो मोह उत्पद्यते यदि ।
अष्टादशानि कुष्ठानि वातरक्तं महामयम् ॥
सत्यासत्यं नाशयति महाकल्परसो भृशम् ॥

१ क. रसायने ।

भाषा—एकसेर पारेको लेकर गण्डदूर्वा, भंगरा, घीकुवार, भटकटैया, त्रिफला, मकोय, केला, असगन्ध, भारङ्गी, मुसली और पुनर्नवा इन प्रत्येकके रसोंसे एकएकरोज भावना देकर २ सेर सैंधानमक, गेरू, खिड़यामट्टी और ईंट इनसबको पारेमें मिलाकर परिपक्व कुमारीके रससे ३ दिनतक मर्दनकरे जब देखेकि पारेकी चमक बिल्कुल नष्ट होगई तब अच्छीतरह धूपमें सुखाकर ६–७कपड़मिट्टीकीहुई आतशीशीशीमें भरकर ६–७ कपड़मि-

हीसे मुँह बदकरदे । फिर बालुकायन्त्रमे चढाकर के-कहदिनकी निरन्तर अग्निदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर उसका पूजनकर गुरू, सर्वेपरमेश्वरभक्त और योगिजनोंका यथाशक्ति सत्कारकर क्रोध, मद, मात्सर्य, अहंकार औरमानको छोडकर उसजगह जितने वैद्यहों उनसबकाभी पूजनकरे । बादमे इसर-सकी आधीरत्ती यथारोगहरानुपानके साथ देकर आधीआधी रत्तीसे बढावे, कदाचित् दाहहोनेलगेतो एकहीरत्तीपर स्थिरताकरे अगाडी भूलकर बढावे नहीं । भोजनमे भात, मूंग, पकायाहुआदूध, श-कर और मधुरपदार्थखावे, ऐसेकरतेहुए २१दिन गु-जरनेकेबाद इसके नख गिरजातेहैं चालीसदिनकेबाद केशगिरपडतेहैं,सा(ठ)क्रकेबाद रोमगिरकर चमडीफट जातीहै । अस्सीदिनबाद दांतगिर पडतेहैं । आलस्य और अरुचि ये चौदहदिनके बादसे होनेलगतेहैं । सा-तवें रोजसे उल्टी होने लगतीहै । इसतरह ६महीने-तक इसपारदका सेवनकरे । तीनमहीनेबाद नये काले केश उत्पन्न होतेहैं । और नवीन मजबूत दांत उगआतेहैं और फिर नवीन शरीरको प्राप्तहोकर दू-सरा कामदेव होजाताहै सिद्धोंके मण्डलमे जानेकी गतिहोजातीहै ब्रह्माने मनुष्योंके वास्ते जितनी अधि-कसेअधिक आयुबनाईहै उसको भोगकर पूरी करता है । पराक्रममे हाथी, वेगमे घोडा, दिव्यदृष्टि, छ(ढ)-न्द्रिय और निरोगहोकर महोत्साही और मनोहर होजाताहै । अगरचाहेतो एकदिनमे२०० स्त्रियोंके-साथ संग कर सकाहै और सैकडों पुत्रोंकी उत्पत्ति करसक्ताहै । इसदवाके खिलानेके बाद निर्गुण्डीके पत्तोंके रसमे सोना, चांदी और ताम्र इनकीभस्म डालकर अनुपानरूपसे देकर ऊपर ताम्बूलमे कपू-रका टुकडा रख खिलाना चाहिये । विशुद्ध और कोमल शय्यामे सुलाना चाहिये । इसके खुराकखा-नेपर तमामविद्याओंको शीघ्रपाकर नवीन ग्रन्थोंको तैयार करसकाहै । इसकल्पके समानगुणप्रद और-कल्प थोडेहैं । इसकेसेवनमे अपथ्य भूलकर नकरे । इसके कुछदिनसेवन करनेसे १८ कुष्ठ, वातरक्त, राजयक्ष्म और इनके सदृश और असाध्यव्याधियाँ सब नष्टहोजातीहैं ॥ १११ ॥

११२ कल्पलतारसः

अमृतं हिङ्गुलं धूर्तबीजं द्वादशरक्तिकम् ।
प्रत्येकमहिफेनञ्च षट्त्रिंशद्रक्तिकं नयेत् ५४५
पिष्ट्वा दुग्धेनगुञ्जैकां वटीं दुग्धेन पाययेत् ।
दुग्धं पाने भोजने च देयं न लवणं जलम् ५४६॥
ग्रहणीं चिरकालीनां हन्ति शोथं सुदुर्जयम् ।
चिरज्वरं पाण्डुरोगं नाम्ना कल्पलता वटी ४५७

भै. र., वै. क., योगयुक्तमहल्वाम् ।

भाषा—शुद्ध बछनाग, शिंगरफ, धतूरेकेबीज येप्रत्येक बारह १२ रत्ती, अफीम ३६ रत्ती, इनको दूधमे पीसकर एकएक रत्तीकी गोली बनाकर दूध-केसाथ देनीचाहिये । खानपानमे सबजगह दूधका सेवनकराना, लवण और जल भूलकरभी न देना । इसकेसेवनसे बहुतदिनकी संग्रहणी और दुर्जयशोथ, पुराना्ज्वर, पाण्डुरोग, येसब नष्ट होतेहैं ॥ ११२ ॥

११३ कल्पवृक्षोरसः

सूतं ताप्यं दरदकुनटी टङ्कणं तालकांशौ,
बल्यादित्यौ द्विगुणमयसस्तुल्यमम्लै र्विमर्द्य ।
स्वेद्यश्चाल्पं त्वसितविषयुक् षोडशांशेन गुञ्जा,
सर्वान् कुष्ठान् क्षपयति सलिलं
वाकुचीनां त्रिशाणम् ॥ ४५८ ॥
दौग्धं भक्तं सजलमथवा शाकमार्द्रं पटोलं,
दीप्तोस्तापान्हरति सकलान् क्षौद्रयुक्तोऽप्यपाण्डुम्
शोफं शूलं सगुडशिवया सन्निपातेषु वाता-
मार्द्रतोयाद्धरति च तथा कल्पवृक्षो रसोऽयम् ॥
वालकं सोमराजी च छागमूत्रे दिनत्रयम् ।
स्थाप्यं दत्वा जपापुष्पं कासीसं भृङ्गराजकम् ॥
लेपाच्छ्वित्राणि नश्यन्ति मासादूर्ध्वं न संशयः

र. चि., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धपारा, सोनामाखी, शिंगरफ, मे-नसिल, सुहागा एक१ भाग, हरिताल, गन्धक और

तांबा ये प्रत्येक दो २ भाग, और इनसबको बराबर लोहभस्मलेकर सबको नींबूबिजौरेकी खटाईसे मर्दनकर गोलाबनाकर, पीछासेदनकरके सोलहवां हिस्सा शुद्धवछनाग मिलाकर एकएकरत्तीकी गोलियें बनाकर देनेसे। सबप्रकारके कुष्ठोंको यह दूरकरताहै। इस केबाद ½ तोला बावचीके बीजोंका काढा बनाकर पीनाचाहिये। खानेको दूधभात अथवा अन्नभात, परवलकाशाक देना। इसको मधुके साथ देनेसे बहुतदिनोंके ज्वरोंको दूरकरता है। पाण्डु, शोथ, शूल इनको गुड और हरडोंके साथ देनेसे दूरकरताहै। अदरखके रसकेसाथ देनेसे सन्निपात और वायुके रोगोंको दूरकरताहै। इसका श्वेतकुष्ठमें प्रयोग चलताहोतो, हरिताल और बाकुचीके बीज इनको तीनदिन बकरीकेमूत्रमें पीसकर जपापुष्प (ओडहुलकाफूल,) कसीस और मंगरा इनको मिलाकर चित्रस्थानमें लेपकरनेसे एकमहीनेमें श्वेतकुष्ठ दूर हो।

११४ कल्पसाधनम्

अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि यथा सिध्यन्ति साधकाः।
लभन्ते भोगमतुलं मृत्युलोके न संशयः॥५५१॥
अभ्रकं कान्तलोहञ्च सूतकञ्च विमर्दयेत्।
वज्रतोयेन सम्मर्द्य ताम्रवल्लोदरे प्रिये ॥५५२॥
धान्यराशीस्थितं मध्ये वर्षमेकञ्च धारयेत्।
अब्दान्ते जायते सूतो भस्मीभूतो न संशयः॥
भगन्तु रक्तिकायास्तु भक्षयेत्तं महारसम्।
अब्दमेकप्रयोगेण द्व्यष्टवर्षाकृतिर्भवेत्॥५५४॥
अक्षरश्चाजरश्चैव कामरूपी महाबलः।
स्वच्छन्दो गमने सो हि जायते नात्र संशयः॥

र. सि., वाजीकरणे।

भाषा—अभ्रक और कान्तलोह इनदोनोंकी भस्म और शुद्धपारा, येसब समभागलेकर ताम्रवल्लमें वज्रोदक (वज्रोदककाविधान शिलोदककल्पमें कहाहुआहै) मेंमर्दनकरके गोली बनाकर १ वर्षतक धानकीराशिमें रखदे। संवत्सर पूर्णहोनेके बाद पारा भस्महोजायगा। इसमेंसे एकरत्ती रोजखानेसे एकवर्षके प्रयोगसे १६ वर्षकी आयुकेसमान आकृति होजायगी, अजर, अमर होकर कामरूपी और महापराक्रमवाला होकर स्वच्छन्दचारी होजायगा। इसीको कल्पकहा करते हैं जिसमें मनुष्यसिद्ध होकर अलौकिक शरीर तथा सामर्थ्यको प्राप्त होते हैं॥११४॥

११५ कल्याणभैरवो रसः

रसो विषा विषं गन्धो नागं वङ्गं कणां समम्।
दिनैकं चित्रकद्रावैर्मर्दितं गुलिकीकृतम्॥५५६
वज्रमूषागतं पाच्यं वालुकायन्त्रके दिनम्।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य मत्स्यपित्तेन भावितम्॥
चणमात्रं प्रदातव्यं कर्णिकं हन्ति तत्क्षणात्।
क्षीरान्नं शर्करायुक्तं पथ्यं दद्यात्प्रयत्नतः॥
भक्षयेदिक्षुखण्डानि रसः कल्याणभैरवः॥५५८॥

वै. चि., बा., सन्निपाते।

भाषा—शुद्धपारा, अतीस, शुद्ध बछनाग और गन्धक, नागभस्म वङ्गभस्मऔरपीपल येसब समभाग लेकर चित्रककेरसमें एकदिन मर्दनकरके वज्रमूषामें रखकर एकरोज वालुकायन्त्रमें पकाकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकाल कर मछलीके पित्तसे एकरोज भावना देकर चने प्रमाणकी गोली बनाकर देनेसे कर्णिक सन्निपातको यह तत्क्षण नष्टकरताहै। शक्करके साथ दूधभात पथ्यमें देना, अधिक दाह मालूम हो तो ऊख चूसनेको देना॥ ११५॥

११६ कल्याणरसः

तालकं ग्रन्थिकं तुल्यं शङ्खक्षारं समंसमम्।
मर्द्य जम्बीरनीरेण दोलायन्त्रे दिनं पचेत् ५५९
तन्नीरेणा चूर्णितं कृत्वा देयं वल्लद्वयं हि तत्।
अनुपानविशेषेण सर्वज्वरहरं परम्॥
कल्याणरसनामाऽयं ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ५६०

वै. चि. ज्वरे।

भाषा—रसमाणिक्य अथवा शुद्धहरिताल, पिपलामूल, शङ्खभस्म और सुहागा समभाग लेकर जम्भीरी नीबूके रसमें एकरोज मर्दनकर और जम्भीरीके रससे एकदिन दोलायन्त्रमें स्वेदनकरके ६—६

रत्तीकी गोलियें बनालेना । तसद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे समस्तज्वरोंको यह रस दूरकरताहै ॥११६॥

११७ कल्याणसुन्दराभ्रम्

वज्राभ्रमेकपलिकं पुटनैः सुजीर्णं,
धात्रीपयोदबृहतीशतमूलिकेक्षु- ।
बिल्वाग्निमन्थजलवासककण्टकारी,-
श्योनाक पाटलिबलाश्च रसैरमीषाम्॥५६१॥
सम्मर्दितं पलमितैः पृथगेकशश्च,
गुञ्जासमं सुघटितं वटिकीकृतञ्च ।
यक्ष्मक्षयौ सकलशोषनलासपित्तं,
श्वासं समीरमरुचिं सकलाङ्गसादम् ५६२॥
शोथं स्वरक्षयमजीर्णमुदर्दशूलं,
मेहं ज्वरं विषमुरोग्रहपाण्डुहिक्काः ।
कार्श्यं कृमिं बलविनाशनमम्लपित्तं,
प्लीहामयं सह हलीमकमस्रगुल्मम् ५६३॥
तृष्णामवातनिचयं ग्रहणीं प्रदुष्टां,
विस्फोटकुष्ठनयनास्यशिरोगदांश्च ।
मूर्च्छां वमिं विरसतां निनिहन्ति सद्यः,
कल्याणसुन्दरमिदं बलदं सुवृष्यम् ॥
मेध्यं रसायनवरं सकलामयानां,
नाशाय यक्ष्मनिवहे कथितं हरेण॥५६४॥

मं. र., वै. क, राजयक्ष्मणि ।

भाषा—वज्रकसे पुटोंसे निश्चन्द्रभयाहुआवज्राभ्रक १पललेकर आँवला, नागरमोथा, वनभांटा, शतावर, ईख, बिल्व, अरणी, सुगन्धबाला, अडूसा, भटकटैया, सोनपाढा, पाटला, खरेटा, इनमत्येकके एक१ पलरससे भावना देकर गुञ्जाबराबरगोली बना कर तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे राजयक्ष्म, धातुक्षय, शोष, कफपित्त, श्वास, वातरोग, अरुचि, समस्तअङ्गकी शिथिलता, शोथ, स्वरभङ्ग, अजीर्ण, उदर्द, शूल, प्रमेह, ज्वर, विष, छातीकाजकडना, पाण्डु, हिचकी, कृशता, कृमि, बलक्षीणता, अम्लपित्त, प्लीह, हलीमक, रक्तगुल्म, पिपासा, आमवात, खराबग्रहणी, विस्फोट, कुष्ठ, नेत्रमुख औरशिरकेरोग, मूर्च्छा, वमि, मुहका बदजायका, इनसबको बहुतशीघ्र दूरकरताहै, वृष्यता व मेधाकेलिये यह अच्छीचीजहै। राजयक्ष्मके नष्टकरनेको महादेवजीने कहाहै ॥ ११७ ॥

११८ कल्याणसुन्दरोरसः

सिन्दूरमभ्रं तारञ्च ताम्रं हेम च हिङ्गुलम् ।
सर्वं खल्वतले क्षिप्त्वा मर्दयेद्वह्निवारिणा ५६५
हस्तिशुण्डचम्भसा पश्चाद्भावयित्वा च सप्तधा
गुञ्जामात्रां वटीं कृत्वा कोष्णतोयेन दापयेत्
उरस्तोयञ्च हृद्रोगं वक्षोवातमुरोऽस्रकम् ।
फौफ्फुसान् हन्ति रोगांश्च रसः कल्याणसुन्दरः

भै. र, हृद्रोगे।

भाषा——रससिन्दूर, अभ्रक, रजतभस्म, ताम्रभस्म, सुवर्णभस्म, माराहुआ अथवा शुद्धकियाहुआ हिङ्गुल येसब समभागलेकर चित्रकके काथसे भावनादेकर हस्तिशुण्डीके रससे सातबार भावनादेकर एकरत्तीप्रमाणकी गोली गरमपानीकेसाथ देनेसे उरस्तोय (प्ल्यूरसी ऍफ्यूजन) हृद्रोग हृदयकावायु, हृदयसे रक्तका निकलना इनको तथा इनके अतिरिक्त तमाम फुफ्फुसकी बीमारियोंको यह कल्याणसुन्दर रस नष्टकरताहै ॥ ११८ ॥

११९ कस्तूरीभूषणरसः

रसाभ्रटङ्कणंशुण्ठी कस्तूरी पिप्पली तथा ।
दन्तीमूलं जयाबीजं कर्पूरं मरिचं समम् ५६८॥
आर्द्रकस्वरसेनैव मर्दयेत्सप्तवारकम् ।
शृङ्गवेररसैर्युक्तं योजयेद्रक्तिकाद्वयम् ॥५६९॥
वातश्लेष्मणि मन्देऽग्नौ पित्तश्लेष्माधिकेऽपि च
त्रिदोषजनिते घोरे कासे श्वासे क्षये तथा ५७०॥
ऊर्ध्वजत्रुगरोगे च सशोथे विषमज्वरे ।
एष सर्वामयान्हन्ति शुक्रौजो बलवर्धनः५७०॥

भै र,

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, सुनाहुआसुहागा, सौंठ, कस्तूरी, पीपल, दन्तीमूल, भागकेबीज, कपूर और मिरच येसब समभागलेकर अदरखके

रससे सातबार भावनादेकर २रत्तीकी मात्रामें अदरखके रसके साथ देनेसे वातश्लेष्म, मन्दाग्नि, पित्त श्लेष्माग्निकरोग, त्रिदोषजनित घोरकास, श्वास, क्षय ऊर्ध्वजत्रुगरोग, शोथ और विषमज्वर इनसबको यहरस नष्टकरके शुक्रऔर ओजको बढाताहे ।११९।

१२० कस्तूरीभैरवो रसः (स्वल्पः)

हिङ्गुलञ्च विषं टङ्कं जातीकोषफले तथा ।
मरिचं पिप्पली चैव कस्तूरीं च समांशिकाम् ॥
रक्तिद्वयं ततः खादेत्सन्निपाते सुदारुणे ।५७२।

र. स., ध, र. सु, भै. र., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धसिंगरिफ और बछनाग, भुनाहुआ सुहागा, जायफल, जावित्री, मिरच, पीपल और कस्तूरी येसब समभागलेकर खूबमर्दनकरके रखछोडना, इसकी दोरत्ती यथारोगानुपानसे देनेसे दारुणसन्निपातको दूरकरताहे ॥ १२०

१२१ कस्तूरीभैरवोरसः (मध्यमः)

मृतं वङ्गं खर्परश्च कस्तूरीस्वर्णतारके ।
एतेषां समभागेन कर्षमेकं पृथक् पृथक् ५७३ ॥
मृतं कान्तं पलं देयं हेमसारं द्विकार्षिकम् ।
रसभस्म लवङ्गश्च जातिकाफलमेव च ५७४॥
वक्ष्यमाणौषधैर्भाव्यं प्रत्येकं दिनसप्तकम् ।
द्रोणपुष्पीरसैर्वापि नागवल्ल्या रसेन वा॥५७५
द्विअर्द्ध त्रिकटुं दत्वा रत्नसो वटिकां चरेत् ।
वातात्मके सन्निपाते महाश्लेष्मगदेषु च ५७६
त्रिदोषजनिते घोरे सन्निपाते सुदारुणे ।
नष्टगर्भे नष्टशुक्रे प्रमेहे विषमज्वरे ॥ ५७७ ॥
कासे श्वासे क्षये गुल्मे महाशोथे महागदे ।
स्त्रीणां शतं गच्छतश्च न च शुक्रक्षयो भवेत् ।
एतान्सर्वान्निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥

र. ध, र. सु, भै, ज्वराधिकारे ।

भाषा—वङ्गभस्म, खर्पर (जस्तभस्म) कस्तूरी, स्वर्णभस्म, और रजतभस्म येसब १ एकतोला, कान्तभस्म १पल, हेमसार (धतूरेकावन), पारदभस्म, लौंग, जायफल येसब दोदोतोले लेकर सबको मर्दनकरके गूमा और नागरबेलके रसोंसे सात ७ दिन भावनादेकर २तोलेकपूर और २ तोले त्रिकटु डालकर ३रत्तीसे १ माशेतककी गोली बनाकर देनेसे वातोल्वण सन्निपात, महाश्वास, श्लेष्मरोग, त्रिदोषजनितघोरसन्निपात, निष्फलगर्भाशय और विकृत शुक्रप्रमेह, विषमज्वर, कास, श्वास, क्षय, गुल्म, महाशोथ और राजयक्ष्म इनसबको यह रस इसतरह दूरकरताहे जिसतरह कि सूर्य अन्धकारको नष्टकरताहै ॥ १२१ ॥

१२२ कस्तूरीभैरवोरसः (बृहत्)

मृगमदशशिसूर्यौ धातकी शक्रशिम्बी,
रजतकनकमुक्ता विद्रुमं लोहपाठे ।
कृमिरिपुघनविश्वा वारितालाभ्रधात्री,
रविदलरसपिष्टं भैरवः कादिपूर्वः ॥ ५७९ ॥
कस्तूरीभैरवः ख्यातः सर्वज्वरविनाशनः ।
आर्द्रकस्य रसैः पेयो विषमज्वरनाशनः ॥५८०॥
द्वन्द्वजान्भौतिकान्वापि ज्वरान्कामादिसम्भवान्
अभिचारकृतांश्चैव तथा शत्रुकृतान् पुनः ।
निहन्याद्भक्षणादेव डाकिन्यादिभूतांस्तथा ॥
बिल्वचूर्णं जीरकाभ्यां मधुना सह पानतः ।
आमातिसारं ग्रहणीं ज्वरातीसारमेव च५८३॥
अग्निदीप्तिकरः शान्तः कासरोगनिकृन्तनः ।
क्षपयेद्भक्षणादेव मेहरोगं हलीमकम् ॥५८४॥
जीर्णज्वरं नूतनं वा द्विकालीनञ्च सन्ततम् ।
आक्षेपं भौतिकं वापि हन्ति सर्वान्विशेषतः ॥
ऐकाहिकं द्व्याहिकं वा त्र्याहिकं चातुराहिकम् ।
पाञ्चाहिकं वा षाष्ठाहं पाक्षिकं मासकं पुनः ॥
सर्वान्ज्वरान्निहन्त्याशु भक्षणादार्द्रकद्रवैः ५८६

भै. र, र र, ध, र सु, र च, र स, ज्वराधिकारे।

भाषा—कस्तूरी, कपूर, ताम्रभस्म, धावडीके फूल, केवांचकेबीज, चांदीभस्म, मुक्ताभस्म या पिष्टी प्रवालभस्म, लोहभस्म, पाठा, विडङ्ग, नागरमोथा, सोंठ, सुगन्धवाला, हरिताल, अभ्रकभस्म, आंवले, येसब समभागलेकर आकके पकेहुएपत्तोंके रससे

एकदोरोज् मर्दनकर तीन ३ रत्तीकीगोलियें बनाकर अदरखकेरससे देनेसे सर्वज्वर और विषमज्वर द्वन्द्वज, भौतिक, कामसम्भव, अभिचारकृत, शत्रुकृत, इनको दूरकरताहै । बिल्व, जीराऔरमधुकेसाथ देनेसे आमातिसार, सङ्ग्रहणी औरज्वरातीसार इनको दूरकरताहै । अग्निको दीप्तकर खासी, प्रमेह, हलीमक, जीर्णज्वर, सतत, नवज्वरआक्षेप, भौतिकऔरचातुर्थिकवगैरह समस्तज्वरोंको यह नष्टकरताहै ॥ १२२॥

१२३ कस्तूरीरसः

लोहरजोगिरिजारजईश्वरजोमृगजरेणवो वृद्धाः क्रमतः खल्वेपिष्टाः कणाद्भि र्भाविता दिवसम् कृत्वागोलममीषां शुष्कं यन्त्रे प्रवेश्य कच्छपके। कृतमुद्रं मृल्लिप्तं सिकतायन्त्रे पचेरिद्दिनम्॥५८८ मन्दाग्निना सुशीताद्धन्याद्दुद्धृत्यमेलयेन्मृगजैः । षोडशमगधामधुभिरनुपानं सर्वरोगेषु ॥५८९॥ कस्तूरीरससंज्ञो जरारुजां नाशनोऽलवणभुजाम् अतिवृष्यो वाजीकृत् क्षुद्बोधी कामिनीवशकृत्॥ र का. ।

भाषा—लोहभस्म १भाग, गंधक २भाग, पारा३भाग, कस्तूरी४भाग, लेकर कस्तूरीको जुदीनिकालकर रखले बाकी सबचीजोंको खरलमे पीपलके क्वाथसे मर्दनकर गोलाबनाकर सुखाकर बालुका यन्त्रमे रखकर मुद्राकर ३रोज् मन्दअग्निसे पकाना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकाललेना और कस्तूरीमिलादेना इसमेसे ३ रत्ती या अग्निबलदेखकर १६ पीपल और मधुकेसाथ सबरोगोंमे दे । अगर इसकासेवन लवणछोड़कर कराया जाय तो यह बुढापेको दूरकरताहै । अत्यन्तवृष्य और वाजीकरहै । क्षुधाको बढाकर स्त्रियोंको वशकरनेवालाहै ॥ १२३ ॥

१२४ कस्तूर्यादिचूर्णम्

कस्तूरिकामम्बरस्वर्णपत्र-
सुमौक्तिकं रौप्यदलं प्रवालम् ।
सर्वं सुचूर्णं दृढखल्वमध्ये
सम्मर्दयेच्छ्लक्ष्णतरञ्च यावत् ॥५९१॥
सर्वैः समा शुभ्रसिता प्रदेया
प्राश्यं प्रभाते मधुसर्पिषाढ्यम् ।
सर्वान् प्रमेहानपिनिहन्ति सद्यः
षण्ढो भवेद्वाजिसमानवीर्यः ॥५९२॥
सर्वामयं हन्ति च सेवनेन
समं शतं जीवति मानवोऽयम् ।
टङ्कप्रमिता मात्रा पथ्यं मिष्टान्नभोजनम्।
कादिवर्ज्यं न सेवेत सर्वान् रोगान् व्यपोहति ॥
रसायनस , प्रमेहाधिकारे ।

भाषा—कस्तूरी, अम्बर (अग्निजारस०) सोनेकेवर्क, मोती, चांदीकेवर्क, प्रवाल येसब समभाग लेकर एकअच्छेखरलमे जोकि घिसनेवालानहो उसमे डालकर इनकाचूर्णबनाकर सबकेबराबर मिश्रीमिलाकर खानेसे यह तत्कालसमस्तप्रमेहोंको दूरकरताहै । औरनिरामयहोकर सौवर्षतकजीताहै । इसका खानेवाला नपुंसकभी वाजीकी तरह रमणकरसक्ताहै । इसकीमात्रा ४मासेकी अथवा बलऔरप्रकृतिदेखकर कायमकरे । कादिवर्गको छोड़कर औरसबचीजें पथ्यहैं ॥ १२४ ॥

१२५ कस्तूर्यादि स्तम्भनम्.

एकभागं तु कस्तूरी द्विभागं कुङ्कुमं स्मृतम् । जातीफललवङ्गानां प्रत्येकं भागयुग्मकम् ५९४ अहिफेनं त्रिभागं स्याद्विजया सप्तभागिका । मधुना वटिका कार्या सेव्या नित्यं तु कामुकैः सेव्या तेन प्रयत्नेन यस्यास्ति प्रमदाशतम्५९५ यो ।

भाषा—कस्तूरी १भाग, कश्मीरीकेशर २ भाग, जायफल१भाग, लौंग१भाग, अफीम३ भाग, भाग ७भाग, इनसबका बारीकचूर्णकरके ३रत्तीकीमधुमेगोलीबनाकर जिनकेघरमे सैकड़ोंऔरतेंहैं वेलोग खावें ॥ १२५ ॥

१२६ कक्षपुटो रसः

निर्गुण्डी नीलिका वज्री ब्रह्मदण्डी त्रिदण्डिका शतपुष्पा मुद्गपर्णी श्वेतार्को वानरी जया५९६॥

पेटारी कृष्णधत्तूरो विजया क्षीरकन्दकम् ।
एतैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा द्रव्यैर्मर्द्यं दिनत्रयम्॥९७
शुद्धसूतं तमस्तस्ये तत्कल्कं क्षीरकन्दके ।
वज्रकन्देऽथवा रुद्ध्वा तन्मध्याभि मृदा पुनः॥९८॥
तं कन्दं वज्रमूषायां रुद्ध्वा लघुपुटे पचेत् ।
पुनर्मर्द्यं पुनः पाच्यमित्येवं सप्तधा क्रमात् ९९
रसः कक्षपुटो नाम गुञ्जैकं मधुना लिहेत् ।
दीर्घायुरमितौजाः स्याद्वलीपलितवर्जितः ६००
वर्षैकेण न सन्देहो रसकायो भवेन्नरः ।
भल्लातवीजचूर्णश्च हयगन्धाऽमृताघृतैः ॥
पलैकं भक्षयेच्चानु क्रामकं परमं हितम्॥६०१
र. च, रसायने ।

भाषा—शुद्धपारेको तप्तखल्वमे रखकर निर्गुण्टी, नीली, थूहर, मकवण्डी, त्रिदण्डी (मोरसेंडा—मराठी), सोंफ, मुद्गपर्णी, श्वेतआक, केवांचकेबीज, भारंगी, कथी, काळाधतूरा, भाग, क्षीरविदारीकन्द इनप्रत्येकके अलगअलगरसोंसे एक एकदिन मर्दनकरे अथवासबके मिलेहुएरससे तीनदिन मर्दनकरे । इसकागोलाबनाकर क्षीरकन्द अथवा वज्रकन्द (जङ्गलीसूरण अथवा मानकद) मेरखकर उसीकीमज्जासे छिद्रको भरकर कपडमिट्टीदेकर इससम्पुटको वज्रमूषामे बदकर लघुपुटमे आचदे । इसप्रकार वारंवारस्वाङ्गशीतलहोनेपर निकाले औरमर्दनकरकरके आचेंदे । इसतरहसातवारकरनेसे यह कक्षपुटनामका रसतैयारहोगा । इसकी १रत्ती रोज़मधुकेसाथदेनेसे वलीपलितसे रहितहोकर विपुलपराक्रम और दीर्घायुवालाहोताहै । एकवर्षके प्रयोगसे आदमीकाशरीर रसमयहोजाताहै । भिलावेकी मज्जा, असगन्ध समभागलेकर चूर्णकर घीमिलाकर सवा४तोलेके अन्दाज़ रसके ऊपर देनाचाहिये । इससे रसका शरीरमे क्रामणहोगा ॥ १२६ ॥

१२७ काकणघ्नवटी

लोहभस्म विषं वह्निः कटुका च कटुत्रयम् ।
चतुर्थांशचूर्णितं भाव्यं क्वाथेनानेन तद्दिनम्
र. सा१२

पथ्यानिम्बविडङ्गानि खदिरं वासकामृते ।
जलैरष्टावशेषैस्तु कषायो भावने हितः ॥६०३॥
माषमात्रं लिहेत्क्षौद्रैः काकणं हन्ति तद्वटी ।
इन्द्रवारुणिकामूलवाकुचीत्रिफलात्रयः॥६०४॥
निम्बभल्लातकौ शुण्ठी मरिचं चूर्णयेत्समम् ।
गोमूत्रैः पाययेत्कर्षमनुपानन्तु नित्यशः६०५ ॥
र ट, र. को, कुष्ठे ।

भाषा—लोहभस्म, शुद्धवछनाग, चित्रक, कुटकी, त्रिकटु, येसब समभागलेकर वारीक कपडछान चूर्णकर हरडे, नीमकीछाल, विडङ्ग, खदिरकासार, अडूसा, गिलोय, येसबसमभाग लेकर अष्टमांशावशेषकाढाबनाकर भावनादे । इसकी एक १ माशेकी गोलिया बनाकर रखछोडे, यह काकणघ्नवटी तैयारहुई । इनमेसे एकएक गोली सुबहशाम मधुमे मिलाकर चाटे, ऊपरसे इन्द्रायणकीजड, वाकुचीकेबीज, त्रिफला, चित्रक, नीमकीछाल, भिलावे, सोंठ और मरिच ये समभागलेकर वारीकचूर्णकर इसमेसे १ तोला चूर्ण गोमूत्रकेसाथखिलावेतो एकमहीनेमे काकणकुष्ठ जडसेचलाजाय ॥ १२७ ॥

१२८ काङ्कायनयोगः (शुक्रपूर्णरसः)

रसाभ्रकञ्च पिप्पल्यो लवङ्गं त्रिफलात्वचः ।
अश्वगन्धा वरी शुण्ठी कसेरु जातिपत्रिका ६०६
मुशली भृङ्गराजश्च मधुकं वंशलोचनम् ।
त्वगेला क्षुरकं रेणु गुडूचीसारमेव च ॥६०७॥
एतानि समभागानि द्विगुणा स्यात्पुनर्नवा ।
नलिनं चात्मगुप्ता च घृतशर्करयोः पचेत्॥६०८
एष काङ्कायनो योगो बलमांसविवर्धनः ।
कासे श्वासे प्रतिश्याये क्षतक्षीणे च रोगिणि६०९
प्रयुक्तो नरनारीणां दृढीकरणमुत्तमम् ।
कामाभिलाषसक्ताश्च न क्षीयन्ते कदाचन ६१०
रससारसङ्ग्रह, र (सा) रसायने ।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, पीपल, लौंग, त्रिफलाकीछाल, असगन्ध, शतावर, सोंठ, कसेरू,

जावित्री, मुसली, भंगरा, मुलहठी, बंसलोचन, तज, इलायची, तालमखाना, रेणुका, गिलोयका सत्त्व ये समभागले । और पारेसे द्विगुण पुनर्नवा, कमलगट्टा और कौंचकेबीज ये मिलावे । फिरइनसबसेचूर्णकरकेचाशनीकरके दशाओंके प्रमाणका घी डालकर उतारले । यह काञ्चायनयोग सिद्ध हुआ । इसकी एकएक तोलेकी मात्रा अथवा अग्निबलके अनुसार देकर ऊपरसे दूध पिलानेसे यह बल और मांसको बढाता है । कास, श्वास, क्षतक्षीणता और प्रतिश्यायमे देनेसे यथार्थकाम करताहै । स्त्रीऔरपुरुषोंके अङ्गोंकोमजबूतकरनेका उत्तमसाधन है । इसकोखाकर विषयकरनेसे आदमीका शुक्रक्षीणनहीं होताहै ॥ १२८ ॥

१२९ काञ्चनलोहरसः

मृतसूतं मृतं ताम्रं काञ्चनं मर्दयेत्समम् ।
अर्कक्षीरस्नुग्दुग्धेन दिनान्ते वटिकीकृतम् ६११॥
गुञ्जकं गुडसंयुक्तं तथा गन्धसुवर्चलम् ।
निष्कैकं गुल्मशान्त्यर्थं रसं काञ्चनलोहकम्
विशाला कटुका मुस्ता कुष्ठमिन्द्रयवं शुभम् ।
चूर्णयेद्देवकाष्ठञ्च कर्षकं मधुना लिहेत् ६१३ ॥
गुल्मोदरज्वरश्वासमनुपानं निहन्त्यलम् ।
सैन्धवञ्च यवक्षारं त्र्यूषणं हिङ्गुदाडिमम् ६१४॥
दशमूलयुतं चाज्यं पक्वान्तं पाययेद्घृतम् ।
कफगुल्मोदरं शोफं प्लीहशूलाच नाशयेत् ६१५

र. को., ध. रा., गुल्माधिकारे । धन्वन्तरीये "काञ्चनं मर्दयेन्मतम्" इत्यस्य स्थाने "काञ्चन्या मर्दयेदेवं" इति पाठः नानाय काञ्चनलोहमं स्थापितम् ।

भाषा—पारदभस्म, ताम्रभस्म, और सुवर्णभस्म येसबसमभागलेकर एकएकदिन आक और सेहुण्डके दूधसे मर्दनकर एकएकरत्तीकी गोली बनाकर गुल्मीको खिलाना । ऊपरसे ४–४ मासे गन्धक और सचरनमक देना । अथवा इन्द्रायण, कुटकी और नागरमोथा, कूठ, इन्द्रजव, येसब समभागलेकर बारीकचूर्णकर इसमेंसे १ तोला मधुकेसाथचटाना । इससे गुल्म, उदररोग, ज्वर और श्वास येदूरहोतेहैं । यहरस पचजाय तब इसकेऊपर सेन्धानमक, यवक्षार, त्रिकुटु, हींग, अनारदाना और दशमूल इनकेकल्क और क्वाथसे तैयारकियाहुआ घी पिलाना । इससे कफगुल्म, कफोदर, शोथ, शूल और प्लीह इनकानाश होता है ॥ १२९ ॥

१३० काञ्चनाभ्ररसः

काञ्चनं रससिन्दूरं मौक्तिकं लौहमभ्रकम् ।
विद्रुमञ्चाभयां तारं कस्तूरींचधनःशिलाम् ६१६
प्रत्येकं कर्षमात्रन्तु सर्वं सम्मर्द्य यत्नतः ।
वारिणा वटिका कार्या द्विगुञ्जाफलमानतः ६१७
अनुपानं प्रयोक्तव्यं यथादोषानुसारतः ।
क्षयं हन्ति तथा कासं श्लेष्मपित्तसमुद्भवम् ६१८
प्रमेहं विविधञ्चैव दोषत्रयसमुत्थितम् ।
कफजान् वातजान्रोगान्नाशयेत्सद्य एव हि ६१९
बलवृद्धिं वीर्यवृद्धिं लिङ्गदार्ढ्यं करोति च ।
श्रीकरः पुष्टिजननः नानारोगनिषूदनः ॥
गहनानन्दनाथोक्तो रसोऽयं काञ्चनाभ्रकः ६२०

र. सं., भ. र., ध., र सु., र. र., र. चं., मस्मणि ।

भाषा—सुवर्णभस्म, रससिन्दूर, मोतीकीभस्म अथवा पिष्टी, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, प्रवालभस्म, हरड़े, रजतभस्म, कस्तूरी औरशुद्धमैनसिल येप्रत्येक एकएकतोले लेकर जलसेखूबमर्दनकर दो दो रत्तीकी गोलियां बनाकर यथादोषहरानुपानके साथ देनेसे क्षय, खांसी, श्लेष्मपित्तोद्भवरोग, प्रमेह, कफज और वातजरोगोंको बहुतही जल्दी नष्ट करता हुआ बल और वीर्यकी वृद्धि, दृढता, कान्ति, पुष्टि इनको करता है । अनेक रोगोंके नाशकरनेवाले इसरसको गहनानन्दने कहा है काञ्चनाभ्र इसका नाम है ॥ १३० ॥

१३१ काञ्चनाभ्रकरसः

काञ्चनं रससिन्दूरं मौक्तिकं लौहमभ्रकम् ।
विद्रुमं सर्वकान्तं तारं ताम्रञ्च वङ्गकम् ६२१

कस्तूरिका लवङ्गञ्च जातीकोपैलवालुकम् ।
प्रत्येकं कर्षमात्रञ्च सर्वं मर्द्यं प्रयत्नतः ॥६२२॥
कन्यानीरेण सम्मर्द्य केशराजरसेन च ।
अजाक्षीरेण सम्भाव्यं प्रत्येकं दिवसत्रयम् ६२३
चतुर्गुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
अनुपानं प्रयोक्तव्यं यथा दोषानुसारतः ॥६२४
क्षयं हन्ति तथा कासं यक्ष्माणं श्वासमेव च ।
प्रमेहान् विंशतिश्चैव दोषत्रयसमुद्भवान् ॥
सर्वरोगान् निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ६२५

र. सं., भै. र., ध., र. सु., र. र., यक्ष्मणि ।

भाषा—सुवर्ण, रससिन्दूर, मोती, लोह, अभ्रक, प्रवाल, वैक्रान्त, रजत, ताम्र और वङ्ग ये सब विशुद्ध और मारे हुए, कस्तूरी, लौंग, जायफल, इलायची और गेंहुला ये सब प्रत्येक एक एक तोला लेकर घीकुंमार, भृङ्गराज, बकरीका दूध इन प्रत्येककी तीन ३ दिन भावना देकर ४—४ रत्तीकी गोलियें बनाकर दोषके अनुसार अनुपान कायमकरके देनेसे यह रस धातुक्षय, खांसी, राजयक्ष्मा, श्वास, बीसप्रकारके प्रमेह, इनके अतिरिक्त और सबरोगोंको इस तरह नष्ट करता है जैसे अन्धकारको सूर्य नष्ट करता है ॥ १३१ ॥

१३२ काञ्चनायसरसः (हेमायसम्) (प्रथमः)

मागधीमधुककृष्णलोमटा
वस्तमोदकविदारिकारजः ।
सान्द्रचूर्णितवयस्थयान्वितं
मुष्टिमानमखिलं पृथक्पृथक् ॥ ६२६॥
हेमपुष्टिकृदयोऽमितायसो-
श्चूर्णमाज्यमधुनान्वितञ्जयेत् ।
स्थावरं विषमथापि जङ्गमं
स्त्रीसहस्ररतमातनोति च ॥ ६२७ ॥

लो. प. (स०) स्थावरजङ्गमविषे ।

भाषा—पीपल, मुलहठी, सफेदगुञ्जाकीजड़, उटिंगण, बकरीकीजड़, विदारी, मोटीहर्रे, गिलोय और सुवर्णभस्म ये प्रत्येक ४—४ तोले, लोहभस्म ४ पल, इनसबको बारीककूट कपडछानकरके रख छोड़े। इसको १ मासेसे ४ मासे तक अग्निबल देखकर देनेसे स्थावर और जङ्गम दोनों प्रकारके विष तत्काल नष्ट होते हैं। हमेशा इसका सेवनकरनेवाला सैकड़ों स्त्रियोंके साथ रोज़ाना रमण करसक्ता है १३२

१३३ काञ्चनायसरसः (द्वितीयः)

गोस्तनीककुभवत्सकानरी-
बीजपिप्पलीबलाशटीयुतम् ।
भस्मितं विविधयोगराजकै
र्लोहकाञ्चनसमुद्भवं रजः ॥ ६२८ ॥
सर्वतुल्यसितया प्रयोजितं
वह्निकालबलमाश्रया कृतम् ।
हन्ति यक्ष्म सपरिग्रहं नृणां
सेवया दुरितमच्युतो यथा ॥ ६२९ ॥

लो. प. (रा.) राजयक्ष्मणि ।

भाषा—दाख, कहुवेकीछाल, कोरयाकेबीज, पीपल, खरैटी, कचूर, राजयक्ष्मनाशकप्रयोगोंसेमारी हुईलोहऔरसुवर्णभस्म, इनसबकोसमभागमेलेकर । सबकीबराबरशक्करमिलाकर २ मासे अथवाअग्नि और समयदेखकरकेदेकर उचित प्रमाणमेदेनेसे यह उपद्रवोंकेसाथराजयक्ष्मको इसतरहनष्टकरताहै जैसे अपनीसेवाकरनेवालेके पापोंको परमेश्वर नष्टकरतेहैं ।

१३४ काञ्चनायसरसः (जातरूपायसम्) (तृतीयः)

भृङ्गपिप्पलीयुभेलवालुकं
जीवनीयगणकं मुरान्वितम् ।
चूर्णितं समयनेन सम्मितं
जातरूपकमयश्च साधितम् ॥ ६३० ॥
शर्कराज्यमधुपुष्कपाशितं
मात्रया द्विजभुजा दिने दिने ।
वह्निनाशमरुचिं सपीनसं
शोषमङ्गकृशतां नियच्छति ॥ ६३१ ॥

लो. प. (स.) अग्निमान्द्ये ।

भाषा—भंगरा, पीपल, गेंठुला, जीवनीयगण (देखोचरक अ. ४) मूर्वा येसबसमभाग, इनसबकी बराबर उत्तमरजतभस्म मिलाकर इसमेसे २ माशा लेकर शक्कर, घी और मधु, इनमे मिलाकर रोज़ २ खानेसे अग्निमान्द्य, अरुचि, पीनस, शोष, और अङ्गोंकी कृशता इनको यह दूरकरताहै ॥ १३४ ॥

१३५ काञ्चनार्करसः

जातिफलकललवङ्गपिप्पलीः
शाणसम्मितविभागकल्पिताः ।
कर्षभागमितचन्द्रवालिका
शुक्तिसम्मितमथोषणन्तथा ॥ ६३२॥
शृङ्गवेरकपलद्वयान्वितं
सर्वसम्मितमिहार्ककाञ्चनम् ।
चूर्णमेतदखिलं समानमा—
योजितं च सितया निषेवितम् ॥६३३॥
हन्ति कासगुदजाग्निमार्दवं
श्वासगुल्ममरुचिं क्षयं ज्वरम् ।
प्लीहहानिमुदरातिसारकं
छर्दनग्रहणिकामयादिकम् ॥ ६३४ ॥

लो. प. (स.) वासे—

भाषा—जावित्री, अकलकरा, लौंग और पीपल ये प्रत्येक एकएकशाण, छड़ायाझूभाकपूर १ तोला, मिर्च १ शाण, सोंठ २ पल इनसबकी बराबर ताम्र और सुवर्णभस्म, इनसबको मिलाकर मर्दनकरके रखछोडना । इसकी २ माशा कीमात्रा २ माशा शक्कर अथवा मधु और दूधकेसाथ सेवन करनेसे खांसी, बवासीर, अग्निमान्द्य, श्वास, गुल्म, अरुचि, क्षय, ज्वर, प्लीहाका सिकुड़ना, उदररोग, अतिसार, उल्टी और संग्रहणी इत्यादिरोग नष्टहोते हैं ॥ १३५ ॥

१३६ काञ्चनायनो रसः

मृतं सूतं समं गन्धं काकमाच्या द्रवैर्दिनम् ।
मर्दितं चान्धितं पच्यात्करीषाग्नौ दिवानिशम् ॥
दिव्यौषधदलद्रावैः दिनं मर्द्यं तमन्ययेत् ।
ध्मातं तस्मात्समुद्धृत्य तत्तुल्यं हाटकं मृतम् ॥
एकीकृत्य मृतं लेह्यं माषैकं वत्सरावधिम् ।
जरां मृत्युं निहन्त्याशु सत्यं काञ्चनसम्भवः ॥
काकमाचीद्रवैर्भाव्यं चूर्णं धात्रीफलोद्भवम् ।
मधुना भक्षयेत्कर्षमनुपानत्क्रामकंपरम् ६३८॥

र. सं., रसायनसं. रसायने ।

भा०—पारेकी भस्म और गन्धक समभागलेकर मकोयके रससे एकदिन मर्दनकर गोलाबनाकर अन्धमूषामे रखकर एकअहोरात्रकरीषकी अग्निदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालके दिव्यौषधियों (दिव्यौषधिया रसेन्द्रचूडामणि वग़ैरहमे ६४ फेलाभग बतलाईहै उन्हींको रसप्रकाशसुधाकरमेभी लिखीहै उनके यथालाभपत्तों) केरससे मर्दनकर अन्धमूषामे रखकर अग्निदे । इसप्रकारजितनीदिव्यौषधियांमिले उतनीहीपुटदेकरस्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकरउसकी बराबर उत्तमसुवर्णकीभस्म डालकर रखछोडे यह काञ्चनायन रसतैयारहुआ इसमेसे १माशेकीमात्रा घीके साथचाटनेसे बुढ़ापे औरमृत्युकोनष्टकरती है । इसके ऊपरमकोयके रससे कईबारभावना दियाहुआ आंवलेका चूर्ण १ तोला मधुके साथ भक्षण करे तो इस रसकाशरीरमे क्रामण होगा ॥ १३७ ॥

१३७ कान्तपिष्टीरसः

हलीमके प्रयोक्तव्या शुद्धकान्तस्य पिष्टिका ।
तीक्ष्णागन्धसमायुक्ता युक्त्या हन्ति हलीमकम्

रसेन्द्रम., हलीमके ।

भाषा—चुम्बकपत्थरसे निकालेहुएलोहकीभस्म बराबरके शुद्धपारेकेसाथ मिलाकर उसमे साधारणलोहभस्म और गन्धकमिलाकर दोतीनरोज़ घोटकर रख छोडे । इसकी २ रत्तीकी मात्रा देनेसे हलीमक नष्ट होता है ॥ १३७ ॥

१३८ कान्तभस्मयोगः

दशमूलीकषायेण मधुना च समन्वितम् ।
कान्तायोभस्म हिक्कानां पञ्चानां पञ्चतां नयेत्

र. का. ल., र. मु., हिक्कायाम् ।

भाषा—कान्तलोहकी भस्म मधुके साथ २ रत्ती चटाकर दशमूलका काथा पिलानेसे पाँचों प्रकारकी हिचकियोंको दूर करती है ॥ १३८ ॥

१३९ कान्तयोगः

नीलज्योतिः कान्तचूर्णं रुदन्ती
धात्रीतोयैर्भावयेत्त्रैफलोत्थैः ।
मध्वाज्याभ्यां वत्सरार्धं प्रयोगा-
त्कुष्ठं शुभ्रं रोगजालं निहन्ति ॥
देहे दार्ढ्यं दिव्यदृष्टिं बलञ्च
वीर्यं शौर्यं जायते दीर्घमायुः ॥ ६४१ ॥

२ री, २ र न, रसायने ।

भाषा—शाकुर्चाके बीज, अपराजिताकी जड, कान्तभस्म, रुदन्ती ये प्रत्येक समभागलेकर आवले और त्रिफला इनकी अलग २ तीन तीन भावनाएं देकर। मधु और घीके साथ ३ माशेकी मात्रा खानेसे ६ महीनेमें सफेद कुष्ठ दूर हो। शिथिल पडे हुए अङ्गमजबूतहोकर दिव्य दृष्टि हो। बल वीर्य और शौर्यको प्राप्त होता हुआ दीर्घायुको प्राप्त हो॥१३९॥

१४० कान्तरसः

कान्तलोहस्य पत्राणि कण्टवेध्यानि कारयेत् ।
तत्समश्च रसो गन्धटङ्कणौ निम्बवारिणा
ततः सम्पेष्य तं कल्कं मर्दयेत्रिदिनं पुनः ।
रसतुल्येन मत्स्यस्य पित्तेन परिभावयेत्६४३॥
सिद्धकान्तरसो ह्येष प्रयोज्योऽभिनवज्वरे ।
शृङ्गवेरानुपानेन मात्रया भिषगुत्तमैः ॥६४४॥

२ र स, २ को, ज्वराधिकारे ।

भाषा—कान्तलोहके कण्टकवेधीपत्र बनाकर उसके बराबर पारेके साथ मिलाकर यहांतक मर्दन करे कि ये पत्र समान पारेमे एक जीव हो जावें। फिर उसमे पारेकी बराबर गन्धक और टङ्कण मिलाकर निम्बपत्रस्वरसदेकर ३ रोजमर्दनकरके सुखाकर सबकीबराबर मछलीकेपित्तसे भावनादेनेसे यह कान्तरस सिद्धहोगा । एकएकरत्तीकी मात्रासे अदरखपान अथवा अदरखके रसके साथ देनेसे नवज्वरको दूर करता है॥ १४० ॥

१४१ कान्तरसायनम् (अमृतलोहः)

कान्तं तुल्याभ्रसत्त्वं ध्वरणपरिमितं
हेम तच्चुल्यमर्कं,
वैक्रान्तं ताप्यरूप्यं क्रिमिरिपुकटुकै-
स्तुल्यभागैः समेतम् ।
लीढं देवद्रुतैले प्रवितरति नृणां
देहसिद्धिं समृद्धां,
पथ्यं पूर्वोक्तवत्तद्धरति च सकलं
रोगपूगं जवेन ॥ ६४५ ॥
तदेतत्सर्वरोगघ्नं रम्यं कान्तं रसायनम् ।
स्वर्यं वृष्यं सुपुत्रीयं मङ्गल्यं दीपनं परम् ॥

२ र स, २ वृ, रसायने ।

भाषा—कान्तलोह भस्म १ तो., अभ्रसत्व १ तो., सुवर्णभस्म $\frac{1}{2}$ तो., ताम्रभस्म $\frac{1}{2}$ तो., वैक्रान्त, सोनामाखी, रजतभस्म, विडङ्ग, सोंठ, मिरच पीपल ये सब एकएक तोला लेकर सबको चूर्णकर २ रत्तीकीमात्रामे देवदारुकेतैलकेसाथ खानेसे मनुष्योंको देहसिद्धि प्राप्तहोतीहै । यह समस्त रोगोंको दूरकर मनुष्योंको दीर्घायुबनाताहै और पुत्रपौत्रादिवाला करताहै ॥ १४१ ॥

१४२ कान्तरसायनम्

रात्रौ कान्तशरावकस्थचणका-
म्भिन्नाजलैःस्वादुभिः,
प्रातर्मुष्टिमिताश्च ते प्रतिदिनं
षण्मासमासेविताः ।
हन्युः पित्तकफामयान्बहुविधान्
कुष्ठं प्रमेहांस्तथा,
पाण्डुं यक्ष्मगदञ्च कामलपदं
पथ्यञ्च तक्रं तथा ॥ ६४७ ॥
एतस्मादपुनर्भवं हि मसितं
कान्तस्य दिव्यामृतं,
सम्यक् सिद्धिरसायनं त्रिकटुकं
चैलाज्यमध्वन्वितम् ।
हन्यान्निष्कमितं जरामरणजं व्याधींश्च सत्पुत्रदं,

र्दिष्टं श्रीगिरिशेन कालयवनोद्भूत्यै पुरा तत्पितुः

र. को., र. र. स., रसायने ।

भाषा—कान्तलोहकोनिरुथभस्मबनाकरत्रिकटु, विडङ्ग, मधु और घृतकेसाथखाकर रात्रिमे कान्तलोहके पात्रमे ४ तोले चने भिगोकर सुबहमे वे चने खाकर उस पानीको पीजावे । इस तरह ६ महीनेतक दररोज़ करनेसे यह कान्तरसायन सिद्ध होता है । इसमे सब पथ्य है । इसके खानेसे यह पाण्डु, राजयक्ष्म, कामला, जराव्याधि, इनको दूर करके अच्छी सन्ततिको देता है । यह प्रयोग महादेवजीने कालयवनकी उत्पत्तिके लिये उसके पिताको बतलाया था ॥ ६४९ ॥

१४३ कान्तलोहरसायनम्

गोमूत्रभृतकुम्भे तु स्थापयेत्त्रिफलार्मणम् ।
एकं द्वौ त्रींश्च सप्ताहान् यावत्सर्वं विलीयते ॥
रेतितं कान्तलोहस्य मणकं सूक्ष्मचूर्णकम् ।
त्रिफलामूत्रसंक्षुण्णं प्रक्षिपेच्छ्लक्ष्णसम्पुटे ६५०॥
गर्ते हस्तप्रमाणे तु षेडाऽधिच्छाणके भृते ।
गर्तगर्भे पुटं क्षिप्त्वा युक्ताग्निं ज्वालयेत्ततः ६५१
स्वाङ्गशीतलतां प्राप्तं चूर्णं सम्पेषयेत्ततः ।
क्षुण्णं तेनैव मूत्रेण क्षिपेच्छ्लक्ष्णसम्पुटे ६५२॥
एकविंशतिवाराश्च देयो पुरस्त्वनया पुटः ।
सूक्ष्मं चूर्णं मुहुः कार्यं मूत्रं क्षुण्णं पुटेपुटे ६५३
चूर्णं कान्तायसन्नाम सिन्दूराभं पयस्तरम् ।
गद्याणकोऽस्य चूर्णस्य देयः सर्वेषु रोगिषु ६५४
यथोचित्येन रोगाणामौषधैः सहितः स हि ।
अष्टाष्टवल्लमाने द्वे गुडूचीसत्त्वशर्करे ॥६५५॥
शीतोदकसमं देयो गद्याणः पाण्डुरोगिषु ।
बलक्षये प्रमेहे च ताभ्यामेव विमिश्रितः ६५६
मुस्तामन्त्यगुडूच्याश्च शर्करातिविषं तथा ।
वल्लाष्टकं पृथक् चैषां लोहञ्च मधुमिश्रितम् ॥
ज्वरमष्टविधं हन्यादतिसारेषु संमतः ।
नाशयत्येव रोगांश्च कान्तलोहरसायनम् ६५८॥

र. क., रसे., रसर्चि., रसायने ।

भाषा—एक मजबूतमिट्टीकेपात्रमे गोमूत्रभरके १ मनत्रिफलाकोजल अधकुटीकर उसमे छोडदे, एक यादोयातीन सप्ताहतक प्रतीक्षाकरे, जबदेखे कि उसमे सब घुलगयी तब १ मन कान्तलोहकाचूर्ण रेतीसेबारीकरितवाकर उसमेडालदे । और उसको खूब मिलादे । १० दिनकेबाद उसमेसे १ सेरचूर्णको निकालकर कुछकालमेघुटवाकर किसीसम्पुटमे बंदकर एकहाथभरके गड्ढेमे कण्डोंकेबीचमे रख अग्नि देवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर फिरवहीगोमूत्रदेकर मर्दनकरे औरपुटदेवे । ऐसे २१ पुट देनेसे यह सिन्दूरकेरंगका कान्तायस तैयारहोगा जोकि पानीमे डालनेसे डूबेगानहीं । इसको एकरत्तीसे शुरूकर ९ रत्तीतकमात्रा बढाकर तमामरोगोंमे ६ माशाखलास नहोतबतक देवे । आचार्योंकातक इसका पूर्णप्रयोगहै । अनुपानमे जसीयेग्यतादेखे वैसीदवाओंका कल्पनाकरले, साधारणत २४ रत्ती गुडूचीकासत्व, २४ रत्ती शक्कर और ३ रत्ती कान्तायस मिलाकर पाण्डुरोगीको ठंडेजलकेसाथदेना । बलक्षीणताऔरप्रमेहोंमेभी इसी अनुपानकेसाथदेना । नागरमोथा, गिलोयकासत्व, शक्कर, अतीस, ये प्रत्येक ८ आठ रत्ती और कान्तायस ३ रत्ती मिलाकर देनेसे ज्वरसहित अतिसार नष्टहोताहै अन्यभीरोग इसके सेवनसे दूर होतेहैं ॥ १४३ ॥

१४४ कान्तवल्लभो रसः

तीक्ष्णं पारदशुल्बगन्धककजः क्षारानलं पत्रकं त्रायन्ती कुटजस्य बीजममृता भूनिम्बयुक्तां वटीं
कृत्वा पर्पटरूढयेग सकर्क पिचं जयेद्रक्तुतं,
मुस्तोशीररसेन पर्पटरसेनैव स्वपथ्याशिनाम् ॥

र., रसेन्द्र., ज्वराधिकारे ।

भाषा—फौलाद, पारा, तांबा, गन्धक, सुहागा, चित्रक, पत्रकाट, त्रायमाण, इन्द्रजव, गिलोय, चिरायता, इनसबको समभाग लेकर चूर्णकर लेना फिर पित्तपापडे के काढेमे एकदिन मर्दनकर इसमे तीनतीन रत्तीकीगोली बनाकर नागरमोथा

औरउसकेकाढेकेसाथ अथवा पित्तपापडेके रसके साथ देनेसे कफकेसाथबिगडे हुए पित्तको यह वटी दूरकरती है ॥ १४४ ॥

१४५ कान्तवल्लभो रसः

कान्तं षोडशभागं च लोहाश्चैव चतुर्दश ।
किट्टं द्वादशभागञ्च दशभागं तु टङ्कणम् ६६०
मनःशिलामष्टभागां षड्भागं च शिलाजतु ।
सर्वेण च समं सूतं गन्धकं चापि तत्समम् ६६१
अन्धमूषोदरे न्यस्य बालुकायन्त्रके क्षिपेत् ।
पाचयेत्सप्तरात्रं तु सञ्जाशं सूक्ष्मचूर्णितम् ६६२
सेवितं मधुना युक्तं निष्कार्धेन समन्वितम् ।
पाण्डुरोगं क्षयं गुल्मं ग्रहणीरोगनाशनम् ६६३
कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां प्लीहोदरमरोचकम् ।
मन्दाग्निं कुष्ठरोगं च मूलरोगं भगन्दरम् ६६४
वातशूलहरं वृष्यमत्यन्तमतिदीपनम् ।
तुष्टिपुष्टिकरं कान्तिवर्धनं बलवर्धनम् ६६५ ॥
कान्तवल्लभनामायं विष्णुना निर्मितः पुरा ।
सर्वपाण्डौ क्षये चैव लोकस्यारोग्यकारणम् ६६६

वै. चि., सर्वक्षये ।

भाषा—कान्तभस्म १६ भाग, लोहभस्म १४ भाग, मण्डूर १२ भाग, सुहागा १० भाग, मैनसिल ८ भाग, शिलाजतु ६ भाग, इनसबकीबराबर पाराऔरगन्धक लेकर घीकुआरअथवा तुलसीकेरसमेअथवा वैसेहीमर्दनकर अन्धमूषामे रखकर बालुकायन्त्रमे ७ दिनकीआचदेकर पकावे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर बारीकचूर्णकर २ मासेप्रमाण मधुकेसाथ सेवनकरनेसे पाण्डुरोग, क्षय, गुल्म, ग्रहणी, श्वास, कास, ज्वर, हिचकी, प्लीहा, उदररोग, अरुचि, मन्दाग्नि, कुष्ठ, बवासीर, भयकरवातशूल, इनसबको यह दूर करता है । वृष्यता, तुष्टि, पुष्टि, कान्तिऔरबलकोबढाताहै कान्तवल्लभ इसकानाम है । हरदरजेकेपाण्डु और क्षयकेलियेखास औषध है ॥ १४५ ॥

१४६ कान्तादिवटी

अयस्कान्तञ्च कृष्णाभ्रं पञ्चनिष्कं पृथक्पृथक् ।
अयोमलाश्च तत्तुल्यं तेषां द्विगुणितांम्भसा ॥
एतच्चूर्णं परिस्राव्य त्रिफलाक्वाथमर्दितम् ।
निष्कमात्रां तु गुटिकां सममाकुलित्रीजकम् ॥
पिष्ट्वा तक्रेण मधुना सर्वमेहविनाशनम् ॥६६८

वा, मेहे ।

भाषा—कान्तलोहभस्म और कृष्णाभ्रकभस्म ५–५ निष्क, औरमण्डूरदोनोंकेबराबर औरइनसबसेदूना पानीलेकर इसमे इनकेचूर्णको डालदे और उसको थोडाहिलाकर थोडीदेरबाद पानीनिकालदे । फिरत्रिफलाकेक्काथसे मर्दनकर १ टंककीगोलियें बनाकर रखछोडे । इसमेसे १ गोली औरउसीके बराबर अंकोलबीजकीमज्जा डालकर छाछमे पीसकर पीनेसे समस्तप्रमेह दूरहोते हैं ॥ १४६ ॥

१४७ कान्ताभ्ररसायनम् (प्रथमम्)

कान्ताभ्रकशिलाधातुविषसूतकमाक्षिकम् ।
शीलितं मधुसर्पिभ्यां व्याधिवार्धक्यमृत्युजित्

र. र. स., व्याधिवार्धक्ये ।

भाषा—कान्तभस्म, अभ्रकभस्म, मैनसिल, बछनाग, पारा, सोनामाखी, येसबशुद्ध औरमारेहुए बराबरलेकर खूबबारीककरके इसमेसे १ या १½ रत्तीकी मात्रा मधु और घीके साथ खानेसे मृत्यु और बुढापेको दूरकरती है ॥ १४७ ॥

१४८ कान्ताभ्ररसायनम् (द्वितीयम्)

कान्ताभ्रत्रिफला विडङ्गरजनी
ताप्याब्ददेवद्रुमम्,
व्योषैलाद्विपुनर्नवार्द्रगिरिजा-
ङ्कोलैः समं गुग्गुलुम् ।
पिष्ट्वा भृङ्गजलेन सूक्ष्मगुटिकां
खादेद्यथासात्म्यतो,
मेदः श्लेष्मसमीरणोल्बणगदेष्वन्येष्वपि पूरुषः॥

र. र. स., वातकफरोगे ।

भाषा—कान्तभस्म, अभ्रकभस्म, त्रिफला, विडङ्ग, हल्दी, सोनामाखी, नागरमोथा, देवदारु, त्रिकटु, इलायची, पिपलामूल, पुनर्नवा, सोंठ, शिलाजतु, और अङ्कोल इनसबकी बराबर गुग्गुल लेकर

भंगरेकेजलसे खूबमहीनपीसकर एकअथवा दोमाशेकी मात्रा मेद, श्लेष्म और वायुप्रबलरोगोंमें खानेसे आदमी निरोग होता है ॥ १४८ ॥

१४९ कान्ताभ्ररसायनम् (तृतीयम्)

शुद्धमभ्रसमं कान्तं मर्दयेदार्द्रकद्रवैः ।
कलांशं हेमचूर्णस्य बीजपूररसे पुनः॥ ६७१ ॥
मर्दयेत्सल्वमध्यस्थं यावत्सप्तदिनावधि ।
आटरूपरसेनैव तथा मुण्डीरसेन वा ॥ ६७२ ॥
तालमूलीरसेनैव दशमूलरसेन वा ।
तत्तद्रोगहरैः क्वाथै र्भावयेत्सप्तधा भिषक्
त्रिफलाव्योपचूर्णाभ्यां मध्वाज्याभ्यां प्रयोजयेत्।
पञ्चकर्मविशुद्धेन सेव्यमेतद्रसायनम् ॥६७४॥
पाण्डुशोफोदरानाहग्रहणीशोषकासजित् ।
सन्ततं सततञ्चैव पुराणं विषमज्वरम्॥६७५॥
निहन्यात्सर्वकुष्ठानि प्रमेहान्विंशतिञ्जयेत् ।
कान्ताभ्रकमिदं श्रेष्ठं रसायनमनुत्तमम् ६७६ ॥

र. को., र. र. स., र. र. की., रसायने।

भाषा—अभ्रकभस्म, कान्तभस्म, ये समभाग, लेकर अदरखके रसमें १ रोज मर्दनकर अभ्रकका सोलहवांहिस्सा सुवर्णभस्म डालकर बिजौरा, अडूसा, गोरखमुण्डी, तालमूली, दशमूल, इनप्रत्येकके रसोंसे अथवा खास किसी रोगके लिये तैयार करना हो तो तद्रोगहरौषधके रस अथवा क्वाथसे सातसात रोजभावना देकर उसमेंसे २ रत्तीकी मात्रा त्रिफला, त्रिकटु एक एक माशा, मधु और घीमें मिलाकर खानेसे यह उत्तम रसायनका काम करता है। यह अगर पञ्चकर्म करके दिया जाय तो, पाण्डु शोथ, उदर, अनाह, ग्रहणी, शोष, कास, सन्तत, सतत, पुराना और विषमज्वर, तमामकुष्ठ और बीस प्रकारके प्रमेहोंको दूर करता है ॥ १४९ ॥

१५० कामकलारसः

मृताभ्रं पारदं स्वर्णं तुल्यं मर्द्यं दिनत्रयम् ।
मुशलीत्रिफलावापि वाजिगन्धारसार्पकैः ६७॥
कदलीकन्दजैं द्रावैस्तद्गोलं गान्धिवं पुटेत् ।
भूधरे दिनमात्रं तु समुद्धृत्याथ मर्दयेत्॥६७८॥
दिनैकं पूर्वजै द्रावै स्तद्वद्रुद्धा पुटे पचेत् ।
पुन र्मर्द्यं पुनः पाच्यमेवमष्टपुटैः पचेत् ॥६७९॥
शाल्मलीजातनिर्यासैस्तुल्यं शर्करया सह ।
खादेन्निष्कद्वयं नित्यं द्रावयेद्वनिताशतम्६८०॥
गोक्षीरैं मर्कटीबीजं पलार्धं पाययेदनु।
सर्वाङ्गोद्वर्तनं कुर्यात्सयवैः शाल्मलीद्रवैः ॥
रसः कामकलाख्योऽयं महावीर्यकरो नृणाम्॥

र. सं., र. र., ध., वाजीकरणे।

भाषा—अभ्रकभस्म, शुद्धपारद और सुवर्णभस्म सबसमभाग लेकर। मुसली, त्रिफला, असगन्ध और कदलीकन्द इनप्रत्येकके रसोंसे तीनतीनदिनमर्दनकरके इसकागोलाबनाकर अन्धमूषामें रखकर एकदिनपकाना। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकरपहिलेकहेहुएरसोंसे मर्दनकर पुटदे। इसतरह बारम्बारकरतेहुआ आठपुटदे। फिरइसमेंसे १ माशा या दोमाशाकी मात्रालेकर बराबरभागमें मोचरसमिलाकर अन्दाज़से शक्करदेकर खिलानेसे यह सैकड़ों स्त्रियोंकेसाथ रमणकरासकताहै। इसरसको खानेकेबाद कौंचकेबीजोंकाचूर्णदोतोला गायकेदूधकेसाथ खिलाना। जवकाआटा सेमलकेरसमें सानकर तमामशरीरमें लगाना। यह कामकलाख्य रसहै यह अत्यन्तवीर्यको करनेवालाहै॥ १५० ॥

१५१ कामकलावटी

अङ्कोठमूलं त्रिफला कुण्डली मरिचं निशा ।
सप्तच्छदा कुटी कुष्ठं प्रत्येकं कार्षिकं भवेत् ॥
विडङ्गमुस्तकं काचं सालकं टङ्कणं त्रिवृत् ।
रसगन्धकलोहानां प्रत्येकार्द्धपलं क्षिपेत् ॥६८२
गुग्गुलुं त्रिपलं दत्त्वा घृतेन परिपेषितम् ।
वटी कामकला नाम मदनानन्ददायिनी ६८४॥
चतुर्माषा वटी खाद्या गोमूत्रेण जडीकृता ।
वातरक्तं निहन्त्याशु नानादोषसमुद्भवम् ६८५॥
दुष्टं नानाविधं हन्ति नानादोषसमुद्भवम् ।
दद्रुं कण्डूं विचर्चीञ्च व्रणार्शो गण्डमालिकाः

भगन्दरोपदंशांश्च विद्रधीं गर्दभार्बुदे ।
श्लीपदं शोथशूलानि कासश्वासमरोचकम् ॥
प्लीहगुल्मोदराष्ठीलामेहमेदोगलामयान् ।
जीर्णज्वरं तथानाहं पाण्ड्वादि त्रितयं जयेत् ॥
सङ्ग्रहग्रहणीं दुष्टां बलवर्णाग्निवर्धनीम् ॥६८८॥

र. र., कुष्ठाधिकारे—

भाषा—अङ्कोलकीजड्कीछाल, त्रिफला, गुडूची, मिर्च, हल्दी, सप्तपर्ण, कुटकीऔरकुठ येप्रत्येक १ तोला, शिङ्क, नागरमोथा, काचभस्म, हरितालभस्म, सुहागा, निशोत, पारागन्धक औरलोह येप्रत्येक ½ पल, गुग्गुल ३ पललेना । पहिलेगुग्गुलको घीके साथ कुटवाना जबतक कुटतेकुटते पानीजैसाहोजाय तब उसमे अन्यऔषधियोंको बारीककरके धीरे२डालना और कूटतेजाना जबसाराएकजीवहोजाय तब उसकी ४–४ माशेकी गोलीबनाकर गोमूत्रकेसाथ लेनेसे नानादोषोंसे भयाहुआवातरक्त, दद्रु, कण्डु, त्रिचर्चिका, व्रण, बवासीर, गुल्म, गण्डमाला, भगन्दर, उपदंश, विद्रधि, गर्दभ, अर्बुद, श्लीपद, शोथ, शूल, कास, श्वास, अरुचि, प्लीहा, गुल्म, उदर, अष्ठीला, प्रमेह, मेद, गलेकेरोग, जीर्णज्वर, पाण्डु, हलीमक, कुम्भकामला, सङ्ग्रहणी इनसबको दूरकर बल, वर्णऔर अग्निको बढातीहै ॥ १५१ ॥

१५२ कामचूडामणिरसः

मौक्तिकं माक्षिकञ्चैव स्वर्णभस्म पृथक्पृथक् ।
कर्पूरं जातिकोषञ्च जातीफललवङ्गकम् ॥६८९॥
वङ्गभस्म तथा ग्राह्यं रूप्यं चापि तदर्धकम् ।
चातुर्जातञ्च सङ्ग्राह्यं सर्वमेकत्र चूर्णितम् ६९०
शतमूलीरसेनैव भावयेत्सप्तवारकम् ।
ततोगुञ्जाप्रमाणेन वटिका भिषजा कृता ६९१
अनुपानविशेषेण रोगाकरविनाशिनी ।
शीतं पयोऽनुपानञ्च कामिनीः कामयेच्छतम्
वीर्यहीनो भवेद्यस्तु यो वा स्यात्पतितध्वजः ।
सोऽशीतिवार्षिको वापि युवेव रमतेऽङ्गनाः ६९२
भेषजैं र्विविधैः किं स्यादन्यैश्च शतसङ्ख्यकैः ।
फलं न किञ्चिदत्रास्ति केवलं गौरवं मुहुः ॥
नातः परतरं किञ्चिदस्ति पुष्टिकरं भुवि ।
अतः सर्वप्रयत्नेन सेव्यं भूमिभुजा सदा ६९५
विशेषाद्ध्वजभङ्गांश्च सप्ताहेन विनाशयेत् ।
प्रमेहं मूत्ररोगञ्च मन्दाग्निं क्षयथुं तथा ॥
रक्तदोषञ्च नारीणां पानदोषं विनश्यति ६९६

आ. वि. शुक्रमेहे ।

भाषा—मोती, सोनामाखी, सुवर्णभस्म, कपूर, जावित्री, जायफल, लौंग, वङ्गभस्म, रूपाभस्म सब एकएकभाग, इनसबसे आधाचातुर्जात (तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर) लेकर सबकाबारीकचूर्णकर एकजगहमिलाकर शतावरकेरसकी सातभावनादेकर एकएकरत्तीकी गोलियें बनाकर तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे तत्तद्रोगोंको दूरकरतीहै । इसकेऊपर ठंढादूधपीनेसे स्त्रियोंमे सम्भोगेच्छा बढतीहै । जो आदमी वीर्यहीनहैं किंवा गतध्वजहैं या अस्सीवरसके बुड्ढेहैं वेभी इसकेसेवनसे जवानजैसे मालूमपडते हैं । इसविषयमे बहुतसीदवाइयांहैं परउनके खानेसे केवल शरीरमे मेदबढनेके सिवाय औरकुछफलनहीं होता, इसकेसेवनकरनेसे आदमी अपनेमनोरथको पूर्णकरसक्ताहै । कष्टसाध्यसेअसाध्य ध्वजभङ्गको यहयोग सातदिनमे अच्छाकरसक्ताहै । प्रमेह, मूत्ररोग, मन्दाग्नि, शोथ, रक्तदोषऔरस्त्रियोंकेसमस्तरोग इससे नष्टहोतेहैं ॥ १५२ ॥

१५३ कामदो रसः

हेमबीजविषवङ्गसूतकं हंसपादकरभञ्च जारणम् ।
नागवल्लिदलजातभावितः
कामदःसकलमेहनाशनः ॥ ६९७ ॥

रसायनसं., र. स. क., रससारसङ्ग्रह, र. (मा.), प्रमेहाधिकारे । रससारसङ्ग्रहे, कनकसुन्दरीनाम ।

भाषा—धतूरेकेबीज, बछनाग, वङ्ग, पारा, शिंगरफ, अकलकरा औरअभ्रक येसबसमभागलेकर पानकेरसमे एकदिनघोटकर एकएकरत्तीकी गोलियें बनालेना । यथोचितअनुपानकेसाथदेनेसे यह समस्तप्रमेहोंका नाशकरताहै ॥ १५३ ॥

१५४ कामदीपकरसः

गन्धकस्य तु तोलैकं कृत्वा वै तण्डुलाकृतिम् ।
दत्त्वा भृङ्गद्रवं रौद्रे भावयेद्दिनसप्तकम् ६९८॥
तच्चूर्णे प्रक्षिपेत्तत्र प्रत्येकं माषकद्वयम् ।
जातीफलस्य कोषस्य तथा चन्द्रलवङ्गयोः६९९
ततः सगुडकं कृत्वा तस्य गुञ्जाचतुष्टयम् ।
अभ्यर्च्य भास्करं प्रात र्भक्षयेत्प्रत्यहं ततः ॥
आर्द्रकं सैन्धवोपेतं मरिचस्य च सप्तकम् ।
तथानु चर्वणं कृत्वा पिबेत्क्षीरपलद्वयम् ॥
अनेनैव प्रयोगेण स्थविरोऽपि युवायते७०१॥

र. र., वा., वाजीकरणे ।

भाषा—१ तोलेगन्धकको चावलके समान टुकडेकर भांगरेका रस देकर कडे धूपमें सातभावनादे। इस रसकी४ रत्तीकी मात्रामें जायफल, जावित्री, शुद्ध कपूर और लोंग प्रत्येक २ दो माशे मिलाकर गुड देकर १ गोली बनावे। सूर्यनारायणकी पूजाकर प्रातःकाल १ गोली खावे, इसके ऊपर अदरख १ माशा, सैंधानमक ४ रत्ती, कालीमिर्च ७ नग, इनकोचबाकर दोपल दूध पीवे, इसप्रयोगसे वृद्धभी जवान जैसा होजाता है ॥ १५४ ॥

१५५ कामदुघा रसः (प्रथमः)

सुवर्णगैरिकं किञ्चिद्घृतभ्रष्टं विचूर्णयेत् ।
धात्रीफलरसेनैव सप्तवारञ्च भावयेत्॥७०२॥
शुष्कं कृत्वा ततो घर्मे श्लक्ष्णचूर्णन्तु कारयेत्।
द्विवल्लप्रमिता मात्रा सिताज्यमधुना सह ७०३
रक्तवृद्धिं करोत्याशु पित्तरोगविनाशकृत् ।
प्रमेहं प्रदरञ्चैव पाण्डुरोगं च कामलाम् ७०४॥
हलीमकं महाघोरमङ्गदाहं तृषं भ्रमम् ।
जीर्णज्वरहरञ्चैव नात्रकार्या विचारणा ७०५॥
वैद्यानां जीवनार्थाय रोगिणाञ्च हिताय वै ।
अल्पमूल्यं बहुगुणं ग्रन्थेऽस्मिन्प्रकटीकृतम् ॥

रसायन स., ज्वराधिकारे ।

भाषा—सुवर्णगैरिक को घीमें सेककर हरे आंवलोंके स्वरसकी सात या २१ भावना देकर सुखाकर बारीकचूर्णकर रखछोडे । इसकी ६ रत्तीकी मात्रा शक्कर, घी और मधुकेसाथ देनेसे रक्तको बढाती है। और पित्तरोगोंका नाश करती है। प्रमेह, प्रदर, पाण्डुरोग, कामला, हलीमक, घोर अङ्गदाह, तृषा, भ्रम, जीर्णज्वर, इनसबको, यह तत्काल दूर करती है। अल्पमूल्य और बहुगुण यह दवाहै। इस लिये वैद्य और रोगियोंके हितके लिये यहां प्रगट की गई है ॥१५५॥

१५६ कामदुघा रसः (द्वितीयः)

गुडूचिकोद्भवं सत्त्वं पलमेकं प्रमाणतः ।
सुवर्णगैरिकं कर्षमभ्रकं कर्षमेव च ॥ ७०७ ॥
सुचूर्णं कारयेदेषां वल्लमात्रं प्रयोजयेत् ।
प्रदरे गव्यमत्स्यण्ड्यौ मत्स्यण्डी तण्डुलोदकम्
घृतमत्स्यण्डिका पित्ते तथा गव्यञ्च शर्करा।
मधुपिप्पलिका मेहे मत्स्यण्डीतण्डुलोदकम् ॥
अनुपानविभेदेन सर्वरोगेषु योजयेत् ।
एषः कामदुघानाम प्रदरेषु प्रशस्यते ॥७१०॥

रसायनसं, अम्लपित्ते ।

भाषा—गुडूचीसत्त्व १ पल, सुवर्णगेरू १तो०, अभ्रकभस्म १ तो०, इनसबको इकट्ठे कर बारीक चूर्णकरके ३ रत्तीकी मात्रा देकर ऊपरसे प्रदरमें गायकादूधऔरराब अथवाचावलकाधोवन और राबदे। पित्तप्रकोपमें घी और राब अथवा दूध और शक्कर दे । प्रमेहमें मधु और पीपल अथवा चावल का धोवन और राब दे । अनुपानभेदोंसे देनेसे यह उष्णताजन्य तमामव्याधियोंको दूरकरताहै ॥ १५६ ॥

१५७ कामदुघारसः (तृतीयः)

मौक्तिकस्य प्रवालस्य मुक्ताशुक्तिभवस्य च ।
वराटिकायाः शङ्खस्य भस्मानि गैरिकं तथा ॥
गुडूचिकोद्भवं सत्त्वं समभागानि कारयेत् ।
अजाजिकासिताभ्याञ्च गृह्णीयाद्रक्तिकाद्वयम्
जीर्णज्वरभ्रमोन्मादपित्तरोगेषु शस्यते ।
अम्लपित्ते सोमरोगे योज्यः कामदुघारसः॥

रसायनसं., अम्लपित्ते ।

भाषा—मोती, प्रवाल, मोतीकी सीप, कौड़ी, शङ्ख इन प्रत्येककी भस्में, सोनागेरू और गुडूचीसत्व ये सब समभाग लेकर। सबको इकट्ठेकर घोटकर रखलेना, इसमेंसे २ रत्तीकी मात्रालेकर जीरा ३ माशे, शक्कर ३ माशेके साथ देनेसे जीर्णज्वर, भ्रम, उन्माद, पित्तरोग, अम्लपित्त, सोमरोग, ये सब नष्ट होते हैं ॥ १५७ ॥

१५८ कामदेवचूर्णम्

विदारीं वरीं मार्कवं वाजिगन्धां
श्वदंष्ट्रेक्षुरं कौंडमौशल्यकोलम् ।
त्वचं केसरं त्वमृताकुष्ठजाती
वराव्योषमापं सिताचन्द्रमोचम् ॥७१४
बलाभिर्युतं भावितं स्वस्वयूपे
रिदं कामदेवाख्यचूर्णं जयाशम् ।
रसायोरसं मौक्तिकं हैमरौप्यं
सुवङ्गान्वितं सेवयेन्माक्षिकेण ॥
ततं क्षीरपो माषगोधूमभोजी
सितासर्पिषा मानिनीनां जयेद्धि ॥७१५

यो.

भाषा—विदारीकन्द, शतावर, भांगरा, असगन्ध, गोखरू, तालमखाना, वाराहीकन्द, स्याहसफेद मुसली, मदनमस्त (फटूफोरदीं-म०), तज, केसर, गुडूचीसत्व, कुष्ठ, जावित्री, त्रिफला, त्रिकटु, उड़द, शक्कर, शुद्धकपूर, मोचरस, खारीवला, लोहभस्म, रससिन्दूर, मुक्ताभस्म, सुवर्णभस्म, रजतभस्म, बङ्गभस्म, इनसबको समभाग लेकर ऊपर कहीहुई तमाम काष्ठोषधियोंके स्वरसस अथवा क्वाथोंसे यथाशक्ति भावनादेकर। एकएक माशेकी गोली बनाकर रखलेवे। इसमेंसे १ गोली मधुमें मिलाकर खिलाकर ऊपरसे दूध पिलावे। और उड़द, गेहूँ, घी और शक्कर, ये खानेको देवे तो, इसका खानेवाला सैकड़ों स्त्रियोंको सन्तुष्ट करसक्ता है। और तमाम प्रमेहोंको यह चूर्ण दूर करता है ॥ १५८ ॥

१५९ कामदेवोरसः(प्रथमः)

तारं वज्रं स्वर्णताम्रे च सूतं
लौहं गन्धं भागयुग्मं प्रकुर्यात् ।
कन्याद्रावे मर्दयेदेकयामं
चूर्णं कृत्वा काचकूप्यां निवेश्य ॥७१६॥
कूपीं चापि पूरयेत्सिन्धुचूर्णै
र्मुद्रां दत्त्वा शोषयेत्तां प्रयत्नात् ।
वह्निं कुर्याद्वासरैकं प्रयत्ना-
च्छीतं जातं खल्लमध्ये विचूर्ण्य ७१७
अर्कक्षीरेणाथ भाव्यं हि सर्वं
कासस्यैवं पञ्चकन्दस्य नीरैः ।
मौशल्या वै गोक्षुरस्य द्रवेण
त्रिस्त्रिर्वेलं भावनाश्च प्रदद्यात् ॥७१८॥
काकोल्या वै वाजिगन्धाशताह्वा
दुःस्पर्शानां स्वै रसैं र्भावयेश्च ।
चूर्णं कृत्वा मिश्रयेद्व्योषचूर्णं
कर्पूरं वै कुङ्कुमैलालवङ्गम् ॥ ७१९ ॥
कस्तूरी वै पूर्वचूर्णात् षडंशा
कार्या सर्वैः शर्करा वै समा च ।
भक्षेच्चैनं निष्कमात्रं प्रयत्ना
द्गोक्षीरं वै चानुपाने विधेयम् ॥७२०॥
मिष्टाहारं सेवयेच्चैव नाम्ल-
मोजस्तेजोवर्धते वै बलञ्च ।
सौन्दर्यं वै आवहे सुन्दरीणां
वृद्धिः कामे नैव हानिश्च वीर्ये ॥
तस्मात्सेव्यः कामदेवो रसोऽयं
पुष्पैर्युक्तो योग एषो वरिष्ठः ॥७२१॥

र. प्र. सु, वाजीकरणे

भाषा—रजत, हीरा, सुवर्ण, ताम्र, पारा, लोह, गन्धक, ये यथायोग्य शुद्धकियेहुए और मारेहुए प्रत्येक दो भागलेकर घीकुमारकेरसकी एक दो रोज भावना देकर आतसी शीशीमें रखकर गुड़चूर्णसे मुह बन्दकर कपड़मिट्टी दे देना। सूखनेपर बालुकायन्त्रमें रखकर एकदिनकी आंचदेना, स्वाङ्गशी-

तल होनेपर निकालकर आककादूध, कास, पद्मकन्द, मुसली, गोखरू, काकोली, असगन्ध, सोंफ और जवासा इन प्रत्येकके दूध, भङ्गरस अथवा कायसे एक एक अलग २ भावना देकर। सुखाकर इसमे त्रिकटु, कपूर, केसर, इलायची, लौंग, कस्तूरी, इन सबका चूर्ण पूर्वरससे छठा हिस्सा मिलाकर सबकी बराबर शक्कर मिलावे। यह कामदेव रस तैयार हुआ। इसमेंसे चार ४ माशेकी मात्रा देकर शक्कर मिलाहुआ दूध पिलावे। जीर्ण होनेपर मिष्टान्न खिलावे, अम्ल भूलकर न खाय, इससे ओज, तेज, बल सौन्दर्य ये बढतेहैं। स्त्रियोंका सम्भोग करनेपरभी वीर्यमें किसी तरहकी हानि नहीं पहुचती। इस लिये वृष्ययोगोंमे यह सबसे श्रेष्ठ योग है ॥ १५९ ॥

१६० कामदेवोरसः (द्वितीयः)

तारं हिङ्गुलसीसकाभ्रसहितं लोहञ्च वङ्गं तथा,
मृद्वाद्यैरसभस्मना विचिनुयात्सर्वं च खल्वे शुभे
मर्देद्धूर्त्तजयारसेन मुसलीनीरेण तत्सप्तधा,
सिद्धोऽयं किल कामदेवरसराड् राज्ञांभवेद्वल्लभः
वल्लैकप्रमितोऽनुपानसहितः सर्वान्गदान्नाशयेत्,
स्तम्भे निस्तुषसूरणफलत्रय।
जातीसिताज्यैर्युतम् ॥
पुष्टौ साज्यसितावदारिमुसली
युक्तम्प्रभाते लिहेत् ॥
स्त्रीणायौरनदर्पगर्वितशतानां द्रावणे विक्रमम्

१ यो त, वाजीकरणे

भाषा—पारदभस्म १भाग, रजतभस्म२भाग, शिंगरफ ३ भाग, नागभस्म ४ भाग, अभ्रकभस्म ५ भाग, लोहभस्म ६ भाग, बङ्गभस्म ७ भागलेकर सबको खलमे डाल धतूरा, भाग, मुशली, इनप्रत्येकके रससे सात२भावनादेकर सुखाकर धररक्खे। यह कामदेव रसतैयारहुआ यहराजालोगोंकेलिये बहुतहीप्रियहै इसको ३ रत्तीकीमात्रामे अपने२अनुपानके साथदेनेसे समस्तरोगोंको दूरकरताहै। यदिशुक्रस्तम्भनकेलिये इसकाप्रयोगकरनाहोतो उक्केरहितसिकेहुएचने औरमिश्रीकाछुईभाग, जावित्री, शक्कर औरघीइनकेसाथ मिलाकर देनाचाहिये। पुष्टिकेलिये घीशक्कर, विदारीकन्द औरमुशलीके चूर्णकेसाथ प्रभातमेंचटाकर दूधपिलानाचाहिये। अनुपानकाप्रमाण अग्निबलको देखकर कायमकरले। इसकोखानेवाला मदोन्मत्त सो स्त्रियोंसेभी नहीं हारता ॥ १६० ॥

१६१ कामदेवोरसः (तृतीयः)

मृतसूतत्रयोभागा भागैकं हाटकं मृतम् ।
कदलीकन्दजैर्द्रावैः शाल्मलीसम्भवै र्दिनम् ॥
गोक्षीरैश्च दिनं मर्द्यं क्षणैकं पाचयेद्धृतैः ।
तन्मध्ये शर्करां द्राक्षां धात्रीं रम्भाफलं मधु ॥
गोक्षीर मुशलीमाषान् कोकिलाक्षस्य बीजकम्
सूतावचतुर्गुणं क्षिप्त्वा मर्द्यं शाल्मलिकाद्रवैः ॥
तत्सर्वं दिनमेकन्तु कामदेवो रसो भवेत् ।
निष्कमात्रं सदा भक्षेत्पयां क्षीरं पिबेदनु ॥
मैथुने दृढलिङ्गः स्याद्द्रावयेद्वनिताकुलम् ७२७

१ ख, १ र स, १ को, वाजीकरणे।

भाषा—पारेकीभस्म३भाग, सुवर्णभस्म १भाग, इनकोइकट्ठेकर कदलीकंदकारस, सेमलकीछालकारस औरगायकादूध इनप्रत्येकमे एकएकदिन मर्दनकर गोलीबनाकर घीमेंपहातकमकानी कि गोलीलालहो जाय। फिरउसकोनिकालकर चूर्णकर शक्कर, द्राक्ष, आमला, केलेकाफल, मधु, गायकादूध, मुशली, उरद, तालमखाना येसबपारेसेचतुर्गुणित डालकर एकदिनशाल्मलीके रससे मर्दनकरेतो यह कामदेवरस तैयारहोगा। इसकी ४ माशेकीमात्रा खाकर दूधपीनेसे स्त्रियोंमे दृढशक्ति होवाहै ॥ १६१ ॥

१६२ कामदेवोरसः (चतुर्थः)

अभ्रं शुल्वं केशर लोहचूर्णं
जातीपत्रं सर्पफेनं लवङ्गम् ।
एलासूतं क्षीरकङ्कोलनागं
जातीजातं कङ्कुबीजैश्च युक्तम् ॥७२८॥
अब्धेःशोषं घटिकाक्षप्रमाण-
क्षौद्रैं मिश्रं मिश्रमारुढकेन।

क्षीणे वीर्ये रेतसां सागरोऽयं
दद्यात्प्रातर्वीटिकायां द्विवल्लम् ॥७२९॥
गच्छेन्नारी साध्ययोगात्सहस्रं
वृद्धो देही धातितारुण्यलक्ष्मीम् ।
रामायण्यं सर्वकाले ऋतौ च
प्रोक्तो वैद्यैः कामदेवो रसोऽयम् ७३०॥

चि र भ, वाजीकरणे ।

भाषा—अभ्रकभस्म, ताम्रभस्म, केशर, लोह भस्म, जावित्री, अफीम, लौंग, इलायची, पारद-भस्म, क्षीरकाकोली, नागभस्म, जायफळ, शीतलचीनी, समुद्रशोष, अकलकरा, येसबसमभागले कर चूर्णकरके रखछोडे । यह कामदेवरस तैयार हुआ । इसमेंसे ६ रत्तीकीमात्रा शहदमे खरलकर पानमेंलगाकर देवे ऊपरसे दूधपिलावे, यह क्षीण वीर्यपुरुषोंके लिये शुक्रसागरहै । कुछदिनोंतक इसका सेवनकरनेसे गतवीर्य औरवृद्धआदमीभी तरुणताको प्राप्तहोकर स्त्रियोंमे तरुणकेसमानही कामकरसकाहै । इसकेसेवनकरनेवालेके स्त्रियावशीभूत रहती हैं १६२

१६३ कामदेवोरसः (पञ्चमः)

सूतं गन्धं कान्तभस्मापि तुल्यं
यामं नीरैः शाल्मलीसम्भवोत्थैः ।
गोले कृत्वा वेष्टयित्वाऽथमाषै
राज्ये पक्त्वा काचकूप्यां निधाय ७३१
कूष्माण्डे नागवल्लीश्च पिष्ट्वा
तोयं दद्याद्रात्रिमेका प्रयत्नात् ।
सिद्धः सूतः कामदेवोऽस्य वल्लं
मध्वाज्याभ्यां योजयेत्तरित्रसाप् ७३२
खण्डं दुग्धं चानुपाने च दद्या-
द्रात्रौ दुग्धं शक्तिमानेन देयम् ।
तिक्तं रूक्षं वर्जयित्वातिचाम्लं
पेयं नित्यं शाल्मलीनीरयुक्तम् ॥७३३॥
खण्डं धात्रीनागरीमूलदुग्धं
पुष्टिर्वीर्यं आपवे तत्प्रभूतम् ।
कुर्यान्नित्यं रम्यकान्ताविनोदं
कृत्वा दिव्यं कामदेवं रसेन्द्रम् ॥७३४॥

र र, र स, र सु, ध, र दी, वाजीकरणे । रसदीपिकाया मदनकामदेवनाम ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, कान्तभस्म, येसब-समभागलेकर सेमलकीछालकेरससे मर्दनकर और-गोलाबनाकर उड़दकेआटेसे वेष्टितकर गोलेकोघीमे यहाँतकपकावेकि ऊपरकाआटालालहोकर जलनेकी-तैयारीमेंहोजाय फिर उसकोनिकालकर आतशीशी शीमे डालकर भुईकुम्हड़ाऔरपानकेरसकोशीशीमे-डालकर लघुबालुकायन्त्रमे रखकर रात्रिभरपकावे । सुबहमे गोलीकोनिकालकर पोंछकररखरक्खे । यह कामदेवरस तैयारहुआ इसकी२ रत्तीकीमात्रा म-धुऔरघीमेमिलाकर २१रोजतकदेवे ऊपरसे खांड-मिलाहुआ दूधपिलावे । रात्रमेजितनाहजमकरने-कीशक्तिहो उतना पीनेकोदे, तिक्त, रूक्षऔरअम्ल इनकोछोड़कर सेमलकारसमिलाहुआ अथवा आम-लाऔर केवांचकीजड़काचूर्णमिलाहुआदूध पीनेकोदे । इससे पुष्टिऔरवीर्य अत्यन्तप्रमाणमे उत्पन्न होते हैं ॥ १६३ ॥

१६४ कामदेवोरसः (षष्ठः)

सूतो माषमितःस्वदोषरहितस्तत्तुर्यभागो बलि-,
स्तन्मानस्तुभुजङ्गफेनउदितःक्षुद्राफलस्याम्बुना
एतद्गोलकमाकलय्य विपचेत्क्षुद्राफलेहेमजे,
पिष्टस्याप्युटैःपचेदितिरसःश्रीकामदेवाभिधः
मात्रास्यपौदयेगुञ्जामेकांथामचतुष्टये ।
गुञ्जाचतुष्टयंदेयं नागवल्लीदलान्वितम् ॥
दुग्धौदनं स्वल्पलवणं रात्रौक्षीरयथेच्छया ॥७३६॥

र सु सं, वाजीकरणे, शंकरानन्दकामदेवरसभननाम ।

भाषा—सबदोषोंसेरहितपारा १ माशा, शुद्धगन्धक ३ माशा, अफीम२ माशा लेकर भटकटैयाके फलकेरससे मर्दनकर गोलीबनाकर भटकटैयाके फलमेरखकर इसको धतूरेके फलमेरखदे उसपर उड़दका आटालपेटकर घीमे आटालाल होनेतक पकावे। फिर गोलीको निका

छकर पूर्ववत्पकावे। इसतरह आठवार पकानेसे यह कामदेवरस तैयारहोगा, इसको १ रत्तीकीमात्रा सूर्योदय होनेकेबाद देनी चाहिये। ४पहरबीतनेके बाद पानमे ४ रत्तीकी मात्रा देकर दूध औरचावल नमकरहित खिलावे। रातमे जितनी इच्छाहो उतना दूधदे। इससे आदमी ध्वजभङ्गादिसे निवृत्तहोकर पुरुषत्वको प्राप्तहोतेहैं ॥ १६४ ॥

१६५ कामदेवो रसः (सप्तमः)

रसगन्धकताम्राणि कांथं सीसं समंसमम् ।
पिप्पली त्रिवृता शुण्ठी धान्याकञ्च हरीतकी ॥
रसस्तास्त्रिगुणो ग्राह्यः प्रत्येकं चूर्णमेव च ।
रसपादं प्रदातव्यं हिङ्गु चैवयवानिका ॥ ७३८ ॥
अर्धमाषा वटीकार्याऽऽर्द्रदेकांथयावलम् ।
निहन्तिश्लीपदंरोगंदोषत्रयसमुद्भवम् ॥७३९॥
पैत्तिके भक्षयेद्यूषं श्लैष्मिके शुण्ठिसैन्धवम् ।
वातिके तक्रभक्तानि विष्टम्भं परिवर्जयेत् ७४०
कामदेवरसश्चायं तद्वदेहं करोत्यलम् ।
श्रीमद्गहननाथेन रचितो विश्वसम्पदि ७४१॥

र. र., श्लीपदे।

भाषा—पारा, गन्धक, ताम्रभस्म, कांचभस्म, येसबसमभाग, पीपल, निशोत, सोंठ, धनिया, हरड्येप्रत्येक पारेसेतिगुने, हींगऔरअजवाइन पारेसेचतुर्थांश लेकर। पानअथवा अदरखकेरससे घोटकर आधेआधेमासेकी गोलीबनाकर यथादोषानुपानसे देनेसे तीनोंदोषोंसे भयेहुएश्लीपदरोगको नष्टकरतीहै। पित्तप्रधानरोगमे इसपर मुद्रयूषदे, कफप्रधानमे सोंठऔरसैन्धवदे, वातप्रधानमे छाछभातदे औरविष्टम्भकरनेवाली चीजोंसे परहेजरक्खे। यहकामदेवरसहै कामजैसा शरीरबनादेताहै लोगोंकीशरीरसम्पत्तिकेलिये गहनानन्दने इसकोबनायाहै ॥ १६५ ॥

१६६ कामदेवोरसः (अष्टमः)

अहिफेनं चाब्धिशोषं त्रिसुगन्धञ्च पिप्पली ।
जातीफलं पूर्तबीजं गान्धारीबीजसंयुतम् ७४२
तद्द्रवैर्भावयित्वा त्रिः सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
सेवयेद्वल्लमात्रेण रमते कामिनीशतम् ॥७४३॥

टो., वाजीकरणे

भाषा—अफीम, समुद्रशोष, तज, पत्रज, इलायची, पीपल, जायफल औरमरसाकेबीज येसबसमभागलेकर मरसाकेरससे तीनभावनादेकर बारीकचूर्णकररक्खे, इसका ३ रत्तीचूर्ण दूधऔरशक्करके साथलेनेसे मनुष्य पुरुषत्वको प्राप्तहोताहै ॥ १६६ ॥

१६७ कामदेवोरसः (नवमः)

श्वेताङ्कोलरसेन पारदपलं सम्मर्द्य सप्ताहत-
स्तत्तुल्यं कनकं तयोःसमतुलं गन्धं विशुद्धं पुनः
मर्द्य श्वेतहयारिरक्तदहनैस्तालीरसैः सप्तधा,
गोलं छागलमांसवेष्टितमथो माषैः प्रपिष्टैस्तथा
तप्ते तैलघृतेऽथवा विनिहितं सिन्दूरतुल्यं यदा,
जातं तत्क्षणमुद्धरेन्मधुसितासर्पिर्युतं क्षीरपः ।
भोज्यंलड्डुकपायसं ह्यनुदिनं सेवेत वन्ध्यां स्त्रियं
भोगान्सर्वजनवान्सकुसुमान्
कन्दर्पकेलीप्रियान् ॥ ७४५ ॥

र. प., वाजीकरणे।

भाषा—शुद्धपारा४तो०, सुवर्णभस्म ४ तो०, गन्धक८तो० श्वेतअङ्कोलकेरससे७ दिनतकमर्दनकरे, फिरश्वेतकनेरऔर चित्रककेरसोंसे सातसातभावनादेकर गोलाबनाले, उसगोलेको बकरेकेमासकी बीचमेरखकर उड़दकेआटेको भिगोकर उसकेऊपरलपेटदे। फिरइसगोलेको तेलऔरघृत समभागलेकर उसमे यहांतकपकावे कि गोलाएकदमलाल होजाय उसको तुरंतनिकालकर रखलेवे। इसमेसे ३ रत्तीलेकर मधु, शक्करऔरघीकेसाथ सेवनकरे औरऊपरसे दूधपीवे। खानेको लड्डू और दूधपाक खाय, वन्ध्यास्त्रीसे सम्भोगकरे ॥ १६७ ॥

१६८ कामदेवोरसः (दशमः)

सूतं गन्धकसम्मितं त्रिकटुकं काथेन सम्मिश्रितं
गोलं क्षीरविदारिकन्दविवरे न्यस्तं प्रलिप्तं पुनः
माषे लिप्तमयोऽङ्गुलेन विमले गव्ये घृते पाचितं

तच्चूर्णं पलसप्तमितं द्विपलकं सत्त्वं गुडूच्याः पुनः
द्राक्षाकच्छुफलं तिला वरिजये
प्रत्येककं पालिकम्,
मोचाया द्विपलं यवाःशरपला मष्टी द्विमुष्टिःशुभा
कृष्णाधात्रिबलात्रयेक्षुकदलीकन्दैःक्रमाद्भावये-
रसयं सप्तदिनं निवेश्य विमले पात्रे सितामिश्रितं
माषद्वन्द्वमितं भजेत्तिलघृतं दुग्धेन पिष्टं पिबे-
द्रूप्ये ग्राम्यकलिङ्गवच्च पतति श्रीकामदेवोरसः

१ ७., वाजीकरणे।

भाषा—पारा, गन्धक बराबरलेकर त्रिकटुके क्वाथसे दोतीनदिनतकमर्दनकर गोलीबनाकर क्षीरविदारीके कंदमें रखकर उसीकीमज्जासे मुँहबंदकरदेना । ऊपरसे उबदकी आटेका १ अङ्गुलमोटास्तरचढाकर शुद्धगायकेघीमें रसकोपकावे । आटाजबलालहोजाय तबउसकोनिकालकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर कंदमेंसे निकालकर उसमेंसे ९ पललेकर गुडूचीकासत्व २ पल, द्राक्ष, कैंवाचकेबीज, तिल, शतावरी, मोगपेप्रत्येक एकएकपल, केलेकाकद२पल, जव छिलकेरहित५पल, मुलहठी२पल, इनसबको इकट्ठे लेकर खरलमें मर्दनकर पीपल, आँवला, बला, नागबला, अतिबला, केलेकाकंद इनप्रत्येकके स्वरसअथवा क्वाथकी साससातभावनादेकर अच्छेपात्रमें रखदे । यह कामदेवरस तैयारहुआ, इसमेंसे २माशेकीमात्रा लेकर इसमें शक्कर, तिल, घृत, इनसबको दूधमें घोटकरपीवेतो घरकीचिड़ियोंकीतरह कामकलामें प्रवृत्तहो ॥ १६८ ॥

१६९ कामदेववटी

कुष्ठं कट्फलसैन्धवं त्रिकटुकं मेथी यवानीद्वयं,
पाठा मोचरसंविदारिमुसलीजातीफलंचित्रकम्
जीरद्वयपरजीरकं गजकणा द्राक्षाभया वानरी,
तालीसं त्रिसुगन्धिकं त्रिलवणं चैमीतकं मृङ्गिका
रम्भाकन्दशतावरीद्वयशटीपट्टीप्रियालाऽमृताः,
जातीपत्रलवङ्गकेसरजलं गोक्षूरकं शाल्मली ।
पाठीमाषपुनर्नवाश्च कनकं शृङ्गाटकं मस्तकी,
मांसी चापित्रलात्रयं च नलदं भार्गीभकर्णैस्तिलाः
कङ्कोलं करहाटकं च विजयाश्रीखण्डगन्धाकुटू-,
मज्जा पद्मकबीजमेतदखिलं चूर्णीकृतंस्निग्धकम्
एतत्कर्षमितं पृथक्पृथगथो तुर्यांशतुल्यां जयां,
तस्या अर्धमितं मृताभ्रकमहो वङ्गं तदर्धं क्षिपेत्
लोहं मारितमेतदर्धममलं सूतं तदर्धं मृतं,
सर्वेभ्यो द्विगुणा सिताऽथ मधुना
चाऽऽज्येन सम्मिश्रयेत् ।
कार्यास्तस्य पलार्धमानवटिकाःखादेत्प्रभाते प्रगे
नक्तं चापि जराविषत्रिशमनीमेकाश्च दुग्धं पिबेत्
एषा सौगतसिंहनामभिषजा लोके प्रकाशीकृता,
हम्मीराय महीभुजे सततधृसम्भोगभाजे भृशम्
एषा वीर्यकरी महामयहरी क्षुद्बोधतेजस्करी,
कान्तिं स्थौल्यमतिप्रकाश
जननी चिंचामयध्वंसिनी ॥
तारुण्योद्धतकामिनीजनमहादर्पद्विपानां महा,-
सिंही सर्वमनोविनोदनरती श्रीकामदेवाभिधा

३ यो त., टो., वाजीकरणे । टोडरानन्देसितासमभागेन मौक्तिका द्विपञ्चैरस्तुपुष्पटशास्वास्तिनैतावता पाठान्तरता अतस्तस्याप्यत्रैवान्तर्भाव

भाषा—कुठ, जायफल, सैन्धव त्रिकटु, मेथी, अजवाइन, खुरासानीअजवाइन, अडूसा, मोचरस, विदारीकन्द, मुसली, जायफल, चित्रक, जीरा, स्याहजीरा, गजपीपल, द्राक्ष, हरड़ें, कौंचकेबीज तालीसपत्र, तज, पत्रज, इलायची, साँभर, सैन्धव, सञ्चल, बहेडा, काकड़ासींगी, केलेकाकन्द, शतावर, असगन्ध, कचूर, मुलहठी, चिरौंजी, गुडूची, जावित्री, लौंग, केसर, खस, गोखरू, सेमरकमुसली, आंवले, उड़द, पुनर्नवा, सोना (अभावमें धतूरेकेबीज) सिंघाड़ा, मस्तगी, जटामासी, तीनों बला, सुगन्धवाला, भारङ्गमूल, माखी, तिल, शीतल चीनी, अकलकरा, दन्ती, कौड़ियालोबान, मघा, काहूकेबीज, औरकमलगट्टा येसबसमभागलेकर बारीकचूर्णकर घीसेस्निग्धकरले । फिरइससे चतुर्थांश

सिकोंचुईभाग, भागसे आधी अभ्रकभस्म, अभ्रकसे आधी वङ्गभस्म, वङ्गसे आधी लोहभस्म, लोहभस्मसे आधा रससिंदूर या. पारदभस्म, इससम्पूर्णऔषधसे दूनीशकर लेना इसमे मधु प्रमाणसे इतनादेनाकि जिसमे गोलीबनजाय । इसकी २ तोले अथवा यथाग्निबलदेखकर गोलीयनाकर प्रातः साय एकएक गोली खाकर दूधपीवे । इसके खानेसे बुढापा तथा अन्य रोग दूर होकर अग्नि अत्यन्त प्रदीप्त होती है। अत्यन्त स्थूलता और चित्तके विकारोंको दूरकर अत्यन्तमदोमत्त स्त्रियोंके चित्तको प्रसन्न करती है । इस गोलीको सौमसिंह नामके वैद्यने बनाकर सो स्त्रियों के साथ सम्भोगकरनेवाले हम्मीर राजाको दी थी और लोकोपकारकेलिये प्रसिद्धकीथी ॥ १६९ ॥

१७० कामदेवेश्वररसः

बलिं पारदं नागफेनं समांशं
विमर्द्याहिवल्लीरसैः यामयात्रम् ।
गुटी वल्लमात्रा सिताढ्या हि सेव्या
पुनर्मोचनं नैव कार्यं तदन्ते ॥७५३ ॥
पयो माहिषं सेवनीयं निशादौ
भजेन्मैथुनं निम्बुनीरं सिताढ्यम् ।
पिबेद्वीजमुक्त्यै पुनर्मैथुनश्च
रसः कामदेवेश्वनाम्ना प्रसिद्धः ७५४॥

रसायनस., वृ. यो. त., साम्रीवर्णे । टि० अत्र रसे यद्यपि पारद साधारण लिखितस्तथापि न साधारणेन पारदेनेतत्कार्यं भवति, एतदर्थं पारदभस्म अथवा रससिन्दूर राख्यं योजनीयमितिरहस्यम् ।

भाषा—शुद्धगन्धक, पारा, अफीम, ये सब समभाग लेकर नागरवेलके पानके पत्तोंके रससे १ पहर मर्दनकर ३ माशेकी गोली बनाकर शक्करके साथ खाकर भैंसका औटायाहुआदूध रात्रिके शुरूमे पीवे। फिर रात्रिमे भोजन न करे। स्त्रीसङ्गकरनेके बाद अगर शुक्र स्खलित न हो तो नीबूका रस निकालकर शक्कर मिलाकर पीलेना चाहिये ॥ १७० ॥

१७१ कामधेनुरसः (प्रथमः)

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं लोहपात्रे क्षणं पचेत् ।
शीतलं चूर्णयेत्तत्वे बद्धा वस्त्रे चतुर्गुणे ७५५
आरनालघटान्तःस्थं दोलायन्त्रे चतुर्दिनम् ।
पाचयेच्छोपयेत्पश्चाद्द्वयांशं वत्सनाभकम् ७५६
क्षिप्त्वा सर्वं त्र्यहं भाव्यं तैले वै वाकुचीभवे ।
कामधेनुं रसं खादेन्माषैकं मण्डलापहम् ७५७
गुग्गुलुं त्रिफलां गन्धं सममेरण्डतैलकम् ।
द्विनिष्कमनुपानं स्याद्रक्तमण्डलकुष्ठनुत् ७५८

चि. र. भ., वै चि., र. को., र. सु., र क ल., चि क., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक २ भाग, दोनोंको लोहेके पात्रमे रखकर थोडीदेरतक पकावे, जबगन्धक पिघलकर जलने लगे तब उतारकर खुरचकर ४ गुने वस्त्रमे बाधकर काञ्जीमे दोलायन्त्रमे ४ दिनपकाकर सुखाले, इसमे बारहवा हिस्सा शुद्ध बछनाग डालकर ३ रोज बाकुचीके तेलमे घोटे । बस यह कामधेनुरस तैयार हुआ । इसमेसे गुग्गुल, त्रिफला और गन्धक ये समभाग लेकर एरण्डीके तेलमे मिलाकर इसमेसे आठमाशेलेकर इसके साथ १ माशा कामधेनुरसको मिलाकर देनेसे रक्तमण्डल कुष्ठ दूर होता है ॥ १७१ ॥

१७२ कामधेनुरसः (द्वितीयः)

सूतं गन्धं विषं व्योषं लोहमभ्रं समांशकम् ।
मर्दयेत्त्रिफलाकाथैः सिद्धो भवति स रसः ॥
पिप्पलीमधुसंयुक्तं सेव्यं द्विवल्लमात्रकम् ।
धातुक्षयं पाण्डुरोगं पुराणं विषमज्वरम् ७६०
प्रमेहं रक्तपित्तञ्च अम्लपित्तं तथैव च ।
सन्निपातं महावातं शूलगुल्मकृमींस्तथा ७६१
अर्शांसि ग्रहणीरोगमामाशयेत्तत्क्षणादपि ।
कामधेनुरसो नाम सर्वरोगेषु दापयेत् ॥७६२॥

रसायनस., सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग, त्रिकटु, लोहभस्म, और अभ्रकभस्म ये सब समभाग लेकर त्रिफलेकेकाढेसे मर्दनकरके रखछोडे, यह कामधेनुरस तैयारहुआ, इसको ६ रत्ती प्रमाणसे मधु

औरपीपलकेसाथखानेसे धातुक्षय, पाण्डुरोग जीर्णज्वर, विषमज्वर, प्रमेह, रक्तपित्त, अम्लपित्त, सन्निपात, प्रचण्डवात, शूल, गुल्म, कृमि, अर्श, ग्रहणी, इन रोगोंको यह रस शीघ्र नष्ट करता है । इसका नाम कामधेनु है। तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे यह समस्तरोगोंको नष्टकरता है ॥ १७२ ॥

१७३ कामधेनुरसः (तृतीयः)

सिन्दूरमभ्रं नागञ्च कर्पूरं हेममाक्षिकम् ।
खर्परं रजतञ्चापि मर्दयेत्कमलाम्भसा ॥७६३॥
ततो गुञ्जामिताः कृत्वा वटीश्छायाविशोषिताः ।
एकैकां दापयेदासां कसेरुस्वरसेन च ॥७६४॥
प्रमेहान्विंशतिं हन्ति शुक्रमेहं विशेषतः ।
ज्वरं जीर्णञ्च यक्ष्माणं कामधेन्वभिधो रसः ।

भै. र., शुक्रमेहे ।

भाषा—रससिन्दूर, अभ्रकभस्म, नागभस्म, शुद्धकपूर, सोनामाखी, खर्पर (जस्तभस्म), रजतभस्म, इनसबकोसमभाग लेकर कमलपुष्पके रससे एकदोरोज मर्दनकरके रखछोडे । यह कामधेनुरस तैयारहुआ । इसकी दोदोरत्तीकी गोलियां बनाकर छायामे सुखाकर एकएकगोली कसेरूके स्वरससे देनेसे बीसप्रकारके प्रमेह, खासकर शुक्रमेह, जीर्णज्वर, राजयक्ष्म, इनसबको नष्टकरतीहै ॥

१७४ कामधेनुरसः (चतुर्थः)

हेमाभ्रसत्त्वकान्तार्काः प्रत्येकं पलमात्रकाः ।
एकत्र द्रावितं सर्वं कर्षभूनागसत्त्वयुक् ॥७६६॥
पलविंशतिसूतेन सह पिष्टिं प्रकल्पयेत् ।
शतधा पातयेत्सूतं पिष्टिं कृत्वा पुनः पुनः ७६७
शिष्टं द्विपलिकं सूतं गन्धामाद्यसमतां नयेत् ।
भस्मीभूते रसे तस्मिंश्छिष्टे चैव पले ततः ७६८
वज्रं निष्कमितं चाभ्रसत्त्वं षट्पलिकं क्षिपेत् ।
द्विपलं गन्धकं शुद्धं द्विदिनं मर्दयेत्ततः ७६९
तत्सर्वं लौहजे पात्रे क्षिप्त्वा च मृदुवह्निना ।
शाल्मलीमूलजं क्वाथं चत्वारिंशत्पलोन्मितम् ॥
जारयेद्रसराजेऽस्मिन् दत्त्वाद्दत्त्वाल्पमल्पकम् ।

नालीपातेन तत्क्वाथरजो दुग्धं प्रदापयेत् ७७१
स्वाङ्गशीतं रसं कृत्वा सुगाढं परिमर्दयेत् ।
ततः करण्डके क्षिप्त्वा यत्नेन स्थापयेत्सुधीः ॥
सोऽयं गुञ्जामितघृतयुतः सेवितो हन्ति रोगा-,
स्तत्तद्दोषप्रभवकुटिलान् दुःखसाध्यान्समस्तान् ।
दद्याद्दीप्तिं जठरशिखिने स्त्रीशतं सेव्यमाने,
स्थैर्यं कुर्यादपि च वपुषो नामतः कामधेनुः ७७२

र. र. स., वाजीकरणे ।

भाषा—सुवर्ण, अभ्रकसत्त्व, कान्त, तांबाये सब एकएक पललेकर इनको इकठेकर मूषामेगला-कर एकतोला कैंचुओंका सत्त्व डालना फिर २० पल शुद्धपारा डालकर पिटी बनालेना । इसपिटीको डमरू-यन्त्रमे रखकर पारेको उडाले । दूसरीबार फिरमिला-कर उडावे, इसीप्रकार १०० बार ऊर्ध्वपातित करले । सौबार ऊर्ध्वपातितकरनेसे २ पलपारा रहजायगा, सिद्धौषधोंके योगसे निश्चय भस्महोनेकेबाद १ पल ठसका बजन होजायगा । इसमे हीराकीभस्म ४ माशे, अभ्रसत्त्व ६ पल, गन्धक २ पल, येसबदेकर २ दिनतक खरलमे खूबमर्दनकरना फिरलोहेकेपात्रमेरख अग्निपरचढादे और सेमरकीजडकीछालकाक्वाथ ४० पल इसरसके ऊपर सुखावे । क्वाथदेनेकेबाद जो घन रहजाय उसको चमचीसे उठाकर इसके ऊपर डालताजाय, जब तमामजलकर भस्मदेजाय तब ४० पल दूधजलावे । इसकेबाद स्वाङ्गशीतल होनेपर रसको निकालकर खूबमर्दनकर शीशीमे रखछोडे, यह कामधेनुरस तैयारहुआ । इसमेसे १ रत्तीमात्रा घीकेसाथदेनेसे तत्तद्दोषोंसे भयेहुए दुःसाध्यरोगोंको यह बहुतजल्दी दूरकर जठराग्निको प्रदीप्तकरताहै और कामशक्तिको बढाताहै ॥ १७४ ॥

१७५ कामनाथको रसः

शाल्मलीपुष्पद्रवैर्भर्द्यः पलैकं शुद्धपारदः ।
शुद्धगन्धं निष्कार्धं सर्वं मर्दयेन्नृपात्मज ॥७७४॥
गजारोहणी पुनर्मर्द्या एवं यामचतुष्टयम् ।
तद्गोलं धन्यपेटार्थं घृतं यामद्वयं पचेत् ॥७७५॥

ततस्तं शाल्मलीद्रावै मर्दयेद्दिवसत्रयम् ।
निःक्षिपेत्काचकूप्यन्त वालुकायन्त्रगं पचेत् ॥
क्षिपेच्छाल्मलिजं द्रावं कूप्या गर्भे दिनावधिम्।
सार्द्रमेव समुद्धृत्य मिश्र्यं तत्सितयासमम् ७७७
निष्कमात्रं सदा खादेद्रसोऽयं कामनायकः ।
मुशली ससितां क्षीरैः पलैकां पाययेदनु ॥
कामिनीनां सहस्रं तु क्षोभयेन्निमिषान्तरे ७७८

र. सं., र. सि., रसायन सं., वाजीकरणे । रससङ्केतकलि-कान्ते मदनकामदेवेति नाम ।

भाषा—शुद्धपारेको शाल्मलीके अङ्गस्वरससे १५ दिनमर्दनकरे । इसीतरह शुद्धगन्धकको २१ रोज़ मर्दनकरके दोनोंको समभागमिलाकर घीके साथ ४ पहरमर्दनकर गोलाबनाकर ४ वस्त्रकपडेमे लपेटकर घीमे दोपहर पकाकर निकालले।फिर शाल्म-लीके रससे ३ दिनतक मर्दनकरके सुखाकर आतशी-शीशीमे रखकर एकदिन वालुकायन्त्रमे रसकेसाथही पकावे । इसको गीलाही निकालकर उसकोबराबर शक्कर मिलाकर ४ माशाखाकर २० तोले दूधमे ४ तोलामुशली उबालकर उसमे अन्दाजसे शक्कर डाल-कर पीनेसे यह क्षणभरमे अनेक स्त्रियोंको क्षुब्धकरा देताहै । तमाम प्रमेहोंको नष्ट करता है॥ १७५॥

१७६ कामवाणोरसः

सूतेन्द्राभ्रतमब्धिशोषसुमनाजातीफलाकल्लरा,
फेनाश्वाह्वजवाह्वदेवकुसुमं कर्पूरकस्तूरिकाम् ।
पिष्टा तत्समभागिकंमुनिमितैःकृष्णाह्विवल्लीरसै,
र्गोल्यं पक्वफले निधायसजलेलनारिकेलोदरे ॥
क्षीरद्रोणयुगे विपाच्यविधिवत्तज्जीर्णदुग्धं हरेत्,
सूक्ष्मं स्वर्णयुतंविधाय पयसावल्लत्रयं सेवयेत् ।
ताम्बूलेन समं निशासु समये कामाग्निसन्दीपनं,
षण्ढोऽपिप्रमदांविजित्यतनुते
कान्तितनोतिस्त्रियाः ॥
वृद्धि धातिबलं ददातिनितरांसुरत्यानुपानैरयं,
वृद्धानां मदनोदयंवितनुतेस्यात्कामवाणोरसः ।

वृ. यो. त., वाजीकरणे ।

भाषा—पारा, वछनाग, समुद्रशोष, चमेली, जावित्री, जायफल, अकलकरा, अफीम, असगन्ध, अजवाइन, लौंग, कपूर, और कस्तूरी ये सब समभाग लेकर। खूबबारीक पीसकर कालेपानके रसमे इसका गोला बनाकर पकेहुए सजलनारियलमे रखकर मुंह बन्दकर १६ सेर दूधमे इसको पकावे । जब दूध तमाम जलजाय तब नारियलके खोपडे सहित बारीक चूर्ण करलेना । इसको २ रत्तीकीमात्रामे लेकर १ रत्ती स्वर्णभस्ममिलाकर खाकर दूधपीवे । रात्रिको ताम्बू-लमे रखकर खानेसे यह कामाग्निको दीप्तकरता है इसको षण्ढ और वृद्ध आदमीभी खाकर स्त्रियोंकी अच्छीतरह तृप्तिकरसक्ते हैं ॥ १७६ ॥

१७७ कामलान्तकः (कपर्दकरसः)

रसभस्मसमं गन्धमेलावालुकटङ्कणम् ।
अमृतोशीरकुष्टाब्दान् समभागान् विचूर्णयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसैः खल्वे द्वियामान्तं विमर्दयेत् ।
जीरकस्य कषायेण द्विगुञ्जं भक्षयेत्सदा ॥
कामलापित्तनाशाय दाहशान्तिकरःपरः ७८२॥

वै. चि., भै. र., कामलायां । टि० अत्र ऐलवालुक टङ्कणमितिपाठं प्रकल्प्य ऐलवालुकशब्देन 'एलुवा'इति प्राकृते प्रसिद्धं कुमारीघनं केचित्प्रक्षिपन्ति तद्दानेन विरेचनं भविष्यतीति बोध्यम् ।

भाषा—पारेकी भस्म, गन्धक, इलायची,गेहुँला, सुहागा, गिलोय, खस, कुठ, नागरमोथा, ये सब प्रत्येक समभाग लेकर चूर्णकरके अदरखके रससे २ पहरमर्दनकर दोदोरत्तीकी गोलियां बनाकर रख-छोडे । यह कामलान्तक रस तैयार हुआ । इसमेसे १ गोली जीरेकेकाढेके साथ लेनेसे कामला, पित्त और दाह इनका नाशहोवे ॥ १७७ ॥

१७८ कामलाप्रणुद्रसः

तीक्ष्णमाक्षिककान्ताभ्रशुल्बमृतकवालकम् ।
देवदालीरसैः पिष्टं वालुकायन्त्रसाधितम् ७८३
अमृतोत्पलकह्लारकन्दद्राक्षासमन्वितम् ।
पिष्टंमण्डाम्भसा क्षौद्रसिताभ्यां कामलाप्रणुद् ॥

र. चं., र. म. मा., कामलाधिकारे। र. म. मा. कामला हलीमकविध्वंसनं नाम । र. र, व. रा, वै. चि., र. ध, र. का., पुष्पु पथ्यास्य इति नाम। टि० रसराजसुन्दरे मासिस्थाने गन्धकमियोज्य तीक्ष्णादि रस इति नाम स्वीकृत तस्यकृतिस्य प्रख्यापनाय भवेदित्यनुमीयते।

भाषा—लोहभस्म, सोनामाखी, कान्त, अभ्रक, ताँबा, पारा, हरिताल, येसबसमभागलेकर चंदालकेरससे मर्दनकर सुखाकर आतशीशीशीमे रख बालुकायन्त्रमे ४ पहरकीआंचदेना। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर गिलोय, सफेदकमल और लालकमल इनकाकंद, द्राक्षाइनकेकाढेसे एकदोरोज मर्दनकरके रखछोडना। यह कामलाप्रणुत् रस सिद्ध हुआ। मधु और शक्करमिलाकर इसको खाकर मुलहठीकाकाढापीनेसे कामलाका नाशहो ॥१७८॥

१७९ कामवर्धनोरसः (हर्षोदयः)

एककर्षमितं शुद्धं फणिफेनं विनिःक्षिपेत्।
मरिचं रससिन्दूरं तान्मानं पृथक्पृथक् ७८५
वल्लमात्रं मृगमदं तन्मानं चन्द्रजं रजः।
जातीपत्रफलाक्कोलैः केशरादरदास्तथा॥७८६॥
नागवल्लीप्रतुलानीद्रवैस्त्रेधा विभाव्य च।
वल्लमानां वटीं नागवल्लीदलगर्भिताम्॥७८७॥
भुक्त्वा दुग्धं निषेवेत माहिषं पिच्छया युतम्।
माषपिष्टमयान् भक्ष्यान् नित्यं सेवेत नूतनान्॥
रमणी रमयेद्बह्वी मांसमत्रानिषेवणात्।
अतिसारग्रहणिकाविसूची नाशयेत्क्षणात् ७८९

नृ. क..

भाषा—शुद्धअफीम, मिरचऔर रससिन्दूर एकएकतोला, कस्तूरीऔरकपूर तीनतीनरत्ती, जावित्री, जायफल, केशरऔरसिंगरिफ ये प्रत्येक आधाआधा तोला लेकर सबको बारीककूट कपडछानकर नागवेल औषधि इनके स्वरसोंसे तीनतीनभावना देकर तीनतीन रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे, यह कामवर्धन रस सिद्धहुआ। इसकी १ गोली पानमे रखकर खाजाय ऊपरसे भैंसकादूध मलाईसहित शक्करडालकरपीवे। उड़दकेआटेके पदार्थ रोजर नयेनये बनाकरखावेतो २ महीनेकेसेवनसे अतिसार, संग्रहणी, विसूची, इनकानाशहोकर बहुतसीस्त्रियोंकेसाथ रमणकरसक्ताहै ॥ १७९ ॥

१८० कामविलासिनीवटी

एकभागो भवेच्चन्द्रो दरदश्चैकभागिकः।
भागद्वयञ्चाहिफेनं जातीपत्रन्तथैव च ॥७९०॥
गैरिका च त्रिभागा स्याद्वेदभागः पतङ्गकः।
माषार्धं चूर्णितं तेन नागवल्ल्या दलै र्युतम्॥
क्षीरं पिवेच्च तदनु रममाणो न मुह्यति।
उत्तारो निम्बुनीरश्च वटी कामविलासिनी॥

वै. वि., वाजीकरणे

टि० यत्रयत्र स्तम्भनप्रयोगेषु कर्पूरहानेविहिते तत्तत्र यदि रसकर्पूरेणनिक्षिप्येत तर्हिचतुर्गुणाधिकिराधाति परमयं प्रयोगो न सर्वेहोपयोगी धैर्येरवश्योजमीयथेति रहस्यम्।

भाषा—शोधाहुआकपूर औरसिंगरिफ एकएकभाग, अफीमऔरजावित्री दोदोभाग, गेरू३भाग, पतङ्ग४भाग, येसब इकठेकर पानकेरससे मर्दनकरके रखलेना। इसमेंसे ४रत्तीकीमात्रालेकर पानमे रखकर खाकर ऊपरसेदूधपीवे। इसकेबाद सम्भोगमे प्रवृत्तहोवे तो यह असक्तहोजाताहै। कदाचित् किसीको अधिकस्तम्भनहोजायतो निम्बूकारसलेनेसे स्खलन होगा ॥ १८० ॥

१८१ कामसुन्दरो मोदकः

मेथी गुडूची मुशली शटी च
विदारिकन्दस्त्रिसुगन्धिसिन्धुः।
धात्री लवङ्गेक्षुरगोक्षुराश्च
शतावरी मोचरसश्च पर्ण्यः ॥ ७९३ ॥
कृष्णाश्वगन्धा कदलीजकन्द-
जम्माद्यजाती फलजातिपत्रम्।
भृङ्गी धनीयाहयकट्फलञ्च
चूर्णान्मृताभ्रं द्विगुणं नियोज्यम् ७९४
सर्वेतुयांशविजया सर्वद्विगुणशर्करा।
पिण्डितं मधुसर्पिभ्यां माषौ टङ्कोऽथवा मितिः

१ यो. त., वाजीकरणे

भाषा—मेथी, गिलोय, मुसली, कचूर, विदारीकन्द, तज, पत्रज, इलायची, सेंधानमक, आंवला, लौंग, तालमखाना, गोखरू, शतावर, मोचरस, शालपर्णी, पृश्निपर्णी, मुद्गपर्णी, माषपर्णी, पीपल असगन्ध, केंकैकायंद, नागकेसर, जायफल, जाविन्नी, काकड़ासींगी, धनियां, कायफल, येसबबरावर और इनसबसेदूनी अभ्रकभस्म, सबका चौथाभाग भांग और सबसे दूनीशक्कर येसब विधिपूर्वक एकजगहमिलाकर १ माशा, ४माशे अथवा योग्यता देखकर मात्रादे। ऊपरसे दूधपीनेसे स्त्रियोंको अच्छीतरह सन्तुष्ट करसक्ताहै ॥ १८१ ॥

१८२ कामसुन्दरी गुटिका

स्वर्णचूर्णन्तु भागैकं त्रिभागं शुद्धपारदम्।
पादभागं मृतं वज्रं तत्सर्वं क्षीरकन्दजैः ७९६॥
द्रवैश्च देवदाल्युत्थैस्तापसत्वे दिनावधिम्।
मर्दयेत्कान्तचूर्णञ्च समतुल्यं क्षिपेच्च वै ७९७॥
वज्रमूषान्वितं ध्मात्वं गुटिका कामसुन्दरी।
जायते धारिता वक्त्रे सर्पान्मृत्युजरापहा ७९८
निष्कत्रयं ब्रह्मतैलं गवां क्षीरं पलद्वयम्।
मिश्रितं पाययेच्चानु दीर्घायु र्जायतेनरः ७९९॥

र. सा., वाजीकरणे।

भाषा—स्वर्णभस्म १ भाग, रससिंदूरअथवा शुद्धपारद ३ भाग, हीराभस्म ¼ भाग, लेकर सबको तातखल्वमें क्षीरविदारी और चन्दालके रससे मर्दनकर कान्तभस्म सबकी बराबर डालकर अन्धमूषामें रखकर धमन कराने तो इसकी गोली बनजावगी। इसका नाम कामसुन्दरी है। इसको १ बरसतक मुंहमें रखनेसे बुढ़ापे और मृत्युको दूरकरती है। इसके ऊपर ४ माशे पलाशके बीजोंका तैल २ पल गायके दूधमे मिलाकर पिलानेसे आदमी दीर्घायु होता है॥१८२॥

१८३ कामाग्निसन्दीपनोमोदकः

कर्षो रसो गन्धकमभ्रकञ्च
 द्विक्षारचित्रे लवणानि पञ्च।
कर्दी यमानीद्वयकीटहारी-
 तालीशपत्राण्यपरं द्विकर्षम् ॥ ८०० ॥
जीरं चतुर्जातलवङ्गजाती-
 फलञ्च कर्षत्रयमेवमन्यत्।
सशुद्धदारं कटुकत्रयञ्च
 तथा चतुष्कर्षमितं निबोध ॥ ८०१ ॥
धन्याकयष्टीमधुरीकशेरु-
 कर्षाः पृथक् पञ्च वरी विदारी।
वरेभकर्णोत्पलतालमगुप्ता-
 बीजं तथा गोक्षुरबीजयुक्तम्॥ ८०२ ॥
सबीजपत्रेन्द्ररसः समानं
 समा सिता क्षौद्रघृतञ्च तुल्यम्।
कर्षैकमिन्दोरथ मोदकं तत्
 कामाग्निसन्दीपनमेतदुक्तम् ॥ ८०३ ॥
वृष्यं स्वतः परतरं सततं न दृष्ट-
 मेनं निषेव्य मनुजः प्रमदासहस्रम्।
गच्छन्नलिङ्गशिथिलत्वमवाप्नुयाच्च
 नागाधिपं विजयते बलतः प्रमत्तम् ॥
कान्त्याहुताशनमपि स्वरतो मयूरान्
वाहं जवेन नयनेन महाविहङ्गम्।
वातानशीतिमथ पित्तगदं समग्रं,
श्लेष्मोत्थविंशतिरुजः परमग्निमान्द्यम् ८०५ ॥
दुर्नामकामलभगन्दरपाण्डुरोग-
मेहातिसारकृमिहृद्ग्रहणीप्रदोषान्।
कासज्वरश्वसनपीनसपार्श्वशूल-
शूलाम्लपित्तसहितांश्चिरजान् समस्तान् ८०६॥
हत्वा गदानपि च तत् पुमपत्यकारि,
सर्वर्तुपथ्यमथ सर्वसुखप्रदायि।
वृष्यं वलीपलितहारिरसायनं स्या-
च्छ्रीमूलदेवकथितं परमं प्रशस्तम् ॥ ८०७ ॥

भै. र., र. र. स., ध., यो. र., र. मु., र. क., वाजीकरणे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, अभ्रक, ये एकएक तोला, सज्जीखार, जवाखार, चित्रक, पांचों नमक, कचूर, अजवाइन देशी, अजवाइन खुरासानी, विडङ्ग, तालीसपत्र ये सब दो दो तोले, जीरा, चातुर्जात

(तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर), लौंग और जायफल ये प्रत्येक ३ तीन तोले, सिंघाड़ा और त्रिकटु चार चार तोले, धनियाँ, मुलहठी, सौंफ और कसेरू ये प्रत्येक ५-५ तोले, शतावरी, विदारी, त्रिफला, भुंईकुम्हड़ा, बला, केवांचके बीज, गोखरू, भांगके बीज और पत्ते सबकी बराबर, फिर सबकी बराबर शक्कर, घी और शहद । फिर कपूर १ तोला डालकर ४ मासेकी मात्रामें खाकर ऊपरसे दूध पीवे । इसके सेवनसे मनुष्य हजार स्त्रियोंसे सम्भोग करसकता है । इससे बढ़कर वृष्य दूसरा कोई नहीं है कामाग्निसन्दीपन इसका नामहै । कुछ दिनके सेवनसे अस्सी प्रकारके वातरोग, सम्पूर्ण पित्तरोग, पांचप्रकारके कफरोग, अग्निमान्द्य, बवासीर, कामला, भगन्दर, पाण्डुरोग, प्रमेह, अतिसार, कृमि, ग्रहणी-दोष, खांसी, ज्वर, श्वास, पीनस, पार्श्वशूल और अम्लपित्त ये बहुतदिनके पुरानेरोग नष्ट होते हैं । पुत्रोत्पत्ति होती है। और वलीपलितको नष्ट करता है। वृष्य और रसायन है। मूलदेवने इसको कहा है१८३॥

१८४ कामाग्निसन्दीपनो रसः

पलपरिमितशुद्धं सूतकं गन्धतुल्यं,
दरदकुटिलतुल्यं भावितं शृङ्गवेरैः ।
तदनु कनकबीजैः भावितं सप्तवारं,
तदनु विजयन्त्या भृङ्गराजैश्च मर्दयेत् ॥
ध्रुटितमुपरिशुष्कं काचकूप्यां निधाय,
पटहमुपरि पाच्यं वालुकायन्त्रकेण ॥ ८०८ ॥
एलाजातीजचन्द्रैर्मृगमदमिलितैः
सौपर्णैः नागगन्धैः,
स्तुल्यं वल्लप्रमाणं प्रतिदिनमशितं
शक्रकल्याय शुद्धैः ॥
ओजःपुष्टिविवर्धनोऽतिबलकृत्सर्वेन्द्रियानन्दनः
सर्वोनङ्गहरो रसायनवरः कामाग्निसन्दीपनः ॥

मै र, र. क., वाजीकरण ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, सिंगरफ और सिंगिया ये सब बराबर लेकर अदरखके रस, धतूरेके,

सफेदजीरे औरभृङ्गराज इनप्रत्येकमें सातसात भावना-देकर सुखाकर कपड़मिट्टीकीहुई आतशीशीशीमें भरकर बालुकायन्त्रमें ६ रोज अग्निदेना । स्वाङ्गशी-तलहोनेपर निकालकर इलायची, जायफल, कपूर, कस्तूरी, मिश्री, मिर्च, असगन्ध इनकेचूर्णकेसाथ २ रत्तीप्रमाणमें प्रात कालमें खानेसे ओजऔर पुष्टिको बढ़ाताहुआ समस्तरोगोंको दूरकरताहुआ, समस्त इन्द्रियोंको बलदेताहुआ कामाग्निको सन्दीप्त करता है ॥ १८४ ॥

१८५ कामाङ्कुशो रसः

कालिन्दीसुफलोदरे विनिहितं स्वर्णं घनं रोचनां,
कृष्णोन्मत्तकमूलसारकलितं शुल्वायसं पुष्पकम्
एतत्सूतसमन्वितं सुघटितं यन्त्रेण संधारयेत्,
वीर्यस्तम्भकरो विदग्धवनितान्यामोहकामाङ्कुशः

रसेन्द्र०, वाजीकरणे ।

भाषा—सुवर्णभस्म, अभ्रकभस्म, रोचना, कालेधतूरेकीजड़, रजतभस्म, हीराभस्म, ताम्रभस्म, लोहभस्म और शुद्ध पारा ये सब समभाग, इनसबकी-बराबर पारा लेकर इन्द्रायणफलमें २१ दिनघोटकर गोलीबनाकर सुखालेना । फिरउसगोलीपर कपड़ा लपटकर इन्द्रायणके फलकेभीतर रखकर उसीकी डालसे बंदकरके दोनोंतरफ कपड़मिट्टी देकर २ सेरकण्डोंकी आंचदेना । फिरउसमेंसे निकालकर दूसरा दूसरेफलमें रखकर आंचदे। इसतरहसे आंच या फलभेदन २१ आंचदेनेसे बहुगोली सम्पन्नहोजाती इसको मुंहमें रखनेसे वीर्यस्तम्भन होताहै। और कामकलामें निपुणस्त्रियोंके चित्तको हरनेवाली है॥१८५॥

और दोनोंकीबराबर शक्कर मिलाकर उसमेसे १ तोला खाकर दूधपीनेसो बहुतसी स्त्रियोंकेसाथ सङ्गकरसकाहै ॥ १८६ ॥

१८७ कामिनीकामभञ्जनोरसः

पलंपलं पारदगन्धकञ्च कर्षांशके संमृतहेमताम्रे
मृतं तथा तालपलार्धभागं
मर्द्यं तु पञ्चामृतके दिनैकम् ॥८१२॥
तद्धर्मशुष्कं च पुटान्तरस्थं
पक्त्वा दिनेकं सिकताख्ययन्त्रे ।
पञ्चामृतेनाथ वटीं प्रकल्प्य
कोलास्थिमाना निशि भक्षयित्वा ८१३
वीर्याभिवृद्धिं कुरुते प्रकामं
बुद्धिं क्षुधां सञ्जनयेत्प्रकामम् ।
शतत्रयं गच्छति कामिनीनां
महारसः कामविभञ्जनोऽयम् ॥८१४॥

चि र भ, वाजीकरणे ।

टि॰ द्वितीयानङ्गसुन्दरस्यैवाय द्विनवस्तुव्यत्यय कृत्वा प्रपञ्च प्रतिभाति अनङ्गसुन्दरे क्रमेण रसगन्धहेमता- म्रतालानि अष्टाष्टपञ्चाब्धिचन्द्रप्रमितानिसन्ति । अत्र तु रसगन्धहेमताम्रतालानिक्रमेण अष्टाष्टचन्द्रेन्दुवेदभागानि सन्ति तालस्यानेतालकस्थितिस्तु ऐतत्प्रमादादपिसम्भाव्येत, अन्यसर्वं समानम् ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक एकएकपल, ताम्रभस्म और सुवर्णभस्म एकएकतोला, हरितालभस्म २ तोले, इन सबको इकट्ठेकर पञ्चामृत (घृत, दूध, दही, मधु और शक्कर) मे १ दिन घोटकर सुखाकर सकोरोंमे बन्दकर कपड़मिट्टीकर सुखाकर बालुकायन्त्रमे एकदिनभर पकाना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर बेरकी गुठलीके बराबर गोलिया पञ्चामृतमे घोटकर बनावे । इसमेसे एकएकगोली रात्रिमे लेनेसे वीर्य, बुद्धि और क्षुधा इनकीवृद्धिको करती हुई तीनसौ स्त्रियोंमे प्रकटकरतीहै बहुतसी स्त्रियोंके साथ रमणकरातीहै इसका कामिनीकामभञ्जन नामहै ॥ १८७ ॥

भै र, र भ र सु, धृ यो त, रसायनस, चि, र, भ वाजीकरणे । चि र भ कामिनी कामभञ्जनेति नाम ।

टि॰ अयपाठोऽनङ्गसुन्दरादभिनोऽतस्तन्नैवास्यपाठो द्रष्टव्य, अभिनवकामदेवमदनोदयारव्यरसाभ्यामस्यापाक्षत- साम्यप्रतीयते, पर तत्र भावनाया द्रव्यप्रक्षेपे च वैदोष्यात् पृथगेव तौ रसौ । गन्धकेन रस पिष्ट कल्हाररसमर्दित । विपकोबालुकायन्त्रे वृष्यो मदनसुन्दर इति रस रत्नसमुच्चये । र को र क यो, र सा, इत्येतेषुमदनसुन्दरेति नाम्नापाठ कृतोऽस्ति सोप्यत्रैवान्तर्भवतीति ।

१८८ कामिनीमदविधूननोरसः

कज्जलीकृतसुगन्धकशम्भो-
स्तुल्यभागकनकस्य च बीजम् ।
मर्दयेत्कनकतैलयुतं स्या-
त्कामिनीमदनिधूननो रसः ॥८१५॥
अस्य वल्लयुगलं ससितश्चेत्
सेवितं हरति मेहगणौघम् ।
वीर्यदं करणं कमनीयं
द्रावणं निधुवने वनितानाम् ॥८१६॥

र का, चि र भ, र प, या म, र क, र क, वै. र, चि क, भै र, र रा, (कामिनी दर्पघ्न) वाजीकरणे । रसराजमहोदरे कालदैवेति नाम ।

भाषा—शुद्धपारे और गन्धककी कज्जली बनाकर उसकी बराबर धतूरेके बीज मिलाकर धतूरेके बीजोंके तेलसे मर्दनकर ६ अथवा ३ रत्तीकी गोलिया बनाकर रखछोड़े । इसमेसे एक गोली शक्करके साथ खानेसे सबप्रकारके प्रमेहोंको दूरकरतीहै । वीर्यको बढ़ातीहै । और सुरतमे स्त्रियोंका द्रावण करतीहै १८८

१८९ कामिनीविद्रावणो रसः

आकारकरभः शुण्ठी लवङ्गं कुम्भकं कणाम् ।
जातीफलञ्च तत्कोषं चन्दनं कार्षिकं पृथक् ॥
हिङ्गुलं गन्धकं शाणं फणिफेन पलोन्मितम् ।
गुञ्जात्रयमितां कुर्याद् संमर्द्य वटिकां भिषक् ॥
पयसा परिपीतोऽयं शुक्रस्तम्भकरो रसः ।
विद्रावणः कामिनीनां वशीकरण एव च ८१९

भै. र, वाजीकरणे ।

कामिनीमदभञ्जनोरसः

(मदनसुन्दर) रसम्भाजना सुन्दर

भाषा—अकलकरा, सोंठ, लौंग, समुद्रशोष, पीपल, जायफल, जावित्री, औरचन्दन येप्रत्येक एकतोला, हिंगुलऔर गन्धक ४ मासेमासे, अफीम ४ तोले सबकोमिलाकर तीनतीनरत्तीकी गोलियें बनालेना इसमेंसे एकएकगोली दूधकेसाथ लेनेसे शुक्रको स्तम्भित करता है। स्त्रियोंको विद्रावण कर वशमेंकरताहै १८९॥

१९० कामेशवत्सररसः

सौतं भस्मचलिप्रवालगजकं सूर्यं पृथग्भागिकं,
वैक्रान्ताभ्रकवङ्गमुक्तकनकं द्विघ्नं ततो मर्दयेत्
शाल्मल्यग्निकुमारिभीरुमुशलीभूखर्जूरामार्कवै—,
निर्गुण्डीत्रिपदीरसै र्मुनिमितैः
सम्भाव्य कूप्यां पचेत् ॥८२०॥
पूर्वैरेव रसैः पृथङ् मुनिमितै स्तुकृत्यघृष्टं ततः,
पक्त्वाग्नौ च मृगाङ्कवत्पुनरिदं कामेशवत्साधयेत्
पिण्डे माषमये निवेश्य सुदृढं तैले पुनर्भावयेत्,
सिद्धस्यास्यपुनःकणामधुयुतःसेव्यः सदाबल्लकः
मेहश्वासचिरज्वरोदरमरुत्कासोदरार्शः क्षयं,
गुल्मासृग्दरपाण्डुकुष्ठसहितं हन्त्यस्रपित्तादिकान्
कन्दर्पंकिलवीर्यवृद्धिमधिकांनष्टेन्द्रियस्यापि च,
विश्वासं जनयत्यहर्निशमसौकान्तिं च पुष्टिं बलम्
र. सा.,

भाषा—पारेकीभस्म, गन्धक, प्रवालभस्म, नागभस्म, ताम्रभस्म, येसब एकएकभाग, वैक्रान्त अभ्रक, वङ्ग, मोतीऔरसुवर्ण सबकी भस्में दोदोभाग, इनसबको इकट्ठेकर सेमल, चित्रक, घीकुआर लजावती, मुसली, दीमकफाखासवर (जहां दीमककी विम्बी हुआ करतीहै । उसको दोतीन हाथ नीचे खोदनेसे एक गोला जैसा निकलताहै । उसमे एकभेटाबीज होता है। वर्साको दीमककीरानी या राजा कहाकरतेहैं। वसगोलेकीमिट्टी अन्यमिट्टीकी अपेक्षा मीठी हुआ करतीहै। यहीमिट्टी भूखर्जूरा शब्दसे यहां विवक्षितहै । इस अकेलीकाभी प्रयोग लोग विशेषविधिसे कियाकरतेहैं) भंगरा, निर्गुण्डी लज्जालू, अथवा हंसराज, इन प्रत्येकके रसोंसे सातसातभावना देकर और सुखाकर आतशी शीशीमे भरकर वालुकायन्त्रमे रख पारेसे सातसातगुना प्रत्येकका रसदेकर सुखादेना । फिर शीशीमेसे निकालकर उन्हीं रसोंसे घोटकर सम्पुटमे बंदकर ६—७ कपडमिट्टीदेकर लघुपुटमे पकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर उड़दके आटेकेभीतर उसगोलेको रखकर तैलमे यहांतकपकावे कि ऊपरकाआटा लालहोजाय । फिर उसमेसे निकालकर रखलें । इसमेसे तीनरत्ती मधुऔर पीपलकेसाथ देनेसे यह प्रमेह, श्वास, जीर्णज्वर, उदर, वातरोग कास, बवासीर, क्षय, गुल्म, प्रदर, पाण्डु, कुष्ठ, रक्तपित्त, इन्द्रियोंकी शिथिलता इनसबको नष्टकरताहुआ, कान्ति, पुष्टि औरबलको देताहुआ कामकी वृद्धिकरताहै ॥ १९० ॥

१९१ कामेश्वरोमोदकः (प्रथमः)

सम्यङ्मारितमभ्रकंकटुफलं कुष्ठाश्वगन्धाऽमृताः
मेथी मोचरसो विदारिमुशली गोकण्टकेक्षुरकाः
रम्भाकन्दशतावरीह्यजमुदाऽमयास्तिला धान्यकं
यष्टी नागबला कचोरमदनं जातीफलं सैन्धवम्
भार्गी कर्कटशृङ्गिशृङ्गत्रिकटु द्वे जीरके चित्रकं,
चातुर्जातपुनर्नवे गजकणा द्राक्षा शठी वासकः
शाल्मल्यङ्घ्रिफलत्रिकंकपिभवं बीजंसमंचूर्णये-,
चूर्णांशा विजया सिता द्विगुणिता
मध्वाज्यमिश्रं तु तत् ॥ ८२४ ॥
कर्षार्धां वटिकां विलेहमथवा कृत्वासदा सेवये-
त्पेया क्षीरसिताऽनुवीर्यकरणे
स्तम्भेऽप्यलं कामिनाम् ।
श्यामावर्ण्यकरःसमाधिसुखदःसङ्गेऽङ्गनाद्रावकः
क्षीणे पुष्टिकरः क्षयक्षयकरो नानामयध्वंसकः॥
कासश्वासमहातिसारशमनो मन्दाग्निसन्दीपनः
ह्यर्शांसि ग्रहणीप्रमेहनिचयश्लेष्मातिमारप्रणुत् ।
नित्यानन्दकवेर्विशेषकविताभाषाविलासोद्भवः,
दत्तेसर्वगुणान्महास्थिरदसां ध्यानाभ्यासे भृशम्
अभ्यासेननिहन्तिमृत्युपलितंकामेश्वरो वत्सरात्

सर्वेषां हितकारको निगदितः श्रीनित्यनाथेन च।
वृद्धानामपि कामवर्धनकरः प्रौढाङ्गनासङ्गमे,
सिद्धोऽयोनवस्त्यमोघसुखदो
भूपैःसदासेव्यताम् ॥ ८२७ ॥
इत्येतदुक्तंवहुवीर्यवर्धनं
रात्रौसदाक्षीरसितासमन्वितम् ।
भुक्तोत्तरं सेवितमाशुकामिनीं
विदग्धरामाकुलवश्यकारकम् ॥८२८॥

र. स., र. चि., र. म., र. को., यो. म., यो., र.
र. स., र. सि., र. क., वृ. यो. त. वाजीकरणे। भै. र.
सम्रहण्याम्

भाषा—अच्छीतरहसे माराहुआ अभ्रक (निश्चन्द्र), कायफल, कुठ, असगन्ध, गुडूची, मेथी, मोचरस, विदारीकन्द, मुसली, गोखरू, तालमखाना, कसेरूकाकन्द, शतावर, अजमोद, उड़द, तिल, धनियां, मुलहठी, नागबला, कचूर, मैनफल, जायफल, सैन्धव, भारङ्गी, काकड़ासींगी, भंगरा, त्रिकुटु, सफेदजीरा, स्याहजीरा, चित्रक, चातुर्जात (त्वच, पत्रज, इलायची, नागकेसर) पुनर्नवा, गजपीपल द्राक्ष, शणकेबीज, अडूसा, सेमरकामुसला, त्रिफला और केवाचकेबीज येसब समभाग । चूर्णकर चतुर्थांश सिद्धीहुईभाग और सबसे दूनी शक्कर मिलाकर मधु और घीइसप्रमाणसे डाले कि गोलीबाधनेलायक होजाय । फिर आधेआधेतोलेकी गोलिया बनाले । अथवा घी और मधु अधिकडालकर अवलेह बनाले। यह कामेश्वरमोदक तैयारहुआ । इसमेंसे १ गोलीलेकर ऊपरसे शक्कर डालाहुआ दूधपीवे, यह वीर्यके बढानेमे औरशुक्रके रोकनेमे कामियोंके वास्ते वसहै। यह स्त्रियोंको वशकरताहै। योगियोंको समाधिमे सुखदेताहै । स्त्रियोंको पुरुष सङ्गमे द्रावित करताहै । क्षीणोंमे पुष्टिकरताहै। क्षयकोनष्टकरताहै। नानातरहके रोगोंको दूरकरताहै। खासी, श्वास, महातिसार, मन्दाग्नि, अर्श, ग्रहणीऔर श्लेष्मातिसार इनसबरोगोंको यह कुछदिनके अभ्यासले दूरकर वृद्धोंकोभी रतिसौख्य करताहै ॥ १९१ ॥

१९२ कामेश्वरोमोदकः (द्वितीयः)

चूर्णांशं गगनं घनार्धविमलं गन्धश्च कुष्ठामृते,
मेथी मोचरसो विदारिमुसलीगोक्षुरकश्चेक्षुरः
भीरुश्चैव कशेरुकं यवनिका तालाङ्कुरं धान्यकं
यष्टीनागबलातिलामधुरिकाजातीफलं सैन्धवम्
भार्गी कर्कटशृङ्गकं त्रिकटुकं जीरद्वयं चित्रकं,
चातुर्जातपुनर्नवाकरिकणा द्राक्षाशटी कट्फलम्
शाल्मल्यद्विफलत्रिकंकपिभवं बीजंसमंचूर्णयेत्,
चूर्णार्धांविजयासितादिगुणिता–
मध्वाज्यमिश्रन्तु तत् ॥
कर्षार्धा गुटिकाथ कर्षमथवा सेव्या सतासर्वदा,
पेयंक्षीरमनुस्ववीर्यकरणे स्तम्भेऽप्ययंकामिनाम्

भै. र., ध., वै. क., र. र., भै. सा., रसायनसं.,
र. क., वाजीकरणे ।

भाषा—कुठ, गुडूची, मेथी, मोचरस, विदारीकन्द, मुसली, गोखरू, तालमखाना, लज्जालुकेबीज, कसेरू, अजवाइन, तालाङ्कुर, धनियां, मुलहठी नागबला, अतिबला (गंगेरन), सौंफ, जायफल, सेन्धा, भारङ्गी, काकड़ासींगी, त्रिकटु, दोनोंजीरे, चित्रक, चातुर्जात, पुनर्नवा, गजपीपल, द्राक्ष, कचूर, कायफल, सेमरकामुसला, त्रिफला, केवाचकेबीज येसब समभागलेकर चूर्णकरले । इसचूर्णका चतुर्थभाग अभ्रकभस्म औरअभ्रकसे आधा रजतमाक्षिक सबागन्धकलेवे, चूर्णहीसे आधाभागलेकर सबको मर्दनकरके चूर्णमे मिलादे । फिर सबसे दूनी शक्कर डालकर घीऔरमधुमे एकएकतोलेकी गोलियें बनाकर रखलेवे । इसमेंसे एकगोलीखाकर ऊपरसे दूधपीवे । यह समस्तप्रमेह, बवासीर, मन्दाग्नि, श्वास, कास इनकोदूरकर यथेष्ट स्तम्भनकरताहै १९२

१९३ कामेश्वरोमोदकः(महान्) (तृतीयः)

कङ्कोलो मृदुदेलिका गजबला वीरा वरीन्दीवरी,
वासावत्सकबीजवारणकणा विश्वोपकुल्योपणम्
धीजानित्रपुसत्रिकण्टकशणाऽप्यण्डेक्षुराणां तथा
मज्जानोदरीनिभीतकशिवाधात्रीप्रियालोद्भवा

स्तालीसंशिवलिङ्गिकामृतलता गाङ्गेरुकीबीजकं,
शृङ्गीधान्यकचित्रकंसमुसलीवीराऽटीमेथिका ।
दार्वीपुण्ड्रपभोऽथमेदसुमहामेदे च काकोलिका,
तद्वत्क्षीरककासमी निगदिता वृद्धिस्तथा मृद्धिका
शालूकद्वयराजिकाद्वयपृथग्जीरजमोदाद्वयं,
श्रीखण्डद्वयमब्धिशोषमुसली
मांसीसवांशीमिसिः ।
जातीपत्रिलवङ्गमर्कटकरभः काश्मीरकं दाडिमं,
चातुर्जातककोलिका कुमुदिकाजातीफलंयष्टिका
द्राक्षा खाखसवल्कलं मदनकं शृङ्गाटकं त्र्यूषणं,
जम्बूपद्मकपुष्कराहकदलीकन्दाश्वगन्धास्तिलाः
माषाः शाल्मलिबीजवल्कलरसा मूलंचपौनर्नवं,
कर्पांशं सकलं सुभृष्टविजया देया तु पादांशिका
रसरसकभुजङ्गास्तारतापीजवङ्गा,
गगनतरणिसारा येद्भुरुयस्तु साराः ।
द्विगुणितसितमेतच्चूर्णगोलं विदध्या-
च्चदनुमधुहविर्भ्यां प्राश्य पेयं पयोऽनु ॥
भवति युवतिमत्तः कामरूपादरः स्या-
द्धरति सकलरोगान्कामदःकामुकानाम् ८३५
यक्ष्माणं ग्रहणीगदंगुदजआमानाहगुल्मोदरा-
नुन्मादानलमान्द्यदीर्घकलनापस्मारमेहाश्मरीः
शूलश्वासमरोचकं ज्वरमुरोरोगं कृमिं कामलां,
पाण्डुत्वश्च हलीमकञ्च जयति श्रीमानयंलीलया
रेतःक्षीणमलङ्करोति मदनोन्मादं महाबुद्धिदं,
नागेन्द्रश्च पराक्रमेण तुरगं वेगेन तारायतिम् ।
कान्त्या चैवमृडोः पतिं चलबलं नादे मयूरं घनं,
नासत्यावधरीकरोतिवपुषालावण्यलक्ष्मीयुतः ॥
नारीणाञ्च शतंशतंप्रतिदिनंवाजीवशक्तोरतो,
श्रीकामेश्वरसेवयागतवयाअमोदिपूनःश्रियम्

वृ. यो. त, र. क., धा, प., पाठोकरणे ।

भाषा—शीतलचीनी, बड़ीइलायची, नागबला, मुसली, शतावरी, गोरखमुण्डी, अडूसा, इन्द्रजव, गजपीपल, सोंठ पीपल, मरिच, खीरेकेबीज, गोखरू, शणकेबीज, केवाचकेबीज, तालमखाना, बेर–बिभीतक–हर्रे–आंवले–चिरोंजीइनकीमज्जा, तालीस, शिवलिङ्गी अथवा कपूर, गिलोय, गंगेरनकेबीज, काकड़ासींगी, धनियां, चित्रक, स्याहमुसली, सालममिश्री, कचूर, मेथी, हल्दी, दारुहल्दी, मजूसा, मेदा, महामेदा, काकोली, क्षीरकाकोली, मकोय, ऋद्धि, वृद्धि, सफेदचीलाकमलकेकंद, छोटीऔरबड़ीराई, दोनोंजीरे, अजवाइन, अजमोद, लालचन्दन, सफेदचन्दन, समुद्रशोष, जटामांसी, बंसलोचन, कामजड्डा, जावित्री, लौंग, अकलकरा, केसर, अनारकेबीज, चातुर्जात, नागहीकंद, कुमुदकीजड़, जायफल, मुलहठी, द्राक्ष, पोस्तकेडोडे, मैनफल, सिंघाड़े, त्रिकुटु, जामुनकी मज्जा, पद्मकाठ, पोहकरमूल, केलेकाकंद, असगन्ध, तिल, उड़द, सेमलकेबीजऔरवल्कल, मोचरस, पुनर्नवाकीजड़, येसबएकएकतोला, इनसबसे चतुर्थांशभुनीहुईभांग, पारा, खर्पर (जस्त) नाग, रजत, सोनामाखी, बङ्ग, अभ्रक, ताम्रऔरलोह इनसबकीभस्में बदाम, बोरह मगजियात जितने मिलसकें चारचारतोले, सबसेदूनीशक्कर, घी, और मधु इतना लेना कि गोलीबंधजाय । इनको यथाविधि चूर्णकर एकतोला या आधातोलाकी गोलियें बनालेना । यह वृहत्कामेश्वरमोदक है। इसमेसे १ गोलीखाकर ऊपरसे दूधपीनेसे राजयक्ष्मा, ग्रहणी, बवासीर, आनाह, गुल्म, उदररोग, उन्माद, मन्दाग्नि, अपस्मार, प्रमेह, पथरी, शूल, श्वास, अरुचि, ज्वर, उरःक्षत, कृमि, कामला, पाण्डु, हलीमक, धातुकीकमजोरी, बुद्धिकीमन्दता, इनसबको यह दूरकर वीर्यसे परिपूर्णकरदेताहै ॥ १९३ ॥

१९४ कामेश्वरोमोदकः (चतुर्थः)

चातुर्जातं शटी नागो जातीपत्रं पद्मकम् ।
चारधत्तूरबीजानि कङ्कोलं जीरकद्वयम्॥८३८॥
जातीफलं लवङ्गं तु विडङ्गोशीरेणुकाः ।
चन्दनातिविषामेथ्यःशतपुष्पाग्रयं फली८३९॥
पाठाद्वयं मोचरसो धातकीत्वं यवानिका ।

नताजमोदौ शैलेयं मांसी बांशीरसस्तुणिः८४०
विदारीपुष्करं भार्गी पारसीकयवानिका ।
आकारकरभो दारुदार्वी हिंस्रेन्द्रवारुणी ८४१॥
पद्मतुम्बुरुकालिङ्गपद्मबीजाश्वगन्धिकाः ।
कसेरुस्त्रिपतिन्दुश्च मुसलीगजपिप्पली ॥८४२॥
सिन्धुस्रोपस्त्वक्षीरी धात्री रजगुरुस्तथा ।
कूष्माण्डवानरीबीजंमाषाश्चेक्षुरकोऽगुरुः ८४३॥
द्राक्षाशाल्मलिबीजानि गोक्षुरश्च शतावरी ।
प्रत्येकं शाणिकानि स्युः षट्षट्शाणौ रसो बलिः
बङ्गभ्रासीसलोहानि शाणद्वादशकानि च ।
विजया सर्वतुल्यांशा सर्वेभ्यो द्विगुणा सिता ॥
पृथक् शाणञ्च कर्पूरं कस्तूरी कुङ्कुमं तथा ।
सर्वमेकत्र सञ्चूर्ण्य मध्वाज्याभ्यां विमिश्रयेत्॥
बदरीफलमानाञ्च वटीं कृत्वा तु भक्षयेत् ।
तस्य चानु पिबेत्क्षीरं साक्षात्स मदनो भवेत् ॥
बृहत्कामेश्वरो ह्येष ततोऽधिकतरो गुणैः ।
सूतगन्धकयोः स्थाने भस्मसूतोऽमृतोऽथवा ॥
नागस्थाने तथा ताम्रं समानगुणदं भवेत् ॥

भै. सा., वाजीकरणे ।

भाषा—चातुर्जात, कपूर, नागभस्म, जाविंत्री, पञ्चूषण (मरिच, पीपल, पिपलामूल, चव्य, चित्रक और सोंठ), चिरौंजी, धतूरेके बीज, शीतलचीनी, दोनों जीरे, जायफल, लौंग, विडङ्ग, खस, रेणुका, चन्दन, अतीस, मेथी, सोंफ, सोंफरूमी, सोआ, बहुफली, छोटी व बड़ी पाठा, मोचरस, बेलगिरी, अजवाइन, तगर, अजमोद, छरीला, जटामांसी, वंशलोचन, बेतके बीज, तुण, विदारीकन्द, पोहकर-मूल, भारङ्गी, खुरासानी अजवाइन, अकलकरा, देव-दारु, दारुहल्दी, हँस, इन्द्रायण, कमलगट्टा, इन्द्रजव, पदमकाठ, बनईकेबीज, कसेरू, कुचिला, मुसली, गजपीपल, सेन्धानमक, समुद्रशोष, तेंदुर, आमले, रजगुर, कुम्हड़ा, कोंचाचके बीज, इक्ष्द, तालमखाना, अगर, द्राक्षा, सेमलका मुसला, बीज मोचरस गोखरू और शतावर ये प्रत्येक चार ४ माशे, पारा और गन्धक प्रत्येक $1\frac{1}{2}$ डेढ़ तोला, बङ्ग, अभ्रक, नाग, लोह इनकी भस्में ३ तीन तोले भाग सबकी बराबर, शक्कर सबसे दूनी, कपूर, कस्तूरीऔर केशर ये प्रत्येक ४·४ माशे लेकर सबको चूर्णकर मिला-कर मधुऔर घीकेसाथ बेरबराबर गोलीबनाकर रखछोड़े। यह कामेश्वरमोदक तैयार हुआ। इसमेंसे १ गोली खाकर ऊपरसे दूधपीने तो प्रमेहादि समस्त व्याधियां दूर होकर मनुष्य वीर्यसे परिपूर्णहोजाता है। इसयोगमें पाराऔरगन्धककेठिकाने पारेकी भस्म अथवा रससिन्दूर प्रभृति मूर्छित पारद डालना औरनागकेस्थानमें ताम्रभस्म दे सक्तेहैं॥१९४

१९५कामेश्वरो मोदकः(महान्) (पञ्चमः)

चूर्णांशं शोधितञ्चैव गगनं शुद्धमारितम्।
तदर्धं शुद्धलौहञ्च लौहार्धं वङ्गभस्मकम् ८४९॥
जातीकोषफलञ्चैव चूर्णांशं तत्र दापयेत् ।
त्रिकटु त्रिफलामुस्तं चातुर्जातं ससैन्धवम् ॥
शृङ्गी जीरकयुग्मञ्च धान्याकं ग्रन्थिपर्णकम् ।
मांसी शतावरी कुष्ठं तुगा द्राक्षा लवङ्गकम् ॥
शालपर्णी च कण्टी च चित्रकं कुन्दुरुर्मुरा ।
पुनर्नवाश्वगन्धाश्चत्रिपत्रकं क्षुरबीजकम् ८५२
सितां तिलांश्च धान्याकं मेथिका हरियालुकम्।
बलातिबलयो र्मूलं चव्यं च देवदारु च८५३॥
यमानी शतपुष्पा च मर्कटीबीजबिल्वकम् ।
काकोली क्षीरकाकोली तालांकुरकशेरुकम् ॥
शृङ्गी लवणकञ्चैव कर्पूरं देवताडकम् ।
एतेषां समभागानां चूर्णं कुर्यात्प्रयत्नतः॥८५५॥
शोधितं विजयाचूर्णं सर्वचूर्णार्धसंयुतम् ।
शर्करां द्विगुणां दत्त्वा मोदकं परिकल्पयेत् ॥
मध्वाज्यमिश्रितं कृत्वा कर्षमेकन्तु मोदकम् ।
खादेत्प्रतिदिनञ्चैव सर्वव्याधिविवर्जितम् ॥
महाकामेश्वरो ह्येष महादेवेन निर्मितः ८५७॥

र. र., ध., वाजीकरणे ।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, नागरमोथा, चातुर्जात, सेंधानमक, ग्रन्थकशींगी, सफेदजीरा, धनिया, मदन-

भस्म, (फड्कारेंदा मराठी), जटामांसी, शतावर, कुठ, वंशलोचन, द्राक्ष, लौंग, शालपर्णी, कायफेल, चित्रक कुन्दुरू, मुरामासी, पुनर्नवा, असगन्ध, पिपलामूल, पद्माख, तालमखाना, शक्कर, तिल, धनिया, मेथी, गेहुंला, अजा, अतिबलाकीजड़, चव्य देवदारु, अजवाइन, सौंफ, केवांचबीज, बेलकी गिरी, काकोली, क्षीरकाकोली, तालके अंकुर, कसेरू, मेंढासींगी, सामरलेमक, कपूर, कदाल, ये सब सम-भाग लेकर चूर्ण बनालेना ।

इसचूर्णसे चतुर्थांश जायफल तथा अभ्रकभस्म, अभ्रकसे आधी लोहभस्म, लोहसे आधी बङ्गभस्म, शोधितभांगका चूर्ण सबचीजोंसे आधा । शक्करसबसे दूनी, लेकर । घीऔर मधु मिलाकर आधे या १तो-लेकी गोलियें बनाकर रक्खे । यह कामेश्वरमोदक सिद्धहुआ । इसमेंसे १गोली खाकर ऊपरसे दूध-पीनेसे सबरोगोंसे रहितहोकर अव्याहत कामसक्त करसक्ताहै । यह श्रीमहादेवजीका कहाहुआहै १९५॥

१९६ कामेश्वरोमोदकः(षष्ठः)

त्रिकटुत्रिफलाकुष्ठं त्रिसुगन्धं च चव्यकम् ।
केसरं चित्रकं शृङ्गी यष्टी भार्गी दुरालभा ॥
कट्फलोशीरकं दारु सैन्धवं मदनं फलम् ।
यमानी जीरके द्वे च कारवी गजपिप्पली ॥
जातीफलश्च पत्रञ्च लवङ्गागुरु चन्दनम् ।
तालीसं तिलमाषौ च क्षुरकं गोक्षुरं तथा ॥
शतावरी शताह्वा च रम्भा दार्वी पुनर्नवा ।
निकुम्भकुम्भीमार्जारकन्दो नागबला तथा ॥
वासा मांसी मुरा मुस्तं पिप्पलीमूलमेव च ।
मुसलीवानरी भार्ङ्गी शाल्मलीमूलमेव च ८६२
गजकणा मेथिका च कशेरा चाब्धिशोषकम् ।
माजूफलं चाश्वगन्धा द्राक्षा कर्पूरकं समम् ॥
शुद्धलोहरजो यष्टी श्लेष्मी यहुगुणौ हि तौ ।
अभ्रकं द्विगुणं शुद्धं सूतगन्धकयोर्दलम् ८६४॥
सर्पिर्मधुभ्यां कुर्वीत मोदकान्नक्षसम्मितान् ॥
कर्पूरधूली कस्तूरीकुङ्कुमैरवचूर्णितान् ॥
प्रत्यहं भक्षयेदेकं मृतं चानु पिबेत्पयः ८६५॥
कासश्वासबलासनाशनकरं कामाग्निवीवर्द्धं,
रामावश्यकरं सुखातिसुखदं यस्मादिरोगापहम्
बल्यं पाण्डुमहातिसारशमनं क्षुद्बोधनं शोधनं,
बल्लूसेनं वैद्यवरेण राजपुरतः कामेश्वरो दुर्लभः ॥
र. क. वाजीकरणे ।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, कुठ, त्रिसुगन्ध (क-स्तूरी, अम्बर, और गोरोचन । अथवा तज, पत्रज इलायची), चव्य, केसर, चित्रक, काकड़ासींगी, मुलहठी, भारङ्गी, जवास, कायफल, खस, देवदारु सैंधानमक, मैनफल, अजवाइन, जीरा, स्याहजीरा, मगरैल, गजपीपल, जायफल, पत्रज, लौंग, अगर, चन्दन, तालीस, तिल, उड़द, तालमखाना, गोखरू, शतावर, सौंफ, केलेकाकन्द, दारुहल्दी, पुनर्नवा, दन्तीमूल, समुद्रशोष, मार्जारक (मार्जारकं-दमराठी बिलाईकदांहिंदी), नागबला, अडूसा, जटा-मासी, मुरामांसी, नागरमोथा, पिपलामूल, मु-शली, केवांचकेबीज, भारङ्गी, सेमरकामुसला, मेथी, गजपीपल, अकलकरा, समुद्रशोष, माजूफल, अस गन्ध, द्राक्ष, कपूर, लोह और बङ्गभस्म, ये प्रत्येक एकएकतोला लेकर बारीक चूर्ण करलेना । सबचू-र्णसे दूना अभ्रकभस्म और चूर्णकी चतुर्थांश पारे-गन्धककी कजली डालकर घीऔर मधु उचितप्र-माणमें मिलाकर दोदोमाशेकी गोलियें बनाले । क-स्तूरी, कपूर, औरकेसर बारीक पीसकर गोलियोंपर छिड़कदे । यह महाकामेश्वर मोदकतैयार हुआ । इसमेंसे एकएकगोली लेकर दूधपीनेसे कास, श्वास, कफ, पाण्डु, राजयक्ष्मा, दारुणातिसार, येसब दूर-होतेहैं । यहरस स्त्रियोंको वशकरताहै । और मन्दाग्निको नष्टकरताहै ॥ १९६ ॥

१९७ कामेश्वरो मोदकः (अष्टमः)

पारदं दरदं गन्धमभ्रकं बङ्गताम्रकम् ।
लोहभस्म द्विगद्याणं प्रत्येकं तु समाहरेत्८६७॥
गोलकानां त्रयं व्योषाद् पलमात्रं त्रिगोलकम् ।

चातुर्जातं चतुस्तोलं द्वितोलं हेमबीजकम्८६८
तोलैकं शुद्धकर्पूरं जातीपत्री फलं तथा ।
लवङ्गमब्धिशोषश्च कपिकच्छूः शतावरी८६९॥
आकल्लकं कृष्णजीरं जीरं चैकैकतोलकम् ।
मुशली चित्रकश्चेति तोलकद्वयसम्मितान्८७०
कङ्कोलबीजं मूर्वा च खुरासानी यवानिका ।
अहिफेनं यष्टिमधु ज्योतिष्मती च केसरम् ॥
विषमुष्टी चोचटा च पिप्पलीमूलमेव च ।
एकैकं तोलकं सर्वं ग्राह्यं शुद्धं सुचूर्णितम्८७२॥
कुलिञ्जनं दिग्याणं भर्जिता च यवानिका ।
द्वितोलकांस्तुसङ्गृह्य सिता च दशतोलका८७३
त्रैलोक्यविजयापत्रसत्त्वं दशपलं क्षिपेत् ।
नागवल्लीदलद्रावैस्त्रेधा भाव्यं विजानता ॥
जीर्णं गुडं दशपलं दत्त्वा कार्यं तु मोदकम् ।
आमलक्याः प्रमाणेन गद्याणैकेन वासितम् ॥
कस्तूर्याः स्तम्भनकरं सिद्धं यामचतुष्टयम् ।
बल्यं पुष्टिकरश्चैतत्स्वानुभूतं रसायनम् ८७६॥
दुग्धान्नसेविनो नित्यं तेजोवृद्धिकरं परम् ।
स्वादपेक्षा न कर्तव्या महान्तं गुणमिच्छता ॥
नित्यताप्यस्ति योगेऽस्मिन् गुणाधिक्यं हि वर्तते
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन अशनीयो हि कामुकैः८७८

र. चि., स्तम्भने ।

भाषा—पारा, शिंगरिफ, गन्धक, अभ्रक, वङ्ग, ताम्र, लोहयेसब यथायोग्य शुद्ध और भस्मकियेहुए एकएकतोला, त्रिकटु ३ तो०, वछनाग २ तो०, चातुर्जात ४ तो०, धतूरबीज २ तो०, शुद्धकपूर, जायफल, जावित्री, लौंग, समुद्रशोष, केवांच, शतावर, अकलकरा, स्याहजीरा, सफेदजीरा येप्रत्येक एक-एक तोला, मुसली और चित्रक २ दोतोले; शीतलचीनी, खुरासानीअजवाइन, अफीम, मुलहठी, मालकांगनी, शुद्धकुचिला, रादिंगन, पिपलामूल, कुलिंजन, येसब एकएकतोला, देशीअजवाइन-भुनीहुई २ तो०; शक्कर, भांगकीर गिलो-यकासत्व दस१०तोले, इनसबको इकठेकर नागर-बेलकेपानके रससे, ३भावनादे । पुरानागुड ४० तोला डालकर ६—६मासेकी गोलीबनाकर ६माशाकस्तूरीसे वासितकर रखछोडे । यह कामेश्वरमोदक तैयार हुआ । इसकी १गोली खाकर दूधपीनेसे ४पहरका स्तम्भनहोताहै, यह बल और पुष्टिको करता है । यह हजारोंवारका अनुभवकिया हुआहै । दुग्धान्नसेवनकरनेसे नित्यही तेजकी वृद्धि होतीहै । अधिकगुणकीइच्छाकरनेवालेको स्वादकीतरफ नहीं दौड़नाचाहिये । इसप्रयोगकेखानेसे कुछदिनबाद हमेशाकेलिये शक्ति कायमहोजातीहै । फिर इसको नखानेसेभी शक्तिमौजूद रहतीहै ॥ १९७ ॥

१९८ कामेश्वरो रसः (प्रथमः)

पलं सूतं पलं गन्धं पथ्याचित्रकयोः पलम् ।
मुस्तैलापत्रकाणाञ्च प्रतिसार्धपलं क्षिपेत्८७९॥
त्र्यूषणं पिप्पलीमूलं विषञ्चापि पलं न्यसेत् ।
नागकेसरकं कर्षमेरण्डस्य पलं तथा ॥८८०॥
पुरातनगुडेनैव तुल्येनैव विमिश्रयेत् ।
मर्दयेत्कनकद्रावैर्भावयेच्च घृतान्वितम् ८८१॥
वटिकां बदरास्थ्याभां कारयेद्भक्षयेन्निशि ।
पाण्डुरोगहरः सोऽयं रसः कामेश्वरः स्वयम् ॥

र. सं., वै. चि., र. र., र. का., र. सु., नि. र., र. र. स., र. को., चि. क., वै. क., भा. वि., पाण्ड्वधिकारे । भा. विलासे पत्रकस्थाने त्रिफला दृश्यते ।

टि॰ रसराजसुन्दरे पथ्याचित्रकयोः पलमित्यस्य स्थाने सक्षौपथ्याजयंत्रयमिति पाठ तत्र पाण्डुशोफयो र्युक्तोऽपि प्रतीयते, । मृदुकोष्ठाना कृते यदा योग क्रियते तदातु मक्षौ नैव योजनीया मृदुकोष्ठाना तद्गन्तस्य निषेधात् । यदा तु क्रूरकोष्ठाना कृते योगो निष्पाद्यते तदा चित्रकयवयो द्वयोरपि योजनाया भद्रतैव निष्पद्यते इति-रहस्यम् ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, हरड़े, और चित्रक चारचारतोले, नागरमोथा, इलायची और पत्रज ६-६ तोले, त्रिकटु, पिपलामूल और शुद्धवछनाग ये ४—४तोले, नागकेसर१तोला, एरण्डमज्जा४तोले इनसबकी बराबर पुरानागुडमिलाकर धतूरेके रससे मर्दनकर सुखाकर घीके संयोगसे बेरकीगुठलीके

बनाकर गोलियें बनाकर रखछोडे, यह कामेश्वर रस तैयारहुआ । इसकी एकएकगोली रातको खानेसे पाण्डुरोगका नाशहोताहै ॥ १९८ ॥

१९९ कामेश्वरो रसः (द्वितीयः)

जातीफलं च सौराष्ट्री कृष्णधत्तूरबीजकम् ।
जातीपुष्पमफेनश्च नागं हिङ्गुलमेव च॥८८३॥
एतानि समभागानि रसकाथेन मर्दयेत् ।
गुञ्जामात्रां च वटिकां सितया सह भक्षयेत् ॥
नाम्ना कामेश्वरः प्रोक्तो रमयेत्कामिनीशतम्

यो र, वै र, शि र. म, ट. च., टो ,शाजोश्वरके । चिकित्सारत्नाकरे सौराष्ट्रीस्थाने आकारक दृश्यते, नाम च कामेश्वरवटीति । ढोड़ानन्दे द्वितीयपादे मतस्थाने वटी दृश्यते, उभयस्यापि भावनादा न कापि क्षति ।

भाषा—जायफल, फिटकड़ी, काले धतूरेकेबीज, जावित्री, अफीम, नागभस्म, सिंगरफ, येसब सम- भागलेकर कपड़छानकरके खसके काड़ेसे एकदिन मर्दनकर एकएक रत्तीकी गोलियें बनाकर एकगोली शक्करकेसाथ खाकर दूधपीनेसे यथेष्ट स्त्रीगमन करसकाहै ॥ १९९ ॥

२०० कामेश्वरो रसः (तृतीयः)

साभ्रं शुल्वं केसरं लोहचूर्णं
जातीपत्रं सर्पफेनं लवङ्गम् ।
एलाश्वेतं क्षीरकङ्कोलनागं
जातीजातं चन्द्रचोषं कराम्रा ॥८८५॥
अन्धेः शोषं सत्तुरेराकेस्त्रौं
क्षौद्रेर्वेनं मिश्रमाकड्डपुङ्कम् ।
क्षीणे वीर्ये रेतसः साग्रतोऽयं
दुर्नेन्द्रेयं कामदेवो रसोऽयम् ॥८८६॥
सायं भक्ष्यो वर्द्धमानयुग्मां
गच्छेन्नारीसङ्गमेतत्प्रसादात् ।
वृद्धो देहे याति तारुण्यभावं
रामासक्तं सर्वकाले रतिः स्यात्८८७॥

१. यो., कामेश्वरके ।

भाषा—अभ्रकभस्म, तांबाभस्म, केसर, लोह- भस्म, जावित्री, अफीम, लौंग, इलायची, शुद्धपारा, क्षीरकंकोल, नागभस्म, जायफल, चखुर, शीतल- चीनी, समुद्रशोष, कङ्काकेबीज, येसब कूटकपड़- छानकर मधुमें ६-६ रत्तीकी गोलियां बनाकर रखछोडे। यह कामदेव रस तैयारहुआ । इसमेंसे १ गोली खाकर ऊपर दूध पीनेसे शुक्रस्तम्भित होकर स्त्रियोंमे यथेष्टरमणकरसक्ताहै ॥ २०० ॥

२०१ कामेश्वरा रसः(चतुर्थः)

लोहार्धं मृतताम्रश्च पारदं भागसप्तकम् ।
गन्धकं सर्वतुल्यांशं काचकूप्यां विनिःक्षिपेत् ॥
वालुकायन्त्रके पाच्यं यावद्द्वादशयामकम् ।
रसः कामेश्वरो नाम शम्भुना परिकीर्तितः८८९
गुञ्जापरिमितो देयो ह्यनुपानविशेषतः ।
स्त्रीणां शतसहस्रं तु रमयेन्नात्र संशयः ॥८९०॥

१ म मा, कामेश्वरके ।

भाषा—लोहभस्म १ तो०, ताम्रभस्म ½ तो०, पारा७तो० और सबकीबराबर गन्धक लेकर सबको खरलमें मर्दनकर आतशीशीशीमें भरकर वालुकायन्त्रमे १२ पहरकी आंचदेना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निका- लकर रखछोड़ना, यह कामेश्वर रस तैयारहुआ । इसकी १ रत्तीकीमात्रा अनुपानविशेषसे देनेसे यथेष्ट स्त्रीसङ्ग करसक्ता है ॥ २०१ ॥

२०२ कामेश्वरीवटी

हयारिरसमादाय पारदं तेन मर्दयेत् ।
कृष्णव्यालोदरे क्षिप्त्वा ज्वलौकान्धमाधरेत् ॥
महाभोगपरे प्रोक्ता समासात्कीर्तिता प्रिये ।
कामार्थी साधको यश्च मोक्षयेत्स्त्रीसहस्रकम् ॥
महाकामेश्वरी नाम्ना क्षोभयेद्भुवनत्रयम्८९२॥

१ कि., कामाख्ये ।

भाषा—सफेदकनेरकी जड़कारसलेकर पारेको पहरतक मर्दनकरेकि नयपिंडी होजाय । फिर इसकी गोली बनाकर काले सांपके पेटमें भरकर कपायन्त्रमें ४ पहरपकाकर स्वाङ्गशीतल होनेपर गोलीको निका- लकर रखछोडे। यह कामेश्वरी गुटिका तैयार हुई । इसगोलीको मुहमें रखनेसे अथवा कमरमें बांधनेसे

अथवा दूधमे उबालकर पीनेसे हजारों स्त्रियोंको प्रसन्न करसक्ता है ।। २०२ ।।

२०३ काम्बायनोरसः

भस्मसूतं समं गन्धं स्वर्जिकाक्षारकाञ्चनी ॥
प्रत्येकञ्च द्विभागं स्यात्सर्वतुल्यै घृतैः सह ८९३
पिष्ट्वा मृद्वग्निना पाच्यंयावत्पिण्डत्वमागतम् ।
निष्कार्धं भक्षणाद्धन्ति कुष्ठं काम्बायनो रसः ॥
देवदाल्याः सुचूर्णन्तु मध्वाज्याभ्यां लिहेदनु॥

र. सा., कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—पारेकी भस्म, शुद्धगन्धक, सज्जीखार, हल्दी, येसब समभागलेकर सबकी बराबरघीडाल-गोलीबंधनेतक मर्दनकरे । इसमेसे २ मारोखाकर बन्दालकाचूर्ण आधातोला या योग्यतानुसार घी और मधुमिलाकर चाटनेसे यह समस्तकुष्ठोंका नाश-करताहै । काम्बायन इसका नामहै ॥ २०३ ॥

२०४ कारुण्यभैरवोरसः

पारदाभ्रं समं खल्वे भृङ्गनीरेण मर्दितम् ।
वालुकायन्त्रके पाच्यं मूपान्ते याममात्रकम्८९५
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य धाराहशिखिपित्तकैः ।
भावितं माषमात्रञ्च दातव्यं च प्रलापजित् ८९६
तक्रभक्तं भवेत्पथ्यं नारिकेलजलं पिबेत् ।
सर्वे रोगा विनश्यन्ति रसात्कारुण्यभैरवात्८९७

वै. नि., सा., सन्निपाते ।

भाषा—शुद्धपारा और अभ्रकभस्म समभागले-कर भांगरेके रससे मर्दनकर सम्पुटमे बन्दकर दोचार कपड़मिट्टी देकर और सुखाकर बालुकायन्त्रमे एक-पहर पकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर सूअर, मोर अथवा मुर्गाके पित्तोंसे भावनादेकर एकएक-मासेकी गोलियां बनाकर रखलेवे, यह कारुण्यभै-रव रस तैयारहुआ । इसकी १ गोली अदरख-वगैरहके साथदेनेसे प्रलापक सन्निपातको दूर करती-है । छाछऔरभातइसमे पथ्यदेना । अधिक दाहहोतो नारियलका जलपिलाना ॥ २०४ ॥

२०५ कार्श्यहर लौहम्

श्वेतापुनर्नवादन्तीवाजिगन्धात्रिकत्रयैः ।
शतमूलीबलायुक्तै रेभि र्लौहं प्रसाधितम्८९८
हिनस्ति नियतं कार्श्यमपि भृङ्गरसैः सह ।
नास्त्यनेन समं लौहं सर्वरोगान्तकं मतम् ॥
दीपनं बलवर्णाग्नेः पुष्पदञ्चोत्तमोत्तमम्८९९॥

र. सं., र. सु., कार्श्ये ।

भाषा—वच अथवा शिवकान्ता, पुनर्नवा, दन्तीमूल, असगन्ध, त्रिकटु, त्रिफला, त्रिजात, शतावर, बला, ये प्रत्येक १० तोले लेकर जवकु-टकर अष्टगुणितजलमे काढाकर चतुर्थांशावशेष रह-नेपर स्वाङ्गशीतल होनेपर धीरेसे नितरे हुए पानीको २–३ बार छान लेना । इसमे अष्टमांश लोहभस्म अथवा मण्डूरभस्म डालकर मन्दाग्नि पर पकावे, जब इसकी गोली बंधनेलायक होजायतब उतारकर १–१ मासेकी गोलियें बनाकररखछोड़े । इसमेंसे १–१ गोली २ तोलेभंगरेकेरसकेसाथ देनेसे कृशता, मन्दाग्नि, धातुक्षीणता इनसबको यह अवश्य नष्ट करताहै । कृशताकोदूरकरनेवालाइसकीबराबरऔरलोह नहीं है ।

२०६ कालकचूर्णम् ।

गृहधूमो यवक्षारः पाठा व्योषं रसाञ्जनम् ।
तेजोह्वा त्रिफला लोहं चित्रकश्चेति चूर्णितम् ॥
सक्षौद्रं धारयेद्दन्तगलरोगविनाशनम् ।
कालको नाम चूर्णोऽयं दन्तास्यगलरोगनुत् ॥

चौ. म., भै. र., प., र. र. क., वृ. मा., कण्ठरोगे ।

भाषा—घरका धूंआं, यवक्षार, पाठा, त्रिकटु, रसौत, तेजबल, (अभावमे चिरफल) त्रिफला, लोह, चित्रक, येसब समभागलेकर चूर्णकर मधुमे मिलाकर मुंहमे रखनेसे दान्त, मुंहऔरगलेके रोगोंको नष्ट-करताहै ॥ २०६ ॥

२०७ कालकण्टकोरसः (प्रथमः)

पारदाभ्रं मृतं तुल्यं द्वाभ्यां तुल्यं तु गन्धकम् ।
वत्सार्धं भृङ्गजै द्रवैर्मर्दयेद्दिनसप्तकम् ॥९०२॥

पङ्क्षारं चाङ्कोलतैले भावयित्वाऽथ भक्षयेत् ।
माषमात्रन्तु वर्षैकं रसोऽयं कालकण्टकः ९०३
पिष्ट्वा करञ्जपत्राणि गवां क्षीरैः पिबेदनु ।
जरामृत्युविनिर्मुक्तो जीवेद्ब्रह्मदिनं नरः ९०४

र ल, रसायन स. ।

भाषा—पारदभस्म, अभ्रकभस्म, समभाग और दोनोंकी बराबर गन्धक इनको भागरेके रससे सात दिन मर्दनकरके अङ्कोलके तैलमे ६ बार भावनादेकर रखछोडे । यह कालकण्टक रस तैयारहुआ। इसमेसे १ माशाखाकर ऊपरसे करञ्जकेपत्ते गायके-दूधसे पीसकर पीनेसे बुढापा, मृत्यु, इनसे निर्मुक्त-होकर जितनी ब्रह्माने मनुष्यकेलिये आयु दीहै उतने समयतकजीवे ॥ २०७ ॥

२०८ कालकण्टकोरसः (द्वितीयः)

वज्रसूताभ्रहेमार्कतीक्ष्णमुण्डं क्रमोत्तरम् ।
मारितं मर्दयेदम्लवर्गेण दिवसत्रयम् ॥९०५॥
त्रिक्षारं पञ्चलवणं मर्दितस्य समं मतम् ।
दत्त्वा निर्गुण्डिकाद्रावे मर्दयेद्दिवसत्रयम्९०६॥
शुष्कमेतद्विचूर्ण्याथ विषं चास्याष्टमांशतः ।
टङ्कणं विषतुल्यांशं दत्त्वा जम्बीरजद्रवैः९०७॥
भावयेद्दिनमेकन्तु रसोऽयं कालकण्टकः ।
दातव्यो वातरोगेषु सन्निपाते विशेषतः९०८॥
द्विगुञ्जमार्द्रकद्रावै र्घृतै र्वा वातरोगिणाम् ।
निर्गुण्डीमूलचूर्णन्तु माहिषाक्षं च गुग्गुलुम् ९०९
समांशं मर्दयेदाज्ये तद्वटी कर्षसम्मिता ।
अनुयोज्या घृतं नित्यं स्निग्धमुष्णं च भोजनम् ॥
मण्डलान्नाशयेत्सर्वान् वातरोगान्न संशयः ।
सन्निपाते पिबेच्चानु रविमूलकषायकम् ९११॥

र. चि, र क. रसायनस, नि. र, र का, वै चि. वातरोगेषु ।

भाषा—हीरा १ भाग, पारा २ भाग, अभ्रक ३ भाग, सुवर्ण ४ भाग, तांबा ५ भाग, लोहा ६ भाग, मुण्ड ७ भाग, ये सब विशुद्ध और मारे हुए लेकर अम्लवर्गसे ३ रोज मर्दनकर, सज्जीखार, जवाखार, टङ्कण और पञ्चलवण ये सब पूर्वदवाओंके बराबर लेकर निर्गुण्डीके रससे ३रोज मर्दनकर सुखाकर इनसबसे अष्टमांश बछनाग और सुहागा देकर जम्बीरके रससे १ दिन भावनादेनेसे । यह-कालकण्टक रस तैयार होगा । इसकी २ रत्तीकी मात्रा अदरखके रस अथवा घीसे वातरोगोंमे और सन्निपातोंमे देना । निर्गुण्डीकी जड, गूगल इनदो-नोंको घी डालकर खूब कुटवाना, दोनों एक जीव-होजानेपर एक २ तोलेकी गोली बनाकर घीकेसाथ इस रसके पीछेदेना । स्निग्ध और गरम भोजनखि-लाना, सात, चौदह या इक्कीस दिनमे यह तमाम वायुके रोगोंको नष्टकरता है । सन्निपातमे आककी जडकी छालका काढा पिलाना ॥ २०८ ॥

२०९ कालकण्टकोरसः (तृतीयः)

शुद्धसूतं मृतं गन्धं चाभ्रकं तीक्ष्णताम्रकम् ।
हंसपादीरसैः मर्द्यं काचकूप्यां निवेशयेत्९१२॥
वालुकायन्त्रके पच्यं पञ्चयामान्ते समुद्धरेत् ।
माषमात्रप्रयोगेण मन्दवातो विनश्यति ९१३॥

वै चि, व रा, मन्दवाते ।

भाषा—शुद्धपारदभस्म, गन्धक, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, और ताम्रभस्म येसब समभागलेकर हंस-राजके रससे दोतीन रोज मर्दनकरे । फिर सुखाकर कपडमिट्टीकीहुई आतशीशीशीमे भरकर ६ पहर तक पकावे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर एक माशेकी मात्रा देनेसे मन्दवायु नष्ट होता है । मन्द-वातके लक्षण वैद्यचिन्तामणि अथवा वसवराजीयमे देखना ॥ २०९ ॥

२१० कालकण्टको रसः (चतुर्थः)

शुद्धं मृतं रसं गन्धं मरिचं टङ्कणं कणा ।
त्रिफला धूर्तबीजञ्च समभागं च खल्वके ९१४
तिन्दुको बृहती फल्गुः सोमवल्ली कपित्थकः ।
आर्द्रको भृङ्गराजश्च द्रवै र्भाव्यं दिनत्रयम् ९१५
काचकूप्यां निवेश्याथ वालुकायन्त्रके पचेत् ।
यामद्वयं च मन्दाग्नौ स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ९१६

वराहच्छागपित्ताभ्यां भावयेच्च दिनद्वयम् ।
गुञ्जामात्रं प्रदातव्यं पक्षाघातं विनाशयेत् ॥
त्रिकटुत्रिफलाक्वाथमनुपानं पिबेत्सदा ९१७

र. रा., वै. चि., पक्षाघाते ।

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग, गन्धक, मिरच, सुहागा, पीपल, त्रिफला, धतूरेके बीज ये सब सम-भाग लेकर । तेंद, मटकटैया, कठगूलर, दुग्धाकरञ्ज, थेंध, अदरख, भृगराज, इन प्रत्येकके रसोंसे तीन तीन दिन भावना देकर सुखाकर कपडमिट्टीकी हुई काचकी शीशीमें रख दो पहर मन्द अग्निसे बालुका-यन्त्रमें पकाना । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर सूअर, बकरा इनदोनोंके पित्तोंसे दो२दिनभावना-देकर रखछोडे । यह कालकण्टक रस तैयार हुआ। इसमेंसे एकरत्तीकी मात्रा त्रिकटु और त्रिफलाके क्वाथकेसाथ देनेसे यह पक्षाघातको दूर करताहै । ॥ २१० ॥

२११ कालकन्धरोरसः (पित्तहिंसकः-वातमुद्गरः)

विषं मनःशिलां सूतं गन्धकं टङ्कणं कणम्
धूर्तबीजं समं खल्वे दिनं हंसपदीरसैः ९१८
मर्दित्वा कज्जलीं कृत्वा शरावेण पुटे पचेत् ।
आरण्यकोत्पलशतैः स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ९१९
स्नुहीक्षीरे विमर्द्याथ मत्स्यपित्तेन भावयेत्
गुञ्जामात्रं प्रदातव्यं सर्वज्वरहरं परम् ॥९२०॥
अनुपानविशेषेण देयं दोषज्वरं हरेत् ।
पथ्यं देयं मुशाल्यन्नं मुद्गयूषेन संयुतम् ९२१
दाहे शीतजलं देयमिक्षुखण्डानि भक्षयेत् ।
हरिणा कथितः पूर्वं रसोयं कालकन्धरः ९२२

वै. र., र. रा., सन्निपाते । टि॰ अयमपाठोनुपलब्धौ पित्ते वैद्यचिन्तामणिग्रन्थपराम्परासमैते पित्तहिंसकनाम्ना पठित- नामान्तर्विस्तरभञ्जनाया अभाव एतत्पाठैकवाक्यत्वं स्यात्तस्या स्तैस्तत्राभंगः —

भाषा—शुद्धबछनाग, मैनसिल, पारा, गन्ध-क, सुहागा, पीपल, धतूरेकेबीज येसब समभागले-कर हंसराजकेरससे मर्दनकर कज्जली बनाकर स-म्पुटमें धरकर ४–५कपडमिट्टीदेकर १००जङ्गली-कण्डोंकी आचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर थूहरके दूधमें मर्दनकर मछलीके पित्तसे भावनादे-कर रखछोडे । यह कालकन्धर रस तैयारहुआ, इसमेंसे १रत्तीकीमात्रा अनुपानविशेषसे देनेसे सम-स्तज्वरोंको दूरकरतीहै । पथ्यमें शालीचावल, मूगके यूषकेसाथ देने चाहियें । दाहहोतो ठंडापानी, ईख-वगैरहसे ठंढे उपचारकरे ॥ २११ ॥

२१२ कालकलान्तकवटी

शुद्धं सूतं मृतं वङ्गं तालसिन्धूत्थलाङ्गलीः ।
स्फटिका च पलैकैकं रसोनञ्च चतुष्पलम् ॥
कारवल्या द्रवै मर्द्यं दिनैकं कारयेद्वटीः ।
गुञ्जातुल्याः सदा खादेद्गुदद्वारे च ताः क्षिपेत् ॥
रक्तवातकफोत्थानामर्शसां नाशनी ध्रुवम् ।
वटी कालकलान्तेयमनुपानञ्च कथ्यते ॥९२५॥
भल्लातं त्रिफला दन्ती वह्निचूर्णं समं समम् ॥
सैन्धवं सर्वतुल्यं स्याद्भर्जयेत्खर्परे चिरम् ॥
मृद्वग्निना भवेत्सिद्धं कर्षं तक्रैः पिबेदनु ९२६

नि. र., वै. क., अर्शः ।

भाषा—शुद्धपारा, वङ्गभस्म, हरिताल, सेन्धा-नमक, करिहारी, फिटकरी येसब एकएकपल, ल-शुन ४पल, सबको इकट्ठेकर करेलेके रससे १दि-न मर्दनकर एकएकरत्तीकी गोलियां बनाकर रख-छोडे, यह कालकलान्तक वटी तैयार हुई । इस-मेंसे एकएकगोलीखाकर भिलावा, त्रिफला, दन्ती-मूल, चित्रक येसब समभाग, और सेन्धा सबकी बराबर लेकर खपरेमें इसको मन्दआंचसेसेंके, जबलाल होजाय तब उतारकर इसमेंसे एकतोलाले-कर छाछमें डालकर ऊपरसे पीवे और १ गोली गु-दाके भीतररक्खे । रक्तवात और कफसे भयेहुए बवासीरोंको यह गोली नाशकरतीहै ॥ २१२ ॥

२१३ कालकूटरसः

मृद्माद्यविषं चैव त्रिभागः मृत एव च ।
गन्धकः पञ्चभागः स्याच्छिला स्याच्चतुर्भागिका

ताम्रभस्म चतुर्भागमृतुभागश्च टङ्कणम् ।
तालकं रसंसंख्याकं वह्निमूलं तथैव च ९२८॥
त्रिकटो द्वादश ज्ञेयास्त्रिफला दशभागिका ।
हिङ्गुनश्चन्द्रभागः स्याद्वचायाश्च तथैव च ९२९
एवं खल्वे च संस्थाप्यमार्द्रकं चाद्रिमूलकम् ।
जम्बीरं लशुनञ्चैव शार्ङ्गेष्टार्कस्य मूलकम् ॥
लाङ्गली स्वर्णमूलश्च सिन्धुनागदलं तथा ।
अङ्कोलशिग्रुमूलानि प्रत्येकं सममानकम् ९३१
पञ्चकोलकषायेण पञ्चमूलेन मर्दयेत् ।
गुञ्जामात्रप्रमाणेन वटकान् कारयेत्ततः ९३२
वटीमेकां प्रयुञ्जीत शृङ्गवेराम्भसायुतम् ।
सर्वज्वरहरो योगः सन्निपातकुलान्तकः९३३॥
स्नानं कुर्यात्प्रयत्नेन श्रीखण्डालेपमाचरेत् ।
दध्यन्नं दापयेत्पथ्यं खर्जूरादिफलान्यपि९३४॥
ताम्बूलचर्वणं कुर्यात्क्रमादेवं समाचरेत् ।
कालकूटरसो नाम महेशेन प्रकाशितः ॥९३५॥

म. रा., रसायनख., वै. चि., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धवछनाग१भाग, शुद्धपारा२भाग, शुद्धगन्धक५भाग, शुद्धमैनसिल६भाग, ताम्रभस्म४ भाग, सुहागा६भाग, हरिताल९भाग चित्रक९भाग, त्रिकटु १२ भाग, त्रिफला१०भाग, हींग और वचा एकएकभाग इनसबको कूटकपदछानकर खरलमे डालकर, अदरख, चित्रकमूल, जम्भीरी, लशुन, काकजङ्घा, आकडेकीजड, करिहारी, धतूरेकीजड, मद्रासीपान, अंकोलकीजड, सहिजनकीजड, पञ्चकोल और पञ्चमूल इनप्रत्येकके अद्रकरस अथवा क्वाथसे एक एकपहरमर्दनकर एकएकरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । यह कालकूट रस तैयारहुआ । इसकी१ रत्ती अदरखकेसाथ देनेसे सबप्रकारके ज्वर तथा सन्निपात इनकेकुलको नष्टकरताहै । यहगोली देनेकेबाद मरीजको स्नानकराना । औरशरीरमे चन्दनकालेपकरना । पथ्यमे दही, चावल, खजूरआदिदे, ताम्बूल भक्षणकरनेको देवे ॥ २१३ ॥

२१४ कालनाशनोरसः

ताम्रभस्म रसभस्म गन्धकं
लोहचूर्णजयपालगुग्गुलु ।
मर्दितश्च यवचिञ्चिकाद्रवै
र्भक्षितश्च चणकप्रमाणतः ॥
शोफपाण्डुविनिवृत्तिदं परं
श्वासमान्द्यरुजं विनाशयेत् ॥९३६॥

र. दी. ।

भाषा—ताम्रभस्म, पारदभस्म, गन्धक, लोहभस्म, जमालगोटा, गूगल, इनसबको समभागलेकर यवचिञ्चिका (तितली)के रससे भावनादेकर चनेके बराबर गोलियें बनाले, यह कालनाशन रस तैयारहुआ । इसमेसे एकएकगोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे शोथ, पाण्डु, श्वासऔर अग्निमान्द्य दूरहोतेहैं ॥ २१४ ॥

२१५ कालभैरवोरसः

तालकं गन्धकं ताम्रं हरवीर्यञ्च टङ्कणम् ।
त्रिक्षार सैन्धवं बोलं मरिचं च समंसमम् ॥
सर्वं खल्वे दिनं मर्द्यं दोलायन्त्रे दिनं पचेत् ।
मत्स्यवाराहमहिषकमठानां च पित्तकैः ९३८॥
दिनं सुभावितश्चाथ माषमात्रं प्रयोजयेत् ।
आर्द्रकरसानुपानेन सन्निपातविनाशकम्९३९॥
दोषज्वरं निहन्त्याशु ह्यनुपानविशेषतः ।
दध्यन्नं दापयेत्पथ्यं तक्रभक्तमथापि वा९४०॥
नारिकेलोदकं दाहे पिबेच्च शर्करोदकम् ।
भक्षयेदिक्षुखण्डानि ह्युपचारैः प्रकल्पयेत् ॥
सर्वे रोगा विनश्यन्ति रसाद्वै कालभैरवात्९४१

वै. चि., सन्निपात ।

भाषा—शुद्धहरिताल, गन्धक, ताम्रभस्म, पारा, सुहागा, सज्जी, यवक्षार, टङ्कण, सेन्धानमक, बोल(एळुआ), मरिच, येसब समभागलेकर सबको एकदिन धतूरेकेरससे खरलकर गोलीबनाकर धतूरेकेरस अथवा अदरखके रस अथवा पानीमे दोलायन्त्रसे ४पहर पकाकर निकाललेना फिर मछली, सूअर, जङ्गलीभैंसा और कछुआ इनके पित्तोंसे एकएकरोज भावना

देकर रखछोड़े, यह कालभैरव रस तैयारहुआ। इसकी १मासेकी गोली बनाकर अदरखके साथ देनेसे सन्निपातको दूरकरताहै। और दूषित ज्वरोंको निवृत्त करताहै। दही,छाछऔरभात यह पथ्यदेना। दाहहोनेपर नारियलकापानी अथवा शक्करकाशरबत पिलाना और ईख चूसनेको देना। इसकालभैरव रससे प्राय सर्वरोग दूरहोतेहैं। २१५॥

२१६ कालभैरवीवटी

तालगन्धरसाहीन्द्रदङ्कव्योषं सहिङ्गुलम्।
पिष्ट्वा तु नीरतः कुर्याद्वटिकां मुद्गमानतः॥
सा सेविता निहन्त्याशु वातश्लेष्मभवान्गदान्।
ग्रहणीमग्निमान्द्यार्शः सूचीवातं सशैत्यकम्॥

र च,

भाषा—हरिताल, गन्धक, पारा, नाग, इन्द्रजव, सुहागा, सोंठ, मिर्च, पीपलऔर शिंगरफ येसब समभागलेकर अदरखवगैरहके रस अथवा केवलपानीसे पीसकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े, यह कालभैरवीवटी तैयार हुई, इसमेंसे एकएक गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे वायु और श्लेष्मकेरोग, अग्निमान्द्य, अर्श, हैजा, शीताङ्ग इनको यह दूरकरतीहै॥ २१६॥

२१७ कालरसः (महान्) (प्रथमः)

मृतसूताभ्रकं तुल्यं मृतलोहं तयोः समम्।
लोहांशं शोधितं गन्धं भावयेद्दिनसप्तकम्॥
तत्पश्चात् त्रिफलाक्वाथे भृङ्गशिग्रुत्थचित्रकैः।
द्रवैः पृथक्पृथग्भाव्यं भसयामसुधा क्रमात्॥
सप्तधा कटुकीक्वाथे भावितं चूर्णयेत्पुनः।
चूर्णतुल्यं कणाचूर्णं पुरातनगुडः समम् ९४६॥
सर्वमेकीकृतं खादेन्निष्ककं वत्सरावधिम्।
महाकालरसो नाम जराकालभयङ्करः॥
तिलकोरण्टपत्राणि गुडेन भक्षयेदनु॥९४७॥

रसायन, र. रा,

भाषा—पारदभस्म, अभ्रकभस्म समभाग, दोनोंकेबराबर लोहभस्म औरगन्धक, लेकर त्रिफला, भांगरा, सहिजन, चित्रक इनप्रत्येकके क्वाथोंसे सात सातरोज भावना देकर इसचूर्णकी बराबर पीपल और पुरानागुड़ डालकर चारचारमासेकी गोलियां बनाकर रखछोड़े। यह महाकालरस सिद्धहुआ, इसमेंसे चारचारमासे रोज खानेसे एकबरसभरमें जरा और कालके भयसे रहित होजाताहै। इसके ऊपर तिलऔर कटसरैयाके पत्ते गुड़केसाथ मिलाकर खाने चाहियें॥ २१७॥

२१८ कालरसः (महान्) (द्वितीयः)

गन्धकं तु सूतेन्द्रं सत्त्वं तालकसम्भवम्।
ताम्रभस्म च तुल्यांशमर्कक्षीरेण मर्दयेत्९४८॥
दिनञ्च वाकुचीतैले गुञ्जामानञ्च भक्षयेत्।
भूतारिवरमूलञ्च राजवृक्षत्वचा समम्॥९४९॥
गुडेन सह कर्षैकं भक्षयेदनुपानकम्।
गलत्कुष्ठहरः ख्यातो महाकालो महारसः९५०

र चा, र को, र च, र कुष्ठाधिकारे।

भाषा—रससिन्दूर,हरितालकासत्व औरताम्रभस्मयेसबसमभागलेकरआकके दूधऔरवाकुचीकेतैलसे-एकएकरोजमर्दनकरएकएकरत्तीकीगोलियांबना रक्खे, यह महाकालरस तैयारहुआ, इसमेंएकएक गोलीखाकरऊपरसेभूतकेशी अथवा कालकीजड़ और अमिलतासकी छाल दोनोंमिलाकर एकतोला गुड़के साथमिलाकर खानेसे गलत्कुष्ट दूरहोताहै २१८

२१९ कालरसः (महान्) (तृतीयः)

शुद्धसूतं मृतं ताम्रं कुष्ठं गन्धकटङ्कणम्।
पिप्पली च समं मर्द्यं मातुलुङ्गद्रवे दिनम्९५१
त्रिफला सर्वतुल्या स्यादेकीकृत्याथ मर्दयेत्।
निष्ककं लेहयेच्चानु मध्वाज्यं बाकुचीसमम्॥
कुष्ठं वपादिकं हन्ति महाकालो रसो ह्ययम्॥

र, का, कुष्ठाधिकार।

भाषा—शुद्धपारा, ताम्रभस्म, कुष्ठ, गन्धक, सुहागा, और पीपल येसब समभागलेकर बिजौरेके रससे एकदिन भावना देकर इसचूर्णकी बराबर त्रिफलादेकर इसमेंसे ४ मासे मधु, घी और बाकु-

चीकारस इनके साथ खानेसे वैपादिक कुष्ठको यह दूरकरताहै। महाकालेश्वर इसका नामहै ॥ २१९॥

२२० कालरसः (महान्) (चतुर्थः)

शुद्धसूतं मृतं चाभ्रं मृतं ताम्रं विषं समम् ।
मर्दयेद्वाकुचीतैले यामैकं कृतगोलकम्॥९५३॥
द्विगुणे पाचयेद्गन्धे सतैले लोहपात्रके ।
गन्धतैले विजीर्णे तु तद्गोलांशं मृतायसम् ॥
पञ्चाङ्गनिम्बसंयुक्तं मधुना गोलकीकृतम् ।
निष्कैकं किटिभं हन्ति वज्रपाणि र्महारसः ॥
निशा कणा नागरं च वेल्लचित्रकताप्यकम् ।
क्रमोत्तरगुणं पिष्ट्वा गोमूत्रेण पिबेदनु॥९५६॥

वै चि, कुष्ठे चि सा, चि क, व रा, र का, वै चि, एषु वज्रपाणिरिति नामविधाऽभावश्च रसकामधेनावस्थाने तालकमस्ति इति विशेष ।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, ताम्रभस्म, और शुद्धबछनाग येसब समभागलेकर बाकुचीके तैलमे मर्दनकर गोलाबनाकर द्विगुणगन्धकके गोलेमे रख-कर लोहेकीकड़ाहीमे तैलभरकर पकावे, जबगन्धक औरतैलजलकर खलास होवें तब इसगोलेको निका-लकर इसकी बराबर लोहभस्म और निम्बपञ्चाङ्ग मिलाकर ४चारमाशेकी गोलिया बनाकर रखछोड़े, यह महाकालरस तैयारहुआ । इसकी १गोली खाकर हल्दी१भाग, पीपल२भाग, सोंठ३भाग, विडङ्ग ४भाग, चित्रक५भाग, सोनामाखी६भाग, लेकर पीस-कर १तोलागोमूत्रके साथपिलानेसे किटिभ नामके कुष्ठको दूरकरताहै ॥ २२० ॥

२२१ कालवनाशनि रसः

पारदं गन्धकं तुत्थं टङ्कणं रजनी समम् ।
देवदाल्या द्रवै मर्द्य दिनं शुष्कन्तु भक्षयेत् ॥
कालवनाशनि नाम रसः सर्वविषापहः ।
नरमूत्रं पिबेचानु कालदष्टोऽपि जीवति९५८॥

कामरत्न, चि. सा, रसायनस, यो र र का, विषे । रसकामधेनौ कालवज्रेश्वरेतिनाम ।

भाषा—पारा, गन्धक, तुत्थ, टङ्कण औरहल्दी ये-सब समभाग लेकर बदालके रससे एकदिन मर्दन-कर सुखाकर रखछोड़े, यह कालवनाशनि रस तैयारहुआ । इसमेंसे २माशे अथवा यथोचित देख-कर नरमूत्रके साथदेनेसे अगर साक्षात् कालनेभी काटाहोतोभी आदमी नहीं मरताहै ॥ २२१ ॥

२२२ कालयक्ष्मको रसः

मृतं सूतं मृतं नागं गन्धकं तुत्थटङ्कणम् ।
प्रत्येकमर्धनिष्कं स्यान्मृतशुल्वं द्विनिष्ककम् ॥
शङ्खं निष्कद्वयं चूर्णं नवनिष्का वराटिका ।
पूरयेत्पूर्वचूर्णेन मुद्रयेल्लोकनाथवत् ॥ ९६० ॥
ततोऽर्ककदलीद्रावै मर्द्य रुद्ध्वा पुटैः पचेत् ।
आदाय चूर्णयेच्छ्लक्ष्णं तुल्यांशमरिचै र्युतम् ॥
चूर्णाच्चतुर्गुणं गन्धमेकीकृत्य विचूर्णयेत् ॥
एकमाषं घृतै र्लेह्यमसाध्यं राजयक्ष्मजित् ॥
त्रिसप्ताहं न संदेहो रसोऽयं कालयक्ष्मकः ।
असाध्यं साधयेच्चैव राजरोगं न संशयः९६३॥

र को, र सु, र क ल, र का, यो म, राजयक्ष्मणि ।

भाषा—पारदभस्म, नागभस्म, गन्धक, तुत्थ, सुहागा, येप्रत्येक दोदोमाशे, ताम्रभस्म४माशे, शङ्खचूर्ण ८माशे, कौड़ी३६माशे, लेना । सबऔषधियोंको पीस-कर कौड़ियोंमे भरकर सुहागा औरगुडसे उसका मुह बंदकर लोकनाथकीतरह पकाना स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर आकका दूध, केलेकारस इनसे एकएकदिन मर्दनकर सम्पुटमे बंदकर लघुपुटमे पकाना इसप्र-कार ३ बारपकाना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर उसकी बराबर मिरचकाचूर्ण और चौगुना शुद्धगन्धक मिलाकर सबको इकट्ठेकर १माशालेकर घीमे मिला-कर, चाटनेसे असाध्यसेअसाध्यभी राजयक्ष्माको २१ दिनमेदूरकरताहै ॥ २२२ ॥

२२३ कालविध्वंसनो रसः (प्रथमः)

शुद्धं सूतं हेम तारं ताम्रं तुल्यञ्च मर्दयेत् ।
जम्बीरनीरसंयुक्तमातपे मर्दयेद्दिनम् ॥ ९६४॥
सर्वतुल्यं पुनः सूतं क्षिप्त्वा पिष्टिं प्रकल्पयेत् ।
धुत्तूरफलमध्यस्थं दोलायन्त्रे त्र्यहं पचेत्९६५॥
धुत्तूराच्छद्रवै रेव भाण्डे पूर्णे प्रपाचयेत् ।

आदाय मन्धयेद्वस्त्र इष्टिकायन्त्रगं पचेत् ॥
जम्बीरैः गन्धकं पिष्ट्वा त्वधश्चोर्ध्वञ्च दापयेत् ।
तुल्यं तुल्यं पुन र्देयं रुद्ध्वा लघुपुटे पचेत्॥९६७॥
शतधा गन्धके जीर्णे तदुद्धृत्य विचूर्णयेत् ।
लोहभस्मसमांशश्च दत्त्वा मर्द्य द्रवैः दिनम् ९६८
कण्टकार्या बृहत्याश्च तथाग्नीनां द्रवैरपि ।
प्रतिद्रवैः दिनं मर्द्यं पुटेत्पञ्चभिरुत्पलैः॥९६९॥
एवं नवपुटं देयं द्रावेद्रावे त्रिधात्रिधा ।
वह्न्यर्कचिरबिल्वानां द्रवैः द्वित्रिपुटे पचेत् ॥
अन्धमूषागतं पश्चादादाय चूर्णयेत्पुनः ।
दशांशेन विषं योज्यं गुञ्जामात्रं प्रयोजयेत् ॥
कालविध्वंसनो नाम रसः पाण्ड्वामयापहः ॥

र र, र र.स र को, र का, नि र रसायनस र र दी, पि र, र स, चि फ र (मा) पा ण्डुधिकारे । रसरत्नसमुच्चये-स्नुग्ध्यकारिपाभिस्थ कपोताख्ये पुटे पचेदिति पाठो दृश्यते ।

भाषा०—शुद्धपारा, सुवर्ण, रजत, ताम्र, इनकी भस्में समभाग लेकर जम्भीरीकेरससे घूपमेंतीनरोज़-तक मर्दनकर सबकी बराबर दूसरापारा मिलाकर यहा तक घोंटे कि इसकी पिट्ठी बनजाय, फिर इसको धतूरेके पकेफलमे रखकर धतूरेकेरसमे ३रोज तक दोलायन्त्रसे पकावे, धुत्तूरद्रव सूखनेपर दूसरा भरताजाय, तीनदिनबाद इसको चारतह कपडेमे बाधकर पोटलीबनावे । और जम्भीरीके रसमे उसके बराबर गन्धक पीसकर ईंटमे खड्डा खोदकर आधी आधी गन्धक नीचे ऊपर देकर बीचमें उसपोटलीको रखकर लघुपुटकी आंच दे । इसीतरह बराबर २ गन्धकदेकर १०० पुटदेवे बादमे इसका खूब बारीक चूर्णकर बराबरकी उत्तम लोहभस्म मिलाकर भटकटैया, वनभांटा, चित्रक, आक, पूतीकरञ्ज इनप्रत्येकके स्वरससे मर्दनकर अन्ध मूषामे बन्दकर पाँच २ जंगलीकण्डोकी तीनतीन आचदेवे, फिर इसका चूर्णकर दशवाहिस्सा शुद्ध-बछनाग मिलाकर एकएकरत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे समस्तरोग नष्ट होते हैं । विशेषकर पाण्डुरोग के लिये यह अक्सीर उपाय है ॥२२३॥

२२४ कालविध्वंसनोरसः (द्वितीयः)

चतुरो हेमगद्याणान् गालयेत्सिविचूर्णजान् ।
पत्राणि कारयेत्तेषां विध्यन्ते कण्टकै यथा९७२
जलकोशदलानीव स्वस्थानेकाङ्गुलानि च ।
शुद्धसूतस्य चतुरो गद्याणांस्तानि च क्षिपेत् ॥
खल्वे दिनाष्टकं पिष्ट्वा पिष्टिःकार्याऽति सूक्ष्मिका
प्रत्येकं द्वौ च गद्याणौ शुद्धपारदरूप्ययोः ९७४
दिनैकं चतुरः पिष्ट्वा पिष्टिः कार्या द्वितीयका ।
खल्वे पिष्टिद्वयं क्षिप्त्वा मर्दयेद्दिनसप्तकम् ९७५
पश्चात्कनकं नित्यं कुट्टनीपमुलूखले ।
तद्रसेनैव कर्त्तव्या साकण्ठस्थालिका मुहुः ॥
दोलायन्त्रेण तां पिष्टिं स्वेदयेद्दिनसप्तकम् ।
रसमग्नां स्थिमां पिष्टिं स्वेदयेत्कानके रसे९७७
स्वेदितानन्तर पिष्टिं क्षिपेद्यन्त्रे च भूधरे ।
शुद्धगन्धकगद्याणं सपादं प्रक्षिपेन्मुहुः ९७८॥
शरावञ्च मुखे दत्त्वा लिप्त्वा वस्त्रमृदा मुहुः ।
छाणकैस्तुर्यतुर्यैश्च वारम्वार नवं नवम् ९७९ ॥
पुटं पुरूयानया देयमेवमेकोत्तरं शतम् ।
शुद्धीसिन्दूरवर्णा स्यात्खल्वे पिष्ट्वाऽतिसूक्ष्मिकाम्
शिग्रुमूलत्वचः पिष्ट्वा निःसहायां तु सूक्ष्मिकाम्
निम्बुकस्य रसेनैव दातव्याः सप्त भावनाः९८१
क्वाथेन त्रिकटोः पश्चादेकविंशतिभावनाः ।
त्रिफलाम्भसा च सप्तैव सप्त कण्टकशीलिनः ॥
आटरूषकपत्राणां रसेनैवेह सप्त च ॥
आर्द्रकस्य रसेनेत्थमेकविंशतिभावनाः॥९८३॥
निःसहाया रसेनैव भावनाश्च मुहुर्मुहुः ॥
भावनासप्तति र्योज्या एवं दशभिरौषधैः॥९८४॥
चूर्णं कुम्पे क्षिपेज्जातः कालविध्वंसनो रसः ।
वल्लयुग्मो रसः प्रात र्गीतोऽमृतकलान्वितः९८५
कासे श्वासे च हिक्कायां वातपित्तकफादिषु ।
मन्देऽग्नौ त्रिषु शूलेषु समस्तेषु ज्वरेषु च ९८६ ॥
यक्ष्माख्यसन्निपातेषु द्वन्द्वजेषु विशेषतः ।

अष्टादशप्रमेहेषु कम्पवातामवातयोः ॥९८७॥
बलक्षीणे पित्तवर्गे वर्गयोः श्लेष्मवातयोः ।
रोगेष्वेतेषु दातव्यः समशीतजलेन वा ९८८
मासैकानन्तरं रोगा विलीयन्ते शनैः ध्रुवम् ।
तैलक्षाराम्लवर्ज्यञ्च भोज्यं मधुरभोजनम्९८९
देहकान्तिः सुवर्णाभा न रोगो रससेवनात् ।
ग्रस्यते नैव कालेन कालः स्वेनैव नश्यते९९०॥

र. ध. सौ.

भाषा—२ तोले उत्तम सुवर्णलेकर गलाकर उसके बारीक कण्टकवेधी पत्र बनाकर एकएक अङ्गुलके टुकड़े करले, उनमें बराबरका शुद्धपारा डालकर ८ रोज़तक मर्दनकरे। फिर १ तोला पारा और १ तोला चांदीको आपसमें घोटकर दोनों की पिष्टी बनाकर रखले, इनदोनों पिष्टियोंको खरलमें डालकर सातदिन धतूरेके पञ्चाङ्गके स्वरससे पीसकर उसका गोला बनाले, उसगोलेको धतूरेके फलमें रखकर तीन चार कपड़े लपेटकर धतूरेका रस हंडीमें भरकर दोलायन्त्रमें रसमें लटकाके ७ दिनतक स्वेदनकरे। स्वेदनके बाद ६ माशे शुद्धगन्धक अन्धमूषामें रखकर उसगोलीको उसीमें बन्दकर कपड़मिट्टी देकर भूधरयन्त्रमें चार चार कण्डोंकी आंचदे, शराब मयानपा बदलताजाय, इसतरह १०१ पुट होनेके बाद इसमेंसे सिन्दूर रंगकी गोलीनिकलेगी, इसको अत्यन्त बारीकपीस-कर नीबूकेरसकी सातभावना देकर त्रिकटुके काथसे २१, त्रिफलाके काथसे ७ भटकटैयाके रससे ७ अडूसेके पत्तोंके रससे ७, अदरखकेरससे २१ भावनाएं देना। इस तरह दश औषधोंसे ७० भावनाएं हुईं। इसमें ध्यान रखनाचाहिये कि प्रत्येकभावनाकी समाप्तिमें दूसरी औषधिके आरम्भमें एकएकभावना अमरबेल-केरसकी देताजाय, यह कालविध्वंसन रस तैयार हुआ। इसकी ९ रत्तीकी मात्रा मधुतथाघृतके साथ देनेसे कास, श्वास, हिचकी, वात, पित्त, कफ, मन्दाग्नि, त्रिविधशूल, समस्तज्वर, राजयक्ष्म, सन्निपात, और द्वन्द्वजव्याधियां, १८ प्रकारके प्रमेह, कम्पवात, आमवात, बलक्षीणता, २० प्रकारकेकफरोग, ४० प्रकारके पित्तरोग, ८० प्रकारकेवातरोग इनसबको १ महीनेकेबाद अच्छाकरताहै। तैल, क्षार और अम्लको छोड़कर भोजनकरे, इसकेसेवनकरनेसे शरीर निरोग होकर देहकीकान्ति सुवर्णजैसी होजाती है, उसे काल नहीं खाता इसीलिये इसका नाम कालविध्वंसन रस है॥ २२४ ॥

२२५ कालविध्वंसनो रसः (तृतीयः)

पृथगथ रसराजः क्ष्वेडयुक् षोडशांशः,
अग्रशिखिदिमिपित्तैर्भावयेदस्य वल्लः ।
जयति सकलवातान् सन्निपातज्वरादीन्,
ब्धिरसि सलिलयोगात् कालविध्वंसनाख्यः ॥
व्योषनिम्बम्बुसितया क्षौद्रार्द्रकमथापि वा ।
विश्वांशगुडयुक्तो वा रसो हन्त्यखिलाञ्ज्वरान्
पथ्यं निरामे दध्यन्नं सामे मण्डोऽथ यूषकः ।
रसवीर्यविवृद्ध्यर्थं मृद्वीका वाऽथ दाडिमम्९९३

र. चि., सर्वरोगे।

टि०—अत्र गन्धकाभावात् रसराजशब्देन पारदो भस्मरूपो ग्राह्यः सिन्दूरादिरूपो वा ग्राह्य इति रहस्यम्।

भाषा—शुद्धपारा१६ भाग, शुद्धवत्सनाग, १-भाग, इनदोनोंको खूबबारीक पीस बकरा, मोर, मछली, इनके पित्तोंसे एकएकरोज़ भावना देकर तीनतीनरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़ना, यह कालविध्वंसन रस तैयार हुआ। इसकी १गोली त्रिकटु, नीबूकारस, औरशक्करकेसाथ, मधु और अदरखकेरसकेसाथ, तथा सोंठऔरगुड़केसाथ देनेसे यह समस्तरोगोंको दूरकरताहै। निराम व्याधिमें दही भातदेना औरसामव्याधिमें मांड अथवा यूषदेना, रस और वीर्यवृद्धिकेलिये दाख और अनारदेनेचाहियें॥ २२५ ॥

२२६ कालविध्वंसनो रसः (चतुर्थः)

पारदं त्रिपलं दत्त्वा गन्धकं त्रिपलात्मकं

पचेद्यामं च चुल्यां तु चूर्णयित्वा ततः पुनः ॥
गुडूचीसारमाधाय शुष्कं सप्तपलात्मकम् ।
मर्दयित्वा ततः सर्वं मधुना गुटिकीकृतम् ॥
नासापत्रैः समावध्य मधुभाण्डे विनिःक्षिपेत् ।
एकैकां भक्षयेन्नित्यं शुष्कपाण्डुविनाशनम् ॥
कालविध्वंसनो नाम असाध्यं श्वयथुं जयेत् ॥
व. रा., पाण्डौ।

भाषा—शुद्धपारा ३ पल, गन्धक३पल इनदोनोंकी कज्जलीकर १पहर कड़ाहीमे मधुरआंचसे पकावे। गुडूचीकासत्त्व ७पलदेकर खूबबारीक कजली बनाकर मधुमे गोला बनाकर ऊपरसे अडूसेकेपत्र लपेटकर मधुपूर्णभाण्डमे डालदे। इसमेंसे एकएकमाशेकी गोली बनाकर रोजखानेसे शुष्कपाण्डु और असाध्यशोथ निवृत्त होते हैं। ॥ २२६ ॥

२२७ कालविध्वंसिका वटिका

कृष्णाभ्रकस्य सत्त्वं तु कान्तमाक्षिककाञ्चनम्।
तीक्ष्णं सौवीरचूर्णञ्च तुल्यं रुद्ध्वा धमेद् दृढम् ॥
तत्खोटं सूक्ष्मचूर्णन्तु द्रुतसूतसमं भवेत् ।
सूतार्धं मारितं वज्रं सर्वमम्लेन मर्दयेत् ९९८
दिनैकं तप्तखल्वे तु तं रुद्ध्वा भूधरे पचेत् ।
अहोरात्रात्समुद्धृत्य तत्समं पूर्वसूतकम् ९९९॥
दत्त्वा दिव्यौषधद्रावैर्मर्द्यं सप्त दिनावधिम् ।
पूर्ववद्भूधरे पच्याद्धुतं सूतं पुनःसमम् ॥१०००॥
दत्त्वा मर्द्यं पुनः पच्यादित्येवं सप्तवारकम् ।
एतद्भस्मसमं गन्धं दत्त्वा चान्धे धमेद्दृढम् ॥
जायते गुटिका दिव्या कालविध्वंसिका परा ॥
यस्य वक्त्रे स्थिता सा तस्य कालः करोति किम्
(वर्षषट्प्रयोगेण जीवेत्कल्पसहस्रकम् ।
तद्गात्रस्वेदमात्रेण सर्वलोहानि काञ्चनम् ॥
जायन्ते नात्र संदेहः शिवाम्बुक्रामकं पिबेत् ॥)
र. रु.,

भाषा—कालेअभ्रकका सत्त्व कान्तलोह, सोनामाखी, सुवर्ण, फौलाद, सुरमा इनसबका चूर्ण बराबर लेकर खूबतीक्ष्णआंचमें धमनकरावे, यह एकतरहका झामाजैसा तैयारहोगा। यह झामा और द्रुतपारा समभाग, पारेसे आधा हीरा, इनसबको जम्भीरीकेतरह अम्लद्रवसे, तप्तखल्वमे एकदिन मर्दनकर सम्पुटमे बन्दकर भूधरयन्त्रमे एकअहोरात्रकी आंचदेना। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसकी बराबर फिर द्रुतपारादेकर दिव्यौषधियोंके अङ्गस्वरससे एकदिन मर्दनकर सम्पुटमे बंदकर भूधरयन्त्रमे पूर्ववत् पकाकर निकाले। फिर उसीकी बराबर पारा डालकर मर्दनकरपकावे, इसतरह सातवारकरे, यह आखीरमे भस्म तैयारहोगी। फिर इसकी बराबर गन्धकदेकर अन्धमूषामे बंदकर खूबधमनकरे तो इससबकी कालविध्वंसिका१ गोली तैयार होगी। यह गोली जिसके मुंहमे रहतीहै उसका कालकुछभी नहींकरसकता। ६ बरस इसका प्रयोग करनेसे हजारों वर्षकी आयु होजातीहै। इसके खानेवालेके प्रस्वेदसे लोहोंका रङ्गबदलजाताहै। इसके क्रामणकेलिये शिवाम्बु (हरडेंकाकाथ) पीवे। २२७

२२८ कालाग्निभैरवो रसः

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं मर्दयेद्गोक्षुरद्रवैः ।
भावितञ्च दिनैकञ्च चूर्णयेदतिचिक्कणम् ॥
चूर्णतुल्यं मृतं ताम्रं ताम्राद्दशांशिकं विषम् ।
हिङ्गुलं रसभागञ्च द्वौ भागौ कनकस्य च ॥
बाणभागोऽत्र गोदन्तः बाणभागा मनःशिला
टङ्कणं नेत्रभागञ्च ऋतुभागञ्च खर्परम्१००६॥
अभ्रभागञ्च जैपालं नेत्रभागं हलाहलम् ।
माक्षिकञ्चाग्निभागञ्च लौहं षड्भागिकम् ॥
सर्वान् खल्वोदरे क्षिप्त्वा क्षीरेणार्कस्य मर्दयेत्
दशमूलकषायेण मर्दयेद्याममात्रकम् ॥१००८॥
पञ्चमूलकषायेण सप्तधा च विमर्दयेत् ।
चणमात्रां वटीं कृत्वा बलं ज्ञात्वा प्रयोजयेत् ॥
सर्वं त्रिदोषजं हन्ति सन्निपातं सुदारुणम् ।
पूर्ववद्दापयेत्पथ्यं जलयोगञ्च कारयेत् १०१०॥

पथ्यं शाल्योदनं ज्ञेयं दधिभक्तसमन्वितम् ।
कालाग्निभैरवो नाम रसोऽयं सूरिपूजितः ॥

भै. र, र. सु, ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक २ भाग, इनदोनोंको दोलीनहोंज गोखरूकेरससे मर्दनकर सुखाकर अत्यन्त बारीकचूर्णकरले। फिर उसचूर्णके बराबर ताम्रभस्मदे। और ताम्रभस्मसे अष्टमांश विष, पारेकी बराबर हिङ्गुल, सुवर्णभस्म २ भाग, गोदन्ती हरिताल ५ भाग, मैनसिल ५ भाग, सुहागा २ भाग, खर्पर (जस्तभस्म) ६ भाग, शुद्ध जमालगोटा १ भाग, हालाहल (अमात्रमे सर्पविष) २ भाग, सोनामाखी ३ भाग, लोह और वङ्ग एकएकभाग, इनसबको इकट्ठेकर आकका दूध, दशमूलकाकाढा और पञ्चमूलकाकाढा इनसे १ एक-पहर घोटकर चनेकी बराबर गोलियें बनाले। इसमेंसे एकएकगोली तत्तद्रोगहरानुपानसे देनेसे दारुण सन्निपातको दूर करती है। पथ्यमें शालीचावलकाभात दहीके साथ देना ॥२२८॥

२२९ कालाग्निरुद्रोरसः (प्रथमः)

सूतकान्ताभ्रतीक्ष्णानां भस्म माक्षिकगन्धकम्।
वन्ध्याकर्कोटकीकन्दे क्षिप्त्वा लिप्त्वा मृदाबहिः
भूधराख्ये पुटे पचाद्दिनैकं तद्विचूर्णयेत् ।
दशमांशं विषं योज्यं माषमात्रन्तु भक्षयेत् ॥
रसः कालाग्निरुद्रोऽयं दशाहेन विसर्पनुत् ।
पिप्पलीमधुसंयुक्तमनुपानं प्रकल्पयेत् १०१४॥

र. चि, र प, र ध, र रा, र म, वै वि, र स र. का, भै रा, यो म, र सु, रसायनसं., र. च ल, र प्र, र. र क, ना वि, र म मा, विसर्पे।

भाषा—पारा, कान्त, अभ्रक, फौलाद इन प्रत्येककी भस्म, सोनामाखी, गन्धक, ये सममाग-लेकर ककोड़ेकेकन्दमें डालकर दोचारकपड़मिट्टीदे-कर भूधरपुटमें एकरोजपकाकर निकाललेना। और दशवां हिस्सा शुद्धबछनाग मिलाकर चूर्णकर रखलेना, यह कालाग्निरुद्ररस तैयार हुआ इसकी १ मासाकी मात्रा पीपल और मधुकेसाथ देनेसे दसदिनमें विसर्पको यह अच्छा करताहै ॥ २२९ ॥

२३० कालाग्निरुद्रोरसः (द्वितीयः)

तुल्यास्तालरसरहरशिला भास्करोऽपि द्विभागः,
सर्वं यन्त्रे द्विगुणरलिना सैकते पाचयित्वा ।
साक्षादेव त्रिपुरविजयी कुष्ठकालाग्निरुद्रः,
सेवाभाजां हरति सकलं मण्डलेनैव कुष्ठम्१०१५

रसायनसं, यो म, र का, कुष्ठे।

भाषा—हरिताल, पारा, मैनसिल, ताम्र ये प्रत्येक २ भाग, इनसबसे दूनीगन्धक डालकर, एकदिन-खूबमर्दनकर आतशीशीशीमें भरकर वालुकायन्त्रमें ४ पहरकी अग्निसे पकावे। शीतलहोनेपर निकाल-कर चूर्णकर रखलेना, यह कालाग्निरुद्ररस तैयार हुआ। इसकी १ रत्तीकीमात्रा कुष्ठहरानुपानकेसाथ देनेसे १ मण्डलमें (१४--२१ या ४९ दिनमें) समस्तकुष्ठ दूरहोतेहैं ॥ २३० ॥

२३१ कालाग्निरुद्रो रसः (तृतीयः)

क्षारैश्चलवणैः सूतं मर्दयेद्दिवसं ततः ।
स्वेदयेद्राजिकाहिङ्गविषमूषोदरस्थितम् १०१६।
काञ्जिके दोलिकायन्त्रे पुनस्तं मर्दयेद्रसम् ।
गिरिकर्णी तिलदला निर्गुण्डी काकमाचिका ॥
मण्डूकी कनकं भृङ्गः करवीरश्च चित्रकः ।
पाठा जयन्त्यार्द्रकश्च द्रवै रेषां क्रमाचतः ॥
रससाम्येन योज्योऽत्र गन्धको मरिचानि च
भावयेत्पञ्चभिः पित्तैः पृथग्यमें दिनावधिम् ॥
रसः कालाग्निरुद्रः स्याद्गिगुञ्जः सन्निपातजित्।
अनुपानं सिताक्षौद्रं शेषं प्राणेश्वरवत् १०२०

र र, रसायनसं, र सु, र का, र र दी, र. को, र क, यो, ज्वराधिकारे।

भाषा—क्षार और लवणोंके साथ पारेको एक-रोजमर्दनकर राई, हींग, बछनाग, और काञ्जीके गोलेमें रखकर काञ्जीसे दोलायन्त्रमें एकरोजस्वेदन-कर निकाललेना। फिर अपराजिता, हुलहुल, सम्भालू, मकोय, ब्राह्मी, धतूरा, भंगरा, सफेदकनेर, चित्रक,

पाठा, जैन, अथवा अरणी, और अदरख इनके अङ्गस्वरस अथवाक्काथोंसे एकएकरोज मर्दनकर रसकी बराबरगन्धक औरमिरच देकर ५ पित्तोंसे एकएकरोज अलग २ भावनादेकर रखछोड़े, यह कालाग्निरुद्र रस तैयार हुआ । इसकी २रत्तीकीमात्रा शक्कर और शहदके साथ देनेसे सन्निपातको दूरकरताहै । इसमें पथ्य प्राणेश्वरकी तरहकरे ॥ २३१ ॥

२३२ कालाग्निरुद्रो रसः (चतुर्थः)

वज्रसूताभ्रस्वर्णार्कतारतीक्ष्णमिदं क्रमात् ।
भागवृद्ध्या मृतं सर्वं सप्ताहं चित्रकद्रवैः १०२१
मर्दयेन्मातुलुङ्गाम्ले जम्बीरैश्च दिनत्रयम् ।
शिग्रुमूलद्रवैश्चाथ कणाक्काथैस्त्र्यहं त्र्यहम् ॥
त्रिदिनं त्रिफलाक्काथैः शुण्ठीमरिचजैस्त्र्यहम् ।
जातीफललवङ्गैलावचापत्रककेशरैः ॥१०२३॥
कोलाञ्जनयुतैः क्काथैं भावयेद्दिवसत्रयम् ।
आर्द्रकस्यद्रवैः सप्त दिवसान् भावयेत्पुनः ॥
शोषिते चूर्णयेत्सूक्ष्मं चूर्णपादञ्च टङ्कणम् ।
टङ्कपांशं वत्सनाभं चूर्णं कृत्वा विमिश्रयेत् ॥
त्रिकटुत्रिफलावह्निचातुर्जातकसैन्धवैः ।
सौवर्चलं धूमसारं चूर्णयेच्चसमंसमम् १०२६
कृत्वा योज्यं च भागैकं तत्सर्वं चार्द्रकद्रवैः ।
शिग्रुत्थैं मातुलुङ्गाम्लैं र्लोलयित्वा वटीकृतम् ॥
रसः कालाग्निरुद्रोऽयं त्रिगुञ्जं भक्षयेत्सदा ।
अग्निदीप्तिकरः स्यात्सः सर्ववातकुलान्तकः ॥
स्थूलानां कुरुते कार्श्यं कृशानां स्थौल्यकारकः
अनुपानविशेषैस्तु वातरोगेषु योजयेत्१०२९॥
लेपसेकावगाहादीन् योजयेत्कार्ययुक्तितः ।
साध्यासाध्यं जयत्याशु मण्डलान्नात्र संशयः ॥

र. सु., र. सु., मा., वाताधिकारे ।

भाषा—हीरा १ भाग, पारा २ भाग, अभ्रक ३ भाग, सोना ४ भाग, तांबा ५ भाग, चांदी ६ भाग, फौलाद ७ भाग, इस क्रमिक भागवृद्धिसे सबकीभस्मलेकर चित्रकरसमे ७ रोज, बिजौरा और नींबूके रससे ३-३ रोज, सहिजन और पीपलके क्काथोंसे३-३ रोज, त्रिफला, सोंठ, मरिच, जायफल, लौंग, इलायची, वचा, पत्रज, केशर, बेर, अञ्जनवृक्ष इनसबका इकट्ठा क्काथकर उससे तीनरोज, अदरखके रससे ७ रोज क्रमसे भावनादेकर सुखालें । इसचूर्णसे चतुर्थभाग भुनासुहागा, सुहागेसे चतुर्थांश शुद्धवत्सनाग मिलावे फिर त्रिकटु, त्रिफला, चित्रक, चातुर्जात, सैन्धव, संचल और गृहधूम समभाग लेकर चूर्णकर उपरोक्त औषधका चतुर्थांश मिलावे । इससबको अदरख, सहिजन और बिजौरा इनके रसोंसे क्रमसे मर्दनकर तीनतीन रत्तीकीगोली बनाकर रखछोड़े । यह कालाग्निरुद्र रस तैयार हुआ । इसको वातरोगहरानुपानके साथ देनेसे समस्तवात, अग्निमान्द्य, स्थौल्य, अत्यन्त कार्श्य इनको दूरकरता है । एकमण्डलइसकाप्रयोगकरनाचाहिये, इसमेंलेप, अभिषेक, अवगाह जैसा जहां उचित समझें वैसाकरें ॥ २३२ ॥

२३३कालाग्निरुद्रोरसः (महान्) (पञ्चमः)

हिङ्गुलं तालकं सूतं शिला टङ्कणगन्धकम् ।
समांशं योजयेत्सर्वं सर्वेभ्यास्त्रिगुणं विषम्१०३१
जम्बीरवारिणा पेष्यं मर्द्यं यामचतुष्टयम् ।
सर्षपाभा वटीकार्या छायाशुष्का दिनत्रयम् ॥
अनुपानविशेषेण सन्निपाताञ्जिहन्ति च ।
इक्षुखण्डं जलस्नानं दध्यन्नं पथ्यमाचरेत् ॥
नारिकेलोदकं पेयं द्राक्षाखर्जूरदाडिमम् ।
कुङ्कुमागुरुकर्पूरचन्दनेन विलेपनम् ॥१०३४॥
रोगिणां हितसंयुक्तमुपचारं भिषग्वरः ।
महाकालाग्निरुद्रोऽयं महादेवेन भाषितः ॥

मै. वि., सन्निपाते ।

भाषा—शिंगरफ, हरिताल, पारा, मैनसिल, सुहागा, औरगन्धक येसब समभाग, इनसबसे तिगुना वत्सनागदेकर जम्भीरीकेरसमे ४ पहरमर्दनकर सर्षपके बराबर गोलीबनाकर तीनदिन सघच्छायामें सुखाकर रखछोड़े, यह महाकालाग्निरुद्र रस तैयार हुआ । इसमेंसे १ गोली अथवा औचित्यके अनुसार गोलियें

देनेसे समस्तसन्निपातोंको दूरकरताहै । ईख, जलस्नान, दध्यन्न, नारियलकाजल,द्राक्षऔरखजूर येसब पथ्यहैं । केसर, अगर, कपूर, औरचन्दन इनका लेपकरना ॥ २३३ ॥

२३४ कालाग्निरुद्रो रसः (षष्ठः)

त्रिक्षारं पञ्चलवणं शुद्धसूतं समं विषम् ।
सर्वं त्रिफलसारेण दिनानि त्रीणि मर्दयेत् ॥
पाचितं वालुकायन्त्रे दिनैकं वज्रमूषया ।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य पञ्चपित्तैश्च भावयेत् ॥
फणिपित्तेऽथवा भाव्यं गुञ्जामात्रं प्रदापयेत् ।
सन्निपातान्हरेद्घोरान् दध्यन्नं पथ्यमाचरेत् ॥
नारिकेलोदकं दाहे त्विक्षुखण्डानि भक्षयेत् ।
कालाग्निरुद्रनामायमीश्वरेण प्रकाशितः १०३९

वै. चि., सन्निपाते ।

भाषा—सज्जी, यवक्षार, सुहागा, पाचोंनमक औरशुद्धपारा येसब बराबर, और इनसबकी बराबर बछनागलेकर सबकी कज्जलीकर त्रिफलाके काढेसे तीनरोज मर्दनकर वज्रमूषामें बन्दकर एकरोज़ वालुका यन्त्रमें पकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर पाच पित्तोंसे अथवा केवल फणिके पित्तसे भावनादेकर एकएक रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े, यह कालाग्निरुद्ररस तैयारहुआ । इसकी १ गोली सन्निपातहरानुपानके साथदेनेसे बहुतशीघ्र उसेदूरकरताहै । दही और भात पथ्यमें देवे । इसके देनेपर यदि दाहहोतो नारियलका जल, ईख वगैरह देवे ॥ २३४ ॥

२३५ कालाग्निरुद्रो रसः (सप्तमः)

गन्धकात् द्वयं ताम्रं त्रिभागं टङ्कणं कणाम् ।
हिङ्गुलं च चतुर्भागं पञ्चभागामृतं भवेत् ॥
यावत्सर्वं मृतं सूतं हंसपादीरसेन च ।
भृङ्गवल्ली च निर्गुण्डी जयन्ती तिलपर्णिका ॥
अर्कमूलरसैरेकविंशतिः प्रतिभावनाः ।
मयूरमत्स्यवाराहमहिषप्रभवैस्तथा ॥ १०९२ ॥
पित्तैः निभाव्य मतिमान् गुटिकाः कारयेत्ततः ।
वल्लमात्रप्रयोगेण शृङ्गवेररसैस्तथा ॥

कालाग्निरुद्रको नाम सन्निपातकुलान्तकः ॥

र. क. यो.

भाषा—गन्धक १ भाग, ताम्र २ भाग, सुहागा ३ भाग, पीपल ३ भाग, शिंगरफ ४ भाग, बछनाग, ५ भाग इनसबकी बराबर पारदभस्म देकर हंसराज, भंगरा, चित्रक, संभालु, जैत, हुरहुर, आककी जड़, इनप्रत्येकके यथासम्भवस्वरस अथवा क्वाथसे तीनतीन भावनाएं देवे, पर हरएक औषधकी भावनाके अन्तमें मोर, मछली, सूअर, भैंसा इनके पित्तोंसे भावना देवे । और तीनतीन रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े यह कालाग्निरुद्र रस तैयार हुआ । इसमेंसे एक अथवा औचितीके अनुसार गोली अदरखके साथदेनेसे यह सन्निपातके कुलको नष्टकरताहै ॥ २३५ ॥

२३६ कालाग्निरुद्रो रसः (अष्टमः)

कांस्यचूर्णं गन्धतालं तुल्यमम्लेन मर्दयेत् ।
रुद्ध्वा पुटेद् गजपुटे पुनर्गन्धं च तालकम् ॥
दत्त्वा चाम्लं विमर्द्याथ रुद्ध्वा लघुपुटे पचेत् ।
त्रिंशांशं गन्धतालञ्च दत्त्वाम्लैरथ मर्दयेत् ॥
रुद्ध्वा लघुपुटं दद्यादेवं विंशपुटैः पचेत् ।
अस्य तुल्यं शुद्धसूतं देवदाल्या द्रवं दिनम् ॥
मर्दयेद्भावयेत्पश्चाचतुरङ्गुलजैर्द्रवैः ।
भक्षयेन्निष्कमात्रन्तु गलत्कुष्ठहरः परः ॥
रसः कालाग्निरुद्रोऽयमनुपानं यथोचितम् ॥

र. सा., र. कौ., कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—कासेकाचूर्ण, गन्धक, हरिताल सब समभागलेकर किसी अम्लरससे मर्दनकर सम्पुटमें बन्दकर दोचार कपडमिट्टीदेकर गजपुटकी आंचदेना । स्वाङ्गशीतलहोनेकेबाद निकालकर तीसवां हिस्सा गन्धक और हरितालदेकर अम्लमें मर्दनकर पूर्ववत् लघुपुट देना और इसीतरह बीसपुट देनेके बाद इसकी बराबर शुद्धपारा मिलाकर बंदाल्केरस और चमरतासकी छालके रसमें एकएकरोज मर्दनकर तीनतीनरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इसको पुष्टतानुपानके साथ देनेसे

गलत्कुष्ठको दूरकरताहै। कालाग्निरुद्ररस इसका नाम है ॥ २३६ ॥

२३७ कालाग्निरुद्रो रसः (नवमः)

भस्म सूतस्य संगृह्य पलमेकं नियोजयेत् ।
चतुष्पलं ताम्रभस्म गन्धकं च चतुष्पलम् ॥
तालकं पलमेकन्तु पलमेकन्तु टङ्कणम् ।
पलार्द्धं वत्सनाभं तु जम्बीराम्लेन पेषयेत् ॥
चित्रमूलरसेनापि मर्दयित्वा पृथक्पृथक् ।
हंसपादीरसेनापि मर्दयेद्याममात्रकम् १०५०
अयं कालाग्निरुद्रः स्यात्साम्ना रोगविनाशनः ।
त्रीहिमात्रप्रयोगेण ज्वरान् घोरान्निवर्तयेत् ॥
रसेन्द्रो हन्ति च व्याधीन् रसः सर्वत्र पूजितः ॥
लोमसत्त्वं निष्कनिष्कमर्कदुग्धेन मर्दयेत् ।
लिप्त्वा तेनार्कपत्राणि दापयेत्प्रहरत्रयम् ॥
शरावसम्पुटे पश्चादूनपञ्चाशता पुटैः ।
अर्कक्षीरे च पक्त्वा च प्रतिकर्षमथान्वितम् ॥
अक्कारकरभं कृष्णा हरिद्रा मस्तकी तथा ।
माषमात्रा वटी कार्या सितामध्वनुपानतः ॥
रसः कालाग्निरुद्रोऽयं सन्निपातहरः परः ।
क्षयपाण्डुश्वासकासहरो धर्मेक्यसृस्थुलित् ॥

र. का., सन्निपाते ।

भाषा—ताम्रकाचूर्ण १६ तोले लेकर इनको गोरखमुण्डी और भृङ्गराजके रसोंसे सातसातभावना देकर सम्पुटमें नीचेके सकोरेमें छेदकर तिरछे कोहेकातार रखकर तासपर ताम्रकी टिकियोंको ल-

२३९ कालानलो रसः (प्रथमः)

रसं गन्धं मृताभ्रञ्च टङ्कणं च मनःशिला ।
हिङ्गुलं गरलं दारुविषं ताम्रञ्च तत्समम् ॥
विडालपदमात्रन्तु सर्वं शुद्धं विचूर्णयेत् ।
भावना च प्रदातव्या लाङ्गलीमूलकैस्तथा ॥
घोषामूलं तथा देयं मूलं लोहितचित्रकम् ।
अपुष्पफलभूधात्रीमूलं श्योनाकहेमजम् ॥
छागवाराहमायूरामाहिषीमत्स्य एवच ।
एतेषाञ्च द्रवैरपि तमार्द्रकस्य रसेन च ॥
प्रत्येकं मर्दितं शुष्कं चणमात्रप्रमाणतः ।
अशेषान् सन्निपातान् हि क्षणमात्राद् व्यपोहति
वातश्लेष्मकृतान् रोगान् क्षणेनैव विनाशयेत् ॥

र. सु , भै र , ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, अभ्रकभस्म, टङ्कण मैनसिल, शिंगरफ, सर्पविष, देवदारु या दारुहल्दी औरशुद्धवत्सनाग येसब समभाग और ताम्रभस्म इनसबकीबराबर डालकर कलिहारीकीजड़, फरहदी तरोई, लालचित्रक और पुष्प—फलरहितभुईआँव-लेकीजड़, सोनापाठाकीजड़, धतूरेकीजड़ इनके यथासम्भवस्वरस अथवा काढ़ेसे अलग२ एकएक-दिनभावनादेकर सुखालेना। फिर बकरा, सूअर, मोर, भैंसा और मछली इनकेपित्तोंसे एकएकदिन भावना-देकर अखीरमे अदरखके रसकी १दिनभावनादेकर चनेप्रमाण गोलियें बनालेना। इसकी एकएकगोली अदरखवगैरहके रसकेसाथ देनेसे सन्निपातोंको क्षण-मात्रमे दूरकरतीहै। वातश्लेष्मसे पैदाहुए रोगभी बहुतशीघ्रनष्टहोतेहैं। कालानलइसरसकानामहै २३९

२४० कालानलोरसः (द्वितीयः)

नागं वङ्गं समं सूतं खल्वे कृत्वा तु कज्जलीम्।
हालाहलं त्रिभागं स्यादेकीकृत्य विचूर्णयेत् ॥
आटरूषकनिर्गुण्डीमहाराष्ट्री पुनर्नवैः ।
धत्तूरविजयामुण्डीनलशोपसमुद्भवैः॥ १०६८
एभि र्द्रवैः पृथग्भाव्यं शोष्यं पेष्यं पुनःपुनः।
मत्स्यमाहिषमायूरवाराहच्छागपित्ततः १०६९
चित्रमूलकषायेण मर्दयेद्दिवसाष्टकम् ।
पित्तैः समस्तै र्व्यस्तैर्वा सप्तधा भावयेत्पृथक् ॥
विषतैलैः शिग्रुतैलैः निम्बतैलैश्च मर्दयेत् ।
विविधे सन्निपाते च देयः कालानलो रसः ॥
माषमात्रप्रमाणेन ह्यार्द्रकस्वरसेन च ।
तदभावेभृङ्गजातैः सन्निपाते महागदे॥१०७२॥
रसतापे क्षिपेन्नीरं यथेष्टं शीतलं भवेत्॥
मुनिना कथितो ह्येष वैद्यजीवनहेतवे १०७३॥
गुह्याद्गुह्यतमं प्रोक्तं गोपनीयं प्रयत्नतः ।
अनुपानविशेषेण रामतूणीरबाणवत् ॥१०७४॥

र क यो,

भाषा—नागभस्म और वङ्गभस्म समभाग, दोनों-कीबराबर पारालेकर कज्जलीबनाकर सर्पकाविष ३भागडालकर घोटकर सुखादे, फिर अडूस, सभालू, मराठी, पुनर्नवा, धतूरा, भांग, गोरखमुण्डी,समुद्रशो ष, इनसबके यथासम्भवस्वरस अथवा क्वाथोंसे एक १ भावनादे पर हरएकभावना सुखासुखाकरदे । फिर मछली, भैंसा, मोर, सूअरऔरबकरा इनकेपित्तोंसे भावनादेकर चित्रककी जड़के काढ़ेसे आठरोजमर्दनकर पूर्वकथितपित्तोंसे ७ भावनादे, फिर वछनागकातैल, सहिजनकातैल, निम्बतैल, इनप्रत्येकसे एकएकरोज मर्दनकर एकएकमाशेकी गोलीबनाकर रखछोड़े । यह कालानलरस तैयारहुआ। इसकी १गोली अदरखके-रस अथवा भांगके रससे देनेसे सन्निपातनष्टहो। इसरसके देनेसे यदि दाह उत्पन्नहोजायतो उसकेम-स्तकपर जबतकउसको ठंढ न लगे तबतक ठंढे पानीकीधारादे । यह योग बहुतगुणहै वैद्योंकी आजी-विकाकेलिये प्रगटकियागयाहै । अनुपानविशेषसे यह रामबाणकीतरहकामकरताहै ॥ २४० ॥

२४१ कालानलोरसः (महान्) (तृतीयः)

वराटशङ्खमण्डूरशुक्तिमौक्तिकशुक्तयः ।
गोक्षुराश्वाजदन्ताश्च शशदन्ताश्च तत्खुरम् ॥
मृगदन्ताः मदन्ताश्च पुटयेदिन्धनेन च ।
वैकान्तकान्ततुल्यानां भस्मान्येतानि मेलयेत्

रत्वे निःक्षिप्य शार्दूलमृगालमत्स्यपित्तकैः ।
मत्स्येन्द्रशशसर्पाणां पित्तैश्च बहु मर्दयेत् १०७७
करण्डके विनिःक्षिप्य प्रमाणं सर्षपद्वयम् ।
नारिकेलाम्भसा युक्तं त्रिदोषेषु प्रयोजयेत्
सद्यो ज्ञानतमो हन्ति तदाश्चर्यकरं भवेत् ।
त्रिदोषराक्षसकुलं क्षिप्रमेव क्षयं नयेत् १०७९॥
तथा महाविदाहं च क्षुत्पिपासे च कारयेत् ।
मद्याम्लेक्षुरसाद्यैश्च शर्कराजलशीतलैः १०८०॥
तद्दाहशान्तिं कुर्वीत देहे गन्धान्विलेपयेत् ।
श्वासकासादिहृद्रोगपिपासां वातजां हरेत् ॥
महाकालानलरस इति नाम्ना प्रकाशते१०८१

र. क यो., वा., र. कौ (ग्रा.).

भाषा—कौडी, शंख, मण्डूर, सीप, मोतीकीसीप, गोखरू, बकरीकेदांत, खरगोशकेदांत औरखुर, मृगकेदांत, कुत्तेकेदांत, इनसनको इकट्ठेकर हंडीमें बंदेकर जलादे, जितना वजन इनकी राखकाहो उतने वजनमें, वैक्रान्त, कान्तऔरताम्र इनकीभस्म मिलावे, फिर सिंह, मृग, बकरा, मछली, बडीमछली (जिसेअद्धेजीमेंहेलकहतेहैं) खरगोश, सांप, इनके-पित्तोंसे यथासम्भव मर्दनकरके दोदोसरसों जितनी गोलियें बनाकर रखछोडे। यह महाकालानलरस तैयारहुआ । इसको नरियलकेजलसे त्रिदोषमें देनेसे इसतरह जागृति खाताहै कि आदमियोंको आश्चर्य होजाताहै । होशमें आनेकेसाथ अत्यन्तदाह, क्षुधा औरप्यास मालूमपडतीहैं। उससमय दाहकीशान्तिके-लिये मद्य, अम्ल, इक्षुरस, शक्करकाशरबत, इनसे उसकीशान्तिकरनी उचितहै। औरदेहमें सुगन्धितपदार्थोंका लेपकरे, इसकेप्रयोगसे श्वासकास, हृद्रोग, वातकीप्यास ये दूरहोतेहैं ॥ २४१ ॥

२४२ कालानलोरसः (चतुर्थः)

शुद्धं घट्टमपक्कमेव कनकाद्वीजञ्च नागं समम्,
वस्वर्धं करहाटमर्कमपि तत्मात्प्र वर्धनाम्रुतम् ।
वस्वंशं गरलञ्च शुल्बमथवा सम्मर्दयेदेकतो,
निर्गुंडीसलिलेनतन्मजुरसः स्याधामकालानलः
पीतोजीरकवारिणायमखिलान्
मुद्गप्रमाणोज्वरान्,
सद्योहन्तिविसूचिकादिनिवहं
प्राणान्गतानानयेत् ॥ १०८२ ॥

र. प. ज्वराधिकारे ।

टि० अत्ररसे-चत्वर्धं गरलस्य शुल्बमथवाइतिपदे गरला-भावे शुल्बं नियोजितं तत्ताम्रचूर्णमेव नियोक्तव्यम् न तु भस्म, गरलाभावे नियोजितत्वेन गरलसाधर्म्यस्य यथास्थितताम्रे एव सत्वात् ।

भाषा—शुद्धपारा, वङ्गभस्म, काळेधतूरेकेबीज, नागभस्म येसबसमभाग, इनसबसेचौथाभाग सुवर्ण अथवा अकरकरा, ताम्रभस्म औरवछनाग इनसबका आठवांहिस्सा सर्पविष अथवा तांबालेकर सम्भालूके रससे दोतीनरोज़ मर्दनकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर रखछोडे, यह कालानल रस तैयारहुआ, इसकी १ गोलीजीरेके पानीसे देनेसे समस्तज्वरोंको दूरकरताहै । औरसद्यप्राणापहारक विसूचिका (हैज़ा) विलम्बिका और अलसक इनको तत्क्षण दूरकर गयेहुए प्राणोंको कालकेहाथसे बचाकर पीछेलौटाताहै । इस-लिये इसकानाम कालानल अन्वर्थहै । इसकेदेनेपर दाहगौरहहोवो सब शीतोपचार करना ॥ २४२ ॥

२४३ कालान्तको रसः

कुर्याल्लोहमयीं मूषामुन्नतां द्वादशाङ्गुलाम् ।
मर्दितं स्वर्णताराद्रीगृहकन्यारसे रसम् १०८३
लशुनं योममात्रञ्च पिण्डीकृत्य निवेशयेत् ।
कृत्वा पूर्वोक्तमूषायां मूसपादञ्च गन्धकम्१०८४
निर्गुण्डीरससम्पिष्टं तन्मूषायां विनिःक्षिपेत्
आच्छाद्य लोहचक्रेण रुद्रयन्त्रेण जारयेत् ॥
एवमष्टगुणे जीर्णे समुद्धृत्य विचूर्णयेत् ।
पञ्चगुञ्जामितं रोदेद्दतुपानं मृगाङ्कवत् ॥
अयकालान्तको नाम रसोऽयं राजयक्ष्मजित् ॥

नि. र., र. र., र. कौ, क्षयाधिकारे ।

भाषा—बारहअङ्गुलऊंचीलोहेकी मूषा बनाकर उसका पेचदार ढक्कन बनावे। फिर १ पलपारेको धतूरा, बाराहीकन्द, घीगुंवार, लहसुन इनसबकेरसोंसे

एकएकपहर मर्दनकर गोलाबनाकर उसमूषामे रखकर एकगोला शुद्धगन्धकको सम्भालूकेरसमे पीसकर पारेकीगोलीके ऊपररखकर उसको पेंचदारढकन लगाकर बंदकरदे। फिरइसको धोंकनीसे धोंके। जिसमेंकि गन्धक जलजाय। इसकेबाद फिर निकालकर घोटे और गन्धकजारणकरे, ऐसेअष्टगुणितगन्धकजारणहोनेपर निकालकररखछोड़े। यह कालान्तक रस तैयारहुआ इसकी५रत्तीकीमात्रा मृगाङ्ककी तरह अनुपानभेदसे देनेसे राजयक्ष्माका नाशकर आदमीको तन्दुरुस्त बनाताहै ॥ २४३ ॥

२४४ कालारिरसः (प्रथमः)

त्रिशाणं पारदञ्चैव गन्धकं टङ्कपञ्चकम् ।
त्रिशाणं वत्सनाभञ्च पिप्पलीदशशाणिका ॥
लवङ्गं च चतुःशाणं त्रिशाणं कनकाह्वयम् ।
टङ्कणं नद्विशाणञ्च पञ्च जातीफलात्क्षिपेत् ॥
मरिचं पञ्चशाणं स्यादाकल्लञ्च त्रिशाणकम् । द्रु
करीरार्द्रकनिम्बूके मर्दयेच्च दिनत्रयम् ॥१०८९
कालारिरसनामायं वातव्याधिविनाशनः ।
मर्दने भक्षणे नस्ये द्विगुञ्जं सन्निपातजित् ॥

चि. र. भ., यो. चि., र. क. ल., र. को., र. र. कौ., वातव्याध्यधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा ३ शाण, गन्धक ५ शाण, शुद्धबछनाग३शाण, पीपल१०शाण, लोंग४शाण, धतूरेकेबीज३शाण, सुहागा३शाण, जायफल५शाण, मरिच५शाण, अकरकरा३शाण, लेकर सबको कपड़छानकर करीर, अदरख, नीबू इनप्रत्येकके रससे एकएकरोजमर्दनकर दोदोरत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोड़े। यह कालारिरस तैयारहुआ। इसको यथारोगानुपानकेसाथ खाने, कराने तथा नस्यदेनेसे यह सन्निपातऔर वातव्याधियोंको नष्टकरताहै २४४

२४५ कालारिरसः (द्वितीयः)

शुद्धं सूतं मृतं ताम्रं गन्धकं नागरं विषम् ।
जातीफललवङ्गानि कनकं मरिचैः सह ॥
रसाद्द्विगुणं ग्राह्यं टङ्कणं प्रयत्नेन च ।
पिप्पली करहाटश्च सर्वार्धे ग्राहयेत्ततः ॥
कर्षमात्राश्च सूताद्याः क्रमेण मरिचान्तिकाः ।
भावना निम्बुनीरेण नागवल्ल्यार्द्रकैस्तथा ॥
पिष्ट्वा सूक्ष्ममिदं योज्यं नस्ये वै भक्षणेऽपि च ।
वारत्रयं सदा देयो रसः कालारिनामकः ॥
सर्वे वाताः शिरोवाताः प्रमेहप्रभवास्तथा ।
सूतिकानाश्च ये रोगाः सर्वे नश्यन्ति वेगतः ॥
शिरोग्रहः कर्णनादो मन्यास्तम्भो हनुग्रहः ।
धनुर्वातादयोऽप्येवं बाह्याः पामादयस्तथा ॥

रसायनस., यो. चि., र. र. कौ, वातव्याध्यधिकारे। र. र. कौमुद्यां भावनायां भाषदलघा' स्थाने अहिफेनं इस्वसे।

भाषा०—शुद्धपारा, गन्धक, विष, ताम्रभस्म, सोंठ, जायफल, लोंग, धतूरेकेबीज, मिरच येसब समभाग, भुनाहुआसुहागा पारेसे द्विगुण, पीपल और अकरकरा सबसे आधे प्रमाणमे ग्रहणकरे। इनसबको कूटकपड़छानकर नीबू, पान, अदरख इनकेरसोंसे एकएक भावनादेकर तीनतीनरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। यह कालारिरस तैयारहुआ इसको यथानुपानसे खाने तथा नस्यमे दिनमे तीनबार देनेसे समस्त शिरोवात, प्रमेहजन्यवात, सूतिकारोग, शिरकाजकड़ना, कर्णनाद, मन्यास्तम्भ, हनुग्रह और धनुर्वातादि तथा बाहरके पामादि येसब नष्टहोतेहैं ॥ २४५ ॥

२४६ कालारिरसः (तृतीयः)

शुद्धसूतं समं गन्धं मृतं नागं सतुत्थकम् ।
जीरकं सैन्धवं तुल्यं तिक्तकोषातकीद्रवैः ॥
पिष्टं तल्लेपनाद्धन्ति भक्षणाच्च भगन्दरम् ।
रसः कालारिनामायं गुञ्जैकोमृत्युजिद्भवेत् ॥

यो. म., र. र., म. ए., भगन्दरे।
यसवराजीयेऽप्यकालारिरसतिनयम

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक, नागभस्म, तुत्थभस्म, जीरा, सेन्धा येसब समभागलेकर कड़वी तोरईके रससे एकरोजतक मर्दनकर इसकी एकएकरत्तीकी

खल्वे निःक्षिप्य शार्दूलमृगाजमत्स्यपित्तकैः ।
मत्स्येन्द्रशशसर्पाणां पित्तैश्च बहु मर्दयेत् १०७७
करण्डके विनिःक्षिप्य प्रमाणं सर्षपद्वयम् ।
नारिकेलाम्भसा युक्तं त्रिदोषेषु प्रयोजयेत्
सद्यो ज्ञानतमो हन्ति तदाश्चर्यकरं भवेत् ।
त्रिदोषराक्षसकुलं क्षिप्रमेव क्षयं नयेत् १०७९॥
तथा महानिदाहं च क्षुत्पिपासे च कारयेत् ।
मद्यान्नेक्षुरसाद्यैश्च शर्कराजलशीतलैः १०८०॥
तद्दाहशान्ति कुर्वीत देहे गन्धान्विलेपयेत् ।
श्वासकासादिहृद्रोगपिपासां वातजां हरेत् ॥
महाकालानलरस इति नाम्ना प्रकाशते१०८१

र क यो, पा., र. मी (ला).

भाषा—कौडी, शंख, मण्डूर, सीप, मोतीकीसीप, गोखरू, बकरीकेदांत, खरगोशकेदांत औरखुर, मृगकेदांत, कुत्तेकेदांत, इनसनको इकट्ठेकर हंडीमे बंदकर जलादे, जितना वजन इनकी राखकाहो उतने वज़नमे वैकान्त, कान्तऔरताम्र इनकीभस्म मिलावे, फिर सिंह, मृग, बकरा, मछली, बडीमछली (जिसेअङ्गेजीमेह्वेलकहतेहैं) खरगोश, साप, इनके- पित्तोंसे यथासम्भव मर्दनकरके दोदोसरसों जितनी गोलियें बनाकर रखछोडे। यह महाकालानलरस तैयारहुआ। इसको नरियलकेजलसे त्रिदोषमे देनेसे इसतरह जागृति होतीहै कि आदमियोंको आश्चर्य होजाताहै। होशमे आनेकेसाथ अत्यन्तदाह, क्षुधा औरप्यास मालूमपडतीहैं। उससमय दाहकीशान्तिके- लिये मद्य, अन्न, इक्षुरस, शर्करायुक्तजल, इनसे दाहकीशान्तिकरनी उचितहै। औरदेहमे सुगन्धितद्रव्योंका लेपकरे, इसकेप्रयोगसे श्वासकास, हृद्रोग, वातकीप्यास ये दूरहोतेहैं ॥ २४१ ॥

२४२ कालानलोरसः (चतुर्थः)

मृतं वङ्गमयश्चैव कनकाद्वीजञ्च नागं समम्,
चत्वारं करहाटमत्रमपि वत्सादिप सर्वंसमांशकम्।
पश्चांशं गरलञ्च शुल्बमथवा सम्मर्दयेद्धूर्त्तको,
निर्गुण्डीमलिलेनवल्लतुरमः स्यात्कालानलः
पीतोजीरकवारिणायमखिलान्
मुद्गप्रमाणोज्वरान्,
सद्योहन्तिविसूचिकादिनिवहं
प्राणान्गतानानयेत् ॥ १०८२ ॥

र प ज्वराधिकारे ।

टि० अत्ररसे-यस्यश गरलञ्च शुल्बमथवाइतिपदे गरला भावे शुल्ब नियोजित वत्सनाभचूर्णमेव नियोक्तव्यम्, न तु भस्म, गरलाभावे नियोजितत्वेन गरलसाधर्म्यस्य यथासंभवं तत्रापि एव सत्वात् ।

भाषा—शुद्धपारा, वङ्गभस्म, कालेधतूरेकेबीज, नागभस्म येसबसमभाग, इनसबसेचौथाभाग सुवर्ण अथवा अकरकरा, ताम्रभस्म औरवछनाग इनसबका आठवांहिस्सा सबमिलाकर अथवा ताम्रलेकर सम्भालुके रससे दोतीनरोज मर्दनकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर रखछोडे, यह कालानल रस तैयारहुआ, इसकी १ गोलीजीरेके पानीसे देनेसे समस्तज्वरोंको दूरकरताहै। औरसब प्राणापहारक विसूचिका (हैज़ा) विलम्बिका और अलसक इनको तत्क्षण दूरकर गयेहुए प्राणोंको कालकेहाथसे बचाकर पीछेलौटाताहै। इस- लिये इसकानाम कालानल अन्वर्थहै । इसकेदेनेपर दाहवगैरहहोतो सब शीतोपचार करना ॥ २४२ ॥

२४३ कालान्तको रसः

कुर्याल्लोहमयीं मूषामुच्चां द्वादशाङ्गुलाम् ।
मर्दितं स्वर्णवाराहीभृङ्गकन्यारसैः रसम् १०८३
लशुने धर्ममानञ्च पिण्डीकृत्य निवेशयेत् ।
कृत्वा पूर्वोक्तमूषायां सूतपादञ्च गन्धकम्१०८४
निर्गुण्डीरससम्पिष्टं तन्मूषायां विनिःक्षिपेत्
आच्छाद्य लोहचक्रेण रुद्रयन्त्रेण जारयेत् ॥
एवमष्टगुणे जीर्णे समुद्धृत्य विचूर्णयेत् ।
पञ्चगुञ्जामितं दद्यादनुपानं मृगाङ्कवत् ॥
अयंकालान्तको नाम रसोऽयं राजयक्ष्मजित् ॥

भि र. र. र, र यो, क्षयाधिकार ।

भाषा—बारहअङ्गुलऊंचीलोहेकी मूषा बनाकर उसका पेचदार ढक्कन बनावे। फिर १ पलपारेको धतूरा, वाराहीकन्द, भांगरा, घीकुंआर, लहसुन इनमेंसेकिसीके

एकएकपहर मर्दनकर गोलाबनाकर उसमूषामें रखकर एकतोला शुद्धगन्धकको सम्भालूकेरसमें पीसकर पारेकीगोलीके ऊपररखकर उसको पेंचदारढक्कन लगाकर बंदकरदे। फिरइसको चौंकनीसे धौंके। जिसमेंकि गन्धक जलजाय। इसकेबाद फिर निकालकर थोडे और गन्धकजारणकरे, ऐसेअष्टगुणितगन्धकजारणहोनेपर निकालकररखछोडे। यह कालान्तक रस तैयारहुआ इसको५रत्तीकीमात्रा मृगाङ्ककी तरह अनुपानभेदसे देनेसे राजयक्ष्माका नाशकर आदमीको तन्दुरुस्त बनाताहै ॥ २४३ ॥

२४४ कालारिरसः (प्रथमः)

त्रिशाणं पारदश्चैव गन्धकं टङ्कपञ्चकम् ।
त्रिशाणं वत्सनाभश्च पिप्पलीदशशाणिका ॥
लवङ्गं च चतुःशाणं त्रिशाणं कनकाह्वयम् ।
टङ्कणं यद्विशाणञ्च पञ्च जातीफलात्क्षिपेत् ॥
मरिचं पञ्चशाणं स्यादाकल्लञ्च त्रिशाणकम् ।
करीरार्द्रकनिम्बूकैः मर्दयेच्च दिनत्रयम् ॥१०८९
कालारिरसनामायं वातव्याधिविनाशनः ।
मर्दने भक्षणे नस्ये द्विगुञ्जं सन्निपातजित् ॥

त्रि. र.भ., यो. चि., र. क. ल., र. को., र. र. कौ., वातव्याध्यधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा ३ शाण, गन्धक ५ शाण, शुद्धबछनाग३शाण, पीपल१०शाण, लौंग४शाण, धतूरेकेबीज३शाण, सुहागा३शाण, जायफल५शाण, मरिच५शाण, अकरकरा३शाण, लेकर सबको कपडछानकर करीर, अदरख, नीबू इनमसेएकके- रससे एकएकरोजमर्दनकर दोदोरत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोडे। यह कालारिरस तैयारहुआ। इसको यथारोगानुपानकेसाथ खाने, लगानेतथा नस्यदेनेसे यह सन्निपातऔर वातव्याधियोंको नष्टकरताहै २४४

२४५ कालारिरसः (द्वितीयः)

शुद्धं मृतं सूतं ताम्रं गन्धकं नागरं विषम् ।
जातीफललवङ्गानि कनकं मरिचैः सह ॥
रसाद्यद्विगुणं ग्राह्यं टङ्कणं अष्टमेव च ।
पिप्पली करहाटश्च सर्वार्धं ग्राहयेत्ततः ॥
कर्षमात्राश्च सूताद्याः क्रमेण मरिचान्तिकाः ।
भावना निम्बुनीरेण नागवल्ल्यार्द्रकैस्तथा ॥
पिष्ट्वा सूक्ष्ममिदं योज्यं नस्ये वै भक्षणेऽपि च ।
वारत्रयं सदा देयो रसः कालारिनामकः ॥
सर्वे वाताः शिरोवाताः प्रमेहप्रभवास्तथा ।
सूतिकानाश्च ये रोगाः सर्वे नश्यन्ति वेगतः ॥
शिरोग्रहः कर्णनादो मन्यास्तम्भो हनुग्रहः ।
धनुर्वातादयोप्येवं बाह्याः पामादयस्तथा ॥

रसायनसं., यो. चि., र. र. कौ, वातव्याध्यधिकारे। र. र. कौमुद्या भावनायां नागवल्ल्याः स्थाने अहिफेनं दृश्यते।

भाषा०—शुद्धपारा, गन्धक, विष, ताम्रभस्म, सोंठ, जायफल, लौंग, धतूरेकेबीज, मिरच येसब समभाग, सुनाहुआसुहागा पारेसे द्विगुण, पीपल और अकरकरा सबसे आधे प्रमाणमें ग्रहणकरे। इनसबको कूटकपडछानकर नीबू, पान, अदरख इनकेरसोंसे एकएक भावनादेकर तीनतीनरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। यह कालारिरस तैयारहुआ इसको यथानुपानसे खाने तथा नस्यमें दिनमें तीनवक्त देनेसे समस्त शिरोवात, प्रमेहजन्यवात, सूतिकारोग, शिरकाजकड्ना, कर्णनाद, मन्यास्तम्भ, हनुग्रह और धनुर्वातादि तथा बाहरके पामादि येसब नष्टहोतेहैं ॥ २४५ ॥

२४६ कालारिरसः (तृतीयः)

शुद्धसूतं समं गन्धं मृतं नागं सतुत्थकम् ।
जीरकं सैन्धवं तुल्यं तिक्तकोषातकीद्रवैः ॥
पिष्टं वल्लेपनाद्धन्ति भक्षणाच्च भगन्दरम् ।
रसः कालारिनामायं गुञ्जैकोमृत्युजिद्भवेत् ॥

यो. म., र. र., व. रा., भगन्दरे।
रसवरत्नीयेऽस्यकालमारिरसइतिनाम

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक, नागभस्म,तुत्थभस्म, जीरा, सेंधा येसब समभागलेकर कड्वी तरोईके रससे एकदोरोज़ मर्दनकर इसकी एकएकरत्तीकी

गोलियें बनाकर यथानुपानकेसाथखानेसेभगन्दरको नष्टकरतीहैं ॥ २४६ ॥

२४७ कालेश्वरोरसः (महान्)

मृतं लोहं मृतं वङ्गं मृतार्कं मृतमभ्रकम् ।
शुद्धसूतश्च गन्धश्च माक्षिकं हिङ्गुलं विषम् ॥
जातीफलं लवङ्गश्च त्वगेलानागकेसरम् ।
उन्मत्तस्य च बीजानि जयपालश्च शोधितम् ॥
एतानि समभागानि मरिचं द्विनेत्रकम् ।
सर्वं द्रव्यं न्यसेत्खल्वे लोहदण्डेन मर्दयेत् ॥
शक्रासनस्य स्वरसैः भावयेदेकविंशतिम् ।
गुञ्जामात्रा प्रदातव्या चार्द्रकस्य रसैर्युता ॥
तदर्धं बालवृद्धेषु पथ्यं देयं यथोचितम् ।
पञ्च कासान् क्षयं श्वासं राजयक्ष्माणमेव च ॥
सन्निपातं कुष्ठरोगमभिन्यासमचेतनाम् ।
महाकालेश्वरो हन्ति कालनाथेन भाषितः ॥

र. चे., भै. र., यो. क., र. सु., र.रा., कुठे ।

भाषा—लोहा,वङ्ग,तांबा,अभ्रक, इनसबकीभस्मैं शुद्धपारा, गन्धक औरबछनाग, सोनामाखी, शिंगरिफ, जायफल,लौंग,तज,इलायची, नागकेसर, धतूरेके बीज, औरजमालगोटा ये शुद्धकियेहुए, सबसमभाग, मरिच२भाग, इनसबको भांग अथवा गांजेकेरससे लोहकेडंडेसे २१ रोज मर्दनकर एकएक रत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोडे, यह कालेश्वर तैयारहुआ । इसकी जवानोंकेलिये १ गोली औरबच्चे तथा बुड्ढोंकेलिये ½ गोली अथवा जोनितीके अनुसार अदरखकेरसके साथदेनेसे पांचकास, श्वास, धातुक्षय, राजयक्ष्मा, सन्निपात, कुष्ठ, अभिन्यास, मूर्च्छा येसब दूरहोतेहैं यह कालनाथका बनाया हुआहै ॥ २४७ ॥

२४८ काश्मीरादिगुटिका

काश्मीरजं टङ्कणजातिपत्र्या-
मकाकङ्कोलहिङ्गुलरक्तबोलम् ।
जातीफलं शौण्डिलदेवपुष्पं
तयाहिफेनं सममेव कुर्यात् ॥११०५॥
सुनागवल्लीरसकेन मर्दितं
चणेन तुल्या वटिका कृता शुभा ।
अथान्निशादौ सहदुग्धशर्करा
रमाक्षतद्रावणके पटीयसीम् ॥११०६॥

व्री. वि., वाजीकरणे ।

भाषा—केसर, सुहागा, जावित्री, अकरकरा, शिंगरिफ, एलिया, जायफल, मखलौंग, (नरलौंग) और अफीम येसबसमभागलेकर पकेहुएपानकेरसमे घोटकर चनेकेबराबरगोलियें बनाकर दूधऔरशक्करके साथ इसमेंसे १ गोलीरात्रिकेप्रारम्भमें खानेसे विदग्धस्त्रीको प्रसन्नकरसक्ताहै ॥ २४८ ॥

२४९ काश्यपीपोट्टली (कपर्दपोट्टली)

भस्मपारदयुतंबलिपुग्मंगोजलेनपरिपेष्य वराटीः
पूरयेच्चखलुपीततमाश्चपिधिएटंकणविमुद्रितवक्त्राः
भाण्डमध्यमवरुध्यविमुद्रच
शुष्कं पचेद्गजसम्पुटमध्ये ।
स्वाङ्गशीतमथुमाशुमरीचै
स्तद्विभागतुलितैः परिपेष्य ॥ ११०८॥
काश्यपेनमुनिनाभणितेयं
निष्कमात्रमशिता च घृतेन ।
अश्वगन्धकरजः पयसानुपानमत्रगदितंबलवृद्ध्यै
पोट्टलीकाश्यपीनाम्ना दुर्बलेबलकारिणी ।
बहिःस्थूलेन्तरेसत्त्वहीनानां सप्रशस्यते१११०

चि. क., व. रा., कार्ये । पक्षधराजीये काश्यपोटकः

भाषा—पारेकीभस्म१भाग, गन्धक२भा., गोमूत्रमेपीसकर पीलीकौडियोंमे भरकर सुहागेसे उनकामुँहबंदकरदेना । औरहंडीके बीचमेरखकर ६-७ कपडमिट्टीदेकर सुखाकर गजपुटकीआंचदे । स्वाङ्गशीतहोनेपर निकालकर उनसेदूनीकालीमिर्च मिलाकर खूबपीसकर रखछोडे, यह काश्यपीपोट्टली रस तैयारहुआ इसकी४ मासेकीखुराक घीकेसाथचाटकर असगन्धकाचूर्ण १तोला दूधमेंडालकर पिलानेसे दुर्बलऔरबलहीनको बलकीवृद्धिहोतीहै बाहरसेस्थूल और भीतरसेनिःसत्त्व आदमियोंकेलिये यह मेदोवृद्धिको दूरकर बलकोदेतीहै ॥ २४९ ॥

२५० कासकर्तरीरसः

अमृतं पारदं गन्धं नेपालं च समांशकम् ।
अर्कमूलकषायेण मर्दयेद्याममात्रकम् ॥१११११॥
दोलायन्त्रे द्वियामान्तं पाचितं च समुद्धरेत् ।
गुञ्जामात्रं प्रदातव्यं पूर्वकासं नियच्छति ११११२

र. रा. कासे ।

भाषा—शुद्धवछनाग, पारा, गन्धकऔरजमालगोटा। येसबसमभागलेकर आककीजड़केकाढ़ेसे एकपहरमर्दनकर गोलाबनाकर आककीजड़केकाढ़ेमे स्वेदनकर दोदोरत्तीकीगोलियें बनाकर यथानुपानसे देनेसे प्रारम्भकेकासको यहगोली दूरकरतीहै२५० ॥

२५१ कासकुठारोरसः (प्रथमः)

हिङ्गुलं मरिचं गन्धो त्र्यूषणं टङ्कणन्तथा ।
द्विगुञ्जञ्चार्द्रकद्रावैः सन्निपातं सुदारुणम् ॥
कासं नानाविधं हन्ति शिरोरोगं चदारुणम्॥

र. स. र सु, कासे।

भाषा—शिंगरिफ, मरिच, गन्धक, त्रिकटु, सुहागा। इनको घोटकर २रत्तीकीमात्रा अदरखकेरसके-साथदेनेसे दारुणसन्निपात, नानातरहकीखांसी और शिरोरोगको दूरकरताहै ॥ २५१ ॥

२५२ कासकेसरीरसः

गन्धं त्रिकटुकं चाभ्रं रोहिणी तालकं समम् ।
पञ्चकोलकषायेण मर्दयेद्दिवसत्रयम् ॥१११४॥
मूषायां भूधरे पाच्यं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत्
मधुना चानुपानेन ऊर्ध्वकासं विनश्यति ११११५

व. रा, वै चि ऊर्ध्वकासे ।

टि॰ वै. चिन्तामणौ मूषाया भूधरे पाच्यमित्यस्याग्रे भावनानु विशेष दृष्ट्वा मारायणरसइतिनाम स्थापितम्, इत्यथो वै चिन्तामणौपनारायणोरस ।

भाषा—शुद्धगन्धक, त्रिकटु, अभ्रकभस्म, कुटकी, रसमाणिक्य या शुद्धहरिताल इनसबको समभागलेकर कूटकपड़छानकर पञ्चकोल (पीपल, पिपलामूल, चव्य, चित्रक, सोंठ)के काढ़ेसे ३रोज़ मर्दनकर अन्धमूषामे रख भूधरयन्त्रमे लघुपुटसे पकावे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसको २ रत्तीसे ३ रत्तीतक मात्रादेनेसे ऊर्ध्वश्वास, कास, रक्तविकार, स्वरविकार वगैरह नष्टहोतेहै ॥ २५२ ॥

२५३ कासनाशनोरसः

ताम्रभस्मरसगन्धटङ्कणंशुद्धिदस्तुजयपालकैःसह
आर्द्रकेण परिमर्थ कल्कं रेचनाय
यदि वा नियोजितम् ॥ १११६ ॥
त्र्यूषणेनतरुवल्लिकाभवं
क्वाथमत्र पिब कासनाशनम् ।
आटरूषमथवा गुडान्वितं
त्र्यूषणेन गुडयुक्तपुण्डिकम् ॥१११७॥
रक्तवान्तिशमने त्वलक्तकं
क्षौद्रकेण परिमिश्रितं पिबेत्
सर्ववान्तिशमनञ्च काकिनीमूलचूर्ण
घृतहिङ्गुसंयुतम् ॥ १११८ ॥
शालिखण्डमथ गौरजीरकं
भृष्टमाज्यसहितं रुचौ हितम् ।
दुग्धिकापि विजयाऽप्यजाजिका
शालिखण्डमतिसारनाशनम् ॥१११९॥
तीव्रतापविनिवृत्तिदायकं
चन्द्रयुक्तरसराजसेवनम् ।
मत्स्यनेत्रघनशब्दपाटलामूलचूर्णमति
शोफनाशनम् ॥ ११२० ॥
वान्तिशोषशमनञ्चपौरकं
मालतीफलमिहास्य शोधनम् ।
तापशोषविनिवर्तकःसितासंयुतश्च
यवचिञ्चिकारसैः
कासरोधशमनी मुखेन वा माधवी
मधुयुता धृता निशि ॥ ११२१ ॥

र. दी, बालाधिकारे।

भाषा—ताम्रभस्म १ भा॰, शुद्धपारा २ भा॰, गन्धक ३ भा॰,सुहागा४भा॰ औरजमालगोटा५भाग लेकर सबकोअदरखकेरसमे एकदिनमर्दनकर तीन-तीनरत्तीकीगोलियेंबनाकर रखछोड़े, इसकी १ गोली-

देनेसे रेचनहोकर खासीऔरश्वासनष्टहोंगे। त्रिकटुकेसाथदेकर आकाशवेलकाकाढापिलानेसे श्वासनष्टहो, अडूसकीपत्तीऔरगुड, अथवात्रिकटु, अथवागुडऔरगोरखमुण्डी इनकेसाथदेनेसे श्वासनष्टहो। महावर (अलक्तक) केसाथ मधुमिलाकरदेनेसे रक्तकीवमन बंदहोतीहै। श्वेतगुञ्जाकामूल, हींगऔरची इनकेसाथ देनेसे सबतरहकी वमन बंदहोतीहै। माई, सुना सफेदजीरा और घीके साथदेनेसे बलस्थिका नाशहोता है। दुधी (नागार्जुनी), भाग, जीराऔरमाई, इनकेसाथदेनेसे अतिसारदूरहो, कपूरकेसाथदेनेसे ज्वरकाबोरदाह निवृत्तहो। मठेठी, नागरमोथा, पाटलाकीजड, इनकेसाथदेनेसे अत्यन्तशोषकानाशहो। चोरक खरजवायण केसाथदेनेसे मुखकीशुद्धिहोतीहै, शकरऔरतिलकेसाथदेनेसे तापकाशोषनिवृत्तहो, माधवीकेपुष्प औरमधुकेसाथ गोलीबनाकर मुहमेरखनेसे सबप्रकारकी खासीनिवृत्तहोतीहै ॥ २५३ ॥

२५४ कासश्वासाघधूननोरसः

रसभागो भवेदेको गन्धकस्तु द्विभागिकः।
यवक्षारस्त्रिभागः स्याद्गुचकस्तु चतुर्गुणम् ॥
ऊषणं पञ्चभागश्च सर्वमेकत्र कारयेत्।
सुधारसेन संसिक्तो वल्लः शर्करया युतः ॥
श्वासं कासं तथा हिक्कां हन्यात्पञ्चविधामपि।
क्षयरोगं निहन्त्याशु तूलराशिमिवानलः ॥

रसायनस, नि र, र च., यो र, र सु, वै चि, र.। वै. चि रसावतारयो रसेन्द्र इति नाम।

भाषा—शुद्धपारा १भाग, गन्धक २ भाग, यवक्षार ३ भा., सवठ ४ भा., मिरच ५ भा., सबको इकट्ठे कूटछानकर थूहरकेदूधमे घोटकर तीनतीनरत्तीकी गोलियें बनाले। इसकी १गोली शक्करकेसाथदेनेसे श्वास, कास, पांचप्रकारकीहिचकी, क्षयरोग, इनसबको यह इसतरहनष्टकरताहै जैसेकि रुईकेसमूहको अग्निनष्टकरताहै ॥ २५४ ॥

२५५ कासश्वासहरीगुटिका

रसभागो भवेदेको गन्धको द्विगुणो मतः।
टङ्कणो रसभागः स्याद्यवक्षारस्त्रिभागिकः ॥
सर्वं खल्वे विमर्द्याथ स्नुहीक्षीरेण भावयेत्।
सप्तधा सितया वल्लं द्विवल्लं वा नियोजयेत् ॥
हरेत्पञ्चविधं कासं श्वासं चैवातिदारुणम् ॥

रसायनस, कासे श्वासे च।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक२भाग, सुहागा१भा., यवक्षार ३ भाग, सबकोथूहरकेदूधसे मर्दनकर सातभावनादे। इसकी६रत्ती अथवा योग्यतानुसार ३रत्तीकीगोलियें बनाकर देनेसे पांचप्रकारकाश्वास औरकास इनको नष्टकरतीहै ॥ २५५ ॥

२५६ कासर्संहारभैरवोरसः

रसगन्धकताम्राभ्रशङ्खटङ्कणलोहकम्।
मरिचं कुष्ठतालीसं जातीफललवङ्गकम् ॥
कार्षिकं चूर्णमादाय दण्डेनामर्द्य भावयेत्।
भेकपर्णीकेशराजनिर्गुण्डीकाकमाचिकाः ॥
द्रोणपुष्पी शालपर्णी ग्रीष्मसुन्दरकस्तथा।
भार्गी हरीतकी वासा कार्षिकैः पञ्चजै रसैः ॥
वटिकां कारयेद्वैद्यः पञ्चगुञ्जां प्रमाणतः।
श्रीमद्गहननाथेन कासर्संहारभैरवः ॥ ११२०॥
रसोऽयं निर्मितो यत्नाच्छीकरक्षणहेतवे।
वासाशुण्ठीकण्टकारीकाथेन पाययेद्बुधः ॥
वातजं पैत्तिकं कासं श्लैष्मिकं चिरजं तथा।
कासं नानाविधं हन्ति श्वासमुग्रमरोचकम् ॥
बलवर्णकरः श्रीदः पुष्टिदः कान्तिवर्धनः ॥

र स, र सु, र. च, ध, भै र, र र, कासे।

भाषा—पारा, गन्धक, ताम्रभस्म, शङ्खभस्म, सुहागा, लोहभस्म, मिर्च, कुठ, तालीसपत्र, जायफल, लौंग येसब एकएकतोले लेकर ब्राह्मी, भंगरा, सम्भालु, मकोय, गूमा, शालपर्णी, ग्रीष्मसुन्दर (हरमल), भारंगी, हरै, अडूसा इनसबके पत्तोकारस एकएकतोलालेकर उसमे मर्दनकर पांचपांचरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे; यह गहननाथका कहाहुआ कास संहारभैरव है। इसकी १गोलीदेकर अडूसा, सोंठऔरभटकटैया इनकाकाढापिलानेसे वातज, पित्तज

औरफल बहुतदिनके श्वासकास और अरुचि ये नष्टहोतेहैं, औरबल, वर्ण, लक्ष्मी, पुष्टि तथा कान्तिको देताहै ॥ २५६ ॥

२५७ कासहरो रसः

तारपिष्टिं शिलां क्षिप्त्वा हरितालं चतुर्गुणम् ।
वासागोक्षुरसाराभ्यां मर्दितः प्रहरद्वयम् ११३३
प्रस्विन्नो वालुकायन्त्रे गुञ्जाद्वितयसम्मितः ।
कासं त्रिकटुनिर्गुण्डीमूलचूर्णयुतो हरेत् ११३४

र. चं., कासे ।

भाषा—शुद्धपाराऔरचांदीकाचूर्ण इनदोनोंमिलाकर किसीअम्लके योगसे रगड़कर पिट्ठीबनालेना, उसमेंपारेकेबराबर मैनसिल और चौगुनी हरितालडालकर अडूसाऔरगोखरू इनके स्वरस अथवा क्वाथोंसे दोपहरघोटकर शरावसम्पुटमें बन्दकर बालुकायन्त्रमें स्वेदनकर २ रत्तीकी मात्रा संभालूकी-जड़केचूर्ण और त्रिकटुकेसाथदेनेसे पांचप्रकारकी खांसीको दूरकरताहै ॥ २५७ ॥

२५८ कासहरो योगः

शुद्धसूतं तुल्यगन्धालमरिचं विषटङ्कणम् ।
लौहे लौहेन मृदितं यामद्वादशकं दृढम् ॥
खण्डेनकासजित्तस्य मरिचेनसमा गुटी ११३५

र. का., कासे ।

भाषा—शुद्धभस्म, थूहरकादूध, तुल्यभस्म, शुद्धगन्धक, हरिताल, मरिच, शुद्धवछनाग और सुनाहुआसुहागा सबसमभागलेकर लोहेकेखरलमें लोहेकेडंडेसे बारहपहर घोटकर मरिचप्रमाणगोलीबनाकर खांडकेसाथ देनेसे तमामकासदूरहों २५८॥

२५९ कासाङ्कुशो रसः (प्रथमः)

पाठायवक्षारमधूकसार
रसालमाक्षीकनिशाकृशानुः ।
सव्योषसिंहीफलसिन्धुलाङ्गली-
विषाणि तुल्यानि विचूर्णितानि ११३६
छायासु शुष्काण्यथवार्द्रकाग्नि-
रसाचितानि प्रविनिर्मितानि ।

१९

कोलास्थितुल्या गुटिका विकारं
प्रवासयेत्कासभवं नराणाम् ॥११३७॥

र० (मा०), कासाधिकारे ।

भाषा—पाठा, यवक्षार, महुआकाहीर, पारा, शुद्धहरिताल, सोनामाखी, हल्दी, चित्रक, त्रिकुटु, भटकटैयाकेफल, सैन्धव, कलिहारीकीजड़ औरवछनाग ये विशुद्ध औरसमभागलेकर चूर्णबनालेना । अथवा अदरखऔर चित्रकके रसोंसे घोटकर बेरकीगुठलीके बराबर गोलियें बनाकर छायामें सुखालेना । इसकी१गोलीदेनेसे यह मनुष्योंके कासरोगकोदेशनिकाला देदेताहै ॥ २५९ ॥

२६० कासाङ्कुशो रसः (द्वितीयः)

दरदं मरिचं मुस्तं टङ्कणं च विषं समम् ।
जम्बीराद्भिः समर्द्याथ कुर्यान्मुद्गसमां वटीम् ॥
आर्द्रकस्य रसेनैव कासं श्वासं व्यपोहति ।
कासाङ्कुशरसो ह्येषः सर्वकासनिवारणः ११३९

चि.र.भ.,वै.चि., वैद्यचिन्तामणौकासकेसरीनिदान ।

भाषा—सिंगरिफ, मरिच, नागरमोथा, सुहागा, शुद्धवछनाग, येसब समभागलेकर जम्बीरीकेरसमें घोटकर मूंगकेबराबर गोलियें बनाकर अदरखके रसकेसाथदेनेसे यह कासऔरश्वासको दूरकरताहै । ॥ २६० ॥

२६१ कासान्तको रसः

मृतो गन्धो विषश्चैव शालपर्णी च धान्यकम्॥
पाचन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रं मरीचकम् ॥
गुञ्जाचतुष्टयं चाद्यान्मधुना कासशान्तये ११४०

र. रा., भ., र. यु. कासे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग, शालपर्णी औरधनियां येसब समभाग औरइनसबकेबराबर मिरचलेकर सबका गुञ्जाभरचूर्णकर मधुके साथ देनेसे सबप्रकारके कास नष्टहोतेहैं ॥ २६१ ॥

२६२ कासारिवटी (पित्तकासाधिकार— विशेष)

अभ्रकं हरीतक्या लौहशुल्वसमन्वितम् ।

कासमर्दवरागस्तिवेतसाम्लै र्विभावयेत् ॥
चतुर्गुञ्जा वटी हन्ति कासं पञ्चविधं तथा

पि सा र इ, र. का (कासनाशन), रसायनस, र (कासघ्न) यो म (कासहावटी) रसामृताभिधे भावनाया वेतसाम्लेन भावना न प्रदत्ता, रसेन्द्रम (कासमर्दनावटी)। कासे।

टि०—रसराजसुन्दरे अस्याष्टसु पुस्तकेषु पाठोऽस्ति तत्र पित्तकासान्तक कासारि,तिक्तत्रय, त्रिनेत्र, इतिनामानि स्थापितानि। तत्र कासारिवट्या हरबीजस्थितिरस्ति अन्यत्र नास्ति। आधिक्ये कासमर्दवरारसै रित्यस्य स्थाने कासमर्दवर्योरसैरितिदत्त कासमर्दस्याल्पक्षुपत्वात्सर्वस्यापिग्रहणमुचित न पुन स्तरयगुरुपाठनमिति, त्वच इति नु वराख्याने भ्रमाद्यन्यास समन्वनीति प्रतिभाति। पित्तकासान्तके र रा, र च, ध, वै चि,। त्रिनेत्रे र क, र को, र र., र र ल, व रा, मि र, । रसरत्नाकरे अगस्त्यस्थाने नागेशर्हत इतिविशेष। अत्रेद विचारास्पद यत्तामारियट्या पारदस्थितिरस्त्यत्र पारदग्रहेणेनगुणवृद्धिरेवास्ति न कापि हानिस्तत्स्यतामिति विचार्य सर्वेषामेकस्मिन्नेवरसेऽन्तर्भाव सर्व पद हस्तिपदे निमग्नमिति न्यायमङ्गीकृत्य कासारिवट्यामेव सर्वेषा समावेश कृतोऽस्ति। अस्य रसस्य कासारिवटी १, कासनाशन २, कासघ्न ३, कासहावटी ४, कासमर्दनीवटी ५, पित्तकासान्तक ६, तिक्तत्रय ७, त्रिनेत्र ८, इति विचारमहत्त्वाष्टसुस्थानेषु अष्टपाठाभिन्नरसा सन्ति तेष महाभ्रमोत्पादकाएवेति सुधीभिर्विभावनीयमित्यलमति पल्लवितेन।

भाषा—अभ्रकभस्म, शुद्धपारा, लोहभस्म, ताम्रभस्म, येसब समभागलेकर कसौंजी, त्रिफला, अम्लबेतस इनके रसमें घोटकर चनेप्रमाणकीगोलीबनाकर मुखमे रखनेसेपांचप्रकारकी खांसीको दूरकरती है ॥ २६२ ॥

२६३ कासीसपद्दो रसः

पलं रसं हि कासीसं युतं पञ्चगुणैः सह।
मर्दयेद्यामपर्यन्तमर्जुनस्य त्वचो रसैः ॥११४२
शरावसम्पुटे रुद्ध्वा पुटेत्क्रोडपुटेन हि।
रसः कासीसपद्दोऽयं मधुना वल्लतुल्यकः ॥
शाणो वाकुचिकायुक्तः सेवितो हन्ति निश्चितम्
त्रिभि र्मासैः किलासं हि दद्रूण्यपि विशेषतः ॥

र. र. स, र क, रा क, प्र।

भाषा—शुद्धपारा १भाग, शुद्धहीराकसीस५भा. इनदोनोंको अर्जुनकीछालकेरस अथवाक्वाथसे एकपहर मर्दनकर शरावमे बन्दकर वराहपुटकी आचदे; स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर ३रत्तीकी मात्रामे मधुकेसाथदेकर ऊपरसे ४माशे बाकुचीके बीजोंका चूर्णदेवे। इसतरह तीनमहीनेलगातार सेवनकरानेसे श्वेतकुष्ठ औरदद्रु इनको यह नष्टकरताहै ॥ २६३ ॥

२६४ कासीसादि रसः

कासीसं कृष्णनागं क्षितिधररुधिरं
नीलमभ्रं सुकान्तं,
हेमाह्वं भूमिसारं सलिलरिपुदलं
मेहतिष्यारिबीजम्।
गोरेखा चारिभेदः क्षितिरुहसहितं
श्वेतगुञ्जाङ्घ्रिबीजं,
कापित्थत्वग्गिमिश्रं क्षितिफलसहितं
रोहिणी चाक्षमिश्रम् ॥ ११४५ ॥
सर्वं सम्पिष्य तोये करिविजयभुवा
मोदकानक्षमात्रान्,
कुर्यात्तक्रेण देयं क्षपयति निखिलं
मूत्ररोगं त्रिरात्रात्।
सप्ताहात्कल्पनाशं नृपमतिरतुलां
हन्तिपक्षाद्विधत्ते,
मासात्सर्वाङ्गशुद्धिं मुनिभिरभिहितो
मेहिनां गुह्ययोगः ॥ ११४६ ॥

र र स, र को (रसयुक्ति), र र की,।

भाष्यम्—अत्र (कासीसादिरसे)—मुनिभिरभिहिता मेहिनां गुह्ययोगः, इत्यनेनकृष्णनाग, क्षितिधररुधिरं, सुकान्त,हेमाह्व, भूमिसारं, सलिलरिपुदलं, मेहतिष्यारिबीज,गोरेखा,क्षितिरुहसहित, क्षितिफलसहितं, करिविजयभुव इत्यादिभिश्च अस्मिन्नसे यथाद्रव्यजात निहितं तच प्रायो लाक्षणिकमस्ति इति स्पष्ट योगवाटिका प्रतिज्ञातम्, तेन कासीसं प्रसिद्धम्। कृष्णनागमित्यत्र कृष्णश्च नागश्चेति समाहारद्वन्द्वे कृष्णशब्देन शिलाजतु, लोहमल,शिलाजीत,मरिचा ऽहिफेनानि गृह्यन्ते।

नागेन निरुध्य नागभस्म,नागवङ्गं च गृह्यते। **क्षितिधररुधिरमिति** क्षितिधरा पर्वतास्तेषु रुधिरमिव रुधिरमिति व्युत्पत्त्या रुधिरं शरीरे धमनीस्थं रक्तवर्णं तिष्ठति शिरासु कृष्णतारक्तिमविशिष्टम्,तत्पुनरपि पार्थिवापार्थिवभेदेन द्विविधम्—तत्र रक्तवर्णं माणिक्यादि रत्नजातम्। कृष्णतारक्तिमविशिष्टं गोमेदोगैरिकप्रभृति। वानस्पत्यं कम्पिल्लकम्-रोहिणीबीजक—शाल्मलीफलादिजातो निर्यासनिकरः। **नीलं** नीली, नीलमणी राजावर्तकश्च। अभ्रमभ्रकभस्म तदुत्पादकं पाषाणश्च, यस्य रसग्रन्थेषु घनपाषाणमिति नाम। गुर्जरे धाबणेति नाम्ना प्रसिद्धम्। वानस्पत्य-मुस्तकं देवताडश्च। **सुकान्तमिति**. सुतु कान्तिं यस्मिन्यस्यावेत्यवेति व्युत्पत्त्या कान्तपाषाणभस्म कान्तलोहभस्म मौक्तिकं च गृह्यते। **हैमाङ्कमिति** हेम्नोऽङ्कमिति व्युत्पत्त्या रजतं ताम्रञ्च। द्वन्द्वमेलापके अन्यधात्वपेक्षया शीघ्रमिलनशीलत्वात्, हेम च तदङ्कश्चेति व्युत्पत्त्या यत्रान्यस्य कस्यचिदप्युपस्थितिर्नास्ति तत्र स्वर्णमिलनशब्दव्यवहारो भवति, व्यपदेशिवद्भावात्। किञ्च उपादीयमानरसापेक्षया तस्य रसाङ्कता अव्याहताऽस्त्येवेति, हेमभस्म ग्राह्यम्। हरिद्रा,दारुहरिद्रा,च। **भूमिसारमिति**—भूमिं जम्बूद्वीपरूपां तत्र सारो जम्बूवृक्षस्तन्नाम्ना एतद्द्वीपस्य प्रख्यायमानत्वात्, तस्य सारस्तत्फलमज्जा। 'सारो बले स्थिरांशे च मज्जि पुंसि जले धने। न्याय्ये क्लीबं त्रिषु' इति मेदिनीवाक्यात्। तदुक्तेष्वर्थेषु सारोऽयं च "सर्वतः सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव मक्षिका इति" सारव्यतो वक्ष्यामीति, चरकीयवचनात्सारशब्दस्य बहिर्विविधविशेषप्रमादाच्च सारस्यार्थनिर्वर्तीकरणं दुर्वारं। तथात्र प्रकरणस्यार्थनिश्चयीकरणे सर्वतोऽप्यौचित्याद्य (कासीसादिरसे) प्रमेहप्रकरणात् यानि प्रमेहघ्नेऽस्मिन् शक्तिमन्ति द्रव्याणि, तानि सर्वाण्यपि सारशब्देन ग्राह्याणि—दोषोद्दिष्टसमुपेतमूत्रं सन्दूष्य मेहाननेकधासमितिचरकीयसिद्धान्तात्प्रत्युत मूत्रदोषहरणसमर्थं रसादिशुक्रान्तधातूनामविच्छिन्ना-

नुक्रमपरिणामपरम्परासम्पादकमोजस्तं शीघ्रमुत्पादकत्वं तत्तत्सर्वमपि प्रमेहहरणसमर्थं भवतीति निष्कृष्टसिद्धान्तादत्र प्रायो यत्सारभूतं तत्सर्वमप्यत्र नियुज्यते। शरीरे ओजोधातोः सर्वधातुसाररूपत्वात्। समानेन क्षीणा धातवो वर्धन्ते। तद्विपरीतेन तु क्षीयन्त इति चिकित्साशास्त्रसिद्धान्तात्। भूमिसारशब्देन प्रथमतो हेमादिधातवो गृह्यन्ते। धातुष्वपि रसेश्वरसिद्धान्तेन सर्वेषां धातूनामुत्पत्तिस्थितिलयकारणत्वात्पारदः समुपतिष्ठते। तदनु लोहादयः सर्वेऽपि। अथच भूम्या खनिरूपाया सारो रत्नसमुदायस्तत्रापि हीरकसारो वैक्रान्तश्च। यद्वा भूम्याः सारो गन्धो गन्धवती पृथ्वीति तस्या रसरूपस्य गन्धेनैव प्रकाश्यमानत्वात्, भूमिसारेण गन्धधर्मस्य ग्रहणम् वा। तेन यथोचितम् एलाकुङ्कुमकस्तूरिकाऽम्बरादीनां ग्रहण कार्यम्, एलादिगण सुश्रुते सू० ३८ अ. २१ श्लो.,। यद्वा सितोपला,मधु,दुग्धघृतादयो ग्राह्यास्तेषां स्पष्टतया भूमिसारत्वात्। **सलिलरिपुदलमिति**—सलिलमितिजलराशिः समुद्रस्तस्य रिपु रगस्त्य पुरा तेन समुद्रशोषणात्-समुद्रशोष। अथच अगस्त्याख्यो द्रुमस्तस्य दलानि पत्राणि बीजानि वा। शुष्कावस्थायां प्रायशो बीजानां दलत्वस्वभावात्,तन्मध्यजग्रहीतृभिर्वा बीजानां निर्विवादं दलत्वमानत्वात्। अथवा सलिलं शुक्रार्तवरूपं तस्याधिकप्रमाणेन दोषवशात्प्रवर्तमानस्य रिपु अवरोधकं शक्तिवीर्यं यच्चूलिकादि तद्दल—पत्रमिति वाऽर्थ। **मेहतिष्यारिबीजमिति** मेहश्च तिष्यश्च तयोररिभूतं यद्बीजमिति समासे अरिबीजस्य द्वन्द्वान्तपातितत्वान्मेहारिबीजं तिष्यारिबीजञ्चेति तत्र मेहस्यायुर्वेदे प्रसिद्धस्य नानादोषमलादिभेदेन भिन्नभिन्नभेदभिन्नस्य तस्यारिभूतानि बीजानि तुवरक, महानिम्बामलकबब्बूलगोक्षुरकेक्षुरककोकिलाक्षपलाशकमलकन्दबहेडनामानि ग्राह्याणि। 'तिष्य. कलियुगे पुष्ये तिष्या धात्री च कीर्त्यते इति **धरणि**कोषात्तिष्यान्तः कलिस्तस्य 'कर्कोटकस्य सर्पस्य दमयन्त्या नलस्य च। ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाश-

नमि'ति श्लोकोक्तानां बोधो भवति । कर्केरस्थिन तत्र लक्षणया कर्कोटक शब्देन कर्कोटकी तत्कन्दश्च ग्राह्य-म्, तस्या बीजे कन्दे चेत्युभयत्र बीजशक्तिदर्शनात्। सर्पशब्देन गोनसी ग्राह्या, सा महाराष्ट्रे 'घोणसी, नाम्ना प्रसिद्धास्ति । तन्मूलेन केवलेनापि शर्करायुक्तेन असाध्यरूपा अपि प्रदरप्रमेहा नश्यन्ति । दम-यन्तीशब्देन मल्लिकामूलानि ग्राह्याणि । नलेन सेव्यम्—अथच तद्बीजानि । ऋतुष्वविशेषात्सर्वर्तुषु यस्याः पर्णानि सन्तीति व्युत्पत्त्या कालानुसारिवा ग्राह्या, सा महाराष्ट्रे अनन्तमूलशब्देन. मध्यप्रान्ते च 'कपूरी'नाम्ना प्रसिद्धाऽस्ति । तन्मूलान्यपि प्रदर प्रमेहकृच्छ्रोपदंशविषोन्मादभूतबाधाप्रशमने अव्याहत शक्तिमन्ति सन्ति, अथवा फलबीजानि ग्राह्याणि । **गोरेरोति**—गोरोचना अथच श्वेतमहासारिवा, या मगधादौ "गोठासन" शब्देन, महाराष्ट्रे जाङ्गलभा-षायां 'मोठीभूतमल्ली' शब्देनव्यवह्रियते । **अरि-मेद इति**—अरिमेदोविट्खदिरस्तदर्बुद त्वम्बा ग्राह्या। द्वयोरपि मूत्रप्रमेहरक्तदोषहरत्वात् । **क्षितिरुहेति**क्षि-त्यामतिशयितमाङ्क्षितमितरोहति-दशमूली तन्मूलानि ग्राह्याणि, सा मध्यप्रान्ते वनतम्याकूड्विनाम्ना महाराष्ट्रे 'मोरसेंडेति' नाम्ना प्रसिद्धास्ति, तन्मूलानि, बाल-शोथे लालाप्रमेहे चाद्भुतकार्यकर्तृणि सन्ति, मूत्रकृ-च्छ्रे तु महाराष्ट्रे जाङ्गलाः प्रायश उपयुञ्जन्ति । अथवा अर्जुनरक्षमूलत्वग्ग्राह्या । **श्वेतगुञ्जाङ्घ्रिबीज-मिति**—श्वेताया गुञ्जाया मूलानि बीजानिच ग्राह्याणि इति स्पष्टम् । **कापित्थास्रग्गिरिमिश्रमिति**—कपित्थ-स्यायं तन्मज्जा ग्राह्यः—अस्रकृशब्देन केसरं ग्राह्यम् । **क्षितिफलमहितमिति** क्षितेस्तत्फलं भूमिकूष्माण्डं क्षीरविदारी च, उभयोरपि फलाकृतित्वे सति भूमि-मध्यवर्तित्वात् । **रोहिणीचान्द्रमिश्रमिति**—अत्र वर्त-मानपुस्तके रोहिणीचाभ्रमिश्रमितिपाठः समुपलभ्यते स लेखकप्रमादादिदोषादपभ्रष्ट इति बुध्यताम् । चाभ्र-शब्दघटके रोहिणीशब्दस्य निर्विभक्तिकत्वापत्तेः—'च इत्यन्वयेन' व्यवधानात् । तस्माद्रोहिणीचान्द्र-मिश्रमिति पाठः साधुः । तत्र **रोहिणी** मांसरोहिणी कटुरोहिणी च ग्राह्या, तत्रमांसरोहिणी मध्यभारते, गुर्जरे, महाराष्ट्रे सर्व एव जाङ्गला जना रोहणनाम्ना प्रख्यापयन्ति । आबालवृद्धेषु च प्रसिद्धतमा, सुश्रुते अ० ३८ सू० न्यग्रोधादिगणे च तस्याः पाठोऽस्ति तस्मिन् गणे सर्वे महाविटपिन एव परिगृहीतास्सन्ति, रोहिण्यपि महाविटपा जम्बूपत्रसदृशपत्रा गृहास्तरणे अतीवोपयुक्तकाष्ठास्ति त्वचिच्छिन्नासती मांसमिवा-ऽऽरक्ताऽऽस्रावस्राविणी छिन्नमांसस्य झटित्यारो-हणकर्त्रीत्वादुच्यते मांसरोहिणीति । कटुरोहिणीतु कुटकीनाम्ना प्रसिद्धास्ति । सा हिमवदद्रिसम्भूतास्ति । **चान्द्रमिति**—चन्द्रस्येदं चान्द्रमिति व्युत्पत्त्या चन्द्र-सादृश्याद्यद्धातुपोषकं शुभ्र वस्तु तत्सर्वमपि गृह्यते तेन स्फटिकं नवनीतप्रस्तरम् (सङ्गजराहत) मुक्ता, रजतमित्यादीनि ग्राह्याणि । **करिविजयभुवा इति**—करिणो हस्तिनो विजयस्य भूः प्रधानं स्थानं शुण्डा तया हस्तिशुण्डाक्षेपेणेत्यर्थः । अथवा हस्तिनो जठ राग्निशक्तेः परीक्षायाः स्थानं कपित्थफलम् तद्धि निर्गलितं हस्तिनोगुदद्वाराद्यथावस्थितस्वरूपमेव निः-सरति । तद्धि द्विधा भङ्क्त्वा द्रष्टव्यं चेज्जठरेन पीतमिव कपालद्वयं दृश्यतेऽनुमीयते च हस्ति जठरानलप्रभावः । इतिकृत्वा भवति तत्करिविजयभू-स्तत्तोयेन वा मोदकान्कुर्यादित्यर्थः सम्पद्यते । **अक्षमितानिति**—अक्षोऽत्र रुद्राक्षेन्द्राक्षेषु तानि च भवन्ति नानाविधानि विविधप्रमाणवन्ति च तत्कथनात्प्रकृ-तिदोषदेशकालाग्निवयोबलादीन्निर्णीय तदनुरूपान्मो-दकान् कुर्यादित्यर्थः समायाति, 'अक्षोऽज्ञानात्म-शकटव्यवहारेषुपाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोःसर्पे बिभीत-फलतरावपि । कर्षे कर्षे पुमान् क्लीबं तुत्थे सौवर्चले-न्द्रिये' इति मेदिनी—

योगनिष्पादनसौकर्यार्थं द्रव्यकोष्ठकं निःक्षिप्यते ऽत्रो निष्पादनस्तास्त्राभीप्सिता योगाः ।

कासीसम्—कासीसम्

कृष्णम्—शिलाजतु, लोहभस्म, पिप्पली, मरिचम्, अहिफेनं, कृष्णवैक्रान्तम् ।

नागः—नागबला, नागभस्म, भूनागाः, भूनागसत्वम्

क्षितिधररुधिरम्—माणिक्यं, गोमेदः, गैरिकं, कम्पिल्लकं, रोहिणीनिर्यासः (गूंद,) बीजकनिर्यासः (हीरादक्खिन), शाल्मलीनिर्यासः (मोचरस,) पलाशनिर्यासः (कमरकस)

नीलम्—नीलम, राजावर्तकः (लाजवर्द) नीली (गळी गु०) नीलोफर फा०, नीलोत्पलम्

अभ्रम्—अभ्रकभस्म, घनपाषाणं (गोदन्तीहरिताल हिं०—पाषाण गु.) मुस्तकं, देवदाली (बंदाल हिं०—कुकड़वेला गु.—देवडांगरी म.)

सुकान्तम्—कान्तपाषाणभ., कान्तलोहभ., मौक्तिकम्, पीतवराटिका, वंशरोचना.

हेमाङ्गम्—हेमभस्म, सुवर्णमाक्षिकभस्म, रजतभ., ताम्रभ., हरिद्रा., दारुहरिद्रा,

भूमिसारम्—जम्बूमज्जा, पारदः, गन्धकः, एला, कुङ्कुमं, कस्तूरिका, अम्बरम्, नवनीतं, घृतं, शर्करा, एलादिवर्गः—सु. सू. ३८—२४ एला, तगरं,—कुष्ठ—मांसी—रोहिषं—त्वक्—पत्रकं—नागकेसरं—प्रियङ्गुः—रेणुका—व्याघ्रनखं शुक्तिः (नखला), चण्डा (हिङ्गुपत्री—चीकामाळी म.), स्थौणेयकं (थुनेर), श्रीवेष्टकं (बिरोजा हिं.), चोचं (कलमीतज.), चोरकं (लटजशायन हिं.), वालुकं (गेहुला हिं.), गुग्गुलुः, राळा, रसः, (बोल सं० हीराबोल-गु०—रंमनहिं, एलुआहिं. एलद्रुषम्) तुरुष्कम् (लोबान हिं.) कुन्दुरुः, अगुरु, स्पृक्का, (अनन्तमूल) उशीरं, देवदारु, कुङ्कुमं, नागकेसरम्, इत्येलादिवर्गः ।

सलिलरिपुदलम्—समुद्रशोषबीजानि पत्राणि च, भल्लातकमज्जा, पत्राणि च, यव्कुञ्चिकापत्राणि बीजानि च।

मेहारिबीजम्—तुवरकमहानिम्बामलकाङ्कोलिक्षुरकत्रलोहिकृष्णकमल्युन्मूलादिजातं बीजम् ।

तिष्यारिबीजम्—कर्कोटकीबीजकन्दे, गोजसीमूलम् (घोणसी म.) मल्लिकामूलम्, उशीरत्वद्वीजानि-च, कालानुसारिवा, कासमर्दबीजम्

गोरेखा—गोक्षुरकं, गोरोचना, गोलक्ष्मणा च, (गोलखनहिं०, मोठी भूतमरी म.)

अरिमेदः—विट्खदिरार्बुदं त्वचा,

क्षितिरुहम्—दशमूली (पचरमाण् हि., मोरसेंडा म.), अर्जुनदशमूलत्वम् ।

कापित्थं— कपित्थमज्जा

असृक्— केशरम्

क्षितिफलम्—विदारी, क्षीरविदारी च (भुंई कोहला हि.)

रोहिणी—मांसरोहिणी (रोहण हि. म. गु.) कटुरोहिणी (कुटकी हि.)

चान्द्रम् (चाक्षम्)—स्फटिकं, चन्द्रपुट (संगजराहत हि. संगजीरु गु०)चन्द्रकान्तं चन्द्रपर्णिन्यलाम्, बिभीतकम् ।

करिविजयपूः—हस्तिशुण्डी—पर्वतिपालम् ।

उपरि निर्दिष्टानि द्रव्याणि व्यस्तानि समस्तानि च मूत्रकृच्छ्रहरकार्यकराणि भवन्ति तथथा-कासीसं माषत्रयमितं, हस्तिशुण्डया द्रवेण कर्षप्रमितेन कपित्थमज्जा साकं भक्षयित्वा यथेष्टं तक्रं पिबेत्तस्मिञ्जीर्णे तक्रौदनं दुग्धौदनं वा सेवयेत्—इत्येको योगः ॥१॥ अनेन मूत्रकृच्छ्राश्मर्यौ प्रशमं यातः। कासीसमुष्णमम्लञ्च तिक्तञ्च तुवरं तथा। वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणुत्। मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्तितमिति भावप्रकाशवचनात्केवलस्यापि मूत्रकृच्छ्रादिहरणे अव्याहतशक्तिमत्त्वात् कासीस माषत्रयं शिलाजतु शाल्मलीबीजकनिर्यासौ (मोचरस—हीरादखिन) नीलोत्पल नीलीपत्राणि एतानि प्रतिद्विमाषकाणि गृहीत्वा कपित्थस्वरसे हस्तिशुण्डीस्वरसेन वा मिश्रय्य तक्रेण सह पिबेदिति द्वितीयोयोगः ॥ २ ॥ कासीसशिलाजतुनीलोत्पलमहानिम्बबीजजम्बूलिकापत्राणि प्रतिद्विमाषकाणि गृहीत्वा दुग्धेन जलेन वा पिष्ट्वा पिबेदिति तृतीयो योगः ॥ ३ ॥ कासीसशिलाजतुनागफलाबीजपद्मदशमूलीमूलानि प्रतिद्विमाषकाणि तक्रेण दुग्धेन हस्तिशुण्डिकास्वरसेन कपित्थस्वरसेन वा पिष्ट्वा पिबेदिति चतुर्थः ॥ ४ ॥ कासीसनागफलापरूषाङ्ग, समुद्रशोषण, दशमूलीमूलैला, श्वेतगुञ्जापत्राणि प्रतिद्विमाषकाणि गृहीत्वा पूर्ववत्पिबेदिति पञ्चमः ॥ ५ ॥ कासीसनीलोत्पलैलार्जुनमूलत्वक्केसरकम्पिल्लकानि प्रतिद्विमाषकाणि० ॥ ६ ॥ कासीस मोचरसश्रीवकनिर्यासश्रीवेष्टकानि प्रतिद्विमाषकाणि० ॥ ७ ॥ कासीसनागवल्लीदक्षिणश्रीवेष्टकपलाशनिर्यास महानिम्बतुवरकबीजानि प्रतिद्विमाषकाणि पूर्ववत्पिबेदित्यष्टमः ॥ ८ ॥ कासीसशिलाजतुनागवल्लीमोचरसनीलीकान्तपाषाणभस्म—मुस्तक—देवदाली—हरिद्राद्वय—जम्बूमज्ज—समुद्रशोष, तुवरक—महानिम्बबीज, गोनसीमूल, फल्गुबीज—गोक्षुरकारिमेदरक्तचन्दनामली (मोरसेंडा म.) श्वेतगुञ्जामूल-कपित्थमज्ज, केसरनिदारीमागरोहिणीत्वगिनि अर्धार्धमाषकाणि पूर्ववत् पिष्ट्वा पिबेदिति नवम.० ॥ ९ ॥ यद्वा विमत्यन्तानि प्रतिपदानि कासीसमिश्रितानि योगः—यथा—सकासीसं कृष्णनागम्। १। स. क्षितिधररुधिरम्। २। स. नीलम्। ३। स. अभ्रम्। ४। स. सुकान्तम्। ५। स. हेमाङ्गम्। ६। स. भूमिसारम्। ७। स. सलिलरिपुदलम्। ८। स. मेहतिन्यारिबीजम् ९। स. गौरेखा १०। स. अरिमेदः ११। स. क्षितिरुहम् १२। स. श्वेतगुञ्जाङ्घ्रिबीजम् १३। स.कपित्था० १४। स. क्षितिफलम् १५। स.अक्षमित्रारोहिणी १६। स.रोहिणीचान्दम् १७। इतिसप्तदशयोगास्तक्रेण दुग्धेन यथाग्निबलं सेविताः त्रिरात्रान्मूत्ररोगं,सप्तरात्रात्कन्यस्य वमनविरेचनाख्यशोधनस्य नाशे हीनयोगाऽयोगमिथ्यायोगजनितमुपद्रवं (कल्पनाशं) कासीसस्य संशमनप्रधानतया क्षाररूपत्वाच्चायोगजनिताध्मानादीनामतियोगेनातिसारगुदवह्निर्निर्गमनादीनामपि भवति यौगपद्येन निवृत्तिः। एतेषु योगेषु तक्रस्य दुग्धस्य च यथोचिति भोजनपानयोरुभयोरपि स्थानेयोगेकृते। सप्ताहाऽभ्यन्तरे एव स्वास्थ्यलाभो भवति—अत्र धातुवर्गोऽपि निर्दिष्टोऽस्ति, तस्य वनस्पतिवर्गस्य च मिलित्वा योगो निष्पादितश्चेत्सोऽलौकिकः प्रयोगो दृष्टप्रभावः सम्पत्स्यते, स च समस्तप्रमेहान् मधुमेहसहितान् हठान्नाशयिष्यति उत्तमोत्तमो वृष्यो वाजीकरश्च सम्पत्स्यते। अस्य (द्रव्यगणस्य) प्रमाणतारतम्येन शतशो योगा भविष्यन्ति तत्सर्वस्य विवरणे ग्रन्थविस्तर. स्यादतो दिङ्मात्रप्रदर्शनेनात्रैव विरम्यते। कैश्चिन्महाशयैरसरत्नसमुच्चयस्य गुर्जरभाषाया टीकाकारैः कृष्णनागशब्देन कृष्णसर्पवसा, क्षितिधरशब्देन तद्रुधिरं गृहीतम्तत्तु न सम्यक्—यतः कृष्णसर्पं सर्पाशिनोऽपि न भक्षयन्ति, कृष्णसर्पविषेण तृष्णाभिवृद्धिर्भवति अयं प्रयोगस्तु तृष्णाप्रशमनार्थस्तत्र कथं तृष्णावर्धकद्रव्याणां प्रक्षेपो न्याय्यः स्यादिति प्रत्यक्षमेव विरोध. । तथाच सुश्रुतः—तत्र दर्वीकरविषेण त्वङ्नयननखदशनवदनमूत्रपुरीषदंशकृष्णत्व रौक्ष्य—

शिरसोगौरव सन्धिवेदना कटीपृष्ठग्रीवादौर्बल्य जृम्भणम्, वेपथु स्वरावसादो घुर्घुरको जडता, शुष्कोद्गार कासश्वासौहिक्का–वायोरूर्ध्वगमन–शूलोद्वेष्टन–तृष्णा-लालास्राव फेनाऽऽगमन स्रोतोऽवरोधस्तास्ताश्चवातवेदना भवन्ति इति । सु.क.४–४२ । तथाच सविषकीटोत्पत्तौ "सर्पाणां शुक्रविण्मूत्रशवपूत्यण्डसम्भवा । वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतय. कीटास्तु त्रिविधा स्मृता ॥ सर्वदोषप्रकृतिभि र्युक्तास्ते परिणामत. । कीटस्वेऽपि सुघोरास्तु. सर्व एव चतुर्विधा" सु०] इत्यनेन सर्पशवस्य महानानर्थकारित्व प्रतिपादितम् (अपिच–सौभाग्यार्थीऽपि स्वेदं रजोनानाङ्गजान्मलान् । शत्रुप्रयुक्तांश्चगरान् प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान् तैःस्यात्पाण्डु कृशोऽल्पाग्निर्गरश्चास्योपजायते । मर्मप्रधमनाध्मान हस्तयोश्शोथलक्षणम् ॥ जठर ग्रहणीदोषा यक्ष्मा गुल्मः क्षयो ज्वरः । एव विधस्य चान्यस्य व्याधेर्लिङ्गानि दर्शयेत् ॥ इति कृष्णसर्परुधिरस्य भक्षणेन महानानर्थः स्यात् । यद्यपि चीनदेशीयाः–मध्यभारते "मुसहर" नाम्ना प्रसिद्धजाङ्गला जनाश्च लक्षणव्यापादित निर्विषसर्पशवं खादन्ति पर कृष्णसर्पवर्जम् । क्षुधितं कृष्णसर्पशरीरन्तु चिल्लिकाप्रभृतिपक्षिणोऽपि दूरत. परिहरन्ति एतद्दृश्यमस्माभिर्वारंवारं प्रत्यक्षीकृतमस्ति अतो नास्त्यस्मिन्विषये वितण्डावकाशः॥ अहिफेनादिरससम्पादने भवत्युपयोगः कृष्णसर्पशरीरस्य, पर तस्याग्नौ भस्मीभावो भवति केवलं तेन पारदस्य संस्कारमात्र भवति अतस्तदृष्टान्तस्तान्नत्त्वम् । अर्धनारीनटेश्वरादौ यत्रतत्र स्थाने भावनाथः यथाऽवस्थितं विषमवशिष्यते इति सत्यं, परन्तत्र साधारणावस्थया प्रयुज्यते । अपितु दोषदूष्यसम्मूर्छनाऽवस्थया आतेनानिर्वचनीयविषेण साऽऽक्रान्त्यापारे क्षुब्धे शरीरे विषस्य विषमौषधमिति न्यायमङ्गीकृत्य यथविषकृष्णसर्पविषादिघटिता अतितीक्ष्णतमाश्च योगाः प्रयुज्यन्ते । परन्तु सर्पशवादानस्य तस्यामप्यवस्थायामायुर्वेदमात्रे न कुत्रापि दृष्टचरतास्ति । त्रिगुणः प्रमेहावस्थाया मूत्रकृच्छ्रे च कृष्णसर्पवसा रुधिरच अग्निकल्प दातुमुचित स्यादित्यलमतिप्रपञ्चितेन प्रकृतमनुसरामः ।

भाषा—कसीस, शिलाजीत, नागवला, मोचरस, नील, कान्तपाषाणभस्म, नागरमोथा, वदाल, हल्दी, दारुहल्दी, जामुनकीमज्जा, समुद्रशोष, तुवरक, पकायनकेबीजोंकीमज्जा, गोनसी, (घोणसी म०) कमिल्ल, करंजबीज, गोखरू, विट्खदिरकीछाल (गु.–अणीयारकांठाल), दशमूली (जंगलीतमाखू हिं०, मोरसेंडा म०), सफेदगुञ्जाकीजड़, कपित्थकीमज्जा, नागकेसर, विदारीकंद, रोहणकीछाल, येसब आधेआधे मासे लेकर हाथीशुण्डीका रस, अथवा छाछ वा दूध इनकेसाथ पीसकर पीवे । और खानेपीनेमें केवल छाछकाही उपयोग करे तो तमाम मूत्रव्याधियें तीनरोजमें नष्टहों । और सातरोजमें गिरतेहुए वमन विरेचनसे जायमान व्याधिया और अत्यन्त पिपासा नष्टहो । तथा पन्द्रह दिनमें सर्वाङ्गवृद्धिहो । यह प्रमेहियोंकेलिये मुनियोंने बहुत गुणयोग प्रकाशितकियाहै । रसरत्नसमुच्चयमें इस कासीसादि रसकी टीका गुजरातीभाषान्तर करनेवाले महात्माओंने अंडबंड लिखडालीहै जैसेकि कृष्णनागसे कालेसापकी चर्बी और क्षितिधररुधिरशब्दसे कालेसापका लोही इत्यादि० सो गुजराती भाषान्तर देखकर मेहरबानीकरके कोईभी इसयोगको तैयार नकरे । नहीं तो गुणकेबदले दूसरीही बला गलेमें पड़ेगी । कासीसादिरसका विवरण बहुत लम्बाचौड़ाहै उसको इसके संस्कृत भाष्यमें देखलेना ॥ २६४ ॥

२६५ किन्नरकण्ठोरसः

रसं गन्धकमभ्रश्च माक्षिकं लौहमेव च ।
कर्षप्रमाणं सङ्गृह्य वैकान्तं रसपादिकम् ११४७
वैकान्तार्द्धं तथा हेम रौप्यं हेमचतुर्गुणम् ।
तालकाच तथा भाग्यां बृहत्योरार्द्रकस्य च ॥
स्वरसेन सरस्वत्या भावयित्वा पृथक्पृथक्
रक्तिद्वयमिताः कुर्याद्वटीश्छायाविशोषिताः ॥
स्वरभेदानशेषांश्च कासांश्श्वासांश्च दारुणान् ।

निखिलान्कफजान् व्याधीन्वातश्लेष्मसमुद्भवान्
हन्यात्किन्नरकण्ठाख्यो रसोऽसौ रुद्रनिर्मितः ।
किन्नरस्येव कण्ठस्य स्वरोऽस्य प्राशनाद्भवेत् ॥

आ. वि., र. चं., स्वरभङ्गे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, अभ्रकभस्म, सोनामाखी, लोहभस्म येसब समभाग, वैक्रान्तभस्मसबकाचतुर्थांश, वैक्रान्तसेआधासुवर्ण, सुवर्णसेचौगुनीरजतभस्म, इनसबको इकट्ठेकर भङ्गरा, भारङ्गी, भटकटैया, वनभांटा, अदरख इनप्रत्येकके अङ्गस्वरस अथवा काथोंसे अलग२एकएकरोजभावनादेकर दो-दोरत्तीकी गोलियें बनाकर छायामेंसुखाकर रखछोड़े। यह किन्नरकण्ठ रस तैयारहुआ । इसकी १ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे तमामस्वरभेद, कास, श्वास, समस्तकफजविकार, और वातश्लेष्मसमुद्भूतसब कण्ठके विकारोंको बहुतशीघ्र दूरकरताहै ॥ २६५ ॥

२६६ किटिभघ्नोरसः

तत्राशुशुद्धस्य च पारदस्य
भागैकमेव द्वयमेव गन्धात् ।
कटुत्रयं सूतसमं च चित्रं
प्रत्येकमारण्यभवस्य दुग्धैः ॥११५२॥
उदुम्बरस्य प्रहरं विमर्द्य
मधुप्लुतं माषमितश्च खादेत् ।
चित्रस्य चूर्णैः सह बाकुचीनां
निम्बस्य पञ्चाङ्गसमं सदैव ॥
नाशाय नूनं किटिभस्य विद्वान्
पथ्याशनं नित्यपलं प्रकुर्वन् ॥११५३॥

वि. क. कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धपारा१भा., गन्धक२भा., त्रिकटु और चित्रक एकएकभाग, इकट्ठेघोटकर कठूमरीकर जङ्गलीगूलरके दूधसे एकदोरोजघोटकर एकमासेकी-मात्रा मधुमेंमिलाकर खिलावेऔर इसकेसाथ चित्रक, बाकुची और निम्बपञ्चाङ्गकाचूर्ण अनुपानके तौरपर देनेसे निश्चयकरके किटिभकुष्ठका नाशहोताहै २६६

२६७ किटिभहरोलेपः

सूतगन्धकयोः कृत्वा कज्जलीं समभागयोः ।
तत्तुल्यं शङ्खजं भस्म तथैवोत्तरवारुणी ॥११५४
रजन्यौ क्षीरिणी चक्रमर्दो घनरवस्तथा ।
मुनिपुष्पं क्षीरपयश्च गोमूत्रं काञ्जिकं तथा ।
सर्वमेकत्र संमर्द्य सर्वं तेन प्रलेपयेत् ।
दद्रूकिटिभकुष्ठानि मण्डलानि विचर्चिकाः ॥
सम्मर्दनान्नित्ययोगाद्विनश्यन्ति न संशयः ॥

र., कुष्ठे

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक समभागलेकर कज्जलीकर इनदोनोंकी बराबर शंखभस्म और इन्द्रवारुणीकीजड़, दारुहल्दी, खिरनीकीछाल, चकवड़केबीज, अगस्त्यकीछालयाफूल, खीरकादूध, गोमूत्र, काञ्जीयेसब इकट्ठेकर एकदोरोज मर्दनकर मल्हमजैसा बनाकर लेपकरनेसे दद्रु, किटिभ, मण्डल, विचर्चिका, येसब नष्टहोतेहैं ॥ २६७ ॥

२६८ किटिभारिरसः

मृतसूतं काकमाची वह्निः मुण्डी च वानरी ।
बाकुचीबीजकं तुल्यं गवां मूत्रेण पेषयेत् ॥
निष्कैकं पाययेच्चेन किटिभारी रसस्त्वयम् ।
निशा कणा नागरञ्च वेल्लचित्रकताप्यकम् ।
क्रमोत्तरगुणं पिष्ट्वा गोमूत्रेण पिबेदनु ॥

र. का., वि. क., कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—पारदभस्म, मकोय, चित्रक, केवांचकेबीज, बाकुचीकेबीज, येसबसमभागलेकर गोमूत्रमें एकदिनपीसकर चारचारमासेकी गोलियां बनारक्खे। इसको यथानुपानकेसाथ देवे और हल्दी, पीपल, सोंठ, विडङ्ग, चित्रक, सोनामाखी इनको क्रमवृद्धि सेलेकर गोमूत्रकेसाथ एकतोलाभरपीनेसे किटिभकुष्ठ नष्टहोताहै ॥ २६८ ॥

२६९ किरातादिमण्डूरम्
(अष्टादशाङ्गलोहम्)

किराततिक्तं सुरदारु दार्वी
मुस्ता गुडूची कटुका पटोलम् ।

दुरालभा पर्पटकं सुनिम्बं
कटुत्रिकं वह्निफलत्रिकञ्च ॥ ११५९ ॥
फलं विडङ्गस्य समांशकानि
सर्वैः समं चूर्णमथायसञ्च ।
सर्पिर्मधुभ्यां वटिका विधेया
तत्रानुपानाद्भिषजा प्रयोज्या ॥११६०॥
निहन्ति पाण्डुञ्च हलीमकञ्च
शोथं प्रमेहं ग्रहणीरुजञ्च ।
श्वासञ्च कासञ्च सरक्तपित्त-
मर्शांस्यथोर्ध्वग्रहमामवातम् ॥
व्रणांश्च गुल्मान् कफविद्रधींश्च
श्वित्रञ्च कुष्ठं सततप्रयोगात् ॥११६१॥

नि र, भा प्र, यो म, वै चि, ग. नि, पाण्डुरोगे ।

टि० गदनिग्रहेऽत्यमनवायसमितिनामरथापितन्वदपिचि-धाराऽभावप्रयुक्तम् ।

भाषा—चिरायता, देवदारु, दारुहल्दी, नागरमोथा, गुडूची, कुटकी, परवल, जवास, पित्तपापड़ा नीमकीछाल, त्रिकटु, चित्रक, त्रिफला, विडङ्ग येसब समभाग, सबकेबराबर मण्डूरभस्म अथवालोहभस्म, सबको इकट्ठेघोटकर घीओरमधुकेसाथ तीनमाशेकी गोलियें बनावें । इसकी एकगोली घीऔरमधु अथवादूधकेसाथ देनेसे पाण्डु, हलीमक, शोथ, प्रमेह, ग्रहणी, श्वास, कास, रक्तपित्त, बवासीर, उरुस्तम्भ, आमवात, तमामव्रण, गुल्म, कफविद्रधि, श्वित्र, कुष्ठ, इनसबको यह दूरकरताहै ॥ २६९ ॥

२७० किलासजेतारसः

रसस्यैकभागं बलेश्च द्विभागौ,
त्रिभागाश्च भानो विमर्द्याथ भृङ्गैः ।
द्रवै र्वाकुचीनां रसैः पेपयित्वा,
पुटे पाचितश्चामलक्याः कषायैः ॥
किलासत्वपं मण्डलं हन्ति नित्यं,
निपीतो नितान्तं सुतक्राशिनाश्च ११६२

चि क, कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा १भाग, गन्धक२भाग, ताम्रभस्म३भाग, सबकोइकट्ठेकर भंगरेकारस औरबाकुचीकारस इनसे एकएकरोजघोटकर लघुपुटकी आंचदेना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर आंवलेकेकाढ़ेकेसाथ ३रत्तीदेनेसे किलास, छालऔर मण्डलकुष्ठको यह दूरकरताहै । इसके मरीजको बनतेतक छाछपर रखाजायतो अच्छाहै । अथवा छाछभातदेनाचाहिये ॥ २७० ॥

२७१ कीटारिरसः

शुद्धसूतकलिङ्गानि चाजमोदा मनःशिला ।
पलाशबीजं गन्धश्च देवदाल्या द्रवै दिनम् ॥
सम्मर्द्य विधिना नित्यं मुद्गपर्णीरसैः सह ।
सितायुक्तं पिबेचानु क्रिमिपातो भवत्यलम् ॥

भै. र, र सु, र. क. ल (कीटमर्द), र को (क्रिमिहर), र क,

रसकल्पलतायां गन्धकस्याभावो दृश्यते ।

भाषा—शुद्धपारा, इन्द्रजव, अजमोद, शुद्धमैनसिल, ढाकबीज औरगन्धक येसमभागलेकर बन्दालकेरससे एकदोरोज घोटकर इसकी गोलियें बनाले । फिर मुद्गपर्णीके रसमे मिश्रीडालकर एकगोलीकेसाथ पिलानेसे सबतरहके कृमि नष्टहोजाते हैं ॥ २७१ ॥

२७२ कुटजादिलोहम्

लक्ष्मीफलप्रतिविषाम्बुबलासपङ्का-
पाठेन्द्रबीजघनशाल्मलिधातकीनाम् ।
चूर्णैः समैः सममयः कुडवं सुसिद्धं
हैयङ्गवीनकुडवे गुडतुल्यमात्रम् ११६५
प्रस्थत्रयप्रमितनत्सकवारिपूरे
पक्त्वा त्रिजातकपलान्वितमेतदेव ।
शीतं घृतञ्च मधुना कुडवोन्मितेन
हन्यान्निरोत्थमचिरादतिसारमुग्रम् ॥

लो प, अतिसारे ।

भाषा—बेलगिरी, अतीस, सुगन्धबाला, बला, मजीठ या लज्जालु, पाठा, इन्द्रजव, नागरमोथा, सेमरकेफूल, धायकेफूल येसब एक १ तोलालेकर सबको कूटछानकर लोहभस्म १६ तोले, मक्खन १६ तोले

गुड़ १६ तोले, कुँवारपाठाक्वाथ २५६ तोलेमें डालकर घनबनाकर त्रिजातक (तज; पत्रज, इलायची) ४तो., मधु १६ तोले मिलाकर रखदे। इसकी ४ माशेकी अथवा बलाबल देखकर मात्रा कायमकर यथानुपानकेसाथ देनेसे बहुतदिनका पुराना अतिसार नष्ट होताहै ॥ २७२ ॥

२७३ कुबेरपाकः

कुबेरं प्रस्थनीरे च क्षिप्त्वा रात्रौ चतुर्गुणे।
क्षीरे प्रातः पचेत्सम्यग् घृतेन मृदुवह्निना ॥
शीतं कृत्वा सुनिष्पन्नं मध्ये मधु नियोजयेत्।
चातुर्जातं त्रिकटुकं जातीपत्रफले तथा ११६८॥
देवपुष्पं विडङ्गं च मिसीं जीरं घनं बलाम्
निशाद्वयं तथा लोहं शुल्वं वङ्गं पलार्धकम्११६९
प्रत्येकं चूर्णितं क्षिप्त्वा भक्षयेच्च पलं बुधः।
सर्ववातामयान्हन्ति ह्यग्निमान्द्यं बलक्षयम् ॥
प्रमेहं मूत्रकृच्छ्रञ्च ह्यश्मरीगुल्मपाण्डुताः।
पीनसं ग्रहणीदोषमतीसारमरोचकम्॥११७१॥
धन्यः कौबेरपाकोऽयं भक्षयेन्नित्यशो बुधः।
कामवृद्धिकरस्तस्य धातुवृद्धिश्च जायते११७२॥

वै. चि., नि. र., वाताधिकारे।

भाषा—कजेकेबीजोंकीमज्जा ६४ तोलेलेकर रात्रिकोपानीमें भिगोकर सुबहमें ४ सेरदूधमें डालकर पकावे। जब खोआतैयारहोजाय तब उसमें १६ तोले घीडालकर मृदुआंचसेसेके। जब खोआ लाल होजाय तब चातुर्जात (तज, पत्रज, इलायचीऔर-नागकेसर) त्रिकटु, जावित्री, जायफल, लौंग, विडङ्ग, सौंफ, जीरा, नागरमोथा, बला, हल्दी, दारुहल्दी, लोह, ताम्रऔरवङ्ग इनकीभस्में, येप्रत्येक दोदोतोले, मधु ६४ तोले डालकर रखछोड़े। यह कुबेरपाक सिद्धहुआ। इसमेंसे चारतोलेअथवा यो-ग्यतानुसार देनेसे समस्तवातरोग, अग्निमान्द्य, बल-क्षीणता, प्रमेह, मूत्रकृच्छ्र, पथरी, गुल्म, पाण्डु, पीनस, ग्रहणीरोग, अतिसार, अरुचि, इनसबको यह नष्टकर कान्तिपुष्टिऔरबलकोबढ़ाताहै ॥ २७३ ॥

२७४ कुब्जविनोदो रसः

रसगन्धौ समौ शुद्धौ चाभया तालकं तथा।
कटुकी च विषं व्योषं बोलजैपालकौ समौ ॥
भृङ्गराजरसै र्मेघैः स्नुह्यर्कस्वरसैस्तथा।
गुञ्जाढ्यं भक्षयेच्च हृच्छूलं पार्श्वशूलकम् ॥
आमवाताढ्यवातादीन् कटिशूलञ्च नाशयेत्।
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं स्थौल्यञ्चाप्यपकर्षति ॥
रसः कुब्जविनोदोऽयं गहनानन्दभाषितः ॥

र. सं., र. म. मा., प., र. सु., र. चं., र. क., टो., वाताधिकारे।

टि० अस्य रसस्य बहुधा साम्यमश्वकञ्चुकीरसेन मिलति। परन्तु कटुकीबोलयोरधिकतया सावाङ्गावभावाच्च स्नुह्यर्कस्वरसाभ्यामधिकतया निष्पादितत्वात्स्वतन्त्र एवायं रस इति प्रतिपत्तव्यम्।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, हर्रे, शुद्धहरिताल, कुटकी, शुद्धबछनाग, त्रिकटु, एलुआ, शुद्धजमा-लगोटा, येसबसमभागलेकर, भांगरेकारस, थूहरऔर-आकके दूधसे क्रमसे एकएकभावनादेकर दोदोरत्तीकी-गोलियें बनारक्खे। यह कुब्जविनोद रस सिद्धहुआ। इसकी १ गोली यथारोगानुपानकेसाथ देनेसे हृदयशूल, पार्श्वशूल, आमवात, ऊरुस्तम्भ, कटिशूल, मन्दाग्नि, अतिस्थौल्य इनसबको यह दूरकरताहै। गहनान-न्दका कहाहुआहै ॥ २७४ ॥

२७५ कुमारकल्याणरसः

सिन्दूरं मौक्तिकं हेम व्योमायोहेममाक्षिकम्।
कन्यातोयेन सम्मर्द्य कुर्यान्मुद्गमिता वटी ॥
वटिकां वटिकार्द्धं वा पयोधरयां विनिश्च्य च।
क्षीरेण सितया सार्धं बालेषु विनियोजयेत् ॥
कुमाराणां ज्वरं श्वासं वमनं पारिगर्भिकम्।
ग्रहदोषांश्च निखिलान् स्तन्यस्याग्रहणं तथा ॥
कामलामतिसारञ्च कृशतां वह्निवैकृतम्।
रसः कुमारकल्याणो नाशयेन्नात्र संशयः११७९

भै. र., र. चं., बालरोगे।

भाषा—रससिन्दूर, मोती, सुवर्णभस्म, अभ्रक-भस्म, लोहभस्म, और सोनामक्खी येसब समभागले-

कर घीकुआरके रससे एकदोरोज मर्दनकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर रखछोडे, यह कुमारकल्याण रस तैयारहुआ। इसरसको देतेसमय अवस्था, हालतऔरसमयको देखकर एकयाआधीगोली दूधअथवाशक्करकेसाथ बालकोंको देनेसे ज्वर, श्वास, कास, वमन, पारिगर्भिक (मातुः कुमारोगर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि । कासाग्निसादवमथुतन्द्राकार्श्यारुचिभ्रमैः । युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः पारिगर्भिक मिति बालरोगनिदाने ॥) ग्रहदोष, दूधका न पीना, कामला, अतिसार, अग्निमान्द्य, औरकृशता येसबरोग नष्टहोतेहैं ॥ २७५ ॥

२७६ कुमारीपाकः

कुमारीकन्दमादाय पलविंशतिसङ्ख्यया ।
चतुर्गुणे च गोदुग्धे पाचयेन्मन्दवह्निना११८०
यावच्च जीर्यते दुग्धं तावत्शोषनकं कुरु ।
छायाशुष्कञ्च कुर्वीत चूर्णयेद्बुद्धिमान् भिषक् ॥
पिप्पली मरिचं शुण्ठी प्रत्येकञ्च पलत्रयम् ।
जातीफलं जातिपत्री लवङ्गं पलमेव च११८२॥
गोक्षुरं कर्कटीबीजं प्रत्येकञ्च पलंपलम् ।
चातुर्जातपलं चैव चित्रकञ्च पलं तथा११८३॥
सर्वेषां सूक्ष्मचूर्णञ्च कारयेद्बुद्धिमान् भिषक् ।
सितायाः पलविंशत्याः पलानि दश गोघृतात् ।
तत्समं महिषीदुग्धं तत्समं मधुमिश्रयेत् ।
लोहपात्रे विनिःक्षिप्य पाचयेन्मृदुवह्निना ॥
चूर्णं निक्षिप्य यत्नेन दर्व्या सम्यग्विचालयेत् ।
यावद्घृतञ्च दृश्येत तावत्सम्पाचयेद्बुधः ११८६
कर्षमेकं लोहभस्म सुवर्णं तत्समं ततः ।
सिन्दूरे कर्षमेकन्तु दापयेद्भिषगुत्तमः ११८७॥
कोलप्रमाणवटकान् भक्षयेद्बुद्धिमान्नरः ।
जीर्णज्वरं क्षयं कासं श्वासं सन्तापशूलनुत्११८८
अजीर्णमामवातघ्नं पञ्चप्रदरनाशनम् ।
स्त्रीणां वन्ध्यत्वहरणं पुत्रश्चैव प्रसूयते११८९॥
अण्डवृद्धिहरश्चैव स्त्रीणां रमयते शतम् ।
इदं गोप्यमिदं गोप्यमश्विनीदेवनिर्मितम् ॥

नि. र.

भाषा—पकेहुएघीकुआरकीजड २५ पललेकर चौगुनेगायकेदूधमे मन्दआचसेपकावे।जब दूधकाखोआ होजाय तब इसमेसे जडोंकोनिकालकर छायामे सुखाकर चूर्णकरले, पिप्पली, मिरच, सोंठतीनतीनपल जायफल, जावित्री, लौंग, गोखरू, ककडीकामगज, चातुर्जात (तज, पत्रज, इलायचीऔरनागकेसर), चित्रक, येप्रत्येकएकएकपललेकर सबका बारीकचूर्णकरलेवे । फिर शक्कर२०पल, मधु२०पल, गायकाघी १०पल, भैंसकादूध१०पल, लेकरमन्दअग्निपर पकावे, अधपकाहोनेपर सबचूर्णडालकर धीरजसे कडछुलसे रगडताहुआपकावे । जबतक घमघी उसमे मिल न जाय तबतकपकावे । फिर उतारकर लोहभस्म, सुवर्णभस्म, रससिन्दूरये एकएकतोले डालकर खूबमिलाकर आधेआधेतोलेकी गोलियां बनाकर यथानुपानसे देनेसे जीर्णज्वर, क्षय, कास, श्वास, सन्ताप, शूल, अजीर्ण, आमवात, पांचतरहकेप्रदर, वन्ध्यत्वदोष, एकान्ततःकन्याजनन और अण्डवृद्धि इनसबको यह पाक दूरकरताहै ॥२७६ ॥

२७७ कुमारीवटी

कुमार्यग्निर्हेम रौप्यं हरितालश्च माक्षिकम् ।
समांशो भावितास्थ गुञ्जामात्रां वटीं चरेत् ।
कान्यम्भसा वटी सेयं कुमारीरोगजिद्धरेत् ।
निखिलान्स्नायुजान्रोगान्कुर्याद्दीप्तं धनञ्जयम्

भै. र., स्नायुरोगे।

भाषा—सुवर्णभस्म, रौप्यभस्म, हरितालभस्म और सोनामाखी येसब समभागलेकर कुमारीकेरसकी १००भावनादेकर एकएकरत्तीकी गोलियें बनाकर आंवलेकेरससे कुमारीकन्याकेहाथसे देनेसे समस्तस्नायुरोगोंको दूरकर अग्निको दीप्तकरतीहै ॥ २७७ ॥

२७८ कुमुदप्रकाशः

भार्गिका चाजमोदञ्च सैन्धवं चित्रमूलकम् ।
त्रिफला त्रिकटु मुस्ता कर्पूरं च तथा स्मृतम्॥

भागार्द्धं हेमबीजानां गन्धकं विषमूतकम् ।
विडङ्गं पिप्पलीमूलमेला जातीफलं समम्
अश्वगन्धा वचा हिङ्गु त्रिफला च तथा स्मृता ।
पूर्वभागसमं युक्तं शुष्कचूर्णं तु कारयेत् ११९५
वारिणाऽऽमर्द्य गुटिकां कुबेराक्षसमां विदुः ।
एकैकां भक्षयेत्प्राज्ञः सर्वरोगापनुत्तये ११९६॥
तृतीये क्रमवृद्धिः स्याच्चतुर्थे बलवर्धनम्
पञ्चमे चायुषो वृद्धिः षष्ठे सौभाग्यमेव च ॥
जल्पनं तैलपिष्टादि वर्जयेद्विजितेन्द्रियः ।
विकारान् हरते सर्वान् बुद्ध्यारोग्यबलप्रदम् ॥
कुमुदप्रकाशसंज्ञं वै सोमो यतिरभाषत ।
सुगोप्योयं रसः श्रेष्ठो गात्रे ह्यभयदायकः ॥

र. हा.,

भाषा—भारङ्गी, अजमोद, सैन्धव, चित्रकमूल, त्रिफला, त्रिकटु, नागरमोथा, कचूर येसब एकएकतोला, धतूरेकेबीज, शुद्धगन्धक, बछनाग और पारा येसब ½ आधातोला, विडङ्ग, पिपलामूल, इलायची, जायफल, असगन्ध, वच, हींग और त्रिफला येसब एकएकतोलालेकर कूटकपडछानकर पानीसेपीसकर बहेडेके बीजकीबराबर गोलियें बनाकर एकएकगोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे तमामरोगोंको यह दूरकरताहै । लगातार तीनमहीनेतक खानेसे गमनशक्तिबढे । चौथेमहीनेसेबल, पांचवेंमे आयु, छठेमे सौभाग्य करतेहैं । ज्यादा बोलना, तैल, पिट्ठीकीचीजें येसब छोडदेवेंतो यह समस्तरोगोंको दूरकर बुद्धि और आरोग्यको बढाता है । कुमुदप्रकाश इसका नामहै । सोमयतीने इसको कहाहै २७८ ॥

२७९ कुमुदेश्वरोरसः (प्रथमः)

पारदं शोधितं गन्धमभ्रकं च समंसमम् ।
तदर्धं दरदं दद्यात्तदर्धञ्च मनःशिलाम् ॥
सर्वार्द्धं मृतलोहञ्च खल्वमध्ये विनिःक्षिपेत् ।
द्विःसप्तभावना देयाः शतावर्या रसेन च ॥
ततः सिद्धो भवत्येष कुमुदेश्वरसञ्ज्ञकः ।
सितया मरिचेनाथ द्विगुञ्जाप्रमाणतः ॥
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय पूजयित्वेष्टदेवताम् ।
यक्ष्माणमुग्रं हन्त्येव वातपित्तकफामयान् ॥
ज्वरादीनखिलान् रोगान् यथादैत्यान् जनार्दनः
सतताभ्यासयोगेन वलीपलितनाशनः ॥

यु. चिं. स., रसायमसं., र. कं., नि. र., वै. द., र.प्र., वै. क., यो. र., र. का., वै. र., वै. चिं., चि. र. भ., र. कौ., र. क. ल., यक्ष्मणि ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धकऔरअभ्रकभस्म येसब एकएकतोला, शिंगरिफ १॥ तोला, मैनसिल १।॥ तो., इनसबसे आधीलोहभस्म डालकर शतावरीके रसकी चौदहभावनादेकर दो या तीनरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । यह कुमुदेश्वर रस तैयार हुआ । प्रातःकालइष्टदेवताका पूजनकर एकएकगोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ लेनेसे अत्यन्तभीषणराजयक्ष्माको दूरकर वात, पित्तऔरकफकेरोगों तथा समस्तज्वरोंको इसतरह नष्टकरताहै । जिसतरह जनार्दनभगवान् दैत्योंको नष्टकरतेहैं ॥ २७९ ॥

२८० कुमुदेश्वरोरसः (समहेममृगाङ्कः) (द्वितीयः)

हेमभस्म रसभस्म तुल्यकं
मौक्तिकं तु रसपादटङ्कणम् ।
गन्धकं कुरुत सर्वतुल्यकं
काञ्जिकेन परिपेष्य गोलकम् १२०५॥
मृल्लया च परिवेष्ट्य शोषितं
भाण्डके सलवणेऽथ पाचयेत् ।
एकयाममथ तं पुटेत वा
सिद्धिमेति कुमुदेश्वरो रसः ॥१२०६॥
वल्लमस्य मरिचैर्घृतप्लुतं
राजयक्ष्मपरिशान्तये पिबेत् ।
पिप्पलीभिरथवा मधुप्लुतै–
राज्यगव्यपयसा घृतैस्तुवा ॥१२०७॥
पथ्यमस्य मधुमांसतक्रके
च्छालिमुद्गघृतदुग्धमस्तुभिः ।
व्यञ्जनैश्च घृतपाचितैरति-

क्षारहिङ्गुरहितैर्घृतैरपि ॥१२०८॥
हृद्यमत्र बलदं हितं हिमं
द्वित्रिवारमपि भोजयेद्भिषक् ।
तैलबिल्वमपि कारवेल्लकं
राजिकादि रसमारकं त्यजेत्॥१२०९॥
क्रोधकामपरिवर्जितः शिवं
चिन्तयेद्धिकरुणामृतार्णवम् ।
भग्नगात्रचिररोगिभोजनं
सक्तुकञ्च परिवर्जयेद्भिषक् ।
सत्त्वमस्ति यदि दैवयोगत
स्तर्हि शुद्धवपुषो रसं ददेत् ॥१२१०॥

र. सं., र. क., र. प्र. सु., ध., र. चं., र. सु., र. दी., वस्तूनि ।

टि० प्रथमद्वितीयपाककुमुदेश्वरयोर्बहुधा तुल्यः, केवलं तत्र गन्धको मौक्तिकसमो नियोजितोऽस्ति । अत्र तु सपादचतुर्गुणितोऽस्ति, सौभाग्यन्तु तत्राप्यस्ति । कुत्रचित्ग्रन्थेषु रसपादस्य टङ्कणसिद्धिं न्यस्तं दृश्यते । रसपद्धत्या सकलपादटङ्कणमस्ति कुत्रचित् रसनिर्मागमस्ति नैतावता विशेषेण रसाभ्यन्तरं प्राप्नुमर्हति । वस्तुतस्तु अयङ्कुमुदेश्वराख्यः प्रथमस्थानेऽन्तर्भावनीय इति दिक् ।

भाषा—सुवर्णभस्म, पारदभस्म समभाग, इनदोनोंकी बराबरमोती, पारेसे चतुर्थांशसुहागा औरसबकी बराबर गन्धकलेकर काञ्जीमें घोंटकर गोलाबनाकर उसपर खालीकपड़ा लपेटकर दोतीनकपड़मिट्टी चढ़ाकर सुखालेना । फिर लवणयन्त्रमें अथवा भूधरयन्त्रमें चारपहर पकाना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकाललेना । यह कुमुदेश्वर रस तैयारहुआ । इसमेंसे ३ रत्तीलेकर २९ कालीमिर्च औरघीकेसाथ अथवापीपलऔरमधुकेसाथ । चटानेसे अथवा घी, दूधऔर पीपलकेसाथ पीनेसे यहरस राजयक्ष्मको बहुतशीघ्र निश्चयकरताहै । इसमेंतैल, खटाईऔरतीक्ष्णपदार्थ न खाय । घीमेंबनायेहुए व्यञ्जनदेना । परन्तु उनमें अत्यन्तक्षार औरहींग न हो । जो हृद्य और बलको देनेवाली चीजें हैं वे भूखलगनेपर दिनमेंदोतीनदफाखिलाना । अजीर्ण न होनाचाहिये इसकाध्यानरखना, तैल, बेल, करेला, राई, तथा इसकोमारनेवाले कलापटक को छोड़देना । क्रोध, काम इनसे रहितहोकर परमेश्वरका ध्यानकरे । यदि मांसाहारीहोतो वह जिसपशुका अङ्गभग्नहै या चिररोगीहै उसको औरसत्तू नखाय । इसकाप्रयोग करतेसमय जिसरोगीका मन काबूमेंहैऔरदैव अनुकूलहै (अर्थात्ग्रहबलहै, मारकेशकीदशान्तरदशानहो) तोरोगीकी शुद्धिकरके यहरस देना २८०॥

२८१ कुमुदेश्वरोरसः (तृतीयः)

मृतताम्रस्य भागौ द्वौ भागैकं वङ्गभस्मकम् ।
यष्टीमधुरसे मर्द्यं शुष्कं माषार्द्धकं शुभम् ॥
सेवयेच्चानुपानेन वक्ष्यमाणेन बुद्धिमान् ।
चन्दनं शारिवां मुस्तं क्षुद्रैलां नागकेसरम्१२१२
सर्वतुल्यां तथा लाजां पचेत् षोडशिकैर्जलैः
अर्द्धशेषं हरेत्क्वाथं सिताक्षौद्रयुतन्तु तत् ॥
छर्दिं तृष्णां निहन्त्याशु रसोऽयं कुमुदेश्वरः ॥

र. सं., र. सु., ध., र. चं., र. क., तृष्णाया ।

भाषा—ताम्रभस्म २ भाग, वङ्गभस्म १ भाग, इनकोइकट्ठेकर मुलहठीकेरस अथवा क्वाथसे कईदिन घोटकर सुखाकर रखछोड़े । यह कुमुदेश्वर रसतैयारहुआ । इसकी ४ रत्ती नीचेकहेहुए अनुपानकेसाथदेना—चन्दन, सारिवा, नागरमोथा, छोटीइलायची, नागकेसर येसब समभाग औरसबकीबराबर धानकी खीलें लेकर सोलहगुने पानीमें पकाकर आधाबाकीरहनेपर मिश्री औरमधु मिलाकर देनेसे वमन, अत्यन्तप्यास, इनको यह दूरकरताहै ॥ २८१ ॥

२८२ कुमुदेश्वरोरसः (चतुर्थः)

तारं वङ्गं हेम लोहं गगनं नागविद्रुमम् ।
वैक्रान्तं पारदं शङ्खं टङ्कणं गन्धकन्तथा१२१४
माक्षिकं रसकञ्चैव मौक्तिकं हिङ्गुलं समम् ।
समस्तं गन्धदुग्धेन चेक्षुवालकरसेन च १२१५
मुसलीकेवकीरम्भाशाल्मलीगोक्षुरद्रवैः ।
वल्लमात्रं प्रयुञ्जीत सिताज्यमधुना सह १२१६
प्रमेहश्वासकासघ्नो ज्वरे जीर्णे प्रयोजयेत् ।
बलवीर्यकरं.पुंसां तेजोवृद्धिकरं परम्॥१२१७

अकृत्वा मैथुनं रेतः स्फुटित्वा लोचनं हरेत् ।
कुमुदेश्वरनामायं मेहं जयति दुस्तरम्१२१८॥

रसायनम, र मु, र र. कौ, मेहे

भाषा—रसतभस्म, वङ्गभस्म, सुवर्णभस्म, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, नागभस्म, प्रवालभस्म, वैक्रान्तभस्म, शुद्धपारा, शङ्खभस्म, भुनासुहागा, शुद्धगन्धक, सोनामाखी, खर्पर या जस्तभस्म, मोती, शिंगरिफ, येसब समभागलेकर गायकादूध, ईखकारस, अडूसा, मुसली, केवडा, केलेकाकन्द, सेमलकामुसला, औरगोखरू इनकेरसोंसे एकएकभावनादेकर तीनतीनरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । यह कुमुदेश्वर रस तैयार हुआ । इसको मिश्री, मधुऔरघीके साथदेनेसे प्रमेह, श्वास, कास, जीर्णज्वर, नल, वीर्यआरतेश इनकी हानिको यह दूरकरताहै। इसरसके सेवनकरनेमे स्त्रीसङ्गवर्जित न करे। उसकेवर्जितकरनेसे शुक्रआखोंमे आकर खराबी करेगा ॥ २८२ ॥

२८३ कुलवधूरसः

शुद्धसूतं मृतं ताम्रं मृतं नागं मनःशिलाम् ।
तुत्थकं तुल्यतुल्यांशं दिनमेकं विमर्दयेत्१२१९
द्रवैश्चोत्तरवारुण्याश्चणमात्रा वटी कृता ।
सन्निपातं निहन्त्याशु नस्यमात्रेण दारुणम् ॥
एषा कुलवधू र्नाम जले घृष्ट्वा प्रयोजयेत्१२२०

र स., रसांर, भै. र., वै ध., र॰ ध र स, र. गु, र सा (कुलवधीति नाम्ना प्रथिता), र कौ,

भाषा—शुद्धपारा, ताम्रभस्म, नागभस्म, मैनसिल, तुत्थभस्म येसब समभागलेकर इन्द्रायणके रससे १ दिनघोटकर चनेप्रमाण गोलीबनाकर छायाशुष्ककरके रखछोडना । यह कुलवधू रस तैयारहुआ । जलमेघिसकर इसकानस्यदेनेसे ज्वरको तत्क्षणनष्टकरताहै ॥ २८३ ॥

२८४ कुष्ठकालानलोरसः

गन्धं रसं टङ्कणताम्रलोहं
भस्मीकृतं भागमिकाममेतम् ।
पश्चाद्विनिम्बेन फलत्रिकेण
विभावितं राजतरो र्द्रवैस्तु ॥
नियोजयेद्वल्लयुगप्रमाणं
कुष्ठेषु सर्वेषु च रोगसङ्घे ॥ १२२१ ॥

र चि, र मु, र स रसायनस., र फ, र का, यो म, र. दी, कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धगन्धक औरपारा, सुहागा, ताम्रभस्म, लोहभस्म औरपीपल इनको समभागलेकर निम्बपञ्चाङ्ग, त्रिफलाऔरअमिलतास इनकेक्वाथसे एकएकबारमर्दनकर ६ ६रत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोडे । यह कुष्ठकालानल रस तैयारहुआ । इसको तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे समस्तकुष्ठऔर तमामरोगनष्ट होवें ॥ २८४ ॥

२८५ कुष्ठकुठारोरसः (प्रथमः)

सूतभस्मसमं गन्धं मृतायस्ताम्रगुग्गुलुः।
त्रिफला विषमुष्टिश्च चित्रकश्च शिलाजतु १२२२
इत्येवं चूर्णितं कुर्यात्प्रत्येकं निष्कषोडश ।
चतुःषष्टिं करञ्जस्य बीजचूर्णं प्रकल्पयेत्
चतुःषष्टिं मृतं चाभ्रं मध्वाज्याभ्यां विलोडयेत्
स्निग्धभाण्डगतं खादेद्विमाषं सर्वकुष्ठजित्१२२४
रसः कुष्ठकुठारोऽयं गलत्कुष्ठनिकृन्तनः ।
पथ्यं तु मधुर देयं तदभावे गुडौदनम् १२२५
पातालगारुडीमूलं मधुपुष्पी च धान्यकम् ।
सितया भक्षयेत्कर्षमतितापप्रशान्तये ॥
लिङ्गाचागनलामूलं मध्वाज्यै र्हन्ति तापकम् ॥

र र. स, र र, र स, रसायनम., र चि, शा., र. क. ल, र अ. गु, चि क, भै रत्न, वृ यो त., र प्र, र क, र. कौ, र सु., डो, यो म, र का, र. र कौ, र (मा.) कुष्ठे ।

टि०—र. मि., र. ग, र क स, रसायनगं, र र दी, र. प., र श, र गु., भा प्र., या म., र दी, एषुग्रन्थेषु गलत्कुष्ठारिनाम। रसेन्द्रचिन्तामणौ गलत्कुष्ठकुठार इति नाम वैद्यकधिकुलवंद्यु सूतभस्मसम गन्धमित्यादि पाठ विभाव मतगमुद्राय तापस्य रिपति पाठश्चानिष्कषोडश इत्यवधर्यान्तं अत्र निष्कस्य स्थाने चतुःषष्टिं गुण ताम्र मध्वाज्याभ्यां विलोडयेत् इति पाठ ऊर्ध्वितार्डान्ति तत्र वेदो वाड्मिश्राम्बही स एष महाशया जानन्ति । यदिच मधु च निष्कप्रमाणेन ताम्र तापकस्य पेत्र दें षोडश-

निष्कद्वयं पारे निष्कादितस्य, यदि चोभयमप्यरमिततमित स्यात्तर्हि यत्तु यदि मृत ताम्रमित्यस्य स्थाने ताम्रद्वशीतिनि-ष्काणीत्येवरूपस्य पाठस्य ज्यायस्त्वं स्यात्सच्छ्रोतृणा प्रमातु-स्पष्टत्वादतोऽनुमीयते यत्तु यदिमृतताम्रमिति पाठस्या पञ्चत्वेन यत्तु यदि मृत ताम्रमिति पाठ दैववशादेनकेन कारणेन समागतस्तमविचार्यैवान्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपात पदेपदं इति न्यायेन अविचारमूलैवेयं द्वितीयपाठस्थितिरिति वयं मन्यामहे। यत्र सहृदयाना हृदयमेव प्रमाणमिति दिक्। चित्रिकाक्रमरम्यचन्द्रा करञ्जबीजाभ्रयो प्रमाणं प्रत्येक द्वादिनिष्कं समुद्दिष्टम्। भैषज्यरत्नावलीसंहितायां सूतभस्मादीनां प्रत्येकमष्टनिष्कं प्रमाणं निर्धार्य करञ्जबीजाभ्रयो प्रमाणं प्रत्येकं चतु षष्टिनिष्कं निर्धारितम्, विषमुष्टिकाख्यस्यापि महानिम्बे गत्वा महानिम्बस्यैवानामीति स्पष्टं प्रतिपादितम् रसादयस्समसमात्रा, एतेषां चतुर्थांशेन अभ्रकम् कर्षमेति रसावतारे माणिक्यचन्द्रेण। अस्यमात्रा द्विनिष्कपरिमिता अभिहितास्ति परमत्र कस्मात्कारणाद्यस्याने प्राने मा वर्धनीया विषमुष्टिकमहानिम्बयोः नामाविषमत्वात्, धातुभस्मनां रसयोगत्वाबाधान्मि द्विनिष्कस्थाने द्विमाषमितिपाठं परिवर्तितं भवेत्।

भाषा—पारदभस्म, शुद्धगन्धक, लोहभस्म, ताम्रभस्म, गुग्गुल, त्रिफला, शुद्धकुचिला, चित्रक, शिलाजतु येसब १६–१६शाण, करञ्जकेबीज औरअभ्रकभस्म येप्रत्येक६४शाण, इनसबको एकत्रितकूटकपरछानकर मधुऔरघृत अन्दाजमाफिककरदेकर चिकनेवर्तनमें रखछोड़े। यह कुष्ठकुठार रस तैयारहुआ। इसको २माशेकीमात्रा कुष्ठहरानुपानकेसाथ देनेसे यह रस गलत्कुष्ठको दूरकरताहै। इसमें पथ्यमधुरदेना, इसकेअभावमें गुड़औरचावलदेना। इसकेखानेसे अत्यन्तदाहहोनेलगेतो पाताळगारुडीकीजड़, ओड़हुलकेफूल, धनियाऔरमिश्री येसबसमभाग मिलाकर १तोलादेवे। अथवा नागबलाकीजड़काचूर्ण मधुऔरघृतकेसाथ चटावे॥ २८५॥

२८६ कुष्ठकुठारोरसः (द्वितीयः)

रसस्य कर्षः कर्षौ द्वौ गन्धकात्कमलं तयोः।
तिलपर्ण्येश्मुण्डीनां स्वरसैः कृतमातनम्॥
कर्षकर्ष पथाधात्रीकृष्णातीक्ष्णकमिष्किदान्।
शाणं विषस्य कर्षार्धं जीरकस्य सितस्य च॥
पलार्धं मृतताम्रस्य तथा शुण्ठ्याश्च मर्दितम्।
भृङ्गाम्भसि घटे स्निग्धे पचेचणकसम्मिताः॥
वटिकाः कुष्ठनिशात्रिफलासैन्धवान्विताः।
कुर्यात्कुष्ठकुठाराख्यो रसोऽयं सर्वकुष्ठजित्॥

र र स,

भाषा—शुद्धपारा१तो., गन्धक२तो., दोनोंकीकजली बनाकर हुरहुर, भंगराऔरगोरखमुण्डी इनप्रत्येकके रसोंसे एकएकदिनमर्दनकरके बच, आंवला, पीपल, मिरच, विकङ्कतयेसब एकएकतोला, शुद्धबछनाग४माशे, सफेदजीरा ½ तोला फेंकाहुवेभे घोटीहुईताम्रभस्म २तोले, इनसबको इकट्ठेकर सबसे अष्टगुणित भंगरेकेस्वरसको चिकनेवर्तनमें डालकर उसमेंसबचीजें डालदे, औरमन्दमन्दआंचसेपकावे जब गोलीबंधनेलायकहोजाय तब कूट, सोंठ, चित्रक, त्रिफला, सेंधवइनकाचूर्ण सबद्रवसे दशमांश डालकर खूबमर्दनकर चनेप्रमाणगोलियें बनाकर रखछोड़े। यह कुष्ठकुठार रस तैयार हुआ। इसको कुष्ठहरानुपानकेसाथ १ माशेसे२माशेतक देनेसे समस्तकुष्ठदूरहोतेहैं॥ २८६॥

२८७ कुष्ठकुठारोरसः (पञ्चामृतः) ३

रसगन्धकलोहानां प्रत्येकं तुल्यभागिकम्।
मेलयित्वा क्षिपेत्तत्र समानश्चाभ्रकं रजः॥
षड्भागं तालकं दत्त्वा सर्वमेकत्र मर्दयेत्।
पक्वनिम्बुकतोयेन धान्याम्लेन च मर्दयेत्॥
ततस्तेन प्रकुर्वीत कोलमात्रमिता वटी।
छायाशुष्का प्रकुर्वीत क्षिपेत्काचकरण्डके॥
एकैकां भक्षयेत्कुष्ठी हितपथ्यपरायणः।
मण्डलं निहन्त्याशु कुष्ठरोगान् सुदुस्तरान्॥
श्वित्रादन्येषु रोगेषु कुष्ठरोगेषु शस्यते।
अयं पञ्चामृतः प्रोक्तो रसः सर्वगदापहः॥

रसयागरे, कुष्ठ। आरनालपद्यकसुनियन्त्रदाया मपि न पञ्चामृतसंज्ञा तत्र प्राय तत्पर्यायशेर्दर्शनात्।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोहभस्म समभाग, इनतीनोंकीबराबर अभ्रकभस्म, औरछभाग अर्थात्भ-

भ्रकसेद्विगुणहरिताळभस्म या रसमाणिक्य, मिलाकर पंकेडुएनीबूकेरस और धान्याम्लसे एकएकरोजमर्दन-कर चारचार रत्तीकीगोलियें बनाकर छायामे सुखा-कर शीशीमेधररक्खे। इसमेंसे एकएकगोली कुष्ठहरा-नुपानकेसाथ देनेसे एकमण्डलमे श्वित्रकोठीककर अन्यसमस्तकुष्ठोंको यह दूरकरताहै। अनुपानभेदसे दूसरेभीसबरोगोंकोनष्टकरताहै ॥ २८७ ॥

२८८ कुष्ठकुलान्तकोरसः

मृताभ्रशुल्वकान्तानां मृतानां गन्धकं समम् ।
तेषाञ्चतुर्गुणञ्चाज्यमेभिः क्वाथै र्विपाचयेत् ॥
अमृता मुसली शुण्ठी हस्तिकर्णी शतावरी ।
अमुं पञ्चामृतं क्वार्थ घृताद्द्विगुणं क्षिपेत् ॥
मार्कवो मधुजीवन्तीविदार्यां च कषायकम् ।
पूर्वांशं निःक्षिपेज्जीर्णे अस्मिञ्जीर्णे त्विदं क्षिपेत्
मेदायुग्मं बृहत्यौ द्वे ऋषभं नाकुलीद्वयम् ।
जीवकेन युतं सर्वं क्षिपेदाज्याचतुर्गुणम् ॥
श्रीपर्णी बृहती चैव गोक्षुरः शालिपर्णिका ।
व्याघ्रीवसन्तदूती च पृश्निपर्णी च बिल्वकम् ॥
टुण्टुकोऽरणिका चेति दशमूलीकषायकम् ।
घृताच्चतुर्गुणं योज्यं पाच्यं चाज्याऽवशेषितम् ॥
कटुत्रयं वह्निदण्डी चित्रकं चूर्णितं क्षिपेत् ।
प्रत्येकं मृततुल्यं स्यात्सर्वतुल्यं गुडं क्षिपेत् ॥
अनतार्यं क्षिपेदुष्णे पलैकं मृतसूतकम् ।
गुडूचीसत्त्वसंयुक्तं द्वयोस्तुल्यं कटुत्रयम् ॥
आरक्तकाञ्चिनमूलमभावेनिष्क कं विषम् ।
त्रिफलायाः सप्तपलं सर्वमेकत्र मर्दयेत् १२४४
सिताभ्वाज्यसंयुक्तं रसं कुष्ठकुलान्तकम् ।
दशमाषमितं खादेत्त्रिपक्षाद्द्बुनाशनम् ॥
अष्टादशानि कुष्ठानि साध्यासाध्यानि हन्त्यलम्

र. का, र क. मो, वै. चि., व रा., अनयो कुष्ठारि-रितिनाम। कुष्ठाधिकारे।

टि०—रसावलीअथवा गुल्मस्थाने गुण नियोजित, धान्ये गुड क्लीवेश्यस्य स्थाने सर्वतुल्यगन्धकनियोजन पड कृतोऽस्ति तत्र दुःस्वरपाने गुणनियोजन भातिवैचि-त्र्याय्ह पर गुडस्थाने गन्धकनियोजने दशमाषमितं खादे-दिति वाक्येन विरोध स्यादत प्रमादादय व्यत्यास-सञ्जात इति प्रतीयते अतस्तत्र न पाठान्तरता समायातीति बोद्धव्यम् ।

"अमृतामृतजीवन्तीविदारीणा कषायकम् । पूर्वांशं नि क्षिपेज्जीर्णे तास्मिञ्जीर्णे त्विद क्षिपेदि"त्यतः पाठ विच्छिद्य "घृतावशेषक पक्त्वा सदासेवेत बुद्धिमान् । सर्वकुष्ठनि-हन्त्याशु कच्छपाम विनाशयेत्" इत्यत्र समापितमस्ति अत एवैव तत्र त्रुटिरितिकृत्वा तस्य पाठस्याप्यत्रैवान्तर्भावोऽ-स्ति, स पाठश्च वैद्यचिन्तामणिवसवराजीयमर्के पूरणीय इत्यस्माभि विज्ञासि ।

भाषा—शुद्धपारद, अभ्रक, ताम्र, कान्त इन-प्रत्येककीभस्म और शुद्धगन्धक येसब समभागलेकर इनसबसे चतुर्गुणित घीडालकर गुडूची, मुसली, सोंठ, हस्तिकर्णपलाश (भुइकोंहडा), शतावर, इनसबका क्वाथ घृतसे चौगुना डालकर भंगरा, अर्कपुष्पी, क्षीरविदारी इनकाकाढा पहिलेकाढ़ेके जितनादेकर पकावे। इसके सूखजानेपर मेदा, महा-मेदा, भटकटैया, वनभाटा, ऋषभ, नाकुली, (नई; हि—मभिजनी गुजराती औरशस्ता), जीवक इनसबका काढा घीसेचतुर्गुणित डालकर पकावे। इसकेसूख-जानेपर गंभारी, वनभाटा, गोखरू, शालपर्णी, भट-कटैया, पाटला, पृश्निपर्णी, बिल्व, सोनापाठा, अरणी इसदशमूलके काढेको घीसेचतुर्गुणितदेकर पकावे सूखजानेपर त्रिकटु, भिलावा, ब्रह्मदण्डी औरचित्रक इनसबकाचूर्ण पारेकीबराबर डालकर सबकीबराबर गुड़मिलाकर गरमहीमे चारचारतोले पारेकीभस्म औरगुडूचीसत्त्व डाले। त्रिकटु ८ तोले, लालचित्रक ८ तोले (न मिलनेपर वत्सनाग ४ माशे डालना), त्रिफला ७ पल सबकोइकट्ठेमर्दनकर घीऔरमधु अन्दाजसेदेकर रखछोड़े यह कुष्ठकुलान्तक रस तैयारहुआ, इसकी दसमाशेकी मात्रा कुष्ठहरानुपान-केसाथदेनेसे तीसरे दर्जेमे पहुंचेहुए दद्रुऔर अठार-हप्रकारके साध्यअसाध्यकुष्ठइनसबको यह नष्टक-रताहै ॥ २८८ ॥

२८९ कुष्ठगजकेसरीरसः(प्रथमः)

चत्वारः स्युः पृथग्भागाः शुद्धगन्धकसूतयोः
कलाख्याः शुद्धतालस्य मिलिता जिनसङ्ख्यकाः
धत्तूरकरसैनैतांस्त्र्यहं खल्वे विमर्दयेत् ।
चक्रीं कृत्वा च तां शुष्कां स्थालीमध्ये निवेशयेत्
अष्टवर्णेन ताम्रेण कर्तव्या च शराविका ।
पृष्ठपाश्वोपरिस्थाप्याऽधोमुखी सा शराविका ॥
लवणं त्वश्मचूर्णश्च जलपिष्टं सुसूक्ष्मकम् ।
तेन नीरन्ध्रयेत्सन्धिं स्थालीपात्र्योः समन्ततः ॥
स्थालिका कण्ठकं यावद्भर्तव्या लवणेन च ।
रक्षया च्छगणकानां वा शरावेण पिधाय च
वस्त्रमृत्तिकया पश्चात्सन्धिं नीरन्ध्रयेत्तयोः ।
चुल्यामारोपयेद्यामं मृद्वग्निं ज्वालयेदधः १२५१
यामत्रयं हठाग्निञ्च दद्यादुत्तारयेत्सुधीः ।
स्वाङ्गशीतां ताम्रपात्रीं चक्रीमिश्रां च पेषयेत्॥
पुनराम्रास्थिनीरेण चक्री कार्याऽथ सुन्दरा ।
कान्तलोहमये पात्रे घृताभ्यक्ते च तां क्षिपेत् ॥
चुल्यां तद्विन्यसेत्पात्रमाम्रास्थिजलपूरितम् ।
अधःसञ्ज्वालयेदग्निं यावच्छुष्यति तज्जलम् ॥
शुष्केशुष्के जले क्षेप्यं पुनराम्रास्थिजं पयः ।
इत्थं कृत्वा त्रिवेलञ्च पात्रमुत्तारयेत्ततः १२५५
गृहीत्वा लोहपात्राद्य खल्वे सम्पेषयेच्च तत् ।
निष्पन्नः कुष्ठनागानां केसरी नामतो रसः ॥
अष्टभिस्त्रिफलावल्लैः समो वल्लो रसस्य च ।
प्रातर्वैद्येन दातव्यः प्रत्यहं कुष्ठिनां सदा ॥
श्वेतवर्जितकुष्ठानि हन्ति सप्तदश ध्रुवम् ।
षण्मासे निश्चितं कुष्ठी कामदेवसमो भवेत् ॥
यदि संशोधनं कुर्यादष्टमे चाष्टमेऽहनि ।
पञ्चाङ्गा च यवासी स्यात्तत्समानेन्द्रवारुणी ॥
यवास्यर्धा त्रिवृच्चैव त्रिवृतोऽर्द्धा हरीतकी ।
सञ्चूर्ण्योष्णोदकं देयाद्धाणकचतुष्टयम् ॥
विरेकाज्जायते शुद्धिः शनैः कुष्ठेन मुच्यते ।
षाष्टिकास्तण्डुलाः पथ्ये मञ्जुष्ठा मुद्गगोघृतम् ॥
शाकमार्कतुण्डीरी हरिद्रा तण्डुलीयकम् ।
कर्पटान्याव्ययपकानि तैलं दूराद्विवर्जयेत् ॥
पथ्यैः संसेवितः कुष्ठगजानां केसरी रसः ।
नियुक्तः सर्वकुष्ठानि निहन्त्येव न संशयः ॥
कुष्ठादन्यत्र रोगेषु दातुमिच्छा भवेद्यदि ।
रसेनानेन संयोगमौषधानां वदाम्यहम् ॥
त्रिवृता धृष्टदारुश्च शङ्खपुष्पी कुमेरडक् ।
लवणानि यवक्षारं स्वर्जिक्षारं च पत्रकम् ॥
चित्रको वेतसं कुष्ठं पौष्करं सयवासकम् ।
समभागानि चैतानि तत्समानेन्द्रवारुणी ॥
वज्रीचूर्णस्य त्रिंशच्च दन्त्याः पञ्चदशाथ वै ।
अस्य चूर्णस्य सर्वस्य गद्याणैर्वेदसम्मितैः ॥
वल्लं नित्यंरसस्यास्य दद्यादुष्णेन वारिणा ।
कालोत्थेन जलेनैतत्तक्रेण दधिमस्तुना ॥
मद्यादीनां यथालाभं सुरसाया रसादिभिः ।
रोगोक्तैरनुपानैश्च देयोऽयं कुष्ठकेसरी ॥
कोष्ठवातजलप्लीहरक्तगुल्मोदरादिषु ।
अष्टास्वपि यथार्हेषु मेहश्लेष्मादिसञ्चये ॥
दातव्यो विधिनानेन रोगानेतान्निहन्त्ययम् ॥

र. कं. टी.,

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक ४-४ तोले,शुद्ध-हरिताल १६तोले, इनसबकोइकट्ठीकज्जलीकर धतूरेके-रससे तीनरोजमर्दनकर चक्रतथिनाकर सुखालेना । उसकोकपडमिट्टीकीहुईहंडीमे रखकर वजनमे चक्रत्तीसे अठगुनी तांबेकी कटोरीसे ढकाकर सैन्धवऔर-चूनेको पानीमे पीसकर उसकी सन्धिको बंदकरदेना । फिर हंडीकेमुहतक पिसाहुआनमक अथवा कण्डोंकी राखभरकर ऊपरढकनदेकर तीनबारकपडमिट्टी देदे-ना । सूखनेपर चूल्हेपर रखकर एकपहरकी मन्द-अग्निदेना औरतीनपहरकी हठाग्नि देकर उतारकर रखदेना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर तांबेकीकटोरीसहितरस-को पीसकर आमकीगुठलीकेपानीसे घोटकर चकतीबना कर घृताभ्यक्तकान्तलोहकेपात्रमे रखकर उसको चूल्हे-परचढाकर आमकीगुठलीके रससे कढाहीको भरकर नीचे जबतक रस न सूखे तबतक अग्निजलानारहे ।

सूखनेपर फिर उसीपानीसे भरकरजलावे। इसप्रकार तीनवारयत्नके कड़ाहीको उतारकर रसको निकालकर पीसकररखलेना। यह कुष्ठगजकेसरी रस तैयार हुआ, इसकी३रत्तीकीमात्रा २४ रत्तीत्रिफलाकेचूर्णके साथ हमेशः सुबहमेदेना। श्वेतकुष्ठकोछोड़कर १७-कुष्ठोंको यह ६महीनेमे दूरकर कुष्ठीकोकामदेवकेसदृशवनादेताहै। वीच२मेअगरशोधनकरनाहोतो आठवें२रोज़ नीचेकहाहुआजुलाबदेवे, जवासा और इन्द्रायणकापञ्चाङ्गसमभाग, जवाससेआधानिसोत, निसोतसेआधीहर्रे, इनसबकाबारीकचूर्णगरगरमजलके साथदोतोलेदेना, इससेदस्तलगकर कोष्ठकी शुद्धिहो जायगी। औरधीरे२कुष्ठसेनिवृत्तहोजायगा। साठीके चावल, मोठ, मूंगऔरगायकाघीखानेकोदेना। शाकमे अदरख, कुन्दरू, हल्दी, चौलाईऔररोटीदेना। तैलभूलकरभी न खाय। पथ्यकेसाथ अगरयह (कुष्ठगजकेसरी) खायाजायतो समस्तकुष्ठोंको दूरकरताहै। कुष्ठके अतिरिक्त औररोगोंमे इसकोदेनाहोतो निशोत, त्रिधारा, शङ्खपुष्पी, कङ्घा, पाचोंनमक, यवक्षार, सज्जीक्षार, पत्रज, चित्रक, वेत, कुठ, पोहकरमूल, जवासयेसव एकएकभागलेवे और इनसवकीवरावर इन्द्रायणकीजड़ और उसमेथूहरकीजड़काचूर्ण-३०भाग, दन्तीकाचूर्ण१५भाग, इनसबको इकट्ठेकर रखछोड़े। इसमेसे २तोलेचूर्णकेसाथ ऊपरवाले रसकी४रत्ती गरमपानीकेसाथ अथवा ताजेजलकेसाथ अथवा दहीकेतोड़ याछाछ अथवासानुकूलमद्योंके-साथ, तुलसी—अदरखवगैरहकेरसकेसाथ अथवा यथारोगहरानुपानकेसाथ दीजायतो कुष्ठ, वातरोग, धातुगतदोषसेउत्पन्नहुआरोग, प्लीह, गुल्म, रक्तदोष, उदररोग,प्रमेहऔरसन्निपात इनसवको यह नष्ट करताहै॥ २८९॥

२९० कुष्ठगजकेसरीरसः (द्वितीयः)

घृतं गन्धं तालकाभ्र गगनं योज्यं दशांशं रसात्,
दुग्धोन्कन्दलिरसं विमर्द्य दिनसं सुधारुनर्णीरसे
मञ्जिष्ठादिकषायरेण दिवसं मर्द्यं दृढं धीमता,
बीजं ब्रह्मतरोः समुद्रफलकं जातीफलं वै नवम्॥
बीजं वै विषतिन्दुजं रससमं जन्तुघ्नकं श्लक्ष्णकं
चूर्णीकृत्य नियोज्य पारदसमं पालाशनिम्बत्वचम्
वंशत्र्योषविडङ्गमुस्तकरसैः सप्ताहसम्मर्दनं,
दूर्वायाः स्वरसै र्विमर्द्य भिषजाकल्पावटीमाषभा
एतां निम्बकषायकैः सहघटी खादेद्द्विवारं पुमान्
कुष्ठप्लीहमहोदराणिक्षयपुंनिर्णाशयेज्जान्तवम्।
कान्तिं पुष्टिमनामयं वितनुते मूलामयध्वंसिनी,
नाम्ना कुष्ठगजेरथदुर्जयमदोध्वंसे यथाकेसरी
र र कौ, कुष्ठे।

भाषा—शुद्धपारा१भाग, गन्धक, हरिताल और अभ्रकभस्म येप्रत्येक दशांश भाग लेकर सबकीकज्जली-कर भूयाकर्णीके रस और मञ्जिष्ठादिकषायमे एक-एकदिन मर्दनकर पलाशबीज, समुद्रफल,नवीनजायफल, कुचिला, विडङ्ग येप्रत्येकपारेकी बराबरलेकर खूबचूर्णकर पूर्ववालेकल्कमें मिलादे। फिर पलाशकी-जड़कीछाल,नीमकीजड़कीछाल, वास,विडङ्ग, त्रिकटु-औरनागरमोथा इनकेक्वाथोंसे सातरोजतक मर्दनकरके श्वेतदूबकेरसमें घोटकर एकएकमाशेकी गोलियें बनाकर रखछोडे। यह कुष्ठगजकेसरी रस तैयार हुआ, इसगोलीको नीमकीछालकेकाढ़ेसे सुबहशाम-देनेसे कुष्ठ, प्लीहा, असाध्यउदररोग, शोथ इनसवको दूरकर कान्तिपुष्टिऔरआरोग्य इनको करतीहुई यवासीरकोदूरकरतीहै। यहरस कुष्ठको इसतरहनष्टकरताहै जैसेगजोंकेमदको केसरीनष्टकरताहै॥२९०॥

२९१ कुष्ठघ्नोरसः (प्रथमः)

शुद्धं सूतं गन्धकं वै द्विभागं
कन्यानीरै र्मर्दयेद्यामसंख्यम्।
शुद्धं लोहं मारितं भागमेकं
गोलं कृत्वा लोहपात्रे निधाय१२७४॥
किञ्चित्किञ्चिद्द्रोजलं तत्रसिञ्चे
त्तुल्यामग्निं यामयुग्मं शनैश्च।
सीताग्निं चै कारयेद्यामसंध्यं
स्वाङ्गशीतं चूर्णयेत्तत्प्रयत्नात्१२७५॥

वह्निः काष्ठोदुम्बरी सोमराजी
श्रेष्ठा तद्वद्राजवृक्षो विडङ्गम् ।
लेहं कृत्वा लेपयेद्दुष्टकुष्ठं
गुञ्जायुग्मं भक्षयेद्वै रसश्च ॥
दद्रूकुष्ठं श्वेतकुष्ठं विचर्चीं
सत्यंसत्यं नाशयेद्रोगदांश ॥१२७६॥

र. प्र. सु.

भाषा—शुद्धपारा१भाग, गन्धक२भाग, इनदोनोंकी कजलीकर घीकुमारके रससे एकरोज़मर्दनकर एकभाग लोहभस्ममिलाकर गोलीबनाकर लोहेकीकड़ाहीमें रखदे। फिरचूल्हेपर चढ़ाकर ऊपरसे थोड़ाथोड़ाघीमूत्रकाचोआदे। अग्नि दोपहरमन्ददेकर आधे पहर तीव्रदेकरदहनेदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर सबको घोटकर रखदे। इसकी२रत्ती कुष्ठहरानुपानकेसाथ खानेकोदे और चित्रक, कठगूलर, बाकुची, त्रिफला, अमिलतासऔरविडङ्ग इनसबका लेपबनाकर दुष्टकुष्ठपरलेपकरनेसे यहरस दद्रु, श्वेतकुष्ठ, विचर्चीऔर चमड़ाकेसमस्तरोगोंको नष्टकरताहै ॥ २९१ ॥

२९२ कुष्ठघ्नोरसः (द्वितीयः)

पारदं सुरशाणं च तत्समञ्चामृतं क्षिपेत् ।
गन्धकं त्रिगुणं सूतात्तालकञ्च चतुर्गुणम् ॥
ताम्रं पञ्चगुणं प्रोक्तमेकीकृत्य विचूर्णयेत् ।
वल्लैकं भक्षयेद्विद्वान् वराम्धुसमन्वितम् ॥
कर्षैकं बाकुचीबीजं घर्मपत्तनकन्तथा ।
टङ्कटङ्कप्रमाणन्तु सेवयेद्रसतो बुधः ॥
क्षाराम्लरहितं पथ्यं कुष्ठनाशाय कल्पयेत् ॥

र. र. कौ., कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा५शाण, शुद्धवछनाग५शाण, शुद्धगन्धक१५शाण, शुद्धहरिताल२०शाण, ताम्रभस्म२५शाण इनसबको इकट्ठेकर रखछोड़े। यह कुष्ठघ्न रस तैयारहुआ। इसकी३रत्ती त्रिफला और मधुमें मिलाकर खायऔरऊपरसे १ तोलाबाकुचीकेबीज और२–४माशेपवाड़औरअवासेकाचूर्ण दूधगैरहके साथदेवे क्षारऔर अम्ल बिल्कुलनखाय २९२॥

२९३ कुष्ठदलनोरसः

हेमाख्यमाक्षिकयुतं बलितीक्ष्णमभ्र,
साम्यं ततोद्विगुणशङ्करवीर्यकञ्च ।
सत्कृष्ण दिनत्रयमितं परिमर्दयेद्वै,
कुष्ठाख्यसेवनपरेण नरेण सेव्यम् ॥
मञ्जिष्ठादिकषायेण युक्तं कुष्ठनिबर्हणम् ।
वल्लद्वयमितं जग्ध्वा पथ्यं पूर्वोदितञ्चरेत् ॥

र. र. कौ., कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—सुवर्णमाक्षिक, गन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, येसब एकएकभाग, पारदभस्म ८ भाग सत्कृष्णविष अभावमें वछनाग १० भाग, इनसबको विडङ्ग, बाकुचीऔरभँभाङ्ग इनकेरसोंसे एकएकदिन मर्दनकर ६–६रत्तीकीगोलियें बनारक्खे। इनमेंसे एकएकगोली मञ्जिष्ठादिकाथकेसाथ सुबहशामदेनेसे समस्तकुष्ठदूरहों। क्षारलवणखटाईगैरहसे परहेज रक्खे२९३

२९४ कुष्ठनाशनोरसः

सूतभस्म द्विनिष्कं स्याद्गन्धकं च चतुष्पलम् ।
सार्धं चतुष्पलं चित्रं चतुर्विंशत्पलं भवेत् ॥
बाकुचीबीजचूर्णस्य द्वादशांशं मरीचकम् ।
सर्वमेकत्र संयोज्य निष्कद्वितयसम्मितम् ॥
मधुना लेहयेत्प्रातः सर्वकुष्ठविनाशनः ॥

र. र. स., र. र. कौ., कुष्ठे ।

भाषा—पारदभस्म८माशे, गन्धक४पल, चित्रक४॥पल, बाकुचीकेबीज२४पल, मरिच१२पल, इनसबको कूटकपड़छानकर रखछोड़े। यह कुष्ठनाशन रस तैयारहुआ, इसकी ८ माशेकी मात्रा मधुकेसाथ सुबहशाम चटानेसे समस्तकुष्ठ नष्ट होवें २९४

२९५ कुष्ठनाशनोरसः

शुद्धसीसं समादाय खर्परोपरि निःक्षिपेत् ।
वह्निं चुल्यां समारोप्य ज्वालयेच्छनकैः शनैः
द्रुते नागे तदूर्ध्वञ्च तालचूर्णं प्रदापयेत् ।
किञ्चित्किञ्चिद्विघृष्याथ लोहदर्व्या भिषग्वरः
कज्जलाभं भवेद्भस्म तदुत्तार्य प्रदापयेत् ॥
गुञ्जाद्वयमितं जग्ध्वा दद्रुघ्नो रजनी तथा ॥

वाकुचीबीजनिम्बत्वग्बाणपुङ्खानि चूर्णयेत् ।
क्षाराम्लरहिताम्नञ्च भोज्यं कुष्ठविनाशनम् ॥

र. र. कौ., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धसीसेको नवीनखपड़ेमे रखकर चूल्हेपरचढावे औरचूल्हेमे धीरे २ आचजलावे। द्रुतहोनेपर हरितालकाचूर्णदेकर लोहेकीफकछीसे घर्षणकरे । जबयह कज्जलजैसा होजाय तबउतारकरर-खछोड़े । इसकी २ रत्तीकीमात्रादेकर पवाड़केबीज, हल्दी, वाकुचीकेबीज नीमकीछाल, सरफोंकेकी जड़ले-कर बारीकचूर्णकर मात्रानुसार ऊपरसेलेवे । क्षारऔर अम्लपदार्थोंकोछोड़कर भोजनकरेतो यह समस्तकुष्ठोंको दूरकरताहै ॥ २९५ ॥

२९६ कुष्ठनिकृन्तनो रसः

शुद्धं सूतं विषं गन्धं तुल्यं ताप्यं शिलाजतु ।
शुल्वं तीक्ष्णं मृतं लोहं सर्वं मर्द्यं दिनत्रयम् ॥
काकमाच्या देवदाल्या कर्कोट्याश्चद्रवैर्दृढम् ।
रुद्ध्वाहभूधरे पाच्यं त्रिदिनञ्च तुषाग्निना ॥
निष्कार्धं लेहयेत्क्षौद्रै रसः कुष्ठनिकृन्तनः ।
भल्लातवाकुचीपथ्याविडङ्गं लाङ्गली तिलम्॥
जीरकं बदरीमूलं तुल्यं तुल्यगुडेन तु ।
भक्षयेदनुपानोऽयं हन्ति कुष्ठं विचर्चिकाम् ॥

र. सु., वै. चि, चि. म., व. रा, र. र., र. का., रसेन्द्रम, बसवराजीये कुष्ठान्तकेति नाम । रसेन्द्रमंगले कुष्ठेश्वरेतिनाम।

टि०—यत्रतत्र अस्य रसस्य चर्मान्तक इति नाम स्थापितम्, पाठेऽपि परामर्शमकृत्वा द्विस्थाने विन्यस्त, तत्का र्णं प्रति ते एव महाशया. प्रष्टव्या । तत्र पाठे पुटपाकादुत्तर वाकुचीतैलस्य भावना प्रदत्ता इति विशेष —खादिरं वाकुचीबीजं मध्वाज्याभ्या लिहेदनु-इत्यनुपाने च विशेष स्तत्र साधारणचर्मरोगे खादिरवाकुचीबीजयो प्रयोग कर्तव्य । विचर्चिकायान्तु लिखितमेवास्त्यनुपान तेनानुपानेन सार्ध वा कार्यं स्यादस्मिन्नकरणे न पृथक्सत्ता इत्यलमधिकपल्लवितेन ।

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग, गन्धक, सोनामाखी, शिलाजतु, ताम्रभस्म, फौलादभस्म, साधारणलोहभस्म,येसब समभागलेकर मकोय,बन्दाल, ककोड़ाकेरसोंमे एकएकरोजमर्दनकर सम्पुटकर भूधरयन्त्रमे तीनरोजतक तुषकीअग्निमे पकावे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े । यह कुष्ठनिकृन्तन रस तैयारहुआ । इसकी २ माशेकीमात्रा मधुमे मिलाकर देनेसे समस्तकुष्ठनिवृत्तहोतेहै । विचर्चिकाकुष्ठमे इसको देनाहोतो भिलावां, बाकुचीकेबीज, हर्रे, विडङ्ग, शुद्धकलिहारीकीजड़, कालेतिल, सफेदजीरा, बेरकीजड़कीछाल येप्रत्येक समभागलेकर बराबरप्रमाणमे पुरानागुड़मिलाकर ३ माशे या अग्निबलदेखकर अनुपानरूपमे देवे ॥ २९६ ॥

२९७ कुष्ठरुद्रेश्वरो रसः

पारदं गन्धकं घृष्ट्वा पलद्वयमितं पृथक् ।
शुद्धनागं तथा वङ्गं ग्रहणीयञ्च शुल्वकम् ।
शुद्धपित्तलमप्येवं शुद्धं कान्तं पलंपलम् ।
चूर्णितं शुद्धलोहञ्च तारं ताप्यं पलंपलम् ॥
एकीकृत्य च तत्सर्वं खल्वे घृष्ट्वाऽथ भाव्यते ।
विषस्यापि पलं देयं भाव्यते त्रिफलाम्भसा ॥
पुनश्च भृङ्गराजस्य राजवृक्षस्य भावना ।
बीजकस्य रसैः पश्चात्खदिरक्वाथमर्दनम् १२९४
महानिम्बस्य निम्बस्य क्वाथैरेतद्विभाव्यते ।
अर्कसेहुण्डदुग्धस्य भावनाः पञ्चपञ्च च १२९५
दातव्याः शोषयेन्मूषे क्षिप्त्वाऽप्यन्धे पुटो महान्
देयः पश्चाद्गृहीतव्यं तच्च रूपेण सुप्रभम् १२९६
दीयते माषमेकं तन्न्यूनं वापि विचार्य च ।
पुनर्माषद्वयं दद्यादनुपानेन संयुतम् ॥१२९७॥
खदिरासनरोहीतक्वाथं कुर्यात्सुपाचितम् ।
छागमूत्रेण संपक्वमनुपानं शुभावहम् १२९८॥
मण्डलानां प्रणाशाय पूर्वोक्तं लिप्यते तथा ।
मरिचाद्यं दिनं घर्मे स्थातव्यं तैलसेवनम् ॥
तथ्ये पथ्येऽपि वर्तेत शिवभक्तिपरायणः ।
उत्पथं गतपूयस्य भवेदुद्घाटनं ध्रुवम्॥१३००॥
श्वयथुः सर्वदेहस्य क्षीप्रमेव विनश्यति ।
सप्तधातुगतं वापि साध्यासाध्यं तथैव च१३०१
वैद्यवृन्दैः परित्यक्तं त्यक्तं शास्त्रपरैरपि ।
तत्कुष्ठं पूर्वकर्मोत्थं क्षीप्रमेतद्विनाशयेत् १३०२

परं पथ्यविधिं कुर्याद्यथाप्रोक्तं तथा सदा ।
योगिनां सततं पूजां कुर्यात्तेषाञ्च तर्पणम् ॥
गुरूणां महतीं पूजां कुर्याच्च प्रमिताशनम् ।
कुष्ठरुद्रेश्वरो नाम रसोऽयं भुवि दुर्लभः॥२०४
रसार्णव ।

भाषा—शुद्धपारा, और गन्धककीकज्जली, शुद्धकिया हुआनाग, वङ्ग, ताम्र, पीपल, कान्त, साभारगलोह, धारी, औरसोनामाखी येसब एकएकपललेना । इनमेंसे अग्निपरगलनेवाली चीजोंको गलाकर नीचेउतारकर उसमेंपाराडालदेना वहएकदम खरलमें पिसनेलायकहोजायगा । बाकीसोलाद औरहरजोकठिनचीजेंहैं उनकाबारीकसोताकरलेना, फिरसबको इकट्ठेकर खरलमें एकजीवकरलेना । फिरशुद्धवछनाग काचूर्ण एकपल इसमेंडालकर त्रिफला, भांगरा, अमलतास, विजयसार, खैर, बकायन, नीम, आकऔरथूहरकादूध इनप्रत्येकसे एकएकरोजखूबमर्दनकर गोलाबनाकर सुखालेना । फिरसम्पुटमेंबंदकर भारी गजपुटदेना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़ना । यह कुष्ठरुद्रेश्वर रस तैयारहुआ, इसकी एकमाशेसेलेकर २माशेतककीमात्रा खैर, विजयसार, रोहिड़ाइनके काथमें पकाकर अथवा बकरेके मूत्रमें पकाकर देवेतो इससे मण्डलकुष्ठदूरहोवे । औरमरिचादितैलका (जोकिरसचिन्तामणिमेंकहागयाहै) लेपकर धूपमेंबैठानाचाहिये । सत्यबोलना, पथ्यसेरहना परमेश्वरकीभक्तिकरना कुष्ठीकेलिये येअत्यन्तहितकरहैं । इसरसकेदेनेसे तमामशरीरमें फैलाहुआपीव औरसूजन बहुतजल्दीनष्टहोतीहै । अधिकक्या जोकुष्ठसातोंधातुओंमें चलागयाहो, साध्य याअसाध्य अवस्थाहो औरवैद्योंने जिसकोछोड़दियाहो औरशास्त्रमेंभीजिसेअसाध्यकहाहो वहभी इससे अच्छाहोजाताहै । योगीजनऔरगुरुओंकीसेवा तथा प्रमितभोजनकरना उचितहै ।

मरिचादितैलइसप्रकारसेहै —मरिच, दन्तीमूल, आकका दूध, निसोत, आककेपत्तोंकारस, देवदारु, हल्दी, दारुहल्दी, जटामासी, कुठ, चन्दन, इन्द्रायणकीजड़, सफेदकनेरकीजड़, हरिताल, मैनसिल, चित्रक, कलिहारीकीजड़, लाख, विडङ्ग, पवाड़केबीज, सिरसकीछाल, इन्द्रजव, कुड़ाकीछाल, नीमकीछाल, थूहरकादूध, धतूरा, गुडूची, अमलतास, करञ्जकीछाल व बीज, खैरसार, पीपल वच, मालकांगणी येसब ४-४ तोले, लेकरमोटीकूटचूर्णकर रात्रिको दूनेपानीमें भिगोकर रखछोड़े । सुबह साफकड़ाहीमें उसकल्कको डालदे, और २० पलकी तथा ८०पलसरसोंकातेल औरतेलसे चौगुनागोमूत्र डालकर धीरे२ मन्दआंचसेपकावे रातको आच्छन्नकररदे । इसतरहचौथेरोज इसको बिल्कुलतैयारकरे । इसके कल्ककीगोलीचिकनीरहकर अग्निमें अधिकचड़चड़ाहट न करे । उसमलको उतारकर रखछोड़े । यह महामरिचादितैल तैयार हुआ । इसको कुष्ठियोंके मर्दनकरनेमें काममेंलेवें ॥ २९७ ॥

२९८ कुष्ठशैलेन्द्रवज्रो रसः

तालकं मरिचं कुष्ठं कासमर्दनिशाद्वयाः ।
कठिल्लनिम्ब निर्गुण्डी बीजं वा दलमेव वा ॥
प्रत्येकं तोलकं चूर्णं चूर्णतुल्यस्तु गुग्गुलुः ।
चाकुल्याः पलिकं ग्राह्यं पलं सूतश्च गन्धकम् ॥
लोहस्य द्विपलश्चात्र त्रिफलाजलशोधितम् ।
पञ्चमाषा वटिका कार्या गोमूत्रेण निषेविता ॥
कुष्ठशैलेन्द्रवज्रस्यो लौहोऽयममृतोपमः ।
अष्टादशानि कुष्ठानि कण्डूदद्रुमकुष्ठकम्॥२०८॥
विद्रधिं गण्डमालाश्च गर्दभापुपमर्दनम् ।
प्लीहगुल्मोदरान् हन्ति कासं श्वासं हलीमकम्
कामलापाण्डुरोगांश्च श्वयथुश्चामवातजम् ।
चन्द्रनाथप्रसादात्तु त्वा गहनानन्दभाषितः ॥
एष लोहरसो दिव्यो मेधाग्निबलदायकः ।
कालदेशवयोरहीन् दृष्ट्वा या प्रवृद्धिवर्धनम् ॥
अनुपानं प्रकर्त्तव्यं वातिके विषकुण्डली ।
पटोलमुद्गः पित्ते च पर्पटेनापि वारिणा ॥

अङ्कोलदलनीरेण चक्रमर्दरसैः कफे ।
केवले वातिके पैत्ते गोमूत्रं परिवर्जयेत् ॥
मूत्रस्थाने प्रकर्तव्यं छागीदुग्धं न संशयः ॥
र र.

भाषा०—शुद्धहरिताल, मरिच, गुड, स्फटिकमणि, सुहागा, हल्दी, बच, निर्गुण्डीकन्द (यह सभालूकीजड़कानामहै । इसकी शकलकन्दाकृति होनेसे कहीं २ इसे निर्गुण्डीकन्दभी कहदियाकरतेहैं और यह चित्रकूटवगैरहमें होताहै । उसीकोलेना क्योंकि कल्पवगैरहमें उसीका प्रयोगकियाजाताहै) अथवा सम्भालूकीछाल, नीमकीछाल, करेलेकेबीज अपामार्ग ये प्रत्येक एकएक तोला, गुग्गुल १० तोले, बावचीकेबीज, शुद्धपारा औरगन्धक ४ ४ तोले, त्रिफलाकेकाढेमें शोधाहुआ लोहकाचूरा ८ तोले, इनसबको कूटकपड़छानकर गोमूत्र अथवा त्रिफलाके काढेमें घोटकर ६-६ माशेकी गोलियें बनालेवे । यह कुष्ठशैलेन्द्रवज्र रस तैयारहुआ। इसकी एकएकगोली गोमूत्रकेसाथ खानेसे अठारहप्रकारके कुष्ठ, कण्डू, दद्रू, विद्रधि, गण्डमाला, गर्दभिका, जालगर्दभ, पाषाणगर्दभ (देखो निदान क्षुद्ररोगाधिकार), प्लीहा, गुल्म, उदररोग, श्वास, कास, हलीमक, कामला, पाण्डु, शोथ औरभगन्दर इनसबको यहलेह दूरकर मेधा, आयुऔरबलको बढाताहै । देश, काल, वयऔरअग्नि इनकोदेखकर इसकी मात्रामें जबतिरफारकरनाहो वहायरवैद्यकरलेवे । वातिक कुष्ठमें सोंठऔरगुड़की काथदा दे। पित्तप्रधानमें परवलऔरमुर्गफलूपकेसाथ अथवा पित्तपापड़ेके पानीकेसाथ दे। कफप्रकोपमें अकोलके पत्तोंके स्वरसकेसाथ अथवा चक्रमर्दकेरसकेसाथ देवे । केवलवातिक और पैत्तिक रोगमें गोमूत्र न दे, गोमूत्रकेस्थानमें बकरीके दूधसेकामचलावें ॥ २९८ ॥

२९९ कुष्ठहरोरसः

रसं गन्धं विषं तुल्यं तालकन्तु त्रिभिः समम् ।
मृतं ताम्रं तालतुल्यमेकीकृत्य विमर्दयेत् ॥
कुमारीस्वरसेनैव भावयित्वा त्रिसप्तकम् ।
वज्र्याः क्षीरेण चार्केण त्रिस्त्रिवारं विभावयेत् ॥
वल्लैकं दापयेत्पथ्यं तालकेश्वरवन्मतम् ।
हन्त्यष्टादशकुष्ठानि मासमात्रेण निश्चितम् ॥
र र औ कुष्ठाधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धकऔरवछनागयेसब एक-एकतोला, शुद्धहरितालऔरताम्रभस्म दोनों तीन२ तोलेलेकर सबको इकट्ठेकर घीकुवारके स्वरससे २१ पुटें देकर थूहर व आकके दूधसे तीनतीनभावनाए देकर तीनतीनरत्तीकी गोलियें बनाकर रखलेवे । यह कुष्ठहर रससिद्धहुआ इसकी एकएकगोली कुष्ठरोगानुपानकेसाथ देनेसे १८ प्रकारके कुष्ठोंको एकमहीनेमें यहरस दूरकरताहै ॥ २९९ ॥

३०० कुष्ठहरोरसः (तालकेश्वरः)

मृतो हिंस्तालकं त्रिंश कणाभल्लातकं त्रिकम् ।
सार्धभागं वत्सनाभं मरिचञ्च चतुष्टयम् ॥
एकैकं निम्बधत्तूररसार्कैकपुटं भवेत् ।
रसः कुष्ठहरः सेव्यः सर्वदा भोजनप्रियः ॥
हरदेवेन सम्प्रोक्तः सर्वकुष्ठविनाशनः ॥
र सि, कुष्ठे।

भाषा—शुद्धपारा २ भाग, शुद्धहरिताल ३ भाग, पीपलऔर शुद्धभिलावेकेबीज ३-३ भाग, शुद्धबछनाग १॥ भाग, मरिच ४ भाग, इनसबको इकट्ठेकर नीम, धतूरेऔरआकइनके रसोंसे एकएक पुटदेकर १ रत्तीसे २ रत्तीतककीगोलियें बनाकर रखलेवे । इसको कुष्ठहरानुपानकेसाथ देनेसे सबप्रकारकेकुष्ठनष्टहों ॥ ३०० ॥

३०१ कुष्ठहरयोगाः

नवनीतकमथयोगोरसेनजात्याःसमाक्षिकःपरमः।
सप्तदशकुष्ठघातीमाक्षिकधातुश्चमूत्रेण ॥१३१८॥
गन्धकयोगःकथितःसुवर्णमाक्षिकयोगादेव ।
सर्वव्याधिविनाशनमयास्कुष्ठीरसश्चनिगृहीतम्
च० पं०, कुष्ठे टि० अत्र गधिम्बन्धाकर्व जत्वाभाव त्पारद भक्षण प्रयोगवरई कपत्वादित्यादि परगंव्याधिविनाशनानि विशेषणस्य पारदमन्तराऽसम्भवाद्वाप्तिमतार्थं एतत्समान ॥

भाषा—चमेलीकारस, मक्खन, मधु १-१ तोला, सुवर्णमाक्षिक ३ मासे इनको मिलाकर सुवह-शाम खानेसे स्वित्रदर्ज १७ कुष्ठोंकानाश होताहै। इसीतरह सुवर्णमाक्षिक अथवा गन्धक ६-६ माशे गोमूत्रकेसाथ लेनेसे अथवा पारेकी भस्म कुष्ठहरा-नुपानके साथ खानेसे समस्तकुष्ठ दूरहोतेहैं २०१

२०२ कुष्ठहरयोगौ

वज्रं शिलाजतुमहितं सहितं वा योगराजेन ।
सर्वव्याधिहरणार्थमयास्कुष्ठी निगृह्य नित्यञ्च ॥

च०. सं०, कुष्ठे,

भाषा—हीरेकीभस्म १ सर्षपकेबराबर, अथवा उसमे अभ्रककीभस्म १मासा, शिलाजतु १तोलेके साथखानेसे अथवा योगराज (चरकोक्त) के साथ खानेसे कुष्ठोंकी तमाम शिकायत निवृत्त होकर दिव्यकाय औरपरमपुरुषार्थयुक्त होजाताहै। ।२०२॥

२०३ कुष्ठहरलेपः (प्रथमः)

रसगन्धकयोः पिष्टिं कटुतैलेन मूर्च्छितैः ।
द्रवैः सम्मर्द्य तल्लेपात्सर्वं कुष्ठं विनश्यति ॥

र ह,

भाषा—गन्धकको लोहेके पात्रमे रखकर तेल-केसाथ गलाकर उसकोबराबर पाराडालकर पिष्टी-बनाले, जबगन्धक औरपारा एकजीवहोजाँय तब निकालकर भंगरेके रसते खूबमर्दनकर मल्हमजैसा बनाले, इसकेलेपकरनेसे समस्तकुष्ठदूरहों, इसमें तैलगन्धनमेटना औरभागरेकारस चौगुनादेना २०३

२०४ कुष्ठहरलेपः (द्वितीयः)

रसं सगन्धकं हेम माभ्रकं कटुतैलतः ।
मर्दितं मर्दनाचस्य कुष्ठजातं विलीयते ॥

र ह,

भाषा—पारा, गन्धक, सुवर्णअथवा धतूरेके बीज येसब समभागलेकर इनमे चौगुनातेलदेकर घोटकर मल्हमजैसा बनाकर लेपकरनेसे समस्तकुष्ठ नष्टहोतेहैं ॥ २०४ ॥

२०५ कुष्ठाङ्कुशोरसः

शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं मर्दयेद्वाकुचीद्रवैः ।
निर्गुण्ड्याश्च द्रवैश्चाहस्तद्गोले शोषयेत्ततः ॥
गोलतुल्ये ताम्रपात्रे हण्डिकान्तर्निरोधयेत् ।
लेपयेल्लवणैः सूक्ष्मैः शरावे तां निरोधयेत् ॥
सिकतां पूरयेद्भाण्डे रुद्ध्वा चुल्ल्यां पचेल्लघु ।
पञ्चयामैस्ततसमुद्धृत्य चूर्णं तत्रिफलाभयम् ॥
त्रिफलांशं भृङ्गिचूर्णं सर्वतुल्या च वाकुची ।
समं तत्र विचूर्ण्याथ संस्कारश्चात्र कथ्यते ॥
वह्नि निम्बं राजवृक्षं करवीरं करञ्जकम् ।
मूलकल्कसमं कृत्वा गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ॥
पादशेषं समुत्तार्य वस्त्रपूतं पुनः पचेत् ।
ताम्रपात्रे द्रवीभूते पूर्वचूर्णं पचेल्लघु ॥
तत्रैव खादिरं क्वाथं क्षिपेत्पालाशजं तथा ।
तुल्यैः क्वाथैः पचेत्तावद्यावत्पिण्डत्वमागतम् ॥
भक्ष्यं निष्कं निहन्त्याशु कुष्ठविपादिकं महत् ।
रसः कुष्ठाङ्कुशो नाम सर्वकुष्ठं नियच्छति ॥

१ सु., २ का., १. क. ल., कुष्ठे।

भाषा—शुद्धपारा१भाग, गन्धक२भाग, इन-दोनोंको बाकुचीऔरसमालूके स्वरस अथवा काथसे एकएकरोज मर्दनकर गोलाबनाकर सुखालेना। फिर-गोलेकेबराबर तांबेकीकटोरीमे रखकर६—७कपड़-मिट्टीकीहुई हांडीमे कटोरीको उल्टीरखकर नमक-मिलीहुईमिट्टीसे सन्धिबन्दकरके एकशरावउसपर-देना। औरइसकीभीसन्धि नमकमिलीहुईमिट्टीसे बन्द-करदेना। ऊपरसे हंडीके मुहतकबालूभरकर चूल्हेपर चढाकर ६पहरतक मन्दआगदेना, स्वाङ्गशीतलहो-नेपर धीरेसे बालूवगैरहनिकालकर दवाको निकाल-लेना। औरकटोरीसहित बारीकचूर्णकरलेना, कटोरीमे जोकुछबारहआदे उसकोभी निकाल-देना। फिरसबकेप्रमाणमे त्रिफलाकाचूर्ण औरत्रि-फलासे चतुर्थांश भांगरेकाचूर्ण औरसबकेबराबर बाकुचीकेबीजोंकाचूर्ण डालकर सबको खूबखरलकर रखछोडे। फिरचित्रक, नीमकीछाल, अमिलतासकी

छाल, कनेर व करञ्जकीछाल इनसबको त्रिफलासे आधालेकर अठगुनागोमूत्रडालकर धीरे २ पकाना। जबचतुर्थभागमूत्ररहजाय तबइनको मसलकर छानलेना। इसकाढेमे जोकसावबाहुआ कटोरीकाअश है उसेडालकर धीरेधीरेपकावे औरचलातारहे जबरस सूखनेपर आवे तबइसको छानले, सम्भाइसमे जितनागलनेसे बाकीरहगयाहो उसकोनिकालकर अलगरखछोडे। औरइसछानेहुएकाढेमे पहिलेवाला चूर्णडालदेऔरअठगुना खैरकेहीरकाकाढा डालकर पकावे। जबयहकाढा जलजाय तबउसनाही पलाशकी जड़कीछालकाकाढा डालकर पकावे। फिरउसकी ४-४ माशेकीगोलियें बनाकर रखछोडे। इसमेसे १ गोली कुष्ठहरानुपानकेसाथ देनेसे कपालकुष्ठ, पैपादिक कुष्ठ किंवा अन्यसमस्तकुष्ठ दूरहोतेहैं ॥ ३०५ ॥

२०६ कुष्ठाटवीकुठारो रसः

चन्दनरुजोपकुल्याः सूतगन्धौ सुसम्मर्द्य।
त्रिदिनं त्रिफलानीरैर्लुङ्गरसेन तावता मर्द्यम् ॥
सिद्धोदितो रसेन्द्रः कुष्ठाटवीकुठारः स्यात्।
त्रिफलोदकेन माषः षण्मासात्तक्रभक्ताशी ॥
जयति च कुष्ठं सकलं हृद्राग्नीतैललेपेन।
हृद्राग्नीतक्रेणतु नवनीतेन,वस्सिद्धेन॥१२३४॥
र०, र० स०।

भाषा—सफेदचन्दन,कुठ, पीपल, शुद्धपाराऔर गन्धक, सबसमभागलेकर कूटकपड़छानकर त्रिफला, बिजोराइनकेरसोंसे तीनतीनदिनमर्दनकर१ एकएक-माशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़ना, यह कुष्ठाटवीकुठार रस तैयारहुआ, इसकी एकएकगोली त्रिफलाकेकाढेकेसाथदेकर ६महीनेतकतक्रेजल छाछभातखिलावे, औरगौनसिद्धसे पकायेहुए तैलअथवा छाछअथवा मक्खनकी मालिशकरेतो यहरस समस्तकुष्ठोंको दूरकरता है ॥ २०६ ॥

२०७ कुष्ठाटवीकुठारो रसः

सूतं गन्धकटङ्कणाभ्रकममं ताम्रायसी तत्समे, कृष्णे रसभागिके यदि तत्सम्मर्द्य मासारसे। पञ्चाङ्गेन सुभद्रकेन वरया भूपट्टनीरैः पृथक्, मर्द्यः सप्तदिनं भवेद्रसवरः कुष्ठाटवीछेदनः॥ तद्वल्लद्वितयं वरारससुतं स्वीयानुपानैस्तथा,
कुष्ठान् हन्त्यखिलान् यथा
हरिकथासंश्रावणात्पातकम्।
द्वे रात्र्यौ महिषासदृशु हननस्तुग्भानुदुग्धं जलं, राजद्रोः सुरभीजलं च निखिलं तद्वासरं शोषितम्
लेपस्तेन कृतो हरत्यपि
महापामां गजाख्याकृतिं
दद्रुं सिध्मविसर्पमण्डल
महाकुष्ठानि त्रिः सप्तकात् ॥

र०। टि० भूप पट्टनीवेति स्थूलपत्रा भूजाग गृह्यन्ते, कट-लीतकनिवासिभिस्तै केचनैरपि विधिविशेषेण कुष्ठनदयति।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, सुहागा, अभ्रकभस्म येसबएकएकतोला, ताम्रभस्मऔरलोहभस्म ४-४ तोले, कुठऔरपीपलएकएकतोला, लेकर सबका-चूर्णकर निम्बपञ्चाङ्गकेकाथ, त्रिफलाकेकाथ औरकेचुओंकेरससे ७ ७ रोजमर्दनकरनेसे यह कुष्ठाटवीकुठार रस तैयारहुआ। इसकी ६ रत्ती त्रिफलाकेकाथकेसाथ अथवा तत्तत्कुष्ठहरानुपानोंकेसाथ देनेसे यह समस्तकुष्ठोंको इसतरह नष्टकरताहै जैसे परमेश्वरकी कथाकाश्रवण पातकोंकानाशकरताहै। गजचर्म, कुष्ठ, पामा, दद्रु, सिध्म, विसर्प, मण्डल औरमहाकुष्ट इनमे हल्दी,दारुहल्दी,गुग्गुल, पवाड़केबीज,थूहरनआकका दूध, अमिलतासकीछालकास्वरस औरगोमूत्र सबकोइक्ट्ठाकर एकदिनधूपमेरख इसका लेपकरनेसे औरउपरोक्त रसखिलानेसे येसब बहुतजल्दीनष्टहोजातेहैं। कमसेकम इसका२१रोजप्रयोगकरनाउचितहै ॥ ३०७ ॥

२०८ कुष्ठान्तको रसः

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं निर्गुण्डीवाकुचीरसैः।
दिनैकं मर्दयेत्पाच्यं यामं लवणयन्त्रके १२३७
उद्धृत्य चूर्णयेत्तुल्यंत्रिफलावाकुचीफलैः।
तुल्यांशं भृङ्गचूर्णञ्च सर्वमेकत्र पाचयेत् १२३८

पलाशखदिरकाथं गोमूत्रे लौहभाजने ।
दिनैकान्ते वटीं कुर्याद्भिष्कैकां भक्षयेत्सदा ॥
कुष्ठं विस्फोटकं हन्ति नाम्ना कुष्ठान्तको रसः
मर्दनं भानुतैलेन आतपे कारयेत्सदा॥१३४०॥

र. र., रसायनस., र. को., चि. क., र. का., दो., चि. र. भ., कुष्ठे । रसायनसंग्रहे शुद्धसूतं द्विभागन्धमित्यस्यश्लोकस्यस्थाने "भूत स्वर्णाभ्रक शुल्वं सूतं शुद्धं त्रिभि- समम् । भल्लातकैर्मर्दयेतु तद्गोलं तेनतुल्यश्च गन्धकमितिपाठ प्रकल्पित ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, शुद्धगन्धक २ भाग, इसकोइकट्ठीकज्जलीकर सभाद्व, और थकुथीइनके अङ्गस्वरस अथवाक्वाथोंसे एकएकरोज मर्दनकर गोलाबनाकर लवणयन्त्रमे एकपहरपकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकाललेना । इसकोबराबर त्रिफला औरबाकुचीकेबीजोंका चूर्णदेना । और इनसबकोबराबर भंगरेकाचूर्णदेकर सबसेअठगुने पलाश, खैरके काढ़े औरगोमूत्र इनमे क्रमसेपकाकर एकदिनके बाद ४-४ माशेकीगोलियें बनाकररखछोड़े । यह कुष्ठान्तकरस तैयारहुआ । इसकी एकएकगोली कुष्ठहरानुपानकेसाथदेनेसे विस्फोटकऔरकुष्ठ दूरहोतेहैं । इसरसकेप्रयोगकेसाथ आकके दूधमे पकायेहुए तैलकामर्दनकर कुछदेरतक रोगीकोधूपमेबैठानाचाहिये ॥ ३०८ ॥

३०९ कुष्ठारि रसः (प्रथमः)

रसगन्धकतालानि कर्षमानानि भागतः ।
प्रत्येकं स्याद्दशगुणं ताम्रं सम्मर्दयेद् दृढम् ॥
स्नुहीक्षीरेण भल्लाततैलेन दिनसप्तकम् ।
पञ्चषष्टिकयामांस्तु कचचीयन्त्रगं पचेत् ॥
रसोऽयं सर्वकुष्ठघ्न एकगुञ्जाप्रमाणतः१३४२॥

र. का., कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धकऔरहरिताल येप्रत्येक १तोला, ताम्रेकाचूरा १० तोलेलेकर थूहरकेदूधऔरभिलावेकेतेलसे सातरोजमर्दनकर बालुकायन्त्र अथवालवणयन्त्रमे ६५ पहरतकपकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । यह कुष्ठारि रसतैयारहुआ । इसकीएकएकरत्ती कुष्ठघ्नअनुपानकेसाथ देनेसे यह तमामकुष्ठोंकोदूरकरताहै ॥ ३०९ ॥

३१० कुष्ठारिरसः (द्वितीयः)

शुद्धसूतं चित्रकस्य रसैर्मासं विमर्दितम् ।
रसोनद्रवतो भल्लीतैलैरेतैः पृथक् पुनः ॥
कटभीधूर्तकोन्तीनां गुञ्जानां विषतस्तथा ।
मासैकं स्वेदयेल्लौहे ततो गन्धेन कज्जलीम् ॥
कृत्वा ततः काचकूप्यां पञ्चविंशतियामकम् ।
पाचितोऽयं सर्वकुष्ठदद्रुघ्नः परिकीर्तितः ॥

र. का., कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारेको चित्रक, लहसुन, भिलावेकातैल इनसे पृथक्पृथक्एकएकमहीने मर्दनकरे । फिरमालकांगणी, धतूरा, रेणुका, गुञ्जाऔर वछनाग इनके यथालभ्यस्वरस, तैल अथवाक्वाथोंसे १ महीनेस्वेदनकरे । फिर तुल्यगन्धककेसाथ कज्जलीकर आतशीशीशीमेरख २५ पहरकीआंच देनेसे यह कुष्ठारि रस तैयारहोगा । इसकी १रत्ती कुष्ठहरानुपानके साथ देनेसे समस्तकुष्ठोंको यह दूरकरताहै॥३१०॥

३११ कुष्ठेभकण्ठीरवो रसः

बीजं पुरारे र्बलिना समानं
ताम्राभ्रलोहानि समानि ताभ्याम् ।
पुरं वरास्नुग्निपतिन्दुबीजं
शिलाजतुल्यकरयदेरीरजम् ॥ १३४६ ॥
विमर्दितं सर्वसमानभागं
निवेशयेत्तन्मधुनस्तु भाण्डे ।
गद्याणमात्रं मधुनावलिह्य
माज्याश्च पथ्यां पयसा ददीत ॥ १३४७ ॥
नीरेण वा क्षौ तु विवर्जनीया
मूलं बलायाः शपिरेज्जलेन ।
तापोपशान्त्यै मधुसर्पिषा च
कुष्ठेभकण्ठीरवकोऽद्रेकपः ॥ १३४८ ॥
विनाशयेत्कुष्ठमनेकवर्णं
व्रणाङ्कितं पूतियुतं त्रिमार्गः ।

हस्ताङ्घ्रिकर्णाङ्गुलिभिन्ननासं
भग्नस्वरं स्रस्तकरं विकेशम् ॥ १२४९ ॥

र, उ३

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, एकएकतोला, ताम्रभस्म, अभ्रकभस्मऔरलोहभस्म येप्रत्येकदोतोले, गुग्गुलु, त्रिफला, थूहरकादूध, कुचिला, शिलाजतु, तज, पवांड़केबीज येसबएकएकतोलालेकर सबकीबराबरमधुमिलाकर चिकने या काचके बर्त्तनमे रखछोड़े । इसमेसे ६माशामधुकेसाथचाटकर घीमेहरोंकाचूर्ण ३माशेसे६माशेतक चाटकरऊपरसेदूधपिलावे । अथवा पानीकेसाथ हरड़ोंकाचूर्ण दे । इसकेखानेसे यदितापमालूमहोतो एकतोला बलाकाचूर्ण जलकेसाथ अथवा घीऔरमधुकेसाथ देवे । यहरस नानाव्रण, सड़नवाला, चकत्तोंवाला, हाथपैरकी अङ्गुलियां औरकान, नाकयेजिसमेगिरपड़ेहों, स्वरबैठगयाहो (औरहाथपैरप्रभृतिकाभी कुछ हिस्सागिर गयाहो तथाबालभीगिरपड़ेहों) उसकुष्ठकोभी यह अच्छा करताहै । इसप्रयोगमे विशेषकर स्त्रीसङ्गको छोड़देनाचाहिये ॥ ३११ ॥

३१२ कूष्माण्डपाकः (बृहन्)

कूष्माण्डस्य तुलां निधाय विधिव-
त्स्वन्नां प्रपिष्टां पुन-
र्युक्तां कर्षमितैःसुचूर्णिततमैर्व्योषाब्धजीराग्निभिः
चातुर्जातवरावलात्रयवरीतालीसमेथीनिशा-
दन्तीवारणपिप्पलीक्षुरतिलद्राक्षात्रिकण्टाम्बुदैः।
चव्याश्वाभयचारवानरिकटीयष्टीतुगापिप्पली,-
मूलाब्जैः मलयजशाल्मलि जया-
कङ्कोल जातीफलैः
जातीकोशविदारिसिन्धुमुशलीशृङ्गाटकैःसर्पिषः
प्रस्थेनाभ्रपलेन चापि सितया सार्द्धं तुलामानया
मृत्पात्राधुविपाच्य भाजनगतंकृत्वायथाग्निक्रमे,
कूष्माण्डम्भरसायनंमुललितंशुद्धोनरःशीलयेत्।
वृष्यं बृंहणमग्निदीपनकरं यक्ष्माम्लपित्तापहं,
पाण्डुश्वासजिदम्लपित्तशमनंमेहादिरोगप्रणुत्॥
एतेनातिवलीवलीपलितरहितः स्त्रीणां युवेवव्रजे-,
द्वृन्दं वृद्धतरो नरोऽपि ललितःप्रज्ञाप्रभापूजितः॥

वृ यो त, वाजीकरणे

भाषा—पकाहुआसफेदकोंहड़ा छीलकर बीजऔरगूदानिकालकरफेंकदें, फिर इसकेचारीक २ टुकड़ेकर वाष्पयन्त्रसे स्वेदनकरले, जिसमेकिअच्छीतरहपकजाय, उसमेसे ४०० तोलेलेकर त्रिकटु, धनिया, जीरा, चित्रक, चातुर्जात (तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर) त्रिफला, बला, नागबला, अतिबला, शतावरी, तालीसपत्र, मेथी, निशोथ, दन्ती, गजपीपल, तालमखाना, कालेतिल, द्राक्ष, गोखरू, नागरमोथा, चव्य, असगन्ध, कुठ, चिरोंजी, केवांचकेबीज, कचूर, मुलहठी, वंशलोचन, पीपल, कमलकन्द, लौंग, सेमरकामुसला, भांग, शीतलचीनी, जायफल, जावित्री, विदारी, समाडूके बीज, दोनोंमुसली, सिंघाड़े, येप्रत्येक१तोला, घी ८० तोले, अभ्रक ४तोले, शक्कर ४००तोले, इन सबकोइकट्ठाडालकर बहुतमन्द आंचसे पकावे । और चलाताजाय जिसमे कि नीचेनलगनेपावे । जबइसकी गोलीबननेलगे तबउतारकर शीतलहोनेपर नये या चिकनेबर्तनमे भररक्खे । इसमेसे अग्निबलदेखकर १तोलाअथवा आधे तोलेकीमात्रा कायमकर सुबहके समय खाकरदूधपीनेसे यह धातुओंको बढ़ाताहै । अग्निको दीप्तकरताहै । राजयक्ष्मऔरअम्लपित्तको नष्टकरताहै । पाण्डु, श्वास, प्रमेह इनरोगोंको दूरकर बलीपलितको नष्टकरताहै । अनेकस्त्रियोंकेसाथ जवानकीतरह सम्भोगकरताहुआभीमनुष्यइससे बुद्धि औरकान्तिसेयुक्तरहताहै ॥ ३१२ ॥

३१३ कूष्माण्डपाकः (महान्)

कूष्माण्डस्य पचेलिमस्य महतः
खण्डास्तुलासम्मिता,
स्त्वग्बीजरहितस्य साधु विपचेन्मन्देनमस्तार्चिषा ।
पश्चात्किञ्चिदमूनमूढहृदयःपिष्टाशिलायांघनं-,
स्तत्कल्कं मुरभीघृतेन कुडवद्वन्द्वेन सम्भर्जयेत्॥

शीते तत्र वरावरीशटिमिशीश्रीरण्डवांशीबलाः, वेल्लधान्यकपट्ककटुसुरहयोशीराजमोदाख्रिवृत् । कुष्ठंकट्फलमुशलीगजकणास्तालीसजीरद्वयम्, द्राक्षागोक्षुरश्वदंष्ट्रदारुकुतशुण्ठीलवङ्गाम्बुजम् ॥ शृङ्गी चारजकानरीकुमुदिकाः खर्जूरवैमीतकं, कङ्कोलो हपुषा विदारिलवणश्रेष्ठं शतजीवकम् । जातीकोशसुवर्णमाक्षिकयुगं शृङ्गाटकं शाल्मली, त्वक्चैषांमृदुलंरजःपिचुमितं प्रत्येकमत्रक्षिपेत् ॥ अभ्रं चापि पलप्रमाणममलं ताम्रं सलोहं मृतं, प्रत्येकं पिचुयुग्मकं च सितया सार्कं तुलामानया। सम्पाच्यानलयोगतो विरचयेच्चक्री यथाग्निप्रभे, शामधाद्पिसायमम्बुकिमदाचासेच ताम्बूलभुक् कूष्माण्डस्यरसायनं निगदितं वाजीकरंखीजुषा, मश्विभ्यां कफवातपित्तगदजि-

त्शुक्रार्तवाविजित् ।

वृष्यं चाप्यतिबृंहणं क्षयहरं जीर्णज्वरघ्नं वमि,- मेहच्छेदिचरक्तपित्तविजयिस्यादम्लपित्तापहम् रक्तार्शो च विडामयप्रदरयोःपाण्डौ प्रसूत्यामये; मन्दाग्नौ जठरामयेऽरुचिशिरःपीडाङ्गपीडासु च आलस्ये पलिते बलीषु नयनश्रोत्रामये शस्यते, दाहे सर्वशरीरजेऽपि पवनासे पाण्डुकृच्छ्रेषु च ॥

* यो'.त, सर्वरोगे

भाषा—पकेहुएसफेदकोंहेकेको छीलकर बीज औरबीजकोंषको निकालकर फेंकदे, इसकोबाष्पयन्त्रसेस्वेदनकरके ४०० तोले लेकर शिलापर खूब बारीकपीसडाले। फिर४०तोलेगायकेघीमें सेकडाले। इसकेठंढेहोनेपर त्रिफला, शतावर, कपूर, सोंफ, नारियल, वंसलोचन, बला, सभाळूकेबीज, धनियां, षड्षण (सोंठ, मिर्च, पीपल, पिपलामूल, चव्य, चित्रक,) तालमखाना, असगन्ध, खस, अजमोद निसोत, कुठ, कायफल, दोनोंमुसली, गजपीपल, तालीसपत्र, दोनोंजीरे, दाख, गोखरू, सिंघाड़ा, चिरञ्जी, मुलहठी, लौंग, कमलगट्टा, कमलकीजड, कपूरकाचरी, चिरौंजी, कैंचकेबीज, बीलोफल, छुहारा, बहेड़ा, शीतलचीनी, हाऊबेर, विदारी, सेंधानमक, चातुर्जात, जावित्री, स्वर्णमाक्षिक, रजत माक्षिक, सिंघाड़े, सेमरकामुसला, तज, येप्रत्येक १-१तोला अभ्रकभस्म ४तोले, ताम्रभस्म २तोला, लोहभस्म २तोला, शक्कर ४००तोले, लेकर सबको इकट्ठेकर मन्दआंचसेपकाकर चासनी बनाले। जबगोळी बनने लगे तब निकालकर कोरेअथवाचिकनेवर्तनमेंरखदे। अग्निबलदेखकर मात्राकाप्रमाण सुबहमें खाकरदूधपीवे। रात्रिमेंइसको खाकर पानीपीकरपानखाना- चाहिये, भोजन न करे। इसकेबाद स्त्रीसम्भोगमें स्त्रीकीयथेच्छतृप्ति करसकताहै। स्त्रीसम्भोगोपर भूखलगनेपर दूधपीवे। इसकेसेवनसे, कफरोग, पित्तरोग, वातरोग, शुक्रऔरआर्तवदोष, क्षीणता, क्षय, जीर्णज्वर, वमि, प्रमेह, रक्तपित्त, अम्लपित्त, रक्तातिसार, मलदोष, प्रदर, पाण्डु, सूतिकारोग, मन्दाग्नि, उदररोग, अरुचि, शिर पीडा, शरीरपीड़ा, वलीपलित, नेत्र तथाश्रोत्रकेरोग, समस्तशरीरकादाह, मूत्रकृच्छ्र येसबरोग नष्टहोतेहैं ॥ २१३ ॥

२१४ कूष्माण्डावलेहः

कूष्माण्डकात्पलशतं सुस्विन्नं निष्कुलीकृतम् । प्रस्थश्च घृततैलस्य तस्मिंस्तप्ते निधापयेत् ॥ त्वक्पत्रधान्यकव्योषजीरकैलाद्विकान्तलम् । पद्ग्रथा चव्यभार्ङ्गी पिप्पलीशृङ्गवेरकम् ॥ शृङ्गाटकं कसेरूणि प्रवालं तालमस्तकम् । चूर्णीकृत्य पलांशश्च गुडस्य तुलया पचेत् ॥ शीतीभूते पलान्यष्टौ मधुनः सम्प्रकल्पयेत् । कफपित्तानिलहरं मन्दाग्नीनाञ्च दीपनम् ॥१२६२ कृशानां बृंहणं श्रेष्ठं वाजीकरणमुत्तमम् । प्रमदासु प्रसक्तानां ये च स्युः क्षीणरेतसः ॥ क्षयेण च गृहीतानां परमेतद्भिषग्जितम् । कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां हन्ति छर्दिमरोचकम् ॥ रुयातंकूष्माण्डजं लेह्यमश्विभ्यां समुदाहृतम् ॥

र. यो. त, सर्वरोगे ।

भाषा—कूष्माण्डको छीलकरउसकेबीजऔरकोष निकालकर ४००तोलेको ६४ तोलेघी और ६४-

तोलेतैलमेंडालकर सेकना । फिर तज, पत्रज, धनियां, सोंठ, मिर्च, पीपल, जीरा, इलायची, नागकेसर, वच, चव्य, अदरख, सिघाड़े, कसेरू, प्रवालभस्म, तालगोले येसब चारचारतोले लेकर सबकाकपड़छानचूर्णकर इसीमे डालदेना और चारसौतोलेगुड़डालकर चासनीबनालेना, जबगोलीबननेलायकहोजाय तब उतारकर ३२तोलेमधुडालदेना । अग्निबलादिदेखकर मात्राकायमकर इसकोसुबहशामखानेसे कफ, पित्त और वायु, मन्दाग्नि, कृशता, नपुंसकत्व, शुक्रकीक्षीणता, क्षय, श्वास, कास, ज्वर, हिक्का, छर्दिऔर अरुचि इनसबको यह दूरकरताहै ॥ ३१५ ॥

३१५ कुसुमाकरो रसः

सुवर्णाभ्रकरौप्यञ्च प्रवालं मौक्तिकानि च ।
एकैकभागसंयुक्तं ताप्यभस्म द्विभागिकम् ॥
सर्वतुल्यञ्च सिन्दूरं खल्वमध्ये विनिःक्षिपेत् ।
भावना गव्यदुग्धेन भृङ्गराजेन मर्दितम् ॥
पृथग्दिनद्वयं मर्द्यं गुटिकां कारयेद्भिषक् ।
द्विकालं वल्लयुग्मेन नानामेहनिवारणम् १३६७
व्रणजालं निहन्त्याशु भगन्दरहरं परम् ।
ज्वरांश्च विविधान्हन्ति मूत्रकृच्छ्रं तथाश्मरीम्॥
अशीतिवातरोगांश्च नाशयेन्नात्र संशयः ।
कामवृद्धिकरं पुंसां बलपुष्टिकरं भवेत् ॥
कुसुमाकरनामाय कश्यपोमुनिरब्रवीत् १३६९॥

रसायनसं० । प्राजीवरत्ने ।

भाषा—सुवर्णभस्म, अभ्रकभस्म, रजतभस्म, प्रवालभस्म; मौक्तिकभस्मयेसब एकएकतोला; सुवर्णमाक्षिक२तोले, इनसबकीबराबर रससिन्दूरलेकर सबकोखूबखरलकरके गायकादूध, भंगरेकास्वरस याकाढ़ा इनदोनोंसे दोदोदिनघोटकर ६-६रत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोड़े । इसमेंसे एकएकगोली सुबहशामखानेसे व्रण, भगन्दर, नानातरहकेज्वर, मूत्रकृच्छ्र, पथरी; अस्सीप्रकारकेवातरोग, इनसबको नष्टकर कामवृद्धिऔरपुष्टिको करताहै । यह कश्यपमुनिका कहाहुआहै ॥ ३१५ ॥

३१६ कुसुमायुधोरसः

सूतस्य द्विपलं चतुष्पलमितो गन्धोऽमृतं काञ्चनं
पादन्यूनपलं सुवर्णविमलाताप्यं रसेनोन्मितम्
लोहंकान्तमलस्तथाऽसित घनंकर्षोन्मितञ्चैकशो,
हन्त्यथं दरदेन लोहमखिलं चूर्णं ततो मर्दितम् ॥
मूषायां विगतास्वतो सिकतया यन्त्रे कृते स्थापये-
द्गालीवारिदिनं निषेहि तदनु प्रत्येकमेकं दिनम्
वासाकुञ्जरशुण्ठिकाग्निकटुकं भेषीचनिर्गुण्डिका,
तालीकुञ्जरशुण्डिकाहुत भुजस्तोयानिदत्त्वापचेत्
ततस्तं निरिलाम्भोभि त्रिमर्द्य पुटयेल्लघु ।
निर्यासैः शाल्मलेर्ग्राह्यो वल्लत्रयमितो रसः ॥
वलीपलितनाशाय त्रिवारं मधुराशनः ॥१३७२
सुरतेषु सुलोचनाशते गतवीर्यस्य भृशंमनोयदि
तदमुंरसमाश्रयाश्रयं कुसुमास्त्रस्यचिरायधन्विनः

यदि सन्ति सहस्रशः स्त्रिय-
श्चतुराः श्लेषमनोहराः प्रसन्नाः ।
सुकवेरिव गुम्फना गिरां
सुरसोऽनेन युवा रसेन भूयात् १३७४॥

र. र. प,

भाषा—शुद्धपारा ८तोले, शुद्धगन्धक१६तोले, सुवर्णभस्म ३तोले, सुवर्णमाक्षिक ८तोले, रजतमाक्षिक ८तोले, शिंगरफसे माराहुआलोह, कान्ततथामण्डूर औरकालाअभ्रक येसब एकएकतोलालेकर सबकोइकट्ठे घोटकर अन्धमूषामे रखकर बालुकायन्त्रमें रख नीचेसे अग्निजलावे । जबचाहें गरमहो तब ग्वारीपत्रस्वरस मूषामे देताजाय इसतरह १दिनरससुखावे । फिरअडूसा, गजपीपल, सोंठ, त्रिकटु, मेंढासींगी, संभालू, खजूरकीताड़ी, हाथीशुण्डी, चित्रक, इनका एकएकरोज़रसमुखावे । इसकेबाद क्रमसे एकएकदिन इन्हीरसोंमें घोटकर पुटदेताजाय । यह कुसुमायुधरस तैयारहुआ इसकी ९रत्तीकी मात्रा दिनमें तीन बारकोचरसकेसाथदेनेसे औरमधुरभोजनकरानेसे मनुष्यस्त्रियोंके साथजवानकीतरह आनन्दलेसकताहै । इस रसको पेहलेगणपतिजिनके बहुतसीचतुरस्त्रियांहैं ३१६

३१७ कृमिकण्टकोरसः

त्रिकटु त्रिफला हिङ्गु जीरके द्वे यवानिके ।
वस्तमोदा च किर्माणी हिङ्गुपत्री विडङ्गकम् ॥
शतपुष्पा सैन्धवञ्च सौवर्चलकलिङ्गकम् ।
मुस्ता प्रतिविषा निम्बशलाकाश्च कुलम्बिका ॥
किरातं कर्षमात्राणि ताम्रं शाणार्धकं क्षिपेत् ।
शाणमात्रमिदं चूर्णमुदकेनावलोडयेत् १३७७
ततः खर्परखण्डाश्च तापयित्वाशुलोहवत् ।
क्षिपेत्तस्मिंश्च तत्पात्रमन्येनच पिधापयेत् १३७८
वस्त्रपूतं च सङ्गृह्यपाययेत्पिच्छिशून्प्रति ।
कृमिरोगं ज्वरं छर्दिमतीसारञ्च नाशयेत् ॥
वह्नेश्च कुरुते दीप्तिं कासश्वासौ विनाशयेत् ।
बहुधा ह्यनुभूतोऽयं बालानां सुखकारकः १३८०

रसायनस , क्रिमिरोगे

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, हींग, जीरासफेद, स्याहजीरा, देशीअजवाइन, खुरासानीअजवाइन, अजमोदा, किरमानीजीरा, हिङ्गुपत्री (डीकामाली म०), विडङ्ग, सौंफ, सेन्धानमक, सचल, इन्द्रजव, नागरमोथा, अतीस, नीमकीसींक, कुलम्बिका (कोलम्बा यूनानी, फोलमचाफी मराठी) येसब एकएकतोला, ताम्रभस्म २माशेलेकर सबको कपड़छानकरलेना । यह कृमिकण्टक रस तैयारहुआ । इसमेंसे ३ माशा या योग्यतादेखकर मात्राकायमकरले । इसको पानीमें डालकरघोलदे फिरदोतीन ठीकरी गरमकर इसमेंबुझाकर दूसरेपात्रसे ढकदे, वाष्पशान्तहोनेपर छानकर बच्चेको पिलादे । इससेकृमिरोग, ज्वर, छर्दि, अतिसार, अग्निमान्द्य, कास, श्वास येसब दूरहों । यह बच्चोंके विषयमें कईवार अनुभवकियाहुआ है । बच्चोंकेउपकारकेलिये यहां प्रकटकियागयाहै ॥ ३१७ ॥

३१८ कृमिकालकूटोरसः

सूतेन्द्रगन्धाभ्रकलोहभस्म
वर्धिष्णुमात्रं प्रथमाद् द्वितीयम् ।
विषं रसेन्द्रेण समं विडङ्गं
समस्ततुल्यं कुटजत्वगर्धा ॥
सम्मर्दितोऽयं क्रिमिकालकूटः
कर्षार्धमात्रः कृमिपीडिताय ॥१३८१

रसायनसार, क्रिमिरोगे

भाषा—शुद्धपारा१भाग, शुद्धगन्धक २ भाग, अभ्रकभस्म३भा., लोहभस्म४भा , शुद्धवछनाग१भा., इनसबकोबराबरविडङ्ग, औरसबसेआधी कुड़ेकीछाल लेकर सबकोकूटछानकर रखछोड़े । यह कृमिकालकूट रसतैयारहुआ । इसकीआधेतोलेकीमात्रा कृमिहरानुपानकेसाथदेनेसे यह कृमिरोगकोनष्टकरताहै ।

३१९ कृमिकालानलोरसः

विडङ्गं द्विपलञ्चैव विषचूर्णं तदर्धकम् ।
लोहचूर्णं तदर्धञ्च तदर्धं शुद्धपारदम् ॥
रसतुल्यं शुद्धगन्धं छागीदुग्धेन पेषयेत् ।
छायाशुष्कां वटीं कृत्वा खादेत् षोडशरक्तिकाः
धान्यजीरानुपानेन नाम्ना कालानलो रसः ।
उदरस्थान् कृमीन्हन्याद्ग्रहण्यर्शःसमन्वितान् ॥
अग्निदः शोथशमनो गुल्मप्लीहोदराञ्जयेत् ।
गहनानन्दनाथेन भाषितो विश्वसम्पदि ॥

र. सु , र ध , भ., र स , कृमिरोगे ।

भाषा—विडङ्ग ८ तोले, शुद्धवछनाग ४तोले, लोहभस्म २तोले, शुद्धपाराऔरगन्धक१–१तोलालेकर सबकीकज्जली करके बकरीकेदूधमें पीसकर छायामेंसुखाकर १६–१६रत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोड़े । यह कृमिकालानल रसतैयारहुआ । इसकी १गोली धनियाऔरजीरेकेपानीसेदेनेसे यह उदरस्थकृमि,ग्रहणी,बवासीर, मन्दाग्नि,शोथ, गुल्म,प्लीहाऔरउदररोग इनसबको नष्टकरताहै । लोकोंकेउपकारकेलिये गहनानन्दनेकहाहै ॥ ३१९ ॥

३२० कृमिकालानलोरसः

विशुद्धं पारदं गन्धं वङ्गं तालं वराटकम् ।
मनःशिला कृष्णकाचं सोमराजी विडङ्गकम् ॥
दन्तीबीजञ्च जैपालं शिवा टङ्कणचित्रकम् ।
कर्षमात्रन्तु प्रत्येकं वल्मीकीरसेन मर्दयेत् ॥

फलायसदर्शी कृत्वा वटिकां भक्षयेत्ततः ।
कृमिकाष्ठानलो नाम रसोऽयं परिनिर्मितः ॥
श्लैष्मिके श्लेष्मपित्ते च श्लेष्मवाते च शस्यते ॥

र स, ध क्रमिरोगे

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, वङ्गभस्म, हरिताल-भस्म या रसमाणिक्य, कौडीभस्म, शुद्धमैनसिल, कालेकाचकीभस्म, कालीजीरी, विडङ्गऔरशुद्धजमाल-गोटा, हर्रे, भुनासुहागा, चित्रकये प्रत्येक १-१तो लालेकर सबकोकूटकपडछानकर थूहरकेदूधमें एक-रोजघोटकर मटरकेबराबर गोलियें बनाकर एकएक गोलीदेनेसे यह श्लैष्मिक, श्लेष्मपित्तजऔरश्लेष्म-वातज कृमिरोगोंकोदूरकरताहै ॥ ३२० ॥

३२१ कृमिकुठाररसः (प्रथमः)

रसगन्धौ च तालञ्च माक्षिकञ्च मनःशिला ।
पलाशरुद्रबीजञ्च विषतिन्दुकमालिके ॥
हिङ्गुपत्रं वचा शुण्ठी हस्तिपिप्पलिरामठम् ।
मल्लातकं जातिबीजं विडङ्गं पद्मकेशरम् ॥
मुस्ताजाती चित्रमूलं त्रिकटुः कटुरोहिणी ।
करञ्ज ईश्वरी पाठा पिचुमर्दं फलत्रयम् ॥
अश्वगन्धाञ्च सारञ्च मधुकं काष्ठदार्विकम् ।
इन्द्रयवं कुष्ठबीजं प्रत्येकं चा सनिष्ककम् ॥
खल्वमध्ये सूक्ष्मचूर्णं हंसपादीरसान्वितम् ।
पाठा फलानि चेश्वर्योः पटोलं शिग्रुमूलकम् ॥
रोमाणि चात्मगुप्तायाः षष्टिदारु विडङ्गकम् ।
महानिम्ब कृष्णनिम्बं शुण्ठी ब्राह्मी हरीतकी ॥
प्रत्येकं पस्सुपञ्चपुभावितञ्च शनैःशनैः ।
कुङ्कुमागुरुकस्तूरीपद्ममारिचपुष्पकम् ॥१३९५
योजितं खल्वमध्ये तु मर्दितं माषमात्रकम् ।
पयसाऽऽर्द्रकसौद्राभ्यां सेवयेद्रोगिणं तथा ॥
कृमिकुठारयोगोऽयमश्विनीदेवनिर्मितः १३९६

यै रि, क्रिमिरोगे

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, हरिताल, सोनामा-खी, मैनसिल, पलाशऔरधतूरेकेबीज, कुचिला, रीठाघामनीऔरदांकामारीकेपत्ते, वच, सोंठ, गजपी-पल, हींग, भिलावा, जायफल, विडङ्ग, पद्मकेसर, नागरमोथा, जावित्री, चित्रक, त्रिकटु, कुटकी, करञ्जबीज, ईश्वरी (डसरोड हि. सापसद म., फोडामारी गु.,),पाठा, नीमकीछाल,त्रिफला, असगन्ध,खैरसार, मुलहठी, दारुहल्दी, इन्द्रजव, कुठ, करञ्जकेबीज, येसबसमानलेकर कूटछानकर एकरोज हंसराजकेर-सकी भावनादेकर सुखालेना । फिर पाठा, ईश्वरीके फल, पटोल, शिग्रुमूल, केवाचकेरोम, मुलहठी, देवदारु, विडङ्ग, महानिम्ब (बकायन) कीमजा, नीमकीमजा, इनसबको समभागलेकर चूर्णकर उसीचूर्णमें मिलादेना । फिर गोरखमुण्डीके क्वाथकी आठ औरब्राह्मीकी५, हर्रोंकेक्वाथकी५ भावनाएंदेकर केसर, तगर, कस्तूरीइनकाकल्क औरमिरचियाकट येसब एकएकतोला डालकर खूबघोटकर एकएक-माशेकीगोलियें बनाकर रखछोडे । यह कृमिकुठार रस तैयारहुआ । इसकी१-१गोली दूधसेअथवा अद-रखकेरसऔरमधुसे खिलानेसे उदरके कृमियोंका नाशहोताहै ॥ ३२१ ॥

३२२ कृमिकुठारो रसः (द्वितीयः)

कर्पूरश्चाष्टभागश्च कुटजश्चैकभागिकः ।
तत्समानं त्रायमाणमजमोदा विडङ्गकम् ॥
हिङ्गुलं विषभागञ्च तत्समानं च केसरम् ।
सर्वं दृढं च सम्मर्द्य भृङ्गराजरसैस्तथा१३९८॥
पलाशबीजसम्मिश्रमुन्दुरीरसभावितम् ।
ब्राह्मीरसं ततो दद्यात्सिध्येत्कृमिकुठारकः ॥
वल्लमात्रां वटीं कुर्याद्दद्याद्धेमसमन्विताम् ।
कुर्यात्कृमिविनाशञ्च सर्वशः मुनिभिर्मतः ॥

नि. र, र. च, र सु., वै चि, कृमिरोगे ।

भाषा—शुद्धकपूर ८भाग, कुरैयाकीछाल, त्राय-माण, अजमोद, विडंग, हिंगुल, शुद्धवछनाग, केसर-येसब एकएकभागलेकर सबकोकपडछानकर भंग-राके रससे एकरोजभावनादेकर सुखाले, इनसबकी-बराबर पलाशबीजकाचूर्णमिलाकर मूषाकर्णीके रससे भावनादेकर ब्राह्मीकेरसकी१भावनादेनेसे यह कृमि-

कुठार रस सिद्ध हुआ । इसकी२—२रत्तीकीगोली धतूरेकेरसके साथदेनेसे सातदिनमे सबतरहके कृमियोंकानाशहो ॥ ३२२ ॥

३२३ कृमिकुठारो रसः (तृतीयः)

शिवोद्भवं गन्धकदीप्यवेल्लं
पालाशबीजंविषतिन्दुबीजम् ।
भागोत्तरं चास्य ददीत माषं
क्षौद्रेण जन्तुञ्च निहन्ति शूलम् ॥ १४०१ ॥

र. स., यो. स., कृमिरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा१भाग, गन्धक२भाग, अजवाइन ३ भाग, विडङ्ग४ भा., पलाशबीज ५ भाग, कुचिला६भाग, येसबक्रमद्धलेकर पकजलीबनाकर रखले । इसकी १ माशेकीमात्रा मधुमेंमिलाकरदेनेसे समस्तप्रकारके कृमिऔरशूल नष्टहोतेहैं ॥ ३२३ ॥

३२४ कृमिकुठारो रसः (चतुर्थः)

सूतायोरविगन्धटङ्कणयवक्षारंक्रमाद्वर्द्धितम्
पालाशं प्रसवं कटुत्रययुतं शङ्खं कपर्दाभिधम् ।
हिङ्गुषोडशभागिकान् विषयुतान्
खल्वे दिनं भावयेत्,
नान्दीचेल्लजहाटकाम्बुभिरयं
जन्तुघ्नःकुठारोरसः ॥१४०२॥
षल्लैकं मधुपिप्पलीं ज्वरहरो रोगानुपानै र्युतो,
हन्त्यर्शोग्रहणीकृमींश्चमनं शूलातिसारादिकम्।
प्लीहाध्मानकगुल्मजन्तुजठरच्छेदेकुठारोरसः,
पथ्यं सोदनतक्रगव्यमथवा रोगानुसारं भवेत्॥

र. स., कृमिरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा१भाग, लोहभस्म२भा०, शुद्धगन्धक३भा०, सुनाहुआसुहागा४भा०, यवक्षार५भा०, पलाशबीज, त्रिकुटा, शङ्खभस्म, कौडीभस्म, सुनाहुआहींग, शुद्धवत्सनाग, इनसबको१६-१६भागलेकर सबकोइकट्ठीकज्जलीकर नन्दीवृक्ष, मीरच, धतूरा, भांगइनकेरसोंसे एकएकदिनभावनादेकर ३-३रत्तीकीगोलियेंबनाकररखछोडे । यह कृमिकुठार रसतैयारहुआ, इसकीएकएकगोली मधुऔरकालीमिर्चकेसाथदेनेसे ज्वरकोदूरकरतीहै औरतत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे बवासीर, ग्रहणी, कृमिरोग, वमन, शूल, अतिसार, प्लीहा, आध्मान, गुल्म, कृमि, उदररोग, इनसबको यह नष्ट करतीहै इसमेंछाछऔरभातपथ्यदेना, अथवा रोगानुसार देना ॥ ३२४ ॥

३२५ कृमिकुठारो रसः (पञ्चमः)

सूतं गन्धं कुटिलसहितं भागवृद्ध्या क्रमेण,
भाव्यं स्नाग्निं मरुबकवचानिम्बुतिन्दूकशिग्रोः ।
राजार्कोम्भः कुटजविजयाबीजपूराग्निवीर्यैः
धान्याजन्तुक्रिमिरिपुसरुग्गोजलै र्वल्लयुग्मम् ॥

र. सि., कृमिरोगे । टि० राजार्क मन्दार, तिन्दुकटेंभुरणीम०, जन्तुहिङ्गु ।

भाषा—शुद्धपारा१भा०, गन्धक२भा०, शङ्ख३भा०, लेकर सबकोकज्जलीकर चित्रक, मरुवा, बच, निम्ब, तेंदू अथवाकुचिला, सहिंजन, राजार्क, कुटज, भांग, बिजोराइनकेरसस अथवाक्वाथोंसे एकएकभावनादेकर ६-६रत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोडे, यह कृमिकुठाररसतैयारहुआ, इसकीएकएकगोलीधनिया, हींग, विडङ्ग, और कुठइनकेकाढेसे देनेसे समस्तकृमि, मन्दाग्नि, अरुचि, प्लीहा, शूल, गुल्मयेसबदूरहो ॥ ३२५ ॥

३२६ कृमिघातिनीगुटिका (कृमिमुद्गरः—कीटमर्दः)

रसगन्धाजमोदानां कृमिघ्नब्रह्मबीजयोः ।
एकद्वित्रिचतुः पञ्चतिन्दो र्बीजस्य षट् क्रमात्
सञ्चूर्ण्य मधुना सर्वं गुटिकां कृमिघातिनीम् ।
रात्रेरिपपासुस्तोयञ्च मुस्तानां कृमिशान्तये ॥
आखुकर्णीकषायश्च पिबेद्धातुसमन्वितम् १४०६॥

र. चि., र. सि., र. रा. र. क., रसायनस., र. र. दी., भै. र., र. क. ल. र. सु., र. स., वै. चि., र. कौ., (कृमिनाशिनी) र. र. स., र. च., (अग्नितुण्डीवटी) के. क., ध., बै. र., वै. र., यो. र., बृ. यो. त., नि. र., भा. र., भै. रा., र. कौ., र. म., र. र., ध. रा., रि. र., र. क. यो., चि., क. ।

टि० आखुपर्णी. प्रतिदेशे विभिन्नविभिन्नलतासु शुध्येषु न प्रसिद्धिरस्ति परन्तु अत्र या मण्डूकपर्णी पत्रोपर्य्यङ्कितेतपत्रास्ति सा ग्राह्या, कोंकणे सा उंदरकानी नाम्नाप्रसिद्धास्ति किमिविषयो प्रणाशे तस्या प्रत्यक्षप्रचारात् । कृमिमुद्गरे अमृर्वाजविषमुष्टिकयो प्रमाणव्यत्यय विहाय नाल्पन्यो विशेषस्तत्नयो निष्कमात्रा तु नातिविचारपरिपूर्णेति तु लखकदोषः अतस्तस्यानैवान्तर्भावउचितः । वीडनईरसे अमृर्वाजविषमुष्टिप्रमाणव्यत्ययं त्यक्त्वा नाल्पन्यो विशेषोऽनस्तस्यापृथग्नान्तर्भावः

भाषा—शुद्धपारा१भाग, गन्धक२भा., अजमोद३भा., विडङ्ग४भा., पलाशबीज५भा., कुचिलेकेबीज अथवासेंदकेबीज ६ भाग, इनसबकोकजलीकर मधुमे सौनतीनरत्तीकीगोलियें बनाकरखछोड़े । यह कृमिघातिनीगुटिका तैयारहुई । इसकीएकएकगोली मूषाकर्णीकेकाढेमे शहदमिलाकर उसकेसाथ देनेसे समस्तकृमि दूरहों । इसके देनेसे अधिकप्यासलगेतो नागरमोथाऔरविडङ्गकाक्वाथपिलाना । इसकेभीदेनेसेकदाचित्प्यासनरुकेतोठंढापानीपिलाना ॥३२६॥

३२७ कृमिघ्नोरसः

क्रिमिघ्नाकिंशुकारिष्टबीजं सुरसमस्मकम् ।
वल्लद्वयं चाखुपर्णीरसैः क्रिमिविनाशनम् ॥

र. रा., र. सु., ध., र. चं., कृमिरोगे ।

भाषा—विडङ्ग, पलाशबीज, रीठेकीमज्जा अथवा निम्बकीमज्जा, पारेकीभस्म येसबसमभागलेकर इनकीछनतीनरत्तीकीमात्रा मूषापर्णीके रसकेसाथदेनेसे समस्तरोगदूरहोवें ॥ ३२७ ॥

३२८ कृमिदावानलोरसः

हिङ्गुलं कर्षमानं स्यादन्तीबीजं तदर्धकम् ।
अर्कक्षीरेणमस्मर्य दापयेद्भावना दश १४०८॥
माषमात्रं प्रदातव्यमर्कमूलरसं पुनः ।
प्रपिबेद्दिवसंपूर्णं कृमिजालनिपातनम् ॥
कृमिदावानलो नाम नाशयेत्कृमिसञ्चयम् ॥

र. सु., भि. र., म. नि., बो० (कृमिशत्रु-) कृमिरोगे ।

भाषा—शिंगरफ१तोला., जमालगोटा ½ तो., इनकोआकके दूधमें दशभावना देकर मर्दनकर एकएकमाशेकी गोलियेंबनाकर रखछोड़े । यह कृमिदावानल रसतैयारहुआ, इसकी १गोलीदेकर आककीजड़काछिलकारस २तो., हींग १ माशाअथवा२माशे डालकर पिलानेसे क्रिमियोंकी कोथलीनिकलपडतीहै ३२८॥

३२९ कृमिद्रुमकुठारोरसः

शुद्धसूतं समं गन्धं कुर्यात्कज्जलिकां तयोः ।
अजमोदाविडङ्गानि तथा चोरयवानिका१४१०
प्रत्येकं कज्जलीतुल्यं पारिभद्रद्रवै दिनम् ।
मर्दयेत्सूर्पिणीनीरैः सथशेफालिकारसैः१४११
तच्च शुष्कं चतुर्वल्लं दद्यादुष्णेन वारिणा ।
मन्दाग्निं कृमिरोगश्च नाशयेन्नात्र संशयः ॥
कृमिद्रुमकुठारोऽयं महेशेन विनिर्मितः १४१२

र. का., कृमिरोगे ।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक समभागलेकर दोनोंकीकजलीकर अजमोद, विडङ्ग, खुरासानीअजवाइन येप्रत्येककजलीकेबराबर लेकर फरहदीपलाश (पांडिरो गु०) अथवानिम्ब, सर्पिणी (सवाग), पारिजात इनप्रत्येककेरस अथवाक्वाथोंसे मर्दनकर बारहबारहरत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोड़े । यह कृमिद्रुमकुठार रसतैयारहुआ । इसकीएकएकगोली गरमपानीकेसाथदेनेसे मन्दाग्निऔरकृमिरोगदूरहों३२९

३३० कृमिधूलिजलप्लवोरसः

पारदं गन्धकं शुद्धं वङ्गं शङ्खसमंममम् ।
चतुर्णां योजयेत्तुल्यं पथ्याचूर्णं भिषग्वरः१४१३
दण्डयन्त्रेण निर्मथ्य पटोलस्वरसं क्षिपेत् ।
कार्पासबीजसदृशीं कुर्याद्यत्नतो वटीम् १४१४
प्रातस्त्रियो वटी भक्षेच्छीततोयं पिबेदनु ॥
केवले पैत्तिकेचोग्यः कदाचिद्वातपैत्तिके
श्रीमद्गदननाथोक्तः कृमिधूलिजलप्लवः१४१५

र. चं., र. सु., ध., क्रिमिरोगे.

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, वङ्गभस्म, शङ्खभस्म, येसबसमभाग, इनसबकेबराबर हरड़काचूर्णलेकर सबकोइकट्ठेमिलाकर मन्दूरयन्त्रके रससेघोटकर कपासकेबीजबराबर गोलियेंबनाकर रखछोड़े ।

इसमेसे१गोलीठंडेपानीकेसाथदेनेसे केवलपैत्तिकक्रिमिरोग अथवावातपैत्तिकक्रिमिरोगको यहनष्टकरताहै यह गहनानन्दकाकहाहुआहै ॥ ३३० ॥

३३१ कृमिनाशनोरसः (कृमिरोगारिः)

सूतं गन्धं मृतं लोहं मरिचं मिषमेव च ।
धातकी त्रिफला शुण्ठी मुस्तकं सरसाञ्जनम् ॥
पाठा त्रिकटु मुस्ता च वालकं बिल्वमेव च ।
भृङ्गाद्भिर्भावितःसम्यग्वल्लमात्रःक्रिमिप्रणुत् ॥

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोहभस्म, मरिच, शुद्धबछनाग, धायकीकेफूल, त्रिफला, सोंठ, नागरमोथा, रसोत, पाठा, त्रिकटु, मोथा, सुगन्धवाला (तगरगंठोला गु०) बिल्वमज्जा, इनसबको इकट्ठे-कर कूटछानकर भंगरेके रसकीभावनादेकर तीन वा छः रत्तीकी मात्राक्रमिहरानुपानकेसाथदेनेसे क्रमिरोगनष्टहो ॥ ३३१ ॥

३३२ कृमिविनाशनोरसः

शुद्धसूतं समं गन्धमभ्रं लौहं मनःशिला ।
धातकी त्रिफला लोध्रं विडङ्गं रजनीद्वयम् ॥
भावयेत्सप्तधा सर्वं शृङ्गवेरभवं रसैः ।
चणमात्रां वटीं कृत्वा त्रिफलारससंयुताम् ॥
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय कृमिरोगोपशान्तये ।
वातिकं पैत्तिकं हन्ति श्लैष्मिकञ्च त्रिदोषजम् ॥
नाम्नाकृमिविनाशोऽयं क्रिमिरोगकुलान्तकः ॥

र. सं., ध., र. सु., कृमिरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, मैनसिल, धायकीकेफूल, त्रिफला, लोध, विडंग, हल्दी, दारुहल्दी, समभागलेकर कूटछानकर ७दिनअदरखकेरसमें मर्दनकर चनेप्रमाणगोली बनाकर प्रातःकालत्रिफलाकेकाढेकेसाथ एकएकगोलीदेनेसे वातिक, पैत्तिक, श्लैष्मिकऔरत्रिदोषज क्रमिरोग नष्टहोतेहैं ॥ ३३२ ॥

३३३ कृमिभैरवोरसः

रसेन्द्रगन्धकौ हिङ्गु कुबेराक्षं पृथक् समम् ।
मर्दयेत्सूर्यिणीनीरैः शोभाञ्जनजटारसैः १४२१
तथा पलाशबीजानां तैलेन परिभावयेत् ।
नागवल्लीपलाशेन कृष्णाचूर्णयुतो रसः १४२२
देयो वल्लत्रयमितः कृमिज्वरविनाशनः ।
विडङ्गमाक्षिकाभ्यां वा दत्तः कृमिविकारनुत् ॥
कृमिभैरवनामायं कृमिरोगकुलान्तकः १४२३

र. चा., कृमिरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, हींग, कञ्जाकेबीज, इनसबको समभागलेकर सत्यानाशीकारस, सहिजन, अमरबेल पलाशकेबीजोंकातैल औरपान इनकेसाथ १-१रोजमर्दनकर रखछोडे । यह कृमिभैरव रस तैयारहुआ इसकी ९रत्तीकी मात्रानागरवेलकेपानकेपीपलके चूर्णकेसाथ देनेसे अथवाविडङ्गऔरमधुकेसाथदेनेसे समस्तक्रमिरोगदूर हों ॥ ३३३ ॥

३३४ कृमिविध्वंसनोरसः (उदरजन्तुविध्वंसनः)

गन्धसूतौ समौ ताभ्यां तुल्यञ्च मधुकं सिता ।
आखुकर्णीरसं दत्त्वा मर्दयेद्दिवसद्वयम् १४२४॥
मधूकञ्च समं दत्त्वा क्षुद्राद्विजनितेन च ।
दिनकं मर्दयेत्पाथ भल्लातकथितैर्जलैः ॥
विषतिन्दुकबीजानि ब्रह्मवृक्षजानि च ।
जातीफलं समुद्रस्य फलं ताप्यकमेव च ॥
सर्वमेतत्समं कृत्वा सर्वतुल्यञ्च कैतकम् ।
एतत्सर्वं विचूर्ण्याथ रसेन सह मेलयेत् ॥
विमृद्य सुराष्ट्रस्यैव वेल्लस्याम्बुधरस्य च ।
ततः सूर्पालिनीक्वाथैः त्रिधा तञ्च विभावयेत्॥
चणकप्रमिता कार्या गुटिका जन्तुनाशिनी ।
पथ्यात्मुपर्णीमुस्तानां नागरस्य कषायतः ॥
एका वटी प्रदातव्या जठरक्रिमिशान्तये ।
रोहिषादिकाथ यो मर्त्यजन्तुनिपातनी ॥
तुवरीकथितं तोयं सतैलं भोजने मतम् ॥

रसमागरे, कृमिरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा औरगन्धक समभाग इनदोनोंकी बराबर मुलहटीऔरमिश्री लेकर सबको इकट्ठी कज्जलीकर मूसाकर्णीके रसमें २रोज मर्दनकर सबके

बराबर मदनदेकर क्षुद्रादिकाथ(देखो शार्ङ्गधर)औरमल्ला-तकतैलसे एकएकरोजमर्दनकर शुद्धकुचिले, पलाशकेबीज, जायफल, समुद्रफल, सोनामाखी, येसब समभागलेकर पूर्वचूर्णकेबराबर डालकर समस्तकीबराबर शुद्धधतूरेके बीजोंकाचूर्णमिलाकर उसीके रसकीएकभावनादेकर जीरासफेद, जीरास्याह, कालीजीरी, विडङ्ग नागरमोथा, रतात्र ओर भंगरा इनप्रत्येकके स्वरस अथवा क्वाथोंमें तीनतीन भावनादेकर चनेप्रमाणगोली बनाकर रक्खे । इसकी १ गोली बच, मूषाकर्णी और सोंठ वगैरहके काढेसे देनेसे अथवा रोहितादिकाथसे समस्त क्रमियोंका नाशकरती है । अरहरका यूष तैलडालकर भोजनमें हितकरहै॥२३४॥

२३५ क्रमिविध्वंसनो रसः

रसं गन्धकं मस्तमोदेन्द्रबीजं
वचातिन्दुकंशल्लबीजं विडङ्गम् ।
गृहीत्वा क्रमाद्भागवृद्ध्या च सर्वं
वराशंखिनी कारवल्ली च मुण्डी १४३१
ततः शिग्रुमुस्ताखुकर्णीक्रमिघ्नं
कृपागेहिर्णानिम्बलुङ्गद्रवैश्च ।
तथाविष्णुगोधान्तीकाकजङ्घः
पृथङ्मर्दयेद्यामभात्रं क्रमेण १४३२
तथाचार्द्रकं वल्लमात्रं प्रदद्या
ज्जयेदाशुदुष्टक्रिमीन् दुष्टतापान् ।
हरेज्जन्तुजालं तथा जन्तुशूलं
रसेन्द्रःक्रमिघ्नंमनोज्ञं प्रशस्तः १४३३

रसायनसं०

भाषा—शुद्धपारा,गन्धक,अजमोद,इन्द्रजव,वच, कुचिला,पलाशबीज,विडङ्ग, इनकोक्रमवृद्धभागसेलेकर त्रिफला,कालादाना,करेला, शङ्खपुष्पी, सहिजन, नागरमोथा,मूषाकर्णी,विडङ्ग,कृष्णा,गुरची, नीम, बिजोरा, बैंदा,पातालभेद, काकजङ्घाऔरभङ्गरा इनप्रत्येकके रसोंमें दोदोपहरमर्दनकर ३—३रत्तीकीगोलियें बनावे । अदरकके अनुपानकेसाथदेनेसे दुष्टकृमियोंका नाशहोताहै ॥ २३५ ॥

२३६ क्रमिहरो रसः (प्रथमः)

शुद्धसूतमिन्द्रयवमजमोदां मनःशिलाम् ।
पलाशबीजं गन्धञ्च देवदाल्या द्रवै दिनम् ॥
सम्मर्द्य भक्षयेन्नित्यं शालपर्णीरसैः सह ।
सितायुक्तं पिबेच्चानु क्रमिपातो भवत्यलम् ॥

र. च, र. म., र. कौ, वै चि, नि. र, (पारदादियोग.)। क्रमिरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा,इन्द्रजव, अजमोद, मैनसिल, पलाशबीज, गन्धकसमभागलेकर बन्दालकेरसमेंएकदिनमर्दनकर १मासेसे २मासेतककीगोलियें बनाकर रखछोडे । इसमेंसे एकएकगोली सुबहशामशालपर्णीके काढेकेसाथदेनेसे समस्तक्रमियोंकानाशहो ॥२३६॥

२३७ क्रमिहरो रसः (द्वितीयः)

सूतगन्धरविलोहरामठं चित्रकंक्रमिहरं भवेद्बुधा
मल्लिका समलता विमर्दिता
नागरातिविषशक्रवारिभिः ॥ १४३६॥
तथाम्बुपर्णी सुरसेन्द्रवारुणी
लज्जावतीमेघवरावराम्बुभिः ।
विमर्दितो नाशयति द्विवल्लतोऽजमोदहिङ्गु-
क्रिमिशत्रुयुग् क्रमीन् ॥ १४३७ ॥
पलाशबीजाहिङ्गुवाग्निवेल्लाशुकृमिनाशनः ।
मरिचेन्द्रयवक्षौद्रयुक्तो वेल्लारणायुतः१४३८॥

र.

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, ताम्रभस्म, लोहभस्म, हींग, चित्रक, विडङ्ग, सुंठ, येसबसमभाग लेकर कूटकपरछानकर चमेली, मालती इनके काढेसे एकरोज, सोंठ, अतीस, इन्द्रजव इनकेकाढेसे एकरोज और पित्तपापडा, तुलसी, इन्द्रायण, लज्जालु, नागरमोथा, गजपीपल, त्रिफला इनकेकाढेमेंएकरोज मर्दनकरें । यह क्रमिहर रस तय्यारहुआ इसकी ६ रत्तीभरमात्राअजमोद, हींग, विडङ्ग इनके चूर्णके साथ देनेसे अथवा पलाशबीज, हींग, चित्रक, मरिच, इनकेसाथदेनेसे अथवा चमेली, इन्द्रजव ओरमधुकेसाथदेनेसे अथवा मरिच और निशोथकेसाथ देनेसेसमस्तकृमियोंकानाशहो ॥ २३७ ॥

३३८ कृमिहरो रसः (तृतीयः)

सप्त स्युर्दरदाद्भागा नेपालस्य तथैव च ।
विषमुष्टी चतुर्भागा पारसीकयवानिका १४३९
क्वाथेन मर्दयेत्सप्तवारं शोष्यं खरातपे ।
माषमात्रं प्रदातव्यं कृमिरोगहरं परम् १४४०॥
ना. वि.,

भाषा—शुद्धशिंगरिफ७भाग, शुद्धजमालगोटा ७भाग, कुचिला४भाग, इनसबकोइकट्ठेकर खुरासानीअजवाइनकेक्वाथसे सातभावनाएं देकर एकदमकडीधूपमे सुखाकर एकमाशेकी गोलीदेनेसे कृमिरोग नष्टहों ॥ ३३८ ॥

३३९ कृम्यङ्कुशोरसः

निम्बतैलेन सम्मिश्रः पारदोगन्धकस्तथा ।
कृमिजित्क्वाथसंयुक्तः कृमिकोटिविनाशनः ॥
र. प्र. सु.,।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक समभागलेकर दोनोंकीकज्जलीकर सूखीकज्जलीकर निम्बकेतैलसे ३–४ रोजमर्दनकर इसकीतीनतीनरत्तीकीगोलियें अथवा चूर्णहीरक्खें । इसमेसे अग्निबलदेखकर विडङ्गके काढेकेसाथ दोनोंमेंसे उचितमात्रामे देनेसे, कृमिरोग नष्टहो ॥ ३३९ ॥

३४० कृष्णमाणिक्यरसः

तीक्ष्णं कान्तं माक्षिकं चाभ्रकं च
ताम्रं तुल्यं मारितं सर्वमेतत् ।
तीक्ष्णात्सूतं मारितं भागयुग्मं
पूर्वद्रव्यान्मानतो दिङ्मितांशम् १४४२
पिष्ट्वा सम्यक्षष्टकं दिग्जटानां
द्रावे घृष्ट्वा तद्दिनैकं ततश्च ।
काकमाच्याश्चैकमेवं दिनं च
घृष्ट्वा पश्चाद्गोमहावल्लपत्रैः ॥
पक्त्वा मूषामध्यसंस्थं निरुध्य
यन्त्रे सम्यग्वालुकाया दिनैकम् ।
सम्यक्पाच्यं मन्दवह्निप्रयोगा-
न्माणिक्याख्यः कृष्णपूर्वः प्रसिद्धः ॥
वि. क., र. का., र. सु., सौन्दर्य., धन्वं.।

भाषा—फौलादभस्म, कान्तपाषाणभस्म अथवा कान्तलोहभस्म, सोनामाखी, अभ्रकभस्म, ताम्रभस्म-येसब एकएकभाग, पारदभस्म २ भाग, इनसबसे दसवांहिस्सा मैनफलका चूर्ण मिलाकर आकाशबेलकेरसऔर कालीजीरीके क्वाथ तथा नागरबेलपानोंसे एक-एकरोजमर्दनकर गोलाबनाकर सुखाकर सम्पुटमेंबंद-कर वालुकायन्त्रमे एकरोज़मन्द आंचसे पकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालले । इसकी २–२ रत्ती कुष्ठहरानुपानकेसाथदेनेसे यह कुष्ठकोनष्टकरताहै३४०

३४१ कृष्णमाणिक्यरसः

हेममाक्षिकगन्धाश्म तीक्ष्णकान्ताभ्रकं समम् ।
द्विगुणं हरवीर्यञ्च दशमांशञ्च सक्तुकम् ॥
मञ्जिष्ठादिकषायेण वालुकायन्त्रपाचितम् ।
कृष्णवर्णकसङ्काशमिदं भस्मैव कुष्ठजित् ॥
मञ्जिष्ठा घनदारु कुष्ठखदिरश्रेष्ठा वचा वाकुची,
पाठा पर्पटराजवृक्षकटुका पटोलामृर्वानिशाः ।
त्रायन्ती किटिमारवेल्लवृषकं निम्बामृतावत्सकं,
काकोली सदुरालभा च परमः कुष्ठक्षयघ्नो गणः
ध. र. म., र. को., र.,

भाषा—सुवर्णमाक्षिक, गन्धक, फौलादभस्म, कान्तलोहभस्म, अभ्रकभस्मयेसबसमभाग, शुद्धपारा २ भाग, सक्तुकविष दसवांभाग, इनसबकी इकट्ठीकज्जलीकर मञ्जिष्ठादिक्वाथमे एकरोजमर्दनकर वालुकायन्त्रमे ४ पहरपकानेसे काजलकीसी भस्म तैयार होगी । इसमेसे दोदोरत्तीकीमात्रा मजीठ, नागरमोथा, देवदारु, कुठ, खदिर, गजपीपल, वच, वाकुची, पाठा, पित्तपापड़ा, अमिलतासकागूदा, कुटकी, मुलहटी, मूर्वा, हल्दी, त्रायमाण पँवाड़, शिरस, अडूसा, नीमकीछाल, गुडूची, कुरैया, काकोलीऔरजवासा इनकेक्वाथके अथवा चूर्णकेसाथदेनेसे समस्तकुष्ठनष्टहों यह कुष्ठनाशक श्रेष्ठ गण है ॥ ३४१ ॥

३४२ कृष्णार्यलोहम्

कृष्णाभयालोहचूर्णं निलिहन्मधुसर्पिषा ।
परिणामभवं शूलं सद्यो हन्ति सुदारुणम् ॥
वृ. यो. त., यो. र., भै. र., यो. म., र. को., ध. र., शा.

र. र., र. चि., यो. र., र., वृ. मा., परिणामशूले। लोहचूर्णमनुपाने सिता अधिकाप्रदत्ता ।

भाषा—पीपल,हर्र, लोहभस्म समभाग मिलाकर इसकोएकएकमाशेकीमात्रा मधुऔरघीकेसाथचटानेसे परिणामशूलको यह तत्कालनष्टकरताहै३४२

३४३ केसरपाकः (प्रथमः)

केशरन्तु पलमेकमुज्ज्वल-
श्चाढकेनपयसा विपाचितम् ।
गोघृतश्च कुडवार्धमुज्ज्वलं
शर्कराश्च कुडवोन्मितां शुभाम्॥१४४९॥
सर्वदोषरहितं सुशीतले
माक्षिकश्चकुडवं नियोजयेत् ।
औषधानि कथितानि योजये
द्रूपवर्ण सहितानि सन्ति चेत्॥१४५०॥
शुद्धसूतमृतवङ्गमभ्रकं
लोहशुल्वमहिफेनमिश्रितम् ।
नागभस्मसकलैः समांशकं
मानवञ्च दशबिल्वकं शुभम् ॥१४५१॥
त्र्यूषणागुरुलवङ्गपत्रकं
जीरकञ्च फलजातिवल्कलम् ।
चित्रकञ्च मुसलिद्विगन्धकं
चम्पकं फणिलतासमुद्भवम् ॥१४५२॥
आज्यदुग्धसहितं निषेवये-
द्वर्जयेच्चदधि तक्रमम्लकम् ।
सर्वमेहशमनञ्च भेषजं
श्वासकासदरणं कफापहम् ॥ १४५३ ॥
वातमेहकटिशूलनाशनं
हन्ति गुल्मगुदकीलवाहिकाः
कामवृद्धिजननञ्च कामिनां
कामिनीमददरं कुतूहलम् ॥ १४५४ ॥

र. यो., मेरे ।

भाषा—४ तोले केसरको ४ सेरदूधमें औटाना, उसमें आधासेरघी और मधु १० तोले डालकर पकावे। औरइसमें २० तोले शक्करडालदे, जबखोआएकदम लालहोजाय तबउतारकर ठंढाहोनेकेबाद २०तोलेशहदडालकर रससिन्दूर,बङ्गभस्म,अभ्रकभस्म, लोहभस्म, ताम्रभस्म औरअफीम एकएकतोला, नागभस्म६तोले, गुग्गुल ४०तोले,सोंठ, मिर्च,पीपल,अगर,लौंग, पत्रज,जीरा, जायफल, जावित्री, चित्रक, दोनोंमुसली, कस्तूरी, अम्बर,सुगन्धवालादरुयागोरोचन, चव्य, कुलिञ्जन इनसबको इकट्ठेकर मर्दनमेंमिलाकर रखछोड़ना। इसको आधेतोलेसे एकतोलेतक मात्रादेकर ऊपरसे बकरीकादूधपिलावेतो समस्तप्रमेह, श्वास,कास,कफ,वातप्रमेह,कटिशूल, गुल्म,बवासीर, पुरानीअसाध्यसंग्रहणी, औरपण्ढता इनसबको यह दूरकरताहै। इसमेंविशेषकर दही, छाछऔरखटाईनखाय ॥ ३४३ ॥

३४४ केसरपाकः (द्वितीयः)

व्योषं चतुर्जातफलत्रिकञ्च
लवङ्गकृष्णागुरुचन्दनञ्च ।
इक्षुरबीजं करहाटकञ्च
जातीफलं मर्कटिकाफलञ्च ॥१४५५॥
शाल्मल्यनिर्याससलाक्षगन्धा-
गोक्षुरबीजं मुसली कृमिघ्नम् ।
समुद्रशोषं विषपञ्जरञ्च
पुष्पं सुजात्युद्भवकङ्कबीजम् १४५६
सर्वं गर्भं योजय कुङ्कुमञ्च
सुचूर्णितं विंशतिभागयुक्तम् ।
कस्तूरिकाषोडशभागपूर्णं
रण्डं चतुर्भागयुतं विषकम् १४५७ ॥
वङ्गं रसेन्द्रं गगनं सुलोहं
कान्तं हि ताम्रं रविभागयुक्तम् ।
दलानि हेम्नो द्विशतानि दत्त्वा
तथैव देयानि च राजतानि ॥
एकत्र सर्वं विनिधाय पश्चा
ज्जयाष्टभागं विदधीत लेह्यम् ॥१४५८॥
जातीफलप्रमाणेन भक्ष्येच्चशतकरक्षितः ।
वीर्यवृद्धिःकरोत्येष सर्वव्याधिविनाशनः ॥

शतञ्च रमते स्त्रीणां कामतुल्यो भवेन्नरः ।
सर्वान् वातामयान्हन्ति प्रवृद्धं वातशोणितम् ॥
अस्थिरोगं शिरोरोगं सन्धिरोगञ्च नाशयेत् ।
अस्य सेवनमात्रेण वृद्धोऽपि तरुणायते ॥
धन्यं यशस्करं सम्यगायुरारोग्यवर्धनम् ।
काश्मीरकावलेहोऽयंबलकान्तिविवर्धनः १४६२

यो र, रसायनरा, र को, वाजीकरणे।

भाषा—सोंठ,मिरच,पीपल,तज,पत्रज,इलायची, हरड़, बहेड़ा,आमला,लौंग,कालाअगर, सफेदचन्दन, तालमखाना,अकलकरा,जायफल,कौंचकेबीज,मोचरस बला,असगन्ध,गोखरू, दोनोंमुसली,विडङ्ग, समुद्रशोष,कुचिला, जावित्री, शीतलचीनी, येप्रत्येक एकएक तोला,केसर२०तोले, कस्तूरी१६तोले, इनसबसे चौगुनी मिश्रीकीचाशनी, वङ्गभस्म,पारदभस्म,अभ्रकभस्म,लोहभस्म, कान्तपाषाणभस्म,कान्तलोहभस्म और ताम्रभस्म येप्रत्येक१२—१२तोले, सोनेकेवर्क२०० नग, चांदीकेवर्क२००नग,भांग८तोले,इनसबको इकट्ठेमिलाकर रखछोडें। इसमेंसे जायफलकेबराबरगोली बनाकर सवेरेखाकर ऊपरदूधपीवे औररातको यदि सम्भोगेच्छाकेलिये खानीहोतो एकगोलीखाकर ऊपरसेथोड़ादूधपीवे, अधिकभूखलगेतो सम्भोगोत्तर यथेष्टदूधपीवे । अन्न रातमें बिल्कुल नखाय,रोगनिवृत्त्यर्थ यथेष्टाहारकरे,यह केसरपाक समस्तवायुरोग, बढ़ाहुआवातरक्त, अस्थिरोग, शिरोरोग, सन्धिरोग, इनसबको दूरकर कामकीवृद्धिको करताहुआ अनेक स्त्रियोंकेसाथ रमणकराताहै । इसके सेवनसे वृद्धपुरुष तरुणअवस्थामें आजाताहै । आरोग्य औरबलको प्राप्तहोताहै ॥ ३४४ ॥

३४५ केसरपाकः (तृतीयः)

कुङ्कुमात्कुडवं कृत्वा जातिपत्रीकुडवन्तथा ।
विदार्याः स्वरसे क्षीरे प्रत्येकं प्रस्थसम्मिते ॥
पक्त्वा दर्वीप्रलेपेऽत्र सितां प्रस्थोन्मितां क्षिपेत्।
कुङ्कुमं देवकुसुममहिफेनं घनं शुभम् १४६४॥
जातिनी शाल्मली सत्त्वं कृष्णा जातीफलन्तथा ।
यवाङ्गं मर्कटीबीजं सिन्धुशोषञ्च मस्तकी १४६५
कङ्कोलाकल्लकं कोलं पारदं गन्धकन्तथा ।
प्रत्येकं कार्षिकञ्चैतत्सर्वं तत्र क्षिपेत्सुधीः ॥
सिद्धे शीते च कर्पूरं कर्षार्धं सूक्ष्मचूर्णकम् ।
लेहस्यास्य पलार्धं यत्प्रत्यहं भक्षयेन्नरः १४६७
क्षीरेणासौ चटकवद्दर्पेद्धाजीव योषिताम् ।
आरोहयेज्जयेन्मेहं धत्ते वर्णबलौजसाम् १४६८
शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं छर्दिं पञ्चविधां तथा ।
प्रभञ्जनमहार्त्त्ये श्वासं पाण्डुमुरःक्षतम् १४६९
मूत्रातिसारमत्युग्रं मान्द्यं हुतभुजस्तथा ।
हन्ति कलौ हीनसत्त्वान् स्वल्पवीर्यबलान्नरान् ॥
अग्निवेशेन मुनिना विहितञ्च रसायनम् ।
गुणाः केसरपाकस्य मृत्युलोके सुदुर्लभाः ॥

चि र म, रसायने।

भाषा—केशर,जावित्रीप्रत्येक१६तोलेको विदारीकेस्वरस औरदूधएकएकसेरमें डालकर मन्दअग्निसे पकावे,जबकड़छीसे लगनेलगे तब१सेरशक्कर डालदेवे। फिर केशर, लौंग, अफीम, अभ्रकभस्म, जावित्री, मोचरस,पीपल, जायफल,तज, कौंचकेबीज, समुद्रशोष,मस्तगी,शीतलचीनी,अकरकरा, बेरकीमज्जा,पारा गन्धकयेसब एकएकतोला डालकर धीरे२पकावे। जब इसकी चाशनीहोकर गोलियेंबननेलगें तबउतारकर ठंढाकरले । फिर आधा तोलाशुद्धकपूरडालदे। इसकी २तोलेकीमात्रा खाकर ऊपरसे दूधपीवेतो यह स्त्रियोंमें चटकपक्षीकीतरह पुरुषको प्रवृत्तकरदेताहै । प्रमेहको नष्टकर वर्ण, बल, ओजइनको पुष्टिकरताहै। शुक्रकाशीघ्रपात, पांचप्रकारकीवमन, वातरोग, अङ्गशैत्य, श्वास, पाण्डु, उर क्षत, अतिकमूत्र, अग्निमान्द्य इनसबकोदूरकरताहै ॥ ३४५ ॥

३४६ केसरादिवटी (चन्दनादिवटी)

कुङ्कुमं मरिचं रक्तचन्दनं रमपुष्पकम् ।
सितां लवङ्गं वर्षाभूमूलं सर्वं समांशकम् १४७२॥
पिष्ट्वा पुनर्नवानीरे वल्लमात्रा कृता वटी ।
प्रत्यहं नवनीतेन वेष्टिता भक्षिता जयेत्१४७३

उपदंशकृताशेषरोगानग्निमान्द्यं भगन्दरान् ।
रक्तवैकृत्यजातांश्च पिबेत्कालानुमारिवाम् १४७४
नू. क.,

भाषा—केसर, मरिच, लालचन्दन, रसकपूर, मिश्री लौंग, पुनर्नवाकीजड़ येसबसमभागलेकर कूटकपड़छानचूर्णकरके पुनर्नवाके रसमे मर्दनकर तीनतीनरत्तीकी गोलियेंबनालेना। इसकी १ गोलीमक्खनमे लपेटकर खिलानेसे उपदंशजन्यसमस्तविकार, अग्निमान्द्य, भगन्दर औरत्कविकार इनसबको यह दूरकरतीहै। गोलीकेऊपर अनन्तमूलकाकाढापिलावे ॥ २४६ ॥

३४७ केसरादिवटी (द्वितीया)

केसरं सूतकुसुमं मरिचं रक्तचन्दनम् ।
जातीपत्रं शारिवाञ्च लवङ्गं कर्षकं पृथक् १४७५
निम्बुनीरेण सम्मर्द्य वटीं गुञ्जात्रयोन्मिताम् ।
निगिलेदुपदंशादीन्नाशयेद्रोगसङ्करान् १४७६॥
नू. क., ।

भाषा—केसर, रसकपूर, मरिच, रक्तचन्दन, जावित्री, अनन्तमूलऔरलौंग येसबएकएकतोलालेकर नीबूकेरसमे मर्दनकर दो ३ रत्तीकीगोलियें बनाकर एकएकगोली मक्खनवगैरहमे लपेटकर निगलवानेसे उपदंशजनित तमामरोगोंको नष्टकरती है॥३४७॥

३४८ केशरावलेहः

प्रस्थार्धं च कणाचूर्णं काश्मीरञ्च तदर्धकम् ।
द्वादशप्रस्थमात्रं तु गोदुग्धं तत्र निःक्षिपेत् ॥
लोहे कटाहे सुदृढे एकीकृत्य निधापयेत् ।
मृद्वग्निना पचेत्तत्र घृतं दद्यात्पलत्रयम् १४७८
शर्करायाः विशुद्धायाः पलानां दश निःक्षिपेत् ।
जातीफलं जातिपत्रीं कुबेराक्षं कबाबकम् ॥
शतावरीं वाजिगन्धां गोक्षुरं हपुषां शटीम् ।
वृक्षाम्लं नागरं धान्यं त्रिफलां वंशरोचनाम् ॥
शृङ्गाटकं कसेरुञ्च मुस्तां मोचरसं तथा ।
वृद्धदारुं देवदारुं तगरं च यवानिकाम् १४८१
कृष्णागुरुपद्मफलं तथा चेक्षुरबीजकम् ।
सर्वाण्येतानि सञ्चूर्ण्य पृथगर्धाक्षसम्मितम् ॥
अभ्रकञ्च तथा शुल्वं नागवङ्गौ तथायसम् ।
पयसा शोधितां दद्याच्चोपचीनीं तदङ्गतः ॥
काश्मीरकावलेहोऽयं दुर्बलानां बलप्रदः ।
बलौजसोश्च पुष्टेश्च सौकुमार्यस्य वर्धनः १४८४
क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा बलमांसविवर्जिताः ।
व्यायामरहिता ये च धातुवृद्धिविवर्जिताः ॥
वातिकाः श्लैष्मिकाश्चैव व्याधयः सम्भवन्ति ये ।
तेषां नाशकरः क्षिप्रं तिमिराणां यथा रविः ॥
पा. च.,

भाषा—पीपलकाचूर्ण ३२ तोले, केशर १६ तोले, इनको १२ सेर गायकेदूधमे लोहेकीकड़ाहीमें डालकर मन्दअग्निसेपकावे। जबखोआहोनेकी तैयारीमेंहो तब इसमे १२ तोले घी डालकर सेके। फिर शक्कर ४० तोले, जायफल, जावित्री, कबाबचीनी, शीतलचीनी, शतावरी, असगन्ध, गोखरू, माई, कचूर, कोकम, सौंठ, धनियां, त्रिफला, वंशलोचन, सिंघाड़े, कसेरू, नागरमोथा, मोचरस, विधारा, देवदारु, तगर, देशी अजवाइन, काला अगर, कमलगट्टा, तालमखाना, इनप्रत्येकका चूर्ण आधा आधा तोला, अभ्रकभस्म, ताम्रभस्म, नागभस्म, वङ्गभस्म, और लोहभस्म येसब आधाआधा तोला, दूधमे पकाईहुई चोपचीनी २॥ तोले, डालकर सबको मिलाकर रखदेना। इसकी १ तोलेसे २ तोलेकी मात्रा देकर ऊपरसे दूध पिलानेसे दौर्बल्य, क्षीणेन्द्रियत्व, नष्टशुक्रत्व, बलमांसरहितत्व, वातिकरोग, श्लेष्मिकरोग, इनसबको यह शीघ्रनाशकरता है ॥ ३४८ ॥

३४९ कैशोरगुग्गुलुरसः

प्रागुक्तेन प्रकारेण रसेन्द्रं विनिपातयेत् ।
कृष्णाभ्रकस्य सत्त्वेन दशधा शुद्धतां व्रजेत् ॥
शुद्धं संस्वेदयेत्सूतं कलांशं हेम जारयेत् ।
दैत्येन्द्रं जारयेत्पश्चाद्रसाच्छतगुणं ततः ॥
भावितं मृगनीरेण स्विन्नं तैनैव भूरिशः ।
अभ्रकत्रितयं क्वापि न कदाचित्समाहरेत् ॥

चनाख्यं कृष्णमतुलं यत्राग्नौ विकृतिं व्रजेत् ।
खल्वे तत्प्रक्षिपेदभ्रं काञ्जिकेन प्रमर्दयेत् ॥
तावद्यावद्भवेत्पिण्डं नवनीतसमं ततः ।
रक्तागस्त्यप्रसूनोत्थैः सलिलैर्मर्दयेद् दृढम् ॥
दिनानि सप्त यावत्स्युः खल्वादभ्रं समुद्धरेत् ।
यथेद्वयोपरिकान्तं पक्वं सूरणमाहरेत्१४९२॥
तदन्तर्गतमारभ्य गर्तं सद्गगनं क्षिपेत् ।
अष्टोत्तरशतं गुञ्जामानेन तुलितं ततः ॥
रक्तकुम्भोद्भवभवप्रसूनसलिलैस्ततः ।
तद्गतं पूरयेद्यत्नात्पिधानं सौरणं क्षिपेत् १४९४
सम्मुद्रय कर्पटमृदा सप्तवारं तु वेष्टयेत् ।
निर्वातसौरिकिरणवर्जिते स्थानके क्षिपेत् ॥
त्रिःसप्तदिनमानेन स्थापयित्वा समाहरेत् ।
तस्मादभ्रस्य गुञ्जानां शतमष्टोत्तरं भवेत् ॥
अथवा पौरुषं गर्तं खनित्वा तत्र निःक्षिपेत् ।
गोमयैः पूरयित्वाऽर्धमुपरिष्टाच्च पूरयेत् १४९७
तावन्मानो रसेन्द्रः स्यात्तावानेव बलिः स्मृतः ।
तावत्य एव गुञ्जाः स्युर्निस्तुषा सर्वमेकतः ॥
मर्दयेन्मधुना सम्यक् शोधितेन सुपाकिना ।
तेन कल्केन कुर्वीत वटिकास्त्रिशताधिकाः ॥
षष्ट्युत्तरास्ततस्तास्तु स्थापयित्वाऽथ सप्तकम् ।
दिनानां योजयेत्पश्चात्पञ्चकर्मविशोधनः ॥
पथ्यभुक् क्षारलवणं शुष्कं काञ्जिकमम्लकम् ।
वर्जयित्वाऽथ मांसानि मैथुनं रात्रिजागरम् ॥
आदित्येऽनुदिते खादेद्वटीमेकां तिलानतु ।
कृष्णान् त्रिगद्याणमितान् धारोष्णं गोपयः पिबेत्
ललाटस्वेदसामर्थ्यं यदा जातं दिवाकरे ।
ततः पथ्यं निषुञ्जीत यथोक्तक्रमयोगतः ॥
संवत्सरेण नश्यन्ति वलयः पलितैः सह१५०२

रसार्ण०

भाषा—पातनान्तपारदके संस्कारकरके कृष्णाभ्रकसार ६४ माशेहिस्सादेकर धमनकरे, जिसप्रकार मेंभी मिलाकर दूसरी बारगर्भाविनककरे। इसप्रकारद- सवार करनेसे यहपारा शुद्धहोजाताहै। अभ्रकमे अभ्रकचूर्ण समभागदेकर काञ्जीमे मर्दनकराके उप-रूयन्त्रमेऊर्ध्वपातनकरे,। इसप्रकार १० बारकरके बारदिनकाञ्जीमेंमर्दनकरे। फिरसोलहवां हिस्सा बीजसंस्कारकियाहुआ सुवर्णदेकर अन्धमूषामे रखकर जारणकरे,। इसीतरह इसपारेमे शतगुणित गन्धकजारणकर कस्तूरीकाजवदेकर मर्दन और स्वेदनकरे। इसतरह जितनीवारकरे उतना अच्छाहै। यहपारद तैयार हुआ। धान्याभ्रक कियेहुए वज्राभ्रकको काञ्जीकेसाथ यहांतकमर्दनकरेकि उसकी मक्खन जैसी पिठी होजाय। फिर उसको सुखाकर रक्तागस्त्यके फूलोंके रससे ७ रोज़ मर्दनकर गोलाबनाकर २।३ वर्षपुराना सूरणकन्दलेकर उसमे गर्तखोदकर गोलेको रखदे। पर यह विचार रक्खेकि यह अभ्रक १०८ रत्तीसे अधिक न होना चाहिये। फिर लालफूलके अगस्त्यकारस सूरणके गड्ढेमे भरकर सूरणकी डाट लगाकर ६–७ कपड़मिट्टीकरदे फिर इससूरणको जहां हवा अथवा सूर्यकीकिरण न पड़तीहो ऐसेस्थानमें २१ रोज़तक धररक्खे,। सातदिनबाद इस सूरणमेंसे अभ्रककेगोलेको निकालले। अथवा १ पुरुषभर गढा खोदकर उसको जङ्गलीकण्डोंसे आधाभरके उसके बीचमे रखकर आगलगादे। स्वाङ्गशीतल होनेपर अभ्रकको निकालकर उतनाही पूर्वसंस्कारयुक्त-पारा और शुद्धगन्धक डाले। और इनतीनोंकी बराबर छिलके निकालीहुई सफेदगुञ्जाका चूर्ण मिलावे। फिर मधु डालकर एक दोरोज़ घोटकर उसकी ३६० गोलियें बनाकर रखछोड़े। पञ्चकर्मसे देहको शुद्धकर इसमेसे एकएक गोली खाकर १॥ तोले, काले तिल चबाकर ऊपरसे धारोष्ण दूध पीवे। यह प्रयोग सूर्यके उदय होतेही करे। मध्यान्हमे दूधभात खानेकोदे। ऐसे १ वर्षभरप्रयोगकरनेसे वलीपलित नष्टहोतेहैं। इसमे क्षार, लवण, शुष्कचीज, काञ्जी, अम्ल, मांस, मैथुन, रात्रिजागरण इनका सेवन न करे ॥ ३४९ ॥

३५० कोलादिमण्डूरम्

कोलाग्रन्थिकशृङ्गबेरचपलाक्षारैःसमं चूर्णितं,
मण्डूरंसुरभीजलेऽष्टगुणितेपक्त्वाऽथसान्द्रीकृतम्
तं खादेदशनादिमध्यविरतौ प्रायेण दुग्धान्नभुग्
जेतुं वातकफामयान् परिणतं शूलश्च शूलानि च

श मा, यो, मै. र., च द., यो म, र का, शूले ।

भाषा—चव्य, पिपलामूल, सोंठ, पपिल, सज्जीखार, यवक्षार, टङ्कण, येसब समभागलेकर सबकीबराबरमण्डूर मिलावे। और सबसे अष्टगुणित गोमूत्रमे डालकर धीरे २ मन्दअग्निसेपकावे इसकीतीनतीनमाशेकीगोलियें बनाकररखछोडे। इस मेंसे एकएकगोली भोजनकेमध्यऔर अन्तमेंदेवे औरप्राय. दूधभातखानेकोदे तो यह वातकफकेरोग- परिणामशूल तथाअन्य तमामशूलोंको नष्ट करताहै ॥ ३५० ॥

३५१ कौशिकादिगुटी

कौशिकपञ्चमात्रः स्यात्सारसश्चार्धकर्षकम् ।
कर्षपादमहेः फेनं हिङ्गुलं सार्धमाषकम् १५०५
खल्वे निधाय गुटिकां कारयेन्मतिमान्भिषक् ।
देया तण्डुलतोयेन कौशिकीयं वटी शुभा१५०६
आमशूलमतीसारं रक्तातिसृतिमेव च ।
ग्रहणीं दुस्तराश्चैव हन्यादेव न संशयः १५०७

रसायन स०,

भाषा—गुग्गुल ४ माशे, खसखस ६ माशे अफीम ३ माशे शिगरिफ १॥ माशा लेकर सबको पानवगैरहके रसकेसाथघोटकर मटरबराबर गोलियें बनाकर चावलके धोवनकेसाथ देनेसे यह गोली आमशूल, अतिसार, रक्तातिसार, दुस्तरग्रहणी इनसबको दूरकरतीहै ॥ ३५१ ॥

३५२ कांस्यपिष्टिकारसः

कांस्येन पिष्टिकां कृत्वा देवदालीरसाऽऽप्लुताम्
तीक्ष्णगन्धरजोयुक्तां युक्त्या हन्याद्धलीमकम्

र चि, र का, र सु, यो म, र सि., चि क, पाण्डुरोगे

टि० रसेन्द्रमङ्गले हलीमके प्रयोक्तव्या शुद्धका्स्य पिष्टिय। तीक्ष्णगन्धमसंयुक्ता युक्त्या हन्ति हलीमकमिति पाठ॰ कृतोस्ति तत्र कान्तपिष्टिरितिनाम सा च कान्तपिष्टि नाम्ना पूर्वं गताऽस्ति परन्तु सा कांस्यपिष्टिरेव बहुग्रन्थसंवादात्। उदररोगे अधिककार्यकर्तृत्वाच्च । विशुद्ध कांस्यज भस्म तीक्ष्णज गन्धक तथा। सरस पेषित सर्वं युक्त्या हन्ति हलीमकमिति रसायतारे पाठोस्ति नामच हलीमप्रयोग स्थापित तत्रदेवदालीभावना नास्ति। कांस्यभस्म, कान्त- भस्म, तीक्ष्णलोहभस्म पारदगन्धकान् समभागान् गृहीत्वा देवदाल्या भावना दत्वा रस सम्पादनीय । इत्यस्माक सम्मति । एवकृते भवति सर्वेषामेकस्मिन्समावेश॰ ।

भाषा—शुद्धकांसेको गलाकर नीचे उतारकर उसकी बराबर पारा डालदेना, अथवा कांस्यभस्म और शुद्धपारा मिलाके दो तीनरोज नीबूके रससे घोटकर पिष्टि बनालेना। फिर इसमें फौलादभस्म और गन्धक दोनोंकी बराबर मिलाकर बंदालकेरस अथवा कापसे ११२ रोज मर्दनकर एकएक रत्तीकी मात्रा देनेसे हलीमकरोग नष्ट होता है ॥ ३५२ ॥

३५३ क्रव्यादरसः (प्रथमः)

द्विपलं गन्धकं शुद्धं द्रावयित्वा विनिःक्षिपेत्।
पारदं पलमानेन मृतशुल्वायसी पुनः१५०९॥
कर्षमानेन सम्मिश्य पश्चाद्धुलदलेक्षिपेत् ।
ततो विचूर्ण्य यत्नेन निःक्षिप्यायसपात्रके१५१०
चुल्ल्यां निवेश्य यत्नेन चालयेन्मृदुवह्निना ।
पात्रे पात्रं हि जम्बीररसं सम्प्रदापयेत्१५११
पञ्चकोलसमुद्भूतैः कषायैः साम्लवेतसैः ।
भावनाः खलु दातव्याः पञ्चाशत्प्रमितास्तथा ॥
भृष्टटङ्कणचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत् ।
तदर्धैः पञ्चलवणैः सर्वतुल्यमरीचकैः ॥१५१३
सप्तधा भावयेत्पश्चाचणकक्षारवारिणा ।
ततः संशोष्य सम्पेष्य कूपिकाभ्यन्तरे क्षिपेत्॥
अत्यन्तगुरुभोज्यानि गुरुमांसान्यनेकशः ।
भक्षेचाऽऽकण्ठपर्यन्तं ततो देयो रसोत्तमः ॥
चतुर्वल्लमितो देयस्तक्रैः सलवणैरपि ।
भुक्तं जीर्यति सद्यश्च जायते दीपनं परम्१५१६
रसः क्रव्यादनामायं प्रोक्तो मन्थानभैरवैः ॥
सिंहलक्षोणिपालाय भूरिमांसभुजे पुरा ॥

ततःक्रव्यादयंप्रोक्तोदृढंप्रत्ययकारकः १५१७॥
कुर्यादीपनमुत्तमं पचनजे देहे पर शोषणं,
तुन्दस्थौल्यनिबर्हणो गदहरो दुष्टव्रणार्तिप्रणुत् ।
कासश्वासविनाशनो ग्रहणिकाविध्वंसनःस्रंसनो,
गुल्मप्लीहजलोदरोपशमनः क्रव्यादनामा रसः।
विश्वहिङ्गुबिडैः सार्धं क्रव्यादो भक्षितोरसः ।
गुल्मानशेषान् प्लीहानं विद्रधीनपि नाशयेत् ॥

यो र र मु, र श थे चि, मे स, र स क थ यो त, ना थि र सं, र चि, मैं र, या चि यो म, र च र र स, र मि, भा प्र, र म नि र, र मु, र को, र र रसायन स, र सा सं, टो, र र दी, र प्र, र चा, र क र म भा, र को, म रा, र क ल, ना, ।

टि०—१ योगमहार्णवे भूतद्रङ्कणचूर्णेन तुल्येन सहमेलये दिव्यस्थाने मरिचेनापि तुल्येन तदर्धेन विडेन च इति पाठोऽस्ति तत्र पञ्चलवणानि नैव नियुक्तानि मरिचप्रमाणे च विशेषो दृश्यते

टि०—२ अत्र द्विप्रकारः पाठो दृश्यते तत्र तावत्प्रथम पादद्वपलमानेन मृतताम्रायसीयुत । कर्षमानेन सम्मिश्य इत्याकार पाठो येषां वर्तमानपाठोऽस्ति । द्वितीयस्तु मृतशुल्वायसी पुन । पलार्धमाने सम्मिश्य इत्याकार कोऽस्ति अत्र पाठे मृतशुल्वायसी मिलित्वा पलार्धमाने इत्यर्थे कृते प्रकृतार्थानभिरिच्यते. परमत्र शुल्वायसी पृथग्घे पलप्रमाणे इत्याकारके पाठे तु शुल्वायसो प्रमाणं प्रत्येकरसकर्षद्वया सममिति निर्विवाद पृथगितिपदाभावात्, इममेवाभिप्रायमत्रीकृत्य योगमहार्णवे मृतलोह तथा ताम्र कर्षद्वयमितं पृथगिति स्पष्टरीत्या सन्दर्शितम्। अत्र पाठे जम्बीररसस्य पात्रपात्रमिति दीप्सया आवश्यकप्रमाणं गृहीतं तेनादार्थोक्तस्य धिकपलकानं प्रमाणं जम्बीररसस्य प्रथमपाठेऽस्ति । अन्यत्र च पठनतमिति सुधीभि विभावनीयम् ।

भाषा—आठतोले शुद्धगन्धकको गलाकर इसमे शुद्धपारा ४तोले, ताम्रभस्म १तोला, लोहभस्म १तोला, डालकर खूबचलादे। एकजीवहोनेपर भैंसकेताजेगोबरपर रक्खेहुए एरण्डकेपत्तेपर डालकर दूसरेएरण्डकेपत्रसेदबादेवे, स्वाङ्गशीतलहोनेपर इनपपड़ियोंको निकालकर खूबबारीकचूर्णकर इसको कढाहीमें डालकर चूल्हेपररक्खे, इसमे चारचारसेर २ बारमे जम्भीरीकारसडालकर मन्दअग्निपरपकाने औरघलाताहरे । रसमूखजानेपर पञ्चकोलकेकाढेकी औरअम्लवेतकेरसयाकाढेकी पचास ५०भावनाए देकर भुनेहुएसुहागेकाचूर्ण सबकीबराबर डाले औरउससेआधे पञ्चलवण (सैन्धव, सामुद्र, बिड, सौवर्चल, औरऔद्भिद) औरसबकीबराबर मरिचकाचूर्णडालकर चणकक्षारकी सातभावनाए देकरसुखाकर डेढडेढमासेकीगोलियें बनारक्खे। यह क्रव्यादरस तैयारहुआ। इसकीएकएकगोली भोजनकरनेके बाद लवणमिलेहुएतक्रकेसाथदेनेसे अत्यन्तभारीपदार्थ औरनानातरहकेमांस ये कण्ठतकखायेहुएहों तोभीरसकेदेतेही जीर्णहोकरअग्निप्रदीप्तहोजाताहै और दूसरेभोजनकरनेकी इच्छाहोजातीहै, मेदस्वीपुरुषको अत्यन्तसुखाताहै । वायुकोनिवृत्तकरताहै दुष्टव्रण, श्वास, कास, ग्रहणी, गुल्म, प्लीहा, जलोदर, विद्रधि, इनरोगोमे सोंठ, हींगऔरसंचल इनके चूर्णकेसाथ देनेसे सबकोनष्टकरताहै । यह रस मांसभोजनमे अत्यन्तप्रीतिवाले सिंहलनरेशकेलिये मन्थानभैरवने बनाकर दियाथा ॥ ३५३ ॥

३५४ क्रव्यादरसः (लघुः) (द्वितीयः)

पारदाद् द्विगुणं गन्धं गन्धांशं मृतलोहकम् ।
पिप्पली पिप्पलीमूलमग्निशुण्ठीलवङ्गकम् ॥
लोहसाम्यं पृथक् कुर्याद्रससाम्यं सुवर्चलम् ।
टङ्कणं मरिचं चापि गन्धतुल्यं प्रदापयेत् १५२१
एतद्धि चूर्णं यत्नेन भावयेत्सप्तधाम्लकैः ।
एतद्रसायनं श्रेष्ठं माषमात्रं प्रदापयेत् १५२२॥
तक्रेण केवलं वापि दद्याद्भोजनपाचने ।
क्षिप्रं तज्जीर्यते भुक्तं दीपनं भवति ध्रुवम् ॥
सर्वाजीर्णप्रशमनं लघुक्रव्यादसंज्ञितम् १५२३॥

पृ या त, र च, नि र, वे चि, यो र, र कौ, र सु, रसायनस, अजीर्ण ।

भाषा—पारेसेदूनागन्धक औरगन्धकसे चतुर्थभागलोहभस्म, पीपल, पिपलामूल, चित्रक, सोंठ औरलौंग, येप्रत्येकलोहकीबराबर, सज्जीखारपारेकेबराबर, सुहागा, मरिच येप्रत्येकगन्धककी बराबर लेकर सबकोएकत्रकरघोटकर सातबार

खटाईकीभावना देकर एकरकमाशेकीगोलियें बना- रखे। इसमेसे १गोली छाछकेसाथ अथवाअकेली भोजनकेऊपर देनेसे खायाहुआतत्काल हजमहो- जाताहै इसकेलेनेसे समस्तअजीर्णनष्टहोतेहैं ३५४ ॥

३५५ क्रव्यादरसः (तृतीयः)

नैपालताम्राद्दशकार्धभागं
तीक्ष्णंतदर्धं मरिचाधिकांशम्।
भागद्वयं पारदगन्धकाभ्यां
तथा क्षिपेट्टङ्कणषष्ठभागम् ॥ १५२४ ॥
एतानि चूर्णानि कृतानि सम्यक्
निम्बूद्रवै:भावितमेनरश्मौ,
शताधिकं वापि सुवह्निदीपनं
सर्वाग्निरोगान् विनिहन्ति सद्यः १५२५

मा. वि., टो., अग्निमान्द्ये.

भाषा—शुद्धजमालगोटा६तो०, फौलादभस्म- ३तो०, मरिच ६तो०, पारा २ तो०, गन्धक२तो, भुनाहुआसुहागा १तोलालेकर सबकोकपड़छानकर नीबूकेरसकी १०० सेऊपरभावनाएंदेकर दोदोर- त्तीकी गोलियेंबनाकर भोजनकेऊपरदेनेसे यह तत्कालअग्निकोदीप्तकर समस्तरोगोंको दूरकर- ताहै ॥ ३५५ ॥

३५६ खगेश्वरो रसः

पलेन प्रमितः सूतः पलेन प्रमिता वसा।
खगः पलमितः सर्वं मर्दयेदर्जुनद्रवैः १५२६॥
गोलीकृत्य विशोष्याथ गोलं मूष्यां निरुध्य च
ततस्तां सुदृढे भाण्डे मूषां क्षिप्त्वा निरुध्य च
पचेत्सार्धदिनं पश्चात्स्वाङ्गशीतं विचूर्णयेत्।
खगेश्वरो रसो वल्लप्रमितः कुटजान्वितः ॥
श्वेतकुष्ठं निहन्त्याशु श्वासकासगदानपि।
सघृतः पित्तजं कुष्ठं मधुना मेहमेव च ॥
पथ्यं दोषानुरूपेण बुद्धेन मुनिनोदितम् ॥

र. र. स., र. र. की., र. पं., र. को., कुष्ठे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धकऔरकसीस४–४– तोलेलेकर अर्जुनकीछालकेकाढेमे १-२रोजमर्दनकर गोलाबनाकर अच्छीतरहसुखाले। फिरउसगोलेको ६-७ कपड़मिट्टीदीहुईचौड़ेमुंहकी आतशीशीशीमे रख उसका ईंटअथवाखड़ियामिट्टीकीडाटदेकर ४-५ कपड़मिट्टीसे मुंहबंदकरदेना–फिर इसशीशीकोकपड़- मिट्टीकीहुई हंडीमे रखकर बालूभरकर इसकाभीमुंह बंदकर खूबसुखाकर १॥ दिनकीआंचदे। फिरस्वाङ्ग- शीतलहोनेपर निकालकर घोटकर रखछोड़े। यह खगेश्वररस तैयारहुआ। इसकी२रत्तीकीमात्रा कुटज- कीछालकेचूर्ण अथवाकाथकेसाथ देनेसे श्वेतकुष्ठ, श्वास, कासइनको यह नष्टकरताहै। घीकेसाथदेनेसे पित्तकुष्ठको दूरकरताहै। मधुकेसाथप्रमेहको दूरकरताहै औरतत्तद्दोषहरानुपानकेसाथ देनेसे तत्तद्रोगोंको दूर- करताहै। किसीमहाशयने यहां खगकाअर्थ माक्षिक- कियाहै सोउचितनहींहै क्योंकि कुष्ठरोगकेलिये मा- क्षिक, कसीसकीतरहउपयुक्तनहींहै यह बुद्धमुनिका कहाहुआहै ॥ ३५६ ॥

३५७ खगेश्वरी गुटी

तुत्थकान्मूषकं कृत्वा स्थापयेत्तत्र पारदम्।
अर्कस्नुह्येरण्डधुस्तूररसद्रोणेन पूरयेत् ॥ १५३०॥
सप्ताहं स्वरसै र्मर्द्यः सिंहनेत्रीरक्तोद्भवैः
पश्चात्तदम्लयोगेन गोलकं शुक्रसन्निभम् ॥
धूर्तबीजस्य तैलेन ज्योतिष्मत्यास्तथैव च ।
गुञ्जाया लाङ्गलक्याश्च भल्लाताङ्कोलयोस्तथा ॥
एतेषां तैलयोगेन गुटिकां विषमध्यगाम् ।
दोलायन्त्रे पचेदेवं चतुःषष्टिदिनानि च ॥
प्रत्येकमौषधीतैले राक्षसी गुटिकोत्तमा।
स्वर्णादीन्यष्टलोहानि भक्षयेन्नात्र संशयः ॥
तारमध्ये यदा क्षिप्ता स्वर्णं भवति निश्चितम् ।
वङ्गमध्ये यदा क्षिप्ता रजतं जायते ध्रुवम् ॥
मुखे क्षिप्ता त्वदृश्यश्च नानाकौतुककारिका।
खेचरी जायते सिद्धि र्मनः पवनवेगवत् ॥
जरां मृत्युं हरेद्रोगं विषं स्थावरजङ्गमम् ।
नानया सदृशं कापि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥

नाम्ना खगेश्वरी देवी गुटिका सिद्धिसाधनम्॥
वै. द., र. सु.,

भाषा—४०तोले तुत्थकोपीसकर उसकी १मूषा-बनाकर कड़ाहीमेंरक्खे औरउसमें२०तोले पारारखदे। फिरनीचेसे धीरे२अग्निजलावे, पारेपरऊपरसे आक, थूहरऔरधतूरेकारस१६सोलहसेर क्रमसेसुखावे रस-सूखनेके बाद पाराभक्खनकेसमानहोजायगा, फिर-भटकटैया, इद्रासिट, इनकेरसोंसे क्रमसे७-७रोज़-तक स्वेदनकरे। फिरएकपक्की ईंटलेकर उसमें एकगढा-खोदके उसे चूल्हेपररखकर उसमे उसगोलीकोधरकर नीचेसेधीरे२अग्निदेवे। औरस्वच्छकियाहुआ नीबूका-रस अकहरीमें डालकर गोलीपरटपकावे। जिससेकि रस ज़्यादा नपके औरनसूखनेसे पाराहीउड़े। इस-तरह १६सेर रससुखावेतो यहगोली कड़ीहोजायगी उसगोलीको बछनागकेतानेकन्दमे गर्भबनाकर अ-भ्रमेंबछनागको पीसकर उसकेलुगदेमें रखकर चारतहकपड़ेमे बांधकर धतूरेकेबीज, मालकांगनी-केबीज, गुञ्जा, करिहारीकेबीज, भिलावे, अङ्कोल-केबीज इनप्रत्येकक्केतैलमें ६४ दिनतकस्वेदनकरे। विषकन्द रोज़भद्दलताजय, आंवमहुतमन्दरक्खे इस-तरहकरनेसे राक्षसी गुटिकातैयारहोगी। इसकेसाथ सुवर्णादिकिसीभी धातुको डालकर अन्धमूषामें बन्द-करधौंकनेसे यह तमामधातुओंको खाजातीहै। चांदी कोगलाकर उसकेबीचमे इसगोलीकोडालनेसे उस-कारंगसुवर्णसदृशहोजाताहै, वङ्गमेडालनेसे उसकापा-नीसूखजाताहै। मुँहमेंरखनेसे अदृश्यहोताहै। खेचरी-सिद्धि होतीहै। मनतथापवनकेसदृशवेगहोजाताहै औरजरा,मृत्यु, नानातरहकेरोग, स्थावरजङ्गमविष इन-सबकोदूरकर आदमीको नानातरहकीसिद्धिको देतीहै इसीलियेइसकानाम खगेश्वरीगुटिकाहै ॥ ३५७ ॥

३५८ खण्डकाद्यलोहम्

शतावरी छिन्नरुहा वृषमुण्डितिकाबलाः ।
तालमूली च गायत्री त्रिफलाधास्त्वचस्तथा ॥
भार्गी पुष्करमूलञ्च पृथक् पञ्चपलानि च ।
जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टमांशावशेषितम् १५२९
दिव्यौषधहतस्यापि माक्षिकेण हतस्य वा ।
पलद्वादशकं देयं रुक्मलौहस्य चूर्णितम् ॥
खण्डतुल्यं घृतं देयं पलं षोडशिकं बुधैः ।
पचेत्ताम्रमये पात्रे गुडपाको यथा भवः ॥
प्रस्थार्धं मधुनो देयं शुभाश्मजतुकं त्वचम् ।
शृङ्गी विडङ्गं कृष्णा च शुण्ठ्यजाजी पलं पलम्
त्रिफला धान्यकं पत्रं द्व्यक्षं मरिचकेसरम् ।
चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥
यथाकालं प्रयुञ्जीत बिडालपदकं ततः ।
गव्यक्षीरानुपानश्च सेव्यो मांसरसः पयः ॥
गुरुवृष्यान्नपानानि स्निग्धं मांसादि बृंहणम् ।
रक्तपित्तं क्षयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः ॥
वातरक्तं प्रमेहञ्च पीतं पित्तं वमिं क्लमम् ।
श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा ॥
आनाहं रक्तसंस्रावमम्लपित्तं निहन्ति च ।
चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्धनम् ॥
आरोग्यं पुत्रदं श्रेष्ठं कामाग्निबलवर्धनम् ।
श्रीकरं लाघवकरं खण्डकाद्यं प्रकीर्तितम् ॥

च. द., र. र. स., चि. क., यो. र., र. चि., टी., वै. द., लो. स. (प.) भै. र., यो. म., र. सु., र. का., र. क., रसराजद धा. ध., रसायन सं., वृ. मा., चि. र., भा. प्र., नि र., र. र., वृ. यो. त., मा. वि., पा. व., रक्तपित्ता-धिकारे। हारीतसंहितायां कार्ये मुक्तयोरधिकःपाठो दृश्यते।

भाषा—शतावरी, गुडूची, अडूसा, गोरखमु-ण्डी, बला, तालमूली (कालीमुसली), खैर, त्रि-फलाकेदल, भारङ्गी, पोहकरमूल येप्रत्येक५-५पल-लेकर एकद्रोणपानीमें पकाकर अष्टांशशेषउतारकर दिव्यौषधिकेद्वारा (दिव्यौषधि ६४ हैं रसेन्द्रचूडाम-णिवग़ैरहमें देखलेना) अथवा माक्षिकसे माराहुआ रुक्मलोह १२ पल, खांड १२ पल, घृत १६ पल, इनसबकोइकट्ठेकर ताम्रकेपात्रमेंपकावे, जबगुड़जैसा पाकहोजाय तबउतारकर ठंढाहोनेपर मधु ३२तोले, शुद्धशिलाजीत, तज, काकड़ाशींगी, विडङ्ग, पीपल, सोंठ, जीराप्रत्येक ४-४ तोले, त्रिफला, धनियां,

पत्रज, मरिच, केसरयेप्रत्येक २ दो तोले, इनसब-को इकट्ठेदेकर खूबमन्थनकर चिकनेबर्तनमेंधरदे, इस-कोसुबहशाम एक १ तोलाखाकर गऊकादूधपीवे-मासरस, भारीऔरधातुओंको बढानेवाले अनुपानदे मासादिकफोबढानेवाला स्निग्धपदार्थखिलावे । इसके खानेसे रक्तपित्त, क्षय, श्वास, पक्तिशूल, वातरक्त, प्रमेह, पीलापित्त, वमि, क्लम (थकावट), सूजन, पाण्डुरोग, कुष्ठ, प्लीह, उदररोग, आनाह, किसीभी रास्तेसेरक्तकाआना, अम्लपित्तइनसबको दूरकरताहै नेत्रकीज्योति औरधातुओंकोबढाता है । तथापुष्टकर-ताहै, आरोग्यता औरकामाग्निकोबढाकर श्रेष्ठपुत्रको देताहै ॥ ३५८ ॥

३५९ खण्डसमकं चूर्णम्

त्रिफलाव्योषबिल्वाब्दपिप्पलीमूलचित्रकैः ।
त्वगेलापत्रचविकातिन्तिडीकाम्लवेतसैः ॥
समांशैर्धातुमाक्षीकं सर्वैस्तुल्यं प्रदापयेत् ।
लोहचूर्णं समं तैश्च सर्वैः खण्डं समांशकम् ॥
चूर्णितं मधुना लेह्यं वटकान्वा समाक्षिकान् ।
भक्षयित्वा यथासात्म्यमनुपानं प्रयोजयेत् ॥
नाशयेत्कुष्ठमालस्यं प्रमेहोदरकामलाः ।
पाण्डुरोगं तथा कासं हलीमकशिरोरुजम् ॥
प्रसेकमरुचिं मूर्छां हृल्लासं मन्दवह्निताम् ।
रक्तपित्तं परीसर्पं श्वयथुञ्च नियच्छति१५५३॥

यो. नि.,

भाषा—त्रिफला, त्रिकुटु, बिल्व, नागरमोथा, पिपलामूल, चित्रक, तज, इलायची, पत्रज, चव्य, तिन्तिडीक, अम्लवेत, येसबसमभागलेकर सबकी-बराबर सोनामाखी औरलोहभस्म तथाइनसबकीबरा-बर खाडलेकर सबकोइकट्ठेकर तीनमाशे मधुमे मि-लाकरचटावे । अथवामधुमिलाकर तीनतीनमाशेकी गोलियांबनारक्खे औरजिसकोजोअनुकूलहो वह अनु-पानदे । यह खण्डसमक चूर्ण कुष्ठ, आलस्य,प्रमेह, उदररोग, कामला, पाण्डु, कास, हलीमक, शिरकी-पीडा, प्रसेक, अरुचि, मूर्छा, हृल्लास (जी मिच-लाना), अग्निमान्द्य, रक्तपित्त, विसर्पऔरशोथ इन-सबको नष्टकरताहै ॥ ३५९ ॥

३६० खादिरादि वटी (प्रथमा)

पद्माह्वयकागुरुकुङ्कुमैश्च
तुल्यांशकैः श्लक्ष्णशिलाविपिष्टैः
सर्वैः समः स्यात् खदिरस्य सारः
सारङ्गदर्पस्फटिकाधिवासिताः १५५४॥
वल्लप्रमाणा गुटिका विधेया-
स्ताः सेविता घ्नन्ति कफप्रमेहम् ।
हिक्काग्निसादारुचिपीनसांश्च
रोगानशेषान् खलु चास्यजातान् ॥ १५५५ ॥
सूताभ्रहेमसहितां पूर्वोक्तां भक्षयेत्प्रातः ।
नाम्ना खादिरवटिका कथितेयं सिंहगुप्तेन॥

ग. नि.,

भाषा—कमलगट्टा, तगर, अगर, केशर येसब एकएकतोलालेकर सूक्ष्मचूर्णकर बराबरकाकत्था मि-लादेना, फिरपारदभस्म, अभ्रकभस्म, सुवर्णभस्म प्रत्येक ४—४ माशेलेकर सबकोइकट्ठे डालखूबघोट-कर इसमें कस्तूरीऔरस्फटिकभस्म येप्रत्येकआधार तोलाडालकर तीनतीनरत्तीकी गोलियां बनाकर रख-छोडे । इसमेंसे एकएकगोली सुबहशामखानेसे कफ-जनितप्रमेह, हिचकी, अग्निमान्द्य, अरुचि, पीनस औरमुखकेतमामरोग नष्टहोतेहैं । यहसिंहगुप्तकी कही हुई है ॥ ३६० ॥

३६१ खादिरादि वटी (द्वितीया)

खदिरासनसारस्य तुलां द्रोणेऽम्भसः क्षिपेत्
अष्टमेऽह्नि तत्तोयं पचेदादर्विलेपनात् ॥१५५७
त्रिफलार्धतुलाचूर्णं तत्पादेन तु धाकुचीम् ।
तदर्धं द्वीपिनो मूलं तद्वद्भार्ङ्गिसमार्कवाम् ॥
लोहकिट्टमिदं द्विप्रस्थं क्षिप्त्वा तद्वटकीकृतम् ।
कुष्ठमेहग्रहण्यर्शोभगन्दररिपु पूजितम् १५५९॥

भ. सं., कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—खैरऔरअसनकाहीर १०० सौ पलले-कर खूबकूटकर कपडछानकरके १ द्रोणपानीमें डा-

लकर खूबचलाकररखदे, आठवेंदिन इसकोमन्दअग्नि-पर पकावे। जबपकते २ कड़छीसेल्गनेलगजाय तब उतारकर त्रिफलाकाचूर्ण ५० पल, धतूरेकाचूर्ण १२॥ पल, चित्रकमीजड, भाडीऔरभंगरायेप्रत्येक ६। सवाछः पल, लोहभस्म, विडङ्गयेप्रत्येक ६ ४तो., डालकर खूबमिलादें। फिरतीनतीनमाशेकीगोलियें बना करखछोडे। यथारोगानुपानकेसाथ देनेसे कुष्ठ, प्रमेह, ग्रहणी, अर्श, भगन्दरइनसबको येवटी नष्टकरतीहैं।

३६२ खदिरलोहम्

पचेत्खादिरनिःकाथे विडङ्गाब्दान्ययोरजः।
चला सिक्ता सिता यष्टी त्रिफलारजनीद्वयैः॥
लेहं लिह्यात्समध्वाज्यं पाण्डुरोगहलीमकी।
स लेहः कामलां हन्यादपि संवत्सरोत्थिताम्।

र. सु पाण्डुधिकारे।

भाषा—खैरकाहीर, १००पललेकर अठगुणे-जलमेडवाले, जब अष्टमांशशेषरहे तबछानकर इसमे विडंग, नागरमोथा, लोहभस्म अथवा मण्डूरभस्म, बला, कुटकी, जेठीमध, त्रिफला, हल्दी, दारुहल्दीयेप्रत्येकएकएकपल, शकर १०पल, गोघृत २॥पल, कूटकपड़छानकर डालकर मन्दआचसेपकावे। जबवहगोलीबननेलायकहोजाय तब उतार करठंढाहोनेपर मधु ५पलमिलाकर चिकनेवर्तनमे रखछोडे। इसकी ३माशेसे ६माशेतककीमात्रा सुबहशाम चाटनेसे पुरानापाण्डुरोग, हलीमक, कामला इनको यह नष्टकरताहै॥ ३६२॥

३६३ खर्जूरपाकः

खर्जूरस्याढकं ग्राह्यं गोदुग्धं चतुराढकम्।
कुडवं गोघृतं देयं शर्करा समभागिका॥
जीरके द्वे विडङ्गानि चातुर्जातं सकेशरम्।
सूतं वङ्गं मृतं ताम्रं कर्पूरं कनकाभ्रकम्॥
पलमात्रं प्रयोक्तव्यमुशीरं लोहमारकम्।
सर्व्वं गुडूच्याः शैलेयं सूक्ष्मचूर्णानि मिश्रयेत्
वातपित्ते रक्तपित्ते ह्यन्तर्दाहे विशेषतः।
धातुक्षये च मन्दाग्नौ सर्व्वव्याधौ सुदुस्तरे॥

धा. ध.,

भाषा—४सेरछुहारेलेकर गुठलीनिकालकर कूट डालना। फिरगायकादूध ४सेर, गायकाघी ४ पल, शकर ४सेर, जीरा, स्याहजीरा, विडङ्ग, चातुर्जात (तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर), केशर, पारदभस्म, वङ्गभस्म, ताम्रभस्म, शुद्धकपूर, सुवर्णभस्म, अभ्रकभस्म येसबएकएकपल, खस, लोहभस्म, गिलोयकासत्त्व, जटामासी इनसबकाबारीकचूर्णकर उसमे डालकर कड़छीसेघोटता-हुआ, पकावे। जबचासनीकीगोली बधनेलगे तबउतारकर रखछोडे। अथवाखजूर, दूध, घीऔरशकर इनकीचाशनीबनाकर उतारले। फिरशेषऔषधियोंको डालकर खूबमिलाकर चिकनेवर्तनमे रखदे। इसमेसे ६माशेसेलेकर १तोलेतकखाकर दूधपीवे। इसकेखानेसे वातपित्त, रक्तपित्त, विशेषतः अन्तर्दाह, धातुक्षय, मन्दाग्निऔरधातुसम्बन्धी भयंकरसभीव्याधियां नष्टहोतीहैं॥ ३६३॥

३६४ खर्पररसायनम्

शङ्खनाभिजचूर्णञ्च सुराक्षारञ्च सैन्धवम्।
टङ्कणञ्च खटी शुभ्रा वराटीभयमाक्षिकम्॥
पणं गुडञ्च यद्यदं पूर्वोक्तं शुभ्रताम्रकम्।
तुत्थं धूमसारञ्च नवसारं निशा सिता॥
सर्वं समं गृहीत्वा तु ह्येकविंशतिभिर्दिनैः।
जलोपितञ्च तत्सर्वं स्थापयेद्विधिविद्भिषक्॥
ततउद्धृत्य सङ्कुट्य शिलायां पेषयेन्नरः।
पिष्ट्वापिष्ट्वा पुनः पिष्ट्वा स्निग्धां पिष्टिं च कारयेत्
खर्परे ताञ्च संक्षिप्य कोष्ठिकायन्त्रके पचेत्।
तीव्राग्निना दिनैकेन पक्वंपक्वं समाहरेत्॥
एतद्रसायनं दिव्यं खर्पराख्यं महोत्तमम्।
सर्वनेत्रामयान् हन्ति विषमज्वरनाशनम्॥

र. पी.,

भाषा—शङ्खनाभि और शोराखार, सेन्धानमक सेकाहुआसुहागा, खड़ियामिट्टी, कौड़ी, सोनामाखी,

रूपामाखी, शणकेबीज, गुड़, अस्तकाचूरा, शुद्धताम्रकाचूरा, फटकड़ी, गृहधूम, नौसादर, हल्दीकेटुकड़े, मिश्री, सबकोसमभागलेकर कपड़छानकरके इसमेंबराबरका पानीडालकर खूबचलाकर २१रोज़तक रहनेदे । बादमे धीरेसे उसपानीको निकालकर अलगरक्खे औरनीचेकीजो सीठीहै उसेशिलापर उसीपानीसे खूबपीसकर सरकण्डोंके टुकड़ोंपर लेपकरके सुखादे । फिरहंडीमेंबन्दकर चूल्हेपर चढ़ाकर चारपहरकी कड़ीआंचदे, स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इस कोजुदारखताजाय और बाकीबचीहुई को इसीतरह भस्मकरले । अगरइसमेंसे पानीकुछ बचजावतो उसपानीसे इसभस्मको टिकियाबनाकर सुखाने औरशरावसम्पुटमे बन्दकर गजपुटकी आंचदेदे, स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकररखछोड़े । इसको नेत्ररोगहरानुपानकेसाथ नेत्रमेंलगानेसे और २ माशेसे ३ माशेतक मधुऔरघृतकेसाथ खिलानेसे तमाम नेत्ररोगदूरहों । अदरखअथवासंभालूके रसकेसाथ ज्वरआनेके एकघण्टापहिले देनेसे विषमज्वरोंका नाश होताहै । औरयकृत्, प्लीह, कामला, हलीमक, मन्दाग्नि, संग्रहणी, इनसबको यह नष्टकरताहै ॥३६४॥

३६५ रससर्पणवटी

पक्वेष्टिकाहरिद्राभ्यामागारधूमकेन च ।
शोधितं पारदश्चैव कर्षार्द्धं तुलयाधृतम् ॥
भृङ्गराजरसैः शुद्धं गन्धकं रससम्मितम् ।
द्वाभ्यां कज्जलिकां कृत्वा भावयेत्तु भेषजैः
सिन्धुवारदलाम्भोभी रसैर्मण्डूकपर्णजैः ।
केशराजरसैश्चापि ग्रीष्मसुन्दरजैः रसैः॥१५७४
रसेऽपराजितायाश्च सोमराजीरसे तथा ।
रक्तचित्रकपत्रोत्थे रसे च परिभावितम् ॥
रसमानसमानेन छायायां शोषयेद्भिषक् ।
सर्षपाभाश्च गुटिकाः कारयेत्कुशलो भिषक् ॥
ततः सप्तवटी दद्याद्दधिमस्तुसमाप्लुताः ।
नित्यं दध्ना च भोक्तव्यं कोष्ठदुष्टिनिवृत्तये ॥
ग्रहणीमतिसारञ्च ज्वरदोषञ्च नाशयेत् ।
अग्निदार्ढ्यकरं श्रेष्ठमामपर्पटिकाद्वयम् ॥१५७८

र. सु., ग्रहण्याम् ।

भाषा—पकीहुईईंट, हल्दीऔरगृहधूमइनप्रत्येकमे काञ्जीकेसाथ मर्दनकियाहुआपारा आधा तोला और भंगरेकेरसमे साफकियाहुआ गन्धक समभागलेकर इनकीकज्जलीबनाकर सैभालू, मण्डूकपर्णी, कालाभंगरा, ग्रीष्मसुन्दर (हरमल) अपराजिता, बाकुची, रक्तचित्रक, इनसबकेपत्तोंकेरसोंसे क्रमसे एकएकरोज मर्दनकर छायामेंसुखाले, मर्दनकरतेसमयप्रत्येककारसपारदके बराबरदेना, सब भावनाओंके अखीरमे इसकीसरसोंके बराबरगोलियें बनाकर दहीकेतोड़में मिलाकर रोजसातसातगोलियें देवे, इसकेलेनेसे पेटकी खराबी, ग्रहणी, अतिसार, ज्वर, अग्निमान्द्य इनसबको यह दूरकरतीहै ॥ ३६५ ॥

३६६ खेचरबद्धो रसः

शुद्धताम्रस्य भागैकं द्विपट् शुद्धरसस्य च ।
त्र्यंशं भूनागसत्त्वस्य भागमेकत्र कारयेत् ॥
सर्वं मर्द्यं तप्तखल्वे जम्बीराणां द्रवैं दिनम् ।
तत्सर्वं कच्छपे यन्त्रे क्षिप्त्वा तत्रैव गन्धकम् ॥
कासमर्दरसैः पिष्टं तुल्यं दत्त्वा निरुध्य च ।
यावज्जीर्णं पुटे पच्यादेवं षड्गुणगन्धकम् ॥
जारयेत्क्रमयोगेन समुद्धृत्याथ मर्दयेत् ।
यामं जम्बीरजैः द्रवैः स्ततो निश्चन्द्रमभ्रकम् ॥
अम्लवेतरसन्तुल्यं मर्दितं दापयेद्रसे ।
षोडशांशं तप्तखल्वे चणकाम्लञ्च तालकम् ॥
कासीसञ्च दशांशेन दत्त्वा मर्द्यं दिनावधिम् ।
तत्सर्वं पक्वमूषायां क्षिप्त्वा वस्त्रेण बन्धयेत् ॥
दोलायन्त्रे सारनाले त्र्यहं लघ्वग्निना पचेत् ।
उद्धृत्य क्षालयेदुष्णैः काञ्जिकैर्जीर्यते यदि ॥
अजीर्णे चेत्पचेद्यन्त्रे कच्छपाख्ये विडान्वितम् ।
एवं पुनः पुनर्जार्यं गगनं सूततुल्यकम् ॥
शिरीषपिष्टप्रलिप्तानि स्वर्णपत्राणि तस्य वै ।
चतुःषष्टंशयोगेन दत्त्वा खल्वे विमर्दयेत् ॥
स्वेदयेत्पूर्ववद्यन्त्रे जीर्णे स्वर्णञ्च दापयेत् ।

इत्येवं षोडशांशं तु स्वर्णजार्यं रसस्य वै ॥
ततो जार्यं मृतं वज्रं षोडशांशञ्च हेमवत् ।
तालकासीसजम्बीरयुक्तं मर्दयेच्च तत्परम् ॥
ततो दिव्यौषधद्रावैस्तं सूतं मर्दयेत्त्र्यहम् ।
वज्रमूषान्वितं धाम्यं बद्धं स्याच्चूर्णयेत्पुनः ॥
मधुशर्करया सार्धं गुञ्जामात्रञ्च भक्षयेत् ।
रसः खेचरबद्धोऽयं षण्मासान्मृत्युजिद्भवेत् ॥
वलीपलितनिर्मुक्तो महाबलपराक्रमः ।
सप्ताहं भृङ्गजैर्द्रावैर्नीली मुण्डी फलत्रयम् ॥
भावयेन्मधुसर्पिभ्यां कर्षमात्रं लिहेदनु१५९२॥

र. चिं.,

भाषा—शुद्धताम्र१भाग, शुद्धपारा १२ भाग, केंचुओंकातांम्र३भाग, इनसबको तप्तखल्वमें डालकर जंभीरीकारसदेकर १रोजमर्दनकरे, फिर इसको कच्छपयन्त्रमेंरख फलोंथोंके रसमे पीसाहुआदोनोंकी बराबरगन्धक देकर जबतक गन्धक जलनजाय तबतक इसको पकावे, इसीतरह जबतकपड्गुणगन्धकजारण नहोतबतक इसीतरहसे करताजाय, फिरजम्भीरीके रससे मर्दनकीहुईनिश्चन्द्रअभ्रकभस्म, अम्लवेतकारस अभ्रककीबराबर उसमेंघोटकर रसमेंडाले, इसरससे सोलहवां हिस्सा शुद्धहरिताल औरचनेकाखारदे तथादशांशकसीसदेकर एकरोजमर्दनकरे, चनेकाक्षार देताजाय, फिरइससबको पक्कीहुईमूषामेंरक्खे औरउसमूषाको मोटेकपडेसे बांधकर काञ्जीकेभरेहुएघडेमें मन्दाग्निसे तीनरोजतक स्वेदनकरके गरमकाञ्जीसे साफकरले । अगरइसमेंकुछअभ्रकका भागरहगयाहोतो कच्छपयन्त्रमें विड्क्षार (रसहृदयतन्त्रप्रभृतिमेंदेखलेना) कोदेकरपकावे । इसतरह वारम्वारकरताहुआ अभ्रकभस्म पारेकीबराबर इसमें जारणकरे । फिरहरवाधीकसौनेकेपत्रबनाकर उनपरमोरकेपित्तका लेपकर पारेसे चौसठवेंहिस्सेमें देकर तप्तखल्वमें मर्दनकरे । और प्रथमकीतरहस्वेदनकरे, सोनाजीर्णहोगयाहोतो दूसरादेदे इसतरह वारम्वारकरताहुआ षोडशांश सुवर्ण जारणकरे । इसीतरह पारदमें षोडशांशहीरेकी भस्म देकर उसीतरहजारणकरे फिरहरिताल, कसीसऔरजंभीरीकारसदेकर मर्दनकरे । इसकेबाद दिव्यौषधियोंका रसदेकर पारेकोतीनरोजमर्दनकर वज्रमूषामें रखकर धमनकरावैतो इसकीगोली बंधजायगी, इसगोलीका चूर्णकररखछोडे । इसको१रत्तीकीमात्रामें मधुऔरशक्करकेसाथखानेसे ६ महीनेकेबाद वलीपलितसेरहितहोकर महाबलऔरपराक्रमसेयुक्त होजाताहै । इसके खानेकेबाद नील, गोखरू, मुण्डीऔरत्रिफलाइनकेचूर्णको भंगरेकेरसकी सातभावनाएंदेकर उसका१तोलाचूर्णमधुऔरघीकेसाथ मिलाकर चटाना चाहिये यह इसकासंक्रामकहै ॥ ३६६ ॥

३६७ खेचरीगुटिका (प्रथमा)

रसं टङ्कत्रयं शुद्धं कृष्णधत्तूरबीजजे ।
तैले पलद्वये खल्वे मर्दयेद्दिनसप्तकम्॥१५९३॥
तावद्यावद्भवेत्तस्य जलौकारूपमुत्तमम् ।
माषान्नपिष्टकेनादौ दृढसूत्रेण वेष्टयेत् ॥१५९४
कनिष्ठिकासमं गाढं शोषयेद्रविणा च ताम् ।
दशप्रस्थमिते तैले सर्षपस्य विपाचयेत् १५९५
तैलक्षयो भवेद्यावद्यावत्साऽप्यचलायते ।
स्निग्धच्छाये निवेश्याऽथशनैः सिद्धाञ्चतां नयेत्
दुग्धेनापूरिते कुम्भे दृढे तत्र निवेशयेत् ।
विशुष्येत्सकलं दुग्धं गुटिकां धारयेत्ततः१५९७
छगलस्य मुखे पश्चाद्गुटिकां तां निवेशयेत् ।
प्रविष्टा तन्मुखस्यान्ते ज्वलमानेव दृश्यते१५९८
व्याकुले कुरुते कामं देहस्वास्थ्यं न तस्य वै ।
उदरस्था यदा सा स्यात्तदाऽसौ म्रियते ध्रुवम् ॥
गुटिकायाः परीक्षाञ्च कृत्वैवं बुद्धिमान्नरः ।
स्वकीये वदने पश्चाद्धृत्वा शुभ्रां निरामयः ॥
योजनानां शतं गच्छेदप्रयासेन साधकः ।
स्त्रीणां शतं तथा गच्छेच्छुक्रस्तम्भकरी मता ॥
मुखस्थायामहो तस्यां प्रहारो नैव जायते ।
अन्यान्बहुविधान्रोगान्मुखस्था हन्त्यसंशयम् ॥
जिह्वातालुगता ये च कण्ठशालूकादयः ।
उपजिह्वाधिजिह्वाद्या द्विजिह्वापि सुदारुणा ॥

दग्धबिल्वं गुडेनैव कुर्यात्तदनुपानकम् १६२१॥
अजादुग्धेन वा पेयं जम्बूत्वक्क्वाथितं रसम् ।
अतिसारे ज्वरे घोरे ग्रहण्यामरुचौ तथा ॥
सामे सशूले रक्ते च पिच्छास्रावे भ्रमे तथा ।
शोथे रक्तातिसारे च सङ्ग्रहग्रहणीषु च १६२३

र. स., र. चं, अतिसाराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, कौड़ीभस्म, चांदीभस्म, अतीस एकएक तोलालेकर धनिया तथा सोंठकेकाढ़ोंसे एकएक दिनभावनादेकर एकएकरत्तीकी गोलियें बनाकर गुरु, देवता, ब्राह्मण, इनका सत्कार करताहुआ सुबहउठकर १ एकगोली बेलकेफलकीरावगुडके साथमिलाकर इसकेसाथखावे । अथवाबकरीका दूध पीवे । अथवा जामुनकीछालकेकाढेकेसाथ देवेतो घोर अतिसार, ग्रहणी, अरुचि, आम, शूल, रक्तका-जाना, सफेदआम, भ्रम, शोथ, रक्तातिसार, सङ्ग्रह-ग्रहणी, इनरोगोंको यह रस दूरकरता है ॥ ३७४॥

३७५ गगनादि योगः

गगनममरवल्लीसत्त्वलोहत्रुटीनां,
प्रभवति ससितं यो माक्षिकेणैव चूर्णम् ।
अनु पिबति पयो वा कामिनीदर्पनाशं,
प्रथयति बहुपुत्रं वीर्यपूर्णोऽपि षण्ढः १६२४॥

चि. क, वाजीकरणे ।

भाषा—अभ्रकभस्म, गुडूचीसत्त्व, लोहभस्म, छोटीइलायची, इनसबकोसमभागलेकर बराबरकी शक्करमिलाकरचूर्णकर रखे । इसमेसे ३माशा चूर्ण मधुकेसाथचाटकर दूधपीवे कुछदिनतक सेवनकरनेसे षण्ढभी आदमीस्त्रियोंको सन्तुष्ट कर उनमे पुत्रोत्पत्ति करसकता है ॥ ३७५ ॥

३७६ गगनादि रसः

गगनकनकताम्रं क्षाणमात्रेण धृत्वा,
रसवरकृतपिष्टिः सौरभान्ते विपक्त्वा ।
समयुतकृतमेभिस्तालकं बोलताप्यं
विषमनलसुधर्गौ मृत्तिका सिन्धुवारः १६२५॥
सुरभिमधुकसिन्धुक्षारटङ्कश्च वन्ध्या,
कलशिपिचुविशालाशृङ्गवेराम्लवेतम् ।
लघुबदरफलाभा छायया शोषिता हि,
हरति सकलजातं सन्निपातञ्च कुष्ठम् ॥१६२६

रसेन्द्रसं, सन्निपातकुष्ठयो ।

भाषा—अभ्रकभस्म, सुवर्णभस्म, ताम्रभस्म, ये प्रत्येक एकएकशाणलेका तीनोंके बराबरशुद्धपारे-में मिलाकर जम्भीरीकेरससे सूर्यकेप्रचण्डतापमें खर-लकरके दोतीनरोजमर्दनकरेतो इसकी पिष्टी तैयार होजायगी । फिरहरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य, बोल (एलुआ), सुवर्णमाक्षिक, शुद्धवछनाग, चित्रक, बासकीछाल अथवा वशलोचन, काकडा-सींगी, संभालूकेपत्ते अथवा छाल, गन्धक, महाभरी-बचा, मुलहठी, सेन्धानमक, यवक्षार, भुनासुहागा, बांझखेखसाकीजड, शालपर्णी, नीमकीछाल इन्द्राय-णकीजड़, सोंठ, अम्लवेत, येसबचीजेंमिलकर उसपिष्टीकेबराबरलेना । इनसबकोकूटकपडछानकर सबकोइकट्ठेमिलाय जम्भीरीअथवाअम्लवेतकेरसमे घो-टकर छोटेबेरबराबरगोलियें बनाकर छायामेसुखाकर रखछोडे, यह गगनादि रस तैयारहुआ इसकी-एकएकगोलीतत्तद्रोगहरअनुपानकेसाथदेनेसे यह रस तमामसन्निपात औरकुष्ठोंको दूरकरताहै ॥ ३७६ ॥

३७७ गगनादिलोहम्

गगनं त्रिफला लोहं कुटजं कटुकत्रयम् ।
पारदो गन्धकश्चैव विषरङ्कणसर्जिका: १६२७॥
तेजोपत्रं त्वगेलाच वङ्गं जीरकपुष्पकम् ।
एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानिकारयेत् ॥
तदर्धं चैत्रकं चूर्णं त्रिमाषं मधुना लिहेत् ।
अवश्यं विनिहन्त्याशु मूत्रातीसारसोमकौ ॥

र. स., ध, र सि, र चि, र. सु, र. चं, सोमरोगे ।

टि०—अस्यमूले यदेकं मधुना लिहेदित्यासीत्परकर्यमि-तात्या मानात्या एतस्मिन् समये सहायोगप्रदस्याभिस्तत्स्थाने त्रिमाषमिति पाठ कृतोऽस्ति ।

भाषा—अभ्रकभस्म, त्रिफला, लोहभस्म, कुडेयाकीछाल, त्रिकटु, शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग,

सुहागा, सज्जी, पत्रज, तज, इलायची, चक्रमरद, स्याहजीरा, सफेदजीरा, येसबसमभागलेकर कपड़छानचूर्णकर इससबमासेआधा चित्रकमूलका चूर्ण मिलाकर रखछोड़े । इसमेसे ३-३ माशे मधुकेसाथ चाटनेसे यह मूत्रातिसार औरसोमरोगको अवश्य नष्ट करता है ॥ २७७ ॥

३७८ गगनाश्मरस:

त्वग्दलैलकरिकेशरान्वितं
　व्योपतुल्यसमवारिदायसम् ।
चूर्णितं समसितं प्रयोजितं
　हन्तिपाण्डुमथाग्निमार्दवम् ॥१६३०॥

यो प. (स), भर्सस्य ।

भाषा—तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर, त्रिकटु, अभ्रकभस्म, लोहभस्मइनसबको समभाग लेकर अथवाकाढ़ौषधियोंकीबराबर अभ्रकभस्म और लोहभस्म लेवे । इनसबकीबराबर मिश्री मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे२ माशे अथवा१॥माशायथारोगानुपानकेसाथदेनेसे बवासीर, मन्दाग्निरोगयह नष्टहोतेहैं ॥ २७८ ॥

३७९ गगनायसचूर्णम्

त्रिकटु त्रिसुगन्धश्च लवङ्गं जातिकाफलम् ।
त्वगक्षीरी शटी भृङ्गी वाजिगन्धा च दाडिमम्
एतानि समभागानि सर्वतुल्यमयोरजः ।
आयसेन समं देयं गगनञ्च ततो बुधैः ॥
यावदेतानि सर्वाणि तावतीञ्च सितोपलाम् ।
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत मधुनेन समन्विताम् ॥
कासं पञ्चविधं हन्ति सुरुच्यं वह्निदीपनम् ।
प्रमेहान् विंशतिश्चैव वाजीकरणमुत्तमम् ॥
स्वरभेदं निहन्त्याशु चूर्णंहि गगनायसम् ॥

यो म रसायनत, कारावायणो ।

टि०—मूले मात्रायां विदाहपदमानिरामितिपाठ भारती-स्थाने समस्तमनुगतस्याऽस्माभि मधुनेन समन्वितामिति-पाठ इनोदित ।

भाषा—त्रिकटु, तज, पत्रज, इलायची, लौंग, जायफल, वंशलोचन, कचूर, काकड़ासींगी, असगन्ध, अनारकीछाल, येसबसमभागलेकरसबकी बराबरलोहभस्म और अभ्रकभस्म तथासबकीबराबर शक्करडालकररखछोडे । इसको ६माशे अथवा ३माशेकीमात्रा यथारोगानुपानकेसाथ देनेसे पांचप्रकारकी खासी, अरुचि, मन्दाग्नि, प्रमेह, स्वरभेद, येसबदूरहोतेहैं औरउत्तमवाजीकरणहै ॥ ३७९ ॥

३८० गगनायसरसायनम्

कृत्या धान्याभ्रकं श्लक्ष्णं मुस्ताक्वाथेन मर्दयेत्
दिनैकमातपे तप्तं चक्रीः कृत्वा ततः परम् ॥
शरावसम्पुटे क्षिप्त्वा देयश्चोपरि खर्परः ।
वस्त्रमृत्तिकया लिप्त्वापुटं दद्यात्ततः परम् ॥
स्वाङ्गशीतलतां याते तच्चूर्णं पेषयेत्पुनः ।
मुस्तानीरेण च क्षुण्णं चक्रीः कुर्यात्पुनःपुनः
एकविंशतिवारांश्च दद्यात्पुनरनेनया पुटम् ।
वारम्वार च सञ्चूर्ण्य शरावस्थं तदभ्रकम् ॥
एवं हि पुटितं व्योम भवेन्निश्चन्द्रकं परम् ।
एवं कान्तायसं सिद्धमेतन्निश्चन्द्रमभ्रकम् ॥
समं क्षिप्त्वाऽऽज्य खल्वे तद्द्वयं पिष्टिकां नयेत् ।
रसायनं द्वयोर्योगान्निष्पन्नं गगनायसम् ॥
प्रातरुत्थाय माषैको ग्राह्यः शीतजलान्वितः ।
माक्षिकेणाप्लुतोऽथवा दद्याद्रोगानुपानतः ॥
अष्टादशसु मेहेषु वातश्लेष्मादिरोगिषु ।
अतिसारेषु पैत्तेषु देयमेतद्रसायनम्॥१६४२॥
प्रत्यहं प्रातरुत्थाय यः करोति सदा नरः
तेजस्वी बलवांस्स्थूरो बलेन गजसन्निभः ॥
स्तम्भितो तेन वा हस्ती पदमेकं न गच्छति

रसचि., रसक, यो म,

टि०—अभमूले मत्तशो माघ इत्यस्य स्थाने मासैकोमात्र इतिपाठ स्थापित ।

भाषा—कृष्णाभ्रकको धान्याभ्रक बनाकर नागरमोथेके काढ़ेसे मर्दनकर एकदिनकड़ीधूपमें रखदे, गरमहोनेपर इसकीछोटी२ टिकियां बनाकर धूपमें रखदे, सूखजानेपर शरावसम्पुटमें डालकर ऊपरसे

रखकरभट्टीमेरखदे ऊपरसे एकखपड़ा रखमिलनेके यथावकेलिये रखदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर फिर नागरमोथेके क्वाथमे टिकियाबनाकर फूंके। इसतरह २१ बारकरनेसे अभ्रकनिश्चन्द्रहोजाताहै। इसीप्रकारकान्तलोहकोभीतैयारकरले, फिरइनदोनोंको समभागलेकर इकट्ठेखरलकर रखछोड़े। यह गगनायस तैयारहुआ। इसकी १ माशेकीमात्रा ठंढेपानीकेसाथ अथवामधुके साथअथवा तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे सबप्रकारकेप्रमेह, वातश्लेष्मरोग औरपैत्तिकअतीसारको नष्टकर तेजस्वी औरबलमेंहाथीकेसमान बनादेताहै। अगर इसकाप्रयोग रसायनविधिसे कियाजायतो उससे पकड़ाहुआ हाथीछूटनहींसक्ताहै॥ ३८०॥

३८१ गगनायसम्

यत्र लोहगगनं पृथक् पलैः
पञ्चभिर्मितयान्वितं पलैः।
पञ्चभिश्च रजसोमृतावरा-
हस्तिकर्णकरिकेशरत्वचाम् ॥१६४४॥
जीवनीयघनतण्डुलीयक-
त्र्यूषणाग्नियवशूकसम्भवान्।
जीवकद्वयमुकूलका बला-
ब्रह्मवृक्षफलविश्वगन्धकान् ॥१६४५॥
कैरलीमधुकतालमूलिका-
गोस्तनीत्रिलवणान् सचन्दनान्।
जातिसस्यकदलीसिताग्निद्व
त्पिण्डखर्जुरफलात्सरोचनात् ॥ १६४६
पत्रकाच सहचन्द्रबालिका-
त्याचयेत्पयसितत्पलाष्टके।
आज्यषोडशपले तदुन्मिते
त्रैफलाम्भसि मृदौ हुताशने॥१६४७॥
भूपकोत्करनिभं यदा तदा
सिद्धमेतदवतार्य घट्टितम्।
शुद्धलोहविधिना प्रयोजितं
तं तमेवकुरुते गुणोत्तरम् ॥ १६४८॥

को. ५ (स०) रसायने।

टि०—अस्मिन्योगे पाकोचितघर्षरायाः अभावाग्न्माक्षिकाद्यैपस्याप्यदर्शनाच्चत्यादिरवपरसं शर्करा योजनीया, तदभावायोगस्य रक्षेव दुर्वारा स्यादिति सुधीभिर्विभावनीयम्।

भाषा—लोहभस्म, अभ्रकभस्म ५–५ पल, गुडूची, त्रिफला, हस्तिकर्णपलाश, नागकेसर, तज, येसब ५ पल, जीवनीयगण (देखोचरक सू०, ४ अ०), नागरमोथा,काटेवालीचौलाईकीजड़, त्रिकटु, चित्रक, यवक्षार, इनकोमिलाकर ५पल, जीवक, ऋषभक, मुकूलक (चिलगोजा अथवाशुद्धजमालगोटा), पलाशबीज, गन्धक अथवाएलुआ या मुरामांसी, येसबमिलकर ५ पल,छोटीइलायची, मुलहठी स्याहमुशली, कालीद्राक्ष, सेन्धानमक, साभरऔरसचलनमक तथाचन्दनइनकोमिलकर ५पल,जावित्री, केलेकाकन्द, सफेदनिशोत, पिण्डखजूर, गोरोचन, इनके ५ पल, पत्रजऔर बड़ी इलायची ५ पल, गायका दूध १६ पल, घी ३२ पल, त्रिफलाकाकाढ़ा ३२ पल, शक्कर ४० पल, इनसबको कूटकपड़छानकर लोहेकीकड़ाहीमे डालकर बहुतहीमन्दआंचसे पकानाचाहिये। जबइसकीगोलीबननेलगें तबइसकोलुढ़घोटकर शुद्धपात्रमे रखलेना। इसकी ३ माशेकीमात्रा अथवा योग्यतानुसारदेकर ऊपरदूधअथवा तत्तद्रोगोचितानुपानकेसाथ देनेसे यह योग समस्तरोगोंको दूरकरताहै॥ ३८१॥

३८२ गगनार्कोरसः

कुष्ठचित्रकत्रिवायमानिका
विश्वपिप्पलीवचाः सशर्कराः।
पूर्ववर्द्धितविभागयोजितास्तत्समाभ्रक
मथार्कजं रजः ॥ १६४९॥
साज्यमेतदवलीढमादरा-
त्कोष्णतोयमनुपायिनोऽचिरात्।
हन्ति कोष्ठगतवायुजान्गदानग्नि-
मान्द्यमथपायुजानपि ॥ १६५०।

को ५ (स०) कोष्ठगतवातरोगे।

भाषा—कुठ १भाग, चित्रक२ भाग,हर्र३भा०, अजवाइन४भा०,सोंठ ५भा०, पीपल ६भा० वच७

मा०, शक्कर ८भा०, येसबकमसबभागसे इकट्ठेकर इन सबकोबराबर अभ्रकऔर लोहभस्मदेकर इकट्ठेकरखरलकर धररक्खे इसकी ४ रत्तीसे ८ रत्तीतककीमात्रा घीकेसाथचाटकर गरमपानीपीनेसे कोष्ठगतवातरोग, अग्निमान्द्य औरबवासीर येसबनष्टहोतेहैं ॥ ३८२ ॥

३८३ गगनेश्वरो रसः

पारदो गगनं कान्तं तीक्ष्णं च मारितं समम् ।
भृङ्गधात्रीफलद्रावैश्छायायां भावयेत्त्र्यहम् ॥
सितामध्वाज्यकैस्तुल्यं सर्वं भाण्डे निरोधयेत् ।
धान्यराशौ स्थितं मासं शक्ते निष्कद्वयं समम्॥
भक्षयेच्च पिबेत्क्षीरं कर्षकं त्रिफलामनु ।
रात्रौ शुण्ठीं कणां खादेद्वर्षैकादजरो भवेत् ॥
जीवेद्ब्रह्मदिनं धीरः स्याद्रसो गगनेश्वरः १६५३

र. सं., रसायनसं. रसामने ।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, कान्तपाषाणभस्म, कान्तलोहभस्म, फौलादभस्मयेसब समभागलेकर भांगरा, आंवलाइनप्रत्येकके स्वरससे ३—३रोज़ भावनादेकर औरसुखाकर बराबरभागमे मिश्री, घीऔर मधुमिलाकर स्निग्धभाण्डमे रखकर धान्यकीराशिमे दवादे, १ महीनेबादइसमेंसे २ टङ्कखाकर १ तोला त्रिफलाका चूर्णफंकाकर ऊपरसेदूधपिलावे, रात्रिमे सोंठऔरपीपलका चूर्णदेकर दूधपिलावे। एकवर्षतक लगातार प्रयोगकरनेसे आदमी बुढ़ापेसेरहितहोकर ब्रह्माके मनुष्यकेलियेजितनाप्रमाणअधिकसेअधिकनियतकियाहै उसनेदिनतकजीताहै ॥ ३८४ ॥

३८४ गगनेश्वरो रसः

अभ्रं ताम्रं रसं लोहं प्रत्येकं संस्कृतं पलम् ।
सर्वमेतत्समाहृत्य गृह्णीयात्कुशलो भिषक् ॥
आज्ये पलद्वादशके दुग्धे तच्छरसंख्यके ।
पक्त्वा तत्र क्षिपेच्चूर्णं तण्डुलीयकमुस्तकम् ॥
विडङ्गत्रिफलावह्नित्रिकटूनां तथैव च ।
पिष्ट्वा पूर्वोक्तमितानेवान्यथा सम्मिश्रितं नयेत् ॥
ततोघृष्टा शुभे भाण्डे स्थापयेत्तद्विचक्षणः ।
आत्मनः शोभने चाह्नि पूजयित्वा गुरुं रविम्॥
घृतेन मधुना मधैः पाययेन्माषकादिकम् ।
अष्टौ माषान् क्रमेणैव वर्धयेत्सुसमाहितः ॥
अनुपानेन दुग्धेन नारिकेरोदकेन वा ।
शर्करादुग्धशाल्यन्नं मुद्गमांसरसादयः १६५९॥
तत्तद्रोगविरुद्धानि द्रव्याण्यन्यानि वर्जयेत्।
हृच्छूलं पार्श्वशूलं च ह्यामवातं कटिग्रहम् १६६०
गुल्मशूलं शिरःशूलं यक्ष्मशूलं विशेषतः ॥
अग्निमान्द्यं क्षयं कुष्ठं कासश्वासं विचर्चिकाम्॥
अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च योगेनानेन साधयेत् ।
दातव्यमनुपानेन शूलरोगहरं भवेत् १६६२॥

र. को., शूलाधिकारे ।

भाषा—अभ्रकभस्म, ताम्रभस्म, शुद्धपारा, लोहभस्मयेप्रत्येक एकएकपललेकर सबकोइकट्ठेकर घी १२ पल, दूध ६० पलमेंडालकर पकावे, जबदूधकाखोवाहोजाय तबनीचेउतारकर चौलाईकीजड़,नागरमोथा, विडङ्ग, त्रिफला, चित्रक, त्रिकुटुयेप्रत्येक १—१ पललेकर चूर्णकर मिलाकर चिकनेबर्तनमे रखदे। अपनेजन्मनक्षत्रवगैरहकी अनुकूलतादेखकर गुरुऔरसूर्यकापूजनकर अग्निकी योग्यता देखकर १ माशावगैरहकीमात्रा नियतकर घी, मधुअथवामद्यकेसाथदेवे औरइसमात्राकोबढ़ातहुआ ८ माशेतकलेजाय परजहांकुछभीविगाड़हो वहांपरमात्राको स्थिरकरदे आगेनबढ़े, अनुपान गायकादूधअथवा नारियलकापानीदेवे। इसकेपचजानेपर दूध, शक्कर, चावल,मूंग, मांसरसवगैरहदे। तत्तद्रोगको भटकरनेवालेजो द्रव्यहैं उनकात्यागकरे, इसकेसेवनसे हृदयशूल, पार्श्वशूल आमवात, कटिग्रह, गुल्मजनितशूल, शिरःशूल, यक्ष्मशूल, अग्निमान्द्य, क्षय, कुष्ठ, कास, श्वास, विचर्चिका, अश्मरी, मूत्रकृच्छ्रइनसबको यह दूरकरताहै ॥ ३८४ ॥

३८५ गगनेश्वरी वटी

टङ्कणं कर्कटास्थीनि चूर्णं चैव शिलाजतु ।
महिषीकर्णजेनोत्थे मलं क्षीरस्तन्यकं समम् ॥
पिष्ट्वा तद्विंशमूषायामग्रसत्त्वं क्षिपेद्बुधः ।

रखकरभट्टीमेरखदे ऊपरसे एकखपड़ा राखमिलनेके बचावकेलिये रखदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर फिर नागरमोथेके क्वाथमे टिकियाबनाकर फूके। इसतरह २१ बारफरनेसे अभ्रकनिश्चन्द्रहोजाताहै। इसीप्रकारकान्तलोहकोभीतैयारकरले, फिरइन्दोनोंको समभागलेकर इकट्ठेखरलकर रखछोड़े। यह गगनायस तैयारहुआ। इसकी १ माशेकीमात्रा ठढेपानीकेसाथ अथवामधुके साथअथवा तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे सबप्रकारकेप्रमेह, वातश्लेष्मरोग औरपैत्तिकअतीसारको नष्टकर तेजस्वी औरबलमेंहाथीकेसमान बनादेताहै। अगर इसकाप्रयोग रसायनविधिसे कियाजायतो उससे पकड़ाहुआ हाथीछूटनहींसकताहै ॥ ३८० ॥

३८१ गगनायसम्

तत्र लोहगगनं पृथक् पलैः
पञ्चभिर्मितमयान्वितं पलैः।
पञ्चभिश्च रजसोऽमृतावरा-
हस्तिकर्णकरिकेशरत्वचाम् ॥१६४४॥
जीवनीयघनतण्डुलीयक-
त्र्यूषणाग्नियवशूकसम्भवान्।
जीवकद्वयमुकूलका बला-
भल्लपृक्षफलविश्वगन्धकान् ॥१६४५॥
कैरलीमधुकतालमूलिका-
गोस्तनीनिलवणान् सचन्दनान्।
जातिसस्यकदलीसिताग्निवृ-
त्पिण्डखर्जुरफलात्सरोचनात् ॥ १६४६
पत्रकाच सहचन्द्रबालिका-
त्पाचयेत्पयसित्पलाष्टके।
आज्यषोडशपले तदुन्मिते
त्रैफलाम्भसि मृदौ हुताशने॥१६४७॥
मूषकोत्करनिभं यदा तदा
सिद्धमेतदवधार्य यत्नतः।
शुद्धलोहविधिना प्रयोजितं
तं तमेवकुरुते गुणोत्तरम् ॥ १६४८॥

लो प.(स०) रसायने।

टि०—अस्मिन्योगे पाकोचितशर्कराया अभावान्माक्षिकप्रक्षेपस्याप्यदर्शनाच्चत्वारिंशत्पला शर्करा योजनीया, तदभावाद्योगस्य रक्षेव दुर्वारा स्यादिति सुधीभिर्विभावनीयम्।

भाषा—लोहभस्म, अभ्रकभस्म ५–५ पल, गुडूची, त्रिफला, हस्तिकर्णपलाश, नागकेसर, तज, येसब ५ पल, जीवनीयगण (देखोचरक सू०, ४ अ०), नागरमोथा, काटेवालीचौलाईकीजड़, त्रिकटु, चित्रक, यवक्षार, इनकोमिलाकर ५पल, जीवक, ऋषभक, मुकूलक (चिलगोजा अथवाशुद्धजमालगोटा), पलाशबीज, गन्धक अथवाएलुआ या मुरामांसी, येसबमिलकर ५ पल, छोटीइलायची, मुलहठी स्याहमुशली, कालीद्राक्ष, सेन्धानमक, साभरऔरसञ्चलनमक तथाचन्दनइनकोमिलकर ५पल, जावित्री, केलेकाकन्द, सफेदनिशोत, पिण्डखजूर, गोरोचन, इनके ५ पल, पत्रजऔर बड़ी इलायची ५ पल, गायका दूध १६ पल, घी ३२ पल, त्रिफलाकाकाढ़ा ३२ पल, शक्कर ४० पल, इनसबको कूटकपड़छानकर लोहेकीकड़ाहीमे डालकर बहुतहीमन्दआचसे पकानाचाहिये। जबइसकीगोलीबननेलगे तबइसकोखूबघोटकर शुद्धपात्रमे रखलेना। इसकी ३ माशेकीमात्रा अथवा योग्यतानुसारदेकर ऊपरदूधअथवा तत्तद्रोगोचितानुपानकेसाथ देनेसे यह योग समस्तरोगोंको दूरकरताहै॥ ३८१ ॥

३८२ गगनार्कोरसः

कुष्ठचित्रकशिवायमानिका
विश्वपिप्पलीवचाः सशर्कराः।
पूर्ववर्द्धितविभागयोजितास्तत्समाभ्रक
मथार्कजं रजः ॥ १६४९ ॥
साज्यमेतदवलीढमादरा-
त्कोष्णतोयमनुपायिनोऽचिरात्।
हन्ति कोष्ठगतवायुजान्गदानग्नि-
मान्द्यमथपाण्डुजानपि ॥ १६५०।

लो प (ग०) कोष्ठगतवायुरोगे।

भाषा—कुठ १ भाग, चित्रक २ भाग, हर्र ३ भा०, अजवाइन ४ भा०, सोंठ ५ भा०, पीपल ६ भा० बच ७

भा०, शक्कर ८भा०, येसबक्रमवृद्धभागसे इकट्ठेकर इन सबकीबराबर अभ्रकऔर लोहभस्मदेकर इकट्ठेखरल-कर धररक्खे इसको ४ रत्तीसे ८ रत्तीतककीमात्रा घीकेसाथचाटकर गरमपानीपीनेसे कोष्ठगतवातरोग, अग्निमान्द्य औरश्वासऔर येसबनष्टहोतेहैं ॥ ३८२ ॥

३८३ गगनेश्वरो रसः

पारदो गगनं कान्तं तीक्ष्णं च मारितं समम् ।
भृङ्गधात्रीफलद्रावैश्छायायां भावयेत्त्र्यहम् ॥
सिताभध्वाज्यकैस्तुल्यं सर्वं भाण्डे निरोधयेत् ।
धान्यराशौ स्थितं मासं ततो निष्कत्रयं समम् ॥
भक्षयेच्च पिबेत्क्षीरं कर्षैकं त्रिफलामनु ।
रात्रौ शुण्ठीं कणां खादेद्वर्षैकादजरो भवेत् ॥
जीवेद्ब्रह्मदिनं धीरः स्याद्रसो गगनेश्वरः १६५३

१ ख, रसायनस, रसायने ।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, कान्तपाषाण-भस्म, कान्तलोहभस्म, फौलादभस्मयेसब समभागले-कर भांगरा, आंवलाइनप्रत्येकके स्वरससे ३–३रोज़ भावनादेकर औरसुखाकर बराबरभागमे मिश्री, घीऔर मधुमिलाकर स्निग्धभाण्डमे रखकर धान्यकीराशिमे दबादे, १ महीनेबादइसमेंसे ३ टङ्कखाकर १ तोला त्रिफलाका चूर्णफकायकर ऊपरसेदूधपिलावे, रात्रिमे सोंठऔरपीपलका चूर्णदेकर दूधपिलावे । एकवर्षतक लगातार प्रयोगकरनेसे आदमी बुढ़ापेसेरहितहोकर ब्रह्माने मनुष्यकेलियेजितनाप्रमाणअधिकसेअधिकनि-यतकियाहै उतनेदिनतकजीताहै ॥ ३८४ ॥

३८४ गगनेश्वरो रसः

अभ्रं ताम्रं रसं लोहं प्रत्येकं संस्कृतं पलम् ।
सर्वमेतत्समाहृत्य गृहीयात्कुशलो भिषक् ॥
आज्ये पलद्वादशके दुग्धे षष्टिसंख्यके ।
पक्त्वा तत्र क्षिपेच्चूर्णं तण्डुलीयकमुस्तकम् ॥
विडङ्गत्रिफलाचित्रकत्रिकटूनां तथैव च ।
चिक्षा पूर्वोक्तमितानेतान्पश्चात्सम्मिश्रितं नयेत् ॥
ततोऽश्नुष्टा शुभे भाण्डे स्थापयेत्तद्विचक्षणः ।
आत्मनः शोभने चाह्नि पूजयित्वा गुरुं रविम् ।
घृतेन मधुना मद्यैः पाययेन्माषकादिकम् ।
अष्टौ माषान् क्रमेणैव वर्धयेत्सुसमाहितः ॥
अनुपानेन दुग्धेन नारिकेरोदकेन वा ।
शर्करादुग्धशाल्यन्नं मुद्गमांसरसादयः १६५९॥
तत्तद्रोगनिरुद्धानि द्रव्याण्यन्यानि योजयेत् ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलं च ह्यामवातं कटिग्रहम् १६६०
गुल्मशूलं शिरःशूलं यक्ष्मशूलं विशेषतः ॥
अग्निमान्द्यं क्षयं कुष्ठं कासंश्वासं विचर्चिकाम् ॥
अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च योगेनानेन साधयेत् ।
दात्तव्यमनुपानेन शूलरोगहरं भवेत् १६६२॥

१ को, शूलाधिकारे ।

भाषा—अभ्रकभस्म, ताम्रभस्म, शुद्धपारा, लोह-भस्मयेप्रत्येक एकएकपललेकर सबकोइकट्ठेकर घी १२ पल, दूध ६० पलमेंडालकर पकावे, जबदूध-कालोपाहोजाय तबनीचेउतारकर चौलाईकीजड़,ना-गरमोथा, विडङ्ग, त्रिफला, चित्रक, त्रिकटुयेप्रत्येक १–१ पललेकर चूर्णकर मिलाकर चिकनेबर्तनमे रखदे । अपनेजन्मनक्षत्रवग्रैरहकी अनुकूलतादेखकर गुरुऔरसूर्यकापूजनकर अग्निकी योग्यता देखकर १ माशावगैरहकीमात्रा नियतकर घी, मधुअथवामद्यके-साथदेवे औरइसमात्राकोबढ़ातेहुये ८ माशेतकले-जाय परजहांकुअग्निगाढ़हो वहांपरमात्राको स्थिरकरदे आगेनबढ़े, अनुपान गायकादूधअथवा नारियलका-पानीदेवे । इसकेपचजानेपर दूध, शक्कर, चावल, मूंग, मांसरसआदिदे । तत्तद्रोगको नष्टकरनेवालेजो द्रव्यहैं उनकाउपयोगकरे, इसकेसेवनसे हृदयशूल, पार्श्वशूल आमवात, कटिग्रह, गुल्मजनितशूल, शिरःशूल, यक्ष्मशूल, अग्निमान्द्य, क्षय, कुष्ठ, कास, श्वास, विचर्चिका, अश्मरी, मूत्रकृच्छ्रइनसबको यह दूरक-रताहै ॥ ३८४ ॥

३८५ गगनेश्वरी वटी

टङ्कणं कर्कटास्थीनि कणा चैव शिलाजतु ।
महिषीकर्णजैरोत्थं मलं स्त्रीस्तन्यकैः समम् ॥
पिष्ट्वा वल्लितमूषायामसत्त्वं ।

सत्त्वतुल्यं क्षिपेत्तत्र पूर्ववद्द्रुतपारदम् ॥१६६४
द्रवं दिव्यौषधीनाञ्च दत्त्वा तत्रैव तद्धमेत् ।
मिलितो जायते यद्धः पूर्ववत्काचटङ्कणैः ॥
ध्मातो मूषागतेनायं तेजःपुञ्जो भवेद्रमः ।
वर्षैकं धारयेद्वक्त्रे शिवतुल्यो भवेन्नरः१६६६॥
अजरामरतां कुर्याद् गुटिका गगनेश्वरी ।
बिल्वबीजोत्थितं तैलं निष्कमात्रं पिबेदनु ॥
उदरे जायते वह्निः पिबेत्क्षीरं पुनःपुनः ।
साक्षाज्जातिस्मरत्वञ्च कवित्वं श्रुतधारणम् ॥
खेचरत्वमदृश्यत्वं जायते नात्र संशयः१६६८॥
र. यो., रसायने।

भाषा—सुहागा, केकडेकीहड्डी, ऊन, शिलाजतु, भैंसकेकानभौरआखोंकामल, स्त्रीकादूध, येसब समभागलेकर खूबजारीकपीसकर इसकावज्रमूषामे लेपदेकर उसमेअभ्रसत्त्वको डालकरधमनकरे, उसकेगलजानेपर अग्निस्थायीकियाहुआद्रुतपारा उसनाही डाले औरयथालाभदिव्यौषधियोंकारस डालकर इसकोधमनकरेतो यहपारा अभ्रसत्त्वके साथमिलकर बंधजायगा फिरइसमे काचऔरसुहागा डालकर १०० वार धमनकरनेसे एकदमवहगोली चमकीलीहोजायगी इसको १ वर्षतकमुहमे रखनेसे शिवकेसदृशहोकर अजरऔरअमरहोजाताहै । इसगोलीकोमुहमे रखनेकेबाद बिल्वबीजसे निकालाहुआतैल ४ माशेरोजपीनाचाहिये । इसकेपीनेकेबाद पेटमेअग्निमाद्यपवडेउसनंतरवारम्बारदूधपीवे, इसतरहकरनेसे पूर्वजन्मकास्मरणहोनेलगताहै काव्यकरनेकी शक्तिआतीहै एकवारके सुनेहुएको नही भूलता इसीसेखेचरत्व औरअदृश्यत्व होताहै ॥ ३८५ ॥

३८६ गङ्गाधरचूर्णम्

बिल्वं मोचरसं पाठां धातकीं धान्यमेव च ।
समङ्गां नागरं मुस्तं तथैवातिविषां समम् ॥
अहिफेनंलोध्रकञ्च दाडिमं कुटजन्तथा ।
पारदंगन्धकञ्चैव समभागं विचूर्णयेत् १६७०॥
तक्रेण पाययेत्प्रातश्चूर्णं गङ्गाधरं महत् ।
ज्वरमष्टविधं हन्यादतीसारं सुदुस्तरम् ॥
ग्रहणीं विविधाञ्चैव कोष्ठव्याधिहरं परम् ॥
भै. र., ग्रहण्याम्।

भाषा—बेलगीरी, मोचरस, पाठा, धायकेफूल, धनिया, मजीठ, लज्जालुकेबीज, सोंठ, नागरमोथा, अतीस, अफीम, लोध, दाडिमकीछाल, कुडज, पारा, गन्धक इनसबको समभाग लेकर सुबहकेसमयछाछकेसाथदेनेसे ८प्रकारकाज्वर दुस्तर अतिसार, संग्रहणी औरउदरकीव्याधियोंकोदूर करता है ॥ ३८६ ॥

३८७ गङ्गाधरो रसः (प्रथमः)

मुस्तं मोचरसं रोध्रं धातकीबिल्वकौटजम् ।
अहिफेनं रसं गन्धं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ॥
वल्लमात्रमिदं दद्यादेतद्धुक्तकविमिश्रितम् ।
अतिसारे प्रवाहे च ग्रहण्यामपि योजयेत् ॥
अहिफेनं सुसंभृष्टं खर्परे मृदुवह्निना ।
पक्वातीसारशमनं भेषजं नास्त्यतः परम् ॥
र. सु., र. च., रसायन स., र प्र., वै र., नि. र., र. चिं., रसायनसार, अतिसारे। टि०—रससमह सिद्धान्ते त्रुटित पाठोऽस्ति।

भाषा—नागरमोथा, मोचरस, लोध, धायकेफूल, बेलगिरी, इन्द्रजव, अफीम, पारा, गन्धक ये सब समभागलेकर खूबजारीकचूर्णकरके रखछोडे । इसमेसे ३ रत्तीगुडमिलाईहुई छाछकेसाथलेनेसे अतिसार, प्रवाहिका, ग्रहणीयेरोगनष्टहोतेहैं । पक्वातिसारको दूरकरनेकेलिये इससेबढकर दूसरीदवा नही है । इसमेजो अफीमदियाजायउसको मिट्टीके खपडेमे रखकर बहुतमन्द आंचसे सेककर देवै ॥ ३८७ ॥

३८८गङ्गाधरो रसः(द्वितीयः)(कुटजलेहः)

कुटजानाञ्च मूलानि बिल्वदाडिममूलकम् ।
कपित्थचूतमूलानि कुमुदानाञ्च मूलकम् ॥
कमलानाञ्च कन्दानि चन्दनं खदिरं तथा ।
वटोदुम्बरमूलानि सुगन्धाधरयमूलकम्१६७६
एतानि समभागानि घटे क्षिप्त्वा प्रयत्नतः ।

भूधराख्यपुटेनैव तैलमुद्धृत्य यत्नतः ॥१६७७॥
विजयासिंहशालिञ्चीबीजतैलं तथैव च ।
एतत्तैलद्वयं तुल्यं तैलार्धं सूतभस्मकम् १६७८
तत्पादमेलाकर्पूरमेकीकृत्य भिषग्वरैः ।
नाभौ हस्ततले चाथ गुदे पादतले तथा ॥
गुञ्जार्धमात्रलेपेन प्रवाहिग्रहणीकुलम् ।
निवारयति वेलेव सामुद्रं जृम्भणं यथा ॥
रक्तामग्रहणीरोगे दध्ना सम्प्रयोजयेत् ।
सर्वान् ग्रहणिभेदांश्च नाशयेदेकरात्रतः १६८१
प्रमाणादधिकं योऽपि प्रयोगं कुरुते भिषक् ।
मलविष्टम्भनं यत्र भवेन्मासं च रेचयेत् १६८२
तदालोकोत्तररसप्रयोगं कुरुते भिषक् ।
मलं भेदयति क्षिप्रमलं टङ्कपिटङ्कवत् १६८३॥
शृङ्गवेराम्भसा युक्तमामशूलं विनाशयेत् ।
गङ्गाधररसः सोऽयं वन्धको ग्रहणीगदे ॥

र. च. यो.,

भाषा—कुटज, बेल, दाडिम, कैथ, आम, कुमुद, कमल, चन्दन, खदिर, बड, गूलर, दोना, और पीपल, इनसबकीअड्याछाल समभाग लेकर एकघड़ेमेंभरदे औरभूधरपुटसे तैल निकालकर तैलको अलगरखलेवे, फिरभाग, कटेरी, सरहंसा इनके बीजोंकातैल निकालकर पूर्वकातैल बराबरभागमें लेकर इसमेंमिलादे। फिरइनदोनों तैलोंकीआधी पारदभस्मिलाकर सूतरलकरे । जिसमेंकि एकजीवहोजाय फिरपोसेमारे इलायचीऔरकपूरलेकर भस्ममें मिलाकर रखदेवे फिरइसको नाभि, हस्ततल, गुदा, पादतल इनकिसीएकमें मालिशकरनेसे घड़ी औरप्रहणीको इसतरहबन्दकरताहै जिसतरह समुद्रकी भरतीको समुद्रकीमर्यादा बन्दकरतीहै । लाल-खूनकीआम औरसंग्रहणीको दहीकेसाथ मिलाने एक रात्रिमें समस्त ग्रहणीरोगोंको दूरकरे, अगर आधी रत्तीसे अधिक भूलकर प्रयोगहोजाय तो एकदम दस्तरुकजायगा, इसकोरीरे २ एकमहीनेतक साधारणरेचन देताजाय । अगरइसको त्रिसविरेचकपदार्थ केसाथ दियाजाय तो यह जिसतरह लोहेकी टाकी पत्थरको तोड़देतीहै । उसीतरह पुरानेमलका भेदन करदेताहै, यदि अदरखकेरससे दियाजायतो आमजनित शूलको निवृत्तकरताहै गङ्गाधर इसका नामहै ॥ ३८८ ॥

३८९ गङ्गाधरो रसः (तृतीयः)

शुद्धसूतं शुद्धगन्धमभ्रकं मारितं तथा ।
कुटजातिविषं लोध्रं बिल्वमज्जा च धातकी ॥
वासरत्रितयं मर्द्यमहिफेनस्य वल्कलैः ।
रसो गङ्गाधरो नाम देयं वल्लद्वयं सदा १६८६
गुडतक्रानुपानेन सोऽतिसारं विनाशयेत् ।
प्रवाहिकाश्च ग्रहणीं सायं प्रातश्च दापयेत् ॥

र मा, अतिसारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, अभ्रकभस्म, कुड़ेकीछाल, अतीस, लोध, बेलगिरी, धायकेफूल, येसबसमभाग लेकर कूटकपड़छानकर पोस्तकेकाढ़ेसे तीनरोज़मर्दनकर ६-६ रत्तीकी गोलियें बनालवे । इसमेंसे एकएकगोली सुबहशाम गुड़मिलीहुईछाछकेसाथदेनेसे अतिसार, प्रवाहिका और संग्रहणी नष्टहोतीहै ॥ ३८९ ॥

३९० गङ्गाधरो रसः (चतुर्थः)

जातीफलाहिफेनैश्च गन्धरसर्जूरकान् समान् ।
नागवल्लीदलद्रावैर्घृष्ट्वा वल्लमितां वटीम् ॥
दधिपिच्छायुतां दद्यात्सरिद्वेगं पिरन्धयेत् ।

नृ. द, मदप्यतिसारादौ।

भाषा—शुद्धपारे औरगन्धककी नीटरर्णकज्जलीकर अफीम, जायफल और छुहारे सबसमभागमिलाकर पानके रसमें खरलकर तीन ३ रत्तीकी गोलियां बनाकर रखछोडे । इसमेंसे १-१ गोली दहीकीमलाईमें लपेटकर निगलजाय, खानेको दहीभातकेसिवाय और कुछनदे । इससेसंग्रहणी, आम, अतिसार, ये बहुतशीघ्र नष्टहोतेहैं । यह हजारों वारका अनुभूतहै ॥ ३९० ॥

३९१ गजविरेचनतैलम्

जैपालं कनकं समञ्च रजतं नागं सवङ्गं घनं,
लोहं सूतसमन्वितं नरवरं तुत्थं समं खर्परम् ।
शैलश्चैलसमन्वितं जलयुतं जैपालतैलान्वितं,
पिङ्गं साम्लमलङ्कसंसुविधृतंप्राङ्गारिकेलोत्थितम्
तैलं तालमनः शिलामुनिवचाकोष्ठप्रकोष्ठमयं,
स्नुग्दुग्धेन विमर्दितंसममिदंसत्कांस्यपात्रेन्यसेत्
अङ्कोलान्वितमातपे विगलितं गुञ्जैकमात्रंन्नृणां,
नाभौ लेपनमाविरेककरणंसामान्तदोषापहम्॥
कण्ठे लेपितमम्लपित्तनिवहप्रोचाटकं वान्तितः
पामामांशुविनाशकारणमिदं सद्वैद्यकौतूहलम् ।
कण्डूकुष्ठविचर्चिकां विधुरिकांजीर्णज्वरंकामलां,
गुल्मप्लीहगुदाङ्कुरादि निवहंहन्याच्चदद्रुक्रिमीन्
तरुणं विषमं जीर्णं सन्निपातोद्भवं तथा ।
ज्वरत्रयेश्च सन्देहः कर्तव्यश्चात्र जानता ॥

बा. वि., विरेचने ।

भाषा—शुद्धजमालगोटा, सुवर्णभस्म, रजतभस्म, नागभस्म, वङ्गभस्म, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, पारदभस्म, नोसादर, तुत्थक, खर्पर, इलायची, एलुआ, सुगन्धवाला, जमालगोटेकातैल, केसरअथवागन्धक, कोकम, नारियलकातैल, हरिताल, मैनसिल, अगस्त्यकेबीजोंकातैल, वच, मीठाकुठ, कड़वाकुठऔरअगुरु, येसवसमभाग औरइनसबकेबराबर सफेदआक्रोटकेबीज अथवासाधारणअङ्कोलकेबीज इनसबकोथूहरकेदूधमे एकरोज़मर्दनकर कांस्यकेपात्रमेकिनारोंपर बहुतपतलालेपकर सूर्यकेसामने टेढाकरकेरक्खे, इसमेसेजोतैलअलगहो उसेलेकरशीशीमे रखछोडे । इसका नाभिपरलेपकरनेसे आमान्तमलको निकालताहै औरकण्ठमेलेपकरनेसे वमनकराके अम्लपित्तके समूहकोनष्टकरडालताहै पामा, कण्डू, कुष्ठ, विचर्चिका, हिचकी, दद्रु, कृमि, तरुणअथवा जीर्णतथाविषमज्वर, सन्निपातोद्भवज्वर इनसबको नष्टकरदेताहै पर यह अत्यन्तभीषणप्रयोगहोनेकीवजहसे हस्तकाप्रयोगकरतेसहँसकोकरना चाहिंतहै ॥ ३९१॥

३९२ गणेश्वररसः

हिङ्गुलं मरिचं गन्धं वत्सनाभं च तालकम् ।
दशमूलकषायेण मर्दितं वासरद्वयम् ॥१६९३॥
वटकान् वल्लमात्रांश्च शोषितानातपे खरे ।
काचसम्पुटसञ्छन्ने निदधीत करण्डके ॥
संपूज्य गणनाथञ्च सन्धिके सन्निपातके ।
आर्द्रकस्यानुपानेन सर्वज्वरनिवारणः १६९५॥

र. क. यो., ।

भाषा—शिंगरिफ, मरिच, शुद्धगन्धक, बछनागऔर हरिताल इनसबकोसमभागलेकर दशमूलकेक्वाथसे २ रोज़मर्दनकर तीनतीनरत्तीकीगोलियें बनाकर कड़ीधूपमे सुखाकररखछोडे । इसमेसे एकएकगोली सुबहशाम अदरखकेरसकेसाथ देनेसे सन्धिकसन्निपातऔरसमस्तज्वर निवृत्तहोतेहैं ॥३९२॥

३९३ गण्डादिकुलान्तकरसः

पारदं गन्धकं तुल्यं ताम्रं साप्यं समंसमम् ।
सर्वतुल्यं टङ्कणञ्च क्षारञ्चैव प्रमर्दयेत् १६९६॥
त्वग्रसैः काञ्चनारस्य भावयेत्सप्तवासरान् ।
शरावसम्पुटे रुद्ध्वा पुनर्गजपुटे पचेत् ॥
एवं पुटत्रयं दत्त्वा दापयेद्रक्तिकाद्वयम् ।
काञ्चनारत्रिकटुकं क्वाथश्चानु पिबेत्सदा ॥

र. म. मा., ना. वि., गण्डमालायाम् ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, ताम्रभस्म, सोनामाखी येसब समभाग, इनसबकीबराबरसुहागा और यवक्षार इनकोकचनारके रससे ७ दिनमर्दनकर गोलाबनाकर सुखाकर सम्पुटमेबन्दकर गजपुटकी आंचदे फिरउसतिरहकाञ्चनारकेरसमे ७ दिनमर्दनकर आंचदेवे, ऐसे ३ पुटदेकर इसमेसे २–२ रत्तीकीमात्रा कचनारऔरत्रिकटुकेसाथदेनेसे गलगण्ड,गण्डमाला, अपची येसबरोग नष्टहोतेहैं ॥ ३९३ ॥

३९४ गण्डमालाकण्डनो रसः

कर्षं शुद्धस्य सूतस्य गन्धकं त्वर्धमुत्तमम् ।
सार्धकर्षं ताम्रभस्म मृतं किट्टं त्रिकर्षकम्
व्योषं पङ्कर्षतुलितमक्षार्धं सैन्धवं सितम् ।
काञ्चनारत्वचञ्चूर्णं पलत्रयमितं क्षिपेत् १७९९

पलत्रयं गुग्गुलोश्च शुद्धस्य समुपाहरेत् ।
एतच्चुक्त्या तु सम्मेल्य सुरभीसर्पिषा दृढम् ॥
गण्डमालाकण्डनोऽयं रसो माषत्रयात्मकः ।
भुक्तो निहन्ति गण्डानि गण्डमालाश्च दारुणाम्

रसायनसं., नि. र., यो. र., धं. चि., प. रा., टो., र. पं., वृ. यो. त., गण्डमालायाम् ।

भाषा—शुद्धपारा १तो०, शुद्धगन्धक आधातो०, ताम्रभस्म १॥ तो०, मण्डूरभस्म २ तो०, त्रिकटु ६ तो०, सफेदसेन्धानमक आधातो०, कचनारकी छालकाचूर्ण १२ तो०, उत्तमगुग्गुलु १२ तोल्या येसबलेकरपहिले ऊखलमे थोडागायकेघीकाहाथफेर-कर पहिलेगुग्गुलको कुटावे, जबगुग्गुलपतलाहोजाय तबथोरे २ चूर्णकोडालताजाय जबएकजीवहोजाय तबइसकी ३-३ मासेकी गोलियें बनाकररखलेवे । इसमेंकचनारऔरवरुणादिगण (देखोसुश्रुत सू. अ. ३८) केकाथकेसाथदेनेसे यह गलगण्ड, गण्ड-मालाऔरअपचीको नष्टकरताहै ॥ २९४ ॥

२९५ गदमुरारिरसः (इच्छाभेदी)
(प्रथमः)

रसबलिगगनार्कं शुद्धतालं विषञ्च,
त्रिकटु त्रिफलमेतत् टङ्कणं भृङ्गमेभिः ।
सममिह जयपालोन्मूलचूर्णं विमर्द्य,
द्विनिशमनिशमेतद्भृङ्गराजोत्थधारा १७०२
भवतिगदमुरारिःस्वेच्छयाभेदकोऽयं,
हरति सकलरोगान् सन्निपातानशेषान् ।
इह हि भवति पथ्यं मत्स्यमांसादि सर्वं
घृतविलुलितमस्मिन् भोजनं भूरिदेयम् ॥

र. मं.

भाषा—शुद्धपारा,गन्धक, अभ्रकभस्म,ताम्रभस्म शुद्धहरिताल,विष, त्रिकटु, त्रिफला, सुहागाऔरभांगरा येसब समभागलेकर इनसबकी चूर्णकरशुद्धजमालगोटा लेकर दोदोपहरतकभांगरेकेरसमे घोटकर १-२ रत्तीकीगोलियेंबनाकर धररखे यह गदमुरारि रस ऐच्छिकहुआ इसकेसेवनसे आदमीअपनीइच्छामेंचाहे-त्तिना रेचनकरसकताहै, कारण यहहैकि जबतकठंडा पानीपीतारहेगा तबतकदस्तहोतेरहेंगे औरगरमपा-नीपीतेही बंदहोजायेंगे, यहरस समस्त सन्निपात मलरिटम्भजनित तमामरोगोंको नष्टकरताहै इसमे मत्स्य, मांस,औरअधिकघीपडाहुआभोजनपथ्यहै ॥२९५॥

२९६ गदमुरारिरसः (रोगमुरारिः)
(द्वितीयः)

रसबलिशिलालोहव्योमताम्रेण तुल्या,
न्यथ रसदलभागो वत्सनाभः प्रदिष्टः ।
भवति गदमुरारिश्चास्य गुञ्जार्द्रवारा,
क्षपयति दिवसेन प्रौढमामज्वराख्यम् ॥

नि. र., र. सं., टो., र. चि., १म०कि., र. का., र. क., र. सु., वृ. यो. त., र. र. दी., ज्वराधिकारे ।

टि० केषुचित्पुस्तकेषु शिलास्थाने पतिमहन्दं दृश्यम्, तत्र शिलाया एव पाठो न्याय्यः प्रतिभाति ज्वरप्रकरणे त-स्यास्प्रयोगभ्यहितत्वात् । व्योमस्थाने व्योषमहर्त्तं दृश्यते तत्रा-पिव्योषस्य एवाभ्यर्हितत्वम्, अन्यत्रऽऽतस्यानम्-निपज्वरस्वा-करे च रसदलभाग- वत्सनाभः प्रयोजितः योऽपि आम-ज्वरे उचित एव प्रतिभाति अतः रसवलिशिलालोहव्योम-ताम्ररसानाममुख्या पाठोऽस्माभि र्गृहीतः ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, मैनसिल, लोहभस्म, अभ्रकभस्म,ताम्रभस्मयेप्रत्येक एकएकतोला,शुद्धबछ-नाग पाव तोला, इनसबको एकत्रकरलखरलकरलेवे इसकी दोचावलकीमात्रा अदरखकेरसकेसाथदे-नेसे एकदिनमे ऐसानेबुरआमज्वरको यह नष्टकरताहै ॥ २९६ ॥

२९७ गदमुरारिरसः (तृतीयः)

रसं गन्धञ्च ताम्रं समम्थ हरतं
भागमेकं सुगन्ध-
म्यार्द्रा माषा विमर्द्या त्रिदिनम-
नलशान्त्येन वारारसमं
संयोज्याम्रादिपित्तं विषमपि
हरजत् षोडशांशं प्रदद्या-
देयो गदद्रवोऽयं गुरुगदद्लनः
पाककृशानेन ॥ १७०६ ॥

तैलाभ्यक्ताय कुर्यात्सलिलविधिमथो
भोजने दध्युपेतं,
अथात् पण्ढो मरीचं यदि
भवति मनोवासना पथ्ययुक्तैः ।
उद्धृतं सन्निपातं जयति लघुतरं
शैत्यतन्द्राविमोहं,
वातव्याधींश्च सर्वान्
कफजनितमहारोगनाशाय सिद्धः ॥ १७०७ ॥

रससारसंग्रह.

भाषा—सुवर्णभस्म, रजतभस्म, ताम्रभस्म, शुद्धपारा येसबएकएकभाग, शुद्धगन्धक ८ भाग, इनसबकोकूटकपडछानकर एकदिन चित्रककेरससे धूपमेमर्दनकर अजादिपांचपित्तोंसेभावनादेकर पारेसे सोलहवां हिस्साशुद्धवछनागदेकर रखछोडे । इसमेसे ६-६ रत्तीकीगोलियां बनाकर चित्रकऔरत्रिकटुके-साथदेनेसे त्रिगडाहुआसन्निपात, शीताङ्ग, औरतन्द्रि-कलघासमस्तवातकफजन्यव्याधियोंको यहनष्टकरताहै इसकेदेनेकेबाद तैलमालिशकरके जलधाराकाप्रयोग-करे अगरभोजनकी इच्छाहोतो दहीभातदेवे । यदि-पथ्यपूर्वकयहरस नपुंसककोभीरिचकेसाथ दियाजायतो इसकोभी सम्भोगेच्छाउत्पन्नहोतीहै ॥ ३९७ ॥

३९८ गन्धककल्पः (प्रथमः)

चूर्णीकृत्य पलानि पञ्च नितरां
गन्धाश्मनो यत्नत-
स्तचूर्णं त्रिगुणे च मार्कवरसे
छायाविशुष्कीकृतम् ।
पथ्याचूर्णं समं तथा मधुघृतं
प्रत्येकमेकं पलं,
वृद्धो यौवनमेति माषयुगलं
खादन्नरः प्रत्यहम् ॥ १७०८ ॥

वं. से., रसायनसं., नि. र., र. त., रसायने ।

भाषा—५ तोलेशुद्धगन्धकपहले तिगुनेभंगरेके रसमे घोटकर छायामेसुखाले, फिरहरडकाचूर्ण, मधु-औरघृत येसबएकएकपलछेकर सबकोमिलाकर रख-छोडे इसमेसे २-२ माशेकीमात्रा खाकर ऊपरदू-धपीवेतोसालभरमे वृद्धभीजवानीप्राप्तहोताहै ॥३९८॥

३९९ गन्धककल्पः (द्वितीयः)

यो वात्युग्रमतिःसुचूर्णितमिदंगन्धाश्मकृष्णासमं
पथ्यातुल्यमथापि पूजितगुरु र्भूतेशपूजारतः ।
आहारादिषु यन्त्रणाविरहितः
स्यात्पुष्टिशौर्यान्वितः,
प्रोत्फुल्लाम्बुजनेत्रएवमजर-
श्चामीकराभाश्रयः ॥ १७०९ ॥

व. से., रसायनसं., नि. र., र. त., रसायने ।

भाषा—शुद्धगन्धक, पीपल, हरडोंकाचूर्ण ये-सबसमभागलेकर एकजगह खरलकररखछोडे । इस-मेसेदोमाशेकीमात्राशहदमे चाटकर दूधपीनेसे और-गुरु, ईश्वरइनकीसेवाकरताहुआ औरआहारविहारा-दिककीयन्त्रणासे रहताहुआभी पुष्टिशौर्यऔरपराक्रम-युक्त तथा जरारोगसेरहितहोजाताहै ॥ ३९९ ॥

४०० गन्धककल्पः (तृतीयः)

भागा गन्धस्य चत्वारो द्वौ भागौ नागरस्य च ।
भागौ द्वौ त्रिवृतश्चापि सर्वं खल्वे विचूर्णयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसैरादौ मर्दयेद्दिवसत्रयम् ।
कटुत्रयस्य सलिलैः त्रिफलाया रसैस्तथा ।
अक्षमात्रां वटीं कुर्याद्भक्षयेत्तां दिनेदिने ।
आमवातं निहन्त्येव मासत्रयनिषेवणात्१७२२

वै. र., र. प्र., र. स., आमवाते ।

भाषा—शुद्धगन्धक ४ भाग, सोंठ २ भाग, निसोत २ भाग, सबकोबारीककूटकर अदरख, त्रि-कटु, त्रिफलाइनकेक्वाथ अथवाकाथोंसे ३-३ रोज-मर्दनकर एकएकतोलेकी गोलीबनाकर सुबहशाम-तीनमहीनेतकखानेसे एकएकगोलीखानेसे दुस्तरआ-मवातदूरहोताहै ॥ ४०० ॥

४०१ गन्धककल्पः (चतुर्थः)
(कामधेनुरसः—हरशशाङ्कः)

गन्धमामलकीचूर्णं धात्रीरसविभावितम् ।
सप्तधा शाल्मलीतोयैः शर्करामधुयोजितम् ॥

लीढ्वा चानुपयःपानं प्रत्यहं कुरुते तु यः ।
एतेनाशीतिवर्षोऽपि शतधा रमते स्त्रियम्
मं. र., र. सु., र. त., वाजीकरणे ।

भाषा—शुद्धगन्धकऔरआंवलेकाचूर्ण समभागलेकर आंवलाऔरसेमलकेरससे ७–७ भावनादेकर सुखाकर इसकोशराबकरके औरमधुमिलाकर अग्निबलकेयोग्यमात्राखाकर ऊपरसेदूधपीवेतो इससे ८० वर्षकाबुड्ढाभी जवानहोजाताहै ॥ ४०१ ॥

४०२ गन्धककल्पः (पञ्चमः)

गन्धकस्य पलञ्चैव सूतकस्य पलन्तथा ।
गगनस्य पलञ्चैव त्रिफलानां पलत्रयम् १७१५
द्विसप्तकं तु पक्षं वा षण्मासं वा प्रयोगतः ।
वलीपलितनिर्मुक्तः सर्वरोगविवर्जितः ।
दिव्यदृष्टिः प्रवर्तेत जीवेदब्दशतं नरः ।
धात्रीतिलसंयुक्तं त्रिफला पुरकेण च १७१७
प. रा., रसायने ।

भाषा—शुद्धगन्धक, पारा, अभ्रकभस्म, येसब एकएकपल, त्रिफला३पल, लेकर सबकोइकट्ठेकर अग्निबलके अनुसार मात्राखाकर दूधपीनेसे १५रोज़ या६ महीनेके प्रयोगसे सबरोग औरवलीपलितसे निर्मुक्तहोकर दिव्यदृष्टिवाला औरदीर्घजीवी होजाता है। इसकेऊपर एरण्डकेतेलकेसाथ त्रिफलाऔरगुग्गुल संतामककेलेपर पीनाचाहिये ॥ ४०२ ॥

४०३ गन्धककल्पः (षष्ठः)

गन्धकस्य पलञ्चैकं रसस्यार्धं क्षिपेत्तथा ।
कुमारीरससम्पिष्टं दिनैकं गोलकीकृतम् ॥
अन्धमूषागतं ध्मातं लेहयेन्मधुसर्पिषा ।
माषमात्रप्रयोगेण जरादारिद्र्यनाशनम् ॥
र. रा., नि. र., रसायने., वै. चि., रसायने ।

टि०—अत्रअन्धमूषास्थाने ... बालीकुमारीये योग्यं ... । ... भावना कुमारीरसकीना न दरवे, कुमारीरसमें प्रयोगगुणवर्धनस्वाभाविके न किंचिदास्युक्तमानते ।

भाषा—शुद्धगन्धक १ पल, शुद्धपारद आधा पल इनदोनोंकोइकट्ठाकर घीकुमारकेरसमें एकरोज़मर्दनकर गोलाबनाकर सुखालेना । फिरअन्धमूषामें बन्दकर धमनकरके एकमाशेकीमात्रा मधुऔरघीके साथखानेसे बुढ़ापेको दूर करताहै ॥ ४०३ ॥

४०४ गन्धककल्पः (सप्तमः)

घृतं गव्यं पलञ्चैव तदर्धं शुद्धसूतकम् ।
गन्धकं पलमात्रेण जराव्याधिविनाशनम् ॥
भावयेत्रिसमो बुद्ध्या षण्मासाचरणेन च ॥
प. रा., रसायने ।

भाषा—शुद्धगन्धक १पल, पारा आधा पल, गायकाघी१पललेकर खरलमेंखूबघोटना इसकोअग्नियोग्यमात्राखानेसे ६महीनेमें बुढ़ापेसे दूरहोकर अत्यन्तविद्वान् होजाताहै ॥ ४०४ ॥

४०५ गन्धककल्पः (अष्टमः)

गन्धकं त्रिफलायुक्तं घृतेन मधुना सह ।
भक्षितं तु महारोगं हन्ति मासेन दारुणम् ॥
र. रा., महारोगे ।

भाषा—शुद्धगन्धकऔरत्रिफला समभागलेकर मधुऔरघृतकेसाथ मिलाकर योग्यमात्रामें खानेसे १महीनेमें कुष्ठरोगको यह दूरकरताहै ॥ ४०५ ॥

४०६ गन्धककल्पः (नवमः)

अभ्रकं हरबीजञ्च षड्गुणेन तु काञ्चनम् ।
ध्मातं अन्धमूषया गन्धकेन गुणसंयुतम् ॥
मूषां त्यक्त्वा समारोहेद्दूर्ध्वन्तु खेचरद्रुमः ।
राजिकार्धार्धमात्रेण पर्वतानपि वेधयेत् ॥
राजसर्षपमात्रेण तं रसं यदि भक्षयेत् ।
रोगरलमवाप्नोति क्रीडते निर्जरैः सह ॥
र. रा., रसायने ।

भाषा—अभ्रक, शुद्धपारा, सुवर्ण सबसमभागलेकर इनमें छःगुना गन्धकडालकर मूषामें डालकर धमनकरे, धमनकेबाद इसमूषामें जोशुद्ध आलससमगलगाहुआरहजाय उसकोलेकर उसमें समभागशुद्धगन्धक मिलाकर फिरधमनकरे, धमनके बादमूषामें बचेहुए रसकोनिकालकर रखलेवे । इसमेंसे१सरसों जितनीमात्रा खानेसे आकाशगामी

प्राप्तहोताहै और देवताओंकेसाथ रमणकरताहै और १ राईकेबराबरदेनेसे अपनेसेकई हिस्से अधिकधातुओंका वेधनकरताहै ॥ ४०६ ॥

४०७ गन्धककल्पः (दशमः)

तुल्यसह्यं शुद्धसूतं गन्धराजेन रञ्जितम् ।
म्लेच्छं कमठयन्त्रेण क्षारेणैव पिधाय च ॥
क्रमाग्निना चैकदिनं स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ।
सम्मर्द्य वल्लमात्रञ्च शर्करघृतसंयुतम् ॥१७२६॥
प्रातः सायं प्रदातव्यं सर्ववातविकारजित् ।
वातव्याधौ धातुशोषेऽतिसारे रसवैकृतौ ॥
अष्टादशसु कुष्ठेषु गव्याज्यं दधितक्रकम् ।
हैमगैरिकसंयुक्तं समांशं गन्धकं रसम् ॥
देवदालीरसेनैव रसस्य क्रामणं भवेत् १७२८॥

र. रा., वातविकारे ।

भाषा—संस्कारकियेहुयेपारेका तुल्यगन्धकके-योगसे ६-७शीशीमचढाकर रससिन्दूरबनावे । फिर-यहरससिन्दूर,गन्धक,शुद्धताम्रकारेता इनतीनोंकोघु-मारीकेरसवगैरहसे ३—४दिनघोटकर कज्जलीकोसु-खाकर कपडमिट्टीकीहुईशीशीमेंडाल मुंहबन्दकर भस्मयन्त्रमे दबाकर एकरोजमन्द, मध्यऔरखरअग्निमे पकावे । स्वाङ्गशीतलहोनेपरनिकालकर पीसकर-रखछोडे, इसमेसे२रत्ती शक्करऔरघीकेसाथमिलाकर सुबहशामखानेसे समस्तवातविकार,धातुशोष और १८ प्रकारकेकुष्ठ इनकोयहदूरकरताहै । खानेवालेरोगीको गौका, दहीऔरछाछकेसाथ हलकाभोजनदेवे । इसरसकेखाने-केबाद सोनागेरूऔरगन्धकदोनोंसमभागलेकर अग्नि-मलदेखकर आधेतोलेसे१तोलेतकदेवदालीकेस्वरसअथवा काढेसेदेवेतो इसका क्रामणहोताहै ॥ ४०७ ॥

४०८ गन्धककल्पः (एकादशः)

शुद्धसूतं समादाय धात्रीगन्धकसंयुतम् ।
संवत्सरप्रयोगेण चिरायुः पुरुषो भवेत् १७२९

र. रा., रसायने ।

भाषा—रससिन्दूरअथवाशुद्धपारा, गन्धकऔर-आमलेकाचूर्ण इनतीनोंको एकसाथलेकरमर्दनकर एक मासेकीमात्रा मधु, घृतऔरमिश्रीकेसाथ अथवाउचित-अनुपानकेसाथ सेवनकरनेसे पुरुषचिरायु होताहै ४०८

४०९ गन्धककल्पः (द्वादशः-त्रयोदशः)

मयूरकेण संयुक्तं पाण्डुरोगं विनाशयेत् ।
महाकालायसैर्युक्तं हरेत्कुष्ठान्यशेषतः १७३०

र रा., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धगन्धक३मासे,तुत्थभस्म १रत्तीमधु-केसाथदेनेसे पाण्डुरोग नष्टहोताहै । इसीतरह ३ रत्तीलोहभस्मकेसाथ ३मासेगन्धकको मधुमेमिलाकर-देनेसे कुष्ठरोगनष्टहोताहै ॥ ४०९ ॥

४१० गन्धककल्पः (चतुर्दशः)

शुल्वस्य गगनस्यापि हेमधातोरथापि वा ।
समांशं पिष्टकं कृत्वा अन्धमूषानिवेशितम् ॥
निम्बपञ्चाङ्गसंयुक्तं कुष्ठमौदुम्बरं जयेत् १७३१

र. रा., औदुम्बरकुष्ठे ।

भाषा—शुद्धताम्रेकाचूर्ण, अभ्रकसत्वऔरसुवर्ण-काचूर्ण इनतीनोंमेसे किसीएककेबराबरपाराऔरगन्धक लेकर, जंभीरीनींबूवगैरहकेयोगसे पिष्टीबनाकर अन्ध-मूषामे बन्दकर धौंकनीमे धमनकराके उसमूषामेसे-निकालकर रखछे । इसको निम्बपञ्चाङ्गकेसाथ खानेसे उदुम्बरकुष्ठ नष्ट होताहै ॥ ४१० ॥

४११ गन्धककल्पः (पञ्चदशः)

शशिरेखासमायुक्तं गन्धं भुक्त्वा समाहितः
घृतदुग्धाशनेनैव कल्पायुर्जीवते नरः ॥१७३२॥

र. रा. कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धगन्धकआधातोला, बाकुचीकेबीज आधातोला, शक्करदोनोंकेबराबरमिलाकर दूधऔरघी-केसाथ खानेसे दीर्घायुहोताहै ॥ ४११ ॥

४१२ गन्धककल्पः (षोडशः)

गन्धकं घृतदुग्धाभ्यां त्रिवारं शोधयेद्भिषक् ।
ततः स्थूलामलकजैः रसैः पिष्टं च सप्तधा ॥
मासं त्रिमाषिकां गुञ्जाद्घृतपानेन युक्तितः ।
पावकं मधुं कुष्ठं कण्डूं पामां विचर्चिकाम् ॥
अग्निमान्द्यं ग्रहणिकां जयेद्वातक्रियाजितम् ।

दद्रु,पामा, विचर्चिका, कण्डू, कपालकुष्ठ, किटिभ, प्रमेह,प्रमेहपिडिका इनसेरहितहोकर कामरूपीहोजाताहै । तेल,अम्ल ओरक्षारइसमेनहींखाना ॥ ४१८ ॥

४१९ गन्धककल्पः (त्रयोविंशः)

योगन्धाश्मसुचूर्णितं पिबतिनातैलेनकर्षोन्मित-
मभ्यक्तोष्णजलावसेचनरतः पेयं पयः प्रत्यहम्।
सप्ताहात्प्रियतं निहन्ति सकलां पामादिमर्माश्रजं,
नित्याभ्यासनशाद्विनष्टमकलहे शोषतापःपुमान्

र दी, व से, रसायनच, यो म, र का, र. त, रसमने । यनद्गुनाचित् शिल्पचतुष्पन्धकस्पर्शीदेन भनाण निहितम् ।

टि०—यनद्गुनाचिदस्य मात्रा निष्कपरिमिताऽभिहिता साचोचिता प्रारम्भे । यथा रसकामधेनौ "गन्धकं तिलतैलेन निष्कमात्रं सदापिबेत्" परन्तुतेन रसान्तरतावरणन्तु भोचितमेवेति स्पष्टम्—

भाषा—तीनरोजतक आधाआधातोलागन्धक तेलकेसाथपीवे, औरतेलकेमाथगन्धककोमिलाकर शरीरमेलगाकर धूपमेबैठे औरदूधभातखावेतो पामा, खुजली ओरविचर्चिकापेदूरहो ॥ ४१९ ॥

४२० गन्धकद्रुतिः (प्रथमा)

पलोशं व्योषसंयुक्तं गन्धकं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
अरत्निमात्रे वस्त्रे च विप्रकीर्य विवेष्ट्य तत् ॥
सूत्रेण वेष्टयित्वाऽथ यामं तैले निमज्जयेत् ।
धृत्वा संदंशतो वर्तिमध्यं प्रज्वालयेच्च तम् ॥
द्रुतोनिपतितो गन्धो बिन्दुशः काचभाजने ।
तां द्रुतिं प्रक्षिपेत्पत्रे नागवल्ल्याश्चिबिन्दुकम् ॥
वल्लेन प्रमितं स्वच्छं सूतेन्द्रञ्च विमर्दयेत् ।
अङ्गुल्याऽथ सपत्रां तां द्रुतिं सूतञ्च भक्षयेत् ॥
करोति दीपनं दीप्तं क्षयं पाण्डुञ्च नाशयेत् ।
कासं श्वासञ्चशूलानि ग्रहणीमतिदुर्धराम् ॥
आमं विनाशयत्याशु लघुत्वं प्रकरोति च१७४७

र. १ ग. धं पि. रसायना. र त. नि र. मह- न्द्रयोगे ।

भाषा—१६ तोलेगन्धककाबारीकचूर्णकर इसमे १तोलात्रिकुटामिलाकर गूलमर्दनकर हाथभरलम्बीरेशमी कपडेपरबिछाकर उसपरथोडा २ गन्धकछिड़ककर बत्तीबनाताजाय,इसतरह तमामगन्धकसमाप्तहोनेपर इसकोसूतमे लपेटकर १पहरभर तैलमे डुबादे फिरउसकोतैलसेनिकालकर थोडीदेरतक लटकाएरक्खे जिसमेकिअधिकप्रमाण तैलहोतोवहनिकलजाय।फिर- ऊपरकेभागमे सडसीसेपकड़कर बत्तीकेबीचमे आग- लगावे। जिसमेकि अग्निऊपरऔरनीचे एकसरखीपहुँचे, नहींतो एकतरफसे आगलगानेसे कुछदेरबादजलकर लकडीजेसीहोजायगी औरउसमेसे तैलटपकनाबंद- होजायगा औरआगभीठपरतकनहींपहुँचेगी । उस- केनीचेकाचकाप्यालारक्खे,इसप्यालेमे टपकर कातैल- इकट्ठाहोगा, इसकोछानकर किसीशीशीमेरखछोडे । इसतैलमेसेपकेहुएपानकेऊपर ३बूंदडालकर १रत्ती शुद्धपाराअथवारससिन्दूरडालकर अङ्गुलीसेखूबरगडे, एकजीवहोजानेपर उसपानकोखाजावे,उसकेऊपरगर- मदूधपीवे । इसकेखानेसेमन्दाग्नि, क्षय, पाण्डु, कास, श्वास,शूल,असाध्यसङ्ग्रहणी औरआमवातयेसब नष्ट- होतेहैं ॥ ४२० ॥

४२१ गन्धकद्रुतिः (द्वितीया)

पलमिहगन्धकचूर्णं राजिकातःकर्षकलितमादाय
सितवस्त्रनिरुद्धं हविषा प्लुतशोषितं यदौ॥
तद्द्रुतमाज्ये मग्नं त्रिकटुकचूर्णककर्षसंयुक्तम् ।
मिलितकशागमात्रं प्रातः खाद्यं नियतपगम् ॥
वर्णेनलघुतमेतज्जनयति कुरुते देहसुखम् ।
सततान्भ्यासनशाद्विजनयतिसुधाधामलावण्यम्

व से. रसायने ।

भाषा—शुद्धगन्धक१पल,राई १तोला इनकाबा- रीकचूर्णकर१कपडेमेबंदकरदेपर छिड़कछिड़क- कर बत्तीबनावे फिरउसकोघीमेतरकर १पहरतक गरमघीमे डुबानेबादअग्निपरकरकेबीचमेअग्निलगावे, नीचे कांचकागिलासरक्खे, इनकोतेलनिकालकर एक तोलात्रिकुटाकाचूर्णऔर १ तोलाघीमिलाकररखछोडे । इसमेसे१माशेखाकर ऊपरसेदूधपीवे । इसकेनिरन्तर- अभ्याससे वर्ण,बलऔरमेधा येसब बढ़तेहैं॥४२१॥

४२२ गन्धकवटिः (महाराजवीटिका)
(कृमिघ्ना)

धौतं गन्धकमेकं विचार्य बहुधा स्वच्छं निशामोदितं
क्षारं कुङ्कुमेश्च शुक्लवर्णकेन निर्यासिना।
शुक्तं त्रापुसटीस्तं कुक्कुटाण्डयोगेन कृत्वा ततः
सत्त्वं तस्य निगृह्य ... ...संस्थापयेत्
वर्त्तुलं वल्कलान ताम्बूलीपत्रं चरेत् ।
क्षिप्त्वा तत्र गतं वल्लमङ्गुल्येन मर्दयेत् १७५५
भुक्त्वा तां च वटीं कृत्वा ताम्बूलं भक्षयेत्तु
शाकाम्लमसूरगुडविवर्जितं पथ्यमाचरेत् १७५६
अनेन रसयोगेन पण्डोऽपि पुन्नायते ।
नपुंसकत्वं नश्येद्वनितानामतो गतात् १७५७
पुष्टो वर्धिविर्यतोऽस्यनेन ... भवेत् ।
स रोगो नास्ति नानेन यः प्रशाम्यति देहिनः
वलीपलितनिर्मुक्तो योगोऽयं क्षयकुष्ठजित् ।
वातपित्तकफोद्भूतद्वन्द्वसर्वसमुद्भवात् ॥
नाम्यनेन समं लोके किञ्चिदन्यद्रसायनम् ॥

र० सा० सं०, र० चं०, सा० कौ०

भाषा—[illegible]
[illegible] ॥ ४२२ ॥

४२३ गन्धकवटिः (राजवीटिका) २
स्नानशुचिशुभ्रवाससमेतपूर्णनैर्मल्यः ।
सिन्धवमरिचं च पिप्पलीशुण्ठ्याः ॥
पीतगर्भां वक्रपत्रीं पर्णयाश्रितः ।
एतेषां स्वर्णकिंशुकि संयोज्य ... ॥
पाणिनाह च दैर्घ्ये च कुम्भमात्रं विपच्यः ।
तापे शोषयेद् बुद्ध्या गतिरात कृमीचयैः ॥
ततः पचेन्निशं गन्धं पेषयेत्तुरगवत्कम् ।
तन्निभं लेपयेदम्बं वर्तिमन्यं प्रकल्पयेत्१७६०
अतः शलाकया ... पुष्पं पुनः पुनः
भस्मान्त्यावः स्थितं पात्रे ... सवेदवत्
गृहीत्वा कार्चमात्रं तन्मात्रमेकैकम् ॥
नागवल्लीदले तच्च चतुर्गुणिका मितम् ॥
गृहीत्वा पादं वल्लं कुर्यात् गतं च निःक्षिपेत् ।
जग्ध्वा मृदु संमर्द्य ततः कवलिकाभवेत् ॥
... प्रातः पथ्यं दुग्धौदनं लघु ।
दिनानि ... पथ्याम्भुञ्ज सर्वतस्तवम् ।
विषमाह्नं वर्जितं तु शाकमाम्लवर्जितम् ।
कषायतिक्तरहितं भोजनं पथ्यमुत्तमम् ॥
कुष्ठनाशनविधं प्रमेहमेहनकामलाः ।
हलीमकगलार्बुदपाण्डुरोगगरोगानपगमाः ॥
प्रनष्ट विविधाः सर्वे कृमिशूलानिलार्दिताः ।
आमवातानिलवर्त्माग्निमान्द्यगुल्मजाः ॥
... पाण्डुरम्भ रक्तपित्तं भगन्दरम् ।
मूर्च्छा मन्दा महारोगा जठराण्यखिलानि च ॥
अजीर्णानि च सर्वाणि ... पलितानि च ।
तत्त्वन्यनेन योगेन सत्यं शिववचो यदि ॥
नाम्यनेन समो योगो ... भूतले ।

र० सा० सं०, र० चं०, सा० कौ० । [illegible]

भाषा—[illegible]

बत्तीबनाकर डोरेसूतसेल्पेटकर बीचमे सडसीसे पकडकर दोनोंतरफआगलगावै, नीचेकाचकी थाली रखदे । इसमेंसे टपकाहुवा जो नीचेगिरेगा उसको इष्टमन्त्रसे अभिमन्त्रित करकेरखछोडे । इसमेंसे पत्तेपानपर४रत्तीडालकर ऊपरसे२रत्तीशुद्धपाराअथवा रससिन्दूरडालकर अङ्गुलीसेमर्दनकर खिलाकर ऊपरसे दूधपिलावे । खानेको दूधचावलके सिवाय कुछभी न दे, इसतरह चौदहरोजकरनेकेबाद मूग सेंधे-नमककेसाथदे, २१रोजकेबाद शाक, उडद, अम्ल औरक्षारादिवर्गकोछोडकर पथ्यभोजनकरे । इसके सेवनसे१८प्रकारके कुष्ठ, प्रमेह, क्षय, कामला, हृद्रोग, ग्रहणी, पाण्डु, कास, श्वास, भगन्दर, नानाप्रकारकेव्रण, कृमिरोग, शूल, वातरोग, आम वात, आम्ल, गुद, कान और गलेकेरोग, अग्नि-मान्द्य नपुसकता, रक्तपित्त, भ्रम, तृषा, मूर्छा, तन्द्रा, हृद्रोग, समस्तउदररोग, समामभजीर्ण, वली औरपलित येसब नष्टहोतेहैं । यहबहुत उत्तमप्रयोगहै ॥ ४२३ ॥

४२४ गन्धकपर्पटीरसः

भृङ्गराजरसेनैव लोहपात्रेऽग्निना पचेत् ।
द्रावयित्वा विनिःक्षिप्य मायूर इव जायते ॥
जयादलरसेनापि वर्धमानरसेन च ।
भृङ्गेररसेनापि काकमाच्यारसेन वा ॥
रसगन्धद्वयं लब्धं लोहपात्रे प्रियोत्तमे ।
एकीकृत्य च तानच रसयेदतियत्नतः
यावच नीलवर्णं स्यात्कोलाङ्गारैश्च पाचयेत् ।
गोमयस्यालवालेन स्थापिते कदलीदले १७७३
ढालयेत्पाकविज्ञास्ततस्तु भावयेन्नरः ।
एवं सति सुरायोग्य पथ्यभुग्भिः प्रसेव्यते ॥
गान्धिकी पर्पटी चैषा सिद्धा कालस्य सिद्धिदा।
दुर्नामग्रहणीमामशूलश्च ग्रहणीगदम् ॥
कामलां पाण्डुरोगञ्च प्लीहगुल्मजलोदरम् ।
भस्मकं चामवातञ्च कुष्ठानि च ध्रुवं जयेत् ॥
एवमादीनि जित्वैव वपुषा निर्मलः सुखी ।
जीवेद्वर्षशतं पूर्णं वलीपलितवर्जितः ॥
सर्वव्याधिचिकित्सायां कल्कोऽयमतिदुर्लभः
र से, र का, र सु, रसायने ।

भाषा——गन्धककोलोहेकेपात्रमेपिघलाकर भगरे-कारसडालकर पकावे । फिरयथाक्रमसेभाग, एरण्ड, अदरख,मकोयइनकेरसोंसे पकावे । फिरशुद्धपाराओर-गन्धकको मिलाकर कज्जलीकरके जबतकनीलवर्णनहो तबतकघोटे । फिरबेरकेकोयलोंपर इसकोलोहेकेपात्रमे गलाकर ताजेगोबरपररखेहुए केलेकेपत्तेपर डालकर ऊपरसेदूसरेपत्रसे दबाकरगोबररखदे । स्वाङ्गशीतल-होनेपर निकालकररखछोडे इसमेंसे अग्निबलदेखकर एकएकरत्ती सबरोगहरानुपानकेसाथदेवे । औरमात्राको रोजएकएकरत्ती बढावे, बीसरत्तीतकबढजानेपर उसी-क्रमसे ह्रासकरेतो इससेबवासीर,ग्रहणी, आमशूल, कामला, पाण्डुरोग, प्लीह, गुल्म, जलोदर, भस्मक, आमवात, कुष्ठइत्यादि सबरोगनष्टहों । वलीपलित-रहितहोकर आदमी १०० वर्षतकजीताहै इसकेप्र-योगमे केवलदूधपररखना अत्युत्तमहोताहै यदिकेवल-दूधपर न रहसकेतो दूधभातअथवा छाछभातओर फलदेवे ॥ ४२४ ॥

४२५ गन्धकपिष्टिरसः

गन्धकं पलमादाय तुलसीरसपेषितम् ।
द्विदिनं गोजले पश्चात्तथैवार्द्रेण पेषयेत् १७७८
तत्समं पारदं क्षिप्त्वा मार्कवेण दिनत्रयम् ।
मर्दयित्वाजमूत्रेण तथैव परिशोधितम् १७७९
मेलयेत्तेन द्रावेण शोधितेन द्वयं ततः ।
एकीकृत्य रसैः पिष्टं जम्बीरस्य दिनत्रयम्॥
अष्टमांशेन नेपालं तत्र विन्यस्य वारिभिः
आर्द्रकस्य त्र्यहं पिष्टं भवेद्गन्धकपिष्टिका ॥
तां पिष्टिकां प्रयुञ्जीत चतुर्वल्लप्रमाणतः ।
जम्बीरार्द्रकनीराभ्यां धनुर्वातादिकान्गदान् ॥
सप्तरात्रप्रयोगेण सोन्मादस्तिमिराञ्जयेत् ।
वातश्लेष्मोद्भवान् रोगान् हन्यादेवं न संशयः
शर्करार्द्रकसिन्धूत्थं युक्तं पित्तोत्तरा जयेत् ।

तत्तदौषधयोगेन तत्तद्रोगनिबर्हणः ॥१७८४॥
जिह्वास्तम्भं हनुस्तम्भमूरुस्तम्भापतानकान् ।
निर्गुण्डीसैन्धवोपेता हन्ति गन्धकपिष्टिका ॥

र. क. यो., र. रा., सा., वातरोगे।

भाषा—१ पल शुद्धगन्धकको तुलसी,गोमूत्र-औरअदरखइनके रसोंसे दोदोरोजपीसकर उसको बराबरपारेको भंगराऔरचक्रमर्दकेरससे तीनतीनरोजमर्दनकरऔरस्वेदनकर उसगन्धकमेमिलाकर फिरपूर्वोक्त-समस्तरसोंसे ३ रोजमर्दनकर जम्भीरीकेरससे तीन-रोजमर्दनकरे। इसमे पिष्टीकाअष्टमांश शुद्धजमाल-गोटा डालकर अदरखकेरससे तीनरोजतकमर्दनकर-नेसे यह गन्धकपिष्टी तैयारहोगी इसमेसे १ २रत्ती-पिष्टी जम्बीरऔरअदरखकेरससे देनेसे धनुर्वात, उन्माद, तिमिर, वातश्लेष्मोद्भवरोग देसन सातरोगमे नष्टहोतेहैं। शक्कर,अदरखऔरसेंधानमकके साथ देनेसे पित्तरोगोंको यहपिष्टीनष्टकरतीहै। औरअधिककथा, तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे यह समस्तरोगोंको दूरकरतीहै ॥ ४२५ ॥

४२६ गन्धकपिष्टि योगषट्कम्

सूतं गुञ्जामानं खल्वे क्षिप्त्वा गन्धं तत्तुर्यांशम् ।
घर्षेत्तोयं दत्त्वा बद्ध्वाऽथ वस्त्रेणैव दध्यात्सुमूषायाम् ॥
क्षिप्त्वा गन्धं पिष्टीतुर्यांशं सर्पिषा संयुक्तम् ।
मूषावक्त्रं रुद्ध्वा कण्ठावधि तां
निखात्य वसुधायाम् ॥ १७८६ ॥
छगणैस्तत्र पाकं कुर्याद्रक्ताभा सा स्याद्यावत् ।
खल्वे तप्ते गुञ्जामानं क्षिपेद्रसं तत्तुल्यांशम् ॥
गन्धं शुद्धं कण्ठे ताप्यं यत्नादेवं पिष्टी स्यात् ।
तत्तत्र वस्त्रे बद्ध्वा पाकं कुर्यात्पुनश्च पूर्वोक्तम् ॥
पिष्ट्वा ताम्रं लिप्त्वा रुद्ध्वा पुटे तदा स्यात्तद्भस्म ।
गुञ्जामानं दद्याद्रोगं हन्यात्सर्वांस्तत्तद्योगैः ॥
एवं पिष्ट्वा वङ्गं दत्त्वा तारं पद्मा दद्यान्मेहे ॥
मेहप्रोक्तं योगैः स्त्रीणां रक्तस्रावे दद्यात्तावत् ॥
पिष्ट्वा स्वर्णं दत्त्वा गुञ्जामानं तद्द्यात्कण्डाग्न्ये ॥
पुष्टिं वीर्यं बुद्धिं दीप्तिं कुर्याद्रोगान्हन्यात्सर्वान्

र. सा. ४४

र. दी., रसायने।

भाषा—तप्तखल्लमे एकतोलापारा डालकर और चतुर्थांश गन्धक मिलाकरपानी देकर तब-तकमर्दनकरे कि पिष्टी होजाय, उसपिष्टीको वस्त्रमेबांधकर मूषाकेभीतर रखकर पिष्टीका चतु-र्थांश घीमिलाहुआगन्धकडाले। औरमूषेका मुंहब-न्दकर उसकोजमीनमे खड्डाखोदकर गलेतकदाबकर ऊपरछाने सुलगादे। जिसमेकि गन्धकजलजाय। फिर उसको निकालकर औरउसीतरह घीमिलाहुआग-न्धकडालकर मुंहबन्दकरपुटदे। इसतरह जबतककि वहगोली लालनहोजाय तबतकपुटदेताजाय, लालहो-नेकेबाद पुटदेनाबन्दकरदे यह प्रथम गन्धकपिष्टि-योग तैयारहुआ (१)

तप्तखल्वमे एकतोलापाराडालकर उसमेचतुर्थांश गन्धकडालकर पानीसे यहांतकमर्दनकरेकि उसकी गोली बंधजाय, उसगोलीको वस्त्रमे बांधकर मूषामे रखकर ऊपरसे गन्धकऔरबराबरसोनामाखी घीमेमिला-कर डालकरमुंहबन्दकरदे। फिरउसको गलेतकजमी-नमेगाड़कर उतनेकण्डोंकी आंचदे जिसमेकि अन्दर-का कपड़ाजलजाय। इसतरह जबतक गोलीलालनहो तबतक आरम्भारकरे। यह दूसरा गन्धकपिष्टीयोग तैयारहुआ। (२)

इसीतरह चतुर्थांशगन्धकयुक्तपारेको तप्तखल्वमे पीसकर उसकोताम्बेकेतारके पत्रपरलेपदेकर उसको कपड़ेमे बांधकर मूषामेरखदे। उसमूषाको कण्ठ-तकजमीनमेगाड़कर मुंहबंदकर यहांतक आंचदे जिसमेकि कपड़ाजलजाय, इसतरह जबतकताम्बेकी भस्मनहोजाय तबतकआरम्भारकरे।(३)इसीतरह बङ्ग, (४)चांदी(५)तथासोना(६)इनकी भस्मबनावे। इनछ योगोंको अलगअलगखरलमे बारीकपीसकर रखलेवे। इनमेसेजहां जिसकी औचितीसमझे वहां १ रत्तीमेर रत्तीतक प्रमेहहरानुपानोंकेसाथ अथवालाइचीयोंके साथ प्रमेहमे, रक्तस्रावमे, औरस्त्रियोंके प्रदरमे देवे। अथवातत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे पुष्टि, वीर्य,

वृद्धिऔरअग्निदीप्ति इनसबको यह योगराज पैदाकरताहै। औरसमस्तरोगोंको दूरकरताहै, यह वैद्योंके बहुत कामकी चीजहै ॥ ४२६ ॥

४२७ गन्धकरसायनम् (प्रथमम्)

शुद्धो वलि र्गोपयसा विभाव्य -
स्ततश्चतुर्जातगुडूचिकाद्भिः ।
पथ्याक्षधात्र्यापघभृङ्गराजै
र्भाव्योऽष्टवारंपृथगार्द्रकेण॥१७९३॥
सिद्धे सितां योजय तुल्यभागां
रसायनंगन्धकपूर्वकं स्यात्।
माषद्वयं सेवितमाशुकुर्या
द्वीर्यस्य वृद्धिं दृढदेहमग्निम् १७९४ ॥
कण्डूं सपामां विषदोषमुग्रं
सपाण्डुरोगं सहमुष्कवृद्धिम् ।
जीर्णज्वरं मेहगणश्च तीव्रं
वातामयांश्चैव सकृन्निहन्ति ॥१७९५॥
समस्तगदगञ्जनं मृगदृशां मनोरञ्जनं,
सहेमरससंयुतं भजति यो नरो वत्सरम् ।
न तस्य यमराड्भयं भवति वत्सराणांशतं,
बलं भवति कामिनीप्रबलदर्पविद्रावणम् ॥
एतद्रसायनवरं खलु गन्धकाख्यं,
संसेवितं सुविधिना मनुजेन नित्यम् ।
पथ्यं सखण्डमनुपरिक्रमोदनञ्च,
गव्यं घृतं सकदलीफलसैन्धवञ्च ॥ १७९७ ॥
आमं सचोचं मधुमांसयुक्तं
ताम्बूलवल्लीदलपूगखादिरम् ।
एतद्रसायनवरं समखण्डमिश्रं
दृष्टिप्रदं क्षपयति ग्रहणीविकारान् ॥
धातुक्षयं प्रदररोगमुदग्ररोगं
सोमाभिधंगुदगदञ्च सकीलकञ्च ।
हन्ति प्रमह्य पवनं कफपित्तयुक्तं
मेधाकरञ्च जठरानलवर्धनञ्च १७९९॥
आमातिसारमुदरार्तिविनाशनञ्च
कर्योन्मितं सकलमेहगणापहारी ।
व्यायामं मैथुनायासं गन्धसेवी सदा त्यजेत् ॥

रसायनस, वै, र, वै चि र सा. नि र, न रा, वृ यो त, र त, यो र वै चि रसायने। रसायनसारे भल्लातक्यैदृषराकाचाच्यायामधिका विशुद्धि कृतास्ति ।

भाषा—शुद्धगन्धकको गोदुग्ध, चातुर्जात, गुडूची, हरें, बहेडा, आंवला, भंगरा, अदरखइनप्रत्येककेरससे आठआठवार भावितकर सुखालेना, इसमें तुल्यभागखांडमिलानेसे यह **गन्धकरसायन** तैयारहोताहै । इसमेंसे दोदोमाशेसुबहशाम यथारोगानुपानकेसाथ खानेसे कृशता, कण्डू, पामा, विषदोष, पाण्डु, मुष्कवृद्धि, जीर्णज्वर, प्रमेह, वातरोग इनको दूरकर सुन्दरस्त्रियोंके मनको हरणकराताहै । सुवर्ण भस्म औरपारदभस्मकेसाथ इसकोअगर १ वर्षतक खावतो उसको १०० वर्षतक यमराजकाभयनहीं रहता । इसमें खाड, साठीचावल, गायकाघी, केला, सेन्धवनमक, आम, तज, मधु, मांस, ताम्बूल, सुपारी, खैर येपथ्यहैं । इसके सेवनकरनेसे ग्रहणीविकार, धातुक्षय, श्वेतप्रदर, सोमरोग, बवासीर, वातरोग, कफरोग, मन्दाग्नि आमातिसार, उदरकीपीडा येसबरोगदूरहोतेहैं । गन्धकसेवनकरने वाला कसरतऔर मैथुनको छोड़देवे ॥ ४२७ ॥

४२८ गन्धकरसायनम् (द्वितीयम्)

पलैकं त्रिफलाचूर्णं पलार्धं गन्धकस्य तु ।
लोहभस्म तु कर्षैकं सर्वं सञ्चूर्ण्य मिश्रयेत् ॥
कर्षार्धं मधुसर्पिभ्यां लेहयेत्सर्वशूलनुत् ॥
वातविस्फोटकान् हन्ति सेवनात्तु त्रिमासतः॥
गताः केशाः पुनर्यान्ति गन्धकस्य रसायनात्

नि र., रसायन., वै र, वै. चि, बि. र. भ, र र को, र.म मा, श्रृ ।

भाषा—त्रिफलाचूर्ण१पल, गन्धक आधा पल, लोहभस्म एक तोला, सबकोघूटछानकर एकजगह मिलाकर रखछोडे, इसमेंसे आधाआधा तोला मधुऔरघीके साथ सुबहशामचाटनेसे सबप्रकारकेशूलोंसे निवृत्तहोताहै। तीनमहीनेतिरन्तरचाटनेसे वातविस्फोटक

नष्ट होतेहैं। बहुतदिनतक गन्धक सेवनकरनेवालेके सफेद बाल कालेहोजातेहैं ॥ ४२८ ॥

४२९ गन्धकरसायनम् (तृतीयम्)

आम्रामृतात्रिवृत्तुल्यं गन्धकञ्च कुमारिका-
रसे विमर्द्य द्वौ माषौ साज्यौ पञ्चशताब्दवान्

आत्रेयपुराणे ।

भाषा—आमकीमज्जा, गिलोयकासत्त्व, निसोत औरगन्धकसमभागलेकर घीकुआरकेरसमे मर्दनकर धररक्खे। इसमेसे२माशा घीकेसाथ सुबहशामखानेसे औरदूधभातपथ्यमेंलेनेसे आदमी ५००वर्षजीसक्ताहै ॥ ४२९ ॥

४३० गन्धकरसायनम् (चतुर्थम्)

गन्धं पलशतं ग्राह्यं सूक्ष्मचूर्णञ्च कारयेत् ।
भाण्डगर्भे क्षीरपूर्णे तन्मुखे वस्त्रबन्धनम् १८०४
गन्धं तस्योपरि क्षिप्त्वा ततो भाण्डमधोमुखम् ।
तत्सन्धिबन्धनं कृत्वा तदूर्ध्वं वह्निदीपनम् ॥
यामार्धं पुटसंयुक्तं स्वाङ्गशीतलमाहरेत् ।
तद्गन्धं चूर्णितं कृत्वा अजाक्षीरेण भावयेत् ॥
इक्षुदण्डरसैश्चैव ह्यमृतामधुगोक्षुरैः ।
वाराहीमधुकं कुष्ठं भृङ्गराजो हरिप्रिया १८०७
एकैकस्वरसेनैव भावयेद्दशवासरम् ।
घर्षयेद्भावयेन्नित्यममृतीकरणं यथा १८०८ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं लवङ्गं नागकेसरम् ।
त्रिफलां पद्मकं बीजं समांशं च विनिःक्षिपेत्
शर्करामधुसंयुक्तं माषमानञ्च सेवयेत् ।
शाल्यन्नञ्च सगोधूमं घृतं क्षीरं सशर्करम् ॥
सञ्चूर्णं सेवयेन्नित्यं वलीपलितनाशनम् ।
जरां तु नाशयेत्पुंसां षण्ढत्वं वह्निमन्दताम् ॥
कुष्ठानाञ्च दशाष्टानां वाताशीते निवारणम् ।
विंशतिञ्च प्रमेहाणां मूत्रकृच्छ्राणि षोडश ॥
व्रणराजिं गण्डमालां गुदकीलं भगन्दरम् ।
गुल्मप्लीहविकारघ्नं रजोदोषं हलीमकम् ॥
स्तम्भनं वृष्यमायुष्यं सर्वामयनिवारणम् ।
शुक्रमेहादिदोषाणां नाशनं परमं मतम् ॥
देहं सुवर्णवर्णाभं दिव्यत्वञ्च न संशयः ।
सर्वभूतहितं गोप्यं गन्धकाख्यं रसायनम् ॥

बृ यो त वै नि, रसायने ।

भाषा—गन्धक१००पललेकर उसकाचूर्णकर एकबडेबर्तनमें दूधभर उसकेऊपर एकखादीकाकपडा बांधकर उसपर उसगन्धककी बिछादे। और एकमिट्टीकीकडाहीसे ढककर सन्धिबन्दकरदे। ऊपरसे५सेरकण्डोंकीआंचदे तो वहगन्धकगलकरदूधमे जा गिरेगा, स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर कपडेसे पोंछकर छोटे२टुकडेकर धूपमेसुखादे। खूबसूख जानेपर बकरीकादूध, ईखकारस, गुडूची, मधु, गोखरू, वाराहीकन्द, मुलहठी, कुठ, भगरा, हुलसीइनप्रत्येककेरसोंसे दसदसरोजमर्दनकरे जिसमेकि इसका अमृतीकरणहोजाय फिर पीपल, पिपलामूल, लौंग, नागकेसर, त्रिफला, कमलगट्टा येसब समभागलेकर गन्धककीबराबर मिलाकर शक्कर और मधुकेसाथ इसमेसे १माशा अथवाअग्निबलकेअनुसार खाकर ऊपरदूधपीवे। जीर्णहोनेपरपीपलकेयोगसे साठीचावल, गेहू घी, दूधऔरशक्कर येसेवनकरे तो वली,पलित,जरा, षण्ढत्व,अग्निमान्द्य, अठारहकुष्ठ,अस्सीवातरोग, बीसप्रमेह, समस्तमूत्रकृच्छ्र,समस्तव्रण, गण्डमाला, बवासीर, भगन्दर, गुल्म, प्लीहा, रजोविकार, हलीमक, वीर्यकाशीघ्रपात, शुक्रमेह इन सबको यह रसायन दूरकर आदमीको सुवर्णजैसीकान्तियुक्त बनादेताहै ॥ ४३० ॥

४३१ गन्धकरसायनम् (पञ्चमम्)

गन्धकं षट्पलं शुद्धं त्रिफलाचित्रतण्डुलान् ।
त्रिकटुं त्रिसुगन्धञ्च कणामूलञ्च जीरकम् ॥
चित्रकञ्च पलैकञ्च चूर्णितं वस्त्रगालितम् ॥
एकनिष्कं द्विनिष्कं वा त्रिनिष्कं भक्षयेद्दिनम्॥
दिनादौ मधुना चाथ नवनीतेन वा लिहेत्
कदलीफलसारेण शर्करासहितं तथा १८१८॥
दीर्घायुः कुञ्जरबलस्तुरङ्ग इव वेगवान् ।
तस्य मूत्रपुरीषाभ्यां तुल्यं भवति काञ्चनम् ॥

कुष्ठानष्टादशान्हन्ति ग्रहणीश्च चतुर्विधाम् ।
मन्दाग्निं शलहानिश्च गुल्समष्टविधं तथा ॥
प्रमेहं मूत्रकृच्छ्रञ्च वातरोगं तथा क्षयम् ।
नारीशतानि रमयेत्स्तम्भनं शलवर्धनम् ॥
मनुष्याणां हितञ्चैव गन्धकाख्यं रसायनम् ॥

रसायनस, वै वि, व. रा., रसायने । वसवराजीये गन्धककल्पइतिनाम, कणामूलञ्च चौरकमित्यस्य स्थाने यणभ न्तजीरकमिति प्रमादात्पाठ सम्भात इति।

भाषा—शुद्धगन्धक ६पल, त्रिफला, चित्रक, विडङ्गतण्डुल, त्रिकटु, त्रिसुगन्ध (तज, पत्रज, इलायची) पिपलामूल, जीरा, लालचित्रक, येसव प्रत्येक एकएकपललेकर कूटकपडछानकर धरराखे। इसमेसे ३मासे या ६मासे या ९मासे अग्निबल-देखकर रोज़खाकर ऊपरसेदूधपीवे अथवा मधु या मक्खनकेसाथचाटे, अथवा पकेकेले औरशकरकेसाथ खायतो दीर्घायु औरकुञ्जरसबलहोय, वेगमेंअश्वके समानहोवे। अधिक दिनतकप्रयोग करनेवालेके मूत्रमें सर्वकोबुझावेतो सर्वकारङ्गबदल जाताहै। यह १८प्रकारकेकुष्ट, ४प्रकारकीसंग्रहणी, निर्बलता, समस्तगुल्म, प्रमेह, मूत्रकृच्छ्र, वातरोग, क्षय इन-कोनष्टकर शुक्रका स्तम्भनकरताहै। यह मनुष्योंके लिये अत्यन्तहितकरहै ॥ ४३१ ॥

४३२ गन्धकरसायनम् (षष्ठम्)

गन्धकात् षट्पलं चूर्णं त्रिफलाचित्रतण्डुलाः ।
शुण्ठीमरीचवैदेही पण्णां टङ्कं पृथक्पृथक् ॥
चित्रकस्य पलैकन्तु चूर्णितं वस्त्रगालितम् ।
एकनिष्कं द्विनिष्कं वा तदासाद्य पिबेद्धृतम् ॥
चिरायुः कुञ्जरबलो दिवा पश्यति तारकान् ।
तस्य मूत्रपुरीषाभ्यां शुल्बं भवति काञ्चनम् ॥
हन्त्यष्टदश कुष्ठानि ग्रहणीश्च चतुर्विधाम् ।
मन्दाग्निमतिसारञ्च गुल्ममष्टविधन्तथा ॥
मनुष्याणां हितार्थाय पूज्यपादेन निर्मितम् ।

भा., टि०—पूर्वयोगादस्मिन् न्यूनोऽस्य स्वप्रतित्वमस्याप-नाय योगोऽयपठित, वस्तुतस्तु न पूर्वस्मादिन इति । ( )

भाषा—शुद्धगन्धक६पल, त्रिफला, सफेदचि-त्रक, विडङ्गतण्डुल, सोंठ, मरिच, पीपल, येसब १–१ टकऔरलालचित्रक १ पललेकर सबकोकूट-कपडछानकर धररक्खे, इसमेसे ३मासे या६मासे अथवाअग्निबलदेखकर खाकर ऊपरसेघीपीवेतो दीर्घायु औरकुञ्जरकेसमानबलवालाहोजाताहै । दिनमें-तारोंको देखनेकीशक्तिहोजातीहै। इससे १८प्रकारके कुष्ठ, ४प्रकारकी ग्रहणी, मन्दाग्नि, अतिसारऔर सबप्रकारकेगुल्म नष्टहोतेहैं ॥ ४३२ ॥

४३३ गन्धकरसायनम् (सप्तमम्)

शुद्धसूतपले द्वे च चत्वारो गन्धकस्य च ।
वालुकायन्त्रगं पक्वं जायते भस्मसूतकम् ॥
तस्य सूतस्य भागैकं तत्समं कुरु गन्धकम् ।
गन्धकेन समं शुल्वं शुल्वतुल्यमयो मृतम् ॥
पिप्पलीश्च क्षिपेत्तस्मिन् सर्वमेकत्र कारयेत् ।
मातुलुङ्गरसैः पेष्यं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥
संवत्सरप्रयोगेण वज्रकायो भवेन्नरः॥१८२८॥

र को, रसायने ।

टि०—दशमगन्धककल्पेनाय सदृश परमत्र कृष्णाचूर्णो योमरमनो योगोऽधिकोऽस्ति, मातुलुङ्गभावनाचाधिकाऽस्ति, अयं स्परयास. कस्मात्समजनीति न ज्ञायते । स्वानुभवेन परिवर्तनमिति चेदस्तु, परनाम तु गन्धककल्प इत्येवोचित प्रतीयते व्यामोहकरणात् ।

भाषा—शुद्धपारा२पल, शुद्धगन्धक४पल, इनकीकज्जलीकर आतशीशीशीमेंभर वालुकायन्त्रमें २–४रोज़पकाकर रससिन्दूरबनाले, इसरससिन्दूरका १भाग, गन्धक१भाग, ताम्रभस्म १भाग, लोहभस्म १भाग, पीपल १भाग इनसबको इकट्ठेकर बिजोरे-केरसकी भावनादेकर मधुऔरघीकेसाथ ४रत्तीकी मात्रा एकसालतकखानेसे आदमी दृढकाय होजाताहै ॥ ४३३ ॥

४३४ गन्धकलोहम्

गन्धं लौहं भस्म मध्वाज्ययुक्तं
सेव्यं वर्षं वारिणा त्रैफलेन ॥
शुक्ले केशे कालिमा दिव्यदृष्टिः

पुष्टिर्वीर्यं जायते दीर्घमायुः ॥१८२९॥

र चि, यो म, रसायनस, र के, र च, र सि, र यो त, र कौ, र र स, र र की, र म सा, र धी, रसायने। रसरत्नमणिमालाया 'गन्धलौह' इत्यस्य स्थाने 'नाग लौह' इति पाठो दृश्यते।

भाषा—शुद्धगन्धक आधेतोलेसे १तोला और लोहभस्म १रत्तीसे ६रत्तीलेकर त्रिफलाकेकाढेसेरोज सेवनकरे औरदूधभातखानेकोदेतो सपेदबालकालेहोजा तेहैं। औरगईहुईआखोंकीज्योति चलीआतीहै। शरीरपु ष्टहोकर वीर्यबढजाताहै। औरदीर्घआयुहोताहै ४३४

४३५ गन्धकवटी (प्रथमा)

शुद्धगन्धकभागैकं सत्वं शुण्ठ्याश्चतुर्गुणम्।
निम्बुनीरेण सम्मर्द्य सप्तवारं विशेषतः॥
पुनश्च सैन्धवं क्षेप्यं यथारुचि भिषग्वरैः।
चणकप्रमितां कुर्याद्वटिकां रुचिदायिनीम्॥
भोजनान्ते सदा देया गन्धकाख्या वटी शुभा

र सु, अरुच्याम्।

भाषा—शुद्धगन्धक १भाग, सोंठकासत्व ४ भाग इनदोनोंकोनींबूकेरसकीसातभावनाएंदेकर सैंधा-नमक रुचिप्रमाणसे डालकर चनेकीबराबरगोलियें बना-कर रखछोडे। इसमेंसे१-१गोली भोजनके अन्तमेंखा-नेसे अग्निकोप्रदीप्तकरतीहै औररुचिको बढातीहै ४३५

४३६ गन्धकवटी (द्वितीया)

गन्धकस्यार्धपलकं चित्रकं मरिचं कणा।
प्रत्येकं कर्षमात्राणि पलार्धं विश्वभेषजम्॥
यवक्षारं त्रिलवणं कोलमात्राणि कारयेत्।
निम्बुनीरेण वटिकां कुर्यात्कोलमितां बुधः॥
क्षुद्बोधनी शूलहरा ग्रहणीदोषपाचनी।
आमदोषप्रशमनी गुल्मोदावर्तनाशिनी॥

र सु जठररोगे।

भाषा—गन्धक आधा पल, चित्रक,मरिच, पी-पल, येप्रत्येक१-१ तोला, सोंठ आधा पल,यवक्षार, सैंधव, सचलऔरसांभरयेसब आधाआधातोलालेकर नींबूकेरसकी भावनादेकर बेरबराबर गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे एकएक गोली भोजनकेअन्त मेंखाआदिमें खानेसे मन्दाग्नि, शूल, ग्रहणीदोष, आम, गुल्मऔरउदावर्त येसब नष्टहोतेहैं॥ ४३६॥

४३७ गन्धकवटी (तृतीया)

रसार्धं गन्धकं शुद्धं शुण्ठीचूर्णश्च तत्समम्।
लवङ्गं मरिचं चापि प्रत्येकन्तु पलं भवेत्॥
सैन्धवं त्रिपलं ग्राह्यं त्रिपलश्च सुवर्चलम्।
चणकाम्लं पलं क्षारद्वन्द्वं मूलकजन्तथा॥
मर्दयेन्निम्बुकद्रावैर्यामान्सप्त खरांशुभिः।
बदरप्रमाणमात्रा सर्वाजीर्णप्रणाशिनी
चणकामलकाभावे चुक्रं देयं मनीषिभिः१८३७

र सु, अजीर्णे।

भाषा—शुद्धपारा १ पल,गन्धक आधा पल, सोंठ आधा पल, लौंगऔरमरिच १-१ पल, सैंधाऔरसंचर नमकयेक ३ पल, चनेकाक्षार अथवाचुक औरमूली-काखार २ दो पल, इनसबको नीबूकेरससे सातरोज मर्दनकर पश्चात्धूपमें सुखावे। फिरआठवेंदिन बेरबरा-बर गोलियें बनाकररखछोडे। इसकीएकएकगोली खानेसे समस्तअजीर्ण दूरहोतेहैं॥ ४३७॥

४३८ गन्धकवटी (चतुर्थी) (राजवटी)

शुण्ठ्याः पलं पलार्द्धश्च गन्धकं सैन्धवन्तथा।
निम्बुकरससम्पन्ना हन्त्यजीर्णं विसूचिकाम्॥

यो चि अग्निमान्द्ये।

भाषा—सोंठ १ पल, शुद्धगन्धक औरसैंधा-नमक आधा आधा पल, लेकरनीबूकेरसकी भावनाएं देकरबेरबराबर गोलियें बनाकर भोजनान्तमेंदेनेसे अजीर्णऔरहैजाकानाशहोताहै ४३८॥

४३९ गन्धकवटी (पञ्चमी)

पलैकं द्रावयेन्निम्बरसे गन्धकमग्निना।
निष्कद्वादशकं तस्य श्वेतां तुल्यां गुडीत्रयम्॥
तद्गुटीमिः समभिश्र मेहा नश्यन्ति सर्वशः।
भक्षं शशस्य मांसेन पथ्यं देयं भिषग्वरैः१२४०

र का प्रमेहाधिकारे।

भाषा—१ पलगन्धकको गलाकर नीमकेरसमे डाले ऐसे ६-७ बारकरकेनिकालले। इसगन्धक-

मेसे १२ टङ्क, मिश्री १२ टंकलेकर नीमकेरससे तीनगोलियें बनावे, इसतरहकी सातगोलियोंकेखानेसे सातरोजमे सबप्रमेहनष्टहोजातेहैं । इसकेजीर्णहोनेपर खरगोशके मासकेसाथ भातदे ॥ ४३९ ॥

४४० गन्धकवटी (राजवटी) (षष्ठी)

नागरश्च चतुर्भागं तदर्धं सैन्धवं विषम् ।
गन्धकं भागमेकञ्च सुपथ्या गन्धकं समम् ॥
निम्बूरसस्य सप्ताहं पुटं दद्याद्विशारदः ।
विसूचिकाऽजीर्णशूलं मन्दाग्निं वमनं हरेत् ॥
एतां गन्धवटीं नाम्ना कोलमात्रान्तु भक्षयेत् ॥

यो. चि., चि. र. भ., अग्निमान्द्ये ।

भाषा—सोंठ ४ भाग, सेंधा आधा भाग, विष, गन्धक, हरेंऔरहींग येसब एकएकभागलेकर सबको कूटकपड़छानकर नीबूकेरसकी धूपमे सातभावनाएं-देकर रखछोड़े । इसमेसे बेरकेबराबर एकएकगोली खानेसे हैजा, अजीर्ण, शूल, मन्दाग्नि, वमनयेसब-नेष्टहों ॥ ४४० ॥

४४१ गन्धकवटी (सप्तमी)

वराग्निरम्भाचणकार्कजातं
क्षारञ्च पुष्पं नवसादरस्य ।
सुधाम्बुधृष्टं पुटितं वितस्तौ
पुटे समानं पटुपञ्चकञ्च ॥ १८४३ ॥
तदर्धगन्धं च चतुर्गुणाथ
व्योषाग्निसम्भार्जितजीरवाह्लीः ।
घृष्ट्वाऽऽज्यभृष्टे लशुनेऽम्लनीरे
वटीः करोत्वग्निमयीरजीर्णे ॥१८४४॥

र. सा., अजीर्णे ।

भाषा—त्रिफला, चित्रक, कदलीकन्द,चनाऔर आकइनसबकेक्षार औरनवसादरकाफूल येसब समभागलेकर थूहरकेदूधसे मर्दनकर एकवालिश्त भरकेपुटमे इसकोपुटदे । स्वाङ्गशीतलहोनेकेबाद निकालकर इसमेबराबरकेपांचोंनमक औरआधागन्धक तथा इससेचतुर्गुणत्रिकटु, चित्रक, सिकाहुआजीरा औरहींग देकर थोड़े घीमेसेकलेके फिरक्रमसे लशुन और नीबूके रसकी एकएकभावना देकर बेरबराबर गोलियें बनाकररखछोड़े । इसकी एकएकगोली खानेसे मन्दाग्नि, अजीर्ण, गुल्म, यकृत्, प्लीहाऔरअरुचि येसबनष्टहोतेहैं ॥ ४४१ ॥

४४२ गन्धकवटी (अष्टमी)

गन्धकं मरिचं चुक्रं सौवर्चलसमन्वितम् ।
टङ्कप्रमाणा गुटिका बद्धकोष्ठेऽग्निदीपनी १८४५

वै. र., अग्निमान्द्ये ।

भाषा—शुद्धगन्धक, मरिच, चूकाकी भाजी अथवाचूक, संचलयेसब समभागलेकर इसकी ३—३ माशेकीगोलियें बनाकरदेनेसे बद्धकोष्ठवालेका अग्निदीप्तहोकर बद्धकोष्ठता मिटजातीहै ॥ ४४२ ॥

४४३ गन्धकवटी (नवमी)

(विसूचिकाविध्वंसिनी—त्रिकटुरसायनम्)

लशुनगन्धकजीरकसैन्धवं
त्रिकटुहिङ्गुभिरत्र समीकृतम् ।
विरचिता गुटिका किल जम्भजे
हरति शूलविसूचिवमिक्रिमीन् १८४६॥
निम्बार्द्रकरसे क्षिप्त्वा सिन्धुसौवर्चलं शुभम् ।
अनेन ह्यनुपानेन भोजयेद्गुटिकां भिषक् ॥

रसायनसं., र. का., वै. चि., विसूचिकायाम् । र. कामधेनौ जीरकस्थाने यवानी गृहीता ॥

भाषा—लशुन, शुद्धगन्धक, जीरा, सेंधानमक, त्रिकटु, हींगयेसब समभागलेकर कूटकपड़छानकर जम्भीरीकेरसकी २—४ भावनाएंदेकर बेरबराबरगोलियें बनाकररखछोड़े । इसकी १ गोलीदेकर नीबू-औरअदरखकेरसमे सेंधाऔरसंचलनमकडालकर ऊपरसेपिलावेतो यह वटी शूल, हैजा, वमन, कृमिइनसबको नष्टकरतीहै ॥ ४४३ ॥

४४४गन्धकाजीर्णवज्रो रसः (गन्धवज्रः)

शूलञ्च अङ्गुलाकारं दीर्घोच्चं षोडशाङ्गुलम् ।
सम्पुटं मृन्मयं पक्वं कारयेत्सुदृढं शुभम् ॥
पूरयेद्वालुका भाण्डे यावत्स्याद्द्वादशाङ्गुलम् ।
चुल्ल्यामारोप्य तद्भाण्डमधो मन्दाग्निना पचेत्

पलैकं चूर्णितं गन्धं सम्पुटान्ते विनिःक्षिपेत्।
शुद्धसूतं पले पश्चात्तस्मिन् गन्धं पलं क्षिपेत् ॥
आच्छाद्य पाचयेत्तावद्यावन्निर्धूमगन्धकम् ।
काकमाच्या द्रवैः पूर्वं सम्पुटञ्चाथ पाचयेत् ॥
जीर्णे द्रावे पुनः पूर्यं नागवल्ल्या दलद्रवैः।
सुजीर्णे धूर्तजद्रावे मेघनादद्रवैः पुनः ॥
एवं पुनः पुनर्देयं यावज्जीर्यति गन्धकम् ।
स्वभावशीतलं ज्ञात्वा भित्त्वा सम्पुटमाहरेत् ॥
गन्धकाजीर्णबद्धोऽयं सर्वरोगहरो रसः ॥

यो. म., र. चि., र. र., सर्वरोगे । रसराजशिरोमण्यां रससारे च मेघनादो न दृश्यते ।

भाषा—लम्बा, चौड़ाऔरगोल १६ अङ्गुलका मिट्टीकामजबूत मूषबनाकर मिट्टीकीकड़ाहीमेंरखकर १२ अङ्गुलतकचारोंओरसे ढकदे औरउसकड़ाहीको चूल्हेपरचढ़ाकर धीरेधीरे अग्निजलावे । जबसम्पुटगरमहोनेलगे तबउसयन्त्रमें सूक्ष्मपारा पीसकर एकपलगन्धकछोड़दे । औरउसकेभीतर १पलशुद्धपारा डालकर ऊपरसे एकपलगन्धकका चूर्णऔरडालदे । यन्त्रपर खपड़ेकोरख रखदे । औरयहध्यान रक्खे कि जिससमय गन्धकका धूंआ निकलना बन्दहो उसी समयमकोयकेरससे यन्त्रकोभरदे, औरआचदेताजाय उसरसकेसूखनेपर पानकारसभरदे, उसकेसूखनेपर धतूरेकेपत्तोंकारसडाले, उसकेसूखनेपर फटेवालीचौलाईकारसडाले, इसतरह गन्धक एकपल न जलजाय तबतककरताजाय । गन्धकजलनेकेबाद स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे ३—४रत्ती यथायोग्यअनुपानकेसाथ देनेसे यह रस समस्तरोगोंको नष्टकरताहै ॥ ४४४ ॥

४४५ गन्धकादिचूर्णम्

गन्धकं कर्षमात्रञ्च शिवायाः कर्षपञ्चकम् ।
द्विकर्षं माक्षिकञ्चैव गोघृतञ्च पलोन्मितम् ॥
एकीकृत्य ततः सर्वं कर्षकञ्च पिबेत्पुनः ।
गोमूत्रेणैव संयुक्तं गलरोगं विनाशयेत् ॥

र. कौ., गलरोगे।

भाषा—गन्धक १ तोला, हर्रे ५ तोले, माक्षिक २ तो०, गोघृत १ पल इनसबको इकट्ठेकर रखछोड़े। इसमेंसे एकएकतोला गोमूत्रकेसाथ सुबह शामपीनेसे गलेकेतमामरोगनष्टहों ॥ ४४५ ॥

४४६ गन्धकादिपोट्टलीरसः

गन्धकं तालकं ताप्यं शिलाहं पिप्पलीकृते।
कषाये भावयेत्स्नुह्याः क्षीरे मूत्रे च सप्तधा ॥
निष्कार्धमस्याःपोट्टल्याः कर्षार्धं ताप्यमाक्षिकम्
प्रयोज्यं यकृत्प्लीहे पञ्चकोलकलायिकम् ॥
वर्षाभूः कारवी शौण्डी सूचीन्नचफलासनम् ।
तिलाः क्षिप्रतमा वाणा निशाकर्केन्दुसूरिकाः ॥
रक्तागस्त्येन्दुरेखाब्दनीलज्योतिरयो मृतम् ।
वराफलं बहुवल्लयोः कृष्णाकाम्भोजिकाफलम् ॥
गवाक्षी रजनी कृष्णा निम्बवेल्लकठिल्लकम् ।
मणिकांशं पृथक् क्षुण्णं तुल्यं भूशर्करायुतम् ॥
त्रिफलाबीजतैलेन भावितं कर्षसम्मितम् ।
प्राह्णे घृतेन मध्याह्ने गुडेन मधुना निशि ॥
पादं पादार्धमात्रं वा पोट्टल्याथ रसो भवेत् ।
हैयङ्गवीनशाल्यन्नकृष्णागोक्षीरभोजनः ॥
एवं वर्षत्रयं कुर्यात्स्याद्वलीपलितोज्झितः ।
प्रत्यहं मण्डलं खादेत्पथ्यं त्यक्त्वा ततः परम्॥
इष्टाहारविहारीच सहस्रायुर्भवेत्परम् ॥

र. र स., रसायने।

भाषा—शुद्धगन्धक, हरिताल, सोनामाखी, मैनसिल येसबसमभागलेकर इनको पीपलकाक्वाथ, थूहरकादूध औरगोमूत्र इनसेसातसातबारघोटकर गोलीबनाले । इसमेंसे २ माशेलेकर ३ माशेयों और ३ माशेमधुकेसाथमिलाकर इसमेंसोलहवां हिस्सा पञ्चकोलकाचूर्णडालकर यकृत्औरप्लीहावालेको चटावेतो इससे यकृत्, प्लीह, गुल्म, मन्दाग्नि, पाण्डुशूल जीर्णज्वर, भगन्दरआदिनिवृत्तहों । बहुतदिनसेवनकरनेसे रसायनका काम करतीहै ।

अथवा सफेद पुनर्नवा, कलौंजी, गजपीपल, कुशकीजड़, वचा, त्रिफला अथवा मैनफल, विजय-

सार, तिल अथवा इुरहुर, अमरबेल, शरपुंख, हल्दी, बेरकीमज्जा, ब्राह्मी, रक्तागस्यकेफूल अथवा छाल, बाकुची, नागरमोथा, कालादाना अथवा अपराजिता, लोहभस्म, वच, गुडूचीकेफल,पीपल, सफेदगुञ्जा, इन्द्रायणकीजड, दारुहल्दी, पीपल, नीमकीछाल, विडङ्ग, लालपुनर्नवा येसबचीजें एकएकतोलालेकर इनकासूक्ष्मचूर्णकर इनकीबराबर भूशर्करा (दीमकका मूलघर अथवा वाराहीकन्द) औरघीडालकर त्रिफलाकीमज्जाकेतैलसे एकभावनादेकररखछोडे । इसमेंसे १ तोला यहअवलेहलेकर इसमे २ मासेया ४ मासे पोटलीकाचूर्णमिलाकर रोजसवेरे गायकेघीकेसाथखाय, दोपहरको गुडकेसाथ और रातको मधुकेसाथ खावे । इसकेजीर्णहोनेपर मक्खन, सफेदचावल,काली गायकादूध, इनकाभोजनकरे । इसतरह लगातार ३ वर्षप्रयोगकरनेसे वलीपलितसेरहितहोकर दीर्घायु होताहै । किसीरोगकीनिवृत्तिकेलिये इसकाप्रयोगकिया- जायतो एकमण्डलअर्थात् ४९ रोजपथ्ययुक्तसेवन करनेसे रोगसेनिर्मुक्तहो, उसकेबाद यथेष्टाहारविहारकरे, पर रसायनार्थीकोतो तीनवरसतक बराबरयन्त्रणामेंरहना चाहिये ॥ ४४६ ॥

४४७ गन्धकानुपानम् (प्रथमम्)

ज्योतिष्मत्यास्तैलमाज्यं सगन्धं
गुञ्जावृद्धया सेवयेन्मासमात्रम् ।
यावच्च स्याद्वस्तु सः प्राप्यमूर्त्तिं
मेधायुक्तो दिव्यदृष्टिर्नियक्ष्मा १८६४॥

र र. स, र र., की, र म. मा मेधावृद्धौ ।

भाषा—३मासेगन्धकको मालकागनीकेतैल औरघीकेसाथ मिलाकर चाटनाशुरूकरे । औररोज१-१ रत्तीबढाताजाय ऐसेएकमहीनेतककरनेसे बुद्धिऔर- दिव्यदृष्टि प्राप्तहो सबासबरोगनष्टहों ॥ ४४७ ॥

४४८ गन्धकानुपानम् (द्वितीयम्)

सेवेद्गन्धं राजवृक्षान्वितं सल्लेपाच्चूर्णं
याति नाशं विसर्पः ।
यद्वा रक्तं सुष्ठु निःसार्य लेपा
द्वाकुचीबीजै र्भर्जितै राज्यमिश्रैः १८६५

र. दी, विसर्पे ।

भाषा—३मासेगन्धकको अमिलतासकेकाढेकेसाथ खिलानेसे औरलेपकरानेसे विसर्पनष्टहोताहै । अथवाविसर्पस्थानसे रक्तनिकालकर बाकुचीकेबीजोंकोसेककरघीमेमिलाकर लेपकरनेसे विसर्पदूरहोता- है ॥ ४४८ ॥

४४९ गन्धकानुपानम् (तृतीयम्)

गन्धकं मरिचं साज्यं पिबेद्वातकफापहम् ।
गन्धकं घृतपानेन श्वासयक्ष्मक्षयापहम् ॥

र र, श्वासकासे ।

भाषा—१मासेगन्धकको मरिचऔरघीकेसाथ- पीनेसे वातकफकानाशहो । केवलघीकेसाथपीनेसे श्वास, राजयक्ष्मा औरक्षयकानाशहो ॥ ४४९ ॥

४५० गन्धर्वरसः

गन्धकाष्टगुणं सूतं शुद्धं मृद्वग्निना क्षणम् ।
पक्त्वाऽवतार्य सञ्चूर्ण्य चूर्णतुल्याभयायुतम् ॥
सप्तगुञ्जमिदं खादेद्वर्धयेच्च दिनेदिने ।
गुञ्जैकैकं क्रमेणैव यावत्स्यादेकविंशतिः ॥
क्षीराज्यशर्करामिश्रशाल्यन्नं पथ्यमाचरेत्
कम्पवातप्रशान्त्यर्थं निर्वाते निवसेत्सदा ॥
गन्धर्वाख्यो रसो नाम त्रिपक्षात्कम्पवातनुत्॥

र सि, कम्पवाते ।

भाषा—शुद्धपारा१भाग, शुद्धगन्धक८भाग इनदोनोंकी कज्जलीकर कडाहीमेडालकरगलालेवे, गलनेपरउतारकर उसेखूबघोटे यहांतककिउसकीफिर- कज्जलीहोजाय फिरइसकज्जलीकी बराबर हरडोंकाचूर्ण- मिलाकर सातरत्तीमधुवगैरहकेसाथखावे, २१दिन- तकएकएकरत्तीबढाताजाय, दूध, चावलऔरशक्कर- खानेकोदेवेतो कम्पवातमिटताहो । निर्वातस्थानमे रहनाचाहिये, यदि २१रोजमेंबराबरअरोगता नहोतो २१रोजकेबादजिसप्रकारवृद्धिकीहै वैसेहीह्रासकरे । इसप्रकार१॥महीनेतककरनेसे अवश्यही कम्पवायु- दूरहो ॥ ४५० ॥

४५१ गन्धाभ्रकम्

अथाभ्रकं शोधितगन्धतुल्यं
करीषवह्नौ लघुना पुटेन ।
सिद्धं भजेत् त्र्यूषणहिङ्गुयुक्तं
यथावयोवह्निबलप्रमाणम् ॥ १८७० ॥
जयत्यतीसारमुदाररूपं
हुताशमान्द्यं ग्रहणीविकारम् ।
अशांसि मेहानथ पाण्डुरोगं
प्लीहान्त्रवृद्धिं परिणामशूलम् १८७१

लो. प., (सं०) (अग्निमान्द्ये)।

भाषा—शुद्धगन्धक औरअभ्रकभस्म समभागले- कर पानवगैरहके रससेघोटकर गोलीबनाकर और सुखाकर शरावसम्पुटमे बन्दकर लघुपुटदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसकोबराबरत्रिकटुऔर- भुनाहींगमिलाकर योग्यतानुसारमात्राकाप्रमकर खानेसे उद्धतअतीसार, अग्निमान्द्य, ग्रहणी, बवासीर, प्रमेह, पाण्डु, प्लीहा, अन्त्रवृद्धि(हार्निया), परिणामशूल, इनको यह दूरकरताहै ॥ ४५१ ॥

४५२ गन्धामृतो रसः (प्रथमः)

भस्मसूतं द्विधा गन्धं क्षणं कन्याविमर्दितम् ।
रुद्ध्वा लघुपुटे पाच्यमुद्धृत्य मधुसर्पिषा १८७२॥
निष्कं खादेज्जरामृत्यू हन्ति गन्धामृतो रसः ।
समूलं भृङ्गराजं तु च्छायाशुष्कं विचूर्णयेत् ॥
तत्समं त्रिफलाचूर्णं सर्वतुल्या सिता भवेत् ।
पलैकं भक्षयेचानु तच्च मृत्युजरापहम् १८७३॥

र. सं., र. सु, र. रत्न, यो. सं., भै. र, रसायनसं, र चि, रसायने ।

भाषा—पारेकीभस्म १ भाग, शुद्धगन्धक दो भागलेकर घीकुआँरकेरसमे थोडीदेरमर्दनकर गोली- बनाकर सुखाकर सम्पुटमेबन्दकर लघुपुटकीआंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर इसमेसे ४ मासेमधुऔरघीके साथखानेसे बुढ़ापाऔरमृत्युनष्टहो । इसकेऊपरजड सहितभंगरेकोछायाशुष्ककर इसकीबराबर त्रिफलाको

बारीकपीसकर दोनोंकीबराबर शक्करमिलाकर ४ तोले खाकरऊपरसेदूधपीवे ॥ ४५२ ॥

४५३ गन्धामृतो रसः (द्वितीयः)

रसं गन्धञ्च तैलेन मर्दयेत्पादटङ्कणम् ।
तत्पिण्डं बन्धयेद्वस्त्रे गन्धं जारयेच्च पूर्ववत् ॥
चूर्णलिप्तेष्टिकायन्त्रे यावज्जीर्यति षड्गुणम् ।
योगवाह्यौषधद्रावैः पिष्ट्वा लेपञ्च स्वेदयेत् ॥
अयं गन्धामृतो नाम रसो हिक्कां विनाशयेत् ।
गुञ्जात्रयं लिहेत्क्षौद्रैः कषायञ्च पिबेदनु ॥
अमृताग्निकुलत्थैश्च पाययेत्क्वथितैर्जलैः ॥

र. को, यो. म., स. रा, र. का, हिक्कायाम् ।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक १–१ तोला, सुहागा ३ मासे, लेकर तेलसेमर्दनकर गोलाब- नाकर वस्त्रमेबांधकर पक्कीईंटमे गर्त्तबनाकर चूनेकालेपदेकर इसमेउसपोट्टलीकोरखऊपरदीरेसे ढककर सन्धिकोबन्दकरदे । ऊपरसे इतनीअग्निदे कि भीतरकाकपडाजलजाय, इसतरह बारम्बारकरता- हुआ षड्गुणगन्धकजारणकरे । फिरइसको योगवाहीऔ- षधोंकेरसोंसेमर्दनकरगोलाबनाकर औरगोलेपरयोगवा- हीऔषधोंकालेपकर कपडेमेबांधकर योगवाहीऔषधों- केरसमे दोलायन्त्रसे १–२ रोजस्वेदनकरके रखछोडे यहगन्धामृत नामरस तैयारहुआ । इसमेंसे ३ रत्ती मधुमेमिलाकरचाटकर गिलोय, चित्रक, कुलथीइनका काढापिलानेसे असाध्यहिचकी नष्टहोतीहै ॥४५३॥

४५४ गन्धाश्मगर्भो रसः (प्रथमः)

गन्धं रसेनाष्टगुणं विमर्द्य
कुमारिकातैलविशोषपेत ।
मृदग्निना लोहमयेऽथपात्रे
विपेणपश्चादपि सिद्धिमेति ॥१८७४॥
गन्धाश्मगर्भोहि रसोऽस्य सर्व-
स्पर्शप्रपुत्यैमज षड्गुणम् ।
सक्षीरमन्नं सघृतञ्च भोज्यं
वर्ज्यञ्च सर्वं परिवर्जनीयम् ॥१८७५॥

र. र. स, र. को, र. रा, कष्टसाध्यवातादौ ।

भाषा—गन्धक ८ भाग, शुद्धपारा १ भाग, लेकर दोनोंकोकजली कर चित्रकका आठगुनारसदेकर बहुतमन्दआंचसेपकावे। रसकेसूखजानेपर इतनाही-वत्सनागकाकाथदेकर सुखानेसे यह गन्धाश्मगर्भ रसतैयारहोताहै। इसमेसे ६ रत्तीमधुकेसाथदेकर दूध-पिलावेतो कम्पवातऔरस्पर्शवातनष्टहो, इसमे दूध, चावलऔरघीइनकेसिवाय औरकुछमखाय ॥ ४५४ ॥

४५५ गन्धाश्मगर्भो रसः (द्वितीयः)

गन्धकं चूर्णितं कृत्वा सूक्ष्मवस्त्रोपरि न्यसेत्।
भाण्डे गोदुग्धकं दत्त्वा द्राव्यं वा खर्परेण च॥
अग्निं प्रज्वालयेदूर्ध्वं पश्चाच्छीतं समुद्धरेत्।
गन्धकाष्टकभागेन रसं दत्त्वाऽथ पाचयेत्॥
मृद्वग्निना शीतभूमावुषायोंचार्य यत्नतः।
यावद्गन्धकरूपस्य पूर्वस्य ह्यन्यथा भवेत्१८८२
सप्तगुञ्जं ददीतास्य यावत्स्यादेकविंशतिः॥
प्रत्यहं तु ह्रीसकया गुञ्जानामेकविंशतिम्॥
सक्षीरं सघृतं चान्नं भोजयीत सशर्करम्।
निर्वाते चावतिष्ठेत कम्पस्पर्शापनुत्तये॥
गन्धाश्मगर्भसंज्ञोऽयं योगिभिः परिकीर्तितः॥

र. र. स., र. को., र. दी., कम्पस्पर्शवातयोः।

भाषा—घड़ेमेदूधभर उसपर खादीकाकपडा बांधकर उसपरबहुतबारीकपिसाहुआ गन्धक बिछा-कर ऊपरढकनदेकर सन्धिबन्दकरके ऊपरसे इतनी आंचदेकि वहगन्धककपडेसेछनकर नीचेदूधमेजा गिरे। फिर ठंढाहोनेकेबाद इसगन्धककोनिकालकर कपडेसेसाफकर इसमेआठवांहिस्सा शुद्धपारादेकर कजलीबनाकर कढाहीमेरखकरगलावे, गलनेपर कढाहीको उतारकर दूधघोटे औरफिरअग्निपररक्खे जब-तक गन्धककारंग न बदलेतबतकइसीतरह करताजाय जबगन्धकपारा विशुद्धनभाहुवाहो तबइसको उता-रकर खूबघोटकर रखछोडे। इसमेसे ७रत्ती लेकर २१ रत्तीतकरोजबढाकर मधुघीएकमे मिलाकर चटावे। देसे २१ रोजकरनेसे कम्पवात, और स्पर्शवात येदोनों नष्टहो। इसदवाके प्रयोगकरनेवालेको निर्वात-स्थानमे रहनाचाहिये, दूध, घी, अन्न, शक्कर इनके सिवाय औरकुछन खिलावे ॥ ४५५ ॥

४५६ गरनाशनोरसः

शुद्धसूतं मृतं स्वर्णं संशुद्धं हेममाक्षिकम्।
त्रयाणां गन्धकं तुल्यं मर्द्यात्कन्याद्रवै दिनम्॥
तच्छुष्कमसितं क्षौद्रे मासकं लेहयेत्सदा।
वह्निमूलं शृतं क्षीरैरनुस्याद्गरनाशनम् १८८६॥

रसायनसं., र. चं., गरविषे।

भाषा—शुद्धपारा, सुवर्णभस्म, शुद्धसुवर्ण-माक्षिक एकएकभाग, गन्धकसबकीबराबरलेकर घीकुं-आरकेरससे एकरोजमर्दनकर सूखजानेपर धररक्खे। इसमेसे १ माशादवामधुकेसाथ चाटकर चित्रकका-क्वाथपीनेसे बनावटीजहरका नाशहोताहै ॥ ४५६ ॥

४५७ गरुडध्वजरसः
(वातशार्दूल–रसेन्द्रगुटी–वातवज्रः)

विषमृताभ्रगन्धश्च व्योषं हिङ्गुलसैन्धवम्।
लवङ्गं पिप्पलीमूलं तुल्यंतुल्यं विमर्दयेत्१८८७
दिनं हंसपदीद्रावैः कुक्कुटीपुटपाचितम्।
चूर्णीकृतं ततो देयमनुपाने विशेषतः॥
माषमात्रं ज्वरं हन्ति रसोऽयं गरुडध्वजः॥

वै. चि., व. रा., ज्वरे प्रभाराते च।

टि॰—वैद्यचिन्तामणौ वसवराजीये च अयमेव पाठः प्रभराते लिखितोऽस्ति, तथात्र वातशार्दूल इति स्थापि-तम्, वै. चिन्तामणावुभय-वसवराजीये केवलो वातशार्दूल इति स्वतंत्र्यम्, पाठस्तु एव एवास्ति वातशार्दूले यथास्ति, गरुडध्वजे तु व्योषमस्ति तत्रोभयत्रापि व्योषस्थाने न दान्ति-यत्राव्योषस्य यथाऽत्रोमयमपि ग्रहोप्यमि यस्मात् सम्मति-वसवराजीयेभागाभिधाने वातशार्दूलस्य रसेन्द्रगुटीति नाम। अयं पाठो वातप्रभनाम्ना वैद्यचिन्तामणिवसवराजीययोः रात्रवाते पठितस्तत्र ज्वरस्थाने गिलहं प्रदत्तं, चित्रकस्या-धिकतया प्रदिशे तदुभयोरपि मूलपाठे प्रक्षेपाय काप्यत्र वर्तितस्तस्याप्यर्थतात्पर्यापः।

भाषा—शुद्धबछनाग, पारा, अभ्रकभस्म, शुद्धग-न्धक त्रिकटु, वच, शुद्धहिंगलिक, सेंधानमक, लौंग, पिपरामूल येसबसमभागलेकर हंसपदीकेरससे एक

दिनमर्दनकर गोलाबनाकर सुखालेना औरकुक्कुटपुटमे आंचदेना। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर खूबबारीक पीसकर रखछोड़ना, इसकोज्वरमे ज्वरघ्नानुपानकेसाथ, प्रभापातमेंपित्तघ्नानुपानकेसाथदेना। लेपप्रभृतिभी तथाज्ञपित्तशामकक्रियायें करना ॥ ४५७ ॥

४५८ गरुडाऽगदोरसः (प्रथमः)

सूतगन्धकशिलानवसारं
हृष्टतालवण तैचिराभृतम् ।
अर्कजत्रिकटु तैत्तिराऽऽम्लिके
मर्दयेत्खरतरं दिनाष्टकम् ॥ १८८९ ॥
अङ्गमर्मनिहितो गरुडोऽयं
हन्ति शूलघननोल्वणमौढ्यम् ।
सन्निपाततनुभङ्गमशेषं
हन्तिजङ्गमविषं व्रणपीडनम् ॥१८९०॥

र. रा. विषे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, मैनसिल, नोसादर, अमलोनिया (खाटीभाजी), सेंधानमक,शुद्धजमालगोटा, और बछनाग येसब समभागलेकर कूटकपड़छानकर आकदूध, त्रिकटु, चित्रक,इमलडिनकरसोंसे खूबकाढ़ीधूपमे ८ रोजमर्दनकर दोरत्तीसे ३ रत्तीतक मात्रा विषघ्नऔरसन्निपातघ्न अनुपानकेसाथदेवे तथा नाभि, हृदयऔरमस्तकपरलेपकरे । मूर्च्छामेंजिसहोतो नस्यदे । इससे वातप्रधानबुद्धिभ्रंश, घोरसन्निपात, छकवा, अर्धाङ्ग, रक्तका किसीभीमार्गसेनिकलना, व्रण औरजङ्गमविष, येसब नष्टहोतेहैं नेत्रमेंअञ्जनतथानस्य देना, अत्यन्तमूर्छितअवस्थामे मस्तेपरकाकदेकर रक्त निकलनेपर घिसना ॥ ४५८ ॥

४५९ गरुडाऽगदोरसः (द्वितीयः)

बीजं पलाशजं गुञ्जा निशा दन्तिफलं तथा ।
क्षारद्वयञ्चातिविषां कन्दञ्चामरसंज्ञकम् ।
रसोनं टङ्कणश्चूर्णं तुत्थकं दरदं विषम् ।
भागोत्तरमिदं कृत्वा गोमूत्रेण विभावितम् ॥
योजयेन्निम्बुकद्रावैर्दत्त्वा मलमलावलम् ।
ज्वरान्सर्वान्निहन्त्याशु सन्निपातान्महोत्कटान् ॥
श्लेष्मणः सम्भवन्रोगांस्तथा वै सर्ववातजान् ।
अमोघवीर्यमेतञ्चागदोऽयं गरुडोमतः १८९४॥

र. का., सन्निपाते।

भाषा—पलाशकेबीज १ भाग, सफेदगुञ्जादोभाग, हल्दी ३ भाग, जमालगोटा ४ भाग, सज्जीखार ५ भा०, जवाखार ६ भा०, अतीस ७ भा०, अमरकन्द ८ भा०, लहसुन ९ भा०, सुहागा १० भाग, तुत्थ ११ भाग, सिंगरफ १२ भा०, शुद्धबछनाग १३ भा०, लेकर गोमूत्रमेंघोटकर एकएकरत्तीकीगोलियां बनाकररखछोड़े, इनमेंसेरोगीऔररोगका बलाबलदेखकर एकयादोगोली नीबूकेरसमेंदेनेसे समस्तज्वर, अत्यन्तबढ़ेहुएसन्निपात, श्लेष्मरोग, वातरोग औरजङ्गमविष इनको यह नस्य, लेपऔर पानसेदूरकरताहै ॥ ४५९ ॥

४६० गर्भचिन्तामणिरसः (प्रथमः)

रसं तालं तथा लौहं प्रत्येकं कर्षमात्रकम् ।
कर्षद्वयं तथा चाभ्रं कर्पूरं वङ्गताम्रकम् १८९५
जातीफलं तथा कोषं गोक्षुरञ्च शतावरी ।
बलातिबलयो मूलं प्रत्येकं तोलकं शुभम् १८९६
वारिणा वटिका कार्या द्विगुञ्जाफलमानतः ।
सन्निपातं निहन्त्याशु क्षीणाञ्चैव विशेषतः ॥
गर्भिण्या ज्वरदाहञ्च प्रदरं सूतिकामयम् १८९७

भै. र., ध., र. सं., र. सु., र. र., व. स., सूतिकारोगे। रसेन्द्रसारसंग्रहरसराजसुन्दरयोस्तालं एहीतम्। अस्मात्र तालेगृहीतं तत्र समधीतोऽप्यादारमेवोचितं प्रतिभाति।

भाषा—शुद्धपारा, हरिताल औरलोहभस्म येप्रत्येक एकएकतोला, अभ्रकभस्म २ तो०, कपूर, वङ्गभस्म, ताम्रभस्म, जायफल, जावित्री, गोखरू, शतावर,बला और अतिबलाकीजड़ ये प्रत्येकएकतोलालेकर सबकोकूटकपड़छानकर पश्चात्तरकेमुलतरस अथवाकेवलपानीसेमर्दनकर दोदोरत्तीकीगोलियां बनाकर रखछोड़े, इसमेंसे एकएकगोली उचितानुपानकेसाथ देनेसे सन्निपातनिवृत्तहो औरखासकर स्त्रियोंकीगर्भिण्यवस्थाके ज्वर, दाह, प्रदरऔरसूतिकारोग येसबनष्ट होतेहैं ॥ ४६० ॥

४६१ गर्भचिन्तामणिरसः (द्वितीयः)

जातीफलं टङ्कणञ्च व्योषं दैत्येन्द्ररक्तकम् ।
तच्चूर्णं समभागेन मर्दितं प्रहरद्वयम् १८९८ ॥
जम्बीररसयोगेन वटीं कुर्याद्विचक्षणः ।
गुञ्जाद्वयप्रमाणान्तु वैद्यः कृत्वा प्रयत्नतः ॥
आर्द्रकस्य रसेनैव भक्षयेदुष्णवारिणा ।
निहन्ति सर्वरोगञ्च भास्करस्तिमिरं यथा ॥

र. सं., र. र., र. सु., व. रा., सर्वरोगे।

भाषा—जायफल, सुनासुहागा, त्रिकटु, गन्धक शिंगरिफ, येसवसमभागलेकर कूटकपड़छानकर जम्भीरीकेरससे दोपहरमर्दनकर दोदोरत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोड़े। इसमेंसे १-१ गोलीअदरखकेरसअथवा गरमपानीकेसाथदेनेसे यह ज्वरादिसमस्तउपद्रवोंको इसतरहनष्टकरताहै जैसे सूर्यअन्धकारको नष्टकरताहै ॥

४६२ गर्भचिन्तामणिरसः (वृहन्)
(तृतीयः)

सूतं गन्धं तथा स्वर्णं लौहं रजतमाक्षिकम् ।
हरितालं वङ्गभस्माप्यभ्रकं समभागिकम् ॥
भावना खलु दातव्या रसैरेषां पृथक्पृथक् ।
ब्राह्मी वचा भृङ्गराजपर्पटं दशमूलकम् ॥
सप्तधा भावयेद्वैद्यो गुञ्जामात्रां वटीं चरेत् ।
गर्भचिन्तामणिरयं पूर्ववत्कथिता गुणाः ॥

र. म., र. र., व. रा., र. सु.- प., भै र., सूतिकारोगे धन्वन्तरि भैषज्यरत्नावल्योः गर्भपीयूषवल्लीति नाम ।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक, सुवर्णभस्म, लोहभस्म, रजतभस्म, सोनामाखी, हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य, वङ्ग०, अभ्रक०, येसबसमभागलेकर ब्राह्मी, बच, भांगरा, पित्तपापड़ा, दशमूल (बेल, सोनापाठा, गंभारी, पाटला, अरणी, शालपर्णी, पृश्निपर्णी, दोनोंकटेरी, गोखरू) क्रमसेइनके स्वरसअथवाक्वाथोंसे सातसातभावनादेकर एकएक रत्तीकीगोलियेंबनाकर रखछोड़े। इसमेंसेएकएकगोली उचितअनुपानकेसाथ देनेसे गर्भिणीकेसमस्तरोगदूरहोतेहैं ॥ ४६२ ॥

४६३ गर्भपालरसः (प्रथमः)

रसं विमर्द्य त्रिदिनं जयन्ती-
सच्छाल्मलीतुल्यरसेन तस्य ।
पलं वरात्र्यूषणपट्पलानि
प्रगृह्य विमर्द्याथ वटीं विदध्यात् ॥
तां वारिणाघृष्य सगर्भयोषि-
न्नाभिप्रदेशे विहितोऽतिलेपः ।
वान्त्यग्निमान्द्यार्तिशिरोव्यथादी-
नरोचकञ्चापि निहन्ति सद्यः ॥१९०५
घृतोपणे वल्लमितः प्रयुक्त-
स्तानेव रोगाञ्जयति प्रगाढम् ।
सशर्कराक्षीरयुतो नराणा
मुपद्रवाँल्लङ्घनसंभवांश्च ॥ १९०६ ॥

र. ल., र. को., र. र. वी., र. चं.,

भाषा—१पलशुद्धपारदको३रोजजैतऔरशाल्मलीके बराबररससे मर्दनकर त्रिफला, त्रिकटु३पललेकर बारीकचूर्णकर उसमें मिलाकर पूर्वस्वरसोंसे, खूबमर्दनकर ३-३रत्तीकीगोलियेंबनाकर रखछोड़े, इसमेंसे१गोलीपानीकेसाथघिसकर गर्भिणीकीनाभिपरलेपकरनेसे वान्ति, मन्दाग्नि, सिरकीपीड़ाऔरअरुचि येसब तत्क्षणनष्टहोते हैं। इसीतरह १ गोली घी और मरिचकेसाथखिलानेसेभी यह उन्हींरोगोंकोदूरकरताहै। शक्करऔरदूधकेसाथमनुष्योंकोदेनेसे अतिलङ्घनकृत उपद्रवदूरहोतेहैं ॥ ४६३ ॥

४६४ गर्भपालरसः (द्वितीयः)

हिङ्गुलं नागवङ्गौ च त्रिजातञ्च कटुत्रयम् ।
धान्यकं कृष्णजीरञ्च चव्यं द्राक्षा सुरद्रुमः ॥
कर्षमानं पृथक् सर्वं कर्षार्धं लोहभस्म च ।
सप्ताहं मर्दयेत्खल्वे विष्णुक्रान्तारसेन च ॥
गुञ्जामात्रा च वटिका द्राक्षाक्वाथेन योजयेत् ।
मासप्रथममारभ्य नवमासान्तमेव च ॥
गर्भिणीरोगनाशार्थं गर्भपालरसः स्मृतः ॥

र. चं., र. म. मा., वै. चि. (ह.), गर्भिणीरोगे, र. म. माधवी सर्वेषामपि संदेह स्यात् ।

भाषा—शुद्धहिंगरिफ,नागभस्म,वङ्गभस्म त्रिजात (तज, पत्रज, इलायची) त्रिकटु (सोंठ, मिर्च, पीपल,) धनियां, स्याहजीरा, चव्य, द्राक्ष, देवदारुये प्रत्येक १तोला,लोहभस्म आधा तोलालेकर सबकोंकूट-कपडछानकर७बेरविष्णुक्रान्ताके रसमेमर्दनकरएक-एकरत्तीकी गोलियेंबनाकर रखछोंडें। इसमेंसे १—१ गोलीप्रथममहीनेसेलेकर ९ महीनेतक द्राक्षकेक्वाथके साथदेनेसे गर्भिणीके समस्तरोग नष्टहोकर खूबपुष्ट-बच्चा पैदाहोताहै ॥ ४६४ ॥

४६५ गर्भविनोद रसः

त्रिभागं त्रिकटुं दद्याच्चतुर्भागं च हिङ्गुलम् ।
जातीकोषं लवङ्गं च प्रत्येकश्च त्रिकार्षिकम् ।
सुवर्णमाक्षिकञ्चैव पलार्धं प्रक्षिपेद्बुधः ।
जलेन मर्दयित्वाऽथ चणमात्रा वटी कृता ॥
निहन्ति गार्भिणीरोगं भास्करस्तिमिरं यथा ॥

र. चि., र. सं., र. र., भ. र., र. च., गर्भिणीरोगे ।

भाषा—त्रिकटु ३ तोले, शुद्धहिंगरिफ४तोले, जावित्री३तो०, लौंग ३ तो०, सोनामाखी२तोला, इनसबको कूटकपडछानकर जलकेसाथघोटकर चने-प्रमाणगोलियें बनाकर रखछोडे। इसमेंसे १—१गोली उचितानुपानकेसाथदेनेसे गर्भिणीके रोगोंको इस-तरहनष्टकरताहै जैसे सूर्यअन्धकारको ॥ ४६५॥

४६६ गर्भविलासरसः(गर्भचिन्तामणिः)

रसगन्धकतुल्यश्च त्र्यहं जम्बीरमर्दितम् ।
त्रि भावितं त्रिकटुना देयं गुञ्जाद्वयोन्मितम् ॥
गर्भिण्याः शूलविष्टम्भज्वराजीर्णेषु केवलम् ।
तुल्यस्थाने यदि स्वर्णं चिन्तामणिरसः स्मृतः

भै. र., र. सं., ना. वि., र. क., र. र., ध. र., र. कां., रसायन सं., नि. र., र. शि., र. चि., र. सा., ढो., र. का., र. यु., र. छं., यो. म., गर्भिणीरोगे । रसेन्द्रचिन्तामणिरसराजसुन्दररसेन्द्रसारसंग्रहेषु सूतिकाविनोद इतिनाम।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धकबोराबर इनकोतीनदिनतक जंभीरीऔरत्रिकटुकेकाथसे मर्दनकर दो-दोरत्तीकीगोलियां बनाकररखछोडें। इसमेंसे एकए-कगोली उचितअनुपानकेसाथ देनेसे गर्भिणीके शूल, विष्टम्भ, ज्वर, अजीर्ण, अरुचि, अग्निमान्द्य-प्रभृति समस्तरोग निवृत्तहों। इसरसमें पारेके स्था-नमें यदि सुवर्ण देवेंतो इसकानाम गर्भचिन्तामणि होताहै ॥ ४६६ ॥

४६७ गलगण्डनृद्रसः

पारदं विमलं ताप्यं त्रिकटुं ताम्रसैन्धवम् ।
तुल्यं गन्धजलैः पिष्टं सुखोष्णं लेपयेन्मुहुः ॥
त्र्यहं कण्टकशालूकं गलशुण्डीश्च नाशयेत् ॥
कृष्णगन्धार्कभक्ताभ्यां लेपोऽस्यगलगण्डनुत् ॥

र. म. मा.,

भाषा—शुद्धपारा, रूपामाखी, सोनामाखी, त्रिकटु, ताम्रभस्म, सैंधानमक सबसमभागलेकर गोमूत्रमेंपीसकर कदुष्णलेपकरनेसे तीनरोजमें गलक-ण्टक, शालूक, गलशुण्डीइनको यहरस नष्टकरताहै इसकुरसोंजनेरसहिजनकेसाथ लेपकरनेसे गलगण्डको निवृत्तकरताहै ॥ ४६७ ॥

४६८ गलत्कुष्ठहरोरसः (ताण्डवः)

माक्षिकं गन्धकं तालं कुष्ठं मृतरसं समम् ।
श्वेतापराजिताद्रावैर्मर्दयेद्दिवसत्रयम् ।
धात्रीफलरसेनैव सप्तधा भाव्यमातपे ।
अन्धमूषागतं रुद्ध्वा मूषामूर्ध्वे च छिद्रयेत् ॥
कुक्कुटाख्ये पुटे पक्त्वा गोमूत्रे मर्दयेद्दिनम् ।
द्विगुञ्जं सद्धृतं मूत्रे-गलत्कुष्ठहरं लिहेत् ॥

र. क. स., र., को., र. रा., गलत्कुष्ठे ।

टि०—रसकामधेनौ त्रुटितं पाठं क्रियाय धातुचरीक-क्षौद्रमिश्रमत्राणे विशेषो दर्शितः पाठम्त्रुटित एवमित ।

भाषा—शुद्धसोनामाखी, गन्धक,हरिताल, कुठ, पारदभस्मयेसब समभागलेकर सपेदअपराजिताके-रससे ३ रोजमर्दनकर आंवलेकेरससे धूपमें७भावना देकर अन्धमूषामेंबन्दकर ऊपरके ढकनमें छेदकर कुक्कुटपुटमेंआंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर गोमूत्रकेसाथएकरोजमर्दनकर सुखाकर रखछोडे इसमेंसे २—२रत्तीअनुमहशहद गोमूत्रकेसाथ देनेसे यह गलत्कु-ष्ठको निवृत्त करताहै ॥ ४६८ ॥

४६९ गान्धारीवटिका

लोहपात्रे द्रुते गन्धे पादांशं पारदं क्षिपेत् ।
किञ्चिच्चाल्यं तु काष्ठेन मुहूर्तादवतारयेत्१९१९
शतावरीक्षीरकन्दो यवल्लीन्द्रवारुणी ।
पाठा पुनर्नवा चिञ्चा लाङ्गली सुरदालिका ॥
एतासां वस्त्रपूतैश्च द्रवैर्मर्द्यं दिनत्रयम् ।
तस्मिन्पात्रे लोहपृष्ट्या छायाशुष्कं वटीकृतम्
लोहसम्पुटगं रुद्ध्वा सन्धिं मृल्लवणैर्दृढम् ।
तं धमेत्खदिराङ्गारैर्यावदारक्तमुद्धरेत् १९२२
उत्खन्योत्खन्यतन्मध्यादुद्धरेच्चद्रसं पुनः ।
काचटङ्कणसंयुक्तं मूषायां चान्धितं पचेत् ॥
गान्धारीगुटिकासिद्धा वर्षं वक्त्रे स्थिता सदा ।
काकतुण्डीबीजतैलं कर्षकं नस्यमाचरेत् ॥
कामकं ह्यनुपानं स्याज्जीवेद्वर्षसहस्रकम्१९२४

र. खं., रसायने ।

भाषा—लोहेकीकड़ाहीमे शुद्धगन्धककी गला-कर उसमे चतुर्थांशपारादेकर नीमकीहरीलकड़ीसे-चलावे, जबपाराऔरगन्धक एकजीवहोजावें तबचूल्हे-परसे उतारकर शतावर, वाराही, तिधाराथूहर, इन्द्रा-यण,पाठा,पुनर्नवा,इमली,कलिहारी,चंदाल इनकाकप-ड़छनकियाहुआ अङ्गरसदेकर तीनरोज़उसी लोहेकी कड़ाहीमेलोहेके सोटेसे मर्दनकर गोलावनाकरसुखाकर लोहेकेसम्पुटमेबन्दकर मिट्टीऔरलवणसे सन्धिबन्द-कर खैरकेकोयलोंसे मूषालालहोनेतककूकर्नोंकेनिकाललें । स्वाङ्गशीतलहोनेपर सम्पुटमेसे खुरचखुरचकर तमाम रसनिकालकर उसमे चतुर्थांशकाचऔरटङ्कण-देकर अन्धमूषामेरखकर साधारणपुटदेतो इसकीगोली बनजायगी । इसगोलीको १ वर्षतक मुंहमे रखे औरकाकतुण्डीबीजोंके१ तोले तेलका नस्यदे यहइसका कामकअनुपानहै इसप्रयोगसे मनुष्य दीर्घायुहोताहै ॥ ४६९॥

४७० गुञ्जागर्भरसः (प्रथमः)

निष्कत्रयं रसस्यास्य गन्धकस्तु यमाणिकः ।
गन्धकेन जयाचूर्णं निम्बबीजं समानकम् ।
गुञ्जाबीजं तदर्धं स्यात्तदर्धं जयपालकम् ।
निम्बुद्रवेण सम्मर्द्य काकमाच्या दिनान्तकम्
धत्तूरकजयन्तीभ्यां गुटिकां कारयेत्सुधीः ।
गुञ्जागर्भरसो नाम्ना दातव्यो घृतसंयुतः ॥
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं मण्डं पथ्याय दापयेत्१९२७

र. चि., नि. र , र. सि., चि. सा., रसायनसं.,यो.र.,

भाषा—शुद्धपारा १ टंक, गन्धक, भांग, नीमकीमज्जा येप्रत्येक पारेसेचतुर्थांश, गन्धकसेआधे सफेदगुञ्जाकेबीज,औरबीजोंसे आधाशुद्धजमालगोटा-देकर नींबूकारस, काकमाची,धतूराऔर जैत इन-प्रत्येकके स्वरससे १—१ रोज़मर्दनकर ३-३ रत्तीकी-गोलियां बनाकररखछोड़े । इसमेसे एकएकगोली घी-केसाथदेनेसे नवीनज्वर, विषमज्वर,जीर्णज्वर, और वातिकज्वर, यकृतप्लीहवृद्धि, मन्दाग्नि, अरुचि येसब नष्टहों ॥ ४७० ॥

४७१ गुञ्जागर्भरसः (द्वितीयः)

निष्कत्रयं शुद्धसूतं निष्काद्द्वादश गन्धकात् ।
गुञ्जाबीजञ्च षण्णिष्कं जयन्तीनिम्बबीजकम्
प्रत्येकं निष्कमात्रन्तु निष्कं जैपालबीजकम् ।
जयाजम्बीरधुत्तूरकाकमाचीद्रवैर्दिनम् ॥
भावयित्वा वटीं कुर्याच्चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः ।
गुञ्जाभद्ररसो नाम हिङ्गुसैन्धवसंयुतः १९३०
भ्रमयत्युल्वणं दुःखमूरुस्तम्भं सुदारुणम् ।
शिलाजतु गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ नागरम् ।
ऊरुस्तम्भे पिबेन्मूत्रे दशमूलीरसेन च १९३१

र. सं., र. र., भै. र., र. मु., र. च., च., वै. चि.,च. रा., र. स., ऊरुस्तम्भे ।

टि०—वैद्यचिन्तामणौ प्रक्षेपे जयन्तीस्थाने जया नि-योजिता, जैपालबीजमेकमाषप्रमितं, भावनायाञ्च अभारस्थाने आती गृहीता, मात्रापि गुञ्जाद्वयप्रमाणं, अनुपाने घृतेनसार्धं "गुञ्जाबीजञ्च षण्णिष्कं" इत्यस्यस्थाने "गुञ्जाबीजं त्रियं निष्कं"इति पाठः इत्यस्य पथ्येन साकं हिङ्गुसैन्धवमवचारितम् नत्वनुपाने इति विशेषः ।

भाषा—शुद्धपारा३टंक, शुद्धगन्धक१२ टंक शुद्धसफेदगुञ्जाकेबीज६टंक, जैत, नीमकेबीज, शुद्ध-

जमालगोटायेसब १-१टकलेकर कूटकपड्छानकर भाग, जभीरी, धतूराऔरकाकमाची इनके स्वरससे एकएकरोज मर्दनकर ४-४रत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोडे । यह गुञ्जागर्भरस तैयारहुआ इसकी १-१ गोली हींगऔरसैन्धवकेसाथ देनेसे अत्यन्तभीषणऊरु स्तम्भ दूरहोताहै शिलाजीत अथवागुग्गुल,पीपलअथवा सोंठ इनको ऊरुस्तम्भमे दशमूलके काढेकेसाथ पीनाचाहिये ।

४७२ गुञ्जागर्भरसः (तृतीयः)

बीजानि श्वेतगुञ्जाया गवां दुग्धे विपाचयेत् ।
त्वगङ्कुरैर्विहीनानि सूक्ष्मचूर्णीकृतानि च ॥
मागधीरससिन्दूररजतानि पृथक् समम् ।
मातुलानी सर्वसमा पिष्टानागदलद्रवैः ॥
गुञ्जाद्वयां वटी भुक्त्वा दुग्धमुष्णं पिबेदनु ।
रेतसस्तम्भनं श्रेष्ठमतिसाराग्निमान्द्यनुद् ॥

न, फ, वाजीकरणे ।

भाषा—सफेदगुञ्जाकेबीजोंको गायकेदूधमे दोपहर,खेदनकर छिल्के औरअङ्कुरनिकालकरखूबबारीकचूर्णकरले । उसमेपीपल, रससिन्दूरऔररजतभस्म मेप्रत्येक समभागलेकर कूटकपड्छानकर सबकेबराबर भागमिलाकर पानकेरससे घोटकर२-२रत्तीकीगोलिया बनाकरखावे औरऊपरसे गरमदूधपीवेतो इससे उत्तमस्तम्भनहोताहै । अतिसारऔरअग्निमान्द्यको दूरकरताहै ॥ ४७२ ॥

४७३ गुटिकाबन्धरसः

चतुर्विंशतिधान्यानां संक्षुण्णं रजतं समम् ।
शुल्बमष्टादशमितं कर्षं सार्धचतुष्टयम् ॥
एतद्यन्त्रे समुत्काल्य कूपिकां कारयेद् दृढाम् ।
सूचीमुखप्रमाणेन पूर्वोक्तं सूतकं क्षिपेत् १९३६
ततस्तु मुद्रणं कृत्वा तेन त्रितयकेन तु ।
मासयेराघ्रशुभे योगे निर्गच्छेद्गुदमार्गतः१९३७
पुनः प्रक्षाल्य तद्भक्षेत्प्रयत्नेन च धीमता ।
देहं हाटकवत्तस्य षण्मासाज्जायते ध्रुवम् ॥
वीर्यस्तम्भो न शस्त्राणि प्रहृतानि लगन्ति हि।
संवत्सराद्भवेत्सिद्धिः शृणु कौतूहलं परम् ॥
यद्वक्त्रे निःक्षेपमात्रेण सर्वसिद्धिः प्रजायते ।
यंयं प्रार्थयते कामं तं तमाप्नोति निश्चितम् ॥
यद्यं स्तम्भयते सम्यङ् नात्र कार्या विचारणा।
लभते भक्षयोगेन नान्यथा यतिरब्रवीत् ॥

र सा, रसायने ।

भाषा—शुद्धचांदी२४मासे, ताम्र१८मासे, सोना ४॥ मासेलेकर सबकोमूषामेगलाकर एक गोली इसतरहकी बनावे जिसमेकि सूईजानेलायक मध्यतकछिद्ररहे। इसछिद्रमे सुईकेमुखकेबराबर सूतराक्षस (देखो सकारादिरसोंमे सूतराक्षसकापाठ) को डालकर मुहकोउपरोक्तमिलांहुईधातुओंसे बन्दकरइसकोशुभदिनमे निगलजाय, यहगोली शाडेजातेसमय गुदासे निकलेगी । इसको फिरमाजधोकर निगलजाय । इसतरह हमेशा करतारहेतो ६महीनेकेबादउसकाशरीर सुवर्णकेसदृशहोकर शुक्रकास्तम्भन होजायगा । इसकेऊपरशस्त्रकाप्रहार स्वगत्रीनहींपहुचाताहै, १वर्षगुजरनेकेबाद इससे अद्भुतसिद्धिहोतीहै इसकोमुखमेरखकर जिस२पदार्थका चिन्तनकरें वह अयस्मात् प्राप्तहोजाताहै । वस्त्रकोगलाकर इसगोलीकोउसमेरखनेसे उसकापानी सूखजाताहै । परयह वटी भक्षयोगसेमिलतीहै ॥ ४७३ ॥

४७४ गुडमण्डूरम्(प्रथमम्)

गुडामलकपथ्यानां चूर्णं प्रत्येकशः पलम् ।
त्रिपलं लौहकिट्टस्य तत्सर्वं मधुसर्पिषा१९४२॥
समालोड्य समश्नीयादक्षमात्रप्रमाणतः ।
आदिमध्यावसानेषु भोजनस्य निहन्ति तत् ॥
अन्नद्रवं जरत्पित्तमम्लपित्तं सुदारुणम् ।
परिणामसमुत्थञ्च शूलं संवत्सरोत्थितम् १९४४

भा प्र, जि र, वै चि, चि र म, र च, च द, वै र, यो म, रसायन स, ना वि, चि. क, र का, र प्र, र र, वृ मा, वृ यो त, ठो, परिणामशूले ।

टि०—कुत्रचित्पुस्तकेऽधिकं प्रक्षिप्य त्रिफलालौहेति नाम स्थापितम्, कुत्रचिद्गुडामलकपथ्यानामित्यस्य स्थाने गुडामलकशुण्ठीनामिति पाठ, वै चिन्तामणौ श्रीसमण्डूरेति नाम रसकामधेनौ अन्नद्रवे, रसप्रदीपे गुडादियोग ।

भाषा—गुड़, आंवला, हर्रे इन प्रत्येकका चूर्ण ४-४तोला, मण्डूरभस्म १२तोला, इनसबको इकट्ठे खरलकर मधु और घीमे मिलाकर एकतोलारोज़ भोजनके आदिमध्यतथाअन्तमे खानेसेयहअन्नद्रव, जरत्पित्त, भयंकरअम्लपित्त, परिणामशूल और एकवर्षसे उत्पन्नहुआशूल इनको यह नष्टकरताहै।४७४

४७५ गुडमण्डूरम् (द्वितीयम्)

गुडनागरमण्डूरतिलांशान्मानतः समान् ।
पिप्पलीं द्विगुणां कुर्याद्गुटिका पाण्डुरोगनुत् ॥

बि. क., र. का.,

भाषा—गुड़, सोंठ, मण्डूरऔरतिलयेप्रत्येकसमभागलेकर सबसेदूनीपीपलमिलाकर ४-४मारोकीगोलियेंबनाले । इनमेसेएकएकगोली पाण्डुरोगमे खानेसे आरामहोताहै ॥ ४७५ ॥

४७६ गुडलोहम्

शुभानि लोहपत्राणि जले त्रैफलके क्षिपेत् ।
सन्ताप्य सप्तवाराणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
ततः पलं समादाय लोहचूर्णन्तु साधयेत् ।
त्रिवार्षिकं ततः क्षिप्त्वा गुडस्य कुडवं शुभम् ॥
तीव्रातपे च यत्नेन दिनानि खलु पञ्चच ।
ततः पञ्चदिनादूर्ध्वं शुष्कचूर्णन्तु कारयेत् ॥
चूर्णं टङ्कप्रमाणेन पाचयेत्त्रिफलाम्बुना ।
भक्षयेत्साधितं लोहं रोगानीकप्रभेदनम्१९४९
प्रभाते पाचयेदेतद्भोजनं कारयेत्ततः ।
यामद्वये व्यतीते च तृतीयं नैव लङ्घयेत्१९५०
विशेषरोगनाशार्थं यत्प्रोक्तं भेषजं बुधैः ।
पथ्ययोगयञ्च यल्लोहं सर्वरोगविनाशनम् ॥

रससागरे, पाण्डुरोगे ।

भाषा—लोहेकेबहुतबारीकपत्रबनाकर अग्निसातत्कर त्रिफलाकेकाढेमे बुझावे, इसतरहसातबारकरनेकेबाद जितनालोहेकाचूराचिफलाके काढेमेपड़ाहो उसकोनिकालकर त्रिफलाकेकाढेसे ६-७ रोज़घोटकरसुखाले । इसमेसे४तोलाचूर्णलेकर उसमेतीनवर्षकापुरानागुड़ सोलहतोले डालकर कड़ीधूपमे ५रोज़तक घुटावे फिरइसचूर्णकोसुखादे सूखनेपर इसमेसे३-मारोचूर्णलेकर अष्टमांशावशेष त्रिफलाकेकाढेमे डालकरपकावे जबलेहजैसाहोजाय तब इसकोसुबहकेसमयचाटलेवे दोपहरकेबाद उचितभोजनकरावे ।इस तरह रोज़रोज़करनेसे यथासम्भवसभीरोग खासकरपाण्डु, यकृत्, प्लीहा, गुल्म, इनको यह नष्टकरता है । इसकेप्रयोगमे सुबहसेतीनप्रहरकेभीतरही भोजनकरनाचाहिये ॥ ४७६ ॥

४७७ गुडूचीमोदकः

गुडूचीं खण्डशः कृत्वा कुट्टयित्वा सुपेषयेत् ।
शिलायां जलयोगेन सुसूक्ष्मं कल्कवद् दृढम् ॥
सुवस्त्रे जलयोगेन भावयेत्तच्छनैः शनैः ।
विमलीकृत्य तत्तोयमच्छमच्छं जलं नयेत् ॥
अधःस्थं तु घनीभूतं छायाशुष्कं विधाय च ।
शुभ्रखण्डनिभं चूर्णं गुडूच्याः सत्त्वमुच्यते ॥
उशीरं मालकं पत्रं कुष्ठं धात्री च मौशली ।
एला हरेणुका द्राक्षा कुङ्कुमं नागकेसरम् ॥
पद्मकन्दञ्च कर्पूरं चन्दनद्वयमिश्रितम् ।
व्योषं मागधिकामूलं वाजिगन्धां शतावरीम्॥
गोक्षुरं कर्कटीबीजं जातीफकोलचव्यकम् ।
रसाभ्रवङ्गं लोहञ्च सम्मिश्रं कारयेद्बुधः ॥
एतानि समभागानि द्विगुणामृतशर्करा ।
मत्स्यण्डयाज्यमधूपेतं भक्षयेत्प्रातरुत्थितः ॥
क्षयञ्च रक्तपित्तञ्च पाददाहमसृग्दरम् ।
मूत्राघातं मूत्रकृच्छ्रं वातकुण्डलिकां तथा ॥
प्रमेहान् दारुणान् सोमरोगञ्चैव तथाविधम् ।
जीर्णज्वरादिकांश्चैव निहन्यात्सत्त्वमोदकः ॥
बल्यो वृष्यतरो मेध्यो राजव्याधिविनाशकः
देवानाममृतं यद्वन्मनुष्याणां तथैव सः ॥
गुडूचीसत्त्वपिण्डोऽयं समर्थ्यादिनिषेवितः ।
संवत्सरं प्रयोगोऽस्य उत्तमः परिकीर्तितः ॥
षण्मासिको मध्यमस्तु शेषा हीनफलाः स्मृताः
पथ्यं गोधूम शाल्यन्नं मुद्गादकिमसूरकाः ॥

शाकं त्वदोपलं स्वल्पं क्षाराम्लादि त्यजेद्ध्रुवम् ।
दुग्धं सशर्करं सेव्यं स्वादु स्वल्पञ्च गोदधि ॥

शा. च, यो र, नि र, रसायने ।

भाषा—जोकि अत्यन्तमोटीयापतलीनहो ऐसी ताजीगुडूचीलाकर पानीमेधोडाले। औरउसकेछोटेछोटे टुकडेकर उखलमेखूबकूटदे। फिरमिट्टीकीनादमेडालकर सोलहगुणापानीभरदे औरचलादे। एकरोजबाद इसकोउसपानीमेखूबमथे; औरनवीनखादीकेवस्त्रसे इससमस्तपानीकोछानले, यहध्यानरक्खेकि नादमे सफेदआटा न रहगयाहो फिरइसपानीको दोतीनदिन स्थिररखकर बहुतधीरे २ ऊपरकापानीनिकालकर अलगरखदे। औरनीचे सफेदआटेकीतरहजमेहुए पदार्थको कासेअथवाथालीकी परातमेनिकालकर सुखाले इसे गुडूचीसत्वकहतेहैं। फिर खस, सुगन्धबाला, पत्रज, कूठ, आमले, दोनोंमुसली, इलायची, रेणुका, द्राक्ष, केसर, नागकेसर, पद्मकन्द, शुद्धकपूर, सफेदऔरलालचन्दन, त्रिकटु, पिपलामूल, असगन्ध, शतावर, गोखरू, केवांचकेबीज, जायफल, शीतलचीनी, चव्य, रससिन्दूर, अभ्रक, बङ्गऔर लोहयेसबसमभाग, औरइनसबसेदूना गिलोयकासत्व लेकर सबकोबराबर खांडमिलाकर घीऔरमधुइतना देकि यह अवलेहजैसाहोजाय फिरइसको किसी चिकनेबर्तनमेरखदे। इसमेसे अग्निबलदेखकर आधे तोलेसे एकतोलेतक खाकरऊपरसे दूधपीवेतो क्षय, रक्तपित्त, पाददाह, रक्तप्रदर, मूत्राघात, मूत्रकृच्छ्र, वातकुण्डलिका, दारुणप्रमेह, सोमरोग, जीर्णज्वर, निर्बलता, कृशता, निर्बुद्धिता औरराजरोग इनसबको यह नष्टकरताहै। जैसेदेवताओंको अमृतहै वैसेही यहमनुष्योंकेलियेगुणकारकहै। इसका१वर्षकाप्रयोग उत्तमहोताहै ६ महीनेकामध्यम औरइससे नीचे हीनहुआकरते हैं। गेहूं, चावल, मूग, अरहर, मसूर येइसमे पथ्यहैं। औरजो अभिष्यन्दीकारकशाक नहीहैं वेभीअल्पमात्रामेपथ्यहैं। क्षारऔरअम्लइनसबको छोडदेवे। शक्करडालाहुआदूध औरमीठादहीखाय। सत्वनिकालतेसमयजोऊपरकानिकालाहुआपानीहै इसमे दूसरीगुडूचीकाकल्क डालकर अग्निपरचढाकर काढाकरले ठंढाहोनेपर इसमेउसगुडूचीकोखूबमसलडाले औरछानकर फिरउसकोगुडकीतरहबननेतक जबतकउसकीगोली बधनेलगे तबतकतापकर ६४ तोले लेकर रससिन्दूर, अभ्रकभस्म, वङ्गभस्म औरलोहभस्म येप्रत्येकदोदोतोलेडालकर खूबमर्दनकर इसकी चनेप्रमाणगोलियें बनाकर छायामेसुखाकर रखछोडे। इसमेसे एकएकगोली या योग्यतानुसार दूधकेसाथ देनेसे मन्दाग्नि, सग्रहणी, जीर्णज्वर, प्रमेह, सुजाक, भगन्दर, बवासीर, येसबनष्टहों॥ ॥ ४७७ ॥

४७८ गुडूचीलोहम्

गुडूचीसारसंयुक्तं त्रिकत्रययुतं त्वयः ।
वातरक्तं निहन्त्याशु सर्ववातहरं परम् १९६५॥

र स, र चि, र र, र की, र का, र सु, रसायनस मे र, यो म, वातरक्ते ।

भाषा—गुडूचीसत्व, त्रिकटु (सोंठ, मिर्च, पीपल,) त्रिफला (हर्र, बहेड़ा, आमला,) त्रिजात (तज, पत्रज, इलायची,) येसबसमभागलेकर कूटकपडछानकर सबकीबराबरलोहभस्मडालकर इकट्ठाखरलकर रखछोडे। इसमेसे १माशा वातरक्तहरानुपानकेसाथ खानेसे असाध्यभी वातरक्त अच्छा होवे ॥ ४७८ ॥

४७९ गुणमहोदधिरसः (महोदधिः)

सूतकं गन्धकं लौहं चित्रकञ्चापि वराङ्गकम् ।
माक्षिकं वङ्गभस्मापि व्योमकञ्च समांशकम् ॥
पत्रं त्रिकटुकं मुस्तं विडङ्गं नागकेसरम् ।
रेणुकामेलकञ्चैव पिप्पलीमूलमेव च १९६७॥
एषाञ्च द्विगुणं दत्त्वा मर्दयित्वा प्रयत्नतः ।
भावना तत्र दातव्या जलपिप्पलिनिम्बुभिः ॥
मात्रा चणकतुल्या तु वटिकेयं प्रकीर्तिता ।
हन्ति कासं तथा श्वासमर्शांसि च भगन्दरम्॥
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च कर्णरोगं कपालिकम् ।

द्विगुञ्जामानतो दद्याद्वातगुल्मविनाशिनीः ॥
उग्रगन्धा त्रिभागा स्याद्भस्मनाभस्त्रिभागिकः ।
त्रिकटोथ त्रयो भागा स्त्रिफलायास्त्रयो मताः
भार्ङ्गी मुस्ताकीटशत्रो रसलस्य तथाऽपरः ॥
गुडेन सर्वतुल्येन वटिका रचयेद्बुधः ।
चणकस्य प्रमाणेन योजयेदनुपानके २००३॥
गुल्मेभकेसरी नामा रसेन्द्रोऽयं प्रकीर्तितः ।
वातगुल्महरं शूलं निहन्त्येष रसेश्वरः ॥
पक्तिजे च तथाशूले योजितव्यो रसेश्वरः ।
उदरोत्थविकारेषु तथार्शांसि निवारयेत् ॥

रसार्ण, गुल्मशूले।

भाषा—पारेकोपातनादिसुसुक्षान्त संस्कारकरके इसमेचौंसठभागहिस्सासुवर्ण और ६ गुनागन्धकजारण करके चतुर्थांशअभ्रकसत्वकेसाथ खरलमेडालअमर-बेल औरखाकुचीके रसोंसे सातसातरोज रातदिन-लगातारमर्दनकर इसकागोलाबनाकर ६–७ कपडमि-ट्टीकीहुई आतशीशीशीमे रखकर मुहबन्दकर बालुका-यन्त्रमेरख एकदिनमन्दाग्निदेवे, इसकेबाद ६ रोजतक प्रचण्ड अग्निदेवे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर भस्महुएपारेको निकालके फिर इसभस्ममेसे१भाग शुद्धगन्धक, अभ्रकभस्म, ताम्रभस्म, और त्रिफला येप्रत्येक १ भागलेकर बारीकपीसकर त्रिफलेका रस, जैन, छाउनाखी, अडूसा, अरणी, कुचैला, मजई, महाराष्ट्री (मराठी), काष्ठधतूरा, बछनाग, गुडूची, आमुनकोआख, सगरमूल, पद्मपत्र, नीछोकर, इनसबके स्वरसोंमें क्रमसे १–१ रोजमर्दनकर इसमे बराबरका सैन्धव डालकर घोटकर शरावसम्पुटमेबन्दकर २–३जंगली कण्डोंकीआंचदे ऐसे ५ पुट देनेकेबाद अदरखके रससे घोटकर २ २ रत्तीकीगोलियांबनाकर रखछोडे, इसमेसे १–१ गोली का यव, शुद्धबछनाग त्रिकटु, त्रिफला ३–३ भाग, भारङ्गी, नागरमोथा, विडङ्ग, १–१ भागलेकरइनसबका समानगुड मिलाकर चनेप्रमाणगोलियांबनाकर १–१ गोली उष्ण-जलसे देवितानुपानमें खानेसे वातगुल्मके दोनेवाला-शूल, पक्तिशूल, पार्श्वशूल, उदरमाद औरबवासीर इनसबको यहरस नष्टकरताहै ॥ ४८५ ॥

४८६ गुल्मतमोपहारी क्षारः

क्षारत्रयं स्याल्लवणानि पञ्च
गन्धत्रयं सूतकशानुमूलम् ।
एतानि सर्वाणि समानि कृत्वा
निम्बुरसेन प्रविभावयेच्च ॥ २००६ ॥
त्रिसप्तकं सूरणकन्दमध्ये
निक्षिप्य संवेष्ट्य मृदा च कन्दम् ।
तीव्रे ततो गोमयवह्निमध्ये
क्षारोभवेद्गुल्मतमोपहारी ॥२००७॥
मरीचचूर्णेन घृतप्लुतेन
ददीतगद्याणसमं त्रिसप्त ।
अर्शांसि मान्द्यञ्च विनाशयेत
पुष्टिंरुचिंदीप्तिमपि प्रकुर्यात् ॥२००८॥

र. दी, र सु, गुमे। रसमुक्तावली गुल्माधिकारे।

भाषा—सज्जीखार, जवाखार, सुहागा, पाचों-नमक, शुद्धगन्धक, हरिताल, मैनसिल, शुद्धपारी, चित्रककीजड, येसबसमभागलेकर नीम्बूकेरससे २१ भावनाए देकर सूरणकन्दमे रखकर उसीकोडाटमे मुंहबन्दकर ६–७ कपडमिट्टीदेकर सुखाकर इसको कण्डोंकीतीव्रअग्निमेरखदे, जबइसमेसे धूम्रानिक-लना बन्दहो याधातुओंकागन्धनिकलने लगे तबनिकाल कर स्वाङ्गशीतलहोनेपर बारीकचूर्णकर रखछोडे। इस-मेंमेआधातोलाचूर्ण मरिचकेचूर्णकेसाथ २ तोलेघीमे मिलाकर देनेसे बवासीर, अग्निमान्द्य, कृशता, अरुचि, येसब दूरहोतेहैं ॥ ४८६ ॥

४८७ गुल्मनाशनो रसः

गन्धकं रसतुल्यञ्च द्वौ भागौ सैन्धवस्य च ।
त्रिभागं टङ्कणं प्रोक्तं चतुर्भागश्च तुत्थकम् ॥
पञ्चभागं वराटं स्यात् षड्भागं मारितं तथा ।
वह्निमूलकषायेण निरविन्ध्यरसेन च ॥२०१०॥
आर्द्रकस्य रसेनापि मर्दयेन्न पुटत्रयम् ।
तत्समं मारिचं चूर्णं माषार्धं भक्षयेन्नरः ॥

पञ्चगुल्मान् क्षयं श्वासं मन्दाग्निं चाशु नाशयेत्॥
र. र. प्र., र. च., र. क., रसचि., वि. क. (गुल्म-धातु) गुल्मे ।

भाषा—शुद्धगन्धकऔरपारा १-१ भाग, सेंधानमक २ भाग, सुनाहुआसुहागा ३ भाग, कुथ ४ भाग, कौडीभस्म ५ भाग, शङ्खभस्म ६ भाग, इनसबकोइकट्ठेकर चित्रकमूल, थरका, अदरख इनप्रत्येककी ३-३ भावनाएँदेकर सुखाकर उसकी बराबर मरिचकाचूर्णमिलाकर दो मासे यथारोगहरानुपानकेसाथलेनेसे यहरस पांचगुल्म, क्षय, श्वास-औरमन्दाग्निको नष्टकरताहै ॥ ४८७ ॥

४८८ गुल्मवज्रिणी वटी

रसगन्धकताम्रञ्च कांस्यं टङ्कणतालकम् ।
प्रत्येकं पलिकं ग्राह्यं मर्दयेदतिपत्नतः ॥
तदयासिवलं खादेद्रक्तगुल्मप्रशान्तये ।
निर्मिता नित्यनाथेन वटिका गुल्मवज्रिणी ॥
गुल्मप्लीहोदराष्ठीलायकृदानाहनाशिनी ।
कामलापाण्डुरोगघ्नी ज्वरशूलविनाशिनी ॥
र. सा., र. चं., र. मु., र. चि., ध., गुल्माधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, ताम्रभस्म, कांस्यभस्म, सुनाहुआसुहागा, हरितालभस्म अथवारसमाणिक्य येसबसमभागलेकर अदरखगौरहकेरससे १-२ रोजघोटकर रखछोडे । इसमेंसे २ रत्ती रास्नादिकाथकेसाथ खानेसे रक्तगुल्म नष्टहोताहै यह नित्यनाथकी बनाईहुईवटीहै । इससे रक्तगुल्म, साधारणगुल्म, प्लीहा, उदररोग, अष्ठीला, यकृत, आनाह, कामला, पाण्डु, ज्वरऔरशूल येसब नष्टहोतेहैं ॥ ४८८ ॥

४८९ गुल्मशार्दूलो रसः

रसं गन्धं शुद्धलोहं गुग्गुलोः पिष्टितं पलम् ।
त्रिवृता पिप्पली शुण्ठी शटी धान्यकजीरकम्॥
प्रत्येकं पलिकं प्राह्यं पलार्धं कानकं फलम् ॥
सञ्चूर्ण्य वटिका कार्या घृतेन वल्लमानतः ॥
आर्द्रकोष्णाम्बुना भक्षेद्वटीद्वयमतन्द्रितः ।
हन्ति प्लीहयकृद्गुल्मकामलोदरशोथकम् ॥
वातिकंपैत्तिकंगुल्मश्लैष्मिकंरक्तजंतथा
गुलमशार्दूलको ह्येष गहनानन्दभाषितः२०१८
र. सं., ध., र. चं., र. चि., र. मु., गुल्मे ।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक, लोहभस्म, चीतें कुटाहुआगुग्गुल, निसोत, पीपल, सोंठ, कचूर, धनिया, सफेदजीरायेप्रत्येक १-१पल, धतूरेकेबीज आधापल, इनसबकोकूटकपडछानकर घीमिलाकर ३-३रत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोडे । इसमेंसेएक-एकगोली अदरखकेरससेदेनेसे प्लीहा, यकृत, गुल्म, कामला, उदरशोथ, औरसम्पूर्णगुल्म नष्टहोतेहैं४८९॥

४९० गुल्मशूलविनाशिनीवटी
(हरीतक्यादिवटी)

हरीतकी त्रिकटुकं कुचिला हिङ्गु सैन्धवम् ।
गन्धकञ्च समं सर्वं वटीं कुर्यात्सुरामहाम् ॥
लघुकोलप्रमाणान्तु भक्षते प्रातरेव हि ।
एकैका वटिका ग्राह्या गुल्मशूलविनाशिनी ॥
ग्रहण्यामतिसारे च साजीर्णे मन्दपावके ।
योऽश्नमेतुष्णपयसा सुखमाप्नोति निश्चितम् ॥
सुवर्णञ्च भवेद्देहं सतोत्साहयुतं नृणाम् ॥
च. वै. चि., र. रा., अग्निमान्द्ये । र. (मा.) गुल्म-शूले ।

भाषा—हर्रे, सोंठ, मिर्च, पीपल, शुद्धकुचिला, भुनाहींग, सेंधानमक, शुद्धगन्धकयेसबसमभागलेकर कूटकपडछानकर नीबूकेरससे घोटकर छोटे बेरबराबरगोलियें बनालेवे इसमेंसे प्रातःकाल अथवा भोजनोत्तर १-१ गोलीगरमदूधकेसाथ अथवागरमपानीकेसाथ देनेसे गुल्म, शूल, ग्रहणी, अतिसार, मन्दाग्नि, इनसबको यह दूरकर मनुष्यकोउत्साहयुक्त बनाती है ॥ ४९० ॥

४९१ गुल्मशूलहररसः (प्रथमः)

जयाजयन्तीविषतिन्दुकाभ्र-
श्रीलाङ्गुलीरसविषभूतपिष्टः ।
शिलाऽम्बुवाष्पा केशुकभृङ्गः
मरीचकल्कोऽस्यति गुल्मशूलं२०२२॥

गुञ्जाचतुष्टयं चास्य शुण्ठीघृतविमिश्रितम् ।
शश्वदास्वादयेत्सम्यग्द्विदलञ्च विवर्जयेत् ॥
१ (भा.) गुल्मशूले ।

भाषा—भाग, जेत, शुद्धकुचिला, अडूसा, भंगरा, बावची, शुद्धवछनाग, धतूरेकेबीज, शुद्धमैनसिल, हरिताल, सोनामाखी, ताम्रभस्म, सुवर्णभस्म, पारदभस्मअथवारससिन्दूर इनसबको पानवगैरहकेरससे घोटकररखछोडे । इसकी४रत्तीकीमात्रा ३माशेसोंठऔर१तोलाघीमेमिलाकर देनेसे गुल्मऔर शूल नष्टहों, इसमे दालनहींखानी चाहिये ॥४९१॥

४९२ गुल्मशूलहररसः (द्वितीयः)

अनूक्तेन प्रकारेण सूतभस्म प्रकल्पयेत् ।
रसभस्मार्कभस्माथ सौवीरं माक्षिकन्तथा ॥
शिलाजत्विति सर्वञ्च प्रत्येकं समभागिकम् ।
दैत्येन्द्रं द्विगुणं दत्त्वा मर्दयेत्सर्वमेकतः२०२५
जम्बीरवारिणा दद्यात्पुटं पारावताह्वयम् ॥
कौकुटं वा स्वाङ्गशीतं रसेन्द्रं सम्यक्चूर्णयेत् ॥
स्थापयेद्भाजने शुद्धे ताम्रजे लोहजेऽथवा ।
गुल्मरोगे प्रयोक्तव्यः शिलाजतुसमन्वितः
गुल्मशूलहरो नाम रसः परमदुर्लभः ।
सर्वेषामेव शूलानामनुपानेन योजयेत्॥२०२८
रसाल , गुल्मशूले ।

भाषा—पारदभस्म, ताम्रभस्म, सफेदसुरमाभस्म, सोनामाखी, शिलाजीत येसब १-१भाग, गन्धक २भाग, लेकर सबको इकट्ठेखरलकर जम्भीरीकेरससे घोटकर गोलाबनाकर कुक्कुटपुटदेवै । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर तांबे अथवा लोहेकेपात्रमेरक्खे, इसमेसे ३रत्तीलेकर ३मासे शिलाजीतकेसाथ देनेसे गुल्मऔरशूलनष्टहोतेहैं ॥ ४९२ ॥

४९३ गुल्महरोरसः
(गुल्मोदरारण्यकृशानुमेचः)

रसं सुगन्धं नयपालबीजमेलालवङ्गं लवणत्रयञ्च
सर्वेण तुल्यं कटुनिम्बचूर्णं
घृतेन सम्मृद्य वटीं विदध्यात् ॥
गद्याणमानाञ्च ददीतपित्त-
गुल्मप्रशान्त्यै सितया समेताम् ॥
र. दी , र , गुल्मे ।

टि०—रसालङ्कारे याऽमिता मात्राऽभिहिता सा मृदी कोष्ठे कार्यकारिणी न कुरे, गुल्मिनश्च भवन्ति प्राय क्रूरकोष्ठा अतो गद्याणमिता मात्रा श्रेयस्करी हि, खजमोदपानु पानन्तुयुक्तमेव, तत्रास्य गुल्मोदरारण्यकृशानुमेघ इतिनाम स्थापितम् ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धकऔरजमालगोटा,इलायची, लौंग, सेंधानमक, साम्भरऔरसंचल येसब समभाग, इनसबकीबराबर नीमकेपत्तेलेकर सबको एकजगहकूटकपडछानकर मधुमिलाकर ६-६माशेकीगोलीबनाय शक्करकेसाथदेनेसे पित्तगुल्म शान्त होताहे ॥ ४९३ ॥

४९४ गुल्महरोरसः(द्वितीयः)

शिलया निहितं ताम्रं वान्तिक्लेदादिवर्जितम् ।
मार्ङ्गीकाथेन चूर्णेन नागरेणापि वा पुनः ॥
रक्तिकाद्वितय खादेत्सर्वगुल्मप्रशान्तये २०३०
ना वि., गुल्मे ।

भाषा—मैनसिलसेमाराहुआताम्र जोकि वान्ति, भ्रान्त्यादिरहितहो उसकी २ रत्तीकीमात्राभारङ्गीके क्वाथअथवासोंठके चूर्णकेसाथदेनेसे समस्तगुल्म नष्ट होवें ॥ ४९४ ॥

४९५ गुल्महरोरसः (तृतीयः)

कांस्यं चूर्णीकृतं सूतं पूर्वयोगविधानतः ।
भक्षितं क्रमयोगेन सर्वगुल्मं व्यपोहति २०३१
रसेन्द्रम.,गुल्मे

भाषा—कासेकेचूर्णमे बराबरकापाराऔरगन्धक मिलाकर जम्भीरीकेरसमे घोटकर सम्पुटमेबन्दकर लघुपुटको दसपन्द्रहबारदेनेसे वह भस्म होजायगा। इसकी३रत्ती गुल्महरानुपानकेसाथदेनेसे समस्तगुल्मनष्टहों ॥ ४९५ ॥

४९६ गुल्मरोगारिरसः

पारदं टङ्कणं गन्धं पृथक्तुल्यं समाहरेत् ।
साम्यं वा नलिनीकन्दं वेदभागं विमर्दयेत् ॥

लुङ्गीरसेन तत्सर्वं दिवसत्रितयं बुधः ।
मधुनाभावितं पश्चात्खादेद्वल्लचतुष्टयम् २०३३ ॥
कर्षं सितापलं क्षीरमनुपानं पिबेदनु ।
प्रदरं योनिरोगांश्च रक्तातीसारमुल्बणम् ॥
रक्तमेहं मूत्रकृच्छ्रं त्रिदिनान्नाशयेद् ध्रुवम् ॥

र का, र दी, वै चि, र च रसायनस गुह्यरोगे।

भाषा—शुद्धपारा, सुहागाऔरगन्धक येसब १-१भाग, सुगन्धाजक (फागली-म०) अथवा कमलकन्द४भाग, लेकर सबको बिजोरेकेरसमे तीन दिनतकमर्दनकर १२रत्तीमधुकेसाथ खाकर ४तोले दूधमें १तोलाशक्करडालकर पीवे । इससेप्रदर, योनिरोग, गयकररक्तातिसार, रक्तप्रमेह, मूत्रकृच्छ्र येसब तीनदिनमे नष्ट होते हैं ॥ ४९६ ॥

४९७ गुल्मारिरसः

अमृतवराटकमरिचंत्रिपञ्च
नवभागयोजितैः क्रमशः ।
सोरकनोरिसादरसोमजसिन्धूत्थकिट्टयवक्षारैः
प्रतिपञ्चभागयुक्तैः रसकभागं गरां मूत्रे ।
सम्मर्द्य घस्रमेकं गुल्महरो रस इति प्रोक्तः ॥

र का, गुल्माभिसारे।

भाषा—शुद्धवच्छनाग३भा., कौड़ीभस्म ५भा, मरिच९भा, शोरा, फिटकड़ी, नोसादर, काली-जीरी, सेन्धानमक, मण्डूर, यवक्षार येप्रत्येक५-५ भाग, रससिन्दूरअथवाशुद्धपारा १भागलेकर सबको कूटकेकर गोमूत्रमेएकदिनघोटकर तीनतीनमाशेकी गोलियें बनाकरराखछोड़े । इसमेंसे एकएकगोली गोमूत्रगौरहगुल्महरअनुपानकेसाथदेनेसे यह गुल्म रोगको दूरकरताहै ॥ ४९७ ॥

४९८ गोधूमपाकः

भर्जयित्वा घृतप्रस्थे षरीस्वरममाधिते ।
तुलां स्वार्धपयःपिण्डां शुद्धगोधूमचूर्णिताम् ।
द्विप्रस्थखण्डतन्तुल्यां सीतायाश्च विपेद्धिताम् ।
ततो यथायथं चैषचूर्णानीमानि दापयेत् ॥
जातीफलं जातिपत्रीं ल्वोपं पुष्पं त्वचं दलम् ।
प्रत्येकं कोलमात्राणि मुञ्जातं मुसली वरीम् ॥
पृथग्द्वितोलमानानि त्रिपुटा च त्रितोलका ।
कुङ्कुमं शाणिकं माषं कस्तूर्यम्बरचन्द्रतः ॥
वाताद नालिकेरञ्च शुक्लञ्च पृथक् पलम् ॥
वङ्गप्रवालहेमाभ्रं पृथग्गद्याणसम्मितम् २०४१॥
सर्वं सम्मेल्य तन्तुल्याः ढालयेद्रौप्यभाजने ।
इत्येषः साधितः पाकः स्वर्णपत्रैरलङ्कृतः ॥

एवं प्राश्य पुरा कृष्णः स्त्रीसहस्राण्यरीरमत् ।

सि भे म मा, वाजीरत्वे ।

भाषा—शतावरकेरसमपकायेहुए १ सेरघीमे-गेहूकी सूजी ४०० तोलाको सेके, अच्छीतरहसि-कजानेपर उसमे २०० तोले खोआ डालकर सेके, जब खोआभीसिकजाय तब दोसेरखाडकीखूकी-चाशनीबनाकर इसमे डालकर नीचे उतारले फिरजाय-फल, जावित्री, त्रिकुटु, नागकेसर, तज, पत्रज ये प्रत्येक ६ मासे, सालम, दोनों मुसली, शतावर ये प्रत्येक २ तोले, इलायची ३ तोला, केशर ३ मासे कस्तूरी, अम्बर, कपूर १—१ माशा, बादाम, नारि-यल, पिस्तावाचिलगोजा येप्रत्येक ४ तोला, वङ्गभस्म प्रवालभस्म, सुवर्णभस्म औरअभ्रकभस्म येप्रत्येक ६—६मासे, येसब चाशनीमेमिलाकर चांदीकेथालमे जमादेवे। औरऊपरसे सोनेकेवर्कलगाकर एकएकतो-लेकी चकतीकरके रखले। इसमेसे अग्निबलदेखकर एकअथवादोचकती खाकर ऊपरसे दूधपीनेसे सब प्रकारके प्रमेह, शुक्रधातुपात, प्रदर, वातरोग, इनसबको यह दूरकरताहै ॥ ४९८ ॥

४९९ गोपीजलम्

जपालाष्टौ द्विको गन्धः शुण्ठीमरिच चित्रकम्
एकः सूतः समो भागो गोपीजलमिति स्मृतः
शूलप्लीहाध्माध्यानगुल्मान्कोष्ठादीदरपित्तिरान्
भगन्दरादिहृद्रोगानाशयेदेव भक्षणात् २०४४

र यो, र सु, प, र. चि, भारसारे।

भाषा—शुद्धजमालगोटा ८ भाग, शुद्धगन्धक २ भाग, सोंठ, मिरच, चित्रक, पारा येसब १—१

भाग, लेकर सबको पानीमें घोटकर ३–३ रत्तीकी गोलियेंबनालेवे । इसमेंसे १–१ गोलीउचितानुपानकेसाथदेनेसे शूलव्याधिके आग्निवगुल्म भगन्दर हृद्रोग नष्टहोतेहैं ॥ ४९९ ॥

५०० गोमूत्र मण्डूरम् (प्रथमम्)

गोमूत्रसिद्धमण्डूरचूर्णं सगुडमश्नतः ।
पाण्डुरोगः क्षयं याति पक्तिशूलश्च दारुणम्
गुडूचीपत्रकल्कं वा पिबेत्तक्रेण कामली ।
गोमूत्रेण पिबेत्कुम्भकामलायां शिलाजतु ॥
पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसाऽथ पिबेन्नरः२०४६

यो. म., वै. चि , पाण्डुरोगे ।

भाषा—गोमूत्रमेंभस्मकियाहुआमण्डूर १ माशा, पुरानागुड़ ३ माशेमिलाकर सुबहशामखाकर कामलावाला गुडूचीकेपत्तोंकाकल्क छाछकेसाथऊपरपीवे । कुम्भकामलावालागोमूत्रकेसाथशिलाजतुपीवे । पाण्डुरोगी होय तो इसमण्डूरको दूधकेसाथसेवनकरे५००

५०१ गोमूत्रमण्डूरम् (द्वितीयम्)

अयोमलन्तु सन्तप्तं भूयोगोमूत्रसाधितम् ।
मधुसर्पिर्युतं चूर्णं सहभक्तेनभोजयेत् ॥
दीपनञ्चाग्निजननं शोथपाण्ड्वामयापहम् ॥

यो. म., पाण्ड्वधिकारे

भाषा—गोमूत्रमेंभस्मकियाहुआमण्डूर यथोचितमात्रामेंलेकर मधुऔरघीकेसाथमिलाकरभातकेसाथ देनेसे अग्निकीवृद्धिहोतीहै । शोथऔरपाण्डुरोगनष्टहोतेहैं । पथ्यमें हलकाभोजनदेना ॥५०१॥

५०२ गोमूत्रमण्डूरम् (तृतीयम्)

गोमूत्रसिद्धं मण्डूरं सुरभीरसभावितम् ।
मानकार्द्रककन्दानां रसैश्चापि विभावयेत्२०४८
त्रिफलाकटुचव्यानां चूर्णं पाणितलद्वयम् ।
क्षिपेत्सुसिद्धपाके तु मधुनश्च पलद्वयम् ॥
निहन्ति सर्वजं शोथं सर्वाङ्गश्च विशेषतः२०४९

वृ. यो. त., नि. र., यो. र., र. चं., शोथाधिकारे ।

भाषा—गोमूत्रमेंफुंकेहुएमण्डूरको गोमूत्रकी बहुतसीभावनाएँदेकर मानकन्द (कसालू.म.), अदरख, सूरणइनकेरसोंसे १–१ भावनादेकर त्रिफला, सुण्ठी, चव्यइनप्रत्येकका चूर्ण २-२ तोले औरमण्डूरसबकीबराबर डालकर सबसेअठगुनागोमूत्रदेकर पकावे जबइसकीगोलियें बननेलगें तबनीचे उतारले, स्वाङ्गशीतलहोनेपर मधु ८ तोले डालकर खूबमिलाकर रखछोड़े, पुनर्नवादिक्वाथवगैरहकेसाथ इसमेंसे ३–३ माशेसुबहशामखानेसे सन्निपातज औरसर्वाङ्गव्यापी शोथको यह दूरकरताहै ॥ ५०२ ॥

५०३ गोमेदकरसायनम्

गोमेदं गन्धयोगेन लकुचद्रवयोगिना ।
पुटित्वा दशवारैश्च जातं भस्म पलोन्मितम् ॥
सुवर्णं रजतं कान्तं सर्वमौषधमारितम् ।
कामणं पादपादेन ग्रसितं चूलिकाम्बुना२०५१
पुटितं तापिगन्धर्वैस्तैलेन दशवारकम् ।
निरुत्थं जायते भस्म सर्वथैव गुणाधिकम् ॥
तदर्धसूतगन्धाभ्यां घृतकाञ्चलिकाद्रवैः ।
पूर्वभस्मत्रयं क्षिप्त्वा विनिष्पिष्य समाहरेत् ॥
विचूर्ण्य मुण्डिकाद्रावैः भावयेत्सप्तवारकम् ॥
पटचूर्णं विधायाथ क्षिपेदन्तःकरण्डके २०५४
इदं हि परमश्रेष्ठं गोमेदकरसायनम् ॥
योज्यं सर्वेषु रोगेषु तत्तद्रोगानुपानतः २०५५
करोति दीपनं तीव्रं सर्वाहेश्च प्रियंकरम् ॥
पादयेत्परमां पुष्टिं बलं भीमबलोपमम् ।
परमं वृष्यमायुष्यं नेत्र्यं सुरगदापहम्२०५६॥

र. चू., रसायने ।

भाषा—गोमेदको अग्निमेंतपाकर बड़हरकेरसमें सातवार बुझानेतो इसके टुकड़ेहोजायगे फिरउसचूर्णको रसमेंसे निकालकर बराबरकागन्धकदेकर बड़हरकेरससे एकदोरोजमर्दनकर शरावसम्पुटमें बन्दकर लघुपुटकीआंचदे इसतरह दसआंचदेनेसे इसकीभस्महोजायगी । इसमेंसे ४ तोलेलेकर रखना फिरसुवर्ण भस्म, रजतभस्म, कान्तपाषाणभस्म और शिंगरफसे माराहुआकान्तलोह येसब ४–४ तोले लेकर अलगरखना । फिरमैनसिलसेमाराहुआनाग,

हरितालसेमाराहुआवङ्ग, शुद्धवछनाग, शुद्धशिंगरिफ, सोनामाखीसेमाराहुआताम्र, माक्षिकसत्व, सोनागेरू येसब१-१ तोलालेकर इनसातचीजोंको हाथीकेमद अथवाघीकुआरके रससे मर्दनकर शरावसम्पुटमे बन्दकर लघुपुटकीआचदे। इसप्रकारदसआचदेनेकेबाद आकडे केबीजोंकातैल औरलालएरण्डकेबीजोंकातैल इनप्रत्येकमे घोटघोटकर दस १० वार लघुपुटदेनेसे इनकीनिरुत्थभस्महोजायगी। इसभस्मसे आधापारा औरगन्धक, पूर्वकीदोनोंभस्में (अर्थात् गोमेद,औरसुवर्णादि,तथानागादि) सबएकजगहमिलाकर घीकुआरकेरससे अच्छीतरहपीसकर सुखाकर गोरखमुण्डीकेस्वरसकीसातभावनाए देकर सुखाकर कपडेमे छानकर रखछोडे। यह **गोमेदकरसायन** तैयारहुआ। इसकी १ रत्तीमे ३ रत्तीतकमात्रा-सत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे मन्दाग्नि, समस्तप्रमेह, वार्धक्य, कृशता, निर्बलता, धातुशोष, राजयक्ष्म, जीर्णज्वरतथासमस्तरोग, औरमुखकेतमाम रोगनष्टहोतेहैं ॥ ५०३ ॥

५०४ गोरक्षवटी

रसभस्मार्कलोहस्य भावितस्य त्रिसप्तधा।
क्षुद्राफलरसै र्मुद्गतुल्या कार्या वटी शुभा ॥
मुखस्था हरते सर्वं स्वरभङ्गमसंशयम्।
गोरक्षनाथे नोदिता स्वरभेदे कृपालुभिः ॥

वृ.यो त, वै र, र यो, वै नि, रसालनस, वि-र,र सु, चि र म, र च, यो र, स्वरभङ्गे। चि र-भ. गोरक्षनाथ इति नाम।

भाषा—रसभस्म, ताम्रभस्मऔरलोहभस्म समभागलेकर इकठेकर भटकटैयाकेफलोंकेरससे इक्कीस दिनमर्दनकर मूंगसमानगोलियें बनाकर मुखमेरखनेसे मुखकेरोग खासकर स्वरभङ्ग नष्टहोजाताहै॥५०४॥

५०५ गोक्षुरपाकः

प्रस्थं गोक्षुरसूक्ष्मचूर्णमुदितं दुग्धाढकेपाचितं,
जातीपत्रलवङ्गलोहमरिचं कर्पूरमाकल्लकम्।
अब्धेः शोषमजाजियुग्ममुसलीधात्रीकणाकेसर
जातीकोषफलैलदीप्यकलदं शुण्ठीकुबेराक्षजम्
त्वक्पत्रोत्पलकेसरं गजकणावाराहिबैलबीजकं,
चीनीकन्दयवानिकुङ्कुमतुगाकर्षद्वयं योजयेत्।
तुल्यं शर्करया तदर्धविजयां प्रस्थार्धकं गोघृतं
युक्त्या वैद्यवरेण निर्मितमिदं प्रौढाङ्गनादर्पनुत्
वीर्यस्तम्भनतुष्टिपुष्टिजननं वाजीकरं कामिनां,
मुक्तो गोक्षुरपाक एष हरिणीनेत्राविलासास्पदम्

वृ यो त, पा म, वाजीकरणे।

भाषा—१ सेरगोखरूकेचूर्णको ४ सेर दूधमे पकावे, जबखोआहोजाय तब आधसेरघीडालकर खूबसेककर उतारकर इसमेचमेलीकेपत्ते,लौंग,लोहभस्म, मरिच, शुद्धकपूर, अकलकरा, समुद्रशोष,दोनोंजीरे. दोनोंमुसली, आंवले, पीपल, नागकेसर, जावित्री, जायफल, इलायची, अजवाइन, अजमोद, खस,सोंठ,कमलगट्टेकीमज्जा, तज, पत्रज, कमलकेसर गजपीपल, हल्दी बीजबद, चोपचीनी खुरासानी अजवाइन, केसर, औरवंशलोचन प्रत्येकदोदो तोलेलेकर कूटकपडछानकर मिलादेना। फिर सबकेबराबर शक्कर औरशक्करसेआधीभुनी भाग मिलाकररखछोडे। इसमेसे ३ माशेसे १ तोलेतक योग्यतादेखकर देनेसे पण्डत्व, धातुक्षीणता,राजयक्ष्म, समस्तप्रमेह, जीर्णज्वर, सुजाक, प्रदरयेसब दूरहोतेहैं। औरस्त्रियोंमे अत्यन्तअभिलाषा बढ़तीहै ॥५०५॥

५०६ गोक्षुरादिचूर्णम्

श्वदंष्ट्रा सकणा मुस्ता गुडूची फल्गुपत्रकाः ॥
दर्भाङ्कुरास्तु गण्डीरी रोहिषस्य च पल्लवाः।
काला पुनर्नवा श्यामा शारिवा देवदारु च।
त्रिवृता भृङ्गराजश्च विडङ्गं मरिचानि च ॥
पाठा काम्पिल्लकं भार्ङ्गी द्वे हरिद्रे निदिग्धिका।
एरण्डमूलं दन्ती च चित्रकं कटुरोहिणी ॥
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्।
यावन्त्येतानि चूर्णानि स्युस्तावत्स्यादयोरजः
ततो बिडालपदकं पिबेद्दुग्धेन वारिणा।
अलाभे चापि मद्यानां प्रमेहान् हन्ति विंशतिम्

श्वयथुश्च तथार्शांसि पाण्डुरोगं हलीमकम् ।
औदराण्यथ शूलानि प्लीहानश्चापकर्षति ॥
एभि गोमूत्रपिष्टैस्तु गुटिकां कारयेद् भिषक् ।
रोगेष्वेतेषु मुख्याः स्युः मलमांसविवर्धनाः ॥

भा प्र., ग्रहणीरोगे।

भाषा—गोखरू, पीपल, नागरमोथा, गिलोय, अंजीरकेपत्ते, दर्भकेअंकुर, गण्डीरी (गरवल मु० अथवा कौड़गन्दल पं०)रोहिडाके पत्ते,असगन्ध,पुनर्नवा, लाखन, सारिवा, देवदारु, निसोत, सोंठ, विडङ्ग, मरिच, पाठा, कमीला, भारङ्गी, हल्दी, दारुहल्दी, भटकटैया, एरण्डकीजड़, दन्ती, चित्रक, कुटकी येसब समभागलेकर कूटकपड़छानकर सबकीबराबरलोहभस्म मिलाकर गोमूत्रमेंपीसकर गोलियां बनालेवे अथवाचूर्णहीरक्खे । इसमेंसे १ माशेसे ३ माशेतक गरमपानीकेसाथ अथवामठेकेसाथदेनेसे बीसप्रकारकेप्रमेह, शोथ, बवासीर, पाण्डुरोग, हलीमक, उदररोग, शूल, प्लीहा येसबनष्टहों ॥ ५०६ ॥

५०७ गौडो रसः

शुद्धसूतं मृतं तीक्ष्णं गन्धं भागसमन्वितम् ।
चूर्णं तयो भावयित्वा शतावर्या रसेन च ॥
धात्र्या गुडूच्यास्त्रिदिनं खल्वे मर्द्यं पुनः पुनः
गुञ्जाचतुष्टयं रसादेद्धृतेन मधुना पयः ॥
अनुपानं पिबेत्प्रातः सर्वशूलनिवारणम् ।
वातरोगान्पित्तरोगान् कफरोगान्सुदुस्तरान् ।
स्वग्दोषदेहकार्श्यञ्च दाहमुग्रं निवारयेत् ।
गौडो रसः समुद्दिष्टो मलवर्णाग्निवर्धनः ॥

र. र., रसायने।

भाषा—शुद्धपारा, लोहभस्म,शुद्धगन्धक, समभागलेकर शतावरीआंवलाऔरगिलोयकेरससे तीनतीनरोज भावनादेकर चारचाररत्तीकीगोलियेंबनावे। इसमेंसे १—१गोलीमधुमेंमिलाकरचटाकर ऊपरसे दूधपीनेसे समस्तशूल, वातरोग, कफरोग, पित्तरोग, त्वग्दोष, कार्श्य, दाह इनसबको यहदूरकर मल, वर्णऔरअग्निको बढाताहै ॥ ५०७ ॥

५०८ ग्रहणीकपाटपञ्चाननो रसः

पारदं गन्धकं नागं कपर्दं मरिचं तथा ।
रसाद्द्विगुणमेकैकं चूर्णं कृत्वा तु मेलयेत् ॥
युक्त्या कृतस्तु ग्रहणीकपाटसुखपञ्चकः ॥

र. का., ग्रहण्यधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक २ भाग, नागभस्म ४ भाग, कौड़ीभस्म ८ भाग, मरिच १६ भागलेकर सबकोखरलकररखछोड़े । इसमेंसे १ माशेसे ३ माशेतककीमात्रा ग्रहणीहरानुपानकेसाथदेनेसे यह ग्रहणीरोगको दूरकरताहै ॥ ५०८ ॥

५०९ ग्रहणीकपाटो रसः (प्रथमः)

विषामृते रक्तकवङ्गबिल्वं
जातीफलं मोचरसं सिता च ।
सधातुकीसर्जरसश्चलोध्रं
चूर्णं समं वै शशिनागफेनम्॥२०७३॥
भाव्यं त्रिभि जीरकमस्तुनीरै-
र्धत्तूरकैः शालिजलैश्च दद्यात् ।
दुष्टातिसारे ग्रहणीविकारे
मात्राप्रदत्तो ग्रहणीकपाटः

यो, चिं., र. को., ग्रहणीरोगे।

भाषा—शुद्धबछनाग, गिलोय, शिंगरफ, बङ्गभस्म, बेलगिरी, जायफल, मोचरस, मिश्री, धायकेफूल, राल, लोधऔरअफीम, सबसमभागलेकर कूटकपड़छानकर जीरेकाक्वाथ, दहीकातोड़, धतूरेकारस इनकीएकएकभावनादेकर २ रत्तीसे ६ रत्तीतककी गोलियांबनाकररखछोड़े, इसमेंसे १-१गोली चावलोंकेधोवनकेसाथ देनेसे दुष्टातिसारऔर, ग्रहणीरोगको यह दूरकरताहै ॥ ५०९ ॥

५१० ग्रहणीकपाटो रसः (द्वितीयः)

तारमौक्तिकहेमानि सारश्चैकैकभागिकाः ।
द्विभागो गन्धकः सूतस्त्रिभागो मर्दयेदिमान् ॥
कपित्थस्वरसं गाढं मृगशृङ्गे ततः क्षिपेत् ।
पुटेन्मध्यपुटेनैव तत उद्धृत्य मर्दयेत् २०७६ ॥
बलारसैः सप्तवेलमपामार्गरसैस्त्रिधा ।

लोध्रं प्रतिविषामुस्तधातकीन्द्रयवामृताः ॥
प्रत्येकमेषां स्वरसैर्भावनाः स्यात्त्रिधात्रिधा ।
माषमात्रो रसो देयो मधुना मरिचैस्तथा ॥
हन्यात्सर्वानतीसारान् ग्रहणीं सर्वजामपि ।
कपाटो ग्रहणीरोगे रसोऽयं वह्निदीपनः ॥

वृ० सं०, रसायनस०, र० रा०, र० (मा०), यो० च०, र० चि०, र० क०, वै० चि०, र० म०, चि० र०, र० मु०, भै० सा०, भै० र०, र० का०, र० स०, नि० र०, यो० र०, यो० म०, ग्रहण्याम्।

भाषा—रजतभस्म, मोतीभस्म, सुवर्णभस्म, लोहभस्म येप्रत्येक१-१भाग, गन्धक २भाग, शुद्धपारा३भागइनसबको कैथकेरससे ४ पहरमर्दनकर मृगकेसींगमें रखकर तीनचार कपड़मिट्टीकर मध्यपुटकीआंचदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर बलाकेरससे सात, औरअपामार्ग, लोध, अतीस, नागरमोथा, धायकेफूल, इन्द्रजव, गुडूचीइनप्रत्येककेस्वरस अथवाकाथोंकी तीनतीनभावनाएं देकर सुखाकररखछोड़े । यह ग्रहणीकपाटरस तैयारहुआ इसमेंसे एकएकमाशेकीमात्रा मधु औरमरिचकेसाथ देनेसे समस्तअतिसार, सग्रहणी, येसबदूरहोतेहैं५१०

५११ ग्रहणीकपाटोरसः (तृतीयः)

भागः शुद्धस्य सूतस्य द्वौभागौ गन्धकस्य च ।
अभ्रकस्य त्रयो भागा धूर्तबीजस्य भागकम् ॥
अहिफेनस्य भागोऽपि मेलयित्वाप्रयत्नतः ।
कज्जलीमञ्जनाभां च कारयित्वाभिषग्वरः
नागवल्लीदलद्रावैः पुटनितयकं मतम् ।
भृङ्गराजरसैस्तद्वदङ्कोलस्य तथा रसैः २०८२ ॥
अत्यन्तं मर्दनं कृत्वा वटकं मुद्गसन्निभम् ।
कृत्वा तक्रेण सेवेत ग्रहणीनाशकारकम् २०८३
सायं प्रातः पिबेद्यत्नाद्ग्रहणीक्षयहेतवे ।
ग्रहणीकपाटनामा ज्ञानज्योतिमिरीरितः ॥

र० रा०, ग्रहण्याम।

भाषा—शुद्धपारा १भाग, गन्धक २ भाग, अभ्रकभस्म ३भाग, धतूरेकेबीजऔरअफीम १-१ भाग इनसबकोएकमेंकर पान, भंगरा औरअङ्कोल इनप्रत्येकके स्वरस अथवाकाथोंसे तीनतीन भावनाएंदेकर मूंगबराबरगोलियें बनाकररखछोड़े । इसमेंसे १गोलीसे ३गोलीतक योग्यतानुसार छाछके साथ सुबहशामदेनेसे ग्रहणीरोगदूरहो ॥ ५११ ॥

५१२ ग्रहणीकपाटो रसः (चतुर्थः)

शुद्धैः कर्कटराटकैर्गणनया मल्लातकांस्तत्समान्
प्रोतान् बब्बुलकण्टकैर्लघुपुटे
दग्ध्वाद्विभागं रसम् ।
हेलीतैन समं विचूर्ण्य जयया
सप्तानुभाव्यं शिवा-
प्रोक्तोऽयं ग्रहणीकपाटकरस-
स्त्रैवल्लकः सौषधैः ॥ २०८५ ॥

र० स०, भि० र०, र० कौ०, र० रा०, ग्रहण्याम्।

टि०—अयमेव पाठो रसराजशङ्करे अपभ्रष्टतया स्थित एव सर्वं सम्मिश्रय्य विजयारसभावना प्रदत्ता, रसराजशङ्करे तु पारदगन्धकरज्जली विजयारसेन मुनिसङ्ख्यया विभाव्य एकभागेन नियोजिता इति विशेषः । रसराजशङ्करे वल्लद्वयी मात्राऽभिहिता, विजयानीर-मधुनि-अनुपानतया नियोजितानि । कारण्डीधरीयोऽयं ग्रहणीकपाटः ।

भाषा—केकड़ाऔरपीलीकौड़ीबीसबीसनग, भिलावे ४०नग बब्बूलकेकांटोंसे बिंधेहुए, लेकर सबको १हंडीमेंधरकर लघुपुटकीआंचदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसचूर्णसेचतुर्थांशपारा औरगन्धक मिलाकर भांगकेरस अथवाकाथकीसातभावनाएं देकररखछोड़े । इसकी १-२ रत्तीकीमात्रा ग्रहणीरोगहरानुपानकेसाथदेनेसे यहग्रहणीरोगको दूरकरताहै ॥ ५१२ ॥

५१३ ग्रहणीकपाटो रसः (पञ्चमः)

मृतसूताभ्रकं गन्धं यवक्षारं सटङ्कणम् ।
अग्निमन्थं वचां कुर्यात्सूततुल्यानिमान्सुधीः ॥
ततो जयन्तीजम्बीरभृङ्गद्रावैर्विमर्दयेत् ।
त्रियामं ततो गोलं कृत्वा संशोष्य धारयेत् ॥
लवणान्तर्गतं लोहपात्रे मन्दाग्निना पचेत् ।
अधोवह्निं शनैः कुर्याद्यामार्धेन तदुद्धरेत् २०८८
रसतुल्यामतिविषां दद्यान्मोचरसं तथा ।

श्वयथुञ्च तथार्शांसि पाण्डुरोगं हलीमकम् ।
उदराण्यथ शूलानि प्लीहानञ्चापकर्षति ॥
एभिः गोमूत्रपिष्टैस्तु गुटिकां कारयेद् भिषक् ।
रोगेष्वेतेषु मुख्याः स्युर्बलमांसविवर्धनाः ॥
भा. प्र., ग्रहणीरोगे।

भाषा—गोखरू, पीपल, नागरमोथा, गिलोय, अंजीरकेपत्ते, दर्भकेअंकुर, गण्डीरी (गदमल गु० अथवा फीदगन्दल पं०) रोहिडाके पत्ते, असगन्ध, पुनर्नवा, छालन, सारिवा, देवदारु, निसोत, सोंठ, विडङ्ग, मरिच, पाठा, चमेली, भारङ्गी, हल्दी, दारुहल्दी, भटकटैया, एरण्डकीजड़, दन्ती, चित्रक, कुटकी येसब समभागलेकर कूटकपड़छानकर सबकीबराबरलोहभस्म मिलाकर गोमूत्रमेंपीसकर गोलियां बनालेवे अथवाचूर्णहीरक्खे । इसमेंसे १ माशेसे ३ माशेतक गरमपानीकेसाथ अथवामठ्ठेके साथदेनेसे बीसप्रकारकेप्रमेह, शोथ, बवासीर, पाण्डुरोग, हलीमक, उदररोग, शूल, प्लीहा येसब नष्टहों ॥ ५०६ ॥

५०७ गोडो रसः

शुद्धसूतं मृतं तीक्ष्णं गन्धं भागसमन्वितम् ।
चूर्णं तयो भावयित्वा शतावर्या रसेन च ॥
धात्र्या गुडूच्यास्त्रिदिनं खल्वे मर्द्यं पुनः पुनः ।
गुञ्जाचतुष्टयं खादेद्घृतेन मधुना पयः ॥
अनुपानं पिबेत्प्रातः सर्वशूलनिवारणम् ।
वातरोगान्पित्तरोगान् कफरोगान्सुदुस्तरान् ।
तन्द्रोपद्रवकार्श्यं च दाहमुग्रं निवारयेत् ।
गोडो रसः समुद्दिष्टो बलवर्णाग्निवर्धनः ॥
र. र., रसायने ।

भाषा—शुद्धपारा, लोहभस्म, शुद्धगन्धक, समभागलेकर शतावरीआंवलाऔरगिलोयकेरसमें तीन-तीनरोज भावनादेकर चारचाररत्तीकीगोलियेंबनावे । इसमेंसे १-१गोलीशहदमेंमिलाकरचाटकर ऊपरसे दूधपीनेसे सबप्रकारकेशूल, वातरोग, पित्तरोग, कफरोग, तन्द्रा, कृशता, दाह इनसबको यहदूरकर बल, वर्णऔरअग्निको बढ़ाताहै ॥ ५०७ ॥

५०८ ग्रहणीकपाटपञ्चाननो रसः

पारदं गन्धकं नागं कपर्दं मरिचं तथा ।
रसाद्द्विगुणमेकैकं चूर्णं कृत्वा तु मेलयेत् ॥
युक्त्या कृतस्तु ग्रहणीकपाटसुरपञ्चकः ॥
र. का., ग्रहण्यधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक २ भाग, नागभस्म ४ भाग, कौड़ीभस्म ८ भाग, मरिच १६ भागलेकर सबकोखरलमेंकरखछोड़े । इसमेंसे १ माशेसे३ माशेतककीमात्रा ग्रहणीहरानुपानकेसाथ देनेसे यह ग्रहणीरोगको दूरकरताहै ॥ ५०८ ॥

५०९ ग्रहणीकपाटो रसः (प्रथमः)

विषामृते रक्तकबद्धबिल्वं
जातीफलं मोचरसं सिता च ।
सधातकीसर्जरसञ्चलोध्रं
चूर्णं समं शशिनागफेनम्॥२०७३॥
भाव्यं त्रिभिः क्षीरकमस्तुनीरै-
र्धत्तूरकैः शालिजलैश्च दद्यात् ।
दुष्टातिसारे ग्रहणीविकारे
मात्राप्रदत्तो ग्रहणीकपाटः ॥
यो. र., र. यो., ग्रहणीरोगे ।

भाषा—शुद्धवच्छनाग, गिलोय, शिंगरफ, बङ्गभस्म, बेलगिरी, जायफल, मोचरस, मिश्री, धायकेफूल, राल, लोधऔरअफीम, सबसमभागलेकर कूटकपड़छानकर क्षीरीकाक्वाथ, दहीकातोड़, धतूरेकारस इनसबकीएकएकभावनादेकर ३ रत्तीसे ६ रत्तीतककी गोलियांबनाकररखछोड़े, इसमेंसे १-१गोली चावलोंकेधोवनकेसाथ देनेसे दुष्टातिसारऔर ग्रहणीरोगको यह दूरकरताहै ॥ ५०९ ॥

५१० ग्रहणीकपाटो रसः (द्वितीयः)

तारमौक्तिकहेमानि सार्धैकैकभागिकाः ।
द्विभागो गन्धकः सूतस्त्रिभागो मर्दयेदिमान् ॥
कपित्थस्वरसं गाढं मृगशृङ्गे ततः क्षिपेत् ।
पुटेन्मध्यपुटेनैव तत उद्धृत्य मर्दयेत् २०७६ ॥
चक्रार्मैः समरूपमपामार्गस्त्रिधा ।

लोध्रं प्रतिविषामुस्तधातकीन्द्रयवामृताः ॥
प्रत्येकमेषां स्वरसै र्भावनाः स्यात्त्रिधात्रिधा ।
माषमात्रो रसो देयो मधुना मरिचैस्तथा ॥
हन्त्यत्युग्रानतीसारान् ग्रहणीं सर्वजामपि ।
कपाटो ग्रहणीरोगे रसोऽयं वह्निदीपनः ॥

शा ख, रसायनस, र म, र (भा) यो व, र० चि, र क, वै चि, र म, चि र, र मु, भै सा, भै र, र का, र प, नि र, यो र, वै म ग्रहण्याम्।

भाषा—रजतभस्म, मोतीभस्म, सुवर्णभस्म, लोहभस्म येप्रत्येक१-१भाग, गन्धक २भाग, शुद्धपारा१भागइनसबको कैथकेरससे ४ पहरमर्दनकर मृगकेसींगमें रखकर तीनचार कपडमिट्टीकर मध्य पुटकीआचदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर मलाकेरससे साल, औरअपामार्ग, लोध, अतीस, नागरमोथा, धावड़ीकेफूल, इन्द्रजव, गुडूचीइनप्रत्येक केरस अथवाक्काथोंकी तीनतीनभावनाए देकर सुखाकररखछोडे । यह ग्रहणीकपाटरस तैयारहुआ इसमेंसे एकएकमाशेकीमात्रा मधु औरमरिचकेसाथ देनेसे तमामअतिसार, सग्रहणी, येसबदूरहोतेहैं५१०

५११ ग्रहणीकपाटोरसः (तृतीयः)

भागः शुद्धस्य सूतस्य द्वौभागौ गन्धकस्य च ।
अभ्रकस्य त्रयो भागा धूर्तबीजस्य भागकम् ॥
अहिफेनस्य भागोऽपि मेलयित्वाप्रयत्नतः ।
कज्जलीमञ्जनाभां च कारयित्वाभिषग्वरः
नागवल्लीदलद्रावैः पुटत्रितयकं मतम् ।
भृङ्गराजरसैस्तद्वदङ्कोलस्य तथा रसैः २०८२ ॥
अत्यन्तं मर्दनं कृत्वा वटकं मुद्गसन्निभम् ।
कृत्वा तक्रेण सेवेत ग्रहणीनाशकारकम् २०८३
सायं प्रातः पिबेद्यत्नाद्ग्रहणीक्षयहेतवे ।
ग्रहणीकपाटनामा शम्भुज्योतिर्मिरीरितः ॥

र का, ग्रहण्याम्।

भाषा—शुद्धपारा १भाग, गन्धक २ भाग, अभ्रकभस्म ३भाग, धतूरेकेबीजऔरअफीम १-१ भाग इनसबकोइकडेकर पान, भगरा औरअङ्कोल इनप्रत्येकके स्वरस अथवाक्काथोंसे तीनतीन भावनाएंदेकर मूगबराबरगोलियें बनाकररखछोडे । इसमेंसे १गोलीसे २गोलीतक योग्यतानुसार छाछके साथ सुबहशामदेनेसे ग्रहणीरोगदूरहो ॥ ५११ ॥

५१२ ग्रहणीकपाटो रसः (चतुर्थः)

शुद्धैः कर्कराटकैर्गणनया भल्लातकांस्तत्समान्
प्रोतान् कुल्कुलकण्टकैर्लघुपुटे
तस्याङ्घ्रिभागं रसम् ।
लेलीतेन समं विचूर्ण्य जयया
सम्यगनुभाव्य शिवा-
प्रोक्तोऽयं ग्रहणीकपाटकरस-
स्त्रैवल्लकः स्वौषधैः ॥ २०८५ ॥

र ल, नि र, र को, र रा, ग्रहण्याम्।

टि०—अयमेव पाठो रसराजशङ्करे अपभ्रष्टतया स्थित अत्र सर्वं सम्मिश्रय्य विषयारसभावना प्रदत्ता, रसराजशङ्करे तु पारदगन्धककज्जलीं विनयास्सेन मुनिसहपया विभाव्य एकभागेन मियोजिता इति विशेष । रसराजशङ्करे वल्लद्वयी मात्राऽभिहिता, विजयानीर मधुनि-अनुपानतया नियोजितानि । अरुणभूरीभरीयोऽयं ग्रहणीकपाट ।

भाषा—केंकड़ाऔरपीलोकी डीबीसत्रीसनग, भिलावे ४०नग बबूलकेकाटोंसे विंधेहुए, लेकर सबको १हंडीमेंबंदकर लघुपुटकीआंचदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसचूर्णसेचतुर्थांशपारा औरगन्धक मिलाकर भागकेरस अथवाक्काथकी तीनभावनाएं देकररखछोडे । इसकी ९-९ रत्तीकीमात्रा ग्रहणीरोगहरानुपानकेसाथदेनेसे ग्रहणीरोगको दूरकरताहै ॥ ५१२ ॥

५१३ ग्रहणीकपाटो रसः (पञ्चमः)

मृतसूताभ्रकं गन्धं यवक्षारं सटङ्कणम् ।
अग्निमन्थं वचां कुर्यात्सूततुल्यानिमान्सुधीः ॥
ततो जयन्तीजम्बीरभृङ्गद्रावैर्विमर्दयेत् ।
दिवासप्त ततो गोलं कृत्वा संशोष्य धारयेत् ॥
लवणान्तर्गतं लोहपात्रे सम्यङ्निमुद्रयेत् ।
अधोनाद्गि शनैः कुर्याद्यामार्धेन तदुद्धरेत् २०८८
रसतुल्यामतिविषां दद्यान्मोचरसं तथा ।

कपित्थविजयाद्रावै भावयेत्सप्तधाभिषक् २०८९
धातकीन्द्रयवौ मुस्तालोध्रबिल्वगुडूचिकाः ।
एतद्रसै भावयित्वा वारंकञ्च विशोषयेत् २०९०
रसं वज्रकपाटाख्यं माषकं मधुना लिहेत् ।
वह्निः शुण्ठी विडं त्रिरं लवणञ्चूर्णयेत्समम् ॥
पिबेदुष्णाम्बुना चानु सर्वजां ग्रहणीञ्जयेत् ॥

र म., यो च, र. का, र प्र, र क, र र बी, र. बो, चि र, ब रा, वै द, पै चि, टो, र चि, यो म, ग्रहण्याम् ।

भाषा—पारदभस्म, अभ्रकभस्म, शुद्धगन्धक, यवक्षार, भुनाहुआसुहागा, अरणी, औरवचइनसबको समभागलेकर कूटकपडछानकर जेत, जमीरी, भंगरा इनप्रत्येकके रसमे एकएकदिनमर्दनकर गोलाबनाकर सुखालेवे औरलोहेकेपात्रमे गोलेको नीचेऊपर लवणदेकर आधेपहर बहुतहल्कीआचदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपरनिकालकर इसकीबराबर अतीसऔर मोचरसमिलाकर कैथऔरभागकेस्वरसोंसे सातसातभावनादेकर धायकेफूल, इन्द्रजव, नागरमोथा, लोध, बेलगिरी, गिलोयइनकेरसोंसे एकएकभावनादेकर सुखाकररखछोडे । इसमेसेएकएकमाशा मुखहशाममधुसेचाटकर चित्रक, सोंठ, सचल, बेलगिरी, सेंधानमक इनसबकोसमभागमिलाकर इसमेसे तीनतीनमाशे गरमपानीकेसाथदेनेसे सबप्रकारकीसङ्ग्रहणी दूरहोतीहै ॥

५१४ ग्रहणीकपाटो रसः (षष्ठः)

रसगन्धकपोश्चापि जातीफललवङ्गयोः ।
प्रत्येकं शाणमानञ्च श्लक्ष्णचूर्णीकृतं शुभम् ॥
सूर्यावर्तरसेनैव निल्वपत्ररसेन च ।
भृङ्गादिकस्य पत्राणां रसैः प्रत्येकशः पलैः ॥
चण्डातपेन संशोष्य वटिकां कारयेद्भिषक् ।
बिल्वपत्ररसेनैव दापयेद्रक्तिकाद्वयम् ॥२०९४॥
ग्रहणीकपाटनामा रसः परमदुर्लभः ।
ज्वरग्रहणपत्तीसारपाण्डुशोथप्रणाशनः ॥
पथ्यं दधियुतं भक्तं दापयेद्युक्तितः ॥

पै क, र क, र र, भै र र, ग, र सु, ग्रहण्याम्

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, जायफल, लौंग, येप्रत्येक ३माशेलेकर बारीकचूर्णकर हुरहुर, बिल्वपत्र, भिंगराइन प्रत्येकके एकएकपलरसोंसे एकएक भावना देकर कडीधूपमे सुखाकर बेरबराबरगोलियें बनाकररखछोडे । इसमेसे १—१ गोलीबिल्वपत्रके रसकेसाथदेनेसे ज्वर, ग्रहणी, अतिसार, पाण्डु, शोथइनसबको दूरकरतीहै पथ्यदहीभातदेना ॥५१४॥

५१५ ग्रहणीकपाटो रसः (सप्तमः)

टङ्कणक्षारगन्धाश्मरसजातीफलानि च ।
बिल्वं खदिरसारञ्च जीरकं श्वेतधूनकम् ॥
कपिहस्तकबीजञ्च अथाऽऽपुष्पी तथैव च ।
एषां शाणं समादाय श्लक्ष्णचूर्णञ्च कारयेत् ॥
बिल्वपत्रकर्पासफलं शालिञ्चदुग्धिका ।
शालिञ्चमूलं कुटजत्वचं कञ्चटपत्रकम् ॥
सर्वेषां स्वरसेनैव वटिकां कारयेद्भिषक् ।
माषकैकप्रमाणेन खादयेद्दिवसत्रयम् ॥२०९९॥
दधिमण्डस्ततः पेयः पलमात्रप्रमाणतः ।
अपि योगशताक्रान्तां ग्रहणीमुद्धताञ्जयेत् ॥
आमशूलं ज्वरं कासं श्वासं शोथं प्रवाहिकाम् ।
रक्तस्रावकरं द्रव्यं योज्यं नैवात्र जानता ॥
कृष्णमार्गकुमत्स्यञ्च दधि तैलञ्च शस्यते ।
ज्ञात्वा वायो गतिं तत्र जलं तैलं प्रदापयेत् ॥
ग्रहणीकपाटनामा कपाटघटनादिव ॥

र र, र सु, ध, र क, भै. र, र. स, ग्रहण्याम् ।

भाषा—भुनासुहागा, सज्जीखार, शुद्धगन्धक, पारा, जायफल, बेलगिरी, कत्था, जीरा, सफेदराल, कैथकेबीज अथवाकेवांचकेबीज और सर्पाक्षी येप्रत्येक ३—३ माशेलेकर सबकासूक्ष्मचूर्णकर बिल्वकेपत्ते, कपासकीमज्जा, सरहथी, दूधी, सरहथीकीजड, कुडेकीछाल, मरसाकेपत्ते, दहीकापानी, इनप्रत्येकके रसोंसेक्रमसे एकएकरोजमर्दनकर एकएकमाशेकी गोलियेंबनाकर १पलदहीके तोडकेसाथदेनेसे जिसमे हजारोंवैद्य हजारोंनुस्खे अजमाचुकेहों औरअष्टाङ्गआहो ऐसा दुस्तरग्रहणी

रोग दूर होता है । इसमें फाटाशमन, मठ्ठी, दही, भोरदेह देसबंदेनेहितकरहै । अथवा वायुकीगतिको-देखकर, जलऔरतेलकाप्रयोगकरे ॥ ५१५ ॥

५१६ ग्रहणीकपाटो रसः (अष्टमः)

मुक्तासुवर्णं रसगन्धटङ्कं
घनंकपर्दोऽमृततुल्यभागम् ।
सर्वैः समं शङ्खकचूर्णयुक्तं
खल्वे च मर्द्योऽतिविषाद्रवेण २१०३
गोलञ्च कृत्वा मृतकर्करस्थं
संरुध्य यामौ हि पचेद्दिनार्धम् ।
गुञ्जाद्वयीतो रस एष भक्ष्यो
घनसूपैर्मुसलीद्रवैश्च ॥ २१०४ ॥
लोहस्य पात्रे परिपाचितश्च
सिद्धो भवेत्सद्ग्रहणीकपाटः ।
वातोत्तराणां मरिचाज्ययुक्तः
पित्तोत्तराणां मधुपिप्पलीभिः २१०५॥
श्लेष्मोत्तराणां विजयारसेन
कटुत्रयेणापि युतो ग्रहण्याम् ।
क्षये ज्वरेऽप्यर्शसि विड्विकारे
आमातिसारेऽरुचिपीनसे च ॥
मोहे च कृच्छ्रे गतधातुवृद्धौ
गुञ्जाद्वयञ्चापि महामयघ्नम् २१०६॥

र. मं., र. प्र. सु., र. सु., र. क., भै. र., र. च., मदन्तम् ।

भाषा—मोती, सुवर्णभस्म, शुद्धपारा, गन्धक, शोधासुहागा, अभ्रकभस्म, कौड़ीभस्मऔर सुहागा, देसबसमभागलेकर सबकेवराबर शंखचूर्णमिलाकर सबकोखरलमेंडालकर अतीसकेरस अथवाकाढ़ेमें एकदो पहरघोटकर गोलाबनाकर सुखालेवे । फिरउसको सम्पुटमेंबन्दकर दोपहरअग्निमेंपकावे इसप्रकारसिद्ध होनेकेबाद निकालकर लोहेकेपात्रमें डालकर पकाने फिरकोमपुटमें, इसकेबादरसकेअभावमें भावी-नाकर लोहेकेपात्रमें बन्दकर इसकोगरमकरदेवे, इसप्रकारसे होनेपर निकालकरसमझलेवें, यह ग्रहणीकपाट रस तैयारहुआ । इसमेंसे १-२रत्तीकीमात्रा वातप्रधानग्रहणीमें मरिचऔरघीकेसाथदेवे । पित्तप्रधानमें मधुऔरपीपलकेसाथ, कफप्रधानमेंभांगके रसकेसाथ अथवा साधारणतः त्रिकुटेकेसाथदेवे । यहरस क्षय, ज्वर, अर्श, विड्विकार, आमातिसार-अरुचि, पीनस, मूर्च्छा, मूत्रकृच्छ्र, धातुक्षय इन-सबमें त्रिकुटेकेसाथ दोदोरत्तीदेनेसे सबको नष्ट करताहै ॥ ५१६ ॥

५१७ ग्रहणीकपाटो रसः (नवमः)

रसेन्द्रगन्धातिविषाभयाभ्रं
क्षारद्वयं मोचरसो वचा च ।
जया च जम्बीररसेन पिष्टं
पिण्डीकृतं स्याद्ग्रहणीकपाटः ॥२१०७॥
तस्याष्टवल्लान्मधुना प्रभाते
सम्भृकमस्याज्यमपूर्ति लिह्यात् ।
सक्षीरिणीं क्षीरकमाणिमन्य-
तीक्ष्णानिचार्द्रां दधिभोजनञ्च२१०८॥

र. र. ग., र. शा. यो. र., र. यो. त., रसायनसं., नि. र., र. सु., भा. वि., वै. वि., र. क. स., र. र. सी., मदन्तम् ।

भाषा—पारा, गन्धक, अतीस, हर्रे, अभ्रकभस्म, सज्जीखार, यवक्षार, मोचरस, बच, भांग, सबसमभागलेकर जंभीरीरसमें एकरोजघोटकर तीनतीनमाशेकीगोलियें बनाकर रखलेवे, इसमेंसे एकएकगोलीप्रातःसमय मधुकेसाथ चाटकर घोड़ेकी मात्रा१माशा, घी ६माशे, मधु ३माशेमिलाकर ऊपरसे चाटे, औरखिरनी, खीर, चनेऔरतीक्ष्ण-पदार्थ खाकर दहीभातखावे ॥ ५१७ ॥

५१८ ग्रहणीकपाटो रसः (दशमः)

शुद्धाहिफेनबलिसूतकपर्दभस्म
हालाहलोषणविशुद्धसुवर्णरीतैः ।
अम्भोधिपट्टिकटकौटवराटनिश-
रसैरविमर्दितवर्षैर्ग्रहणीकपाटः २१०९
वल्लोऽस्य हन्ति मधुना सह जीरकेण

भुक्तोऽतिसारमपि सङ्ग्रहणीमुदग्राम् ।
आमं विपाच्य सहसा जनयत्यवश्यं
वैश्वानरं जठरवर्तिनमार्तिभाजः २११०॥

बृ. यो. त., र. च , रसायन सं., र. कौ., र. सु., र. का., ग्रहण्याम् ।

भाषा—शुद्धअफीम४भाग, गन्धक१० भाग, पारा२भाग, कौड़ीभस्म७भाग, शुद्धवछनाग१भाग, मरिच८भाग, शुद्धधतूरेकेबीज २०भागलेकर सबको कूटकपडछानकर रखछोडे । इसमेंसे २रत्तीकीमात्रा १माशाजीराऔरमधुकेसाथमिलाकर सुबहशामखानेसे अतिसार औरप्रचण्डसंग्रहणी दूरहोतीहै । यहआम- दोषको पकाकर जठराग्निको प्रदीप्तकरताहै ॥५१८॥

५१९ ग्रहणीकपाटो रसः (एकादशः)

पारदाद्द्विगुणोगन्धस्ताभ्यां तुल्यं कटुत्रिकम् ।
अजाजी टङ्कणं धान्यं हिङ्गुजीरयवानिकाः ॥
प्रत्येकं द्विगुणं सूताच्चुचकञ्च चतुर्गुणम् ।
सर्वेषाञ्च समा देया दग्धा शुभ्रा वराटिका ॥
सर्वमेकीकृतं चूर्णं माषद्वयमितं ततः ।
तक्रेणालोड्य मतिमान् भक्षयेत्सततं नरः ॥
ग्रहणीकपाटको ह्येष हितः स्याद्ग्रहणीगदे ।
पाचनो दीपनो हृद्यो चतुर्धा ग्रहणीञ्जयेत् ॥

चि. र., नि. र., र. सु , बै. र., ग्रहण्याम् ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक २ भाग, त्रिकुटु ३ भाग, जीरा, भुनासुहागा, धनियां, भुना- हींग, स्याहजीरा, अजवाइन येप्रत्येकपारेकीबराबर, और चव्य ४ भाग, इनसबकीबराबर कौड़ीकी- भस्मलेकर इकठेकूटकपडछानकर रखछोडे । इसमेंसे २ माशेकीमात्रा छाछमेंमिलाकर पीनेसे अग्निकोप्र- दीप्तकरयह ग्रहणीरोगको दूरकरताहै ॥ ५१९ ॥

५२० ग्रहणीकपाटो रसः (द्वादशः)

तुल्यं कान्तं रसं तालं माक्षिकं टङ्कणं तथा ।
मयूराक्षनिष्कं प्रत्येकं पञ्चनिष्कं वराटकम् ॥
द्विनिष्कं गन्धकं मर्दं पिष्ट्वा जम्बीरजै द्रवैः ।
अर्धमारकरीषेण पुटितं भस्म शोभनम् ॥
प्रदद्याद्ग्रहणीगुल्मक्षयकुष्ठप्रमेहके ॥ २११६ ॥

र स., र. क , ग्रहण्यधिकारे ।

भाषा—कान्तभस्म, शुद्धपारा, हरिताल भस्म मयूरसमाक्षिक, शुद्धमाक्षिक, भुनासुहागा, येसब प्रत्येक सवाटंक, कौड़ीभस्म ५ टंक, शुद्धगन्धक २ टंक, इनसबको जम्भीरीकेरसमे एकरोजपीसकर गोलाबनाय सम्पुटमेबन्दकर २॥ मनकरीषकी आंचदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर १ माशेसे २ माशेतक ग्रहणीहरानुपानकेसाथदेनेसे ग्रहणी, गुल्म, क्षय, कुष्ठ, प्रमेहइनसबको यह दूरकरताहै ॥ ५२० ॥

५२१ ग्रहणीकपाटो रसः (त्रयोदशः)

रसाभ्रगन्धान् क्रमवृद्धियुक्तान्
जयारसेन त्रिदिनं विमर्द्य ।
जयन्तिकाभृङ्गकलम्बनीरै-
र्दिनंयवक्षारसटङ्कणञ्च ॥ २११७ ॥
क्षिप्त्वा तु गन्धस्य च तुल्यभागं
वातारितैलेन युतं पुटित्वा ।
गुडूचिकाशाल्मलिकारसेन
जयारसेनापि विमर्द्य शाणम् ॥२११८॥
सार्द्धं मरीचं मधुनासमेतं
ददीत पथ्यं दधि भक्तकञ्च ।
शिवोदितोऽयं जगतां हिताय
महारसोऽयं ग्रहणीकपाटः ॥ २११९॥
सौवीरकं जीरकयुग्मधान्यं
यवानिवारीणि च नागरञ्च ।
कपित्थसारेण समं प्रगृह्य
ददीत चूर्णं निशि तीव्रतापे ॥
गद्याणमात्रं मधुरण्डयुक्तं
गुडेनयुक्तञ्च रुचिप्रदं च ।
वातप्रधाने च कफप्रधाने
रात्रौ कषायं कुटजस्य दद्यात् ॥
कृशानुजातीद्वयमाधिरेण
कटुत्रयेणापि युतं ददीत ॥ २१२१ ॥

र. सं., र. क., र. च., र. दी., ग्रहण्याम् । र. को., र. र. स., र. र. की., रसरत्नकौमुद्यां ग्रहण्यर्गलेति नाम । रसदीपिकायां सुदर्शनेतिनाम । रसरत्नकौमुद्यां तु पाठत्रुटितोऽस्ति ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, अभ्रकभस्म २ भाग, शुद्धगन्धक ३ भाग, इनकोकाकमाचीकेरसमे ३ रोज़घोटकर जैत, भांगरा, न्याशी, इनकेस्वरसोंसे एकएकदिनमर्दनकर यवक्षार, सुनासुआसुहागा, प्रत्येक ३-३ भागलेकर सबको एरण्डकेतैलमेघोटकर गोलाबनाकर ५ सेर कण्डोंकी आंचदेना । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर गिलोय, सेंमल औरभांग इनके रसोंसे एकएकरोज़ मर्दनकर रखछोड़े । इसमेंसे २ माशेरसलेकर २ माशे मरिचकेसाथ मधुमेमिलाकर देवे औरदहीभातपथ्यमेखिलावे । इससे सबतरहका ग्रहणीरोगदूरहो । कदाचित् इसको देतेहुए आदमीको तीव्रज्वरहोजायतो गोदन्तीहरिताल, दोनोंजीरे, धनियां, जवास, सुगन्धवाला, सोंठ, कैथकीमज्जा, येप्रत्येकसमभागलेकर सबकाचूर्णबनाकर ६-६ माशेमधुअथवाखांडकेसाथदेवे । अरुचिहोजायतो इसीचूर्णको गुड़केसाथदेवे । वातऔरकफप्रधानसंग्रहणीरोगमे कुरैयाकीछालकाकाढा अथवाचित्रक, जायफल, जावित्री, इनकेचूर्णकेसाथ या त्रिकटुकेसाथदेवे॥५२१

५२२ ग्रहणीकपाटो रसः (चतुर्दशः)

श्वेतसर्जस्य शुद्धस्य गन्धकस्य रसस्य च ।
शुभेऽह्नि पृथगादाय चूर्णं माषचतुष्टयम् ॥
एकीकृत्य शिलाखल्वे दद्यात्तत्र शुभं रसम् ।
सूर्यावर्तस्य बिल्वस्य भृङ्गराजस्य च पत्रजम् ॥
प्रत्येकं पलमेकैकं दापयेद्ग्रहणीगदे ।
दापयेत्सततं यत्नादथिमर्च समाचरेत् ॥
असंवृतगुदद्वारं कपाटमिव ढकयेत् ।
सतश्च ग्रहणीरोगकपाटोऽयं रसः स्मृतः ॥

र. चं., र. सु., ग्रहण्याम् ।

भाषा—सफेदराल, शुद्धगन्धकऔरपारा ये प्रत्येक एकएक टंकलेकर सबकीअच्छीतरह कजलीकर उसमेक्रमसे हुरहुर, बेलऔरसिंभाड़े इनकेपत्तोंका वस्त्रसेछानाहुआरस १-१ पलडालकर सुखावे फिर ३ रत्तीसे ६ रत्तीतककीगोलियांबनाकर संग्रहणीहरअनुपानकेसाथदेनेसे यह समस्त संग्रहणीरोगोंको नष्टकरताहै ॥ ५२२ ॥

५२३ ग्रहणीकपाटो रसः (पञ्चदशः)

जातीफलं टङ्कणमभ्रकञ्च
धुत्तूरबीजं समभागचूर्णम् ।
भागद्वयं स्यादहिफेनकस्य
गन्धालिकापत्ररसेन मर्द्यम् ॥२१२६॥
चणप्रमाणा वटिका विधेया
यत्नाद्विदध्याद्ग्रहणीगदेषु ।
सामेषु रक्तेषु सशूलकेषु
पक्केष्वपक्केषु गुदामयेषु ॥ २१२७ ॥
रोगेषु दद्यादनुपानभेदै-
र्मधुप्रयुक्ता ग्रहणीगदेषु ।
पथ्यं सुदध्योदनमत्र देयं
रसोत्तमोऽयं ग्रहणीकपाटः ॥२१२८॥

र. से., भै. र., र. चं., ग्रहण्याम् ।

भाषा—जायफल, सुनासुहागा, अभ्रकभस्म, शुद्धधतूरेकेबीज, येसब १-१ भाग, शुद्धअफीम २ भाग, इनसबकोइकट्ठे खरलकर अर्जक (कांगली म०) अथवातुलसीकेरसमे एकदोरोज़मर्दनकर चनेप्रमाणगोलीबनाकर रखछोड़े । इसकोमधुकेसाथ ग्रहणीरोगमेंदेवे, पथ्यमे दहीभातदेवे । और साम, सरक्त, सशूल, पक्वअथवाअपक्वग्रहणीरोग और गुदरोग इनसबमे अनुपानभेदसेदेनेसे यह सबकोदूर करताहै ॥ ५२३ ॥

५२४ ग्रहणीकपाटो रसः (षोडशः)

मृताभ्रसूतौ बलिटङ्कणौ च
तयोः समा चापि जया मचा च ।
जयन्तिका भृङ्गभवद्रवैश्च
सर्वं विमर्द्याथ दिनत्रयं तत् ॥२१२९॥
यामार्धकं लोहविनिर्मिते हि
पात्रे तु संस्वेद्य सजीरकन्तु ।

सम्पेष्य तच्छाल्मलिजै र्गदैश्च
समैस्तथा चातिविषासमञ्च॥२१३०॥
रम्भाद्रवैः सप्त पुटानि दद्यात्
पुन र्विनिष्पिष्य कृतं सुसूक्ष्मम् ।
निष्कार्धमानो मधुनान्वितश्च
जन्तुघ्नविश्वानलविश्वपदैः॥२१३१॥
युतश्च तप्तोदकमेव पश्चा-
द्दैवैस्तुपानं सप्तदाहृतं वै ।
रसः प्रसिद्धो ग्रहणीकपाटो
नामानुकूल्येनगुणान्विदध्यात्२१३२॥

चि. क, ग्रहण्याम् ।

भाषा—अभ्रकभस्म, पारदभस्म, शुद्धगन्धक औरसुहागा येप्रत्येक एकएकभाग, भागऔरलवप्रत्येक २-२भाग, लेकर समकोकूटकपडछानकर जैत, और भागराकेरसोंसे ३-३ रोज़मर्दनकर गोला-बनाकर छोटेकेपात्रमे बन्दकर इसतीआचदेवोपि रसजलकासुखजाय, फिरस्वाङ्गशीतलहोनेपर निकाल-कर सेंमर, कुठ, अतीस, केलेकीजड इनप्रत्ये-कके स्वरसोंसे सातसातपुटदेकर सुखाकररखछोडे। इसमेंसे २ माशेकीमात्रा मधुमेमिलाकर चाटकर विडङ्ग, सोंठ, चित्रक, संचल इनका चूर्ण ३ माशेसे ६ माशेतक फंकाकर ऊपरगरमपानीपिलावेतो यह ग्रहणीरोगोंकोदूरकरे ॥ ५२४ ॥

५२५ ग्रहणीकपाटो रसः (सप्तदशः)

लवङ्गजातीफलहिङ्गुलोद्दि-
फेनंसिता मोचरसं समांशम् ।
गुटीं विदध्याच्चणकप्रमाणां
सर्वातिसारग्रहणीगदेषु ॥ २१३३ ॥

रसायनस., ग्रहण्याम् ।

भाषा—लौंग, जायफल, शिंगरिफ, अफीम, मिश्री, मोचरस, येसरसमभागलेकर भांगरेरहके रससेघोटकर चनेपरावरगोलीबनाकर सग्रहणीहरानु-पानोंकेसाथ देनेसे सबप्रकारकी ग्रहणीऔरअतिसार नष्टहोतेहैं॥ ५२५ ॥

५२६ ग्रहणीकपाटो रसः (अष्टादशः)

रसगन्धकयोश्चापि जातीफललवङ्गयोः ।
प्रत्येकं शाणमानञ्च श्लक्ष्णचूर्णीकृतं शुभम् ॥
सूर्यावर्तरसेनैव बिल्वपत्ररसेन च ।
शृङ्गाटकसमुद्भूतस्वरसेन च मर्दयेत् ॥
चण्डातपेन संशोष्य वटिकां कारयेद्भिषक् ।
बिल्वपत्ररसेनैव दापयेद्रक्तिकाद्वयम् ॥
दध्ना च सम्प्रदातव्यो ग्रहणीरोगनाशनः ।
पाण्डुरोगमतीसारं शोथं हन्ति तथा ज्वरम् ॥
अयञ्च ग्रहणीरोगे कपाटो रस उत्तमः ॥

र. सं., र. सु., ग्रहण्याम् ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, जायफलऔरलौंग येसबसमभागलेकर इकट्ठाचूर्णकर हुरहुर, बिल्वपत्र, सिंघाडेइनकेरसोंसे एकएकरोम् मर्दनकर कडेधूपमे सुखाकर २-२रत्तीकीगोली बनाकर रखछोडे। इसमेंसे १-१गोली दहीकेसाथ देनेसेयह ग्रहणी, पाण्डु, अतिसार शोथ औरज्वर इनकोनष्टकरता है ॥ ५२६ ॥

५२७ ग्रहणीकपाटो रसः (ऊनविंशः)

त्र्यूषणं टङ्कणं पारदं गन्धकं
सत्कपर्दं विषं निम्बुजैर्मर्दयेत् ।
माषमात्रं मरीचाज्ययुक्तं भजे-
त्सद्ग्रहाख्ये गदे शर्करामिश्रितम् ॥

रसायनसं., वै वि, ग्रहण्याम् ।

भाषा—त्रिकटु, सुनाहुआसुहागा, पारा, शुद्ध-गन्धक, कौडीभस्म, शुद्धवछनागयेसबसमभागलेकर कूटकपडछानकर नीबूकेरसमें एकदोरोज़मर्दनकर एकएकमाशेकी गोलियेंबनाकर मरिच, घीऔरशक्कर केसाथदेनेसे यह सग्रहणीरोगको दूरकरताहै ५२७॥

५२८ ग्रहणीकपाटो रसः (एकविंशः)

कृष्णं रसं दिवसत्रयं दृढतरं सम्मर्द्य निम्बाम्बुना,
गोलं तस्य विधाय टङ्कणरजोयुक्तञ्च मूषान्तरे,
मृत्स्नापुद्रिकर्पटैरे र्मुनिमितंसंवेष्टयतीनेऽनले,
ध्मातं मृत्स्नुर्पति तत्तु गगनं भागैकमानं हरेत्

तत्तुल्यं रसभस्म हेमजनितं भस्मापि तुल्यं ततः,
सर्वैस्तुल्यगुणांक्षिपेद्बलिवसांसम्मर्दयेद्वासरम् ।
पश्चात्कान्तदलंविलिप्यसघृतं सम्पाच्यरम्भादले
स्थाप्यंपर्पटिकेव गोमयचयं तस्योर्ध्वपात्रे क्षिपेत्
स्वाङ्गे शीतलतामुपागतमिदं सम्मर्दयेद्भृङ्गिका-
नीरेणत्रिदिनंततस्त्वतिविषापाठायेनषड्वासरान् ।
शक्राह्विस्वरसेन वासरयुगं पाठारसं वासरं,
सिद्धःस्याद्ग्रहणीकपाटहरजःख्यातःक्षितेर्मण्डले
वल्लद्वयश्चातिविषामधुभ्यां
गुडेन मालूरफलेन दध्ना ।
तक्रेण पथ्यं सुरभीभवेन
दध्नायवैः कोलकुलत्थयूषैः ॥
कृताकृतैर्वापि मसूरकाद्यै-
र्विलेपिका तक्रयुता हिता स्यात् ॥
चुक्रिका कारवेल्लञ्च बिम्बी कोशातकी तथा ।
गोजिह्वा गिरिकर्णी च शाकार्थमुपकल्पयेत् ॥

र., ग्रहण्याम् ।

भाषा—धान्याभ्रककियेहुए कालेअभ्रकको नीबूकेरसमेदोतीनरोज अच्छीतरहघोटकर गोलाबनाकर सुखाले, फिरनीचेऊपर सुहागादेकर सम्पुटमेबन्दकर ४-५पपडमिट्टीदेकर तीक्ष्णअग्निमे धमनकरेतो इसचीभस्महोजायगी । यहभस्म १भाग, पारदभस्म १ भाग, सुवर्णभस्म१भाग, इनसबकीबराबर गन्धक देकर एकदिन मर्दनकर कान्तिसारकीकड़ाहीमे घी चुपड़कर अग्निपररख कज्जलीकोगलाकर भैसकेताजे गोबरपररक्खेहुए केलेकेपत्तेपर डालकर ऊपरसे दूसरापत्तदबाकर दूसराबोबररखदे । स्वाङ्गशीतलहोने पर इसकीपपड़ियोंको निकालकर भांगरेकेरससे ३ रोजमर्दनकर अतीसकेरससे ६रोजमर्दनकरे । फिरभांगकीजडकेस्वरससे दोरोजमर्दनकर पाठकेरससे १ दिनमर्दनकर सुखाकर रखछोड़े । इसमेसे ६रत्ती अतीसऔरमधुकेसाथ अथवा गुड, मूलकेकच्चेफल औरदहीकेसाथदेवे । पथ्यमे गायकादही, जव, बेर, कुलथीकायूष, कृतऔरअकृतमसूरकायूष, अथवा

पतलीखिचड़ी छाछकेसाथदेवे । चूका, करेला, कुंदरू, तोरी, वनगोभी, अपराजिता इनका शाकदेवे इसके सेवनसग्रहणी रक्तातिसारप्रभृति तमामरोगनष्टहोंगे ॥ ५२८ ॥

५२९ ग्रहणीकपाटोरसः (द्वाविंशः)

सूतायोभ्रकतालताप्यनलयःक्षारास्त्रयोमी समाः
शुक्तिःशङ्खकपर्दिकाःसमलवाःसूतार्धभागंविषम्
मुस्तोशीरयवेन्द्रभृङ्गविजयाहेमाजमोदाम्बुभिः,

वल्लैकं ग्रहणीगदेतिसरले रक्तातिसारे ज्वरे ।
देयोऽयं ग्रहणीकपाटरचितो वम्यग्निमान्द्यक्षये,
प्लीहार्शोविकृतौ कणामधुयुतः स्वीयानुपानैरपि

र. श., ग्रहण्याम् ।

भाषा—शुद्धपारा, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, हरिताल भस्म या रसमाणिक्य, शुद्धसोनामाखी औरगन्धक, सज्जीक्षार, यवक्षार, सुहागा, सीप, शङ्ख औरकौड़ीयेसबसमभाग, पारेसे आधाशुद्धवत्सनाग, इनसबको कूटकपड़छानकर नागरमोथा, खस, इन्द्रजव, काकड़ासींगी, भांग, धतूरेकेबीज, अजमोद, नीमकीछाल औरजल इनसबकेस्वरस अथवा काथोंसे २१भावनाएंदेकर गोलाबनाकर कदलीपत्रकेसम्पुटमेरखकर कपड़मिट्टीदेकर एकअङ्गुलमोटा लेपकर पुटपाक करे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर बारीकचूर्णकर रखछोडे । इसमेसे ३ रत्तीपीपल औरमधुकेसाथ अथवायथादोषहरानुपानकेसाथ देनेसे दस्ती, अग्निमान्द्य, क्षय, प्लीहा, बवासीर, येसब दूरहोतेहैं ॥ ५२९ ॥

५३० ग्रहणीकपाटोरसः (त्रयोविंशः)

सूताभ्रताप्यकृतशुद्धिकपर्दलोहं
तालं लवा बलिविषालघमेकभागम् ।
मुस्ताविषेन्द्रयवबिल्वनलालिवालैः
प्रत्येकशः प्रकृतिशः किल भावनाः स्युः

एभिश्च सप्त विजयापटुनिम्बघोरा-
निर्यासकैरथ पुटेधवचूर्णलिप्तम् ।
गोलं लघुः प्रभवति ग्रहणीकपाटो-
गुञ्जामितो मधुयुतो दधियुक्तपथ्यम्
र च, ग्रहण्याम् ।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रक, सोनामाखी, कौड़ी, लोह, हरिताल इनसबकीभस्में तीन २ भाग, गन्धक, अतीस येएकएकभागलेकर कूटकपड़छान कर नागरमोथा, अतीस, इन्द्रजव, बेलगिरी, बला, भगरा, सुगन्धवाला, इनप्रत्येकफेस्वरस अथवा काढे की २१भावनाएंदेकर भागरेकेरससे ७ नमक, नीम, धन्दाल, मोचरस इनकी एकएकभावनादेकर गोलाबनालेना फिरउसपर जवका आटा १ अङ्गुल-मोटाल्गाकर अग्निमें सेकना, जब खूब सिककर बाटी फटजाय तब दवाको निकालकर घोटकर १-१ रत्तीकीगोलियेंबनाकर मधुकेसाथदेना औरपथ्यमें दहीभातदेनेसे तमामसग्रहणी दूरहोतीहै ॥ ५३० ॥

५३१ ग्रहणीकपाटो रसः (स्वल्पः) २४

दरदं गन्धपाषाणं तुगाक्षीर्यहिफेनकम् ।
तथा वराटिकाभस्म सर्वं क्षीरेण मर्दयेत् ॥
रक्तिकायुग्ममानेन छायाशुष्कां वटीं चरेत् ।
ग्रहणीं विविधां हन्ति रक्तातीसारमुल्बणम् ॥
भै र, र सु, रक्तातिसारे ।

भाषा—शुद्धहिंगरिफ, गन्धक, वंशलोचन, अफीम, कौड़ीभस्म, येसब समभागलेकर दूधसे एकदिनमर्दनकर दोदोरत्तीकीगोलियेंबनाकर छाया-मेंसुखालेकररखछोड़े । इनमेसे १-१ गोलीसुबहशाम ग्रहणीहरानुपानकेसाथदेनेसे यह सबप्रकारकेग्रहणी-रोगकोदूर करताहै ॥ ५३१ ॥

५३२ग्रहणीकपाटोरसः(जातीफलरसः)२५

पारदाभ्रकसिन्दूरं विषं जातीफलं तथा ।
कुटजस्य च बीजानि धूर्तबीजानि टङ्कणम् ॥
व्योषमुस्ताभयापूतफलबीजं तथैव च ।
बिल्वमातङ्गबीजानि दाडिमाम्लजीरकैः ॥
एतानि समभागानि निःक्षिपेत्खल्वमध्यतः ।
कपित्थस्वरसेनैव मर्दयेच्छ्लक्ष्णचूर्णकम् ॥
गुञ्जामात्रप्रमाणेन वटकान् कारयेद्भिषक् ।
एवं कुटजमूलत्वक्स्वरसं च प्रयोजयेत् ॥
आमग्रहणिकां हत्वा कुरुते दीपनं परम् ।
तक्रेण मधुना चैव रक्तग्रहणिकां जयेत् ॥
शुण्ठीकषायसंयुक्तमतिसारं निवारयेत् ।
सविक्षेपानुपानैश्च ग्रहणीषु प्रयोजयेत् ॥
र क यो र स, र कौ (ग्रा०), र सु, भै र, ध, र. च, । ग्रहण्यधिकारे ।

टि॰ भै र, र सु, ध, र च ,रसेन्द्रसारसंग्रहेच 'विष जातीफले इत्यस्यस्थाने' गन्धजातीफलमिति'पाठो दृश्यते भावनाया कपित्थस्थाने विजया गृहीता, उभयभावनायां न व्यपिक्षति ।'दाडिमाम्लजीरक' मित्यस्य स्थाने दाडिमीफल विल्वकमनापिदाडिमीफलाम्लबिल्वजीरकाणां सर्वेषामपि योगे गुणवृद्धिरेव । उक्तग्रन्थेषु नामच जातीफलरस इति ।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, रससिन्दूर, शुद्धबछनाग, जायफल, इन्द्रजव, शुद्धधतूरेके-बीज, भुनाहुआसुहागा, त्रिकुटु, नागरमोथा, हर्रे, आमकीमज्जा, बेलगिरी, अजमोद अथवागज-पीपल, अनारऔरअम्लकीछाल तथाजीरायेसब सम-भागलेकर कूटकपड़छानकर कैथकेफलकेरससे एक दोदिनमर्दनकर एकएकरत्तीकीगोलियें बनाकररखछोड़े इसमेंसेएकएकगोली कुरैयाकीजड़कीछालकेरससे देने-से आमग्रहणीनष्टहोकर अग्निप्रदीप्तहोताहै । दहीऔर-मधुके साथ देनेसे रक्तग्रहणीको दूरकरताहै । जैसीजहां योग्यताहो वैसाअनुपान योजितकरे ॥ ५३२ ॥

५३३ ग्रहणीकपाटो रसः (षड्विंशः)

तुल्यंजातिफलं निशोधितरसं व्योषामृतं गन्धकं
सम्पिष्टं सहकारकोमलफलद्रावैश्च गुञ्जामितम् ।
नाम्नाऽसौग्रहणीकपाटउदितः श्रीकालदेवादतः
सर्वांश्च ग्रहणीगदान्बहुविधानशांस्यसौ नाशयेत्
वै चि, ग्रहण्यधिकारे ।

भाषा—जायफल, शुद्धपारा, गन्धक, विषऔर त्रिकुटु, येसब समभागलेकर पहिलेपारेऔरगन्धककी

फलमूलीकरलेके फिरसबचीजोंके चूर्णकोमिलाकर आमकेफलकेफलोंके रससेकईबारभावनादेकर १-१ रत्तीकीगोलियें बनाकररखछोडे । इसमेसे १-१ गोली ग्रहणीहरानुपानकेसाथदेनेसे सबतरहकीग्रहणी, अतिसारऔरबवासीर इनसबको यह दूरकरताहै ॥५३३॥

५३४ ग्रहणीकपाटो रसः (सप्तविंशः)

तालाजमोदाजन्तुघ्नमोचशृङ्गकोसमम् ।
जातीपत्रीफलं नागं हंसपाकसमन्वितम् ।
मर्दयेत्सर्वरोगेषुमनातीसारनाशनम् २१५७ ॥

रससारसंग्रहे, ग्रहण्याम् ।

भाषा—सफेदराल, अजमोद, बिडङ्ग, मोचरस, भंगरा, केसर, जायफल, जावित्री, नागभस्म, शिगरिफ येसबसमभागलेकर भांगरेकेरससे १-२ रोजघोटकर एकएकमाशेकीगोलियें बनाकररखछोडे । इसमेसे १-१ गोलीग्रहणीहरानुपानकेसाथ देनेसे सबप्रकारका ग्रहणीरोगदूरहो ॥ ५३४ ॥

५३५ ग्रहणीगजकेसरी रसः (प्रथमः)

गन्धं पारदमभ्रकञ्च दरदं लोहञ्च जातीफलं,
बिल्वंमोचरसं विषंप्रतिविषं व्योषं तथा धातकीम्
भङ्गाभयाभयां कपित्थजलदौ दीप्यानलौ दाडिमं
टङ्कान्विस कलिङ्गकं कनकजं बीजञ्च यष्टीक्षणम्
एतत्तुर्यमफेनमेतदखिलं सम्मर्द्य सभृङ्गवे-
दूसूरच्छदवं रसैश्च मतिमान्कुर्यान्मरीचाकृतिम्
दत्त्वा सा ग्रहणीगदं सरुधिरं सामं सशूलं चिरा-
तीसारं विनिहन्ति शूलसहितं तीव्रां विसूचीमपि
दुःसाध्यामपि चिञ्चिकां परिहरेदनुपानैरयं,
नाम्ना तु ग्रहणीमत्तगजमदध्वंसी मकरण्डीरवः

वै. र., नि. र., यो. र., रसायनसं., वै. चि., वृ. यो. त., र. च., चि. र. म. ग्रहण्याम् ।

भाषा—शुद्धपारा, शुद्धगन्धक, अभ्रकभस्म, शुद्धहिंगलिक, लोहभस्म, जायफल, बेलगिरी, मोचरस, शुद्धवच्छनाग, अतीस, त्रिकुटु, धायके फूल, हरडे, भांग, कैथकीमज्जा, नागरमोथा अजवाइन, चित्रक, अनारकेबीज, सुहागा, इन्द्रजव, शुद्धधतूरेके बीज, मुलहटी-मजा येसबसमभाग, इनसबसे चतुर्थांश अफीमदेकर सबकोकूटकपड़छानकर धतूरेकेपत्तोंकेरससे १-२ रोज मर्दनकर मरिचप्रमाणगोलियेंबनाकर रखछोडे । इसमेसे सुबहशामएकएकगोली ग्रहणीहरानुपानकेसाथ देनेसे रुधिरकेसाथ सामसंग्रहणी औरशूलसहितअतिसार, ज्वर, भयंकरहैजा, दुःसाध्यसंग्रहिका इनसबको यह बहुतशीघ्रदूरकरताहै ॥ ५३५ ॥

५३६ ग्रहणीगजकेसरी रसः (द्वितीयः)

रसं गन्धं विषं व्योषं टङ्कणं लोहभस्म च ।
अजमोदाहिफेनौ च सर्वतुल्यं मृताभ्रकम् ॥
चित्रकस्य कषायेण मर्दयेद्याममात्रकम् ।
मरिचाभां वटीं कृत्वा खादेदेकां जयेदसौ ॥
चतुर्विधां च ग्रहणीं रहस्यं तदिदं स्मृतम् ॥

१ यो. त., र. कौ., रसायनसं., ग्रहण्याम् ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग, त्रिकुटु, भुनासुहागा, लोहभस्म, अजमोद, अफीम, येसबसमभाग, इनसबकी बराबर अभ्रकभस्मलेकर सबको इकट्ठेकर चित्रकेरससे १ पहरघोटकर मरिचबराबर गोलियेंबनाकर रखछोडे । इसमेसे एकएकगोली ग्रहणीहरानुपानकेसाथ देनेसे चारप्रकारकी संग्रहणीको यह दूरकरताहै ॥ ५३६ ॥

५३७ ग्रहणीगजकेसरी रसः (तृतीयः)

पारदं व्योम गरलं हिङ्गुलुः सुरभिर्बलिः ।
आयसं टङ्कणश्चैव धूर्तबीजं सरत्नकम् ॥
व्योषं चित्रकणाजाजीत्रयःस्यादश्मसा च ।
अजमोदा अतिविषा कुबेराक्षी तथैव च ॥
कपित्थबिल्वपेशाचमेते च समभागिनः ।
एतत्सममफेनञ्च धुस्तूररसमर्दितम् ॥२१६४॥
वासरं मर्दितं कल्कं मरीचस्य प्रमाणतः ।
माक्षिकेण लिहेदेवं शुण्ठीरससमन्वितम् ॥
ज्वरातिसारग्रहणीगुल्मशूलमजीर्णकम् ।
रक्तातिसारप्रदरं विसूचीपाण्डुरोगनुत् ॥
दीपनं कुरुतेऽत्यन्तं ग्रहणीगजकेसरी ॥२१६६॥

र. रा. ग्रहण्यधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, हिंगलिक, बछनाग, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, भुनासुहागा, शुद्धधतूरेकेबीज

इन्द्रजव, त्रिकटु, चित्रक, पीपल, जीरा, हरके-शीभस्म, अजमोद, अतीस, कजेकीमज्जा, कैथकीमज्जा, बिल्वमज्जा, मोचरस, येप्रत्येकसमभाग, इनसबकी बराबर अफीमलेकर धतूरेकेरसमे १ रोज़मर्दनकर मरिचबराबरगोलियें बनाकररखछोडे । इसमेसे-एकएकगोली मधुऔरसोंठकेकाढेकेसाथ देनेसे ज्वरातिसार, संग्रहणी, गुल्म, शूल, अजीर्ण, रक्तातिसार, प्रदर, हैज़ा, पाण्डुरोग, मन्दाग्नि इनसबको यह दूरकरताहै ॥ ५३७ ॥

५३८ ग्रहणीगजकेसरीरसः (चतुर्थः)

रसगन्धकयोः कृत्वा कज्जलीं तुल्यभागयोः ।
द्रावयित्वाऽऽयसे पात्रे रसतुल्यं विनिःक्षिपेत्
चराचरमतं भस्म तत्रमाक्षिकसम्भवम् ।
गन्धपाषाणसहितं पात्रे लोहमये क्षिपेत् २१६८
तत्काष्ठेन विलोड्याथ निक्षिपेत्कदलीदले ।
स्वर्णं समांशकं कृत्वा रसेनार्धांशिकं क्षिपेत् ॥
चराचरमतं भस्म गन्धपाषाणसाधितम् ।
तत्काष्ठेन विलोड्याथ निक्षिपेत्कदलीदले ॥
तत आच्छाद्य सञ्चूर्ण्य निधायाऽऽयसभाजने ।
अक्षमात्रं क्षिपेद्भस्म तत्र माक्षिकसम्भवम् ॥
सम्यङ् निश्चन्द्रतां नीतं व्योमभस्म पलोन्मितम्।
विषं विषाञ्च गान्धारीं मोचसारं सजीरकम् ॥
सर्वं समांशकं कृत्वा रसेनार्धांशतः क्षिपेत् ।
सर्वमेतन्मर्दयित्वा भावयेदतियत्नतः॥२१७३॥
जयन्त्या च महाराष्ट्र्या गजाङ्किन्याऽश्वगन्धया॥
पञ्चकोलकषायैश्च कुर्याच्चूर्णं ततः परम् २१७४
इति सिद्धो रसः सोऽयं ग्रहणीगजकेसरी ।
नामतो नन्दिना प्रोक्तः कर्मतश्च सुधानिधिः ॥
वल्लेन प्रमितश्चायं रसः शुण्ठ्या घृताक्तया ।
सेवितो ग्रहणीं हन्ति सरसङ्ग इव निग्रहम् २१७६
पथ्यमत्र प्रदातव्यं स्वल्पाज्यं दधितक्रयुक् ।
हितं मितञ्च निगदं लघुग्राहि रुचिप्रदम् २१७७
पाचनो दीपनोऽत्यर्थमामघ्नो रुचिकारकः ।
वलदीपप्रयोगेन सर्पादीमारनाशनः ॥
मुष्णात्यपि मलं शीघ्रं नाऽऽध्मानं कुरुते नृणाम्

र. र. स, र. र. का., ग्रहणीरोगे ।

टि॰— अत्र रसे पाठोऽपभ्रष्टस्तदनुवादकर्त्रा रसरत्नकौमुदीकारेणापि पद्यान्तरे निबद्धो भ्रमकारणाय । परं तत्र स्वयमपि भ्रमगह्वरे निपत्य द्वितीया स्वर्णपर्पटी परित्यक्ता,अत्र पर्पटीद्वयसम्मेलनेनायं रसः सम्पादितस्तत्र प्रथमा रसपर्पटी--द्वितीया तु स्वर्णपर्पट्यस्ति, 'स्वर्णं समांशकं कृत्वा रसेनार्धांशिकं क्षिपे'दित्यस्य स्थाने 'सर्वं समांशकं कृत्वा' इति लेखकादिप्रमादात्पाठः सञ्जातः । स एव भ्रमकारणमिति रहस्यम् ।

भाषा—शुद्धपारा औरगन्धक एकएकतोला लेकर कज्जलीबनाकर कडाहीमेथोडीआंचदेकरगलाने, गलनेपर कौडीकीभस्म, शुद्धमाक्षिकये प्रत्येकपारेकी बराबरडालकरमिलादे, जबएकजीहोजाय तब भैंसके ताज़ेगोबरपर रखेहुए केलेकेपत्रपर डालकर दूसरा केलेकापत्तादेकर ऊपरगोबररखदे औरइसकीपपडियां निकालकररखछोडे । फिर १ तोलेपारेमे एकतोला सुवर्णभस्म अथवासोनेकेवर्क डालकर एकदोरोज़मर्दनकर पारेकीबराबर गन्धकडालकर कज्जलीबनाले, इसको पहलेकीतरह कडाहीमेगलाकर उसमेपारेसे आधीकौडीकीभस्म डालकर लकडीसेचलावे जबएकजीहोजाय तबपहिलेकीतरह इसकीपर्पटीबनाले । स्वाङ्गशीतलहोनेपर इसेनिकालकर पूर्वपर्पटीकेसाथ खरलकर सोनामाखीभस्म १ तो०, निश्चन्द्रअभ्रकभस्म ४ तो०, शुद्धबछनाग, अतीस, हींग, मोचरस, जीरा, येप्रत्येक आधा तोलालेकर सबको इकट्ठेखरलकर जैत, मराठी, सफेदगुञ्जा, असगन्ध, पञ्चकोलइनकेकाथोंसे एकएकदिन भावनादेकर तीनतीनरत्तीकीगोलियें बनाकररखले यह ग्रहणीगजकेसरी रस सिद्धहुआ इसकीएकएक गोली घीमेसिकीहुई सोंठकेचूर्णकेसाथदेनेसे यहग्रहणीको इसतरहनष्टकरताहै जैसेअच्छेपुरुषोंकासङ्ग दुष्टताईको शान्तकरताहै । इसमेपथ्य थोडाघीऔरदही छाछयुक्तहित- औरमित, हलका, रुचिकारकअन्न देनाचाहिये । यह पाचनऔरदीपनहै। अत्यन्तरुचिकारकहै। औरअनुपान-

भेदसे समस्तअतिसारोंको दूरकरताहुआभी आग्मा-नको नहींकरताहै ॥ ५३८ ॥

५३९ ग्रहणीगजकेसरीरसः (पञ्चमः)

शुद्धसूतं विषं गन्धं टङ्कणं लोहभस्मकम् ।
जातीफलं धातकी च मरालं चित्रमूलकम् ॥
जीरकं नागरं सिन्धुभूतबीजञ्च पिप्पली ।
मोचसारं बिल्वमज्जा मुस्ता चातिविषं समम् ॥
सप्तभागमफेनञ्च सर्वतुल्यं मृताभ्रकम् ।
भद्रीबीजतुल्यन्तु खादेद्वह्निकरं परम् ॥
अनुपानविशेषेण ग्रहणीञ्च चिरन्तनाम् ।
सर्वाजीर्णं प्रशमयेदनुपानन्तु माक्षिकम् ॥
गजकेसरिको नाम ग्रहणीगदनाशकः २१८२

वै. चि., ग्रहण्यधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक औरबच्छनाग, भुना-सुहागा, लोहभस्म, जायफल, धायकेफूल, शिग-रिफ, चित्रकमूल, जीरा, सोंठ, सेंधानमक, आमकी-मज्जा, पीपल, मोचरस, बिल्वमज्जा, नागरमोथा, अतीस, येसबसमभाग, अफीम७भाग, अभ्रकभस्मस-बकीबराबरलेकर सबकोघोटकर गुञ्जाकीबराबर गोलियें बनाकर रखछोडे । इसमेंसेएकएकगोलीमधुकेसाथ अथवा ग्रहणीरोगहरअनुपानकेसाथ देनेसे यह बहुतपु-रानी संग्रहणी औरअजीर्णको दूरकर समस्तप्रमेह, धातुक्षय, वातरोग सन्निपातइनसबको नष्टकरता है । और उत्तमअग्निकरणहै ॥ ५३९ ॥

५४० ग्रहणीगजेन्द्रवटिका

रसगन्धकलौहानि वह्निटङ्कणरामठम् ।
शटी तालीसमुस्तानि धान्यजीरकसैन्धवम् ॥
धातक्यतिविषा शुण्ठी गृहधूमो हरीतकी ।
तेजःपत्रं च मल्लातं जातीफलसमाभ्रकम् २१८४
त्वगेलावालुकं बिल्वं मेथी शक्राशनं समम् ।
छागीदुग्धेन वटिका रसवैद्येन कारिता ॥
गहनानन्दनाथेन भाषितेयं रसायने ।
वटी गजेन्द्रसंज्ञेयं श्रीमता लोकरक्षणे ॥
ग्रहणीं विविधां हन्ति ज्वरातीसारनाशिनी ।
शूलगुल्माम्लपित्तानि कामलाञ्च हलीमकम् ॥
बलवर्णाग्निजननी सेविता च चिरायुषे ॥
कण्डूं कुष्ठं विसर्पञ्च गुदभ्रंशं कृमिञ्जयेत् ॥
माषद्वयां वटीं खादेच्छागीदुग्धानुपानतः ॥
वयोऽग्निबलमावीक्ष्य युक्त्या वा त्रुटिवर्द्धनम् ॥

र. सं., र. च., र. र., र. सु., भै. र., ग्रहण्याम् ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोहभस्म, शङ्खभस्म, भुनासुहागाऔरहींग, कचूर, तालीसपत्र, नागरमोथा, धनिया, जीरा, सेंधानमक, धायकेफूल, अतीस, सोंठ, घरकाधूआं, हर्र, पत्रज, भिलावां, जायफल, लौंग, तज, गेंदुला, बेलगिरी, मेथी, गांजाअथवा भांग येसब समभागलेकर कूटकपडछानकर बकरी-केदूधसे मर्दनकर २ माशेकी गोलियें बनाकररख-छोडे । इसमेंसे एक२कगोली अथवा अवस्थाऔरअग्नि-बलदेखकर मात्राकाघटाकर देनेसे नानातरहकी संग्र-हणी, ज्वरातिसार, शूल, गुल्म, अम्लपित्त, कामला, हलीमक, बलवर्णाग्निनाश, कण्डू, कुष्ठ, विसर्प, गुदभ्रंश, कृमि, इनसबको यह दूरकरतीहै । अनुपान बकरीकादूधहै ॥ ५४० ॥

५४१ ग्रहणीगुटिका

चतुर्गुणा धूर्तकपूत्र विधा
तीक्ष्णांतदर्पेन रसोऽर्धभस्य ।
कपित्थतोयेन चणप्रमाणा
गुटी ग्रहण्यां मसिता हिताऽस्मा२१९०॥

र. (मा.) ग्रहण्याम् ।

भाषा—भांगऔरसोंठ४—४तोले, लोहभस्म २ तोले, पारदभस्मअथवा रससिन्दूर १तो० इनसबको-कैथके रससे ३—४रोजमर्दनकर चनेप्रमाणगोली बना-कर रखछोडे । इसमेंसे १—१गोलीछाछकेसाथदेनेसे यह तमामसंग्रहणीरोगोंको दूरकरताहै ॥ ५४१ ॥

५४२ ग्रहणीघ्नो रसः

हेमभस्म रसभस्मकं समं
मौक्तिकं पुरुषतन्यपानकम् ।
लोहटङ्कणमृताभ्रकाष्ट—

तुल्यभागमिलितं सकलेन ॥२१९१॥
गन्धकोऽपि निखिलेन समांशो
वासरश्च विजयाविमर्दितः ।
तस्य गोलकविधिं रचयित्वा
चीरमृल्लवणकैः परिलिप्य ॥ २१९२ ॥
सम्पचेल्लवणयन्त्रमध्यगं
स्वाङ्गशीतमपि चोद्धरेद्द्रुतम् ।
धातकीकनकभृङ्गिकाविषा
शक्रमूलकरसैः परिमर्द्य ॥ २१९३ ॥
द्वित्रिपञ्चघनविश्वसम्मितो
जायते रसवरो ग्रहणीघ्नः ।
वल्लयुग्ममशितोऽम्बुजविश्वा-
शक्रचित्रकमदातिविषाभिः ॥२१९४॥
पथ्यं हितं स्याद्ग्रहणीकपाटव-
द्धृतश्च योज्यं वृहदग्निसञ्ज्ञकम् ।
शुण्ठीघृतं शीतलचन्दनादिभि-
र्युक्तं घृतं वापि शतावरीघृतम् २१९५

१, ग्रहण्याम् ।

भाषा—सुवर्णभस्म, पारदभस्म १–१तोला, मोती २तोला, शुद्धगन्धक ८तोला, इनसबकोभागकेरससे एकरोजमर्दनकर इसका १गोलाबनाकर उस परबराबर प्रमाणसे कपडेलपेटकर ऊपरदोतीनकपड मिट्टी देकर नमकऔरमिट्टीमे कपडेकोभिगोकर लपेटदे फिरसुखाकर लवणयन्त्रमे एकरोजकी आच देके स्वाङ्गशीतलहोनेपर धावडीकेफूल, धतूरा, भंगरा, अतीस, कुरैयाकीजड, इनप्रत्येकके स्वरसोंसे क्रमसे २–३–५–२–१ भावनाएदेकर ६–६ रत्तीकी गोलियेंबनाकररखछोडे । इसमेसे एकएकगोली कमल, सोंठ, कुरैया, चित्रक, भागऔरअतीस इनके चूर्णकेसाथदेनेसे समस्तग्रहणीविकारनष्टहोवें। ग्रहणी वालेको अग्निघृत, शुण्ठीघृत, चन्दनादिघृतऔर शतावरीघृत इनकाघृतकेस्थानमेंउपयोगकरना । इन घृतोंकापाठ चक्रदत्तमेहै वहनीचेदियागयाहै । चन्दनादितैलकीदयाऔसेघृतपकालेना ।

अग्निघृतम्

पिप्पलीपिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
हिङ्गु चव्याजमोदे च पञ्चैव लवणानि च ॥
द्वौ क्षारौ हपुषा चैव दद्यादर्धपलोन्मितम् ।
दधिकाञ्जिकशुक्तानि स्नेहमात्रासमानि च ॥
आर्द्रकस्वरसप्रस्थं घृतप्रस्थं निपाचयेत् ॥ इति ॥

शुण्ठीघृतम्

विश्वौषधस्य गर्भेण दशमूलजले शृतम् ॥
घृतं निहन्यात् श्वयथुं ग्रहणीं सामतामयम् ॥

शतावरीघृतम्

शतावरीदाडिमतिन्तिडीक
काकोलिमेदे मधुकं विदारीम् ।
पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य
घृतं पचेत्क्षीरचतुर्गुणं च ॥
कासज्वराऽऽनाहविबन्धशूल
रक्तपित्तं च घृतं निहन्यात् ॥ ५४२ ॥

५४३ ग्रहणीमदवारणसिंहोरसः

सुरभिपारदहिङ्गुलचित्रकान्
गगनमर्जितटङ्कणजातिजान् ।
कनकबीजमथो विनिपाकृत-
त्रयहरीतकिभस्मसुदीप्यकान् ॥२१९६
गरलबिल्वकलिङ्गकपित्थका-
श्चलदमोचकदाडिमधातकीः ।
जलदशाल्मलिपिच्छयुतान्समान्
कनकसाम्यमफेनमिदं दृढम् ॥२१९७
कनकपत्ररसैः परिमर्दये-
न्मरिचमानवटी मधुसंयुता ।
विनिहरेद्ग्रहणीगदमुत्कटं
ज्वरयुता मसतीश्च विसूचिकाम् २१९८
अनलमान्द्यविबन्धकशूलजित्
सकलपाण्डुहरस्त्वथ गुल्महा ।
सरुधिरामतीवसमुत्कटं
ग्रहणिकामदवारणकेसरी ॥२१९९ ॥

नि र, र. पु, यै चि, व रा, र क यो, ग्रहण्याम् ।

भाषा—शुद्धगन्धक, पारा, शिंगरफ, चित्रक, अभ्रकभस्म, भुनासुहागा, जायफल, शुद्धधतूरेके बीज, अफीम, त्रिकटु, हरैंरीभस्म, अजवाइन, शुद्धवछनाग, बेलगिरी, इन्द्रजव, कैथकीगिरी, खस, केलेकाकन्द, अनारकेदाने, बबूलकीछाल, धायकेि फूल अथवाछाल, नागरमोथा, मोचरस, अफीम ये सबसमभागलेकर कूटकपड़छानकर धतूरेकेपत्तोंके रससे एकरोजमर्दनकर कालीमिरचबराबरगोलियें बनाकररखछोड़े। इनमेंसेएकएकगोली मधुकेसाथदेनेसे एकदमनष्टहुआ ज्वरसहितग्रहणीरोग, भयंकरहैजा, मन्दाग्नि, शूल, त्रिदोष, गुल्म, उत्कटपाण्डुरोग, रुधिरयुक्तआमातिसार, इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ ५४३ ॥

५४४ ग्रहणीवज्रकपाटो रसः (प्रथमः)

मृतसूताभ्रकं गन्धं यवक्षारं सुटङ्कणम् ।
अग्निमन्थं वचां कुर्यात्सूततुल्यानिमान्सुधीः ॥
ततो जयन्तीजम्बीरभृङ्गद्रावैर्विमर्दयेत् ।
दिवामरं ततो गोलं कृत्वा संशोष्य धारयेत् ॥
लोहपात्रे शरावञ्च दत्त्वोपरि विमुद्रयेत् ।
अधो वह्निं शनैः कुर्याद्यामार्धं तत उद्धरेत् ॥
रसतुल्यां अतिविषां दद्यान्मोचरसं तथा ।
कपित्थविजयाद्रावैर्भावयेत्सप्तधा भिषक् ॥
धातकीन्द्रयवा मुस्ता लोध्रं बिल्वं गुडूचिका ।
एतद्रसैर्भावयित्वा पेषैर्क्ककं च शोषयेत् २२०४
रसं वज्रकपाटाख्यं शाणकं मधुना लिहेत् ।
वह्नि शुण्ठीं विडं बिल्वं लवणं चूर्णयेत्समम् ॥
पिबेदुष्णाम्बुनाचानुसर्वजां ग्रहणीञ्जयेत्२२०५

यो म, रा., र प्र, र का, र क., र म., चि-र, वै र., व रा., टो, र धी, र चि, र ग., वै चि., रसायनस, यो म, र प्र सु., र यो, र म मा, र रा., नि र, र पु, र र दा, चि र, ग्रहण्याम् । रसेन्द्रसारसंग्रहे भावनादौ कपित्थस्थाने शाल्मलो निर्यो-सिना । उभयोरपि भावनया न कापि हानि ।

भाषा—पारदभस्म, अभ्रकभस्म, शुद्धगन्धक, यवक्षार, भुनासुहागा, अरणी, बच, येसब समभाग लेकर पहिलेपारदऔरगन्धककी कजलीकर फिर सबचीजें मिलाकर जैत, जंभीरी, भांगरा, इनप्रत्येक-केरसोंसे एकएकरोजमर्दनकर गोलाबनाकर सुखा-देना । फिरलोहेकीकड़ाहीमे रखकर ऊपरसे ढक्कन रख उसकीसन्धि गुड़चूनेसे बन्दकर नीचे आधे पहर मन्दमन्दआंचदेना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर सबकीबराबर अतीसऔर मोचरस डालकर कैथ औरभांगकेरसोंसे सातसातभावनाएं देकर धायकेफूलअथवाछाल, इन्द्रजव, नागरमोथा, लोध, बेलगिरी गुडूची इनप्रत्येककेरसोंसे एकएक भावनादेकर चारचारमासेकीगोलियें बनाकररखछोड़े अथवासुखाकर चूर्णहीरक्खे । इसमेंसे १गोलीअथवा ४मासेचूर्ण मधुकेसाथ चाटकर ऊपरसे चित्रक, सौंठ, विड्नमक, बेलगिरी, सेंधानमक, येसबबराबर चूर्णकर इनमेंसे आधातोलाचूर्ण गरमपानीकेसाथ पीनेसे सबतरहकी ग्रहणीदूर होतीहै ॥ ५४४ ॥

५४५ ग्रहणीवज्रकपाटोरसः (द्वितीयः)

पारदं गन्धकञ्चैव नागफेनं समोचकम् ।
त्रिकटुं त्रिफलाञ्चैव सममेकत्र कारयेत्२२०६
भङ्गाभृङ्गद्रवैश्चैवद्भावयेच्च पुनःपुनः ।
रक्तिनयं ततश्चास्य मधुना सह भक्षयेत् ॥
असाध्यां ग्रहणीं हन्ति रसोवज्रकपाटकः२२०७

र स र च, ग्रहण्याम् ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, अफीम, मोचरस, त्रिकटु, त्रिफला, येसबसमभागलेकर कूटकपड़छान कर भांगऔरभांगराके रसोंसे भावनायेंदेकर १-३ रत्तीकीगोलियेंबनाकररखछोड़े । इनमेंसे एकएकगोली मधुकेसाथदेनेसे असाध्यग्रहणीभी नष्टहोतीहै ॥

५४६ ग्रहणीशार्दूलचूर्णम्

रसगन्धकलोहाभ्रं हिङ्गुलरसपञ्चकम् ।
हरिद्रे कुष्ठकञ्चैव मनोमुस्तविडङ्गकम् २२०८॥

त्रिकटुत्रिफलाचित्रमजमोदायवानिका ।
गजोपकुल्याक्षाराणि तथैव गृहधूमकम् २२०९
एतेषां कार्षिकश्चूर्णं विजयाचूर्णकं समम् ।
माषद्वयमिदं चूर्णं शालितण्डुलवारिणा २२१०
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय ग्रहणीगदनाशनम् ॥
अग्निं च कुरुते दीप्तं वडवानलसन्निभम्२२११
सर्वातिसारशमनं तृष्णाज्वरविनाशनम् ॥
पकापकमतीसारं नानावर्णं सवेदनम् २२१२
आमातिसारमखिलं विशेषाच्छ्वयथुं जयेत् ।
असाध्यां ग्रहणीं हन्ति पाण्डुप्लीहचिरज्वरान् ॥
चूर्णं ग्रहणिशार्दूलं सर्वरोगकुलान्तकम्२२१३

यो. र., ग्रहण्याम्

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, भुनाहींग, पाचोंनमक, हल्दी, दारुहल्दी, कुठ, वच, नागरमोथा, विडङ्ग, त्रिकुटु, त्रिफला, चित्रक, अजमोद, अजवाइन, गजपीपल, यवक्षार, सज्जी, सुहागा, घरकाधूआ येसब १—१ तोला, भांगसबकीबराबर लेकर सबकाबारीकचूर्णकर रखछोडे। इसमेंसे २ माशाचूर्ण चावलकेधोवनकेसाथ सुबहदेनेसे ग्रहणीरोगको नष्टकर बड़वानलकीतरह अग्निको दीप्तकरताहै। समस्तअतिसार, अधिकप्यास, ज्वर, पकअथवा अपक्वनानारंगकाअतिसार, आमातिसार, विशेषकरशोथ, असाध्यग्रहणी, पाण्डु, प्लीहा, जीर्णज्वरइनसबको यह दूरकरताहै ॥ ५४६ ॥

५४७ ग्रहणीशार्दूलरसः

रसगन्धकयोश्चापि कर्षमेकं सुशोधितम् ।
द्वयोः कज्जलिकां कृत्वा हाटकं षोडशांशतः॥
लवङ्गं निम्बपत्रञ्च जातीकोषफले तथा ।
एतेषां कर्षचूर्णेन सूक्ष्मैलां सह्ममेलयेत् ॥
मुक्तागृहे तु संस्थाप्य पुटपाकेन साधयेत् ।
गुञ्जापञ्चप्रमाणेन प्रत्यहं भक्षयेन्नरः २२१६॥
सूतिकां ग्रहणीरोगं हरत्येष सुनिश्चितम् ।
अर्शोघ्नो दीपनश्चैव बलपुष्टिप्रसाधनः ॥
कासश्वासातिसारघ्नो बलवीर्यकरः परः ।
दुर्वारं ग्रहणीरोगं चामशूलञ्च नाशयेत् ॥
संसारलोकरक्षार्थं पुरा रुद्रेण भाषितः २२१८

र. म., र. चं., ग्रहण्याम् ।

टि०—अस्मिन्नपि निम्बुवारदलप्रक्षेपणेन सर्वाङ्गसुन्दर इति नाम्ना निम्बुवारदलगर्भितस्य, अपचसुवर्णरहितस्य महागन्धकमिति नाम।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धकसमभागलेकर दोनोंकी कजलीकरउसका सोलहवा हिस्सा सुवर्णभस्म डालकर लौंग, निम्बपत्र, जायफल, जावित्रीऔर इलायची एकएकतोला लेकर निम्बपत्रकेरसमें अथवा दाडिमकेरससे खूबघोटकर मोतीकीसीपोंके अन्दरसम्पुटकर कपडमिट्टीदेकर पुटपाकविधिसे उसको इसतरहपकावे जिसमेंकि दवानजले, स्वाङ्गशीतहोनेपर इसकोनिकालकर औरखूबघोटकर ५-५ रत्तीकीगोलियें बनाकररखछोडे। इसमेंसे एकएकगोली सबेरेग्रहरानुपानकेसाथदेनेसे यह सूतिकारोग, ग्रहणी, बवासीर, मन्दाग्नि, बलऔरपुष्टिकाहास, कास, श्वास, अतिसार, बलवीर्यकीक्षीणता, औरआमशूल इनसबको बहुतशीघ्रनष्टकरताहै॥ ५४७ ॥

५४८ ग्रहणीशार्दूलवटिका

जातीफलं देवपुष्पमजाजीकुष्ठटङ्कणम् ।
विडं स्वगेला धुस्तूरं फणिफेनं समं समम् ॥
प्रसारिणी रसेनैव सम्मर्द्य वटिका कृता ।
यथादोषानुपानेन सेविता ग्रहणीं हरेत् ॥
नानावर्णमतीसारं दारुणाञ्च प्रवाहिकाम् ।
मता ग्रहणीशार्दूलवटिका ग्राहिणी परम् ॥

भै. र., र. सु., ग्रहण्याम् ।

भाषा—जायफल, लौंग, जीरा, कुठ, भुनासुहागा, संचल, तज, इलायची, शुद्धधतूरेकेबीज और अफीम येसबसमभाग लेकर प्रसारिणीकेरससे मर्दनकर एकएकरत्तीकीगोलियें बनाकर यथोचितानुपानके साथ देनेसे नानातरहके अतिसारऔरभीषणप्रवाहिका दूरहोतीहै ॥ ५४८ ॥

५४९ ग्रहणीसेतु रसः (प्रथमः)

रसं गन्धं विषं मोचं समं सर्वं सटाङ्कणम्।
मर्दं बिल्वदलद्रावै भावयेदेकविंशतिम् ॥
मुस्ताचालिविषा शुण्ठी द्रावैः सप्त पृथक्पृथक्।
मात्रा वल्लद्वयञ्चैव घृतञ्च पलमानकम् ॥
पाययित्वा समुद्रिक्तग्रहणीरोगनाशनम् ।
आमरक्तातिसारस्य दुर्निवारस्य शान्तये ॥
रसोऽयं ग्रहणीसेतु रसाख्यां साधयेद्भुजम् ।
दध्योदनं सदा पथ्यं शाकधीफलवर्जनम् ॥
गुर्वन्नञ्च त्यजेन्नित्यं चणाश्चं चैव माषकम् ।
सेवयेदेकमूलानां शाकं कूष्माण्डकं तथा ॥

१. धं., ग्रहण्यधिकारे

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग, मोचरस, और शुद्धसुहागा येसबसमभागलेकर बेलगिरीके-काढेसे २१ भावनाएँ देकर नागरमोथा, अतीस, फाकदालसी इनकेकाढेसे सातसातभावनाएँदेना फिर६-६रत्तीकीगोलियें बनाकर रखलेना, इनमेसे १-१ गोली ४ तोलेघीकेसाथ देनेसे एकदमबढा-हुआ ग्रहणीरोग, आमातिसार, रक्तातिसारइनको यह नष्टकरदेताहै, दही औरभातखानेकोदेना । शाकऔरनारियल भारीअन्न, चना, उडद, इनको छोडदेवे, पथ्यमदयार्ने शाक औरकूष्माण्डदेवे ॥५४९॥

५५० ग्रहणीसेतु रसः (द्वितीयः)

मृतहेमघनलोहरौप्यकं
 सस्यकं गन्धरसेन्द्रयरत्नयम् ।
शुक्तिशङ्खलघुमुद्रमौक्तिकं
 स्वर्जिकार्णवकफं कपर्दिकाम् ॥ २२२७
तुल्यभागमिलितं विमर्दितं
 मर्दयेत्नमपि मृगसमांशम् ।
भावयित्रिवर्के जपारसैः
 शक्रमूलकरसेनदिनेद्वे ॥
धान्यकस्य रसतो दिनयुग्मं
 पाचयेत्त्वितिविधानदेन ॥ २२२७ ॥
चित्रकः फलमं पचने सिद्धि याति गोपरः ।

१. ८५. ५१

ग्रहणीसेतुसज्ञः स्यात्सर्वमङ्ग्रहणीहरः ॥
अनुपानं जयार्काद्रं शारिवण्डमधुप्लुतः ।
रक्तस्रुतौ वत्समाशो वत्सबिल्वगुडान्वितः ॥

१०. ग्रहण्याम्

भाषा—शुद्धपारा, स्वर्णभस्म, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, रजतभस्म, सोनामाखी, गन्धक, इन्द्रजव, यवक्षार, सीपभस्म, शङ्खभस्म, घोंघाभस्म, मोती, सज्जीक्षार, समुद्रफेन, कौडीभस्म, अफीम येसबसमभागलेकर सबकोभांगकेरसकी ३ औरजुरेकीजड-केरससे २, सुगन्धवाला औरअतीसकेक्वाथसे १-१ भावनादेकर सुखाकर आतशीशीशीमे भरकर चार-पहरकीमन्दअग्निसे पकावे । स्वाङ्गशीतहोनेपर निकाललें, इसमेंसे २-३रत्तीमात्राभांगकेसाथ अथवा शारिवण्ड (हि० मां. गु० पद्यास) और मधुके साथ, रक्तनिसारमें बेलगिरी औरगुड अथवा बेलगिरीकेमुरब्बेकेसाथदेवा ॥ ५५० ॥

५५१ ग्रहणीहरो रसः (चण्डसङ्ग्रहग्र-
दैककपाटः) (प्रथमः)

समाकर्षिता हिङ्गुलस्थो रसेन्द्र-
 स्तथाटङ्कणक्षारगन्धाश्रयुक्तः ।
समं कोकिलाक्षस्य बीजेन युक्तो
 दृढं मर्दितो लोहपात्रे घृताक्तैः२२३१ ॥
ततो हान्यवेतपर्पटी युक्तियुक्तः-
 कृपार्णद्रप्फुन्दनादो हि भुक्तः ।
महाग्रहणं नाशयत्येव सम्प्र
 ग्रयाद्भुत नायमस्तुतिश्च ॥ २२३२ ॥
अशांसि गुल्मानि तथा प्रमेहं
 शोथञ्च पाण्डुं जयति प्रसह्य ।
दध्योदनं वास्य दिनेश पथ्यं
 सन्धानुपानं द्विजाष्टकम् ॥२२३३ ॥
मारुतग्रहणीरोगे पित्तग्रहणिकापहः ।
समुद्रेश श्रीकण्ठेन योऽयं ग्रहणीहरः ॥
॥ द्विजाष्टकम् ॥
तुलां गुडूच्या गिरिमल्लिकाया-

जलेन पक्त्वा रसमाददीत ।

तस्मिन्सुपूते पलसम्मितानि
श्लक्ष्णानि पिष्टा सह शाल्मलेन २२३५

पाठा समङ्गातिविषा च मुस्ता
बिल्वश्च पुष्पाणि च धातकीनाम् ।
प्रक्षिप्य भूयो विपचेत्तु याव-
द्दर्वीप्रलेपस्तुरसस्य तावत् ॥ २२३६ ॥

पित्ती च मद्येन जलेन वापि
मण्डेन लाजापयसा सतक्रम् ।
निहन्ति सर्वं त्वतिसारमुग्रं
कृष्णं सितं लोहितपीतकञ्च ॥२२३७॥

दोषं ग्रहण्या विविधश्च रक्त-
मर्शांसि सर्वाणि सशोणितानि ।
असृग्दरंचैवमसाध्यरूपं
निहन्त्यवश्यं कुटजाष्टकोऽयम् ॥२२३८

र., र. सु., र. र. स., र. र. की., र. को., र. धां., (ग्रहणीकपाटः) संग्रहण्याम् ।

टि०—रसरत्नसमुच्चये "गन्धटङ्कणमृताभ्रकतुल्यं कोकिलाक्षमथ पारसखल्वे" इत्यस्य व्याख्यानावसरे कैश्चिद्बुधवग्भुभिर्गुजरभाषायांरसरत्नसमुच्चयस्यटीकांकुर्वद्भिः कोकिलाक्षमित्यस्य कोकिलाक्षरसेन भावना दातव्येत्यर्थःकृतोऽस्ति सः कस्माति महानुभावैः लब्धः,इति तु त एव प्रष्टव्याः । येषां सन्देहापाकरणायैव रसावतारीयः पाठोऽस्माभिरुद्धृतः । रसावतारे गन्धकटङ्कणमृताभ्रकसहितस्य पारदस्य तुल्यं कोकिलाक्षबीजं गृहीतम् । रसरत्नसमुच्चयीयपाठादपि टङ्कण-गन्धक-मृताभ्रकतुल्यं कोकिलाक्षमिति त्रिभिस्तुल्यतायाः दुर्बोधतया त्रिभागं कोकिलाक्षबीजमथवा पारदेन सहितसमुदायेन तुल्यता चेद्विवक्षिता तर्हि चतुर्भागं कोकिलाक्षबीजं समायाति इति स्पष्ट एवार्थः कुतोऽस्ति भ्रान्तस्यत्र शङ्कावसरः, । रसावतारे पारदगन्धक-टङ्कणाभ्रकाणां कज्जले द्रवविधानान्ते कोकिलाक्षबीजं प्रक्षिप्य कदलीदलपातनेन पर्पटिका विधेया इत्यभिप्रायः । रसरत्नसमुच्चयीयपाठे तु कज्जल्या द्रवं विधाय कोकिलाक्षबीजं प्रक्षिप्य तावद्घर्षणं विधेयं यावत्कज्जल्या दपगोपः इतिपरस्परं मतभेदोऽस्ति, कोकिलाक्षरसेन भावना तु कस्मिंश्चिदपि ग्रन्थे नैव प्रदत्ताऽस्ति । इत्यलमतिप्रपञ्चेन । र. रा. सुं., कोकिलाक्षबीजानि नैव दत्यन्ते, तथा पाठो भ्रष्टः ।

भाषा—हिङ्गुलसे निकालाहुआ पारा, भुनासुहागा, यवक्षार, गन्धक, अभ्रकभस्म येसबसमभागलेकर एकदोरीजकज्जलीकरावे । जबकज्जलीनीलवर्णहोजाय तबलोहेकीखड्छाककड़ाहीको बेरकेकोयलोंपर चढ़ाकर उसमेंथोड़ासा घीदेवे जिसमेकिउसकामध्य चिकनाहोजाय, उसमे इसकज्जलीको डालकर धीरे २ लोहेकी शलाकासेचलावे जबयह बिल्कुलपानीकी तरह द्रुतहोजायतब इसमेंतालमखानेका बहुतबारीक चूर्ण सबकीबराबर डालकर चलावे, जबएकजीव होजाय तब ताज़ेगोबरपररखेहुए केलेकेपत्तेपर डालकर दूसरेकेलेकेपत्तेसे दबाकर ऊपरदूसराताज़ागोबर रखदे । स्वाङ्गशीतलहोनेकेबाद इनपपड़ियोंको निकालकर खूबबारीक घोटकर रखछोड़े । इसमेंसे ६ रत्तीलेकर १माशाचौंसठपहरीपीपल अथवासाधारण पीपल औरमधुकेसाथ खिलानेसे यह अत्यन्तभीषण संग्रहणी औरतीनमहीनेसेलगातार चलताहुआज्वर रक्तातिसार, बवासीर, गुल्म, प्रमेह, शोथ, पाण्डु, इनसबको बहुतजल्दी नष्टकरताहै । इसके खिलानेकेबाद छाछभातखानेको देना अथवाऔरकोईचीज़ हितऔरपथ्य अनुकूलपड़े वह देना । रक्तयुतग्रहणी औरपित्तग्रहणीमे गुड़औरबेलगिरीकेसाथ इसको देकर कुटजाष्टकदेना । कुटजाष्टक इसप्रकारहै कि कुटजकीछाल४००तोलेकोकूटकर १६सेरपानीमे घर्षणकरताहुआपकावे, जबइसकाचतुर्थांशपानी रह जायतब उतारकररखछोड़े, एकदम नितरनेकेबाद छानकर कड़ाहीमे डालदेवे । फिरउसमेमोचरस, पाठा, मजीठ, लज्जालु, अतीस, नागरमोथा, बेलगिरी, धायकेफूल याछाल, इनसबका बारीक चूर्णकर डालकर फिरसेपकावे । जबकड़छीसे पहलगनेलगेतब चाहेतो२-२माशेकीगोलियें बनालेवे । या वैसेहीबरनीमेभरदेवे । इसमेसे ३ माशेकीमात्रा मद्य, जल, मांड, लाजकापानी अथवा छाछ किसीएकमेंघोलकर पिलादेवे । इससे अत्यन्तबढ़ाहुआ काला, लाल औरपीला अतिसार तथा

नानातरहकी महणी, खूनीबवासीर, असाध्यरक्तप्रदर इनसबको यह कुटजाष्टक नष्टकरताहै ॥ ५५१ ॥

५५२ ग्रहणीहरोरसः (द्वितीयः)

रसं गन्धकं नीलकं ताम्रमभ्रं
शिलामाक्षिकं हिङ्गुलं लोहभस्म ।
विषं सर्वमेतत्समांशं विदध्या-
त्क्षिपेद्भस्मशाह्वं कलाभागिकञ्च २२३९
दृढं मर्दयेत्कज्जलाभं समस्तं
ददीतास्य वल्लं जयाजीरकाभ्याम् ।
जयाजातिजातीफलैश्च प्रयुक्तो
जयेत्तत्प्रयोगास्त्रयस्यापि योगात्
ग्रहण्यग्निमान्द्यं क्षयं गुल्मशूला-
न्यभिन्यासशूलश्वान् महांशपुरोगान्
स्वकीयानुपानैर्जयेत्सर्वरोगान्
शिवानीक्षणादैत्यवृन्दं यथाऽऽशु २२४१
र. धा, ग्रहण्यधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, नीलम, ताम्रभस्म, अभ्रकभस्म, मैनसिल, सोनामाखी, शिंगरिफ, लोहभस्म और शुद्धबछनाग, येसबसमभागलेकर इनकासोलहवां हिस्सा शङ्खभस्म मिलाकर एकदोरोजपर्यन्त मर्दन करेकि इसप्रकार एकदमनीलाहोजाय इसमे जो नीलमआया है उसकोअग्निमे तपाकर कुलथके जलमे सातबारबुझानेसे उसकाशुद्धहोजायगा उसको इसीमेखरल्करलके मिश्रसमेमिलाना । इसमेसे३रत्ती भाग औरजीरेकेसाथ अथवाभांग, जावित्रीऔर जायफलके साथदेनेसे औरआठके उपरदेनेसे यह संग्रहणी, मन्दाग्नि, क्षय, गुल्म, शूल, अभिन्यास, समस्तवायुरोग, इनको नष्टकरताहै । औरसभीरोगोंको तत्तिरोगकेअनुपानकेसाथ देनेसे उनको इसतरह नष्ट करताहै जैसेपार्वतीके निरीक्षणसे दैत्योंकासमूह नष्टहोताहै ॥ ५५२ ॥

५५३ ग्रहणीहरोरसः (तृतीयः)

शुद्धं सूतं त्रिधा गन्धं जम्बीरे मर्दयेद्दिनम् ।
गर्भेशो जीरसम्पूर्णं मरिचं मधुसंयुतम् ॥
निष्कैकेनानिहन्त्याशुग्रहणीं कफनाशजम् ॥
र. का, ग्रहण्यधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, शुद्धगन्धक ३ भाग, इनदोनोंकीकज्जलीकर जंभीरीकेरसमे १ रोजमर्दनकर दोनोंकेबराबर घोंघाभस्म औरमरिच डालकर खूबमर्दनकर रखछोडे । इसमेसे ३-३ माशेमधुकेसाथ देनेसे कफवातसे होनेवालीसंग्रहणी दूर होतीहै ॥ ५५३ ॥

५५४ ग्रहण्यरिरसः (प्रथमः)

शुद्धं सूतं समं गन्धं सूतांशं मृतमभ्रकम् ।
मर्दयेन्मातुलुङ्गाम्लैः शोष्यं पेष्यञ्च सप्तधा ॥
त्र्यूषणं नीलिकामूलं धुत्तूरस्य च बीजकम् ।
एकैकं सूततुल्यं स्यात्सर्वं तद्विजयाद्रवैः ॥
श्वेतापराजिता कन्या मत्स्याक्षी काकमाचिका
आर्द्रकः पर्पटो वह्निः कदली तालमूलिका ।
द्रवैः दिनत्रयं मर्द्यं माषमात्रञ्च भक्षयेत् ॥
ग्रहण्यरिरसो नाम दुःसाध्यं साधयेद्ध्रुवम् ।
द्विपलं जीरकक्वाथमनुपानं प्रदापयेत् ॥२२४६
श्वासं ज्वरं च शूलासमतिसारं चिरन्तनम् ।
अरुचिं राजयक्ष्माणं मन्दाग्निञ्च विनाशयेत् ॥
र मु . र को , टो , म रा , वधवराभीये ग्रहण्यधिकारे भान

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, अभ्रकभाममइनतीनोंको बिजौरेकेरसमे सातदिनतकमर्दनकर त्रिकटु, नीलकीजड, धतूरेकेशुद्धबीज, येसबएकपारेकेबराबरलेकर इनसबचूर्णकर पूर्वरसमेमिलाकर भांग, सफेद अपराजिता, घीकुआर, मछेछी, मकोय, अदरख, पित्तपापडा, चित्रक, केलेकाकन्द, ताडमुसलीइनप्रत्येकके स्वरसअथवाक्वाथोंमे तीनतीनरोजमर्दनकर एकएकमाशेकी गोलियेंबनाकररखछोडे । इनमेसे १-१ गोली ८ तोलेजीरेके क्वाथकेसाथ देनेसे असाध्यसंग्रहणीको दूरकरताहै । श्वास, ज्वर, शूल, औरपुरानाअतिसार इनसबको यह नाशकर अरुचि, राजयक्ष्मा औरमन्दाग्निको दूरकरता है ॥ ५५४ ॥

५५५ ग्रहण्यरिरसः (द्वितीयः)

जातीफलं लवङ्गञ्च गान्धारी कनकन्तथा ।
अहिफेनं हिङ्गुलञ्च समांशं मर्दयेद्भिषक् ॥
चणमात्रा वटी कार्या गुडेन मधुनापि वा ।
सर्वातिसारग्रहणीशूलमानाहान्नियच्छति ॥

रसायनस, ग्रहण्याम् ।

भाषा—जायफल, लौंग, हींग, धतूरेकेबीज, अफीम, शिंगरफ, इनसबकोसमभागलेकर भागरमें ग्रहफेरससे पीसकर चनेप्रमाणगोलियें बनाकररखछोडे । इसमेंसे १-१ गोलीगुडअथवामधुकेसाथ देनेसे समस्तअतिसार, शूल, औरआनाह दूरहोतेहैं ५५५ ॥

५५६ घनगर्भरसः

मनःशिलातालकमभ्रकं घनं
पीताम्बरं तीक्ष्णरजश्च कुञ्जरम् ।
तापीरुहं कान्तरजो रसेनवत्
कुमारिवन्ध्यासुरदालिजेनच २२५०॥
घुष्टा सुपक्वं करिपानलेन
पुटेन दग्धं वरभस्मतस्स्यात् ।
तद्भस्म सौतञ्च गुदामयेषु
भगन्दरे चापि हितं वदन्ति ॥२२५१

रसेन्द्रम, भगन्दरे ।

भाषा—शुद्धमैनसिल, हरिताल, अम्बर, अभ्रक, शुद्धगन्धक, लोहभस्म, नागभस्म, सोनामाखी, और कान्तपाषाणभस्म येसबसमभाग मिलाकर धीकुमार, खेखसा, बन्दालइनकेरसोंसे १—१ रोजमर्दनकर गोलाबनाकर शरावमेंबन्दकर ६-७ कपरमिट्टीदेकर सुखाकर करसीकीआचदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसकीबराबर पारदभस्म मिलाकर२-२रत्ती-सुकरोगोंपरगोरहपंरसके साथदेनेसे यह तमामभगन्दरोंकोदूरकरताहै ॥ ५५६ ॥

५५७ घनसङ्कोचरसः

घनस्य पिष्टिका कार्या भास्करस्याऽथवाशुभा ।
गन्धकान्तः स्थिता पाच्या सर्पिषा संयुतं यथा ।
निम्बपञ्चाङ्गचूर्णञ्च विडङ्गश्चित्रकन्तथा ।
कटुत्रयं वचा मुस्ता व्याधिघातं तथैव च२२५३
समभागानि चैतानि पथ्या च त्रिगुणा भवेत् ।
अजामूत्रेण सम्पिष्य गुटिकाः कारयेद्भिषक् ॥
पञ्चगुञ्जाप्रमाणेन देयैका पित्तकुष्ठहा ।
सबले द्वे प्रदातव्ये क्षीणे चार्धा प्रदीयते ॥
एकविंशद्दिनैरेव पित्तकुष्ठं विनाशयेत्२२५५॥

रसेन्द्रम, कुष्ठे ।

भाषा—अभ्रकसत्वअथवाअभ्रकभस्मको बराबरके पारेकेसाथ विजोरेवगेरहकेरसकेसाथ घोटकर पिष्टीबनावे । अथवातांबेकीभस्मकीपिष्टीबनावे, इस पिष्टीकी चक्रिकाको पिष्टीसेचतुर्गुणितगन्धककेबीचमे रखकर इसमेंगन्धककीबराबर घीडालकर १ पहरतक पकावे । फिर निकालकर गन्धकको अलगकर पिष्टीकोपीसलेवे । फिरनिम्बपञ्चाङ्ग, विडङ्ग, चित्रक, त्रिकटु, बच, नागरमोथा, अमलतास येसब समभागलेकर सबसेतिगुनीहर्रे डालकर सबकोबकरीके मूत्रमे १—२ दिन पीसकर ५—५ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इसमेंसे १—१ गोली पित्तहरअनुपानकेसाथ देनेसे यह पित्तकुष्ठको दूरकरताहै । सबरोगोंमे २—२ गोलियां देवे औरदीनरोगमें आधीआधी गोलीदेवेतो २१ रोजके अदर पित्तकुष्ठ दूरहो ॥ ५५७ ॥

५५८ घृतज्वरारिरसः (प्रथमः)

लोहेन तारेण च ताम्रवङ्गयोः
सूतं समांशं प्रविमर्द्य भस्मसात् ।
परस्ता त्रियामं पुटपाकतदिना
दग्ध्वा प्रदेयास्तदनु त्रिभावनाः २२५६
भार्ङ्गी कुमारी शिवपुष्पमम्भरी-
जम्बीरनारायणिकाभवाम्बुभिः ।
त्रिपरसचक्रां प्रविधायमानतां
कर्षार्धरक्तस्यघमागरीभुजा ॥२२५७॥
दुग्धस्यवल्लीरसमानयोग-

द्वन्नप्रमाणा गुटिकाविधेया ।
घृतेनदेयाज्वरिणांसदाऽऽद्ये
पथ्यश्चतेपांपयउष्णतायुक्।।२२५८।।
जीर्णज्वरो महातापशूलं मान्द्यं स्वभावतः ।
मला दुष्टाः शमं यान्ति घृतज्वरारिपानतः ॥
१. (ग्रा.), ज्वरे ।

भाषा—लोहा अथवा चांदी, तांबा अथवा बङ्ग इनमेंसे चाहेजिसके बराबर पारा मिलाकर उसकी पिष्टीबनाकर कपडेमेंबांधकर उसपिष्टीकेआकार एक कुल्हडांमे नीचेगन्धकरखकर ऊपरसे पोटलीकोरखकर ऊपरसे २तोले गन्धकरखदे । औरउसपरकपडमिट्टीकरके कुल्हडीको गर्दनतक जमीनमेंगाडकर ऊपरइतनेकण्डोंको आचदे जिसमेंकि अन्दरकागन्धक जलजाय । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर फिरउसी तरहधरे । इसतरहजबतक पिष्टीकीभस्म न होयजाय तबतककरताजाय । फिरउसकोघीकुआर, धतूरा, जम्भीरी, शतावरी, बछनाग, अपामार्ग, गधीकाचूर दूधी (नगार्जुनी) इनकेपत्ते सम्भालूरस अथवा काथोंसे १—१ भावनादेकर २—२ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोडे । इसमेंसे १—१ गोलीघीकेसाथ घटतेज्वरमेंदेनेसे ज्वरशीघ्रउतरजाताहै । भूखलगनेपर गरमदूधदेना । जीर्णज्वर, प्रचण्डताप, अग्निमान्द्य, दुष्टमलयेसब इसकेसेवनसे नष्ट होते हैं॥ ५५८ ॥

५५९घृतज्वरारिरसः (द्वितीयः)
तारं विशुद्धं रसभस्म ताम्रं
समानभागान् प्रविधाय सर्वान् ।
खल्वेसुसूक्ष्मान् विनिधायधूर्त-
राजेन्द्रचित्रार्पसमुत्थनीरैः २२६० ॥
सम्भाव्य पूर्वोक्तरसैस्तथैव
त्र्यूषणा रसेनापि च दुग्धवल्ल्या ।
गुञ्जो विधेया सहसर्पिषा च
देया समाच्छाद्य च धौतवस्त्रैः ॥
आसेचयेत्तं वरकाञ्जिकेन
देयश्च दुग्धं किलघोलपेयाः॥२२६१॥
१. (ग्रा.), रसराजसंग्रहे, ज्वरे ।

भाषा—रजतभस्म, पारदभस्म, ताम्रभस्म ये प्रत्येक समभागलेकर सबको इकट्ठे मर्दनकर धतूरा चित्रक, अपामार्गकेरसोंसे औरपूर्वघृतज्वरारिमें कहेहुएरसोंसे एकएकभावनादेकर त्रिकुटा, दूधी, इनकी अलगअलग भावनाएं देकर २—२ रत्तीकी गोलियां बनाकर घीकेसाथदेकर रोगीकोसुलाकर धोएहुएवस्त्रोंसे शरीरकोढककर कांजीसे सेचनकरे । दूध, छाछ औरपेया पीनेको देवेतो बुखार जल्दी उतरकर आराम होजाताहै ॥ ५५९ ॥

कन्दर्पकान्ताकमलाकलाकुले
प्रसिद्धनानारसरत्नसंस्तरे ॥
हरिप्रपन्नेन कृते क्रमान्विते
जातः कवर्गो रसयोगसागरे ॥

इतिकवर्गरसाः समाप्ताः ।

अथ चकारादिरसाः

१ चक्रधरो रसः

ताम्रचक्रे रसं वङ्गं तुल्यं गन्धं विषं क्षिपेत् ।
मर्दयेद्वह्निघनजै गुडूचीसुरसाद्रवैः ॥ १ ॥
पिप्पलीजीरतोयैश्च त्रिक्षारं पटुपञ्चकम् ।
सूततुल्यं पृथग्योज्यं रम्भाम्भोमर्दितं क्षणम् २
ततो लोहस्य पात्रेऽग्निरसैः संस्वेदितः क्षणम् ।
गुञ्जाद्वयं ददीतास्य शुण्ठ्याज्येनार्द्रकेण वा ॥
यद्वा रोगानुसारेण ज्वरान् सर्वान्विनाशयेत् ३

र चि, ज्वराधिकारे ।

भाषा—रससंख्या १२५ (अनलरस) मे कहे-हुएकेअनुसार पारेकोबाधकर उसमे वङ्गभस्म, शुद्ध-गन्धकऔरविषदेकर चित्रक, नागरमोथा, गुडूची, तु-लसी, पीपल, जीराइनकेस्वरस अथवाक्वाथोंसे अलग२ एकएकरोजमर्दनकर उसमेसज्जीखार, जवाखार, सुहागा, पाचोंनमक येप्रत्येकपारेकीबराबरडालकर केलेके कन्दकेरससे सबचीजोंको इकट्ठाखरलकर गोलाबनाकर लोहेकेपात्रमे चित्रककाक्वाथभरदे, उसमेंउसगोलेको २–३ घंटेस्वेदनकर निकालकर २–२ रत्ती-कीगोलियें बनाकर रखछोडे । इसकी १–१ गोली-सोंठअथवाघी यावदरखकेरसकेसाथ देनेसे समस्त-ज्वर दूरहों ॥ १ ॥

२ चक्रबद्धो रसः (प्रथमः)

गन्धं सूतं निम्बुपालाशतोयै-
घृष्ट्वा यामं ताम्रचक्रेण बद्धा ।
गन्धं दत्त्वा सूततः पादभागं
लौहे पात्रे पाचयेद्वह्निनीरैः ॥ ४ ॥
यामार्धार्धं मोह्निनीशिग्रुनीरै-
र्बद्धं दद्यादाज्यमारीचयुक्तम् ।
वीर्यं पुष्टिं दीपनं देहदार्ढ्यं
कुर्यान्मासाच्छ्वेतपर्ण्यां रसेन्द्रः ॥
बद्धं सूतं ताम्रचक्रेण दद्या-
द्धात्रीपथ्यायष्टिकाक्षौद्रयुक्तम् ॥ ५ ॥

र. दी. रसायने ।

भाषा—रससं० १२५ (अनलरस) मेकहे-हुएकेअनुसारसंस्कारकियेहुए ताम्बेकेपत्रपर शुद्धपारेको बांधकर नींबूकेरसऔरपलाशकेक्वाथसे १ पहरतक-घोटकर पारेकाचतुर्थांश शुद्धगन्धकदेकर उसकी-पिष्टीबनाकर लोहेकीकड़ाहीमेरख चित्रक, भांगऔर-सहिजनकेक्वाथमे क्रमसे आधेपहरतकपकावे । रस-इसनादेवेकि आधेपहरमेसूखजाय, एकरसके सूखनेपर दूसरादेवे । फिरउसकोघोटकर २–२ रत्तीकी गोलियें-बनाकररखछोडे । इसमेसे १–१ गोली मरिचऔर-घीकेसाथदेनेसे यह वीर्य, पुष्टि, अग्निदीप्ति, देहकी मजबूतीको करताहै । इसकोपानकेसाथ अथवा आमला, हरें, मुलहटी औरमधुकेसाथ देना ॥ २ ॥

३ चक्रबद्धोरसः (द्वितीयः)

दिनत्रयं गन्धसमं रसेन्द्रं
विमर्दयेत्कुन्तवसुद्रवेण
ताम्रस्य चक्रेण निरुध्य वह्नि-
हरीतकीभृङ्गरसैर्विमर्द्य ॥
कटुत्रयेणास्य ददीत गुञ्जा-
द्वयं भगन्दरपायुरुजः प्रशान्त्यै ॥ ६ ॥

र चि, रसायनख, र दी, र. सु, नि. र, यो. म, र क्त, अर्शोऽधिकारे ।

टि॰—रसदीपिकायां 'घृतेनसिन्धूत्थयुतेन लिप्त्वा गुदे क्षिपेन्नागदलं निरोधे । वातारितैलेन कटुत्रयेण शिरोपशान्त्यै यदि वा पिबेच्च । इत्यधिक पाठ ॥

भाषा—रसस १२५ (अनलरस) मे कहेहुएके अनुसारसंस्कारकियेहुएताम्बेकेपत्रपर पारेकोबांधकर उसमेबराबरकागन्धकदेकर सफेदपुनर्नवाकेरसकेसाथ तीनरोजतकमर्दनकर चित्रक, हरें, भांगरा इनकेरसोंसे एकएकरोजमर्दनकर इसकी२–२रत्तीकीगोलियें बना-कररखछोडे । इसमेसे १-१ गोलीत्रिकटुकेसाथदेनेसे यह वायुकेबवासीरोंको नष्टकरता है ॥ ३ ॥

४ चक्रचन्द्रोरसः (तृतीयः)
(प्राणरक्षाविधायीरसः)

सूतं गन्धं निम्बपालाशतोयैः
शृङ्गे यामं ताम्रपत्रेण बद्धा ।
भस्मीभूतं लोहकिट्टं समानं
दद्यात्तुल्यं क्षुद्रशङ्खश्च तुल्यम् ॥ ७ ॥
भाव्यं सर्वं पूर्ववद्गल्लपट्टे
दद्यात्पुटं वै दीप्तयेरोचनाय ।
शूलेपाण्डावम्लके रोगराजे
कासे श्वासे गुल्ममेहज्वरेषु ॥
अर्शोरोगे तद्वदुदामार्थयोगै-
र्योज्यः सूतः प्राणरक्षाविधायी ॥ ८ ॥

र दी., अर्शोधि ।

भाषा—रससं० १२५ (अनलरस) मेंकहेहुए-केअनुसार संस्कारकियेहुए धानेकेपत्रपर चलाईहुई-पारेकीपिटी १तो०, गन्धक १तो०, कैवलदोनोंको नीम, पलाशइनप्रत्येकके रससे एकएकपहरघोटकर इसकेबराबर मण्डूरभस्मदेवे । औरइनदोनोंकेबराबर घोंघेकीभस्मदेकर चित्रक, भांग, सहिजनइनके रसोंसे भावनादेकर लोहेकेपात्रमेंपकावे, एकरसकेसूखने-पर दूसरारसदेवे, इसकी २। मासेकीगोलियांबनाकर रखलेवे । इसमेंसे १–१ गोली दूधकेसाथ-देनेसे यह दुर्बलता, मन्दाग्नि, अरुचि, शूल, पाण्डु, अम्लपित्त, राजयक्ष्म, कास, श्वास, गुल्म, प्रमेह, ज्वर, बवासीरइनसबकोनष्टकरताहै ॥ ४ ॥

५ चक्रचन्द्रोरसः (चतुर्थः)

लोहार्कनिर्फेण निरुध्य सूतं
विमर्द्य वह्निस्त्रिफलारसेन ।
पुटाष्टकान्यं दद्दीत तेन
गुडूचिकामृङ्गरसद्रवेण ॥ ९ ॥
निर्गुण्डिकासूरणकन्दतोयैः
पुटानि तान्येव दद्दीत पश्चात् ।
कल्यप्रमाणेन विपाच्य दद्या
त्कथितोयेन पचेद्भिषग्वरः ॥
दद्दीत चक्रं कथितानुपानैः
सर्वार्शसां शान्तिकरं रसेन्द्रम् ॥ १० ॥

र दी., अर्शोधि ।

भाषा—लोहऔरतांबेकेचक्रोंसे पारेकोरोधकर चित्रक, त्रिफलाइनकेरसोंसे १–१ रोजमर्दनकर गोला-बनाकरसम्पुटमेंरख कपड़मिट्टीदेकर लघुपुटकीआंचदे । ऐसे ८ पुटदेकर गुडूची, भांगरा, पुनर्नवा, संभालू, सूरणऔरमानकन्द इनकेरसोंसे घोटघोटकर आठपुटें-देवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर लोहेकीकड़ाहीमेंडाल चित्र-ककाकाढ़ाडालकर घनहोनेतक पकाकरउतारले । स्वाङ्गशीतलहोनेपर २–२ रत्तीकीगोलियें बनाकर रखलेवे । इसकी १–१ गोली घीऔरमरिचकेसाथ अथवापानकेसाथ अथवाओगेकहींहुई, सुडरीऔरमधु-केसाथदेनेसे यह समस्तबवासीरोंको नष्टकरताहै॥५॥

६ चक्ररसः (प्रथमः)

शम्भोः कण्ठविभूषणं समरिचं शतं तथापारदं
देवीबीजयुतं सुशोधितमिदं जैपालबीजोत्तमम्
दन्तीमूलयुतं समागधिरसं गर्वं मर्माञ्जे नयेत्,
तस्मिन् परिमर्द्य चार्द्रकरसं गुञ्जाप्रमाणं रसम् ॥
दद्यादोरवरे त्रयोदशविधे दोषे च चक्राह्वयम् ।
चन्द्राद्दाहसमन्विते च तृषया सम्पीडिते मानवे

भै. र., र यु., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धमीठनाग,मरिच,हरितालभस्म अथ-वा रसमाणिक्य, शुद्धपारा, गन्धक, जमालगोटा, दन्तीमूल, पीपल, येसबसमभागलेकर कूटकरदल-भीतर अदरकेरसमें एकरोजघोटकर एकएकरत्तीकी-गोलियां बनाकररखलेवे । इसमेंसे एकएकगोली तेरहप्रकारकेसन्निपातोंमें यथोचितअनुपानकेसाथ देनेसे तन्द्रा, दाह, तृषायुक्त सन्निपात दूरहो ॥ ६ ॥

७ चक्ररसः (द्वितीयः)

शुद्धसूताभ्रकान्तं ताम्रं कांस्यं समंसमम् ।
शनैस्तुल्येन गन्धेन दिनं मर्दनमं द्रवैः ॥१२॥
मर्दयेत्तत्तः पश्चाद्वटीं कुर्यात् द्विगुञ्जिकाम् ।
भक्षणाद्दिनजान्हन्ति द्वन्द्वजान् सर्वजानपि १३

र. यो., ज्वराधिकारे।

भाषा—पारदभस्म, अभ्रकभस्म, वैक्रान्तभस्म, ताम्रभस्म, कांस्यभस्म, येसबसमभाग औरसबकी बराबर शुद्धगन्धकलेकर मिलाकेतेलसे २–३ रोज़ मर्दनकर २–२ रत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे एकएकगोली उचितानुपानकेसाथदेनेसे द्वन्द्वजऔरसान्निपातिक सबप्रकारकी बवासीरोंको यह नष्टकरताहै ॥ ७ ॥

८ चक्रिकारसः

रसं गन्धं विषञ्चैव धुस्तूरं मरिचं तथा ।
शोधितञ्च तथा तालं माक्षिकञ्च समांशिकम् १४
दन्तीकाथेन सम्भाव्य गुञ्जामात्रा तु चक्रिका ।
साध्यासाध्यान्निहन्त्याशु सन्निपातांस्त्रयोदश ॥

भै. र., र. सु., सन्निपाताधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग और धतूरेकेबीज, मरिच, शुद्धहरिताल औरमाक्षिकयेसब समभागलेकर पहिलेपारेगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकर सबचीजेंमिलाकर दन्तीमूलकेरस अथवाकाथसे एकरोज़मर्दनकर एकएकरत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोडे। इसमेंसे १–१ गोली उचितानुपानकेसाथ देनेसे यह तेरहप्रकारकेसन्निपातोंको दूरकरताहै ॥८॥

९ चक्रिकाबन्धरसः

गन्धकः पलमात्रश्च पृथगर्धौ शिलालकौ ।
त्रिदिनं मर्दयित्वाऽथ विदध्यात्कज्जलीं शुभाम्
विषाणाकारमूषायां कज्जलीं निःक्षिपेत्ततः ।
द्विपलस्य च ताम्रस्य तन्मुखे चक्रिकांन्यसेत् ॥
सम्निरुद्धातियत्नेन सन्धिरन्ध्रे निशोषिते ।
ततः करिपुटार्धेन पाकं सम्यक् प्रकल्पयेत् १८
स्वतः शीतं समुद्धृत्य चक्रिकां परिचूर्णयेत् ।
स्थापयेत्कूपिकामध्ये वस्त्रेण परिगालितम्॥१९॥
रसोऽयं चक्रिकाबन्धस्तच्द्रोगहरोपरः ।
दातव्यः शूलरोगेषु मूले गुल्मे भगन्दरे २०
ग्रहण्यामग्निमान्द्येच विद्रधौ जठरामये
नागोदरे तथैवोपविष्टके जलकूर्मके ॥ २१ ॥
स्कन्देनामन्दकृपया त्रैलोक्यत्राणहेतवे ।
चक्रिकाबन्धनामायं प्रसूतश्चीगदापहः ॥२२॥

र च., र. र स., र को., धा वि., र.र. सौ., सर्वरोगे।

भाषा—शुद्धगंधक ४ तोले, शुद्धमैनसिल औरहरिताल २–२ तोले, इनसबकोतीनरोज़मर्दन कर कज्जलीबनाकर सींगकेआकारकीमूषामेंभरकर ८ तोले शुद्धताम्रकीटीकडी इसमेंलसेइनातोंके उसमूषाकेऊपरढक्कनकीतरहआजाय औरहयाजानेलायकभीरास्ता न रहे। फिरउसढक्कनकोबैठाकर सन्धिको चूनागुडवगैरहसे बन्दकर औरसुखाकर आधेगजपुटकीआंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर भस्म हुईटिकडीको निकालकर बारीकचूर्णकर रखलेवे, इसमेंसेएकएकरत्ती तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे यह शूलरोग, बवासीर, गुल्म, भगन्दर, ग्रहणी, अग्निमान्द्य, विद्रधि, उदररोग, नागोदर, उपविष्टक, जलकूर्म, प्रसूतास्त्रीकेतमामरोग, इनसबको यह नष्टकरताहै । लोककीरक्षाकेलिये कृपाकरके स्कन्दने इसकाप्रचारकियाहै ॥ ९ ॥

१० चक्रेश्वरोरसः (प्रथमः)

मृतसूतस्य चत्वारि पञ्च गन्धकटङ्कणात् ।
त्रिदिनं मर्दयेत्सर्वं द्रवैः श्वेतपुनर्नवैः ॥ २३ ॥
मूषायां गोलकं तन्तु क्षिप्त्वा ताम्रस्य चक्रके।
रसगन्धसमे रुद्ध्वा चान्धमूषापुटे पचेत् ॥२४॥
चक्रिकां चूर्णयेत्पश्चादपामार्गज द्रवैः ।
दिनैकं भावयेत्तस्मिन् सिद्धश्चक्रेश्वरो रसः २५
द्विगुञ्जं भक्षयेन्नित्यं जयेद्वातार्शसां क्षणात् ।
सिन्धूत्थं मागधीं वह्निं शुण्ठीं तक्रैः पिबेदनु
भोजनं स्निग्धमुष्णञ्च मर्दनञ्च प्रशस्यते ।
सञ्जाते रक्तपित्ताख्ये स्नुहीक्षीरेण भावयेत् २७
मरिचैः मततं युक्तं निष्कायाश्च प्रयोजयेत् ।
विडङ्गं त्रिफलाम्भोदं त्रिकत्रयुपिकपर्णिका २८॥
कम्पिल्लं नलिनीचूर्णं तुल्यं क्षौद्रेण शीलयेत् ।
गुडेन सितया वाऽथ वातरोगान्विनाशयेत् ॥

र. चि., र. च., अर्शोधिकारे ।

भाषा—पारदभस्म ४तोला, शुद्धगन्धकऔर सुहागा ५-५ तोले लेकर तीनोंकोसफेदपुनर्नवाके रसमेंमर्दनकर शृङ्गाकारमूषामें इसकेगोलेकोरखकर पाराऔरगन्धकदोनोंकेबराबर ताबेका ढक्कनलगाकर सन्धिकोगुडचूनावगैरहसेबन्दकर ऊपरसे ३-४ कपड़मिट्टीदेदेवे । सूखनेपर आधेगजपुटकीआंचमें पकावे । अथवा पारेऔरगन्धककेबराबर ताबेकी चद्दरमें इसगोलेकोलपेटकर मूषामेंरखदे औरऊपरसे जिसकीमूषाबनीहै उसीकाढक्कनलगाकर कपड़मिट्टी करसुखाकर आधेगजपुटकोआंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर ताबेकी चद्दरसहित खरलमेंपीसकर हरेंऔरभागरा इनदोनोंकेरसोंसे एकएकरोज भावना देकर देरदेरचेकी गोलियेंबनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१गोलीलेकर ऊपरसेसेंधानमक, पीपल, चित्रक, औरसोंठयेसबसमभागलेकर इनकाचूर्ण आधेतोलेसे १तोलेतकछाछकेसाथलेवे । स्निग्धऔरउष्ण भोजन तथा तैलवगैरहका अभ्यङ्गकरेतो यह वातारोंको नष्टकरताहै । इसकेदेनेसे अगरअत्यन्तदाहहोनेलगे तो इसकोथूहरकेदूधकी भावनादेकर इसमेंकाली मिर्च मिलाकर रात्रिमेंदेवे । औरबिडङ्ग, त्रिफला, त्रिकटु, त्रिवृत्, मूषाकर्णी, कसीला, कमलकन्द इनकाचूर्ण मधुकेसाथ अथवा गुड़केसाथदेनेसे तमाम वातरोगोंको यह नष्ट करताहै ॥ १० ॥

११चक्रेश्वरोरसः (द्वितीयः)

ताम्रं गन्धं समं सूतं शुद्धं मर्द्यं दिनत्रयम् ।
नागवल्लीमेघनादपाठापुनर्नवाद्रवैः ॥ ३० ॥
गोमूत्रे मर्दयेद्गाढं चक्रयन्त्रे दिनं पचेत् ।
माषैकं भक्षयेदेतच्छ्लीपदं हन्ति दुस्तरम् ॥३१
खदिरं पद्मकाष्ठञ्च मधुकञ्चाष्टमाषकम् ।
गवांमूत्रैः समं पिष्ट्वा पिबेच्छ्लीपदशान्तये ३२
गर्तोद्ध्वो भवेद्धस्ति मेघ्यगर्तोद्रसं कुरु ।
चक्रयन्त्रमिदं सिद्धं वाहगर्तोद्ध्वहस्तुटम् ॥३३॥

र. र. , श्लीपदे ।

भाषा—शुद्धताम्रेकाचूर्ण, गन्धक औरपारा तीनोंको समभागलेकर पान,काटेवालीचौलाई, पाठा, पुनर्नवाइनकेरस औरगोमूत्रसे तीनतीनरोजमर्दनकर गोलावनाय सम्पुटमेंबन्दकर एकगजपुटकागढा खोदकर उसकेमध्यभागमें इतना गर्तबनावेकि यह सम्पुटउसमेंआजाय औरऊपर ४ अङ्गुलखालीरहे, इस ४ अङ्गुलखाली जगहमें बालू भरदे । फिर इसमध्यगर्तकेनीचे बाजूसेऐसीसुरङ्गलगावे कि जिसमेंमध्यगर्तपर कुछइजा नपहुंचे औरउसकेनीचेसे तमामसिट्टीनिकलजाय । अगरयहमिट्टीपर नहोसकेतो लोहेकीसींक वगैरहलगाकर इसचक्राकृतिगर्तको तैयारकरावे, फिरइसकेनीचेआग्निभरदे जिसमेंकि सम्पुटके नीचे आगलगती रहे औरऊपरसे मिट्टीमें पड़ीरहे । फिरबड़ेगर्तमें गजपुटकीआंचदेवे इसीकानामचक्रयन्त्रहै । इसमेंबन्दोवस्तऐसारक्खे जिस मेंकि एकअहोरात्रमें अग्निशीतलहोजावे, शीतलहोनेके बाद इसकोनिकालकर रखछोड़े । इसमेंसे १माशामधु वगैरहकेसाथचटाकर ऊपरसे खैरसार, पद्मकाठ, मुलहठीयेसबसमभागलेकर इनके ८ माशेचूर्णको ४ तोलेगोमूत्रकेसाथ मिलावे । ऐसाप्रयोगकरनेसे श्लीपदनिवृत्तहो ॥११॥

१२ वज्रकुठारोरसः

रसगन्धकलौहानां प्रत्येकं भागयुग्मकम् ।
दन्ती त्रिकटु कुष्ठंकं पङ्कभागं लाङ्गलस्य च ॥
क्षारसैन्धवटङ्कानां प्रत्येकं भागपञ्चकम् ।
गोमूत्रस्य च द्वात्रिंशत्स्नुहीक्षीरं तथैव च ३५
सर्वञ्च पिण्डितं सर्वं तावन्मृद्वग्निना पचेत् ।
माषद्वयं ततः खादेद्दिवा स्वप्नादि वर्जयेत् ॥
रसवज्रकुठारोऽयमशेसां कुलनाशनः ॥ ३६ ॥

र. चि. , र. र. , श्री. , अर्शोऽधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोहभस्म येप्रत्येक २ भाग, दन्तीमूल, त्रिकटु, औरकुठ येप्रत्येक १ भाग, शुद्धकरिहारीकीजड़ ६ भाग, सज्जीखार, जवाखार, सेंधानमकऔरसुहागा ये प्रत्येक ५ भाग, गोमूत्रऔर थूहरकादूध ३२–३२ भाग, इनसबको

इसद्देमिलाकर कडाहीमेंबहुतमन्द आचसे पकावे, जब इसकागोलियें बननेलगें तब २—२ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोडे। यह चक्रस्कुठार रस तैयारहुआ। इसमेंसे १—१ गोली उचितानुपानसे देनेसे सम्पूर्ण बवासीर नष्टहोतेहैं ॥ १२ ॥

१३ चण्डभानुरसः (प्रथमः)

एकभागं क्षारतुर्यं द्विभागं शुद्धतालकम् ।
चतुर्भागं शिलाक्षारं कुमारीरसमर्दितम् ॥
वज्रमूषागतं पाच्यमेककुक्कुटके पुटे ।
गुञ्जाद्वयं प्रदातव्यं जीरकस्यानुपानतः ॥
चण्डभानुरसो ज्ञेयः शीतज्वरनिवारणः ॥

रसायन स., वै. चि., चा, ज्वराधिकारे ।

भाषा—यवक्षार, सज्जीक्षार, सुहागा और तुल्य येसब १—१ भाग, शुद्धहरिताल २ भाग, चूना ४ भाग, इनसबको बराबरपीस घीकुंआरके रसमें १ दिनमर्दनकर गोलाबनाय वज्रमूषामें बन्दकर कुक्कुटपुटकी १ आचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर इसमेंसे २—२ रत्ती मधुयगेरहमें चटाकर अथवा जीरेके चूर्णकेसाथखवाकर पानी न देतो यह शीतज्वरका निवारणकरताहै ॥ १३ ॥

१४ चण्डभानुरसः (द्वितीयः)

सूताद्वैगुण्यगन्धः परिमितममृतं
तीक्ष्णकं भानुनेत्रं
तालं स्याच्चतुर्ष्कं गगनमथयुगं
मारिचं सर्वतुल्यम् ।
एवं दद्याज्जिहन्ति ज्वरवनदहन-
स्सामसाहैः खगेन्द्रः,
कासश्वासापहन्ता क्षयतरुदहनः
पाण्डुरोगापहन्ता ॥ ३९ ॥
वातव्याधीभसिंहो ह्युदरजलनिधेः
शोषको वाडवाग्निः,
नष्टाग्नेर्दीपकःस्याज्जठरमलमहा
क्लेश हृद्रोगहारी ।
मूलव्याध्यन्धकारप्रशमनतपनः
कुष्ठरोगापहन्ता,
नाम्नायं चण्डभानुः सकलगदहरो
भाषितः पूज्यपादैः ॥ ४०॥

य. रा.,

भाषा—शुद्धपारेसे तिगुनाशुद्धगन्धक और बछनाग, लोहभस्म २ भाग, हरिताल ४ भाग, अभ्रकभस्म, २ भाग, मरिचसबके बराबर लेकर सबकोमिलाकर दोरोज़घोटकर रखछोडे । यह चण्डभानुरस तैयारहुआ। इसकी २ रत्तीकीमात्रा तत्तद्रोगहरानुपानके साथदेनेसे श्वास, कास, क्षय, पाण्डु, उदररोग, वातव्याधि, हृद्रोग, बवासीर, कुष्ठ इनको नष्टकरताहै ॥ ४ ॥

१५ चण्डभास्करोरसः

हरबीजामृतं गन्धं प्रत्येकं निष्कमेव च ।
टङ्कणं दशनिष्कन्तु जैपालं विंशतिस्तथा ॥
सर्वं खल्वे विनिःक्षिप्य निर्गुण्डीरसमर्दितम् ।
मुद्गप्रमाणवटकान् गुडमिश्रं तु भक्षयेत् ॥
पाण्डुशोफोदरार्शश्च गुल्मप्लीहयकृत्कृमीन् ।
पुराणज्वरमेहांश्च मूत्रकृच्छ्राश्मरीव्रणान् ॥
सर्वव्याधींश्च हरति रसोऽयं चण्डभास्करः ॥

वृ. यो. त, सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग औरगन्धक येसब ४—४ मासे, भुनासुहागा १० टंक, शुद्धजयपाल २० टंक इनसबकोसम्भालूके रसमें २ रोज घोटकर मूँगबराबर गोलियां बनाकररखछोडे । इसमेंसे १—१ गोली गुडकेसाथ खानेसे पाण्डु, शोथ, उदररोग, बवासीर, गुल्म, प्लीहा, यकृत्, कृमि, जीर्णज्वर, प्रमेह, मूत्रकृच्छ्र, पथरी, व्रण इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ १५ ॥

१६ चण्डभैरवोरसः (प्रथमः)

हेमपादं मृतं सूतं टङ्कं खल्वे विमर्दयेत् ।
शोभाञ्जनं विषं तुल्यं मर्दयेच्च गोक्षुरद्रवैः ॥
देवदाल्या द्रवैर्याह्यं यष्ठोलं पाचयेद्दिनम् ।
गन्धकोरथेन सर्वेन तत उद्धृत्य चूर्णयेत् ॥

वल्लैकं भक्षयेन्नित्यं पिबेद्ब्राह्मीघृतं ततु ।
सर्वभूतग्रहं हन्ति रसोऽयं चण्डभैरवः ॥
र. र., कुष्मारादधिकारे ।

भाषा—सुवर्णभस्म ४ तोला, पारदभस्मऔर भुनासुहागा १-१तोला, सहिजनकेबीज अथवा लाल औरशुद्धपकनाग येप्रत्येकसबको बराबरडाल कर गोखरू, बन्दाइनकेरस अथवाकाथोंसे एकएकदिनमर्दनकर इसकागोलाबनाय सम्पुटमे बन्दकर एकदिनमध्यपुटमे पकाकर स्वाङ्गशीतलहोने पर निकाललें । फिरगन्धकके तैलसेमर्दनकर इसको २ रत्ती ब्राह्मीकेघीकेसाथदेनेसे समस्तभूतग्रहोंको यह नष्टकरताहै ॥ १६ ॥

१७ चण्डभैरवोरसः (द्वितीयः)

द्विपलं सूतकं शुद्धं पलमङ्कोलबीजकम् ।
चत्वारः कान्तभूत्याश्च गन्धकं दशपालिकम् ॥
मृताभ्रकं सूततुल्यं त्रिफला कृष्णजीरकम् ।
सर्वं भृङ्गद्रवे मर्द्यं दशांशं खल्वके दृढम् ॥
तिलतैलं तु सर्वांशे तैलांशं भृङ्गजद्रवम् ।
सर्वं मृद्वग्निना पाच्यं पिण्डितं स्निग्धभाण्डके॥
सप्ताहं धान्यराशिस्थं समुद्धृत्य विमिश्रयेत् ।
तुल्यं कृष्णाङ्कुलीबीजं तिलपिण्याकसंयुतम् ॥
भक्षयेन्निष्कमात्रश्च रसोऽयं चण्डभैरवः ।
वाकुचीबीजपथ्याक्षं त्रिफलातुल्यचूर्णकम् ॥
मध्वाज्याभ्यां लिहेत्कर्षमनुस्यात्सर्वकुष्ठनुत् ॥
रसायनस, र. का. कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा २पल, अंकोलकेबीज१पल, कान्तपाषाणभस्म४पल, शुद्धगन्धक१०पल, अभ्रक भस्म२पल, त्रिफला, कालीजीरी येप्रत्येकसबका दशमाशलेकर सबकोचारलकर भांगरेकेरससे एक दोरोजमर्दनकर इसमेंसबकीबराबर तिलकातैल और भंगरेकारस डालकर मन्दअग्निसेपकावे, जबयह गोलियें बंधनेलायक होजावे तबइसकागोलाबनाय चीकेबर्तनमेरख मुहबन्दकर सातरोज नाजकीराशिमे रखकर आठवेरोजनिकालकर इसमेकालेअङ्कोलका मगज औरतिलकीखल येदोनों सबकीबराबर मिलाकर रखछोड़े।इसमेंसे ४-४माशेरोजखावे।बकुचीकेबीज अथवा पथ्याक्ष औरत्रिफला समभागलेकर चूर्णकरलेवे इसमेंसे १-१ तोला दवाईदेनेकेबाद मधुऔरघीके साथचाटेतो सबप्रकारके कुष्ठनष्टहोवें ॥ १७ ॥

१८ चण्डभैरवोरसः (तृतीयः)

रसभस्मत्रयोभागा हेमभस्मैकभागिकम् ।
टङ्कणं रविदुग्धेन सर्वं सर्वञ्च खल्वके ॥
द्वियामं मर्दयेत्सम्यगुद्धृत्य गोलकं तथा ।
काचकूप्यां निवेश्याथ सम्यक्चन्मृदो न्यसेत् ॥
वालुकायन्त्रमध्यस्थं द्वियामं मन्दवह्निना ।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य द्विगुञ्जं वटकीकृतम्
शर्करामधुसंयुक्तमुन्मत्तपित्तनाशकृत् ॥ ५४ ॥
व. रा., वै. चि., उन्मादे ।

भाषा—पारदभस्म ३भाग, सुवर्णभस्मऔर सुनासुहागा १-१भागलेकर सबकोइकट्ठेखरलकर आककेदूधसे २पहरघोटकर गोलाबनाकर छःसात कपडमिट्टीदीहुई चौडेमुंहकी शीशीमेरखकर मुंहबन्द करसुखाकर बालुकायन्त्रमेरख दोपहरमन्दाग्निसे स्वेदनकर स्वाङ्गशीतलहोनेकेबाद निकालकर इसमेसे २-२ रत्तीशक्करऔरमधुकेसाथ मिलाकर खानेसे उन्मादऔरपैत्तिकरोग निवृत्तहों ॥ १८ ॥

१९ चण्डालिनीयोगः (कामदीपकरसः)

सितं पुनर्नवामूलं शाल्मलीरसभावितम् ।
शाल्मलीस्वरसनिर्यासं दद्यात्तत्रसमंसमम्॥५५॥
गन्धकं सर्वतुल्यञ्च भक्षयेच्छाणमात्रकम् ।
अनुपानं प्रकुर्वीत ततः क्षीरं पलद्वयम् ॥५६॥
अयं चण्डालिनीयोगोऽगम्याऽप्यत्रहि गम्यते ।
निषेधान्निधनं याति करणात्कामरूपधृक्॥५७॥
वै. र., र. सु. र. र., व. ध्वजभङ्गे । र. सु., विहाय सर्वेषु ग्रन्थेषु कामदीपकेति नाम ।

भाषा—सफेदपुनर्नवाकीजडकेचूर्णको सेमरकी-छालकेरससे ६-७ भावनाएँदेकर अत्यन्त कोमल सेमलकामुसलाऔरमोचरसयेदोनों समभागमेमिलावे।

निरइनस र्वनिरानर शुद्धग नकमिआकरखओडे।इस- मेसे ४-४ मासे ८तोग्दूधकेमायछेवे।इसकेखानेसे आदमीकामा यहोजाताहै इसमेस्त्रीकापरहेनकरनेसे नुकसानहोताहै इसन्यिइसयोगमेस्त्रीसङ्गकापरहेजनहीं- करनाचाहिये ॥ १९ ॥

२० चण्डेश्वरो रसः (प्रथमः)

रसं गन्धं विषं ताम्रं मर्दयेदेकयामकम्।
आर्द्रकस्वरसेनैव मर्दयेत्सप्तवारकम् ॥ ५८ ॥
निर्गुण्ड्याः स्वरसे पश्चान्मर्दयेत्सप्तवारकम्।
गुञ्जकार्द्ररसेनैव दत्तो हन्ति ज्वरं क्षणात् ॥
वातजं पित्तजं श्लेष्मद्विदोषजमपि क्षणात्।
सुशीतलजले स्नानं तृषार्थे क्षीरभोजनम् ॥६०॥
आम्रञ्च पनसञ्चैव चन्दनागुरुलेपनम्।
एतत्समो रसो नास्ति वैद्यानां हृदयङ्गमः ॥
एष चण्डेश्वरो नाम सर्वज्वरकुलान्तकृत् ॥६१॥

भै र, र शु र म या., र ग. र रा. प रा, र का, र मा र च, वै क, रसायनस, ज्वराधिकारे।

टि॰—र स, रसगन्धरावननीय पॅर्रीयायाय नि योजित । रसेन्द्रसारसंग्रहे ताम्रस्थाने शिला नियोजिता, कुत्रचित्तु रसगन्धयोः मात्रा अधिका । रसायनसंग्रहे दरद शाधनाया दन गपाय भार्द्रकस्य भावना न दत्ता। रसराजसङ्करे ताम्र म दत्त। तत्र आम्र पन यारेन रिम्रा-

कर्षद्वयमितं सर्वं खल्वे निःक्षिप्य मर्दयेत्।
वह्निरसेन दिवसं गुटिकां कारयेद्बुधः ॥ ६३ ॥
गुञ्जाप्रमाणां तां खादेद्वह्निनीरानुपानतः।
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम् ॥
ज्वरान् सर्वाञ्जयेदाशु राजचण्डेश्वराभिधः।
अभ्यङ्गोद्वर्तनं स्नानं तक्रौदननिषेवणम् ॥६५॥
घनचन्दनलेपञ्च तथा ताम्बूलचर्वणम्।
इक्षोः स्वरसपानञ्च कुर्याद्धि राजचण्डके ॥६६॥

रसायनस, ज्वराधिकारे।

भाषा—ताम्रभस्म, शुद्धपारा, गन्धकऔरनाग- भस्म येप्रत्येक १ तोला, शुद्धशिगरिफ २ तोला लेकर सबकी नीलवर्णकज्जलीकर चित्रकके काढ़ेसे एक रोजमर्दनकर एकएकरत्तीकीगोलियें बनाकररख छोड़े। इसमेंसे १-१ गोलीचित्रकके रस अथवा काढ़ेकेसाथ२-२घड़ीकेबाददेनेसे ऐकाहिक, द्व्या- हिक, त्र्याहिकऔरचातुर्थिक प्रभृति सबविषम- ज्वरोंको यह दूरकरताहै। इसमें अभ्यङ्ग, उद्वर्तन, शीतलजलसेस्नान, छाछभातकासेवनकरना। कपूर औरचन्दनकालेपदेना। तथा पानखानेकोदेना, और- भ्यासलगनेपर ईखकारसपीनेकोदेना ॥ २१ ॥

२२ चतुरङ्गलोहम्

मरिचभृङ्गतुरङ्गसमाह्वया
त्रिफलजातिफलैललवङ्गतः।
दलनेमलातिबलामला-
वरुणनागकेसरतो रजः
समलेन समञ्च समांशक-
जम्बकनाथनलोहदिवाकराः।
समखिला वटिका अथ सेविताः
कमिह रोगचयं न जयन्त्यमी ॥६८॥

न ए., रसंगत।

नागबला, गंगेरन, बला, गजपीपल, बरना, खस, येप्रत्येक७तोले, अभ्रकभस्म, सुवर्णभस्म, लोहभस्म, औरताम्रभस्मयेप्रत्येक १तोलेलेकर सबको कूटकपड़छानकर सबकीबराबरशक्कर मिलादे। अथवाऐसाहीरखछोडे। इसमेंसे२मासे अथवा६मासे दूधकेसाथदेवे, शक्करमिलीहुई होतो६मासेसे १तोलेतकदेवे। इसके सेवनसे कौनऐसारोगहै जोकि नष्टनहो। इसयोगको बनातेसमय अभ्रकादिकी उपस्थिति रोगीकी अशक्तिसे अथवा वैद्यकेपासनहोनेकीवजहसे नहोतो धन्वन्तरिभगवान्कानामलेकर बन्दाल, शुद्धधतूरेकेबीज, असलीअगर औरआककीजड़कोछाल डालकर कामचलालेना। जहांपररोगीको दस्तलगतेहों वहांपर बन्दालकीजगह नागरमोथाडालना ॥ २२ ॥

२३ चतुराननो रसः

चूर्णं नागस्य वङ्गस्य ताम्रस्य शुल्बलोहयोः ।
एतानि समभागानि नागवल्लीदलद्रवैः ॥६९॥
धत्तूरस्य च तोयेन काञ्जिकेन तथातपे ।
तथाच तुलसीनीरैः पुटं दद्यात्त्रिसप्तकम् ॥
निशाह्वं तरुणीमूलं जेत्रकं विश्वभेषजम् ।
कर्पूरञ्च लवङ्गानि एलात्वक्पत्रभद्रकम् ॥७१॥
गन्धकं शुद्धसूतञ्च समभागेन योजयेत् ।
तन्मर्धेमभयाद्रावै भांगांशो चित्रमूलकात् ॥
माषस्य च प्रमाणेन कुर्याद्वै वटकानि च ।
एकैकं भक्षयेत्प्राज्ञः सर्वव्याधिविनाशनम् ॥
चतुराननसंज्ञो वै रसो ख्यातो यतीश्वरैः ॥

र. सा., सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धनाग, वङ्ग, तांबेऔरलोहेकाचूर्ण इनसबको समभागलेकर नागऔरवङ्गकोगलाकर उसमेंपोस्तकाचूर्ण डालकर लाजेकीतरहकरके बबूलकेडंडेसे चलाचलाकर४पहरमेंभस्मकरले औरउसमेंतांबे-औरलोहेकाचूर्णडालदे। इसकोपान, धतूरा, कांजी, तुलसीइनकेरसोंसे क्रमसेएकएकरोजघोटकर, गजपुटकीआंचदेताजाय, इसप्रकार२०आंचदेवे। अखीरमे इनचारोंकेद्रवसे १रोजघोटकर महागजपुटकी आंचदेवे, स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकररखलेवे। अथवा ऊपरकी चारोंधातुओंकीभस्मलेकर उपरोक्तरसोंसे घूपमें२१भावनाएंदेकर रखलेवे। फिरइसमें हल्दी, कपासकीजड़, सुगन्धबाला, सोंठ, उड़ाचाहुआकपूर, लौंग, छोटीइलायची, तज, पत्रज, नागकेसर अथवा नागरमोथा, शुद्धगन्धक औरपारा येसब१-१भागलेकर पहिलेपारेगन्धककीकज्जलीकर ऊपरसे बाकीसबचीजोंके चूर्ण रख। उपरोक्तभस्मऔरसबसे चतुर्थांशचित्रककीजड़केचूर्णको मिलाकर एकपहरहर्रेकेरसमें घोटकर १-१माशेकी गोलियें बनाकररखलेवे। इसमेंसे१-१गोलीतत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे यह समस्तरोगोंकानाशकरताहै ॥ २३ ॥

२४ चतुर्भद्ररसः

जातरूपरसगन्धकायसं
तुल्यमत्रिफलादिलं लघौ पुटे ।
कौकुमेन रजसा समीकृतं
सर्पिषा सह विलीढमादरात् ॥ ७४ ॥
यक्ष्मकासमपहन्ति हृद्रुजं,
रक्तपित्तगुदकीलपाण्डुताः ।
श्वासपीनसमुरःक्षतारुचि-
प्लीहशूलमनलस्य मार्दवम् ॥ ७५ ॥

को. प., यक्ष्माणि ।

भाषा—स्वर्णभस्म, शुद्धपारदऔरगन्धक, लोहभस्म येसबसमभागलेकर चित्रककेरससे १-२रोज घोटकर गोलाबनाय सुखाकर सम्पुटमेंबन्दकर लघुपुटमेंआंचदेवे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसमें अर्जुनकीछालकाचूर्ण इसकेबराबर डालकर रखछोड़े। इसमेंसे १माशालेकर १तोलेघीमें मिलाकर चाटनेसेराजयक्ष्म, जीर्णखांसी, हृद्रोग, रक्तपित्त, बवासीर, पाण्डुरोग, श्वास, पीनस, उरःक्षत, अरुचि, प्लीह, शूल, मन्दाग्नि येसब नष्टहोतेहैं ॥ २४ ॥

२५ चतुर्भद्रकरसः

मृतलोहदिननाथगन्धकं
चाटरीनिजरसेन भावितम् ।

पूर्ववत्पुटविधानसाधितं
    त्र्यूषणेनसह मर्दितं नरः ॥ ७६ ॥
पक्तिशूलमुदराणि कामलां
    शोथमामपवनातिसारकान् ।
वह्निमान्द्यमथ पाण्डुकीलक-
    प्लीहगुल्ममपि नाशयेदिदम् ॥ ७७ ॥

शो. प., पक्तिशूले ।

भाषा—शुद्धपारा, लोहभस्म, ताम्रभस्म, शुद्धगन्धक, येसबसमभागलेकर नीबूकेरसमे एकरोज़ भावनादेकर गोलाबनाकर सुखाकर लघुपुटमें आंच देवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे ३रत्तीकीमात्रा त्रिकटुके३माशे चूर्णकेसाथ मधुमिलाकरखानेसे पक्तिशूल, उदर, कामला, शोथ आम, वातरोग, अतिसार, मन्दाग्नि, बवासीर, प्लीह, गुल्मइनको यहनष्टकरताहै ॥ २५ ॥

२६ चतुर्मुखोरसः (प्रथमः)

मृतसूतस्य भागौ द्वौ भागैकं हेमभस्मकम् ।
शिलाकस्तूरिकातालं प्रत्येकं हेमतुल्यकम् ॥
सर्वं खल्वतले क्षिप्त्वा कन्यया मर्दयेद्दिनम् ।
एरण्डपत्रसंवेष्ट्य धान्यगर्भे दिनत्रयम् ॥
संस्थाप्य च समुद्धृत्य सर्वरोगेषु योजयेत् ।
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुमर्दितम् ॥ ८० ॥
सर्वथाग्निबलं स्याद्वलीपलितनाशनम् ।
अपस्मारे ज्वरे कासे शोषे मन्दानले क्षये ॥
हस्तकम्पे शिरःकम्पे गात्रकम्पे विशेषतः ।
वातपित्तसमुत्थांश्च कफजान्नाशयेद्ध्रुवम् ॥८२॥
सर्वौषधिप्रयोगैर्ये व्याधयो न प्रमाविताः ।
कर्मभिः पञ्चभिर्वापि मन्त्रौषधिप्रयोगतः ॥८३॥
गदांस्तान्नाशयत्याशु वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ।
चतुर्भुजरसो नाम महेशेन प्रकाशितः ८४ ॥

र. सं., र. पा., र. च., प., [illegible] ।

बनाकर एरण्डकेपत्रोंसे अच्छीतरह लपेटकर धान्यराशिमें तीनरोजरखकर निकालले । इसमेंसे तीन-तीनरत्ती त्रिफलाऔरमधुकेसाथखानेसे वली, पलित, अपस्मार, ज्वर, खांसी, शोष, मन्दाग्नि, क्षय, हाथ, सिरऔरसमस्तशरीरकाकम्प, वातजऔरकफजरोग, इन सबको यह नष्टकरताहै । जोरोग बहुतसीदवाओंके प्रयोगसे, पञ्चकर्मसे औरमन्त्रोषधियोंकेप्रयोगसे शान्त न हुएहों उनरोगोंको यह इसतरहनष्टकरताहै जैसे कि वृक्षोंको बिजली नष्टकरतीहै ॥ २६ ॥

२७ चतुर्भुजोरसः (द्वितीयः)

सूतकाभ्रसुवर्णगन्धकं
    साधितं लघुपुटाग्निना समम् ।
योजितं समवरासमीकृतं
    सौद्रलीढमखिलान् गदाञ्जयेत् .

शो. प., गर्भरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, सुवर्णभस्म, शुद्धगन्धक, येसबसमभागलेकर घीकुंआरकेरसके रससेघोटकर गोलाबनाय लघुपुटकीआंचदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर बराबरका त्रिफलाकाचूर्ण डालकर रखछोड़े । इसमेंसे १ माशामधुकेसाथ चाटनेसे यह समस्तरोगोंकोनष्टकरे ॥ २७ ॥

२८ चतुर्मुखोरसः (प्रथमः)
(चिन्तामणिचतुर्मुखः)

रसगन्धकलोहाभ्रं समं शुद्धाद्धि हेम च ।
सर्वं खल्वतले क्षिप्त्वा कन्यास्वरसमर्दितम् ॥
त्रिफलातुलसीभार्ङ्गीरसेष्वाशु विमर्दयेत् ।
एरण्डपत्रसंवेष्ट्य धान्यराशौ दिनत्रयम् ॥
संस्थाप्य च समुद्धृत्य त्रिफलारसभावितम्
एतद्रसायनवरं सर्वरोगेषु योजयेत् ।
सर्वथाग्निबलं स्याद्वलीपलितनाशनम् ॥
पौष्टिकं बल्यमायुष्यं पुत्रप्रसवकारकम् ॥
धनं कासश्वासं कासं पंचाशितं तथा ।
इत्येनं कासशोषं पाण्डुरोगान् प्रमेहकान्

शूलं श्वासञ्च हिक्काञ्चमन्दाग्निश्चाम्लपित्तकम्
अपस्मारं महोन्मादं सर्वाशांसि त्वगामयान् ॥
क्रमेण शीलितं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनि र्यथा
जगताञ्च हितार्थाय चतुर्मुखरसुरोदितः ॥

र स, ध, यो म, र सु, भै. र, वै क, र का, र चि, र क, वै. चि, रससि., यो र, र. य, रसायन स, र च, पारदस्याप्यधिकारे,रसेन्द्रकल्पद्रुमे पञ्चामृतेति नाम ।

टि०- भैषज्यरत्नावल्यां धन्वन्तरौ च विशुद्ध रससिन्दूर तदर्धशौहमभ्रकमित्यादि पाठ निखिला वैद्यस्कन्धारसेन भावना प्रदाय अयमेव पाठो लिखित । पर तत्र लौहाभ्रयो सूतार्धभाग कृतोऽस्ति नामच चिन्तामणिचतुर्मुख स्यापित । सोऽपि छात्राणां व्यामोहोत्पादक , पारदस्थाने सर्वत्र यदि रससिन्दूरो नियुज्येत तर्हि गुणाधिक्य तथापि प्रयोगे तदपेक्षयापि गुणाधिक्यमतोऽत्रैव रससिन्दूरं निक्षिप्य निष्पादनीय रस इति । तस्याप्यनैवान्तर्भाव , अत्र सन्धकस्थाने विशुद्धमिति पाठस्तु प्रमादसम्भूत ।लौहाभ्रयो प्रमाणेऽर्धापेक्षया सम्पूर्णदानेऽपि गुणाधिक्यमस्ति।

भाषा— शुद्धपारा, गन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, येसबसमभाग औरपारेसेचतुर्थांश सुवर्णभस्म लेकर सबकीकज्जलीबनाकर घीकुआर, त्रिफला, तुलसीऔरब्राह्मी इनकेरसोंसे क्रमसेएकएकरोजमर्दनकर गोलाबनाकर एरण्डकेपत्तोंमे लपेटकर सूतसे बांधकर धान्यराशिमे तीनरोजरखकर निकाललै । फिर इसकीबराबर त्रिफलाकाचूर्णडालकर रखछोडे । इसमेंसे ½ माशा अथवा १ माशा मधुघृतवगैरहकेसाथ खानेसे वली, पलित, निर्बलता, बलहानि, एकादश लक्षणयुक्तक्षय, पांचप्रकारकाकास, क्षुद्रकुष्ठ, पाण्डु, प्रमेह, शूल, श्वास, हिक्का, मन्दाग्नि, अम्लपित्त, अपस्मार, भयंकर उन्माद, बवासीर, चमड़ेकेरोग, इनसबको यहनष्टकरदेताहै ॥ २८ ॥

२९ चतुर्मुखोरसः (द्वितीयः)

मृतं सूतं मृतं स्वर्णं द्वाभ्यां तुल्यां मनःशिलाम्
विमर्दयेच तैलेन चातसीसम्भवेन च ॥९३॥
तद्गोलं वस्त्रतो बद्ध्वा लेपयेच समन्ततः ॥
अतसीफलकल्केन दोलायन्त्रे त्र्यहं पचेत् ।
उद्धृत्य धारयेद्वक्त्रे जिह्वादन्तास्यरोगनुत् ॥९४॥

र. स., र च, र सु, मुखरोगे ।

भाषा—पारदभस्म,सुवर्णभस्मसमभाग,दोनोंकी बराबर शुद्धमैनसिल, इनसबको इकट्ठेकर अलसीके तेलसे एकदोरोजमर्दनकर गोलाबनाकर वस्त्रमेंबांध अलसीकेकल्कमे चारोंतरफलपेटकर तीनरोज इसको दोलायन्त्रसे अलसीकेतेलमे ३ रोजपकाकर निकालकररखछोडे । इसमेंसेमधुवगैरहमे गोलीबनाकर मुहमेरखनेसे मुह जिह्वा, तथादातकेसबरोग नष्टहोतेहैं॥

३० चतुर्मुखोरसः (तृतीयः)

मृतसूताभ्रकं तुल्यं राजावर्तं शिलाजतु ।
गुग्गुलुश्च शिला चैवं समांसं मधुमिश्रितम् ॥
भक्षयेन्माषमेकन्तु मुखवातप्रशान्तये ॥९५॥

य रा., वै चि , मुखवाते ।

भाषा—पारदभस्म, अभ्रकभस्म, राजावर्त (लाजवर्द) शिलाजीत, गुग्गुलु, मैनसिल, येसब समभागलेकर मधुमेमर्दनकर एकएकमाशेकी गोलीबनाकररखछोडे । इसमेंसे एकएकगोलीमुहमेरखनेसे मुखकेवातजन्यरोग नष्टहोवें ॥ ३० ॥

३१ चतुर्मुखोरसः (चतुर्थः)

ताप्यं रसं हिरदं क्ष्वेडं मृत्युञ्जयोक्तभावितम् ।
गुञ्जैका सन्निपातादिज्वरघ्नः श्रीचतुर्मुखः ॥
वरुणाश्वत्थराजाकेशिग्रुदारुनिशाष्टकम् ।
ज्वरविद्रधिपूरार्थं पुरषोलोत्कर पिबेत् ॥

र चि , ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धसोनामाखी, अभ्रकभस्म, नागभस्म औरशुद्धबछनागइनको खरलकरके त्रिकटु औरसमुद्रफलकेकाढ़ेकी सातसातभावनादेकरनिर्गुण्डीकेपत्तोंकेस्वरसकीदशभावनादेवें फिरअमलोनिया, हर्र औरअदरखइनप्रत्येकके स्वरस अथवाकाढोंकी तीनभावनायेंदेकर बकरा, मोर, औरमछलीके पित्तोंकीतीनतीनभावनायें देकरएकएकरत्तीकीगोलीबनाकेरखछोडे । इसमेसे १-१गोली त्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे यह ज्वर, विद्रधि इनको नष्टकरताहै । इसको

पूर्ववत्पुटविधानसाधितं
 त्र्यूषणेनसह भक्षितं नरैः ॥ ७६ ॥
पक्तिशूलमुदराणि कामलां
 शोथमामपवनातिसारकान् ।
वह्निमान्द्यमथ पायुकीलक-
 प्लीहगुल्ममपि नाशयेदिदम् ॥ ७७ ॥
लो. प, पक्तिशूले ।

भाषा—शुद्धपारा, लोहभस्म, ताम्रभस्म, शुद्धगन्धक, येसबसमभागलेकर नींबूकेरसमें एकरोज भावनादेकर गोलाबनाकर सुखाकर लघुपुटमें आंच देवे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे। इसमेंसे २रत्तीकीमात्रा त्रिकटुके२माशे चूर्णकेसाथ मधुमिलाकरखानेसे पक्तिशूल, उदर, कामला, शोथ आम, वातरोग, अतिसार, मन्दाग्नि, बवासीर, प्लीह, गुल्मइनको यहनष्टकरताहै ॥ २५ ॥

२६ चतुर्भुजो रसः (प्रथमः)

मृतसूतस्य भागौ द्वौ भागैकं हेमभस्मकम् ।
शिलाकस्तूरिकातालं प्रत्येकं हेमतुल्यकम् ॥
सर्वं खल्वतले क्षिप्त्वा कन्यया मर्दयेद्दिनम् ।
एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यगर्भे दिनत्रयम् ॥
संस्थाप्य च तदुद्धृत्य सर्वरोगेषु योजयेत् ।
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुमर्दितम् ॥ ८० ॥
तद्यथाग्निबलं खादेद्वलीपलितनाशनम् ।
अपस्मारे ज्वरे कासे शोषे मन्दानले क्षये ॥
हस्तकम्पे शिरःकम्पे गात्रकम्पे विशेषतः ।
वातपित्तसमुत्थांश्च कफजाञ्चापरान्रुजम् ॥५२॥
सर्वौषधिप्रयोगैर्ये व्याधयो न प्रसाधिताः ।
कर्मभिः पञ्चभिश्चैव मन्त्रौषधिप्रयोगतः॥५३॥
सर्वांस्तान्नाशयत्याशु वृक्षमिन्द्राशनि र्यथा ।
चतुर्भुजरसो नाम महेशेन प्रकाशितः ५४ ॥
र. सौ. र. सु. र. प. प. दन्तार्शयधिकारे ।

भाषा—पारदभस्म २भाग, सुवर्णभस्म, शुद्धमैनसिल, कस्तूरी, हरताल,येप्रत्येक१भागलेकर सबकोघीकुवारकेरसमेंमर्दनकर गोला बनाकर एरण्डकेपत्रोंसे अच्छीतरह लपेटकर धान्यराशिमें तीनरोजरखकर निकालले। इसमेंसे तीन-तीनरत्ती त्रिफलाऔरमधुकेसाथखानेसे वली, पलित, अपस्मार, ज्वर, खांसी, शोष, मन्दाग्नि, क्षय, हाथ, सिरऔरसमस्तशरीरकाकम्प, वातजऔरकफजरोग, इन सबको यह नष्टकरताहै। जोरोग बहुतसीदवाओंके प्रयोगसे, पञ्चकर्मसे औरमन्त्रौषधियोंकेप्रयोगसे शान्त न हुएहों उनरोगोंको यह इसतरहनष्टकरताहै जैसे कि वृक्षोंको बिजली नष्टकरतीहै ॥ २६ ॥

२७ चतुर्भुजोरसः (द्वितीयः)

सूतकाभ्रदसुवर्णगन्धकं
 साधितं लघुपुटाग्निना समम् ।
योजितं समवरासमीकृतं
 क्षौद्रलीढमखिलान् गदाञ्जयेत्.
लो. प, सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, सुवर्णभस्म, शुद्धगन्धक, येसबसमभागलेकर घीकुवारकेरसमेंघोटकर गोलाबनाय लघुपुटकीआंचदेवे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर बराबरका त्रिफलाकाचूर्ण डालकर रखछोडे। इसमेंसे १ माशामधुकेसाथ चाटनेसे यह समस्तरोगोंकोनष्टकरे ॥ २७ ॥

२८ चतुर्मुखोरसः (प्रथमः)
(चिन्तामणिचतुर्मुखः)

रसगन्धकलोहाभ्रं समं सूताङ्घ्रि हेम च ।
सर्वं खल्वतले क्षिप्त्वा कन्यास्वरसमर्दितम् ॥
त्रिफलातुलसीब्राह्मीरसैश्चाथ विमर्दयेत् ।
एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यराशौ दिनत्रयम् ॥
संस्थाप्य च तदुद्धृत्य त्रिफलारससंयुतम्
एतद्रसायनवरं सर्वरोगेषु योजयेत् ।
तद्यथाग्निबलं खादेद्वलीपलितनाशनम् ॥
पौष्टिकं बल्यमायुष्यं पुत्रप्रसवकारकम् ॥
क्षयमेकादशविधं कासं पञ्चविधं तथा ।
कुष्ठमेकादशविधं पाण्डुरोगान् प्रमेहकान्

शूलं श्वासञ्च हिक्काञ्चमन्दाग्निञ्चाम्लपित्तकम्
अपस्मारं महोन्मादं सर्वार्शांसि त्वगामयान् ॥
क्रमेण शीलितं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनि यथा
जगताञ्च हितार्थाय चतुर्मुखरसोदितः ॥

र ध, ध, यो म र सु, भै. र, वै क, र च, र चि, र क, वै. चि, रसचि, यो र, र प, रसायन स, र य, वाजीकरणाधिकारे, रसेन्द्रकल्पद्रुमे पञ्चपञ्चशेषे नाम ।

टि०- भैषज्यरत्नावल्यां धन्वन्तरौ च विशुद्ध रससिन्दूर तदर्धलौहमभ्रक मित्यादि पाठ लिखित्वा केवलमन्यानयेन भावना प्रदान अयमेव पाठो लिखित । परं तत्र लौहाभ्रयो मृताभ्रभस्म कृतोऽस्ति नामच चिन्तामणिचतुर्मुख स्था पित । सोऽपि सानाभ्यां व्यामोहापादक, पारदस्थाने सर्वत्रैव यदि रससिन्दूरो नियुज्येत तर्हि गुणाधिक्य तत्रापि भस्म प्रयोगे तदपेक्षयापि गुणाधिक्यमतोऽत्रैव रससिन्दूर नि क्षिप्य विपाचितामय रस इति । तस्यान्यत्रैवान्तर्भाव, तत्र गन्धकस्थाने विशुद्धमिति पाठस्तु भ्रमात्सञ्जात । लौहाभ्रयो प्रमाणेऽर्धापेक्षया सम्पूर्णदानेऽपि गुणाधिक्यमस्ति।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, येसबसमभाग औरपारेसेचतुर्थांश सुवर्णभस्म लेकर सबकीकज्जलीबनाकर घीकुआर, त्रिफला, तुलसीऔरमाखी इनकेरसोंसे क्रमसेएकएकरोजमर्दनकर गोलाबनाकर एरण्डकेपत्तोंमें लपेटकर सूतसे बांधकर धान्यराशिमें तीनदिनरखकर निकाललेवे । फिर इसकोबराबर त्रिफलाकाचूर्णडालकर रखछोडे । इसमेंसे ½ माशा अथवा १ माशा मधुघृतकेसाथ खानेसे बली, पलित, निर्बलता, बलहानि, एकादश लक्षणयुक्तक्षय, पाचप्रकारकाकास, क्षुद्रकुष्ठ, पाण्डु, प्रमेह, शूल, श्वास, हिक्का, मन्दाग्नि, अम्लपित्त, अपस्मार, भयंकर उन्माद, बवासीर, चर्मरोग, इनसबको यहनष्टकरदेताहै ॥ २८ ॥

२९ चतुर्मुखोरसः (द्वितीयः)

मृतं सूतं मृतं स्वर्णं द्वाभ्यां तुल्या मनःशिलाम्
विमर्दयेच्च तैलेन चातसीसम्भवेन च ॥९३ ॥
तद्गोलं पत्रतो मञ्जु लेपयेच्च समन्ततः ॥
अतसीफलकल्केन दोलायन्त्रे त्र्यहं पचेत् ।
उद्धृत्य धारयेद्वक्त्रे जिह्वादन्तास्यरोगनुत् ॥९४

र. स., र च, र सु, मुखरोगे ।

भाषा—पारदभस्म, सुवर्णभस्मसमभाग, दोनोंकी बराबर शुद्धमैनसिल, इनसबको इकट्ठेकर अलसीके तैलसे एकदोरोजमर्दनकर गोलाबनाकर पत्तोंमेंबांध अलसीकेकल्कमें चारोंतरफलपेटकर तीनरोज इसको दोलायन्त्रसे अलसीकेतैलमें ३ रोजपकाकर निकालकररखछोडे । इसमेंसेमधुवनीतमें गोलीबनाकर मुहमेंरखनेसे मुह जिह्वा, तथादांतकेसबरोग नष्टहोतेहैं॥

३० चतुर्मुखोरसः (तृतीयः)

मृतसूताभ्रकं तुल्यं राजवर्तं शिलाजतु ।
गुग्गुलुश्च शिला चैवं समांशं मधुमिश्रितम् ॥
भक्षयेन्माषमेकन्तु मुखवातप्रशान्तये ॥ ९५ ॥

र रा, वै चि, मुखवाते ।

भाषा—पारदभस्म, अभ्रकभस्म, राजावर्त (लाजवर्द) शिलाजीत, गुग्गुल, मैनसिल, येसब समभागलेकर मधुमेंमर्दनकर एकएकमाशेकी गोली बनाकररखछोडे । इसमेंसे एकएकगोलीमुखमेंरखनेसे मुखकेतमामरोग नष्टहोवें ॥ ३० ॥

३१ चतुर्मुखोरसः (चतुर्थः)

ताप्यं तं हिरदं क्ष्वेडं मृतशुल्बयोक्तभावितम् ।
गुञ्जैका सन्निपातादिज्वरघ्नः श्रीचतुर्मुखः ॥
वरुणाश्वत्थराजार्कशिग्रुदारुनिशायुतम् ।
ज्वरविद्रधिपूरकार्थं पुनर्लोलकं पिबेत् ॥

र चि, ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धसोनामाखी, अभ्रकभस्म, नागभस्म औरशुद्धबच्छनागइनको खरलकरके त्रिकटु औरसमुद्रफलके काढेकी सातसातभावनादेकरनिर्गुण्डीकेपत्तोंकेरसकीदशभावनादेवे। फिरअमलोनिया, हर्र और-अदरखइनप्रत्येकनेरसकी अथवाकाथोंको तीनभावनायेंदेकर चकना, मोर, औरमछलीके पित्तोंकीतीनतीनभावनायें देकरएकएकरत्तीकीगोलीबनाकेरखछोडे । इसमेंसे १-१ गोली दशरोगहरानुपानकेसाथ देनेसे यह ज्वर, विद्रधि इनको नष्टकरताहै। इसको

देनेसेतादृ बरुण, पीपल, बड़ाआक, सहिजन, देवदारु, हल्दीइनकाकाढ़ाबनाकर उसमें गुग्गुलुऔरएलुआडालकरपिलानाचाहिये ॥ ३१ ॥

३२ चतुर्मुखोरसः (पञ्चमः)

शुद्धगन्धकरसाभ्रकायसं
क्षीरिसद्मजरसैः परिप्लुतम् ।
गोकरीषपुटितं लघौ पुटे
सेवितञ्च मधुना यथाबलम् ॥ ९८ ॥
हन्ति शोथमतिसारपाण्डुतां
पक्तिशूलमुदराणि कामलाम् ।
वह्निमार्दवमुरःक्षतक्षयं
वायुजग्रहणिकामयादिकान् ॥ ९९ ॥

लो. १, अग्निसान्द्रे ।

भाषा—शुद्धगन्धक, पारा, अभ्रकभस्म, लोहभस्मयेसब समभागलेकर क्षीरीवृक्षोंके (अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटनाम्यादिभूरुहाः) दूधसेमर्दनकर गोला बनाय सम्पुटमें बंदकर लघुपुटकी आंचदेना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़ना । इसमेंसे १ रत्तीसे ३ रत्तीतक अग्निबलदेखकर मधुकेसाथदेनेसे शोथ, अतिसार, पक्तिशूल, उदररोग, कामला, मन्दाग्नि, उरःक्षत, ग्रहणी येसबरोग नष्टहोतेहैं ३२॥

३३ चतुर्मुखोरसः (षष्ठः)

सूतहेमाभ्रकान्तानि गवां क्षीरेण मर्दयेत् ।
त्रिदिनं क्षीरकाकोल्या मर्दितं दिवसत्रयम् ॥
ततोलघुपुटं दद्याद्गुञ्जामात्रं प्रयोजयेत् ।
सितामधुभ्यामथवा त्रिफलाक्षौद्रसंयुतम् ॥
वीर्यवृद्धिं बलं पुष्टिं कान्तिञ्चापि करोति च ।
मेहानां नाशनं श्रेष्ठं परं वृष्यं रसायनम् ॥

टो., रसायने ।

भाषा—शुद्धपारा, सुवर्णभस्म, अभ्रकभस्म, कान्तलोहभस्म सब समभागलेकर गायकेदूध और क्षीरकाकोलीकेरससे तीनतीनरोजमर्दनकर गोलाबनाकर सुखाकरलघुपुटमें आंचदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे एकएकरत्ती शक्करऔर मधुकेसाथ अथवा त्रिफलाऔरमधुकेसाथ देनेसे बल, वीर्यऔरकान्तिइनका अभाव, कृशता, प्रमेह और क्षय इनको यह नष्टकरताहै ॥ ३३ ॥

३४ चतुर्मुखोरसः (सप्तमः)

आदौ धान्याभ्रकं कृत्वा तुषाम्ले भावयेत्ततः ।
समाकृष्य द्वितीयेऽह्नि पेषयेच्च शिलातले ॥
पुनर्ध्मातं क्षिपेत्क्षीरे पेषयेच्चदनन्तरम् ।
क्षीरेण पेषयेद्धर्मे धारणं पुटनं तथा ॥१०४॥
भूयोभूयो विधातव्यं यावन्निश्चन्द्रकं भवेत् ।
भावयित्वा क्षिपेद्धर्मे कन्यकादलवारिणा ॥
एवं जयन्तिकाद्रावै भावयित्वा क्षिपेत्ततः ।
शुष्के सति पुटं देयं यावन्निश्चन्द्रकं भवेत् ॥
पुटेत्पुटाद्विनिष्कृष्य रुचकेन तुषाम्बुना ।
वङ्कनालेन तीव्राग्नौ ताडयित्वा प्रपिष्य च ॥
ततः सूतं समं गन्धं व्योम सौवर्चलन्तथा ।
एतच्चतुष्टयं तुल्यं कृत्वा खल्वेन मर्दयेत् १०८
मूषामध्ये विनिःक्षिप्य वक्त्रं तस्य निरुध्य च ।
ततः पुटं प्रदातव्यं कुञ्जराख्ये प्रयत्नतः ॥
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य चूर्णं कृत्वा सदा बुधैः ।
भागाः पञ्च बिभीतस्य धात्री च द्विगुणा मता॥
चतुर्गुणा भवेत्पथ्या वसुभागावशेषित ।
क्वाथेन तेन तच्चूर्णं रसस्य परिभावयेत् ॥१११
पञ्चविंशतिवारांश्च शोषयित्वा पुनःपुनः ।
मार्कवस्य निजैस्तोयैस्तावद्वारान्विभावयेत् ॥
एवं भावितसूतस्य रक्तिकाः पञ्च भक्षयेत् ।
मधुना प्लवितश्चूर्णं प्रातःप्रातर्दिनेदिने ॥ ११३
यावद्द्रवेद्रसोऽजीर्णस्त्र्यूषणं भक्षयेत्सदा ।
गुञ्जाषट्कप्रमाणेन रसाजीर्णनिवृत्तये ॥११४
शालयो मुद्गयुक्ताश्च गोधूमा भक्षणे हिताः ।
भृष्टं गवां तथा क्षीरं रसपथ्यमुदाहृतम् ॥
हन्ति वातं कफं शूलमम्लपित्तमरोचकम् ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च यक्ष्माणं चापि कर्षति ॥
ज्वरं पञ्चविधं गुल्मं कासं श्वासं हलीमकम् ।
क्षयञ्चतुर्मुखः श्रीमान् सर्वरुक्शान्तिकारकः ॥

रसयोगे, सर्वरोगे ।

भाषा—पहिले अभ्रकको पहिले धान्याभ्र करके तुपा-ग्निमें एकरोज बुझाकर दूसरेरोज निकालकर शिलापरअच्छीतरह पीसकर टिकड़िया बनालेवे, औरसुखाकर धमनकरावे, लालहोनेपर दूधमें बुझावे फिरउसीदूधसे मर्दनकराके टिकड़िया बनाकर सुखाकरधमनकराके दूधमें बुझावे। इसतरहजबतक निश्चन्द्र नहो तबतक करताजाय फिर घीकुआरऔरजैतकेरसोंसे मर्दनकरके टिकड़ीबनाकर सुखाकर धमनकरावे औरबुझावे। इसतरह बारम्बारकरे। फिरबिजौरा, तुपाग्निइनमेबुझावे औरपेषणकरें, फिरइसप्रकारबहुतसीबभावनादेकर धमनकरावे। फिरशुद्धपारा, गन्धक, पूर्वकीहुईअभ्रकभस्म औरसंचलइनचारोंको समभागलेकर सूक्ष्ममर्दनकर अन्धमूषाकेभीतररखकर मुंहबन्दकर गजपुटकीआचदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इससेपचगुनाअड़ेडा, द्विगुणआंवले औरचारगुनी हर्रे इनकोजवकुटकर अठगुनापानीदेकर इसकेसमभागावशिष्टकाढ़ेसे पूर्वरसको मर्दनकरै औरसुखावे। इसतरह पचीसबारकरे। इसकेबाद इसीतरहभंगरेके रसको पचीसभावनादेकर सुखाकरखरलकरके रखछोड़े। यह चतुर्मुख रस तैयारहुआ इसमेंसे ५–५ रत्ती मधुकेसाथमिलाकर रोज़सुबहकेसमयखावे, कदाचित् रसकाअजीर्णहोजायतो ६ रत्तीत्रिकटुकाचूर्णखावे, पथ्यमे सफेदचावल, मूंग, गेहूं, औटायाहुआगायकादूधऔरमांसरसदेवे। इसकेसेवनसे कफशूल, अम्लपित्त, अरुचि, कामला, पाण्डु, यक्ष्मा, ज्वर, पाचप्रकारकागुल्म, कास, श्वास, हलीमकऔरक्षय, ये सबरोगनष्ट होते है ॥ २४ ॥

२५ चतुर्मूर्तिरसः

सूतकं गन्धकं लोहं विषं चित्रकपत्रकम् ।
विदारी रेणुका मुस्ता एला ग्रन्थिककेशरम् ॥
फलत्रयं त्रिकटुकं शुल्वभस्म समं च ।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च दातव्यं मधुना सह ।
अतिसारे क्षये कासे प्रमेहे विषमज्वरे ॥
नानानुपानैर्दातव्यश्चतुर्मूर्ती रसोत्तमः ॥१२०

र. सा. ५४

यो. र. ग्रहण्यधिकारे।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक, लोहभस्म, शुद्धबछनाग, चित्रक, पत्रज, बिदारी, रेणुका, नागरमोथा, इलायची, पिपलामूल, केसर, त्रिफला, त्रिकटु, ताम्रभस्मयेसब समभागलेकर पहिलेपारदगन्धककीनीलवर्णकजलीकरके सबचीजें मिलाकररखछोड़े। इसमेसे४रत्तीसेलेकर ८रत्तीतक मधुकेसाथदेनेसे संग्रहणी, पाण्डु, अतिसार, क्षय, कास, प्रमेह, विषमज्वर इनसबको यह दूरकरताहै। इसमेंअनुपान तत्तद्रोगोचितीदेकर बदलदेना ॥ २५ ॥

२६ चतुःसममण्डूरम्

शुद्धा लोहमलाज्यमाक्षिकसिता-
भागाः समा मानतः,
पात्रे ताम्रमये दिनान्तमथितं
संस्थापयेदातपे ।
पश्चात्तद्गतां प्रणीय रजनीमेकां बहिः स्थापयेत्
पात्रे ताम्रमये निधेयमथवा पात्रे हविर्भाविते॥
पश्चान्माषचतुष्टयं प्रतिदिनं
जग्ध्वा जलं शीतलं
पेयं भोजनमध्यमादिविरतौ
स्वच्छन्दभोज्यैर्नरैः ।
जेतुं शूलहुताशमान्द्यकसनश्वासाम्लपित्तज्वरो-,
न्मादापस्मृतिमेहसर्वजठराजीर्णादिसर्वा रुजः

भै. र., ध., शूलाधिकारे।

भाषा—मण्डूरभस्म, घी, मधु, शक्करयेसबअतिस्वच्छ समभागलेकर तांबेकेपात्रमें एकदिनमन्थनकरके धूपमेंरखछोड़े। जबयहगाढ़ाहोजाय तबएकरातओसमेंरखदे, फिरतांबेकेपात्रमेंघीलगाकररखले। इसमेंसे रोज़४-४मासे सुबहखाकर ऊपरठंढापानीपीवे अथवाभोजनकेआदि, मध्यऔरअवसानमें लेवे। इसमें भोजनपरहेज़की कोई रुकावटनहींहै। इसकेसेवनकरनेसे शूल, मन्दाग्नि, कास, श्वास, अम्लपित्त,

ज्वर, उन्माद, अपस्मार, प्रमेह, समस्तउदर, अजीर्ण येसबनष्टहोते हैं ॥ ३६ ॥

३७ चतुःसमरसः (प्रथमः)

सूतगन्धकदिवाकराम्बुदा-
स्तुल्यभागमिलिता लघौ पुटे ।
साधिताश्चिरुदुसङ्खभस्मना
तुल्यभागमिलितेन संस्थिताः ॥ १२३
योजिता घृतलवेन मर्दिताः
कोष्णमम्बु पिबतोऽनु पायुजान् ।
हन्ति वह्निजडतातिसारकं
पक्तिशूलमथ साममारुतम् ॥ १२४ ॥

लो प, (उ) सामवाते ।

भाषा—शुद्धपारागन्धकऔरताम्रभस्म, अभ्रकभस्म येसबसमभागलेकर जङ्गलीसूरणकेरस अथवापानीसे घोटकर गोलाबनाकर शरावसम्पुटमेरख दोसेरकण्डोंकीआंचदेना । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर त्रिकटु, शङ्खभस्म येप्रत्येकचूर्णकल्ककी बराबर मिलाकर ६–६रत्तीकीमात्रा घीमे मिलाकर चाटकर थोडागरमपानी पीनेसे बवासीर, मन्दाग्नि, पक्तिशूल औरसामवायु इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ ३७ ॥

३८ चतुःसमरसः

सूतगन्धकविषंवराटकं मर्दयेत्समभागतोदिनम् चित्रकार्द्रपयसाऽथशोषयेत्प्रतिक्षिपेच्चतत्सुदृढेऽथभाजने ॥ ताम्रपत्रममलं न्यसेन्मुखेमृत्स्नया च कुरु सन्धिरोधनम् ।
यामभेकमथ तं पचेच्छनै र्निक्षिपेच्चजलमूर्द्ध्वभाजने ॥ ताम्रपात्रकुहरे रसो भवेच्छूलजन्तुहरणोजरापहः ॥ १२६ ॥

र. दो, ग्रं ।

भाषा—शुद्धपारा,गन्धकऔरमउनाग,कौडीभस्म येसब समभागलेकर चित्रकऔरअदरखकेरससेपीसकर गोलाबनाकर सुखाकर इसको ऐसेबरतनमें रखकर जिसपर ताम्बेकापत्र रखकर हांडीमेरखदे । औरहांडीके ऊपरसंधिबन्दकरदेकर कपडमिट्टीकर चूल्हेपरचढाकर ढक्कनमेपानीभरदे । औरनीचेसे साधारणआंचदेवे । पानीगरमहोनेपर निकालकर ताजाभरदे,स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ रत्तीअदरखकेसाथ अथवा किसीभीशूलहरानुपानकेसाथदेनेसे यह शूलऔरकृमियोंको नष्टकरताहै ॥३८

३९ चतुःसमलोहम्

अभ्रं ताम्रं रसं लौहं गन्धकं संस्कृतं पलम् ।
सर्वमेतत्समाहृत्य यत्नतः कुशलो भिषक् ॥
आज्ये पलद्वादशके दुग्धे वत्सरसङ्ख्यके ।
पक्त्वा तत्र क्षिपेच्चूर्णं सुपूतं घनवाससा ॥
विडङ्गत्रिफलावह्नित्रिकटूनां तथैव च ।
पिष्ट्वा पलोन्मितानेतानथ सम्मिश्रितान्नयेत् ॥
ततः पिष्टं शुभे भाण्डे स्थापयेच्च विचक्षणः ।
आत्मनः शोभने चाह्नि पूजयित्वा रविं गुरुम् ॥
घृतेन मधुनालोड्य भक्षयेन्माषकादिकम् ।
अष्टौ माषान् क्रमेणैव वर्धयेच्च समाहितः ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं नारिकेलजलं पयः ।
जीर्णे लोहितशाल्यन्नं मुद्गमांसरसं तथा ॥
भक्षयेद्घृतसंयुक्तं सद्यः शूलाद्विमुच्यते ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च सामवातं कटीग्रहम् ॥
गुल्मशूलं शिरःशूलं योगेनानेन नाशयेत् ॥

र च, प, र क, रसायनस, भै र, र मु, र र, नि र, चि म, र च, र चि, वै क, र रा, प यो त, यो र, शूलाधिकार ।

भाषा—अभ्रकभस्म, ताम्रभस्म, शुद्धपाराऔरलोहभस्म येसबएकएकपल, शुद्धगन्धक१पल, इनसबकी नीलवर्णकज्जलीकर १२पलघीऔर ६० पल गायकादूध डालकर लोहेकीकडाहीमे पकावे । जबदूधपा सोखजावे तब विडङ्ग, त्रिफला, चित्रक, त्रिकटु,इनप्रत्येकका चूर्ण एकएकपल डालकर सबकोअच्छीतरहमिलादे । फिरचिकनेबरतनमे रखछोडे औरअपनेशुभनक्षत्र औरदिनमें शुद्धिदेखकर सूर्यऔरगुरुकीपूजाकरके घीऔरमधुकेसाथ १माशामिलाकर खाय औरइसकोधीरे२बढाकर ८माशेतकलेजाय । इसकाअनुपान नारियलकाजलहै । भोजनमे खाल

चावल,मूग,मांसरस, अधिकर्पीडाळकरखावे । इसके सेवनसे बहुतजल्दी शूल,हृच्छूल,पार्श्वशूल,आमवात, कटिग्रह,गुल्मजन्यशूल,शिर शूल येसब नष्टहोतेहैं ॥

४० चतुःसागरो रसः

हेमभानुरसगन्धकं समं
 काकमाचिर सैन्धवपद्भितम् ।
साधितं लघुपुरकेद्रधमेके
 योजितं नाकर रखछोंमामयम् ॥१३४॥

को प (पुर्केसाथ मिलाक

भाषा— प्रभृति रसे, ताम्रभस्म, शुद्धपाराऔर गन्धक येसबसमभागलेकर सबकीकज्जलीकर मकोयकेरसमेंघोटकर गोलाबनायसुखाकर सेरभरकण्डोंकी आंचदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसकी १-१रत्ती सबरोगहरानुपानकेसाथदेनेसे यह समस्त रोगोंको दूरकरताहै ॥ ४० ॥

४१ चन्दनादिलोहम्

रक्तचन्दनवर्हिष्टपाठोशीरकणाशिवाः ।
नागरोत्पलधात्रीभिस्त्रिमदेन समन्वितम् ॥
लोहं निहन्ति विविधान्समस्तान्विषमज्वरान् ॥

र स, र सु, र च, भै र. विषमज्वरे । र चि, यो म, र सि., विषमज्वरान्तकलोहमितिनाम ।

भाषा—लालचन्दन, सुगन्धवाला (सुगरगठोला मु०), पाठा, खस, पीपल, हर्रे, सोंठ, कमलगट्टा, आंवले, चित्रक, विडङ्ग, नागरमोथा येसबसमभाग, इनसबकीबराबर लोहभस्मलेकर सबकोमिलाकररखछोडे । इसमेंसे १माशाभाग, भटकटैया, धतूरेकेपत्र इनके कल्ककेसाथ देनेसे यह समस्तविषमज्वरोंको नष्टकरताहै ॥ ४१ ॥

४२ चन्द्रकलारसः (महान्)

प्रत्येकं तोलमादाय सूतं ताम्रं तथाभ्रकम् ।
द्विगुणं गन्धकञ्चैव कृत्वा कज्जलिकां शुभाम्॥
मुस्तादाडिमतोयेन केतकीमूलवारिणा ।
सहदेव्याः कुमार्याश्च पर्पटोशीरमागधि१३७॥
श्रीखण्डं सारिवा चैषां समानं चूर्णकं क्षिपेत्।
द्राक्षाफलकषायेण सप्तधा परिभावयेत् १३८॥
छायाशुष्कं विधायाथ वटी कार्या चणोपमा ।
महाचन्द्रकला नाम्ना रसेन्द्रोऽयं निरूपितः ॥
अम्लपित्तप्रशमनः प्रदरध्वंसकारकः ।
अन्तर्बाह्यमहादाहविध्वंसनघनाघनः ॥१४०॥
ग्रीष्मकाले शरत्काले विशेषेण प्रशस्यते ।
रसमूर्च्छारक्तपित्तपित्तज्वरदवानलः ॥१४१॥
मूत्रकृच्छ्राणि सर्वाणि प्रमेहानपि दुस्तरान् ।
हरत्येष रसो नूनं देहेचन्द्रकलाप्रदः १४२॥

र. कौ., रसचि, र क ल, र च, वै चि, र. प्र, चि र. व. रा, र सु, वै. चि, (ल), र. र स, रक्तपित्ताधिकारे । यो. र, रसायनस, नि र, मूत्रकृच्छ्रे । वै र, टी, यो त, दाहाधिकारे । तथाच चन्द्रकलानामकृन्नविस्तृतत्वाने चान्त नियोजितम् ।

भाषा—शुद्धपारा, ताम्रभस्म, अभ्रकभस्म ये प्रत्येक १-१ तोला, शुद्धगन्धक २तोला, लेकर पहिले पारे औरगन्धककी नीलवर्णकज्जलीकर सबचीजेंमिलाकर नागरमोथा, अनार, केतकीकी जड़, सहदेवी, घीकुआर इनकेरसोंसे १-१ रोज मर्दनकर पित्तपापड़ा, खस, पीपल, चन्दन, सारिवा इनप्रत्येकका एकएकतोलाचूर्ण उसमे मिलाकर द्राक्षकेक्वाथकी सातभावनायें देकर छायामें सुखाकर चनेप्रमाणगोलियें बनाकररखछोडे । यह महाचन्द्रकलारस तैयारहुआ । इसमेंसे अग्निबलदेखकर १ गोलीसे ३ गोलीतक पित्तहरानुपानकेसाथ देनेसे अम्लपित्त, प्रदर, बाहरऔरभीतरकादाह, रसजन्यमूर्च्छा, रक्तपित्त, पित्तज्वर, समस्तमूत्रकृच्छ्र, समस्तदुर्जयप्रमेह येसब नष्टहोतेहैं ॥ ४२ ॥

४३ चन्द्रकलावटी (प्रथमा)

एला सकर्पूरसिता सधात्री
 जातीफलं शाल्मलिगोक्षुरौ च ।
सूतेन्द्रवङ्गायसभस्मसर्व-
 मेतत्समानं परिभावयेच ॥ १४३ ॥
गुडूचिकाशाल्मलिकाकषायै-
 र्निष्काथमाना मधुना ततश्च ।

बद्धा गुटी चन्द्रकलेति नाम्ना
मेहेषु सर्वेषु नियोजनीया ॥ १४४ ॥

र. सं. क., र. क., यो. र., भै. र., वै. चि., यो. म., र. दो., र. प्र., रसायनसं., र. का., र. सु., यो. चि., नि. र., र.र.व्री., चि. र. म., र. धं., ढो., र. क. ल., वृ. यो. त., र. की., प्रमेहाधिकारे।

टि०—ढोडानन्दादिषु ग्रन्थेषु प्रमेहकुठारेति नाम। वै. चिन्तामणी कर्पूरसितास्थाने कस्तूरिविलेतिपाठः। यो. म. सितास्थाने सुधानियोजिता तदज्ञानाद्भ्रान्त्वात्पाठभ्रंशाद्वा स्यात्।

भाषा—इलायची, कपूर, मिश्री, आंवले, जायफल, मोचरस, गोखरू, शुद्धपारा अथवा रससिन्दूर, बङ्गभस्म, लोहभस्म, येसबसमभागलेकर गिलोय, सेमल, इनके काथोंसे १-१ भावनादेकर दोदोमाशेकीगोलियां बनाकर मधुकेसाथदेनेसे समस्त प्रमेहदूरहोतेहैं ॥ ४३ ॥

४४ चन्द्रकलावटी (द्वितीया)

तारञ्च हेम त्रपुनागशुल्वं
शुद्धं रसेन्द्रं गगनञ्च लोहम्।
कटुत्रयं यत्तसकहेमबीजं
कर्पूरजातीफलवंशजातम् ॥ १४५ ॥
कस्तूरिकाचन्दनजातिपुष्प-
सितासमानं विजया च चान्द्रम्।
समानप्लक्षीरसपाकयुक्तं
बद्धा वटी टङ्कमिता विधेया ॥१४६॥
देया दिनान्ते घृतदुग्धयुक्ता
नपुंसकानाञ्च करोति वीर्यम्।
यामद्वयं वीर्यविबन्धनाय
सेयं गुटी चन्द्रकलेति नाम्ना ॥ १४७

रसायनसं.,

भाषा—रजतभस्म, सुवर्णभस्म, वङ्गभस्म, नागभस्म, ताम्रभस्म, शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, त्रिकटु, इन्द्रजव, अथवा पुरैयाकी छाल, धतूरेकेबीज, शुद्धकपूर, जायफल, वंशलोचन, कस्तूरी, चन्दन, जावित्री, मिश्री, भांग, बाकुचीके बीज, येसब समभागलेकर कूटकपड्छानकरलेना, पारेको धातुओंऔरवंशलोचनकेसाथ १-२ दिन घोटना, जिसमेंकिपाराअलगनरहे, फिरसबचीजें मिलाकर १-२ पहरघोटकर पानकेरससे दोपहर घोटकर चारचारमाशेकी गोलियें बनाकर रखछोडे इनमेंसे सन्ध्याकेसमय १ गोली देकर घीऔर दूध पिलावेतो इससेनपुंसकोंकोभी स्त्रीकामेच्छा उत्पन्न होकर दोपहरतक वीर्यस्तम्भनमें कुशलता है ॥ ४४ ॥

४५ चन्द्रका(न्तरसः प्रथमः)

पलत्रयं मृतं ताम्रं सूतमेकं [illegible]म्।
त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं प्रत्येकञ्च पलंपलम् ॥१४८
निर्गुण्ड्यार्द्रकद्रावै र्वह्निद्रावै विमर्दयेत्।
दिनैकं तद्विशोष्याथ तुषाग्नौ स्वेदयेद्दिनम् ॥
समुद्धृत्य विचूर्ण्याथ वाकुचीतैलमर्दितम्।
त्रिदिनं भावयेत्तेन निष्कैकं भक्षयेत्सदा १५०
चन्द्रकान्तरसो नाम्ना कुष्ठं हन्ति न संशयः।
तैलं [illegible]बीजोत्थं वह्निगन्धकसैन्धवैः ॥
अनुपानं प्रकर्तव्यं कल्कं वा वाकुचीभवम्

र. चि., चि. क., र. क. ल., र. मं., र. को., र. सु., र. सा., कुष्ठाधिकारे। रसकल्पलतायां काकणकुष्ठे।

भाषा—ताम्रभस्म३पल, पारदभस्मअथवारससिन्दूर १पल, शुद्धगन्धक२पल, त्रिकटु, त्रिफला १-१ पल, इनसबको इकट्ठेकर सँभालू, अदरख औरचित्रक, इनके रससे १-१रोज़मर्दनकर गोला बनाय सुखाकर सम्पुटमेंबन्दकर एकदिनतुषोंकी अग्निमे स्वेदनकरे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर बाकुचीकेतेलमें ३रोजमर्दनकर इसमेंसे ४-४माशेकी मात्राबाकुचीकेतेलकेसाथदेवे। इसकेसेवनसे समस्तकुष्ठ नष्टहोतेहैं ॥ ४५ ॥

४६ चन्द्रकान्तरसः (द्वितीयः)

मृतसूताभ्रकं तीक्ष्णं ताम्रं गन्धं समंसमम्।
स्नुहीक्षीरे दिनं मर्द्यं ततस्तु माषमात्रकम् ॥
मधुना मर्दितं सेव्यं लोहपात्रे दिनेदिने।
मूर्छासर्वाङ्गिकाशूलं शिरोरोगान्विनाशयेत् ॥

र. सं., र. क., र. चं., र. सु., र. क. ल., यो. म.,
टि०—रसकल्पलतायां सूतसूताभ्रकं तीक्ष्णं ताम्रं गन्धं समं समम् इत्यस्य स्थाने सूतसूताभ्रकं तीक्ष्णं मुण्डं ताम्र सूतं समम् इतिपाठान्तरम्, तथाच श्रीसूर्येति नाम स्थापितम्, यो. म., पथ्यासूतेति नाम ।

भाषा—पारदभस्म, अभ्रकभस्म, लोहभस्म, ताम्रभस्म और शुद्धगन्धक येसबसमभागलेकर इनकीनीलवर्णकज्जलीकर थूहरकेदूधमें १रोजमर्दनकर एकएक माशेकी गोलियांबनाकर रखछोडे । इनमेंसे १गोली लोहेकेपात्रमें मधुकेसाथ मिलाकर खानेसे सूर्यावर्त, अर्धावभेदक प्रभृति शिरकेरोगोंको यह दूरकरताहै ॥ ४६ ॥

४७ चन्द्रकान्तरसः (तृतीयः)

रसगन्धकवैक्रान्तं तारहेम समंसमम् ।
त्रिगुणं लोहकान्ताभ्रं त्रिफलावारिमर्दितम् ॥
गोलकं छायया शुष्कं त्रिपुटं स्वाङ्गशीतलम् ।
उशीरचन्दनाम्भोभिस्त्रिःसप्त च विभावयेत् ॥
एकगुञ्जमिदं सेव्यं द्राक्षाखर्जूरमाक्षिकैः ।
स्त्रीणां प्रदरदोषञ्च कुम्भेहञ्च नाशयेत् १५६॥
कटिशूलं चाङ्गवातं दाहतापञ्च नाशयेत् ।
अनुपानविशेषेण वातपित्तहरं परम् ॥
प्रोक्तो मदनगोपालैश्चन्द्रकान्तरसो ह्ययम्१५७

र. क. यो.,

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, वैक्रान्तभस्म, रजतभस्म, सुवर्णभस्म, येसबसमभागलेकर लोहभस्म, कान्तपाषाणभस्मऔर अभ्रकभस्म येसबतीनतीनभाग लेकर इनसबकी नीलवर्णकज्जलीकर त्रिफलेकेकाढेसे एकरोजमर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर सम्पुटमेंबन्दकर लघुपुटकीआंचदेवे । ऐसेतीनपुटदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेकेबाद निकालकर खसऔरचन्दनकेकाढेसे २१ भावनाएं देकर१-१ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोडे । इनमेंसे१-१गोली द्राक्ष-छुहारेऔरमधुकेसाथ खानेसे स्त्रियोंकाप्रदर, कुम्भ, कटिशूल, अङ्गवात, दाहयुक्तज्वर, इनको यह नष्टकरताहै । अनुपानविशेषसेवायुऔरपित्तको नष्टकरताहै ॥ ४७ ॥

४८ चन्द्रप्रभो रसः (सङ्कोचगोलः) १

पलत्रयं सूतकगन्धकस्य
पलान्यथ त्रीणि कटुत्रयस्य ।
निःक्षिप्य खल्वे त्रिदिनानि घृष्टं
खराश्चिकाचित्रकवित्तितोयैः ।
तं मूकमूषास्थितगोलकञ्च
पचेद्दिनैकन्तुपचह्नियोगात् ।
गुञ्जाद्वयं रक्तविकारजाते
सङ्कोचगोलाख्यरसोऽयमुक्तः १५९ ॥

रसेन्द्रस, र., रक्तविकारे ।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक ३-३पल, त्रिकटु ३पल, सबकोखल्लमेंडाल कठगूलर चित्रकऔर अदरख इनके काढोंसे एकएकरोजमर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर अन्धमूषामेंरखकर तुषाग्निमें एकरोजपकावे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर २-२रत्तीकीमात्रा मधुयगुड़के साथदेनेसे समस्तरक्तविकार दूरहोतेहैं ॥ ४८ ॥

४९ चन्द्रप्रभोरसः (द्वितीयः)

पले सूतश्चथात्रीणि गन्धकास्कल्कयेत्खलु ।
त्र्यूषणञ्च तथा त्रीणि चित्रकस्य पलन्तथा ॥
काकोदुम्बरिकाक्षीरैः सर्वमेकत्र मर्दयेत् ।
मर्दयित्वा च गुटिकां मधुना सह कारयेत् ॥
माषमात्रश्च सूतोऽयं सर्वकुष्ठनिवारणः ।
देहशुद्धिं पुरा कृत्वा गुटिकाञ्च ततो भजेत् ॥
एष चन्द्रप्रभो नाम सर्वकुष्ठहरो रसः ।
दृष्टप्रत्ययकः साक्षाद्देवीशास्त्रानुसारतः १६३॥
हन्ति श्वासं तथा कासं क्षयं पाण्डुं सकामलम्
अर्शांसि क्षीण्यशूलानि सन्निपातान्सुदारुणान् ॥

रससागरे, सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा १पल, शुद्धगन्धक३पल, इनकी नीलवर्ण कज्जली बनाके फिर त्रिकटु३पल, चित्रक१पल, इनसबको इकट्ठेकर कपड़छानकरके कठगूलरकेदूधसे एकरोज मर्दनकर सुखाकर मधुकेसाथ १माशेकीगोलियें बनाकर रखछोड़े । पथ्यकर्मसे

देहकोशुद्धकर इनमेंसे १-१गोली कुपुहरानुपानके-साथदेनेसे यह समस्तकुष्ठ, श्वास, कास, क्षय, पाण्डु, कामला, बवासीर, क्षीणता, शूलऔर सन्निपात इन-सबको दूरकरताहै ॥ ४९ ॥

५० चन्द्रप्रभारसः

चन्द्रप्रभां तुगाक्षीरीं सैन्धवञ्च शिलाजतु ।
कौशिकञ्चाक्षमानन्तु हेमारं रौप्यमभ्रकम् ॥
माक्षिकं शाणमात्रञ्च मधुना परिमर्दयेत् ।
ततो द्विवल्लमानेन वटिकाः परिकल्पयेत् ॥
अनुपानविशेषेण योजितोऽयं महारसः ।
सर्वान् क्षुद्रगदान्हन्ति प्रमेहानपि दुस्तरान् ॥
वातव्याधीनशेषांश्च पित्तजान् कफसम्भवान् ।
चिरप्रणष्टमग्निञ्च दीपयेज्जनयेद्बलम् ॥१६८॥

आ वि , भै. र , क्षुद्ररोगे ।

भाषा—वाकुची, कचूर, वंशलोचन, सेंधानमक, शिलाजतु, गुग्गुलुयेप्रत्येक १—१तोला, सुवर्णभस्म, पीतलभस्म, रौप्यभस्म, अभ्रकभस्म, सोनामाखी, येसब ४-४ मासेलेकर मधुसेमर्दनकर ६—६ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोड़े ।१—१गोलीअनुपानविशेषसे देनेसे समस्तक्षुद्ररोग, दुस्तरप्रमेह, तमामवातव्याधि, पित्तज औरकफजव्याधि, दुस्तरमन्दाग्नि इनको यह दूरकरतीहै ॥ ५० ॥

५१ चन्द्रप्रभावटी (प्रथमा)

मृतलोहं पलद्वन्द्वं लोहांशः शुद्धगुग्गुलुः ।
द्वयोस्तुल्या सिता योज्या त्रिभिस्तुल्यं शिलाजतु
तवक्षीरं पलैकन्तु ह्यन्ये कर्षांशकाः शृणु ।
विडङ्गं त्रिफला त्र्यूषं भूनिम्बो गजपिप्पली ॥
द्वे निशे पिप्पलीमूलं देवदारु सुवर्चलम् ।
सैन्धवं धान्यकं ताप्यं कर्चूरोऽतिविषाऽमृता ॥
ताप्यं स्वर्जी यवक्षारं वचा मुस्ता च पत्रकम् ।
दन्ती त्रुटिः सूक्ष्मचूर्णं मधुना गुटिकां कृताम् ॥
निष्कमात्रां सदा खादेदाम्ना चन्द्रप्रभां वटीम् ।
सर्वार्शांसि निहन्त्याशु पाण्डुरोगं भगन्दरम् ।
कृच्छ्रान्मेहान् क्षयं कासं नानारोगहरा परा ॥

वै वि , प्रमेहे ।

टि॰—अस्या मात्रा एककर्षिकयुक्ता तथाप्येवस्मिन् समये अस्या मात्राया न सचित सर्व भाजनान्यतो निष्कप्र-माणग्रहणम् कर्तव्य इत्यस्माक सम्मतिरतो मूले कर्षस्थाने निष्क स्थापित ।

भाषा—लोहभस्म, शुद्धगुग्गुलु२—२पल,मिश्री ४पल, शिलाजीत८पल, वंशलोचन१पल, विडङ्ग, त्रिफला,त्रिकटु,चिरायता, गजपीपल, हल्दी,दारुहल्दी, पिपलामूल,देवदारु,सचल, सेंधानमक, धनिया,सोना माखी,कचूर,अतीस,गुडूची, रजतमाक्षिक, सज्जीखार, जवाखार,बच,नागरमोथा, पत्रज, दन्तीमूल, इलायची, येप्रत्येक १—१तोलालेकर कूटकपडछानकर मधुमें १—२रोजघोटकर ४—४मासेकीगोलियें बनाकररख-छोड़े । इनमेंसे एकएकगोली तत्तद्रोगहरानुपानके-साथदेनेसे सबप्रकारकेबवासीर, पाण्डु, भगन्दर, मूत्रकृच्छ्र,प्रमेह,क्षय,कासइनसबको यह नष्टकरतीहै ॥

५२ चन्द्रप्रभावटी (द्वितीया)

चन्द्रप्रभा वचा मुस्तं भूनिम्बामृतदारुकम् ।
हरिद्रातिविषा दार्वी पिप्पलीमूलचित्रकौ ॥
धान्याकं त्रिफला चव्यं विडङ्गं गजपिप्पली ।
व्योषं माक्षिकधातुश्च द्वौ क्षारौ लवणत्रयम् ॥
एतानि शाणमात्राणि प्रत्येकं कारयेद्बुधः ।
त्रिवृद्दन्तीपत्रकञ्च त्वगेला वंशरोचना ॥
प्रत्येकं कर्षमात्रञ्च कुर्यादेतानि बुद्धिमान् ।
द्विकर्षं हतलोहं स्याच्चतुः कर्षा सिता भवेत् ॥
शिलाजत्वष्टकर्षं स्यादष्टौ कर्षास्तु गुग्गुलोः ।
एभिरेकत्र संक्षुण्णैः कर्तव्या गुटिका शुभा ॥
चन्द्रप्रभेति विख्याता सर्वरोगप्रणाशिनी ।
प्रमेहान्विंशतिं कृच्छ्रं मूत्राघातं तथाऽश्मरीम् ॥
विबन्धानाहशूलानि मेढ्रग्रन्थिमर्बुदम् ।
अण्डवृद्धिं तथा पाण्डुं कामलाञ्च हलीमकम् ॥
अन्त्रवृद्धिं कटेःशूलं कासं श्वासं विचर्चिकाम्

कुष्ठान्यर्शांसि कण्डूञ्च प्लीहोदरभगन्दरौ १८१
दन्तरोगं नेत्ररोगं स्त्रीणामार्तवजां रुजम् ॥
पुंसां शुक्रगतान्दोषान्मन्दाग्निमरुचिं तथा ॥
वायुं पित्तं कफं हन्याद्बल्या वृष्या रसायनी ।
चन्द्रप्रभायां कर्षस्तु चतुः शाणो विधीयते ॥

भै. र, शा, चि र भ, नि र, ग नि, वृ यो- त, वं र, र च, र चि, र कौ, रसायनस, र का, चि क, भा प्र, यो र, यो म, ढो, एषुग्रन्थेषुप्रमेहाधिकारे, नि र, र च, ध, र कौ, र स, इ. सु, र र, यो म, एषुग्रन्थेषुअर्शोऽधिकारे । केषुचित्सूलग्रन्थाभ्र प्रयेन पलमित दद्यादि शुणोत्कर्षाय । सम्यक्तनचित्तु- पानविषये पठन्ति । "मकस्य पूर्वं शकत प्रयोज्या तक्रानुपान त्वथ मस्तुपानम् । भाष्यो रसो जाङ्गलो रसो वा पयोऽथवा शीतजलानुपानमिति ।

भाषा—वायुविडङ्गनअथवाकचूर, वच, नागरमोथा, चिरायता, गिलोय, देवदारु, हल्दी, अतीस, दारुहल्दी, पीपल, पिपलामूल, चित्रक, धनिया, त्रिफला, चव्य, विडङ्ग, गजपीपल, त्रिकुटु, सोनामाखी, सज्जीखार, जवाखार, सेंधा, साभर, सबकलमेंप्रत्येक१माशे, निशोत, दन्तीमूल, पत्रज, तज, इलायची, वंशलोचन, येप्रत्येक१ तोला, लोहभस्म२तो., मिश्री४तो., शुद्धशिलाजीत ८ तो., शुद्धगुग्गुल८तो., लेकर पहिलेगुग्गुलको दशमूलअथवा गुडूचीकेक्वाथमें गलाकर सबचीजें इसमेंमिलाकर २—३रोजघोटे जिसमेंकि इसकारंग एकदमकालाऔरचमकदारहोजाय फिर१माशासे २ माशेतककी गोलियें बनाकररखछोड़े । इनमेंसे १—१ गोली सहतशहदअनुपानकेसाथ देनेसे २०प्रकारके प्रमेह, मूत्रकृच्छ्र, मूत्राघात, पथरी, विबन्ध, आनाह, शूल, मेहनग्रन्थि, अर्बुद, अण्डवृद्धि, पाण्डु, कामला, हलीमक, अन्त्रवृद्धि, कटिशूल, कास, श्वास, विचर्चिका, तमामकुष्ठ, बवासीर, कण्डू, प्लीहा, उदर, भगन्दर, दन्तरोग, नेत्ररोग, स्त्रियोंकेआर्तवकीपीडा, पुरुषोंकेशुक्रगतदोष, मन्दाग्नि, अरुचि, वात, पित्तऔरकफकेकुलरोगोंको यह दूरकरतीहै ॥ ५२ ॥

५३ चन्द्रप्रभावटी (तृतीया)

मृतसूताभ्रकं लोहं नागं वङ्गं समंसमम् ।
एलाबीजं लवङ्गञ्च जातीकोषफलन्तथा १८४॥
मधुकं मधुयष्टी च धात्री दाडिमशर्करे ।
कर्पूरंखादिरंसारंशवाह्वाकृष्टकारिका ॥१८५॥
अम्लवेतसकं तुल्यं दंतिकं लाङ्गलीद्रवैः ।
भावयेद्दधिदुग्धेन नागवल्लीरसैर्दिनम् ॥१८६
वटिका बदरास्थ्याभा कार्या चन्द्रप्रभा परा ।
भक्षयेद्वटिकामेकां सर्वमेहकुलान्तिकाम् १८७॥
धात्रीपटोलपत्रोत्थं कषायं चामृतायुतम् ।
सक्षौद्रं भक्षयेच्चानु सर्वमेहप्रशान्तये ॥ १८८ ॥

र चि., ध, र स, र. का, र शु, प्रमेहाधिकारे ।

टि०—मृतसूताभ्रक लोहमिति श्लोकस्य स्थाने रसकामधेनौ मृतसूतभ्र कासीसमेलाजातीफलन्तथा इत्यर्धश्लोक एव दृश्यते तत्र त्रुटिरस्तीति प्रतिभाति, बहुग्रन्थसम्वादादयमेवपाठ साधु ।

भाषा—पारद-अभ्रक-लोह-नाग-वङ्गइनकीभस्में, इलायची, लौंग, जावित्री, जायफल, दोनों मुलहठी (अभावमेंद्विगुण), आमले, अनार, शक्कर, कपूर, कत्था, सौंफ, भटकटैया, अमलवेतयेसब समभागलेकर सबकोकूटकपड़छानकर कलिहारी, दही, दूध, पानकारसइनसबसे १—१रोजमर्दनकर छोटेबेरबराबर गोलियेंबनाकर रखछोड़े । इनमेंसे१—१गोलीखाकर ऊपरसे आंवले, पटोलपत्रऔरगिलोय इनप्रत्येकके १—१तोलेकाचतुर्गुणितजलमें क्वाथकरके चतुर्थांशशेषरहनेपर छानहोनेपर इसमें१तोलामधुमिलाकर पीवेतो सबप्रकारके प्रमेह इससे नष्टहों ॥ ५३ ॥

५४ चन्द्रप्रभावटी (चतुर्थी)

लोहं जातिफलं मधूकयुगलं सारं तथा खादिरं
कर्पूरामलकेशटीमहुसुधावोण्टाऽम्लसारःसिता ।
कासीसं भवरीजदाडिमसहा सर्वं समं कल्पितं,
प्रत्येकं दधिदुग्धलाङ्गलिरसैस्तुम्बस्य मुद्गस्य च
रसेन भावितं तस्य गुटिका सम्यक्कल्पिता ।
जयेच्चन्द्रप्रभा नाम तीव्रान्मेहादिकान्गदान् ॥

र र. स, र क ल, व रा, यो म, र शु, र. को, इ. र, र क, र का, प्रमेहे । यो म, योलस्थाने एला नियोजिता, र. कामधेनौ चन्द्रप्रभ नाम ।

भाषा—छोल (एलुआ अथवा हीरादोख) जायफल, महुआ, खैरकाहीर अथवा कत्था, कपूर, आंवला, कचूर, शतावर, सुपारी, अम्लवेत, मिश्री, कसीस, धतूरेकेबीज, अनार, मुद्गपर्णी, माषपर्णी, येप्रत्येक समभागलेकर कूटकपड़छानकर दही, दूध, करिहारी, तुम्बी, भृङ्गराजकेस्वरस अथवाक्वाथोंसे १-१ रोज़मर्दनकर १-१ मासेकीगोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १-१ गोलीदुग्धवगैरहके साथदेनेसे अत्यन्तबढ़ेहुए प्रमेहोंको यह नष्टकरती है॥ ५४॥

५५ चन्द्रप्रभावटी (पञ्चमी)

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं मर्द्यं निम्बुमयूरयोः।
द्रवं द्रवैः सगोमूत्रैं दिनैकं वाकुचीद्रवैः॥
मुस्तपिण्डे विनिःक्षिप्य तं रुद्ध्वा भूधरे पचेत्॥
पक्त्वोद्धृतन्तु तच्चूर्णं चूर्णाद्दशगुणं क्षिपेत्।
चूर्णितं वाकुचीबीजं गोमूत्रे मर्दयेद्दिनम्।
द्विनिष्कां वटिकां खादेच्छ्वित्रकुष्ठविनाशिनीम्।
ख्याता चन्द्रप्रभा ह्येषा कुर्यात्पक्वेणभोजनम्
काष्ठोदुम्बरिकामूलं जलं घृष्टं पिबेदनु॥

र. धा., र. र. म., वै. चि., ग्रन्थे।

टी०—वैद्यचिन्तामणौ एतस्मिन्स्थानेऽस्य रसस्य चन्द्रप्रभारस इतिनामस्थापितमत्र च वटीति, तत्र रसाद्दशगुणं वाकुचीबीजमत्र च दशगुणमिति भेदः कृतोऽस्ति, स तु लेखकप्रमादादिभिः पाठस्तैः समागतोऽस्ति इति बोद्धव्यम्।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, शुद्धगन्धक २भा., इनदोनोंकी कजलीकर नीबू, अपामार्गइनकेरस, गोमूत्र, बाकुचीरस इनसे एकएकरोज़क्रमसे मर्दनकर नागरमोथेके पिण्डमेंरखकर सम्पुटमेंबन्दकर भूधरपुटमें रखकर १०-१५ सेर कण्डोंकी आंचदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसकेदशगुणे बाकुचीकेबीजोंकाचूर्णडालकर गोमूत्रमें १ रोज़मर्दनकर आठ ८ मासेकीगोलियें बनाकररखछोड़े। इनमेंसे १-१ गोली कठूमरकीजड़ १ तोलेपानीमेंपीसकर इसकेसाथदेवे, पाकेकेफलकाभोजनदेवे तो इससेश्वेतकुष्टरहे॥ ५५॥

५६ चन्द्ररुद्रोरसः

एकवीरा शङ्खपुष्पी गोजिह्वा हरिणीक्षुरी।
विष्णुक्रान्ता कण्टकारी जीवन्ती क्षीरसारिवा॥
मेघनादो देवदारु ब्राह्मी वीरा तु दन्तिका॥
सर्पाक्षी वेतसं नीला पनसं काकमाचिका॥
मुनिपत्रद्रवैरेतेषां द्विशाणं चार्द्रकं दिनम्।
मर्दयेत्सूतकं गाढं मृत्पात्रे तं द्रवैः पचेत्॥
करीषाग्नौ दिवारात्रौ स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत्।
एततुल्यं शुद्धगन्धं मर्द्यं वाकुचिकाद्रवैः १९८
तद्बीजोत्थैः कषायैर्वा दिनान्ते वटकीकृतम्।
चन्द्ररुद्रो रसो नाम्ना निष्कार्द्धश्चर्चिकापहः॥

र. सु., र. का., ग्रन्थे।

भाषा—बाजखेखसा, शङ्खपुष्पी, जङ्गलीगोभी, हिरणखुरी, विष्णुक्रान्ता, भटकटैया, जीवन्ती, अनन्तमूल, काटेवालीचौलाई, देवदारु, ब्राह्मी, क्षीरविदारी, दन्तीमूल, सर्पाक्षी, बेत, नील, पलाश, मकोय और अगस्त्यपत्र इनके यथाप्राप्ति रसोंसेमर्दनकर मिट्टी केपात्रमेंडालकर इन्हीं रसोंसाथचोपादेकरपकावे। जब पकतेपकतेगोलाबनजाय तबगोलेकोसम्पुटमेंबन्दकर अच्छीतरह ३-४कपडमिट्टीदेकर सुखाकर कुक्कुटपुटमें करीषकी(८पहर)आंचदेवे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर बराबरकागन्धकमिलाकर बाकुचीकेकाढ़ेसेमर्दनकरे, इसाभावमें बीजोंकेकाढ़ेसे भावनादेवे फिरइसकी २-२ मासेकीगोलीबनाकर बाकुचीकेक्वाथकेसाथदेनेसे यह विचर्चिकाकुष्ठको दूरकरताहै॥५६॥

५७ चन्द्रशेखरो रसः (प्रथमः)

अभ्रकं लोहताम्रञ्च म०डूरं लोहभस्मकम्।
सौभाग्यं रोचनं बाला समभागश्च चूर्णितम्॥
गिरिकर्णीरसे यामं मर्दयेन्माषमात्रकम्।
बालज्वरहरः प्रोक्तो रसोऽयं चन्द्रशेखरः॥

रसायनसंग्रे, बालज्वरे।

भाषा—अभ्रक-लोह-ताम्र-मण्डूर-कान्तलोहइनसबकीभस्में, सुहागा, गोरोचन, सुगन्धवाला (नागरमोथाउगु०) येसब समभागलेकर इकट्ठाकरकर

अपराजिताकेरसमे १पहरमर्दनकर एकर कराशेकी-गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे १-१ गोली अपराजिताकेरसकेसाथ अथवाअदरखकेरसकेसाथ अभावमे सभालूकेरसकेसाथदेनेसे यह बालकोंकेज्व-रको नष्टकरताहै ॥ ५७ ॥

५८ चन्द्रशेखरो रसः (बृहन्) (द्वितीयः)

सूतटङ्कणमरिचं तुल्यं द्विगुणगन्धकः ।
सर्वैस्तुल्या सिता पित्तै र्भावयेच्छागमाहिषैः ॥
मात्स्यैस्तथा शिवापित्तै र्भूयोभूयस्तथा द्रवैः ॥
मुण्डी ब्राह्मी गदव्याली गिरिकर्णी गवादिनी
सर्वज्वरहरश्चायं विशेषादग्निवर्धनः ।
आर्द्रकस्य रसेनैव दद्याद्रक्तिद्वयं पुनः ॥२०४॥
शर्करोत्थं पिबेच्चानु शीतं वा सर्वदा पिबेत् ।
ये रसाः पित्तसंयुक्ताः प्रोक्ताः सर्वत्र शम्भुना
जलसेकावगाहाद्यै र्वर्जितास्ते तु नान्यथा२०५॥

र. क., रसचि., र. र. स., र. क. चो., र. को., ज्वराधिकारे।

टि०—रसचि., र. र. स., र. क. चो., र. को., एषुग्रन्थेषु अलमअर्धीतिनाम। सर्वेष्वपि गन्धकसमभागः। अन्यानि वस्तूनि सर्वाण्यपि समानानि। रोहितमत्स्य, ब्राह्मी-कुष्ठमुण्डी-चित्रकेन्द्र-वारुणीनिर्गुण्डीस्वरसैः कषाय-सप्तभावनाः सन्ति। अत्र (चन्द्रशेखरे)तदपेक्षया पित्तस्य बाहुल्यादिकाश्च सन्ति ताधिकाः भावनाः। अतः स रसोऽत्रैवान्तर्भावनीयः, द्विगुणगन्धके भेदअवेक्षिप्यतामत्रैव स इति सर्वं समञ्जसम्।

भाषा—शुद्धपारा,शुद्धसुहागा,मरिच१-१तोला, शुद्धगन्धक२तोला,मिश्रीसबकेबराबर मिलाकर बकरा, भैंसा,मछली,लोमडी इनके पित्त गोरखमुण्डी, ब्राह्मी, कुठ, चित्रक अपराजिता,इन्द्रायणइनप्रत्येककी १-१ भावनादेकर दोदोरत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेसे १-१गोली अदरखकेरसकेसाथदेकर शक्कर-काशरबत पिलानेसे समस्तप्रकारके ज्वरनिवृत्तहोकर अग्निबढताहै।इसरसकेदेनेकेबाद रोगीकेशिरपरजलकी धारादेना अत्यावश्यकहै। क्योंकिजोपित्तघटितयोगहैं वे जलसेकावगाहनकेबिना अपना ठीककाम नहीं करते ॥ ५८ ॥

५९ चन्द्रशेखरो रसः (तृतीयः)

शुद्धसूतं द्विधागन्धं सर्पाक्षी शङ्खपुष्पिका।
गोजिह्वा क्षीरिणी नीली पलाशश्च रुदन्तिका
मुनिर्निम्बःकाकमाची विष्णुक्रान्ता च मुस्तकम्
सर्वं सम्मर्दयेद्द्रावै र्दिनैकं तप्तखल्वके ॥२०७॥
पर्पटीरसवत्पाच्यं गन्धं ताप्यं क्षिपेत्पुनः ।
प्रत्येकं पर्पटीतुल्यं सहदेवीविदारिका २०८॥
हस्तिकन्दामृतामुण्डीद्रवैस्तं मर्दयेद्दिनम् ।
कषाये दशमूलस्य पुटेत्तुल्येन पिण्डितम् ॥
समूलपत्रशाखाश्च देवदाली विचूर्णिताम् ।
त्रिफलां बाकुचीबीजं पश्चादिन्द्रवारुणीम्
छायाशुष्कं समञ्चूर्णं पुंमूत्रेण पिबेत्सदा ।
शतारुष्के गलत्कुष्ठे ह्यनुपानं सुखावहम्॥२११

र. का., कुष्ठाधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा१भाग, गन्धक२भाग, लेकर नीलवर्णकज्जलीकर सर्पाक्षी, शङ्खपुष्पी, बनगोभी, खिरनी, काकदाना, पलाश, रुदन्ती, अगस्त्य, निम्ब, मकोय, अपराजिता, नागरमोथा, इनसबके यथासम्भव स्वरसअथवाक्वाथोंसे तप्तखल्वमे एकए-करोज़मर्दनकर पर्पटीकीतरह जातिकारहीमेगलाकर गन्धकऔरसुवर्णमाक्षिक बीररसमर्दितरालबरडालकर एकआंचहोनेपर उतारकरयष्ठयार्द्रकेण।मेकिफिरसेक जलीहोजाय, फिरस-भर्दयेद्यासमबारेद, हस्तिकन्द गिलोय, गोरखमुण्डीअनुपानविशेष इनप्रत्येकके यथासम्भवस्वरसअथवाक्वाथोंसे १-१रोज़मर्दनकर ब-न्दालकापश्चात्, त्रिफला, बाकुचीकेबीज, और-इन्द्रायणकापश्चात् इनकोछायाशुष्ककर समभागलेकर कज्जलीकेबराबरमिलाकर १-२रोजघोटकर रखछोडे। इसमेंसे ३माशेमधुऔरदहमेचाटकर ऊपरसेपुरुषका-मूत्रपिलानेसे शतारुष्क औरगलत्कुष्ठ नष्टहोतेहैं ५९

६० चन्द्रसुधारसः

स्वर्णसिन्दूरताम्राभ्रवङ्गलोहदमाक्षिकाः ।
भस्मितास्तुल्यमानास्ते शुद्धकर्पूरमर्दिताः ॥
मुस्तापर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः ।

भाविताश्चिस्ततः कृष्णाद्राक्षैलायष्टिमाक्षिकैः ॥
ससितश्चलीढास्ते रक्तिकाद्वयमात्रकाः ।
घोरां तृष्णां ज्वरं दाहं मूर्च्छां हिक्कां वमिं तमिम्
हन्याच्चन्द्रसुधा नामप्रदद्याद्धाजलेपिकाम् २१४

रसायनसार,

भाषा—स्वर्णसिन्दूर, ताम्र-अभ्रक-यशद-लोह-सोनामाखीइनकीभस्में, येसबसमभागलेकर नागरमोथा, पित्तपापड़ा, खस, चन्दन, सुगन्धवाला, सोंठ इनके क्वाथोंसे तीनतीनभावनाएंदेकर दोदोरत्तीकीगोलियें बनाकररखछोड़े । इनमेंसे १-१गोली पीपल, द्राक्ष, इलायची, मुलहठी, शक्करऔरमधुकेसाथदेनेसे घोरतृष्णा, दाहपूर्वकज्वर, मूर्च्छा, हिक्का, वमन, तम इनसबको यह दूरकरताहै । पथ्यमे खीलोंकीपेयादेनी ॥ ६० ॥

६१ चन्द्रसूर्यरसः (प्रथमः)

तुत्थेन तुल्यः शिवजश्च गन्धो
जम्बीरनीरेण विमर्दनीयः ॥
दिनत्रयं मेलय तेन तुल्यं
व्योष. (' ..) सिध्यति चन्द्रसूर्यः २१५॥
वल्लो हि चिन्तामणौ एचलम्बं
दले मत्स्यापितमन ... ाल्पवल्लयाः ।
दुग्धं हि ... च देवगुणनि ... सूर्येर-
रसेन ... यः ॥ २१६ ॥
तक्रं सम -शुद्धपारा १ भा ... नस्तु
द्राक्षाम्बुना पथ्यमनन्तरोक्तम् ।
शेषे-ज्वराधाः सलिलेन शूले
जम्बीरनीरेण वराजलेन ॥ २१७ ॥
अपस्मृतावप्र नियोजनीय-
मभ्यञ्जनं निम्बपयोभवाभ्याम् ।
घृतादनं स्यादिह भोजनाय
जम्बीरनीरेण निहन्ति गुल्मम् २१९॥
हिङ्ग्वम्लिकानिम्बुरसेन देयं
प्लीहोदरे स्यादिह तक्रभक्तम् ।
स्तम्भाधमस्मिन्वारिशं पयःस्या-
द्गुडो नियोज्यो वमनप्रशान्त्यै ॥

र. र. स., र. सु., र क. यो. (चन्द्रार्कः),

भाषा—शुद्धतुत्थक, पारा औरगन्धक समभागलेकर जंभीरीकेरसमे तीनदिनमर्दनकर सुखाकर इसकीबराबर त्रिकटुकाचूर्णमिलाकर खूबमर्दनकररखछोडे । यह चद्रसूर्यरसतैयारहुआ । इसकीतीनरत्तीपानकेसाथ१घंटापहिलेदेनेसे विषमज्वर नष्टहोतेहैं । इसकेऊपरपथ्यदूधदेना । शीतज्वरमे अदरखकेरसकेसाथदेकरछाछपिलाना । सगर्भास्त्रीको द्राक्षाकेक्वाथकेसाथदेकरछाछपिलाना, मन्दाग्रोधमे त्रिफलाकेकाढ़ेकेसाथदेना । निम्बपत्रकल्कअथवातन्मज्जाकेतेलको मक्खनमेमिलाकर अभ्यञ्जकरना, घीकेसाथभातपथ्यमेदेना । जम्भीरीकेरसकेसाथगुल्मकोनष्टकरताहै, हींगऔरइमलीकेरसकेसाथप्लीहमेदेना । औरछाछभातखिलाना । मलरोधनेकेलिये शक्कर औरदूधकेसाथदेना वमनकेलिये गुडकेसाथदेना ॥ ६१ ॥

६२ चन्द्रसूर्यरसः (द्वितीयः)

तुल्यदीप्ये समे योज्ये सूर्यक्षीरेण सप्तशः ।
माषयेन्माषकं देयं वान्तिमाप्नोति शीघ्रतः ॥
रेचनात्ययोगिके वान्त्या सुखी भवति मानवः ।
काकमाचीरसे दत्ते शीघ्रतो वशमाप्नुयात् ॥

र. क. यो. वमनात्ययिके

भाषा—तुल्यऔरअजवाइनदोनोंसमभागलेकर सातवार आकके दूधसेभावनादेकर १ माशा पानीके साथदेनेसे तत्क्षणवमनहोगी । रेचनकेअतियोगमे इससेउल्टीहोकर आदमी सुखी होगा । वमनका अतियोगहोजायतो२-४तोला मकोयकारसदेनेसेबन्दहोजायगा ॥ ६२ ॥

६३ चन्द्रसूर्यात्मको रसः

सूतकं गन्धकं लोहमभ्रकञ्च पलंपलम् ।
शतटङ्कवराटौश्च प्रत्येकार्धपलं हरेत् ॥ २२२॥
गोक्षुरबीजचूर्णं च पलैकं तत्र दीयते ।
सर्वमेकीकृतं चूर्णं याप्ययन्त्रे विभावयेत् २२३
पटोलं पर्पटं मार्गी पिप्पली शतपुष्पिका ।

कुण्डली दण्डिनी वासा काकमाचीन्द्रवारुणी ॥
वर्षाभूः केशराजश्च शालिञ्ची द्रोणपुष्पिका ।
प्रत्येकार्धपले द्रावैः भावयित्वा वटीं कुरु २२५
चतुर्दश वटीः खादेच्छागीदुग्धानुपानतः ।
गहनानन्दनाथोक्तश्चन्द्रसूर्यात्मको रसः २२६
हलीमकं निहन्त्याशु पाण्डुरोगञ्च नाशयेत् ।
जीर्णज्वरं सविषमं रक्तपित्तमरोचकम् ॥२२७
शूलं प्लीहोदरानाहमष्ठीलागुल्मविद्रधीन् ।
शोथं मन्दानलं कासं श्वासं हिक्कां वमिं भ्रमम् ॥
भगन्दरोपदंशौ च दद्रुकण्डूत्रणापचीः ।
ऊरुस्तम्भं दाहतृष्णेऽआमवातं कटीग्रहम् २२९॥
युक्त्या मधेन मण्डेन शुद्धयूषेण वारिणा ।
गुडूचीत्रिफलावासाक्वाथनीरेण वा क्वचित् ॥

भै. र., र. क., र चं., र स., र सु., भ., पाण्डुविकारे ।

टि०—मूले समस्तस्य चतुर्दशवटिकाविधानमुक्तं परन्त्वद्यमानसमयविरुद्धमत कल्पसाधनप्रकारेण कोष्ठशुद्धिं विधायानन्तर द्वाभ्यामेकोभुक्त्वा यथेष्टकयोदारभ्य वर्णनीय इत्यस्माकं सम्मतिः । कश्चिन्महाशयैर्गुर्वेरमानवटिकाविधान लिखित तत्तु चतुर्दशवटी खादेदिति वाक्यशुद्धोविधानप्रमाणान्तराभावात्कल्पनवमुन्मत्तप्रलपनमिव प्रतिभाति ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म येप्रत्येक १-१पल, शङ्ख सुहागा, कौड़ी इनकी भस्म आधा २ पल, गोखरू १ पललेकर सबको कूटकपड़छानकर कपड़ेमेंपोटलीबान्ध दोलायन्त्रसे गरमपानीमें १-२ पहरस्वेदनकर निकालकर कडुपरवल, पित्तपापड़ा, भारङ्गी, निशोथ, सौंफ, गुडूची, ब्रह्मदण्डी, अडूसा, मकोय, इन्द्रायण, इटसिट, भंगरा, सरहटी, गूमा इनप्रत्येकका २-२ तोलेरस डालकर घोटकर आधे आधे तोलेकी गोलियें बनाकर (यद्यपि इसरसमें मूलमें १४ गोलीबनानी लिखी हैं परयह आजकलके जमानेके लिये असम्भवसा है । क्योंकि १ गोलीमें १ तोलेसे अधिकतो धातुओंकी भस्म आवेगी जो आजकलके जमानेमें २-४ सेरअन्नकी जिसकी खुराक हो वह भलेही हजम करसकता है औरके-लियेतो यह असम्भव जैसा है) रखछोड़े । इनमेंसे कोष्ठशुद्धि करके एक एक गोली बकरीकेदूधके साथ रोज सुबह खावे और खानेमें केवल बकरीकेदूधही पररहे, गोलीकी मात्रा बढ़ाता जाय, जहांपर असह्यमालूमहो वहांपर उसमात्राको नियतकरले इससे आगेनबढ़ावे । इसप्रयोगको १४ दिनकरनेसे हलीमक, पाण्डु, जीर्णज्वर, विषमज्वर, रक्तपित्त, अरुचि, शूल, प्लीह, उदररोग, आनाह, अष्ठीला,गुल्म, विद्रधि(जहरबाद) शोथ, मन्दाग्नि, कास, श्वास, हिक्का, वान्ति, भ्रम, भगन्दर, उपदंश, दद्रु, कण्डू, खराबघाव, अपची, दाह, तृष्णा, ऊरुस्तम्भ, आमवात, कटिग्रह येसब नष्टहों । इसमें रोगकी भांति विचारकर अनुपानमें मद्य, मांड, शुद्धयूप, पानी, गुडूची, त्रिफला, अडूसा इनके काथका प्रयोग करसकतेहैं ॥ ६३ ॥

६४ चन्द्रहासरसः (चन्द्रप्रभः)

द्विभागं पारदं दद्यात् षड्भागं शुद्धगन्धकम् ।
दरदं तु द्विभागञ्च चतुर्भागं तु टङ्कणम् ॥
अमृतं तु द्विभागञ्च शिला स्याच्च द्विभागिका ।
शुण्ठिकारं चतुर्भागं व्योषं षोडशभागिकम् ॥
लवङ्गैलेद्विभागे च त्रिभागं जातिकाफलम् ।
दन्तीबीजं समञ्चैव जम्बीररसमर्दितम् ॥२३२
भृङ्गराजेन निर्गुण्डीनागवल्लयार्द्रकेण च ।
त्रिफलायाः कषायेण मर्दयेद्यामसात्रकम् ॥
प्रत्येकं मर्दनं कृत्वा ह्यनुपानविशेषतः ।
ज्वरमष्टविधं हन्ति सन्निपातांस्त्रयोदश ॥२३५

भै., त्रि., र. क. यो., या., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारद २ भाग, शुद्धगन्धक ६ भाग, शुद्धशिंगरिफ २ भाग, भुनासुहागा ४ भाग, शुद्धबछनाग २ भाग, मैनसिल २ भाग, शोरा ४ भाग, त्रिकुटु १६ भाग, लवङ्ग और छोटीइलायची २-२ भाग, जायफल २ भाग, शुद्ध जमालगोटेसमभाग ले कर इनको जम्भीरी, भंगरा, निर्गुण्डी, पान, अदरख, त्रिफला इनमें प्रत्येकके रससे पृथक् २ मर्दनकर एक एक रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १-१ गोली

इन्हेंपानकेसाथदेनेसे ८प्रकारकेज्वर, १३प्रकारके- सन्निपात नष्टहोतेहैं ।

६५ चन्द्राननोरसः

सूतव्योमायसस्तुल्या द्विभागो गन्धकस्तथा ।
काकोदुम्बरिकाक्षीरैः सर्वमेकत्र मर्दयेत् ॥
माषमात्राश्च गुटिकां कृत्वा तस्य प्रयोजयेत् ।
देहशुद्धिं पुरा कृत्वा सर्वदुःखानि नाशयेत् २३७
एष चन्द्राननो नाम साक्षाच्छ्रीभैरवोदितः ।
हन्ति कुष्ठं क्षयं श्वासं पाण्डुरोगं हलीमकम् ।
अर्शांस्यजीर्णशूलानि सन्निपातं सुदारुणम् ॥

रसायनस, र. सं., र. चं., यो. म., र., कौ., र. बो, र. मु, र. सि, र. चि, वृष्ये।

टि०—रससागरीयचन्द्रप्रभेण समानोऽयं योगः । चन्द्रप्रभे व्योमस्थाने व्योष वर्तते, लेखकप्रमादाद्व्योषस्थाने व्योमशब्दस्य बहुधाऽपभ्रंशेन सम्भावनं न युक्तिविरुद्धम् । अत्र प्रलापदेन चित्रको भल्लातकश्चेति ह्रय प्राह्यम् ।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, चित्रकऔर- भिलावा येसब १-१ भाग, शुद्धगन्धक २ भाग इनसबकोइकट्ठेमर्दनकर कठगूलरकेदूधमें एकदोदिन- मर्दनकराके १-१ मासेकीगोलियें बनाकररखछोडे । पहिले पञ्चकर्मसेशरीरकोशुद्धकर इनमेंसे १-१ गोली दूधकेसाथअथवा अनुपानकेसाथदेनेसे यह तमाम कुष्ठ, क्षय, श्वास, पाण्डु, हलीमक, बवासीर, अजीर्ण, शूलऔरभयंकरसन्निपात इनको नष्टकरताहै ॥ ६५ ॥

६६ चन्द्रामृतरसः (बृहत्) (प्रथमः)

रसगन्धकयो ग्रीवं कर्षमेकं सुशोधितम् ।
अभ्रं निश्चन्द्रकं दद्यात्पलार्धञ्च विचक्षणः ॥
कर्पूरशाणकं दद्यात्स्वर्णं तोलकमम्मितम् ।
ताम्रञ्च तोलकं दद्याद्विशुद्धं मारितं भिषक् ॥
लौहं पलं क्षिपेत्तत्र वृद्धदारकजीरकम् ।
विदारीशतमूली च क्षुरकश्च बला तथा ॥
मर्कटीतिलतालीच जातीकोशफले तथा ।
लवङ्गं विजयाबीजं श्वेतसर्जरसस्तथा ॥२४२॥
शाणभागं समादाय चूर्णीकृत्य प्रयत्नतः ।
मधुना मर्दयेच्चावद्यावदेकत्वमागतम् ॥
चतुर्गुञ्जाप्रमाणेन वटीं कुर्यात्प्रयत्नतः ।
भक्षयेद्वटिकामेकां पिप्पलीमधुना सह ॥

र. स., च., र. मु., यक्ष्माधिकारे ।

भाषा—शुद्धपाराओरगन्धक १-१ तोलेलेकर नीलवर्णकज्जलीकर उसमें अभ्रकभस्म २ तोला, कपूर ३ मासे, सुवर्णभस्म, ताम्रभस्म, लोहभस्म १-१ तोला, विधारा, जीरा, विदारीकन्द, शतावर, तालमखाना, बला, कौंचकेबीज, गंगेरन, जायफल, जावित्री, लौंग, भांगकेबीज, सफेदराल येप्रत्येक ४-४ मासेलेकर सबकोइकट्ठे मधुमेंमिलाकर खूबमर्दनकरे । इसकी ४-४ रत्तीकीगोलियां बनाकररखछोडे । इसकी १-१ गोली, मधुऔरपीपलकेसाथ खानेसे- राजयक्ष्मदूरहोताहै ॥ ६६ ॥

६७ चन्द्रामृतरसः २ (चन्द्रायुधः)

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं सूततुल्यञ्च सैन्धवम् ।
शमीश्वेतादलद्रावे मर्दितं गोलकीकृतम् ॥२४५
नागवल्लीदले वेष्टयं पाच्यं डमरुयन्त्रके ।
दिनान्तमूर्ध्वलग्नं तद् ग्राह्यंभस्यं त्रिगुञ्जकम् ॥
पर्णखण्डेन संयुक्तं मासैकाद्राजयक्ष्मनुत् ।
रसश्चन्द्रामृतो नाम ह्यनुपानं मृगाङ्कवत्२४७॥

र. र., नि. र., र. शा., र. को., राजयक्ष्मणि, र. कौ. चन्द्रोदयेति नाम ।

टि०—अस्मिन्नपि प्रतिपुस्तकं दृश्यते पाठभेद । स यथा 'पार्श्वपातनयन्त्रे' इतिरसेन्द्ररत्नकोषे । तत्राऽस्यचन्द्रोदयेति नाम दत्तम् । तदत्यन्ततोविचारशून्यम् । ऊर्ध्वपातनेनगन्धकयोगाद्भक्षितपारदस्य सिन्दूरत्वभवत्वाद्रससिन्दूरेति नामास्ति, तस्मिन्सुवर्णं दत्त्वोर्ध्वपातनं क्रियते तदा चन्द्रोदय इति सुवर्णसिन्दूर इति च रसशास्त्रीयग्रन्थेषु । अन्यथा व्यवहारदुष्टता स्यात् । रसरत्नाकरे तु शुद्धसूतं समं गन्धं सूततुल्यञ्च सैन्धवम् । शमीश्वेतदलायुक्तं दत्त्वा शरावसम्पुटे इति महानिघण्टुस्थितस्तुटित पाठोऽस्ति । निघण्टु रत्नाकरे च दिनपाठनमन्त्रस्य पश्चादूर्ध्वस्थ एवं शुभ्रनीरसकस्य च रससिन्दूरेपुन पाठश्चास्ति रससिन्दूरत्वं गतः । रसरत्नाकरेऽपि पाठस्तु, मन्मतं गर्भितोऽस्ति अत्र पाताल्यन्त्रे पाच्यमिति । ऊर्ध्वस्तम्भमिति च इय पर-

स्वरविरुद्धं नागवल्लीदलानि वेष्टयित्वा पटुलेयन्त्रे यथा चिन्तामणिरसः पाच्यते । न तत्र ऊर्ध्वपातनं भवति किन्तु स्वेदनमात्रमायाति यथा सप्तदशचिन्तामणिरसे । अस्मिन्पाठे ऊर्ध्वपातनमित्यस्य स्थाने स्वाङ्गशीतमित्याकारेण पाठेन भवितव्यम् । तत्रच पातालयन्त्रेण पातनपक्षे शुद्धसूतेनरससिन्दूरो गृहीतव्यश्चिन्तामणिरसस्यापि प्रक्रिया आश्रयणीया । यदा तु ऊर्ध्वपातनेनरसः सम्पाद्यस्तु गौण्यमपेताहि पाच्यपातालयन्त्रके इत्यस्य स्थाने वालुकायन्त्रके पचेदिति पाठः करणीय इतिदिक् ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, शुद्धगन्धक २ भाग, सेंधानमक १ भाग, इनसबकोनीलवर्णकमलोंकर इमलीऔरशिवकान्ताकेपत्तोंके रससे १-१ रोजमर्दनकर गोलाबनाय पंकेपानोंकेभन्दर लपेटकर डमरूयन्त्रमेरखकर ४ पहरकीअग्निदे । ऊपरकेपात्रकेपर पानीसेभीगाहुआ १ पहरतककपड़ारक्खे फिर १ पहरबाद कपड़ेकोहटादे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर ऊपरकेघड़ेमे लगेहुए रसकोनिकालकर रखछोड़े । इसमेसे २-२ रत्तीपानकेसाथ देनेसे यह राजयक्ष्मको दूरकरताहै । इसमेअनुपान वगैरह मृगाङ्ककीतरह समझना ॥ ६७ ॥

६८ चन्द्रामृतरसः (तृतीयः)

शुद्धसूताष्टकं गन्धं दन्तीबीजं समांशकम् ।
अर्कमूलकषायेण मर्दितञ्च त्रियामकम् २४८॥
दोलायन्त्रे याममात्रं पाचितञ्च समुद्धरेत् ।
गुञ्जामात्रं प्रदातव्यमामकासं नियच्छति ॥
अयं चन्द्रामृतो नाम चन्द्रनाथेन निर्मितः ॥

च रा., वै चि, आमकासे ।

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग, गन्धकऔरजमालगोटा येसबसमभागलेकर आकजीजड़कीछालकेकाढ़ेसे ३ पहर मर्दनकर दोलायन्त्रमे एकपहरपकाकर निकालले । इसकी १-१ रत्तीकी गोलीबनाकर जलवगैरहकेसाथ देनेसे यह आमकासको निवृत्तकरताहै ॥ ६८ ॥

६९ चन्द्रामृतलोहम्

त्रिकटु त्रिफला धान्यं चव्यं जीरकसैन्धवम् ।
दिव्यौषधिहतस्यापि तत्तुल्यमयसो रजः २५०
नवगुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातःकाले शुचि भूत्वा चिन्तयित्वाऽमृतेश्वरीम्
एकैकां वटिकां खादेद्रक्तोत्पलरसाऽऽप्लुताम् ।
नीलोत्पलरसैर्वा कुलत्थस्वरसेन च ॥ २५२॥
निहन्ति विविधं कासं दोषत्रयसमुद्भवम् ।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव गरदोषसमुद्भवम् ॥२५३॥
सरक्तमथ नीरक्तं ज्वरश्वाससमन्वितम् ।
भ्रमतृड्दाहशूलघ्नं रुच्यं वह्निप्रदीपनम् २५४॥
बलवर्णकरं वृष्यं जीर्णज्वरविनाशनम् ।
इदं चन्द्रामृतं लोहं चन्द्रनाथेन निर्मितम् ॥

र स, च, र. सु, कासाधिकारे ।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, धनिया, चव्य, जीरा सेंधानिमक समभाग औरदिव्यौषधियोंसे (दिव्यौषधि ६४ हैं वे रसेन्द्रचूड़ामणि वगैरहमेदेखलेना) मराहुआलोह इनसबकोबराबरलेकर कमलकेफूलकेरससे घोटकर ९-९ रत्तीकीगोलियें बनाकररखछोड़े प्रातःकाल पवित्रहोकर अमृतेश्वरीकाध्यानकर इनमेसे १-१ गोली लालकमलकेफूलोंकेरसकेसाथ अथवा नीलकमलकेरसकेसाथ अथवा कुलथीकेयूषकेसाथ देनेसे सबतरहके वातिक, पैत्तिक, श्लैष्मिक, सान्निपातिक, गरदोषज, सरक्त अथवा नीरक्त, ज्वर और श्वासयुक्तखांसीको यह निवृत्तकरताहै । भ्रम, तृषा, दाह, शूल, अरुचि, मन्दाग्नि, बलवर्णहानि, जीर्णज्वर इनसबको यथानुपानकेसाथ देनेसे नष्टकरताहै ॥ ६९ ॥

७० चन्द्रामृतवटी

त्रिकटु त्रिफला चव्यं धान्यजीरकसैन्धवम् ।
प्रत्येकं तोलकं भागं छागीक्षीरेण गोलयेत् ॥
रसगन्धकलोहानां प्रत्येकं कार्षिकं शुभम् ।
टङ्कणस्य पलं दत्त्वा मरिचस्य पलार्धकम् ॥
नवगुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातःकाले शुचि भूत्वा चिन्तयित्वाऽमृतेश्वरीम्
एकैकां वटिकां खादेद्रक्तोत्पलरसाऽऽप्लुताम् ।
नीलोत्पलरसेनापि कुलत्थस्य रसेन वा ॥

पिप्पल्या मधुना वापि शृङ्गवेररसेन वा ।
हन्ति पञ्चविधं कासं वातपित्तसमुद्भवम् ॥
वातश्लेष्मोद्भवं दोषं पित्तश्लेष्मोद्भवं तथा ।
वातिकं पैत्तिकश्चैव नानादोषसमुद्भवम् ॥
रक्तनिष्ठीवनश्चापि ज्वरश्वाससमन्वितम् ।
तृष्णां दाहं भ्रमं हन्ति जठराग्निप्रदीपिनी ॥
बलवर्णकरा ह्येषा प्लीहगुल्मोदरापहा ।
आनाहकृमिहृत्पाण्डुजीर्णज्वरविनाशिनी ॥
इयं चन्द्रामृता नाम चन्द्रनाथेन निर्मिता ।
वासा गुडूची भार्गी च मुस्तकं कण्टकारिका ॥
सेवनान्ते प्रकर्तव्या गुटिका वीर्यधारिणी ॥

भै. र., र. सु., र. चं., र. सा. ध., र. र., । र. र., रसराजसुन्दरयो राजयक्ष्माधिकारे । अन्येषु कासाधिकारे ।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, चव्य, धनिया, जीरा, सेंधायेप्रत्येक १—१तोलालेकर बकरीकेदूधमे घोटकर गोलाबनाले । फिरशुद्धपारा, गन्धक,लोह१—१तोला, भुनासुहागा१पल,मरिचआधापल येसब चूर्णगोलेमे- मिलाकर ९—९रत्तीकीगोलिया बनाकररखछोडे । प्रातःकालस्नानादिसेपवित्रहोकर अमृतेश्वरीकाध्यान- कर इनमेसे १—१गोली लाल अथवानीलेकमलकेरससे, अथवा कुल्थीकेयूषसे अथवापीपलऔरमधुसे, अथ- वाअदरखकेरससेदेनेसे ५प्रकारकीखासीजोकिवातपि- त्तज,वातश्लेष्मज,वातिक,पैत्तिक, नानादोषसमुद्भव, रक्तयुक्त अथवा रक्तरहित,ज्वरऔरश्वासयुक्तको यह नष्टकर प्यास,दाह,भ्रम, मन्दाग्नि, बलवर्णह्रास, प्लीह, गुल्म,उदररोग,आनाह,कृमि, हृद्रोग, पाण्डु,जीर्णज्वर, इनसबकोनष्टकरतीहै । इसकेसेवनकेबाद अडूस, गिलोय, भारङ्गी, नागरमोथा, भटकटैया, इनकाकाढ़ा अथवा कल्कदेनाचाहिये ॥ ७० ॥

७१ चन्द्रांशुरसः

रसमभ्रमयो वङ्गं गन्धकं कन्यकाम्बुना ।
मर्दयित्वा वटीं कुर्याद्द्विगुञ्जाप्रमाणतः ॥
जीरकाथेन पीतोऽयं रसश्चन्द्रांशुसंज्ञकः ।
जरायुदोषानखिलान् योनिशूलं सुदारुणम् ॥
योनिकण्डुं स्मरोन्मादं योनिविक्षेपणन्तथा ।
निराकरोति सन्तापं चन्द्रांशु र्देहिनां यथा ॥

भै. र., र. च., योनिव्यापत्सु., भै. र., परिशिष्टे ।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक, अभ्रक, लोहऔर- बङ्गभस्म, येसबसमभागलेकर घीकुंआरकेरसमे मर्दन- कर दोदोरत्तीकीगोलिया बनाकररखछोडे । इनमेसे- १—१गोलीजीरेके काथसेदेनेसे यहसमस्तजरायुदोष योनिशूल, योनिकण्डू, कामोन्माद, योनिविस्रस्तता औरसन्ताप इनको चन्द्रमाकीतरह नष्टकरताहै॥७१॥

७२ चन्द्रिकाद्रवरसः

द्राभ्याश्च रसगन्धाभ्यां कज्जलीं कारयेद्बुधः ।
निशाभां कारयेन्मूषां कज्जलीं तां विनिःक्षिपेत् ।
पलैकां शुद्धताम्रस्य पत्रिकां तत्र निःक्षिपेत् ।
सम्यग्निरुध्य संशोष्य क्षिपेत्कुक्कुटके पुटे ॥
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य धमेट्टङ्कणसंयुतम् ।
काचटङ्कणयोगेन धमेत्तञ्चाष्टधा पुटे ॥
ईषद्वङ्गसमायोगः समावर्तितवारके ।
सार्धं तेनैव भागेन निष्कमात्रेण योजयेत् ॥
गोजलैरष्टधा भिन्नं शुल्बगन्धकसंयुतम् ।
मूषिकायां विनिक्षिप्य रुन्ध्या तं प्रधमेत्ततः ॥
द्वित्रिवारं कृते ह्येवं तत्तारं तत्र जीर्यति ।
जीर्णसुवर्णमानञ्च तत्र नागं नियोजयेत् ॥
तद्गोलं तत्र चादाय कटुत्रितयकट्फलैः ।
चूर्णितैः सह संयोज्य तुल्यमात्रं निषेवितम् ॥
श्वासं कासं क्षयं शूलं प्लीहगुल्माग्निमन्दताम् ।
वातरोगमशेषश्च कफरोगमनेकधा ॥ २७५ ॥
ज्वरन्नानाविधश्चैव पीडामुदरसम्भवाम् ।
ग्रहणीं क्षयपुञ्चैवमर्शांसि च भगन्दरम् ॥
यकृद्वृद्धिं तथा प्लीहमेदोवृद्धिश्च विद्रधिम् ।
एवमन्यान् हरेद् व्याधींस्तमः सूर्योदये यथा ॥
तत्तद्रोगहरं योगं योजनीयः सदा रसः ।
चन्द्रिकाद्रवसूतोऽयं जलदोषनिवारणः ॥
स्वस्थानां नित्यमेवाऽत्र देहलाघवकारकः ॥

र. र., टि०—१ अत्र तारेण शोधनं मार्ग न पुनः रमते । जीर्णसुवर्णमानमेव लिखात् ।

भाषा—दोदोतोले शुद्धपारेऔरगन्धककीनील-वर्णकज्जलीबनाकर इसकोअन्धमूषामेडालकर इसके बराबर शुद्धताम्रेकीचक्रीबनाकर मूषाकेऊपर ढकन-कीतरह लगायसन्धिबन्दकर सुखाकर कुक्कुटपुटकी आंचदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर टङ्कणदेकर धमनक रावे । उसकेबादइसकेढकावऔरसुहागादेकर धमनकरे इसतरहआठवार धमनकर इसकोअन्धमूषामे गलाकर बीजसंस्कारकियाहुआसुवर्णऔरवङ्गयेदोनों ४—४मासे उसमेदेकर भलाखिलावे फिरउसकोगोमूत्रमे बाल-देवो उसके टुकडेटुकडेहोजावगे । इनसबटुकडोंको निकालकर उसमेंषोडशांशगन्धकदेकर मूषामबन्दकर धमनेऔरगोमूत्रमेडाले ऐसे २—२ बारकरनेसे वह सुवर्णऔरवङ्ग उसमेजीर्णहोजावगा, फिरबीजसंस्कार कियाहुआनाग ४ मासे और षोडशांशगन्धकदेकर उसीतरहगलाकर गोमूत्रमेछोडे । ऐसे २—२ बार करनेकेबाद त्रिकटु, कायफल, इनकाचूर्णरसकीबरा बरमिलाकर मधुकेसाथखावेतो श्वास, कास, क्षय, शूल, प्लीह, गुल्म, मंदाग्नि, वातरोग, कफरोग, नानाप्रकारकेज्वर, उदरपीडा, महणी, शोथ, बवासीर भगन्दर, यकृत्प्लीह, मदोवृद्धि, विद्रधि इत्यादि रोगोंको यह रसरोगहरानुपानोंकेसाथदेनेसे नष्टकर-ताहै । इसकेदेनेसे दुष्टजलजातरोग, निवृत्तहोताहै स्वस्थआदमीइसको सेवनकरैतो उसके शरीरमे स्फूर्ती देताहै ॥ ७२ ॥

७३ चन्द्रेश्वरो रसः

नागं टङ्कचतुष्टयाविगलितं तत्तुल्यसूतं क्षिपेत
कृत्वा मेलनमेतयोस्सुविमलं कर्षद्वयं टङ्कणम् ।
एला टङ्कचतुष्टया लघुयुता कर्पूरमाषाणकं,
दत्त्वास्सल्वतलेनिमर्द्य त्रपिधासम्भाव्य धात्र्यं रसे
चणकाभां वटीं कृत्वा कासश्वासकफं हरेत् ।
प्रमेहं कामलां पित्तं रक्तपित्तं तथाश्मरीम् ।
मूत्रकृच्छ्रं चाम्लपित्तं कफपित्तमयं गदम् ।
हृद्रोगं पीनसंसद्यद्दरीयं सिद्धमापिता २८१

१ लि , कफरोगे ।

भाषा—४ टकशुद्धनागकोगलाकर उसमे बरा-बरका पाराडालकर सुहागा २ तोले, छोटीइलायची ४ टक, शुद्धकपूर आधा तो , देकर सातरोजमद्र-खकेरसमे मर्दनकर चनेप्रमाणगोलीबनाकररखछोडे । इनमेसे १—१ गोली यथारोगहरानुपानकेसाथदेनेसे श्वास, कास, कफ, प्रमेह, कामला, पित्त, रक्तपित्त पथरी, मूत्रकृच्छ्र, अम्लपित्त, कफपित्तमयरोग, हृद्रोग, पीनस इनसबको यहरस दूरकरताहै ॥७३॥

७४ चन्द्रोदयो रसः

पलं मृदु स्वर्णदलं रसेन्द्रा-
त्पलाष्टकं षोडश गन्धकस्य ।
शोणैः सुकार्पाससम्भवैः प्रसूनैः
सर्वं विमर्द्याथ कुमारिकाद्भिः २८२ ॥
तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढं
मृत्कर्पटैस्तद्दिवसत्रयञ्च ।
पचेत्क्रमाग्नौ सिकताख्ययन्त्रे
ततो रसः पल्लवरागरम्यः ॥ २८३ ॥
संगृह्य चैतस्य पलं पलानि
चत्वारि कर्पूररजस्तथैव ।
जातीफलं सोषणमिन्द्रपुष्पं
कस्तूरिकाया इह शाण एकः ॥२८४॥
चन्द्रोदयोऽयं कथितोऽस्य वल्लो
भुक्तोऽहिवल्लीदलमध्यवर्ती ।
मदोद्धतानां प्रमदाशतानां
गर्वाधिकत्वं श्लथयत्यवश्यम् ॥२८५॥
भृतं घनीभूतमतीव दुग्धं
गुरूणि मांसानि समण्डकानि ।
माषान्नपिष्टानि भवन्ति पथ्या
न्यानन्ददायीन्यपराणि चात्र ॥
रतिकाले रतान्ते वा सेवितोऽयं रसेश्वरः ।
मानहानिं करोत्येव प्रमदानां सुनिश्चितः ॥
कृत्रिमं स्थावरञ्चैव जङ्गमञ्चैव यद्विषम् ।
न विकाराय भवति साधकेन्द्रस्य वत्सरात् ॥

यथामृत्युञ्जयोऽभ्यासान्मृत्युञ्जयति देहिनाम् ।
तथाऽयं साधकेन्द्रस्य जरामरणनाशनः ॥
वलीपलितनाशनस्तनुभृतां वयः स्तम्भनः ।
समस्तगदखण्डनः प्रचुररोगपञ्चाननः ॥
गृहे च रसराडयं भवति यस्य चन्द्रोदयः ।
स पञ्चशरदर्पितो मृगदृशां भवेद्वल्लभः ॥
इन्द्रपुष्पं लवङ्गं स्यात्कार्पासकुसुमद्रवः ।
तन्त्रान्तरेप्रसिद्धोऽयं मकरध्वजनामतः २९१॥

र. सं., भै. र., र. म. मा., र. चं., र. र. श्री., र. क., र. क. यो., वै. चि., (स), यो. चि., र. सु., बृ. यो. त., यो. र., चि. र. भ., र. कु., र. कौ., र. प्र., भै. सा., प., रसा. धा., र. चि., वै. र., र. र., रसायनखं., य. रा., वै. चि., र. सं., टी , रसायनसार, यो. म., र. यो., र. रा., रसायनवाजीकरणे—र. कौ., रसायनखं, य. रा., वै. चि., एतेषु ग्रन्थेषु पूर्णचन्द्रोदयनाम, पाइटे षड्गुणचन्द्रोदयेति नाम, केचित्तन्त्रान्तरे मकरध्वजनाम्ना व्यवह्रियते यथा-भै. र., र. म. मा., र. त., इत्यादिषु । रसायनसारे भावना वटपत्रोद्भवः प्रदत्ता ।

भाषा—सुवर्णकेवर्क १ पल, शुद्धपारा ८ पल, शुद्धगन्धक १६ पल, इनतीनोंकी नीलवर्णकज्जलीकर लालकपासके फूलोंके रस और घीकुंआरके रससे २–३ रोज़ मर्दनकर सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टीदीहुई इतनीबड़ी आतशी शीशीमे डालेकि इसकज्जलीसे १ भागभरकर शीशीके तीनभागखालीरहें फिरवालुकायन्त्रमे रखकर पहिले मन्दआंचदे । जबकज्जलीगलजाय औरधूंआबाहरआनेलगे तबयत्नलोहेकीशलाका गरमकर शीशीकेभीतर फेरे । जिससे गलेमे आयाहुआगन्धकगलजाय तथा जलकरऊपरउड़जाय । ऐसे आधेआधेघण्टेपरकरता जाय । जबइसमेसे पीलाधूंआ निकलनाबन्दहोजाय औरलालशीक नीचेपेंदेपरलालनेपरभी कुछधूंआनदे औरशीशीकेमुंहपरलगीहुई कज्जलीकारंग बाहरनिकालनेसेहीरफदमगलजावे । उससमयनीचेकीलकड़ियां निकालकर पकीहुईईंट अथवाखड़ियामिट्टीसे डाटइसअन्दाज़सेघिसे कि शीशीकामुंहएकदमबन्दहोजाय, फिरगुड़औरचूनाअथवागुड़औरखड़ियामिट्टीको पानीकेमाफ़िकपीसकर डाटपरअच्छीतरहलगादे । और इसीमेकपड़ेकीलीरोंको भिगोकर शीशीकेमुंहपरसे लेकर २–३ अट्टुलनीचेतकलपेटकर महादेवजैसा बनादे एकदोघण्टेइसीतरहरहनेदे । जबयहकपड़मिट्टी बिलकुलसूखजाय तबतककईदेकर आंचलगानीशुरूकरे । इसमे १ रोज़साधारणअग्निदे दूसरेरोज़मध्यम औरतीसरेरोज़ एकदमखराग्निदे । फिरचौथेरोज़तकआग लगानाबन्दकरदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर शीशीकोधीरे धीरेनिकालकर ऊपरकीकपड़मिट्टी चाकूसेअलगकरदे औरशीशीको भीगेहुएकपड़ेसे पोंछडाले । जिसमेकि मिट्टीकाअंशबिलकुलनरहे । फिरघासलेटमे सुतलीडुबाकर शीशीपरलपेटकरआगलगादे । जबवहजलजाय तबशीशीपरभीगेहुएकपड़ेकापोतापेरदे तो शीशीके टुकड़ेअलगहोजायंगे । इसतरहकरनेसे इसमेकाच मिलनेकासम्भवनहींरहता अन्यथाकाचमिलजानेपर खानेसेनुकसानकरताहै । इसमेऊपरएकगोलाकृतिलटकताहुआ रसकालालवर्णका पिण्डमिलेगा । उसको निकाललेना, शीशीमेलगाहुआजोरसहै उसकोचाकूसे खुरचकर निकाललेना । कभी २ गन्धककारणमे कसररहजातीहैतो एकदमशीशीके मुंहपरलगीहुई कुछ गन्धकरहजातीहै । उसको अलगनिकालदेना । एकदम शीशीकेपेंदेमे सफेदभस्ममिलेगी इसभस्मकोकाचके प्यालेमे भरकर पानीभरदेना औरचलाकर १ दोरोज़ रक्खारहनेदेना स्थिरहोनेपर धीरजसेपानीऔरराखको अलगपात्रमें निकाललेना नीचेकुछचमकीलीहुई अर्धपक्वसुवर्णभस्ममिलेगी । उसकोनिकालकर तुलसीके रसमें ३–४रोज़घोटकर गजपुटमें फूंकदेना । फिरनिकालकर कचनारकेरसकी ३–४पुटदेदेना । अखीरमे तुलसीकेरसमेघोटकर पहलेकीआंचदेना जिससे ३–४रोज़तकउपलोंमेआगपड़ीरहे उतारदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर इसकोनिकालकर रखछोड़ना । यह उत्तम पीतरंगकी स्वर्णभस्म तैयारहोगी । फिरयहभस्म और ऊपरकानिकलाहुआसिन्दूर एकजगहमिलाकर ३–४ रोज़घोटकर रखछोड़ना । यह असल चन्द्रोदय तैयार

होगा औरजो चन्द्रोदयकेगुणहैं ये इसमेसबकेसबमिलेंगे जो लोगनहीजानतेहैं ये इस नीचेबैंठाहुईभस्मको साधारणराख समझकर फेंकदियाकरतेहैं । औरखाली सिन्दूरको चन्द्रोदयकहकर दियाकरतेहैं । उससे उतना गुणनहोनेपर महाफलवेहैं बतातें शास्त्रझूठाहै । इस छिपेशास्त्रकोझूठा कहनेका मौका न आवे इसतरह करनाचाहिये । मुख्यप्रकारतो इसका यहहैकि पारदकेचुभुक्षान्तसंस्कारकर बीजसंस्कारकियाहुआ सुवर्ण ६४वांहिस्सा उसमेदेकर उसकोविडोंसे जारण करे। औरस्वेदनकरे । यह जीर्णहोजानेपर दूसराग्रास देवे, ऐसेअष्टमांशसुवर्णजारणकरनेकेबाद इसमेगन्धक देकर फिरउक्तक्रिया करेतो नीचेसुवर्णनहींरहताहै । उस समयनीचेभरीहुईमूर्तिको सुवर्णभस्मबुद्धिसे सङ्गृहीत नकरे । किन्तु यह अनुपानविशेषसे श्वासकासादिक को नष्टकरतीहै इसलिये इसकाममेलगावे । यह चन्द्रोदय१पल, शुद्धकपूर४पल, जायफल, समुद्र-शोष, लौंग, कस्तूरी, येसब ४-४माशेमिलाकर रखछोड़े । इसमेसे ३-३ रत्तीपानमे रखकरखानेसे मदोन्मत्तस्त्रियोंकेलिङ्गको एकदमशिथिलकरदेताहै । और क्षय, धातुक्षय, औरतमाम्दुःसाध्यव्याधियां नष्टहोकर वलीपलितकेसहित बुढ़ापा दूर होकर मनुष्य फिरसे जवानहोजाताहै । कामुकोंकेलिये इसका सेवनरतिके समय अथवारात्रिकेअन्तमें करनाउचितहै । औरलोगों-को सुबहशामखाकर ऊपरदूधपीनाचाहिये । इसका प्रयोग अगरलगातार सालभरतकवर्ते तो उसके शरीरमे स्थावर, जङ्गमऔरबनावटीजहर असरनही करतेहैं । इसकेखानेवालेको अधौटादूध, अत्यन्त मांसमास, उडदकेपदार्थ, येसब पथ्यहोतेहैं । अर्थात् जठराग्नि इतनाप्रदीप्तहोताहै कि समस्तभारीपदार्थ अनायाससे जीर्णहोजातेहैं ॥ ७४ ॥

७५ चन्द्रोदयोरसः (द्वितीयः)

हेमतारं विषं सूतभस्म गन्धं समांशकम् ।
चित्रकार्द्ररसेनैवं मर्दयित्वा दिनं पचेत् ॥
लोहपात्रे ततो यामपरी संसाधयेद्रसम् ।
शुष्कः सञ्चूर्णितः शुद्धः स्मृतश्चन्द्रोदयाभिधः
गुञ्जैकः पिप्पलीक्षौद्रैर्युक्तो हन्ति महाक्षयम् ॥
ज्वरं जीर्णं प्रमेहञ्च पाण्डुं ग्रहणिकान्तथा ॥
अतीतवयसां पुंसां पुमर्थार्पितकर्मणाम् ।
अद्भुता जायते शक्ती रसस्यास्य प्रभावतः ॥
र. क., रत्ने ।

भाषा—सुवर्णभस्म, रजतभस्म, शुद्धवत्सनाग पारदभस्मऔरगन्धक येसबसमभागलेकर इनकी मीठजर्णकरजौकर चित्रकऔरअदरखकेरससे १-१ रोजमर्दनकर सुखाकर लोहेकीकड़ाहीमे इसकोगला-कर द्रवबनावे फिरकड़ाहीको नीचे उतार निरन्तर मर्दनकरे, जबउसकीफिरसेकजली होजाय तबरख छोड़े यह चन्द्रोदय रस तैयारहुआ । इसमेसे १-१ रत्ती पीपलऔरमधुकेसाथ खानेसे यह भयंकरक्षय, जीर्णज्वर, प्रमेह, पाण्डुऔरसंग्रहणी इनको दूरकरता है अत्यन्त बुड्ढेऔर पुरुषत्वसे हीन पुरुषोंको इसके सेवनसे अद्भुत शक्ति प्राप्त होतीहै ॥ ७५ ॥

७६ चन्द्रोदयो रसः (तालादिः)(तृतीयः)

बुभुक्षुता चेत्सुलभा न वैद्यै-
र्विधानवर्ये ननु हिङ्गुलोत्थम् ।
सूतं विमर्द्देद्यवक्षारान्
क्षाराम्लयुक्तेन विषेण शिष्यः २९६
उत्थाप्य चैनं डमरुक्रियातः
संस्वेद्य दत्त्वा कवलस्य हेम्नः ।
ततः प्रदिष्टं विधिमाददाति
तेनापि तत्तुल्यफलं लभेत ॥ २९७ ॥
यन्त्राधरस्थापितनान्द्रिकायां
सुवर्णभस्माप्युपलभ्यतेऽत्र ।
तथापि तद्योगवशेन सूतो
भवेद्बलीयान्द्रजस्यहेम्ना ॥ २९८ ॥
सूतः स्वभावेन च हिङ्गुलोऽपि
सौवर्णयोगं समवाप्य किञ्चित् ।
सत्त्वं दरं हैमनमाददाति
किं जातसंस्कारविधिस्तु भूयः २९९

सुवर्णसिन्दूरविधौ तु वैद्याः
प्रयुञ्जते हिङ्गुलुजं रसेशम् ।
हेम ग्रसित्वा मकरध्वजस्तु-
सिद्धो भवत्युग्रगुणःसदैव ॥ २०० ॥

रसायनसार । सर्वरोगेषु

भाषा—पारेमेंबुभुक्षुताकरनीदु.साध्यमालूमपड-तीहोतो हिंगुलसेपारेकोनिकालकर क्षारोंऔरविषोंसे काञ्जीयुक्तमर्दनकरके डमरूयन्त्रमेंउडावे । फिरकाञ्जीमें ४ पहरस्वेदनकर पारेमें ६४ वाहिस्सा सुवर्णग्रास-देकर निंबोंसे खटाईकेसाथमर्दनकर डमरूयन्त्रसे उड़ावे । औरबचेहुएसुवर्णकोफिरउसीमेंदेकर खरलकरे औरस्वेदनकरऊर्ध्वपातनकरे । इसतरहसातबारकरनेसे यह बुभुक्षितपारेकेसदृशहीफलदेगा । यहाँविधिकरनेसे यद्यपि पूर्वचन्द्रोदयकीतरह इसकोउड़ानेसे नांचेसुव-र्णभस्मभिलतीहै तोभी सुवर्णकेयोगसे यह बलवान् होजाताहै । औरपारेमेंइसप्रकार सुवर्णग्रासकरनेकी ताकतहै वह बिनाही संस्कारके सुवर्णको थोड़ाबहुत खाजाताहै । यदि संस्कारकियाहुआपारादलियाजायतो फिरउसकेविषयमेंकहनाहीक्या? वैद्यलोगस्वर्णसिन्दूर-बनानेकेलियेसाधारणत हिंगुलोत्थ पारद लियाकरतेहैं। सुवर्णकेग्रासको खायाहुआसिन्दूर मकरध्वजकहलाताहै औरसाधारणतया सुवर्णप्रक्षेपकरकेजो बनायाजाताहै वहसुवर्णसिन्दूर कहलाताहै ॥ ७६ ॥

७७ चन्द्रोदयोरसः ४ (तलस्थ,हरगौरी)

प्रयोज्यं भस्म मृतस्य गद्याणकचतुष्टयम् ।
प्रमाणं गन्धकस्यापि तादृक् शुद्धस्य कल्पयेत् ॥
अर्धगद्याणकं हेम्नो रौप्यस्यापि प्रयोजयेत् ।
रसगन्धकयोः कुर्यात्कज्जलीं बुद्धिमान्भिषक् ॥
मेलयित्वा ततः सर्वं निःक्षिपेत्काचकूपके ।
तस्मिन्निर्मिथिला देयाः सप्तकर्पटमृत्तिकाः ॥
कूपिकाया मुखं युक्त्या रुद्धा घातपशोषितम् ।
तन्निक्षिपेद्वालुकायन्त्रे चुल्ल्येदुपरि सद्धटीम् ॥
आरोप्य चुल्लके यामांश्चतुरो ज्वालयेत्ततः ।
मन्दवह्निविधानेन तं ततः स्वाङ्गशीतलम् ॥
उत्तार्य रक्षणीयश्च हरगौरी रसो महान् ।
देशकालबलापेक्षो दातव्योऽयं यथाविधि ॥

क्षये प्रमेहे बलहीनतायां
जीर्णज्वरे कासिनि वह्निमान्द्ये ।
वल्लप्रमाणः प्रवितीर्ण एषः
सशर्करो वा घनसारयुक्तः ॥ २०७ ॥
तक्रं पेयं केवलं सप्तरात्रं
नो वा युक्त्या शर्करामृक्षणाभ्याम् ।
किंवा पश्चाद्वर्धमानप्रमाणं
पेयंशीतेनाम्बुना मासमेकम् ॥ २०८॥

रससारसङ्ग्रह, र (मा)रसायने ।

भाषा—पारेकीभस्म २ तोला, शुद्धगन्धक २ तोला, हेमभस्म, रजत भस्म १—१टङ्कलेकर पहिले पारे और गन्धककी नीलवर्णकज्जलीकरके दूसरी चीजोंकोमिलाकर कुमारीकेरसवगैरहसे दोतीनरोज-मर्दनकर सुखाकर कूपीमेंभरकर कूपीकामुहबन्द-कर सुखाकर वालुकायन्त्रमेंरखकर चूल्हेपरचढाकर मन्द, मध्यऔरखर इसप्रकार ४ पहरकीआंचदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर इसकोनिकालकर रखछोड़े । इसमेंसबचीजोंकीभस्म शीशीकेपेंदेमेंमिलेगी क्योंकि-पारेकीभस्मडालीगईहै । इसलियेरहउड़ेगानहीं केवल गन्धकउड़कर ऊपरलगाहुआमिलेगा । उसकोनि-कालकरअलगरखछोडना । औरगन्धककेकाममेंलेना फिरनीचेवालारस २ रत्ती, शकरअथवाकपूरकेसा थ अथवाशक्करऔरमक्खनकेसाथ सात दिनतक-देनेसे औरकेवलछाछकाप्रयोगकरानेसे यह क्षय, प्रमेह, निर्बलता, जीर्णज्वर, कास, अग्निमान्द्य, पण्डुरद इनसबरोगोंको दूरकरताहै अथवावर्धमान पिप्पलीप्रयोगकेसाथ ठंढेजलसेएकमहीने इसका सेवनकरनेसे यह उपरोक्त गुणोंको करताहै ॥ ७७ ॥

७८ चन्द्रोदयो रसः (पञ्चमः)

अभ्रकं गन्धकं सूतं वङ्गभस्म समांशकम् ।
शिलाजतु त्रटिश्चैव रम्भासारेण मर्दयेत् ॥

प्रमेहान्विंशतिं हन्यात्कामलापित्तनाशनः ॥
र. रा., नि. र., प्रमेहे।

भाषा—अभ्रकभस्म, शुद्धगन्धकऔरपारा, वङ्गभस्म, शिलाजीत, इलायची येसबसमभागलेकर पहिलेपारेऔरगन्धककीकजलीबनाकर उसमे औरचीजोंकोमिलाकर केलेकेकन्दकेपानीसे ४-५रोज मर्दनकर २-३रत्तीकीगोलियेंबनाकर रखलेवे। इनमेसे १-१गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे यह बीसप्रकारकेप्रमेह कामलाऔरपित्त इनको नष्ट करताहै ॥ ७८ ॥

७९ चन्द्रोदयो रसः (षष्ठः)

रसगन्धौ तथा वङ्गमभ्रकं समभागतः।
मेलयित्वा तु वङ्गेन समं सूतं विमर्दयेत् ॥
तत्रैकीकृत्य गन्धाभ्रे पेष्यं जम्बीरवारिणा।
सामान्यपुटमादद्यात्सप्तधा साधितं रसम् ॥
कुमार्या चित्रकेणापि भावयित्वाऽथसप्तधा।
गुडेन जीरकेणापि ज्वरे जीर्णे प्रयोजयेत् ॥
कासे श्वासे कुमार्या च त्रिफलाक्वाथयोगतः।
उन्मादश्च धनुर्वातमम्बुवाक्वाथयोगतः ॥
इत्येवं रोगतापघ्नो रसश्चन्द्रोदयाह्वयः ३१३॥
र. र. ग., र. क. यो., वै. चि., रसायरसङ्ग्रह, र. सु ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धपारद, गन्धक, वङ्गऔरअभ्रकभस्म सबसमभाग लेकर वङ्गकोमिलाकर उसमेपारामिलाकर जंभीरीके रसमेंखूबमर्दनकर सुखादे। फिरगन्धकदेकर कजलीकरके अभ्रकमिलादे। फिरजंभीरीकेरससेमर्दन कर गोलाबनाकर शरावसम्पुटमे बंदकर ३-४ कपड़ोंकीआंचदे। इसतरहसातवारके देकर कुमारी औरचित्रककीसातसातभावनाएंदेकर पुरानेगुडऔर जीरेकेसाथ जीर्णज्वरमेदेवे। श्वासकासमे घीकुंआरके रसकेसाथ अथवा त्रिफलाकेकाढेकेसाथदेवे। उन्माद औरधनुर्वातमे गुडूचीकेक्वाथकेसाथदेवे ॥ ७९ ॥

८० चन्द्रोदयो रसः ७ (मकरध्वजः)

जातीफलं लवङ्गञ्च कर्पूरं मरिचं तथा।
प्रत्येकं तोलकं दत्त्वा सुवर्णस्य च माषकम् ॥
अण्डजं माषमानञ्च सर्वतुल्यमथेश्वरम्।
यत्नतो मर्दयेत्खल्वे चतुर्गुञ्जां वटीं चरेत् ॥
एष चन्द्रोदयो नाम रसो वाजीकरः परः।
हन्ति रोगानशेषांश्च बलवीर्याग्निवर्धनः॥३१६॥
भै. र., ध्वजभङ्गे।

भाषा—जायफल, लौंग, खड़ाहाटुआकपूर मरिच येप्रत्येक १-१तोला, सुवर्णभस्म कस्तूरी १-१माशा, इनसबकीबराबर पारदभस्मअथवारस-सिन्दूर देकर नागवल्लकेरससे मर्दनकर ४रत्तीकी गोलियें बनाकर रखलेवे, इनमेसे १-१गोली यथो-चितानुपानकेसाथदेनेसे समस्तरोगोंको दूरकरबल औरवीर्यको बढ़ाताहै ॥ ८० ॥

८१ चपलरसः (प्रथमः)

श्वेतं रक्तं तथा पीतं श्यामं कृष्णं च कर्बुरम्।
जायते चपलं श्रेष्ठमेकवर्णं क्रमेण वै ॥३१७॥
सर्वेषां चोत्तमं कृष्णं पारदेन समन्वितम्।
पीतं गन्धकसंयुक्तं कुमारीरससंयुतम् ॥३१८॥
कृष्णवर्णं भवेद्भस्म देवानामपि दुर्लभम्।
सर्वरोगेषु दातव्यं योगवाहि रसायनम्।
रसेन्द्रम. रसार्णवे, गंधरोगे।

भाषा—श्वेत, रक्त, पीत, श्याम, कृष्णऔर कर्बुरइसक्रमसे एकवर्णचपल उत्तरोत्तरश्रेष्ठहुआ करताहै। इनमेभी सबसेउत्तम कृष्णवर्णवालाहोताहै। इनमेसे काटेरङ्गकाचपल, शुद्धपाराऔरगन्धक तीनों सममागमिलाकर कुमारीके रसमेमर्दनकर गोलाबनाकर शरावसम्पुटमे बन्दकर कपडमिटी-देकर गजपुटकी आचदेतो काटेरङ्गकी भस्म होतीहै इसमेसे १—१रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तरोगोंको दूरकर बुढापेको दूरकरताहै। चपलको वर्तमानसमयमे कोईकोईलोग बिसमुथ (Bismuth) कहतेहैं यहद्रव्य दिनोंसे दुष्प्राप्य हो रहाहै ॥ ८१ ॥

८२ चपलरसः (द्वितीयः)

निर्गुण्डीरसगर्भपुटकस्पन्देन समन्वितम्।

रक्तवर्णं भवेद्भस्म दाडिमीकुसुमोपमम् ॥
रसेन्द्रसं. रसार्णवे., सर्वरोगे ।

भाषा—रक्तवर्णकाचपल, शुद्धपारा और-गन्धक समभागमिलाकर निर्गुण्डीके रससे मर्दनकर गोलाबनाय पूर्ववत् पुटदेनेसे रक्तवर्णभस्म होताहै इसमेसे १-१रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तरोगोंको दूरकर क्षुदापेको दूरकरताहै ॥ ८२ ॥

८३ चपलरसः (तृतीयः)

वाराहीरससंयुक्तश्चपलेन समन्वितः ।
श्यामवर्णो भवेत्सूतो वलीपलितनाशनः॥२२१॥
रसेन्द्रसं. रसार्णवे, सर्वरोगे ।

भाषा—श्यामवर्णचपलकी बराबर शुद्धपारा औरगन्धक मिलाकर वाराहीकन्दके स्वरससे १-२ रोजमर्दनकर गोलाबनाय पूर्ववत् गजपुटकी आंचमे पकावे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेसे १-१रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथदेनेसे यह समस्तरोगोंको दूरकरताहै ॥ ८३ ॥

८४ चपलबद्धरसः

श्वेता कृष्णा रक्तपीताश्चपलाः स्युश्चतुर्विधाः ।
क्रमयोगेन चैतेषां रसबन्धस्तु जायते ॥
लाङ्गलीकरवीरं च चित्रकं गिरिकर्णिका ॥
स्त्रीस्तन्यं टङ्कसौवीरं मूषालेपं तु कारयेत् ॥
चपलाद्द्विगुणं सूतं सूताद्द्विगुणकाञ्चनम् ॥
नष्टपिष्टं तु तत्कृत्वा अन्धमूषागतं धमेत् ॥
तत्रस्थस्य रसेन्द्रस्य खोटं भवति शोभनम् ॥
शतांशं तदहिं विध्येद्गुञ्जावर्णं करोति च ॥
तेन नागशतांशेन शुल्वं रक्तनिभं भवेत् ॥
तेन शुल्वशतांशेन तारं विद्धं च काञ्चनम् ॥
यथा लोहे तथा देहे नान्यथा जायते क्वचित् ॥
रसेन्द्रसं. रसार्णवे, सर्वरोगे ।

भाषा—कलिहारी, सफेदकनेरकीजड, चित्रक, अपराजिता, स्त्रीकादूध, सुहागा, सफेदसुरमा इन सबको समभागलेकर बारीकपीस अन्धमूषामे आध अङ्गुलमोटालेपकर सुखाकर इसमे सफेद, कृष्ण, रक्तऔरपीत इनमेसे किसीरङ्गका चपल १ भाग, शुद्धपारा २भागऔरसुवर्णकाबारीकरेता अथवा वर्क २भागलेकर लाङ्गलीवगैरहके रसोंसे १-१रोजमर्दन कर गोलाबनाय सुखाकर उसमूषामे बन्दकर ३-४ कपडमिट्टीदेकर दोपहरतकधमनकरेतो इसका खोट बनजाताहै । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे इसमेसे सौवां हिस्सा लेकर गलाएहुएनागमे डालनेसे उसका गुञ्जाकीतरह रक्तवर्ण होजायगा । उसनागमे सौवांहिस्सा ताम्रमे देनेसे रक्तवर्णहोजायगा । उस ताम्रमेसे सौवां हिस्सा रजतमे देनेसे काञ्चन हो जायगा । जिसतरह यह आठ लोहोंका वेधकरताहै इसीतरह शरीरमें वेधनकरताहै ॥ ८४ ॥

८५ चम्पकपारदः

पञ्चकर्षमितं सूतं तत्समं गन्धकं क्षिपेत् ।
तत्वे कज्जलिकां कृत्वा मर्दयेच्चम्पकद्रवैः ॥
शतद्वयं तु पुष्पाणां सङ्ख्या प्रोक्ता भिषग्वरैः ।
शरावसम्पुटे कृत्वा भूधरे कारिषाग्निना ॥
यामाष्टकेन सिध्येत सर्वरोगहरो भवेत् ।
सिद्धियोगः समाख्यातो नाम्ना चम्पकपारदः॥
र. सि., सर्वरोगे

भाषा—शुद्धपारा औरगन्धक ५-५ तोलेले-कर दोनोंकीनीलवर्णकज्जलीकर सुवर्णचम्पकके२०० फूलोंकेरससेमर्दनकर गोलाबनाय शरावसम्पुटमेबन्द-कर भूधरयन्त्रमे आठपहरकी करीषाग्नि देवे। स्वाङ्ग-शीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे, इसमेसे २-३ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे यह समस्तरो-गोंको दूरकरता है ॥ ८५५ ॥

८६ चर्मभेदीरसः (कुष्ठान्तपर्पटी)

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं सूतांशं मृतशुल्वकम् ।
सूतपादं विषाचूर्णं पचेद्यावद्द्रुतं भवेत् ॥
लोहपात्रे घृताभ्यक्ते पातयेत्कदलीदले ।
अभावाद्वा पुटे स्निग्धे ह्यादाय भावयेत्त्र्यहम् ॥
वाकुच्युत्थेन तैलेन निष्कपादञ्च भक्षयेत् ।
त्रिफला वाकुचीबीजं खादिरं राजरोहिणः ॥

मूलचूर्णं घृतं क्षौद्रं कर्षैकमनुपाययेत् ।
चर्मभेदी रसो नाम मण्डलाच्चर्मकुष्ठनुत् ॥ २३३

र सु, र का, र को, र क रु, र, र र स, भ रा, रसेन्द्रम, वै चि, कुष्ठाधिकारे र को र क ल, रसपर्पटीतिनाम । रसरत्नसमुच्चये कुष्ठान्तपर्पटी नाम ।

टि०—रसरामसुन्दरे पाठद्वय न्यस्तम् । परमेकस्मिन् स्थाने केवलपर्पटीति नाम स्थापितं, रसमदनमन्यत्प्रमाणमेव प्रमाणत्वान्निष्पादनप्रकारस्याप्यैक्यत्वाच्च नायं रसान्तरं । वसवराजीये वैद्यचिन्तामणौ च लङ्केश्वरेति नाम, कुष्ठान्तपर्पट्यां वाकुचीतैलभावनानास्ति, त्रिफलाद्यनुपानञ्च नास्ति अतस्सर्वे ते पाठा खण्डिता विज्ञेया । कुष्ठान्तपर्पटी, रस प, भ भे, लङ्केश्वर इतिचत्वार्यस्यनामानि । रसेन्द्रमङ्गले सूतकस्यपलश्चैक तुर्यांश गन्धकविषमित्यादिना पर्पटीनाम्नाएक पूर्वपाठोऽस्तितस्मिन् (चर्मभेदीरसे) अन्तर्भूत तदनन्तर "सूतकस्यपलञ्चैव तुर्यांशपीतगन्धकम् । तत्सम्शुल्वचूर्णाञ्च कज्जलीकारयेद्बुध ॥ विषस्यापलमेकञ्च चत्वारिपीतगन्धकात् । कृताभ्यकन्तु त कृत्वा पचेदायसभाजने ॥ निक्षिपेत्कदलीपत्रे पर्पटीयक्ष्कोरस । नश्यन्ति सर्वकुष्ठानि गजचर्म विशेषत ॥ इति ॥ अथ द्वितीय पाठोऽस्ति तस्मिन्विषस्यपलमेक चत्वारिपीत गन्धरसनेनैवश्लोकार्द्धेन पूर्वयोगाद्भेद प्रदीयते । परन्तु अनयो पाठे तैलकादिप्रमादारिपुस्तकाने पलमितिसजायप्रतिभाति।पीतगन्धकश्चित्पस्यस्थानेपीतगन्धकमितिसङ्गतमिति प्रतिभाति यदा विषस्यपिपुमेकञ्च चत्वारिपीतगन्धकादित्याकार पाठ आद्रियेत तदाचर्मभेदि रसात्रिकयो गन्धकस्य न्यूनता समायान्ति । यथावस्थितपाठस्वीकारे सूतसमविष सूतस्सपादचतुर्भागोगन्धक समायाति इतिमहान्विशेष । परंतत्रविषस्य प्रमाणातिरेकतया भयावह प्रयोग सम्पत्स्यते अत पलस्थानेपिचुरेवास्ति इति निश्चीयते, अत त्रिकर्षगन्धकस्याधिकतयाक्षेपेचर्मभेदिना। सहसाम्य समायाति अथवा चत्वारिपीत गन्धकादित्यस्य स्थाने सर्वतुल्यञ्च गन्धकमित्येवपाठ करणीयोऽन्यथा चसचात्सत्वानुपयुक्ताऽनकारा एव भान्तीति विद्वद्भिर्विभावनीयम् ।

भाषा—शुद्धपारा ४ तो०, शुद्धगन्धक ८ तो० ताम्रभस्म और शुद्धवछनाग १–१ तोला लेकर पारे और गन्धककी नीलवर्णकज्जलीकर घृतलिप्तलोहेकी कड़ाहीमे डालकर बेरके कोयलोंके ऊपररक्खे । और लोहेकी सलाईसे धीरे २ चलाताजाय, जबएकदम पानीकीतरह गलजाय तब इसमे ताम्रऔरविषडालकरचलावे । एकजीवहोनेकेबाद ताजेगोबरपर रक्खे हुएकेलेकेपत्तेपर इसकोडालकर दूसरेपत्तेसेदबाकर दूसरागोबरऊपररखदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर इनपपड़ियोंकोरखलेवे, भाग्यवशसे कहींऐसी जगहचलाजायकि जहांकिलानमिलसक्ताहो वहांपरकिसीभीवृक्षकाजिग्यपत्रहो उसपरइनपपड़ियोंकोजमाले । फिरइनकोखरलमेडालकर बाकुचीकेतैलसे २ रोजमर्दनकररखछोड़े । इसमेसे ४–४ मासेखाकर त्रिफला, बाकुचीकेबीज, खैरसारअथवाक्वाथ, आमिलतासकीजड़कीछाल इनकाचूर्णकरके उसमेघीऔरमधुइसअन्दाजसे मिलावे कि चाटनेलायकहोजाय, इसमेसे १-१ तोलाऊपरसे लेनेसे तमामचर्मरोग एकमण्डलमे नष्टहोतेहैं । अधिकदिनइसकासेवनकियाजायतो यह सभीकुष्ठोंको दूरकरसक्ता है ॥ ८६ ॥

८७ चविकादिमण्डूरम्

लोहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
चविकानागरक्षारपिप्पलीमूलपिप्पलीः ॥ २३४
सञ्चूर्ण्य निक्षिपेत्तस्मिन् पलांशाः सान्द्रतां गते ।
गुटिकाः कल्पयेत्तेन पक्तिशूलनिवारिणीः ॥

च द, र, रससागर, र क यो (मण्डूरवटक), र को, र का, यो म, टो०, र क ल, शूलाधिकारे । रसधामधेनी चपलामण्डूरेति नाम, रसायतारे चविकास्थाने अभया दृश्यते । योगमहार्णवे चविकास्थाने धान्य दृश्यते ।

भाषा—मण्डूर ८ पललेकर अठगुनेगोमूत्रमे पकावे, जबगाढ़ा होनेलगे तबउसमेचव्य, सोंठ, सज्जीखार, जवाखार, पिपलामूल, पीपल इनप्रत्येकका ४-४ तोलेचूर्णडालकर खूबघोटकर नीचेउतारलेवे । शीतलहोनेपर तीनतीनमासेकी गोलियाबनाकररखछोड़े, इनमेसे भोजनके आदिमध्य तथाअवसानमे औचितीदेखकरदेनेसे पक्तिशूल नष्ट होताहै ॥ ८७ ॥

८८ चव्यादिलोहम्

चव्यं पलाष्टकं देयं खदिरं चार्द्धमेव च ।
पलानि पञ्च वन्हेः स्युस्तालमूलीच तत्समा ॥
त्रिफला भस्मसंयुक्ता जलद्रोणे विपाचयेत् ।
अष्टभागावशेषेण कषायमवतारयेत् ॥

आज्यात्पलाष्टकं देयं रुक्मलोहस्य षोडश।
पचेत्ताम्रमये पात्रे सुशीते चावतारयेत् ॥
त्रिवृद्दन्ती विडङ्गानि पथ्या चामलकानि च।
शुण्ठी बिभीतकी कृष्णा चासां देयं पलार्धकम्॥
शर्करा मधुनो वेदाः स्निग्धभाण्डे निधापयेत्।
गुरुवृष्यान्नपानानि पयो मांसरसो हितः॥
दुर्नामकुष्ठश्वयथुपाण्डुप्लीहोदरापहम्।
हृच्छूले गुदशूले च परिणामकृते हितम्॥
बलवर्णकरं वृष्यमग्निसन्दीपनं परम्।
करीरं काञ्जिकञ्चैव काकमाचीं विवर्जयेत्॥

च., र. र., र. चा., अर्शोऽधिकारे।

भाषा—चव्य ८ पल, खैरकासार अथवा कत्था ४ पल, चित्रक और तालमूली ५–५ पल, त्रिफला १ सेर (६४ तोले) लेकर सबकोकूटकपड़छानकर १६ सेरपानीमेंपकावे। अष्टमांशावशेषरहनेपर उतारकर इसमेंगोघृत ८ पल, रुक्मलोहभस्म, (फौलादभस्म) १६ पल, देकर तांबेकेपात्रमेंपकावे, घट्टहोनेपर उतारकर ठंढाहोनेपरनिशोत, दन्तीमूल, विडङ्ग, हर्रे, आंवले, सोंठ, बहेड़ा, पीपलइनप्रत्येकका २तोलाचूर्णदेवे। फिरशक्करऔरमधु४–४ पलदेकर खूबमन्थनकर चिकनेबर्तनमेंधररक्खे। इसकी ३ माशेसेआधेतोलेतककीमात्रा अग्निबलदेखकरदेवे। इसमेंभारीऔरवृष्यअन्नपान, दूधऔरमांसरस हितकारकहोताहै। इसकेसेवनसे बवासीर, कुष्ठ, शोथ, पाण्डु, प्लीह, उदररोग, हृदयशूल, गुदशूल, परिणामशूल, बलवर्णकीहानि, मन्दाग्निइनसबको यह दूरकरताहै। करीर, काञ्जीऔरमकोय येचीजें नखाय८८

८९ चातुर्थिकगजाङ्कुशः

स्याद्रसेन समायुक्तो गन्धकः सुमनोहरः।
हृद्वल्लिका त्रिगुणिता निर्गुण्डीरसमर्दितः॥
सप्तवारांश्च तथोऽप्यार्द्रकस्वरसेन तु॥
सन्ततादिज्वरं हन्याच्चातुर्थिकगजाङ्कुशः॥

र. र. स., र. को., र. सु., चातुर्थिके।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धकसमभाग, सबकीतिपाइदोनोंसे तिगुनीदेकर संभालूऔरअदरखकेरसोंसे सातसातबारमर्दनकर एकएकमाशेकीगोलियें बनाकररखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली धतूरेकेपत्ते, भटकटैयाकीजड़औरभांगयेप्रत्येक १–१ माशे लेकर २ तोले पानीमेंपीसकर इसकेसाथ ज्वरआनेमें १ घंटापहिले देनेसे चातुर्थिकज्वरको यह शर्तियाबन्दकरतीहै। इसीतरह तिजारीवगैरह जितनेबारीके ज्वरहैं औरजोकि महीनेमहीने अथवादोदोमहीनेकेबाद नियतसमयपर आतेहैं उनसबकोभी नष्टकरतीहै॥ ८९॥

९० चातुर्थिकनिवारणः

त्रिभागं तालकं विद्यादेकभागन्तु पारदम्।
तदर्धं गन्धकञ्चैव तदर्धा तु मनःशिला॥२४५
कारवल्लीदलरसैः मर्दयेत्प्रहरत्रयम्।
पाचितो वालुकायन्त्रे चातुर्थिकनिवारणः॥

र. र. स., र. सु., र. र. वी., र. को., र. क. ल., चातुर्थिके, र. र. वी. ज्वरगजाङ्कुशेति नाम।

भाषा—शुद्धहरिताल ३ भाग, शुद्धपारा १ भाग, पारेसेआधाशुद्धगन्धक, औरगन्धकसे आधामैनसिल, इनसबकी पहिले सुरमासैसीकज्जलीकर करेलेकेपत्तेकेरसमें ३ रोजमर्दनकर ६–७ कपड़मिट्टीकीहुईआतशीशीमें डालकर शीशीकामुंहबन्दकर चारपहरकीआंचदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े, इसमेंसे यथोचितमात्रा ऊपरवालेअनुपानकेसाथदेनेसे यह चातुर्थिकज्वरकोदूरकरताहै ॥९०॥

९१ चातुर्थिकारिरसः (प्रथमः)

हरितालं शिलां तुत्थं शङ्खचूर्णञ्च गन्धकम्।
समांशं मर्दयेत्प्राज्ञः कुमारीरसभावितम् २४७
शरावसम्पुटे कृत्वा पश्चाद्गजपुटे पचेत्।
कुमारिकारसेनैव वल्लमात्रा वटी कृता॥२४८
दत्ता शीतज्वरं हन्ति चातुर्थिकमशेषतः।
मरिचैर्घृतयोगेन तक्रं पीत्वा चरेद्वटीम्॥
एतया वमनं भूत्वा ज्वरश्शीघ्रं विनश्यति २४९

र. सं., र. सु., र. क., र. चं., व. रा., चातुर्थिकज्वरे।

भाषा—शुद्धहरिताल, मैनसिल, तुत्थ, शंख-

चूर्ण, शुद्धगन्धक येसब समभागलेकर कूटकपड़छानकर घीकुआरकेरसमे २—३ रोजमर्दनकर शरावसम्पुटमेरख गजपुटकीआचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर कुमारीकेरससे घोटकर तीनतीनरत्तीकीगोलियें बनाकर पूर्वोक्तअनुपानसे अथवाऔरयोग्यअनुपानके साथदेनेस चातुर्थिकज्वर नष्टहोताहै। अथवा खूबपेटभरछाछपीकर ऊपरसेमरिचऔरघीकेसाथ इसवटीकोलेनेसे एकदम वमनहोकर ज्वरनिकलजायगा ॥

९२ चातुर्थिकारिरसः (द्वितीयः)

दरदःपारदश्चैव सितमल्लश्च तालकः ।
समभागानि सर्वाणि गुन्द्रानीरेण मर्दयेत् ॥
मुद्गमात्रां वटीं कृत्वा सितया शीतवारिणा ।
गिलेच्चातुर्थिके योज्यं कृसरां घृतसंयुताम् ॥
भक्षयेत्त्रिदिनं रोगी ज्वरः शाम्यति निश्चितम् ॥

वृ यो त, रसायन ष, वै चि ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धहिंगलेफ, पारा, सफेदसंखिया-औरहरिताल येसब समभागलेकर कूटकपडछानकर नीमप्रभृतिकेगोंदकेपानीसे १—२ रोज मर्दनकर मूग बराबर गोलियेंबनाखले, ज्वरआनेसे १ घटेपहिले इनमेसे १—१ गोली शक्करकेसाथदेकर ठढापानी पिलावे । रसकेबादतीनदिन घीऔरखिचड़ी पेटभरकर खिलावे ऐसे बारीके तीनरोजकरे औरदूसरेबीचकेदिनोंमेंभारी १—१ गोलीदियाकरे तोतीनबारीकेअन्दर ज्वरजड़से चलाजाताहै ॥ ९२ ॥

९३ चातुर्थिकारिरसः (तृतीयः)

रसगन्धकलौहाभ्रहरितालं समांशकम् ।
रसार्द्धशमितं हेम सर्वं खल्वोदरे क्षिपेत् ॥
कृष्णधत्तूरपयसा मुनिपुष्परसेन च ।
भावयित्वा वटी कार्या द्विगुञ्जाफलमानतः
चम्पकद्रवयोगेन सेवितोऽयं रसेश्वरः ॥
चातुर्थिकादीन्निखिलान्निहन्याद्विषमज्वरान् ।

ध र ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोहभस्म, अभ्रक भस्म, हरिताल, समभागलेकर पारेसेआधीसुवर्णभस्म डालकर कालेधतूरेकेरससे औरअगस्त्यकेपत्रोंकेरससे १—१ रोजमर्दनकर २-२ रत्तीकीगोलियां बनाकर स्वर्णचम्पाकेरससे १-१ गोलीदेनेसे चातुर्थिकादिसमस्तविषमज्वरोंको यह नष्टकरताहै ॥ ९३ ॥

९४ चातुर्थिकारिरसः (चतुर्थः)

शिलालताभ्रं रविदुग्धमर्दितं
निधाय सच्छिद्रशरावसम्पुटे ।
विपाचयेद्यावदसितधूमदर्शनं
छिद्रावरोधं स्वयमेव शीतलम् ॥
गृहाण वल्लं सितया समन्वितं
क्षीरोदनाशी चतुराह्निकञ्जयेत् ॥ २५५

र त, र चि, ज्वराधिकारे ।

भाषा—मैनसिल, हरिताल, ताम्रभस्म, समभागलेकर आकके दूधसे १ दिनमर्दनकर छिद्रसहित शरावमेंसम्पुटकर कण्डोंमेंरखे। जबसफेदधूंआ निकलनेलगे तबनिकालले औरइसके छिद्रको बन्दकरदे। स्वाङ्गशीतलहोनेकेबाद निकालकर इसमेंसे २ रत्तीकी मात्राशक्करकेसाथदेवे औरऊपरसे दूधभातखिलावेतो-यह चातुर्थिकज्वरको नष्टकरताहै ॥ ९४ ॥

९५ चातुर्थिकारिरसः (पञ्चमः)

पलद्वयं तालकस्योन्मत्ताद्रिर्मर्दयेत्त्रिधा ।
वटभस्मार्धमे चूर्णमध्ये निक्षिप्य गोलकम् ॥
शरावेण विमुद्राथ चदिद्यामाष्टकं भवेत् ।
तद्गुञ्जा खण्डसंयुक्ता दुग्धभक्ताशनेन च ॥
चातुर्थिकारिरपरो वमनावमनेन च ॥२५७॥

र का ज्वरे ।

भाषा—२पलशुद्धहरितालको धतूरेकेरसमे ३रोजतकमर्दनकर इसकागोलाबनाकर सुखाले फिर-१मनवटकीभस्मकेमध्यम रखकर घड़ेकामुह शरावसे मूदकर आठपहरकी आचदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे, इसकी१रत्ती शक्करकेसाथदेकर ऊपरसेदूधभातखिलानेसे यह चातुर्थिकज्वरको नष्टकरताहै ॥ ९५ ॥

९६ चातुर्थिकारिरसः (षष्ठः)

एकवर्णगवां मूत्रघटे तुत्थालकं पलम् ।
तच्चूर्णं क्वथनाच्छुष्कं ज्वरहारी रसो भवेत् ॥
नवज्वरे तथा जीर्णे गुञ्जामानेन दीयते ।
उक्तानुपानसंयुक्तः सर्वज्वरहरः परः ॥३५९॥

र. क., ज्वराधिकारे ।

भाषा—एकवर्णकीगायके १६सेरमूत्रमे एक-एकपल तुत्थ औरहरितालकी बारीकचूर्णदेकर पकावे, जबगोमूत्र सूखजाय तब इसको खुरचकर कपडछा-नकर रखछोडे । इसमेसे १-१रत्तीशक्करकेसाथ-देकर दूधभातखिलानेसे यह नवज्वर तथा जीर्ण-ज्वरको नष्टकरताहै ॥ ९६ ॥

९७ चातुर्थिकारिरसः (सप्तमः)

शैलूषमण्डनरजः पुरुषानुरूपं
शुभ्राब्जवत्ससुरभीपयसा निपीतम् ।
आवृत्य पालिभवपस्समहो नरस्य
चातुर्थिकं सुचिरजं हरति क्षणेन ॥

र. क., ज्वराधिकारे ।

भाषा—रसमाणिक्य अथवाशुद्धहरितालका बारीकचूर्ण रोगीकीयोग्यतानुसारदेकर जिससफेदगा-यका बछडाभी सफेदहो उसकामूत्र अथवादूधपिला-नेसे यह चातुर्थिक ज्वरको नष्टकरताहै ॥ ९७ ॥

९८ चातुर्थिकारिरसः (अष्टमः)

शिलालपपलाकान्ताः विमलोप्यकराभ्रकाः ।
सार्कभतीक्ष्णं सम्मर्द्य निर्गुण्ड्या च पुनर्नवैः ॥
कारवेल्लककासघ्नी पारिजातमुनिद्रवैः ।
एतैः रसैः पृथक् मर्द्य वालुकायन्त्रपाचितम् ।
व्रीहिमात्रं प्रयुञ्जीत घोरे चातुर्थिके ज्वरे ॥

र. क. यो., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धमैनसिल, हरिताल, यशदभस्म, कान्तपाषाणभस्म, औरकान्तलोहभस्म, रजतमाक्षिक, ताम्रभस्म, अभ्रकभस्म, आककीजडकीछाल, नाग-भस्म, फोलादभस्म, येसबसमभागलेकर संभालु, पुनर्नवा, करेला, कसोंदी, हारसिंगार, अगस्त्यइनके स्वरसोंसे एकएकरोजमर्दनकर गोलाबनाकर अथवा-चूर्णको कपडमिट्टीकीहुईआतशीशीमे डालकर वालु-कायन्त्रमे ४पहरकीमध्यअग्निदेकर पकावे । स्वाङ्ग-शीतलहोनेकेबाद निकालकर रखछोडे, इसमेसे १ चावलभरमात्रा शक्करकेसाथदेनेसे घोरचातुर्थिकज्वर नष्टहोताहै ॥ ९८ ॥

९९ चाक्षुषपाकः

क्षीरद्रोणयुतं स्वसालकुडवं मन्दाग्निना पाचितं,
यावत्पाकमुपागतं परिहितं प्रस्थं गुडं निक्षिपेत्
चातुर्जातलवङ्गजातिफलकं मुस्तातुगाधान्यकं,
शुण्ठीमागधिकोपणाख्यमभयालोहं श्रमिश्रीकृतं
हृद्रोगक्षयकासमारुतगदान् हिक्कामसृक्शोषकान्
नूनंमेहशिरोविकारशमनो रोगानशेषाञ्जयेत्

पा. न., सर्वरोगे ।

भाषा—१६सेरदूधमेपावभरचंसुरडालकर पकावे जबदूधकाखोआहोजाय तब१सेरगुडडालकर चातुर्जात (तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर), लौंग, जायफल, नागरमोथा, वशलोचन, धनिया, सोंठ, पीपल, मरिच, हर्रे, लोहभस्म येप्रत्येक४-तोले-डालकर चासनीहोनेकेबाद उतारकररखछोडे । इस-मेसे १-१तोलादूधकेसाथदेनेसे हृद्रोग, क्षय, कास, वातरोग, हिचकी, रक्तदोष, शोष, बीसप्रकारकेप्रमेह, समस्तमस्तककेरोग, इनसबको यह नष्टकरताहै ९९

१०० चित्राह्लेहः

चित्रापत्रस्य तुलया ह्यायसश्च तदर्धकम् ।
तदर्धं चित्रमूलश्च तदर्धं चार्द्रकं तथा॥३६४॥
भल्भूदेवदारुश्च तेन तुल्यं पृथक् पृथक् ।
चव्यं ग्रन्थिकमूलं तु कुडवं च पृथक्पृथक् ॥
दशमूलं पलञ्चैव पचेत्तोये चतुर्गुणे ।
चतुर्भागावशेषेऽस्मिन् कषाये च परिस्रुते ॥
ततो निःक्षिप्य शुद्धञ्च गुडं वै तुलया युतम् ।
बीजपूररसप्रस्थं प्रस्थञ्च सुनिषण्णकम् ३६७॥
सुपक्वं लेहतां याते यवानी त्रुटिदीप्यकम् ।
व्योषं त्रिजातकञ्चैव कृमिघ्नञ्च पलं पलम् ॥

अयोरजश्च त्रिपलं किट्टस्य तु पलद्वयम् ।
भृङ्गस्य स्वरसं प्रस्थं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ॥
शीते पूते तु लेहेऽस्मिन् क्षौद्रं प्रस्थद्वयं क्षिपेत्
एतच्चिञ्चादिकं लेह्यं शोफपाण्ड्वामयापहम् ॥
श्वासकासक्षयं हन्ति पीनसञ्च विशेषतः ।
पार्श्वशूलं प्रमेहञ्च गुल्महृद्रोगकानपि ॥३७१॥

वै. चि., शोफे ।

भाषा—इमलीकेपचे ४००तोले, लोहेकेकीटे २०० तोले, चित्रकमूल १००तो., अदरख५० तो., फरासकीछाल ५०तो., चव्य, पिपलामूल, ये प्रत्येक १६तो., दशमूल ४तो.,इनसबको चौगुनेपानीमेपकाकर चतुर्थांशावशिष्टकरकेछानले, फिरइसमे गुड ४००तोले, चिञ्चोरेकारस१सेर, सुरवारीकारस १सेर डालकर मन्दआंचसेपकावे, अवगोलीकरनेकी चाशनीहोजायतब अजवाइन, बड़ीइलायची, अजमोद, त्रिकटु, त्रिजात, विडङ्गयेप्रत्येक १–१पल, लोहभस्म २पल, मण्डूर २पल, भंगरेकारस १सेर, इनकोडालकर फिरपकावे । जबभंगरेकारसजलजाय तब उतारकररखले । शीतलहोनेकेबाद दोसेरमधुडालदे औरखूबचलाकर चिकनेबर्तनमेरखदे । यह चिंचालेह तैयारहुआ इसमेसे आधेतोलेसे १ तोलेतक दूधयगैरहकेसाथदेनेसे यह सूजन, पाण्डु, श्वास, कास, क्षय, पीनस, पार्श्वशूल, प्रमेह, गुल्म औरहृद्रोगइनसबको नष्टकरताहै ॥ १०० ॥

१०१ चिञ्चालेहः (लघुः)

चिञ्चापत्रस्यतुलामर्धतुलां कृष्णलोहसकलानाम्
द्विद्रोणेऽपां विपचेद्वसुभागगतेऽथगुडपलान्यत्र
प्रक्षिप्यपञ्चविंशतिमार्द्रकशकलानिषोडशपलानि
पुनर्नवारसं प्रस्थं विपाच्य सान्द्रं पुनस्तत्र ॥
त्रिकटुकजीरकचूर्णं चतुष्पलं वस्तपञ्च मण्डूरम्
दत्त्वाऽवकीर्णधान्ये निधाय पक्षं ततो लीढम् ॥
विनिहन्ति पाण्डुशोफग्रहणीमेहप्लीहरोगांश्च ।
इदमश्विभ्यां दिष्टं ह्रस्वं चिञ्चादिकं लेहम् ॥

वै. चि., शोफे ।

भाषा—इमलीकेपचे ४००तोले, लोहेकेकीटे २०० तोले, लेकर ३२सेरपानीमेऔटाकर आठवांभागबाकीरहनेपर छानकर उसमे २५पलगुड औरे१६ पलअदरखकेटुकड़े, पुनर्नवाकारस १सेर, लेकरसबकोमन्दअग्निसेपकावे, अवगोलीबंधनेलायकचाशनीहोजायतब त्रिकटु, औरजीरेकाचूर्ण ४–४पल, मण्डूरभस्म ८तो., मिलाकर चिकनेवर्तनमेरखके मुहबंदकर धान्यकीराशिमे १५रोजरखकर निकालकररखछोड़े।यह चिञ्चावलेहतैयारहुआ । इसमेसे आधेतोलेसे १तो. लेतक खानेसे यह पाण्डु,शोथ, ग्रहणी,प्रमेह, प्लीह, इनसबको नष्टकरताहै ॥ १०१ ॥

१०२ चित्रकादिचूर्णम्

शुद्धलोहमलाचूर्णं षट्पलं पञ्चकार्षिकम् ।
हरीतक्याः खटिन्याश्च रसगन्धकयोः पृथक् ॥
अर्धकर्षं ततः कर्षं कणानागरचित्रकात् ।
तमालपत्रं सूक्ष्मैलायाश्चालं भद्रमुस्तकम् ॥
यवानी धान्यकं धूपं बिभीतक्यामलक्यपि ।
विडङ्गं शङ्खनाभिश्च बीजकार्जुनयोस्त्वचः ॥
अपामार्गभवं मूलं सर्वमेकीकृतं शुभम् ।
पीठोपरि पदं न्यस्य प्राशयेद्धृतभाजने ३७९॥
भुक्तोपरि च तच्चूर्णं कार्यं कर्षार्धमाचरेत् ।
तक्रोदकानुपानञ्च ताम्बूलं भक्षयेत्ततः ३८० ॥
पादचङ्क्रमणं किञ्चित्कृत्वा तिष्ठेद्यथासुखम् ।
प्रत्यहं भक्षयेद्यस्य वह्निसन्दीपनं परम् ॥
शूलमष्टविधं हन्ति विशेषात्परिणामजम् ।
अन्नद्रवकृतं शूलं गुल्मशूलञ्च नाशयेत् ॥
कटीपार्श्वभवं शूलं यकृत्प्लीहकृतञ्च यत् ।
शूलानामपि सर्वेषामौषधं नास्ति तत्परम् ॥
कामलापाण्डुरोगघ्नं हलीमकविनाशनम् ॥
मानवानां कृपाहेतो देवदेवेन निर्मितम् ॥
चित्रकाद्यमिदं चूर्णं सर्वशूलान्तकं मतम् ॥

र. र., शूले ।

भाषा—शुद्धमण्डूरकाचूर्ण २८ तोला., हरें, खड़ियामिट्टी, शुद्धपाराऔरगन्धक ये प्रत्येक आधा

आधा तोला, पीपलसोंठऔरचित्रक १–१ तोला, पत्रज, छोटीइलायची, चीतचन्द, नागरमोथा, अजवाइन, धनिया, देवदारु, बहेड़ा, आमला, विडङ्ग, शङ्खनाभि, असन, अर्जुनकीछाल, अपामार्गकीजड़ येप्रत्येक १–१ तोलालेकर सबकोकूटकपड़छानकर मिलाकर रखछोड़े । इसमेसे आधेतोलेसे १ तोला भोजनकरनेकेवास्तेबैठकर पहिलेआधाचूर्णघीमे मिलाकरखावे औरआधा भोजनकरनेकेबादखावे ऊपरसे गरमपानीपीकर उठजाय औरपानखाकरथोड़ीदेरटहले । फिरजैसीइच्छाहो उसतरह आरामकरे । इसतरह रोजरोजकरनेसे अग्निकीदीप्ति होतीहै । आठप्रकारका शूल, खासकरपरिणामशूल, अन्नद्रवशूल, गुल्मशूल यकृत्प्लीहशूल, कामलपाण्डु, हलीमक इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ १०२ ॥

१०३ चित्रकादिलोहम्

चित्रकं नागरं वासा गुडूची शालपर्णिका ।
तालपुष्पमपामार्गो मानकं कार्षिकत्रयम् ॥
लौहमभ्रकणाताम्रं क्षारको लवणानि च ।
पृथक् कर्षांशमेतेषां चूर्णमेकत्र चिक्कणम् ॥
चतुष्प्रस्थे गवां मूत्रे पचेन्मन्देन वह्निना ।
सिद्धं शीतं समुद्धृत्य माक्षिकं द्विपलं क्षिपेत् ॥
चित्रकादिरयं लौहो गुल्मप्लीहोदरामयान् ।
यकृद् ग्रहणिकां हन्ति शोथं मन्दानलं ज्वरम्॥
कामलां पाण्डुरोगञ्च गुदभ्रंशं प्रवाहिकाम् ।
अर्शांसि नाशयेच्छीघ्रं सत्यं गुरुवचो यथा ॥

भै र., प्र, प्लीहयकृदधिकारे ।

भाषा—चित्रक, सोंठ, अडूसा, गुडूची, शालपर्णी, ताड़वाली, अपामार्ग, मानकन्द (कासाल्ल म०) प्रत्येक १–१ तो., लोहभस्म, अभ्रकभस्म, पीपल, ताम्रभस्म, सज्जी, यवक्षार, पाचोनमक ये प्रत्येक १–१ तो., लेकर सबकोकूटकपड़छानकर चारसेरगायकेमूत्रमे मन्दआंचसेपकावे, जबगोलीवाधनेलायकहोजाय तबउतारकर ठंढाहोनेपर २ पल मधुडालकर चिकनेबर्तनमेरखछोड़े । यह चित्रकादिलोह तैयारहुआ । इसमेसे ३ माशेसे आधेतोलेतक देनेसे, गुल्म, प्लीह, उदररोग, यकृत्, ग्रहणी, शोथ मंदाग्नि, ज्वर, कामला, पाण्डु, गुदभ्रंश और प्रवाहिका इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ १०३ ॥

१०४ चित्रकारिरसः

अथो समौ गन्धकशुद्धसूतौ
भल्लातकत्रैफलवाकुचीभिः
सभृङ्गराजैः पिचुमन्दबीजैः
कृष्णैस्तिलैः स्वरसैश्च भूयः ॥ २९० ॥
सम्मर्द्य संशोष्य पुनस्त्रिसप्त-
दिनानिनिम्बेन च भावनाभिः ।
निष्कप्रमाणं घृतमाक्षिकाभ्यां
खादेद्रसोऽयं किल चित्रकारिः ॥
संसेवनादस्य च वातकुष्ठं
श्वेतं विनश्यत्यचिरेण पुंसाम् ॥२९१॥

चि क, कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धपारा औरगन्धक इनकीतोलवर्णकज्जलीकर भिलावा, बाकुची, भांगरा, निम्बबीज, काकेतिल, कालामागरा इनसबके स्वरसअथवाकाथोंसे एकएकरोज मर्दनकर सुखाकर निम्बकेस्वरससे २१ भावनाएं देकर रखछोड़े । इसमेसे ४–४ माशे घी औरशहदकेसाथ खानेसे वातकुष्ठ, औरश्वेतकुष्ठ, इनको यह जल्दीनष्टकरताहै ॥ १०४ ॥

१०५ चित्रनागान्तको रसः

शुद्धसूतं समं गन्धकं तुत्थकं
तत्समं मारितं ताम्रकं पेषयेत् ।
वाकुचीकाथयुक्तं दिनं निष्ककं
भक्षितं चित्रकंनाशयेचद्ध्रुवम् ॥२९२॥
चित्रनागान्तकं यो रसं भक्षये-
द्वाकुचीतैलकर्षं तथा माक्षिकैः ।
सानुपानं नरो नित्यमेतद्भजे-
च्चित्रकुष्ठस्य नाशाय नित्यं परम् ॥२९३॥

चि. क, कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, तुत्थ, ताम्रभस्म, इनसबको नीलवर्णकज्जलीकर बाकुचीकेबीजोंकेक्वाथसे १ दिनमर्दनकर ४-४ माशेकीगोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १-१ गोली बाकुचीकेतैलऔर मधु १-१ तोलेकेसाथखानेसे यह श्वित्रकुष्ठकोनष्ट करताहै ॥ १०५ ॥

१०६ श्वित्राम्बरो रसः (त्रिसुन्दरः)

शुद्धसूतं मृताभ्रं गन्धकं मर्दयेत्समम् ।
लोहपात्रे घृताभ्यक्ते यामं मृद्वग्निना पचेत् ॥
चालयेल्लोहदण्डेन अवतार्य विभावयेत् ।
त्रिदिनं जीरकक्वाथमाषैकं भक्षयेत्ततः ॥
रसश्वित्राम्बरो नाम ग्रहणीं रक्तसंप्लुताम् ।
शमयेदनुपानेन आमशूलं प्रवाहिकाम् ३९६॥

रसायनसं., व. रा., र. सु., भै. सा., नि. र., ना. वि., र. मं., र. को., र. (मा.), र. क., र. का., र. क. म., वै. चि., ग्रहण्यधिकारे । र. चि., र. कौ. यो म., एषु ग्रन्थेषु त्रिसुन्दरेति नाम ।

रसायनसङ्ग्रहे द्वितीयपाठे रविसुन्दरेति नाम स्थापितम् । एकस्यैवयोगस्यविविधनामदानं भ्रमोत्पादकत्वादनुचितम् ।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्मऔरशुद्धगन्धक ये सबसमभाग लेकर घीसेपुतीहुईकड़ाहीमे डालकर बेरकेकोयलोंपर रखकरगलावे, लोहेकेडंडेसेघोटतारहे, जबपानीजैसाहोजायतब उतारकर खूबघोटकर कज्जलीबनाले। फिरजीरेकेकाढ़ेसे ३ रोजतक घोटकर माशेमाशेकी गोलियेंबनाकररखछोड़े। इनमेंसे १-१ गोली ग्रहणीहरानुपानकेसाथखानेसे रक्तसहितग्रहणी, आमशूलऔरप्रवाहिका येसब नष्ट होतेहैं ॥ १०६ ॥

१०७ चिन्तामणितैलम्

गन्धेशौ दशभागौ च दशभागन्तु टङ्कणम् ।
टङ्कणाद्द्विगुणं दद्यात्श्वेताङ्कोलस्य बीजकम् ॥
बीजैः समश्च जैपालं खल्वे चैकत्र मर्दयेत् ।
दन्त्यम्बुना दिनैकन्तु छायायाञ्च विशोषयेत् ॥
मधुना प्लावयेत्सर्वं नालिकेरोदकं त्यजेत् ।
तन्नारिकेलमध्ये तदौषधं सुविनिक्षिपेत् ॥
उद्धृत्य सप्तरात्रोर्ध्वं कांस्यपात्रे च विन्यसेत् ।
कार्तिके चैत्रवैशाखे सुतीक्ष्णे तापके न्यसेत् ॥
तदुत्थं निश्चितं तैलं स्थाप्यं काचस्य भाजने ।
नाभौ च कारयेल्लेपं रेचयत्येव निश्चितम् ॥
कण्ठे लेपं प्रकुर्वीत वमनं जायते ध्रुवम् ।
स्तम्भनं ससितं दुग्धं क्षालयेन्निम्बुनो रसैः ॥
हरीतकीं मासमेकं तत्र तैले विनिःक्षिपेत् ।
यत्सङ्ख्यं नासिकाघ्रातं तावत्सङ्ख्यं विरेचयेत् ।
आघ्राय दक्षनाड्यां तु विरेकं याति निश्चितम् ।
वामनाड्यां च वमनं राजयोग्यं विरेचनम् ॥
नवज्वरे च विषमे वातरोगे मलग्रहे ।
रेचनाद्वमनाच्चैव सर्वरोगान् व्यपोहति ॥
इदं कौतूहलं तैलं चिन्तामणिविरेचनम् ॥

ना. वि., र. र. सौ., विरेचने ।

भाषा—गन्धक, पारा, औरसुहागा १०-१० भाग, सफेद अंकोलकीमज्जा औरजमालगोटा २०-२० भाग, सबकोलेकर पहिलेपारेऔरगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकरके दूसरीचीजेंमिलाकर एकदोपहरखालीमर्दनकर दन्तीमूलकेरससे १ रोजमर्दनकर छायामेसुखावे। फिरउसमेमधुइतनादेवेकिवहगीलाहोजाय फिरपानीवालानारियललेकर उसकापानीफेंकदे और उसमेइसकोभरकर उसीकीडाटसेमुंहबन्दकर सातरोजतक धान्यऔरहमे रखदे। आठवेंरोज नारियलमेसे दवाको निकालकर कांसेकी नवीनथालीमे एक किनारेपर इसकालेपकर सूर्यकेतापमे इसतरहरक्खेकि सूर्यकी तप्तःमकड़ीकिरणें इसदवापरपड़ें। इसको कार्तिक या वैशाखमेकरे इसमेसेजो तैलनिकले उसको संभालकर कांचकीशीशीमे रखले। इसतैलका नाभिपर लेपकरनेसे रेचनहोताहै। कण्ठमेलेपकरनेसे वमनहोताहै। अधिकरेचन अथवावमनहोनेलगेतो नींबूकेरससेदवाको धोडालना औरमिश्रीडालकर दूधपिलावेतो झाड़ेऔरवमन बन्दहोजातेहैं। इसतैलमे १ महीनेतकहरेंको रखकरफिरबाहरनिकालकररखछोड़े। इसहरेंको जितनीबार नाकसेसूंघेगा उतनेही झाड़ेहोंगे, दाहिनेनाककेछिद्रसे सूंघनेसे रेचनहोताहै

औरवामछिद्रसेसूंघनेसे वमनहोताहै । इसकोदेनेसे नव ज्वरऔरवातरोग, गलग्रह, इत्यादिकोंमें रेचनऔरवमनसे समस्तरोगनाशहोतेहैं विफलजानेहैं इसीलिये इसका नाम **चिन्तामणिविरेचन** है॥ १०७ ॥

१०८ चिन्तामणिभैरवः

रसस्यैको विषाद्द्वौ च हिङ्गुल्याकारतस्त्रिकौ ।
गन्धजैपालजौ तुर्यौ निर्विषालकटङ्कणात् ॥
मरिचास्यश्चपञ्चागा गोमलात्सप्त नागरात् ।
अष्टौ कणायास्तत्सर्वमार्द्रकस्य पुटैस्त्रिभिः ॥
सर्वरोगे पूजितश्च स्याच्चिन्तामणिभैरवः ।
सर्वज्वरं कुष्ठगुल्मोदरार्शः शोथहृत्परम् ४०८॥

र. का., सर्वज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, शुद्धबछनाग २ भाग, दन्तीमूल ६ भाग, शुद्धगन्धकऔरजमालगोटा ४—४ भाग, निर्विषी, शुद्धहरिताल, सुहागा, मरिच ५—५ भाग, गायकागोबर ६ भाग, सोंठ ७भाग, पीपल ८ भाग, इनसबको कूटकपडछानकर और गन्धकतथापारेकी नीलवर्णकज्जलीकर मिलावे । फिर अदरखकेरससे तीनरोज़मर्दनकर दोदोरत्तीकीगोलियें बनाकररखछोडे । इनमेंसे एकएकगोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे सबप्रकारकेज्वर, कुष्ठ, उदररोग, बवासीर, शोथ, इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ १०८

१०९ चिन्तामणिरसः (प्रथमः)

रसविषगन्धकटङ्कणताम्रयवक्षारकञ्च सव्योषम् ।
दन्तीफलत्रयञ्च क्षौद्रं दत्त्वा शतं वारान् ॥
सम्मर्द्य रक्तिविमितावटिकाकार्याभिषग्वरैःप्राज्ञैः
शुण्ठीपिष्टेन समं चैकां द्वे वाऽथवा तिस्रः ॥
सम्प्राश्य नारिकेलीजलमनुपेयंप्रयुञ्जीत
भेदाज्जन्तरमेव प्रक्षालितभक्तंसतक्रञ्च ।
सैन्धवजीरकसहितं तक्रं पाने प्रयोक्तव्यम् ॥
प्रशमयतिसन्निपातज्वरंतथाजीर्णकज्वरंविषमम्
प्लीहानं चाध्मानं कासं श्वासं वह्निमान्द्यम् ॥
चिन्तामणीरसोऽयं किलसर्वभैरवेण निर्दिष्टः॥

र. सं., र. सु., ध., भै. र., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग, गन्धक, सुहागा, ताम्रभस्म, यवक्षार, त्रिकुटु, शुद्धजमालगोटा त्रिफलाये सब समभागलेकर पारेगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकर सबचीजेंमिलाकर कूटछेदरखकर थोडाथोडाशहददेकर १०० भावनाएं दे । फिर१-१रत्तीकी गोलियेंबनाकर रखछोडे । इसकी १-२अथवा३गोलियां योग्यता देखकर सोंठकेकल्ककेसाथलेकर नरियलकाजलपीवे, शुद्धमहोनेकेबाद मांडनिकालाहुवाभात और छाछदेवे पीनेको सेंधानमक औरजीराडालकर छाछदेवेतो इससे सन्निपात, जीर्णज्वर, प्लीहा, आध्मान, कास, श्वासऔरमन्दाग्नि येसब नष्टहोतेहैं ॥ १०९ ॥

११० चिन्तामणिरसः (द्वितीयः)

रसं गन्धं विषं लौहं धूर्तबीजं समंसमम् ।
द्वौ भागौताम्रबहुधोश्च व्योषचूर्णन्तु तत्समम्॥
जम्बीरस्य च मज्जाभिरार्द्रकस्य रसे युतम् ।
अस्यानुपानेन वटी ज्वरे देया प्रयत्नतः ॥
गुञ्जाद्वयां वटीं खादेत्सर्वज्वरविनाशिनीम् ।
वातिकं पैत्तिकञ्चापि श्लैष्मिकं सान्निपातिकम्॥
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च चातुर्थिकविपर्ययम् ।
असाध्यञ्चापि साध्यञ्च ज्वरञ्चैवातिदुस्तरम् ॥
अग्निमान्द्येऽप्यजीर्णे च आध्मानेऽनिलसम्भवे ।
अतिसारे छर्दिते च अरोचकनिपीडिते ॥
ज्वरान्सर्वान्निहन्त्याशु सर्वज्वरकुलान्तकः ॥

र. सं., ज्वराधि॰ ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग, लोहभस्म, शुद्धधतूरेकेबीज, येसबसमभाग, ताम्रभस्मऔरचित्रक२—२भाग, त्रिकुटु४भाग, इनसबको कूटकपडछानकर पारेऔरगन्धककीनीलवर्णकज्जली करे । फिरसबकोइकट्ठेमिलाकर जंभीरीकेरससेमर्दनकर २-२रत्तीकीगोलियें बनारक्खे । इनमेंसे १-१गोली अदरखकेरसकेसाथदेनेसे वातिक, पैत्तिक, श्लैष्मिक, सान्निपातिक, ऐकाहिक, द्व्याहिक, चातुर्थिक विपर्यय, साध्यऔरअसाध्यज्वर, अग्निमान्द्य, अजीर्ण,

आध्मान, अतिसार, उल्टी, अरुचिइनसबको अन्धकारकोसूर्यकी तरह यह नष्टकरताहै ॥११०॥

१११ चिन्तामणिरसः (बृहत्) (तृतीयः)

रसं गन्धं विषञ्चैव त्रिकटु त्रैफलन्तथा ।
शिलाह्वा रौप्यकं स्वर्णं मौक्तिकं तालकं समम्॥
मृगकस्तूरिकायाश्च ग्राह्यं पाण्मापिकं भिषक् ।
भृङ्गराजरसेनैव तुलस्याः स्वरसेन वा॥४२०॥
आर्द्रकस्य रसेनैव वटीं कुर्याद् द्विगुञ्जिकाम् ।
चिन्तामणिरसो ह्येष सर्वरोगकुलान्तकः ॥
सन्निपातज्वरहरः कफरोगं विनाशयेत् ।
एकजं द्वन्द्वजञ्चैव विविधं विषमज्वरम् ४२२ ॥
अग्निमान्द्यं शिरःशूलं विद्रधिं सभगन्दरम् ।
एतान्येष निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥

र. सं., ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग, त्रिकटु, त्रिफला, मैनसिल, रजतभस्म, सुवर्णभस्म, मोती, रसमाणिक्य येसब१-१तोला, कस्तूरी६माशे, लेकर पहिलेगन्धकऔरपारेकी नीलवर्णकज्जलीकर कस्तूरी-केसिवायसबचीजें मिलाकर भांगरा, तुलसी, अद-रखइनसबकेरसोंसे १-१रोज़मर्दनकर आखीरमे कस्तू-रीमिलाकर दोपहरघोटकर दोदोरत्तीकीगोलियें बना कररखछोड़े । यह चिन्तामणि रस तैयारहुआ। इन-मेसे१-१गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे सन्नि-पातज्वर, कफरोग, एकज, द्वन्द्वज, औरविविधप्रका-रकेविषमज्वर, मन्दाग्नि, शिरःशूल, विद्रधि, भग-न्दर, इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ १११ ॥

११२ चिन्तामणिरसः (चतुर्थः)

द्वेऽजाज्यौकणविश्वपञ्चलवणामारीचगन्धाभ्रकं,
त्रिक्षारं च समं पृथग्विषरसावर्धार्धभागौतथा
क्षिप्त्वाचार्द्रकनागवल्लिजरसंबद्धा त्रिगुञ्जावटी ।
सामे सज्वरसान्निपातिकमहामेहाद्युदावर्तके ॥

यो. चि., र. को., र. क. ल., चि. र. भ., ज्वरा-धिकारे।

भाषा—दोनोंजीरे, पीपल, सोंठ, पाचोंनमक, मरिच, गन्धक, अभ्रकभस्म, सज्जीखार, जवाखार-सुहागा१-१तोला, पाराऔरबछनागआधाआधा-तोला, लेकर पहिले पारेऔरगन्धककी नीलवर्णकज्ज-लीकर सबचीजेंमिलाकर अदरखऔरपानके रसोंमे एकएकरोज़मर्दनकर ३-३रत्तीकीगोलियांबनाकर रख-छोड़े । इनमेसे१-१गोलीपानअथवा अदरखकेसाथ देनेसे सामअथवानिराम सन्निपात, सबतरहकेप्रमेह, उदावर्त इनसबको यह दूरकरताहै ॥ ११२ ॥

११३ चिन्तामणिरसः ५शुद्धचिन्तामणिः

व्योषं गन्धरसेन्द्रंविषमपिलवणंनागवङ्गंतथाभ्रं
क्षारंत्रिक्षारयुक्तं गजकणचविकेसाग्निकेजीरके द्वे
पथ्यावाचूर्णयेत्तन्मसृणितमखिलंनागवल्लीकरीर
निम्बूकार्द्रैर्विमर्द्य न्त्र्यममितगुणः
शुद्धचिन्तामणिः स्यात् ॥ ४२५ ॥

यो., चि., र. को., चि. र. भ., ज्वराधिकारे।

भाषा—त्रिकटु, शुद्धगन्धक, पारा, बछनाग, सेंधानमक, नाग, वङ्ग, अभ्रक, लोहभस्म, सज्जी-क्षार, यवक्षारऔरसुहागा, गजपीपल, चव्य, चित्रक, दोनोंजीरे, हर्रे येसबसमभागलेकर पहिले पारेगन्ध-ककीनीलवर्णकज्जलीकरो।फिरसबकोकूटकपड़छानकर कज्जलीमेमिलाकर पान, करीर, नीबूऔरअदरखइनके रसोंसे १-१दिन घोटकर ३-३ रत्तीकीगोलियेंबनाले, यह चिन्तामणि रस तैयारहुआ। इसीरसमें त्रिक्षा-रान्त वस्तुगणको इनरसोंकीभावनादेकर रसतैयार-करेंतो उसकानामशुद्धचिन्तामणि होताहै । इसकी १-१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे यह प्रायः वातजऔरकफज रोगोंको तथाप्रमेहरोगको नष्ट करताहै ॥ ११३ ॥

११४ चिन्तामणिरसः (षष्ठः)

हाटकं रजतं तालं मुक्ता गन्धकपारदौ ।
त्रिकटुः कुनटी चैव कस्तूरी च पृथक्पृथक् ॥
जलेन वटिका कार्या द्विगुञ्जाफलमानतः ।
चिन्तामणिरसो ह्येष ज्वराष्टकनिकृन्तनः ॥

र. स., र. चं., ज्वराधिकारे।

भाषा—सुवर्ण, रजत, हरितालइनकीभस्में, शुद्धमोती, गन्धकऔरपारा, त्रिकटु, मैनसिल, कस्तूरी ये प्रत्येकसमभागलेकर गन्धकपारेकीनीलवर्ण कज्जलीकर सबचीजेंमिलाकर जलसे घोटकर२–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर उचितानुपानकेसाथ देनेसे यह आठप्रकारकेज्वरोंको नष्टकरताहै ॥ ११४ ॥

११५ चिन्तामणिरसः (सप्तमः)

रसं गन्धं विषं शुल्वं मृतमभ्रं फलत्रिकम् ।
त्र्यूषणं दन्तिबीजञ्च समं खल्वे विमर्दयेत् ॥
द्रोणपुष्पीरसै र्भाव्यं शुष्कं शङ्खस्रगालितम् ।
चिन्तामणिरसोऽजीर्णे क्षेप ये स्वस्यते सदा ॥
ज्वरमष्टविधं हन्ति सर्वशूलहरः परः ।
गुञ्जको वा द्विगुञ्जः स्यादामरोगहरः परः ॥

र. सं., ना. वि., र. सु., र. सि., र. च., यो. म., भै. र., वै. चि., ज्वराधिकारे ।
नि. र., रसायनखे, र. का., र. कौ., र. चि., वै. र., भै. सा., र. म., र. क., व. रा., र. (आ.) ज्वराधिकारे ।
भा. चि., अजीर्णाधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धकऔरवच्छनाग, ताम्र औरअभ्रकभस्म, त्रिफला, त्रिकटु, शुद्धजमालगोटा येसबसमभागलेकर पारेगन्धककी कज्जलीकर सब-चीजें मिलाकर गूमाकेरसमे १–२ रोजमर्दनकर २–२ रत्तीकीगोलियें बनाकररखछोड़े । अथवा कपड़छानकरकेचूर्णहीरक्खे, इसमेंसे १–१ गोली या २–२ रत्तीचूर्ण तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे अजीर्ण, शूल, आम, आठप्रकारकेज्वर येसब नष्ट होतेहैं ॥ ११५ ॥

११६ चिन्तामणिरसः ८ (बृहत्)

रसगन्धकलोहानि ताम्रं तारं हिरण्यकम् ।
हरितालं खर्परञ्च कांस्यं वङ्गञ्च विद्रुमम् ॥
मुक्ता माक्षिककासीसं शिला च टङ्कणं समम् ।
कर्पूरञ्च समं दत्त्वा भावना सप्तसप्तकम् ॥
भार्गी वासा च निर्गुण्डी नागवल्ली जयन्तिका
कारवेल्लं पटोलञ्च शक्राशनपुनर्नवे ॥ ४३३ ॥
आर्द्रकञ्च ततो दद्यात्प्रत्येकं सारसप्तकम् ।
चिन्तामणिरसो नाम्ना सर्वज्वरविनाशनः ॥
वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ।
द्वन्द्वजं विषमाख्यञ्च धातुस्थञ्च ज्वरञ्जयेत् ॥
कासं श्वासं तथा शोथं पाण्डुरोगं हलीमकम् ।
प्लीहानमग्रमांसञ्च यकृच्चैव विनाशयेत् ॥

र. स., ज्वराधिकारे ।

टि०—अत्र टङ्कणं समं कर्पूरञ्च सममिति सन्दर्भेण प्रतीयते कर्पूरे सर्वसमता । परन्तु उभयत्र समप्रयोगस्यफलं पारस्परिकैव प्रतीयते, भावनाया भावना सप्तसप्तकमिति प्रत्येकं सप्तसप्तकमिति द्विरावृत्तपाठास्त्वेव निश्चीयते अतः तथैवानुवादः कृतोऽस्ति न पुनः कर्पूरस्य सर्वसमता नियोजिता ।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धक, लोह, ताम्र, रजत, सुवर्ण, हरिताल, खपर, कांस्य, वङ्ग, विद्रुम-मोती, सुवर्णमाक्षिक, कसीस, मैनसिल, इनसब-कीभस्में, सुहागाभुनाहुआ औरकपूरयेसब समभाग लेकर पहिले पारेगन्धककीकज्जलीकर दूसरीसब-चीजोंको मिलाकर भारङ्गी, अडूसा, संभालु, नाग-बला, जैत, करेला, कटुपरवल, गांजा, पुनर्नवा, अदरखइनप्रत्येकनेरसोंकी सातसातभावनाएं देकर तीनतीनरत्तीकी गोलियें बनाले । इनमेंसे१-१गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसेवातिक, पैत्तिक, श्लैष्मिक, सान्निपातिक, द्वन्द्वज, विषमऔरधातुस्थज्वर, कास, श्वास, शोथ, पाण्डु, हलीमक, प्लीह, अग्र-मांस, यकृत्, इनसबरोगोंको यह नष्टकरताहै ॥

११७ चिन्तामणिरसः (नवमः)

कर्षैकं रससिन्दूरं तत्समं मृतमभ्रकम् ।
तदर्धं मृतलोहञ्च स्वर्णं शाणं क्षिपेद्बुधः ॥
कन्यारसेन सम्मर्द्य गुञ्जामात्रां वटीञ्चरेत् ।
अनुपानादिकं दद्याद् बुद्ध्वा दोषबलाबलम् ॥
हन्ति श्लेष्मान्वितं वातं केवलं पित्तसंयुतम् ।
हृद्ग्राममरुचिं दाहं वान्तिं भ्रान्तिं शिरोग्रहम् ॥
प्रमेहं वर्णनादञ्च ज्वरंगद्गदमूकताम् ।
बाधिर्यं गर्भिणीरोगमश्मरीं सूतिकामयम् ॥

प्रदरं सोमरोगञ्च यक्ष्माणं ज्वरमेव च ।
बलवर्णप्रदः सम्यक्कान्तिपुष्टिप्रसाधकः ॥
चिन्तामणिरसश्चायं चिन्तामणिरिवापरः ॥

१ भ, १ च, १ सु, ध, वातव्याध्यधिकारे ।

टि०—अथचतुर्मुखेनास्य पाठ समान परं तत्र चाभ्रकलोहाभ्राणि समानतया वियोजितानि, अत्र तु लोहस्यार्धभागेन, गन्धकाभावो भन्यत्रास्मिं स्थापनाभावश्चास्तीति कृत्वा तस्मात्तस्य रसान्तरता, परन्तु सर्व पद हस्तिपदे निमग्नमित्यायामात्तस्मिन् रसे विद्यमाने अस्य निर्माणं व्यर्थमिति बोद्धव्यम् ।

भाषा—रससिन्दूरऔर अभ्रकभस्म १–१ तोला, लोहभस्मआधातोला, स्वर्णभस्म४मासेलेकर सबको घीकुआरकेरसमे एकदोरोज मर्दनकर १–१रत्तीकी-गोलियें बनाकररखछोडे । इनमेसे १-१गोलीरोगाध्य-बलाबलदेखकर समयोचितानुपानकेसाथदेनेसे क्षेष्म क्षत, कफपित्त, हृल्लास, अरुचि, दाह, मदग्रन्थि, भ्रान्ति, शिरोग्रह, प्रमेह, कर्णनाद, ज्वर, तोतला-पन, मूकता, बधिरता, गर्भिणीकेरोग, पथरी, सूति-कारोग, प्रदर, सोम, राजयक्ष्म, ज्वर, येसब नष्ट-होवें । बल, वर्ण, कान्तिऔरपुष्टि येसब बढतेहैं ।

११८ चिन्तामणिरसः (दशमः)

रसभागो भवेदेको गन्धश्च द्विगुणंभवेत् ।
टङ्कणस्य त्रयोभागा शृङ्गबेर चतुर्गुणम् ॥
मरीचं पञ्चभागञ्च षड्भागा च हरीतकी ।
जयपालं सप्तभागं सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
भृङ्गराजरसेनैव खल्वे निःक्षिप्य मर्दयेत् ।
चणकमात्रां वटिकां गुडेन सह भक्षयेत् ॥
उष्णं सेकादिकं कुर्यादुष्णं वारि पिबेदनु ।
आमान्तं रेचनं कुर्यादजीर्णज्वरनाशनम् ॥
जलोदर कामलाश्च शोफशूलविनाशनम् ।
रसश्चिन्तामणिः ख्यातः शूलपाण्डूदरं जयेत् ॥

१ भ, ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा १भाग, शुद्धगन्धक १भाग, सुनासुहागा ३भाग, सोंठ ४भाग, मरिच ५भाग, हरड ६भाग, शुद्धजमालगोटा ७भाग, लेकर पहिले पारेगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकर सबचीजोंमिलाकर भंगरेकेरसमे एकदोरोजमर्दनकर चनेप्रमाणगोलियें बनाकर एकएकगोली गरमपानीकेसाथदेकर गरमपा-नीकासेक देनेसे औरवारम्वारगरमपानीपीनेसे जीर्ण-ज्वर, जलोदर, कामला, शोथ, शूल, पाण्डुऔर-उदररोगइनको यह रस नष्टकरताहै ॥ ११८ ॥

११९ चिन्तामणिरसः (एकादशः)

पारदं गन्धकञ्चाभ्रं लोहं वङ्गं शिलाजतु ।
समंसमं गृहीत्वा च स्वर्णं सूताङ्घ्रिसम्मितम् ॥
स्वर्णस्य द्विगुणं रौप्यं सर्वमेकत्र मर्दयेत् ।
चित्रकस्य द्रवेणापि भृङ्गराजाम्भसा ततः ॥
पार्थस्यस्य कषायेण सप्तकृत्वो विभावयेत् ।
ततो गुञ्जामिताः कुर्याद्वटीश्छायाप्रशोषिताः ॥
एकैकां दापयेदासां गोधूमक्वाथवारिणा ।
हृद्रोगान्निखिलान्हन्तिव्याधीन् फुफ्फुसजानपि
प्रमेहान्विंशतिं श्वासान्कासानपि सुदुस्तरान् ।
बलपुष्टिकरो ह्यो रसश्चिन्तामणिः स्मृतः ॥

भै र, हृद्रोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, अभ्रकभस्म, लोहभस्म वङ्गभस्म, शिलाजतु, येसबसमभाग, सुवर्णभस्मपारेसे-चतुर्थभाग, सुवर्णसेद्विगुणरजतभस्म लेकर पारेगन्ध-ककीनीलवर्णकज्जलीकर सबचीजोंमिलाकर चित्रक, भांगरा, अर्जुनवृक्षकीछालकेरसोंसे सातसातभावनाएं दे-कर एकएकरत्तीकीगोलियें बनाकर छायामेंसुखाकर रखछोडे । इनमेसे १–१गोली गेहूंकेकाढेकेसाथदे-नेसे समस्तहृद्रोग, वातव्याधि, फुफ्फुसव्याधि, सबप्रमेह, श्वास, कासयेसब दुस्तर रहनेपरभी इससे नष्टहोजा-तेहैं औरआदमीपुष्टिहोजाताहै ॥ ११९ ॥

१२० चिन्तामणिरसः (द्वादशः)

रसेन्द्रवैक्रान्तकरौप्यताम्र
सलोहमुक्ताफलगन्धहेमाः ।
निर्भावितं चार्द्रकभृङ्गचित्र-
रसैरजाक्षीरपयसा वटश्च ॥ ४५२ ॥
अर्शः क्षयं श्वासमरोचकञ्च

जीर्णज्वरं पाण्डुमपि प्रमेहान् ।
गुञ्जाप्रमाणं मधुमागधीभ्यां
लीढं निहन्याद्विषमञ्च वातम् ॥४५३॥
चिन्तामणिरितिख्यातःपार्वत्यानिर्मितः स्वयम्
सर्वलोकोपकारायदयाद्दिष्टं शिवाज्ञया ॥४५४॥

भि. र., बै. क., यो. र., र. सु., वै. चि., क्षयाधिकारे। र. र. की. ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, वैक्रान्त,रजत,ताम्र,लोह, सुवर्णइनकीभस्में,शुद्धगन्धकऔरमोतीयेसब समभागलेकर परेगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकर सबचीजोंमिलाकर अदरख,भांगरा, चित्रकवकरीऔरगायकामूत्र इनसेतीनतीनभावनाएंदेकर एकरफरत्तीकीगोलियें बनाकररखछोडे । इनमेंसे १—१गोलीमधुऔरपीपलकेसाथलेनेसे बवासीर,क्षय, श्वास, अरुचि, जीर्णज्वर, पाण्डु,प्रमेह,विषमवातयेसबरोग नष्टहोतेहैं ॥ १२०॥

१२१ चिन्तामणिरसः (त्रयोदशः)

पश्चाद्दं रसगन्धकं शुकफले निम्बाम्बुगोलीकृतं
सूतंसार्कजसम्पुटस्थितमधस्तुल्यांशवह्नौ स्थितम्
कृत्वाधायघटे कणाढ्यसहितेतच्छागपित्ते तथा
घस्त्रा विंशविधा निमज्यविधिव-
च्चिन्तामणिः स्याज्ज्वरे ॥ ४५५ ॥

टो., ज्वरे।

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धकको नीमकेपानीसे ५दिनतकमर्दनकर गोलाबनाकर सुखालेना फिरइसगोलेकोबराबर ताबेकीडिब्बियामे डालकर इसडिब्बीकोअनारकेबीचमे रखदेना। फिर अनारसहितडिब्बीकेबराबरकण्डोंकी आंचमे पुटदेना फिरबकरेकेपित्तमे घी औरपीपलडालकर इससम्पुटको गरमकरके सुखाना इसप्रकारबीसबारकरनेसे यह डिब्बीसहितभस्म होजायगा । फिरसमस्तको खरलकररखछोड़े । इसमेंसे एकएकरत्ती समयोचितानुपानकेसाथदेनेसे यह समस्तज्वरोंको दूरकरताहै। अगरइसकेदेनेसे दाहवगैरहहोतो शीतजलावगाहादि उपचारकरना ॥ १२१ ॥

१२२ चिन्तामणिरसः (चतुर्दशः)

रसवज्ररविहेमतारककान्त
गगनं मृतानि सह मौक्तिकगन्धम् ।
कुनटी प्रवालहरितालकशङ्खं
सुविशुद्धमेतदखिलं समभागम् ४५६॥
परिभावयेन्मुनिदिनानि कषायै-
र्दहनत्वचास्त्रिदिवसं रविदुग्धे ।
अथ सूरणेन्द्रसुरसद्रववन्हि-
प्रभवाच्छदुग्धपरिभावितमेवम् ४५७॥
तदिदं निधाय शुभपीतवराटे-
ष्वहरीशदुग्धयुतटङ्कणलिप्तान् ।
विपचेदमून्सुदृढभाण्डनिरुद्धान्
स्वत एव शीतलतनूनभिचूर्ण्य ॥ ४५८
अथ तुल्यसूतभसितं परिमर्द्य
मुनिवारमेतदपि शिग्रुजटोदैः ॥
अथ मूर्च्छनाप्रमितमग्निकषायै-
र्मुनिवारमार्द्रकरसैर्विजयोत्थैः ॥४५९
सलिलैस्त्रिवारमथ जम्भजलैस्त-
त्कलपूरकाम्लकजलैश्च विभाव्यम् ॥
स्वरवारमेतदखिलाङ्घ्रिमिदं
स्यादिह टङ्कणं विषमथोपणमेवम् ४६०
सुरसूननागरकणाभयजाती
फलतः पृथग्विषचतुर्थविभागम् ।
रुचकद्रवैः परिचूर्ण्य तदेत
न्मृगनाभिभावितमुपैति हि सिद्धिम्॥
अथ वल्लयुग्ममुचितौपधयुक्तं
प्रतियोजयेद्विपगक्षुण्य विलोक्य ।
ऋतुदेशसात्म्यमुखमेप हि चिन्ता-
मणिसंज्ञको रस इति प्रदिष्टः ॥

यो. च., र. की.,

भाषा—शुद्धपारा, हीरा, तांबा, सुवर्ण, रजत, कान्तलोह, अभ्रक, इनसबकीभस्में, शुद्धमोती, गन्धक, मैनसिल, प्रवाल, हरिताल, शङ्ख, येसबसमभागलेकर सबकोइकट्ठेखरलकर चित्रकका डालके-

कादेसे सातदिन, औरआककेदूध, सूरणकन्दकुरैया, तुलसी, थूहरकादूधइनप्रत्येकसे ३—३दिन, मर्दनकर पाँलीकौड़ियोंमेंभरकर आककेदूधमेंपिसेहुएसुहागेसे इनकामुंहबन्दकर ६—७कपडमिट्टीदीहुईहंडीमें इनकोरखकर हंडीकामुंहभी बन्दकर गजपुटकीआंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर चूर्णकर इसचीबराबर पारेकीभस्ममिलाकर सातबारसहिजनेकी जड़केकाढेसेभावनादेकर चित्रककेकाढेसे इक्कीस, अदरखसे सात, भांगसेतीन औरजंभीरी, बिजोरा, आवले इनप्रत्येककी सातसातभावनाएंदेकर सबकाचतुर्थांशसुहागा, शुद्धवच्छनाग औरमीरचमिलाकर लौंग,सोंठ,पीपल,हर्रे, जायफलयेप्रत्येक शिपकेचतुर्थांशडालकर बिजोरेकेरससेघोटकर कस्तूरीकिद्रवकी १ भावनादेनेसे चिन्तामणि रस तैयारहोगा। इसमेंसे ६रत्ती ऋतु, देशवगैरहकी सानुकूलताको देखकर तत्समयोचितअनुपानकेसाथदेनेसे यह तमामरोगोंको दूरकरताहै ॥ १२२ ॥

१२३ चिन्तामणिरसः (पञ्चदशः)

रसाभ्रकृष्णाकृमिशत्रुगन्ध
नेपालदन्तीत्रिवृतामृतानाम् ।
कल्कोऽहिवल्लीबहुपत्रगर्भः
क्ष्मान्तर्गतश्चोर्ध्वपुटेन पक्वः ॥ ४६३ ॥
समुद्धृतश्चाथ निजाङ्गशीतः
सम्भावितो यज्वरसेन भूयः ।
स्विन्नस्तथैवार्द्ररसेन भिषक्-
श्चिन्तामणि र्नाम रसोऽभिरामः ॥४६४
ज्वरग्रहण्यल्परुचित्रिदोष-
दुर्नामशूलोदरविद्रधींश्च ।
वल्लार्धमात्रोऽपि कृतोनिहन्ति
रोगानुसारेण कृतानुपानः ॥ ४६५ ॥

र. (सा.) ज्वरे ।

भाषा—पारा,अभ्रकभस्म, पीपल, विडङ्ग,शुद्धगन्धक,जमालगोटा, दन्तीमूल,निशोत, बछनाग, येसबसमभागलेकर जंभीरीवगैरहके अम्लद्रवमेंघोटकर गोलाबनाकर ६ अङ्गुलके गड्ढेमें पकेपानबिछाकर उनपरइसगोलेकोरख ऊपरबहुतसेपत्तेदेकर गड्ढेपरसफेदअभ्रककाटुकडारख ऊपरढक्कनदेकर सन्धिबन्दकरकुक्कुटपुटकीआंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर जङ्गलीसूरणकेरससे अथवाथूहरकेदूधसेघोटकर पूर्ववत्गोलाबनायस्वेदनकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे। इसमेंसे ३—३रत्ती अदरखकेरस अथवातत्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे ज्वर, ग्रहणी,अरुचि, सन्निपात, बवासीर, शूल, उदररोगऔरविद्रधि इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ १२३ ॥

१२४ चिन्तामणिरसः (षोडशः)

रसं गन्धं मृतं ताम्रमभ्रकं लोहमेव च ।
जयपालं त्रिवृद्दन्ती तुम्बिनीबीजमेव च ४६६
व्योषं कनकबीजानि गिरिकर्णी तथा विषम् ।
एतानि समभागानि मर्दयेदतियत्नतः ॥४६७॥
मुण्डीकासार्द्रकाकिण्यर विदलाशिग्रुभृङ्गकैः ।
नागवल्लीद्रवैरेषां भावना सप्तधा पृथक् ॥४६८
गुटिकां वल्लमात्राञ्च कारयेत्सुबुद्धिमान् ।
द्वात्रिंशन्मरिचै र्युक्तं दापयेदुष्णवारिणा ॥४६९
छादयेच्च दृढं सम्यग्यावत्स्वेदोऽतिजायते ।
स्वेदादूर्ध्वं चरेत्पथ्यं जागरं च ततः परम्
रसश्चिन्तामणि र्नाम ज्वरं शीघ्रञ्च नाशयेत्४७०

र. सा., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, ताम्र, अभ्रक, लोहभस्म, शुद्धजयपाल, निशोत, दन्तीमूल, तुम्बीकेबीज, त्रिकटु, धतूरेकेशुद्धबीज, अपराजिता, शुद्धवछनाग येसब समभागलेकर पारेगन्धककीनील वर्णकज्जलीकर सबचीजेंमिलाकर गोरखमुण्डी, कसु, अदरख, भांग, इन्द्रायण, सहिजन, भंगरा, पान, इनप्रत्येकके रसोंकी सातसातभावनाएं देकर ३—३ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोडे । इसकी २—१ गोली ३२ कालीमिर्चकेसाथ गरमपानीसेदेकर गरम कपडेओढादे । उससेअत्यन्तपसीनाहोकर बुखार

उतरजायगा, पसीनाहोनेकेबाद सुर्तही उचितपथ्य-लेकर सोजानेसे ज्वरबहुतशीघ्रउतरजाताहै ॥१२४॥

१२५ चिन्तामणिरसः (सप्तदशः)

अभ्रगन्धकसूतानां तोलैकैकं पृथक्पृथक् ।
गृहीत्वा विषतोलार्द्धं तोलार्द्धं तिन्तिरीफलम् ॥
यावच्चच्छ्लक्ष्णतां याति द्रवैस्तैर्विमर्दयेत् ।
विस्तारपरिणाहेन गर्तं कृत्वा षडङ्गुलम् ॥
फणिवल्लीदलान्यत्र गर्तायां प्रक्षिपेदथ ।
गर्तायाश्च ततो देयं पुटमारण्यकोत्पलैः ॥
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य शृङ्गवेरैर्विमर्दयेत् ।
तोलार्धममृतं दत्त्वा तोलार्धं तिन्तिरीफलम् ॥
स्थापयेत्तुलितं खल्वे योजयेद्गुञ्जमात्रया ॥
शृङ्गवेराम्भसा युक्तं व्योषचित्रकसैन्धवैः ॥
सन्निपाते महाघोरे त्रिदोषे विषमज्वरे ।
अग्निमान्द्ये ग्रहण्यां च तथा देयोऽतिसारिणे ॥
वाताधिक्ये यथा कुर्यादुदकं ढालयेत्सदा ।
एष योगवरः श्रीमान् प्राणिनां प्राणदायकः ॥
चिन्तामणिरिति ख्यातो रसः सर्वाङ्गसुन्दरः ॥

र. शां., रससागर, रसार्ण., सर्वरोगे । र. चं., चि. क., र. प., र. (मा.) रससार स., र. क. यो., अतिसारे ।

टि०—र. क. योगे ज्वरचिन्तामणीति नाम ज्वराधिकारे च । रसपद्धतौ विषं द्विभागं नियोजितम्, तेषाम्बाऽऽनि सद्धपथा विंशति निर्दिष्टानि, आर्द्रकरसेन तिस्रो भावनाश्च दत्ता इति विशेषः । रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे रसपद्धत्यां च ताम्रमधिकमस्या प्रदिष्टम् । रससारसङ्ग्रहे माणिक्यचन्द्रीयरसावतारे रसाभ्र-गन्धविषनेपालाम् प्रथमसमान् नियोज्य पुटपाकानन्तरं विषस्थौषधीजं नैव नियोजितं, तत्र कश्चिद्विशेषं नोपलभामहे, अतएवास्याग्रिमान्तर्भावः, पाठानुसारभक्षेपे तु वीर्योत्कटता स्यान्नेव परम् । भै. र., र. पु., र. क., रसायनसं., र. चि., र. स., वृ. यो. त., र. रां., र. कौ., र. का., र. चि., र., एषु ग्रन्थेषु 'सूतं गन्धकमभ्रकं समांशं सूतार्धभागिकं तत्तुल्यं जयपालमग्निदितमि—त्यादिरूपेणोक्तः तत्तुल्यं जयपालमिग्निकृतमि'—त्यादिरूपेऽयं योगो बहुतः, तत्र तत्तुल्यं जयपालमित्यस्य स्थाने तत्तुल्यमिति कल्पयाऽपि पाठः पठितः, अर्धभागं वत्सनाभमनुपलभ्यते । परं तत्र तत्तुल्यमित्येव पाठः सर्वदोषः बहुमतत्वात् । पुटपाकोत्तरं भागार्धं जयपालं वत्सनाभं तत्तुल्यं विषतोलमेव अर्धभागं पूर्वं नियोजितम्पादाव-शिष्ट भागार्धमत्र नियोजनीयमिति कवेरभिप्रायः, तत्रापि भागार्धशब्दस्य पूर्वनिक्षिप्तविषस्य विषभागार्धमार्गं मत्वा ते सर्वे भ्रमगह्वरे पतिताः, नान्यत्किञ्चिद्बीजमुपलभामहे । अनुपाने च गुञ्जाव्योषसिन्धुचित्रकयुता इत्यत्र एकपदे आगमनाद्गुञ्जामप्यनुपानत्वेन मत्वा ते भ्रान्ताः । परं तत्र गुञ्जा इति भक्षणमात्रात्वेन निहितास्ति नत्वनुपानत्वेन । विशेषे अनुपाने मरिचमधिकमस्ति, तदप्यकिञ्चित्करम् अनुपानानामनैकान्तिकत्वात् । अतः स योगः अत्रैव समाविशति इति सुधियो विभावयन्तु । अत्र पाठे रसकामधेनौ ज्वरभैरवेति नाम स्थापितम्, व्योषणस्थाने यत्कुत्र केवलं नागरमेव गृहीतं दृश्यते । रसराजशङ्करे शूलाधिकारे पठितः ।

भाषा—अभ्रकभस्म, शुद्धगन्धक, पारा येप्रत्येक १तोला, शुद्धबच्छनागऔरजमालगोटा आधाआधातोला लेकर पारेऔरगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकर जंभीरीअथवा बिजौरेकेरससे १—२रोज़मर्दनकर गोलाबनाकर ज़िमीनमें ६अङ्गुलगहराचौड़ा औरगोलगड्ढाखोदकर उसमेंपर्णेपानबिछाकर इनपर इसगोलेको रखकर पर्णेपानोंसे आच्छादितकर गड्ढेकेऊपर सफेद अभ्रकपत्र ढककरदेकर अथवामिट्टीकासकोरासीधारखकर सन्धिबन्दकरदे, इसकेबाद २सेरजङ्गलीकण्डोंकी आंचदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर पानोंसहित घोटकर इसमेंआधाआधातोला शुद्धजमालगोटा औरबच्छनाग डालकर अदरखकेरससे १—२रोज़मर्दनकर १—१रत्तीकीगोलियेंबनाकर छायाशुष्ककर रखछोड़े । इनमेंसे १—१गोली अदरखकेरसमें त्रिकटु, चित्रकऔरसेंधानमकडालकर इसकेसाथदेनेसे घोरसन्निपात, त्रिदोषविकार, विषमज्वर, अग्निमान्द्य, ग्रहणी, अतिसार, प्रबलवातप्रकोप येसब बहुतशीघ्र नष्टहोतेहैं । इसकेदेनेसे अगर अधिकदाहमालूमहोतो सिरपरठंढेपानीकीधारादेना, यह तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे तमामरोगोंको दूरकरताहै । रसपद्धतिमें बछनाग २भाग डालागयाहै औरपुटपाकके बाद फिरजवीसजमालगोटेकेबीजडालनेकोलिखेहैं रसपद्धतिमें इसपाठमें फिरताम्रअधिक डालकर तैयारकरनेसे सबपाठोंकासारआजायगा । ताम्रके डालनेसे

गुणकी अधिकता होकर किसी तरहकी खराबी नहीं है ॥ १२५ ॥

१२६ चिन्तामणिरसः १८ (ज्वरादिः)

विषगन्धकनेपालं दरदं ताम्रसूतकम् ।
मनःशिला मागधी च टङ्कणं कटुरोहिणी ॥
सर्वं जम्भाम्भसा मर्द्य ताम्बूलीपत्रवेष्टितम् ।
गर्ते षडङ्गुले धृत्वा वालुकाद्यैः पिधापितम् ॥
कौकुटश्च पुटं दद्यात्स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥
गुञ्जाप्रमाणगुटिकां सेवयेदार्द्रकाम्भसा ॥४८०
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम् ।
विषमज्वरदोषञ्च ज्वरान् सर्वान्निहन्ति च ।
चिन्तामणिरसो नाम ह्यनुपानविशेषतः ४८१

र. क. यो., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धबछनाग, गन्धक, जमालगोटा, शिंगरिफ, पाराऔरमैनसिल, ताम्रभस्म, पीपल, भुनासुहागा, कुटकी ये सब समभाग लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जली कर सबची जोंको मिलाकर जंभीरीके रससे मर्दन कर गोला बनाकर ६ अङ्गुलके गोल गड्ढेमें पानके पत्ते बिछाकर उसमें इसगोलेको रखकर दूसरे पानोंसे अच्छीतरह ढककर गड्ढे पर जंगलका टुकड़ा धरके सन्धिबन्द करदे । अथवा गड्ढेको वालूसे भरदे औरऊपर कुक्कुटपुट देवे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर पत्तेसहित अदरखके रससे मर्दन कर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली अदरखके साथ देनेसे ऐकाहिक, द्व्याहिक, त्र्याहिक औरचातुर्थिक इत्यादि समस्त विषमज्वरोंको यह नष्ट करता है । जहां जैसी योग्यता देखना वहां वैसा ही अनुपान बदलदेना ॥ १२६ ॥

१२७ चिन्तामणिरसः (ऊनविंशः)

सूतञ्च गन्धं द्विगुणं निमर्द्य
कौरण्टनिम्बूत्थरसैर्दिनं तु ।
चिञ्चात्वचःक्वाथजलेन चैकं
दिनं च गोलं रचिमम्बुदस्यम् ॥४८२
लिप्त्वा मृदा शुष्कपतीव कृत्वा
सामुद्रयन्त्रेण पुटं ददीत ।
उद्धृत्य शीतं रसपादभागं
प्रक्षिप्य गन्धं विषपेन्मनाक् च ॥४८३
विषञ्च दत्त्वा रसपादभागं
लोहस्य पात्रे तु कृशानुतोयैः ।
रसस्तु चिन्तामणिरेष उक्तो
वातारितैलेन समाक्षिकेण ॥ ४८४ ॥
बह्नेन मानं प्रददीत चाम्लं
तैलञ्च शीतं परिवर्जयेच ।
आध्मानगुल्मौ च विबन्धशूले
तूनीप्रतून्यौ विलयंप्रयान्ति ॥४८५॥

र. र. स., र. दी., र को., शूले ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक २ भाग, इनकी नीलवर्ण कज्जली कर पीयावासा, नीबू, इमलीकी छाल, इनके स्वरस अथवा काढ़ोंसे एक एक रोज मर्दनकर गोला बनाय इस गोलेके प्रमाणकी ताम्बेकी डिब्बीमें रखकर ऊपर मिट्टी लपेटकर सुखाकर लवणयन्त्रमें रखकर बारहपहरकी आंच देवे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर पारेसे चतुर्थांश इसमें गन्धक डालकर घृताभ्यक्त लोहेकी कड़ाहीमें डालकर थोड़ी देरतक अग्नि देवे जिसमें किंचित कज्जल होजाय फिर उतारकर चित्रककी काढ़ेसे १–२ दिन घुटवाकर सुखाकर रखछोड़े । यह चिन्तामणिरस तैयार हुआ इसमें से २–२ रत्ती मधु मिलेहुए एरण्डके तेलके साथ अथवा तक्रके गहरानुपानके साथ देनेसे यह आध्मान, गुल्म, विबन्ध, शूल, तूनी, प्रतूनी इत्यादिक व्याधियोंको नष्टकरताहै ॥ १२७ ॥

१२८ चिन्तामणिरसः (शुद्धः) (विंशः)

शुद्धं सूतं विषं गन्धं दरदं टङ्कणं शिलाम् ।
त्र्यूषणं मेन्धवं जाती फलाकर्करहाटकम् ॥
पारसीकयवानीं च जीरकञ्चाजमोदकम् ।
शृङ्ग चवगन्धाश्रीपुष्पं समभागं विचूर्णयेत् ॥
भावनात्रितयं दद्यात्भृङ्गराजरसेन च ।

नागवल्ली रसेनैव तथार्द्रकरसैस्त्रिधा ॥४८८ ॥
ततः शुष्कं विधायाथ यथारोगं प्रयोजयेत् ।
सामं निरामं विज्ञाय दद्याद्गुञ्जाचतुष्टयम् ॥
महावातेऽपतन्त्रे च शून्यत्वे सर्वगात्रजे ।
सर्वज्वरहरः श्रेष्ठः सन्निपातांस्त्रयोदश ॥
हन्ति शीतं तथा स्वेदं श्वासञ्च प्रबलं कफम् ।
प्रलापञ्चातिनिद्राञ्च रोमहर्षारुची तथा ॥

र. गु. वातव्याध्यधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, वछनागऔरहिंगरिफ, भुनासुहागा, हर्रे, त्रिकुटु, सैंधानमक, जायफल, ताम्रभस्म, अकलकरा, खुरासानीअजवाइन, जीरा, अजमोद, काकड़ासींगी, असगन्ध, लौंग, केसर समभागलेकर पारेगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकर सबकोकूटकपड़छानकर एकमेंमिलाकर भंगरा, पान, अदरखइनकेरसोंमें क्रमसे ३–३भावनाएंदेकर सुखाकर रखछोड़े अथवा ४–४ रत्तीकी गोलियांबनालेवे । इनमेंसे ४ रत्तीअथवा १ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे महावातव्याधि, अपतन्त्र, सर्वांगशून्यता, १३प्रकारकेसन्निपात, अत्यन्त पसीना, श्वास, प्रबलकफ, प्रलाप, अतिनिद्रा, रोमहर्षऔरअरुचि इनको यह रस दूरकरताहै ॥१२८॥

१२९ चिन्तामणिरसः (एकविंशः)

रसगन्धाभ्रार्धविषं त्रिक्षारं पटुपञ्चकम् ।
द्वे जीरे त्र्यूषणञ्चेति ताम्बूलरसार्द्रवारिणा ४९२
श्लक्ष्णन्यागन्मभावयित्वा चिन्तामणिरसञ्जयेत् ।
जीर्णज्वरञ्च ग्रहणीं मन्दाग्निं श्वासकासकौ ॥

र. चा., मदनाग्निकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धकऔरअभ्रकभस्म,सज्जीखार, जवाखार, सुहागा, पांचोंनमक (काच, सैंधव, सामुद्र, विड़औरसौंचल), दोनोंजीरे, त्रिकुटुयेसब १–१ तोला, विष ११ तो., लेकर पहिलेपारेगन्धककीनीलवर्णकजलीकर सबकोमें मिलाकर पान औरअदरख इनकेरसोंमें २–२ भावनादेकर ६–६ रत्तीकी गोलियां बनाकररखछोड़े । इनमेंसे एकएकगोलीतत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे यह जीर्णज्वर, ग्रहणी, मन्दाग्नि,श्वासऔरकास इनको दूरकरताहै ॥ १२९ ॥

१३० चिन्तामणिरसः (द्वाविंशः)

रसं गन्धं विषञ्चैव हरितालञ्च टङ्कणम् ।
त्रिकटु त्रिफला चैव प्रत्येकं कर्षसम्मितम् ॥
सर्वेषाञ्च समं ग्राह्यं दन्तीबीजं सुशोधितम् ।
खल्वे चैतानि निःक्षिप्य मर्दयेद्भृङ्गजैर्द्रवैः ॥
पुटं पश्चिमितं देयं वटीं कुर्याद्विचक्षणः ।
मुद्गप्रमाणवटिकाभक्षणाद्रेचनं भवेत् ॥४९६॥
आमवातरुजं हन्ति सन्धिवातञ्च निश्चितम् ।
ज्वरं पुराणमखिलं शूलमष्टविधञ्जयेत् ४९७ ॥

र. र. कौ., आमवाते ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, वछनाग, औरहरिताल, भुनासुहागा, त्रिकुटु, त्रिफला ये प्रत्येक १–१ तोला, इनसबकीबराबर शुद्धजमालगोटालेकर पहिले पारेगन्धककीनीलवर्णकजलीकर सबकोमेंमिलाकर भंगरेकेरसकीसातपुटदेकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे योग्यतानुसार १–२ या ३ गोलियेंदेनेसे रेचनकरके आमवात, सन्धिवात, जीर्णज्वर, औरआठप्रकारकाशूल, इनको यह नष्टकरताहै ॥ १३० ॥

१३१ चिन्तामणिरसः (त्रयोविंशः)

सूतं गन्धकहेमतारमकं ताम्राभ्रकान्तायसं,
नागं वङ्गसुवर्णताप्यविमलाः कान्तरजं मृतम् ।
नीलं मौक्तिक विद्रुमं मरकतं माणिक्यगोमेदकं,
राजावर्तसुपुष्परागभिदुरं शङ्खं वराटाञ्जनम् ॥
तुत्थं शम्बशिलाशिलाजतु विषं कङ्कुष्ठनेपालकं,
व्याघ्राण्योरनिकुम्भधूर्तगिरिकर्णीश्वाकुनीजःसमं
भृङ्गाद्वोन्मनागवल्लिअरसैरेतैः पृथक् सप्तधा,
शुद्धः सिद्धरसेश्वरोऽहनिशुभे
सम्पूज्य धन्वन्तरिम् ॥ ४९९ ॥
देयो वल्लमितोऽग्यसोयमरिनिर्दोषिशकर्मेन्द्रकः,
स्वेदं गञ्जनदेवमानविगताइःसन्निपाताञ्जयेत्।

पुंसामष्टविधज्वरौघशमनः सामं निरामं पृथक्,
द्वन्द्वं सर्वसमुद्भवं सुविषमं जीर्णं महायक्ष्मकम्॥
शारीरागममानसञ्च सहजं शापाभिचारोत्थितं
भूतप्रेतपिशाचराक्षससुरावेशज्वरं नाशयेत् ।
रक्ताख्यं गिरिसम्भवं सुविषमं स्यात्स्थावरं जङ्गमं,
चासूत्यं व्रणजंज्वरश्चसजयेदारोग्यचिन्तामणिः
वृद्धानां मदनोदयोदयकरः प्रौढाङ्गनासङ्गमे,
सद्यः प्रत्ययकारकोमम मतो,
राजन् सदा सेव्यताम् ॥ ५०१ ॥

र. चि., शाजीगरणे.

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, सुवर्ण, रजत, खपरिया, ताम्र, अभ्रक, कान्त, लोह, नाग, वङ्ग, सुवर्णमाक्षिक, रजतमाक्षिक, वैक्रान्त, हीरा, नीलम, मोती, प्रवाल, पन्ना, माणिक्य, गोमेद, राजावर्त (लाजवर्द), पुखराज, लसणियां, शंख, कौड़ी, तुत्थ, हरिताल, मैनसिल, येसब यथायोग्य शुद्ध अथवा भस्म किये हुए, शुद्ध शिलाजीत, वछनाग, कडुए जमालगोटा, त्रिकुटु, दन्तीमूल, निशोत, धतूरेके बीज, अपराजिता, कड़वीतूमड़ीकेबीज, येसब समभाग लेकर सबोंकोएकत्रकरके सातसातबार गुलाबजलमे घुटावे फिरगुलाबजलहीमे घोटकर पिट्ठीबनावे। हीरेकोभी १०८ बार गुलाबजलमे बुझाकर फिर इसीमेंडालकर टिकड़ीबनाकर सम्पुटमेंरख महागजपुटमेंआंचदेवे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर कुमारीकेरसमेंमर्दनकर गजपुटमेंफूंके। ऐसेसात आंच देनेसे इसकीउत्तमोत्तमभस्महोगी। इसकोभी एलों-की पिट्ठीमेंमिलादे फिरपारेऔरगन्धककी कज्जली-समानयोंगोंको इसमें मिलाकर भांगरा और नागरवेलके रसोंमें सातसातभावनादेकर ३–२ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोड़ें। इनमेंसे १ गोली यथायोग्य अनुपानकेसाथ ३२ काली मिर्च मिलाकर उसकेसाथ अथवा पानोंकेसाथदेवे। इसके प्रभावसे पथ्यसेवन मनुष्यके समस्तविकार, आठप्रकारकाज्वर, साम और निराम, द्वन्द्व, त्रिदो-षज, विषम, जीर्ण, राजयक्ष्मज, शारीरिक, मानसिक, सहज, शापाभिभूत, कृत्याजनित, भूत, प्रेत, पिशाच, राक्षस, देवावेश, रक्ताख्य, पहाड़की तल-हटीमेंहोनेवाला, (मलेरिया) विषम, स्थावर, जङ्गम चूहेकेविषसेहोनेवाला, अभिघातज इनसबज्वरोंको यह तत्कालदूरकरताहै औरबुड्ढेको प्रौढाङ्गनाओंके सङ्गकरनेमें समर्थकरताहै यह बहुतही चमत्कारिक रसहै ॥ १३१ ॥

१३२ चिन्तामणिरसः (चतुर्विंशः)

रसं गन्धकं अक्षवृक्षस्य बीजं
समं मर्दयेदम्लनीरेण यामम् ।
क्षिपेत्सम्पुटे ताम्रजे सूततुल्ये
मृदा वेष्टयेत्सम्पुटं तं क्षिपेत ॥५०२॥
निदाघे खरे पञ्चरात्रं सतस्तं
घमेद्वह्निपेनाज्ययुक्ते प्रयत्नात् ।
ततो जायते गोलकः कृष्णवर्णः
सुतप्तं क्षिपेद्वत्सनाभस्य नीरे ॥५०३॥
प्रतप्तं तथैवाजपिसेव्य चिन्ता-
मणिः सूतराजो भवेत्सिद्ध एषः ।
खरे सन्निपातज्वरे वातरोगे
महाश्लेष्मरोगे च गुञ्जाप्रमाणम् ५०४
मरीचार्धसिन्धूत्थपञ्चाद्धियुक्तं
ददीत पत्रकेन यन्त्रातुरस्य ।
प्रयोगं प्रयुञ्जीत एतेन युक्तो
निहन्ति ध्रुवं सर्वरूपां रुजश्च ॥५०५॥

र. दी., वातरोगे.

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बहेड़ेकेबीज, तीनोंसमभागलेकर कांजीमें १ पहर मर्दनकर पारेकेबराबरके ताम्रसम्पुटमें बन्दकर कपड़मिट्टीसे बन्दकर गर्मधूपमें ५ दिनतकरखकर बकेगड्ढेमें धर उपलोंकीआगमेंआंचदेकर धमनसेतीसे फूंक गोलेकागोल बनजावेगा। फिरइसगरमगोलेको बच्छनागकेकाढ़ेमें गलाकर औरबकरीकेदूधकी तरहकार बुझानेसे यह चिन्तामणि रस तैयारहोगा। इस-

मेसे १–१ रत्तीकीमात्रालेकर मरिचकाचूर्ण १भाग, सेंधाऔरचित्रकआधाआधाभागलेकर कूटकपड्छानकर ३ माशे इसचूर्णकेसाथ देनेसे घोरावस्थामे प्राप्त जोसन्निपातहै उसको यह जल्दीनिवृत्तकरदेताहै। और रोगोंकीतो चर्चाहीक्याहै ॥ १३२ ॥

१३३ चिन्तामणिरसः (ज्वरादिः) २५

अभ्रकामृतनेपालं गन्धपारदसंयुतम् ।
नागवल्लीदलैः पिष्ट्वा कूष्माण्डान्तर्गतं पचेत् ॥
नानाव्याधिहरश्चायमनुपानविशेषतः ।
चिन्तामणिरितिख्यातो योगराजो महीतले ॥

र. क. यो., सर्वरोगे।

भाषा—अभ्रकभस्म, शुद्धवछनाग, जमालगोटा गन्धकऔरपारा येसबसमभागलेकर पहिलेपारेगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकर सबचीजेंमिलाकर पानके रसमेपीसकर गोलाबनाकर कूष्माण्डके अन्दररख कपड्मिट्टीकर साधारणपुटमेपकावे। स्वाङ्गशीतलहोनेपेबाद निकालकररखछोडे। इसमेसे २ रत्तीकी मात्रा तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे यह समस्तरोगोंको दूरकरताहै ॥ १३३ ॥

१३४ चिन्तामणिरसः (षड्विंशः)

वत्सनाभं तुवरिकां मरिचं समभागिकम् ।
वत्सनाभाद्द्विगुणितं चुल्लिकालवणं क्षिपेत् ॥
तत्समौ रसगन्धौ च पिष्ट्वा सर्वं समाहरेत् ।
वल्लमात्रः प्रदातव्यश्चिन्तामणिरसोत्तमः ५०९
अजीर्णेषु त्रिदोषेषु प्रमेहगुल्मयोरपि ।
हृद्रोगे वातरोगे च योगोऽयं सिद्ध भाषितः ॥

र. चि., अजीर्णे.

भाषा—शुद्धवछनाग, फिटकडीऔरमरिच समभाग वछनागसेदूना नौसादर, पाराऔरगन्धक लेकर पहिलेपारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीकर सब चीजेंइकट्ठीमिलाकर रखछोडे। इसमेसे २–२ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे अजीर्ण, त्रिदोष, प्रमेह, गुल्म, हृद्रोग, वातरोग, येसब नष्टहोतेहैं ॥

१३५ चिन्तामणिरसः (सिद्धाख्यः) २७

सूतं गन्धकटङ्कणं समरिचं शुण्ठी विषं पिप्पली,
स्वर्जीक्षारफलान्वितश्च लवणं पञ्चाभ्रकं जीरकम्
यावक्षारसमं समांशकमिदं खल्वे शनैर्मर्दयेत्,
स्यान्निम्बूकभुजङ्गमार्द्रकरसैः
सिद्धाख्यचिन्तामणिः ॥ ५११ ॥

र. को., ज्वराधिकारे.

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, भुनासुहागा, त्रिकटु शुद्धवछनाग, सज्जीखार, त्रिफला, पांचोनमक, अभ्रकभस्म, जीरा, यवक्षार येसबसमभागलेकर पारेगन्धककीनीलवर्णकज्जलीकर सबचीजेंमिलाकर नीबू, पान, अदरख, इनसबकीएकएकभावनादेकर रखछोडे इसमेसे २–२ रत्तीकीमात्रा तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे तत्तद्रोगोंको यह दूरकरताहै ॥ १३५ ॥

१३६ चिन्तामणिवटी (प्रथमा)

लवङ्गं चित्रकं शुण्ठी जैपालश्च समंसमम् ।
टङ्कणञ्च प्रदातव्यं वृद्धदारु च कार्षिकम् ॥
सूतञ्च गन्धगरलं मरीचं मेलयेत्समम् ।
दन्तीद्रवैः प्रकर्तव्या भावनाश्च चतुर्दश ॥
वृद्धदारोश्च दातव्यं भावनासप्त कन्यया ।
निम्बूनीरैः प्रकर्तव्यं भावनात्रितयं तथा ॥
माषमात्रा प्रकर्तव्या वटिका ज्वरनाशिनी ।
घटीत्रयञ्च पूर्वाह्ने शीतं तोयं पिबेदनु ॥
जीर्णज्वरप्रशमनी पथ्यादेव नियच्छति ५१५

र. का., ज्वराधिकारे।

भाषा—लौंग, चित्रक, सोंठ, शुद्धजमालगोटा, भुनासुहागा, विधारा, शुद्धपारा, गन्धक, वछनाग औरमरिच येसब १–१तोलालेकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीकर दन्तीकेरसकी १४, विधारेकी ७, नीबूकेरसकी ३भावनाएंदेकर १–१माशेकीगोलियें बनाकररखछोडे। इनमेसे प्रातःकाल १ गोली या ५गोली ठंडेपानीकेसाथदेनेसे जीर्णज्वर दूरहोताहै ॥ १३६ ॥

१३७ चिन्तामणिवटी (द्वितीया)

रसं गन्धं विषं तालं टङ्कणश्च हिङ्गिम्बका।

हिङ्गुलं जयपालञ्च त्रिकटु त्रिफला तथा ॥
आकल्लमहिफेनञ्च कालीयञ्च बृहद्दला ।
ज्योतिष्मती लवङ्गैले पत्रं नागेन्दुकं मदः ॥
सर्वञ्चूर्णं भृङ्गरसैर्मर्दयेदेकविंशतिम् ।
चतुर्दशाथवा सप्त दिनानि त्रीणि वा भिषक् ॥
इयं चिन्तामणिवटी रक्तिका सर्वरोगजित्
हरेद्वातज्वरं धूर्तबीजैः कन्यारसैरथ ॥५१९॥
पित्तज्वरञ्च ताम्बुलीपत्रोत्थैः शर्करायुतैः ।
विषेण वा सन्निपाते द्रोणपुष्प्या च जीर्णकम् ॥
सर्वज्वरान् खण्डजीरसंयुता गुटिका जयेत् ।
तृतीयकं कुष्ठयुता हरत्येव न संशयः ॥
एवं तत्तरक्रमकेण तत्तद्रोगहरी भवेत् ॥५२१
र. का., सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनागओरहरिताल, भुनासुहागा, दन्तीमूल, शिंगरफ, शुद्धजमालगोटा, त्रिकटु, त्रिफला, अकलकरा, अफीम, अगर, कामसी, माळकागनी, लौंग, इलायची, पत्रज, नागकेसर, शुद्धकपूर, कस्तूरी, येसब सबभागलेकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीकर सबचीजें इकट्ठीकर भगरेकेरससे २० अथवा १४ अथवा ७ वातीन भावनाएं देकर एकएकरत्तीकीगोलियेंबनाकररखछोडे। इनमेंसे १—१गोलीधतूरेकेबीजकेसाथ अथवा घीकुआरकेरसकेसाथ देनेसे वातज्वरको । पानकेरसमें शक्करमिलाकर उसकेसाथदेनेसे पित्तज्वरको । मीठेबकेसाथदेनेसे कफज्वरको, सौंठकेसाथशीतज्वरको, आमलेकेरसकेसाथ अथवात्रिकटुऔरत्रिफलाकेसाथदेनेसे दाहज्वरको । बछनागकेसाथदेनेसेसन्निपातको, गूमाकेसाथदेनेसे जीर्णज्वरको, खाडऔरजीरेकेसाथदेनेसे तमामज्वरोंको, कुठकेसाथतृतीयकको । इसीप्रकार तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथदेनेसे सभीरोगोंको नष्टकरतीहै ॥ १३७ ॥

१३८ चूडामणिरसः (प्रथमः)

भूतं सूतं प्रवालञ्च स्वर्णं तारञ्च वङ्गकम् ।
शुल्वं मुक्ता तीक्ष्णमभ्रं सर्वमेकत्र योजयेत् ॥
पिष्ट्वा जलेन वटिका कार्या वल्लप्रमाणतः ।
धातुस्थं सन्निपातोत्थं ज्वरं विषमसम्भवम् ॥
कामशोकसमुद्भूतं त्रिदोषजनितं तथा ।
कासं श्वासञ्च विविधं शूलं सर्वाङ्गसम्भवम् ॥
शिरोरोगं कर्णशूलं दन्तशूलं गलग्रहम् ।
वातपित्तसमुद्भूतं ग्रहणीं सर्वसम्भवाम् ॥
आमवातं कटीशूलमग्निमान्द्यं विषूचिकाम् ।
अर्शांसि कामलां मेहं मूत्रकृच्छ्रादिकञ्च यत् ॥
तत्सर्वं नाशयत्याशु विष्णुचक्रमिवासुरान् ।
चूडामणिरसो ह्येष शिवेन परिकीर्तितः ५२७
र. स., र. च., ज्वराधिकारे ।

भाषा—पारद, प्रवाल, सुवर्ण, रजत, बङ्ग, ताम्बा, मोती, लोहा, अभ्रक, इनसबकीभस्में एक-एकतोलालेकर सबइकट्ठेकर पानीकेसाथ अथवा पानऔरअदरकेरससे १-२ रोज़घोटकर २—३ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोडे । इसकी १—१ गोली तत्तदोगहरानुपानकेसाथदेनेसे धातुस्थ, सन्निपातज, विषम, कामशोकज, ज्वर, कास, श्वास, नानाप्रकारकेशूल, शिरोरोग, कर्णरोग, दन्तशूल, गलग्रह, वातपित्तजनितशूल, सबप्रकारकी संग्रहणी, आमवात, कटिशूल, अग्निमान्द्य, विसूचिका, बवासीर, कामला, प्रमेह, मूत्रकृच्छ्रप्रभृति समस्तरोग, इनसबको यह बहुतशीघ्रनष्टकरताहै ॥ १३८ ॥

१३९ चूडामणिरसः (द्वितीयः)

द्विनिष्कं रससिन्दूरं तदर्धं हेम जारितम् ।
निष्कद्वयं गन्धकञ्च मर्दयेच्चित्रकद्रवैः ॥५२८
कुमारिकाद्रवैः यामं छागीदुग्धैस्त्रियामकम् ।
मुक्ताविद्रुमवङ्कानां निष्कंनिष्कं विमिश्रयेत् ॥
गोलकं पूरयेद्ब्राण्डे रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ।
स्वाङ्गशीतं विचूर्ण्याथ भक्षयेद्रक्तिकाद्वयम् ॥
मधुना क्षयरोगघ्नं वातपित्तसमुद्भवम् ।
अजाघृतश्चानु पिबेच्छर्करामधुसंयुतम् ॥५३१
भै. र., यक्ष्मणि ।

भाषा—रससिन्दूर २ टंक, सुवर्णभस्म १ टंक,

गन्धक २ टंक, सबको चित्रकऔरघीकुंआरकेरससे १–१ पहरमर्दनकर बकरीकेदूधसे ३ पहरतक मर्दनकरे फिर मोती, प्रवालऔरवङ्ग इनकीभस्में १–१ टंकमिलाकर गोलीबनाय शरावसम्पुटमे बन्दकर गजपुटकीआंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपरनिकालकर इसमेसे २ रत्ती मधुकेसाथदेनेसे वातपित्तसे होनेवाले क्षयरोगको दूरकरताहै । ऊपरसे घीऔरशाकर डालाहुआनकरीकादूधपिलाना चाहिये ॥ १३९ ॥

१४० चूडामणिरसः (बृहन्) (तृतीयः)

कस्तूरिकाविद्रुमरौप्यलोहं
तालं हिरण्यं रसभस्म दद्यात् ।
सुवर्णसिन्दूरलवङ्गमुक्ता
चोचं घनं माक्षिकराजपट्टम् ॥५३२॥
गोक्षूरजातीफलजातिकोषं
मरीचकर्पूरकतुत्थकञ्च ।
प्रगृह्य सर्वं हि समं प्रयत्ना-
दद्याश्वगन्धां द्विगुणां हि वैद्यः ५३३

वक्ष्यमाणौषधैर्भाव्यं प्रत्येकं मुनिसङ्ख्यया ।
निर्गुण्डीफञ्जिकावासाविमूलत्रिकण्टकैः ५३४
तद्वीर्यं कथयिष्यामि वातिकं पैत्तिकं ज्वरम् ।
कफोद्भवं त्रिदोषोत्थं सर्वोपद्रवसंयुतम् ॥
सन्ततं सततं हन्ति तृतीयकचतुर्थकौ ॥
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च विषमं भूतसम्भवम् ।
नाशयेदचिरादेव वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ।
चूडामणिरसो ह्येष शिवेन परिभाषितः ५३७

र. सु., ज्वराधिकारे ।

टि॰—रसेन्द्रसारसंग्रहे अस्मादग्रे बृहज्ज्वरचूडामणिरिति नाम्ना पाठोऽस्ति तत्र केवलो मरीचाभाव । तत्स्थाने ताम्रमूली नियोजिता । ग्रन्थे तु पूर्णमप्राय इति पाठ्येन अस्पष्टार्था पराहस्य स एव योगो निर्गुण्ड्यादिवर्धेतर्हि नास्ति तत्र रसान्तरता । मरिच ग्रन्थे तु इति तु शब्द केवलः पादपूर्त्यर्थः न तेनाभ्यन्तरागमतो क्रियते । तदा भवतु नाम रसान्तरमितीदिक् ।

भाषा—कस्तूरी, प्रवाल, रजत, लोह, हरिताल सुवर्ण, पारा, इनकीभस्में, स्वर्णसिन्दूर, लौंग, मोती, तज, अभ्रक, माक्षिक, लाजवर्द इनसोनोंकीभस्में, गोखरू, जायफल, जावित्री, मरिच, शुद्धकपूर, तुत्थ, भस्म येसबसमभागलेकर सबकोइकट्ठेखरलकर इनसबसे दूनाअसगन्धकाचूर्णमिलाकर सँभालू, फांग, अडूसा, आककीजड़, गोखरू इनप्रत्येककीसातसात भावनाएं देकर १–१ माशेकीगोलियें बनाकररखछोड़े, इनमेसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानके साथ खानेसे वातिक, पैत्तिक, श्लैष्मिक, सन्तत, सतत, तृतीयक, चातुर्थिक, ऐकाहिक, द्व्याहिक, विषम, भूतज, इनसबज्वरोंको इसतरहनष्टकरताहै जैसे बिजली दरख्तकोनष्टकरतीहै ॥ १४० ॥

१४१ चूडामणिरसः (चतुर्थः)

रसस्य पञ्च भागाः स्यु र्गन्धकस्य तथैव च ।
सुवर्णताम्रलोहानां तारं वङ्गञ्च सीसकम्५३८॥
वैक्रान्तमाक्षिकशिलानीलाञ्जनकतुत्थकम् ।
रसकं मौक्तिकं शैकमानकं संहरेद्भिषक् ५३९
प्रत्येकं वज्रिदुग्धेन भावनाः सप्त दापयेत् ।
टङ्कणेन तथा पिष्ट्वा रविदुग्धेन माक्षिकम् ॥
भावयित्वा तथा सप्त दापयेद्वज्रमूषिकाः ।
कूपीं छादय यत्नेन ततस्तां विनिरोधयेत् ॥
लावणे सैकते वापि ततो गजपुटं ददेत् ।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य दापयेत्खल्वमध्यतः ५४२॥
ततस्तन्मर्दयेत्खल्वे सुश्लक्ष्णं कज्जलप्रभम् ।
गुञ्जाचतुष्टयं चास्य भक्षितञ्च यथाविधि ॥
पाण्डुरोगं रक्तपित्तं वासया मधुना सह ।
कपिकच्छुकचूर्णेन ग्रहण्याञ्च तथैव च ५४४॥
अर्कमूलरसेनाशु चिरजज्वरिणे तथा ।
अतिसारेषु सर्वेषु दुग्धिकामधुना सह ५४५॥
मधुना स्थूलैलेन शूलिने गुल्मिने तथा ।
वन्हीदुग्धेन दग्धाय अग्निमान्द्येषु योजयेत् ॥
कपित्थमूलकल्केन सघृतेन नियोजयेत् ।
वीर्यवृद्धौ तथास्थानां नागानां तु नृणां तथा ॥
एष पानानुपानार्थः सद्यः प्रत्ययकारकः ।

रसचूडामणिं दिव्यो सेव्यते च नृभिः सदा ॥
र. शु., पाण्डुरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक ५–५ भाग, सुवर्ण, ताम्र, लोह, रजत, वङ्ग, नाग, वैक्रान्त, सोनामाखी, मैनसिल, नीलाञ्जन, तुत्थ, खपरिया, मोती, इनप्रत्येककी भस्में १–१ तोला लेकर पारेगन्धककी कज्जली कर सब चीजें इकट्ठी मिलाकर थूहरके दूधकी ७, सुहागेके पानीकी सात, आकके दूधमें सोनामाखी पीसकर इससे सात भावना देकर सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टी की हुई शीशीमें भरकर डाट लगाकर अच्छी तरहसे बन्दकर लवणयन्त्र अथवा वालुकायन्त्रमें ४ पहर पकाकर फिर उक्त चीजोंसे मर्दनकर गजपुटकी आंच देवे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर बहुत बारीक पीसके ४ रत्तीकी मात्रा अदरखके रस में मधु मिलाकर इसके साथ देनेसे पाण्डुरोग और रक्तपित्तको नष्ट करता है। सङ्ग्रहणीमें केला पकेके मांजोंके चूर्णके साथ देना, आकके बीजके रससे जीर्णज्वरीको देना। समस्त अतिसारोंमें छोटी सूखी और मधुके साथ देना। शूलके लिये मधु मिले हुए ऐरण्डतैलके साथ, गुल्ममें थूहरके दूधके साथ अथवा थूहरक्षीराब्धके साथ, समस्त अग्निमान्द्योंमें कपित्थमूलके कल्कमें घृत मिलाकर उसके साथ देना। वीर्यवृद्धिके लिये घोड़ोंको, हाथियोंको तथा राजाओंको उचित अनुपानके साथ देना ॥ १४१ ॥

१४२ चैतन्यभैरवोरसः (प्रथमः)

सूतं गन्धं शिलां तालं सम्मर्द्य निम्बुजै द्रवैः ।
लिप्त्वा तन्यकूपत्राणि यन्त्रे भस्माभिधे क्षिपेत् ॥
यामस्तनद्यां ददेत्ताग्निं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
विशोषणं चतुर्थांशं दत्त्वा वल्लमिता गुटी ५५०
देयदालीरसे वेष्ट्या रसश्चैतन्यभैरवः ।
दत्वार्द्रकरसैः सर्वसन्निपातविघातकृत् ॥५५१॥
भूमौ गतं निसंज्ञञ्च शीतार्तं वञ्चितं नरम् ।
तत्क्षणाद्रोचयेद्दाहे कुर्याच्छीतोपचारकान् ॥
कोलमायूरमहिषमत्स्यच्छागसमुद्भवैः ।
मांसुभिर्मांसिवश्चापि देयश्चैतन्यभैरवः ॥५५३॥
र. च. फ., र. कौ., रसायनख., र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, मैनसिल, और हरिताल ये सब समभाग लेकर सबकी कज्जली कर नीबूके रसमें १–२ रोज मर्दनकर इनसबको बराबर बहुत बारीक ताम्रके पत्रोंपर लेपकर ६–७ कपड़मिट्टी दी हुई हण्डीमें रखकर ऊपर एक शरावसे ढककर सन्धिको चूना और गुड़से बन्दकर ऊपरसे कपड़ेसे छानी हुई एकदम सफेद राख भरकर दबादे और हण्डीपर शराव देकर ३–४ कपड़मिट्टी करके सुखाकर आठ पहरकी अग्नि देवे स्वाङ्गशीतल होनेपर धीरजसे राखको निकालकर रसको निकालले और चतुर्थांश काली मिर्चोंका चूर्ण मिलाकर बदालके रससे घोटकर २–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १–१ गोली अदरखके रससे देनेसे सब प्रकारके सन्निपात, बेहोशी, अत्यन्तशैत्य, तन्द्रा इनसबको यह बहुत जल्दी नष्ट करता है। दाह मालूम पड़े तो शीतोपचार करना चाहिये, वराह, मोर, भैंसा, मछली और बकरा इनके पित्तोंसे इनको भावित करनेपर भी इसका नाम चैतन्यभैरव है वसहाउतमें इसवीर्य बहुत बढ़ जायगा ॥ १४२ ॥

१४३ चैतन्यभैरवो रसः (द्वितीयः)

निशार्कदरदं फेनं कृष्णां पञ्चकपित्तयुक् ।
राजिकामात्रतो दद्याद्रसश्चैतन्यभैरवः ॥५५४॥
सन्निपातान्निहन्त्याशु घोररूपाननेकशः ।
रसतापे समुत्पन्ने कुर्याच्छीतोपचारकम् ५५५॥
र. का., सन्निपाते ।

भाषा—शुद्धबछनाग, ताम्रभस्म, शिंगरफ, अफीम, पीपल, ये सब समभाग लेकर बारीक चूर्णकर पांच पित्तोंसे भावना देकर बड़ी राईके बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली सब औषधानुपानके साथ देनेसे यह घोररूप नाना प्रकारके ज्वरोंको नष्ट करता है। इसके देनेसे अगर दाह उत्पन्न होतो शीतोपचार करना ॥ १४३ ॥

१४४ चैतन्योदयोरसः

हेमाभ्रं मौक्तिकं सूतं गन्धकं जतुकायसी ।
तुगाक्षीरं शशाङ्कञ्च भावयित्वा वराम्भसा ॥
रक्तिमाना वटीः कृत्वा च्छायायां परिशोषयेत्
शतावर्य्यम्भसा शान्त्यै तत्त्वोन्मादस्य पाययेत् ॥
शतधौतघृताभ्यङ्गोऽसमे च मधुसर्पिषी ।
आज्यं सलिलमिश्रञ्च ब्रह्ममोहे परौषधम् ५५८
कदाचिचाडनाद्यैश्च ब्रह्ममोहः प्रशाम्यति ।
गदे स्वप्रकृते तस्मिन् प्रहार एव भेषजम् ॥
अपस्मारहरं यच्च वातव्याधिहर तथा ।
घृततैलादिकं सर्वं ब्रह्ममोहे प्रशस्यते ॥५६०॥
धारोष्णं गोपयः शस्तं शालयश्च पुरातनाः ।
यवमुद्गतिलाश्चापि निरिलश्चानुलोमनम्५६१॥
परिहासः प्रियैः सार्धं प्रियाभिश्च सहासनम् ॥
इत्येतानि हितान्यत्र विपरीतानि शर्मणे ५६२

था वि, तत्वोन्मादे।

भाषा—सुवर्ण, अभ्रक, मोती इनकीभस्में, शुद्धपाराऔरगन्धक, शिलाजीत, लोहभस्म, वंश-लोचन, कपूरयेसवसमभागलेकर पारेगन्धककी नीठ-वर्णकज्जलीकर सबचीजोंकोमिलाकर त्रिफलाकेक्काथसे ३ रोजमर्दनकर २ अथवा ३ रत्तीकी गोलियेंबना-कर छायामेंसुखाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली शतावरीकेस्वरससे देनेसे अद्वयवैराग्य (जो किपुत्रकउत्तमोंरहकेमरनेसे अथवा भारीनुकसान-होनेसे हुआहो) नष्टहोताहै । इसमे शतधौतघृतका अभ्यङ्गकरना। औरविषमप्रमाणमे मधुऔरघीपिलाना अथवानामेपानीमे घीमिलाकर पिलाना अद्वयैरा-ग्यका परमौषधहै । कभी २ मारनेसेभी अद्वयै-राग्य नष्टहोजाताहै औरमनावटीवैराग्यकातो डंडेगजी परमौषधहै । अपस्मार औरवातव्याधिको नष्टकरने-वाली जोघृततैलादिदवाएंहैं वेसब अद्वयवैराग्यको शान्तकरतीहैं इसमेंपथ्य धारोष्णदूध, पुरानेचावल, जव, मूंग, तिल औरअनुलोमन तमामचीजें, प्रिय-मित्रोंकेसाथहंसी, प्रियास्त्रियोंकेसाथ बैठना येसब इनकोशान्तकरनेवालीहैं इनसे विपरीतसब बढाने-वालीहैं ॥ १४४ ॥

१४५ चोडसिद्धोरसः (पीयूषसुन्दरः)

द्वौ भागौ दरदस्य टङ्कणकणाशुण्ठीमरीचैरपि,
स्याद्भागस्तु समस्ततोऽपि तुलितः
स्यात्तिन्तिरीमज्जतः ।
सम्मर्द्य द्विदिनं दद्यं मृदुतरं श्रीचोडसिद्धं रसं,
दद्यात्तन्तु नवज्वरे च मतिमान्
दुःसन्निपाते भिषक् ॥ ५६३ ॥

र क यो, ज्वरे

भाषा—शुद्धशिंगरिफ २भाग, भुनासुहागा, पीपल, सोंठ, मरिच, येसब १–१भाग, इनसब-कीबराबर शुद्धजमालगोटालेकर पानी यगैरहमेपीसकर एकएकरत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे ए-कएकगोली नवज्वरऔरखरावसन्निपातमेदेनेसे यह तत्क्षणउनको नष्टकरताहै ॥ १४५ ॥

१४६ चोपचीनीपाकः

चोपचीनीं दशपलां गोदुग्धे चाढके पचेत् ।
दुग्धे जीर्णे क्षिपेत्तत्र सिताकर्षशतद्वयम् ॥
एलालवङ्गकर्पूरं चातुर्जातं कटुत्रयम् ।
काश्मरी जातिपत्री च मालतीपुष्पमर्कटी ॥
काकोली मृगनाभिश्च भृङ्गाटं वंशजं तथा ।
मांसी तेजस्विनी चैव जाती नीलोत्पलन्तथा ॥
विदारी मुसलीकन्दं कङ्कोलञ्च शतावरी ।
एतानि शुक्तिमात्राणि मृतं ताम्राभ्रकन्तथा ॥
द्विकर्षं मोदकं कुर्यादेकैकं भक्षयेन्नरः ।
वातव्याधिषु सर्वेषु आमवातेऽतिदारुणे ॥
अपस्मारे तथोन्मादे पक्षाघातेऽपतानके ।
शिरोरोगेषु सर्वेषु सन्धिपीडाकटिग्रहे ॥
अरोचके प्रतिश्याये कासे श्वासे क्षये तथा ।
धातुक्षीणे बलक्षीणे चोजसः क्षीणे विशेषतः ॥
उपदंशेषु सर्वेषु योजनीयो भिषग्वरैः ।
पथ्यं दुग्धं रसं मांसं तथा निर्गमसेवनम् ॥

चोपचीनीयपाकोऽयं सुवैद्यपरिशीलितः ॥

ग च, वाजीकरणे।

भाषा—चोपचीनी ४० तो० को ४ सेरदूधमे पकावे, दूधकाखोआहोजानेपर २०० तोलेशक्करडालकर चाशनीकरे। चाशनीहोजानेपर इलायची, लौंग, कपूर, चातुर्जात (तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर), त्रिकटु, गभारीकेफल, जावित्री, मालतीकेपुष्प, केशर, काकोली, कस्तूरी, सिंघाडे, वंशलोचन, जटामासी, तेजबल, जायफल, नीलोफर, विदारी, मुसली, कङ्कोल, (शीतलचीनी), शतावर, ताम्रभस्म, अभ्रकभस्म, येप्रत्येक २तोलेलेकर सबकोकूटपीसकर चाशनीमे अच्छीतरह मिलाकर २-२ तोलेकेलड्डूबनाकररखछोडे। इनमेसे १-१तोला दूधकेसाथलेनेसे समस्तवातव्याधि, भीषणआमवात, अपस्मार, उन्माद, पक्षाघात, खैंच समस्तशिरोरोग, सन्धिपीडा, कटिग्रह, अरोचक, प्रतिश्याय, कास, श्वास, क्षय, धातुक्षीणता, बलऔरओजकीक्षीणता, सम्पूर्णवपरेश इनसबको यह दूरकरताहै इसकासेवनकरनेवाला वायुसे बँचकररहै। दूध, मांसरस ये इसकेलिये उपकारकहैं ॥ १४६ ॥

इति चकारः समाप्तः

अथ छ-कारादिरसाः

१४७ छर्दिसंहारोरसः

अजाजीधान्यपथ्याभिः सक्षुद्राभिः कटुत्रिकैः। एभिः सार्धं भस्मसूतः सेव्यो वान्तिप्रशान्तये ॥

र स, रसायनस, भै र, ध, र का छर्दिचिकारे र र दी, र क ल, (सूतभस्म)।

भाषा—जीरा, धनिया, हर्रै, भटकटैया, त्रिकटु, समभागलेना। इनके ३ मासेचूर्णकेसाथ २रत्ती पारेकीभस्म देनेसे वांतिनष्टहोतीहै ॥ १४७ ॥

१४८ छर्घन्तकरसः

रसभस्म पलांशं स्यात्तत्पादः स्वर्णभस्मनः । ताम्रं भुजङ्गवङ्गे च मौक्तिकं तत्समांशकम् ॥ तेषां सममयश्चूर्णमभ्रकं तत्समं भवेत् । तत्समं गन्धकं दत्त्वा बीजपूरार्द्रकाम्बुना ५७४ सर्वं खल्वे विनिःक्षिप्य मर्दयेत्रिदिनावधि । तत्कल्कं भावयेत्सप्तदिनान्यामलकद्रवैः ५७५॥ पश्चात्तन्मूकमूषायां रुद्ध्वा भाण्डे विनिक्षिपेत् । पांसुभिःपरिपूर्याथ क्रमवृद्धेन वह्निना ॥५७६॥ पचेद्यामत्रयं चुल्यां स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् । ततः सर्वं समाकृष्य चूर्णयेत्पट्टगालितम् ५७७ अजाजी दीप्यकं व्योषं त्रिफला कृष्णजीरकम् । कृमिशत्रुर्वराङ्गञ्च प्रत्येकं निष्कमानकम् ५७८ ततः सर्वं चूर्णयित्वा योजयेत्पूर्वभस्मना । इत्थं पञ्चरसैरेव प्रोक्तश्छर्घन्तको रसः ॥ तत्तद्रोगहरै द्रव्यैर्देयाद्वल्लप्रमाणतः । अम्लपित्तमसृक्पित्तं छर्दिं गुल्ममरोचकम् ॥ आमवातञ्च दुःसाध्यं प्रसेकच्छर्दिहृद्रुजम् । सर्वलक्षणसम्पूर्णं विनिहन्ति क्षयामयम् ॥ रसयोषितो हितकरः सर्वेषाममृतोपमः ॥

यो र, छर्दिचिकारे

भाषा—पारदभस्म १पल, स्वर्ण, ताम्र, नाग, बङ्ग, मोतीइनसबकीभस्मे १-१तोला, इनसबकीबराबर लोहभस्म औरअभ्रकभस्म, औरइनदोनोंकीबराबर शुद्धगन्धकदेकर बिजौरेकेरससे ३रोजमर्दनकर आमलेकेरससे सातरोजभावनादेकर इसकागोलाबनाकर सुखाकर मूकमूषामे बन्दकर बालुकायन्त्रमेंभरी-मेंबन्दकर बालुकायन्त्रमे क्रमवृद्धअग्निसे ३प्रहरपकावे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर पीसकर इसमेजीरा, अजमोद, त्रिकटु, त्रिफला, कालीजीरी, विडङ्ग, लाख ४-४ मासे, इनसबचूर्ण मिलाकर रखछोडे। इसमेसे तत्तदोगहरानुपानकेसाथ ३-३ रत्तीदेनेसे यह अम्लपित्त, रक्तपित्त, छर्दी, गुल्म, अरुचि, दुःसाध्यआमवात, प्रसेक, हृद्रोग, समस्तलक्षणयुक्त क्षय, इनसबको नष्टकरताहै। स्त्रीऔररोगियोंकेलिये अमृतकेसाकाम करताहै ॥ १४८ ॥

१४९ छुरिकारोरसः (प्रथमः)

भागोत्तरं भवजगन्धकवत्सनाभं
विश्वाम्भसार्कजयपालफलं विमर्द्य ।
वल्लोन्मितः कणशिवारसमृद्धवेरैः
सामज्वरादिषु भवेदिह छूरिकारः ॥
र. चं, ज्वरे.

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक २ भाग, बछनाग ३ भाग, तांबा ४ भाग, जमालगोटा ५ भाग, लेकरसबको अदरखकेरससे मर्दनकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोडे । इनमेंसे १-१ गोली पीपल, हरेंमिलेहुए अदरखकेरससेदेनेसे सामज्वरको यह सरोतेकीतरहकाटडालताहै ॥ १४९ ॥

१५० छुरिकारोरसः (द्वितीयः)

गन्धकेन समः सूतो मृतं शुल्वं द्वयोः समम् ।
सर्वतुल्यन्तु जैपालं स्नुक्क्षीरेण विभावयेत् ॥
ग्रन्थिकस्य रसेनैव दन्तीमूलरसेन च ।
त्रिवृत्तोयेन सम्भाव्यो वज्रतोयेन भावयेत् ॥
सिद्धः स्यात्छूरिकाराख्यो कम्पिल्लेन प्रदापयेत्
वल्लमात्रो जयेद्रोगांस्त्रिवृत्तोयेन वा पुनः ५८५
कामलां पाण्डुरोगञ्च शूलं शोथञ्च दारुणम् ।
आनाहञ्च जयेच्छीघ्रं ज्वरं घोरं तथैव च ॥
सन्निपातं तथा वातं श्लेष्माणमपि दारुणम् ।
रेचयित्वा जयेदाशु छूरिकारो महारसः ५८७
र, पाण्डुधिकारे.

भाषा—शुद्धपाराऔरगन्धकसमभाग, ताम्रभस्म दोनोंकीबराबर, शुद्धजमालगोटासबकीबराबर लेकर पारदगन्धककीनीकज्जलीकर थूहरकादूध, पिपलामूलकाकाढा, दन्तीमूलस्वरस,निशोतकास्वरस, जङ्गलीसूरणकारस इनप्रत्येकसे १–१ भावनादेकर ३–३रत्तीकीगोलियें बनाकररखछोडे। इनमेंसे१–१ गोली ३ रत्तीकमीलेकेसाथ अथवा ३ रत्तीनिशोतकेसाथ देनेसे कामला, पाण्डुरोग, शूल, भयङ्करसोथ, आनाह,घोरज्वर,सन्निपात, वातव्याधि, भयङ्करश्लेष्मा, इनसबको झाडेकराकर साफकरदेता है ॥ १५० ॥

१५१ छुरिकारोरसः (तृतीयः)

गन्धकेन हतं सूतं मृतं शुल्वं च तत्समम् ।
तयोस्तुल्यश्च नेपालं सर्वमेकत्र कारयेत् ॥
त्रिवृता ग्रन्थिकं दन्ती तुम्बुरुं त्रिफलां तथा ।
व्याधिघातश्च गन्धश्च विशालां वज्रिकापयः ॥
भावनात्रितयं दत्त्वा वल्लमात्रां गुटीं कुरु ।
एकैकां भक्षयेत्प्राज्ञो जलंशीतं पिबेदनु ॥
ज्वरे त्रिदोषजे शूले वाते वा सान्निपातिके ।
गुल्मप्लीहोदरादीनां नाशनं कुरुतेऽनिशम् ॥
पञ्च श्वासांश्च कासांश्च मूत्रकृच्छ्रं गुदामयान् ।
हरेदेहच्छुरीकारो रसो दिव्यमहौषधम् ५९२॥
र. (भा) उदराधिकारे

भाषा—रससिन्दूर, गन्धकसेमाराहुआतांबा समभागदोनोंकीबराबर शुद्धजमालगोटालेकर सबको इकट्ठेखरलकर निशोत, पिपलामूल, दन्तीमूल, तुम्बुल, त्रिफला, अमिलतास, मरुआ, इन्द्रायण, थूहरकादूध, इनप्रत्येकसे ३–३ भावनाएंदेकर ३-३ रत्तीकीगोलियें बनाकररखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली ठंढेजलकेसाथदेनेसे त्रिदोषजज्वर, शूल, वायु, सन्निपात, गुल्म, प्लीहा, उदररोग, पांचोंकासऔर श्वास, मूत्रकृच्छ्र, बवासीर इनसबको यह सरोतेकी-तरह काटदेताहै ॥ १५१ ॥

१५२ छुरिकारोरसः (चतुर्थः)

हिङ्गुलनेपालकदन्तिमूलैः
सटङ्कणैश्च त्रिवृतोषणाभ्याम् ।
मरीचमात्रा गुटिका विधेया
सर्वे गदा यान्ति विरेचनेन ॥ ५९३॥
र. (मा.) रसायसंग्रहे, विरचने ।

भाषा—शुद्धशिंगरफ, जमालगोटा, दन्तीमूल, भुनासुहागा, निशोत, कालीमिर्च येसबसमभागलेकर पानीमेंखरलसे खूबघोटकर मिरचबराबर गोलियें बनाकररखछोडे । इनमेंसे १–१ गोलीठंढेपानीके साथदेनेसे रेचनहोकर सबरोग नष्टहोजातेहैं १५२

१५३ छुरिकारोरसः (पञ्चमः)

रसो गन्धोऽभया शुण्ठी शुद्धं जैपालमेव च ।
क्रमवृद्धियुतं ग्राह्यं सर्वमेकत्र मर्दयेत् ५९४ ॥
छुरीकारसो नाम सप्तगुञ्जो गुडैर्युतः ।
अनुपानं प्रदातव्यं तप्ततोयं विचक्षणः ५९५ ॥
रेचना च्छूलगुल्मघ्नं मन्दाग्निज्वरनाशनम् ।
सर्ववातविकाराणां मलजानाञ्च शोधनम् ५९६

ना वि, विरेचने ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक २ भाग, हर्रै, ३भाग, सोंठ ४ भाग, जमालगोटा ५ भाग, लेकर पारेगन्धककीकीकज्जलीकर सबकीमेंकिशतीक चूर्णमेंमिलाकर अदरखवगैरहकेरसके सातबाटकर सातसातरत्तीकी गोलियेंबनाकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ गोली गरमपानीकेसाथदेनेसे शूल, गुल्म, मंदाग्नि, ज्वर, समस्तवातऔरमलजरोग येसब नष्ट होतेहैं ॥ १५३ ॥

१५४ जगन्मोहनरसः

नवरत्नाष्टलोहानां भस्म सूतस्य भस्म च ।
कृत्वा समांशं तत्सर्वं मेलयित्वा विचक्षणः ॥
वत्सनाभं विषं कुष्ठं त्रिकटु त्रिफला तथा ।
टङ्कणं गन्धकञ्चैव माक्षिकञ्च मनःशिला ५९८
एतत्सर्वं विनिःक्षिप्य मर्दयेच करण्डके ।
तस्य सर्षपमात्रन्तु भिषङ् मात्रांप्रयोजयेत्
श्लेष्मज्वरेषु भृङ्गस्य रसेन गुडसंयुतम् ।
पित्तज्वरेषुत्वैलेयरसशर्करयान्वितम् ॥ ६०० ॥
वातज्वरेषु स्वरसं नागवल्ल्या दलस्य च ।
ऐकाहिकेद्व्याहिके च भूधात्रीस्वरसेन च ६०१
त्र्याहिकेत्वाजदुग्धेन तथा चातुर्थिके ज्वरे ।
विषमेषु ज्वरेष्वेवं निम्बपत्ररसेन च ॥ ६०२ ॥
अभिघातेतु गोजिह्वारसेन मधुना सह ।
दोषज्वरे च वासायाः शिग्रुमूलरसेन च ६०३ ॥
सततत्रिमिवोत्पन्नेषु ज्वरेषु कण्टकीरसैः ।
त्रिदोषजेषुसर्वेषु ज्वरेष्वार्द्ररसेन च ॥ ६०४ ॥
ईदृग्गिधातुपतनेश्च ज्वरेषु च प्रयोजयेत् ।
सर्वाङ्गवातिकेत्वर्कमूलानां स्वरसेन च ६०५ ॥
धनुर्वाते च निर्गुण्ड्याः पक्षाघाते च पथ्यया ।
शुक्रवाते च गोमूत्रैः शुष्कवातेतु पूर्ववत् ६०६
तथा वृश्चिकवातेतु भृङ्गकेशरकान्वितम् ।
तदन्येषु च कुष्ठेषु मधुना सम्प्रयोजयेत् ६०७ ॥
जलोदरेतु भूदन्तीमूलानां स्वरसान्वितम् ।
महोदरे च भूदन्तीबजतैलेन योजयेत् ६०८ ॥
अन्येषूदररोगेषु गिरिकर्णिकया समम् ।
अश्मर्यां शर्करायुक्तमश्मभेदि रसेन च ६०९ ॥
मधुमूत्रे च कण्टक्या मूलाना स्वरसेन च ।
मधुशुक्लेक्षुमेहेषु तलपोटकसंयुतम् ॥ ६१० ॥
रक्तमेहेतु गोक्षीरै नवनीतेन वा तथा ।
गोमूत्रैस्तक्रमेहस्य ह्युदुम्बररसेन वा ६११ ॥
तदन्येषु च मेहेषु तिलपिष्टिरसान्वितम् ।
अर्शस्सु गुडयुक्तेनकाकोदुम्बरिकान्वितम् ६१२
मुण्ड्यार्द्रकरसे युक्तं शूलेषुच प्रयोजयेत् ।
गुल्मेषुच कुबेराक्षीपिप्पलीभस्मरसेन च ॥ ६१३
वह्निपूर्वेण पाण्डौच क्षयशोफेतु गोपयः
क्षये च गोघृतेनैव कदलीरससंयुतम् ॥ ६१४ ॥
कामलायां निशायुक्तं कण्टकीस्वरसेन च ।
शिरःशूलादिरोगेषु शुण्ठ्या नस्यं प्रदीयताम् ॥
व्रणेषुचाविलेप्येनं लेपयेद्गोघृतेन च ।
तुलसीरससंयुक्तो नाशयेत्सर्वगातिकम् ॥ ६१६
महागदेषु सर्वेषु सेवयेदेकमण्डलम् ।
अर्धमण्डलमात्र तदन्येषु सम्प्रयोजयेत् ॥ ६१७
महारोगप्रयोगेषुत्वौषधं सर्षपद्वयम् ।
त्रिमासं सेवयेन्नित्यं देहसिद्धिर्भवेद्ध्रुवम् ६१८
निसंवत्सरमात्रेण जरामरणवर्जितः ।
पातालमधुगोक्षीरनवनीतानुपानकैः ॥ ६१९ ॥
सेवयेच्छर्करायुक्तं तलभ्यनियमं विना ।
सेवयेद्बुद्धिमान् मर्त्यो महाकल्पं स जीवति ॥
जगन्मोहननामायं रसो लोके प्रकीर्तितः ६२०

१ की. (क्ष) २ ८ औ, ज्वरे

भाषा—नवरत्न (हीरा मोती-माणिक नीलम-

पन्ना-गोमेद-पुखराज-लसनिया-मूंगा), अष्टलोह (सोना-चांदी-तांबा-बङ्ग-नाग-कान्तिसार-मिडलोह फौलाद) औरपारदइनकोभस्ममें समभागलेना और-वत्सनाग, कुठ, त्रिफला, त्रिकटु, भुनासुहागा, शुद्ध-गन्धक, सोनामाखीऔरमैनसिलये प्रत्येकपूर्वोक्तधातु-समुदायका तीसवांहिस्सालेकर पहिले सबकोइकट्ठे-कर पानऔरअदरकेरससे एकदोरोजमर्दनकराके सुखाकर रखछोडे। इसमेसे ३—४सर्षपपरमाणमात्रा श्लेष्मज्वरमे गुड़औरमरीचके रसकेसाथ,पित्तज्वरोंमे पलिपाऔरदाक्षकेसाथ,वातज्वरोंमेपानकेरसकेसाथ, ऐकाहिकतथा-द्व्याहिकमे भुंईआमलेकेरसकेसाथ, त्र्याहिक और चातुर्थिकमें कन्नालीकेदूधकेसाथ विषमज्वरोंमे निम्बपत्ररसके-साथ, अभिघातज्वरोंमे वनगोभीकेरसऔरमधुकेसाथ, दोषज्वर (चैपीबुखार) मे अङ्गुरऔर सहिजनकीजड़-केरसकेसाथ, साधारणज्वरोंमे भटकटैयाकेरसकेसाथ, त्रमासन्निपातोंमे मदारकेरसकेसाथ, सर्वाङ्गवातमे आकड़ेकीजड़कीछालकेकाढेकेसाथ, धनुर्वातमे सभा-लूकेरसकेसाथ, पक्षाघातमे हर्रेकेसाथ, मुखवातऔर-शुष्कवातमे गोमूत्रकेसाथ, वृश्चिकवातमे सीगकी के-सरकेसाथ, सप्तसकुष्ठोंमे मधुकेसाथ, जलोदरमेछोटी दन्तीकीजड़केसाथ, महोदरमेदन्तीकी जड़ औरजङ्गली-सूरणकेकाढेकेसाथ, अन्यउदररोगोंमे अपराजिताके-साथ, पथरीमे शक्करमिलेहुए पाषाणभेदकेरसकेसाथ, बहुमूत्रमे भटकटैयाकी जड़केक्वाथकेसाथ, मधु—शुक्र-औरइक्षुमेहोंमे तुवरकेसाथ,रक्तमेहमे गायकेदूधअथ-वामक्खनकेसाथ, तक्रमेहमे गोमूत्रकेसाथ अथवागूल-रकेरसकेसाथ, साधारणमेहोंमे तिलपिठीकेरसकेसाथ, बवासीरोंमे गुड़युक्तगूलरकेफलोंकेसाथ, शूलमेगोरख-मुण्डीऔरसदाबहारकेरसकेसाथ, गुल्मपेचिशऔरदुम-डीकीभस्मकेपानीकेसाथ, पाण्डुमे चित्रकचूर्णकेसाथ, कफयुक्तशोफमे गायकेदूधकेसाथ, क्षयमे घी अथवा, केलेकेरसकेसाथ, कामलामे हल्दीअथवाभटकटैयाके-रसकेसाथ, शिर शूलादिरोगोंमे सोंठकेसाथ नस्यदेना, समस्तव्रणोंमे गोघृतकेसाथ लेपकरना, समस्तवात-विकारोंमे तुलसीकेरसकेसाथ, बडेरोगोंमे १मण्डल (४९रोज) तक, और साधारणरोगोंकेलिये आधे मण्डलतकपिलाना। महारोगोंकेलिये ओषध २सर्ष-पकेपरमाणदेना, इससे ३महीनेसेदेहसिद्धि होतीहै रसायनकेलिये पातालमधु, गायकेदूधऔरमक्खनके-साथदेना। तीनवर्षतकखानेसे जरामृत्युसेरहितहो-जाताहै, इसमे पथ्यकरनेकीजरूरतनहीहै। अगस्त्य कोहमेशासेवनकरनेसे प्रथमे मनुष्योंकेलिये पिनाक नियमसेअधिकआयुयनाईहै यहसबपदार्थ औषधहै ॥ १५४ ॥

१५५ जठराग्निदीपनोरसः

लोहहिङ्गुलवनं च मागधी

विश्वभेषजमिदं क्रमैधितम् ।

शुक्तमामलककोयमर्दितं

सद्य एव जठराग्निदीपनम् ॥ ६२ ॥

ना वि , अग्निमान्द्ये ।

भाषा—लोहभस्म १भाग, शिंगरफ २भा अभ्रकभस्म ३भाग, पीपल ४भाग और सोंठ ५भा लेकर सबको कूटकपडछानकर आमलेकेरसमे ६ कर घोटकर गोलियेंबनावे। इनमेसे १-१ खानेसे तत्काल जठराग्नि प्रदीप्तहोता है ॥ १५५ ॥

१५६ जन्तुघ्नीवटी

सूतगन्धौ समौ ताभ्यां मण्डूर सम्मितम्।

विधाय कज्जलीमाखुकर्ण्या सम्मर्दयेद्

ततो मण्डूरमानेन शुद्धदीप्यं विनिःक्षि

वारुक्कारकषायेण दिनमेकं विमर्दयेत्

भल्लीजं समुद्रस्य फलं जातीफलन्तथा

त्रिफलान्तु करीश्च ताभ्यां सर्वं समांशकम्

पिदहं सम्मेलय सत्समूर्णं प्रकल्पयेत् ।

रसतुल्यं हि तच्चूर्णं रसेन सह मेलयेत् ॥

वासा च निम्बत्वग्तो वेल्लपोपारम्बुदं

एषां क्वाथेन सप्ताहं त्र्यहं मूर्च्छयेत् रसे॥

भावयित्वा चणप्राशः कर्तव्याः वटिकाः

अश्वनिम्नादिलकार्थं प्रयोक्ता वटी शुभा।

पातयेज्जठराज्जन्तून्सर्वदेहगदान्हरेत् ।
कुष्ठं जन्तून्निहन्त्याशु द्वित्रिवारप्रयोगतः ॥

र. र स, विसर्पकुष्ठे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक समभाग, इनसे समभांश मण्डूरभस्म देकर नीलवर्ण कज्जलीकर मूषाकर्णीके रसमे दोरोजमर्दनकर मण्डूरकी बराबर किरमानी औराडालकर भिलावेके काढेसे एकरोज़ मर्दनकर पलाशके बीज, समुद्रफल, जायफल, कुचिला, सोनामाखी ये प्रत्येक पारेकीबराबर, और सबकीबराबर निडङ्गदेकर पूर्ववालेद्रव्यमेमिलाकर अडूसा, नीमकीछाल, धासकीछाल, बन्दाल, त्रिकटु, नागरमोथा इनप्रत्येकके काढेसे सात ७ भावनाएंदेकर २-३ दिन मूर्वाऔरअदरखकेरसमे मर्दनकर चनेप्रमाणगोलियें बनाकररखछोडे । इनमेसे १-१ गोलीअश्वगन्धादि औरनिम्बादि गणकेकाथोंसेदेनेसे पेटकेतमामकृमियोंको निकालकर कुष्ठको दूरकरतीहै ॥ १५६ ॥

१५७ जयन्तीवटी

विषं पाठाश्वगन्धा च वचा तालीसगन्धकम् ।
मरिचं पिप्पली निम्बमजामूत्रेण तुल्यकम् ॥
वटिका पूर्ववत्कार्या जयन्तीयोगवाहिका ॥

जयाजयन्तीवटीप्रयोगविधिः—

जयन्ती वा जया वाऽथ क्षीरैः पित्तज्वरापहा ।
मुद्गामलकयूषेण पथ्यं देयं घृतं विना॥६३०॥
जयन्ती वा जया वाऽथ सक्षौद्रमरिचान्विता ॥
सन्निपातज्वरं हन्ति रसश्चानन्दभैरवः ॥ ६३१
जयन्ती वा जया वाऽथ विषमज्वरनुद्घृतैः ।
सर्वज्वरं मधुव्योपैः गवां मूत्रेण शीतकम् ॥
चन्दनस्य कषायेण रक्तपित्तज्वरापहा ।
जयन्ती वा जया वाऽथ माक्षिकेणचकासजित् ॥
जयन्ती वा जया क्षीरैः पाण्डुशोयविनाशिनी ।
जयन्ती वा जया वाऽथ तण्डुलोदकपानतः ॥
अश्मरीं हन्ति नो चित्रं मूत्रकृच्छ्रन्तु दारुणम्
जयन्तीं वा जयां वाऽथ गोमूत्रेण युतां पिबेत्॥
हन्त्याशु काकणं कुष्ठं सुलेपेन च तद्द्रुतम् ।
द्विनिष्कं केतकीमूलं पिष्टा तोयेन पाययेत् ॥
जयन्ती वा जया वाऽथ मेहं हन्ति सुराह्वयम्।
जयन्ती वा जया वाऽथ मधुना मेहजिद्भवेत् ॥
लोध्रमुस्ताभयातुल्यं कट्फलञ्च जलैः सह ।
क्वाथयित्वा पिबेच्चाशु मधुना सर्वमेहजित् ॥
जयन्तीं वा जयां वाऽथ गुडैः कोष्णजलैः पिबेत्
त्रिदोषोत्थं हरेच्छूलं रसश्चानन्दभैरवः ६३९॥
जयन्ती वा जया हन्ति शुण्ठ्या सर्वं भगन्दरम् ।
जयन्ती वा जया वाऽथ तक्रेण ग्रहणीमपुत् ॥
जयन्ती वा जया वाऽथ रसश्चानन्दभैरवः ।
रक्तपित्ते त्रिदोषोत्थे शीततोयेन पाययेत् ॥
जयन्ती या जया वाऽथ घृष्टा स्तन्येन चाञ्जयेत्
स्रावणं सर्वदोषोत्थं मांसवृद्धिञ्च नाशयेत् ॥

र. स, र च., र. र स, ज्वराधिकारे । र. र. समुच्चये मुस्ता अजामूत्रं विष्णक्रितम् ।

भाषा—शुद्धवच्छनाग, पाठामूल, असगन्ध, वच, तालीसपत्र, शुद्धगन्धक, मरिच, पीपल, निम्बपत्र येसबसमभागलेकर इनकोखूबबारीकचूर्णकर भेडकेमूत्रमे १-२ रोजमर्दनकर चनेप्रमाणगोलियें बनाकररखछोडे । यह वटी औरजयावटी योगवाहिकाहैं अर्थात् जैसेअनुपानकेसाथ दीजायगी वैसाकामकरेंगी । इनकेअनुपान कुछनीचेदियेजातेहैं, दूधकेसाथ इनमेसे कोई भी दीजायतो पित्तज्वर शान्त होता है पथ्यमे आवलेसहित मूंगका यूप देना । मधु और मरिच के साथ जयन्ती, जया और आनन्दभैरव ये सन्निपातको दूर करते हैं, घृतके साथ विषम ज्वरको, त्रिकटु और मधुकेसाथ समस्त ज्वरोंको, गोमूत्रके साथ शीतज्वरोंको, चन्दनके काढेसे ज्वरसहित रक्तपित्तको, मधुकेसाथ खासीको, दूधकेसाथ पाण्डु और शोथको, चावलोंके पानीसे पथरी और भयंकर मूत्रकृच्छ्रको, गोमूत्रमे लेप करनेसे और पिलानेसे काकणकुष्ठको, २ टंक केतकीकीजड पानीमे पीसकर इसके साथ देनेसे सुरामेहको, मधुकेसाथ गोली देकर ऊपरसे लोध, नागरमोथा, हर्रे, कायः

फल, इनका चतुर्थांशावशेष काथ मधु मिलाकर देनेसे समस्त प्रमेहोंको, गुड़ और गरमपानीके साथ जया, जयन्ती अथवा आनन्दभैरवको देनेसे घोर-गुल्म नष्ट होता है । सोंठके साथ घोर भगन्दरको छाछके साथ ग्रहणीको, शीतजलकेसाथ त्रिदोषोत्थ रक्तपित्तको, स्त्रीके दूधसे घिसकर अञ्जन करनेसे सर्व दोषोत्थनाय और मांसवृद्धिको नष्ट करती है १५७॥

१५८ जयमङ्गलोरसः (प्रथमः)

हिङ्गुलसम्भवं सूतं गन्धकं टङ्कणं तथा ।
ताम्रं वङ्गं माक्षिकञ्च सैन्धवं मरिचन्तथा ६४३
समं सर्वं समाहृत्य द्विगुणं स्वर्णभस्म च ।
तदर्धं कान्तलौहञ्च रौप्यभस्मापि तत्समम् ॥
एतत्सर्वं विचूर्ण्याथ भावयेत्कनकद्रवैः ।
शेफालीदलजैश्चापि दशमूलरसेन च ॥६४५॥
किराततिक्तककाथैस्त्रिवारं भावयेत्सुधीः ।
भावयित्वा ततः कार्या गुञ्जाद्वयमिता वटी ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं जीरकं मधुसंयुतम् ।
जीर्णज्वरं महाघोरं चिरकालसमुद्भवम् ६४७॥
ज्वरमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यमथापि वा ।
पृथग्दोषांश्च विविधान्समस्तान्विषमज्वरान् ॥
मेदोगतं मांसगतमस्थिमज्जगतन्तथा ।
अन्तर्गतं महाघोरं बहिःस्थं च विशेषतः६४९
नानादोषोद्भवञ्चैव ज्वरं शुक्रगतन्तथा ।
निखिलं ज्वरनामानं हन्ति श्रीशिवशासनात् ॥
जयमङ्गलनामायं रसः श्रीशिवनिर्मितः ।
बलपुष्टिकरश्चैव सर्वरोगनिबर्हणः ॥ ६५१ ॥

भै. र., ध. रा., र. सु., ध., ज्वराधिकारे।

भाषा—शिगरिफसे निकालाहुआपारा, शुद्धगन्धक, भुनासुहागा, ताम्र-वङ्ग-माक्षिक इनकीभस्में, सेंधानमक और मरिच ये सब समभागलेकर इनसबसे दूनीसुवर्णभस्म, सुवर्णभस्मसे आधीलोहभस्म और रजतभस्म, इनसबको इकट्ठे घोटकर धतूरा, हारसिंगार, दशमूल, चिरायता, इनप्रत्येकके स्वरस अथवा क्वाथोंसे तीनतीनबार भावना देकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली जीरा और मधुकेसाथ देनेसे बहुत दिनका जीर्णज्वर, साध्यासाध्य अष्टविधज्वर, पृथक् अथवा त्रिदोषज्वर, नानाप्रकारके विषमज्वर, धातुगत, बाह्य-वेग, अन्तर्वेग, इनसब ज्वरोंको यह नष्टकरताहै बल और पुष्टिको देताहै ॥ १५८ ॥

१५९ जयमङ्गलोरसः (द्वितीयः)

भस्मसूताभ्रकं तारं मुण्डतीक्ष्णालमाक्षिकम् ।
वह्निटङ्कणकं व्योषं समं संमर्दयेद्दिनम् ॥६५२
पाठा निर्गुण्डिका यष्टी बिल्वमूलकषायकैः ।
ततो मूषागतं रुद्ध्वा निपचेद्भूधरे पुटे ॥
माषैकं दशमूलस्य कषायेण प्रयोजयेत् ।
अञ्जनेनाथवा न स्यात्सन्निपातं जयेद्ध्रुवम् ॥

र. च., नि. र., र. का., र. सु., रसायनसं., र. क., र. को., र. चि., यो. म., र. क. यो., सन्निपातज्वरे ।

भाषा—पारद, अभ्रक, रजत, मुण्ड (विड़लोह) फोलाद, हरिताल, सोनामाखी, इनसबकी भस्में, चित्रक, भुनासुहागा, त्रिकुटु, सब समभागलेकर कूटकपड़छानकर पाठा, संभालु, मुलहठी, बिल्व-मूल इन प्रत्येकके काढ़ेसे १–१ रोज़ मर्दनकर गोला बनाय सुखाकर भूधरपुटमें ४ पहरकी आंच देकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर दशमूलके काढ़ेसे एकएक मासा देनेसे और अञ्जन करनेसे यह सन्निपातको अवश्य नष्ट करताहै ॥ १५९ ॥

१६० जयमङ्गलोरसः (तृतीयः)

तालं ताप्यजगन्धकं च विमलं
कान्ताऽरतीक्ष्णाऽभ्रकम् ।
मण्डूरं कुलिशं सुराऽऽयसघनं
चैभिः समं सूतकम् ॥ ६५५ ॥
वन्ध्याकन्दससिन्धुवारमधुकं
भृङ्गीविषं टङ्कणम् ।
बोलंचित्रकलाङ्गलीसुमरिचं
विश्वोपकुल्याविषाः ॥ ६५६ ॥
एभिः सर्वसमांशकैस्सुविधिना
बद्धा द्विगुञ्जा वटी,

माधूकेन रसेन दोपनिचये
नस्ये च पाने हिता ॥ ६५७ ॥
कुरुते नेत्रयुगेऽञ्जनं च विधिना
तत्सन्निपातंजये-
द्दैवस्यकमचेतनञ्च विषमं
सञ्जीवयेन्मानवम् ॥ ६५८ ॥

रसेन्द्रम, सन्निपाते ।

भाषा—हरिताळभस्म अथवा रसमाणिक्य, सोनामाखी, शुद्धगन्धक, रौप्यमाक्षिक, कान्तपाषाण, कान्तलोह, पित्तल, अभ्रक, मण्डूर, हीरा, सुवर्ण, इनप्रत्येककी भस्में, और वन्दाल, ये प्रत्येक एक भाग पारा इनसबकी बराबर अर्थात् १२ भाग, बाइखेखसाशाकन्द, सभाळूके पत्ते, मुलैठी, शुद्धबछनाग, भुनासुहागा, एळुश, चित्रकमूल, करिहारीकाकन्द, मरिच, सोंठ, पीपल, अतीस, ये प्रत्येक दो भाग इनसबको कूटकपडछानकर महुवेके फूलोंके अङ्गस्वरस अथवा काथोंसे २—३ रोज मर्दनकर दोदो रत्तीकी गोलियां बनाके रखछोडे । एकेक गोली वन्दाल, अदरख प्रभृतिके रसमें घिसकर खिलावे । और नासिकामें फूंके । इसके प्रयोगसे जिस सन्निपाति तथा विषघातको वैद्योंने मृतप्राय समझके छोड़दिया है । वह तत्काल चेतन होजाताहै । और चातुर्थिक वगैरह विषमज्वरोंको यह तत्काल नष्ट करताहै ॥ १६० ॥

१६१ जयमङ्गलोरसः (चतुर्थः)

स्वर्णं तालकताप्यगन्धविमलं तारञ्चतीक्ष्णाभ्रकं
मण्डूर कुलिशं समांशमिलितं तद्द्वागिकं पारदम्
तत्तुल्या घनकन्यकाऽथ सुरसा शृङ्गी विषा टङ्कणं
चेल्लाग्निनिकटुत्रयष्टयतिविषाः सम्मर्द्य चैषांद्रवैः
गुञ्जायुग्ममितो जयेदभिनवा-
न्त्रीन्सन्निपातान् दृढा ,
न्भूतोऽसौ जयमङ्गलः प्रथमितः
पीतश्च नेत्रामयान् ।
मस्र्कतक्रपुर्व कुलित्थकभवो यूपोऽथवा मुद्गजो,
चिल्लीवास्तुकतुण्डिकाकलकृताः
शाका ज्वरेऽन्ये तथा ॥ ६६० ॥

र, सन्निपाते ।

टि० अय पाठो रसेन्द्रमङ्गलादेवोद्धृत परं तदभिप्राय-ज्ञाने ज्ञातोऽप्रमोऽन्यकारस्य लेखप्रक्षेपवस्तुना भारताद्ध्ये-नयदूयन कृतम् । गोलस्थाने येलगृहीत–आरस्थानेतार, वेवदालीस्थानेधूल्वतातूलाऽरेत एतत्सर्वमप्याभिप्रायाज्ञान-विलसितमस्यतो रसेन्द्रमङ्गलीय एव पाठ साधु ।

भाषा—सुवर्ण, हरिताल, सोनामाखी, रजतमाक्षिक, रजत, लोह, अभ्रक, मण्डूर, हीरा इनसबकी भस्में और शुद्धगन्धक ये सबसमभाग, पारदभस्म और खेखसेकाकन्द इनसबकी बराबर लेकर सबको इकट्ठे खरलकर घीकुवार, तुलसी, काकड़ासींगी, बछनाग, सुहागा, विडङ्ग, चित्रक, त्रिकटु, वच, मुलहठी, अतीस, इनप्रत्येकके स्वरस अथवा काथोंसे एकएक रोज मर्दनकर २—२रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे १—१गोली अदरख वगैरहके रसकेसाथ खिलानेसे तथा नस्य देनेसे समस्तसन्निपात और नेत्ररोगोंको यह दूरकरता है । पथ्यमें छाछभात, कुलथी अथवा मूगका यूप, खरचुआ, बथुआ, कुन्दरू ऐसे ऐसे शाकोंको देना इसके देनेसे समस्त ज्वर और प्रमेह नष्टहाते हैं ॥ १६१ ॥

१६२ जयवटी

सूते शिलातालशिलाजतानि
समानि सर्वाणिमिते समर्थ ।
ताम्रस्य भस्मापि समस्ततुल्यं
मन्दारदुग्धेन रसेन वापि ॥ ६६१ ॥
व्याघ्रीगुडूचीत्रिफलाग्निचव्य-
काथेन सम्मर्द्य विधाय गोलम् ।
संशोष्य दद्याद्दशमूलपटान्तं
योगान् परेरङ्कुरनामधेये ॥६६२॥
विषं कणां भर्जितटङ्कणञ्च
चित्रं समस्तार्धमयापि शुद्धम् ।
जैपालचूर्णञ्च तदर्धमेव
निम्बूकनीरेण च मर्दयेत ॥ ६६३ ॥

आर्द्राम्बुना चापि वटी विधाय
मुद्गप्रमाणा ज्वरिशर्महेतोः ।
श्वासेषु कासेषु च वह्निमान्द्ये
पार्श्वःसु पाण्डौ च भगन्दरेषु ॥६६४
बहूपकर्तुं वटिका मलानां
संशोधने तु प्रवरा मताः स्युः ।
योग्यानुपानेन समस्तरोगान्
जयन्ति शीघ्रञ्च नयन्ति शर्म॥६६५॥

र. सा., सर्वरोगे।

भाषा—शुद्धमैनसिल, हरिताल और गन्धक समभाग, पारासबसे आधाभाग, ताम्रभस्म सबकी बराबर लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर आकका दूध, भटकटैया, गुडूच, त्रिफला, चित्रक, चव्य, इनके काथोंसे १—१रोज़ मर्दनकर सुखाकर शरावमें बन्दकर ऊपर दसकपडमिट्टी देकर सुखाकर २ सेर कण्डोंकी आंचदेना । स्वाङ्गशीतल होनेपर इसमे शुद्ध बछनाग, पीपल, भुनासुहागा, मरिच, बेलगिरी ये सब सबसे अर्धभाग, और इससे आधा जमालगोटा देकर नीबू और अदरखके रससे १-१ रोज़ मर्दनकर चने बराबर गोलियें बनाकर तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे यह गोली श्वास, कास, मन्दाग्नि, बवासीर, पाण्डु, भगन्दर इनसबको नष्टकरती है और पुराने मलको खारिज करती है ॥ १६२॥

१६३ जयविक्रमरसः

विषं मनःशिला तालं गन्धकं टङ्कणं समम् ।
सर्वं जम्बीरनीरेण दिनानि त्रीणि मर्दयेत् ॥
दोलायन्त्रे पचेद्यामं तच्छीता चूर्णयेत्ततः ।
मत्स्यपित्ते दिनं भाव्यं देयं गुञ्जाप्रमाणतः ॥
सन्निपातान्निहन्त्याशु रसोऽयं जयविक्रमः ॥

वै. वि., सन्निपाते।

भाषा—शुद्धबछनाग, मैनसिल, हरिताल, गन्धक और सुहागा सब समभागलेकर इकट्ठेबारीक पीसकर तीनदिन जंभीरी नीबूके रसमे घोटकर गोलाबनाय जंभीरीके रसमे दोलायन्त्रसे १पहरपकाकर सुखाकर १रोज़ मछलीके पित्तमे घोटकर १—१रत्तीकी गोलियें बनाय अदरखकेरस या समयोचितानुपानके साथ देनेसे सम्पूर्ण सन्निपातोंको नष्टकरता है ॥ १६३ ॥

१६४ जयसुन्दरोरसः

सुवर्णं रजतं ताम्रं ताप्यं सत्त्वञ्च वैक्रतम् ।
एकैकं निष्कमानेन संशुद्धं परिमारितम् ॥
एतच्चतुर्गुणं सूतं सूतद्विगुणगन्धकम् ।
मर्दयेल्लक्ष्मणातोयै र्बन्धुजीवरसैरपि ॥६६९॥
काचकूप्यां ततः क्षिप्त्वा ताम्रपात्रं मुखे न्यसेत्
विलिम्पेदभितः कूपीमङ्गुलोत्सेधया मृदा ॥
विशोष्य च पुटं दद्याद्भूमौ निःक्षिप्य कूपिकाम्
गजाख्यपुटपर्याप्तैः शाणकर्षमितोत्पलैः ॥
स्वाङ्गशीतं विचूर्ण्याथ भावयेल्लक्ष्मणाद्रवैः ।
सप्तवारं विशोष्याथ करण्डान्तर्विनिःक्षिपेत् ॥
अश्वगन्धारजोयुक्तस्ताम्रगोक्षुरसंयुतः ।
सेवितो गुञ्जया तुल्यः सितया च रसोत्तमः ॥
मासत्रयप्रयोगेण वन्ध्या भवति पुत्रिणी ।
पुत्रिण्याः स्यात्शुद्धाया रजः कौशिकचक्षुषी ॥
गव्याज्येन च संसाध्य तत्तदानीं हि भोजयेत् ।
ऋतावृताविदं देयं यावन्मासत्रयं भवेत्॥६७५॥
रसेन्द्रः कथितः सोऽयं चम्पकारण्यवासिभिः ।
पूर्णामृताख्ययोगीन्द्रै र्नामतो जयसुन्दरः ॥
सेवितेऽस्मिन्रसे स्त्रीणां न भवेत्सूतिकागदः ।
भवेत्पुत्रश्च दीर्घायुः पण्डितो भाग्यमण्डितः ॥

र. र. स., र. स. मा., र. को., र. चं., सी. वि.,र. र. सौ., वन्ध्यारोगे ।

टि०—पुत्रिण्याइति-एतद्रसजुद्वयस्याऽलाभाद्मंगद्दोषाद्वा अप्रयोगमशीयत्तात्र आमन्त्रणपूर्वकं तातापरी कन्दान्गइस्य छायाशुष्कचूर्णविधाय पुरगुड़ बालकं समानं नियुज्यतरणाय दातव्यमिति रहस्यम् ।

भाषा—सुवर्ण, रजत, ताम्र, सुवर्णमाक्षिकसत्त्व, वैक्रान्त इनसबकी भस्में १—१ टंक, इनसबसे चतुर्गुणित पारा और पारेसे दूना गन्धक, लेकर लक्ष्मणा और दुपहरियाके रसोंसे १—१ रोज़

मर्दनकर सुखाकर ६–७ कपडमिट्टी दीहुई कांचकी शीशीमें भरकर इसकामुंह तांबेके पत्रकीडाटसे बन्दकर शीशीके चारों तरफ एक अङ्गुल ऊंची कपडमिट्टी करके सुखाकर ज़िमीनमें खड्डा खोदकर उसमें शीशीको रख ऊपर ४ अङ्गुल बालू देकर कंडोंके छोटे २ टुकडे जो कि ४ मासेसे लेकर १ तोले तक वजनसे अधिक न हों उनसे गजपुटकी आंचदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर लक्ष्मणाके स्वरससे सात रोज़ मर्दनकर सुखाकर घोटकर रखछोडे। इसमेंसे १–१ रत्ती, असगन्धका चूर्ण, ताम्रभस्म और गोखरू इनको समभाग लेकर इसमेंसे १ माशा चूर्ण शकर मिलाकर खानेसे ३ महीनेतक लगातार देनेसे बांझस्त्रीके गर्भ होता है पुत्रवती स्त्रीका स्नानसे शुद्ध होनेकेबादका रज और धुन्धू-के नेत्र ये गायके घीमें सेककर वन्ध्या स्त्रीको खिलाने चाहियें। ऐसे ३ महीनेतक लगातार इस रसके साथ देनेसे अवश्य वन्ध्याके पुत्र होता है। यह वन्ध्याकल्पद्रुम पूर्णामृत योगीका कहा हुआ है इस रसके सेवन करनेसे स्त्रियोंको सूतिका रोग नहीं होता और पुत्र दीर्घायु होकर भाग्यशाली और पण्डित होता है ॥ १६४ ॥

१६५ जयावटी

विषं त्रिकटुकं मुस्तं हरिद्रा निम्बपत्रकम् ।
विडङ्गं गन्धकं चूर्णं छागमूत्रैः समंसमम् ॥
चणकाभा वटी कार्या स्याज्जया योगवाहिका ॥

र.चे.र. शी.प., र.प, र नि., यो. म., ज्वराधिकारे।

टि०—र. गी., धत्तिशायी योगवाहीति नाम। यो. म. "आर्द्रे गन्धदेन कुर्यात् पथ्यानुपानादिरसदम्। जिनेन्दो दीक्षा लिङ्. पारदसार्धेऽन्यगन्धकः ॥ उपानेऽनुल्यगन्धेन दुर्वासम्बन्धं चोज्ञा। इहङ्गाढिकते ध्येव मर्दैरोगानिजृम्भन." इति पाठदर्शनात्पूर्वतन गुरुः व रसेनाव्यं सर्वानिमित्तादर्भमाने चन्द्रे चांद्री विधाय अवाने नियोजयेत्। न हि विनेत्र एव इति गगने स्मर्थं ग य शीतवादि सर्वं गुन्देन गन्धेन चांद्री कृत्वा नियोजनाग एव रसः वस्तु अन्य-चोद्रं गंधेन मर्दनन्द्रावस्य गगनम्। अत्र मयस्ता अवरताय गन्धकेनैव शोधनरीणामाद्रं दर्शनापोपम्यो-निदर्शनतया कृत्वा स्वयमनुभूतवाचस्पतिमूले एव गन्धकसमावेशः कृतोऽस्ति इति विपश्चितोऽवगच्छन्तु।

भाषा—शुद्ध बछनाग, त्रिकुटु, नागरमोथा, हल्दी, निम्बपत्र, विडङ्ग, शुद्धगन्धक इनसबका कपड-छान चूर्णकर बकरेके मूत्रमें एकरोज़ पीसकर चने-प्रमाण गोलियें बनाकर छायामें सुखाकर रखछोडें। यह जयावटी योगवाहिका है इसको अपनीमें कहेहुए अनुपानोंकेसाथ देनेसे यह सबरोगोंको दूर करती है ॥ १६५ ॥

१६६ जरामरणहररसः

ताम्रवर्णश्च वैक्रान्तं हिङ्गुलेन समन्वितम् ।
मर्दितश्चाम्लवर्गेण हेमाद्यै भस्मकारकः ६७९॥
तद्भस्मना युतं सूतं बन्धमायाति नान्यथा ।
तेनैव स्पर्शमात्रेण सर्वलोहानि विध्यति६८०॥
वैक्रान्तस्य पलं चैकं हेम्नः स्याच्च पलन्तथा ।
पारदस्य पले द्वे तु खल्वे संस्थापयेद्बुधः ६८१
बालरण्डारजोमूत्रे मर्दयेच्च विचक्षणः ।
अथवा द्वे महौषध्यौ कटुतुम्बीन्द्रवारुणी ६८२
भूधात्रीमधुजीवन्त्यौ व्याघ्री चोरफलसारिवा।
अञ्जनी चेक्षुरासिद्धे सर्पाक्षी शरपुङ्खिका ॥
नाड्वाहनिके चापि घोषन्के चेन्द्रवारुणी-
युगले च यथालाभं स्त्रीमूत्रे पेषयेद्बुधः ६८४
नष्टपिष्टञ्च शुष्कन्तदन्धमूषास्थितं कुरु ।
कर्पूरतुषाग्निना भूमौ मृदुस्वेदेन योजयेत् ६८५
अहोरात्रं त्रिरात्रं वा शोभनं भस्म जायते ।
रक्तिकार्धप्रमाणेन भक्षयेन्मधुसर्पिषा ॥६८६॥
त्रिकटुत्रिफलायुक्तं ज्ञात्वा चाग्निबलाबलम् ।
मत्र्यं वञ्चक्षयेद्यावदजरामरतांकलम् ॥ ६८७ ॥

रसेन्द्रसं०, रसायने।

भाषा—तांबेकेरङ्गका वैक्रान्त और सिंगरफ ये दोनों समभाग लेकर अम्लवर्गमें मर्दनकर धतूरा गोहजोंकि धतु और राल ये मासेरा सीसाजें हैं इनकरन्हमे बन्दकर गजपुटमें फूंककर दोबेर फूंकेबाअभावेंके, इसीतरह अनक वैक्रान्तकीभस्म

नहोतयतक बारम्बारकरताजाय वहभस्म पारेमें डाल- नेसे पाराबंध जाता है। और उसबधे हुए पारेके स्पर्श- मात्रसे सबधातुओंका वेधहोता है। वह वैक्रान्तभस्म १ पल, सुवर्णभस्म १पल, शुद्धपारा २पल खरलमें डालकर बालरंडाफिरज और मूत्रमें मर्दनकरे फिर कड़- वीतूंबी, इन्द्रायण, भूघात्री, मीठीजीवन्ती, भटकटैया, उत्पलसारिवा, अजनी, इसुरा, सिद्धा, सर्पाक्षी, शरपु- ङ्खा, नाई, साइनिका, दोसरहकी अमरबेल, इन्द्रायण, महर इनमेंसे जितनी मिलसकें इनको बालरंडाओंके मूत्रमें पीसकर उपरोक्त औषधमें डालकर मर्दनकरना यह नष्टपिष्ट (भूरा) होजावगा उसको अन्धमूषामें रखकर करीष अथवा तुषाग्निकी १रात या तीनरात तक आंचदे जिससेकि मृदुस्वेदन होजाय, इसकी बहुत उत्तमभस्म होजायगी इसमेंसे आधीरत्ती लेकर त्रिकुटु, त्रिफलाके चूर्ण के साथ घी और मधुमिला- कर खानेसे मनुष्य अजरामर होजाताहै और तमा- म रोगोंसे रहित होजाता है ॥ १६६ ॥

१६७ जराव्याधिहरोरसः

श्वेतवर्णं तु वैक्रान्तं अम्लवेतसभावितम् ।
मर्दितं सप्तवारेण तेनैव द्रवतां व्रजेत् ॥
तं द्रवं शुद्धसूतञ्च मधुना सह मर्दयेत् ।
तेन भक्षितमात्रेण मासैनैकेन जायते ॥
पुरुषो नात्र सन्देहो द्विरष्टहायनाकृतिः ॥६८९

रसेन्द्रसं., रसायने ।

भाषा—सफेदरङ्गके वैक्रान्तको अम्लवेतके रससे सात या इक्कीस रोज भावित करके उसीरससे सातरोज निरन्तर मर्दनकरनेसे उसकी द्रुतिहोजाती है। उसद्रुति और शुद्धपारेको लेकर मधुमें मर्दन- कर ६रत्ती खानेसे १महीनेमें सोलहवर्षकी उमरहो- जायगी ॥ १६७ ॥

१६८ जलचूडामणिरसः

सूतभस्मसमं गन्धं गन्धात्पादं मनःशिला ।
माक्षिकं पिप्पली व्योषं प्रत्येकं शिलया समम् ।
चूर्णयेद्भावयेत्पित्तै र्मत्स्यमायूरसम्भवैः ।
सप्तधा भावयेच्छुष्कं देयं गुञ्जाद्वयं हितम् ॥
तालपर्णीरसेथात्तु पञ्चकोलभृतोऽथवा ।
जलचूडो रसो नाम सन्निपातं नियच्छति ॥
जलयोगश्च कर्तव्यस्तेन वीर्यं भवेद्रसे ॥६९२॥

धा., नि. र., र का., र., यो. म., भै. सा., र. क. यो., र. चि., र. कौ., र. क., टो., वृ. यो. त., र. सि., रसा- यनसं., र. चै., र. सु., सन्निपाते । भै. सा. संहितायां जलचुडा इतिनाम, र. क. यो. जलयोध, र. मा., यो. म., र. चि., र. क., र. सि., रसायनसं., र. च., एषु मन्येषु जलयोगि इति नाम स्थापितम् । र. कौ., टो., र. सु., एषुमन्येषु जलस्थायीति नाम ।

भाषा—पारदभस्म, शुद्धगन्धक समभाग, गन्ध- कसे चतुर्थांश शुद्धमैनसिल, और मैनसिलकी- बराबर सोनामाखी पीपरतथा त्रिकुटु, इनसबको इकट्ठे- कर मछली और मयूरके पित्तकी सातसात भावनाएं देकर सुखाकररखछोडे। इसमेंसे २रत्तीकीमात्राताल- पर्णीके रससे अथवा पञ्चकोलके काढेसे देनेसे तमाम सन्निपातोंको यह दूरकरता है। शीतजलाव- सेकादि इसमें करना क्योंकि पित्तयुक्तरस विना जलप्रयोग के बलवान् नहीं होते ॥ १६८ ॥

१६९ जलजामृतरसः

तवक्षीरं शिलाधातुवङ्गकुण्डलिसत्त्वकम् ।
मेहारिबीजसंयुक्तं विदारीजीवनीरसैः ॥६९३
भावयेत्तत्त्रिवारं तु सितोपलसमन्वितम् ।
जलजामृतविख्यातो रसोऽयं मेहकृच्छ्रनुत् ॥

नि. र., यो. र., रसायनसं यो. चि., मेहे ।

भाषा—वंशलोचन, मैनसिल, वङ्गभस्म, गुड़- चीसत्त्व, चक्रमर्दकेबीज ये सब समभागलेकर विदारी, जीवनीयगण इनसे तीनतीन बार भावना देकर बराबरकी मिश्री मिलाकर रखछोड़े। यह जल- जामृतरस सिद्ध हुआ। इसमेंसे ३ माशे दूध वगै- रहकेसाथ खानेसे प्रमेह और मूत्रकृच्छ्रको दूरकर- ताहै ॥ १६९ ॥

१७० जलसेवीरसः

दश ताम्रस्य गद्याणास्तेषां पत्राणि कारयेत् ।
जलकोपद्दलानीर स्वच्छान्येकाङ्गुलानि च ॥
शुद्धसूतस्य गद्याणैस्त्रिभिर्लेप्यानि च पृथक् ।
दशानां निम्बुकानाञ्च खण्डानि च शतं क्षिपेत्
ताम्रपत्राणि च स्थाल्यां क्षिप्त्वा संस्वेदयेद्दिनम्
शुद्धगन्धकगद्याणाश्चमिताः पञ्चविंशतिः ॥
निम्बूकरसे पिष्ट्वा कुर्याच्चक्रीद्वयं बुधः ।
तदन्तस्ताम्रपत्राणि क्षिप्त्वा कुर्याच्च चक्रिकाम्॥
स्थाल्यन्तश्चक्रिकां क्षिप्त्वा वारिमध्यां समाचरेत्
दत्त्वा चाधोमुखं श्रावं वज्रलेपेन वेष्टयेत् ६९९
चुल्ल्यां स्थालीं समारोप्य यामार्धं पाचयेद्भृशम्
प्रातस्ताम्रं ग्रहीतव्यं सर्वदोषोज्झितं भवेत् ॥
तच्चूर्णं सर्वतः शुद्धं घोटयेन्मधुना समम् ।
क्षिप्त्वा पीतकपर्दीषु चूर्णेनावेष्टयेच्च तत् ॥७०१
शरावसम्पुटं कृत्वा शुष्कं सम्यग्विनिःक्षिपेत् ।
गर्तायां घनहस्तायां छगणैश्च मुहुर्मुहुः ॥७०२
एकविंशतिवारांश्च दातव्यानि पुटानि च ।
स्फोटयित्वा तु तच्चूर्णं कपर्दास्ताम्रसंयुतम्७०३
खल्वे पिष्ट्वा च तच्चूर्णं प्रक्षिपेत्कुम्भके सुधीः ।
अभिधानेन निष्पन्नो जलसेवी श्रयं रसः ॥
अष्टौ मरिचचूर्णस्य पञ्चदशास्य रसस्य च ।
शीतेन वारिणा प्रातः ग्राह्या वल्लास्त्रयोदश ॥
अष्टादशप्रमेहेषु समस्तेष्वपि वायुषु ।
समस्तेषु च कुष्ठेषु त्रिविधेष्वपि शूलिषु ७०६
आमवाते च मन्दाग्नौ गुल्मयो रक्तवातयोः ।
बद्धकोष्ठे बलक्षीणे सर्वेषु श्लेष्मरोगिषु ॥७०७
प्रशस्तोऽयं मरिचैरर्ध्य ज्वरयोः श्लेष्मवातयोः ।
तैलक्षाराम्लवर्ज्यश्च भोज्यं मधुरभोजनम् ।
मासैकानन्तरे रोगा विलीयन्ते क्रमाद्ध्रुवम् ॥

१. क ली., रसायने ।

भाषा—पाच तोले शुद्धताम्रके कण्ठसेवी एक-एक अङ्गुलके पत्र बनाकर वैद्य तोले शुद्धपारा लेकर पत्रोंमे एकएक टुकड़ा चांदीका डालकर मसले, जब पारा पत्रोंपर चढ़जाय तब ६–७ कपड़ मिट्टीकीहुई हंडीमे पकेहुए दसनीबूलेकर पाच नीबुओंके दसदस टुकड़ेकर नीचे बिछादे। उसपर उन पत्रोंको रखकर पाच नीबुओंको उसीतरह दसदस टुकड़े करके रखदे। फिर हंडीका मुंह शरावसे बन्दकर चूल्हेपर रखकर इतनी मन्द आचदे कि दिनभरमे नीबूपसीजकर उनका रस सूखजावे परन्तु साफ आग न हो अथवा इस हंडीको खड्डा खोदकर जिमीनमे गाडकर ऊपर भूधरयन्त्रकीतरह पुटदेवे जिसमेंकि दिनभर कण्डोंकी आचरहे । स्वाङ्गशीतल होनेपर तांबेके पत्रोंको निकालकर १२॥ तोले शुद्धगन्धकके साथ खरलमे डालकर नीबूका रस देकर घोटदेवे फिर उसका गोला बनाकर हंडीकेभीतर रख। हंडीको पानीसे भरकर मुंहपर अधोमुख ढक्कन देकर वज्रलेप करदे। जिसमेंकि उबाल आनेपरभी भाफ बाहर न निकलसके। लेप सूखनेपर हंडीको चूल्हे-पर रखकर आधे पहरतक अग्निजलाकर उसीपर रहनेदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर हंडीमेंसे पत्रोंकी पिट्टीको निकाललेंं, यह ताम्र सब दोषोंसे रहित होजावगा। फिर इसको खरलमे पीसकर मधु मिलाकर पीली कौडियोंमे भरदे, कौडियोंका मुंह चुण-चूनेसे बन्दकर सुखाकर ६–७ कपडमिट्टी दियेहुए सम्पुटमे बन्दकर गजपुटमे फूंकदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर कौडियोंसहित पीसकर मधुमे घोटकर टिकिया बनाकर पुटदेवे। इसतरह इक्कीस पुट देनेके बाद खरलकर शीशीमे रखछोड़े। यह जलसेवी रस तैयार हुआ। इसमेंसे १५ रत्ती रस और २४ रत्ती मरिचका चूर्ण लेकर प्रातःकाल ठंढे पानीकेसाथ लेनेसे २० प्रकारके प्रमेह, समस्त वायुरोग, समस्तकुष्ठ, नानाप्रकारके शूल, आमवात, मन्दाग्नि, गुल्म, वातरक्त, बद्धकोष्ठता, बलक्षीणता, श्लेष्मरोग वातज्वर इन सबको यह १ महीनेके बाद धीरे २ नष्ट करताहै। तेल, क्षार, अम्ल इनको छोड़कर मधुर भोजन देना ॥ १७० ॥

१७१ जलाग्निगर्भरसः

अग्निजाररसमूर्च्छितो रसः
साग्निकाष्ठरसपित्तफेनिलः ।
सूचिकामुखकृतोऽर्कगर्भतमो
हन्ति दोषनिचयं निषेवितः ॥७०९॥
लम्भितजद्रजराघुरसाभिषेकेन मूर्च्छितः सूतः ।
एकोऽपि हि त्रिदोषजलधिशोषवाडवः ख्यातः
र. (मा), रससारसङ्ग्रह ।

टि०—अग्निजारोऽग्निगर्भाशयो जरायुसदृशो महासमुद्रे अवस्थानकोऽर्धफलकाकृतिधवुवर्णोरूपचतुर्विधो भवति । स नीचरेषु जलाग्निरिति प्रतीत । तस्य रसेन मर्दित सूतो भस्मीभवति । पित्तानि प्रसिद्धानि । फेनोऽहिफेन एतान्येकत्र राजीप्रमाणा गुटिका कार्या । उपरि शीतोपचार ।

भाषा—अग्निजार यह समुद्रमे एक जानवर होता है जिसका जरायु अम्बरके नामसे आता है उसके रससे अभावमे अम्बरसे पारेको मर्दन करके भूधर यन्त्रमे स्वेदन करनेसे पारेकी भस्म होजातीहै। फिर अग्निशिखाके रसमे मर्दनकर टिकडी बनाकर भूधर यन्त्रमे स्वेदनकर उसकी बराबर फिर अम्बर, अग्निशिखाका चूर्ण और अफीम समभाग मिलाकर ५ पित्तोंकी (बराह,महिष, मयूर, बकरा, मछली) भावना देकर राईके बराबर गोलियें बनाकर-रखछोडे । इनमेसे १–१ गोली अदरखप्रभृतिके रससे देनेसे जैसे सूर्य अन्धकारको नष्ट करता है उसीतरह यह त्रिदोषसङ्घोंको नष्ट करता है अग्निशिखा और अग्निजरायुके रसमे घोटाहुआ पारा अकेलाभी त्रिदोषरूपी समुद्रके शोषण करनेमे बड़वानल जैसा काम करता है और वह विधिपूर्वक बनाया गया हो तो फिर कहनाही क्या है। अत्यन्त मूर्च्छितावस्थामे मस्तकमे काकपद देकर रक्त निकालकर एक सुईके अग्रभाग जितना यह रस लेकर लोहीकेसाथ मसलनेसे आदमी तत्क्षणहोशमे आजाता है ॥१७१॥

१७२ जलोदररोगहरो रसः (सूतवरः)

जलोदरारण्यकृशानुरूपी
निगद्यते सूतवरः प्रसिद्धः ।
रसेशगन्धाभ्रकहिङ्गुलाय-
स्समानभागं परिमर्दनीयम् ॥ ७११ ॥
जम्बीरवासार्कहयारिदन्ती–
स्नुग्वह्निवेल्लाविषमुष्टितोयैः ।
पृथक्पृथग्भाव्य सप्तरात्रं
विधाय गोलं सिकताख्ययन्त्रे ॥७१२॥
पचेद्दिनं शाणयुगं विषं तत्
पञ्चन्थिका त्र्यूषणमत्र देयम् ।
सिद्धस्य गुञ्जा जठरामयघ्नी
कणार्द्रकाभ्यां मधुरामठाभ्याम् ॥७१३
हन्त्युन्मादापस्मृतीसन्निपातं
प्रत्यष्ठीलामामवातञ्च शूलम् ।
गुल्मं पाण्डुं मान्द्यमुग्रश्च खल्लीं
तूनीं शोथं सूतिकारोगमुग्रम् ॥७१४॥
र,

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, अभ्रकभस्म, शिगरिफ, लोहभस्म ये सब एकएक तोला लेकर सबकी कज्जलीकर जंभीरी, अडूस, आकका दूध, कनेर, दन्तीमूल, थूहरका दूध, चित्रक, मरिच, कुचिला, इन प्रत्येकके रससे सातसात भावनाएं देकर सुखाकर बालुका यन्त्रमे ४ पहरकी अग्नि देकर इसमे शुद्धवछनाग, वच, त्रिकटु, ये प्रत्येक २–२ टङ्क मिलाकर रखछोडे । इसमेसे १–१ रत्ती पीपल और अदरखकेसाथ अथवा मधु और हींगकेसाथ देनेसे यह उन्माद, अपस्मार, सन्निपात, प्रत्यष्ठीला आमवात, शूल, गुल्म, पाण्डु, मन्दाग्नि, खल्ली, तूनी, शोथ, उत्कटसूतिकारोग इन सबको यह नष्ट करता है ॥ १७२ ॥

१७३ जलोदरारिरसः (प्रथमः)

पिप्पलीमरिचं ताम्रं रजनीचूर्णसंयुतम् ।
स्नुहीक्षीरे दिनं मर्द्य तुल्यं जैपालबीजकम्७१५
वल्लं खादेद्विरेकः स्यात्सद्यो हन्ति जलोदरम् ।
रेचनानाञ्च सर्वेषां दध्यन्नं स्तम्भने हितम् ॥
दिनान्ते च प्रदातव्यमन्नं वा मुद्गयूषकम्७१६

र सु, र मु, र म, टो, बृ यो त, रसायनसं, र चि, र का, र म, र र र्श, र प्र, नि र, र च, र म., यो र., यो म., जलोदरे।

टि॰—कुत्रचिन्नेपाल द्वितोलकमित प्रयोग निश्चत्य यथावचनाऽस्य निष्पादित एतत्करणे फलापकर्षातिरिक्तो न कश्चिल्लाभ प्रतिभाति। कुत्रचिन्मरिच न दृश्यते तथा रस प्रदीपे-निष्कपरिमिता मात्रा विहिता तथापि विचारपुरस्सरं प्रयोगो विधेय, यत्र जलोदरे किञ्चिदपि विरेचनकार्यं न करोति तत्र निर्भीक प्रयोक्योऽन्यत्र तु यक्ष्माप्रयोगा व्याख्यान्, अतो मूले निष्कस्थाने वल्लोऽस्माभि निवेशित।

भाषा—पीपल, मरिच, ताम्रभस्म, हल्दी ये सब समभाग लेकर सबको कूट कपडछानकर थूहरके दूधमे एकरोज मर्दनकर इन सबको बराबर शुद्धजमालगोटा मिलाकर धरराखे। इसमेसे जिस जलोदरीको एकदम निरम्महो उसको १ माशेकी मात्रा ठढे पानीकेसाथ देना। और दूसरी जगह ३ रत्तीका प्रयोग करना। इससे तमाम मल निकलकर जलोदर बहुत शीघ्र शान्त होजाता है। अधिक योगमे अधिक रेचन होने लगे तो दहीभात खानेको देना। साधारणत शामको खिचडी या मूगका यूष देना उचित है॥ १७३॥

१७४ जलोदरारि रसः (द्वितीयः)

नागं पारदगन्धौ च स्नुहीक्षीरेण मर्दयेत्।
चणकप्रमितां हन्याज्जलोदरकठोदरे ॥७१७॥

चि र म, जलोदरे कठोदरे च।

भाषा—नागभस्म, शुद्धपारा और गधक सम-भाग लेकर थूहरके दूधमे १–२ रोज मर्दनकर चनेप्रमाण गोली बनाकर उदरहरानुपानकेसाथ देनेसे जलोदर और कठोदरको यह नष्ट करता है॥१७४॥

१७५ जलौकायोगः (प्रथमः)

शुद्धघृते विनिःक्षिप्य स्वर्णं वा नागमेव वा।
अष्टमांशेन तस्सूतं मर्दयेत्तप्तखल्वके ॥७१८॥
शाल्मल्याश्चैव पत्राङ्गरसं तत्र विनिःक्षिपेत्।
श्लेष्मातस्य फलं पक्वं कोकिलाक्षस्य बीजकम्
तिलपिण्याकचूर्णन्तु दत्त्वा तावद्विमर्दयेत्।
जलौका जायते यावत्ततः कर्पूरटङ्कणम् ७२०
कपिकच्छुकरोमाणि वाकुचीतैलकं पटु।
मागधीश्च जलैः पिष्टा तत्सर्वं तप्तखल्वके॥
क्षिपेत्पूर्वजलौकां च त्रिसप्ताहं विमर्दयेत्।
सा योज्या कामकाले तु नारीणां योनिगह्वरे
मदर्पहरा तासां मदविह्वलकारिका।
गाल्वे षड्कुला योज्याऽप्रगल्भानां जलौकिका
यो या तां धारयेन्मूर्ध्नि वीर्यं तस्य स्थिरं भवेत्

रसायनसं, विद्यार्णे।

भाषा—शुद्धसुवर्ण अथवा नाग गलाकर उसमे ८ भाग शुद्धपारा मिलाकर उतारले। फिर तप्त खरलमे डालकर शाल्मलीके पत्राङ्गके स्वरससे एकरोज मर्दनकर लसोढाके पके फल, तालमखानेके बीज, तिलकी खली, ये थोडेथोडे देकर तबतक मर्दनकरे जबतककि गोली न बनजाय फिर शुद्धकपूर, सुहागा, केवाचके रोम, वाकुचीका तैल, सेंधानमक, पीपल, इन सबको पानीमें पीसकर तप्तखल्वमे डालकर २१ रोजतक खरलकरे फिर इसको गोलीके आकारमे बनाकर रखछोडे। उसको रतिसमयमे स्त्रियोंकी योनिमे रखनेसे उनका मद और दर्प सब ढीला पडके कामविह्वला होजातीहै। बारह वर्षके बाद सोलह वर्षतककी स्त्रियोंके लिये जो कि प्रगल्भा नहीं है उनके लिये ६ अङ्गुलकी जलौका रखनी चाहिये। जो इस जलौकाको मस्थेपर रखता है उसका वीर्य स्खलित नहीं होता॥ १७५॥

१७६ जलौकायोगः (द्वितीयः)

पारदादष्टमांशेन सुवर्णं नागमेव वा।
योजयेत्तप्तखल्वे तु शाल्मलीत्वक्त्रिजद्रवैः॥
मुनिपत्ररसैर्नीलीमूलद्रावैश्च मर्दयेत्।
श्लेष्मातकफलं पक्वं कोकिलाक्षस्य बीजकम्॥
मज्जा सुपक्वा बिल्वस्य क्षिपेत्तत्रैव मर्दयेत्।
जलौका जायते यावत्ततस्तस्मात्समुद्धरेत् ७२६
त्रिसप्ताहं तप्तखल्वे कर्पूराद्यैश्च पूर्ववत्।
मर्दयेच्च फलं तद्वज्जायते नात्र संशयः॥७२७॥

रसायनसं, विद्यार्णे।

भाषा—सुवर्ण अथवा नागको गलाकर इसमे आठभाग शुद्धपारेको डालकर उतारले और तप्तखल्वमे डालकर सेमरकी छाल, अगस्त्यके पत्र, नीलकौजइ इन प्रत्येकके स्वरससे १-१ रोज़ मर्दनकर लसोडेके पके फलका लुआब और तालमखानेके बीज, बेलकी ताज़ी पक्की गिरी डालकर तबतक मर्दनकरे जबतककी वत्ती न होजाय। इसकेबाद पूर्वयोगमे कहेहुए कपूर वगैरह डालकर २१ रोजतक मर्दनकर इसकी ६-६ अङ्गुल लम्बी, पतली बत्तियां अथवा गोलगोलियां बनाकर रखछोडे और प्रथमकी तरह प्रयोगकरनेसे वहीफल होता है ॥ १७६ ॥

१७७ जलौकायोगः (तृतीयः)

रसादष्टमभागन्तु सुवर्णं नागमेव वा ।
योज्यं च त्रिफला भृङ्गी शुण्ठी छागपयो घृतम्
क्षौद्रं गोमूत्रकं चैव सर्वं सप्तदिनावधि ।
मर्दयेचदपच्छिन्नं जलौका यावता भवेत् ॥
कर्पूराद्यैः पुनर्मर्द्यं तप्तखल्वे तु पूर्ववत् ।
पूर्वमजायते सिद्धिस्तद्वयोगे न संशयः ७२०

रसायनसं., चिकित्से।

भाषा—पूर्वयोगकीतरह सुवर्ण अथवा नागको गलाकर आठवांभाग पारा मिलाकर तप्तखरलमे डाल त्रिफला, भांगरा, सोंठ, बकरीका दूध, मधु, गोमूत्र इनप्रत्येकमे सातसातरोज मर्दनकर कपूरादिकोंसे तप्तखरलमे २१ रोज़ मर्दनकरनेसे जलौका तैयार होगी और पूर्ववत् काम करेगी ॥ १७७ ॥

१७८ जलौकायोगः (चतुर्थः)

त्रिदिनं मर्दयेत्खल्वे सूतं निष्कचतुष्टयम् ।
त्रिफलायास्तु निर्यासं स्तोकंस्तोकं विनिःक्षिपेत्
पयश्चैव महाश्यामाया दातव्यं मर्दनक्षमम् ।
जलौका मदनाख्येयं जायते सुखदा नृणाम् ॥
रामाणां मदमत्तानां द्राविकाऽग्नौ घृतं यथा ।
पूर्ववत्क्रमयोगेन वीर्यस्तम्भकरी भवेत् ॥७२३

रसायनसं., चिकित्से।

भाषा—एक तोले पारेको तप्तखरलमे डालकर त्रिफलाका थोड़ा थोड़ा काढा देकर मर्दनकरे फिर चमारदूधीका दूध डालकर मर्दनकरे। यह मदननामकी जलौका तैयार होगी। इसको मदमत्त स्त्रियोंके योनिछिद्रमे रखनेसे उनको अग्निमे घीकी तरह द्रावित करती है। और प्रथम योगकी तरह स्तम्भन करती है ॥ १७५ ॥

१७९ जातीपत्रीपाकः

जातिपत्रीं नवां प्रस्थं चूर्णयित्वा तु चालयेत् ।
कटाहे निक्षिपेद्गव्याद्दोदुग्धस्य तुलां शुभाम् ॥
तुलार्द्धां शर्करां श्वेतां शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
यदा दर्वीप्रलेपः स्याद्घृतस्य कुडवं क्षिपेत् ॥
कटुत्र्यं चतुर्जातं लवङ्गं मस्तकीं नतम् ।
मोचाह्वं मुशलीद्वन्द्वं स्वयंगुप्तां च गोक्षुरम् ॥
पूगकं कुङ्कुमञ्चन्द्रं कङ्कोलं नलदं हिमम् ।
सुरासानीं कुबेरञ्च कङ्कोलं सिन्धुशोषणम् ॥
कनकं व्यालफेनञ्च वङ्गं ताम्राभ्रमायसम् ।
चतुर्विंशन्मितानाञ्च पृथक् चूर्णानि कर्षयेत् ॥
निक्षिपेच्छोभने भाण्डे भक्षयेत्कर्षमात्रया ।
बलवीर्यकरो वृष्यः प्रमदाल्हादकारकः ७३९
मतिकान्तिस्मृतिकरो वाजिवेगं करोति सः ।
धात्वोजस्कप्रजननः रमयेत्सुन्दरीशतम् ७४०
प्रमेहविंशतिं हन्याच्छ्वासकासान्सुदारुणान् ।
जीर्णज्वरञ्च यक्ष्माणं वह्निमान्द्यमरोचकम् ॥
नाशयेत्सकलान् रोगाञ्जातिपत्र्यवलेहकः ।
प्राणाचार्येण रचितो ह्यश्विभ्यां पूजितः ७४२

पा. र., वाजिकरणे.

भाषा—नवीन जावित्री सेरभर (६४ तोले) लेकर कूटकपड़छानकर कड़ाहीमे डालकर ४०० तोले गायका दूध और २०० तोले शक्कर डालकर औटावे जब वह कड़छीसे लगनेलगे तब पावभर घी डालकर इसकी चाशनीकर उतारले। फिर इसमे षड्षण (पीपल, पिपलामूल, चव्य, चित्रक, सोंठ, मिरच), चातुर्जात (तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर), लवङ्ग, मस्तगी तगर, मोचरस, दोनोंमुशली,

केलोंचके बीज, गोखरू सुपारी, केशर, शुद्धकपूर, शीतलचीनी, खस, सुगन्धवाला, खुरासानी अजवाइन, करजेके बीज, कपूरकाचरी, समुद्रशोष, सुवर्णभस्म, अफीम, वङ्ग, ताम्र-अभ्रक-लोह इनकी भस्में, ये ३४ चीजें एकएक तोले लेकर कूट कपडछानकर उसमें मिलाकर खूब घोटे । एक जीव होनेपर इसकी एकएक तोलेकी अथवा यथाप्रिवल गोलियां बनाकर रखछोडे । इसकी एकएक गोली दूधकेसाथ देनेसे शुक्रवीर्यका अभाव, बुद्धिकान्ति स्मृतिका नाश, धातु और ओजका अभाव, २० प्रकारके प्रमेह, दारुणश्वास, जीर्णज्वर, राजयक्ष्म, अग्निमान्द्य, अरुचि इन सबको दूरकर अङ्गनाओं स्त्रियोंकेसाथ रमण करनेकी शक्तिको देता हुआ मनुष्यको अचरोग करता है ॥ १७९ ॥

१८० जातीफलादिपुटपाकः

(अतीसारस्तम्भन-जीरकादिवटी)

जातीफलं सर्वकेनं टङ्कं गन्धकजीरके ।
एतानि समभागानि शालदाडिमबीजकैः ॥
पेषयेचेन कल्केन पूरयेद्दाडिमीफलम् ।
अङ्गारे तच गोधूमचूर्णेनालेपितं पचेत् ॥
अतिसारस्तम्भनं वै परं दीपनपाचनम् ॥७४४

वै. वि., रसायनस, अतिसारे ।

भाषा—जायफल, अफीम, सुहागा, शुद्धगन्धक और जीरा ये सब समभाग लेकर इन सबको कच्चे अनारके बीजोंके रसकेसाथ पीसकर गोलानमाय पक्के अनारके भीतर रख गेहूंके आटेमें लपेटकर अङ्गारोंपर सेके, जब यागी सिककर फटजावे तब इसको आटेमेसे निकालकर दाडिमसहित पीसकर छोटेबेर बराबर गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे १–१ गोली छाछ वगैरहके साथ देनेसे अतिसारको बदकर अग्निको प्रदीप्त करती है ॥ १८० ॥

१८१ जातीफलादिवटी (प्रथमा)

जातीफलं पीतवराटकञ्च
मधुरकण्ठं सितपूगमुत्थकम् ।

र. सा. ११

एतानि चत्वारि पृथक् च कोल-
मितानि गुञ्जामृगनाभिजायाः ॥७४५
वेराटतुल्यां सन्ताप्य मृगयेन्निम्बुजे रसे ।
वर्धेन पूगजात्योश्च फले कृत्वा तु रत्नयेत् ॥
ताम्बूलेन सहाश्नीयादुपदंशप्रपीडितः ।
पथ्ये देया भिषग्भूपैर्घृतयुक्ता च रोटिका ॥

रसायनस., उपदंशे ।

भाषा—जायफल, पीलीकौडी, शुद्धतुत्थक, सफेद सुपारी, येसब ६–६ माशे, कस्तूरी १ रत्ती लेकर कौडी और तुत्थको गरमकरके नीबूके रसमे बुझावे फिर सुपारी और जायफलके काढेमे बुझावे फिर सबको इकट्ठेकर पानके रसमे खरलकर १४ गोली बनावे । इनमेसे १–१ गोली पानकेसाथ खानेसे सबप्रकारके उपदंश निवृत्त होते हैं । पथ्यमे घीकेसाथ चने अथवा गेहूंचनेकी रोटी बिना नमककी देना ॥ १८१ ॥

१८२ जातीफलादिवटी (द्वितीया)

विशुद्धसूतस्य च गन्धकस्य
प्रत्येकशो माषचतुष्टयञ्च ।
विधाय शुद्धोपलपात्रमध्ये
सुकज्जलीं वैद्यवरः प्रयत्नात् ॥७४८॥
जातीफलं शाल्मलिवेष्टकुस्तं
सटङ्कणं सातिविषं सजीरम् ।
प्रत्येकमेतन्मरिचस्य शाण-
प्रमाणमेकं विषमाषकञ्च ॥ ७४९ ॥
विचूर्ण्य सर्वैरवमर्द्य पश्चा-
द्विभावयेत्पत्ररसैरमीषाम् ।
भंगाभ्रभद्रोत्कटकश्चटाना-
मिन्द्राशिकेन्द्राशनकालजम्बु ॥७५०॥
जयन्तिका दाडिमकेशराज-
मयिद्रुकर्णापि च भृङ्गराजः ।
विभाव्य सम्यग्वटिका विधेया
कोलास्थिमाना च यथानुपानम् ॥ ७५१

सोमं निहन्त्यत्र बहुप्रकारं
सूतीविकारं श्वयथुं समग्रम् ।
कासञ्च पञ्चात्मकमम्लपित्त-
मियं निहन्याद्ग्रहणीं प्रवृद्धाम् ॥७५२॥
अभ्यस्य जीयाद्धुदजानसाध्या-
नामातुमन्वं ह्यतिसारमुग्रम् ।
श्वासं तथा पाण्डुगदं निहन्ति
चिरोद्भवां च ग्रहणीं प्रदुष्टाम् ॥ ७५३
जयेच्चिरं योगशतैरसाध्यां
विवर्जनीया इह दुष्टमत्स्याः ।
मत्स्यास्तथा पाण्डुरवर्णकाश्च
रम्भाफलं मूलमथो दलञ्च ॥ ७५४ ॥
बुधै विधेयं न कदाचिदत्र
जातीफलाद्या वटिका च हृद्या ।
यशोऽर्थिनो वैद्यवरस्य विद्या
ह्यनेकसम्भावितमर्त्यलोके ॥
नानाविधव्याधिपयोधिनौका
निर्णाशयेन्मृत्युमति प्रसिद्धा ॥ ७५५ ॥

१. ८., र. क., र. सु., भै. र., महण्यधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक ४–४ माशे लेकर नीलवर्ण कज्जलीकर जायफल, मोचरस, नागरमोथा भुनासुहागा, बर्मास, जीरा, मिर्च, येप्रत्येक ४–४ माशे, शुद्धवत्सनाग १ माशा सबको कूटकपड़छानकर इकडे मिलाकर वांस, आम्र, चन्दन, ऊंटकटाला, जलपीपल, इन्द्रायण, गांजा अथवा भांग, कास, जामुन, जैत, अनार, कालाभंगरा, पाठा, पीला अथवा सफेद भंगरा, क्रमसे इनप्रत्येकके रसोंसे १–१ भावना देकर बेर बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली दूध वगैरह अनुपानके साथ देनेसे स्त्रियोंका सोमरोग, नानाप्रकारका प्रसूतिरोग, सबप्रकारका शोथ, पांचप्रकारकी खांसी अम्लपित्त, बढ़ीहुई ग्रहणी, भगंदर, अतिसार, श्वास, पाण्डु, इनको यह दूर करती है । बिगड़ी हुई जो कि हजारों वैद्योंकी छोड़ी हुई ग्रहणी है उसको यह नष्ट करती है। खराबमछली तथा सफेद रंगकी मछली, केलेका फल, मूल और पत्ता इनका इसमें किसीतरहभी प्रयोग न होना चाहिये १८२॥

१८३ जातीफलादिवटी (तृतीया)

जातीफलार्ककरहाटलवङ्गशुण्ठी-
कङ्कोलकेसरकणा हरिचन्दनञ्च ।
एतत्समानमहिफेनमचन्द्रमभ्रं
सर्वैः समं न सहते रतिबिन्दुपातम् ॥

१. यो. त., वाजिकरणे । घृतमधुभ्यां वटिका बलमिता ।

भाषा—जायफल, ताम्रभस्म, अकलकरा, लौंग, सोंठ, कंकोल (शीतलचीनी), केसर, पीपल, सफेद चन्दन सममाग, इनसबकी बराबर अफीम और निश्चन्द्र अभ्रक भस्म लेकर पानवगैरहके रससे घोटकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली रतिसमयसे १ घंटा पहिले-लेनेसे यथेष्ट स्तम्भन होता है ॥ १८३ ॥

१८४ जातीफलादिवटी (चतुर्थी)

जातीफलं लवङ्गञ्च पिप्पली सैन्धवं तथा ।
शुण्ठी धुत्तूरबीजञ्च दरदं टङ्कणं तथा ॥
समं सर्वं विचूर्ण्याथ जम्भनीरेण मर्दयेत् ।
वटी जातीफलाद्येयमर्शोऽग्निमान्द्यनाशिनी ॥

र. सं., अर्शोऽधिकारे ।

भाषा—जायफल, लौंग, पीपल, सेंधानमक, सोंठ, शुद्धधतूरेके बीज, शिंगरफ, भुनासुहागा येसब बराबर लेकर जंभीरीके रसमें मर्दनकर बेर बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे बवासीर और मन्दाग्नि नष्ट होती है ॥ १८४ ॥

१८५ जीरकादिचूर्णम्

जीरकं टङ्कणं मुस्तं पाठाबिल्वं सधान्यकम् ।
बालकं शतपुष्पा च दाडिमं कुटजं तथा ॥
समङ्गा धातकीपुष्पं व्योषञ्चैव त्रिजातकम् ।
मोचरसः कलिङ्गश्च व्योमगन्धकपारदौ ७६०
यावन्त्येतानि चूर्णानि तावज्जातीफलानि च ।

एतत्प्राशनमात्रेण ग्रहणीं दुस्तराञ्जयेत् ॥७६१
अतिसारं निहन्त्याशु सामं नानाविधं तथा।
कामलां पाण्डुरोगञ्च मन्दाग्निञ्च विशेषतः॥
जीरकाद्यमिदं चूर्णमगस्त्येन प्रकाशितम् ॥७६२
मै. र., वै. क., ग्रहण्यधिकारे।

भाषा—जीरा, भुनासुहागा, नागरमोथा, पाठा बेलगिरी, धनियां, सुगन्धवाला, सौंफ, अनारदाना कुड़ेकी छाल, लमालु अथवा मजीठ, धायकेफूल, त्रिकटु, त्रिजात, मोचरस, इन्द्रजव, अभ्रक भस्म, शुद्धगन्धक और पारा येसब समभाग, सबकी बराबर जायफल डालकर चूर्णकर रखछोड़े। इसमेंसे २-२ मासे तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे दुस्तर ग्रहणी और साम अथवा निराम अतिसार, कामला पाण्डुरोग, मन्दाग्नि इनसबको यह दूर करताहै १८५

१८६ जीरकादिपुटपाकः

जीराहिफेनकरमद्रुमसारगन्ध-,
जातीफलं सुनवदाडिमबीजतोयैः।
पिष्ट्वा तदीयपुटपक्वमिदं निहन्या-
च्छीढं सुतण्डुलजलैरतिसारमुग्रम् ॥ ७६३॥
रसायनसं., अतिसारे.

भाषा—जीरा, अफीम, अकलकरा, मोचरस, अथवा राल, गन्धक, जायफल, ये सब समभाग लेकर अच्छेपके अनारके रससे पीसकर जातिफलादि पुटपाककीतरह पुटपाक करके यथोचित मात्रासे गोली बनाकर चावलोंके पानीकेसाथ देनेसे घोर अतिसारको यह नष्ट करता है॥ १८६॥

१८७ जीरकादिमोदकः (प्रथमः)

श्लक्ष्णचूर्णीकृतं जीरं पलाष्टकमितं शुभम्।
तदर्धं विजयाबीजं भर्जितं वस्त्रपूतकम् ॥७६४
अयश्चूर्णं तथा वङ्गमभ्रकं कर्षमानतः।
मधुरिकाञ्च तालीसं जातीकोषफले तथा ७६५
धान्यकं त्रिफला चैव चातुर्जातलवङ्गकम्॥
शैलेयं चन्दने द्वे च मांसी द्राक्षा शटी तथा॥
टङ्कणं कुन्दुरु यष्टी तुगा कङ्कोलवालकम्।
गाङ्गेरुस्त्रिकटुश्चैव धातकी बिल्वमर्जुनम् ॥७६७
शतपुष्पा देवदारु कर्पूरं सप्रियङ्गुकम्।
जीरकं शाल्मलश्चैव कटुका पद्मनालकम् ७६८
एषां कर्षसमश्चूर्णं गृह्णीयात्कुशलो भिषक्।
शर्करामधुनाज्येन मोदकञ्च विनिर्मितम् ॥७६९
एकैकं कर्षसमं तस्य प्रत्यहं प्रातरुत्थितः।
शीततोयानुपानेन सर्वग्रहणिकाञ्जयेत् ॥ ७७०
अम्लदोषायुते पित्ते वह्निमान्द्ये तथैव च।
रक्तातिसारेऽतीसारे प्रयोज्यो विषमज्वरे७७१
सशब्दघोरं गम्भीरं हन्ति सद्यो न संशयः।
अम्लपित्तकृतं दोषमुदरं सर्वरूपिणम् ॥७७२॥
सर्वातीसारशमनं सङ्ग्रहग्रहणीञ्जयेत्।
एकजं द्वन्द्वजञ्चैव दोषत्रयकृतं तथा॥७७३॥
विकारं कोष्ठजञ्चैव हन्ति शूलमरोचकम्।
भाषितं पृश्निनाथेन जन्तूनां हितकारकम् ॥
मै. र., ग्रहण्यधिकारे।

भाषा—पीसाहुआ सफेद जीरा ८ पल, भांगके बीज सेककर छानेहुए ४ पल, लोह-वङ्ग और अभ्रक भस्म १-१ तोला, सौंफ, तालीसपत्र, जावित्री, जायफल, धनिया, त्रिफला, चातुर्जात, लौंग, छरीला, दोनोंचन्दन, जटामांसी, द्राक्ष, कचूर, सुहागा, कुन्दरू, मुलहठी, वंशलोचन, शीतलचीनी, सुगन्धवाला, गेरू, त्रिकटु, धायकेफूल और छाल, बेलगिरी, अर्जुनकी छाल, सौंफ, देवदारु, कपूर, गेहूला, जीरा मोचरस, कुटकी, भसींड, ये प्रत्येक १-१ तोला, इन सबको कूट कपड़छानकर सबसे दूनी शक्कर और उचितप्रमाणमें घीमिलाकर १-१ तोलेके लड्डू बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे एकएक लड्डू सुबहमें ठंढे पानीकेसाथ देनेसे सब प्रकारकी ग्रहणी, आम, अग्निमान्द्य, रक्तातिसार, विषमज्वर, गम्भीरज्वर, अम्लपित्त, सब तरहके उदररोग, संग्रहग्रहणी, शूल, अरुचि, इन सबको यह नष्ट करता है॥ १८७॥

१८८ जीरकादिमोदकः(बृहत्) द्वितीयः

जीरकं कृष्णजीरश्च कुष्ठं शुण्ठी च पिप्पली ।
मरिचं त्रिफला त्वक्च पत्रमेला च केसरम् ॥
शुभा लवङ्गं शैलेयं चन्दनं श्वेतचन्दनम् ।
काकोली क्षीरकाकोली जातीकोषफले तथा ॥
यष्टी मधुरिका मांसी मुस्तं सचलकं शटी ।
धान्याकं देवताडश्च मुरा द्राक्षा नखी तथा ॥
शतपुष्पा पद्मकश्च मेथी च सुरदारु च ।
सजलं नलिका चैव सैन्धवं गजपिप्पली॥७७८॥
कर्पूरं वनिता चैव कुन्दरोटी समांशकम्॥—
लौहमभ्रकवङ्गानां द्विभागं तत्र दापयेत्॥७७९
सर्वचूर्णसमं देयं भृष्टजीरकचूर्णकम् ।
सिता द्विगुणिता देया मोदकं परिकल्पयेत् ॥
घृतेन मधुना मिश्रं मोदकञ्च भिषग्वरः ।
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय यथादोषबलानलम्॥७८१॥
गव्यं सशर्करञ्चैवानुपानाय प्रयोजयेत् ।
अशीतिं वातजान्रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥
सर्वांस्तान्नाशयत्याशु वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ।
नानावर्णमतीसारं विशेषादामसम्भवम् ॥
शूलमष्टविधं हन्या दर्शोरोगं चिरोद्भवम् ।
जीर्णज्वरञ्च सततं विषमज्वरमेव च ॥७८४॥
स्त्रीणाञ्चैवानपत्यानां दुर्बलानाञ्च देहिनाम् ।
पुष्पकृत्पुत्रकृच्चैव बलवर्णकरं परम् ॥ ७८५ ॥
सूतिकारोगमत्युग्रं नाशयेन्नात्र संशयः ।
प्रदरं नाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ७८६॥
दाहं सर्वाङ्गगञ्चैव वातपित्तोत्थितञ्च यत् ।
अयं सर्वगदोच्छेदी जीरकाद्यो हि मोदकः ॥

भै. र, ग्रहण्यधिकारे। टि०—चल शिलारस. स्वार्थे-कप्रत्यये चलकस्तेनसहितं सचलकमिति ।

भाषा—जीरा, स्याहजीरा, मीठीकूठ, सोंठ, पीपल, मिर्च, त्रिफला, तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर, वंसलोचन, लवङ्ग, छरीला, चन्दन, सफेद चन्दन, काकोली, क्षीरकाकोली, जाविञी, जायफल, मुलहठी, सोआ, जटामासी, नागरमोथा, शिलारस, कचूर, धनिया, वन्दाल, मुरा, द्राक्ष, नख, सौंफ, पद्मकाठ, मेथी, देवदारु, सुगन्धवाला, लोवान, सेंधा, गजपीपल, कपूर, गेंहुला अथवा अनन्तमूल, कुंदुरु ये सब एकएक भाग, लोह—अभ्रक वङ्गभस्म २—२ भाग लेकर सबको कूट कपडछानकर सब चूर्णकी बराबर भुनेहुए जीरेका चूर्ण मिलाकर सबसे दूनी शक्कर और उचित प्रमाणमे घी और मधु मिलाकर १—१ तोलेके लड्डू बनाकर रखछोडे । इनमेसे एकएक लड्डू शक्कर डालेहुए दूधकेसाथ लेनेसे ८० वातरोग, ४० पित्तरोग, नानावर्ण अतिसार, विशेषकर आमातिसार, ५ प्रकारका शूल, पुराना बवासीर, जीर्णज्वर, सतत और विषमज्वर, सूतिकारोग, प्रदर, सर्वाङ्गदाह इन सबको यह दूरकर कृश और वाझस्त्रियोंके ऋतुको लाता है और बलवर्णको करता है ॥

१८९ जीर्णज्वरहररसः

नागं वङ्गं रसं ताम्रं गन्धकं टङ्कणं तथा ।
रसकं क्ष्वेडनेपालं हरितालं समं तथा॥७८८॥
वटक्षीरेण संमर्द्य सर्वं कुर्यात्तु गोलकम् ।
तं गोलं भाण्डमध्ये तु पाचयेद्दीपवह्निना ॥
शीतलं तु समाकृष्य भृङ्गराजेन मर्दयेत् ।
आर्द्रकस्य रसेनापि मर्दयेच्च पुनः पुनः ७९०
चणप्रमाणान् वटकान् दापयेदार्द्रकाम्भसा ।
गुञ्जाद्वयप्रमाणेन ज्वरं जीर्णं हरत्यसौ ॥ ७९१

र. र. स., र को, र. सु, जीर्णज्वरे। रसरत्नसमुच्चये जीर्णज्वरारिरितिनाम ।

भाषा—नाग-वङ्ग-ताम्र इनकी भस्मे, शुद्धपारा, गन्धक, सुहागा, खपरिया, बछनाग, जमालगोटा, और हरिताल ये सब समभाग लेकर वटके दूधमे १—२ रोज घोटकर इनका गोला बनाकर सुखाकर हांडीमे रख मुंह बन्दकर दीपककी अग्निसे चार पहर पकावे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर भंगरा और अदरखके रससे १—१ रोज मर्दनकर दोदोरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे

एकएक गोली अदरखके रसकेसाथ देनेसे यह सर्व प्रकारके जीर्णज्वरोंको नष्ट करता है ॥ १८९ ॥

१९० जीर्णज्वराङ्कुशोरसः

मृतसूताभ्रनागार्ककांतंवैक्रान्तमेव च ।
हिङ्गुलं टङ्कणं गन्धं विषं कुष्ठं समांशकम् ॥
त्रिकटुत्रिफलामुस्ताभृङ्गनिर्गुण्डिकाद्रवैः ।
भावयेत्त्रिदिनंश्चैव माषमात्रानुमानतः ॥७९३
जीर्णज्वरं क्षयं कासं दोषान्मन्दानलं तथा ।
पाण्डुं हलीमकं गुल्ममुदरश्चार्दितंजयेत् ॥
ग्रहणीं विविधांश्शूलानरोचकमनेकधा ।
कान्तिं तेजोबलं पुष्टिं वीर्यं वर्णं विवर्धयेत् ॥
साध्यासाध्यांश्चनिहन्त्याशु रसो जीर्णज्वराङ्कुशः

नि र, र च, जीर्णज्वरे ।

भाषा—पारा अभ्रक-नाग-ताम्र-कान्तलोह वै-क्रान्त इनकी भस्में, शुद्धसिंगरिफ, सुहागा, गन्धक और विष, कुठ ये सब समभाग लेकर कूट कपड-छानकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कजलीकरके मिलादे। फिर त्रिकटु, त्रिफला, नागरमोथा, भांगरा, सभालू इन प्रत्येकके रसोंसे तीन रोज़ भावना देकर उड़द बराबर गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १—१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे जीर्णज्वर, क्षय, कास, मन्दाग्नि, पाण्डु, हलीमक, गुल्म, उदर-रोग, अर्दित, नानाप्रकारकी ग्रहणी और शूल, नाना प्रकारके अरोचक, इन सबको यह नष्ट कर कान्ति, बल और वीर्यको बढ़ाता है ॥ १९० ॥

१९१ जीर्णज्वरारिरसः

मृतं सूतं मृतं ताम्रं तुल्यभागं प्रकल्पयेत् ।
अस्य गुञ्जाद्वयं खादेन्मधुना मरिचैः सह ॥
पिबेत्तदनुकर्षैकं तुलस्याः स्वरसं वरम् ।
जीर्णज्वरकफध्वंसी कासश्वासविनाशनः ॥
अग्निमान्द्यविबन्धारी राजयक्ष्मविमर्दनः ।
धातुपुष्टिकरश्चैव बलदः कान्तिकारकः ॥
जीर्णज्वरारिनामायं रसः परमदुर्लभः ॥७९८

र प्र., जीर्णज्वरे ।

भाषा—पारदभस्म, ताम्रभस्म समभाग लेकर इकट्ठे मिलाकर रखछोडे । इसमेंसे २—२ रत्ती मरिचका चूर्ण डालकर मधुकेसाथ खानेसे और ऊपरसे १ तोला तुलसीका रस पीनेसे यह जीर्ण-ज्वर, कफ, कास, श्वास, अग्निमान्द्य, विबन्ध, राजयक्ष्म, इन सबको नष्टकर धातु—बल और कान्तिको बढाता है ॥ १९१ ॥

१९२ जीर्णमण्डूरचूर्णम्

जीर्णंमण्डूरचूर्णंपशुसलिलमृतंभृङ्गराजार्कवासा-
मत्स्याक्षीमेघनादेक्षुरसपत्रिलता-
त्र्यक्षमूर्वामृतानाम् ।
वर्षाभूशिग्रुनीलीहपुषनकुदलाशोफकन्यार्द्रकाणां,
भृष्टं श्रेष्ठं रसेन त्रिकटुवरनिशादारुदार्व्यग्निवेल्लैः
एभिस्तुल्यंसमांशंदधिमधुपयसाकुलत्थतोयार्द्रनीरैः
मात्रः पीतः निहन्यात्क्षयकसनरुजः
श्वासपाण्डुग्निमान्द्यम् ॥ ७९९ ॥

च रा, पाण्डौ

भाषा—सौवर्चसे ऊपरके मण्डूरको महेंकेके कोयलोंमें भस्म करके गोमूत्रमें यहांतक बुझावे कि उसका बारीक चूर्ण होजाय । फिर उसी गोमूत्रमे पीसकर पुटदेवे, जब इसकी मारितर भस्म होजाय तब भंगरा, नीलार्क, अडूसा, मत्स्याक्षी, फांटेनाली चौलाई, ऊख, जहरी सूरण, विधारीहडजोड, माली, मूर्वा, गिलोय, पुनर्नवा, सहिंजन, नील, शाऊ, प्याज, हारसिंगार, घीकुवार, अदरख इन प्रत्येकका रस मण्डूरकोबराबर कडाहीमें देकर भूने । फिर त्रिकटु, हल्दी, देवदारु, दारुहल्दी, चित्रक, विडङ्ग, इन सबका चूर्ण मण्डूरके बराबर देकर दहीका तोड, मधु, दूध, कुल्थी काढा और अदरखका रस इन-मेसे किसी एकके साथ १—१ माशेकी मात्रा देनेसे क्षय, कास, श्वास, पाण्डु और मन्दाग्नि इनको यह नष्ट करता है ॥ १९२ ॥

१९३ जीवनानन्दाश्रम्

वज्राभ्रं मारितं कृत्वा कर्षयुग्मं विचार्पितम् ।

जीरं कनकबीजञ्च कर्षं वासारसेन च ॥८००
कण्टकारीरसेनैव धात्रीमुस्तरसेन च ।
स्वरसेन गुडूच्याश्च पलांशेन पृथक्पृथक् ॥
मर्दयित्वा वटी कार्या गुञ्जामात्रा प्रयोजिता ।
विषमाख्याञ्ज्वरान्सर्वान् प्लीहानञ्च यकृद्वमी
रक्तपित्तं वातरक्तं ग्रहणीं श्वासकासकौ ।
अरुचिं शूलहृल्लासानर्शांसि च विनाशयेत् ॥
जीवनानन्दनामेदमभ्रं वृष्यं बलप्रदम् ।
रसायनमिदं श्रेष्ठमग्निसन्दीपनं परम् ॥८०४॥

भै र., र सु, ज्वराधिकारे ।

भाषा—अभ्रकभस्म २ तो., जीरा, धतूरेके बीज १–१ तोला, लेकर बारीक चूर्णकर अडूसा, भटकटैया, आंवले नागरमोथा, गुडूची, इनके १–१ पल रसमें क्रमसे मर्दनकर सुखाकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली यथोचितानुपानकेसाथ देनेसे विषमादि समस्तज्वर, प्लीहा, यकृत्, वमि, रक्तपित्त, वातरक्त, ग्रहणी, श्वास, कास, अरुचि, शूल, हृल्लास, बवासीर, इन सबको दूरकर यह धातु और बलको बढ़ाकर अग्निको दीप्त करता है ॥ १९३ ॥

१९४ जीवितवर्धनोरसः

निर्वाप्य त्रिफलाक्वाथे लोहपत्राण्यनेकशः ।
तद्रजो मधुसर्पिर्भ्यां लीढं जीवितवर्धनम् ॥

ग., नि., जीवितवर्धने ।

भाषा—लोहेके बारीक पत्रोंको त्रिफलाके काढेमे यहांतक बुझावे कि उनका बारीक चूर्ण होजाय, उस चूर्णको त्रिफलाके काढेमे घोटकर पुटदेकर वारितर भस्म करके मधुमे मिलाकर खानेसे यह आयुको बढ़ाता है ॥ १९४ ॥

१९५ ज्योतिःपुञ्जरसः

सूतसूतसमं तथाऽभ्रकं परिमर्द्याथ शुनिल्लजद्रवैः
अथ नीलिकयाग्निकीलया
पिचुमन्दस्य च कटुर्णीमवैः ॥८०६॥
परिमर्द्य ततश्च तैलकैरपि कार्पाससुबीजसम्भवैः
अथ माषमितश्च भक्षितं
परिलिप्तं गजचर्मनाशनम् ॥ ८०७ ॥
ज्योतिःपुञ्जाभिधोऽयं सकल-
गदहरो निम्बराजद्रुमूल-
क्वाथैरङ्कोलयुक्तैः सुरदिरमदितैश्चानुपानप्रयुक्तैः
कुष्ठं हन्यात्समस्तमखिल-
गदहरं वैद्यभूपप्रयुक्तः
तत्तद्रोगानुपानैस्सकलगदहरं योजयेद्वैद्यराजः

चि क., र सु., र का., कुष्ठे ।

भाषा—पारदभस्म और अभ्रकभस्म समभाग लेकरभिल्ल, नील, चित्रक, अग्निशिखा, नीम, मालकागण इनके रसोंसे तथा कपासके बीजोंके तैलसे क्रमसे १–१ रोज मर्दनकर १–१ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे १–१ गोली अङ्कोल अथवा खैरके काढेकेसाथ देनेसे और शरीरमे लगानेसे गजचर्म (खरजुआ) और समस्तकुष्ट नष्ट होते हैं १९५

१९६ ज्वरकालकेतुरसः

रसं विषंगन्धकताम्रकञ्च
मनःशिलारुष्करतालकञ्च
निमर्द्य वज्रीपयसा समांशं
गजाह्वयं तत्र पुटं निदध्यात् ॥ ८०९॥
द्विगुञ्जमस्याथमधुप्रयुक्तं
ज्वरं निहन्त्यष्टविधं महोग्रम् ।
पुरा भवान्यै कथितो भवेन
नृणां हिताय ज्वरकालकेतुः ॥ ८१० ॥

भै र., र सु., ज्वराधिकारे

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग, गन्धक, ताम्रभस्म, मैनसिल, भिलावे, और हरिताल ये सब समभाग लेकर थूहरके दूधमे मर्दनकर गोला बनाय गजपुटकी आंचदेवे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर २ रत्तीकी मात्रा मधुकेसाथ देनेसे ५ प्रकारके ज्वरोंको यह नष्ट करता है ॥ १९६ ॥

१९७ ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसः

मूर्च्छितं रसकर्पूरं तदर्धं जारिताभ्रकम् ।

तारं ताप्यञ्च रसजं रसकं ताम्रकं तथा ॥८११
मौक्तिकं विद्रुमं लोहं गिरिजं गैरिकं शिला ।
गन्धकं हेमसारञ्च पलार्धञ्च पृथक्पृथक् ॥
क्षीरिणी सुरवल्ली च शोथघ्नी गणकारिका ।
झिण्टी मल्ली ज्योतिष्मती च सतिक्ता तु सुदर्शना
अग्निजिह्वा पूतितैला शूर्पपर्णी प्रसारणी ।
प्रत्येकस्वरसं दत्त्वा मर्दयेत्त्रिदिनावधि ॥८१४
भक्षयेत्पर्णखण्डेन चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः ।
महाग्निकारको रोगसङ्कटघ्नः प्रयोगराट् ८१५
सन्ततं सततान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान् ।
ज्वरान् सर्वान्निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा
कासं श्वासं प्रमेहञ्च सशोथं पाण्डुकामले ।
ग्रहणीं क्षयरोगञ्च सर्वोपद्रवसंयुतम् ।
ज्वरकुञ्जरपारीन्द्रः कथितः पृथिवीतले॥८१७

भै र, र सु, ज्वराधिकारे ।

भाषा—रससिन्दूर १ तो., अभ्रकभस्म ½ तो., रजतभस्म, सोनामाखी, रसाञ्जन, खपरिया, ताम्रभस्म, मोती, प्रवाल, लोहभस्म, शिलाजीत, गेरू, मैनसिल, गन्धक, तुत्थ ये प्रत्येक २-२ तोले लेकर सबकी कज्जलीकर सत्यानाशी अथवा चमारदूधी, गिलोय, पुनर्नवा, अरनी, कटसरैया, बुरैया, मालकांगुनी, कुटकी, सुदर्शन, लहसन, करञ्ज, शालपर्णी, प्रसारिणी, इन प्रत्येकके स्वरसोंसे एकएक रोज मर्दनकर ४-४ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे एकएक गोली पानमे रखकर खानेसे सतत, सतत, अन्येद्युष्क तृतीयक, चातुर्थिक, श्वास, कास, प्रमेह, शोथ, पाण्डु, कामला, ग्रहणी, इन सबको यह ऐसे नष्ट करता है जैसे कि सूर्य अन्धकारको नष्ट करता है ॥ १९७ ॥

१९८ ज्वरकुलान्तकरसः (वातादि)

पारदं टङ्कणं भृष्टं गन्धकञ्च कटुत्रयम् ।
सर्वतुल्यं दन्तिबीजं शुद्धं गाढं विमर्दयेत् ॥
माषतुल्यः प्रदातव्यो शुण्ठीचूर्णेन धीमता ।
रसोऽयं कथितो नाम्ना वातज्वरकुलान्तकः ॥
तरुणं मध्यमं जीर्णं सद्यो हन्ति न संशयः ।
गुरूंश्च सिद्धमधुरान् कषायान् श्वसनज्वरे ॥
आहारं दोषपक्त्यर्थं प्रायशः परिवर्जयेत्८२०

ना. चि, वातज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, भुनासुहागा, त्रिकटु येसबसमभाग, इनसबकी बराबर शुद्धजमालगोटा लेकर सबको अदरखकेरस अथवा पानीसे घोटकर एकएक माशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १-१ गोली २ माशे सोंठके चूर्णके साथ देनेसे यह तरुण, मध्यम, अथवा जीर्णवातज्वरको नष्टकरताहै। इसके ऊपर तरुणज्वरमे मधुर और सिद्धकषाय देने उचित हैं। प्राय. वातके आमदोषको पचानेके उद्देश्यसे इसमे खानेको नहीं देना १९८

१९९ ज्वरकेसरीरसः (प्रथमः)

शुद्धसूतं विषं व्योषं गन्धं चैव फलत्रयम् ॥
जयपालं समं कुर्याद्भृङ्गतोयेन मर्दयेत् ॥८२१॥
वटिकां गुञ्जमात्रां तु कृत्वा वैद्यः प्रयत्नतः ।
प्रमाणे सर्षपाकारां बालानाञ्च प्रशस्यते॥८२२
नारिकेलाम्बुना वापि सर्वज्वरविनाशिनी ।
नारिकेलजलं शस्तं त्रिकर्षं पाययेत्तु ॥८२३॥
सितया च समं पीता पित्तज्वरविनाशिनी ।
मरिचेन च पीता सा सन्निपातज्वरञ्जयेत् ॥
पिप्पलीजीरकाभ्यान्तु दाहज्वरविनाशिनी ।
विषमज्वरभूतोत्थं ज्वरं प्लीहानमेव च ८२५॥
अग्निमान्द्यमजीर्णञ्च श्वयथुं च गुदाम्यम् ।
शूलाजीर्णं तथागुल्मं पित्तकुष्ठमशेषतः ॥
ज्वरकेसरिकाख्याता तरुणज्वरनाशिनी ८२६॥

र. से, र च, भै र, ध, र. क यो, र. सु, नि. र, ज्वराधिकारे। नि रत्नाकरे दोषघ्न्या भावना प्रदत्ता गुणाधैतद्भ्रमापेक्षया ज्वरापहत्वे तत्राधिकशक्तित्वात्।

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग और गन्धक, त्रिकटु त्रिफला, शुद्धजमालगोटा येसब समभागलेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर और चीजोंका कपड़छान चूर्णकर कज्जलीसे मिलाकर भांगरेके रससे

१ रोज़ मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े, बालकोंके लिये सरसोंके बराबर गोलियें बनानी चाहियें। इनमेंसे १–१ गोली २ तोले नारियलके जलकेसाथ देनेसे यह सब ज्वरोंको नष्ट करती है। शक्करके साथ पित्तज्वरको। मरिचके साथ सन्निपातको, पीपल, जीरा के साथ दाहज्वरको और ठचिताजुपानके साथ देनेसे विषम, भूतोत्थज्वर, प्लीहा, मन्दाग्नि, अजीर्ण, भयङ्कर शोथ, शूल, गुल्म १८ कुष्ठ इनसबको यह रस नष्ट करता है १९९

२०० ज्वरकेसरीरसः (द्वितीयः)

पूर्वोक्तसिद्धिसम्पन्नं रसं सम्मर्दयेद्बुधः।
शङ्खचूर्णं यवक्षारैं राजिका निचुलानलैः ८२७
पुष्पैरम्भाभवैं व्योषैः पटुगोमूत्रकाञ्जिकैः।
स्वेदयेत्त्रिदिनं पश्चात्त्रिफलाचित्रकैस्ततः॥
संस्वेद्याथ रसं खल्वे क्षिप्त्वा पश्चात्प्रमर्दयेत्।
अर्कक्षीरेण यत्नेन कृष्णधत्तूरकद्रवैः॥८२९॥
चन्द्रवल्लीरसै र्मेधस्तुरुटक्षीरकैस्तथा।
एतैश्चतुर्भिः क्रमशो व्यत्यासेनापि मर्दयेत्॥
त्रिः सप्तदिवसान् पश्चाद्यन्त्रे सोमानले क्षिपेत्
तीक्ष्णाग्निं ज्वालयेत्त्रीणि दिनान्यथ समुद्धरेत्
पुनः सम्मर्दयेत्तत्तु पुनर्यन्त्रे पचेत्तथा॥
पुनः प्रमर्दनं पाकस्तथैव स्यात्तु मर्दनम् ८३२
इत्थं कुर्यात्सप्तवारान् निरुत्थं भस्म जायते॥
एवं भस्मीकृतः सूतः सर्वलोहान् प्रमारयेत्॥
एवं सिद्धो रसो ग्राह्यः शीतवातविवर्जितः॥
स्थाप्यो वन्ध्यामधूकस्य काष्ठजेऽथ करण्डके॥
वातजे श्लेष्मजे पित्ते द्विजे वाऽथ त्रिजेऽपि वा
ज्वरे नवेऽथवा जीर्णे विषमे श्याहिके द्विके॥
ऐकाहिके वा चातुर्थे देयः सूतेश्वरस्तथा॥
निःशङ्कमेव वैद्येन्द्रैं र्वल्लमात्रस्त्वतन्द्रितैः ८३६
कर्पूरेण प्रदेयोऽयमनुपानं ततो भजेत्॥
भद्रमुस्तां पर्पटकं समभागं समाहरेत् ८३७॥
अष्टावशेषं प्रकाथ्य तं काथं पाययेत्तु॥
सद्यो निवर्तते वेगो ज्वरस्य न हि संशयः॥
ततः प्रस्वापयेद्वस्त्रैः सम्यग्देहं पिधापयेत्॥
ततः सञ्जायते स्वेदो देहे लाघवमुत्तमम्॥
शिरस्तोदः क्षणादेव निवर्तेत न संशयः
ततः पथ्यं प्रयुञ्जीत मुद्गयूषं मसूरजम् ८४०॥
तद्दिने न घृतं योज्यं द्वितीये कामचारतः॥
ज्वराणामेव सर्वेषां विनिवारणदक्षिणः ८४१॥

रसाल., सर्वज्वरे.

भाषा—सत्तकञ्चुकी रहित पारेको तप्तखरलमें डालकर शङ्खचूर्ण, यवक्षार, बेत, राई, चित्रक, केलेकेफूल, त्रिकटु, सेंधानमक, गोमूत्र और काञ्जी इनमे एकएक रोज़ मर्दनकर काञ्जीसे धोकर गाढे चारतह कपड़ेमे बाधकर त्रिफला, और चित्रकके काथोंसे ३–३ रोज़ स्वेदनकर तप्तखरमे डालकर आकका दूध, काले धतूरेका रस, बाकुचीद्रव, तुवरकका दूध इनमे २१ रोज़तक मर्दनकर सुखाकर डमरू यन्त्रमे रख तीन रोज़तक कड़ी आंचदेवे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर नीचे ऊपरके सब पारेको इकट्ठाकर फिर इसीतरह चारों चीजोंसे मर्दनकर आंचदे। इसतरह ७ वार करनेसे इस समस्तकी निरुत्थभस्म होजावगी। यह सूतभस्म और आठों लोहोंकी भस्म (सोना-चांदी-तांबा-नाग वङ्ग, कान्त, विडलोह और तीक्ष्णलोह इनकी भस्में) समभाग लेकर इकट्ठी मिलाकर बांझमहुएके डीरकी डिब्बीमें रखकर ऐसी जगह रक्खे कि जहां सर्दी और वायु न लगे। इसमेंसे ३–३ रत्ती थोडा कपूर मिलाकर देवे और ऊपरसे नागरमोथा पित्तपापड़ा ये दोनों एकएक तोला लेकर इनका अष्टावशेष काथ बनाकर पिलानेसे ज्वरका वेग तत्क्षण नष्ट होजायगा। इसके बाद खूब कपड़े ओढ़ाकर सुलादेवे तो पसीना होकर ज्वरका समस्तांश निकलकर शिर एकदम हल्का होजायगा फिर मूंग अथवा मसूरका यूप देना चाहिये। उस दिन घी बिल्कुल नहीं देना, दूसरे रोजसे यथेष्ट भोजन देवे॥ २००॥

२०१ ज्वरकेसरीरसः

शिलाऽश्मतुत्थचूर्णञ्च पेषयेत्समभागतः ।
वारिणा चातपे तच्च न्यसेच्छल्याञ्च खर्परे ८४२
मुहूर्तं ज्वालयेदग्निं लोहदर्व्या विचालयेत् ।
निर्धूमत्वं समायाति तथैव घटिकाद्वयम् ८४३
चालयेत्क्षुल्लया सर्वं छादयेच्च प्रणीतया ।
निर्वाप्यन्ते यदाङ्गारास्तावच्चुल्ल्यां निधापयेत् ॥
अर्धगुञ्जामिता मात्रा प्रतिवापो घृतं सिता ।
दधि वा तिलतैलञ्च क्षाराम्लञ्च विवर्जयेत् ॥
अष्टज्वरेषु योगोऽयं कथितो मुनिपुङ्गवैः ।
मात्रात्रयेण निःशेषं ज्वरस्योरकृन्तनं भवेत् ॥
सद्योज्वरविनाशाय रोहिणी चार्धटङ्किका ।
पादटङ्का भवेत्तिक्ता त्रिवल्ला च हरीतकी ॥
एतैः सार्धं भजेन्मात्रां गुञ्जामानमितां ततः॥
कौतुकार्थं पुन र्देहे ज्वरमामन्त्रयेत्ततः ८४८॥
पादटङ्कं कणामूलं तथाऽऽकल्लोऽर्धटङ्ककः ।
मात्रा गुञ्जामिता सा च प्रदेया रोगिणे ततः
ज्वरस्तु जायते देहे दारुणस्तु पुनस्तदा ।
दाहो यदा भवेद्देहे सतलाकेनलेपतः ८५० ॥
शमं याति पुन र्देया मात्रा निःसारणाय च ।
गोप्योऽयं रसराजश्च सर्वदा ज्वरकेसरी ॥८५१

वै. चि., ज्वरे.

भाषा—मैनसिल, सोमल, तुत्थ, ये सब सम भाग लेकर पानीसे खूब घोटकर धूपमे एक रोज़ रखकर मिट्टीके खपड़ेमेंरख चूल्हेपर चढाकर २ घडी अथवा पानी सूखनेतक अग्नि देवे। और लोहेकी कड़छीसे चलाता जाय । इसके बाद लोहेका कटोरा उलटा मारके, २ घण्टे और अग्नि रहनेदे । जबतक चूल्हेके अङ्गारे सब ठंढे न होजाय तब तक इसीपर रहनेदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेसे आधीआधी रत्ती घी, शक्करके साथ देनेसे ८ प्रकारके ज्वर नष्ट होते हैं। इसमे दही, तिल, तेल, क्षार और अम्ल ये सब चीजें नही देनी चाहियें । इसकी तीन मात्राओंमे ज्वर निकल जाता है। सद्योज्वरमे २ माशे कुटकीके चूर्णके साथ १ मात्रा देकर १ घंटेबाद १ माशा कुटकी और ६ रत्ती हरेंके चूर्णकेसाथ १ रत्तीकी मात्रा दे तो तत्क्षण उतर जाता है। अगर कौतुक दिखाना होतो १ माशा पिपलामूल, २ माशा अकलकरा और ३ रत्ती रसकी रोगीको देनेसे घोरज्वर आजाता है और दाह उत्पन्न होता है । उस दाहकी शान्तिके लिये सीकाकाईका फेन शरीरपर लगाना और ज्वरको निकालनेकेलिये यही कुटकीकेसाथ दूसरी मात्रा देनी चाहिये यह रस अत्यन्त गोपनीय है ॥

२०२ ज्वरगजसिंहरसः (ज्वरगजहरीरसः)

दरदजलदयुक्तं शुद्धसूतञ्च गन्धं,
प्रहरमथ सुपिष्टं वल्लयुग्मञ्च दद्यात् ।
ज्वरगजहरिसंज्ञं शृङ्गवेरोदकेन,
प्रथमजनितदाहे क्षीरभक्तेन भोज्यः ॥८५२॥

र. र. स., यो. र., वै. चि., ब. रा., नि. र., रसायनसं., र. को., ढो., र. मु., ना. वि., वं.चि.,(क.), र. क. यो., ज्वराधिकारे । यो. र., वै. चि., ब. रा., नि. र., रसायनसं., एषु ग्रन्थेषु चन्द्रकलेति नाम स्थाभिनम्-ढो., ज्वरेभकेसरी, र.क.यो., र.र.म., र.को., र.मु., ज्वरगजहरीति नाम । र. क. योगे दरदस्थाने विषमिश्रोक्तम् । भावनामात्र मुरसभावनायिता दृश्यते ।

भाषा—शिंगरिफ, अभ्रक, शुद्धपारा और गन्धक सब समभाग लेकर एक पहर अच्छीतरहसे घोटकर रखछोड़े । इसमेसे ६—६ रत्ती अदरखके रसकेसाथ देनेसे समस्तज्वर नष्ट होते हैं । इसको देनेकेबाद कदाचित् दाह हो तो दूधभात खानेको देना ॥ २०२ ॥

२०३ ज्वरगजाङ्कुशः (रुक्णादिः) १

सूतनागार्कधान्यानि हिङ्गु चैव समंसमम् ।
चित्रकार्द्रकनिर्गुण्डीरसै मर्द्यं द्विवासरम् ॥
शृङ्गवेराम्भसा योज्यो रसोऽयं तरुणज्वरे ।

र. क. यो., ज्वरे.

भाषा—शुद्धपारा, नाग, और ताम्रभस्म, धनियां भुनाहींग, ये सब समभाग लेकर, चित्रक, अदरख,

सँभाळू इनके रसोंसे दो दो रोज मर्दनकर तीनतीन रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १-१ गोली अदरखके रसकेसाथ देनेसे तरुणज्वर निवृत्त होता है ॥ २०३ ॥

२०४ ज्वरगजाङ्कुशः (वातादिः) २

रसतालकताप्याभ्रलाङ्गलीनहिरामठान् ।
पथ्यापटोलनिर्गुण्डीसुगन्धानिम्बपल्लवान् ॥
पाठाविडङ्गमुस्तैलावोलधत्तूरतण्डुलान् ।
भृङ्गीमधुकसारञ्च जम्बीराम्लेन पेषयेत् ८५५
कुर्यात्कतकमानेन वटिकां सन्नियच्छति ।
सस्वेददाहाभिन्यासं वातज्वरगजाङ्कुशः॥८५६

र. क. यो., ज्वराधिकारे.

भाषा—शुद्धपारा, हरिताल, सोनामाखी, अभ्रकभस्म, करिहारीकीजड़, चित्रक, हींग, हर्रे, पटोल, संभाळू, तुलसी और नीमके पत्ते, पाठा, विडङ्ग, नागरमोथा, इलायची, एलुआ, धतूरेके बीज, भंगरा, मुलहठी सबसमभाग लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कजलीकर सबके चूर्णको इकट्ठा मिलाय जंभीरीके रससे १ रोज मर्दनकर निर्मलीके बीज बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १-१ गोली अदरखके रसकेसाथ देनेसे स्वेद, दाह और अभिन्यास इन सबको यह नष्ट करता है ॥ २०४ ॥

२०५ ज्वरगजाङ्कुशः (सर्वादिः)(तृतीयः)

रसाम्लसारगन्धश्च जैपालबीजटङ्कणम् ।
दन्तीक्वाथे विमर्द्याथ मुद्गमात्रा वटीकृता ॥
चणमात्राऽथवा ज्ञेया नागवल्लीदलान्विता ।
देया सर्वज्वरान्हन्ति सन्ततं तरुणज्वरम् ८५८
शर्कराक्षीरदधिभिः पथ्यञ्चैव प्रदापयेत् ।
पूज्यपादोपदिष्टोऽयं सर्वज्वरगजाङ्कुशः ८५९॥

व. से., र. क. यो., का., र. प्र., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, जमालगोटा, और सुहागा मैनसिल समभाग लेकर दन्तीमूलके काढ़ेसे मर्दनकर मूंग अथवा चने बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे प्रकृत्यवस्थादि देखकर १-१ गोली पानके साथ देनेसे सन्तत, तरुणज्वर इत्यादि समस्त ज्वरोंको यह नष्ट करता है । इसमे शक्कर दूध और दही इनके साथ पथ्य देना उचित है॥२०५॥

२०६ ज्वरगणविध्वंसनरसः (अर्द्धयामिकः)

सूतं गन्धकतालकं जयफलं भागोत्तरेणामृतं,
सत्वे प्रस्तरके निकुम्भजलतो यामत्रयं मर्दयेत्।
गुञ्जैकञ्चपलार्द्रकेण सहितंहन्यात्त्रिदोषज्वरान्
सश्वासभ्रमतृड्विदाहविषमान् शोषज्वरांश्शीतका
नत्याश्चर्यकरं रसायनवरं सर्वज्वरौघापहं,
कृष्णात्रेयविनिर्मितं ज्वरगणध्वंसो रसो नामतः

रसायनसं, वा., ज्वरे। टि०—वाहटे श्यामाया अधिका भावना प्रदत्ता तत्र नाम च अर्धयामिक इति स्थापितम्।

भाषा—शुद्धपारा, १ भाग, गन्धक २ भा., हरिताल ३ भा., जमालगोटा ४ भा., वछनाग ५ भा., लेकर दन्तीके काथसे १ पहर मर्दनकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे एकएक गोली पीपल और अदरखके साथ देनेसे त्रिदोषज्वर, श्वास, कास, भ्रम, तृषा, विदाह, विषमज्वर, शोषज्वर और शीतज्वर इनको यह नष्ट करता है । ज्वरगणको नष्ट करनेमे यह अत्यन्त आश्चर्यकारक है ॥ २०६ ॥

२०७ ज्वरघ्नीगुटिका

भार्गकः स्याद्रसाच्छुद्धादेलीयः पिप्पलीशिवा ।
आकारकरभो गन्धः कटुतैलेन शोधितः ॥
फलानि चैन्द्रवारुण्याश्चतुर्भागमिता शमी ।
एकत्र मर्दयेच्चूर्णमिन्द्रवारुणिकारसे ॥ ८६२॥
गापोन्मितां गुटीं कृत्वा दद्यात्सर्वज्वरे बुधः ।
छिन्नारसानुपानेन ज्वरघ्नी गुटिका मता ॥

शा. सं., रसायनसं., यो. र., र. प्र. सु., रसराजसुन्दर, र. सु., र. का., नि. र., यो. म., भा. प्र., र. यो., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, एलुआ, पीपर, हर्रे, अकलकरा, कड़वे तेलमें शोधाहुआ गन्धक,

इन्द्रायणके फल प्रत्येक ४-४ भाग, लेकर पहिले पारे गन्धककी नीलवर्ण कजलीकर और सबके सूक्ष्म चूर्णमें मिलाकर इन्द्रायणके स्वरससे मर्दनकर १-१ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १-१ गोली गुडूचीके रसके साथ देनेसे यह सत्क्षण ज्वरको दूर करता है ॥ २०७ ॥

२०८ ज्वरधूमकेतुरसः

(ज्वराऽऽरण्यदावानलः)

भवेत्समं सूतसमुद्रफेनं
हिङ्गूलगन्धं परिमर्द्य यत्नात् ।
नवज्वरे वल्लमितं विवस्त-
मार्द्राम्बुनाख्यं ज्वरधूमकेतुः ॥८६४॥

र सु, र, र प्र, र स, रसायनस, र का, र च., चि क, भा प्र वै चि, र चि. र क, मै. र, र क ल, वै क, र र दी, वै द नि र., र सु. र सि, यो, र को, यो म, ज्वराधिकारे । चि क कल्पवश्या ज्वराऽऽरण्यदावानलेति नाम ।

टि०—रसावतारे अयोभस्माधिक त्रिपुराख्य ज्वरध्वंसन इतिनाम स्थापितं, भिषक्चमत्कृतौ रसकल्पद्रुमे ज्वरधूमकेतो पृथक् तत्रापि पाठ उद्धृतस्तत्रज्ञानविलसितमतस्तस्मिन्नास्ति रसान्तरता । अन्यो शुद्धज्वराङ्कुशनाम्ना पाठोऽस्ति तत्र ताम्रमधिकत्वेन प्रक्षिप्त स पाठ र चि, रसायन स, र का, एषु उद्धृतोऽस्ति रसकामधेनौ सर्वज्वरध्वंसेति नाम स्थापितम् अनामस्ताम्रयो द्वयोरप्यधिक प्रक्षेपेणापि योगसम्पादने नकाप्यनुपपत्ति । भावना च रसविषये दीक्षया तर्हि भवति सम्यक् समावेश ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, समुद्रफेन, शिंगरिफ, सब समभाग लेकर गन्धक पारेकी नीलवर्ण कजलीकर अदरखकेरससे मर्दनकर ३-३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १-१ गोली अदरखके रसकेसाथ ३ रोज लगातार देनेसे यह ज्वरकेलिये धूमकेतुका काम करता है ॥२०८॥

२०९ ज्वरध्वान्तदिवाकररसः

पारदं गन्धकं ताम्रं जैपालं त्रिवृतां कणाम् ।
नलिकां कटुकीं पथ्यां विषतिन्दुकबीजकम् ॥
समभागं समादाय सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ।
वज्रीक्षीरेण सम्मर्द्य धत्तूरस्य चवारिणा ॥
आर्द्रकस्य रसेनैवं श्लक्ष्णं गुञ्जाचतुष्टयम् ।
नवज्वरे प्रयोक्तव्यो ज्वरध्वान्तदिवाकरः ॥
आमान्तशोधनात्पश्चात्पथ्यं मुद्गौदनं हितम् ॥

र का, ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, जमालगोटा, ताम्रभस्म, निशोत, पीपल, लोबान, कुटकी, हरँ, शुद्धकुचिला ये सब समभाग लेकर पारदगन्धककी नीलवर्ण कजलीकर सबके सूक्ष्म चूर्णमें मिलाकर थूहरका दूध, धतूरेका रस, अदरखका रस इन प्रत्येकमें एकएक रोज मर्दनकर ४-४ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे एकएक गोली अदरखके रसकेसाथ अथवा उचितानुपानकेसाथ देनेसे यह आमान्तरेचन करके ज्वरको शान्त करता है । इसमें पथ्य मूगकी दालभात देना ॥ २०९ ॥

२१० ज्वरनागमयूरचूर्णम्

लौहाभ्रं टङ्कणं ताम्रं तालकं बङ्गमेव च ।
शुद्धसूतं गन्धकञ्च शिग्रुबीजं फलत्रिकम् ८६८
चन्दनातिविषा पाठा वचा च रजनीद्वयम् ।
उशीरं चित्रकं देवकाष्ठञ्च सपटोलकम् ॥८६९
जीवकर्षभकाजाज्यस्तालीसं वंशरोचना ।
कण्टकार्याः फलं मूलं शटीपत्रं कटुत्रयम् ॥
गुडूचीसत्त्वधान्याकं कटुका क्षेत्रपर्पटी ।
मुस्तकं वालकं बिल्वं यष्टीमधु समांशकम् ॥
भागाश्चतुर्गुणं देयं कृष्णजीरस्य चूर्णकम् ।
तत्समं तालपुष्पञ्च चूर्णं दण्डोत्पलामयम्८७२
कैरातं तत्समं देयं तत्समञ्चपलाभवम् ।
एतच्चूर्णं समाख्यातं ज्वरनागमयूरकम् ॥ ८७३
प्रतिमापमितं खाद्यं युक्त्या वा त्रुटिवर्धनम् ।
सन्ततादिज्वरं हन्ति साध्यासाध्यं न संशयः ॥
क्षयोद्भवञ्च धातुस्थं कामशोकोद्भवं ज्वरम् ।
भूतावेशज्वरञ्चैवमभिचारसमुद्भवम् ॥ ८७५ ॥
दाहशीतज्वरं घोरं चातुर्थादिविपर्ययम् ।
जीर्णञ्च विषमं सर्वं प्लीहानमुदरन्तथा ८७६

कामलां पाण्डुरोगञ्च शोथं हन्ति न संशयः ।
भ्रमं तृष्णाञ्च कासञ्च शूलानाहौ क्षयं तथा ॥
यकृद्गुल्मौ च शूलञ्च आमवातं निहन्ति च ।
त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वानां शूलनाशनम् ॥
अनुपानं शीतजलं न देयमुष्णवारिणा ॥८७८

भै. र., ज्वराधिकारे ।

भाषा—लोह, अभ्रक, ताम्र, वङ्ग इनकी भस्में, सुनासुहागा, शुद्धहरिताल, पारा और गन्धक, सहिजनेके बीज, त्रिकुटा, चन्दन, अतीस, पाठा, बच, हल्दी, दारुहल्दी, खस, चित्रक, देवदारु, कटुपरवल, जीवक, ऋषभक, जीरा, तालीसपत्र, वंशलोचन, भटकटैयाके फल और जड़, कचूर, पत्रज, त्रिफला, गुडूचीसत्व, धनिया, कुटकी, पित्तपापड़ा, नागरमोथा, सुगन्धवाला, वेलगिरी, मुलहटी ये सब समभाग, इन सबसे चौगुना काली जीरीका चूर्ण और इन सबकी बराबर तादगाली, गोरखमुण्डी और इन सबकी बराबर चिरायता और इन सबकी बराबर पीपल लेकर सबको कूट कपड़छानकर पारे और गन्धककी नीलवर्ण कज्जली बनाकर सबको एक जगह मिलाकर रखछोड़े । यह नागमयूर चूर्ण तैयार हुआ । इसमेंसे १–१ माशा अथवा जैसी औषिधी समझें उस प्रमाणमें देनेसे साध्यासाध्य सन्तताादि विषमज्वर, द्वन्द्वज, धातुस्थ, कामशोकोद्भव, भूताभिषङ्ग, अभिचारज, दाहपूर्व, शीतपूर्व, चातुर्थिकादिविपर्यय, जीर्णज्वर, प्लीहा, उदररोग, कामला, पाण्डु, शोथ, भ्रम, तृषा, कास, शूल, आनाह, क्षय, यकृत्–गुल्म–त्रिक–पृष्ठ–कटी–जानु–पार्श्वशूल, इनसबको यह नष्ट करता है । इसके अनुपान ठंडा जल है गरम जल भूलकर नहीं देना ॥ २१० ॥

२११ ज्वरनाशकरसः (प्रथमः)

पारदं निष्कमात्रं स्याद्गन्धकश्च द्विनिष्ककम् ।
निष्कश्च टङ्कनक्षारं निष्कं पैतालकं तथा ॥
एतेषां समभागानि दन्तीबीजानि मर्दयेत् ।
नागवल्लीदलेनैतद्गुञ्जामात्रं प्रदापयेत् ॥
पथ्यं क्षीरौदनं दद्याद्रसोऽयं ज्वरनाशनः ॥

र. रा., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा १ टंक, गन्धक २ टंक, सुनासुहागा १ टंक, हरिताल १ टंक, इनसबकी बराबर शुद्धजमालगोटा देकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर और चीजें डालकर पानके रसमे एक रोज मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली पानके रसके साथ देनेसे समस्त ज्वरोंको यह नष्ट करता है । इसमे पथ्य दूधभात देना ॥ २११ ॥

२१२ ज्वरनाशंकररसः (द्वितीयः)

नेपालकं टङ्कणपारदौ च
तुत्थं तथा चामलगन्धकश्च ।
सर्वैः समांशैः रस एव सिद्धो-
ज्वरेषु सर्वेषु च नित्यमिष्टः ॥८८१॥
रसः प्रदेयः स्फुटमेकगुञ्जा
पथ्यं सितातण्डुलमुद्गयूषाः ।
श्रीपूज्यपादैः कथितो रसोऽयं
सद्योज्वरञ्चापि निहन्ति सत्यम् ॥८८२॥

यो. चि., ज्वरे ।

भाषा—सुनासुहागा, तुत्थ, शुद्धजमालगोटा पारा, और गन्धक येसब समभागलेकर सबकी कज्जलीकर अदरख भंगरहके रसमे घोटकर रखछोड़े इसमेंसे १–१ रत्ती यथोचितानुपानके साथ देनेसे यह समस्त ज्वरोंको नष्ट करता है । शक्कर, चावल, और मुद्गयूष इसमे पथ्य है । सद्योज्वरके लिये यह रामबाण है ॥ २१२ ॥

२१३ ज्वरपञ्चाननोरसः

शुद्धरसं गन्धकनागहेम-
बीजं समं कोलकणाजगन्धिः ।
विमर्दयेत्रिदिनं जयन्त्या
जम्बीरनिम्बार्कजतारिणा सम् ॥८८३॥

षल्ल्लः सिताचन्द्ररसेन देयः
सर्वज्वरान्नाशयति क्षणेन ।
सर्वेषु रोगेष्वथ सन्निपाते
दध्योदनोऽस्मिन् खलु पथ्यहेतुः ८८४

र. क., ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, नागभस्म, धतूरेके-बीज येसब समभागलेकर नीलवर्ण कज्जलीकर त्रिकटुके काथकी ३ रोज भावना देकर जंभीरी, निम्ब और अदरखके रसकी १–१ भावना देकर ६–६ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १–१ गोली सुगन्धवालाके काढेमे शकर मिलाकर अथवा कमीलेके काढेमे शक्कर मिलाकर उसके साथ देनेसे सब प्रकारके ज्वरोंको यह नष्ट करता है। इसमे पथ्य दही चावल देना॥ २१३॥

२१४ ज्वरपञ्चाननोरसः

तैलादिना नागवङ्गौ शोधितौ द्रावितौ समौ ।
तन्नैकभागं सूतेन्द्रं क्षिप्त्वा समवतारयेत् ॥
रसे विषं शुद्धमेतन्मेलयित्वा विमर्दयेत् ।
कज्जलाभं दिनं खल्वे स्थापयेद्दन्तभाजने ॥
आर्द्रकस्य रसेनैव गुञ्जामात्रो ज्वरापहः ॥
अतितापे सन्निपाते विहितोऽयं रसोत्तमः ॥
मुहूर्तद्वितयातीथे ज्वरं नाशयति स्फुटम् ।
ज्वरपञ्चाननो नाम नवज्वरविनाशनः ८८८॥

र. का., ज्वराधिकारे।

भाषा—तैलादिकसे शुद्धकिये हुए समभाग नाग और वङ्गको गलाकर उसमे १ भाग पारा डालकर उतारले। इसमे पारा और शुद्धवच्छनाग एकएक भाग मिलाकर कज्जलीकरे। जब एकदम चमकरहित होकर काला होजाय तब उसको हाथीदांतके बर्तनमे रखछोडे। इसमेसे १–१ रत्ती अदरखके रसके साथ देनेसे यह समस्त ज्वर और सन्निपातोंको दूर करता है। २ घण्टेके भीतर यह अपना गर्मेहुए ज्वरको साफ उतार देता है॥ २१४॥

२१५ ज्वरभेदीरसः

गन्धटङ्कणविषोषणदन्ती-
बीजकट्फलसुपेतरसार्धम् ।
मर्दमार्द्रकजलैरथ माषं
सदसिताद्र्रसयुग्ज्वरभेदी ॥ ८८९ ॥

यो. र., ज्वरे।

भाषा—शुद्धगन्धक, भुनासुहागा, वच्छनाग, मरिच, जयपाल, कायफल, येसब आधा आधा तोला शुद्धपारा १तो०, लेकर पहिले पारे गन्धककीनील-वर्ण कज्जलीकर सबचीजें मिलाकर अदरखके रससे १–२रोजघोटकर १–२मासेकीगोलियें बनाकर रख छोडे। इनमेसे १–१गोली अदरखऔर शक्करके साथ लेनेसे समस्तज्वरोंको दूरकरता है॥ २१५॥

२१६ ज्वरभैरवचूर्णम्

नागरं त्रायमाणा च पिचुमन्दं दुरालभा ।
पथ्या मुस्ता वचा दारु व्याघ्री भृङ्गी शतावरी
पर्पटं पिप्पलीमूलं विशाला पुष्करं शटी ।
मूर्वा कृष्णा हरिद्रे द्वे लोध्रं चन्दनमुत्पलम् ॥
कुटजस्य परं वल्कं यष्टीमधुकचित्रकम् ।
शोभाञ्जनं बला चातिविषा च कटुरोहिणी ॥
मुसली पद्मकाष्ठं च यवानी शालपर्णिका ।
मरिचं चामृता बिल्वं वालं पङ्कस्य पर्पटी ॥
तेजःपत्रं त्वचं धात्री पृश्निपर्णी पटोलकम् ।
गन्धकं पारदं लोहमभ्रकं च मनःशिला ॥
एतेषां समभागेन चूर्णमेवं विनिर्दिशेत् ।
तदर्धं प्रक्षिपेत्तत्र चूर्णं भूनिम्बसम्भवम् ॥८९५
मात्रामस्य प्रयुञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
चूर्णं भैरवसंज्ञं तु ज्वरान्हन्ति न संशयः ८९६
पृथग्दोषांश्च विविधान् समस्तान्विषमज्वरान् ।
द्वन्द्वजान्सन्निपातोत्थान्मानसानपि नाशयेत् ॥
प्राकृतं वैकृतं चैव सौम्यं तीक्ष्णमथापि वा ।
अन्तर्गतं बहिःस्थञ्च निरामं सामभेव च८९८
ज्वरमष्टविधं हन्ति साध्यमसाध्यं न संशयः ।
नानादोषोद्भवञ्चैव वारिदोषभवं तथा॥८९९॥

विरुद्धभेषजभवं ज्वरमाशु व्यपोहति ॥
अग्निमान्द्ययकृत्प्लीहपाण्डुरोगानरोचकम् ॥
उदराण्यन्त्रवृद्धिश्च रक्तपित्तं त्वगामयम् ॥
श्वयथुश्च शिरःशूलं वातामयरुजाञ्जयेत् ॥
ज्वरभैरवसंज्ञं तु भैरवेण कृतं शुभम् ॥९०१॥

घ. सा., भै. र., ज्वरे।

भाषा—सोंठ, त्रायमाण, नीमकीछाल, जवास, हर्रे, नागरमोथा, वच, देवदारु, भटकटैया, काकड़ासींगी, शतावर, पित्तपापड़ा, पिपलामूल, महर, पुष्करमूल, कचूर, मूर्वा, पीपल, दोनोंहल्दी, लोध, चन्दन, कमलगट्टा, कुड़ेकी छाल, मुलहठी, चित्रक, सहिजन, बला, अतीस, कुटकी, मुसली, पद्मकाष्ठ, अजवाइन, शालपर्णी, मरिच, वच, गिलोय, बेलगिरी, सुगन्धवाला, बड़ाबकौवपड़ी, पद्माख, तज, आंवले, शारिवा, पटोलपत्र, शुद्धगन्धक, पारा, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, शुद्धमैनसिल, ये सबसमभाग, लेकर चूर्णकरले, इसचूर्णसे आधा चिरायतेका चूर्ण मिलाकर रखछोड़े। इसमेंसे दोषादिकका बलाबल देखकर रोगीको मात्रा यथोचितानुपानकेसाथ देनेसे साधारण ज्वर, विषम, द्वन्द्वज, सान्निपातिक, मानसिक, प्राकृत, वैकृत, ठंढा, गरम, अन्तर्वेग, बहिर्वेग, निराम, साम, जलदोषोद्भव, विरुद्धऔषधजज्वर, अग्निमान्द्य, यकृत्, प्लीह, पाण्डु, अरोचक, समस्तउदररोग, अन्त्रवृद्धि, रक्तपित्त, चर्मरोग, शोथ, शिरःशूल, वातिकरोगइनसबको यह नष्टकरता है॥ २१६॥

२१७ ज्वरभैरवोरसः

(नवज्वरहरीवटी) (प्रथमः)

त्रिकटु त्रिफला टङ्कविषगन्धकपारदम्।
जयपालसमं मर्द्य द्रोणपुष्पीरसैर्दिनम् ९०२॥
ताम्बूलेन समं ह्यस्य रक्तिमुञ्जाभितां वटीम्।
मुद्गयूषं शिखरिणीं पथ्यं देयं प्रयत्नतः ९०३॥
नवज्वरं त्रिदोषोत्थं जीर्णञ्च विषमज्वरम्।
दिनैकेन निहन्त्याशु रसोऽयं ज्वरभैरवः९०४॥

र. सु., भै. र., घ., वृ. यो. त., र. सु., भा. प्र., यो. म., (नवज्वरहरी) र. क. ल., (नवज्वरारिः), ज्वराधिकारे।

टि०—नवज्वरहरवटया इदानीन्तनपाठे टङ्कणं न दृश्यते तत्प्रमादादपगतम्।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, भुनासुहागा, शुद्धवछनाग, गन्धक, पारा, और जमालगोटा, सब समभाग लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कजलीकर सब चीजोंके चूर्णमें मिलाकर गूमाके रसमें १ रोज़ घोटकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १-१ गोली पानके रसकेसाथ देनेसे नवीन, त्रिदोषोत्थ, और विषमज्वर इन सबको यह नष्ट करता है। इसमें मूंगका यूष और शिखरन पथ्यमें देना उचित है॥ २१७॥

२१८ ज्वरभैरवोरसः (द्वितीयः)

रसस्य भाग एकस्तु गन्धको द्विगुणो मतः।
मनस्विनी त्रिकटुकं कुष्ठं श्वेतवल्कस्तथा॥९०५
वचैलीयकमेतेषां भागः सूतसमः स्मृतः।
श्लक्ष्णे चूर्णीकृतं सर्वं भावयेच्च दिनत्रयम्॥
जयन्त्या नागवल्ल्याश्च शृङ्गवेररसैः सह।
ज्वरभैरवनामासौ वल्लयुग्मो निषेवितः॥
सर्वज्वरविनाशाय मरिचं दशभिर्युतः॥९०७

र. को., यो. म., ज्वरे।

टि०—रसेन्द्रसारकोषे "आर्धूपेन इर्ग्रेण गम्भीरे वटिकाद्वयम्। विषमे जीर्णज्वरे दद्याच्छीतज्वरनिवारणम्" इत्यधिकः पाठोऽस्ति न च संख्योऽस्ति।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक २ भाग, मैनसिल, त्रिकटु, कुठ, सफेद अर्जुनकी छाल, वच, एलुआ १-१ भाग, लेकर पारद गन्धककी नीलवर्ण कजलीकर सब चीजोंके बारीक चूर्णमें मिलाकर जैत, पान, अदरख इन प्रत्येकके स्वरसमें तीनतीन दिन मर्दनकर ६-६ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १-१ गोली १० मरिचकेसाथ देनेसे समस्तज्वरोंको यह नष्ट करता है॥ २१८॥

२१९ ज्वरभैरवोरसः (तृतीयः)

पलैकं पारदं शुद्धं गन्धकञ्च पलोन्मितम् ।
मर्दितं कज्जलाभासं क्षिपेत्ताम्रस्य सम्पुटे ॥
कृत्वा तां पिठरीमध्ये शरावेण पिधापयेत् ।
सन्धिलेपं ततः कृत्वा भस्मना परिपूरयेत् ॥
मन्दादिवह्निना यामषट्कं तद्विपचेद्भिषक् ।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पलार्धं बलिना दृढम् ॥
मर्दयित्वा शुक्तिकायाः स्वरसेन विभावयेत् ।
तक्रेण मर्दयेत्किञ्चित्स्वेदयेत्तच्छनैः शनैः ।
भावयेत्तुलसीनीरैर्दशवारं प्रयत्नतः ।
मलात्रयस्य रसतो भावितः शुद्धिमाप्नुयात् ॥
नागवल्लीरसेनैव त्रिगुञ्जासम्मितो ज्वरे ।
जन्तो जीर्णज्वरे देयः पथ्यं मुद्गौदनं हितम् ॥
शूलमन्दानलं गुल्ममतिसारं गुदाङ्कुरान् ।
कासं श्वासं जयेच्छीघ्रं तत्तद्रोगानुपानतः ॥
ज्वरभैरवनामायं निर्मितो रससागरे ॥९१४॥

र. सा., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक १-१पल लेकर नीलवर्ण कज्जलीकर बिजौरे वगैरहके रसमे घोटकर गोला बनाकर इसकी बराबर ताम्रेके सम्पुटमे रखकर बद करदे। और इस सम्पुटको हंडीके भीतर बन्दकरके ऊपर एक शरावसे ढंककर सन्धिको गुड़चूनेसे बन्दकर ऊपर भस्मसे हंडीको भरकर मुंहपर ढकना देकर १—२ कपड़मिट्टी देकर चूल्हेपर क्रम क्रमसे ६ पहरकी आंच देवे। स्वाङ्गशीतल होनेकेबाद ताम्रेके सम्पुटको निकालकर ताम्रेके बराबर गन्धक देकर चूकेके रससे १ रोज मर्दनकर गोला बनाकर छाछमें ४ पहर स्वेदन करे। फिर तुलसीके रसमें १० और नागवलीके रसमें ३ भावनाएं देकर ३—३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १—१ गोली पानके रसकेसाथ देनेसे जीर्णज्वर, शूल, मन्दाग्नि, गुल्म, अतिसार, बवासीर, कास, श्वास, इन सबको यह उचितानुपानकेसाथ देनेसे नष्ट करता है पथ्यमे मूंगकी दाल भात हितकर है ॥ २१९ ॥

२२० ज्वरभैरवोरसः (चतुर्थः)

रसेन्द्रगन्धकव्योषवह्निस्फाटिकटङ्कणम् ।
फलमारुष्करं भृङ्गजयपालं समांशकम् ॥ ९१५
भागद्वयं विषस्यात्र दत्वा सर्वं विमर्दयेत् ।
भावयेन्मार्कवरसैः सप्तधा रवितापतः ९१६ ॥
शर्करार्द्रकनीराभ्यां दद्याद्गुञ्जाद्वयं भिषक् ।
श्वासं नवज्वरं जीर्णं विषमं कफपित्तजम् ॥
वह्निमान्द्यं तथा शूलं जयेद्रोगानुपानतः ९१७

र. का., ज्वराधिकारे

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, त्रिकुटु, चित्रक, फिटकड़ी, सुहागा, भिलावा, भंगरा, जमालगोटा ये सब समभाग लेकर २ भाग बछनाग डालकर सबको इकट्ठेकर भांगरेके रसकी धूपमें सात भावनाएं देकर दो दो रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १—१ गोली अदरखके रसमे शक्कर मिलाकर इसकेसाथ देनेसे श्वास, नवज्वर, जीर्ण, विषमज्वर, कफपित्त, अग्निमन्दता, शूल, इन सबको यह नष्ट करता है ॥ २२० ॥

२२१ ज्वरभैरवोरसः (पञ्चमः)

रसगन्धकतालेन्दुमल्लटङ्कणकं विषम् ।
आरुष्करं द्विद्विभागं कृष्णधूर्तफलं त्रिधा ९१८
जैपालञ्च समुद्रञ्च जीरकञ्च विभावयेत् ।
तुलस्यां गुटिका गुञ्जा रसोऽयं ज्वरभैरवः ॥
तप्तोदकेन सकलाञ्जयेज्जीर्णज्वरान्भृशम् ।
हिङ्गुदीप्यवचाभिस्तु सवकाभिः स शूलजित् ॥
त्रिकटुत्रिफलाचित्रं वातं पित्तं फलत्रिकैः ॥
महदेवीभृङ्गशुण्ठीब्राह्मीनिर्गुण्डिकारसैः ।
सगव्यदुग्धं जयति सर्वरोगानशेषतः ॥९२१॥

र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, हरिताल, सोमल, बछनाग, कपूर, भुनासुहागा, भिलावा ये सब १—१ भाग, काले धतूरेके फल ३ भाग, शुद्धजमालगोटा और जीरा ४—४ भाग, लेकर पारेगन्धककी कज्जलीकर सबके चूर्णमें मिलाकर तुलसीके

रससे मर्दनकर एकएक रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे एकएक गोली गरम पानीकेसाथ देनेसे जीर्णज्वरको नष्ट करता है । हींग, अजवाइन, बच, इनका चूर्ण छाछमें डालकर इसकेसाथ लेनेसे शूलको दूर करता है । त्रिकटु, त्रिफला चित्रक इनकेसाथ वातको तथा त्रिफलाकेसाथ पित्तको और सहदेवी, भंगरा, सोंठ, ब्राह्मी, सैंभाडू इनका रस दूधमें मिलाकर इसकेसाथ देनेसे तमाम रोगोंको नष्ट करता है ॥ २२१ ॥

२२२ ज्वरमत्तेभकेसरीरसः

पूर्ववच्छोधितं सूतमाहरेत्पलमात्रकम् ।
शुद्धं बलिं वरां तस्य द्विगुणीकृत्य योजयेत् ॥
पलञ्च शुद्धं वालीकं मर्दयेद्द्विपले जले ।
तेन पञ्चदिनं मर्द्य रसं पश्चात्समुद्धरेत् ॥९२३
तं कल्कं गोलकं कृत्वा दृढे भाण्डे निवेशयेत् ।
दृढेनाथ शरावेण गोलकं तं निरोधयेत् ॥
सन्धिलेपं दृढं कृत्वा सैन्धवेन प्रपूरयेत् ।
द्वितीयेनैव भाण्डेन मुखंयत्नात्सुसन्धयेत् ॥
दिनानि पञ्च सन्ताप्य मृदुमध्योग्रमक्रमात् ।
चर्द्धिं ज्ञात्वा स्वतः शीतं रसमस्य ततः शिवम्
हिङ्गुनीरेण सम्भाव्य पञ्चविंशतिसङ्ख्यया ।
प्रपुटेत्कुक्कुटाख्येन पुटेन च विचक्षणः ९२७
एवं शुद्धो भवेत्सूतो ज्वरमत्तेभकेसरी ।
अस्य सूतस्य भागकं वचाभागचतुष्टयम् ९२८
मरीचस्य तथा भागाश्चत्वारः परिकीर्तिताः ।
हिङ्गुनीरेण सम्मर्द्य वटिकाश्चणकोपमाः ९२९
छायाविशोषिताः पश्चाज्ज्वरार्तानां प्रदापयेत् ।
वटिकादानमात्रेण ज्वरवेगो निवर्तते ॥
नवज्वरं वा जीर्णं वा विषमं नाशयेद्ध्रुवम् ॥

टी., रसर्त., ज्वरे। रसरत्नाकरे ज्वरहृद्धति नाम।

भाषा—पूर्ववत् संस्कार कियाहुआपारा १ पल, शुद्ध गन्धक २ पल, लेकर दोनोंकी कज्जली करलेवे फिर १ पल हरतालहीं लेकर २ पल पानीमें घोटे। जिसपानीमें उसकज्जलीको ५ दिनतकमर्दन करके गोलाबनायसुखाकर कपड़मिट्टीकी हुई-हंडीमें बहुत बारीकसैन्धानमक गलेतक भरकर ऊपर ढक्कन देकर गुड़चूनेसे मुहबन्दकर ३-४ कपडमिट्टी करकेसुखादे सूखनेपर चूल्हेपर रखकर ५ दिनतक मन्द, मध्य और खर इसक्रमसे आंचदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर ऊपरकी हंडीमें सफेद् रंगकी लगीहुई भस्मभिलेगी इसको धीरजसे निकालकर हींगके पानीसे २५ भावनाएं देकर गोला बनायसुखाकर सम्पुटमेंबन्दकर कुक्कुटपुटकी आंच देवे । स्वांगशीतल होनेपर पीसकर रखलेवे । इसमेंसे १ भाग, बच ४ भाग, मरिच ४ भाग, सबको इकट्ठे मिलाय हींगके पानीसे १-२ रोजघोटकर चने प्रमाण गोलियें बनाकर छायामें सुखाकररखछोडे । इनमेंसे १-१ गोली उचितानुपानके साथदेनेसे नवज्वर, जीर्णज्वर, विषमज्वर येसब नष्टहोते हैं ॥ २२२ ॥

२२३ ज्वरमातङ्गकेसरीरसः

पारदं गन्धकञ्चैव हरितालं समाक्षिकम् ।
कटुत्रयं तथा पथ्या क्षारौ द्वौ सैन्धवं तथा ॥
निम्बस्य विषमुष्टेश्च बीजं चित्रकजं तथा ।
एषां माषमितं भागं प्रत्येकं प्रति सुसंस्कृतम् ॥
द्विमाषं कनकफलं विषञ्चापि द्विमाषिकम् ।
निर्गुण्डीस्वरसेनैव शोषयेत्तत्प्रयत्नतः ॥९३३॥
माषरक्तिप्रमाणेन वटी कार्या सुशोभना ॥
सर्वज्वरहरी चैषा मेदिनी दीपनाशिनी ९३४
आमाजीर्णप्रशमनी कामलापाण्डुरोगहा ।
वह्निदीप्तिकरी चैषा जठरामयनाशिनी ९३५॥
उष्णोदकानुपानेन दातव्या हितकारिणी ।
भाषितो लोकनाथेन ज्वरमातङ्गकेसरी ९३६॥

भै. र., र. सु., ज्वरे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और हरिताल, सोनामाखी, त्रिकटु, हर्रे, यवक्षार, सज्जीक्षार, सेंधानमक, हींग, नीमकी मज्जा, शुद्धकुचिला, चित्रकके बीज ये प्रत्येक १-१ मासा, शुद्धवत्सनाग और

धतूरेके बीज २-२ माशे लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर सबचीजोंके बारीक चूर्णमेमिलाकर सभाइके रससे भावना देकर १॥ डेढ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १-१ गोली उचितानुपानके साथ देनेसे आमाजीर्ण, कामला, पाण्डु, समस्त ज्वर इनको यह नष्ट करताहै। गरमपानीके साथ देनेसे उदरके रोगोंको नष्टकर अग्निको दीप्तकरताहै॥

२२४ ज्वरमारीरसः

शुद्धं भस्मीकृतं सूतं तोलकैकं पलैर्द्वयम्।
मृताभ्रताम्रलोहानां प्रत्येकं तोलकं हरेत्॥
समस्तमेकतः कृत्वा दिनानि त्रीणि मर्दयेत्।
शुष्कमर्दनयोगेन ततो वटरसैः रसम् ९३८॥
दिनमेकं कार्णिनीरैः रजमोदोद्भवैः रसैः।
यमानीसलिलैर्मर्द्यो जयन्तीजैश्च चिक्कणैः॥
तर्कारीसलिलैर्मर्द्यो मण्डूकीनीरतस्तथा।
तथा शीतलिकानीरैर्निम्बूजैस्तिलपर्णिजैः॥
चित्रजैः शिग्रुजैर्हस्तिमूलजैः कृष्णधूर्तजैः
भृङ्गराजरसैः श्वेतनिष्शुकान्तारसैः पुनः॥
प्रत्येकमेभिरेकैकं दिनं मर्द्यो यथाक्रमम्।
गोलिकां बदरस्थूलां कृत्वा सम्यग्विशोषयेत्।
नरज्वरे महाघोरे सन्निपातेऽतिदारुणे॥
प्रदद्याद्वटिकामेकामार्द्रकद्रवसंयुताम् ॥९४३॥
आर्द्रकस्यानुपानन्तु विदधीत विचक्षणः॥
रसप्रयोगमात्रेण ज्वरो नश्यत्यसंशयम् ९४४॥
सन्निपातं क्षयं याति रसेन्द्रस्य प्रभावतः॥
ज्वरो वा सन्निपातो वा न हन्याद्रससेविनम्॥
ज्वरमारीति विख्यातो रसेन्द्रः स तु दुर्लभः
शुद्धगनाथेन भक्तंहितसेऽस्मिन् सम्प्रयोजयेत्
दृष्टप्रभावः सूतोऽत्र लोकोपकृतिहेतवे॥
देवीशास्त्रानुसारेण विविच्य प्रतिपादितः॥
रसाल, ज्वरे

भाषा—शुद्धकरके माराहुआ पारा १ तोला, शुद्धगन्धक २ तोला, अभ्रक-ताम्र-लोह इनकी भस्में १-१ तो., लेकर सबको इकट्ठेकर ३ दिनतक सूखे रगडकर वटकी जटाओंके काथसे एक रोज़ मर्दनकर हस्तिकर्णपलाश, अजमोदा, अजवाइन, जैत, बला, अरणी, ब्राह्मी, जङ्गली कपास, नीबू, कुरडुर, चित्रक, सहिजन, हस्तिकर्णपलाश, काला धतूरा, भृङ्गराज, सफेद कूष्मकी अपराजिता इन प्रत्येकके रससे १-१ रोज़ मर्दनकर बेरबराबर गोलियें बनाकर छायामें सुखाकर रखछोडे। इनमेंसे १-१ गोली अदरखके रसकेसाथ देनेसे घोरनरज्वर सन्निपात इनको यह नष्ट करता है। यह बहुतही अनुभूत प्रयोग है लोगोंके उपकारकेलिये लिखागयाहै

२२५ ज्वरमुरारिरसः (प्रथमः)

शुद्धं सूतं शुद्धगन्धं विषञ्च दरदं पृथक्।
कर्षप्रमाणं कर्षार्धं लवङ्गं मरिचं पलम्॥९४८॥
शुद्धं कनकबीजञ्च पलद्वयमितं तथा।
त्रिवृताकर्षमेकञ्च भावयेद्दन्तिकाद्रवैः॥९४९॥
सप्तधा च ततः कुर्याद्गुटीं गुञ्जामितां शुभाम्।
ज्वरमुरारिनामायं रसो ज्वरकुलान्तकः९५०
अत्यन्ताजीर्णपूर्णे च ज्वरे विष्टम्भसंयुते।
सर्वाङ्गग्रहणे गुल्मे चामवातेऽम्लपित्तके ९५१
कासे श्वासे यक्ष्मरोगेऽप्युदरे सर्वसम्भवे॥
गृध्रस्यां सन्धिमज्जस्थे वाते शोथे च दुस्तरे॥
यकृति प्लीहरोगे च वातरोगे चिरोत्थिते।
अष्टादशसु कुष्ठेषु सिद्धो गहननिर्मितः॥९५२॥
र. सु., भै. र., सन्निपाते।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, बछनाग और सिंगरफ १-१ तोला, लौंग आधा तोला, मरिच १ पल, शुद्धधतूरेके बीज २ पल, निशोत १ तोला, लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर सब चीजोंके बारीक चूर्णमें मिलाकर दन्तीमूलके काथसे सात भावनाएं देकर, १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रख छोडे। अत्यन्त अजीर्ण और विष्टम्भयुक्तज्वर, सब अङ्गका जकडना, गुल्म, आमवात, अम्लपित्त, कास, श्वास, राजयक्ष्म, उदर, गृध्रसी, सन्धि और मज्जास्थवायु, दुस्तरशोथ, यकृत् और प्लीहरोग, बहुत

दिनका वातरोग, १५ प्रकारका कुष्ठ इन सबको यह नष्ट करता है ॥ २२५ ॥

२२६ ज्वरमुरारिरसः (द्वितीयः)

हिङ्गुलञ्च विषं व्योषं टङ्कणं नागराभये ।
जयपालसमायुक्तं सद्योज्वरविनाशनम् ९५४

र. सं., भै. र., र. सु., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धशिंगरिफ और बछनाग, त्रिकुटु, सुनासुहागा, सोंठ, हर्रे, जमालगोटा ये सब समभाग लेकर कूट कपडछानचूर्णकर रखछोडे । इसमेंसे २ रत्तीकी मात्रा देनेसे यह सद्योज्वरको दूर करता है।

२२७ ज्वरमुरारि रसः (तृतीयः)

शुद्धे ताम्रस्यपात्रे द्विपलपरिमिते,
हिङ्गुलं वह्निभागं,
निक्षिप्यामुखसन्धौ लवणभृतियुतें,
भाजने सम्पचेयत् ।
यामान्साब्धिसंख्यान् तदनुचमृदितं,
पात्रयुक्तंजयाम्भः,
आनीयात्कविदंज्वरमुरदमनं सद्गुरोरङ्घ्रिभक्त्या
गुञ्जा देयाऽऽर्द्रधारा प्रभृते शर्करां तथा ।
विषमे वह्निमान्द्ये च कणाक्षौद्रानुपानतः ९५६

र. सं., ज्वरे ।

भाषा—२ पल शुद्धताँबेका सम्पुट बनाकर उसमें ३ पल शिंगरिफ डालकर सन्धिबंदकर ३–४ कपडमिट्टीकीहुई हंडीमें रखकर ऊपरसे बारीक पिसा हुआ नमक भरकर हंडीपर ढक्कन रख कपडमिट्टी देकर सुखावे । फिर चूल्हेपर रख ४ रोजकी खूब कडी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकाल-कर ताँबेके सम्पुटको खूब खरलकरके भांगके रसमें सातरोज मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली खाण्डमिले हुए अदरखके रसके साथ देनेसे यह तमाम ज्वरोंको दूर करता है विषमज्वर और मन्दाग्निमें पीपल और मधुके साथ देना चाहिये ॥ २२७ ॥

२२८ ज्वरमुरारिरसः (चतुर्थः)

मनुजमूत्रविभावितखर्परं
गरलतालकताप्यसुवाप्ययुक् ।
सुलघुनिम्बुकचुक्रकभावितं
झटिति हन्ति नवज्वरमुल्बणम् ॥
ज्वरमुरारि रयं समयं विना
हरति नात्र कदापि विचारणा ॥९५७॥

टी., नवज्वरे ।

भाषा—खर्परको २१ रोज नरमूत्रमें भावित करके उसकी बराबर घी ताजा मक्खन मिलाकर नींबूकारस देकर यहांतक घोटेकि उसकी चिकनाई सब निकलजाय । फिर शुद्धबछनाग, रसमाणिक्य सोनामाखी और कुठ, इनसबको समभागलेकर कागजी नीबू और चूकेके रससे ३–४ रोज मर्द-नकर १–१रत्तीकी गोलियां बनाकर रखछोडे । इन-मेंसे वात और कफजात नवज्वरमें सोंठ अथवा तुलसीके रसके साथ, पित्तमें धनियां, पित्तपापडा, मुलहठी और द्राक्षके हिमके साथ देनेसे यह सम-यकी अपेक्षा न करके तत्क्षण ज्वरको उतार देता है।।

२२९ ज्वरराजरसः (चातुर्थिकनिवारणः)

भागैको रसराजः स्याद्भागः स्याद्धेममाक्षिकात्
भागद्वयं शिलायाश्च गन्धकस्य त्रयो मताः ॥
तालस्याष्टादशैव स्युः शुल्वं स्याद्भागपञ्चकम् ।
भल्लातकास्त्रयो भागा सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ९५९
वज्रीक्षीरप्लुतं कृत्वा दृढे मृन्मयभाजने ।
विधाय मुद्दढां मुद्रां पचेद्यामचतुष्टयम् ९६०
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य मर्दयेत्सुदृढं पुनः ।
गुञ्जाचतुष्टयञ्चास्य पर्णखण्डेन दापयेत्९६१॥
ज्वरराजः प्रसिद्धोऽयमष्टज्वरनिवारणः ।
प्रातःकाले प्रयोक्तव्यः पथ्यं तक्रौदनं भजेत्
तुल्यभागेन संयुक्तश्चातुर्थिकनिवारणः॥९६२॥

रसायनसं., ना. वि., र. मं., र. म. मा., यो. म., र. सु., भै. र., र. क., विषमज्वरे । रसायनसङ्ग्रहेऽस्यद्वितीय पाठः ज्वरहस्तिहरिः, इतिनाम्ना स्थापितः । र. सु.

भैषज्यरत्नावल्या च रसराजेति नाम । र. का., ज्वरारिरिति नाम, तत्राच रसादर्द्धमाक्षिकं नियुज्य शिलास्थाने सिता नियोजिता ।

भाषा—शुद्धपारा और सोनामाखी १–१भाग, शुद्धमैनसिल २भाग, शुद्धगन्धक३भाग, शुद्धहरिताल १८भाग, ताम्रभस्म ५भाग, शिलाजित और अभ्रकभस्म ३-३ भाग,इनसबको इकट्ठेकर गन्धकपारेकी नीलवर्ण कज्जलीकर और सबचीजोंको बारीकपीसकर मिलावोंको इस चूर्णकेसाथ कूटे। फिर इसे थूहरके दूधसे तरकर तीनचार कपडमिट्टी दीहुई मजबूत मिट्टीकी हंडीमेंधरकर ऊपर ढक्कन लगाय मुंहपर ३–४कपडमिट्टी देकर सूखनेपर ४पहरकी अग्निदेवे । स्वांगशीतल होनेपर निकालकर सूक्ष्मारीक मर्दनकर रखछोडे । इसमेंसे ४ रत्ती पके पानके साथ देनेसे ८ प्रकारके ज्वरोंको यह नष्टकरताहै । प्रातः कालमें इसका प्रयोगकरना उचित है छाछ, दूध खानेको देना । इसी रसमेंपारेकी बराबर तुत्थमिलादिया जायतो यह चातुर्थिक ज्वरको निवृत्तकरता है उसवक्त इसकानाम **चातुर्थिकनिवारण** होगा ॥ २२९ ॥

२३० ज्वररिपुरसः

रसस्यैकं भागं दरदश्चपषित्तामृतबलीन् ,
द्विभागान् सौभाग्यं त्रिरथ मरिचंवेदतुलितम्।
विमर्द्यार्द्रद्रवै र्ज्वरसुररिपुश्चेद्विरचितो ,
ज्वराणाङ्क्लेशार्थं नियतदिवसेषूद्भवताम् ॥
जाडिम्न्यार्द्रद्रावैः ससितजरणाम्भोभिरपरैः,
तृतीयादौ युक्तः सुरसदलवार्भिः समरिचैः ॥

र. प., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, शुद्धशिंगरिफ, मछलीकापित्त, बछनाग और गन्धक २-२ भाग, सुहागा ३ भाग, मरिच ४ भाग, लेकर पारे गन्धककीनीलवर्ण कज्जलीकर सबको इकट्ठे मिलाकर अदरखके रससे १–२ रोज़ घोटकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली अदरखके साथ अथवा जीरेके पानीमें शक्कर मिलाकर उसके साथ अथवा मरिच डालेहुए तुलसीके रसके साथ देनेसे तृतीयक वगैरह विषमज्वरोंको यह नष्टकरताहै । इस अकेले योगसे सबतरहके ज्वर नष्टहोतेहैं फिरऔरोंको दो चार योगोंके रखनेकी कोई जुरूरत नहीं ॥ २३० ॥

२३१ ज्वरवैरिवटकः

रसो गन्धकनाभी च बीजमुन्मत्तसम्भवम् ।
द्वे द्वे पलेतथैतानि लोकाशुण्ठी च पिप्पली९६४
पलानि पञ्च मरिचान्मर्दयेद्गुडवारिणा ।
गुञ्जामात्रं प्रकुर्वीत गुडेनैव प्रयुज्यते ॥९६५॥
उष्णोदकानुपानेन भेषजं ज्ञानपारगैः ।
ज्वरवैरीति विख्यातं सर्वज्वरविनाशनम् ९६६

ब. रा., वै. वि., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, कस्तूरी, शुद्ध धतूरेके बीज ये प्रत्येक २–२ पल, सोंठ और पीपल १–१ पल, मरिच ५ पल, इनसबको लेकर पारे गन्धककी कज्जलीकर सबके बारीक चूर्णमें मिलाकर गुडके पानीसे १–२ रोज़ मर्दनकर १–१रत्तीकी गोलियें बनाकर १–१गोली गरमपानीके साथ देनेसे सबज्वरोंको नष्टकरताहै ॥ २३१ ॥

२३२ ज्वरशूलहररसः

रसगन्धकयोः कृत्वा कज्जलीं भाण्डमध्यगाम् ।
तत्राधोवदनां ताम्रपात्रीं संरुध्यशोषयेत् ९६७।
पादाङ्गुष्ठप्रमाणेन चुल्यां काष्ठेन तां पचेत् ।
यामद्वयं ततस्तत्स्थं रसपात्रं समाहरेत् ॥९६८
सञ्चूर्ण्य गुञ्जायुगलं त्रितयं वा विचक्षणः ।
ताम्बूलदलयोगेन दद्यात्सर्वज्वरेष्वमुम् ॥९६९
जीरसैन्धवसंलिप्तवक्त्राय ज्वरिणे हितम् ।
स्वेदोद्गमो भवत्येव देवि सर्वेषु पाप्मसु॥९७०
चातुर्थिकादीन्विषमान्समस्तगामिनं ज्वरम् ।
साधारणं सन्निपातं जयत्येव न संशयः ॥९७१

र. चि., र. सु., भै. र., र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जली-कर ३–४ कपड़मिट्टी दीहुई हडीके बीचमे रखकर कज्जलीकी बराबर सज्जीकी कटोरीसेढककर सन्धिको गुड़चूनेसे बन्दकरदे। फिर पैरकेअंगूठेके बराबर अग्नि बेरकी लकड़ीकी दबे। दोपहरकेबाद लकड़ी निकालकर हड़ीको चूल्हेहीपर रहनेदे। स्वाङ्गशीतल होनेपरनिकालकर कटोरीसहित बारीक चूर्णकर रखछोड़े। जीरे और सेंधेनमकके कल्कसे रोगीका मुह पोतकर इसमेसे २–३ रत्ती पानकी बीड़ीमे देनेसे एकदम पसीना होकर चातुर्थिक वगैरह विषमज्वर और सन्निपात येसब नष्ट होते हैं॥ २३२॥

२३३ ज्वरसिंहरसः

पारदं गन्धकं तालं भल्लातकमथैव च।
वज्रीक्षीररसमापुक्तमेकत्र च विमर्दयेत् ॥९७२
मृत्तिकाभाजने स्थाप्यं मुद्रितव्यं निचक्षणैः।
अग्निं प्रज्वालयेत्तत्र प्रहरद्वयसङ्ख्यया ॥९७३॥
शीतलं मर्दयेत्तत्र भावना च प्रदीयते।
भृङ्गराजरसैरण्डगण्डदूर्वाभवै रसैः ॥ ९७४ ॥
चित्रकस्य रसेनापि भावना दीयते पुनः।
पश्चात्तं चूर्णयेद्धीमान्कूपिकायाञ्च धारयेत् ॥
ज्वरमुत्पद्यते यस्य चतुर्थे वापरे पुनः।
माषैकश्च रसो देयस्तत्क्षणान्नाशयेज्ज्वरम् ॥
ज्वरशान्त्यै परं पथ्यं देयं मुद्गौदनंपयः ॥९७६
र सु, ज्वरे.

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, हरिताल और भल्लातक येसबसमभाग लेकर पारेगन्धककीनीलवर्ण कज्जलीकर सबचीजें एकमे मिलाकर थूहरकेदूधमे १–२दिन मर्दनकर गोलाबनाकर शरावसम्पुटमे रखकर नीचेसे दोपहरतक अग्निजलावे। स्वाङ्गसीतल होनेपर निकालकर भागरा, एरण्ड, गंडदूब, चित्रक, इन प्रत्येकके रसोंसे १–१भावनादेकर सुखाकर बारीकचूर्णकररखछोड़े। इसमेसे १-१माशा चढ़ेहुए-चातुर्थिक ज्वरमे अथवा अन्यज्वरोंमे देनेसे उसीसमय ज्वर उतरजाताहै। इसकेबाद मूगकी दाउ और भातका पथ्य देना चाहिये॥ २३३॥

२३४ ज्वरमूदनरसः

समेभ्यो रसटङ्केभ्यो द्विगुणान् जयपालकान्।
पिष्ट्वा नवज्वरे देयं वल्लं जम्भाम्भसाऽथवा॥
चिञ्चाक्षारेण खण्डेन शीतज्वरनिनाशकृत्।
अयमामानिलहरःशिवागुडयुतोरसः ॥९७८॥
टो, र र दी, ज्वरे।

भाषा—शुद्धपारा, खपरिया और सुहागा येसब समभाग, इनसबसे दूने जमालगोटे लेकर सबको २–३रोजतक यहांतकखरलकरे कि पारा दीखनेसे रहजाय, अथवा पारेकीभस्म या रससिन्दूरदें। इसमेसे २–३रत्ती जभीरीकेरस अथवा इमलीकेक्षार अथवा खाडकेसाथ देनसे नवज्वर और शीतज्वर नष्टहोंगे। यह अगर हर्ड़ और गुड़केसाथ दियाजायतो आमवातकोदूरकरता है॥ २३४॥

२३५ ज्वरहरोरसः (प्रथमः)

पातयेद्रसनारोस्तु शुल्वपिष्ट्या रसेश्वरम्।
यन्त्रे सोमानले भूयस्तस्मिन्नेवनिधाय तत् ॥
पाचयेद्यत्नतोवैद्योदिनानामेकविंशतिम्।
पक्वं यन्त्रात्समुद्धृत्यकज्जलीनलिना समाम्९८०
क्षिपेत्तां यत्नतोधीमान्नवे सम्पुटके दृढे।
ताम्रपात्रिकया सान्तु पिदध्यादधरास्यया ९८१
रसद्विगुणताम्रेण पात्रीं शुद्धेन कारयेत्।
दत्त्वाऽथ सुदृढं लेपं सम्पुटं रचयेद् दृढम् ॥
चुल्यामारोपयेद्धीमान् मन्दाग्निं ज्वालयेत्ततः
प्रहरद्वितयं यावत्स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ॥९८३॥
निर्भिद्य सम्पुटं पश्चाद्रसो ग्राह्यः प्रयत्नतः।
ताम्रपात्रीगतां सूतपर्पटीं मतिमान्भिषक् ९८४
पर्पटीं चूर्णयित्वा तां पूजयित्वा च भैरवम्।
करण्डे स्थापयेत्तं तु रसेन्द्रं ज्वरनाशनम् ९८५
विनियोगप्रकारोऽत्र रसेन्द्रस्य निगद्यते।
नवे ज्वरे वा जीर्णे वा निःशङ्कं दीयतां रसः॥
जीरकं सैन्धवञ्चैव समभागेन चूर्णयेत्।
तेन चूर्णेन वदनं ज्वरितस्य निघर्षयेत् ९८७॥
ततो रसं ददीतास्मै ज्वरितापाय वल्लकम्।

वल्लद्वयं वा विज्ञाय रोगमानं भिषग्वरः ॥९८८
फणिवल्लीदलेनैव तच्चूर्णं चानुपानकम् ।
वल्लद्वयप्रमाणेन नागवल्लीदले क्षिपेत् ॥९८९॥
ज्वरितं शाययेन्मञ्चे सर्वाङ्गं सम्पिधापयेत् ।
एवं विहितमात्रेण प्रस्वेदो जायते क्षणात् ॥
ततः पथ्यं प्रयुञ्जीत कोलमुद्गादि यत्नतः ।
सर्वस्मिन् स प्रयोक्तव्यः पित्तजे श्लेष्मवातिके
सन्निपातेऽथवा देयः सर्वज्वरहरो रसः ॥
एकान्तरे द्व्यन्तरे वा द्व्याहिके च चतुर्थके ॥
ज्वरं निवर्तयेदेव रसेन्द्रो नात्र संशयः ॥
अयं ज्वरहरो नाम्ना रसः सर्वाङ्गसुन्दरः ॥

रसाल., ज्वरे

भाषा—तांबेकेचूर्णकी बराबर शुद्धपाराडालकर जंभीरीके रसकेसाथ मर्दनकर पिट्टीबनाकर डमरूयन्त्रमे पारे को उडावे, फिर वही ताम्रदेकर पिटीकरे और उडावे। ऐसे १०बार करके उसकी बराबर गन्धकदेकर कज्जलीबनाय नईहंडीमे रख ऊपर पारेगन्धकके बराबर तांबेका ढकन देकर चूनागुडसे सन्धिबन्दकर हंडीमे नमक, बालू या राखभरकर २-३कपडमिट्टीदेकर सुखाकर २१ रोज़ तीव्राग्निदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर इसके बराबर शुद्धगन्धकदेकर नीलवर्णकज्जली बनाय हंडीमेबन्दकर हंडीपर शराब ढककर १-२कपडमिट्टीकरके सुखादे। फिर चूल्हेपर रख तीनपहरतक मन्दाग्निजलाकर रहनेदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर घोटकर रखछोडे इसमेंसे २-३ रत्ती रोगीकी अवस्थादेखकर उचितमात्रामे देनेसे यह नवीनअथवा जीर्ण सब प्रकारके ज्वरोंको तत्काल उतार देताहै। जीरा और सेंधा समभागलेकर चूर्णकर सर्वाङ्गमे इसका घिसाकरके इसमेंसे ३रत्ती अथवा ६रत्ती पानकेरस अथवा पानके साथ देकर ज्वरीको खाटपासुलाकर कपडेओढादे। इससे उसके समस्तशरीरमे पसीनाहोकर ज्वरछुटे उतरजायगा। इसकेबाद बेर और मूंगका यूषदेवे। यह पित्तज्वर, श्लेष्मवातिक, सन्निपात, एकान्तरित और द्व्याहिक वगैरह सबज्वरोंको नष्टकरता है२३५

२३६ ज्वरहरोरसः
(सर्वादिः) (द्वितीयः)

रसं विषं टङ्कणश्च द्वौ क्षारौ मरिचानि च ।
भावयेन्निम्बुकद्रावैः सर्वज्वरहरो रसः ९९४

र. का., ज्वरे।

भाषा—रांगेकीभस्म, शुद्धबछनाग, सुनासुहागा, सज्जीखार, जवाखार और मारेच ये सब समभागलेकर नीबूके रससे दोतीन भावनाएं देकर १-१ रत्तीकीगोलियेंबनाकर रखछोडे। इनमेंसे १-१गोली उचितानुपानकेसाथ देनेसे यह ज्वरोंको नष्टकरताहै॥

२३७ ज्वरहरोरसः (सर्वादिः)(तृतीयः)

नेपालमूताऽमृतटङ्कणानि,
कटुत्रयं त्रीणि फलानि तालम् ।
एतानि सर्वाणि समानि कुर्या
च्चूर्णीरसाद्यं चणकप्रमाणम् ॥ ९९५॥
सन्निपाते ज्वरे जीर्णे विषमे धातुसंस्थिते ।
तत्तद्रोगानुपानेन सर्वरोगहरोरसः ॥९९६॥

धा, सर्वज्वरे।

भाषा—शुद्धजमालगोटा, पारा, बछनाग और सुनासुहागा, त्रिकटु, त्रिफला, रसमाणिक्य अथवा शुद्धहरिताल ये सबसमभाग लेकर कूटकपडछानकर अंगरेके रसमे १-२रोज़ मर्दनकर चनेबराबर गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १-१गोली उचितानुपानकेसाथ देनेसे सन्निपात, जीर्ण, विषम और धातुस्थज्वरोंको यह नष्टकरताहै॥ २३७॥

२३८ ज्वरहरोरसः (सर्वादिः) (चतुर्थः)

रसबलिटङ्कणनागरकणानाञ्च
पञ्च पञ्च भागाःस्युः ॥
जैपालाद्विशत्या लोहे लोहेन मर्दयेत्सुदृढम्
शरयामात्रिम्बुद्रवैः पथ्यसेव्यथगुञ्जैकः
पथ्येन परिघृततः सर्वज्वरहृद्रसो भवति ९९८

र. का., ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, सुहागा, सोंठ और पीपल ये प्रत्येक ५तोला, शुद्धजमालगोटा २०तो०

लेकर लोहेके खरलमे ५पहरतकखमीरी नीबूके रससे मर्दनकर १--१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १--१गोली ठंढेपानी वग़ैरह उचितानुपानके साथ देनेसे यह समस्तज्वरों को नष्टकरताहै २३८

२३९ ज्वरहरोरसः (सर्वादि) (पञ्चमः)

वङ्गं जैपालदरदं शुद्ध्या दन्त्यम्बुना सह ।
भावयेन्मुनिसङ्ख्याभिं छायाशुष्कन्तु कारयेत् ॥
गुञ्जैकं सितया युक्तं सर्वज्वरहरं परम् ।
आध्मानमलविष्टम्भं हरते नात्र संशयः ॥

र. क., ज्वरे ।

भाषा—वङ्गभस्म १ भाग, शुद्धजमालगोटा २ भाग, शिंगरिफ ३ भाग लेकर दन्तीमूलकेस्वरससे सात भावनाएंदेकर एकएकरत्तीकी गोलियें बनाकर छायामे सुखाकररखछोड़े । इनमेसे १--१ गोली ठंढेपानीवगैरहउचितानुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तज्वरोंको नष्ट करता है ॥ २३९ ॥

२४० ज्वरहरोरसः (सामादि) (षष्ठः)

शुद्धसूतसमं गन्धं सूतात्त्रिगुणटङ्कणम् ।
चतुर्गुणं वराचूर्णं त्रिगुणं यवशूकजम् १००१
दरदं द्विगुणं सूर्यभागं जैपालमुत्तमम् ।
सप्तमांशं त्रिकटुकं त्रिभागं चोरसञ्ज्ञकम् ॥
नलिकायास्त्रयोभागास्त्रिवृतश्च तथैव च ।
एतत्सर्वं राजवृक्षमूलकाथेन मर्दयेत्॥१००३॥
सप्तधा मतिमान् घर्मे वज्रीक्षीरेण भावयेत् ।
भृङ्गेरण्डजयावह्निभृङ्गोत्थै र्भावयेद्रसैः ॥१००४॥
नागवल्लीदलान्तःस्थं स्वेदयेद्भूधरे शनैः ।
नागवल्लीदलयुतं श्लक्ष्णं खल्वे विमर्दयेत् ॥
वल्लद्वयमुता मात्रा दद्यीतार्द्रकनीरतः ।
सामज्वरे प्रयुक्तोऽयं रेचयेत्क्षणमात्रतः १००६
गोतक्रसहितं पथ्यं दद्यात्यामद्वयादनु ।
वराविश्वगुडूचीभिः पाचनं प्राक् प्रदापयेत्।
चणकक्वाथसहितं दद्याद्वा शालिमुद्गकम् ॥

र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक १ भाग, भुनासुहागा ३ भाग, त्रिफलाका चूर्ण ४ भाग, यवक्षार ३ भाग, शिंगरिफ २ भाग, शुद्धजमालगोटा १२ भाग, त्रिकटु ७ भाग, चोरक ३ भाग, रेवनचीनी ३ भाग, निशोत ३ भाग, लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर सबके चूर्णमेमिलाकर अमिलतासकी जड़, थूहरकादूध, अदरख, अरणी, चित्रक, भांगरा इनके यथासम्भवस्वरसअथवाक्वाथोंसे सातसातभावनाएंदेकर पानके दोनेमे रख ६ अङ्गुलके भूधरयन्त्रमे पानीभराकर उसपरइसगोलेकोरख ऊपर पानोंसे ढककर मुंहपरसफेद अभ्रकके टुकड़ेसे गर्तकामुहबन्दकर ऊपर मिट्टीकाढक्कन देकर दोसेर जङ्गली कण्डोंकीआंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपरनिकालकर पानसहित घोटकर ६--६ रत्तीकी गोलियेंबनाकर छायामेसुखाकर रखछोड़े । इनमेसे १--१ गोली अदरखके रसकेसाथदेनेसे सामज्वरको यह नष्टकरताहै । दोपहरके बाद गायकी छाछके साथ पथ्यमेभात देना । त्रिफला, सोंठ और गुडूचीके साथदेनेसे ज्वरका पाक होता है । चनेके यूषके साथसफेदचावलकाभात पथ्यदेना ॥ २४० ॥

२४१ ज्वरहरोरसः (सप्तमः)

अंशाः षोडश भारश्ङ्गभसितादष्टौ हलिन्यङ्घ्रित-
श्चत्वारो गरलाच गन्धदपदो द्वौ पारदादेकतः।
एकत्रिंशदमूंश्चानितिचतुस्त्रिंशत्पलान्यार्द्रका-
देकीकृत्यत्रिमर्दितोज्वरहरो नाम्नारसःसिध्यति
गुञ्जायुग्ममयुष्य विश्वपयसा भुञ्जीत तीव्रज्वरे,
तैलस्निग्धतनुः कदुष्ण
सलिलस्नातो दिनान्मुच्यते ।
अद्यात्पष्टिकभक्तमेवपयसा भुक्तोऽपितस्मिन्दिने
नूनंनाशयतिज्वरान्नसवरो योरानयंसेवितः ॥

र. प., ज्वरे ।

भाषा—शृङ्गभस्म १६ भाग, कलिहारीकी शुद्धजड़ ८ भाग, शुद्धवत्सनाग ४ भाग, शुद्धगन्धक २ भाग, शुद्धपारा १ भाग, लेकर पारे गन्धककी

नीलवर्ण कज्जलीकर सबके चूर्णमें मिलाकर ३४ भाग अदरख देकर सबको सूखने तक मर्दनकरे अथवा दो दो रत्तीकी गोलियां बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली अदरखके रसकेसाथ देनेसे १ दिनमें सीतज्वरसे निर्मुक्त होता है। ज्वर उतरनेके बाद तैलाभ्यङ्ग करके गरम पानीसे स्नान कराके साठी चावल और दूध खिलाना चाहिये॥ २४१॥

२४२ ज्वरहरोरसः (अष्टमः)

षोडशांशेन कनकं जारितोऽपि यदा रसः।
स्यान्मूर्च्छितः कषायेण सर्वाङ्गीकज्वरापहः॥

र. ज्वरे।

भाषा—पारेके बुभुक्षान्त संस्कार करके षोडशांश सुवर्ण जारित करके उपरसकषायोंसे उसकी नष्टपिष्टीकरके उचित मात्रामें देनेसे समस्तज्वरोंको यह नष्ट करता है॥ २४२॥

२४३ ज्वराग्निरसः

कृष्णं समारोटरसेन तुल्यं
विमर्दयेच्छक्रयवस्य नीरैः।
दिनत्रयं डामरुके विपाच्यं
स्थाल्यूर्ध्वगं भस्म गृहाण सिद्धम्॥
रसो ज्वराग्निः कलमार्धमात्रो
जिह्वाग्रलग्नो जयति ज्वरौघम्।
शीतोपचारं विदधीत धीमान्
दध्योदनं पथ्यमिह प्रशस्तम् १०१२

र. ज्वरे।

भाषा—बुभुक्षान्त संस्कार किया हुआ पारा अथवा रससिन्दूर, निश्चन्द्र अभ्रकभस्म, दोनों समभाग लेकर इन्द्रजवके स्वरस अथवा क्वाथसे तीन रोज़ मर्दनकर सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टी कियेहुये डमरूयन्त्र अथवा आतशीशीशीमें बन्दकर सुखाकर ३ रोज़ क्रमवृद्ध अग्निसे पकाकर स्वाङ्गशीतल होनेपर डमरू अथवा आतशीशीशीके ऊर्ध्वभागमें लगेहुए रसको निकालकर रखछोड़े। इसमेंसे आधे चावल जितनी मात्रा समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तज्वरोंको दूर करता है। इस रसमें यद्यपि उड़ेहुए रसका प्रयोग लिखा है पर नीचे रही हुई जो अभ्रककी भस्म है उसको इस पारदमें मिलाकर उपयोग करना यह रहस्य है। इसको देनेसे अगर दाहादि मालूम हों तो शीतोपचार करे। दही और चावल पथ्य देना उचित है॥ २४३॥

२४४ ज्वराङ्कुशरसः (महान्) (प्रथमः)

सोमलं रसगन्धाभ्रं शिलातालकखर्परम्।
हिङ्गुलं ताम्रभस्माथ मर्दयेत्तुलसीरसैः १०१३
कारवल्लीरसैः सप्तभावनाश्च पृथक्पृथक्।
गुडोपणाभ्यां संयुक्तं गुञ्जामात्रश्च दीयते॥
सर्वज्वरहरो नाम सन्निपातांस्त्रयोदश।
ऐकाहिकादीन् सकलान्निहन्त्येष ज्वराङ्कुशः॥

र. को., ज्वरे।

भाषा—शुद्धसोमल, पारा, गन्धक, अभ्रकभस्म, शुद्धमैनसिल, रसमाणिक्य, खर्पर, शिंगरिफ, ताम्रभस्म, ये सब समभाग लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर सबमें मिलाकर तुलसी और करेलाके रसोंसे सातसात भावनाएं देकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली पुराने गुड़ और मरिचकेसाथ देनेसे समस्तज्वर, तेरह सन्निपात, ऐकाहिकादि समस्त विषमज्वरोंको यह नष्ट करता है॥ २४४॥

२४५ ज्वराङ्कुशरसः (द्वितीयः)

ससारा वैष्णवी सेना अचला कार्[illegible] कणा।
रागरुद्रोपमोपेता रौद्रा मस्त[illegible]गलिनी १०१६
ज्वरेषु
गुञ्जामितो विषमशीर्[illegible]रसोऽयम्।
युक्तोजवेनगदनजिम्भवेन
उन्मादनाशकृदसौ हितकृज्जनानाम्
युक्तानु[illegible]ज्वरे।

र. र. स., -प्रकरणास्त्वेशां सारः पारदः भुव-
माप्य[illegible]। धातुद्वयसंयोगं कृत्वा दशामी
र्षस्य[illegible]

लेकर छोहेके खरलमे ५पहरतकजम्भीरी नीबूके रससे मर्दनकर १--१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे १--१गोली ठंढेपानी वगैरह उचितानुपानके साथ देनेसे यह समस्तज्वरों को नष्टकरताहै २३८

२३९ ज्वरहरोरसः (सर्वादि) (पञ्चमः)

वङ्गं जैपालदरदं शुद्धया दन्त्यम्बुना सह।
भावयेन्मुनिसङ्ख्यातं छायाशुष्कन्तु कारयेत् ॥
गुञ्जैकं सितया युक्तं सर्वज्वरहरं परम्।
आध्मानमलविष्टम्भं हरते नात्र संशयः ॥

र क, ज्वरे।

भाषा—वङ्गभस्म १ भाग, शुद्धजमालगोटा २ भाग, शिंगरिफ ३ भाग लेकर दन्तीमूलकेस्वरससे सात भावनाएंदेकर एकएकरत्तीकी गोलियें बनाकर छायामे सुखाकररखछोडे । इनमेसे १—१ गोली ठंढेपानीवगैरहउचितानुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तज्वरोंको नष्ट करता है ॥ २३९ ॥

२४० ज्वरहरोरसः (सामादि) (षष्ठः)

शुद्धसूतसमं गन्धं सूतात्त्रिगुणटङ्कणम् ।
चतुर्गुणं वराचूर्णं त्रिगुणं यवशूकजम् १००१
दरदं द्विगुणं सूर्यभागं जैपालमुत्तमम् ।
सप्तभागं त्रिकटुकं त्रिभागं चोरसञ्ज्ञकम् ॥
नलिकायास्त्रयोभागास्त्रिवृतश्च तथैव च ।
एवत्सर्वं राजवृक्षमूलकाथेन मर्दयेत्॥१००३॥
सप्तधा मतिमान् घर्मे वज्रीक्षीरेण भावयेत् ।
शृङ्गवेरजयावह्निभृङ्गोत्थै र्भावयेद्रसैः ॥१००४॥
नागवल्लीदलान्तःस्थं स्वेदयेद्भूधरे शनैः ।
नागवल्लीदलयुतं श्लक्ष्णं खल्वे विमर्दयेत् ॥
वल्लद्वययुतां मात्रां दद्यातार्द्रकनीरतः ।
सामज्वरे प्रयुक्तोऽयं रेचयेत्क्षणमात्रतः १००६
गोतक्रसहितं पथ्यं दद्यायामद्वयात्तु ।
वराविश्वगुडूचीभिः पाचनं प्राक् प्रदापयेत्॥
चणकक्काथसहितं दद्याद्वा शालिमुद्गकम् ॥

र का, ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक १ भाग, भुनासुहागा ३ भाग, त्रिफलाका चूर्ण ४ भाग, यवक्षार ३ भाग, शिंगरिफ २ भाग, शुद्धजमालगोटा १२ भाग, त्रिकटु ७ भाग, चोरक ३ भाग, रेवनचीनी ३ भाग, निशोत ३ भाग, लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर सबके चूर्णमेमिलाकर अमिलतासकी जड, थूहरकादूध, अदरख, अरणी, चित्रक, भांगरा इनके यथासम्भवस्वरसअथवाक्वाथोंसे सातसातभावनाएंदेकर पानके दोनेमे रख ६ अङ्गुलके भूधरयन्त्रमे पानमिलाकर उसपरइसगोलेकोरख ऊपर पानोंसे ढककर मुहपरसफेद अभ्रकके टुकडेसे गर्तकामुहबन्दकर ऊपर मिट्टीकाढकन देकर दोसेर जङ्गली कण्डोंकीआचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपरनिकालकर पानसहित घोटकर ६--६ रत्तीकी गोलियेंबनाकर छायामेसुखाकर रखछोडे । इनमेसे १—१ गोली अदरखके रसकेसाथदेनेसे सामज्वरको यह नष्टकरताहै । दोपहरके बाद गायकी छाछके साथ पथ्यमेभात देना । त्रिफला, सोंठ और गुडूचीके साथदेनेसे ज्वरका पाक होता है । चनेके यूषके साथसफेदचावलकाभात पथ्यदेना ॥ २४० ॥

२४१ ज्वरहरोरसः (सप्तमः)

अंशाः षोडश भारशृङ्गभसितादष्टौ हलिन्याश्चितश्चत्वारो गरलाच्च गन्धदपदो द्वौ पारदादेकतः।
एकत्रिंशदमूंश्चतानीतिचतुस्त्रिंशत्पलान्यार्द्रकादेकीकृत्यविमर्दितोज्वरहरो नाम्नारसःसिध्यति
गुञ्जायुगमथुष्ण निश्चपयसा भुञ्जीत तीव्रज्वरे,
तैलस्निग्धतनुः कदुष्ण
सलिलस्नातो दिनान्मुच्यते ।
अथाल्पदिकभक्तमेवपयसा भुक्तोऽपितस्मिन्दिने
नूनंनाशयतिज्वरान्नसवरो घोरानयंसेवितः ॥

र. प, ज्वरे।

भाषा—शृङ्गभस्म १६ भाग, कलिहारीकी शुद्धजड ८ भाग, शुद्धवच्छनाग ४ भाग, शुद्धगन्धक २ भाग, शुद्धपारा १ भाग, लेकर पारे गन्धककी

नीलवर्ण कज्जलीकर सबके चूर्णमें मिलाकर २४ भाग अदरख देकर सबको सूखने तक मर्दनकरे अथवा दो दो रत्तीकी गोलियां बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १-१ गोली अदरखके रसकेसाथ देनेसे १ दिनमें तीव्रज्वरसे निर्मुक्त होता है। ज्वर उतरनेके बाद तैलाभ्यङ्ग करके गरम पानीसे स्नान कराके साठी चावल और दूध खिलाना चाहिये ॥ २४१ ॥

२४२ ज्वरहरोरसः (अष्टमः)

षोडशांशेन कनकं जारितोऽपि यदा रसः।
स्यान्मूर्च्छितः कषायेण सर्वाङ्गीणज्वरापहः

र. ज्वरे।

भाषा—पारेके बुभुक्षान्त संस्कार करके षोडशांश सुवर्ण जारित करके ज्वरघ्नकषायोंसे उसको नष्टपिष्टीकरके उचित मात्रामे देनेसे समस्तज्वरोंको यह नष्ट करता है ॥ २४२ ॥

२४३ ज्वराग्निरसः

कृष्णे खमारोटरसेन तुल्यं
विमर्दयेच्छक्रयवस्य नीरैः।
दिनत्रयं डामरुके विपाच्य
स्याल्यूर्ध्वगं भस्म गृहाण सिद्धम् ॥
रसो ज्वराग्निः कलमार्धमात्रो
जिह्वाग्रलग्नो जयति ज्वरौघम्।
शीतोपचारं विदधीत धीमान्
दध्योदनं पथ्यमिह प्रशस्तम् १०१२

र. ज्वरे।

भाषा—बुभुक्षान्त संस्कार किया हुआ पारा अथवा रससिन्दूर, निश्चन्द्र अभ्रकभस्म, दोनों समभाग लेकर इन्द्रजवके स्वरस अथवा क्वाथसे तीन रोज़ मर्दनकर सुखाकर ३–७ कपडमिट्टी कियेहुये डमरूयन्त्र अथवा आतशीशीशीमे बन्दकर सुखाकर ३ रोज़ क्रमवृद्ध अग्निसे पकाकर स्वाङ्गशीतल होनेपर डमरू अथवा आतशीशीशीके ऊर्ध्वभागमे लगेहुए रसको निकालकर रखछोड़े। इसमेसे आधे चावल जितनी मात्रा समर्थांचितानुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तज्वरोंको दूर करता है। इस रसमे यद्यपि उड़ेहुए रसका प्रयोग लिखा है पर नीचे रही हुई जो अभ्रककी भस्म है उसका इस पारदमे मिलाकर उपयोग करना यह रहस्य है। इसको देनेसे अगर दाहादि मालूम हों तो शीतोपचार करे। दही और चावल पथ्य देना उचित है ॥ २४३ ॥

२४४ ज्वराङ्कुशरसः (महान्) (प्रथमः)

सोमलं रसगन्धाभ्रं शिलातालकखर्परम्।
हिङ्गुलं ताम्रभस्माथ मर्दयेत्तुलसीरसैः १०१३
कारवल्लीरसैः सप्तभावनाश्च पृथक्पृथक्।
गुडोषणाभ्यां संयुक्तं गुञ्जामात्रश्च दीयते ॥
सर्वज्वरहरो नाम सन्निपातांस्त्रयोदश।
ऐकाहिकादीन् सकलान्निहन्त्येष ज्वराङ्कुशः ॥

र. को., ज्वरे।

भाषा—शुद्धसोमल, पारा, गन्धक, अभ्रकभस्म, शुद्धमैनसिल, रसमाणिक्य, खर्पर, शिंगरिफ, ताम्रभस्म, ये सब समभाग लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर सबमे मिलाकर तुलसी और करेलाके रसोंसे सातसात भावनाएं देकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इसमेसे १-१ गोली पुराने गुड़ और मरिचकेसाथ देनेसे समस्तज्वर, तेरह सन्निपात, ऐकाहिकादि समस्त विषमज्वरोंको यह नष्ट करता है ॥ २४४ ॥

२४५ ज्वराङ्कुशरसः (द्वितीयः)

ससारा वैष्णवी सेना अचला कादिकं कणा।
रागस्त्रोपमोपेता प्रौढा मस्तकशालिनी १०१४
गुञ्जामितो विषमशीर्णनवज्वरेषु
युक्तोऽजमेनमदनाशकरो रसोऽयम्।
उन्मादनाशकृदपस्मृतिजिज्ज्वरैन
युक्तानुपानसहितो हितकृज्जनानाम्

र. र. स., र. को., सन्निपातज्वरे।

भाष्यम्—रसप्रकरणस्सर्वेषां सारः पारदः सुवर्णस्य तत्र उक्तत्वात्। धातुद्वयसंयोग कृत्वा द्वाभ्यां

ध्मायमानो योऽवशिष्यते सः सारः। यथा काष्ठौषधा-
धासाराल्तास्सुवर्णे लीयन्ते। पक्षच्छिन्नपारदे सुवर्ण-
मपि लीयते तथाच रसहृदयतन्त्रे "काष्ठौषध्यो नागे
नागमपि शुल्वे। शुल्वं तारे तारमपि कनके कनकं
च लीयते सूते" परमात्मनीव नियतं भवति लयो
यत्र सर्वसत्त्वानाम्। एकोऽसौ रसराजः शरीरमजराऽमरं
कुरुते॥ इति॥ अतस्सारशब्देन सुवर्णपारदौ ग्रही-
तव्यौ। सेनाशब्देन पारदसहायभूतमहारसोपरसा
विषोपविषाणि च सर्वाणि ग्रहीतव्यानि। तत्स्वरूपं
रसान्तरे—हिङ्गुलताप्यविमलाचलसस्यकान्तवैकान्तप-
क्षिपतयश्च महारसाः स्युः। सौवीरगन्धकशिलाऽऽल
विरञ्जधातुकासीसिकाञ्चुपरसाः कथिता रसज्ञै रिति
रसोपरसाः। स्थावरविषाणि कालकूट, १ हाला-
हल २, वत्सपुत्र ३, वत्सनाभ ४, हारिद्रक ५, सक्तुक
६, प्रदीपन ७, सौराष्ट्रिक ८, शृङ्गिकाणि ९ नव।
अथवा महाकूट १, मूस्री २, सक्तुक ३, यागगन्ध
४, मयाभ ५, दुर्गन्धीनीति षट्। मतान्तरे शृङ्गी १,
कालकूट २, मुस्तक ३, वत्सनाभ ४, शङ्खकर्णी-
नीति ५ पञ्च। जङ्गमविषाणि षोडशाधिष्ठानानि
एतानि महाविषाणि। स्नुहीकरवीरार्कलाङ्गलीगु-
ञ्जाहिफेनविषमुष्टिकप्रभृतीनि उपविषाणि। तत्र विषो-
पविषेषु पारदस्य मर्दनं त्रिधायोर्ध्वपातनं यथाशक्ति
विधेयमेवं कृते कञ्चुकीनिर्मुक्तोभूत्वा सुबुभुक्षुताऽऽपन्नो-
भविष्यति पारदः। तदनन्तरं यथाशक्ति गन्धक-
जारणं विधाय सुवर्णमाक्षिकाऽभ्रसत्त्वे सुवर्णञ्च ग्रास-
यित्वाऽऽसयित्वा ... रा वा हिङ्गुलः, ताप्यद्वयम्, चपलः,
शुल्वम्, कान्तम्, ... र, वैक्रान्तः, भौलम्, एषा भस्मानि।
सौवीरगन्धकशिलाताल ... रुकुष्ठ कासीसानि, काङ्क्षी
चैतानि शोधितानि यथा ... द्रीरम्भानि भस्मीकृतानि च।
पारदः सुवर्णञ्चेति सर्वाणि ... रपेः तुल्यभागानि गृहीत्वा
अचला-पृथ्वी तदभिधानानि, ... ष्मद्रव्यपुनर्नवा, सूर्य-
मक्ता, कृष्णातिकजीरकाणि प्रक्षेपे। ... शु ... आदिकं-केस-
रम्, कस्तूरिका च। भावनायां ... नैभी। कणा-
पिप्पली, रागो माणिक्यम् ताम्रं वा, उभं ... गौरपि

ग्रहणे गुणवृद्धिरेव। रुद्रो धुत्तूरस्तस्य बीजानि।
रागश्च रुद्रश्च तौ रागरुद्रौ, स्तो यस्या सेनायामथौ-
षौषधसमूहे सा रागरुद्रा अर्शआद्यचि साधुः। एवौ-
षधसेना प्रोक्ता सर्वकिल्बिषरहिता ग्रहीतव्या। सर्वं
सम्मिश्रय्य वैष्णवी-प्रकरणानुरोधात्तुलसी ग्राह्या,
सापि ससारा-अर्थात्तद्वर्गस्य रसेन मर्दनं विधातव्यम्,
सेनाशब्दग्रहणात्तुलसीवर्गग्रहणे न कोऽपि प्रतिरोधकः
स यथा-सुरसा-श्वेतसुरसाफणिज्झकार्जकभूस्तृणसुग-
न्धकसुमुखकालमालकासमर्दक्षवकखरपुष्पाविडङ्गकट्-
फलसुरसीनिर्गुण्डी कुलाहलोन्दुरुकर्णिकाफञ्जीप्राचीब-
लकाकमाच्योविषमुष्टिश्च। वैष्णवीतिविशेषणेन सत्त्व-
गुणाऽवष्टम्भे परमेश्वरस्य विष्णुरिति सञ्ज्ञा, अतोऽत्र-
पित्तग्रहीतव्यम् चिकित्साशास्त्रे पित्तस्य सत्त्वात्मकत्वा-
त्तेजोमयत्वाच्च पित्ते यथालाभं भावना दातव्याः।
पश्चान्मस्तकशालिनी विधातव्या अर्थाद्वर्तुलाकारेण-
परिणमयितव्या। नन्वयमर्थः कस्माल्लभ्यते-इत्यत
आह—उपमोपेता अस्मिन्पद्ये निर्दिष्टपदानामर्था न
यौगिकवृत्त्या नाप्यभिधावृत्त्या निश्चेतव्याः किन्तु
उपमोपेताः कर्तव्याः। यदा च रागश्च रुद्रश्च उपमा
चेतिः द्वन्द्वः क्रियेत तदा ताभिरुपेतेतिसमासे उपमाया
अपि सेना विशेषणत्वेनोपस्थिति र्भवति, परन्तु तस्या
द्रव्यविशेषाऽभावाद्द्रव्यगतधर्मविशेषरूपत्वाद्विशे-
षात्सेनाशब्दस्यार्थ उपमया निश्चेतव्य इत्यर्थोऽवसी-
यते। अस्मिन् पक्षे अर्शआद्यजन्तकल्पनाक्लेशोऽपि
नाऽऽपतति। अत्र केषुचित्पुस्तकेषु ससारा वैष्णवी
सेनेति पदं त्रिंयस्याऽस्याभिप्रायप्रकटनाय "त्रि-
भागं तालकं विषादिकभागन्तु पारदम्। तदर्धं गन्धक-
श्चैव तदर्धा तु मनःशिला। कारवल्लीद्रवसैः भा-
वयेत्प्रहरत्रयम्॥ पाचितो वालुकायन्त्रे चातुर्थिक-
निवारणः॥ इति चातुर्थिकनिवारणस्य पाठो लि-
खितोऽस्ति यथा रसरत्नसमुच्चयादौ। कुत्रचित्
ससारा-पारदोपेता। वैष्णवीसेना-हरितालम्।
अचला-मनःशिला। कादिकं-कारवल्लीरसः।
कणा-पिप्पली। रागस्ताम्रं। रुद्रोपमाभि-गौल-

काभिः प्रौढा मस्तकशालिनी शालिस्फुटनमात्र इत्यर्थः । इत्यादि विवरणमस्यकृतमस्ति, एतत्सर्वमपि ग्रन्थकर्तुरभिप्रायाऽज्ञानमूलकमस्ति)

भाषा—शुद्धपारा अथवा हिंगुलसे निकाला-हुआपारा लेकर कालकूट, हालाहल, ब्रह्मपुत्र, वत्स-नाभ, हारिद्रक, सक्तुक, प्रदीपन, सौराष्ट्रिक, शृङ्गिक-येनव स्थावरविष और षोडशाधिष्ठान जङ्गमविष, थूहर, कनेर, आक, कलिहारी, गुञ्जा, अफीम, कुचिला इत्यादि उपविष, इनप्रत्येकमे पारेको १–२ रोज मर्दनकर ऊर्ध्वपातनकरे । इसके करनेसे पारा कञ्चुकरहितहोकर बुभुक्षित होजायगा । फिर इसमें यथाशक्ति गन्धक जारणकर अभ्रक-माक्षिकसत्त्व और सुवर्णका ग्रास देकर अथवा बिनाही ग्रासदियाहुआ पारा, शुद्धहिंगुल, सोनामाखी, रूपामाखी, चपल, तुत्थक, कान्तपाषाण, कान्तलोह, वैक्रान्त, नीलम येसबसम-भाग यथासम्भवशुद्ध और मारेहुए, गोदन्तीहरिताल, गन्धक, मैनसिल, हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य, कङ्कुष्ठ (मुर्दासङ्ग), कसीस, फिटकरी ये सब शुद्धकियेहुए, सुवर्णभस्म, सफेद पुनर्नवा, हुरहुर, कालीजीरी, केसर, कस्तूरी, पीपल, माणिक्य और ताम्रभस्म, शुद्धधतूरबीज, सब समभाग लेकर बारीकचूर्णकर करेला, सफेद और काली तुलसी, मरुआ, अर्कक (कुकरौंधा वगैरह), गोहिप, सुग-न्धक (मरुवा), दौना, रजगुर, कसौंजा, नकछि-कनी, बबई, विडङ्ग, कायफल, नई, दोनों संभालु, गोरखमुण्डी, मूषाकर्णी, काम, काकनासा, मकोय, बकायन इनप्रत्येकके रसोंसे १–१ भावना देकर १–१ रत्तीकी अथवा अग्निबलके अनुसार मात्रा कायम कर तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे विषम, जीर्णऔर नवज्वर तथा उन्माद, अपस्मार इन सबरोगोंको बहुत शीघ्र नष्टकरताहै । और मनु-ष्योंके लिये अत्यन्त हितकारकहै ॥ २४५ ॥

२४६ ज्वराङ्कुशरसः (तृतीयः)

ताम्रतो द्विगुणं तालं मर्दयेत्सुपचीद्रवैः ।

र. सा. ६४

भपुटेन्मूधरे शीते वज्रीक्षीरेण मर्दयेत् ॥१०१८

भपुटेद्भूधरे पश्चात्पञ्चगुञ्जामितं भजेत् ।
आर्द्रकस्य रसेनैव सर्वज्वरनिकृन्तनः ॥१०१९

ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्चातुराहिकम् ।
विषमञ्चापि शीताढ्यं ज्वरं हन्ति ज्वराङ्कुशः ॥

वै. क., व. रा., र. सं., ज्वराधिकारे ।

भाषा—ताम्रभस्म १ तोला, हरितालभस्म २ तोले, दोनोंको करेलेकेरसमे एकरोज मर्दनकर गोला बनाय सुखाकर भूधरयन्त्रमे एकरोजकीआंच देवे । स्वाङ्गशीतल होनेपरनिकालकर थूहरके दूधमेमर्दनकर सुखाकर भूधरपुटमे एकरोजकीआंच देवे । स्वाङ्ग-शीतल होनेपरनिकाललै, इसमेसे ५–५ रत्तीकी मात्रा अदरखकेरससेदेनेसे समस्तज्वर, ऐकाहिक, द्व्याहिक, त्र्याहिक, चातुर्थिक, और शीतपूर्वकनाम विषमज्वरोंको यह नष्टकरताहै ॥ २४६ ॥

२४७ ज्वराङ्कुशरसः (तालादिः) (चतुर्थः)

एककर्षं भवेत्तालं द्विकर्षं तुत्थकं भवेत् ।
षट् कर्षान्भृष्टशुक्तीनां चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
धत्तूरपत्रस्वरसे मर्दयेद्याममात्रकम् ।
निधाय भाजने लौहे सम्पर्धं क्रमशो बुधैः ॥
उपर्यधः स्थापयित्वा तत्रस्थं शोषयेद्भिषक् ।
पुनः पर्युषितं प्रात गृहीत्वा किञ्चिदग्नितः ॥
कोष्णं कृत्वा कल्कयेत्तपतो वस्त्रः प्रसरधिताः
चणकप्रमितास्तासामेका शर्करया सह ॥
शीतज्वरं निहन्त्येव सर्वं नास्त्यत्र संशयः ॥

र. सु., वै. चि., नि. र., यो. म., यो. च., र. क., रसायनस, र. प्र., भै. र., ज्वराधिकारे ।

टि०—वै. चि., भूतभैरवश्चूर्णोऽस्ति नाम । नि. र., भूतभैरवोऽस्ति नाम । यो.म., चिन्तामणीति नाम, यो.च., शीतज्वरारिरिति नाम, र.क., रसायनस., र.प्र., भै.र., एषु ग्रन्थेषु तालादिरितिनाम योगचन्द्रिकायां तुत्थतालकशु-क्तीनामेकैकभागग्रहणं कृतं, चणमिता च मात्रोदिता । र. क. यो., भैषज्यरत्नावलीमतालादिरसे तुत्थतालचूर्णानां कर्षैकद्विषट्का मात्रा नियोजिताः । योगमहार्णवे शम्बू-कभस्म त्रिभागं योजितम्, तुलस्या भावना धत्तूरस्य प्रदत्ता अनुपानं रसाद्यपाद्यादिवत्प्रदिष्टं मात्रा च द्विगुञ्जपरिमिता ।

भाषा—शुद्धहरिताल १ तो., तुत्थ २ तो., सीपकाचूना ६ तो., सबको इकट्ठेकर धतूरेकेस्वरससे १ पहर मर्दनकर कड़ाहीमें रखकर धतूरेका रस डाल नीचे अग्नि लगाकर मर्दन करता हुआ तमामरसको सुखादे। और कड़ाहीको थोड़ेसे कोयलोंपर रहनेदे। बुद्धमे उसको फिरअग्निकेऊपर रख गोली बनानेलायक रसदेकर चनेप्रमाण गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १—१ गोली शक्करकेसाथ देनेसे यह शीतज्वरको नष्टकरताहै ॥ २४७ ॥

२४८ ज्वराङ्कुशरसः (शीतारिः) (पञ्चमः)

पिष्ट्वा तालकमेकभागममलं शम्बूकचूर्णं क्षिपे-
 त्वा चाथ नवांशतोऽपि च शिखि-
 ग्रीवं पुनः पेषयेत् ।
कौमारीरसमर्दितं गजपुटे पक्त्व शीतं ततो,
गृह्णीयादथ गुञ्जया ज्वरहरं खण्डेन संयोजयेत्॥
एकद्वित्रिभवं चतुर्थकमयं वेलाज्वरं नाशये-
 च्छीतारिः प्रविनाशयेज्ज्वरमसौ
 भानुर्यथा शर्वरीम् ।
पथ्यं दुग्धमथापि तण्डुलयुतं छाग्याश्च शीतं पयः
पेयं गव्यमिदं स्वभावजनितं पैत्तंजयेदामयम् ॥
ज्वराभिभूतेषडहे व्यतीतेविपक्वदोषे कृतलङ्घनेच
 यो भेषजं वैद्यवरः प्रयुङ्क्ते
 निस्संशयं हन्त्यचिरात्स रोगान् ॥

र. सु., नि. र., र. क., र. कौ., यो. चि., र. म. मा., प. रा., टो., रसायनसं., चि. र. भ., वै. र., र. (मा०) र. प्र., मा. वि., भा. प्र., र. क. ख., पं. द., र. का., र. र. पौ., चि. सा., भै. सा., बृ. यो. त., ज्वराधिकारे।

टि०—नि. र., चि.सा., भै. सा., एषु ग्रन्थेषु शीतारीति नाम। टो. शीतांकुशः। र.क., र., चिन्तामणिः। रसायनसं., चि र.भ., वै.र., र. (मा.), र.प्र., भूतभैरवः। र.क.ख., पं. द., भा.प्र., र.र. कौ., शीतभञ्जी। मा.वि. शीतज्वरहरेति। रसेन्द्रकल्पद्रुमे तालतुत्थशिखिग्रीवाणां श्लोकाः प्रक्षिप्ताः, मायकल्पिता मात्रा प्रकल्प्य द्विरसानुपानं कल्पितम्नाम च चिन्तामणिरिति स्थापितम्। टोडरानन्दे तालचन्द्रशुक्तिचूर्णानां अष्टौ षोडशचत्वारिंशत्कणेति क्रमेण भागा नियोजिताः नाम च शीतांकुशेति स्थापितम्। भावप्रकाशे शम्बूकस्थाने शुक्तिकाचूर्णं गृहीतम्, मात्रा चार्द्धगुञ्जाप्रमिता दत्ता। रसराजसुन्दरीय शीतभञ्जीपाठे तालतुत्थचूर्णानां क्रमेण भागवृद्धिः धत्तूररसेन च मर्दनम्। र. र. कौमुद्यां तुत्थं २ तालं ३ पाषाणचूर्णं १ चलैर्मर्दनं त्रिदिनं विहितम्। शर्करानुपानमथ कथितम् ॥

भाषा—शुद्धहरिताल १ भागका खूब बारीक चूर्णकर घोंघेका चूर्ण १ भाग, तुत्थक हरितालसे नवमांश देकर घीकुआंरके रससे १—२ रोज़ मर्दनकर गोला बनाय सुखाकर सम्पुटमें बन्दकर गजपुटकी आंचदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर इसमेंसे एकरत्तीको खांडकेसाथ देनेसे ऐकाहिक, द्व्याहिक, त्र्याहिक वगैरह सबको यह इसतरह नष्ट करता है जैसे सूर्य रात्रिको नष्ट करता है। पथ्यमें दूध, चावल, बकरी या गायका दूध देवे। जिन लोगोंको साधारण पित्तप्रकोप हो उनकोभी आराम करता है। ज्वरमें यदि ६ रोज़ बिताकर जब कि लङ्घन करनेसे दोष परिपक्व होजांय उससमय जो वैद्य दवा देता है वह अवश्य रोगोंको नष्ट करता है।

२४९ ज्वराङ्कुशरसः (रविसुन्दररसः) ६

द्विभागतालेन हतञ्च ताम्रं
 रसस्ततोऽर्धो बलिमीनमायू ।
विषं पृथक् सूतसमानि कृत्वा
 त्रिःसप्तरात्रेण दिवाकराद्यैः ॥१०२७॥
विमर्दयेत्स्वरसेन चूर्णं
 गुञ्जैकमात्रं सितया समेतम् ।
ज्वराङ्कुशोऽयं रविसुन्दराख्यो
 ज्वरान्निहन्त्यष्टविधान्समग्रान् ॥१०२८

नि. र., र.सु., रसायनसं., र. मं., भा. प्र., र. क. ख., मा. वि., र का., यो. म., ज्वराधिकारे

टि०—रसरामधेनौ पाठद्वयमस्ति, एकस्मिन् दन्तीबीजानि विषाद्र्धानि गृहीतानि समपित्तज्वरस्यार्थे। अपरस्मिन् मीनपित्तं त्यक्तं सम्भवन्तीबीजाभावोऽस्ति। तत्र मलप्रभिन्नज्वरे दन्तीयुतस्य प्रयोगः, अन्यत्र तु तद्रहितस्य कार्यं इति रहस्यम्।

भाषा—शुद्धताम्रपत्रमें २ भाग हरिताल देकर जंभीरी वगैरहके रसके साथ घोटकर गजपुटमें फूंक

कर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालले । यह ताम्रभस्म २ भाग, शुद्धपारा और गन्धक, मछलीका पित्त, शुद्ध बछनाग, येसब एकेक भागलेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर इन सबमें मिलाकर नीमके स्वरससे २१ रोज़ धूपमें मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । अथवा सुखाकर चूर्णकर लेवे (इसमेंसे १ रत्ती शकरके साथ देनेसे यह समस्त ज्वरोंको नष्ट करता है ॥ २४९ ॥

२५० ज्वराङ्कुशरसः (सप्तमः)

दारुमूषं शिखिग्रीवं रसकञ्च पृथक्पृथक् ।
टङ्कत्रयानुमानेन गृहीत्वा कनकद्रवैः ॥
मर्दयेत्त्रिदिनं कार्या वटी चणकमात्रया ।
मरिचैरेकविंशत्या सप्तभिस्तुलसीदलैः ॥
खादेद्वटीद्वयं पथ्यं दुग्धभक्तं सशर्करम् ।
तरुणं विषमं जीर्णं हन्यात्सर्वज्वरं ध्रुवम् ॥

बृ. यो. त., भा. प्र., र. सु., र. क. क., ज्वरे। र. क., लतायां तरुणज्वरारिरिति नाम ।

भाषा—दारुचिकना, तुत्थ, खपरिया येसब ३–३ टंक लेकर धतूरेके रससे ३ दिन मर्दनकर चनेप्रमाण गोली बनाकर २–२ गोली २१ कालीमिर्च और ७ तुलसीपत्रोंकेसाथ देनेसे तरुण, जीर्ण और विषमज्वर नष्ट होते हैं । पथ्यमें दूध, भात और शक्कर देना ॥ २५० ॥

२५१ ज्वराङ्कुशरसः (अष्टमः)

शुद्धे शिलाले रसगन्धकौ च
मन्दारदुग्धेन विधाय पिष्टिम् ।
तुत्थोत्थताम्रस्य दलानि मध्ये
निधाय तत्र प्रविधाय गोलम्॥१०३२॥
धत्तूरपत्रै रपिधाय सम्यक्
पुटेत् पुटे कुक्कुटनामधेये ।
शीते स्वतो जातगुणप्रकर्षो
ज्वराङ्कुशोऽयं सितया प्रदेयः ॥
शीते ज्वरे मङ्क्षु महूपकारी
दुग्धौदनंपथ्यमुशन्तिवैद्याः ॥१०३३॥

रसायनसारे, शीतज्वरे.

भाषा—शुद्धमैनसिल, हरिताल, पारा और गन्धक लेकर सबकी कज्जलीकर आकके दूधमें एक दोरोज़ मर्दनकर गोला बनाय तुत्थसे निकाले हुए ताम्रके पत्रमें लपेटकर गोला बनाले फिर इसगोलेपर धतूरेके पत्ते लपेटकर सूतसे बांधदे फिर किसी शरावमें बन्दकर कुक्कुटपुटमें आंचदेवे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर इसमेंसे १-१ रत्ती समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह तमाम ज्वरोंको दूर करता है और उतरनेपर दूधभात खिलावे ॥ २५१ ॥

२५२ ज्वराङ्कुशरसः (लघुः) (नवमः)

गन्धकं पारदञ्चैव टङ्कणं गुटिका कृता ।
वल्लद्वयं हि दातव्यं सद्योज्वरविनाशनम् ॥

रसावल्यां, ज्वरे ।

भाषा—शुद्धगन्धक, पारा, सुहागा, येसब समभागलेकर निर्गुण्डी अथवा धतूरा अथवा दोनोंसे १–१ रोज मर्दनकर ६–६ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली यथोचितानुपानके साथ देनेसे यह नवज्वरको तत्काल शान्त करता है ॥ २५२ ॥

२५३ ज्वराङ्कुशरसः (दशमः)

रम्भाम्भोभिर्मल्लतालं विभाव्य
तुल्यांशं तच्छर्दिमत्स्यं प्रदेहेत् ।
खण्डोपेतं मुद्गमानं निहन्याद्
क्षिप्रंक्षीराशाशिनः शीततापम्॥१०३४

यो. र., रसायनस., र. सु., चि. क., ज्वरे ।

टि॰—चि. क., रसराजसुन्दरे च मल्लताले इत्यत्र लिखितं भागव तालकेश्वर इति स्थापितम् । उपयोगस्तु ज्वर एव कृतः, अन्यत्सर्वं समानम् ।

भाषा—शुद्धसोमल,रसमाणिक्य अथवा शुद्धहरितालको समभाग लेकर केलेके पानीमें ६–७ रोज मर्दनकरके मूंग बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली शक्करके साथ देनेके ऊपरसे दूधभात खिलानेसे यह जिसमें वमन न होती हो ऐसे शीतज्वरको तत्काल नष्ट करता है ॥२५३॥

२५४ ज्वराङ्कुशरसः (एकादशः)

रसस्य द्विगुणं गन्धं गन्धतुल्यन्तु टङ्कणम् ।
रसतुल्यं विषं योज्यं मरिचं पञ्चधा विषात् ॥
कट्फलं दन्तिबीजञ्च प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ।
ज्वरांकुशरसो ह्येष चूर्णयेद्याममात्रकम् ॥१०३७
यामैकेन निहन्त्याशु ज्वरं जीर्णं त्रिदोषजम् ।
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च तथैव च तृतीयकम् ॥
मासिकं पाक्षिकञ्चैव दिवारात्रोद्भवंतथा ।
शीतज्वरेषु दातव्यो हन्ति सत्यं न संशयः ॥

र र, रसायनस, य रा, र सं, नि र, र च र सु यो म र चं, रकयो, मै र, ज्वरे। अत्र तत्र पथ्यमिति योगसरणवे कथितम्। मैषरहस्ये धातुधारक इति नाम।

भाषा—शुद्धपारा १ तोला, गन्धक २ तोले, सुहागा २ तो, शुद्धवछनाग १ तो, मरिच ५ तो., कायफल और शुद्धजमालगोटा, २–२ तोले लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर और चीजोंके बारीक चूर्णमें मिलाकर दर्भमूल अथवा धतूरा प्रभृतिके रससे १ पहर घोटकर रखछोड़े। इसमेंसे १-१ रत्तीकी मात्रा ऐकाहिक, द्व्याहिक, तृतीयक, पाक्षिक, मासिक, तथा समस्त शीतज्वरोंमें धतूरेकेरस अथवा सभालूके रसके साथ देनेसे वेसब नष्ट होजाते हैं ॥ २५४ ॥

२५५ ज्वराङ्कुशरसः (महान्) १२

शुद्धसूतो विषं गन्धः प्रत्येकं शाणसम्मितः ।
धूर्तबीजं त्रिशाणं स्यात्सर्वेभ्यो द्विगुणा भवेत्
हेमाह्वा कारयेदेषां सूक्ष्मचूर्णं प्रयत्नतः ।
देयं जम्भीरमज्जाभिः चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम् ॥
आर्द्रकस्वरसे वापि ज्वरं हन्ति त्रिदोषजम् ।
ऐकाहिकं द्व्याहिकं वा त्र्याहिकं वा चतुर्थकम्
विषमञ्च ज्वरं हन्याद्विख्यातोऽयं ज्वरांकुशः

शा, र भा स, रसायनसार, या स, वं र, र स नि, र., र नि, भा प्र, र र पु, आ नि, नि सा यो चि, र म र र, चि क, या प, रसायनस, र रा, र स, र प्र, चि र मे र, मै सा, र च, र स मा, र मु, वै चि (ल) र क, ढो, र को, च रा, र प, यो र, र चा यो म, र क यो, मै, चि रसमारसङ्ग्रह, र चि, र क ल, चि र भ, र, र कौ, ज्वराधिकारे। कुत्रचिद्धेमाह्वास्थाने व्योष नियोजितम्। कुत्रचिद्देमक्षीर्या रसभावना दृश्यते।

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग और गन्धक ४-४ मासे, धतूरेके शुद्धबीज ९ मासे, रेवनचीनी अथवा सत्यानाशीकी जड़ सबसे दूनी लेकर सबका बारीक चूर्णकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर रखछोड़े। इसमेंसे २ रत्ती लेकर जम्भीरीकी मज्जा अथवा अदरखके रसकेसाथ देनेसे त्रिदोषज्वर, ऐकाहिक, द्व्याहिक, त्र्याहिक, चातुर्थिक, और विषमज्वर नष्ट होते हैं ॥ २५५ ॥

२५६ ज्वराङ्कुशरसः (त्रयोदशः)

खण्डितं मृगशृङ्गञ्च ज्वालामुख्या रसैः समम्
रुद्ध्वा भाण्डे पचेच्चुल्ल्यां याममुग्मं ततो नयेत्॥
अष्टांशं त्रिकटुं दद्यान्निष्कमात्रञ्च भक्षयेत् ।
नागवल्ल्या रसैः सार्धं वातपित्तज्वरापहम् ॥
अयं ज्वराङ्कुशो नाम रसः सर्वज्वरापहः१०४५

शा, नि र, र क ल, रसायनस, रससारसंग्रह र च, र का, र प्र सु, र पो, यो म, र सु, र क यो, चि र भ, ज्वराधिकारे। र मु, र क यो, चि र भ, एषु ग्रन्थेषु ज्वालामुख इति नाम।

भाषा—मृगशृङ्गके छोटे २ टुकड़ेकर ज्वालामुखी (अग्निशिखा जलजामुख म) के रसमें भिगोकर आठवें रोज कपड़मिट्टीकर चूल्हेपर रखकर दोपहरतक मध्यम आंचमें पकाकर इससे अष्टमांश त्रिकटुका चूर्ण मिलाकर रखछोड़े। इसमेंसे ४ मासे चूर्ण पानके रसके साथ देनेसे तमाम ज्वरोंको दूर करता है ॥ २५६ ॥

२५७ ज्वराङ्कुशरसः (बृहत्) १४

पारदं गन्धकं ताम्रं हिङ्गुलं तालमेव च ।
वङ्गं लौहं माक्षिकञ्च खर्परञ्च मनःशिलाम् ॥
मुक्ताभ्रकं गैरिकञ्च टङ्कणं दन्तिबीजकम् ।
भागान्येतानि द्रव्याणि चूर्णयित्वा विभावयेत् ॥

जम्बीरविजयाचित्रतुलसीतिन्तिडीरसैः ।
एभिर्दिनत्रयं भाव्यं निर्जने रौद्रसङ्कुले १०४७
चणमात्रां वटीं कृत्वा छायाशुष्कांश्च कारयेत्।
मन्दाग्निदीपनी चैव सर्वज्वरविनाशिनी ॥
द्वन्द्वजं सर्वजञ्चैव चिरकालसमुद्भवम् ।
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च ज्वरं दोषत्रयोद्भवम् ॥
चातुर्थिकं तथात्युग्रं जलदोषसमुद्भवम् ।
सर्वाञ्ज्वरानिहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥
महाज्वराङ्कुशो नाम रसोऽयं मुनिभाषितः ॥

र. से., भै. र., र. चि., र. मु., ध. रा., ज्वराधिकारे। रसेन्द्रसारसंग्रहे अस्मादग्रिमज्वराङ्कुशे घनपाषाणमितिपदम-भ्रस्थाने न्यस्तम्, तत्र घनपाषाणेन घनस्याभ्रकस्य उत्पादकं धातुपाषाणमित्यर्थो गृह्यते तदा पूर्वपाठान स्वतन्त्रताभाव-इति, यदि च घनश्च पाषाणश्चेति समाहारद्वन्द्वेन घनशब्देन अभ्रकं पाषाणेन अवरग्रहणात् स्फटिकपाषाणं गृह्यते तदा एवं भवतु अधिकमस्तीति कुत्र भवतु नाम स्वतन्त्रपाठः, अथवा तदनेन प्रक्षिप्ततामिति ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, ताम्रभस्म, शुद्ध-शिंगरफ, रसमाणिक्य, वङ्गभस्म, लोहभस्म, माक्षिक भस्म, खपरिया (जस्तभस्म), मैनसिल, अभ्रक-भस्म, सोनागेरू, सुहागा, शुद्धजमालगोटा, येसब समभाग लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर और चीजोंके चूर्णमे मिलाकर जंभीरी, भांग, चित्रक, तुलसी, इमली इन सबके रसोंसे ३–३ रोज़ खूब कड़ीधूपमें भावना देकर चनेबराबर गोलियोंको छायामें सुखाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे द्वन्द्वज, सर्वज, चिरकालजात, ऐकाहिक, द्व्याहिक, सान्निपातिक, चातुर्थिक ज्वर दुष्टजलजात और मन्दाग्नि इन सबको यह इस तरह नष्ट करता है जैसे सूर्य अन्धकारको नष्ट करता है ॥ २५७ ॥

२५८ ज्वराङ्कुशरसः (पञ्चदशः)

सम्यक् शुद्धारपूर्वरीत्या स्वेदितात् विधिपूर्वकम्
सूतात्पलद्वयं ग्राह्यं गन्धकस्तत्समो भवेत् ॥
समानमभ्रकं दद्यान्मर्दयेदर्कदुग्धतः ।
दिनानि सप्त यत्नेन दद्याद्वटगाङ्कजं पयः ॥
ततस्तं गोलकं कुर्याद्यन्त्रे सोमानले क्षिपेत् ।
निरुद्ध्य यन्त्रं यत्नेन चुल्ल्यां यन्त्रं निवेशयेत् ॥
अधस्ताज्ज्वालयेद्वह्निं मन्दमध्योत्तमक्रमैः ।
विंशतिदिवसान् पक्त्वा स्वाङ्गशीतलमाचरेत् ॥
स्वच्छं यन्त्रात्समादाय भस्मीभूतंप्रयत्नतः
खल्वे निवेश्य मृद्गीयात्तिक्तपर्णीरसैः सुधः ॥
काकमाचीरसैः पञ्चकृष्णधत्तूरकद्रवैः ।
त्रैलोक्यविजयानीरैः हंसपर्णीनीरतस्ततः ॥
अमृतेन ततो भाव्य एवं सिद्धयेद्रसेश्वरः ।
ततो विचूर्ण्य यत्नेन शीतवातविवर्जितम् ॥
करण्डे हेमजे रौप्ये सूतेन्द्रं विनियोजयेत् ।
ज्वरिताय प्रदातव्यो गुञ्जामात्रो रसेश्वरः ॥
कर्पूरेणाथवा दद्यात्कस्तूर्या वा रसेश्वरः ।
जातीफलेन वा योज्यः क्षीरखण्डमनुपाययेत् ॥
काचीकृत्याऽऽलेपन्तु लामज्जकमथापि वा ।
ज्वरो निवर्तते सद्यो नात्र कार्या विचारणा ॥
अत्यर्थमथ सन्तापे सञ्जाते डालयेज्जलम् ।
शर्करासलिलं दाप्यं तवराजजलं तथा ॥
नारिकेलजलं वापि द्राक्षा पुत्तलिकां तथा ।
लाजांस्तु शर्करायुक्तान् खादयेत्तापशान्तये ॥
ततः पथ्यं प्रदातव्यं क्षीरं मुद्गैश्च संयुतम् ।
दिनत्रयं ददीतास्मै रसेन्द्रं वुद्धितो भिषक् ॥
दिनत्रयस्योपरिष्टात्कामचारेण भोजनम् ।
ज्वराङ्कुशो नाम रसः सर्वज्वरविनाशनः ॥
नवं जीर्णञ्च विषमं त्र्याहिकं वा चतुर्थकम् ।
ऐकाहिकं द्व्याहिकं वा राजयक्ष्मसमुद्भवम् ॥
ज्वरान्सर्वान्निहन्त्येष यथा सिंहो वने गजान् ।
देवीशास्त्रानुसारेण विनिश्चित्य प्रतिपादितः ॥

रसार्ण., टी., ज्वरे।

भाषा—बुभुक्षान्त संस्कार किया हुआ शुद्ध-पारा, गन्धक और अभ्रक २–२ पल लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर आकके दूधमें सात रोज़ मर्दनकर गोला बनाकर जिसके सो सूए मन-

बूत मिट्टीके डमरू यन्त्रमे रक्खे नहीं तो सात आठ कपड़मिट्टीकीहुई आतशीशीशीमे सुखाकर भरदे। फिर डमरूयन्त्रको चूल्हेपर रखकर आंचदे। और आतशीशीशीको वालुका यन्त्रमे रखकर मन्द, मध्य और खर इस क्रमसे २० रोजतक अग्निदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर हुरहुर, मकोय, कालाधतूरा, भंग, सिपतिया वछनाग इनके स्वरसोंसे १-१ रोज मर्दनकर १—१ रत्तीकी गोलियें बनाकर अथवा सुखाकर वारीक पीसकर सुवर्ण या चांदीकी पेचदार डिब्बीमे इसतरह बन्दकरे कि शीत और वायुका बिल्कुल असर न हो। इसमेसे १ रत्ती कर्पूर अथवा कस्तूरी या जायफलकेसाथ देकर शिखरन पिलावे अथवा खसका अष्टावशेष काथ पिलावे तो सब तरहका ज्वर तत्काल निवृत्त होता है। इसके देनेसे कदाचित् अत्यन्त दाह उत्पन्न हो तो मस्तकपर ठंढे जलकी धारा देना। शक्करका शरबत अथवा नीबुरका पानी अथवा नारियलका जल पिलावे। द्राक्ष अथवा किसमिस, अथवा लाजाके सत्तू शक्करकेसाथ खानेको दे, दाह शान्त होनेके बाद भूख लगनेपर मूगकी दालकेसाथ भात दे। इसतरह तीन रोज़ करनेकेबाद यथेष्ट भोजन करे। इसके देनेसे नवीन जीर्ण, विषम, ऐकाहिक, द्व्याहिक, त्र्याहिक, चातुर्थिक, राजयक्ष्मज इत्यादि ज्वरोंको यह इस तरह नष्ट करता है जैसे जङ्गलमे सिंह गजोंको नष्ट करता है ॥ २५८ ॥

२५९ ज्वराङ्कुशरसः (तापादिः) १६

टङ्कणं हिङ्गुलञ्चैव शिलाधातुं समंसमम्।
मर्दने चाम्लपानेच जम्भवारि प्रशस्यते१०६७
चणमात्रो हितो तापज्वराङ्कुश इति स्मृतः।
तापज्वरं निहन्त्याशु पथ्यं क्षीरौदनं हितम् ॥

र. छ. यो, ज्वरे।

भाषा—भुनासुहागा, शिगरिफ, मैनसिल येसब समभाग लेकर जंभीरी नीबूके रसमे १—२ रोज़ घोटकर चने प्रमाणगोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेसे १—१ गोली द्राक्षा, मुलहठी और जवासके हिमके साथ अथवापित्तपापड़ेके हिमके साथ देनेसे यह दाहज्वरके लक्षण नष्टकरताहै। इसमेंपथ्य दूधभात देना ॥ २५९ ॥

२६० ज्वराङ्कुशरसः (तापादिः) १८

द्विनिष्कं दरदं दद्यादमृतं निष्कमेव च।
चक्राङ्की च चतुर्निष्का शीततोयेन पेषयेत् ॥
मुद्गमात्रा वटीः कुर्याच्छायायां शोषयेद्बुधः।
प्रातः शर्करया युक्तं तापज्वरनिवारणम् ॥
शृङ्गबेररसै र्युक्तं सर्वज्वरनिवारणम् ॥१०७०॥

र. क. यो. ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धशिंगरिफ ८ मासे, शुद्धवछनाग ४ मासे, गुडुच १६ मासे इनसबको ठंढे पानीमे पीसकर मूगबराबर गोलियें बनाकर छायामे सुखाकर रखछोडे। इनमेसे १—१ गोली शक्करके साथ देनेसे दाहज्वर और अदरखकेरससे देनेसे समस्तज्वरोंको दूरकरताहै ॥ २६० ॥

२६१ ज्वराङ्कुशरसः (अष्टादशः)

शुद्धसूतं तथा गन्धं बीजं कनकसम्भवम्।
महौषधं टङ्कणञ्च हरितालं तथा विषम्१०७१
भृङ्गराजाम्भसा सर्वं मर्दयित्वा वटीं चरेत्।
गुञ्जाप्रमाणां तां देयां यथा दोषानुपानतः ॥
एष ज्वराङ्कुशो नाम्ना विषमज्वरनाशनः।
ज्वरातिसारं मन्दाग्निं नाशयेचाविकल्पतः

भै र., व. रा., ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और धतूरेके बीज, सोंठ, भुनासुहागा, रसमाणिक्य और शुद्धवछनाग लेकर पारेगन्धक की नील्वर्ण कज्जलीकर और बीजोंके वारीकचूर्णमे मिलाकर भांगरेके रससे १—२ रोज मर्दनकर १—१ रत्तीकी गोलिया बनाकर छायाशुष्ककर रखछोडे। इनमेसे १—१ गोली धतूरा और भटकटैयाकी जड़केकल्कके साथ देनेसे समस्त विषमज्वर, ज्वरातिसार और मन्दाग्नि इनसबको यह नष्टकरताहै ॥२६१॥

२६२ ज्वराङ्कुशरस: (ऊनविंश:)

रसगन्धकनैपालं कटुकां मर्दयेत्सुधी: ।
भृङ्गराजरसेनैव यावत्कज्जलतां भजेत् १०७४
कोलमज्जप्रमाणेन गुटिकां कारयेद्बुध: ।
ज्वरान् दुष्टमलान् हन्ति ज्वराङ्कुश इति स्मृत:

र. शा., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और जमालगोटा सधाकुटकी सब समभागलेकर पारेगन्धककी नील-वर्ण कज्जलीकर और बीजोंके चूर्णमे मिलाकर भागरेकेरससे १–२ पहर घोटकर बेरकी गुठलीके बराबर गोलियेंबनाकररखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली ठण्ढे पानीकेसाथ लेनेसे दुष्टमलके सङ्गहसे होनेवाले ज्वरोंको यह तत्क्षणनष्टकरताहै ॥२६१॥

२६३ ज्वराङ्कुशरस: (विंश:)

सूतगन्धविषकाकलीकणा
दन्तिबीजमिति वर्धितै: क्रमात् ।
मर्दितञ्च दृढनिम्बुकद्रवै-
रक्तिकार्धतुलिता वटी कृता ॥
भक्षिता ज्वरगणाविहन्ति वै
सद्य एव विनिहन्ति सूचिकाम् ॥१०७६॥

र. प्र, सु., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा १ तोला, गन्धक २ तो., वछनाग ३ तो., कालीजीरी ४ तो., पीपल ५ तो., जमालगोटा ६ तो., लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर और बीजोंके चूर्णमे मिलाकर १० कागजी नीबूके रसमे घोटकर एक अथवा आधी आधी रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १-१ गोली समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह समस्तज्वर और हैजेको नष्ट करता है ॥२६३॥

२६४ ज्वराङ्कुशरस: (एकविंश:)

एक एव कथितस्तु सोमल:
स्वेदितोऽपि सह चूर्णवारिणा ।
यामपूर्वमपि रक्तिकामितो
भक्षित: सकलशीतजूर्तिहृत् ॥१०७७॥

र. प्र. सु, र. च, ज्वरे ।

भाषा—सोमलको चूनेके पानीमे ४ दिन स्वेद नकर चूनेहीके पानीकेसाथ दोतीन रोज मर्दनकर रखछोडे । इसमेसे एक अथवा आधी रत्तीकी मात्रा योग्यता देखकर पान अथवा अदरखके रसकेसाथ १ पहर पहिले खिलानेसे यह समस्त शीतज्वरोंको नष्ट करता है ॥ २६४ ॥

२६५ ज्वराङ्कुशरस: (द्वाविंश:) २२

श्वेतक्षारं तुत्थकञ्च तालकं शङ्खभस्म च ।
समभागं समादाय चूर्णं कृत्वा तु भावयेत् ॥
कारवल्लीरसेनैव सप्तधा स्मृतापके ।
सिद्धो रसो नागवल्लीदले गुञ्जामितो बुधै: ॥
शीतज्वरे प्रयुक्तोऽयं नाशयेद्विषमज्वरान् ।
अयं ज्वराङ्कुशो नाम्ना सर्वज्वरविनाशन: ॥
पथ्यं क्षीरं प्रदातव्यं गोदुग्धेन सहौदनम् ॥

र. सु, ज्वराधिकारे ।

भाषा—सफेद सोमल, तुत्थक, रसमाणिक्य, शङ्खभस्म येसब समभागलेकर करेलेके रससे सूर्यके तापमें सातभावनाएं देकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इसमेसे १-१ गोली तुलसी अथवा अदरखके रसके साथ देनेसे शीतज्वर और विषमज्वरोंको बहुतशीघ्र यह नष्ट करता है । इसमे पथ्य गायका दूध और चावल देना ॥ २६५ ॥

२६६ ज्वराङ्कुशरस: (त्रयोविंश:)

माषौ पारदगन्धयोरमलयो देयौ त्रयस्त्र्यूषणा-
देकस्त्वोऽमलटङ्कणाद्दहनतस्तीव्रोत्तमामृतत:
नागाद्वे चरणोऽर्कफेनत इदं सञ्चूर्ण्य भृङ्गद्रवे,
म्यार्द्यं सप्तदिनान्यथैकमखिलं
नेपालनीरेऽपि च ॥१०८१॥
रुद्रेण ज्वरपीडितं जगदिदं दृष्ट्वा रसो निर्मित:,
सेव्यो वल्लमित: क्षणादिह नृणा-
मुग्रज्वरान्निर्जयेत् ।

सन्तापे शिशिरो विधिः समुदितः
पथ्ये च शाल्योदनं,
दध्ना शर्करयाऽथ दोपनशतो
देशर्तुसात्म्येन वा ॥१०८२॥

नि., र. क., बृ. यो. त., र. को., (ज्वरमर्दनः) ज्वरे। बृ. यो. त., सन्निपातारि नाम ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, २-२ तोले, त्रिकटु ३ तो., भुनासुहागा १ तो., चित्रक, कुटकी, मैनसिल, भंगरा येसव १-१ तो., नाग और अफीम प्रत्येक ३ माशे लेकर पारे गन्धककी नील-वर्ण कज्जलीकर सबचीजोंमे मिलाकर सात दिनतक भंगरे और दन्तीमूलके स्वरसमे मर्दनकर ३-३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे १-१ गोली तुलसी अथवा अदरखके रसके साथ देनेसे यह अत्यन्त उग्रज्वरोंको बहुत अल्प समयमे निकालदेता है । इसके देनेसे अगर दाह मालूम होतो शीतोपचार करे । पथ्यमे पुराने चावलोंका भात दही शक्करके साथ अथवा देस-ऋतुकी योग्यता समझकर देवे ॥ २६६ ॥

२६७ ज्वराङ्कुशरसः (चतुर्विंशः)

मरिचं टङ्कणं शङ्खचूर्णं पारदगन्धकम् ।
शोधितं वत्सनाभञ्च भागमेवं विनिःक्षिपेत् ॥
गुञ्जामात्रं प्रदातव्यं नागवल्लीदलैः सह ।
ज्वराङ्कुशो रसो ह्येष ज्वरमष्टविधञ्जयेत् १०८४

भ. रा., वै. क., ज्वरे ।

भाषा—मरिच, भुनासुहागा, शङ्खभस्म, शुद्ध-पारा, गन्धक और बछनाग, ये सब समभाग लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर और चीजोंमे मिलाकर खूब बारीक चूर्णकर रखछोडे । इसमेसे १—१ रत्ती पानमे रखकर देनेसे यह आठ प्रकारके ज्वरोंको नष्ट करता है ॥ २६७ ॥

२६८ ज्वराङ्कुशरसः (चिन्तामणिः)२५

शिखितुत्थं सोमलं द्वाशं मर्दयेत्त्र्यहम् ।
कृष्णधत्तूरतोयेन मर्दनाच्च ज्वराङ्कुशः ॥
साध्यासाध्यान्निहन्त्याशु ज्वरांश्च विषमाँल्लघु ॥

र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—तुत्थक, सोमल और शुद्धपारा ये सब समभाग लेकर नीलवर्ण कज्जलीकर काले धतूरेके रससे तीन रोज़ मर्दनकर १ या आधी रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इसकी १—१ गोली समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे यह समस्त विषमज्वरोंको नष्ट करता है ॥ २६८ ॥

२६९ ज्वराङ्कुशरसः (षड्विंशः)

रससूतौ विशुद्धौ द्वौ तत्तुल्यं दन्तिबीजकम् ॥
विशुद्धं सप्तगुञ्जाभा तृतीयादिनिवारणीम् ॥

ना. वि., तृतीयादिज्वरे ।

भाषा—शुद्धखपरिया और पारा समभाग इन दोनोंकी बराबर शुद्धजमालगोटा लेकर यहांतक मर्दनकरे कि पारेकी चमक मरजाय । अथवा पारेकी जगह पारेकी भस्म अथवा रससिन्दूर डाले । इसकी सात ७ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे १—१ गोली अदरख या पानके रसकेसाथ १ घंटा पहिले देनेसे तृतीयादिज्वर नष्ट होते हैं ॥ २६९ ॥

२७० ज्वराङ्कुशरसः (सप्तविंशोदयः)२७

रससिन्दूरमथवा पारदस्य विभूतिकाम् ।
मरिचं रसकं विश्वं पृथक् माषत्रयोन्मितम् ॥
कणेन्द्रयवधत्तूरबीजं माषद्वयं द्वयम् ।
निम्बुधत्तूरभङ्गानां द्रवैः प्रत्येकशो दिनम् ॥
मरिचाभाः वटीः कृत्वा छायाशुष्काश्च कारयेत्
नागवल्लीदलद्रावैरथवा तुलसीभवैः ॥१०८९॥
अष्टादशाङ्गक्वाथेन गुडूच्यादिभवेन वा ।
विषमे भूतजाते वा त्रिदोषोत्थे तथा ज्वरे ॥
पक्षाघातेऽपताने वा विसूच्यां शूलसम्भवे ।
नाम्ना ज्वराङ्कुशस्सोऽयं सद्यः प्रत्ययकारकः ॥

मृ. क., ज्वराधिकारे । अष्टादशाङ्गपयसु-भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्दतिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषाय इति ।

गुडूच्यादिरपि "गुडूचीधान्यकारिष्टरक्तचन्दनपद्मकैः । गुडूच्यादिगणक्काथः सर्वज्वरहरः परः" इति ।

भाषा—पारेकीभस्म अथवा रससिन्दूर, मरिच, खर्पर, सोंठ, ये प्रत्येक ३—३ माशे, पीपल, इन्द्रजव, शुद्धधतूरेके बीज २—२ माशे लेकर सबका बारीक चूर्णकर नीम, धतूरा, और भांगके रसोंसे १—१ रोज़ मर्दनकर मरिचप्रमाण गोलियें बनाकर छायामें सुखाकर रखछोड़े । इनमेंसे १—१ गोली पानके रस अथवा तुलसीके रस अथवा अष्टादशाङ्ग क्वाथ अथवा गुडूच्यादि क्वाथकेसाथ देनेसे विषम, भूतज, त्रिदोषज्वर, पक्षाघात, खींचतान, हैज़ा, शूल, इन सबको यह नष्ट करता है और बहुत जल्दी आदमियोंको पर्चा दिखाता है ।

चिरायता, देवदारु या दारुहल्दी, दशमूल (बेलगिरी, अरलु, गंभारी, पाढल, अरणी, शालपर्णी, पृश्निपर्णी, दोनों कटेरी और गोखरू) सोंठ, नागरमोथा, कुटकी, इन्द्रजव, धनियां, गजपीपल इन अठारह औषधोंके क्वाथका नाम अष्टादशाङ्ग क्वाथ है ।

गिलोय, धनियां, नीमकीछाल, लालचन्दन, पद्मकाठ इन पांच औषधोंके क्वाथका नाम गुडूच्यादि क्वाथ है ॥ २७० ॥

२७१ ज्वराङ्कुशः (सुदर्शनादिः)

द्वौ माषौ शुद्धतालस्य भागैकं तुत्थटङ्कणम् ।
षड्गुणं शुक्तिकाचूर्णं कुमार्यास्त्रिस्त्रिसप्तकम् ॥
भावयेत् धरे पाच्यं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
भागमेकं पृथग्योज्यं विषं गन्धश्च सूतकम् ॥
त्रिसमं धूर्तबीजानां चूर्णं तद्रसभावितम् ।
सर्वतुल्यं कृतं व्योषं जम्बीरद्रवभावितम् ॥
गुञ्जाद्वयप्रमाणेन शर्कराद्रकसंयुतम् ।
महासुदर्शनो नाम ज्वराणां कुलनाशनः ॥
ऐकाहिकं द्वितीयञ्च तृतीयकचतुर्थकौ ।
विषमञ्च त्रिदोषं वा हन्ति सत्यं न संशयः ॥

रससागर, टी., ज्वराधिकारे ।

टि०—दोरानन्दे सीसभस्म रौप्यभस्माथवा लोहभस्म सर्पाक्षीकर्पूरितमधिकतया नियोजितम्, तच्च प्राकृतभाषायामेव न्यस्तम्, जीर्णज्वरे तयोः शुभफलो भविष्यतीति बोध्यम् ।

भाषा—शुद्धहरिताल २ भाग, तुत्थ और सुहागा १—१ भाग, सीपका चूना ६ भाग इनसबको घीकुआंरके रससे २१ रोज़ भावना देकर टिकियांबनायसुखाकर भूधरयन्त्रमें पकावे । स्वाङ्गशीतलहोनेके बाद निकालकर शुद्धवत्सनाग, पारा और गन्धक १—१ भाग, शुद्धधतूरेके बीज ३ भाग, इनसबका बारीकचूर्णकर इसमें मिलाकर धतूरेके रसकी १ भावना देकर इनसबकी बराबर त्रिकटु काचूर्णमिलाकर जंभीरीके रससे १ रोज़ मर्दनकर २—२ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोड़े । इनमेंसे १—१ गोली शक्करऔरअदरखके रसके साथ देनेसे ऐकाहिक, द्व्याहिक, त्र्याहिक, चातुर्थिक, विषम, त्रिदोषज इनसबको जड़से उखाड़ देताहै ॥

२७२ ज्वराङ्कुशरसः (बालादिः) २९

मृतसूताभ्रवङ्गञ्च रौप्यं योज्यं समंसमम् ।
मृतताम्रस्य तीक्ष्णस्य प्रत्येकञ्च द्विभागिकम् ॥
व्योषं बिभीतकञ्चैव कासीसं मृतमेव च ।
नागवल्लीदलरसैर्भावयेच्च पुनःपुनः ॥१०९८
वल्लप्रमाणो दातव्यः सर्वरोगहरः परः ।
गर्भिणीबालकानाञ्च सर्वज्वरविनाशनः ॥

नि. र., बालरोगे ।

भाषा—पारद, अभ्रक, बङ्ग, और रजत इनसबकी भस्में १—१ भाग, ताम्रभस्म, लोहभस्म, त्रिकटु, बहेड़ा, कसीसभस्म येसब दोदो भागलेकर सबकाबारीकचूर्णकर पानकेरसकी सातभावनाएं देकर २—२ रत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १—१ गोली समयोचितानुपानकेसाथदेनेसे यह गर्भिणी औरबच्चोंके ज्वरादि समस्तरोगोंको दूरकरताहै ॥२७२॥

२७३ ज्वराङ्कुशरसः (महान्) ३०

टङ्कं रससिन्दूराट्टङ्कं गन्धकस्य च ।

टङ्कणत्रिकटूनाञ्च टङ्कैकञ्च प्रदापयेत् ॥
रक्तिकाद्वितयं तुत्थं योजयेद्वैद्यसत्तमः ।
भृङ्गराजरसे भाव्यं वटीः कुर्याद्विचक्षणः ॥
आर्द्रकस्यानुपानेन प्रदेयं रक्तिकाद्वयम् ।
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम् ॥
विषमञ्च त्रिदोषोत्थं हन्ति सद्यो न संशयः ॥
वै. द., ज्वराधिकारे ।

भाषा—रससिन्दूर, गन्धक, सुहागा, त्रिकटु ये प्रत्येक १—१ टक, तुत्थ २ रत्ती लेकर इकट्ठे पीसकर भंगरेके रससे १—२ रोज़ घोटकर २—२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १—१ गोली अदरखके रसके साथ देनेसे ऐकाहिक, द्व्याहिक, त्र्याहिक, चातुर्थिक, त्रिदोषोत्थ और विषमज्वर नष्ट होते हैं ॥ २७३ ॥

२७४ ज्वराङ्कुशरसः (एकत्रिंशः)

पारदाद्द्विगुणं गन्धं तुल्यं टङ्कणकं विषम् ।
रसभागोषणं दन्तीबीजं षड्भागसम्मितम् ॥
गुञ्जाषट्प्रमितं देयं नागवल्लीदलेन च ।
ज्वरं जीर्णं त्रिदोषोत्थं हन्ति प्रातर्निषेवणात् ॥
र. र. चिं., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक, सुहागा और बछनाग २—२ भाग, मरिच और शुद्धजमालगोटा ६-६ भाग, लेकर सबको पानके रसमे मर्दनकर ६-६ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़ें । अथवा चूर्णही करलेवे । इसमेंसे ६ रत्तीकी मात्रा पानके साथ प्रातःकालमे लेनेसे त्रिदोषज जीर्णज्वर नष्ट होता है ॥ २७४ ॥

२७५ ज्वराङ्कुशरसः (द्वात्रिंशः)

विषत्रयं समश्चाभ्रं तथा हाटकबीजकम् ।
मात्रा गुञ्जा त्र्योषरजोजम्बीरार्द्रकयोर्जिता ॥
महाज्वराङ्कुशो हन्ति विषमं वा त्रिदोषजम् ।
ज्वरातिसारकं वाऽस्य पथ्यं दध्योदनं हितम् ॥
र. सि., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धबछनाग, सोमल, हरिताल, एक एक भाग, अभ्रकभस्म, और धतूरेके बीज ३—३ भाग लेकर सबको खरलकर रखछोड़े । इसमेंसे १-१ रत्तीकी मात्रा जंभीरी नींबू अथवा अदरखके रसमे त्रिकटुका चूर्ण मिलाकर उसके साथ देनेसे त्रिदोषोत्थ विषमज्वर और ज्वरातिसार इनको यह नष्ट करता है। इसमे पथ्य दही चावल देना २७५॥

२७६ ज्वराङ्कुशरसः (त्रयस्त्रिंशः)

रसादर्धंस्त्रयस्तालाद्भल्लातात् द्वादशांशकाः ।
स्नुक्क्षीरसप्तपुटितास्त्रिगुञ्जो ज्वरजिद्रसः ॥
र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—रससिन्दूर आधा भाग, तालभस्म ६ भाग, भिलावें १२ भाग, इनसबको अच्छीतरह कूटकर थूहरके दूधसे ७ रोज़ मर्दनकर ३—३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १—१ गोली समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह समस्तज्वरोंको नष्ट करता है ॥ २७६ ॥

२७७ ज्वराङ्कुशरसः (महान्) ३४

ताम्रपत्राणि तालञ्च सममम्लेन मर्दयेत् ।
तयोस्तुल्यञ्च भल्लातमधयोर्ध्वञ्च दापयेत् ॥
शरावसम्पुटे दग्धं स्वाङ्गशीतं विचूर्णयेत् ।
वज्रीक्षीरेण सम्मर्द्य भूधरे तत्पुटेत्पुनः ॥
पञ्चगुञ्जामितं खादेदार्द्रकस्य रसेन वा ।
महाज्वराङ्कुशोनाम सर्वज्वरनिकृन्तनः ॥
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च तृतीयकचतुर्थकौ ।
अन्तर्वेगं धातुगञ्च विषमञ्च नियच्छति ॥
र. मु., चि. क., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धतांबेके पत्रोंको खटाईमे घोटेहुए बराबरके हरितालका लेपदेकर इनदोनोंकी बराबर भिलावोंको कूटकर सम्पुटमे नीचे और ऊपर आधे आधे भिलावें देकर सम्पुटको बन्दकर कपड़मिट्टी लगाकर भूधरयन्त्रकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर ५—५ रत्तीकी मात्रा अदरखके रससे

देनेसे ऐकाहिकादि समस्त विषमज्वर, अन्तर्वेग, धातुज्वर, इनसबको यह दूर करता है ॥ २७७ ॥

२७८ ज्वराङ्कुशरसः (महान्)२९

पारदो गन्धकश्चैव विषं हेमाह्विका तथा ।
कनकस्य च बीजानि रोहिणी शरपुङ्खिका ॥
रामसेनोऽप्यजाऽजाजी कारवी वत्सादनी ।
विश्वा च चपला तीक्ष्णं मागधीमूलमभ्रकम् ॥
शिवा दन्त्युद्भवं बीजं धात्री च ताम्रभस्मकम् ।
भस्म कान्तस्य रौप्यस्य सर्वमेव समांशकम् ॥
सूक्ष्मचूर्णं विधायाथ जम्बीरेण विमर्दयेत् ।
त्रियामान्ते वटीं कुर्याद्गुञ्जैकाश्च प्रमाणतः ॥
सर्वज्वरघ्नी वटिका तुलसी स्वरसेन च ।
पित्तज्वरं निहन्त्याशु सितया दाहपूर्वकम् ॥
विश्वया च यदा युक्ता हन्यादि वातपूर्वकम् ।
पिप्पलीक्षायुक्ता तु श्लेष्माणं हन्ति सज्वरम् ॥
शीतपूर्वं दाहपूर्वं ज्वरमष्टविधन्तथा ।
अनुपानविशेषेण हन्ति सत्यं न संशयः ॥
महाज्वराङ्कुशो नाम सर्वज्वरविनाशनः ॥

र. सु., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और वछनाग, रेवनचीनी अथवा सत्यानाशीकी जड़, धतूरेके बीज, पुङ्खकी, शरपुंख, चिरायता, गिलोय, जीरा, काली जीरी, हल्दी, दारुहल्दी, सोंठ, पीपल, कालीमिर्च, पिपलामूल, बहेड़ा, हर्रे, शुद्ध जमालगोटा, आंवले, ताम्रभस्म, कान्तलोहभस्म, रजतभस्म, येसब समभाग लेकर पारे गन्धककी कजली कर फिर सबकेसाथ चूर्ण मिलाकर जंभीरीकेरससे ३ पहर मर्दनकर १–१रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१गोली तुलसीके रसकेसाथ देनेसे समस्तज्वर नष्ट होते हैं। शक्करके साथ देनेसे पित्तज्वर, सोंठकेसाथ देनेसे वातज्वर, और पीपलके साथ श्लेष्मज्वर और शीतपूर्वदाहज्वर तथा अन्य समस्तज्वर नष्ट होते हैं अतः जैसा समझे वहां वैसाही अनुपानबदलदेना ॥ २७८ ॥

२७९ ज्वराङ्कुशरसः (महान्)

पलैकं हरितालस्य स्नुहीक्षीरेण भावयेत् ।
भावनात्रयमेवंस्यात्ततो मुद्रां प्रकल्पयेत् ॥
शरावसम्पुटे कृत्वा ततो गजपुटे पचेत् ।
स्वाङ्गशीतलतां ज्ञात्वा पुनः खल्वे विनिःक्षिपेत् ॥
तुलसीपत्रतोयेन मर्दयेद्यामसात्रकम् ।
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत गुञ्जात्रयमितां बुधः ॥
महाज्वराङ्कुशो नाम सर्वज्वरनिवारणः ११२१

र. सु., ज्वरे ।

टि०—तालकस्याभो स्थितिर्दुर्भारा भवस्वत इमं रसं सम्पादयितुमुत्कटेच्छा धेन्स्नुहीक्षीरे एकविंशतिदिनानि दत्वं मर्दयित्वाऽपामार्गक्षारेणस्नुह्या पक्वव्य इति बोध्यम् ।

भाषा—१ पल हरितालको थूहरके दूधमें २१ दिनतक घोटकर गोलाबनाय अपामार्गकेक्षारमें सम्पुटमें बन्दकर साढ़ आठ कपड़मिट्टीदेकर सुखाकर गजपुटकी आंचदेवे स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर एकपहरतक तुलसीकेरससे मर्दनकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े अथवा इसीतरह चूर्णकर रखे। इसकी ३रत्तीकी मात्रा तुलसी अथवा अदरखके रसकेसाथ देनेसे समस्तज्वरोंको यह दूरकरताहै। तुल्य मधुघृतकेसाथ देनेसे और नमक छुड़ादेनेसे तमामकुष्ठोंको दूरकरताहै ॥ २७९ ॥

२८० ज्वराङ्कुशरसः (मध्यमः)

शुद्धसूतं तथा गन्धं कर्षमानं नयेद्बुधः ।
महौषधं टङ्कणञ्च हरितालं तथा विषम् ॥
स्वार्द्धं मर्दयेत्सम्यक् भृङ्गराजरसेन तु ।
त्रिदिनं भावना दत्वा चतुर्थे घटिकां ततः ॥
कुर्याच्चणकमात्राश्च पिप्पलीमधुसंयुताः ।
एष ज्वराङ्कुशो नाम विषमज्वरनाशनः ११२४

भै. र. ज्वरचिकित्सां ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक १–१ तोला, सोंठ, सुहागा, हरताल, और शुद्धवछनाग ये प्रत्येक आधा तोला लेकर पारागन्धककी कजली करलीजे मिलाकर भांगरेके रसमें ३ रोज़ मर्दनकर

चनेबराबर गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १-१गोली पीपल और मधुकेसाथ देनेसे यह विषमज्वरको नष्ट करताहै ॥ २८० ॥

२८१ ज्वराङ्कुशरसः (मनःशिलादिः)

मनःशिलाबलिरसौभागैर्वर्द्धिकरेन्दुभिः ।
कुमारीरससम्पिष्टैः कृत्वा गोलन्तु शोभनम् ॥
युगभागमिते सूक्ष्मे ताम्रसम्पुटके न्यसेत् ।
ततस्तु वालुकायन्त्रे पचेद्यामाष्टकं भिषक् ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य चूर्णयित्वा निधापयेत् ।
गुञ्जाद्वयं शर्करया ह्यार्द्रकस्य रसेन च ॥
दद्यात्समस्तविषमान्ज्वरान्हन्ति न संशयः ।
पथ्यं क्षीरौदनं देयं मुद्गयूषसौदनम् ११२८

र. सु., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धमैनसिल ३भा., गन्धक २ भाग और पारा १भा., लेकर सबकी कज्जलीकर घीकुआंरके रससे १-२ दिन मर्दनकर गोला बनाकर गोलेसे दूने ताम्रके सम्पुटमें रखकर उसपर ३-४कपडमिट्टी देकर सुखाकर वालुकायन्त्रमें रखकर ८प्रहरकी निरन्तर आंच देवे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर इसमेंसे २ रत्ती शक्कर और अदरखके रसके साथ देनेसे यह समग्रविषमज्वरोंको नष्ट करता है । दूधभात अथवा मूंगकी दालभात पथ्यमें देना २८१

२८२ ज्वराङ्कुशरसः (नाराचणादिः) ३९

शतमल्लं वत्सनाभं सूतं गन्धकतालकम् ।
कटुत्रयं कपर्दश्च बीजानि कनकस्य च ॥
टङ्कणं समभागं च मृद्धात्वेरसैस्त्र्यहम् ।
शीतज्वरे सन्निपाते विसूच्यां विषमज्वरे ॥
नाशयेदविवेकेन धान्यमात्रं प्रदापयेत् ।
प्रस्वेदनिर्गमोऽप्येन स्वभावादेव जायते ॥
पथ्यं यदृच्छया देयं दधि शीतोदकादि च ।
रसोनाराचणोनामसन्निपातज्वरापहः ॥११३२

रसायनसं., यो. र., र. चं., ज्वराधिकारे । र. चं., यो. रत्नाकरयोः बीजानि धनकस्य च इत्यस्य स्थाने विजयाकनकस्य च इति पाठो दृश्यते ।

भाषा—शुद्धसोमल, बछनाग, पारा और गन्धक रसमाणिक्य, त्रिकटु, कौडीभस्म, शुद्धधतूरेकेबीज, भुनासुहागा येसबसमभाग लेकर सूक्ष्मपीस कज्जलीकर अदरखके रससे तीनरोज मर्दनकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे समयस्तुकूल अनुपानके साथ देनेसे शीतज्वर, सन्निपात, हैजा, विषमज्वर येसब नष्ट होते हैं । इसके देनेसे पसीना स्वभावतः होता है । बादमें दही, ठंढाजल वगैरह पथ्य उसकी इच्छाके अनुकूलदेना ॥ २८२ ॥

२८३ ज्वरातिसारहरोरसः

पुरारिवीर्यं वसया समानं
लोहाभ्रवङ्गातिविषाः समांशम् ।
विमर्दितं शक्रजयाग्निमुस्ता-
हीवेरविश्वाम्बुजलैस्त्रिवारम् ॥११३३॥
गोक्षुरकेक्षुरकमेषशृङ्गी-
विश्वाविषामोचरसाम्बुना च ।
तीव्रातिसारं जयति प्रसह्य
यद्योन्मितः सग्रहणीगदश्च ॥११३४॥
स्वीयानुपाने मधुजीरकाभ्यां
विषामधुभ्यां विजयामधुभ्याम् ।
विश्वामधुभ्यां मधुशाल्मिखण्ड-
जयाविषाश्चामलकीभिरथम् ॥११३५॥

र. , ज्वरातिसारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोह-अभ्रक-वङ्गभस्म, और अतीस येसब समभागलेकर पहिलेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमिलाकर कुटज, भांग, चित्रक, नागरमोथा, सुगंधवाला, सोंठ, खस, गोखरू, तालमखाना, मेढासींगी, सोंठ, अतीस, मोचरस इनमेंप्रत्येकके यथासम्भवरस अथवा क्वाथोंसे क्रमसे ३-३ भावनाएंदेकर ३-३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १—१ गोली स्वरोगहरानुपानके साथ अथवा मधुजीरेके साथ अथवा अतीसमधुके साथ अथवा भांग और मधुके साथ अथवा सोंठ और मधुके साथ, अथवा भांग, अतीस,

बहेड़ा और आंवलोंके साथ देनेसे यह तीव्रपित्तज्वर और उत्कट सन्निपात इनको शर्तिया नष्टकरता है ॥ २८३ ॥

२८४ ज्वरान्तकरसः (प्रथमः)

तालं ताम्रमयोरजश्च चपला तुत्थाभ्रकं कान्तकं,
नागं चाक्षसमांशकं समुदितं मूलञ्च पौनर्नवम् ।
भृङ्गीकासहरापुनर्नवमहामन्दारपत्रोत्थैः,
कल्कं वालुकयन्त्रपाचितमिदं सर्वज्वरस्यान्तकृत्

र. को., र. र. स., ज्वरे ।

भाषा—रसमाणिक्य, ताम्रभस्म, लोहभस्म, पीपल, तुत्थ अभ्रक-कान्त और नागभस्म, येप्रत्येक १ तोला इनसबकी बराबर पुनर्नवाकी जड़लेकर भंगरा कसौंदी, पुनर्नवा, बड़ाआक इनके पत्तोंके रससे १—१ दिन घोटकर गोलाबनाय सुखाकर सम्पुटमे बन्दकर बालुकायन्त्रमे ४ पहर पकावे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर १—१रत्तीकीमात्रा समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह समस्त ज्वरोंको नष्ट करताहै ॥ २८४ ॥

२८५ ज्वरान्तकोरसः (द्वितीयः)

हिङ्गुलं पलमेकं स्यात्पलं शुद्धाच गन्धकात्
शुद्धताम्रपलश्चैकं पात्रिकां कारयेद्बुधः ॥
सम्यक्शुद्धेन सूतेन ताम्रपात्रीं प्रलेपयेत् ।
अम्लयोगेन पश्चात्तां काञ्जीमध्ये निवेशयेत् ॥
दिनमेकं पुनस्तां च पारदेन विलेपयेत् ।
पुनः क्षिपेदारनाले पुनः सूतप्रलेपनम् ॥
आरनाले पुनः क्षेप्या त्रीन्वारानेवमाचरेत् ।
ततः शुद्धं दृढं भाण्डं मार्त्तिकं च समाहरेत् ॥
तद्भाण्डमध्ये दरदेन्द्रं हिङ्गुलं चूर्णितं क्षिपेत् ।
उपरिष्टात्ताम्रपात्रीमधोवक्त्रां निधापयेत् ॥
दृढं प्रलेपयेद्भाण्डं भस्मभिः पूरयेत्ततः ।
द्वितीयेनाथ भाण्डेन भाण्डवक्त्रं निरोधयेत् ॥
चुल्लीमारोपयेत्पश्चादधो वह्निं प्रदीपयेत् ।
प्रचण्डं प्रहरान् यावच्चतुरः स्वाङ्गशीतलम् ॥
उत्तार्य चूर्णयेत्स्थूलं करण्डे विनिवेशयेत् ।
शीतवातातपं सूते सर्वदा परिवर्जयेत् ॥
नवज्वरे प्रदातव्यो रसेन्द्रो वल्लमात्रया ।
आर्द्रकस्य रसेनैव ततः स्यादनुपानकम् ॥
मुस्तापर्पटयोः क्वाथः प्रदेयो भिषजा सदा ।
अयं रसेश्वरो हन्ति ज्वरं सर्वमसंशयम् ॥
अनुपानप्रयोगेण रोगानन्यान्निवारयेत् ।
वल्लत्रयं शूलरोगे वीजैर्मदनसम्भवैः ॥
व्योषक्वाथेन दातव्यस्त्रिःसप्तदिवसावधिम् ।
शूलं निवर्त्तते सद्यः परिणामसमुद्भवम् ॥
एवं रोगोक्तयोगेन तत्तद्रोगान्निवारयेत् ।
अयं ज्वरान्तको नाम रसः सर्वाङ्गसुन्दरः ॥
देवीशास्त्रानुसारेण विविच्य प्रतिपादितः ॥

रसरा., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शिगरिफ १ पल, शुद्धगन्धक १ पल, शुद्धताम्रपत्र १ पल लेकर तांबेकी कटोरी बनाकर अच्छा शुद्ध कियाहुआ पारा इसपर खटाईकी सहायतासे चढ़ाकर एकदिन काञ्जीमे डालदे । दूसरेरोज काञ्जीमेसे निकालकर खटाईके योगसे जितना पारा चढ़सके उतना चढ़ाकर फिर काञ्जीमे डाले और २४ घंटेके बाद निकालकर फिर इसीतरहकरे । इस प्रकार तीनबार करके खूब मज़बूत मिट्टीकी हंडी लेकर उसकेभीतर शिगरिफ और गन्धकका मिलाहुआचूर्ण रखकर उसपर पाराचढ़ाई हुई तांबेकी कटोरी उल्टी मारके उसकी सन्धि गुड़चूनेसे बंदकर कपड़छन कीहुई सफेदराख हंडीके गलेतक भरदे । बादमे मुंहघिसीहुई दूसरी हंडी उसपर उल्टी रखकर अच्छीतरह गुड़चूनेसे सन्धि बन्दकर ४—५ कपड़मिट्टी देकर सुखाकर चूल्हेपर रख ४ पहरतक प्रचण्ड अग्निदेवे । स्वाङ्गशीतल होनेकेबाद तांबेकी कटोरीको निकालकर खूब बारीक चूर्णकर रखछोड़े, यह ध्यान रक्खे कि इसमे शीत और वायुका स्पर्श न हो । फिर इसमेसे ३—३ रत्ती अदरखके रसकेसाथ देकर ऊपरसे नागरमोथा और पित्तपापड़ेका क्वाथ पिलानेसे यह समस्त ज्वरोंको-

नष्ट करता है । और तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे समस्त अन्यरोगोंको दूर करता है । शूलमें इसकी ९ रत्ती मैनफलके साथ देनेसे उसको नष्ट करता है। त्रिकटुके क्वाथके साथ २१ रोजतक देनेसे परिणामशूल नष्ट होता है । इसीतरह अनुपान विशेषसे यहरस सबरोगोंको दूर करता है २८५

२८६ ज्वरान्तकोरसः (तृतीयः)

भास्करो गन्धकः शार्वो देवी विहगतीक्ष्णकम् ।
शोणितं गगनञ्चैव पुष्पकञ्च महेश्वरम् ॥
भूनिम्बादिगणे भाव्यं मधुना गुटिका इढा ।
चातुर्थिकं तृतीयञ्च ज्वरं सन्ततकं तथा ॥
आमज्वरं भूतकृतं सर्वज्वरमयोहति ॥११५१॥

मै. र., ध.,ज्वराधिकारे ।

टि०—अत्र शार्वोरसः, दैवी–सौराष्ट्रमृत्तिका, विहगं, स्वर्णमाक्षिकम् । पुष्पकं कासीसं महेश्वरं कनकबीजमन्यत् सुगमम् । ताम्रादीनां समभागचूर्णं भूनिम्बादिक्वाथेन भावयेत् । भूनिम्बाद्यष्टादशद्रव्याणि सर्वद्रव्यतुल्यानि गृहीत्वा अष्टावशिष्टं क्वाथं कृत्वा दिनत्रयं विभाव्य विशोष्य मधुना विमर्द्य गुञ्जारूपं लिहेत् ॥ भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्दतिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषायः । इति भूनिम्बाद्यष्टादशद्रव्याणि ।

भाषा—ताम्रभस्म, गन्धक, पारा, फिटकड़ी, सोनामाखी, लोहभस्म, शिंगरिफ, अभ्रकभस्म, कसीस, रसाञ्जन, धतूरेके बीज समभाग लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर दूसरीचीज़ोंकि अत्यन्त सूक्ष्मचूर्णमें मिलाकर भूनिम्बादि गणके क्वाथसे भावना देकर सुखाकर मधुसे १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे चातुर्थिक, सन्तत, आमज्वर, भूतज्वर और तमामज्वर नष्टहोतेहैं । पुरानेबुखारोंमें भूनिम्बादिगणकेसाथ ही इसको देनाचाहिये। चिरायता, दारुहल्दी या देवदारु, बेलगिरी, अरलू, गंभारी, पाटला, अरणी, शालिपर्णी, पृश्निपर्णी, दोनोंकटेरी, गोखरू, सोंठ, नागरमोथा, कुटकी, इन्द्रजव, धनियां और गजपीपल यह भूनिम्बादिगणहै ॥२८६ ॥

२८७ ज्वरान्तकोरसः (पित्तादिः) ४

सूताभ्रं हिमपाथोदं टङ्कणाञ्जनतालकम् ।
केतकीस्तनसर्पाक्षीबृहतीयकमारिषैः ११५२
विष्णुक्रान्तादीप्यसहावर्षाभूद्रुपुत्रिजैः ।
पृथग्दिनं मर्दयित्वा गुञ्जामात्रं सशर्करम् ॥
एलाधान्याकमधुकलाक्षाचन्दनरोचनाः
नारिकेलोदके पिष्ट्वा निष्कमात्रं पिबेदनु ॥
अम्लपित्ते रक्तपित्ते मूत्रकृच्छ्रेऽस्यसृग्दरे ।
पित्तज्वरे प्रदातव्यः पित्तज्वरकुलान्तकः ॥
कूष्माण्डशिग्रू जीवन्ती वार्ताकं तण्डुलीयकम् ।
गोतक्रं नवनीतञ्च मौद्गशाल्योदनं हितम् ॥
यथावस्थं यथावह्नि प्रयुञ्ज्याद्भिषगुत्तमः ॥

सु. प्र., ज्वरे ।

भाषा—पारदभस्म अथवारससिन्दूर, अभ्रकभस्म, खस, नागरमोथा, भुनासुहागा, रसाञ्जन, हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य, येसबसमभाग लेकर बारीकचूर्णकर केतकीकोजड़,सर्पाक्षी,बड़ी भटकटैयाकेफल,मरसा,विष्णुकान्ता,अजमोदा, माषपर्णी, मुद्गपर्णी, इटसिट, शतावरी इनप्रत्येकके स्वरससे १–१ रोज़ मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली इलायची, धनियां, मुलहठी, पीपलकीलाख, चन्दन, गोरोचन, सब समभागलेकर कूटकर इसमेंसे ४ मासे अथवा आधा तोला नारियलके जलमें घिसकर शक्कर मिलाय इसके साथ पीनेसे अम्लपित्त, रक्तपित्त, मूत्रकृच्छ्र, रक्तप्रदर, पित्तज्वर इनसबको यह नष्टकरताहै। इसमें पथ्यकुंहड़ा, सहिजन, डोडी, वृन्ताक, चौलाई, गायकी छाछ, मक्खन, मूंगऔर पुराने चावल येसब अवस्था और अग्निबल देखकर देने उचितहैं॥

२८८ ज्वरान्तकोरसः (पञ्चमः)

दरदोत्थितसूतेन्द्रं बलिमभ्रञ्च पार्वतम् ।
सर्वं विमर्दितं कारवल्लीतोयेन भावितम् ॥
सप्तधा मीनपित्तेन मर्दनात्स्याद्रसोत्तमः ।
शृङ्गबेरस्यतोयेन द्विवारंपरिभावयेत॥११५८॥

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तो वातश्लेष्मज्वरञ्जयेत् ।
यथानुपानयोगेन जीर्णज्वरमपोहति ॥
चातुर्थिकादीन्विषमान्निश्चयेन ज्वरान्तकः ॥
र. गु., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शिंगरफसे निकालाहुआ पारा, गन्धक, अभ्रकभस्म और सोमल येसब समभाग लेकर करेलेके रसमे ७ दिनमर्दनकर मछलीके पित्तकी ७ भावनाए देकर दोभावना अदरखके रसकी देकर आधिरत्तीसे १ रत्ती तककी गोलियें बनाकर रखलेवे। इनमेसे १–१ गोली ४ रत्ती पीपलके चूर्णकेसाथ मिलाकर अदरख वगैरहके रसकेसाथ देनेसे वायु और कफके ज्वरको दूरकरताहै । अनुपान विशेषोंसे यह चातुर्थिकादि विषमज्वरोंको नष्टकरताहै ॥ २८८ ॥

२८९ ज्वरान्तकलोहम् (वृहत्)

रसं गन्धं तोलकञ्च जातीकोषफले तथा ।
हेमभस्म तु पादैकं तोलार्धं रूप्यलोहकम् ॥
शिलाजत्वभ्रकञ्चैव भृङ्गराजञ्च मुस्तकम् ।
केशराजमपामार्गं लवङ्गञ्च फलत्रिकम् ॥
वराङ्गवल्कलञ्चैव पिप्पलीमूलमेव च ।
सैन्धवञ्च विडञ्चैव गुडूचीचूर्णमेव च ॥
कण्टकारीं रसोनञ्च धान्यकं जीरकद्वयम् ।
चन्दनं देवकाष्ठञ्च दार्वीन्द्रयवमेव च ॥
किराततिक्तकं बालं तोलकञ्च समाहरेत् ।
द्वितोलं मरिचं देयं भावयेदार्द्रकद्रवैः ॥
माषार्धं भक्षयेत्प्रात मधुना मधुरीकृतम् ।
ज्वरं नानाविधं हन्ति शुक्रस्थं चिरकालजम् ॥
साध्यासाध्यविचारोऽत्र नैव कार्यो भिषग्वरैः ।
अन्तर्धातुगतञ्चैव नाशयेन्नात्र संशयः ॥
भूतोत्थं श्रमजञ्चापि सन्निपातज्वरन्तथा ।
असाध्यञ्च ज्वरं हन्ति यथा सूर्योदयस्तमः ॥
गरुडञ्च समालोक्य यथा सर्पः पलायते ।
तथैवास्य प्रसादेन ज्वरः सोपद्रवो ध्रुवम् ॥
बलदं पुष्टिदञ्चैव कामलापाण्डुरोगनुत् ।
सदा तु रमते नारीं न वीर्यं क्षयतां व्रजेत् ॥
प्रमेहं विविधञ्चैव विविधां ग्रहणीं तथा ।
अनुपानविशेषेण सर्वव्याधिं विनाशयेत् ११७०
र. सं., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक १–१ तोला, जायफल जावित्री, सुवर्णभस्म ये प्रत्येक ३–३ माशे, रजत और लोहभस्म ६–६ माशे, शिलाजीत, अभ्रकभस्म, भंगरा, नागरमोथा, कालाभंगरा, अपामार्ग, लौंग, त्रिफला, तज, पिपलामूल, सैंधानमक, बिडनमक, गुडूच, भटकटैया, लशुन, धनियां, दोनोंजीरे, चन्दन, देवदारु, दारुहल्दी, इन्द्रजव, चिरायता, सुगन्धबाला ये प्रत्येक १–१ तोला लेकर सबको कूटकपडछानकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमे मिलाकर २ तोले मरिचकाचूर्ण मिलाकर अदरखके रसकी १–२ भावनाएं देकर आधे आधेमाशेकी गोलियें बनाकर मधुकेसाथ मिलाकर खानेसे शुक्रस्थ चिरकालज, अन्तर्धातुगत, भूतोत्थ, श्रमज, सन्निपातज, साध्य अथवा असाध्य इन सब ज्वरोंको और कामला, पाण्डु तथा पाण्डुरत्व, वीसप्रकारके प्रमेह, नानाप्रकारकी ग्रहणी इनसबको यह अनुपान विशेषसे दूर करता है । इसमे साध्यासाध्यका विचार नहीं करना चाहिये ॥ २८९ ॥

२९० ज्वरारिरसः (प्रथमः)

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं विषञ्चैव कटुत्रयम् ।
नागभस्म शिलाञ्चैव प्रत्येकं कर्षमानकम् ॥
शुद्धतालार्धकर्षञ्च शुल्वभस्मञ्च कारयेत् ।
धुस्तूरस्य च बीजानि कार्षिकाणि प्रकल्पयेत् ॥
गोदुग्धोद्भवपित्तेन सूर्यक्षीरार्द्रकाम्बुना ।
मर्दयेद्दिवसांस्त्रीश्च चणकाभा वटी कृता ॥
आर्द्रकस्वरसैः सार्धं मधुसारसमायुतम् ।
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय ज्वरारिरससंज्ञितम् ११७४
वातिकं पैत्तिकञ्चैव कफजं नाशयेद्ध्रुवम् ।
वातपित्तसमुद्भूतं वातश्लेष्मिकमेव च ॥११७५
भयादुत्थितकं चापि शोकोत्थमथवापि वा ।
अभिचाराभिशापोत्थं भूतोत्थञ्च ज्वरं जयेत् ॥

नष्ट करता है । और तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे समस्त अन्यरोगोंको दूर करता है । शूलमे इसकी ९ रत्ती मैनफलके साथ देनेसे उसको नष्ट करता है। त्रिकटुके क्वाथके साथ २१ रोज़तक देनेसे परिणामशूल नष्ट होता है । इसीतरह अनुपान विशेषसे यहरस सबरोगोंको दूर करता है २८५

२८६ ज्वरान्तकोरसः (तृतीयः)

भास्करो गन्धकः शार्वो देवी विहगतीक्ष्णकम् ।
शोणितं गगनञ्चैव पुष्पकञ्च महेश्वरम् ॥
भूनिम्बादिगणे भाव्यं मधुना गुटिका दृढा ।
चातुर्थिकं तृतीयञ्च ज्वरं सन्ततकं तथा ॥
आमज्वरं भूतकृतं सर्वज्वरमपोहति ॥११५१॥

भै. र., घ.,ज्वराधिकारे ।

टि०—अत्र शार्वोरसः, देवी-सौराष्ट्रमृत्तिका, विहगं, स्वर्णमाक्षिकम् । पुष्पकं कासीसं महेश्वरं कनकबीजमन्यत् सुगमम् । ताम्रादीनां समभागचूर्णं भूनिम्बादिक्वाथेन भावयेत् । भूनिम्बाद्यष्टादशद्रव्याणि सर्वद्रव्यतुल्यानि गृहीत्वा अष्टावशिष्टं क्वाथं कृत्वा दिनत्रयं विभाव्य विशोष्य मधुना विमर्द्य सर्षपरूपं छिन्द्यात् ॥ भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्दतिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकणायः ॥ इति भूनिम्बाद्यष्टादशद्रव्याणि ।

भाषा—ताम्रभस्म, गन्धक, पारा, फिटकरी, सोनामाखी, लोहभस्म, शिंगरिफ, अभ्रकभस्म, कसीस, रसाञ्जन, धतूरेके बीज समभाग लेकर पारेगन्धककी कज्जली कर दूसरीचीजोंके अत्यन्त सूक्ष्मचूर्णमे मिलाकर भूनिम्बादि गणके क्वाथसे भावना देकर सुखाकर मधुसे १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोडे ।इनमेसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे चातुर्थिक, सन्तत, आमज्वर, भूतज्वर और तमामज्वर नष्टहोतेहैं । पुरानेवुखारोंमे भूनिम्बादिगणकेसाथ ही इसको देनाचाहिये । चिरायता, दारुहल्दी या देवदारु, बेलगिरी, अरलु, गंभारी, पाटला, अरणी, शालिपर्णी, पृश्निपर्णी, दोनोंकटेरी, गोखरू, सोंठ, नागरमोथा, कुटकी, इन्द्रजव, धनिया और गजपीपल यह भूनिम्बादिगणहै ॥२८६ ॥

२८७ ज्वरान्तकोरसः (पित्तादिः) ४

सूताभ्रं हिमपाथोदं टङ्कणाञ्जनतालकम् ।
केतकीस्तनसर्पाक्षीबृहतीयकमारिपैः ११५२
विष्णुक्रान्तादीप्यसहामाषपर्णीमुद्गपर्णिजैः ।
पृथग्दिनं मर्दयित्वा गुञ्जामात्रं सशर्करम् ॥
एलाधान्याकमधुकलाक्षाचन्दनरोचनाः
नारिकेलोदके पिष्ट्वा निष्कमात्रं पिबेदनु ॥
अम्लपित्ते रक्तपित्ते मूत्रकृच्छ्रेऽप्यसृग्दरे ।
पित्तज्वरे प्रदातव्यः पित्तज्वरकुलान्तकः ॥
कूष्माण्डशिग्रू जीवन्ती वार्ताकं तण्डुलीयकम् ।
गोतक्रं नवनीतञ्च मौद्गशाल्योदनं हितम् ॥
यथावस्थं यथावह्नि प्रयुञ्ज्याद्भिषगुत्तमः ॥

सू. प्र., ज्वरे ।

भाषा—पारदभस्म अथवारससिन्दूर, अभ्रकभस्म, खस, नागरमोथा, भुनासुहागा, रसाञ्जन, हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य, येसबसमभाग लेकर बारीकचूर्णकर केतकीकीजड़,सर्पाक्षी,बड़ी भटकटैयाकेफल,मरसा,विष्णुक्रान्ता,अजमोदा, माषपर्णी, मुद्गपर्णी, इद्रसिट, शतावरी इनप्रत्येकके स्वरससे १–१ रोज़ मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली इलायची, धनियां, मुलहठी, पीपलकीलाख, चन्दन, गोरोचन, सब समभागलेकर कूटकर इसमेसे ४ माशे अथवा आधा तोला नारियलके जलमे घिसकर शक्कर मिलाय इसके साथ पीनेसे अम्लपित्त, रक्तपित्त, मूत्रकृच्छ्र, रक्तप्रदर, पित्तज्वर इनसबको यह नष्टकरताहै। इसमे पथ्यकुंहड़ा, सहिजन, डोडी, बृन्ताक, चौलाई, गायकी छाछ, मक्खन, मूंगऔर पुराने चावल येसब अवस्था और अग्निबल देखकर देने उचितहैं ॥

२८८ ज्वरान्तकोरसः (पञ्चमः)

दरदोत्थितसूतेन्द्रं बलिमभ्रञ्च पार्वतम् ।
सर्वं विमर्दितं कारवल्लीतोयेन भावितम् ॥
सप्तधा मीनपित्तेन मर्दनात्स्याद्रसोत्तमः ।
शृङ्गवेरस्यतोयेन द्विवारंपरिभावयेत्॥११५८॥

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तो वातश्लेष्मज्वरञ्जयेत् ।
यथानुपानयोगेन जीर्णज्वरमपोहति ॥
चातुर्थिकादीन्विषमान्विशेषेण ज्वरान्तकः ॥
र. सु., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शिंगरफसे निकालाहुआ पारा, गन्धक, अभ्रकभस्म और सोमल येसब समभाग लेकर करेलेके रसमे ७ दिनमर्दनकर मछलीके पित्तकी ७ भावनाएं देकर दोबारना अदरखके रसकी देकर आधीरत्तीसे १ रत्तीतककी गोलियें बनाकर रखछोडे। इसमेंसे १–१ गोली ४ रत्ती पीपलके चूर्णकेसाथ मिलाकर अदरख वगैरहके रसकेसाथ देनेसे वायु और कफके ज्वरको दूरकरताहै । अनुपान विशेषोंसे यह चातुर्थिकादि विषमज्वरोंको नष्टकरताहै ॥ २८८ ॥

२८९ ज्वरान्तकलोहम् (बृहत्)

रसं गन्धं तोलकञ्च जातीकोषफले तथा ।
हेमभस्म तु पादैकं तोलार्धं रूप्यलोहकम् ॥
शिलाजत्वभ्रकञ्चैव भृङ्गराजञ्च मुस्तकम् ।
केशराजमपामार्गं लवङ्गञ्च फलत्रिकम् ॥
वराङ्गवल्कलञ्चैव पिप्पलीमूलमेव च ।
सैन्धवञ्च बिडञ्चैव गुडूचीचूर्णमेव च ॥
कण्टकारीं रसोनञ्च धान्यकं जीरकद्वयम् ।
चन्दनं देवकाष्ठञ्च दार्वीन्द्रयवमेव च ॥
किराततिक्तकं बालं तोलकञ्च समाहरेत् ।
द्वितोलं मरिचं देयं भावयेदार्द्रकद्रवैः ॥
माषार्धं भक्षयेत्प्रातर्मधुना मधुरीकृतम् ।
ज्वरं नानाविधं हन्ति शुक्रस्थं चिरकालजम् ॥
साध्यासाध्यविचारोऽत्र नैव कार्यो भिषग्वरैः ।
अन्तर्धातुगतञ्चैव नाशयेन्नात्र संशयः ॥
भूतोत्थं श्रमजञ्चापि सन्निपातज्वरं तथा ।
असाध्यञ्च ज्वरं हन्ति यथा सूर्योदयस्तमः ॥
गरुडञ्च समालोक्य यथा सर्पः पलायते ।
तथैवास्य प्रसादेन ज्वरः सोपद्रवो ध्रुवम् ॥
बलदं पुष्टिदञ्चैव कामलापाण्डुरोगनुत् ।
सदा तु रमते नारीं न चैवं क्षयतां व्रजेत् ॥
प्रमेहं विविधञ्चैव विविधां ग्रहणीं तथा ।
अनुपानविशेषेण सर्वव्याधिं विनाशयेत् ११७०
र. सा., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक १–१ तोला, जायफल जावित्री, सुवर्णभस्म ये प्रत्येक ३–३ माशे, रजत और लोहभस्म ६–६ माशे, शिलाजीत, अभ्रकभस्म, भंगरा, नागरमोथा, कालाभंगरा, अपामार्ग, लौंग, त्रिफला, तज, पिपलामूल, सेंधानमक, बिडनमक, गुड्च, भटकटैया, लहसुन, धनियां, दोनोंजीरे, चन्दन, देवदारु, दारुहल्दी, इन्द्रयव, चिरायता, सुगन्धवाला ये प्रत्येक १–१ तोला लेकर सबको कूटकपडछानकर पारे गन्धककी बारीककज्जलीमे मिलाकर २ तोले मरिचकाचूर्ण मिलाकर अदरखके रसकी १–२ भावनाएं देकर आधे आधेमाशेकी गोलियें बनाकर मधुकेसाथ मिलाकर खानेसे शुक्रस्थ चिरकालज, अन्तर्धातुगत, भूतोत्थ, श्रमज, सन्निपातज, साध्य अथवा असाध्य इन सब ज्वरोंको और कामला, पाण्डु तथा बल्दायक, वीर्यवर्धक है, प्रमेह, नानाप्रकारकी ग्रहणी इनसबको यह अनुपान विशेषसे दूर करता है । इसमे साध्यासाध्यका विचार नहीं करना चाहिये ॥ २८९ ॥

२९० ज्वरारिरसः (प्रथमः)

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं विषञ्चैव कटुत्रयम् ।
नागभस्म शिलाचैव प्रत्येकं कर्षमानकम् ॥
शुद्धतालार्धकर्षञ्च शुल्वमेकञ्च कारयेत् ।
धुस्तूरस्य च बीजानि कार्षिकाणि प्रकल्पयेत् ॥
गोक्षुरोऽङ्गजपिष्टेन ग्रीष्मक्षीरार्द्रकाम्बुना ।
मर्दयेद्दृढयत्नेन चणकाभा वटी कृता ॥
आर्द्रकस्वरसैः कर्षं मधुमानसमाप्लुतम् ।
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय ज्वरारिरसमाश्रितम् ११७४
वातिकं पैत्तिकञ्चैव कफजं नाशयेद्ध्रुवम् ।
वातपित्तसमुद्भूतं वातश्लेष्मिकमेव च ॥ ११७५
भयादुत्थितिकं चापि शोकोत्थमथापि वा ।
अभिचाराभिशापोत्थं भूतोत्थञ्च ज्वरञ्जयेत् ॥

मेदःप्राप्तं सन्ततञ्च रसस्थे तु ज्वरे तथा ।
सन्निपातज्वरे देयो मधुव्योपसमायुतः ॥
घर्मपित्तं तथाकम्पं दाहं हन्ति न संशयः ।
इन्द्रवज्रो यथा वृक्षं तथा ज्वरविनाशनः ॥
वर्जयेत्क्षीरमांसञ्च दधितक्रसुराघृतम् ।
ज्वरे मांसास्थिगे चैव रक्तस्थे तु ज्वरे नृणाम् ॥
शैत्ये दाहे तथा घर्मे प्रलापे घातुराहिके ।
महावेगे ज्वरे चैव जीर्णे चापि प्रदापयेत् ॥

र. स., र. चं., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक २ भाग, शुद्धवछनाग, त्रिकटु, नागभस्म, मैनसिल, येप्रत्येक १–१ तोला, शुद्धहरिताल और ताम्रभस्म आधा आधा तोला, शुद्धधतूरेकेबीज १ तो., इनसबको कूटकपड़छानकर पारे गन्धककी मीलवर्ण कज्जलीमे मिलाकर रोहितमछलीकेपित्त, आकके दूध और अदरखके रससे सूर्योदयसे सूर्यास्ततक मर्दनकर चने प्रमाण गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १ माशा शहदमिलेहुए १ तोला अदरखके रसकेसाथ सबेरे देनेसे वातिक, पैत्तिक, कफज, वातपित्तज वातश्लैष्मिक, भयशोकज, अभिचाराभिघातज, भूतोत्थ, मेदःप्राप्त, रसस्थ, सतत और सन्निपातज्वरोंको यह नष्ट करता है। त्रिकटु और मधुके साथ देनेसे सन्निपात, अत्यन्तपसीना, कम्प तथा दाहको इसतरह नष्ट करता है जैसे बिजली दरख्तोंको नष्ट करती है। इसमे दूध, मांस, दही, छाछ, मद्य और घृत ये छोड़देने चाहियें ॥ २९० ॥

२९१ ज्वरारिरसः (द्वितीयः)

रसगन्धककासीसभूपणातिविपाऽभयाः ।
चम्पकत्वक् च सर्वाणि यवतिक्तारसे दिनम् ।
मर्दयित्वा वटी कार्या रक्तिकाद्वयसम्मिता ।
आर्द्रकस्वरसेनाथ दापयेज्ज्वरशान्तये ११८२॥
रसैर्वा मदुमस्तुर्वा: केवलेन जलेन वा ।
नवज्वरं महाघोरं वातपित्तकफोद्भवम् ११८३
सोपद्रवं त्रिदोषाख्यं जीर्णञ्च विषमज्वरम् ।
ज्वरारिरसनामाऽसौ नाशयेन्नात्र संशयः ॥

र, चं., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, कसीस, त्रिकुटु, अतीस, हर्रे, स्वर्णचम्पककी छाल, येसब समभाग लेकर चिरतीके रससे १ रोज़ मर्दनकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली अदरखके रसके साथ अथवा तुलसीके रस अथवा पानीके साथ देनेसे वात, पित्त और कफसे उत्पन्न हुआ महाघोर नवज्वर और उपद्रव सहित त्रिदोषज, जीर्ण तथा विषम इनसबज्वरोंको यह नष्ट करता है॥ २९१ ॥

२९२ ज्वरारिरसः

(ज्वरान्तकः–ज्वरमुरारिः) (३)

दरदजनितसूताञ्चाण एको बलेर्द्वौ,
त्रय इह च मृताभ्राद्धिङ्गुलो वेदभागाः ।
अथ मृदितमशेषं सप्तधार्द्रोत्सुपन्या-
स्तदनु च झषपित्तैर्भावितः स्याज्ज्वरारिः ॥
ज्वरमभिनवमुग्रं चार्द्रनीरैर्द्विवल्ल-
स्त्रिरजमपि जयेद्वा पिप्पलीक्षौद्रयुक्तः ११८५

र.सं., धा., र.प.,टी., ज्वराधिकारे वाहटे ज्वरमुरारीति नाम। टि०–अयं पाठो र.,शं., टोडरानन्दयोर्ज्वरान्तक इति नाम्ना विन्यस्तः । रसपद्धत्यां तु ताम्रमधिकतयाप्रक्षिप्तमतस्तत्र "रस १ ताम्र २ गन्ध ३ गगन ४ दरदाः ५ क्रमेणवर्धिता नियोजिता यथा–हिङ्गुलेशूत्वताम्रगन्धगगनम्लेच्छान् क्रमाद्वर्धितानिति " ताम्रस्याधिकतया प्रवेशात्पारदाद्भ्रे सद्भावायामैकैकस्य सञ्जातो व्यत्यास एतावानेव विशेषो रसस्तु एकएव ।

भाषा—शिंगरिफसे निकालाहुवा पारा १ भाग, गन्धक २ भाग, अभ्रकभस्म ३ भाग, शिंगरिफ ४ भाग, लेकर सबकी कज्जलीकर अदरख, करेला, मछलीका पित्त इनसे सात सात भावनाएं देकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली अदरखके रसकेसाथ देनेसे नवज्वर और पीपल-मधुकेसाथ देनेसे जीर्णज्वरको यह नष्ट करता है ॥ २९२ ॥

२९३ ज्वरारिरसः (चतुर्थः)

दरदबलिरसानां शुद्धनागाभ्रकाणां,
सुभगविडशिलानां सर्वमेकत्र योज्यम् ।
विपिननृपदलोत्थैः शोषयेन्मर्दयेच,
दिवसदशममाणां वर्तिकां निर्मिमीत ११८६
गुञ्जाप्रमाणतो नित्यं भक्षयेदार्द्रकेण च ।
सर्वशूलविनाशार्थं फकशोथविनाशनम् ॥
दत्तमात्रो ज्वरं हन्ति ज्वरारिश्च निगद्यते ॥

र. र., भै.र., च., ज्वराधिकारे । भै. रत्नावल्याम् शुद्धनागाभ्रक मित्यस्य स्थाने शुद्धनागाभ्रकाणा मिति पाठः ।

भाषा—शुद्धशिंगरिफ, गन्धक, पारा, नागभस्म, अभ्रकभस्म, भुनासुहागा, बिडनमक, मैनसिल येसब समभागलेकर पीर गन्धककी नौडवर्ग कज्जलीकर इकट्ठे मिलाकर अग्निस्तम्भके पत्तोंके रसमें सुखासुखाकर दसरोजतक मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १-१ गोली अदरखके रसके साथ देनेसे समस्तशूल, कफशोथ और ज्वर इनसबको यह नष्ट करता है२९३

२९४ ज्वरारिरसः (पञ्चमः)

गङ्कृतयन्त्रेण समुद्धृतं द्वे
भद्रस्फटी तुल्यतया गृहीते ।
कृष्णोपणे तद्द्विगुणे स्फटीं तां
कन्यार्द्रवैःश्लक्ष्णतरं विमर्द्य ॥११८८॥
वटीर्विधायाथ दर्दीत मुद्ग-
मानां हिमस्पर्शं ज्वरिताय चैकाम् ।
अलाबुपानेन रसो ज्वरारि-
र्निरस्य रोगं सुखितां करोति ११८९

रसराजसुन्दर, ज्वरे ।

भाषा—गंधक सोमल और फटकरी समभाग लेकर एक हंडीमें आधा फिटकरीका चूर्ण नीचे बिछाकर बीचमें गंधक सम आधी फिटकरी ऊपर डालदे और दूसरी हंडीका मुख बन्दकर यन्त्र बनाकर १२ प्रहरकी अग्नि दे । स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपर चढेहुए और आजूबाजूमें लगेहुए सोमलको खुरचकर नीचेकी बचीहुई फिटकरीमें मिलाकर इनदोनोंसे दूना पीपल और मिरच का चूर्ण डालकर घीकुंआरके रससे १–२ रोज मर्दनकर मूंग बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली सुबहशाम ठंढेजलके साथ देनेसे यह सबप्रकारके ज्वरोंको दूरकर आदमीको तन्दुरस्त बनाता है २९४

२९५ ज्वरारिरसः (महान्) (षष्ठः)

चन्द्रोदयः पारदगन्धकौ च
समानभागाः समपिप्पलीकाः
क्षौद्रेण लीढा पवनादिजातान्
सर्वान् ज्वरान्घ्नन्ति सुखं ददन्ति ॥
विष्टम्भकं कामलमप्युपि कुक्षि
शूलं समस्ताङ्गभवाश्च पीडाम् ।
विशिष्य काले यदि सेविताः स्यु-
र्नैर्बल्यनाशाय महास्त्वग्नि ॥
महाज्वरारीत्यभिधो रसोऽयं
धनाढ्य नृणां परितोषहेतुः॥११९१॥

रसायनसार, ज्वरे ।

भाषा—चन्द्रोदय, शुद्धपारा और गन्धक समभाग, इनसबकी बराबर पीपलका चूर्ण मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे ४–४ रत्तीकी मात्रा मधु वगैरहके साथ देनेसे यह सकल ज्वर, विष्टम्भ, कामल, कुक्षिशूल, सकलाङ्गपीडा इनसबको दूर करता है । यदि उचितकाल इसका युक्तिसे सेवन किया जावतो अशक्तिको दूरकर भूखको अच्छा जागृत करता है ॥ २९५ ॥

२९६ ज्वरारिरसः (सप्तमः)

रसगन्धकताम्राणि नैपालं गुग्गुलुं विषम् ।
मधुना गुटिका चैषा सर्वज्वरविनाशिनी ॥

१. कों., र. क., म., र. रा., ज्वराधिकारे । २. रसवेदी ज्वरफङ्गुलीनि नाम रसविन्दु । ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, ताम्रभस्म, शुद्धजमालगोटा, गुग्गुल और शुद्धबच्छनाग समभाग-

भाग लेकर कूटकपड्छानकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर मधुके साथ १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १-१ गोली समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह नवीनज्वर, गठिया और उपदंशको दूर करता है ॥ २९६ ॥

२९७ ज्वरारिरसः (अष्टमः)

विशुद्धगन्धाभ्रकटङ्कणानि
नेपालबीजं क्रमशोऽभिवृद्धम् ।
दिनद्वयं विश्वजले विमर्द्य-
गुञ्जामितोऽयं ज्वरहा ज्वरारिः ११९३

र० को० ज्वरे।

भाषा—शुद्धगन्धक १ भाग, अभ्रकभस्म २ भाग, भुनासुहागा ३ भाग, शुद्धजमालगोटा ४ भाग, इनको अदरखके रसमें १-२ दिन घोटकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १-१ गोली समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह समस्त ज्वरोंको दूर करता है ॥ २९७ ॥

२९८ ज्वरारिरसः (नवमः)

श्रीशम्भुबीजाद् द्विगुणश्च देव्या
भागत्रयश्चाथ मनःशिलायाः ।
सम्मर्द्य कन्याद्रवसंयुतं त-
त्ताम्रस्य सूक्ष्मे पुटके निधाय ॥११९४
सद्वालुकायन्त्रगतश्च याम-
चतुष्टयं पक्वमथोऽतिशीतम् ।
सञ्चूर्ण्य गुञ्जात्रयसम्मितं त-
त्सशर्करं चार्द्रकनीरयुक्तम् ॥११९५॥
देयश्च दुग्धौदनमत्र पथ्यं
समुद्गयूषं यदि वाऽपि भक्तम् ॥
महाज्वरारिः प्रथितस्तु लोके
विनाशयेद्वै विषमज्वरांस्तान् ॥११९६॥

कि० क०, ज्वरे।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, शुद्धगन्धक २ भाग, शुद्धमैनशिल ३ भाग, इनसबको कजलीकर घीकुमारके रसमें १ रोज घोटकर गोलाबनाकर इनसबकेबराबर बारीक ताम्रके पत्रोंके सम्पुटमें रखकर वालुकायन्त्रमें ४ पहरमध्यम अग्नि देकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे। इसमेंसे ३–३ रत्तीकी मात्रा शकर मिलेहुए अदरखके रसकेसाथ देनेसे यह समस्तज्वरोंको नष्टकरताहै। इसमें दूधभात अथवा मूंगका यूष और भात पथ्य देना उचितहै ॥

२९९ ज्वरारिरसः (दशमः)

भूत्वाभाण्डकमब्धिजेनचरसं हिङ्गुस्थं मृदो,
मूषायां विनिवेश्य तत्र बदनु द्वारं निरुध्यादरात्।
सन्तप्याथदिनान्तमग्निशिरसाभाण्डेगतश्चोर्द्ध्वगे
सिद्धोगोलकवत्सनाभसहितःसोऽयं ज्वरारीरसः
सिद्धरसामृतगोलाद् द्वित्रि-
त्रिभागवर्धिताःक्रमशः ।
अमृतारसेन बद्धा गुटी विरेकाज्ज्वरं जयति ॥

र० (भा०), ज्वरे।

भाषा—शुद्धपारेको कठगूलरके दूधमें १–२ रोजमर्दनकर गोलीबनाकर उत्तम हींगको गूलरके दूधमें पीसकर उसके सम्पुटमें इसगोलेको रख मिट्टीकी मूसीमें इसको रखकर सन्धिबन्दकर २–३ कपडमिट्टी देकर सुखाकरवालुकायन्त्र अथवा लवणयन्त्र में बन्दकर ४ पहरकी अग्निदेकर पकावे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर मिट्टीको अलगकरके जितना वजन सम्पुटकाहो उतनाही शुद्धबछनाग और डेढभाग शुद्धजमालगोटा डालकर गुडूचीके स्वरससे २–३ रोज मर्दनकर २–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १–१ गोली अदरखके रसकेसाथ देनेसे झाडेहोकर समस्तज्वर दूरहोते हैं ॥

३०० ज्वरारिरसः (तरुणादिः (११)

जैपालगन्धं विषपारदञ्च
तुल्यं कुमारीस्वरसेन पिष्टम् ।
अस्य द्विगुञ्जा हि सितोदकेन
प्रदातो रसोऽयं तरुणज्वरारिः ११९९
दातव्य एषोऽहनि पञ्चमे वा
षष्ठेऽथवा सप्तम एव वाऽपि ।

जाते विरेके विजितो ज्वरः स्या-
त्पटोलमुद्गाम्बुनिषेवणेन ॥ १२०० ॥

र. चं., भ., भै. र., र. च., च. रा., र. सु., ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धजमालगोटा, गन्धक, बच्छनाग और पारा येसब समभाग लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कजलीकर जयपालके साथ मिलाकर घीकुंआरके रससे १–२ दिन मर्दनकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १–१ रत्ती पांच, छः अथवा सातवां रोज़ बीतनेपर ठंडे जलकेसाथ देनेसे विरेचन होकर ज्वर उतरजायगा। इसकेबाद परवल और मूंगका यूप पथ्य देना चाहिये ॥ ३०० ॥

३०१ ज्वरारिरसः (तरुणादिः) १२

त्रिकटुकविषरसगन्धक-
हिङ्गुलकटङ्कणं सनेपालम्।
जम्बीरार्द्रकतोये पिष्टं
तरुणज्वरारियोगोऽयम् ॥ १२०१ ॥

र. च. यो., ज्वरे।

भाषा—त्रिकटु, शुद्धबच्छनाग, पारा, गन्धक, शिंगरिफ, सुहागा और जमालगोटा येसब समभाग लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कजलीकर और चीजोंमें मिलाकर जंभीरी और अदरखके रसमें १-१ रोज मर्दनकर एक या दो रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १–१ गोली समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह नवीन ज्वरको दूर करता है॥३०१॥

३०२ ज्वरारिरसः (तरुणादिः) १३

रसगन्धकताप्यानि विषखर्परटङ्कणम्।
तुल्यं ताम्रमयोभस्म दन्तीबीजं समांशकम् ॥
तरुणज्वरहा नाम सर्वज्वरनिवारणः॥१२०२॥

र. च. यो., ज्वरे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, सोनामाखी, बछनाग, खर्पर, सुहागा और तुल्य, ताम्रभस्म, लोहभस्म, शुद्धजमालगोटा येसब समभाग लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कजलीकर जंभीरी वगैरहके रसमें मर्दनकर एक अथवा दो रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १-१ गोली समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह रेचनकराके तरुण ज्वरोंको उतार देता है ॥ ३०२ ॥

३०३ ज्वरारिरसः (चतुर्दशः)

पलमात्रा गजकणा पलमेकञ्च तालकम्।
अश्मचूर्णं वेदपलं सुपत्रीरसमर्दितम् १२०३
वटी गुञ्जामिता ग्राह्या पथ्यं क्षीरौदनं स्मृतम्।
शर्करासहितो ग्राह्यो ज्वरारी रसनायकः ॥

वै. चि., रसायनसं., ज्वरे,

भाषा—गजपीपल १ पल, हरिताल १ पल, सोमल ४ पल लेकर करेलेके रसमें १-२ रोज़ मर्दनकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १-१ गोली शक्करके साथ देनेसे तमाम ज्वरोंको दूर करती है। इसमें पथ्य दूध चावल देना ॥३०३

३०४ ज्वरारिरसः (सद्यआदिः) १५

हिङ्गुलताम्रविषगन्धकतुल्यभागं,
घस्रार्धमार्द्रकरसेन घनञ्जयेन।
मर्द्यः सुधार्कमुनिजावरसैस्ततोऽप-
न्मीनाग्निना वदसु भावितमेकवारम्॥१२०५॥
योज्यश्च निम्बुकजले भिषजा ज्वरादौ,
दाहो भवेद्यदि तदा कुरु वारिसेकम्।
कान्ताकटाक्षपरिभावितताल वृन्त-
मन्दानिलेन नितरां कुरु वीज्यमानम् ॥
वृन्ताकसत्कदधिभोजनतकपालात्,
सद्योज्वरं जयति मृत्युनिवारणोऽयम् ॥१२०६

र. का., ज्वराधिकारे।

भाषा—शिंगरिफ, ताम्रभस्म, शुद्धबछनाग और गन्धक समभाग लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कजलीकर और चीजोंमें मिलाकर अदरख, चित्रक थूहर, आक, अगस्त्य इनसबके रस और मछलीके पित्तसे १-१ दिन मर्दनकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १-१ गोली नीबूके रससे देनेसे नवीनज्वर दूर होजाता है। इसके

देनेसे कदाचित् दाह हो तो शिरपर ठंढे पानीकी धारा देना और नवयौवना प्रियस्त्रियें ताड़के पंखेसे कटाक्षपातकरती हुई हवाकरें। बैंगन, छाछ, दही और चावल प्रभृति भोजनदें। अथवा छाछ पिलावें, यह रस मृत्युका निवारण करनेवाला है ॥ २०४ ॥

२०५ ज्वरारिरसः (वातादिः) १६

गन्धकं दरदं सूतं खल्वे तुल्यं विमर्दयेत् ।
भावयेदार्द्रकद्रावैः सप्तधा पिप्पलीजलैः ॥
मरिचस्य कषायेण विजयास्वरसेन च ।
कृष्णधत्तूरनीरेण प्रत्येकं सप्तमात्रया: १२०८
पिप्पलीमधुना देया वली वातज्वरापहः ।
वातज्वरारिनामायं प्रयुक्तो रससागरे १२०९

र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, शिंगरफ, और गन्धक समभागलेकर नीलवर्ण कज्जलीकर अदरख, पीपल, मरिच, भांग, काला धतूरा इनके यथा सम्भव-स्वरस अथवा क्वाथसे सातसात भावनाएं देकर ३-३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १-१ गोली मधु और पीपलके साथ देनेसे यह वातज्वरको दूर करता है ॥ २०५ ॥

२०६ ज्वरारिरसः (सप्तदशः)

रसनृपविषगन्धैस्तुल्यमार्तण्डभागै-
स्तदनु च जयपालैष्टङ्कणस्तत्समानः ।
विरचय गुटिकेकां वल्लयुग्मप्रमाणा-
मभिलषसि यदि त्वं शीघ्रमेव ज्वरान्तम् ॥

रसायनसङ्ग्रहे, ज्वरे ।

भाषा— शुद्धपारा, वछनाग और गन्धक, अभिलतासकागूदा ये सब एकएकभाग, ताम्रभस्म शुद्धजमालगोटा और सुहागा ये १२-१२ भाग लेकर पारेगन्धककी कज्जलीकर और चीज़ोंमें मिलाकर जंभीरी वगैरहके रसमें १-२ दिन घोटकर ६-६ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १-१ गोली समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे ज्वर उतर जाता है ॥ २०६ ॥

२०७ ज्वरारिरसः (अष्टादशः)

रसगन्धकताम्राणि नागवङ्गौ विषन्तथा ।
सप्तधा घनजैः भाव्यं सप्तधा चैत्रकेण तु ॥
तथा कार्चूरकैः भाव्यमार्द्रकेण च सप्तधा ।
कासे श्वासे कफे वाते हितः सर्वज्वरापहः ॥

रससारसङ्ग्रहे, ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और वछनाग, ताम्र-नाग और वङ्गभस्म, येसब समभागलेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर नागरमोथा चित्रक, कचूर, अदरख इनप्रत्येकके स्वरसोंसे ७-७ भावनाएं देकर २-२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १-१ गोली समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे श्वास, कास, कफ और तमाम ज्वरोंको यह नष्ट करता है ॥ २०७ ॥

२०८ ज्वरारिरसराजः (ऊनविंशः)

रसगन्धकयो र्भागौ शुद्धयो रुभयोरपि ।
त्रिकटु त्रितयञ्चैवमेकैकं वह्निभृङ्गयोः ॥
आकल्लकरभागैकमेकं स्फटिकटङ्कणात् ।
भ्रातस्य वरसनाभस्य भागद्वितयसंयुतम् ॥
सारणाख्याहिफेनस्य दत्त्वा पादं विचूर्णयेत् ।
दिनानि सप्त सम्प्लाव्य भृङ्गराजरसेन तु ॥
जैपालजातनीरेण दिनैकं भावितं कुरु ।
वल्लमात्रां प्रकुर्वीत गुटिकां सञ्चलेन हि ॥
जैपालेन विहीनन्त्वपक्वमलजे ज्वरे ।
सम्पक्वमलजे दद्याज्जैपालरसभावितम् ॥
क्षणेनैव ज्वरं हन्याद् मलपाकात्सुखावहः ।
छोटिकापरिमाणेन ज्वरारि र्नाशयेज्ज्वरान् ॥
पटिकार्थे प्रदातव्यं पथ्यं दधि सुशीतलम् ।
उत्पन्ने परितापे तु क्रिया कार्या सुशीतला ॥
देहरोगरुजार्तस्य ज्वरारि र्दीयते पुनः ।
दक्षकोपात्समाने तु जनं दृष्ट्वा निपीडितम् ॥
सर्वभूतप्रसन्नात्मा ज्वरारिमसृजत्प्रभुः ।
अमोघवीर्यमनन्तु सुरासुरसुपूजितम् ॥
आराधयति यो वैद्यः स ज्वरैं नाभिभूयते ।

स्वपीतपुष्पजटिले सारणाख्याहिफेनके ॥
र. का., यो., र. (मा.), र. कौ., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक २–२ भाग, त्रिकटु ३ भाग, चित्रक, भंगरा, अकलकरा, स्फटिक, सुहागा १–१ भाग, शुद्ध बछनाग २ भाग, पीले फूलकी अफीम आधा भाग, लेकर पारेगन्धककीनीलवर्ण कज्जलीमे तमामचीजों का बारीकचूर्णमिलाकर भंगरा, दन्तीमूल इनके रसोंसे १–१ रोज भावना देकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोड़े। अगर इसे अपक्कमलज्वरमे देनाहोतो इसमें जमालगोटा न डाले। इसमेसे १–१ गोली अच्छीतरह पकेहुए मलज्वरमे देनेसे तत्काल मलपाक करके यह ज्वरको हटादेताहै। इसमे पथ्य साठीचावल और ठंढा दही देवे। इसके देनेसे दाह उत्पन्नहो तो शीतोपचार करना। रोगीकीअवस्था और बल देखकर इसका प्रयोग करना। दक्षकोपके पीछे शङ्करने ज्वरसे जगतको सतायाहुआ देखकर समस्तभूतोंपरदयाकरके इसको बनायाहै। अमोघवीर्य इसरसको जोवैद्य अपने पासरखताहै उसकाज्वरोंसे तिरस्कार नहीहोता है ॥

२०९ ज्वरारिवटी

ताम्रं लोहं रसं गन्धं मधुकं द्विगुणं क्रमात् ।
दद्याच्च दशभागान्वै जयपालांश्च निर्मलान् ॥
द्वादशांशं कणाचूर्णं सर्वं स्नुग्दुग्धभावितम् ।
एषा ज्वरारिवटिका सर्वज्वरविनाशिनी ॥
वातलं भोजनं देयं नोचेत्तक्रौदनं हितम् ॥
रससारसंग्रह; ज्वरे ।

भाषा—ताम्र १ भाग, लोहभस्म २ भाग, शुद्धपारा ४ भाग, गन्धक ६ भाग, मुलहटी ८ भाग, शुद्धजमालगोटे १० भाग, पीपल बारह भाग, लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर सबचीजें मिलाकर थूहरके दूधमे १–२ रोज मर्दनकर एक या दो रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इननेसे १–१ गोली समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह समामज्वरोंको नष्टकरतीहै। इसमे–पथ्य छाछभातदेना। यदि ये अनुकूल न हों तो वातलपदार्थ देना॥२०९॥

३१० ज्वरारिरसराजः

रसेशगन्धौ च विषं सुताम्रं
समं तु खल्वे कृतसूक्ष्मचूर्णम् ।
तच्छुक्लवेरस्वरसे विभाव्य
निःक्षिप्य भाण्डेऽथ पुटं दधीत १२२५
कपोतकाख्ये पुटके प्रदद्या-
द्रिसद्धोऽतिसूक्ष्मोऽभिनवज्वरेषु ।
स गुञ्जमात्रः सितया प्रदेयः
शीतोपचारैश्च सुखं प्रयाति ॥
यथेप्सितं पथ्यमतः प्रदेयं
ज्वरारिसञ्ज्ञो रसराज एषः ॥१२२६
र. सं., ज्वरे.

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और बछनाग, ताम्रभस्म सब समभाग लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर अदरखके रससे १–२ रोज मर्दनकर गोला बनाय शरावसम्पुटमेबन्दकर दोतीन कपड़मिट्टी देकर सुखाकर कपोतपुटमे अग्नि दे। स्वाङ्गशीतल होनेपर इसमेंसे १–१रत्ती शक्करके साथ देनेसे यह नवीनज्वरको दूरकरताहै। इसके देनेसे दाहवगैरह मालूम हो तो शीतोपचार करना। पथ्य इच्छानुसार देना॥

३११ ज्वरागदः

विषद्वयञ्च नैपालं तुल्यकोषणसादरम् ।
स्वर्जिक्षारसमायुक्तोऽगदोऽयं ज्वरशल्यजित् ॥
र. का., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धबछनाग २ भाग, शुद्धजमालगोटा और तुत्थ, मरिच, नौसादर, सज्जीखार येसब १–१ भाग लेकर घोटकररखछोड़े। इसमेसे २–२ रत्तीकी मात्रा समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह ज्वररूपी शल्यको दूरकरताहै ॥ ३११ ॥

३१२ ज्वरार्यञ्जनम्

पारदं गन्धकं तुल्यं चाङ्गेरीरसमर्दितम् ।
अञ्जनं ज्वरनुन्नेत्रप्रयुक्तं क्षणमात्रतः ॥१२२८
यो. सं., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धकसमभाग लेकर चूका (म्व्हीतिपतिया)के रससे घोटकर नेत्रमें अञ्जनकरनेसे यह तत्क्षण ज्वरको दूरकरताहै ॥ ३१२ ॥

३१३ ज्वरार्यभ्रम्

अभ्रं ताम्रं रसं गन्धं विषञ्चैव समंसमम् ।
द्विगुणं धूर्तबीजञ्च व्योषं पञ्चगुणं मतम् ॥
आर्द्रकस्य रसेनैव वटी कार्या द्विगुञ्जिका ।
अनुपानं प्रयोक्तव्यं यथादोषानुसारतः १२३०
अभ्रं ज्वरारिनामेदं सर्वज्वरविनाशनम् ।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥
विषमाख्याञ्ज्वरान्सर्वान् धातुस्थान्विषमज्वरान्
प्लीहानञ्च यकृद्गुल्ममग्रमांसं सशोथकम् ।
हिक्कां श्वासञ्च कासञ्च मन्दानलमरोचकम् ॥
नाशयेन्नात्र सन्देहो वृक्षमिन्द्राशनि यथा ॥

र. स., र. चं., भै. र., र.सु., ज्वराधिकारे ।

भाषा—अभ्रक और ताम्रभस्म, शुद्धपारा, गन्धक और बछनाग येसब समभाग, शुद्धधतूरेके बीज २ भाग, त्रिकटु ५ भाग, लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर अदरखके रससे १—२ रोज घोटकर २—२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे १—१ गोली यथादोषानुपानसे देनेसे वातिक, पैत्तिक, श्लैष्मिक, सान्निपातिक, विषमज्वर, धातुस्थज्वर, प्लीहा, यकृत्, गुल्म, अग्रमांस (हृदयसंलग्न महाधमनी संजात मांसवृद्धि), शोथ, हिचकी, श्वास, कास, मन्दाग्नि, अरुचि इनसबको यह निःसन्देह नष्ट करता है ॥ ३१३ ॥

३१४ ज्वराशनिरसः

रसं गन्धं सैन्धवञ्च विषं ताम्रं समांशिकम् ।
सर्वचूर्णसमं लौहं तत्समं शुद्धमभ्रकम् १२३४
लौहे च लौहदण्डेन निर्गुण्डीस्वरसेन च ।
मर्दयेद्यत्नतः पश्चान्मरिचं सूततुल्यकम्१२३५
नागवल्ल्या दलेनैव दातव्यो रक्तिसम्मितः ।
सर्वज्वरहरः श्रेष्ठो ज्वरान्हन्ति सुदारुणान् ॥
कासं श्वासं महाघोरं विषमाख्यं ज्वरं तथा ।
धातुस्थं परमं दाहं ज्वरं दोषत्रयोद्भवम् ॥

र. म., भै. र., ध., र. चं., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और बछनाग, सेंधा नमक, ताम्रभस्म येसब समभाग, सबकी बराबर लोहभस्म और अभ्रकभस्म, लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर सबको इकडे मिलाय लोहेकी कडाहीमें डालकर सँभालूके रसके साथ लोहेके डंडेसे १ रोज़ मर्दनकरे । फिर पारेकी बराबर मरिचका चूर्ण डालकर अच्छीतरह घोटकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे १-१ गोली पानके साथ देनेसे समस्तज्वर, कास, श्वास, महाभयङ्कर विषमज्वर, धातुस्थ और अत्यन्त दाहयुक्त तथासान्निपातिकज्वर इनको यह नष्ट करता है ॥

३१५ ज्वरेभसिंहरसः (प्रथमः)

पारदं मरिचं शोषं शङ्खभस्म विषं समम् ।
जयपालं तथा गन्धं त्रिभागं मर्दयेद्दिनम् ॥
जयायाः स्वरसेनैव दद्याद्गुञ्जाद्वयं भिषक् ।
कफवातज्वरं तीव्रं हन्याद्रोगांश्च तत्क्षणात् ॥
हृद्रोगमामवातञ्च शूलं शीतं ज्वरं दृढम् ।
विसूचिकाञ्च मान्द्यञ्च जयेद्रोगानुपानतः ॥
यथा दानववृन्दानां नरसिंहो भयावहः ।
तथाज्वरेभसिंहोऽयं कफवातनिवारणः १२४१

र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, मरिच, सोंठ, समुद्रशोष शंखभस्म, शुद्धबछनाग येसब १-१ भाग, शुद्धजमालगोटा और गन्धक ३-३ भाग, लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर भांगेके रसमें १ रोज़ मर्दनकर २-२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे १-१ गोली समयोचितानुपानके साथ देनेसे कफ वातज्वर, शीतज्वर, हृद्रोग, आमवात, शूल, हैजा, मन्दाग्नि, इनसबको यह नष्ट करता है ॥ ३१५ ॥

३१६ ज्वरेभसिंहरसः (द्वितीयः)

पारदं गन्धकं ताम्रं विषं तुल्यं विमर्दयेत् ।

शेफालिकास्वरसतो भावयेदातपे दृढे १२४२
शृङ्गवेराम्बुना तद्वद्भावितं सिद्धिमाप्नुयात् ।
गुञ्जिकं मसिलं दद्याच्छृङ्गवेराम्बुना भिषक् ।
अभ्यङ्गं बिल्वतैलेन कृत्वा स्नानं हिमोदकैः ।
पित्तरोगे यथोष्णेन निद्ध्यात्पयसा ततः ॥
तत्तच्छीतोपचारैस्तु हन्यात्तच्चदुपद्रवान्१२४४
र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, ताम्रभस्म औरबछ नाग येसबसमभागलेकर पारेगन्धककीकज्जलीकर हारसिंगारऔरअदरखकेरसोंसे १—१ रोजमर्दनकर १—१ रत्तीकीगोलियें बनाकररखछोडे । इनमेंसे१—१गोली अदरखकेरसकेसाथदेनेसे यह समस्तरोगोंको दूरकरताहै । पित्तरोगमेंशीतोपचारकरना यातओरकफविकारोंमेंउष्णोपचारकरना । तत्तद्विशेषअनुपानोंसे तत्तद्रोगोंको नष्टकरताहै ।२१६ ॥

२१७ ज्वरेभाङ्कुशोरसः

हृद्धारी विषवह्निसूतरलयः सम्मर्दितो वासरं,
व्योषाम्भोधिफलाम्बुभिः सुरसया तावच विश्वाम्बुना ।
पिष्टैः पञ्चभिरेव वाजतिमितैः सिद्धो ज्वरेभाङ्कुशो,
गुञ्जास्यार्द्रकतोयपुष्पस्वभिनवे तापे सितासंयुता ॥१२४५॥
र. ज्वरे ।

भाषा—धूरा (खड़ीतिपतिया), शुद्धबछनाग, चित्रक, शुद्धपाराऔरगन्धक येसबसमभागलेकर पारेगन्धककीकज्जलीकर त्रिकटु, समुद्रफल, तुलसी, अदरख, सौंठ इनमेंक्रमसे १—१रोज मर्दनकर फिर१—१रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोडे । इनमेंसे१-१गोली अदरखकेरसकेसाथ नवीनज्वरमें दे । दाहज्वरमेंशक्करकेसाथदेवे ॥ २१७ ॥

२१८ ज्वालानलभैरवोरसः

धातृजयं सूतगन्धौ पञ्चकोलमिदं समम् ।
सर्वतुल्या जया देया तदर्धं शिग्रुजत्कलम् ॥
एतत्सर्वं जयाशिग्रुवह्निमार्कवजै रसैः ।
भावयेत्त्रिदिनं घर्मे ततो लघुपुटे पचेत् ॥
भावयेत्सप्तधा चार्द्रद्रवै ज्वालानलो भवेत् ।
पाचनो दीपनो हृद्यश्चोदरामयनाशनः ॥
निष्कोऽस्य मधुना लीढोऽनुपानं गुडनागरैः ।
ज्वराजीर्णमतीसारं ग्रहणीं वह्निमार्दवम् ॥
श्लेष्म हृल्लासवमनमालस्यमरुचिञ्जयेत् ॥
र. स., चि. र. म., भा. प्र., यो., वै. र., रसायनस, र. र. दी., र (मा), भै. रा., मा. चि., यो. म., नि. र., र. चा., र. क. ल., र. प्र., अजीर्णाधिकारे । कुचचि- त्स्वार्द्रकभावना नैव प्रदत्ता तथाच प्रक्षेपे पञ्चकोलं निष्का- सितम्—यथा रसप्रदीपे ।

भाषा—सज्जीखार, जवाखार, सुहागा, पारा, गन्धक, और पञ्चकोल (पीपल, पिपलामूल, चव्य, चित्रक, सोंठ) येसब समभाग, इनसबकी बराबर भांग, भांगसे आधी सहिजनकी छाल, इनसबको बारीक चूर्णकर भांग, सहिजन, चित्रक, भंगरा, इन प्रत्येकके रसोंसे धूपमेंतीनतीन भावनादेकर गोला बनाय शरावसम्पुटमें बन्दकर लघुपुटमें फूंकदे स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर अदरखके रसकीसात भावनादेकर ४—४मासेकी गोलियां अथवा चूर्ण मधुकेसाथ चटावे अथवा गुड़ और सोंठकेसाथ देवेतो इससे जीर्णज्वर, अतिसार, ग्रहणी, मन्दाग्नि, कफ, जीमिचलाना, वमन, आलस्य और अरुचि, येसब नष्टहोतेहैं ॥ ३१८ ॥

२१९ ज्वालामुखीरसः

शुद्धसूतं समं गन्धं मृताभ्रञ्च मनःशिला ।
सैन्धवं माक्षिकं तालं धुत्तूरं हिङ्गुसूरणम् ॥
भृङ्गराजार्ककनिर्गुण्डीवन्हैरण्डद्रवैर्दिनम् ।
मर्द्यं रुद्ध्वापुटे पक्त्वा द्युष्टाहज्योदरे पुटे ॥
अष्टगुञ्जं लिहेत्क्षौद्रैः सर्वशो वातशूलजित् ॥
र. क. यो., दूरे

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, अभ्रकभस्म, शुद्धमैनसिल, सैंधानमक, सोनामाखी, रसमाणिक्य, शुद्धधतूरेके बीज, भुनाहींग, सूरण येसब समभाग

लेकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें सबकोमें मिलाकर मराठी, आक, समाद्ध, जङ्गलीएरण्ड इनके रसोंसे १—१रोज मर्दनकर गोलाबनायसुखाकर कुक्कुटपुटमें आंचदे। स्वाङ्गशीतल्होनेपर निकालकर इसमेंसे १—१ माशा मधुकेसाथ चाटनेसे समस्तवातशूल नष्टहोतेहैं॥

३२० ज्वालामुखी बटी

मृतगन्धकनागानां हृद्वात्रीपिप्पलीलघाः ।
क्रमवृद्ध्या प्रतिग्राह्या भाव्यं मार्कवजैर्द्रवैः ॥
सप्तवारं धान्यमाषमुद्गैश्च तुलिता वटी ।
अजीर्णं सन्निपातञ्च वातं हन्त्यार्द्रकद्रवैः ॥
जलपिष्टाञ्जनाद्धन्ति विसूची मत्स्यपित्ततः ।
त्रिवारं भाविता हन्ति सन्निपातं सुदुःसहम् ॥

र. स., सन्निपाते ।

टि०—अस्मिन्नेव योगे नागस्थाने तीक्ष्णं निक्षिप्य द्वितीय पाठ सम्पादितस्तद्वयमप्यस्मिन्निक्षिप्य सम्पादनेन न कापि क्षतिः ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, नागभस्म, मैनसिल, पीपल येसब क्रमवृद्धलेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर इकट्ठे मिलाकर भंगरा,माषपर्णी, मुद्गपर्णी, इनके रसोंसे ७—७ रोज मर्दनकर ३—३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १—१ गोली अदरखके रसके साथ देनेसे अजीर्ण, सन्निपात और वायुको दूरकरतीहै। जलमें पीसकर अञ्जनकरनेसे हैजाको दूरकरतीहै। मछलीके पित्तसे ३ वार भावना देनेसे दुःसाध्य सन्निपातको दूरकरती है ॥ ३२० ॥

३२१ ज्वालालिङ्गरसः

शुद्धसूतं मृतं स्वर्णं मरिचं तुत्थकं समम् ।
ज्वालामुख्याग्निजैर्द्रावैः जलमुण्डिविकाद्रवैः ॥
दिनैकं मर्दयेत्खल्वे गुञ्जामात्रञ्च भक्षयेत् ।
कर्षैकं वह्निमूलन्तु तक्रैः पिष्ट्वा पिबेदनु ॥
ज्वालालिङ्गो रसो नाम त्रिदोषां ग्रहणीञ्जयेत् ।
निहन्ति ग्रहणीरोगं साध्यासाध्यं न संशयः ॥

र. को., नि. र., र. मु., र. चा., र क स, ग्रहण्यधिकारे ।

टि०—"जलधौता सबीजा च विजया मृदुभर्जिता । घृतस्निग्धे पचेद्भाण्डे दुग्धे शतगुणे गवाम् ॥ यावत्पिण्डं समापन्नं तावन्मृद्वग्निना पचेत् । पिण्डतुल्या सिता योज्या क्षौद्र निष्कत्रयं तत: ॥" इतिरसेन्द्ररत्नकोषेऽधिक पाठोऽस्ति, तत्रैकशाणा सबीजा घृतभर्जिता विजया पञ्चविंशतिकर्षमिते दुग्धे विपाच्य पिण्डीभावे समुत्पन्ने त्रिमिष्क मधु मिश्रय्य भक्षयित्वा तदुपरि तत्र घर्षित वह्निमूलपानमिति तदभिप्रायो बोध्य., एवमहरह कर्तव्यम्, मत्रापाके च यावदभिलापेक्षा योज्या ।

भाषा—रससिन्दूर, स्वर्णभस्म, मरिच, तुत्थभस्म येसब समभाग लेकर ज्वालामुखी (अग्निशिखा-जळजाभुलम.), चित्रक, पीतपुष्पकीगोरखमुण्डी, इनके रसोंसे १—१ रोज मर्दनकर १—१ रत्तीकीगोलियें बनाकररखछोडे। इनमेंसे १—१ गोली एक तोला चित्रककी जड़को छाछमें पीसकर इसके साथ लेनेसे त्रिदोषज, साध्यासाध्य संग्रहणी नष्टहोतीहै॥३२१॥

३२२ डामरानन्दाभ्रकम्

अभ्रस्यामलमारितस्य तु पलं क्षुद्रादरूपा स्थिरा
बिल्वंटिण्डुकपाटलाफलशिकासव्रह्मघृष्टयार्द्रिका
चित्रग्रन्थिकगोक्षुरं सत्रिविकंमार्गोसमगुसान्वितं
सच्चै मेदितमेकशश्च पलिकैं गुञ्जाधिकं भक्षितम्
कासं पञ्चविधं स्वरामयमुरोघातञ्च हिक्कां ज्वरं,
श्वासंपीनसमेहगुल्ममरुचिं यक्ष्माम्लपित्तंक्षयम्
दाहं मोहमशेषदोषजनितं शूलं बलासं क्रिमीन्
छर्दिं पाण्डुहलीमकंगलगदं विस्फोटकंकामलाम्
मन्दाग्निं ग्रहणीक्षयञ्च यकृतं प्लीहानमर्शांसिपट्
हन्यादामकफोद्भवान्गुदगदा-
दच्छ्रीडामरानन्दकम् ।
बल्यं वृष्यमशेषदोषशमनं धातुप्रदं कामिनां,
मेध्यं हृद्यरसायनं पशुपते ज्ञात्वा मया वर्णितम्

भै. र.,

भाषा—निश्चन्द्र अभ्रक ४ तोले लेकर भटकटैया, अड़ूस, शालिपर्णी, वेलगिरी, सोनापाठा, पाढला, सारिवा, मुलहठी,चित्रक, पिपलामूल,गोखरू, चव्य, अपामार्ग, केवांच, इनसबके ४—४ तोले

रससे अलग २ मर्दनकर रखछोडे। इसमेसे १-१ रत्ती यथोचितानुपानके साथ देवे। और जहांतक बढसके वहांतक मात्रा बढावे। इसके सेवन करनेसे ५ प्रकारका कास, श्वास, स्वरभेद, उरःक्षत, हिचकी, ज्वर, पीनस, प्रमेह, गुल्म, अरुचि, राजयक्ष्म, अम्लपित्त, धातुक्षय, दाह, सबतरहका मोह, शूल, कफ, कृमि, उल्टी, पाण्डु, हलीमक, गलेकेरोग, विस्फोटक, कामला, मन्दाग्नि, ग्रहणी, क्षय, यकृत्, प्लीहा, छः प्रकारका बवासीर इन सबको यह दूरकर बल, धातु, मेधा, इन सबको बढाकर पुरुषको पुष्टकर देता है॥

३२३ डामरेश्वराभ्रम्

मेचकं पलमितं मृतमभ्रं
 मक्षयष्टिकनकामृतवासाः ।
कासमर्दघननिम्बकवन्थ्यं
 ग्रन्थिकं दहनमूलसमेतम् ॥ १२६१ ॥
एकशश्च पलिकैरिहसर्वै-
 र्मर्दितं सुवलितं गुडिकाम् ।
श्वासकासमुदरं चिरमेहान्
 पाण्डुरोगयकृती गलरोगम् ॥१२६२॥
शोथमोहनयनास्यजरोगं
 यक्ष्मपीनसगरं मलसादम् ।
गण्डमण्डलसभिभ्रमदाहं
 प्लीहशूलविषमज्वरकृच्छ्रम् ॥१२६३॥
हन्ति वातकफपित्तमशेषं
 द्वन्द्वरोगमनुपानविशेषैः ।
डामरेश्वरमिदं महदभ्रं
 पूर्ववैद्यगदितं सुखहेतु ॥ १२६४ ॥

भै. र., र. सु., हिक्काश्वासे च ।

भाषा—मयूरपिच्छके अग्रभागकीभस्म और अभ्रकभस्म, १–१ पल लेकर नागदण्डी, धतूरा, गुडूची, अडूसा, कसोंदी, बकायन, वन्ध्य, पिपरामूल, चित्रकमूल इन प्रत्येकके १ पलरसोंसे अलग अलग मर्दनकर धररक्खे। इसमेसे १–१ रत्ती यथोचितानुपानके साथदेनेसे श्वास, कास, उदर, पुराने प्रमेह, पाण्डु, यकृत्, प्लीह, गलरोग, शोथ, मोह, नेत्र और मुखकेरोग, राजयक्ष्म, पीनस, बवासीरजहर, मलनाश, गलगण्ड, चकरे, उल्टी, भ्रम दाह, शूल, विषमज्वर, मूत्रकृच्छ्र इनसबको यह डामरेश्वराभ्रक नष्ट करता है ॥ ३२३ ॥

चन्द्रोदयाद्युत्थलसत्तवीचिके
 प्रसिद्धनानारसरत्नसंस्तरे ।
हरिप्रपन्नेन कृते क्रमान्विते
 चुडूसमाप्तौ रसयोगसागरे ॥

अथतकारादिरसाः ।

१ तक्रमण्डूरम्

गोमूत्रशुद्धं मण्डूरचूर्णं पलचतुष्टयम् ।
बिल्वपत्रं भृङ्गराजद्वयञ्च गणकारिका ॥ १ ॥
शोथघ्नो कोकिलाक्षश्च रसैरेषां पृथक्पृथक् ।
गोमूत्राष्टपलैश्चैव भावयेद्यत्नतस्त्रिधा ॥ २ ॥
दशगुञ्जामितां खादेत्तक्रेण वर्जयेज्जलम् ।
तक्रेण भोजयेदन्नं पाने तक्रञ्च दापयेत् ॥
पाण्डुशोथं हरेत्तूर्णं भास्करस्तिमिरं यथा ॥३

भै. र., शोथे ।

भाषा—गोमूत्रमे शुद्धकरके और गोमूत्रमेही घोटकर वारितरभस्मकियाहुआ मण्डूर ४ पललेकर बिल्वपत्र, स्याह-सफेदभंगरा, अरणी, पुनर्नवा, तालमखाना इनप्रत्येककी ३–३ भावनाएं देकर आठपल गोमूत्रकी अलगसे भावना देकर १०–१० रत्तीकी गोली छाछके साथदेवे और छाछहीके साथ भोजन दे। पीनेकोभी छाछही दे पानी बिल्कुल छोड़दे। यह पाण्डु और शोथको इसतरह नष्टकरताहै जैसे सूर्य अन्धकारको नष्टकरताहै ॥ १ ॥

२ तक्रवटी

रसस्य माषकं ग्राह्यं गन्धकस्य च माषकम् ।
द्विमाषकं विषस्यापि ताम्रं माषचतुष्टयम् ॥
तोलकं पिप्पलीचूर्णं मण्डूरस्य च तोलकम् ।
क्वाथेन कृष्णजीरस्य भावयेत्सप्तवासरम् ॥ ५ ॥

वल्लप्रमाणां वटिकां तक्रेण सह पाययेत् ।
तक्रेण भोजनं पानं लवणाम्भोविवर्जितम् ॥
निहन्ति शोथं ग्रहणीं मन्दाग्निं पाण्डुतामपि ॥

भै. र., शोथे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक १–१ माशा, शुद्ध बछनाग २ माशे, ताम्रभस्म ४ माशे, पिप्पलीचूर्णऔरमण्डूर १–१ तोलालेकर कालीजीरीके काढ़ेसे सातरोज़ भावना देकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे एकएक गोली छाछके साथ देवे । भोजनभी छाछहीके साथ दे । नमक और पानी बिल्कुल न दे तो यह शोथ, ग्रहणी, मन्दाग्नि और पाण्डुरोगको नष्टकरती है ॥ २ ॥

३ तपनायसम्

सिन्धुजन्ममिसिकैरलीरसा-
श्रेयसीदहनवारिदोषणात् ।
चूर्णितात्पलमिहैकशोऽरिलै
स्तुल्यभागतपनायसीरजः ॥ ७ ॥
मिश्रितंद्विगुणभागसम्मितं
लीढमाज्यसहितंमिताशिनाम् ।
कोष्णमम्बुपिबतोगुपायुजान्
साममारुतरुजंनिकृन्तति ॥ ८ ॥

लो. प., (स) अर्शोरोगे ।

भाषा—सेंधानमक, सौंफ, इलायची, तुलसी, गजपीपल, चित्रक, नागरमोथा, मरिच, येसबसमभाग लेकर इनकाचूर्ण मिलकर १ पल, सोनामाखी और लोहभस्म १–१ पल, मिश्री सबसे दूनीलेकर एकजगह मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे रोगीका अग्निबल देखकर, १ या २ माशेकी मात्रा घीकेसाथ चाटकर गरमपानी पीनेवाले पथ्याशी के समान बवासीर और आमवातकी पीडाओंको यह नष्टकरताहै ॥ ३ ॥

४ तरुणाग्निरसः

सुरभिद्विजाऽर्धपलं न्यग्रोधस्य पलद्वयम् ।
शिवगौरी च सूर्यश्च माक्षिकं सीसकन्तथा ॥
पलमानं ततो घर्मपुटं दद्याद्विचक्षणः ।
कारवल्लया रसै रेवं दद्याद्द्वादशकं ततः १० ॥
सच्छिद्रे सम्पुटे दध्याद्यामयामार्धकं पचेत् ।
सिकताहेन यन्त्रेण ततः शीतं समुद्धरेत् ॥
मरिचैरेकविंशत्या वल्लमात्रं प्रदापयेत् ॥ ११ ॥

र. को., ज्वराधिकारे ।

भाषा—तुलसी, द्विजा (दन्ती) २–२ तोले, बटकी छाल २ पल, शुद्धपारा और गन्धक, ताम्रभस्म, सोनामाखी, नागभस्म १-१ पल लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर और चीज़ोंके बारीक चूर्णमें मिलाकर करेलेके रसकी धूपमें बारहभावनाएं देकर गोला बनाय सुखाकर घिसकर बराबर किये हुए और ऊपरके शरावके बीचमें छिद्र किये हुए सम्पुटमें इसको रख अच्छीतरह सन्धि बन्दकर २-३ कपडमिट्टी देकर सच्छिद्र नादमें रखकर ऊपर बालू भरदे । परन्तु शरावका छिद्र न रुकने पावे क्योंकि इसमें जो काष्ठौषधियां हैं उनका धूआ जलकर उसीरास्तेसे निकलेगा फिर नादके नीचे आधे पहर मन्दाग्नि देकर छोड़दे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर इसमेंसे ३ रत्तीकी मात्रा २१ कालीमिर्चकेसाथ देनेसे यह जीर्ण तथा तत्कालजात ज्वरको दूर करता है ॥ ४ ॥

५ तरुणानन्दरसः

कर्षद्वयं रसेन्द्रस्य तावानेव हि गन्धकः ।
कज्जलीकृत्य यत्नेन शिलातलशुभे दृढे ॥ १२
बिल्वाग्निमन्थश्योनाककाश्मरीपाटला बला ।
मुस्तं पुनर्नवा धात्री बृहती शूर्पपत्रकम् ॥ १३
विदारी शतमूली च कर्षैरेषां पृथग्रसैः ।
मर्दयित्वा पुन वीसास्वरसै र्दशतोलकैः ॥ १४
मर्दयेत्तत्र शुद्धाभ्रं रसस्य द्विगुणं क्षिपेत् ।
रसस्यार्धञ्च कर्पूरं सैन्धवं दापयेद्बुधः ॥ १५ ॥
जातीकोषफले मांसी तालीसंलालवङ्गकम् ।
चूर्णं कृत्वा प्रयत्नेन मापमानं क्षिपेत्पृथक् ॥
विदारीस्वरसेनैव वटिकां कारयेद्भिषक् ।

राजयक्ष्माणमत्युग्रं क्षयञ्चोग्रमुरःक्षतम् ॥१७॥
कासं पञ्चविधं श्वासं स्वराघातमरोचकम् ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च प्लीहानं सहलीमकम् ॥
जीर्णज्वरं तृषां गुल्मं ग्रहणीमामसम्भवाम् ।
अतिसारञ्च शोथञ्च कुष्ठानि च भगन्दरम् ॥
नाशयेदेष विख्यातस्तरुणानन्दसंज्ञितः ।
रसायनवरो वृष्यश्चक्षुष्यः पुष्टिवर्धनः ॥ २० ॥
सहस्रं याति नारीणां भक्षणादस्य मानवः ।
क्षीणता न च शुक्रस्य न च बुद्धिबलक्षयः ॥
मासद्वयोपयोगेन निहन्ति कामलागदम् ।
शुक्रसञ्जननं श्रेष्ठं ज्वरं हन्ति न संशयः ॥२२
नालिकेररसेनैव भक्षयेद्रससुत्तमम् ।
क्षीरानुपानाद्वृष्योऽयं न क्वचित्प्रतिहन्यते॥२३

रस चि., र. सा., र. सु., ध., कामाधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक २-२ तोले लेकर नीलवर्ण कज्जली बनाकर पत्थरकी खरलमे रखकर, बेलगिरी, अरणी, सोनापाठा, गंभारी, पाढला, बला, नागरमोथा, पुनर्नवा, आमले, वनभांटा, अडूसके पत्ते, विदारी, शतावर इन प्रत्येकके १-१ तोले रससे मर्दनकर १० तोले अडूसेके रससे मर्दनकरना । फिर अभ्रकभस्म ४ तोले, कपूर १ तोला, जावित्री, जायफल, जटामांसी, तालीसपत्र, इलायची लौंग इनका चूर्णकर १ माशा डालकर विदारीके अङ्कुररससे मर्दनकर २-२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडें । इनमेसे १-१ गोली दूध वगैरह समयोचितानुपानके साथ देनेसे उपद्रवयुक्त राजयक्ष्मा, धातुक्षय और उत्कट उरःक्षत, पांचप्रकारका कास, श्वास, स्वरभङ्ग, अरुचि, कामला, पाण्डु, प्लीहा, हलीमक, जीर्णज्वर, तृषा, गुल्म, आमसग्रहणी, अतिसार, शोथ, कुष्ठ, भगन्दर इनसबको यह नष्ट करता है । यह उत्तम रसायन है । धातुओंको बढाता है । चक्षुके लिये हितकर है । पुष्टि, रति, बुद्धि, बल इनको बढाता है । इसके सेवन करनेसे स्त्रीसङ्गसे किसी तरहकी खराबी नहीं होती है । इसका अनुपान नारियलका जल है । और क्षीरानुपानसे वृष्यका काम करता है ॥ ५ ॥

६ तरुणार्करसः (प्रथमः)

अभ्रकं गन्धकं ताम्रं टङ्कणं नागवङ्गकम् ।
माक्षिकं लोहमथाथ मौक्तिकं फणिनो विषम्॥
जाम्बूनदोन्मत्तबीजं प्रवालं रक्तचन्दनम् ।
तवक्षीरं च कस्तूरी रोहिणी च मनःशिला ।
एतत्सर्वं समांशं स्यात्सर्वतुल्यं तु नागकम् ।
सर्वार्द्धार्द्धकमर्द्धं वा वत्समानश्च हिङ्गुलम् ॥
सर्वं खल्वे विनिःक्षिप्य मातुलुङ्गरसेन च ।
मर्दयेत्त्रिदिनं खल्वे नवनीतसमं मृदु ॥२७॥
मुद्गमात्रां वटीं कृत्वा वटोद्वन्द्वं प्रयोजयेत् ।
उद्धतान्विनिहन्त्याशु सन्निपातांस्त्रयोदश ॥
पुंसां तु जनितान्दोषान् स्त्रीणां दोषांश्च नाशयेत्
सर्वे रोगा विनश्यन्ति ह्यनुपानविशेषतः ॥
तरुणार्क इति ख्यातो मालदोषप्रशान्तिकृत् ॥ २९

र. रा., चक्रोगे ।

भाषा—अभ्रकभस्म, शुद्धगन्धक, ताम्रभस्म, भुनासुहागा, नाग, वङ्ग, माक्षिक, लोह और मोती इनकीभस्मे, सर्पकाविष, सुवर्णभस्म धतूरेकेबीज, प्रवालभस्म, लालचन्दन, वंसलोचन अथवा तीखुर, कस्तूरी, कुटकी, मैनसिल येसब समभाग लेकर सबकी बराबर अथवा ½ भाग या आधा भाग वत्सनाग डालदेना और मिलनागउनागहो उतनाही हिङ्गुल देना फिरसबको बारीक कपडछानकर बिजौरेके रससे ३ रोज तक यहांतक मर्दनकरनाकी मक्खनके समान होजाय । फिर मूंग बराबर गोलियें बनाकर रखछोडना । इनमेसे २-२ गोली अदरख वगैरह केरसके साथ देनेसे मनुष्योंके उद्धत १३ सन्निपात, पुरुष और स्त्रियोंके दुष्टार्तव दोष, समस्त वातरोग, यह इनसबको अनुपान विशेषसे दूरकरताहै ॥ ६ ॥

७ तरुणार्करसः (द्वितीयः)

गोदन्तं हिङ्गुलं तुल्यं द्वयोस्तुल्यं हलाहलम् ।
त्रयाणां गरलं तुल्यं गरलं कृष्णसर्पजम् ॥३०

मातुलुङ्गरसे मेद्यं दिनमेकन्तु कज्जलीम् ।
मुद्गप्रमाणवटिका नारिकेलोदकेन च ॥ ३१ ॥
दातव्या सन्निपातार्ते ततः शैत्यमुपाचरेत् ।
तरुणार्करसो नाम मृत्युञ्जयति निश्चयात् ॥
मृत्युवक्त्रगतं वापि रोगिणं जीवयेद्ध्रुवम् ३२

ध. रा, र क यो, सन्निपाते ।

भाषा—गोदन्ती हरिताल, शुद्धशिगरफ १—१ भाग, शुद्धवछनाग २ भाग, कृष्णसर्पविष ४ भाग लेकर सबको बिजोरेकेरससे एकदिन मर्दनकर मूग-बराबर गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १—१ गोली नारियलके पानीके साथ देनेसे दुस्तर सन्निपातको यह दूरकरताहै । इसके देनेसे कदाचित् दाह होतो शीतोपचार करना ॥ ७ ॥

८ तरुणार्करसः (तृतीयः)

गन्धकं टङ्कणं चाभ्रमग्निं धुस्तूरबीजकम् ।
कृष्णसर्पस्य गरलं रक्तचन्दनवङ्गकम् ॥ ३३
एतानि समभागानिसर्वेभ्यो हिङ्गुलः समः ।
मातुलुङ्गरसै मेद्यं त्रिदिनश्च महामृदु ॥ ३४ ॥
वटिकां सर्षपाकारां ह्यनुपानविशेषतः ।
तरुणार्करसः ख्यातः सर्वज्वरनिवारणः ॥ ३५

ब. रा, सर्वज्वरे ।

भाषा—शुद्धगन्धक, भुनासुहागा, अभ्रकभस्म, चित्रक अथवा भिलावे, धतूरेकेबीज, कृष्णसर्पका विष, लालचन्दन, वङ्गभस्म, येसब समभाग लेकर सबकी बराबर शिगरफलेकर सबकोकूटकपडछानकर बिजोरेके रससे ३ रोज मर्दनकर सरसोंके बराबर गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १—१ गोली समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह समस्त ज्वरोंको नष्टकरताहै ॥ ८ ॥

९ तलभस्म

गृहधूमतुष्पलमितः समशुद्धगन्धः
स्यान्द्रुमसारपिचुरेक इदंक्रमेण ।
सम्मर्दयेद्विमलदाडिमपुष्पतोय-
र्पेक्तं विमिश्र्य सितसोमलमेपकेण ॥
एतद्विधाय सकलं जलयन्त्रगर्भे
सम्मुद्रय सन्धिमुदिते तु पुरा क्रमेण ।
आपूर्य यन्त्रमुदकेन दिनानि चाष्टौ
वह्नि क्रमेण तदधो विदधीत विद्वान् ॥
पश्चाच्च तज्जलमुदस्य रसं तलस्थ
मादाय भाजनवरे सुभिषग्विदध्यात् ।
सम्पूज्य शम्भुगिरिजागिरिजातनूजा-
नद्याच्छुभेऽहनि रसं वरमेकगुञ्जम् ॥
ताम्बूलिकादलयुतं ससितं पयोऽनु
पीत्वाऽम्लमाषलवणैरहितं सदन्नम् ।
अद्यात्कियन्त्यपि दिनानि ततो यथेच्छं
भक्ष्यं भजेदथ नरो निगतामयः स्यात् ॥

वृ यो त, रसायने ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक ४-४ पल, गृहधूम १ तो., सफेदसंखिया १ माशा लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर धूमा औरसंखिया मिलाकर अनारके फूलोंके स्वरससे १ रोज मर्दनकर गोला बनाकर जलयन्त्रमें रखकर जलमुद्रा देकर कढाहीमें रख ऊपर पानी भरदे । और ध्यान रक्खे कि जलमुद्रा पानीसे फटे नहीं, नहीं तो सब मिहनत बरबाद होजायगी । फिर उस सम्पुटपर भारी पत्थर रखदे । जिससेकि वह बाष्पसे उछले नही फिर इसके नीचे ५ दिनतक मन्द, मध्य और तीक्ष्ण इसक्रमसे अग्निदेवे, पर यह ध्यानरक्खेकि पानी सूखने न पावे, कमपडनेपर दूसरा गरमपानी डालदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर कढाहीमेंसे पानी निकालकर उस यन्त्रको निकालकर जलमुद्राको दूर कर पारेकीभस्म निकालकर शिव, पार्वती और गणेशकी पूजा करके अच्छी मजबूत शीशीमें रखदे इसमेंसे १—१ रत्ती लेकर अपने अनुकूल ग्रहोंको देखकर पक्के पानमें रखकर खावे । ऊपरसे शक्कर मिलाहुआ अधौटा दूध पीवे । खटाई, उडद और लवणरहित उत्तम अन्न खाय । थोडे दिनतक इस-तरह पथ्य पालकर फिर यथेच्छाहारविहारकरे ।

इसके सेवन करनेसे समस्त रोगोंसे निवृत्त होकर नवीन यौवनावस्थाको प्राप्त होता है ॥ ९ ॥

१० ताण्डववारणरसः

रससिन्दूरकात्कर्षमभ्रकं कर्षसम्मितम् ।
माक्षिकं गन्धकं सूतं तालं कर्षमितं पृथक् ॥
ऊषणं कट्फलं भृङ्गीं वचां आर्त्तां लवङ्गकम् ।
कर्षद्वन्द्वप्रमाणेन प्रत्येकं योजयेद्भिषक् ॥४१॥
मातुलान्यार्द्रकद्रावैर्मातुलाद्भिश्च पेषयेत् ।
वितरेद्गुञ्जसम्मानां कण्टकार्यादियूषकैः ॥४२॥
अष्टादशाङ्गकाथेन दशाद्यार्द्रकवारिणा ।
भूतवच्चेष्टमानाय नष्टज्ञानाय रोगिणे ॥ ४३ ॥
सञ्ज्ञास्थं कुरुते नित्यं रसस्ताण्डववारणः ।
श्वासकासाग्निमान्द्यादींश्छीघ्रमेव व्यपोहति४४

र. क., कासश्वासाधिकारे ।

भाषा—रससिन्दूर, शुद्धवच्छनाग, सोनामाखी, शुद्धगन्धक, पारा और हरिताल १–१ तोला, मरिच, कायफल, काकड़ासींगी, बच, जाविन्त्री, लौंग येप्रत्येक २ तोले लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कजलीकर और चीजोंके बारीकचूर्णमें मिलाकर भांग, अदरख और धतूरेके रसोंसे १–१ रोज़ मर्दनकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े इनमेंसे १-१ गोली कण्टकार्यादिकाथ अथवा अष्टादशांगकाथ. (दशमूलादि) अथवा अदरखके रसकेसाथ देनेसे प्रेतकी तरह चेष्टा करता हुआ और तमाम ज्ञान नष्ट हुआ जो रोगी है उसको यह फिरसे होशमें लाता है और श्वास, कास, मन्दाग्नि वगैरहको बहुत जल्दी दूर करता है ॥१०॥

११ ताप्यादिरसायनम्

ताप्याभ्रकत्रिकटुतुत्थशिलाजकान्त-
मङ्कोल्ललोहमलटङ्कणसैन्धवञ्च ।
भृङ्गीरसेन वटकाँश्च मसूरमात्रान्
रात्रेद्रसायनवरं सकलामयघ्नम् ॥४५॥

र. र. रा., र. र. मी., रसायने ।

भाषा—सोनामाखी, अभ्रकभस्म, त्रिकटु, तुत्थ, शिलाजीत, कान्तलोहभस्म, अङ्कोठमूल, मण्डूर, शुद्धसुहागा, सैंधानमक, समसमभागलेकर भांगरेके रससे १–२ रोज़ मर्दनकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली तदद्योग्य अनुपानके साथ अथवा दुग्धादिकके साथ देनेसे सबरोगोंको दूर करता है ॥ ११ ॥

१२ ताम्रकल्पः

अक्षपारदगन्धञ्च कर्षद्वयमितं पृथक् ।
सर्वैः समं भवेत्ताम्रं जम्बीराम्लेन मर्दयेत् ४६
शृङ्गीवेरसैः पश्चात्कणामोचरसेन च ।
योजयेत्सौत्रघर्मे तु यावत्सर्वन्तु जीर्यति ॥४७॥
जम्बीरस्य रसैर्भूयो रसं दण्डेन चालयेत् ।
दृढे शिलामये पात्रे चूर्णयेदतिशोभनम् ॥४८॥
रक्तिद्वयक्रमेणैव योज्यं माषद्वयावधिम् ।
ह्रासयेच्च क्रमेणैव तथा चैव विवर्धयेत् ॥४९॥
जीर्णे भुञ्जीत शाल्यन्नं क्षीरं घृतसमन्वितम् ।
हन्त्यम्लपित्तं विविधां ग्रहणीं विषमज्वरम् ५०
चिरज्वरं प्लीहगदं यकृद्रोगं सुदुस्तरम् ।
अग्रमांसं तथा शोथं कास्यक्रोडं सुदुर्जयम् ॥
कमठञ्च तथा शोथमौदरञ्च सुदारुणम् ।
धातुवृद्धिकरं पुण्यं बलवर्णकरं शुभम् ॥५२ ॥
सद्यो वह्निकरञ्चैव सर्वरोगहरं परम् ।
मुखशुद्धिं विधातव्या पर्णचूर्णं समन्वितैः ॥
ताम्रकल्पमिदं नाम्ना सर्वरोगप्रशान्तये ॥५३॥

र. सं., र. सु., र. चि., प्लीहाधिकारे ।

भाषा—बहेड़ा, शुद्धपारा और गन्धक २–२ तोले, सबकी बराबर ताम्रभस्म लेकर जंभीरी, दुरदुर, पीपल, मोचरस इनमत्येकके अष्टमसरस अथवाकाथसे धूपमें १–१ भावनादे । फिर जंभीरीकारस देकर खरलमें १–२ रोज़ मर्दनकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोलीसे आरम्भ करके रोज़ एकएक गोली बढ़ातारहे इसतरह २ माशेतक बढ़ाकर फिर क्रमसे घटावे । इसतरह ४९ दिनतक करनेसे असाध्य अम्लपित्त, ग्रहणी, विषम-

ज्वर, जीर्णज्वर, प्लीहा, यकृत, अग्रमांस (हृदयसन्निकट धमनीस्थमांसवृद्धि), शोथ, दुर्जयकास्फोड (प्ल्यूरसीइ०) कच्छुही, पेटका असाध्यशोथ, इनसबको दूरकरताहै । धातुओंकीवृद्धि, बल और वर्णको करताहुआ अग्निको प्रदीप्तकर समस्तरोगोंको दूरकरताहै। इसमें दवा जीर्णहोनेपर पुरानेचावल, दूध और घी खानेको देना भोजनके बाद चूना लगेहुए पानसे मुखशुद्धि करना ॥ १२ ॥

१३ ताम्रचक्रिका

ताम्रचक्रिकया नद्धं सूतं तालं सतुल्यरसम् ।
वटाङ्कुररसै मेर्द्यं तृष्णाहृद्वल्लमानतः ॥ ५४ ॥

र चि, र च, व रा, र कौ, र क्षा र च,, घ, र सु, एकुमहोदधिरिति नाम, तृष्णाघ्नम् ।

टि०—ताम्रचक्रिकयाबद्धमिति शु मड पाठ पद्धस्थाने समाप्त । रक्षोद्रमाननम्भूत्य पिपेत्तत्राय परोक्षितम् । सकृष्णमधुना कुर्यादूर्ध्वकूप शीतले स्थित इत्यधिक पाठोऽस्तिमहोदधौ । अत्र शुद्धताम्रचक्रिका सूर्यभक्तादिरसे मर्दनो निर्बध्य ज्वलदङ्गारोपरि विन्यस्य तदुपरि शुद्ध पारद स्थाप यित्वा रसोनरस पातयित्वा पारद चक्रादपगाल्य घनीभूत पृथक्कुर्यात्, इद पुन पूर्ववत्कुर्यात्तन्नष्टपिष्टिता भवते। तत पारद शुल्पतालकयो भस्म च वटाङ्कुरे विमर्द्य रस उत्पाद्य इति सारम् । अथवाताम्रपात्रोपरि पारद विमर्द्य चक्रिका निष्पादनीया ।

भाषा—ताम्रचक्रिकासे बाधाहुआपारा, रसमाणिक्य और तुल्यभस्म सब समभाग लेकर बटकी जटाओंके स्वरससे १—२ रोज मर्दनकर ३—३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे एकएक गोली इलायची और शक्करके साथ देनेसे तृष्णा नष्टहोती है ॥ १३ ॥

१४ ताम्रपर्पटी (प्रथमा)

प्रत्येकं दशगद्याणान् शुद्धगन्धकसूतयोः ।
मृतताम्रस्य पञ्चैव खल्वेवं पञ्चविंशतिम् ॥५५
क्षिप्त्वा सम्मर्दयेत्तावद्यावन्निर्यातिसत्वरम् ।
निर्धूमाङ्गारके धृतो लोहपात्रे घृताक्तके ॥ ५६
तावच्च स्थाप्यते यावत्तैलाभो जायते रसः ।
प्रथमं कदली श्रेष्ठा तदलाभे पद्मिनीदलम् ५७
तदलाभे नागवल्ली ह्येरण्डस्य च पलद्वयम् ।
गोमयोपरि निक्षिप्ते पत्रे तं ढालयेद्रसम् ॥५८
पुन र्दत्वाऽपरं पत्रं पत्रस्योपरि गोमयम् ।
रसं तं शीतलीभूतं खल्वे सूक्ष्मं हि पेषयेत् ॥
भृङ्गराजरसेनादौ दातव्याः सप्तभावनाः ।
आटरूषकपत्राणां स्वरसैः सप्त भावनाः ॥ ६०
कटुत्रयजलैः सप्त सप्तैवं त्रिफलाम्भसा ।
सप्तार्द्रकरसेनैवं सप्त पत्रकजै र्द्रवैः ॥ ६१ ॥
व्याघ्रीरसेन सप्तैव शिग्रुमूलरसेन च ।
वत्सनाभविषेणैव श्रीखण्डेनैव सप्त च ॥६२॥
संशुष्कञ्च ततश्चूर्णं सूक्ष्मं सम्मर्दयेद् दृढम् ।
प्रक्षिपेत्कूपके चूर्णं सम्मिश्राञ्जनसन्निभम् ६३
ताम्रपर्पटिसञ्ज्ञोऽयं रसश्च परिकीर्तितः ।
रोगिणे प्रत्यह देयो वल्लयुग्मो जलान्वितः ॥
त्रिभि र्दिनै र्ज्वरो याति श्लेष्मवातादिसम्भवः
वातरक्ते ह्यजीर्णेषु ग्रहण्या कुष्ठरोगिषु ॥
मासैकेन निहन्त्याशु रोगानेतान्सुदारुणान् ६५

रसचि, र. क सी, ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक ५—५ तोले, ताम्रभस्म २॥ तोले, लेकर यहांतक मर्दनकरे कि नीलवर्ण कज्जली होजाय । फिर घृताक्त लोहेकी कड़ाहीमे गलाकर भैंसके ताजे गोबरपर रक्खेहुए केलेके पत्रपर उसको ढालकर दूसरे पत्तेसे दबाकर ऊपर ताजागोबर रखदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर बारीक पीसकर भांगरा, अडूसा, त्रिकुटु, त्रिफला, अदरख, पत्रज, भटकटैया, सहिजनकीजड़, बछनाग, चन्दन इनप्रत्येकके रसोंकी सात ७ भावनाए देकर ६—६ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे अथवा चूर्णही रखले । इनमेंसे १—१ गोली जलके साथ अथवा वातरोगहरानुपानके साथ देनेसे श्लेष्मवातज्वर तीनरोजमे नष्टहोताहै । वातरक्त, अजीर्ण, ग्रहणी और कुष्ठरोग इनको यह पर्पटी १ महीनेमे अच्छा करती है ॥ १४ ॥

१५ ताम्रपर्पटी (द्वितीया)

मृतं ताम्रं त्रिभागञ्च रसं गन्धञ्च तत्समम् ।
भागमेकं वत्सनाभं कज्जलीं खल्वमध्यगाम् ॥
गोघृतेन कृतं कल्कं लोहपात्रे विपाचयेत् ।
ढालयेदर्कपत्रस्थां पर्पटीं रससिद्धये ॥ ६७ ॥
गुञ्जाद्वयं त्रिगुञ्जं वा पिप्पलीमधुसंयुतम् ॥
त्रिसप्तत्राप्रयोगेन रोगराजञ्च नाशयेत् ॥६८॥
आर्द्रकस्य रसेनैव सन्निपातं नियच्छति ॥
त्रिफलारससंयुक्ता सर्वपाण्डुं विनाशयेत् ॥६९
वातारितैलसंयुक्ता सर्वशूलनिवारिणी ।
कुमारीरसयोगेन वातपित्तोपशान्तिकृत् ॥७०॥
बाकुचीरससंयुक्ता सर्वदद्रुविनाशिनी ।
त्रिफलामधुसंयुक्ता सर्वमेहनिवारिणी ॥७१॥
खदिरक्वाथपानेन कुष्ठाष्टादशनाशिनी ।
मन्थानभैरवेणोक्ता लोकानां हितकाम्यया ७२

यो. र., र. च., भि.र., वै. क., र. सु., वै. चि.,यक्ष्माधिकारे ।

भाषा—ताम्रभस्म, शुद्धपारा और गन्धक ३–३ भाग, शुद्धवछनाग १ भाग लेकर सबकी नीलवर्ण कज्जलीकर थोड़ा घीडालकर कल्क बनाले फिर इसको लोहेकी कड़ाहीमें गलाकर आकके पत्तोंपर ढालकर पर्पटी तैयारकरे । इसमेंसे २–२ रत्ती पीपल और मधुकेसाथ देनेसे २१ रोज़में राजयक्ष्माको दूरकरतीहै अदरखके रससे सन्निपातको, त्रिफलाके रससे समस्त पाण्डुको, एरण्डके तैलसे समस्त शूलोंको, घीकुँआरके रससे वातपित्तको, बाकुचीके रससे समस्त दद्रुओंको, त्रिफला और मधुके साथ सब प्रमेहोंको और खदिरकाथसे १८ कुष्ठोंको नष्टकरती है । लोकोंके हितके लिये मन्थानभैरवने कहाहै ॥ १५ ॥

१६ ताम्रपर्पटी (तृतीया)

रसगन्धकताम्राणां चूर्णं कृत्वा समांशकम् ।
पुटपाकविधौ पक्त्वा मधुनाऽऽलोड्य संलिहेत्
सर्वरोगहरश्चैवत्पर्पटाख्यं रसायनम् ॥ ७३ ॥

र. र., च., वं. से., सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, ताम्रभस्म येसब समभाग लेकर पर्पटीकी क्रियासे पर्पटी बनाकर दोदोरत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथ अथवा मधुके साथ देनेसे यह समस्तरोगोंको नष्टकरती है ॥१६॥

१७ ताम्रपर्पटी (चतुर्थी)

ताम्रञ्च पारदं तुल्यं मर्दयेत्रिफलाद्रवैः ।
सगन्धं साभृतं कुर्याचतः पर्पटिका शुभा ॥
मूर्च्छाभ्रमेषु तृष्णायां सा प्रयोज्या यथाबलम् ।

ना. वि., र. म. मा., मूर्च्छाधिकारे ।

भाषा—ताम्रभस्म, शुद्धपारा समभागलेकर त्रिफलाके काथसे १-२ रोज मर्दनकर पारेकी बराबर गन्धक और शुद्धबछनाग देकर इसकी पर्पटी बनाकर दो दो रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे मूर्च्छा, भ्रम, अधिक पिपासा इनसबको यह नष्ट करती है ॥ १७ ॥

१८ ताम्रपिष्टिका (प्रथमा)

देवदालीरसे घृष्टा शुद्धताम्रस्य पिष्टिका ।
गन्धाश्मचूर्णसंयुक्ता महतीं कामलाञ्जयेत् ॥

यो. म., रसेन्द्र म., कामलायाम् ।

भाषा—शुद्धताम्रका चूर्ण लेकर समभाग शुद्ध-पारेमें मिलाकर वन्दालके रससे ४-५ रोज मर्दन-कर पिट्ठी बनाले । इसमें सबकी बराबर गन्धक मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे २-२ रत्ती यथारोग-हरानुपानके साथ देनेसे अत्यन्त बढ़ी हुई कामला को दूर करती है ॥ १८ ॥

१९ ताम्रपिष्टिका (द्वितीया)

शतावरीरसे घृष्टां तुल्यताम्रस्य पिष्टिकाम् ।
पाचितां कटुतैलेन मूत्रकृच्छ्रे प्रयोजयेत् ॥७४

यो. म., रसेमर्म., मूत्रकृच्छ्रे ।

भाषा—शुद्धतुत्थ, ताम्र और पारा इनको शतावरीके रसमें घोटकर पिट्ठी बनाकर सुखाले फिर कड़वे तैलका चोया देकर ४ पहरतक पकावे स्वाङ्गशीतल होनेपर इसकी २-२ रत्ती मूत्रकृच्छ्र हरानुपानके साथ देनेसे मूत्रकृच्छ्रको दूर करती है

२० ताम्रभैरवोरसः (प्रथमः)

ताम्रपत्राणि निष्पाद्य काकमाच्याञ्च शोधयेत् ।

द्विगुणं गन्धकं कृत्वा भागैकं तालकं पुनः ॥
मनःशिला चतुर्थांशा रसांशः पञ्चमः स्मृतः ।
अन्धमूषागतं सर्वं पचेद्यामचतुष्टयम् ॥ ७८ ॥
स्नुहीक्षीरेण सम्भिन्नं वत्सनाभसमन्वितम् ।
कटुत्रयसमायुक्तं गुटिका चणकोपमा ॥७९॥
ज्वरं हरति सद्यश्च सन्निपातांस्त्रयोदश ।
भोजने दधिभक्तञ्च शर्कराक्षीरदाडिमम् ॥
सर्वत्र विदितो लोके रसोऽयं ताम्रभैरवः ८०

र. (भा.) र. का., रससारसंग्रह, ज्वराधिकारे ।

भाषा—तांबेके बारीक पत्र बनाकर मकोयके रसमे ४ पहर स्वेदनकर द्विगुण गन्धक और एक भाग हरिताल और चतुर्थांश मैनसिल तथा पञ्चमांश पारा देकर मकोयके रससे ४ पहर घोटकर सुखाकर सम्पुटमे बन्दकर ४ पहरतक बालुकायंत्रमे पकावे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर शुद्ध-बछनाग, त्रिकटु, ये दोनों उसके बराबर २ मिलाकर थूहरके दूधमे मर्दनकर चनेप्रमाण गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे १-१ गोली खाकर अथवा अष्टादशांगादि क्वाथके साथ देनेसे यह १३ सन्निपातोंको नष्ट करता है । भोजनमे दही, भात, शक्कर और दूध देना ॥ ८० ॥

२१ ताम्रभैरवोरसः (द्वितीयः)

ज्वरे वा सन्निपाते वा शून्यतायां भ्रमे तथा ।
दातव्यरसमध्ये तु ताम्रं क्षेप्यं शिवास्यै ॥८१
न कस्यापि प्रकाश्यं स्याद्यानुभूतं सहस्रशः ।
धन्वन्तरिप्रणीतं हि ताम्रं सर्वगुणाधिकम् ॥
अम्लान्तरस्थं त्रिदिनं दिनेश-
पत्रं ततो भूमिमलावगूढम् ।
ताम्रं ततो हुण्डपुटत्रयेण,
सिक्तं ततो निम्बुरसे दिनैकम् ॥८३॥
ऐङ्गुदके किण्वरसेऽथ दुग्धे
त्रिशिर्निषिक्तं च रसार्धलिप्तम् ।
द्विभागगन्धाश्रितदुग्धिकाम्बु-
प्लुतं ततो भस्मपुटे मृतश्च ॥ ८४ ॥
सगन्धसूर्याम्लगणार्द्रकाग्नि-
भृङ्गोद्भवाम्भोभिरनुक्रमेण ।
पञ्चामृतेनाथ च सप्तकृत्वः
पृथक् पुटैः सिद्धमिदं गदारि ॥८५॥
त्रिदोषादिगणै ग्रस्तं लोकमालोक्य भैरवः ।
तज्जीवनममुं ताम्ररसं चक्रे कृपापरः ॥८६॥
अभ्रकेण क्षये गूढआलगोलेन भैरवः ।
देयो व्योषेण हृद्रोगे विसूच्यां विश्वया सह ॥
गर्भगुप्तरसं भाण्डं भूत्वा कृत्वा निरुध्य च ।
ताप्यतेऽनलकीलायामेवं भस्मपुटं स्मृतम् ८८

र. (मा.), ज्वराधिकारे ।

टि०—आलं तालकं, गोलं मनःशिला, अनयोः समाहार आलगोलं तेन आलगोलेन ।

भाषा—साधारणज्वरमे या सन्निपातमे संज्ञाशून्यता तथा भ्रममे जितने रस दिये जांय इनमे यदि इसताम्रका योग कियाजाय तो वह बहुतही चढ़बढ़कर कामकरताहै । यह हजारों बारका अनुभूतकियाहुआहै । इसकाविधान यहहै अत्यन्तखट्टीकांजीमे ताम्रके बारीकपत्रों को ३ रोज रखकर चौथेरोज उनसेदूना गन्धक कांजीमे पीसकर उनके ऊपर लगाकर गोला बनाय शरावसम्पुटमे बन्दकर वाराहपुटमे आंचदे । ऐसे तीनवार आंचदेकर एकरोज नीबूके रसमे उन पत्रोंको भिगोकर दूसरेरोज उसीपात्रको अग्निपरख पत्रोंको गरमकरके इंगोरम, सुराबीज, आक और थूहरका दूध, इनप्रत्येकमे तीनतीन बार बुझावे । फिर उसतांबेसे आधापारा और दूना गन्धक देकर छोटी दूधीके रसमे घोटकर गोलाबनाकर सुखाकर ३–४ कपड़मिट्टी दीहुई हंडीमे रख ऊपरसे शराव ढककर सन्धिको गुड़चूने प्रभृतिसे बन्दकर हंडीके मुंहतक सफेद छनीहुई राखभरकर ऊपर कुल्हड़ी टक्की रखकर सन्धिको गुड़चूने वगैरहसे बन्दकर कपड़मिट्टी देकर सुखाकर चूल्हेपर १२ प्रहरकी क्रमसे मन्द, मध्य और खर अग्नि देवे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर द्विगुण गन्धक देकर हुरहुर या आकका

दूध, अम्लवर्ग (नींबू-जंभीरी-बीजपूर और अम्लवेत), अदरख, चित्रक, भिलावां और भांग इनप्रत्येकके रसोंसे मर्दनकर गोला बनाकर वराहपुटमें ७-७ आंचें देकर सखीरमें पञ्चामृतकी ७ आंचें देनेसे यह ताम्रभैरवरस सिद्धहोगा। त्रिदोषादि रोगोंसे जगत्को कवलित कियाहुआ देखकर उनके कल्याणकेलिये भैरवने इसको तैयार कियाहै। इसमेंसे १ रत्ती द्विगुण कर्पूर प्रभृतिके साथ सन्निपातमें और अभ्रक, हरिताल और मैनसिल इनप्रत्येककी भस्म १-१ रत्तीके साथ क्षयमें, द्विगुण त्रिकटुके साथ हृद्रोगमें, द्विगुण सोंठके साथ हैजेमें, एवं तत्तदनुपानोंके साथ इसको देनेसे यह समस्त रोगोंको दूरकरताहै ॥२१॥

२२ ताम्रभैरवोरसः (तृतीयः)

विषं खदिरसारश्चाऽऽकल्लकं टङ्कणं तथा।
व्योषं ताम्रं शुद्धकेनं चणमात्रा वटी कृता ८९
दीयते श्वासकासेषु पीनसे ग्रहणीकफे।
नाशयेन्नात्र सन्देहस्तिमिरश्च यथा रविः॥
ताम्रभैरव इत्येष ज्वराणाश्च निकृन्तनः॥९०॥

र. चु, यो स, ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धवच्छनाग, खैरसार, अकरकरा, भुनासुहागा, सोंठ, मिर्च, पीपल, ताम्रभस्म और शुद्ध अफीम सबसमभाग लेकर अदरखके रस वगैरहसे घोटकर चने प्रमाण गोलियें बनाकर रखलेना। इनमेंसे १-१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे श्वास, कास, पीनस, ग्रहणी, कफरोग, इनसबको इसतरह नष्टकरताहै जैसे सूर्य अन्धकारको ॥२२॥

२३ ताम्रभैरवोरसः (चतुर्थः)

चिञ्चेकुर्दाधूर्तपयःस्विनीनां
निर्गुण्डिपञ्चाङ्गरसेऽप्यपूपे॥
वज्यर्कदुग्धे क्रमशस्त्रिरारा—
न्निर्वापितं शुद्ध्यति ताम्रपत्रम् ॥९१॥
सकाञ्जिकेन द्विगुणेन पञ्च-
कृत्वः सुगन्धेन कृतोपलेपम्।
छायाविशुष्कं पुटपाकपक्वं
पञ्चलमप्यग्नति शुभ्रताम्र ॥ ९२ ॥
पुटानि पञ्चामृतजानि पञ्च
फलत्रयस्य त्रिपुटान्यवाप्य।
सिद्धं सुधाभूतमिदं त्रिदोष-
ज्वरादिरोगापहमादिशन्ति ॥ ९३ ॥

र. (मा.) ज्वराधिकारे।

भाषा—तांबेके बारीक पत्रोंको इमली, इन्द्रायन, धतूरा, थूही, पञ्चाङ्गनिर्गुण्डी, इनका अङ्गस्वरस अथवा काथ, थूहर और आकका दूध, इन प्रत्येकमें ३-३ बार बुझानेसे ये शुद्ध होते हैं। फिर इसमें द्विगुण गन्धकको कांजीमें पीसकर इनपत्रोंपर लेपकर छायामें सुखाकर भस्मयन्त्रमें १२ पहरकी आंच देनेसे इनकी भस्म हो जायगी। इसके बाद पञ्चामृतमें घोटकर पूर्ववत् आंचदे, ऐसे पञ्चामृतमें ५, त्रिफलामें ३, आंचें देनेसे यह ताम्रभैरवरस सिद्ध होगा। इसको १-१ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे यह समस्त रोगोंको दूर करता है ॥२३

२४ ताम्रयोगः (प्रथमः)

मृतं ताम्रं कणातुल्यं चूर्णं क्षौद्रविमिश्रितम्।
निष्कार्धं भक्षयेन्नित्यं नष्टवह्निप्रदीप्तये॥
आर्द्रकस्वरसं क्षौद्रं पलमात्रं भवेदनु।
यथेष्टं घृतमांसाशी शक्तो भवति पावकः॥

र. र स, र. को, चि. र, वै चि, र. क. यो, द. रा, अग्निमान्द्ये चि र, (पञ्चयकमः) र क. यो, (अजीर्णकण्टकः)।

भाषा—ताम्रभस्म और पीपलका चूर्ण समभाग मिलाकर रखछोड़े। इसमेंसे ४-४ रत्ती मधुमिलाकर चाटकर ऊपरसे २ तोले अदरखकारस और २ तोले मधु मिलाकर पीनेसे नष्ट अग्नि प्रदीप्त होकर मांसादि भारीपदार्थ पचानेकोभी समर्थ होता है ॥ २४ ॥

२५ ताम्रयोगः (द्वितीयः)

मृतताम्रस्य वल्लैकं शुण्ठीचूर्णं द्विमाषकम्।
विड्भेदश्च निहन्त्याशु पिबेदुष्णेन वारिणा॥

शुण्ठीस्थाने यवकाथं मलबन्धहरं भवेत् ॥९६

यो. म., टो., मलभेदे। शूलाधिकारे।

टि०—मृततात्रस्य आर्द्रकं पिबेदुष्णजलेनवा। शुण्ठीकाथं पिबेत्वातु हिङ्गुसौवर्चलान्वितमिति टोडरानन्दे पाठोऽस्ति अतो हिङ्गुसौवर्चलशुण्ठीनां तुल्येन चूर्णेन दत्त्वा शुण्ठीकाथो दातव्य इत्यस्माकं सम्मतिः।

भाषा—ताम्रभस्म १ रत्ती, सोंठकाचूर्ण २ माशे मिलाकर गरमपानीके साथ पीनेसे पतले-दस्तोंको दूर करता है। और केवल ताम्रभस्म मधु-वगैरहके साथ चाटकर जवका काथ पीनेसे मल-बन्ध दूर होता है॥ २५॥

२६ ताम्रयोगः (तृतीयः)

वल्लैकं मारितं ताम्रं वह्निमूलककाञ्जिकैः।
पीत्वा जलोदरं हन्ति काञ्चनी वा शृता जले॥

अनुपिबेदितिशेषः। यो. म., जलोदरे।

भाषा—ताम्रभस्म ३ रत्ती, मधु वगैरहमे चाट-कर चित्रकका काथ अथवा काञ्जी अथवा हल्दीका काथ पीनेसे जलोदर नष्ट होता है॥ २६॥

२७ ताम्रयोगः (चतुर्थः)

विषव्योषसमायुक्तं ताम्रञ्चैत्परिशीलितम्।
वातशूलं तथा गुल्मं सद्यो हन्ति विसूचिकाम्

न, क., वातरोगे

भाषा—शुद्धवत्सनाग और त्रिकटुकेसाथ ताम्र सेवन करनेसे वातशूल, गुल्म और हैज़ा ये तत्काल नष्ट होते हैं॥ २७॥

२८ ताम्रयोगः (पञ्चमः)

केवलं जारितं ताम्रं शृङ्गबेररसैः सह।
दातव्यं पर्णखण्डेन सर्वगुल्मनिवारणम्॥ ९९

र. क., र. का., गुल्मे।

भाषा—केवल ताम्रभस्मको अदरखके रसके साथ अथवा पानके साथ देनेसे सब प्रकारके गुल्म नष्ट होते हैं॥ २८॥

२९ ताम्रयोगः (षष्ठः)

त्र्यूषणं पञ्चलवणं षड्भागश्च ताम्रकम्।
गुल्मशूलं हरत्येव विसूचीशूलवारणम्॥१००

वै. वि., गुल्माधिकारे।

भाषा—ताम्रभस्म ३ रत्ती, त्रिकटु और पांचों-नमक मिलकर ४ माशेकेसाथ लेनेसे गुल्म, शूल और हैज़ा इनको यह नष्ट करता है॥ २९॥

३० ताम्रयोगः (सप्तमः)

काकमाचीशृङ्गबेरजयारक्तूकजैः पृथक्।
सप्तधा मूर्च्छितं शैले रसं निर्मलताङ्गतम्॥
सूक्ष्मपत्रीकृतं ताम्रं गन्धचूर्णेन योजितम्।
पुटेत्तद्न्धमूषायां चूर्णं तक्रेण कारयेत्॥१०२
तच्चूर्णं त्रिकटूपेतं योजयेन्मधुसर्पिषा।
ग्रहणीक्षयरोगेषु हितं सोपद्रवेषु च॥
अम्लपित्ते च कुष्ठे च ज्वरे मेहे च कामले॥

र. र., च., ग्रहणीरोगे।

भाषा—मकोय, अदरख, भांग, अरनी, एरण्ड इन प्रत्येकके रसोंमे पत्थरकीखरलमे सात ७ दिन मर्दनकरके काञ्जीसे साफ़ किया हुआ पारा, बहुत बारीकपत्र किया हुआ ताम्र और गन्धक समभागले-कर नीबूके रससे मर्दनकर गोलाबनाकर सुखाकर अन्धमूषामेरख गजपुटकी आंचदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर ३-४ रोज़ खट्टी छाछकेसाथ मर्दनकर रखछोड़ें। इसमेसे २-२रत्ती लेकर २ माशे त्रिकटुके साथ घी और मधुमे मिलाकर चाटनेसे उपद्रवसहित ग्रहणी, क्षय, अम्लपित्त, कुष्ठ, ज्वर, और कामला इनसबको यह नष्ट करता है॥ ३०॥

३१ ताम्रयोगः (अष्टमः)

ताम्रं मृतमपामार्गक्षारञ्च क्षारकद्वयम्।
समं गुञ्जाद्वयं प्रातःप्रातर्नित्यं निषेवयेत्॥
मध्याह्ने भोजनात्पूर्वं सायमेव द्वयं भवेत्।
औदुम्बरे महाकुष्ठे साध्यासाध्येऽपि निश्चितम्
सप्तसप्तकमध्ये तद्यद्वयं नाशयेदपि।
माषं न भक्षयेन्नून न मत्स्यं क्षीरमेवच॥
अन्यद्वस्तु न भक्षीयादिदाहि न गुरूदकम्॥

र. का., कुष्ठे।

भाषा—ताम्रभस्म,अपामार्गकाक्षार, सज्जी, यव-क्षार, ये सब समभाग लेकर मिलाकर २-२ रत्ती

प्रातःकाल और मध्याह्न तथा सायंकालको भोजनसे पहिले पानीकेसाथ लेनेसे ४९ दिनमें साध्य अथवा असाध्य औदुम्बर महाकुष्ठको यह नष्ट करता है। इसमें उड़द, मछली, धूम, दाह करनेवाली चीजें और भारी पानी इनका सेवन न करें॥

३२ ताम्रयोगः (नवमः)

म्लेच्छतुल्यं विषं पिष्ट्वा प्रदद्याद्रक्तिकामितम्।
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च तृतीयकचतुर्थकौ॥
निहन्त्यत्रात्र सन्देहो यथा सूर्योदयस्तमः॥

बा. वि., र. क. ल., ज्वराधिकारे।

टि०—रसकल्पलतायां विषस्थाने रसो गृहीतोऽस्तस्तद्द्वयस्यापि दाने न कापि क्षतिः॥

भाषा—ताम्रभस्मकी बराबर बछनाग पीसकर रखलेवे। इसमेंसे १-१ रत्ती मधु वगैरहके साथ देनेसे ऐकाहिक, द्व्याहिक, तृतीयक और चातुर्थिक ज्वरोंको इसतरह नष्ट करता है। जैसे सूर्य अन्धकारका नाश करता है॥ ३२॥

३३ ताम्रयोगः (दशमः)

सताम्रो रस एवैकः पीतः शूलनिवारणः।
कृमिजाते तुलस्या वा कषायः शर्करायुतः॥

चि. क., शूले।

भाषा—१ रत्ती ताम्रभस्मकेसाथ अकेली पारदभस्म १ रत्ती खानेसे शूल दूर होता है। यदि कृमिजशूल हो तो ऊपरसे शक्कर मिलाया हुआ तुलसीकारस या क्वाथ पिलाना चाहिये॥ ३३॥

३४ ताम्रयोगः (एकादशः)

कन्यातोयेस्ताम्रं पत्रं संतवारान् विंशतिं क्षिपेत्तत्।
रसतस्ताम्रं द्विगुणं ताम्रात्कृष्णाभ्रकं द्विगुणम्॥
एतत्सिद्धं त्रितयं चूर्णितताम्रार्द्रकैः पृथग्युक्तम्।
पिप्पलीविडङ्गोषणैः श्लक्ष्णं द्वैमाषिकं योज्यम्॥
शूलाम्लपित्तशोथग्रहणीयक्ष्मादिकुक्षिरोगेषु।
रसायनं महदेतत्परिहारो नियमितो नात्र॥

र. चि., शूले.

भाषा—घीकुंआरके रसमें तांबेके बारीक पत्रोंको तपाकर बीसवार बुझावे। यह तांबा २ भाग, शुद्धपारा १ भाग, कृष्णाभ्रक भस्म ४ भाग, इन सबको मिलाकर तुलसी, अथवा अदरख वगैरहके साथ मिलाकर इसमें पीपल, विडङ्ग और मिरच खूब बारीक पीसकर तांबेसे आधे आधे भाग मिलाकर रखछोड़े। इसमेंसे २ माशे समयोचितानुपानके साथ देनेसे शूल, अम्लपित्त, शोथ, ग्रहणी, राजयक्ष्म और कुक्षिरोग इनसबको यह नष्ट करता है। इसमें कोई खास परहेज नहीं है॥ ३४॥

३५ ताम्रयोगः (शुल्बसुन्दरः २) १२

रसेन ताम्रस्य दलानि लिप्त्वा
गन्धेन साम्रद्विगुणेन पश्चात्।
पत्रेण मध्वाज्य समुद्गजेन
क्षारत्रयेणापि च वेष्टयित्वा॥११२॥
मृदा च संलिप्य पुटं ददीत
दलानि ताम्रस्य विचूर्णयेच्च।
धत्तूरचित्रार्द्रकट्टत्रयैश्च
विमर्दयेत्तत्त्रिदिनप्रमाणम्
कलाप्रमाणञ्च विषञ्च दत्त्वा
वल्लं ददीतास्य च वातशूले॥११३॥

र. दी., शूले। रसरत्नसमुच्चये क्षारताम्रमिति नाम।
लि. र., रसायनस., र. कौ., र.क.,र. चि., र. धा., वै.चि., एषु शुल्बसुन्दरेति नाम।

टि०—सर्वे ताम्रदलं लिप्त्वा रसेन्द्रेण द्विगन्धकम्। मह्नेण सत्राऽऽवेष्ट्य पुटयन्त्रे पुटं ददेदिति शुल्बसुन्दरस्य पाठोक्ति तदपेक्षया प्रकृतपाठ एव श्रेयानिति। शुल्बसुन्दरे आर्द्रकस्थाने भावनायां वासाविगृहीतस्तत्रद्वयोरपि भावनया न कापि क्षतिरस्ति।

भाषा—तांबेके कण्टकवेधीपत्रलेकर पत्रोंसे दूने पारे गन्धककी कज्जली बनाकर नीबूके रसमें घोटकर पत्रोंपर लपेटकर गोला बनाय सुखाकर चारतह कपडेमें बांधकर गेंद जैसा बनावे फिर इसके वजनसे दूना सेंधानमक नीबूके रसमें पीसकर कपडेपर लेपकर उस पोटलीपर लपेट दे। इसके बाद इसीतरह उस पोटलीके बराबर सज्जी को नीबूके रसमें पीसकर कपडेपर लेपकर पोटलीपर

लपेट दे। सूखनेपर इसीतरह सुहागेको लपेटे। फिर अच्छीतरह पोटलीको सुखाकर ३-४ कपड़मिट्टी सुखामुखाकर देकर शरावसम्पुटमें बन्दकर गजपुटकी आंचदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर धतूरा, चित्रक, अदरख और त्रिकटु इन प्रत्येकके यथा सम्भव स्वरस अथवा क्वाथसे १ १ रोज़ मर्दनकर सुखाकर इसमें १६ वां हिस्सा शुद्धवछनाग मिलाकर रखछोड़े। इसमेंसे ३-३ रत्ती अदरख के रस वगैरहके साथ देनेसे वातशूल नष्ट होता है॥

३६ ताम्रयोगः (त्रयोदशः)

ताम्रपत्रं रवेः क्षीरे निर्गुण्डीस्वरसे तथा।
त्रिकण्टजे स्नुहीक्षीरे ताम्रं दग्ध्वा क्षिपेत्ततः
रसस्यार्द्धपलं शुद्धं गन्धकस्य पलन्तथा।
कज्जल्यर्द्धेन जम्बीररसेन ताम्रतः परम्॥
परिलिप्यान्धमूषायां दद्यात्पञ्चपुटोल्लघून्।
सम्मर्द्य मधुसर्पिर्भ्यां ततो रक्तिमितं लिहेत्॥
भगन्दरे सर्वभवे साध्यं सर्वव्रणेषु च ॥११६॥
भै. र, भगन्दरे।

भाषा—तांबेके बारीक पत्रोंको खूबलालकर आक और थूहरका दूध, संभालु और गोखरूके स्वरसमें सात ७ वार बुझावे। फिर यह तांबा १ पल, शुद्धपारा आधा पल, शुद्धगन्धक १पल, लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर कज्जलीसे आधाजम्भीरीकारस मिलाय तांबेपर लेपकरके गोला बनाले। फिर अन्धमूषामें बंदकर लघुपुटकी आंच देवे। ऐसे पारे और गन्धकका लेपकर पांच पुट देनेसे यह सिद्धहोजायगा। इसमेंसे १ रत्तीसे २ रत्तीतक औचिती देखकर मधु और घीमें मिलाकर देनेसे त्रिदोषज भगन्दर, और समस्तव्रण नष्ट होते हैं ॥३६॥

३७ ताम्रयोगः (चतुर्दशः)

मृतताम्रस्य गुञ्जैकं सितया सह लेहयेत्।
द्राक्षां पथ्यामथा खादेदनुस्यादम्लपित्तजित्॥
यो म, रसायन, व रा, अम्लपित्ते।

टि० वसवराजीये द्राक्षापथ्ये ताम्रेण सह पिष्ट्वा वटिका कृत्वा दत्यन्ते फले नास्ति विशेष। भवति भिषग्योगिणोय दाने भक्षणे च सौकर्यमिति विशेष, नाम च ताम्रकल्प इति स्थापितम्।

भाषा—ताम्रभस्म १ रत्ती शकर और मधुके साथ चाटकर द्राक्ष और हर्रे मिलाकर इतनेप्रमाणमे खाय जिससे कि १-२ झाडे आजाय। इस प्रयोगसे अम्लपित्त बहुतजल्दी नष्टहोताहै ॥ ३७ ॥

३८ ताम्रयोगः (पञ्चदशः)

शुद्धं पारदगन्धकाभिकलितंयुक्त्याहतं यः पुमानद्यात्ताम्रमनूतने शशिकलाक्षौद्रान्वितं पथ्यभुक्
कोठोदर्दकशीतपित्तजरुजो नश्यन्त्यनश्यं दिनैरल्पैरस्य नरस्य यान्ति विलयं कुष्ठानि चाष्टादश
यो र, रसायनस, शीतपित्तोदर्दकुष्ठेषु।

भाषा—शुद्धपारे और गन्धकके योगसे मारेहुए ३ रत्तीताम्रको ४ आनेभर वानुचीके चूर्णके साथ मधुमें मिलाकर चाटनेसे और पथ्यपूर्वकरहनेसे कोठ, उदर्द, शीतपित्त और १८ प्रकारके कुष्ठ थोडेही दिनोंमे नष्टहोजाते हैं ॥ ३८ ॥

३९ ताम्रयोगः (षोडशः)

ताम्रचूर्णं समोशीरं केसरं शीतवारिणा।
पीतं मूर्च्छां द्रुतं हन्याद्वृक्षमिन्द्राशनि र्यथा॥
र मु, यो म, र क स, र च, मूर्च्छायाम्।

भाषा—ताम्रभस्म, खस और केसर ३-३ रत्ती लेकर एकजगह मिलाकर ठंडे पानीके साथ पीनेसे मूर्च्छाको इसतरह नष्ट करताहै जैसे वृक्षको बिजली नष्टकरतीहै ॥ ३९ ॥

४० ताम्रयोगः (सप्तदशः)

ताम्रं दुरालभाक्वाथैः पीतन्तु घृतसंयुतम्।
निवारयेद्भ्रमं शीघ्रं मूर्च्छाश्चापि सुदुस्तराम्॥
र मु, यो म, वै, द, र च स, र क, र च, भ्रमे।

भाषा—शुद्ध ताम्रभस्म एकरत्तीमे तीनरत्तीतक घीके साथ चाटकर जवासाका क्वाथ पीनेसे भ्रम और दुस्तर मूर्च्छा इनको यह बहुत शीघ्र नष्टकरताहै ॥ ४० ॥

४१ ताम्रयोगः (अष्टादशः)

अथवा सुमृतं ताम्रं सूक्ष्मैलाविजयान्वितम् ।
माषमात्रं मधुयुतं मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ॥१२१

ना. वि., र म. मा, मूत्रकृच्छ्रे ।

भाषा—अच्छीतरह माराहुआ ताम्बा, छोटी इलायची और भाग इनतीनोंको समभागमें मिलाकर १ माशाके प्रमाणमें मधुके साथ मिलाकर चाटनेसे मूत्रकृच्छ्रको नष्टकरताहै ॥४१॥

४२ ताम्रयोगः (ऊनविंशः)

रसगन्धकयोः कर्षं प्रत्येकं शोधयेद्भिषक् ।
ततः कज्जलिकां कृत्वा नैपालं ताम्रपत्रकम् ॥
कण्टवेध्यं विधातव्यं सर्वमेकत्र कारयेत् ।
पात्रे हि मृत्तिकोद्भूते परं दद्याद्रसं शुभम् ॥
पक्वजम्बीरसम्भूतं यथा प्लावितमेव तत् ।
आतपे स्थापयेत्तत्र यावत्पङ्कोपमं भवेत् ॥
पाणिना मर्दयित्वा तु वटिकां कारयेत्ततः ।
विशोष्य भक्षयेद्रक्तिद्वयं तस्मान्महौषधात् ॥
दिनत्रयान्तरेणैव रक्तिरक्तिं विवर्धयेत् ।
परिहारविधिस्तेन धान्यजीरानुपानतः ॥
प्रातरेतद्विधातव्यं हन्ति पित्ताम्लसम्भवम् ।
ग्रहण्यामुद्धतं शूलमम्लपित्तञ्च दारुणम् ॥
अजीर्णं रक्तपित्तञ्च क्षयं कुष्ठं विशेषतः ॥

र र, र च, अजीर्णे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और नेपाली ताम्रके बारीकपत्र इनसबको जभीरीका रसदेकर १–२ रोज घुटावे । फिर मिट्टीके सकोरेमें रखकर इतना रस देवे जिसमेंकि यह आप्लुतहोजाय फिर उसको कड़े धूपमें रखदे । यह देखताहै कि तांबेके पत्र गलकर उसमें तद्रूप होजांय । फिर उसकी २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली खाकर चार ४ आनेभर जीरा और धनियाको पानीमें पासकर उसके ऊपरसे सुबहमें लेनेसे तीनदिनमें भयङ्कर अम्लपित्त और सङ्ग्रहणीसे उत्पन्न शूल, अजीर्ण, रक्तपित्त, क्षय और कुष्ठ इनको यह नष्टकरताहै ॥ ४२ ॥

४३ ताम्रयोगः (विंशः)

मृतं ताम्रं पलैकन्तु चिञ्चाक्षारं पलाष्टकम् ।
रामठं च शिवां व्योषं करञ्जबीजचोरकम् १२८
प्रत्येकं पलमात्रन्तु चूर्णं कोष्णोदके पिबेत् ।
कर्षैकं शूलशान्त्यर्थं सर्वोपद्रवसंयुतम् ॥ १२९ ॥

र र, र को, र क, र क, शूलाधिकारे । र च, शूलगजकेसरी ।

भाषा—विशुद्ध ताम्रभस्म १ पल, इमलीकाक्षार ८ पल, भुनीहींग, हर्रे, त्रिकटु, करञ्जबीज, खरजवायण ये प्रत्येक १-१ पल लेकर कूटकपड़छानकर मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे १-१ तोला गरमपानीके साथ लेनेसे समस्त उपद्रवोंके साथ शूलको नष्टकरताहै ॥ ४३ ॥

४४ ताम्रयोगः (एकविंशः)

स्थाल्यां सम्मर्द्य दातव्यौ माषिकौ रसगन्धकौ
नरक्षुण्णं तदुपरि तण्डुलीयं द्विमाषिकम् १३०
ततो नेपालताम्रस्य विधाय सुकपालकम्
ज्यूषणैः पूरयेद्भूने सर्वां स्थालीं ततोऽनलः ॥
स्थाल्यधो नालिकां यावद्देयस्तेन मृतस्य च ।
रक्तिकैकां समादाय त्रिफलाचूर्णरक्तिकाम् १३२
रक्तिमेकां त्र्यूषणस्य विडङ्गस्य च रक्तिकाम् ।
घृतेन मधुनाऽऽलोड्य प्रथमे दिवसे ततः ॥
रक्तिवृद्धिं प्रतिदिनं कुर्यात्ताम्रादिषु त्रिषु ।
स्थिराविडङ्गरक्तिस्तु यदा भेदोऽविवक्षितः ॥
रक्तादुष्टौ विडङ्गस्य भेदोऽयं सम्प्रदर्शितः ।
तदा विडङ्गं त्वधिकमन्यथा रक्तिकाद्वयम् ॥
द्वादशाहं योगवृद्धिस्ततो ह्रासक्रमोऽप्ययम् ।
ग्रहणीमम्लपित्तञ्च क्षयंशूलञ्च सर्वथा ॥
ताम्रयोगोजयत्येष वलवर्णाग्निवर्धनः ॥१३६॥

शो, च द, ग्रहण्याम् ।

भाषा—एकनई मजबूतहंडीपर ६-७ कपड़मिट्टी देकर उसमें समभाग पारे और गन्धककी नीलवर्ण

कज्जलीरखकर कज्जलीकी बराबर काटेवाली चौलाई की नलीसे तोड़कर कज्जलीपर डालकर कज्जलीकी बराबर शुद्धनेपाली ताम्रकीकटोरी ढकदे। और गुड़चूने वगैरहसे सन्धि बदकर त्रिकटुके बारीकचूर्णसेहंडीको ऊपरतक भरदे। फिर उसपर ढक्कन देकर ५-६ कपड़मिट्टी करदे। सूखनेपर चूल्हेपर चढाय ४ पहरकी तीक्ष्ण अग्नि देकर स्वाङ्गशीतल होनेके बाद भस्महुई ताम्रकी कटोरीको निकालकर खरलकर रखछोडे। इसमेंसे एक एक रत्ती लेकर त्रिफला, त्रिकटु, विडङ्ग इनकी १-१ रत्तीके साथ मिलाकर घृत और मधुके साथ देवे। फिर प्रतिदिन १-१ रत्ती सबकी बढ़ावे। पर विडङ्गकी एक रत्ती रखखे। जब रक्तविकार कुष्ठ प्रभृतिमें इसका प्रयोगकरना होतो प्रथमहीसे ताम्रादिकोंकी १-१ रत्ती और विडङ्गकी २ रत्ती से बढ़ाना शुरूकरे। ऐसे १२ रोजतक बढ़ाता जाय फिर १२ रोज तक उसीतरह घटावे। यह इसका १ कल्प हुआ। इसतरह करनेसे ग्रहणी, अम्लपित्त, क्षय, शूल, मन्दाग्नि, धातुक्षय प्रभृतिको यह शीघ्रतासे नष्टकरताहै ॥४४॥

४५ ताम्रयोगः (शूलहरः) (द्वाविंशः)

अच्छं कण्टकवेध्यं शुद्धं नेपालजं ताम्रम् ।
हलिनीमूलककल्कै लिप्त्वा पुटेच्छरावैस्त्रिः
आप्लाव्य जम्भनीरे लौहं सूतं सुगन्धकंशुद्धम्
दत्त्वा पुटेत्सुयुक्त्या स्वाङ्गेशीतंसुचूर्णयेद्वैद्यः ॥
सर्वाष्टांशे सूतं बद्धं वा गन्धकार्धसंयुक्तम् ।
भूयो दत्त्वा घृष्ट्वा यथानुपानं प्रयोजयेत्प्राज्ञः॥
रक्तिमितयं प्रातः वाते कफे च सर्वत्र ।
क्षीरं घृतमधुतोयं शीतं चोष्णं रसं वानु १४०
एतच्छूलहरं रसायनवरं गुल्माम्लपित्तापहं,
कासश्वासविनाशनं क्षयहरं पाण्ड्वामयध्वंसनम् ।
कोष्ठस्थान् ग्रहणीगदानपिजयेत्सर्वामयानामजां-
श्छोथार्शोगुदजाग्निमान्द्यमुदरं
प्लीहानमप्युद्धतम् ॥

र. क., घृते।

भाषा—विशुद्ध नेपाली ताम्रके कण्टकवेधी पत्र बनाकर करिहारी और मूलीकी जड़के कल्कसे लेपितकर शरावसम्पुटमें बन्दकर गजपुटकी तीन आंचदे। फिर लोहभस्म, शुद्धपारा और गन्धक ये प्रत्येक उस ताम्रेकी बराबर उसमे मिलाकर जंभीरीके रससे मर्दनकर गोला बनाय सुखाकर शरावसम्पुटमें बन्दकर गजपुटकी आंचदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर इसतमामसे आधा शुद्धगन्धक और अष्टमांश बद्धसूत अथवा शुद्धपारा देवे। और नीलवर्ण कज्जलीकर रखछोड़े। इसमेंसे ३-३ रत्ती लेकर सुबहमें दूध, घृत, मधु और पानी (ठंढा या गरम) केसाथ लेनेसे शूल, गुल्म, अम्लपित्त, कास, श्वास क्षय, पाण्डु, ग्रहणी, उदररोग, शोथ, बवासीर, मन्दाग्नि, प्लीह इनको यह दूर करता है ॥ ४५ ॥

४६ताम्रयोगः (त्रयोविंशः)

शुद्धं ताम्रं समादाय सूक्ष्मपत्राणि कारयेत् ।
निर्वापयेत्तापयित्वा दशवारान् पृथक् पृथक् ॥
हेमपुष्प्या स्तथा व्याघ्र्याः सन्धिभग्नकधूर्तयोः ।
शिरीषपुष्पाऽब्जपुष्प्योः शृगालपुच्छकस्यच ॥
करीरपुष्पस्य तथा स्वरसेषु समाहितः ।
सूतगन्धकयोः कुर्यात्कज्जलीं समभागयोः ॥
शिरीषपुष्पस्वरसे मर्दयित्वाऽञ्जनप्रभाम् ।
ताम्रपत्राणि च तया लेपयेद्भिषगुत्तमः ॥
रुद्ध्वा लवणयन्त्रे तु पचेधानि दिनत्रयम् ।
निसर्गशीतान्युद्धृत्य सूक्ष्मचूर्णं समाचरेत् ।
उपर्युक्तद्रव्यरसै रेकैकं च पृथग्दिनम् ॥
चक्रिकाः कारयेत्सूक्ष्माः शोषयित्वा खराऽऽतपे
पुटेत्कोडपुटे सर्वं स्वरसैरेवमाचरेत् ॥
ताम्रयोगोऽयमुचितानुपानैः सर्वरोगहा ॥

नू. क., सर्वरोगे।

भाषा—शुद्धताम्रपत्रोंको तपातपाकर स्वर्णपुष्पी (सत्यानाशी) कटेरी, धतूरा, जोड़तोड़ (पथरी), गीदड़तमाखू, सिरसके फूल, करीर पुष्प, श हुली इनप्रत्येकके रसोंमें १०-१० बार

सुखाकर शुद्धपारा और गन्धककी सममाग कज्जली बनाय शिरीषपुष्पस्वरसमें घोटकर ताम्रपत्रोंपर चढ़ाय लवणयन्त्रमें बन्दकर तीन दिनकी आंच देकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर उक्त द्रव्योंके रसोंमें एक एक रोज़ घोटकर टिकिया बनाय शराव सम्पुटमें बन्दकर पांचसेर कण्डोंकी आंचदे। ऐसे बारबार प्रत्येककी १०-१० आंचेंदेवे। फिर बारीक पीसकर रखछोड़े। इसमेंसे तत्तद्रोगहरानुपानके साथ एक एक रत्ती देनेसे समस्तरोग दूर होते हैं यह हजारों बारका अनुभूत है। लोकोपकारके लिये यहां प्रकट किया गया है। पाण्डु, प्लीहा, यकृत, गुर्देकासोजा मन्दाग्नि, उल्टी, श्वास, कास, हिचकी प्रभृतिमें रामबाणकीतरह कामकरता है ॥ ४६ ॥

४७ ताम्ररसायनम्

तनु पत्रीकृतं ताम्रं नैपालं गन्धकं समम्।
दत्त्वा चोर्ध्वमधो मध्ये शरावे तु भिषग्वरः ॥
कृत्वा स्वल्पपिधानञ्च स्थालीमध्ये निधापयेत्॥
शर्कराभक्तलेपेन तस्य सन्धीन्निरोधयेत्१५०॥
वालुकाभिः प्रपूर्याथाऽऽगलस्थालीं प्रयत्नतः।
चुल्ल्यामारोप्य यामैकमधो ज्वालां प्रदापयेत् ॥
तत आकृष्टताम्रस्य मृतस्य त्विह योजना।
अथकर्षं गन्धकस्य वह्निस्थलोहपात्रगम्१५२
अश्मदण्डेन सम्मर्द्य द्रुतं घृष्टं पुनः पुनः।
रसोऽम्लमथितः शुद्धस्तावन्मानः प्रदीयते१५३
ततस्तथैवसम्मर्द्य पुनराज्यं प्रदापयेत्।
अष्टबिन्दुकमानञ्च मर्दयेन्मूर्छितं तथा१५४
सर्वं स्यात्तत आकृष्य अश्मदण्डादिकाद् दृढम्
संहृत्यालम्बुषरसप्रस्तेन विलोडितम् ॥१५५॥
पुनस्तथैव वह्निस्थे लोहपात्रे विमर्दयेत् ॥
अलम्बुषारसैः पश्चाद्गोलकं सम्प्रकल्पयेत् १५६
तं गोलं वस्त्रसंबद्धं पिण्डे त्रिकटुजे पुनः।
वसनान्तरितं कृत्वा पोट्टलीं कारयेत्सुधीः ॥
ततस्तां पोट्टलीमाज्ये मग्नां कृत्वा विधारयेत्।
सूत्रेण दण्डसंलग्नां पाचयेत्कुशलो भिषक्१५८
यदा निष्फेनता चाज्ये गुटिका च दृढा भवेत्
तदा पक्वां समाकृष्य रक्तिमेकां तथा घृतम् ॥
त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं तुल्यं प्रातः प्रयोजयेत्
तक्रं स्यादनुपाने तु ह्यम्लपित्तोल्बणे पुनः ॥
त्रिफलैव समा देया कोष्णं वारि पिबेदनु।
सप्तमं दिवसं यावदेकैकां वर्धयेत्क्रमात् १६१
यथा वृद्धिं गतो योगस्तं तथैवाऽपकर्षयेत् ॥
योगोऽयं ग्रहणीयक्ष्मपक्तिशूलाम्लपित्तहा ॥
रसायनं समुद्दिष्टं गुदकीलादिनाशनम्।
न चात्र परिहारः स्याद्विहाराहारकर्मसु १६३

वं. से., रसायने।

भाषा—तैलादिकमें शुद्धकरके बारीकपत्र बनायाहुआ नेपाली ताम्र और शुद्धगन्धक सममाग लेकर ६—७ कपड़मिट्टी दियेहुए शरावमें आधागन्धक पीसकर नीचेरख ऊपरसे तांबेके पत्रोंको उसमें दबाकर ऊपरसे फिर दूसरे पत्ते रख थोड़ा गन्धक छिड़ककर फिर बाकीके पत्रोंको रखदे। इसप्रकार जितने पत्रहों उनको तहबतह लगाकर ऊपर गन्धकसे ढककर शरावको दूसरे शरावसे बन्दकर सन्धिको शक्कर और भातसे बन्दकर हंडीमें रखके उसमें गलेतक बालूभरदे। फिर इसको चूल्हेपर चढ़ाकर एकपहर तीव्र अग्निसे पकावे। स्वाङ्गशीतल होने पर निकालकर खूब बारीक पीसकर रखछोड़े। फिर इसको बराबर गन्धक मिलाकर अग्निपर चढ़ावे। गन्धकके गलजानेपर २—४ रोज़ नीबूके रसमे घोटाहुआ शुद्धपारा गन्धकके बराबर डालकर लोहेके डंडेसे मर्दनकरे। कज्जली होजानेपर ये सबचीज़ें तोले तोलेभर होंतो ८ बूंदके अंदाज उसमे घी डालकर आगसे नीचे उतारकर लोहेके डंडेसे खूब मर्दनकरे। फिर उसमे २ पल गोरखमुण्डीका अङ्गस्वरस देकर चूल्हेपर चढ़ाकर घोटते घोटते सुखादे। फिर नीचे उतारकर गोरखमुण्डीका रसदेकर १गोला बनाकर ४—५ तह कपड़ेके अन्दर लपेटकर पोटली बनाले। इसपोटलीको चतुर्गुणित त्रिकटुके कल्कमे

रखकर कपड़ेमे लपेटदे । फिर लोहेके पात्रमे गायका घी इतनाभरे कि पोटली उसमे डूबजाय और इस पोटलीको इसतरहलटकावे कि वर्तनके पेंदेसे २ अङ्गुल ऊंचीरहे । फिर धीरे २ आंच देकर पकावे जब घीमेसे फेन निकलना बंदहोजाय और पोटली एकदम कड़ी होजाय तब निकालकर रखछोड़े । स्वाङ्गशीतल होनेपर त्रिकटुका कल्क और वस्त्र वगैरहको निकालकर भीतरसे रसके गोलेको निकालले इसमेसे १ रत्तीकी मात्रा लेकर त्रिफला और त्रिकटुकाचूर्ण ३–३ रत्ती मिलाकर घीके साथ चाटकर ऊपरसे छाछपीवे । अगर अम्लपित्तकी अधिकता होतो त्रिकटु न दे । और छाछकी जगह केवल गरमपानीदे इसतरह सातरोज़तक १–१ रत्ती रसकी तथा अनुपानकी बढ़ाताजाय । आठवें रोज़से १–१ रत्ती घटानी शुरूकरे । इसतरह १४ रोज़मे यह प्रयोग पूरा होगा । इससे ग्रहणी, राजयक्ष्म, पक्तिशूल, अम्लपित्त, बवासीर ये सब नष्टहोकर रसायनका फल होताहै । इसयोगमे विहार तथा आहारमे खासकोईबन्धन नहीहै ॥४७॥

४८ ताम्ररसायनम्

कण्टकवेधनयोग्यं ताम्रस्य पत्रं पलं समादाय ।
कर्षाधिकपलमात्रेऽम्लेऽग्नौ निर्दहेद्भिषक्कुशलः
एवं पुनरपि वारद्वितयं विमर्षमतिगाढम् ।
प्रत्येकं मिलितेष्वपि तथैव वारत्रयं दद्यात् ॥
इन्द्रस्वरसभावितगन्धकलिप्तन्तुताम्रकं कृत्वा ।
खर्परसम्पुटमध्ये विनिधाय मृदा तमुपलिम्पेत्
हस्तप्रमाणवदने गर्ते चतुर्हस्तपरीणाहे ।
दत्वेन्धनं करीषन्तुषमध्ये दहनमाधाय १६७
तदुपरि दत्वा ताम्र-
सम्पुटंनिहितं पुनश्च करीषाभिः ॥
संछाद्य तत्र वह्निं प्रज्वालयेद्भिषग्विशङ्कः १६८
तावत्पुटं प्रदेयं यावत्ताम्रञ्च मृत्युमायाति ॥–
मृतमधिगम्य च भाण्डे
क्वचिदपि तत्स्थापयेत्सुदितम् १६९
तदनु तावत्प्रमाणं पारदमादायमर्दयेन्निपुणः ।
खल्वशिलाया मध्ये गृहधूमनिशेष्टिकाचूर्णैः ॥
पश्चाद्वारिविधानं पुनश्चत्रिकटुना खल्वयेन्निपुणः
मर्दितसूतस्यैवं पातनयन्त्रेण चोद्धारः ॥१७१॥
समकृतगन्धकसहितं
पुनरपि कृत्वा खल्वयेत्त्रिदिनम् ।
एवं च शुद्धसूतं मृतताम्रत्रिमिश्रितंकुर्यात् १७२
दुग्धपलाष्टकमाज्यं तत्समञ्च नारिकेलजलम् ।
द्विपलं कलितत्रिफलाक्वाथञ्च चतुर्गुणं दद्यात्
सुदृढे ताम्रकटाहे मार्तेथास्थापयेद्विविधविधिज्ञः ।
दर्व्याच ताम्रमय्याऽऽयस्या चाल्यं पुनःपचेद्वैद्यः
ज्ञात्वा पाकं भूयो झटितिकटाहमवतारयेन्निपुणः
तदनु च तस्मिन्निष्ठः
संस्कृती विचार्य विदध्यान्निपुणः ॥
त्रिकटुत्रिफलालोहित–
चित्रकविडङ्गकभद्रमुस्तानाम्
जीरकयोः प्रत्येकं कर्षकलितचूर्णनिक्षेपः १७६
पुनरैलाकङ्कोललवङ्गजातीफलजातिकोषाणाम् ।
चूर्णं गुडत्वचोऽपि माषाष्टपरिमितं दद्यात्१७७
ततः सुशीते ताम्रे
माषाष्टकमतिविकीर्य घनसारम् ।
ताम्रमयादिकभाण्डे स्निग्धे मार्ते वा स्थाप्यम् ॥
मनसि च विधाय सूर्यपूजां कृत्वा शुभे दिने चर्क्षे।
आदाय माषमेकं दधिमधुना सह भक्षयेत्सुचिरम्
तदनु चकण्ठआमंक्षीरंकार्यमनुपानमधिकाल्पम्
नक्तमनल्पं पुनरपि ताम्बूलं भक्षयेत्सरुजः ॥
गुञ्जाद्वयं त्रयं वा पञ्चकं शुद्धिं माषकं यावत् ।
स्थितमत्रोपरिष्टात्प्रतिलोमंह्रासयेत्तदनु १८१
खादितमेतन्नियतं यस्य न ताम्रं प्रवर्तते प्रायः
तत्रापि सप्तक्षारस्त्रिफलाक्वाथोऽत्र पातव्यः
प्रारब्धेऽस्मिंस्ताम्रे
कतिचिद्दिवसान्न भक्षयेन्मत्स्यान् ।
क्रोधञ्च दिवा निद्रां वेगनिरोधांस्त्यजेद्वैरम् ॥
शाकं चाम्लकवर्ज्यं दधिपहिरम्लं भक्षयेदेव ।

वक्षाल्लिक्तकषायौजहात्तात्कालिकीं पुष्टिम् १८४
पथ्यं मधुरं शीतलमथशाल्यन्नमधुघृतमश्नीयात्
मद्गुररोहितशकुलशशमृगैणादिकं मांसम् १८५
यावद्ध्येतद्द्वेषजमजीर्णश्च न जानाति ॥
जयति च कफमतिगाढं
कासं श्वासञ्च निवारयति ॥ १८६ ॥
विरचितमेतच्चाभ्रं धर्माध्यक्षेण धर्मपालेन ।
त्रिभुवनवर्त्तिविपिण्डितमिदानिबन्धचर्याभिः ॥

व. से. रसायने ।

भाषा—तांबेके कण्टकवेधी पत्र १ पल लेकर ५ तोले निबौरे बगैरहके अम्लरसमें डालकर अग्निमे पकावे । रसजलजानेके बाद वैसेही फिर रस डालकर जलावे । इसतरह तीनवार करे । फिर कुवैपाके अदरखरससे शुद्धगन्धकको कईवार भावनाएं देकर और इसी रसमे पीसकर उनपत्रोंपर समान प्रमाणसे लेपकर सुखाकर मिट्टीके शरावमे बन्दकर ३-४ कपडमिट्टी देकर सम्पुटको सुखावे । फिर ४ हाथ लम्बा चौड़ा खड्डा खोदे । पर उसका मुह एकही हाथ चौकरहे । उसमें सूखी लकड़ी और छानोंको करसी आधेतक भरकर बीचमें थोड़ासा भूसा डालकर अग्नि रखदे । जिसमे कि वह तमाम अग्नि अंदर व्याप्त होजाय और बुझनेकी शंका न रहे । उस बुझाग्निपर इस तांबेके सम्पुटको रखकर ऊपरसे थोड़ासा भूसा और देकर करसी और लकड़ियोंसे खड्डेको भरदे । उसमेंसे जब अग्निकी लपट निकलने लगे तब उसका मुह ढकदे बगैरहसे इसतरह ढकदे कि अधिक हवा प्रवेश न करे और अग्निभी न बुझे । जब वह १०-१२ दिनमे ठंढा होजाय तब निकालकर गालकरके रखछोडे । इसके बाद पारेको भूआं, हल्दी, ईंट, त्रिकटु इनमे १-१ रोज़ मर्दनकर डमरूयन्त्रमे उड़ाकर पारेको शुद्धकरले फिर इसको बराबर शुद्धगन्धक देकर घीकुंआर वगैरहके रसके साथ ३ रोज़ मर्दनकर सुखाकर आतशी शीशीमें भरकर बालुकायन्त्रमे पकाकर रससिन्दूर बनावे । यह रससिन्दूर और पूर्वोक्त ताम्रभस्म समभाग लेकर इकट्ठे मर्दनकरले फिर तांबे या मिट्टीकी कड़ाहीमें डालकर उसमे दूध घी ५-५ पल, नारियलका जल २ पल, त्रिफलाका काढ़ा सबसे चौगुना देकर मन्द आंचसे पकावे । और तांबे या लोहेकी कड़छीसे घोटतारहे, जबपानी जलजाय और मात्रा एकदम गाढ़ीहोजाय तबनीचे उतारकर इसको जिसरोगके ऊपरदेनाहो उसरोगको नष्टकरनेवाले गणोंके क्वाथोंमे इसको परिपक्वकरके त्रिकटु, त्रिफला, रक्तचित्रककीजड़, विडङ्ग, नागरमोथा, स्याह और सफेद जीरा इनप्रत्येकका सूक्ष्मचूर्ण १—१ तोला मिलावे । और इलायची शीतलचीनी, लौंग, जायफल, जावित्री, दालचीनी इन प्रत्येकका चूर्ण, आठ आठ माशे मिलावे । इसके बाद अच्छी तरह ठंढा होनेपर १ माशे उड़ायाहुआ कपूर मिलाकर ताम्र अथवा लोहेके भाण्डको घीसे पोतकर अथवा घीके चिकने मिट्टीके पात्रमे रखदे । फिर मरीजको वमन विरेचनादिकसे शुद्धकर उसके शुभ जन्मनक्षत्रादि देखकर सूर्यका पूजनकर इस रसायनमेसे १ माशालेकर दही और मधुके साथ मिलाकर खाकर यथेष्ठ दूधपीवे । फिर दिनभरकुछ न खाय । रात्रिमे यथेष्टदूधसे तृप्तिकर ताम्बूलका सेवनकरे । इसके बाद दूसरे दिनसे २—२ रत्ती अथवा तीन ३ या पाच ५ रत्ती रोज़ बढ़ाकर जबतक १ माशा न बढ़े तबतक इसतरहक्रम जारी रक्खे । २ माशा मात्रा होनेपर जिसतरह बढ़ाईहै उसीतरह घटाकर २ रत्तीतक लावे । इसका योग पूरा होनेतक यदि मनुष्यके शरीरमे फेरफार न मालूम हो तो फिरसे इसयोगको चालूकरे । और इसके ऊपर १ पल त्रिफलाके क्वाथमें ३ माशे घी डालकर पिलावे । इस ताम्रयोगके प्रारम्भ करनेपर थोड़े दिनतक मछली न खाय । और क्रोध, दिनकी निद्रा, वेगरोध, शाक, और अम्लपदार्थ इनका परित्यागकरे । दही खट्टा होय तो भी भक्षणकरे ।

तिक्तकषायरसोंका वर्जनकर तात्कालीन मेदनगररकी क्षीणता होनेके कारण जोकुछशरीरमे कृशता हो उसकी तरफ ख्याल न करे । वृष्य, मधुर और शीतवीर्य पदार्थ, पुराने चावल, मधु, घृत, मद्गुर और रोहिस (रोहू मछली), शकुल (शकुमाछ भ.), खरगोश, साधारण और कालामृग, इनका मांस खाय । इसरसके खानेवालेको अजीर्णनहीं होताहै और इससे अत्यन्त बढ़ाहुआ कफ, कास, श्वास, मेसव नष्ट होतेहैं । इसको विन्ध्यवासीने बनाया है ॥

४९ ताम्ररसायनम् (तृतीयम्)

गन्धकं जीर्णताम्रञ्च सूतकञ्च समांशकम् ।
तण्डुलीयकमूलस्य रसे चाद्रिदलस्य च
लोहपात्रे पचेत्तावद्यावत्तद्गुलिकायते ।
वस्त्रे तत्पोट्टलीं बद्ध्वा वेष्टयेत्तां सुपिष्टया ॥
आमलक्या ततः पक्त्वा सर्पिषा मृदुवह्निना ।
शर्करामधुसर्पिर्भिरालोड्य विधिवल्लिहेत् ॥
नारिकेलपयः पेयं तक्रं वानुयथाविधि ।
आचरेद्ब्रह्मचर्यन्तु हितार्थं वैद्यवत्सलः ॥
दुर्नामप्लीहपाण्डुत्वज्वरकासादिकान्गदान् ।
अग्निमान्द्यकृतान्सर्वान्निहन्यात्क्षिप्रमेव तु ॥

भ के, (रसायने), र का, पाकाधिकारे ।

भाषा—शुद्धगन्धक, ताम्रभस्म और शुद्धपारा समभाग लेकर कांटेवाली चौलाई और पान इनका अलग २ आठआठगुना रस देकर लोहेके पात्रमे पकावे । जब गोली बधने लायक होजाय तब उसका गोला बनाकर कपडेमे लपेटकर पूर्वोक्त रसोंसे आवलोंका बारीकपीस इसगोलीसे चतुर्गुणित कल्कमे इसपोटलीको रखकर लोहेके पात्रमे घी भरकर इस पोटलीको दोलायन्त्रमे लटकावे । परन्तु पोटली बरतनके पेंदेसे दो अङ्गुल ऊंची और घीमे डूबीहुई रहनी चाहिये । फिर धीरे २ आंच देकर पकावे । जब घीमेसे फेन आना बंद होजाय और गोली परिपक्व होकर कड़ी होजाय तब निकालकर रखछोडे । इसमे १–१ रत्ती मधु और घीके साथ चाटकर नारियलका जल अथवा छाछ पीवे । और रोज १-१ रत्ती बढावे । सातदिन बाद फिर १-१ रत्ती घटावे तो १४ दिनमे इसका प्रयोग पूरा होता है । अगर इतनेमे कार्य न होतो दूसरा अथवा तीसरा प्रयोगकरे । इसमें ब्रह्मचर्य रखना प्रधान है । यह रसायन बवासीर, प्लीह, पाण्डु, ज्वर, कास, श्वास, मन्दाग्नि इनसबको दूर करता है ॥ ४९ ॥

५० ताम्ररसायनम् (खण्डखाद्यं) ४

रसस्य कर्षमादाय कालिन्दस्य रसेन च ।
मर्दयित्वा च सप्ताहंदशाहं वाऽर्कवासरान् ॥
नैपालञ्च वरं ताम्रं कृतपत्रंप्रलेपयेत् ।
गन्धकस्य विशुद्धस्य सङ्गृह्य च पलार्धकम् ॥
सूर्यावर्तरसेनापि शोधयेत्सप्तवारकम् ।
पीतजम्बातुजरसं भावयेत्सप्तधा पुनः ॥१९५॥
पश्चाद्विशोष्य सञ्चूर्ण्य पत्राणाञ्च तथोपरि ।
चूर्णं दत्त्वा च संस्थाप्य स्थाल्याः पाकं समन्ततः
अहोरात्रगते पाके ताम्राच्चमुद्धरेत्सुधीः ।
चूर्णयित्वा ततस्ताम्रं पटघृष्टश्च कारयेत् १९७
गुडूच्याः सप्तकर्षांस्तु खण्डात्सप्तार्धमुष्टिकम् ।
सूर्यावर्तगुडूचीभ्यां स्वरसं द्विशरावकम्॥१९८॥
घृतस्य च पलं दत्त्वा पाचयेन्मृदुनाग्निना ।
सम्यक् पाकं तु विज्ञाय ततस्तमवतारयेत् ॥
एलाकर्पूरजात्यो च यथालाभं पलानि च ।
चूर्णयित्वा विनिःक्षिप्य भक्षयेच्च दिनेदिने ॥
शूलमामं विषं हन्ति अम्लपित्तं वमिं तथा ।
अन्नद्रवाख्यं शूलं राजपुत्रञ्च सुदारुणम् २०१
परिणामसमुत्थञ्च सद्यो निर्मूलतां नयेत् ।
ताम्ररसायनं ह्येतन्मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

र का, अम्लपित्ते ।

भाषा—एक तोले शुद्धपारेको वकेहुए कसौंदेके रससे ७–१० अथवा १२ रोज़ मर्दनकर उसके बराबर नैपाली तांबेके पत्रोंपर लेपकर गन्धकको गलाकर हुलहुलके रसमे ७ बार शुद्धकर पीरे

फूलके धतूरेके रससे सातरोज मर्दनकर सुखाकर चूर्ण बनाकर ६-७ कपड़मिट्टी कीहुई हण्डीमे चूर्णको छिड़ककर उसपर एक सकोरा ढक्कदे। और उसकी सन्धि गुड़चूनेसे बन्दकर ऊपर नमक अथवा राख भरकर ढक्कन बन्दकर अहोरात्रकी मध्यमाग्नि देवे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर बारीक कपड़छान चूर्णकर गुड़चीका सत्त्व ७ तोले, खाड २८ तो., गुडूची और हुरहुरका रस ३२-३२ तोले, गायका घी ४ तोले लेकर उपरोक्त ताम्रको डालकर मन्द अग्निसे पकावे। जब चाशनीकी गोली बधने लगे तब उतारकर इलायची, शुद्धकपूर आदिकी प्रत्येक ४ तोले लेकर बारीक चूर्णकर उसमे मिलाकर चिकने बर्तनमे रखछोड़े। इसमेसे ३ माशेसे आधे तोलेतक समय और अग्निबलादिका विचारकर मात्रा कायमकर खानेसे शूल, आमपित्त, अम्लपित्त, वमि, अन्नद्रवशूल, राक्षसतुल्य भयंकर शूल परिणामशूल इनसबको यह अवश्य नष्ट करता है॥

५१ ताम्राष्टकम्

हिङ्गुव्योषं मधुकरुचकं तिन्तिडीक्षारताम्रं,
सर्वं चैतन्मसृणमृदितं पीतमुष्णोदकेन।
क्षिप्रं शूलं क्षपयति नृणां तीव्रपीडासमेतं,
ध्वान्तं भानोरिव समुदयः साधु ताम्राष्टकं हि
र. र. स. शूले।

भाषा—भुनीहींग, त्रिकटु, मुलहठी, सचल, इमलीका क्षार और ताम्रभस्म येसब समभागलेकर इकट्ठे खरलकर रखछोड़े। इसमेसे १-१ माशा गरमपानीके साथ लेनेसे तीव्र पीडायुक्त शूल गुल्म, और मन्दाग्नि इनसबको यह इसतरह नष्ट करता है जैसे सूर्य अन्धकारको नष्ट करता है॥ ५१॥

५२ ताम्रेन्द्ररसः (महेन्द्र-लोहसुंदर)

मृतशुल्वसमं सूतं गन्धश्च क्रमपाचितम्।
सम्भाव्य खदिरक्वाथैः मंजिष्ठादिगणेन च॥
भृङ्गजेन वटी कार्या कुष्ठोदरनाशिनी।
ताम्रेन्द्रो नाम विख्यातः कफवातदरः स्मृतः
एवं रसौ प्रकर्तव्यौ महेन्द्रलोहसुन्दरौ २०५
रससार, र. का.

भाषा—ताम्रभस्म, शुद्ध पारा और गन्धक समभाग लेकर पर्पटी बनाकर खैर और मजीठादि गणके क्वाथसे भावनाए देकर सुखाकर भांगरेके रसमे घोटकर ३-३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १-१ गोली समयोचितानुपानके साथ देनेसे कफवायु, कुष्ठ, शूल, गुल्म और उदररोग इनको यह नष्टकरताहै। इसीतरहसे इसयोगमे ताम्रके स्थानमे वङ्ग मिलानेसे महेन्द्र और लोह मिलानेसे लोहसुन्दर तैयारहोगा॥ ५२॥

५३ ताम्रेश्वररसः (प्रथमः)

गन्धकस्य पलं प्रोक्तं रसस्य द्विपलं तथा।
नैपालस्य विशुद्धस्य ताम्रस्य च पलं भवेत्॥
ततोगन्धार्धचूर्णेन ताम्रं संयोज्य चूर्णयेत्।
शेषार्धगन्धकं दत्त्वा पारदं मर्दयेत्त्रिपक्॥
रसेन हस्तिशुण्डयाश्च लोहपात्रे पचेच्छनैः।
कृत्वा पङ्कसमं पाकं ताम्रेण सह योजयेत्॥
तच्च गन्धकचूर्णेन संवेष्ट्य हविषा सह।
पाचयेत भिषक् प्राज्ञः पाकविन्मृदुवह्निना॥
आलोड्य मधुसर्पिर्भ्यां भुक्त्वा तक्रं पिबेदनु।
अग्निमान्द्यमजीर्णञ्च ग्रहणीपाण्डुकामलाः॥
परिणामरुजं चाशु नाशयेच्च प्रयोजितम्॥
च. से, र का, शूले।

भाषा—शुद्धगन्धक १ पल, पारा २ पल और नेपाली ताम्रभस्म १ पल लेकर आधागन्धक ताँबेमे मिलाकर १-२ पहर घोटकर अलग रखछोड़े। और बाकी बचाहुआ गन्धक पारेमे डालकर एकजीव घोटकर हस्तिशुण्डीका रसदेकर तबतक मर्दनकरे कि उसमे पारेकी चमक न रहे। फिर इसको सुखाकर लोहेकी कढाईमे डालकर मंद अग्निमे पकावे। जब कीचड जैसा होजाय तब गन्धक मिलेहुए ताम्रके चूर्णको मिलादे। और नीचे डालकर उसकी गोली बनाकर एक कपड़ेमे कसकर

बनाकर पोटली बनाकर धीमे मन्द आंचसे दोघण्टे तक पकाकर निकालले। ठंडी होनेपर इसको साफ करके रखछोडे। इसमेंसे ३-३ रत्ती घी और मधुमें मिलाकर चाटकर ऊपर छाछ पीनेसे मन्दाग्नि, अजीर्ण, ग्रहणी, पाण्डु, कामला, परिणामशूल इनसबको यह नष्ट करता है। इसके प्रयोगमें बीमारीका अधिक प्रमाण होतो केवल ताम्रका प्रयोग चलावे ॥ ५३ ॥

५४ ताम्रेश्वररसः (द्वितीयः)

जीर्णं ताम्ररसश्चैव गन्धकश्च सुचूर्णितम् ।
स्वर्णमाक्षिकभस्माथ समभागान्प्रकल्पयेत् ॥
पचेद्धत्तरजै द्रावै र्मन्दंमन्दं दिनावधिम् ।
त्रिफलापिण्डमध्यस्थं विधिवत्स्वयंया पचेत् ॥
ज्ञात्वा पाकं समुत्तार्य शीतं निष्कास्य भक्षयेत्
विमर्थ मधुसर्पिर्भ्यां नारिकेलं पिबेदनु २१३
पाण्डुरोगश्च कासश्च ज्वरांश्च विषमांस्तथा ।
गुल्मं प्लीहामयश्चैव विनाशयति भक्षणात् ॥
व से, प, र. र, र का, (ताम्ररसायनम्) ।

भाषा—ताम्रभस्म, शुद्धपारा, गन्धक और स्वर्णमाक्षिक समभागलेकर नीलवर्ण कज्जलीकर कढाईमें रखकर धतूरेका अङ्गरस देकर बहुतमन्द आंचसे ४ पहरतक पकावे। फिर इसकी गोली बनाकर कपडेमें लपेटकर धतूरेके रसमें पिसीहुई त्रिफलाके चौगुने कल्कमें रखकर दोलायन्त्रसे धीमे मन्द आंचसे पकावे। जबघीमें फेन आना बंद होजाय और पोटली कडी होजाय तब उतारकर रखछोडे। इसमेंसे ३-३ रत्ती मधु और घीके साथ मिलाकर चाटकर नारियलका जल पीवे। और १-१ रत्ती रोज बढावे। ऐसे सात रोज बढाकर फिर वैसेही कमकरे। ऐसे १४ दिनमें इसका प्रयोग पूरा होगा। इसके सेवनसे पाण्डु, कास, विषमज्वर, गुल्म, प्लीहा येसब बहुत शीघ्र नष्ट होवें। पथ्य समयोचित कायम करे ॥ ५४ ॥

५५ ताम्रेश्वररसः (तृतीयः)

पलानि पञ्च शुद्धानि ताम्रपत्राणि बुद्धिमान् ।
गृहीत्वा योजयेत्तत्र तदर्द्धं शुद्धसूतकम् २१५
मर्दयेन्निम्बुकद्रावैस्त्रिदिनान्युभयं भिषक् ।
ताम्रपत्रैः समं शुद्धं गन्धकं तत्र निःक्षिपेत् ॥
मर्दयित्वा घटीयुग्मं काचकूप्यां च निःक्षिपेत्
यामानष्टौ पचेदग्नौ वालुकायन्त्रसंस्थितम् २१७
एष ताम्रेश्वरो हन्याच्छ्वासादीनखिलान्गदान् ।
धातुपुष्टिकरश्चैव सूतिकारोगनाशनः ॥२१८॥
वै द, र मु श्वासे ।

भाषा—शुद्धताम्रके बहुत बारीक पत्र ५ पल, शुद्धपारा २॥ पल, इनदोनोंका नीबूके रसके साथ ३ रोज मर्दनकरके ५ तोले शुद्धगन्धकके चूर्णको उसमेंडालकर दोघडी मर्दनकर इसकल्कको ६–७ कपडमिट्टीदीहुई आतशी शीशीमें डालकर आठपहरकी क्रमाग्निसे पकावे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकररखछोडे। यह ताम्रेश्वर तैयारहुआ इसकी ३–३ रत्ती समयोचितानुपानके साथ देनेसे श्वास, कास, प्लीह, गुल्म, उदररोग, धातुक्षयऔर सूतिकारोग इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ ५५ ॥

५६ ताम्रेश्वरवटी

हिङ्गु त्रिकटुकं चैवापामार्गस्य च पत्रकम् ।
अर्कपत्रं स्नुहीपत्रं तथाच समभागिकम् २१९
सैन्धवं तत्समं ग्राह्यं लौहं ताम्रञ्च तत्समम् ।
प्लीहानं च यकृद्गुल्ममामवातं सुदारुणम् ।
अर्शांसि घोरमुदरं मूर्च्छां पाण्डु हलीमकम् ॥
ग्रहणीमतिसारञ्च यक्ष्माणं शोथमेव च ॥
एतानन्यांश्च जयति रोगानेष रसो वरः ।
र ग र चि, र सु, र च, ध, उदररोगे ।

भाषा—हींग, त्रिकटु, अपामार्ग, आकऔर थूहरके पीडे पत्ते येसब समभाग और इन सबकी बराबर सेंधानमक, लोह और ताम्रभस्म लेकर इकट्ठे घोटकर ४–४ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १–१ गोली उदररोगहराऽनुपानके साथ

देनेसे प्लीहा, यकृत्, गुल्म, और आमवात, उदररोग, बवासीर, मूर्छा पाण्डु, हलीमक, ग्रहणी, अतिसार, राजयक्ष्म, शोथ इनको यह नष्ट करताहै॥

५७ तारकेश्वररसः

शुद्धसूतं समं गन्धं लोहं वङ्गं मृताभ्रकम्।
दुरालभां यवक्षारं बीजं गोक्षुरजं शिवाम्॥
समांशं भावयेत्तत्र कूष्माण्डफलवारिणा।
तृणपञ्चभवक्वाथे रसे गोक्षुरजे तथा॥२२३॥
सम्पिष्य वटिका कार्या द्विगुञ्जाफलमानतः।
मधुनाऽस्य वटीं लिहेन्मूत्रकृच्छ्रविनाशनम्॥२२४
उदुम्बरफलं पक्वं चूर्णितं कर्षमात्रकम्।
लेहयेन्मधुना सार्धमनुपानं सुखावहम्॥
अजाक्षीरं भवेत्पथ्यं शर्करेक्षुरसोऽहितः॥२२५॥
भै. र., मूत्रकृच्छ्रे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोह, वङ्ग और अभ्रकभस्म, जवास, यवक्षार, गोखरू, हर्रे सब समभाग लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कजलीमें बारीक चूर्णकर मिलाकर सफेद कोंहड़ा, पञ्चतृणमूल (कुश, कास, सरकंडा या रामसर, डाभ और ईखकी जड़), गोखरू इनके रसोंसे १—१ रोज़ मर्दनकर दो दोरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १—१ गोली मधुके साथ मिलाकर चाटकर पके हुए गूलरके फलकाचूर्ण १ तोला मधुके साथ चाटे पथ्यमें बकरीका दूध, शक्कर और ईखकारस लेनेसे सबतरहके मूत्रकृच्छ्र नष्टहोते हैं॥ ५७॥

५८ तारकेश्वरी वटी

काकमाच्यमृतावृद्धैः पारदं तारकं समम्।
मर्दयेद्दिनमेकन्तु कृत्वा गोलं विशोषयेत्॥२२६
निक्षिपेद्वज्रमूषायामाच्छाद्य लोहपर्पटैः।
रुद्ध्वा सन्धिं धमेद्यामं लोहबद्धो भवेद्रसः॥
लोहपर्पटकं दत्त्वा तद्वद्ध्मेयं त्रिधा पुनः।
वर्षैकं धारयेद्वक्त्रे गुटिकां तारकेश्वरीम्॥२२८
वाकुचीबीजकर्षैकं गवां क्षीरैः पिबेदनु।
सर्वकुष्ठानि नश्यन्ति दिव्यकायो भवेन्नरः॥
रसायनसं., रसायने।

भाषा—शुद्धपारा और चांदी समभागलेकर मकोय और गिलोयके रसोंसे २—२ रोज़ घोटकर गोला बनाय सुखाकर लोहेके बारीकपत्रमें लपेटकर लोहेका बारीकचूर्ण और नदीकी पांकसे सन्धि बन्दकर धौंकनीसे खूबधमनकरे तो यह लोहबद्ध (बांधा) हो जायगा। इसको फिरसे मकोय और गिलोयके रससे पूर्ववत् मर्दनकर लोहेके बारीकपत्रमें लपेटकर वज्रमूषामें रख सन्धि बन्दकर १ पहर धमनकरे ऐसे तीनवार करनेसे इसकी गोली बनजायगी। इस गोलीको १ वरसतक रोज़ मुंहमें रखकर बाकुचीके बीज १ तोला गायके दूधमें पीसकर पीनेसे समस्तकुष्ठ निवृत्तहोकर मनुष्य दिव्यशरीर होताहै॥

५९ तारसुन्दरी गुटी

तारं कान्तं व्योम वङ्गं तावद्भागश्च सूतकम्।
गन्धकेन समायुक्तं चक्रयन्त्रे स्थिरीकृतम्॥
क्षुरको गोक्षुरः कच्छूः शतमूली बलात्रयम्।
एभिर्वेद्धा वटी श्रेष्ठा सुन्दरी तारसञ्ज्ञिका॥
रमयेत्स्त्रीशतं शश्वद् दुर्दण्डविहितेन्द्रियः।
वलीपलितनिर्मुक्तो दीर्घायुर्जायते नरः २३२
रससार., वाजीकरणे।

भाषा—शुद्धचांदी, कान्तलोह, अभ्रक और वङ्ग, इनकी भस्में समभाग, सबकी बराबर पारा और गन्धकलेकर नीलवर्णकजलीकर सबचीज़ें मिलाकर तालमखाना, गोखरू, केंवाच, शतावर तीनोंबला, इनप्रत्येकके रसोंसे मर्दनकर गोलाबनाकर सुखाकर सम्पुटमेंबन्दकर चक्रयन्त्रमें लघुपुटकी आंचदे। इसतरह प्रत्येकचीज़में घोट घोटकर गोला बनाकर आंचदेनेसे यह तारसुन्दरी गोली तैयार होगी। इसको चाहे तो एकही गोली बनाके मुंहमें रक्खे अथवा इसमेंसे २—२ रत्ती मक्खनप्रभृतिमें खाय खानेसे इसकिन्द्रियप्रभृतिसे मनोन्द्रियभी बहुतसी स्त्रियोंकामनोरथ पूर्णकरसकताहै। वली और पलितसे निर्मुक्त होकर दीर्घायुको प्राप्तहोता है॥ ५९॥

६० तारामण्डूरम् (प्रथमम्)

विडङ्गं चित्रकं चव्यं त्रिफलाव्यूषणानि च ।
समभागानि चैतानि लोहकिट्टसमानि च२३३
गोमूत्रं द्विगुणं दत्त्वा मूत्रार्द्धिकगुडान्वितम् ।
शनैर्मृद्वग्निना पक्त्वा सुसिद्धं पिण्डतां गतम् ।
स्निग्धे भाण्डे विनिःक्षिप्य भक्षयेत्कोलमात्रया
प्राङ्मध्यान्तक्रमेणैव भोजनस्य प्रयोजितः ॥
योगोऽयं शमयत्याशु पक्तिशूलं सुदारुणम् ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च शोथं मन्दाग्नितामपि ॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषं कृमिगुल्मोदराणि च ।
नाशयेदम्लपित्तञ्च स्थौल्यं चैवापकर्षति २३७
वर्जयेच्छुष्कशाकानि विदाह्यम्लगुरूणि च ।
पक्तिशूलान्तको ह्येष गुडो मण्डूरसंज्ञकः ॥
शूलार्त्तानां कृपाहेतो स्तारया परिकीर्तितः ॥

र र, नि र, यो. र, र. प, र क. ल, वै. चि, रसायन स, र सा, ना. चि, वृ यो. त, रससागर. भै र, चि र. भ., भै र, यो म, च द, दो., वृ मा. (गुडमण्डूरम्), र. क. स (निहमण्डूरम्), शूलाधिकारे।

टि० यथायथमत्र गुडगोमूत्रे प्राक्षिप्य पाकेन तारामण्डूरे- तिसंज्ञा कृता ननु नवीन प्रयोग । नवायसे मुस्तकमस्ति यथानु तत्स्थाने चव्य प्रयोजितमिति विशेष ।

भाषा—विडङ्ग, चित्रक, चव्य, त्रिफला, त्रिकटु ये प्रत्येक समभाग, इनसबकी बराबर मण्डूरभस्म और इन सबसे दूनागोमूत्र तथा गोमूत्रसे आधागुड़ लेकर कड़ाहीमें डालकर लोहेकी कड़छीसे चलाताहुआ पकावे । जबगोला बधनेलायक होजाय। तब चिकने वर्तनमें रखछोड़े । इसमेंसे ६—६ माशे तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे भीषण पक्तिशूल, कामला, पाण्डु, शोथ, मन्दाग्नि, अर्श, ग्रहणी, कृमि, गुल्म, उदर, अम्लपित्त, स्थूलता इनसबको यह बहुतशीघ्र नष्टकरताहै। इसमें सूखे शाक, विदाही अम्ल और भारी पदार्थोंका त्यागकरे । शूलोंसे पीडित आदमियोंके ऊपर कृपाकरके ताराने इसयोगको प्रकट कियाहै ॥ ६० ॥

६१ तारामण्डूरम् (द्वितीयम्)

गोमूत्राढकसंसिद्धः प्रस्थार्द्धो लोहनागयोः ।
गुडेन तुल्यो लोहोऽयं सुसिद्धः पक्तिशूलहा ॥

र. क यो, पक्तिशूले ।

भाषा—चारसेर गोमूत्रमें ८—८ पल लोह और नागभस्म मिलाके एक रोज खरलकर तथा गुड़ १६ पल मिलाकर बहुतमन्द आचदेकर पकावे । जब गोली बधनेलायकहोजाय तब चिकने वर्तनमें रखछोड़े । इसमेंसे २—२ माशेकी मात्रा तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे परिणामशूल, सङ्ग्रहणी, मन्दाग्नि, धातुक्षय, प्रमेह इनसबको यह नष्टकरताहै ॥

६२ तार्क्ष्यरसायनम्

तार्क्ष्यभस्मकशाणैकं वज्रभस्म तदर्धकम् ।
मृतस्वर्णार्ककान्तानां निष्कद्वयमितं पृथक्२४०
लोहभस्म मृतं सूतं सर्वमेकत्र मर्दयेत् ।
पुटेद्विंशतिवारांश्च पुटैः कुक्कुटसंज्ञकैः ।
अमृताम्बुसमायुक्तैः शिलागन्धकतालकैः ।
सप्तवारं द्रवैः सार्द्धं दशभिः पुटकैः पुटेत् ॥
एवंसिद्धं प्रभावाढ्यं तार्क्ष्यं नाम रसायनम् ।
चित्रार्द्रकरसोपेतं पीतं राजिकया मितम् २४२
त्रिदोषजान्गदान्सर्वान् कफवातोद्भवानपि ।
असाध्यान्सर्ववैद्यानां भेषजानाञ्च कोटिभिः ।
करोति क्षुधमत्यर्थं भुक्तं जारयति क्षणात्२४४

र पू., रसायने ।

भाषा—तार्क्ष्यभस्म (पन्नेकीभस्म, गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरि-मणिः, इति वैजयन्ती) १ शाण, हीरेकीभस्म आधा शाण, सुवर्ण, तांबा कान्त, तीक्ष्ण, और पारा इनसबकी भस्में २—२ शाण लेकर मैनसिल, गन्धक, और हरिताल येसबभी चतुर्थांश लेकर गुडूचीके रससे मर्दनकर गोला बनाय सुखाकर गजपुटदे। ऐसे १० बार पुट देनेसे यह तार्क्ष्यरसायन सिद्ध होगा । इसमेंसे १-१ राई जितनी मात्रा चित्रक और अदरखके रसके साथ देनेसे त्रिदोषज समस्तरोग, कफवातज समस्त-

रोग, और जीरोग सब वैद्य और औषधोंके काबूमें नहीं आते हैं उनलयको यह नष्ट करता है। इसके सेवनसे अग्नि इतना प्रदीप्त होता है कि अत्यन्तभारी और पेटभरकर खायाहुआ खुराक तत्क्षण हजम होजाता है ॥ ६२ ॥

६३ तार्क्ष्यरसः

सूतं गन्धं टङ्कणं हेमयुक्तं
घर्षेद्यामं मेघनादद्रवेण ।
गोलं कृत्वा कान्तपाषाण मूषा-
मध्ये धृत्वा भूधरे तं पुटेत ॥
पश्चाद्धर्मे मेघनादद्रवेण
सूतः सिद्धस्त्वेष ताक्ष्यो विषारिः २४५

१ क, २ २ ख, २ गो, २ २ क्षी, विषे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और सुहागा, सुवर्ण भस्म सब समभाग लेकर १ पहरतक काटेवाली चौलाईके रसमें मर्दनकर कान्तपाषाणकी मूषामें बन्दकर भूधर यन्त्रमें पुटदे। फिर निकालकर काटेवाली चौलाईके रसमें घोटकर रखछोडे। यह ताक्ष्य रस तैयार हुआ। इसमेंसे १—१ रत्ती मधु और घृतकेसाथ देनेसे समस्तविषोंको यह नष्ट करता है॥

६४ तालकट्टनिः

समूलपत्रां सक्षुण्णे सक्षुद्र रङ्गपत्रिकाम् ।
दशप्रस्थमितां निम्बत्वक्प्रस्थेन योजयेत् ॥
पातालयन्त्रे निष्कास्य तदर्के तालकं क्षिपेत् ।
पञ्चकर्षप्रमाणेन यामैकं मर्दयेद्भिषक् ॥२४७॥
हण्डिकोदरमालिप्य तेनान्यं रङ्गपत्रिका- ।
पञ्चाङ्गं पूरयित्वाऽथ तदर्कं पातयेत्पुनः २४८॥
पातालयन्त्रे विधिना रक्तिकाद्वयसम्मितम् ।
मरीचचूर्णसंयुक्तं रक्तिकानां चतुष्टयम् ॥२४९॥
नागवल्लीदलोपेतं भक्षयेत्प्रातरेव हि ।
पथ्यञ्चालवणं देयं सैन्धवं देयमुत्तमम् ॥
वर्ज्यानि सर्वशाकानि तैलञ्चाम्लं दधीनि च ।
सेव्यं मण्डलमेकन्तु वातरक्तं रुजं हरेत् २५१

१ सि., वातरक्त।

भाषा—पञ्चाङ्गनीलके पौधेका चूर्ण १० सेर नीमकी छालकाचूर्ण५सेर इनदोनोंको मिट्टीके चिकने वर्तनमें भरके पातालयन्त्रसे चोवा चुआवे, उसचोएमें ५ तोले हरितालको १ पहरतक घीसकर एक चिकनी हडीके भीतर पोतकर उसहडीमें उपरोक्त दोनों चीजोंके चूर्णको भरकर फिर चोवा निकालले। इस चोएको शीशीमेंभरले। इसमेंसे २ रत्ती लेकर ४ रत्ती मिर्चके चूर्णके साथ पानमें रखकर प्रातःकाल खिलावे। पथ्यमें लवण बदकरे, यदि लवण विना न रहसकेतो सेंधानमक दे। समस्त शाक, तैल, खटाई और दही इनको न खाय। इसतरह एक मंडल (७-१४-२१-४८ दिनतक) में समस्त वातरक्तको दूर करता है ॥ ६४ ॥

६५ तालकयोगः (प्रथमः)

कपिलापयसा पेष्यं तालकं दरदं समम् ।
अष्टयामावधि ततो गुटिकां कारयेद्बुधः ॥२५२
छायाशुष्कां तथा कृत्वा मृत्तिकासम्पुटे पचेत् ।
अग्निं गजपुटे दद्याच्छुभ्रभस्म प्रजायते॥२५३॥
ताम्रपात्रे विन्दुमात्रं सुवर्णञ्च प्रजायते ।
ताम्बूले विन्दुमात्रं स्याद्भक्षितं शृणु सत्फलम्॥
क्षुधायाश्च गजो भूत्वा नारीणाञ्च शतं व्रजेत् ।
नाशनं सर्व रोगाणां तालभस्म प्रजायते २५५

१ च, सर्वरोगं।

टि०—अत्र प्रयोगो यथावस्थितो न सेत्स्यति तालकदरदयोरुभयोरप्युत्पतनशीलत्वात्तस्मादिमं निष्पादयितुमिच्छन् वैद्यः अष्टयामैस्तामर्दितं कृत्वा निम्बपत्रकाल्प्य गुटिका वेष्टयित्वा खरातपे शोषयेदेवं गुटिकायां नूतनं सरावं संलिप्य विशोष्य च शरावसम्पुटोपरि सप्तकर्पटमृत्तिका प्रदाय गजपुटं दद्यादिति रहस्यम् ।

भाषा—सिंगरफ और हरिताल समभाग लेकर कपिला गायके दूधमें ८ पहर मर्दनकर गोली बनाय छायामें सुखाकर मिट्टीके सम्पुटमें बन्दकर ६—७ कपडमिट्टी देकर गजपुटकी आंच देनेसे सफेद भस्म होगी यह भस्म यदि पूरे वजनकी उतरेगीतो १ तोले गलेहुए तांबेमें १ रत्ती मोमप्रभृति ऊपरक

द्रव्योंके साथ देनेसे उसकारंग सुवर्णजैसा होजायगा। इसकी १—१ रत्ती ताम्बूलमें खानेसे मन्दाग्नि और नपुंसकता नष्टहोतीहै और तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे यह तमामरोगोंको नष्टकरताहै ॥ ६५ ॥

६६ तालकयोगः (द्वितीयः)

कफाच्छ्वेतं चित्रं गुरुघनमलं कण्डुरमपि,
निबोध्यं रक्तस्थं परगतमथो मेदसि गतम् ।
सुतालं संशुद्धं बलिमपि पलं चाष्टपलकम्,
सुचूर्णं वाकुच्या मधुघृतयुतं चात्र गदितम् ॥

चि. सा., नि. र., चि. क., स्पर्शाधारे ।

भाषा—कफप्रधानकुष्टमें श्वेतरङ्ग रहताहै। रक्तस्थमे चित्ररङ्ग रहताहै। मेदमेपहुंचनेसे भारी और आपसमे सटाहुआ रहकर अधिक खुजलीवाला होता है। इनसबके दूरकरनेके लिये शुद्ध हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य, शुद्धगन्धक ये प्रत्येक १—१ पल, बाकुचीके बीजोंकाचूर्ण ८ पल लेकर सबको १—२ दिन खरलकर सबकी बराबर मधुऔर घी मिलाकर रखछोडे। इसमेसे ४ माशेसे आधे तोलेतक रोज़खानेसे श्वित्रप्रभृति समस्त कुष्ठ दूरहोते हैं पथ्य तालकद्रुतिकी तरहकरे ॥ ६६ ॥

६७ तालकरसायनम्

रसस्यद्विगुणंगन्धंरसतुल्यञ्च तालकम् ।
दिनमेकञ्च सम्मर्द्य काचकूप्यां विनिक्षिपेत् ॥
रुद्ध्वा तस्या मुखंसम्यग्वेष्टयेत्सप्तमृत्पटैः ।
ततो लवणयन्त्रे च दिनमेकन्तु वह्निना ॥
पाचयेत्स्वाङ्गशीतं तज्ज्ञात्वा सम्यक् समाहरेत् ।
जातीफलं लवङ्गञ्च पिप्पलीमधुसंयुतम् ॥
गुञ्जामात्रप्रयोगेण ज्वरं हन्ति न संशयः ।
सन्निपाते समुद्भूते शीते च विषमज्वरे ॥
पुराणञ्च ज्वरं हन्याच्छ्वासकासान्निहन्ति च ।
सर्वदोषहरञ्चैव तालकाख्यं रसायनम् ॥२६१॥

रसायन सं., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपाराऔर हरिताल १—१ भाग, शुद्धगन्धक २ भाग, लेकर १रोज़ घीकुंआरके रस वगैरहसे मर्दनकर सुखाकर ६-७ कपड़मिट्टीकीहुई आतशी शीशीमे डालकर डाटलगाकर डाटपरभी ६-७कपड़मिट्टी देकर सुखाकर लवणयन्त्रमे शीशीको बन्दकर १ रोज़की कड़ी आंचदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े। यह तालकरसायन तैयारहुआ। जायफल, लौंग, पीपल इनका समभाग-काचूर्ण ३ माशेसे १ तोलेतक लेकर इसमे १ रत्ती तालकरसायनको मिलाकर मधुकेसाथ चाटनेसे ज्वर, सन्निपातमे आयाहुआशीत, विषमज्वर, जीर्णज्वर, श्वास, कास इत्यादि समस्तरोग नष्टहोतेहैं ॥६७॥

६८ तालकराजरसः

वङ्गं चाभ्रं शोधितं तालकं च
सूतं शुद्धं वत्सनाभं तथैव
सौवीराख्यं टङ्कणं व्योषसञ्ज्ञम्
वङ्गं युग्मं भागमथैव कुर्यात् ॥२६२॥
अभ्रंकुर्यात्त्रिभागञ्च सम्यक्
सूताधैकं तालकाद्वै त्रिभागान् ।
नाभाधैकं टङ्कणाद्वेदभागान्
सौवीराद्द्वौ कल्पनीयौ हि भागौ २६३
खल्वे मर्द्यं सर्वमेकत्र वज्री-
क्षीरे चार्के वासरैकं प्रयत्नात् ।
पश्चात्क्षेप्यं काचकूप्यां हि सर्वं
कूपीवक्त्रं ताम्रपत्रेण रुन्ध्यात् ॥२६४॥
मुद्रां कृत्वा पाचयित्वाऽष्टयामान्
शीतंज्ञात्वा पूर्ववन्मर्दनीयम् ।
एवं कुर्यात् त्रींश्चवारान्विशुद्धं
कल्कं जातं षोडशांशेन ताम्रम् २६५
शुभ्रं दत्त्वा सर्वरोगप्रणाशं
कुर्यादेतज्ज्ञापितं भैरवेण ।
सेव्यं वल्लं वर्षमेतत्प्रयत्ना-
न्मृद्वलं नो जायते सर्वकालम् ॥२६६॥

र. प्र.सु., सर्वरोगे ।

भाषा—यह २ भाग, अभ्रक भस्म २ भाग, शुद्धहरिताल ३ भाग, पारा १ भाग, वत्सनाग १ भाग, सुरमा २ भाग और सुहागा ४ भाग, त्रिकटु २ भाग, लेकर पारे और हरितालको एक रोज़ मर्दनकर सबचीज़ोंमें मिलाकर थूहर और आकके दूधसे १–१ रोज़ मर्दनकर सुखाकर ६-७ कपड़मिट्टीकीहुई आतशी शीशीमें डालकर तांबेके बारीक पत्रोंकी डाटबनाकर शीशीका मुह बंदकर कपड़मिट्टी देकर सुखाकर बालुकायन्त्र अथवा लवणयन्त्रमें ८ पहरकी अग्नि दे। स्वाङ्ग-शीतल होनेपर निकालकर फिरमर्दनकरे और इसी-तरह पाककरे। ऐसे ३ बार करे। डाट वही पुरानी लगाता जाय, अखीरमें जितना तांबा भस्म होगया हो वह और कूपिस्थ रसायन से १६ वाँ भाग सफेद-ताम्रभस्म मिलाकर रखछोड़े। यह तालकराजरस तैयारहुआ। इसमेंसे २–२ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे यह तमामरोगोंको नष्टकरताहै। यदि लगातार एकवर्षतक मक्खन वगैरहके साथ रोज़रोज़ सेवन करे तो उसको बुढापा कभी नहीं आता॥

६९ तालकवटी (प्रथमा)

तालकं श्वासगन्धाश्च हिङ्गुलं निजयां तथा।
गोदुग्धेन समं पिष्ट्वा वटिकां वल्लमानतः २६७
ताम्बूले भक्षयेत्प्रातश्चत्वारिंशद्दिनावधिम्।
मत्तमातङ्गवीर्यस्तु वायुतुल्यपराक्रमः॥२६८॥
गृध्रदृष्टिर्भवेत्तस्य वराहश्रवणो भवेत्।
जायते भास्करस्येव कान्तिः सर्वशुभान्वितः॥

र. च, वाजीकरणे।

टि०–अत्र दरदोविशेषशुद्धियुक्तो ग्रहीतव्योऽन्यथा मूलोक्तगुणा न स्युः।

भाषा—शुद्ध हरिताल और शिंगरिफ, असगन्ध, भांग ये सब समभाग लेकर गायके दूधसे पीसकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली पानमें रखकर ४० रोज़ खानेसे वीर्यमें मत्तहस्ती, पराक्रममें वायु, दृष्टिमें गृध्र, सुननेमें वराह, कान्तिमें सूर्यके सदृश हो जाता है॥ ६९॥

७० तालकवटी (द्वितीया)

तालकं गन्धसूतञ्च शुद्धं दरदटङ्कणम्।
त्र्यूषणं समभागञ्च सर्वमेकत्र मर्दयेत्॥
भावनैका प्रदातव्या रसेनार्द्रकजेन च।
मुद्गप्रमाणां वटिकामेकां प्रातस्तु भक्षयेत्॥
प्रसूतिवातनाशोगान्मन्दाग्निं ग्रहणीं तथा।
श्लेष्मार्गं विषमश्चैव ज्वरं शीतञ्च नाशयेत्॥

र. सु., वातव्याध्यधिकारे।

भाषा—शुद्ध हरिताल, गन्धक, पारा, शिंगरिफ और सुहागा, त्रिकटु, ये सब समभाग लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर सब चीजें मिलाकर अदरखके रससे १ रोज़ मर्दनकर मूंग बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली दूध अथवा उचितानुपानके साथ खानेसे प्रसूति-रोग, वातपित्त, मन्दाग्नि, ग्रहणी, श्लेष्म, विषमज्वर और शीतज्वर इनको यह नष्ट करती है॥ ७०॥

७१ तालकवटी (तृतीया)

शुद्धं तालं शिलां शुद्धां यवक्षारं ससैन्धवम्।
दार्वीं सुधां चूर्णयेत्तु माक्षिकेण समायुतम्॥
निष्कार्द्धं घृतयुक्तश्च कण्ठरोगेषु दापयेत्॥

भ. रा., कण्ठरोगे।

भाषा—शुद्ध हरिताल, मेनसिल, जवाखार, सेंधानमक, दारुहल्दी, चूना, ये सब समभाग लेकर चारोंका चूर्णकर मधुमिलाकर २–२ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली घृतके साथ देनेसे यह कण्ठके तमाम रोगोंको नष्ट करती है।

७२ तालकामृतकम्

तालकञ्च शिलाभेदस्तथा चैव शिलाजतु।
क्षीरिण्यौ द्वे समङ्गे च शुण्ठं नागबला बला॥
एला पत्रकतालीसं तमालं हरिचन्दनम्।
मुस्ता द्राक्षा च रास्ना च मुण्डी शैलेयकं पुरः॥
सुरसा चैव संयोज्य। तिलाः कृष्णा द्विभागिकाः

चूर्णं सूक्ष्मं प्रयुञ्जीत गुडेन मधुना युतम् ॥
पश्चाद्गोक्षीरपानं स्यात्क्षीरेण सह भोजनम् ।
राजयक्ष्मादिभिः क्षीणा ग्रहणीपीडिताश्च ये ॥
क्षीणधातुबला ये च तेषां संयोजयेच्छम् ।
वृद्धोऽपि तरुणो भूत्वा नरो भार्याऽभिनन्दते ॥
वन्ध्यापि लभते पुत्रं षण्ढोऽपि पुरुषायते ।
तालकामृतकं नाम कृष्णात्रेयविभावितम् ॥

क्ष सं., रसायने ।

भाषा—शुद्ध हरिताल, पाषाणभेद, शिलाजीत, छोटी और बड़ी दूधी, मजीठ अथवा लज्जालु, कुठ, नागबला, धला, इलायची, तालीसपत्र, तमालपत्र, सफेदचन्दन, नागरमोथा, द्राक्ष, रास्ना, गोरखमुण्डी, छरीला, गुग्गुलु तुलसी, ये सब समभाग, काले तिल २ भाग, लेकर सबको कूट कपड़छानकर बराबरका गुड़ और मधु मिलाकर रखछोड़े। इसमेंसे १—१ तोला मात्रा लेकर गायका दूध पीवे। और गायके दूधके साथ भोजनकरनेसे राजयक्ष्मा, क्षतक्षीणता, ग्रहणी, धातुक्षय येसब नष्ट होकर तन्दुरुस्त हो जाता है। इसके सेवनसे वृद्धभी तरुण जैसा हो जाता है। वन्ध्या स्त्री पुत्रको प्राप्त होती है। षण्ढ पुरुषत्वको प्राप्त होता है॥ ७२॥

७३ तालकामृतताम्रम्

शुद्धताम्रस्य भागैकं चतुर्भागन्तु तालकम् ।
द्विगुणैस्तु रविक्षीरै मर्दयेच्च दिनत्रयम् ॥
तल्लिप्त्वा ताम्रपत्राणि लेपितानि विशोषयेत् ।
गर्भयन्त्रे विनिःक्षिप्य सम्यग्धृतकर्पटे ॥
वारत्रयं गजपुटे तत्पचेत्ताम्रसंयुतम् ।
तालकामृतताम्रेदमनुपानेन सेवयेत् २८२ ॥
आर्द्रकस्य रसेनैव गुञ्जार्धं ताम्रमिष्यते ।
असाध्यं रोगराजञ्च सन्निपातांस्त्रयोदश ॥
अशीतिं वातजान्रोगांश्चत्वारिंशच्च पित्तजान् ।
विंशतिं श्लेष्मजान्रोगान्मेहान्सर्वांश्च नाशयेत् ॥

र. चं., सन्निपाते ।

भाषा—४ भाग शुद्धहरितालको २ भाग आकके दूधसे तीन रोजतक मर्दनकर हरितालसे चतुर्भाग तांबेके पत्रोंपर लेपकर सुखाकर शरावसम्पुटमें बन्दकर गर्भयन्त्रमें रखकर गजपुटकी आंचदे। ऐसे ३ बारफूंके फिर आधी आधी रत्ती अदरखके साथ लेनेसे असाध्य राजयक्ष्म, तेरहसन्निपात, अस्सी वातरोग, ४० पित्तरोग, २० श्लेष्मरोग, समस्त प्रमेह इनको यह नष्ट करता है॥ ७३॥

७४ तालकेश्वररसः (महान्) (प्रथमः)

संशुद्धतालाद्द्विपलं पलार्द्धं
शिलाहिलेलीतरसायसानाम् ।
सत्वातरूप्याभ्रकताम्रताप्य-
विषाब्ददन्तीफलटङ्कणानाम् ॥२८५॥
अर्कस्नुहीधूर्तरसैनसम-
विभावितं ताम्रपुटे विपक्वम् ।
मृदूकृतं लाङ्गलिकाकुमारी-
निशाविशालाचिरबिल्वनिम्बैः ॥ २८६
ज्योतिष्मतीसूरणनीलपुष्पी-
गदारिघ्नल्लाकविषाकलिङ्गैः ।
सभीशकाऽम्लगुजवाणचक्र-
त्रिशूलमङ्गाऽऽर्तगलाग्निभृङ्गैः ॥२८७॥
एषां कषाये स्वरसे विशुद्धो
रसो महान् सिध्यति तालकेशः ।
प्रणम्य विश्वार्तिहरं दिनेशं
शुभेऽह्नि सन्मङ्गलमाददीत ॥२८८॥
एवं रसेन्द्रं नियतेन्द्रियस्य
समस्तकुष्ठामयनाशनाय ।
सितासितोदुम्बरदद्रुभिन्नो-
निशीर्णनासाङ्घ्रिकरो मनुष्यः ॥२८९
आख्यातकीर्तिं न च काऽपि शक्ति-
र्नैवेह सौख्यं न च वा परत्र ।
यतो महापापमयं गदं हि
निवारयत्येष रसः प्रसिद्धः ॥ २९० ॥

र. (मा.) कुष्ठे

भाषा—शुद्धहरिताल २ पल, मैनसिल, नागभस्म, गन्धक, पारा, लोह, सुवर्ण, अभ्रक, ताम्र और सुवर्णमाक्षिक इनकी भस्मे, शुद्धवत्सनाग, नागरमोथा, दन्तीमूल, त्रिकुटा, भुनासुहागा, ये प्रत्येक आधा पल लेकर सबका बारीक चूर्णकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर आक, थूहर, धतूरा इनके रसोंसे ७–७ बार भावना देकर गोलाबनाय सुखाकर ताम्बेके सम्पुटमें रक्खे अथवा कल्कका सम्पुटके भीतर लेपकर सुखाकर इसपर ६–७ कपडमिट्टी देकर आधेमन जङ्गली कण्डोंकी अग्निदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर जितना सम्पुटका ताम्बा फुकगयाहो उसको साथमें मिलाकर पीसकर कलिहारी, घीकुआर, हल्दी, इन्द्रायण, मोखाकरञ्ज, निम्ब, मालकांगन, जहरीसूरण, विष्णुक्रान्ता अथवा कालादाना, कुष्ठ, वृन्ताक, अतीस, इन्द्रजव, चातुर्चीका पञ्चाङ्ग, पीलीकटसरैया चकवड, निशोत, मजीठ अथवा लज्जालु, गुडेअन्वास, भिलावा, चित्रक, भंगरा इनप्रत्येकके यथासम्भव स्वरस अथवा क्वाथोंसे १–१ रोज मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली अपने जन्मनक्षत्रादि शुभ देखकर समस्त संसारके दुःखको दूर करनेवाले सूर्यको प्रणामकर समयोचितानुपानके साथ देनेसे और वमन छुडाकर केवल दुग्धभातपर रखनेसे सफेद, काला, उदुम्बर, दद्रु और जिसमें नासा, हाथपैर गिरचुके हों ऐसे कुष्ठोंकोभी यह दूर करता है । इसलिये इसकी बराबर सुख देनेवाला कोई दूसरा उपाय नहीं है ॥ ७४ ॥

७५ तालकेश्वररसः (द्वितीयः)

एकभागो रसस्य स्याच्छुद्धं तालं च तत्समम् ।
अष्टौ स्युर्विजयायाश्च गुटिकां गुडतश्चरेत् ॥
एकैकां भक्षयेत्प्रातश्छायायामुपवेशयेत् ।
तालकेश्वरनामायं रोगश्चाऽस्पर्शनाशनः २९२॥

र. चं., र. क., र. च., (तालकवटी), र. का., र. पु., ध., नि. र. (तालकवटी) वातव्याध्यधिकारे । यो. र., रसचि., र. क. ल., चि. सा., र. मु., चि. क., र. को., एषु ग्रन्थेषु (विजयेश्वर) इति नाम, विजयेश्वरसे सार्वाङ्गदिरनिम्बाना क्वाथं तदनु पाययेदित्यधिकः पाठः । चि. सा., र. यो., र. क., र. क. ल., र. सी., र. र. स., एषु ग्रन्थेषु तालादियोग इति नाम, अत्र पारदात्तालकसमगुण नियुक्तमिति विशेषः । यदा पारदसमं तालकं युज्यते तदा सौम्यप्रकृतिको योगः । अष्टगुणयोगे तु चण्डप्रकृतिक इति विशेषः । यथोचिति निष्पादनीयो योगः, रसस्त्वेक एव ।

भाषा—शुद्धपारा और हरितालभस्म १–१ भाग, भाग ८ भाग, इनसबको बारीक पीस दूने गुडके साथ १-१ माशेकी गोली बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली सुबहमे छायामें बैठकर समयोचितानुपानके साथ खानेसे यह कुष्ठरोगको नष्टकरता है ॥ ७५ ॥

७६ तालकेश्वररसः (तृतीयः)

तालं सूतं समं गन्धं मृतलोहाभ्रवङ्गकम् ।
मर्दयेन्मधुना चैव रसोऽयं तालकेश्वरः २९३
माषमात्रं भजेत्क्षौद्रैर्देहमूत्रप्रशान्तये ।
उदुम्बरफलं पक्वं चूर्णितं कर्षमानतः ॥
संलेह्य मधुना सार्धमनुपानं सुखावहम् २९४

र. सं., शो., ध., र. सु., चि. र., वै. क., नि. र., चि. सा., र. को., स. रा., क्षीमरोगे । र. र., वै. चि., भै. र., यो. र., र. मा., र. चं., रसायनखे, एषु ग्रन्थेषु तालगन्धौ न दृश्येते । र (सा) सार च यद्बहुवङ्गःश्लेष्म ...र र. स., र. सि., र. मु., रसायनम्, र. चि., र. च., ध., एषु ग्रन्थेषु तालस्तोहवङ्गान न दृश्यन्ते नाम च तारेश्वरेत्यव रोव स्थापितम् । रसायनखण्डे द्वितीयपाठं दृष्ट्वा तत्सुन्दरेति नाम स्थापितम् । तत्र स्वसस्तुताभ्रकाणि विहितानि तस्याप्यन्यैर्वान्तभावः ।

टि॰ अस्मिन्रसे यदि तालं दीयते तदा भवति तालकेश्वरः । यदि च तालस्थाने तारं दीयते तदा तारकेश्वर इति नाम । केषुचित् ग्रन्थेषु अनन्तरपाठतालकयोरन्यतर-पाठाद्यो दृश्यते तदज्ञानविरमित चोध्यम् । बहुमूत्रे रोगयोगे च तारतालयोरुभयोरपि कायकल्पिन चमत्कारैः स्वेच्छाचारः स्वीकृतः प्रतिभाति ।

भाषा—हरितालभस्म, शुद्धपारा और गन्धक,

लोह-अभ्रक और यक्षभस्म समसमभाग लेकर १—२ रोज मधुमें मर्दनकर १—१ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १—१ गोली समयोचितानुपानके साथ देकर गूदरके पकेफलकाचूर्ण १ तोला लेकर मधुके साथ ऊपरसे चाटनेसे बहुमूत्र नष्टहोंवे ॥७६॥

७७ तालकेश्वररसः (चतुर्थः)

धात्री टङ्कणतालानां समानभागान्समुद्धरेत् ।
धात्र्या रसं मर्दयित्वा माषमात्रां वटीं चरेत्
एकां द्वे वा समश्नीयाच्छिरशरीमूलवारिणा ।
सर्वकुष्ठहरः ख्यातः सर्वदा भोजनप्रियः २९६

र. स, र. सु, र. चि, कुष्ठाधिकारे ।

भाषा— आमला, सुनासुहागा, हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य ये सब समभाग लेकर आमलेके रससे १—२ रोज मर्दनकर १—१ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १ अथवा २ गोली अपामार्गके रससे खानेसे समस्तकुष्ठोंको यह दूरकरताहै । और हलका भोजनमें रुचिको बढाताहै ॥

७८ तालकेश्वररसः (पञ्चमः)

रसं विषं गन्धकतालताम्रकं
कुकुद्विवेदाक्षितिथप्रमाणकम् ।
विमर्द्य धुस्तूररसेखिमर्दकं
खरातपे शोषितनद्धचक्रिकम् ॥२९७॥
संक्षिप्तचूर्णोदरहण्डिकान्तरे
ह्यश्वत्थचिञ्चाचितभस्ममध्यके ।
निधायगोलं च विधाय पावकं
बन्धूकपुष्पारुणतां यथा भजेत्॥२९८॥
स्फुरन्ति यद्योद्विकीर्णज्वालयः
सिद्धिस्तदा स्याद्धिताल्केश्वरे ।
कुष्ठादिनाशाय नियोजयेत्ततः
स्वस्वानुपानं विविधं भिषक्तमः ॥ २९९ ॥

र. (मा.) कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, शुद्ध वछनाग १ भाग, शुद्धगन्धक २ भाग, शुद्धहरिताल ४ भाग, ताम्रभस्म २ भाग लेकर गन्धकी कज्जली बनाय धतूरेके रससे २१ रोज कड़े धूपमें मर्दनकर छोटी छोटी टिकिया बनाकर सुखाकर ६—७ कपड़मिट्टी-दीहुई और भीतर चूनेसे पुतीहुई हंडीमें पीपल और इमलीकी राख आधेतक भरकर अच्छी तरह दबाकर उन टिकड़ियोंको रख ऊपरसे उपरोक्त भस्मको दबाकर गलेतक भरदे। फिर चूल्हेपर चढाय २ पहर तक मन्द अग्नि दे । हंडीमेंसे दैवयशात् धूआ निकलने लगे तो इसी राखसे उसको दबाकर बंद करे जब वह स्थिर हो जाय तब उसमें मध्यमाग्नि करदे। १ दिनके बाद हंडीमें धान डालदे जब धान-भुनने लगें तब अग्नि देना बंद करदे । और उन्हीं कोयलोंपर हंडीको पड़ी रहने दे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे १—१ रत्ती कुष्ठहरानुपानके साथ देनेसे समस्तकुष्ठोंको दूर करता है और तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे सब तरहके विषमज्वर, सन्निपात, ग्रहणी, आमवात, वातरोग, शूल, गुल्म इनको यह नष्टकरता है ॥

७९ तालकेश्वररसः (षष्ठः)

कूष्माण्डत्रिफलातैलकन्याकाञ्जिकभावितम् ।
तालकं तुल्यगन्धं स्यादर्धपारदमर्दितम् ३००
अजाक्षीरेण निम्बूककन्यातोये दिनत्रयम् ।
प्रत्येकं भावयेच्चुक्रं चक्रिकाकारताडितम् ३०१
विपचेद्धण्डिकामध्ये पलाशक्षारमध्यगम् ॥
यामान्द्वादश शीतेऽस्मिन् प्रयोज्यं रक्तिकाद्वयम्
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि रोमविध्वंसनं तथा ।
विविधं वातरक्तञ्च नाडीदुष्टव्रणानि च ३०२

भै. र, ध., र. च, कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—कूष्माण्ड, त्रिफला, तेल, घीकुमारका रस, कांजी इन प्रत्येकमें ४—४ पहर स्वेदनकरके इन्हीमें १—१ रोज मर्दन कीहुई हरिताल और गन्धक समभाग, गन्धकसे आधा पारा देकर कज्जली बनाय बकरीका दूध, नीबू, घुमारीका रस, इन प्रत्येकमें १—१ रोज मर्दनकर टिकिया बनाकर खूब अच्छीतरह सुखाकर ६—७ कपडमिट्टी कीहुई हंडीमें

आधेतक पलाशकी राख दबादबाकर भरकर उन टिकियोंको बीचमें रखकर ऊपरसे दूसरी राख दबाकर हंडीके गले तक भरकर चूल्हेपर रख १२ पहरकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर धीरेसे राखको हटाकर हरितालभस्मको निकालकर रखछोडे । इसमेंसे २-२ रत्ती समघृतमधुघृतादि कुष्टहरानुपानके साथ देनेसे १८ प्रकारके कुष्ठ और इन्द्रलुप्त, दो तरहका वातरक्त, नाडीव्रण, दुष्टव्रण इन सबको यह नष्ट करता है । क्षारमें तालकेश्वरके सिद्ध करनेमे प्रायः हंडीका मुह बंद नहीं किया जाता है ॥७९॥

८० तालकेश्वररसः (सप्तमः)

दद्रुघ्नवालांभिरसं दत्वा तालं सुचूर्णितम् ।
पुनः पुनश्च सम्मर्द्य शुष्कं कृत्वा पुटे दहेत् ॥
दृढस्थाल्यां घृतं क्षारं पालाशञ्चाप्युपर्यधः ।
ततःसंज्वालये दग्निमहोरात्रे सृतं भवेत् २०५
शुक्लवर्णं यदा च स्यादग्नौ दत्ते न धूमकम् ।
तदा ज्ञात्वा सृतं तालं सर्वकुष्ठविनाशनम्२०६
गलत्कुष्ठं वातरक्तं ताम्रवर्णश्च मण्डलम् ।
शीतपित्तमहादद्रुसिध्मकञ्च विनाशयेत् ॥
पथ्यं मसूरं चणकं मुद्गसूपं यथेच्छया २०७

भै. र., ध . कुष्ठाधिकारे ।

टि०—अतिटङ्कलोऽत्र विज्ञे मतः ।

भाषा—कोमल चकवडकी जडका रस निकालकर उसमें कपडछन हरितालके चूर्णको सात आठ रोज पहलेतक मर्दन करे कि उसमें चमक बिल्कुल न रहे । फिर टिकिया बनाकर खूब कडे धूपमें सुखाकर ६-७ कपडमिट्टी दीहुई हंडीमें घी १० तोले डालकर २० तोले पलाशकी भस्म डाले । इस तरह तह बतह आधेतक भरकर बीचमें हरितालकी टिकईको रखकर फिर इसीतरह गलेतक भरदे । फिर चूल्हेपर रख मध्यमाग्नि जलावे एक दिनरात शीतजानेपर भस्म देनी बंद करदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर धीरजसे हरितालभस्मको निकालकर अग्निपर डालकर देखे । रंग उसका सफेद हो और धूंआ न दे तब इसमेंसे १ रत्तीसे ३ रत्तीतक तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे वातरक्त, ताम्रवर्णमण्डल, शीतपित्त, महादद्रु, पामा इनसबको यह नष्ट करता है पथ्यमें मसूर चना, मूंग और घी इनको चाहे जिस तरह खावे ॥ ८० ॥

८१ तालकेश्वरद्वयम् (अष्टमः)

जम्बीरद्रवमध्ये तु प्रस्वेद्य नटमण्डनम् ।
दशांशं टङ्कणं दत्वा खण्डशः परिमेलयेत् ॥
चतुर्गुणे गाढपटे निबध्य प्रहरद्वयम् ।
दोलायन्त्रेण संस्वेद्य प्रदीपप्रमितेऽनले २०९
चूर्णतोये काञ्जिके च कूष्माण्डाम्बुनि तैलके ।
त्रिफलाम्बुनि तत्पश्चात्क्षालयित्वाम्लवारिभिः॥
ततः पलाशमूलत्वग्वारिपिष्टं प्रशोषयेत् ।
महिषीमूत्रसम्पिष्टं पुनस्तं परिशोषयेत २११
गोलं पालाशभस्मान्तः शरावाभ्यां निरुद्ध्य च
खादेद्गजपुटे पक्त्वा स्वाङ्गशीतं समुद्धृतम् ॥
अजादुग्धैः पुनः पिष्टा शोषयेद्गोलकीकृतम् ।
आढकं भस्म पालाशं हण्डिकायां दृढं क्षिपेत्
सम्यक् चूर्णस्य कुडवं दत्वा सम्यग्विचक्षणः ।
स्थापयेद्गोलकं तत्र पुनश्चूर्णञ्च भस्म च २१४
धूमो नैति यथा याति तथा गाढं विमुद्रयेत् ॥
द्वात्रिंशत्प्रहरान्वह्निं मन्दमन्दं ज्वालयेत्तथा ॥२१५॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य सञ्चूर्ण्य नटमण्डनम् ।
हिमं कुन्दप्रभाकाशं निर्धूमं कृष्णवर्त्मनि २१६
रक्तिकाऽस्य प्रदातव्या पुराणगुडयोगतः ।
पथ्यं च चणकस्योक्तं षष्टिकाकोद्रवौदनम् २१७
त्रिःसप्तवासरान् यावल्लवणाम्लौ विवर्जयेत् ।
निर्वातभवनस्थायी सर्वव्यापारवर्जितः ॥२१८॥
अष्टादशैव कुष्ठानि वातरक्तं भगन्दरम् ।
अर्शो विसर्पञ्च दुःसं नाशयेदुपदंशकम् २१९
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
स तु सैन्धवसश्रीयान्मधुरो हि रसो हितः ॥

भै. र., र. का., रसायन सा., सि. र., सि. र. म.,

कुष्ठाधिकारे। र.र.की.कुष्ठरदबीदावानलः। रसरत्नकौमुद्यां धेनुमूत्रे पिष्ट्वा चक्रिका निर्मिता, अन्यत् समानम्।

टि०—इदं योगद्वयमस्ति. गजपुटपरिपक्वस्य पुनः पाके फलाभावात्। धूमो नैति यथा वाह्ने तथा यार्त विधुद्धये-दिति लिखाम गजपुटपरिपक्वतालकाद्धूमाऽगमनशङ्कोत्थानाऽभावात्। एकत्र पाठस्तु प्रमादात्समुत्पन्नातः—एकत्र पाठस्तु समग्रबोधनात्।

भाषा—जंभीरीके रसमे तण्डुलाकृति हरितालको ४ पहरतक दोलायन्त्रमे स्वेदितकर उसमे दशांश सुहागेके हरितालजितने मोटे टुकड़े मिलाकर गाढे चार तह वस्त्रमे पोटली बनाकर चूनेका पानी, काञ्जी, कूष्माण्डस्वरस, तैल, त्रिफलाका क्वाथ इनसबसे दोपप्रमिताग्निसे १—१ पहर स्वेदनकर खट्टी कांजीसे धोकर साफकर पलाशकी जड़की छालके रससे ४ पहर मर्दनकर सुखाकर भैसके मूत्रमे ४ पहर मर्दनकर टिकडी बनाय धूपमे अच्छी तरह सुखाकर ६—७ कपड़मिट्टी दिये हुए शरावमे पलाश-भस्मके बीचमे सम्पुटकर ६—७ कपड़मिट्टीसे सन्धि बन्दकर गजपुटकी आंचदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर १—१ रत्ती यथोचितानुपानके साथ देनेसे रक्तविकारप्रयुक्त समस्तरोगोंको दूर करता है। अथवा काञ्जीमे प्रक्षालन करनेके बाद बकरीके दूधसे चमकमिटने तक मर्दनकर टिकड़ी बनाय सुखाकर ४ सेर पलाशकी भस्म लेकर ६—७ कपड़मिट्टीकी हुई मजबूत हंडीमे आधीभस्म दबादबाकर नीचे देकर बीचमे टिकडियोंको रख १६ तोले बारीक पिसे हुए पत्थरके चूनेसे ढक दूसरी राखको दबादबाकर भरकर इसतरह मुंह बंद करे कि धूंआं न निकले फिर चूल्हेपर रख मध्यमाग्नि जलावे। ऐसे ३२ पहरतक भात पकाने जैसी आग देकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोडे। यह बर्फ अथवा कुन्दके पुष्पके समान सफेद और निर्धूम भस्म बनेगी। इसमेसे १ रत्ती पुराने गुडमे मिलाकर खानेको दे। और पथ्यमे चना, साठी चावल, कोदों, घी शक्कर इनके सिवाय कुछ न दे, निर्वातस्थानमे रहे। लवण और अम्ल भूलकर न खाय। ऐसें २१ रोज करनेसे १८ कुष्ठ, वातरक्त, भगन्दर, अर्श, विसर्प और उपदंश इनसबको यह नष्ट करता है। इसमे कदाचित् रोगी नमक न छोड़सके तो थोड़ासा सेंधानमक देना॥ ८१॥

८२ तालकेश्वररसः (नवमः)

तालकस्य तु यस्येह पत्राणि स्युः पृथक् पृथक्
अभ्रकस्येव तद्ग्राह्यं हरितालं विचक्षणैः ३२१
पुनर्नवायाः स्वरसे तालकं तद्विमर्दयेत्।
दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति॥
कुर्वीत चक्रिकां तांस्तु शोषयेत्सम्यगातपे।
पुनर्नवासमस्ताङ्गक्षारैः स्थालीं गलावधिम्
पूरयेत्तु ततः क्षारं दृढयेत्पीडनेन हि।
क्षारस्योपरि तां सम्यग् दत्त्वा तच्चालचक्रिकाम्
तत आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विशोषयेत्।
स्थालीं चुल्ल्यां निधायाग्निमन्दं ज्वालयेद्दिवा
निरन्तरमहोरात्रपञ्चकं तेन सिध्यति।
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् ३२६
तालकेश्वरनामायं रसो गुञ्जामितोऽशितः।
गुडूच्यादिकषायेण गदानेतान्विनाशयेत् ३२७
सोपद्रवं वातरक्तं कुष्ठान्यष्टदशैव च।
फिरङ्गदेशजं जन्तो र्हन्ति रोगं सुदुस्तरम्३२८
विसर्पं मण्डलं कण्डूं पामां विस्फोटकं तथा।
वातरक्तकृतान्रोगानन्यानपि विनाशयेत्३२९॥
एतद्रसभसेवी तु लवणाम्लौ विवर्जयेत्।
तथा कटुरसं वह्निमातपं दूरतस्त्यजेत्॥३३०॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन।
स तु सैन्धवमश्नीयान्मधुरोपरसो हितः ३३१

नि. र., भै. र., यो. म., चि. क., र. क. ल., र. कौ., वै. चि., कुष्ठाधिकारे। नि. र., वातरक्ते। निघण्टुरत्नाकरे त्रिपुरुषानेषु पाठोऽस्ति तत्रवातरक्तोध्यम्।

भाषा—जिस हरितालके अभ्रककी तरह जुदे जुदे पत्रहों उस हरितालको शुद्धकर बारीक कपड़

छान चूर्णकर पुनर्नवाकी जड़के रसमे ३—४ रोज यहांतक मर्दन करे कि इसकी चमक मिट जाय, फिर टिकड़ी बनाकर कड़े धूपमे अच्छी तरह सुखाकर पश्चात् पुनर्नवाको जलाकर राखको ६—७ कपड़मिट्टी हुई हंडीमे आधेतक दबादबाकर भरकर ऊपर हरितालकी टिकड़ीको रखकर दूसरी राख गलेतक दबादबाकर भरदे । इसके बाद ढक्कन देकर गुड़चूनेसे सन्धि बन्दकर ६—७ कपड़मिट्टी देकर सुखादे । फिर हंडीको चूल्हेपर रख ५ दिन तक लगातार तीक्ष्ण अग्नि देवे । स्वाङ्ग शीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे १—१ रत्ती गुडूच्यादिक्वाथके साथ देनेसे उपद्रवसहित वातरक्त, १८ प्रकारके कुष्ठ, फिरङ्गरोग, विसर्प, मण्डल, कण्डू, पामा, विस्फोट इनसबको यह नष्ट करता है, इसमे लवण, अम्ल, कटु, अग्नि, धूप, इनको दूरसे छोड़दे । यदि लवण न छोड़सके तो सेंधानमक और शक्कर देवे ॥ ८२ ॥

८३ तालकेश्वररसः (दशमः)

तालं ताप्यं शिलां सूतं शुद्धं सैन्धवटङ्कणम् ।
समांशं चूर्णयेत्खल्वे सूतात्त्रिगुणगन्धकः ३३२
गन्धतुल्यं मृतं ताम्रं जम्बीरे दिनपञ्चकम् ।
मर्द्य पङ्किः पुटैः पाच्यं भूधरे सम्पुटोदरे ॥
पुटेपुटे द्रवै मर्द्यं सर्वमेतत्पटोः पलम् ।
मरिचं द्विपलं ताम्रं लोहभस्म चतुःपलम् ॥
जम्बीराम्लेन तत्सर्वं दिनं मर्द्यं पुटेल्लघु ।
त्रिंशदंशं विषं चास्मिन् क्षिप्त्वा सर्वं विचूर्णयेत्
महिषाज्येन सम्मिश्रं निष्कार्धं पुण्डरीकनुत् ।
मध्वाज्ये बाकुचीचूर्णं कर्षमात्रं लिहेदनु ॥
सर्वकुष्ठं निहन्त्याशु महातालेश्वरो रसः ॥

र. रा. सुं.,र. म., र. (मा.), रसायने., र.र.स.,र. चं., र. चि.,बृ. यो. त.,र. क. लं.,र. र.,शा.,र. सु.,यो. चि.,र. सं., र. प्र. सु., चि. र. भ., र. की., र सि., भै. सा., र. र. दी., चि. क., र. मा., रससारसङ्ग्रह र. र. कौ., यो. म., र. च., टो., रससागर, र. कौ., मा. वि , मा. म., । र. प्र. सुधाकरे जम्बीररसस्थाने । चुक्रिकारसो नियोजित इति विशेषः—पुटश्च कुक्कुटः प्रदत्तः, भावप्रकाशे ताम्रस्थाने शङ्खचूर्णं नियोजित मिति विशेषः ।

भाषा—हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य सोनामाखी, मैनसिल और पारा, सैंधानमक, सुहागा येसब १—१ तोला, गन्धक और ताम्रभस्म २—२ तोले लेकर जंबीरीके रससे ५ रोज मर्दनकर टिकड़ी बनाय सुखाकर शराव सम्पुटमे बन्दकर ढाईसेर जङ्गली कण्डोंकी आग्न देवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसमें तीसवां हिस्सा शुद्ध बछनाग मिलाकर रख छोड़े । इसमेंसे २ मासे भैंसके घीके *साथ मिलाकर खावे । और बाकुचीके बीजोंका एक* तोला चूर्ण मधु और घीमे मिलाकर चाटेतो इससे १८ प्रकारके कुष्ठ निवृत्त होते है ।

८४ तालकेश्वररसः (एकादशः)

तालं म्लेच्छं शिलां सूतं गन्धकं कनकं समम्
अभ्रकश्चाखिलैस्तुल्यं लोहं सूतांशकं विषम् ॥
जम्बीराम्भोमर्दितः खल्वे पुटितस्तालकेश्वरः ।
गुञ्जाचतुष्टयं कुष्ठं हरेद्योगेन योजयेत् ॥३३८
षण्माससेवनाद्धन्ति सर्वकुष्ठानि नान्यथा ।
पथ्यं दुग्धं तथा तक्रं स्वल्पाज्यं चैव वास्तुकम्
शाल्यादिकं तु भुञ्जीत ग्रहणीं कामलामपि ।
पाण्डुं क्षयं तथा कासं गुल्मं शूलञ्च नाशयेत् ॥

र. चं., कुष्ठे

भाषा—हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य, ताम्रभस्म, शुद्ध मैनसिल, पारा और गन्धक, सुवर्णभस्म, लोहभस्म और बछनाग समभाग, अभ्रकभस्म सबकी बराबर लेकर सबको पारेगन्धक की नाल्यूर्ण कज्जलीमे मिलाकर जम्भीरीके रसमे १ रोज मर्दनकर गोला बनाय सुखाकर शरावसम्पुटमे बन्दकर २॥ सेर कण्डोंकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर ४—४ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे ६ महीनेकेसेवनसे सब प्रकारकेकुष्ट, ग्रहणी, कामला, पाण्डु, धातुक्षय, कास, गुल्म, शूल इनसबको यह नष्ट करता है ॥ ८४ ॥

८५ तालकेश्वररसः (द्वादशः)

तालं मृतवङ्गं माक्षिकञ्च
म्लेच्छः श्वेतः प्रस्तरस्तुल्यभागाः।
द्व्यंशोऽष्माङ्को वेदभागश्च लोह-
मर्काम्भोभि मर्दितं तत्पुटित्वा ॥३४१
सर्वं देयं षोडशांसेन रौद्रे
शालि मात्रा वर्धनीया रसस्य।
कुष्ठघ्नोयं सर्वकुष्ठेषु योज्यः
स्वैःस्वैः सर्वैः स्वौषधैस्तालकेशः ॥
शैत्ये गुल्मे वातरोगे क्षये वा
शूले पाण्डौ कामलायां ग्रहण्याम्।
जीर्णे सामे सन्निपाते ज्वरे वा
रोगान्सर्वान्नाशयेदेक एषः ॥३४२॥

र. दी ,कुष्ठे।

भाषा—शुद्धहरिताल, पारा, सुहागा और सोनामाखी, ताम्रभस्म, सफेद सोमल, वंगभस्म समभाग, शुद्धगन्धक २ भाग, लोहभस्म ४ भाग, लेकर सबको पारे गन्धककी नीलवर्णकज्जलीमे मिलाकर आकके दूध अथवा अङ्कस्वरससे ४ पहर मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टी कियेहुए शरावमें धरकर सुखाकर २॥ सेर जङ्गलीकण्डोंमे अग्निदेवे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर सोलहवां हिस्सा शुद्धवच्छनाग मिलाकर रखछोडे। इसमेंसे १–१ चावलभर तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देवे और रोज १–१ चावल बढातारहे। सोनरत्तीमात्रातक पहुंचकर आरोग्य लाभकर इसीमात्राको कायमरक्खे। इससे समस्तकुष्ठ, शीत,गुल्म, वातरोग, क्षय, शूल, पाण्डु, कामला, ग्रहणी, अजीर्ण, आमवात, सन्निपात और साधारणज्वर इनसबको यह नष्टकरताहै ॥८५॥

८६ तालकेश्वररसः (त्रयोदशः)

विशुद्धं हरितालञ्च भागद्वादशकं भवेत्।
गन्धकोऽपि तथा ग्राह्यो रसः सप्तात्र नीयते ॥
कृष्णाभ्रकभवं भस्म ग्राह्यं निश्चन्द्रिकं तथा।
अङ्कोलमूलनीरेण सेहुण्डपयसा तथा ॥ ३४५
अर्कदुग्धेन सम्पिष्य करवीरजलेन च।
काकोदुम्बरनीरेण पेषणीयो रसो भृशम् ॥
शुद्धताम्रमये भ्रावे क्षेपणीयो रसेश्वरः।
पच्यते वालुकायन्त्रे यामषट्कं रसोत्तमः ३४७
पञ्चगुञ्जः प्रदेयोऽसौ काकोदुम्बरवारिणा।
नाशयेत्पूर्णमेवायं कुष्ठान्यष्टादशैव हि ॥३४८॥
सुरगोद्विजसाधूनां यथाशक्त्या च सेवनम्।
पिप्पलीभिः समं दद्यात्सर्वज्वरविनाशनः३४९

रसचि , र. स., र. सु , र. चि ,र. का , कुष्ठाधिकारे। रसचिं, र. का विहाय अन्येषु ग्रन्थेषु शुद्धहरितालेश्वर-नाम्ना पठितः।

भाषा—शुद्धहरिताल और गन्धक १२–१२ भाग, शुद्धपारा ७ भाग, कृष्णाभ्रकभस्म ७ भाग, लेकर पारेगन्धककी कज्जलीमे सबचीजोंको मिलाकर अंकोलकी जडका रस, थूहर और आकका दूध, कनेर, काकोदुम्बर इनकारस, इनप्रत्येकसे १–१ रोज मर्दनकर शुद्धताम्बेकी कटोरीमे लेपकर सुखाकर ६–७ कपडमिट्टीदीहुई हंडीमे कटोरीरखे। उल्टीरख गुडचूनेसे सन्धिबन्दकर ऊपर बालूभर ६ पहरकी मध्यमाग्नि देकर पकावे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर कटोरीसहित पीसकर रखछोडे। इसमेंसे ५–५ रत्ती काकोदुम्बरके दूधसे देनेसे यह १८ कुष्ठोंको नष्टकरताहै। देवता, गौ, ब्राह्मण और साधुलोग इनका यथाशक्ति सत्कार करे। इसको यदि पीपलके चूर्णके साथ दियाजावतो समस्तज्वरोंको नष्टकरताहै ॥ ८६ ॥

८७ तालकेश्वररसः (चतुर्दशः)

गृहीत्वा कन्यकामूलं निर्मलं स्थूलरूपिणम्।
निर्दोषं तालकं तस्य मध्ये दत्त्वा विमुद्रयेत् ॥
हण्डिकायन्त्रमध्यस्थं क्रियते सन्धिरोधनम्।
दिनमेकं ददेताग्नि शीतलं तत उद्धरेत् ३५१
मृतं भस्म तदर्धांशं कृत्वा तत्पूर्ववत्क्रमम्।
विपाच्य हण्डिकायन्त्रे स्वाङ्गशीतं तदानयेत् ॥

एकाञ्च गुञ्जिकां कुष्ठे गुडान्तर्विनिवेश्य ताम् ।
दीयते प्रत्यहं पथ्यं सेवनाद् व्रजति स्फुटम् ॥
कुष्ठञ्च देहसंव्याप्तं शिरादर्शं विभीषणम् ।
घातालं विषमं प्रायो ब्रह्महत्यादिसम्भवम् ॥
नाशयेदचिरेणैतच्छतजन्मसमुद्भवम् ।
मतिमद्भिः प्रयोगोऽयं चिन्तनीयः पुनःपुनः ॥
अतः परं न चेहास्ति कुष्ठनाशनमौषधम् ॥

रसचि., कुष्ठे ।

टि०—तालकस्यामौ क्षारमन्तराऽवस्थानं दुर्घटमतस्त-दाऽऽधयो महोत्सम्य इति रहस्यम् ।

भाषा—घीकुआरकी खूबमोटीजड़ पकीहुई जिसमेंकि कीड़ेवगैरह न लगेहों उसमें खड्डाकर एक तोला हरितालकी डली बीचमें रखकर उसीके गूदेसे मुँहबंदकर १—२ कपड़मिट्टी लगादे । फिर ६—७ कपड़मिट्टीकीहुई हंडीमें पुनर्नवा, पलाश अथवा पीपलकी राख ४ अङ्गुल बिछाकर उसजड़को रखकर ४ अङ्गुल उसके ऊपरतक राख भरदे । फिर हंडीका मुँहबंदकर २—४ कपड़मिट्टी देकर सुखाकर चूल्हेपर ८ पहरकी तीक्ष्णाग्नि देवे । स्वा-ङ्गशीतल होनेपर निकालकर इससे आधी पारेकी भस्म मिलाकर घीकुआरके रसमें घोटकर गोली बनाय सुखाकर मलमलके कपड़ेमें बांधकर पहिलेकी तरह घीकुआरकी जड़में रखकर मुहबंदकर हंडीमें पेठाजड़को रखकर हंडीकामुहबन्दकर एक अहो-रात्रकी आंच दे, स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे १—१ रत्ती पुराने गुड़के साथ १ मण्डलतक देनेसे और पथ्यसेवन करनेसे तमाम शरीरमें व्याप्तकुष्ठ और जिसमें शिरा दीखने लगीहों ऐसाभयंकर कुष्ठ तथा अत्यन्त उपद्रवालाकुष्ठ, ब्रह्महत्यादि पापोंसे उत्पन्नकुष्ठ, येसब नष्टहोतेहैं । यह बहुत उत्तम कुष्ठघ्न औषधहै ॥ ८७ ॥

८८ तालकेश्वररसः (पञ्चदशः)

निमर्द्य तुल्यौ रसतालकौ च
सप्ताहमेवञ्चतुकारवह्वया ।
र. सा. ७१
रसेन गोलं सिकताऽभिपूर्णे
सचक्रिकं तत्र निधाय भाण्डम् ३५६
शुल्वस्य पात्रेण विधाय मुद्रां
विधाय मध्यानलपाचितञ्च ।
दिनञ्च तुल्यां किल वल्लमात्रः
सिताप्लुतः साद्रिपतापहारी ॥ ३५७ ॥
तालकेश्वररसः सुखदायी
क्षीरभक्तमशनेन निषेव्यः ।
तालकः सकलवातविनाशी
रोगिणां हितकरश्च जवेन ॥ ३५८ ॥

रसायनसं., भै.र., मं. मि., र. सु., र. को., र. कं., र. का., ज्वराधिकारे । र. को-मृतज्वरारि ज्वराङ्कुशनाम, भै र., र.ह्र., र.क. एषु ग्रन्थेषु शीतारिरितिनाम स्थापि-तम् । कुत्रचित्कूष्माण्डक्षारचूर्णोदकतिलेषु पक्वं तालं गृही-तम् । र. का. मार्कवस्य अधिका भावना प्रदत्ता ।

भाषा—शुद्धपारा और हरिताल समभागलेकर हरितालका बारीक कपड़छान चूर्णकर पारेके साथ कज्जलीकर जङ्गली करेलेके रसमें सातरोज मर्दनकर टिकड़ी बनाकर दोनोंकी बराबर शुल्वतांबेके सम्पुटमें रखकर ६—७ कपड़मिट्टीसे बन्दकर वालुकायन्त्रमें रख मध्यम आंचसे १ रोज पकावे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर २—३ रत्ती शक्करके साथ देनेसे वातरोगोंकेलिये यह उत्तम औषधहै । इसमें पथ्य दूधभातकेसिवाय और कुछनहीं देना । इसके सेवनसे तमाम वातरोग नष्ट होतेहैं ॥ ८९ ॥

८९ तालकेश्वररसः (षोडशः)

कर्षा द्वादश तालस्य कूष्माण्डरससम्भृते ।
स्वेदयेद्दोलिकायन्त्रे यावच्चोर्यं न विद्यते ३५९
पश्चात्तं शोषयेत्खल्वे सूतं कर्षद्वयं क्षिपेत् ।
घर्षयेद्वहुधा तत्तु यावत्कज्जलिका भवेत् ३६०
स्नुहीक्षीरं रविक्षीरं छागीगोक्षुरवाकुची-
पातालगरुडाङ्कोलचक्रमर्दकहिज्जलाः ॥३६१
कुमार्यर्जुनमत्स्याक्षीत्रिफलाम्बुपुनर्नवाः ।
निम्बत्वगेभिर्भैषज्यैः पुटानाश्च त्रयंत्रयम् ॥
षट्कर्षं कलिकाचूर्णं हण्डिकायान्तु धारयेत् ।

चतुर्थांशमधः स्थाप्यं मध्ये स्थाप्यं तु तालकम्
पश्चादुपरि चूर्णन्तु सर्वं स्थाप्यं प्रयत्नतः ।
हण्डिकां कण्ठपर्यन्तां कुमारीरसयोगतः २६४
पूरयेच्च ततो मुद्रां दृढां कुर्यात्प्रयत्नतः ।
तस्योपरि शिलां दत्त्वा दृढां न च चलेद्यथा
दीपाग्निना चतुर्यामं विंशद्यामं हठाग्निना ।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य कुष्ठे तालेश्वरो रसः २६६
कुष्ठनाशकरः ख्यातो भैरवानन्दयोगिना ।
पथ्यं मुद्गाम्बु शाल्यन्नं भिषगत्र प्रयोजयेत् ॥
रसायनसं., चि. र. म., डो., र. मं., र. का., र. र. कौ.; कुष्ठे ।

भाषा—१२ तोले शुद्धहरितालको सफेदकोंहड़ाके रससे भरीहुई हण्डीमे दोलायन्त्रकर पकावे ! जब रसंजलजाय तब हरितालको निकालकर सुखाकर ३ तोला शुद्धपारेके साथ घोटकर नीलवर्ण कजलीकर थूहर, आक और बकरीकादूध, गोखरू, बाकुची, पातालगारुड़ी, अंकोल, चकवड़, समुद्रफल, घीकुआर, धतूरा, भिलावां, त्रिफला, पुनर्नवा नीमकीछाल इन प्रत्येकमे ३—३ रोज घोटकर टिकिया बनाय सुखाकर ६ तोले अनबुझ कलीका चूना लेकर ६—७ कपड़मिट्टी दीहुई हंडीमे २ तोला बिछाकर इसपर हरितालकी टिकियोको रख ४ तोले चूनेसे ढककर खूब दबादे और उसमे गलेतक घीकुंआरकारसभरदे। फिर मुहपर शराव रख कपड़मिट्टी देकर सुखाकर चूल्हेपर रखकर एक नवीन वजनदार शिला रखदे । जिसमेकि यह हिले नहीं, फिर ४ पहरतक दीपाग्निसे पकाकर २० पहरतक खूब कड़ी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेसे १ रत्तीसे २ रत्तीतक कुष्ठहरानुपानके साथ देनेसे यह तमामकुष्ठोंका नाश करताहै । इसमे पथ्य मूंग और सफेद चावल देना ॥८९॥

९० तालकेश्वररसः (राजादिः) १७

मूत्रं गवां षोडशभागमात्रं
निधाय भाण्डेऽथ विधाय तस्मिन् ।
दीपाग्निना तत्परिशोष्य सर्वं
मूत्रं ततस्तालकशुद्धता स्यात् ॥ २६८
वीर्यं पुरारेरिह नागतुल्यं
भागद्वयं चाऽप्यथ तालकस्य ।
शुद्धेन नागेन रसो विशुद्धो
विमर्दनीयो हरितालकश्च ॥ २६९ ॥
ततस्तु जम्बीररसेन सर्वं
विमर्दनीयं त्रिदिनं त्रिवारम् ।
भाव्यं कुमार्याः सलिलेन भृङ्ग-
मत्स्याक्षकन्देन च वारयुग्मम् ॥२७०॥
कुष्ठे दर्दीताऽस्य रसस्य वल्ल-
त्रयं रसैरार्द्रकजैं विजेतुम् ।
शाखासु पक्त्वमथो सुषुप्तिं
स्तम्भश्च मन्यास्वथ मण्डलानि ॥२७१
गवां पयः शर्करया समेतं
स्तम्भातिरेके सति तन्नियोज्यम् ।
औदुम्बरं हन्ति सितामधुभ्यां
कृष्णञ्च कुष्ठं त्रिफलारसेन ॥ २७२ ॥
गुडार्द्रकाभ्यां गजचर्म सिध्म-
विचर्चिकास्फोटविसर्पदद्रून् ।
निहन्ति पाण्डुं च सरक्तपित्तं
तथाविपादीं कटुकीसिताभ्याम् ॥२७३
रोगेषु सर्वेष्वपि वासरापि
त्रिसप्तसङ्ख्यानि रसः प्रदेयः ।
रसप्रयोगाऽवसितौ सुपुष्ट्यां
क्वाथं पिबेच्छिन्नरुहाऽसनोत्थम् २७४
मासद्वयं मुद्गयुतान्वितान्न-
मौदुम्बरे पथ्यमुदाहरन्ति ।
अङ्गानि पञ्चापि पलोन्मितानि
दद्यादरिष्टस्य तथाऽऽढकीनाम्॥२७५॥
क्वाथेन युक्तं सघृतौदनञ्च
पथ्याय कृष्णेऽप्यथ कृष्णवर्णे ।
रसाऽवसाने सितया समेतां
पलोन्मितामामलकीं प्रदद्यात् ॥ २७६

अब्दं समुद्रं सघृतं नियोज्यं
मासद्वयं स्यादथवा विचिह्नम् ।
रसप्रयोगाऽवसितौ प्रयुज्या-
दङ्गानि पञ्चस्नुहनिःसृतानि ॥३७७॥
पादोन्मितानीह च मासयुग्मं
पथ्याय दुग्धौदनमाददीत ।
स्यात्तालकेश्वाख्यरसप्रयोगे
तक्रस्य मासं परिवर्जयेत ॥ ३७८ ॥

र. र. स., र. सं., रसायनस. र. चि., यो. म., र. सु., र. सा., र. क., कुष्ठे ।

भाषा—सोलहगुने गोमूत्रमें हरितालको डालकर दीपाग्निसे पकावे । तमाम गोमूत्र जलजानेके बाद इसको निकालकर पारदभस्म या रससिन्दूर और नागभस्म १—१ भाग, पूर्वोक्त शुद्ध हरिताल २ भाग, लेकर सबकी कज्जलीकर जम्भीरीनीबू और घीकुंआर के रसोंसे तीन तीन रोज खरलकर मेंगरा और जहरीलूणके रसोंसे २—२ रोज मर्दनकर ३—३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे, इनमेंसे १—१ गोली अदरखके रसके साथ देनेसे शाखाओंमें फैलाहुआ और पकाहुआ शून्यपड़ाहुआ, स्तम्भ और मन्याश्रित तथा मण्डल इनको नष्टकरता है । अधिक कब्जियत रहनेपर अथवा अङ्ग अधिक जकड़े होतो गायका दूध शक्कर मिलाकर उसके साथ इसको देना । औदुम्बर कुष्ठमें शक्कर अथवा मधुके साथ देना । कृष्णकुष्ठमें त्रिफलारसकेसाथ देना, गजचर्म, सिध्म विचर्चिका, स्फोट, विसर्प, दद्रु, इनमें गुड़ और अदरखकेसाथ देना । पाण्डु, किनाई, रक्तपित्तमें कुटकी और शक्करकेसाथ देना । समस्तरोगोंमें कमसेकम २१ रोजतक इसका प्रयोगकरना उचित है । रसप्रयोग समाप्त होनेपर यदि सुप्ति रहजाय अथवा नवीन पैदा होजायतो गिलोय और असनका क्वाथदे । यदि उदुम्बर कुष्ठकी चिकित्सा चलती हो तो प्रयोग समाप्तिके अनन्तर दोमहीने तक मूंग, घी और चावल देने चाहियें । कापालिक अथवा कृष्णवर्ण कुष्ठमें निम्ब, अरहरके पञ्चाङ्ग १—१ पलका क्वाथ देवे । और भोजनमें घी और चावल दे । तमामरोगोंमें रसप्रयोगके पीछे शक्कर और आंवलेका चूर्ण १—१ तोला मिलाकर रोज दो महीनेतक अथवा कुष्ठके समस्त चिन्ह दूर न हों तबतक देवे । मूंगकी दाल, घी और चनेकी रोटी दे । अथवा काटीका पञ्चाङ्ग १—१ तोला रोज २ महीनेतक देवे । इसके साथ दूध और भात खानेको दे । प्रयोग समाप्तिके पीछे १ महीनेतक छाछ न लेवे ॥ ९० ॥

९१ तालकेश्वररसः (अष्टादशः)

शुद्धतालस्य भागैकं भागैकं शुद्धपारदम् ।
शुद्धगन्धकभागौ द्वौ तालांशं नवसादरम् ३७९
दिनैकं मर्दितं खल्वे सोमराजीरसेन तु ।
अर्कदुग्धेन सम्मर्द्य कूपिकायां विनिःक्षिपेत् ॥
वालुकापूरिते यन्त्रे अध ऊर्ध्वं विपाचयेत् ।
यामद्वादशकेनैव मन्दमध्यहठाग्निना ॥३८१॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य रसोऽयं तालकेश्वरः ।
सर्वकुष्ठं निहन्त्याशु गलत्कुष्ठनिकृन्तनः॥३८२॥

रसायनसं., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धहरिताल, पारा और नवसादर १—१ भाग, गन्धक २ भाग, इनसबकी कज्जलीकर बाकुचीके अङ्गरस और आकके दूधसे १—१ रोज मर्दनकर सुखाकर ६—७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशी शीशीमें भरकर वालुकायन्त्रमें १२ पहर मन्द, मध्य और हठाग्निसे पकावे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे २—२ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे यह तमामकुष्ठ, वातव्याधि, सन्निपात, जीर्णज्वर इनको नष्टकरताहै ॥ ९१ ॥

९२ तालकेश्वररसः (ऊनविंशः)

पारदं तालकं द्वारं मृदायं मर्दयेद् दृढम् ।
द्विटङ्कमिदं यन्त्रे पचेद्दिवापराह्वये ॥३८३॥
मूषायां लवणस्यैव पुनः पक्त्वा ततः पुनः ।
सिकतायां पचेत्कूप्यां कुष्ठहा तालकेश्वरः ३८४

र. क., कुष्ठे ।

भाषा— शुद्धपारा, हरिताल और मुर्दासङ्ग, दोनों सुहागे इनसबको पानीमें पीस गोला बनाय सुखाकर लवणकी मूपामें मन्दकर डमरूयन्त्रमें चार पहरकी आचदेकर पकावै । स्वाङ्गशीतलहोनेपर ऊपरकी हडीमें लगेहुए फूलोंको लेकर ६–७ कपडमिट्टी दीहुई आतशीशीमें बंदकर बालुकायन्त्रमें रखकर डाटलगाय १२ पहरकी अग्निसे पकावै। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेसे १–१ रत्ती कुष्ठहरानुपानके साथ देनेसे यह तमाम कुष्ठोंको दूरकरताहै ॥ ९२ ॥

९३ तालकेश्वररसः (विंशः)

वेदकर्षः पारदः स्याद्गन्धं पलमात्रकम् ।
मल्लं धान्याभ्रकञ्चैव टङ्कणञ्चेति पालिकम् ॥
एकत्रिंशतिरूपाः स्युस्तालकं तच्चतुर्गुणम् ।
एकत्र खल्वयेत्पश्चाद्भावनाः किल दापयेत् ॥
जैपालैरण्डतैलाभ्यां भाव्यं वज्रार्कदुग्धकैः ।
कूप्यां निधाय पश्चाच्च यन्त्रे च सैकते पचेत् ॥
चत्वारिंशद्याममात्रमुद्धरेत्स्वाङ्गशीतलम् ।
तैलार्काभ्यां पुनर्भाव्यं पुनरग्निम्प्रदापयेत् २८८
एवं त्रिवारं कुर्वीत रसः काचनिभो भवेत् ।
तण्डुलप्रमितो योज्यो सर्वरोगनिबर्हणः॥२८९॥

रसायनस, सर्वरोगे ।

भाषा— शुद्धपारा, वह, मल्ल, धान्याभ्रक और सुहागा ये सब १–१ तोला और शुद्धहरिताल २० तोला लेकर वह्नको गलाकर पारेको मिलाकर धक्का बनाले इसमें सबचीजें डालकर ४ पहरतक मर्दनकर कजली बनाले फिर जमालगोटा और एरण्डका तैल, सेहुण्ड और आकका दूध इनप्रत्येकसे १–१ रोज मर्दनकर सुखसुखाकर ६–७ कपडमिट्टी दीहुई आतशीशीमें रखकर मुखबन्दकर बालुकायन्त्रमें रखकर ४० पहरकी अग्निदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर पूर्वोक्त, भावनाए देकर फिर आतशी शीशीमें भरकर अग्नि दे। ऐसे ३ बार आचदेकर निकालनेसे यह काचके रङ्गका चमकदार पदार्थ तैयार होगा । इसमेसे १–१ चावल तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे यह समस्तरोगोंको दूरकरताहै ॥

९४ तालकेश्वररसः (एकविंशः)

संशोधितस्य रसभस्म विभागमेकं
तालाभ्रसत्त्ववरकाञ्चनभागयुक्तम् ।
भृङ्गद्रवैः सुमिलितं पुटितं तथान्ध-
मूषागतं भवति यामयुगेन सिद्धम् ॥
भूयो हि मार्कररसेन वटीं प्रबध्य
सेव्या नृभिः प्रतिदिनं परया सुभक्त्या
लूताभगन्दरशिराव्रणरक्तवातान्
दुर्नामकुष्ठपिडिका विनिहन्ति सद्यः ॥

र. (मा.), कुष्ठे ।

टि०—तालकस्य प्रथमं स्वेदनं कृत्वा पश्चान्निम्बुकरसेन दिनानि त्रीणि मर्दयेत्, पश्चान्नरमूत्रेण दिनानि त्रीणि मर्दयेत्, तदनु टङ्कणस्तदर्धाँ चतुर्थांशेन दत्त्वा निम्बुकरसेन दिनमेकं मर्दयेत् । पश्चात्कुम्भे धृत्वा द्वादशप्रहरानग्निः कार्यः । एवं तालकसत्त्वं समागच्छति । अभ्रस्य प्रथमं धान्याभ्रकं कृत्वा पश्चात्तदर्धं गुड, गुग्गुलं, लाक्षा, सर्जरस, टङ्कणं प्रत्येकं चतुर्थभाग मिश्रय्य सर्वमेकत्र सम्पिष्य माहिषीगोमयेन समभागेन पिण्डिका कार्या , कोष्ठीयन्त्रेण ध्मापयेद्विंशति प्रहरान् यावदेवं सत्त्वं पतति ।

भाषा—अच्छी तरहसे शुद्ध किये हुए पारेकी भस्म, हरिताल और अभ्रकका सत्व और सुवर्ण १–१ भाग लेकर भागरेके रससे एकरोज मर्दनकर गोला बनाय अन्धमूषामें रखकर धौंकनीसे धोंके । जब सफेद लपट निकलने लगे तब बन्द करदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर भगरेके रससे घोटकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली यथोचितानुपानके साथ देनेसे लूता, भगन्दर, शिराव्रण, वातरक्त, अर्श, कुष्ठ, प्रमेहपिडिका इनसबको यह नष्ट करता है ॥ ९४ ॥

९५ तालकेश्वररसः (द्वाविंशः)

भागैकशिग्रुपत्राढ्यं द्विभागं शुद्धतालकम् ।
चूर्णयित्वाऽविदुग्धेन श्लक्ष्णपङ्कीकृतं भृशम् ॥
ततोगजपुटोत्तीर्णं भल्लातस्नेहभावितम् ।

छायासु शोषितं सप्त शाल्मलीद्रुतिभिस्तथा ॥
तालकेश्वरनामाऽयं दुष्टकुष्ठनिबर्हणः ॥ ३८३ ॥
र. (भा.), कुष्ठे ।

भाषा—दो तोले हरितालका बारीक कपड़छान चूर्णकर इसमें एक तोले सहिजनके ताजेपत्तोंको डालकर मेड़केके दूधसे ३–४ रोज मर्दनकर ६–७ कपड़मिट्टी दियेहुए शराव अथवा हण्डीमें इस हरितालको डालकर ढकदे । और गुड़चूनेसे सन्धि बन्दकर ६–७ कपड़मिट्टी करके खूब सुखा दे। फिर जङ्गलीकण्डोंमें गजपुटकी आंच दे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर पातालयन्त्रसे मिलावोंका तेल निकाल सातदिनतक छायामें मर्दनकरे फिर सेमलकी द्रुति जो कि सूखनेपर मोचरस नामको पाती है यह अगर ताजी मिलसके तो उससे, नहींतो मोचरसका काथकर उसके घनसे ७ रोज मर्दनकर डेढ १॥ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे फिर वमन विरेकादिसे कुष्ठीको शुद्धकर १–१ गोली पुराने गुड़ अथवा घी और मधुके साथ सुबहमें सातरोज तक दे । ऐसे दूसरे सप्ताहमें २–२ गोली तीसरेमें ३–३ और चौथेमें चार ४ दे । ऐसे २८ रोजके बाद पकीहुई एकहरेंके छिलकेकेसाथ जिसतरह हरितालकी मात्रा बढाई थी उसीतरह २८ वें रोज कमकरे । इसतरह ५६ रोजमें यह प्रयोग समाप्त होगा । इसमें पथ्य छाछभातके सिवाय कुछ न देतो कापकच्छ और उदुम्बरको छोड़कर और१६ कुष्ठोंको यह नष्ट करता है ॥ ९५ ॥

९६ तालकेश्वररसः (त्रयोविंशः)

रसस्त्रिभागो द्विगुणश्च तालं
गन्धेतदर्द्धेश्च शिला तदर्द्धा ।
विमर्दनीयं फलकाञ्चनोरथै-
रधोमुखीं स्थापय काचकूपीम् ॥३९४
समं ततस्तत्सुत्रालुकान्तरे
स्युऽश्चालयो यन्त्रवरोऽर्ध्वगः ।
विवर्जिता यान्ति यदैव शालय-
स्तदैव सिद्धं रसमाशु धारयेत् ॥३९५
विभज्य तद्यन्त्रवरं सुयत्नतो
मरीचचूर्णेन सह द्विवल्लकम् ।
नियोजयेन्नागवल्लीदलान्वितं
समस्तशीतज्वरनाशनं नृणाम् ॥ ३९६
सदुग्धभक्तं परिभोजयेत्वरं
हिमं मतं पथ्यमथक्षुधातुरे ।
शिवोदितोऽयं खलु तालकेश्वरो-
मरुत्कफाजीर्णविकारनाशनः ॥ ३८७ ॥
शि. र. ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धहरिताल ६ भाग, शिंगरफसे निकाला हुआ पारा ३ भाग, शुद्धगन्धक डेढभाग शुद्धमेनसिल ॥।- भाग, लेकर सबको कलमीकर पके धतूरेके रससे २–२ रोज मर्दनकर सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशीशीशीमें डालकर डाटलगाकर २–४ कपड़मिट्टी करदे । सूखनेपर वालुकायन्त्रमें अधोमुखरखकर वालूसे ढककर मन्द, मध्य और तीक्ष्ण अग्नि देकर पकावे । १ रोज बाद वालूके ऊपर धान डालकर देखे जब वे काले पड़ने लगें तब आंच बंद करदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे ६–६ रत्ती मरिचके चूर्णके साथ अथवा पानके साथ देनेसे समस्त शीतज्वर नष्टहों भूख लगनेपर दूधभातदे और शीतोपचार करे हरेंके चूर्णके साथ देनेसे यह वायु, कफ और अजीर्णको नष्टकरताहै ॥ ९६ ॥

९७ तालकेश्वररसः (चतुर्विंशः)

अष्टाष्टावथषट्पलानिविमलोशुद्धौ विशुद्धौ रसं,
मल्लंमाषिपलेथिचूर्ण्य सकलं ह्यादित्यदुग्धेन च ।
सम्मर्द्याथविधायगोलकवरं दाडिमेन युक्तेन्धसे-
द्रम्येकिंशुकभूतिकाधेकभूते भाण्डेऽर्कपत्रान्विते
तद्गोलोपरिसम्पसेद्द्रविदलं पश्चाच भृत्वा भृशं,
[illegible]

पङ्गुत्वंनत्कुब्जतांगलगदं सन्धिस्थवातं कफं,
हन्याद्धस्तकटिस्थवातनिचयं पृष्ठस्थवातभ्रमम्।
पाण्डुंपित्तचयंक्षयंगुदगदं श्वासञ्च कासं तथा,
मेहंदुर्विषशोफरोगनिचयं श्रीतालकेशो जयेत्॥

र सु , वातविकारे ।

भाषा—अत्यन्तविशुद्ध हरिताल और गन्धक आठ ८ पल, शुद्धपारा ६ पल, शुद्धसोमल १॥ पल लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर अत्यन्त कपडछानकियेहुए हरिताल और मल्लके चूर्णमे मिलाकर १–२ रोज सूखे घोटकर आकके दूधसे यहांतक मर्दनकरे कि चमक दीखनी बंदहोजाय। फिर इसकी छोटी टिकिया बनाकर पलाशके फूलोंकी राख कपडछानकीहुई ६–७ कपडमिट्टी कीहुई हंडीमे आधेतक दबादबाकर भरकर ऊपर पकेहुए आकके पत्ते बिछाकर उनपर उन टिकियोंको जमाकर आकके पत्तोंसे ढककर दूसरी राख गले तक भर खूब दबादे फिर उसके नीचे ३२ पहरतक अग्नि जलावे स्वाङ्गशीतल होनेपर बहुतसभालसे इसभस्मको निकाले। यह यदि निर्धूम और सफेदवर्ण हो तो सिद्धसमझना। इसमेंसे आधी आधी रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे पङ्गुत्व, कुब्जत्व, गलरोग, सन्धिस्थवात कफ, हस्त, कटि और पृष्ठस्थवात, भ्रम, पाण्डु, पित्त, क्षय, बवासीर, श्वास, कास, प्रमेह, दुष्टविष और शोफकरोग इन सबको यह नष्टकरताहै ॥ ९७ ॥

९८ तालकेश्वररसः (पञ्चविंशः)

शुद्धं सूतं समं गन्धं सूताच्चालं चतुर्गुणम्
कुक्कुटीपर्णसाराणां वाकुच्याश्च कषायकैः ४०१
त्रिदिनं मर्दयेत्तुल्यं त्रिभिस्तुल्यं मृतायसम् ।
अयस्तुल्यं मृतं ताम्रं मर्दयेद्दिनपञ्चकम् ४०२
पूर्वक्काथद्रवै र्योऽथ सर्वं तद्गोलकीकृतम् ।
वर्षाभूचित्रपत्रैश्च मूषागर्भं प्रलेपयेत् ॥४०३॥
तन्मध्ये निक्षिपेद्गोलं लेपः कल्प्यस्तथोपरि ।
रुद्धाद्धि भूधरे पक्वं समुद्धृत्य विभावयेत् ४०४
सप्तधामलकैस्तोयै र्मधुमिश्रं निरुध्य च ।
पुटैकं भूधरे पक्वो रसःस्यात्तालकेश्वरः ४०५
चतुर्गुञ्जं पर्णखण्डे भक्षयेच्च पिबेदनु ।
अजाजीद्वितयं त्र्यूषं गिरिकर्णी गवां पयः ४०६
मुण्डीचूर्णं तथा क्षौद्रैः सर्वकुष्ठं नियच्छति ।
हिङ्गुजम्बीरवातारितैलैः पवनपीडितैः ४०७
माधूकसारसिन्धूत्थवचाभ्योपै र्हतौजसि ।
शोफे भक्ताम्बुना कुष्ठे घृतेन पयसाऽथवा ४०८
धारोष्णेनार्द्रकस्यापि कामलायां रसेन च ।
रसस्तालेश्वराख्योऽयं सर्वकुष्ठहरः परः ४०९

र सु , चि क , र. र. स , र का. कुष्ठे । र. (मा), महारोगेषु ।

टि०—माणिक्यचन्द्रीयरसायनसारे रसगन्धाभ्यां पारदो द्विगुणो निवेशितोऽत्र तु द्वाभ्यां सम । अत्र वर्षाभूचित्रकपत्रै र्मूषागर्भविलेपनमस्ति तत्र तु भल्लातकपत्रैर्लेपो दत्त । तत्र गजपुटेपाकोक्तः अत्र तु भूधरपुट इति विशेषोऽस्ति उभयस्य साम्य इत्यतो योगो विन्यस्तनीय इत्यस्माकं सम्मतिः गजपुटापेक्षया ताले भूधरपुटस्य यथार्थत्वमितीदम् ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक १–१ भाग, शुद्धहरिताल ४ भाग लेकर नीलवर्ण कज्जलीकर कुक्कुटशिखा अथवा मुरगारीके पत्तोंके रस तथा बावचीके अङ्गरस अथवा काथसे तीन तीन रोज मर्दनकर तीनोंकी बराबर लोह और ताम्रभस्म मिलाकर पूर्वस्वरसोंसे ५ रोज मर्दनकर गोला बनाकर सुखाले। फिर इटसिट, चित्रक और भिलावेके पत्तोंके रसोंसे मूषाको लेपदेकर सुखाकर उसमे उसगोलेको रख मुहबन्दकर ४–५ कपडमिट्टी देकर सुखाकर भूधरपुटमे आंचदे वे स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर ७ बार ताजे आमलोंके रससे मर्दनकर सुखाकर चतुर्गुणित मधुमिलाकर मूषामे बदकर भूधरपुटमे आंचदेवे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे। इसमेंसे ४–४ रत्ती पानमे रखकर खावे। ऊपरसे दोनों जीरे, त्रिकटु, विष्णुकान्ता, गायकादूध, गोरखमुण्डीका चूर्ण और मधु इनमेसे औचिती देखकर

चाहिजिसका अनुपान कायम करनेसे यह समाम कुष्ठोंको दूरकरताहै । वातप्रस्तरोगियोंके लिये हींग, जभीरीकारस और एरण्डका तैल ऊपरसे पिलावे जिनका ओज नष्ट होगयाहै उनके लिये महुएके फूल अथवा हीर, सेंधानमक, वच, त्रिकटु इनके साथ देवे सूजनमें माठकेसाथदे, पुष्टमें घी अथवा धारोष्णदूधके साथदे । कामलामें अदरखके रसके साथ देवें । ९८

९९ तालकेश्वररसः (षड्विंशः)

तालकं दोलिकायन्त्रे पक्त्वा सूक्ष्मञ्च कल्कयेत्
कुमारीरसतो मर्द्य समभागाऽथ शुक्तिका ॥
चक्रिकां कारयेद्वह्नि दद्यात्प्रायः सुयन्त्रके ।
द्वादशप्रहरं यावत्ततः पश्चात्समुद्धरेत् ॥ ४११
निर्गन्धश्चापि निश्चन्द्रं निर्धूमञ्च परीक्षयेत् ।
गुञ्जाद्वयं भक्षणीयं नागवल्लीदलाऽन्वितम् ॥
मासमेकं द्वयं वापि दुग्धौदनी जितेन्द्रियः ।
हरते सर्वरोगांश्च नात्र कार्या विचारणा ॥
र. ह्मा., सर्वरोगे ।

भाषा—तण्डुलाकृति हरितालके टुकडेकर पोटली बनाय घीकुआरके रसमें ४ पहरतक दोलायन्त्रमें स्वेदनकर सत्र बारीकपीस इसकी बराबर मोतीकी सीपकाचूर्ण मिलाकर कुमारीके रसमें मर्दनकर टिकिया बनाय सुखाकर न. २४ वे तालकेश्वरकीतरह हंडीमें भरकर १२ पहरकी आंचदेवे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर देखे । अग्निपर डालनेसे निर्धूम और निर्गन्ध होतो इसकी २ रत्ती पके पानमें रखकर खानेसे एक अथवा दोमहीनेके बाद कुष्ठप्रभृति समस्तरोगोंको यह दूरकरताहै । इसमें दूध चावल खानेको देना और ब्रह्मचर्यसे रखना । ९९

१०० तालकेश्वररसः (सप्तविंशः)

तालकं समपर्णीकृतमीशं
तुल्यभागमथ कारवेल्लजैः ।
अम्बुभिर्भ्रमिदिनानि विभाव्य
क्षुण्णगोलमिदं कृतमाशु ॥ ४१४ ॥
वालुकासु परिपूर्णभाण्डगा
चक्रिकोपरि निधाय गोलकम् ।
शुल्वभाजनपिधानयुक्तकं
चुल्लिकोपरि निधाय भाण्डकम् ४१५
मध्यवह्निसहितं दिनमेकं
स्वाङ्गशीतमवचूर्ण्य शलिकाम् ।
तालकेश्वररसस्य नाशये-
द्दुग्रमाशु विषमं सशर्करः ॥ ४१६ ॥
र. ल., रससारसङ्ग्रहे र. सु. (मृतसंजीवन इति नाम) विषमज्वरे । रससारसङ्ग्रहे शुल्वभाजनस्थाने शरावसम्पुट विहितम् ।

भाषा—शुद्धहरिताल और पारेको नीलवर्णकलौंजीपर जङ्गलीकरेलेके रससे सातरोज घोटकर टिकडी बनाय सुखाकर ६–७ कपडमिट्टी दीहुई हंडीमें आधेतक बालूभर ताबेकी गोल चद्दर बालूपर रख ऊपर हरितालकी टिकिया रखकर तांबेकी कटोरीसे ढककर गलेतक बालू भरके चूल्हेपर चढाय मध्यमाग्नि देकर ८ पहरतक पकावे । स्वाङ्गशीतल होनेपर धीरेसे निकालकर रखछोडे । इसमेंसे २–२ रत्ती कालीमिर्चके चूर्णकेसाथ देनेसे यह समाम विषमज्वरोंको नष्ट करताहै ॥ १०० ॥

१०१ तालकेश्वररसः (अष्टाविंशः)

द्वौ भागौ तालकाद्ग्राह्यौ भागैकं सूतकस्य च ।
सूतार्धं गन्धकं ग्राह्यं यत्नतः कज्जलीं कुरु ॥
निक्षिप्य तालकं तत्र कारवल्लीरसेन तु ।
मर्दयेद्दिनपर्यन्तं नष्टपिष्टो भवेद्रसः ॥ ४१८ ॥
विलिप्य ताम्रपात्रे तु ह्यायपात्रेण रोधयेत् ।
वस्त्राङ्गुष्ठेण सम्पूर्यमङ्गुष्ठद्वयमानतः ॥ ४१९ ॥
संरोधयेद्वालुकाभिः क्षुल्या उपरि निक्षिपेत् ।
पात्रोपरि क्षिपेद्धान्यं ज्वालयेदनलं हठात् ॥
व्रीहयः स्फुटिता जातास्तदा पाकं विनिर्दिशेत्
आदाय मर्दयेत्सूतं श्लक्ष्णं कज्जलसन्निभम् ॥
रक्तिकाद्वयमानन्तु फणिवल्लीदलेन तु ।
शीतिकाज्वरिणे दद्यादैकाहिकद्वतीयके ॥

अनेकरूपविषमे ज्वरे दद्यादिमं रसम्।
अनुपानाय दातव्याः शुष्कमुद्गाश्च भक्षणे॥
दधिभक्तञ्च देयं स्यात्कर्त्तव्यं तालके रसे॥

र. क. यो., या., ज्वरे।

भाषा—शुद्धहरिताल २ भाग, शुद्धपारा १ भाग, शुद्धगन्धक-आधाभाग लेकर सबकी नीलवर्ण कज्जली कर जङ्गलीकरेलेके रससे एकरोज मर्दनकर तीनोंको बराबर शुद्धतांबेकी कटोरीके भीतर लेपकर सुखाकर दूसरी कटोरीसे ढंदकर इससम्पुटपर २ अङ्गुल ऊंचा सूत लपेटदे फिर ६—७ कपड़मिट्टी देकर हंडीके भीतर रख दोअङ्गुल ऊंचेतक बालूभर खाली ढक्कन रखके चूल्हेपर चढाकर अग्निलगावे। चार पहरके बाद भीतर हंडीमें धान डालदे। फूटने लगें तब आंचदेना बन्दकरदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर जितनी तांबेकी कटोरी भस्म होगई हो उससहित रसको बारीक घोटकर रखछोडे। इसमेंसे २ रत्ती पके पानमें देनेसे ऐकाहिक, द्व्याहिक, तृतीयक और अनेकप्रकारके विषमज्वर इससे नष्ट होतेहैं। अनुपानमें सूखे मूंग खानेकोदे अथवा दही भात देव। इससे तमाम ज्वर और कुष्ठ नष्टहोतेहैं।

१०२ तालकेश्वररसः (कुष्ठादिः)२९

कुनटी तालकं तुल्यं स्नुहीक्षीरेण मर्दयेत्।
कर्त्तव्यं चक्रिकां शुष्कां सोष्णाऽपामार्गभस्मना
खर्परेऽङ्गुलिदघ्नञ्च पिदध्यात्तद्यथाक्रमम्।
चक्रिका परितो देया क्षारेणैव पिधापयेत्॥
क्रमाग्निना चैकदिनं पक्त्वा शीतलमुद्धरेत्।
शर्कराघृतसम्मिश्रं व्रीहिमात्रं प्रदापयेत् ४२६
प्रातस्तायं सेवनेन सर्ववातविकारजित्।
वातग्रन्थौ धातुशोषे प्रसुप्ते रसवैकृते॥
अष्टादशसु कुष्ठेषु पथ्यं शाल्योदनं हितम्॥

र. क. यो., कुष्ठे।

भाषा— शुद्धमैनसिल, हरिताल, शुध सममाग लेकर थूहरके दूधमें एकदोरोज मर्दनकर टिकड़ी बनाय सुखाकर नये खपरेमें रख उपरसे ४ अङ्गुल अपामार्गकी गरमभूभल डालकर दबादे। ऊपर शरावसे ढककर गुड़चूने प्रभृतिसे सन्धिबंदकर ढकनेकोभी उसीभूभलसे भरदे। फिर चूल्हेपर चढाय मन्द, मध्य और खर इसक्रमसे एक अहोरात्रकी अग्नि देकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे। इसमेंसे १—१ चावल घी और मधु मिलाकर सुबह-शाम देनेसे समस्त वातविकार वातग्रन्थि, धातुशोष, प्रसुप्तवात, रसविकार, अठारहकुष्ठ ये सब नष्ट होतेहैं। इसमें पथ्य सफेद चावल, घृत, दूध और शक्कर हितकर हैं॥ १०२॥

१०३ तालकेश्वररसः (त्रिंशः)

अश्वत्थशेखरिक्षारं घटे निक्षिप्य यत्नतः।
तन्मध्ये तालकं रुद्ध्वा पचेद्द्वादशयामकम्॥
रसांशं दापयेद्भस्म सर्वकुष्ठनिवारणम्।
सर्ववातप्रशमनं ग्रन्थिवातविनाशनम् ॥४२९॥

र. क. यो, कुष्ठे।

भाषा—पीपल और अपामार्गकी राखमें चौगुना पानी मिलाकर रखछोडे। दोतनिरोजकेबाद इसपानीको नितारकर इसमें शुद्धहरितालको ४—५ रोज यहांतक मर्दनकरे कि चमकनष्ट होजाय। इसकी टिकड़ी बनाय सूखकड़ीधूपमें सुखाकर ६—७ कपड़मिट्टी दीहुई हंडीमें पलाश और अपामार्गकी राख आधेतक दबादबाकर भरकर ऊपर टिकियाको रखकर दोनों राखोंसे गलेतक हांडीको भरकर १२ पहरकी क्रमाग्निसे पकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालले। इसमेंसे १ रत्तीलेकर १ रत्ती पारदभस्मके साथ मिलाकर सखदोषहरानुपानके साथ देनेसे समस्तकुष्ठ, वातविकार, ग्रन्थिवात ये सब नष्टहोतेहैं।

१०४ तालकेश्वररसः (एकत्रिंशः)

गर्ते कुर्य्याद्दिष्टिकायां शिलायां षोडशाङ्गुलम्।
अष्टाङ्गुलपरीणाहं तत्र पौनर्नवं रजः ॥४३०॥
नवभागं सार्धशाणं चीनकर्पूरटङ्कणम्।
तदूर्ध्वं सोमजमलं तन्मध्ये तालकं क्षिपेत्॥

घतुर्विंशतिनिष्कं तदूर्ध्वं पौनर्नवं रजः ।
शरावेण विधायैतन्मृत्कर्पटविलेपितम् ४३२ ॥
शोषयित्वा ततस्थल्यां संस्थाप्य रवियामकम् ।
वह्निं दद्यात्क्रमेणैव मन्दं मध्यं खरं क्रमात् ॥
तस्सत्त्वं जायते शुभ्रमधोमध्योर्ध्वसंस्थितम् ।
ऊर्ध्वाधःस्थस्य गुञ्जैका तदर्द्धा मध्यगस्य च ॥
गुञ्जाद्वयं भस्मनश्च वातरक्तादिनाशनम् ४३४
र. का, कुष्ठे।

भाषा—ईट अथवा शिलामें १६ अङ्गुलगहरा और ८ अङ्गुल चौडा गड्ढा खोदकर उसमें पहिले सात अङ्गुलतक पुनर्नवाकी जडका चूर्णदे उसके ऊपर ६ माशे नौसादर और ६ माशे चीनीकपूर और उसपर ६ माशे सुहागा, सुहागेपर ६ माशे सोमलदेकर एकतोले पुनर्नवाके रससे २–३ रोज पीसकर कडेधूपमे सुखाईहुई हरितालकी टिकिया रखकर सोमल, सुहागा, चीनीकपूर, नौसादर और पुनर्नवाकाचूर्ण क्रमसे देकर दबादे। फिर सत्रपर ढक्कन ढककर गुडचूनेसे सन्धिबन्दकर समस्तशरावपर ६–७ कपडमिट्टी देकर सुखाले। फिर चूल्हेपर रख मन्द, मध्य, और खर इसक्रमसे १२ पहर अग्निदेवे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर धीरजसे सम्पुटको खोलकर देखे। ऊपर, बीचमें और नीचे तीनजगह औषधिके फूलमिलेंगे। इनको जुदीजुदी शीशियोंमे रखछोडे। नीचे और ऊपरवाली दवाकी १ रत्तीकी मात्रादे मध्यकी आधीरत्ती दे और जो इसमे राखहै उसको २ रत्ती देवे। उचितानुपानके साथ देनसे यह वातरक्तको नष्टकरताहै। १०४ ॥

१०५ तालकेश्वररसः (द्वात्रिंशः)
कुडवैकं तालकस्य मर्दयेत्त्रित्रिवासरम् ।
द्रवै रेतै नवनवपलैः प्रत्येकशो बुधः॥४३५॥
सम्यक् काञ्जिकगोमूत्रशरपुङ्खासुतैरपि ।
गुडकाञ्जिकतः सूर्यक्षीरैः सूर्यदलाऽऽतपे ४३६
शोषयित्वा प्रकुर्वीत चतस्रस्तस्य चक्रिकाः ।
हण्डिकायां पलाशस्य भस्म निक्षिप्य यत्नतः
तस्योपरि पुनर्दद्याल्लतिचक्रिकमर्कजैः ।
वेदपत्राणि तस्योर्द्ध्व भस्म दद्यात्पलाशजम् ॥
विमुद्रय वह्निं संदद्यात् षट्त्रिंशत्प्रहरं भिषक् ।
पलाशेन्धनतः सम्यक् स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥
निर्धूमं श्वेतवर्णं स्यादस्य गुञ्जां प्रदापयेत्
श्वेतजीरकयोगेन पथ्यं खण्डेन पूपिकाम् ॥
वातव्याधीन्वातरक्तं कुष्ठाऽष्टादशकं हरेत् ४४०
र. का, कुष्ठे।

भाषा—सोलह तोले शुद्धहरिताललेकर खूब बारीक कपडछानचूर्णकर काञ्जी, गोमूत्र, शरपुङ्खका काढा, गुड और काञ्जी आककादूध इनके ९–९ पलमे तीनतीनरोज मर्दनकर चारटिकिया बनाय कडे धूपमे सुखाकर हडीमे पलाशके फूल अथवा छालकी राख आधेतक भर चारो टिकियोको जमाकर हरएकके ऊपर ४–४ आकके पत्ते देकर गलेतक उपरोक्त भस्म भरकर ढक्कन लगाय २–४ कपडमिट्टी देकर सुखाकर ३६ पहरकी पलाशकी लकडीकी आचदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकाललेवे। यह अगर आगिमे डालनेसे निर्धूम और सफेद निकलेतो १–१ रत्ती सफेदजीरेके साथ देवे। पथ्यमे खाडके मालपूए देतो समस्तवातव्याधि और १८ प्रकारके कुष्ठ इससे नष्टहोतेहै ॥१०५॥

१०६ तालकेश्वररसः (त्रयस्त्रिंशः)
रसगन्धकतालानां त्रयं खल्वे विमर्दयेत् ।
कनकस्य च बीजानां रसमादाय यत्नतः ॥
प्राज्ञः सम्भावयेत्तेन भावनाः सप्तविंशतिः ।
तत्समं रजनीचूर्णं सर्वमेकत्र मर्दयेत् ॥४४२॥
रक्तिकां तस्य चूर्णस्य पत्रे कृत्वा तु भक्षयेत्।
स्वेदश्च नाशयेच्छीघ्रं सर्वदोषसमुद्भवम्
तालकेश्वरनामाऽयं रसवैद्यैः सुपूजितः॥४४३॥
रससारसङ्ग्रहे, अतिस्वेदे।

भाषा— शुद्धपारा, गन्धक और हरिताल समभागलेकर नीलवर्ण कज्जलीकर धतूरेके बीजोके रससे २१ रोजतक घोटकर इसकी बराबर हल्दीका

चूर्ण मिलाकर १ रत्तीसे २ रत्तीतककी गोलियां बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १-१ गोली पानके साथ खानेसे चाहेजिसतरह अधिक प्रस्वेद होताहो उसको यह नष्टकरताहै और वातादि समस्त ज्वरोंको रोकता है ॥१०६॥

१०७ तालकेश्वररसः (सिद्धाख्यः) ३४

भल्लातकं तालकतुल्यभागं
सद्भाण्डिकायन्त्रवरे निदध्यात् ।
दत्त्वा शरावञ्च सुसन्धिरोधं
सुपाटिकास्तत्र किरेत्तु मध्ये ॥४४४॥
यदा च सर्वे स्फुटिता भवेयुः
सिद्धो रसः स्यात्खलु तालकेशः ।
कुष्ठानि सर्वाणि निहन्ति मासा-
ज्ज्वराऽऽमयं रूपमपास्य सर्वम् ॥
भवेदपूर्वं सकलं शरीरं
निरामयं कान्तिबलाद्युपेतम् ॥ ४४५ ॥
मासमात्रममुं दद्यादेहं कुर्यान्निरामयम् ।
विजित्य सकलान्रोगान् कुर्यादानन्दसंयुतम् ॥
दीर्घायुर्जायते भूमौ सज्जदेहो निराकुलः ।
साधनैः सकलैर्युक्तः सर्वसौभाग्यभाजनः ॥

रसार्णे., र. का., कुष्ठादौ ।

टि०—रसकामधेनौ द्वितीयस्थाने " शुद्धतालकसमं बीज भल्लातकस्य च । मर्दयेदर्कदुग्धेन मासरन्तितर्यं रटम् " इति । द्वितीयः पाठोऽस्ति, अतोऽत्रैव भल्लातकानर्कदुग्धे प्रपिष्य रसः सम्पादनीय इति मतद्वयमुभयोरपि समावेशः ।

भाषा—शुद्धहरितालका कपडछानचूर्णकर भिलावेके तेलमें ४-५ रोज मर्दनकर टिकिया बनाय धूपमें सुखाकर इसमें अष्टगुणित भिलावें कूट ६-७ कपडमिट्टी कीहुई हंडीमें आधे नीचे और आधे ऊपर देकर ढकन लगाय सन्धिबन्दकर चूल्हेपर चढादे । और हंडीमें ऊपरसे धानडालदे जब धानोंकी खील होजाय तब आगदेना बंदकरदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे १ रत्तीसे २ रत्तीतक तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे १ महीनेमें कुष्टियोंके समस्तचिह्नोंको हटाकर अपूर्व-शरीरको प्राप्तकराताहै । औरभी रोगोंमें एकमहीनेके प्रयोगसे तमामव्याधियोंसे निवृत्तहोकर दीर्घायुको प्राप्तहोताहै । १०७

१०८ तालकेश्वररसः (पञ्चत्रिंशः)

हेमसूतघनभानुतालकं
शिग्रुवज्रकनकाम्बुमर्दितम् ।
क्षारनीरशतपाचितं कुरु
सर्वकुष्ठहरतालकेश्वरः ॥ ४४८ ॥

र. दी., कुष्ठे । टि०—अयं योग एकविंशतालकेश्वरेण समः प्रतीयते पर भावनाया विशेषात्तत्र तावाऽभावाच भिन्नावेतौ योगौ ।

भाषा—सुवर्ण, पारा, अभ्रक, तांबा और हरिताल इनकी भस्मलेकर फडवासहिजन, जङ्गलीसूरण अथवा थूहरकादूध, धतूरेकेबीज इनमें एकएकरोजमर्दनकर यथालाभ क्षारोंके पानीमें घोटकर टिकिया बनाय शरावसम्पुटमें बन्दकर लघुपुटकी आंचदे । ऐसे सौ आंच देनेसे तालकेश्वर सिद्ध होगा । इसमेंसे १ रत्तीसे २ रत्तीतक उचितानुपानके साथ देनेसे यह समस्तकुष्टोंको दूर करता है ॥ १०८ ॥

१०९ तालकेश्वररसः (षट्त्रिंशः)

चूर्णादिबहुधाशुद्धतालकं काञ्जिके पचेत् ।
दोलायां तस्य तालस्य सत्त्वं कुर्यात् समाहरेत् ।
तेन सत्त्वेन सम्मिश्रं पारदं तुल्यभागिकम् ।
विपचेद्वालुकायन्त्रे यामान् द्वादशसङ्ख्यकान् ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य त्रिकटुत्रिफलान्विताम् ।
जातीफललवङ्गैलाचूर्णयुक्तस्य रक्तिकाम् ४५१
भक्षयेत्सर्वकुष्ठार्तो गलत्कुष्ठी विशेषतः ।
केचिद्दातुं समीहन्ते पारसीकयवानिकाम् ॥

र. च., गलत्कुष्ठे ।

भाषा— चूनेप्रभृतिके पानीसे बहुत विशुद्ध हरितालको काञ्जीमें दोलायन्त्रमें ४ पहर स्वेदनकर दोआतशीशीमें बंदकर विद्याधरयन्त्रवनावे । एकशीशीको धोईचाहूमें गर्भितकर दूसरी शीशीको खाली रखकर ४ पहरकी आंच देनेसे नीचेकी शीशीका हरिताल उडकर दूसरी शीशीमें चलाजायगा ।

इस हरितालके सत्वमें समभाग शुद्धपारा मिलाकर आक या थूहरके दूधसे मर्दनकर आतशीशीशीमें रख १२ पहरकी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर शीशीके मुहपर लगेहुए रसको निकालकर रखछोडे। इसमेसे एकरत्तीसे ३ रत्तीतक त्रिकटु, त्रिफला, जायफल, लौंग, इलायची इनकाचूर्ण २ आनेभर मिलाकर खानेसे तमामकुष्ठ खासकर गलितकुष्ठको यह दूरकरताहै । इसयोगमे कितनोंकी रायहै कि खुरासानी अजवाइनभी देना ॥ १०९ ॥

११० तालकेश्वररसः (सप्तत्रिंशः)

सम्यक्काञ्जिककर्दरपुष्पकवराकाथेतुदोलाऽभिधे
यन्त्रेतालकशोधनंनिगदितंतत्तालकंभावयेत् ।
वारान्कुञ्जरभक्षणोत्थसलिलैर्विंशन्मितानातपे,
बध्वागोलमथास्यपिप्पलजया भूरयथेपूर्णेन्यसेत्
भाण्डेतत्रपुनर्विभूतिभरणंकृत्वाशरावं मुखे,
दत्त्वाऽग्निंविपचेद्गजाह्वयपुटेवन्यैःसहस्रोत्पलैः ।
एवंपाकचतुष्टयेनविशदंस्यात्कुष्ठभस्मशुभ्रंगदे
योग्यंकुष्ठलुडोपदंशपवनेनाडीव्रणेशस्यते४५४

यु. यो त., र. त, नि. र, कुष्ठे।

भाषा—हरितालको कांजी, लौंगऔर त्रिफलाके काथमें एकएकरोज स्वेदितकर पीपलकी छालके काथेसे धूपमें २० रोज मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर पीपलकी छालकी राखको ६–७ कपडमिट्टी कीहुई हंडीमें आधेतक दबादबाकर भरकर ऊपर इसटिकडीकोरख फिर दबादबाकर राख गलेतक भरकर शरावसे मुहबंदकर गुडचूने प्रभृतिसे सन्धिबन्दकर २–४ कपडमिट्टी देकर सुखाकर खड्डा खोद एक हजार जङ्गली कण्डोंकी आंचदे । इसतरहेसे इसतरह खोदनादि जिसमें चारपहरमें यह दग्धहोजाय । स्वाङ्गशीतलहोनेपर इसमेसे धीरजसे सफेद हरितालभस्मको निकालकर रखछोडे । इसकी १ रत्तीसे २ रत्तीतक तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे कुष्ठ, वातरक्त, उपदंश, नासरोग, नाडीव्रण इनसबको यह नाशकरताहै ॥ ११० ॥

१११ तालकेश्वररसः (अष्टत्रिंशः)

स्थाल्यां निधाय नटमण्डनचूर्णमस्मिन्,
न्युब्जीकृतं कमलभाजनमन्थयित्वा ।
पक्त्वा तथैव शुकगन्धकमर्कजीर्णं,
पूर्वांशतो हि रसयुग्गुरुपातकारि ॥ ४५५ ॥

र का, यो म, कुष्ठे। यो म पातरकाल्तकेति नाम।

भाषा—शुद्धहरितालके टुकडेकर ६–७ कपडमिट्टीकीहुई हडामें रखकर ऊपरसे उसकी बराबर तांबेकी कटोरीसे ढककर सन्धिबन्दकर सकोरेपर चार अङ्गुलऊंची पलाशगोरहकी राख देकर आंच लगावे । जब राखपर रक्खाहुआ धान फुलजाय तब आंचदेना बन्दकरदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर धीरेसे सम्पुटको उघाडके रसको निकालकर हरिताल जितनाशुद्धगन्धक हंडीमें रख ऊपर तांबेकी उस कटोरीको ढकाकर पूर्वकीतरह पकाके स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालके इसकी बराबर पारद भस्म मिलाके रखछोडे । इसमेसे तत्तद्रोगहरानुपानके साथ १–१ रत्ती देवे । यह तमामकुष्ठ और सन्निपातोंको नष्टकरताहै ॥ १११ ॥

११२ तालकेश्वररसः (ऊनचत्वारिंशः)

तालकं निष्कमेकन्तु त्रिगुणं लवणं तथा ।
भृङ्गराजरसेनैव भावनाः सप्त दापयेत् ॥४५६॥
दिनसप्तप्रमाणेन छायायां शोषयेत्तथा ।
चतुर्गुञ्जाप्रमाणेन गुटिकां कारयेत्ततः ४५७
तालकेश्वरनामाऽयं वातरक्ते प्रदापयेत् ।
सर्वकुष्ठेषु दातव्यः सप्तसप्तदिनावधि ॥४५८॥
विदाहेषु च सर्वेषु छागीक्षीरेण संयुतम् ।
शून्यञ्च मण्डलं कुष्ठं श्वेतकुष्ठं तथैव च ॥
अष्टादशविधं कुष्ठं नाशयेन्नाऽत्रसंशयः॥४५९॥

र रा, कुष्ठे ।

भाषा—हरितालभस्म ३ मासे, सफेद सैंधानमक ९ मासे, लेकर भंगरेके रससे ७ दिन खरलकर ४–४ रत्तीकी गोलियें बनाकर सातरोज छायामें सुखाकर रखछोडे । इनमेसे १–१ गोली तत्तद्रोग-

हरानुपानके साथ देनेसे शूल्य, मण्डल, श्वेत इत्यादिककुष्ठोंको यह नष्टकरताहै । सबतरहके दाहोंमे बकरीके दूधमे देना ॥ ११२ ॥

११३ तालकेश्वररसः (राजादिः) ४०

सुजात्यं तालमादाय निर्मलं स्वल्पमध्यगम् ।
कन्याद्रवेणसम्पिष्टं मर्दयेत्प्रतिवासरम् ४६०
दिनसप्तकपर्यन्तं काचकूप्यां निधापयेत् ।
वालुकायन्त्रमध्यस्थं मुखे मुद्रां प्रदापयेत्४६१
याति धूमोऽस्यनीलाभः पीतवर्णश्च सर्वथा ।
उद्घाटितं मुखं कुर्यात्पश्चाल्लोहशलाकया ४६२
क्षिप्यते तस्य तालस्य मध्ये सम्भ्राम्यते क्षणम् ।
आकृष्य नीयते सार्द्रा सा शलाका विलोक्यताम्
तालं पीतं यदा किञ्चित्स्वेदरूपं जलं भवेत् ।
दिनैकमपरं स्वेदं तत्र दद्याद्दिनद्वयम् ॥४६४॥
अल्परूपो यदास्वेदो दृश्यते च शलाकया ।
शीतलं क्रियते तच्च यथास्थानं भवत्यदः४६५
रूपेण खोटकाकारं तालसत्त्वं महोज्ज्वलम् ।
गुरुरूपं दृढप्रायः करस्पर्शे ससौख्यम् ॥४६६॥
वल्लमात्रं विचूर्ण्याथ दद्यात्तत्कुष्ठिनेऽन्वहम् ।
रोहीतकजटाक्वाथमनुपानश्च दीयताम् ४६७
चतुर्दशदिनस्यान्ते कुष्ठं शुष्यत्पदं भवेत् ।
क्षुद्बोधो जायतेऽत्यर्थं शुभगश्च भवेद्वपुः ४६८
अत्यर्थं पच्यते भुक्तमत्यर्थं सुखमाप्नुयात् ।
अरुणौदुम्बरं कुष्ठमृक्षजिह्वं कपालिकम् ४६९
काकणं पुण्डरीकञ्च दद्रुकुष्ठं सुदुस्तरम् ।
स्थूलारुश्च महाकुष्ठमेककुष्ठं सुदारुणम् ४७०॥
तथा च मण्डलं हन्याद्विसर्पं परिसर्पकम् ।
सिध्मं विचर्चिकां गाढां किटिभञ्च विशेषतः
पामाञ्च रकसां वापि किलासमपि नाशयेत् ।
चित्रञ्च द्वित्रिमासेन नाशयेत्प्रसभं नृणाम् ॥
काष्ठोदुम्बरिकामूलवारि चाऽनुपिबेद्यदि ।
सघृतश्च भवेत्तत्र सद्यपञ्चमुदाहृतम् ४७२
वार्ताकं राजिकाशाकमम्लं दधिसुराऽऽसवम् ।
वर्जयेत्सततं कुष्ठी मत्स्यं मांसं द्विभोजनम् ॥

१. क., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धकियेहुए तबकी हरितालको घीकुँआरके रससे सातरोज मर्दनकर सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टीदीहुई आतशी शीशीमे रख वालुकायन्त्रमे रखकर मुहपर शिथिल डाट रखदे। जिसमेकि उसमेसे थोड़ा थोड़ा धूँआ निकलता रहे। जिसवक्त इसमेसे नीलरङ्गका धूंआ निकलकर पीलेरङ्गका निकलने लगे तब डाटको हटाकर लोहेकी गरम शलाकाको नीचे पेंदेतक पहुंचाकर घुमाकर बाहर निकालकर देखे यदि वह गीली हो और हरितालका रङ्गपीला और कुछस्वेद लगाहुआहो तो डाटको बदकर २ रोज और अग्निदे फिर तीसरे रोज शलाका घुमाकर देखे, यदि बहुतही अल्पस्वेद शलाकापर नजर आवे किन्तु धूंआ न निकले तब डाट बदकर कोयलोंपर रहनेदे लकड़ी देना बंद करदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर शीशीको फोड़कर देखे तो उसमेसे शामेकी तरह वजनदार और कठिन स्पर्श तालसत्त्व निकलेगा। इसमेसे ३–३ रत्ती बहुत बारीक पीसकर मधुप्रभृति कुष्ठहराऽनुपानके साथ चटाकर रोहिड़ेकी छालका काढ़ा देवे, ऐसे १४ दिन करनेके बाद कुष्ठव्रण सूखने लगेंगे और भूख अत्यन्त जागृत होजायगी शरीरमेसे कुष्ठके चिह्न निकलकर खूबसूरत होजायगा। इस प्रयोगसे अरुण, औदुम्बर, ऋक्षजिह्व, कापालिक, काकणक, पुण्डरीक, दद्रु, मण्डल, विसर्प, सिध्म, विचर्चिका, किटिभ, पामा, रकसा, किलास, चित्र इन सबको यह नष्ट करताहै। इसमें पानीकी जगह कठगूलरकी जड़की छालका काढ़ा देवे। इसमें भोजन घी, चने, गेहूके पदार्थोंकाकरे, बैंगन, राई, शाक, अम्ल, दही, मद्य, आसव, मत्स्य, मांस, दो वक्तका भोजन इनको छोड़ देवे ॥ ११३ ॥

११४ तालकेश्वररसः (एकचत्वारिंशः)

समवं निम्बमज्जानं काञ्जिकेन प्रपिष्य च ।

हण्डिकायां निवेश्याऽथ तत्रशुद्धञ्च तालकम् ॥
पूर्ववच्चाऽऽरनालेन पूरयित्वा निरुध्य च ।
पूर्ववच्चतुरो यामान् वह्निं कुर्याद्भिषग्वरः ४७६
स्वाङ्गशीते तदादाय श्वेतवर्णं तु तालकम् ।
भागानष्टावथ पश्चादारनालेन पेषयेत् ॥४७७॥
पूर्वपक्वस्य तालस्य भागान्द्वादश चैतयोः ।
पिण्डं विधाय तं माषपिष्टके स्थापयेत्ततः ४७८
शरावसम्पुटे तच्च पुटेद्गजपुटेन च ।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य चूर्णयेद्भिषजांवरः ४७९
मरिचाऽऽज्ययुतं दद्याद्गुञ्जामेकां भिषग्वरः ।
क्रमाद्विवर्धयेत्तावन्माषमेकं यदा पुनः ४८०
व्याप्तिस्तदा गुडं सार्द्धपलं दद्यात्प्रशान्तये ।
क्षीरौदनाशी सर्वेभ्यः कुष्ठेभ्यः परिमुच्यते ॥

र. का., कुष्ठे ।

भाषा—वच और नीमकी मज्जाको काञ्जीमें पीसकर कपड़मिट्टी कीहुई हंडीके बीचमें रख ऊपर शुद्ध हरिताल रखकर ऊपरसे वही वच और निम्बका कल्क देकर हंडीको काञ्जीसे भरकर मुंह बंदकर ४ प्रहरकी अग्नि देवे । स्वाङ्गशीतल होनेपर इसमेंसे श्वेतवर्ण तालभस्म निकलेगी । इसमेंसे १२ भाग और निम्बपत्र ८ भाग लेकर काञ्जीमे पीसकर टिकड़ी बनाकर सुखाकर काञ्जीमें उड़दके आटेको पीसकर थाली बनाय उसमें इस टिकियाको रख शराव सम्पुटमें बन्दकर गजपुटकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे १-१ रत्ती मरिच और घीके साथ देवें, जबतक १ मासा पूरा न हो तबतक १-१ रत्ती रोज बढ़ावे । जब मासा पूरा होजाय तब ४-४ तोले पुराने गुड़के साथदे । इसतरह एक मण्डलतक सेवन करनेसे समस्त कुष्ठोंसे निवृत्त होताहै । इसमें खानेके लिए दूध भात देना ॥ ११४ ॥

११५ तालकेश्वररसः (द्विचत्वारिंशः)

भागात्त्रयस्तालकस्य नवसारस्य च त्रयः ।
पञ्चभागप्रमाणेन मध्येऽपामार्गभस्मकम् ४८२
खर्परे चाऽनले दद्याद्यावन्मुद्राविभेदनम् ।
मुद्राभेदे पुनश्चूर्णं दद्याद्विधूमतावधि ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य तद्भवेत्सर्वकुष्ठजित् ४८३

र. का., कुष्ठे ।

भाषा—ढाई तोले अपामार्गकीभस्म ठीकरेपर जमाकर ऊपर डेढ़ तोला नौसादरका बारीक चूर्ण बिछाकर ३ तोले शुद्धहरितालके टुकड़े बिछाकर १॥ तोला नौसादरका चूर्ण फिर २॥ तोले अपामार्गकी भस्म देकर खूब दबावे और आंचदे, जब दबाई हुई राख फटकर धूआं निकलने लगे उसीसमय दूसरी अपामार्गकी राखसे उसे बंद करदे ऐसे जबतक मुद्राका फटना और धूएका निकलना बंद न हो तबतक ध्यान रक्खे । जब अपामार्गकी भस्म एकदम अग्निवर्ण होजाय और कहींसेभी धूआं न नजर पड़े तब अग्नि लगाना बंदकरके चूल्हेहीपर यन्त्रको पड़ा रहनेदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर धीरेसे राख और नौसादरको अलग निकाल केवल हरिताल भस्मको रखछोडे । इसमेंसे १ रत्तीसे ३ रत्तीतक कुष्ठहरानुपानके साथ देनेसे और कुष्ठोचित पथ्य रखनेसे यह समस्त कुष्ठोंको दूर करताहै ॥ ११५ ॥

११६ तालकेश्वररसः (त्रिचत्वारिंशः)

हरितालं त्रिदिनं मर्दयेत्कन्यकाद्रवे ।
कार्पासबीजतैलेच कूष्माण्डस्वरसे पुनः ४८४
काञ्जिके त्रिदिनं कुर्यात् क्षालनञ्च पातयेत् ।
त्रियाममतसीतैले श्वेतैरण्डजतैलके ॥ ४८५ ॥
पिष्टासिक्त्वा च दुग्धेषु पुनः स्वेद्यं दिनत्रयम्
यामद्वादशकं कुर्यात् पुनः सत्त्वञ्च पातयेत् ॥
कदलीस्वरसे भूयस्त्रिदिनं चाम्लसीभवे ।
मर्द्यं स्वेद्यं पुनस्तद्वत्कुर्यात् षोडशयामकम् ॥
अग्निं दत्त्वा च तत्सत्त्वरक्तिका सर्वकुष्ठजित् ।

र. का., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धहरितालको कपड़छान चूर्णकर घीकुआरकारस, कपासके बीजोंका तेल, कूष्माण्डस्वरस और काञ्जी इन प्रत्येकमें ३-३ रोज मर्दनकर ६-७

कपडमिट्टी दीहुई आतशी शीशीमें रख वालुकायंत्रमें रखकर सत्त्वपातन करे, फिर उस सत्त्वको अलसी और सफेद एरंडके बीजोंके तेलसे ३-३ रोज मर्दनकर आक, थूहर, उदुम्बर इनके दूधोंसे तीन तीन भावनाएं देकर आतशी शीशीमें रख वालुकायन्त्रमें तीन रोजकी अग्निदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर बेलेके कदका रस और अलसीके तेलमें मर्दनकर आतशी शीशीमें रख वालुकायन्त्रमें १६ पहरकी अग्नि देवे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोडे। इसमेंसे १-१ रत्ती सर्वरोगहरानुपानके साथ देनेसे यह तमाम रोग और कुष्ठोंको नष्ट करताहै ॥ ११६

११७ तालकेश्वररसः (चतुश्चत्वारिंशः)

तालं सप्तदिनं यावदर्कक्षीरेण मर्दयेत्।
पादांशं हिङ्गुलं सूतं दत्त्वा तैले च गन्धजे ॥
त्र्यहं रसोनस्वरसे श्वेतैरण्डजतैलतः।
नवसारकसत्त्वेन षोडशांशेन मर्दयेत् ॥४८९॥
स्फटिकासोरकाभ्यां च कूप्यां दद्यात्क्रमाऽनलम्।
यामद्वादशकं वारत्रयमेवं च कारयेत् ॥
रक्तिकार्धं च तत्सर्वं सर्वकुष्ठाऽनिलाऽपहम् ॥

र. का., कुष्ठे।

भाषा—शुद्धहरितालको बारीक चूर्णकर आकके दूधमें सात रोज मर्दनकर इससे चतुर्थांश शिंगरफसे निकालाहुआ पारा मिलाकर गन्धकका तैल डालकर तीनरोज मर्दनकर एक कली लहसुनके रस और सफेद एरण्डके बीजोंका तैल इनमें तीन तीन रोज मर्दनकर इससे सोलहवा हिस्सा नोसादरके पुष्प, फिटकडी और शोरा देकर कपडमिट्टी की हुई आतशी शीशीमें रख वालुकायन्त्रमें शीशीको रख १२ पहरकी आंच दे। इसतरह तीनवार करनेसे यह तालकेश्वर रस सिद्ध होगा। इसमेंसे आधीरत्तीसे १ रत्तीतक कुष्ठहराऽनुपानके साथ देनेसे यह तमाम कुष्ठोंको दूरकरताहै।

११८ तालकेश्वररसः (व्रणहररसः) ४५

शरपुङ्खां समादाय पारदं मर्दयेत्ततः।
हरितालसमं कृत्वा यावत्सप्तदिनावधि ॥ ४९१
कृते शुष्के क्षिपेत्कूप्यां दृढवस्त्रेणवेष्टयेत्।
वालुकायन्त्रके न्यस्य मुद्रां कृत्वा प्रयत्नतः ४९२
ज्वालयेदग्नियामांस्तु क्रमाद् द्वादशसङ्ख्यकान्
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पूर्ववच्च क्रियां चरेत् ४९३
एवञ्च सप्तवारांस्तु पचेत्तत्सुसमाहितः
बलिपूजां ततः कृत्वा भक्षयेद्रक्तिमात्रकम् ४९४
घृतक्षौद्रयुतश्चैव मेकविंशतिवासरान्।
तेन भक्षितमात्रेण सर्वरोगक्षयो भवेत् ४९५॥
गुल्मोदरार्शः प्लीहाऽऽमकुष्ठव्रणभगन्दरान्।
भग्नव्रणांश्च दुःसाध्यान्वह्निदग्धव्रणानपि ॥४९६
तद्रक्तिमात्रसंयुक्तं सिक्थकेन च वेष्टयेत्।
तेनैव वेधयेत्ताम्रं गद्याणद्वयमात्रकम् ॥ ४९७॥

र. का., व्रणाधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा और हरिताल समभाग लेकर नीलवर्ण कज्जलीकर शरपुङ्खके रससे सातरोज मर्दनकर सुखाकर ६-७ कपडमिट्टी दीहुई आतशी शीशीमें रखकर, डाटदेकर वालुकायन्त्रमें रखकर १२ पहर मन्द, मध्य और खर इसक्रमसे अग्निदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर फिर शरपुङ्खके रसमें घोट पूर्ववत् आतशी शीशीमें १२ पहरकी आंचदे। इस तरह सातवार आंच देनेसे यह रस तैयार होगा। बलि पूजा वगैरह करके घी और मधुके साथ इसकी १-१ रत्ती २१ रोजतक खानेसे गुल्म, उदर, बवासीर, प्लीह, आम, कुष्ठ, व्रण, भगन्दर, भग्नव्रण, अग्निसेजले हुए व्रण,इनको यह नष्टकरताहै। इसकी एक रत्ती सधे मोमके साथ मिलाकर विशेष शोधन किये हुए १ तोले ताम्रमें गलाकर डालनेमें उसका रंग बदल जाताहै ॥ ११८ ॥

११९ तालकेश्वररसः (षट्चत्वारिंशः)

तालं विचूर्णयेत्सूक्ष्मं मर्द्यं नागार्जुनीद्रवैः।
सहदेव्यानलायाश्च मर्दयेद्दिवसद्वयम् ॥४९८॥
तत्तालचक्रिकां कृत्वा छायायां च विशोषयेत्।
हण्डिकायन्त्रमध्ये तु पलाशभस्मकोपरि ॥
पाच्यश्च वालुकायन्त्रे विधिना चण्डवह्निना।

स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य सर्वरोगेषु योजयेत् ॥
नि र, सर्वरोगे।

भाषा— विशुद्धहरितालको कपड़छान चूर्णकर नागार्जुनी (छोटीदूधी), सहदेवी और बला, इनके अङ्गस्वरससे दोदोरोज मर्दनकर टिकडीबनाय छायामे सुखाकर कपडमिट्टी दीहुई हंडीमे आधेतक पलाशकी राख भरकर टिकडीको ऊपररख दूसरीराख गलेतक भरकर दबादे। फिर ढकन देकर खूबकपडमिट्टी-कर सुखाकर बारहपहरतक चूल्हकीआंचदेवे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे। इसमेसे एक रत्तीसे ३ रत्तीतक तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे यह तमामरोगोंको दूरकरताहै ॥ ११९ ॥

१२० तालकेश्वररसः (सप्तचत्वारिंशः)

पत्राख्यं तालकं शुद्धं कर्षैकं मृतलोहकम्।
किञ्चिद्धेम तथा रूप्यं सर्वमेकत्र शोधयेत् ॥
काचकूपीं मृदा लिप्त्वा सप्तवारान्मुहुर्मुहुः।
तालकं काचकूप्यन्तः प्रदद्यात्प्रयत्नतः ॥५०२
वज्रमुद्रां मुखे कुर्यात्किं वा मधुरवह्निना।
आरोप्य वालुकायन्त्रे पचेद्याम चतुष्टयम् ॥
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य पूजयेदिष्टदेवताम्।
तत्तद्रोगेषु दातव्यमनुपानविशेषतः ॥५०४॥
नि र, सर्वरोगे।

भाषा—शुद्धवर्की हरिताल और लोहभस्म १-१ तोला, सुवर्ण और रजतभस्म ४-४ माशे इनको कुमारी प्रभृति मारकवर्गके रससे ४ पहर मर्दनकर कपडमिट्टी दीहुई आतशी शीशीमे डाल मुहबंदकर वज्रमुद्राकरदे, फिर सुखाकर वालुकायन्त्रमे रख ४ पहरकी मन्दी आंचदे। मुख उघडा रखना होतो थोडी बालू दे और आंच मन्ददेवे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे। इसमेसे १ रत्तीसे ३ रत्तीतक इष्टदेवता का पूजनकर तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे यह तमामरोगोंका नाशकरताहै॥ १२० ॥

१२१ तालकेश्वररसः (अष्टचत्वारिंशः)

एको विभागः शुचितालचूर्णो
द्भागद्वयं सुन्दरधूमसारम्।
मध्ये विमुञ्चेच्छुभतालचूर्ण-
मधस्तदूर्ध्वं खलु धूमसारम् ॥ ५०५ ॥
प्रपूरयेच्चूल्लिकयाऽथ भाण्डे
शरावकेणैव ततो निरुन्ध्यात्।
निधाय चुल्यां ज्वलनं ततश्च
दद्याद्विपर्यामचतुष्टयञ्च ॥
एवैः प्रकारैर्मृतिमेति तालं
निर्धूममेवं किल शुक्लवर्णम् ॥ ५०६ ॥
नि र, कुष्ठे।

भाषा— एकभाग गृहधूमके चूर्णको बिछाय ऊपर शुद्धहरितालएकभागरख ऊपरसे उसकी बराबर गृहधूमसे दबादबाकर ऊपरसे पलाशप्रभृतिकी राख दबादबाकर हंडीमे गलेतक भरदे। और ऊपर ढक्कनसे बंदकर चूल्हेपर रख चार पहरकी कड़ी आंचदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे यह शुक्लवर्ण भस्म निकलेगी। इसकी १ रत्तीसे ३ रत्तीतक मात्रा तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे समस्त रोगोंको नष्टकरतीहै ॥ १२१ ॥

१२२ तालकेश्वररसः (ऊनपञ्चाशः)

तालकं मर्दयेत्सम्यक् ताम्बूलीपर्णवारिणा। ·ᵈ
त्रिदिनं मस्तुना मर्द्यं त्रिदिनं पयसा रवेः ॥
तद्गोलं भाण्डमध्यस्थं किंशुकक्षारसंयुतम्।
त्रिदिनं पाचयेत्सम्यङ् मन्दमध्यहठाऽग्निना ॥
तालभस्म समाऽऽकृष्य तण्डुलद्वयमात्रकम्।
आकल्लं जातिकापत्रं लवङ्गं जातिकाफलम् ॥
संयोज्य सर्पिषा जग्ध्वा सर्ववातकुलान्तकः।
वातरक्तं तथा कुष्ठं ग्रहणीञ्च भगन्दरम् ॥
सर्वव्रणान्निहन्त्याशु नाम्ना तालेश्वरो रसः ॥
वृ यो त, नि र, कुष्ठे।

टि०—निघण्टुरत्नाकरे कन्याकूष्माण्डस्वरसयोरभि-भावना प्रदत्ता, अत्र वन्याकूष्माण्डाभ्यामधिका भावना प्रदाय रसोत्पादनं भवति द्वयोरप्येकशाऽन्तरोपोऽसौ न रसान्तरताऽस्ति।

भाषा—शुद्धहरितालको पान, घीकुंवार, कोंहड़ा

दहीकाखोद, और आकका दूध इनप्रत्येकमें ३—३ रोज मर्दनकर टिकड़ी बनाय सुखाकर जिस हंडीमें २ सेर पक्की राख आवे उसमें पलाशके फूलोंकी राख आधेतक दबादबाकर भरकर ऊपर इस टिकड़ी को रख ऊपर दूसरी राख गलेतकभर ढक्कन लगाकर ३—४ कपड़मिट्टी देकर सुखाकर चूल्हेपर रख ३ रोजकी मन्द, मध्य और खर अग्नि देकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रस छोडना । इसमेंसे २ रत्तीकी मात्रा अकलकरा, जावित्री, लौंग, जायफल, समभागका, चूर्ण दो आनेभरके साथ मिलाकर घीके साथ देनेसे समस्त वातरोग, वातरक्त, कुष्ठ, ग्रहणी, भगन्दर और समस्तव्रण इनसबको यह नष्ट करता है॥

१२३ तालकेश्वररसः (पञ्चाशः)

अपामार्गस्य भूतिं तु घटे निःक्षिप्य यत्नतः ।
तन्मध्ये तालकं क्षिप्त्वा पचेद् द्वादश यामकम्
धवलं जायते भस्म सर्वकुष्ठनिवारणम् ।
सर्ववातप्रशमनं सर्वरोगनिवारणम् ॥ ५१२ ॥

नि. र., कुष्ठे ।

भाषा—विशुद्ध हरितालके चूर्णको अपामार्गकी राखके पानीसे २—३ रोज घोटकर टिकड़ी बनाय सुखाकर कपड़मिट्टीकीहुई हंडीमें अपामार्गकी राखके बीचमें दबाकर १२ पहरकी क्रमाग्नि देनेसे सफेद भस्म होगी । इसमेंसे १ रत्तीसे ३ रत्तीतक औषिर्ता देखकर समयोचितानुपानके साथ देनेसे यह समस्त रोगोंको दूरकरता है ॥ १२३ ॥

१२४ तालकेश्वररसः (एकपञ्चाशः)

विमलपत्रकतालकखण्डकं
कृतमतीवसुवस्त्रनिवेष्टितम् ।
घृतकुमारिरसाञ्चितकुम्भके
स्थितरसे स्थिरदोलकयामुभे ५१३
प्रहरयुग्ममितं हुतवाहिनी-
स्वतनुदीस्त्यपुपागतमुद्धरेत् ।
महिषमूत्रगतं सुकुमारिका-
सघनचूर्णरसे घरपुङ्खजे ॥ ५१४ ॥
सुजलनिम्बुसुपक्करसेपुत-
रसुदृढकोकिलपक्वरसे ततः ।
इति विधानविशोधितमालकं
भवति शुद्धतमं शुभकार्यकृत् ॥५१५॥
कूष्माण्डतोयेन दिनं विमर्द्य
निम्बूरसे गोभिरसे तथैव ।
छिक्काऽहिवल्युत्थकुलत्थतोयै-
र्धत्तूरजैश्चार्द्रकभृङ्गराजैः ॥ ५१६ ॥
नागार्जुनीजैः सहदेविकाजैः
सुब्रह्मदण्डीन्द्रयवैः पलाशैः ।
एरण्डमूलैर्लशुनैः पलाण्डुभिः
सुवर्णवल्लीरसवायसीभवैः ॥ ५१७ ॥
गोपालिकावत्रिपयोर्कदुग्धैः
त्रिःसप्तधत्तांश विघृष्य खल्वे ।
पृथक्पृथङ् मासचतुर्दशान्ते
चक्राऽऽकृतिं वर्तुलरोटिकाभम् ॥५१८
अश्वत्थभूत्या मृदुहण्डिकाया-
मधोर्ध्वमध्यस्थिततालकञ्च ।
सुपूर्णपात्रं दृढभस्मसंस्थं
मृत्कर्पटैस्तस्य मुखं विमुद्रय ॥५१९॥
दद्याच्च चुल्योपरि रक्षणीय-
मग्निःक्रमेणाऽपि दिनानि चाऽष्टौ ।
विश्वस्यपूजां द्विजभोजनञ्च
निष्कासयेद्युक्तियुतः सुतालम् ५२०॥
कुन्देन्दुशङ्खादिसमानवर्णं
तालं भवेत्सर्वमनोज्ञमेतत् ।
सुवर्णरौप्यादिकरण्डमध्ये
रक्षेत्ततस्तालकभस्म युक्त्या ५२१ ॥
मात्रा ततस्तण्डुलकप्रमाणा
रोगानुसारेण नियोजनीया ।
द्विकालपथ्यं लवणाऽम्लतीक्ष्ण-
वर्ज्यं ततो वातलवर्जपरम् ॥ ५२२ ॥
त्रिः सप्तवारानथ मण्डलं वा
गुणैर्युतं तत्सुबुधैं निषेव्यम् ।

कुष्ठानि चाऽष्टादश वातरक्तं
ससन्निपातञ्च भगन्दराणि ॥ ५२३ ॥
अपस्मृतिं वातकृतांश्च सर्वान्
फिरङ्गरोगादिकृहत्पदानि ।
सर्वोपदंशप्रभवांश्च शोफान्
प्रसूतिरोगं श्वासमनेकवातम् ॥ ५२४ ॥
कासादिदुष्टानपि पीनसार्शः
स्नाय्वामयान्वा विविधप्रकारान् ।
मेदोऽर्बुदं गृध्रसिगण्डमालाः
कटिग्रहं दुस्तरमग्निमान्द्यम् ॥
निहन्ति कृच्छ्रादिकमेहजालं
शोषाख्यसर्वोन्क्षयराजयक्ष्म ॥ ५२५ ॥

नि. र., कुष्ठादौ ।

भाषा—अत्यन्तविशुद्ध हरितालके छोटे २ टुकडेकर पोटलीबनाय घीकुआरके रससे भरेहुए घडेमें लटकाके दोपहरतक स्वेदनकरे । ठंढाहोनेपर भैंसकामूत्र, घीकुआर, चूनेकापानी, शरपुंखका स्वरस, पकेहुएनीबूकारस, पकेहुए तालमखानेके पत्तोंकारस, इनप्रत्येकमें दोदोपहर स्वेदनकरनेसे यह अत्यन्तविशुद्धहोकर अच्छे कार्यकरनेके योग्य होजाती है । फिर इसको सफेदकोंहडा, नीबूका रस, बनगोभी इनके रसोंमे १—१ रोज मर्दनकर सुखाकर पान, नकछिकनी, कुलथी, धतूरा, अदरख, भगरा, छोटीदूधी, सहदेवी, ब्रह्मदण्डी, इन्द्रजव, पलाश, एरण्डमूल, लहसुन, प्याज, आकाशबेल, तुलसी, मकोय, अनन्तमूल, इनप्रत्येककारस, थूहर और आकका दूध, इनप्रत्येकमे इक्कीस २१ रोजतक मर्दनकरे । चौदह महीनेके बाद इसकी गोलटिकिया बनाकर अच्छीतरह सुखाकर पलाशकी छालकी राखको अच्छीतरहसे छानकर ६—७ कपडमिट्टी दीहुई मजबूत हंडीमे आधेतक दबादबाकर भरके ऊपर इस टिकियाको रख ऊपरसे दूसरीराख गलेतक भरकर दबाकर मुहपर ढकनदेकर गुडचूनेसे मुँहबंदकर ६—७ कपडमिट्टी देकर सुखाकर चूल्हेपर रख आठदिनतक क्रमसे अग्निदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोडे यह एकदम कुन्दकेफूल अथवा शङ्खके समान सफेदभस्म निकलेगी इसको सुवर्ण अथवा चांदीकी डब्बीमे रक्खे इसमेसे १—१ चावलभर तत्तद्रोगहराऽनुपानकेसाथ सुबहशाम दोनोवक्त देनेसे एकमण्डलमे १८ प्रकारके कुष्ठ, वातरक्त, सन्निपात, भगन्दर, अपस्मार, तमाम वातव्याधि, उपदंशके तमामविकार, शोथ, प्रसूतिरोग, श्वास, कास, दुष्टपीनस, बवासीर स्नायुरोग, मेदोवृद्धि, अर्बुद, गृध्रसी, गण्डमाला, कटिग्रह, मन्दाग्नि, मूत्रकृच्छ्र, प्रमेह, शोष, राजयक्ष्म, इत्यादिको यह नष्टकरताहै ॥ १२४ ॥

१२५ तालकेश्वररसः (विषघ्नाशः)

समतालां शिलां पिष्ट्वा देवदाल्या द्रवैर्दिनम् ।
द्रवैरीश्वरलिङ्ग्याश्च दिनमेकं विमर्दयेत्॥५२६॥
नागं वङ्गं रसं तुल्यं चूर्णितं पलपञ्चकम् ।
पूर्वकल्केनसंयुक्तं समालोड्य घृते पुटेत् ॥५२७
एवं पुनःपुनःपाच्यं पूर्वकल्केन संयुतम् ।
भवेत्षष्टिपुटैः सिद्धं वङ्गं स्तम्भकरं परम् ॥
शतभागेन दातव्यं वेधं तारे करोत्ययम् ५२८

नि. र. पुष्टौ ।

भाषा—शुद्धमैनसिल और हरिताल १—१ पलके बारीक चूर्णको बंदाल और शिवलिङ्गीके स्वरससे १—१ रोजमर्दनकर शुद्धनाग और बंग एकएक पलको गलाकर नीचे उतारकर १ तोले शुद्धपारेको मिलाकर पूर्वकल्कसे सबको मिलाकर एकरोज घोटकर गोलाबनाय सुखाकर कपडमिट्टी दियेहुए शरावमें बंदकर इसटिकडीको रखकर पावसेर जङ्गली कण्डोंकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर पहिलेकी तरह मैनसिल और हरितालके कल्कमे घोटकर पुटदेवे । ऐसे ६४ पुट देनेसे यह तालकेश्वर सिद्धहोगा । इसका सोतोले वङ्गको गलाकर एकरत्ती देनेसे उसका पानी सूखेगा । इसीतरह चांदीको गलाकर रत्तीभर डालनेसे उसके रंगको बदलेगा । इसकी ३—३ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके

साथ देनेसे यह समामव्याधियोंको दूरकरताहै प्रमेह क्षय और शोप इनकी खास दवाहै। १२५

१२६ तालकेश्वररसः (त्रिपञ्चाशः)

पलैकं तालकं शुद्धं तत्समं टङ्कणं भवेत् ।
मर्दयेन्मेषिकाक्षीरैः कूष्माण्डद्रवतः पुनः ५२९
कन्यानिम्बुकनीरेण वज्रार्कपयसा तथा ।
वातारितैलसंयुक्तं मर्दयेत्सकृदेव हु ॥ ५३०
वटकान्कारयेत्पश्चान्मध्वाज्येन समन्वितान् ।
काचकूप्यांविनिःक्षिप्यलेपयेन्मृत्स्नकर्पटैः५३१
वालुकायन्त्रगं कुर्यात्पचेद्दिनचतुष्टयम् ।
सत्त्वंकुलिशसङ्काशमूर्ध्वलग्नंसमुद्धरेत् ॥५३२॥
तत्तद्रोगहरैर्दत्तं तत्तद्रोगविनाशनम् ।
खदिरादिकषायेण दत्तंकुष्ठान्यपोहति ॥ ५३३

नि. र. कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धहरिताल और सुहागा १–१ पलके बारीक चूर्णमें भेडकादूध, कोंहडा, घीकुंआर, नीबू इनकेरस, थूहर और आकका दूध इनप्रत्येकमें १–१ रोज मर्दनकर सुखाकर थहूतथोड। एरण्डका तैलदेकर १–२ बार घोंटकर इसकी बेरबराबर गोलियें बनाकर ६–७ कपडमिट्टी दीहुई आतशी शीशीमें डालकर ऊपरसे दवाकी बराबर घी और मधु डालकर मुहबंदकर ६–७ कपडमिट्टी देकर सुखाकर वालुकायन्त्रमें मन्द, मध्य और खर इसक्रमसे ४ रोजकी अग्निदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर शीशीको फोडकर हीरेकीतरह चमकताहुआ सत्व निकालले। इसमेंसे १–१ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे यह समामरोगोंको दूरकरताहै। खदिरादि गणक्वाथकेसाथ देनेसे तमाम कुष्ठोंको नष्टकरताहै। खदिरादिगण नीचे प्रमाणे समझना। खैरसार, अमिलतासकागूदा, त्रिकटु, निशोत, चित्रक, दन्ती, पटोल, त्रिफला, नीम, हल्दी, बाकुची, कुटकी, अडूसा, पाठा, त्रायमाण, जवासा, थूहर, कलजपेत्वीज, अनन्तमूल, सीरिवन, इन्द्रजव, भिलावेकीमज्जा, निर्गुण्डि और गूगल यह खदिरादिगण है॥ १२६॥

१२७ तालकेश्वररसः (चतुःपञ्चाशः)

तालं रसं तुवरिकां नयनेन्दुबाण-
भागैर्विशुद्धवसुजातरसे विमर्द्य ।
दत्त्वा शरावयुगले प्रविधाय मुद्रां
दद्याद्गजाह्वपुटमस्य भवेत्सुभस्म ॥
दृष्ट्वाऽऽकृतिं प्रकृतिमप्यखिलामवस्थां
दृष्ट्वा पुनश्च बहुधा बहुधा विचार्य ।
दद्याच्च तण्डुलमितां हरितालमात्रां
विद्यामयाव्यतिकरादियमापि यत्नात् ॥

धै. मृ., रसायनसं, नि. र, र. सि.,

भाषा—शुद्धहरिताल २ भाग, पारा १ भाग, फिटकरी ५ भाग, इन तीनोंको खरलमें डालकर सफेद पुनर्नवाके रससे ३-४ रोज मर्दनकर टिकडी बनाय सुखाकर शरावसम्पुटमें बंदकर ६-७ कपड-मिट्टी देकर सुखाकर गजपुटकी आंचदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोडे। इसमेंसे १-१ चावल भर मात्रा तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे यह वात-रक्तादि समस्त व्याधियोंको दूर करताहै॥ १२७॥

१२८ तालकेश्वररसः (पञ्चपञ्चाशः)

शुद्धं पत्राख्यतालं द्विपलपरिमितं मूत्रदुग्धैर्दिनैकं
सम्मर्द्य खल्वमध्ये दृढतरगुटिकां
भस्मभूपेधृताञ्च
कृत्वा भस्मायिलैस्त्रिःपरिमितवसनै-
र्लेपितां ताञ्च मूषां,
स्वच्छेमृत्खर्परेऽश्वत्थजभसितयुग-
प्रस्थमात्रं निधेयम् ॥ ५३६ ॥
तस्मिन् मूषाञ्च धृत्वा तदुपरि भसितं
प्रस्थयुग्मं ददञ्च,
चुल्ल्यामारोप्य पश्चाद्दहकुभपतीन्
पूजयेद्योगसिद्ध्यै ।
कुर्यादश्वत्थकाष्ठैर्विधिवदयकृशा-
नुस्त्रियामञ्च पश्चा-,
च्छुद्धोऽभूत्तालकेशोहिमकरधवलः
सर्वरोगेषु योज्यः ॥ ५३७ ॥

गुञ्जैकं वाऽर्धगुञ्जं निखिलगदहरे-
णानुपानेन दद्यात्,
कुष्ठंमेहोपदंशान्पवनकसनकंरक्तपित्तंसुदुःखं ।
पाण्डुं शोफंज्वरादीन्व्रणमखिलमजी-
र्णंनिहन्ति क्रमेण,
क्षाराम्लंवातवर्ज्यंवलिपलितविही-
नोभवेत्सेव्यमानः ॥ ५३८ ॥

१ यो. त., संयोगे ।

भाषा—शुद्धनर्कीहरितालके २ पल चूर्णको आकके दूधमें एकरोज मर्दनकर टिकड़ी बनाय खूब अच्छी तरह सुखाकर पीपलकी छालकी भस्मको आकके दूधमें घोटकर इसकी मूषाबनाय सुखाकर इस टिकड़ीको रख पीपलकी राखमें कपड़ासानकर इस मूषापर लपेटकर सुखावे, इसतरह तीन कपड़े लपेटकर मिट्टीकी मजबूत कढाहीमें एकसेर पीपलकी राखभरकर ऊपर इसगोलेको रख दूसरी सेरभरराखसे दबाकर चूल्हेपर चढावे फिर क्षेत्रपाल और वटुकप्रभृतिकी पूजाकर पीपलकी लकड़ीकी ३ पहर आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे एक अथवा आधे चावलभर सबरोगहरानुपानके साथ देनेसे कुष्ठ, प्रमेह, उपदंश, वातविकार, कास, श्वास, रक्तपित्त, वातरक्त, पाण्डु, शोथ, ज्वर, व्रण, अजीर्ण इनसबको यह नष्टकरताहै, क्षार, अम्ल और वातल पदार्थका परित्याग करे । अधिक दिन सेवन करनेसे वलीपलित रहित होजाताहै ॥

१२९ तालकेश्वररसः (षट्पञ्चाशः)

सूतमेकं द्वयं तालं निशुद्धं गन्धकत्रयम् ।
कारवल्लीरसेनैव मर्दयेद्दिवसत्रयम् ॥ ५३९ ॥
निष्कषष्टिमिते पात्रे ताम्रे दत्त्वा यथोचितम् ।
वालुकायन्त्रतः पक्त्वा तद्रसमलितालकम् ॥
समं द्वयं त्रिभिस्तुल्यं दरदं गरलं पृथक् ।
रक्षःकन्दरसैः सम्यङ् मर्दयेत्स्तम्भकज्जलीम् ॥
अर्धगुञ्जामितं सेव्यं नागवल्लीमरीचकैः ।
स्वेदमुल्वं त्रिरात्रन्तु विरमैकाहिकं ज्वरम् ॥
सन्निपातमभिन्यासं तरुणं नाशयेज्ज्वरम् ।
तालकेश्वरनामाऽयं शङ्करेण विनिर्मितः ५४३

वा., सन्निपाते ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, शुद्धहरिताल २ भाग, शुद्धगन्धक ३ भाग लेकर जङ्गलीकरेलेके रससे तीनरोज मर्दनकर १५ तोले तांबेके सम्पुटमें बंदकर ३-४ कपड़मिट्टीकर ६-७ कपड़मिट्टीकीहुई हंडीमें रखकर एक सकोरेसे ढककर गुड़चूनेसे सन्धि बंदकर इसपर वालुभर ४ पहरकी अग्निदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर सब कपड़मिट्टी छुड़ाकर उसकी बराबर शुद्धशिंगरफ और बछनाग मिलाकर रक्षःकंद (अभावमे जगलीसूरण) के रससे २-२ रोज मर्दनकर रखछोड़े । इसमेसे आधी आधी रत्ती पान और कालीमिरचके साथ देनेसे अत्यन्त पसीना, त्रिगम और ऐकाहिक ज्वर, सन्निपात, अभिन्यास, तरुणज्वर इनसबको तीनरोजमें यह नष्टकरताहै यह शंकरका कहा हुआहै ॥ १२९ ॥

१३० तालकेश्वररसः (सप्तपञ्चाशः)

जातीसौभाग्यतलानां समा भागाः पृथक्पृथक् ।
युक्त्या सर्वं विमर्द्याऽथ शिवास्वरसभावितम् ॥
तालकेश्वरनामाऽयं शीघ्रप्रत्ययकारकः ।
श्रेष्ठः कुष्ठहरः प्रोक्तस्त्रिगुञ्जो रुचिवर्धनः ॥

र. र. कौ., रसायनस., कुष्ठे ।

भाषा—जावित्री, सुनासुहागा, हरितालभस्म ये सब समभाग लेकर हरेके क्वाथसे १-२ रोज मर्दनकर ३-३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १-१ गोली कुष्ठहरानुपानके साथ देनेसे यह समस्तकुष्ठोंको दूरकर रुचिको बढाताहै ॥ १३० ॥

१३१ तालकेश्वररसः (अष्टपञ्चाशः)

तालकं त्रिदिनं स्वेद्यं कूष्माण्डसलिले शुभम् ।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य खल्वेक्षिप्त्वा विचूर्णयेत् ॥
गैरिकं तत्समं मर्द्यं वाणपुङ्खरसेनवै ।
सप्तधाभावयेदेवं विशोष्यरविरश्मिभिः ५४७
चूर्णितं पलमानं वै मरिचञ्च चतुर्गुणम् ।

सर्पिषा द्विगुणेनैव माक्षिकेण समेनच ॥
सर्वकुष्ठविनाशाय तालकं विनियोजयेत् ५४८॥

र. र. कां., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धहरितालको कूष्माण्डके रससे ३ रोज स्वेदनकर माणिक्यरस बनाकर इसकी बराबर स्वर्णगेरू मिलाकर शरपुङ्खके रससे धूपमें सातभावनाएं देकर तीन तीन रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इसमेंसे १ गोली लेकर १२ रत्ती मरिचके चूर्ण तथा घी और मधु २४–२४ रत्तीके साथ मिलाकर खानेसे समस्त कुष्ठ दूरहोतेहैं ॥ १३१ ॥

१३२ तालकेश्वररसः (एकोनषष्टितमः)

तालसत्त्वचतुर्थांशं सूतं कृत्वा च कज्जलीम् ।
सोमराजीकषायेण मर्दयित्वा पुनः पुनः ५४९
अधोभूधरगं पाच्यं काचकूप्यां दिनत्रयम् ।
तालेन सदृशं किञ्चिदौषधं कुष्ठरोगिणाम् ॥
नाऽस्तिवातविकारघ्नं ग्रन्थिशोथनिवारणम्५५०

र. चि., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धहरितालके सत्त्व अथवा रसमाणिक्यसे चतुर्थांश पारालेकर नीलवर्ण कज्जलीबनाय बाकुचीके क्वाथसे सातरोज मर्दनकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशी शीशीमें बन्दकर भूधरयन्त्रमें तीन दिनकी आंचदेवे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे १–१ रत्ती लेकर तत्तद्रोगहराऽनुपानके साथ देनेसे यह तमामरोगोंको दूरकरताहै१३२

१३३ तालकेश्वररसः (षष्टितमः)

तथा सिद्धेन तालेन गन्धस्तुल्येन मेलयेत् ।
द्वयोस्तुल्यं जीर्णताम्रं वालुकायन्त्रगं पचेत् ॥
अयं तालेश्वरो नाम रसः परमदुर्लभः ।
हन्यात्कुष्ठानि सर्वाणि वातरक्तमथाऽपि च ॥
शूलमष्टविधं श्वित्रं रसस्तालेश्वरो महान् ५५२

र. सं., ध., र. चं., वातरक्ते ।

भाषा—हरितालभस्म और शुद्धगन्धक १–१ भाग, ताम्रभस्म २ भाग, इनसबको बाकुचीप्रभृति कुष्ठघ्न औषधोंके क्वाथसे २–३ रोज मर्दनकर सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशी शीशीमें रख बालुकायन्त्रमें मुँह बन्दकरके तीनरोजकी आंचदे स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे १ रत्तीसे ३ रत्तीतक तत्तद्रोगहराऽनुपानके साथ देनेसे यह समस्तकुष्ठ, वातरक्त आठप्रकारका शूल और श्वित्र इन सबको नष्टकरताहै ॥ १३३ ॥

१३४ तालकेश्वररसः ६१

अविमूत्रेण संस्वेद्य निरालम्बञ्च तालकम् ।
अतिचूर्णं प्रकर्तव्यं मृदुलं च भवेद्यदा ॥ ५५३
पश्चान्मर्दति खल्वे तत्क्षिप्त्वा मर्दी सुवर्णजे ।
रसे कूष्माण्डजेवापिगोजिह्वारसमर्दितम् ॥५५४
दिनद्वयं द्रवं गाढं प्रत्येकेन विमर्दयेत् ।
अर्कदुग्धेन तत्तालं वज्रीदुग्धेन मर्द्यते ॥ ५५५
बाकुच्या गुञ्जिकायाश्च भल्लातानां तथैव च ।
एषां तैलेन कर्तव्यं मर्दनं तालके भृशम् ॥५५६
दिनपञ्चाऽपिघर्मावर्तैस्तैलैरेव मर्दयेत् ।
आरोप्य काचकुम्भेऽमुं वह्निः सार्धैश्चयामकम्
उत्तार्य च पुनः साकं तेन तैलेन मर्द्यते ।
चक्रस्य खोटिकाकारं तले तस्य भविष्यति ॥
कूप्याश्च दृश्यते रूपं रौप्यस्यैव न संशयः ।
अधस्तात्तालजं सत्त्वं रसभस्म समं च यत् ॥
तद्द्विगुञ्जामितं देयं गलत्कुष्ठनिवृत्तये ।
काकोदुम्बरिकामूलवारि श्वित्रेऽनुपाययेत् ५६०
घने तु विटपाकारं दृश्यते वनदण्डकम् ।
वनदण्डिसमं पत्रैः किञ्चिद्दार्घश्च तद्भवेत् ॥
ग्राह्यं तन्मूलजं चूर्णं वटिकाः कोलसम्मिताः ।
प्रस्याद्दीयते चैका क्षणं स्थित्वा विरेचयेत् ॥
अतीव रेचयत्येषा कुष्ठनाशे महौषधम् ।
एकस्मात्सप्तकादूर्ध्वं गलत्कुष्ठं विशोषयेत् ५६३
कृमिलं घोररूपञ्च दुर्निरीक्ष्यञ्च यद्भवेत् ।
अष्टादशसु कुष्ठेषु यदसाध्यं भिषग्वरैः ॥
योगोऽयं नाशयत्येव रसः कुष्ठेभकेसरी ५६४

रसचि., कुष्ठे ।

भाषा—हरितालके छोटे छोटे टुकड़ेकर पोटली

बनाय भेडके मूत्रमे ४ पहर स्वेदनकर सुखाकर अत्यन्तबारीक चूर्णकरले । फिर काला धतूरा, सफेद कोंहडा, जङ्गलीगोभी, आक और थूहरकादूध इन प्रत्येकोरसोंसे २–२ रोज मर्दनकर सुखाकर बाकुची, गुञ्जा और भिलावेंके तेलोंमें ५–५ रोज मर्दनकर कपडमिट्टी दीहुई आतशी शीशीमें डालकर बालुकायन्त्रमें पाचपहरकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर फिर इन्ही तेलोंमे ५–५ रोज मर्दनकर आतशीशीशीमें रख ५ पहरकी अग्निदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर शीशीको फोडकर हरितालभस्मको निकालले । यह शङ्खके थके जैसी निकलेगी । इसमें समभाग पारदभस्म मिलाकर रखछोडे । इसमेंसे २–२ रत्ती कुष्ठहराऽनुपानके साथ देनेसे समस्तकुष्ठ दूर होतेहैं । श्वित्रमें कठगूलरकी जडका रस १ तोला अनुपानमें देना चाहिये । गलत्कुष्ठादिकोंमे कोकणप्रभृति समुद्रके किनारेके प्रदेशोंमें स्योनाकके झाडकीतरह एक लालडडा जिर्गानसे निकलताहै । उसके पत्ते एकान्तरितहोतेहैं यह भारी झाड नहीं होता कुछही लम्बा होकर गरमीके महीनोंमें सूखजाताहै । और बरसातमें फिर जमजाताहै । जमतेसमय लाल रंगका रहताहै । जड बहुतकोमल कन्द और मूलके मध्यवर्ती होती है । इसको पीसकर ६–६ मासेकी गोलियें बनाकर छायाशुष्ककर रखछोडे । इसमेंसे दवा देनेके बाद १–१ गोली पानीके साथ दे, यह थोडीही देरमें रेचनकरेगी । कुष्ठके लिये यह अत्यन्त ही उपकारक वस्तुहै । एकसप्ताहतक लेनेसे गलत्कुष्ठ जिसमे कि कृमिपडकर भयकररूप होगयाहो सूखने लगताहै । इसतरह १८ प्रकारके कुष्ठोंमें देनेसे यह सबको नष्टकरसकताहै ॥ १३४ ॥

१३५ तालकेश्वररसः (द्विषष्टितमः)

तालकं शोधयेत्पश्चान्मूत्रे षोडशभागिके ।
गवां निक्षिप्य संशुष्कं यावद्भवति तालकम् ॥
तावत्प्रज्वालयेदग्निं तालकं शुध्यते ततः ।
शुद्धं तन्निक्षिपेत्स्थूते पक्वजम्बीरवारिणा ॥
मृद्नीयात्त्रिदिनं पिष्टं यावद्भवति कृत्स्नशः
गृहकन्यारसेनाऽथ त्रिवारं भावयेद्रसम् ५६७
मार्कवस्वरसेनाऽपि वारमेकं विभावयेत् ।
वज्रकन्दरसेनैका भावना रचयेत्पुनः ॥५६८॥
रसो निष्पद्यते तस्य प्रयोगमभिदध्महे ।
आर्द्रकस्वरसोपेतं त्रिवेलं प्रतिपादयेत् ॥५६९॥
गोक्षीरं शर्करायुक्तं स्तम्भनार्थं प्रकल्पयेत् ।
कुष्ठं मण्डलकं हन्ति सुप्तवातं विशेषतः ५७०
शर्करामधुना योगे मण्डलादेव निर्हरेत् ।
त्रिफलाकाथयोगेन कृष्णमण्डलनाशनः ५७१
गुडार्द्रकप्रयोगेण गजचर्म विलीयते ।
तालकेश इति प्रोक्तः सर्वकुष्ठनिबर्हणः ५७२

१. क बो कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धवर्की हरितालके छोटेछोटे टुकडेकर १६ गुने गोमूत्रमे रखकर पकावे । जबगोमूत्र जलजाय और हरिताल गोमूत्ररहित होजाय तब उसको बराबर शुद्धपारा डालकर नीलवर्ण कज्जलीकर परिपक्व जमीरीके रससे तीनरोज मर्दनकर सुखाकर घीकुआरके रससे ३, भगरेके रससे १, वज्रकन्द (मानकन्द अथवा जङ्गलीसूरण) के रससे १ भावनादेकर ३–३ रत्तीकी गोलिये बनाकर रखछोडे इनमेसे १–१ गोली तीनों समय शक्करमिले हुए गायके दूधके साथ देनेसे कुष्ठ बढनेसे तत्काल रुक जातेहैं । शक्कर और मधुके साथ देनेसे मण्डल और सुप्तवात नष्ट होतेहैं । त्रिफलाके काढेसे कृष्णमण्डलका नाश होताहै । गुड और अदरखके साथ देनेसे गजचर्म नष्टहोताहै ॥ १३५ ॥

१३६ तालकेश्वररसः (त्रिषष्टितमः)

शुद्धतालं पलैकं तु स्फटिकायाः पलं तथा ।
इष्टिकाचूर्णकं दद्यात्सैन्धवं द्विगुणं तथा ५७३
जम्बुपाषाणचूर्णन्तु पलं पारदभस्मकम् ।
श्वेतायाश्च मृदश्चूर्णं पलं सर्वं समं मतम् ५७४
धत्तूरजम्बूतुलसीरसैः सम्मर्द्य यत्नतः ।
कापित्थफलमध्यस्थं कृत्वा डमरुयन्त्रके ५७५

सन्धिरोधं विधायाऽथ सप्तमृद्वस्त्रवेष्टनम् ।
चुल्यां निक्षिप्य तदन्त्रं मृदुमध्यदृढाग्निना ॥
पचेद् द्वादशयामान्तं स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ।
ऊर्ध्वखर्परमध्यस्थं चन्द्रवच्च प्रकाशते॥५७७॥
तालभस्मेति विख्यातं दापयेद्वसुवासरान् ।
व्रणज्वरत्रिदोषांश्च नाशयेदनुपानतः ॥५७८॥
प्रयोगनिपुणैः सर्वरोगान्तकमितीरितम् ।
तण्डुलाम्बुयुतं पीत्वा भक्षयेत्कदलीदलम् ॥
योनिजान्विविधान्व्याधीन् रक्तञ्चहरतिध्रुवम्

र. क. यो. कुष्ठदी ।

भाषा—शुद्धहरिताल, फिटकडी, ईटकाचूर्ण येसब १–१ पल, सेंधानमक २ पल, सुरमा, पारदभस्म और खड़िया मिट्टी १–१ पल लेकर धतूरा जामुन, तुलसी इनके रसोंसे १–१ रोज मर्दनकर कैथकीमज्जा सबकी बराबर देकर दोपहर घोटकर सुखाकर डमरूयन्त्रमें रख सन्धि बन्दकरे । इसकेबाद तमामपर सातकपडमिट्टी चढाकर अच्छीतरह सुखाकर मृदु, मध्य और तीक्ष्ण अग्निसे १२ पहर पकावे । स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपरकी हंडीमे लगीहुई सफेद भस्मको निकालकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ ८ रोजतक देनेसे व्रण, ज्वर, त्रिदोषोत्थव्याधि इन सबको यह नष्ट करताहै । अनुपानरूपसे चावलका धोवन पिलाकर पकाकेलाखानेसे योनिके तमामरोग और रक्तप्रदर इनको यह नष्ट करताहै ॥ १३६ ॥

१३७ तालकेश्वररसः (चतुःषष्टितमः)

पलाशमूलस्वरसैरथवा कन्यकोद्भवैः ।
वटार्कस्नुग्जैरथवा दुग्धैः स्तालं विमर्दयेत्५८०
चन्द्रिकारहितं यावच्छायाशुष्काश्च चक्रिकाम्
पलाशार्कस्नुहीक्षारैरथवा तिन्तिडीभवैः ।
क्षारैः कवलिताकृत्वा पाचयेद्युक्तितो भिषक् ।
आमराज्यानुपानेन कुष्ठादौ सम्प्रयोजयेत् ॥

र. क., कुष्ठदी ।

भाषा—शुद्धहरितालको पलाशमूलस्वरस अथवा कुमारीस्वरस अथवा बडे आक वा थूहरके दूधसे पहांतक मर्दनकरे कि उसमें चमक न रहे । फिर टिकडी बनाय अच्छीतरह सुखाकर पलाश, आक, थूहर, इमली इनमेंसे किसी एककी छालकी राखसे हंडीमें कवलितकर कपडमिट्टी लगाकर अच्छीतरह सूखनेपर हरितालके प्रमाणका अन्दाजकर ८, १२, १६ अथवा २४ पहरकी आंचदेनेसे तालकेश्वर तैयार होताहै । इसकी १–१ रत्ती भौंरके मधु और घीके साथ देनेसे यह तमाम कुष्ठोंको दूर करताहै ॥

१३८ तालकेश्वररसः (पञ्चषष्टितमः)

कन्याजातैर्विमर्द्याऽथ तालकं कृतचक्रिकम् ।
गोमयेऽग्निकृते न्यस्य कृतगर्ते विधानतः ॥
पुटेद्गजपुटे युक्त्या भूमौ गर्तेऽथवा सुधीः ।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य काचकूप्यां विनिःक्षिपेत् ।
तुलसीपत्रसम्भूतैर्धुत्तूरस्वरसैस्सह ।
तण्डुलप्रमितं दत्तं विषमज्वरनाशनम् ॥५८५॥

नू. र., विषमज्वरे ।

भाषा—शुद्धहरितालको घीकुआरके रससे चमक नष्टहोने तक मर्दनकर टिकिया बनाय सुखाकर मोटी पाथीमें खड्डा खोदकर टिकियाके बराबर समुद्रझागको बारीक पीस नीचे बिछाकर ऊपर टिकिया रख उतनाही समुद्रफेनका चूर्ण ऊपर रखदे । फिर इसके ऊपर ६–७ कपडमिट्टी देकर सुखाकर खड्डेमें अथवा जिमीनपर आधेमन जगलीकंडोंकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर शीशीमें रखछोडे । इसमेंसे १–१ चावलभर मात्रा तुलसीके पत्तोंके रस अथवा धतूरेके पत्तोंके रसके साथ देनेसे यह समस्त विषमज्वरोंको नष्टकरताहै ॥ १३८ ॥

१३९ तालकेश्वररसः (षट्षष्टितमः)

हरितालं पलं शुद्धं तथा कर्षं विषस्य च ।
श्वेताङ्कोठरसेनैव द्वयमेकत्र खल्वयेत् ॥५८६॥
पलाशभस्म द्विपलं निधाय स्थालिकोपरि ।
तद्भस्मोपरि तालस्य गोलकं स्थापयेत्सुधीः ॥
तस्योपरि ह्यपामार्गभस्म दद्यात्पलत्रयम् ।

स्थालीपुटे शरावश्च दद्याद्यत्नेन लेपयेत् ॥
लेपयित्वा ससधुल्यामहोरात्रं पचेद्भिषक् ।
ततस्तु जायते भस्म शुद्धकर्पूरसन्निभम् ॥
गुञ्जात्रयं ततो भक्ष्यमनुपानविशेषतः ।
फटिग्रहश्च कुष्ठञ्च दद्रुविस्फोटकाऽपचीः ५९०
विचर्चिकां चर्मदलं वातरक्तञ्च शोणितम् ।
रक्तपित्तं तथा शोथं गलत्कुष्ठं विनाशयेत् ॥
हलीमकं तथा शूलमग्निमान्द्यमरोचकम् ।

१. ग., घ., २ च, वातरक्ते।

भाषा—शुद्धहरिताल ४ तोले, वत्सनाग १ तोले लेकर बारीक चूर्णकर सफेद अपामार्गकी जड़के रससे चमक दूर होनेतक मर्दनकर टिकिया बनाय सुखाकर ६-७ कपडमिट्टी दीहुई हंडीमें ८ तोले पलाशकी राख बिछाकर हरितालकी टिकिया रखदे। उसपर १२ तोले अपामार्गकी राख दबादबाकर रखकर हंडीपर शरावरख ३-४ कपडमिट्टी करदे। अच्छीतरह सूखनेपर चूल्हेपर चढ़ाय एक अहोरात्रको क्रमाग्नि देकर ठंडा होनेपर शुद्धकपूरकी तरह सफेद भस्मको निकालकर रखछोडे। इसमेंसे ३ रत्ती यथादोषहराऽनुपानके साथ देनेसे फटिग्रह, कुष्ठ, दद्रु, विस्फोटक, अपची, विचर्चिका, चर्मदल, वातरक्त, रक्तपित्त, शोथ, गलितकुष्ठ, हलीमक, शूल, अग्निमांद्य, अरोचक इन सबको यह नष्टकरताहै ॥ १३९ ॥

१४० तालकेश्वररसः (सप्तषष्टितमः)

तालभस्म पलार्धकं तथा सौवर्चलस्य च ।
शतटङ्कमितं ग्राह्यं त्रिंशत्यधिकमुत्तमम् ५९२
आरुष्करफलं पक्वं कुट्टितं सर्वमेकतः ।
सेहुण्डपयसाऽऽप्लाव्य कृतधारश्च सप्तधम् ॥
द्विमाषमानकं दद्याच्छागमूत्रेण रोगिणे ।
कुष्ठं कण्डुयुतं स्रावि पिडकाभिः समन्वितम् ॥
गलनासं गताङ्गञ्च दुर्गन्ध्यतीव पिच्छिलम् ।
नाशयेद्वेगतः सर्वमपूर्वं कुरुते वपुः ॥ ५९५ ॥
सेवितं निश्चितं मासं गुल्मप्लीहादिनाशनम् ।
पलितञ्च जरां हन्याच्च विंदः परिभूषणं ५९६
तिलतैले पचेदेकं कृकलासं शनैःशनैः ।
तेन लिप्तशरीरस्य मण्डलानि विनाशयेत् ॥

रसचि., यो. म., र. का., कुष्ठे।

भाषा—हरितालभस्म २ तोले, सचरनमक २५ तो०, पकेहुए भिलावे ३० तोले इन सबको अच्छीतरह कूटकर थूहरके दूधमें एकरोज मर्दनकर ६-७ कपड़मिट्टी दीहुई हंडीमें बंदकर ४ पहरकी अग्नि देवे। स्वांगशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे इसमेंसे २-२ मासे बकरेकेमूत्रमें देनेसे कण्डू स्राव और व्रणयुक्त कुष्ठ, नासिका और हस्तपादादिअङ्ग जिसमें गिरपडेहों और अत्यन्त चिपकना दुर्गन्धियुक्त जिसमें पीव आताहो इसतरहके कुष्ठ तथा गुल्म, प्लीहा, पलित और त्रिप इनसबको यह बहुत शीघ्र नष्ट करताहै। शरीरको दिव्यबनादेताहै। एकसेरतक तिलके तेलमें सपोहत गिरगिटको धीरे धीरे पकावे। जबतक जलकर श्याम होजावे तब गिरगिटको निकालकर फेंकदेवे। और तेलको उपयोगमें ले लेवे। इससे ये सब कुष्ठ निकलजातेहैं॥

१४१ तालकेश्वररसः (महान्) ६८

तालं सप्तपलं ग्राह्यं स्वेदयेत्कुण्डलाऽम्भसा ।
दिनद्वयञ्च दुग्धेन रसादेयं पलद्वयम् ॥५९८॥
एकतः क्षिपते मृत्स्ना पश्चादत्र परिक्षिपेत् ।
वर्षाभूः पीतिका व्याघ्री गुडूची निम्बचित्रकौ
रोहीतकद्वयं मृत्स्ना शोषयित्वा भिषग्वरः ।
निम्बरोहीतकक्वाथं तमाऽऽप्लुत्य निरोधयेत्॥
इष्टिकायन्त्रमध्यस्थं दिनमेकं शनैरिह ।
कर्तव्यश्च शमरेव वह्निः शीतं समुद्धरेत् ६०१
अर्चयित्वा शिवं देवं गिरां देवीं तथा श्रियम्।
भैरवं पूजयेद्यत्नात्पुष्पधूपादितर्पणैः ॥६०२॥
यथाम्नायादिनैवेद्यैः योगिनां प्रीतिकारिभिः ।
तुल्याऽमृतं पुनर्दद्यात्स्यानं शतगुणमम्६०३
गन्धकं पलमात्राणि श्वेताभ्र कटुकी तथा ।
द्रव्यं तत्तुल्यकं दद्यादेकमेकममुं रसम् ॥६०४॥
मधुना त्रिफलापानेन प्रातरन्याय रोगिणे ।

चर्व्याथ तण्डुलाः पश्चाद्भोज्ये दुग्धञ्च भक्तकम्
छागमांसरसं दद्यात्पथ्ये सप्तसप्तकैः ।
कुष्ठञ्च स्फुटितं हन्ति निःशेषं भग्ननासिकम् ॥
गताङ्गुलिं गलत्पार्श्वं साध्यासाध्यं न संशयः ।
यान्यन्यान्यपि कुष्ठानि तानिमर्वाणि नाशयेत् ॥
पुनर्नव्यमसौ देहं कुर्यात्कल्पस्थितं नृणाम् ॥

रसचि., र. का., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धवर्कीहरिताल २५ तोलेको काटे वाली चौलाईकारस अथवा चावलका धोवन और गायकादूध इनसे २–२ रोज स्वेदनकर वर्तीक पीस शुद्धपारा ८ तोले मिलाकर नीलवर्णकज्जली बनाय इटासिट, हल्दी, भटकटैया, गुडूची, नीम, चित्रक, दोनोंरोहिडे इन प्रत्येकके स्वरस अथवा काथोंसे १–१ रोज मर्दनकर टिकडी बनाय सुखा-कर २–४ कपडमिट्टी दीहुई मजबूत हडांमे रखकर दोनों रोहिड़ोंकी छाल्का काथ भरदे । और शराव देकर ६–७ कपडमिट्टीकर सुखाकर चूल्हेपर रख एक अहोरात्रकी अग्निदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकाले कर शिव, पार्वती, भैरव और योगिलोगोंकी विधिपूर्वक पूजाकर ताम्र, सोनामाखी और हरितालभस्म, शुद्ध-गन्धक, शिवकान्ता, कुटकी येसब १–१ पल मिलाकर १–२ दिन घोटकर रखछोडे । इसमेंसे ३–३ रत्ती मधुमें मिलाकर बिल्वपत्रमें रखकर खावे और ऊपरसे थोडे चावल चबावे । भोजनमें दूध, भात और छागमासरस देवे । इसके ४९ रोजतक सेवन करनेसे नाक और अङ्गुली जिसमे गिरचुके हों तथा साध्याऽसाध्य समस्त कुष्ठोंको यह नष्टकर मनुष्यको फिरसे युवाऽवस्थामे लादेताहै ॥ १४१ ॥

१४२ तालकेश्वररसः (एकोनसप्ततितमः)

सूताद्द्वौ पल्गुजास्त्रीणि कणाविश्वत्रिकात्रिकम्
सार्धैकं भल्लपुत्रस्य मरिचस्य चतुष्टयम् ६०८
एकैकं निम्बधत्तूरबीजतो गन्धकास्त्रयम् ।
जातीटङ्कणतालानां भागा दशदश स्मृताः ॥
युक्त्या सर्वं विमर्द्याथाऽमृताधस्तूरसभावितम् ।
सप्तधा शोषयित्वाऽथ धत्तूरस्यैव भावना ६१०
सम्मर्द्य गोलकं सान्द्रं धात्तूरै र्वेष्टयेद्दलैः ।
गोमये वेष्टयेत्तच्च कुक्कुटाऽऽख्यपुटे पचेत् ॥
रसः कुष्ठहरः सेव्यः सर्वदा भोजनप्रियैः ॥

र. म., र. का., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धपारा २ तो., बाकुचीके बीज, पीपल, सोंठ ३–३ तोले, भल्लपुत्र अभावमे बछनाग डेढतोले, मरिच ४ तो०, नीम और धतूरेके–बीज १–१ तोला, शुद्धगन्धक ३ तो०, जायफल, सुहागा और हरिताल ये प्रत्येक १० तोले लेकर सबको बारीक चूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमे मिलाकर गिलोय और धतूरा इनके रसोंसे सुखासुखाकर ७–७ भावनाएं देकर गोलाबनाय सुखाकर धतूरेके पत्तोंसे लपेटकर सूतसे बाधकर ऊपर २–२ अङ्गुलगोबर लगाकर सुखादे । फिर कुक्कुटपुटमे आचदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकाल-कर रखछोडे । इसमेंसे ३–३ रत्ती सत्तदोषहराऽनु-पानकेसाथ देनेसे कुष्ठ, मन्दाग्नि, धातुक्षीणता, उदररोग, तथा अन्य तमामरोग नष्टहोतेहैं ॥१४२॥

१४३ तालकेश्वररसः (सप्ततितमः)

सम्यक् पत्रीकृतं तालं कूष्माण्डसलिले शनैः ।
चूर्णोदके पृथक् तैले दोलायन्त्रे दिनंदिनम् ॥
शोधयित्वा तदम्लेन दध्नाऽऽलोड्य विमर्दयेत् ।
खल्वे लौहमये वाऽपि गाढं यामद्वयं पुनः ॥
पुनर्नवायाः क्षारेण संयोज्य घनतां नयेत् ।
दधि किञ्चित्पुनर्दत्त्वा घनीभूतं निवेशयेत् ॥
स्थाल्यां दृढतरायाञ्च क्षारे पौनर्नवे पुनः ।
रोटिकासदृशीं कृत्वा शरावेण पिधापयेत् ॥
पचेद्यावद्भवेत्क्षारं शङ्खकुन्देन्दुसन्निभम् ।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पुनरग्नौ परीक्षयेत् ॥
क्षिप्तमग्नौ च निर्धूमं दृश्यते न विलीयते ।
तदासिद्धिं विजानीयाद्योजयेत्सर्वकर्मसु ॥
एवं सिद्धेन तालेन तुल्यगन्धन्तु मेलयेत् ।
द्वयोस्तुल्यं जीर्णताम्रं मल्लकायन्त्रपाचितम् ॥

अयं तालेश्वरो नाम रसः परमदुर्लभः ।
हन्यात्कुष्ठान्यशेषाणि वातशोणितनाशनः ॥
वातमण्डलमत्युग्रं स्फुटितं गलितं तथा ।
कुष्ठरोगं सर्वजातं नाशयेदविकल्पतः ॥
दुष्टव्रणञ्च वीसर्पस्वप्नदोषानाशु नाशयेत् ।
वातमण्डलकुष्ठानामौषधं नास्त्यतः परम् ॥
हृद्योगशताऽसाध्यरोगवारणकेसरी ॥६२१॥

र. चि., भै. र., ध., र. च., र. सं., र. सु., कुप्टे । भैषज्यरत्नावल्यां स्वेदनस्थाने भावनैव प्रदत्ता । पाचनस्थले द्वात्रिंशद्यामपर्यन्तोऽभिरभिहितः । पलाशक्षारो गृहीत इति विशेषः ।

भाषा—वर्कीहरितालके जुदेजुदे पत्रकर पोटली बनाय फॉहला—और चूनेके पानीमें १—१ रोज स्वेदनकर नींबूनारंगीवगैरहकी खटाईसे धोकर गायके दहीसे यहांतक खरलकरे कि चमक रहित होजाय। फिर पुनर्नवाके क्षारसे मर्दनकर थोडासा दही ऊपर देकर मठाईके आकारका बनाकर ६—७ कपड़मिट्टी दीहुईमिट्टीकी मजबूत हण्डीमे रख पुनर्नवाकी राखको केशूप्रभृतिके रससे अथवा पुनर्नवाकेही रससे सानकर दोअङ्गुल ऊंची रोटीसी बनाकर उसहरितालपर ढककर ऊपर से एक शराव ढकदे । और गुड़चूने वगैरहसे सन्धि बदकर ऊपरसे अपामार्गकी राख ४ अङ्गुल तक भरकर हण्डीका ३—४ कपड़मिट्टीसे मुह बदकर सुखाकर ५ पहर तक चूल्हेपर अग्निदेवे। स्वाङ्गशीतल्होनेपर शङ्ख अथवा कुन्दकेसदृश सफेद भस्मको निकालकर अग्निपर परीक्षाकरे । यदि वह निर्धूम होकर वैसाकी वैसीही पडी रहेतो समझना चाहिये कि यह बनगई । फिर इसकी बराबर शुद्धगन्धक और इनदोनोंकी बराबर ताम्रभस्म मिलाकर घीगुआर वगैरहके रससे एकरोज मर्दनकर सुखाकर ६—७ कपड़मिट्टी कीहुई आतशी शीशीमे वालुकायन्त्रकी आंचदेकर पकावे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोडे । इसको तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे वातरक्त, अन्यान्यभीगन्ध वातरोग, मण्डल स्फुटित, गलित और सर्वज कुष्ठरोग, दुष्टव्रण, विसर्प,

स्वप्नदोष इनसबको यह नष्ट करताहै । इसके सदृश कुष्ठको नाशकरनेवाला दूसरा नहीं है ॥ १४३ ॥

१४४ तालकेश्वररसः (एकसप्ततितमः)

रसपादं मृतं तारं शिलातालं चतुर्गुणं ।
इक्षुवासारसाभ्याञ्च मर्दयेत्प्रहरद्वयम् ॥ ६२३॥
द्वियामं वालुकायन्त्रे स्वेदमादाय चूर्णयेत् ।
गुञ्जाद्वयं निहन्त्याशु कासं श्वासं क्षतोद्भवम् ॥
रसस्तालेश्वरो नाम्ना ह्यनुपानञ्च कथ्यते ।
वचाकुष्ठहरिद्राश्च सैन्धवं टङ्कणं निपम् ६२४
पाठाऽम्लाङ्कलीव्योषं प्रत्येकं चैकभागिकम् ।
भावितं भृङ्गराजेन दिनैकं तच्च भक्षयेत् ६२५
माषं तालेश्वरो नाम्ना हिक्काकासस्वरकासजित्
दाडिमं त्रिफलाव्योषं प्रयत्नाश्च समं गुडम् ॥
चूर्णितं भक्षयेत्कर्षं क्षतकासाऽपनुत्तये ॥६२६॥

प. रा., र. को., र. र., कुप्टे । र. मु., र. क. ल., नि. र., वै. चि., एषु ग्रन्थेषु तारकेश्वरेति नाम, कासाधिकारे पाठः । कृतचिन्तामणिस्थाने ताम्रं नियोजितम्; "इक्षुवासारसाभ्याञ्च" इत्यस्य स्थाने "वासागोक्षुर साराभ्या" इति पाठः ।

भाषा—शुद्धपारा, मैनसिल और हरिताल येसब ४—४ तोले, रजतभस्म १ तोला लेकर सबकी कज्जली बनाय ईख और अडूसेके रससे २—२ पहर मर्दनकर गोला बनाय सुखाकर सम्पुटमे बन्दकर वालुकायन्त्रमे रखकर २ पहर स्वेदनकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर दोदोरत्तीकी गोलियां उन्हीं दोनों रसोंसे बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १—१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे क्षतोद्भवकास और श्वासको नष्टकरतीहै । बच, कुठ, हल्दी, सेंधा, भुना सुहागा, शुद्धवछनाग, पाढ, चंद्रहिकीछाल, शुद्धकलिहारी, त्रिकुटु, सब समभागका चूर्णकर भंगरेके रसकी २—२ भावनाए देकर इसमेसे १—१ मासेके साथ पूर्वोक्तगोली देनेसे हिचकी, स्वरभङ्ग और काम इनको यह नष्ट करतीहै । अनारदाना, त्रिफला, त्रिकुटु, समभाग इनसबकी बराबर गुड मिलाकर इसमें १ तोलेकेसाथ १ गोली देनेसे क्षतज कास निवृत्त होताहै ॥ १४४ ॥

१४५ तालकेश्वररसः (द्विसप्ततितमः)

गुञ्जा चाऽग्निशिखा करञ्जरजनी-
मल्लातकाः शङ्खजम्,
कन्यासूर्यपयः पुनर्नवरजो गन्धस्तथा सूतकम् ।
गोमूत्रेण शृतं विडङ्गमरिचैः क्षौद्रञ्च तत्तुल्यकं,
हन्यादाशु विचर्चिकारुजमिदं-
कण्डूं तथा कैटिभम् ॥ ६२७ ॥

र. चि., र. सु., कुष्ठाधिकारे।

भाषा—शुद्धसफेदगुञ्जा, अग्निशिखा, कञ्जाकेबीज, हल्दी, दोनों मिलावे, शङ्खभस्म, घीकुंआरकारस, आकनकादूध, पुनर्नवा, शुद्धगन्धक और पारा इनसबको समभाग लेकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीकर सबको इकट्ठेमिलाय अठगुने गोमूत्रमें पकाकर इनसबकी बराबर विडङ्ग और मरिचकाचूर्ण शामिलकर इसतमामकी बराबर मधुमिलाकर रखछोडे । इसमेंसे ४—४ माशे कुष्ठहराऽनुपानके साथ लेनेसे विचर्चिका, कण्डू और किटिभ कुष्ठ नष्टहोते हैं१४५

१४६ तालकेश्वररसः (वृन्दात्) ७३

काकजङ्घारसैः स्वेद्यं तालं पलचतुष्टयम् ।
नैर्मल्यं यात्यनेनाऽथ कुलत्थपलषोडश-६२८॥
जलेनाऽष्टाऽवशेषेण तत्संस्वेद्यञ्च तालकम् ।
लघुक्षुद्राजलेनाऽथ स्वेद्यं दुग्धेन तावता ६२९
निर्विषं जायते तेन कूष्माण्डरसमर्दितम् ।
वेदवासरमानेन पश्चात्सूक्ष्मं विधीयते ॥६३०॥
तस्य चक्राऽऽकृतिं कुर्यात्पश्चात्तण्डुलनिर्मिते ।
चक्रकेऽन्तर्गतं कुर्याद्दोलायन्त्रे विलम्बितम् ॥
पचेदेकमहोरात्रं महानिम्बस्य वारिणा ।
जटारोहाम्भसा पश्चादेवमेव तु काञ्जिके ६३२
शोभाञ्जनस्य क्वाथेन त्रिफलावारिणा तथा ।
पुनस्तद्भृङ्गराजेन छागीदुग्धेन तत्तथा॥६३३॥
भावयेन्मेषिकादुग्धाऽशोकजाभ्यां भृशं च तत्।
माषमात्रं दिने देयं मधुना सह भक्षणे ६३४
श्वित्रं कुष्ठं तथा दद्रुश्छदनं सव्रणं महत् ।
गजचर्म विचर्चीश्च नाशयेदुग्रकुष्ठकम्॥६३५॥
शुष्काङ्गं शुष्कनेत्रञ्च रक्ताङ्गं रक्तनासिकम् ॥
दोषत्रयोत्थं सहजं कष्टं कुष्ठं विनाशयेत् ६३६
वैद्यवृन्दैः परित्यक्तमसाध्यं यच्च विद्यते ।
तन्नूनं नाशयत्येवाऽसाध्यमेवाऽपि यद्भवेत्६३७

रसचिं., यो. म., र. का., कुष्ठे।

भाषा— १६ तोले वर्की हरितालको छोटे छोटे टुकडेकर दोलायन्त्रबनाय काकजङ्घाके रसमें ४ पहरस्वेदनकर चौंसठतोले कुल्थीका अष्टमांशाऽवशिष्ट क्वाथ, भटकटैयाकारस और दूध इनप्रत्येकमें ४ पहर स्वेदनकरनेसे निर्विष होजाताहै। फिर उसको बारीकपीस ४ दिन सफेद कोंहडेके रससे मर्दनकर गोलटिकडी बनाय सुखाकर इससेदूने चावलोंको कोंहडेके रससे पीसकर इसटिकियापर चढ़ाकर दोलायन्त्र बनाय बकायन, वटजटा, काञ्जी, सहिजनकीछालकी छाल, त्रिफला, भंगरा, बकरी और भेड़का दूध, अशोककी छाल इन प्रत्येकके स्वरस अथवा क्वाथोंसे एकएकरोज गाढ मर्दनकर १—१ माशेकी गोलियां बनाकर रखछोडे । इनमेंसे एक एकगोली मधुके साथ देनेसे सफेदकुष्ठ, दद्रु, छाजन, गजचर्म, विचर्चिका, उग्रकुष्ठ, शुष्काङ्ग, शुष्कनेत्र, रक्ताङ्ग, रक्तनासिका, सहज और तमामवैद्योंसे परित्यक्त सब कुष्ठोंको दूर करताहै ॥ १४६ ॥

१४७ तालकेश्वररसः (वृन्दात्) ७४

गृहकन्यारसैः शुद्धं सूतं तालं विमर्दयेत् ।
द्विगुणं गन्धकं दत्त्वा कदलीकन्दवारिणा ॥
काकोदुम्बरिका वह्निस्त्रिफला राजवृक्षकः ।
सोमराजी विडङ्गानि क्वाथमेषां प्रसाधयेत् ॥
खदिरक्वाथतुल्यांशं बाकुचीचूर्णमेव च ।
पचेदेकमहोरात्रं गुटिका कर्षमात्रिका ॥६४०॥
श्वेतकुष्ठविनाशाय तृषिते त्रिफलाजलम् ।
पाययेद्रोगिणे वैद्यः श्वित्रिणे च विचक्षणः ॥
त्रिरात्रादूर्ध्वतस्तस्य श्वेते स्फोटश्च जायते ॥
सन्देहो नाऽत्र कर्तव्यो भिषग्भिः श्वित्रनाशने

रसचिं.,र. का.,कुष्ठे। र. कामधेनौ श्वित्रारिरसेति नाम।

भाषा— घीकुआरके रससे शुद्धकिया हुआ पारा और हरिताल १–१ भाग, शुद्धगन्धक २ भाग इनसबकी नीलवर्णकज्जलीकर केलेकाकन्द, फलगूलर, चित्रक, त्रिफला, अमिलतास, धाकुची, विडङ्ग इनप्रत्येकके स्वरस अथवा क्वाथोंसे १–१ रोज घोटकर खैर और बाकुचीकेबीज येप्रत्येक सबकी बराबर, पूर्वोक्तचर्णोंके चतुर्गुणित क्वाथमें डालकर एकअहोरात्र कडाहीमें पकाकर १–१ तोलेकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली पूर्वोक्त क्वाथमें देवे । अधिक प्यास लगनेपर त्रिफलाकाक्वाथ पिलावे । इसके देनेसे श्वेतरोग श्वित्र-स्थानमें छाला उठेगा । उसको बेर प्रभृतिके कांटेसे फोडदेना । ऊपर विडङ्ग और कत्थेको हल्दीके पानीमें पीसकर लेपकरनेमें श्वेतकुष्ठ बहुतशीघ्र नष्ट होता है ॥१४७॥

१४८ तालकेश्वररसः (वृद्धाद्यः) ७५

एकैकं भागमादृत्य शुद्धगन्धकसूतयोः ।
तालकस्य विशुद्धस्य भागांश्च चतुरः क्षिपेत् ॥
खल्वे सम्मर्दयेत्तावद्यावत्स्यानिर्यातिः सच्चरम् ।
स्थाल्योर्मध्ये मृदं लिम्पेच्चित्रकूटसमुत्थिताम्
अश्मचूर्णे चतुर्थांशं गुडं प्रक्षिप्य मर्दयेत् ।
बाह्यं तयोस्तेन लेप्यं द्वित्रवारान् प्रयत्नतः ॥
शुष्कं लेपं समाज्ञाय गौरमृत्तिकया पुनः ।
संशुष्के मृत्तिकालेपे लवणञ्च विनिःक्षिपेत् ॥
अङ्गुलाऽऽमकमानेन कुर्यात्तस्य च चक्रिकाम्।
किञ्चिज्जलेन सम्प्रोक्ष्य पाणिना तां दृढां कुरु
वालुकां वस्त्रसंशुद्धां तावन्मात्रां विनिःक्षिपेत्
सूक्ष्मचूर्णं विनिःक्षिप्य तावन्मात्रं प्रयत्नतः ॥
किञ्चिज्जलञ्च सम्प्रोक्ष्य तत्र तालं निवेश्य च
चूर्णपांशुपटूनीह स्थापनीयानि पूर्ववत्॥६४९॥
द्वितीयोपरि स्थिकाभ्यक्तास्थालीं–
स्थाल्यां परिक्षिपेत् ।
यन्त्रं डमरुकं कृत्वा नीरन्ध्रं वस्त्रमृत्स्नया ॥
समारोप्यमहोरात्रं चुल्ल्यां मृद्वग्निना पचेत् ।
ततः पश्चाद्धठाग्निश्च ज्वालयेद्दिनसप्तकम् ६५१
सूतो यात्युपरि स्थाल्यां मध्यात्तुहीय निश्चितम्
कर्पूराऽऽभो रसो जातो वृद्धोऽयं तालकेश्वरः॥
प्रभाते प्रत्यहं ग्राह्यो वल्लैको लवर्णार्जितः ।
प्राक् सरन्ति मला यद्वाः पश्चात्तापः प्रजायते
षष्टिकास्तण्डुलाः पथ्यं मङ्गुष्ठ मुद्गगोघृतम् ।
शाकमार्द्रकतुण्डीरीह्रिद्राताण्डुलीयकम् ६५४
कर्कटान्यामपक्वानि तैलं चाऽम्लादिकं त्यजेत्
श्वेतशर्मितकुष्ठानि हन्ति सप्तदश ध्रुवम् ६५५
अष्टावुदरजान्रोगान् सर्वान् रक्तविकारजान् ।
श्वासं कासञ्च मेदांसि क्षयधुं हन्ति तालकम्
रूपकान्ती शरीरस्य वर्धमाने प्रतिक्षणात् ।
सेवितो ह्यनया युक्त्या कुरुते वृद्धतालकः ॥

रस०, कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक १–१ तोला, विशुद्ध हरिताल ४ तोला, लेकर नीलवर्ण कज्जली-कर मजबूतमिट्टीकी दो हंडी लेकर इनके भीतर चित्रकूटकीमिट्टी (रामरज) का लेपकर पत्थरके चूनेमें चतुर्थांश गुड डालकर पानीमें पकाय हंडि-योंके बाहिर २–३ लेपकर सूखनेपर पीलीमिट्टीसे २–३ लेप करदे । फिर सैंधेनमकको मारीक पीस हंडीके भीतर १–१ अङ्गुल बिछाकर थोडा जलका छींटा देकर इसकी रोटी जैसी बनाकर जमादे । फिर इसपर कपडेसे छानीहुई मीठीबालू १ अङ्गुल जमाकर इतनाही पत्थरका चूना जमादे । फिर थोडा जल छींटकर खूब जमाकर उसपर पूर्वोक्त कज्जलीको रखकर जमादे । और ऊपर उसीक्रम और प्रमाणसे चूना, बालू और नमक जमाकर दूसरी हंडीमें च-ढिया मिट्टी पोतकर ऊपर रखकर डमरूयन्त्र बनाय खूब मजबूत ४–५ कपडमिट्टी देकर सुखाकर चूल्हे-पर चढाय एक दिनरातकी मन्द अग्निसे पकावे । फिर इसके बाद सात दिनकी कडी आंचदे । तो इसमेंसे पारा उडकर ऊपरकी हंडीमें पेंदेमें सफेद कपूरके रंगका होकर लगजायगा । इसको साफ

शीतल होनेपर निकालकर रखछोडे । यह वृद्धतालकेश्वर रस तैयार हुआ । इसमेंसे २–३ रत्ती प्रातःकाल विना जलके देनेसे पहिले मल निकलेगा। फिर ज्वर उत्पन्न होगा, इसमे पथ्य साठी चावल, मोठ, मूग, गायका घी ये पथ्य हैं । शाक अदरख, कुन्दरू, हल्दी, चौलाई, कच्ची पक्की रोटी, तेल और अम्ल इनसबको न खाय । इसके सेवन करनेसे श्वेतको छोडकर १७ कुष्ठ, ८ उदर, समस्त रक्तविकारजरोग, श्वास, कास, मेद, सूजन इनसबको नष्टकर मनुष्यको वरणोंसे मुक्त करता है ॥

१४९ तालकेश्वररसः (लघुः) ७६

शुद्धतालस्य चत्वारो भागाः शुद्धरसस्य च ।
भागैकं प्रक्षिपेत्खल्वे चतुर्यामं प्रमर्दयेत् ६५८
चन्दनस्य हरिद्रायास्तत्र चूर्णञ्च मेलयेत् ।
निःसहायारजन्योश्च गोले गोलं निरोधयेत् ॥
शरावसम्पुटे रुद्ध्वा नीरन्ध्रं तत्समाचरेत् ।
गर्ते हस्तप्रमाणे च निर्वाते दीपयेच्छनैः ६६०
स्वाङ्गशीतलतां ज्ञात्वा तस्य ग्राह्यं समग्रकम् ।
श्रीखण्डेन रजन्या च खल्वे यामचतुष्टयम् ॥
सम्मर्द्य स्थालिकायान्तु क्षिप्त्वा नीरन्ध्रमाचरेत्
वस्त्रमृत्तिकयाऽऽलिप्य नैरन्ध्र्यं कारयेद्भिषक् ॥
चुल्लिकोपरि संस्थाप्य वह्निं यामचतुष्टयम् ॥
दत्त्वा शीतं समाकृष्य वज्रीक्षीरेण पेषयेत् ॥
अर्कदुग्धेन गोमूत्रे यामंयामं प्रमर्दयेत् ।
ततो गद्याणकार्द्धेन गुटीं कुर्यादनेकशः ६६४
दातव्या रोगिणे प्रातर्गुटिकैका जलं विना ।
घटीद्वयान्मला बद्धा निःसरन्ति ततो जलम् ॥
श्वेतवर्जितकुष्ठानि मासेनैकेन हन्त्ययम् ।
इतरेषाञ्च रोगाणां नाशार्थं भावयेदमुम् ६६६
वज्रीक्षीरेण चूर्णस्य देयाः प्राक् सप्तभावनाः ।
अर्कदुग्धेन सप्तैवं गोमूत्रेणाऽपि सप्त च ६६७॥
निर्गुण्ड्याश्च रसेनैव देयाः सप्तैव भावनाः ।
भावनाभावितस्याऽस्य कार्या गुट्यस्त्रिमाषिकाः
रसोनाम्ना भुवि ख्यातोलघुःस्यात्तालकेश्वरः ।
एकां प्रतिदिनं खादेद्रोगी प्रातर्जलं विना ॥
हृद्रोगे कण्ठरोगे च घटीद्वन्द्वं प्रयोजयेत् ।
रसोऽयं निश्चितं हन्ति बद्धमूलान्महागदान् ॥
अष्टावुदरजाद्रोगान् सर्वान्रक्तविकारजान् ।
बद्धकोष्ठम्वकान्तिञ्च श्लेष्माणंहन्तिनिश्चितम् ॥
षष्टिकास्तण्डुलाः पथ्ये मकुष्ठं मुद्गगोघृतम् ।
शाकमार्द्रकतुण्डीयौ हरिद्रा तण्डुलीयकम् ॥
कर्पटान्यामपक्वानि क्षाराम्लकटुकं त्यजेत् ॥

रसक , कुष्ठे ।

टि०—अस्मिन्योगेऽतीव मात्राधिक्यमस्ति, अत प्रथम त्रिमाषपरिमिता मात्रा दत्त्वा क्रमशो वर्धयित्वा त्रैमाषिकी मात्रा करणीयेति सुधीभिर्विभावनीयम् ।

भाषा—शुद्धहरिताल ४ तोले, शुद्धपारा १ तोला, लेकर ४ पहर मर्दनकर कज्जली बनाकर चतुर्थांश चन्दन और हरिद्राका चूर्ण मिलाकर आकाशवेल और हल्दीके रससे चार पहर मर्दनकर गोला बनाकर आकाशवेल और हल्दीके चौगुने कल्कसे वेष्टित कर शरावसम्पुटमे रख २–३ कपड़मिट्टी करके सुखाके फिर निर्वातस्थानमें खोदेहुए एकहाथ भरके खड्डेमे दोसेर जङ्गली छानोंकी आंच देवे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर चन्दन और हल्दीका कल्क इसकी बराबर देकर चार पहर खरलकर गोला बनाय ६–७ कपडमिट्टी दीहुई हण्डीमे रखकर मुख बन्दकरदे फिर चूल्हेपर चढाकर ४ पहरकी आंच देकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर थूहर और आकका दूध, तथा गोमूत्र इनप्रत्येकमे १ पहर मर्दनकर ३–३ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोडे इनमेसे एकएक गोली सुबहमे विनाजलके निगल जाय, इससे २ घडी बाद पहिले बंधेहुए दस्तहोंगे फिर पानी निकलेगा । एकमहीनेमे सफेद कुष्ठको छोडकर सबकुष्ठ नष्ट होजाते हैं । यदि कुष्ठातिरिक्त रोगोमे इसका प्रयोग करना होतो इसमे थूहर और आकके दूध, गोमूत्र और निर्गुण्डीके रसकी सात ७ भावनाएं देकर ३–३ माशेकी गोलिये बनाकर विना जलके सुबहमे १–१ गोली देवे । हृद्रोग और

कुष्ठरोगमें २--२ गोलियें देवे । इस प्रयोगसे बद्धमूल महारोग, आठ उदररोग, समस्त रक्तविकार, मन्दकोष्ठता, ग्लानि, और कफ येसब नष्ट होते है । पथ्यमें साठी चावल, मोठ, मूंग, और घी देना । शाक, अदरख, कुदरू, हल्दी, चोंगाई, रोटी, पूड़ी, क्षार, खटाई, तीक्ष्ण पदार्थ न खावे ॥ १४९ ॥

१५० तालकेश्वरः (तालाङ्कुरसः) ७७

खण्डितं चणवत्तालं कूष्माण्डाऽम्लगंजाद्रवैः ।
दोलया विपचेद्यामैस्ततस्तैले सपादके ६७३
विरूक्षितं ततस्तद्वा क्षालयेदुष्णवारिणा ।
कन्याद्रवेण सम्मर्द्य द्विगुणैश्च वटाङ्कुरैः६७४
निर्मिश्रं पञ्च दिवसान् कन्यातोयेन भावयेत् ।
दिनद्वयञ्च कूष्माण्डमनैश्चक्रीं प्रकल्पयेत् ६७५
स्थाल्या पलाशजक्षारं दत्त्वा किञ्चित्ततोधिकम्
वटाऽवरोहजं चूर्णं तस्योपरि ततः पलम्६७६
पुनस्तथैव तौ दत्त्वा कवचीं वालुकावृताम् ।
कृत्वा पचेद्दिनं दीपवह्निना मध्यमं दिनम् ॥
हठाग्निना च त्रीन्यामान् स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
निम्बुजे भावयेत्सप्तवारान् धूमोदयेऽसति६७८
ग्रीष्मे अलाबुपानेन शीते पर्णानुपानतः ।
वातरक्तं महाकुष्ठं वातरोगं महागदम्॥६७९॥
नाशयेत्सेवितं तच्च सर्वान्व्याधीन् व्रणक्रिमीन्।
अग्निञ्च जनयेदत्र लवणाऽम्लं विवर्जयेत् ६८०॥
र क , कुष्ठे ।

भाषा—चनेके बराबर टुकडे कियेहुए हरितालको सफेदकूष्माण्डके जलमे ८ पहर स्वेदनकर हरितालसे चतुर्थांश तिल्लीतैल देकर इसकदर अग्निपर पकावे कि हरिताल न जले और तैल सूखजाय । फिर शकरमे डालकर इसकी तमाम चिकनाई दूरकर गरमपानीसे धोकर सुखाकर कपड छानचूर्णको घीकुआरकारस और वटाङ्कुर ये हरितालसे दूने देकर ५ रोजतक मर्दनकर घीकुआरके रसकी दोरोज भावनादेकर सफेद कूष्माण्डके रससे घोटकर टिकिया बनाय सुखाकर ६-७ कपडमिट्टी दीहुई हंडीमे पलाशकी राख टिकियासे दूनी बिछाकर उसपर वटकी जटाकाचूर्ण टिकियाकेबराबर बिछाकर उसपर टिकियाको रख वटकीजटाके उतनेही चूर्णसे ढककर पूर्वकी बराबर पलाशकी राखसे दबादे । फिर हंडीको गलेतक बालूसेभरकर चूल्हेपर चढाय एक अहोरात्र दीपाग्नि देकर एकरोजमध्यमाऽग्नि और ३ पहर हठाऽग्नि देकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर नींबूकेरसमे सातरोजभावनादेकर अग्निके ऊपर डालनेसे अगर निर्धूमहो तो ग्रीष्मकालमे अलाबुपानसे, शीतऋतुमे पानकेसाथ देनेसे वातरक्त, महाकुष्ठ, तमाम वातरोग इनसबको यह दूरकर व्रण, कृमि और अग्निमान्द्यको दूरकरता है । लवण, और अम्ल न खावे ॥ १५० ॥

१५१ तालकेश्वररसः (लघुः)

पलान्यादाय चत्वारि हरितालस्य चित्रकम् ।
अभ्रकं गन्धकं शुद्धं गिरिजञ्च पलद्वयम् ॥
हण्डिकान्तर्गतं पूर्वं चित्रकं धारयेत्सुधीः ।
पश्चाच्च तालकं दद्याद्गन्धकं तस्य चोपरि ॥
अभ्रकञ्च पुनर्दद्यात्पश्चाद्द्याच्छिलाजतु ।
गव्यं मूत्रं पुनर्दद्या द्रव्यं क्षीरं पुनः क्षिपेत् ॥
प्रवेश्य मूत्रं दुग्धञ्च शनैर्नेहो च तद्रसे ।
कर्षमात्रञ्च हेमाह्वां यवक्षारञ्च तत्समम् ६८४
स्वर्जीक्षारं तथा दद्यात्क्षारं धत्तूरजन्तथा ।
पुनश्चूर्णं सितं दद्यात्कूष्माण्डक्षारमेव च ॥
सर्वमेकत्र सम्पाच्य गतज्वालमधूमकम् ।
तमाऽङ्गारनिभं यावत्तावज्ज्वालाश्च दापयेत् ॥
स्वाङ्गशीतं समाकृष्य दद्याद्रक्तिकम् ।
कुष्ठं वमिवृतं स्रावि पतिताङ्गञ्च दुस्तरम् ॥
गलत्रोद्राङ्गुलिप्रायं विधुरं विकलस्वरम् ।
यथातथाविधं भूयः कृमिलं कुथितं घनम् ॥
नाशयत्यचिरेणाऽयं लघुस्तालेश्वरो रसः ॥
रसचि , र का , कुष्ठे ।

भाषा—२-४ कपडमिट्टी दीहुई हंडीमे ४पल चित्रकका चूर्ण बिछाकर ४ पल हरिताल रक्खे ।

उसपर २ पल शुद्धगन्धक रक्खे । गन्धकपर २ पल अभ्रकका चूर्ण रक्खे । अभ्रकपर २ पल शिलाजीत रक्खे । फिर ४८ पल गोमूत्र डालकर उसनाही गायका दूध डाले । और बहुत मन्द आंच देवे । द्रव सूखनेपर क्रमसे सत्यानाशीकी जड़का चूर्ण, यवक्षार, सज्जी, धतूरेका क्षार, पत्थरका चूना कोहडेकाक्षार ये क्रमसे तहवतह देवे । हडीमें आग लगाकर ज्वाला शान्तहोजाय और भीतरका पदार्थ एकदम लालहोजाय तब अग्निसे उतारकर अलग रक्खे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकाल कर रखछोड़े । इसमेंसे ५–५ रत्ती कुष्ठहरानुपानकेसाथ देनेसे उल्टी और स्रावयुक्त तथा जिसमें कान, अङ्गुली, गिरगयेहों, गला बैठगयाहो, फोडे निकलते हों, इसतरहके कुष्ठको यह बहुतशीघ्र नष्ट करता है ॥ १५१ ॥

१५२ तालकेश्वररसः (ऊनाशीतितमः)

तालं तुर्यांशतारोदरभृतनिभृतं तप्ततास्रश्चपीतैः,
कृष्णाभ्रं टङ्कणेन भ्रमय सुपमृदो–
मूषिकायांदृढायाम् ।
ताम्रक्षौद्रैः शनैर्वा बहिरतिनिभृतो–
दृढमूषास्थसिद्ध–,
स्ताम्रे ताम्रेऽथवाऽयं निवसतिदहन–
क्षोभमेते सहन्ते ॥ ६८९ ॥
ताम्रवन्मारिता ह्येते त्रयः कुष्ठविनाशनाः ।
तालकाःसर्वरोगघ्ना ध्मापिता न व्रजन्त्यपि ॥

रसायनसं, यो म, कुष्ठे ।

भाषा—एकतोले चांदीको गलाकर उसमे चार तोले हरितालको डालकर बहुत मधुर आंचसे गलावे । उसको सलाईसे चलातारहे । जब हरिताल और चांदी एकजीव होजाय तब इसको जिसक्रियासे ताम्रको मारते हैं उसक्रियासे मारकर भस्मकरे । यह प्रथम तालकेश्वर (भस्मतालकेश्वर) तैयार हुआ ॥१॥

इसीतरह एकतोले ताम्रको गलाकर उसमे अभ्रकसत्त्व अथवा कालाअभ्रक एकतोला डालकर सुहागादेकर गलाना चाहिये । जब वह गलकर चकर खाने लगे तब उसमे चारतोले हरिताल डालकर लोहेकी शलाकासे चलातारहे । जब सब एकजीव होजाय तब इसको ताम्रमारणकी प्रक्रियासे भस्म करे । यह द्वितीय तालकेश्वर सिद्ध हुआ ॥ २ ॥

एकतोले तांबेमें एकतोला शहद मिलाकर इसको धातुद्रावण कोष्ठीमे रखकर गलावे । गलजानेपर ४ तोले हरितालका चूर्ण डालकर मन्द अग्निपर लोहेकी शलाकासे चलातारहे । जब एकजीव होजाय तब इसको ताम्रमारक प्रक्रियासे भस्मकरे । अथवा केवल एकतोले तांबेको गलाकर उसमे चार तोल हरितालको डालकर उतारले और चलाता रहे । शीतल होनेपर मूषाको बन्दकर धौंकनीसे धौंके जब मूषामेंसे श्वेतज्वाला निकलने लगे तब निकालकर इसमेंसे ताम्र और हरितालके खोटको खुरचकर मूषासे अलग करले । इसकी ताम्रमारणप्रक्रियासे भस्म बनावे । यह तृतीय तालकेश्वर सिद्ध हुआ ॥

इनसबके गलानेके लिये गारमूषा बनानी चाहिये। गारमूषाका लक्षण रसरत्नसमुच्चयमें इस प्रकार है—

गारभूनागधौताभ्यां शणैर्दग्धतुषैरपि ।
समैः समा च मूषामृन्महिषीदुग्धसंयुता ॥
एषा विरचिता मूषा वज्रद्रावणकारिका ॥

तालाबका सडाहुआकीचड़, केंचुओंकातावा, कुटा हुआ शण, जलाहुएतुष ये सब समभाग इनका रोंकी बराबर सफेद अथवा लालमिट्टी लेकर सबको इकट्ठेकर भैंसकादूध डालकर चारपहरतक लोहेके मूसलसे हावनदस्तेमें कूटकर मूषा बनाकर काममें लेवे । ये तीनों तालकेश्वर अग्निमें उड़ते नहीं । और समस्तरोगोंको विशेषकर कुष्ठोंको सत्वद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे नष्टकरतेहैं ॥ १५२ ॥

१५३ तालमन्केश्वरोरसः

सितामध्वाऽऽज्यगोक्षीरे स्तालकं मर्दयेद्दिनम् ।
तद्गोलं काञ्जिकैः पश्चाद्दोलायन्त्रेण पाचयेत् ॥
मर्द्य सेहुण्डदुग्धेन चन्द्रिकाक्षपणाऽवधिम्
तच्छुष्कं मर्दयेत्तानयावत्स्यात्कृष्णवर्णकम्६९२

व्योषं हयाऽरिमूलञ्च प्रत्येकं दशमांशतः ।
सर्वं तद्वाकुचीतैले दिनं खल्वे विमर्दयेत् ६९३
तालमन्मथेश्वरो नाम द्विगुञ्जो मण्डलान्तकृत् ।
वाकुची देवकाष्ठञ्च पातालाऽगुरुटङ्कणम् ॥
लेह्यमेरण्डतैलेन त्रिनिष्कमनुपानकम्॥६९४॥

र. का., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धहरितालके कपड़छानचूर्णमें शक्कर, मधु, घी और गायकादूध, इसप्रमाणमें दियेजाँय कि एकएकदिन मर्दन करनेपर अखीरमे दूधसे गोली बन सके । उसगोलीको इतना सुखावे कि पानीका अंश निःसुल न रहे फिर इसको बारहकपड़ेमें ढीला बाधकर खट्टी काञ्जीमे दोलायन्त्रसे ४ पहर स्वेदनकर सुखाकर सेहुण्डके दूधमे घमकाभिट्ठनेतक मर्दनकर त्रिकटु, कनेरकीजड ये प्रत्येक दशमांश मिलाकर बाकुचीके तेलसे १–२ रोज मर्दनकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली खाकर ऊपरसे बाकुची, देवदारु, पातालगारुडी, अगर, सुहागा इनके समभाग तोलेभर चूर्णको बराबरके एरण्डतैलमें मिलाकर चाटनेसे मण्डलकुष्ठ दूर होताहै ॥ १५३ ॥

१५४ तालसिन्दूरम् (माणिक्यरसः)

दरदं गन्धकं तालं विशुद्धं गृहकन्यका—
पलाशपुष्पस्वरसैः प्रत्येकं दिनसप्तकम् ६९५
विमृद्य वालुकायन्त्रे त्र्यहं पक्त्वा समुद्धरेत् ।
जायते तालसिन्दूरं माणिक्यं केचिदूचिरे ॥
वाताऽर्शःकुष्ठमेहेषु विद्रधीषु विशेषतः ।
कुष्ठाऽतिसारवातेषु गृध्रस्यामपचीषु च६९७॥
सर्वेषु सन्निपातेषु संसर्गजनितेषु च ।
तत्तद्रोगाऽनुपानेन तत्तद्रोगहरं परम् ६९८॥

नृ. क., कुष्ठादौ ।

भाषा—शुद्धशिंगरफ, गन्धक और हरितालकी कज्जलीकर घीकुआर और पलाशपुष्पके स्वरससे सात ७ रोज मर्दनकर सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशीशीशीमें डालकर मुह बन्दकर वालुकायन्त्रमें रख तीनरोजका अग्नि देवे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे २–३ रत्ती कुष्ठ-हराऽनुपानकेसाथ देनेसे कुष्ठ, अतिसार, वातरोग, गृध्रसी, अपची, संसर्गजरोग, तमाम सन्निपात इन सबको यह नष्ट करताहै । और तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे समस्तरोगोंको दूरकरताहै । इसका नाम तालसिन्दूरहै । कोई लोग माणिक्यरसभी कहते हैं ।

१५५ तालसिन्दूरम् (द्वितीयम्)

रसबलिहरितालं टङ्कणं तुल्यभागं,
समथितनवसारं नागवल्ल्या च युक्तम् ।
पुनरपि रविमूलं चार्द्रकं चित्रमूलं,
त्रिफललशुनसारं नागवल्ल्याश्च सारम्
घृष्ट्वा तन्मुनिवारान् पश्चाद्गोलं विधाय सद्वैद्यः ।
मृत्कर्पटैर्विलिम्पेच्छायाशुष्कं समादाय ७००
काचे भाण्डे वालुकायन्त्रमध्ये,
पक्त्वा यत्नात्पञ्च तत्स्वाङ्गशीतम् ।
भस्म रक्तं सूतसिन्दूररूपं,
कुष्ठं कासं सन्निपातञ्च हन्ति ॥७०१॥
व्याधीनुदरजान् हन्ति पञ्च गुल्मान्ज्वरांस्तथा ।
ग्रहणीपाण्डुशोफौ च वातरोगांश्च नाशयेत् ॥

र. क. यो., मा॰ (रससिंदूरेतिनाम ।)

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, हरिताल और सुहागा येसब समभाग इनलयको बराबर नौसादर लेकर नीलवर्णकज्जलीकर पान, आककीजड़, अदरख, चित्रकमूल, त्रिफला, लशुन और पान इनप्रत्येकसे सात ७ भावनाएं देकर गोला बनाकर सुखादेना फिर १–२ कपड़ेमें बाधकर ४–५ कपड़मिट्टीकर सुखादेना । और ६–७ कपड़मिट्टीदीहुई आतशी-शीशीमें डालकर वालुकायन्त्रमें ५ रोजतक अग्निदे-कर स्वाङ्गशीतल होनेपर चूर्णकर रखलेना । इसमेंसे २–३ रत्तीकीमात्रा यथोचितानुपानके साथ देनेसे सन्निपात समस्तकास, कुष्ठ, उदर, पञ्चगुल्म इनस-बको यह नष्ट करताहै । १५५ ॥

१५६ तालसिन्दूरम् (रससिन्दूरम्)

रसभागा रसतः पुनरेकैकस्तालमल्लगन्धकतः।
कृष्णांद्रघस्रं परिपचेत्पवनकफौ हन्तितालसिन्दूरः

सि भे म, पवनरुजे।

भाषा—शुद्धपारा ६ भाग, शुद्धहरिताल, सोमल और गन्धक १–१ भाग लेकर नीलवर्णकज्जलीकर घीकुआर अथवा तुलसी प्रभृतिके रससे २–३ रोज घोटकर सुखाकर ६–७ कपडमिट्टी दीहुई आतशी-शीशीमे रखकर डाटलगाकर गुडचूनेसे मुहबन्दकर ६–७ कपडमिट्टीलगाकर सुखाकर वालुकायन्त्रमे चाररोज पकावे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोडे। इसमेसे १ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे वातज और कफज बीमारियोंको यह बहुत-शीघ्र नष्ट करताहै। १५६॥

१५७ तालसिन्दूरम् (चतुर्थम्)

शुद्धतालश्च भागैकं शिलाचूर्णश्च तत्समम्।
रक्तकार्पासनीरेण मर्दयित्वा दिनत्रयम्॥
मूषायां निक्षिपेत्सर्वं सप्तवारं पुटं भवेत्।
सिन्दूरं तालकाख्यं स्यादिन्द्रगोपसमप्रभम्॥
एतत्सर्वं समाऽऽलोक्य नानारोगेषु योजयेत्।
पानवल्लीरसै र्युक्तं रक्तक्षयविनाशनम्॥७०६॥
फलेन्दुस्वरसै र्युक्तं श्लेष्मक्षयविनाशनम्।
नारिकेलरसै र्युक्तं वातश्लेष्मविनाशनम्॥
हरीतकीचूर्णमिश्रं श्वासक्षयविनाशनम्।
पिप्पलीचूर्णयोगेन कासक्षयविनाशनम्॥७०८
सितामधुकसंयुक्तं पित्तक्षयविनाशनम्।
निर्गुण्डीचूर्णसंयुक्तं कफज्वरविनाशनम् ७०९
सुगन्धपुष्पसारेण पित्तज्वरविनाशनम्।
कटुत्रयसमायुक्तं ज्वरातीसारनाशनम्॥७१०
नवनीतेन संयोज्यं हिक्काछर्दिनिवारणम्।
तुलसीरससंयुक्तं चातुर्थिकनिवारणम्॥७११॥
अर्जुनस्य त्वचोयोगाच्छुक्रमेह विनाशनम्।
कार्पासबीजचूर्णेन बहुमूत्रं विनाशयेत्॥७१२॥
ग्रहणीं शङ्खचूर्णेन रक्तातिसृति मुत्तमाम्।
कुमुदोत्पलसारेण रक्तपित्तविनाशनम्॥७१३॥
उन्मत्तसारसंयुक्तं कृमिकुष्ठविनाशनम्।
अपामार्गस्य सारेण गुदकीलं विनश्यति ७१४
पृश्निपर्णीरसै र्युक्तं मेहकृच्छ्रं विनश्यति।
धूपचूर्णेन संयुक्तं ग्रहणीदोषनाशनम्॥७१५॥
सिद्धमूलरसै र्युक्तं ग्रहणीकुष्ठनाशनम्।
आर्द्रकस्वरसै र्युक्तं त्रिदोषज्वरनाशनम् ७१६
जातीफलेन संयुक्तं ग्रहणीपैत्यनाशनम्।
सदेवातिविषायुक्तं ग्रहणीशूलनाशनम्॥७१७॥
दाडिमीकुसुमै र्युक्तं हिक्काग्रहणिकां जयेत्।
सर्वगन्धरसै र्युक्तं शीतज्वरविनाशनम् ७१८

र क यो, व रा, वै चि, नानारोगेषु

टि०—" चातुर्जातकर्पूर कङ्कोलागुरुकुङ्कुमम्। लवङ्ग-सहितञ्चैव सर्वगन्ध विनिर्दिशेत्," अथवा सुश्रुतोक्त एलादिगणो ग्रहीतव्य सुश्रु० सू० अ० ३८।

भाषा—शुद्धहरिताल औरसून १–१ भाग, लेकर लालकपासके फूलोंके स्वरससे तीनरोज मर्दन कर गोलाबनाय मूषामे बन्दकर ६–७ कपडमिट्टी देकर सुखाकर एकसेर कण्डोंकी आचदे। स्वाङ्गशी-तलहोनेपर निकालकर उपरोक्त स्वरससे मर्दनकर पुटदेवे। इसप्रकार सातबार पुटदेनेसे यह एकदम वीरबहुटीकेरङ्गका तालसिन्दूर तैयार होगा। अथवा इसको आतशीशीशीमे बन्दकर बालुकायन्त्रमे ४ रोज-की अग्निदेनेसे यह तालसिन्दूर तयार होगा। इसमेसे एकसे दोरत्ती तक पानके रससे देनेसे यह श्लेष्मजन्य क्षयको निवृत्तकरताहै। त्रिफला और शुद्धकपूरके साथ देनेसे रक्तविकार अथवा रक्तका क्षीणतासे होनेवाल क्षयको दूरकरताहै। नारियलके पानीके साथ देनेसे वातश्लेष्मक्षयको दूरकरताहै। हर्रके चूर्णके साथ श्वास और क्षयको, पीपलके चूर्णसे कासक्षयको, शक्कर और मुलहठीसे पित्तक्षयको, निर्गुण्डीके चूर्णसे कफज्वरको, त्रिजात और मधुसे पित्तज्वरको, त्रिकटुसे ज्वरातिसारको, मक्खनसे हिक्का और छर्दिको, तुलसीके रससे चातुर्थिकज्वरको

अर्जुनकी छालके चूर्णसे शुक्रमेहको, कपासकी-मज्जासे बहुमूत्रको, शङ्खभस्मसे सङ्ग्रहणी और अतिसारको, कुमुद और लालकमलके रससे रक्तपित्तको, धतूरेके रससे कृमि और कुष्ठको, अपामार्गके रससे गुदरोगको, पृश्निपर्णीके रससे प्रमेह और मूत्रकृच्छ्रको, राल अथवा कुन्दुरुसे सङ्ग्रहणीको, सिद्धेश्वर(संदेशरो-गु०) कीजड़के रससे ग्रहणी और कुष्ठको, अदरखकेरससे त्रिदोषज्वरको, जायफलके साथ पित्तग्रहणीको, अतीसकेसाथ ग्रहणीशूलको, समस्तगन्धोंसे शोफज्वरको दूरकरता है। सबजगह चूर्णकाप्रमाण अग्निबल देखकर लेना।

टि०—तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर, कपूर, शीतलचीनी, अगर, कुङ्कुम (केसर) और लौंग यह सर्व गन्धगण है। अथवा सुश्रुतके सूत्रस्थानके ३८ वें अध्यायमें एलादिगणको लेना ॥ १५७ ॥

१५८ तालसिन्दूरम् (पञ्चमम्)

चतुष्पलं तु गन्धस्य पारदश्च चतुष्पलम्।
पलैकं हरितालञ्च तालकार्धं मनःशिला ७१९
तालार्धं टङ्कणं शुद्धं नवसारं तदर्धकम्।
सर्वं निक्षिप्य खल्वे च मर्दयेत्कज्जलीकृतम्॥
शाकवृक्षस्य पत्राणां रक्तवर्णं द्रवं हरेत्।
तद्द्रवे मर्दयेत्सम्यक् काचकूप्यां विनिःक्षिपेत्
खटिन्या मुखमाच्छाद्य वज्रमृत्तिकया तथा।
कूपिकां लेपयेत्सप्त शोषयेदातपे खरे ॥७२२॥
वालुकायन्त्रमध्ये तु कूपिकां तां विनिःक्षिपेत्।
मुद्रिकायां विनिक्षिप्य वह्निं प्रज्वालयेत्ततः॥
यामषोडशमात्रन्तु दीप्तमध्यखराग्निभिः।
स्वाङ्गशीतलमादाय खल्वमध्ये विनिःक्षिपेत्॥
तत् सिन्दूरसमं द्रव्यं षोडशांशं विनिक्षिपेत्।
मर्दयेत्पूर्ववद्द्रव्यं काचकूप्यां विनिःक्षिपेत्॥
एवं सप्तविधं कृत्वा क्षिप्त्वा कूप्यां विपाचयेत्।
स्वाङ्गशीतलमादाय उदयार्कसमोरसः ॥७२६
सिन्दूरजं सूक्ष्मचूर्णं क्षिप्तं नागकरण्डके।
तत्सिन्दूरं निषेवेत गुञ्जामात्रप्रमाणतः॥

शर्करामधुपिप्पल्या प्रातरुत्थाय सेवयेत्।
एकादशक्षयान्हन्ति सन्निपातांस्त्रयोदश॥
आमवातं सशूलञ्च नाशयेन्नात्र संशयः।
पाण्डुं पञ्चविधं चैव कामलात्रयनाशनम्॥
अष्टावुदरजान्रोगान्गुल्मानाम्पञ्चकन्तथा।
अरोचकं पञ्चकासान् पञ्चश्वासान् वडं हरेत्
स्थिरायुः कायसिद्धिश्च मेध्यं चाशु शुभप्रदम्
अनुपानविशेषेण सर्वरोगनिवारणम्॥
इति धन्वन्तरिप्रोक्तं सिन्दूरं लोकपूजितम्।

वृ. यो. त., रसायनसं., वै. चि., (रु.), रसायने

भाषा—शुद्धगन्धक और पारा ४–४ पल, शुद्धहरिताल १ पल, शुद्धमैनसिल और सुहागा आधाआधा पल, नवसादर १ तो. लेकर सबकी नीलवर्ण कज्जलीकर पकेहुए शाकवृक्षके लालवर्ण स्वरससे ३–४ रोज मर्दनकर सुखाकर ४–५ कप-डमिट्टी कीहुई आतशीशीशीमें रख खड़ियामिट्टीकी डाट देकर वज्रमृत्तिकासे १–२ कपड़मिट्टी तमाम-शीशीपर करके कड़ी धूपमें सुखाकर वालुकायन्त्रमें सोलहपहरकी मन्द, मध्य, और तीक्ष्ण अग्निसे पकावे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर हाथी दांतकी डिब्बीमें रखछोड़े। इसमेंसे १–१ रत्ती मात्रा शहद मधु और पीपलके साथ प्रातःकालमें देनेसे ११ प्रकारका क्षय, १३ प्रकारके सन्निपात, आमवात, शूल, पांचप्रकारका पाण्डु, ३ प्रकारकी कामला, ८ प्रकारके उदररोग, ५ प्रकारके गुल्म, अरोचक ५ प्रकारके कास, श्वास, इनसबको अनुपान विशे-षसे दूरकर मेधा, कान्ति, और बलको बढ़ाता है॥

१५९ तालसिन्दूरम् (तालचन्द्रोदयः)

कूष्माण्डसंस्वेदनजातशुद्धि
तालं सुपत्रं परिकुट्य वस्त्रे।
आगाल्य मधं समपारदेन
बुभुक्षुणा जीर्णसुवर्णकेन ॥ ७३२ ॥
द्विघ्नसगन्धेन पलङ्कषायां
शुद्धेन सर्पिःपयसोस्त्वाऽपि।

दिनत्रयं काचमयीं भरेत
कूपींचतुर्थांशतले मर्सी ताम् ७३३ ॥
प्रारम्भतीव्रं कुरु हव्यवाहं
तालादिभस्मार्थविधात्रिकोष्ठधाम् ।
चन्द्रोदयिन्यां विनिधाय यन्त्रं
सर्वार्थकर्यामुत वालुकाख्यम् ॥ ७३४
दिनैकमात्रेण भवेद्विशुद्ध-
श्चन्द्रोदयो नाम च तालपूर्वः ।
कुष्ठादिरोगेष्वतुलप्रभावः
स्वास्थ्यप्रचारक्रमसत्स्वभावः ॥ ७३५

रसायनसारे, कुष्ठे ।

भाषा—कूष्माण्डके रसमें ४ पहरके स्वेदनसे शुद्धकियेहुए हरितालके कपडछान चूर्णमें बराबरका सुवर्णजीर्ण बुभुक्षित पारा डालकर गुग्गुल अथवा दूध घीमें शुद्धकियाहुआ दूना गन्धक देकर ३ दिन कज्जलीकर ६–७ कपडमिट्टी दीहुई आतशीशीशीमें भरकर खड़िया मिट्टीकी डाट देकर ३–४ कपड-मिट्टी करदे । खूब सूखनेपर स्थालीयन्त्रमें अथवा बालुकायन्त्रमें रखकर ३ रोजकी तीक्ष्ण अग्नि देकर स्वाङ्गशीतल होनेकेबाद निकालकर रखछोडे । इस-मेसे १ रत्तीसे २ रत्तीतक तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे यह समस्तरोगोंको दूर करता है । स्वस्थ आदमी इसका सेवनकरे तो उसको सहसा रोग नहीं होते ॥

१६० तालसिन्दूरम् (तालचन्द्रोदयः)७

नलीडमर्वाऽऽख्यकयन्त्रमध्ये
षड्गन्धजीर्णं विदधीत सूतम् ।
तत्तुल्यगन्धेन विमर्द्य तालं
शुद्धेन शुद्धं प्रपचेत कोष्ठधाम् ॥ ७३६ ॥
सर्वार्थकर्यांदिनमेकमस्मिन्नेवसूर्येस्तगिरौक्रियातां
संशीतयेच्छीतलयन्त्रतस्तं
चन्द्रोदयं तालमुखं प्रगृह्य ॥ ७३७ ॥
ज्ञातासु चाऽज्ञातपरासु रुक्षु
ततो मुमुक्षुं प्रददीत मङ्क्षु ।
गुञ्जैकमात्रं तु बुभुक्षुमेनं
संभक्षयेदप्यमपेक्ष्य वह्निम् ॥ ७३८ ॥

रसायनसारे, कुष्ठे ।

भाषा—नली अथवा डमरुयन्त्रसे षड्गुणगन्धक जारणकियाहुआपारा, गन्धक और हरिताल येसब समभागलेकर नीलवर्ण कज्जलीकर ६–७ कपड-मिट्टीकीहुई आतशी शीशीमें डालकर सर्वार्थकरीभट्टीमें एकदिन सूर्योदयसे सूर्यास्ततक तीक्ष्णाग्नि देकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथ ज्ञात अथवा अज्ञात व्याधियोंमें देनेसे यह शीघ्र आरोग्यदेताहै । इसमें पथ्य अग्निबलदेखकर देना ॥ १६० ॥

१६१ तालसिन्दूरम् (तालचन्द्रोदयः)८

नल्याख्ययन्त्रे डमरौ तु पूर्वं
गन्धं विशुद्धं शतवृत्तघृष्टम् ।
रसे बुभुक्षौ परिजारयन्तु
ततः सतालं परिपाचयन्तु ॥ ७३९ ॥

रसायनसारे, कुष्ठे ।

भाषा—नलीयुक्त डमरुयन्त्रमें सौगुना गन्धक सोधार जारणकिये हुए बुभुक्षित पारदमें तुल्यगन्ध-कको कज्जलीकर ६–७ कपडमिट्टी दीहुई आतशी-शीशीमें चारपहरकी कड़ी अग्निदेकर स्वाङ्गशीतल-होनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे समस्तरोगोंको दूर करताहै । १६१ ॥

१६२ तालसिन्दूरम् (तालचंद्रोदयः)

भल्लातकस्नेहविलीनतालं
पचेत गन्धेन हिमांशुभालम् ।
दिनानि चत्वारि विपाच्य सम्य-
क्कुष्ठादिनाशाय नियोजयेत ७४०

रसायनसारे, कुष्ठे ।

भाषा—भिलावेके तैलमें शुद्ध हरितालको डाल कर मन्द आंचसे पकावे । गलजानेपर उतारकर रख छोडे । ठण्डा होनेपर हरितालके थक्केको कपड़ेसे

पोंछकर साफकरले । इसीतरह गन्धकको भी पकाले । फिर बुभुक्षान्तसंस्कार करके सुवर्णका ग्रास दियाहुआ पारा गन्धकके बराबर मिलाकर नीलवर्ण कज्जलीकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई आतशीशीशीमें रखकर वालुकायन्त्रमें ४ रोजके क्रमवृद्ध अग्निमें पकाकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे १–१ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे वातपित्तजनितरोग तथा समस्तकुष्ठोंको दूर करताहै।

१६३ तालार्करसः

तालेन निहतं ताम्रं रसगन्धकसंयुतम् ।
बहुधा तालनिहतं वातश्लेष्मसहौषधम् ७४१

र क, वातश्लेष्मरोगे ।

भाषा–शुद्धपारा, गन्धक और हरितालको नीबू नींबूके रसमें घोटकर विशुद्ध ताम्रपत्रपर लेपकर सम्पुटमें बन्दकर लघुपुटकी आंचदे । ऐसे कईवार पुटदियाहुआ ताम्र वातश्लेष्मकी परमौषधिहै । अर्थात् वातश्लेष्महरानुपानके साथ देनेसे वायु और कफके रोगोंको समूल नष्ट करताहै ॥ १६३ ॥

१६४ तिक्ताद्यं लोहम्

तिक्ता निशा चन्दनपर्पटद्वयं
पाठा कणा दीप्यपटोल परकम् ।
त्रायन्तिमूर्वेन्द्रयवाः किरातकं
संचूर्ण्य सान्द्रञ्च रजो विधीयताम्७४२
एतत्समं लोहरजो विधाय
क्षौद्रेण साऽऽज्येन भजेद्धिताशी ।
जयेज्ज्वरान् धातुगतान्समस्तान्
प्लीहानमग्ने मृदुतां च कासम् ७४३

र प्र, क्षे प, (म), वै द, डो, ज्वराधिकारे ।

भाषा—कुटकी, हल्दी, सफेदचन्दन, पित्तपापड़ा, वगाळीपित्तपापड़ा, पाठा, पीपल, अजवाइन, पटोलपत्र, त्रायमाण, मूर्वा, इन्द्रजव, चिरायता, ये सब समभागलेकर चूर्णकर बराबरकी लोहभस्म मिलाकर रखलेना । इसमेंसे १ माशेसे लेकर दो माशेतक धीरेधीरे बढ़ाकर घी और मधुके साथ खानेसे और उचितपथ्य पालनेसे समस्त धातुगतज्वर, प्लीहा, मन्दाग्नि, कास, श्वास येसब नष्ट होतेहैं

१६५ तिन्तिडीमण्डूरम्

तिन्तिडीपिप्पलीयुक्तं मण्डूरं योजयेच्चतः ।
हरते योगराजोऽयं शोफपाण्डुक्षयादिकान् ॥

र रा, वै चि, पाण्डुरोगे ।

भाषा—इमली और पीपलके साथ उचितमात्रामें मण्डूरदेनेसे सूजन, पाण्डु और क्षय नष्टहोतेहैं।

१६६ तीक्ष्णमुखोरसः (प्रथमः)

मृतसूतार्कहेमाऽभ्रं तीक्ष्णं मुण्डञ्च गन्धकम् ।
मण्डूरस्य समं ताप्यं मर्द्यं कन्याद्रवै र्दिनम् ॥
अन्धमूषागतं सर्वं ततः पाच्यं दृढाऽग्निना ।
चूर्णितं सितया माषं खादेत्सचार्शसां हितम् ॥
रसस्तीक्ष्णमुखो नाम चाऽसाध्यमपि साधयेत्॥

र सं, र को, र सु, नि र, भि र, ध, र र स, रसायनस, रसेन्द्र म, र च, डो, र क, र का, र र दी, अर्शोरोगे। र को अर्शो चान्तिरिसिनाम।

टि॰—अत्र स्थूलदृष्टया सर्वं सममानमेव प्रतिभाति परन्तु रसरत्नाकरे मण्डूरस्य सममिति पाठो दृश्यते तेन पञ्चमी मण्डूरात्पूर्वं सूतादीनां सर्वेषां मण्डूरसमतामभिव्यनक्ति । मण्डूरादुत्तरं ताप्यस्य च समता निश्चीयते । प्रायशो मण्डूरेषु दृश्यमेव सति स्वीकृता दृश्यते । अत मृतसूतादीनां समं मण्डूरम् । मण्डूरेण तुल्यं ताप्यमिति निश्चितो योगः । रसरत्नसमुच्चये विड, तालक, दोला अधिकत्वेन निक्षिप्ता । र का अन्धमूषासे विष दृश्यते, अन्धमूषागतमितिपदस्थाने कल्पमस्यतुपापेस्तदयोमुखगत पचे तत्पाकशील समुद्भव इति पाठो दृश्यते ।

भाषा—पारा, तांबा सुवर्ण, अभ्रक, फौलाद, मुण्ड इनकी भस्म और शुद्धगन्धक ये सब समभाग इनसबकी बराबर मण्डूर और सुवर्णमाक्षिकभस्म मिलाकर एकरोज घीकुआरके रससे मर्दनकर गोला बनाय सुखाकर सम्पुटमें बन्दकर गजपुटकी आंचदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे १–१ माशा शक्करके साथ देनेसे असाध्यभी बवासीर नष्ट होता है ॥ १६६ ॥

१६७ तीक्ष्णमुखोरसः (द्वितीयः)

तीक्ष्णंशुल्वसुगयसीसुगगनं ताप्यासहेतालकं,
गोदन्तं रसराजमिश्रितमयं धृत्वा सुरत्वेभिपक्
द्राक्षागारमृदापयोजबिसिनीकन्दोत्थितैःसक्षौ
घृष्ट्वा यष्टिरसैः सितामधुयुता वल्लप्रमाणा वटी
क्षिप्रहन्तिचपित्तमम्भवगदान्सर्वांश्च पित्तज्वरान्
कासश्वासगलामयक्षयतृषादाघश्च शोषं भृशम्।
प्रज्ञाधारमिति निशीथसमये स्वप्ने प्रसादीकृतं,
नाम्नातीक्ष्णमुखं रसेन्द्रममलं श्रीनाथनाम्नेपुरा

रसेन्द्र म, र, सर्वपित्ते

भाषा—फौलाद, तांबा, सुवर्ण, अभ्रक, सुवर्णमाक्षिक, जस्तभस्म, हरिताल, गोदन्ती, पारदभस्म इनसबको सममागलेकर १–२ रोज खरलकर द्राक्ष, नदीकी कालीमिट्टी, कमलकापञ्चाङ्ग, कमलकीमिट्टी, मुलहठी, शक्कर और मधु इनमें १–१ रोज क्रमसे मर्दनकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे ज्वरादि समस्त पित्तरोग, कास, श्वास, गलामय, क्षय, तृषा, दाह, शोष, इन सबको यह नष्ट करता है। इसको श्रीनाथविद्वान्को स्वप्नमें देवता लोगोंने प्रसादरूपसे प्रकाशित किया है॥ १६७॥

१६८ तृप्तिसागररसः

रसभस्म च भागैकं रसाद्द्विगुणगन्धकम्।
गन्धकाद्द्विगुणञ्चाऽभ्रं निश्चन्द्रं मर्दयेत्ततः॥
दिनैकं कटुतैलेन रुद्ध्वा चुल्यां विपाचयेत्।
यामैकं वालुकायन्त्रे समुद्धृत्यविमर्दयेत् ७५०॥
हयमारकमूलोत्थरसै र्यामं निरुद्ध्य च।
पूर्ववत्पाचयेच्चुल्यां समादाय विमिश्रयेत् ७५१
त्रिक्षारं पञ्चलवणं चव्यासिद्धयजीरकैः।
विडङ्गेन च तत्तुल्यं युक्तोऽयं तृप्तिसागरः॥
भक्षयेन्माषमात्रञ्च सन्निपाताऽतिसारजित्।
सज्वरां ग्रहणीं हन्ति ह्यनुपानं यथोचितम्॥

नि र., र. सु., मै. चि, अतिसारे।

भाषा—पारदभस्म १ भाग, शुद्धगन्धक २ भाग, निश्चन्द्रअभ्रकभस्म ४ भाग, लेकर एक दिन कटुतैलसे मर्दनकर गोलाबनाय दो सकोरोंमें बन्दकर ६–७ कपडमिट्टी देकर सुखादे। फिर वालुकायन्त्रमें एकपहर आंचदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर सज्जी, सुहागा, यवक्षार, पांचोंनमक, चव्य, चित्रक, स्याह सफेदजीरा, सब समभाग लेकर १–२ रोज मर्दनकर रखछोड़े। अथवा अदरखके रससे १–१ माशेकी गोलियें बनाकर रक्खे। इनमेंसे १–१ गोली अथवा १ माशा चूर्ण तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे सन्निपातातिसार और ज्वरयुक्त ग्रहणीको यह नष्ट करताहै॥ १६८॥

१६९ तृष्णाछर्दिहरोरसः

गन्धपिष्टिसमायुक्तं तालं ताप्यञ्च गन्धकम्।
युक्त्या भस्मत्वमानीतं तृष्णाछर्दिनिवारणम्॥

रसेन्द्र म, तृष्णायाम्।

भाषा—शुद्धपारा १ तोले, गन्धक ३ माशे मिलाकर नीबूकेरसमें ४ पहर घोटकर शुद्धहरिताल, स्वर्णमाक्षिक और गन्धक १–१ तोला देकर नीबूके रससे १–२ रोज मर्दनकर गोली बनाकर सुखावे। सूखनेपर पुरानी ईंटमें आठ अङ्गुलका खड्डा खोदकर इसगोलीको रखदे और नीचे आंचदे। ऊपरसे साफकियेहुए नीबूके रसका चोवादे। ऐसे लगातार ३ रोज चोवा देकर गोलीको निकालकर फिर एक रोज मर्दनकर गोली बनाकर सुखाकर सम्पुटमें बन्द कर ६–७ कपडमिट्टी देकर सेरभर कण्डोंकी खुली जगहमें आंचदे। फिर निकालकर हरिताल और गन्धक १–१ तोला डालकर चार प्रहर घोटकर पूर्वकी तरह आंचदे। इसतरह जबतक पारेकी भस्म न होजाय तबतक करताजाय, जब अग्निस्थायी भस्म होजाय तब उसे निकालकर रखछोड़े। इसमेंसे १ रत्तीसे ३ रत्ती तक इलायची वंशलोचन, मुलहठी और पीपल १–१ रत्ती मिलाकर मधुमें चटानेसे अत्यन्त बढ़ीहुई प्यास, वमन, हैजा, दाह, रक्तपित्त, भ्रम इत्यादिरोगोंको यह नष्ट करताहै॥ १६९॥

१७० तृष्णारिरसः

भागैको मृतवङ्गस्य गगनस्याहतस्य च ।
भागैको मृततारस्य तत्सर्वं मर्दयेत्पुनः ७५५
द्राक्षाऽऽमलकतोयेन भावयेदातपे खरे ।
एकविंशतिवारान् हि ततो गजपुटे पचेत् ॥
स्वाङ्गशीतं ततो ग्राह्यं त्रिफलामधुयष्टिका-
शर्करासहितं खादेत्तृष्णार्तो रक्तिकाद्वयम् ७५७
अतिमूर्च्छोपशमनो गतवह्नेः प्रदीपनः ।
रसायनवरं चैतद्वाजीकरणमुत्तमम् ॥७५८॥

ना वि र स मा, तृष्णायाम्।

भाषा—वङ्ग, अभ्रक ओर रजतभस्म समभाग लेकर द्राक्ष और आमलेके अङ्करस अथवा काथोंसे कडी धूपमें २१-२१ पुटें देकर शरावसम्पुटमें बन्द कर गजपुटकी आंचदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे २-२ रत्ती त्रिफला, मुलहठी और शकरके साथ देनेसे अत्यन्त तृषा, मूर्च्छा, अग्निमान्द्य इन सबको यह नष्टकर अग्निको दीप्त करताहै । और उत्तम वाजीकरणहै ॥ १७० ॥

१७१ त्रिकटुकादि नस्यम्

त्र्यूषणं चित्रकश्चैव लाङ्गली चेन्द्रवारुणी ।
वचा मधूकबीजानि पाठानेत्रनदीफलम् ७५९
तालकं वत्सनाभश्च अङ्कोलक्षारयुग्मकम् ॥
एवं पञ्चदशैतानि समभागानि कारयेत् ७६०
सूक्ष्मचूर्णीकृतश्चैव निर्गुण्डीतिन्तिडीरसैः ।
आर्द्रकस्य रसैर्मर्द्यं त्रिवारं च विचक्षणः ७६१
एवं नस्यं प्रदातव्यमर्कमूलरसेन च ।
अपस्मारश्च हृद्रोगं वातसङ्कुलता तथा ७६२
धनुर्वातं भ्रमं हन्ति उन्मादं सन्निपातकम् ।
पूज्यपादकृतो योगो नराणां हितकाम्यया ॥

वै चि मान।

भाषा—त्रिकटु, चित्रक, कलिहारी, इन्द्रायणकी जड, वच, महुएकीमजा, पाढ, सुगन्धवाला, मैनसिल, मैनफल, हरिताल, बछनाग, अङ्कोलकी मज्जा, सज्जीखार, जवाखार, इन पन्द्रहओंका चूर्णकर निर्गुण्डी, इमली, अदरख इनप्रत्येकके रसोंसे ३-३ भावनाएं देकर रखछोडे । इसमेंसे आककी जडकी छालके रससे नस्य देनेसे अपस्मार (मृगी), हृद्रोग, वायुकी घबराहट, धनुर्वात, भ्रम, उन्माद, सन्निपात इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ १७१ ॥

१७२ त्रिकटादिलोहम् (प्रथमम्)

त्रिकटुत्रिफलादन्तीमार्गत्रिमदशुण्ठिभिः ।
पुनर्नवासमायुक्तं शोथं हन्ति सुदुस्तरम् ॥
लोहं शोथोदरस्थौल्यजलोदरनिवारणम् ॥

र च, र त्रि, र सु, ध, र क र चि, रसायनस र र र ध, उदराधिकारे। कुत्रचित् शोथारिलोह-मिति नाम्ना प्रथितोऽयं योग ।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, दन्तीमूल, अपामार्गकापञ्चाङ्ग, त्रिमद (नागरमोथा, चित्रक, विडङ्ग), सोंठ, पुनर्नवा येसब समभाग, इनसबकीबराबर लोहभस्म मिलाकर रखछोडे । इसमेंसे ३-३ रत्तीसे शुरूकर १८ रत्तीतक बढावे । और दूध अथवा छाछपर रहे तो दुस्तर शोथ, उदररोग, अत्यन्त स्थूलता, जलोदर इनसबको यह दूर करताहै ॥

१७३ त्रिकट्वादिलोहम् (द्वितीयम्)

लोहचूर्णं त्रिकटुकं त्रिफला तिक्तरोहिणी ।
त्रिफलारससंयुक्तं पीतं चूर्णं गदान्तकृत् ॥

ना वि, शोथाधिकारे।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, कुटकी, लोहभस्म येसब समभाग लेकर कूटकपडछानकर मिलाकर रखछोडे । इसमेंसे १-१ माशा त्रिफलाके हिम अथवा काथके साथ देनेसे यह मन्दाग्नि और शोथको दूरकरताहै ॥ १७२ ॥

१७४ त्रिकत्रयादिलौहम् (प्रथमम्)

पलं लोहस्य किट्टस्य पलं गव्यस्य सर्पिषः ।
सितायाश्च पलश्चैकं क्षौद्रस्यापि पलन्तथा ॥
तोलकं कान्तलोहस्य त्रिकत्रयसुभावितम् ।
ततः पात्रे निधातव्यं लौहे च मृन्मये तथा ॥
हरिद्रा भावितश्चापि रौद्रे च शिशिरे तथा ।

भोजनादौ तथा मध्ये चाऽन्ते चापि प्रदापयेत्
अनुपानं प्रदातव्यं बुद्धा दोषबलाबलम् ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च सुदारुणहलीमकम् ॥
अम्लपित्तं तथा शूलं शूलञ्च परिणामजम् ।
कासं पञ्चविधं श्वासं ज्वरं प्लीहानमेव च ॥
अपस्मारं तथोन्मादमुदरं गुल्ममेव च ।
अग्निमान्द्यमजीर्णञ्च श्वयथुञ्च सुदारुणम् ॥
निहन्ति नाऽत्र सन्देहो भास्करस्तिमिरं यथा

र. स., र. च., र. सु., भ., भै. र., पाण्डुरोगे । धन्व न्तरावयमेव पाठो द्वितीयस्थाने सम्मोहलोहमिति नाम्ना प्रकल्पितः स अनुचितः । एकस्यैव योगस्य नानानामभिः पाठस्थापने भ्रमोत्पादकत्वात् ।

टि०—अत्र सर्पिःक्षौद्रसितानां त्रिषु पलेषु मण्डूरकान्त भस्मनोर्मिलितयोरेकपलेन योगाद् द्रवरूपताया त्रिकत्रयभा- वनाया असम्भवादयं पाठस्त्रिकत्रयसमन्वित मित्यस्यस्थाने भ्रमप्रमादवशात्त्रिकत्रयसुभावितमिति सञ्जात इत्यनुमी- यते, अतोऽस्माभिस्तथैव धृतोऽस्ति, तत्रापि कान्तलोहान्त समुदायेन तुल्यं त्रिकत्रयचूर्णं मिश्रय्य तत्क्वाथेन भावना दत्त्वाऽन्ते घृतभावनमादत्वा योगो निष्पाद्यनीय इत्यस्माकं सम्मतिः, यथास्थितपाठे स्वयमर्थः सुमहिम्ना ग्रहीतव्यः ।

भाषा—मण्डूरभस्म १ पल, गायकाघी १ पल, शक्कर १ पल, मधु १ पल, कान्तलोहभस्म १ तोला, इनसबको इकट्ठेकर त्रिकुटु, त्रिफला, त्रिजात अथवा त्रिमद (नागरमोथा, चित्रक, विडङ्ग) इनका- चूर्ण पूर्वसमुदायके बराबर मिलाकर लोहे अथवा मिट्टीके बर्तनमें त्रिकत्रयकेक्वाथसे दिनमें धूपमें और रात्रिमें ओसमें रखकर ६—७ भावनाएं देकर खूब सुखाकर अखीरमें एकभावना घीकी देकर रखछोडे । इसमेंसे अग्निबलके अनुसार मात्रा कायमकर भोजनके आदि मध्य तथा अन्तमें देवे । अनुपान औचिती देखकर कायम करे तो कामला, पाण्डुरोग भीषणहलीमक, अम्लपित्त, शूल, परिणामशूल, पाचप्रकारका कास तथा श्वास, ज्वर, प्लीहा, अपस्मार, उन्माद, उदर, गुल्म, मन्दाग्नि, अजीर्ण और भयंकरशोथ, इनसबको यह इसतरह नष्ट करताहै जैसे कि अन्धकारको सूर्य नष्ट करताहै ॥ १७४ ॥

१७५ त्रिकत्रयादिलोहम् (द्वितीयम्)

त्रिकत्रयसमायुक्तं जीवनीययुतं त्वयः ।
हन्त्यपस्मारमुन्मादं वातव्याधिं सुदुस्तरम् ॥

र. स., ध., र. चं., र. चि., र. सु., र. का., उन्मादे अपस्मारे च ।

टि० अष्टवर्गश्चपर्णिन्यौजीवन्तीमधुकन्तथा । जीव- नीयगण- प्रोक्तो जीवनश्च पुनस्ततः ॥

भाषा—त्रिकुटु, त्रिफला, त्रिजात अथवा त्रिमद और जीवनीयगण ये सब समभाग लेकर कूटकपड- छानकर बराबरकी लोहभस्म अथवा मण्डूरभस्म मिला- कर रखछोडे । इसमेंसे यथारोगानुपानके साथ उचितमात्रामें देनेसे यह अपस्मार, उन्माद और दुस्तर वातव्याधियोंको नष्टकरताहै ॥ १७५ ॥

१७६ त्रिकत्रयादिलोहम् (तृतीयम्)

त्रिकत्रयत्रिवृद्दन्ती शशी भल्लातकानि च ।
लौहं स्थौल्यं निहन्त्याशु महावायुरिवाम्बुदम्

र. र. स्थौल्ये ।

भाषा—त्रिकुटु, त्रिफला, त्रिमद, निशोथ, दन्तीमूल, बाकुची और शुद्धभिलावे ये सब समभाग लेकर इनसबकी बराबर मण्डूरभस्म मिलाकर रख- छोडे । इसमेंसे यथारोगानुपानके साथ उचितमात्रामें देनेसे यह अत्यन्तस्थूलताको इसतरह नष्ट करताहै जैसे महावायु बादलोंको दूर करताहै ॥ १७६ ॥

१७७ त्रिकत्रयादिलोहम् (चतुर्थम्)

त्रिकत्रयगन्धरसैः सैन्धवग्रन्थिकैस्समम् ।
सुविशुद्धं लौहचूर्णं हन्ति सर्वोदराणि च ॥

र. का., उदररोगे ।

भाषा—त्रिकुटु, त्रिफला,त्रिमद, (विडङ्ग, मुस्त, चित्रक,) शुद्धपारा और गन्धक, सैंधव, पिपलामूल ये सब समभाग लेकर पारे गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर मण्डूरभस्म सबकी बराबर मिलाकर रखछोडे। इसमेंसे उचितानुपानकेसाथ उचितमात्रामें लेनेसे यह समस्त उदररोगोंको नष्ट करताहै ॥ १७७ ॥

१७८ त्रिकत्रयादिलौहम् (पञ्चमम्)

त्रिकत्रयसमायुक्ततालमूलीशतावरी-
योगाद्विहन्ति शूलानि दारुणान्ययसो रजः ॥

रसायन स, र चि, र का, शूले ।

भाषा— त्रिकटु, त्रिफला, त्रिमद, तालमूली, शतावर, यसब समभाग लेकर बारीकचूर्णकर इसकी बराबर लोहभस्म अथवा मण्डूरभस्म मिलाकर रख-छोडे । इसमेंसे १ मासेसे २ मासेतक शूलहरानुपानके साथ देनेसे यह भीषणशूलोंको नष्ट करताहै ।

१७९ त्रिगन्धरसः

सुरसं राजवृक्षस्य तालगन्धमनःशिलम् ।
गुञ्जावाकुचिकाद्रावै र्भाव्यं फङ्कुणितैलके ॥
प्रतिद्रावै र्दिनैकन्तु भक्षयेदर्धनिष्कक्रम् ।
कुष्ठमौदुम्बरं हन्ति त्रिगन्धोऽयं महारसः ॥
गुञ्जाभल्लातकतैलाभ्यां निष्कं वाकुचिचूर्णितम्
लेहयेदनुपानेन सर्वकुष्ठविनाशनम् ॥७७८॥

चि र, र. को, र क ल, र सु, र का, चि क, कुष्ठे । चि क त्रिदण्डेति नाम ।

भाषा—हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य, शुद्ध गन्धक और मैनसिल समभागलेकर सबका बारीक चूर्णकर अमिलतास, गुञ्जा, बाकुची इनमेंसेकले भङ्गरस अथवा काथोंसे १—१ रोज मर्दनकर मालकांगणीके तैलमें एक रोज मर्दनकर रखछोडे । इसमेंसे ४ रत्तीसे शुरूकर डेढमासेतक मात्रा सफेद गुञ्जा और भिलावेकातैल, बाकुचीकाचूर्ण ३—३ मासेके साथ मिलाकर चटावे तो औदुम्बर प्रभृति समस्त कुष्ठोंको यह नष्ट करता है ॥ १७९ ॥

१८० त्रिगुणाख्यरसः (त्रिनेत्ररसः)१

टङ्कणं हारितं भृङ्गं स्वर्णं गन्धं मृतं रसम् ।
दिनैकमार्द्रकद्रावैर्मर्द्यं रुद्धा पुटे पचेत्॥७७९॥
त्रिगुणाख्यो रसो नाम्ना माषैकं मधुसर्पिषा ।
सैन्धवं जीरकं हिङ्गु मध्वाज्याभ्यां लिहेदनु॥
पक्तिशूलहरः ख्यातो याममात्रान्न संशयः ॥

र स, या, मै र, नि र, र र. स, र. प्र, सु, चि. र म, र च, र को, र सु, र (मा), बृ यो त, र. म, र र, रसायनस, र कौ, टो, र. क, र का, र क उ, ध, ना वि, शूले । कुत्रचित्—टङ्कण हारित भृङ्ग स्वर्णं गन्ध मृत रसम् इत्यस्य स्थाने टङ्कण जारित स्वर्णं शुल्व शुद्ध मृतो रस इति पाठो दृश्यते

भाषा—सुहागा, हिरणकासीस, सुवर्णभस्म, शुद्धगन्धक और पारदभस्म ये सब समभागलेकर बारीक चूर्णकर एक दिन अदरखके रससे मर्दनकर शरावसम्पुटमें बन्दकर गजपुटकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर १—१ मासा मधु और घीके साथ चाटकर सैंधा, जीरा और सिकाहुआ हींग समभाग लेकर इनका ३ मासे चूर्ण मधु और घीके साथ चटानेसे एक पहरभरके अन्दर पक्तिशूल दूर होता है ॥ १८० ॥

१८१ त्रिगुणाख्यरसः (द्वितीयः)

गन्धकोऽष्टगुणः सूताच्छुद्धो मृद्वग्निना क्षणम् ।
पक्त्वाऽवतार्य सञ्चूर्ण्य चूर्णतुल्याऽभयायुतम्॥
सप्तगुञ्जामितं खादेद्वर्धयेच्च दिनेदिने ।
गुञ्जैकैकं क्रमेणैव यावत्स्यादेकविंशतिः ७८२
क्षीराज्यं शर्करामिश्रं शाल्यन्नं पथ्यमाचरेत् ।
कम्पवातप्रशान्त्यर्थं निर्वाते निवसेत्सदा ॥
त्रिगुणाख्यो रसो नाम त्रिपक्षात्कम्पवातनुत्॥

र चि, भै चि भै सा, र कौ, र. क यो, र म, यो म, र. र, र का, नि र, र स, ध, र सु, र च, कम्पवाते । र स, ध, र सु, र च. द्विगुणाख्यरसः ।

भाषा—शुद्धगन्धक ८ भाग, शुद्धपारा १ भाग लेकर दोनोंकी नीलवर्ण कजलीकर कढाहीमें घृत लगाकर अग्निपर रखकर उसमें कजलीको डालदे । गलजानेपर उतारकर दोनोंकी बराबर हर्रेका बारीक चूर्ण डालकर खूब घोटकर रखछोडे । इसमेंसे ७ रत्ती लेकर मधु वगैरहके साथ खावे । और रोजाना १—१ रत्ती बढावे जबतककि २१ रत्तीकी मात्रा न होजाय । इसके ऊपर दूध, घी और शक्करकेसाथ सफेद

चावलका भात खाना चाहिए। कम्पवातकी निवृत्तिकेलिए निर्वातस्थानमे रहनेसे ३ पक्षमे आराम होता है ॥ १८१ ॥

१८२ त्रिदशेश्वररसः

सूतो बलिस्तीक्ष्णकञ्च ह्यमृतं श्यालपत्रकम् ।
हरेणुः कृमिहा मेघो ग्रन्थिकं त्रुटिकेसरम् ॥
त्र्यूषणञ्च वरा चैव म्लेच्छभस्म तथैव च ।
एतानि समभागानि मौक्षवं द्विगुणं भवेत् ॥
शुल्बभस्म समं बीजं दन्तीजातं विनिःक्षिपेत्।
त्रिदशेश्वरनामाऽयं रसः स्यात्सर्वरोगजित् ॥
श्वासं कासं तथा हिक्कामर्शांसि च भगन्दरम् ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च कर्णशूलं कपालिकम् ॥
हरेत्सङ्ग्रहणीरोगमष्टौ च जठराणि च ।
प्रमेहान्विंशतिश्चैवमश्मरीञ्च चतुर्विधाम् ॥
अनुपानविशेषेण सर्वान्रोगाञ्जियच्छति ॥

र. का उदररोगाधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, लोहभस्म, शुद्धवछनाग, चित्रक, तज, रेणुका, विडङ्ग, नागरमोथा, पिपलामूल, इलायची, केसर, त्रिकटु, त्रिफला, ताम्रभस्म, शुद्धजमालगोटा, येसज १–१ तोला, मिश्री अथवा शक्कर सबसे दूनी डालकर एकजगह मिलाकर रखछोडे। यह त्रिदशेश्वर रस तैयारहुआ। इसमेसे अग्निबलके अनुसार खानेसे श्वास, कास, हिचकी, बवासीर, भगन्दर, हृच्छूल, पार्श्वशूल, कर्णशूल, मस्तकशूल, संग्रहणी, आठप्रकारके उदररोग, २० प्रकारके प्रमह, ४ प्रकारकी पथरी, इनसबको तथा अन्य तमाम रोगोंको तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे नष्ट करताहै ॥ १८२ ॥

१८३ त्रिदोषदावानलकालमेघः

तालेन वङ्गं शिलया च नागं
रसैः सुवर्णं रवितारपत्रम् ।
गन्धेन लौहं दरदेन सर्वं
पुटे मृतं योजय तुल्यभागम् ॥ ७८९ ॥
तत्तुल्यसूतं द्विगुणञ्च गन्धं
तुल्यञ्च गन्धेन समानभागम् ।
निम्बूत्थ तोयेन विमर्द्य सर्वं
गोलं विधायाऽथ मृदा विलिप्य॥७९०
पुटञ्च दत्त्वाऽथ विमर्दयेनं
गन्धेन तुल्येन कृशानुनीरः ।
विषञ्च दत्त्वाऽथ कलाप्रमाण-
मीषल्कृशानूत्थरसैः पचेच्च ॥७९१॥
पित्तैस्तथा भावित एष सूत-
स्त्रिदोषदावाऽनलकालमेघः ।
वल्लं ददीताऽस्य च पूर्वयुक्त्या
दाहोत्तरे तं मधु पिप्पलीभिः ॥
मुद्गाश्च शाल्यन्नमिहप्रशस्तं
पथ्यं भवेत्कोष्णमिदं दिवान्ते ७९२॥

भै. र., र यु., र दी., सन्निपाते।

भाषा—हरितालसे वङ्ग, मनसिलसे नाग, पारेसे सुवर्ण, गन्धकसे ताम्र और चादी, शिंगरिफसेलोह, समभागसे युक्तकर बिजौरे वगैरहके रससे घोटकर गोलाबनाय शरावसम्पुटमें बन्दकर यथोचित अग्निदेकर भस्म कर ले। फिर सब समभाग लेकर इनसबकी बराबर शुद्धपारा, द्विगुणगन्धक और तुत्थ देकर नीबूके रससे मर्दनकर गोलाबनाय शरावसम्पुटमे बन्दकर गजपुटकी आचदे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसकी बराबर शुद्धगन्धक मिलाकर चित्रकके रससे एकदिन घोंटकर इसतमामको सोलहवा हिस्सा शुद्धबछनाग मिलाकर चित्रकके रससे १–२ पहर घोटकर गोलाबनाय शरावसम्पुटमे लघुपुटकी आचदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर पञ्चपित्तोंकी एक एक भावनादेकर रखछोडे। इसमसे २–३ रत्ती मधुगर्भादिकेसाथ देवे। अगर दाह होता मधु और पीपलकेसाथ देवे। मूग और शालीचावलका गरम भात सायङ्कालमें देवेतो यह समस्त सन्निपातोंको दूर करता है ॥ १८३ ॥

१८४ त्रिदोषदावानलरसः

प्रत्येकं भागयुग्मा विषरसबलय-
रच्यूपणं स्यात्त्रिभागं,
वित्तेशस्याऽक्षबीजं निखिलपरिमितं
चक्षिजं चाऽष्टभागम् ।
क्षुद्रातोयेन मर्द्यो मुनिदिवसमितं
सिद्धिमायाति सूतो,
वल्लो हन्याज्ज्वरौघं त्रिकटुकरसतः
शृङ्गबेराऽम्बुना च ॥ ७९३ ॥
मान्द्ये ग्रहण्यां मरिचाऽऽज्ययुक्तः
शूले च सामुद्रिकसर्पिषा च ।
पाण्डौ सुधाकाण्डरसेन देय-
स्त्रिदोषदावाऽनलसूतराजः ॥ ७९४ ॥
मुद्गयूषसहितं कलमान्नं
पथ्यमत्र गदितं ज्वरिणां तु ।
अन्यरोगहितकारि भोजनं
मांसवर्ज्यमपिदास्यतेऽखिलम् ॥७९५॥

र., सन्निपाते ।

भाषा—शुद्धवच्छनाग १ भाग, शुद्धपारा २ भाग, शुद्धगन्धक और त्रिकटु ३–३ भाग, करञ्जवीमज्जा सबकी बराबर, मरिच ८ भाग, लेकर सबको कूटकपड्छानकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर भटकटैयाके रससे सातदिनतक निरन्तर मर्दनकर तीन ३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखलेवे । इनमेंसे १–१ गोली त्रिकटु अथवा अदरखके रसकेसाथ देनेसे ज्वर नष्ट होताहै । मन्दाग्नि और ग्रहणीमें मरिच और घीकेसाथ, शूलमें समुद्रनमक और घीकेसाथ, पाण्डुमें थूहरके डंडेकेरसके साथ देनेसे इनसववीमारियोंको यह नष्टकरताहै । ज्वरमें मूंगके यूषकेसाथ शालीचावलका भातदेना । और दूसरे रोगोंमें मांसको छोड़कर हरकी सबचीजें दे सकेहैं ॥

१८५ त्रिदोषनीहारविनाशसूर्योरसः

रसेन गन्धं द्विगुणं कुरुत्वा
रसैर्विमर्द्योऽष्टदिनानि घर्मे ।
रसाऽष्टभागन्त्वमृतञ्च दद्या-
द्विमर्दयेद्वह्निरसेन किञ्चित् ॥
पित्तैस्तु सम्भावित एष देयः
त्रिदोषनीहारविनाशसूर्यः ॥ ७९६ ॥

र. सं., र. सु., वृ. यो. त., र. क., र. दी., रसायन सं., र. सि., र. चि., र. को., यो. म., र. सु., भै. र., र. का., सन्निपाते । र. सु., भै. र., प्रभाकरेतिनाम ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, शुद्धगन्धक २ भाग, इनकी नीलवर्णकज्जलीकर अपामार्गके रससे ८ दिनमर्दनकर शुद्धवच्छनाग ८ भाग देकर १–२ पहर अपामार्गकेरससे खरलकर सुखाकर पांचपित्तोंसे १–१ भावना देकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे त्रिदोषजनित ज्वरादि समस्तरोगोंको यह दूरकरताहै ॥ १८५ ॥

१८६ त्रिदोषमूलाऽनलरसः

उन्मत्तबीजोत्थरसेन सूतं
गन्धं विषं मर्दय तुल्यभागम् ।
ताम्रस्य पात्रे हि दिनैकमानं
निम्बूरसेनाऽपि च पित्तवर्गैः ७९७ ॥
क्षुद्रात्रयोत्थेन रसेन सूत-
स्त्रिदोषमूलाऽनल एष सिद्धः ।
गुञ्जाद्वयं त्र्यूषणयुक्तमस्य
दद्यात् चित्राद्रेरसेन वाऽपि ॥
नासापुटे वाऽपि नियोजितव्या
गुञ्जाऽस्य शुण्ठीमरिचार्द्रयुक्ता ७९८॥

र. दी., सन्निपाते ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और वच्छनाग येसब समभागलेकर नीलवर्णकज्जलीकर धतूरेके बीजोंके रससे तांबेके बर्तनमें तांबेके डंडेसे एकरोज मर्दनकर नीबूकारस, पञ्चपित्त, भटकटैयाका स्वरस, इनमन्येकमें १–१ रोज मर्दनकर सुखाकर रखछोड़े । इसमेंसे २–२ रत्ती समभागत्रिकटुके चूर्णमें मिलाकर चित्रक अथवा अदरखकेरससे एकनासापुटमें

नस्य दे । और दूसरे नासापुटमें एकत्वी रसको सोंठ, मिर्च और अदरखकेसाथ मिलाकर देनेसे मृतावस्थभी सञ्ज्ञाको प्राप्त होजायगा। इससे सन्निपात, अभिन्यास, अपस्मार, उन्माद, मूर्च्छा येसब तत्काल नष्ट होतेहैं ॥ १८६ ॥

१८७ त्रिदोषशमनरसः

स्वर्णं सूतं तथा गन्धं मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः ।
पश्चाद्गोलं विधायाऽथ शरावसम्पुटे पचेत् ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य चूर्णं कृत्वा प्रयत्नतः ।
भक्षयेद्वल्लमात्रन्तु त्रिदोषजरुजं जयेत् ॥ ८००

र. प्र. सु., र. चं., र. म. मा. ज्वराधिकारे ।

भाषा—सुवर्णभस्म, शुद्धपारा और गन्धक सममागलेकर नीलघर्णकज्जलीकर घीकुंआरके रससे १—२ रोज मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर शरावसम्पुटमे बन्दकर लघुपुटकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर २—३ रत्ती सत्वरोगहरानुपानके साथदेनेसे यह तमाम त्रिदोषज रोगोंको दूर करताहै ॥

१८८ त्रिदोषहारीरसः

रसबलिमनशिलाऽऽलताप्यतुत्थो-
दधिमलटङ्कनिकुम्भजाऽमृतास्यम् ।
मिलुलितमहिपित्तसप्तधा स्या-
द्वुधिरगतः शिरसि त्रिदोषहन्ता ८०१॥

यो. र. चि., र. सु., र. सं., र. का. धे. म., त्रिदोषे । र. चं., प्रचण्डरसः ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, मेनसिल, हरिताल, सुवर्णमाक्षिक, तुत्थ, समुद्रफेन, सुहागा, जमालगोटा, बच्छनाग, सबसमभाग लेकर यथाविधि चूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर सर्पके पित्तकी सातभावनाएं देकर १—१ रत्ती तालुऊपर पाछदेकर रक्त निकालकर इसचूर्णको रगड़नेसे यह घोर सन्निपातको दूरकरताहै ॥ १८८ ॥

१८९ त्रिदोषाङ्कुशोरसः

गन्धकाभ्रं गगनाभ्रं पारदा-
भ्राम्यः स्फुरति कोऽप्यहो रसः ।
व्यस्तसन्निचितदोषशोषणे
व्यक्तियुक्तिविहितत्रिकत्रयात् ८०२ ॥
त्रिस्वेदं वर्चलामाष्य(षी)कर्पूरोद्भववारिभिः
वटूत्कटमधूलीभिस्तुक्तमेवं त्रिकञ्च तत् ८०३
ऐलेयाऽफेनधूस्तूरैस्तत्त्रिकाऽऽवर्तितं त्रिकम् ।
रसायनविदामेतद्विज्ञेयं त्रिकं त्रिकम् ८०४ ॥

र. (मा.) सन्निपाते ।

भाष्यम्—व्यस्ता—अनुबन्धं विना स्वतन्त्रतया प्रकर्षेण कुपिताः स्वस्वमर्यादामतिक्रान्ताः । सम्यक्प्रकारेण निचिता एकद्वित्र्युल्बणत्वादिभेदयुक्ततयाऽहमहमिकया स्वास्थ्यविनाशनोन्मुखा दूषयन्ति—विरुद्धाऽऽहारविहारादिभिः क्षोभं प्राप्य शरीरचक्रं विकृतियुक्तं कुर्वन्ति ये ते दोषाः विकृतवातपित्तकफास्तेषां शोषणेतद्गतविकृतिप्रक्षालने ऽथ च सशमने गन्धकाद्गगनात्पारदाश्च-अपरोऽधिकशक्तिकोरसः अभ्यात्मकं सोमात्मकश्चौषधं न स्फुरति-दृष्टिपथं नाऽऽरोहति । तत्कथमिति चेत् वर्चले-सुवर्चला—ब्रह्मज्योणिका, हुलहुलमिति सूर्यभक्ता ब्राह्मी च । माष्य इतिपाठे मुरुण्डकः, माषीति पाठे माषपर्णी, अथवा मावइतिपाठे लक्षणया तस्मिन् परिणतवीर्यत्वाद्द्रवमपि ग्राह्यम् । कर्पूरं प्रसिद्धमेव। वारिभिर्यथायोग्यं स्वरसकाथैस्त्रिस्वेदं (रसप्रकरणोक्तस्वेदशब्देन स्वेदनमर्दनपाका गृह्यन्ते । पारदोर्ध्वपातनस्यापि पाकेऽन्तर्भावः । त्रिष्वप्येतेषु संस्कारेषु स्वेदनाऽव्यभिचारात् । त्रिसञ्ज्ञाकरणन्तु व्यवहारसौकर्यार्थम्) कृत्वा अर्थात् स्वेदनमर्दनोर्ध्वपातनानि क्रमेणैकैक दिन विधाय वटु:—श्वेतेन्द्रवारुणी, उत्कटो-बृहद्वारुणी, मधूली मूर्वा, ज्योतिष्मती च । (मूर्वागुणाः—मूर्वा सरा गुरुः स्वादुस्तिक्ता पित्तास्रमेहनुत् । त्रिदोषतृष्णाहृद्रोगकण्डुकुष्ठज्वरापहा ॥ भा० ॥ ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सराकफसमीरजित् । अत्युष्णा वामनी तीक्ष्णा वह्निबुद्धिस्मृतिप्रदा ॥ भा. प्र.) इन्द्रवारुणी, महावारुणी, मूर्वा, ज्योतिष्मतीना स्वरसैः पूर्वोक्तं त्रिस्वेदं विधायैवा मांजोविधानेनैव च पुनस्त्रिस्वेदं विधाय—ऐलेयाऽफेनधूस्तूरैश्च त्रिस्वेदं विधाय

पारद संस्करणीय । एवमभ्रकेऽपि यथाक्रममेतैः पुटानि दत्त्वा निश्चन्द्रता विधातव्या । गन्धकस्याप्येतैर्द्रव्यैरेकैका भावना दत्त्वा संस्कार करणीय । इत्थ स्वेदाख्यमेकम्, इन्द्रवारुण्यादि द्वितीयम्, ऐलेयादितृतीयम्, त्रिक-भेतैस्त्रिकत्रावर्तितं-क्रियाविशेषैस्संस्कृत गन्धकगगन पारदात्मक त्रिक रसायन भवतीत्यभ्याहार्यम् । एतच्च त्रिक रसायनविदा दुर्विज्ञेयमस्ति गुरूपदेशैकवेद्यत्वात् । हरीतकी विभीतकाऽऽमलकीभि प्रथम महत्त्रिफलाख्य त्रिकम् । (१) इद तावच्चतुर्विधम् । काश्मर्यमृद्वीकापरूषकैर्द्वितीय ह्रस्वाख्यम् (२), जातीफललवङ्ग-पूगैस्तृतीय सुगन्धाख्यम् । (३) द्राक्षादाडिमखर्जूरै श्चतुर्थं मधुराख्यम् (४) इति चत्वारि त्रिफलाख्यानि त्रिकाणि । शुण्ठीमरिचपिप्पलीभिस्त्र्यूषणाख्य त्रिकम्,(५) एलानक्तमालफलैस्त्रिजाताख्यम्, (६) विडङ्गमुस्ताचित्रकैस्त्रिमदाख्यम् (७) । गन्धकाद्यम् (१) स्वेदनाख्यम् (२) वर्चलाद्यम् (३) ऐलेयाद्यम् (४) वारुण्याद्यम् (५) मिलित्वा द्वादश त्रिकाणि सम्पन्नानि । तत्रैकैकदोषोद्विक्तसर्वदोषे वा प्रकुपितदोषेषु कालाग्निवयोबलप्रकृतिदेशाद्यौचित्यं सम्यगालक्ष्योक्तप्रकारेण संस्कृतान् गन्धकगगनपारदान् निधाय मध्यादुचित स्वाऽभीष्टसाधक रस निर्धार्योक्तत्रिकेषूचित त्रिक निर्धार्य स्वरसक्वाथरसकल्क-फाण्टहिमक्वाथघनचूर्णादीना मध्यादेका निकृतिं स्वका-र्यकरीं निर्धार्य तया साक रस प्रयुक्तश्चेच्छीघ्र तत्तद्दोषं नाशयिष्यतीति निर्विवादम् । अथ चोक्तसंस्कारसंस्कृताः सर्वेऽपि समभागतया सम्मिश्र्येन्द्रवारुण्य-ङ्घ्रिवेतसधूर्तज्योतिष्मतीभिर्मर्दयेत् एकैकेनैकदिनानि मर्दयित्वा काचकूप्या संस्थाप्य शुष्कया वालुकायन्त्रे निधाय पाचयित्वा स्वाङ्गशीतलतामाकृष्य पुन पूर्ववन्मर्दयित्वा पाचयेत् । अभ्रकश्च तत्रस्थ पारदे प्रविश्य गन्धक नूतन प्रतिपाक प्रक्षिपेत् यावद्रस-स्ततस्थो न भवति तावत् कारयेत् । स तत्रस्थस्तु पुन सप्तरात्रपर्यन्तं पाकाभिधयेन भवति । तथा त्रिदोषाङ्कुशं रस तत्तद्रोगदर्शितेन साकं प्रयोजयेत् ।

उदाहरणार्थं दिग्दर्शन-यथा-ऐलेयाहिफेनवत्सूरैरत्रेति, वातकफे वा । त्र्यूषणेनकफे । काश्मर्यमृद्वीकापरूषकैर्द्राक्षादाडिमखर्जूरैर्वा पित्ते, वातपित्ते वा । सन्निपाते तु तात्कालिकीमवस्थामालोच्योचितानि त्रिकाणि संयोज्य प्रयुक्तश्चेत्तद्विघाताऽवश्यम्भविष्यति । कफवातोल्बणे सन्निपाते त्वौचित्यं निर्धार्य त्रिप्रकारं स्वेदं प्रयोजयेत् । स च तप्त, अत्युष्ण (पात्रसहनशक्तिक) मृदुरिति भेदेन त्रिविध । रोगाऽपेक्ष कालापेक्ष व्याधिताऽपेक्ष इति भेदेन वा । स्निग्ध, रूक्ष, स्निग्धरूक्ष इति भेदेन वा स्वेदस्य त्रिविधत्वम् । तत्र वात-श्लेष्मणि स्निग्धरूक्ष वातेस्निग्ध कफेरूक्ष । शीत-व्याधौ महाबले शरीरे महास्वेद । शीतव्याधौ मध्यमे शरीरे मध्यम । शीतव्याधौ दुर्बले शरीरे दुर्बल-स्वेद । शरीरैर्निष्पादेन त्रिविकर्त स्वेदस्य व्याधौ तु शीते एव स्वेद प्रयोज्यो न पुनरन्यो । स्वेदस्य विस्तारश्चरकादवगन्तव्य स च—

> अत स्वेदा प्रवक्ष्यन्ते यैर्यथावत्प्रयोजितैः ।
> स्वेदसाध्या प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मका
> स्नेहपूर्वं प्रयुक्तेन स्वेदेनाऽऽवर्जितेऽनिले ।
> पुरीषमूत्ररेतांसि न सज्जन्ति कथञ्चन ॥
> शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ।
> नमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्जीवतो नरान् ॥
> रोगर्तुव्याधिताऽपेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।
> द्रव्यवान् कल्पितो देशे स्वेद कार्यकरो मत
> व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले
> दुर्बले दुर्बल स्वेदो मध्यमे मध्यमो हित
> वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते ।
> स्निग्धरूक्षस्तथा स्निग्धो रूक्षश्चाऽप्युपकल्पित
> आमाशयगते वाते कफे पक्वाऽऽशयाश्रिते ।
> रूक्षपूर्वो हित स्वेद स्नेहपूर्वस्तथैव च ॥
> वृषणौ हृदयं दृष्टी स्वेदयेन्मृदुनैव वा ।
> मध्यमं वङ्क्षणौ शेषमङ्गावयवमिष्टत ॥
> सुशुद्धैर्नक्तकैः पिण्ड्या गोधूमानामथापि वा ।
> पद्मोत्पलपलाशैर्वा स्वेद्य संवृत्य चक्षुषी ॥

मुक्ताकरीभिः शीलाभिः शीतलैर्भाजनैरपि।
सलार्द्रैर्जलजैर्हस्तैः स्पृशतो हृदयं स्पृशेत्॥
शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे।
सञ्जाते मार्दवे स्विन्ने स्वेदनाद्विरतिर्मता॥ इत्यादि

भाषा—वर्हलोणी (पञ्जाबमें लाणी शब्दसे प्रसिद्ध है जिसको कि जलाकर सज्जी निकाली जाती है) का रस अथवा सज्जी, हुरहुर, भार्ङ्गी, कुरण्टक (पीयावासा), कलिहारी, कचूर, छोटी और बड़ी इन्द्रायण, मदार, मूर्वा, मात्स्याक्षी, एलुवा, लाल-पोस्तकारस (अभावमें अफीम डालना) इनप्रत्येक के यथालभ्यमान स्वरस-क्वाथ-तैलोंसे यथाक्रमसे एक एक रोज शुद्धपारदका दोलायन्त्रमें स्वेदनकरे। बाद एकएक रोज तप्तखल्वमें मर्दनकर ६—७ कपड़मिट्टी दीहुई हंडीमें डमरूयन्त्र बनाय ऊर्ध्वपातनकरे। स्वाङ्गशीतल होनेपर तमाम पारेको निकालकर दूसरी दवामें मर्दनकर ऊर्ध्वपातन करे। ऐसे प्रत्येकमें स्वेदन, मर्दन और ऊर्ध्वपातनकर पारेका संस्कारकरे। इसीतरह इनतमामचीजोंके स्वरससे अभ्रकभस्मको तीन ३ या १—१ रोज मर्दनकर पार्ईरू २ टिकिया बनाय सुखाकर गजपुटकी आंचदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर दूसरी चीजमें घोट-कर टिकिया बनाय सुखाकर गजपुटकी आंचदे। ऐसे क्रमशः करतारहे जब निश्चन्द्र होजावे तब रहने दे। इसीतरह उपरोक्त दवाओंका रस कोरी हंडीमें गन्धकसे चौगुना अथवा बराबर डालकर ऊपर मलमलका कपड़ा बांधके इसपर गन्धक बिछा देवे। इस यन्त्रको खड्डेमें रखकर ऊपर शराव ढक-कर सन्धिको खरसे दबादेवे। ऊपर जङ्गलीकण्डोंकी आंच इतनी दे कि गन्धक गलकर नीचे द्रवमें चला-जावे। स्वाङ्गशीतल होनेपर गन्धकको निकालकर करछेसे घोटकर धूपमें सुखादे। फिर इसीतरह क्रमसे सबरसमें शुद्धकरलेवे। इनप्रत्येकको रोज और रोगी तथा रोगका विचारकर इन विषोंके साथ घोटकर अलग २ प्रयोगकरे। अथवा इन-की पर्पटी बनाकर काममें लेवे। अथवा इन-तीनोंको समभागमें लेकर नीलवर्ण कज्जलीकर बड़ी लोणी प्रभृति प्रत्येकके रसोंसे १—१ रोज घोटकर सुखाकर आतशीशीशीमें रख मुँह बन्दकर वालुका-यन्त्रमें मन्द, मध्य और खर ऐसे ३ अहोरात्रकी अग्निदेवे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर ऊपर उड़ेहुए पारे तथा नीचे रहीहुई अभ्रक भस्मको निका-लकर गन्धक समभाग मिलाय उक्तद्रवोंमें एकएक रोज घोटकर सुखाकर आतशी शीशीमें पूर्ववत् ३ रोजका अग्निदेवे। ऐसे ७ मर्तबा पाककरनेसे यह तत्त्वस्थ होजायगा। इसमें गन्धक वारम्वार नया देता जाय, बस यह त्रिदोषाङ्कुश रस तैयार हुआ। इसमेंसे १—१ रत्ती एलुवा, अफीम, धत्तूरतैलकी उचितमात्राके साथ देनेसे वात अथवा वातकफ नष्ट होता है। त्र्यूषणसे कफ नष्ट होताहै। गम्भारी,द्राक्ष, फालसा, अथवा द्राक्ष, दाडिम, खजूरसे पित्त अथवा वातपित्त नष्टहोताहै। सन्निपातकी बहुतही भीषण अव-स्थाहै इसमें वर्तमानसमयकी हालतको देखकर भाव्यस्व विषोंमेंसे उचित विषोंका संयोग करके देनेसे तमाम उपद्रव शान्त होकर सन्निपात नष्ट होता है। जहांपर फुप्फुसोंमें शोथ होकर कफ भरगयाहो वहांपर चरक स. अ० १४ में कहेहुए प्रकारको ध्यानमें रखकर स्वेदन करनेसे सन्निपातोपद्रव बहुत आसानीसे शान्त होजाते है। इस अकेले त्रिदोषाङ्कुशसे प्रायः समस्त व्याधियां नष्ट होजाती है॥ १८९॥

१९० त्रिनेत्ररसः (त्रिलोचन)

शुद्धं सूतं तथा गन्धमभ्रकञ्च समंसमम्।
त्रिभिस्तुल्यं गैरिकीरं मर्दयेदातपे खरे॥
निर्गुण्ड्याश्च द्रवै मर्द्य दिनैकं तत गोलकम्।
त्रियामं वालुकायन्त्रे ततो मूषागतं पचेत्॥
आदाय चूर्णयेत्पश्चात् अष्टमांशं विषं क्षिपेत्।
त्रिलोचनरसो नाम्ना देयं गुञ्जाद्वयंद्वयम्॥
पञ्चकोलं पिबेचानु पथ्यं छागपयस्तथा।
सन्निपातं त्रिदोषोत्थं साध्यासाध्यं न संशयः

पशुगन्धा पूतिकर्णी सिन्दुवारकचित्रकम् ।
मेषशृङ्गी ह्यपामार्गो ग्रन्थिकं त्र्यूषणं वचा ॥
क्वाथमष्टांशशेषन्तु सन्निपातांस्त्रिहन्ति तत् ।
त्रयोदशविधांश्चैव पुराणज्वरनाशनम् ॥
मृत्युञ्जयकषायेण सारकान्विनिहन्ति सः ॥

स. रा., र. क. यो., यो. म., र. मु., र. का., वै. द. र. को., भा. प्र., चि. क., र. चि., सि. र., मृ. प्र., ज्वरे। यत्ववराजीयं विहाय सर्वत्र अभ्रस्थाने ताम्रं नियोजितम् । मृत्युञ्जयकषायोपरसराजीयादवगन्तव्यः ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और अभ्रकभस्म सब समभाग लेकर नीलवर्णकज्जलीकर बकरीके गायके दूधसे मर्दनकरे फिर निर्गुण्डीके अङ्गस्वरससे एकरोज मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर शरावसम्पुटमे बन्दकर अथवा आतशी शीशीमे डालकर बालुकायन्त्रमे रख तीनपहर कडीआंचदेकर पकावे । यदि शरावसम्पुटकियाहोतो मृदु आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर अष्टमांश शुद्धबच्छनाग मिलाकर रखछोडे । इसमेंसे २–२ रत्ती पञ्चकोलके साथ देकर ऊपर बकरीकादूध पिलानेसे साध्य अथवा असाध्य त्रिदोषोत्थ सन्निपात दूरहोताहै । असगन्ध, धुकपत्र, सम्भालू, चित्रक, मेढासींगी, अपामार्ग, पिपलामूल, त्रिकटु, वच, येसब समभाग लेकर इसके अष्टमांशाऽवशेष क्वाथके साथ देनेसे तेरह सन्निपात और जीर्णज्वरको नष्टकरताहै । मृत्युञ्जयकषायके साथ देनेसे समस्त अतीसारोंको दूरकरताहै

१९१ त्रिनेत्ररसः (द्वितीयः)

रसगन्धाऽभ्रभस्मानि पार्थवृक्षत्वगम्बुना ।
एकविंशतिधा घर्मे भावितानि विधानतः ॥
माषमात्रमदश्चूर्णं मधुना सह लेहयेत् ।
वातजं पित्तजं श्लेष्मसम्भूतं वा त्रिदोषजम् ॥
कृमिजश्चाऽपि हृद्रोगं निहन्त्येतन्न संशयः ॥

रसायनसं., बृ. यो. त., र. को., यो. र., वै. चि., नि. र., व. प., र. म. भा. हृद्रोगे नि. र., बसवराजीयमो हृद्यार्णव इतिनाम रसरत्नमणिमालायामभ्रस्थाने ताम्रं नियोजितं, नाम तु हृद्यार्णव इत्येव ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, और अभ्रकभस्म सब समभाग लेकर नीलवर्ण कज्जलीकर अर्जुनकी छालके रससे कडेधूपमे २१ भावनाएं देकर १–१ मासेकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली तत्तद्रोगहराऽनुपानकेसाथ देनेसे अथवामधुकेसाथ चटानेसे वातज, पित्तज, श्लेष्मज और त्रिदोषजज्वर, कृमिजन्य हृद्रोग, इनसबको यह नष्ट करताहै ॥

१९२ त्रिनेत्ररसः (तृतीयः)

रसगन्धकताम्राणि सिन्धुवाररसैर्दिनम् ।
मर्दयेदातपे पश्चाद्वालुकायन्त्रमध्यगम् ॥ ८१३
अन्धमूषागतं यामत्रयं तीव्राऽग्निना पचेत् ।
पर्णखण्डेन सर्वेषु योज्यो रोगेषु ये रसः ॥
गुञ्जामितं देहसिद्ध्यै पुष्टिवीर्यबलाय च ।
रसोऽयं हेमताराभ्यामपि सिद्ध्यति कन्यया ॥

रसायनसं., र. चि., र. कौ., यो. म., रससागर, रसायने । रससागरे गुञ्जाङ्कुशत्रिनेत्र इति नाम । रत्नाकरौ-षधयोगे अनुपाने पर्णखण्डस्थाने नीलकण्ठी गृहीता सा च यूनानिवैद्यके अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धाऽस्ति ।

भाषा— शुद्धपारा, गन्धक और ताम्रभस्म येसब समभाग लेकर नीलवर्ण कज्जलीकर सम्भालूके रससे एकरोज धूपमे मर्दनकर सुखाकर बालुकायन्त्रमे आतशी शीशीमे रखकर तीनपहरकी कडी आंचदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ रत्ती पानके साथ देनेसे समस्तरोग दूरहोतेहैं । देहकी सिद्धि पुष्टि, वीर्य, बल इनको पैदा करताहै । ताम्रके स्थानमे शुद्धसोना और चांदी डालनेसे और कुमारीके रससे भावना देनेसे भी यह तैयार होसकाहै । इसको तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे समस्तरोगोंको दूरकरताहै ॥ १९२ ॥

१९३ त्रिनेत्ररसः (चतुर्थः)

गरुत्मान्दरदस्तीक्ष्णं सुवर्णं वङ्गशुक्तिके ।
शुल्वश्च गगनं फेनं रुधिरश्च त्रिनेत्रकम् ८१६
पाताऽनृपतिश्चैव वह्निमूलश्च रामठम् ।
त्रिकटुत्रिफला शिग्रुश्चाजमोदा यवानिका ॥
पिप्पलीमूलभार्ग्यौ च लशुनं जीरकद्वयम् ।
आर्द्रकस्य रसेनैव गुटिकां कारयेद्भिषक् ८१८

मन्दानलाऽऽमवातं श्लेष्माणञ्च जलोदरम् ।
अशीतिं वातजात्रोगान् प्रमेहांश्चैकविंशतिम् ॥
घ्राणाऽक्षिकर्णजिह्वानां गदश्चैव त्रिदोषजम् ।
गलिताङ्गं वातरक्तं सर्वमेतद् व्यपोहति ८२०

र. र., र. चं., वातरक्ते ।

भाषा—स्वर्णमाक्षिक, हिंगरफ, लोह-सुवर्ण-वङ्ग शुक्ति-ताम्र और अभ्रक इनसबकीभस्में, अफीम, केसर, रुद्राक्ष, गन्धक, चित्रकमूल, भुनाहींग, त्रिकटु त्रिफला, सहिजनके बीज, अजमोद, अजवाइन पिपलामूल, भारङ्गी, लहसुन, दोनोंजीरे, सबसमभाग लेकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीकर ३–४ रोज अदरखके रससे मर्दनकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे १–१ गोली तत्तद्रोग-हराऽनुपानकेसाथ देनेसे मन्दाग्नि, आमवात, श्लेष्मरोग जलोदर, अस्सी वातरोग; २१ प्रमेह, नासिका अक्षि कर्ण और जिह्वा इनके त्रिदोषजरोग, गलिताङ्ग वातरक्त इनसबको यह दूरकरताहै ॥ १९३ ॥

१९४ त्रिनेत्ररसः (पञ्चमः)

वङ्गं सूतं गन्धकं द्रावयित्वा
लौहे पात्रे मर्दयेदेकयामम् ।
दूर्वायष्टीगोक्षुरैः शाल्मलीभि-
र्मूषामध्ये भूधरे पाचयित्वा ॥८२१॥
तत्तद्द्रावे भावयित्वाऽस्य वल्लं
दद्यात्क्षीरं पायसं वक्ष्यमाणम् ।
दूर्वायष्टीशाल्मलीतोयदुग्धै
स्तुल्यैः कुर्यात्पायसं सद्दीत ॥
प्रातःकाले शीतपानीयपाना-
न्मूत्रे जाते स्यात्सुखित्वं क्रमेण ॥

र. स., ध., र. चि., र. ग., मूत्रकृच्छ्रे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और वङ्गभस्म सम-भागलेकर नीलवर्णकज्जलीकर लोहेकेपात्रमें थोड़ासी चुपड़कर गलाकर दूब, मुलहठी, गोखरू, सेमलके-फूल या छाल इनसबोंके रसोंमें १–१ दिन मर्द-नकर गोलाबनाय शरावसम्पुटमें बन्दकर भूधरयन्त्रमें चार पहरकी अग्निदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकाल-कर पूर्वोक्तद्रवोंसे १–१ भावना देकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली दूब; मुलहठी, सेंमल इनकारस तथा दूध समभाग-लेकर खीर बनाकर इसके साथदेवे । प्यास लगनेपर ठंडा पानीदे । इससे पेशावकी छूट होनेपर मूत्रकृच्छ्र छूटकर आदमी सुखी होताहै ॥१९४ ॥

१९५ त्रिनेत्ररसः (षष्ठः)

अथोच्यते त्रिनेत्राख्यो रसः परमदुर्लभः ।
सर्वरोगहरः पुंसां रसायनवरः परः ॥ ८२३॥
कृष्णाऽभ्रं चूर्णितं कृत्वा धान्याऽम्लैर्भावयेत्ततः।
त्रिदिनं वासयेत्तत्र तस्मादुद्धृत्य धारयेत् ८२४
आतपेऽथ ततो मेघनादमार्कवकारिणा ।
त्रिदिनं स्थापयित्वा तु ततः खल्वे विनिःक्षिपेत्
मर्दयित्वाऽथ तत्रैव पारदं तच्चतुर्गुणम् ।
मर्दयेल्लोहजे खल्वे लोहमर्दकयोगतः ८२६
भृङ्गमेघरवानीरैः यत्रात्पिष्टी भवेद्रसः।
जम्बीरलुङ्गनिम्बोत्थरसं सैन्धवसंयुतम् ८२७
ताम्रपात्रे विनिःक्षिप्य मर्दयेत्ताम्रपात्रतः ।
यावत्कल्कं भवेन्नीलं पश्चात्कल्कं समाहरेत् ॥
सूताऽभ्रयो विनिःक्षिप्य धान्याऽम्लप्रयोगतः ।
मर्दनाज्जायते पिष्टिरभ्रकेण समं रसः ॥८२९॥
एवं जातां सूतपिष्टीं यन्त्रे विद्याधरे क्षिपेत् ।
अधिचुल्लि समारोप्य हठाग्निं ज्वालयेदधः ॥
प्रहरद्वयमानेन गृह्णीयान्मृतमूर्ध्वगम् ।
पुनः पूर्वोक्तमार्गेण पिष्टीं कृत्वा निपातयेत् ॥
तावन्निपातयेत्सूतं यावदग्नौ स्थिरीभवेत् ।
ततः संस्वेदयेत्सूतं पूर्वोक्तस्वेदनौषधैः ८३२
मुखं कुर्याच्च पूर्वोक्तैः षोडशांशेन जारयेत् ।
हेमबीजं ततो जार्यं क्रमात् शतगुणं ततः ८३३
अशक्तौ योगिनीमह्यं गन्धकं पूर्वयोगतः ।
तत्राप्यशक्तौ पूर्वार्धं ततो न्यूनं न जारयेत् ॥
एवं जीर्णं रसं कृत्वा खल्वमध्ये निवेशयेत् ।
उत्तरावारुणीक्षीरैः श्वेताङ्कोलजटारसैः ८३५

मर्दयेत्त्रिदिनं यन्त्रे क्षिप्त्वा सोमाऽनले क्षिपेत् ।
भस्मीभवति सूतेन्द्रो वज्रलोहादिमारकैः ॥
दशभिं दिवसैः सूतः सर्वथा भस्मतां व्रजेत् ।
एवं भस्मीकृतं सूतं यत्नतः स्थापयेत्ततः ८३७
शुल्वं शोध्यं वक्ष्यमाणक्रमेण च तथा बलिः
शुद्धः शुद्धिप्रकारोऽत्र त्रिनेत्रे योग्य उच्यते
कांस्यमारं तथा ताम्रं खरलोहं ततः परम् ।
आवर्तलोहं वङ्गश्च सीसं सर्वं समं क्षिपेत् ॥
त्रयः क्षाराश्च पटवः पञ्चैते समभागिकाः ॥
लोहवर्ज्यं सर्वमन्यद्द्रावयेदम्लवर्गतः ।
पूर्वोक्तं लोहजातञ्च मूषामध्ये निवेशयेत्८४१
धमेत्तद्वङ्कनालेन खदिराङ्गारयोगतः ।
स्तोकंस्तोकं क्षिपेच्चूर्णं यावदर्कोऽवशिष्यते ॥
तच्छिष्टं ताम्रमादाय शुद्धं दोषविवर्जितम् ।
पात्रिकां कारयेत्पश्चात्तत्पादं सूतमाहरेत् ८४३
अन्यं शुद्धं तद्विगुणं गन्धकं मर्दयेच्च तौ ।
जम्बीराद्यम्लयोगेन दिनमेकं निरन्तरम् ८४४
शुष्कं कल्कञ्च मृद्भाण्डे क्षिप्त्वोर्द्ध्वं ताम्रपात्रिकाम्
दत्त्वालिप्त्वा पूरयित्वा भस्मना भाण्डकं ततः
अन्येन सम्पुटीकृत्य दृढं चुल्ल्युपरि क्षिपेत् ।
अधस्ताज्ज्वालयेद्वह्निं खदिराङ्गारजं ततः ८४६
दिनत्रयं मन्दमध्यतीक्ष्णादिक्रमयोगतः ।
ज्वालयित्वाऽथ निर्भिद्य यन्त्रं गृह्णीत भास्करम्
भस्मितं सह सूतेन ततः खल्वे विचूर्णयेत् ।
अजादुग्धेन मृद्गीयात्क्षिपेन्मल्लिकापुटे ८४८
विलिप्य पुटयेत्पश्चात्कुक्कुटाख्येन यत्नतः ।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य पुनः क्षीरेण मर्दनम् ८४९
पुनः पुटं तत्रैवं पुटानां पञ्चविंशतिम् ।
दत्त्वा प्रमर्दयेद्दध्ना अजायाः पूर्ववत्पुटम् ८५०
दद्यादधिपुटान्येवं पञ्चविंशतिसङ्ख्यया ।
मद्यान्येन पुटान्येवं पञ्चविंशतिमात्रया॥८५१॥
ततः खण्डेन पुटयेत्पञ्चविंशतिसङ्ख्यया ।
मधुना पुटयेत्पश्चात्पञ्चविंशतिमात्रया ॥८५२॥
एवं सिद्धो भवेदर्कः सर्वकर्मप्रसाधकः ।
उत्क्लेदभेदसन्तापभ्रममूर्च्छनवान्तिभिः ८५३
विमुक्तः सकलै र्दोषैः सुधारूपो न संशयः ।
एवं प्रसाधयेदत्र ग्रन्थे सर्वत्र भास्करम् ८५४
ताम्रे शुद्धिरियं प्रोक्ता गुरुवक्त्रक्रमाऽऽगता ।
तत्रैव ढालयेद्गन्धमद्राव्य दनुजेश्वरम् ।
सप्त वारान् कृते चैव गन्धकः शुद्धतां व्रजेत्॥
पूर्वं भस्मीकृतं सूतं स्थापितं भास्करं तथा ।
शोधितं दानवञ्चापि प्रत्येकं त्रिपलं भवेत् ॥
कृत्वैकत्र प्रयत्नेन सिन्धुवारजलैस्ततः ।
मर्दयेत्त्रिदिनं यावत्तत्र पङ्कात्मकं यथा ८५८
भवेत्तावच्च तं कल्कं मूषामध्ये निवेशयेत् ।
वालुकायन्त्रमध्यस्थां मूषां कृत्वा विचक्षणः ॥
अधस्ताच्च ततो वह्निं मन्दमानेन योजयेत् ।
प्रहरत्रितयं यावत्स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ॥८६०॥
पूजां कृत्वा योगिनीनां भैरवस्य गणेशितुः ।
ब्रह्मविष्णुहराणाञ्च विप्राणां परिपूजनम् ८६१
कृत्वा संतर्पयेद्वह्निं घृतैश्च तिलसंयुतैः ।
रसेश्वरं सम्प्रपूज्य रसेन्द्रं सेवयेत्ततः ॥८६२॥
विधाय पञ्चकर्माणि रोगिणां शास्त्रयुक्तितः ।
रक्तिकाद्वयमानेन नागवल्लीदलेन च ॥८६३॥
दातव्यः सर्वदा वैद्ये रसेन्द्रो रोगशान्तये ।
अस्याऽनुपानं वक्ष्यामि यथाशास्त्रनिरूपितम् ॥
मन्देऽग्नौ त्र्यूषणैः सार्धं रसेन्द्रं विनियोजयेत् ।
वातव्याधिषु सर्वेषु घृतत्रिकटुसंयुतम्॥८६५॥
श्लेष्मजेषु विकारेषु व्योषाऽऽर्द्रकरसै र्युतम् ।
सन्निपाते तथा घोरे दत्त्वा व्योषयुतं रसम् ॥
आर्द्रकोत्थं रसं पश्चात्पाययेच्चुलुकत्रयम् ।
सन्निपातो निवर्तेत सर्वथा नाऽत्र संशयः ॥
अपस्मारे तथा घोरे ब्राह्मीघृतसमन्वितम् ।
नियुञ्जीताऽनुपाने च तदेव घृतमिष्यते ८६८
ग्रहण्यां शर्करायुक्तं चाङ्गेरीतक्रपाचितम् ।
प्रयुञ्जीत घृतं पश्चादनुपाने च भोजने ८६९
पथ्यं तक्रं प्रयुञ्जीत शाल्यन्नं चाऽम्ललावणिकाः।
शाकार्थे विनियुञ्जीत सर्वमन्यद्विवर्जयेत् ८७०

अतीसारे प्रदातव्यस्तत्रराजेन संयुतः।
अनुपानमिदं दद्याच्छुण्ठी मुस्ता च वत्सकः॥
भद्रभद्रं देवदारु बिल्वश्चातिविषा भवेत्।
अष्टाऽवशेषं तं क्वाथमनुपाने नियोजयेत्८७२॥
अतिसारो निवर्तेत दुःसाध्योऽपि दिनत्रयात्।
पैत्तिकेषु विकारेषु तवराजेन योजयेत् ८७३॥
गुडूचीसारसंयुक्तं धारोष्णं गोपयः पिबेत्।
पक्तिशूले प्रयोक्तव्यो रसेन्द्रो व्योषसंयुतः॥
सकुबेराक्षरुचकहिङ्ग्वार्द्रकसमायुतम्।
उष्णोदकानुपानञ्च पक्तिशूलविनाशनम्॥
पाण्डुरोगे प्रयोक्तव्यो रसो लोहसमन्वितः।
मधुना चानुपानेन पश्चाद्गव्यौदनं स्मृतम्८७६
कामलाऽपि निवर्तेत पाण्डुरोगोक्तयोगतः।
हलीमकोऽपि तद्वत्स्यात्प्रमेहेष्वधुनोच्यते८७७
वङ्गभस्मसमायुक्तं भुक्त्वा सूतं ततः पिबेत्।
धात्रीरसञ्च मधुना सर्वमेहाद्विमुच्यते॥८७८॥
शुक्रमेहे तु रजनीं क्वाथयित्वाऽनुपाययेत्।
हरिद्राचूर्णसंयुक्तं वङ्गभस्मसमायुतम्॥८७९॥
विमुच्यते शुक्रमेहाद्रक्तमेहे तु बीजकम्।
बोलचूर्णेन संयुक्तं क्वाथयित्वाऽनुपाययेत्॥
जलोदरे प्रदातव्य उष्ट्रीक्षीरानुपानतः।
बाकुचीचूर्णसंयुक्तः खादिरक्वाथपानतः ८८१
सर्वकुष्ठं निहन्त्येव रसेन्द्रश्चिरकालजम्।
पाषाणभेदगोकण्टक्वाथादश्मरिकां हरेत्८८२
कम्बुचूर्णेन संयुक्तः प्लीहानमपहन्ति च।
त्रिक्षारैः पञ्चलवणैः त्रिफलाव्योषहिङ्गुभिः॥
गन्धर्वतैलसंयुक्तः सर्वं गुल्मं निवारयेत्।
निर्गुण्डीघृतसंयुक्तः पिप्पलीदशसंयुतः ८८४
निर्गुण्डीक्वाथसंयुक्तः कासश्वासौ निवर्तयेत्।
क्षयरोगे प्रदातव्यो रसेन्द्रस्तवराजयुक् ८८५॥
अजादुग्धञ्च धारोष्णमनुपाने नियोजयेत्।
रात्रौ क्वाथं प्रयुञ्जीत श्रीखण्डं रक्तचन्दनम्॥
कर्पूरं प्रतिवापञ्च शिलाजतु समन्वितम्।
क्षयरोगाद्विमुच्येत रोगीनैवाऽत्र संशयः ८८७

रसायने प्रयुञ्जीत त्रिफलासंयुतं रसम्।
घृतेन मधुना ग्राह्य वलीपलितजिद्भवेत्८८८
रात्रौ क्वाथे प्रयुञ्जीत बीजकं खदिरं तथा।
भृङ्गराजं क्वाथयित्वा प्रतिवापे विनिक्षिपेत्॥
भूतं तीक्ष्णं शुक्तिवटी बलाष्टकमतन्द्रितः।
त्रिवत्सरप्रयोगेण दिव्यदेहो भवेन्नरः ८९०
वलीपलितनाशस्तु द्विवर्षाज्जायते ध्रुवम्।
अर्शसां विनिवृत्तौ स्याद्रसेन्द्रो योगसंयुतः॥
वत्सकाऽरुष्करैर्युक्तस्तयोः क्वाथोऽनुपानतः।
शाकार्थे सूरणं देयं पक्वशुष्कं सहिङ्गुकम्॥
मासत्रयान्निवर्तन्ते सर्वाण्यर्शांसि निश्चितम्॥
भगन्दरे प्रयोक्तव्यः शिलाजतुसमन्वितः।
त्रिफलागुग्गुलुयुतो भगन्दरहरो भवेत्॥
ज्वरोक्तक्वाथयोगेन सर्वज्वरविनाशनः ८९४
वानरीबीजसंयुक्तः कामवृद्धिकरः परः।
गोकण्टको वाजिगन्धा वानरीबीजसंकरौ॥
गुडूचीसत्त्वसंयुक्तः समशर्करया युतः।
एतत्सर्वं निशीथिन्यां दुग्धेन सह मर्दयेत्॥
अतिप्रवृद्धकामः स्यादूर्ध्वलिङ्गः सदा भवेत्।
एवं सूतेश्वरः सोऽयं सर्वरोगान्निवारयेत् ८९७
सर्वदा सेवनान्मर्त्यो वज्रदेहो भवेदद्भुतम्।
अयं रसेन्द्रः सम्प्रोक्तस्त्रिनेत्रैः शास्त्रवर्त्मना॥
गुरूपदेशतो ज्ञात्वा तथा स्वानुभवेन च।
देवीशास्त्रानुसारेण विविच्य प्रतिपादितः८९९

रसाल०, सर्वरोगे।

भाषा— काष्ठे वज्राभ्रकको धान्याभ्रक बनाकर धान्याम्ल (काञ्जी) में तीनरोज रखकर चौथेरोज निकालकर कड़ीधूपमें सुखावे। सूखनेपर काटेवाली चौलाई और भंगराके रससे तीनतीनरोज कड़ीधूपमें भावना देकर लोहेकी खरलमें लोहेके घोटेसे घोटकर अभ्रकसे चारगुना शुद्धपारा डालकर मिलनेतक मर्दनकर भंगरा और काटेवाली चौलाईके रससे पिट्टी होनेतक मर्दनकरे फिर जंभीरी, बिजौरा और साधारणनींबूके रससे नमक मिलाकर तांबेके पात्रमें

डालकर तांबेकेही डंडेसे यहांतक मर्दनकरे कि वह बिल्कुल नीलवर्णहोजाय । फिर उसको पूर्वपिष्टीमें मिलाकर चणकाम्लसे मर्दनकर टिकिया बनाय सुखाकर डमरूयन्त्रमें यन्दकर चूल्हेपर चढाय दोपहर दृढाग्नि देवे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर ऊपर कहेहुएके अनुसार इसकी पिष्टी बनाकर उडावे, जबतक पारा अग्निस्थायी नहो तबतक इसीतरह करताजाय । अग्निस्थायी होनेके बाद पूर्वोक्त औषधोंके द्रवोंसे १–१ रोज स्वेदनकरनेसे यह बुभुक्षित होजायगा । फिर इसमें हेमबीज और गन्धक सौगुना जारणकरे, अगर इतना जारणकरनेकी शक्ति न होतो ६४ गुना जारणकरे । यदि इसमेंभी अशक्त होतो ५० गुना जारणकरे । इससे न्यून जारण न करे । इसतरह इसजीर्णपारदको इन्द्रायणके रस और सफेद अङ्कोलकी जडके रससे ३–३ रोज मर्दनकर डमरूयन्त्रमें बन्दकर आंचदेवे । इसतरह दसरोज लगातार आंच देनेसे पारेकी भस्म होजाती है । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर देखे यदि भस्म न हुई होतो हीरा और लोहको मारनेवाली चीजोंसे मर्दनकर इसीतरह डमरूयन्त्रमें बन्दकर आंच देतो इसकी अवश्य भस्म होजाती है इसको संभालकर निकालकर रखछोडे । इसके बाद तांबे और गन्धकको वक्ष्यमाणप्रकारसे शुद्धकरे । कांसा, पीतल, तांबा, विडलोह, फूल (ताम्र-वङ्गमिश्रण), वङ्ग, सीसा, सफेदकाच, तुत्थक, शिंगरफ, गेरू, कासीस, सज्जी, सुहागा, यवक्षार, पांचोंनमक ये सब समभाग लेकर कांसादि समस्तवस्तुओंका चूर्णकर अम्लवर्गसे भावना देकर रखछोडे । यह विड तैयार हुआ । फिर ताम्रादि सीसकान्त समस्त धातुओंके पाउडरको वज्रमूषामें डालकर धमनकरे और विडको बङ्कनालसे देताजाय, जब तमाम धातुएं जलकर ताम्रभाग अवशिष्ट रह जाय तब इसका एकसम्पुट बनावे फिर सम्पुटसे चतुर्थांश पूर्वोक्त शुद्धपारद भस्म लेवे और इससे द्विगुण गन्धक डालकर जमीरी वगैरह किसी अम्लयोगसे एकदिन निरन्तर मर्दन कर सुखाकर ६–७ कपडमिट्टी कियेहुए मिट्टीके वर्तनमें रखदे फिर उसतांबेके सम्पुटको उल्टा रखकर गुडचूने वगैरहसे सन्धि बन्दकर पञ्चाशवगैरहकी कपडछान कीहुई राखसे गलेतक हंडीको भरकर ढक्कन देकर २–४ कपडमिट्टी लगाय सुखाकर चूल्हेपर खैरकी लकडियोंसे मन्द, मध्य और खर इसक्रमसे ३ रोजकी अग्नि देकर उस तांबेके सम्पुटको निकालकर पारेसहित ४ पहरतक मकोयके दूधसे मर्दनकर गोला बनाय एक कुल्हडीमें बन्दकर ६–७ कपडमिट्टी देकर कुक्कुट पुटकी आंचदे । शीतलहोनेपर निकालकर फिर उसीतरह मर्दनकर गलाकर उसीके रसमें बुझावे । इसतरह सातवार करनेसे गन्धक शुद्धहोजाता है । यह गन्धक और ऊपरकहाहुआ ताम्र प्रत्येक ३–३ पल लेकर सभाङ्गके रससे तीनरोज मर्दनकर पङ्कके सदृश बनाकर गोलाबनाय सुखाकर आतशीशीशी अथवा वज्रमूषामें रख बालुकायन्त्रमें धरके तीनपहर मन्दाग्नि देकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर योगिनी, गणेश, ब्रह्मा, विष्णु, महेश और ब्राह्मण इनकी यथाशक्ति पूजाकरके घृततैलसे अग्निको तृप्तकर रसेश्वरकी पूजाकर रोगीको शास्त्रोक्तविधिसे पञ्चकर्मसे शुद्धिकर दो रत्तीकी मात्रा पानके साथ देवे । मन्दाग्निमें त्रिकटुसे समस्तव्याधियोंमें घृत और त्रिकटुसे, समस्त श्लेष्मविकारोंमें त्रिकटु और अदरखके रससे, घोरसन्निपातमें त्रिकटुकेसाथ देकर ऊपरसे अदरखका रस २ तुल्य पिलावे तो सन्निपात अवश्य दूरहोताहै । घोर अपस्मारमें ब्राह्मीघृतसे, ग्रहणीमें शक्करके साथ देकर चाङ्गेरीस्वरस और तक्रके साथ पकाया हुआ घी पिलावे । पथ्यमें छाछ, भात, चावल और त्रिपतिया के शाकके अतिरिक्त और कुछ नदे । अतिसारमें वत्सनाभकेसाथ देकर सोंठ, नागरमोथा, कुरैयाकी छाल, इन्द्रजव, देवदारु, बेलगिरी अतीस इनका अष्टमांशावशेष क्वाथकर अनुपानकी जगह देनसे

अतीसारे प्रदातव्यस्तवराजेन संयुतः ।
अनुपानमिदं दद्याच्छुण्ठी मुस्ता च वत्सकः ॥
यवभद्रं देवदारु विल्वञ्चातिविषा भवेत् ।
अष्टाञ्चशेषं तं क्काथमनुपाने नियोजयेत्८७२॥
अतिसारो निवर्तेत दुःसाध्योऽपि दिनत्रयात् ।
पैत्तिकेषु विकारेषु तवराजेन योजयेत् ८७३॥
गुडूचीसारसंयुक्तं धारोष्णं गोपयः पिबेत् ।
पक्तिशूले प्रयोक्तव्यो रसेन्द्रो व्योषसंयुतः ॥
सशुवेराक्षरुचकहिङ्ग्वार्द्रकसमायुतम् ।
उष्णोदकानुपानञ्च पक्तिशूलविनाशनम् ॥
पाण्डुरोगे प्रयोक्तव्यो रसो लोहसमन्वितः ।
मधुना चानुपानेन पश्चाद्दुग्धौदनं स्मृतम् ८७६
कामलाऽपि निवर्तेत पाण्डुरोगोक्तयोगतः ।
हलीमकोऽपि तद्वत्स्यात्प्रमेहेष्वधुनोच्यते८७७
वङ्गभस्मसमायुक्तं भुक्त्वा सूतं ततः पिबेत् ।
धात्रीरसञ्च मधुना सर्वमेहाद्विमुच्यते॥८७८॥
शुक्रमेहे तु रजनीं क्काथयित्वाऽनुपाययेत् ।
हरिद्राचूर्णसंयुक्तं वङ्गभस्मसमायुतम् ॥८७९॥
विमुच्यते शुक्रमेहाद्रक्तमेहे तु बीजकम् ।
मोलचूर्णेन संयुक्तं क्काथयित्वाऽनुपाययेत् ॥
जलोदरे प्रदातव्य उष्ट्रीक्षीरानुपानतः ।
बाकुचीचूर्णसंयुक्तः खादिरक्काथपानतः ८८१
सर्वकुष्ठं निहन्त्येव रसेन्द्रश्चिरकालजम् ।
पाषाणभेदगोकण्टकाथादश्मरिकां हरेत् ८८२
कम्बुचूर्णेन संयुक्तः प्लीहानमपहन्ति च ।
त्रिक्षारैः पञ्चलवणैः त्रिफलाव्योषहिङ्गुभिः ॥
गन्धर्वतैलसंयुक्तैः सर्वं गुल्मं निवारयेत् ।
निर्गुण्डीघृतसंयुक्तः पिप्पलीदशसंयुतः ८८४
निर्गुण्डीकाथसंयुक्तः कासश्वासौ निवर्तयेत् ।
क्षयरोगे प्रदातव्यो रसेन्द्रस्तवराजयुक् ८८५॥
अजादुग्धञ्च धारोष्णमनुपाने नियोजयेत् ।
रात्रौ क्काथं प्रयुञ्जीत श्रीखण्डं रक्तचन्दनम् ॥
कर्पूरं प्रतिवापञ्च शिलाजतु समन्वितम् ।
क्षयरोगाद्विमुच्येत रोगीनैवाऽत्र संशयः ८८७

१९७ त्रिनेत्ररसः (अष्टमः)

पूर्वोपधाशोधितसूतकस्य
तथैव संशोधितगन्धकस्य ।
कर्षेण कर्षोन्मितमभ्रकञ्च
सिद्धं यथावल्लघुना पुटेन ॥ ९०४ ॥
सम्भावितं तद्रसुधा च धर्मे
लज्जावतीस्वाङ्गभवद्रवेण ।
सौवर्चलत्र्यूषणहिङ्गुयुक्तं
भुक्तं वयोवह्निबलाऽनुरूपम् ॥ ९०५ ॥
हरत्यतीसारमुदग्ररूपं
ज्वरं कफोत्थं ग्रहणीविकारम् ।
आध्मानमग्नेर्बलसादमर्शो-
विकारशोथानविनिद्रताञ्च ॥ ९०६ ॥

बो. प. (स०), अतिसारे ।

भाषा—त्रिफला, शतावरी, नागरमोथा, सुगन्धवाला, मुसली, इनप्रत्येकके रसोंसे शुद्धपारेको १-१ रोज मर्दनकर डमरूयन्त्रसे ऊर्ध्वपातित करले । इसी तरह इनप्रत्येकके रसोंमें गन्धककी मलामलाकर सुखावे । इनदोनोंमेसे १-१ तोले लेकर नीलवर्ण कज्जलीकर एकतोला अभ्रकभस्म मिलाकर पूर्वोक्तऔषधियोंके रसोंसे १-१ रोज मर्दनकर गोला बनाय सुखाकर शरावसम्पुटमें बन्दकर लघुपुटकी आंचदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर लजालूके अङ्गस्वरससे जितनीहोसके उतनी भावनाएं देकर सेंचल, त्रिकटु, हिङ्गु इनसबका चूर्ण बनाय सममात्रामें पूर्वरसमें मिलाकर रखछोडे । इसमेंसे अवस्था, अग्नि और बलके अनुसार मात्रा खाकर ज्वर, कफोत्थग्रहणीविकार, आध्मान, मन्दाग्नि, बवासीर, शोथ, और निद्रानाश इनसे निवृत्त होता है ॥ १९७ ॥

१९८ त्रिनेत्ररसः (नवमः)

पूर्वोपधीशोधितशुद्धसूत-
गन्धाभ्रशुल्वानि समानि कृत्वा ।
रसाम्बुदस्वाङ्गसमुद्भवेन
द्रवेणचाऽऽप्लाव्य पुटे लघिष्ठे ॥
सिद्धं सजीरोषणहिङ्गुयुक्तं
निहन्त्यतीसारमिदं न चित्रम् ॥ ९०७ ॥

बो. प., (स.), अतिसारे ।

भाषा—पूर्वेसरकीतरह पारा और गन्धक शुद्धकर १-१ तोलेको नीलवर्ण कज्जलीकर एकतोला पारदभस्म मिलाकर खैरसार और नागरमोथेके अङ्गस्वरस अथवा क्वाथमें १-१ रोज मर्दनकर गोला बनाय शरावसम्पुटमें बन्दकर लघुपुटमें पकावे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे १ रत्तीसे ३ रत्तीतक जीरा, मरिच और हींगके समभाग चूर्णकेसाथ लेनेसे यह अतिसारको निवृत्त करता है । इसमें आश्चर्य करनेकी जरूरत नहीं ॥

१९९ त्रिनेत्ररसः (दशमः)

शुल्वं वज्र गगनपुरगं हेमवङ्गाऽऽलताप्यं,
तारं तीक्ष्णं रसकगरलं टङ्कणं तुल्यकञ्च ।
सूतं गन्धं सममिति सुधाभास्करक्षीरपिष्टं,
वारान्सप्त त्रुटितमनिले घाऽऽघूर्णीकृतञ्च ॥
तालीकृष्णाकनकिणिहीकङ्गुणीकाकजङ्घा-
कौन्तीकन्याकुलककटभीकोलकुद्दालकुम्भैः ।
श्वेतास्फोतासहचरशमीवल्लकीसोमवल्ली-,
चक्राचक्राऽऽशनशतमखैर्भावयेत्सप्तवारम् ॥
गुञ्जामेकोऽखिलगदचये योजितः साऽनुपानैः,
वाते पित्ते कफगदचये सन्निपाते तथैव ।
शूलाऽऽध्माने ग्रहणिगुदजोन्मादमन्दाग्निहन्ता
पुष्टिवीर्यप्रबलमतिरसोऽयं त्रिनेत्रो विधत्ते ॥

र. चं., सन्निपाते ।

भाषा—तांबा, हीरा, अभ्रक, नाग, सुवर्ण, बङ्ग, हरिताल, सोनामाखी, रजत, लोह इनसबकी भस्में, शुद्धखपरिया और बच्छनाग, सुनासुहागा, शुद्धतुत्थक, पारा और गन्धक ये सब समभाग लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर थूहर, आक इनके दूधमें सात ७ बार घोटकर गोला बनाय सुखाकर शरावसम्पुटमें बन्दकर लघुपुटकी आंचदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर कालीमुसली, पीपल,

धतूरा, अपामार्ग, माल्कांगण, काकजङ्घा, रेणुका, घीकुआर, कुल्फा अथवा पटोल, कटभी—(श्वेताऽपराजिता), बेर, कोदी, वच, अपराजिता, पीमासा, शमी, शल्लकी, बाकुची, गुडूची, पाठा, असन, कुटज, इन प्रत्येकके रसोंसे ७–७ भावनाएं देकर ६ रत्तीकीमात्रा तत्तद्रोगहराऽनुपानके साथ देनेसे वात, पित्त, कफके रोगोंका सब, सन्निपात, शूल, आध्मान, ग्रहणी, बवासीर, उन्माद, मन्दाग्नि, इन सबको नष्टकर बलवीर्य और पुष्टिको करताहै ॥१९९॥

२०० त्रिपुरभैरवरसः (प्रथमः)

भागो रसस्याऽऽमहेम्नो भागो शाद्वोऽतियत्नतः
तेभ्यो द्वादशभागानि ताम्रपत्राणि लेपयेत् ॥
पचेच्छूलहरः सूतो भवेत्त्रिपुरभैरवः ।
माषो मध्वाऽऽज्यसंयुक्तो देयोऽस्य परिणामजे
अन्यस्मिञ्छ्रुतैलेन हिङ्गुत्र्यषुतो रसः॥९१२॥

र स, र क स, भ, र च, यो र, र बा नि र, र को, रसायनस, र ब्रु, भै था, द, र धी, टो, र. (भा), शूले ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और सुवर्णभस्म, १–१ भाग लेकर नीलवर्ण कज्जलीकर नीबूबगेरहके रसमें मर्दनकर इन तीनोंसे १२ गुने ताम्बेके बारीक पत्रोंपर लेपकर सुखाकर शरावसम्पुटमें बन्दकर बालुकायन्त्रमें रख ४ पहरकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर १–१ माशा मधु और घीके साथ देनेसे यह परिणामशूलको दूरकरताहै । और दूसरे शूलोंमें एरण्डतैल, हींग, सोंठ, और मिर्चके साथ देनाचाहिये ॥ २०० ॥

२०१ त्रिपुरभैरवरसः (द्वितीयः)

विषटङ्कबलिम्लेच्छदन्तिबीजं क्रमैधितम् ।
दन्त्यम्बुमर्दितं मार्षं रसस्त्रिपुरभैरवः ९१३
पल्लं व्योषेण चाऽऽर्द्रस्य रसेन सितयाऽथवा ।
दत्तो नवज्वर हन्ति मान्द्यमाऽनिलशोथहा ॥
हन्ति शूलं सविष्टम्भमर्शांसि कृमिजान्गदान् ।
पथ्यं तक्रेण भुञ्जीत रसेऽस्मिन्रोगहारिणि ॥

र चि, र च, ध, र, का, भै र, वृ यो त, रसायनस, र सु, र क, नि र, व रा, यो म, नवज्वरे।

भाषा—शुद्धबत्सनाग १ भाग, सुहागा २ भाग, गन्धक ३ भाग, ताम्रभस्म ४ भाग, शुद्धदन्तीबीज ५ भाग, क्रमवृद्ध लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीकर सबको इकट्ठे मिलाकर दन्तीमूलके स्वरससे मर्दनकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे एक २ गोली त्रिकटु अथवा अदरखके रस या शक्करके साथ देनेसे यह नवज्वर, मन्दाग्नि, वातशोथ, शूल, विष्टम्भ, बवासीर कृमिजरोग, इन सबको नष्ट करताहै । इसमे पथ्य छाछभातदेना ।

२०२ त्रिपुरभैरवरसः (तृतीयः)

मृताऽर्कगोलकान्निन्दुनिधिभागौ सुमर्दितौ ।
प्रक्षणाक्तौ स्नुहीक्षीरमग्नौ कर्षौ विपाचयेत् ॥
रक्त्यर्धमात्रो हन्त्येष रसस्त्रिपुरभैरवः ।
बीजपूरसितायुक्तो ग्रीष्मे शरदि वा ज्वरान् ॥
बीजपूराऽऽर्द्रकयुतो मधौ शेषऋतुत्रिके ।
आर्द्रकेणाऽहिवल्ल्या वा पत्ररसेन सेवितः ॥

र (भा), ज्वराधिकारे ।

भाषा—ताम्रभस्म १ तोला, शुद्धजयपाल ९ तोला, लेकर थोडासा मक्खन देकर एकपहर घोटकर १ तोले थूहरका दूध डालकर मन्द अग्निसे पकावे । जब गोली बनाने लायक होजाय तब आधी आधी रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली ग्रीष्मऋतुमें बिजोरेके रससे सर्दीमें शक्करकेसाथ, वसन्तमें बिजोरा और अदरखके रसकेसाथ बाकी तीन ऋतुओंमें अदरख अथवा पानके साथ देनेसे समस्त ज्वरोंको यह नष्टकरताहै।

२०३ त्रिपुरभैरवरसः (चतुर्थः)

सूतकं मरिचं शुण्ठी टङ्कणं चाऽमृतं तथा ।
गन्धकं चैकचत्वारि वेदयक्षिधराधराः ॥
चूर्णितो मधुना लीढो वाते त्रिपुरभैरवः ९१९

र प्र सु, वाते ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, मरिच ४ भा, सोंठ

४भा., सुहागा ३ भा., शुद्धबच्छनाग और गन्धक १-१ भाग, लेकर एकदोदिन मर्दनकर रखलेवे। इसमेसे १–२ रत्ती वातहराऽनुपानकेसाथ देनेसे यह समस्त-वातरोगों को दूरकरताहै ॥ २०३

२०४ त्रिपुरभैरवरसः (पञ्चमः)

विषमहौषधमागधिकोषण–
धुमणिरक्तकमार्द्रकमर्दितम् ।
क्रमविवर्धितमुद्धरति ज्वरं
त्रिपुरभैरव एष रसो ज्वरान् ॥९२०॥

भा. प्र., र. चं., टो., र. को., र (मा.), नि. र., भै., यो. म., र. सु., रससारसङ्ग्रह, भा., ज्वराऽधिकारे।

भाषा—शुद्धबच्छनाग १ भाग, सोंठ २ भाग, पीपल ३ भा., मरिच ४ भा., ताम्रभस्म ५ भा., शिंगरिफ ६ भा., लेकर सबका बारीकचूर्णकर शिंगरिफकेसाथ मिलाकर अदरखके रससे चारपहर घोटकर एक या दोरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १–१ गोली समयोचिताऽनुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तज्वरोंको दूरकरताहै ॥ २०४ ॥

२०५ त्रिपुरभैरवरसः (षष्ठः)

गन्धेशाऽर्कशिलाऽऽलकाऽमृततप–
स्युग्लूतहृद्दारिका,
तुत्थं टङ्कणमाक्षुहा सुदरदो–
वैक्रान्तनागाऽऽयसम् ।
भान्यश्वाऽग्निमुखीजयात्रिकटुहृ–
द्वाग्नीहलिन्यग्निभि–
र्भृङ्गैः सिन्धुफलैः क्रमेण भिषजा
पित्तैस्ततः पञ्चभिः ॥ ९२१ ॥
गुञ्जयाऽर्द्रकरसेन रसोऽयं
सन्निपातमखिलं विनिहन्ति ।
पथ्यमस्य दधिभक्तकमुक्तं
स्नापनं त्रिपुरभैरवनाम्नः ॥ ९२२ ॥

र. चं., र. सि., ज्वरे। र. चि., तुत्थस्थाने ताम्रं स्वयते। मृताऽस्याने आसा स्वयते। आमामावेन बन्धूलिका माह्या।

भाषा—शुद्धगन्धक, ताम्रभस्म, मैनसिल, हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य शुद्धबच्छनाग, सोनामाखी, कसीस, तुत्थ, सुहागा, सोमल, शिंगरिफ, वैक्रान्त, नाग, लोह येसब विशुद्ध और भस्मकिये हुए समभागलेकर अग्निशिखा भांग, त्रिकटु, अमलोनियां, कलिहारी, चित्रक, भंगरा समुद्रफल, इन प्रत्येकके स्वरससे १–१ रोज मर्दनकर पञ्चपित्तोंसे १–१ भावना देकर एकएक रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली अदरखके रसकेसाथ देनेसे यह तमाम सन्निपातोंको दूरकरताहै। इसमे पथ्य दहीभात देना और ठंढे जलसे स्नानकराना। अधिक दाह होतो ठंढेजलकी सिरपर धारा देना ॥ २०५ ॥

२०६ त्रिपुरभैरवरसः (सप्तमः)

त्रिंशांशहेमसहितार्धरसेन लिप्तं,
शुल्वं सगन्धमृगशृङ्गकटङ्कयुक्तम् ।
ग्रन्थीयकाऽम्बुपुटसिद्धमथद्विवल्लं,
क्षौद्राऽऽज्ययुग्व्यपनयेत्परिणामशूलम् ॥९२३॥
मासत्रयप्रयोगेण रसोऽयं शूलनोदनः ।
साऽम्बूलूकमूलाद्यक्षीरक्वाथाऽनुपानतः ९२४

र. (मा.), शूले।

भाषा—सुवर्णभस्म तीसवां भाग, शुद्धताम्रपत्र १ भाग, शुद्धपारा आधाभाग, शुद्धगन्धक, मृगशृङ्ग, सुहागा येसब १–१ भाग लेकर इनमेंसे सुवर्ण भस्म और पारेको नीबूकेरसके रससे खरलकर ताम्रपत्रपर लेपकरदे। फिर बाकीकी चीजोंको पिपलामूलके रसमें मर्दनकर इसपर लेपकरदे। सूखजानेपर शरावसम्पुटमे बन्दकर ४–५ कपड़मिट्टी देकर सुखाकर लवण, भस्म अथवा वालुकायन्त्रमे बन्दकर ४ पहरकी तीक्ष्ण अग्निसे पकाकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर खरलकर रखछोड़े। इसमेंसे ६–६ रत्तीकी मात्रा मधु और घीके साथ देनेसे यह परिणामशूलको दूरकरताहै। तीनमहीनेतक लगातार इसको लेकर सुगन्धबाला, एरण्डकी जड़की छाल प्रभृति शूलघ्न औषधोंसे क्षीरपाक

अथवा क्वाथकरके पीनेसे यह असाध्यसे असाध्य शूलको दूरकरताहै ॥ २०६ ॥

२०७ त्रिपुरभैरवरसः (अष्टमः)

ताम्रञ्चतुर्थांशरसोपलिप्तं
निम्बुद्रवस्थं रवितापतप्तम् ।
गन्धोपगुप्तं त्रिकटुद्विभागं
मृत्स्नाऽतिरुद्धं पुटितं दिनांशम् ॥
निसर्गशीतञ्च ततोऽपनीत-
मेरण्डतैलेन निपीतमेतत् ।
गुञ्जामितं साज्य सिताप्रमधुभ्यां
हन्त्येव शूलं परिणामनाम ॥९२६॥
रात्रौ च चिञ्चिणीक्षारतोयं वा शीतलं जलम् ।
पीतं निवारयेच्छीघ्रं वैद्यवृन्दविवर्जितम् ॥

र. (मा.), टि०—त्रिकटुद्विभागमित्यस्य स्थाने पुस्तकान्तरे सपरद्विगुडमिति पाठो दृश्यते तत्र मत्स्याक्षीकल्केन लिप्त्वा पुटनीयमिति बोध्यम् ।

भाषा—एकतोले पारेको नींबूके रसमें मर्दनकर चार तोले तांबेके पत्रोंपर लेपकर नींबूकेरसमें डुबाकर कडीधूपमें रक्खे । जब यह एकदम गरम होजाय तब उसीरसमें तांबेसे द्विगुण गन्धकको पीसकर तांबेके पत्रोंपर लेपकरके सुखाले । फिर इस गोलेसे दो गुने त्रिकटुके चूर्णको नींबूकेरसमें पीसकर अथवा मत्स्याक्षीके कल्कको इसपर लपेटकर सुखाले । सूखनेपर चारतह कपड़ेमें लपेटकर डोरेसे बांधकर ऊपर ६—७ कपडमिट्टी देकर शरावसम्पुटमें बन्दकर लवण, भस्म अथवा वालुकायन्त्रमें रखकर एकदिनरात अग्निदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर खरलकर रखछोडे । इसमेंसे १—१ रत्ती एरण्डतैल, शक्कर अथवा मधु इनमेंसे चाहेजिसके साथ लेकर रात्रिमें इमलीके क्षारके पानी अथवा ठण्डे जलके साथ लेनेसे यह परिणाम शूलको नष्ट करता है ॥ २०७ ॥

२०८ त्रिपुरराजमदनरसः

कर्पूरफेनं रसजं समांशं
धत्तूरतोयैश्च विमर्द्य सूक्ष्मम् ।
मरीचमात्रं शुभपर्णयुक्तं
खादेन्नरेशस्त्रिपुरक्षितीशम् ॥ ९२८ ॥

रसायनसं., स्तम्भने ।

भाषा—शुद्धकपूर, अफीम, पारदभस्म, अभावमें रसकर्पूर (रसयोगसागर नं० ७३) सब समभाग लेकर धतूरेके तैल अथवा रससे एकरोज मर्दनकर मरिच बराबर गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १—१ गोली पकेपानकेसाथ खानेसे वीर्यका स्तम्भन होता है ॥ २०८ ॥

२०९ त्रिपुरसुन्दररसः

सिन्दूरमभ्रं त्वथ हेममाक्षिकं
मुक्ताफलं हेम च तुल्यभागिकम् ॥
कन्याऽम्बुना मर्दय सप्तवासरान्
गुञ्जाप्रमाणां वटिकां विधेहि च ॥

मै. र., आमाशयरोगे ।

भाषा—रससिन्दूर, अभ्रकभस्म, सोनामाखी, मोती, सुवर्णभस्म, ये सब समभाग लेकर घीकुआरके रससे सातरोज मर्दनकर १—१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १—१-गोली मन्दाग्निनाशनानुपानकेसाथ लेनेसे यह तमाम आमाशयके रोगोंको नष्टकरताहै ॥ २०९ ॥

२१० त्रिपुरान्तकरसः (पित्तभञ्जनः)१

रसगन्धाऽभ्रकं तुल्यं दिनमेकं विमर्दयेत् ।
भृङ्गराजरसैः खल्वे वज्रमूषान्तरे क्षिपेत् ॥
कुक्कुटाऽऽख्यपुटे पाच्यं स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ।
मत्स्याऽजकोलजैः पित्तै स्त्रियामं मर्दयेत्पृथक् ॥
आर्द्रकस्याऽनुपानेन गुञ्जामात्रं पिबेत्तथा ।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकञ्चाऽऽहिकं ज्वरम् ॥
त्रिदोषं द्वन्द्वजं हन्ति ह्यनुपानविशेषतः
तक्रभक्तं भवेत्पथ्यं तृषार्तो शर्कराजलम् ॥
शम्भुना कथितः पूर्वं रसोऽयं त्रिपुरान्तकः ॥

वै. चि., व. रा., ज्वराधिकारे ।

टि०—वसवराजीयवैद्यचिन्तामण्योरयमेव योगः द्वितीयस्थाने पित्तभावनारहितोऽस्ति स क्षुधापित्ते नियोजितोऽस्ति । तस्य नाम च पित्तभञ्जन इति ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, अभ्रकभस्म ये सब समभागलेकर भंगरेके रससे मर्दनकर गोला बनाय वज्रमूषामें बन्दकर कुक्कुटपुटमें पकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर मछली, बकरा, सूअर इनके पित्तोसे १—१ रोज मर्दनकर १—१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १—१ गोली अदरखके रसकेसाथ देनेसे वातिक, पैत्तिक और श्लैष्मिक, त्र्याहिक, त्रिदोषज और द्वन्द्वज ज्वरोंको यह अनुपानभेदसे नष्ट करता है । इसके ऊपर छाछभात पथ्यदेना । प्यासलगने पर शाकरका शरबत देना ॥ २१० ॥

२११ त्रिपुरान्तकरसः (द्वितीयः)

रससमसृतशृङ्गं शृङ्गवेरं विडङ्गं,
मधुरदहनपाठाः सिन्धुवारश्च वन्ध्या ।
त्रिफलकनकबीजान्यृद्धिवृद्धी निशे द्वे;
छगलसलिलपिष्टं सर्वमेतेन जाता ॥
लघुबदरसमानस्थूलगोली नराणां,
हरति पवनपित्तश्लेष्मसञ्जातकुष्ठम् ॥ ९३४ ॥
उक्तस्त्रिपुरया पूर्वं रसोऽयं त्रिपुरान्तकः ।
सर्वदोषोत्थकुष्ठघ्नः कृपानिघ्नमनस्कया ९३५

र. र. स., र. को., कुष्ठे ।

भाषा—पारद और मुर्दासङ्गभस्म, सोंठ, विडङ्ग, मुलहठी, चित्रक, पाठा, निर्गुण्डी, बाझखेखसाकाकन्द, त्रिफला, धतूरेकेबीज, ऋद्धि, वृद्धि, दोनों हल्दी, सब समभाग लेकर बारीक चूर्णकर बकरेके मूत्रमें १—२ रोज मर्दनकर छोटे बेर बराबर गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १—१ गोली कुष्ठहरऽनुपानके साथ देनेसे तथा चने, घी और शक्कर पर रखनेसे यह वातज, पित्तज, श्लेष्मज, तमामकुष्ठोंको दूर करताहै । मनुष्योपर दया करके इसको त्रिपुरादेवीने कहाहै ॥ २११ ॥

२१२ त्रिपुरारिरसः

हुताशमुखसंशुद्धं रसं ताम्रञ्च गन्धकम् ।
लौहमभ्रविषञ्चैव सर्वं कुर्यात्समांशकम् ९३६
रसार्धं मृतरूप्यञ्च शृङ्गवेराम्बुमर्दितम् ।
द्विगुञ्जं मधुना देयं सितयाऽऽर्द्ररसेन वा९३७
ज्वरमष्टविधं हन्ति वारिदोषभवन्तथा ॥
प्लीहानमुदरं शोथमतिसारं विनाशयेत् ॥
रोगानेतान्निहन्त्याशु शङ्करस्त्रिपुरं यथा ९३८

भै. र., र. मु., ज्वरे ।

भाषा—अग्निस्थायी किया हुआ पारा, शुद्धताम्र और गन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, शुद्धबछनाग ये सब १—१ तोला, रजतभस्म आधा तोला इन सबकी कज्जली बनाय अदरखके रसमें १—२ रोज मर्दनकर २—२ रत्तीकी गोलिये बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १—१ गोली मधु, शाकर, अथवा अदरखके रसके साथ देनेसे आठप्रकारका ज्वर, जलदोषज्वर, प्लीहा, उदर, शोथ, अतिसार इन सब रोगोंको यह इसतरह नष्ट करताहै जैसे कि शङ्करने त्रिपुरका नाश किया था ॥ २१२ ॥

२१३ त्रिफलागुटी

त्रिफलारुष्करलौहैःसावल्गुजभृङ्गलाङ्गलीव्योषैः
सगुडैर्वराहकन्दैः पलिकैरेकत्र सम्मिश्रैः ॥
गुटिकां प्रकल्प्य खादेदेकैकामक्षसम्मितांप्रातः
कुष्ठं दद्रुकिलासं जित्वा वर्षेण सर्वथा पलितम्
जीवति वर्षशतं वै दीप्तहुताशो युवेव सोत्साहः

नि. र., यो. र., रसायने ।

टि०—अत्र योगे अक्षसम्मितामित्यस्य स्थाने माषसम्मितामिति पाठोऽस्माभिर्नियोजितोऽस्ति, माषकप्रमाणक्रमेण यावत्सात्म्य वृद्धिः कर्णीया ।

भाषा—त्रिफला, भिलावा, लोहभस्म, बाकुची, भंगरा, कलिहारी, त्रिकटु, गुड, वाराहीकन्द, ये प्रत्येक १ पल लेकर सबका बारीक चूर्णकर १—१ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १—१ गोलीसे शुरूकर जहांतक सहन होसके वहांतक रोज बढाताजाय । इसमे पथ्य चनेकी रोटी, घी और शक्कर के सिवाय कुछ न खायतो दद्रु, कुष्ठ, श्वित्र, वली, पलित इनसबसे निवृत्तहोकर एकवर्षमें दिव्यशरीर होकर दीप्ताग्नियुक्त सौवर्षतक जीताहै ॥

२१४ त्रिफलापारदयोगः

त्रिफला पारदः कृष्णा गुडेन सह मोदकः ।
सप्तरात्रेण हन्त्येतत्परिणाममवां रुजम् ९४१

र. क. परिणामशूले ।

भाषा—त्रिफला, पारदभस्म अथवा रससिन्दूर और पीपल सब समभाग लेकर बराबरके पुराने गुड़केसाथ ३—३ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े इनमेंसे १—१ गोली परिणामशूलहरानुपानके साथ देनेसे सातदिनमे यह परिणामशूलको नष्टकरता है॥

२१५ त्रिफलाऽभ्रकम्

फलत्रिकक्षोदसमानमभ्रकं
　यदा विलीढं मधुना ससर्पिषा ।
समाः सहस्रं वितनोति जीवितं
　विजित्य नूनं पलितं वलीयुतम् ९४२

शो. प. (स.) रसायने ।

भाषा—त्रिफलाके चूर्णकी बराबर अभ्रकभस्म मिलाकर १—१ माशा मधु और घीकेसाथ रोज खानेसे १०० वर्षतक वलीपलित रहित होकर जीता है ॥ २१५ ॥

२१६ त्रिफलामण्डूरम् (प्रथमम्)

त्रिफला कुण्डली भृङ्गकेशराजाऽऽटरूषकम् ।
शतावरी श्रावणी च बलाकूलकपर्पटाः ९४३
भार्ङ्गी किराततिक्तश्च निम्बं मण्डूकपर्णिका ।
कषायै भावयेदासां मण्डूरं पड्वार्षिकम् ९४४
त्रिफलाया रसे पूते पचेदष्टगुणे ततः ।
मण्डूरेण समं दद्यात्सिता सर्पिः सुमाक्षिकम्
त्रिकटुत्रिफलामुस्तं विडङ्गाऽऽजाजिचित्रकम् ।
यवानी मधुकं धान्यं चातुर्जातं च पादिकम् ।
भक्षयेत्तद्यथाकालमम्लपित्तेन पीडितः ९४६

र. का., पाण्डुरोगे ।

भाषा—त्रिफला, गुडुच, भंगरा, काला‌भंगरा, अडूसका पञ्चाङ्ग, शतावर, गोरखमुण्डी, खरा, पटोल, पित्तपापड़ा, भारङ्गी, चिरायता, निम्बपञ्चाङ्ग, माल्ही, इनसबकी १—१ भावना मण्डूरभस्मने देकर मण्डूर से अठगुनीत्रिफलाके काढ़ेमे इसको मधुर आंचसे पकाकर सुखाकर बराबरकी शकर, मधु और घी मिलावे । तथा त्रिकटु, त्रिफला, नागरमोथा, विडङ्ग, जीरा, चित्रक, अजवाइन, मुलहठी, धनियां, चातुर्जात, सब समभाग लेकर कूटकपड़छानचूर्णकर मण्डूरसे चतुर्थांश उसमे मिलावे । इसमेंसे अपनी प्रकृतिके अनुसार मात्रामे अम्लपित्तहरानुपानकेसाथ खानेसे यह अम्लपित्तको दूरकरताहै ॥ २१६ ॥

२१७ त्रिफलामण्डूरम् (द्वितीयम्)

गोमूत्रसिद्धमण्डूरं त्रिफलाचूर्णसंयुतम् ।
विलीढं मधुसर्पिर्भ्यां शूलं हन्त्यम्लजित्परम्

र. र., भै. र., ध., र. क. ल., च. द., वै. चि., यो., व. र., नि. र., शूले । नि. र., च. द., गोमूत्रमण्डूर । क्वचित् शूलं हन्ति त्रिदोषजमिति पाठान्तरम् ।

भाषा—बहेड़ेके कोयलोंमें पुराने मण्डूरको गरम कर गोमूत्रमें यहांतक बुझावे कि उसका बारीक चूर्ण होजाय फिर उसी गोमूत्रमें पीसकर टिकियां बनाकर आंचदे । जब वारितरभस्म होजाय तब बराबरका त्रिफलाका चूर्ण मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे ३—३ माशे मधु और घीकेसाथ चाटनेसे यह शूल और अम्लपित्तको दूरकरता है ॥ २१७ ॥

२१८ त्रिफलामण्डूरम् (तृतीयम्)

त्रिफलारसे विपक्वं द्विगुणगुडं लोहजं किट्टम् ।
भुक्तं जयति च शूलं चिरजं हृद्रोगजं सपदि॥
फलत्रयचूर्णभागौ द्वौ तावल्लौहस्य चूर्णकम् ।
कारवेल्लपलाशस्य रसेनैव विमर्दयेत् ॥ ९४९ ॥
मण्डाऽनुपानं तल्लिह्यात्कर्षमात्रं यदृच्छया ।
जरत्पित्तं जयत्याशु घोरमब्दत्रयं तथा ९५० ॥

र., च. द., शूले । टि॰—प्रथममण्डूरेण समानोऽयं योगः । मूत्रेण भस्मीकृतं गोमूत्रमण्डूरेऽस्ति मण्डूरम्, अत्र तु त्रिफलासिद्धमित्येव विशेषोऽस्ति, अनुपानकृतविशेषस्तु न योगान्तरे हेतुस्तस्याऽनवस्थितत्वात् । अत्र यद्यपि कर्षपरिमिता मात्रोक्ता परं माषप्रमाणारम्भः करणीय इति ।

भाषा—त्रिफलाके अष्टस्वरस अथवा क्वाथमे मण्डूरको गरम करकरके यहांतक बुझावे कि जीर्णशीर्ण होजाय फिर इसीमे घोटकर टिकियां बनाय सुखाकर यहांतक पुटें दे कि वारितर भस्म होजाय फिर द्विगुणगुड मिलाकर खिलानेसे पुराने शूल और हृद्रोगको बहुतशीघ्र नष्टकरताहै। इसमण्डूरका १ भाग, खिसारी अथवा मटरकाचूर्ण २ भाग लेकर केला और पलाशके रससे एकरोज मर्दनकर गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेसे १–१ गोली मांडके साथ देनेसे जरत्पित्त और घोरअन्नद्रवजशूल नष्ट होताहै ॥ २१८ ॥

२१९ त्रिफलामोदकः

त्रैफलस्य तु चूर्णस्य पलानि दशपञ्च च ।
सप्त चैव विडङ्गानां लोहचूर्ण पलद्वयम् ९५१
शतं भल्लातकानाञ्च पलानि दश वाकुची ।
शिलाजतु पलार्द्धन्तु द्वे पले गुग्गुलोस्तथा ॥
पलं पुष्करमूलस्य पलार्द्धं त्रैवृतं तथा ।
सचित्रकं समरिचं पिप्पलीविश्वभेषजम् ९५२
त्वक्पत्रं कुङ्कुमं मुस्ता कार्षिकानुपकल्पयेत् ।
यावन्त्येतानि चूर्णानि तावत्खण्डं प्रदापयेत् ॥
पालिकान्मोदकान्कृत्वा प्रातरुत्थाय नित्यशः।
एकैकं भक्षयेत्प्राज्ञो यथेष्टं चाऽत्र भोजनम् ॥
कुष्ठान्यष्टादशाऽपीह प्लीहगुल्मभगन्दरान् ।
अशीतिं वातजाञ्रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।
विंशतिंश्लैष्मिकांश्चाऽपिसंसृष्टान्सान्निपातिकान्
शलाकाजेयरोगांश्च शिरोऽक्षिभ्रूगतांस्तथा९५७
कण्ठतालुगतांश्चापि जिह्वायामुपजिह्वकम् ।
ऊर्द्ध्वजत्रुगते रोगे भुक्तस्योपरि दापयेत् ९५८
शारीरे दापयेत्पूर्वमौदरे मध्यभोजने ।
निर्दिष्टरोगाञ्छमयेत्क्रियमाणं रसायनम् ९५९
यो. र., नि. र.,रसायने ।

भाषा—त्रिफलाका चूर्ण १५ पल, विडङ्गतण्डुल ७ पल, लोहभस्म २ पल पकेहुए भिलावे १०० नग, वाकुचीके बीज १० पल, शिलाजतु आधापल, गुग्गुलु, २ पल, पोहकरमूल १ पल, निशोत आधापल, चित्रक, मरिच, पीपल, सोंठ, तज, पत्रज, केसर, नागरमोथा ये प्रत्येक १ तोला लेकर कपडछान चूर्णकर गुग्गुलु और भिलावोंको कूटकर उनदोनोंकी बराबर गोमूत्रमे पिसाहुआहुड्चीका कल्क देकर गोमूत्रकेसाथ एकदोरोज खरलकरे। फिर सुखाकर इस चूर्णमे मिलादे । इस समस्त चूर्णकी बराबर मिश्री अथवा शक्करकी चाशनी बनाकर १–१ तोलेके लड्डू बनाकर रखछोडे। इनमेंसे शरीरशोधनकर १–१ लड्डू रोज खाकर ऊपरसे दूधपीवे। जैसे जैसे सात्म्य होताजाय, वैसे वैसे मात्रा बढाकर एकपलतक खायाकरे। इसके सेवनसे १८ कुष्ठ, प्लीह, गुल्म, भगन्दर, अस्सीप्रकारके वातरोग, ४० पित्तरोग और २० श्लेष्मरोग, द्वन्द्वज और सान्निपातिक, शलाकासे जीतनेयोग्यरोग, शिर-आंख और भ्रूगतरोग, कण्ठ-तालु-जिह्वागत रोग नष्ट होते हैं। ऊर्द्ध्वजत्रुगतरोगोंमे भोजनकेऊपर देना, साधारणरोगोंमे भोजनके पहिले, उदररोगोंमे भोजनके बीचमें देना। इसमे आहार विहारका विशेष नियन्त्रण नहीं है ॥ २१९ ॥

२२० त्रिफलायसचूर्णम्

त्रिफलाद्विकरञ्जाऽग्निकुण्डलीचूर्णसंयुतम् ।
पाण्डुरोगी पिबेल्लोहरजस्तक्रेण मण्डलम् ९६०
व-रा., पाण्डुरोगे ।

भाषा—त्रिफला, दोनों करञ्ज, चित्रक, गुडुच, पैसब समभागलेकर चूर्णकर सबकी बराबर लोहभस्म मिलाकर रखछोडे। इसमेसे ३–३ माशे पाण्डुहरानुपानकेसाथ देनेसे अथवा तक्रके साथदेनेसे एक मण्डलमे यह पाण्डुरोगको दूरकरताहै ॥२२०॥

२२१ त्रिफलारसायनम् (प्रथमम्)

त्रिफलायाः पलशतं पृथग्भृङ्गजभावितम् ।
विडङ्गं लोहचूर्णञ्च दशभागसमन्वितम् ॥
शतावरीगुडूच्यग्निपलानां शतविंशतिः ।

मध्वाऽऽज्यतिलजं लिह्याद्वलीपलितवर्जितः ॥
शतमब्दान् हि जीवेत सर्वरोगविवर्जितः ॥

आग्नेयपुराणे, रसायने ।

भाषा—१०० पल त्रिफलाकाचूर्ण लेकर भंगरेके रसकी सातभावनाएं देकर विडङ्गतण्डुल और लोहभस्म प्रत्येक १० भाग, शतावर, गुडूची, भिलावे और चित्रक येप्रत्येक ४० पल लेकर बारीक कपडछान चूर्णकर रखलेवे । इसमेंसे १ तोलेसे आरम्भकर २॥ तोलेतक घी और मधुकेसाथ मिलाकर सालभर खानेसे वलीपलित और समस्तरोगोंसे रहितहोकर सो वर्षतक जीताहै ॥ २२१ ॥

२२२ त्रिफलारसायनम् (द्वितीयम्)

त्रिफलायाः पलशतं चूर्णं भृङ्गभवाऽम्बुना ।
भावयेत्सप्त वारांस्तु छायाशुष्कन्तु कारयेत् ॥
पादं गन्धकचूर्णस्य तदर्धं पारदं क्षिपेत् ।
लिह्यान्मधुघृताभ्याञ्च मात्रया प्रत्यहं पुमान्॥
जीर्णे भुञ्जीत लघ्वन्नं गुणानेतानवाप्नुयात् ।
प्रसन्नदृष्टिरव्याधि र्जीवेद्वर्षशतत्रयम् ॥९६५॥

र. र., ध., रसायने ।

भाषा— १०० पल त्रिफलाके चूर्णको भांगरेके रसकी सात भावनाएं देकर छायाशुष्ककरे । इसमें चतुर्थांश शुद्धगन्धक और गन्धकसे आधी पारदभस्म या शुद्धपारद लेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर रखछोडे । इसमेंसे तीनमाशेसे १ तोलेतक घी और मधुकेसाथ चाटकर जीर्णहोनेपर हलका अन्न खानेसे समस्तव्याधियोंसे निवृत्त होकर दिव्यदृष्टियुक्त ३०० वर्षतक जीसक्ताहै ॥

२२३ त्रिफलारसायनम् (तृतीयम्)

त्रैफलेनाऽऽयसीं पात्रीं कल्केनाऽऽलेपयेन्नवाम्
तमहोरात्रिकं लेपं पिबेत्क्षौद्रोदकाऽऽप्लुतम् ।
प्रभूतस्नेहमशनं जीर्णे तत्र प्रशस्यते ।
अजरोऽरुक् समाभ्यासाज्जीवेच्चैव समाः शतम्

च., सं., र. (मा.), रसायने ; र. (मा.) त्रिफलाकान्तयोगः ।

भाषा—एकतोले अथवा एकपल त्रिफलाके कल्कसे कान्तलोह अथवा लोहके नये घडेमें भीतर लेपकर एक रात्रिभर रहनेदे । सुबहमें पानीसे धोकर उसपानीमें अन्दाजसे मधुमिलाकर पीवे और अधिक स्निग्ध भोजनकरे । इसके १ वर्ष प्रतिदिनके अभ्याससे १०० वर्षतक नीरोगहोकर जीसक्ता है ॥ २२३ ॥

२२४ त्रिफलारसायनम् (चतुर्थम्)

सर्वलोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ।
विडङ्गपिप्पलीभ्याञ्च त्रिफला लवणेन च ॥
संवत्सरप्रयोगेण मेधास्मृतिबलप्रदा ।
भवत्यायुःप्रदा धन्या जरारोगनिबर्हणी ॥

च. सं., रसायने ।

भाषा—समस्तलोहभस्मोंकेसाथ अथवा सुवर्णभस्म अथवा वचा अथवा मधु,घृत अथवा विडङ्ग,पीपल अथवा लवण इनमेंसे चाहे जिसकेसाथ त्रिफलाका एक वर्षभर प्रयोग करनेसे यह मेधा, स्मृति, बल और आयु इनको देती है । और बुढापेको दूर करती है ॥

२२५ त्रिफलालोहम् (प्रथमम्)

त्रिफलामुस्तवेल्लैश्च सितया कणया समम् ।
खरमञ्जरिबीजैश्च लौहं भस्मकनाशनम् ॥

र. सं., यो. म., र. चि., र. रु., र. चि., भस्मके ।

भाषा—त्रिफला, नागरमोथा, विडङ्ग, शक्कर, पीपल, अपामार्गके बीज, इन प्रत्येकमेंसे चाहे जिसकेसाथ लोहभस्म लेनेसे भस्मकरोगका नाश होता है ॥ २२५ ॥

२२६ त्रिफलालोहम् (द्वितीयम्)

तीक्ष्णाऽयश्चूर्णसंयुक्तं त्रिफलाचूर्णमुत्तमम् ।
क्षीरेण पाययेद्धीमान्सद्यः शूलनिवारणम् ॥

र. सं., र. चि., ध., भा. प्र., र. सु., यो. म., र. लो. प., चि. क., ग. नि., लो., वृ. मा., र. क., शूले। भा. प्र., सितामधिकतया प्रक्षिप्य मधुना लेहमुक्तम्, प्रमेहाधिकारे पाठः–यो. म., र. क., वृ. मा., चि. क., मधुसर्पिभ्यां लेहमुक्तं, लोहपद्धत्या रसनामधेनौ च तीक्ष्णस्थाने ताम्रं नियुज्य त्रिफलार्क इति नाम स्थापितम् । अम्लपित्ताधिकारे चेति विशेषः ।

भाषा—त्रिफलाकाचूर्ण और लोहभस्म ये समभाग मिलाकर दूधकेसाथ पिलानेसे तत्क्षण शूल दूर होताहै।

२२७ त्रिफलालोहम् (तृतीयम्)

त्रिफलामृतलोहश्च भृङ्गराजश्च चूर्णितम् ।
चूर्णमर्जुनपत्रस्य त्रिजातकशिलाजतु ॥९७२॥
त्र्यूषणं तुल्यतुल्यांशं सर्वेषाञ्च समांशतः ।
क्षौद्रेण वटिका कार्या कर्षमात्रान्तु भक्षयेत् ॥
सर्वज्वरहरः श्रेष्ठो ह्यनुपानं प्रकल्पयेत् ९७३

र. र., ग. नि., र. क. ल., र. का (लोहगुटी) ज्वराऽधिकारे-ग.नि., घृतस्थौद्रस्साबनं विहितम्-र. क. ल., सर्वसमा सिता निक्षिप्ता । तथा च त्र्यूषणं तुल्यतुल्यांशमित्यस्यस्थाने त्र्यूषणं तुल्यतुल्यांशमिति पाठो दृश्यते नाम च ज्वरान्तलेति स्थापितम् ।

भाषा—त्रिफला, लोहभस्म, भंगरा, अर्जुनकेपत्र, त्रिजात, शिलाजतु, त्रिकटु ये सब समभाग लेकर सबकी बराबर मधु मिलाकर १—१ तोलेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १—१ गोली समयोचिताऽनुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तज्वरोंको दूर करता है ॥ २२७ ॥

२२८ त्रिफलालोहम् (बृहत्) ४

द्रव्याढके त्रिफलायाश्च चतुर्गुणजलेपचेत् ।
पादाऽवशिष्टं विज्ञाय कषायमवतारयेत् ९७४
सुतप्तं निर्वपेल्लोहं गुडूच्यर्द्धं शतं तथा ।
सर्पिषः षोडशपलं तच्चूर्णैः सह योजयेत् ॥
गुडूचीकन्दकदलीतालमूलीयवासकम् ।
चित्रकं पिप्पलीमूलं चविका जीरकद्वयम् ॥
त्वगेलाऽब्दकरव्योषद्विक्षारलवणत्रयम् ।
विडङ्गं टङ्कणक्षारं यवानी द्विपलिकांशिकान्॥
लोहं पचेत्तदेकध्यं यावत्सान्द्रत्वमागतम् ।
भक्षयेन्मधुसर्पिर्भ्यां यथासात्म्यञ्च भोजनम् ॥
वातजं पित्तजं शूलं कफजं द्वन्द्वजं तथा ।
परिणामसमुत्थञ्च सन्निपातसमुद्भवम्॥९७९॥
अष्टादशविधं कुष्ठं पाण्डुरोगं भगन्दरम् ।
मन्दाग्निं गुदजञ्चैव जयेदेतन्न संशयः॥९८०॥

र. र., परिणामशूले ।

भाषा—द्रोणाढक त्रिफलाके जवकुटचूर्णको चौगुने पानीमे पकाकर चतुर्थांशाऽवशेषरहनेपर उतारकर छानकर ५० तोले लोहभस्मको अग्निसात् कर इसमे बुझावे । फिर इतनाही गुडूचीकाचूर्ण और १६ पल घी डाले । फिर गुडूचीकन्द, केलेकाकन्द, तालमूली, जवास, चित्रक, पिपलामूल, चव्य, दोनोंजीरे, तज, इलायची, भिलावे, त्रिकटु, सज्जी, यवक्षार, तीनोंनमक, विडङ्ग, सुहागा, अजवाइन ये प्रत्येक २—२ पल डालकर पकावे । और चलातारहे । जब वह घट्ट होजाय तब उतारकर रखछोड़े । इसमेंसे उचित मात्रामे अर्थात् १ तोलेसे २ तोले तककी मात्रा मधुघीकेसाथ मिलाकर खाकर जो अनुकूलहो वह भोजनकरे । इससे वात, पित्त, कफज तथा द्वन्द्वजशूल, परिणामज और संनिपातजशूल, अठारहप्रकारके कुष्ठ, पाण्डुरोग, भगन्दर, मन्दाग्नि, बवासीर, ये सब रोग दूर होते हैं ॥२२८

२२९ त्रिफलालोहम् (पञ्चमम्)

त्रिफलालोहशिलाजतुपथ्याचूर्णञ्च लीढमेकैकम्
मधुनाऽसुरान्सुरा इव सर्वान्मेहान्निवारयति ॥

टो०, प्रमेहाऽधिकारे ।

भाषा—त्रिफला, लोहभस्म, शिलाजतु, हर्रै ये प्रत्येक मधुकेसाथ चाटनेसे समस्तप्रमेह नष्ट होते हैं ॥

२३० त्रिफलालोहम् (षष्ठम्)

त्रिफलां कटभीं चव्यं बिल्वमश्मभयोरजः ।
रोहिणीं कटुकां मुस्तं कुष्ठं पाठाञ्च हिङ्गु च ॥
मधुकं मुष्ककयवक्षारौ त्रिकटुकं वचाम् ।
विडङ्गं पिप्पलीमूलं स्वर्जिकां निम्बचित्रकौ ॥
मूर्वाऽजमोदेन्द्रयवान् गुडूचीं देवदारु च ।
कार्षिकं लवणानाञ्च पञ्चानां पलिकान् पृथक्॥
भागान् दध्नि त्रिकुडवे घृततैलेन मूर्च्छितान्
अन्तर्धूमं शनैर्दग्ध्वा सक्षारपाणितलं पिबेत् ॥
सर्पिपाककफवातार्शो ग्रहणीपाण्डुरोगवान् ।
प्लीहमूत्रग्रहश्वासहिक्काकासक्रिमिज्वरान् ॥
शोषातिसारौ श्वयथुं प्रमेहानाहहृद्रुजान् ।

हन्यात्सर्वविषघ्नेन शरोऽग्निजननो वरः ॥
जीर्णे रसै र्वा मधुरैरन्नं स्यात्पयसाऽपि वा ॥

र. सं., ग्रहणीरोगे ।

भाषा—त्रिफला, मालकंगनी, चव्य, बिल्व-मज्जा, लोहभस्म, कुटकी, नागरमोथा, कुठ, पाठा, हींग, मुलहठी, मुष्ककक्षार, यवक्षार, त्रिकटु, वचा, विडङ्ग, पिपलामूल सज्जी, नीमकीछाल, चित्रक, मूर्वा, अजमोद, इन्द्रजव, गुडूची, देवदारु, ये प्रत्येक १ कर्ष, पांचोंनमक १–१ पल, दही १२ पल, घी और तैल इतना डाले कि सब चीजें तर हो-जांय। फिर इन सब चीजोंको कूटकपडछानकर नये मजबूत मिट्टीके घडेमें डाल मुंह बन्दकर ३–४ कपडमिट्टी समस्तपर देकर सुखाकर चूल्हेपर रखकर यहांतक आंचदे कि तमाम जलजांयें। स्वाङ्ग शीतल होनेपर निकालकर खरलकर रखछोडे। इसमेंसे १–१ तोला घीकेसाथ देनेसे कफ और वायुके बवासीर, ग्रहणी, पाण्डु, प्लीहा, मूत्रग्रह, श्वास हिचकी, कास, कृमि, ज्वर, शोष, अतिसार, शोथ, प्रमेह, आनाह, हृद्रह, समस्तविष इन सबको दूरकर अग्निको पैदा करता है। दवा पचजानेपर मधुर मांसरसोंसे अथवा दूधकेसाथ भोजनदे ॥ २३० ॥

२३१ त्रिफलालोहम् (सप्तमम्)

फलत्रयं लोहरजोविडङ्गं
शैलोत्थमुस्ताऽग्निसुताप्यचूर्णम् ।
क्षौद्रेण लीढं प्रकरोति दार्ढ्यं
कोष्ठाऽग्निवृद्धिं कृशतां क्षिणोति ॥

गा. वि., रसायने ।

भाषा—त्रिफला, लोहभस्म, विडङ्ग, शिला-जीत, नागरमोथा, चित्रक, सुवर्णमाक्षिक, सब सम-भागलेकर इकट्ठेकर रखछोडे। इसमेंसे एकमाशेसे तीनमाशेतककी मात्रा मधुकेसाथ चाटनेसे शरीरकी दृढताको करता है। मन्दाग्नि और कृशताको दूर करता है ॥२३१॥

२३२ त्रिफलालोहम् (अष्टमम्)

चूर्णानि लोहत्रिफलानिशानां
क्षौद्रेण लीढानि पृथक् समं वा ।
मेहान्समस्तानपि नाशयन्ति
पीतः महाऽनेन रसो गुडूच्याः ॥

र. को., प्रमेहाधिकारे ।

भाषा—लोहभस्म, त्रिफला, हल्दी, दारुहल्दी, ये सब समभागलेकर चूर्णकर रखछोडे। अथवा इन सबको अलग अलग या इकट्ठे मिलाकर उचितमात्रा-से लेनेसे और उपर गुडूचीका रस पीनेसे सम-स्तप्रमेह नष्ट होते हैं ॥ २३२ ॥

२३३ त्रिफलालोहम् (नवमम्)

वराबरीव्योषबलाद्वयानां
रजोरजोलोहसमुद्भवश्च ।
समं विलीढं मधुना घृतेन
क्षयं ससैन्यं विनिहन्त्यवश्यम्॥९९०॥

लो. प. (स.), क्षये ।

भाषा—त्रिफला, शतावरी, त्रिकटु, बला, नागबला, येसब समभाग लेकर बराबरकी लोहभस्म मिलाकर रखछोडे। इसमेंसे अवस्थोचितमात्रा मधु और घीकेसाथ चटानेसे यह समस्त उपद्रवसहित क्षयको दूर करता है ॥ २३३ ॥

२३४ त्रिफलालोहम् (सोमलसत्त्व)१०

गण्डमालां जयेल्लोहं पटुक्षारफलत्रयैः ।
लवङ्गत्र्यूषसंयुक्तं सत्त्वं सोमलस्य वा ९९१

र. का., गण्डमालायाम्

भाषा—तीनोंलवण (बिड, सैन्धव और रुचक), सज्जी, यवक्षार, सुहागा, त्रिफला येसब समभाग, इनसबकी बराबर लोहभस्म मिलाकर उचितमात्रामें खानेसे अथवा लौंग और त्रिकटु ६–६ रत्तीकेसाथ सोमलकासत्त्व आधे चावलभर खानेसे मनुष्य गण्डमालाको जीतताहै ॥ २३४ ॥

२३५ त्रिफलालोहम् (एकादशम्)

त्रिफला मुस्तकं व्योषं विडङ्गं पुष्करं वचा ।
चित्रकं मधुकञ्चैव पलांशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥

अयश्चूर्णपलान्यष्टौ तावानेव च गुग्गुलुः ।
आलोड्य मधुनोपेतं पलद्वाशकेन च ॥९९३॥
प्रातर्वलिह्य भुञ्जानो जीर्णे तस्मिन्भजेद्भुजः ।
दुःसाध्यमामवातश्च पाण्डुरोगं हलीमकम् ॥
जीर्णाश्मसम्भवं शूलं श्वयथुं विषमज्वरम् ९९४

भै. र., र. र., आमवाते । र. चं., बृ. यो. त., नि. र., यो. र., र. का., लोहगुग्गुलुः हलाधिकारे । र. र. त्रिफलागुग्गुलुः ।

भाषा—त्रिफला, नागरमोथा, त्रिकटु, विडंग, पोहकरमूल, बचा, चित्रक, मुलहठी ये प्रत्येक १ पल, लोहभस्म और गुग्गुलु ८–८ पल, लेकर सबको कूटकपडछानकर लेवे । गुग्गुलको गायका-घीदेकर एकरोजकूटे जिसमें कि इसका द्रव होजाय, फिर सबचीजोंका चूर्ण और १२ पल मधु मिलाकर एकजीव करले । इसमेंसे एकमाशेसे तीनमाशेतककी मात्रालेकर उचिताऽनुपानसे देनेसे दुःसाध्य आमवात, पाण्डु, हलीमक, परिणामशूल, शोथ, विषमज्वर, इनको यह नष्टकरताहै ॥ २३५ ॥

२३६ त्रिफलालोहम् (निशालोहम्)१२

लोहचूर्णं निशायुग्मं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
प्रलिह्य मधुसर्पिर्भ्यां कामलाऽऽर्तः सुखी भवेत्

र. कौ., बै. चि., च. सं., यो. र., बै. क., र. का., ध., र. क. ल., र. सु., र. सं., यो. म., र. चं., र. चि., कामलायाम् । कुत्रचित्रिशालोहमिति नाम्ना व्यवहृतम् ।

भाषा—लोहभस्म, दोनोंहल्दी, त्रिफला, कुटकी सब समभाग लेकर कूटकपडछानकर रखछोडे । इसमेंसे ३–३ माशेकी मात्रा मधु और घीकेसाथ लेनेसे प्रमेह, कामला, प्लीह, यकृत्, जीर्णज्वर, नष्टहोताहै ॥ २३६ ॥

२३७ त्रिभुवनकीर्तिरसः (प्रथमः)

हिङ्गुलश्च विषं व्योषं टङ्कणं मागधीं शिफाम् ।
सञ्चूर्ण्य भावयेत्त्रेधा सुरसाऽऽर्द्रकहेमभिः ॥
रसस्त्रिभुवने कीर्तिर्गुञ्जिकाऽऽर्द्ररसेन वै ।
विनाशयेज्ज्वरान् सर्वान् सन्निपातांस्त्रयोदश ॥

यो. र., रसायनसं., चि. सा., र. चं., नि. र., र. र. कौ., ज्वरे । र. र. कौ व्योषस्थाने कणा दृश्यते

भाषा—शुद्धहिंगरिफ, बछनाग, त्रिकटु, सुनामुहागा, पीपल, पिपलामूल सब समभागलेकर बारीक कपडछानचूर्णकर तुलसी, अदरख और धतूरेके रसोंसे ३–३ भावनाएं देकर एकएकरत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली समयोचिताऽनुपानके साथ अथवा अदरखकेसाथ देनेसे १३ सन्निपात और समस्तज्वरोंको यह नष्टकरताहै ॥

२३८ त्रिभुवनकीर्तिरसः (द्वितीयः)

शुद्धस्य ताम्रस्य दलानि कुर्यात्
पलानित्रीण्येव च गन्धकस्य ।
पलद्वयं वै रसकस्य चैकं
पलं रसस्याऽपि विमर्दयेत्तत्वे ॥९९८॥
चूर्णं विधायाऽथ च सिन्धुवार-
रसेन पत्राणि विलेपयेच्च ।
ततस्सम्पुटस्याऽन्तरतो निधाय
विमुद्रय तत्सम्पुटमेव वह्नौ ॥९९९॥
यामं तथैकं छगणैःपुटेन
ज्वातंसुशीतं हि विचूर्णयेच्च ।
तन्नागवल्लीदलमध्यतोऽपि
वल्लैकमात्रं सकलोदरघ्नम् ।

र. प्र. सु., र. चं., उदरे ।

भाषा—शुद्धतांबेके बारीकपत्र और गन्धक ३–३ पल, खपरिया २ पल, शुद्धपारा १ पल, लेकर सबको संभालूकेरसमे ४ पहर खरलकर तांबेके पत्रोंपर लगाकर सुखाले । फिर २–४ रोज कपडमिट्टी दियेहुए शरावमें बन्दकर सुखाकर एकपहरकी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर पकेपानोंके रससे २–२ रोज घोटकर रखछोडे । इसमेंसे ३–३ रत्ती पकेपानमे देनेसे समस्त उदररोग नष्ट होते हैं ॥ २३८ ॥

२३९ त्रिभुवनकीर्तिरसः (तृतीयः)

मुक्ता सुवर्णदरदौविषटङ्कणौ च
व्योषं रसेन दहनस्य दिनं सुमर्द्य ।
चूर्णाऽऽकजीर्णपटमध्यगतं निरुध्या-

दत्वं पुटेच भुवनत्रयकीर्तिरेषः ॥
तयोज्वरग्रहणिकाक्षयसन्निपाता-
ऽतीसारमेहनिखिलाऽनिलकासकेषु ।
स्वस्वाऽनुपानमथवा मधुपिप्पलीभ्यां
पथ्यं तथैव हितमस्य ददीत गुञ्जाम् ॥

र. सं., ज्वरे ।

भाषा—मोती, सुवर्णभस्म, शुद्धशिंगरफ और वछनाग, सुनासुहागा, त्रिकटु सब समभाग-लेकर कपड़छानकर चित्रकके अद्रकरससे १–२ रोजमर्दनकर गोला बनाय पुराने मिट्टीके पात्रमे चूनेके दो तीन लेपदेकर सुखाकर उसमे गोलेको रखकर चूने पुतेहुए शरावसे बन्दकर ३–४ कपड़मिट्टी देकर सुखाकर दोसेर कण्डोंकी खुली आंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेसे १ रत्तीसे ३ रत्तीतक यथारोगानुपानकेसाथ अथवा मधु और पीपलकेसाथ देनेसे नवीनग्रहणी, क्षय, सन्निपात, अतिसार, प्रमेह, समस्तवातरोग, कास, इनसबको यह नष्टकरता है ॥ २३९ ॥

२४० त्रिमूर्तिरसः (प्रथमः)

सूतगन्धमयोभस्म समं सम्मेल्य भावयेत् ।
निर्गुण्डीपत्रतोयेन मुसलीकन्दवारिणा ॥
ततः सिद्धमयं माषमात्रं रसमनुत्तमम् ।
लोध्रक्षौद्रेण चाऽश्नीयाचूर्णं खादेत् पिचून्मितम्
षट्कटुत्रिफलापञ्चलवणाऽवल्गुजोद्भवम् ।
मेदःशोथाऽग्निमान्द्याऽमवातश्लेष्मगदप्रणुत् ॥

यो. र. र. की., ब. रा., रसायनस., नि. र., वृ. यो. त., वै. क., वै. चि., मेदोरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, लोहभस्म सब समभागलेकर निर्गुण्डीकेपत्ते और मुशलीके कन्दके रससे १–१ रोज मर्दनकर १–१ मासेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १ गोली लोध और मधुके साथ खाकर षट्कण (पीपल, पिपलामूल, चव्य, चित्रक, मिरच और सोंठ); त्रिफला, पांचोंनमक (काच, सैंधव, सामुद्र, बिड और सौवर्चल), बाकुचीके बीज, सब समभागलेकर बारीक चूर्णकर १ तोला ऊपरसे लेनेसे मेद, सूजन, मन्दाग्नि, आमवात और श्लेष्मरोग नष्ट होतेहैं ॥ २४० ॥

२४१ त्रिमूर्तिरसः (द्वितीयः)

रसमन्यं प्रवक्ष्यामि सर्वोदरविनाशनम् ।
पातितात्स्वेदितात्सूतात्पलद्वयमुपाऽऽहरेत् ॥
शुद्धस्य दानवेन्द्रस्य ग्राह्यं पलचतुष्टयम् ।
निर्गुण्डीसलिलैः मर्द्यो दिनत्रयमतन्द्रितैः ॥
पश्चाद्गोलं समाऽऽपाद्य दृढे भाण्डे निवेशयेत् ।
वक्ष्यमाणक्रमेणाऽथ शुल्वं संशोध्य बुद्धिमान्॥
पलद्वयप्रमाणेन ताम्रपात्रीं विधापयेत् ।
अधोमुखीं ताम्रपात्रीं सूतगोलोपरि क्षिपेत् ॥
सन्धिं निरोधयेद्यत्नादुपरिष्टात्पटुं क्षिपेत् ।
पारदोपरि सन्दध्याच्छरावं सुदृढाऽग्रणम् ॥
सन्धिं निरोध्य तस्यान्तं बालुकाभिः प्रपूरयेत् ।
भाण्डेनाऽन्येन संरुध्य सम्पुटे सन्धिलेपतः॥
उपरिष्टाच्चुल्लिकायां यन्त्रमारोपयेद्बुधः ।
अधस्ताज्ज्वालयेद्वह्निं मध्यमानेन सर्वदा ॥
दिनानि पञ्च यत्नेन स्वतः शैत्येऽवतारयेत् ।
म्रियते सह शुल्वेन रसेन्द्रो नाऽत्र संशयः ॥
विचूर्णयेत्ताम्रपात्रीं तच्चूर्णं विभजेत्त्रिधा ।
एकं भागं समादाय भावयेदौषधैरथ ॥
मदनस्य फलोत्थेन वारिणाऽऽदौ विभावयेत्
पुटयेच्छतवारं तमङ्कोलत्वग्भवैः रसैः ॥
कुसुम्भनीरैः पुटयेत्प्रत्येकं शतशस्ततः ।
पञ्चपैरण्डकैर्दद्यात्पुटमारण्यकोद्भवैः१०१६
मदनस्य फलाम्भोभिस्त्रीन्वारान् भावयेद्रसम् ।
अङ्कोलमूलत्वक्काथैर्देवदालीरसैस्तथा १०१७
एवं सिद्धरसं पश्चाद्वल्लमानेन योजयेत् ।
गोमूत्रजेन मण्डेन चुलुकत्रयमानतः ॥
दत्त्वा घर्मे स्थापयेत्तं क्षणमात्रमतन्द्रितः ।
आपादमस्तकव्याप्तं यन्मलं देहे व्यवस्थितम् ॥
तत्सर्वं घटिकामध्ये वमत्येव न संशयः ।
वमनीयो रसो नाम्ना जलोदर विनाशनः ॥

द्वितीयं भागमादाय पुटयेदौषधैस्ततः ।
त्रिवृत्तिक्ता च सगुडा रेचनी शङ्खिनी तथा ॥
इन्द्रवारुणिका चैषां क्वाथं कुर्याद्विचक्षणः ।
तेन क्वाथेन पुटयेच्छतं वारान् रसेश्वरम् ॥
ततश्च भावना देया लिङ्गिनीस्वरसैस्त्रिधा ।
कम्पिल्लक्वाथतस्तिस्रो दन्तीनीरैश्च तावतीः ॥
त्रिवृत्क्वाथेन तिस्रः स्युश्शङ्खिनीक्वाथतस्तथा ।
निम्पाकफलनीरेण मूलनीरेणवा पुनः ॥
अष्टादशैवं जायेरन् भावना रेचने रसे ।
यत्नतः स्थापयेत्पश्चात्करण्डे तं रसेश्वरम् ॥
अर्धवल्लप्रमाणेन रसं दद्याच्च रोगिणे ।
अनुपाने जलं देयं सुशीतं चुलुकावधि ॥
यावद्वारांश्च चुलुकान् पिबेत्तावद्विरेचयेत् ।
अयं चुलुकभेदाख्यो रसो जठररोगिणः ॥
जलोदरादि रोगाणां मूलकर्तनदक्षिणः ।
तृतीयं भागमादाय पुटयेत्त्रिफलोदकैः ॥
शतं वारान् रसेन्द्रोऽयं सिद्धयेव न संशयः ।
रसेन्द्रस्याऽस्य योग्यं स्याद्विवल्लं तु रसायने ॥
खदिराऽसनजैः क्वाथैस्त्रिफलां भावयेच्छतम् ।
वारान् सा त्रिफला योज्या रसायनविधौ नरैः ॥
संवत्सरेण पलितं नाशयेत्पारदेश्वरः ।
द्वाभ्यां रोगान्हरेत्सर्वान् दीर्घं सञ्जीवयेन्नरम् ॥
कालारिसञ्ज्ञया सोऽयं रसेन्द्रः परिकीर्तितः
एवं त्रिमूर्तिनामाऽयं रसः शङ्करनिर्मितः ॥
जीर्णशाल्योदनं पथ्यं गोघृतं कुस्तुम्बुरुकाः ।
गोपयस्तद्भवं तक्रं मन्त्रादधि विवर्जयेत् १०३३
शाकं न किञ्चिद्योज्यं स्याद्रसायनविधौ नरैः ।
मद्यं मांसं मैथुनञ्च वर्जयेद्रससेवने ॥१०३५॥
रसेन्द्रोऽयं त्रिमूर्त्याख्यः स्वस्थैः सर्वैश्च सेव्यते
रसायनार्थिनः कुर्युः दशभि र्दशभिर्दिनैः ॥
धान्ति विरेकं कालाऽरिं नित्यं खादेत्पुराशनम्
जलोदरी तु कालारिमिच्छया सेवनेन वा ॥
त्रिदिनात्त्रिदिनात्कुर्याद्भ्रान्तिमेकाञ्च बुद्धिमान् ।
दृष्टप्रभावः सृष्टोऽत्र लोकोपकृतिहेतवे ॥
देवीशास्त्राऽनुसारेण विविच्य प्रतिपादितः ॥]

रसालं., टो., । टोडरानन्दे त्रिफल्या संसिद्धया इत्यस्य स्थाने संसिद्धया त्रिवृतया इति पाठो लभ्यते ।

टि०—चतुर्दशोदयभास्करेणाऽऽपाततोऽस्य साम्यं प्रतिभाति परमानयो र्योजनाऽऽदौ महान्भेदोऽस्ति इतिकृत्वा भिन्नावेतौ रसाविति बोध्यम् । गुणेषु तु प्रायः साम्यं मत्स्यमेवेति बोध्यम् ।

भाषा—पातनादि संस्कारकियाहुआपारा २ पल, शुद्धगन्धक ४ पल, इन दोनोंकी नीलवर्णकज्जलीकर निर्गुण्डीके रससे तीनरोज लगातार मर्दनकर गोला-बनाय सुखाकर मिट्टीके मजबूत भाण्डमे रखदे । फिर दोपल शुद्धताम्रकी कटोरी बनाय इसगोलेके ऊपर उल्टी रखकर सन्धि यत्नपूर्वक बन्दकर ऊपरसे ४ अङ्गुलऊंचा पिसा हुआ नमक डालकर उसपर कपड़छानकीहुई बालू दबादबाकर भरदे । और ढक्कन देकर समस्तपर २–४ कपड़मिट्टीकर सुखाकर चूल्हेपररख ५ दिनकी मध्यमाऽग्निदे । स्वाङ्गशीतल-होनेपर इसमेंरहुए ताम्रको धीरजसे निकालकर इसके तीन विभागकरे । इनमेंसे एकभागको लेकर मैनफल, अङ्कोल और कुसुम्भ इनके रसोंकी सो१०० भावनाएं देकर गोलाबनाय सुखाकर शरावसम्पुटमे बन्दकर ५ जङ्गलीकण्डोंकी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहो-नेपर मैनफलकारस, अङ्कोलकी जड़काक्वाथ, बन्दालकारस इनप्रत्येकसे तीन भावनाएं देकर रखछोड़े । इसमेंसे ३ रत्तीलेकर ३ चुल्लू गोमूत्रके मंड (एक दोपहरतक रक्खेहुए गोमूत्रका ऊपरि घनभाग) के-साथ पिलाकर थोड़ीदेर धूपमे बैठावे । इससे बच-पनकाभी सङ्गृहीत देहकामल एकघड़ीमे वमनहोकर निकलजायगा । इसरसका **दमनीय** नामहै और जलोदरको दूरकरताहै ।

इसीतरह दूसरे भागको लेकर निशोत, कुटकी, थूहरकादूध, कालादाना, इन्द्रायण इनके अङ्गरस अथवा क्वाथोंसे सो १०० भावनाएं देकर आखीरमे शिवलिङ्गी, कमीला, दन्तीमूल, निशोत, थूहर-

दाना, अमिलतासकागूदा और जड़कीछाल इनप्रत्येकके यथासम्भव स्वरस अथवा क्वाथोंकी २–३ भावनाएं देकर डेढ़ १॥ रत्तीकी गोलिये बनाय छायामे सुखाकर रखछोड़े । इनमेसे १ गोलीलेकर २ चुल्लू पानीकेसाथ निगलजाय । उसकेबादमे जितने चुल्लू पानी पीवेगा उतनेही बार दस्त होंगे । इसका चुलुक भेद नामहै । जलोदरादिरोगोंको यह जड़से नष्टकरताहै ।

तीसरे भागमे त्रिफलाके क्वायकी १०० भावनाएं देकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली खदिर और असनके क्वाथोंसे त्रिफलाको १०० भावनाएं देकर उसके एकतोले चूर्णकेसाथ एकवर्षभर लगातार खानेसे पलितका नाश होता है । दोवर्षलगातार लेनेसे समस्तरोगोंको दूरकर मनुष्योंको दीर्घायु करदेता है । इसका कालारिभी नाम है । पथ्यमें पुराने चावल, गायका घी, मूंग, गोदुग्ध और छाछदेवे । शाक और दहीका भूलकरभी उपयोग न करे । मद्य, मांस, मैथुन ये रसायनार्थीको वर्जित हैं। रसायनकेलिये जो आदमी इसका प्रयोगकरे वह १०–१० दिनका अन्तरदेकर वमन और विरेचनका सेवनकरे तो पुराना जलोदर नष्ट होता है । अथवा केवल ३–३ रोजके अन्तरसे केवल वमनके लिये कालारिरसका सेवनकरे । यह देशीशास्त्रके अनुसार लोगोंके कल्याणके लिये कहागया है॥२४१

२४२ त्रिमूर्तिरसः (तृतीयः)

घृतगन्धकताम्राणि समभागानि कारयेत् ।
सर्वार्धश्चाऽपिजैपालं गोमूत्रे मर्दयेच्चिरम् ॥
स्नेहे नष्टे वटीःकुर्याद्गुञ्जात्रयमिता भिषक् ।
रसस्त्रिमूर्तिसिद्धोऽयं हन्यात्पाण्डुं जलोदरम् ॥

र. क. मो., वै. चि., पाण्डुधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, ताम्रभस्म समभाग, सबसे आधे शुद्धजमालगोटे लेकर सबकी नीलवर्ण कज्जलीकर गोमूत्रमे यहांतक मर्दनकरे कि इसकी चिकनाई बिल्कुल जातीरहे । फिर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेसे १–१ गोली जलोदरहरानुपानकेसाथ देनेसे यह पाण्डु और जलोदरको दूरकरता है ॥ २४२ ॥

२४३ त्रियोनिरसः

ताम्रस्य तुर्यभागेन रसेनोत्प्लुत्य लेपयेत् ।
निम्बुद्रावेण संयोज्य सूर्यतापे विनिक्षिपेत् ॥
ऊर्ध्वाधो गन्धकं दत्त्वा पाचयेदतियत्नतः ॥
मत्स्याक्षीमभितो दत्त्वा मृत्स्नया सन्निरुध्य च
यामद्वयं तु पक्त्वा स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
गुञ्जामात्रं ददीताऽस्य साभयं गुडसंयुतम् ॥
त्रियोन्याऽऽख्यो रसो ह्येष शोफपाण्डुपनोदनः

र. र. स., र. (मा.), र. को., र. सु., र. चि., कामलापाण्ड्वधिकारे ।

टि०—माणिक्यचन्द्रीयरसावतारे चूर्णकलिकानां मध्ये हण्डिकायामग्निप्रदानमभिहितम् । रसेन्द्ररत्नकोषरसराजसुन्दरयोः केवलं हण्डिकायां अग्निप्रदानमभिहितम्-तदेकपक्षमाशानविलसितम् प्रतिभाति । यामद्वयपरिमितोऽग्निरत्र न कार्यकारी भविष्यति । नाम्नयपूर्वो रसः किन्तु शार्ङ्गधराऽभिहितताम्रमारणस्य प्रयोगएव तत्र स्पष्टतया प्रतिपादितः स एव क्रमोऽत्रापि अनुसरणीयः तेन निर्विघ्नो भविष्यति इति अस्माकं मतम् ।

भाषा—शुद्धपारेको नीबूकेरसमे ४ पहरघोटकर पारेसे ४ भाग शुद्धतांबेके पत्रोंपर लेपकर धूपमे सुखादे । सूखनेपर ताम्रपत्रोंसे द्विगुणगन्धककी नीबूके रसमे पिट्ठी बनाय इनपत्रोंपर लपेटकर एकगोला बनाले । और गोलेसे अठगुनी मत्स्याक्षीको पीसकर गोलेपर चढ़ादे और ६–७ कपड़मिट्टी देकर सुखाले फिर ६–७ कपड़मिट्टीदीहुई हंडीमे रखकर ऊपर एकढक्कन उल्टामारकर उसकी सन्धि गुड़चूनेसे बन्दकर ऊपर कलीका चूना, नमक अथवा छनीहुईसफेदरासको गलेतक भरकर दबादे । और ऊपरसे सेंधानमक बारीकपीसकर १–१ अङ्गुलमोटी तहमे बिछाकर पानीका छींटा इतना दे कि नमक तरहोजाय । फिर ढक्कन देकर ६–७ कपड़मिट्टीकर सुखादे । सूखनेपर चूल्हेपर रख ४ पहर-

की खूब तीक्ष्ण अग्निदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर जङ्गलीसूरणके रसमें २-३ रोज घोटकर गोलाबनाय सुखाकर सूरणके कन्दमें गर्तबनाकर उसमें गोलेको रख सूरणकीही डाटदेकर ६-७ कपडमिट्टी देकर सुखाले । फिर इसको पूरे गजपुटमें जङ्गलीकण्डोंकी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे । इसको खट्टेदहीमें थोडासा डालकर रातभर रक्खे यदि दहीका रङ्ग वेसाही रहे तब काममें लेवे यदि नीला होजायतो फिरसे सूरण के रसमें घोटकर पहिलेकीतरह आंचदे । स्वाङ्ग शीतलहोनेपर निकालकर १ रत्तीसे ३ रत्तीतक हरेंकेचूर्ण और गुड ३-३ माशेकेसाथ मिलाकर देनेसे शोफ और पाण्डु को नष्टकरता है । श्वास, कास और रक्तप्रदरकेलिये यह रामबाणकी तरह चमत्कारता है ॥ २४३ ॥

२४४ त्रिरात्रज्वरगजकेसरीरसः

तालकस्य च द्वौ निष्कावेकनिष्कं तु सूतकम् ।
मर्दयेत्तालपत्रस्य रसैः शुल्वपात्रे विपाचयेत् ॥
पलमेकं गृहीत्वा तु शुद्धस्येश्वररेतसः ।
नागस्य च तथैवैकं तालकस्य पलद्वयम् ॥
कारवल्लीदलद्रवैः मर्दयित्वैकगुञ्जिकाम् ।
भक्षयेद्धत्तूरद्रवैस्त्र्याहिकस्य निवृत्तये १०४५

र क यो, ज्वरे।

भाषा—शुद्धहरिताल २ टंक, शुद्धपारा १ टंक लेकर कज्जलीकर ताडवालाके रससे मर्दनकर बराबरके शुद्धताम्बेके पत्रपर लेपकर शरावसम्पुटमें बन्दकर गजपुटकी आंचदे । अथवा लवणयन्त्रमें पकाकर भस्मकरले । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकाल कर शुद्धपारा १ पल, नागभस्म १ पल, हरिताल भस्म अथवा रसमाणिक्य २ पल लेकर सबकी नीलवर्ण कज्जलीकर करेलेके रससे २-३ रोज मर्दन कर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १-१ गोली सुबह आनके एकघटा पहिले धतूरेके रसकेसाथ देनेसे त्र्याहिक ज्वरको नष्टकरता है

२४५ त्रिलोचनरसः

त्रिलोचनो हरिः पक्षी पार्वती नागभूषणम् ॥
दरदं तीक्ष्णपुष्पं कां वसुं रुधिरवासकौ ।।
विडङ्गसैन्धवं हिङ्गु पटोलाऽमृतमुस्तकम् ।
पिप्पलीचविकैरण्डचित्रकोषणगोक्षुरम् १०४७
देवदारुसमं चूर्णं गुडेन वटकीकृतम् ।
उदरं कुक्षिरोगञ्च प्लीहगुल्मौ विनाशयेत् ॥
नेत्ररोगं पार्श्वशूलं शिरःशूलं प्रमेहकम् ।
हृच्छूलमरुचिं सर्वं दुर्नामं चाऽश्मरीं पराम् ॥
मूत्रकृच्छ्रं तथा वातं सर्वमेतद् व्यपोहति

र र, यकृत्प्लीहोदरे।

भाषा—शुद्धपारा, हरिताल, सुवर्णमाक्षिक, गन्धक, सीसा, कौडी, हिङ्गरिफ, लोह, कसीस, कान्तपाषाण, कान्तलोह, सुवर्ण इनसबकी भस्में, केसर, अडूसा, विडङ्ग, सैन्धव, हींग, पटोलपत्र, वछनाग, नागरमोथा, पीपल, चव्य, एरण्ड और चित्रककीजड, मरिच, गोखरू, देवदारु, येसब सम भागलेकर कपडछान चूर्णकर पारेगन्धककी नील-वर्ण कज्जलीमें मिलाकर बराबरके गुडमें १-१ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १-१ गोली तप्तद्राक्षहरानुपानकेसाथ देनेसे उदररोग, कुक्षिरोग, प्लीह, गुल्म, नेत्ररोग, पार्श्वशूल, शिर-शूल, प्रमेह, हृदयशूल, अरुचि, बवासीर, अश्मरी, मूत्रकृच्छ्र, आमवात, इनसबरोगोंको यह दूरकरताहै॥

२४६ त्रिविक्रमरसः (प्रथमः)

मृतताम्रमजाक्षीरे पाच्यं तुल्ये गते द्रवे ।
तत्ताम्रं शुद्धसूतञ्च गन्धकञ्च समंसमम् ॥
निर्गुण्डयुत्थद्रवै र्मर्द्यं दिनं तद्गोलमन्धयेत् ।
यामैकं वालुकायन्त्रे पाच्यं योज्यं द्विगुञ्जकम्॥
बीजपूरस्य मूलन्तु सजलं चाऽनुपाययेत् ।
रसस्त्रिविक्रमो नाम्ना मासेकेनाऽश्मरीप्रणुत् ॥

र र स, र स, यो म., यो र, र सु, र प्र, भै सा, चि र भ, नि र, रसचि, र चि, शा, र, च, र म क, र र दी, ध, र र, वृ यो त, र क, रसायनस., म, रा, शी, र प्र सु, र (सा), वै चि,

र. सि, र. क. ल, चि. क, र र. कौ, धा. वि, मसरीरोगे।

भाषा—ताम्रभस्मको बराबरके बकरीके दूधमें धीरेधीरे पकावे। दूधसूखजानेपर उसके बराबर शुद्ध पारा और गन्धक मिलाकर नीलवर्ण कज्जलीकर निर्गुण्डीकन्द अथवा सभाळूके पत्तोंके रससे एकरोज मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर शरावसम्पुटमें बन्दकर ६–७ कपडमिट्टी समस्तपर देकर सुखाले। फिर ३–४ कपडमिट्टी दीहुई हंडीमें यन्त्रको रखकर ऊपरसे बालू भरकर एकपहर कडी आंचदेकर उन्हींकोयलोंपर रहनेदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोडे। इसमेंसे २–२ रत्ती मधु वगैरहमे चाटकर बिजौरेकी एकतोला जडको पानीमे पीसकर ऊपर पिलानेसे यह एक महीनेमे असाध्य पथरीको नष्ट करता है॥ २४६॥

२४७ त्रिविक्रमरसः (द्वितीयः)

शुद्धसूतं विषं तालं मृङ्गनीरेण मर्दितम्।
प्रहरद्वयमात्रञ्च वालुकायन्त्रके पचेत् १०५२
यत्रमूपागतं पक्वं स्वाङ्गशीतं विचूर्णयेत्।
वल्लद्वयप्रमाणेन देयं निर्गुण्डिकाद्रवैः॥
त्रिविक्रमरसो नाम सन्निपातकुलान्तकः॥

बै. चि, सन्निपाते।

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग और हरिताल समभागलेकर नीलवर्णकज्जलीकर भंगरेकेरससे एकरोज मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर शरावसम्पुटमे बन्दकर ऊपरकी तरह वालुकायन्त्रमे दोपहरस्वेदनकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे। इसमेंसे ६–६ रत्तीकी मात्रा सभाळूके पत्तोंके एकतोले रसकेसाथ देनेसे यह सन्निपातको नष्टकरताहै॥

२४८ त्रिविक्रमरसः (तृतीयः)

दरदश्चाऽहिफेनञ्च टङ्कणं मर्दरस्तथा।
क्षौद्रेण योजयेद्वैद्यो गुञ्जाद्वयमितं रसम्॥
त्रिविक्रमरसो नाम रक्ताऽतीसारमुल्बणम्।
सशूलमामसहितं नाशयेन्नात्रसंशयः १०५६

रसायनसं, अतिसारे।

भाषा—शुद्धहिंगरिफ, अफीम, भुनासुहागा, लोहान ये सब समभागलेकर सबका बारीकचूर्णकर मधुमिलाकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १–१ गोली समयोचितानुपानके साथ देनेसे अत्यन्तबढेहुए रक्ताऽतिसार और आमसहितशूलको यह नष्टकरताहै॥ २४८॥

२४९ त्रिविष्टपरसः (प्रथमः)

रौप्यगन्धकताम्राणां कृत्वा चैकत्र पिष्टिकाम्।
तत्समश्चाऽभ्रकं श्लक्ष्णं गन्धकं पञ्चमांशतः॥
विषञ्च षोडशांशेन द्वौ भागौ सूतकस्य च।
एकीकृत्य प्रयत्नेन जम्बीररसमर्दितम् १०५८
भाजने मृन्मये स्थाप्यं वराकाथं विपाचयेत्।
दशमूलशतावर्योः काथे पाच्यः क्रमेण हि॥
तथोत्तार्य प्रयत्नेन वटिकाः कारयेद्बुधः।
गुञ्जात्रयप्रमाणेन शूलोदावर्तहृद्ग्रहे॥१०६०॥

बो. म., रसेन्द्रसं, शूले

भाषा—रजतभस्म, शुद्धगन्धक और ताम्रभस्म समभागलेकर अदरखनीबूके रसमें १–२ रोज मर्दनकर पिष्टीबनाले। इसपिष्टीके बराबर अभ्रकभस्म और पञ्चमांश शुद्धगन्धक, सोलहवांहिस्सा शुद्धबछनाग और दोभाग शुद्धपारद मिलाकर सबको इकट्ठेकर जभीरीके रससे १–२ रोज मर्दनकर मिट्टीकेबर्तनमें रखकर इससे अष्टगुणित अथवा षोडशगुणित त्रिफलाकाकाथ देकर बहुतमन्द आंचसे पकावे। फिर दशमूल और शतावरीका दस दस गुणित रस डालकर पकावे। जब गोलीबननेलायक होजाय तब उतारकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १–१ गोली समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे शूल, उदावर्त, हृदयकाजकड़ना येसब नष्टहोतेहैं॥ २४९॥

२५० त्रिविष्टपरसः (द्वितीयः)

भागद्वयं सूतवरस्य तार-
ताम्राऽभ्रगन्धं पृथगेकभागम्।

जम्बीरनीरेण दिनं विमर्द्य
विपाचयेन्मृन्मयभाजनस्थम् ॥१०६१॥
चर्या वरायाः दशमूलजेन
क्काथेन घस्रत्रितयं सुयुक्त्या ।
त्रिविष्टपो नाम रसस्त्रिदोषजं
शूलंजयेद्वातरुजं तथोग्रम् ॥ १०६२ ॥
घृतोपणै वेल्लयुगो घृताढ्यः
सामुद्रयुक्तस्त्रिफलाऽनुपानः ।
वा पुष्कराऽम्बुधम्नुसुरामठाढ्यो
कणाऽभयासैन्धवहिङ्गुयुग्वा ॥१०६३॥

र., शूले ।

भाषा—शुद्धपारा २ भाग, रजत–ताम्र–अभ्रकभस्म और शुद्धगन्धक एकएक भाग लेकर सबकी नीलवर्ण कज्जलीकर जमीरीकेरससे एकदिन मर्दनकर मिट्टीके वर्तनमें शतावर, त्रिफला और दशमूलके काथोंसे क्रमसे १–१ रोज मन्द अग्निपर पकावे और निरन्तर चलाताजाय । गोली बधनेलायक होजानेपर ६–६ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली एकतोला घी और २९ कालीमिर्चोंके चूर्णकेसाथ अथवा गायके घीकेसाथ अथवा सेंधेनमकवेःसाथ अथवा त्रिफलाके काढेके साथ अथवा पोहकरमूलके काढेकेसाथ अथवा हींग–पीपल–हर्रे–सेंधानमक इनके चूर्णकेसाथ अथवा केवलहींगकेसाथ देनेसे त्रिदोषजशूल और घोर वातव्याधिको यह नष्टकरताहै ॥ २५० ॥

२५१ त्रिवृताद्ययस्कृतिः

त्रिवृच्छ्यामाऽग्निमन्थसप्तलाकेवुकशङ्खिनीतिल्वकत्रिफलापलाशशिंशपानां रसमादाय पलाशद्रोण्यामभ्यासिच्य खदिराङ्गारतप्तमयःपिण्डमेकविंशतिवारान्निर्वाप्य ततस्तं रसमासिच्य स्थाल्यां गोमयाऽग्निना साधयेत् । सिद्धयति चाऽवपेत् । पिप्पलीचूर्णस्य भागं द्वौ मधुनस्तावन्तौघृतस्य ततश्चतुर्भागाऽवशिष्टेऽवतीर्णे भूयोऽग्नितप्तमयःपिण्डं तस्मिन् प्रक्षिपेत्, प्रशान्तं च लोहपात्रे सुगुप्तं निदध्यात् । इयमयस्कृतिर्दुस्साध्यमपि कुष्ठं मेहं वा साधयति । स्थूलं कर्षयति शोफमुपहन्ति, सन्नमग्निमुद्धरति, विशेषेण राजयक्ष्मिणामुपदिश्यते । वर्षशतायुश्चैनामुपयुज्य पुरुषो भवति ॥ १०६४ ॥

अ. स., रसायने ।

टि०—पिप्पलीचूर्णस्य भागमित्यत्र भागशब्देन अंशोऽभिप्रेतस्स च द्व्यर्धकलशात्षोडशांशपरो बोध्योऽन्यथा चतुर्भागाऽवशिष्टेऽवतीर्णे इत्यादि न निष्पद्येतेति सुधीभिर्विभावनीयम् ।

भाषा—सफेद तथा लाल निशोत, अरणी, सीकाकाई, केउआवास, कालादाना, देशीलोध अभावमे रेवनचीनी, त्रिफला, पलाश, शीशम, इनसबका अङ्गस्वरस लेकर तत्कालबनाईहुई पलाशकीजव अथवा स्तम्भकी द्रोणीमें भरके खैरके कोयलोंमे लालकिया हुआ लोहेका गोला उसमे २१ वार बुझावे । फिर उसरसको निकालकर मिट्टीकी हड्डीमे अग्निपरएकआधा उफान आजाय तब उससे पोडशांश पीपलकाचूर्ण और पीपलसे दूना मधु तथा घृत मिलाकर जङ्गलीकण्डोंकी मधुर आंचसे पकावे । जब चतुर्थांश बाकीरहे तब उतारकर पूर्ववत् लोहेके गोलेको लालकर उसमें एकवार बुझाकर मिट्टीकेवर्तनसे निकालकर लोहेके वर्तनमे रखकर एकान्तस्थानमे रक्खे । एकसप्ताहके बाद इसमेंसे यथाग्निबलकीमात्रा लेकर दूधभातपररहे । इससे दुःसाध्यकुष्ठ और प्रमेह नष्टहोता है । यह स्थूलको कृशकरती है सूजनको मिटाती है नष्टअग्निको दीप्तकरती है राजयक्ष्मियोंकेलिये खास दवा है । इसके सेवनकरनेसे मनुष्य १०० वर्षतक जीसक्ता है ॥ २५१ ॥

२५२ त्रिशक्तिकाञ्चनम्

विशुद्धगन्धाऽश्मपले पलं रसात्
पलं तथा शोधितशुद्धकाञ्चनात् ।
पुटेन वह्नौ पुटितं कनीयसा
क्षौद्रेणसाऽऽज्येन यथाऽग्निभक्षितम् ॥

जयेद्ग्रहण्यामयमाशुघोर-
मर्शास्यतीसारमुरःक्षतञ्च ।
क्षयं सशैन्यं जठरं प्रवृद्धं
गुल्मान्प्रमेहानथ वह्निमान्द्यम् १०६६॥
लो. प (स), उदररोगे ।

भाषा— शुद्धगन्धक, पारा और सोनेकेवर्क समभागलेकर तुलसीके रससे एकरोजमर्दनकर गोला-बनाय शरावसम्पुटमें बन्दकर ३–४ कपडमिट्टीदेकर सुखाकर २ सेर जङ्गलीकण्डोंकी खुलीआंचदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे ३ रत्तीसे ६ रत्तीतक अग्निबलदेखकर मधु और घीकेसाथ देनेसे दारुण ग्रहणी, अर्श, उर क्षत, उपद्रवसहित क्षय, बढाहुआ उदररोग, गुल्म, प्रमेह और मन्दाग्नि इनको यह नष्टकरता है ॥ २५२ ॥

२५३ त्रिशक्तिपारदः

पारदं गन्धकं तुल्यं सीसकञ्च समं शुभम् ।
विमर्थ पोट्टलीं गाढं स्वर्जिका सर्वतः समा ॥
बन्धयेत्तां शरावस्थां मुद्रयित्वा दृढं पुनः ।
पुटेद्गजपुटे सम्यक् ततः सिद्धो भवेद्रसः ॥
गुञ्जामितः प्रदातव्यो लवङ्गस्याऽनुपानतः ।
अरोचके क्षये श्वासे कासे चैव सुदुस्तरे ॥
ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च सर्वरोगेच शस्यते ।
अनुपानस्य भेदेन शीघ्रं वह्निविवर्द्धनः ॥
शतशो ह्यनुभूतश्च पारदोऽयं महागुणः ॥
ना. वि , र स मा , अरोचके ।

भाषा—पारदभस्म, शुद्धगन्धक दोनों समभाग, सीसाभस्म दोनोंकी बराबर लेकर सबको अदरख वगैरहके स्वरस अथवा पानीसे घोटकर गोला बनाकर चारतह मलमलमें लपेटकर डोरेसे कसदे । फिर पोटलीके बराबर सज्जी लेकर एकदूसरे कपडेमे सज्जीकेभीतर इसपोटलीको बांधदे जिससेंकि सज्जी इसपोटलीके चारों तरफ आजावे । फिर इसको शरावमे बन्दकर ४–५ कपडमिट्टीदेकर सुखाकर गज पुटकी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ रत्ती लौंगकेसाथ देनेमे अरुचि, क्षय, श्वास, दुस्तरकास, ग्रहणी, पाण्डु इनसबको और अनुपानभेदसे मन्दाग्नि वगैरह बहुतसे रोगोंको यह नष्ट करता है । यह सैकडों वारका अनुभूत है ॥ २५३ ॥

२५४ त्रिशक्तिरसः

रसगन्धकलोहमाक्षिकं
क्रमवृद्धं कुनटीं त्रिभागिकाम् ।
अविमूत्रकणाशमीरसैः
पृथगेकैकदिनं विमर्दयेत् ॥ १०७१ ॥
कृत्वा गोलं तस्य संशोष्य घर्मे
मूषामध्ये वालुकान्तर्निदध्यात् ।
द्वित्राः कार्या मृत्पटानां प्रलेपा-
मन्दाऽग्नौ तत्पाचयेच्छक्रयामान् ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य कुर्यान्माशास्त्रिगुञ्जिकाः ।
यथोचिताऽनुपानैस्तु रसोऽयं सर्वरोगहा ॥
र. क यो , सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा १ भा., गन्धक २ भा., लोहभस्म ३ भा., सोनामाखी ४ भा., शुद्धमैनसिल ३ भा., लेकर सबको भेडकेमूत्र, पीपल और शमीके स्वरसमें एक एक रोज मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर ४–५ कपडमिट्टीदीहुई हंडीमें एक बिलस्त-भर बालूभरके उसपर सम्पुटको रख ऊपरसे बालू-भरके हंडीपर शरावसम्पुट देकर १४ रोजकी बहुत मन्द अग्निदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे ३–३ रत्ती तत्तद्रोगहराऽनुपान-केसाथ देनेसे यह समस्तरोगोंको दूरकरता है तीनों-दोषोंपर एकजैसा गुण करता है इसलिये इसको त्रिशक्ति रस कहते हैं ॥ २५४ ॥

२५५ त्रिसङ्करसः

सूताऽर्कहेमताराणां समां पिष्टिं प्रकल्पयेत् ।
जम्बीरनीरसंयुक्तामातपे शोषयेद्दिनम् १०७४
ऊर्ध्वाऽधोद्विगुणंगन्धंदत्त्वा स्रावे निरोधयेत् ।
भाण्डगर्भे निरुद्ध्याऽथ द्वियामं पाचयेल्लघु ॥

आदाय चूर्णयेच्छ्लक्ष्णं त्रिसङ्कष्टो महारसः ।
हरीतक्या समं देयं द्विगुञ्जं पाण्डुरोगजित् ॥
र. सु., र. का., पाण्डुधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, तांबा और सुवर्णभस्म समभागलेकर जंभीरीकेरसमें एकरोजमर्दनकर गोलीबनाकर एकरोज धूपमें सुखाकर इससे द्विगुण गन्धक नीचे ऊपर देकर शरावसम्पुटमे बन्दकर ३–४ कपड़मिट्टीदेकर सुखाकर ३–४ कपड़मिट्टीदीहुई हंडीमें बाहुके बीचमें इसको बन्दकर ४ पहरकी मन्दाग्निसे स्वेदितकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे २–२ रत्ती हरैकेचूर्णकेसाथ देनेसे यह पाण्डुरोगको दूर करता है ॥२२५

२५६ त्रैलोक्यकीर्तिरसः

गोलाहिङ्गुलतालकाऽमृतत्रलिबन्धाभ्रसूतायसं,
वङ्गं सीसकताम्रकाञ्चनमिदंतुल्यंत्र्यहंमर्दितम्।
मूषालीस्वरसेन वह्निशुकजैर्मेरैस्ततः काचजे,
संरुध्याऽऽथ मृदाऽऽप्लुते तरणिना
संशोष्य तस्मात्क्रमम् ॥ १०७७ ॥
यन्त्रैकत्पलकैःपुटेऽलपुतंरस्यकराम्रदोवेष्टनं,
शुद्धंकाचजपात्रगंरसमंरसलवेदिनंमर्दितम् ।
ज्वालाऽऽस्याऽऽव्लभृङ्गिभङ्गशिखरि-
क्षाराऽजमोदाऽमृतं,
स्वर्णाम्भोधिफलैःपुरेगलवर्णरार्द्रेण भाव्यंत्रिधा
पित्तैःपञ्चभिरेवसप्तगुणितंभाव्यंततःसूतक—

रस्यानामपिदन्तिनामपिनृणांदुःसन्निपाताञ्जयेत्
वाराङ्कुम्भशतानितत्रपिकिरेद्विम्मूत्रकम्पावधि,
द्राक्षादाडिमबीजपूरकफलं दध्योदनं शर्करा ।
गुल्मानीदरशूलकुष्ठमरताऽतीसारं दुर्नामक—
प्लीहाऽपस्मृतिमुख्यरोगदलनस्त्रैलोक्यकीर्तिरमः
र. सा., र. ल., र. चा., शो., ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धमैनसिल, शिंगरफ, हरिताल, बछनाग, गन्धक, तांबा, अभ्रक, पारा, वङ्ग, सीसा, सोनामाखी, सुवर्ण, येसब यथासम्भव शुद्ध और भस्मकियेहुए समभागलेकर तीनदिन कज्जलीकर मुसली, चित्रक, अनार इनप्रत्येकके रसोंसे एकएकरोज मर्दनकर सुखाकर ६–७ कपडमिट्टी दीहुई आतशी शीशीमें डालकर खड़ियामिट्टी वगैरहसे शीशीका मुंह बन्दकर २–३ कपडमिट्टी देकर सुखाकर दोसेर जङ्गली कण्डोंकी आचदेवे । अथवा वालुकायन्त्रमें रखकर चारपहरकी आचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर ज्वालामुखी, चित्रक, भंगरा, भांग, अपामार्गक्षार, अजमोद, बछनाग, धतूरेकेफल, समुद्रशोष, गुग्गुल, चाईलोनी, अदरख इन प्रत्येकके अङ्गस्वरसोंसे तीनतीन भावनाएं देकर पांचपित्तोंसे ६–७ भावनाएं सुखासुखाकरदेकर इसरससे आधे बछनागकी धूपदेकर अदरखके रससे घोटकर आधी आधी रत्तीकी गोलियें बनाय छायाशुष्ककर रखछोड़े । इसमेंसे १–१ गोली समयोचितानुपानके साथ देनेसे घोड़ा, हाथी और मनुष्य इनके असाध्य सन्निपातोंको यह दूरकरता है । इसके देनेसे गर्मी लगनेपर ठंडेपानीके १०० घड़ोंकी धारा मस्तकपर छोड़े अथवा जाड़ा, पेशावहोकर कम्पहोनेतक पानीकी धारादे । द्राक्षा, अनार, बिजौरेकाफल, दही, भात और शक्कर ये खानेकोदे । इसके सेवनसे गुल्म, उदर, शूल, कुष्ठ, नानाअतिसार, बवासीर, प्लीह, अपस्मार प्रभृति रोगनष्ट होते हैं॥२५६

२५७ त्रैलोक्यचिन्तामणिरसः (प्रथमः)

भागद्वयं स्वर्णभस्म द्विभागं तारमभ्रकम् ।
लौहास्यस्य प्रवालस्य मौक्तिकं वह्निभागिकम्॥
भस्मसूतं सप्तभागं सर्वं मर्दयेत्तु कन्यया ।
छायाशुष्का वटी कार्या छागीदुग्धाऽनुपानतः
क्षयं हन्ति तथा कासं गुल्मश्चाऽपि प्रमेहनुत् ।
जीर्णज्वरहरश्चाऽप्युन्मादस्य निकृन्तनः ॥
सर्वरोगहरश्चाऽपि वारिदोषनिवारणः १०८३
र. सं., र. चं., ज्वरे।

भाषा—सुवर्ण-रजत और अभ्रकभस्म २–२ भाग, लोहभस्म ५ भाग, प्रवाल और मोती ३–३ भाग, पारदभस्म ७ भा., लेकर सबको इकट्ठेकर घीकुआरके रसमें १–२ रोज मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर छायामें सुखाकर एकएक गोली बकरीके दूधकेसाथ देनेसे क्षय, श्वास, गुल्म, प्रमेह, जीर्णज्वर, उन्माद, जलदोष इनसबको यह नष्टकरताहै। तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे औरभी तमामरोगोंको दूरकरता है ॥ २५७ ॥

२५८ त्रैलोक्यचिन्तामणिरसः(द्वितीयः)

हीरं सुवर्णं सुमृतश्च तार–
मेषांसमं तीक्ष्णरजश्चतुर्णाम्।
समं मृताभ्रं रसभस्मकञ्च
निष्पिष्य तीक्ष्णस्य तथाऽश्मनोर्वा ॥
खल्वे द्रवेणैव कुमारिकाया–
गुञ्जाप्रमाणां वटिकां प्रकुर्यात्।
त्रैलोक्यचिन्तामणिरेष नाम्ना
सम्पूज्य सम्यग् गिरिजां दिनेशम् ॥
हन्त्यामयान् योगशतैर्विवर्ज्या-
नथ प्रणाशाय मुनिप्रणीतः।
अस्य प्रसादेन गदानशेषान्
जरां विनिर्जित्य सुखं प्रयाति १०८६
स्निग्धे श्लेष्मण्यार्द्रकस्य रसेन पाययेत्सुधीः।
शुष्के च माक्षिकेणैव पित्ते घृतसितायुतम् ॥
श्लेष्मणा मारुते युक्ते दुष्टे च समतां गते।
कणाचूर्णं क्षौद्रयुतं प्रमेहे दुग्धसंयुतम् ॥
बलवर्णाऽग्निजननः कासघ्नः कफवातजित्।
आयुःपुष्टिकरो वृष्यः सर्वरोगनिषूदनः ॥
र सं, र सं, भ, आ. बि, र सु, वाताधिकारे।

भाषा—हीरा, सुवर्ण, रजतभस्म १–१ भाग, लोहभस्म ४ भाग, इनसबकी बराबर अभ्रक भस्म और पारदभस्म लेकर सबको इकट्ठे मिलाय खूब चिकने लोहे अथवा पत्थरके खरलमें घीकुआरके रससे १–२ रोज मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर छायाशुष्ककर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली गिरिजा और सूर्यकी पूजाकर आर्द्रकफमें अदरखके रसकेसाथ, सूखेहुएमें मधुकेसाथ, पित्तमें घी और शकरकेसाथ, श्लेष्मयुक्त वायुमें पीपलके चूर्ण और मधुकेसाथ, प्रमेह प्रभृतिमें दूधकेसाथ देनेसे यह इनतमामको नष्टकर बलवर्ण और अग्निको पैदाकरताहै। खांसी और कफको दूरकर सबरोगोंको नष्टकरताहुआ आयु और पुष्टिको बढाताहै और अत्यन्त वृष्यहै। जोरोग हजारों दवाओंके देनेसे शान्त न हुए हों उनकोभी यह दूरकरताहै॥२५८॥

२५९ त्रैलोक्यचिन्तामणिरसः (तृतीयः)

रसभस्मत्रयोभागा द्विभागश्च भुजङ्गमम्।
कालकूटश्च पञ्चांशं भागैकं तालकन्तथा ॥
गोदन्तं गगनं तुत्थं शिलागन्धकटङ्कणम्।
जयपालोन्मत्तदन्त्यः करवीरश्च लाङ्गली ॥
पलाशमूलजैर्नीरैः सप्तधा भावितं दृढम्।
चित्रमूलकषायेण चार्द्रकस्य च वारिणा ॥
मात्स्यमाहिषमायूरच्छागवाराहडौण्डुभैः।
मायुभिर्दशधा मर्द्यं शिलाखल्वे च संक्षयात् ॥
धान्यद्रप्सां वटीं कुर्याच्छुद्धभाण्डे च धारयेत्।
दातव्यश्चाऽनुपानेन नारिकेलोदकेन च ॥
ताम्बूलश्च ततो दद्याद्रस्यं शीतोपचारकम्।
तिलतैलैः सदास्नानं घृतमत्स्यादि भोजनम् ॥
शीताम्लदधिसंयुक्तं पुराणान्नश्च भक्षयेत्।
भै र, र सु, ज्वराधिकारे।

भाषा—पारदभस्म ३ भाग, नागभस्म २ भाग, शुद्धबछनाग ५ भाग, हरितालभस्म १ भाग, गोदन्ती हरिताल, अभ्रकभस्म, तुत्थ, मैनसिल, गन्धक और सुहागा येसब यथासम्भव विशुद्ध और मारेहुए १–१ भाग लेकर सबको इकट्ठे मिलाय जमालगोटा, धतूरा, दन्ती, सफेदकनेर, करिहारी, पलाशकी जड इनके यथासम्भव स्वरस अथवा क्वाथोंसे ७–७ भावनाएं देकर चित्रकमूलक्वाथ, अदरखकारस, मछली भैंसा, मोर, बकरा, वराह, दुमुहासांप इनके पित्त,

इनप्रत्येकमें १०–१० रोज मर्दनकर २–२ चावल भरकी गोलियां बनाकर छायाशुष्ककर शीशीमें रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली नारियलके पानीके साथ देकर पानका बीडा खिलाना चाहिए । गर्मी, मालूम होतो ठंढीचीजें खिलावे । तिलकेतेलकी मालिशकर स्नानकरे । घी, मछली, खट्टीदही, पुराने चावल ये यथायोग्य खानेको देवे ॥ २५९ ॥

२६० त्रैलोक्यचिन्तामणिरसः (चतुर्थः)

सूताऽभ्रस्वर्णताराऽरुणभिदुरशिला
तार्प्यगन्धप्रवाला-
व्योमुक्ताशङ्खतालं वरमिदमनल-
यथाथतः समभाव्यम् ।
निर्गुण्डीसूरणाऽम्भःपविरविपयसा
त्रिः पृथग्भावयित्वा,
तेनाऽऽपूर्या वराटा अथ मिहिरपय-
ष्टङ्कणाऽऽलिप्तवक्त्रान् ॥ १०९६ ॥
कृत्वा भाण्डे च रुद्ध्वा गजपुटजठरे
युक्तितस्तांस्तु पक्त्वो-
द्धृत्यैतान्मर्दयित्वा तदखिलतुलितं
सूतभस्माऽत्र दद्यात् ।
वैक्रान्तं सूततुर्यांशकमथ मिलितं
सप्तधः शिग्रुमूल-
त्वङ्नीरैः चित्रमूलोद्भवसलिलकृता
भावनास्त्वेकनेत्राः ॥ १०९७ ॥
आर्द्रजम्बीरनीरैः पृथगथ
विजयाद्धृत्तोयैश्च सप्त-
भाव्यं शुष्कञ्च कृत्वाऽथ्यथसकलचतु-
र्थांशकं टङ्कणञ्च ।
टङ्कात्पादं विषं तत्समरिचमयो
नागरं देवपुष्पं,
पथ्याजातीफलाख्यं पृथगथ मिलितं
पादभागं निपत्य ॥ १०९८ ॥
पश्चात्तुङ्गाऽऽर्द्रनीरैरपि मृगमदं
भावयेत्तच्च सर्वं,
गोलं कृत्वा सुलग्ने विधिवदथभजे-
द्राजयोग्यो रसेन्द्रः ।
एष त्रैलोक्यचिन्तामणि रखिलगद-
ध्वान्तविध्वंसहंस-
स्तत्तद्रोगानुपानादुपसि कवलितः
सार्धवल्लप्रमाणः ॥ १०९९ ॥
वातव्याध्याऽऽमवातज्वरजठरकृमि
श्वासशूलाऽस्रवाता-,
ऽसृक्पित्तक्षैण्यकासक्षयकफजगदो-
रःक्षताजीर्णमेहे ।
कुष्ठातीसारपाण्डुग्रहणिगुल्मगुरुजो-
ग्रव्रणार्शः प्रकटे,
स्त्राड्येराढ्याढ्यवातश्रुतिसकलगदे
सर्वथैव प्रशस्तः ॥ ११०० ॥

वृ यो. त., र. मु., रसायन स., वै. चि. (ल), र. च., र मु., भै. र., नि र., र. रा., र. प., यो. र., र क. यो., वै. चि., वै वि., रा., क्षयाऽधिकारे ।

भाषा—पारा, अभ्रक, सुवर्ण, रजत, ताम्र, हीरा, मैनसिल, सोनामाखी, गन्धक, प्रवाल, लोह, मोती, शङ्ख, हरिताल येसब यथासम्भव शुद्ध और मारेहुए समभागलेकर चित्रकके क्वाथसे सातरोज मर्दनकर निर्गुण्डीकन्द अथवा सम्भालूकेपत्ते, सूरण, थूहर, आक इनप्रत्येकसे ३–३ रोज मर्दनकर इसकल्कको पीलीकौडियोंमें भरकर आकके दूधमें सुहागेको पीसकर कौडियोंका अच्छीतरह मुहबन्द-कर मिट्टीका मजबूत नया बर्तन लेकर भीतर चूना पोत सुखाकर उसकेभीतर इनकौडियोंको रख शरावसे ढककर आकके दूधमें पिसेहुए सुहागेसे मुंह-बन्दकर ६–७ कपडमिट्टीदेकर सुखाकर गजपुटकी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसकी बराबर पारदभस्म और पारेसे आधीवैक्रान्तभस्म मिलाकर सहिजनकी जड और चित्रकमूलके अङ्क स्वरससे इनमें २१ भावनाए देकर अदरख जम्भीरी, भांग, निसोत इन प्रत्येकके स्वरसमें ७–७ भाव-

नाएं देकर सुखाकर इससमस्तका चतुर्थांश भुना-सुहागा, सुहागेका चतुर्थांश शुद्धवछनाग, मरिच, सोंठ, लौंग, हर्रे और जायफल मिलावे। फिर इस-समस्तसे चतुर्थांश शुद्धवछनाग मिलाकर बिजोरा, अदरख, इनकी १—१ भावना और कस्तूरीकी १ भावनादेकर साढ़ेचार रत्तीकी गोलिये बनाकर छाया-शुष्ककर रखछोड़े। इनमेसे १—१ गोली सत्तदोग-हरानुपानकेसाथ प्रातःकालदेनेसे समस्त वातरोग, आमवात, ज्वर, मन्दाग्नि, कृमि, श्वास, शूल, वातरक्त, रक्तपित्त, क्षीणता, कास, क्षय, कफरोग, उरःक्षत, अजीर्ण, प्रमेह कुष्ट, अतिसार, पाण्डु, ग्रहणी, मुखरोग, ओष्टरोग, बवासीर, खञ्जता, उरु-स्तम्भ, फाम, मस्तक प्रभृतिके समस्तरोग नष्टहोतेहैं॥

२६१ त्रैलोक्यचूडामणिरसः

सूतं सुगन्धं दरदेन तुल्यं
विमर्दयेदम्लजलैर्दिनैकम् ।
निर्गुण्डिकाभृङ्गकशानुहिङ्गु-
कोरण्टतोयेन दिनत्रयञ्च ॥ ११०१ ॥
सूतेन तुल्ये रविसम्पुटेऽथ
निक्षिप्य संवेष्ट्य पुटं ददीत ।
गुडूचिकात्र्यूषणजातधारा
विमृद्य यत्नेन पचेत्सकृत्तम् ॥ ११०२
दत्त्वा विषञ्चास्य कलाप्रमाणं
गुडूचिका शुण्ठिकशानुतोयैः ।
त्रैलोक्यचूडामणिरेष सूतः
कणाऽऽर्द्रकेणाऽस्य ददीत वल्लम्११०३
अष्टाऽवशेषं स्वमृतासुशुण्ठी-
कषायकश्चाऽनु नियोजयेत ।
दिनान्तकाले च ददीत पथ्यं
घृतादिकश्चाऽत्र विवर्जयेत ॥११०४॥
वातज्वरे भोजनपूर्वकाले
ज्ञातेऽप्ययं तत्र विधिर्नियोज्यः ।
विरेकशोषाऽऽस्यकटुत्वतीव्र-
तापप्रलापभ्रममूर्च्छितानि ॥ ११०५॥
एतानि पित्तज्वरलक्षणानि
पूर्वोक्तसूतं मधुपिप्पलीभिः ।
गुडूचिकानीरकणैस्तु यद्वा
भूनिम्बयूषं तमनुप्रदद्यात् ॥
यद्वाऽमृतापर्पटनागरोत्थं
गुडूचिकाशुण्ठिसुधान्यजं वा ।
नीरं सुशीतं कथितं ददीत
मुद्गाऽम्भसा भक्तमिहाऽऽज्यवर्ज्यम् ॥
सुतीव्रतापे तु रसं नियोज्य
नीरं क्षिपेच्छीतमुपैति यावत् ।
पित्तज्वरः शान्तिमुपैतितेन
दिनत्रयेणाऽपि नवोऽपि तीव्रः ॥
र. दी., ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, शिंगरिफ, येसब समभागलेकर जभीरीनीबूके रससे एकरोज मर्दनकर निर्गुण्डीकन्द अथवा सभालूके पत्ते, भंगरा, चित्रक, हींग, कटसरैया इनप्रत्येकके रसोंसे ३—३ रोज मर्दनकर पारेकी बराबर तांबेकी चद्दरमे लपेटकर शरावसम्पुटमें बन्दकर ३—४ कपड़मिट्टीकर सुखा-कर भस्म, लवण अथवा वालुकायन्त्रमें ४ पहरकी कड़ी आंचदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर गिलोय, त्रिकुटाकाक्वाथ, थूहरऔर आककादूध इनमें १—१ रोज मर्दनकर टिकिया बनाय सुखाकर शरावसम्पुटमें बन्दकर २ सेरकण्डोंकी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर सोलहवा हिस्सा शुद्धवछनाग मिलाकर गिलोय, सोंठ और चित्रक इनके अङ्गस्वरस अथवा क्वाथोंसे १—१ रोज मर्दनकर रखछोड़े । यह त्रैलोक्यचूडामणि रस तैयार हुआ । इसमेसे ३—३ रत्ती पीपल और अदरखके रसके साथदेकर गिलोय और सोंठ १—१ तोले लेकर अष्टगुणितपानीमे क्वाथबनाय अष्टाऽव-शेष रहनेपर पिलावे । और दिनभर कुछ खानेको नदे । सन्ध्याकालमे घीरहित उचितपथ्य देवे । वातज्वरमें सुबहके भोजनका समय होगयाहो

तोभी भोजन न देकर इसरसका प्रयोगकरे । विरेचन, शोष, मुंहका फड़कापन, ज्वरका अत्यन्तवेग, प्रलाप, भ्रम और मूर्च्छा ये जिसरोगमें हों उसे पित्तज्वर समझकर इसरसको मधु और पीपलकेसाथ अथवा गिलोय और जलपीपलकेसाथ देकर चिरायतेका क्वाथ अथवा गिलोय और पित्तपापड़ेका क्वाथ अथवा गिलोय, सोंठ और धनियेकाक्वाथ इनमेंसे किसी एकको पिलावे । ठंढा कियाहुआ गरमपानी पीनेको दे । मूंगके पानीके साथ विना घीका भातदे । अत्यन्त दाहमें इसरसको देकर ऊपर ठंढेपानीकी धारा ठंढलगनेतकदे । इस तरह तीनरोगमें पित्तज्वर और नवज्वर शान्तहो जातेहैं ॥ २६१ ॥

२६२ त्रैलोक्यडम्बररसः (प्रथमः)

रसगन्धकताम्राणि लोहमभ्रं विषं तथा ।
टङ्कणं स्वर्जिकाक्षारं दरदञ्च कपर्दिकाम् ॥
अर्कक्षीरेण खल्वे च वज्रीक्षीरेण भावयेत् ।
निर्गुण्डीभृङ्गराजेन चाऽऽर्द्रद्रावेण भावयेत् ॥
गुल्मे जलोदरे रोगे शोथे पाण्डौ क्षये तथा ।
शूले विसूचिकायाञ्च वल्लुपानैः प्रयोजयेत् ॥
त्रैलोक्यडम्बरो नाम कथितो रोगशान्तये ।
वल्लमात्रप्रमाणेन त्रिःसप्ताहं प्रदापयेत् ॥

वै. क., नि. र., चि. सा., रसायनसं., वै. चि., उदराऽधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, ताम्र-लोह-अभ्रकभस्म, शुद्धवच्छनाग, शुनासुहागा, सज्जी, शुद्धसिंगरफ, कौड़ीभस्म, सबसमभागलेकर आक और थूहरके दूध तथा सम्भालू, भंगरा और अदरख इन प्रत्येकके स्वरसमें एकएकदिन मर्दनकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली सरासंगह-अनुपानकेसाथ देनेसे गुल्म, जलोदर, शोथ, पाण्डु, क्षय, शूल, हैजा इनसबको यह २१ रोजमें नाशकरताहै ।

२६३ त्रैलोक्यडम्बररसः (द्वितीयः)

द्वौ भागौ शिवबीजस्य गन्धकस्य चतुष्टयम् ।
अभ्रवह्निविडङ्गानां गुडूचीसत्त्वनागयोः ॥
कृष्णजीरकटूनाञ्च लवणक्षारयोरपि ।
प्रत्येकं भागमादाय मर्दयेत्सुरसाद्रवैः ॥
वीजपूररसैर्भूयो मर्दयित्वा विशोषयेत् ।
त्रैलोक्यडम्बरो नाम वातोदरकुलान्तकः ॥
गुञ्जाद्वयं ततश्चाऽस्य ददीत घृतसंयुतम् ।
भोजयेत्स्निग्धमुष्णञ्च पायसञ्च विवर्जयेत् ॥

र. ए., रसायनसं., र. चि., र. प., र. क., र. का., उदराऽधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा २ भाग, शुद्धगन्धक ४ भा., अभ्रकभस्म, चित्रकमूल, विडङ्ग, गुडूचीसत्त्व, नागभस्म, कालीजीरा, त्रिकटु, सेंधानमक, यवक्षार १–१ भागलेकर सबका बारीक चूर्णकर तुलसी और बिजोरेके रससे ७–७ भावनाएं देकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाय सुखाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली घीकेसाथ देनेसे वातोदरका समूल नाश होताहै । स्निग्ध और उष्णभोजनदे, दूधपाक न दे ।

२६४ त्रैलोक्यडम्बररसः (तृतीयः)

शुद्धगन्धस्य गद्याणा ग्रहीतव्यास्त्रयोदश ।
शुद्धताम्रस्य वा प्रोक्ताः गद्याणाश्च त्रयः खलु ॥
ताम्रपत्रस्य गद्याणा प्रोक्ताः पञ्च भिषग्वरैः ।
एकविंशतिगद्याणान्खल्वे कृत्वा दिनाऽष्टकम्
नैम्बुकेन रसेनैव पेषयेच्च निरन्तरम् ।
पिष्टापिष्टा प्रकर्तव्या पिष्टिः सूक्ष्माऽतिसुन्दरा
वस्त्रे बध्वाऽथ तां पिष्टिं स्वेदनीयन्त्रके ततः ।
निम्बूरसाऽम्लनालेन सक्षारेण प्रपूरिते ॥
स्वेदयेत् दिनाऽष्टकं यावत्कुम्भे देयः पुनः रसः
ततो पश्चाद्विनिष्कास्य कुर्याच्चूर्णं हि खल्वके ॥
शुद्धगन्धकगद्याणास्त्रिचत्वारिंशदाहृताः ।
सप्तभिः स्वर्णमाक्षीकैरेकमात्रिमिश्रितैः ॥
सर्वं शाधेश्च सम्पिष्य पीतरूपं ततो नयेत् ।
त्र्यहं सेहुण्डदुग्धेन रविदुग्धेन च त्र्यहम् ।
काञ्चनास्य मूलेन सर्वोंसुण्डेन च त्र्यहम् ।
चित्रकस्य रसेनाऽस्य दिनमेकञ्च भावयेत् ॥
दशाहभावितं चूर्णं कुर्यादम्पश्च गोलकम् ।

शरावसम्पुटे क्षिप्त्वा तत्सन्धिं वस्त्रमृत्स्नया ॥
वेष्टयित्वा पुटो देयश्चतुर्भिश्छगणकैर्ध्रुवम् ।
वारम्वारं तोलयित्वा पुटो देयो मुहुर्मुहुः ॥
दहेत् गन्धको यावद्दद्याद्वेदैश्चच्छगणकैः ॥
शरावसम्पुटे मृत्स्नां वस्त्रयुक्तां ददेत्पुटेत् ॥
अष्टाविंशतिगद्याणाः क्षेप्यास्तावत्पुटेच तम् ।
पेषिताश्चाथ निर्गुण्ड्या गुडूच्याश्च रसेन वै ॥
त्रिकटोः पयसा वाऽपि त्रिफलावारिणा तथा।
प्रत्येकेन पृथग्देया भावनाश्चैकविंशतिः ११२९
सर्वाश्चतुरशीतिश्च मिलित्वा भावनाः खलु ।
करवीरस्य पुष्पाणि पुष्पाणि कनकस्य च ॥
तुल्यतुल्यानि सम्मेल्य रविदुग्धेन मर्दयेत् ॥
दातव्या तद्रसेनैका वत्सनाभकषायेण च ११३१
श्रीखण्डकरसेनैका सप्ताऽशीति समाश्च ताः ।
भावनाःस्युस्ततः खल्वे सम्मर्द्याऽथ विचूर्णयेत् ॥
तच्चूर्णं कूप्यके धार्यं रसस्त्रैलोक्यडम्बरः ।
वल्लकः प्रत्यहं प्रातर्भक्ष्योऽयं चपलान्वितः ॥
सन्निपातेषु सर्वेषु शूलेषु विविधेषु च ।
प्रमेहेषु च सर्वेषु सर्वेषूदररोगिषु ॥ ११३४ ॥
समस्तेष्वपि वातेषु गुल्मयो वातरक्तयोः ।
तैलक्षाराऽम्लवर्ज्यश्च भोजनं मधुरं स्मृतम् ॥
मासैकेन समस्ताश्च रोगा नाशं व्रजन्ति हि ॥

रुग्वि०, वातं०, सन्निपाते ।

भाषा— शुद्धगन्धक ६॥ तो., शुद्धचांदी १॥ तो., शुद्धताम्रपत्र २॥ तो. इनका नीबूंके रससे आठ रोजतक लगातार मर्दनकर गोलीबनाय बारतह मलमलके कपडेमें बांधकर मांडूफारस, फाडी, यवक्षार मिलाकर हंडीभरकर उसमें उसको लगातार ८ रोजतक स्वेदनकरे। कांजी वगैरह सूखनेपर दूसरी देताजाय। नवें रोज स्वच्छतातहकी गोलीपर निकालकर रगडकर शुद्धगन्धक २१॥ तोले, सुवर्णमाक्षिक ३॥ तोले मिलाकर धतूर और आकके दूधसे २-२ रोज, चन्दनमिलेहुए कचनारकी अङ्कोलरससे ३ रोज, त्रिफलाके रससे १ रोज घोटकर गोलाबनाय शराव-सम्पुटमे रख १-४ कपडमिट्टीदेकर सुखाकर चार अङ्गुलीकण्डोंकी आंचदे इसतरह वारम्वार भावना-देकर आंचदेवे। पर यह ख्याल रखे कि पुटदेनेसे केवल गन्धकही जले पारद वगैरहको नुकसान न पहुंचे। इसतरह प्रत्येक पुटमे ३॥ तोले स्वर्ण-माक्षिक और २१॥ तोले गन्धक तथा तमाम भावनाएं देवे। प्रत्येक पुटके अन्तमें इसका वजनकरे जब १४ तोले वजन आजावे तब सिद्ध हुआ समझे। फिर निर्गुण्डीकन्द अथवा संभाडूके पत्ते गिलोय, त्रिकटु, त्रिफला, इनप्रत्येकके यथासम्भव अङ्गलरस अथवा काथोंसे २१-२१ भावनाएं देकर सफेद कनेर और धतूरेके फूल येप्रत्येक १४-१४ तोले मिलाकर आकके दूधसे १ रोज मर्दनकर शुद्धबछनागके काथसे एकरोज, चन्दनकल्कसे एक रोज, भावनदेकर २-२ रत्तीकी गोलियें बनाय छायाशुष्ककर शीशीमें रखछोडे। इनमेंसे १-१ गोली प्रातःकालमें पीपलकेसाथ देनेमे समस्त सन्निपात, नानातरहके शूल, समस्तप्रमेह और उदररोग तमाम वातव्याधि, गुल्म, वातरक्त इनसबको एक महिनेमें यह नष्ट करता है। तैल, क्षार और अम्ल को छोडकर मधुर भोजनदे ॥ २६४ ॥

२६५ त्रैलोक्यडम्बररसः (चतुर्थः)

भास्कराक्षीरजम्बीररसैः शुल्वस्य पिष्टिकाम् ।
कृत्वाऽथ पाचयेद्यावद्दशधा पारदेश्वरम् ॥
शुल्वमुत्पादयेत्ताभ्यां चूलिकालवणैः सह ।
यन्त्रे सोमाऽनले बीजं जारयेत्स्वरमागतः ॥
बलिश्च षोडशगुणं जारयेद्भावितश्च तैः ।
पादेन गन्धकं दत्त्वा पयसा मर्दयेद्द्रवैः ११३८
दिनानि सप्त यत्नेन दिवानक्तमतन्द्रितः ।
कृष्णधत्तूरकरसैस्तद्वत्तिलदलारसैः ॥ ११३९ ॥
सूतकल्कश्च तद्यन्त्रे रुद्ध्वा सोमाऽनले ततः ।
दिनानि सप्त तं सूतं भस्मीभूतं समुद्धरेत् ॥
पलद्वयश्च सूतेन्द्राद्भस्मीभूतं समाहरेत् ।
दैत्येन्द्रं द्विगुणं तस्य विशुद्धं तत्र निःक्षिपेत् ॥

मृताऽभ्रं पलमेकं स्यात्त्रीण्येकत्र विमर्दयेत् ।
सुरसासलिलैस्त्रीणि दिनानि तदनन्तरम् ॥
वह्निमूलत्वचः कृष्णजीरकं त्रिकटुं पटु ।
कृमिघ्नं गुडूचीजं सत्वं क्षारत्रयं तथा ११४३
मृतनागमिदं सर्वं प्रत्येकं पलमाहरेत् ।
सम्यग्विचूर्ण्य तत्सर्वं सूतकल्के विनिःक्षिपेत्॥
पुनश्च सुरसानीरैस्त्रिदिनं मर्दयेद्बुधः ।
फलपूररसैः पश्चात् षड्दिनानि प्रमर्दयेत् ॥
छायायां शोषयेत्कृत्वा रसस्य वटिकास्ततः ।
गुञ्जाचतुष्टयमितास्त्रिगुञ्जामानकाश्च वा११४६
वातोदरविनिर्भेत्ता नाम्ना त्रैलोक्यडम्बरः ।
घृतेन संयुतं दद्याद्रसेन्द्रं चार्जुनीभुजा११४७
पथ्यं देयं सदैवोष्णं सुस्निग्धं गोघृतेन वै ।
पायसं वर्जयेच्छश्वद्यावद्रोगनिवर्तनम् ११४८

रसाले., उदररोगे ।

भाषा—शुद्धतालेकाचूर्ण और शुद्धपारा सम-भाग मिलाकर आकके दूध और जभीरीके रसमे १–१ रोज मर्दनकर सुखाकर डमरूयन्त्रमें बन्दकर ४ पहरकी अग्निदेकर उड़ावे । स्वाङ्गशीतल होनेपर पारेको निकालकर डमरूयन्त्रमें नीचे रहेहुए तालेको मिलाकर पहिलेकीतरह घोटकर उड़ावे । इसतरह दसवार ऊर्ध्वपातनकर इसका चतुर्थांश नोसादर देकर आकके दूध और जभीरीके रससे मर्दनकर ऊर्ध्वपातनकरे तो इसमे मुख उत्पन्न होजायगा । इसके बाद सोलहवा हिस्सा बीजसंस्कार दियाहुआ ताम्रदेकर त्रिदोसे जभारीके रसके साथ मर्दनकर काञ्जीमें ४ रोज स्वेदनकर ऊर्ध्वपातनकरे । नीचे बचे हुए सुवर्णको फिरसे मिलाकर मर्दनकर ऊर्ध्व-पातनकरे । जबतक सुवर्णबीजका ग्रास न होजाय तबतक इसीतरह स्वेदन, मर्दन और ऊर्ध्वपातन करताजाय । इसके बाद १६ गुना गन्धक देकर जारणकरे । इकट्ठा सोल्हगुना गन्धक जारण न होसके तो बराबरका गन्धक १६ वार जारणकरे फिर पारेसे चतुर्थांश गन्धक और नोसादर मिला-कर कालाधतूरा और हुरहुर इनप्रत्येकके रसोंसे ७-७ रोज मर्दनकर सुखाकर डमरूयन्त्रमे बन्दकर ७ रोज लगातार अग्नि देनेसे इसकी भस्म होजायगी । स्वाङ्ग शीतल होनेपर निकालकर इसमेसे भस्म २ पल, शुद्धगन्धक ४ पल, अभ्रकभस्म १ पल, तीनोंको इकट्ठेकर तुलसीके रससे ३ रोज मर्दनकर चित्रक-मूलकीछाल, कालाजीरा, त्रिकटु, सेंधानमक, विडङ्ग, गिलोयकासत्व, सज्जी, सुहागा, यवक्षार, कस्तूरी ये सब १–१ पललेकर बारीकचूर्णकर पूर्वकल्कमें मिलाय फिर तुलसीके रसस ३ रोज, बिजोरेके-रससे ६ रोज मर्दनकर ३ या ४ रत्तीकी गोलियें बनाकर छायाशुष्ककर शीशीमें रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली नागार्जुनोंमें सिद्धकियेहुए घीके साथ देनेसे वातोदरको यह जड़से नष्ट करदेताहै । इसमें पथ्य स्निग्ध और गरम गायकेघीके साथदे, जबतक-रोगनिवृत्त न हो तबतक खीर न दे ॥ २६५ ॥

२६६ त्रैलोक्यतिलकरसः

शुक्लकृष्णाऽभ्रजं सत्वं शोधितं काचटङ्कणम् ।
घर्षणेन रजः कृत्वा भर्जयित्वा घृतेन तत् ॥
अष्टांशमत्स्यकोपेतं पुटेद्वारत्रयं ततः ।
त्रिवारं नृपवर्तेन लकुचस्वरसयोगिना ॥ ११५०
चतुर्वारञ्च वर्षाभूगासामत्स्याक्षिकारसैः ।
गुग्गुलुत्रिफलाक्वाथैस्त्रिवाराणि यत्नतः ॥
तुल्यासरसगन्धोत्थकज्जल्याऽष्टांशभागया ।
पुटेत्पञ्चाशतं वारान् मर्दयेच्च पुटेपुटे ॥
शोधितं रेतितं कान्तं सत्त्वञ्च घृतमार्जितम् ।
पुटेद्दशाद्रकद्रवैः संयुतं लकुचाऽम्बुना ॥
दशवारं तथा सम्यक् वारं शुद्धं मनोह्वया ।
तथा त्रिंशतिवाराणि त्रिफला मीनदृग्रसैः ॥
दशवाराणि तप्तेन कृष्णगोघृतयोगिना ।
उभयं समभागं तत्पुटेन्मुण्डिकारसैः ११५५
रसगन्धोत्थकज्जल्या दशवारं पुटेत्पुनः ।
सर्वेषामष्टांशभागेन क्षिपेद्वैक्रान्तभस्मकम् ॥
राजावर्तं कलांशेन समभागेन पर्पटी ।

तत्सर्वं परिमर्द्याऽथ भावयित्वाऽऽर्द्रकाम्बुना ॥
गुडूच्याः स्वरसेनाऽपि भूकदम्बरसेन वा ।
भृङ्गराजरसेनाऽपि चित्रमूलरसेन च ॥
व्योषगङ्गाकिनीकन्दैर्भूयोऽप्याऽऽर्द्रद्रवेण च ।
पटचूर्णमतः कृत्वा क्षिपेच्छुद्धकरण्डके ॥
त्रैलोक्यतिलकः सोऽयं ख्यातः सर्वरसोत्तमः
सर्वव्याधिहरः श्रीमाञ्छम्भुना परिकीर्तितः ॥
उदावर्तञ्च विड्बन्धं व्यथाञ्च जठरोद्भवाम् ।
लोहलं मन्दबुद्धित्वं शूलित्वमपि वन्ध्यताम् ॥
सूतिरोगानशेषांश्च शूलं नानाविधं तथा ।
परिणामाऽऽख्यशूलञ्च तथा भिन्द्यात्समुत्कटम्
रक्तगुल्मञ्च नारीणां रजःशूलञ्च दुःसहम् ।
अनुपानञ्च पथ्यञ्च तत्तद्रोगानुरूपतः ११६३

र. र स., र. सु., र. को , अर्शोरोगे ।

भाषा—सफेद और काले अभ्रकका शुद्धकियाहुआसत्त्व, कांचका बारीकलेला, भुनासुहागा, सब समभागलेकर थीम सेकफर अष्टमांश तुत्य डालकर शरावसम्पुटमें बन्दकर दोसेर जङ्गलीकण्डोंकी आंचदे। इसतरह तीनबार करे। फिर अमिल्तासकी जड़की छालके रससे घोटघोटकर ३, बिजौरेकेरससे ४, इटसिट, अडूस, मलेठी, गुग्गुलु, त्रिफला, इनके क्वाथोंसे ६–६ भावनाएं देकर इससे अष्टमांश तुल्यपारेगन्धककी कज्जली मिलाकर घीकी एक और उपरोक्त सात चीजोंकी ७–७ भावनाएं दे। और प्रत्येकभावनाके पीछे २–३ सेर कण्डोंकी आंचदे। ऐसे ५० बार मर्दनकर पुटदेवे। कज्जलीका योग प्रत्येकपुटमें करता जाय। इसकेबाद शुद्धकान्तलोहके रेतेहुये सत्त्वको घीमें सेंककर उसमें आठवां हिस्सा शिंगरिफ डालकर बड़हल्केरससे घोटकर टिकिया बनाय सुखाकर शरावसम्पुटमें बन्दकर दोसेर कण्डोंकी आंचदे। इसप्रकार शिंगरिफका योगकर मर्दनकरके १० पुटदेदे। फिर शुद्धचांदीकेरेतेमें शुद्धमेनसिल आठवां हिस्सा देकर लकुचकेपानीसे मर्दनकर पूर्ववत् दस आंचें दे। इसकेबाद गन्धक आठवांहिस्सादेकर मलेठीकेरससे मर्दनकर सुखाकर बीसपुटदेदे। इसके बाद आठवां हिस्सा सोनामाखीदेकर कालीगायकेघीकेसाथ मर्दनकर दसपुटदेदे। प्रक्षेपनस्तु प्रत्येकपुटमें देताजाय। फिर सिद्ध कान्तसत्त्व और रजतको पूर्वरसकी बराबर २ इकट्ठे मिलाकर निर्गुण्डीकन्द अथवा सभालूके पत्तोंके रससे मर्दनकर पूर्ववत् १० पुटदे, पर इन प्रत्येक पुटोंमें समभागपारदगन्धककी कज्जली आठवां हिस्सा मिलाताजाय। इसके बाद इन दोनोंसे अष्टांश वैक्रान्तभस्म, षोडशांश लाजवर्दभस्म और इनसबकी बराबर रसपर्पटी और पूर्वोक्तरसमिलाकर अदरख, गिलोय, गोरखमुण्डी, भंगरा, चित्रकमूल, त्रिकटु, सूरण, अदरख इन प्रत्येकके रसोंसे १–१ भावना देकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर छायाशुष्ककर खखोडे अथवा कपड़छान चूर्णही रहनेदे। इनमेंसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे उदावर्त, विबन्ध, उदरकीपीडा, तुतलापन, मन्दबुद्धित्व, शूल, वन्ध्यात्व, समस्त सूतिकारोग, तमामशूल, परिणामशूल, रक्तगुल्म, दुःसह रजःशूल, इनसबको यह दूरकरताहै ॥ २६६ ॥

२६७ त्रैलोक्यनाथरसः

पलानि चत्वारि रसस्य पञ्च
गन्धस्य सत्त्वस्य गुडूचिकायाः ।
व्योषस्य चूर्णस्य च तालमूल्याः
सशाल्मलस्यापि पलत्रयं स्यात् ११६४
पृथक्पृथक् षड् गगनस्य चाऽष्टौ
लोहस्य सर्वं त्रिफलाजलेन ।
घृष्टं चतुःषष्टिमितं सदधोः
सुभावना मार्कवजद्रवस्य ॥११६५॥
शिग्रुस्थनीरेण च षोडशाऽथ
तथाऽनलोत्था गृहकन्यकायाः ।
आर्द्रद्रवस्येति रसोऽप्ययुक्तः
पाण्डुक्षयश्वासगदान्निहन्ति ॥११६६॥
क्षौद्रेण वा शर्करया घृतेन
निष्कार्धमेतस्य भजेत्प्रयत्नात् ।

रसेन सार्धं यवचिञ्चिकायाः
शोफाऽधिके वा जयपालमिश्रः ॥११६७
पञ्जीघृतेनाऽपि समस्तमन्या-
न्मृगाङ्कसूतप्रतिपादितं यत् ।
त्रैलोक्यनाथप्रकटीकृतोऽयं
नरेन्द्रयोगीन्द्रमतादनर्घ्यः ॥११६८॥

रसायनस, यो. र, र. र दी., र की., र च., चि क, भै. सा, नि र, वृ यो त, र. (मा), र. सु, र का., वै चि, र क स, व रा, र क यो, पाण्डुरोगे । म. रा र क यो, मुसलीत्रिफलात्रिकटुशाल्मसो गुडूची-सत्त्वाना पञ्चमात्रा नाम च त्रैलोक्यसुन्दरेति ।

भाषा—शुद्धपारा ४ पल, शुद्धगन्धक ५ पल, गिलोयसत्त्व, त्रिकटु, मुसली, मोचरस, सेमलेका ३–३ पल, अभ्रकभस्म ६ पल, लोहभस्म ८ पललेकर सबको इकट्ठाकर त्रिफलाके क्वाथसे ६४, भंगरेके रससे ३२, सहिजन, चित्रक, घीगुआर और अदरख इनके स्वरसोंसे १६–१६ भावनाएं देकर एकमाशेसे आरम्भकर २ माशेतककी मात्रा मधु, शक्कर अथवा घी इनकेसाथ देनेसे पाण्डु, क्षय और श्वास इनको यह दूरकरताहै । अथवा यवचिञ्चिका (तितली)के रससे देवे । शोफ अधिकहोतो शुद्धजमालगोटेके साथदे, अथवा थूहरके दूधमें पकायेहुए-घीके साथ देवे । अन्य पथ्य सब मृगाङ्ककी तरह देवे

२६८ त्रैलोक्यमोहनरसः

शुद्धसूतस्तथागन्धो वज्रभस्म शिलाजतु ।
मौक्तिकञ्च समं सर्वं शुष्कमादौ विमर्दयेत् ॥
पाषाणभेदक्वाथेन कुमारीस्वरसेन च ।
मूर्वागुडूचीत्रिफलाकषायेण पृथक्पृथक्
दिनानि पञ्च सम्मर्द्य घर्मे संशोषयेत्ततः ।
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य मुखं तस्या विमुद्रयेत्
माषात्रिचूर्णानां कल्केन भिषगुत्तमः ।
संस्थाप्य वालुकायन्त्रे चतुर्यामं विपाचयेत् ॥
चोपचीनीयचूर्णेन माषमानेन योजितः ।
त्रैलोक्यमोहनो नाम्ना गुञ्जामात्रो रसोत्तमः
पर्णखण्डेन दातव्यः प्रमेहमथनः परः ११७३

र सु, र प्र., प्रमेहे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, वज्रभस्म, शिलाजीत, मोती, सब समभागलेकर १–२ पहर सूखे खरलकर पाषाणभेद, घीकुवार, मूर्वा, गिलोय, त्रिफला इनके स्वरस अथवा क्वाथोंसे ५–५ रोज मर्दनकर धूपमें सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई काचकी शीशीमें भरके उडद, वछनाग और चूनेसे मुंह बन्दकर वालुकायन्त्रमें रख चारपहरकी आंचदे-कर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर इसमेंसे १–१रत्ती लेकर १ माशा चोपचीनीके चूर्ण अथवा पानके-साथ देनेसे यह तमाम प्रमेहोंको नष्टकरताहै २६८॥

२६९ त्रैलोक्यविजयरसः

अष्टैकद्व्यष्टपट्कुञ्जरगणिपिप्पलीना-
न्भूरसाऽभ्रोपकानां,
सिन्दोश्चहुस्य भागांस्तनुतरमृदितान्
खल्वके वासरैकम् ।
वर्षाभूभृङ्गगुञ्जाऽऽर्द्रकजनितरसै
र्दीप्यकेनाऽपि भाव्यं,
प्रत्येकं त्रिश्चिवारं तरणि-दलद्वयं
स्वेदयेद्यामयुग्मम् ॥ ११७४
खल्वे चूर्णीकृतोऽयं प्रबलबलगदे
रोगराजे ग्रहण्यां,
शस्तो वल्लैकमात्रः क्षितिधरतनया-
निर्मितैः स्वानुपानैः ।
रोगानेकोऽप्यशेषानिव जयतिसदा
क्षत्रियाज्ञापदस्थः,
सोऽयं विख्यातकीर्तिस्त्रिभुवनविजयो
भूर्भुवःस्वःप्रसिद्धः ॥ ११७५ ॥

र स, र क्ष, सर्वरोगे । टि०—अत्र भूशब्देन रस-साहचर्यात्गन्धकोग्राह्य । गुण्डुण्डिनोस्समकायाद्गन्धकतीष्ट श्चीति यन्थस्य पूर्वापरासम्भवात्स्यात्कपाठान्तराऽभावाच्च ।

भाषा—गन्धक ८ भाग, पारा १ भा., कान्त-पाषाणभस्म अथवा शुद्ध सोमल २ भा., मरिच

८ भा., शुद्धकुचिला ६ भा., मुनासुहागा ८ भा., लेकर सबकी एकरोज कज्जलीकर इटसिट, भंगरा, गुञ्जाकेपत्ते, अदरख, अजवाइन इनके रस अथवा क्वाथोंसे ३–३ रोज मर्दनकर गोलाबनाय आकके-पकेहुए पत्तोंमे लपेटकर एकनिलस्तमरके गढ्ढेमे रखकर ऊपर अभ्रकके पटलसे अथवा ढक्कनसे खड्डेका मुह-बन्दकर २ सेर अङ्गलीकण्डोंकी आचदेकर स्वेदनकरे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर पूर्वोक्तरसोंसे मर्दनकर पुटदे। ऐसे ५ वार स्वेदनकरनेके बाद ३–३ रत्तीकी गोलिये बनाकर रखलेवे। इनमेसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे समस्त उपद्रवयुक्त राजयक्ष्म और सङ्ग्रहणी इनको यह बहुतजल्दी नष्टकरताहै। अन्यरोगाऽनुपानके साथ देनेसे अन्य बहुतसे रोगोंको यह दूरकरताहै २६९

२७० त्रैलोक्यसम्मोहनरसः

मातुलानीं घृते भृष्टां कर्षद्वादशसम्मिताम्।
घृतादिपकं दरदं रससिन्दूरमभ्रकम्॥
लवङ्गाऽऽकरभी शङ्खभस्म कर्षमितं पृथक्।
गोकण्टवानरीबीज चन्द्रकर्कटशृङ्गिकाः॥
पृथक्कर्षद्वयं सर्वं मातुलानीवरीरसैः।
विभाव्य मुनिवेलं तद्यथाशक्ति निषेवयेत्॥
वाजीव रमते स्त्रीषु न च शुक्रक्षयं व्रजेत्।
कासश्वासक्षयाऽर्शांसि नाशयेदतिवेगतः॥

न् क., वाजीकरणरसायनयो.। टि०—अत्र चन्द्र-स्थाने रसकर्पूरश्चेन्निधीयते तर्हि वाजीकरणे अद्वितीयोऽयं भविष्यति। परं तदा प्रत्यहमुपयोगो न करणीयोऽन्यथा लालाप्रवाहभीतिः स्यात्।

भाषा—भाङ्कापत्र, भिलावे, निम्नमज्जा बीस २० तोले को कूटकर कडाहीमे आधाकल्क बिछा-कर एकएकतोलेकी रूमी शिंगरिफकी डली मलमल-के कपडेमें बांधकर उसपर रक्खे, ऐसे थोडेथोडे अन्तरपर पांच डलियें रखकर ऊपर बचा हुआ आधाकल्क जमादे। फिर इसकल्ककी बराबर घी और मधु डालकर सुदीहतामें चूल्हेपर मन्द अग्निसे पकावे। यह ध्यान रक्खेकि इसमेंसे उफान खाकर दवा नीचे न गिरे। अखीरमें कडाहीमें आग लग-जायगी उसवक्त आग्ने लगाना बन्दकरदे। स्वाङ्गशी-तल होनेपर शिंगरिफकी डलियोंको निकाललेवे। यह शिंगरिफ, रससिन्दूर, अभ्रकभस्म, लवङ्ग, अकर-करा, शङ्खभस्म ये प्रत्येक १–१ तोला, गोखरू, दूधमे स्वेदनकरके छिलके निकालेहुए कैंवाचकेबीज, रसकपूर, काकडासींगी ये प्रत्येक २–२ तोले, साफकरके घीमें भूनीहुई भांग १२ तोले, लेकर सबको इकट्ठे खरलकर भांग और शतावरीकाकाढ इनके रसोंसे सातसातवार भावनाएं देकर १ मासेसे तीन मासेतककी गोलियें बनाकर रखलेवे। इनमेंसे १–१ गोली दूधकेसाथ देनेसे कास, श्वास, क्षय, अर्श और प्रमेह इनसबको यह बहुतशीघ्र नष्टकरता है। रतिसमयसे १ घण्टापहिले इसकासेवनकरनेसे यथेष्टस्तम्भनहोताहै। टि०—जब रसकपूर देना होतो इसका रोजसेवन नहीं करना नहींतो मुह आनेका सम्भव रहताहै। यह योग स्तम्भनके लिये अद्वितीय है॥ २७०॥

२७१ त्रैलोक्यसुन्दररसः (प्रथमः)

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं ताम्राऽभ्रं सैन्धवं विषम्।
कृष्णजीरं विडङ्गञ्च गुडूचीसत्त्वचित्रकम्॥
उग्रगन्धा यवक्षारं प्रत्येकं कर्षमात्रकम्।
निर्गुण्डिकाद्रैरग्निबीजपूरद्रवैर्दिनम्॥ ११८१
मर्दयेच्छोषयेत्सोऽयं रसस्त्रैलोक्यसुन्दरः।
गुञ्जाद्वयं घृतैर्लेह्यं वातोदरकुलान्तकम्॥ ११८२
वह्निचूर्णं यवक्षारं प्रत्येकञ्च पलद्वयम्।
घृतप्रस्थं त्रिपक्वं गोमूत्रैश्च चतुर्गुणैः॥
घृताऽवशेषं कर्तव्यं कर्षमात्रं पिबेदनु ११८३

र. च, र. र. स., र. र. कौ, र. र., र. सु, रसायनस, चि. र. भ, र. की, व. रा, र चि, घ, र. च. ना वि, र. का, र. क यो, उदराऽधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा १ भा., शुद्धगन्धक २ भा., ताम्रभस्म, अभ्रकभस्म, सेंधानमक, शुद्धवच्छनाग, काली-

जीरी, त्रिटङ्क, गुडूचीसत्व, चित्रकमूल, वचा, यवक्षार, येप्रत्येक एकतोलालेकर सबका बारीकचूर्णकर पारे-गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमे मिलाकर सभालूके पत्ते, चित्रकमूल, बिजौरा इनके रसोंसे १–१ भावना देकर २ या ३ रत्तीकी गोलियें बनाकर छायामे सुखाकर रखलेवे। इनमेसे १–१ गोली घीके साथ देनेसे वातोदरका समूल नाशहोताहै। चित्रकमूल, यवक्षार २–२ पल, घी १ सेर, गोमूत्र ४ सेर लेकर एकजगह पचावे। घीमात्र बाकीरहने-पर उतारकर रखलेवे। इसमेसे एकतोला गोली देनेके बाद पिलावे॥ २७१॥

२७२ त्रैलोक्यसुन्दररसः (द्वितीयः)

रसगन्धकलोहाऽभ्रगुडूचीसत्त्वशर्कराः।
त्रिफला शिग्रुमूलानि भृङ्गसारेण भावयेत्॥
त्रैलोक्यसुन्दरः सोऽयं सघृतक्षौद्रशर्करः।
मृगाङ्कवत्पथ्यभुजः पाण्डुशोफौ नियच्छति॥
युतः किञ्चिद्घृतक्षौद्रगुडतिक्तिरिगुग्गुलैः।
त्रिनेत्रेण युतो योज्यः शोफे तोयाऽनुपानतः॥

र. र स, र स, वै चि, पाण्डुरोगे।

भाषा— शुद्धपारा और गन्धक, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, गिलोयसत्व, वाराहीकन्द, येसब सम-भाग लेकर बारीकचूर्णकर सहिजनकी जडकीछाल, भगरा इनके रसोंसे १–१ भावना देकर ३–३ रत्तीकी गोलिये बनाकर रखलेवे। इनमेसे १गोलीसे २ गोलीतक घी, शकर और मधुकेसाथ अथवा मधु, घी, गुड, गुग्गुल, १–१ माशा और शुद्धजमालगोटा योग्यतानुसार मिलाकर इसकेसाथ देनेसे पाण्डु और शोथको दूरकरताहै। इसकी १ गोली त्रिनेत्ररस, (रसयोगसागर, त्रिगुणाख्य १) केसाथ मिश्रितकर पानीकेसाथ देनेसे शोथ दूरहोताहै। इसमें पथ्य मृगाङ्ककी तरह देना॥ २७२॥

२७३ त्रैलोक्यसुन्दररसः (तृतीयः)

रसगन्धकयोः कर्षौ प्रत्येकं कज्जलीकृतौ।
शक्रश्च मुशली चैव धुस्तूरं केशराजकम्॥
देवदाली जयन्ती च तथा मण्डूकपर्णिका।
पृथग्गुणमितैः कर्षैं रसैरासां विमर्दयेत् ११८८
माषमात्रां वटीं कृत्वा स्यादनुपानैः प्रयोजिता
त्रिदोषजं ज्वरं हन्ति तथा प्रबलकोष्ठकम्॥
दाहे तु नारिकेलस्य जलं देयं प्रयत्नतः।
त्रैलोक्यसुन्दरो नाम सन्निपातहरोरसः११९०

र स, ज्वराऽधिकारे।

भाषा— शुद्धपारा और गन्धक १–१ तोला-लेकर नीलवर्ण कज्जलीकर कुरेया, मुशली, धतूरा, काला भगरा, बन्दाल, जंत, ब्राह्मी इनप्रत्येकके पत्तोंके ३–३ तोलेरससे अलग अलग खरलकर १–१ माशेकी गोलियें बनाकर छायाशुष्ककर रखलेवे। इनमेसे १–१ गोली समयोचितानुपा-नकेसाथ देनेसे त्रिदोषज्वर और प्रबल उदरको यह नष्टकरताहै। इसकेदेनेसे दाह मालूमहो तो नारियल-का जल देना। यह सन्निपातका बहुतशीघ्र दूरकरताहै।

२७४ त्रैलोक्यसुन्दररसः

मानमेकं ततः सूतं षडभ्रं वसुलौहकम्।
गन्धकं त्रिफलाव्योषचूर्णं मोचरसस्य च॥
मुशली चाऽमृतासत्वं प्रत्येकं पञ्चभागिकम्।
भावयेत्सर्वमेकत्र त्रिफलानां कषायके ११९२
भावना विंशतिं देया दशरात्रं सुभावनाः।
शिग्रुचित्रकमूलाभ्यामष्टधा च पृथक्पृथक्॥
त्रैलोक्यसुन्दरो नाम रसो माषमितो हितः।
सितया च समं क्षौद्रैः शोथपाण्डुक्षयौ जयेत्॥
ज्वराऽतिसारमत्युग्रं सर्वोपद्रवसंयुतम् ११९४

र स, शो, पाण्डुरोगे। अत्र त्रैलोक्यनामसादृश्येऽपि पाठ द्रव्यप्रमाणे भावनासु च कालपरिमे भेद कृतोऽस्ति।

भाषा— शुद्धपारा १ भाग, अभ्रकभस्म ६ भा., लोहभस्म ८ भा., शुद्धगन्धक, त्रिफला, त्रिकटु, मोचरस, मुशली, गिलोयसत्व, येप्रत्येक ५–५ भाग, लेकर सबका बारीकचूर्णकर गन्धक-पारेका नीलवर्ण कज्जलीमे मिलाकर त्रिफलाके काढेसे १० रोजमें २० भावनाएं देकर सहिजन-

कीजड़कीछाल और चित्रकमूलके स्वरससे आठआठ भावनाएं देकर १—१ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १—१ गोली शक्कर और मधुके-साथ देनेसे शोथ, पाण्डु, क्षय, औरसभी उपद्रवों-केसाथ बढ़ाहुआ ज्वराऽतिसार इनको यह नष्टकरताहै

२७५ त्र्यम्बकाऽभ्रम्

अभ्रं मेचकमारितं पलमितं व्याघ्रीबला गोक्षुरं,
कन्यापिप्पलिमूलभृङ्गवृषभाः पत्रं तथा बादरम्
धात्रीरात्रिगुडूचिकाः पृथगतः सर्वैः पलांशैर्युतं,
सम्मर्द्योऽतिमनोरसंसुवलिनंकृत्वायदासेवितम्
कल्पोत्थंकफपित्तजंस्वरगतंयच्चत्रिदोषात्मक-
मस्युग्रंर्वदत्तोहतं बहुविधं पानीयदोषोद्भवम्।
कासंश्वासमुरोग्रहंयकृतिजंहिक्कांतृषांकामला-
मर्शांसिग्रहणींक्षयंबहुविधंशोथंक्षयश्चाऽर्बुदम्॥
हन्ति त्र्यम्बकमभ्रमद्भुततरं सूर्य्याऽतिपूर्णं परं,
वह्नेर्वृद्धिकरंरसायनवरंसर्वाऽऽमयध्वंसि तत्॥

भै. र., स्वरभेदे।

भाषा— निश्चन्द्र अभ्रकभस्म १ पल लेकर वनभांटा, बला, गोखरू, घीकुंवार, पिपलामूल, भंगरा, अडूसा, पत्रज, बेर, आमले, हल्दी, गिलोय, इनप्रत्येकका १—१ पल घन मिलाकर मर्दनकर १—१ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १—१ गोली समयोचिताऽनुपानकेसाथ खानेसे प्रातःकाल होनेवाला ज्वर, कफपित्तज, त्रिदोषज-सन्निपात,नानातरहका स्वरभङ्ग, खराबपानीसे उत्पन्न-होनेवालाज्वर, कास, श्वास, उरोग्रह, यकृत्, हिक्का, तृषा, कामला, बवासीर, ग्रहणी, शोथ, क्षय, अर्बुद इनसबको यह दूरकर धातुओंको अत्यन्त बढ़ाताहै। और अग्निको दीप्तकर आयुको बढ़ाताहै॥

२७६ त्र्याहिकारिरसः (प्रथमः)

रसकेन समं शङ्खं शिखिग्रीवञ्च पादिकम्।
गोजिह्वया जयन्त्या च तण्डुलीयैश्च भावयेत्॥
प्रत्येकं सप्तसप्ताऽथ शुष्कं गुञ्जाचतुष्टयम्।
जरणेन घृतेनाऽयात्त्र्याहिकज्वरशान्तये॥१९८

र. सा., र. सु.; र. चं., र. क., भै. र., ज्वराधिकारे।

भाषा— शुद्धखपरिया और शङ्खभस्म १—१ तोला; शुद्धतुत्थक ४ माशे लेकर सबको बारीक-पीस वनगोभी, जैत, चौलाई, इनके रसोंसे सातसात भावनाएं देकर ४—४ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेसे १—१ गोली १ घंटे पहिले जीरा और घीकेसाथ लेनेसे त्र्याहिक ज्वरको यह नष्टकरताहै॥ २७६॥

२७७ त्र्याहिकारिरसः (द्वितीयः)

रसगन्धशिलातालं सर्वैरतिविषा समा।
रसस्य द्विगुणं लौहं रौप्यं लोहाऽङ्घ्रिसम्मितम्
पिचुमर्दरसेनाऽपि विष्णुक्रान्तारसेन च।
सर्वं सम्मर्द्य वटिकाः कुर्याद्गुञ्जात्रयोन्मिताः॥
हन्त्यादतिविषाक्वाथसंयुतोऽयं रसोत्तमः।
त्र्याहिकादीन् ज्वरान्सर्वं रक्षांसीव रघूद्वहः॥

भै. र., ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, मैनसिल, हरिताल येसब समभाग, अतीस सबकी बराबर, लोहभस्म पारेकी बराबर, रजतभस्म लोहसे चतुर्थांश मिलाकर नीलवर्ण कज्जलीकर निम्ब, विष्णुक्रान्ताके पत्तोंके रससे १—१ रोज मर्दनकर ३—३ रत्तीकी गोलियें बनाकर छायाशुष्ककर रखछोड़े। इनमेंसे १—१ गोली अतीसकेक्वाढ़ेकेसाथ देनेसे यह त्र्याहिकादि-ज्वरोंको इसतरह नष्टकरता है जैसे श्रीरामचन्द्रजीने राक्षसोंका नाशकियाहै॥ २७७॥

२७८ त्र्यूषणादिमण्डूरम् (प्रथमम्)

पृथक् त्र्यूषणमक्षांशं धन्याालोहोद्भवं पलम्।
प्रत्येकं त्रिफलायाश्च कर्षद्वयमपि क्षिपेत्॥
प्रसारिण्याः पञ्चपलं बीजपूरच्छदस्य च।
सबीजपीतवल्याश्च लतायाश्चोदकस्य च॥
निष्पीडितं रसं तेषां पृथगष्टपलं मतम्।
मण्डूरस्य पलान्यत्र चत्वारिंशच्च दापयेत्॥
सर्वाण्येकत्र विधिवत् काश्यमाने विलोपयेत्।
ततोमण्डूरमादाय श्लक्ष्णं चूर्णीकृतं तथा॥

हिङ्ग्वष्टमाषकं व्योषं प्रत्येकं वेदमाषकम् ।
धात्र्याः पञ्चपलान्यत्र चूर्णे दद्याच्च तानि वै ॥
पृथक् पलानि पञ्चैव शर्करामधुनोरपि ।
पाषाणभेदचूर्णन्तु पलानां पञ्चकं हरेत् ॥
धान्यजीरकसिद्धेन सर्पिषा प्राग्विमर्दयेत् ।
एतन्मण्डूरमादौ तु मध्येऽन्ते भोजनस्य च ॥
कुर्वन् पयोऽनुपानेन शूली शूलं त्रिदोषजम् ।
परिणामकृतं सर्वं हन्यादेतन्न संशयः ॥
अम्लपित्तविकारेषु विनिघ्नेषूदरेषु च ।
त्र्यूषणाद्यमिदं ख्यातं भैषज्यममृतोपमम् ॥

र का , पाण्डुरोगे ।

भाषा— सोंठ, मिर्च, पीपल १—१ तोला, खेवसाकीजड, अगर, ४—४ तोले, त्रिफला ६ तो., प्रसारिणी, बिजोरेकीजड ५—५ पल, मालकागनीकी जड अर बीज, मजीठ, सुगन्धवाला इनप्रत्येकका यथासम्भव अङ्करस अथवा क्वाथ ८—८ पल, मण्डूरभस्म ४० पल लेकर सबको इकट्ठेकर मन्द आंचसे घर्षणकरताहुआ पकावे । सूखनेपर उतारकर हींग ८ मासा, त्रिकटु १ तोला, आमले ५ पल, शक्कर और मधु ५—५ पल, पाषाणभेद ५ पल, मिलाकर धनियां और जीरेसे पकायेहुए घीस १—२ रोज मर्दनकर रखछोडे । इसमेंसे भोजनके मध्य अथवा अन्तमें उचितानुपानकेसाथ अथवा दूधकेसाथ देनेसे त्रिदोषजशूल, परिणामशूल, सबतरहके अम्लपित्त, सम्पूर्ण उदररोग, इनसबको यह दूरकरता है ॥ २७८ ॥

२७९. त्र्यूषणादिमण्डूरम् (द्वितीयम्)

त्र्यूषणं त्रिफला चव्यं विडङ्गाऽनलजीरकम् ।
भृङ्गी मुस्तं देवकाष्ठं कारवी धान्यतुम्बुरु ॥
दन्तीत्रिवृतयोर्मूलं ग्रन्थिकं गजपिप्पली ।
त्वगेलापत्रकं चूर्णमेषामर्धपलं पृथक् ॥
शृङ्गीशाद्गन्धपाषाणं केसरञ्चाऽक्षसम्मितम् ।
मण्डूरस्य विशुद्धस्य पलानां पञ्चविंशतिः ॥

र. सा. ८१

कृत्वा चूर्णं ततः सूक्ष्मं स्वरसैर्भावयेत् तम् ।
कन्दोत्कटं केशराजं वन्ध्याताललसम्भवैः ॥
धात्रीफलरसप्रस्थे मूत्रमष्टगुणं तथा ।
दत्त्वा विपाचयेद्यावद्यावत्पाकञ्च गच्छति ॥
खादेदग्निबलं मत्वा परिहारविवर्जितः ।
सर्वशूलं निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥

र. का., शूले ।

भाषा— त्रिकटु, त्रिफला, चव्य, विडङ्ग, चित्रक, जीरा, काकडासिंगी, नागरमोथा, देवदारु, मगरैल अथवा कालीजीरी, धनिया, तुम्बुल, दन्तीमूल, निशोत, पिपलामूल, गजपीपल, तज, इलायची, पत्रज, इनप्रत्येकका चूर्ण आधापल, शृङ्गस्वक, केसर १—१ तोला, मण्डूरभस्म २५ पल; उदकटोला, कालाभंगरा, मज्ञासेखसैमाकन्द, ताड़ वाली, आमले, इनप्रत्येकका रस १—१ सेर देकर धीमी आंचसे पकावे और हरवक्त चलातारहे । जब रस जलकर गोलियें बधनेलायक होजाय तब उतारकर ३ मासेसे ६ मासेतक समयोचितानुपान केसाथ देनेसे यह समस्तशूलोंको दूरकरताहै । इसमें अधिक परहेजकी जुरूरत नहींहै ॥ २७९ ॥

२८०. त्र्यूषणादिमण्डूरम् (तृतीयम्)

त्रिरष्टगुणे मूत्रे लोहकिट्टं सुशोधितम् ।
पाकान्ते त्र्यूषणं वह्निवरादार्वीसुरद्रुमान् ॥
विडङ्गबीजचूर्णञ्च मुस्तं किट्टसमं क्षिपेत् ।
प्रातः कर्षं भजेदस्य जीर्णे तक्रौदनं भजेत् ॥
हलीमकं पाण्डुरोगमर्शांसि श्वयथुं तथा ।
ऊरुस्तम्भं जयेदेतत्कामलां कुम्भकामलाम् ॥

र स, र सु पाण्डुरोगे ।

भाषा— सोनगेसे–पुराने मण्डूरका गोमूत्रमें बुझाकर इसीमें घोटघोटकर भस्मकरले । फिर मण्डूरसे अठगुना गोमूत्रदेकर मन्दआंचसे पकावे । जब गोलियें बधनेलायकहोजाय तब त्रिकटु, चित्रकमूल, त्रिफला दारुहलदी, देवदारु, विडङ्गतण्डुल, नागरमोथा येसब मिलकर मण्डूरके बराबर बारीक-

चूर्णकर उसमें डालकर १ मासेसे ३ मासेतककी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे अग्निबलके अनुसार खानेसे हलीमक, पाण्डु, धनासार, शोथ, ऊरुस्तम्भ, कामला, कुम्भकामला, येसब नष्टहोते है ।

२८१ त्र्यूषणादिलोहम् (प्रथमम्)

त्र्यूषणं त्रिफला चव्यं चतुर्लवणमभ्रकम् ।
वाकुची लोहचूर्णश्च भक्षयेन्मधुसर्पिषा १२२०
परं स्थौल्यहरं वह्निबलवर्णविवर्द्धनम् ।
श्रेष्ठं रसायनं मेहकुष्ठघ्नं यन्त्रणा विना १२२१

र र र वा, स्थौल्ये । र. वा अग्निबलविवर्द्धनमिति पाठः ।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, चव्य, चारलवण (सैन्धव, सामुद्र, बिड, सोनचेल) अभ्रकभस्म, बावुची-बीज और लोहभस्म येसब समभाग मिलाकर चूर्णकर रखछोडे । इसमेंसे १ मासेसे ३ मासेतककीमात्रा लेकर मधु और घीकेसाथ चाटनेसे अत्यन्तस्थूलता, अग्नि, बल और वर्णकी हानि, प्रमेह, कुष्ठ इनसबको यह नष्टकरताहै । इसमें अधिकपरहेजकी जुरूरत नहीं है ॥ २८१ ॥

२८२ त्र्यूषणादिलोहम् (द्वितीयम्)

त्र्यूषणं त्रिफला चव्यं वाकुचीचित्रकं तथा ।
लवणानि च चत्वारि सर्वतुल्यमयोमृतम् ॥
भक्षयेन्मधुसर्पिर्भ्यां स्थौल्यकुष्ठलवर्णकृत् ।
मेदोघ्नं कुष्ठशमन सर्वव्याधिविनाशनम् ॥
त्र्यूषणाद्यमिदं लोहं रसायनमनुत्तमम् १२२३

र क, र ख, यो र, र च, वै चि, र सु, र चि, र क. ख, भ, र ति, रसायनच नि र, स्थौ स्थाधिकारे । बहुपुस्तकेषु त्रिफलास्थाने चित्रकेति पाठो दृश्यते । कोथलोथमहाशयै हरीतकीति व्याख्यानं कृतम् । वस्तुतस्तु त्र्यूषणसाहचर्यात्प्रयोगेषु चित्राच त्रिफला इत्येव पाठः साधीयान् । रसरत्नाकरादौ तथैव दर्शनादितिदिक् ।

भाषा— त्रिकटु, त्रिफला, चव्य, बाकुचीबीज, चित्रकमूल, चारोंनमक, येसब समभाग, इनसबकी बराबर लोहभस्म मिलाकर रखछोडे । इसमेंसे १ मासेसे २ मासेतक अग्निबल देखकर घी और मधु-केसाथ देनेसे मेदोवृद्धि, कुष्ठ, मन्दाग्नि, श्वास, कास, कामला, हलीमक, बलवर्णाऽभाव, इनसबको यह दूरकर कृशोंको स्थूलकरताहै और आयुको बढाता है

२८३ त्र्यूषणादिलोहम् (तृतीयम्)

त्र्यूषणं त्रिफला दारु हरिद्रे नीलिनीफलम् ।
द्राक्षाचेन्द्रयवं मुस्तं मञ्जिष्ठां कटुरोहिणीम् ॥
शतावरीशिग्रुबीजं चित्रकं गजपिप्पली ।
शालिपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका ॥
पाठा भल्लातकं दन्ती विशाला सदुरालभा ।
शटी मधुरसा रास्ना विडङ्गञ्च समाक्षिकम् ॥
एतैश्चूर्णैः समं वाऽपि लोहं द्विगुणमावपेत् ।
यावशूकञ्च संसृज्य गवां मूत्रेण पाचयेत् ॥
ततोऽक्षमात्रां गुटिकां पाययेत्तण्डुलाम्बुना ।
पाण्डुरोगं जयत्याशु महादण्ड इवाऽपरः ॥

र का, पाण्डुरोगे ।

भाषा— त्रिकटु, त्रिफला, देवदारु, हल्दी, दारु-हल्दी, कलोंदाना, दाख, इन्द्रयव, नागरमोथा, मजीठ, कुटकी, शतावर, सहिजनकेबीज, चित्रकमूल, गजपीपल, शालिपर्णी, सारिवा, दोनों भटकटैया, पाठा, भिलावे, दन्तीमूल, इन्द्रायण, छोटाजवासा, कचूर, मिश्रय, रास्ना, विडङ्ग, सोनामाखी येसब समभाग, इनसबकी बराबर अथवा इनसबसे दूनी लोहभस्म और यवक्षार मिलाकर अठगुने गोमूत्रमें धीरे २ पकावै । जबगोलिया बंधने लायकहोजाय तब ६ मासेकी गोलिया बनाकर छायाशुष्ककर रखछोडे । इनमेंसे अग्निबल देखकर १ या २ गोली चावलके धोवनकेसाथ देनेसे यह पाण्डुरोगको बहुत शीघ्र नष्टकरताहै ॥ २८३ ॥

२८४ त्र्यूषणादिवटी (प्रथमा)

त्रीणि कटूनि तथाऽतिविषा च
क्षारयुता त्रिवृता त्रिफला च ।
दन्तिकरासकलोध्रनतानि
चन्दनवारिविडेभकणाश्च ॥ १२२९ ॥
ग्रन्थिकपुष्करमूलघनाश्च-
तिक्तककट्फलकेन्द्रयवाश्च ।

त्वग्दलनीलसरोजघनाथ-
　　वालमलाऽऽलसुजातिफलञ्च ॥ १२३०

द्रव्यमिदं पिचुमात्रकमेत-
　　च्चाऽष्टपलानि तथाऽऽयसकस्य ।
अष्टपलन्तु शिलाजतुकं स्या-
　　च्छर्करया शुभया च समानम् ॥
शुभवासरभक्षणमस्य वरं
　　मुखमस्तकरोगनिरोधकरम् ।
भ्रमकाचतमोऽर्बुदपित्तहरं
　　नवयौवनकान्तिकलापकरम् ॥ १२३२

र. र., रसायने ।

भाषा— त्रिकटु, अतीस, सज्जी, यवक्षार, सुहागा, त्रिफला, निसोत, शुद्धजमालगोटा, अडूस-फेपत्ते, लोध, तगर, चन्दन, खस, शुद्धवत्सनाग, गजपीपल, पिपलामूल, पोहकरमूल, अभ्रकभस्म, चिरायता, कायफल, इन्द्रयव, तज, पत्रज, नागर-मोथा, नीलोत्पल, सुगन्धबाला, शुद्धकपूर, हरिताल भस्म अथवा रसमाणिक्य और जायफल येप्रत्येक १ तोला, मण्डूरभस्म ८ पल, शुद्धशिलाजीत ८ पल, शक्कर सबकी बराबर लेकर मिलाकर रखछोडे। इसमेंसे ३ माशेसे ६ माशेतक तत्तद्रोगहरानुपानके साथ शुभ नक्षत्रमें तुलकरनेसे मुख और मस्तकके रोग, कुष्ठ, पाण्डु, श्वास, कास, कामला, हलीमक, उदररोग, बवासीर इनसबको दूरकर आयुको बढा ताहै बुढापेको दूरकरताहै। इसका अजन करनेसेभ्रम, मोतिया, तम, अर्बुद और मद्लापन दूरहोते हैं ॥

२८५ त्र्यूषणादिवटी (द्वितीया)

कटुत्रयं पारदगन्धटङ्कणं
　　सद्वत्सनाभञ्च कपर्दिकायुतम् ।
विमर्द्य निम्बूद्रसस्त्रिवासरं
　　भजेत्त्रिमरिचाऽऽज्यविमिश्रितां वाम् ॥
पित्तप्रधाने ग्रहणीविकारके
　　पित्ताऽतिसारेऽनिलरक्तकाऽऽमये ।
सशर्करं योजयते प्रबुद्धिभिः
　　गुदाऽऽमये शूलचये च गुल्मके ॥
हिङ्गुं घृतञ्चापि पिबेत्प्रयत्नत-
　　स्तक्रं ग्रहण्यामहितच्छितातम् ।
शैत्ये मरीचैर्वमथौ प्रयोज्यः
　　लाजाजमन्थं विधिवद्विधिज्ञैः १२३५॥
कृमौ विडङ्गैः कुटजैः स्रुतौ च
　　रक्तस्य गन्धेन किलाससञ्ज्ञे ।
जीर्णज्वरे क्षौद्रकणायुतश्च
　　वाते रसोनैः सघृतो नियोज्यः ॥
कटुत्रिकं क्षौद्रयुतञ्च कासे
　　ज्वरे सपांसुजलदः प्रशस्तः ।
वरा सिताढ्या च हिता प्रमेहे
　　क्षौद्रान्वितार्द्रञ्च तथा त्रिदोषे ॥
इत्थं हि योज्ये किल चानुपानं
　　योग्यं यदेतत्कुशलैस्तथाऽन्यत् १२३७॥

रसायनस., ग्रहण्यादौ ।

भाषा—त्रिकटु, शुद्धपारा और गन्धक, सुहागा शुद्धवत्सनाग, कौडीभस्म सब समभागलेकर नीबूके रससे ३ रोज मर्दनकर २–२ रत्तीकी गोलियें बना-कर रखछोडे। इनमेसे १ गोली लेकर ३ मरिच और ३ माशे घीकेसाथ चटानेसे पित्तप्रधान ग्रहणी-रोग, पित्ताऽतिसार और वातरक्तको दूरकरताहै। बवासीर, शूल, गुल्म इनमें शक्करकेसाथ देकर हींग और घी पिलानेसे इनको दूरकरता है। ग्रहणीमें पानमें देकर ऊपरसे छाछ पिलावे। शीतमें मरिचके साथ, वमनमें लाजके सत्तूके साथ, कृमिमें विडङ्गके साथ, रक्ताऽतिसारमें कुटजकी छालके साथ, कफा-धिक्यमें गन्धकके साथ, जीर्णज्वरमें मधु और पीपल-के साथ वायुमें लहसुन और घीके साथ, खांसीमें त्रिकटु और मधुके साथ, ज्वरमें गन्धक और नागर-मोथेके साथ, प्रमेहमें त्रिफला और शक्करके साथ त्रिदोषज्वरमें अदरख और मधुके साथ देना २८५॥

२८६ त्वगाद्यागुटिका

त्वगेलागन्धरस्थौर गुग्गुलुः समभागतः ।
कुर्याद्वातारितैलेन गुटिका वातरोगिणाम् ॥

ग, नि., वातरोगे ।

भाषा—तज, इलायची, तत्रक, गुग्गुलु येसब समभागलेकर एरण्डके तैलसे २–२ माशेकी गोलियें बनाकर वातहरानुपानके साथ देनेसे समस्त वायुके रोगोंको दूरकरतीहैं ॥ २८६ ॥

२८७ दण्डिलोहम् (प्रथमम्)

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि दण्डिलोहस्य च क्रियाम् ।
सङ्गृह्य त्रिफलाक्वाथात्तिलं बिल्वार्धमेव वा ॥
लौहे कटाहे निक्षिप्य लौहदण्डेन मर्दयेत् ।
गुञ्जाप्रमाणां लौहस्य भूतिं तदुपरि क्षिपेत् ॥
एतद्द्वियामपर्यन्तं मर्दयेत्सुदृढं भिषक् ।
घनीभूतं यदा जातं कृष्णं किट्टनिभं तदा ॥
पाययेद्रोगिणं पश्चाल्लघ्वन्नं भोजयेन्नरः ।
एवं द्विसन्ध्यं कुर्वीत मासं प्रतिदिनं ध्रुवम् ॥
ग्रहणीमतिसारञ्च वह्निमान्द्यमजीर्णताम् ।
ज्वरं गुल्ममुदावर्तं कासश्वासक्षयक्रिमीन् ॥
विशेषाद्ग्रहणीं हन्ति योगोऽयं दुस्तरामपि ।
अनुभूतः पुरा यैश्च मया भिषगनुज्ञया ॥

रसायनखं., रसायने ।

भाषा—तीनतोले त्रिफला लेकर ४ पल पानीमें क्वाथकर एकपल अवशिष्ट रहनेपर मसलकर छानले । इसको लोहेकी कड़ाहीमें डालकर एकरत्ती से लेकर ३ रत्तीतक लोहेकीभस्म डालकर लोहेके डंडेसे दोपहरतक लगातार मर्दनकरे जब यह गाढ़ाहोकर किट्टकीतरह काला होजाय तब रोगीको पिलादे । इसके जीर्णहोनेपर हल्का भोजनदे । इसतरह दोनों समय रोजकरनेसे ग्रहणी, अतिसार, मन्दाग्नि, अजीर्ण, ज्वर, गुल्म, उदावर्त, कास, श्वास, क्षय, क्रिमि, विशेषकर दुस्तरसंग्रहणी इनको यह योग दूरकरताहै । यह मईयारका अनुभव किया हुआ है ॥ २८७ ॥

२८८ दण्डिलोहम् (द्वितीयम्)

पलमात्रन्तु गोमूत्रमथवा शुद्धवारि च ।
लोहपात्रे विनिक्षिप्य लोहदण्डेन मर्दयेत् ॥
पथ्याचूर्णस्य कर्षैकं तत्समं लोहचूर्णकम् ।
यामार्धं मर्दयेदेवं वारि पथ्यासमं पुनः ॥
एवं त्रिःशोषितं वारि सायं प्रातः सुपेत्रयेत् ।
पथ्याचूर्णं पुनर्योज्यं वारिणा नित्यमेव च ॥
पुनः प्रतिदिनं मर्द्यं लोहचूर्णं क्षये पुनः ।
कृष्णीभूतमिदं वारि जायते मधुरं परम् ॥
तद्वारि सेवनात्पुंसां नवो देहः प्रजायते ।
जीर्णज्वरोदरे शूले आमशूले तथा कृमौ ॥
अरुचिश्चाऽम्लपित्तञ्च श्वासं कासं निवारयेत् ।
जीर्णधातुस्तहृद्रोगी गात्रभङ्गं तथा क्षयम् ॥
सकलं राजयक्ष्माणं नाशयेत्परमौषधम् ।
मन्दाऽग्निं ग्रहणीश्चाऽपि पीनसं नाशयेत्परम् ॥
सेव्यमानं तु यत्पुंसां क्षुधाकरणमुत्तमम् ।
त्रिःसप्तदिवसंरस्य सेवनं यदि चेत्कृतम् ॥
सर्वरोगविनाशश्च भवेदेव न संशयः ।
षण्मासं वा वत्सरं वा सेवनाल्लोहवत्तनुः ॥
जायते नाऽत्रसन्देहो ह्यनुभूतं मयाऽपि च ॥

रसायनखं., रसायने ।

भाषा—एकपल गोमूत्र अथवा पानीको लोहेकी कड़ाहीमें डालकर १ तोला हर्रैकाचूर्ण और एकतोला बारीकलोहचूर्ण मिलाकर लोहेके डंडेसे आधे पहर तक घोटे । पानीसूखनेपर १ तोला पानी और डाले । इसतरह तीनवार १–१ तोला पानी सुखाकर १ पल पानी और डालकर इसमेंसे जितनाअन्न हजमकरनेसे चलाजावे उतनाही लेकर पीजाय और इसमें एकपल पानी और डालकर रहनेदे । फिर इसको आधापहर घोटकर सन्ध्याके समय पीजाय फिर उसपात्रमें १ तोला हर्रैकाचूर्ण और एक पलपानी डालकर रहनेदे सुबहमें आधापहर खरलकर निथारकर पानी पीजाय और नया एकपल पानी डालदे ऐसे रोजानाकरे । हर्रैका चूर्ण रोजाना रातको डालदियाकरे । लोहेका चूर्ण जब बिलकुल समाप्त होजाय तब दूसरा डाले । ऐसे २१ रोज सेवनकरनेसे मनुष्यका शरीर नवीन होजाताहै और जीर्णज्वर, उदररोग, शूल, आम-

शूल, कृमि, अरुचि, अम्लपित्त, श्वास, कास, धातुओंकी जीर्णता, हृद्रोग, गात्रभङ्ग, क्षय, उपद्रवोंसहित राजयक्ष्म, मन्दाग्नि, ग्रहणी, पीनस, इनसबको २१ रोजके सेवनसे नष्टकरताहै । ६ महीने अथवा १२ महीने इसकासेवन कियाजायतो लोहके सदृश शरीर होजाताहै ॥ २८८ ॥

२८९ दद्रुकुष्ठविद्रावणः १०(नागार्जुनगुटी

रसगन्धकतालाऽभ्रकान्तकृष्णाऽभ्रभस्मकम् ।
हिङ्गुलं मधुकं कुष्ठं सर्वं समविभागिकम् ॥
अम्लवेतसतोयेन त्रिदिनं परिमर्दयेत् ।
विशोष्याऽऽज्यमधुभ्याश्च मृदित्वा त्रिदिनं पुनः
दत्त्वा जीर्णं गुडं तुल्यं कोलाऽस्थिप्रमिता वटीः
छायाशुष्काः प्रकुर्वीत शम्भोरग्रे च पूजयेत् ॥
इयं हि पञ्चाङ्कृताऽभिधाना—
नागार्जुनोक्ता गुटिका च नूनम् ।
सर्वाणि कुष्ठानि विचर्चिकाश्च
दद्रूणि विद्रावयति क्षणेन ॥१२५७॥

र. र. स, र. क रु, र. शो, र र. की., कुष्ठाधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, हरितालभस्म, अभ्रक, कान्तलोह और कृष्णाभ्रक इनकीभस्में, शुद्धसिंगरिफ, मुलहठी, कूठ, सब समभागलेकर बोरीक चूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर अम्लवेतसके रससे ३ रोज मर्दनकर सुखाकर घी और मधुमें एकरोज मर्दनकर उसकी बराबर पुरानागुड मिलाकर बेरकी गुठलीके बराबर गोलियें बनाय छायामें सुखाकर रखछोडे । इसको शुभतिथि वार—नक्षत्र—योग और करण इनमें तैयारकरे । महादेवजीकेआगेइनकी पूजाकर इनमेसे १ १गोली तत्तद्दोषहराऽनुपानके साथ देनेसे कुष्ठ, विचर्चिका, दद्रु, इनसबको यह बहुतशीघ्र नष्ट करती है ॥ २८९ ॥

२९० दद्रुहररसः

त्रिकटु द्वे निशे क्षारावपामार्गकमोक्षयोः ।
ताम्रश्च टङ्कणं क्षारः कज्जली रसगन्धयोः ॥
मेघश्रृङ्गीरसैर्मर्द्यं लेपाद्दद्रूणिनाशयेत् १२५८

र दद्रुकुष्ठे ।

भाषा—त्रिकटु, हल्दी, दारुहल्दी, सज्जी, यव क्षार, अपामार्ग और मोखाकाक्षार, ताम्रभस्म, सुनासुहागा, शुद्धपारा और गन्धक सब समभागलेकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर मेढासींगी के रससे मर्दनकर रखछोडे । इसका लेपकरनेसे कुष्ठ, विचर्चिका, दद्रु येसब नष्ट होते हैं ॥ २९० ॥

२९१ दधिवातारिरसः

रसगन्धकनेपालं समं खल्वे विमर्दयेत् ।
चित्रमूलकषायेण दोलयन्त्रेण पाचयेत् ॥
गुञ्जामात्रं पाययेत्तु दधिवातो विनश्यति ॥

दधिवातस्य लक्षण यथा—अक्षिशूल कर्णशूल नासाशूल शिरोभ्रम । हिक्काऽतिसारकश्चैव दधिवातस्य लक्षणम् ॥
व रा, वै चि, दधिवाते ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और जमालगोटा समभागलेकर चित्रकमूलके काथमें दोलायन्त्रसे एकरोज स्वेदनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे १–१ गोली समयोचिताऽनुपानके साथ देनेसे दधिवात नष्ट होता है । आंख–कान–नाककाशूल, शिरोभ्रम, हिचकी, अतिसार येजिसरोगमें हों उसे दधिवात कहतेहै ॥ २९१ ॥

२९२ दन्तविकासनरसः

मृतं रङ्गं मृतं ताम्रं मृतमभ्रं समंसमम् ।
मर्दयेदमृताद्रावैरातपे शोषयेत्र्यहम् ॥१२६१॥
ततो पुटेद्वारमेकं सितया सम्प्रयोजयेत् ।
त्रिफलाचूर्णसंयुक्तं रस दन्तविकासनम् १२६२
गुञ्जाद्वयं त्रयं वापि लवणं परिवर्जयेत् ।
सर्वान्दन्तोद्भवाद्रोगानोष्ठरोगांस्तथैव च ॥
जिह्वारोगांस्तालुरोगाञ्क्षयेदचिरादयम् ॥

ना चि, दन्तरोगे ।

टि०—द्विगुञ्जापरिमिता मात्रा बाल्काना कृतेऽतिमात्राऽस्यतोगुञ्जाचतुर्थमात्रादारभ्य मात्राप्रमाण निर्धार्णीयम्, वृनाङ्के तु समीचीनमेव मूलै प्रमाण व्यवस्थापितम्।

भाषा—रङ्ग, ताम्र, अभ्रक इनसबकीभस्में समभागलेकर गिलोयके काथसे धूपमें मर्दनकरे । ऐसे ७ रोज मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर सम्पुट

में बन्दकर २ सेर जङ्गलीकण्डोंकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर इसमेंसे २–३ रत्ती शक्करकेसाथ देनेसे बच्चोंके दांतजल्दी निकल आते हैं। इसकेसेवनमें लवणखुड़ादेना चाहिये। इसकेसेवनसे दांत, ओष्ठ, जिह्वा और तालुके समस्तरोग नष्टहोतेहैं ॥ २९२ ॥

२९३ दन्तोद्भवगदान्तकरसः

पिप्पलीपिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरैः ।
अजमोदायवानीभ्यां निशया मधुकेन च ॥
दारुदार्वीविडङ्गैलानागकेसरनीरदैः ।
शटीशृङ्गीविडै र्व्योम्ना शङ्खाऽयोहेममाक्षिकैः ॥
विधाय वटिकां पिष्ट्वा वटिका वल्लसम्मिता ।
दन्तवर्धेऽभ्यवहृतौ योजयेच प्रयोगवित्१२६६
प्रयोगादस्य दन्तानां त्वरयोद्गमनं भवेत् । ;
ज्वराऽऽक्षेपाऽतिसाराद्या निवर्तन्ते न संशयः ॥

र. च., दन्तरोगे ।

भाषा— पीपल, पिपलामूल, चव्य, चित्रक, सोंठ, अजमोद, अजवाइन, हल्दी, मुलहठी, देवदारु, दारुहल्दी, विडङ्ग, इलायची, नागकेसर, नागरमोथा, कचूर, काकड़ासींगी, विडनमक, अभ्रक, शङ्ख, लोह, सुवर्णमाक्षिक इनकी भस्मे सब समभाग मिलाकर बारीकचूर्णकर पानीमें एकदोरोज मर्दनकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनको योग्यतानुसार मञ्जन करने और खानेमें काममें लानेसे ज्वर, आक्षेप (खींचतान) अतिसारवगैरह उपद्रव दूरहोकर दांतजल्दीसे निकलआतेहैं ॥ २९३ ॥

२९४ दरदभस्मयोगः

एकोनवसुभागेतु चूर्णे सौराष्ट्रिसम्भवे ।
कर्षैकं दारदं खण्डं शुद्धंमध्ये निधापयेत्१२६८
विद्याधरेण यन्त्रेण भस्म कुर्याद्यथाविधि ।
दुग्धेन सह दातव्यं माषमात्रश्च रोगिणे ॥
पथ्यं तैलाऽम्ललवणं वर्ज्यं चातलमित्यपि ।
प्रमेहमुपदंशञ्च मण्डलानि च नाशयेत्१२७०

रसायनस., उपदंशे ।

भाषा—साततोले फिटकड़ीके चूर्णमें १ तोला सच्चीशिंगरिफकी डलीको बन्दकर डमरूयन्त्रमें चारपहरकी मध्यमाऽग्निदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर फिटकड़ी सहित निकालकर चूर्णकररखछोड़े । इसमेंसे १–१ माशा दूधकेसाथ लेनेसे और तैल, अम्ल, लवण, चातल चीजोंको छोड़नेसे यह प्रमेह, उपदंश और मण्डलकुष्ठ इनको नष्टकरताहै ॥ २९४ ॥

२९५ दरदरसायनम्

गम्भीरे लोहपात्रे कुडवघृतभृते
रण्डकान् दिङ्मितानां,
पक्त्वा भल्लातकानां पचनविधिगत
स्नेहकान्सन्त्यजेत्तान् ।
शाणे क्षिप्त्वा च तस्मिन् दरदमथशुभं
सन्निदध्यात्ततापा-,
त्साम्बूल्याः सारमस्योपरि पलमथ च
क्षौद्रशुक्तिं निदध्यात् ॥ १२७१ ॥
सरसर्वं लघ्वह्निज्वलितगतमथा-
प्याऽथ शीतं निगृह्य,
तत्खण्डं चूर्णयित्वा यदनु च रजसा
रक्तवर्णस्य तस्य ।
गुञ्जामानेन मात्रां मृगमदमधुस-
त्कुङ्कुमं देवपुष्पं,
त्वक्कृष्णायास्तु मूलं तदपि च सहितं
ग्रन्थिजातीफलाभ्याम् ॥ १२७२ ॥
जातीपत्रीतिसंरै विदलितमथत-
न्मापमात्रं नियोज्यं,
पण्डोऽप्यासाद्य लेह्यं युवति गणगतं
सेवयेत्कामुकः सन् ।
वातोत्थैः श्लेष्मरोगैः कफकृतविविधै
रोगसङ्घै र्विमुक्तः,
कान्त्या कन्दर्पतुल्यो भवति च पलिना-
मग्रगण्यश्चिरायुः ॥ १२७३ ॥

रसायनस., रसायने ।

भाषा— लोहेके गहरेपात्रमे १६ तोले चौभरके दसभिलावोंके टुकडे डालकर धीरे २ आंचदेकर भिलावोंको पकावे । जब इनमेंसे तमामतैल निकलआवे तब इनको निकालकर फेंकदे । फिर ४ मासे रूमीशिगरफका टुकड़ा डालकर अग्निपरसे नीचे उतारले । ठंढाहोनेपर पकेपानोंकारस ४ तोले शुद्धमधु ८ तोले डालकर फिर अग्निपर चढावे और धीरे २ आंचदे जिसमें कि उफान न आवे । अखीरमे आंचलगकर शान्तहोजानेपर शिंगरिफकी डलीको निकालकर पीसकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ रत्तीलेकर कस्तूरी, केसर, लौंग, तज, पिपलामूल, वाराहीकंदकायफल, जायफल, जावित्री, सब समभागका बारीकचूर्णकर इसमेंसे १ माशा मिलाकर मधुकेसाथ देनेसे धातुएं पुष्टहोकर वात, कफजनितरोग दूरहोकर स्त्रियोंमे यथेष्ट रमणकरसकता है। वलवानोंमे अग्रेसर रहताहै । इसकेसेवनसे नपुंसकभी मदोन्मत्तस्त्रियोंकी इच्छाको पूर्णकर सक्ता है।

२९६ दरदसिन्दूररसः

नवकर्षमितः शुद्धः पारदस्तत्प्रमाणतः ।
रसकर्पूरकश्चैव रसार्द्धो दरदः स्मृतः ॥
सार्धपञ्चाऽक्षमानः स्याद्गन्धकश्च सुशोधितः ।
सर्वमेकत्र संपिष्य पूरयेत्काचकूपिकाम् ॥
वालुकायन्त्रमध्यस्थां तां पचेत्क्रमवह्निना ।
अहोरात्रद्वयादूर्ध्वं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥
गुञ्जाऽनुपानतो हन्याद्रसोऽयं वातजाग्गदान् ।
सन्निपाताहिकांश्चाऽपि ज्वरादीन्हन्त्यशेषतः ॥
नाम्ना दरदसिन्दूरो रसोऽयं सर्वरोगहृत् ॥

रसायनसं., सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा और रसकपूर ९–९ तोले, शुद्धशिंगरफ ४॥ तोले, शुद्धगन्धक ५॥ तोले लेकर इकट्ठे पीसकर ६–७ कपडमिट्टी दीहुई आतशी शीशीमें डालकर शीशीका मुंह खड़ियामिट्टी वगैरह से बन्दकर वालुकायन्त्रमें रखकर दोदिनरातकी क्रमवृद्ध अग्निदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ रत्ती उचितानुपानके साथ देनेसे वातरोग, समस्तसन्निपात और उपदंश नष्ट होते हैं ॥ २९६ ॥

२९७ दरदादिवटी (प्रथमा)

दरदं भृङ्गिकं मुस्ता पिप्पली मरिचं समम् ।
निम्बुनीरैस्त्र्यहं पिष्ट्वा मुद्गाभाः कारयेद्वटीः ॥
द्विसन्ध्यं द्वे गिलेद्वट्यौ कासवेगनिवृत्तये ।
कदलं वृन्ताकं तैलं खण्डश्चाऽपि विवर्जयेत् ॥

सि. भे., म., कासे ।

भाषा—शुद्धशिंगरिफ और बछनाग, नागरमोथा, पीपल, मरिच, लौंग येसब समभागलेकर ३ रोज लगातार नीबूके रससे मर्दनकर मूंग बराबर गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे २–२ गोलियां अदरख वगैरहके रसके साथ लेनेसे पांच प्रकारके कास निवृत्त होते हैं । केला, बैंगन, कूष्माण्ड और बीजसहित तमाम सेम, तैल, खांड, इनको न खाय ॥ २९७ ॥

२९८ दरदादिवटी (द्वितीया)

म्लेच्छं सार्धपलं ततोऽष्टगुणितंमानेगुडञ्चोभयं,
सत्पात्रे निहितं विधाय लगुडे स्थूलेसुनिम्बद्भुजे
मुद्रां ताम्रमयीं निकील्य पुरतो सङ्घर्षयेद्यत्नतः,
सप्ताहंसुमापमात्रगुटिकाःकुर्याद्भिषक्सत्तमः ॥
द्विसन्ध्यं सेवनादेषा श्वासकासाऽनिलव्यथाः ।
कुष्ठोपदंशकण्डूश्च हरेद्योग्याऽनुपानतः १२८१

र. क., कुष्ठादौ ।

भाषा—शिंगरिफ ६ तोले, गुड ४८ तोले लेकर मिट्टीके कूंडेमें (जिसे पञ्जाबमें कहते है) डालकर तांबेका मोटा पैसा नीचे लगायेहुए नीमके सोटे डंडेसे सातरोज लगातार घोंटे । इसकेबाद इसकी ८–८ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली सुबहशाम सत्त्रोगहराऽनुपानके साथ देनेसे उपदंश, कुष्ठ, कण्डू, श्वास, कास और तमाम वातविकार नष्ट होते हैं ॥ २९८ ॥

२९९ दरदादिवटी (तृतीया)

भागैकं स्याद्दरदतः सार्द्धभागोऽहिफेनकः ।
अर्धभागो भवेट्टङ्कः पिष्टिकाश्च प्रपेषयेत् ॥
जातीफले च विन्यस्य सम्यक्पुटविपाचितम् ।
मुद्गमात्रं गिलेन्नित्यं पयसा च गवां हि तत् ॥
ज्वराऽतिसारे मान्द्ये च निद्रानाशेऽरुचौ तथा
योजयेद्भेषजं नित्यं बलपुष्टिकरं हि तत् १२८४

रसायनसं., वै. चि., नि. र., वै. चि., ज्वरातिसारे वैद्यचिन्तामणिनिघण्टुरत्नाकरयोः दरदादिपुटपाक इति नाम स्थापितम् ॥

भाषा—शिंगरफ १ भा., अफीम १॥ भा., भुनासुहागा आधा भा., इनसबको एकजगहपीसकर गोली बनाय जायफलके भीतर रखकर इसीकी डाटसे बन्दकर कच्चेसूतसे लपेटकर गेंहूंके आटेकी वाटीमें बन्दकर कण्डोंकी निर्धूम आंचमें उस वाटीको पकावे । उसका ऊपरकाहिस्सा कुछ जलनेलगे तब निकालकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर जायफलको निकालकर पीसकर मूंग-बराबर गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे योग्यताऽनुसार १,२ अथवा ३ गोलियें गायकेदूधकेसाथ देनेसे ज्वर, अतिसार, मन्दाग्नि, निद्रानाश, अरुचि इन सबको दूरकर बल और पुष्टिको करतीहै ॥

३०० दरदेश्वरोरसः

दरदं पञ्चपलिकं पलमेकं बलेस्तथा ।
मृदुवह्निगतो कुर्यात्कज्जलीमञ्जनाऽऽकृतिम् ॥
बलिमानं शुद्धतालं निक्षिपेत्तत्र बुद्धिमान् ।
पश्चात्खल्वे विनिःक्षिप्य त्रिदिनं मर्दयेत्तथा ॥
नियोज्य काचकूप्यान्तु लिप्तायां मृत्तिकाऽम्बरैः
सिकतासु पचेद्दहनैः षडहं
तदनु स्वत एव हिमं दहनात् ।
दरदेश इति क्षयकासहरो
भवतीह रसः सकलाऽऽमयजित् ॥

र. का., कासाधिकारे ।

भाषा—रूमीशिंगरफ २० तो., शुद्धगन्धक चार तोला लेकर दोनोंकी कज्जलीकर लोहेके पात्रमें रखकर अङ्गारोंपर रक्खे । जब इसका द्रवहोजाय तब नीचे उतारकर घोटे । एकदम नीलवर्ण होनेपर एकपल शुद्धहरिताल़काचूर्ण मिलाकर तीनरोजतक मर्दनकर ६–७ कपडमिट्टी दीहुई आतशी शीशीमें डालकर मुंह बन्दकर वालुकायन्त्रमें ६ रोजतक क्रमवृद्ध अग्निसे पकाकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ रत्ती तत्तद्रोगहराऽनुपानकेसाथ अथवा समयोचिताऽनुपानकेसाथ देनेसे क्षय, कास, कुष्ठ और वातव्याधि इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ ३०० ॥

३०१ दर्दुररसः (प्रथमः)

मण्डूकाऽऽयसजञ्चूर्णं समं सूतस्य चारितम् ।
दन्तीद्रवेण संघृष्टं ग्रहणीदोषनाशनम् १२८८

रसेन्द्रसं., ग्रहणीदोषे ।

भाषा बीजसंस्कारकियाहुआ अभ्रक और लोहेकाचूर्ण समभागपारेको खिलाकर दन्तीमूलकेद्रवसे २–३ रोज मर्दनकर २–२ रत्तीकी गोलियेंबनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली दूध अथवा तक्रके साथ देनेसे यह ग्रहणीरोगको दूरकरताहै ॥३०१॥

३०२ दर्दुररसः (द्वितीयः)

सुश्लक्ष्णतीक्ष्णचूर्णन्तु रसेन्द्रसमभागिकम् ।
काञ्चनाररसे घृष्ट्वा सर्वाऽतीसारनाशनम् १२८९
पिष्टः समेन तीक्ष्णेन काञ्चनाराऽम्बुमर्दितः ।
पुटपाकोऽतिसारघ्नः सूतोऽयं दर्दुराह्वयः ॥

र. रसेन्द्रः, रसेन्द्रम. योगेन्द्रः, यो. म. तीक्ष्णरसः, र. र. स., अतिसारे ।

भाषा—बहुतबारीक फौलादका रेता और शुद्धपारा समभागलेकर कचनारके रससे २–२ रोज मर्दनकर रखछोडे । इसमेंसे २–३ रत्तीकी मात्रा उचिताऽनुपानकेसाथ देनेसे यह समस्त अतिसारोंको दूरकरताहै । अथवा इसका पुटपाक करके देनेसे यह अतिकामकरताहै ॥ ३०२ ॥

३०३ दशाऽऽयसम् (दशाम्बु)

वराऽम्बुदव्योषविडङ्गवह्नि
रसाभ्रकैस्तुल्यमपो निहन्ति ।

मध्वाज्ययुक् पाण्डुसकामलाऽऽम-
वाताऽस्रहृल्लासवलासहिक्काः॥१२९१॥

र. (सा). पाण्डुकामलायाम् । नवाऽऽयसे एव रसाऽभ्रके विशेषतया नियुक्तयाऽय निष्पादितो योग ।

भाषा— त्रिफला, नागरमोथा, सोंठ, मिरच, पीपल, विड्ङ्ग, चित्रकमूल, पारदभस्म और अभ्रकभस्म समभागलेकर सबका बारीक चूर्णकर इनसबकी बराबर लोहेकीभस्म मिलाकर रखछोडे । इसमेंसे ३–३ माशे मधु और घीकेसाथ खानेसे पाण्डु, कामला, आमवात, वातरक्त, जलमिचलाना, कफ (श्वासकास), हिचकी इनसबको यह नष्टकरताहै ॥

३०४ दाडिमादियोगः

शुद्धसूतं विषं गन्धं वराटीव्योषटङ्कणम् ।
धातक्यतिविषारोध्रं मूत्रगन्धा च बालकम् ॥
बिल्वाऽब्दं कुटजं विश्वापाठाहिङ्गु च दाडिमम्
अहिफेनमथो धान्यमाम्राऽस्थि जातिकोषकम् ।
जातीफलं कुङ्कुमञ्च नागकेसरकं तथा ।
कर्षकं पृथगादद्यात्चूर्णीकृत्य प्रयत्नतः १२९४
शुद्धाया विषमुष्टयाश्च पलश्चैव प्रयोजयेत् ।
जम्बीरस्वरसेनैव भावयेद्दृष्टयामतः ॥१२९५॥
वल्लद्वयमितां खादेद्वटीं गोधृतसंयुताम् ।
नानाऽनुपानयोगैश्च विसूच्यां सम्प्रयोजयेत् ॥
विंशतीकृमिरोगाणामतिसारेषु षट्स्वपि ।
अनलादिसमुद्भूतां दुस्तरां ग्रहणीं जयेत् १२९७
पथ्यं तक्रौदनं योज्यं दध्योदनमथापि वा ।
कोष्णं जलं पिबेचाऽनु सम्यं वार्यथवा पिबेत् ॥

रसायनस , अतिसारे ।

भाषा—शुद्धपारा, वछनाग और गन्धक, कौडीभस्म, त्रिकटु, सुनासुहागा, धावडीकेफूल, अतीस, लोध, कुदरू, सुगन्धबाला, बेलगिरी, नागरमोथा, कुरैयाकीछाल, सोंठ, पाठा, हींग, दाडिमकीछाल, अथवा बीज, अफीम, धनिया, आमकीमज्जा, जावित्री जायफल, केसर, नागकेसर, येप्रत्येक १ तोला, शुद्धकुचिला ४ तोले लेकर सबका बारीक चूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाय जमीरीके रससे ८ पहर मर्दनकर ६–६ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली गोघृतके साथ अथवा तत्तद्रोगहराऽनुपानकेसाथ देनेसे हैजा, बीसप्रकारकेकृमि, ६ प्रकारकेअतिसार और दुस्तरसंग्रहणी येसब नष्टहोते हैं । इसकेऊपर मदुष्णजलएक घुलदेवे । पथ्यमें छाछभात अथवा दहीभात देवे ॥

३०५ दारुभस्म

दारुसैन्धवगन्धञ्च भस्मीकृत्य प्रयत्नतः ।
प्लीहानमग्रमांसञ्च यकृतञ्च विनाशयेत् ।

र स, ध, र चि, उदर रो ।

भाषा—देवदारु,सैन्धव,और गन्धक इनसबका बारीक चूर्णकर ६–७ कपडमिट्टीदीहुई हंडामें डाल शरावसम्पुटमें बन्दकर सुखाकर ४ पहरकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर हंडीमेंसे खुरचकर सबभस्म निकालकर बारीक पीसकर रखछोडे । इसमेंसे ३–३ माशे तत्तद्रोगहराऽनुपानके साथ देनेसे प्लीह, अग्रमांस, यकृद्वृद्धि येसब नष्टहोते हैं ॥

३०६ दार्व्यादिलोहम्

दार्वीत्वक्त्रिफलाव्योषविडङ्गान्ययसो रजः ।
मधुसर्पिर्युतं लिह्यात्कामलापाण्डुरोगवान् ॥

र र, वै चि, र सु, ध स, लो प, (स), यो. र, नि र, च द, यो म, इ मा, टो, र का, पाण्डुकामलयाम् ।

भाषा—दारुहल्दीकीछाल, त्रिफला, त्रिकटु विडङ्ग येसब समभाग, इनसबकी बराबर लोहभस्म मिलाकर रखछोडे । इसमेंसे ३–३ माशे मधु और घीकेसाथ लेनेसे कामला और पाण्डुरोग दूरहोते हैं॥

३०७ दाहज्वरघ्नीवटी

सेवन्त्युशीरयष्टीनां कषायोऽभावितं ज्वरी ।
स्वर्णसिन्दूरमप्योऽपि तासां सेवेत दाहयुक् ॥

रसायनसार दाहे ।

भाषा—गुलाब, खस, मुलहठी, इनके काथसे स्वर्णसिन्दूरको भावना देकर रखछोडे । इसमेंसे

१-१ रत्ती इन्हीं औषधोंके काढे अथवा हिमके साथ देनेसे दाह दूर होता है ॥ २०७ ॥

२०८ दाहशमनरसः

सीसं रङ्गेण तुल्यं स्याद्गुडूचीरसमर्दितम् ।
पक्वं गजपुटे खादेच्छिलाजतुसमन्वितम् १२०२
गुञ्जाद्वयं सितायुक्तं युक्तं त्रिफलयाऽथवा ।
अचिराद्गुद्धरेद्दाहाज्जय दुरितात्क्षणात् १२०३
सा. चि., र. म. मा., दाहे ।

भाषा—शुद्धनाग और बङ्ग समभाग लेकर गुडूचीकारस वारवारदेकर लोहेके डंडेसे घुटताहुआ अग्निपर भस्मकरे । जब एकदम भस्म होजाय तब गुडूचीके स्वरससे २-३ रोज मर्दनकर छोटी २ टिकिया बनाय सुखाकर गुडूचीके कल्कमें बन्दकर गजपुटकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर गुडूचीस्वरसमें घोटकर आंच देवे । इसतरह जबतक मुलायम भस्म न होजाय तबतक करताजाय । शुद्धभस्म होनेपर इसमेंसे २-२ रत्ती २माशे शिलाजतुकेसाथ अथवा शकर अथवा त्रिफलाकेसाथ देनेसे जिसतरहगङ्गा पापको नष्ट करती है इसीतरह यह दाहको दूरकरता है । और तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे प्रमेह, मूत्रकृच्छ्र, मूत्राऽऽघात, सुजाक, हाथपैरोंकी जलन, भ्रम, मास, श्वास, राजयक्ष्म येसब दूरहोते हैं ॥

२०९ दाहादिरिपुरसः

आतीफलैलाघनलवङ्गत्रिगन्धहिरकान्,
भार्गीकधत्तुरहिफेनमनःशिलका ।
मल्लीजभृङ्गदरकं वहुभावितं त-
च्छिवाम्बुना च जरणकथनैविनाशम् ॥१२०४॥
दाहादिरिपो रक्तिकामात्र एषः,
प्रातर्मुको निशजीराऽनुपानः ।
दाहं दीर्घं मज्वरं चाऽतिसारं,
हन्ति प्रौढं मद्ग्रहण्यामयश्च ॥ १२०५ ॥
रसायनसं. प्रदरम् ।

भाषा—जावित्री,जायफल,शुद्धपारा और गन्धक १-१ भाग, ताम्रभस्म २ भाग, सोनामाखी, अफीम, मैनसिल, मरिच, भंगरा येसब १-१ भाग, लेकर सबका बारीक चूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर सोंठ और जीरेके काढेसे २-३ भावनाए देकर १-१ रत्तीकी गोलिये बनाकर रखछोडे । इनमेंसे योग्यताऽनुसार १ या २ गोली सोंठ और जीरेके पानीकेसाथ देनेसे बहुतदिनका दाह और ज्वराऽतिसार, नवीनसंग्रहणीरोग, इनको यह नष्टकरताहै ॥ २०९ ॥

२१० दिनज्वरप्रशमनीवटी

सूतः शुद्धबलिःसुतोहुतभुजोनागोद्विभागामताः
प्रत्येकंत्रिकभागिकाःसमरुधाविधौपधंवाछितम्
कायस्थाऽऽमलकंसुपक्कफलकंतजीर्णशुद्धंशुभं,
दन्तीबीजमकल्मषंसकलंसञ्चूर्ण्यभद्रंकृतम्
आर्द्रस्यस्वरसेनमर्दितमिदंपिष्टीसमंसूक्ष्मं,
कार्योमुद्गसमारहःसुगुटिकाध्यायन्हरिंशांतिदम्
सन्तापश्चदिनज्वरप्रशमनीक्षुद्बोधसंदायिनी,
श्रीधन्वन्तरिणा हिताय जगतांब्रह्मा-
ऽऽज्ञया निर्मिता ॥ १२०७ ॥
र. रा., ज्वरे ।

भाषा— शुद्धपारा, गन्धक, सुवर्ण, नाग इनकीभस्में प्रत्येक २ भाग, पीपल, सोंठ, मिर्च, हर्रे, आमला, बहेडा ये तीनों पकेहुए और पुराने, शुद्धजमालगोटा ये प्रत्येक ३ भाग, इनसबका बारीक चूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर अदरखके रससे १-२ रोज मर्दनकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १ या २ गोली उचिताऽनुपानसे देनेसे सन्ताप और दिनमें आनेवाले ज्वर को दूरकर क्षुधाको जागृत करतीहै । इसका प्रयोगकरतेसमय हरिका ध्यानकरना ।

२११ दिनार्धरसः

विशुद्धं पारदं श्रेष्ठं हेमगन्धकजारितम् ।
रसेन गन्धकं तुल्यं काञ्चनं त्रपु सीसकम् ॥
तारताम्रं रीतिकांस्यं हेमालं वर्तलोहकम् ।
व्योम कान्तं मृतं योज्यं रससिन्दूरनागजम् ॥

रविकान्तं चन्द्रकान्तं कुवज्रं नृपवर्तजम् ।
भूनागजं तुत्थताम्रं रसकं माक्षिकद्वयम् १३१०
जाम्बूनदादिलोहस्नां सिन्दूरं जीर्णकिट्टजम् ।
गोदन्तगैरिकशिलाकासीसद्वयमञ्जनम् १३११
वराटं नरसारञ्च पापाणद्वयहिङ्गुलम् ।
टङ्कणं मृगनाभिश्च शुद्धिकुङ्कुमशैलजम् १३१२
विषतिन्दुकनेपालं वत्सनाभकभस्मकम् ।
मौक्तिकं विद्रुमं हीरं गोमेदं नीलगारुडम् ॥
वैदूर्यं पुष्परागञ्च शङ्खस्फटिकभस्मकम् ।
हालाहलं पृथक् कर्षं सर्वं खल्वे विनिक्षिपेत् ॥
कृष्णरम्भाप्रसूनैश्च दशमूलैः सुमर्दितम् ।
वराहव्याघ्रगोमत्स्यकुरङ्गशशवानरम् १३१५
विषोरगफणापित्तैः पृथक्सर्वैश्च मर्दयेत् ।
गजाश्वखरजैरुष्ट्रनरजातैर्मयूरजैः ॥१३१६॥
[illegible] ।
१३१७
आनूपजातैर्मांस्यैश्च स्नुहीक्षीरैश्च भावयेत् ।
अर्कक्षीरवटक्षीरैरश्वत्थक्षीरकैरपि ॥१३१८॥
उदुम्बरवकुक्षीरैर्भावयेत्सप्तविंशतिः ।
मदनादिगणैः पश्चाद्भावयेदेकविंशतिम् १३१९
निकुम्भादिगणैः सिद्धं न्यग्रोधाद्यैश्च मर्दयेत् ।
मालतीचम्पकाद्यैश्च सर्वैः पुष्पैश्च भावयेत् ॥
दधिदुग्धैश्च बहुधा शोषयेच्च पुनःपुनः ।
काचकूप्यां निवेश्याऽथ द्वौ यामौ वालुकाऽग्निना
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य गन्धपुष्पाऽक्षताऽर्चनैः ।
धूपं दीपञ्च नैवेद्यं ताम्बूलञ्च समर्पयेत् १३२२
हाटकं रौप्यकं म्लेच्छं नागवङ्गञ्च तीक्ष्णकम् ।
रीतिघोषं कान्तलोहं पूर्वेणाऽर्द्धं विनिक्षिपेत् ॥
तद्भस्मनस्तृतीयांशं रससिन्दूरसंयुतम् ।
पूर्वोक्तैरौषधैर्भाव्यं पुनः पित्तैश्च भावयेत् ॥
पचेत्ताम्रस्य पात्रस्थं त्रियामं लवणाऽग्निना ।
स्वाङ्गशीतलमादाय गन्धाद्यैश्च तथैव च१३२५
पूर्वोक्तैरौषधैस्तिक्तैर्भाव्यं शोष्यं पुनःपुनः ॥
सर्वं खल्वोदरे स्थाप्यं तदंशौ सूतगन्धकौ ॥
वेदांशं गरलं युक्तमर्कक्षीरेण मर्दयेत् ।
सौवर्णे राजते शैल्ये चाऽऽयसे वा करण्डके ॥
अथवा वंशनाले तु शृङ्गे वा कुम्भके क्षिपेत् ।
मुद्गमात्रप्रमाणेन सर्वव्याधिनिषूदनम् १३२८
सर्वरोगेषु ताम्बूलीदलेन सह भक्षणम् ।
सन्निपातं शिरःकम्पं धनुर्वातं क्षयाऽपहम् ॥
पक्षाऽऽघातं शिरःशूलं वातशोणितविद्रधीः ।
मूत्रकृच्छ्राणि योन्यर्तिं हेमपाण्डुं सकामलम्
वन्ध्यत्वं रक्तगुल्मानि मूत्राघातं विषार्तिनुत् ।
बालानां मध्यमानाञ्च वृद्धस्त्रीणाञ्च योजयेत् ॥
अपस्मारे च ह्युन्मादे ह्युराऽऽलापे ह्यसृग्दरे ।
ग्लानौ ग्लानौ श्वासकासे ह्यर्दिते क्षुद्ररोगके ॥
अन्त्रवृद्धिसमुद्भूते ह्यर्बुदे रक्तपित्तके ।
नेत्ररोगे पीनसे च सर्वेष्वपि त्रिदोषजे १३३३
सर्वज्वरे सर्वशूलेऽप्युदरे च हलीमके ।
नासारोगे छर्दिरोगे शल्यस्रावे च दापयेत् ॥
ग्रहण्यामामशूले च विसर्पे ह्युपदंशके ।
दन्तरोगे कर्णरोगे मूर्च्छाये गररोगके १३३५
सव्यासके श्लीपदे च गण्डमालामसृग्जे ।
भगन्दरे शीतपित्ते ह्युरगादिविषाऽर्दिते१३३६
अस्थिभङ्गव्रणाऽऽनाहे तृष्णाकृमिमदात्यये ।
अष्ठीलिकास्वम्लपित्ते वाजिनां रोगसङ्के ॥
सर्वाऽनिलविकारे च सर्वपैस्यं विनाशयेत् ।
सर्वश्लेष्मभवान्रोगान् हरिचक्रमिवाऽसुरान् ॥
नागवल्ली च सुरभी कुठेरकरसो मधु ।
इदं विष्णुमुखोक्तं सेवितं तु सदा नृभिः ॥
यामाऽर्धेन ज्वरं हन्याद्दिनाऽर्धे सुखदं भवेत् ।
दध्यन्नं दापयेत्पथ्यं तृषाऽर्ते शीतलं जलम् ॥
नारिकेलोदकं दाहे पिबेदिक्षुरसं तथा ।
महादिनार्धिको नाम रसो लोकोपकारकः

र. क. ओ., सर्वरोगे ।

टि०—स्वर्ण सारच ह (हो) भालं ताराचर्तपटस्तथा ।
काललोहं वज्ररावण (गजास्य) वङ्गं तीक्ष्णमुच्यते ॥

भाषा— सुवर्ण और गन्धक जारितक्रियाद्वारा-
पारा और गन्धक, सुवर्ण, वङ्ग, नाग, रजत, ताम्र,

पीतल, कांस्य, इ (हों) शाउ (खरलोह), निडलोह, अभ्रक, कान्तलोह इनसबकी रक्तभस्में, नागसिन्दूर, (लालनागभस्म) सूर्यकान्त, चन्द्रकान्त, वैक्रान्त, लाजवर्द, कैरुओंकातावा, तुत्थसे निकालाहुआ तांबा, खर्पर, सोनामाखी, रूपामाखी, मण्डूरभस्म, गोदन्ती हरिताल, सोनागेरू, मैनसिल, दोनोंकसीस, रसौत, कौडी, नोसादर, सफेद और फालसोमल, हिंगरिफ, सुहागा, कस्तूरी, कपूर, केशर, शिलाजीत, कुचिला, जमालगोटा, माणिक्य, मोती, मूगा, हीरा, गोमेद, मरकत, पन्ना, वैदूर्य, पुखराज, शङ्ख, स्फटिक, येसबकर्वोंके यथासम्भव मारीहुई ओर शुद्धकीहुई, और शुद्धविष येसब १—१ तोला लेकर पीपल, केलेकेफूल, दशमूल इनके स्वरस अथवा क्वाथ, वराह-व्याघ्र-मत्स्य मछली-हरिण-खरगोश वानर इनके पित्त, जहरी सांपकाजहर और पित्त, इनसबकी १—१ भावना देकर हाथी, घोडा, गधा, ऊंट, मनुष्य, मोर, भैंसा, सूअर, बिल्ली, चूहा, शृगाल, बकरा जंगली, साधारण, और जलज समामजानवरोंके पित्त, थूहर, आक, वट, पीपल, गूलर, गूगी इनप्रत्येकसे २०—२० भावनाएं देकर मदनादिगणसे २१, निकुम्भादि, न्यग्रोधादि, मालत्यादि, चम्पकादि और जितने विषसके तमामफूलोंसे १—१ भावना देकर दूध और दहीसे यथाशक्ति मर्दनकर सुखाताजाय, फिर ६—७ कपडमिट्टीदीहुई आतशी शीशीमें रख मुहबन्दकर वालुकायन्त्रमें रख दोपहर अग्निदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर गन्ध पुष्प, अक्षत, धूप, दीप, नैवेद्य, ताम्बूल, ये समर्पणकरे। फिर सुवर्ण, रजत, ताम्र, नाग, बङ्ग, लोह-पीतल कांस्य और कान्त लोहभस्म पूर्वरससे आधी मिलावे। फिर इससबमें तृतीयांश रससिन्दूर मिलाकर पूर्वोक्तऔषधियोंसे १—१ भावना देकर आखीरमें पित्तोंसे भावना देकर तांबेके सम्पुटपर कपडमिट्टीकर तांबेकी कढाईमें छवणयन्त्रबनाय ३ पहर आंचदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर पूर्ववत् पूजनकर पूर्वोक्तविषऔषधोंसे भावनाएं देकर शोषणकरे। इसतरह वारम्बार यथाशक्ति भावनाएं दे। फिर इसका चतुर्थांश शुद्धपारा, गन्धक और सर्पविष देकर आकके दूधसे मर्दनकरे। फिर सुवर्ण, रजत, ताम्र अथवा लोहेकी डिब्बीमें रक्खे अथवा घास या सींगमें रक्खे। इसमेंसे मूग बराबर मात्रा पानकेसाथ देनेसे सन्निपात, शिरकम्प, धनुर्वात, क्षय, पक्षाऽऽघात, शिरःशूल, वातरक्त, विद्रधि, मूत्रकृच्छ्र, योनिकी पीडा, पाण्डु, कामला, कुम्भकामला, वाक्षपना, रक्तगुल्म, मूत्राऽऽघात, जहर, अपस्मार, उन्माद, बकवाद, रक्तप्रदर, नहरुवा, तालुरोग, श्वास, कास, लकवा, क्षुद्ररोग, अन्त्रवृद्धि, अर्बुद, रक्तपित्त, नेत्ररोग, पीनस, हिचकी, हैजा, समस्तज्वर और शूल, उदर, हलीमक, नासारोग, वमन, शल्यस्राव, ग्रहणी, आमशूल, विसर्प, उपदंश, दन्तरोग, कर्णरोग, मूर्छा, गलरोग, सन्यास, श्लीपद, गण्डमाला, मसूरिका, भगन्दर, शीतपित्त, सर्पविष, अस्थिभङ्ग, व्रण, आनाह, तृषा, कृमि, मदात्यय, अष्ठीला, अम्लपित्त, घोडोंके तमामरोग, समस्त वात, पित्त और कफविकार, इनसबको यह असुरोंको सुदर्शनचक्रकी तरह नष्टकरताहै। इसकेबाद पान, तुलसी, वनतुलसी इनकारस देना चाहिये। इसके देनेसे आठे पहरमें ज्वर उतरजाताहै और दोपहरमें बिलकुल तन्दुरस्त होजाताहै। भूख लगनेपर दहीभातदेना। प्यासलगनेपर ठण्डाजल और नारियलका जलदे। अधिक दाह होनेपर ईखका रसदे। इसरसमें जो औषधोंके गण आयेहैं वे नीचे दियेजातेहैं—

मैनफल, बन्दाल, कड़वीतूम्बी, गिलोय, कड़वीतोरई, यह मदनादिगणहै। कालीनिसोत, अमलतास, रेवनचीनी, अथवा देशीरेवन्द, थूहर, अङ्गुलियाथूहर, कालादाना, दन्ती, मोटीदन्ती (घनसर भे०) यह निकुम्भादिगणहै।

वट, गूलर, पीपल, पाकर, महुआ, अम्बाडा, अर्जुन, आम्र, जगलीआम्र, चोरक, तमालपत्र, जामुन,

कठजामुन, चिरोंजी, मुलहठी, रोहण, बेल, कदम्ब, बेर, सेंद, सलई, देशीलोध, पठानीलोध, भिलावा, ढाक, नंदेरू (नान्दुक म०) यह न्यग्रोधादि गणहै ।

मालत्यादि और चम्पकादि गणोंकेलिये किसीभी निघण्टुमेंसे पुष्पवर्गको ले लेना ॥ ३११ ॥

३१२ दिनार्धरसः (द्वितीयः)

रसाऽमृतं गन्धकञ्च दलं त्रिपुरभैरवम् ।
धात्री हरीतकी चैव कर्षं टङ्कणकारकम् ॥
नैपालं समभागं स्यादार्द्रकद्रवमर्दितम् ।
वटिका वल्लमात्रेण ज्वराङ्कुशरसः स्मृतः ॥

भा , ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा, वच्छनाग और गन्धक १–१ ताला लेकर सबकी नीलवर्णकज्जलीकर इससे आधा त्रिपुरभैरव (र. यो. सा. संख्या ५) मिलाकर आमला, हर्रे, सुहागा, अजवाइन १–१ तोला लेकर बारीक चूर्णकर कज्जलीमें मिलाय सबकी बराबर शुद्धजमालगोटा मिलाकर अदरखके रससे १ रोज मर्दनकर २–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखलेवे । इनमेंसे १–१ गोली यथोचितानुपानके साथ देनेसे यह दोपहरमें समस्तज्वरोंको उतारदेताहै ।

३१३ दिनार्धरसः (तृतीयः)

गन्धकं हिङ्गु नेपालं दन्तिमूलञ्च मर्दितम् ।
दिनार्धेन ज्वरं हन्याद्गुञ्जैकं सितया सह ॥

भा ज्वरे ।

भाषा—शुद्धगन्धक, भुनाहींग, शुद्धजमालगोटा, दन्तीमूल सब समभाग लेकर बारीक पीसकर रखछोडे । अथवा अदरख या दन्तीमूलप्रभृतिके रससे १–२ रोज मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली शक्करकेसाथ अथवा यथोचितानुपानकेसाथ देनेसे समस्तज्वर नष्टहोतेहैं ।

३१४ दिव्यखेचरीवटी (प्रथमा)

स्वर्णं कृष्णाऽभ्रसत्त्वञ्च तारं ताम्रं सुभागिकम् ।
समांशं वन्द्रलिप्तायां मूषायां चाऽन्धितं धमेत् ।
तत्खोटभागाश्चत्वारो भागैकं मृतवज्रकम् ।
माक्षिकं तीक्ष्णकान्तञ्च भागैकैकं सुचूर्णितम् ॥
समस्तं वन्द्रलिप्तायां मूषायां चाऽन्धितं धमेत् ।
तत्खोटसूक्ष्मचूर्णेन्तु चूर्णाश द्रुतसूतकम् ॥
त्रिदिनं तप्तखल्वे तु मर्द्यं दिव्यौषधिद्रवैः ।
रुद्ध्वाऽथ भूधरे पक्वमहोरात्रात्समुद्धरेत् १३४८
द्रुतसूतं पुनस्तुल्यं दत्त्वा मर्द्यं पुटेत्तथा ।
इत्येवं सप्तवारांस्तु द्रुतं सूतं समं क्रमात् १३४९
दत्त्वा मर्द्यं पुटे पक्त्वा जायते मृतभस्मकम् ।
भस्मसूतसमं गन्धं दत्त्वा रुद्ध्वा धमेद् दृढम् ॥
जायते गुटिका दिव्या विख्याता दिव्यखेचरी
वर्षैकं धारयेद्वक्त्रे जीवेत्कल्पसहस्रकम् १३५१
तस्य मूत्रपुरीषाभ्यां सर्वलोहस्य लेपनात् ।
जायते कनकं दिव्यं समावर्ते न संशयः १३५२
पलद्वयं भृङ्गराजद्रवस्याऽनु पिबेत्सदा ।
पूर्वोक्तं भस्मसूतं वा गुञ्जामात्रं सदा लिहेत् ॥
वर्षैकं मधुनाऽऽज्येन दीर्घायुर्जायते नरः ।
वलीपलितनिर्मुक्तो महाबलपराक्रमः १३५४

र. ख , रसायने ।

भाषा—सुवर्ण, कृष्णाभ्रसत्त्व, रजत, ताम्र, इनसबका बारीकचूर्ण समभाग लेकर नाग और वङ्ग गलाकरलेपनकीहुई अन्धमूषामें बन्दकर ४ पहर धमनकरनेसे इसका खोट तैयार होगा । स्वाङ्गशीतलहोनेपर यह खोट ४ भाग, हीराभस्म १ भा., सुवर्णमाक्षिक, फौलाद, कान्तलोह, इनका बारीकचूर्ण १–१ भागलेकर सबको १–२ दिन मर्दनकर नागवङ्गलिप्त अन्धमूषामें बन्दकर ४ पहर धमन करनेसे खोट तैयार होगा । स्वाङ्गशीतलहोनेपर इसखोटमें समभाग शुद्धद्रुतपारद डालकर तप्तखल्वमें दिव्यौषधियोंका (दिव्यौषधियें रसेन्द्रचूडामणि वगैरह में देखलेना) स्वरसदेकर एकरोज मर्दनकर सुखाकर भूधरयन्त्रमें इतनी आंचदे कि अहोरात्रमें ठंडा होजाय फिर इसमें शुद्धद्रुतपारद बराबरका डालकर दिव्यौषधियोंकारस देकर ४ पहर मर्दनकर सुखाकर पूर्ववत् भूधरयन्त्रमें आंचदे । इसतरह सातबारदे-

नेसे इसकी भस्महोजायगी । इसभस्मको बराबर शुद्धगन्धक डालकर पूर्ववत् अन्धमूषामें चारपहर धमनकरनेसे इसकी गोली बनजायगी । इसगोलीको एकवर्षतक मुहमें धारणकरनेसे दीर्घायु होताहै और उसके मूत्र और पुरीषका ताम्रलोहोंपर लेपकर धमन करनेसे सुवर्णहोताहै । इसगोलीको मुहमें रखनेकेबाद ८ तोले भांगेरकारस पिलावे अथवा इसकी गोली न बांधकर पारेकीभस्महीं १–१ रत्ती दीपलभांगेरके रससे देवे । अगर १–१ तोला मधु और घृत अनुपान रक्खे तो दीर्घायु होताहै । वलीपलित नष्टहोकर दिव्यपराक्रम बढताहै ॥ ३१४ ॥

३१५ दिव्यखेचरीवटी (द्वितीया)

हेम्ना यद्धन्धितं वज्रं कुर्याच्चसूक्ष्मचूर्णितम् ।
एतदेयं गुह्यमूते मूषायामधरोत्तरम् ॥१३५५॥
पादभागं प्रयत्नेन रुद्ध्वा सन्धिं विशोषयेत् ।
भूधराऽऽख्ये दिनं पक्त्वा समुद्धृत्याऽथ मर्दयेत्
दिव्यौषधदलद्रावैस्तप्तखल्वे दिनावधि ।
रुद्ध्वाऽथ भूधरे पक्त्वा दिनं लघुपुटैःपुटेत् ॥
समुद्धृत्य पुनस्तद्वन्मर्द्य रुद्ध्वा दिनत्रयम् ।
तुषाग्निना शनैः स्वेद्यमूर्ध्वोऽधः परिवर्तयन् ॥
जायते भस्म सूतोऽयं सर्वयोगेषु योजयेत् ।
द्रुतसूतस्य भागैकं भागैकं पूर्वभस्मकम् ॥
शुद्धनागस्य भागैकं सर्वमम्लेन मर्दयेत् ।
अन्धमूषागतं ध्मेयं खोटो भवति स रसः ॥
धमेत्प्रकटमूषायां यावन्नागक्षयो भवेत् ।
द्रुतसूतप्रकारेण द्रावयित्वा क्षिपेत् रसम् ॥
निक्षिपेत्कच्छपे यन्त्रे बिडं दत्त्वा दशांशतः ।
स्वर्णादिसर्वलोहानि क्रमेणैव च जारयेत् ॥
प्रत्येकं षड्गुणं पश्चाद्वज्रद्वन्द्वश्च जारयेत् ।
त्रिगुणं तु भवेद्यावत्ततो रत्नानि च क्रमात् ॥
जारयेद्द्रावितान्येव प्रत्येकं त्रिगुणं शनैः ।
ततो यन्त्रात्समुद्धृत्य दिव्यौषधद्रवैर्दिनम् ॥
मर्द्य रुद्ध्वा धमेद्गाढं जायते गुटिका शुभा ।
पूजयेद्गुटीमन्त्रैर्नाम्नेयं दिव्यखेचरी ॥
यस्य वक्त्रे स्थिता ह्येषा स भवेदीश्वरोपमः ।
दिव्यतेजा महाकायः खेचरस्त्वेन गच्छति ॥
यत्रेच्छा तत्र तत्रैव क्रीडते ह्यङ्गनादिभिः ।
महाकल्पान्तपर्यन्तं तिष्ठत्येव न संशयः ॥
तस्य मूत्रपुरीषाभ्यां ताम्रं भवति काञ्चनम् ।
पलाशपुष्पचूर्णन्तु तिलाः कृष्णाः सशर्कराः ॥
सर्वं पलत्रयं खादेन्नित्यं स्यात्क्रामणे हितम् ॥

र. ख , रसायने ।

भाषा—सुवर्ण और हीरा समभागलेकर नागवल्लिसे अन्धमूषामें रखकर चारपहर धमनकराय स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर बारीकचूर्णकर अन्धमूषामें इसकेबीचमें चतुर्गुणित पारेको कालित्रत सन्धि बन्दकर सुखाकर भूधरयन्त्रमें चारप्रहर पकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर दिव्यौषधियोंके पत्तोंके रससे तीनरोजलगातार तप्तखल्वमें मर्दनकर भूधरयन्त्रमें एकरोज लघुपुटकी आंचदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसीतरह दिव्यौषधियोंके पत्तोंकेरससे एकरोज मर्दनकर भूधरयन्त्रमे लघुपुटकी आंच देकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर उसीतरह एकरोज मर्दनकर शरावसम्पुटमें बन्दकर तुषाग्निमें रोटीकीतरह लोटपोटकर सम्पुटको सेके । इसतरह एक पहर स्वेदनकरनेसे इसकीभस्म होजायगी । यहभस्म शुद्धद्रुतपारद और नागभस्म बराबर लेकर अम्लवर्ग में एकरोज मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर अन्धमूषा में बन्दकर ४ पहर धमनकरानेसे इसका खोट होजायगा । उसखोटको निकालकर खुली मूषामें रखकर धमनकरे जबतक कि नाग बिलकुल नष्ट न हो । द्रुतसूतकीतरह इसरसको द्रुतबनाकर कच्छपयन्त्रमें रख इसका दशांश बिडखार और स्वर्णादि समस्त धातुओंको देकर इसमे जारणकरे । एकएक धातु ६–६ गुना जारणकर हीरा और सुवर्ण ३-३ गुना जारणकरे । फिर समस्तरत्नोंकी द्रुति बनाकर ३–३ गुनी जारणकरे । इसके बाद यन्त्रमेंसे निकालकर दिव्यौषधियोंके रससे एकरोज मर्दनकर गोली

बनाय घमनकरै तो इसकी दिव्यगुटिका तैयार होजायगी । फिर रसाङ्कुशदेवीकी पूजाकर जिसके मुंहमें इसको रक्खे वह भैरव सदृश होजायगा । अधिकदिन मुंहमे रखनेसे दिव्यतेज और कान्तियुक्तहोकर अपनी इच्छाके अनुसार जहांचाहे तहां जासक्ताहै । और दिव्याङ्गनाओंके साथ रमणकरसकाहै । इसके दीर्घ अभ्याससे महाकल्पान्ततक जीसक्ताहै । उसके मलमूत्रसे ताम्र कांचनहोजाताहै इसगोलीको २–३ घण्टे मुंहमें रखनेकेबाद सफेद पलाशके फूलोंका चूर्ण, कालेतिल और शक्कर १–१ पल इकट्ठेकर रोजखायतो इसका शरीरमें क्रामणहोताहै

२१६ दिव्यदृष्टिकररसः

रसं नागाऽञ्जनं चन्द्रमेकैकं द्व्यर्धभागिकम् ।
सूक्ष्मचूर्णीकृतं नेत्रस्याऽञ्जनाद्दिव्यदृष्टिकृत् ॥

र. सु. क., रसायनस., नेत्ररोगे ।

भाषा—पारा, नाग, सुरमा, कपूर ये क्रमसे १–१–२ और आधाभाग लेकर ३–४ रोज मर्दन कर कज्जलबनावे । इसको नेत्रमें डालनेसे नेत्रके तमामरोग दूरहोकर दिव्यदृष्टि होती है ॥२१६॥

२१७ दिव्यामृतरसः (महाकल्कः)

धान्याऽभ्रकं विनिक्षिप्य मुसलीरसमर्दितम् ।
स्थाल्यांक्षिप्त्वानिरुद्ध्याऽपिधान्यामध्यरंध्रया
स्थाल्यधो ज्वालयेद्वह्निं यामपर्यन्तमुद्धतम् ।
ततः क्षिपेत्पिधान्यां हि व्योम्नस्त्वष्टगुणं पयः
जीर्णे पयसि पिष्ट्वा तचालमूलीरसैः पुनः ।
इत्थं हि साधयेद् व्योम त्रिवारमतियत्नतः ॥
अजादुग्धपुटैः पश्चाद्वाराणि खलु विंशतिम् ।
कम्पिल्लकरसेनाऽपि विष्णुक्रान्तारसेन च ॥
कदलीकन्दतोयेन तालमूलीरसेन च ।
शतवारं पुटेदेवं भवेद्व्योम रसायनम् ॥
तद्व्योमभसितं ताप्यभस्म ताम्रस्य भस्म च ।
शुद्धं भस्म च तत्सर्वं समांशं परिकल्पयेत् ॥
भावयेत्सप्तधा निम्बरसैः लोध्ररसेन च ।
त्रिफलायाः कदल्याश्च केतक्या मार्कवस्य च ॥
केतकस्याऽपि सारेण तावद्वाराणि यत्नतः ।
इति निष्पन्नकल्केऽस्मिंस्तत्समां त्रिफलां क्षिपेत्
भसमूतं सिताव्योषं चित्रकञ्च पृथक्पृथक् ।
मधुना गुटिकाः कार्याः शाणेन प्रमिताः खलु
महाकल्क इति ख्यातो दस्राभ्यां परिकीर्तितः
वटीमेकां समारभ्य तथैकैकां विवर्द्धयेत् ॥
चतुर्गोलकपर्यन्तं मण्डलेमण्डले खलु ।
सेवितो द्वादशाऽब्दन्तु जरामृत्युविवर्जितः ॥
सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो दीर्घायुर्जायते नरः ।
भीमतुल्यबलः श्रीमान् पुत्रसंततिसंयुतः ॥
सर्वाऽऽयाससहिष्णुश्च शीततापसहस्तथा ।
अमन्दसंमदोपेतः प्रौढस्त्रीरतिरञ्जनः ॥
दृढसर्वेन्द्रियो भूत्वा जीवेद्वर्षशतत्रयम् ।
श्वासं कासं क्षयं पाण्डुं तथैवाऽष्टौ महागदान्
मण्डलार्द्धेन शमयेज्ज्वरादीनां तु का कथा ।
सर्वगोरससंयुक्तं पथ्यं कार्यं रसायने ॥
रोगोचितमथान्यच्च ददीत खलु रोगिणे ।
संसारसुखमिच्छद्भिः सुखं जीवितुमिच्छुभिः
नित्यं रसो निषेव्योऽयं दिव्याऽमृतसमो नृभिः

र. र. सु., रसायने ।

भाषा— वज्राऽभ्रकका धान्याभ्रक बनाकर मुसलीके स्वरससे ३–४ रोज मर्दनकर २–३ कपडमिट्टी दीहुई हंडीमें डालकर बीचमें छिद्रकियेहुए शरावसे ढककर चूल्हेपर चढाय एकपहरतक बहुतकडी आंचदे । इसकेबाद ढकनमें अभ्रकसे अठगुना दूध डालदे । जबवह दूध निःशेष जलजाय तब आंच लगाना बन्दकरदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर तालमूलीके रससे पूर्ववत् मर्दनकर अग्निपर चढाकर पूर्वकीतरह पकावे । ऐसे ३ वार पकाकर बकरीके दूधसे १–२ रोज मर्दनकर टिकियां बनाय सुखाकर गजपुटकी २० आंचदे । इसके बाद कपीला, विष्णुक्रान्ता, कदलीकन्द, तालमूली इनके रसोंसे दस १० आंचदेनेसे यह अभ्रकभस्म रसायनहोगा । इसकेबाद यह अभ्रकभस्म, सुवर्ण-

माक्षिकभस्म, ताम्रभस्म, येसब समभागलेकर निम्ब, लोध, त्रिफला, केला और केतकीकी जड़, केवल इनप्रत्येकके स्वरससे ७–७ भावनाएं देकर त्रिफला, पारदभस्म, मिश्री, त्रिकटु, चित्रक ये प्रत्येक पूर्वभस्मकी बराबर मिलाकर मधुमे ३–३ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोलीसे आरम्भकर दररोज मात्रा बढावाजाय । जब चार गोली होजॉय तब १ मण्डलतक स्थिर रक्खे । दूसरे मण्डलमें ६–६ गोलियें ले । इसीतरह चौथे मण्डलमें १–१ गोली कमकरदे । जब कमकरतेहुए १ गोली रहजाय तब फिर पूर्वकीतरह वृद्धिकरे । इसतरह १२ वर्ष सेवनकरनेसे बुढापा मृत्यु और समस्तव्याधियोंसे निर्मुक्तहोकर दीर्घायु होताहै । भीमकीतरह बलप्राप्तहोताहै । ऐश्वर्ययुक्तहोकर पुत्रपोत्रादिसन्ततिको प्राप्तहोताहै । समस्तकष्ट, शीत और ताप इनको सहनकरनेकी शक्तिवाला होताहै । हमेश आनन्दयुक्त होकर प्रौढस्त्रियोंको रतिमें प्रसन्नकरताहै । समस्तेन्द्रियशक्तियुक्तहोकर ३०० वर्षकी आयुको प्राप्तहोताहै । श्वास, कास, क्षय, पाण्डु, अष्टमहारोग इनको आधेमण्डलके भीतर नष्टकरताहै । फिर ज्वरादिकोंके विषयमेंतो कहनाही क्याहै । रसायनार्थ इसका प्रयोग कियाजायतो गोरस युक्त पथ्यदे । रोगहरणार्थ प्रयोगकरनाहो तो रोगोंचित पथ्यदेवे । संसारके सुखकी तथा दीर्घजीनेकी इच्छाहोवे तो इसरसायनकासेवनकरें ॥ ३१७ ॥

३१८ दीपिकारसः

सन्तप्तखर्परसमागाञ्च पारदं गन्धकं कणाम् ।
समभागं पृथक् तत्र मेलयेच्च यथाविधि ॥
जम्बीरस्य रसे सर्वं मर्दयेच्च दिनत्रयम् ।
हिमद्रयमजामूत्रे गवां मूत्रे दिनत्रयम् ॥
मेघनादकुमार्योश्च रसे चाऽपि दिनत्रयम् ।
भावयेच्च यथायोग्यं तस्मिन्नेवानि दापयेत् ॥
सौवर्चलं सैन्धवञ्च चित्रञ्चैकभागिकाः ।
तेन सम्मेलनं कृत्वा भावयेच्च पुनः क्रमात् ॥
अनेन विधिना सम्यक् सिद्धो भवति स रसः
शर्कराघृतसंयुक्तं दद्याद्वल्लत्रयं रसः॥१३९०॥
गोधूमस्यौदनं पथ्यं माषसूपञ्च वास्तुकम् ।
धात्रीफलसमायुक्तं सर्वज्वरविनाशनम् ॥
दीपिकारस इत्येष तन्त्रज्ञैः परिकीर्तितः ॥

र. र स, र. छ, र. को, ज्वरे ।

भाषा—एकलोहेकीकुदालीमेंगन्धकलेकर उसमें १ तोला शुद्धपारा मिलाकर १ तोला शुद्धगन्धकडाले । जब तीनोंगलकर एकजीवहोजॉय तब नीचे उतारकर १ तोले पीपलके चूर्णमेंसे थोड़ा २ डालताहुआ चलावे आखीरमें इनकीनीलवर्णकज्जलीकर जम्बीरीकेरससे ३ रोज, बकरीकेमूत्रसे २ रोज मर्दन कर गोमूत्र, काकमाचीचौलाई और घीकुआर इनसे ३–३ रोज मर्दनकर सचल, सेंधव, चित्रकमूल इनकाचूर्ण १–१ तोला मिलाकर ऊपरकीतरह फिर भावनाएं देकर सुखाकर ९–९ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली शक्कर और घीकेसाथ देनेसे सबप्रकारके ज्वर निवृत्तहोतेहैं । गेहूंका दलिया, उड़दकीदाल, भात, बथुएकाशाक, आमलेके यूषकेसाथदेना ॥ ३१८ ॥

३१९ दुग्धवटी (प्रथमा)

अमृतं धूर्तबीजञ्च हिङ्गुलञ्च समंसमम् ।
धूर्तपत्ररसेनैव मर्दयेद्यामसात्रकम् ॥ १३९२ ॥
मुद्गोपमां वटीं कृत्वा दुग्धेन सह पाययेत् ।
दुग्धेन भोजयेदन्नं वर्जयेल्लवणं जलम् १३९३
शोथं नानाविधं हन्ति पाण्डुरोगं सकामलम्॥
सेयं दुग्धवटी नाम्ना गोपनीया प्रयत्नतः ॥

भै र., वै क, ध, शोथे ।

भाषा—शुद्धवत्सनाग, धतूरेकेबीज और शिंगरफ समभागलेकर कपड़छानचूर्णकर धतूरेकेपत्तोंकेरससे १ पहरमर्दनकर मूंगसमान गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली खानेकोदे । दूधकेसाथ भोजनदे । लवण और जल निःशेष छुडादेतो यह (दुग्धवटी) नानाप्रकारकेशोथ, पाण्डु, कामला, इनसबको नष्टकरतीहै ॥ ३१९ ॥

३२० दुग्धवटी (द्वितीया)

गृहीत्वा दरदात्कर्षं तदर्द्धं देवपुष्पकम् ।
फणिफेनं विषं जातीफलं धुस्तूरबीजकम् ।
सम्मर्द्य विजयाद्रावैर्मुद्गमात्रां वटीश्चरेत् ॥
अनुपानं प्रदातव्यं शोथे क्षीरं भिषग्वरैः ।
ग्रहण्यां विजयाक्वाथः पथ्यं दुग्धान्नमेव हि॥
जलञ्च लवणञ्चाऽपि वर्जनीयं विशेषतः ।
प्रबलायामुदन्यायां सलिलं नारिकेलजम् ॥
पातव्यं वटिका चैषा शोथं हन्ति न संशयः ॥
ग्रहणीमतिसारञ्च ज्वरं जीर्णं निहन्ति च ॥

भै. र., शोथाधिकारे ।

भाषा—शुद्धहिंगरिफ १ तो., लौंग, अफीम, बच्छनाग, जायफल, धतूरेकेबीज ये प्रत्येक आधा-तोला लेकर कपडछानकर भांगकेरसमें घोटकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे औचिती देखकर १ या २ गोली दूधकेसाथशोथमें और भांगके काढेसे संग्रहणीमें देवे । पथ्यमें दूधके-साथ अन्नदे । लवण और जल भूलकर न दे । कदाचित् जलबिना न रहसकेतो नारियलका पानी देना चाहिये । इसके सेवनसे भीषणशोथ, ग्रहणी, अतिसार, जीर्णज्वर येसब नष्टहोतेहैं ॥ ३२० ॥

३२१ दुग्धवटी (तृतीया)

अभ्रकं सूर्यगुणं स्यादहिफेनं तथैव च ।
पञ्चरक्तिकलौहञ्च षष्टिरक्तिकमभ्रकम् ॥
दुग्धे गुञ्जाद्वयमिता वटी कार्या भिषग्विदा ।
दुग्धाऽनुपानं दुग्धेन भोजनं सर्वथा हितम् ॥
शोथं नानाविधं हन्ति ग्रहणीं विषमज्वरम् ।
मन्दाऽग्निं पाण्डुरोगञ्च नाम्ना दुग्धवटी परा॥
वर्जयेल्लवणं वारि व्याधिनिःशेषताऽवधि ॥

भै. र., शोथे ।

भाषा—शुद्धबछनाग और अफीम १२-१२ रत्ती, लोहभस्म ५ रत्ती, अभ्रकभस्म ६० रत्ती, लेकर सबको इकट्ठेकर गोदुग्धसे घोटकर २-२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १-१ गोली दूधकेसाथदेनेसे और केवलदूध अथवा दूध-भात देकर जलकापरहेज रखनेसे नानाप्रकारका शोथ, संग्रहणी, विषमज्वर, मन्दाऽग्नि, पाण्डुरोग, इनसबको यह नष्टकरती है । जबतक व्याधि नि:शेष न हो तबतक जल और लवण न दे ॥ ३२१ ॥

३२२ दृष्टप्रभावः

प्रागुक्तेन विधानेन रसं सम्यग्विशोधितम् ।
आदाय सूतं खल्वे च निक्षिप्याऽथ प्रमर्दयेत्॥
हंसपादर्कलाम्बुलीलाङ्गलीचक्रमुण्डिकाः ।
एषां रसैः संमिलितैर्दिनानि त्रीणि मर्दयेत्॥
तस्य सूतस्य भागैकं गन्धकं द्विगुणं मतम् ।
कुमारीपत्रनिर्यासैस्त्रिदिनं मर्दयेद् दृढम्॥
ततोगोलकमापाद्य भाण्डमध्ये निवेशयेत् ।
सूतत्रिगुणताम्रस्य पात्रेणाऽधो मुखेन च ॥
निरुध्य सम्यग्लेपेन पात्रं पूर्वेत भस्मना ।
उपरिष्टाच्छरावं तु दत्त्वा सम्यङ्निरोधयेत् ॥
चुल्यामारोपयेत्पश्चादग्निं प्रज्वालयेदधः ।
प्रचण्डं प्रहरांस्त्रींस्तु स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ॥
सत्सर्वं सूतकं ग्राह्यं सह ताम्रेण भस्मितम् ।
जम्बीरवारिणा घृष्ट्वा रोधयेत्ताम्रसम्पुटे ॥
आरण्यच्छाणकैर्वैद्यः पुटं दद्यात्तु कौक्कुटम् ।
स्वाङ्गशीतलमाकृष्य पुनस्तेनैव मर्दयेत्१४०९
पूर्ववत्पुटनं कृत्वा मर्दयित्वा पुनः पुटेत् ।
त्रिःसप्तवारान् कुर्वीत पुटान्यत्र रसेश्वरे ॥
ततः सूतं समादद्यात्क्षिपेत्पूर्वोक्तभाण्डके ।
ज्वरेऽतिविषमे घोरे जीर्णे वा सान्निपातिके ॥
नवे वा तं प्रयुञ्जीत रसेन्द्रं चन्द्रसंयुतम् ।
गुञ्जामात्रं ददीताऽस्मै ज्वरितायाऽनुपानकम्॥
भद्रमुस्तापर्पटककाथमष्टाऽवशेषितम् ।
ज्वरो निवर्तते सद्यो ज्वरपीडा च या भवेत् ॥
पथ्यं तस्मै प्रदातव्यं शाल्यन्नं घृतवर्जितम् ।
मुद्गकाथेन संयुक्तं दिनाऽन्ते भोजयेल्लघु ॥
एवं दिनत्रयं कार्यं पथ्यञ्च ततो भजेत् ।
दृष्टप्रभावः सम्प्रोक्तो योगिनीभिरदाहृतः ॥

देवीशास्त्राऽनुसारेण विविच्य प्रतिपादितः ॥

रसालं., सर्वज्वरे ।

भाषा—शुभक्षान्तसंस्कारकियेहुएपारेको हंसराज, आक, पान, कलिहारी, चकवड़, गोरखमुण्डी इनसबका रस बराबर प्रमाणमें इकट्ठा मिलाकर उससे ३ रोज लगातारमर्दनकर दूना शुद्धगन्धक मिलाकर घीकुआरकेरससे ३ रोज मर्दनकर ६—७ कपड़मिट्टीदीहुई हंडीमें रखकर इससबगोलेकी बराबर तांबेकी कटोरीसे ढकंकर गुड़चूने प्रभृतिसे सन्धिबन्दकर पात्रकोगलेतक सफेदभस्मसे भरदे । ऊपरशराब रख ३—४ कपड़मिट्टीसे बन्दकर सुखाकर चूल्हेपर रख ३ पहरतक प्रचण्ड अग्निदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर ताम्रपात्रसहितरसको जंभीरीकेरससे १—२ रोजमर्दनकर गोलाबनाय शरावसम्पुटमेरख ४—५ कपड़मिट्टीदेकर सुखाकर कुक्कुटपुटकीआंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर उसीतरहफिर मर्दनकर आंचदे । ऐसे २१ बार आंचदेकर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे १—१ रत्ती कपूरकेसाथदेकर १—१ तोला नागरमोथा और पित्तपापड़ेका अष्टाऽवशेषकाथ पिलानेसे अत्यन्तघोर विषमज्वर, जीर्ण, सान्निपातिक, नवीनज्वर इससे निवृत्तहोजातेहैं । पथ्यमें घीरहितपुरानेचावल मूंगके यूषकेसाथ देने चाहियें । ऐसे ३ रोजकरकेयथेष्टाऽऽहारविहारकरे ॥ ३२२ ॥

३२३ दृष्टिप्रसादनोरसः

सूतकं गन्धकोपेतं चाङ्गेरीरसमूर्च्छितम् ।
अञ्जनं दृष्टिदम्पुंसां नेत्राऽऽमयविनाशनम् ॥

र. कौ., नेत्ररोगे ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक समभागलेकर भौंरवर्णकज्जलीकर ७—८ रोजतक तिपतियाके रससे मर्दनकर सुखाकर रखछोड़े । इसका नेत्रमें अञ्जनकरनेसे तमामनेत्रकेरोग दूर होतेहैं ॥ ३२३ ॥

३२४ देवाऽऽनन्दरसः

चत्वारोरसजाःषडभ्रकभवाअष्टायसोत्थाःपृथ-,
गन्धाद्रित्रिकसत्त्वमोचमुशलीनां
पञ्चपञ्चांशकाः।
भृङ्गच्यारकुमारिकाऽऽर्द्रकवराशिग्रूद्भवैर्भावना,
दन्तास्यद्विगजाष्टिषष्टिदशधाकल्कीकृतश्चक्रमात्
दत्तः शाणोन्मितः सोऽयं देवानन्दाख्यो रसः
सितया मधुनाऽप्येषः शुष्कपाण्डुक्षयापहः ॥
चन्द्रप्रभ इवाऽमुष्मिन् पथ्यापथ्यविधिर्मतः ।
यवचिञ्चीसमायुक्तः शोफपाण्डुनिकृन्तनः ॥
जयपालरजोभिर्वा स्नुहीक्षीरघृतेन वा ।
पथ्यञ्च जीर्णशाल्यन्नं नाऽग्निरिनाधं सतक्रकम्
वह्निचूर्णं त्रिधा धात्रीरसेन परिभावितम् ।
निशायां प्राशयेत्प्राज्ञो गव्येनाऽऽज्येन संयुतम्

र. (भा.), शोफे ।

भाषा—शुद्धपारा ४ भाग, अभ्रकभस्म ६ भा., लोहभस्म ८ भा., शुद्धगन्धक, त्रिफला, त्रिकटु, गिलोयसत्त्व, मोचरस, मुशली ये सब ५—५ भाग लेकर सूक्ष्मचूर्णकर पारेगन्धककी भौंरवर्ण कज्जलीमें मिलाकर भंगरेकेरसकी ३२, चित्रककी १७, घीकुआरकी ८, अदरखकी १६, त्रिफलाकी ६० और सोहिजनकेरसकी १० भावनाएं देकर ४—४ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखलेवे । इनमेंसे १—१ गोली शक्कर और मधुकेसाथदेनेसे यह शुष्कपाण्डु और क्षयको दूरकरताहै । यवचिञ्चा (तितली) अथवा जमालगोटे अथवा थूहरके दूधमें पकाएहुए घीकेसाथ देनेसे शोथ और पाण्डुको दूरकरताहै । रस जीर्णहोनेपर पुराने चावलोंका भात छाछकेसाथदे । पर इसमें अग्निकी नहीं देनाचाहिये । चित्रकमूलके चूर्णको आमलेकेरसकी ३ भावनाएं देकर सुखाकर रखछोड़े । इसमेंसे ३ माशे गायके घीकेसाथ रातमें सोतेसमयदेवे । बाकी पथ्याऽपथ्यविधि चन्द्रप्रभकीतरह समझना ॥ ३२४ ॥

३२५ देहसिद्धिकरताम्रम्

कन्यातोये ताम्रपत्रं सुतप्तं
कृत्वा वाराश्चिंशतिं प्रक्षिपेत्तद् ।

शुद्धं गन्धं तद्द्विभागं विमर्द्य
निम्बूत्थोत्थैस्ताम्रपत्राणि लिप्त्वा ॥
भाण्डे कृत्वा रोधयित्वा तु भाण्डं
शालाऽग्नौ तं निक्षिपेत्पञ्चरात्रम् ।
क्षीवं जातं भावयेदुक्ततोयै-
र्यद्वा नीरैः त्रैफलैरेकघस्रम् ॥१४२३॥
मध्वाज्याभ्यां पेषयित्वा पुटेन-
च्छुद्धं सिद्धं जायते देहसिद्ध्यै ।
गुञ्जामात्रं शाल्मलीनीरयुक्तं
मध्वाज्याभ्यां सेवयेद्रससारम् ॥
दुग्धं खण्डं चाऽनुपानं प्रदद्या-
द्रसायं भोज्यं गौडभक्तेन युक्तम् ।
वीर्यं पुष्टिं दीपनं देहदार्ढ्यं
दिव्यां दृष्टिं दीर्घमायुः करोति ॥

रसायनसं., यो. म., र. दी. (ताम्ररसायनम्,) रसायने ।

भाषा—शुद्धताम्रके बारीकपत्रोंको अग्निमें तपाकर घीकुमारके रसमें २० बार बुझावे । फिर इससे दूनेगन्धकको नीबूकेरसमें मर्दनकर पत्रोंपर लेपकर सुखाकर ६–७ कपडमिट्टीदीहुई हंडीमें रखकर, ढक्कनलगाय सन्धिबन्दकर हंडीको सफेदराख अथवा नमकसे भरकर मुंहपर ३–४ कपडमिट्टीदेकर सुखाकर पांचरोजतक लकुएकीलकडीकी आंचदे । अथवा दोशरावमें बन्दकर ६–७ कपडमिट्टीदेकर सुखाकर ५ रोजतक लकुएके कोयलोंकी अग्निमें रक्खे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर घीकुंवार और नीबू अथवा त्रिफलाके क्वाथसे एकरोज मर्दनकर सुखाकर मधु और घीसे मर्दनकरे । फिर गोलाबनाय सुखाकर शरावसम्पुटमें बन्दकर गजपुटकी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर इसमेंसे १–१ रत्ती घी और मधुकेसाथ चाटकर ऊपरसे १ पल सेमलकास्वरस अथवा क्वाथ खांडमिले हुए दूधमें डालकर पीवे । इसप्रकार ६ महीनेतक करे । जीर्णहोनेपर गुडकेपदार्थ खटाईके साथदेवे । इसके सेवनसे वीर्यकीपुष्टिहोकर अग्निप्रदीप्तहोताहै । देह मजबूतहोकर दिव्यदृष्टि और दीर्घायु प्राप्त होती है ॥

३२६ द्राक्षादिचूर्णम् (महत्)

द्राक्षादाडिमखर्जूरचातुर्जातकटुत्रयम् ।
तवक्षीरी नारिकेलं चन्दनं मधुकं शिवा ॥
प्रियालमज्जा ह्रीबेरमुशीरं जातिपत्रकम् ।
विदारी गोक्षुरं मोचा कपिकच्छूभवं तथा ॥
जातीफलञ्च तक्कोलं तिलमाषमधूकजम् ।
यवमज्जा लोध्रपुष्पं मुस्तानागबलाकणाः ॥
द्विजीरकं ह्यजामोदं मेथीतालीसपत्रकम् ॥
सैन्धवं धान्यकं भार्ङ्गी शृङ्गीभृङ्गपुनर्नवाः ॥
अरुष्कराऽस्थिबीजञ्च सम्यङ्मारितमभ्रकम् ।
एतत्सर्वं समं कृत्वा द्विगुणाऽमृतशर्करा ॥
तस्य चूर्णञ्च कर्षांशं क्षिपेत्क्षीरे पिबेन्नरः ।
पित्तक्षयं रक्तपित्तं पाददाहमसृग्दरम् ॥
विनिहन्यात्प्रमेहञ्च सोमरोगञ्च शर्कराम् ।
मूत्राऽऽघातं मूत्रदोषं वातकुण्डलिकान्तथा ॥
अम्लपित्ताङ्गदाहौ च धातूनाञ्च ज्वराऽऽमयम् ।
त्रिदोषप्रभवात्रोगान्पाण्डुरोगञ्च कामलाम् ॥
कण्डूर्तिं सिध्मकुष्ठञ्च विद्रधान्धाऽन्त्रविद्रधम् ।
वन्ध्या च लभते गर्भं वृद्धस्तारुण्यमाप्नुयात् ॥
तुरङ्ग इव सन्तुष्टो मातङ्गबलविक्रमः ॥
गच्छेद्गन्धर्वदर्पाढ्यो रागवेगाऽऽकुलस्त्रियः ॥
महाद्राक्षादिचूर्णोऽयं चन्द्रनाथचन्द्रमःपितः ॥
वा., पित्तरोगे ।

भाषा—द्राक्ष, अनारदाना, छुहारा, तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर, त्रिकुटु, वंशलोचन, नरियल, सफेदचन्दन, मुलहटी, हर्रे, चिरौंजी, सुगन्धवाला, खस, जावित्री, विदारीकन्द, गोखरू, केलेकाकन्द, केंवाचके बीज, जायफल, शीतलचीनी, तिल, उड़द, महुएकेफूल, जव, लोधकेपुष्प, नागरमोथा, नागबला, गजपीपल, स्याहजीरा, सफेदजीरा, अजमोद, मेथी, तालीसपत्र, सेंधानमक, धनियां, भारङ्गी, काकड़ासींगी, भंगरा, पुनर्नवा,

भिलावेकी मज्जा, अभ्रकभस्म सबसमभाग, मिश्री अथवा शक्कर सबसे दूनी मिलाकर रखछोडे। इसमेंसे १-१ तोला दूधमें मिलाकर पीनेसे पित्तक्षय, रक्तपित्त, पाददाह, रक्तप्रदर, प्रमेह, सोमरोग, पथरी, मूत्राऽऽघात, मूत्रदोष, वातकुण्डलिका, अम्लपित्त, अङ्गदाह, धातुगतज्वर, त्रिदोषजरोग, पाण्डुरोग, मन्दमेधा, हुलली, सिध्मकुष्ठ, विड्बन्ध, अन्त्रकूजन, वन्ध्यात्वदोष, वार्धक्य इनसबको यह नष्टकरताहै। समस्त धातुओंसे पूर्णकर यथेष्टरतिसुखको देताहै ॥

३२७ द्राक्षापाकः

द्राक्षादुग्धसिताः पृथक् परिमिताः
प्रस्थेन सम्पादिताः,
युक्त्या वैद्यवरेण चूर्णितमिदं
देयं पलार्धं पृथक् ।
चातुर्जातकत्र्युषणं मृगमदं लोहाऽभ्रकं केशरं,
पत्री जातिफलं मृगाङ्करजतं
कस्तूरिकाचन्दनम् ॥ १४३६ ॥
सम्यग्जातरसं प्रभातसमये सेव्यं द्विकर्षोन्मितं,
स्निग्धं शुक्रकरं प्रमेहशमनं
पित्ताऽऽमयध्वंसनम् ।
मूत्राऽऽघातविबन्धकृच्छ्रशमनं
रक्ताऽर्तिनेत्रार्तिहृत्,
पादे पाणितले विदाहशमनं
सौख्यप्रदं प्राणिनाम् ॥ १४३७ ॥

रसायनसं., यो. र., प्रमेहे ।

भाषा—द्राक्ष, दूध, शक्कर येप्रत्येक १ सेर, चातुर्जात (तज, पत्रज, इलायची, नागकेसर), त्रिकटु, कस्तूरी, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, केसर, जावित्री, जायफल, मृगाङ्क, रजतभस्म, लताकस्तूरी, चन्दन, इनसबको इकट्ठे मिलाय यहुतमन्द आंचसे चासनीदारपाककरें। जब गोलीबंधनेलायकहोजाय तब उतारकर रखछोडे। सातरोजकेबाद इसमेंसे २ तोले दूधशक्करकेसाथ लें। जीर्णहोनेपर भोजनकरे। इससे प्रमेह, पित्तरोग, विबन्ध, मूत्रकृच्छ्र, रक्तविकार, नेत्ररोग, हाथपैरोंकादाह ये सब नष्टहोतेहैं ॥ ३२७ ॥

३२८ द्युतिसाररसः

युक्तं हि व्योमजद्युत्या तुल्यांशबलिना रसम् ।
लक्ष्मणारसतः पिष्ट्वा मल्लसम्पुटके क्षिपेत् ॥
वस्त्रमृत्तिकयाऽऽलिप्य शतं वारान् पुटेच्चतः ।
सम्यङ् निष्पिष्यसञ्चाल्य करण्डे तं विनिःक्षिपेत्
इत्युक्तो द्युतिसारनामकरसो वन्ध्यामयध्वंसनः,
मात्रातःखलुसूतिकाऽऽमयहरोशुष्यधिरायुःप्रदः
सम्यक्सिद्धत्रलिद्युतिप्रकृतिको
गुञ्जोन्मितः सेवितः,
कुर्यात्तीव्रतरांक्षुधांक्षयहरोरोगादिरोगाञ्जयेत्॥
विधुः सर्वामयध्वंसी रसोऽयं नन्दिनोदितः ।
जीवत्पुत्रप्रदः स्त्रीणां स्थिरयौवनदायकः ॥
भूतप्रेतपिशाचानां भयेभ्यभयदायकः ।
जडानां लोहलावनां मन्दबुद्धिमतामपि ॥
मण्डूकीरससंयुक्तो दातव्यो वचया सह ।
वन्ध्या च लभते पुत्रं नाऽत्र कार्या विचारणा ॥

री. चि., पुत्रप्राप्तये ।

भाषा—अभ्रकद्युति, शुद्धपारा और गन्धककी कज्जलीबनाय लक्ष्मणाकेरससे १-२ रोज मर्दनकर गोलाबनाय शरावसम्पुटमें बन्दकर ६-७ कपडमिट्टी देकर सुखाकर कुक्कुटपुटकी आचदे। ऐसे १०० बार करनेसे पारदभस्महोगी। इसमेंसे उचितमात्रा उचितानुपानकेसाथ देनेसे सूतिकारोग, शोष, अल्पायु, मन्दाग्नि, क्षय इनसबको नष्टकर अत्यन्त क्षुधाको बढाताहै। और समस्तरोगोंको दूरकर दीर्घायुपुत्रको पैदा करता है। मनुष्योंके यौवनको स्थिर करता है गद्गददोष, और मन्दबुद्धियोंको ब्राह्मीकेरस अथवा बचाकेसाथ देना चाहिये। इसके सेवनसे वन्ध्याको अवश्य पुत्रकी प्राप्ति होती है॥३२८॥

३२९ द्वादशाऽऽयसम्

गरुत्मान्दरदस्तीक्ष्णो शर्वाख्यो वङ्गशुक्तिके ।
शुल्बञ्च गगनं हेम रुधिरञ्च त्रिनेत्रकम् ॥

पातालयन्त्रसिद्धं च वह्निमूलं सरामठम् ।
त्रिकटु त्रिफला शिग्रु ह्यजमोदा यवानिका ॥
पिप्पलीमूलभार्ङ्गी च लशुनं जीरकद्वयम् ।
आर्द्रकस्य रसेनैव वटिकां कारयेद्भिषक् १४४६
वातरक्तं महाकुष्ठं गलितं च त्रिदोषजम् ।
शोथं कण्डूञ्च रुधिरं सर्वमेवव्यपोहति ॥
मन्दाऽनलाऽऽमवातौ च श्लेष्माणञ्च जलोदरम् ।
घ्राणाऽक्षिकर्णजिह्वानां सर्वान्रोगान्विनाशयेत् ॥

भै. र., वातरक्ते ।

टि॰—अत्र एकादशभागेषु पातनो गृहीता, द्वादशे भागे धातौषधित्वेनैकत्वं निधाय द्वादशरसमिति नाम निर्णेयम् ।

भाषा—सोनामाखी, शिंगरफ, शुद्धपारद, लोह, शङ्ख, शुक्ति, ताम्र, अभ्रक, सुवर्ण, माणिक्य इनकी भस्में, [illegible], गन्धक, चित्रकमूल, हींग, त्रिकटु, त्रिफला, सहिजनमूल, अजमोद, अजवाइन, पिपलामूल, भारङ्गी, लहसुन, स्याहसफेदजीरा, इनसबका बारीकचूर्णकर पारेगन्धककी नीकसणी कज्जलीमें मिला कर अदरखके रससे १–२ रोज घोटकर १–१ माशेकी गोलियें बनाकर छायाशुष्ककर रखछोड़े इनमेंसे १–१ गोली समयोचिताऽनुपानके साथ देनेसे वातरक्त, महाकुष्ठ, गलित, त्रिदोषज, शोथ कण्डू, दुष्टरक्त, मन्दाग्नि, आमवात, श्लेष्मजलोदर, नाक, आंख, कान और जिह्वाके समस्त रोगोंको यह नष्ट करता है ॥ ३२९ ॥

३३० द्वात्रिंशत्प्रायसम् (हरिद्राद्यवलेहः)

हरिद्रे त्रिफला दन्ती व्योषं चित्रक आहुली ।
कटुका रोहिणी श्यामा पिप्पलीमूलमेव च ॥
वचा विडङ्गं त्रिफला त्रिवृता हस्तिपिप्पली ।
चूर्णान्येषां तु तुल्यानि द्विगुणं स्यादयोरजः ॥
तानि क्षीराऽनुपानानि लेहयेन्मधुसर्पिषा ।
पाण्डुरोगं सुदुस्त्यजं श्वयथुञ्चाऽपकर्षति १४५१

भ. सि., र. सु., पाण्डुरोगे ।

टि॰—रसराजसुन्दरे पञ्चसु भागेषु भागद्वयं कृत्वा पलमात्र लोहभस्म सर्वाधिकं मिश्र मिश्रुप्य षड्भागायसचूर्णमिति नाम स्थापितम्, तत्पाण्ड्वेवाऽन्तर्भाव., नवायसमिति नामस्तत्र दुर्मूलत्वात् । अस्माभिर्नात्र गुणाऽविशेषाऽभावाच्च ।

भाषा—हल्दी, दारुहल्दी, त्रिफला, दन्तीमूल, त्रिकटु, चित्रकमूल, इरहर, कुटकी, कालीनिशोत, पिपलामूल, बच, विडङ्ग, त्रिफला, (सुपारी, जायफल, लौंग), लालनिशोत, गजपीपल येसब समभाग, इनसबसे दूनी लोहभस्म मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे १–१ माशा मधु और घृतके साथ देनेसे पाण्डुरोग और शोथ नष्ट होता है ॥ ३३० ॥

३३१ त्रिगुणाऽऽयसम्

दन्ती विडङ्गं त्रिफला त्र्यूषणं कटुरोहिणी ।
चित्रकं देवकाष्ठञ्च त्रिवृता हस्तिपिप्पली ॥
चूर्णान्येतानि तुल्यानि द्विगुणं स्यादयोरजः ।
क्षीरेणाऽऽलोड्य तत्पीतं श्रेष्ठं श्वयथुनाशनम्

भै. र., श्वयथौ ।

भाषा—दन्तीमूल, विडङ्ग, त्रिफला, त्रिकटु, कुटकी, चित्रक, देवदारु, निशोत, गजपीपल, येसब समभाग, लोहभस्म सबसे दूनी लेकर कपड़छान चूर्णकर उचितमात्रामें लेकर दूधकेसाथ पीनेसे शोथ (सूजन) नष्ट होता है ॥ ३३१ ॥

३३२ द्विजरोपणी गुटिका

नागस्य त्रिफलाक्वाथे रसे भृङ्गस्य गोघृते ।
अजादुग्धे च गोमूत्रे शुण्ठीक्वाथे मधुन्यपि ॥
वापान्सप्तपृथग्दत्त्वा तत्समं शोधयेद्रसम् ।
लोहपात्रे द्रावयित्वा युक्त्या च गुटिकाञ्चरेत्
सा मुखे धारिता हन्ति दन्तरोगानशेषतः ।
दृढीकरोति दशनान् चलमूलानशेषतः १४५६

र. को., र. क., रसायनसं., र. चि., र. का., र. त्रि., दन्तरोगे ।

भाषा—त्रिफलाक्वाथ, भांगरेकारस, गोघृत, बकरीकादूध और मूत्र, शुण्ठीक्वाथ और मधु इनसबोंमें नागको गलाकर सातसातवार बुझाकर फिर गलाकर इसकीबराबर शुद्धपारा मिलाकर गोली

बनावे । इसगोलीको मुंहमें रखनेसे दांतोंकी तमाम व्याधियां दूर होकर दांत मजबूत हो जाते हैं ३३२

३३३ द्विजेन्द्ररसः

अभ्रकं तालकं ताप्यं शिलाजित्कुनटीरवः ।
भूलतासरसंयुक्तं समांशैः समपारदम् ॥
त्रिसञ्चयक्षारसंयुक्तं चणकाऽम्लसुभावितम् ॥
त्रिकटुत्रिफलापाठासुरदालीसुमर्दितम् ॥
द्विजेन्द्रनाम सूतोऽयं विषदोषं द्रुतं जयेत् ॥

रसेन्द्रसं., विषविकारे ।

भाषा—अभ्रक और हरिताल भस्म, शुद्धसोनामाखी, शिलाजीत, मैनसिल, केचुओंके सत्वकीभस्म सज्जी, सुहागा, यवक्षार, येसब समभागलेकर सबकी बराबर पारदभस्म मिलाकर चणकक्षार, त्रिकटु, त्रिफला, पाठा, बन्दाल इन प्रत्येकके रसोंसे १—१ रोज मर्दनकर ३—३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १—१ गोली समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तविषोंको दूरकरताहै ॥३३३॥

३३४ द्विभुजरसः

म्लेच्छाद्विगुणजैपालं जम्बीररसमर्दितम् ।
रक्तिकाप्रमितं दत्तं नवज्वरविनाशनम् ॥

नू. र., नवज्वरे ।

भाषा—हिंगरिफसे दूना शुद्धजमालगोटा लेकर जम्बीरीरससे मर्दनकर १—१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १—१ गोली उचितानुपानकेसाथ देनेसे नवीनज्वर नष्ट होताहै॥ ३३४ ॥

३३५ धत्तूरतैलबद्धवटी

पलं रसस्य शुद्धस्य तथैव द्विपलं बलेः ।
तयोः कज्जलिकां कृत्वा रुबुतैलेन मर्दयेत् ॥
अथवाऽप्यणुतैलेन गुटिकां कारयेत्ततः
दृढं वस्त्रेण संवेष्ट्य दाडिमीपत्रजं ततः
कल्कं तदुपरि स्थाप्य वालुकामध्यगं पचेत् ।
विधिना कुक्कुटपुटे यावद्गन्धो विलीयते
लेपं पुनः पुनर्दत्वा देयः साग्निपुटस्ततः ।
एवं तां गुटिकां सिद्धां तैले धत्तूरजे पचेत् ॥
ततः खाखसवल्कोत्थे तोये क्षीरे पचेत्पुनः ।
क्षणं तदुपरि न्यस्य वह्निस्तत्र रसं क्षिपेत् ॥
तं रसं त्वरितं भूमौ सङ्क्षिपेदथ युक्तितः ।
सङ्गृह्य गुटिकां कृत्वा तैले धत्तूरजे पचेत् ॥
बहुशो दृढतां यावद्याति तावत्पचेत्सुधीः ।
पश्चात्क्षीरादिके पाच्या गुटिका कार्यसिद्धिदा॥
निरास इति विख्याता कथिता रसवादिभिः ॥

यो. म., रसायनाधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा १ पल शुद्धगन्धक २ पल, इनकी नीलवर्ण कज्जलीकर एरण्डका तेल अथवा अणुतैल थोडासा डालकर मर्दनकरे जिसमेंकि इसकी कडीगोली बनजाय फिर इसको मलमलके टुकडेमें बांधकर इससे चतुर्गुणित अनारके पत्तोंकाकल्क इसके ऊपर चढाकर एकपकडमिट्टी देकर शरावसम्पुटमें बालूकेबीचमें रखकर सम्पुटपर १—२ कपडमिट्टी देकर कुक्कुटपुटकी आंचदे जिसमेंकि केवलगन्धकजलजाय । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर एरण्डतैल अथवा अणुतैल मिलाकर पूर्ववत् अनारपत्रके कल्कमें रखकर आंचदे । ऐसे जबतक इसमेंसे गन्धकका अंश बिलकुल न जलजाय तबतक आंच देताजाय । गन्धक निकलजानेपर गोलीकारंग लालहोजायगा । इसकेबाद धतूरेके बीजोंके तेलमें मर्दनकर अनारके पत्रोंकेकल्कमें कवलितकर दोलायन्त्रसे धतूरेके बीजोंके तेलमें ४ पहर पकावे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर पोस्तके कच्चे डोडोंके कल्कमें कवलितकर दोलायन्त्रमें डोडोंकेहीरससे स्वेदनकरे । फिर इसीतरह डोडोंके कल्कमें रखकर दूधमें स्वेदनकरे । फिर कपडेसे निकालकर जलतेहुए अङ्गारोंमें थोडीदेरतक रक्खे जिसमेंकि यह गरमहोजाय । इसकेबाद इसपर थोडापारा रक्खे और उसको तुर्त जिमीनपर गिरादे । फिर इसगुटिकाको धतूरेके तैलमें कईवार पकावे । जब यह एकदम कठिन होजाय तब दूध और पोस्तके डोडोंके रसमें

पकाकर रखछोडे । धातुवादमें इसका नाम निराल है। यह युक्ति निर्दोषसे तमामकार्योंको करती है ॥

३३६ धनुर्वातभञ्जनरसः

तुत्थं गन्धकतालकं शुकनदी ताम्रं रसं तैन्तिरं, स्वर्णं टङ्कणसंयुतं मधुफलं सर्वं समं मर्दयेत् ।
कृष्णाऽऽश्वप्रभवेणमायुपयसा वामोरथपात्रेन्यसेत्, प्रख्यद्वारिविभिशरोमनिचयेप्रच्छानिकेनिक्षिपेत्
दुश्शल्येऽनिलदंष्ट्रभृङ्गलपदे शङ्के हिमे मारुते, उन्मादे स्मृतिनाशने त्रिकगदेतन्द्राविमोहादिषु
र. र्श., धनुर्वाते ।

भाषा—शुद्धतुत्थक, गन्धक, हरिताल और मैनसिल, सोनामाखी, शुद्धपारा, जमालगोटा, बछनाग, भुनासुहागा, नरियल, सब समभागलेकर कृष्णसर्प और रोहूमछलीके पित्तोंसे ७ भावनाएँ देकर तांबेके पात्रमें रखछोडे । इसमेंसे १ रत्तीकी मात्रा उचितानुपानकेसाथ खिलानेसे सन्यास, दन्तबन्ध, भूद्वलघात, शङ्करोग, सर्वाङ्गशैत्य, उन्माद, अपस्मार, त्रिकग्रह, तन्द्रा, प्रमोहप्रभृति रोग नष्ट होतेहैं । और इन्हीरोगोंमें तालुके ऊपरसे बालोंको निकालकर पाछदेकर उसपर घिसनेसे ये नष्ट होतेहैं ।

३३७ धन्वन्तरिरसः (प्रथमः)

सूतगन्धार्कसौभाग्यंकटुकं रक्तचन्दनम् ।
कणा चैतानि तुल्यानि मर्दयेल्लुङ्गवारिणा ॥
एकाऽहमथ संशोष्य स्थापयेदतियत्नतः ।
रसो निःशेषकुष्ठघ्नो धन्वन्तरिरितिस्मृतः ॥
निर्दिष्टः शम्भुना सर्वरोगभीतिविनाशनः ।
पथ्याघृतयुतो वापि सिन्धुविश्वान्वितोऽपि वा
र. र. स., वि. क., कुष्ठे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, ताम्रभस्म, सुनासुहागा, कडुआ, लालचन्दन, पीपल, येसब समभाग लेकर कूटकपडछानकर पारेगन्धककी नीलवर्णकजलीमें मिलाकर बिजौरेकेरसमें १ रोजमर्दनकर १–१ माशेकी गोलियें बनाय सुखाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तकुष्ठोंको दूरकरताहै । हर्रे और घृत अथवा सैन्धव और सोंठकेसाथ देनेसे तमामरोगोंको दूरकरताहै

३३८ धन्वन्तरिरसः (द्वितीयः)

शुद्धसूतं विषञ्चाऽभ्रं स्वर्णलोहञ्च मौक्तिकम् ।
त्रिक्षारं माक्षिकं वङ्गं हिङ्गुलं गन्धकं समम् ॥
चित्रमूलकषायेण हंसपादीरसेन च ।
अर्कमूलकषायेण भृङ्गराजरसेन च ॥१४७२॥
पञ्चकोलकषायेण चैभिर्मर्द्य दिनत्रयम् ।
काचकूप्यां निवेश्याऽथ वालुकायन्त्रके पचेत् ॥
त्रियामाऽन्ते समुद्धृत्य पञ्चपित्तैश्च भावयेत् ।
माषमात्रमिदं खादेदनुपानविशेषतः ॥
सन्निपातं निहन्त्याशु धन्वन्तरिमतो रसः ॥
वै. चि., वा., सन्निपाते ।

भाषा—शुद्धपारा और बछनाग, अभ्रक-सुवर्ण लोह और मोतीभस्म, सज्जी, सुहागा, यवक्षार, सोनामाखी, वङ्गभस्म, सिंगरिफ, गन्धक येसब समभागलेकर कूटकपडछानकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कजलीमें मिलाकर चित्रकमूलक्वाथ, हंसराजस्वरस, अर्कमूलक्वाथ, भृङ्गस्वरस, पञ्चकोलकषाय इनसे १–१ रोज मर्दनकर सुखाकर ६–७ कपड-मिट्टीदीहुई आतशीशीशीमें डालकर मुंहबन्दकर ३ पहर बालुकायन्त्रमें आंचदेकर ५ पित्तोंसे भावना देकर १–१ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली अनुपानविशेषसे देनेसे यह तमाम सन्निपातोंको दूरकरताहै ॥ ३३८ ॥

३३९ धन्वन्तरिवटी

निम्बूकबीजं विनिकास्य सम्यक्
तदन्तरे दन्तिफलंविधाय ।
दलीकृतं वै दिवसत्रयं पृथक्
पश्चात्समुद्धृत्य विशोध्य सम्यक् १४७५
क्षिपेत्ततो वै दरदस्य टङ्कं
तस्यैकटङ्कञ्च मरीचटङ्कम् ।
एकत्र सञ्चूर्ण्य विमर्द्य नीरे
निम्बूद्रवे वै वटकं विधेयम् ॥१४७६॥

गुञ्जैकमानाऽखिलरोगवृन्दं
धान्वन्तरी जूर्तिचयञ्चिहन्ति ।
सामे ज्वरे चैव निरामके च
विरेकमेकैव मलान्भिनत्ति ॥१४७७॥
द्वाभ्यां द्विवारं वटिकात्रयेण
विरेचयेद्रामितज्ञवेन ।
विबन्धशूलं परिकर्चयन्ति
प्लीहाऽऽमशूलज्वरगुल्मशोथान् ॥
र. र; कौ., छाहे ।

भाषा—कागजीनीबूको बीचमेंसे चीरकर बीज निकालकर जमालगोटेकी दाल बीजोंके स्थानमें दबादे । फिर बन्दकर ३ रोजतक रखछोड़े । चौथे रोज इसमेंसे दन्तीबीजोंको निकालकर अच्छीतरह पोंछकर ४ माशे शुद्धहिंगरिफ, धनिया और मरिच १–१ टङ्क मिलाकर नीबूके रससे १–२ पहर घोटकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली उचिताऽनुपानके साथ देनेसे साम और निरामज्वरको दूरकरतीहै । एकगोली देनेसे बद्धमल टूटहोजातेहैं, २ गोलियोंसे दोबार और ३ से तीनवार रेचन करके विबन्ध, शूल, प्लीहा, आमशूल, ज्वर, गुल्म, शोथ इनको यह दूरकरतीहै ॥ ३३९ ॥

२४० धर्मसुन्दररसः (कैशोरगुग्गुलुः)

अश्मजातरसभस्म किशोर–
व्योमलोहरजसामथ कल्कः ।
धर्मघोष इव काकणिमात्रः
शोफमेपमशितः परिमार्ष्टि ॥१४७९॥
मगधामधुभिर्मरिचैः
सघृतैर्वा नित्यमेवसेव्योऽसौ ।
त्रिफलामृताम्बुसिद्धं
किशोरमिति गुग्गुलुं प्राहुः ॥१४८०॥
र. (मा.) शोथे ।

भाषा—सोमल और पारेकीभस्म, किशोरगुग्गुलु, अभ्रक, लोहभस्म सब समभागलेकर इकट्ठे कूटकर १–१ रत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली पीपल और मधुकेसाथ अथवा मरिच और घीकेसाथ लेनेसे यह शोथको जड़से नष्टकरताहै ॥ ३४० ॥

३४१ धातुज्वराङ्कुशरसः

लोहाऽभ्रकं ताम्रभस्म पारदं गन्धकं विषम् ।
व्योषं फलत्रिकं कुष्ठं समभागेन मर्दयेत् ॥
भृङ्गनीरेण चाऽऽर्द्रस्य वारा निर्गुण्डिकारसैः ।
त्रिदिनं मर्दयित्वा तु मुद्गमाना वटी कृता ॥
यथारोगाऽनुपानेन सर्वव्याधिविनाशिनी ।
अजीर्णवातकासघ्नी दीपनी रुचिवर्धनी ॥
सर्वधातुज्वरान्हन्ति सोऽयं धातुज्वराङ्कुशः ॥
नि. र., ज्वरे ।

भाषा—लोह, अभ्रक और ताम्रभस्म, शुद्धपारा, गन्धक और बछनाग, त्रिकटु, त्रिफला, कुठ ये सब समभागलेकर बारीकचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर भंगरा, अदरख, निर्गुण्डी इनप्रत्येकके रसोंसे ३–३ रोज मर्दनकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली रोगदोषाहराऽनुपानकेसाथ देनेसे अजीर्ण, वातकास, मन्दाग्नि, समस्तधातुज्वर इनको यह नष्टकरतीहै ॥

३४२ धातुपञ्चाऽमृतरसः (प्रथमः)

सौराष्ट्रिका हिङ्गुलवत्सनाभं
भागार्धभागं नवसारकञ्च ।
कर्कोटिकाचूर्णसमञ्च सर्वं
निष्पिष्य खल्वे परिवर्तितं तत्
गुञ्जैकमात्रो मधुपिप्पलीभ्यां
जीर्णे ज्वरे धातुगते त्रिदोषे ।
योज्यो रसोऽयं विषमज्वरे च
स्याद्धातुपञ्चाऽमृतनामधेयः ॥
रसायनसं., ज्वरे ।

टि०—मस्य योगस्य रसायनसङ्ग्रहे स्थानद्वये पाठस्तत्र द्वितीयस्य पञ्चामृतमिति नाम, तत्र कर्कोटिकायाश्चार्धभागं नियोजिता, अत्र तु सर्वसमा नियोजिता, योगाऽनुप-

ष्यात्संयंसमेव भाव्या । गन्धकप्रक्षेपस्तु प्रमादात्सम्भातस्त प्रक्षेपास्याऽमृतमितिनामाऽभावात् ।

भाषा—फिटकरी, शुद्धशिंगरफ और बछनाग समभाग इनसबसे आधेप्रमाणमें नौसादर और इनसबकी बराबर बांसकेसंसेकेकन्दकाचूर्ण मिलाकर टेसूकेके कन्दके रससे मर्दनकर १–१–रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली उचितानुपानकेसाथ देनेसे जीर्णज्वर, धातुगतज्वर, त्रिदोषज, विषमज्वर इनसबको यह नष्टकरताहै ॥

३४३ धातुपञ्चामृतरसः (द्वितीयः)

द्विपलं भस्म सूतञ्च द्विपलं हेमभस्मकम् ।
तारं वङ्गञ्च गगनं वैक्रान्तं विद्रुमाऽऽयसम् ॥
तुल्यमौक्तिकयोर्भस्म गन्धटङ्कणकन्तथा ।
सर्वाण्येतानि शुद्धानि कर्षमात्राणि कारयेत् ॥
कुमारीभृङ्गनीरेण त्रिफलापञ्चकेसरैः ।
विजयादेवकुसुमे मर्दितं दिनसप्तकम् ॥
कर्पूरकुङ्कुमैश्चाऽपि गन्धाऽऽढ्यं सुमनोहरम् ।
पञ्चाऽमृतमिति ख्यातं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥
मन्दज्वरे क्षये कासे हृद्रोगे च हलीमके ।
पाण्डौ शोफे ग्रहण्याञ्च श्वासहिक्कावमिज्वरे ॥
मधुमूत्राऽश्मरीमेहमूत्राऽऽघातेषु सर्वथा ।
सर्वव्याधिविनाशाय आयुषो वर्धनाय च ॥

रसायनसं., रसायने ।

भाषा—पारद और सुवर्णभस्म २–२ पल, रजत-ताम्र-अभ्रक-कान्त-प्रवाल-लोह-नाग-मोती इन सबकीभस्में, शुद्धगन्धक और सुहागा ये सब १–१ तोलालेकर कपड़छानचूर्णकर घीकुंवार, त्रिफला, भंगरा, केसर, भांग, लौंग इनप्रत्येकके यथालभ्य स्वरस अथवा क्वाथोंसे ७–७ रोज मर्दनकर थोड़ा थोड़ा कपूर और केसर मिलाकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे मन्दज्वर, क्षय, खांस, हृद्रोग, हलीमक, पाण्डु, शोथ, ग्रहणी, श्वास, हिक्का, वमि, ज्वर, मधुमेह, पथरी, प्रमेह, मूत्राघात, इनसबको नष्टकर आयुको बढाताहै॥३४३॥

३४४ धातुबद्धरसः

गन्धकेन शिला वाऽपि सीसको माक्षिकेण वा ।
अभ्रं लोहेन वा तद्वत्समभागेन पारदः ॥
सुभृष्टटङ्कणेनाऽपि रसपादेन संयुतः ।
रसेन पारिजातस्य कारवेल्या रसेन वा ॥
द्रवन्तीतण्डुलीयोत्थैरेकाहं मर्दयेद्रसम् ।
अर्धं सञ्चूर्ण्य मण्डूरं दिनान्तं परिमर्दयेत् ॥
तज्जलं भाजने क्षिप्त्वा सूर्यतापे निधापयेत् ।
जलादुत्सृज्य मृत्स्नाञ्च पथ्यया सह मर्दयेत् ॥
पूर्वसूतस्य तं कल्कं मृत्स्नया परिलेपयेत् ।
अङ्गुलोत्सेधमानेन ततः संवेष्ट्य मृत्पटैः ॥
विशोष्य तं धमेद्गाढं सार्धद्विघटिकावधि ।
तस्मादुद्धृत्य तं भित्त्वा शीतलाङ्गाश्च मूषिकाम् ।
धातुबद्धरसस्त्वोऽयं सर्वरोगनिकृन्तनः ॥

र. र., ध., सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धगन्धक, मैनसिल अथवा नाग, माक्षिक अथवा अभ्रक, लोह, समभागलेकर इनकी बराबर शुद्धपारा डालकर पारेसे चतुर्थांश भुनासुहागा डालकर हारसिंगार अथवा करेलेके रससे मर्दनकर द्रवन्ती (पनसर), चौलाई इनके रसोंसे १–१ रोज मर्दनकर इससे आधी मण्डूरभस्म डालकर पूर्वोक्तरसोंसे मर्दनकरे, रसकुछ अधिक प्रमाणमें डाले और अच्छीतरह मर्दनकरनेके बाद इसमेंसे कुछपानी थानीसे इसको निकालकर धूपमें रक्खे । निथरनेके बाद पानीको अलगकर जो कुछ धातुओंका कल्क नीचे जमगयाहो उसको धातुकल्कमें मिलाकर गोला बनाकर सुखावे और निकालेहुए रसमें हरड़का चूर्ण मिलाकर थोड़ादिन मर्दनकर इसको ऊपर लेप करदे । सूखनेपर इसपर १ अङ्गुलकी कपड़मिट्टी देकर सुखाकर इसको दुर्गन्धमूषामें रख २॥ घड़ीतक धौंकनी में धमनकरे फिर अग्निमें रखकर ठंडाहोनेके बाद सम्पुटको खोलकर रसको निकाले । यह धातुबद्धरस तैयार होगा । इनमेंसे १–१ रत्ती

तत्तद्रोगहराऽनुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तरोगोंको दूर करेगा ॥ ३४४ ॥

३४५ धात्रीखण्डाऽऽयसम्

धात्रीरसेनाऽऽढकसम्मितेन
लौहं रजश्चाऽष्टपलप्रमाणम् ।
सितां समानां कुडवोन्मिताऽऽज्ये
विपाच्य तस्मिन्नथ किञ्चिदुष्णे ॥
क्षिपेद्रजोविश्वकणोषणोत्थं
त्रिजातकोत्थञ्च फलत्रिकोत्थम् ।
पलप्रमाणं पृथगेव शीते
मधु प्रदेयं कुडवप्रमाणम् ॥ १४९९ ॥
तद्भक्षयेद्वह्निबलं विदित्वा
हिताऽन्नसेवी जयति प्रसह्य ।
चिराऽनुबन्धं परिणामशूलं
प्लीहान्त्रवृद्धिं जठराऽग्निमान्द्यम् १५००

लो. प., (स.), शूले ।

भाषा—आंवलेकारस ४ सेर, लोहेका बारीकरेता आधासेर, शक्कर आधासेर, गोघृत पावभर, लेकर बहुतमन्द आंचसे पकावे । अब इसकी चाशनीहोजाय तब उतारकर सोंठ, मिर्च, पीपल, त्रिजात, त्रिफला, इनप्रत्येकका १—१ पलचूर्ण डालकर खूब घलादे । शीतलहोनेपर पावभर मधु मिलाकर रखछोडे । ६—७ रोजकेबाद अग्निबल देखकर मात्रा कायमकर खाकर हिताऽन्नभोजन करनेसे बहुतदिनका परिणामशूल, प्लीहा, अन्त्रवृद्धि, मन्दाऽग्नि इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ ३४५ ॥

३४६ धात्रीपाकः

धात्रीफलानि पक्कानि तीक्ष्णलोहेन वेधयेत् ।
विश्वावरुणपत्रैश्च फलानि स्वेदयेद्भृशम् १५०१
ततो दुग्धे च संस्वेद्य जले च तदनन्तरम् ।
मधुमध्ये क्षिपेद्भाण्डे स्थापयेद्दिनविंशतिम् ॥
विनष्टं मधु सन्त्याज्यं क्षौद्रमन्यं पुनः क्षिपेत् ।
सितां धात्रीं गजकणां लवङ्गं मुस्तकं बलाम् ।
एलां चैव तुगाक्षीरीं लोहं वङ्गं तथैव च ।
षोडशांशेन सम्मिश्र्य प्रातः कर्षमितं भजेत् ॥
बले क्षीणे क्षये चैव पथ्यं मधुरमाचरेत् ।
प्रमेहं मूत्रकृच्छ्रञ्च नाशयेत्तत्क्षणादपि १५०५
वीर्यवृद्धिकरञ्चैव वाजीकरणमुत्तमम् ।
कुष्ठं पित्तप्रकोपञ्च नाशयेन्नाऽत्र संशयः १५०६
अन्येऽपि पित्तजा रोगाः शोणिताद्यास्तथैव च ।
ते सर्वे प्रशमं यान्ति धात्रीपाकस्य सेवनात् ॥

नि. र., क्षये ।

भाषा—पके आंवलोंको सूईके मुंहसे गोदकर सोंठ और वरुणके पत्तोंके काढेमें स्वेदनकर गायकेदूध और जलसे स्वेदनकरे । इसकेबाद धूपमें रखकर उनकापानी सुखादे फिर चिकनेवर्तनमें धीरजसे जमाकर मधु भरकर एकान्तस्थानमें रखदे । २१ रोजकेबाद इसकामधु (जोकि काल्पवङ्गयाहो) निकालकर दूसराभरदे । फिर शक्कर, आंवले, गजपीपल, लौंग, नागरमोथा, बला, इलायची, वंशलोचन, लोहभस्म, वङ्गभस्म येसब मिलकर १६ वां हिस्सा मिलाकर रखछोडे । इसमेंसे १—१ तोला प्रातःकाल खाकर मधुराहारपर रहनेसे क्षीणता, क्षय, प्रमेह, मूत्रकृच्छ्र, वीर्यहानि, पुरुषत्वनाश, कुष्ठ और पित्तप्रकोप, वातरोग, रक्तविकार येसब नष्टहोते हैं

३४७ धात्रीलोहम् (प्रथमम्)

धात्रीलोहरजोव्योषनिशाक्षौद्राऽऽज्यशर्कराः ।
भक्षणाच्च विनिघ्नन्ति कामलाञ्च हलीमकम् ॥

र. स., र. र., वृ. मा., र. सि., ध., लो. प. (स.,) र. सु., र. क. ल., रसायनसं., र. चि., टो., र. क., नि. र., च. द., र. का., यो. म., ना. वि., कामलायाम् ।

भाषा—आंवला, लोहभस्म, त्रिकटु, हल्दी येसब समभाग मिलाकर रखछोडे । इसमेंसे उचित मात्रामेंलेकर मधु, घृत और शक्करकेसाथ खानेसे कामला और हलीमक नष्टहोतेहैं ॥ ३४७ ॥

३४८ धात्रीलोहम् (द्वितीयम्)

प्रस्थंप्रस्थं सिता ग्राह्या धात्रीफलगुडूचिकाः ।
प्रस्थैकं गुग्गुलुं दत्त्वा लोहपात्रे सुकुट्टयेत् ॥

भोजनाद्यवसाने च मध्ये चैव समाहितः ।
तोलैकं भक्षयेन्नित्यमनुपानं पयस्तथा १५२७ ॥
शूलमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यमथापि वा ।
वातिकं पैत्तिकं चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥
परिणामसमुत्थश्च ह्यन्नद्रवभवन्तथा ।
द्वन्द्वजान्यपि शूलानि ह्यम्लपित्तं सुदारुणम् ॥
सर्वशूलहरं श्रेष्ठं धात्रीलोहमिदं शुभम् ॥

र. स, र. सु., च., भै. र., यो. र., शूले ।

भाषा—शुद्धमण्डूर और जल ४–४ पल, जल १६ पल डालकर पकावे । चतुर्भागाऽवशेष रहनेपर छानकर शतावर और आमलेकारस ८–८ पल, दही, दूध, भूमिकूष्माण्डकारस, ईखकारस ४–४ पल डालकर पकावे । जब पाकहोनेपर आवे तब जीरा, धनिया, त्रिजात, गजपीपल, नागरमोथा, हर्रे, अभ्रक और लोहभस्म, त्रिकटु, रेणुका, त्रिफला, तालीसपत्र, नागकेसर कुटकी, मुलहठी, रास्ना, असगन्ध, चन्दन, इनप्रत्येकका १–१ तोले चूर्ण मिलाकर रखछोडे । इसमेसे भोजनके आदि मध्य तथा अन्तमें १–१ तोला खाकर दूधपीने तो वातिक, पैत्तिक, श्लैष्मिक, सान्निपातिक, परिणामज, अन्नद्रवज और द्वन्द्वज शूल तथा घोर अम्लपित्त येसब नष्टहोतेहैं ॥ ३५० ॥

३५१ धात्रीलोहम् (पञ्चमम्)

धात्रीफलस्य चूर्णन्तु भावयेत्त्रिफलाद्रवैः ।
एकविंशतिवारान्वै शोष्यं पेष्यं पुनःपुनः ॥
तत्पादांशं मृतं लोहं मध्वाज्यशर्करान्वितम् ।
पलैकं भक्षयेन्नित्यं सिताक्षीरं पिबेदनु ॥
धात्रीलोहप्रभावेण रमयेत्कामिनीशतम् ॥

र. च., र. र., च., वाजीकरणे । धन्वन्तरिसारसंग्रहयोरस्तुत्वसतया पाठोऽस्ति ।

भाषा—आमले के चूर्णको त्रिफलाके स्वरससे एकरोज भावितकर सुखाडाले । सूखनेपर फिर दूसरे रोज घोटकर सुखावे । इसतरह २१ बार होनेके बाद चतुर्थांश लोहभस्म मिलाकर इसकी बराबर शक्कर और अन्दाजसे मधु और घी मिलाकर रखछोडे । इसमेसे १–१ पल खाकर शक्कर डाला हुआदूधपीनेसे मनुष्य उत्साहयुक्त अनेकस्त्रियोंके साथ रमणकरसकताहै ॥ ३५१ ॥

३५२ नयनचन्द्रलोहम्

त्रिकटु त्रिफला भृङ्गी शटी रास्ना महौषधम् ।
द्राक्षा नीलोत्पलश्चैव काकोली मधुयष्टिका ॥
बाह्यालकं केशरश्च कण्टकारीद्वयं तथा ।
लौहाभ्रयोः पलं दत्त्वा भावयेदौषधैरथ ॥
त्रिफलाकाथतैलेन भृङ्गराजरसेन च ।
भावयित्वा वटी कार्या बदरास्थिमिता शुभा ॥
यावन्तोनेत्ररोगाश्च तान्निहन्ति न संशयः ॥

भै र., च., र. स., र. सु., नेत्ररोगे । रसेन्द्रसारसंग्रहरसराजसुन्दरयो नयनाऽमृतलोहेति नाम ।

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, काकड़ासींगी, कचूर, रास्ना, अतीस, दाख, नीलोफर, काकोली, मुलहठी, कची, भगरा, छोटी और बड़ी कटेरी, लोह, अभ्रक भस्म सब समभागलेकर बारीकचूर्णकर त्रिफलाकाथ, तिलकातैल,भगरेकारस इनप्रत्येकमें १–१ रोज घोटकर बेरकीगुठलीके बराबर गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली खाने तथा लगानेसे नेत्रके सबरोग दूरहोतेहैं ॥ ३५२ ॥

३५३ नयनामृतम् (प्रथमम्)

रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोर्द्विगुणमञ्जनम् ।
सूततुर्यांशकर्पूरमञ्जनं नयनाऽमृतम् ॥
तिमिरं पटलं काचं शुक्रमर्माऽर्जुनानि च ।
क्षमारपथ्याऽशिनोहन्ति तथान्यानपि सृद्धिकाम्

श यो त, शा, ६ कौ, नि र, रसायनव, र. को, र च,नेत्ररोगे । शार्ङ्गधरे कृष्णाञ्जन नागसूतयोस्तुल्यं द्वयोर्द्विसमासेन कर्पूरं विमोजितमिति विशेष । अत्यञ्जनं नयनामृतमिति च नामद्वयमिति विशेष ।

भाषा—शुद्धपारा और नाग समभाग, दोनोंसे दूना सुरमा, पारेकीबराबर कपूर लेकर नागको गलाकर पारामिलाकर उतारले । फिर सबचीजें डालकर लोहेकी कढाईमें लोहेके डंडेसे ६–७

रोजतथा इसतरहघोटेकि एकदम यह कमलजैसा होजाय । इसको सुरमदाममें सीसा अथवा जस्तकी सलाईसे डालनेसे धुधलापन, जाला, मोतिया, फूला, अर्म, अर्जुन इनसबको और एतादृश अन्यरोग तथा किल्लीको यह नष्टकरताहै । इसका अञ्जन करनेके समय पथ्यसे रहे ॥ ३५३ ॥

३५४ नयनाऽमृतम् (द्वितीयम्)

वरा वेदमुखा नदीजातयुग्मं
स्फुटत्काचकासीसकर्पूरलोध्रम् ।
वचापीतमुक्ताफलस्फाटिकाऽऽख्यान्
समंसर्परीयेणसञ्चूर्ण्यचारु ॥ १५३७ ॥
दिनंनिम्बुनीरेणसत्क्षीरकेण
विमर्द्यकृताछायमाशुष्कवर्तीं ।
जलस्रावतैमिर्यकेचार्बुदादी-
न्हरत्यञ्जनादम्बुनाघोषितेन ॥

र. चौ., नेत्ररोगे ।

भाषा—त्रिफला, खदिरसार, नदीकीसीप और घोंघा, सफेद काचकी भस्म, कसीस, कपूर, लोध, वचा, हल्दी, दारहल्दी, केसर, मोती, फिटकड़ी, इनसबको बराबर खपरियाडेकर कपडछानचूर्णकर नीबू और काढ़ेमें १–१ रोजमर्दनकर बेरकीगुठली के बराबर गोलियें बनाकर छायामें सुखाकर रख-छोड़े । इनमेंसे १–१ गोली उचिताऽनुपानकेसाथ घिसकरलगानेसे जलस्राव, तिमिर, अर्बुद इत्यादि-रोगोंको यह नष्टकरताहै ॥ ३५४ ॥

३५५ नयनाऽऽमृतम् (तृतीयम्)

कर्पूरमञ्जनं तुत्थतार्क्ष्यपीतद्रुरोहिणीः ।
वराटं सैन्धवं व्योषं फेनं मधुकचन्दनम् ॥
शङ्खञ्च समभं पिष्ट्वा मातुलुङ्गरसेन तु ।
मधुसर्पिर्युतश्चैवदञ्जनं नयनाऽमृतम् ॥

र. रा., नेत्ररोगे ।

भाषा—कपूर, सुरमा, तूतिया, सोनामाखी, हल्दी, दारहल्दी, केसर, कुटकी, कौड़ीभस्म, सेन्धा-नमक, त्रिकुटु, समुद्रफेन, मुलहठी, चन्दन, शङ्ख-भस्म सब समभागलेकर कपडछानकर बिजौरेके रससे २–३ रोज मर्दनकर गोलियें बनाकर रख-छोड़े । इनमेंसे १–१ गोली मधु और घीकेसाथ अञ्जनकरनेसे यह नेत्रकेरोगोंको नष्टकरताहै ॥ ३५५ ॥

३५६ नयनाऽमृतम् (चतुर्थम्)

मयूरतुत्थसिन्धूत्थं तुत्थं फेनं रसाञ्जनम् ।
टङ्कणं मरिचं तुल्यं जम्बीररसपेषितम् १५४१
त्रिरात्रं ताम्रपात्रस्थं काचाऽर्मपटलाऽपहम् ॥
कण्डूव्रणहरं नाम्ना नयनाऽमृतमुत्तमम्१५४२

र. रा., नेत्ररोगे ।

भाषा—तूतिया, सेंधानमक, खपरिया (आमार मे जस्तभस्म) कसीस, रसाञ्जन, समुद्रफेन, रसौत, सुहागा, मिरच येसब समभाग लेकर कप-ड़छान चूर्णकर ताम्बेके पात्रमें डाल जम्बीरीके रसमें सबको डुबेसे तीनरोजतक घोटकर बेरकी-गुठलीके-बराबर गोलियें बनाकर छायाशुष्ककर रखछोड़े । इन-मेंसे १–१ गोली उचिताऽनुपानके साथ अञ्जन-करनेसे मोतिया, अर्म, जाला, खुजली और घाव येसब नष्टहोतेहैं ॥ ३५६ ॥

३५७ नवग्रहरसः (प्रथमः)

रसश्च गन्धकश्चैव मौक्तिकञ्च मनःशिला ।
कङ्कुष्ठं शङ्खभस्माऽपि टङ्कणं माक्षिकं तथा ॥
नेपालश्च समांशानि निक्षिपेत्खल्वमध्यतः ।
मर्दयित्वा शनैः सम्यक् त्रिफलारसेन च ॥
निम्बदाडिमसूर्वाश्च बालचित्ररसैः पृथक् ।
काचकूप्यां विनिक्षिप्य वालुकायन्त्रमध्यतः ॥
पटमृत्तिकयोगेन सप्ताहं विपाचयेत् ।
पश्चात् सप्तदिनान्येवं स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ॥
गुञ्जामात्रं प्रयुञ्जीत नागवल्लीदलाऽन्वितम् ।
सर्वे ज्वरा विनश्यन्ति शीतिकाविषमादयः ॥
मरीचमागधीविश्वैः पिचमावककोष्णकैः ।
कूष्माण्डफलनीरेण तापज्वरनिवारणम् १५४८
तिन्तिडीमस्तुनीरेण पञ्च गुल्मान्विनाशयेत् ।
मेन्थवेन गमायुक्तमष्टशूलनिवारणम् ॥१५४९

भृङ्गस्वरससंयुक्तं श्लेष्मरोगं निहन्ति च ।
तत्तत्सौम्याऽनुपानेन सर्वरोगहरं भवेत् ॥
नवग्रहरसो नाम्ना प्रसिद्धो भुवि राजते१५५०

र. क. यो., र. कौ. (ह्रा.), सर्वज्वरेषु ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, मोती, मैनसिल, फद्धुध, शङ्खभस्म, भुनासुहागा, सोनामाखी, ताम्रभस्म येसब समभागलेकर कपड़छान चूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर त्रिफला, नीम, अनार, मूर्वी, सुगन्धवाला, चित्रक इनके स्वरसोंसे १-१ रोज मर्दनकर सुखाकर आतशी शीशीमें बन्दकर ६-७ कपड़मिट्टी देकर वालुकायन्त्रमें चढ़ाय सातरोज़तक अग्निदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोड़े इसमेंसे १-१ रत्ती पानकेरसकेसाथ देनेसे शीतज्वर और विषमज्वरको नष्टकरताहै। त्रिकटुकेसाथ देनेसे स्थूलत्वणसन्निपात नष्टहोताहै । कूष्माण्डके रसकेसाथ प्रभापातज्वर दूरहोताहै । बकरीके दूधसे शीतज्वर, इमलीकीराखके पानीसे गुल्म; सेंधेनमककेसाथ आठोंशूल भंगरेके रसकेसाथ श्लेष्मरोग और तत्तद्रोगहराऽनुपानकेसाथ देनेसे सभीरोगोंको यह नष्टकरताहै ॥ ३५७ ॥

३५८ नवग्रहरसः (द्वितीयः)

गौरी शिला हिङ्गुलगन्धकञ्च
रसश्च दुग्धाऽश्ममयूरतुत्थम् ।
तालं शिला खर्परसंयुतञ्च
कृत्वा समांशं नवखल्लमध्ये॥१५५१॥
सकारवल्लीरसनिम्बतोयैः
यामद्वयेनाऽपि विमर्द्य गाढम् ।
कूप्याश्च मध्ये विनिवेशयेच्च
सवालुकाऽग्निं च दिनं ददीत १५५२॥
सुखाङ्गशीतञ्च समुद्धरेत्तं
श्रीहिप्रमाणं नवनीतयुक्तम् ।
समस्तवातादिसपायुजञ्च
सग्रन्थिकोटिम्बङ्गमार्गजालम् १५५३
निवारयेद्याऽपि विचित्रमेतन्-
नीरोगदेही सुखमाप्नुयाच्च ।
नवग्रहो नाम रसोत्तमो हि
समस्तगुल्मोदरशूलनाशी ॥१५५४॥

र. क. यो. गुल्मे शूले च ।

भाषा—सोमल, शिंगरिफ, गन्धक, पारा, गोदन्ती तुत्थ, हरिताल, मैनसिल, खपरिया येसब समभाग लेकर बारीक चूर्णकर करेला और नीमके रसोंसे २-२ पहर मर्दनकर सुखाकर ६-७ कपड़मिट्टीदीहुई आतशी शीशीमें डालकर मुंहबन्दकर वालुकायन्त्रमें रख एकरोज अग्नि जलाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े। इसमेंसे १चावलभरमात्रा मक्खनकेसाथ देनेसे समस्तवातविकार, बवासीर ग्रन्थि, फैलनेवाला फोड़ा,इनसबको यह नष्टकरताहुवा शरीरको नीरोगकर गुल्म तथा शूलको नष्टकरताहै ॥

३५९ नवजीवनरसः

सिन्दूरं विषमुष्टिश्च चित्रकाऽभ्रकलोहकम् ।
पृथकर्षद्वयं सर्वं त्र्यूषणं वेदकर्षकम्॥१५५५॥
चित्रकाऽऽर्द्रकनिर्यासैः नागवल्लीदलद्रवैः ।
भावयित्वा वटीं कुर्यात्त्रिगुञ्जाफलमानतः ॥
तत्तद्रोगाऽनुपानेन सर्वान्रोगान्नियच्छति ।
दीपनः पाचनश्चैव बलसञ्जननः परः ॥
हृदयोत्थापने दक्षो रसो प्रीतिविवर्धनः ।
शूलाऽऽध्मानाऽतिसारांश्च नाशयेन्नवजीवनः ॥

न. क., सर्वरोगे ।

भाषा—रससिन्दूर, लोह और अभ्रकभस्म, शुद्धकुचिला, चित्रकमूल, येप्रत्येक २-२ तोले, त्रिकटु ४ तो. लेकर सबकाबारीक चूर्णकर चित्रक, अदरख, पान इन प्रत्येकके रसोंसे १-१ रोज घोटकर ३-३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १-१ गोली तत्तद्रोगहराऽनुपानकेसाथ देनेसे मन्दाग्नि,बलहानि, हृदयव्यापारकी शिथिलता, शूल, आध्मान, अतिसार इनसबको यह नष्टकरताहै।

क्षीसहमें अधिकइच्छाको उत्पन्नकरताहै तथा स्तम्भनकरताहै ॥ ३५९ ॥

३६० नवज्वरभैरवीवटी

सूताऽमृताऽनलविषा बृहती सपाठा
तालो हलो बलिवसा विषतिन्दुकश्च ।
ताप्यं रसो वनसुतासुरसारसेन
सम्मर्दयेन्मुनिमितान्मिलितं समांशम् ॥
क्षुद्रारसेन दिवसत्रितयं गुडूची-
तोयेनवासरयुगे परिमर्द्य यत्नात् ।
शाणाऽग्निकाः प्रविकिरेद्गुलिकास्तवस्ताः
सच्छृङ्गबेरसलिलेन सितायुतेन १५६०
संसेविता जयति तापमशेषमुग्रं
नव्यक्षयं ज्वलनमान्द्यमपीह कृच्छ्रम् ।
श्रीभैरवेण कथिता किल भैरवीयं
पथ्याऽग्निना मधुरमुद्गरसाशिनाश्च ॥

रसावसारे, ज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा, बछनाग, चित्रक, अतीस, भटकटैया, पाठा, हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य, कलिहारीकीजड, शुद्धगन्धक और कुचिला, सोनामाखी, पारा सब समभागलेकर समचीजोंका बारीकचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर अनन्तमूल और वाकुचीके रसोंसे सातदिन मर्दनकर भटकटैयाके रसमें ३दिन और गिलोयके रसमें२ दिन मर्दनकर ४–४ मासेकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली अदरखकेरसमें शक्कर मिलाकर इसके साथ लेनेसे समामज्वर, नवीनक्षय, मन्दाऽग्नि, मूत्रकृच्छ्र इनसबको यह नष्टकरतीहै । इसमें मूगके यूषके साथ मधुरभोजन देना ॥ ३६० ॥

३६१ नवज्वरमुरारिरसः

हरश्च गन्धकश्चैव कुनटी च समंसमम् ।
मर्द्य कर्कोटिकायाश्च रसेन विनियोजयेत् ॥
नवज्वरमुरारिः स्यादार्द्रं शर्करया सह ।
तन्दुलीयरसेनाऽनुपानं शर्करयाऽपि वा ॥
गुञ्जाद्वयप्रमाणेन ज्वरान्हन्ति नवान् हठात् ॥

१ र स, नवज्वरे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, मैनसिल समभाग लेकर नीलवर्णकज्जलीकर बासकखोडेके फलकेरससे १ रोज मर्दनकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली शक्करमिलेहुए चौलाईके रसके साथदेनेसे यह समामज्वरोंको नष्टकरताहै । नवीनज्वरकोतो दोही रत्तीमें दूरकरताहै ॥ ३६१ ॥

३६२ नवज्वररिपुरसः

ताम्रं पत्रमयं प्रताप्य बहुशो निर्वाप्य पञ्चाऽमृते
गोमूत्रेऽग्निजलेबलिद्विगुणितंम्लेच्छेनपिष्टेन च ।
लिप्त्वा सम्पुटदंशुकैरथपुनः सामुद्रयामान् पचे-
द्यन्त्रेलावणिकेनवज्वररिपुःस्याद्गुञ्जयासम्मितः

र चि, रसायनस, र सु, र क, यो म, नवज्वरे । योगमहार्णवे आर्द्रकरस अनुपानत्वेन उपदिष्ट ॥

भाषा—तांबेके बारीकपत्र बनाकर गरमकर पञ्चामृतमें ७ वार बुझावे । फिर गोमूत्र और चित्रककेक्वाथमें ७–७ वार बुझाकर दूने गन्धक और हिंगरिफको नीबूके रससे पीसकर पत्रोंपर चढाय गोलाबनाय सुखाकर शरावसम्पुटमें रख ७ कपडमिट्टीदेकर सुखाकर लवणयन्त्रमें बन्दकर ४ पहरकीकड़ीआंचमें पकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ रत्ती समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे यहनवामज्वरोंको नष्टकरताहै ॥

३६३ नवज्वरहरी वटी

सूतगन्धविषकुष्ठत्रिफलाभि-
र्व्योषमार्द्ररसतो वटिकैषा ।
हन्ति मुद्गतुलिता नवमन्दा
स्वागमेव वनिताऽखिलतापम्॥१५६५॥

र च, र चि, ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और बछनाग, कुठ, त्रिफला, त्रिकुटा, सबसमभाग लेकर सबकायारीकचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर अदरखकेरससे एकरोज मर्दनकर मूंगबराबरगोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली

समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे एकरोजमें यह तमाम नवीनज्वरोंको नष्टकरतीहै। ३६३

३६४ नवज्वरहरो रसः

रसबलिदङ्गणदरदं सङ्कुलजैपालकं क्रमतः।
द्विद्वित्रित्रिद्विकरसतुलितं दन्तीरसैस्त्रिदिनम् ॥
भावितमथ सद्गुञ्जाद्वयमिह देयं सितासहितम्।
सद्राक्षं वा तक्रं दद्यात्पथ्यं ज्वरहरो यामात् ॥

र. का ज्वरे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और भुनासुहागा२-२ भाग, शिंगरिफ३ भाग, ताम्रभस्म २ भाग, शुद्धजमालगोटा ६ भा, लेकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें सबको मिलाकर दन्तीमूलके स्वरससे ३ रोजमर्दन कर गोलाबनाय शरावसम्पुटमें बन्दकर सुखाकर गजपुटकीआंचदे। स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोडे। इसमेंसे१—१रत्ती शकरअथवाद्राक्षकेसाथ देनेसे यह तत्काल नवीनज्वरकोएकपहरमें दूरकरता है पथ्यमें छाछेदेना। ३६४

३६५ नवज्वराङ्कुशरसः

क्रमेण शुद्धाभ्रसगन्धहिङ्गुला-
 द्वैकुम्भबीजान्यथ दन्तिवारिणा।
निमर्द्य गुञ्जाऽस्य नवज्वरापहा
 जलेन चार्द्रासितया प्रयोजिता ॥

र स, र र स, र क ल, र भ, टो, वृ यो, त, र श, र सु, र पा, प, रसायनसं, भै र, यो म, नि र, र सि, र र दी, चि र भ, भै सा, चि र, र (भा), र क, भा प्र, चि क, र र कौ, भा बि, र को नवज्वरे। र र समुच्चये गन्धको निष्कासित नाम च सुदर्शनज्वराङ्कुशोऽति। र र, कौ, नारायणविलासयो रसगन्धहिङ्गुला समभागेन नियोजिता नाम च शीतभञ्जीति स्थापितम्। रसायनसङ्ग्रहे ज्वरसेति नाम द्वितीयस्थाने ज्वराऽङ्कुशोति नाम। वृ यो त, योगमहार्णवे च ज्वरघ्नीति नाम। र सि, चिन्तामणिः। चि क शीघ्रज्वरारि।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक२भा शिंगरिफ ३भा. दन्तीबीज ४ भा. लेकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीकर दन्तीमूलकेरससे मर्दनकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोडे। इनमेंसे १-१ गोली अदरख, शक्कर अथवा जलकेसाथ देनेसे यह तमामनवीनज्वरोंको नष्टकरतीहै ॥ ३६५ ॥

३६६ नवज्वरारण्यकृशानुमेघरसः

विमर्दिताभ्यां रसगन्धकाभ्यां
 नीरेण कुर्यादिह गोलकं तत्।
भाण्डे नवीने विनिवेश्य पश्चा-
 त्सद्गोलकस्योपरि ताम्रपात्रम् ॥१५६९
सार्धं मुहूर्तं विनिरुद्ध्य धीमा-
 नुद्दीपयेद्दीप्तकृशानुनाऽस्य।
अधस्ततः सिद्ध्यति पर्पटीयं
 नवज्वरारण्यकृशानुमेघः ॥ १५७० ॥
विलिप्य पूर्वं रसनाञ्च तालु-
 देशञ्च सिन्धूद्भवजीरकार्द्रैः।
वल्लोन्मितां चाऽऽर्द्रकतोयमिश्रां
 मेनां नियोज्य स्थगयेत्पटेन ॥१५७१
घर्मोद्गमो यावदतः परञ्च
 तक्रौदनं पथ्यमिह प्रयोज्यम्।
कुर्याद्दिनानां त्रितयं यदीत्थं
 ज्वरस्य शङ्काऽपि तदा भवेत्किम् १५७२

र र स, र च, र को, र सु, र र का, र भ भा, नवज्वरे। र च ज्वराङ्कुशोति र र स, र र कोशयो द्वितीयस्थाने नवज्वरारिः इति नाम स्थापितम् र सु, पर्पटीरसः।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक समभागलेकर नीलवर्ण कज्जलीकर पानीसे पीसकर गोलाबनाय नवीन भाण्डमें रखकर इनको बराबरके ताम्रपात्रसे ढकदे और सन्धियन्दकर ३ घडीतक तीव्र अग्निमें पकावे स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालले यह पर्पटीरस तैयार हुआ इसको पीसकर रखछोडे। फिर अदरखके रसमें सेंधानमक और जीरा डालकर जीभ और तालुको पोतकर इस पर्पटको ३ रत्ती अदरखके रसकेसाथ देकर गरमकपडेसे ढकदेवे, इससे जब

पसीना होजाय तब छाछभात खानेको दे । ऐसे ३ रोज करनेसे ज्वरकी शङ्कातक नही रहती ॥३६६॥

३६७ नवज्वरारिरसः

सूताऽयोऽभ्रकताम्रगन्धरसकंतुल्यांशकं मर्दयेत्,
कन्यापर्पटनिम्बवासककटुका-
तिक्ताम्बुभि र्नाभियुक् ।
सिद्धोवल्लमितो जयेदभिनवं तापं कणाक्षौद्रयुक्,
गोक्षूरत्रिफलापटोलमधुयुक्द्राक्षाऽत्र विश्वायुता
र. अम्लपित्ताऽधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोह, अभ्रक और ताम्रभस्म, खपरिया येसब समभागलेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर घीकुआर, पित्तपापड़ा नीम, अडूसा, हर्रे, कुटकी, इनके यथासम्भव स्वरस अथवा क्वाथोंसे १–१ रोज मर्दनकर ३–३ रत्तीकी गोलिये बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली पीपल और मधुकेसाथ अथवा गोखरू, त्रिफला, परवल इनके क्वाथ अथवा चूर्ण और मधुकेसाथ अथवा द्राक्षायुक्त सोंठके साथ देनेसे अभिनवज्वर दूरहोता है ॥ ३६७ ॥

३६८ नवज्वरारिरसः

मरिचं पिप्पलीं शुण्ठीं दरदाऽऽमलटङ्कणम् ।
कर्षमानमिदं सर्वं नेपालं पलसम्मितम् ॥
मातुलाऽऽर्द्रकतोयेन गुटीं गुञ्जोन्मितां भिषक्
कृत्वा शीताऽम्भसा दद्यान्नवज्वरहरं परम् ॥
नू. क., ज्वराऽधिकारे ।

भाषा—त्रिकुटु, शुद्धसिंगरिफ, आमले, सुनासुहागा, येप्रत्येक १–१ तोला, शुद्धजमालगोटा ४ तोले लेकर सबको बारीक पीस धतूरा और अदरख-के रससे १–१ रोज मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली ठंढेपानीसे देनेसे यह नवज्वरोंको नष्टकरता है ॥

३६९ नवज्वरेभसिंहोरसः

शुद्धसूतं तथा गन्धं लोहं ताम्रञ्च सीसकम् ।
मरीचं पिप्पलीं विश्वं समभागं विचूर्णयेत् ॥
र. सा. ८५

अर्धभागं विषं दद्यान्मर्दयेद्वासरद्वयम् ।
शृङ्गवेराऽनुपानेन दद्याद्गुञ्जाद्वयं भिषक् ॥
नवज्वरे महाघोरे वातसङ्ग्रहणीगदे ।
नवज्वरेभसिंहोऽयं सर्वरोगे प्रयोजयेत् १५७८
र. सं., र. का., र. चं., यो. म., वै. क., र. सु., भै. र., र. मं., रसायनसं., व. रा., र. प्र., भै. सा., नि. र., र. चि., नवज्वरे । रसराजसुन्दरस्य द्वितीयस्थाने मन्थाऽनभैरव नाम्ना दृश्यते भै. सा., रोगमुरारीति ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोह, ताम्र, नाग-भस्म, त्रिकुटु येसब १–१ तोला, शुद्धवच्छनाग ६ मासे लेकर सबको बारीक पीसकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर रखछोड़े । इनमेंसे २–२ रत्ती अदरखके साथ देनेसे महाघोर नवज्वर, वातज संग्रहणी, कास, श्वास, इनसबको यह नष्टकरताहै ॥

३७० नवज्वरेभाऽङ्कुशरसः

बीजं भवस्याऽथगिरेशपुत्र्या-
स्सशोषणं टङ्कणशुभ्रगन्धम् ।
मीनस्य पित्तैरथ भावितं वै
नवज्वरारिः प्रथितस्तु लोके ॥ १५७९
खण्डं समानञ्च वदन्ति चाऽत्र
तत्रक्षणे वल्लयुगञ्च मानम् ।
तथाऽऽर्द्रकोत्थेन रसेन देय-
स्त्रिरात्रितोऽयं ज्वरनाशनेऽलम् ॥
शान्ते तापे तत्र युक्तञ्च पथ्यं
शुन्ताकार्यं तक्रयुक्तञ्च भक्तम् ।
पित्ताऽऽधिक्ये मूर्ध्नि तोयं निपात्यं
तापाऽपायं कारयेत्सद्भिषग्यः ॥१५८१
चि. क., र. चं., नि. र., र. सु., र. दी., रसायनसं, पै. वि., र. स., र. सं., वं. चि., यो. र., नवज्वरे । रसेन्द्र-सारसङ्ग्रहे कृपणस्थाने तालकं नियोजितम् । चि. क. कल्पवल्ली विद्याम सर्वत्र दाडस्था. यमाबो दृश्यते ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, मरिच, सुनासुहागा, मिश्री येसब समभागलेकर मछलीकेपित्तेसे ३-४ भावनाएं देकर ६-६ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १-१ गोली अदरखके रसकेसाथ

सभयोचितानुपानकेसाथ देनेसे एकरोजमें यह तमाम नवीनज्वरोंको नष्टकरतीहै । ३६३

३६४ नवज्वरहरो रसः

रसबलिटङ्कणदरदं सशुल्बजैपालकं क्रमतः ।
द्विद्विद्वित्रिद्विकरसतुलितं दन्तीरसैस्त्रिदिनम् ॥
भावितमथ तद्गुञ्जाद्वयमिह देयं सितासहितम् ।
सद्राक्षं वा तक्रं दद्यात्पथ्यं ज्वरहरो यामात् ॥

र. का ज्वरे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और भुनासुहागा२-२ भाग, शिंगरिफ३भाग, ताम्रभस्म २भाग, शुद्धजमालगोटा ६ भा., लेकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें सबको मिलाकर दन्तीमूलके स्वरससे ३ रोजमर्दनकर गोलाबनाय शरावसम्पुटमें बन्दकर सुखाकर गजपुटकीआंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे१—१रत्ती शक्करअथवाद्राक्षकेसाथ देनेसे यह तत्काल नवीनज्वरकोएकपहरमें दूरकरता है पथ्यमे छाछदेना । ३६४

३६५ नवज्वराङ्कुशरसः

क्रमेण शुद्धाभ्रसगन्धहिङ्गुल-
शैकुम्भबीजान्यथ दन्तिवारिणा ।
विमर्द्य गुञ्जाऽस्य नवज्वरापहा
जलेन चार्द्रासितया प्रयोजिता ॥

र स, र र स, र क ल, र च, ठो, यृ यो, स, र रा, र सु, र का, ध, रसायनसं, भै र, यो म, नि र, र सि, र र दी, चि र अ, अ स, चि र, र (मा), र क, आ प्र, चि. क, र र कौ, मा वि, र को नवज्वरे। र र समुच्चये गन्धकोलिस्थाने नाम च शुद्धज्वराङ्कुशेति । र र कौ, नारायणविलासयो रसगन्धहिङ्गुला समभागेन नियोजिता नाम च ज्वरितसङ्कीति स्थापितम् । रसायनसङ्ग्रहे ज्वरसेति नाम द्वितीयस्थाने ज्वराङ्कुशेति नाम। वृ यो त, योगमहार्णवे च ज्वरघ्नीति नाम । र सि, चिन्तामणि । चि क दाधिज्वरारि ।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, गन्धक २भा. शिंगरिफ ३भा. दन्तीबीज ४ भा लेकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीकर दन्तीमूलकेरससे मर्दनकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकररखछोडे । इनमेंसे १-१ गोली अदरख, शक्कर अथवा जलकेसाथ देनेसे यह तमामनवीनज्वरोको नष्टकरतीहै ॥ ३६५ ॥

३६६ नवज्वरारण्यकृशानुमेषरसः

विमर्दिताभ्यां रसगन्धकाभ्यां
नीरेण कुर्यादिह गोलकं तम् ।
भाण्डे नवीने विनिवेश्य पश्चा-
त्तद्गोलकस्योपरि ताम्रपात्रम् ॥१५६९
सार्धं मुहूर्तं विनिरुद्ध्य धीमा-
नुद्दीपयेद्दीप्तकृशानुनाऽस्य ।
अधस्ततः सिद्ध्यति पर्पटीयं
नवज्वरारण्यकृशानुमेषः ॥ १५७० ॥
विलिप्य पूर्वं रसनाञ्च तालु-
देशञ्च सिन्धूद्भवजीरकार्द्रैः ।
वल्लोन्मिता चाऽऽर्द्रकतोयमिश्रा
मेनां नियोज्य स्थगयेत्पटेन ॥१५७१
घर्मोद्गमो यावदतः परञ्च
तक्रौदनं पथ्यमिह प्रयोज्यम् ।
कुर्याद्दिनान्ते नियतं यदीत्थं
ज्वरस्य शङ्काऽपि तदा भवेत्किम् १५७२

र र स, र च, र यो, र सु, र र का, र मञ्ज, नवज्वरे। र च ज्वराङ्कुशेति र र स, र र कोशयो द्वितीयस्थाने नवज्वरारिः इति नाम स्थापितम् र सु, पर्पटीरस ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक समभागलेकर नीलवर्ण कज्जलीकर पानीसे पीसकर गोलाबनाय नवीन भाण्डमें रखकर इनकी बराबरके ताम्रपत्रसे ढकदे और सन्धिबन्दकर ३ घडीकी तीव्र अग्निमें पकावे स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालले यह पर्पटीरस तैयार हुआ इसको पीसकर रखछोडे । फिर अदरखके रसमें सैंधानमक और जीरा डालकर जीभ और तालुकों पोतकर इस पर्पटकी ३ रत्ती अदरखके रसकेसाथ देकर गरमकपडेसे ढकदेवे, इससे जब

पसीना होजाय तब छाछभात खानेको दे। ऐसे ३ रोज करनेसे ज्वरकी शङ्कातक नहीं रहती ॥३६६॥

३६७ नवज्वरारिरसः

सूताद्योऽभ्रकताम्रगन्धरसकंतुल्यांशकं मर्दयेत्,
कन्यापर्पटनिम्बवासकशिवा-
तिक्ताम्बुभि र्नाभियुक् ।
सिद्धोवल्लमितो जयेदभिनवं तापं कणाक्षौद्रयुक्,
गोक्षूरत्रिफलापटोलमधुयुक्द्राक्षाऽथ विश्वायुता

र. अम्लपित्ताऽधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोह, अभ्रक और ताम्रभस्म, खपरिया येसव समभागलेकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर घीकुआर, पित्तपापड़ा नीम, अडूसा, हर्रे, कुटकी, इनके यथासम्भव स्वरस अथवा क्वाथोंसे १–१ रोज मर्दनकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली पीपल और मधुकेसाथ अथवा गोखरू, त्रिफला, परवल इनके क्वाथ अथवा चूर्ण और मधुकेसाथ अथवा द्राक्षायुक्त सोंठके साथ देनेसे अभिनवज्वर दूरहोता है ॥ ३६७ ॥

३६८ नवज्वरारिरसः

मरिचं पिप्पलीं शुण्ठीं दरदाऽऽमलटङ्कणम् ।
कर्षमानमिदं सर्वं नेपालं पलसम्मितम् ॥
मातुलाऽऽर्द्रकतोयेन गुटीं गुञ्जोन्मितां भिषक्
कृत्वा शीताम्भसा दद्यान्नवज्वरहरं परम् ॥

न. क., ज्वरअधिकारे।

भाषा—त्रिकुटु, शुद्धशिंगरफ, आमले, सुनासुहागा, येप्रत्येक १–१ तोला, शुद्धजमालगोटा ४ तोले लेकर सबको बारीक पीस धतूरा और अदरखके रससे १–१ रोज मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली ठंढेपानीसे देनेसे यह नवज्वरोंको नष्टकरता है ॥

३६९ नवज्वरेभसिंहोरसः

शुद्धसूतं तथा गन्धं लोहं ताम्रञ्च सीसकम् ।
मरीचं पिप्पलीं विषं समभागं विचूर्णयेत् ॥

र. सा. ८५

अर्धभागं विषं दद्यान्मर्दयेद्वासरद्वयम् ।
शृङ्गवेराऽनुपानेन दद्याद्गुञ्जाद्वयं भिषक् ॥
नवज्वरे महाघोरे वातसङ्ग्रहणीगदे ।
नवज्वरेभसिंहोऽयं सर्वरोगे प्रयोजयेत् १५७८

र. से., र. का., र. च., यो. म., वै. क., र. सु., भै. र., र. मं., रसायनसं., व. रा., र. प्र., भै. सा., नि. र., र. चि., नवज्वरे। रसराजसुन्दरस्य द्वितीयस्थाने मन्थानभैरव नाम्ना रसोवै भै. सा., योगमुक्तावलीति।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोह, ताम्र, नागभस्म, त्रिकुटु येसब १–१ तोला, शुद्धवछनाग ६ माशे लेकर सबको बारीक पीसकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर रखछोड़े। इनमेंसे २–२ रत्ती अदरखके साथ देनेसे महाघोर नवज्वर, वातज संग्रहणी, कास, श्वास, इनसबको यह नष्टकरताहै ॥

३७० नवज्वरेभाऽङ्कुशरसः

बीजं भवस्याऽथगिरेशपुत्र्या-
रसशोधनं टङ्कणशुभ्रखण्डम् ।
मीनस्य पित्तैस्थ भावितं चै
नवज्वरारिः प्रथितस्तु लोके॥ १५७९
खण्डं समानञ्च वदन्ति चाऽत्र
तद्भक्षणे वल्लयुगञ्च मानम् ।
तथाऽऽर्द्रकोत्थेन रसेन देय-
स्त्रिरात्रितोऽयं ज्वरनाशनेऽलम् ॥
शान्ते तापे तत्र युक्तश्च पथ्यं
मुन्ताकाद्यं तक्रयुक्तञ्च भक्तम् ।
पित्ताऽऽधिक्ये मूर्ध्नि तोयं निपात्यं
तापाऽपायं कारयेत्सद्भिपग्यः ॥१५८१

चि. क., र. चं., नि. र., र. सु., र. रा., रसायनसं, वै. वि., र. स., र. सं., वै. चि., यो. र., नवज्वरे। रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे अयणस्थाने सालकं नियोजितम्। चि. क. कल्पवल्लीं विहाय सर्वत्र शर्करायाः अभावो दृश्यते।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, मरिच, सुनासुहागा, मिश्री येसब समभागलेकर मछलीकेपित्तेसे ३-४ भावनाएं देकर ६-६ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १-१ गोली अदरखके रसकेसाथ

देनेसे ३ रोजमें यह तृतीयकज्वरको नष्टकरतीहै। ज्वारउतरजानेपर वृन्ताक, और छाछयुक्तभातदे। पित्तकी अधिकतामें शिरपर जलकी धाराएंदे और पित्तम तमाम उपचारकरे ॥ ३७० ॥

३७१ नवज्वरेभाऽङ्कुशरसः

रविरसगन्धकटङ्कणवृद्ध्या
जयपालरेणुना सहितम्।
सम्मर्द्योऽऽर्द्रकनीरे दिनत्रयं याति सिद्धत्वम्॥
ससितं वल्लमितं अद्रिरेचनं स्वेच्छया कुरुते।
पथ्यं ससितं देयं दधियुक्तं तक्रयुक्तं वा॥
एवं विशुद्धदेहो यो मृगाङ्कं सेवते युक्त्या।
स जयति यक्ष्मरोगं प्राप्नोति च चिराऽऽयुष्यम्
उपद्रवोपचारस्तु रसमात्रे प्रयोजयेत्।
क्षयोपयोगिकं पथ्यं यदुक्तं तन्नियोजयेत्॥

र., सर्वे।

भाषा—ताम्रभस्म १ भा; शुद्धपारा २ भा; गन्धक ३ भा; सुहागा ४ भा; शुद्धजमालगोटा ५ भा., लेकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीकर सबको इकट्ठे मिलाय ३ रोज अदरखकेरससे घोटकर ३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १—१ गोली ठंढेपानीकेसाथलेकर जितनीबार ठंढापानी-पीवेगा उतनेहीदस्तहोंगे, गरमपानीपीनेसे बंदहोजा-यंगे। पथ्यमें शक्कर, दही, भात और छाछदे। इसतरह विशुद्ध शरीरहोकर यादमें जो मृगाङ्कका सेवनकरताहै वह यक्ष्मरोगसे निवृत्तहोकर दीर्घायुको-प्राप्तहोताहै। इसमें दाहादिकउपद्रवहोंतो उनका-उपचार दूसरे रसोंकीतरहकरे। क्षयकेलिये जो पथ्य कहागयाहै वह देवे॥ ३७१ ॥

३७२ नवनाथरसः

विषं विषां द्विगुरथश्च रसको हि शिला वचा।
तालकं गन्धकं तुल्यं मर्दितं लशुनद्रवे॥
दोलायन्त्रे दिनं पाच्यं भाव्यं जम्बुकपित्तकैः।
गुञ्जामात्रं प्रदातव्यमजाक्षीराऽनुपानतः॥
आह्निकास्थिगतं दोषं शीतज्वरं हरेत्परम्।
क्षीराऽन्नं शर्करायुक्तं भोजयेद्घृतसंयुतम्॥
दाहे शीतजलं पेयं नारिकेलोदकं तु वा।
प्राणिनां हितदो नित्यं नवनाथरसोत्तमः॥

वै. चि., वा., अस्थिगतज्वरे।

भाषा—शुद्धवछनाग, अतीस, तुत्थ, कसीस, खपरिया, मैनसिल, वच, हरिताल और, गन्धक सबसमभागलेकर लशुनके पानीसे एकरोज मर्दन-कर गोलाबनाय दोलायन्त्रमें १ रोज लशुनके द्रवसे स्वेदनकर शृगालके पित्तसे भावनादेकर १-१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १-१ गोली बकरीके दूधकेसाथ देनेसे रोजका अस्थिगत शीतपूर्वकज्वर नष्टहोताहै दूधभात, शक्कर और घीकेसाथ भोजनकरावे। दाहहोनेपर शीतलजल और नारियलकापानी पिलावे॥ ३७२ ॥

३७३ नयनेन्द्रदात्रीवटी

ताम्राऽम्ललवणशङ्खै
स्तुल्यामगधोद्भवाऽथ वै धात्री।
जलपिष्टा गुलिकेयं सायंसमयाऽऽन्ध्यमपहरति

र. र. स., नेत्ररोगे।

भाषा—तांबेकाचूर्ण, सैन्धव, शङ्ख, येसबसम-भाग, इनतीनोंकीबराबर पीपल और आंवलेकाचूर्ण मिलाकर पानीकेसाथ ४—५ रोज मर्दनकररखछोडे सायंकालमें इसको पानीकेसाथ घिसकर अञ्जनक-रनेसे रतोंधी दूरहोतीहै॥ ३७३ ॥

३७४ नयनेन्द्रदावटी

द्विरष्टौ ताम्ररजसो मधुकस्य चतुर्दश।
कुष्ठस्य द्वादशांशाः स्युर्वचायाश्च दशैव तु॥
रजतस्य च चत्वारो द्वौ भागौ कनकस्य च।
सैन्धवस्याऽप्यसङ्ख्याता पिप्पल्याश्च षडेव तु॥
अजाक्षीरेण सम्पेष्य ताम्रपात्रे निधापयेत्।
अभिष्यन्दमधीमन्थं व्रणशुक्रं कुकूणकम्॥
तिमिरं पटलं काचं कण्डूं हन्ति विशेषतः॥

र. र. सु., नेत्ररोगे।

भाषा—तांबेका बारीकचूरा १६ भाग, मुलहठी १४ भाग, कुठ १२ भा., वच १० भा., चांदी-का चूरा ४ भा., सोनेका चूरा २ भा., सैन्धव ८ भा., पीपल ६ भा., इनसबको इकट्ठेकर बकरीके दूधसे ताम्रपात्रमें तांबेके सोटेसे ६–७ रोज मर्दन-कर गोलियें बनाय सुखाकर रखछोडे। इनका बकरी-के दूधसे अञ्जनकरनेसे अभिष्यन्द, अधिमन्थ, व्रण, धौलापन, कुकूणक, तिमिर, जाला, मोतिया, खाज इनसबको यह नष्टकरतीहै ॥ ३७४ ॥

३७५ नवायसम् (महत्)

चपला मरिचं विश्वं शिवा पथ्या च पारदः ।
विडङ्गमुस्ते वह्निश्च निशे दार्वी च धान्यकम् ।
रेणुका पिप्पलीमूलं गगनं तीक्ष्णलोहकम् ।
कान्तलोहं समांशानि मण्डूरं द्विगुणं भजेत् ॥
निष्कमात्रं घृतक्षौद्रैर्ग्रहणीपाण्डुशोफके ।
अष्टोदरेषु गुल्मेषु कामलाक्षयरोगिषु ॥
महानवायसं ख्यातं जठरे परमौषधम् १५९६

र. क यो, पाण्डौ । टि०—अत्रयोगेऽष्टादशद्रव्ययो-गत्वादुचितमेवमहानवायसमिति संज्ञा ।

भाषा—त्रिकुटु, आमले, हर्रे, पारा, बिडङ्ग, मोथा, चित्रक, हल्दी दारुहल्दी, धनिया, रेणुका, पिपलामूल, अभ्रक, फोलाद, कान्तलोहभस्म येसब सममागलेकर सबसे दूनी मण्डूरभस्म मिलाकर रख-छोडे। इसमेंसे ३–३ माशे घी और मधुकेसाथ खानेसे पाण्डु, ग्रहणी, शोथ, आठप्रकारके उदररोग, गुल्म, कामला, क्षय, मन्दाग्नि येसब नष्टहोतेहैं ॥

३७६ नवायसरसायनम्

विडङ्गत्रिफलाक्वाथश्चित्रको गुग्गुलो परः ।
इन्द्रलेखायसश्चूर्णं भृङ्गराजरसोऽपि च १५९७
क्रमाद्विवृद्धया संयुक्तं तेनैव सुपरिप्लुतम् ।
नवायसमिमं नाम रसायनमनुत्तमम् १५९८
कुष्ठानि समयत्येतत् पङ्क्तिंशाति न संशयः ।
सर्वाङ्गव्यापकमपि श्वित्रमाशु निहन्ति च ॥
शूलश्वासकिमीन्हन्ति यक्ष्महृद्रोगनाशनम् ।
एषां मध्ये क्षिपेत्ताप्यं भस्माऽऽयसमिदं ततः
एकादशाऽऽयसं वाऽपि भवत्यसमतत्कृतम् ।
द्वादशाऽऽयसमेतच्च नीलाऽभ्रकसमन्वितम्
इदं रसायनवरं सर्वव्याधि विनाशनम् ।
कुष्ठं श्वित्रं जरां हन्यात् किं चित्रं बलवर्णदम्
सर्वान्रोगान्निहन्त्याशु कृपया शम्भुनोदितम् ॥

र क, कुष्ठे । अत्र त्रिफलायास्त्रित्वगणनया नवसङ्ख्या पूर्णाभवति ।

भाषा—विडङ्गकाथ १ भा., त्रिफलाकाथ २ भा., चित्रक ३ भा., थूहरकादूध ४ भा., बावुची ५ भा., लोहभस्म ६ भा., भंगरा ७ भाग लेकर सबका बारीकचूर्णकर भंगरेके रससे १ भावना-देकर रखछोडे। यह त्रिफलारसायनतैयारहुआ। इसमेंसे १–२ माशे घी और मधुकेसाथ देनेसे समस्तकुष्ठ, सबप्रकारके बवासीर, समस्ताऽङ्गव्याप-कश्वित्र, शूल, श्वास, कृमि, राजयक्ष्म, हृद्रोग, इन-सबको यह नष्टकरताहै। इसमें सबकीबराबर सोना-माखी डालदेनेसे भस्माऽऽयस होताहै। भस्मायसमें उसकी बराबर शिलाजतु डालनेसे एकादशायस होताहै। एकादशायसमें समभाग अभ्रकभस्म डाल-नेसे द्वादशाऽऽयस होताहै। यह द्वादशाऽऽयस पथ्य-पूर्वक सेवनकियाजायतो कुष्ठ, श्वित्र, बलवर्णनाश वगैरह समस्तरोगोंको नष्टकरताहुआ बुढापेको दूर-करताहै ॥ ३७६ ॥

३७७ नवाऽऽयसलोहम् (प्रथमम्)

त्र्यूषणं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चित्रकाः समाः ।
नवाऽयोरजसोभागास्तच्चूर्णं क्षौद्रसर्पिषा ॥
भक्षयेत्पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शःकामलाऽपहम् ।
नवाऽऽयसमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण भाषितम् ॥
गोमूत्रेण पिबेद्वातपाण्डुरोगञ्च नाशयेत् ।
शोथहृद्रोगमुदरं कृमिगुल्मभगन्दरम् ॥
नाशयेदग्निमान्द्यञ्च दुर्नामकमरोचकम् ।
आर्द्रकस्य रसेनाऽपि लीढं कफसमुद्भवम् ॥
गुञ्जामेकां समारभ्य यावत्स्युर्नवरक्तिकाः ।

तावच्छोई समश्नीयाद्यथादोषबलं नरः ॥
नवायसमिदं चूर्णं नरोऽष्टादशरक्तिकाः।
प्रलिह्यान्मधुसर्पिर्भ्यां पिबेत्तक्रेण वा सह ॥

च. सं., मु. यं., ना., वि., र. प्र., रसायनसं., र. क. स., वृ. यो. त., लो. प. (स.), र. यं., भ. ह., ग. नि., वै. र., यो. म., र. मु., यो. र., भा. प्र., चि. र. भ., नि. र., चि. र., वै. द., वै. क., र. क., वै. चि., र. र., र. का., भै. र., वृ. मा., च. द., चा., ना. सं., वै. चि., भ. सं., टो., र. (मा.), यो. त., च. रा., पाण्डुरोगे । बसवराजीये मुस्तं न दृश्यते नाम च महायसच्चूर्णमिति स्थापितम्। योगमहार्णवे–एवं सति प्रथमदिवसे त्र्यूषणादिसहितं रक्तिकाद्वयमितं खादेत्। ततः प्रतिदिनं रक्तिकाद्वयंद्वयं वर्द्धयेत्। एवं त्र्यूषणादिसहिता अष्टादशरक्तिकाः स्युस्ततस्ताः प्रतिदिनं खादेत् इत्यधिकः। चि. र. भ., शोथाग्निकटीतिनाम स्थापितम् ॥

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, नागरमोथा, विडङ्ग, चित्रक येनव चीजें समभाग, लोहभस्म ९ भाग, लेकर सबको इकट्ठेमिलाय रखछोडे। इसमेंसे १ माशाचूर्णमधु और घीकेसाथलेनेसे पाण्डु, हृद्रोग, कुष्ठ, बवासीर और कामला इनको दूरकरताहै। गोमूत्रकेसाथ लेनेसे वातपाण्डु, शोथ, हृद्रोग, कृमि, कुष्ठ, भगन्दर, अग्निमान्द्य, बवासीर और अरोचक इनको यह नष्टकरताहै। अदरखकेरससे लेनेसे अत्यन्तबढ़ेहुए कफको दूरकरताहै। अत्यन्त कमजोर आदमीको १ रत्तीसे आरम्भकर ९ रत्तीतकबढ़ावे। बलवान् आदमीकेलिये १८ रत्तीतकबढ़ावे। मधु और घी इसका साधारण अनुपानहै। ग्रहणीरगैरहमें तक्रकेसाथभी देसकेहैं ॥ ३७७ ॥

३७८ नवायसलोहम् (द्वितीयम्)

मुस्ताऽमृताचित्रकपाठिपिप्पली–
विडङ्गशुण्ठीत्रिफलैर्यथोत्तरम्।
चूर्णं नवायोरसभागसंयुतं
समाक्षिकं पाण्डुगदाऽपहं परम् ॥

र. (मा.) पाण्डुरोगे। नवायोरसभागसंयुतमित्यत्र–अयोनवकं, रसस्य-सिद्धपारदस्य भागेन-एकभागेन संयुतं पूर्वं चूर्णं कर्तव्यमित्यर्थः करणीयः।

भाषा—शुद्धपारद भस्म १ भा., नागरमोथा १ भा., गिलोय २ भा., चित्रक ३ भा., मुलहठी ४ भा., पीपल ५ भा., विडङ्ग ६ भा., सोंठ ७ भा., त्रिफला ८ भा., लोहभस्म ९ भाग, लेकर सबको इकट्ठेमिलाकर रखछोडे। इसमेंसे १ रत्तीसे आरम्भकर ९ रत्तीतक बढ़ाकर मधुकेसाथ लेनेसे पाण्डुरोगको यह नष्टकरताहै ॥ ३७८ ॥

३७९ नवायसलोहम् (तृतीयम्)

त्रिकटुत्रिफलैलाभि र्जातीफललवङ्गकैः।
नवभागोन्मितैरेतैः समं तीक्ष्णं मृतं भवेत् ॥
सञ्चूर्ण्याऽऽलोडयेत्क्षौद्रैर्नित्यं यः सेवते नरः।
कासं श्वासं क्षयं मेहं पाण्डुरोगं भगन्दरम् ॥
ज्वरं मन्दाऽनलं शोफं सम्मोहं ग्रहणीञ्जयेत् ॥

च. नि., यो. र., वृ. यो. त., यो. म., वै. क., नि. र., राजमार्तण्ड। यो. म. अग्निरस। वै. क., नि. र. त्रिकट्वादिलोहम्।

भाषा—सोंठ, मिर्च, पीपल, हर्रे, बहेडा, आंवला, इलायची, जायफल, लौंग येप्रत्येक १–१ भागलेकर बारीकचूर्णकर सबकीबराबर लोहभस्म मिलाकर रखछोडे। इसमेंसे १–१ माशा मधुमें मिलाकर खानेसे कास, श्वास, क्षय, प्रमेह, पाण्डु, भगन्दर, ज्वर, मन्दाग्नि, शोथ, चित्तविक्षेप, ग्रहणी इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ ३७९ ॥

३८० नवायसलोहम् (चतुर्थम्)

त्र्यूषणं त्रिफला मुस्ता विडङ्गं चित्रकं समम्
भागमेकं लोहचूर्णं भावयेदिक्षुजै रसैः ॥
अष्टभागञ्च मण्डूरं दत्त्वा भावयश्च पूर्ववत्।
शीलितं तु मधुनाऽपि घृतेन
पाण्डुरोगहृदयाऽऽमयाऽपहम्।
सेवितं प्रज्वरकामलाऽर्शसां
नाशनं खलु हलीमकस्य च ॥

हा. सं पाण्डुरोगे।

भाषा—सोंठ, मिर्च, पीपल हर्रे, बहेडा, आंवला, नागरमोथा, विडङ्ग, चित्रक, लोहभस्म

ये प्रत्येक १ भाग और मण्डूर ८ भागलेकर सबका बारीकचूर्णकर इकट्ठेमिलाय ईखके रसकी भावना देकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ माशा घी अथवा मधुकेसाथसेवनकरनेसे पाण्डु, हृद्रोग, भीषणकामला अर्श, हलीमक, इनसबको यह नष्टकरताहै ३८० ॥

३८१ नवायसादियोगः

नवायसं निशायुग्ममभ्रकञ्च समाक्षिकम् ।
लीढमात्मवता नित्यमामपाण्डुक्षयापहम् ॥

र. (मा.) पाण्डुधिकारे

भाषा—द्वितीयनवायसलोह, हल्दी, दारुहल्दी अभ्रकभस्मयेसबसमभाग मिलाकर १–१ माशालेकर पथ्यपूर्वक रहनेसे आम, पाण्डु और क्षय इनको यह नष्टकरताहै ॥ ३८१ ॥

३८२ नव्यचन्द्ररसः

शम्भोर्वीर्यं गलगतमथाङ्कोठबीजञ्च तीक्ष्णं,
चेतोधात्री समलयमिदं मार्कवं षेद्भागम्,
श्लक्ष्णं पिष्ट्वा दहनसलिलैः र्यामभात्रं त्रियामं,
भृङ्गस्याद्भिर्भवति रसराण्नव्यचन्द्राभिधानः,
वल्लैर्निम्बाऽऽर्द्रकभवरसैः सेवितोयाममात्रा-,
च्चित्रं हन्याज्ज्वरमभिनवं तस्य तीव्रस्त्वशान्त्यै ।
दद्यादिक्षून्मधुरसयुतं दाडिमं शर्कराञ्च,
द्राक्षाप्रमुख्यं सदधिचितरेत्पथ्यमन्नं सुतक्रम् ॥

र. सं., र. प., र. मु., रसचि., दो., ना. वि., ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा और बच्छनाग, अङ्कोटमज्जा लोहभस्म, खड़ी तिपातिया येसब १–१ भाग, भँगरा ४ भाग लेकर बारीकचूर्णकर चित्रकके रससे १ पहर, भँगरेकेरससे ३ पहर मर्दनकरनेसे यहनव्य-चन्द्ररस तैयार होगा । इसमेंसे ३–३ रत्ती नीम अथवा अदरखके रससे सेवनकरनेसे एकप्रहरमें नवीनज्वर को दूरकरदेताहै । इसकेदेनेसे अगर दाहमालूमहोतो ईखकारस, शक्करकाशर्बत, अनार, शक्कर, दाख-प्रभृति मेवा, दही और छाछ येचीजें देवे ॥३८२॥

३८३ नस्यभैरवः (प्रथमः)

कट्फलं देवदालीञ्च छिक्किकां समपूर्णिकाम् ।
भाविता रविदुग्धेन शुष्कोऽयं नस्यभैरवः ॥
रसटङ्कसमायोगात्तन्महानस्य भैरवः ॥

र. चि., ज्वराऽधिकारे ।

भाषा—कायफल, बन्दाल, नकछिकनी येसब १–१ तोला लेकर चूर्णकर आकके दूधकी भावना देकर सुखाकर रखछोडे । यह नस्यभैरव तैयारहुआ । इसमेंसे ४ माशे पारदभस्ममिलाकर देनेसे यह महानस्यभैरवहोताहै ॥ ३८३ ॥

३८४ नस्यभैरवः (द्वितीयः)

मृतसूताऽर्कतीक्ष्णाग्नि टङ्कणं खर्परं समम् ।
सव्योषमर्कदुग्धेन दिनञ्च मर्दयेद् दृढम् ॥
अर्कक्षीरयुतं नस्यं सन्निपातहरं परम् ॥

र. सं., र. चं., र. चि., र. मु. यो. म., रसायनसं., र. रा., र. क., र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—पारद–ताम्र और लोहभस्म, चित्रक, सुहागा, खपरिया, त्रिकटु, येसब समभागलेकर एकरोज आकके दूधमें मर्दनकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ रत्ती आकके दूधमेंमिलाकर नस्य देनेसे यह सन्निपातको दूरकरताहै ॥ ३८४ ॥

३८५ नस्यम्

तुरङ्गगन्धा लवणोग्रगन्धा
मधूकगन्धोषणमागधीभिः ।
मस्ताऽम्बुशुण्ठी लशुनान्वितामिः
नस्यं कृतं भ्रमदशां निहन्ति ॥१६१९॥

र. को., भ्रमसन्निपाते ।

भाषा—असगन्ध, सैंधव, बच, महुएकासार, गन्धक, मरिच, पीपल, सोंठ, लहसुन, इनसबको बारीकपीस बकरेकेमूत्रकी ६–७ भावनाएं देकर रख-छोडे । इसका नस्यदेनेसे भ्रम सन्निपात, अपस्मार, उन्माद वगैरह नष्टहोते है ॥ ३८५ ॥

३८६ नागवधोरसः

सार्द्धद्वयगजोन्मानं कृष्णसर्पं फणायुतम् ।
अभग्नशिरसं हत्वा सुरसमार्गेण पूरयेत् १६२०
वरयामलितढालञ्च मितञ्च दशभिः पलैः ।

तावल्लोहं समश्नीयाद्यथादोषबलं नरः ॥
नवायसमिदं चूर्णं नरोऽष्टादशरक्तिकाः ।
प्रलिह्यान्मधुसर्पिर्भ्यां पिबेत्तक्रेण वा सह ॥

च. सं., सु. सं., भा., वि., र. प्र., रसायनसं., र. क. ल., वृ. यो. त., लो. प. (स.), र. पं., अ. हृ., ग. नि., वै. र., यो. म., र. सु., यो. र., भा. प्र., चि. र. अ., नि. र., चि. र., वै. दृ., वै. क., र. क., पं. मि., र. र., र. का., भै. र., पृ. मा., य. द., या., ना. सं., वै. चि., अ. सं., टो., र. (मा.), यो. त., म. रा., पाण्डुरोगे । वसवराजीये मुस्तं न दृश्यते नाम च महायसचूर्णेति स्थापितम् । योगमहार्णवे-एवं सति प्रथमदिवसे व्यूषणादिसहितं रक्तिकाद्वयमितं खादेत् । ततः प्रतिदिनं रक्तिकाद्वयं वर्द्धयेत् । एवं व्यूषणादिसहिता अष्टादशरक्तिकाः स्युस्तावत्याः प्रतिदिनं खादेत् इत्यधिकः । चि. र. म., शोथाग्निवर्द्धनीतिनाम स्थापितम् ॥

भाषा—त्रिकटु, त्रिफला, नागरमोथा, विडङ्ग, चित्रक येनव चीजें समभाग, लोहभस्म ९ भाग, लेकर सबको इकट्ठेमिलाय रखछोड़े । इसमेंसे १ माशाचूर्णमधु और घीकेसाथलेनेसे पाण्डु, हृद्रोग, कुष्ठ, बवासीर और कामला इनको दूरकरताहै । गोमूत्रकेसाथ लेनेसे वातपाण्डु, शोथ, हृद्रोग, कृमि, कुष्ठ, भगन्दर, अग्निमान्द्य, बवासीर और अरोचक इनको यह नष्टकरताहै । अदरखकेरससे लेनेसे असन्तबढ़ेहुए कफको दूरकरताहै । अत्यन्त कमजोर आदमीको १ रत्तीसे आरम्भकर ९ रत्तीतकबढ़ावे । बलवान् आदमीकेलिये १८ रत्तीतकबढ़ावे । मधु और घी इसका साधारण अनुपानहै । ग्रहणीवगैरहमें तक्रकेसाथभी देसक्तेहैं ॥ ३७७ ॥

३७८ नवायसलोहम् (द्वितीयम्)

मुस्ताऽमृताचित्रकयष्टिपिप्पली-
विडङ्गशुण्ठीत्रिफलैर्यथोत्तरम् ।
चूर्णं नवायोरसभागसंयुतं
समाक्षिकं पाण्डुगदाऽपहं परम् ॥

र. (मा.) पाण्डुरोगे । नवायोरसभागसंयुतमित्यत्र-अयोनवं, रसस्य-सिद्धपारदस्य भागेन-एकभागेन संयुतं पूर्वं चूर्णं कर्त्तव्यमित्यर्थः करणीयः ।

भाषा—शुद्धपारद भस्म १ भा., नागरमोथा १ भा., गिलोय २ भा., चित्रक ३ भा., मुलहठी ४ भा., पीपल ५ भा., विडङ्ग ६ भा., सोंठ ७ भा., त्रिफला ८ भा., लोहभस्म ९ भाग, लेकर सबको इकट्ठेमिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे १ रत्तीसे आरम्भकर ९ रत्तीतक बढ़ाकर मधुकेसाथ लेनेसे पाण्डुरोगको यह नष्टकरताहै ॥ ३७८ ॥

३७९ नवायसलोहम् (तृतीयम्)

त्रिकटुत्रिफलैलाभि र्जातीफललवङ्गकैः ।
नवभागोन्मितैरेतैः समं तीक्ष्णं मृतं भवेत् ॥
सञ्चूर्ण्याऽऽलोडयेत्क्षौद्रे नित्यं यः सेवते नरः ।
कासं श्वासं क्षयं मेहं पाण्डुरोगं भगन्दरम् ॥
ज्वरं मन्दाऽनलं शोफं सम्मोहं ग्रहणीञ्जयेत् ॥

ग. नि., यो. र., वृ. यो. त., यो. म., भै. क., नि. र., राजयक्ष्मणि । यो. म. अग्निरस । वै. क., नि. र. त्रिकट्वादिलोहम् ।

भाषा—सोंठ, मिर्च, पीपल, हर्रे, बहेड़ा, आंवला, इलायची, जायफल, लौंग येप्रत्येक १–१ भागलेकर याकीचूर्णकर सबकीबराबर लोहभस्म मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे १–१ माशा मधुमें मिलाकर खानेसे कास, श्वास, क्षय, प्रमेह, पाण्डु, भगन्दर, ज्वर, मन्दाग्नि, शोथ, चित्तविक्षेप, ग्रहणी इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ ३७९ ॥

३८० नवायसलोहम् (चतुर्थम्)

त्र्यूषणं त्रिफला मुस्ता विडङ्गं चित्रकं समम् ।
भागमेकं लोहचूर्णं भावयेदिक्षुजै रसैः ॥
अष्टभागञ्च मण्डूरं दत्त्वा भाव्यञ्च पूर्ववत् ।
शीलितं तु मधुनाऽपि घृतेन
पाण्डुरोगहृदयाऽऽमयाऽपहम् ।
सेवितं प्रखरकामलाऽर्शसां
नाशनं खलु हलीमकस्य च ॥

हा. सं पाण्डुरोगे ।

भाषा—सोंठ, मिर्च, पीपल हर्रे, बहेड़ा, आंवला, नागरमोथा, विडङ्ग, चित्रक, लोहभस्म

ये प्रत्येक १ भाग और मण्डूर ८ भागलेकर सबका बारीकचूर्णकर इकट्ठेमिलाय ईखके रसकी भावना देकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ माशा घी अथवा मधुकेसाथसेवनकरनेसे पाण्डु, हृद्रोग, भीषणकामला अर्श, हलीमक, इनसबको यह नष्टकरताहै ३८० ॥

३८१ नवायसादियोगः

नवायसं निशायुग्ममभ्रकञ्च समाक्षिकम् ।
लीढमात्मवता नित्यमामपाण्डुक्षयापहम् ॥

र. (मा.) पाण्डुधिकारे

भाषा—द्वितीयनवायसलोह, हल्दी, दारुहल्दी अभ्रकभस्मयेसबसमभाग मिलाकर १–१ माशालेकर पथ्यपूर्वक रहनेसे आम, पाण्डु और क्षय इनको यह नष्टकरताहै ॥ ३८१ ॥

३८२ नव्यचन्द्ररसः

शम्भोर्वीर्यं गलगतमथाङ्कोल्लबीजञ्च तीक्ष्णं,
चेतोधाम्नी समलवमिदं मर्कवं वेदभागम् ,
श्लक्ष्णं पिष्ट्वा दहनसलिले यामयात्रं त्रियामं,
सूक्ष्मस्याद्धि भवति रसराण्नव्यचन्द्राभिधानः,
वल्लनिम्बाऽऽर्द्रकभवरसैः सेवितोयाममात्रा-,
चित्रं हन्याज्ज्वरमभिनवं तस्य तीव्रत्वशान्त्यै ।
दद्यादिक्षूनमधुरसयुतं दाडिमं शर्कराञ्च,
द्राक्षामुख्यं सदपिवितरेत्पथ्यमन्नं सुतक्रम् ॥

र. सं., र. प., र. सु., रसचि, टो., मा., चि., ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा और बछनाग, अङ्कोलमज्जा लोहभस्म, खट्टी तिपतिया येसब १–१ भाग, भंगरा ४ भाग लेकर बारीकचूर्णकर चित्रकके रससे १ पहर, भंगरेकेरससे ३ पहर मर्दनकरनेसे यहनव्यचन्द्ररस तैयार होगा । इसमेंसे३–२रत्ती नीम अथवा अदरखके रससे सेवनकरनेसे एकप्रहरमें नवीनज्वर को दूरकरदेताहै । इसकेदेनेसे अगर दाहमालूमहोतो ईखकारस, शकरयुक्तदाडिम, अनार, शकर, द्राक्षप्रभृति मेवा, दही और छाछ येचीजें देवे ॥३८२॥

३८३ नस्यभैरवः (प्रथमः)

कट्फलं देवदालीञ्च छिक्किकां समचूर्णिताम् ।
भावितां रविदुग्धेन शुष्कोऽयं नस्यभैरवः ॥
रसटङ्कसमायोगात्तन्महानस्य भैरवः ॥

र. चि., ज्वराऽधिकारे ।

भाषा—कायफल, बन्दाल, नकछिकनी येसब १–१ तोला लेकर चूर्णकर आकके दूधकी भावना देकर सुखाकर रखछोडे । यह नस्यभैरव तैयारहुआ । इसमेंसे ४ माशे पारदभस्ममिलाकर देनेसे यह महानस्यभैरवहोताहै ॥ ३८३ ॥

३८४ नस्यभैरवः (द्वितीयः)

मृतसूतार्कतीक्ष्णाग्निं टङ्कणं खर्परं समम् ।
सव्योषमर्कदुग्धेन दिनञ्च मर्दयेद् दृढम् ॥
अर्कक्षीरयुतं नस्यं सन्निपातहरं परम् ॥

र. सं., र. चं., र. चि., र. सु. यो. म., रसायनसं., र. रा., र. क., र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—पारद–ताम्र और लोहभस्म, चित्रक, सुहागा, खपरिया, त्रिकटु, येसब समभागलेकर एकरोज आकके दूधमें मर्दनकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ रत्ती आकके दूधमेंमिलाकर नस्य देनेसे यह सन्निपातको दूरकरताहै ॥ ३८४ ॥

३८५ नस्यम्

तुरङ्गगन्धा लवणोग्रगन्धा
मधूकगन्धोषणमागधीभिः ।
वस्ताऽम्बुशुण्ठी लशुनान्विताभिः
नस्यं कृतं धुमदशां निहन्ति ॥१६१९॥

ध. नि., धुमतन्त्रिपाते ।

भाषा—असगन्ध, सेंधा, बच, महुएकासार, गन्धक, मरिच, पीपल, सोंठ, लशुन, इनसबको बारीकपीस बकरेकेमूत्रकी ६–७ भावनाएं देकर रखछोडे । इसका नस्यदेनेसे धुम सन्निपात, अपस्मार, उन्माद वगैरह नष्टहोते हैं ॥ ३८५ ॥

३८६ नागवधोरसः

सार्द्धद्वयगद्याणमानं कृष्णसर्पं फणायुतम् ।
अभ्रमध्रिरसं हत्वा मुखमार्गेण पूरयेत् १६२०
वस्त्रगालितताम्रञ्च मिश्रञ्च दशभिः पलैः ।

तावल्लोहं समश्नीयाद्यथादोषबलं नरः ॥
नवायसमिदं चूर्णं नरोऽष्टादशरक्तिकाः ।
प्रलिह्यान्मधुसर्पिभ्यां पिबेत्तक्रेण वा सह ॥

च. सं., सु. सं., ना., वि., र. प्र., रसायनसं., र. क. ल., वृ. यो. त., लो. प. (स.), र. चं., अ. ह., ग. नि., वै. र., यो. म., र. सु., यो. र., भा. प्र., भि. र. भ., मि. र., चि. र., वै. द., चै. क., र. क., वं. वि., र. र., र. का., भै. र., वृ. मा., प. द., धा., ना. स., वै. चि., अ. सं., दो., र. (मा.), यो. त., व. रा., पाण्डुरोगे । वसव-राजीये मुस्तं न दृश्यते नाम च महायसच्चूर्णमिति स्थापितम् । योगमहार्णवे—एवं सति प्रथमदिवसे त्र्यूषणादिसहित रक्तिकाद्वयमित खादेत् । ततः प्रतिदिनं रक्तिकाद्वयवृद्धयं वर्द्धयेत् । एवं त्र्यूषणादिसहिता अष्टादशरक्तिकाः स्युस्तत-स्ताः प्रतिदिनं खादेत् इत्यधिकः । चि. र. म., शोथाग्नि-घटीतिनाम स्थापितम् ॥

भाषा—त्रिकुटु, त्रिफला, नागरमोथा, विडङ्ग, चित्रक येनव चीजें समभाग, लोहभस्म ९ भाग, लेकर सबको इकट्ठेमिलाय रखछोड़े । इसमेंसे १ माशाचूर्णमधु और घीकेसाथलेनेसे पाण्डु, हृद्रोग, कुष्ठ, बवासीर और कामला इनको दूरकरताहै । गोमूत्रकेसाथ लेनेसे वातपाण्डु, शोथ, हृद्रोग, कृमि, कुष्ठ, भगन्दर, अग्निमान्द्य, बवासीर और अरोचक इनको यह नष्टकरताहै । अदरखकेरससे लेनेसे अत्यन्तबढ़ेहुए कफको दूरकरताहै । अत्यन्त कमजोर आदमीको १ रत्तीसे आरम्भकर ९ रत्तीतकबढ़ावे । बलवान् आदमीकेलिये १८ रत्तीतकबढ़ावे । मधु और घी इसका साधारण अनुपानहै । ग्रहणीरोगमें तक्रकेसाथभी देसक्तेहैं ॥ ३७७ ॥

३७८ नवायसलोहम् (द्वितीयम्)

मुस्ताऽमृताचित्रकयष्टिपिप्पली–
विडङ्गशुण्ठीत्रिफलै र्यथोत्तरम् ।
चूर्णं नवायोरसभागसंयुतं
समाक्षिकं पाण्डुगदाऽपहं परम् ॥

र. (मा.) पाण्डुरोगे । नवायोरसभागसंयुतमित्यत्र—अयोनव, रसस्य–सिद्धपारदस्य भागेन–एकभागेन सयुतं पूर्वं चूर्णं कर्तव्यमित्यर्थः करणीयः ।

भाषा—शुद्धपारद भस्म १ भा., नागरमोथा १ भा., गिलोय २ भा., चित्रक ३ भा., मुलहठी ४ भा., पीपल ५ भा., विडङ्ग ६ भा., सोंठ ७ भा., त्रिफला ८ भा., लोहभस्म ९ भाग, लेकर सबको इकट्ठेमिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे १ रत्तीसे आरम्भकर ९ रत्तीतक बढ़ाकर मधुकेसाथ लेनेसे पाण्डुरोगको यह नष्टकरताहै ॥ ३७८ ॥

३७९ नवायसलोहम् (तृतीयम्)

त्रिकटुत्रिफलैलाभि र्जातीफललवङ्गकैः ।
नवभागोन्मितैरेतैः समं तीक्ष्णं मृतं भवेत् ॥
सञ्चूर्ण्याऽऽलोडयेत्क्षौद्रे नित्यं यः सेवते नरः ।
कासं श्वासं क्षयं मेहं पाण्डुरोगं भगन्दरम् ॥
ज्वरं मन्दाऽनलं शोफं सम्मोहं ग्रहणीञ्जयेत् ॥

ग. नि., यो. र., ९; यो त., यो. म., वै. क., नि. र., राजयक्ष्मणि । यो. म. अग्निरसः । वै. क., नि. र. त्रिकट्वादिलोहम् ।

भाषा—सोंठ, मिर्च, पीपल, हर्रे, बहेड़ा, आमला, इलायची, जायफल, लौंग येप्रत्येक १–१ भागलेकर बारीकचूर्णकर सबकीबराबर लोहभस्म मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे १–१ माशा मधुमें मिलाकर खानेसे कास, श्वास, क्षय, प्रमेह, पाण्डु, भगन्दर, ज्वर, मन्दाग्नि, शोथ, चित्तविक्षेप, ग्रहणी इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ ३७९ ॥

३८० नवायसलोहम् (चतुर्थम्)

त्र्यूषणं त्रिफला मुस्ता विडङ्गं चित्रकं समम् ।
भागमेकं लोहचूर्णं भावयेदिक्षुजै रसैः ॥
अष्टभागञ्च मण्डूरं दत्त्वा भाव्यश्च पूर्ववत् ।
शीलितं तु मधुनाऽपि घृतेन
पाण्डुरोगहृदयाऽऽमयाऽपहम् ।
सेवितं प्रबरकामलाऽर्शसां
नाशनं खलु हलीमकस्य च ॥

हा. सं पाण्डुरोगे ।

भाषा—सोंठ, मिर्च, पीपल हर्रे, बहेड़ा, आमला, नागरमोथा, विडङ्ग, चित्रक, लोहभस्म

ये प्रत्येक १ भाग और मण्डूर ८ भागलेकर सबको बारीकचूर्णकर इकट्ठेमिलाय ईखके रसकी भावना देकर खरलकरे । इसमेंसे १—१ माशा घी अथवा मधुकेसाथसेवनकरनेसे पाण्डु, हृद्रोग, भीषणकामला अर्श, हलीमक, इनसबको यह नष्टकरताहै ३८० ॥

३८१ नवायसादियोगः

नवायसं निशायुग्ममभ्रकञ्च समांशिकम् ।
लीढमात्मवता नित्यमामपाण्डुक्षयापहम् ॥

र. (मा.) पाण्डुधिकारे

भाषा—द्वितीयनवायसलोह, हल्दी, दारुहल्दी अभ्रकभस्मयेसबसमभाग मिलाकर १—१ माशालेकर पथ्यपूर्वक रहनेसे आम, पाण्डु और क्षय इनको यह नष्टकरताहै ॥ ३८१ ॥

३८२ नव्यचन्द्ररसः

शम्भोर्वीर्यं गलगसमथाङ्कोलबीजञ्च तीक्ष्णं,
चैलोधात्री समलवमिदं मार्कवं वेदभागम्,
श्लक्ष्णं पिष्ट्वा दहनसलिले यामभात्रं त्रियामं,
भृङ्गस्याद्रिर्भवति रसराणनव्यचन्द्राभिधानः,
वल्लैनिम्बाऽऽर्द्रकभवरसैः सेवितोयाममात्रा-,
च्चिरं हन्याज्ज्वरमभिनवं तस्य तीव्रत्वशान्त्यै ।
दद्यादिक्षून्मधुरसयुतं दाडिमं शर्कराश्च,
द्राक्षाद्युग्रं सदधिवितरेत्पथ्यमग्रं सुतक्रम् ॥

र. चं, र. प., र. मु., रससं. दो., ना. वि. ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धपारा और बछनाग, अङ्कोलमज्जा लोहभस्म, खट्टी तिपतिया पेसब १—१ भाग, भंगरा ४ भाग लेकर बारीकचूर्णकर चित्रकके रससे १ पहर, भंगरेकेरससे ३ पहर मर्दनकरनेसे यहनव्य-चन्द्ररस तैयार होगा । इसमेंसे२—३रत्ती नीम अथवा अदरखके रससे सेवनकरनेसे एकप्रहरमें नवीनज्वर को दूरकरदेताहै । इसकेदेनेसे अगर दाहमाद्गमहोतो ईखकारस, शक्करकाशरबत, अनार, शक्कर, द्राक्ष-प्रभृति मेवा, दही और छाछ येचीजें देवे ॥३८२॥

३८३ नस्यभैरवः (प्रथमः)

कट्फलं देवदालीञ्च छिक्किकां समचूर्णिताम् ।
भावितां रविदुग्धेन शुष्कोऽयं नस्यभैरवः ॥
रसटङ्कसमायोगात्तन्महानस्य भैरवः ॥

र. चि., ज्वराऽधिकारे ।

भाषा—कायफल, बन्दाल, नकछिकनी येसब १—१ तोला लेकर चूर्णकर आकके दूधकी भावना देकर सुखाकर खरलकरे । यह नस्यभैरव तैयारहुआ । इसमेंसे ४ मासे पारदभस्ममिलाकर देनेसे यह महानस्यभैरवहोताहै ॥ ३८३ ॥

३८४ नस्यभैरवः (द्वितीयः)

मृतसूतार्कतीक्ष्णाग्नि टङ्कणं खर्परं समम् ।
सप्धोपमर्कदुग्धेन दिनञ्च मर्दयेद् दृढम् ॥
अर्कक्षीरयुतं नस्यं सन्निपातहरं परम् ॥

र. सं., र. चं., र. चि., र. सु. यो. म., रसायनसा., र. दी., र. क., र. का., ज्वराधिकारे ।

भाषा—पारद-ताम्र और लोहभस्म, चित्रक, सुहागा, खपरिया, त्रिकुटु, येसब समभागलेकर एकरोज आकके दूधमें मर्दनकर खरलकरे । इसमेंसे १—१ रत्ती आकके दूधमें मिलाकर नस्य देनेसे यह सन्निपातको दूरकरताहै ॥ ३८४ ॥

३८५ नस्यम्

तुरङ्गगन्धा लवणोग्रगन्धा
मधूकगन्धोषणमागधीभिः ।
मस्ताऽम्बुशुण्ठी लशुनान्वितामिः
नस्यं कृतं भ्रमदशां निहन्ति ॥१६१९॥

र. को., सुश्रुतसन्निपाते ।

भाषा—असगन्ध, सैंधव, बच, महुएकाहीर, गन्धक, मरीच, पीपल, सोंठ, लशुन, इनसबको बारीकपीस बकरेकेमूत्रकी ६—७ भावनाएं देकर खरलकरे । इसका नस्यदेनेसे शुभ सन्निपात, अपस्मार, उन्माद वगैरह नष्टहोते हैं ॥ ३८५ ॥

३८६ नागयघोरसः

सार्द्धद्वयगञ्जोन्मानं कृष्णसर्पं फणायुतम् ।
अभ्रमध्यिरसं हत्वा मुखमार्गेण पूरयेत् १६२०
चत्वारिंशितवालञ्च मितञ्च दशमिः पलैः ।

तस्मिन्नेव विषग्रन्थीन्सार्द्धद्विपलिकान्क्षिपेत् ॥
अवशिष्टं विषं तालं सर्पे पूर्णे तु यन्त्रयेत् ।
ऊर्ध्वाधस्ताच्च सर्पस्य योजयेत्कुशलो भिषक् ॥
सपन्त्रान्यर्कसेहुण्डपत्राणि च कुमारिकाम् ।
वाकुचीं यवभल्लातान् प्ररोहांश्च वटोद्भवान् ॥
पृथक् सपादप्रस्थांस्तानध ऊर्ध्वमहे न्यसेत् ।
गुडचूर्णप्रलिप्ते तु तुलाद्वादशसम्मिते १६२४
मृत्पात्रे न्यस्य मृद्वस्त्रैर्मुद्रां कुर्याच्च तन्मुखे ।
शोषयित्वा पचेच्चुल्ल्यां यामद्वादशकं भिषक् ॥
तत्र क्रमाग्निना यामं दशयामान् हठाऽग्निना॥
पश्चात् क्रमाग्निना यामं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥
शुद्धताम्रस्य पत्राणि पलपञ्चमितानि च ॥
सूक्ष्माणि शुद्धसीसस्य तावन्मानानि कारयेत्
गुडचूर्णप्रलिप्तायां मृत्स्थाल्यामथरोत्तरम् ॥
दत्त्वा दशपलं गन्धं कुर्यान्मुद्रां च मृत्पटैः ॥
मुद्रां संशोष्य तां स्थालीं चुल्यामुपरि धारयेत् ।
तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि १६२९
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य ततो निष्कास्य चौषधम् ।
शिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥
त्रिंशत्पलमितं गव्यं घृतमादाय निक्षिपेत् ।
दृढलौहकटाहे तत्सर्वं तस्मिन् कुर्याच्च भेषजम् ॥
तावत्प्रचालयेद्यावद्वह्निः प्रज्वलितो भवेत् ।
औषधं श्वेतवर्णं स्यात्तस्मिन् सार्धपलद्वयम् ॥
मर्जितं टङ्कणं दत्त्वा स्फटिकाख्याञ्च तावतीम्
यामं प्रचालयेत्पश्चात्स्थाल्यां ताम्रञ्च सीसकम्
चूर्णयित्वा क्षिपेत्तत्र चालयित्वाऽवतारयेत् ।
तदा नागवधो नाम रसः सिद्धोऽमृतोपमः ॥
गलत्कुष्ठं क्षयं तीव्रं सन्निपातं विनाशयेत् ।
मात्रा तु रक्तिका पूर्वं क्रमाद्गुञ्जाचतुष्टयम् ॥
मरीचैश्च समं खादेद्यावत्पूर्यति मण्डलम् ।
पथ्यकाऽन्नं यवान्नञ्चाऽलवणं पथ्यमाचरेत् ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
सैन्धवं लवणं खादेत्तच्च सप्तदिनोपरि १६३७

सै. सा., वै. द., क्रमे।

टि०—भयंकरोऽहिविषपरत्वेन तुल्योऽस्त्विषपरद्रव्यप्रमाणे भेदत्वात्पृथक्‌तयाविन्यस्त इति सुधीभिर्विभावनीयम् ।

भाषा—डाईगजलम्बे फणायुक्त कालेसर्पको इसतरह मारना कि उसके सिरमें किसीतरहका घाव न आवे (क्लोरोफार्म सुघानेसे सर्प मरजाताहै) फिर वर्कीहरितालके १० पल बारीक चूर्णको लेकर आधाचूर्ण सडसीसे सर्पकामुंह पकड़कर उसमें लोहेकी सलाईकी मददसे भरदेवे । इसकेबाद ५ तोले बछ नागके छोटेछोटे टुकड़ेकर उसमें डालदे फिर ६० सेर पक्का पानिआनेलायक ६–७ कपडमिट्टी दियेहुए मटकेमें गुड़चूनेका लेपकरके सुखाकर टहनी सहित आक और थूहरके पत्ते, घीकुंवार, वाकुची, इन्द्रजव, भिलावे, वटकी जटा येप्रत्येक २०–२० पल लेकर इनमेंसे आधे आधेको क्रमसे तह जमाकर बचेहुए हरिताल और ५ तोले बछनागके चूर्णमेंसे आधाहिस्सा ऊपर छिड़ककर सर्पको चक्राकृति रखकर बचेहुए हरिताल और बछनागको छिड़ककर वटकीजटा, भिलावे, इन्द्रजव, वाकुची, घीकुंवार, थूहर और आकपेपत्ते इसक्रमसे तहजमाकर ढकदेना । फिर घड़ेपर ढक्कन देकर ६–७ कपड़मिट्टीलगाकर सुखाकर चूल्हेपर रख एकपहर क्रमाऽग्निदेकर १० पहरतक खूबकड़ीआचदेवे इसकेबाद १ पहर मन्दाग्निदेकर छोड़दे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर शुद्धताम्बे और सीसेके कण्टकवेधीपत्र ५–५ पलछेकर ६–७ कपडमिट्टी दीहुई हंडीमें १० पल गन्धककेचूर्णमें पत्रोंकी तह जमाकर हंडीकेमुंहपर ढकनदेकर ६–७ कपड़मिट्टीसे मुखमुद्राकरदे । सूखनेपर १२ पहरकी अग्निदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर कपड़छानचूर्ण करले। फिर ३० अथवा दग्धद्रव्यहोनेकेकारण ६० पल गायकाघी खूबबड़ी लोहेकी कड़ाहीमें डालकर उसमें पूर्वोक्त सर्पवाली दवा डालकर चलाताहुआ अग्निपर पकावे जब जलकर दवाकारंग एकदमसफेद होजाय तब २॥ पल भुनासुहागा और उतनीही फटकरी

कड़ाहीमें डालकर चलावे । इसके बाद तांबा और सीसा डालकर थोड़ी देरचलाकर उतारले । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे । यह नागवधरस तैयारहुआ । इसमेंसे १ मरिचबराबर सातरोजतक खाय फिर दूसरे सप्ताहोंमे १—१ मरिच बढ़ावे । इसकेबाद जिसतरह बढ़ाईहै उसीतरह ह्रासकरे यह इसका पूरा कल्पहुआ । इसमे खानेको नमकरहित सांठीचावल और अवर्फेपदार्थ खावे । जोआदमी किसीतरह नमक न छोड़सकताहो वह सातदिनके बाद थोड़ा सेंधानमक खावे । इसके खानेसे गलकुष्ठ, तंत्रिसन्निपात और क्षय नष्टहोतेहैं ॥ ३८६ ॥

३८७ नागभस्मयोगः (प्रथमः)

पलाशबीजतैलेन शिलां सम्मर्दयेद् दृढम् ।
तनूनि नागपत्राणि तेन शुद्धानि लेपयेत् ॥
पादांशं पारदं क्षिप्त्वा सम्पुटे रोधयेच्च तद् ।
दाहयेच्च चतुर्यामं शीतं कुर्यात्पुनस्तथा ॥
तथा क्षिप्त्वा दहेत्तावद्यावद्भस्मतामियात् ।
तद्भस्म माषमानं तु तप्तोदककणायुतम् ॥
सर्वान् कृमींश्श्वासकासौ हृद्रोगादीन्विनाशयेत् ॥

र. का., क्रिमौ

भाषा—नागके कण्टकवेधी पत्र बनवाकर उनकीबराबर, मैनसिल और चतुर्थांश शुद्धपारेको पलाशके बीजोंके तेलसे मर्दनकर पत्रोंपर चढाकर शरावसम्पुटमें बन्दकर ४ पहर अग्निदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर इसीतरह फिर पुटदे । ऐसे जबतक भस्म न होजाय तबतक करताजाय । इसकेबाद इसमेंसे १ माशालेकर समभाग पीपलका चूर्ण मिलाकर गरमपानीकेसाथ लेवेतो इससे समस्तकृमि, श्वास, कास और हृद्रोगवगैरह नष्टहोतेहैं ॥ ३८७ ॥

३८८ नागभस्मयोगः (द्वितीयः)

शुद्धस्य च मृतस्याऽहेरजो वल्लमितं लिहेत् ।
सनिशाऽऽमलकक्षौद्रं सर्वमेहप्रशान्तये १६४१

रसायनसं., वै. क., यो. र., मेहाऽधिकारे ।

भाषा—शुद्धकियेहुए नागकी भस्म ३ रत्ती-लेकर हल्दी और आंवलेके चूर्णकेसाथ मधुमें चाटनेसे समस्तप्रमेह दूरहोते हैं ॥ ३८८ ॥

३८९ नागरसः (प्रथमः)

नागोपणग्रन्थिकजातिपत्र-
सदेवपुष्पाणि फलञ्च जात्याः ।
कर्षप्रमाणानि तथैकशाणं
कस्तूरिकाकुङ्कुमयोः प्रयुञ्ज्यात् ॥
सम्मर्द्य चाऽऽर्द्राम्बुनि तस्य गुञ्जा-
त्रयप्रमाणां वटिकां विदध्यात् ।
आर्द्राऽम्बुना साकमसौ गृहीता
कासक्षयश्वासकफान्निहन्ति ॥
शूलं जठरसम्भूतमसौ तूर्णं विनाशयेत् ।
अनुपानविशेषेण सर्वरोगविनाशिनी ॥

यो. र., र. चं श्वासकासे ।

भाषा—लवङ्ग, जायफल, जावित्री, नागभस्म, मरिच, पिपलामूल येप्रत्येक १—१ तोलालेकर बारीकचूर्णकर कस्तूरी और केशर ३—३ माशे मिलाकर अदरखके रससे घोटकर ३—३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १—१ गोली तत्तद्रोगहराऽनुपानकेसाथ देनेसे कफक्षय, श्वास, कास, जठरशूल येसब नष्ट होते हैं ॥ ३८९ ॥

३९० नागरसः (द्वितीयः)

पारदं पलमानं स्याद्गन्धकं द्विपलं स्मृतम् ।
गन्धकेन हतं नागं सार्द्धं द्विपलकं स्मृतम् ॥
अमृतं द्विपलं प्रोक्तं पिप्पली द्विपला स्मृता ॥
मरिचं द्विपलञ्चोक्तं शङ्खभस्म पलं मतम् ॥
आरण्योपलजं भस्म पलमानं प्रयोजयेत् ।
सर्वमेकत्र कृत्वा तु सुखल्वे मर्दयेद्दिनम् ॥
आर्द्रकस्य रसेनाऽथ द्विगुञ्जं भक्षयेत्सुमान् ।
शीताङ्गं सन्निपातञ्च वातरोगं गलग्रहम् ॥
ग्रहणीमामवातञ्च धनुर्वाताऽन्नसङ्ग्रहम् ।
अतिसारमतीवोग्रमरुचिं नाशयेद्ध्रुवम् ॥

र. सु., कासे । टि. अस्य मूलं भस्मेभरसोऽस्ति ।

भाषा—शुद्धपारा १ पल, शुद्धगन्धक २ पल गन्धकसे-माराहुआ नाग २॥ पल, शुद्धबछनाग २ पल, पीपल और मरिच २–२ पल, शङ्खभस्म १ पल, जङ्गलीकण्डोंकीभस्म १ पल लेकर सबको इकट्ठेकर एकरोज मर्दनकर रखछोडे। इसमेसे २–२ रत्ती अदरखकेसाथ देनेसे शीताङ्ग-सन्निपात और वातरोग, गलग्रह, ग्रहणी, आमवात, धनुर्वात, अङ्गोंका जकडना, अत्यन्त-भीषणअतिसार और अरुचि इनको यह नष्ट करताहै॥ ३९०॥

३९१ नागराजरसः

ताम्रचूर्णं रसं शुद्धं द्वयमेतद्विघृष्य च।
काकोदुम्बरिकामूलमवैस्तोयै र्विभावयेत्॥
पूर्ववत्पुटिते तस्मिन्पारदं शुद्धमानयेत्।
एकैकां रक्तिकां दद्यात्काकोदुम्बरवारिणा॥
कुष्ठं कष्टयुतं नूनं नाशयेदचिरेण तत्।
विसूच्यामपि दातव्यः पूर्वोक्तेनाऽनुपानतः॥
ज्वरे च पिप्पलीभिस्तं श्लैष्मिके मरिचेन च।
वातोल्वणेषु रोगेषु रास्नाक्वाथाऽनुपानतः॥
पित्ते पर्पटतोयेन क्षये द्राक्षारसेन च।
प्रमेहे त्रिफलाक्वाथै र्देयः सर्वजनप्रियः॥
ग्रहण्यां शाल्मलीसत्त्वाऽनुपानेन प्रदापयेत्।
आर्द्रकेण समं देयः सर्वरोगेषु पारदः॥

रसचि., र. का., सर्वरोगे।

भाषा—शुद्धताम्रचूर्ण और पारा समभागले-कर कठूमरकी जडकेरससे १–२ रोज मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर लघुपुटकी आंचदे, ऐसे बार-म्बारकरे जबभस्म होजाय तब इसमेसे १–१ रत्ती कठूमरकी छालकेरससे देनेसे भीषणकुष्ठ दूरहोता है। ज्वरमे पीपलकेसाथ, श्लेष्म विकारमें मरिचके-साथ, वातप्रधानरोगोंमे रास्नादिकाथकेसाथ, पित्त-प्रधानरोगोंमे पित्तपापडेके काथकेसाथ, क्षयमे द्राक्षा-रसकेसाथ प्रमेहमें त्रिफलाके काढेकेसाथ, ग्रहणीमें मोचरसकेसाथ, सर्वरोगोंमें अदरखकेसाथ देनेसे तत्तद्रोगोंको दूरकरताहै॥ ३९१॥

३९२ नागरादिलेहः

नागरं लोहचूर्णं १ वा पथ्यां कृष्णामथाश्मजम्२
गुग्गुलुं ३ वाऽथ गोमूत्रे कफपाण्ड्वामयी पिबेत्

यो. म., नि. र., ढो., पाण्डौ।

टि० १. २. ३. एभिस्सूचितास्त्रयो वा योगाः कल्पनीयाः।

भाषा—सोंठ, लोहभस्म, हर्रे, पीपल, शिला-जीत, गुग्गुल, सबसमभागलेकर गोमूत्रमें पीसकर १–१ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १–१ गोली गोमूत्रकेसाथ देनेसे कफप्रधान पाण्डु-रोग दूरहोताहै॥ ३९२॥

३९३ नागवल्लभरसः (प्रथमः)

कर्षमाना मृगमदचोचटङ्कणका अथ।
काश्मीरजन्मदरदपिप्पल्यः स्युर्द्विकार्षिकाः॥
आकारकरभो जातीपत्री जातीफलं विषम्।
प्रत्येकं पलमानानि चत्वार्येव सुखल्वके॥
अहिवल्लीदलरसै र्मर्दयेच्च दिनत्रयम्।
मुद्गप्रमाणा वटिका लीढा मध्वार्द्रकद्रवैः॥
ताम्बूलचर्विता मेहकासक्षयमरुद्धरा।
नागवल्लभनामाऽयं रसो विश्वोपकारकः॥

यो. र., कासश्वासे।

भाषा—कस्तूरी, तज, सुनासुहागा १–१ तोला, केशर, शिंगरिफ, पीपल २–२ तोले, अक-लकरा, जाविश्री, जायफल, शुद्धबछनाग येप्रत्येक ४–४ तोले लेकर सबका बारीकचूर्णकर पानकेरसमें तीनरोजतक मर्दनकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १–१ गोली मधु और अदरखके साथ लेनेसे अथवा पानमें रखकर चबानेसे प्रमेह, कास, क्षय, वायु इनसबको यह दूरकरताहै॥३९३॥

३९४ नागवल्लभरसः (द्वितीयः)

रसभूतिसुवर्णताम्रकं रजतंराजिकरस्य सह्वयाः
त्रपुगन्धककान्तलोहकंगगनंतीक्ष्णकरप्रमाणतः
अहिमौक्तिकविद्रुमाण्यथो
दरदं याद्दुमितं नियोजयेत्।
लघुहीरकवाहुभागजं सकलं मर्दय सत्खल्वके
मधुकंमुशलीशतावरीदहनो वासक वालकद्वयम्

हयगन्धिवराहकन्दकैःशुभजातीफलपुष्पगोक्षुरैः
अगुरुदधिशोषकैस्तथा
क्षितिकूष्माण्डगुडूचिकाद्रवैः ।
अथवा तु विभावयेत्पृथक्
सह कार्पासजयूथिकारसैः ॥१६६४ ॥
कनकस्य च बीजजैरसै
रवितापे परिशोषयेद्रसम् ।
मृगनाभिरजेन सम्मितो
विदधीताऽत्र रसे च शोषिते ॥१६६५
सितया घृतयुक्तयाऽथवा
मधुना वा सह लेहयेद्रसम् ।
अदसीयगुणाऽनुवर्णनं
यदिशेषः क्षितिभागतोभवेत् ॥१६६६॥
स तदा प्रभवेत्तदीरितुं
महिमाद्यस्यमतोमहान्नयम् ।
बलपुष्टि विधानकोविदो-
ज्वरशूलक्षयकृच्छ्रपाण्डुनुत् ॥१६६७॥
ग्रहणीतमकादिकासजान् हरतेवायुजवेनसेवितः
श्रुपतामनिशंददातिवैवलितांभर्षयते च काश्यवीम्
तिमिरं गलगण्डमालिकां
वहुते वीर्यभसौ जवेन च ।
यदि षोडशहायना वधू
स्त्वविरूपा मनुजस्य वेश्मनि ॥
रससेवनलब्धपौरुषः शमयेत्तन्मदगर्वमाशु च॥
रसो वल्लभनामाऽयं नागपूर्वो रसेश्वरः ।
हितः पुंसवने दत्तो शुभपत्यविधायकः ॥
र. शु., रसायने ।

भाषा—पारा, सुवर्ण, ताम्र, रजत, इनकीभस्में १–१ भाग, वङ्ग, पन्ना, लोह, अभ्रकभस्म, और शुद्धगन्धक १२–१२ भाग, नाग, मोती, प्रवाल, सिंगरिफ और वैक्रान्तभस्म २–२ भाग लेकर मुलहठी, मुसली, शतावर, चित्रक, अडूसा, दोनों-खस, असगन्ध, वाराहीकन्द, जायफल, जावित्री, गोखरू, अगर, समुद्रशोष, भुईकोंहड़ा, गिलोय इनप्रत्येकके यथासम्भव स्वरस अथवा क्वाथोंसे सो १०० भावनाएं देकर कपास और जूहीकाफूल, धतूरेकेबीज इनकेरसोंसे १–१ भावना देकर एक-भागकस्तूरी मिलाकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली घी, शक्करकेसाथ अथवा मधुकेसाथ देनेसे कृशता, बलहानि, ज्वर, शूल, क्षय, मूत्रकृच्छ्र, पाण्डु, ग्रहणी, तमकादिश्वास, कास, तिमिर, गलगण्ड, गण्डमाला इनसबको यह दूरकर रतिलालसाको बढ़ाताहै और स्तम्भनकरताहै । पुंसवनमें देनेसे श्रेष्ठपुत्रको पैदाकरताहै ॥ ३९४ ॥

३९५ नागवल्लभरसः (तृतीयः)

नागं सुवङ्गं रसभस्म ताम्रं
सारं शिलां माक्षिकहिङ्गुली च ।
घनं सुगन्धं मृतलोहखर्पर
स्वर्णं समं खल्वतले विमृद्य १६७१॥
अर्कस्य दुग्धेन विधाय गोलं
मृत्स्नांशुकैः सप्तमितैः सुघर्मे ।
भाण्डे त्रिभागे लवणे निवेश्य
सम्पाचयेत्सं लवणे निरुद्ध्य ॥ १६७२
निवेश्य चुल्यां मृदुमध्यतीव्रकैः
सिद्धो भवेद्द्वादशभिश्च यामकैः ।
शीतं समाऽऽप्लाव्य च शृङ्गवेरो-
त्थितैः सुघर्मे दिवसांश्च सप्त ॥
सिद्धं रसं वल्लयुगप्रमाणतो
नियोजयेन्मागधिकामधुद्रवैः १६७३॥
कासे शूलेऽग्निमान्द्येविविधसमुचितै-
रौषधैः सन्निपाते,
हृद्रोगे गुल्ममेहे कफपवनभवे
सर्वजे वा ज्वरेऽपि ।
देयो भक्त्या रसेन्द्रस्त्रिभुवनविदितो
योगिलोकप्रसिद्धो,
नागानां वल्लभोऽयं सकलगदहरो
रक्तपित्तप्रहर्ता ॥ १६७४ ॥
र. चिं., र. म. मा., नि. र., रक्तपित्ताऽधिकारे ।

वि. र. गन्धमदद्वहननाम । केषुचित्पुस्तकेषु स्वर्णस्थाने सर्वमिलितपाठोऽपभ्रंशाद्बोध्यः ।

भाषा—नाग, वङ्ग, पारद, ताम्र, लोह, मैनसिल, स्वर्णमाक्षिक, शिंगरिफ, अभ्रक, गन्धक, कान्तलोह, खपरिया, सुवर्ण येसब यथासम्भव शुद्ध और मारेहुए समभागलेकर आकके दूधसे मर्दनकर गोला बनाय सुखाकर ६–७ कपडमिट्टीदेकर सुखाकर ६–७ कपडमिट्टीदीहुई हंडीमें तीनहिस्से तक नमकका खारीकचूर्णभरकर गोलेको रख बाकीका हिस्सा नमकसे भरदेना । फिर हंडीका मुंह बंदकर कपडमिट्टीलगाय सुखाकर मृदु, मध्य और खर इसक्रमसे १२ पहर अग्निदेकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर अदरखकेरसकी सूर्यकीतीक्ष्णधूपमें सात भावनाएं देकर पीसकर रखछोडे । इसमेंसे ६–६ रत्ती पीपल और मधुके साथ देनेसे कास, शूल, मन्दाग्नि येसब नष्टहोतेहैं । समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे सन्निपात, हृद्रोग गुल्म, प्रमेह, सब प्रकारके ज्वर, रक्तपित्त इनको यह दूरकरताहै ॥ ३९५ ॥

३९६ नागसिन्दूरम् (प्रथमम्)

पारदात्कुडवं सार्धं कुडवं शुद्धाच गन्धतः ।
सीसकादर्धकुडवं नवसादरतोऽपि च ॥
कज्जलीं कारयेदेषां भावना दापयेदिमाः ।
पलाशमूलं नागिनी तथा चाऽमरवल्लिका ॥
एतेषां स्वरसैर्भाव्यं काचकूप्यां ततः क्षिपेत् ।
मुखं सम्मुद्र्य सिकतायन्त्रे वह्निं ददीत च ॥
चतुर्विंशतिभि र्यामैः क्रमवृद्ध्या च पाचयेत् ।
दीपाऽग्निं ह्यष्टभिर्यामै मध्याग्निं षड्भिरेव च ॥
हठाग्निं नेत्रयामैश्च स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
युक्ताऽनुपानतो हन्यात्सर्वरोगान् रसोत्तमः ॥

रसायनसं., सर्वरोगे

भाषा—शुद्धपारा ४ पल, शुद्धगन्धक ६ पल, शुद्धनाग और नोसादर २–२ पल लेकर नागको गलाकर पारेको मिलाय गन्धकके साथ नीलवर्णकज्जलीकर नोसादरमिलाकर पलाशकी जड, मई (मामेजरो गु०), गिलोय इन प्रत्येकके रसोंसे १–१ रोज मर्दनकर सुखाकर ६–७ कपडमिट्टी दीहुई आतशीशीशीमें बन्दकर खडियामिट्टीको डाटसे मुंहबन्दकर बालुकायन्त्रमे रखकर १६ प्रहर दीपाग्नि, ६ पहरमध्यमाग्नि और २ पहर हठाग्नि देकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर समयोचिताऽनुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तरोगोंको दूरकरताहै । ३९६ ॥

३९७ नागसिन्दूरम् (द्वितीयम्)

लोहपात्रे द्रुते नागे चूर्णितं रसकं समम् ।
पिष्ट्वा चूर्णं पचेद्यामं चाल्यं पाषाणमुष्टिना ॥
यामान्ते हिङ्गुलं क्षेप्यं चूर्णितं नागतुल्यकम् ।
मर्दयेदच्छिन्नं दृढं पाषाणमुष्टिना १६८१
पचेच्चण्डाग्निना यावद्दिनानामेकविंशतिम् ।
जायते कुङ्कुमाभस्तु तारं तेनैव वेधयेत् ॥
चतुष्षष्टिप्रमाणेन दिव्यं भवति काञ्चनम् ॥
क्षयपवनविकारे गुल्मपाण्ड्वाऽऽमयेषु ।
भ्रमकृमिकफशूले मेहकासाऽऽमयेषु ।
ग्रहणिगुदगदे वै नष्टवह्नौ प्रशस्तः,
शुभविधिकृतनागः कामपुष्टिं ददाति १६८३
नागो हि नागशततुल्यबलं ददाति,
व्याधींश्च नाशयति जीवितमातनोति ।
वह्निं कृमीनपि निहन्ति सवित्तमेव,
दुष्टश्च पित्तकरमाशु मृतिं निहन्ति ॥१६८४॥

वै. चि., रसायने ।

भाषा—शुद्धनागको कड़ाहीमें गलाकर इसकी बराबर खपरियाकाचूर्ण मनाय थोडाथोडादेकर पत्थर की मूसलीसे घोटताजाय । एकपहरकेबाद नागकी बराबर शिंगरिफकेचूर्णको थोडा २ देकर चलावे इसको २१ दिनमे समाप्तकरे और आंच एकदम प्रचण्डदेतारहे । २१ रोजकेबाद स्वाङ्गशीतलहोनेपर यह केशरकेरङ्गकी भस्महोगी । शुद्धनागमें इसका ६४ वा हिस्सा डालनेसे नागका सुवर्णजैसा रंग होगा । इसकी १–१ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानके साथ देनेसे क्षय, वातरोग, गुल्म, पाण्डु, भ्रम,

कृमि, कफशूल, प्रमेह, कास, ग्रहणी, अतिसार, मंदाग्नि इनसबको दूरकरताहै । यदि अधिकदिनतक सेवनकियाजायतो यह हाथीकेबराबर बलको बढ़ाता है और दीर्घायुको करताहै । इसीलिये इसकानाम नाग है । नागका कृष्णवर्णहोताहै और दीर्घजीवीहोता है ।

३९८ नागसुन्दररसः (प्रथमः)

नागभस्मरसव्योमगन्धैरर्धपलोन्मितैः ।
कुर्वीत कज्जलीं श्लक्ष्णां प्रक्षिपेत्तदनन्तरम् ॥
द्विपलोन्मितरालायां द्रुतायां परिमिश्रितम् ।
भृष्टे वेल्लाक्षसिन्धूत्थवचाव्योषद्विजीरकैः ॥
सपथ्याविजयादिव्यैः कर्षांशैरवचूर्णितैः ।
मेलयेत्प्राक्तनं कल्कं भावयेत्तदनन्तरम् १६८७
महानिम्बत्वचां सारैः काम्बोजीमूलजद्रवैः ।
रसै र्नागबलायाश्च गुडूच्याश्च त्रिधात्रिधा ॥
ततश्च गुटिका कार्या बदरास्थिप्रमाणतः ॥
इत्यादेवहि नागसुन्दररसो वल्लोन्मितः सेवितो
नानातीसरणामयंगुदपरिभ्रंशंतथाविम्बिशीम् ।
रक्ताऽऽस्रावबमिप्रमेहनिवहं प्रोद्दामदूषीविषम्
नानादोषसमुद्भवग्रहणिकादोषं क्रिमीणां कुलम्

र. र. स., र. मु., र. चि., अतिसारे ।

भाषा—नाग, अभ्रक, इनकीभस्में, शुद्धपारा, और, गन्धक, २—२ तोलेलेकर पारेगन्धककी नीळ-वर्ण कज्जलीकर सबचीजें मिलाकर २ पलराळको कड़ाहीमें गलाकर सबचीजें उसमें मिलावे । फिर बेला, सैन्धव, बच, त्रिकुटु, दोनोंजीरे, हर्रे, भांग, गुग्गुल, येसब १—१ तोलेलेकर चूर्णकर पूर्वद्रव्यमें मिलाकर बकायनकीछाल, बाकुचीकीजड़, नागबला, गुर्चो, इनकेरसोंसे ३—३ भावनाएं देकर ३—३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १—१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे नानाप्रकारका अतिसार, गुदभ्रंश, प्रवाहिका, धातुगौरहमें रक्तका-निकलना, वमन, प्रमेह, बढ़ाहुआ दूषीविष, नानाप्रकारकी संग्रहणी और कृमि येसबरोग नष्टहोते हैं ।

३९९ नागसुन्दररसः (द्वितीयः)

रसाच्च द्विगुणं नागं नागसम्मितगन्धकम् ।
गन्धकार्धपुरं तीक्ष्णं त्रिफलाक्काथेन मर्दयेत् ॥
पश्चाद्वातारि तैलेन प्रक्षिपेत्काचकुम्भके ।
वालुकायन्त्रमध्यस्थं पचेद्यामचतुष्टयम् ॥
सिद्धसूतो भवेदत्र माषमेकं प्रदापयेत् ।
प्लीहानं पाण्डुकासौ च श्वासशोथभगन्दरान् ॥
हृद्रोगं क्षीणशुक्रञ्च ज्वरितानां ज्वराऽपहम् ।
विबद्धे आमगर्भे च क्षयकुष्ठविषोद्गमे१६९२
अर्शोनाडीव्रणः श्वित्रं त्रिसप्ताहात्प्रशाम्यति ।
ताम्बूलेन समायुक्तं सेवयेन्नागसुन्दरम् ॥

र. (मा.), रसराजसुन्दर, र.सि., रसायने ।

भाषा—शुद्धनागको कड़ाहीमें गलाकर उससे आधा शुद्धपारा मिलाय नीचे उतारकर नागकेबराबर शुद्ध-गन्धक मिलाकर नीलवर्ण कज्जलीकर पारेकेबराबर फौलादभस्म मिलाकर त्रिफलेके काथ और एरण्डके तैलसे १—१ दिन मर्दनकर ६—७ कपड़मिट्टी कीहुई आतशी शीशीमें डालकर चार पहरकी अग्नि-देकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । इसमेंसे १—१ मासा ताम्बूलकेसाथ अथवा तत्तद्रो-गहरानुपानकेसाथ देनेसे प्लीहा, पाण्डु, कास, श्वास, शोथ, भगन्दर, हृद्रोग, शुक्रकीक्षीणता, ज्वर बद्धोदर, आम, क्षय, कुष्ठ, विष, अर्श, नाड़ीव्रण, श्वित्र, इनसबको यह २१ दिनमें नष्टकरताहै ॥

४०० नागादिधूमबद्धपारदवटी

नागं वा खर्परं वङ्गं द्रावयेद्दण्डिकागतम् ।
तन्मुखं घनवस्त्रेण वेष्टयित्वाऽम्बरोपरि ॥
विन्यस्य पारदं सम्यक् धातुधूमास्य बध्यते ।
तेनैव गुटिका कार्या वत्सधारसाधयेद्बुधः ॥
पारदं विधिना शुद्धं क्षिपेद्विपकोटरे ।
विपेणैव मुखं रुद्ध्वा मृषायां क्षिपेत्सुधीः ॥
सदूर्वावलिपूर्णश्च दत्त्वा तदुपरि क्रमात् ।
विपचेद्युक्तितोमूर्षा गुटिकास्यात्ततः परम् ॥

नीलिकाहृततोयेन कठिना भवति ध्रुवम् ।
सर्वासां गुटिकानाञ्च दार्ढ्यार्थं नीलिकापयः ॥

यो. र, रसायने ।

भाषा—हंडीमें नाग, खर्पर (जस्त) अथवावङ्गको गलाकर मुहपर खादीका कपडाबांधकर ऊपर पारेको रखदे और नीचे आंच लगावे । इसधातुके छूएसे पारा मक्खनकेसदृश होजायगा । इसपारेकी गोली बनाकर वछनागके कन्दमें खड्डाकर इसगोलीको अन्दररख उसीकी डाटसे खड्डेका मुह बन्दकर सूतलपेटदे फिर चीनीवगैरहके प्यालेमें गन्धकका चूर्ण बिछाकर ऊपरकन्दको रक्खे और खैर अथवा बेरके कोयलोंपर रखकर पखेसे धोंके जिसमेंकि गन्धकका द्रवहोजाय और कन्द पककर जलनेलगे पर पारेतक न जलनेपावे । बादमें अग्निसे नीचे उतारकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर गन्धकको ऊपरसे दूरकर भीतरसे पारेकी गोलीको निकालले फिर इसीतरहसे पकावे । जब यह गोली कुछ कठिन होजाय तब इसको नील अथवा नालीके रसमें रखकर पकावे, रससूखनेपर दूसरा रस देताजाय अथवा थोडा २ रसका चोवा देवे । इसतरह जितनीभी पारेकीगोलियां हैं उनको कठिन करनाहोतो यहीक्रियाकरे । कठिनहोनेपर इसको दूधमें उबालकर दूधपीने अथवा मुहमें रखलेतो सम्पूर्ण प्रमेह नष्टहोकर दीर्घायुहो । कमरमें बांधनेसे स्तम्भनहो ॥ ४०० ॥

४०१ नागार्जुनचूर्णम्

त्रिकटुवचयवानीगन्धपाषाणकुष्ठं,
सनिशरजनिपुष्पं जीरके कारवञ्च ।
असितकनकबीजं कर्कटाऽऽलाग्निशैलीः,
घनअलशुनहिङ्गुमूलमेवञ्च टङ्कम् ॥ १७०० ॥
समनृपतिविडङ्गं तुल्यभागं गृहीत्वा,
द्रपदि मसृणपिष्टं वस्त्रपूतं विधाय ।
ग्रहजनितगदानां क्षीरपाणां शिशूनां,
शमयति जठरोत्थाऽजीर्णविष्टम्भकार्श्यम् ॥
ज्वरसकलबलासाऽरोचकाऽक्षिप्रदोषान्,
ग्रहजनितसमस्ताऽस्वङ्गदोषं विहाय ।
विपुलबलसुवर्णं स्थौल्यवृद्धी प्रकुर्यात्,
चिरमपि शिशवः स्युः सर्वरोगै विमुक्ताः ॥

र., च., र. र, बालरोगे ।

भाषा—त्रिकटु, वच, अजवाइन, शुद्धगन्धक, कुठ, हल्दी, हल्दीकाफूल, दोनोंजीरे, काचनमक, धतूरेकेबीज, हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य,सैन्धव मैनसिल, नागरमोथा, लशुन, हींग, पाठा, सुहागा, येसब समभाग, अमिलतास, विडङ्ग येदोनों सबकीबराबर लेकर बारीकचूर्णकर पोरगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमे मिलाकर एकरोज खरलकर रखछोडे । इसमेंसे यथायोग्यमात्रा देनेसे छोटे और बडे बच्चोंके उदररोग, अजीर्ण, विष्टम्भ, कृशता, ज्वर, कफरोग, ग्रहदोष इनसबको यह दूरकरताहै । और बच्चोंकी कान्तितथा जीवनको बढाताहै ॥ ४०१ ॥

४०२ नागार्जुनवटी (प्रथमा)

पथ्यापारदपुष्करं प्रतिविषा पाठा पयोदः प्रिया
पृथ्वीपावकपीतिकाशतपदीपाकयोपकुल्योत्पलैः
इन्द्राख्यीहरितालविश्वबहुलाः सिद्धार्थवंशोद्भवे,
विश्वाऽऽवर्तकदीप्यवत्सकवधूगन्धाश्मटङ्कोपणैः
सौराष्ट्रीविषतिन्दुकत्रिलवणैःसोन्मत्तबीजैःसमैः
पक्वैः कुतवस्सनाभसहितै र्नागार्जुनीयं वटी
दातव्याऽऽमगदेषुशोफसहितेष्वेवंतथोर्वांगदे,
वातव्याधिबलासकासजठरश्वासेषु गुल्मेषु वै ॥

यो. र, ऊरुस्तम्भे ।

भाषा—हर्रे, शुद्धपारा, पोहकरमूल, अतीस, पाठा, नागरमोथा, प्रियङ्गु, बडी इलायची, चित्रक, हल्दी, दारुहल्दी, शतावरी, नागवला, पीपल, कमलगट्टा, इन्द्रायणकीजड, रसमाणिक्य, सोंठ, इलायची, पीलीसरसों, वशलोचन, शङ्खिनी, सनाय, अजमोद, इन्द्रजव, अनन्तमूल, शुद्धगन्धक, भुनासुहागा, मरिच, भुनीफिटकरी, शुद्धकुचिला, तीनोंलवण (सेंधा, सचल, विड), धतूरेकेबीज और शुद्धवत्सनाग सब समभागलेकर अदरख वगैरहके

रसमें घोटकर चनेप्रमाणगोलियें बनाकर रखछोडे इनमेंसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे नानाप्रकारके शोथ, ऊरुस्तम्भ, वातव्याधि, कास, उदररोग, श्वास और गुल्म इनसबको यह नष्टकरतीहै।

४०३ नागार्जुनवटी (द्वितीया)

नागार्जुनीमूलरसेन सूतो–
नित्यं तथैवाऽऽननचर्वितायाः ।
काष्ठेन निम्बस्य च पेषणीयः
सञ्जायतेऽसौ नवनीततुल्यः॥१७०५॥
रसेश्वरोनिर्मलकर्पटेन
यद्वोनिपेय्यः स्वफलेन वाऽऽस्यः ।
संशोष्य गन्धेन अलेन पक्त्वा
करीपवह्नौ लवणोत्थयन्त्रे ॥१७०६॥
गुटीं त्रिसङ्ख्याक्रमशुद्धितोऽपि
मासत्रयं शालिभवस्य मध्ये ।
ततः पुटं तीव्रतराऽग्निमध्ये
सूतैकसङ्ख्यैः प्रहरैश्च दार्व्यम् १७०७॥

सौ. वि., वाजीकरणे ।

भाषा—शुद्धपारेको खरलमें डालकर छोटी-दूधीको दांतोंसेचबाकर उसमें डाले और नीमके डाण्डे डडेसे मर्दनकरे । रससूखनेपर उसीतरह चबाचबाकर देताजाय अथवा इसके केवल फलोंको चबाकर डाले तो यह पारा मक्खनकीतरह होजायगा । फिर इसको मोटेकपड़ेमें दबाकर छानले जितनाभाग कपड़ेमें रहजाय उसको अलग रक्खे और कपडेसे छनेहुएको फिर उसीतरह घोटकर छाने । जब समानपारा गाढ़ा होजाय तब उसको कपडेमें बांधकर गोलीबनाकर सुखादे फिर गोमूत्रमे दोलायन्त्रसे स्वेदनकरके दूधीके फलोंके डुगदेमें रखकर बहुतहल्की करीषकी अग्निदे जिसमे कि कम्पहीं जले पारेको आंच न लगे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर पूर्ववत् कल्कमें रखकर शरावसम्पुटमें बन्दकर लवणयन्त्रमें तीन-पहरकी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर ३–३ प्रहरकी अग्नि बढाताहुआ पुटदेवे । १०० आंचें पूरीहोजानेपर कपड़ेमे बांधकर तीन-महीने तक सफेदचावलकी राशिमे रखदे इसकेबाद पूर्वोक्त कल्कमें गर्भितकर शरावसम्पुटमें बन्दकर महापुट देनेसे यह एकदम सख्तहोजायगी । इसे निकालकर रखछोडे । इसको मुहमें या कमरमें रखनेसे दिव्य स्तम्भन होताहै ॥ ४०३ ॥

४०४ नागार्जुनवटी (तृतीया)

वङ्गं कासीसकं कृष्णा गुञ्जा तुल्याऽऽर्द्रकाम्बुना
कफवाताऽऽमयं हन्ति गुटी नागाऽर्जुनाऽभिधा

र स क, र. का अर्शोरोगे । रसकामधेनौ " वङ्गकासीसकृष्णा,, रसरत्नपाले " रसनिशीथ त्रि कृष्ण गुञ्जा तुल्यार्द्रकाम्बुना इतिपाठः ।

भाषा—वङ्गभस्म, कासीस, पीपल, पीसर समभाग लेकर अदरखके रससे १–२ रोज घोटकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली अदरखके रसकेसाथ देनेसे कफ और वायुकेरोगोंको यह नष्टकरती है ॥ ४०४ ॥

४०५ नागार्जुनवटी (चतुर्थी)

रसोविषंगन्धकटङ्कणश्चसर्वेसमांशंत्रिगुणोषणश्च
तच्छृङ्गवेरस्य रसेन बद्धा
कुर्याद्वटीं तां मरिचप्रमाणाम् १७०९
निहन्ति वातं विषमं कफञ्च
ह्यजीर्णदोषं खलु सन्निपातम् ।
गुटी कृताऽऽध्मानविसूचिकासु
नागार्जुनी नाम भिषग्भिरुक्ता १७१०

रसायनसं , रससारसङ्ग्रह , र लि , कासे ।

भाषा—शुद्धपारा, मठनाग, गन्धक, भुनासुहागा सब समभाग, इनसबसे तिगुनी मरिचलेकर पारेगन्धककी नीङ्कली कज्जलीमें मिलाकर अदरखके रससे १–२ रोज मर्दनकर मरिचप्रमाण गोलियें बनाकर छायाशुष्ककर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली अदरखके रस वगैरह उचितानुपानके साथ देनेसे वातविकार, विषमज्वर, कफ, अजीर्ण, सन्निपात, आध्मान, विसूचिका इनसबको यह नष्ट करती है॥

✓४०६ नागार्जुनवटी (पञ्चमी)

त्रिफलाव्योषसिन्धूत्थं यष्टी तुत्थं रसाञ्जनम् ।
प्रपौण्डरीकं जन्तुघ्नं लोध्रं ताम्रं चतुर्दश ॥
द्रव्याण्येतानि संक्षुद्य वर्तिः कार्या नताऽम्बुना
नागार्जुनेन लिखिता स्तम्भे पाटलिपुत्रके ॥
नाशिनी तिमिराणाञ्च पटलानां तथैव च ।
सद्यः प्रकोपं स्तन्येन स्त्रियो विजयते ध्रुवम् ॥
किंशुकस्वरसेनाऽथ पैल्यपुष्पकरक्तताः ।
अञ्जनाल्लोध्रतोयेन आसन्नतिमिरं जयेत् ॥
तिमिरे सञ्छादिते नेत्रे बस्तमूत्रेण संयुता ।
उन्मीलयति कृच्छ्रेण प्रसादं चाधिगच्छति ॥

र. र., नेत्ररोगे ।

भाषा—त्रिफला, त्रिकटु, सेंधानमक, मुलहठी, तुत्थ, रसोत, कमलगट्टा, विडङ्ग, लोध, ताम्रभस्म ये चौदह चीजें समभागलेकर कपड़छानचूर्णकर तगरके अङ्गस्वरस अथवा क्वाथसे १–२ रोज मर्दनकर रखछोड़े । इसगोलीका पाठ नागार्जुनने पटनेके विजयस्तम्भपर लिखाया । इसके अञ्जनकरनेसे समस्ततिमिर और जाले दूर होते हैं । स्त्रीके दूधसे अञ्जन करनेसे आंखोंका दुखाना तत्काल निवृत्त होताहै । पलाशके फूलोंके पानीसे अञ्जनकरनेसे चकचौंधी, फोला, ललाई नष्ट होते हैं । लोधके पानीसे जल्दीसे आनेवाला तिमिर निवृत्त होता है । यदि तिमिर आगया होतो आंखें बन्दकर बकरेके मूत्रमें घिसकर आंखें भरदे और धीरजसे आंखें खोलनेको कहे तो इससे आंखें एकदम साफ होकर तिमिर नष्ट होता है ॥ ४०६ ॥

४०७ नागार्जुनवटी (षष्ठी)

तालं बोलञ्च माक्षीकं पारदं नरसादरम् ।
शिला च शुद्धगन्धश्च टङ्कणं नागकं तथा ।
कुचेलकं त्रिकटुकं व्याघ्रीबीजं विषं तथा ।
हलिनी धन्व्यकर्कोटी हयगन्धा च संयुता ॥
पाठाचेन्द्रयवाश्चैव त्रिफला क्षारकद्वयम् ।
भूनिम्बेनैव सम्मिश्रं निर्गुण्डी वासकेन च ॥
समामात्रा प्रकर्तव्या मरिचं तत्प्रमाणतः ।
आर्द्रकस्वरसैर्बद्धा सर्वामयरुजापहा ॥
हस्तवातं मृगीवातं कटिवातश्चकुब्जकम् ।
अङ्गभङ्गादिवातञ्च कम्पनं हस्तपादयोः ॥
शिरोवातं धनुर्वातं सन्निपातांस्त्रयोदश ।
अशीतिंवातजाश्चरोगांश्चत्वारिंशच्चपैत्तिकान् ॥

यो. च., सर्वरोगे ।

भाषा—हरिताऽभस्म अथवा रसमाणिक्य, एलुवा, सोनामाखी, शुद्धपारा, नौसादर, मैनसिल, गन्धक, सुहागा, नागभस्म, त्रिकटु, शुद्धकुचिला, भटकटैयाकेबीज, शुद्धवच्छनाग, कलिहारीकंद, बांझखेखसाकाकंद, असगन्ध, पाठा, इन्द्रजव, त्रिफला, सज्जीखार, यवक्षार, चिरायता, संभालूकेबीज, अडूसा, ये सब समभागलेकर कूटकपड़छानकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर अदरखके रससे मरिचबराबर गोलियेंबनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली समयोचितानुपानकेसाथ लेनेसे हस्तवात, मृगीवात, कटिवात, कुब्जकसन्निपात, अङ्गभङ्गादिजनकवात, हाथपैरोंकाकम्प, शिरोवात, धनुर्वात, तेरहसन्निपात, अस्सीवातरोग, चालीसपित्तरोग इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ ४०७ ॥

✓४०८ नागार्जुनवटी (सप्तमी)

सूतंशुल्वश्चगन्धंत्रिफलकटुपुलंवन्ध्ययुक्तंत्रिभागं
साकल्लेत्रायमाणंवरविषसहितंभागमेकंप्रदद्यात् ।
धूस्तूरैः केशराजैः पृथगथसलिलै
र्मावनां चै प्रकुर्यात् ,
कार्येयं सावरेण्यावरशटसलिलैर्मुद्गतुल्यागुटी च
देयाऽसौ शीतवाते स्फुटितकरयुगे
स्वेददाहार्तियुक्ते,
कासे श्वासे प्रदेया ज्वरविषमगदे
सिद्धनागार्जुनीयम् ॥

र. (मा.), सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, ताम्रभस्म, गन्धक, त्रिफला, त्रिकटु, बांझखेखसाकीजड़ ये सब ३–३ भाग,

अफलकरा, त्रायमाण, शुद्धबछनाग १–१ भाग, लेकर बारीकचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर धतूरा, भंगरा, केसर, त्रिफला और कचूर इनकेस्वरस अथवा क्वाथकीक्रमसे १–१ भावनादेकर मूंगबराबर गोलियें बनाकर छायाशुष्ककर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे शीर्षवात, हाथपैरोंकाफटना, स्वेद और दाह, कास, श्वास, विषमज्वर इनसबको यह नष्ट करताहै ॥४०८॥

४०९ नागार्जुनाभ्रम्

सहस्रपुटनैः शुद्धं वज्राभ्रमर्जुनत्वचः ।
सत्त्वैर्विमर्दितं सप्तदिनं खल्वे विशोषितम् ॥
छायाशुष्का वटीकार्या नाम्नेदमर्जुनाह्वयम् ।
हृद्रोगं सर्वशूलार्शो हृल्लासच्छर्दरोचकान् ॥
अतीसारमग्निमान्द्यं रक्तपित्तं क्षतक्षयम् ।
शोथोदराम्लपित्तञ्च विषमज्वरमेव च ॥
इन्त्यन्यानपि रोगांश्च बल्यं वृष्यं रसायनम् ॥

र. से., र. चं., भ., र. सु., र. चिं., हृद्रोगे ।

भाषा—हजारपुटोंसे तैयार किये हुए वज्राभ्रक को अर्जुनकी छालकेपानीसे सातरोज मर्दनकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर छायाशुष्ककर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानके-साथ देनेसे हृद्रोग, समस्तशूल, ओकिमचलाना, वमन, अरुचि, अतिसार, मन्दाग्नि, रक्तपित्त, क्षत, क्षय, शोथ, उदररोग, अम्लपित्त, विषमज्वर, बलवीर्यका अभाव इनसबको नष्टकर यह आयुको बढाताहै ॥

४१० नागेन्द्ररसः (प्रथमः)

रैवताङ्कोलकृशानुभिः पृथक्-
मर्दितस्तदनु कन्यया मुहुः ।
पारदस्तदनु नागगन्धकैः
स्नेहमध्यपुटितोऽथ कल्कितः १७२६
व्योषोन्मत्तविषैर्युक्तः पूरजम्बीरनिम्बुकैः ।
साऽऽर्द्रकैर्भावितो दत्तो विसूची हन्तिदुर्धराम्॥

र. (भा.), रससारसङ्ग्रह, विसूच्याम् ।

भाषा—शुद्धपारेको अमिलतास, अङ्कोल, चित्रकमूल, घीकुंआर इनके यथासम्भव स्वरस अथवा क्वाथोंसे १–१ रोज मर्दनकर इसकी बराबर नागभस्म और शुद्धगन्धकमिलाकर कज्जलीकर कड़ाहीमें थोड़े घीकेसाथ गलाकर पर्पटीबनाय फिर कज्जलीकर त्रिकटु, धतूरा, बछनाग, ये सब सममाग मिलाकर बिजौरा, जंभीरी और कागजीनीबू, अदरख इनकी १–१ भावनादेकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर उचितानुपानकेसाथ देनेसे अत्यन्त-भीषण हैजेको यह नष्ट करताहै ॥ ४१० ॥

४११ नागेन्द्ररसः (द्वितीयः)

मृतनागसमं सूतं समगन्धेन मर्दयेत् ।
चक्रराजे स्थिरीकृत्य विषं दद्यात्कलांशकम् ॥
गुटिका भृङ्गराजेन नागेन्द्रोऽयं रसः स्मृतः ।
अशेषव्याधिविध्वंसी क्रामणेन समन्वितः ॥

रससार, र. का., सर्वरोगे ।

भाषा—पारदभस्म, नागभस्म, १–१ भाग, शुद्धगन्धक २ भा., इनकी नीलवर्णकज्जलीकर पर्पटीबनाय १६ वां हिस्सा शुद्धबछनाग, डालकर भंगरेकेरससे १–२ रोज मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली तत्तत्समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तरोगोंको दूर करताहै ॥ ४११ ॥

४१२ नागेन्द्ररसः (तृतीयः)

प्राह्यं रसस्य भागैकं शुद्धनागं समं विषम् ।
षोडशोषणभागांश्च भृङ्गराजरसे तथा १७३०
सर्वमेकत्र सम्प्लाव्य गुटिकाचणकोपमा ।
रसो नागेन्द्राभिधानः सर्वरोगनिषूदनः ॥

र. (भा.), रससारसङ्ग्रह, सर्वरोगे ।

भाषा—नागको गलाकर उसकी बराबर शुद्ध-पारा मिलाकर नीचे उतार शुद्धबछनाग १ भा., मरिच १६ भा., मिलाकर भंगरेकेरससे १–२ रोज मर्दनकर चनेप्रमाण गोलियें बनाकर रखछोड़े।

इनमेंसे १—१ गोली तत्तत्समयोचितानुपानकेसाथ देनेसे यह समस्तरोगोंको दूर करताहै ॥ ४१२ ॥

४१३ नागेन्द्ररसः (चतुर्थः)

भुजङ्गपिष्टी बलिनासमाना
तदर्धभागः करभोविषञ्च ।
एतैः समानं मरिचस्य चूर्णं
विभावयेदार्द्रकजैर्द्रवैश्च ॥ १७३२ ॥
ततोऽहिवल्लीविषतिन्दुकोत्थ
नीरैः रसस्यास्य वटी विधेया ।
वल्लप्रमाणा कफजे त्रिदोषे
नागाभिधानस्य सदाप्रयोज्या १७३३

रससार स., कफाधिकसन्निपाते ।

भाषा—शुद्धनागको गलाकर उसकी बराबर शुद्धगन्धक मिलाय नीचे उतारकर खूब मर्दनकरे। उससे आधा अकलकरा और बछनाग तथा इनसब की बराबर मरिचकाचूर्ण मिलाकर अदरख, पान, कुचिला इनके अङ्कस्वरस अथवा क्वाथोंसे मर्दनकर ३—३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १—१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे कफविकार और त्रिदोष नष्ट होताहै ॥ ४१३ ॥

४१४ नागेन्द्ररसः (पञ्चमः)

सुवर्णं चारितं सूते यस्यांशेन यदा भवेत् ।
मर्दितो ज्वरहृत्क्वाथैः सन्निपातं व्यपोहति ॥

रसेन्द्रम, सन्निपाते ।

भाषा—बुभुक्षितपारेमें आठवा हिस्सा बीजसंस्कार कियाहुआ सुवर्ण जारणकर ज्वरको दूरकरनेवाले क्वाथोंसे ८—१० रोज मर्दनकर १—१रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे सन्निपातघ्न अनुपानोंकेसाथ उचितमात्रामें देनेसे यह सन्निपातको नष्टकरता है ॥ ४१४ ॥

४१५ नागेन्द्रवटी (प्रथमा)

मृतनागस्य भागैकं भागैकेन पृथाभये ।
दार्व्यङ्कोलफलं धात्री वासबीजं पलंपलम् ॥
कनकस्य फलद्रावैः पिष्ट्वा तद्गुटिका कृता ।
नागेन्द्रगुटिका ख्याता तक्रैः पीता च मेहजित्
निशाऽमृते द्विनिष्के च मधुना लेहयेदनु ।
वेदविद्यावटीं वाऽत्र ह्यनुपानेन योजयेत् ॥

च. रा र र, र को, र का, यो. म, प्रमेहे ।

भाषा—नागभस्म १ तो., अडूसा, हर्रे, ६—६ माशे, दारुहल्दी, अङ्कोल्बीज, आंवला, बहेडा ये प्रत्येक १ पललेकर कपडछान चूर्णकर हरेधतूरेके- बीजोंके रससे १—२ रोज मर्दनकर ३—३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १—१ गोली छाछकेसाथ लेकर हल्दी और गिलोय ४—४ माशेका चूर्ण बनाकर ऊपरसे चटानेसे समस्तप्रमेहोंको यह नष्टकरती है अथवा यहापर वेदविद्यावटीको अनुपानकी जगह रक्खे ॥ ४१५ ॥

४१६ नागेन्द्रवटी (द्वितीया)

पारदो गन्धकश्चैव माक्षिकं सीसकं तथा ।
विषमाकल्लकश्चैव सर्वे ते च त्रिभागिकाः ॥
षोडशभागं मरिचैः गुटिकां कारयेद्बुधः ।
सन्निपातं ज्वरं शूलं श्वासं कासं निहन्ति च ॥

यो. स, रससारसङ्ग्रह, र (भा), ज्वराधिकारे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, सोनामाखी, नागभस्म, बछनाग, अकलकरा ये सब ३—३ भाग, मरिच १६ भाग, इनसबका बारीकचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर अदरखकेरसके रससे घोटकर १—१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १—१ गोली समयोचितानुपानोंकेसाथ देनेसे सन्निपात, ज्वर, शूल, श्वास, कास इनको यह नष्टकरतीहै ॥ ४१६ ॥

४१७ नागेश्वररसः (प्रथमः)

पलद्वयं मृतं नागं हिङ्गुलञ्च पलद्वयम् ।
शिलाकर्षमिता ग्राह्या सर्वतुल्यं हि गन्धकम् ॥
निम्बुनीरेण संमिश्र्य ततो गजपुटे पचेत् ।
तदानागेश्वरोऽयं स्यान्नागराजसुतोपमे ॥
निशान्ते नागराजं यो सेवयेद्वल्लने पुमान् ।

सोऽयं नारीशतं भुक्त्वा तथाप्यम्बुजलोचने ॥
तृप्तिं न याति कामस्य नित्यवृद्धिमवाप्नुयात्॥
रसचि., वाजीकरणे ।

भाषा—नागभस्म और शिङ्गरफ २–२ पल, शुद्धमैनसिल १ तो., शुद्धगन्धक सबकी बराबर लेकर नींबूके रससे १–२ रोज घोटकर छोटीछोटी टिकियां बनाय सुखाकर शरावसम्पुटमें बन्दकर गजपुटकी आंचदे । स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ रत्ती मलाईवगैरह अनुपानकेसाथ रात्रिमे लेनेसे बहुतसी स्त्रियोंकेसाथ रमणकरनेपरभी शुक्रकी हानि नहीं होती ॥४१७॥

४१८ नागेश्वररसः (द्वितीयः)

रसराजयुतं नागं संशोध्य सह मेलयेत् ।
चक्राङ्कया रसेनैव वेद्यामाऽपिदामतः ॥
तदौषधश्च सम्पक्वं पत्रीपिप्पलिकेसरैः ।
आकल्लकं देवपुष्पं सर्वं सञ्चूर्ण्य मेलयेत् ॥
सक्षौद्रेणाऽवलेह्यं तत्पत्रेण भक्षयेत्सदा ।
वातपित्तोद्भवा पीडा परिणश्यति सेवनात् ॥
मन्दाग्निमोहनयनार्तिहरं नराणां,
कुष्ठव्यथां कृमिरुजश्च निहन्ति सद्यः ।
सम्यक्कामरुचिकृद्विदधाति वीर्यं,
नागेश्वरोहि रसराजवरेण्य एषः ॥
रसायनसं., रसायने ।

भाषा—शुद्धपारा और नाग समभागमिलाकर गोली बनाय गिलोयकेकाथके योगसे ४ पहरतक पकानेसे यह तैयारहोगा । इसमें जावित्री, पीपल, केशर, अकलकरा, लौंग इनसबका बारीकचूर्णकर समभागमें मिलाकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ माशा मधुमें मिलाकर पानकेसाथ खानेसे वातपित्तजनित-पीडा, मन्दाग्नि, मोह, नेत्रपीडा, कुष्ठव्याधि, कृमि, इनसबको यह नष्टकर कामाग्निको दीप्तकरताहै ।

४१९ नागेश्वररसः (तृतीयः)

रसटङ्काष्टको गन्धटङ्कषोडशसम्मितः ।
कज्जलीं कारयेद्यत्नाच्छृङ्गवेररसेन च ॥
भावनास्तत्र दातव्यास्त्रयोविंशतिसङ्ख्यकाः ।
चतुर्विंशतिटङ्काश्च कूपिकां नागसम्भवाम् ॥
निर्माय स्थापयेदेतां कज्जलीमार्द्रभाविताम् ।
मृदालिप्तां सुशुष्कां च ततो गजपुटे पचेत् ।
तत्सर्वं चूर्णयेत्सम्यक् स्थापयेत्काचभाजने ।
शुण्ठी टङ्कमिता देया घृतटङ्कचतुष्टयम् ॥
रक्तिकैकं रसं दत्त्वा भक्षयेत्प्रत्यहं नरः ।
वातपित्तकफान् हन्ति अर्शांसि विविधान्यपि ॥
यदि चोष्मा भवेदस्य सितापानं प्रदापयेत् ।
रक्तव्याध्यग्निमान्द्ये च ह्यतिस्थूले कृशे तथा ॥
सर्वव्याधिहरः प्रोक्तो नागेशो सिद्धभाषितः ॥
र. सि., अर्शसि ।

भाषा—शुद्धपारा ८ टङ्क, शुद्धगन्धक १६ टङ्क लेकर नीलवर्णकज्जलीकर अदरखके रससे २३ भावनाएं देकर २४ टङ्क शुद्धनागकी घड़िया बनाकर इसकज्जलीको डालकर मुंहबन्दकर ७–८ कपडमिट्टी देकर शरावसम्पुटमें बन्दकर सुखाकर गजपुटकी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर सबका बारीक चूर्णकर शीशीमे रखछोडे । इसमेंसे १–१ रत्ती लेकर सोंठ ३ माशे, गोघृत १२ माशे मिलाकर रोजखानेसे वातपित्तकफ, नानातरहके बवासीर, रक्तव्याधि, अग्निमान्द्य, अत्यन्तस्थूलता और कृशता इनसबको यह नष्ट करताहै । इसके खानेसे अधिकगर्मी मालूमहोतो शक्करका शरबत पिलावें ।

४२० नागेश्वररसः (चतुर्थः)

पारदाद्भागमेकन्तु नागाद्भागाश्चतुर्दश ।
द्रावयेत्खर्परे धीमान् पारदं तत्र निक्षिपेत् ॥
तद्गन्धचूर्णेन कृत्वा कन्यकाद्रवसंयुतम् ॥
मर्दितं क्षणमेकश्च धृत्वा तत्र प्रयत्नतः ॥
आरण्यगोमयैः शुष्कैस्ततो लघुपुटे पचेत् ।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पुनर्मर्द्य पुनः पचेत् ॥
एवं पुटसहस्रेण कुङ्कुमाऽऽभं भवेत्तदा ।
शुद्धताम्रस्य पत्राणां शाणयुग्मं प्रगृह्य च ॥
गालयेन्मूषिकामध्ये गुञ्जामानं ततःक्षिपेत् ।

र. सा., ६७

जायते काञ्चनं दिव्यं महादेवेन भाषितम् ॥
अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि विधिं चास्य तु भक्षणे
चतुर्जातं लवङ्गञ्च जातीफलसमन्वितम् ॥
कर्षकर्षप्रमाणञ्च ह्यौषधानां प्रकल्पयच ।
शाणद्वयसमायुक्तं वङ्गसं तत्र निक्षिपेत् ॥
भक्षयेच्च प्रभाते तु गुञ्जामात्रमिदं बुधः ।
वीर्यस्तम्भं करोत्याशु चतुर्यामं रतौ सदा ॥
अग्निवृद्धिजननं भक्षयेत्प्रस्थपञ्चकम्।
स्त्रीषु कीर्तिप्रदं कामं नराणां कामवर्धनम् ॥
र. म. मा, वाजीकरणे ।

भाषा—चौदहभाग शुद्धनागको गलाकर १ भाग शुद्धपारा डालकर अग्निसे उतारले। फिर उसको घ्येकुंवारके रससे १ रोज मर्दनकर गोलाबनाय शरावसम्पुटमें बन्दकर सूखेहुए ४–५ जङ्गलीकण्डोंकी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर फिर मर्दनकरे और पुटदे । ऐसे एकहजार पुटदेनेसे यह केशरके रङ्गका होगा । पारा प्रत्येकपुटमें देताजाय । जबपारेका उडना बन्दहोजाय और नागका वजन द्विगुण होजाय तब पारेका देना बन्दकरदे केवल घीकुवारमें घोटकर आंचदे । फिर ४ मासे शुद्धताम्बेके पत्रोंको गलाकर इसमेंसे १ रत्तीभस्म डालनेसे सुवर्णके रङ्गका होजायतो समझना चाहिये कि ठीकतैयार हुआहै । इसके बाद चातुर्जात, लौंग, जायफल येप्रत्येक १ तोला, पूर्वरस ६ मासे मिलाकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ रत्ती दररोज उचिताऽनुपानकेसाथ खानेसे यह चारप्रहरतक वीर्यस्तम्भनकरेगा । इसको खानेवालेकी पांचसेरकी खुराक होगी और स्त्रीप्रसङ्गमें अव्याहतशक्तिहोगा ॥

४२१ नागेश्वररसः (पञ्चमः)

शुद्धसूतस्तथा गन्धो नागवङ्गौ मनःशिला ।
निशाऽग्निपत्रकक्षारं लौहं शुल्वं तथाऽभ्रकम् ॥
एतानि समभागानि स्नुहीक्षीरेण मर्दयेत् ।
दन्तीचित्रकवासानां क्वाथेनैकेन मर्दयेत् ॥
दिनैकन्तु प्रयत्नेन रसो नागेश्वरो मतः ।
शोथपाण्डुप्लीहगुल्मा नाध्मानञ्च विनाशयेत्
भक्षयेन्माषमेकन्तु पर्णखण्डेन गुल्मवान् ॥
भै र, गुल्मे ।

भाषा— शुद्धपारा, गन्धक, नाग और वङ्गभस्म, मैनसिल, हल्दी, पत्रज, चित्रक, यवक्षार, लोह-ताम्र और अभ्रकभस्म येसब समभागलेकर थोहरकेदूधसे मर्दनकर दन्ती, चित्रकमूल और अडूसाके काथोंसे १–१ रोज मर्दनकर १–१ मासेकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली तत्तद्रोगहराऽनुपानकेसाथ देनेसे गुल्म, प्लीहा, पाण्डु, शोथ, आध्मान, इनसबको यह नष्टकरताहै । गुल्मरोगमेंपानमें रखकरदेना ॥ ४२१ ॥

४२२ नागेश्वररसः

नागं गालितमग्निना वरसिताप्रक्षेपपूतं शुद्ध-
र्मृत्पात्रे दृढकेतकीलकुटतः संघर्षयेद्वासरात् ।
भस्मीभूतमुदीक्ष्य वह्नितुलितं क्षौद्रेण दद्याद्बुधो,
दुर्वारप्रदरव्यथाऽपहृतये नागेश्वराख्यं रसम् ॥
सि. भै म, प्रदरे । टि०—सितया चूर्णकरणादनन्तरं सितया सहित कुमारीरसमर्दितञ्च कृत्वा वाराजघन्य पुटानि दत्त्वा प्रयोजयेदिति रहस्यम् । यथास्थितप्रयोगकरणेमलवि-बन्धाऽङ्गविक्षेपादयो भविष्यन्ति ।

भाषा—शुद्धनागकोगलाकर १–१ चुटकी शक्कर डालताहुआ केतकीके डंडेसे रगडे । ऐसे ४ पहर मर्दनकरे । जब उसकी भस्महोजाय तब उतारकर इसमें चतुर्थांश शक्कर देकर घीकुवारके रससे घोटकर टिकिया बनाय सुखाकर ४–५ सेर जङ्गलीकण्डोंकी आंचदे । ऐसे जबतक उसकी निश्चन्द्रभस्म न हो तबतक पुटे देवे । बादमें इसमेंसे २–३ रत्ती शहदकेसाथ देनेसे दुस्तरप्रदर नष्ट होताहै ॥४२२॥

४२३ नागोदररसः

विषं श्वेतनागस्य भस्माऽभ्रकं–
स्त्वथापिसं विमर्द्य त्रिरात्रं सुघर्मे ।
नवेऽपि ज्वरे गुञ्जमात्रं प्रदद्या–
द्रसोऽयं तु नागोदरो नाम शस्तः

पिनाकेश्वरैः प्रेमलीलावितीर्णो
दद्यं सन्निपातं निहन्ति क्षणेन ।
क्षतोत्थापसन्तापसम्पीड्यमानं
नराञ्जीवयेत्तत्क्षणादीयमानः ॥१७६७॥

नर. वि., सन्निपाते ।

भाषा—सफेदसर्पकाविष, अभ्रकभस्म, मछली-कापित्त, सब समभाग लेकर बहेडेधूपमें बैठकर ३ रोजतक मर्दनकरे । इसमेंसे नवीनज्वर और सन्निपातमें १ रत्ती उचितानुपानकेसाथ देनेसे यह तत्काल नष्ट करताहै । क्षतजज्वरोंमें देनेसे आदमीको जीवित करताहै ॥ ४२३ ॥

४२४ नारसिंहोरसः (प्रथमः)

जेपालगन्धाऽमृतपारदानां
सञ्चूर्णितानां समभागयुक्तः ।
ज्वरान्तकः शर्करया समेतः
रसो नृसिंहः परमः प्रसिद्धः ॥१७६८॥

प रा र. क. यो, वै चि, ज्वराधिकारे । र. रा., र. क. यो, अर्कमूलकषायभावना विशेषतया प्रदत्ता तथा तद्रिभेयकषायेदोलायन्त्रेण यामयावत् पक्वता समुद्देशिति विशेष. ।

भाषा—शुद्धजमालगोटा, गन्धक, बछनाग और पारा समभागलेकर बारीकचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर अर्कमूलके काढेसे एक-रोज मर्दनकर गोलीबनाय उक्तकाढेहीमें एकपहर स्वेदनकर १—१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १—१ गोली शक्करकेसाथ देनेसे यह समस्तज्वरोंको दूर करताहै ॥ ४२४ ॥

४२५ नारसिंहोरसः (द्वितीयः)

वेदरामभुनिपक्षवेदकं
नागवङ्गरसगन्धकाऽमृतम् ।
भृङ्गराजरसमर्दितं दृढं
चित्रकाऽऽर्द्रकरसे दिनैककम् १७६९॥
गोलकं विपच यामयुग्मकं
वालुकायटितपूर्णयन्त्रके ।
शीतलञ्च परिमर्दयेद् दृढं
वेदभागममृतं विनिक्षिपेत् ॥१७७०॥
नारसिंहरस एष दुर्लभो-
वल्लयुग्ममथ भक्षयेद्बुधः ।
राजयक्ष्मबहुमूत्रविद्रधी-
श्वासकासविषमज्वराञ्जयेत् १७७१ ॥
सूतिकासततताषशूलहृत्
मेहजालमखिलं विनाशयेत् ।
शोषपाण्डुगलरोगशान्तये
रोगराजगिरिवज्रखण्डनम् ॥१७७२ ॥

रसायनसं., क्षये ।

भाषा—नागभस्म ४ भा., वङ्गभस्म ३ भा., शुद्धपारा ७ भा., शुद्धगन्धक २ भा., शुद्धबछनाग ४ भा., लेकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीकर सबचीजे मिलाकर भगरा, चित्रक और अदरख के रसोंसे १—१ रोज मर्दनकर गोला बनाय सुखाकर शरावसम्पुटमें रख ६—७ कपडमिट्टी देकर सुखाकर बालुकायन्त्रमें दोपहरपकाकर स्वाङ्गशीतल होनेपर निकालकर इसका चतुर्थांशशुद्धबछनाग मिलाकर रखछोडे । इसमेंसे ६—६ रत्ती तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे राजयक्ष्म, बहुमूत्र, विद्रधि, श्वास, कास, विषमज्वर, सूतिकारोग, सततज्वर, शूल, समस्तप्रमेह, पाण्डु, राजयक्ष्म इनसबको इस-तरह नष्टकरताहै जैसेकि वज्रपहाडोंका नाश करताहै ॥ ४२५ ॥

४२६ नाराचरसः (प्रथमः)

शुद्धसूतसमं गन्धं जेपालं त्रिफला समम् ।
त्रिकटुं पेषयेत्खाद्गुलीदं शूलं निवारयेत् ॥
उष्णोदकं पिबेच्चाऽनु नाराचोऽयं रसोत्तमः ॥

यो. र., र. च., र. क. क., चि. सा., र. चि., र. मु., च., र. र., नि. र., रसायनस., र. कौ., र. का., र. क. यो., वै. चि., र. र. कौ., गुल्माधिकारे । क्वचित्सूतस्थाने ताम्र नियोजितम् ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, जमालगोटा, त्रिफला, त्रिकटु सब समभागलेकर बारीकचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर रखछोडे ।

इसमेंसे मधुकेसाथ उचितमात्रामें देनेसे गुल्मनष्ट होताहै। इसकेऊपर गरमपानी पिलाना उचितहै॥

४२७ नाराचरसः (द्वितीयः)

भृष्टटङ्कणतुल्यन्तु मरिचं च रसं समम्।
गन्धकं पिप्पली शुण्ठी द्वौद्वौभागौ विचूर्णयेत्
सर्वतुल्यं क्षिपेद्दन्तीबीजं निस्तुषितं बुधः।
द्विगुञ्जं रेचनं सिद्धं नाराचोऽयं महारसः॥
गुल्मप्लीहोदरं हन्ति पिबेच्चं कोष्णवारिणा॥

यो. र., र. सं., र. फ. ल., वै. चि., नि. र., र. र., र. कौ., ध., गो. म., र. चि., वै. द., र. र. कौ., शा., र. सु., बृ. यो. त., र. को., भै. सा., र. सि., र. मं., भे. र., वै. क., ना. चि., टो., रसायनसं., र. क. यो., र. र. स., यो. चि., र. का., या., गुल्मे, उदरे, उदावर्ते च। यत्रकुत्रचित्सुवर्णः मरिचसमत्व कुत्रचित् दन्तीबीजतोऽष्टभागत्वम्; कुत्रचित्भागत्वं तैषांमयंपा नाराचनामैव। र. क. यो., तरुणज्वरगजाङ्कुशोऽतिनाम। पञ्चदटे नवज्वरादिः। पञ्चन्तारौ स्नुहीक्षीरेण दिवसत्रयमर्दनं कृत्वा नारिकेलोदरे स्थापयित्वा महापाकोऽग्निमा पाच्यमिति विशेषः, उदावर्ताऽऽनाहाऽधिकारे च स्थापितः।

भाषा—भुनासुहागा, मरिच, पारा ये सब १–१ भाग, शुद्धगन्धक, पीपल, सोंठ २–२ भाग, इनसबकी बराबर शुद्धजमालगोटा लेकर सबको धमासेपीस फेरगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर १–२ पहर घोटकर रखछोड़े। इसमेंसे २–२ रत्तीकी मात्रा गरमपानीकेसाथ देनेसे यह गुल्म, प्लीहा और उदररोग इनसबको नष्टकरताहै॥४२७॥

४२८ नाराचरसः (महान्) ३

अभयाऽऽरग्वधो धात्री दन्तीतिक्ता स्नुही त्रिवृत्
मुस्ता प्रत्येकमेतानि भागाणि पलमात्रया॥
तानि सकुट्य सर्वाणि जलाढकयुगे पचेत्।
तत्रोष्टादशमं भागं कषायमवशेषयेत्॥१७७७॥
निस्त्वग्जैपालबीजानि नवानि पलमात्रया।
तत्तुल्यस्वसात्मेव तस्मिन् क्वाथे शनैः पचेत्॥
ज्वालयेदनलं मन्दं यावत्क्वाथो घनो भवेत्।
ततः पात्रे क्षिपेद्भागानष्टौ जैपालबीजतः॥
भार्गांसीभागशाद्या च मरिचाद्यौ च पारदान्।
गन्धकाद्यौ समानीय शनैर्यामं विमर्दयेत्॥
रसो नाराचनामायं भक्षितो रक्तिकामितः।
जलेन शीतलेनैव रोगानेतान्विनाशयेत्॥१७८२
आध्मानं शूलमानाहं प्रत्याऽऽध्मानं तथैव च
उदावर्तं तथा गुल्ममुदराणि हरत्यसौ॥
वेगे शान्ते तु भुञ्जीत शर्करासहितं दधि।
ततस्तत्सैन्धवेनाऽपि ततो दध्योदनं मनाक्॥

बृ. यो. त., नि. र., र. कौ., वै. र., यो. म., र. प्र., रसायनसं., भा. प्र, गुल्मे।

भाषा—हर, अमिलतासका गूदा, आंवले, दन्तीमूल, कुटकी, थूहरकाडूध, निशोत, नागरमोथा इनसबको १–१ पल लेकर कूटकर ८ सेर पानीमें पकावे। अष्टमांशाऽवशेषरहनेपर उतारकर शुद्ध नवीनजमालगोटे १ पललेकर बहुतबारीककपड़ेमें पीटली बनाय उसीक्वाथमें बहुतधीमी आंचसे पकावे। जब क्वाथका घनहोजाय तब शुद्धजमालगोटे ८ भाग, सोंठ, मरिच, पारा, गन्धक इनसब का बारीकचूर्णकर घनमें मिलाकर एकपहर मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली ठंढेपानीकेसाथ देनेसे आध्मान, शूल, आनाह, प्रत्याध्मान, उदावर्त, गुल्म, उदररोग इनसबको यह नष्टकरताहै। वेगशान्तहोनेपर शक्करयुक्त दहीकेसाथ अथवा सैंधेनमककेसाथ भात देवे। अथवा दहीभातदेवे॥ ४२८॥

४२९ नाराचरसः (चतुर्थः)

जैपालेन समैः सूतव्योषटङ्कणगन्धकैः।
नाराचः स्याद्रसो ह्यस्य माषः सर्पिः सितायुतः
हन्त्युदावर्तमानाहमुदराऽऽध्मानगुल्मकम्॥

बृ. यो. त, रसायनसं., नि. र. भ., वै. र., र. कौ., यो. र., यो. म, र. र. सौ., उदावर्ते।

भाषा—शुद्धपारा, त्रिकुटा, भुनासुहागा, गन्धक ये सब समभाग, इनसबकीबराबर शुद्धजमालगोटा लेकर सबका बारीकचूर्णकर फेरगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर रखछोड़े। इसमेंसे १–१ माशा

घी और शक्करकेसाथ देनेसे यह उदावर्त, आनाह, उदररोग, आध्मान, गुल्म, इनसबको नष्ट करताहै ॥

४३० नाराचरसः (पञ्चमः)

ताम्रं सूतं समं गन्धं जैपालश्च फलत्रिकम् ।
कटुकं पेषयेत्क्षारे निष्कं गुल्महरं पिबेत् ॥
उष्णोदकं पिबेच्चानु नाराचोऽयं महारसः ॥
८ स , र क , गुल्मे ।

भाषा—ताम्रभस्म, शुद्धपारा, गन्धक, शुद्धजमालगोटा, त्रिफला, कुटकी, इनसबका बारीकचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर घोटकर रखछोडे । इसमेंसे ६–६ रत्ती गरमपानीकेसाथ देनेसे यह गुल्मको नष्टकरताहै ॥ ४३० ॥

४३१ नाराचरसः (षष्ठः)

तुल्यंपारदटङ्कणंसमरिचं गन्धाश्मतुल्यं त्रिभिर्विश्वञ्च त्रिगुणं ततोनवगुणं जेपालबीजंक्षिपेत् ।
खल्वेदण्डयुगंविमर्द्य विधिवत्संन्यस्यपर्णोपरि,
स्विन्नं गोमयवह्निना स तु भवेन्नाराचनामारसः
गुञ्जैकप्रमितोरसोहिमजलैःसंसेवितोरेचयेत्,
यावन्नोष्णजलंभजेत्खलुनरोभोज्यंसुदध्योदनम्
इ. यो. त , र. श , विरेचनाधिकारे ।

टि०–रसमचिन्तामणिरसोऽऽगतवस्तूनां द्वीतकी वि हायाऽन्यत्र वस्तुभि समकाऽस्ति परमनयो भौगे भाव- भावा पाकाऽपाकयो मैहृद्वैचित्र्यमत पृथगेवाऽनयो पाठो गृहीत इति सुधीभि विभावनीयम् ।

भाषा—शुद्धपारा, भुनासुहागा, मरिच १–१ भाग, गन्धक और सोंठ ३–३ भाग, शुद्धजमालगोटा ९ भा , इन सबकाचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर पके पानोंमें रखकर एकगोलिस्तके खड्डेमें रख पानोंसे ढककर अथवा कदलीपत्र अथवा खपड़ा रखदे, ऊपरसे सवासेर कण्डोंकी आंचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर पानोंसहित घोटकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली ठंडेपानीकेसाथ देनेसे जबतक गरम पानी न पीवे तबतक रेचन होगा । रेचनहोनेकेबाद दही और भात खानेको देना ॥ ४३१ ॥

४३२ नाराचरसः (सप्तमः)

सूतं गन्धकमूर्च्छितं मधुघृतैस्तैलेन पिण्डीकृतं,
नाराचं परिपेष्य निष्कतुलितं वस्त्रेण पूतैः समैः
काम्बोजीजनितेननिम्बदहनैःकोपातकीपञ्चकैः
कल्कंश्चूषणसोमराजिजनितैः कर्षनृमूत्रैःपिबेत्॥
कुष्ठंजिह्वकमाशुहन्तिसुहितं तस्याऽनुपानं स्फुटं,
स्वग्दोषानखिलान्निहन्तिसहसा
नाराचकोऽयं रसः ॥ १७८७ ॥
चि. क., कुष्ठाऽधिकारे ।

भाषा—एकएकतोले शुद्धपारे और गन्धककी पर्पटीननाय मधु, घृत और तैलसे १–१ रोज मर्दनकर रखछोडे । इसमेंसे ३–३ मासे लेकर बाकुची, निम्बपञ्चाङ्ग, चित्रक, कड़वीतरोई तथा निसुथ और त्रिकटु एक एक तोला लेकर कपड़छान चूर्णकर एकतोला बाकुचीकातेल मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे एकतोला मनुष्यके मूत्रकेसाथ देनेसे जिह्वक कुष्ठ, समस्त त्वग्विकार इनसबको यह बहुतजल्दी नष्ट करताहै ॥ ४३२ ॥

४३३ नाराचरसः (अष्टमः)

रसभस्मसमं गन्धं विषं मरिचनागरम् ।
त्रिक्षारं पञ्चलवणं समभागञ्च खल्वके ॥
जीरकस्य कषायेण द्वियामाऽन्तं विमर्दयेत् ।
काचकूप्यन्तरे क्षिप्त्वा वालुकायन्त्रके पचेत् ॥
शनैर्मृद्वग्निनापाच्यं स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् ।
गुञ्जामात्रं प्रदातव्यं क्रोधपित्तं विनश्यति ॥
भ रा , वै वि , क्रोधपित्ते ।

भाषा—पारदभस्म, शुद्धगन्धक, बच्छनाग, मरिच, सोंठ, सज्जी, यवक्षार, सुहागा, पांचोंनमक सब समभागलेकर जीरेके काढेसे दोपहर मर्दनकर सुखाकर ६–७ कपडमिट्टी दीहुई आतशीशीशीमें रखकर मुहबन्दकर वालुकायन्त्रमें मन्दअग्निसे ४ पहर अग्निदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ रत्ती अदरकप्रभृति अनुपानकेसाथ देनेसे क्रोधपित्त नष्टहोताहै । क्रोधपित्तके

लक्षण आन्ध्रदेशीयमाधवनिदानमें अथवा यसराजी-पमेंही देखलेना ॥ ४३३ ॥

४३४ नाराचरसः (नवमः)

अष्टौनिस्तुषदन्तिबीजकलिकाभागत्रयं नागराद्
द्वौ गन्धात्मरिचानि टङ्कणरसा
एकैकभागाः क्रमात् ।
गुञ्जामानवटी विरेचनकरी देया सुशीताम्बुना,
गुल्मप्लीहमहोदरातिशमनो नाराचनामा रसः

वै. क., र. को., चि. क., र. प., र. चं., र.क. यो., यो. चि. उदरे। चि., क., ढिण्ढोदरहरः र.चं., सुरेचनकरसः। र. क. यो., इच्छाभेदी ।

भाषा—शुद्धजमालगोटा८भा.,सोंठ३भा.,शुद्धगन्धक२भा., मरिच, सुनासुहागा और पारा१—१भाग, लेकर सबका बारीक चूर्णकर पीछेगन्धककी नीलवर्ण कजलीमें मिलाकर पानीमें १—१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेसे १—१ गोली ठंढे जलके साथ देनेसे रेचनकरके गुल्म, प्लीह, उदरोग इन-सबको यह नष्टकरताहै ॥ ४३४ ॥

४३५ नाराचरसः (दशमः)

लशुनं राजिका नीली भानुचित्रकपल्लवात् ।
समं भल्लातकं चूर्णं क्षिपेत्तैले चतुर्गुणं ॥
तैलतुल्यै गवां क्षीरैः पचेत्तैलाऽवशेषकम् ।
पश्चात्पथ्याऽमृतस्य भूशिरीषपलाशयोः ॥
सुवर्णगालितं कुर्यात्तुल्यं वा मूर्च्छितं रसम् ॥
घृतक्षौद्रसमायुक्तं पूर्वतैलेनपिण्डितम् ॥
अयं नाराचको भक्ष्यो निष्कैकं जिह्वकान्तकृत्

र. यो., र. मु., र. का., कुष्ठे।

भाषा—लहसुन, राई, नीली, आक और चित्रक-केपत्ते येसब समभाग, इनसबके बराबर भिलावे-का चूर्णमिलाकर सबसे चतुर्गुणितैल, तैलकी बराबर गायका दूध डालकर मन्द अग्निसे पकावे । तैलमात्र अवशिष्ट रहनेपर अच्छेकपडेमें छानकर रखले । इसतैलके बराबरसहदेईका पञ्चाङ्ग, भूशिरीष और पलाशकाचूर्ण समभागमें मिलाहुआ अथवा रसपर्पटी मिलावे । घी और मधु अन्दाजसे मिलाकर रखछोडे । अथवा मधु और घी न देकर पूर्वोक्त तैलकी मददसे ४—४ मासेकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १—१ गोली समयोचितानुपानों-केसाथ देनेसे जिह्वकसन्निपात नष्टहोताहै ॥ ४३५ ॥

४३६ नाराचरसः(लोकोत्तर) ११

सूतगन्धकनेपालदन्तिबीजानि टङ्कणम् ।
एरण्डतुम्बीबीजानि राजवृक्षाऽभयात्रिवृत् ॥
पलाशबीजान्येकैकं वृद्ध्याभागोत्तराणि च ।
स्नुहीक्षीरेण संयुक्तं मर्दयेत्रिदिनं ततः ॥
नारिकेलफले स्थाप्यं महागाढाऽऽतपे क्षिपेत् ।
तत्तैलं जायते क्षिप्रं गृहीत्वानाभिमध्यतः ।
अणुमात्रविलेपेन विरेकं कुरुते क्षणात् ।
घटिकापादमात्रेण दशवारं विरेचयेत् ॥
सुशीतलेन तोयेन शीघ्रं प्रक्षालयेत्ततः ।
शरीरे गन्धमालिप्य महिषीदधिसंयुतम् ॥
राजाऽन्नं भोजयेदम्लैस्तैलनिद्रे विवर्जयेत् ।
तद्गन्धाऽऽघ्रातमात्रेण सप्तवारं विरेचयेत् ॥
चतुरश्चप्रमत्तोऽहि गुणी वैद्यः प्रयोजयेत् ।
अष्टोदराणि गुल्मानि शूलानि विविधानि च॥
शोफवातक्रिमीन् कुक्षिरोगान् सर्वान्विनाशयेत्
लोकोत्तररसो ह्येष सर्वरोगान्तकःस्मृतः ॥

र. क. यो., र. कौ. (ह्रा.), गुल्मे शूले च।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, ताम्रभस्म और जमालगोटा, सुनासुहागा, एरण्डबीज, तुम्बीकेबीज, अमिलतासकागूदा, हर्रे, निशोत, पलाशबीज ये प्रत्येक यथाक्रमसे भागवृद्ध लेकर ३ रोज थूहरके दूधसे मर्दनकर गोलाबनाय पानीनिकालेहुए नारि-यलमें रखकर खूबकडीधूपमें रक्खे तो इसका तैल-होजायगा, उसतैलको निकालकर रखछोडे । इसमेंसे १ रत्तीके अन्दाज नाभिपर लेपकरनेसे दस्त होंगे । १घडीके चतुर्थांशमें दसबार विरेचन होजायगा । एक-दमशीतपानीसे तैलको धोडाले और भैंसके दहीमें चन्दन वगैरह मिलाकर शरीरपर लेपकरे, खटाईके-साथ इस्तभात खानेको दे, तैल और निद्रासे परहेज

रक्खे । इसतैलको सुंघानेमात्रसे ७ बार दस्तहोंगे इसलिये चतुरवैद्य बहुत सँभालकर, काममें ले । इसके प्रयोगकरनेसे ८ उदररोग, गुल्म, शूल, शोफ, वातरोग, क्रिमि, कुक्षिरोग, येसब नष्टहोतेहैं । अनुपान भेदसे देनेसे यह तमामरोगोंको नष्टकरताहै ॥४३६॥

४३७ नाराचरसः (लोकोत्तर) १२

नेपालं माधवीबीजं प्रत्येकन्तु पलंपलम् ।
सौभाग्यं गन्धकञ्चैव निष्कंनिष्कं प्रपेषयेत् ॥
नारिकेलफलान्तःस्थं गोमयोपरि लेपितम् ।
निधाय चुल्लिकामध्ये चतुःपञ्चदिनावधि ॥
नाभिलेपेन रिच्येत सामाऽन्तं पातयेन्मलम् ।
शीतोपचारं सेवेत नोष्णमुष्णोपचारकम् ॥

र. क. यो., रेचनाऽधिकारे ।

भाषा—शुद्धजमालगोटा, माधवीकेबीज १–१ पल, भुनासुहागा, शुद्धगन्धक ३–३ मासे इनसबको बारीकपीस पानीनिकालेहुए नारियलके भीतर भरदे । ऊपरसे दोअङ्गुलमोटा गोबरका लेपकरके चूल्हे अथवा धूनीके नीचे एक बालिस्तका खड्डा खोदकर उसमें रखकर ४–५ रोजतक अग्निजलावै । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर नारियलकी गिरीसहित पीसकर रखछोड़े । इसका नाभिके ऊपर लेपकर शीतोपचार करनेसे रेचनहोकर आमान्तमल निकलेगा इसमें उष्णोपचार नहींकरना ॥ ४३७ ॥

४३८ नाराचरसः (त्रयोदशः)

कृष्णा शुण्ठी त्रिवृच्छ्यामा कम्पिल्लकहरीतकी
रसगन्धौ समं सर्वं नैपालं सर्वतुल्यकम् १८०६
मर्दयेद्दन्तिजरसैः रसो नाराचसञ्ज्ञितः ।
सर्वोदावर्तहृद्रोगशूलगुल्मानुरोग्रहम् ॥
जीर्णज्वरं निहन्त्येव शर्कराजीरकान्वितः ॥

र. का., विरेके ।

भाषा—पीपल, सोंठ, लालनिशोत, सफेद निशोत, कमीला, हर्रे, पारा, गन्धक सब समभाग, इनसबकी बराबर शुद्धजमालगोटा लेकर कूटकपड़छानकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर दन्तीमूलके रससे १ रोज मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनायकररखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली शक्कर और जीरेकेसाथ देनेसे उदावर्त, हृद्रोग, शूल, गुल्म उरोग्रह, जीर्णज्वर इनसबको यह नष्टकरताहै ॥

४३९ नाराचरसः (चतुर्दशः)

त्रिफला पारदो गन्धष्टङ्कणव्यूषणं समम् ।
समः सर्वस्य जैपालो मर्दिते सकलं स्विदम् ॥
योज्यश्च निष्कपादांशं किञ्चिदुष्णेन वारिणा ।
रेचनानां तु सर्वेषां दध्यन्नं स्तम्भने हितम् ॥

वै. वि., विरेचने ।

भाषा—त्रिफला, शुद्धपारा, गन्धक, सुहागा, त्रिकटु येसब समभाग और इनसबकी बराबर शुद्धजमालगोटा लेकर कूटकपड़छानकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर रखछोड़े । इसमेंसे १-१ मासा कदुष्ण पानीकेसाथ देनेसे तमाम उदरव्याधियें नष्टहोती हैं । रेचन लेनेके बाद दहीभात उत्तम पथ्य होता है ॥ ४३९ ॥

४४० नारायणमण्डूरम्

त्रिकटुकशिखिचव्यं ग्रन्थिकं हिङ्गु भार्ङ्गी,
गजकणमजमोदं दीप्यकञ्चोग्रगन्धा ।
त्रिफलरजनिदन्ती रोहिणी चव्यवल्ली,
लशुनमरिचपाठा त्राणपुष्पी पुनर्भूः॥१८१०॥
जयफलपटुसूर्वाश्चैव तिक्ता विशाला,
सममम इह योज्यं किट्टजं चाऽष्टभृङ्गैः ।
रुचकफलहरिद्राविश्वकं पूतिगन्धा,
सुरयुगमथ चाऽऽर्द्रं धात्रिजै र्भावितं स्यात् ॥
वसुसलिलपुतं वा तक्रतक्राऽम्बुना वा,
पिबति दिवसपूर्वे चिञ्चिकाबीजतुल्यम् ।
प्रबलसकलपाण्डून् कामलां शोफरोगं,
ग्रहणिपमनलमान्द्यं गुल्महृद्रोगशूलम् १८१२
उदररुजमवश्यं पातयेत्पार्श्वपीडां,
विविधविषमरोगं छर्दिदोषं विबन्धम् ।
क्षयमपि सकलोत्थं श्वासकासं त्रिदोषं,
हरति सकलदोषञ्चैव नारायणाख्यम् १८१३

वै. वि., पाण्डौ ।

भाषा—त्रिवृत्, अपामार्ग, चव्य, पिपलामूल, हींग, भारङ्गी, गजपीपल, अजमोद, अजवाइन, वच, त्रिफला, हल्दी, दन्तीमूल, रोहण, तिधारीहड़साकल, लशुन, मरिच, पाठा, शरपुंख, पुनर्नवा, जायफल, सैंधानमक, मूर्वा, कुटकी, इन्द्रायणकीजड़, येसब समभागलेकर कूटकपड़छानकर इनसबकीबराबर लोहभस्म अथवा मण्डूर मिलाकर भँगरेके रसकी २–३ भावनाए देकर स्याह सफेद तुलसी अभ्रकभस्म, आमला येप्रत्येक १ तोला मिलाकर सफेदपुनर्नवाके रससे १–२ भावनाए देकर इमलीकेबीज बराबर गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १–१ गोली छाछ अथवा गरमपानीकेसाथ प्रातःकाल लेनेसे प्रबलपाण्डु, कामला, शोथ, अरुचि, मन्दाग्नि, गुल्म, हृद्रोग, शूल, उदररोग, पार्श्वशूल, नानातरहके विषमज्वर, छर्दि, विबन्ध, क्षय, त्रिदोषजकास, श्वास इनसबको यह नष्टकरताहै ॥४४० ॥

४४१ नारायणरसः

गन्धं त्रिकटुकञ्चाऽभ्रं रोहिणी तालकं समम् ।
पञ्चकोलकषायेण मर्दितं दिवसद्वयम् ॥
मूषायां भूधरे पाच्यं स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत्
जम्बुकाऽण्डजपित्तैश्च भावितं दिवसद्वयम् ॥
नागवल्लीरसे देयं सर्वज्वरहरं परम् ।
दोषज्वरं सन्निपातं हन्ति सत्यं न संशयः ॥
नारायणरसो नाम रमया कथितः पुरा ॥

वै. चि., ज्वराधिकारे।

भाषा—शुद्धगन्धक, त्रिकटु, अभ्रकभस्म, कुटकी, हरितालभस्म अथवा रसमाणिक्य सब समभागलेकर पञ्चकोलके क्वाथसे दोरोज मर्दनकर मूषामे रख भूधरयन्त्रमें पकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर शृगाल, मुर्गा और मोरके पित्तोंसे २–२ रोज मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १–१ गोली पानमें रखकर देनेसे समस्तज्वर और सन्निपात नष्टहोतेहैं। ४४१ ॥

४४२ नारायणास्त्ररसः (ब्रह्मास्त्ररसः)

सूताऽभ्रतालगन्धञ्च हिङ्गुलञ्च मरीचकम् ।
सैन्धवं टङ्कणोपेतं सर्वांशममृतन्तथा ॥१८१७
सर्वपादांशनेपालमर्कक्षीरेण मर्दयेत् ।
पञ्चपित्तेन तद्भाव्यं ब्रह्मरन्ध्रप्रयोगतः ॥
अभिन्यासञ्च शीताङ्गं सन्निपातांस्त्रयोदश ।
कुमुदोत्पलकह्लारं धारयेच्चन्दनाऽम्बुना ॥
इक्षुसारफलं भक्ष्यं यथेष्टं दधिभोजनम् ।
अभिन्यासे तथा नृणामपमृत्युहरं भवेत् ॥
नारायणास्त्रमित्येवं रसः परमदुर्लभः ॥

र. क. वी, चा.। यादृटे तालस्थाने ताम्रं नियोजितम् तथा टङ्कणस्थाने पिप्पली नियोज्य अर्कक्षीरभावना निष्काशिता, नाम च ब्रह्मास्त्ररस इति स्थापितम्।

भाषा—शुद्धपारा, अभ्रकभस्म, हरितालभस्म, गन्धक, सिंगरिफ, मरिच, सैंधानमक, भुनासुहागा सब समभाग, इनसबकी बराबर शुद्धवत्सनाग, सबका चतुर्थांश शुद्धजमालगोटा लेकर कूटकपड़छानकर पांचोंप्रकारके पित्तों १–१ भावनादेकर रखछोडे। इसको तालुमें पाछदेकर रक्तकेसाथ मिश्रणकरनेसे अभिन्यास, शीताङ्ग, तेरह सन्निपात, इनसबको यह नष्टकरताहै। इसके देनेसे दाहमालूमहोतो कुमुद, सफेदकमल, लालकमल, चन्दन इनका धारणकरे ईखकारस, केला, दहीका भोजनकरावे। अभिन्यासमे मनुष्यको मृत्युसे बचाताहै इसलिये इसका नारायणाऽस्त्रनामहै ॥४४२ ॥

४४३ नारीमत्तगजाङ्कुशरसः

पारदं स्वर्णनागाऽभ्रं वङ्गं तीक्ष्णं सतारकम् ।
मनःशिला माक्षिकञ्च यथोत्तरविवर्धितम् ॥
सर्वाऽर्धांशं चाऽङ्गिकेनं शुद्धमेकत्र मर्दयेत् ।
स्वर्णाङ्गविजयापत्ररसेन तुरगपुष्पतः ॥
करहाटाऽरकाञ्चनाराद्विप्पल्याः श्रावणीद्वयात्
नागवल्ल्याः कुङ्कुमाच्च रसेन च पृथक् त्रयम्
एवं सिद्धो रसो नाम्ना नारीमत्तगजाङ्कुशः ।

काश्मीरकञ्चाऽनुपानं सुरपुष्पयुतं समम् ॥
प्रत्यूषे वल्लमेकन्तु खादेदम्लादि वर्जयेत्।
पीवरोरुस्तनश्रोणीनारीशतमनुव्रजेत् ॥
रसमेनं सेवयित्वा प्रमेहान्विंशतिं जयेत् ॥

बृ. यो. त., रसायनवं., वाजीकरणे।

भाषा—शुद्धपारा १ भाग, सुवर्णभस्म २ भाग, नागभस्म ३ भाग, अभ्रकभस्म ४ भाग, वङ्गभस्म ५ भाग, फौलाद ६ भाग, रजतभस्म ७ भाग, मैनसिल ८ भाग, सोनामाखी ९ भाग, लेकर सबसे आधी शुद्ध अफीम मिलाकर धतूरा और भांगके पत्ते, लौंग, अक्लकरा, कचनार, पीपल, लाल और पीली गोरखमुंडी, नागबला, केसर, इनप्रत्येकके रसोंसे १–१ भावना देकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली केसर और लवङ्गके चूर्णकेसाथ लेकर दूध पीनेसे तथा खटाई और नमकका परहेज रखनेसे बहुतसी स्त्रियोंकी तृप्तिकरसकताहै ॥

४४४ नासाप्रकाशरसः

पारदं गन्धकञ्चैव टङ्कणञ्च मनःशिला।
विषञ्च विषमुष्टिश्च श्यूषणं मरिचन्तथा ॥
जातीफलं लवङ्गञ्च सर्वं तुल्यं प्रमर्दयेत्।
पञ्चकोलद्रवै गाढमार्द्रकस्य रसेनवा ॥
शसान्यथाऽनुपानेन पर्णखण्डेन वा पुनः।
गुञ्जैकं वा द्विगुञ्जं वाऽसमर्थस्य प्रदापयेत् ॥
नासाप्रकाशनामाऽयं प्रसिद्धो रससागरे।
श्वासकासक्षयान्हन्ति मुखरोगं गलाऽऽमयान्।
कर्णरोगानक्षेपांश्च वातरोगांस्तथोद्भवान् ॥

र. म. मा., ना. वि., नासारोगे।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, भुनासुहागा, मैनसिल, शुद्धवछनाग, कुचिला, त्रिकुटु, मरिच, जायफल, लौंग सब समभागलेकर कूटकपड़छानकर पारेगन्धककी नीलवर्णकजलीमें मिलाकर पञ्चकोलके काढ़े अथवा भंगरेके रससे घोटकर १ या २ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली अदूसेके काथके साथ अथवा पानके साथ रोगीको देनेसे श्वास, कास, क्षय, मुखरोग, गलरोग, कर्णरोग, वातरोग इनसबको यह नष्टकरताहै ॥ ४४४ ॥

४४५ निस्याऽऽनन्दरसः

हिङ्गुलसम्भवं सूतं गन्धकं मृततात्रकम्।
कांस्यं वङ्गं हरितालं तुत्थं शङ्खं वराटकम् ॥
त्रिकटुत्रिफलालोहं विडङ्गं पटुपञ्चकम्।
चविका पिप्पलीमूलं हपुषा च वचा तथा ॥
शटी पाठा देवदारुरेला च वृद्धदारुकम्।
एतानि समभागानि सञ्चूर्ण्य वटिकां कुरु ॥
त्रिवृच्चित्रकदन्तीनां भावयित्वा रसैः पृथक्।
हरीतकीरसं दत्त्वा पञ्चगुञ्जानिभां शुभाम् ॥
एकैकां भक्षयेद्रोगी शीतञ्चाऽनुपयः पिबेत्।
श्लीपदं कफवातोत्थं रक्तमांसोत्थितञ्च यत् ॥
मेदोगतं धातुगतं हन्त्यवश्यं न संशयः॥
अर्बुदं गण्डमालाञ्च ह्यन्त्रवृद्धिं चिरन्तनाम् ॥
वातपित्ते श्लेष्मवाते गुदरोगे क्रमौ तथा।
अग्निवृद्धिं करोत्येव बलवीर्यञ्च सुस्थताम् ॥
श्रीमद्गहननाथेन निर्मितो विश्वसम्पदे।
निस्यानन्दरसो नाम्ना श्लीपदव्याधिनाशनः ॥
आनन्दयति लोकेशः शिवो बाणाऽऽसुरं यथा।
तथैव रोगिणां नित्यं अभवृद्धौ च सर्वजे ॥
रक्तजे पित्तजे चाऽपि पथ्यं योग्यं सदाबुधैः।
अभावे वृद्धदारोश्च त्रिवृतञ्च नियोजयेत् ॥

र. र., र. सं., र. च., र. चि., भै. र., र. क., र. सु., र. की., रसायनख., भै. ख., र. का., र. चि., श्लीपदे।

भाषा—शुद्धसिंगरिफसे निकलाहुआ पारा, गन्धक, ताम्र, कांस्य, वङ्ग, हरिताल, तुत्थ, शङ्ख, कौड़ी, इनकीभस्में, त्रिकटु, त्रिफला, लोहभस्म, विडङ्ग, पांचोंलवण, चव्य, पिपलामूल, माई, वचा, कचूर, पाठा, देवदार, इलायची, विधारा, येसब समभागलेकर कूटकपड़छानकर पारेगन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर निशोत, चित्रकमूल, दन्तीमूल, हरें इनके काथोंसे १–१ भावनादेकर ५–५ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१

गोली ठंढे पानीके साथ लेनेसे कफवातज अथवा रक्तमासज, मेदोगत, धातुगत श्लीपद, अर्बुद, गण्डमाला, बहुतदिनकीअन्त्रवृद्धि, वातपित्त, श्लेष्मवात, गुदरोग, क्रिमि, इनसबको दूरकर अग्निकी वृद्धि करता है वृद्धदारु न मिले तो निशोत डालकर काम चलाना। श्लीपदके लिये यह उत्तमोत्तम ओषध है ॥

४४६ नित्योदितोरसः

मृतसूताऽभ्रलोहार्कविषं गन्धं समंसमम्।
सर्वतुल्यन्तु भल्लातफलमेकत्र चूर्णयेत् ॥
द्रवैः सूरणकन्दोत्थैः खल्वे मर्द्य दिनत्रयम्।
लिहेदाज्यै र्माषमात्रं रसश्चार्शांसि नाशयेत् ॥
नित्योदितो रसो नाम गुल्मोद्भवकुलान्तकः॥

र म, र क. ल, र. म, र सु, र सि, र क, रसायनस, भै र, र. कौ, र. रा, र भो, चि र म, र. रा, र र, ध, र चि, वं. र., भै सा, र (मा), मा वि, नि र, यो म, यो र, र. च, वृ यो त, चि कं. टो, र म मा., अर्शोऽधिकारे र त, म, पञ्चामृतरसेति नाम, रसेन्द्रसारसङ्ग्रहस्य द्वितीयस्थाने तथा रसेन्द्रकल्पद्रुमे च पञ्चाननवटीति नाम। पञ्चाननवटीपञ्चामृतरसयो भेदः न दृश्यते तथा च " असाध्येष्वपि कर्तव्या चिकित्सा शङ्करोदिता। कुष्ठरोग निहन्त्याशु मृत्युरोगविनाशिनी " इत्यधिक पाठ — पञ्चाननवट्याम्। पञ्चामृतस्य पाठे तु " मरिच पिप्पली शुण्ठी वह्निकमगुणोत्तरम्। सर्वेषां द्विगुण योज्य सूरण पेषयेद् दृढम् ॥ सर्वतुल्यो गुडो योज्य कर्षैक भक्ष येत्तु " इत्यधिक पाठ अनुपानं गृहीत। चिपरवि गगनाश इत्यादिक छन्दोभेदेनाऽयमेव पाठो दृश्यते तत्र सम्प्रदानान्यतया लोके भिन्न पाठ स्वीकृत, तत्र भिन्नत्व नास्ति इति कृत्वा न लिखित इति बोद्धव्यम्। तत्र च " मरुद्दधिमलवणे माषमात्र ससर्पिरिविषयेन दर्शितरसभक्षणमात्रा अनुपानस्थान रसे बोद्धव्यम्।

भाषा—पारद, अभ्रक, लोह, ताम्र इनकीभस्मे शुद्धवच्छनाग और गन्धक येसब समभागलेकर इनसबकी बराबर मिलावा डालकर जङ्गलीसूरणके कन्दके रससे तीनरोज मर्दनकर १–१ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १–१ गोली घीकेसाथ लेनेसे सबप्रकारके बवासीर, मन्दाग्नि, मलबद्धता और उपद्रवसहितगुल्म नष्ट होते हैं ॥ ४४६ ॥

४४७ नित्योदयोरसः

शुद्धं पारदं गन्धं प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम्।
श्लक्ष्णां कज्जलिकां कृत्वा मर्दयेच्च पृथक्पृथक्
बिल्वाऽग्निमन्थश्योनाकाः पाटला काश्मरी बला
मुस्तं पुनर्नवा धात्री बृहती वृषपत्रकम् ॥
विदारी शतपत्री च शेषां कर्षरसैं भिषक्।
स्वर्णं रजतं ताप्यं प्रत्येकं शाणमानकम् ॥
पलमानन्तु कृष्णाऽभ्रं तदर्धञ्च शिलाह्वयम्।
जातीकोषफले मांसी तालीशैलालवङ्गकम् ॥
प्रत्येकं कोलमानन्तु वासानीरे विमर्दयेत्।
शोषयित्वाऽऽतपे पश्चाद्विदारीरसमर्दितम् ॥
द्विगुञ्जाभां घटीं खादेत्पिप्पलीमधुसंयुताम्।
नाम्ना नित्योदयश्चाऽयं रसो विष्णुविनिर्मितः
पञ्च कासान्निहन्त्याशु चिरकालोद्भवानपि।
राजयक्ष्माणमत्युग्रं जीर्णज्वरमरोचकम् ॥
धातुस्थं विषमाख्यञ्च तृतीयकचतुर्थकौ।
अर्शांसि कामलां पाण्डुमग्निमान्द्यं प्रमेहकम् ॥
सेवनादस्य कन्दर्परूपोभवति मानवः ॥

र स, ध, र मु, यक्ष्मणि।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक २–२ तोले लेकर नीलवर्णकज्जलीकर बिल्व, अरणी, श्योनाक, रक्तपाडला, गमारी, खरेंटी, नागरमोथा, पुनर्नवा, आमले, भटकटैया, अडूसेकेपत्ते, विदारीकन्द, शतावर इनसबके रसोंसे १–१ रोज मर्दनकर सुवर्ण, रजत, सोनामाखी येप्रत्येक ३ माशे, कृष्णाभ्रक भस्म १ पल, मैनसिल आधापल, जायफल, जावित्री, जटामासी, तालीसपत्र, इलायची, लौंग, ये प्रत्येक ६ माशे लेकर सबका बारीकचूर्णकर पूर्वकज्जलीमे मिलाकर अडूसेके रससे एकरोज मर्दन कर सुखाकर विदारीके रससे मर्दनकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १–१ गोली पीपल और मधुकेसाथ मिलाकर खानेसे पुरानी खासी, राजयक्ष्म, जीर्णज्वर, अरुचि, धातुस्थ विषमज्वर, तृतीयक, चातुर्थिक, सम्पूर्ण कामला,

पाण्डु, अग्निमांद्य, प्रमेह, इनसबको यह नष्टकरता है। ज्यादा दिन सेवनकरनेसे आदमी कन्दर्प सदृश स्वरूपवान् होजाताहै ॥ ४४७ ॥

४४८ निद्रोदयरसः

रसभस्म तुगाक्षीरी नागफेनं पृथक्पृथक् ।
अर्धकर्षाणि सङ्गृह्य धातकी वाजिकाभनम् ॥
चूर्णं कर्षद्वयं ग्राह्यं मातुलानीद्रवैस्त्रिधा ।
विभाव्य द्विगुणां द्राक्षां मेलयित्वाऽथगुञ्जकम्
भक्षयित्वा पिबेद्दुग्धं निद्राकारकमुत्तमम् ।
रेतसस्तम्भने श्रेष्ठं बलवर्णौजः प्रवर्द्धनम् ॥

नृ क निशाकरणे

भाषा—पारदभस्म, वंशलोचन, अफीम येसब ६–६ माशे, धायकेफूल, आमले २–२ तोले लेकर सबकाबारीकचूर्णकर भांगके रसकी तीन भावनाएं देकर सबसे दूनी दाखमिलाकर १–१ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १–१ गोली दुग्धकेसाथ देनेसे यथेष्ट निद्रा आतीहै और शुक्रका स्तम्भन होताहै तथा बल और वर्ण बढताहै

४४९ निधीश्वररसः

मेघनादवचाहिङ्गु लशुनं काकमाचिका ।
धत्तूरो लवणं कन्या सर्वैः सूतं विमर्दयेत् ॥
दिनान्ते गोलकं कृत्वा हिङ्गुना वेष्टयेद्बहिः
पचेल्लवणयन्त्रस्थं दिनैकं चण्डवह्निना ॥
ऊर्ध्वलग्नं समादाय दृढं वस्त्रेण गालयेत् ।
काकमाच्या नागवल्ल्या हंसपाद्या विमर्दयेत् ॥
तं क्षिपेदिष्टिकायन्त्रे सम्यग् गन्धकचूर्णकम् ।
दत्त्वादत्त्वा पुटे पच्याद्यावज्जीर्यति षड्गुणम् ॥
मृतस्तत्र न सन्देहो सर्वकार्येषु योजयेत् ।
स्वाङ्गशीतं ततो नीत्वा काकमाच्या विमर्दयेत्
हंसताल्ये समश्चैव दरदं कुनटी तथा।
अर्धभागश्च सूतश्च काकमाच्या विमर्दयेत् ॥
त्रिदिनं तं कृतं गोलं काचकूप्यां विनिःक्षिपेत्
यामान्द्वात्रिंशताचैव पक्त्वाथ हठाग्निना ॥
स्वाङ्गशीतं निष्क्रीयाद् व्याघ्रीकन्दोत्थकण्डनैः
एकविंशतिभि र्घर्मै र्घृष्ट्वा पकञ्च कारयेत् ॥
पूजयेद्गजवक्त्रञ्च भैरवं योगिनीं तथा ।
बलिदानं यथोक्तेन पूजयेच्च रसोत्तमम् ॥
शतवेधिरसं दिव्यं चन्द्रार्कौ वेधयेद् ध्रुवम् ।
देहसिद्धिश्च षण्मासै राजिकाऽर्धाऽर्धमानतः ॥
जरामृत्युविनिर्मुक्तः पथ्यं दुग्धौदनं सिता ॥
भूगृहे च स्थितो यक्षात्सर्वरोगहरः परः ॥
शूलाऽऽध्मानादिगुल्मेषु प्लीहाऽर्शोजठरेष्वपि ।
राजयक्ष्मण्यतीसारे ग्रहण्याश्च भगन्दरे ॥
वातरोगेषु सर्वेषु ज्वरपित्तकफादिषु ॥
वलीपलितनिर्णाशः पाण्डुकामलकासजित् ॥
श्वासवन्ध्यादयोरोगा नश्यन्त्येव न संशयः ।
शतवर्षाऽधिकस्यापि पुंसो वीर्यविवर्धकः ॥
दिव्यदृष्टिर्भवेत्तस्य पारदस्य निषेवणात् ॥

रससागरे, रसायने।

भाषा—काकेवाली चौलाई, बच, हींग, लहुन, मकोय, धतूरा, सेंधानमक, घीकुवार, इनसबोंकके रसोंसे एकएकरोज शुद्धपारेको मर्दनकर गोलाबनाय इन्हींके रसमें हींगको पीसकर गोलेपर लेपकर शरावसम्पुटमें बन्दकर लवणयन्त्रमें रखकर प्रचण्ड अग्निसे एकरोज पकावे। स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपर लगेहुए पारेको कपड़ेमें रख खूबअच्छीतरहसे दबा-कर छानले फिर मकोय, सर्पाक्षी, हंसराज इनके रसोंसे १–१ रोज मर्दनकर खूबमोटीईटमें खड्डा खोदकर पारेको डालकर पारेकी बराबर गन्धकके चूर्णको ऊपर डालकर साधारणसकोरेसे बन्दकर इतनी आंचदेकि गन्धक जलजाय परन्तु पारा न उड़े। इसतरह बारम्बार षड्गुणगन्धक जारणकरे। इसतरह करनेसे पारेकी भस्म होजायगी इसको समस्तकार्योंमें लासकेहैं। इसपारेको मकोयकेरससे मर्दनकर इससे आधा रक्तमाक्षिक, शिंगरिफ और मैनसिल डालकर मकोयके रससे ३ रोज मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर ६–७ कपड़मिट्टी दीहुई शीशीमें बन्दकर ३२ पहर वालुकायन्त्रमें प्रचण्डाग्नि

गोली ठढे पानीके साथ लेनेसे कफवातज अथवा रक्तमासज, मेदोगत, धातुगत श्लीपद, अर्बुद, गण्डमाला, बहुतदिनकीअन्त्रवृद्धि, वातपित्त, श्लेष्मवात, गुदरोग, क्रिमि, इनसवको दूरकर अग्निकी शुद्धि करता है वृद्धदारु न मिले तो निशोत डालकर काम चलाना। श्लीपदके लिये यह उत्तमोत्तम औषध है॥

४४६ नित्योदितोरसः

मृतसूताऽभ्रलोहार्कविषं गन्धं समंसमम्।
सर्वतुल्यन्तु भल्लातफलमेकत्र चूर्णयेत् ॥
द्रवैः सूरणकन्दोत्थैः खल्वे मर्द्यं दिनत्रयम्।
लिहेदाज्यै र्माषमात्रं रसश्चाऽर्शांसि नाशयेत् ॥
नित्योदितो रसो नाम गुल्मोद्भवकुलान्तकः॥

र. ध, र. क. ल, र. म, र. सु, र. सि, र. क, रसायनस., भै. र, र. कौ., र. का., र. को, चि र. भ, र. शं, र. र, ध, र. चि, वै. र., भै. सा, र. (मा), मा. चि, नि. र., यो. म, यो. र., र. चं, वृ. यो. त, चि. क., टो, र. म. मा., अर्शोऽधिकारे र. चं, ध, पञ्चामृतरसेति नाम, रसेन्द्रसारसङ्ग्रहस्य द्वितीयस्थाने तथा रसेन्द्रकल्पद्रुमे च पञ्चाननवटीति नाम। पञ्चाननवटीपञ्चामृतरसयो विष न दृश्यते तथा च "असाध्येष्वपि कर्तव्या चिकित्सा शङ्करोदिता। कुष्ठरोग निहन्त्याशु मृत्युरोगविनाशिनी" इत्यधिक पाठ — पञ्चाननवट्याम्। पञ्चामृतस्य पाठे तु "मरिच पिप्पली शुण्ठी वह्निकामगुणोत्तरम्। सर्वेषां द्विगुणं योज्य सूर्णं पेषयेद् रसम् ॥ सर्वतुल्यो गुडो योज्य कर्षैकं भक्ष येद्दनु" इत्यधिक पाठ अनुपाने गृहीत। विषाब्धि गगनाय' इत्यादिक छन्दोभेदेनाऽप्ययमेव पाठो दृश्यते तत्र द्रव्यज्ञानमात्रस्यतया लोके भिन्न पाठ स्वीकृत, तत्र भिन्नत्व नास्ति इति कृत्वा न लिखित इति बोद्धव्यम्। तत्र च "भलहृतिमल्पन्थे माषमान ससर्पिरितिपदेन दर्शितरसभक्षणमात्रा अनुपानश्चात्र रसे बोद्धव्यम्।

भाषा—पारद, अभ्रक, लोह, ताम्र इनकीभस्में शुद्धबछनाग और गन्धक येसब समभागलेकर इनसबकी बराबर भिलावा डालकर जङ्गलीसूरणके कन्दके रससे तीनरोज मर्दनकर १—१ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १—१ गोली घीकेसाथ लेनेसे सबप्रकारके बवासीर, मलनाश, मलबद्धता और उपद्रवसहितगुल्म नष्ट होते हैं॥ ४४६ ॥

४४७ नित्योदयोरसः

सुशुद्धं पारदं गन्धं प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम्।
श्लक्ष्णां कज्जलिकां कृत्वा मर्दयेच्च पृथक्पृथक्
बिल्वाऽग्निमन्थश्योनाकाः पाटला काश्मरी बला
मुस्तं पुनर्नवा धात्री बृहती वृषपत्रकम् ॥
विदारी बहुपत्री च येषां कर्षरसै र्भिषक्।
स्वर्णं रजतं ताप्यं प्रत्येकं शाणमानकम् ॥
पलमात्रन्तु कृष्णाभ्रं तदर्धञ्च शिलाह्वयम्।
जातीकोषफले मांसी तालीशैलालवङ्गकम् ॥
प्रत्येकं कोलमानन्तु घासनीरै र्विमर्दयेत्।
शोषयित्वाऽऽतपे पश्चाद्विदारीरसमर्दितम् ॥
द्विगुञ्जाभां वटीं खादेत्पिप्पलीमधुसंयुताम्।
नाम्ना नित्योदयश्चाऽयं रसो विष्णुविनिर्मितः
पञ्च कासान्निहन्त्याशु चिरकालोद्भवानपि।
राजयक्ष्माणमत्युग्रं जीर्णज्वरमरोचकम् ॥
धातुस्थं विषमाख्यञ्च तृतीयकचतुर्थकौ।
अर्शांसि कामलां पाण्डुमग्निमान्द्यं प्रमेहकम् ॥
सेवनादस्य कन्दर्पकल्पो भवति मानवः ॥

र. ध, ध, र. सु, यक्ष्मणि।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक २—२ तोले लेकर नीलवर्णकज्जलीकर बिल्व, अरणी, स्योनाक, रक्तपाटला, गभारी, खरेटी, नागरमोथा, पुनर्नवा, आमले, भटकटैया, अडूसेकेपत्ते, विदारीकन्द, शतावर इनसबके रसोंसे १—१रोज मर्दनकर सुवर्ण, रजत, सोनामाखी येप्रत्येक ३ माशे, कृष्णाभ्रक भस्म १ पल, मैनसिल आधापल, जायफल, जावित्री, जटामासी, तालीसपत्र, इलायची, लौंग, ये प्रत्येक ६ माशे लेकर सबका बारीकचूर्णकर पूर्वकज्जलीमें मिलाकर अडूसेके रससे एकरोज मर्दनकर सुखाकर विदारीके रससे मर्दनकर २—२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १—१ गोली पीपल और मधुकेसाथ मिलाकर खानेसे पुरानी खासी, राजयक्ष्म, जीर्णज्वर, अरुचि, धातुस्थ विषमज्वर, तृतीयक, चातुर्थक, सम्पूर्ण कामला,

पाण्डु, अग्निमांद्य, प्रमेह, इनसबको यह नष्टकरता है। ज्यादा दिन सेवनकरनेसे आदमी कन्दर्प सदृश सरूपवान् होजाताहै ॥ ४४७ ॥

४४८ निद्रोदयरसः

रसभस्म तुगाक्षीरी नागफेनं पृथक्पृथक्।
अर्धकर्षाणि संकुह्य धातकी धात्रिकाभवम् ॥
चूर्णं कर्षद्वयं ग्राह्यं मातुलानीद्रवैस्त्रिधा।
विभाव्य द्विगुणां द्राक्षां मेलयित्वाऽथगुञ्जकम्
मक्षयित्वा पिबेद्दुग्धं निद्राकारकमुत्तमम्।
रेतसस्तम्भने दक्षं बलवर्णौजः प्रवर्द्धनम् ॥

नृ. क. निद्राकरणे

भाषा—पारदभस्म, वंशलोचन, अफीम येसब ६–६ माशे, धावडीकेफूल, आंवले २–२ तोले लेकर सबकाबारीकचूर्णकर भांगरेके रसकी तीन भावनाएं देकर सबसे दूनी द्राक्षामिलाकर १–१ माशेकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १–१ गोली दुग्धकेसाथ देनेसे यथेष्ट निद्रा आतीहै और शुक्रका स्तम्भन होताहै तथा बल और वर्ण बढताहै

४४९ निधीश्वररसः

मेघनादवचाहिङ्गु लशुनं काकमाचिका।
धत्तूरो लवणं कन्या सर्वैः सूतं विमर्दयेत् ॥
दिनान्ते गोलकं कृत्वा हिङ्गुना वेष्टयेद्बहिः
पचेल्लवणयन्त्रस्थं दिनैकं चण्डवह्निना ॥
ऊर्ध्वलग्नं समादाय दृढं वस्त्रेण गालयेत्।
काकमाच्या नागजन्या हंसपाद्या विमर्दयेत् ॥
तं क्षिपेदिष्टिकायन्त्रे समं गन्धकचूर्णकम्।
दत्त्वादत्त्वा पुटे पच्याद्यावज्जीर्यति षड्गुणम् ॥
सूतस्तत्र न सन्देहो सर्वकार्येषु योजयेत्।
स्वाङ्गशीतं ततो नीत्वा काकमाच्या विमर्दयेत्
हंसताप्यं समश्चैव दरदं कुनटी तथा।
अर्धभागश्च सूतश्च काकमाच्या विमर्दयेत् ॥
त्रिदिनं तं कृतं गोलं काचकूप्यां विनिःक्षिपेत्
यामान्द्वात्रिंशताचैव पक्तव्यश्च हठाग्निना ॥
स्वाङ्गशीतं निष्क्रीणाद् व्याघ्रीकन्दोत्थकण्डनैः
एकविंशतिभि र्यामै र्घृष्ट्वा पकश्च कारयेत् ॥
पूजयेद्बटुकञ्चैव भैरवं योगिनीं तथा।
बलिदानं यथोक्तेन पूजयेच्च रसोत्तमम् ॥
शतवेधिरसं दिव्यं चन्द्रार्कौ वेधयेद् ध्रुवम्।
देहसिद्धिश्च षण्मासै राजिकाऽर्धाऽर्धमानतः ॥
जरामृत्युविनिर्मुक्तः पथ्यं दुग्धौदनंसिता ॥
भूगृहे च स्थितो यत्नात्सर्वरोगहरः परः ॥
शूलाऽऽध्मानादिगुल्मेषु प्लीहाऽग्निजठरेष्वपि।
राजयक्ष्मण्यतीसारे ग्रहण्याञ्च भगन्दरे ॥
धातुरोगेषु सर्वेषु ज्वरपित्तकफादिषु ॥
वलीपलितनिर्णाशः पाण्डुकामलकासजित् ॥
श्वासवन्ध्यादयोरोगा नश्यन्त्येव न संशयः।
शतवर्षाऽधिकस्यापि पुंसो वीर्यविवर्धकः ॥
दिव्यदृष्टिर्भवेत्तस्य पारदस्य निषेवणात् ॥

रससागरे., रसायने।

भाषा—कटेयाली मीठाई, वच, हींग, लशुन, मकोय, धतूरा, सेंधानमक, घीकुंवार, इनसबोंकके रसोंसे एकएकरोज शुद्धपारेको मर्दनकर गोलाबनाय इन्हींके रसमें हींगको पीसकर गोलेपर लेपकर शरावसम्पुटमें बन्दकर लवणयन्त्रमें रखकर प्रचण्ड अग्निसे एकरोज पकावे। स्वाङ्गशीतल होनेपर ऊपर लगेहुए पारेको कपडेमें रख खूबअच्छीतरहसे दबाकर छानले फिर मकोय, सर्पाक्षी, हंसराज इनके रसोंसे १–१ रोज मर्दनकर खूबमोटीईंटमें खड्डा खोदकर पारेको डालकर पारेकी बराबर गन्धकके चूर्णको ऊपर डालकर साधारणसकोरेसे बन्दकर इतनी आंचदेकि गन्धक जलजाय परन्तु पारा न उडे। इसतरह बारम्बार षड्गुणगन्धक जारणकरे। इसतरह करनेसे पारेकी भस्म होजायगी इसको समस्तकार्योंमें लासक्तेहैं। इसपारेको मकोयकेरससे मर्दनकर इससे आधा रजतमाक्षिक, शिंगरफ और मैनसिल डालकर मकोयके रससे ३ रोज मर्दनकर गोलाबनाय सुखाकर ६–७ कपडमिट्टी दीहुई शीशीमें बन्दकर ३२ पहर वालुकायन्त्रमें प्रचण्डाग्नि

से पकावे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर भटकटैयाके काँटोंसे २१ पहरतक घोटकर पूर्ववत् गोलाबनाय वालुकायन्त्रमें ३२ पहरतक पकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोड़े । फिर गणेश, भैरव, योगिनी इनकी पूजाकर और बलि देकर रसकी पूजाकरे । सो तोले चांदी अथवा तांबेमें एकतोला डालनेसे सुवर्णके सदश रङ्गहोजाय तो समझना चाहियेकि यह सिद्धहुआ । इसमेंसे एक राईकाचतुर्थांश रोज खिलानेसे ६ महीनेमें देहसिद्धि होगी बुढापा और मृत्युसे रहितहोगा । इसमें पथ्य दूध और चावल देना चाहिये । तत्वचर्ममें रहकर इसकासेवनकरनेसे शूल, आध्मान, गुल्म, प्लीह, बवासीर, उदररोग, राजयक्ष्म, अतिसार, ग्रहणी, भगन्दर, समस्तवातरोग, ज्वर, पित्त, कफरोग, वली, पलित, पाण्डु, कामला, कास, श्वास, वन्ध्यत्वदोष येसब रोग नष्टहोकर १०० वर्षके बुड्ढेकोभी कामचेष्टा होतीहै ॥ ४४९ ॥

४५० निम्बरसः

अश्वगन्धा यवानी च हरिद्राऽरुष्करस्तथा ।
शिग्रुपत्रं गुडश्चैव पलमानं पृथक्पृथक् ॥
पारदं टङ्कमात्रञ्च लोहपात्रे विमर्दयेत् ।
निम्बदण्डेन सुदृढं दिवसत्रितयावधिम् ॥
विमृद्य निक्षिपेच्चूर्णमेकीकृत्याऽथ भक्षयेत् ।
कर्षमात्रन्तु सप्ताहमितं कालद्वयं सुधीः ॥
पथ्यं दुग्धौदनं भोज्यं क्षाराम्लरहितं सदा ।

र. र. की., उपदंशे ।

भाषा—असगन्ध, अजवाइन, हल्दी, भिलावां, सहिजनके पत्ते, पुरानागुड येप्रत्येक १–१ पल, शुद्धपारा ४ माशे लेकर लोहेके पात्रमें नीमके डंटेसे ३ दिनतक मर्दनकर ऊपरकीचीजें मिलावे । इसमेंसे १–१ तोलेकी गोलियें बनाकर १–१ गोली दोनोंवक्त लेवे और पथ्यमें दूधचावलदे । क्षार और अम्लका परित्यागकरे ॥ ४५० ॥

४५१ नीलकण्ठरसः (प्रथमः)

गन्धेशतुत्थटङ्कानि मर्दयेद्घटिकात्रयम् ।
जीमूतफलनीरेण नीलकण्ठो भवेद्रसः ॥
वल्लद्वयं शर्करया ज्वरोत्पत्तौ प्रदापयेत् ।
पित्तान्तिका भवेद्वान्ति र्ज्वरशान्तिः क्षणाद्भवेत्
वान्तिसाध्यास्तुसर्वेऽपिकासाद्याःशान्तिमाप्नुयुः

र. ल., र. चं., यो., र. सु., र. चं., वान्तिसाध्यरोगेषु ।

भाषा—शुद्धगन्धक, पारा, तुत्थ, सुहागा, सब समभागलेकर नीलवर्णकज्जली बनाय बन्दालके रससे ३ घडीतक मर्दनकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली शक्करकेसाथ देनेसे पित्तान्तवान्ति होकर ज्वर शान्तहोजाताहै । औरवमनसाध्य कासादि समस्तरोग दूरहोतेहैं

४५२ नीलकण्ठरसः (द्वितीयः)

वेणीफलानां स्वरसैः र्विभाव्यं
रसेन्द्रवलीलीतकशङ्खतुत्थम् ।
त्रिसप्तधा जम्भरसेनपश्चा-
द्गुञ्जोन्मितः स्यादिति नीलकण्ठः ॥

र. का., छर्द्याम् ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, शङ्ख और तुत्थ समभाग लेकर नीलवर्णकज्जली बनाय बन्दालके रससे ३ घडीतक मर्दनकर जंभीरीकेरससे २१ भावनाएं देकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली शक्करकेसाथ देनेसे सबप्रकारकी वमन बन्दहोतीहै ॥ ४५२ ॥

४५३ नीलकण्ठरसः (तृतीयः)

शुद्धं रसं ताम्रभस्म गन्धकं नागकेसरम् ।
अमृतं रेणुकं वह्नितिन्तिडीकफलं समम् ॥
सर्वतुल्यं गुडं दत्त्वा वटिकां कोलसम्मिताम् ।
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय वह्निमान्द्यप्रशान्तये ॥
नीलकण्ठो रसो नाम क्षयशूलनिबर्हणः ॥

र. का., अजीर्णशूले ।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, ताम्रभस्म, नागकेसर, शुद्धवछनाग, रेणुबीज, चित्रक, तिन्ति-

हीक (शमाक पू०), खस ये सब समभागलेकर बारीकचूर्णकर पंशोत्पथककी नीलवर्णकज्जलीमें मिला-कर सबकी बराबर गुड़ डालकर जंगलीबेर बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली समयोचिताऽनुपानकेसाथ प्रातःकाल देनेसे मन्दाग्नि, क्षय, शूल, इनको यह नष्ट करताहै ॥ ४५३ ॥

४५४ नीलकण्ठरसः (चतुर्थः)

सूतगन्धौ तथा लोहं विषमभ्रं धनञ्जयः ।
पयोधरश्च वेल्लञ्च ग्रन्थिकं केसरन्तथा१८७५॥
एला कटुत्रिकञ्चैव त्रिफला जयपालकः ।
शुल्वं चैतानि तुल्यानि मर्दयेचाऽऽर्द्रवारिणा॥
श्वासे कासे क्षये गुल्मे प्रमेहे विषमज्वरे ।
क्षुदाऽऽमये रक्तातीसारे कुक्षिरोगे गलग्रहे
अपस्मारे तथोन्मादे नीलकण्ठो रसः स्मृतः ।
योजितः शम्भुदेवेन सर्वरोगभयङ्करः १८७८

रसायनसं., वै. चि., सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और बछनाग, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, चित्रक, नागरमोथा, बिडङ्ग, पिपलामूल, केसर, इलायची, त्रिकटु, त्रिफला, शुद्धजमालगोटा, ताम्रभस्म ये सब समभाग लेकर अदरखके रससे मर्दनकर २–२ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे । इनमेंसे १–१ गोली अदरखके-रसकेसाथ अथवा समयोचिताऽनुपानकेसाथ देनेसे श्वास, कास, क्षय, गुल्म, प्रमेह, विषमज्वर, बवासीर, अतिसार, कुक्षिरोग, गलग्रह, अपस्मार, उन्माद, इनसबको यह नष्ट करताहै ॥ ४५४ ॥

४५५ नीलकण्ठरसः (पञ्चमः)

विषं क्षुद्रा सेव्यकञ्च हरिद्रा गोक्षुरं मधु ।
कुटजस्य त्वचश्चूर्णं समांशं सर्वचूर्णकम् ॥
राजयक्ष्महरं स्याद्रसोऽयं नीलकण्ठकः ॥

र. र., र. च. ल., र. को., नि. र., र. सु., र. का., वै. चि., क्षये ।

भाषा—शुद्धबछनाग, कटेरीकेफल, खस, हल्दी, गोखरू, मधु, कुड़ेकीछाल, ये सब सम-भाग लेकर चूर्णकर रखछोड़े । इसमेंसे १–१ माशा रक्तदोषहराऽनुपानकेसाथ देनेसे यह राजय-क्ष्माको दूर करताहै ॥ ४५५ ॥

४५६ नीलकण्ठरसः (महान्) ६

पलैकं नागभस्माऽथ भावयेत्तिमिपित्ततः ।
तस्यार्धं सुमृतं स्वर्णं तोलैकं तत्र मिश्रयेत् ॥
त्रिपलं भस्म सूतस्य त्रिपलं मृतमभ्रकम् ।
त्रिपलं लोहभस्माऽत्र सर्वमेकत्र कारयेत् ॥
मानयेच पृथक्कन्याब्राह्मीनिर्गुण्डिकाद्रवैः ।
शमीमुण्डीकोकिलाऽक्षवरीछिन्नोद्भवैरसैः ॥
मुसलीवृद्धदारोत्थद्रवैरेभिर्भिषग्वरः ।
ततः संयोजयेच्चूर्णं तुल्यमेकादशाभिधम् ॥
वराव्योषाभ्रवद्धेलाजातीफललवङ्गकम् ।
पूजयेद्धपुष्पाद्यैः नीलकण्ठो महारसः ॥
द्विगुञ्जाणं भजेद्देवं मृत्युञ्जयमनुस्मरन् ।
क्षयमेकादशविधं ग्रहणीं रक्तपित्तकम् ॥
अशीतिं वातजान्रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।
हन्ति सर्वामयानेव कामिनीनां शतं भजेत् ॥
एकविंशतिरात्रोर्ध्वं परिहार्यं त्यजेदिह ।
यथेष्टाऽऽहारभोक्ताऽपि कन्दर्पसदृशो नरः ॥
जराजीर्णोऽपि जायेत रोगक्लिष्टोऽपि मानवः ।
मेधावी बलवान् प्राज्ञो बह्वाशी भीमविक्रमः ।
तेजस्वी शुक्रसम्पन्नः सुरूपाऽस्य प्रजायते ।
पुत्रार्थिनी तु या नारी सा तथा पुत्रं प्रसूयते ॥
दौर्भाग्यादिमहादोषास्तस्य नश्यन्ति सेवया ।
अस्य सूतस्य माहात्म्यं वेत्ति शम्भुर्न चाऽपरः॥

र. सा., र. सु., र. कं., राजयक्ष्मे ।

भाषा—एकपलनागभस्म लेकर मछलीके पित्तसे भावना देकर इसमें १ तोला सुवर्णभस्म, पारदभस्म, अभ्रकभस्म, लोहभस्म ये सब ३–३ पल लेकर घीकुवांर, ब्राह्मी, निर्गुण्डी, शमी, गोर-खमुण्डी, शतावर, गिलोय, तालमखाना, मुसली, विधारा, चित्रक इनके रसोंसे १–१ रोज मर्दनकर इसकी बराबर त्रिफला, त्रिकटु, अभ्रकभस्म,

से पकावे। स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर भटकटैयाके कांटोंसे २१ पहरतक घोटकर पूर्ववत् गोलाबनाय वालुकायन्त्रमे ३२ पहरतक पकाकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर रखछोडे। फिर गणेश, भैरव, योगिनी इनकी पूजाकर और बलि देकर रसकी पूजाकरे। सो तोले चांदी अथवा तांबेमें एकतोला डालनेसे सुवर्णके सदृश रङ्गहोजाय तो समझना चाहियेकि यह सिद्धहुआ। इसमेंसे एक रत्तीकाचतुर्थांश रोज खिलानेसे ६ महीनेमें देहसिद्धि होगी बुढापा और मृत्युसे रहितहोगा। इसमें पथ्य दूध और चावल देना चाहिये। तदनन्तर रहकर इसकासेवनकरनेसे शूल, आध्मान, गुल्म, प्लीह, बवासीर, उदररोग, राजयक्ष्म, अतिसार, ग्रहणी, भगन्दर, समस्तवातरोग, ज्वर, पित्त, कफरोग, वली, पलित, पाण्डु, कामला, कास, श्वास, वन्ध्यत्वदोष येसब रोग नष्टहोकर १०० वर्षके बुड्ढेकोभी कामचेष्टा होतीहै॥ ४४९॥

४५० निम्बरसः

अश्वगन्धा यवानी च हरिद्राऽरुष्करन्तथा।
शिग्रुपत्रं गुडश्चैव पलमानं पृथक्पृथक्॥
पारदं रङ्कमात्रञ्च लोहपात्रे विमर्दयेत्।
निम्बदण्डेन सुदृढं दिवसत्रितयावधिम्॥
विमृद्य निक्षिपेच्चूर्णमेकीकृत्याऽथ भक्षयेत्।
कर्षमात्रन्तु सप्ताहमितं कालद्वयं सुधीः॥
पथ्यं दुग्धौदनं भोज्यं क्षाराम्लरहितं सदा।

र. र. कौ., उपदंशे।

भाषा—असगन्ध, अजवाइन, हल्दी, भिलावां, सहिजनके पत्ते, पुरानागुड येप्रत्येक १–१ पल, शुद्धपारा ४ मासे लेकर लोहेके पात्रमें नीमके डंडेसे ३ दिनतक मर्दनकर ऊपरकीचीजें मिलावे। इसमेंसे १–१ तोलेकी गोलियें बनाकर १–१ गोली दोनोंवक्त लेवे और पथ्यमें दूधचावलदे। क्षार और अम्लका परित्यागकरे॥ ४५०॥

४५१ नीलकण्ठरसः (प्रथमः)

गन्धेशतुत्थटङ्काणि मर्दयेद्घटिकात्रयम्।
जीमूतफलनीरेण नीलकण्ठो भवेद्रसः॥
यल्लद्वयं शर्करया ज्वरोत्पत्तौ प्रदापयेत्।
पित्तान्तिका भवेद्वान्ति र्ज्वरशान्तिः क्षणाद्भवेत्
वान्तिसाध्यास्तुसर्वेऽपिकासाद्याःशान्तिमाप्नुयुः

र. ल., र. चं, यो., र. सु., र. रा., वान्तिसाध्यरोगेषु।

भाषा—शुद्धगन्धक, पारा, तुत्थ, सुहागा, सब समभागलेकर नीलवर्णकज्जली बनाय बन्दालके रससे ३ घडीतक मर्दनकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १–१ गोली शक्करके साथ देनेसे पित्तान्तशान्ति होकर ज्वर शान्तहोजाताहै। औरवमनसाध्य कासादि समस्तरोग दूरहोतेहैं

४५२ नीलकण्ठरसः (द्वितीयः)

वेणीफलानां स्वरसे विभाव्यं
रसेन्द्रलेलीतकशङ्खतुत्थम्।
त्रिसप्तधा जम्भरसेनवान्तौ
गुञ्जोन्मितः स्यादिति नीलकण्ठः॥

र. का., छर्द्याम्।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, शङ्ख और तुत्थ समभाग लेकर नीलवर्णकज्जली बनाय बन्दालके रससे ३ घडीतक मर्दनकर जंभीरीकेरससे २१ भावनाएं देकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १–१ गोली शक्करकेसाथ देनेसे सबप्रकारकी वमन बन्दहोतीहै॥ ४५२॥

४५३ नीलकण्ठरसः (तृतीयः)

शुद्धं रसं ताम्रभस्म गन्धकं नागकेसरम्।
अमृतं रेणुकं वह्निंतिन्तिडीकजलं समम्॥
सर्वतुल्यं गुडं दत्त्वा वटिकां कोलसम्मिताम्।
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय वह्निमान्द्यप्रशान्तये॥
नीलकण्ठो रसो नाम क्षयशूलनिबर्हणः॥

र. का., अजीर्णशूले।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक, ताम्रभस्म, नागकेसर, शुद्धवछनाग, रेणुबीज, चित्रक, तिन्ति-

डीक (श्यामाक मू०), खस ये सब समभागलेकर बारीकचूर्णकर पारेगन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर सबकी बराबर गुड़ डालकर जंगलीबेर बराबर गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली समयोचिताऽनुपानकेसाथ प्रातःकाल देनेसे मन्दाग्नि, क्षय, शूल, इनको यह नष्ट करताहै ॥ ४५३ ॥

४५४ नीलकण्ठरसः (चतुर्थः)

सूतगन्धौ तथा लोहं विषमभ्रं घनञ्जयः ।
पयोधरश्च वेल्लश्च ग्रन्थिकं केसरन्तथा१८७५॥
एला कटुत्रिकञ्चैव त्रिफला जयपालकः ।
शुल्वं चैतानि तुल्यानि मर्दयेचाऽऽर्द्रवारिणा॥
श्वासे कासे क्षये गुल्मे प्रमेहे विषमज्वरे ।
गुदाऽऽमये त्वतीसारे कुक्षिरोगे गलग्रहे
अपस्मारे तथोन्मादे नीलकण्ठो रसः स्मृतः ।
योजितः शम्भुदेवेन सर्वरोगभयङ्करः १८७८

रसायनसं., वै. वि., सर्वरोगे ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक और बच्छनाग, लोहभस्म, अभ्रकभस्म, चित्रक, नागरमोथा, विडङ्ग, पिपलामूल, केसर, इलायची, त्रिकटु, त्रिफला, शुद्धजमालगोटा, ताम्रभस्म ये सब समभाग लेकर अदरखके रससे मर्दनकर ३–३ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े । इनमेंसे १–१ गोली अदरखके रसकेसाथ अथवा समयोचिताऽनुपानकेसाथ देनेसे श्वास, कास, क्षय, गुल्म, प्रमेह, विषमज्वर, बवासीर, अतिसार, कुक्षिरोग, गलग्रह, अपस्मार, उन्माद, इनसबको यह नष्ट करताहै ॥ ४५४ ॥

४५५ नीलकण्ठरसः (पञ्चमः)

विषं क्षुद्रा सैन्धवञ्च हरिद्रा गोक्षुरं मधु ।
कुटजस्य त्वचश्चूर्णं समांशं सर्वचूर्णकम् ॥
राजयक्ष्महरं खादेद्रसोऽयं नीलकण्ठकः ॥

र. र., र. क. ल., र. यो., नि. र., र. सु., र. का., वै. वि., क्षये ।

भाषा—शुद्धबच्छनाग, कटेरीकेफल, खस, हल्दी, गोखरू, मधु, कुरैयाकी छाल, ये सब समभाग लेकर चूर्णकर रखछोड़े । इसमेंसे १–१ माशा तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे यह राजयक्ष्मको दूर करताहै ॥ ४५५ ॥

४५६ नीलकण्ठरसः (महान्) ६

पलैकं नागभस्माऽथ भावयेत्तिमिपित्ततः ।
तन्मात्रं सुमृतं स्वर्णं तोलैकं तत्र मिश्रयेत् ॥
त्रिपलं भस्म सूतस्य त्रिपलं मृतमभ्रकम् ।
त्रिपलं लोहभस्माऽथ सर्वमेकत्र कारयेत् ॥
भावयेच्च पृथक्कन्याब्राह्मीनिर्गुण्डिकाद्रवैः ।
शमीक्षुण्डीकोकिलाऽक्षवरीछिन्नोद्भवैरसैः ॥
मुशलीभृङ्गदार्वग्निद्रवैरेभिर्भिषग्वरः ।
ततः संयोजयेच्चूर्णं तुल्यमेकादशाभिधम् ॥
वराव्योषाभ्रकृष्णेलाजातीफललवङ्गकम् ।
पूजयेद्धूपपुष्पौघैर्नीलकण्ठो महारसः ॥
द्विगद्याणं भजेदेनं मृत्युञ्जयमनुस्मरन् ।
क्षयमेकादशविधं ग्रहणीं रक्तपित्तकम् ॥
अशीतिं वातजान्रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।
हन्ति सर्वामयानेव कामिनीनां शतं व्रजेत् ॥
एकविंशतिरात्रोर्द्ध्वं परिहार्यं त्यजेदिह ।
यथेष्टाऽऽहारभोक्ताऽपि कन्दर्पसदृशो नरः ॥
जराजीर्णोऽपि जायेत रोगक्लिष्टोऽपि मानवः ।
मेधावी बलवान् प्राज्ञो महाशी भीमविक्रमः ।
तेजस्वी पुत्रवान्वीरः सूतस्याऽस्य प्रसादतः ।
पुत्रार्थिनी तु या नारी तथा पुत्रं प्रसूयते ॥
दौर्भाग्यादिमहादोषास्तस्य नश्यन्ति सेवया ।
अस्य सूतस्य माहात्म्यं वेत्ति शम्भुर्नचाऽपरः॥

र. च., र. सु., र. क., रसायने ।

भाषा—एकपलनागभस्म लेकर मछलीके पित्तसे भावना देकर इसमें १ तोला सुवर्णभस्म, पारदभस्म, अभ्रकभस्म, लोहभस्म ये सब ३–३ पल लेकर घीकुवार, ब्राह्मी, निर्गुण्डी, शमी, गोरखमुण्डी, शतावर, गिलोय, तालमखाना, मुसली, भंगरा, दारुहल्दी, चित्रक इनके रसोंसे १–१ रोज मर्दनकर इसकी बराबर त्रिफला, त्रिकटु, अभ्रकभस्म,

चित्रक, इलायची, जायफल, लौंग इनका समभाग चूर्ण मिलाकर अदरखके पत्तोंसे इस रसकी पुटाकर रखछोडे। इसमेंसे ६–६ माशे मृत्युञ्जयका स्मरणकरके उचितानुपानकेसाथ लेनेसे ११ प्रकारका क्षय, ग्रहणी, रक्तपित्त, ८० वातरोग, ४० पित्तरोग, इनसबको यह नष्टकर शुक्रसे शरीरको पूर्णकरताहै। २१ रोजकेबाद परहेज छोडदे। जो आदमी बुढापेसे ग्रस्त और रोगोंसे खिन्नहो वहभी मेधावी, बहुहारी, भीमपराक्रम, होजाताहै। और पुत्रेच्छावाली स्त्री खाकर बलवान् पुत्रको पैदाकरती है॥

४५७ नीलरसायनम्

नीलं रत्नं कृतं भस्म कर्षमात्रञ्च हीरकम्।
स्वर्णं रौप्यञ्च कान्तञ्च ताप्यकं नृपवर्तकम्॥
समांशं सर्वमेतत्स्यात्सर्वतुल्यञ्च शुल्वकम्।
सर्वमेतन्मृतं ग्राह्यं समगन्धकसंयुतम्॥
मर्दयेत्कङ्गुणीतैलै र्यावत्स्याद्दिवसाष्टकम्।
ऊर्ध्वोऽधोगन्धकं दत्त्वा पुटेद्वाराणि विंशतिम्॥
श्वेतमुण्डीरसैः पश्चाद्भावयेत्सप्तवारकम्॥
इति सिद्धप्रभावाढ्यं रम्यं नीलं रसायनम्।
निहन्ति सकलान्रोगान् गुञ्जमात्रो निषेवितः॥
श्वासं शूलञ्च गुल्मञ्च ज्वरं पाण्डुं क्षयन्तथा॥
स्वस्वाऽनुपानयोगेन तत्तद्रोगनिबर्हणम्॥

र. चू., रसायने।

भाषा—नीलम, हीरा, सुवर्ण, रजत, कान्त, स्वर्णमाक्षिक, राजावर्त (लाजवर्द) इनसबकी भस्में १–१ तोला, सबकी बराबर ताम्रभस्म, लेकर सबको बारीकपीस मालकंगणीकेतैलसे ८ रोजमर्दन कर सबकीबराबर ऊपरनीचे गन्धकदेकर कपड-मिट्टीकर मनभर कण्डोंकी आंचदे। ऐसे २१ बार आंचदेकर सफेद गोरखमुण्डीके रससे सातरोज मर्दनकर १–१ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १–१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे ज्वर, पाण्डु, क्षय, श्वास, शूल, गुल्म, कुष्ठ इनसबको यह नष्ट करताहै॥ ४५७॥

४५८ नृपतिवल्लभरसः (प्रथमः)

जातीफललवङ्गाऽब्दत्वगेलाटङ्करामठम्।
तेजःपत्रं जीरकञ्च यवानीविश्वसैन्धवाः॥
लोहमभ्रं रसो गन्धस्ताम्रं प्रत्येकशः पलम्।
मरिचं द्विपलं दत्त्वा छागीक्षीरेण पेषयेत्॥
धात्रीरसेन वा पेष्यं वटिकाः कुरु यत्नतः।
श्रीमद्गहननाथेन विचिन्त्य परिनिर्मितः॥
सूर्यवचेजसाचाऽयं रसो नृपतिवल्लभः।
वल्लमानां वटीं खादेत्पवित्रः सूर्यदर्शकः॥
हन्ति मन्दाऽनलं सर्वमामदोषं विषूचिकाम्।
प्लीहगुल्मोदराऽष्ठीला यकृत्पाण्डुत्वकामलाः॥
हृच्छूलं पृष्ठशूलञ्च पार्श्वशूलं तथैव च।
कटीशूलं कुक्षिशूलमानाहमष्टशूलकम् १९०१
कासश्वासाऽऽमवातांश्च श्लीपदं शोथमर्बुदम्।
गलगण्डं गण्डमालामम्लपित्तञ्च गृध्रसीम्॥
क्रिमिकुष्ठानि दद्रूणि वातरक्तं भगन्दरम्।
उपदंशमतीसारं ग्रहण्यर्शः प्रमेहकम् १९०२
अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च मूत्राऽऽघातं सुदारुणम्।
ज्वरंजीर्णं तथा पाण्डुं तन्द्राऽऽलस्यं भ्रमं क्लमम्
दाहञ्च विद्रधीं हिक्कां जडगद्गदमूकताः।
मौढ्यञ्च स्वरभेदञ्च ब्रध्नवृद्धिं विसर्पकान्॥
ऊरुस्तम्भं रक्तपित्तं गुदभ्रंशाऽरुची तृषाम्।
कर्णनासामुखोत्थांश्च दन्तरोगांश्च पीनसान्॥
शैत्यञ्च शीतपित्तञ्च स्थावरादिविषाणि च।
वातपित्तकफोत्थांश्च द्वन्द्वजान्सान्निपातिकान्
सर्वानेव गदान्हन्ति चण्डांशुरिव पापहा।
बलवर्णकरो हृद्य आयुष्यो वीर्यवर्धनः १९०८
परं वाजीकरः श्रेष्ठः बुद्धिदो मन्त्रसिद्धिदः।
आरोगी दीर्घजीवी स्याद्रोगी रोगाद्विमुच्यते
रसस्याऽस्य प्रसादेन बुद्धिमाञ्जायते नरः॥

भै. र., ध., र. सु., र. सं., र. चं., ग्रहण्यधिकारे।

भाषा—जायफल, लौंग, मोथा, तज, एला, भुनासुहागा और हींग, तेजपात, जीरा, अजवाइन, सोंठ, सेंधानमक, लोह-अभ्रकभस्म, शुद्धपारा,

गन्धक, ताम्रभस्म १-१ पल, मरिच २ पल लेकर बकरीकेदूध अथवा आंवलेके रससे पीसकर २-२ रत्तीकीगोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १-१ गोली तत्तद्रोगहराऽनुपानकेसाथ खानेसे मन्दाग्नि, आमदोष, विसूचिका, प्लीहा, गुल्म, उदर, अष्ठीला, यकृत्, पाण्डु, कामला, हृच्छूल, पृष्ठशूल, पार्श्वशूल, कटिशूल, कुक्षिशूल, आनाह, कास, श्वास, आमवात, श्लीपद, शोथ, अर्बुद, गलगण्ड, गण्डमाला, अम्लपित्त, गृध्रसी, कृमि, कुष्ठ, दद्रु, वातरक्त, भगन्दर, उपदंश, अतिसार, ग्रहणी, मसासीर, प्रमेह, अश्मरी, मूत्रकृच्छ्र, भीषणमूत्राऽऽघात, ज्वर, जीर्णज्वर, पाण्डु, तन्द्रा, आलस्य, श्रम, क्लम, दाह, विद्रधि, हिक्का, बुद्धिराहित्य, गद्गद, मूकत्व, मूढत्व, स्वरभेद, अण्डवृद्धि, विसर्प, ऊरुस्तम्भ, रक्तपित्त, गुदभ्रंश, अरुचि, तृषा, कान, नाँक, मुह और दांतोंकेरोग, पीनस, शून्यता, शीतपित्त, स्थावरादिविष, पृथग्दोषज, द्वन्द्वज, सान्निपातिक, बलवर्णहानि, हृदयदौर्बल्य इनसबको यह इसतरह नष्टकरताहै जैसे सूर्य पापको नष्टकरताहै। यह उत्तम वाजीकरणहै बुद्धि और मन्त्रसिद्धिको करताहै ॥ ४५८ ॥

४५९ नृपतिवल्लभरसः (द्वितीयः)

कर्षत्रयं मृतं कान्तं मृताभ्रं मृतताम्रकम्।
मृतं तारं माक्षिकञ्च कर्षं कर्षं प्रदापयेत् ॥
मृतं स्वर्णं मृतं तारं टङ्कणं भृङ्गमेव च।
तमालपत्रं पसिरं दन्तीमूलं मरीचकम् ॥
यमानीं वालकं मुस्तं विश्वकञ्च सधान्यकम्।
सिन्धूद्भवं सकर्पूरं विडङ्गं चित्रकं विषम्।
पारदं गन्धकञ्चैव कर्षमानं प्रदापयेत्।
कर्षद्वयं त्रिवृच्चूर्णं लवङ्गं चतुर्गुणम् ॥
जातीकोषफलञ्चैव तत्समं स्याद्वराङ्गकम्।
सर्वमर्धभागन्तु सुविडं तत्र मिश्रयेत् ॥
सर्वमेकीकृतं यत्स्यात्त्रुटिचूर्णञ्च तत्समम्।
भावना च प्रदातव्या छागीदुग्धेन सप्तधा ॥
मातुलुङ्गरसैः पश्चाद्भावयेत्सप्तवारकम्।
छायाशुष्कां वटीं कृत्वा भक्षयेद्दशरक्तिकाम् ॥
मन्दाऽनलं सङ्ग्रहणीं प्रवृद्धा-
मामातुरन्धां क्रिमिपाण्डुरोगौ।
छर्द्यम्लपित्ते हृदयाऽऽमयञ्च
गुल्मोदराऽऽनाहभगन्दरांश्च ॥
अर्शांसि वै पित्तकृतानशेषान्
सामं सशूलाऽष्टकमेव हन्ति।
साऽजीर्णविष्टम्भविसर्पदाहान्
विलम्बिकाश्चाप्यलसं प्रमेहम् ॥
कुष्ठान्यशेषाणि च कासशोषं
हन्यात्सशोथं ज्वरमूत्रकृच्छ्रम्।
मतान्तरे सर्वसुभद्रनामा
महेश्वरेणैव विभाषितोऽयम् ॥ १९१९

र. स., ग्रहण्यधिकारे

भाषा—कान्त, अभ्रक, ताम्र, रजतमाक्षिक, सुवर्णमाक्षिक इनकी भस्में १-१ तोला, सुवर्ण, रजत, सुहागा, बारहसिंगेकी भस्म, तमालपत्र, सफेद पुनर्नवा, दन्तीमूल, मिरच, अजवाइन, बालक, नागरमोथा, सोंठ, धनियां, सेंधानमक, कपूर, विडङ्ग, चित्रक, बच्छनाग, पारा, गन्धक येप्रत्येक १ तोला, निशोतकाचूर्ण २ तो., लवङ्ग, जायफल, जावित्री ४-४ तोले, इनसबकेबराबर दालचीनी डालकर सबसे आधा विडनमक मिलावे फिर समभागमें इलायचीका चूर्ण मिलाकर बकरीके दूध अथवा बिजौरे के रससे ७ वार भावनाएं देकर १०-१० रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोड़े। इनमेंसे १-१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे मन्दाग्नि, बढ़ीहुई आमसङ्ग्रहणी, कृमि, पाण्डु, छर्दि, अम्लपित्त, हृदयामय, गुल्म, उदर, आनाह, भगन्दर, मसासीर, समस्त पित्तरोग, आमसहित शूलाऽष्टक, अजीर्ण, विष्टम्भ, विसर्प, दाह, विलम्बिका, अलस, प्रमेह, सम्पूर्णकुष्ठ, कास, शोष, शोथ, ज्वर, मूत्रकृच्छ्र इनसबको यह नष्टकरताहै। मतान्तरमें सर्वसुभद्र इसका नामहै ॥ ४५९ ॥

४६० नृपतिवल्लभरसः (महाराजादिः) २

माक्षिकं लोहमभ्रञ्च वङ्गं रजतहाटके।
ग्रन्थि यमानिकां चोचं ताम्रं नागरटङ्कणम्॥
सैन्धवं वालकं मुस्तं धान्याकं गन्धकं रसम्।
मृङ्गीं कर्पूरकञ्चैव प्रत्येकं माषकोन्मितम्॥
माषद्वयं रामठं स्यान्मरिचानां चतुष्टयम्।
जातीकोषं लवङ्गञ्च पत्रञ्च तोलकोन्मितम्॥
शङ्खनाभि विडङ्गञ्च शाणं माषद्वयं विषम्।
कर्षपट्कं सन्निमाषं सूक्ष्मैलानां ततः क्षिपेत्
निडं कर्षद्वयं सर्वं छागीक्षीरेण पेषयेत्।
चतुर्गुञ्जामितं खादेत्साऽऽनाहग्रहणीञ्जयेत्॥
शम्भुना निर्मितो ह्येष पूर्ववद्गुणकारकः।
नाम्ना महाराजपूर्वो नृपवल्लभ उच्यते॥

र. सं., ग्रहण्यधिकारे।

भाषा—सुवर्णमाक्षिक, लोह, अभ्रक, वङ्ग, रजत, सुवर्ण इनकी भस्में, पिपलामूल, अजवाइन सज, ताम्रभस्म, सोंठ, सुहागा, सैन्धव, सुगन्धवाला, नागरमोथा, धनिया, शुद्धगन्धक और पारा काकडासींगी, कपूर येसब १-१ माशा, हींग २ माशे, मरिच ४ मासे, जावित्री, लौंग, पत्रज १-१ तोला, शङ्खनाभि, विडङ्ग ४-४ मासे, शुद्धवच्छनाग २ मासे, छोटी इलायचीकाचूर्ण ६। तोले, विडनमक २ तो., लेकर सबको कूटकपड़छानकर बकरीके दूधसे मर्दनकर ४-४ रत्तीकी गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे १-१ गोली तत्तद्रोगहरानुपानकेसाथ देनेसे आनाह, प्रहणी और तमामरोग इससे नष्टहोते हैं। ४६०

४६१ नृपवल्लभरसः

रसगन्धकलोहाऽभ्रं नागञ्चित्रञ्च मुस्तकम्।
टङ्कं जातीफलं हिङ्गु त्वगेला वह्निवङ्गकम्॥
तेजःपत्रमजाजी च यमानी विश्वसैन्धवम्।
प्रत्येकं तोलकं चूर्णं तथा मरिचताम्रयोः॥
निरुत्थं मृतकं हेम तथा माषचतुष्टयम्।
आर्द्रकस्य रसेनैव धात्र्याश्च स्वरसैस्तथा॥
भावयित्वा प्रदातव्यं चणमात्रं भिषग्वरैः।
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय पथ्यं भक्षेयथोचितम्॥
अग्निमान्द्यमजीर्णञ्च दुर्नामग्रहणीञ्जयेत्।
आमाजीर्णप्रशमनं सर्वरोगनिषूदनम्॥
नाशयेदौदरान्रोगान्विष्णुचक्रमिवाऽसुरान्॥

भै. र., ध., र. सु., र. सं., ग्रहण्यधिकारे। ध. नृपतिवल्लभः।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, लोह, अभ्रक, नाग इनसबकी भस्में, चित्रक, नागरमोथा, सुनासुहागा, जायफल, हींग, दालचीनी, इलायची, भिलावा, वङ्गभस्म, तेजपात, जीरा, अजवाइन, सोंठ, सेंधानमक येप्रत्येक १ तो., मरिच, निरुत्थ ताम्र और सुवर्णभस्म ४-४ मासे इनसबको कूटकपड़छानकर पारे गन्धककी नीलवर्णकज्जलीमें मिलाकर अदरख और आंवलोंके रसोंसे १-१ रोज भावना देकर चनेप्रमाण गोलियें बनाकर रखछोडे। इनमेंसे प्रातःकाल १-१ गोली तत्तद्रोगहराऽनुपानके साथ देनेसे मन्दाग्नि, अजीर्ण, बवासीर, ग्रहणी, आम, अजीर्ण इनसबको यह इसतरह नष्टकरताहै जैसे विष्णुका चक्र असुरोंको नष्टकरताहै॥ ४६१॥

४६२ नृसिंहपोट्टलीरसः

रसश्च गन्धपाषाणः प्रत्येकं कर्षमात्रकम्।
श्लक्ष्णचूर्णं द्वयोः सम्यक् प्रकुर्यात्कुशलो भिषक्
एतच्चूर्णं पीतवर्णकपर्दाभ्यन्तरे कृतम्।
शरावसम्पुटे कृत्वा लिप्त्वा संशुष्कगोमयैः॥
सुतीव्राऽग्नौ पचेत्तावद्यावद्गच्छति भस्मताम्।
समुद्धृत्याश्मना सर्वं चूर्णितं सकपर्दकम्॥
गव्येन सर्पिषा नित्यं भक्षयेद्रक्तिकाद्वयम्।
ज्वरातीसारकं सर्वं हन्याच्चूर्णञ्च दुर्जयम्॥
अतीसारं समग्रञ्च ग्रहणीं सर्वजां तथा।
चिरज्वरञ्च मन्दाग्निं क्षीणज्वरहरं च यत्॥
रस एष नृसिंहस्य मता पोट्टलिका हिता।
हिता सर्वज्वराणान्तु सर्वातीसारिणां शुभा॥

र. सु., अतिसारे।

भाषा—शुद्धपारा और गन्धक १—१ तोलेकी नीलवर्ण कज्जलीकर पीलीकौडियोंमें भरकर शराव-सम्पुटमें बन्दकर सूखे कण्डोसे सीधाग्निमें तबतक आचदे जबतक कि कौडी भस्मसात् न होजाय। स्वाङ्गशीतल होनेपर कौडियोंसहित चूर्णकर गायके-घीमें २—२ रत्ती चाटनेसे ज्वर, भयङ्कर अतिसार, त्रिदोषजग्रहणी, बहुतदिनकाज्वर, मन्दाग्नि, क्षीणता, इनसबको यह नष्टकरतीहै ॥ ४६२ ॥

४६३ नेत्रचन्द्रोदयरसः

रसकं सीसकं तुल्यं तत्समं शुद्धमञ्जनम् ।
ईषत्कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं नयनाऽमृतम् ॥१९३७॥
सीसकं कान्तलोहञ्च हेमताम्रं समंसमम् ।
मर्दितं त्रिफलाद्रावैः सप्ताहं कज्जलोपमम् ॥
पुटेद्गजपुटे धीमान् स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
त्रिफलासहितं खादेदस्य गुञ्जात्रयं सुधीः ॥
नेत्रचन्द्रोदयो नाम रसो नेत्राऽऽमयापहः ॥

र. म. मा., भा. नि., नेत्ररोगे ।

भाषा—शुद्धखपरिया और सीसा समभाग दोनोंकी बराबर शुद्धसुरमा लेकर सबकी कज्जली-कर थोडाकपूर मिलाकर रखछोडे । इसको नेत्रमें लगावे । और नाग, कान्तलोह, सुवर्ण, ताम्र इन-सबकी भस्में समभागलेकर सातदिनतक त्रिफलाके क्वाथसे मर्दनकर गोला बनाय शरावसम्पुटमें बन्द-कर गजपुटकी आचदे । स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकाल-कर इसमेंसे २ रत्ती त्रिफलाकेसाथ खानेसे यह-नेत्रके समस्तरोगोंको दूरकरताहै ॥ ४६३ ॥

४६४ नेत्रदोषहरः (प्रथमः)

त्रिफलतोयमृततीक्ष्णगन्धक-
मह्यघृष्टमिदमञ्जनं शुभम् ।
नयनमञ्जितमनेन चेल्लघु
सकलदोषरहितं भवेत्तदा ॥ १९४० ॥

र. दी., नेत्रदोषे ।

भाषा—त्रिफलाकेकाथसेभस्मकीहुईफौलादभस्म, शुद्धगन्धक, समभागलेकरखरलकरपीसकर रखछोडे । इसका त्रिफलाके काढेके साथ अञ्जन करनेसे समस्त नेत्ररोग नष्टहोतेहैं ॥ ४६४ ॥

४६५ नेत्रदोषहरः (द्वितीयः)

रसकगन्धशिवबीजतीक्ष्णकं
त्रिफलतोयपुटतो मृतं शुभम् ।
त्रिफलनीरसहितं तु सेवये-
न्नयनदोषशमनाय वल्लकम् ॥१९४१॥

र. दी., नेत्रदोषे ।

भाषा—खपरिया, रसौत, गन्धक, पारा, लोह-भस्म, सबसमभागलेकर त्रिफलाके क्वाथसे मर्दनकर लघुपुटकी आचदेकर स्वाङ्गशीतलहोनेपर निकालकर२ माशेकी मात्रा त्रिफलाकेकाढेके साथ देनेसे यह समस्त नेत्ररोगोंको नष्टकरताहै ॥ ४६५ ॥

४६६ नेत्राभरणरसः

रसेन गन्धेन पलाशबीजं
भल्लातकं कुन्दुरुकं समानम्
निम्बूरसैर्भावय सप्तवारान्
स्निग्धे च भाण्डे त्रिदिनञ्च भूमौ ॥
ततःपरं कज्जलकं तदेत-
त्फटुत्रिकं मेलय सूक्ष्मचूर्णम् ।
तन्मर्दयेद्गोनवनीतकेन
नेत्राञ्जनं तज्ज्वरसन्निपाते ॥ १९४२ ॥

र. (मा.) सन्निपाते ।

भाषा—शुद्धपारा, गन्धक, पलाशबीज, भिलावे कुंदुरू, सब समभागलेकर कूटकपड़छनकर पारे-गन्धककी नीलवर्ण कज्जलीमें मिलाकर प्रचण्ड धूपमें नीबूके रससे ७ रोज मर्दनकर सुखाकर शीशीमें बन्दकर जिमीनमें गाडदे । इसके बाद इसकीबरा-बर त्रिकुटाका चूर्ण मिलाय गायके मक्खनमें मर्दन-कर रखदे । इसका अञ्जन करनेसे ज्वर उतर जाताहै

४६७ नेत्राशनिरसः

अभ्रं ताम्रं तथा लोहं माक्षिकञ्च रसाञ्जनम् ।
पातनायन्त्रसंशुद्धं गन्धकं नवनीतकम् ॥

पलप्रमाणं प्रत्येकं गृह्णीयाच्च विधानवित् ।
सर्वमेकीकृतं चूर्णं वैद्यैः कुशलकर्मभिः ॥
ततस्तु भावना कार्या त्रिफलाभृङ्गराजकैः ।
ततः प्रक्षिप्य चूर्णञ्च पिप्पलीमूलयष्टिके ॥
एला पुनर्नवा दारु पाठा शृङ्गं शटी वचा ।
उत्पलं चन्दनं चैषां श्लक्ष्णचूर्णं प्रदापयेत् ॥
माषमेकं प्रदातव्यं घृतश्चामरमर्दितम् ।
मर्दनं लोहदण्डेन पात्रे लोहमये दृढे ॥
उष्णोदकञ्चाऽनुपानं प्रयोक्तव्यं सुखावहम् ।
यावतो नेत्ररोगांश्च पानादेव विनाशयेत् ॥
सरक्ते रक्तपित्ते च रक्ते चक्षुःस्रुतेपि च ।
नक्ताऽऽन्ध्ये तिमिरे काचे नीलिकापटलार्बुदे ॥
अभिष्यन्देऽधिमन्थे च पिष्टेचैव चिरन्तने ।
नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु च ॥
युञ्जीत तान्निहन्त्येव वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

र. सं., र. सु., र. चं., नेत्ररोगे।

भाषा—अभ्रक, ताम्र, लोह, माक्षिक इनकी भस्में, रसाञ्जन, शुद्धकियाहुआ गन्धक, मक्खन १–१ पललेकर बारीकचूर्णकर सबचीजें मिलाकर त्रिफला, भंगरा इनके रसोंसे १–१ भावनादेकर पिपलामूल, मुलहठी, इलायची, पुनर्नवा, देवदारु, पाठा, भंगरा, कचूर, वच, कमलगट्टा, चन्दन इनसबका १–१ मासा चूर्ण मिलाकर रखछोडे । इसमेंसे १–१ माशा घृत और मधुकेसाथ मिलाकर लोहेके डंडेसे लोहेके खरलमें मर्दनकर चटाकर गरमपानी पिलानेसे लालिमा, रक्तपित्त, रक्तस्राव, नक्ताऽऽन्ध्य, तिमिर, काच, नीलिका, पटल, अर्बुद, अभिष्यन्द, अधिमन्थ, पुराना फोला येसब नष्टहोतेहैं ॥ ४६७ ॥

अथ रसयोगसागरस्योपसंहारः ।

सर्वाधारदयालवेन सुलभा ये ये तथा दुर्लभाः,
प्राप्यन्ते बहुयत्नतश्च पठितुं ग्रन्थाः पुराणा नवाः
तेभ्यस्सर्वरसप्रयोगमहितैर्योगैस्सुमैर्गुम्फितः
संजातोऽस्त्वदरिप्सप्रवचितो ग्रन्थस्तवर्गोऽन्तिमः

भाषा—समस्तजगदाधारकी दयासे वर्तमानसमयमें जितनेभी रसशास्त्रके ग्रन्थ मिलते हैं या यथाऽऽसम्भव प्रयत्न करनेसे मिलसके हैं, उनसबके रसप्रधान योगोंसे बनाये हुये रसयोगसागर नामक ग्रन्थका सवर्गान्त भाग यह। समाप्त हुआ है ।

यद्यप्येतदतीवदुष्करमभूत्पूर्णोऽनुकम्पागुणा-,
दीशस्यैव विधातुमत्र विभवो जातश्च तत्प्रेरणात्।
दृश्येताऽकठिनं जनैर्विरचितग्रन्थप्रयोगा इह,
विन्यस्ता इति किन्त्वगाधधिषणा-
दृष्ट्या श्रमो ज्ञास्यते ॥ २ ॥

भाषा—वर्तमानसमयके लिये यह कार्य यद्यपि अत्यन्तही दुर्घटथा पर सर्वनियन्ता परमेश्वरकी प्रेरणा और सहायतासे यह हुआ है। यह कार्य साधारणतया तो जनसमाजको एक खेल जैसाही नजर आवेगा क्योंकि वे कहेंगे इसमें क्या बड़ाभारी पुरुषार्थ किया है लोगोंके लिखे हुए ग्रन्थोंसे इनको इकट्ठेकर उनके पाठोंको शृङ्खलाबद्धकर छपवा दिये हैं। पर इसमें कुशाग्रबुद्धिसे भीतरकी घटनाएं देखेंगे तब उनको पता लगेगा कि यह परमेश्वरकी दया और इच्छाके सिवाय होना अत्यन्तही दुर्घटथा।

"नाऽभावोऽस्ति सतः" "सदेव"
जगतः सर्गोऽवबोधे श्रुतिः,
वक्तुं नाऽसरला परं प्रकृतिरप्यासीद्विधेः पूर्वतः।
नोचेत्तस्य कथं भवेत्समुदयः किन्त्वत्र जानीमहे
दुःखान्यन्तरमवहूनि रचयन्
ब्रह्माऽपि विश्वं सतः ॥ ३ ॥

भाषा—कहनेके लिये तो "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" "नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यतेऽसतः" इत्यादि बहुतसे प्रमाण मिलेंगे कि विद्यमान ही वस्तुओंका विकास या तिरोभाव हुआ करता है। पर प्रलयाऽवसानसमयमें जब ब्रह्माको परमेश्वर उत्पन्न करते हैं उस समय यह बात प्रत्यक्ष है कि जिस सामग्री (क्षुब्धसत्त्वरजस्तमकी प्रसराऽवस्था) से उत्पन्न होकर

जगत्के तमाम पदार्थोंका तिरोभाव हुआ था वह सामग्री फिरभी (ब्रह्माके उद्भवके पहिले ही) तैयार हो चुकीथी अन्यथा ब्रह्माजीका प्रादुर्भाव असम्भाव्यरूप था। पर पुराणादिकोंसे पता चलता है कि उन (प्रलयाऽवस्थासे पूर्व विद्यमान) पदार्थोंके यथाऽवस्थित विकास करनेमें ब्रह्माको कितने २ कष्ट उठानेसे सफलता मिली है ॥ ३ ॥

पश्यन्तोऽपि हि पुष्पकादि रचनां
ग्रन्थेषु किन्तु स्वयं,
निर्मातुं प्रभवो वयं न न गुणाः
शब्दाङ्कने स्वाऽऽसते ।
नैतद्दुष्करमस्ति यत्प्रतिकृतेः
पत्रान्तरे स्थापनं,
तस्याः किन्तु यथार्थमर्थमयितुं
दैवेच्छया शक्यते ॥ ४ ॥

भाषा—वर्तमान क्षुद्रसामग्रीके विषयमेंभी आप जरा सोचेंगे तो अनायाससे पता चल जायगा कि तिरोहित पदार्थोंको पुनः यथार्थाऽवस्थामें लानेके लिये कितना कष्ट उठाना पड़ता है। उदाहरणार्थ 'पुष्पक' विमान वगैरहके निर्माण करनेकी तिरोहित हुई कला बहुत २ परिश्रम करने परभी अबतक यथार्थ विकासको प्राप्त नहीं हुई है। हां ग्रन्थोंकी यथावस्थित (मक्षिकास्थाने मक्षिका) प्रतिलिपि (नकल) करना उतना मुश्किल नहीं है। पर उनका यथार्थस्वरूप क्या था और वह कैसे भ्रष्ट हुआ इसका पता लगाना साधारण बात नहीं है। यह केवल परमेश्वरीयेच्छा विना नहीं होता है ॥४॥

'अकमतरुविमाना' इत्ययं ग्रन्थपाठः,
कथमनधिगतार्थं ज्ञायतान्तत्र चाऽर्थः ।
श्रममिह बहुरुच्या दर्शितोऽस्माभिरर्थः,
कठिनपदसमूहे सूरिणां बोधहेतोः ॥ ५ ॥

भाषा—इसके उदाहरण थोड़े बहुत आपके सामने रक्खे जातेहैं. देखिये-पृ० ७६ अमरसुन्दरीगुटी नं. १। नं. २ "अकमतरुविमानाः सूतकं तत्त्रिनिघ्नं, मृतपरिमथ हेम षोडशांशं प्रयुक्तम्। युगपदरविकल्पा स्तोयचूर्णं विषकं, गुलितममरनाम्नासुन्दरी स्याद्वटीयम् ॥" इसका अर्थ न लगनेकेही कारण इसका अनुवाद या उद्धरण किसीभी रसग्रन्थमें नहीं किया गयाहै ॥५॥

कासीसादिरसस्य याऽस्ति विवृतिः
सा कीदृशी ज्ञायताम्,
ग्रन्थे यद्यपि संस्थितन्तदबुधैः
पाठान्तरे स्थापितम् ।
अर्थं गुर्जरभाषया विदधता
भ्रष्टीकृतं केनचित्,
ज्ञायेताऽत्र बुधैः विशुद्धमतिभि र्व्याख्यान-
मस्मत्कृतम् ॥ ६ ॥

भाषा—और देखिये-कासीसादिरसः पृ. ३०० "कासीसंकृष्णनागमित्यादि" इसकाभी रसरत्नकौमुदी को छोड़कर समझमें न आनेके कारण और किसीनेभी उद्धरण नहीं कियाहै। रसरत्न कौमुदी में भी साहसकरके उद्धरणतो किया पर उसका पाठ अस्तव्यस्त कर दियाहै। देखिये "कासीसं कान्तनागं क्षितिधररुधिरं नीलमत्स्य मुकान्तं, हेमाह्नं भूतिसारं सलिलरिपुदलं हेमपुष्पाख्यबीजम्। गौरेपा वारिभेदः क्षितिरहसहितं श्वेतगुञ्जाम्रबीजं, कापित्यास्थिरिमिश्रं क्षितिकृतसहितं रोहिणी चाक्षमिश्रम्" "सर्वं सम्पेष्य तोये दशरिजयभुरा मोदकानक्षमात्रा, पुर्यावर्तेन पेयं क्षपयति निखिलं मूत्रोत्थं विकारम्" इति। इसका गुजरातीअनुवादकरनेमें किसी महात्माने तो बाऊसरीका खोही तक डालना लिखदिया है ॥ ६ ॥

ससाराचैप्पणीसेनेतिद्वितीयो जगाङ्कुशः।
अर्थोऽज्ञानेन यथामान्तदज्ञानमजायत ॥ ७ ॥
मत्यं रसमाभिरेतस्य कृतन्तत्र विलोक्यताम्।
दृष्ट्वा तादृक्कृतिर्येन न हि ज्ञास्यति नः श्रमम् ८

भाषा—ज्वराङ्कुश नं. २ "ससारचैप्पणीसेना अचला कादिकं कणा। रागद्वेषमोपेता

प्रौढा मस्तकशालिनी०॥" इसका अर्थ लोगोंकी समझमें न आनेसे चातुर्थकनिवारण-(त्रिमार्ग ताऽक्र नियादेकभागन्तु पारदम्। तदर्धं गन्धकञ्चैव तदर्धां तु मन शिला" "कारवल्ली दलरसैर्मर्दयेत्प्रहर-त्रयम्। पाचितो वालुकायन्त्रे०" को इसका अर्थ प्रदर्शक समझकर इसके नीचे लिख दिया है। और किसीकिसीने अलग २ पाठरक्खेहैं पर इनके अर्थ सन्तोषकारक नही दिये गये । इसलिये द्वितीय ज्वराङ्कुशका भाष्य रसयोग०में देखिये आपको विश्वास होजायगा कि इसके लिखनेमें कितनी कठिनता हुई है

एवमेवास्ति दुर्बोधस्त्रिदोषाङ्कुशनामनि।
पाठोऽयं विशदीकर्तुं काठिन्यं कीदृगागतम् ९

भाषा—त्रिदोषाङ्कुशरस नं. १८९ को देखिये इसका पाठ कैसा दुर्बोध है तथापि उसका अर्थ किसतरह किया गया है ॥ ९ ॥

एकैरेव च वस्तुभिर्निगदिता
भिन्नाभिधाना रसाः,
वृत्तैःपाठभिदैव सङ्ग्रहकरै-
र्योगस्य भेदः क्वचित्।
भ्रान्त्या यो विहितोऽस्ति तत्र विहितं
योगद्वयमस्याकृतौ,
टिप्पण्यां निहिताऽस्ति तस्य विवृतिः
सन्दृश्यतान्तत्र सा ॥ १० ॥

भाषा—और भी बहुतसे स्थान ऐसे हैं जिनका कि मूलसे कुछभी पूर्वापर नजर नहीं आता। किसी २ रसमें वस्तुभेद न रहने पर भी दोतीनजगह एकही ग्रन्थमें नामान्तर करके पाठ लिखे हुए हैं। कहींपर वृत्तभेदसे पाठभेद कर दिये हैं। ऐसे २ रसग्रन्थोंमें गर्त पड़े हुए हैं उनका संशोधन इस ग्रन्थमें किया गया है । रसोंके नीचे जो टिप्पणी दी गई है उनमें दृष्टि देनेसे उनका पता लगेगा। इसको एकबार आद्योपान्त बांचे बिना इस सुरूलता का पता लगना मुश्किल है कि ग्रन्थस्थ पाठोंके संशोधनमें कितना परिश्रम पड़ा है।

दुर्ज्ञेया परपूर्वतः क्वचिदपि ग्रन्थे विरक्षा तदा पाठस्तत्र विशोधितः स्वधियागार्षाप्तप्रमाणानुगः एतस्मिन्प्रभविष्णुतेश्वरदयाभावात्स मासादिता ग्रन्थान्ते विवृतिं तथैव वितता कर्तुं यतिष्यामहे

भाषा—कहीं २ पर पूर्वापरका बहुत विचार करने पर भी वक्तव्यार्थ स्पष्ट नहीं होताहै वहां पर रसानुभवसामान्य तथा विशेषरसशास्त्रसिद्धान्त और आप्तोपदेशों की एकवाक्यता करके उचित पाठ करदिया गया है। दैववशात् कहींपर कुछ त्रुटी रहगई होगी तो उसका खुलासा ग्रन्थकी समाप्ति होनेपर किया जायगा। इतने बड़े कार्यमें सफल-होना केवल सर्वनियन्ता परमेश्वरकी कृपापर निर्भर है उसके बिना मनुष्य कुछभी नहीं कर सकताहै ११

शब्दार्थो निगमन्तथैव विवृतिं
सर्वां रसानां क्रमात्,
आम्नायादिभिरन्यतोऽपि च यथा-
लाभं विधास्यामहे।
संस्कारांश्च यथाविधि स्वमतितः
शास्त्राद्वसानान्तथा,
नानौषध्यभिधा प्रमाणसहिता
सर्वत्र चाऽऽलोक्यताम् ॥ १२ ॥

भाषा—इस (रसयोगसागर) में आये हुए रसोपरसों (धातूपधातुओं) की उत्पत्ति, गुणा-गुण, शोधनमारणादि प्रकरणमें शास्त्र, परम्परा (सम्प्रदाय) तथा रसानुभवसे सिद्ध प्रकार दिये जायगे। इनके बाद रसयोगसागरीय द्रव्यों का वर्णन दिया जायगा ॥ १२ ॥

रोहिण्यादिपदानि यान्यविदिता-
नीह क्वचिदत्र च,
शब्दार्थैः मुनिदर्शितोऽवगतये
तेषामिह प्राकृते।
वैदेऽप्यर्थविधि मृकमे क्रमशिलं यद्रोहिणीगर्भने,
समर्थः किल सायणेन विहितो
लाक्षेति मान्यो न सः ॥ १३ ॥

भाषा—रोहिणी प्रभृति जो अप्रसिद्ध शब्द हैं उनका अर्थ टीकामें दिया गया है। **रोहिणी, मांसरोहिणी, कटुरोहिणी,** ऐसे तीन शब्द आये हैं उनमेंसे प्रथम दो शब्द तो रोहणवाचक हैं। और **कटुरोहिणी** यह कुटकी का नामहै। '**रोहिणी**' यह वृक्ष आम्रादि की तरह बहुत विशाल है इसके पत्तोंका सादृश्य जामुनके पत्तोंसे मिलता जुलता है। इसकी छाल बहुत मोटी होती है उसमें थोड़ीसी भी चोट लग जानेसे साफ़ लोही के सदृश द्रव निकलता है उसको एक पात्रमें रखकर लोहीके पात्रके साथ रख देवें, तो अच्छे २ लोगोंको भी व्यामोह हो जाता है। साधारणतः दोनों पात्रोंमें लोही ही बतावेंगे। इसको जङ्गली लोग सभी प्रायः सब देशोंमें '**रोहण**' नामसे जानते हैं। इसकी लकड़ी बहुत मजबूत होती है। गृहाच्छादन प्रभृतिमें खासकर लगाई जाती है और हड्डी वगैरह टूट जाती है तो उस स्थानपर इसका द्रव लगा देते हैं बस लगानेकी ही देरी है रक्तप्रवाह तो उसी समय बन्द हो जाता है। और साधारण घाव तो २—४ घंटों में ही भर जाता है। अस्थिभग्नपर द्रव लगाकर इसकी छाल अथवा पत्तोंका कल्क लगाकर बांधनेसे तीनरोजमें घावका पताभी नहीं लगताहै कि कहांगया। सब जगह द्रव मिलना मुश्किल है इसलिये इसका शुष्क चूर्ण भी इस कामको करता है। इसके पुष्पोंकी धूलीभी इस कामको करती है। औरतों के प्रदर, मनुष्योंके उर:क्षत में भी इसके प्रत्येक अङ्गका उपयोग दूधके साथ करनेसे यह अत्यन्तही विलक्षण कार्यको करती है इसलिये (अगका आरोहण करनेसे) इसका नाम रोहिणी रक्खा है सुधन्वाके पुत्र ऋभ्वादिक (ऋभू १ विभ्व २ वाज ३) रोहिणीके काष्ठके रथसे समस्त भ्रमण करकर उसमें बैठकर अभेद्यशरीर होकर देवत्वको प्राप्त हुवे हैं ऐसा **रोहिणीसूक्तके** सप्तम मन्त्रमें कहाहै। देखिये **रोहिणीसूक्त** "रोहण्यसि रोहण्यस्थ्न छिन्नस्य०"

हे देवि त्वं पतच्छिन्नस्य अस्थ्न. रोहणीरोहणकर्त्र्यसि, अथ च अरुन्धति रुन्धासीति. अरुन्धति-याज्ञाऽन्यन्तरोभयरूपव्रणस्य रोहणकर्त्र्यसि अत इदं-मदीयं छिन्नमङ्गं त्वं रोहयेत्-रोहयेः, व्यत्ययोबहुलमिति व्यत्ययात्प्रथमपुरुषः। अथर्व कां० ४।१२।१॥ हे रोहणि! ते-तव यत् रिप्टं-वह्निर्भोगादग्घर्षणादिना कोमलशाखादिभ्योऽवमुक्तं सूक्ष्मं कोमलरजः यते-तव द्युतम्-अधिकक्षतेन प्रक्षरीभूतत्वाद्रव्यादिरूपमङ्गमस्ति, यच्च ते-तव पेष्ट्रम्-कल्कीकृतमथवा सम्यक् पिष्टं चूर्णितरूपमङ्गमस्ति तत् पूर्वोक्तं आत्मनि स्वशरीरे यः कश्चिदपि धाता-धारयति स भद्रया रोहण्या परषा पर्वणा जातानेकरचनम्। परु:-पर्व पुनः-यथाऽवस्थितं सन्दधत् सन्दधाति-अच्छिन्नाऽवस्थमिव तत्स्थान प्राप्नोति॥ २॥

हे रोहिणि ते—मज्जाकत्वान्तर्गर्भेण मज्जा—मदीयशरीरमज्जा सम्भवतु अर्थात् दुग्धादिना पौष्टिकानुपानेन सह प्रयुक्तेन तव फल्गुमज्जा अथवा स्तम्भसारेण नष्टाऽवस्थोऽपि मदीयशरीरमज्जा पुनः पूर्णावस्थो भवत्वित्यर्थः। ते-तव परुषा-सूक्ष्मत्वाणुभिः, परुः मदीयाः कायवः सम्भवन्तु पुनः प्रादुर्भवन्तु। ते-तव मांसस्य शेषे षष्ठी व्यत्ययाद्वा तृतीयास्थाने षष्ठी बोध्या। मांसेन अन्तस्त्वचा विस्रस्तम्-अवलम्बितम्-साङ्गन्मांसम्, अस्थि अपि संरोहतु-संहितं भवतु॥ ३॥

"मज्जा मज्ज्ञा सन्धीयतां चर्मणा चर्म रोहतु। असृक् ते अस्थि रोहतु मांसं मांसेन रोहतु॥ ४॥ लोम लोम्ना सङ्कल्पया त्वचा संकल्पया त्वचम्। असृक् ते अस्थि रोहतु छिन्नं सन्धेह्योषधे"॥ ५॥ प्रतिपादितस्यार्थस्यैव चतुर्थपञ्चममन्त्राभ्यामुपसंहारोऽस्ति॥४॥ पञ्चम मन्त्रे लोमशब्देन पुष्पगुच्छके कर्कशो यद्रजो भवति तद्रजोऽनादुग्धेन जलेन वा पिष्ट्वा लेपनाद्रोमसञ्जननं भवतीति बोध्यम्॥५॥ षष्ठसप्तममन्त्रयोरर्थ. सायणभाष्याद्वगन्तव्यः॥ ६।७॥

सायणभाष्ये रोहिणीसूक्तविनियोगः

"रोहिण्यसि" इतिसूक्तेन शस्त्राद्यभिघातजनितरुधिरप्रवाहनिवृत्तये अस्थ्यादिभङ्गनिवृत्तये च लाक्षोदकं शान्त्युदकं अभिमन्त्र्य उषःकाले क्षतप्रदेशं अवसिञ्चेत् । तथा अनेन सूक्तेन घृतदुग्धमभिमन्त्र्य क्षताङ्गं पुरुषं पाययेत् । तथा तेनैव द्रव्येण क्षतदेशं अभ्यञ्ज्यात् ।

सूत्रितं हि । "रोहिणीदयवनक्षतेऽवसिञ्चति पृषातकं पाययत्यभ्यनक्ति" इति (कौ. ४।४)

अथर्व ४।१२।१

रोहिण्यसि रोहिण्यस्थ्नश्छिन्नस्य रोहिणी ।
रोहयेदमरुन्धति ॥ १ ॥

सा० भा० हे रोहिणि लोहितवर्णे लाक्षे । त्वं (रोहिणी) रोहिणी प्ररोहयित्री असि भवसि । अतस्त्वं खड्गादिघातेन छिन्नस्य अस्थ्नः सकाशात् प्रवर्तमानस्य असृजः । रुधिरस्य रोहिणी रोधयित्री स्वस्थाने स्थापयित्री भव । हे अरुन्धति अन्यैरनभिभूते अवरोधनशीले वा देवि इदम्-पुनरुक्तम् अङ्गं रोहय प्ररोहय । सम्पूर्णरुधिरं अव्रणं कुर्वित्यर्थः ॥ १ ॥

यत् ते रिष्टं यत् ते द्युत्तमस्ति पेष्ट्रं त आत्मनि ।
धाता तद् भद्रया पुनः सं दधत् परुषा परुः ।

हे शस्त्राद्यभिहित ते तव यद् अङ्गं रिष्टम्-हिंसितम् । यच्च ते त्वदीयम् अङ्गं द्युत्तम् द्योतितं शस्त्रप्रहारादि जनितवेदनया प्रज्वलित मिव (अस्ति) भवति । तथा ते-तव आत्मनि शरीरे पेष्ट्रम्-प्रियतमं यद् अन्यद् अङ्गं मुद्गरप्रहारादिनिर्भिन्नं भवति धाता सर्वस्य जगतो विधाता देवः तद् सर्वम् अङ्गं भद्रया कल्याण्या लाक्षारूपया ओषध्या परुषा पर्वणा परुः अन्यत् पर्व आमं पुनः सं दधत् संदधातु संयुनक्तु ॥ २ ॥

सं ते मज्जा मज्ज्ञा भवतु समु ते परुषा परुः ।
सं ते मांसस्य विस्रस्तं समस्थ्यपि रोहतु ॥३॥

हे अङ्ग ते तव शरीरस्थो मज्जा एतत्संज्ञः षष्ठोधातुः प्रहारेण विश्लिष्टः मज्ज्ञा-मज्जाख्यधातुना प्रहारविश्लेषेण शम् सुखं यथा भवति तथा भवतु संयुक्तो भवतु संहतो भवतु प्राप्नोतु । तथा ते-त्वदीयशरीरस्य परुषा अनेन पर्वणा परुः-आमं पर्व शम् सुखं यथा भवति तथा प्राप्नोतु संश्लिष्यतामित्यर्थः । ते तव शरीरमांसस्य प्रहाराभिघातेन यद् विस्रस्तं तत् शम् सुखं यथा भवति तथा (अपिरोहतु) अपिरूढं प्ररूढं पुनरुत्पन्नं भवतु । तथा तव शरीरगतं यद् अस्थि भग्नम् आसीत्तद (शम्) सुखेन प्ररूढं संहितं भवतु ॥ ३ ॥

मज्जा मज्ज्ञा संधीयतां चर्मणा चर्म रोहतु ।
असृक् ते अस्थि रोहतु मांसं मांसेन रोहतु

मज्जाख्यो धातुः मज्जा मज्जधातुना संधीयताम्-संहितः संयुक्तो भवतु । चर्मणा शस्त्रादिप्रहारभिन्नेन चर्म रोहतु प्ररूढं भवतु । संयुज्यताम् इत्यर्थः । असृक्-रक्तं ते-त्वच्छरीरगतं यद् अस्थ्नः सकाशाद् विश्लिष्टं पुनस्तद् अस्थि रोहतु प्राप्नोतु । मन्त्रौषधि-सामर्थ्येन संयुज्यतामित्यर्थः । यद्वा । चर्मणा चर्मेति तृतीयान्तस्य तत्र दृष्टत्वात् असृजा अस्थ्ना इति तृतीयान्ते पदे अध्याहृत्य योज्यम् । (असृजा) असृग् रोहतु अस्थ्ना अस्थि रोहत्विति । शिष्टं निगदसिद्धम् ॥ ४ ॥

लोम लोम्ना सङ्कल्पया त्वचा संकल्पया त्वचम्
असृक् ते अस्थि रोहतु छिन्नं संधेह्योषधे ॥

हे लाक्षात्मिकेऽओषधे शरीरस्थं लोम लोम्ना प्रहारविश्लिष्टेन संकल्पय संक्लृप्तं पुनः स्वस्थानगतं कुरु । तथा त्वचमपि विच्छिन्नत्वचा संकल्पय संक्लृप्तां कुरु । असृक् ते अस्थि रोहतु इति पूर्ववत् । एवम् अन्यदपि छिन्नं भग्नं यदङ्गमस्ति तत् सर्वं संधेहि संहितं ...ष्टं व्यापारक्षमं कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

स उत् तिष्ठ प्रेहि प्र द्रव रथः सुचक्रः सुपविः
सुनाभिः । प्रतितिष्ठोर्ध्वः ॥ ६ ॥

हे शस्त्रप्रहारादिभिर्विश्लिष्टावयव पुरुष स तादृशः मन्त्रौषधिसामर्थ्येन संहितगात्रः सन् उत् तिष्ठ शयनाद् उत्कृष्टः प्रेहि तस्मात् स्थानात् प्रगच्छ । प्रद्रव प्रधाव वेगेन गच्छ । उक्तम् अर्थं दृष्टान्तेन दर्शयति रथ इत्यादिना । सुचक्रः सुष्ठुचक्रं युक्तः सुपविः सुदृढः पविर्नेमिर्नेमिकधारा यस्य स तथोक्तः सुनाभिः सुदृढया नाभ्या अक्षच्छिद्रेण युक्तः एवंगुणविशिष्टो रथः यथा गमनादिव्यापारं कुर्वन् प्रतिष्ठितो भवति एवं त्वमपि सुदृढाङ्गो भूत्वा ऊर्ध्वः उच्छ्रितः सन् प्रतितिष्ठ प्रतिष्ठितो भव ॥ ६ ॥

यदि कर्तं पतित्वा संशश्रे यदि
वाश्मा प्रहृतो जघान ।
ऋभू रथस्येवाङ्गानि संदधत्
परुषा परुः ॥ ७ ॥

यदि कर्तम्-कर्तनं छेदकम् आयुधं पुरुषशरीरे पतित्वा संशश्रे संश्लिष्टानि कर्तितानि । यदि वा अपि वा अश्मा पाषाणः प्रहृतः क्षेपेण पुरुषशरीरे प्रक्षिप्तः सन् प्रघात